Digitized by Google

R. BIBLIOTECA NAZIONALE CENTRALE V. E. II ROMA
8
51 G
15
FAUSTO STASI ROMA

8. 51 g. 15

coll. Rom. soiet. Jesu

Erasmus Roterodamus

[redacted]

[redacted] IN NOVVM TESTAMENTVM Annotationes, ab ipſo autore iam quartum recogni tæ, & ex Græcis codicibus quos poſtea nactus eſt auctario neutiquam pœnitendo locupletatæ.

APVD ~~INCLYTAM RAVRACORVM BASILEAM~~ AN. M. D. XXVII.

Erasmus in Novum Testamentum Annotationes

37

IN ANNOTATIO-
NES NOVI TESTAMENTI

præfatio, primæ æditionis quæ fuit An. M. D. XV. cui tamen poſt admixta ſunt quædam, quæ ad tempus poſterius pertinent uſq; ad annum uigeſimum primũ. Hoc te lector neſcire nolui, ne quid offendaris.

PIO LECTORI S. D.

QVANQVAM id pro noſtra uirili, in ipſo ſtatim huius operis ueſtibulo fecimus, tamen haud abs re fuerit, denuo lectorem commonere paucis, & quid illum in hiſce cõmentariolis oporteat expectare, & quid nobis uiciſſim ab ipſo præſtari conueniat. Primum annotatiunculas ſcribimus, non cõmentarios, & eas duntaxat, quæ ad lectionis ſynceritatem pertinent, ne quis ut improbus conuiua pro merenda cœnam efflagitet, & requirat à nobis, quod ab argumẽti ſuſcepti profeſſione ſit alienum. Hanc in præſentia fabulam agendam ſuſcepimus. Proinde ut nobis argumento ſeruiendum fuit, ita par eſt, ut candidus & comis lector ceu cõmodus ſpectator, faueat agentibus & præſenti ſcenæ ſeſe accommodet. Teſtamentum, quod uocant, nouum omni qua licuit diligentia quaq; decuit fide recognouimus, idq; primum ad Græcam ueritatem, ad quam ceu fontem ſi quid inciderit confugere, nõ ſolum illuſtrium Theologorum exempla ſuadent, uerumetiam toties monent Hieronymus & Auguſtinus, & ipſa Romanorum Pontificum decreta iubent: Deinde ad uetuſtiſſimorum Latinæ linguæ codicũ, quorũ duos exhibuit eximius ille diuinæ Philoſophiæ myſtes Ioannes Coletus, Paulinæ apud Londinum eccleſiæ Decanus, adeo priſcis literarũ typis, ut mihi ab integro diſcenda lectio, & in noſcitandis elementis fuerit repueraſcendum. Tertium præbuit illuſtriſſima uirago Margareta

IO. FROB.
TYPIS EX-
CVDEBAT.
ΜΩΜΗΣΕΤΑΙ
ΤΙΣ ΘΑΣΣΟΝ
Η ΜΙΜΗΣΕ
ΤΑΙ.

BIBLIOTECA NAZ. ROMA

Caroli Cæſaris amita,cuius in hac æditione tertia frequenter adduximus teſtimonium aurei Codicis titulo, quod totus & auro ſit conueſtitus,& aureis literis pulchre deſcriptus. Mox aliquot miræ uetuſtatis exhibuit Brugis,ut antiquiſſimum, ita longe celeberrimum Collegium, diui Donatiani. Nam ante codicem belle caſtigatum præbuerat collegium Corſendonkenſe,præter eos quos nobis eruditiſſimi fratres Amorbachij communicarant. Non igitur ad animi noſtri ſomnium emendauimus quædam, ſed ad horum quos recenſui codicum fidem,& aliorum his ſimilium,quos nõ perinde refert memorare.Poſtremo ad probatiſſimorum omniũ ſuffragijs autorũ,uel citationẽ,uel emendationẽ,uel enarrationẽ, nempe Origenis,Chryſoſtomi,Cyrilli,Hieronymi,Ambroſij,Hilarij,Auguſtini,Theophyl[redacted]culis locis in hoc adduximus,ut cum prudens lector perſpexerit certis in locis noſtram emendationem cum illorum iudicio conſentire, in cæteris item nobis habeat fidem, in quibus haud ſcio an caſu factum ſit,ut illi nihil annotarint, aut alioqui ſuffragati fuerint. Verum quoniam ſciebam hominum more fieri, ut cum omnibus in rebus,tum præcipue in ſtudijs ſemper offendat nouitas,& ueterem illum guſtum ac familiarem notamq;, ſicut aiunt, ſaliuam pleriq; requirant,deinde perpendens quanto facilius ſit, his præſertim temporibus,emendatos libros deprauare,quàm deprauatos emendare,ſacris libris recognitis,hos uelut indices annexuimus, partim ut lectori faceremus ſatis reddita ratione,quid cur mutatum ſit,aut certe placaremus, ſi quid forte offenderit,ut uaria ſunt mortalium tum ingenia,tum iudicia, partim ut operis incolumitati conſuleremus, ne poſthac cuiuis in procliui eſſet rurſum uitiare,quod tantis ſudoribus fuerat utcunq; reſtitutum. Primum igitur ſi quid librariorum uel incuria uel inſcitia,ſi quid temporum iniuria uitiatum comperimus,id non temere,ſed omnia quæ licuit, ſubodorati, germanæ reddidimus lectioni:ſi quid obſcurius dictũ occurrit,illuſtrauimus: ſi quid ambigue dictum ac perplexius,id explicuimus:ſicubi uarietas exemplariorum,aut diuerſa diſtinctio,aut ipſa ſermonis ambiguitas uarios gignit ſenſus,ſic eos aperuimus,ut oſtenderemus quid nobis magis probaretur,cæterum lectori iudicium deferentes.Et quanquàm ab interprete quiſquis is fuit,ob inueteratam & receptam æditionem non libenter diſſentimus,tamen ſicubi res ipſa palàm clamitat illum,uel dormitaſſe, uel hallucinatum fuiſſe,nõ ueriti ſumus & hoc indicare lectori,ita patrocinantes ueritati,ut in neminem ſimus contumelioſi.Solœciſmos euidentes ac prodigioſos ſubmouimus,& ita ſermonis elegantiam ubique,quantum licuit,ſecuti ſumus,ut nihilo minor eſſet ſimplicitas.Neque piguit, ubi Græci ſermonis uel ἰδίωμα uel ἔμφασις aliquid habet,quod ad myſterij rationẽ pertinet,commonſtrare & aperire. Deniq; teſtimonia ueteris inſtrumenti, quæ non

Annotationes

Interpres uetus.

non pauca citantur, uel ex interpretatione ſeptuaginta, uel ex ipſis Hebræorum fontibus, ſi quando illorum æditio, cum Hebraica diſſentit origine, cótulimus & excuſſimus: quanquàm id quidem οὐκ ἄνευ θεοῦ, ut Græcorum habet prouerbium. Nihil enim alienius ab ingenio moribusq; meis, quàm ad exemplum Æſopicæ corniculæ alienis me uenditare plumis. Hac igitur in parte cum primum hoc opus æderemus, non nihil adiuti ſumus opera ſubſidiaria uiri non ſolum pietate, uerumetiam trium peritia linguarū eminentis, hoc eſt ueri Theologi Ioannis Oecolampadij Vinimontani, quod ipſe in literis Hebraicis nondū eò proceſſeram, ut mihi iudicandi ſumerem autoritatem. Equidem haud neſciebam, has minutias & ceu ſpinas longe plus habere ſudoris quàm gloriæ, neque multum gratiæ ex hoc genere laboris ſolere redire ad autorem, cum lectori magis uſui eſſe quàm uoluptati. Verum ſi nos tantum tædij publicæ utilitatis reſpectu deuorauimus, par eſt nimirum, ut lector item, uel ſuæ utilitatis cauſa non nihil moleſtiæ decoquat, & cum animum quem nos iuuandis alijs præſtitimus, ipſe præſtet ſibi ſuoq; commodo. Sunt hæc quæ tractamus minutiſſima fateor, ſed eiuſmodi, ut minore propemodum negocio magna illa tractari potuerint, quæ ſublimes Theologi magno ſupercilio, buccis typho crepantibus ſolent ἐκτραγῳδίζειν. Ad hæc, eiuſmodi, ut ob has minutiſſimas minutias, & illa maxima fuerint aliquoties excutienda. Minima ſunt, uerum ob hæc minima, uidemus maximos etiam Theologos nonnunquam & labi turpiter & hallucinari. Quemadmodum & locis aliquot indicabimus, non uti quenquam inſectemur (qui morbus ab opere Chriſtiano, imò à tota uita Chriſtiana quàm longiſſime debet abeſſe) ſed ut paucis exemplis citra cuiuſquam contumeliam adductis, noſtram fidem lectori probemus, ne quis has ceu nugas contemnat, quandoquidem iuxta Flacci dictum, hæ nugæ ſeria ducūt. Cur in ciborum apparatu tam moroſi ſumus, in cultu minimis etiam offendimur, in re pecuniaria nihil eſt tam minutum, cuius non habeatur ratio, in ſolis literis diuinis diſplicet hæc diligentia, placet neglectus? Vt ne dicam interim eam eſſe rei maieſtatem, ut nulla pars tam humilis eſſe poſſit, quæ ſit homini pio faſtidienda, imò quæ non reuerenter ac religioſe tractanda. Humi reptat, inquiunt, in uerbulis ac ſyllabis diſcruciatur. Cur ullum eius uerbum contemnendum ducimus, quem uerbi titulo colimus & adoramus? Præſertim cum ipſe ne minutiſſimum quidem Iota, aut apiculum in uanum abiturum teſtatus ſit. Infima pars eſt, quam uocant literam, ſed huic ceu fundamento myſticus innititur ſenſus. Rudera ſunt, ſed his ruderibus admirandi illius ædificij moles auguſta fulcitur. Diuus Hieronymus eximios aliquot Græciæ ſcriptores taxat, quod hiſtorico contempto ſenſu, ſuo arbitratu maluerint in allegorijs ludere, ſeq; ipſum deplorat, quod calidus adhuc iuuenta, prophetam Abdiam allegorice fuiſſet inter-

Ioānes Oecolampadius à cōcionibus ecclesiæ Auguſtanæ.

Horatius.

Litera.

 pretatus

pretatus,cuius neſciret hiſtoriam. Vt in uiliſſima concha precioſum latet margaritum,ut ſub friuola ſiliqua nobile tegitur granum, ut ſub arida minutaq; tunicula,tam miranda ſeminis uis latet,ita in uerbis,ut apparet plebeis,in ſyllabis,in ipſis deniq; literarum apiculis, ingentia diuinæ ſapientiæ myſteria condita ſunt. Qui miratur,cur ſpiritus ille diuinus ſuas opes his inuolucris tegere uoluerit,idem miretur,cur æterna ſapientia pauperis,humilis, & contempti damnatiq; hominis perſonam aſſumpſerit. Vt hæc

Hieronymus. minuta ſciret diuus Hieronymus, nec Iudæum, cumq; nocturnum aſpernatus eſt doctorem,nec ullum fugit laborem. Ob has minutias diuus Au-

Auguſtinus. guſtinus,iam epiſcopus,iam ſenex, ad puero ſibi faſtiditas Græcas literas

Origenes. reuerſus eſt. Ob has Origenes,iam canus & ſenex ceu repueraſcens ad Hebrææ linguæ deſcendit elementa, Catonem etiam illum Romanum ſupe-

Ambroſius. rans. Ad has minutias libenter alludit Ambroſius, reſiſtit Hilarius. Has

Hilarius. paſſim excutit,in his pia curioſitate philoſophatur,ille non ore tantum au-

Io. Chryſoſtomus. reus Chryſoſtomus. Et Cyrillus hunc ſecutus,grande myſterium ex articu-

Cyrillus. lo Græco,id eſt unica literula ὁ, depromit,hinc uelut ineuitabile telum mutuatus,quod torqueat in hæreticos. Vt ne dicam interim,quod dum hæc ex profeſſo curamus,illa tamē aliquoties obiter aperiuntur,etenim quēadmodum qui ſententias enarrant,coguntur aliquoties uerborum explicare rationem,ita nos dum in uerbis explicādis uerſamur,cogimur interim & ſententiarum uim aperire. Deniq; hæc grauioribus orſis & cœptis iam olim in Paulum commentarijs præparamus. In quibus fortaſſis apparebit, utrum iudicio,an caſu ad has minutias deſcenderim. Sed age, fingat me qui uolet,nihil aliud præſtare potuiſſe, & uel ob ingenij tarditatem, & frigidum circum præcordia ſanguinem, uel ob eruditionis inopiam, infimam hanc ſumpſiſſe prouinciam,tamen Chriſtiani pectoris eſt, qualecunq; officium boni conſulere,quod pia ſedulitate præſtatur. CHRISTVS coniectum in gazophylacium à paupercula quadrantem laudauit, rem per ſe uiliſſimam,animo æſtimans offerentis. In re uehementer præclara, uel extrema functio ſplēdida eſt. In regijs, & qui uerrunt,& qui coquunt habētur honeſti. Cæterum in domo dei,quæ tandem functio faſtidienda uideri poteſt? Nos rudera comportauimus,ſed ad ſtructuram templi dei. Alij locupletiores,ebur,aurum,marmor, & gemmas addituri ſunt. Nos uiam ante ſalebris ac lamis moleſtam, induſtria noſtra conſtrauimus, ſed in qua deinde magni Theologi cōmodius eſſedis ac mannis uectentur. Nos circi ſolum æquauimus,in quo iam inoffenſius præclaras illas ſuæ ſapientiæ pompas ædant. Nos noualem antehac ſpinis ac lappis incōmodum ſarculo repurgauimus,quo facilius illi felicē exerceant ſegetem. Nos campū aperuimus, amoliti quæ obſtabant,in quo qui uolent poſthac arcanas explicare literas,uel colludant liberius,uel congrediantur expeditius. Quibus uetus illa

Theologia magis arridet,ij magnum habent adminiculum, quò nituntur eluctandi. Rurſus qui iuxta parabolam Euangelicam dicit, uetus uinum melius eſt,& huius recentioris Theologiæ ſtudio ueterem negligit,habet is quoq; quo ſua quæ mauult,certius ac fidelius tractet. Et ut nihil hinc accedat commoditatis,nihil certe perditurus eſt de ſuo,ſi hæc acceſſerint,ijs qui malunt diuinas literas è puriſſimis fontibus,quàm ex qualibuſcunq; riuulis ac lacunis haurire,toties aliunde aliò transfuſis,ne dicam ungulis ſuum & aſinorũ perturbatis. Vt gratius eſt pomum, quod tuis manibus ex ipſa matre decerpſeris arbore,ut dulcior aqua, quã ex ipſa uena ſubſcatentem hauſeris,ut iucundius uinum,quod ex eo depromſeris dolio in quo primũ fuerat conditum::ita diuinæ literæ,neſcio quid habent natiuæ fragrantiæ,ne ſcio quid ſpirant ſuum ac genuinum,ſi eo ſermone legantur,quo primũ ſcripſerunt ij,qui partim è ſacro illo ac cœleſti hauſerũt ore,partim eiuſdem afflati ſpiritu nobis tradiderunt. Si Chriſti ſermones extarent Hebraicis,hoc eſt,ijſdem uerbis proditi quibus ille locutus eſt, cui non cordi foret in illis philoſophari,& non ſolum uerborum uim ac proprietatem,uerum ſingulos etiam apices excutere? Certe quod huic eſt proximum habemus,& negligimus. Si quis oſtentet Chriſti ueſtem,aut pedis ueſtigium, procumbimus,adoramus,exoſculamur. Atqui ut uniuerſas illius ueſtes,& totam maternæ domus ſupellectilem proferas,nihil eſt quod Chriſtum expreſſius,efficacius,abſolutius referat,exprimat,repræſentet, quàm Euangeliſtarum & Apoſtolorũ literæ. Proinde ſi cui aut nõ licet,aut nõ libet,in his ſacris uerſari delicijs,certe ne obſtrepat,ne obturbet,ne inuideat meliora conantibus. Amplectant̃ ipſi quod amant,habeant,fruãtur. Nemo uetat. Nos illis hæc nõ ſcripſimus. Sed erunt è diuerſo quibus hæc admodũ pauca uideantur,& malint nihil cũ æditione uulgata cõuenire. Verũ non hoc egimus,ut ſermo politior eſſet,ſed ut emendatior,ac dilucidior:nec erat hic in ſcyrpo, quod aiunt,quærendus nodus. Quin illud potius optandũ eſt omnibus, ut nihil uſq; ſit obuium in ſacris literis,quod hanc operam poſtulet. In Euangelijs, quoniam per ſe dilucidus ac propè ſemet explicans hiſtoriæ tenor ſimplici & inaffectato ſermone profluit,ne fieri quidem potuit, ut admodũ multa uitiare potuerit,uel interpres uel librarius. Quanquàm hæc ipſa,ſi quis ad ſummam expendat,nimium etiam multa ſunt,illic ubi nullum oportebat ſubeſſe ſcrupulum. Cæterũ in epiſtolis Apoſtolicis ob ſermonis pariter & ſententiarum obſcuritatẽ,plura neceſſe fuit immutare. Nos interim adnotandi diligentiam ita moderati ſumus,ut nec ſuperſtitione moleſti, nec in diligentia diminuti uideremur. Rem autem omnem quàm potuimus pauciſſimis uerbis indicauimus magis quàm explicuimus, ne negocio ſuapte natura parum amœno,loquacitatis quoque tædium adderemus. Pium eſt opus,Chriſtianum eſt opus. Proinde te quæſo lector optime, ut tu quoq;
uiciſſim

uiciſſim pias aures,& Chriſtianũ pectus ad legendũ adferas. Ne quis hæc eo animo in manus ſumat,quo fortaſſis ſumit noctes Gellianas aut Angeli Politiani miſcellanea,uidelicet quo neruos ingenij,uim eloquentiæ,& eruditionem retruſam,uelut ad Lydium exigat lapidem. In re ſacra uerſamur,& in ea re,quæ ſimplicitate puritateq́ꝫ potiſſimum eſt orbi commendata. In qua ridiculum ſit humanam eruditionem oſtentare uelle,impium humanam iactare eloquentiam,quam etiam ſi forſan adeſſet,diſſimulare conueniebat,ne quis merito poſſit obijcere τὸ ἐν φακῇ μύρον. Simplici puroq́ꝫ ſtudio tradidimus hæc Chriſtianis auribus, quo poſthac in ſacroſancta hac philoſophia,& plures uerſarentur,& lubentius, deniq́ꝫ ut minore cum negocio,ita maiore cum fructu. Chriſtum ipſum,quo teſte & adiutore molimur hæc,parum mihi propicium imprecor,niſi ex hiſce laboribus adeo nihil uenamur emolumenti, ut magnam etiam certamq́ꝫ rei pecuniariæ iacturam ſcientes ac uolentes acceperimus. Porrò famæ dulcedine tantum abeſt ut titillemur,ut ne nomen quidem noſtrũ fuerimus aſſcripturi,ni ueriti fuiſſemus,ne hac ratione operis minueretur utilitas:quod apud omnes ſuſpecta res ſit liber ἀνώνυμος. Nos ad utrunq́ꝫ iuxta parati ſumus, ut uel rationem reddamus ſi quid recte monuimus,uel ingenue confiteamur errorem,ſicubi lapſi deprehendimur. Homines ſumus,& humani nihil alienum à nobis eſſe ducimus. Hoc igitur animo cum ego dederim hæc optime lector,fac ut tu quoque ſimili accipias. Ea res utrique noſtrum commodo futura eſt. Nam & tu plus capies utilitatis,ſi libenter & candide quod donatur acceperis,& me mearum uigiliarum minus pœnitebit,ſi cognouero bonis uſui fuiſſe. Quod ſi quis exiſtet, uel adeo præfractus ac moroſus, uel adeo durus & iniquus,ut nullis incantamentis deliniri queat, ab hoc certe uel precibus illud impetrare nitar, ut illud ſaltem æquitatis tribuat pijs ſtudijs, quod tribunalia tribuunt parricidijs & ſacrilegijs. Illic turpe iudicatur,ſi cognitionem anteuertant calculi,nec pronunciatur, niſi cauſa diligẽter excuſſa. Legat prius ac inſpiciat, deinde ſi uideatur, damnet ac reijciat. Superbum eſt de libro ferre ſententiam,quem non intelligas,ſuperbius & de eo quẽ ne legeris quidem. Vale lector quiſquis es,quẽ etiam atq́ꝫ etiam rogo, ut ſi quid fructus è noſtris excerpſeris lucubrationibus,officij memor ſicuti Chriſtiano dignũ eſt,me uiciſſim pijs uotis Chriſto cõmẽdes,à quo uno ſolidũ laboris huius præmiũ expectamus.

Calculi ne cognitionem anteuertant.

IN NOVVM TE-

STAMENTVM, PRIMVM AD GRAECAM VE- ritatem,deinde ad uetuſtiſſimorum Latinæ linguæ codicum fi- dem,poſtremo ad probatiſſimorum ſcriptorum citationē & enar rationē quartū iam diligenter recognitum,cumq́ꝫ ſuis collatū fon tibus,adnotationes [redacted], in qui bus aperitur quibus locis noſtra uulgata æditio,cum Græcorum uoluminibus,uel congruat,uel diſſonet,ubi deprauatior,ubi caſti gatior. Quod deprauatum erat,emēdatur:quod obſcurum, explanatur:quod anceps & impeditum,expeditur:quod intolerabili ſolœciſmo fœdum, reſtituit. Et non ſo- lum id agitur,ut caſtigata ſit lectio, ſed ne in po- ſterum quoq́ꝫ facile deprauari poſſit.

EVANGELIVM ſecundum Mat- thæum) ἐυαγγέλιον Græce ſonat bonū nuncium. Quanq́ꝫ Homerus in Odyſ- ſea hoc uerbo eſt uſus, ꝓ præmio quod dari ſolet lætum adferenti nuncium. Igi tur hiſtoriam euangelicam,nec prophe tiam uocauit, nec aliud ſimile:ſed rem nouam,nouo uocabulo ſignauit,quem admodum & Chriſtus apoſtolis uo- cabulum innouarat.

Liber generationis) Nominatiuus eſt abſolute poſitus,ceu ui- ce tituli. Nam Matthæus, & Marcus prophetico more ingreſſi ſunt euāgelicam hiſtoriam:ſiquidem prophetæ ſolent à titulo ex- ordiri: Viſio Eſaiæ filij Amos. Et, Verba Hieremiæ filij Helciæ. Ita & Marcus:Initium euangelij Ieſu Chriſti. Quanquam uideo Herodotum ad conſimilem modum ſuam exorſum hiſtoriam: ἡροδότου ἁλικαρνασῆος ἱστορίης ἀπόδεξις ἥδε: Et Lucianum libellum de Aſtrologia, ἀμφὶ τοῦ οὐρανοῦ, ἀμφὶ τῶν ἀστέρων ἡ γραφή. Vt appa- reat gentis etiam fuiſſe conſuetudinem. Quanq́ꝫ hic titulus non eſt uniuerſi argumenti:nec enim complectitur ſummam hiſtoriæ euangelicæ,ſed initium ac fontem duntaxat.

Filij Dauid,filij Abraham) υἱοῦ δαβίδ, υἱοῦ ἀβραάμ. Græcus ſermo non nihil habet ambiguitatis:poteſt enim hic eſſe ſenſus,filij Da- uid,qui Dauid fuit filius Abrahæ:Poteſt & ſic accipi,ut intelliga- tur Chriſtus eſſe filius utriuſq́ꝫ. Porrò filium uocat nepotem:quē admodum fratres uocant Hebræi, non ſolum iiſdem prognatos parentibus ſed & aliàs ex eadem generis ſerie propagatos. Illud obiter adnotandum, Matthæum genealogiæ recenſionem accō-

modaſſe,ijs quibus ſcripſit hoc euangeliū. Scripſit enim Hebræis,nimirū ut creditur Hebraice,quorum affectibus ſciebat fore gratiſſimum,ſi perſpexiſſent Christum eſſe filium Abraham ac Dauid,quorum memoria apud illos erat ſacroſancta:& ad quos de Christo præceſſerat pollicitatio. Contra Lucas, quia gentibus ſcripſit euangelium, ab Adam ad ipſum uſq; deū,porrigit genealogiæ ſeriem,ut intelligerent Christi gratiā,non ad Iudæos ſolū,ſed ad uniuerſum quoq; mortaliū genus pertinere. Indicauit hoc & Chryſoſtomus. Porrò Dauid priorem nominat:non ſolum ob id quo cōmodius citraq; repetitionem genealogiæ ſeries texeretur,quam cauſam reddidit diuus Hieronymus,uerūetiam quod huius eſſet apud Hebræos & reuerētior,& celebrior memoria,quod adſert Chryſoſtomus.

Christus cur Abrahæ ac Dauid filius dictus,

Genuit Iſaac,) [redacted],quiſquis is fuit. Nam autore Hieronymo,conſtabat olim hoc euangelium à Matthæo ſcriptum Hebraice fuiſſe,quod tamē Chryſoſtomus non audet aſſeuerare. Sed dicitur,inquit,quod quantumuis conſtet, ego tamen malim extare quàm conſtare. Etiam ſi ſunt qui putent à Ioanne uerſum in linguā Græcam. Etenim quantum ipſe memoria cōſequor,nuſq; Hieronymus euidenter indicat ſe uidiſſe Matthæi euangeliū Hebraice ſcriptū,maxime cū profiteatur ſe quatuor euāgelia ad Græcam ueritatem emēdaſſe,cumq; in hoc unū ſcripſerit cōmentaria. Tum quod in hoc euangelio non pauca citentur ex libris ueteris teſtamenti,quæ uideantur ab ipſis fontibus diſſidere. Vt uel hæc occaſio compulſura fuerit Hieronymū, ad archetypū Matthæi confugere:maxime cum id alijs in locis frequenter,non admodum graui de cauſa ſoleat,gaudeatq; facere. Porrò quis ex Hebraico ſermone uerterit in Græcum, ne id quidē ullo modo cognitum. Adeo uacabat illa ætas omni ambitione. Sed ut cœperam,quiſquis fuit interpres,Hebraicis nominibus diligenter ſuos addidit articulos:ut,quoniam barbarica ſunt uocabula,nec ulla caſuum inflexione uariantur,lector hoc modo ſexum & caſum poſſet diſtinguere, τὸν ἰσαὰκ, ἐκ τῆς θάμαρ. Iam illud minutius uideri poterat,quàm ut admoneretur,niſi nunc potiſſimū in eo negocio uerſaremur,uariare Græcos codices,in quibuſdam addi. ν, ἐφελκυστικὸν, in pleriſq; non addi. ἐγέννησε non ἐγέννησεν. Siquidē Attici perpetuo addunt, ſiue ſequatur conſonans, ſiue uocalis,Iones contra. Argumento eſt illud apud Ariſtophanē in Pluto, καὶ μάντις, ὥς φασιν, σοφός. Etenim ſi φασὶ legas non conſtabit metri ratio. Poſterioris exemplum eſt illud Homericū: ἠτίμησ' ἀρητῆρα, pro ἠτίμησεν ἀρητῆρα. Et quod paſſim eſt apud Græcos ἔσθ' ὅτι pro ἔστιν ὅτι, Proinde nō eſt quod ea res magnopere moueat lectorem,ſiue reperiat additū ν,ſiue ſecus. Etiamſi nos cōmunem Græcorum linguam in hoc ſecuti ſumus,addito ν,quoties ſequitur uocalis,omiſſo quoties ſequitr̄ conſonans:præſertim cū uideremus in hoc pleroſq; Græcorum codices conſentire.

Euangelium Matthæi an Hebraice ſcriptum.

Ν, ephelcticō

De Thamar.) ἐκ τῆς θάμαρ. De Rahab ἐκ τῆς ῥαχάβ. Mirum cur interpreti Latino magis placuerit præpoſitio de quàm ex. Quis enim dicitur genuiſſe aut ſuſcepiſſe filium de illa,ac non potius ex illa? Non quod neſciam alicubi reperiri de,poſitū pro ex apud probatos autores. Verum & uitandum arbitror,quod eſt inuſitatum:& ſtultum fuerit ſi quis putet hoc paſſim licere,quod uno aut altero loco ſibi permiſit ſcriptor aliquis. Quis enim ferat ſi quis dicat,Cognoui de literis tuis,cū Latine dicamus,Cognoui ex literis tuis. Cæterum Græci,quoniam non habēt quo aſpirent uocalē,niſi in principio dictionis,Hebraicam aſpirationem ח,quomodo poſſunt exprimunt per χ,ſic, רחב ῥαχάβ. Et ad eundē modum hodieq; ſonant Iudæi,ſicuti narrāt, Hiſpani eam literam. Certe Rachab ſcriptū comperi in bibliotheca illuſtriſſimæ D. Margaretæ,fœminæ ſupra ſexus modum, omni uirtutum genere cumulatæ, planeq; dignæ & Maximiliano patre,& Philippo fratre, & Carolo Cæſare,Ferdinandoq; nepotibus:quorū alterum eò felicitatis euexit fauor numinis, ut uix ab homine ſit optanda maior felicitas:alter ſic ornatus eſt omnibus heroicis,uereq; regijs dotibus,ut nulla poſſit accidere tam ingens fortuna,quæ ueris & proprijs illius bonis non uideatur inferior. Atq; utinam exemplum Margaretæ uel uiri imitētur, malintq; quod datur uacui temporis à negocijs,lectione bonorum uoluminum cōſumere,q̄ luſibus aut inanibus fabulis terere. Codex eſt inſignis,totus aureis conſcriptus literis. Seruatr̄ Mechliniæ,ſi quis forte uolet fidei meæ periculum facere. Indicauit & hoc Hieronymus alicubi. Theophylactus dubitare uidetur,an hæc fuerit Rhaab quæ exceperit exploratores Hebræos Hierichonte, ſic enim loquitur,putant quidam.

Hebræā aſpirationē Græci exprimunt per χ.

Dauid

Dauid regem.) Interpres addidit articulum τὸν βασιλέα, ueluti diſcernens eum ab alio quopiam Dauid, qui nō fuerit rex: uel hoc agens, ut hic inſignite rex intelligatur: cū alios multos reges commemoret, nulli tamen aſſcribens regij cognominis honorem. At mox cū Dauid repetit, inculcat ad eundem modum regis cognomen articulo præmiſſo, ut recentem illius ac celebrem apud Iudæos memoriā, tituli quoq; honore cōmendaret. Porrò ſi ideo addidit articulum, quod hic primus omnium rex fuerit eorum qui recenſentur in genealogia, ſufficiebat addere βασιλέα, ſine articulo.

Dauid cur ſolus cognominetur rex.

Ex ea quæ fuit Vriæ.) ἐκ τῆς τοῦ οὐρίου, id eſt, Ex uxore Vriæ, ſiue ex ea quæ fuerat uxor Vriæ. Nam in huiuſmodi Græcus articulus fungitur uice nominis quod ſubauditur. Cū autem paulopoſt uertat τὸν τοῦ ζεβεδαίου, filium Zebedæi: quemadmodum ſcriptum comperi in nonnullis exemplaribus: quæ tandem erat religio hic uertere uxorem Vriæ? Illud adnotandum, cur maluerit hac nota ſignare Bethſabee, quàm proprio uocabulo, ſiue quod res ipſa notior eſſet ipſo mulieris nomine, ſiue quod ad myſterium Chriſti & eccleſiæ pertinebat, eius facti refricuiſſe memoriam.

Berſabeæ nomen cur non ponatur.

In tranſmigratione Babylonis.) A nobis quidem ſatis percipitur ſenſus, ſed quibus ex Hebræorum annalibus cognitum eſt Iudæorum gentem per Nabuchodonoſor regem, Babylonem ductam fuiſſe captiuam, ac rurſus per Eſdram ſuis ſedibus reſtitutam. Cæterum ex his uerbis, nihil aliud intelligi poteſt, quàm uel Babylonē ipſam aliquò demigraſſe, uel Babylonem alios aliquò traduxiſſe, ſi tranſmigrationem uſurpes actiue. Atqui ſermonis uſus in hoc adhibetur, ut per eum cognoſcant, diſcantq; rem, ij quibus antea fuerat incognita, non ut agnoſcamus, ac diuinemus, quod prius noueramus. Recte monet Fabius amphibologias eſſe uitandas, quoad fieri poteſt, etiam ſi ſenſus nihil recipiat ambiguum: Veluti ſiquis dicat, Video ſtruthiocamelum deglutire ferrum. Nec enim periculum eſt, ne ferrum deglutiat ſtruthiocamelum. Id igitur multomagis cauendum, quoties aut anceps redditur ſententia, aut abſurda, aut nulla. De quo diligenter admonet Auguſtinus libro de doctrina Chriſtiana tertio. Verti poterat, Poſteaq; demigratum erat Babylonem, &, Cum demigraſſent Babylonē, aut, poſteaq; deducti fuerant Babylonem: ſi cui placet μετοικεῖν uſurpare tranſitiue, aut, In demigratione Babylonica. Quāquam planius etiam erat in exilio ſeu captiuitate Babylonica, &, Poſt exilium aut captiuitatem Babylonicam. Siquidē euangeliſta, rei acerbitatē, uerbi lenitate tēperauit, captiuitatē & exiliū, demigrationē appellans μετοικεσίαν, quod conuenit & in eos, qui ſua ſponte ſedes ac domicilia mutāt. Et hoc quoq; tēpus quod actū eſt apud Babylonios imputari in rationē genealogiæ putat Chryſoſtomus. Porrò trāſmigrādi uerbū eſt apud Suetoniū in Tiberio Cæſare: tametſi demigrare Latinius eſt, quemadmodū idem dixit, tranſportauit, pro deportauit.

Omnis amphibologia uitanda.

Tranſmigratio pro exilio.

Iechonias genuit Salathiel.) Admonet diuus Hieronymus, ſi Iechonias ad finem ſuperioris τεσσαρεσκαιδεκάδος referatur, in proxima non eſſe quatuordecim, ſed tredecim dūtaxat: Vnde putat hunc Iechoniam, qui eſt Salathiel non fuiſſe filium Ioſiæ, quem in proxima ſerie poſtremum recenſuit, ſed illius filium. Cæterum Iechoniam uocari, qui idem uocetur Iehoiachim: uerum patrem à filio diſtingui duabus literulis. Nam illum יְהוֹיָקִים Iehoiakim dici per ק &, ם, id eſt, per k & m: hunc יְהוֹיָכִין Iehoiachin per כ ch & ן n. Tametſi fatetur, hanc ſcripturæ differentiam apud Græcos, pariter ac Latinos ſcriptorum uitio, & longitudine temporū prorſus eſſe confuſam: alioquin & בַּת־שֶׁבַע Bathſcheba pro Betſabee dicendum, unde ne nos quidem quicq; auſi ſumus immutare.

Virum Mariæ.) τὸν ἄνδρα μαρίας. Dicere poterat & æque Latine, & haud ſcio an uerecundius, maritum Mariæ. Etiam ſi non ſim neſcius, & apud Latinos inueniri uirum pro marito. Nam hæc affinitatis ſunt nomina, non coitus. Quod ſi quis abhorret à uocabulo mariti, audiat Auguſtinum ita loquētem lib. aduerſus Fauſtum xxiij. Primo, inquit, quia maritus eius fuerat, propter uirilem ſexum potius honoranda perſona. Neq; enim quia concubitu non permixtus, ideo non maritus. Porrò quæ Valla cauillatur hoc loco de Maria & Mariam, minutiora iudicaui, quàm ut his lectorem uoluerim onerari. Præſertim cū ſi qui forte requirant, ab illius commentarijs per nos olim æditis petere poſſint.

Vallæ annotationes.

De qua natus eſt Ieſus.) ἐξ ἧς ἐγεννήθη. Ex qua genitus fuit Ieſus. Eſt enim paſſiuum eius uerbi, quod toties uertit genuit ἐγέννησεν. Nihil enim eſt quod quenq; moueat ille ſcrupu-

Gignit & mulier.

lus,improprie dici gignere mulierem,cum idoneis argumentis declarauerit Valla,tum apud Græcos,tum apud Latinos gignere & gigni, tam mulieri competere, quàm uiro. Nec abs re ridet hoc in loco quorundam inſcitiam,qui uelut oraculum pronunciant diſcrimen inter has duas præpoſitiones,de & ex:quaſi ſic loquendum ſit perpetuo, conceptus de ſpiritu ſancto,natus ex Maria uirgine,cum apud Græcos eadem ſit præpoſitio ἐξ, quam interpres ſuo arbitratu nunc de uertit,nunc ex,utcunq; uiſum fuerit. Certe hic locus palàm refellit friuolam & commentitiam illorum diſtinctionem.

Christus Græce, Meſſiah Hebraice, unctus Latine.

Qui uocatur Chriſtus.) ὁ λεγόμενος χριστὸς. Quoniam apud Hebræos plures fuerunt huius nominis,ut Ieſus filius Naue,& Ieſus ſacerdos,idcirco cognomine addito diſcreuit à cæteris. Quanq; uideo doctos aliquot in hac eſſe ſententia,ut exiſtiment ſeruatoris noſtri Ieſu nomen nonnihil diuerſum eſſe,à ducis Ieſu & Ieſu ſacerdotis uocabulo,quod Hebræis ſcribitur יְהוֹשֻׁעַ Cæterum noſtri Ieſu nomen iiſdem ſcribi literis,quibus olim ineffabile dei nomen ſignabatur,interpoſita una duntaxat conſonante Sin. Quod utinam tã doceri poſſit ſolidis argumentis,quàm dictu plauſibile eſt & gratioſum auribus Chriſtianorum. Optarim equidem uel hanc unam ob cauſam extare euangelium Matthæi uerbis & literis Hebraicis ſcriptum. Quod ſi eſſet, nihil negocij foret, hanc de nomine Ieſu opinionem,uel refellere,uel aſtruere. Porrò Chriſtus Græce unctum ſignificat,quo uocabulo Hebræi ſignant regem:quod apud illos inungi ſoleant,qui regni ſuſciperent honorem,atq; hoc nomine ſuũ illum nimiũ iam diu expectatum appellant מָשִׁיחַ Meſſiah Hebræi,uno uocabulo,ſimul & regis & ſacerdotis dignitatem explicantes. Nam utriq; communis eſt unctio,& utraq; dignitas uni competit Chriſto. Illud tametſi leuiculum eſt, tamen obiter admonuiſſe,non abs re fuerit, clericorum uulgus in templis primam Chriſti ſyllabam exilem ſonare,hoc eſt,per cappa,non per chi:ut quoties Chriſtum uocandi caſu compellant,criſtas alloqui uideantur,non Chriſtum. Atqui non offẽditur ille barbariſmis,fateor,at idem non delinitur. Detur ſanè uenia,iis qui per inſcitiam ſimpliciter errauerint. At ſi iure optimo tantum honoris defert eccleſia huic nomini,ut eo pronunciato, corpus inflectat, caput aperiat,genua curuet,qui ſit piæ mentis,non grauabitur,opinor,tantillum operæ ſumere, ut uoces illas ſacroſanctas, quantum in ipſo eſt, integre,& emendate,pnunciet. Et ſicuti Chriſtianæ manſuetudinis eſt,non acerbius inſectari, conuiciiſue percellere ſimpliciter errãtium imperitiam,nec in huiuſmodi leuiculis erratis atroces mouere tragœdias:ita rurſus Chriſtianæ ſimplicitatis eſt,eruditiorum monitis libenter obſequi. Alioqui ſiquis admonitus obſtinate perſiſtat in erratis,ac monitorem cui gratiam debebat,ultro rideat & inceſſat:atq; id deniq; poſtulet,ut illi ſecum errent potius,hoc eſt,ut uidentes cæcum ſequantur errantem,citius q̃ ipſe errorẽ mutet,quis non intelligit quantũ hic abſit ab illa Chriſtiana ſimplicitate,cui uenia debebatur? Et ſi deus odit faſtuoſam peritiam,quantopere tandem credimus illum auerſari ſupercilioſam,& intractabilem inſcitiam? Non ferant ipſi,ſi quis pro Petro Phetrum, aut pro Philippo Pilipphum appellet:nec aliam ob cauſam id non ferant,niſi quia ſic ipſi non ſoleant loqui. Et tamẽ in iis, in quibus fœdior eſt lapſus,admoneri ſe non patiuntur.

Christe, non Criste pnũciandum.

Omnes generationes.) πᾶσαι γενεαί. Græca uox πᾶς anceps eſt ad omne, ad quidlibet & ad uniuerſum,unde hic magis quadrabat uniuerſo, quãdoquidẽ ſignificat rei ſummam.

Cur in genealogia præteriti quidam.

Generationes quatuordecim.) Origenes in commẽtariis quos ſcripſit in epiſtolam ad Rhomanos,& diuus Hilarius in expoſitione canonis in Matthæum, indicant à Dauid, uſq; ad id temporis,quo deducti ſunt Babylonem, non quatuordecim, ſed ſeptemdecim deprehendi generationes:idq; neq; mendacio,neq; negligentiæ uitio, ſed conſulto factũ, ut tres in medio generatiões præteritæ fuerint. Nam iuxta Matthæũ Ioras genuit Oziã, cum is quartus ab illo ſit. Siquidem ut refertur libro Regum quarto, Ioras genuit Ozochiam,Ozochias Ioan, Ioas Amaſiam,Amaſias Oziam,quem eundem nonnunquam & Azariam uocant. Origenes contemnit literã,idq; facit ſuo more. Hilarius ideo putat præteritas,quod Ioras ex gentili fœmina ſuſcepiſſet Ozochiam. Præterea quia per prophetam erat prædictum,non ſeſſurum in throno regni Iſraẽlis,uſq; ad quartam generationẽ, labem ethnici generis,euangeliſta uoluit abolere ſilentio. Sed hæc ad inſtitutum proprie non pertinent,præſertim cum cõſentiant omnium Græcorum & Latinorũ exemplaria.

Nam

Nam quod ſcribit Hilarius in quibuſdam inueniri codicibus,de Regum libris ſentit opinor. Verũ hac de re diligentius tractat diuus Hieronymus hunc enarrans locum. Illud expendat diligens lector,qui conueniat hic euangeliſtam offenſum fuiſſe quorũdam impietate,cum ante Ruth poſuerit & uxorem Vriæ,& Rahab ſcelere nobiles fœminas.

Chriſti autem generatio.) ἡ γέννησις. Mea ſententia rectius erat natiuitas quàm generatio,uel ob id quo uitaretur amphibologia:etiam ſi nobis non eſt ambiguum. Alioqui generatio non ſolum ad naſcentem,uerumetiam ad generantẽ pertinet. Et Latinius erat, Sic habebat quàm ſic erat,ſenſu nihil immutato. Leuiculũ eſt,quod in Græcis codicibus habetur Ieſu Chriſti, τοῦ δὲ ἰησοῦ χριστοῦ. Suſpicor autem additum Ieſu,uel à ſcriba,uel ex conſuetudine recitationis eccleſiaſticæ. Nam neq; Chryſoſtomus quicquam attingit de nomine Ieſu,cum de Chriſto hoc eſt Meſſia,faciat mentionem. Et ad contextum ſermonis non perinde congruit additum Ieſu nomen. Sic enim habet:Et à tranſmigratione Babylonis uſq; ad Chriſtum generationes quatuordecim. Chriſti autem generatio ſic erat. Repetitur uox Chriſti è proximo. Eleganter autem hac ceu præfatiuncula excitauit auditoris animum,rem inauditam ac prodigioſam narraturus.

Cũ eſſet deſponſata.) Deeſt apud nos cõiunctio γὰρ,id eſt,enĩ. μνηστευθείσης γάρ. Quanq́ ea nihil habet momẽti,niſi quod narrationẽ cũ pollicitatione præcedẽti cõnectit. Eſt aũt apud Græcos uox ei rei quã declarat accõmodatior,magiſq; peculiaris. Siqdẽ illi μνηστῆρας uocãt,q puellæ nuptias ambiũt,q Latinis dicũt proci. Et μνηστεύειν tradere ſpõſam proco.

Mater Ieſu Maria.) Mater eius eſt Græce. Nam Chriſti paulo ante meminit,ne uideatur de alio quopiam ordiri ſermonem, τῆς μητρὸς αὐτοῦ. Atq; ita ſcriptum legitur in peruetuſtis Latinorum exemplaribus,nominatim in duobus,quæ mihi in ſecunda recognitione aderant,Paulino & Corſendoncenſi. Itidem in aureo codice Margaretæ,conſentientibus quatuor uetuſtiſſimis exemplaribus,quæ nobis præbuit collegium diui Donatiani Brugis. Et ad eum modum citat Origenes in homilia,quæ uulgo legitur in cultu eccleſiaſtico,uarijs nominibus explicans uim eius pronominis eius. Neq; ſecus legit Chryſoſtomus homilia in Matthæum quarta,cũq; hoc Theophylactus. *Exemplaria uetuſtiſſima.*

Priuſq; conuenirent.) πρὶν ἢ συνελθεῖν. Verecunde ſignificat coniunctionem uxoris & mariti. Alioqui conueniunt potius qui concordant,aut qui in eundem congregantur locum. Congredi tamen & congreſſum legimus pro conſuetudine mariti & uxoris. Quanq́ & coire quondam uerbum uerecundum,poſtea factum eſt uſurpatione parum caſtũ. *Conuenire, pro coire.* Eos uero qui ex hoc loco ſumunt anſam inſaniendi,ut dicant Mariam poſtea more uulgari fœminarũ peperiſſe filios,abunde refellit Hieronymus ſcribens aduerſus Heluidiũ, & Chryſoſtomus hunc ediſſerens locum. Deniq; ſuffragatur & Laurentius exemplis aliquot ex ethnicorũ quoq; libris in medium adductis. *Error Heluidianorum.* Nam id additum eſt ab euangeliſta, nõ ut quod ſecutũ eſſet ſignificaret,ſed ut inuſitatæ rei miraculũ aperiret. Perinde quaſi dicat aliquis,iudices de cauſa pronunciaſſe priuſq; cauſam cognoſcerent:cum iuxta ſolẽnem morem prius audiant iudices q̃ ferant ſententiam. Qui ſic loquitur,non hoc ſentit, iudices cognouiſſe cauſam, poſteaq; tulerint ſentẽtiã. Vt igit̃ illic priuſq; cauſam cognoſcerent,nihil aliud eſt q̃ nõ cognita cauſa,& citra cauſæ cognitionẽ:ita hic priuſq; coirẽt, nihil aliud eſt,q̃ ſine congreſſu cõnubiali,ſiue abſq; coitu. *Priuſq; quomodo accipiendum.* Cæterũ ut res eſt geſta,ita narrat euangeliſta,non ut ipſe nouerat. Nondum intelligebat Ioſeph myſterium: grauidam uidet:congreſſum non interceſſiſſe nouit,& idcirco nondum euangeliſta pronunciat uirgineum eſſe conceptum,donec angelum id aperientem producit. Quis enim hominum ſuſpicaretur,mulierem è ſpiritu cœleſti concepiſſe fœtum humanum? Sed minus offendiculi habiturus erat ſermo,ſi uertiſſet per præteritum tempus,Priuſq; cõueniſſent, ſiue ut nos uertimus,priuſq; cõgreſſi fuiſſent. Siquidẽ mollius eſt,priuſq; cognouiſſent cauſam, damnauerunt reum,q̃ priuſq̃ cognoſcerent. Iam enim magis uidet̃ cognitio ſequutura.

Inuenta eſt in utero habens.) εὑρέθη. Cur non potius deprehenſa eſt,aut certe reperta? Nã inuenimus quod quærimus, Deprehendimus,quod latebat,præſertim in flagitijs. Reperimus,uel caſu obuia,uel præter ſpem oblata. *Inuenire, reperire, deprehendere.* Porrò participium ἔχουσα uice uerbi infiniti poſitum eſt. Deprehenſa eſt habens,pro eo quod eſt,Deprehenſa eſt habere. Annotauit ſup hoc uerbo nõnihil & Chryſoſtomus homilia quarta,ſignificans id reperiri, quod

nouum præter ſpem, ac præter expectationem compertum ſit. Mirum eſt autem quam ob cauſam interpretem Latinum, delectauerit ea περίφρασις. In utero habẽs, pro grauida, ſiue prægnante: cum hæc non ſolum idem ſignificent, ſed & uerecundius. Nam ferre uterum dicunt Latini. Quanquam enim in utero habere Græcis eleganter & uſitate dicitur, at Latinis non itidem. Proinde Matthæus, aut huius interpres Græcus eleganter dixit, ἐν γαστρὶ ἔχουσα. Quandoquidem Athenæus libro Dipnoſophiſtarum decimo ſcribit hũc in modũ de Iſchomacho mimo: καὶ πτωχῆς τινὸς τῆς γαστέρος πονούσης, ἐπεὶ ὁ ἰατρὸς ἐπυνθάνετο, μὴ ἐν γαστρὶ ἔχει, πῶς γὰρ εἶπεν, τριταία μὴ βεβρωκυῖα; id eſt, Et cum pauperculæ cuidam doleret uterus, ac medicus interrogaſſet, num in utero haberet, qui poſſit, inquit, cum triduo nihil ederit. Cauſſum in hoc eſt, quod cum medicus ſentiret, num grauida eſſet mulier, mimus ex ambiguo ſumpſit anſam iocandi. Verum de hoc mox paulo plura dicemus.

Iocus mimi ex Athenæo

De ſpiritu ſancto.) ἐκ πνεύματος ἁγίου, id eſt, è ſpiritu ſancto. Nihil eſt enim quod nos moueat factitia quorundam differentia, Quanquàm hic quoque, loco uiri poſitus eſt ſpiritus ſanctus. Siquidem lector audiens illam cum marito non fuiſſe cõgreſſam, & iam ferre uterum, ſtatim cogitaturus erat, ex quo igitur alio uiro? Proinde mox excludit hãc cogitationem, non ex uiro, inquiens, ſed ex ſpiritu ſancto. Illud perpendat uelim, prudens, ac uigilans lector, num hoc loco locus ſit diſtinctioni diui Auguſtini, quam tradidit libro de natura boni, quem ſcripſit aduerſus Manichæos capite uiceſimo ſexto. Ex aliquo recte dici, quicquid de illo ſit, at non retrorſum. Ex deo ſiquidem omnia ſunt, uelut ab autore, at non de deo, quod res conditæ, non ſint participes ſubſtantiæ diuinæ. Sed humanus ille fœtus, quatenus erat humanus, iuxta prædictam diſtinctionem accommodatius, opinor, dicetur è ſpiritu ſancto, quàm de ſpiritu ſancto. Certe apud Græcos eadẽ eſt præpoſitio, quam nos nunc de, uertimus, nunc ex.

Cum eſſet uir iuſtus.) δίκαιος ὤν. Quoniam Græcus ſentẽtiam extulit per participiũ, liberum nobis reliquit, addere coniunctionem, quæ cõmodiſſime faceret ad ſenſum. Sed hæc uox cum, magis aliquoties ſonat aduerſum quiddam. Vt cum ſis pauper, tamen faſtu turges. At hic ceu cauſam adducit, cur noluerit illã traducere, quod iuſtus eſſet. Quaſi dixiſſet, Ioſeph eo quod eſſet uir iuſtus noluit eam infamare. Mire uero iuſtum uocat, ob id, quod in ius trahere noluerit, neque punire, quod lex punire iubet. Iuſtum autem uocat, non ob unam uirtutem, quæ prima eſt inter quatuor morales, ſed ob abſolutam omnibus numeris probitatem. Sic Ariſtoteles in Ethicis, Iuſticia, inquit, in ſeſe uirtutem amplectitur omnem, & ἀδικίαν pro quouis peccato uſurpãt ſacræ literæ. Subnotauit hoc Chryſoſtomus. Nam prorſus raræ cuiuſdam ac prodigioſæ probitatis erat, cum ſponſæ tumẽtem uterum, & indubitata conceptus ſigna uideret, nec expoſtulare cum uxore, nec queri apud affines, nec zelotypia diſcruciari, nec in ius ire, & ad pœnã rapere, ſed ſuos æſtus apud ſe duntaxat premere: tantum in animo ſecum de ſecreto diuortio cogitare. Grauidam uidebat & myſterium, ut dixi, nondum nouerat, quod mox ab angelo diſcit.

Iuſtus pro bono.

Nollet eam traducere.) παραδειγματίσαι, Illud demiror hoc loco, qui factum ſit, ut interpreti Latino, ſermonis politiem alias negligere ſolito, tam elegans uerbum in mentem uenerit. Nam ad uerbum uertendũ erat exemplificare, ſiue per periphraſim, exemplũ facere. Siquidem elegãtior uſus huius uerbi fuit in cauſa, ut celebres aliquot Theologi fœde lapſi ſint hoc loco. Quorum de numero eſt haud aſpernandus theologus Petrus Lombardus ῥαψῳδὸς eius operis, quod uocant Sententiarum: quem arbitror equidem & probum fuiſſe uirum, & ut illa ferebat ætas, eruditũ. Atque utinã illius labor tam feliciter ceſſiſſet orbi Chriſtiano, quam ab illo ſuſceptus eſt pio ſtudio. Siquidem apparet illum hoc egiſſe, ut ſemel collectis quæ ad rem pertinebant, quæſtiones omnes excluderet. Sed ea res in diuerſum exijt. Videmus enim ex eo opere, nunquam finiendarum quæſtionum, non examina, ſed maria prorupiſſe. Is in quarto ſentẽtiarum libro ſemel atque iterum ſic uſurpat hoc uerbum, quaſi tum ſponſus traducat ſponſam, cum rem habuerit cum illa. Sic enim habet diſtinctione uigeſima ſeptima: Quidam tamen aſſerunt uerum coniugium non contrahi ante traductionem & carnalem copulam, nec uere eſſe cõiuges aliquos, niſi intercedat cõmixtio ſexus. Rurſum aliquanto poſt: Sed quia nondum traducta, nec res uxoria interceſſerat, id eſt, concubitus coniugalis. Neque me fugit, quoſdam ſic hinc elabi uelle, ut dicant

Petrus Lombardus notatus.

traductionẽ

traductionem hic accipi pro conſenſu ad cohabitandum,quod aliquanto etiam eſt abſurdius,Perinde quaſi quis refellens eum qui diceret cucurbitam ſignificare tergum aſini, neget ſignificare tergũ ipſum,ſed clitellas tergo impoſitas.Quod ſi traductio eſt conſenſus ad cohabitandum,cur is ſeparatur à reliquis officijs coniugum:aut quod erit coniugium ſine conſenſu domeſticæ conſuetudinis? Deniq; cum hic conſenſus ſit mutuus, traductio tam ſponſæ tribuetur ꝙ ſponſo.Quis autem unq; legit traduci ſponſum? Iam ubi apud iurecõſultos de matrimonio tractantes fit mentio traductionis? Quod ſi contẽdant ſponſam traduci,cũ in ædes ſponſi deducitur,iam Ioſephus & Maria iunctim in unis ædibus habitabãt,imò Maria in ædibus Ioſeph ſponſi ſui habitabat.Id quod clare teſtatur Chryſoſtomus homilia in Matthæum quarta,addens id ueteri cõſuetudine receptum, ut ſponſæ in ſponſorum ædibus haberentur.Et aliquanto inferius in eadem homilia: Neq; em̃,inquit,expellere de domo uoluit,ſed à ſe tacite dimittere.Expellere de domo uocat traducere,quod id citra infamiã ſponſæ fieri non poſſet,maxime cũ eſſet grauida.Proinde res ſatis indicat,Petrum Lombardum,aut alium quem is ſecutus eſt autorem,ex hoc loco ſumpſiſſe occaſionem erroris,qui intellexerit Ioſeph ob ſuſpicionem adulterij noluiſſe coitu confirmare matrimonium.Pudendus quidem lapſus,præſertim in ijs,qui ſe totius orbis doctores profiteantur,ſed ætati magis imputandus ꝙ homini. Quid enim poterat eo ſeculo,quo prorſus extincta lingua Græca,maxima ex parte & Latina, Literis Hebraicis pluſq; ſepultis, obliteratis om̃ibus fermè uetuſtis ſcriptoribus,ſi quid erat explicandum ad Iſidorum uelut ad ſacram ancorã cõfugiebatur:quẽ idem ſecutus μετρόπολις interpretatur à μέτρον menſura,& πόλις ciuitas,& Acolytos,ſiue ut ego ſanè legendũ arbitror,acoluthos,ſic enim Græci famulos à corpore uocant,interpretatur ceroferarios,aliaq; conſimilia:niſi quod magis arbitror,hæc à recentioribus aſſuta,qui ferè mos eſt,præſertim in hoc ſcripti genere.Quin & illud demiror,qs indicauerit Nicolao Lyrenſi, traducere idẽ eſſe quod propalare.Sic enim interpretatur.Et in gloſſa quã uocant ordinariã adiecit neſcio quis,Pro traducere Græci habent propalare:perinde quaſi propalare,Græca uox ſit. Hugo Cardinalis traducere interpretatur in damnũ ſuum ducere.Quãq; multis argumẽtis colligere licet, temporũ illorũ pleroſq; ſcriptores,Græcorum etiam cõmentarijs adiutos fuiſſe,qui tum ferè quomodocũq; uerſi fuerãt in Latinũ ſermonẽ,ut ſuis indicabimus locis.Alioqui qui potuit Thomas diuinare ex ea tranſlatione quid ſentiret Ariſtoteles, quã nec ipſe fuerat Ariſtoteles intellecturus,etiã ſi Romane calluiſſet? Neq; uero dãno, quod aliorũ monumentis adiuti ſint.Illud demiror,cur ceu data opera,cælent eorũ nomina per quos profecerant.Magis autem,cur libri quoq; ſuppreſſi ſint,unde decerpſerant. Verum hæc aliàs.Coaceruator ſentẽtiarum uidetur hallucinatus ex uerbis Hieronymi, qui locum præſentem ediſſerens,ſcribit in hunc modum:Si quis fornicariæ coniungitur, unum corpus efficitur.Et in lege ſcriptum eſt,Non ſolũ reos,ſed & cõſcios criminum,obnoxios eſſe peccato.Quaſi Ioſeph ideo noluerit Mariam traducere,hoc eſt coniungi cũ ea,quod adulteram iudicaret,ne fieret unũ corpus cum ea.Atqui non illic agit Hieronymus de coniunctione cõnubiali,ſed cauſam aperit,cur Ioſeph uir iuſtus,noluerit illam accuſare,& populi fabulam reddere,quod palàm teſtantur ea quæ mox cõſequũtur. Nempe hæc,Sed hoc teſtimonium Mariæ eſt,quod Ioſeph ſciens illius caſtitatem,& admirãs quod euenerat,cælat ſilentio,cuius myſterium neſciebat.Eſt autem uarius uſus apud Latinos huius uerbi,traducere. Verum ut nullus elegantior,ita nec rarior alius, quàm cum ſignificat promulgare quempiam,& in publicũ uulgi ſermonẽ efferre.Sic em̃ Martialis:

Traductionẽ nõ recte accipi pro conſenſu ad cohabitandum.

Iſidorus Metropolis Acoluthi.

Traducere quid ſit Latinis.

Rideris,multoq; magis traduceris Afer,
Quàm nudus medio ſi ſpatiere foro.

Et Arbiter Petronius,Neue traducere uelitis tot amicorum cõſilia ſecreta,quæ uix mille homines nouerunt,hoc eſt ne uelitis in uulgus efferre.Appoſite uſus eſt hoc uerbo Seneca in epiſtola ad Lucilliũ centeſima: Volo luxuriam obiurgari,libidinẽ traduci,impotentiam frangi.Quoniam enim libido latebris gaudet,ac lucem,hominumq; conſpectũ fugitat,optat ut traducatur hic morbus,quo uel pudoris remedio ſanetur.Tranſlatum apparet ab ijs,qui quo cõſpicui ſint omnibus,per celeberrima urbis loca producũtur,id quod uictis,aut facinoris alicuius damnatis ignominiæ cauſa fieri ſolet,Ita Liuius libro ab urbe

condita ſecundo, Vos omnibus ciuibus, peregrinis populis ſpectaculo abeũtes fuiſſe, ueſtras coniuges, ueſtros liberos traductos per ora hominũ. Vtitur in eũdem ſenſum Tranquillus in Veſpaſiano. Diuus Chryſoſtomus hunc ediſſerens locum apertiſſime uim indicat huius uerbi cum ait: Nõ ſolum noluit eam damnare, ſed ne publicare quidẽ. Nam hoc uerbo uſus eſt interpres Chryſoſtomi, quum pro damnare ſit κολάσαι, pro publicare παραδειγματίσαι. Rurſum idẽ uerbũ traducere, in iudiciũ trahere: itẽ publicare, & in iudiciũ tradere interpretatᷣ. Nec ab hoc multũ abhorret Hilarius, qui παραδειγματίσαι, putat eſſe legũ exemplũ ædere in quẽpiã. Sic enim ait in expoſitione canonis, quem cõpoſuit in Matthæũ: Quia iuſtus ipſe nollet in eam lege decerni. Quin libro Numerorũ cap. xxv. quod noſtra habet æditio: Tolle cunctos principes populi, & ſuſpende eos contra ſolem in patibulis, Diuus Auguſtinus iuxta illius regionis æditionẽ legit hunc in modũ: Oſtenta domino duces populi cõtra ſolem. Cæterũ quod ille uertit, Oſtenta, Græcus uerterat παραδειγμάτισον, uelut in exemplũ æde, quo cæteri hoc exẽplo terreantᷣ. Idem hũc ipſum adducẽs locũ epl'a liiij. ꝓ traducere legit, diuulgare. Quin & diuus Ambroſius, enarrans pſalmũ, Beati immaculati, ſermone ſeptimo palàm à nobis ſtat, ſcribens hunc in modum: Quia iuſtus ſeipſum accuſare malit, ꝙ aliũ deformare. Deniq; de Ioſeph, cui deſponſata erat Maria mater domini ſcriptum eſt, Quod cũ eam grauem utero uidiſſet, cum eſſet iuſtus, noluit eam traducere: & utiq; nullũ adhuc audierat oraculum. Itaq; nõ ſolũ ab ultionis atrocitate, ſed etiã ab accuſationis ſeueritate iuſti aliena ꝑſona eſt, potiusq; ducit, ſuã remiſſionẽ accuſari, quod nõ indicauerit, ꝙ alienũ crimen arguere. Atq; his omnibus cõſentiens Theophylactus Bulgarienſis epiſcopus, Græcus interpres noui teſtamẽti, παραδειγματίσαι, inquit, τοῦτ᾽ ἐστὶ φανερῶσαι καὶ κολάζεσθαι, id eſt, palàm facere ac punire. Deniq; eſt quidẽ anceps latina uox, ſiquidẽ nõnunꝗ traducit ꝗ in diuerſam ducit partẽ, ſic eñ uſurpauit, tum Cicero, tum Suetonius. Atqui Græca uox nõ patiᷣ, ut huc confugiamus. Sed ob moroſos quoſdã diutius inmoror his euincendis, ꝙ eruditus lector laturus ſit. Senſus igiᷣ eſt, Cum Ioſeph eſſet uir probus, uideretq; ſponſam grauidam, nec tamen mores eius paterentur, ut poſſet adulteriũ credere, cælandũ eſſe duxit, quod admirabatur. Quãquàm reperio Theophylactum in hac eſſe ſententiã, ut dicat Ioſeph ob id clanculũ uoluiſſe diuertere, quod ſe iudicaret indignum conſuetudine coniugis, quæ iam è ſpiritu cœleſti cõcepiſſet. Verũ hæc interpretatio coactior eſt. Nam ſi complexim legas, Reperta eſt, nimirum ab Ioſeph, in utero habens è ſpiritu ſancto, ut ſit ſenſus: Iam tum fuiſſe compertum Ioſeph, quod ſponſa conceperat non ex ullo uiro, ſed è ſpiritu, quorſum poſtea opus fuit angelo, qui moneret in ſomnis? Porrò cum hanc addit cauſam, cur timere nõ debeat, Quod enim in ea natum eſt, de ſpiritu ſancto eſt, ſatis indicat metum Ioſeph, non è reuerẽtia, ſed uel è ſuſpicione, quod non ueritus eſt dicere Chryſoſtomus: uel certe ex admiratione fuiſſe profectum. Alioqui ex ſermone angeli magis debuerat timere, certior factus de myſterio cœleſti. Quod ſi cui durius dictum uidetur Ioſeph quicquam addubitaſſe de caſtitate Mariæ, is audiat Auguſtinum durius etiam loquentem in epiſtola xlv. ad Macedonium: Vnde Ioſeph, inquiens, cui mater domini fuerat deſponſata, cum eam comperiſſet eſſe prægnantem, cui ſe non nouerat eſſe cõmixtum, & ob hoc nihil aliud ꝙ adulteram credidiſſet, puniri tamen eam noluit, nec approbator flagitij fuit. Item Ambroſius de inſtitutione uirginis. Quid autem, inquit, præiudicat Mariæ, ſi cœleſtis conſilij myſteriũ Ioſeph non intellexit, & putauit uirginem non eſſe, quam prægnãtem uideret? Vſus eſt traducẽdi uerbo duobus in locis diuus Paulus apoſtolus, in epiſtola ad Coloſſenſes cap. ſecundo. καὶ ἀπεκδυσάμενος τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας ἐδειγμάτισεν ἐν παρρησίᾳ, id eſt, Expolians principatus & poteſtates traduxit confidenter. Quod uicti ſoleant in triumphis circumduci, palamq; oſtendi populo. Et in epiſtola ad Hebræos capite ſexto: ἀνασταυροῦντας ἑαυτοῖς τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ, καὶ παραδειγματίζοντας. Interpres proximo loco uertit traduxit, hic uertit oſtentui habentes. Quanquàm mihi ſanè nonnihil intereſſe uidetur inter δειγματίζειν & παραδειγματίζειν, Siquidem δειγματίζειν eſt ſimpliciter, exempli cauſa oſtendere, παραδειγματίζειν ob præpoſitionem additam, in malam partem ſonat. Etiam ſi utrumque deducitur à δεῖγμα, quod eſt exemplum, & δεῖγμα à δεικνύω ductum eſt, quod eſt oſtendo.

Cur Ioſeph noluit Mariã dimittere.

Occulte

Dimittere pro repudiare.

Occulte dimittere.) ἀπολῦσαι Græcis ambiguum eſt uerbum. Dimittimus exercitum inſtructũ, dimittitur ſenatus: dimittitur concio, cum unicuiq; poteſtas ſit quò uelit abeundi. Dimittimus & amicũ uolentem proficiſci. At hoc loco Latinius ſimul & apertius erat amittere à ſe, ſiue repudiare, ſiue diuortiũ cũ ea facere (Id enim ſenſit euãgeliſta) idq; clanculum, quod palàm non poſſet citra periculũ ſimul & infamiam uxoris. Etiamſi me nõ fugit, apud Suetoniũ dimiſſam dici, quæ ſit repudiata. Neq; par eſt quẽq; offendi, ceu duriore uerbo repudiãdi, cũ Hilarius eruditus iuxta ac pius autor, nõ ueritus ſit uti duriore. Sic eñi ait exponẽs canonẽ Matthæi: Volẽti eã abijcere. Id nimirũ atrocius eſt ꝙ repudiare.

In ſomnis.) κατ᾽ ὄναρ, id eſt, per ſomnium. Quanq; ſenſum eleganter expreſſit interpres. Nam quod in ſomnis apparet, per ſomnium appareat neceſſe eſt. Nec eſt apud Græcos, Apparuit Ioſeph, ſed apparuit illi. Certe ei legitur, in emendatioribus noſtris, nominatim in aureo Codice. Nam liceat interim hac nota ſignificare librum, quem diximus eſſe in aulica bibliotheca Mechliniæ.

Vxor Ioſeph Maria.

Accipere Mariam coniugem.) παραλαβεῖν, id eſt, adiungere in conſuetudinẽ uitæ. Iam enim acceperat, ſed diuortium meditabatur. Rurſus interpres abhorruit à uocabulo uxoris, cum euangeliſta non uereatur Ioſeph patrem uocare Ieſu. Certe diuus Hieronymus uxorem legit, non coniugem. Id quod & interpretatio illius declarat. Excuſat enim uxores in diuinis literis aliquoties dici quæ ſponſæ ſint. Alioqui Græci ſponſam appellãt νύμφην. Porrò γυνὴ Græcis nunc uxorem ſonat, nunc quamcunq; mulierem. Chryſoſtomus homilia in Matthæum quinta, indicat nomen hoc parum competere in uirginem, ſed tamen crebro tributum ab euangeliſtis quo myſteriũ cælarent, & arcerẽt ſtupri ſuſpicionẽ.

Natũ pro conceptum.

Quod enim in ea natum.) τὸ γὰρ ἐν αὐτῇ γεννηθὲν, id eſt, genitum. Sic enim appellat id quod conceptum eſt in utero, & nondum enatum. Natũ enim dicitur etiam id, quod quocunq; modo cœpit eſſe. Nos tamen conceptum uertere maluimus, ne quẽ torqueret ſermo minus uſitatus. Porrò natum hic poſitum pro conceptum fatetur & indicat diuus Auguſtinus libro primo quæſtionum in Geneſin. Et Tertullianus libro de carne Chriſti. Nam ex hoc loco inſanus Valentinus dicebat Chriſtum natum per uirginem non ex uirgine, quum paulo ſuperius Matthæus nõ abhorruerit ab hac præpoſitione, Ioſeph genuit Iacob uirum Mariæ, ex qua natus eſt Ieſus.

De & ex apud Græcos eadẽ.

De ſpiritu ſancto.) ἐκ πνεύματός ἐστιν ἁγίου, id eſt, è ſpiritu ſancto eſt, ſiue ut nos uertimus, A ſpiritu ſancto profectum eſt: ut autorem indicet præpoſitio. Iam diximus, quod recentiores aliquot Theologi, ingens myſterium ſubeſſe uolunt in hiſce præpoſitionibus ex & de: cum apud Græcos eadem ſit præpoſitio, apud nos diuerſa, tantum quia libuit interpreti, qui frequenter affectat uarietatem, ubi nihil opus.

Pariet autem filium.) Annotauit Chryſoſtomus, non eſſe dictum, Pariet tibi filiũ, quẽadmodum ſolet dici patribus: Et tamen dictum eſt, Vocabis nomen eius Ieſum: quod autoritas imponendi nominis ſoleat eſſe penes maritũ. Id tametſi uidetᷣ à ſuſcepto negocio alienius, tamẽ admonere uiſum eſt, quod ad tuendã lectionis integritatẽ ptinere uideretᷣ.

Ieſu ſeruatoris nomen idẽ eſſe cũ nomine Ioſue.

Et uocabis nomen eius Ieſum.) Vel hinc refelli poteſt Iudæorum noſtræ tempeſtatis uæſania, qui uolunt Chriſto diuerſum fuiſſe nomen, à nomine ducis Ioſue, & Ioſue ſacerdotis. Certum eſt enim יֵשַׁע, ſiue additis duabus literis Vau & He יְשׁוּעָה Hebræis ſonare ſalutem. Et angelus uocabuli rationem exponens, Ipſe enim, inquit, ſaluum faciet populum ſuum. Id quod annotauit & Hieronymus. Et diuus Chryſoſtomus homilia prima teſtatur in ipſo ſtatim euangelij frontiſpicio: Liber generationis Ieſu Chriſti filij Dauid, ſtudio ab euangeliſta additum Chriſti cognomen, ut eo diſcerneretur à duce Ioſue. Rurſum additum, Filij Dauid, quod ille Ioſue de tribu Dauid non fuerit. Porrò ſi nomen erat diuerſum, quorſum attinent hæ notæ, nomẽ à nomine ſecernẽtes? Cæterũ Latinius erat, A peccatis ſuis, ꝙ eorum. Verum interpres, opinor, uitauit amphibologiam: ſed dum uitat hoc incõmodum, in aliud incidit incommodũ. Neq; uero periculum erat ne quis acciperet Ieſum liberaſſe ſuos Iudæos à ſuis ipſius peccatis. Medium erat à peccatis ipſorum.

Per prophetam dicentem.) Sermo Græcus bifariam accipi poteſt. Altero modo ſic, ut impleretur, quod dictum erat à domino, qui loquutus eſt per prophetam. Altero ſic, Vt impleretur quod dictum erat à domino per os prophetæ, cuius hæc ſunt uerba. Hæc am-

phibologia

phibologia Græcis hinc naſcitur, quod utraque præpoſitio ὑπὸ & διὰ, id eſt, à & per, eundem nominis caſum aſciſcunt. τὸ ῥηθὲν ὑπὸ τοῦ κυρίου, διὰ τοῦ προφήτου λέγοντος. Verum poſterior ſenſus mihi magis probatur, quod uideam hanc ſermonis figuram ſolennem eſſe ſacris literis, quoties aliena uerba recitant. Id quod Latini faciunt per, inquit, & inquam. Iam *Implere, pro perficere.* uerbum impleretur, pro perficeretur, ut ignotum eſt Latinis auribus: niſi cum ſentimus addi quod deerat rei conſummandæ, ita ex Hebræi ſermonis proprietate relictum eſt. Quod genus permulta licebit in apoſtolorum literis animaduertere.

Alma quid Hebræis. Ecce uirgo.) ἰδοὺ ἡ παρθένος. Apud prophetam Hebræum nomen eſt, non בְּתוּלָה Bethula, quod proprie uirginem ſignificat, & intactam uiro, ſed עַלְמָה alma ſiue alama, quod puellam ſiue adoleſcentulam ſignificat. Hoc ætatis eſt nomen, illud integritatis. Cæterum Hieronymus negat uſque inueniri in ueteri teſtamento uocabulum alma, niſi de uirgine. Certe Geneſis capite xxiiij. Rebeccam adhuc uirginem alma uocat. Et Deuteronomij capite xxij. lex punit raptorem alma, id eſt puellæ, haud dubium quin de uirgine ſentiens, quem locum adducit & Origenes aduerſus Celſum. Proinde Septuaginta uocem hanc interpretati ſunt ἡ παρθένος, id eſt, uirgo, cæteris licet omnibus puellam interpretantibus. Quanquàm apud Hebræos uox eſt anceps, ut quæ tum puellam ſignificet, tum abſconditam, quod אָלַם alam Hebræis ſonet, abſcondit. Vnde quod in titulo noni pſalmi poſitum eſt עֲלָמוֹת pro quo cæteri interpretes tranſtulerunt pro adoleſcentia, Septuaginta tranſtulerunt, Pro abſconditis ut alma non ſolum uirginem ſignificet, ſed κατ' ἐπίτασιν uirginem abſconditam, & à uirorum conſpectu ſecluſam. Qui mos & hodie ferè manet Italis. Quin & punica lingua, quam nonnulli uolunt ab Hebræis ortam, alma uirgo dicitur. Nam quod adiecit Hieronymus, Latinis quoque quod ſanctum ſit almum dici, ioco uerius quam ſerio locutus uidetur. Neque enim ſi in tot milibus uocum una aut altera caſu conueniat, continuo uideri debet linguarum commercio fuiſſe factum. Neque tamen alma uocabulum competit in quamuis uirginem, poteſt enim & anus eſſe, ſed in eam uirginem duntaxat, quæ puella ſit, & iam nubilis, ac nondum nupta, hoc eſt cognita uiro. Verum ſi cum contentioſis agatur, quantumuis conſtet alma ſignificare uirginem, non tamen euincemus ex his uerbis uirginem fuiſſe quæ conceperit. Sic enim de infantula liceat loqui, Hæc pariet liberos, at non protinus pariet infantula. Verum cum ceu nouum ſignum polliceatur deus, quid noui fuerat, ſi quæ prius erat uirgo, poſtea congreſſa uiro conciperet ac pareret, id quod eſt omnium commune? Poſtremo nec illud arbitror negli*Virgo illa.* gendum, non dictum eſſe ſimpliciter παρθένος, ſed ἡ παρθένος: Vt non de quauis uirgine poſſit accipi, quod nihil erat monſtri, ſed certa quæpiam: ut inſignis uirgo denotetur, quæ ſit paritura. Proinde uertendum erat: Ecce uirgo illa concipiet. Ad quem modum nos locis aliquot articuli uim expreſſimus. Et ה apud Hebræos hoc loco præpoſitum articuli uim habet.

In utero habebit.) ἐν γαστρὶ ἕξει, pro eo quod eſt, Grauida ſiue prægnans erit. Nam apud Eſaiam cap. vij. unde locus hic citatus eſt, הָרָה habetur, quod diuus Hieronymus concipiet uertit, cum tamen Hebræa uox hic uideatur eſſe præſentis temporis. Cæterum diuus *Excuſſa Hieronymi annotatio.* Hieronymus hunc enarrans locum legiſſe uidetur ἔχει præſentis temporis, non ἕξει futuri: quaſi propheta ceu rem futuram prædixerit, & ob id ſcripſerit, accipiet, Euangeliſta reſpexerit ad id quod iam erat factum, Eáque gratia ſcripſerit habet. Quod uerbum tametſi præſentis ſit temporis, tamen reſpondet uerbo præteriti temporis. Neque enim aliud pollet, habet in utero quàm concepit. Oſtendit Hieronymus ſimile quiddam factum à Paulo, qui cum adducat teſtimonium pſalmi ſexageſimi ſeptimi: Aſcendens in altum, captiuam duxit captiuitatem, accipiet dona in hominibus, Accipiet futuri temporis uerbum, uerterit in dedit. Atqui haud ſcio an hic locum habeat illa Hieronymi excuſatio, quod quæ propheta prædixerat futura, hic narrat facta, cum Matthæus ipſum prophetam adducat ſuis uerbis loquentem: Vt impleretur, inquit, quod dictum fuerat à domino per prophetam ita loquentem. Poſtremo ſi euangeliſta narrat id quod geſtum eſt, non dicendum erat habet in utero, ſed habuit. Iam enim Maria deſierat eſſe grauida. Hi nodi non uideo, qui poſſint explicari, niſi ſuccurrat Hebræi ſermonis proprietas, quem quiſquis ignorat, multis in locis aut hæreat, aut impingat neceſſe eſt. Hic quoque locus

argumen

argumentum præbet, hanc æditionem qua uulgo utimur, tum nec in uſu fuiſſe Hieronymo, nec ab illo caſtigatam. Nam ſi uſus fuiſſet, legiſſet & hic habet: Si caſtigaſſet, haberemus quod ille probat, ac ſequitur. Verum, ut pace Hieronymi dicam, cur magis reſpexit huc, in habebit quàm in pariet, ubi tempus futurum relinquitur? Aut quid peractum eſt Paulo, poſtea quàm mutauit (accipiet) in dedit, cum duxit præteriti temporis uerbum maneat? Nam ſi prophetæ ſcribentis tempus reſpicias, nondum Chriſtus aſcenderat in altũ, neque captiuam duxerat captiuitatem. Hæc attingere uiſum eſt, quo præberem eruditis, ac ſtudioſis qualemcunque ueſtigandi occaſionem. Sed interim in mentẽ uenit, hunc quoque locum deprauate legi in commentarijs huius loci. Nam ſciolus aliquis, audiens fieri mentionem futuri, mutauit accepit in accipiet. Accipiet dona in hominibus, quum & iuxta Septuaginta ſit ἔλαβεν, & iuxta ueritatẽ Hebraicam ſimiliter uerterit Hieronymus. Nec aliter citat hunc locum Epiſt. ad Epheſios, capite quarto. Non animaduertit autem rationem futuri tẽporis, non eſſe in uoce uerbi, ſed in re. Nam qui accepit elargienda nondum elargitus eſt, ut quæ concepit, nondum peperit. Similis error quendam impulit, ut hoc loco mihi grauem moueret tragœdiam. Non grauabor autem & hoc indicare lectori pio, locum hunc in cõmentarijs Hieronymi, in omnibus quæ uiderim excẽplaribus, haberi deprauatum, etiam in hac, quantum licuit elaboratiſſima æditione Baſilienſi. Lectio reſtituetur ad hunc modum. Sed propheta quia futura prædicit, ſignificat quid futurum ſit, & ſcribit accipiet. Euangeliſta quia non de futuro, ſed de præterito narrat hiſtoriã, mutauit accipiet, & poſuit habet. Qui enim habet, nequaquam accepturus eſt. Certe ex hac clauſula: Qui enim habet, nequaquam accepturus eſt, palàm eſt Hieronymũ legiſſe habet, non habebit. Idem mendũ eſſe uidetur in cõmentarijs quibus enarrat ſeptimum cap. Eſaiæ.

Emendatus in Hieronymo locus.

Et uocabitur nomen eius.) καλέσουσιν, id eſt, Vocabunt, nõ uocabitur. Atque ita ſcriptũ comperitur in antiquiſſimis ſimul & emendatiſſimis Latinorum exemplaribus. Quin & Hieronymus commentariorum in Eſaiam libro tertio, & illud adnotauit, euangeliſtam nonnihil immutaſſe de uerbis huius prophetiæ: quippe qui pro וְקָרָאת, quod Hebræis ſonat & uocabis in maſculino, ſiue uocabit in fœminino, ut referatur ad ipſam quæ peperit uirginem, uocabunt mutarit. Nam uocabunt legit & Origenes, teſtimonio hoc utens aduerſus Celſum. Et Chryſoſtomus clariſſime teſtatur uocabunt eſſe legendum, homilia quinta. Sed uocabunt, inquit, ponens multitudinis numero Matthæus reſpexit populi perſonam, cuius illa uox eſt, Nobiſcum deus, nimirum ſibi gratulantis de tali partu. Qua de re nonnihil etiam meminit Theophylactus Bulgarienſis epiſcopus, Græcus interpres etiam ſi recentior, haud aſpernandus tamen. Emanuel autem Hebræis ſonat, nobiſcum deus. Nam עִמָּנוּ nobiſcum אֵל deus, עִמָּנוּאֵל nobiſcum deus. Cæterum, quod eſt interpretatum, quoniam inuſitatior eſt ſermo, nec amphibologia carens, nos periphraſi maluimus reddere, Quod ſi quis interpretetur, ſonat nobiſcum deus.

Vocabunt nõ uocabitur.

Theophylactus.

Exurgens autem Ioſeph.) διεγερθεὶς, id eſt, experrectus, ſiue expergefactus, aut excitatus. Quanquàm huius uerbi uſus ad tria ſolet accommodari, ad eum qui ſurgit, qui reuiuiſcit, & qui expergiſcitur.

Et accepit coniugem.) Hoc eſt adiunxit ſibi. Pugnat enim παραλαμβάνειν cum eo quod eſt ἀπολύσαι, id eſt, reijcere. Sic enim uſus eſt & diuus Paulus ſcribens ad Romanos: τὸν δὲ ἀσθενοῦντα πίστει, προσλαμβάνεσθε, id eſt, Eum qui infirmus eſt fide, ne reijcite, ſed admittite, & adiungite uobis.

Filium ſuum primogenitum.) τὸν πρωτότοκον. Græcus articulus fauere uidetur Heluidianis, qui ſic additur, quaſi diſtinguat hunc filium à cæteris, ſed magis accipiendus interpretatiue, pro eo quod eſt, qui eſt primogenitus: ut intelligas eundem illum filium, de quo prius eſt locutus, & quem è ſpiritu dixit conceptum. Eadẽ de cauſa addit αὐτῆς, id eſt, ſuum. Alioqui quæ mulier parit alienum filium? ut interim ſilcam de myſterio, quod ſubeſt in uocabulo primogeniti. Cæterũ quod ait: Donec peperit, Latinius erat, donec peperiſſet. Ex his quoque uerbis Heluidiani uenantur erroris ſui patrocinium, haud animaduertentes Hebræi ſermonis proprietatem. Ad eundem modũ legis de coruo emiſſo Geneſis cap. viij. qui egrediebatur, & non reuertebatur donec ſiccarent aquæ ſuper terrã: cũ ſignificet auem nunquam fuiſſe reuerſam. Quanquam hac de re ſuperius item nonnihil attigimus.

Donec quõ accipiendum.

Ex capi

EX CAPITE SECVNDO.

CVm ergo natus eſſet) Græci codices,autẽ habent,non ergo. τοῦ δὲ ἰησοῦ γεννηθέντος, id eſt, Nato autem Ieſu,atq; ita legit Chryſoſtomus, quanq; refragantibus antiquis exemplaribus Latinis. Neq; magni refert ad ſententiam.

In Bethlehem Iudæ) Iudææ legendum arbitror,non Iudæ,ſuffragantibus uetuſtiſſimis exemplaribus noſtris. Siquidem Iuda hominis nomen eſt, Iudæa regionis. ἐν βηθλεὲμ τῆς ἰουδαίας. Cæterum obſcuri uiculi nomen, quo magis agnoſceretur addito regionis uocabulo illuſtrauit. Eſt enim Bethlehẽ oppidulum ſitum in tribu Iuda,unde Iudæa dicta eſt,haud procul ab Hieroſolymis. Solemus autem regionis nomen addere,etiam diſcernendi gratia,uelut Antiochiam Palæſtinæ,quod altera ſit eiuſdẽ nominis in Aſia,id quod hic quoq; locum habet. Siquidem alteram eſſe Bethlehem in Galilæa,indicat liber Ioſue,quemadmodũ autor eſt Hieronymus in ſuis cõmentarijs, ac rurſus enarrans quintum Michææ caput. Scribit enim hunc in modum: Pulchre autem dicitur in Bethlehem Iuda,ad diſtinctionem eius Bethlehem,quæ in Galilæa ſita eſt: ſicut in eodem Ieſu uolumine repperi. Conſimiliter deprauatum eſt quod paulo poſt ſequitur: In Bethlehem Iudæ pro Iudææ. Hieronymus tamen arbitratur librariorum errore factum, quod ſcriptum ſit Iudææ pro Iuda: cũ in Michæa legatur Iuda, uſus hoc argumẽto, quod non ſit altera Bethlehem aliarũ gentium,ſed in Iudæa duæ ſint,altera in tribu Iuda, altera in Galilæa. Conſentiunt quidem exemplaria, quæ uiderim, tum Græcorum tum Latinorum cum opinione Hieronymi: licet argumentum illius refelli poterat, quod ille Iudæam pro uniuerſa regione accipit, quæ duodecim tribus cõplectitur: cum Iudæa proprie dicenda ſit pars Iuda & Leui. Quod ſi quis contendat, Iudæam non uſurpari, niſi pro uniuerſa Iudæorũ regione, is protinus ex ipſius Matthæi refelletur autoritate, qui paulo poſt ſcribit in hũc modũ: Cũ audiſſet Archelaũ regnare in Iudæa, loco Herodis patris ſui, timuit illuc abire, ſed oraculo admonitus in ſomnis, ſeceſſit in parteis Galilææ. Nã qui cõſiſtet, eũ fugiſſe è Iudæa, & Galilæã adiſſe, ſi & Galilæa Iudææ pars eſt. Etẽ ſi Hieronymo creditur, gentiũ Galilæa, erat in ſorte tribus Neptalim, altera in tribu Zabulon. Cæterũ quod Origenes libro περὶ ἀρχῶν quarto ſic diuidit totam gentem à Roboam ſectam in duas partes, ut decem tribus quibus ipſe imperabat, dicerentur Iſraël, cæteræ uero duæ, Leuitica, & ea quæ ex regio genere Dauid duxit originem ſit Iuda, quicquid autem locorum hæc natio acceperat à deo, cõmuni uocabulo dici Iudæam, ut in genere uerum ſit, certe nõ uidetur perpetuo uerum. Sed hæc ad ſenſum euangeliſtæ perpuſillũ habent momenti. Proinde ſiue Iuda legamus, ſiue Iudææ, non eſt quod aliquis digladietur, cum ſenſus ſit idem: & conſtet olim etiam Iudææ ſcriptum fuiſſe in uulgatis exemplaribus. Certe in uaticinio prophetæ, quod mox adducetur, Iuda legitur non Iudææ, magno conſenſu codicum, tum Græcorum, tum Latinorum. Ad hæc Hebræis peculiare eſt, hominis uocabulum uſurpare pro gente ſeu loco. Cæterum בֵּית־לֶחֶם Bethlehem Hebræis ſonat domũ panis, לֶחֶם lehem panis, בַּיִת domus. יְהוּדִי Iudæus confitens: quo nomine nunc indigni ſunt, qui Chriſtum pertinaciſſime pernegant. Bethlehem ab Hieronymo in locis Hebraicis, ciuitas dicitur Dauid, quæ eadem dicta eſt Ephrata. Abeſt ab Aelia ſex M.P. ad plagam meridianam. Idem enarrans v. Michææ caput, paruum uiculum appellat, ſed ad reliquarum ciuitatum comparationem. Nam & Lucæ capite ſecundo πόλις dicitur. Addam & illud: Si Hieronymus uidiſſet Hebraicum Euãgelium, ut creditur à Matthæo ſcriptum, nõ opinaretur hic corrupte legi Iudææ pro Iudæ, ſed ex illius autoritate planè pronunciaret.

Bethlehẽ duæ.

Expenſa opinio Hieronymi.

Magi qui.

Porrò quod magi nominãtur: nemo maleficas artes, quas uulgo magicas dicimus ſomniet. Siquidem quos Græci ſophos aut philoſophos, Chaldæi magos uocant, ut teſtatur & diuus Hieronymus in Danielẽ. Illud minutius, quod παρεγένοντο, id eſt, acceſſerunt, uertit uenerunt: Venerunt Hieroſolymam, dicentes. Nomẽ urbis apud Græcos ferè neutro genere pronunciatur ἱεροσόλυμα & σόλυμα: populus ipſe Hieroſolymi dicuntur, maſculino genere, numero multitudinis, quemadmodũ & Solymi. Semel duntaxat, quod equidem meminerim, Hieroſolymam lego, idq; apud Cornelium Tacitum libro Auguſtæ hiſtoriæ xxi. Solymos, inquit, carminibus Homeri celebratam gentẽ, conditã urbem Hieroſolymam nomine ſuo feciſſe, plurimi autores conſentiunt. Verum haud ſcio an hic ap-

Hieroſolymaum, & Hieroſolyma, ſolymæ.

poſitiue

poſitiue uſurparit Hieroſolymam, quemadmodum Iuuenalis in Satyris: Interpres legum Solymarum. Suetonius in Tito Veſpaſiano: Cuius breui compos, & ad perdomandam Iudæam relictus, nouiſſima Hieroſolymorum oppugnatione, &c. Quanq; aũt hoc leuius eſſe duco, quàm ut ea gratia quiſq; cum alio digladietur, tamẽ quoniam ita reperio ſcriptũ ab ipſis, ut opinor, euangeliſtis, quomodo ſæpius obuium eſt apud probatos autores, præſertim apud Tacitum eo, quem modo citauimus, libro, nos ſequi maluimus. Nonnũq; placuit periphraſis, utpote mollior, ac dilucidior, ſicuti mox: Et tota Hieroſolymorum urbs.

Qui natus eſt,) ὁ τεχθείς, non γεννηθείς. Participium eſt à uerbo pario, quaſi dicas partus eſt. Nos uim articuli cupientes exprimere, uertimus; Vbi eſt ille qui natus fuit, rex Iudæorum? Et rurſum in ſtella appoſuit articulum; αὐτοῦ τὸν ἀστέρα. Vt certam ſtellam intelligas, & non quamlibet, ſed eximiam.

Et uenimus.) Venimus prima acuta pronunciandum eſt, utpote præteriti temporis ἤλθομεν. Quod ego minutius eſſe ducerẽ quàm ut admoneretur, niſi paſſim audirem multos in hoc & ambigere, & errare. Proinde nos uertimus acceſſimus. Ad hæc:

Venimus adorare.) Græcanice dixit magis q; Latine, uenimus ut adoremus, ſiue ad adorandum. Minutius & illud, quod ἀκούσας participiũ præteriti temporis, uertit audiens Rectius erat, Cum audiſſet, ſiue ut nos uertimus, auditis aũt his Herodes. Ad hæc, quod hic in pronominis caſu uariant Græca exẽplaria, dum in nõnullis legitur προσκυνῆσαι αὐτῷ, in alijs προσκυνῆσαι αὐτόν, non eſt quod quenq; moueat, quod uerbum προσκυνεῖν, apud Græcos autores utriq; caſui iunctum reperiatur. Id exemplis quoq; docerem, ni per ſe clarum eſſet. Præterea quod omnis Hieroſolyma poëtice magis quàm hiſtorice, pro tota dixerit Hieroſolyma: nec id citra uitium amphibologiæ, quaſi plures ſint Hieroſolymæ. Rurſum quod fecit in ἀκούσας, idem fecit in συναγαγών. Verum hæc quoniam leuicula ſunt, & ad ſenſum non ita multum habent momenti, non eſt animus paſſim admonere.

Principes ſacerdotum.) ἀρχιερεῖς, id eſt, primarios ſacerdotes, quos aliâs ſæpe uertit, pontifices: & nos alicubi ſequuti ſumus, quod uereremur ne non ferrent aures Chriſtianorum, ſi dixiſſem, pontifices maximos, more Latinorum. Alioqui princeps ſacerdotum eſſe poſſit, qui ipſe non ſit ſacerdos.

Et tu Bethlehem.) Teſtimonium hoc ſumptum eſt ex Michææ capite quinto. Diuus Hieronymus ingenue fatetur, id quod refertur à Matthæo, neq; cum æditione Septuaginta, neque cum Hebraica ueritate per omnia conuenire: ſiue quia uoluerit Euangeliſta ſtudioſe referre, ſicut ab illis fuit reſponſum, ut oſtenderet ſcribarum & phariſæorum in diuina ſcriptura negligentiam: ſiue iuxta quorundam opinionem, quod ipſi Euangeliſtæ teſtimonia huiuſmodi non è libris depromſerint, ſed memoriæ fidentes, ita ut fit, lapſi ſint: quandoquidem deprehenditur aliquoties in ſenſibus quoq; nonnulla diuerſitas, ut uerba prudentes neglexerint. Atq; hic ſanè ne quis offendi poſſit infirmior, aut etiam moroſior; non grauabor ipſa Hieronymi uerba ſubſcribere ex huius loci commentarijs. Quod, inquit, teſtimonium nec Hebraico, nec ſeptuaginta interpretibus conuenire, me quoq; tacente perſpicuum eſt, & arbitror Matthæum uolentem arguere, ſcribarum & ſacerdotum erga diuinæ ſcripturæ lectionem, negligentiam, ſic etiam poſuiſſe, ut ab eis dictum eſt. Sunt autem qui aſſerunt, in omnibus penè teſtimonijs; quæ de ueteri teſtamento ſumuntur, iſtiuſmodi ineſſe errorem: ut aut ordo mutetur, aut uerba, & interdum ſenſus quoq; ipſe diuerſus ſit, uel apoſtolis, uel euangeliſtis, non ex libro carpentibus teſtimonia, ſed memoriæ credentibus, quæ nonnunq; fallitur. Hactenus Hieronymi uerba recẽſuimus. Apparet autem hoc loco uirum erudiſſimum magnis fuiſſe conſtrictum anguſtijs, unde uix explicare ſeſe potuerit. Nam prior illa ratio, quam ſuo nomine refert, ut cum ſanctiſſimi uiri pace dixerim, coactior uidetur & affectatior. Primũ enim id quod ſequitur, *Sic enim ſcriptum eſt per prophetam*, non minus commode poteſt ad Euangeliſtæ quàm ad phariſæorum perſonam referri. Deinde nuſq; reperire licet, phariſæos & ſcribas in hoc notatos, quod legem ignorarent, ſed quod ambitione, & auaricia corrupti, uidentes non uiderent. Etenim alio in loco rogati à Chriſto, quid legerent de magno mandato, reſponderunt incontanter: Diliges dominum deum tuum &c. & ille approbato illorum reſponſo: Hoc fac, inquit, & uiues. Porrò Sadducæis dictũ eſt, Non intelligentes ſcripturas. Iam altera defenſio; quã

Penſitata Hieronymi opinio.

 alio/

An lapſi ſint alicubi memoria euãgeliſtæ

aliorum nomine recenſet Hieronymus, aliquanto etiam eſt durior, uidelicet memoria la/
pſos Euangeliſtas: ſæpenumero diſſentire uerbis ab Hebræo, nonnunquam & ſenſibus. Et
hanc ſententiam ita refert aliorum titulo, ut tamen non inſectetur uelut impiam. Notauit
hunc locum idem Hieronymus in libello ad Pammachium de optimo genere interpre/
tandi, palàm oſtendens Euangeliſtam non ſolum uerbis diſſidere à prophetæ uerbis, ue/
rumetiam ſenſum prorſus eſſe contrarium. Nam quod eſt in Hebræo. Paruulus es in mili
bus Iuda, & ſeptuaginta uerterunt: Modicus es ut ſis in milibus Iuda, Euangeliſta dixit:
Nequaquam minima es in milibus Iuda. Et tamen prophetæ ſenſum magis approbare ui/
detur Hieronymus, oſtendens eum conſentire cum uerbis diui Pauli: Elegit infirma mun
di deus, ut confundat fortia. Atq; hunc locum ita claudit Hieronymus: Hæc replico, non
ut Euangeliſtas arguam falſitatis, hoc quippe impiorum eſt, Celſi, Porphyrij, Iuliani, ſed ut
reprehenſores meos arguam imperitiæ, & impetrem ab eis ueniam, ut concedant mihi in

Excuſſa quædam Hieronymi.

ſimplici epiſtola, quod in ſcripturis ſanctis, uelint nolint, apoſtolis conceſſuri ſunt. Hacte
nus Hieronymus. Certe Hieronymus non id poſtulat ſibi concedi, ut ſenſum reddat con/
trarium, ſed ut alijs uerbis eandem efferat ſententiã. At in Euangeliſta fatetur ſenſum pror/
ſus eſſe pugnantem cum ſenſu prophetæ. Quod ſi conceditur Euangeliſtæ, multo magis
ignoſcendum ſit Hieronymo. At falſitatis crimen abominatur in Euangeliſtis, τὸ μνημονικὸν
ἁμάρτημα non item. Neq; enim continuo forte uacillet totius ſcripturæ ſacræ autoritas, ſi/

Errarũt & apoſtoli, ut homines, at non in ijs, quæ ad ſalutẽ noſtrã pertinebant.

cubi uarient, uel in uerbis, uel in ſenſu, modo ſumma conſtet earum rerum de quibus agi/
tur, & unde cardo pendet noſtræ ſalutis. Vt enim ſpiritus ille diuinus mentium apoſtoli/
carum moderator, paſſus eſt ſuos ignorare quædam, & labi, errareq; alicubi iudicio ſiue af/
fectu, non ſolum nullo incommodo Euangelij, ſed hunc etiam ipſum errorem uertit in ad/
iumentum noſtræ fidei: ita fieri potuit, ut ſic temperarit organum apoſtolicæ memoriæ, ut
etiam ſi quid humano more fugiſſet, id nõ ſolum nõ deroget fidei diuinæ ſcripturæ, uerũ
etiam fidem arroget, apud eos, qui alioqui de compoſito ſcriptum calumniari poterant.
Quod genus ſit, ſi nomen pro nomine ſit poſitum: id quod alicubi factum fatetur Hiero/
nymus, aut ſi quid non ſuo narretur ordine, in quo ſæpenumero torquentur ueteres inter/
pretes. Et Hieronymus in præfatione commentariorum, quos ſcripſit in Matthæum, teſta
tur Marcum ea quæ audiuit à Petro, iuxta fidem geſtorum retuliſſe potius quàm ordine.
Spiritus ille cœleſtis totum hoc ſalutis noſtræ myſterium arcanis conſilijs & abſtruſis hu/
mano ingenio rationibus moderatus eſt. Neq; noſtræ facultatis eſt, neq; Chriſtianæ mo/
deſtiæ, quibus modis ſuum negocium temperarit præſcribere. Solus Chriſtus dictus eſt
ueritas, unus ille caruit omni errore. Adfuit ſpiritus diuinus & diuo Cypriano, ut eſt pro/
babile, & tamen quædam illius reijciuntur ab orthodoxis: adfuit & Hieronymo, reijciũtur
& huius nonnulla: adfuit Auguſtino, atq; ipſe quædam ſua recantauit. Prima quidem au/
toritas debetur apoſtolis & Euangeliſtis: ſed fieri potuit, ut Chriſtus occulto nobis conſi/
lio, quiddam humanum in his quoq; reſidere uoluerit, perſpiciẽs hoc ipſum ad humani gẽ
neris reſtitutionem conducere. Poterat ſuos ſemel omni ignorantia, omni liberare errore,
at iuxta Auguſtinum, & poſt acceptum ſpiritum ſanctum deliquit Petrus, & ita deliquit,
ut à Paulo meruerit acriter obiurgari. Diſſenſit à Barnaba Paulus, quod fieri non potuit,
niſi alterutro errante. Quod ſi prorſus exiſtimemus labefactari ſcripturæ totius autorita/
tem, ſi uel leuiſſimus error uſquam inſit, certe pluſq; probabile eſt, in omnibus exemplari/
bus, quibus nunc utitur eccleſia catholica, nullum eſſe tam emendatum, cui non uel caſus,
uel ſtudium alicuius, mendi nonnihil aſperſerit. Iam ſi placet ſuperior ratiocinatio, aut hoc
planè negandum eſt, aut labaſcet uniuerſa fides diuinæ ſcripturæ. Atq; hæc dixerim opti/
me lector, nõ quod huius ſententiæ uelim uel autor eſſe, uel patronus, ſed ſi qui forte ſunt,
qui putent huiuſmodi nodos, quos aliquot nectit Hieronymus, explicari non poſſe, ne
protinus ſic interpretentur, ob unum aut alterum uerbulũ, labefactandam totius ſcripturæ
ſacræ autoritatem, iniquiores erga ſacros libros, quàm erga prophanos. Grauis autor eſt
Suetonius, etiam ſi in uno, aut altero loco lapſus eſſe comperiatur. Quod ſuffugium ſi non
recipitur, equidem malo credere, uel apud Hebræos, uel apud nos locum eſſe deprauatum:
aut ſi quid mutatum eſt diuino conſilio mutatum in melius: aut denique ſcripturam qui/
dem eſſe ſynceram, ſed noſtram imbecillitatem non aſſequi myſterium. Illud repetam, ſi
Hie/

Nodus explicatus, quē Hieronymus non explicuit.

Hieronymo fuiſſet Euangelium Matthæi ſcriptum Hebraice, hoc ſanè loco teſtimonium illius adduxiſſet. Quanꝗ aūt impudens uideri poſſit, ſi nos conemur explicare nodū, quē Hieronymus ipſe non explicat, explicaturus haud dubie, ſi potuiſſet: tamen illud ſecū perpendat uelim lector pius ac diligens, num hac ratione poſſit ex his anguſtijs emergi, ut dicamus, ſubito in medio ſermone perſonam cōmutatam, quod aliâs quoqꝫ factū animaduertimus in ſacris libris. Imaginemurqꝫ prophetæ uerba ſic recitari, uel à phariſæis, uel ab Euangeliſta, ut de ſuo nonnihil admiſceat, quod tamē haud quaꝗ aduerſetur ſenſui prophetiæ. Siquidē cū propheta ſentiret antea Bethlehē humilē, contēptamqꝫ fuiſſe præ cæteris Iudæ ciuitatibus, tamen futurum, ut eiuſmodi partu ædito, ſuperet omnes felicitate, celebritateqꝫ: quod à propheta dictū erat, tacuit Euāgeliſta, quod ſenſit explicuit, non ad id tempus reſpiciēs, quo hæc ſcripſit propheta, ſed ad ſua tempora, quibus ædito Ieſu, deſijt eſſe minima Bethlehem, ac maxima cœpit eſſe. Perinde quaſi dixiſſet: Quod olim prædictum eſt à uate, fore ut ex omnium minima, fieres omniū maxima, id iā contigit. Adijciam & illud, quo lectori copioſiorem commentandi materiam ſuppeditem, Haud ſcio an per hyperbolen dictum accipi poſſit: Nequaꝗ minima es in principibus Iuda, ut quam uehementer humilē intelligi uoluit, negaret uel minimam eſſe inter principes, perinde ac ſi extremæ notæ hominē, negemus eſſe in hominum numero: & quemadmodū Paulus ſupra modū contempta, uocat ea quæ non ſunt. Subindicat & tale quiddam diuus Hieronymus Michææ locum enarrans: Et tantis, inquit, milibus cōparata, uix paruus es uiculus. Hæc uiſum eſt in mediū afferre, partim quo liberum ſit lectori ſequi, quod maxime probandum exiſtimarit, partim ut ex his aliquid forte ſuccurrat melius, ut ſolent alia ex alijs in mentem uenire ſtudioſis. Septuaginta uerterunt ad hunc modum: καὶ σὺ βηθλεέμ οἶκος ἐφραθὰ ὀλιγοστὸς εἶ τοῦ εἶναι ἐν χιλιάσιν Ἰούδα, ἐκ σοῦ μοι ἐξελεύσεται, τοῦ εἶναι εἰς ἄρχοντα τοῦ ἰσραήλ, id eſt, Et tu Bethlehem domus Ephratha, nequaꝗ minima es, ut ſis in milibus Iuda. Ex te mihi egredietur, ut ſit in principem Iſraël, etiamſi in Aldina æditione deeſt ἥκιστα, aut οὐδαμῶς, ſi uera refert Hieronymus. Hebraica hunc in modum tranſtulit Hieronymus: Et tu Bethlehem Ephratha, paruulus in milibus es Iuda: ex te mihi egredietur, qui ſit dominator in Iſraël. Cæterum quod Latine dicitur paruulus, Hebræis צָעִיר non ſimpliciter paruulum ſignificat, ſed adoleſcentulum & iuuenculum. Vnde & in pſalmo: Adoleſcentulus ſum ego, & contēptus. Pro adoleſcentulo eſt צָעִיר. Ad hæc notat Hieronymus eandem ciuitatulam Bethlehem, quæ ſita eſt in regione Ephrata, nunc uendicari ſorti Iudæ, nunc Simeonis, nunc Beniamin. Porrò Ephrata אֶפְרָתָה Hebræis ſonat furorem, ſiue καρποφόρον, id eſt, frugiferam, autore Hieronymo. Illa quoniam leuicula ſunt, ſatis eſt indicaſſe, quod, In principibus dixit, pro inter principes, & exiet, pro exibit. Item pro Dux eſſe ἡγούμενος, participium eius uerbi, unde deductum eſt ἡγεμὼν, quod principem, ac ductorem ſignificat, ac modo uerterat, principem. Vnde forte melius uertiſſet: Exibit qui dux ſit populo meo

Hyperbole.

Quomō poſſit accipi, Bethlehem nō eſſe minimam.

Paruula quid proprie ſit Hebræis.

Qui regat populum meum.) ὅστις ποιμανεῖ, id eſt, Qui recturus eſt, ſiue reget futuri temporis, ſuffragātibus & Latinis exemplaribus uetuſtis, nominatim eo quod exhibuit Ioannes Coletus. Id ſignificat non ſimpliciter regere, ſed paſcere, ut aliquoties tranſtulit, & regere quomodo paſtor gregem. Quanꝗ Græca uox non reſpondet Hebraicæ, quæ hoc loco dominatum magis ſignificat. Cæterum in pſalmo, Quare fremuerunt gentes: Reges eos in uirga, ποιμανεῖς, quod uerterunt Septuaginta, reſpondet Hebraicæ quæ eſt תְּרֹעֵם, de quo nonnihil annotauit & Hilarius pſalmum hunc enarrans.

Regere bifariam.

Interrogate diligenter.) ἀκριβῶς, id eſt, Exacte, quod abſolutam quandam ſignificat diligentiam. Inde uerbum ἀκριβόω, quo mox uſus eſt: ἠκρίβωσεν παρ᾽ αὐτῶν, id eſt, Diligenter didicit ab illis. Id ſignificat accurate, exactaqꝫ cura quippiam agere, ubi quis omnibus neruis incumbit. Nec eſt, interrogate, ſed, exquirite, ſiue examinate, ἐξετάσατε. Quin & illud parum commode reddidit, Tempus ſtellæ quæ apparuit eis, τὸν χρόνον τοῦ φαινομένου ἀστέρος, quæ apparuiſſet, ſiue apparuerat. Nos quo dilucidior eſſet ſermo, uertimus hunc in modum: Quo tempore ſtella apparuiſſet. Nec additur apud Græcos eis. Cæterum pronomen interpres addidit, quo dilucidior eſſet narratio.

Inuenerunt puerum.) Minutula ſunt & illa, quod Græce non παῖς eſt, ſed παιδίον diminutiuum, quaſi dicas, puellum: quemadmodū & ſuperius, diligenter interrogate de pue

ro, περὶ τοῦ παιδίου. At paulo ſuperius, Præcedebat eos, προῆγεν. Quod ita eſt præcedere quempiã, ut ſit ceu dux uiæ. Præterea, Gaudio magno, χαρὰν μεγάλην, id eſt, Gaudium magnum Atticorum more dictum eſt, quod tamen Latine uertit interpres. Etiam ſi Terentius dixit: Solidum gaudere gaudium. Et Vergilius: Furere furorem. Item quod Intrantes domum, pro ingreſſi domum, ἐλθόντες εἰς τὴν οἰκίαν. Nam quod πεσόντες, id eſt, proſtrati, uertit procidentes, propè coactus fecit, & mollius eſt. Hæc & id genus minutula multa ſciens prætereo, ne lectori ſim faſtidio.

Et reſponſo accepto.) Dicat aliquis: Quid reſponſum eſt his, qui nihil interrogauerant? χρησμοὶ dicuntur oracula, quæ redduntur à numine aliquo, ſed petentibus aut conſulentibus. Vnde commodius uertiſſet oraculo moniti, ſiue oraculo accepto. Niſi forte deſtituti ductu ſtellæ, deſiderarunt aliquod ſignum diuinæ uoluntatis. Deinde, Ne redirent, Græce eſt, μὴ ἀνακάμψαι, id eſt, Ne reflecterent, ſi libeat ſuperſtitioſe uertere. Verbum aptum, ac peculiare facientibus iter nauigio aut equis. Ac mox:

Reſponſum pro oraculo.

Apparuit in ſomnis. φαίνεται κατ᾽ ὄναρ, id eſt, apparet per ſomnium, uerbo præſentis tẽporis: quã interpres Latine ac probe uertit. Rurſus illud, Surge & accipe, ἐγερθεὶς παράλαβε, id eſt, Experrectus adiunge tibi, ſiue aſſume comitem. Ac mox, ὁ δὲ ἐγερθεὶς, At ille experrectus ſiue excitatus. Quanquam ante iam admonuimus hanc uocem communem eſſe expergiſcenti, ſurgenti, & reuiuiſcenti.

Diſſentio Septuaginta ab Hebraica ueritate.

Ex Ægypto uocaui filium meum.) Ex hoc teſtimonio quod Matthæus adduxit ex Oſee cap. undecimo, Iulianus anſam arripuit calumniandi Chriſtianos, quod Euangeliſta uiolente detorſerit ad Chriſtum, quod dictum ſit de Iſraële, nimirum ſequutus æditionem Septuaginta, qui locum hunc tranſtulerunt in hunc modum. Quia paruulus Iſraël, & ego dilexi eum, & ex Ægypto uocaui filios eius. Sicut uocaui eos, ita abierunt à facie mea. Ipſi Baalim immolabant, & ſculptilibus adolebant incenſum. Cæterum iuxta fidem Hebraicã diuus Hieronymus ita tranſtulit: Quia puer Iſraël, & dilexi eum, & ex Ægypto uocaui filium meum. Vocauerunt eos, ſic abierunt à facie eorum. Baalim immolabant, & ſimulacris ſacrificabant. Verum hiſce de rebus, neq enim nos in præſentia hoc agimus, Hieronymus copioſe diſſerit, hunc enarrans locum: idemq proprium ſuper hac quæſtione tractatum ædidit: nec prætcriijt locum hunc in libro ad Pammachium, de optimo genere interpretandi. Idem indicat, poſſe uideri ſumptum è libris Numerorum, capite uigeſimoquarto, dicente Balaam: Deus ex Ægypto uocauit eum, gloria eius quaſi gloria unicornis.

Et mittens.) καὶ ἀποστείλας, id eſt, Miſſis carnificibus, aut miniſtris, aut ſatellitibus. Neque enim alioqui recipit Latini ſermonis cõſuetudo. Quanq Græcis ἐπιστέλλειν dicitur abſolute, qui mittit epiſtolam: & ἀποστέλλειν, qui mittit mandatum aut nuncium.

ἐπιστέλλω, ἀποστέλλω, abſolute.

Et in omnibus finibus eius.) τοῖς ὁρίοις αὐτῆς. Eius, non refert Herodem, ſed Bethlehem: id quod in Græcis indubitatum eſt. Eam ambiguitatem quo nos effugeremus, uertimus In omnibus finibus Bethlehemiticis.

A bimatu & infra.) ἀπὸ διετοῦς καὶ κατωτέρω, id eſt, omnes qui bimuli eſſent, aut minores. Nam διετὴς Græcis duorum annorum ſpatium eſt. Rurſum, ἠκρίβωσε, quod ſupra uertit diligenter didicit, hic tranſtulit, Exquiſierat.

Vox in Rama audita eſt.) Teſtimonium deſumptum eſt ex Hieremiæ cap. trigeſimo primo. Quanq Euãgeliſta nec iuxta Hebræum retulit, nec iuxta Septuaginta æditionem. Quemadmodum clare fatetur Hieronymus, prophetiam ediſſerens, ne quis mihi ſuccenſeat. Siquidem iuxta Septuaginta ſic legimus: φωνὴ ἐν ῥαμᾷ ἠκούσθη θρήνου, καὶ κλαυθμοῦ καὶ ὀδυρμοῦ, ῥαχὴλ ἀποκλαιομένη ἐπὶ τῶν υἱῶν αὐτῆς, καὶ οὐκ ἤθελησε παρακληθῆναι, ὅτι οὐκ εἰσίν. Ad hunc quidem modum habet æditio Aldina, tametſi non omnino reſpondet ad ea quæ refert Hieronymus: niſi quod ſuſpicor in Latinorum codicibus hæc pleraque fuiſſe deprauata. Siquidem hic quæ tribuuntur Septuaginta, magis congruunt cum his quæ Hieronymus uertit ex Hebraica ueritate, niſi forte hæc librariorum incuria confuſa fuerunt: Vox in Rama audita eſt, lamentatio, & fletus; & luctus, Rachel plorantis filios ſuos, & noluit conquieſcere, quia non ſunt. Iuxta Hebraicam ueritatem ita uertit Hieronymus: Vox in excelſo audita eſt, lamentationis, & fletus, & luctus, Rachel plorantis filios ſuos, & noluit conſolari ſuper filijs ſuis, quia non ſunt. Hieronymus admonet hic Rachel poſitum

non

nō pro muliere,ſed pro loco ipſo,quod Rachel enixa Beniamin, ſepulta fuerit iuxta Bethlehē.Itaq; ꝓpter corpuſculi hoſpitiū locus nomē accepit ſepultæ.Præterea Rama nō eſſe uocabulū loci,quēadmodū uidet̄:Sed רָמָה, Rama Hebræis excelſum ſonat,ut clarā ac longe lateq; ſonantē,plorantis uocē intelligas. Proinde mirū eſt interpretē, quiſquis fuit,Græcū: nā Matthæus Hebraice ſcripſiſſe creditur,reliquiſſe uocē Hebraicā רָמָה, niſi forte pro loci uocabulo tranſtulit.Nā eſt omnino huius nominis locus in tribu Aſſur,iuxta Gabaa.

Rama quid Hebræis ex Hieronymo.

Ploratus & ululatus.) Pro duobus quæ nos legimus, Græci codices habēt tria, θρῆνος καὶ κλαυθμὸς, καὶ ὀδυρμὸς, id eſt, Lamentatio, ac ploratus ac fletus. Ac totidem recenſet Hieronymus,idq; iuxta autoritatem tum Septuaginta tū Hebraicæ ueritatis. Sunt autem nominandi caſu poſita,cum per genitiuum uerterint & Septuaginta, & diuus Hieronymus. Cæterum quod ſequitur, Noluit conſolari, uel amphibologiæ uitandæ gratia potius uertendum erat,Noluit conſolationē admittere.Quia nō ſunt:Hoc ſubito uidetur ad Rachelis perſonā referri,Noluit hoc nomine conſolari,quaſi nō eſſent ij qui mortui ſunt, quū ad meliorē uitam profecerint. Tale quiddam admonet Hilarius in Canone. Simile quiddā & Theophylactus,Mihi ſimplicius uidetur,ut intelligamus nō eſſe dictos,qui perierūt.Siquidē his uerbis,non ſunt,propheta uoluit explicare dolorē Rachelis inconſolabilē: & Herodis immaniſſimā crudelitatē.Offendit Hilariū quod nō eſſe dicātur,qui pro Chriſto trucidantur.Illud leuiculū,quod ἰδοὺ φαίνεται; id eſt,Ecce apparet,uerterit, Ecce apparuit,mutato uerbi tēpore.Cū præſentis abuſus aptus ſit rem ceu iā gerat̄ narrāti. Nā de hoc ἐγερθεὶς παρέλαβε ſuperius admonuimus.Rurſum Audiēs, ἀκούσας δὲ, pro,Cū audiſſet autē:id quod paſſim negligit interpres,nec id tamē perpetuo,ut intelligas ἀθυμίαν fuiſſe potius,q̄ iudiciū aut inſcitiā.Illud recte mutauit,Quod regnaret, ὅτι βασιλεύει: qđ Græcus interpres Hebraice magis q̄ Græce dixit,Quod regnat. Cæterū Herodes hic pater fuit Archelai,quo Lugdunū relegato ꝑ Tiberiū Cæſarē,ſubſtitutus eſt in regnū frater huius Herodes à quo fuit irriſus Chr̄s,filius illius ſub quo fugit in Ægyptū.Iudæā hic ꝓ parte regiōis Iudaicæ poſitū admonuimus antea. Timuit illò ire.) ἐκεῖ ἀπελθεῖν. Illò aduerbium eſt, etiamſi in uetuſtiſſimis codicibus ſcriptum eſt illuc. Nec eſt ire,ſed abire, ἀπελθεῖν.

Amphibologia ſemper uitanda.

Herodes quis

Et admonitus.) χρηματισθεὶς δὲ κατ' ὄναρ. Miras huius interpretis delicias, quod modo uerterat, Reſpōſo accepto,nūc trāſfert, Admonitus.Diuus Hieronymus putat χρησμὸν dici,quoties deus per ſe reſpondet.Nec eſt,Et reſponſo accepto,ſed,Sed accepto reſponſo,licet reclamantibus exēplaribus Latinis.Quanq̄ minutius hoc,uelut & illud, ἐλθὼν κατῴκησεν, Profectus habitauit,ſiue,Venit & habitauit.Etiāſi in nōnullis codicibus eſt ἀπελθών.

χρησμὸς quid proprie.

Per prophetas,quoniā Nazaræus.) διὰ τῶν προφητῶν. Solitus citare nominatim autorē prophetiæ,nūc in genere dixit,Per prophetas,quod נָזִיר Hebræis ſanctus ſiue conſecratus dicit̄ iuxta Septuaginta.Et nō uno in loco,ſed paſſim Chriſtus ſanctus dicit̄,quādo de illo ſcriptū eſt,Cū uenerit ſanctus ſanctorū,ceſſabit unctio ueſtra.Symmachus ſeparatum uertit.Alij floridū expounūt נֵצֶר. Nezer eīm Hebræis flos uel germē,ut Septuaginta uerterūt,dicit̄:uerū hoc per צ, illud ꝑ ז ſcribit̄.Huc reſpicientes aliqui,dū conātur hoc teſtimoniū ad certū referre locū,ſumptū putant ex Eſaiæ cap.xi.Et egredieт̄ uirga de radice Ieſſe,& flos de radice eius aſcendet. Porrò גֶזַע, quod ſoli Septuaginta trāſtulerūt Radicē,Aquila Symmachus ac Theodocion uerterūt κορμόν, id eſt, Stirpem ſiue truncū.In hanc fermè ſententiā Hieronymus,qui locū hunc annotauit,& in libello ad Pammachiū de optimo genere interpretādi.Chryſoſtomus homilia in Matthæum nona, exiſtimat hoc oraculū adductum ex aliquo uoluminū,quæ uel negligentia,uel impietate Iudæorum, uel temporū, ac bellorū iniuria perierunt.Illud addam, ὅτι, id eſt, Quia,coniunctio hoc ſanè loco fuerat omittenda,niſi reddidiſſet hūc ad modum,Quod Nazaræus uocandus eſſet.

Nazaræus quid hebræis.

גֶזַע, truncus eſt,non radix Hebræis.

EX CAPITE TERTIO.

POenitentiam agite.) μετανοεῖτε. Quod plerunq; uertit, Pœnitentiam agite. Opinor quod Pœnitere,ſiue Pœnitemini,parum Latinum uideretur:quanq̄ & ſic uertit alicubi.At noſtrum uulgus putat eſſe pœnitentiam agere,præſcripta pœna quapiam luere commiſſa: quod apud Chriſtianos,qui publice peccaſſent,eiecti è conſortio,propalàm affligerentur. Eaq; ſatiſfactio ſiue pœna, pœnitētia uocari cœpta.Qua quidē ex re,non mediocris error theologis quibuſdam, qui quod Auguſtinus de pœnitētia,hoc eſt,publica ſatiſfactione ſcripſit,ad animi dolorē,quā

contritionẽ uocãt detorquẽt. Alioqui μετάνοια dicta eſt à μετανοεῖν, hoc eſt, à poſterius intelligẽdo: ubi quis lapſus, re peracta, tum demũ animaduertit erratũ ſuũ. Quæ iuxta prouerbiũ Homericũ, prudẽtia ſtultorũ eſt, ut & μεταμέλεια: quũ ſocordes in re peragẽda, ſero incipimus eſſe attẽti, iã admoniti noſtris malis. Græcæ uocis elegantiã annotauit Tertullianus lib. aduerſus Marcionẽ 2. Nam & in Græco, inquit, ſono pœnitẽtiæ nomẽ nõ ex delicti cõfeſſione, ſed ex animi demutatione cõpoſitum eſt. Meo iudicio cõmode uerti poterat, Reſipiſcite, ſiue Ad mentẽ redite. Siquidẽ reſipiſcit, cui uita ſuperior diſplicet. Cæterũ, pœnitentiã agere, pro affici duciq́ pœnitudine, ut olim pronũciare barbarũ ac ſolœcũ, ita non memini legere apud probos autores. Actus pœnitentia, pro ductus pœnitudine, ſemel eſt apud Suetonium. Et apud Pliniũ in epiſtolis, pœnitentiæ pœnitentiã egit, reperitᷣ, ſed addito caſu paterno. Sic enim dixiſſe uidetᷣ, Pœnitentiã agere, pro pœnitere: quẽadmodũ dicimus, Vitã agere, pro uiuere. Abſolute poſuit Valerius Max. ca. de ſapienter dictis ac factis. Reſpondit, utrũ horũ feciſſet, pœnitentiã acturũ, quod ex ijs quæ mox præcedunt, facile liquet, cuius rei ſit pœnitudo. Veluti quũ dicimus, Duxi uxorẽ, ſed pœnitet. Cæterũ nõ admodũ arriſit periphraſis, Vitæ prioris pœnitentiã agite. aut, Delictorũ pœnitentiã agite. Et tamẽ erãt homines pij iuxta ac eruditi, quibus circũitio magis placuit, ne quis calũniaretᷣ, ut nũc ſunt mores ac tpa, pœnitentiã ab Euãgelio profligatã. Quanq́ non protinus ideo profligatᷣ ſalubris illa ſatiſfactio, quæ comitatᷣ reſipiſcẽtiã, ac lachrymis, pijsq́ officijs delet, & quodammodo pẽſat delictum, ſi Græca uox, non à pœna, ut quibuſdam uidetur ducta pœnitentia, quũ probabilius ſit ductam à ponè tenẽdo, ſed à reſipiſcendo, mutataq́ ſententia deducitur. Nos igitur utrunq́ uertimus, ut omnibus quantum licet gratificemur.

Reſipiſcere, pro pœnitentiam agere.

Appropinquabit enim.) ἤγγικεν. Dubium nõ eſt, quin errore librariorũ acciderit, quod perpetuo pene legatur futurum pro præterito, in hoc ſanè uerbo, cum ſit appropinquauit. Atq́ ita citat Chryſoſtomus homilia decimaquarta. Id eo frequẽtius accidit, quod nõnullæ nationes præpoſtere uice b. pronũciant u. & cõtra, ut uiuere pro bibere, bibere pro uiuere. Quanq́ in huiuſmodi uerbis Græci nonnunq́ abutũtur præterito uice præſentis. Mollius erat, Inſtat, ſiue adeſt, ſiue In propinquo eſt regnum dei. Nam id eſt appropinquaſſe, in propinquo eſſe. Siquidem Iudæis adhuc in umbris & ceremonijs uerſantibus, aduentabat quidem, ſed eminus. Certe appropinquauit præteriti temporis ſcriptũ reperi in uetuſtiſſimis exemplaribus Latinis in hoc conſentientibus, atq́ etiam in excuſis pleriſq́ caſtigatioribus. Subindicauit & Origenes uerbum Appropinquauit, non ad tempus, ſed ad actum referri, homilia in Matthæum prima. In uno Donatianico erat, appropinquat.

Appropinquabit, non recte.

Vox clamãtis.) Ipſe Ioãnes Baptiſta, apud Ioãnem Euangeliſtã teſtatᷣ hoc de ſe dictum. Eſt aũt apud Eſaiam cap. quadrageſimo cõſentiente Hebraica ueritate, cũ æditione Septuaginta: niſi quod Septuaginta nõ repetunt, In ſolitudine. Græca ſic habent φωνὴ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ, ἑτοιμάσατε τὴν ὁδὸν κυρίου, εὐθείας ποιεῖτε τὰς τρίβους τοῦ θεοῦ ἡμῶν. Porrò quod apud prophetam eſt, Dei noſtri, Euãgeliſta ſenſum reddẽs, nõ uerba, poſuit Eius. Cæterũ Parate, Græce eſt, ἑτοιμάσατε, hoc eſt, Promptã, paratã, & expeditam reddite. Hebraica uox פנו proprietatẽ habet, ut ſignificet uiã apertã, & oculis intuentium conſpicuam facere, à uerbo פָּנָה, quod eſt Reſpexit. Obſtãt enim affectus mundani, quo minus homines uideãt Chriſtum aduenientẽ: quibus ſublatis, iã ceu præparata uia domini, cõſpicitur aduentiens ſalus.

Habebat ueſtimentum de pilis.) ἔνδυμα αὐτοῦ, id eſt, Indumentum ſuũ, & è pilis magis q́ de pilis: deinde cameli, non camelorum. Quanq́ hæc non magnopere faciunt ad ſententiam: tamen quo ſcripturæ ſeruaretur integritas, non ab re putauimus admonere. Et zonã Græce dixit, pro cingulo: tametſi zonæ uocabulum Latinis receptum ſcio.

Eſca aũt.) τροφή, id eſt, Cibus, ſiue alimonia, à τρέφω, Nutrio. Cogor hoc loco deſiderare prudentiã in nõnullis ſcriptoribus, quorũ de numero eſt Nicolaus Perottus, qui nolunt locuſtas hoc loco animal eſſe, ſed fruticem neſcio quem, aut ſurculũ delicatum, & ceu rem uehemẽter impiã execrantur, ſi Ioannes uir tãtus, tam uili cibo paſtus dicatur. Atq́ hic deum immortalem, q́ inſulſe rhetoricatur Calepinus, rogãs cur amicus dei non eadem opera muſcas ederit, & cætera portenta, quibus deus afflixit inimicos ſuos Ægyptios. Primum conſtat, non Parthos ſolũ, ſed & alias nationes locuſtarum eſu uictitaſſe. Siquidem Plinius lib. undecimo, cap. uigeſimonono, teſtatur hoc iſtis tã abominandũ animal, Parthis in delicijs etiã fuiſſe. Idem lib 6. cap. 30. refert quoſdã Æthiopiæ populos non alio cibo uiuere, q́ locuſtarũ.

Notatus Perottus & Calepinus.

Locuſta quid

ſtarũ,quas in hunc uſum fumo ſaleq; durarent. Nec id negat Perottus, tantum uſitate cibi offenditũr. Atqui hoc ipſum Euangeliſta retulit in laudem Ioannis,quod uili parabiliq; cibo uixerit: nõ quod affectarit Ioãnes eũ cibum,quem opinor cum apud Herodem ageret, quibuſlibet cibis uſum fuiſſe,ſed quod eremus hunc cibum & hunc ueſtitum ultro ſuppeditaret. Deniq; quos cibi uilitas offendit,cur ijdem nõ offenduntur pilis camelorum, & cingulo coriaceo? Quaſi uero magis conuenerit,ut præco pauperis Chriſti,& ad crucẽ deſtinati,placentis & Atticis bellarijs ſaginaretur,& ſericis ac mileſijs ornaretur ueſtibus. Verũ hæc non minus ethnice dicta ſunt,ꝙ Platina crimen Gregorij pontificis Ro. huius nominis primi deprecatur,cuius cauſam ſic agit,quaſi ille prorſus uir impius ſit futurus, ac non ignoſcendi facinoris autor, ſi conſtet paganicæ uetuſtatis monumẽta ab eo ſubmota fuiſſe. *Notatus Platina.*

Et omnis regio circa Iordanem.) καὶ πᾶσα ἡ περίχωρος τοῦ ἰορδάνου, id eſt, Et omnis regio undiq; finitima Iordani. Omitto leuicula illa, quod ἰδὼν uertit Videns,pro, Cum uidiſſet. Quod πολλοὺς τῶν φαρισαίων, id eſt, Multos Phariſæorum, Græce magis quàm Latine dixerit,pro Multos è phariſæis,ſiue Multos phariſæos.

Progenies uiperarum.) γεννήματα τῶν ἐχιδνῶν. Idem eſt, quod aliâs uertit, Genimina uiperarũ,ſed parũ Latine. Nam progenies dicuntur ab alio progeniti: atq; idem ſonat Græca uox. Poterat dicere,filios,ſiue germina. Genimẽ enim haud arbitror uſꝙ cõperiri apud probatos autores. Nam geno pro gigno,quo uſus eſt Varro & Lucretius,ſed in poëmate, uerbũ eſt Obſoletius,quam ut hodie quiſꝙ uti uelit. Atq; ut hoc utcunq; reperitur, ita genimen nuſꝙ eſt inuenire. Ego ſanè quod ad me pertinet,uellẽ inueniri,ac receptum eſſe.

Quis demonſtrauit uos.) In uetuſtis & emẽdatioribus codicibus ſcriptũ eſt, Vobis,nõ Vos, ὑπέδειξεν ὑμῖν, & magis Subindicauit,ſiue ſubmõſtrauit,ꝙ demonſtrauit: quaſi dicas, clanculum indicauit & admonuit,ut fugeretis imminens periculum. Nã quod ἀπὸ μελλούσης ὀργῆς, id eſt, A futura ira,uertit A uentura ira,recte mutauit: niſi quod apertius erat, Ab ira quæ futura eſt,ut certam intelligas iram iam inſtantẽ. Certe Futura legitur in aureo codice.

Fructum dignum pœnitentiæ.) καρποὺς ἀξίους τῆς μετανοίας, id eſt, fructus dignos pœnitentia. Quanꝙ ambiguum eſt,utrum genitiuus pœnitentiæ,pertineat ad nomẽ fructus, an ad dignos,quod raro iungitur apud Latinos paterno caſui. Et ita poſitum eſt, ut magis uideatur referẽdum ad proximam uocem dignos,ut ſit ſenſus, Si uere uos pœnitet, ut præ uobis fertis,ſic uiuite,ut appareat uos reſipuiſſe,& ex animo priſtinæ uitæ pœnitentia teneri. In eum fermè ſenſum Chryſoſtomus enarrat. Nos uertimus: Facite fructus qui deceant pœnitentiam,quo uitaremus amphibologiam,uel ſenſum potius abſurdum. Nam fructus digni pœnitentia ſunt,quorum merito aliquem pœnitere debeat. Nec mihi diſplicet ut Dignos accipiatur abſolute pro legitimos & idoneos,quomodo non infrequenter uſurpatur apud Græcos,apud Latinos quoque nonnunquam. *Dignus cui adiũgatur*

Et ne uelitis dicere.) καὶ μὴ δόξητε λέγειν, id eſt, Ne uideamini dicere: ut ſit ſenſus, Ne ſic uiuatis ut uideamini totam fiduciam pietatis collocaſſe in affinitate patrũ. Quanquam poteſt & ſic accipi, Ne ſitis in hac opinione, ut dicatis uos eſſe filios Abrahæ: tanquam id ſufficiat ad iuſticiam,è ſanctis eſſe prognatos. Et mox, *μὴ δόξητε*

Quoniam potens eſt.) ὅτι coniunctio aut omittenda erat aut uertenda in quod,non in quoniam,aut quia.

Filios Abrahæ.) τέκνα τῷ ἀβραάμ. Articulus Græcus idicat Abrahæ,datiui caſus eſſe,nõ paterni. Quaſi dicat Abrahæ nõ defuturos filios,etiã ſi illi nõ ſint nati. Quidã in huiuſmodi uice articuli addunt pronomẽ ipſi,ſed amphibologia tolletur, ſi legas Abrahamo.

Iam enim ſecuris.) ἤδη γὰρ καὶ ἡ ἀξίνη, id eſt, Iam enim & ſecuris. Nec eſt ocioſa coniunctio: indicat enim cum epitaſi proximum inſtare periculum. Siquidem quamdiu ſpes eſt remedij,ſtercoratione,aut putatione ſubuenitur arborum uitijs. Cæterum ultimæ deſperationis indiciũ eſt,quoties ſecuris admouetur radici. Diuus Hieronymus citat ſubinde ad radices,non ad radicem,licet reclamantibus Græcorum exemplaribus.

Excidet & in ignẽ mittet.) Vtrũq; uerbũ Græcis præſentis tẽporis eſt, Exciditur,& mittitur, ἐκκόπτεται, καὶ βάλλεται: Primũ ut ſentẽtia ſit generalis: deinde,qđ abuſus tẽporis magis facit ad emphaſim periculi proxime iminentis: uelut admota radicibus ſecuri,iãiã futurũ ſit, ut funditus excidatur arbor. Atq; ita legiſſe Cyprianũ,cõijcere licet ex ipſius uerbis,quæ ſcribit in expoſitione orationis dominicæ. Nã cũ omis,inquit,arbor nõ faciẽs fructũ, excidatur, *Exciditur, mittitur.*

& in ignē mittat̃, utiq; & ſermo &c. Alioqui dicturus erat: Cũ omnis arbor ſit excidēda, & in ignē mittenda. Illud leuius, quod εἰς μετάνοιαν, uertit in pœnitentiã, pro Ad pœnitentiã.

Qui aũt poſt me uẽturus eſt.) ὁ δὲ ὀπίσω μου ἐρχόμενος, Qui uenit, præſentis tẽporis, aut Qui uẽturus eſt. Eſt eñ hoc participiũ, quẽadmodũ & illius uerbũ anceps, ut intelligas uel ætate iuniorem Chriſtum, uel ſucceſſurũ in munus prædicandi. Illud minutulum,

Non ſum dignus) οὐκ εἰμὶ ἱκανός, id eſt, Non ſum idoneus. Et fortior ad uires refertur, non ad animi magnitudinem, ἰσχυρότερος, id eſt, Valẽtior, ſiue plus potens quàm ego, quũ iuxta Latini ſermonis elegantiam fortitudo magis ſit animi q̃ corporis. Et ὑποδήματα ſoleas ſonat, magis q̃ calceamenta: hinc dicta Græcis, quod pedibus ſubligentur.

In ſpiritu & igni baptiſmus In ſpiritu ſancto.) Quod in noſtris additũ eſt, Et igni, in nõnullis Græcorũ exẽplaribus eraſum eſt, fortaſſis odio quorundã hæreticorũ. Certe Hieronymus legit, In ſpiritu & igni: atq; item Hilarius, cũq; his Cyprianus: & in nõnullis Græcorũ codicibus additũ cõſpicit̃. Atqui Chryſoſtomus homilia in Matthæũ undecima, legit & interpretat̃, In ſpiritu & igni. Quanq̃ ſecus legit Theophylactus. Porrò ne quis in noſtris codicibus arbitretur caſu additũ, ſic legit & interpretat̃ Hieronymus. Tametſi In præpoſitio, iuxta idioma Hebræi ſermonis addita eſt. Quod genus eſt illud apud Ioannẽ, In ſpiritu dei eijcio dæmonia, quod perinde ualet, quaſi diceret, Spiritu dei eijcio. Annotat hoc ut rem ſeriã Auguſtinus in homilia de uerbis domini ex Matthæo undecima, proferẽs ſimiles formas, percuſſerũt in gladio, Succenderunt in igni, & accepit cultros petrinos in quibus circunciderat filios Iſrael.

Cuius uẽtilabrũ.) πτύον Græcis inſtrumentũ quo grana repurgant̃ à paleis. Auguſtinus ediſſerens pſalmũ 92. legit palam pro uentilabro, quod idem pala quoq; fieri cõſueuerit.

Triticũ in horreũ ſuũ.) τὸν σῖτον αὐτοῦ. i. Triticũ ſuũ: Vt Suũ pertineat ad triticũ, nõ ad horreũ. Atq; ita ſcriptũ eſt, nõ ſolũ in oĩbus Græcis exẽplaribus, uerũetiã emẽdatis, ac uetuſtis Latinorũ codicibus, nõ ſolũ calamo deſcriptis uerũetiã formulis excuſis. Deinde paleã eſt, nõ paleas. τὸ δὲ ἄχυρον, licet reclamantibus noſtris exẽplaribus. Verũ hoc nihil ad ſenſum.

Debeo pro opus habeo. A te debeo baptizari.) Nõ eſt Debeo, ſed χρείαν ἔχω, id eſt, Opus habeo ut abs te baptizer. Porrò uerbo baptizandi, tametſi Græco, tamen quoniam res ipſa noua eo ad nos permanauit, placuit cõſtanter uti. Quanq̃ Cyprianus in epiſtola ad Cæciliũ auſus eſt ita legere: Docete omnes gentes, tingentes eos in nomine patris, & filij, & ſpiritus ſancti.

Sine modo.) ἄφες ἄρτι. Quod hic uertit, Sine, mox transfert, Dimiſit, cum utrobiq; ſit idẽ uerbum. Quanq̃ non eſt idem, ſinere, & dimittere. Rogo quis eſt hic luſus in literis diuinis? Aut dicendũ erat, Omitte nunc, ut intelligas id, quod eſt conſentaneũ, Ioannem iniecta manu, conatum uetare Ieſum. Ac mox, Tunc omiſit illũ. aut, Sine nũc, & tunc ſinit illũ. Nam ἀφίησιν, præſentis temporis eſt, non præteriti.

Baptizatus aũt Ieſus.) Ieſus in aureo codice nõ addebat̃, nec in uno Donatianico. Siquidẽ quũ eſſemus proxime Brugis, qua nõ alia ciuitas hodie florẽtior, aut bonorũ ingeniorũ feracior, in omniũ celeberrimo cõgreſſu, quũ aliorũ principũ innumerabiliũ, tum præcipue Caroli Cæſaris ſemp Auguſti, & R. D. Thomæ cardinalis Eboracẽſis, ſcrutati ſumus bibliothecã uetuſtiſſimi collegij, uulgo dicti, ſancti Donatiani: quod hodieq; ueteris eruditiõis ac diſciplinæ nõ pauca tenet ueſtigia. Ibi reperimus Euangeliorũ codices cõplures, quorũ aliquot inſcriptiõe etiã teſtabant̃ ſe deſcriptos ante annos octingẽtos. Vnũ, in quo teſtamẽtũ nouũ totũ habebat̃: alterũ oĩm uetuſtiſſimũ, & uſu tritiſſimũ, ſed mutilũ & acciſum: in quo nihil erat noui teſtamẽti, præter epiſtolam Pauli ad Romanos, epiſtolas Iacobi, Petri, Ioannis, & Iudæ. Horũ nobis copia facta eſt, per omni uirtutũ genere præcellentẽ Marcũ Laurinum, eius collegij decanũ. Habebat ea bibliotheca cõplures alios libros antiquitatis uenerandæ, quæ neglectu quorundã perierunt, ut nũc fermè ſunt ſacerdotũ mores, magis incumbere patinis quàm paginis, & potiorẽ habere curam nummorũ quàm uoluminũ. Hoc te neſcire nolui lector, quod horum codicum teſtimonio ſum frequenter uſurus in hoc opere. Et εὐθὺς quod hic eſt apud Græcos, in pleriſq; Latinis codicibus non additur.

Sicut colũba. Sicut columbã.) ὡσεὶ περιστεράν. Obſcurius reddidit interpres. Videtur enim dicere, more columbæ deſcendiſſe ſpiritum ſanctum, cum ſentiat eum ſpecie columbæ deſcendiſſe.

Et uenientem ſuper ſe.) Ex Græco ſermone nõ liquet utri ſint aperti cœli, Chriſto, an Ioanni, tum uter uiderit columbam deſcendentẽ. Atq; ex Euangeliſtæ uerbis magis uidetur ad Chriſtũ referri, quàm ad Ioannẽ, niſi quod ſequitur, ἐπ' αὐτόν, quod interpres uertere

debuiſſet

debuiſſet, Super eũ, ſiue ſuper ipſum. Alioqui ſi Super ſe ſentiendũ erat, dixiſſet, ἐφ' αὐτὸν. Ad hæc, non referebat ut Chriſtus hæc uideret, quæ fiebant propter Iudæos, quo euidenti ſigno intelligerent eum eſſe Meſſiam, non Ioannem, ad quem alioqui uox patris miſſa uideri poterat, niſi columba palàm deſignaſſet Ieſum. At Marcus, qui Matthæum redegit in compendium, aliquanto etiam obſcurius facit, & niſi res ipſa loqueretur, & obſtarẽt hæc duo uerba, ἐπ' αὐτὸν, prorſus intelligeremus Chriſtum uidiſſe, non Ioannem. Lucas ita recenſet, ut quis uiderit, non aperiat. Solus Ioannes palàm explicat, Ioannem Baptiſtã uidiſſe.

Marcus Matthei abbreuiator, autore Auguſtino.

In quo mihi complacui.) ἐν ᾧ εὐδόκησα. Verbum eſt peculiare diuinis literis, quo propenſum animum, ac præcipuũ quendam affectum ſignificant. Perinde ſonat quaſi dicas, In quo bonam de meipſo habeo opinionem: &, ut ita loquar, Ipſe mihi placeo: ſiue, In quo mihi complacitum eſt. Auguſtinus ſermone ſexageſimotertio legit, In quo bene ſenſi, ſequutus Cyprianum ſuum, qui itidem legit libro aduerſus Iudæos primo, cap. decimoquarto. Vterque ſequutus uidetur Tertullianum qui libro cõtra Praxean legit, in quẽ bene ſenſi, & hic ſequutus ut opinor Irenæum, qui frequenter hoc modo loquitur. Nam εὐδοκεῖν id Græcis ſonat. Vnde illis εὐδόκιμοι dicuntur, celebres & de quibus magnifica eſt opinio. Cæterum illud Dilectus, quod mox præceſſerat, ἀγαπητὸς eſt Græcis, quod plerunq; uertere ſolet, Chariſſimus. Eſt enim nomen, non participium, & omnino plus quiddam indicat, ꝙ dilectus. Atqui ſi uſquam erat chariſſimus dicendum, hic certe dicendum fuerat, cum de filio Chriſto loquatur, Et ita citat aliquoties Hieronymus.

EX CAPITE QVARTO.

Tunc ductus.) ἀνήχθη, id eſt, ſubductus, ſiue ſublatus, uelut è medio abductus. Nec enim protinus cœpit prædicare, ſed abdidit ſeſe dies aliquot. Porrò quod ſimpliciter dixit, à ſpiritu, ſolitus addere ſanctum, palàm eſt eum loqui de ſpiritu, cuius modo meminerat, & ob id addidit articulum, ὑπὸ τοῦ πνεύματος. Nam quóties is accedit, ferè de ſpiritu ſancto ſentiendum eſſe docet Didymus in opere de ſpiritu ſancto. Etiamſi πνεῦμα pro quocunq; ſpiritu, nõnunꝗ & pro mentis impetu uſurpetur: cum πνοὴ non aliter ꝙ pro flatu poſitũ reperiatur in arcanis literis, ſubnotante Auguſtino libro de ciuitate dei decimo tertio. Rurſum diaboli nomen ubiq; reliquit interpres, & in Paulinis epiſtolis aliquoties, ubi non ſpiritũ impiũ, ſed ſimpliciter delatorẽ aut calũniatorẽ ſignificare uidet̃. Id enĩ Græcis ſonat διάβολος, à uerbo διαβάλλειν, qđ eſt deferre, traducere, ſiue infamẽ reddere. Cæterũ quod in Hilario pro à diabolo legit, à Zabulo, fortaſſis errori librariorũ eſt aſſcribẽdũ. Tametſi eadẽ uox & aliâs apud hũc legit̃: nec tamẽ apud hũc ſolũ. Verũ undecũq; hoc inoleuit, certe cõſtat ab Euãgeliſtis diabolũ appellari, nõ zabulũ ſiue zabolũ ut ſcriptũ reperi in emẽdatioribus codicibus. Sũt qui za poſitũ exiſtimãt, pro διὰ, quod à uetuſtis Græcis in aliquot dictionibus factũ eſſe uerissimũ eſt, nimirũ iuxta proprietatẽ Aeolicã. Sed mirũ unde recẽtiores Latini, affectarint eã antiquitatẽ. Ad hæc quod hic uertit poſtea, ὕστερον, ſæpe uertit nouiſſime, uerti poterat, Tandem eſurijt, ſiue deniq; eſurijt, ut intelligas eum tum demum ſenſiſſe famem.

πνεῦμα, πνοὴ, quid differant.

Zabulus, pro diabolo.

Accedẽs tentator.) ὁ πειράζων, id eſt. Is qui tentat. Ad eundẽ modũ Paulus apoſtolus, μή πως ἐπείρασεν ὑμᾶς ὁ πειράζων, id eſt, Ne quo modo tentaſſet uos, ille qui tentat, hoc eſt, ille qui ſolitus eſt tẽtare. Quãꝗ nomẽ uideri poterat πειράζων, uelut, εἴρων, ꝓ diſſimulatore.

Nõ in ſolo pane.) Teſtimoniũ eſt Deut. cap. octauo, quod ad uerbum penè retulit Chriſtus. Vt oſtenderet tibi, quod non in ſolo pane uiuat homo, ſed in omni uerbo, quod egreditur de ore domini. Cæterũ tã Græce ꝙ Hebraice, uiuet eſt futuri tẽporis, ζήσεται, יִחְיֶה.

Tunc aſſumpſit.) παραλαμβάνει, id eſt, Aſſumit, hoc eſt, comitem abducit. Ac rurſum paulo inferius, παραλαμβάνει eſt præſentis temporis. Cæterum pinnaculũ, πτερύγιον eſt, diminutiuum ab ala, quod in alarum morem motetur.

Angelis ſuis mãdauit.) ἐντελεῖται, id eſt, Mãdabit, futuri tẽporis. Atq; ita ſcriptũ cõperi in exẽplari Corſendoncẽſi, cõſentiẽtibus tribus Donatianicis. Similiter & apud Hebræos, יְצַוֶּה. Atque ita legitur in pſalmo nonageſimo, unde locus hic deſumptus eſt, conſentientibus & Septuaginta: ὅτι τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ ἐντελεῖται περὶ σοῦ. Calumniatur autem Hieronymus hoc in loco calũniatorẽ, quod perperã citarit ſcripturæ teſtimoniũ, decerpẽs quod erat cõmodum, & prætermittens quod offendebat. Omiſit enim illud, Vt cuſtodiant te in

Vetuſtũ exẽplar Corſendoncenſe.

omnibus

BIBLIOTECA NAZ. ROMA VITTORIO EMANUELE

omnibus uijs tuis. Deinde tacuit quod ibidem ſequitur, Super aſpidem & baſiliſcum ambulabis. Poſtremo quod de quouis uiro bono dictum eſt, id detorſit ad Chriſtum, cũm ei totus pſalmus non queat accommodari. Verum opinor diabolum non ob hoc uocandum in ius, quod inerudite citarit ſcripturam, ſed quod malicioſe & impie. Ad hæc, μή ποτε, qđ ſuo more uertit, Ne forte: rectius erat, Ne quando.

πάλιν Græcis bifariam accipitur. Dixit illi Ieſus rurſum.) πάλιν ita poſitum eſt, ut utrouis referri poſſit. Dixit rurſum, aut, Rurſum ſcriptum eſt. Deinde uox ea nõnunq̃ ſonat iterationem, nonnunq̃ contrarietatẽ. Si ad, dixit, referatur, iterationem ſignificat: nam ſemel ante reſponderat. Si ad ſequens uerbũ, contrarietatẽ, quaſi dicas, è diuerſo ſcriptũ eſt, ut opponat ſcripturam illius ſcripturæ. At mox haud dubie ſignificat iteratione͂, πάλιν παραλαμβάνει.

Non tentabis.) Locus eſt Deuteronomij cap. ſexto. Apud Hebræos pluratiuo numero legit͂, Ne tentetis dñm deum ueſtrũ, ſecundũ quod tentaſtis in loco tẽtationis. Et hic Chriſtus tantũ decerpit, quantũ erat cõmodũ. Reliquit enim quod ſequitur: Sicut tentaſti eũ in loco tentationis, quod ea pars non competebat, niſi in populũ Iſraeliticum.

Si cadens.) ἐὰν πεσὼν, id eſt, Si proſtratus, ſiue pronus, Qui geſtus eſt adorantis. Eodem uerbo uſus eſt de Magis.

Vade ſatana.) Quid eſt uade? Num eum aliquò mittit Chriſtus, ut dicat uade? Græce eſt ὕπαγε, id eſt, Abi, ſiue diſcede. Et additum eſt in Græcorum codicibus uulgatis, ὀπίσω μου σατανᾶ, id eſt, Poſt me ſatanas, at perperã ſiquidem Origeni credimus. Is enim annotat hanc differentiã homilia prima, Petro dictum eſſe, uade poſt me, ſatanæ tãtum dictũ, abi: quod prius illud competat in diſcipulum, iuxta illud: Venite poſt me, faciam uos fieri piſcatores hominum. Poſterius conueniat in eum, qui tantum reijciendus eſſet, non etiam ad morem gerendum inuitandus. Nec addit hæc uerba, Poſt me, Chryſoſtomus hũc enarrans locum homilia xiij. Contra apud Theophylactum adduntur. Proinde noſtris exemplaribus hac in parte aſſentiendum puto, quod conijciam eas uoces ex altero Matthæi loco huc additas à ſcriptore memori ſciolo q̃, quod locis aliquot factum oſtendemus. Auguſtinus enarrans pſalmum nonum, legit: Redi retro ſatana. Atq; ita legitur non ſolum in pleriſq; codicibus per typographos excuſis, uerumetiam in uetuſtiſſimo codice ex bibliotheca Paulina apud Londinum, ſed diſſentiente exemplari Corſendoncenſi. Apparet Retro poſitum pro ὀπίσω μου, ſed mihi, ut dixi, probatur Origenis annotatio, præſertim cũ uideam Ambroſium aliquoties hoc citato loco, ſuffragari. Porrò שָׂטָן Hebræis ſonat, aduerſarium, & qui obſiſtit, atq; obturbat. At qui à tergo eſt, non obſiſtit. Proinde Petro, quia iã præire domino conabatur, increpans ne ſubiret mortem, dictum eſt, Sequere me, diſcipulũ agens, non aduerſarium.

Vade & uade poſt me. *Satan Hebreis quid.*

Dominũ deum tuũ.) Locus eſt Deuteronomij cap. ſexto. Niſi quod illic pro Adorabis ſcriptũ eſt, Timebis, in æditione uulgata. Cæterũ qui adorat, is reueretur ac timet quem adorat. Præterea quod additũ eſt ſoli μόνῳ, Hebræus expreſſit per articulum, את יהוה את, id eſt, Ipſum dominum. ואתו Et illi ipſi ſeruies, ut intelligamus nullũ præterea adorandum, ac nulli præterea ſeruiendum, Cæterum quæ de λατρεία Laurentius diſſerit aduerſus theologos, qui uolet ab ipſo petat: nos breuitati ſtudemus.

Laurẽtius aduerſus theologos de latria.

Tũc reliquit.) ἀφίησιν, i. Relinquit, p̃ſentis tp̃is. Idẽ uerbũ quod ſuperius uertit, Dimiſit.

In ciuitate Capharnaum.) εἰς καπερναούμ. Ita ſcriptũ conſpicimus in aureo codice, cõſentientibus aliquod Donatianicis. Ciuitatem interpres Latinus addidit de ſuo. At id magis factum oportebat in Nazareth, ob Græcum articulum appoſitum, τὴν ναζαρέθ.

Via maris.) Græcis accuſandi caſus eſt, ὁδὸν θαλάσσης, id eſt, Viam maris. Theophylactus Græcus interpres ſubaudiendam putat præpoſitionem παρὰ aut κατὰ, hoc eſt, Iuxta uiam maris. Nam hic mare uocat lacum Genezareth, in cuius litore ſitæ ſint Capernaum, Tyberias, Bethſaida, & Chorozaim.

Præpoſitio Græca ſubaudita.

Galilæa gentiũ.) τῶν ἐθνῶν. Expreſſius erat, ἡ τῶν ἐθνῶν, articulo appoſito. Sunt enim duæ Galilææ, altera cognomento gentiũ, in ſorte Tribus Neptalim, finitima Tyrijs, in qua Solomon xx. ciuitates donauit Chirã regi Tyriorũ. Altera eſt in tribu Zabulon è regione Tyberiadis ac ſtagni Genezareth, autore Hieronymo. Tametſi quidã ſic diſtinguũt, ut gentiũ referatur, non ad Galilæam, ſed ad populum. Gentium populus qui ſedebat in tenebris.

In regio-

In regione umbræ mortis.) Græci ſecus legunt, ἐν χώρᾳ καὶ σκιᾷ θανάτου, id eſt, In regione & umbra mortis. Etiamſi iuxta Hebraicam ueritatē ita uertit Hieronymus, Habitantibus in regione umbræ mortis. Et Hebræis unica dictio eſt צַלְמָוֶת, compoſita ex umbra & morte, ut intelligas altiſſimam caliginem, qualis eſt apud inferos. Illud annotādum, Habitantibus mutatum eſſe in Sedentibus, etiam ſi ſedes habitacula dicūtur. Alioqui qui ſedent, ijdem qui modo ambulare dicebantur. Quanquam etiam pro illo ambulabat, poſitum eſt, καθήμενος, ſedens, quēadmodū habebat unus codex Donatiani. Vnde liquet ſeu Matthæum, ſeu huius interpretē, ſententiam reddere uoluiſſe, potius quam annumerare uerba prophetæ. Hieronymus enarrans hunc locū apud Eſaiam, teſtatur à Matthæo iuxta Hebraicā ueritatē citari, etiāſi uerbis nōnullis præteritis. Omittit enim Euangeliſta: Primo tēpore alleuiata eſt, & nouiſſimo aggrauata eſt. Quod tamen mire diſſidet apud ſeptuaginta. Siquidē pro eo quod Hieronymus uertit ex Hebraica ueritate, Primo tempore alleuiata eſt terra, Septuaginta uerterunt, τοῦτο πρῶτον ταχὺ πίε, ταχὺ ποίει, id eſt, Hoc primū bibe, uelociter fac. Nam itidē citat Tertullianus libro aduerſus Marcionē 4. Hoc primū bibito, cito facito. Nec hāc interpretationē, quæ nihil habet affine cum Hebræis, reijcit aut inſectatur Hieronymus.

Sedere pro habitare. Sedes pro habitatione.

Pœnitentiam agite.) μετανοεῖτε, Reſipiſcite. De quo ſuperius dictum eſt. Et ἤγγικεν, Appropinquauit, ſiue inſtat & adeſt, aut in propinquo eſt.

Ambulans autem Ieſus.) Ieſus non erat in aureo codice. Quanquam arbitror & apud Græcos hæc nonnunquam addi, ob ſermonis conſequentiam, præſertim ſi quando decerpta recitantur è codicibus Euangelicis.

Mittentes rete.) βάλλοντας ἀμφίβληστρον: Eſt retis genus, quemadmodum & ſagena, hinc dictum, quod undique complectatur. Nam rete Græcis, δίκτυον eſt.

Vos fieri piſcatores.) Fieri, redundat. Græce eſt, Faciam uos piſcatores. Porrò piſcatores hominū, mollius eſt apud Græcos, ἁλιεῖς ἀνθρώπων. Nam piſcator à piſcibus dictus eſt, ἁλιεὺς à mari, quaſi iuxta Gallorū linguā dicas, marinatores, quod in mari uenentur. Quanquam hoc minutulū uelut & illud aliquanto poſt, Relictis retibus & patre, Græci addunt, ſuo, αὐτῶν.

Et ſanans omnem languorem.) θεραπεύων. Quod ſæpe uertit, curans: & omnino θεραπεύειν eſt mederi pharmacis. Vnde Galenus opus ſuum de morborum remedijs, θεραπευτικὴν appellat. Proinde miror Euangeliſtæ interpretem hoc uerbo abuſum, quod magis uidebatur fugiendum. Quanquam eodem uerbo abuſus eſt Marcus capite primo: καὶ ἐθεράπευσε πολλούς. Item Lucas capite quarto: ἐθεράπευσεν αὐτούς. Eadem ratio in uerbo Latino curare, quæ in Græco. Hoc loco fugit interpres Latinus, ac uertit ſanans pro θεραπεύων. Cæterum in Marco ac Luca nō uitauit. Non enim ſtatim ſanantur qui curantur: & multi ſanantur non curati. Deinde νόσον, quod planè morbum ſignificat, hic plerunque uertit languorem. Rurſum μαλακίαν, quod ad uerbum ſonat molliciem, non male uertit, infirmitatem, rectius tamen uerſurus, languorem. Eſt enim languor, leuis ac lentus morbus, qui non affigit quidem lecto, ſed tamen facit, quo minus firma ſimus ualetudine. Denique fortaſſe melius erat, Quemuis morbum, quàm omnem. Neque enim ſanauit omnes ægrotos, ſed quemuis morbum: quoſdam enim morbos medici putant immedicabiles. Niſi quod omnis pro quiuis abutuntur nonnulli Latinorum.

Apoſtoli non ſanabāt pharmacis.

Abijt opinio.) ἀπῆλθεν ἡ ἀκοὴ, id eſt, Abijt auditus, ut uerbum uerbo reddam. Nec inficior opinionem inueniri pro fama: uerum non omnia quouis loco quadrant. Nos uertere maluimus, Dimanauit fama eius, uel ob hoc, quo uitaremus amphibologiam.

Opinio pro fama.

Tormentis comprehenſos.) βασάνοις συνεχομένους, id eſt, Qui cruciatibus ſiue torminibus coarctabantur, ſiue contrahebantur. A morbis ſeparauit tormina, quorum uiolentia corpus omne contrahitur. Torminibus ego malim, ob uitandā amphibologiam: ſunt enim & quæſtionum tormenta.

Tormina & tormenta.

Qui dæmonia habebant.) δαιμονιζομένους. Vnica uox eſt, qui à dæmonibus agebantur. Simile eſt quod ſequitur, σεληνιαζομένους, quod interpres uertit, Lunaticos: quod certis interuallis furor illos repeteret. Diuus Hieronymus negat hos uere affectos fuiſſe ui ſyderis Lunæ, cum eſſent dæmoniaci, ſed arte dæmonū factū, quo creaturā dei infamarēt. Arbitror ob id Lunaticos dictos, quod furor nō eſſet perpetuus, ſed certis recurreret interuallis.

Lunatici qui.

De trans Iordanem.) καὶ πέραν Ἰορδάνου, Trans Iordanem. Interpres addidit, De. Reperiuntur

riuntur enim huiuſmodi ſic poſita, ut motū à loco ſignificent. Vt Quintilianus: Salutē publicam trans mare petēdam, id eſt, E tranſmarinis regionibus. Et peregre rediȷt, id eſt, ex peregrinatione. Et, foris acceſſit, id eſt aliunde. Nam, De ſub pede, de poſt fœtātes, orationes ſunt inauditæ Latinis. Poterat explicare periphraſi, à regionibus ultra Iordanem ſitis.

EX CAPITE QVINTO.

Videns autem Ieſus.) Ieſus, hoc loco non additur, nec in Græcis, nec in uetuſtis Latinorum codicibus. ἰδὼν δὲ τοὺς ὄχλους id eſt, Cum uidiſſet autem turbas.

Pauperes ſpiritu qui Chriſto dicti. Beati pauperes ſpiritu.) Video theologorum uulgus, inter quos eſt & Beda, id interpretari de tenuitate facultatum, cum potius referendum ſit ad animi celſitudinem ac ferociam. Si quidē Græci μέγα πνέον dicunt elato eſſe animo, ac præferoci, cuiuſmodi ferè ſunt principes, aut qui regnum ambiunt. Atq; hic eſt fermè malorum omnium fons. Ad hunc ſenſum facit & id, quod annectitur, Quoniam ipſorum eſt regnum cœlorum. Porrò pauperes ſpiritu dixit, quod diuitum familiaris ſit ferocia. Certe diuus Auguſtinus palàm in hanc ſententiam interpretatur, cōmentariorū, quos in hunc domini ſermonem ædidit, libro primo, ac rurſum enarrans pſalmū ſeptuageſimū tertium. Neq; diſſentit Hieronymus, ita ſcribens: Adiunxit ſpiritu, ut humilitatem intelligeres, non penuriam. Itidem interpretatur & Chryſoſtomus homilia in Matthæum decimaquinta. Et huic cōſentiēs Theophylactus. Neq; ſecus, diuus Hilarius in Canone Matthæi.

Beati qui lugent.) In Græcis codicibus prius eſt, Qui lugent: poſtea Beati mites. Id opinor caſu factum, quod in huiuſmodi recenſionibus ſubinde labi ſoleant librarij.

Miſericordiam conſequentur.) ἐλεηθήσονται. Cur non eſt auſus uti periphraſi in conſolabuntur, cum hic non uereatur facere. Hilarius longiore, ſed dilucidiore circumitione eſt uſus, Quia ipſis, inquiens, miſericordiam præſtabit deus. Et Auguſtinus, Quoniam ipſorum miſerebitur deus.

Beati mundi corde.) καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, id eſt, mundi corde. Pro quo Auguſtinus dictione compoſita legit, mūdicordes, cum Græcis duæ ſint dictiones. Fortaſſis hic non parum quadraſſet, Puri corde, quod mundicies ſordibus magis opponatur, purum autem proprie dicatur, quod nullius admixtione ſit uitiatum: nam oculorū uice poſuit cor. Et aliâs oculum ſimplicem uocat.

Pacifici, qui pacē cōciliant Beati pacifici.) εἰρηνοποιοί. Vt intelligas haud ſatis eſſe Chriſtianis, ipſos eſſe pacatos, niſi acceſſerit & inter alios pacis conciliandæ ſtudium. Annotauit hoc diligenter Chryſoſtomus. Sed hæc, ut nunc ferè ſunt mores, ſurdis canuntur.

Cum maledixerint uobis homines.) Homines non eſt in Græcis libris, ſed hoc uel interpres, uel quod probabilius eſt, librarius addidit de ſuo: quanq; non erat admodū opus. Id eò uiſum eſt admonere, ne quis fruſtra philoſophetur hic in dictione homines. Quod genus eſt apud Paulum, ſi adhuc hominibus placerem.

Et perſequuti uos fuerint.) Haud perperam interpres de ſuo repetit, Vos, quod apud Latinos maledicere & perſequi, non recipiant eundem caſum quem apud Græcos. Addidit iterum, homines, quod nec apud Græcos eſt, nec in aureo codice.

Omne malum.) Græci codices addunt uerbum, πᾶν πονηρὸν ῥῆμα, id eſt, Quoduis malū uerbū. Cōſentit exemplar quod Leone pontifice miſſum ſequuti ſunt Hiſpani. Nā quod mox πολύς, id eſt, multa, uertit copioſa, probe fecit. Atq; hæc ſunt illius ſacroſanctæ phi-

Peculiaris Chriſti philoſophia. loſophiæ dogmata, quæ Chriſtus tanta cura, tantaq; autoritate tradidit: neq; id promiſcuæ turbæ, ſed peculiariter ſuis, hoc eſt, ſacerdotibus & epiſcopis, imò omnibus ingenue Chriſtianis: neq; quouis loco, ſed in monte. Nec fruſtra addidit Matthæus, aperiens os ſuum. His nominibus ipſa ueritas, quæ neq; fallit, neq; fallitur, nobis felicitatem promiſit. Et tamen mirum quàm ad hæc frigemus omnes. Imò non pudet quoſdam abſolutam profitentes religionē, hæc eludere, uelut antiqua iam & obſoleta. Impium ferè habetur, non conſtabiliſſe rem, quocunq; modo. Bellum etiam in templis laudatur ab epiſcopis, à theologis, à monachis. Nam ipſe noui quoſdam, qui decantandis belli laudibus, ad epiſcopi dignitatem emerſerunt. Ariſtotelis decreta nos magis commouent quàm Chriſti. Atqui hæc eſt illius cœleſtis doctoris propria peculiariſq; doctrina, quam nemo philoſophorum unq; efficaciter tradidit. Audiui quoſdā qui ſibi uehemēter theologi uiderentur, ad hæc adorā-

da

da nobis, ſi modo uere Chriſtiani ſumus, naſum ſanna corrugātes, & ea modis omnibus abominantes, quæ Chriſtus æterna felicitate penſat. Neq; ueritus eſt optimus ille Chryſoſtomus ad ſingulos beatitudinis gradus interpretari, quod Chriſtus pronunciauit beatum, etiam in hac qualicunq; uita beatius eſſe, quàm illud quod mundus beatiſſimū eſſe iudicat. Nos qui nobis uidemur pluſquàm ſeſquichriſtiani, ne id quidem æquis auribus accipimus, ſi quis ſimpliciter accipiat eorum, quæ Chriſtus docuit hic præſtanda, præmium ab ipſo reponendum in futuro. Et cum nobis permittamus, ut in his, in quibus totius religionis noſtræ cardo eſt, impune ſimus impij, blaſphemiq;, dictu mirum quas tragœdias excitemus, ſi quis ad commenticias quorūdam propoſitiones audeat hiſcere. Sed his deplorandis alius fortaſſe commodior dabitur locus.

Sal fatuum.

Sal euanuerit.) μωρανθῇ. Vt nihil cauſer de genere ſalis, quid eſt euaneſcere? Qua uoce reddidit in Paulo, ἐματαιώθησαν. Hic cum de ſale loquatur, dicere debuit: Infatuatus fuerit, ſiue inſipidus factus fuerit, aut certe, ut Vallæ placet, deſipuerit. Quandoquidem Martialis & betas, quod inſipidæ ſint, fatuas uocat. Porrò quod taxat Valla, πόλιν nō urbem, ſed ciuitatem, eſſe uerſum, non ſolum minutius eſt, uerumetiam iniquius, Quod genus eſt & illud, ὑπὸ μόδιον, id eſt, Sub modium, ſiue ſubter modium: cū alioqui Græcis μέδιμνος modius ſit. Annotandum autem interpreterem, aut fortaſſis Euāgeliſtam ipſum Romana uſum uoce, quod & aliâs ſæpicule facit, uelut indicabimus ſuis locis.

Romana uoce uſus euangeliſta.

Vt luceat.) καὶ λάμπει, id eſt, Et lucet. Oſtendit enim quid conſequatur, non quid affectandum ſit. In exemplari Paulino ſcriptum erat, Et luceat. Refertur enim ad lucernam quæ ſic lucet, ſi fuerit impoſita candelabro.

Quoniam ueni ſoluere.) ὅτι ἦλθον, id eſt, Quod ueni, ſiue quod uenerim. Siue, quod Latinius eſt, Ne putetis me ueniſſe. &, Ad ſoluendum potius quàm ſoluere. Quanq; hoc ipſum καταλῦσαι potius ſignificat deſtruere ac demoliri uel abrogare, quàm ſoluere, aliter enim ſoluitur lex, aliter pecunia debita, aliter zona ſiue nodus.

Amen dico uobis.) אָמֵן, quod apud Hebræos ſonat fiat, ſiue uere, ceu uocem Hebræis peculiarem nemo uertit. Eſt autem uox confirmantis & aſſeuerantis.

Iota & apex quid ſit in euāgelio.

Iota unum aut apex.) Cum probabile ſit Ieſum Hebraice fuiſſe loquutum, dubiū non eſt quin quod hic Iota uocat, ea ſit litera, quam Hebræi iod appellant, omnium minutiſſima, quæ ſic nōnunq; adijcitur, ut propemodum ſuperuacanea uideri queat. Sed quid apicem dixit? Cum ne Græcorum quidē uetuſtiſſimis mos fuerit apicibus uti, & ſero apud Hebræos receptum ſit, accentiuncularum notas aſcribere, quibus tamen hodie non utuntur, niſi forte ſummū elementi faſtigium apicem uocauit, aut eam notam quæ nonnullis addita facit o אל. Mihi uidetur hic ſermo καθ' ὑπερβολὴν dictus. Neq; enim laboratur de literarum apiculis: cum conſtet non pauca etiam uolumina ueteris inſtrumenti intercidiſſe, quorum nomenclaturam adhuc uidemus in canonicis uoluminibus, ſed aſſeueratur nihil omnino promiſſum aut proditum in lege Moſaica, quod euangelium non abſoluat: Ab hac ſententia non abhorret Auguſtinus exponēs ſermonē domini in monte habitū.

Hyperbole.

Nō intrabitis.) οὐ μὴ εἰσέλθητε. Apparet poſitū eſſe δυνητικῶς, ob geminatā negationē. Etiā ſi nō negarim hæc aliquādo ſignificare tēpus futurū, pſertim cōduplicata negatiōe.

Reus erit.) ἔνοχος ἔσται, id eſt, Obnoxius erit. Quanq; & rei dicuntur obnoxij: ueluti reus uoti, qui uoto ſeſe aſtrinxit, ac debitorem conſtituit.

Sine cauſa additum autore Hieronymo.

Qui iraſcitur fratri ſuo.) In nonnullis Græcorum codicibus aſſcriptum eſt εἰκῇ, id eſt, Temere, aut ſine cauſa. Verum Hieronymus ediſſerens hunc locū, itemq; ſecundo dialogo aduerſus Pelagium, negat id in uetuſtis, ac bonæ fidei exemplaribus repertū. Et additum uidetur ab audaculo quopiam, qui ceu mitigare uoluerit, quod alioqui durius dictū uidebatur. At quin eadem opera in cæteris idem adiecit, εἰκῇ: Qui dixerit racha ſine cauſa, qui dixerit fatue ſine cauſa. Proinde diuus Hieronymus duas has uoces, Sine cauſa, iubet eradi. Quanq; prior lectio magis probatur Laurentio. Et Chryſoſtomus homilia in Matthæum decimaſexta, legere uidetur εἰκῇ, diſtinguens iram opportunam ab intempeſtiua, & negans affectum penitus eximi nobis, ſed cohiberi duntaxat ac regi. His conſentanea ſcribit Theophylactus. Non erat opus hic diſtinguere iram iuſtam ab iniuſta, aut iram carnis ab ira animæ, aut iram qua iraſcimur homini & qua iraſcimur hominis uitio,

ſi ſentiamus dominũ hic loqui de ira uulgari,qui eſt motus animi tendens ad ultionẽ doloris,nimirũ primus ad homicidiũ gradus. Alioqui & iudex qui cũ ira punit nocentem, peccat aut certe imperfectus eſt,quũ hic Chriſtus doceat perfecta. Verũ ut redeamus ad particulam εἰκῆ, id eſt,ſine cauſa,quã diuus Hieronymus negat eſſe in ueris exẽplaribus, quid hic adferent qui contendunt hanc translationem ab Hieronymo fuiſſe caſtigatam? Quod damnat relictũ eſt,& quod relictũ eſt ad ſenſum pertinet nõ ad uerba, quæ uidet alicubi neglexiſſe. Auguſtinus lib. retract. 1. cap. 19. teſtatur in Græcis codicibus nõ addi ſine cauſa, Nã in ſermone habito in monte,uult etiam in cæteris duabus partibus ſubaudiri,qui dixerit,racha,ſine cauſa,qui dixerit,fatue, ſine cauſa.

Racha quid iuxta diuerſos interpretes.

Excuſſa Hieronymi opinio.

Qui dixerit fratri ſuo racha.) Apud Hebræos contumeliæ uox eſt, quaſi Latine dicas cerebroſum,aut cerebro carentem ſiue uacuũ. In pſalmo quarto exponitur, רִיק per uanitatem: Decidam merito ab inimicis meis inanis. Atq; in hac quidẽ ſententia eſt Hieronymus,qui perinde ualere putat racha,ac ſi Græce dicas κενός. Quin & Græci hominẽ nihili,ῥάκος appellant,à ueſte detrita,reijculaq; ſumpto conuicio. Quod indicat & diuus Auguſtinus cõmentariorum, quos in hũc ædidit locũ,libro primo. At uidetur racha,magis eſſe uox indignantis,uelut interiectio. Alioqui quid intererit,inter racha & fatuũ? Conſentaneum eſt enim Chriſtum gradus quoſdam oſtendere,quorum primus ſit iraſci,ſecũdus ſono aliquo incerto motum animi ſignificare,tertius in manifeſtum conuicium prorumpere. Atq; ita ſentit Auguſtinus eo loco quem paulo ante adduxi, Addens ſe id à Iudæo quopiam accepiſſe,Racha Hebræis interiectionis inſtar eſſe,eaq; uoce nihil certi,ſed tantũ animi indignationẽ ſignificari. Chryſoſtomus homilia decimaſexta, tradit racha, non eſſe uocẽ grauioris aut atrocis cõuicij,ſed ab impatientia,ſtomachoq; loquentis proficiſci:quomodo ſeruis nõnunq; ſtomachoſius loquẽtes dicimus:Abi tu, dic illi tu. Quin & Syriacæ linguæ teſtimonium adducit,in qua racha ponatur ꝓ eo quod eſt,tu. Sic em̃ ſeruis loquimur, & his quos contemnimus. Cum Chryſoſtomo concordat Theophylactus. Nõnulli ſic diſtinguũt inter racha & fatuũ,ut differẽtia peccati nõ ſit in dictis,ſed in animo dicentis, Nam dominus ſuo more doctrinã ſuam attemperãs ad captũ ſimpliciũ, hoc modo propoſuit exemplũ iræ leuis,quæ nõdum decreuit ultionem, & iræ grauioris per racha,& iræ grauiſſimæ quæ proxima ſit homicidio per fatue. Alioqui plerũq; grauius peccat,qui tacitus iraſcitur,q̃ qui conuicijs debacchat̃. Nec deſunt qui recha doceant eſſe legendum,non racha,quod Chaldæis ſonet rocho. Eam uocem nolũt eſſe interiectionem,ſed ſimpliciter ſignificare uacuum. Nec eſſe conuicium,aut ſi eſt,leuius eſſe cõuiciũ, quod cõpetat in eũ qui careat eruditione,aut alia re,quã ſibi quiſq; parare ualeat ſua induſtria,cũ fatui conuiciũ ꝑtineat ad impietatẽ. Qđ attinet ad dictionẽ racha,ſi recha legẽdũ eſt,quũ in codicibus Græcis ac Latinis ſũmus ſit cõſenſus,aut Euãgeliſta reprehendit̃ ſi Græce ſcripſit,aut interpres quẽ oportet antiq̃ſſimũ fuiſſe,quiſquis fuit,nã quidã autumãt fuiſſe Ioannẽ Euangeliſtam, Deinde quũ dñs ſit uſus uulgari lingua,quæ Syro Chaldæoq; ſermone corrupta fuit,ſi Chaldæi ꝓ racha dicũt rocho,quid mirũ,ſi dñs ꝓ recha dixit racha. Neq; em̃ cõſequit̃,ſic ſcribitur in ueteris teſtamẽti uoluminibus,igit̃ ſic ꝓnũciauit Chriſtꝰ,tametſi Græci codices rhaca habẽt nõ racha. Qđ attinet ad diſtinctionẽ fatui cõſtat Græce ſcriptũ μωρέ,quid Hebraice ſcripſerit Matthæus nobis incertũ,q̃ uoce Paulus uſus eſt de diſcipulis dñi,quæ ſtulta ſunt mũdi elegit deus,nõ utiq; ſignificãs impios, ſed hũiles & imperitos iuxta mũdũ,& ipſe Paulus agnoſcit ſtulti uocabulũ, non qđ uere ſtultus eſſet,ſed qđ ſtultorũ ſit de ſe ipſis magnifice prædicare,quod tñ nõ eſt impietatis, ſed ineptũ potius,ſi mõ uera prædicẽt. Iã ut nõ eſt cõuiciũ,ſi q̃s hominẽ tardũ obiurgans appellet tardũ,ita nõ ſit cõuiciũ,ſi quis hominẽ impiũ emẽdare cupiẽs,appellet ſtultũ. In ſingulis igit̃ ſubaudiẽdũ eſt,ſi quis iratus dixerit,racha,ſi quis iratus dixerit,fatue. Quidã philoſophãtur in dictiõe fratris q̃ſi fratres nõ ſint niſi q cõmunẽ agnoſcũt patrẽ. Ego arbitror hic noĩe fratris oẽs hoĩes intelligi. Etenim quũ dñs præcipiat,ut maledicẽtibus impijs bñdicamus,cui cõcedit dicere fatue,dũtaxat iuxta ſenſum quẽ indicauimus.

Concilio.) Non eſt βουλῆ, quod & ipſum ſignificat conciliũ,ſed συνεδρίῳ, quod cõſeſſum iudicum ſignificat,id quod indicatum eſt & à Chryſoſtomo. In huiuſmodi conſeſſibus,uelut Athenis in curia Martis,grauiores cauſæ ſolent agitari. Nam in iudicio quod

interdũ

interdum ab uno peragitur multa ſpes eſt elabendi, ad ſynedrion non niſi grauis cauſa defertur, iamq; non tã de damnando reo q̃ de ſupplicij modo deliberatur.

Gehẽnæ ignis.) εἰς γέενναν τοῦ πυρός, id eſt, ad gehennam ignis. Sed Hebraice magis q̃ Græce aut Latine dictũ eſt, gehennæ ignis, ꝓ gehẽnæ incẽdio, ſiue gehẽna ardẽte. Porrò apud Hebræos gehẽna גיא־הנם ſonat, Vallis ennõ, de quo inferius plura dicemus ca. 10. *Gehẽna quid.*

Recõciliari fratri tuo.) Palã eſt hic uerbi modũ errore librariorũ fuiſſe mutatũ, recõciliari, pro recõciliare, imperatiui modi, διαλλάγηθι. Vñ nos uertimus recõcilieris, ne perinde facilis eſſet deprauatio. Certe recõciliare legitur & in ꝑuetuſtis Latinorũ exẽplaribus, uelut in Paulino. Et in Corſendoncẽſi manifeſtũ raſuræ ueſtigiũ indicabat, & illic ſcriptũ fuiſſe, recõciliare. Omittã ὕπαγε, abi potius uertendũ fuiſſe, q̃ uade. Nec eſſe, Offeres, ſed πρόσφερε, id eſt, offer, ſiue adfer. Eſto cõſentiens.) ἴσθι εὐνοῶν, id eſt, Eſto beneuolus, ſiue qđ addit Hieronymus, benignus, etiã ſi non uideã quid benignus reſpõdeat ad εὐνοῶν. Nonnulli uerterunt concors quemadmodum indicat Auguſtinus.

Et aduerſario.) ἀντιδίκῳ. Nõ abſolute ſonat aduerſariũ, ſed aduerſariũ cauſæ, ſiue litis. Siquidẽ actorẽ ſentit, qui reũ facit, & in ius trahit. Rurſus aũt μήποτε, Ne forte uertit, cũ rectius ſit, Ne quando, aut ſimpliciter, Ne. Præterea ὑπηρέτῃ, quod hic uertit miniſtro, nõnũq̃ carnificem tranſtulit, aliâs exactorem. Eſt autem is qui exequitur iudicis ſententiã.

Nouiſſimum quadrantem.) ἔσχατον κοδράντην. Cur non potius extremum quàm nouiſſimum? Nec enim de temporis agitur ordine, ſed de ſumma. Deinde apparet hic quoque Rhomanam uocem uſurpatam ab exteris, id quod in pleriſq; fit, ſed deprauate. Eſt autem quadrans nummulus, quarta pars aſſis, quam à tribus uncijs Plinius triuncium uocat. Gulielmus Budæus immortale ſuæ gentis decus: utpote uir nõ ſolum omnium quos unquam Gallia genuit eruditiſſimus, uerumetiam diligẽtiſſimus, eundem eſſe putat, qui Ciceroni dicitur teruncius. Atq; eum nummum uulgo ceu minutum contemptui fuiſſe, prouerbio quoq; teſtatum eſt, id quod in Chiliadibus noſtris adnotauimus. *Latina dictio uſurpata à Græco ſcriptore. Triuncius & teruncius.*

Mœchatus eſt eam.) Vt diſſimulem interim, quod toties iam uertit quia pro quod: ut demus mœchari Latinis eſſe receptum: Nam & Catullus mœchari dixit, & Terentius mœchum, Quis unq̃ Latinus dixit, mœchatur illam? Proinde ſi mœchari hoc loco ſignificat adulterium committere, uertendum erat ad hunc modum, Qui uiderit uxorem ſiue matronam ad concupiſcendum eam, iam adulterium cum illa cõmiſit. Sin mœchari poſitum eſt pro quouis illicito concubitu, quemadmodum aliquoties inuenitur, pro Mœchatus eſt dicendum erat, Stuprauit eam, ſiue ut Suetonius loquitur, adulterauit eam. *Adulterat eã.*

Scandalizat te.) Mirum eſt Græcam uocẽ uſq; adeo placuiſſe, cum dicere licuerit, Offenderit, ſiue obſtaculo, aut offendiculo fuerit. Nam quod ἔξελε, id eſt, Exime, ſiue extrahe uertit, Erue, reprehendi non poteſt.

Quàm totũ corpus tuum.) Huiuſmodi ſermonis character apud Græcos inuenitur, & apud nõnullos Latinos, ſed græciſſantes. Verũ id, cum additur ἤ, ut ſubaudias μᾶλλον. At hic ſecus habetur, καὶ μὴ ὅλον, & non totum &c. Atq; itidẽ in parte proxima. Proinde mirum eſt interpretem affectaſſe græcanicum ſchema, quod ſermo Græcus nõ habebat. Nec eſt, Eat in gehẽnam, ſed βληθῇ, id eſt, conijciatᷣ. Etiamſi ſic loquunᷣ Græci βάλλ' ἐς κόρακας, Abi ad coruos, ſed ſubaudientes σεαυτόν, quaſi dicas, abijce teipſum, ſiue auſer te. *Quàm, Græcis ſubauditur*

Libellũ repudij.) Quod Græce unico uerbo dicitur ἀποστάσιον, quaſi dicas diuortionale, hoc eſt, libellũ diuortij. Annotauit hoc loco Chryſoſtomus, quod præcipit de uxore non relinquenda, pendere ex ſuperioribus: Inter tales enim, quales pauloante deſcripſit, neq; quiſq; eijciet uxorem niſi adulteram, neq; quiſq; recipiet alienam cum iniuria prioris mariti. Moxq; ſubiungit de non iurando, quod ita uetuit, ut nihil omnino exceperit. Et tamen quaſi non ſit hoc à Chriſto ſerio dictum paſſim iuramus. Certe uotis omnibus optandum, ut tales ſint Chriſtiani, ut neq; diuortio ſit opus, neq; iureiurando. *Ἀποστάσιον.*

Qui dimiſſam duxerit, adulterat.) μοιχᾶται. Quod uerterat mœchatur, tandem tranſfert adulterat. Quanquam aliud eſt adulterare, quàm adulterium committere, quoties abſolute ponitur. Auguſtinus de adulterinis coniugijs ad Pollentium, indicat hanc clauſulam, Et quicunq; dimiſſam duxerit, mœchatur, in nonnullis codicibus Græcis ac Latinis non aſcriptam fuiſſe: quod ex ſuperiore ſermone ſatis conſequatur. Quod tamẽ apud neminem alium reperi, uel ſcriptum, uel annotatum.

Iterũ audiſtis.) πάλιν ἠκούσατε, Rurſum audiſtis. Nec eñ iteratione ſignificat, ſed ordinẽ.

Neq; per cœlum.) μήτε ἐν οὐρανῷ, id eſt, Neq; in cœlo, quã tamẽ præpoſitionẽ, opinor iuxta proprietatem Hebræi ſermonis, apoſtoli ſubinde uſurpant pro per, ut in digito dei, & In nomine tuo prophetauimus, quemadmodum ſuis indicabimus locis.

Ναί.

Ita quomodo affirmat.

Eſt, eſt: non, non.) ναὶ, ναί. οὔ, οὔ. Quod hic uertit eſt, Græcis eſt aduerbium affirmandi, ναί, ſed quod uſurpetur & à Latinis. Interpres aliquoties uertit, Etiam, quod uulgo, parum eruditi dicunt Ita: quaſi ita reſpondeat negationi, Nõ. Ac reperitur quidem apud Terentium ita, ſed dictum ab improbius reſpondente, Quod genus eſt illud, Sic erit. Cæterum nemo putet conduplicationem ad eundem pertinere, ſed prior pars ad interrogantem pertinet, poſterior ad reſpondentem. Niſi ſic accipias, Si ſermo ueſter affirmat, uere affirmet, ſin negat, uere neget. Quod ſecus habet apud iſtos, qui quod pollicentur non præſtant, & quod ſe negant facturos, faciunt.

Excuſſum præter ueterũ expoſitionẽ, quomodo uetemur iurare.

His abũdantius eſt.) τὸ δὲ περισσὸν τούτων, id eſt, Quod præter hæc acceſſerit. Mire torquent hunc locũ Theologi quidam, A malo eſt, alij interpretantur, à malo diffidentis, nõ à malo iurantis, alij à malo pœnæ, non à malo culpæ. Verum opinor Chriſtũ ſimpliciter ſenſiſſe, pfectis (Nã de his loquit) omnino nõ eſſe iurãdũ, p rebus hiſce, p quibus uulgus deierat. Alioqui in cauſa fidei, aut pietatis, etiã Chriſtus & apoſtoli iurant. Vult eñ ſuos eſſe tales, ut non ſit opus ullo iureiurando. Quorſum enim attineat iurare, ſi nemo ſit, qui quenq; uelit circũuenire, etiam ſi id poſſit impune, ſed è ſuo quiſq; alterũ æſtimãs animo nemini diffidat? Nam qui uere ſit Chriſtianus, etiã ſuo incõmodo conſulit cõmodis alienis: tantũ abeſt, ut ullũ uelit fallere. Et charitas adeo credit omnia, adeoq; nõ diffidit, ut parũ etiam honeſta, quoad poteſt, interpretetur in bonũ. Hac aũt ratione multarũ quæſtionum nodi diſſolui poterunt, ſi intelligamus Chriſtũ non ſimpliciter hæc uetuiſſe, ſed uetuiſſe eo more fieri, quo uulgato more hominũ fiebant. Sic uetuit iraſci, ſic uetuit ſalutare quenq; in uia, ſic uetuit ditelcere, ſic uetuit reſiſtere malo, ſic uetuit appellari magiſtros, ſic uetuit uocare patrem in terris. Verũ hæc ad hoc inſtitutũ proprie non pertinent.

Dentem pro dente.) Græci addunt coniunctionẽ, &, ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος. Eadem additur in uetuſtis exẽplaribus Latinis. Illud obiter adnotandũ, in huiuſmodi orationibus ne poſſe quidẽ apponi Græcũ articulũ: quod quilibet oculus, & quilibet dens ſignificetur.

Quõ prohibemur reſiſtere malo.

Non reſiſtere malo.) μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ. Malũ uel ad rem referri poteſt, uel ad hominẽ. Præterea poteſt ablatiuus eſſe inſtrumenti, Nolite reſiſtere cuiquam, malo, hoc eſt, iniuria, ſiue uerſutia. Hic ſenſus placuit Chryſoſtomo, quũ ait reſiſtendũ homini malo, ſed patientia, nõ enim ignẽ igni extingui, ſed aqua. Mirũ eſt aũt hic additus articulus quam uim habeat, τῷ πονηρῷ, quaſi certũ malum ſignificet. Niſi forte uoci appoſitiuæ adiũctus eſt: quaſi dicas ei qui malus eſt. Quidã interpretantur nomine mali ſignificatũ diabolum, quorũ eſt Theophylactus. Quis autẽ ſic loquitur? Dico tibi non abire, p eo quod eſt, iubeo ne uſq; abeas? Deinde quid faciẽt huic loco, qui lites qui bella calculis omĩbus approbãt inter Chriſtianos? Chriſtus abſolute uetuit reſiſti malo, nimirũ uulgari uia, ut malum malo repellatur, hoc eſt, conuiciũ cõuicio, uulnus uulnere, bellum bello, cædes cæde. Imò quid prætexent ij, qui beneficium maleficio repenſant. Illud leuiculum, quod ὅστις uertit, Si quis, pro quiſquis: niſi forte legit, εἴ τις. Item quod στρέψον, id eſt, Verte, ſiue obuerte, trãſtulit præbe. Auguſtinus alicubi legit Para.

Præbere maxillã, quomõ intelligẽdum.

Præbe ei & alteram.) Hæc Chriſti hyperbole mea ſententia nihil aliud docet, quàm ſummam patientiam, animiq; moderationem, utq; tantũ abſimus à cupiditate uindictæ, ut ultro parati ſimus alteram potius iniuriam admittere, quàm malum malo penſemus. Atq; hoc fortaſſe ſenſit Auguſtinus, cum aliâs, tum in libello de mendacio, & libro uigeſimo ſecundo contra Fauſtum, ſcribit illam præparationem alterius maxillæ in corde faciendam, non in corpore. Nec enim hoc ſenſit Chriſtus obuertendam ſiniſtram malam, ei qui dextram percuſſerit, ſed ea nos uoluit eſſe lenitate, ut ad alteram iniuriam accipiendam ſimus paratiores, quàm ad retaliandam priorem. Neq; uero continuo cum mendacio coniunctum uideri debet, quicquid habet hyperbolen. Quam & aliâs annotauit præter Origenẽ, Hieronymum, & Chryſoſtomũ, diuus Auguſtinus in diuinis literis. Quod genus illud in libro Iudicum: Camelis eorum non erat numerus, & erant ſicut arena, quæ eſt in litore maris. Rurſum illud in Pſalmis: Aſcẽdunt in cœlos, & deſcendũt uſq; in abyſ-

ſum

ſum: nempe de undis maris uiciſſim attollentibus ſeſe, ac ſubſidentibus. Certè ſchema hoc palàm annotauit Auguſtinus in epiſtola ad Marcellinam v, oſtendens, ſi quis tropũ ſermonis reijciat, magis conuenire, ut in ſiniſtram primus ictus dicatur exceptus, quod in hanc magis, quàm in dextram fertur impetus ferientis. Idem admonet in Luca non fieri ullam ſiniſtræ, dextræue mentionem: ut intelligamus hoc loco ſiniſtram ac dextram nihil aliud eſſe, quàm unam & alteram. Quemadmodũ in alia quadam parabola, quinq; talenta poſuit pro plurimis dotibus, duo pro mediocribus, unum pro minimis. Cæterũ animaduertendum eſt, ut ſubito mutarit numerũ. Ego autem dico uobis: Sed quiſquis percuſſerit te in maxillam &c. Non ob aliud, niſi quod hic numerus accõmodatior eſt ad infigẽdum animo quod dicitur, dum quiſq; ſibi dici putat, quod dicitur.

Dextra ac ſiniſtra p una, aut altera.

Numerus aliquando mutatur.

Et palliũ.) καὶ τὸ ἱμάτιον. Hic recte diſtinxit ueſtimẽti genus. Siquidẽ χιτὼν, tunica, ueſtis eſt interior, ἱμάτιον exterior, quæ Rhomanis eſt toga, Græcis palliũ. Niſi quod ἱμάτιον apud Græcos interdum pro quouis ueſtimẽti genere ponitur. Vnde recte monet Auguſtinus hunc eſſe ſenſum, ſi quis tollat unam aliquã ueſtẽ, cõcede illi potius ſi quid aliud habes ueſtium ꝙ cõtendas. Alioqui præpoſterus eſſet ſermo. Pallium eñ quæ ſumma ueſtis eſt primum detrahitur, deinde tunica.

Mille paſſus.) μίλιον ἓν, id eſt, Miliarium unum. Alioqui nõ reſpõdet quod ſequitur:

Alia duo.) Ne illud quidem, alios duos. Atq; hic rurſus Græcus uſurpauit uocem Latinã: Etiãſi huius uocis mentionẽ fecit Heſychius. Nec eſt Alia duo Græcis, ſed ὕπαγε μετ' αὐτοῦ δύο, ut intelligas duplũ oportere cõcedi, ſimplũ extorquẽti: quẽadmodũ docuit de maxilla, & ueſte. Etiãſi diuus Auguſtinus philoſophatᷓ hic in nũero ternario, Theophylact⁹ & Chryſoſtom⁹ nõ attingũt. Nã qđ αἰτοῦντί σε, i. Poſcẽti te, uertit, petẽti abs te, recte fecit.

Lapſus interpretis.

Ne auertaris.) μὴ ἀποστραφῇς, Ne auerſeris, ut legit Auguſtinus, hoc eſt, ne reijcias. Quã ꝙ & auertor reperitur, ut ſit uerbũ depoſititiũ, ſed in carmine uſitatius, ut apud Bœotiũ: Eheu quàm ſurda miſeros auertitur aure. Sicut præuertitur.

Maxillã dextrã.) Auguſtinus indicauit in multis exẽplaribus latinis nõ addi dextrã.

Diliges ꝓximũ tuũ.) Græci τοὺς πλησίον appellãt familiares, & qbuſcũ habemus arctã, ac domeſticã conſuetudinẽ, nõ ſolũ cognatos. Neq; eñ eſt ſuꝑlatiuus gradus apud illos.

Et odio habebis inimicum.) Hoc quoniã nõ legitur in ueteris inſtrumẽti literis quidã interpretantur hanc eſſe additionem phariſæorũ, nõ ſcripturã. Idẽ prædicant de cæteris articulis, quaſi Chriſtus nihil addiderit præceptis legalibus, ſed tãtum explanauerit. Certe diuus Auguſtinus in priore libro quo enarrat hũc locũ, ſic refert, q̃ſi reperiatᷓ in ſacris libris, Sic eñ ait: Nec quod in lege dictũ eſt, oderis inimicũ tuũ, uox iubẽtis iuſto accipiẽda eſt, ſed permittẽtis infirmo. Tale nimirũ erat Iudæorũ uulgus. Quẽadmodũ aũt in iraſcẽdo accipimus tropũ, itidẽ & in odio receptus nodũ explicat. Certe Chryſoſtomus fatetur dñm, olim nõ exegiſſe ab infirmis, quod ſuo tẽpore præcepit iam inſtructioribus.

Diligite inimicos ueſtros.) Poſt hæc uerba, particulã addũt Græci codices, inter quos, & Theophylactus, quã in noſtra æditione nõ reperio. εὐλογεῖτε τοὺς καταρωμένους ὑμᾶς, id eſt: Bene ꝓcemini deuouẽtibus uos. Quã ſanè nec Hieronym⁹ addit, nec Chryſoſtomus. Proinde haud ſcio, an eam ſtudioſus aliquis ob affinitatem ſententiæ, ex epiſtola Pauli ad Rhomanos huc aſcripſerit. Nam hac occaſione comperimus locos aliquot immutatos.

Additum aliunde.

Pro perſequẽtibus & calumniãtibus.) ἐπηρεαζόντων καὶ διωκόντων: quorũ utrunq; penè idẽ ualet. Nã ἐπήρεια Græcis dicitᷓ inſultus proprie in bello, quaſi dicas, ἐπάρεια, à Marte. Hinc dictũ apparet uerbũ, ἐπηρεάζω, quod eſt uexo, ſiue uim facio, & impeto. Sed quoniã Græci docent ἐπηρεάσαι nonnunq; idem ualere quod βλάψαι, nos uertimus lædunt.

Qui ſolem ſuum.) ὅτι τὸν ἥλιον, id eſt, Quia ſolem ſuum. Licet refragantibus exemplaribus Latinis, Et fieri poteſt, ut interpres pro ὅτι legerit ὃς, ſiue ὅσις. Quanquàm hoc nihil refert ad ſenſum. Et ἀνατέλλει, recte circumlocutus eſt, Oriri facit, ſiue expromit. Item, Pluit, Græcis eſt βρέχει, rigat. Rurſum:

Quam mercedem habebitis.) Græce eſt, ἔχετε, id eſt, Habetis, præſentis temporis, ut rei ſignificatio ſit, non temporis. Porrò mercedem pro gratia poſuit.

Et publicani.) τελῶναι, id eſt, qui uectigalia redimunt, unde & redemptores dicuntur. Genus hominũ olim infame apud Iudæos, nunc apud Chriſtianos, cũ primis honeſtum. Nec id ſanè mirũ, cũ inſtitores, ac menſarij omnibus penè anteponãtur apud utriuſq; rei

Publicani olim infames, nũc in primis honeſti habiti

pub.ſummates,quos nec Ariſtoteles,nec Tullius inter honeſtos ciues haberi uult. Nec eſt,Hoc faciũt,ſed τὸ αὐτὸ, id eſt,Idẽ faciũt.Et ſalutaueritis,eſt ἀσπάσησθε,qđ nõ eſt ſimpliciter ſalutare,ſed oſculo & cõplexu ſalutare,quod olim ex more fiebat inter amicos,non ſolũ apud Iudæos,uerũ etiam apud Græcos & Rhomanos.Alioqui uulgare eſt officiũ obuio dicere ſalue. Fratres ueſtros.)Pleriq; Græci codices habẽt, τοὺς φίλους ὑμῶν, id eſt, Amicos ueſtros.Verũ Iudæi fratres appellãt quomodolibet cognatos,atq; ita legit Hier.

Quid amplius facitis.) τί περισσόν, id eſt,Quid eximium,aut quid ſupra cæteros.

Nónne & ethnici?) Rurſus hoc loco nõnulli codices Græci habent τελῶναι, id eſt,Publicani.Cæterum ex interpretatione Chryſoſtomi,deprehendere licet illum ethnici legiſſe,cũ ait:Propter quod etiam hic Gentiles & publicanos producit in mediũ,ut talibus diſcipulos cõparando perſonis, etiam pudore ad uirtutẽ accendat. Certe Theophylactus repetit hic τελῶναι, id eſt,publicani.Nã ethnicus gentilẽ ſonat,qua Græca uoce uidetᷣ interpres delectatus,ob id,opinor,quod gẽtilis aliud quiddã ſignificet Latinis auribus,nempe gẽtis affinitate cõiunctũ. Ac rurſum,nõ eſt hic,Hoc faciũt,ſed Sic faciũt,οὕτως ποιοῦσιν.

Gentilis quid proprie Latinis.

Eſtote igitur uos.) ἔσεσθε, id eſt,Eritis.Interpres legiſſe uidetur, ἔσε. Omitto,quod ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, quod uertere ſolet,Qui eſt in cœlis,nunc mutauit, cœleſtis .Cæterum cõiunctio &,ſicut Et pater,non additur apud Græcos.Tãtum eſt,Sicut pater ueſter cœleſtis.

EX CAPITE SEXTO.

NE iuſtitiã ueſtrã.) Græcis eſt, ἐλεημοσύνην, id eſt,Eleemoſynã,nõ iuſtitiã,ut reſpondeat quod ſequitᷣ:Cũ ergo facis eleemoſynã.Ita legit, & interpretatᷣ Chryſoſtomus & Theophylactus.Tametſi Hieronymus iuſtitiã legit,ſed interpretans eleemoſynã.Atq; itẽ Auguſtinus ſermone ſecundo de uerbis dñi ex Matthæo,ſimiliter interpretãs ut legit.Illud obiter admonendũ,Latinos uſurpãtes Græcã eleemoſynæ uocẽ,fraudare illã una ſyllaba,cũ Græcis habeat ſex ſyllabas. Vt uideamini ab eis.) Auguſtinus eo quẽ modo citauimus loco,indicat hãc particulã ſic addendam orationi ſuperiori,ut finẽ ſignificet coniunctio Vt, non ſequelã. Neq; enĩ uetat cõſpici recte facta,ſed nõ uult hoc animo fieri.Apud latinos enim hic ſermo anceps eſt,ut uideamini,id eſt,ſic ut uideamini,aut hoc animo ut uideamini. Cæterũ in Græcis nulla eſt amphibologia,πρὸς τὸ θεαθῆναι. Rurſum in eo quod ſequitur:

Eleemoſyna ſex ſyllabis.

Vt, aliquoties ſequelã ſignificat,nõ finẽ.

Mercedem non habebitis.) Verbi tempus mutauit, οὐκ ἔχετε, id eſt,Non habetis.

Hypocrita Græcis hiſtrio.

Sicut hypocritæ.) Hæc quoq; de uocũ eſt numero,quibus interpres uidetur delectatus.Alioqui ὑποκριτὴς Græcis hiſtrionem ſignificat:hoc eſt, qui ficta perſona fabulã agit apud populum,quos eoſdẽ actores uocamus.Vnde quã nos pronunciationẽ, aut actionem dicimus,illi ὑπόκρισιν appellant.Quanquã quiſquis quouis modo ſimulat,ac fingit, hypocrites uocari poteſt.Vnde Paulus, ἀγάπη ἀνυπόκριτος, id eſt,Charitas non ficta,ſimulandi neſcia.Cæterũ quod ad hiſtrionicã geſticulationem attinet, belle quadrat quod modo dixerat, πρὸς τὸ θεαθῶσι, id eſt,Vt ſpectentur,quod actorum eſt,& hinc theatrũ. Quis enim mimus,quis hiſtrio minus eſt id quod uidetur,q̃ iſti,qui inani labiorum motu,& uocũ ſtrepitu uideri uolũt precari deũ,cũq; illo colloqui? Aut qui Iudaicis ceremonijs ſanctimoniã mentiuntur? Rurſum quod hic uertit,In ſynagogis,apertius erat,In conciliabulis.Significat enim cõuenticula,quæ ſolẽt fieri in plateis,ac foro,ſeu triuijs. Et uicos hoc loco intellige,non eos qui non ſunt oppida,ſed in quos diuiditᷣ urbs.Nam paulo poſt meminit platearũ,quæ proprie dicuntur uiæ latiores,in quibus ſolent fieri plebis cõuenticula,in qua dictione philoſophantur quidã,quod impiorũ ciuitates plateas habent, quũ uia uirtutis ſit arcta.Ad hæc: Neſciat ſiniſtra tua.) Græce duæ ſunt dictiones. μὴ γνώτω, ne ſciat. Receperunt mercedem.) ἀπέχουσιν, id eſt, Habent,ſiue tulerunt.Nã ἀπέχουσι, ſonat quod alicunde ſit acceptum.

Synagoga cõciliabulum.

Neſciat ſiniſtra tua quid faciat dextera.) Nõ abſq; figura dictũ eſt,ſed ὑπερβολικῶς, quaſi dicas,Ipſe neſcias,quod facis,ſi fieri poteſt,tantũ abſit,ut alijs oſtentes.Figuram annotauit & Chryſoſtomus homilia xix.& hunc ſequutus Theophylactus,Cæterum addunt Græci, ἐν τῷ φανερῷ, id eſt,in propatulo,ſiue in aperto.Quod tamẽ Auguſtinus negat ſe comperiſſe in Græcis codicibus,& ideo nec exponendũ arbitratur. Theophylactus interpretatur etiam, ἐν φανερῷ, quũ manifeſtabũtur oĩa bona malaq; opera.Mihi germana lectio uidetur quam probat Auguſtinus.

Reddet

Reddet tibi.) Græce eſt, αὐτὸς ἀποδώσει σοι, id eſt, Ipſe, ſiue idem reddet tibi, quo dilucidius diſtinguat perſonam patris, ab eorum perſona quibus confertur beneficiũ.

Et cũ oratis.) καὶ ὅταν προσεύχῃ, id eſt, Cum oras. Nam & paulo ante uſus eſt numero ſingulari, Cum facis eleemoſynam. Etiamſi mox uariat. Nec eſt:

Nõ eritis, ſed οὐκ ἔσῃ, id eſt, nõ eris.) Et in nõnullis Latinorũ codicib⁹ aſſcriptũ eſt, ſicut hypocritæ triſtes, quũ hæc dictio triſtes nec apud Græcos ſit, nec in noſtris emẽdatiorib⁹

Qui amãt.) φιλοῦσιν. Quod licet ſignificet, amãt, tamen Græcis frequenter uſurpatur ꝓ ſolent. Hoc certe loco magis quadrabat, ſolẽt. Rurſum eſt: Synagogis.) Quod nos uertimus, cõciliabulis. Et anguli uocanẽ nõ receſſus, ut uulgus accipit, ſed flexus uiarũ, ueluti iuxta cõpita, ac triuia. Vt uideanẽ ab hoibus.) ὅπως ἂν φανῶσιν τοῖς ἀνθρώποις, id eſt, Conſpicui ſint hoibus, ſeu potius ut conſpicui poſſint eſſe. Cæterum:

Amãt Græce pro ſolent.

In cubiculũ.) Eſt ταμεῖον, qđ Latine penu, ſiue cellam appellant, ubi reconduntur, quæ ad uſum domeſticum pertinent, nos cõclaue uertimus. Interpres Origenis quiſquis fuit; Nam Hieronymum non eſſe ſtilus arguit, homilia in Matthæum uigeſima tertia, uertit ꝓmptuariũ: quod tamiæ Græcis dicantur, quos nos promos cõdos appellamus. ταμεῖον, ṽn utrũq; ſignificare uel cellã prõptuariã, uel cõclaue, ſeu cubiculũ, teſtis eſt Heſychius.

Tamias, promus cõdus.

Clauſo oſtio.) Græci addũt, tuo, σου. Atq; itẽ ueuſti Latinorũ codices, qđ ſuæ quiſq; domi maxime in occulto ſit. Præterea: Patrẽ tuũ in abſcõdito.) Nõnulli codices habebãt, τῷ ἐν τῷ κρυπτῷ, id eſt, Patrẽ tuũ qui eſt in abſcondito, ut certũ intelligas patrẽ, diuerſum à corporali, & arcanũ ſingulare, quo pater occultaẽ cœleſtis qui nuſq; nõ adeſt, ſed nobis occultus. Ac rurſum addiẽ: In manifeſto.) ἐν τῷ φανερῷ. Atq; ita legit Chryſoſtomus homilia decima ſexta. Annotauit & hoc loco tropũ ſermonis Chryſoſtomus. Neq; eñ hoc ſenſit Chriſtus, nõ eſſe Chriſtianis precandũ, niſi in penuario domus, ſed non magis affectandũ, ut hoies laudent precantẽ, quã ſi abditi in retruſiſſima ædiũ parte ſoli precenẽ.

Nolite multum loqui.) μὴ βαττολογήσητε. Græcis eſt dictio compoſita, ꝓuerbialis, à Batto quodã poẽta, qui cõſcripſit hymnos, in quibus eadem ſubinde inculcauit: quẽadmodũ copioſius explicatũ eſt in Chiliadibus noſtris. Huc alluſit Ouidius cũ Battum indicẽ eadem facit iterantem. In illis Montibus, inquit, erant, & erant in montibus illis.

Battologia, ex prouerbijs.

Cuius βαττολογισμὸν ridicule imitatus Mercurius, Et me mihi perfide prodis, Me mihi prodis, ait. Sunt qui malint Battũ fuiſſe quẽpiã balbũ, & hæſitanti ore, impeditaq; lingua: cui uidelicet hominũ generi, peculiare uidemus, cũ ne ſemel quidẽ, quod cupiũt, poſſint effari, uoces eaſdẽ iterũ atq; iterũ repetere. Vnde qđ hic docet Chriſtus, non ſolũ ꝑtinet ad imodice ꝓlixas preces: cũ alioqui Paulus iubeat nos citra intermiſſionẽ orare, & ipſe Chriſtus legaẽ oraſſe prolixius, uerũetiã ad illos, qui ſupſtitioſe preculas eaſdẽ ſine fine iterãt. Quo quidẽ morbo uſq; adeo nõ uacant Chriſtiani quidã, ut in his ſummũ pietatis faſtigiũ collocent. Porrò quod hodie uidemus ſacerdotes, nihil dicã qualibus, ſed certe nimiũ prolixis precibus, hiſq; præſcriptis, aliquoties ineptis, ac ridiculis, ne dicã impijs, oneratos, quid ſup hac re ſentiam, ſatius eſt nõ attingere: partim quod res paucis explicari nõ poſſit, partim quod fortaſſis nec citra periculũ. Ne dũ huic malo mederi conamur, alterũ inuitemus grauius: ut ſunt, qui uitijs ſuis patrociniũ undelibet aucupenẽ. Illud dicã, nõ eſſe prudentis cũ ſuo ſeculo pugnare. Et bonæ mentis eſt, maiorũ decretis libẽter ac ſimpliciter obſequi. At rurſus illorũ eſt, ut ſumma uigilãtia, qđ ſit optimũ, & cũ Chriſti dogmatis maxime cõſentiẽs ſtatuãt. Hieronymus admonet, ex hoc loco natã hæreſim quorundã, qui Chriſtianorũ precationes ueluti ſupuacaneas in totũ aſpernabãtur. Fuit his diuerſa factio Pſallianorũ, ſiue Euchitarum, nomẽ inditũ ab orãdo, qui totos dies ocioſi, tantũ precularũ emurmurabãt, mira linguæ uolubilitate, ut Auguſtinus id ſcripſerit incredibile. Monachos uetabãt ſuſtentãdæ uitæ cauſa manibus opari, ne quãdo cogerẽtur precationes interrumpere. Vtinã quicunq; Chriſti philoſophiam profitẽtur, ſic abhorreant ab hac ſuperſtitione, ut precũ puram, & illibatam uictimã, Chriſtoq; gratã offerant. Nam cantiuncularũ, clamorũ, murmurum, ac bomborũ ubiq; plus ſatis eſt, ſiquid iſta delectant ſuperos. Abunde ſatis erat hoc indulgere idiotarum, ac ſtultorum affectibus, ut cuiq; liberum eſſet priuatim quæ uellet, aut quantum uellet precari. Cæterum publicas preces optarim eſſe moderatas: nec in his quicq; admiſceri, nõ depromptũ ex ſacris libris aut certe ab his uiris, ꝓfectũ, quorũ ſcripta ſpiritũ apoſtolicũ reſipiunt. Nunc cuiuſmodi

Superſtitio quorundã in precibus.

Euchitæ. Pſalliani.

Publicas preces conuenit moderatas eſſe, & ſanctas.

 eſt, cõ

eſt,cōpelli tanta cenſura ſacerdotes, ut deliri ſenis,aut muliercula nænias legāt ſacris admixtas: Leuius uideri poterat q̃ ut operæ p̄tiū eſſet admonere apud Græcos nō eſſe uerbū nolite,etiāſi latine uertit interpres,niſi uiderem Auguſtinū in hac uoce fruſtra philoſophari,quū aliâs,tū in libro de gratia & lib.arb.ad Valentinū cap.ij.Ratiocinās em̄ hominē ſua uolūtate in lege dei cōſiſtere ſubijcit hæc uerba.Deinde tam multa mandata, quæ ipſam quodammodo nominatim conueniunt uoluntatem,ſicut eſt,noli uinci à malo. Et huius formæ multa refert è ſacris uoluminibus.Hoc ſemel admonitum uolui, ne quis imprudens ad eundem impingeret lapidem.

Sicut Ethnici faciūt.) Faciunt nō additur nec apud Græcos,nec in aureo codice,nec in Donatianicis. In multiloquio.) Hic non eſt βαττολογία, ſed proprio uſus eſt uerbo πολυλογία: uelut exponens quid dixerit, βαττολογεῖν.

Petatis eū.) πρὸ τοῦ ὑμᾶς αἰτῆσαι αὐτόν. Et Latinius & apertius dixiſſet, Priuſq̃ petatis ab eo.Deinde, προσεύχεσθε ὑμεῖς, id eſt,Orate uos,non Vos orabitis.Maior enim eſt pronominis emphaſis in fine appoſiti,quo diſcernat illos ab ethnicis.

Qui es in cœlis.) Articulus Græcus ueluti diſtinguit illum patrem à patre terreſtri, ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς. Perinde quaſi dicant,Nos in terris patrē neſcimus,ex te uno pendemus pater cœleſtis: à quo nobis petenda ſunt omnia, quibus opus eſt ad ueram uitam.

Sanctificare pro illuſtrare. Sanctificetur nomen tuum. ἁγιασθήτω. Sanctum dicitur non ſolum purū, & impollutum,uerumetiam uenerandum,& inuiolatum. Et Auguſtinus explicans tropos ueteris inſtrumenti libro quarto,oſtendit hic Sanctificetur dictum,non pro eo quod eſt fiat ſanctum,ſed pro,declaretur ſanctum. Quanquàm apud Hieremiam queritur deus nomen ſuum pollui inter gentes culpa ſuorum.Nullum autem probri genus intolerabilius ingenuis animis,q̃ parentū ignominia.Siquidē ueriſſime dictum eſt apud Græcū tragicum:

Δουλοῖ γὰρ ἄνδρα κἂν θρασύσπλαγχνός τις ᾖ, Ὅταν συνειδῇ μητρὸς ἢ πατρὸς κακά.

Rurſum nulla res æque fulcit,& exhilarat filiorū an[i]os,ac parentū gl[ori]a. Nā hos affectus quos hominū uulgus habet erga corporeos parētes trāſfert in deū.Quod genus eſt & illud quod ſeq[ui]tur, Adueniat regnū tuū.Si patres ad amplos honores prouehātur,ſub eorū umbra regnāt & filij,& ſibi putāt accreſcere,quicquid dignitatis,aut autoritatis accreuit patri.Iā ut regni,ita et familiæ in hoc ſita eſt felicitas,ut autoritati patris,aut regis morigeri ſint oēs,nec ulla ſit factio,diſſidiūue,ſed ab unius uoluntate pendeant om̄ia.

Fiat uolūtas tua.) Tropi nouitatē ānotauit & Auguſtinus.Nō em̄ fiūt uerba noſtra, quū p[er]ficitur quod iuſſimus,ſed quū iubemus.Nec facit ſermonē,q[ui] re præſtat quod dictū eſt,ſed qui loquit[ur].Nec fiūt uota noſtra quū cōtingit quod optamus, ſed optando fiunt. Ita fit uolūtas noſtra,quū dat[ur] uolēdi facultas. Verū hæc ſermonis forma ſūpta ab Hebræis,adeo frequēs eſt in literis ſacris,ut mutāda nō fuerit. Alioqui latinius erat,fiat quod uis etiā in terra,quēadmodū fit in cœlis.

Sicut &c. Sicut in cœlo & in terra.) ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς, id eſt,Quemadmodū in cœlo,ſic etiā in terra.Interpres dum exprimit Græcā figuram,obſcurius extulit ſententiā. Senſus aūt eſt:Sic fiat,quod tu uis in terris,hoc eſt,in tuo populo cœleſti,qui adhuc corpore uerſatur in terris,quemadmodum fit in cœlo,ubi nemo repugnat uoluntati tuæ.

Cotidianum quid Græcis. Panem noſtrum cotidianum.) τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον. Quod hic uertit superſubſtantialem,ad uerbum ſupereſſentialē ſonat.Id autore Hieronymo Septuaginta plerūq; transferunt περιούσιον, pro quo apud Hebræos reperitur סְגֻלָּה, quod Symmachus ἐξαίρετον, id eſt,eximium,ſiue egregium uertit:q̃q̃ idem alicubi uerterit peculiare.In Euangelio,quod appellatur Hebræorū, pro ſup[er]ſubſtātiali pane reperit Hieronymus מָחָר, quod dicitur craſtinum.Equidē ut nihil horum improbo,ita quod poſtremo loco poſitum eſt, mihi maxime probatur.Nec enim in precatione tam cœleſti Chriſtus de hoc,opinor,loquitur pane,quē à ſuis parentibus accipiunt, & gentes. Et apud Græcos ἐπιοῦσα craſtinus dicitur dies.Sic enim uſus eſt & Lucas in actibus apoſtolorum capite ſeptimo, τῇ τε ἐπιούσῃ ἡμέρᾳ, id eſt,poſtero die.Et indicat Auguſtinus nonnihil tale,ſermōne uiceſimo octauo,ut hic ſit ſenſus:Quemadmodum patres terreni proſpiciunt liberis ſuis panē,quo corpus alatur,etiā in poſterum diē,ita tu nobis proſpice panē cœleſtem animi cibum,qui pater es cœleſtis,& pater ſpirituum. Verum hac de re nonnihil dicemus & aliâs.

Dimitto pro remitto. Et dimitte.) ἄφες. Cur nō potius remitte: Nā Græca uox polyſemos eſt. Audio quoſdam

dam offenſos,quod pro dimittite uerterim,remittite. Cur iſti nõ item offendunẽ,quod in
ſymbolo apoſtolorũ,ut uocatur,credamus remiſſionẽ peccatorum potius,q̃ dimiſſionẽ?
Quod ſi primus omniũ ꝓ dimitte dixiſſem remitte,quid erat flagitij? Nũc diuus Cypria
nus enarrãs hũc locũ toties iterat remitte pro dimitte,idq; in uoluminibus à me non ædi/
tis:ut qđ aliquoties relictũ eſt,Dimitte,ꝓbabile ſit à ſcriba poſitũ. Ad eundẽ modũ citat,
lib. ad Quirin. iij. ca. xxij. referẽs ex Marco,Remittite,ſi quid habetis,ut & pater ueſter q
in cœlis eſt,remittat uobis. Item eiuſdẽ operis ca. xxviij. Quin & Aug. lib. ad Catechu/
menos ij. ca. x. quoties utitur remittẽdi uerbo: Tibi cõfide,qm̃ remiſſa ſunt tibi pctã tua.
Rurſum: Et hãc profeſſionẽ fidei ſuæ,in qua remittũtur oĩa pctã &c. Quod ſi apud hunc
frequẽter inuenimus dimittere pro remittere,aut datũ eſt uulgatæ cõſuetudini ſermonis
popularis,aut à librarijs deprauatũ eſt. Quorſum aũt attinet excutere quoties hoc uerbũ
ſit obuiũ apud alios ſcriptores eccl'iaſticos? Qđ ſi uſq; adeo ſcĩm exiſtimant male Latine
loqui,nõ obſtamus,quo minus iſti fruãtur ſuo Dimittite. Quod quæſo eſt iſtud hominũ
genus? Nos modeſtiſſime duobus uerbis ãnotauimus,quod rectũ eſt: neq; cuiquã unq̃
uel uerbo moleſti fuimus,ſi cui magis arrideat,dimitte. Iſti recte admoniti,quiritantur in
cõcionibus apud indoctã plebeculã,ad lapides ꝓuocantes: debacchãtur in cõuiuijs: latrãt
in gynæceis,in nauibus,in uehiculis,& ubi nõ? Clamãt actũ eſſe de religione Chriſtiana,
ſe fruſtra theologos eſſe,repertũ qui non ueritus ſit precationẽ dñicam corrũpere. O lin
guas execãdas,& indignas,quibus Euãgeliũ Chriſti prædicetur. Ad hoc explicandũ in/
fantes,& inſulſi,ad lacerandã hoĩs benemerẽtis famam, & diſerti ſunt,& uenuſti ſcilicet,
Sycophantas præſtant,hierophantas profeſſi. Quid aũt arrogantius? Per nos illis licet,
quantũ libitũ fuerit σολοικίζειν, nullus obſtrepit,nullus reclamat,nobis per illos emẽdate
loqui nõ licebit? Sed præſtat id quod erat inſtitutũ ꝓſequi. Debita noſtra.) ὀφειλήματα.
Quidã hic argutãtur debiti uocẽ plura cõplecti q̃ peccati,uidelicet pœnã culpæ debitã,
quod an uerũ ſit nunc nõ excutio. Certe diuus Auguſtinus ſimpliciter interpretatur de/
bita pctã, & Lucas xi. ꝓ ὀφειλήματα ponit ἁμαρτίας, & interpres uertit peccata noſtra.

Sycophãte ꝓ hierophantis.

Sicut & nos.) ὡς καὶ ἡμεῖς. Hoc loco nõ conditio,ſed ſimilitudo ſignificatur: id quod eui
dentius explicat Lucas. Sentit enim alterum fieri inter filios cœleſtis patris, alterũ rogat
ut fiat. Neq; enim rogant,ut uiciſſim inter ſeſe ſibi dent ueniã,quod in ipſis ſitum eſt, ſed
quemadmodum ipſi inter ſeſe mutuis erratis ignoſcunt,ut facere par eſt eiuſdẽ familiæ fi
lios,ita ſit & ille propitius pater,nec ulciſci uelit,ſi quid forte aduerſus ipſum deliquerũt.

Et ne nos inducas.) εἰσενέγκῃς. Auguſtinꝰ indicat in nõnullis codicibus fuiſſe ſcriptũ ne
inferas,ad ſenſum m̃ arbitratur nihil referre. Nec refert,niſi quod εἰσενέγκειν, magis ſonat
impingere ac ui inducere,quã inducat & uolẽs amicus. Hoc indicaſſe ſatis eſt huic ꝓpoſi
to: Cætera petãtur ab alijs. A malo.) ἀπὸ τοῦ πονηροῦ. Poteſt & ad rem referri,quaſi dicas,
à malitia. Verũ articulus additus ſuadet,ut magis referatur ad diabolũ. Nam huius eſt tẽ/
tare. Et hũc opponit patri,unde cœpit p̃catio. Ita docet Chryſoſtomꝰ,hũc ediſſerẽs locũ.

A malo, quõ accipiendum.

Quia tuũ eſt regnũ.) Hãc coronidẽ in om̃ibus Græcorũ exẽplaribus adiectã cõperio,
ὅτι σοῦ ἐστιν ἡ βασιλεία, καὶ ἡ δύναμις, καὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν, id eſt, Quoniã tuũ eſt regnũ,&
poteſtas,& gloria in ſecula amen. Verũ quando nec in ullis Latinorum exemplaribus aſ
ſcriptũ uiſitur,nec exponitur ab Hieronymo,aut ullo prorſus interpretum,præter Chry
ſoſtomum,& huius abbreuiatorem recentem Theophylactũ,apparet ex ſolenni cõſuetu
dine ſic additum,ut angelicæ ſalutationi quædã adiecerũt,nec ab angelo dicta,nec à quo
piam alio. Nam,benedicta tu in mulieribus,Elizabeth uerba ſunt,Et: Quia peperiſti ſer/
uatorem animarũ noſtrarum,à nemine dictum eſt. Cõſimili ſtudio adiectum eſt in fine
Pſalmorũ,Gloria patri. Proinde nõ eſt cur Laurentius Valla ſtomachetur bonam preca
tionis dñicæ partem fuiſſe decurtatam. Magis taxanda fuerat illorũ temeritas,qui nõ ue
riti ſint,tam diuinæ precationi ſuas nugas aſſuere. Nugas enim iure dixerim ad diuinam
doctrinã,quicquid ab hominibus profectũ fuerit: præſertim ſi quod ab hominibus anne/
xum ſit,ad Chriſtũ autorẽ conferatur. Quod ſi quis contendat,hoc ab ipſo Chriſto fuiſ/
ſe additum,neceſſe eſt,ut fateatur omnes noſtros,ac totam Rhomanã eccleſiã hactenus
fugiſſe bonam partem dominicæ precationis. Ac ne Africanam quidem recte legiſſe.
Nam Cyprianus enarrans peculiari libello locum hunc Euangelij, ne uerbo quidem
agnoſcit hanc coronidem. Porrò qui ideo putant ab euangeliſta fuiſſe additam,quod

Adiecta pars precationi dominicæ apud Græcos.

Chryſoſtomus

Chryſoſtomus interpretetur, leui nituntur argumento. Siquidē interpretatur ille, quod ſolennis uſus eccleſiæ Græcanicæ quotidie ſonabat: perinde quaſi quis enarrās Pſalmos, interpretaretur ſolennē illā Coronidē, Gloria patri & filio. Nec mirū ſi hoc dignatus eſt facere Chryſoſtomus, cū in homilijs diligenter exponat hymnū quo Monachi quidā ſoliti ſunt conſecrare cōuiuiū ſuū. In aurea Catena hoc modo citatur Chryſoſtomus, Quia uero ſollicitos nos fecerat inimici memoria, in hoc quod dixerat libera nos à malo, rurſus audaciam præbet per hoc, quod in quibuſdam libris ſubdit̃, quia tuū eſt regnū &c. quod unde ſumptū ſit neſcio. Qui cōtendunt hanc Coronidem aſſcriptam fuiſſe ab Euangeliſta, ijdemq; cōfirmant hanc æditionem, aut eſſe Hieronymi, aut certe ab illo caſtigatam, uelim ut explicent nobis, cur ille tantam ſacræ precationis partem auſus ſit omittere, qui ne in cōmentarijs quidē ullam huius fecerit mentionem. Hæc cum ſint dilucidiora, ꝙ ut argumentis egeant, tamen non defuerunt, qui mihi ex hoc quoq; loco grauem ſtruerent

Amen, quid

calumniam. Cæterū Amen, quod Aquila interpretatur fideliter, & hic ſimili modo uideri poterat adiectum, Hieronymus admonet orationis dominicæ eſſe ſignaculum.

Peccata eorum.) παραπτώματα, id eſt, Delicta, ut mox uertit, ſiue errata, ſiue lapſus. Siquidem à labendo uox dicta eſt. Et Latinius, Sua, quàm Eorum, id quod conſtanter contemnit interpres. Ac rurſum, Dimittet, pro remittet.

Hypocritæ triſtes.) σκυθρωποί, id eſt, Tetrici, parūq; alacres. Latine uertit interpres, modo intelligat̃, Triſtis, nō q doleat, ſed q uultu ſit inamœno, ac ſeuero. Nā aliâs Triſtis eſt anima mea, pro dolente uertit, & cōtriſtare, ꝓ dolore afficere, λυπεῖσθαι. Miror hypocritæ Græcā uocē uſq; adeo placuiſſe Chriſtianis Latinis, cū ſimulator dicat̃ Latine. Nō mihi tēpero, quin animi gratia recenſeam quod adiectum eſt in Lyrani cōmentarijs. Neq; enim ſuſpicari libet, illū uſq; adeo ineptiſſe. Hypocrita, inquit, dicitur ab hypos, quod eſt ſub, & criſis aurū: quia ſub auro uel ſub honeſtate exterioris cōuerſationis habet abſconditū plumbū falſitatis. Eant nūc & negent referre, utrū Græce norit aliquis, an ſecus.

Exterminare quid Græcis.

Exterminant enim.) ἀφανίζουσιν. Quod Chryſoſtomus interpretatur, διαφθείρουσι καὶ ἀπολλύουσιν, id eſt, corrūpunt ac perdūt. Quod uidelicet odioſius putat perſonis hiſtrionū. Siquidē illi natiuā faciem perſona tegunt dūtaxat, iſti uero corrūpunt ac perdunt propriā faciē, & citra perſonā agūt fabulā. Qui ſic interpretant̃ hoc mihi uident̃ ſecuti, quod qui perit è medio ſublatus dicit̃ etiā Græcis. Diuus Hieronymus uertendū putat, demoliunt̃, addens exterminandi uerbū inſcitia interpretū frequēter obuiū eſſe in ſacra ſcriptura: cū aliud quiddā ſignificet, ꝙ illi ſentiri uolunt. Siquidē exterminare, eſt è terminis, ac finibus ꝓfligare, quemadmodū eliminare, extra limen, ac foras efferre. Sic uſus eſt Cic. lib. off. 3. & alijs præterea locis. Hilarius hoc loco ἀφανίζειν interpretat̃ cōficere, nec id ſanè ineleganter. Eſt em̄ obſcurare, ac uelut è cōſpectu tollere, uelut qui fucis utūtur, cælant ſuā faciē, ac ceu perſona tegunt, ita qui ficta macie, triſtiq; pallore ſanctimoniam ſimulant. Nā & pietas ſuam habet tenuitatem, ſuum pallorem, ſed in quo Chriſti reluceat alacritas.

Exterminare uerbum interpretis damnatū ab Hiero.

Parere, ꝓ apparere.

Vt pareant hominibus.) ὅπως φανῶσιν. Quod modo uertit, Vt uideantur, nunc uertit Vt pareant, mire laſciuiens ſua copia. Cæterū, νηστεύοντες participiū uerbi infiniti uice poſitū uidet̃, more Græcorū, unde nos ita uertimus, Quo perſpicuū ſit hominibus ipſos ieiunare. Nec em̄ in hoc reprehendūtur, quod ſtuderent uideri ieiunare, cū non ieiunarent, ſed quod ieiuniū omnibus conſpicuū eſſe uellent, quod potius erat diſſimulandum. Itidē mox. Ne uidearis hominibus ieiunans, ne conſpicuum ſit hominibus te ieiunare.

Receperūt mercedem.) Rurſus eſt ἀπέχουσι, id eſt, Habent, ut ante cōmonſtrauimus.

Reddet tibi.) Et hic addūt Græci codices, ἐν τῷ φανερῷ, id eſt, In propatulo, ut opponatur ei, quod eſt, In occulto. Cæterū, hic quod ἀφανίζει uertit, demolitur, ex ſententia Hieronymi facit. Quanq; ego malim Corrumpi, quū de tineis loquatur & blactis. Nam Demoliri potius eſt parietem, aut murum deſtruere. Verbum à mole dictum.

Theſaurizate.) Mirum cur Græca uox uſq; adeo delectarit θησαυρίζειν, cum dicere potuerit, Reponite, recōdite, colligite, coaceruate. Theſaurus enim proprie diuitiæ ſunt ſepoſitæ, & in longū tempus reconditæ, quam Perſæ gazam appellant. Neq; tam eſt effodiūt, ꝙ perfodiunt, διορύσσουσι. Siquidē perfoſſo pariete, fures ad ſcrinia penetrāt. Nec eſt:

Theſaurus tuus.) ſed ueſter ὑμῶν. Etiamſi mox numerum mutat, Si oculus tuus ſimplex. Nec eſt, Eſt cor tuum, ſed ἔσται, erit.

Nec

Nec ærugo nec tinea.) οὔτε σὴς οὔτε βρῶσις. Cyprianus libro tertio ad Quirinum legit, Neque tinea,neque comeſtura exterminabit.

Lucerna corporis tui.) Nec additur in Græcis exemplaribus,tui, ſed tãtum corporis, & ſententia pluſculum habet dignitatis,ſi omittatur,ut ſit abſoluta. Quod lucerna eſt in domo,id eſt oculus in corpore,non in tuo ſolum,aut meo,ſed in quouis hominis,aut animantis corpore. Atq; ita legit diuus Chryſoſtomus in his homilijs,quas Baſileæ uidimus Græce ſcriptas,conſentiente Theophylacto & æditione Hiſpanienſi,atq; ita citat Hieronymus ſcribens aduerſus Luciferianos. Deniq; ſic ſcriptum comperimus, & in peruetuſtis Latinorũ codicibus. Sumit̃ eñ ſilitudo ab oculo corporis ad oculũ mentis. Quod eſt oculus in corpore animãtis,id eſt affectus in animo,qui ſi purus fuerit, totus animus erit ſyncerus. Proinde prior illa pars,Lucerna corporis eſt oculus,pertinet ad id,unde ducitur collatio. Poſterior,Si oculus tuus fuerit ſimplex &c.pertinet ad ea,ad quæ accõmodat̃ ſimilitudo:unde addit,tuus,qui ſpiritualis es,& cuius oculos ſynceros requiro.

Tui redundat

Si oculus tuus nequam.) πονηρὸς, id eſt,malus,ſiue peruerſus. Nã Græca uox magis ſonat uerſutũ,ac malicioſum,ut opponat̃ ſimplici. Simplex oculus eſt nulla re uitiatus, puta lemis,aut pituita,aut morbo. Cæterũ lippus,aut ſtrabus,aut luſcioſus, deprauatus eſt. Alioqui nequã oculus emendate loquentibus magis ſonat libidinoſum, ꝗ; uitiatum.

Nequam, pro malus.

Ipſæ tenebræ quantæ.) τὸ σκότος πόσον; Quod addidit ipſæ,recte explicuit uim articuli Græci. Cæterum feſtiuior erat oratio,ſi non addidiſſet,Erunt,quod apud Græcos non additur. Tantum eſt, tenebræ quantæ?

Vnum odio habebit.) τὸν ἕνα μισήσει. Sermo nõnihil habet obſcuritatis,etiamſi ſenſus liquet. Duos enim ponit,puta,Demeam,ac Mitionẽ,quorum alterutri ſit adhærendum, nam utriq; ſimul nõ poteſt. Aut Demea diligendus eſt,ut oderis Mitionẽ,aut Mitio diligendus,ut oderis Demeam. Proinde mea ſententia rectius uertiſſet per Hũc & hunc,ꝗ; p unum & unum. Deinde nõ eſt ocioſus Græcus articulus,certum enim ſignificat,perinde quaſi demonſtret aliquẽ, τὸν ἕνα, τὸν ἕτερον. Quanq; illud, τὸν ἕνα, nõ ſic accipiendum eſt,ut prius referatur ad deũ,alterũ ad Mãmona: Alioqui bis idẽ diceret,ſed ut utrũq; τὸν ἕνα,ad utrãlibet perſonã pertineat:quã utrãcunq; delegeris,ei opponitur, τὸν ἕτερον. Quod ſi hic accipias,ut iuxta conſuetũ diſtribuendi morẽ,prius ἕνα notet Demeam,poſterius Mitionem,iam hic erit ſenſus,Demeam odio habebit,ac Mitionem diliget:aut Mitioni adhærebit,& contemnet Demeam. Itaq; uides idem bis dici,quum,aut coniunctio ſignificare ſoleat diuerſitatẽ. Sed tota oratio ad utrãlibet perſonam pertinet,nec,aut,mutat perſonam, ſed rem. Annotauit ſuper ea re nonnihil & Chryſoſtomus homilia uigeſima ſecunda.

Vnũ & unũ obſcure.

Et mammonæ.) Mammona neq; Græca uox eſt,nec Hebraica,ſed Syriaca,ut oſtendit diuus Hieronymus,idem apud eos ſignificans,quod apud Græcos πλοῦτος,quẽ poëtæ deum faciunt. Eſt enim uox ſingularis numeri,generis maſculini. Diuus Auguſtinus indicat linguam Pœnorum affinitatem habere cum Hebræorum lingua:id quod alicubi fatetur & Hieronymus: Porrò Pœnorum lingua Mammon uocari lucrum. Cæterum quod idem Mammona uocem putauit Hebraicam,cum Syra ſit,mirum non eſt: cum inter Hebræam quoque & Syram nonnulla ſit cognatio.

Afrorum lingua finitima Hebraicæ.

Animæ ueſtræ.) τῇ ψυχῇ. Animam pro uita poſuit,uelut & aliàs: Qui perdiderit animam ſuam. Cæterum:

Anima pro uita

Quid bibatis.) Etiamſi reperitur additũ in nonnullis codicibus,ſuperfluum eſt, quod cibi nomine potus contineatur,& aquæ potus nemini nõ pateat. Certe nec apud Chryſoſtomum additur,nec apud Hilarium. Hieronymus indicat in nonnullis codicibus aſſcriptũ fuiſſe,uerum ediſſerens negligit. Nos paſſi ſumus adijci,ne Latina non reſponderent Græcis. Certe in peruetuſtis exemplaribus non aſſcribitur,licet paulo inferius etiã potus fiat mẽtio. Nolite eſſe ſolliciti dicẽtes,quid mãducabimus,aut quid bibemus. Ac rurſum:

Nónne anima.) Apertius erat,nónne uita.

Quàm eſca.) τῆς τροφῆς, id eſt,Cibo,ſiue alimonia,ut potum quoq; cõplectatur. Etiãſi Ariſtoteles potum eſſe neget,qui nutriat,ut cuius uis ſit cibũ in membra digerere. Cæterũ pro πλεῖον, qđ Græcis ſonat plus,recte mutatũ eſt pluris,& Latinitatis habita ratio.

Reſpicite uolatilia.) ἐμβλέψατε τὰ πετεινά, id eſt,Intuemini ad uolatilia,ut uerbum uerbo red

bo red

bo reddam. Certe reſpicit qui in tergum deflectit oculos. Vnde maluimus circumloqui, Vertite oculos ad uolatilia cœli.

Quæ non ferunt.) Sic enim legitur in pleriſq; codicibus, ὅτι, id eſt, Quia non ferunt. Et diuus Hieronymus legit quoniam. Ego malim Quod, ut accipiatur εἰδικῶς. Siquidem idipſum eſt, quod nos uult intueri, aues non facere ſementem, cum tamen hominum more uiuant, nec interim ulla diſtringantur ſollicitudine parandi uictus.

Magis pluris.

Magis pluris eſtis.) μᾶλλον διαφέρετε, id eſt Magis antecellitis ſiue præſtatis illis. Siquidem διαφέρειν Græcis non ſolum eſt differre, ſed & præcellere. Quoniam in ipſo uerbo uis eſt comparatiui: aut congeminatio epitaſin habet eminentiæ, aut μᾶλλον poſitum eſt pro potius. Proinde nos uertimus, Nonne uos longe præcellitis illa? Nam interpres uidetur etiam affectaſſe ſermonis abſurditatem. Auguſtinus de tropis ueteris teſtamenti demonſtrat apud Hebræos aduerbium comparandi nonnunquam adijci ex ſuperfluo. Et fieri poteſt, ut hanc quoq; ſermonis formam expreſſerit Græcus interpres.

Quis ex uobis cogitans.) μεριμνῶν. Plus eſt quàm cogitans, ſed anxie ac ſollicite cogitans. Participium eius uerbi quod ſæpe uertit, Sollicitum eſſe. Porrò, quod ſequitur:

Ad ſtaturam ſuam.) Græcis eſt ἡλικίαν, quæ & ætatem ſignificat, quaſi dicas granditatem. Vnde & maior & minor, & grandis ad ætatem referuntur: quod ex auctu corporis ætas deprehenditur in adoleſcentibus.

Lilia agri.) τοῦ ἀγροῦ. Non ocioſe addidit, ἀγροῦ, quod hortenſia lilia nonnihil debere uideri poterant curæ humanæ: quemadmodum ante dixerat, uolucres cœli, ut diſtingueret ab altilibus. Nec eſt conſiderate, ſed καταμάθετε, id eſt, Cognoſcite, ſiue cognoſcitis. Nam Græca uox anceps eſt. Vt omittam, quod ὅτι rurſum uertit: Quoniam pro quod, tametſi præſtabat omitti. Ac rurſus: Coopertus eſt, pro amictus fuit, ſiue indutus, περιεβάλετο. Ad hæc: Pro Vnum, rectius uertiſſet, unumquodlibet horum.

Quanto magis.) οὐ πολλῷ μᾶλλον, id eſt, An non multo magis. Vbi quæſo quid erat cauſæ, cur interpres uariaret Græcum ſermonem? Porrò,

Modicæ fidei.) Græcis eſt dictione cōpoſita ὀλιγόπιστοι, quod in Luca uertit, Puſillæ fidei. ἀξιόπιστος eſt grauis & idoneus cui fides habeatur. ὀλιγόπιστος, ſiue cui parum fidendum, ſiue qui parū fidit. Sunt eñ in ſacris literis uoces aliquot, receptiores, quàm ut poſſint loco moueri, quarū eſt, Fides, quæ Latinis magis pertinet ad eū qui pollicetur aut præſtat, quàm ad eum qui fidit: niſi cum dicimus fidem habere, pro credere. Proinde magis hic quadrabat, exiguæ fiduciæ, quàm modicæ fidei. Siue ut nos uertimus, Parum fidentes.

Quædam uocabula ſic recepta, ut tolli non poſſint.

Scit enim pater ueſter.) Hoc loco Græci addunt, ὁ οὐράνιος, id eſt, cœleſtis. Nec eſt in pleriſq;, Sollicitus erit ſibi, ſed curam habebit ſuipſius, μεριμνήσει τὰ ἑαυτῆς, id eſt, curabit ſua. Auguſtinus in libro aduerſus Adimantum legit: Nolite cogitare de craſtino, nam craſtinus dies ipſe cogitabit ſibi. Eundem ad modum legit Cyprianus, enarrans precationē dominicam. Et nonnulla exemplaria habent, μεριμνήσει ἑαυτῆς.

κακία & κάκωσις quid differunt.

Sufficit diei malicia ſua.) ἡ κακία, Malum. Vt apud Græcos κακὸν, itidem apud Latinos anceps eſt, ad afflictionem, & improbitatem. At κακία uirtuti opponitur, quā Latini nōnulli maliciam uocant, alij uitium. Cæterum κάκωσις afflictionem ſonat, à uerbo κακόω, quod eſt malis afficio. Abuſus eſt igitur κακία, pro κάκωσις, ut indicat Hieronymus, ediſſerens hunc locum. Præterea in commentarijs Eccleſiaſtæ: Rurſus in cōmentarijs Amos, & Chryſoſtomus homilia uigeſima tertia. Satis malorum adfert ipſum tempus, ut non affligamus noſmetipſos ſollicitudine futurorum malorum. In hanc ſententiā adducit hunc Euangeliſtæ locum Auguſtinus in ſecundó commentario ſermonis Chriſti in monte dicti, Maliciam interpretans malum pœnale. Docuit hoc primus omnium Tertullianus libro aduerſus Marcionem ſecundo.

EX CAPITE SEPTIMO.

NOlite condemnare, & non condemnabimini.) Hæc uerba nec in ullis Græcorum exemplaribus reperi, nec apud Hieronymum referuntur, nec apud Chryſoſtomum, nec apud Hilariū, deniq; nec in uetuſtiſſimis codicibus Latinis. Vnde uidentur è ſpatio marginali delata in contextum. Interpretatus eſt aliquis, quod dixit, Iudicare, hoc loco nihil aliud eſſe quàm damnare: ſicut &

apud

apud Paulum ſubinde iudicium pro condemnatione ponitur. Nec eſt paulo ante:

Iudicare Hebræis pro condemnare.

Et non iudicabimini) ſed Ne iudicemini, ἵνα μὴ κριθῆτε. Atq; ad eum modũ legit Hilarius,cõſentientibus exemplaribus diui Donatiani. Vt diſſimulẽ,quod pro κρίνετε & μετρῆτε, id eſt,Iudicatis & metimini,uerterit,iudicaueritis,& menſi fueritis,quodq; pro μετρηθήσεται uerterit remetietur uobis,reclamante latinitate.Nam addito nomĩe dicere poterat, alij metientur uobis. Verum haud ſcio an ſatis latine dici poſſit,iudicabimini. Neq; enim opinor,iudicatus dicitur,de quo pronunciatũ eſt,ſed res iudicata,&iudicata cauſa, de homine iudicatũ,niſi addas iudicatur inſanus,pro habetur. Proinde mea ſententia tolerabilior eſt Auguſt.lectio: Nolite iudicare,ne iudicetur de uobis:quo enĩ iudicio iudicaueritis, iudicabitur de uobis.Optimũ aũt fuerit ſi legamus:Nolite cõdemnare,ne cõdemnemini.

Et trabem in oculo tuo.) τὴν δὲ ἐν τῷ σῷ ὀφθαλμῷ δοκὸν οὐ κατανοεῖς. id eſt,Quæ uero eſt in oculo tuo trabem,non animaduertis. Præterea,frater ſine.Frater,nec aſſcriptum eſt in Græcis,nec in Latinis antiquis,ſed tantum, ἄφες ἐκβαλῶ, id eſt, Sine eijciam,conſentit & codex aureus. Rurſum:

Et ecce trabes eſt in oculo tuo.) Græce feſtiuius eſt, ſubaudito uerbo ſubſtantiuo, καὶ ἰδοὺ ἡ δοκὸς ἐν ὀφθαλμῷ σοῦ, id eſt,Et ecce trabes in oculo tuo. Ad hæc:

Videbis eijcere græce.

Videbis eijcere.) Nimiũ græcanice dixit, διαβλέψεις ἐκβαλεῖν, id eſt, Diſpicies ut eijcias.

Nolite ſanctum dare.) μὴ δῶτε, id eſt, Ne detis. Id quod ad eundem modum perpetuo uariat.Id indico,non quod male uertat interpres,ſed ne quis in uerbis fruſtra philoſophetur:quaſi uoluntas etiam ſit hic uetita.Et rectius erat proijciatis,quàm mittatis, βάλητε. Vt ne dicam,quod μή ποτε, id eſt, Ne quando,uertit,ne forte,parum tempeſtiuiter,extenuans periculum,quod auctum magis oportuit. Nec eſt,Pedibus ſuis,ſed ἐν τοῖς ποσὶν αὐτῶν, id eſt,Inter pedes ſuos:niſi placet, ἐν, uſurpatum pro per,more Hebræorum.

Et canes conuerſi.) Canes apud Græcos nõ additur,nec attingitur ab interprete Chryſoſtomo,neq; in emendatioribus Latinorũ exemplaribus,ac ne in aureo quidem. Poteſt autem conculcatio & laceratio ad canes pariter & porcos referri. Sæuiunt enim & apri. Canis prophanum animal,& ſus immundum, quod ab unguentis peculiariter abhorret. Cæterum margaritis ſiue unionibus olim ſummum fuiſſe precium , abunde teſtis eſt Plinius. Deniq; quod dixit Conuerſi, στραφέντες, apertius erat, Verſi in uos. Nec eſt Dirumpant,ſed ῥήξωσιν, id eſt,Lacerent,ſiue lanient.

Nunquid lapidem porriget ei.) Hanc locutionis duriciem molliuimus interpretatione ſenſu tamen manente,ne quis calumnietur,quod à uerbis diſceſſimus.

Data: δόματα

Bona data.) δόματα ἀγαθὰ, id eſt,Donationes bonas,ſiue bona dona.Eſt autem hic tropus ex idiomate ſermonis Hebræi:quod genus eſt illud in numeris:Ego accepi fratres ueſtros leuitas,de medio filiorum Iſrael, dationem datam domino. Sic enim legit Auguſtinus, indicans tropos huius uoluminis, cum Græci legant, δόμα δεδομένον. Nec enim hic data participiũ eſt,ſed nomen. Alioqui qui datur,quod iam datum ſit? Ac malueram dona quàm data:niſi quod δόμα recte dici poſſit,quocunq; modo datũ,ut medici ſua pharmaca δόσεις uocant, cum donum ſit gratuitum, quod Græci ſua uoce δῶρον appellant. Rurſus & illud:

Varietas exemplariorum

Dare petentibus ſe.) Quod nos explicuimus,ſi petatis ab illo,quemadmodum & ſuperius fecit interpres. Item Et uos facite illis,omiſit uoculam οὕτως καὶ ὑμεῖς, id eſt,ſic & uos facite. Atq; ita legit Chryſoſtomus,Auguſtinus item cõmentario ſecundo in hunc locũ. Idem ait in uulgatis codicibus ſcriptum fuiſſe: Omnia quæ uultis ut faciant uobis homines bona, ita & uos facite illis . Putatq; bona additũ ab interprete Latino explicandæ rei gratia,cum in Græcorum exemplaribus non habeatur. Quanquàm ea dictio additur & apud Cyprianum in expoſitione precationis dominicæ.Rurſum:

Quæ ducit.) ἀπάγουσα, id eſt,Quæ abducit. Ac mox:

Quàm anguſta porta.) ὅτι στενὴ, id eſt,quia anguſta porta,Quanquàm diſſentientibus exemplaribus pleriſq; Latinis. Interpres legiſſe uidetur, ὡς στενή. Certe in Paulino codice utrobiq; ſcriptum erat,quia.

Pſeudoprophetæ qui.

A falſis prophetis.) ψευδοπροφητῶν. Græcis una eſt dictio,ſicut pſeudochriſti,& pſeudapoſtoli. ψεῦδος Græce mendacium eſt. Ac magis ſonat falſò prophetas, quàm falſos . Et

mox, ἐπιγνώσεσθε, agnoſcetis eſt potius quàm cognoſcetis. Et:

Nunquid colligunt.) Quidam habent, μή τις, id eſt, num qui. Rurſus:

Arbor mala.) σαπρὸν eſt, non πονηρὸν, quod magis putrem ſonat & carie uitiatam, aut marcidam, quàm malam, ſi quid Suidæ credimus. Vt ne cõmemorem, quod utrunque uerbum præſentis temporis uertit per futurũ, ἐκκόπτεται καὶ βάλλεται, id eſt, exciditur & mittitur. Atque ita ſcriptum eſt in peruetuſtis exemplaribus. Nec enim Chriſtus prædicit, quid ſit futurum malis arboribus, ſed quod uulgo fit uitioſis arboribus, idem oſtendit euenturum infrugiferis hominibus.

Cõduplicatio apud Hebræ.

Domine domine.) κύριε κύριε. Non ſolum retulit βαττολογίαν precantiũ, quàm ante taxauit, uerum etiam expreſſit ſermonis Hebraici proprietatem: quæ quod exaggerat, conginatione auget: quod genus illud apud Hieremiam capite ſeptimo: Templum domini, templum domini, templum domini. Cæterum hæc uerba:

Ipſe intrabit in regnum cœlorum.) In Græcis codicibus non adduntur nec repetũtur ab Hieronymo, refragantibus licet exemplaribus Latinis. Nec eſt:

In nomine tuo) ſed per tuum nomen, τῷ σῷ ὀνόματι, abſque præpoſitione ἐν, quam ſolet apponere, quanquam id nihil refert ad ſenſum.

Virtutes Hebræi uocãt potenter facta.

Virtutes multas.) δυνάμεις, ut intelligas potẽter facta, quæ uim diuinã demõſtrarẽt. Itẽ

Omnes qui operamini.) Omnes nec eſt in Græcis codicibus, nec in antiquis Latinis, ſed tantum, οἱ ἐργαζόμενοι, id eſt, Qui operamini. Rurſus:

Et irruerũt.) καὶ προσέκοψαν, id eſt, impegerũt, diuerſũ eſt ab eo qđ mox præceſſit, προσέπεσον

Et admirabantur.) Græcis eſt uehementius, ἐξεπλήσσοντο, id eſt, Stupuerunt, ſiue attoniti facti ſunt: ſiue ſtupore perculſi ſunt.

ἐξουσία et δύναμις differunt.

Sicut poteſtatem habens.) ὡς ἐξουσίαν ἔχων. Vt condonem quod pro tanquam uertit, ſicut,

Poteſtatem.) Non eſt hic δύναμις, ſed ἐξουσίαν, quod magis ſonat autoritatem, hoc eſt poteſtatem & ius aliquid faciendi. Non ut ſcribæ qui ſibi uindicabant autoritatem. Non enim dicit, hæc ait dominus, ſed ego dico uobis: & in ædendis miraculis, non implorat opem patris, ſed ait, adoleſcens tibi dico ſurge. Rurſus in

Scribæ.) Eorũ additur apud Græcos γραμματεῖς αὐτῶν, Et de Phariſæis hoc loco nulla mentio, in Græcis quæ quidem uiderim exemplaribus.

EX CAPITE OCTAVO

CVm autem deſcendiſſet.) Ieſus hic apud Græcos nõ additur, ut illa diſſimulem, ἐὰν θέλῃς, Si uelis, quod tranſtulit, ſi uis. Et:

Extendens manum.) Pro extenſa manu, ἐκτείνας τὴν χεῖρα.

ἑκατόνταρχος Hilario tribunus dictus.

Volo mundare.) καθαρίσθητι. Mundare paſſiuũ uerbum eſt, imperandi modo. Proinde uertimus, uolo, mũdus eſto. Cæterũ ἑκατόνταρχος, quẽ hic centurionẽ uocat, ſic eni græce ſonat, qui decem decurijs præſit, Hilario tribunus dicitur. Et:

Rogans eũ.) παρακαλῶν, id eſt, obſecrans. Eſt eñ uehemẽtius hoc, illud δεόμενος abiectius

Puer meus.) παῖς μου. Ea uox & ætãtem ſignificat, & filium & miniſtrum. Tametſi Lucas δοῦλον, id eſt, ſeruum, appellat uoce non ambigua. Nec eſt ſimpliciter, Iacet, ſed βέβληται, & aliquanto poſt, βεβλημένον, ubi quis toto corpore proſtratus iacet, id quod in grauibus accidit morbis. Nec eſt:

Male torquetur.) ſed δεινῶς βασανιζόμενος, id eſt, Grauiter, ſiue acerbe diſcruciatus. Vt ne dicam, quod ἄλλῳ, pro Alteri uertit alio, contempta grammatica.

Sub poteſtate conſtitutus.) Conſtitutus aliquis addidit de ſuo, nec reperitur in exemplaribus emendatioribus, nec in aureo.

Centurio an idem fuerit.

Non inueni tantam fidem.) οὐδὲ ἐν τῷ Ἰσραὴλ, id eſt, Ne in Iſraẽl quidem. Vt intelligas Centurionem non fuiſſe Iſraëliten, id quod indicant Hilarius & Hieron. Atque item Chryſoſtomus homilia uigeſimaſeptima. Putatque eundem hunc eſſe Centurionem cum eo de quo meminit Lucas, licet in nonnullis à Matthæi narratione uideatur diſcrepare.

In tenebras exteriores.) Græci ſubinde uſurpant comparatiua uice ſuperlatiuorum. Vnde nos uertimus, Tenebras extremas. Neque tamen eſt, ἐσχάτας, ſed ἐξωτέρας, quaſi dicas extimas, ut intelligas in regno lumen eſſe, à quo quo longius abſit aliquis, hoc magis uerſari in tenebris.

In illa hora.) Poſt hæc in nonnullis exemplaribus aſcripta reperi, καὶ ὑποστρέψας ὁ ἑκατόνταρχος εἰς τὸμ οἶκομ αὐτοῦ, ἐν τῇ ὥρᾳ ἐκείνῃ, εὗρε τὸν παῖδα αὐτοῦ ὑγιαίνοντα, id eſt, Et reuerſus centurio in domum ſuam, in illa hora offendit famulum ſuum ſanum. Nos ea ſequi maluimus, quæ cum noſtris conſentiunt.

Dæmonia habentes.) δαιμονιζομένους, id eſt, Dæmoniacos, ſiue qui à dæmonibus agebantur. Sed addunt Græci codices, ſimiliter & uetuſti Latini πολλούς, id eſt, multos.

Ipſe infirmitates noſtras.) Adduxit hoc teſtimonium Matthæus ex Eſaiæ capite quinquageſimotertio, nonnihil ad ſuum deflectens negocium. Etenim quod illic dictum eſt de paſſione Chriſti, & ſublatis hominũ peccatis, hic accommodat ad ægrotos ſanatos: quanquam hæc ſanatio, illius typum habebat. Ad hunc modum excuſat Euangeliſtam Chryſoſtomus homilia uiceſimaoctaua. Septuaginta ita reddiderunt καὶ τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν αὐτὸς ἀνοίσει. Cæterum quod in noſtris legimus, Et ægrotationes noſtras portauit, ſciat lector, noſtras hoc ſanè loco, nec eſſe apud Græcos, nec in aureo codice, nec in alijs emendatioribus, ſed repetitur, è proxima particula. Ita mox: Et dicit eis Ieſus. Ieſus additũ eſt, nec eſt in Græcis, nec in aureo codice. Hebræa Hieron. ita reddidit, Vere languores noſtros ipſe tulit, & dolores noſtros portauit. Pro languoribus Septuaginta uerterunt peccata. *Vaticinium nonnihil deflexum.*

Iuſſit diſcipulos ſuos ire.) Diſcipulos ſuos addidit interpres explicandæ rei gratia, ἐκέλευσεν ἀπελθεῖν. Nec additum comperi in aureo codice. Cum enim turbam cuperet effugere, dubium non eſt, quin diſcipulos uoluerit comites, certe è turba pauciores. Verti poterat per imperſonale uerbum, Iuſſit abiri ſiue diſcedi. Et quod ſequitur, Trans fretum, εἰς τὸ πέραν, etiam ad montem referri poterat, aut ſimile quippiam, niſi mox fieret mentio nauiculæ. Significat enim ulteriorem ſtagni ripam. *Addita quædam.*

Vulpes foueas habent.) φωλεούς. Fortaſſis aptius erat cauernas. Et quod hic uertit nidos Græce eſt κατασκηνώσεις, quod magis ſonat obumbracula. Auguſt. aduerſus Fauſtũ lib. xxij. cap. xlviij. legit diuerſoria. Eodem modo refert Cyprianus libro ad Quirinũ tertio: Habent enim aues in tempeſtate præter nidos receptacula ſua, uelut cauos arborum truncos, aut denſa dumeta, aut arborum frondes.

Filius hominis.) τοῦ ἀνθρώπου. Vt nihil ex his uerbis agat Auguſtinus, qui putat Chriſtũ non dici filium Adæ. Atque huc torquet, quod dictum eſt in pſalmis: Ego ſum uermis et nõ homo: cum aliâs, tum epiſtola centeſima uigeſima. Rurſus agens cõtra Fauſtum lib. quinto, locum hunc adducit, probans Chriſtum natum ex fœmina. Verum haud difficilis eſt huius noduli ſolutio. Siquidem Chriſtus ſe filium Adæ uocat, quod ex eius poſteris prognatus eſſet, ex quo prodiſſent & cæteri mortales uniuerſi. Diuus Hieronymus ediſſerẽs caput Eccleſiaſtæ nonum, admonet iuxta ſermonis Hebraici proprietatem, uulgus hominum, filios hominis dici. Nam ijs quoque locis ubi nos legimus, filij hominũ, apud Hebræos haberi, בְּנֵי חָאָרָם hoc eſt filij hominis, uidelicet Adam. *Filius hominis pro filio Adæ.*

Vbi caput ſuũ reclinet.) Suum pronomen, nec additur in Græcis codicibus, nec apud Chryſoſtomũ aut Theophylactum, nec in antiquis Latinis, ne in aureo quidem ac Donatianicis. Et abſolutior eſt ſermo, ut intelligas adeo nõ eſſe ubi totum corpus acquieſcat, ut nec ſit, ubi uel caput acclinet. Vt diſſimulem, quod paulo poſt ἄφες pro ſine uertit, dimitte. Nec eſt ſimpliciter Suos, ſed τοὺς ἑαυτῶν νεκρούς, id eſt, Suos ipſorum mortuos.

Et aſcendente eo.) ἐμβάντι αὐτῷ, id eſt, Ingreſſum eum, ſiue cũ inſcendiſſet nauim. Nec eſt nauiculam, ſed nauim πλοῖον. Ne quis hic ingens ſomniet ſubeſſe myſterium, quod nauiculam dixerit non nauim. Sanè nauiculam dixit non Euangeliſta, ſed interpres haud ſcio quis, & incertum quid ſecutus. Certe τὸ πλοῖον, id eſt, nauigium ſiue nauim ſcribunt Euangeliſtæ cæteri, quos Græce ſcripſiſſe conſenſus eſt omnium, ut donemus Matthæo Hebraice ſcriptum Euangeliũ, quod ipſum mihi non ſit ueriſimile, cum nemo ſat idoneis argumentis teſtetur ſe uidiſſe ullum illius Hebraici uoluminis ueſtigium. Siquidem illud quod Nazarenorũ uocant, nec Hebraice ſcriptum teſtatur Hieronymus, ſed Chaldaice, formulis duntaxat Hebraicis, inter apocrypha cenſetur. Deinde ſtilus Matthæi cum ſtilo Marci planè conſentit, haud admodum diſſentiens à dictione Ioannis. Proinde mihi uidetur probabilius hoc Euangelium eadem ſcriptum fuiſſe lingua, qua cæteri ſcripſerunt Euangeliſtæ. Idem ſentio de epiſtola ad Hebræos, quæ non ob aliud uiſa eſt quibuſdã pri- *Euangelium Nazarenorũ.*

Nõ ſtatim hebraice ſcribit, qui ſcribit Hebræis.

mum Hebraico ſermone conſcripta, niſi quod ad Hebræos ſit inſcripta. Quaſi uero neceſſe ſit, ſi ipſe nunc librũ ædidero aduerſus Iudæos, me Iudaice fuiſſe locutum, aut ſi ad Scotos, Scotice. Verum demus, ut dixi, Matthæum Hebraice ſcripſiſſe, non Græce, Certe apud alios item Euangeliſtas πλοῖον legimus hoc loco, non πλοιάριον, id eſt, nauim, non nauiculam. Et tamen hinc ortum arbitror, quod paſſim iam nauiculam appellent Petri, quoties eccleſiam ſignificant. At magis conueniebat ingentem eſſe nauim, quæ uniuerſum hominum genus reciperet, magisq́ reſponderet ad typum arcæ, quæ capaciſſima fuiſſe deſcribitur.

Nauicula Petri, cuius typus arca Noë

Ad conſimilem modum concilium diſtinguunt à conciliabulo, exiſtimantes conciliabulum eſſe diminutiuum, aut compoſitum, quaſi dicas cõcilium diaboli: cum apud Hieronymum in partem bonam pro concilio poſitum reperiatur, uelut in epiſtola ad Gerontiam uocat conciliabula Chriſti. At hæc pluribus fortaſſis admonemus quàm res ipſa poſtulat, niſi quod uideo quoſdam in huiuſmodi nugis, uelut in re ſeria mire philoſophari, uel ſomniare potius. Nec mirum ſi labuntur in his ignari ſermonis Græcanici. Quis enim ſuſpicaretur hunc toties fruſtra dicere nauiculam pro naui? Et tamen ſi quis interpretem percontetur cur toties nauiculã dixerit, non habiturus ſit quod reſpondeat, niſi forte quod apud Lucianum in inſulis fortunatis reſpondet Homerus rogatus cur Iliadem exorſus eſſet à μῆνιν, Sic mihi tum libuit. Rurſus paulo poſt pro naui nauiculam uertit parum tempeſtiuiter ὑποκορίζων. Item pro fluctibus, à fluctibus, eſt ὑπὸ κυμάτων, atque ita legit Chryſoſtomus: ut omittam quod hic de ſuo addidit aliquot uoces, ut & mox addidit Ieſus, utique de ſuo.

Et acceſſerunt ad eum diſcipuli eius.) Diſcipuli eius non additur in aureo codice. In Græcis tamen reperio diſcipulos.

Impauit pro increpauit.

Imperauit uentis.) ἐπετίμησεν, id eſt, increpauit. Atq; ita primitus fuiſſe ſcriptum opinor. Cæterum aliquis offenſus dandi caſu, uentis, quem tamen hic more Græcanico ſolet addere, mutauit, imperauit. Hieronymus hunc explanans locum, utriuſq; uerbi meminit Creaturæ, inquiens, quas increpauit, & quibus imperauit, ſentiunt imperantem. Quod quiſquis ἐπιτιμᾶ imperat quidem, ſed pœnam comminans, ni pareatur. Atq; illud Qualis, non eſt ποῖος quo ſimpliciter interrogamus, ſed ποταπός, quod admirationis habet ἔμφασιν. Mox autem perperam omiſit Græcam coniunctionem: quia uenti & mare, ὅτι καὶ οἱ ἄνεμοι καὶ ἡ θάλασσα, quia & uenti & mare. Conſentit Græcis codex aureus. Etiam ſi prior coniunctio, non tantum connectit, uerum etiam auget. Quia mare quoque & uenti obediunt ei, quæ nulli ſolent obedire. Rurſus: Et cum ueniſſet Ieſus.) καὶ ἐλθόντι αὐτῷ, id eſt, cum ueniſſet, nec additur Ieſus.

ποῖος & ποταπὸς differũt

Modicæ fidei.) Græcis unica dictio eſt, ὀλιγόπιστοι. Cogimur autem frequenter abuti hoc nomine fidei, ſic recepto à Chriſtianis ut mutari nõ poſſit. Nam Latinis fides, eſt præſtantis, non confidentis, quæ fiducia magis dicitur. Nos igitur uarie circumlocuti ſumus, quo ſenſus eſſet dilucidior, etiam ijs qui tantum Latine ſciunt.

Gergeſſa eadem quæ Gadara.

Geraſenorum.) Græci legunt γεργεσηνῶν, id eſt, Gergeſenorum. Hieronymus in locis Hebraicis prodidit, ſua etiamnũ ætate uiculum extitiſſe in monte ſitum, haud procul à lacu Tiberiadis, ubi porcos in mare præcipites iſſe memorabant. Quanquã apud Marcum hic ipſe locus Gadarenorum uocatur, & eodem nomine apud Lucam, unde colligere licet, eidem urbi, quæ regioni dedit nomen, diuerſa fuiſſe nomina, & eandem dictã Geraſam, ac Gadaram. Id quod indicat & diuus Hieronymus in locis Hebraicis, addens Geraſenorum mentionem fieri in Euangelio. At idem mox in Gergeſſa refert illic porcos præcipites iſſe in mare: ut cõſequatur, aut Gergeſſam uiculum eſſe in regione Gadarenorum, aut eandem eſſe Gergeſſam & Gadaram. Quam Græci uocant Gergeſam opinor Hieronymo dici Gargaſi, quam ait eſſe ciuitatem trans Iordanem, iunctam monti Galaad, quæ ipſius ætate dicta ſit Geraſa, urbs inſignis Arabiæ. Hanc ut refert, quidam exiſtimabant eandem eſſe cum Gadara.

Sæui nimis.) χαλεποὶ λίαν. Hilarius legit periculoſi pro ſæui. Nam Græcis χαλεπὸς uox eſt πολύσημος, nunc ſæuum, nunc moleſtum, ac difficilem, nunc atrocem, nonnunquam & periculoſum ſignificans.

Quid nobis & tibi.) Imò quid hic interpreti cum Græca figura? Vertendum erat, ſi

latine loqui uoluiſſet, Quid tibi rei nobiſcum eſt? Ac mox:

Erat autem nō longe.) Græci habent longe, ἦν δὲ μακρὰν, magno quidem conſenſu co dicum quos ego uiderim, ſed reclamantibus item magno conſenſu noſtris. Ex Chryſoſto mo non poteſt certum colligi quid legerit, ne ex Hieronymo quidem, ex Hilario tantun/ *Diuerſa le/* dem. Apud Theophylactum reperio ἦν δὲ μακρὰν ſcriptum: licet ex interpretatione parū *ctio.* liqueat, quid legerit. Probabilius autem eſt dæmones procul à Chriſto fuiſſe relegatos. Cum codicibus quos uidimus conſentit etiam æditio Hiſpanienſis. Nec eſt,

Si eijcis nos hinc.) ſed εἰ ἐκβάλλεις ἡμᾶς, id eſt, Si eijcis nos, conſentientibus & Latinis ex emplaribus peruetuſtis, cumq; his aureo codice & Donatianicis. Nec uideo quid efficiat aduerbium hinc. Rurſus ἐπίτρεψον ἡμῖν ἀπελθεῖν εἰς τὴν ἀγέλην, id eſt, Permitte nobis, ut abeamus in gregem porcorum, ille uertit, Mitte nos in porcos.

Magno impetu abijt.) Vnicum uerbū Græcū, tribus eſt circumlocutus, ὥρμησεν, id *ὁρμάω, quid* eſt, Ferebatur, ſiue ruebat. Nam omnino ὁρμὴ impetum ſignificat. Et in aureo codice, Im petu tantum legitur, magno non additur, conſentientibus & Donatianicis. Ac rurſum:

In aquis.) Hilarius in canone quem ædidit in Euangeliū Matthæi, admonet fuiſſe ſcri ptum, In aquis multis, quum nihil huiuſmodi reperiam apud Latinos aut Græcos, quos ego ſanè uiderim.

Hæc omnia.) Hæc pronomen addidit aliquis de ſuo, quod nec in Græcis extat codici bus, nec in uetuſtioribus Latinis, nec in aureo. At mox, καὶ τὰ τῶν δαιμονιζομένων, quod commode uerti poterat, Et quæ accidiſſent dæmoniacis. Ac mox:

Et rogabant eum.) Eum addidit aliquis. Nec additur in aureo codice. Et aliquanto poſt, A finibus eorum, dixit pro à finibus ſuis, uel à finibus ipſorum.

EX CAPITE NONO.

ET aſcendens Ieſus.) Ieſus hoc loco non reperitur, nec in Græcis, nec in anti quis Latinorum codicibus. Etiamſi in prima æditione, haud ſcio quo caſu fuerat additum. Facit enim iteratio mox poſiti nominis, ut de altero quopi am Ieſu loqui uideatur. Nec eſt, Aſcendens, ſed ἐμβὰς, id eſt, Ingreſſus, ſiue conſcenſa aut inſcenſa naui, pro quo hic rurſus nauiculam, quaſi nauis non ſit latinum. Præterea διεπέρασεν, id eſt, traiecit, rectius quàm transfretauit. Nam ut lacus mare dicatur, fretum haud uideo quomodo dici poſſit, Non enim quod mare eſt, ſtatim & fretum, Nam mare incluſum anguſtijs fretum dicitur, quanquam poëtæ ſuo iure uoci bus his abutuntur interdum. Ac mox:

Iacentem.) βεβλημένον, de quo ſuperius admonuimus.

Dimittuntur tibi peccata tua.) Tua non additur in uetuſtis Latinorum codicibus, nec in Græcis aliquot habetur, ne in aureo quidem. Idem accidit paulo poſt in repetendo.

Videns autem Ieſus.) καὶ ἰδὼν, id eſt, Cum uidiſſet autem. Et mox ſuo more, dimit/ tuntur, pro remittuntur.

Dixerunt intra ſe.) Sermo Græcus anceps eſt: poteſt enim accipi ut intelligamus illos *Amphibolo* inter ſe murmuraſſe. Sed ſatius eſt ut accipiamus, illos tacitos ſic in animo fuiſſe locutos, *gia in Græ/* propter id quod ſequitur, Ieſus ſciens cogitationes illorum. Ac paulo poſt, *cis.*

Et cum uidiſſet Ieſus.) καὶ ἰδών. Chryſoſtomus legit, καὶ εἰδὼς ὁ Ἰησοῦς, id eſt, cum ſciret Ieſus. Theophylactus legit ἰδὼν, Ad ſenſum minimum refert. Præterea,

Vt quid cogitatis) omiſit uos, ἵνα τί ὑμεῖς, id eſt, Vt quid uos. Et,

Quid eſt facilius.) τί γάρ ἐστιν, id eſt, Vtrum enim eſt, Conſentientibus & Latinis ue/ tuſtis, quod ad coniunctionem pertinet.

Vt autem ſciatis) Subito mutata perſona, duriuſculam facit orationem: ſequitur enim Tunc dicit paralytico.

Turbæ timuerunt.) Græcis eſt ἐθαύμασαν, id eſt, admiratæ ſunt. Ita legit Chryſoſto/ mus homilia xxx. & huic cōcinens Theophylactus. Etiamſi Hilarius legit timuerūt. Ad/ *Duplex le/* dit enim: Opus iſtud admiratio conſequi nō metus debuit. Vnde apparet in quibuſdam *ctio.* ſcriptum fuiſſe pro ἐθαύμασαν, ἐθάμβησαν. Quarū uocum magna inter ipſas affinitas eſt.

In Telonio.) ἐπὶ τὸ τελώνιον, id eſt, Ad teloneum. Locus eſt in quo ſedet Telones, id eſt publicanus exigens tributum, quod Græcis τέλος dicitur. Vt ne recenſeam illa minutula

quod Matthæum nomine pro ματθαῖον λεγόμενον. Quod in,

Ecce multi) coniunctionẽ &,omiſerit. Quod ἀκούσας uerterit uidens. Quod non uitarit amphibologiã, Non eſt opus medico ualentibus, cũ licuerit dicere, Nõ egent qui recte ualent medico. Cum publicanis) Notatus eſt ab Hieron. Tertullianus, quod hos dictos publicanos putarit ethnicos fuiſſe. Vide libellũ ad Damaſum de filio prodigo

Miſericordia pro beneficentia.

Miſericordiam uolo.) Locus eſt Oſee capite ſexto. Hebraica Hieronymus uertit ad hunc modum: Quia miſericordiam uolui, & non ſacrificium, conſentientibus per omnia Septuaginta, ὅτι ἔλεος θέλω καὶ οὐ θυσίαν. Offenditur hic nonnihil Laurentius Valla, quod θυσίαν uerterit ſacrificium, quum eandem uocem in Luca uerterit hoſtiam. Nam ſacrificium dici poteſt & ſuffitus & deprecatio, Hoſtia proprie eſt mactatæ pecudis, quæ tamen & ipſa dicitur θυσία ob nidorem quem reddit quum incenditur. Ac paulo poſt,

Sed peccatores.) Græci addunt ad pœnitentiam εἰς μετάνοιαν, etiamſi non addit Hieronymus: apud Chryſoſtomum tamen reperio. Nam leuiculum eſt, quod mox προσέρχονται, id eſt, Accedunt, uertit acceſſerunt.

Filij ſponſi.) υἱοὶ τοῦ νυμφῶνος, id eſt, Filij thalami nuptialis, id quod plus eſt quàm ſponſi, hoc eſt, filij ſponſi domeſtici ac proximi. νυμφῶνα uocat eccleſiam quam opponit ſynagogæ quæ ſeruorum eſt, non filiorum. Ac aliquanto poſt: Immittit cõmiſſuram ἐπιβάλλει ἐπίβλημα, id eſt, ut ad uerbũ reddam, Immittit immiſſurã, ſiue ut alibi uertit, aſſuit aſſumentum. Horatius pannũ uocat: Aſſuitur, inquiens, pannus. Vulgus petiam uocat. Ac mox:

Et peior ſciſſura fit.) σχίσμα, quod rupturã uertere poterat. Nonnunquam uocem Græcã relinquit, ut apud Ioannem: Et erat ſchiſma inter eos, cum potuerit dicere diſſenſio.

ῥάκος & rudis quid.

Panni rudis.) ῥάκους ἀγνάφου, quod modo dixit ἐπίβλημα, hic uocat ῥάκος, quæ eſt particula panni. ἄγναφον, quod nondũ eſt à fullonibus apparatũ, ueluti cum pannus à textore uenit. Quanquã γναφεῖς, id eſt, fullones, ueteres etiam ueſtes, aut ſordidatas renouant ac repurgant. Et rude dicitur, quod recens eſt. Sic enim uocat animos nondum humanis traditiunculis infectos. Operæpreciũ eſt uidere ac ridere, quantum hic tumultuetur Hugo Cardinalis diſputans, num hinc colligi poſſit, neophytis non eſſe indicendum ieiuniũ Imò putat hæc ipſa ad monachos quoſdã pertinere, qui quoslibet illectant in naſſam ſui inſtituti. Deniq; notari & iſtos, qui uerſicolori amictu utuntur. O ſcriptorem copioſum, ſic naſcuntur ingentia uolumina.

Plenitudinem eius.) τὸ πλήρωμα, id eſt, ſupplementum. Sic enim appellant pannũ additum ueſti, ad ſarciendam rupturam. Offenſus enim diſſimilitudine noui panni, poſtea detrahit, & maior ac deformior fit ruptura. Item,

Nouus νέος. Nouus καινός

Vinũ nouũ in utres nouos.) Nouũ & nouos nõ reſpondent eidem uoci apud Græcos Nouũ enim dicitur νέον, qđ proprie reſpondet ſenio, & cõpetit ijs quæ ſentiũt ætatẽ: καινὸς opponit̃ uetuſtati. Eſt aũt & uinis ſua quædã ætas, utribus aut panno nõ item. Porrò

Quæ ſanguinis fluxũ patiebatur.) Græcis unica dictio eſt, αἱμοῤῥοοῦσα, id eſt, ſanguinis profluuio laborans, ab αἷμα ſanguis, & ῥόος fluxus. Omitto minutiora illa, qđ ἐν ἑαυτῇ, Intra ſe uerterit, pro Intra ſeſe: quod λέγει, Dicit, dicebat: quod ὄπισθεν, id eſt, à tergo, tranſtulit, retro. Cæterũ θάρσει, qđ hic male uertit confide, quodq; nos aliquoties uertimus, Bono animo eſto, Ambroſius enarrãs pſalmũ, Beati immacul. ſermo. iij. legit: Cõſtans eſto filia.

Impone manum tuam.) Tuam non addebatur in aureo codice cum ſit apud Græcos.

Et dixit, puella ſurge.) Hæc quatuor uerba, nec habentur in græcis exemplaribus, nec in uetuſtis Latinis, nec adduntur ab Hieronymo. Poſtremo nec in aureo codice comperi, nec in Donatianicis. Ac paulo poſt:

Et dixit eis Ieſus.) καὶ λέγει, id eſt, Dicit, cõſentientibus & uetuſtis codicibus Latinorũ.

Quia poſſum hoc facere uobis.) Vobis non additur apud Græcos. Et ὅτι perperam uertit, Quia, pro, quod poſſim, ſiue, Creditis me poſſe. Ac mox, Vtiq;, Græcis eſt ναὶ, qđ aliâs uertit etiam. Eſt enim aduerbium affirmantis. Ac paulo poſt:

Cõminari uarie Græcis.

Et comminatus eſt eis.) Non eſt ἐπετίμησεν, quod aliquando uertit Increpare, aliquando Comminari, ſed ἐνεβριμήσατο, quod proprie ſignificat acriter, ac uelut iracunde comminari cum auſteritate, uox à fremitu dicta. Vt euidentius ſit, quod ſequitur, illos omnia diuulgaſſe. Sic enim rectius opinor tranſtuliſſet διεφήμισαν, quàm diffamauerunt. Certe circumloqui

cum loqui poterat, Sparſerunt famam eius. Item:

Nunquam apparuit.) Recte omiſit ὅτι, quod tamen libenter ſolet addere. Vt diſſimulem quod hic κώμας uertit caſtella, cum alibi frequenter transferat uicos. Cum uici mœnibus careant, caſtella minuta ſint oppida, ſed mœnibus cincta. Et quod νόσον languorem pro morbo. Nam quod μαλακίαν infirmitatē tranſtulit tolerabile eſt. Siquidem & Græci dicunt μαλακῶς ἔχειν, pro parum commode habere.

Miſertus eſt eis.) Pluſculum emphaſeos habet græca uox ἐσπλαγχνίσθη, id eſt, Affectu tractus eſt. Siquidem Hebræi uehementem ac pium affectum uiſcera uocant. Et rectius erat erga eos, quàm eis. Ac mox:

Quoniā erant uexati.) Ad eum modum legit & interpretatur diuus Hieronymus, & item Hilarius. Chryſoſtomus quoq; legit ἐσκυλμένοι, quod ſonat diuulſos & diuexatos. Quandoquidem grāmatici uexare dictū uolunt à ueho. Nonnulli codices habebant ἐκλελυμένοι, id eſt, diſſipati ſeu diſſoluti. Alterū uenit à λύω, alterū à σκύλλω. Iam quod protinus ſequitur, ἐῤῥιμμένοι, quod hic uertit Iacentes, rectius uertiſſet diſiectos ſiue ſparſos, à uerbo ῥίπτω, quo participio uſus eſt & Lucianus, agens de ſtellis toto cœlo paſſim, temere, nulloq; ordine ſparſis. Quanquā poteſt ἐσκυλμένοι, pertinere ad ouiū uellera ſentibus lacerata, & hoc poſterius ἐῤῥιμμένοι, ad oues huc & illuc diſperſas: idquod accidere ſolet, cum abeſt paſtor. Nec enim aliud eſt animal deſtitutius, magiſq; pendens de præſidio paſtoris, quàm oues: id quod etiam prouerbio teſtatū eſt, προβάτειον ἦθος, id eſt, ouilli mores.

ἐσκυλμένοι. ἐκλελυμένοι

Ouilli mores.

Vt mittat operarios.) ὅπως ἐκβάλῃ, id eſt, ut eijciat. Ita ſcriptum reperi in peruetuſtis codicibus, nominatim in aureo, ac Donatianicis, atque ita uertit paulo ſuperius interpres. Nos maluimus Extrudat, ut intelligamus uel celeriter mittendos, ac uel inuitos & cōtantes extrudendos in opus dei: id quod alicubi notauit Hieronymus hunc citans locum. Hilarius pro mittat legit eijciat.

EX CAPITE DECIMO.

ET conuocatis duodecim.) καὶ προσκαλεσάμενος. Ita fermè uertit, nec omnino perperam, nec apte tamen, cum Græca uox ſonet Ad ſe uocatis. Proinde nos uertimus, Accerſitis duodecim. Et Græcus articulus additus τοὺς, indicat non poſſe accipi, de quibuslibet duodecim, ſed de certis, nempe illis quos delegerat Ieſus.

Poteſtatem ſpirituum immundorū.) Pleriq; Græci codices habent, ἐξουσίαν κατὰ πνευμάτων ἀκαθάρτων, id eſt, Poteſtatem aduerſus ſpiritus immundos. Quanquam apud Chryſoſtomū, ſi modo liber mendo uacat, non reperio additam præpoſitionē, nec apud Theophylactum. Alioqui poteſtas ſpirituum intelligi poterat poteſtas, quam habent illi. Niſi quod Græcis poteſtas eſt, ἐξουσία, id eſt, ius in aliquem & autoritas. Proinde Hilarius offenſus amphibologia legit, Poteſtatem eijciendorum ſpirituum immundorū. Quanquā & hoc mox addidit euangeliſta. Subinde rurſum, Omnem languorem. Languorem uertit νόσον, de quo iam dictum eſt.

Poteſtas ſpirituū, ſicut poteſtas maris an recte.

Primus Simon.) Indicat diuus Hieronymus non eodem ordine recenſeri Apoſtolos ab alijs Euangeliſtis quo à Matthæo: ne quis ob hoc omnium primum faciat Petrum, quod hic primo loco ponitur. Nam cæteri in iugis Matthæum præponunt Thomæ, Matthæus ipſe Thomam præfert modeſtiæ cauſa. At in epiſtola ad Galatas Paulus primo loco recenſet Iacobū, Iacobus & Cephas & Ioannes, qui uidebantur eſſe columnæ. Et Hieronymus exiſtimat eius eſſe, ordinem ac merita ſingulorum Apoſtolorum diſtribuere, qui illos delegit, innuens, ut uidetur, autoritatem Apoſtolis omnibus parem fuiſſe, quod ad apoſtolici muneris functionem attinet. Cæterum ordo qui extat in noſtris uoluminibus, nonnihil diſſidet à Græcis: at Græci conſentiunt cum Hieronymo, qui per iuga digerit Apoſtolorum numerum, ſic ut primo loco iungat Petrum & Andream, Proximo Iacobum Zebedæi & Ioannem fratres: Tertio Philippum ac Bartholomæū: Quarto Thomam & Matthæū, Quinto Iacobum Alphæi, & Lebbæum cognomento Thaddæum: Sexto Simonem Cananæum, & Iudam Iſcariotem. Simonem Petri cognomine diſtinguit à Simone Cananæo: & Iacobum Zebedæi filium, ab Iacobo Alphæi filio. In quo obiter illud admonendum ὁ τοῦ Ζεβεδαίου, articulum Græcum uertendum fu-

Ordo apoſtolorum.

iſſe in id nomen, quod in articulo ſubauditur, uidelicet filius, quemadmodum in τοῦ ἀλφαίου. Cæterum cum unus fuerit Matthæus, ut opus non eſſet nota, qua diſcerneretur: & ſi fuiſſet opus, habebat & alterum nomen, nempe Leui, tamen addidit ὁ τελώνης, ſiue ut ſe deijceret, ſiue ut oſtenderet omnibus aditum patere ad Chriſtum. Etiam ſi Græcus articulus patitur, ut uertatur, Qui fuerat publicanus, aut, Ille quondam publicanus. Cæterũ

Iudas trinominis.

Iudæ proditori, cognomen addidit, ſiue ut diſcerneret ab Iuda Iacobi filio, qui idem Thaddæus ac Lebbæus dictus eſt, ut ſit trinominis, ſiue ut ex cognomine ſignificaret eum ei facinori natum. quod Iſachar יִשָּׂשכָר Hebræis ſonat mercedem: atque à tribu unde fuit oriundus nomen ſortitus uidetur. Quanquam non deſunt, qui à uiculo cognomen deductum malint.

Iſcariotes.

Nec eſt Schariotes, quemadmodũ habetur in noſtris codicibus, ſed Iſcariotes. Nam idem facimus Latini cognomento Iudæ, quod Græci ſcriptores eccleſiaſtici faciunt Hiſpaniæ, σπανίαν pronunciantes, cum teſte Plinio terra ſit inſigni fertilitate. Opinor id à Præneſtinis natum, quibus, ut ait Plautus, Conia eſt Ciconia. Apud Chryſoſtomum Iſcariotes legitur. Ad hæc:

Lebbæus cognominatus.) In Latinis exemplaribus non legitur, ſed tantum Thaddæus. Hieronymum autem ita legiſſe declarat quod in nominibus Hebræis apud Matthæũ meminit Lebbæi, corculum interpretans.

Miſit Ieſus.) ἀπέστειλεν, id eſt, Emiſit, ſiue potius emandauit. Siquidem id eſt proprie ἀποστέλλειν, cum mandatis emittere, à quo uerbo dicti ſunt apoſtoli.

Nec eſt, In ciuitates Samaritanorum.) ſed in ciuitatem, εἰς πόλιν. quod efficacius eſt: ut intelligas in nullam ciuitatem illorum eundum. Quanquam non inconuenienter accipi poteſt de ciuitate quæ regionis nomen obtinet, tanquam metropolis. Rurſus:

Ad oues quæ perierũt.) πρὸς τὰ πρόβατα ἀπολωλότα, id eſt, Ad oues perditas: ut frequenter citat hunc locum Hieronymus. Vt ne dicam, quod ὅτι ἤγγικεν, primum omittenda fuerit coniunctio Græca: deinde appropinquabit, Græcis, non eſſe futuri temporis, ſed præteriti, uertendum, Adeſt, ſiue inſtat, ſiue in propinquo eſt. Qua de re iam admonuimus.

Nolite poſſidere.) μὴ κτήσασθε. Quod magis ſignificat parare, quàm poſſidere. Vt hæc tria ſimul referantur ad id quod ſequitur, In zonas. Siquidem ex hiſce tribus rebus ſolet cudi moneta: quæ primũ ærea fuit ac ferrea, nam utrunque ſignificat χαλκὸς, deinde argentea, poſtremo aurea. Vt contra acciderit pecuniæ, ac moribus hominum, qui ex aureis degenerarunt in pluſquam ferreos. χαλκὸν interpres uertit pecuniam, quaſi aurum & argentum non ſit pecunia, Certe Marci ſexto χαλκὸν uertit æs, quum illic tolerabilius uerſurus fuerit pecuniam, ut generali nomine complecteretur omnem monetam, hic poſt commemoratas omnes ſpecies dure ſubiecit genus cõplectens & alia, præter monetam. Porrò quod dixit εἰς τὰς ζώνας, id eſt, In cingulos, iuxta ueterũ morem locutus eſt: iuxta quem milites, ſi quid erat æris, id in zonis geſtabant. Vnde prouerbium illud apud Flaccum, Zonam perdidit. De eo cui nihil erat pecuniæ, quemadmodum in Chiliadibus noſtris copioſius explicatum eſt.

Zona pro crumena.

Nos uertimus, In crumenis, non quod eſſet elegantius, ſed quod apertius idem ſignificaret.

Neque duas tunicas.) δύο χιτῶνας. Latinius erat, neque binas tunicas. Nam Græci neſciunt hanc elegantiam, quæ tamen non erat negligenda Latino interpreti.

Interrogate.) ἐξετάσατε, id eſt, Exquirite. Et ἄξιος, dignus poſuit abſolute pro idoneus, quod nonnulli Latini perperam imitantur.

Donec exeatis.) ἕως ἂν ἐξέλθητε. Id pertinet ad illud quod proxime præceſſit εἰσέλθητε, & utrunque refertur ad ciuitatem. Nam præceptum eò ſpectat, ne crebro mutent hoſpitium, neue ambiant apud quem diuerſentur: Neque rurſus temere in quamuis irruant domum quæ paulo poſt ſit mutanda. Sic Ambroſius & Chryſoſtomus.

Dicentes pax huic domui.) Horum uerborũ nihil eſt in Græcis exemplaribus, nec adduntur ab Hieronymo. Tantum eſt ſalutate eam. Imò cum ait Hieron. Occulte ſalutationem Hebraici, ac Syri ſermonis expreſſit, indicat ſalutationem non fuiſſe explicatam, ſed ex hoc colligi, quod ſequitur, Veniet pax ueſtra ſuper eam. In uetuſtiſſimo quodã exemplari Latino aſſcriptũ reperi, ſed in margine: Primum dicite, pax huic domui. Vnde conijcio, quod ferè fit, hoc ex alijs Euangeliſtis huc additum fuiſſe. Quanquam ne quid diſſi-

mulem

mulem, additur apud Hilarium in canone, & apud Chryſoſtomum homilia triceſimatertia, ſed latine uerſa, quum in Græcis commentarijs non addatur. Rurſus apud Theophylactum non additur. Porrò ne quis exiſtimet nouum hoc ſalutationis genus primum à Chriſto fuiſſe repertum: qui ſic uſus eſt omnibus rebus uulgatiſſimis, ut eas longe aliò traheret, quemadmodum Græci ſolenni more dicunt χαῖρε, Latini ſalue, ſic Hebræi Syriꝗ שָׁלוֹם לָךְ Scholom lecho, id eſt, pax tibi. Eam ſalutationem nunc ſibi, ceu peculiarem uendicant epiſcopi, parum decoram ijs, qui non ſolum ipſi belligerantur, uerum etiam alios ad bella concitanr. Cæterum in,

Pax tibi, ſalutatio uulgaris apud Hebræ.

Domus illa.) Illa addidit interpres de ſuo, cum non ſit nec in Græcis codicibus, nec in antiquis Latinis.

Veniet pax ueſtra.) ἐλθέτω, id eſt, Veniat. Nec eſt reuertetur, ſed reuertatur, ἐπιστραφήτω. Suffragantibus & uetuſtiſſimis Latinorum codicibus. Ac paulo poſt,

De domo uel ciuitate.) Græci addunt ἐκείνης, id eſt, Illa.

Et ſimplices.) Non eſt ἁπλοῖ, ſed ἀκέραιοι, quod aliâs uertit ſynceri. Mire uero pinxit Chriſtus hac ſimilitudine ſimplicem prudentiam, ac prudentem ſimplicitatem, hominũ uere Chriſtianorum. Innoxium animal columba, & cui totum ſalutis præſidium in alarũ pernicitate ſitum eſt. Eſt enim hæc auis perniciſſimi uolatus. Et arte magis quàm uiribus ſuam incolumitatem tuetur ſerpens. Nam hactenus conſiſtit collatio.

Simplex bifariam dicitur Græcis.

Cauete autem ab hominibus.) ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων, id eſt, Ab illis hominibus, id indicante articulo. Neque enim monet omnes homines obſeruare, ſed malos, de quibus mox dixerat, ac paulo poſt loquitur:

In conſilijs.) εἰς συνέδρια, id eſt, In concilia, hoc eſt, conſeſſus ſenatorum, ac iudicum. Ac rurſus Synagogas, rectius uertiſſet conciliabula, ſiue conciones. Nec enim tantum loquitur de templis Iudæorum,

Ad præſides autem.) Græce eſt ἡγεμόνας. Quod omnino præſidem, ſeu præfectũ prouinciæ ſignificat aliquoties. Cæterum illud,

Nolite cogitare.) Græce eſt, μὴ μεριμνήσητε, id eſt, Ne ſitis anxij, ſiue ſolliciti. Non cogitationem dominus iubet abijcere, ſed ſollicitudinem. Et rurſum:

Odio omnibus,) μισούμενοι ὑπὸ πάντων, id eſt, Odio habiti ab omnibus, uariauit, ſed recte. Nec additur apud Græcos hominibus, ac ne in aureo quidem codice.

Non conſummabitis ciuitates.) οὐ τελέσητε. Quid eſt nõ conſummabitis? Num illi ædificabunt ciuitates? Cur autem hic ueritus eſt à uerbis aliquantum recedere, cum idem ſæpenumero faciat ſine cauſa? Nam ſenſus eſt, Filium hominis cito uenturum, & priuſquàm illi poſſint peragrare omnes ciuitates Iſraëliticas. Proinde nos periphraſi explicauimus, Nõ perambulaueritis omnes ciuitates &c. quo redderemus emphaſim græcæ uocis τελέσητε. Itáque ſcriptum eſt in aureo codice. Ac rurſum Donec, ἕως durius poſitum quàm in initio huius Euangelij. Ad hæc, ὑπὲρ τὸν διδάσκαλον, ὑπὲρ τὸν κύριον, Super magiſtrum, ſuper dominum. Cur non potius Supra præceptorem, ſupra dominum, ſiue ſuperior aut potior domino?

Conſummabitis obſcure uerſum.

Beelzebub.) Mirum cur Græci perpetuo mutent b in l in hac dictione, beelzebul, ſcribentes pro beelzebub, cum neutrum elementum apud illos finale ſit β & λ. Alioqui hæc uideri poterat cauſa: præſertim cum neq; uocum, neq; figurarum ulla ſit affinitas, ut aurium, aut ſcribarũ errore factum uideri poſſit. Diuus Hieron. indicat, idem eſſe Beel, & Baal, & ſonare Hebræis idolum, à Sidonijs ad Iudæos profectum, ſiue à Babylonijs. בַּעַל & zebub, זְבוּב muſcam, quaſi dicas idolum muſcæ, atque hoc nomine ſpurciſſimũ idolum fuiſſe Accaronitis, qui ſunt quidẽ in regione Iudææ, ſed impij. Ab hoc Hebræi principem dæmoniorum Beelzebub appellaſſe.

Beelzebub quid ſonet Hebræis.

Quod non reueletur.) ἀποκαλυφθήσεται, id eſt, Reuelabitur, atque ita legit Hilarius. Etiamſi nondum redditur Græcarũ uocum inter ſeſe affinitas κεκαλυμμένον & ἀποκαλυφθήσεται, id eſt, Tectum & retegetur. Ac rurſum γνωσθήσεται, id eſt, Scietur, non, ſciatur.

Prædicate.) κηρύξατε. Quod proprium eſt præconum, et publicitus apud populum ſua uoce promulgantiũ aliquid. Gehenna uero uocabulum negat Hieronymus in antiquis inueniri libris, ſed primum à Chriſto proditum. Locus eſt in ſorte tribus Beniamin, ſed ab impijs

Gehẽna quid & unde dicta

ab impijs poſſeſſus, in quo filios exuſtos igni deuouebant & immolabant dæmonio Moloch, quemadmodum ethnici nonnulli Saturno. Is uocabatur Tophet, ſitus in ualle filij Ennon, quemadmodum legis quarto Regum, capite uiceſimotertio. Vbi legis hunc in modum: Contaminauit quoqꝫ tophet quod eſt in conualle filij Ennon, ut nemo conſecraret filium ſuum aut filiam per ignem moloch. Item Paralip. 28. de Achas ita legimus: Qui adoleuit incenſum in ualle Ennon, & luſtrauit filios ſuos in igni iuxta ritum gentiũ quas interfecit dominus. Cæterum גיא Hebræis uallem ſignificat. Et dominus apud Hieremiã cap. ſeptimo, cõminatur ſe cõmutaturum nomen loco: ut non amplius dicatur uallis Tophet aut Baal, neqꝫ uallis Ennon, ſed πολυάνδριον, id eſt, tumulus multorum cadauerum. Vnde locus apud Iudæos execrabilis habebatur, quemadmodum apud Græcos κυνόσαργες, de quo dictum eſt à nobis in Chiliadibus. Apud euangeliſtas uſurpatur, pro loco, in quo cruciãtur impij. Apud Hieremiã aũt ita legis cap. 7. Aedificauerũt excelſa, ſiue aram Tophet, quæ eſt in ualle filij Ennon, ut incenderent filios ſuos, & filias ſuas igne &c. Ac mox: Et nõ dicetur amplius Tophet, & uallis filij Ennon, ſed uallis interfectionis, & ſepelientur in Tophet, eo quod non ſit locus &c. Rurſus cap. 19. Non uocabitur amplius locus iſte Tophet, & uallis filij Ennon, ſed uallis occiſionis. Pro Tophet ſeptuaginta uerterunt πολυάνδριον. Rurſum 32. Et ædificauerunt excelſa Baal, quæ ſunt in ualle filij Ennon ut initiarent filios ſuos & filias ſuas Moloch &c. Hæc ideo lector retuli, ut obiter indicem cuiuſdam calumniatoris rabioſam inſectationem, qui tamen plurimorũ iudicio doctiſſimus habetur, ſuoipſius planè deus eſt, niſi quod doctis etiam omne iudiciũ eripit liuor & odium. Scribit enim me hoc loco tot ferè mendacia aſſuiſſe quot ſunt uerba. Primũ mendacium facit, quod in locis quos cito, ex libro Reg. 4. cap. 23. & Hierem. 7. hæ duæ dictiones, ge & ennon, nõ legantur cõiunctim, ſed alter habeat gia hennon, id eſt, uallis Ennon, alter gia ben hennon, id eſt, uallis filiorũ Hennon. Quæſo quod hic mendacium eſt, quum ego de iunctis aut diſiunctis dictionibus non loquar, ſed indicem quibus in locis fiat mentio rei unde nomen hoc ſumptũ eſt quo ſignificamus inferos. Si illic nulla fit mentio Tophet, ubi initiabant atqꝫ etiã occidebant filios ſuos idolo Moloch, iure mihi obijciet mendacium. Nihil enim aliud profeſſus ſum. Audi nunc alterum mendacium non à me poſitum, ſed in me ſcriptũ, Aio Tophet eſſe in tribu Beniamin. Hoc inquit in locis quæ commemorat non habetur. Quid? An iſtuc promiſeram haberi in locis quæ cito? Hieronymus in locis indicat Tophet eſſe in ſuburbanis Hieruſalem, & Hieroſolyma erat in ſorte Beniamin, quemadmodum in iiſdem locis teſtatur Hieronymus. Iſtę profert nobis caput Ioſue 18. Ibi, inquit, inuenies utrũqꝫ. Quod utrunqꝫ? gehennon unica dictione. Quis hoc negabat? & in Beniamin ſorte locum eſſe, Hoc ego docui quanquam non citato loco, niſi quod autorem profiteor Hieronymũ. Atqui hoc ipſum iſte magno cõuicio obijcit, quod hoc autore nitor in Hebraicis. Me uero non pudet illum uirum alicubi ſequi autorem, cuius interpretationem amplexa eſt, & quem inter præcipuos doctores habet eccleſia. Obijcit & Hieronymo mendacium, quod dixerit gehennæ uerbum in ueteribus libris non inueniri, ſed primum à Chriſto proditum pro inferis, quum reperiatur in libro Abot, quaſi diuus Hieronymus illic ſomniarit de apocryphis Iudæorum libris, ac non potius de ueteris teſtamenti uoluminibus. Rurſus impingit mihi quod ſcripſerim illic liberos à parentibus immolari ſolere, quum Hieronymus tantum dixerit, initiari, imò Hieronymus hũc enarrans locum, dicit: filioſqꝫ ſuos incenderent uel initiarent. Idem enarrans locum apud Hieremiam, ita loquitur: Filios ſuos in igne idolis conſecrarint, ſiue holocauſtum obtulerint. Arrodit & illud, quod quum Hieronymus ſcripſerit Tophet locum fuiſſe delitiarũ, ego dixerim Iudæis fuiſſe nomen abominabile, quemadmodum apud Græcos eſt cynoſarges. Miræ uero delitiæ, idolo incendere filios. Atqui locus qui prius alliciebat amœnitate, poſtea factus eſt abominandus, uidelicet impletus hominum cadaueribus, quemadmodum docet ſcriptura ſacra. Et ideo manebat abominabile nomen Iudæis, quod illic deteſtabili ſuperſtitione perierint animæ plurimorũ, filiorũ etiam corpora. Impingit quod negem me uidere quid interſit inter racha & fatuũ, & hinc colligit homo dialecticus me Chriſto tribuere iniuſtitiã. Imo ſic loquor: Si uerum eſt, quod ſcribit Hieronymus racha ſonare cerebro uacuum, non uideo quid interſit inter racha & fatuum. Atrocius eſt care-

re cerebro quàm appellari fatuũ. Obijcit quod unum tantum locum citarim ex pſalmis, ubi racha ponitur pro uacuo, hinc ratiocinans me non legiſſe, niſi unum aut alterum pſalmum, quaſi quod ipſe fecit difficile fuerit uel ex lexico facere, ſi ad id quod inſtitueram pertinuiſſet. Obijcit, quod quum cæteri dubitent de racha, ego ſolus affirmem. Imò Hieronymus affirmat, & item Chryſoſtomus, ego ſolus dubito, negans me uidere diſcrimen, inter racha & fatuum, ſi uera eſt Hieronymi ſententia. Et Hieronymi ſententiam ipſe reijcit mecum faciens. Atque obiter admiſcet me detraxiſſe uirgini matri perpetuam integritatem, Chriſto ſuam diuinitatem, perfricta fronte mentiens: ad hæc Germanos docuiſſe ſedis Romanæ contemptũ. Et his alia multa ſimilia blaterat homo qui ſibi uidetur fato ſeruatus fulciendæ Eccleſiæ dei, uociferans impudentiſſimũ eſſe quenquam hoc ſeculo ſcribere libros quo uiuit tale ingenium. Quid autem poſt tot fumos, tot glorias, tot conuitia docet nos? recha legendum non racha, & rheca poſſe dici, qui tamen abundet diuinis dotibus: & unde hæc docet? Ex libris Iudæorum quos non agnoſcit eccleſia Chriſtianorũ. Deinde gehennon compoſitum legi in libro Iudicum, & gehennam pro inferis inueniri in libris Abot, ſimilia prolaturus myſteria, niſi uereretur, ne ſanctum canibus, & margaritas obijciat porcis. Nimirum huiuſmodi ſcriptores ſi nobis Eccleſia Romana miſerit, facient illam apud omnes gratioſam. Imò niſi tales aluiſſet euexiſſetque Romana ſedes, non ueniſſet in publicum orbis odium. Nos humilia tractamus, nimirũ pro natura argumenti quod ſuſcepimus, nulli obſtantes, quo minus adferat ſublimiora. Imò niſi hæc humilia præceſſiſſent, fortaſſis non eſſent qui iſta ſublimia diſcere, uel cuperent, uel poſſent.

Duo paſſeres.) δύο στρουθία, id eſt, Duo paſſerculi, & diminutio facit ad emphaſin. *Paſſerculi.*
Ac mox ruſum ἀσσαρίου, Aſſe diminutiuum eſt, quaſi dicas terunciolo. Quanquam Ro *Ἀσσάριον.*
manam uocem effinxit, ſiue interpres, ſiue Euangeliſta. As enim ſiue aſſis, qui & libella dicitur, nummulus erat, cuius uilitas etiam prouerbijs teſtata eſt, Catullus, Omnes unius æſtimemus aſſis. Illud mirum, Hilarium ſubinde repetiſſe unum pro unus, quod στρουθίον apud Græcos neutri generis ſit, niſi forte malumus hoc imputare librarijs. Cyprianus citat, neuter, quod duorum eſſet facta mentio. Mirum autem quid ſecutus Chryſoſtomus legat, & unus ex illis non cadet in laqueum ſine patre ueſtro. Et ad eundem ſanè modum *Cadet in laqueū pro ca*
legit Origenes homilia in Lucam trigeſimaſecunda. Nam ut Origenis non ſit hoc opus, *det in terrā.*
tamen hominis eſt eruditi. Theophylactus nobiſcum legit, Super terram.

Veſtri autem.) Veſtri hoc loco primitiuũ pronomen eſt potius quàm deriuatiuum, quaſi dicat, de uobis. Nam Græci carent hac diſtinctione. Significat autem uiliſſimã hominis partem. Interpres, aut certe ſcriba omiſit Græcam coniunctionem, καὶ, &: Et capil *Et pro etiam.*
li, ſeu magis pili, quæ tamen ad emphaſin facit, cum ſentiat, adeo nos nõ eſſe neglectui patri cœleſti, ut is capillos etiam noſtros habeat numeratos. Pauloque poſt,

Meliores eſtis.) διαφέρετε, id eſt, Præſtatis, quod alibi uertit, pluris eſtis. Nec eſt,

Confitebitur me.) ſed in me ἐν ἐμοί. Hoc eſt in nomine meo. Item cõfitebor in eo ἐν αὐτῷ. Sic legit & Chryſoſtomus. Quanquam hunc ſermonẽ ſuſpicor eſſe idiomatis Hebraici.

Separare hominem aduerſus &c.) διχάσαι, quod ſignificat in duo diducere quæ prius *Διχάσαι.*
erant coniuncta, quod ſubnotaſſe uidetur & Chryſoſtomus hunc ediſſerens locum. Unde Græci διχοστατεῖν, uocant per ſeditionem inter ſe cõtendere, & ſeditionem διχοστασίαν, quoties Scinditur incertum ſtudia in cõtraria uulgus. Locus autem eſt apud Michæam cap. ſeptimo, iuxta ueritatem Hebraicam: Ab ea quæ dormit in ſinu tuo, cuſtodi clauſtra oris tui, quia filius contumeliam facit patri, & filia conſurgit aduerſus matrem ſuam, nurus aduerſus ſocrum ſuam, inimici hominis domeſtici eius. Græca uox eſt anceps νύμφη quæ ſi referatur ad maritum, ſponſam ſonat, ſi ad parentes ſponſi, nurum.

Qui inuenit.) ὁ εὑρὼν, id eſt, Qui inuenerit. Eſt enim præteriti temporis, ut & illud ὁ ἀπολέσας, qui perdiderit, ſic paulo poſt:

In nomine prophetæ.) Scio quoſdam has particulas, in nomine iuſti, & in nomine prophetæ referre ad Chriſtum, qui uere iuſtus ſit & propheta. Quanquam mihi uidetur hic eſſe ſenſus, Qui recipit iuſtum, non quia cognatus ſit, aut affinis, aut diues, aut potens, ſed quia iuſtus, erit & ipſe iuſtus accepturus mercedem ſuæ iuſtitiæ. Et in nomine reliquimus, quod aliquoties nec ſub nomine, nec per nomen, nec nomine omiſſa

præpo

præpoſitione ſatis explicat idioma ſermonis Hebraici. Ac mihi ſanè nimiũ moroſi uidentur, qui nuſquã concedunt euangelicis litteris ſua peculiaria uocabula, quũ in rhetoricis ferant ſtatũ & conſtitutionẽ uoces longe aliud ſignificãtes latinis auribus, & ſinẽ pro definitione, & ſuperlationem, uocem Latinis inauditã, pro eo quod Græci uocant hyperbolen.

Mercedem prophetæ accipiet.) Neq; prophetæ, neq; iuſti apud Græcos additur articulus τοῦ, unde non poteſt accipi de certo propheta ſeu iuſto, ſed de quocunq;, non de eo qui recipitur, ut ſenſus ſit, ipſum quoq; qui prophetam receperit, fieri prophetam, qui iuſtum receperit fieri iuſtum.

Ex minimis his.) τῶν μικρῶν τούτων, id eſt, E puſillis his, ſiue è paruis, ne fruſtra ſibi placeant quidam qui ſe minimos uocant, cum alij minorum occuparint cognomen. Quanquã minimis legit & interpretatur Hilarius. Ex Hieronymi, Chryſoſtomiq; interpretatione, non ſatis liquet quid legerint. Et huius ipſius euangeliſtæ capite uiceſimo quinto, ἐλαχίστων legitur, Quamdiu feciſtis uni ex minimis iſtis &c. At mox:

Frigidam popoſcit. Calicem aquæ frigidæ.) Græce eſt ποτήριον ψυχροῦ, id eſt, Poculum frigidæ, ut ſubaudiendum ſit ὕδατος. Sic enim loquuntur & Latini, frigida lauat: Et, frigidam popoſcit. Porrò μόνον, id eſt, tantũ, quod proxime ſequitur, referri poteſt, uel ad ſuperiora: ut ſit ſenſus, ſufficere ſi quis uel frigidam duntaxat aquam exhibeat, uel ad ſequentia: ut intelligas ſatis eſſe quiduis, modo id fiat tanquam diſcipulo Chriſti.

EX CAPITE VNDECIMO.

Cōſummauit præcipiens. Cum conſummaſſet præcipiens.) Græcanicam figuram male reddidit interpres. Eſt enim iuxta ſermonis proprietatem participium poſitum uice uerbi infiniti, ἐτέλεσε διατάσσων, pro διατάσσειν. Quemadmodum μέμνημαι ἐλθών, id eſt, Memini ueniens, pro memini ueniſſe. Proinde nos uertimus, Cũ finem feciſſet Ieſus mandandi, ſiue præcipiendi.

In uinculis.) ἐν δεσμωτηρίῳ, id eſt, In carcere. Nomen eſt à uinculis dictũ. Nam eſt aliud φυλακὴ à cuſtodia dictum. Et mox τὰ ἔργα, cur nõ potius facta quàm opera? Nam opus eſt quod extat, ueluti domus. Quanquã in his minutulis ſæpe conniuemus. Vt ne dicam quod in πέμψας, Mittens uenit, pro miſſis duobus, non obſeruata temporis ratione.

Tu es qui uenturus es.) σὺ εἶ ὁ ἐρχόμενος, id eſt, Tu es ille ueniens ſiue uenturus. Eſt enim græca uox ad utrumlibet tempus anceps. Illud maioris eſt momenti, quod ἀκούετε καὶ βλέπετε, id eſt, Auditis & uidetis uertit, Quæ audiſtis & uidiſtis. Eſt enim plenior ſenſus ut de omnibus, quæ faciebat Ieſus, intelligatur.

Et cæci uidẽt.) ἀναβλέπουσι. Græcis expreſſius eſt, quaſi dicas reuidẽt, ſeu recipiũt uiſũ.

Pauperes euangelizantur.) εὐαγγελίζονται. Planè Græcorũ more locutus eſt interpres, qui cum dicant bene facio te, & benedico te: proinde & paſſiuis horum ἀναλόγως utūtur,

Euãgelizo te Græce duntaxat. bene patitur abs te, benedicitur abs te. Nam utroq; modo loquuntur, εὐαγγελίζω σοι & εὐαγγελίζω σε, ut indicat Theodulus de dictionibus rhetoricis. Proinde nos uertimus, Pauperes lætum accipiunt Euangelij nunciũ. Alluſit enim ad uerba prophetæ: Euangelizare pauperibus miſit me. Illa leuicula ſunt, quod σαλευόμενον uertit, Agitatã, pro eo quod eſt, quæ agitatur ſiue mouetur, ſed huc & huc undarũ more. Vnde Hilarius, ut temporis etiam rationem obſeruet, uertit, Arundinem uento moueri. Et quod οἱ τὰ μαλακὰ φοροῦντες, uertit, Qui mollibus ueſtiuntur, pro mollia geſtantes, ut ſubaudias, ueſtimenta.

Etiam dico uobis.) ναί, id eſt, Certe. Aduerbiũ confirmantis, quod paulo ſuperius uertit utiq;. Cæteris enim abnegatis, poſtremum hoc confirmat.

Et pluſquã prophetam.) Bene uertit, ſi περισσότερον legas genere neutro, ſin maſculino, ſonat præſtantiorem propheta. Nec hic liceret articulũ apponi, τοῦ προφήτου: quod ad nullum certum prophetam poſſit accommodari, cum illum omnibus anteponat.

Nati mulierũ qui, cōtra opinionem Hieronymi. Inter natos mulierũ.) ἐν γεννητοῖς γυναικῶν. Abſolute dixit, ut ad omnia pertineat, quæ poſſint è mulieribus naſci. Opinor enim γεννητοῖς neutro genere poſitum eſſe. Non quod alios ſentiat quàm homines, ſed quod ſchema ſermonis habeat epitaſin. Vehementius enim eſt, nullum animal hoc ſceleratius, quàm nullus homo ſceleratior. Iam tametſi pie ratiocinatur Hieronymus, Chriſtum non teneri hac formula, quod ex uirgine ſit natus, tamen ad reuincendũ contentioſum non ſatis haberet ponderis: cum alibi Chriſtus ipſe ma

tri lo

tri loquẽs dicat, γύναι, id eſt, mulier. Præterea qua fronte Paulus Galatis ſcribit, factum ex muliere, ſi Chriſtus ex muliere natus non eſt? Verum eſt mulierem apud Latinos aliquando ſignificare corruptam, & tamen hoc non obſtitit interpreti, quo minus uirginem Mariam mulieris nomine compellarit. Deinde quorſum opus erat mox excipere ſeipſum, ſi nõ tenebatẽ hac formula? Ait eñ de ſe, ſed qui minor eſt in regno cœlorũ, maior eſt illo. Auguſtinus argutatur de diſtinctione, quod hæc particula, in regno cœlorũ, poſſit utrolibet referri. Qui minor eſt, uidelicet tẽpore, is in regno cœlorũ maior eſt. Aut qui minor eſt in regno cœlorum, is illo maior eſt. Hæc uidebuntur puerilia, ſed ad præſens inſtitutum pertinent.

Non ſurrexit maior.) Annotauit hoc Hieronymus Ioannẽ nõ præferri prophetis ac patriarchis omnibus, ſed æquari, Non enim ſi Petrus non eſt maior Ioanne, ſtatim Ioannes erit maior Petro.

Vim patitur.) βιάζεται, id eſt, Vi inuaditur, ſiue occupatur, uel ob turbam irruentium, ac ui conantiũ irrumpere, adeo iam urgebat tẽpus Euangelij. Etiãſi me nõ fugit Hieronymum, Auguſtinum, cumq́ his pleroſq́, ſecus hunc locum interpretari. Verum liceat & à probatiſſimis autoribus alicubi diſſentire: quãdoquidem illi non ſolum fuerunt homines, uerũ permiſere ſibi in tropologia nonnunq́ abuti ſcripturæ teſtimonijs. Primũ illud liquet opinor, hoc loco regnum cœlorum dici, nouam Euangelij doctrinã, ad quam iam ultro cõfluebat turba, ceu pertæſa Moſen. Nec enim in hoc uim patitur doctrina Chriſti, neq́ ui rapitur, ſi nos uim admouemus affectibus noſtris, ſed magis uim facit. Ad hæc quid hic ſenſerit ipſe mox explicat: Omnes enim prophetæ & lex uſq́ ad Ioannem, uidelicet cauſam reddens, cur ita cupiant irrumpere, cum Moſaicæ legis tempus iam præteriſſet. Ita connectit ſermonis conſequentiã & Chryſoſtomus homilia trigeſimaoctaua, Huic ſuccinit Theophylactus. Nec Hilarius ab hac noſtra ſententia ad modum diſcrepat, interpretans cœlorũ regnum Iudæis ueluti debitum ex pacto, uiolentia fidei occupandũ à gentibus. Eius uerba ſi quis requiret, ſubſcribam. Vt rerum, inquit, natura exigit, uim potẽtior affert minorq́ erit cui uis affertur. Quid eſt ergo, quod diripiens eſt, quodq́ uim patitur, cõtuendum eſt. Infidelitatem diſcipulorum Ioannis dominus animaduerterat: turbæ etiam opinionem de eius nuncio intellexerat, in cuius ſcandalo ingens fidei periculum ſentiebat, ire potius apoſtolos ad oues perditas Iſraël iuſſerat. Ipſos inſtitui oportebat in regno, & in Abrahæ, ac Iſaac & Iacob familia retineri. Sed omnis hæc prædicatio profectum publicanis & peccatoribus afferebat. Ex his enim iam credentes, ex his iam apoſtoli, ex his iam regnum cœlorũ. Cæterum Ioanni à plebe non creditur, autoritatem Chriſti opera nõ merẽtur. Crux futura erat ſcandalo, iam prophetia ceſſat, iam lex expletur, iã prædicatio omnis includitur, iã Heliæ ſpiritus in Ioãnis uoce præmittitẽ. Alijs Chriſtus prædicatur, & ab alijs agnoſcitur. Alijs naſcitur, & ab alijs diligitur. Sua cum reſpuunt, aliena ſuſcipiunt. Proprij inſectantur, complectuntur inimici. Hæreditatem adoptio expetit, familia reijcit. Teſtamentum filij repudiant, ſerui recognoſcunt. Itaq́ uim regnũ cœlorũ patitur, inferẽtes diripiunt illud. Quia gloria Iſraël patribus debita, à prophetis nũciata, à Chriſto oblata, fide gentiũ occupatur & rapitur. Hactenus Hilarij uerba retulimus. Hoc ſermone dominus excludit murmur Iudæorum, qui indignabantur, quod ad ipſis promiſſam Euangelij gratiam, reciperet quoſcunq́, Imò, inquit, non illos recipio, ſed ipſi uobis contantibus irrumpunt.

Regnum cœlorũ uim patitur, ſecus interpretatũ q̃ plerique accipiunt

Hilarius unut nobiſcũ faciẽs

Rapiunt illud.) Aptius eſt quod legitur cum in alijs uetuſtis tum in aureo codice: Et uiolenti diripiunt illud. Sumpta metaphora ab arce quæ irrumpẽtibus hoſtibus diripitur.

Ipſe eſt Helias.) Locus eſt in calce Michææ prophetæ, Ecce ego mittam Heliam prophetam, antequàm ueniat dies domini magnus & horribilis.

Helias apud Micheam.

Helias qui uenturus eſt.) Mollius erat, qui uenturus erat. Nam quo pacto uenturus eſt, qui iam prædicationem ſuam peregerat? Notum eſt autem participia præſentis temporis, etiam ad præteriti imperfecti ſignificationem pertinere.

Simile æſtimabo.) ὁμοιώσω, id eſt, Aſſimilabo, ſiue quod Latinius eſt, ſimilem eſſe dicã. Hieronymus annotauit hic Græce eſſe, ἐν ἀγοραῖς, id eſt, In mercatibus ſiue foris. Nam Latinis forum eſt etiam in quo aguntur cauſæ. Cæterum ἀγορὰ Græcis proprie forum eſt rerum uenaliũ. Vnde uerbum ἀγοράζομαι, id eſt, emo. Nec eſt, Clamãtes, ſed προσφωνοῦντες, id eſt, acclamantes, ſiue alloquentes. Rurſum, non eſt, Coæqualibus, ſed ἑταίροις, id eſt, ſo-

Forũ duplex.

Prouerbium euangelicum.

dalibus. Hilarius habet, & clamantibus inuicem, ex quo conijcio illum legiſſe ἑτέροις pro ἑταίροις. Nec eſt ſimpliciter cecinimus, ſed ηὐλήσαμεν. id eſt, cecinimus tibijs. Ita ſanè citat diuus Auguſtinus libro quæſtionum Euangelicarum ſecundo, capite undecimo, Cantauimus tibijs & non ſaltaſtis. Itaq; uocem hanc eandem uertit Lucæ cap. ſeptimo. Quis autem unquam dixit lamentauimus? ἐθρηνήσαμεν, id eſt, lamentati ſumus, ſiue luximus, aut, ut ſenſum magis exprimam, lugubria cecinimus. Siquidem ueteres uarijs harmoniarum modis, quos appellant Phrygium, Dorium, Lydium, uarios mouebant affectus. tibijs ad alacritatem incitabant. Et legimus ἀδμήτου μέλος, pro lugubri cancione. Senſus igitur eſt, diuerſis rationibus tentauimus uos excitare, nec ullo pacto potuiſtis commoueri. Porò planxiſtis, Græcis eſt ἐκόψασθε, quod inde dictum eſt, quod olim in luctu ſeipſos cæderēt manibus, qui proprie planctus dicitur. Apparet autem uulgarem fuiſſe cantiunculam, quã pueri inter ſe canerent. Quẽadmodum & Pittacus cõſultorẽ ſuũ ad pueros trocho luſitãtes mittit, ut audiat τὴν κατ' σαυτὸν ἔλα. Sicut copioſius dictũ eſt in Chiliadibus noſtris.

Dæmonium habet.) In nonnullis ſcriptum erat, ὅτι πνεῦμά ἐστιν, id eſt, Spiritus eſt. Sed diſſentiẽtibus cæteris omnibus. Erat autem & hoc unum è criminibus Socratis, quod Genium haberet peculiarem, qui uocabatur Socratis dæmonium.

Filius hoīs, id eſt, Adæ.

Venit filius hominis.) τοῦ ἀνθρώπου, ut ad Mariam referri non poſſit, cũ articulus ſit generis maſculini, ne qs hic fruſtra philoſophet̃ in filio hominis, quod alicubi facit Auguſtinus.

Homo uorax) Græcis eſt φάγος, qđ magis ſonat edacẽ ſiue comedonẽ. Dei̇de qđ ſequit̃.

Vini potator.) Apud Græcos iucundius eſt ob dictionem compoſitam οἰνοπότης quaſi dicas uinibibus, cui pugnat ὑδροπότης, aquæbibus. Auguſtinus libro aduerſus Fauſtum xvi. cap. xxxi. pro οἰνοπότης refert uinaria, uoce ni fallor deprauata ex uinauria, ab hauriendo uino. Atq; hinc uerba compoſita, οἰνοποτεῖν, ὑδροποτεῖν. Horatius: Quæ ſcribuntur aquæ potoribus. Ac rurſum. Plurimæ uirtutes δυνάμεις eſt, uox diuinam potentiam ſignificans, de quo iam admonuimus. Nec eſt, Corazam apud Græcos, ſed χωραζίν, id eſt, Chorazin. Sunt autem caſtella Galilææ Bethſaida & Chorazin. Item ἀνεκτότερον, Remiſſius, quod ante uerterat Tolerabilius.

Nunquid uſq; in cœlum.) Interpres legiſſe uidetur ἦ pro ἡ, hoc eſt coniunctionẽ pro articulo, & diuus Hieronymus admonet hunc locum bifariam haberi in exemplaribus. In his quæ nos uidimus ſic eſt ſcriptum, ἡ ἕως τοῦ οὐρανοῦ ὑψωθεῖσα. ἕως τοῦ ᾅδου καταβιβασθήσῃ, id eſt, Quæ ad cœlum uſque exaltata es, ſiue elata, uſq; ad inferos deduceris. Et ſic adducit Chryſoſtomus homilia in Ioannem uiceſima ſecunda, ac rurſus in Matthæum triceſimaoctaua, & huic concordat Theophylactus.

Quia pœnitentiam egerunt:) Quod hic eſt ſemel atq; iterum μετενόησαν, non poterat æque commode reddi per reſipuiſſent: itaq; periphraſi rem expreſſimus.

Forte pro utique nõ recte.

Forte manſiſſent.), ἔμειναν ἄν. Quorſum opus erat hic Forte, niſi quod interpres omnino abuſus uidetur paſſim, Forte, uice coniunctionis expletiuæ. Paulo ſuperius eandẽ prætermiſit: In cilicio & cinere pœnitentiam egiſſent, Et quam nunc dubitantis eſſe uult, alibi facit confirmantis, ut in epiſtola ad Hebræos, Si illud prius culpa uacaſſet, non utiq; ſecundi locus quæreretur. Valla pluribus locis in medium adductis, arguit interpretis inconſtãtiam. Obſecro quid ſibi uult hæc tam auida uarietatis affectatio, uel cum ipſius incõmodo ſenſus. Nam hic confirmationem res ipſa deſiderabat potius, q̃ addubitationem. Quin & illud excutiendum, quomodo Ieſus ſcribatur reſpondiſſe, cum nulllus quicq; interrogarit: niſi forte ideo reſponſum dicit̃, quod ſuperiori ſermoni ſubijciat̃. Ac Paulo poſt,

Stulti cognomen in literis diuinis

Quia abſcondiſti.) Rectius erat, quod abſconderis. Et confiteor dixit, iuxta ſermonis Hebræi ꝓprietatẽ, pro laudo, ſeu gratias ago. unde & nos ita uertimus, quo ſenſus eſſet dilucidior. Cõfitetur enim & agnoſcit beneficiũ, qui gratias agit. Ac mox Paruulis, eſt νηπίοις, quod & ſtultum ſignificat & infantem, hoc eſt, qui ætatis uitio nondũ ſapiat. Non enim dixit μωροῖς, quod annotauit & Chryſoſtomus. At hic magis quadrabat ſtultis, ut opponatur ſapientibus. Nec eſt quod quenquam offendat ſtulti cognomen, cum palàm dicat Paulus: Quæ μωρὰ id eſt, ſtulta ſunt mundi elegit deus. Nec enim hic ſapientes uocat, qui uere ſapiũt, ſed qui mũdo uident̃ ſapere. Sic ſtultos uocat, nõ qui uere ſtulti ſint, ſed qui mundo ſtulti ſint. Et tamen nos hac in re quorundam ſenſum noſtro iudicio prætulimus.

Sapientibus

Sapientibus & prudentibus.) σοφῶν, qui Græcis interdum eruditi uocantur, & συνετῶν, quod magit ſonat intelligentes. Non enim eſt φρόνιμοι: his duabus uocibus opponit unam, νηπίοις, quaſi dicas ſimplices infantes; qui propter ætatem, nec eruditione polleant, nec uſu rerum ſapiant.

Ita pater.) ναὶ ὁ πατήρ. Quod aliâs uertit etiam, aliâs utique, nunc uertit Ita. Præterea pater nominandi caſus eſt, non uocandi: quo tamen, haud ſcio quam ob rem, in diuinis literis abutuntur, ut deus meus, ὁ θεός μου. Porrò; Sic fuit; recte omiſit coniunctionẽ ὅτι. Etiam ſi quidam habent, Quoniam ſic fuit.

Et placitum fuit.) ἐγένετο εὐδοκία; id eſt, Fuit bona uoluntas, ſiue beneplacitum.

Et ante te.) ἔμπροσθέν σου, id eſt, Coram te, ſiue in oculis tuis. Hoc peculiari uerbo ſacræ literæ ſignificant fauorem ac beneuolentiam numinis, non tributam noſtris meritis, ſed ab ipſius gratuita bonitate profectam. Rurſus illud, Reficiam uos eſt, ἀναπαύσω, id eſt, refocillabo ſiue recreabo. Nec enim, ad cibum eſt referendum, ſed ad remedium laſſitudinis: cum ab hoc uerbo deductum ſit nomen, quod mox uertit requiem ἀνάπαυσιν, quod in pſalmis uertit refectionem, Super aquas refectionis ἀναπαύσεως. Cæterum,

Iugum meum ſuaue.) χρηστὸν magis ſonat facile, commodum, aut humanum, ſiue blandum quàm ſuaue, quod aliâs uertit bonum, ſiue bonitas, ut ſuo demonſtrabimus loco. Nã iugum appellat imperium, quod mite, blandum, ac minime aſperum, minimeq; ſeuerũ uult intelligi. Mirum quid ſecutus Auguſtinus, locum hunc ſic adduxit libro quæſtionum ad Simplicianum primo: Iugum enim meum leue eſt, & ſarcina mea ſuauis eſt: niſi forte id librariorum incuria fuit inuerſum. Ambroſius explanans pſalmum, Beati immaculati, uocis huius proprietatem annotauit, uertens χρηστὸν ſuaue. Sed in pſalmo pro eo quod nos legimus bonitatem, ille iucunditatem legit. Cyprianus libro aduerſus Iudæos ij cap. xiij. legit iugum meum bonum eſt. Mouet hoc loco diuus Hieronymus quæſtionem, quomodo iugũ Euangelicæ legis leuius ac mollius dicatur lege Moſaica, cum hæc factum dũtaxat puniat, noſtra uoluntatem quoq;, neq; ſoluit quod propoſuit. Certe Moſaicam legem ſuperſtitioſo, ac rebelli populo pro tempore impoſitam, Petrus in actis apoſtolorum aperte uocat onus durum, & graue, quod nec ipſi, nec maiores ipſorum portare ualuerint. Neq; dubitari poteſt, quin uerum ſit quod ueritas ipſa pronunciauit. Vere blãdum eſt iugum Chriſti, & leuis ſarcina, ſi præter id quod ille nobis impoſuit, nihil imponeretur ab humanis conſtitutiunculis. Præter mutuam charitatem nihil ille præcipit: neq; quicq; tam amarum eſt, quod non condiat, condulcetq; charitas. Facile toleratur, quicquid eſt ſecundũ naturam. Nihil autem magis congruit cum hominis natura, quàm Chriſti philoſophia, quæ penè nihil aliud agit, quàm ut naturam collapſam ſuæ reſtituat innocentiæ, ſynceritatiq;. Sed quẽadmodũ apud Iudæos legem per ſe moleſtam aggrauabant hominũ conſtitutiones, ita cauendum eſt etiam atq; etiam, ne Chriſti legem per ſe blandam ac leuem, grauem & aſperam reddãt humanarum conſtitutionum, ac dogmatum acceſſiones. Quæ ſic primum obrepunt, ut uel tanq; puſilla negligantur, uel pietatis ſpecie commendata libenter amplectantur etiam, homines probi magis quàm prouidi. Semel recepta paulatim gliſcunt, augeſcuntq;, donec in immenſum aucta, iam nolentes premant, & obruant: ſeu conſuetudinis, cuius uiolenta tyrannis eſt, præſidio, ſeu principum autoritate, quod temere receptum eſt in ſuum emolumentum abutentium, mordicusq; retinẽtium. Quàm pura, quàm ſimplex fides à Chriſto nobis tradita, quàm huic ſimile ſymbolũ, ſiue ab apoſtolis ipſis, ſiue à uiris apoſtolicis proditũ: huic deinde multum adiunxit eccleſia, diſſidijs hæreticorum diſſecta, uexataq;: quorũ & ſi quædam ſunt, quæ citra fidei diſpendium poterant omitti, tamen pleraq; uidebantur etiamnum ad rem pertinere. Tot iam erant ſymbola, quot homines, nihilo melius bonæ ſidei ſignum, quàm cum in contractibus res multis, ac uerboſis ſyngraphis agitur, quæ cum ad excludendas captiones adhibeantur, quo circumſpectius ſcriptæ ſunt, hoc plus captionum ſolent ferè gignere. Poſtremo res eò paulatim deducta eſt, ut ſcholaſticorum aliquot placita, quos articulos uocant, ut homunculorum quorundam noua quædam ad faſtũ cõminiſcentium, uel opiniones, uel ſomnia, propemodum æquentur articulis fidei apoſtolicæ. Atq; in his nec ſcholæ diuerſæ, nec eiuſdem ſcholæ myſtæ inter ſe conſentiunt: neq; apud ipſos perpetua ſunt, ſed pro tempore mutantur. Et tamen ita primum irrepſerunt, ut

Iugum ſuaue.

Chriſti iugum per ſe leue, quomodo agrauatũ à nobis.

Obrepunt onera.

Fides quomõ aggrauata.

in ſcholis tantum haberētur probabiles opiniones. Mox ſcholæ parietes egreſſæ in libros, & in publicas adeo conciones eruperunt. Ac ſæpenumero fit, ut quod ſemel utcunq; prodidit definiendi temeritas, confirmet & augeat tuendi pertinacia. Sunt autem pleraq; huius generis, ut impiũ ſit homini de his definire. Qualia ferè ſunt, quæ de ratione eſſentiæ diuinæ, deq; diſtinctione perſonarum, philoſophamur. Ea ſi tantum in hoc adhibeantur, ut animos noſtros abducant ab his ſordidis cogitationibus ad ſublimiora, non eſt improbandum ſtudium. Sin, ut hæc quæ longe ſuperant humani ingenij captum, cũ ſupercilio pronunciemus: & earum rerum ſcientia, quas nec angeli ſatis intelligũt nos iactemus apud populum, mihi nec pium uidetur, nec utile. His proxima ſunt, quæ de ratione myſteriorum, uelut è cœlo petita pronunciamus Cum magis ad pietatem faciat ex his excerpere, quæ ad uitæ ſanctimoniam conducant. Verum hæc pronunciandi temeritas à ueteribus orta nunc longius progreſſa eſt, quàm ut ferri poſſit. Sunt qui nectant nobis frigidum ſyllogiſmum, & ex loco parum intellecto, aut ex hominis conſtitutiuncula pariunt articulum fidei. Atq; ex his Chriſtiani aut non Chriſtiani cenſemur, quæ ne tantulum quidem ad Chri-

Doctrina aggrauata. ſtianam attinent pietatem. Iam ꝙ popularis, ꝙ expedita eſt doctrina Chriſti, apoſtolica, & patrum apoſtolicorum, quàm nunc impedita, ſpinoſa, ne dicam tenebricoſa facta, partim admixtu legum, ac diſciplinarum humanarum, partim ſomnijs, & inuentiunculis ambitioſorum hominum, poſteaq; ſacræ theologiæ profeſſio ſcenica quædã ac theatrica res eſſe cœpit. Tota hominis ætas non ſufficit quæſtiunculis, & inutilium argutiarum labyrinthis. Inter hæc quando Chriſtianæ uitæ ſtudium, ſi iam octogenarij tantum dubitare didicimus?

Constitutionũ onus. Nam de humanarum conſtitutionum onere, quid attinet dicere, cum iam olim diuus Auguſtinus in epiſtola ad Ianuarium, ſtomachetur ac deploret eccleſiam Chriſti ſic premi, ut tolerabilior propè fuerit Iudæorum ꝙ Chriſtianorum conditio? Et tamen ille ob friuola quædam nudipedalia neſcio quæ deſtomachatur. Quid ſi uideret liberum illum Chriſti populum, tot legibus, tot ceremonijs, tot laqueis irretitum? neq; ſimplici hominum tyrannide oppreſſum? principum prophanorum, epiſcoporum, cardinalium, pontificũ? multoq; maxime, horum ſatellitum, qui religionis imagine perſonati, uentris agunt negocium? Ipſis ſacramentis ad hominum ſalutem inſtitutis, ad quæſtum noſtrum, ad faſtum, ad tyrãnidem, ad opprimendum plebeculam abutimur quidam. Iudæis nullum ueſtis genus erat

Veſtitus interdictum, præter id quod eſſet è lino, lanaq; contextum. Nunc quot de cultu conſtitutiones, quanta ueſtium, colorumq; ſuperſtitio? Quàm ex huiuſmodi nugis, quæ per ſe nec honeſtatem habent, nec turpitudinem, ſed pro temporum ratione, pro mortalium opinione mutantur, cenſentur Chriſtiani, de quibus nihil unq; meminit Chriſtus? Pauca erant Iu-

Ieiunia. Ciborũ diſcrimina dæorum ieiunia, & tamen nemo capitale eſſe dixit, ſi quis illis ipſis ſtatis diebus non ieiunaſſet. Nos quot grauamur inedijs? ad quas non inuitamur, ſed cogimur ſub pœna, ut aiunt, æternæ damnationis. Iudæis certa piſcium & animantium genera ſunt interdicta, ſed ad eſum non admodũ expetenda. Nos bonã anni partẽ piſciũ eſu contabeſcimus, inedia diſrũpimur. Nec ætati ſubuenitur, nec morbo, niſi legis relaxatio nummis redimatur. Quin & feſtorum apud Hebræos mediocris erat numerus. Ætas Hieronymi præter diem domini cum paucíſſima nouerat feſta. Nunc feriarum, neq; finis, neq; modus, quæ cum primitus

Feſta. ad pietatis uacationem paucæ ſint inſtitutæ, nunc ad ſcelerum excluſionem tolli debebant: niſi ſacerdotum auaricia ſuis rebus cõſuleret potius, quàm ueræ religioni. Quid loquar de

Vota. perplexis & inextricabilibus uotorũ uinculis, quorũ alia redimi poſſunt, ſed immenſa pecunia, alia nullo modo poſſunt. Atq; hæc in dies magis ac magis urgemus, ne quæſtus nobis

Matrimoniũ. pereat. Iam matrimonij conditio quanto commodior Iudæis, quam nobis? Quot laqueis,

Confeſſio. quot tricis coniugium inuoluimus? ne ſcholaſticum dogma nobis pereat. Pœnitentiæ & confeſſionis ſacramentum quibus modis arctauimus, quot hominum decretis impeditũ reddidimus? ut ne quid dicam interim de onere precum, quæ quotidianis etiam acceſſi-

Conſtitutiones humanæ. onibus aggrauantur. Ad hæc quaſi parum ſit legum, & conſtitutionum decretalium, indies nouarum conſtitutionum examina prorumpunt. Imò uelut hoc quoq; parum ſit, grauari nos uolunt iure neſcio quo conſuetudinis, quæ primum à duobus deliris profecta paulatim inualuerit. Excommunicationis fulmen ubiq; promptum & intentatum, irregularitates, anathematizationes occurſant undiq;. Pontificis Romani ſacroſancta autoritate, quæ

non

non,niſi ſubleuandis eccleſiæ rebus ualere debet,ſic abutuntur quidam in abſolutionibus, in diſpẽſationibus,in cõdonationibus,in executionibus,ut permulta ſint,quæ uere pij ſine gemitu ſpectare non poſſint. Sacerdotiorum adeo perplexa res eſt,ut Ariſtotelicam philoſophiam omnem perdiſcas citius,quàm praxin ſacerdotiorum. In templis uix uacat Euangelium interpretari. Concionis bona pars ad commiſſariorum arbitrium conſumenda eſt. Nonnunquam & ſacroſancta Chriſti doctrina,aut ſupprimenda,aut ad illorum rem detorquẽda. Ad hæc qui modeſte pij ſunt,taciti ſecum ingemiſcunt. Qui populi malis alũtur,& quorum intereſt Chriſti gregem, quẽ ille ſuo ſanguine liberum reddidit,quàm maxime ſeruum eſſe,& obnoxium, adeo non reclamant,ut modis omnibus exaggerent. Accedunt ijs, qui uel ambiunt præmium aliquod obſequij,uel timẽt pœnam libertatis. Ita dum nemo ſuccurrit,res paulatim eò prolabitur, ut penè nihil iam pudeat. Et charitas quidem iuxta Paulũ omnia ſuſtinet. Fateor. Sed hæc mala multo mitiora ſunt, quoties ab hoſtibus gregis Chriſtiani ingeruntur. Olim ſæuiebat tyrannus impius,ſæuiebat hæreticus. Epiſcopi conſolabãtur. Ipſi mutuis hortatibus animabant ſeſe. Titulus honeſtus ſolatij pars erat. Denique grauc non erat,quod Chriſti nomine perpetiebantur. Verum intolerabile eſt,ut inquit Auguſtinus,cum eadem hæc à membris, imò à moderatoribus eccleſiæ,corpus eccleſiæ patitur. Ab ijs potiſſimum inijciuntur laquei,unde par erat impeditis ſubueniri. His malis medicãdis una supereſſe ſolet ancora ſacra, generale concilium. At nunc hæc ipſa uertuntur in reipub. caput. Nec ulla supereſt medendi ſpes, niſi ſi Chriſtus ipſe uertat,aut certe excitet pontificum, ac principum animos,ad ea quæ ueræ ſunt pietatis, Aut Theologi,& concionatores,non ſeditioſis clamoribus,ſed ſobrie placideque quæ Chriſto digna ſint magno conſenſu doceant & inculcent. Nam ut Turcus,aut Tyrannus quiſpiam per tumultũ ſubuerſo rerũ ordine,per occaſionẽ reſtituat rem Chriſtianã, non opinor ullis pijs optandum. Ego certe abominor etiam. Vnum illud etiam atque etiã admonẽdi ſumus omnes, ut iuxta Pauli doctrinam ſic libertatem à Chriſto datam amplectamur,ne eam occaſionem demus carni, & ſub libertatis prætextu,turpius ſeruiamus uitijs. Sed ſic excutiamus iugũ hominũ graue,ut uere blãdo Chriſti iugo premamur. Minus imperat Euangelica charitas,ſed plus impetrat. Tumultus ubique uitandus:& præſtat ferre principes impios, quàm nouatis rebus grauius malum accerſere. Sed tamen ardentibus uotis aſſidue pulſandus Chriſtus,ut ſuis uicarijs mentem inſpiret loco dignam,ut omiſſo ſuæ gloriæ,ſuæ uoluptatis,ſui lucri ſtudio,ſtudeant gloriæ lucroque Chriſti: Malintque Chriſtum late regnare legibus euangelicis, quàm ſe in anguſto tyrãnidem obtinere decretis humanis. Verum hæc pluribus à me diſſerta uideo, quàm uel propoſueram,uel annotationes profeſſo conueniebat.

Suppreſſa Chriſti doctrina.

Perſecutrix eccleſia non perſecutionẽ patiens.

EX CAPITE DVODECIMO

ABijt Ieſus.) ἐπορεύθη. Cur non potius Ambulauit, ſiue Iuit? Itidem uertit & in primo pſalmo: Abijt in conſilio impiorum. Nec eſt Sabbato,ſed Sabbatis, σάββασι. ut legit & Hilarius. Siquidem & totum illud tempus ſeptem dierum, ſabbatum appellabatur, & ſinguli ſabbata. Ac mox inuertit, ἐν σαββάτῳ, id eſt, in ſabbato,uertens ſabbatis: tametſi multa huiuſmodi ſolet admiſcere caſus. Chryſoſtomus admonet hoc eſſet ſabbatum, quod Lucas appellat δευτερόπρωτον, id eſt,Secundo primum: de quo ſuo dicetur loco. Deinde,

Quod nõ licet eis.) Eis,addidit de ſuo,uel interpres,uel librarius. Nã abſolutius eſt, Nõ licet. Ac mox paria fecit,Eſurijt Dauid,omiſſo αὐτὸς, id eſt,ipſe: Ipſe & qui cũ eo erant. Et

Sabbatum uiolant.) βεβηλοῦσιν, id eſt, Prophanant. Siquidẽ βέβηλοι prophani dicunt.

Sacerdotes in templo.) Perijt apud nos iucunda uocum inter ſe redditio, ἱερεῖς ἐν τῷ ἱερῷ: quaſi dicas, Sacrifici in ſacro, quæ ſeruata eſt in ſabbatis & ſabbato. Item,

Et ſine crimine ſunt. ἀναίτιοί εἰσιν, id eſt, Inculpati ſunt, ſiue Nihil eis imputatur: aut ut nos uertimus,Crimine uacant. Quanquam aptius eſt quod hic uertit interpres, Sine crimine, quàm quod alicubi citat Hieronymus, Sine culpa ſunt, Siquidem αἰτία crimen eſt potius quàm culpa. Etiamſi non ſum neſcius, apud Græcos ἀναίτιον aliquoties accipi pro innoxio, ſiue inſonte, quemadmodum mox uertit: Nequaquam condemnaſſetis innocentes, ἀναιτίους.

Quia templo maior eſt hic.) ὧδε. Hic,hoc loco aduerbium eſt demonſtrãdi, non pro

Hic, aduerbiũ

nomen: quod admonuit & Hieronymus, ut intelligas eum locum eſſe ſanctiorem templo, qui templi dominum teneret. Quidam Græci codices habebant pro μείζων, μεῖζον, id eſt, Maius, quod plenius eſſet: ut ſit ſenſus, Eſt hoc loco, quod ſit maius templo.

Et ſi ceciderit.) ἐμπέσῃ, id eſt, Inciderit. Nec eſt Habeat, ſed Habebit, ἕξει.

Nonne tenebit & leuabit eam.) κρατήσει καὶ ἐγερεῖ, id eſt, Apprehendet & eriget. Habet enim hoc ouillum genus, ut fulmine aut ictu alioqui proſtratum, niſi erigatur à paſtore, pereat. Et mox,

Quanto magis melior.) πόσῳ οὖν διαφέρει ἄνθρωπος. i. Quãto igitur præſtat homo, ſiue præſtantior eſt. Quorſum opus erat hic affectare ſermonis abſurditatem? διαφέρει dictum pro antecellit. Et aliquanto poſt,

Reſtituta eſt ſanitati.) ὑγιὴς, id eſt, Sana. Quanquam interpres hoc ſanè bene uertit.

Euãgeliũ Nazarenorum.

Tunc dicit homini.) In Euangelio quo quondam utebantur Nazareni, & Ebionitæ, quodꝗ locis aliquot citatur ab Hieronymo, teſtaturꝗ à ſe ex Hebræo ſermone uerſum in Græcum: neꝗ defuerunt qui putarint ipſius Matthæi authenticum eſſe, ſcriptum fuit, hunc hominem fuiſſe cæmentarium, atque huiuſmodi uocibus Ieſu opem imploraſſe: Cæmentarius eram, manibus uictum quæritans. Precor te Ieſu, ut mihi reſtituas ſanitatem, ne turpiter mendicem cibos.

Faciebant conſilium. ἔλαβον, id eſt, Ceperunt: & συμβούλιον concilium, hoc eſt, conſultationem inter ſe. Et,

Receſſit.) ἀνεχώρησεν. Laurentius mauult, Seceſſit, quod aptius ſit ſubducenti ſe. Vnde & à seceſſu dicti anachoritæ. Et,

Sequuti ſunt eum multi.) Græci addunt, ὄχλοι, id eſt, Turbæ multæ.

Notatus Laurentius.

Ne manifeſtum eum.) Latinius erat, Ne ſe aut ne ipſum manifeſtum facerent. Argutatur hic neſcio quid Laurentius, nimirum ὑπὲρ τὰ ἐσκαμμένα πηδῶν, Chriſtum ob id interminatum ne ſe proderent, quod profugiſſet à phariſæis, quaſi metueret, ne ab illis deprehenderetur. Aliud in hiſce rebus myſterium. Nam non ſemel hoc à Chriſto factum legimus, quo fugeret gloriæ captatæ ſuſpitionem, quoꝗ nobis præberet exemplum modeſtiæ. Rurſum legimus eum mandaſſe, ut narrarent omnibus quod accidiſſet, ut nos doceret, dei gloriam non eſſe celandam.

Ecce puer meus.) Teſtimonium eſt apud Eſaiam capite quadrageſimoſecundo. Quanquam Matthæus aliquanto diuerſius citat, quàm uel apud Septuaginta legatur, uel apud Hebræos. Nam Hebræa diuus Hieronymus reddidit ad hunc modum: Ecce ſeruus meus, ſuſcipiam eum. Electus meus, complacuit ſibi in illo anima mea. Dedi ſpiritum meum ſuper eum. Iudicium gentibus proferet. Non clamabit, neque accipiet perſonam, nec audietur foris uox eius. Calamum quaſſatum non conteret, & linum fumigans non extinguet. In ueritate educet iudicium. Non erit triſtis, neque turbulentus, donec ponet in terra iudicium, & legem eius inſulæ expectabunt. Ea Septuaginta uertunt hunc in modum: Ecce Iacob puer meus, aſſumam eum. Iſraël electus meus, ſuſcepit illum anima mea. Dedi ſpiritum meum ſuper eum, iudicium gentibus educet. Non clamabit, neque dimittet, neque audietur foris uox eius. Calamum quaſſatum non conteret, & linum fumigans nõ extinguet, ſed in ueritate reducet iudicium. Splendebit & non conteretur, donec ponat ſuper terram iudicium, & in nomine eius gentes ſperabunt. Cæterum quod una uaticinij pars in medio prætermiſſa ſit, Nõ erit triſtis, neque turbulẽtus, donec ponat in terra iudicium, Siue iuxta Septuaginta, Splendebit & non conteretur, donec ponat ſuper terram iudicium, Id Hieronymus putat ſcriptoris errore factum, qui, quod ſæpenumero fit, ea uerba, quæ interceſſerant inter iudicium & iudicium, oblitus omiſerit. Verum hac de re qui cupiet edoceri copioſius, legat enarrationem Hieronymi, in hũc prophetæ locum: ad hæc, libellum eiuſdem ad Algaſiam quæſtione ſecunda. Illud admiror, quid Lyrano uenerit in mentem, ut ſcriberet hoc teſtimonium à Matthæo adductum, iuxta interpretationem Septuaginta, cum longe magis conſentiat cum Hebraica ueritate, etiamſi ab hac quoque nõ nihil diſcrepans, ſed uerbis potius, quàm ſenſu. Annotandum obiter & illud, cum Hieronymus ediſſerens præſentem prophetæ locum, releget nos ad ſuos in Matthæũ commentarios, in quibus plenius ſuper hac re diſſeruerit, atꝗ in ipſis cõmentarijs, uix ſummis, ut

Omiſſum aliquid in Euangelio.

Cõmẽtaria in Matthæũ Hieronymi uideri decurtata

aiunt

aiunt, digitis rem attingat, in coniecturam uocor, id quod ſæpenumero ſum ſuſpicatus, eos cõmentarios, à faſtidioſo quopiam lectore decurtatos, prætermiſſis in medio quæ non intellexerit. Quos tametſi fatetur ipſe neque iuſtos eſſe, neque plenos, tamen ad alios quos ille in prophetas & aliquot epiſtolas Pauli plenos ſcripſit, uix commentarioli dici merentur. Idem factum arbitror in commentarijs, quos idem ſcripſit in pſalmos: quanquam in hos quiſquis is fuit, gemina debacchatus eſt iniuria. Primum, quod quæ libuit, prætermiſerit. Deinde, quod compluribus locis, ſuas nugas, ceu purpuræ pannum aſſuerit. Nam quod in Marcum habemus commentum, præter titulum nihil habet Hieronymi. Cæterum cõmentarij in Lucam, quos ipſe locis aliquot citat, prorſus interciderunt. Viſum eſt obiter oſtendere lectori, quomodo Cyprianus adducat hunc locum in libello, quem ſcripſit aduerſus Iudæos: Ecce puer meus, filius meus dilectiſſimus. Super eum ponam ſpiritum meum, & iudicium gentibus nunciabit. Non clamabit, neque contendet. Arundinem quaſſatam non confringet, & linum fumigans non collocabit, quoadusq; expellat in contẽtione iudicium, & in nomine eius gentes credant. Etiamſi hunc ipſum locum aliquanto ſecus adducit libro aduerſus Iudæos ſecundo, capite duodecimo. Porrò quod nos pro puero uertimus Filium, Septuaginta δοῦλον, id eſt, Seruum, ut Græcis ac Latinis παῖς & puer ambigua uox eſt, itidem & Hebræis עבד. Quod ſi uſquam conueniebat παῖδα uertere Filium, certe hic quadrabat, cum de Chriſto loquatur. Neq; defuerunt apud Græcos, qui ſerui uocabulum uererentur tribuere filio dei. Quorum eſt Chryſoſtomus, ſi modo illius ſunt cõmentarij, quos habemus in epiſtolam ad Hebræos.

Cæcus & mutus. τυφλὸς καὶ κωφὸς, id eſt, Cæcus & mutus. Quanq; κωφὸς Græcis ſurdũ ſignificat, ob id opinor, quod qui natura ſurdi ſunt, ijdem & muti ſint oportet. Ac mox, *Κωφὸς Græcis & ſurdus eſt, & mutus.*

Ita ut loqueretur, & uideret.) Hic repetunt Græci codices Cæcus & mutus. In nonnullis etiã congeminatur coniunctio, καὶ λαλεῖν καὶ βλέπειν, in nonnullis non geminatur. Quod erat reddendum, ut is qui cæcus erat ac mutus, & loqueretur & uideret.

Nunquid hic eſt.) Hic nonnulli Græci codices addunt, ὁ χριστός, id eſt, Num hic eſt ille Chriſtus filius Dauid? Quanquam hic quoque ὁ υἱὸς articulus appoſitus facit, ut non poſſit de quouis filio Dauid intelligi, ſed de certo quodam, nempe qui prophetarum oraculis promiſſus expectabatur. Et,

In ſe diuiſum.) καθ' ἑαυτῆς. Et fidelius & apertius reddidiſſet, Diuiſum aduerſus ſemet ipſum, ut mox uertit, Contra ſe.

Spiritus autem blaſphemiæ.) Id certe palàm eſt librariorũ uitio corruptum eſſe, quod tamen in omnibus fermè codicibus inoleuit. Nam apud Græcos eſt, ἡ τοῦ πνεύματος βλασφημία, id eſt, Sed ſpiritus blaſphemia: ut intelligas maledictum, quod fiat aduerſus ſpiritum. Iuxta ſynceram ac germanam lectionem adducit hũc locum diuus Hilarius in Canone quo explicat Matthæum. Item Auguſtinus ſermone de uerbis domini ex Euangelio Matthæi undecimo: idq; iterum atq; iterum, ne quis caſum eſſe cauſetur, hoc tantum diſputans, blaſphemiam non pro quouis accipi maledicto, nec ſpiritus, pro quouis ſpiritu. Sed quod hic confuſius dixit *Spiritus* blaſphemia, alibi clarius expreſſum eſt, Qui blaſphemauerit in ſpiritum ſanctum. Etiamſi non negem in Græcis uerbis amphibologiam eſſe: quod intelligi poſſit, conuicium ab ipſo ſpiritu profectum. Carrenſis hunc enarrãs locum, Quid ergo, inquit, aliud eſt ſpiritus blaſphemiæ, quàm affectatio & deſiderium uituperationis diuinæ? Spiritus blaſphemiæ ſpirat ad odiũ dei: Spiritus ſanctus ſpirat ad amorem dei. Atqui ne quis Græcorum codicum autoritatem impudenter contemnat, conſentiunt cũ Græcis uetuſta Latinorũ exemplaria: cum primis autẽ & codex aureus, & inter excuſa typis ſuffragatur & gloſſæ, quam uocant ordinariã, æditio Mogontinenſis. *Erratum inexcuſabile ĩ uulgatis codicibus.*

Qui aũt dixerit uerbũ contra ſpiritũ,) Verbũ, hoc quidẽ loco nõ ponitur, ſed ſubaudit̃ è proximo. Græcis ſuffragat̃ & codex aureus. Rurſum eſt σαπρὸν, de quo diximus. Et γεννήματα, quod aliâs uertit Genimina, hic recte uertit Progenies. Et ἐκβάλλει, quod hic uertit Profert, aliâs uertit eijcit, aliâs Emittit. Nos expromit ac Depromit tranſtulimus.

Tribus diebus, & tribus noctibus.) Licet Latinus extulerit per ablatiuum caſum, tamen Græcis eſt accuſatiuus: ut iam non poſſit accipi ſpecies temporis, ſed ſpacium, τρεῖς ἡμέρας, καὶ τρεῖς νύκτας. Proinde diuus Hieronymus quæſtionem explicat per tropum

De triduo q̄d Chriſtus egit in ſepulchro.

qui grammaticis Synecdoche dicitur. Siquidem cum unus duntaxat dies huius tridui fuerit integer, nempe Sabbati cum nocte adiuncta, nec Chriſtus in ſepulchro fuerit, niſi ueſpera paraſceues, ac diluculo dominicæ quo ſurrexit, tres tamen dies in ſepulchro ſcribitur egiſſe. Ad eandem rationem explicat diuus Auguſtinus libro de quæſtione Euangeliorum primo, quæſtione ſeptima. Etiamſi Faber uſq; adeo faſtidit Synecdochen libello de triduo Chriſti, odio opinor grammatices, cum qua illi parum conuenit, ut ipſa indicat res, ne cui parum philoſophus uideatur.

Pluſquam Ionas hic.) Item.

Hic nomē hic aduerbium.

Pluſquam Solomon hic.) Vtrobiq; eſt ὧδε aduerbiū, non pronomen, ut ante monſtrauimus. Quod ueteres orthographi ſolent diſtinguere, Hic pronomen ſcribentes per i ſimplex, Hic aduerbium per Græcam diphthongum ει, heic. Id quod Valla teſtatur ſibi compertum, in aliquot peruetuſtis marmorum inſcriptionibus.

Per loca arida.) Non eſt ξηρῶν, ſed ἀνύδρων, id eſt, Aquis carentia, & ſiticuloſa. Nam huiuſmodi ferè ſterilia ſunt, & ob id deſolata. Vnde filia Calep, agrum irriguum ſuperne atq; inferne petit. Vt omittam, quod πονηρότερα uertit Nequiores, pro Sceleratiores: quod ex generatione mala fecit peſſimam, cum ſit πονηρᾶ.

Et intrantes habitant ibi.) In exemplari quodam ſcriptum erat, καὶ εἰσελθὸν, Et ingreſſus ut referatᷣ ad ſpiritū qui collegit ſocios. Verū hoc ad ſenſum minimū refert. Ac paulo poſt,

Quærentes eū.) Græci addunt, Quærentes ei loqui, ζητοῦντες αὐτῷ λαλῆσαι. Neq; enim perierat, ſed expetebatur ad colloquium. Item paulo poſt,

Quærentes te.) ζητοῦντές σοι λαλῆσαι, id eſt, Quærentes tibi loqui. Vtinam autem populus Chriſtianorum uniuerſus, ſic eſſet deditus cultui beatiſſimæ Mariæ, ut totis ſtudijs illius uirtutes æmularetur. Cæterum aut hodie uulgus pio quodam fauore plus ſatis illi tribuit, aut parum tribuit Chryſoſtomus, hunc explanans locum homilia duodecima. Nam ipſius uerba ex interprete ſubſcribam: Quamuis, inquit, ex facto matris nonnihil importunitatis quoque acceſſit. Conſidera igitur tam matris quàm fratrum importunitatem. Nam cum debuiſſent intrare, atque cum turbis ſimul audire, aut ſaltem expectare foris ſermonis finem, ac demum accedere, ambitione quadam, ac oſtentatione commoti, foras eum in præſentia omnium euocauerunt. Cæteraq; quæ ſequuntur in hanc ſententiam. Rurſus in altera æditione, nam uariant codices, eiuſdem numeri homilia, hanc imperioſam importunitatem in fratres potiſſimum refert, matri parcens. At idem enarrans Euangelium Ioannis de nuptiali miraculo agens, clarius etiam tribuit Mariæ affectum aliquem ambitionis, gloriæq; humanæ, Optabat enim, inquit, ut iam hominū gratiam conciliaret, & ipſa clarior filij gratia efficeretur: & fortaſſe aliquo humano afficiebatur affectu: quemadmodum & fratres eius, cum dixerunt, Oſtende teipſum mundo, cupidi eius miraculis ſibi famam comparare. Ac paulo poſt idem agens: Siquidem non adhuc debitam de ipſo opinionem habebant, ſed more matrum Maria iure omnia ſe filio præcepturam cenſebat, cum tanquam dominum colere & reuereri fas eſſet. Hactenus Chryſoſtomi uerba recenſuimus. Auguſtinus uidetur illi tribuere nonnihil diffidentiæ. Nos eam prorſus à peccato originali facimus immunem, at hic uidetur aliquod actuale, ut uocant, peccatum tribuere: niſi forte is affectus omni culpa uacat, quem illi tribuit. Atque ita potius arbitror ſentiendum. Nam ut ignorantia quædam eſſe poteſt abſque culpa, ita & dubitatio & affectus maternus culpa uacare poteſt. Chriſtus apud Lucam quoque parum blande reſpondet parentibus: Quid eſt quod me quærebatis? An neſciebatis quod in his quæ patris mei ſunt, oportet me eſſe? Mox ſubijcit Euangeliſta: Et ipſi non intellexerunt uerbum. Rurſus prædicanti beatum uentrem matris, & ubera lactatricis: Quinimò, inquit, Beati qui audiunt uerbum dei. Rurſus in cruce mulierem uocat, & Ioanni tranſcribit. Quibus ex rebus ſtultiſſime collegerant Manichæi, Mariam non fuiſſe matrem Ieſu, niſi uulgi opinione, uidelicet negantes eum fuiſſe hominem. Nos id ſanè poſſumus pie colligere, quoties agitur negocium reipublicæ, quoties agitur negocium religionis, nō multum apud nos ualere oportere corporalis affinitatis affectum. Hieronymus ſic elabi conatur, ut dicat hunc qui renunciauit Chriſto, inſidioſe feciſſe, tentantem, num ob ſuorum affectum intermiſſurus eſſet prædicandi munus. Atq; ob id acrius à Chriſto reſponſum.

Chryſoſtomus aliquid imperfectum tribuit Mariæ uirgini.

Chriſtus parū blandus matri

In negocio rei publicæ & fidei nō multū tribuendū affectibus cognationis.

Ego

Ego hac in re meam non interpono ſententiam: tantum optarim, ſedulitatem quorundam omnia in ſanctis in immenſum exaggerandi, uerti potius ad ſtudium æmulandi, quod illos uere beatos reddidit. Verum hæc leuiculi ſunt momenti. Quod genus & illa, quod pro

Extendens manum.) Græci legunt, Manum ſuam. Deinde, quod in his

Ipſe meus frater.) Nonnulli codices habent αὐτὸς, nonnulli οὗτος, id eſt, Hic.

EX CAPITE DECIMOTERTIO.

Sedebat ſecus mare.) Eruditi quidam uehementer hanc uocē *Secus*, execrant ut Gotticā, & *Sarmaticā*, aut ſiquid his quoq; barbarius: cū tamē recēſeat à Donato operis exigui, nō exiguo autore. Neq; uideri poteſt uox ab interprete cōficta, qua tā frequēter utit. Vſus eſt ea Plinius lib. 24. cap. 15. Chamæleucen, inquit, apud nos farranū ſiue farfugiū uocant: naſcit ſecus fluuios, folio populi. Nec dubito quin alijs compluribus locis inueniri poſſit. *Si quis uelit eſſe moroſior, fortaſſe* cauſabit aliquis, nō perinde apte dici, *Sedet ſecus uiā*, ac Naſcit ſecus fluuios, aut Paſcitur ſecus ripā, quod in his imaginemur ceu motū quendā rei ſequentis. Nā apparet, ſecus & ſecūdū habere cognationē cū uerbo, ſequor. Itaq; de herba rectius dici, naſcit ſecus fluuios, quēadmodū ſalices ſecus ripā, quod in his intelligat ſeries quædā, De uno hoīe ſedente nō itē.

Exijt qui ſeminat.) ἐξῆλθεν ὁ σπείρων, id eſt, Exibat qui ſeminabat, ſiue ſeminator. *Siquidē* huiuſmodi participia accōmodant ſe uerbis, quibus adiunguntur.

Seminare ſemē ſuū.) *Semē* ſuū, nec eſt apud Græcos, nec in aureo codice. Nā illud recte, Et dū ſeminat, ἐν τῷ σπείρειν, id eſt, Inter ſeminandū. Ac mox, βάθος uertit Altitudinem, pro Profunditate. Et, ἐκαυματίσθη, Aeſtuauerunt, pro Exuſta ſunt, ſiue Æſtu perierunt. Ac rurſum, ἐξηράνθη Exaruerunt, uertit Aruerunt. Item ἀνέβησαν, *Surrexerunt*, quod aliâs uertit, Aſcenderunt. Mollius *Succreuerunt*, aut Increuerunt, ſiue Emerſerunt ſpinæ.

Et dederunt fructum.) Hic interpres maluit Latinitati conſulere, quàm uoces reddere Græcas. Alioquin ad uerbum ita uertendum erat: Et dederunt fructum, hoc quidem centum, illud uero ſexaginta, illud uero triginta, καὶ ἐδίδου καρπὸν, ὃ μὲν ἑκατὸν, ὃ δὲ ἑξήκοντα, ὃ δὲ τριάκοντα. Tametſi uerti poterat, Hoc quidem centuplum, illud uero ſexagecuplum, aliud uero trigecuplum. *Siue*. Aliud centena, aliud autem ſexagena, aliud autem tricena, ut ſubaudias, grana. Nam Græci carent huiuſmodi diſtributiuis. Abuſus eſt hoc loco articulis poſtpoſitiuis uice præpoſitiuorum, quod tamen & aliâs ſæpe fit. *Centeſimum, pro centuplū.*

Vt adimpleatur in eis.) Nōnulli codices habebant, καὶ ἀναπληροῦται ἐν αὐτοῖς, Et implet. Ita legit diuus Chryſoſtomus: itaq; ſcriptum comperi in exemplari Corſendoncenſi. Cæterū In eis, in pleriſq; Græcis exemplaribus non habebatur, nec in Latinis uetuſtioribus, ſed Eis duntaxat. Nec eſt Dicentis, ſed λέγουσα, id eſt, Dicens. Conſentiente & aureo codice, ac Donatianicis, ſiue Quæ dicit. Facit enim ipſam ſcripturam loquentem.

Auditu audietis.) Teſtimonium quod adducit, extat apud Eſaiam capite ſexto. Diſſentit autē hoc quoq; loco ueritas Hebraica ab æditione *Septuaginta*. Nam *Septuaginta* ſic tradunt hunc locum, quaſi deus prædixerit futurum, ut audientes non audirent, & uidentes non uiderent. At Hebraica ueritas indicat hoc iuſſum à domino, ut uidentes non uiderent, & audientes non audirent. Iuxta *Septuaginta* citat Lucas, utpote Græce doctus magis quàm Hebraice, in Actis apoſtolicis capite uigeſimooctauo, πορεύθητι καὶ εἰπὲ λαῷ τούτῳ. ἀκοῇ ἀκούσετε καὶ οὐ μὴ συνῆτε, καὶ βλέποντες βλέψετε, καὶ οὐ μὴ ἴδητε. ἐπαχύνθη γὰρ ἡ καρδία τοῦ λαοῦ τούτου, καὶ τοῖς ὠσὶν αὐτῶν βαρέως ἤκουσαν, καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῶν ἐκάμμυσαν, μήποτε ἴδωσι τοῖς ὀφθαλμοῖς καὶ ὠσὶ ἀκούσωσι, καὶ τῇ καρδίᾳ συνῶσι καὶ ἐπιστρέψωσι καὶ ἰάσωμαι αὐτούς: id eſt, Vade ad populum iſtum, & dic, Aure audietis, & non intelligetis, & uidentes uidebitis, & non perſpicietis. Incraſſatum eſt enim cor populi huius, & auribus grauiter audierunt, & oculos ſuos compreſſerunt, ne forte uideant oculis ſuis, & auribus audiant, & corde intelligant, & cōuertant ſe, & ſanem eos. Cæterum Hebræa ita reddidit Hieronymus: Auditu audite, & nolite intelligere, & uidete uiſu, & nolite cognoſcere. Excæca cor populi huius, & aures eius aggraua, & oculos eius claude, ne forte uideat oculis ſuis, & auribus audiat, & corde intelligat, & conuertatur & ſanetur. Apparet igitur *Septuaginta* conſulto mutaſſe ſcripturam Hebraicam, ne impijs daretur anſa blaſphemiæ, quaſi deus eſſet nobis autor malorum. Verum cum huiuſmodi com- *Hebraica ueritas.*

plura

pluraſint loca in diuinis literis, uelut illa: Indurauit deus cor Pharaonis Et, Fiat menſa eorum in laqueum &c: Non oportuit offendi hoc uno, ſed agnoſcere potius idioma ſermonis diuini, qui hac figura comminatur, ac terret impios,ceu iubens eos id facere,quod ſuapte malicia facturi ſunt: ſicut dictum eſt Iudæ. Quod facis, fac citius. Illud admirandum cum Hieronymus non uno in loco dicat apoſtolos iuxta ueritatem Hebraicam citare ſolitos teſtimonia ueteris inſtrumenti, & non iuxta Septuaginta, Matthæum hoc loco non idem facere, præſertim cum ipſe Hebræo ſermone ſcripſiſſe credatur Euangelium. Nam Lucam excuſat haud ſcio quàm commode, quod magis calluerit Græcas literas, quàm Hebraicas. Alioqui ueriſimilimum eſſe Paulum Hebræum cum Hebræis agentem, adducturum fuiſſe teſtimonium Eſaiæ iuxta ueritatem Hebraicam. Hanc excuſationem non admittent opinor, qui quicquid in apoſtolis fuit diuini ſpiritus, peculiare donum eſſe uolunt, præcipue donum linguarum. Et epiſtolam ad Hebræos, teſtatur ob id non fuiſſe receptam à quibuſdam, quod quædam adducat teſtimonia ueteris inſtrumenti, quæ in Hebræorum uoluminibus non habeantur. Quin hunc ipſum ediſſerens locum, ſuper hac re nullam facit mentionem, ceu diſſimulans opinor, quod explicari non poterat. Niſi forte mutarunt hunc locum, quos offendit, hoc ipſum quod offendit Septuaginta,maxime cum ſic adducatur in Actis apoſtolorũ. Et ſæpenumero comperimus locum ex altero loco mutatum: dum lector uel melius eſſe putat, quod alibi legiſſe meminit,uel deprauatum ſuſpicatur, quod diuerſum eſt. Cæterum quod Valla legendum putat,Audictis & non intelligatis,uidebitis & non perſpiciatis;ut ſit imprecantis,non aſſentior homini: quod compertum ſit hæc uerba ſæpenumero pro futuris uſurpari, certe apud Euangeliſtas,præſertim addita duplici negatione, οὐ μή.

Lucas Græcis literis magis quàm Hebraicis eruditus.

Vobis datum eſt noſſe myſteria.) μυστήριον, id eſt, Arcanum, tametſi de rebus ſacris plerunque uſurpatur.

Aliud centeſimum aliud ſexageſimum.) Græce quidem habetur, ἑκατὸν, ἑξήκοντα, τριάκοντα, id eſt, Centum,ſexaginta,& triginta,atq; itidem codex aureus. Quod ea,ut dixi,lingua careat nominibus numerorum diſtributiuis. Sentit enim ex ſingulis granis plura proueniſſe, ex hoc centena, ex alio ſexagena, ex alio rurſum tricena. Mihi nondum liquet centeſimum pro centenum,aut centuplũ apud probos autores reperiri. Porrò quod torquetur hic Hieronymus,centuplum prouentum referens ad uirgines, ſexagecuplum ad uiduas & continentes, trigecuplum ad coniugatos,cum alij primum prouentum tribuerint martyrio,ſecundum uirginibus,tertium uiduis & continentibus, nullum locum relinquẽtes honorabili connubio: Auguſtinus in quæſtionibus Euangeliorum,quæſtione nona,primas tribuit maryribus, ſecundas uiduis,tertias coniugatis: Theophylactus centeſimũ refert ad anachoritas ut apparet, hoc eſt,paupertatem perfectam aſſequutos, tantũq; uacantes rebus diuinis,ſexageſimum ad cœnobitas,qui laborent adhuc unde uiuant, trigeſimũ ad coniugatos. Ego ut hanc piam diligentiam,ſanctamq; curioſitatem non improbo in literis diuinis,ita ſimplicius arbitror accipere, ut Chriſtus docendi gratia,poſuerit centuplũ pro ſummo,trigecuplum pro infimo,ſexagecuplum pro mediocri: quemadmodũ fecit in talentis decem, quinq;,& uno. Atq; id ſanè ſic admonitum eſſe uelim, ut nullius ſententiæ ſit præiudicatum à nobis. Apud Lucam nulla graduum mentio,tantum cẽteni fructus meminit. Auguſtinus libro de ciuitate dei uigeſimoprimo,teſtatur quoſdam hunc locum ſtultiſſime huc detorſiſſe, ut dicerent,impios à ſanctis liberandos ab æterno ſupplicio,ab alijs trigenos,ab alijs ſexagenos, ab alijs centenos, pro portione meritorum. Verum quoniam certus ſit præſcriptus numerus,ſi hac fiducia negligamus fieri meliores, periculum eſſe, ne ſanctorum numerus non reſpondeat tãtæ multitudini malorum.

Certi numeri poſiti ad craſſius deſignandos certos gradus.

Stulta opinio de fructuum gradibus.

Qui iuxta uiam ſeminatus eſt.) ὁ σπαρείς. Seminatur ſemen,& ſeminatur terra. Sicut aſpergitur humor, & aſpergitur humore ueſtis. Sic igitur hic dicit hominem ſeminari,ut terram ſatam dicimus, & agrum conſitũ. Quanq; effugere poterat hanc ſermonis duriciem, ſi dixiſſet,In quem iuxta uiam incidit ſemen.

Hic eſt qui uerbum dei audit.) dei nec additur apud Græcos, nec in aureo codice,nec in Donatianicis,ſed articulus additus, τὸν λόγον, indicat de quo uerbo loquatur. Iam hoc interim diſſimulandum,quod uerbum uice ſermonis uſurpat.

Sed

Sed temporalis eſt.) ἀλλὰ πρόσκαιρος. Expreſſius Græce, quaſi dicas, Ad tempus,& nõ perpetuus,nec ſibi conſtans,ſed ad exortam occaſionem mutabilis. Ac mox,

Et fallacia diuitiarum.) ἀπάτη τοῦ πλούτου. Græca uox indicat fallaces dici, non quod fal/ lant, hoc eſt, fruſtrentur hominem, ſed quod à uia deducant: id enim eſt proprie ἀπα/ τᾶν. Siquidem πάτος, uia trita. *Απατᾶν à uia deducere.*

Hic eſt qui audit uerbũ &c. Nõ eſt ſimpliciter, Et fructũ adfert, ſed ὃς δὴ, id eſt, Quod de/ niq;, ut intelligas cæteros omnes infrugiferos, hunc demũ reddere fructũ. Cæterũ articulus Græcus ὁ μὲν, ὁ δὲ, poteſt uel ad uerbũ referri, uel ad hominẽ: quod λόγος uerbum apud Græcos generis ſit maſculini. Quanq̃ Ad uerbum eſſe referendum arguit, quod ſuperius idem tribuit ſemini iacto, quod hic uerbo, nam uerbum ſemen eſt.

Superſeminauit.) καὶ ἔσπειρε, id eſt, Seminauit. Apparet interpretem legiſſe, ἐπέσπει ρε. Ac Paulo poſt.

Cum autem creuiſſet herba) ὅτε δὲ ἐβλάστησεν ὁ χόρτος, id eſt, Cum autem germi/ naſſet, ſiue pullulaſſet herba. Nam χόρτον aliquando uertit Herbam, aliquando fœnum, nonnunquam gramen. Item,

Vis imus & colligimus.) θέλεις οὖν ἀπελθόντες συλλέξωμεν, Vis igitur abeamus & colliga mus ea? Ac rurſum μήποτε uertit, Ne forte, pro nequando.

Sinite utraq; creſcere.) ἄφετε συναυξάνεσθαι ἀμφότερα, Sinite pariter creſcere ambo. Rurſus,

Ad comburendum.) Græci codices addunt αὐτά, id eſt, Ea: conſentientibus & uetuſtis exemplaribus Latinis: quod tamen recte omiſſum eſt ab interprete. Nam quod μικρότερον, id eſt, Minus, uertit Minimum, recte fecit. Atqui cur quod hic fecit in Minus, non idem fe/ cit in maius eſt omnibus, ut diceret, Maximum eſt omnium. Ac mox,

Et habitaret.) καὶ κατασκηνοῦν, id eſt, Nidulentur. Quandoquidem & ante κατασκηνώ σεις uertit Nidos. Rurſus.

Quod acceptum.) ἣν λαβοῦσα. Recte mutauit genus uerbi: modo intelligamus ipſam mulierem cepiſſe fermentum.

In farinæ ſatis tribus.) σάτα τρία. Sata non eſt hic participium à ſerendo, ſed Hebræa, aut certe Syra uox eſt, ſignificans menſuræ genus, quæ capit ſeſquimodium, iuxta morem *Sata, Cabus,* prouinciæ Palæſtinæ, autore Hieronymo. Cuiuſmodi ſunt & illa. Cabus, & Batus. Ge/ *Batus, mẽſura* neſis capite decimooctauo, quod Hebraice legitur, שְׁלֹשׁ סְאִים קֶמַח. Noſtra æditio ha bet Sata, quod ipſum nomen aliâs uertit Menſuras. Atq; ita legit hoc quoq; loco diuus Hilarius: Abſcondit in farinæ menſuris tribus. Quanquam hæc uox menſura, communis eſt Hebræis cũ Latinis, quemadmodũ nugæ & aliæ nonnullæ, ut teſtis eſt Hieronymus in cõmentarijs quos ædidit in Eſaiã. Porrò tribus addidit, ut oſtẽderet ingentẽ farinæ magni/ tudinẽ, quæ tamẽ tota paululo fermẽto afficiatur. Et Chryſoſtomus putat Tria poſitum pro multis. Hieronymus magis ad myſteriũ trinitatis refert, gaudẽs in numero philoſophari.

Aperiam in parabolis os meum.) Admonet hoc loco diuus Hieronymus, in pleriſq; co/ dicibus ſcriptum fuiſſe, Per Eſaiam prophetam. Deinde cum id nuſquam reperiretur apud *Nomẽ pro no* Eſaiam, à prudentibus ſublatum fuiſſe nomen prophetæ. Coniectat autem primũ ab Euã/ *mine in Euan* geliſta ſcriptum fuiſſe, Non Eſaiam, ſed Aſaph: deinde factum, ut ſcriba, cum non agnoſce/ *gelio,* ret nomẽ Aſaph, putans librarij uitio uocem inductã, mutauerit Aſaph in Eſaiam: ut cu/ ius nomen & notius eſſet, & ſubinde citaretur à Matthæo. Nam pſalmus ſeptuageſimuſſe xtus, unde mutuo ſumptum eſt hoc teſtimonium, inſcribitur Aſaph. Cæterũ non ſolũ Da/ uid, ſed & cæteros omnes qui pſalmos ſcripſere, prophetas uocari, ne in ſolos duodecim hoc cognominis putemus competere. Quanq̃ nec hic Euãgeliſta ſuperſtitioſe curauit He/ bræa uerba reddere, contentus explicuiſſe ſententiam. Nam quod Septuaginta uerterunt φθέγξομαι, id eſt, Loquar, hic reddit ἐρεύξομαι, id eſt, Ructabo: quod illi προβλήματα, id eſt, Problemata: ſiue ut nos legimus, Propoſitiones: hic κεκρυμμένα, id eſt, abſcondita. Nã He bræa ſic uertit Hieronymus: Aperiam in parabola os meum, loquar ænigmata antiqua.

A conſtitutione mundi.) καταβολῆς, quod à deijciendo nomen habet, uidelicet cum *Conſtitutio,* in imo iacitur fundamentum, quaſi dicas, A fundatione mundi, ſiue A iactis mundi fun/ *καταβολή,* damentis. Et aliquanto inferius.

Ediſſere nobis, φράσον ἡμῖν, id eſt, Dic nobis. Quanquam antiquiſſimi codices ha/ bent

bent diſſere, non Ediſſere. Eſt autem φράσον, omnino plus quiddam quàm loquere. Hoc loco ſuccurrit illud admonere, impoſtorem neſcio quem, non ſolum ædidiſſe permulta ſua, nomine Hieronymi, uerumetiam medijs illius commentarijs ſuas nænias intermiſcuiſſe: id quod haud dubie fecit in hoc pſalmo, quem modo citaui. Rem ex Hieronymo ſublegit: Cæterum ineptia ſermonis, ridiculi διαλογισμοὶ, βαττολογία, ſolœciſmi, cæteraq; id genus deliciæ ipſius ſunt, ut aliâs euidentius aperiemus.

Impoſtor qui ſua miſcuit commentarijs Hieronymi in pſalmos.

Filij nequam.) υἱοὶ τοῦ πονηροῦ. Obſecro, quis ex his Latinis poſſit percipere, quid ſibi uelint Græca? Nam Nequam genitiuus caſus eſt Græcis: & uidetur ad diabolum pertinere, propter additum articulum τοῦ. ut impij dicantur filij diaboli: quem & in precatione ſignat hoc nomine. Niſi mauis πονηροῦ ſumi pro ſubſtantiuo nomine neutri generis, ut intelligas filios maliciæ.

Quem qui inuenit.) ὁ εὑρών. Præteriti temporis eſt, Qui inuenerat.

Abſcondit.) Item præteriti temporis ἔκρυψε. Multa minutula ſciens ac prudens prætereo, ne nimium moleſtus ſim lectori.

Bonas margaritas.) καλούς. Quod non ſolum Bonas ſignificat, ſed frequentius Pulchras. Siquidem in his pulchritudo precium auget.

Sagenæ miſſæ.) Græcã uocẽ reliquit, cũ ante ſpeciẽ genere reddiderit in ἀμφίβληστρον. Retis eſt genus, quod Laurentius Latine dici putat uerriculum, à uerrendo mari dictũ, quod ingens longiſſimis funibus circũducitur. βληθείσῃ rectius uertiſſet Iactæ, quàm miſſæ.

Sagena, quod alibi uertit Rete.

Ex omni genere.) Piſcium, non additur apud Græcos. Tantum eſt, ἐκ παντὸς γένους, etiãſi Piſcium ſubauditur. Ex Hieronymi Chryſoſtomiq; interpretatione nõ ſatis liquet, addiderint nec ne, Deinde συναγαγούσῃ, rectius erat Contrahenti, quàm congreganti. Ac mox.

Educentes, & ſecus litus ſedentes &c. Græca aliquanto ſecus habent, ἀναβιβάσαντες ἐπὶ τὸν αἰγιαλὸν, καθίσαντες συνέλεξαν τὰ καλὰ εἰς ἀγγεῖα, id eſt, Cum ſubduxiſſent in litus, ſedẽtes collegerũt quæ bona erant in uaſa. Nec enim addit Sua, ne in aureo quidẽ codice. Etiãſi in nõnullis exẽplaribus ſcriptum deprehenditur, καὶ καθίσαντες, id eſt, Et cum ſediſſent. Indicat enim id per ocium fieri. Nec eſt Bonos, ſed abſolute Bona, ut ad genera referatur piſciũ, quod ante dixerit Ex omni genere. Neq; enim hic cõmemorandum arbitror, & aliud nonnunq; retibus attrahi: quod Plautino illi euenit, qui iacto reti, Vidulum cepit. Ac mox:

Malos) σαπρὰ, id eſt, Mala, quod ſupius indicauimus magis ſonare Putria, ſiue Vitioſa.

Intellexiſtis hæc.) Hunc ſermonem apud Græcos præceſſit proxime,

Dicit illis Ieſus.) λέγει αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς. Et,

Etiam.) Rurſus eſt, ναί, confirmantis aduerbium. Pauloq; poſt:

Paterfamiliâs.) οἰκοδεσπότης, id eſt, Dominus domus: ut accipiamus, non cui ſint liberi, ſed qui familiæ ſuæ ius habeat. Ac mox,

Doctus in regno dei.) Non eſt πεπαιδευμένος, ſed μαθητευθεὶς, ut intelligas ex diſcipulo factum doctorem. Nam ut nemo recte imperat, niſi qui prius ipſe paruerit imperio, iuxta prouerbium, ita nemo bene agit magiſtrum, niſi prius egerit bonum diſcipulum. Nec eſt In regno, ſed Ad regnũ εἰς τὴν βασιλείαν, ut intelligas longe diuerſum doctrinæ, & inſtitutionis genus. Rurſum quod ſequitur Virtutes, eſt δυνάμεις, de quo iam ſæpe diximus.

παιδεύω. μαθητεύω.

Fabri filius.) τέκτονος. Valla putat Græce τέκτονα fabrum eſſe lignarium: cum Suidas palàm indicet uocabulum lapidarijs ac lignarijs eſſe commune. Apparet enim dictionem à τεύχω ductam. Ac nos cum Puteolis eſſemus, in antiquiſſimis ſaxis templi, uidimus nomina tectonum eſſe inſcripta, nimirum Græcam uocem Latinis literis, quod ea pars Italiæ quondam Græciſſauerit: id quod indicant antiqua monumenta. Porrò apud alium Euangeliſtam, ipſe Chriſtus faber appellatur, ut cõſentaneum ſit eum aliquamdiu manibus laboraſſe. Cæterum mater Ieſu, Mariam eſt hoc loco iuxta ſermonem Hebraicum.

Faber etiã lapidarius Græcis.

Et fratres eius.) Iuxta morem Hebræorum, fratres uocat, non quibus communes eſſent parentes, ſed quibus ſtirps, ac genus eſſet commune: qua de re doctiſſime ſimul & copioſiſſime diſſeruit Hieronymus in libro aduerſus Heluidium. Cæterum illud obiter demiror, cur idem hunc enarrans locum ſcripſerit: Miraris ſi errant in fratribus, cum errent in patre? Nam in patre uere errabant, exiſtimantes Ieſum filium eſſe Ioſeph, cui nupſerit Maria. At in fratribus, qui nam errabant, niſi forte iſti cognati erant Ioſeph, non

Excuſſa Hieronymi ſnia.

Mariæ

Mariæ, ut illorum affinitas nihil attinuerit ad Chriſtum: ad hoc ſanè ut illius cognati huius fratres dici poſſent. Licet eodem in opere, quo refellit Heluidium diuus Hieronymus, fateatur illos non aliter dictos fratres Ieſu, quàm Ieſus ipſe dictus ſit filius Ioſeph. Atqui ſi falſò crediti ſunt fratres, quemadmodum Ioſeph falſo creditus eſt pater, qui conſiſtit, quod paulo ante ſcripſit illos cognatione dictos fratres, Verum hæc ad uiuum exigere non eſt huius inſtituti proprium.

Et Ioſeph.) ἰωσῆς, id eſt, Ioſes, quod quidam inflectunt Ioſetis. Id nomen quoties occurrit deprauant in Ioſeph. Atqui Hieronymus citans hunc locum aduerſus Heluidium, Ioſes legit & Ioſetis, non Ioſeph. Item,

Ioſes non Ioſeph.

Sine honore.) ἄτιμος, Vilis, ſiue neglectus, aut contemptus. Cui diuerſum eſt ἔντιμος, Charus, ſiue in precio habitus. Nam de uirtutibus ſæpius iam admonui.

EX CAPITE DECIMOQVARTO.

Pueris ſuis.) παισὶν, id eſt, Miniſtris, ſeu famulis, Quanquam Græca uox, & ſeruos, & ancillas, & liberos, & omnes deniq; domeſticos complectitur, præter patrēfamiliâs, & matrēfamiliâs. Ac ſubinde,

Virtutes operātur.) δυνάμεις ἐνεργοῦσιν, Non eſt, ἐργάζονται, quod ſignificat operari: uerum hac uoce ἐνεργοῦσιν uis quædam efficax ſignificatur, ut & aliâs indicauimus. Neq; enim eſt idē uerbum, quod alibi: Pater meus uſq; modo operatur, & ego operor. Quē locum hic citat Laurētius, at parū in loco. Nec enim eſt idem uerbū, illic, quod hic. Et κρατήσας, magis eſt Cepit, quàm Tenuit, aut iniecta manu. Et in nonnullis exemplaribus habebatur, ἐν φυλακῇ, in aliis rurſum, εἰς φυλακήν.

Herodiadem.) Patronymici ſpeciem habet, aut certe diminutiui nominis. Hieronymus tradit hanc fuiſſe filiam Arethæ regis, haud ſciò an eius cuius meminit Paulus. Eam Philippo Tetrarchæ Galilææ, ac Trachonitidis locarat. Poſt orta inter ſe, & generum ſimultate, filiam ab illo abductam, Herodi fratri, ſed inimico copulauit, quo magis illum ureret. Cæterum hic Herodes filius eſſe traditur illius ſub quo Chriſtus fugit in Ægyptum, frater illius ſub quo paſſus eſt. Plurimum autem obſcuritatis attulit hiſtoriæ rerum, quorūdam ambitio, qui locis innouarunt uocabula, & uel tradito ſuo nomine uolebant in poſteris eſſe ſuperſtitem ſui memoriā, quod accidit in Ptolemaïs, aut celebriū principū nomina ſibi uſurpabāt, uel modica deflexiōe diſtinguebāt ſucceſſorē, ut Cōſtās, Cōſtātinus, Cōſtātinianus.

Herodes qui

Die autem natalis.) γενεσίων δὲ ἀγομένων, id eſt, Cum agerentur autem natalicia. Atq; ita legit Chryſoſtomi interpres. Ac mox.

Saltauit filia.) ὠρχήσατο. Non ſubſiliit, ut uulgus putat, ſed quemadmodum geſticulantur in choreis. Nam id proprie ſonat Latinis ſaltare, Græcis ὀρχεῖσθαι. Et paulo poſt,

Poſtulaſſet ab eo.) Ab eo, præterquàm quod barbare additū eſt, nec in Græcis habetur exemplaribus. Ab ipſo dicendum erat. Et rurſum:

Præmonita à matre.) προβιβασθεῖσα. i. Prius inſtructa: quod uulgo dicunt informata.

In diſco.) ἐν πίνακι, quod alibi uertit, Catinum: etiamſi Græce magis ſonat Tabulā. Quādoquidem quadris tabellis cibus apponitur. Apparet enim hoc ludibrii cauſā factum, quaſi & hic miſſus quidam eſſet, genialis illius ac natalicii conuiuii. Pauloq; poſt,

Et miſit.) καὶ πέμψας. Commodius ſuppleſſet, Miſſo carnifice, aut miniſtro: id quod alibi facit, Certe Marcus expreſſit, quod hic erat ſubaudiendum, καὶ ἀποστείλας ὁ βασιλεὺς σπεκουλάτωρα. Porrò quod hic uertit Decollauit, Græce eſt, ἀπεκεφάλισεν, quod ad uerbum ſonat Decapitauit. Quanq; decollandi uerbo uſus eſt Seneca in ludo de morte Claudii: uerum poterat eo uſus uideri ludibrii cauſa, niſi idem uerbum eſſet apud Suetonium in Caligula Cæſare. Imò apud eundem Senecam libro de Ira ad Nouatum. Illud annotandum, cur dixerit, Miſſos ab Herode, qui Ioanni caput præciderent, tamen mox ſubiicit, ipſum amputaſſe. Facit enim qui iubet.

Decollare apud Suetonium.

Et illa attulit matri.) Illa, additum eſt explicandi gratia, alioqui nec in Græcis, nec in Latinis uetuſtioribus codicibus habetur: poſtremo nec in aureo, nec in Cōnſtantienſi, & tamen additum probo. Ac rurſum,

Miſertus eſt.) ἐσπλαγχνίσθη, de quo iam admonuimus. Ac mox,

Et curauit languidos.) ἐθεράπευσε τοὺς ἀῤῥώστους, id eſt, Sanauit male ualentes, ſiue Qui ma

la erant ualetudine. Mirum enim quàm interpres hoc uocabulo languoris ſit delectatus. Vt interim præteream illa minutiora, quod ἀπελθεῖν pro abire, uerterit Ire. Quod ὁ δὲ εἶπεν, id eſt, Ille autē dixit, uertit, Qui dixit: quod & aliâs facit. Quod ὄχλους Turbam pro turbas. Quod ἐπὶ χόρτους, id eſt, Super herbas, ſiue gramina tranſtulerit, Super fœnum, cum ante uerterit herbam. Quod ἀναβλέψας, Aſpiciens pro Suſpiciens: ſiue ut temporis etiam habeatur ratio, Sublatis in cœlum oculis. Nam κλάσας ἔδωκε, id eſt, Fregit ac dedit, tolerabilius eſt: quanquam apertius erat, Cum fregiſſet, dedit. Deniq; quod

Dederunt additum. Diſcipuli dederunt turbis.) Dederunt uerbum de ſuo addiderit, quod nec additum eſt à Græcis, nec in uetuſtis Latinorum codicibus inuenitur. Nec erat opus addere.

Et tulerunt reliquias.) Græca ſic habent, καὶ ἦραν τὸ περισσεῦον τῶν κλασμάτων δώδεκα κοφίνους πλήρεις, Et ſuſtulerunt quod ſuperfuerat fragmentorum duodecim cophinos plenos.

Cophinus menſuræ genus. Cophinus autem ueteribus menſuræ genus fuit, autore Iulio Polluce: quanquam hic pro ſportis poſitum apparet, quod Lucas σπυρίδας appellet, hoc eſt, ſportulas.

Manducantium autem &c.) οἱ δὲ ἐσθίοντες ἦσαν ἄνδρες ὡσεὶ πεντακισχίλιοι, χωρὶς γυναικῶν καὶ παίδων, id eſt, Erant autem qui comederant uiri, fermè quinquies mille, præter mulieres ac pueros. Verum hic Latinitatis duntaxat iniuria eſt. Cæterũ quod iuſſit poſuit pro Cõpulit, ſiue id factum eſt ab interprete, ſiue à librario, cum ſenſus etiam iniuria coniunctum eſt. Nam Græce plus eſt quàm Compulit ἠνάγκασεν. Vt intelligamus eos inuitos à præceptore diſceſſiſſe, quem ſic amabant, ut nec punctum temporis poſſent abeſſe. Quemadmodum annotauit & diuus Hieronymus, qui Compulit legit, non iuſſit. Annotauit idē Theophylactus. Certe compulit habet etiã codex aureus. Offendit aliquem inepte miſericordem, uox compellendi durior, Atqui non coegit dominus, niſi iubēdo. Verum ea uox dura commendat nobis & amorem diſcipulorum erga dominum, & obedientiã. Quũ enim illis dulciſſimum eſſet ſemper adeſſe præceptori, tamen quod iubentur faciunt, non reſpõſantes, ſecus quã uulgus diſcipulorũ ſolet, qui & libenter abſunt ab oculis magiſtri, & ſi quid imperatur aduerſum affectibus ipſorum, excuſant reſponſantq;. Vt illa diſſimulē, quod

Præcedere præire. Præcederent eum.) Dixit pro præcederent ſe, aut præcederent ipſum. Nam quod Valla mauult Præirent, quàm Præcederent, non uideo quid illum debuerit offendere. Et,

Dimitteret turbas,) Eleganter uertit, ſi modo intelligamus eũ non fugiſſe ſimpliciter turbas, ſed ab ſe dimiſiſſe, quo modo ſolemus amicos abeũtes dimittere. Quanquam ἀπολύω Græca uox anceps eſt ad multa, ad abſoluere, repudiare, dimittere quomodocunq;.

Solus orare.) κατ᾽ ἰδίαν, id eſt, Seorſim, ſiue priuatim, aut ſecretò, quemadmodum alibi uertit. Porrò aduerbium utrólibet referri poteſt, ad uerbum ſuperius, Aſcendit, aut ad Adorare: quanquam rectius ad poſterius. Ac mox,

Nauicula autem.) τὸ δὲ πλοῖον ἤδη μέσον τῆς θαλάσσης, id eſt, Nauis autem iam medio mari. Mirum enim quàm hoc diminutiuo delectetur. Deinde,

βασανίζεσθαι. affligi. Iactabatur.) Græce eſt, ἦν βασανιζόμενον. Quod ante uertit Torqueri, nos uertimus, Afflictabatur. Ac rurſum,

Venit ad eos.) ἀπῆλθεν, Abijt. Quanquam apparet eum ſic abuſum hoc uerbo ἀπελθεῖν, quemadmodum Græci ἀφικνεῖσθαι, id eſt, Peruenire.

Phantaſma eſt.) Græcam dictionem reliquit, Latine poterat Spectrum dicere: qua uoce uſus eſt Tullius, ac Plinius. Græcis etiam φάσμα dicitur. Nam illa leuicula ſunt, quod εὐθέως δὲ, id eſt, Statim autem, uertit, Statimq;. Quod θαρσεῖτε, id eſt, Bono animo ſitis ſiue Fidite, uertit, Habete fiduciam, ocioſa periphraſi. Quod

Super aquam. ἐφ᾽ ὕδατα, pro Super aquas. Porrò quod hic uertit Mergi, Græcis eſt καταποντίζεσθαι, id eſt, Inuolui undis marinis. De modicæ fidei, ὀλιγόπιστε, iam diximus. Ad hæc,

Vacillare. Quare dubitaſti?) εἰς τί ἐδίστασας; id eſt, ad quid uacillaſti? Id enim Græca uox ſonat, cum animus nunc huc, nunc illuc impellitur. Donec nihil ſpectabat, niſi Chriſtum, in tuto erat Petrus: at dum fluctuat animo, protinus periclitatur in fluctibus.

Et cum aſcendiſſet.) καὶ ἐμβάντων αὐτῶν, id eſt, Et ingreſſis illis. Loquitur enim de Ieſu & Petro ſimul ingreſſis. Ac mox, αὐτῶν αὐτοῦ, Nauiculam pro naui, cum ſit πλοῖον. Nec eſt,

In terram Genezar.) Sed Genezareth. Quanquam apparet apud illos utrunq; nomen eſſe

eſſe eiuſdem lacus. Nam ſentit regionem ei lacui finitimam. Magno autem conſenſu Genezar legunt Chryſoſtomus & Hilarius, ſuffragantibus & uetuſtis exemplaribus. Cæterum Hieronymus hoc loco ſcribit in hunc modũ: *Si ſciremus quid in noſtra lingua reſonaret Genezareth, intelligeremus quomodo Ieſus per typum apoſtolorum, & nauis, eccleſiam de perſequutionum naufragio liberatam, tranſducat ad litus, & in tranquilliſſimo portu faciat requieſcere.* Hæc Hieronymus. Primum, quid ſuam dicit linguam? non opinor Syrorum, inter quos habitabat id temporis: quam ſi callebat, non defuiſſet Latina uox qua Syram expreſſiſſet. Dein cum ait, *Si ſciremus*, uidetur confiteri incompertam eius nominis interpretationem. In uulgatis Hebraicorum nominum collectaneis, legimus Geneſar ſignificare ortus principium, ſiue initium natiuitatis, nec aliud ſignificare Genezareth, quàm Geneſar. Quanquam ad hanc interpretationem non uideo quid faciant uerba Hieronymi.

Genezareth quid Hebreis

Cum cognouiſſent.) ἐπιγνόντες, id eſt, Cum agnouiſſent. Eſt enim conſentaneum multos illic fuiſſe, qui Ieſum antea uiderãt: à qua ſentẽtia nõ abhorret Hieronymus. Ac mox,

Agnoſcimus ante uiſum.

Miſerunt.) ἀπέστειλαν. Cur non eſt auſus addere Nũcios. Nec eſt, In uniuerſam regionẽ, ſed εἰς τὴν ὅλην περίχωρον, In totam undiq; finitimam regionem. Nam illud,

Vt uel fimbriam.) Eleganter uertit, cum ſit Græce, κἂν μόνον ἅψωνται, id eſt, Vt uel tangerent duntaxat. Et quod eſt, Veſtimenti, Græcis eſt ἱματίου. quod aliquando pallium uertit. Significat enim ſummam ueſtem, id quod ad ἔμφασιν facit.

EX CAPITE DECIMOQVINTO.

TVnc acceſſerunt.) τότε προσέρχονται, id eſt, Tunc accedunt. Ac mox,

Ab Hieroſolymis ſcribæ.) οἱ ἀπὸ Ἱεροσολύμων γραμματεῖς. Articulus facit, ut uertendum fuerit, Qui ab Hieroſolymis uenerant ſcribæ, ſiue Hieroſolymitani ſcribæ. Idem indicat Chryſoſtomus, hunc enarrans locum: Nam erant & aliarum urbium ſcribæ. Nec eſt, Traditiones, ſed παράδοσιν, id eſt, Traditionem, conſentiente uetuſtiſſimo codice Latino, atq; etiam Conſtantienſi. Nos inſtitutũ, ſiue conſtitutionem uertere poſſumus. Nec enim querũtur de omnibus traditionibus, ſed de una duntaxat: nempe de non lauando manus.

Scribæ ab Hieroſolymis

Traditio, inſtitutum à maioribus ꝓfectũ.

Nam deus dixit.) Græce eſt, ἐνετείλατο λέγων, id eſt, Præcepit dicens. Vt reſpondeat ad id quod præceſſit, ἐντολὴν Mandatum, ſiue quod malim, Præceptum. Cæterum

Honora.) Græce eſt, τίμα, quod ſignificat, Honorem habe. Verum ſecundum conſuetudinem ſermonis Hebraici, magis pertinet ad ſubſidium, quàm ad honorem. Præcepit enim deus id quod gentilium quoque legibus cautum eſt, ut liberi parentibus, uel ætate defectis, uel inopia laborantibus, uel alioquin afflictis, opitulentur, & ut Græci loquuntur, ἀντιπελαργῶσι. Id hodie quidam non intelligentes, parentes ſuos tantum non adorant, cumq; honorem parentes à liberis exigunt, atque ita totum pietatis officium abunde perſolutum arbitrantur. Ad eundem modum uſus eſt Paulus ſcribens Timotheo: Honora uiduas, quæ uere uiduæ ſunt. Ac rurſus: Preſbyteri duplici honore digni ſunt. Quin & apud Latinos, honor pro præmio gratiaq; uſurpatur, quæ pro merito refertur. Et apud Græcos τιμὴ, à τίω deductum eſt, quod quoties in bonam accipitur partem, ſignificat dependo, ſiue perſoluo.

Honorare parentes, quid.

Munus quodcunq; eſt.) δῶρον ὃ ἐὰν ἐξ ἐμοῦ ὠφεληθῇς, id eſt, Donum quodcunque ex me profectum fuerit adiuueris. Cæterum ſenſus uerborum eſt aliquanto obſcurior, unde ab omnibus multifariam exponitur. Quidam enim hæc uerba tribuunt filio, qui ſic loquatur patri: Donarium quod ex me uenturum erat in corban, nam Syram uocem poſuit Marcus, hoc eſt, in gazophylacium templi, id totum conſumitur in tuos uſus, tibiq; iuuando impenditur, nimirum fraudato templo. Atque ita prætextu pietatis bis uiolabant pietatem: primum deſertis parentibus, uelut in gratiam dei: deinde deum ridebant, non immolantes, quod immolatum fingebant, ut ait Chryſoſtomus. Velut ſi pater ouem, aut ſimile quippiam petiiſſet à filio, ne deeſſet negandi prætextus, fingebat filius eam ouem templo deſtinatam. Idq; ſcribæ nefas uideri uolebant, in priuatos uſus aſſerere, quod templo dicatum eſſet: perinde quaſi deus ſuo iure fraudaretur. Atq; utinam hic phariſæorum morbus à Chriſtianorum moribus abeſſet. Huiuſmodi captionum plena ſunt omnia. Et

Munus quodcunq;, locus uarie expoſitus.

Chriſti aut Mariæ peculium dicitur, quod uel in luxum ſacerdotum ac monachorum ſeruatur, uel in principis alicuius prædam. Sacrilegium habetur hinc egenis ſubueniſſe. Horũ laqueis teſtamenta transferuntur ad alendum ocium, & luxum quorũdam religionem cultu tituloq́ꝫ profitentiũ, fraudatis, & excluſis aliquoties & liberis: quaſi quod datur alendis liberis aut cognatis, conſecretur diabolo. Cæterum ideo dixit phariſæis, Vos autem dicitis, non quod hæc illorum ſint uerba, ſed quod illi docerent liberos ad eũ modum loqui patri: quo parentes, dum metu ſacrilegij abſtinebant ab his, quæ uidebãtur deſtinata templo, penuria conficerentur: atqꝫ ita quod deus iuſſerat impendi cõfouendis parentibus, id in lucrum cedebat ſacerdotum. Alij referunt hæc ad phariſæos, qui uerbis huiuſmodi terrerent debitorem, grauantem reddere quod debebat. Nam arte id agebant phariſæi, ut ſi quis debitor eſſet, unde uel ob inopiã, uel ob potẽtiam nihil poſſet extorqueri, creditor pecuniam eam conſecraret corbonæ. Iamq́ꝫ ius exigẽdi tranſierat ad iſtos qui debitorẽ territabant, ad hunc modũ: Tu pecuniam deo dicatam, apud te detines, & in prophanos conſumis uſus, quod templo conſecratum eſt? Atqꝫ ita fraudabatur creditor ſua pecunia. Verum hæc non uideo quid ad parentes honorandos pertineant, etiamſi hunc quoqꝫ ſenſum recenſent Hieronymus, ac Theophylactus. Magis ad rem facit, ut filius dicat, quicquid tẽplo dicauero, id patri impenſum eſt, nempe deo, atqꝫ ita irriſum patrem deſtituat. Sic enim interpretabãtur legem diuinam, quæ prouiderat ne parentibus, morbo, ætate, inopiáue laborãtibus deeſſet ſubſidiũ, Honora patrem & matrem, Patrem honora, id eſt, deũ patrem omnium, & Synagogam matrem. Nam illam interpretationẽ reijcit etiam Chryſoſtomus, ſi modo nõ fallit interpres, (ſiquidem hactenus ſuppeditabat Græcum exemplar,) ut filius dicat patri, nullum honorem tibi debeo, ſed ſi quid impendero eſt donũ. Siquidem nec hoc ad phariſæos pertinet, quo titulo filius officium præſtet patri. Loci obſcuritas fuit in cauſa, ut interpretes alia atqꝫ alia diuinarent. Quod autem adfert Aurelius Auguſtinus in libro quæſtionum Euangelicarum primo, quæſtione decimaſexta, hiſce uerbis filios adultos negare ſibi gratum eſſe, quod parentes pro ipſis offerrent munera, poſteaq́ꝫ ad eam ætatem perueniſſent, ut ipſi pro ſe poſſent offerre donaria, an Euangelico congruat ſenſui, alijs expendendũ relinquo. Mihi ſanè non admodum probatur. Cæterum in ὃ ἐὰν ἐξ ἐμοῦ, omnino ſubaudiẽdum eſt aliquid, ut exprimas articuli Græci uim: & liberum eſt ſubaudire, quod ſentẽtiæ ſit accõmodum, eſt, aut erit, aut aliud ſimile. Deinde ὠφεληθῇς, magis legendum uidetur ὠφεληθῇ, ut ſit Iuuaris. Tu iuuaris omni dono, quod daturus eram templo. Quandoquidem Chriſtus hoc uelut exemplum contumeliæ commemorat, qua liberi edocti à phariſæis, afficiant ſuos parentes, niſi coniunctio ἐὰν referatur etiam ad uerbũ ὠφεληθῇς, ut accipiatur δυνητικῶς, id eſt, iuuaberis ſiue iuuari poteris. Deinde τιμήσῃ, ſi per η ſcribatur, ſonat, Honorabis, ſi per ᾗ, Honorabit. Noſtra uero tranſlatio, neque cum Græcis ſatis quadrat, neque ſententiam ullam explicat. Proinde quãtum licuit in tanta ſententiarum uarietate, id quod optimum iudicauimus ſequuti, uertimus ad hunc modum: Quicquid doni à me profecturum erat, id in tuum uertitur commodum, & non honorabit patrem ſuum, aut matrẽ ſuã, nempe filius ſic edoctus à uobis. Et tamen quicunqꝫ ſenſus erit, durior eſt ſermonis compoſitio, quod hæc particula,

Excuſſa Auguſtini ſententia.

Subaudiendũ aliquid.

Quicunqꝫ dixerit patri & matri.) non habet quod reſpondeat, niſi ſubaudiamus, Bene facit, aut aliud ſimile, quod nullus admonuit præter gloſſam, quam adducit Catena aurea. Mirum eſt Lyranum ſic ſcribere in hunc locum, quaſi non legerit quenquam ueterum interpretum. Nec enim admodum refert attingere, quæ hoc loco aduerſus Lyranum diſſerit quidam, & rurſus in hunc alius quiſpiam.

Labijs me honorat) Apud Græcos pluſculum eſt uerborum, ἐγγίζει μοι ὁ λαὸς οὗτος τῷ ςόματι αὐτῶν, καὶ τοῖς χείλεσί με τιμᾷ, id eſt, Appropinquat mihi populus hic ore ſuo, & labijs me honorat. Verum adiecit nonnihil aliquis, qui uoluerit abſolutum reddere prophetæ teſtimonium, cum Hieronymus enarrans hunc prophetæ locum, indicet Euangeliſtam decerpſiſſe, quod ſibi cõmodum iudicabat: & neqꝫ retuliſſe per om̃ia, ut in Hebræo ſcriptũ eſt, neqꝫ ut à Septuaginta uerſum. Eſt autem locus apud Eſaiam cap. uigeſimonono. Hebraica ſic reddit Hieronymus: Pro eo quod appropinquat populus iſte ore ſuo, & labijs ſuis glorificat me, cor autem eius longe eſt à me, & timuerunt me mandato hominum.

& doctrinis. Septuaginta uerterunt in hunc modum: ἐγγίζει μοι ὁ λαὸς οὗτος ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ, καὶ ἐν τοῖς χείλεσιν αὐτῶν τιμῶσί με. ἡ δὲ καρδία αὐτῶν πόῤῥω ἀπέχει ἀπ' ἐμοῦ. μάτην δὲ σέβονταί με, διδάσκοντες ἐντάλματα ἀνθρώπων καὶ διδασκαλίας, id eſt, Appropinquat mihi populus iſte ore ſuo, & labijs ſuis honorat me, cor autem eius longe eſt à me, fruſtra colunt me, docentes hominum præcepta, atq; doctrinas. Ipſa igitur res indicat hoc teſtimonium non ita legi à Græcis, ut eſt adductum ab Euangeliſta, ſed ut eſt reſtitutũ à ſtudioſo quopiam: qui cum deprehendiſſet locum apud prophetam, quod mutilatum eſſe putabat, expleuit: Idq; non ex Hebræorum libris, quos ignorabat, ſed ex æditione Septuaginta, quam Græci ſequuntur. Porrò quod hoc loco interpres, haud ſcio quis, uertit,

Deprauatus locus apud Euãgeliſtam

Sine cauſa.) Græce eſt, μάτην id eſt, Fruſtra, & ſine fructu potius quàm ſine cauſa. Atque ita legitur in translatione Septuaginta. Denique Longe eſt, Græce eſt, ἀπέχει, id eſt. Abeſt, Nec eſt,

Doctrinas & mandata hominum.) Apud Græcos enim hoc loco non additur coniunctio. Verum διδασκαλίας ἐντάλματα ἀνθρώπων, id eſt, Doctrinas, mandata hominum, ut appoſitiue legatur Doctrinas, quæ ſunt mandata hominum non dei. Atq; ita comperi in uetuſtiſſimis illis, quæ iam compluſculis locis adduxi, Latinis exemplaribus: poſtremo in aureo codice & in exemplari quod erat ad manum quũ hanc æditionem quartam adornaremus Conſtantienſi. Et conſentiunt Hebraica, מִצְוַת אֲנָשִׁים מְלֻמָּדָה, quod ad uerbũ ita reddere liceat, Mandata hominum doctrinas. Nec tam eſt Colunt, quàm Reuerentur, σέβονται, quod propius etiam accedit ad Hebraicam ueritatem, בְּבְרוּנִי.

Præcepta hominum

Conuocatis turbis.) προσκαλεσάμενος τὸν ὄχλον, id eſt, Aduocata, ſiue uocata ad ſe turba, aut accerſita. Quod tamen ita fermè perpetuo transfert. Cæterum Coinquinat, Græcis eſt, κοινοῖ, id eſt, Commune facit: ſiue ut Auguſtinus legit, Communicat, libro aduerſus Fauſtum decimoſexto, capite trigeſimoprimo. Nam Iudæi quod ſanctum purumq; non ſit, id commune uocant, quod Latini prophanum, impurum, aut nefaſtum. Nam pura, ſancta, minimeq; prophana uocantur, Vnde nos uertimus, Impurum reddunt. Ac mox, Impurum reddet hominem. Annotauit hoc Origenes, ſeu potius Origenis interpres, ediſſerens caput epiſtolæ ad Romanos decimumquartum, indicans in nonnullis exemplaribus Latinis fuiſſe ſcriptum, Communicant, in nonnullis Coinquinant.

κοινοῦν, prophanare.

Sed quod procedit.) Perdidit interpres gratiam προσονομασίας, atq; item ἐναντιώσεως in his uocibus τὸ εἰσερχόμενον, & τὸ ἐξερχόμενον, id eſt, Quod ingreditur, & quod egreditur. Ac paulo poſt, οἶδας ὅτι, id eſt, Noſti, & Quia uertendum erat in Quod: aut certe per infinitum uerbum reddendus ſenſus. Ad hæc, ἀκούσαντες τὸν λόγον τοῦτον, Pro uerbum, rectius uertiſſet, Sermonem: cum Græca uox ſermonem ſignificet magis, quàm uerbum, aut certe dictum. Vt ne dicam, Scandalizatos poſitum pro offenſos.

Verbum pro dicto.

Cæci ſunt duces cæcorum.) Græcus ſermo feſtiuior eſt, ὁδηγοί εἰσι τυφλοὶ τυφλῶν, id eſt, Duces ſunt cæci cæcorum: Nam ὁδηγοὶ proprie dicuntur, qui commonſtrant uiam, ab ὁδὸς uia, & ἄγω duco, ſiue ἡγοῦμαι præcedo. Ac mox φράσον, ediſſere, de quo ſuperius admonuimus, etiam ſi mihi non improbatur. Nec eſt,

Non intelligitis.) Sed οὔπω, id eſt, Nondum, ut reſpondeat ad ἀκμὴν, id eſt, Adhuc, quod tamen uehementius quiddam eſt, quàm ἔτι.

Non, pro nondum.

Cogitationes malæ, homicidia.) In Græcis aliquot exẽplaribus ſcriptũ erat, φθόνοι, id eſt, Inuidiæ. Atq; ita ſanè habet æditio Aldina. Huic ſimillima uox eſt. φόνοι. id eſt, Cædes ſiue homicidia. Nec ex Chryſoſtomo nec ex Hieronymo liquet quid legerint.

Male uexatur.) κακῶς δαιμονίζεται, id eſt, Miſere. Quanq; & Male Latinis uſurpat̃ pro Miſere. Ac rurſum ὁ δὲ, id eſt, At ille ait, uertit, Qui ait, uelut affectata diſſonantia, tametſi id non magni refert. Item,

Male, pro miſere.

Non reſpondit ei uerbũ.) λόγον. Rurſus cur potius uerbum quàm ſermonem? Nam ſenſus eſt, non reſpondit illi quicquam. Nec enim eſt idem tropus in ſermone Græco, qui eſt in Latino: quemadmodum dicimus non reſcripſit literam pro eo, quod erat nihil omnino reſcripſit. Præterea ἠρώτησαν, id eſt, Interrogabant, quo tamen uerbo nonnunq; abuſus uidetur pro rogo. Nam hæc uox Latinis eſt anceps. Item,

Dimitte illam.) ἀπόλυσον, id eſt, Abſolue illam: ſiue ut impetrato quod petit abeat, ſiue

ut aliquo pacto illi ſatiſfiat. Nos uertimus Amitte pro eo quod eſt ablegato. Sic em̃ Terentius uſus eſt amittẽdi uerbo, ut opponat̃ retinẽdi uerbo. Neq; enim ſemp amittere idem eſt quod ꝑdere. Ad oues quæ perierũt.) τὰ ἀπολωλότα, id eſt, perditas ut ſæpe citat Hieronymus. Cæterũ articulus indicat non omnes oues intelligi, ſed eas quæ periſſent.

Adiuuare. Βοηθεῖν Et, Adiuua, βοήθει rectius, Succurre. Nam adiuuamus laborantem, & βοηθεῖν, inde dictũ, quod ad uocem periclitantis & quiritantis accurritur, id quod & βοηδρομεῖν uocant.

Non eſt bonum.) Græce eſt, καλὸν, quod magis honeſtum & pulchrum ſignificat, q̃ bonum, ἀγαθόν. Nam indecorum eſt, cibum filiorum obijcere canibus. Hæc enim Ieſus ex publico Iudæorum affectu dixit, qui ſe ſolos deo charos & ſanctos iudicabant, cæteros omneis canum habebant loco, & liberorum eſt magis quàm filiorum, τέκνων: ut ea uox filias quoq; complectatur, præſertim cum mulieri loquatur.

Abijcere potius q̃ mittere. Mittere canibus.) βαλεῖν τοῖς κυναρίοις, id eſt, Abijcere catellis. Eadẽ eſt uox, quã mox uertit diminutiue. Nam & catelli edunt.) ἐσθίει τὰ κυνάρια. Ne quis in huius mutatione uocis ſomniet ſubeſſe myſterium, cum apud Græcos utrobiq; ſit eadem. Præterea,

Etiam domine.) ναὶ κύριε. Confirmantis eſt aduerbium, non refellentis. Verum eſt quod dicis, Turpe eſt panes filiorum abijci catellis, ego licet ſim canis, micas peto non panes.

Habentes ſecum.) ἔχοντες μεθ' ἑαυτῶν, id eſt, Adducentes ſecum. Nam id quoq; ſignificat ἔχω. Hieronymus interpretatur deducentes, ſiue portantes. Ac ſubinde,

κυλλοὶ qui Græcis Mutos, cæcos, claudos, debiles.) χωλούς, τυφλούς, κωφούς, κυλλούς, id eſt, Claudos, cæcos, mutos, mutilos, ſiue mãcos. Hieronymus admonet, qđ hic uertit debiles, Græcis eſſe κυλλούς: quod ita refert̃ ad manũ, quemadmodũ χωλὸς ad pedem: ut ſicut qui uno pede claudicat, claudus dicit̃, ita cui altera manus manca aut trũcata ſit, κυλλὸς dicat̃. Nam debilitas generale malũ eſt totius corporis. Vnde cũ paulo poſt, ſanatos referens, dixiſſet mutos loquẽtes, cæcos uidentes, claudos ambulantes, nõ repetit κυλλούς, quod nihil haberet, quod huic nomini reſponderet. Ex quibus Hieronymi uerbis cõſtat, id quod reperit̃ in Græcis exemplaribus κυλλοὺς ὑγιεῖς, id eſt, Debiles ſanos, additum à quopiã, qui id putauerit librarij uitio prætermiſſum. Vt diſſimulem, quod ἐδόξασαν uerterit, magnificabant pro glorificabant. Nam de illis προσκαλεσάμενος, & σπλαγχνίζομαι, non ſemel iam admonuimus.

Ne forte deficiant.) μή ποτε, id eſt, Ne, aut nequando. Ac paulo poſt,

Vnde ergo nobis.) Ergo redundat, πόθεν ἡμῖν, id eſt, Vnde nobis.

Tanti pro tot non recte. Panes tantos.) ἄρτοι τοσοῦτοι, id eſt, Tot panes, ſiue tam multi panes, aut certe tantũ panum. Nam Græca uox numerum ſignificat, non magnitudinem, hoc eſt, quantitatem diſcretam, non continuam, ut loquuntur Dialectici. Porrò,

Vt diſcumberent, Græcis eſt ἀναπεσεῖν, quod ſignificat humi cõſidere, non in lectis. Et,

Gratias agens fregit.) εὐχαριστήσας ἔκλασεν, id eſt, Cum gratias egiſſet, ſiue gratijs actis fregit. Ac rurſum,

Diſcipuli dederunt populo.) Dederunt interpres Latinus addidit de ſuo. Nec eſt,

Quatuor milia hominum.) ſed τετρακισχίλιοι ἄνδρες, id eſt. Quater mille uiri. Nam quod χωρὶς uertit Extra pro præter, laudo copiam, etiamſi nihil opus. Deinde παίδων Pueros uertit paruulos, ita ſolet reddere νηπίους.

Mageda Magdala In fines Magedan.) εἰς τὰ ὅρια μαγδαλά, id eſt, In fines Magdala Atq; ita legit diuus Chryſoſtomus, addens Ieſum abiſſe in fines Magdalorum. *Sic enim* uertit interpres. Nam hic ut ante dixi, deſtituit nos Græcum exemplar truncum. Ac meminit quidem Hieronymus Magdali in deſcriptione locorum. Cæterum hoc loco Magedam legit, non Magdalã, his quidem uerbis: Magedã, ad cuius fines Matthæus euangeliſta ſcripſit dñm perueniſſe, ſed & Marcus eiuſdem recordatur. Nunc autem regio dicitur Macera, cõtra Ieſuram. Rurſus interpretans uoces Hebraicas apud Matthæum meminit Mageda. In uetuſtiſſimo codice qui habebat cõmẽtarios Theophylacti, ſcriptũ erat, ὄρη nõ ὅρια, id eſt, montes non fines. Sed uni teſti, ut aiunt, ne Catoni quidem creditur.

EX CAPITE DECIMOSEXTO.

Prognoſtæ. Serenum erit.) εὐδία, id eſt, Serenitas, ut ſubaudias erit, ſicut & in proximo,

Hodie tempeſtas,) ſubauditur erit, σήμερον χειμών. Ac magis exprimit certum prognoſtæ iudicium hoc ſchema ſermonis. Porrò,

Rutilat

Rutilat.) Idem uerbum eſt, quod modo uerterat, rubicundũ eſt, πυῤῥάζει. Et,

Non poteſtis ſcire.) Scire non additur nec in plerisq; Græcis exẽplaribus, nec in antiquis Latinis. Quanquam in nonnullis reperi ſcriptum, οὐ δύνασθε, Non poteſtis, in quibuſdam, οὐ συνίετε, id eſt, Non intelligitis. Item,

Intuemini & cauete.) ὁρᾶτε καὶ προσέχετε, id eſt, Videte & cauete, ſiue ut alibi uertit, Attendite. Quis enim unquã dixit, Intuemini pro Cauete? Nam hæc uerborum idem ſignificantiũ conduplicatio, nihil aliud quàm epitaſin cautionis habet. *Videre pro cauere.*

Inter ſe.) ἐν ἑαυτοῖς, Inter ſe mutuo, ſiue intra ſeſe. Intra ſe habet codex aureus, ut intelligas tacitã cogitationem. Nam διελογίζοντο quoq; ambiguum eſt ad diſputantem, & ad cogitantem. Ac mox, ἐν ἑαυτοῖς, id eſt, Inter uos, ſiue intra uos. Ac paulo poſt, *ἑαυτοῖς. ad utranq; perſonam*

Quinque panum, & quinque milia.) Cur non potius quinque milium? Quanquam accuſatiuus panes erat commodior ob turbam genitiuorum. Quidam Latini codices habebant, quinque panum & quinque milium, quidam, quinque panum in quinque milia, quum emendatiores cum Græcis legant quinque panum quinq; milium, ut non ſit aſyndeton, ſed panes illorum dicantur qui eos comederunt, aut certe genitiuo græco abſolute poſito, quum eſſent quinque milia. Similis uarietas eſt in proximo ſermone, ſeptem panum & quatuor milia, uel in quatuor milia, uetuſtiores habebant, ſeptem panum, quatuor milium. Cæterum articulus additus facit ut de certis panibus deque certis hominibus intelligamus τοὺς πέντε ἄρτους, & τῶν πεντακισχιλίων, Quinq; illos panes, illorum quinq; milium. Poterat fortaſſe poſterior genitiuus abſolute uerti, Cum eſſent quinque milia hominum. Et aliquanto poſt,

Quare non intelligitis?) πῶς οὐ νοεῖτε; id eſt, Quomodo non intelligitis, ut ſit obiurgantis, hoc eſt, Qui ſit, ut non intelligatis.

Cæſareæ Philippi.) καισαρείας τῆς φιλίππου. Dilucidius erat Cæſareæ eius quæ cognominatur Philippi. Siquidẽ articulus additus diſtinguit hanc Cæſareã, quæ Philippi cognomen habet, ab ea quæ citra cognomen Cæſarea dicitur. Ea eſt, quam Herodes pater Herodis, tetrarcha Trachonitidis inſtaurauit, in honorem Auguſti Cæſaris, quæ prius turris Stratonis uocabatur. Cæterum Cæſarea Philippi ea eſt, quã extruxit Herodes filius, in honorẽ Tiberij Cæſaris, quæ mutato nomine, deinde Paneas dicta eſt, in prouincia Phœnices ad radices Libani, ubi Iordanis è duobus oritũ fontibus, Ior & Dan, autore Hieronymo. *Cæſarea dua*

Quem dicunt homines?) τίνα με λέγουσιν, id eſt, Quem me dicũt: atq; ita ſcriptũ deprehendi & in uetuſtiſſimis codicibus Latinis, nominatim in exemplari Paulino. Vetuſtiſſimus omniũ Irenæus lib. 3. cap. 2. pronomen addidit, quem me dicunt. In nõnullis Græcis tãtum erat, quem me dicunt eſſe? Quanq; Hieronymus in cõmentarijs negat Chriſtum, uelut arroganter de ſe percontantem dixiſſe, Quem me dicunt eſſe, ſed Quem dicũt eſſe filiũ hominis, etiãſi poteſt intelligi modeſtiæ argumẽtũ nõ eſſe in omiſſo pronomine, ſed in addita particula, filium hominis. Nec ex Origene, nec ex Chryſoſtomo ſatis liquet additũ fuiſſe me. Apud Theophylactum addi conſtat. Et,

Filium hominis.) τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου. Neutrũ expreſſit articulum, cum neuter ſit ocioſus. Nam certum filium, ac certum hominem ſignificat, nempe Adæ, qui apud Hebræos אָדָם, id eſt, Homo dicitur. Proinde friuolum eſt iſtorum commentum, qui putant Chriſtum ob id dici filium hominis, quod ex matre duntaxat ſit progenitus, cum hic homini præferatur articulus maſculinus, τοῦ. Itidem in eo quod ſequitur, *Filius hominis*

Tu es Chriſtus.) ὁ χριστός, id eſt, Tu es ille Chriſtus, & tu es ille filius dei. Quin etiam participio ζῶντος, articulus additus eſt apud Græcos, idq; non abs re, quod ſubindicat Origenes, adducens illud, Viuo ego dicit dominus. Filius, non cuiuſlibet dei, Nam erãt & gentibus ſui dij, ſed filius illius dei, qui ſolus habet immortalitatem, quiq; fons eſt, & parens omnis uitæ. Leuiculum eſt, quod paulo ante, *Articulus quid ualeat*

Dicit illis Ieſus.) Ieſus additum eſt, cum abſit in Græcis atq; aureo codice.

Simon Bariona.) Mirũ cur id uterq; interpres alia lingua maluerit q̃ Græce, aut Latine. Nam alibi uertit, ut apud Ioannẽ capite primo, Tu es Simon filius Ioannis, & rurſus capite xxi. Simon Ioannis diligis me plus his? Niſi forte alluſit ad myſterium reuelationis. Bar בַּר enim filiũ ſonat, & יוֹנָה columbam. Addito elemento יוֹחָנָן ſonat Ioannẽ. Porrò Ioãna *Bariona quid.*

interpretatur domini gratiã. Hieronymus putat deprauatum eſſe Bar Iohanna in Bariona.

Petrus Cephas Quia tu es.) ὅτι, Quod nõ quia, id eſt, dico te eſſe Petrũ. Petrus aũt Græcis ſaxũ ſignificat πέτρος. quemadmodũ & Cephas Syro ſermone, ut teſtis eſt Hieronymus, nõ Hebraico, ſoliditatẽ ſonat. Saxũ enim illũ appellat, quod ſolidus ſit in confeſſione fidei, & nõ uulgariũ opinionũ leuitate huc & illuc uacillet: & ſuper iſtam petrã, hoc eſt ſolidã iſtam fidei profeſſionem extruã eccleſiam meã, in quo fundamento ſi conſtiterit, nec inferi quicq̃ aduerſus illã poterũt, nedum homines. In eã ſententiã Theophylactus & Chryſoſtomus, quẽ citat Catena aurea. *Locus explicatus uarie.* Etiamſi diuus Auguſtinus in homilia huius loci, hæc uerba ſuper hãc petrã, ipſi accõmodat Chriſto, nõ Petro: Tu es, inquit, Petrus, & ſuper hanc petrã quã confeſſus es, ſuper hanc petrã quã cognouiſti, dicens: Tu es Chriſtus filius dei uiui, ædificabo eccleſiam meam, id eſt, Super meipſum filiũ dei uiui, ædificabo eccleſiam meã, Super me ædificabo te, non me ſuper te. Nam uolentes homines ædificari ſuper homines, dicebãt: Ego quidem ſum Pauli, ego autem Apollo, ego uero Cephæ, ipſe eſt Petrus. Et alij qui nolebãt ædificari ſuper Petrũ, ſed ſuper petrã, Ego aũt ſum Chriſti. Idẽ libro retractationũ priore, cap. 21. recenſet utranq; ſententiã, propenſior tamẽ in hanc, ut Petrus profitẽs Chriſtũ filiũ dei uiui typum gerat eccleſiæ, cui traditæ ſint claues. Cæterũ lectori liberũ facit eligere, utram uoluerit. Proinde miror eſſe, qui locum hunc detorqueant ad Romanũ pontificẽ, in quẽ haud dubie cõpetunt in primis uelut in Chriſtianæ fidei principem. *Eccleſia non eſt fundata ſuper Petrum.* At non in hunc unum, ſed in omnes Chriſtianos, quod elegãter indicat Origenes homilia prima, harũ quas habemus. Verum ſunt, quibus nihil ſatis eſt, niſi quod ſit immodicum. Ita quidam ad inuidiam uſq; Franciſcum prodigioſis efferunt laudibus, quem exprimere magis oportebat, quàm in immẽſum attollere. Nam deiparæ uirgini, & Chriſto fortaſſe nõ poteſt aſſcribi nimiũ. Quãq; hic quoq; optarim omnes tam ad imitandi ſtudiũ inflãmatos, q̃ quoſdam uidemus ſedulos in exaggerandis laudibus. Diuus Cyprianus in epiſtola primi libri tertia, uidetur accipere ſuper Petrũ eſſe fundatã eccleſiã, Petrus tamen, inquiẽs, ſuper quem ab eodẽ dño fundata fuerat eccleſia. Niſi forte ſic excuſandus eſt Cyprianus, quod Petrum hic non pro homine illo ſed pro typo accepit, quod propemodũ indicãt quæ ſequuntur, Vnus pro omnibus loquens, & eccleſiæ uoce reſpondens, ait, Domine quò ibimus? Similiter excuſari poſſunt loca in quibus S. Hieronymus in epiſtolis uidetur dicere, ſuper Petrũ fundatam eccleſiam Chriſti. Itaq; Petrus ſaxeus ſolidam eccleſiæ fidem repræſentat. Cæterũ noſtra interpretatio uerbis dũtaxat diſſidet ab Auguſtiniana, quã ideo induximus, quod illius uideretur coactior, ad quã tamen maluit deflectere, quàm in alterum incurrere ſcopulum, uidelicet ut in homine poneret eccleſiæ fundamentum.

Nõ præualebũt aduerſus eam.) Notauit huius ſermonis amphibologiã Origenes, quod pronomen eam, uel Petram referre poteſt, uel eccleſiam. Verum id ad ſententiam perparũ refert. Porrò inferi poſuit, pro inferno. Quãquam ne id quidem ſatis Latinum. Græcis eſt, ᾅδης, id eſt, Tartari, ſiue Orci, Lactantius tamen in carmine ſic uſus eſt:

Inferus inſatiabiliter caua guttura pandens. Item,

Erit ligatum & in cœlis.) Et coniunctio redundat, nec apud Græcos additur, nec in uetuſtis exemplaribus. Ad eundem modum,

Solutum in cœlis.) Pro ſolutum & in cœlis. Ac paulo poſt,

Mãdauit diſcipulis ſuis.) διεστείλατο, Quod uerbũ in pſalmis uertit, diſtinxit. Rectius erat edixit. Nam hinc dictum uidetur, quod ædictũ ad omnes mitti ſolet. Ac rurſum,

Quia ipſe eſſet Ieſus Chriſtus.) ὅτι, uertendum erat, per quod. Et Ieſus nõ additur, nec in Græcis exemplaribus, nec in emendatis noſtratibus. Quanq̃ in Paulino ſcriptum erat Ieſus Chriſtus. In altero, quoniã ipſe eſſet Chriſtus Ieſus. Origenes homilia in Matthæũ prima, frequenter adducit hunc locũ iuxta noſtram ſententiã. Videamus ergo, inquit, ſi iam opera apoſtolatus facientes eos uolebat etiam prædicare, quoniam ipſe erat Chriſtus. Et ſi *Prædicare Ieſum.* uolebat, dignum eſt quærere quid eſt, quod nunc præcipit diſcipulis ſuis, ut nemini dicãt quoniã ipſe eſt Chriſtus. Item aliquanto poſt: Ideo & ſaluator mittens apoſtolos, uolebat ut *Prædicare Chriſtum.* nemini dicerent manifeſte, quoniã ipſe erat Chriſtus. Ad eundem modũ ſemel atq; iterum repetit in ſequentibus, diſtinguens tempus, quo ſatis erat prædicare Ieſum, & tempus quo prædicandus erat Chriſtus. Et obſtat ſenſui, ſi Ieſum addas. Nihil enim magni erat eſſe Ieſum, quod

ſum,quod uocabulũ erat hominis,haud dubiũ quin id tẽporis ſexcentis cõmune. At Meſſiam eſſe, magnũ erat. Alioqui perinde fuerit,ac ſi legas,ut nemini dicerent ſe eſſe Ieſum Chriſtũ. Etenim quo minus huc cõfugiamus,ut dicamus accipi poſſe,ne cui dicerent,quod Ieſus eſſet Chriſtus,obſtat primũ pronomen ipſe,deinde etiã ipſe ſermonis ordo. Neq; enim quiſq; ita loquit̃,Nemo credit,quod fuit Plato Chriſtianus. Sed nemo credit qđ Plato fuit Chriſtianus. Quanq; hoc ſanè mollius eſt aliquanto , q̃ quod hoc loco legimus. Neſcio an hic Ieſus non pro uocabulo hominis proprio,ſed pro ſeruatore ſit poſitum,ut intelligamus illum uetuiſſe,ne ſe dicerent eſſe ſeruatorẽ Meſſiã. Neq; enim,opinor,Ieſus ſiue Ioſuah ſimpliciter ſeruatorem ſonat Hebræis,ſed à ſalute denominatum eſt. Ac mox,

Quia oportet ire.) ὅτι Quod oporteret ſe abire,aut Quod ſibi eſſet abeundum.

A ſenioribus.) πρεσβυτέρων. Haud ſcio an rectius fuerit Græcam uocem relinquere,A preſbyteris , quemadmodum ante fecit. Quandoquidem hic honoris uocabulum eſt potius quàm ætatis . Ac paulo inferius,

Et aſſumens eum .) καὶ προσλαβόμενος,Et apprehenſum eum, nimirum ut ſolent familiarius aliquid dicturi.

Increpare eum.) Idem uerbum quod aliquoties uertit,cõminari,nimirum ἐπιτιμᾶν.

Propitius tibi eſto.

Abſit à te dñe.) Hieronymus annotauit ſignificantius eſſe quod legitur à Græcis, ἵλεώς σοι κύριε, id eſt,Propitius tibi dñe,ut ſubaudias, eſto aut ſis. Ad hunc modũ legiſſe Originem homilia in Matthæũ prima,declarat interpres,& hunc ſecutus Chryſoſtomus,homilia quinquageſimaquinta,ac rurſus,octogeſimatertia. Nec diſſonat Theophylactus. Atq; ipſa uerbi omiſſio facit ad affectum Petri,uehementer quod dictum erat abominantis. Eſt autem ſermo abominantis,peculiaris Hebræis. Mihi magis uidetur ſubaudiendum, *Sit tibi* deus,quàm ſis:quanq; ita uiſum eſt Hieronymo . Auguſtinus in pſalmum triceſimum quartum,legit,Propitius tibi eſto,non fiet iſtud. Item ſermone de uerbis domini ex Matthæo xiij. Rurſus libro aduerſus Fauſtum xvi.capite decimoſeptimo. Ac mox,

Vade retro poſt me ſoli Petro dicitur

Vade retro ſatana .) ὕπαγε ὀπίσω μου σατανᾶ, id eſt, Abito poſt tergum meum ſatana. שטן Hebræis ſonat aduerſarium . Vnde Petrum ſatanam uocat , non diabolum intelligens , ſed quod humano affectu aduerſaretur conſilio diuino. At totidem penè uerbis nũc repellit Petrum , quibus ante tentantem diabolum. Illud indicauit Origenes hoc loco dici Petro, Vade poſt me. Cæterum apud hunc ipſum Matthæum capite quarto,diabolo tantum dici ὕπαγε, id eſt, Abi: nec addi Poſt me , quod obedientiæ ſit ire poſt Chriſtum . Id autem in apoſtolos quadrat,non in diabolum, quemadmodum & illic admonuimus : licet hæc differentia,nec in Græcis codicibus,nec in noſtris ſatis cõſtanter obſeruatur , haud ſcio an incuria ſcriptorum.

Vade & uade poſt me.

Scandali unde dictũ Græcis.

Scandalum es mihi.) Mirum q̃ hæc quoq; Græca uox placuerit Chriſtianis , quæ nobis obſtaculum,ſeu impedimentum ſonat,ut teſtatur & Hieronymus in dialogo aduerſus Pelagianos, σκῶλον & σκάνδαλον, à ruina dictum,quod occaſio ſit cadendi, ſi quid obſtet euntí, & σκάζω claudico,quod claudus inflectens ſe, uideatur tendere ad ruinam . Vertere poterat,Obſtaculo mihi es,etiam ſi Græce eſt μου.non μοι, id eſt, Meum , non mihi.

Quam dabit homo commutationem?) ἢ τί δώσει ἄνθρωπος ἀντάλλαγμα τῆς ψυχῆς αὐτοῦ. Hic ἀντάλλαγμα uocat , id,quo dato redimitur aliquid,iuxta priſcorum cõmercia, quæ nõ moneta,quemadmodum hodie,ſed mutua rerum permutatione conſtabant. Eſt igitur ſenſus,omnium rerum iacturam eſſe faciendam citius quàm uitæ . Quæ ſi ſemel pereat , nihil eſt tam charum,cuius permutatione poſſis illam redimere,quicquid dederis. Proinde nos uertimus,Aut quid dabit homo,quo redimat animam ſuam? Sanè animã uitam appellat. Quemadmodum & Horatius,Animæq; magnæ prodigum Paulum:& in hunc certe ſenſum interpretatur Origenes . Sumitur enim ſimilitudo à uita corporis quæ cuiq; chariſſima eſt,ad uitam animi,quam oportet eſſe multo chariorem.

De hic ſtantibus.

De hic ſtantibus.) Nonnulli Græci codices habebant, τῶν ὧδε ἑστώτων, id eſt, Sunt quidã inter hos qui hic ſunt, ſtantes,ſiue ſunt aliquot præſentium ſtantes. Vt articulus τῶν referatur ad aduerbiũ ὧδε, quemadmodum dicimus, τοὺς νῦν, τοὺς πάλαι. Origenes homilia tertia,nonnihil philoſophatur de ſtantibus,quaſi non omnes ſteterint,ſed ij duntaxat,qui affixi eſſent Chriſto,quaſiq; non omnes eſſent uiſuri regnum dei.

EX CAPITE DECIMOSEPTIMO.

Diſſonantia in numero.

ET poſt dies ſex.) De numero dierum conſentit Marcus cum Matthæo, cum Lucas tradat octo fermè dies interceſſiſſe, id ita explicat Chryſoſtomus, ut dicat Matthæum ac Marcum eos tantum dies ſupputaſſe, qui medij interceſſerant inter ſermonẽ habitũ, & montem aditũ: Lucã uero duos etiã extremos imputaſſe, nẽpe eũ quo prior habitus eſt ſermo, & eũ quo montẽ cõſcenderũt.

Aſſumpſit Ieſus.) παραλαμβάνει, id eſt, aſſumit, præſentis temporis. Item paulo poſt.

Duxit illos.) ἀναφέρει αὐτοὺς. i. Subducit illos, ſiue abducit eos. Nec eſt, Reſplenduit ſed ἔλαμψεν .i. Fulſit ſiue ſplenduit, nõ ἀπέλαμψεν. Ad hæc in omnibus quæ quidẽ ego uiderim Græcis exẽplaribus ſcriptũ erat, nõ, *Sicut nix*, ſed ὡς τὸ φῶς .i. *Sicut lux*, cõſentiẽte etiã æditione Hiſpanienſi. Vñ uideri poterat errore ſcribæ, lux mutatũ in nix, niſi tãtus eſſet Latinorũ codicũ cõſenſus: præſertim cũ alius Euãgeliſta meminerit fullonis, cuius ars eſt cãdidare ueſtes. Apud Theophylactũ contextus habet, ſicut lux, ex cõmentarijs nõ liquet quid legerit, ne ex Chryſoſtomi quidẽ aut Hieronymi. Inter colores plurimũ lucis habet albus, & quæ lucẽt cãdida dicunť, ueluti luna. Faciẽ dñi cõparauit ſoli, qui ſolus aureus eſt, ueſtimẽta lumini reliquo, quod candorẽ habet, quãq; obſcurať à ſole. Quanq; Valla de his uerboſius arguta ť: quæ ſi quis cupiat cognoſcere, & ſi quid uidebunť ad Euãgelij ſenſum facere, ſunt in prõptu Dubiũ nõ eſt quin Orige. legerit, *Sicut lumẽ*, homilia tertia, nõ diſſimulãs interim apud Marcum nõ luminis, ſed niuis fieri cõparationem. Itidem citat homilia xxx. Et

Sicut nix & ſicut lumen

Cũ eo loquẽtes.) συλλαλοῦντες, magis ſonat cõfabulantes, ut familiare colloquiũ intelligamus. Et hoc loco rabula qſpiã publicitus apud populũ detulit Eraſmi nomẽ, qui ſcripſiſſet, Euãgelia nihil aliud eſſe quã fabulas aniles, cũ ego nihil aliud annotaſſem q̃ Græcæ uocis ꝓprietatẽ, neq; mutarim in uertẽdo uerbũ colloquẽdi. Et hic tamẽ erat inſignis cultu dominicali, Baccalaureus ſacroſanctæ theologiæ, doctrinæ Euãgelicæ præco. Nõ miror inter tot huius ordinis milia, exiſtere talia portenta: illud miror, non cõpeſci à cæteris huiuſmodi labes ac dedecora, non ſolum ordinis ſui, uerum etiam totius populi Chriſtiani. Pauloq; poſt,

Reſpondens autem Petrus.) ἀποκριθεὶς. Abutitur & aliâs hoc uerbo, cum nihil præceſſerit, ad quod reſpondeat.

In quo mihi complacui.) ἐν ᾧ εὐδόκησα. Quod Cyprianus ita reddit, in quo bene ſenſi Itidem Irenæus.

Ipſum audite.) Iã iterũ ea uox audita ſummã autoritatẽ arrogat Chriſto, unũ hũc doctorẽ creauit ipſe deus pater. Hoc autoritatis nulli theologorũ, nulli epiſcoporũ, nulli põtificũ, aut principũ tributũ eſt. Nõ quod his non ſit parẽdũ, ſed qđ Chriſto præcipue, & ob Chriſtũ illis, ſi modo Chriſto digna præcipient, & ſi ſequenť eorũ ueſtigia, de quibus dictũ eſt, Qui uos ſpernit, me ſpnit, & qui uos audit, me audit. At nũc uidemus dormitari paſſim ad Chrĩ doctrinã, ceu craſſam ac rudẽ, & cõcionis auribus inculcari quid dixerit Scotus, quid Thomas, quid Durãdus, & pluris fieri inter monachos, quid ſtatuerit Bñdictus, aut Bernardus, aut Frãciſcus, q̃ quid is docuerit, de quo uno uox patris audita eſt, Ipm audite. Illi ferre nõ poſſunt, ſi quis uerbulo eleuet Dñici aut Frãciſci autoritatẽ, & nos feremus æquo animo ſeruulos anteponi dño? Cæterũ quod aiunt ſeſe ex phariſæis audiſſe, id legitur in calce Malachiæ: Ecce mittã uobis Heliã prophetã, anteq; ueniet dies dñi magnus & horribilis, & cõuertet cor patrũ ad filios, & cor filiorũ ad patres eorũ, ne forte ueniã & percutiã terrã Anathemate. Porrò quod hic ſcribarũ fit mentio, non ſic eſt accipiendum, quaſi quorumlibet ſcribarum partes fuerint, ex prophetarum oraculis reſpondere, ſed erat hominum genus, quos Hebræi ſuo quodam nomine uocant, quorum hæc erat profeſſio, ut quemadmodũ olim apud Rhomanos in rebus dubijs ex Sibyllæ libris per aruſpices reſpõſa petebanť, ita iſti conſulti ex prophetarum libris reſponderẽt, quos & Herodes conſuluiſſe narratur.

Autoritas Chriſti ſumma. Ipſum audite.

Scribæ qui Iudæis.

Heliã oportet primũ uenire.) ἐλθεῖν πρῶτον .i. Venire prius. Hic certe faciendũ erat, qđ aliâs facit, ut ſuplatiuũ uerteret per cõparatiuũ. Sentiũt eñ Heliã uẽturũ anteq; ueniret Chrs.

Primum pro prius.

Genibus prouolutus.) γονυπετῶν. Græcis unica dictio eſt, perinde ſonans, quaſi dicas, accidens ad genua. Et aliquanto poſt,

Incredula & peruerſa.) διεστραμμένη, id eſt, Diſtorta: ac recte ſanè uertit, modo recte intelligatur. Peruerſum enim proprie dicitur, quod à rectitudine deflexum eſt.

Quouſq;

Quouſq; ero.) ἕως πότε ἔσομαι, id eſt, Quouſq; tandem. Nec enim ocioſa eſt expletiua coniunctio, ſed impatientiam quandam tædij indicat. Rurſus aliquanto poſt,

Et icrepauit eũ.) Ambigit & Hieronymus utrò referẽdũ ſit eũ, ad hoiem an ad dæmoniũ. Mihi magis uidet̃ ad dæmoniũ ꝑtinere. Vñ uertendũ erat illud, nõ illũ. Nã in eo qđ ſequit̃,

Quare nos non potuimus eijcere illum?) Apparet librariorum errore factum, ut illũ ſcriptum ſit pro illud. Eſt enim Græce αὐτὸ, & dæmonium præceſſit.

Trãſi hinc.) Omiſſa eſt apud nos una uox, μετάβηθι ἐντεῦθεν ἐκεῖ, id eſt, Tranſi hinc illuc. licet alterum aduerbium non reperiam apud Chryſoſtomum. Omiſſum arbitror ab interprete, Certe apud Theophylactum eſt. Nec eſt.

Non eijcitur.) Sed οὐκ ἐκπορεύεται, id eſt, Non egreditur. Interpres legiſſe uidet̃, ἐκβάλλεται. & ad ſenſum haud magni refert. Porrò quod ἐν προσευχῇ καὶ νηστείᾳ, id eſt, In oratione & ieiunio tranſtulit per oratione & ieiuniũ, bene mutauit Hebraicam figurã. Nam Hebræi בְּ, id eſt, in, ut בְּיָד חֲזָקָה in manu forti, בַּיהוה in domino, utuntur pro per, ut iam admonui. *In, pro per apud Hebræos*

Qui didragmã accipiũt.) Bis in unica dictiõe peccamus: & quod p g ſcribimus, cũ ſit per ch ſcribẽda: & qđ ſingulari numero, ac genere fœminino ꝓferimus, quæ eſt, neutri & pluralis, quæ uox emendate legit̃ in aureo codice, atq; etiã in Donatiani uolumibus, atq; etiã Conſtantienſi. Siquidẽ eſt Græcis τὰ δίδραχμα. Ait enim, Accipiũt: ut intelligas eos ſolitos à ſingulis accipere, &, idcirco abſolute dixit multitudinis numero. Eſt eñ Græcis δραχμὴ. i. Drachma, nomiſmatis genus, nẽpe ſex cõtinens obolos, minæ atticæ cẽteſima pars. Inde didrachmum nomiſmatis uocabulũ duplũ drachmæ, & tridrachmũ & tetradrachmũ. Quorũ omniũ meminit Iulius Pollux libro de rerũ uocabulis nono. Et quod continenter ſequit̃. *Drachma* *Didrachmum quid*

Non ſoluit didrachma.) Soluit præſentis eſt temporis, τελεῖ. ut intelligamus exactorẽ illũ, non hoc percontari, num Ieſus iam ſoluiſſet uectigal, ſed deberet ne ſoluere, & an illius eſſet ſoluere. Alioqui mentitus erat Petrus, qui reſponderit ναί, id eſt, etiam. Cæterũ quæ Lyranus nugatur hoc loco, de didrachma ex Iſidoro & Papia, quis poſſet abſq; riſu legere?

Præuenit illũ Ieſus.) προέφθασεν. i. Occupauit ſiue anteuertit. Indicat eñ Petrũ ea de re Ieſu locuturũ fuiſſe, ſed ille nõ expectata oratiõe Petri anteuertit. Nec eſt tributum, ſed tributa, τέλη. Nã quod addit κῆνσον, Latinã uocẽ Matthæus aut huius interpres uſurpauit, nimirũ quod res eſſet Latinorũ, & ſolẽt plerũq; res peregrinæ & aliũde inuectæ, ſuæ gẽtis uocabula ſecũ adducere. Porrò στατὴρ, tametſi ponderis quoq; modus eſt, quẽ Hebræi שֶׁקֶל uocãt, hoc ſanè loco nummũ ſignificat, qui quatuor cõtinebat drachmas. Nã cũ didrachmũ exigeret̃ à ſingulis, Ieſus ſtaterẽ reddi iuſſit, duorũ noie ſuo ac Petri. Qua quidem ex re mox nata eſt inter diſcipulos diſceptatio, quis primas teneret in regno cœlorũ, qđ Petrus æquatus Chriſto, cæteris antepoſitus uideret̃. Illud obiter annotare uiſum eſt, etiãſi ad hoc inſtitutũ ꝓprie nõ pertinet, nõ ſatis intelligi mihi, quid ſibi uelit, quod in hũc locũ ſcribit Hieronymus, Dñs noſter, & ſecundũ carnẽ, & ſecundũ ſpiritũ, filius regis erat, uel ex Dauid ſtirpe generatus, uel omnipotentis uerbũ patris. Ergo tributa quaſi regũ filius nõ debebat, ſed qui humilitatẽ carnis aſſumpſerat, debuit adimplere omnẽ iuſtitiã, nos infelices, qui Chriſti cẽſemur noie, & nihil dignũ tãta facimus maieſtate. Ille ꝓpter eximiã charitatẽ pro nobis & crucẽ ſuſtinuit, & tributa reddidit, nos pro illius honore tributa nõ reddimus, & quaſi filij regis, à uectigalibus imunes ſumus. Siquidẽ uidet̃ Hieronymus hoc arrogãtiæ tribuere, quod eccleſiaſtici grauent̃ tributũ pendere principibus, cũ hodie ſumma pietas habeat̃, ꝓ imunitate clericorũ modis omnibus digladiari. Chriſtus teſtatus ſe nõ debere, ſoluit tñ, at nõ pro ſuis omibus, ſed pro ſe dũtaxat ac Petro, ſimul & detrectans ſolutionẽ, & obſequẽs illorũ rapacitati. Fortaſſis illud docẽs, nõ dandũ quod nõ debet̃, & tñ ubi res poſcit, aliqua pecuniæ iactura redimẽdã magnatũ offenſam, Poſſunt & ſic accipi Hieronymi dicta, Chriſtus tãtus pro nobis ſe ſubmiſit, & nos qui Chriſti noie gloriamur & fruimur immunes à uectigalibus non reſpondemus illius erga nos charitati. Auguſtinus quæſtione in Matthæũ uiceſimatertia, ex hoc loco colligit immunitatẽ Chriſtianorũ. Quod dixit, inquiẽs, ergo liberi ſunt filij, in omi regno intelligẽdũ eſt, liberos eſſe filios, id eſt, nõ eſſe uectigales, multo ergo magis liberi eſſe debẽt in quolibet regno terreno filij regni illius, ſub quo ſunt oia regna terræ. Hactenus Auguſtinus. Qđ ſi recipimus, nulli Chriani debẽt uectigal ſuis principibus, cũ omnes ſint illius regni filij. Atq; haud ſcio, an mutato regno, uectigalis quoq; genus fue- *Stater quid.* *Excuſſa Hieronymi opinio de uectigali eccleſiaſticorum.* *Excuſſa Auguſtini ſententia.*

rit

rit mutādū,& num Auguſtinus de hoc agat tributo,quod nos principi Chriſto debemus.

EX CAPITE DECIMOOCTAVO.

Paruulus pro puero.

QViſputas.) τίς ἄρα μείζων. Putas interpres poſuit loco cōiunctionis expletiuæ. Et μείζων cōparatiuum ſuperlatiui uice poſitū apparet,cū de pluribus fiat ſermo.Certe ſic legit Auguſtinus in homilijs,quas ædidit in Matthæū.Ac mox,

Aduocans paruulū.) προσκαλεσάμενος. Quod toties iā uertit cōuocans , ut ne quid interim cauſer de mutato participij tēpore.Nec eſt Paruulū, ſed παιδίον, id eſt,Puellū diminutiuū à puero.Etſi no[n] ſum neſcius alicubi diminutiuū hoc uſurpari pro grandi puero,tamen hoc ſanè loco non fuerat ocioſa diminutio . Facit enim ad Emphaſim,dum nō ſolū inuitat illos ad imitationē cuiuſcūq; pueri, ſed pueri admodū puſilli. Nec uideo,cur nonnullis puelli uocabulum mollius uideatur,cum Prudētius non ueritus ſit Chriſtum appellare puſionem . Nec Hieronymus abhorruerit à uocabulo puelli . Cur autem obſcœnius ſit puellus,quàm puella? Ac rurſum,

Sicut paruuli.) ὡς παιδία.i.Sicut puelli. Atq; ita citat diuus Hiero.enarrās Eſaiā:Et iterū,

Sicut paruulus iſte.) ὡς τὸ παιδίον,id eſt , Vt puellus,ſiue puerulus,nam & hoc eſt apud probatos autores.Illud mirū,interpretē qui ſoleat copiā affectare,hoc loco non mutaſſe paruulū.Præſertim cū paruuli uocabulū non admodū faciat ad ſenſum Chriſti. *Siquidē* paruulus eſſe poteſt,& qui natu ſit grādis,cuiuſmodi ſunt Pumiliones , & Pygmæi poëticus populus.At hic innocētiā ac ſimplicitatē intelligi uoluit,qua prima puericiæ ætas prædita eſt. Sed huiuſmodi quædā uoces illa tēpeſtate fuerāt receptæ.Nec addit̃ Iſte in pleriſq; Græcorū exēplaribus,niſi quod articulus,τὸ, fermè tantundē efficit.Dilucidius aūt uertiſſet in hūc modū:Niſi quis ſe reddiderit humilē,ut eſt puellus hic,hoc eſt tantulum,quātulus hic puer eſt,& deijciat ſemetipſum ad huius modulū.Cæterū Ieſus per humilitatē corporis innuit ταπεινοφροσύνην, hoc eſt animi modeſtiā,& per corporis proceritatē ſignificat animū elatum.

Maior pro maximus

Hic maior eſt in regno.) μείζων, id eſt, Maximus , ut paulo ſuperius indicauimus.Nam ſunt,quorum eſt Origenes,qui hæc ad ipſum Chriſtum pertinere putant , quo ut nihil humilius fuit,ita nihil maius.Nec ocioſe uidetur additus articulus ὁ μείζων, quaſi dicas ille maximus:ad quem quo quiſq; propius acceſſerit , hoc maior erit in regno cœlorum . Quanq; & alioqui articulus reddit maximum illum de quo diſputabant apoſtoli.

De puſillis iſtis.) τῶν μικρῶν. Non eſt eadem uox Græcis , quæ modo fuit paruulorum, παιδίων. Atq; hoc dūtaxat loco Origenes,uel huius potius interpres legit Puſillis,ſiue paruulis,cum in ſuperioribus legat puerum. Ac paulo poſt,

Lapis molaris

Mola aſinaria.) μύλος ὀνικός.Significat ingēs ſaxū.Siquidē in molis ſaxū qđ ſubſternit̃, ut alterū quod circūagit̃ ſuſtineat,Græcis ὄνος.i.Aſinus dicit̃,unde & ꝓuerbiū,ἀπ̓ ὄνου ἄνω ὄνος, ſicut in Chiliadibus annotauimus.Nec abſurdū eſt tamē,quod ſecutus eſt Hilarius,ut molā aſinariā accipiamus quā aſellus circūagat. Siquidē molæ leuiores,quas truſatiles uocāt,hominis manu circūferunt̃.Cæterū grauiores à iumētis,qbus occludunt̃ oculi,agunt̃ in gyrū. Expreſſit aūt ſupplicij gen⁹ peculiare Palæſtinis,ut indicat Hieronym⁹,qđ ob enormia crimia ſolet exigi.Igit̃ ex atrocitate pœnæ craſſo pplo demōſtrat culpæ magnitudiem.Cæterū,

In ꝓfundū maris.) Græce eſt, ἐν τῷ πελάγει τῆς θαλάσσης, id eſt,In Pelago maris,ꝑ eo quod eſt in medio mari.Nā longius à litore ſolet eſſe profundius.Quandoquidē qui Græcas tradūt etymologias,pelagus dictū putāt,quod ſit τῆλε τῆς γῆς, id eſt,Procul à terra, quaſi telagus.Certū igitur exitiū duabus rebus ſignificat,magnitudine ſaxi,& profunditate maris.

Væ homini per quem.) Pleriq; Græcorum codices addunt ἐκείνῳ, id eſt,Illi. Et,

Abcide cū.) Nonnulli codices habebāt αὐτὰ, id eſt,Ea,ut ad utrūq; qđ p̄ceſſit referat̃. Et,

Debilem.) Eſt, κυλλὸν, de quo iam dictum eſt.Significat enim non quouis modo debilem ſed cui altera manus ſit detruncata,aut alioqui manca. Et rurſus,

Cum uno oculo.) Græcis uox eſt compoſita, μονόφθαλμον, quod unoculum dicere poterat, ſiue luſcum,quemadmodum uertit alibi.

Venit enim filius hominis ſeruare quod perierat.) In nōnullis Græcis exemplaribus hæc uerba nō aſſcribunt̃,nec apud Hieronymū in cōmentarijs horū ulla eſt mentio.In nōnullis cōtra reperiuntur,uelut apud Chryſoſtomum ac Theophylactum. Et,

Quæ errauit.) Græcis eſt, τὸ πλανώμενον, id eſt, Errantem.Nec eſt,

Quia gaudebit.) ſed ὅτι χαίρει, id eſt, Quod gaudet, ſiue gaudeat. Ac paulo poſt, Vt pereat unus de puſillis iſtis.) ἓν neutro genere, ut referat, παιδίον. Vnde recte uertiſſet, Vnus puellus. Nec eſt, Lucratus eris.) Sed ἐκέρδησας, id eſt, Lucrifeciſti, aut Lucratus fueris. Quandoquidem peculiaris eſt huius temporis uſus.

παρακούειν. ut παρορᾷν.

Quod ſi non audierit.) ἐὰν δὲ παρακούσῃ, id eſt, Quod ſi auditũ neglexerit, atq; idẽ uerbũ mox repetitur. Quãq; in nõnullis priore loco erat, μὴ ἀκούσῃ, poſteriori παρακούσῃ. Ac mox, Erunt ſoluta & in cœlo.) Coniunctionẽ addidit de ſuo, ut ſuperius indicatũ eſt. In hoc aũt mire philoſophať Origenes, qđ hic dictũ ſit In cœlo, cũ Petro tradãť claues regni cœlorũ, ut qcqd ille ſoluerit, aut alligauerit in terris, id ſolutũ aut alligatũ dicatur in cœlis, nõ in cœlo. Et iterum dico uobis.) πάλιν, ἀμὴν, id eſt, Rurſus amen dico. Neq; enim bis dixit idem, ſed eſt initium alterius parabolæ. Rurſus autem apud Latinos anceps eſt ut apud Græcos πάλιν. At iterum apud nos non item.

Septuagies ſepties, quõ accipiendum.

Vſq; ſeptuagies ſepties.) ἕως ἑβδομηκοντάκις ἑπτὰ, id eſt, Vſq; ſeptuagies ſeptem, ſic eñ Græca ad uerbum reddi poſſunt, ut ſubaudias peccata aut uitia, aut ſimile quippiã. Nec accipiendus eſt numerus ſeptuaginta ſeptem duntaxat, ſed quadringentorũ nonaginta: quandoquidem hanc ſummam efficiunt ſeptuagies ſeptem, interprete Theophylacto, & item Hieronymo. Nam ingentem numerũ poſuit pro infinito, quem tropum euidenter indicauit Chryſoſtomus, quod probabile nõ ſit quenq; toties offenſam repetiturũ. Ita loqmur trecentos inſere, pro innumeris, & milies audiui. Licet Origenes, aut certe huius interpres in calce homiliæ ſextæ, uideatur accipere ſimpliciter, errata ſeptuaginta ſeptẽ.

Ponere rationẽ.) συνᾶραι, id eſt, Cõferre, ac ſimul ſubducere, aut ſuſcipe cõputũ. Nã id hoc loco ſignificat ratio. Ea tollendis calculis conficiebatur, aut certe explicãdis aut complicandis digitis. Vnde & Terentius ſubducta ratione dixit. Nam quod decem milia talenta dixit, pro talentorũ, Latinitatis dũtaxat iniuria factum eſt, ſenſu incolumi. Et mox:

Non haberet unde redderet.) μὴ ἔχοντος δὲ αὐτοῦ ἀποδοῦναι, id eſt, Cum non poſſet autẽ ſoluere. Siquidem ἔχω additum uerbis infinitis plerũq; ſignificat poſſum. Latiniſſime dixiſſet, cum non eſſet ſoluendo. Pauloq; poſt:

Varia lectio.

Rogabat eũ dicẽs.) Vetuſtiſſimi codices Latini ſcriptũ habebãt, orabat. Plerią; Græci προσεκύνει, adorabat, pro eo quod eſt ſupplicabat: quod ſupplices contacta gena & genu uelut adorabãt, obteſtãtes p numẽ, cui ſupplices curæ ſunt: nõnulli παρεκάλει.i. obſecrabat.

Et patientiam habe.) Græce eſt, μακροθύμησον, id eſt, Longanimis eſto, ſiue Leni animo pro quo multi legunt magnanimũ, & pro μακροθυμία, magnanimitas. Nam inter ſe natura cohærẽt, magno eſſe animo & leni, quod uindictæ cupiditas arguat puſillũ animum.

Suffocabat & trahebat.

Et debitũ dimiſit.) τὸ δάνειον ἀφῆκεν, id eſt mutuũ remiſit, ſiue æs alienũ remiſit. Ac paulo poſt: Et ſuffocabat eum.) Et dilucidius & fidelius erat, κρατήσας αὐτὸν ἔπνιγεν, id eſt, Iniecta illi manu, obtorto collo trahebat. Id enim eſt κρατεῖν & πνίγειν hoc loco. Nam κρατεῖν pro iniicere manum & aliâs utuntur Euangeliſtæ. Porrò quod addit πνίγειν pertinet ad ui trahentem, uel in carcerem, uel ad iudicem. Item Narrarunt διεσάφησαν, id eſt, Indicarunt, ſiue aperuerunt, aut prodiderunt. Rurſus:

Serue nequam.) πονηρὲ, id eſt, Male, ſiue ſceleſte. Verum huiuſmodi permulta prætereo ſciens, ne moroſiore diligentia moleſtus ſim lectori. Ac mox:

Om̃e debitũ remiſi tibi) πᾶσαν τὴν ὀφειλὴν ἐκείνην ἀφῆκα. i. Totũ illud debitũ remiſi. Ac ſubinde. De cordibus ueſtris.) Hic addunt Græci τὰ παραπτώματα αὐτῶν, id eſt, Errata ipſorum, quod haud ſcio an explicandi cauſa ſit additum, quandoquidem apud Hieronymum nõ additur. Etiamſi additur apud Chryſoſtomum, ac Theophylactũ.

EX CAPITE DECIMONONO.

Ius repudiãdi imodicũ apud Hebræos.

SI licet.) Pro licét ne, Græce dixit, magis q̃ Latine, Et ἀπολῦσαι repudiare, ſiue abiicere. Quacũq; ex cauſa.) κατὰ πᾶσαν αἰτίαν, id eſt, Ex quauis cauſa. Nimirũ illud ſentientes, eſſe cauſas aliquas iuſtas diuortij, q̃ueadmodũ indicat Origenes. Siquidẽ Moſes tantũ iuris permiſit maritis, ut iniqua uideatur lex aduerſus uxores, quibus nulla de cauſa licebat à marito diuertere, cũ his eſſet poteſtas ob quãlibet leuem fœditatẽ abiicere uxores, tantũ ſcripto libello repudij. Sic eñ legimus Deutero. cap. xxiij. Si acceperit homo uxorẽ, & habuerit eã, & illa nõ inuenerit gratiam

ante oculos eius propter aliquã fœditatẽ,ſcribet libellũ repudij,& dabit in manu illius,& dimittet eã de domo ſua.Cũq; egreſſa alterũ maritũ duxerit,& ille quoq; oderit eam,dereritq; ei libellũ repudij,& dimiſerit de domo ſua,uel certe mortuus fuerit,nõ poterit prior maritus recipe eã in uxorẽ.Proinde Chriſtũ tentãt phariſæi,ut ſi probaſſet Iudæorũ repudia tã licẽtioſa,uidereẽ aduerſus naturalẽ æquitatẽ ꝓnũciare,quæ ethnicis quoq; fauorabilis eſt,apud quos ius erat mutui diuortij,neq; quauis tñ ex cauſa:ſin ſecus,uidereẽ in Moſaicã legẽ cõtumelioſus.Illi putabãt ſibi licere quauis de cauſa quoties libuiſſet uxorẽ abijcere.Id Chriſtus aſtringit,unicã dũtaxat cauſam excipiens,nempe ſtupri.

Quæcunq; de cauſa,id ẽ quã libet leui.

Annotauit huius dictiõis ἔμφασιν, is quiſquis fuit,cuius extat homilia xxxviij.inter mixtas Chryſoſtomi titulo.Origenes hũc ediſſerens locũ,putat & alia crimina uel paria adulterio,uel etiã grauiora,ueluti ueneficiũ,parricidiũ,dirimere matrimoniũ. Auguſtinus in cauſa diuortij,idololatriã æquat adulterio:quod cultus idolorũ,ſit adulterio miſceri cũ immũdis ſpiritibus.Sed ad hãc rationẽ oĩe peccatũ,quod nos alienat à deo,dirimet matrimoniũ. Ego puto ob id exceptũ adulteriũ,quod hoc ex diametro pugnet cũ natura matrimonij.

Cur fornicatio potiſſimũ excepta.

Neq; protinus tollitur matrimonij ſacramentũ,ſi in paucis coniugiũ male initũ bene dirimatur:nõ ꝓfecto magis q̃ adulterijs quæ nũc paſſim crebra ſunt,aut diuortio quod nos indulſimus male cohærẽtibus.Quãq; hãc rationem de ſacramẽto,nullus ueterũ,qđ ſciã adduxit,cũ tamẽ ſuꝑ his crebra,ꝓlixaq; ſit diſputatio,præſertim Auguſtino,ac Hieronymo.Neq; ſtatim homo diſiungit,quod deus cõiunxit,imò quod ꝑ lenas,ac lenones,ꝑ uinolentiã,per ſtulticiã & incogitantiã male cõiungit diabolus,id ꝑ autores ac miniſtros eccleſiæ ſuæ bñ diſiungit deus.Atq; utinã ſic coirẽt inter Chriſtianos oĩa matrimonia,ut autore deo iure dici debeãt inita, aut tales eſſemus oẽs,ut nõ opus foret aliquo diuortio. Nec eſſet in nobis ea σκληροκαρδία,ob quã olim Iudæis ꝑmiſſum eſt uxorem abijcere.Auguſtinus ad Pollentiũ exceptionẽ torquet ad partẽ dũtaxat priorẽ, Facit eã mœchari:ut ad hoc tantũ ualeat exceptio,nõ quo liber ſit à matrimonio qui repudiat uxorẽ,ſed ne uideatur illã facere mœchã cũ mœcham repudiet.Cæterũ quicũq; eam duxerit, ſiue cauſa adulterij repudiatam,ſiue alia quauis de cauſa,cõmittit adulteriũ.

Exceptionem argute torquet Auguſt.

Quod an perinde cum ipſa ueritate,naturaq; cõſentiat,ut eſt argutũ,eruditis expendendũ relinquo.Certe locus hic difficultatũ plenus eſt,ut de quo nõ eadẽ ſenſerint eccleſiaſtici doctores: Cũ Ambroſius exponens epiſtolã ad Corinthios priorẽ tribuat marito ius repudiãdi,neq; ſecus ſentiat Origenes. Vnde coacti ſumus aliud quoddã diuortij genus inducere, qđ ita dirimat conſuetudinẽ domeſticã,ut nihilo ſecius maneat cõiugij uinculũ.Quod quidem diuortij genus,imò nomẽ dũtaxat diuortij cũ à nobis ſit repertũ,de hoc nõ percontatos fuiſſe Iudæos ꝑ ſe liquet,quibus hoc prorſus erat incognitũ.

Diuortiũ nomine tãtum à nobis repertũ.

Porrò quod hodie paſſim in ſcholis dictitant,ſolo cõſenſu cõtrahi matrimoniũ,utinã tam probatũ eſſet,q̃ receptũ eſt. Neq; poſtulo,ut hic qcq̃ de priſtina patrũ cõſtitutione demutet eccleſia,ſi id antehac nũq̃ eſt factum.Quod ſi factum eſt alijs aliquot in rebus, optarim & hic fieri,ſi id ꝑtineat ad ſalutẽ hominũ.Si fieri nõ poteſt,certe uotũ à pietate ꝓficiſcitur:& optat ſæpenumero charitas,non quod fieri poſſit,ſed quod fieri uelit.Sed hiſce de rebus,ut ante hac attigimus nõ nihil,ita copioſius dicetur in Paulinis epiſtolis.Quanq̃ hæc ipſa ſic dicta uelim accipi,nõ quaſi aſſeram,ſed qui proponam eruditis excutienda. Ac mox:

Maſculum & fœminã.) ἄῤῥεν καὶ θῆλυ, neutri generis apud Græcos.

Et dixit propter hoc relinquet homo.) Incertũ erat an deus ille creator olim hoc dixerit,an Chriſtus hæc locutus,illud adiecerit.Propter hoc relinquet homo patrem & matrẽ.Auguſtinus libro de nuptijs,& cõcupiſcentijs ſecundo,capite quarto,ſic accipit,quaſi dixerit deus:Quod tamen,inquiens,dñs Ieſus in Euangelio deum dixiſſe cõmemorat, quia deus utiq; per hominem dixit,quod homo prophetando prædixit.Quanq̃ & Geneſis capite ſecundo,unde hæc deſumpta ſunt,ita referuntur hæc uerba,ut uel ab Adam dicta uideri poſſint,uel ab eo qui texuit orbis conditi hiſtoriam,uel ab ipſo deo.

Dimittet patrem & matrem.) καὶ καταλείψει. Relinquet ſeu deſeret potius q̃ dimittet, dimittimus diſcentem,deſerimus cui periclitanti deſumus.

Et adhærebit uxori ſuæ.) προσκολληθήσεται, id eſt,Adglutinabitur.Metaphora ſumpta ab his,quæ glutino ſic cõmittunẽ,ut putes unũ eſſe,Annotauit emphaſin uerbi Chryſoſtomus

ſtomus homilia ſexageſimatertia. Ac mox:

Duo in carne una.) δύο εἰς σάρκα μίαν, id eſt, In carnem unã, hoc eſt, è duobus fiet unus, ſiue unum: quandoquidem maſculus & fœmina Græcis neutri generis ſunt. Annotauit hanc ſermonis Hebraici formam Auguſtinus, libro huius argumenti ſeptimo. Quod genus ſunt & illa libro Iudicum. Et eris nobis in caput omnibus habitantibus Galaad. Item in pſalmis, Eſto mihi in deum protectorem. Ne articulus quidem uidetur ocioſus καὶ ἔσονται οἱ δύο, hoc eſt, Erunt qui duo fuerant, in carnem unam. Nam totum hominem carnẽ uocat, ut & aliâs ſcriptura diuina totum hominẽ animam appellat. Aſtipulãte nobis & diuo Auguſtino libro de ciuitate dei decimoquarto. Quod genus & illud eſt Pauli ad Romanos: Ex operibus legis non iuſtificabitur omnis caro. Quid enim eſt omnis caro, niſi omnes homines? Et uerbũ caro factum eſt, id eſt, Sermo diuinus homo factus eſt. Porrò in carnem legendum eſſe, non in carne, demõſtrauimus ex Hieronymo in ſcholijs noſtris, quibus illum illuſtrauimus, ubi ſic explicat Matthæi uerba, In unam dixit, non in duas. Et Cyprianus epiſtola libri ſecũdi octaua, Erunt, inquit, duo in unam carnẽ. Et Tertullianus libro aduerſus Marcionem tertio, Et ſuggerens Epheſijs quod in primordio de homine prædicatũ eſt, relicturo patrem & matrem, & futuris duobus in unã carnẽ, id eſt, in Chriſtum & eccleſiam. Rurſum libro de monogamia, & erũt duo in unã carnem non tres neq; plures. Hæc admonere uiſum eſt, ne quis hic fruſtra obſcœni quippiam imaginetur, aut illud ſomniet, quod eſt in tabulis Græcorum, ἄρθρα ἐν ἄρθροις ἔχων. Tametſi in Geneſi unde locus hic ſumptus eſt, non eſt, Erũt duo: ſed tantũ erunt וְהָיוּ לְבָשָׂר אֶחָד Duo addidit euangeliſta explicandi gratia. Ac mox,

Caro p̃ hoĩe.

In carnẽ unã apd̃ Hebræos

Itaq; iam non ſunt duo.) οὐκ ἔτι, id eſt, Poſt hac non ſunt duo: nempe poſt initum coniugium. Creati fuerant duo, non unus, nimirũ maſculus ac fœmina. Rurſus copula matrimonij è duobus reddidit unum. Non abludit prorſus ab hac ſententia fabula Ariſtophanis, quam apud Platonem adducit in conuiuio. Quanquam obſcœnior eſt.

Quod deus coniunxit.) συνέζευξεν, id eſt, Coniugauit, & eodem iunxit iugo. Tranſlatum à bubus ſimul ducentibus idem iugum. Nos uertimus Copulauit. Et,

Coniunxit. συνέζευξεν.

Ad duriciem cordis.) Græcis unica dictio eſt, σκληροκαρδίαν.

Non expedit nubere.) γαμῆσαι, id eſt, Ducere uxorem, aut certe contrahere matrimonium, ſiue contraxiſſe. Nam apud Latinos, uir nõ ducitur nubere, niſi qui ſeruit uxori, uelut illa potius uir ſit quàm ille. Etiamſi Feſtus Pompeius indicat olim nubere Latinis etiã uiris cõmune fuiſſe uerbũ, quemadmodũ Græcis γαμεῖν. At apud Hebræos, ut dictũ eſt, non erat mutuum repudiandi ius, quemadmodũ apud Rhomanos, ſed ſoli marito phas erat repudiare. Cuius etiã zelotypiæ mederi cogebatur uxor, fœdo horrẽdoq; exemplo.

γαμεῖν Græcis anceps.

Non omnes capiunt.) χωροῦσιν. Hoc loco capiunt nõ pollet idem quod intelligunt ſiue apprehendũt, ut Lyra uidetur ſenſiſſe, qui cõmenti uice addidit: Quia altus eſt ſtatus, ad quem infirmi non poſſunt aſcendere, ſed capiunt, id eſt, capaces ſunt: quomodo locum capacem uocamus, qui tam eſt ſpacioſus, ut poſſit recipere quod infertur. Ita Paulus uult dilatari Corinthios, quo ſe capiant. Procliue eſt enim intelligere quod dictum eſt, uerũ id dictum, non deſcendit in animos omnium, quod ſint alijs affectibus occupati, ut illic non ſit locus diuino conſilio. Atq; idem uerbum legis in eo quod ſequitur:

Capere χωρεῖν.

Qui poteſt capere capiat.) ὁ δυνάμενος χωρεῖν χωρείτω.

Qui facti ſunt.) οἵτινες εὐνουχίσθησαν, Qui caſtrati ſunt, ſiue Qui facti ſunt eunuchi. Nam eunuchi repetendum erat. Atq; idem uerbum mox ipſe uertit caſtrati ſunt. Porrò εὐνοῦχος Græce ſonat cubilis cuſtos, quod barbari huiuſmodi portentis ſuas uxores ſeruãdas cõmittere ſoleãt. Porrò ui execti Spadones dicũt. Petrus Comeſtor, eunuchos interpretaẽ beneuincẽtes, ab eu, bene, & nuche, uictoria, qđ ſit ſũma uictoria: q̃ſi non ſit durius uincere inanem gloriã, aut etiã pecuniæ ſtudiũ aut irã. Eunuchus aũt diciẽ ab εὐνὴ cubile, & ἔχω, ſicut δᾳδοῦχος & σκηπτοῦχος. Idẽ Spadones interpretaẽ, à ſpatadictos: ad quã etymologiam, oĩes Germani, Spadones dici poſſint. Et hoc cõmẽtũ ſequiẽ Hugo Cardinalis. Quũ tales ſcriptores olim ſint amplexi theologi, nũc quidã Eraſmũ ferre nõ poſſunt. Quin Hugoni caſtrati dicũẽ, q̃ſi caſti nati. Dñs tria eunuchorũ genera diſtinxerat, unũ eorũ qui natura nõ poſſunt aut nõ appetunt cõgredi cũ muliere. Alterũ eorũ qui ui exe-

Eunuchus unde dicitur.

cantur, Tertium qui uolentes ob regnum dei ſeſe contineñt. In qua claſſe ponemus eorum genus, qui uel arte, uel metu detrudũtur in cœlibatum, ut ſcottari liceat, uxorẽ ducere nõ liceat, adeo ut ſi profiteantur concubinam, ſint catholici ſacerdotes, ſin uxorem dici malint, conijciantur in ignem. Mea ſententia clementius tractarent ſuos liberos parentes, ſi quos cœlibatui deſtinaſſent, pueros etiamnũ curarent execandos, quàm ſi integros nolentes aut inſcios conijcerent in hoc incendium libidinis. Ac rurſus,

Occurrunt nobis paruuli.) τὰ παιδία, id eſt, Puelli.

Bonus ſolus deus.

Quid me interrogas de bono.) Plerique Græci codices habent τί με λέγεις ἀγαθόν, id eſt, Quare me uocas bonum, ſed perperam, ni fallor, ex alio euangelio uerbis huc tranſlatis. Quáquam ad eum modum legit Theophylactus & Hilarius. At ſecus Hieronymus, Origenes homilia viij. & Chryſoſtomus lxiiij. Apparet offenſum lectorem parum attẽtum, quod non perinde uideretur quadrare Chriſti reſponſum. Solus deus bonus eſt. At qui belle quadrat. Non enim hic obiurgat eum, quod ipſum bonum diceret, quanquam bone apud Hilarium non additur, ſed quod homo cũ eſſet, de bono percontaretur, cum in hominibus nihi ſit boni. Porrò bonus eſt qui bene facit. Quod ſi nihil eſt uere boni in humanis factis, nec bonus dicetur quiſquam. Quicquid enim in nobis boni eſt, diuini muneris eſt. Quod ſi maxime legamus, Quid me dicis bonum, nihil eſt neceſſe, ut hæreticorum interpretationẽ recipiamus, qui putant boni cognomẽ in unum patrẽ proprie competere. Imò Chriſtus ſubindicat ſe eſſe deũ, & ob id iuxta quorũdã interpretationẽ obiurgat hominẽ, quod ei tribueret cognomen boni, quẽ nondum crederet deum, quod haud ſcio an quiſquam apoſtolorũ adhuc perfecte crediderat. Hoc loco caute legendus eſt Origenes. Alioqui ſermo illius reſipit Arianũ quiddã, quaſi ne filius quidẽ dicaẽ proprie bonus, nec aliter filij bonitas differat ab hominũ bonitate, niſi qđ filius in omĩbus bonis uicinior eſt patri, quàm cæteri filio. Queadmodũ aũt fatetur nullũ hominẽ proprie dici bonũ ad cõparationẽ diuinæ bonitatis, ita putat nullũ hominis opus dici bonũ, ſi ad diuinam iuſtitiam conferatur. Et perturbate uertit.

Locus noue expoſitus.

Vnus eſt bonus deus.) οὐδεὶς ἀγαθὸς εἰ μὴ εἷς ὁ θεός, id eſt, Nullus eſt bonus, niſi unus nempe deus, ut ὁ ſit articulus explicantis.

Locus expenſus per Origenem.

Diliges proximum tuum ſicut teipſum.) Origenes hunc enarrans locum homilia inter æditas octaua, teſtatur ſibi uideri hæc uerba addita, nec eſſe ſcripta ab ipſo Matthæo, idque duobus colligit argumentis, Primum quod apud Marcum, & Lucam nihil addatur huiuſmodi, cum res alioqui eadem referatur. Deinde, cum Paulus in epiſtola ad Romanos capite decimotertio teſtetur his uerbis: Diliges proximum tuum ſicut teipſum, ſummã totius legis cõtineri: qui cõuenit, ut dicatur adhuc aliquid deeſſe, qui ſe prædicet hæc omnia præſtitiſſe? Atque illic deplorat librariorum incuria, & caſtigatorum uitio ſic fuiſſe deprauata noui teſtamenti exemplaria, ut difficillimum ſit reſtituere. Quanquàm ob cõtentioſos explicuit utcunque nodum hunc, ex euangelio apocrypho, quod inſcribitur Hebræorum. In quo de iuuene hæc res exponitur hunc ad modum, Dixit ad eum alter diuitum. Magiſter quid bonum faciẽs uiuam? Dixit ei, Homo leges & prophetas fac. Reſpõdit ad eũ, feci. Dixit ei: Vade uende omnia quæ poſſides, & diuide pauperibus, & ueni ſequere me. Cœpit aũt diues ſcalpere caput ſuũ, & nõ placuit ei. Et dixit ad eum dominus: Quomodo dicis legem feci & ꝓphetas, quoniã ſcriptũ eſt in lege: Diliges ꝓximum tuum ſicut teipſum? Et ecce multi fratres tui filij Abrahæ, amicti ſunt ſtercore, moriẽtes præ fame, & domus tua plena eſt multis bonis, & non egreditur omnino aliquid ex ea ad eos. Et cõuerſus dixit Simoni diſcipulo ſuo, ſedenti apud ſe, Simon filius Ioannæ: Facilius eſt Camelũ intrare per foramẽ acus, quàm diuitẽ in regnũ cœlorũ. Ex his ratiocinaẽ Origenes, ut donemus ſic fuiſſe ſcriptũ ab Euãgeliſta, queadmodũ nos legimus, tamẽ difficultatem quæſtionis ſic explicari poſſe, ut accipiamus Chriſtum redarguiſſe iuuenem, credentẽ ſe legem impleſſe, cum id quod eſt caput legis præteriſſet, ſinens pauperes inopia perire, cum ipſe diues eſſet. Chryſoſtomus illud etiã addit, quod elatus eſſet, quod mendax quod tentandi animo percontaretur. Verũ ad hæc nõ quadrat id quod legimus apud Marcũ, & Ieſus dilexit, ſiue oſculatus eſt eũ. Mihi ſimplicius uideẽ ut accipiamus adoleſcentẽ in ſuo genere bonũ, ob imbecillitatẽ, nõdũ fuiſſe capacẽ euãgelicæ ꝑfectionis. Nec eſt:

Euangelium Apocryphum Hebræorum.

Vende

Vende omnia quæ habes.) Sed πώλησόν σου τὰ ὑπάρχοντα, id eſt, Vende tua, ſiue facultates tuas. Nec apud Hieronymū additur omnia. Nec in aureo codice, nec additur apud Græcos cōiunctio, &. Tantum eſt, Vade uende, nec ſua gratia caret ἀσύνδετον.

Et abijt triſtis.) Magis eſt, dolēs, ſiue mœſtus, λυπούμενος. Et nōnulli codices habebāt, & πάλιν. At in emendatioribus ſcriptū eſt πάλιν δὲ. Rurſus aūt, ſiue, Imò iterū dico uobis. Corrigit enim quod ante, licet mollius dictū offenderat diſcipulos, idq; durius repetit.

Facilius eſt camelum) Diuus Hieronymus haud dubie camelum accepit pro animante, ſecutus opinor Origenē. Theophylactus diſſentit, uolens hoc loco ſignificare rudentem nauticum, atq; id ſanè magis quadrat ad foramen acus. Et apud unū Suidam, κάμιλον eo reperio ſignificatu. Iulius Pollux inter inſtrumēta nautica non meminit. Atq; hac quidem in re magis aſſentior Hieronymo. Nam quod iſtos offendit, qui ex camelo funem faciunt nauticū, nempe quod abſurdum uideatur camelū duci p foramen acus, hoc ipſum p nobis facit: Siquidē Chriſtus hoc exemplū uelut ἀδύνατον propoſuit. Vult eīm omnino uideri impoſſibile, ut Camelus ingens animal, ac tortuoſum, p foramen acus tranſeat. Nec eſt, quod hic fabulas aniles cōminiſcātur, Hieroſolymis fuiſſe portā cui nomē fuerit acus: aut quod impoſſibile, pro difficile poſitū interpretētur. Imò ſi diuitē interpretētur fidentē ſuis diuitijs, id quod ferè diuitū uulgus facit, ita demū poterunt hunc explicare nodum. Atq; hūc ſenſum aperuit nobis Marcus cap. x. Filij, q̄ difficile, inquit, eſt cōfidētes in pecunijs in regnū dei introire. Qd' ſi uerū eſt ingētes funes nauticos Camelos uocari Græcis, apparet ab animantis & ingentis, & diſtorti ſimilitudine dictos. Neq; uero meo anīo per omnia ſatisfacit, quod Hieronymus annotauit nō eſſe dictū à Chriſto, Impoſſibile eſt diuitem intrare, ſed difficile. Vbi difficile ponitur, inquit, nō impoſſibilitas prætenditur, ſed raritas demonſtratur: cū mox fateatur idem ab eodē dictū impoſſibile. Siquidem alla ta cōparatione Cameli per foramen acus euntis, Hoc dicto, inquit, oſtēditur, non difficile eſſe, ſed impoſſibile. In dialogo aduerſus Pelagianos primo, diuerſa ratiōe explicat ſeſe negans eos eſſe diuites, q alijs diuites fuerūt potius q̄ ſibi. Quin & illud p foramē acus, bifariā accipi pōt, ſiue p foramine qd' habet acus, ſiue p foramine acu facto. Poſtremo nō eſt

Camelus per foramen acus.

Diuites qui diti Chriſto.

In regnū cœlorū.) Sed in regnū dei, εἰς βασιλείαν τοῦ θεοῦ. Quanq̄ mihi magis probatur, quod lego apud Chryſoſtomum & Hieronymū, Regnum cœlorū. Sentit eīm diuites non eſſe accōmodos euangelicæ doctrinæ, quam ferè uocat regnum cœlorum.

Quis ergo poteſt.) τίς ἄρα δύναται, id eſt, Quis nam poteſt, id quod ſupra uertit, Quis putas Et aliquāto poſt, In ſede maieſtatis.) ἐπὶ θρόνου δόξης, id eſt, In throno gloriæ.

Maieſtas pro gloria.

Centuplum accipiet.) ἑκατονταπλασίονα, quaſi dicas ſingula centuplicata. Eſt enim numerus multitudinis. Et, Vitam æternā poſſidebit.) κληρονομήσει, quod ad uerbū uertit aliquoties Hæreditabit. Nos circūlocuti ſumus, & uitæ æternæ ſortietur hæreditatē.

EX CAPITE VIGESIMO.

Simile eſt regnum.) ὁμοία γάρ ἐστιν, id eſt, Simile eſt enim. Cohæret eīm cum ſuperiori ſententia. Et primo mane.) ἅμα πρωΐ, id eſt, Ipſo ſtatim diluculo, ſeu, Primo ſtatim diluculo, ſiue, Mox ut diluxit. Pauloq; poſt,

Ex denario diurno.) ἐκ δηναρίου τὴν ἡμέραν. Primum nihil opus erat addere Græcam præpoſitionem ex, quū Latini dicāt conductū denario. Deinde denarius hic nummi Rhomani genus eſt, ualens treis ſolidos, & ſemiſſem, ut autumat Gulielmus Budæus homo nuſq; non diligētiſſimus, non ſolū eruditiſſimus. Nec eſt diurno, ſed in ſingulos dies, ſiue dietim. Vnde uerti poterat, Pactus cū operis in ſingulos dies denario.

Denarius.

Ite & uos in uineam meā.) Meā nec eſt apud Græcos, nec in aureo codice. Rurſum:

Quod iuſtū fuerit.) καὶ ὃ ἐὰν, id eſt, Quodcunq;, ſiue quicquid. Ac mox de undecima. cōductis hora, Ite & uos in uineam.) In uulgatis Græcorū exemplaribus non additur Meam, nec apud Theophylactū, nec apparet Hieronymū addidiſſe. Nec additū cōperi in exēplari Cōſtantienſi, niſi quod pronomē explicat uim articuli τὸν ἀμπελῶνα. Præterea hoc loco addūt Græci, quod in noſtris exēplaribus nō habetur, καὶ ὃ ἐὰν ᾖ δίκαιον λήψεσθε, id eſt, Quodcunq; ſiue quicquid iuſtum fuerit, accipietis. Verum id quoniam apud Hieronymum non additur, uideri poteſt ex ſuperiori loco repetitum. Item:

Acceperunt ſingulos denarios.) ἀνὰ δηνάριον, id eſt, Denariatim, ut ita loquar, & ſinguli

Facere horam potius ꝙ ſingulos. Hi nouiſſimi una hora fecerunt.) μίαν ὥραν ἐποίησαν, id eſt, Vnam horã fecerũt. Incertũ an unã horã ſit accuſatiuus trãſitiuus, an tẽporis, hoc eſt, ut accipiamus eos feciſſe horã, ꝗ ſpaciũ horæ peregerint in ope, an eos feciſſe opus horæ ſpacio.

Diei & æſtus.) Nõ eſt æſtus, ſed æſtũ βάρος τῆς ἡμέρας καὶ τὸν καύσωνα, id eſt, Pondus diei, & æſtum. Siquidẽ in Græcorũ exẽplaribus magno cõſenſu, nõ ſolum habet καύσωνα, ſed etiã additur articulus τὸν καύσωνα, ut intelligas diuerſum eſſe ſenſum, quod prior particula referat ad diuturnitatẽ laboris, poſterior ad difficultatẽ tẽporis. Siue em̃ allegoriã accommodes, ad Iudæos prius uocatos & ad gentes poſterius, ſiue ad eos qui iuuenes uocãtur & ad eos qui ſenes, cõgruet pondus diei, quod Iudæi, poſt diutinã legis obſeruationẽ uocati ſunt ad euangeliũ, gentes ſubito ad eandẽ gratiã admiſſæ ſunt. Cæterũ diei æſtus eſt, quod ſub lege magis feruebat cõcupiſcẽtia, & in iuuenibus grauius eſt incendiũ, libidinis & iræ, quũ hæc in ſenectute quæ ueſpera eſt uitæ remiſſiora ſint. Nõ igit̃ eſt ocioſa diſtinctio utcũꝙ in Latinos codices irrepſit error. Deinde,

Volo aũt & huic.) Et, redũdat θέλω δὲ τούτῳ, Volo autem huic. Rurſum,

An non licet mihi quod uolo facere.) Græci addũt ἐν τοῖς ἐμοῖς, id eſt, In rebus meis, tametſi poteſt & ad perſonas referri. Et mox:

An non licet. gemina lectio An oculus tuus neꝙ eſt &c.) Apparet auriũ errore uariatã ſcripturã, quod εἰ ſi, & ἢ uel eadẽ uoce ſint apud Græcos. Si leges, ſi, pendere poteſt à ſupiorib⁹ oratio, ut ſit ſenſus, nũ ideo mihi minus licet benigniter facere de bonis meis ut uolo, ſi tu oculũ habeas malicioſum & inuidum? cũ ego certe non poſſim, nõ eſſe bonus. Si legis ἢ, An uertendũ erat non Aut, ut ſit ſenſus. Num mea benignitas in cæteros cruciat tuos oculos? Quandoquidẽ ex huius beneficentia nata eſt illius inuidentia, non ex iniuria dantis id, quod erat in pactis. Certe An habet codex aureus & Cõſtantiẽſis. Etiãſi neꝙ neſcio, neꝙ inficias eo, εἰ quoꝙ Græcis nõnũꝙ habere uim percontãdi: neꝙ reclamo, ſi cui uetus trãſlatio magis arridet.

Multi ſunt uocati.) πολλοὶ γάρ, id eſt, Multi enim. Et uocati & electi hoc loco nomina ſunt non participia κλητοὶ ἐκλεκτοί, quæ tamen propemodum uice participiorũ uidentur uſurpari. Et aliquãto poſt, Secreto & dixit.) Deſunt in noſtris aliquot uerba κατ' ἰδίαν ἐν τῇ ὁδῷ, id eſt, Seorſim in itinere. Quanꝙ hic magis quadrabat ſolos, quod ita uertit nonnunꝙ. Noluit enim ullos itineris comites præter diſcipulos. Et aliquanto inferius,

Siniſter εὐώνυμα. Et unus à ſiniſtris.) Vt ne cõmemorem interim Latinius fuiſſe futurum, A dextris mihi, quàm meis, Hoc loco A ſiniſtris eſt εὐωνύμων. Sic enim Græci ominis cauſa dicunt ſiniſtram corporis partem εὐώνυμα, hoc eſt boni ominis: ſicut poëtæ furias uocant Eumenidas, ut apud Iob, Benedicere poſitum eſt pro maledicere.

Poteſtis bibere calicem.) ποτήριον, id eſt, Poculum, quod tamen ſemp calicẽ uertit, cũ poculũ ad unguem exprimat Græcam uocẽ. Poculũ enim quoduis uas unde bibitur, ut ποτήριον, & ipſum à potando dictum. At calix poculi ſpecies eſt, quæ Græcis ſua uoce κύλιξ,

Calix poculi ſpecies apud Macrobiũ. dicit̃. Eſt aũt ſermo prouerbialis, De eodẽ bibere poculo, pro eo quod eſt, participem eſſe mali: quemadmodũ fuſius in Chiliadibus explicuimus. Et in emendatioribus Græcorum exẽplaribus nõ legitur μέλλω πίνειν, id eſt, Bibiturus ſum, ſed πίνω, id eſt, Bibo ut præſens narratur, quod inſtabat. Atꝙ ita legit Chryſoſtomus. Inſuper poſt hæc addit̃ apud Græcos, καὶ τὸ βάπτισμα ὃ ἐγὼ βαπτίζομαι βαπτισθῆναι; id eſt, Baptiſmate quo ego baptizor baptizari? Nam & apud Marcum hæc adduntur. Atꝙ ad hunc modum eadem mox repetũtur, Calicem quidẽ meũ bibetis, & baptiſmo quo ego baptizor baptizabimini. Verũ haud ſcio an hæc in hunc locũ ex Marco traducta ſint: id quod ſæpenumero ſolet accidere, præſertim cum apud Hieronymum addita non comperiam. Quanꝙ addũtur apud Origenem & Chryſoſtomum, ac Theophylactum. Deinde,

Non eſt meum dare uobis.) Vobis addidit aliquis de ſuo, apud Græcos tantũ eſt οὐκ ἔστιν ἐμὸν δοῦναι, id eſt, Non eſt meum dare, ut ſit abſolutum, & intelligas totum hoc reijci

Non eſt meũ dare. in patrem, atꝙ ita legit Chryſoſtomus conſentiente Theophylacto. Verum ut adderent Vobis, in cauſa fuit, quod ſequit̃: Sed quibus paratũ eſt. Verum ea oratio ἀκέφαλος eſt, ſubaudiendum enim, id ijs continget quibus præparatum eſt à patre meo. Neꝙ tamen diſſimularim Hieronymum ſic interpretari, ut propemodum ſuſpicari poſſis, cum legiſſe ut nos uulgo legimus, licet patris quoꝙ mentionem admiſceat.

Principes

Principes gentiū dn̄antur eorū.) ἄρχοντες τῶν ἐθνῶν κατακυριεύουσιν αὐτῶν. Cū præceſſerit gentiū, cur nō repetit earū, imò cur nō eis? At mox In eas magis ꝙ in eos? Nam ἔθνος neutri generis eſt. Nec eſt ſimpliciter Dominanť, ſed κατακυριεύουσι Dominātur in eas, ſiue aduerſus eas. Frequenter em̄ ea præpoſitio in malū ſonat, quod tyranni populi malo gerant principatū. Nec eſt, Qui maiores ſunt, ſed οἱ μεγάλοι, id eſt, Magni ſiue magnates. Siquidem id erat ꝓpriū cognomentū regis Perſarū, unde Alexāder magnus eſt dictus. Ac rurſum, Poteſtatem exercent.) κατεξουσιάζουσιν αὐτῶν, id eſt, Ius ſiue autoritatē exercent. Et præpoſitio ſimiliter in partē malam ſonat, indicans eam poteſtatē eſſe tyrannicam, & cum malo parentium eſſe coniunctā. Vnde in quibuſdam codicibus perperam mutatum eſt Inter eos pro in eos. Porrò quod hic interpres Græcā uocē expreſſit periphraſi, poterat & in priore parte facere, dominium exercent in eos. Ac paulo poſt,

Dormitatio interpretis.

Quicūꝗ uoluerit maior fieri.) μέγας γενέσθαι, id eſt, Magnus fieri. Atꝗ ita citat Hieronymus ediſſerens caput Ezechielis xlv. Ne quis cauſificeť Græcā ſcripturā eſſe uiciatā.

Non uenit miniſtrari.) Quis unꝗ dixit hominē miniſtrari, cui miniſteriū exhibeť? Nō hercle magis ꝙ benedici, de quo quis bene loquať, aut annunciari, cui nūciatur aliquid. Atqui ſic loquūtur Græci, ſed Latinorū auribus prorſus inauditū. Vertere cōmode poterat ad hūc modū. Nō uenit ut ſibi miniſtrareť, ſed ut alijs ipſe miniſtraret, οὐ διακονηθῆναι, ἀλλὰ διακονῆσαι. Rurſum hic animā uitā appellat, nō eā partē quæ eſt altera hoīs. Rurſum:

Solœciſmus interpretis.

Pro multis. ἀντὶ πολλῶν. Aliud quiddā ſonat Græcis, ꝙ Latinis, apud nos tantū opponuť paucis, apud illos populi multitudinē ſonat, atꝗ id fermè quod Latinis ſonat uulgus. Et redemptionem, Græce eſt, λύτρον, quod proprie precium ſignificat, quo redimuntur captiui aut ſerui, quod Galli uocant ranſonam, à uerbo λύω, quod eſt ſoluo. Deinde:

Redemptio λύτρον.

Et continuo uiderunt.) Græci nonnihil addunt uerborum, ἀνέβλεψαν αὐτῶν οἱ ὀφθαλμοὶ, id eſt, Viſum receperunt illorum oculi, quod antea mentio facta ſit oculorum.

EX CAPITE VIGESIMOPRIMO.

AD montem oliueti.) ἐλαιῶν eſt, id eſt, Oliuarum. Semel dūtaxat in actis apoſtolorum legimus montem, qui dictus eſt ἐλαιὼν, id eſt, Oliuetum, ſi modo ſcriptura non fallit. Etenim eadem dictio ſi ultima ſit acuta, ſignificat oliuetum, ſin circūflexa oliuarum. Hic certe eſt oliuarum, propter additum articulū, τῶν. Pauloꝗ poſt:

In caſtellum.) εἰς τὴν κώμην. Vicum aut oppidum ſonat, ne quis putet arcem eſſe, aut magnatis palatium, quod opinari uidetur Carrenſis.

Et cōfeſtim dimittit.) In nōnullis Græcis codicibus habetur ἀποστέλλει, præſentis temporis, ut pertineat ad diſcipulos. Verum quid opus erat repetere: Et dimittit eos, cū iam dixerit: Ite in caſtellū. Vnde mihi legendū uidetur ἀποστελεῖ, id eſt, Emittet, ut referatur ad iumenta. Atꝗ ita legit Chryſoſtomus Theophylactus ac Hieronymus, cōſentiētibus Latinis exēplaribus uetuſtis: neꝗ ſecus interpretať Hilarius. Deinde quidā habebāt. Hoc factum eſt: quidam, Hoc totum factum eſt. Neꝗ magni refert. Chryſoſtomus non addit totum, ſi credimus interpreti, Nam Theophylactus addit.

Dimittit eos.

Dicite filiæ Sion.) Teſtimonium hoc ſumptum eſt ex Zachariæ cap. nono. Quanꝗ Euangeliſta nec uſꝗquaꝗ cōuenit cum Hebraica ueritate, neꝗ cum Septuaginta. Nam Dicite, nec eſt apud Hebræos, nec apud Septuaginta. Rurſum quod hic dicit:

Venit tibi manſuetus.) Hebræis eſt עָנִי, id eſt, pauper. Nam eadem dictio, ſi ſcribatur per י, pauperem ſonat, ſi per ו, manſuetū. Hebræa ſic reddidit Hieronymus. Exulta ſatis filia Sion. Iubila filia Hieruſalem: Ecce rex tuus ueniet tibi iuſtus & ſaluator. Ipſe pauper & aſcendens ſuper aſinam, & ſuper pullū filiū aſinæ. Iuxta Septuaginta ſic legimus. χαῖρε σφόδρα θύγατερ σιὼν, κήρυσσε θύγατερ ἱερουσαλὴμ· ἰδοὺ ὁ βασιλεύς σου ἔρχεταί σοι δίκαιος καὶ σώζων αὐτοὺς, πραῢς, καὶ ἐπιβεβηκὼς ἐπὶ ὑποζύγιον, καὶ πῶλον νέον, id eſt, Gaude uehemēter filia Sion, prædica filia Hieruſalē. Ecce rex tuus ueniet tibi iuſtus & ſaluans, ipſe manſuetus & aſcendens ſuꝑ ſubiugalē & pullū nouū. Interpres legiſſe uidetur αὐτὸς, quum Aldina æditio habeat αὐτοὺς. Porrò quod hic eſt ſaluator, Hebræis eſt נוֹשָׁע alludens ad nomē Ieſu. Vnde locum hunc Iudæi iuxta hiſtoriam referunt ad Chriſtum. Item:

Pauper, pro manſueto.

Sedens ſuper aſinum.) ἐπιβεβηκὼς, id eſt, Conſcenſa aſina. Et rurſum:

Veſtimenta.) Magis eſt togas,ſiue pallia,τὰ ἱμάτια, id eſt,ſummas ueſtes.

Oſanna filio Dauid.) Non ſine cauſa Matthæus,aut interpres,Hebraicam reliquit uocem,opinor,quod peculiaris ſit eius gentis acclamatio:quemadmodũ apud Rhomanos, Iò triumphe. Verum ſuper hac uoce uaria fuit interpretũ opinio.De quo qui uolet edoceri plenius, legat Hieronymi libellũ ad Damaſum pontificem Rhomanũ,in quo notat Hilarium,quod ob imperitiam Hebraicæ linguæ oſanna interpretatus ſit,redemptio domus Dauid. Licet ad eundem fermè modũ interpretur Ambroſius. Atq; omnino ſic interpretatus eſt Hilarius in canone,quẽ ſcripſit in Matthæũ. Nam oſanna,inquit,Hebraico ſermone ſignificatur redemptio domus Dauid, inſigni nimirum lapſu,cum Hebræis id quod conſtat פְּדוּת redemptio dicatur,tum domus בַּיִת. Porrò Dauid cum eadẽ uox ſit apud Hebræos,quæ apud Græcos,ac Latinos,uel ab ipſo quantumuis inſcio ſermonis Hebræi deprehendi poterat,ſi modo animum aduertiſſet. Verum conijcio ſanctũ Hilarium cum hæreret ad eam uocem,ex Iudæo quopiam ſciſcitatum,quid apud illos ſonaret oſanna,atq; illum ut irrideret Chriſtianum reſpondiſſe,quod in buccam ueniebat, redẽptio domus Dauid. Vide quid eſt alienis cernere oculis,alienis ambulare pedibus. At idem in expoſitione pſalmi ſecundi,nõ probat ullam interpretationem ueteris inſtrumenti,præter eam quæ fertur eſſe Septuaginta,propterea quod Breſith בְּרֵאשִׁית quæ prima uox eſt libri Geneſeos apud Hebræos tria ſignificet,in principio,in filio,& in capite. Nimirum ſic eſt humanum ingeniũ,tantum probat quiſq;,quantũ ſe confidit aſſequi poſſe. Græce utcũq; nouerat Hilarius. Nam prodidit Hieronymus,huic aurulam modo Græcanicæ literaturæ fuiſſe guſtatã. Et idcirco Græcorũ floſculis libenter ornat ſua cõmentaria. Verũ cũ literas Hebraicas prorſus ignoraret,interpretationi Septuaginta nihil uolebat accedere. Porrò diuus Auguſtinus,quoniam ne is quidẽ Græce ad plenum ſciebat, nõ probat Hieronymi ſtudium,qui nouũ teſtamentũ ex Græcorũ fontibus, uel uerterit, uel emendarit. Quanquàm hoc utcunq; tolerandum putat,propterea quod collatis codicibus deprehendiſſet Hieronymianã in ea re fidẽ. Nam Auguſtinus Græcas literas puer utcunq; deguſtarat,ad quas ſenex redire coactus eſt:quandoquidem & Epiphanij Græcum de hæreſibus librum,ut potuit,eſt imitatus. Cæterũ Hebræi ſermonis quoniã prorſus erat ignarus,ferendũ non putat,ut Hieronymus quicq; ex Hebræorum fontibus mutaret,idq; cum fidem hominis in nouo teſtamento iam haberet compertam. Et tamen hic ipſe,qui uetat Hieronymum trium linguarũ egregie peritum,quicq; innouare in ſacris libris,plurimos locos annotauit in uoluminibus inſtrumenti ueteris,atq; id ſanè nõ ex Hebræorum,ſed Latinorum,& Græcorum exẽplaribus,quod genus illud libro ex Numeris,adducto loco,Et omnem multitudinem mulierum,quæ non nouit cõcubitum maſculi,uiuificate. Mox ſubijcit,Nuſq; certius apparet Hebræa locutione mulieres etiã dici uirgines ſolere. Sed qui nam id apparet,niſi uocem Hebræam proferat? Quod ſi contigiſſet Auguſtino linguarũ peritia,quæ Hieronymo,nõ dubitaſſet facere,quod illum facere uetat. At hodie magni quidã,ut ſibi uidentur,theologi,cum ne Latine quidem ſciãt, omnis antiquæ,bonæq; literaturæ rudes,& ob id hoſtes,nihil admiſceri uelint diuinis literis,niſi quod ab ipſis poſſit intelligi. Verum quẽadmodum Hebrææ literæ ab Hilario neglectæ ſui contemptũ ultæ ſunt in oſanna, ita paſſim his temporibus ulciſcuntur ſui neglectũ bonæ literæ,dum ſubinde impingunt,nuſq; non hærent,nuſq; nõ labuntur, & eruditis uiris de ſe uel riſum uel cõmiſerationem excitant. Hæc nequaq; dicta ſunt in contumeliam ordinis theologici,ſed in quoſdã parũ dignos hoc ordine. Sed ut ad rem redeamus,Hieronymus indicat hunc locũ ſumptum ex pſalmo cxvij. in quo præter alia,quæ manifeſte de Chriſto dicta reperiũtur,hoc quoq; legitur:O dñe ſaluum me fac,ò domine bene proſperare:benedictus qui uenit in nomine domini. Porrò pro eo quod habetur in Septuaginta: O domine ſalũ me fac,in Hebræo legitur אָנָּא יְהֹוָה הוֹשִׁיעָה נָּא,quod manifeſtius interpretatus eſt Symmachus,dicẽs:Obſecro dñe,ſaluum me fac obſecro. Siquidem הוֹשִׁיעָה ſaluifica ſignificat,& נָא interiectio eſt apud Hebræos,uelut efflagitantis,aut obteſtãtis.

Benedictus qui uenit.) εὐλογητός. Hæc uox paſſim occurrit in arcanis literis,aliena quidẽ à ſermone Latino:nec eſt tamẽ quã illius uice ſubdamus,niſi placeret dicere,laudãdus,aut laudatus. Græcis εὐ λέγω benedicit aliquis illũ,de quo bene prædicat, & is benedicitur

Lapſus Hilarij in oſanna

Hilarius non uult mutari Septuaginta interpretationem.

Hilarius leuiter Græce doctus.

Auguſtinus ſenex rediit ad Græcas literas.

Auguſtinus ex Latinis æſtimat Hebræa non ex fonte.

Oſanna quid.

Benedictus idẽ qđ laudatus.

dicitur,de quo eſt honeſta fama. Quemadmodum & benefacit aliquis illum,in quem cõfert beneficiũ. Et bene paſſus dicit̃ ille,qui beneficio fuerit adiutus. Quod dictũ eſt de bñdicere, & benedictus,idẽ dictum puta de maledicere,& maledictus. Quod ſi Chriſtianũ eſt,in his cõtempta linguæ Latinæ cõſuetudine peregrinũ idioma recipe,& ceu nouũ ſermonẽ Chriſtianis peculiarẽ fingere,cur id nõ fit & in cæteris omibus. Nam quod rectum eſt,quodq́ iudicio fit,id ꝑpetuo factũ oportuit. Nũc ſi temere,& utcũq́ incidit in animũ interpreti, modo uitata eſt peregrini ſermonis proprietas, modo recepta, quid uetat ab alijs eruditis quædã in melius reſtitui? Equidẽ arbitror ad hãc formã ꝑtinere,quod Auguſtinus in annotãdis tropis ueteris teſtamẽti citat ex Deuteronomij cap. undecimo: Quæ fecit uirtutẽ Aegyptiorum. Atq́ is putat perperam à Latinis uirtutẽ uerti in uirtuti,cum ſenſus ſit: Virtutẽ Aegyptiorũ ad nihilum redactam,uidelicet nõ animaduertens idioma Græci ſermonis,quod an cum Hebræis cõueniat,non ſatis habeo compertũ. Mirum aũt cur hic non agnouerit idioma ſermonis ſeu Græci,ſeu Hebraici,cum mox libro ſexto,adducat exẽplum,quo dictum eſt,Ancillam tuam facias,pro ancillæ tuæ facias.

Incõſtantia interpretis.

Facere illum Græce, pro facere illi.

Qui uenit in nomine domini.) ὁ ἐρχόμενος, Ille qui uenturus erat ſiue eſt. Poteſt enim eſſe futuri temporis,atq́ ita legitur in aureo codice,ſuffragantibus & Donatianicis.

Menſas nũulariorũ.) κολλυβιστῶν,qui ijdẽ trapezitæ uocãtur. Porrò teſtimoniũ,quod adducit,ſumptũ eſt ex Eſaiæ capite quinquageſimo ſexto: Domus enim mea domus orationis uocabitur cunctis gentibus, Conſentientibus & Septuaginta.

Propheta à Nazareth.) ὁ ἀπὸ ναζαρέθ,id eſt,ille Nazarenus. Ac qđ paulo poſt adducit:

Ex ore lactentium,& infantium.) ſumptũ eſt ex pſalmo octauo. Porrò quod hic uertit Infantium,Græce eſt, νηπίων, quod hactenus uertit,paruulos.

Abijt foras extra ciuitatẽ.) ἐξῆλθεν ἔξω τῆς πόλεως. Quid opus erat foras? Exiuit è ciuitate,ſat erat,aut abijt extra ciuitatẽ. Ac ſubinde:

Et manſit ibi.) ηὐλίσθη,quaſi dicas,ſtabulauit,hoc eſt,diuerſatus eſt. Vnde illud in actis apoſtolorum, συναυλιζόμενος, de quo ſuo dicemus loco. Pauloq́ poſt:

Fici arborẽ.) συκῆν μίαν,i. Ficũ quandã. Siquidẽ Hebræi unũ ꝓ quodã uſurpant. Interpres addidit arborẽ,ne de fructu acciperemus,ob quod aliàs atq́ adeo mox uertit ficulneam,nõ ſatis probato apud Latinos uocabulo,quũ ficulnus ſit appoſitiuũ à ficu quẽadmodũ quernus à quercu. Nec eſt: Secus uiã:) ſed ἐπὶ τῆς ὁδοῦ, id eſt,In uia. Hæc eſt illa ficus cuius folijs nõnulli ſuã obtegunt inſcitiam: cũ ea ſignarit magis iſtos qui cultu,qui titulis, qui ſplendidis uerbis ſanctimoniam præ ſe ferunt,cũ uita nõ reſpondeat. At iſti ſedulo cauent,ne quid bonarum attingant literarũ: & dicũt q̃ poſſunt inſulſiſſime,ne quid affinitatis habeant cũ hac ficu. Cæterũ iſta ratione maxime in ficũ incidunt. Audio incultam ac ſordidam orationẽ,expecto uitam ſimplicẽ,& innocẽtem,hoc eſt fructum,quem orationis ſpecies,id eſt,folia,pollicebantur. Vbi propius uentum eſt Sardanapalos inuenio, inuenio Midas ac Satrapas: Omnia tyrannica: ſolus ſermo refert apoſtolos. Hæc eſt illa ficus,quam odit & execratur Chriſtus: cui ſi putet elata doctrina, & faſtuoſa eloquentia, quanto magis oderit arrogantem, ac ſuperciliosam inſcitiam,& ſanctimoniæ fuco perſonatam infantiam? Verum hæc ut πάρεργα,miſſa faciamus.

Ficulnea,en Latinum.

Allegoria ficus perperam accepta.

Quomodo cõtinuo aruit.) In uulgatis Græcorũ codicibus repetitur ficus, ſed à librarijs,ut opinor,additũ: quãdoqdẽ in uetuſtis exẽplarib⁹ nõ repetit̃,nec apud Hieronymũ.

Et non hæſitaueritis.) μὴ διακριθῆτε, id eſt, Nõ dijudicaueritis. Etem̃ qui diffidit,diſpicit ac dijudicat. Ac mox, τὸ τῆς συκῆς ποιήσετε, id eſt,id quod accidit ficui facietis. Deinde:

Tolle & iacta.) ἄρθητι καὶ βλήθητι, id eſt, Tollere ac mittere paſſiue,quaſi dicas tollitor, ac proijcitor. Et rurſum aliquãto poſt: In qua poteſtate.) Vtrobiq́ poteſtas hic Græcis eſt ἐξουσία, quod ius & autoritatem ſignificat,non potentiam,aut uires. Item:

Poteſtas, ἐξουσία.

Cogitabant inter ſe.) παρ' ἑαυτοῖς, id eſt, Apud ſeſe. Et aliquanto poſt:

Omnes enim habebant Ioannem.) Emendati codices Græcorũ habent ἔχουσιν, id eſt, Habent,ut referatur ad ipſos Phariſæos ita cogitantes,ſuffragante Latino codice Corſendoncenſi,atq́ item aureo,cõſentientibus,& duobus Donatianicis,deniq́ Conſtantienſi.

Nec ego dicam uobis.) Dico ex Græcorum codicũ & aurei codicis autoritate.

In uineam meam,) ἐν τῷ ἀμπελῶνί μου, id eſt,In uinea mea,ſuffragantibus & uetuſtiſſimis

mis Latinorum exemplaribus. Et ibidem:

Ego domine.

Eo dñe.) In Græcis legit: Ego dñe, non eo. Qui ſermo eſt ſeſe præſto, ac promptũ offerẽtis ad quiduis. Ita puer Samuel quũ ſe uocatũ crederet ab Heli, dicebat: Ecce ego, ꝓ quo Latini dicunt, Eccũ, ſiue præſto ſum. Origenes legit ναὶ κύριε, id eſt, Etiam dñe. In nõnullis tamẽ Græcis reperio pro ἐγὼ, ὑπάγω, id eſt, abeo, ſed ut arbitror ad latinorũ exẽplaria caſtigatis. Et dicunt ei, primus.) πρῶτος. Auguſtinus annotans idioma ſermonis Hebraici, libro ſexto, cõmonſtrauit hic impropriè poſitum ſuperlatiuum, cũ de duobus fiat ſermo. Niſi quod illic Nouiſſimus ſcriptum eſt, lapſu, ni fallor, memoriæ, niſi malumus id ſcribæ imputare, qui putarit & illic Nouiſſimus ſcribendũ, quod ſuperius de nouiſſimo facta ſit mentio in parabola uineæ. Atqui nouiſſimus ſcriptũ comperi in exẽplari quod exhibuit Conſtantia, ut caſu factũ uideri non queat. Vnde colligitur aut narratiõis diuerſum fuiſſe ordinẽ in his libris quos habuit Auguſtinus, aut nouiſſimũ dictum, de quo primum facta ſit mentio. Is enim à præſenti loco nouiſſimus eſt, hoc eſt extremus. Quemadmodũ à patre ſurſum genealogiam ſupputãti, nouiſſimus eſt tritauus, ita qui primus erat in proponendo nouiſſimus eſt in reſpõſione. Hieronymus meminit utriuſq; lectionis, ſed hanc qua nos utimur magis probat, quã eum & fuiſſe ſequutũ liquet ex ipſius interpretatione, ut accipiamus Iudæos ex ipſorũ reſponſione coargui. Et tamẽ ſi cui placet altera lectio ſic nodũ explicat, ut dicat Iudæos peruerſe reſpondiſſe, quod intelligerent ſe captari quæſtiuncula. Atqui quur hic uitent captionẽ quũ in proxima parabola reſpõdeant, malos male perdet. Obiter & illud indicabitur. Quũ hic locus ex Hieronymo referatur in catena aurea, nec in his cõmẽtarijs illius quos habemus reperiatur nec alibi in eius ſcriptis, certe quod meminerim, argumentũ eſt hos fuiſſe decurtatos, quã ſuſpitionẽ meã & aliâs ſignificaui. Diuus Hilarius primũ & alterũ dictũ eſſe putat pro maiore natu & minore.

Meretrices præcedunt.

Ac mox: Meretrices præcedent. προάγουσιν, Præcedunt præſentis temporis, ſuffragãtibus uetuſtis exemplaribus Latinis, cũq; his aureo codice & Conſtãtienſi. Sentit enim illas eſſe promptiores ad accipiendam Euangelij doctrinam. Nec eſt:

In regno dei.) Sed in regnum dei. Græcis exẽplaribus ſuffragatur codex aureus.

Et fodit in ea torcular.) ληνόν. Nam lacunis olim effoſſis, uinum recẽs expreſſum excipiebatur. Vnde & alibi lacum uertit. Hinc Bacchus poëtis Lenæus dicit̃. Ac paulo poſt:

Verebuntur forte filium meum.) Forte, nec eſt apud Græcos, nec in uetuſtis Latinorũ exemplaribus, nec in aureo codice, ne in Conſtantienſi quidem, qui mihi poſtremus contigit, nec apud Hieronymum. Additum apparet à quopiam, qui uerebatur, ne deus aut mentitus uideretur, qui futurum dixerit quod non euenit, aut inſcius futuri. Quaſi uero neceſſe ſit, ut per omnia quadrent, &, ut aiunt, ad amuſſim parabolæ. Quædam admiſcẽtur ut expleatur narrationis ordo, id quod teſtatur & Auguſtinus in opere de doctrina Chriſtiana. Locus hic à duobus impetitus eſt graui calumnia, qui contendunt ab Euangeliſtis ſcriptum fuiſſe: Forte uerebuntur: uidelicet à Matthæo hoc loco, & à Marco cap. xij. ſed uocem eraſam à falſarijs neſcio quibus, præſertim cum apud Lucam cap. uigeſimo, ſine controuerſia addatur forſan, ἴσως. Primum non hoc, opinor, exiget à me quiſquàm, ut quicquid plus minusúe ſit apud aliquẽ Euangeliſtã, id ad cæteros ilico transferatur. Præterea pro me facit codicũ Græcorum omniũ conſenſus. Ad hæc Latinorum ferè omniũ, quos ego ſanè uiderim, præſertim emendatiorum. Conſentit & æditio Baſilieſis, quam fratres Amorbachij è uetuſtiſſimis exemplaribus nobis ſumma fide dederunt. Ac ne Hieronymus quidẽ hunc locũ enarrans, uſq; admiſcet aduerbium forte. De quo mox plura dicã. Certe Origenes exponens hunc Matthæi locũ, tota enarratione declarat ſe legiſſe quod nos legimus. Siquidẽ homilia xix. mouet huiuſmodi quæſtionẽ: Cũ paterfamiliâs deus, dixerit, Verebunt̃ filium meũ, & exitus doceat illos nõ fuiſſe reueritos, appare deũ ignoraſſe quid eſſet futurũ. Huius quæſtionis nodũ ita ſoluit, ut dicat id quod in genere dictũ eſt, Iꝰ ꝗ euerebuntur filiũ meum, conſtare, Propterea quod aliqui qui Chriſtũ amplexi ſunt, non illum occiderũt, ſed reueriti ſunt. Nimirũ hoc agit Origenes, ut ſi deus prædixit futurũ, quod non euenit, aut ignorarit quid eſſet futurũ, aut mentitus ſit. Cũq; inter tractandũ ſubinde repetat Euãgeliſtæ uerba, nuſq; tamen addit forte: ut id caſu factum uideri nõ poſſit. Nec aliter quæſtionem hãc ingreditur Hieronymus, ꝗ Origenes.

Parabolæ non neceſſe eſt ut cõgruant per omnia.

Porrò

Porrò,inquit,quod iungitur, Verebuntur filiũ meũ,non de ignorãtia uenit. Quid em̃ neſciat paterfamiliâs,qui hoc loco deus pater intelligitur? Ex his nimirũ liquet hoc offendi Hieronymũ,quod ſecus euenit,ꝙ paterfamiliâs euenturũ prædixerat Sed apertius pro nobis facit,quod legitur eodẽ in loco apud eundem Hieronymũ, Interrogemus Ariũ & Eunomiũ. Ecce pater dicitur ignorare,& ſententiã temperat,& quantũ in uobis eſt,ꝓbatur eſſe mentitus. Si legit hic Hieronymus,Forte reuerebũtur filiũ meum,potuiſſet uideri inſcius futuri deus,mẽtitus uideri nõ poterat. Nã qui ſic loquitur,Cras forte rex appellet:ſi non appulerit nemini dicetur mentitus,cũ nihil certi pronũciarit. Quid eſt igitur tẽperare ſententiam? Relinquere locum reſipiſcentiæ,dum ſermone ſuo ſpem aliquã ſibi reliquam eſſe ſignificat. Verum illud aduerſum nos facere uidetur,quod Hieronymus meminit de ambigendo:ſed ſemper,inquit,deus ambigere dicitur. Etenim qui hoc animo dicit aliquid futurum,ut animum addat,aut ſpem faciat,is nimirum uidetur ambigere. Sic enim deprecamur pro uapulaturis,Poſthac erit bonæ frugi. Et cum animum addimus,dicimus:Poſthac non committes,ut quiſꝙ te officio ſuperet,aut Dabis operam,ut hunc lapſum officio penſes. Ad eundẽ modum deus,cũ præſciret Iudæos interfecturos filiũ ſuũ, tamen ut admoneat illos,quid facere debeant,ita loquitur,quaſi ſpes eſſet fore,ut reueriti filium tandem reſipiſcerent,qui toties prophetas occiderant. Ac rurſus pro diuerſa parte ſtate uidetur Chryſoſtomus Homilia ſexageſimanona. Nam hunc obijciunt,Ad hoc ita reſpõdeo. Primũ fieri poteſt,ut hic,forte,interpres addiderit de ſuo. Fieri poteſt,ut Chryſoſtomus aduerbium hoc,retulerit ex Luca:quemadmodum enarrans Matthæum,è Luca retulit,De domo & familia Dauid,quod apud Matthæum in cõtextu nõ erat. Deniꝙ quod ad ſenſum attinet nihil eſt in Chryſoſtomo,quod cogat addi Forte. Cum enim ait: Non ignorãtis certe,abſit hoc enim,ſed magnitudinem peccati uolentis oſtẽdere, cuius nullam unꝙ ſatisfactionem oſtendere potuerunt:magis uidetur ignorare qui prædicit futurũ quod futurum nõ eſt,ꝙ qui dicit,Forte futurum eſt. Itẽ magis oſtendit magnitudinem peccati,qui hoc dicit futurũ,quod omnino fieri debuit,ꝙ qui dicit,Forte faciẽt. Probabile eſt igitur apud Chryſoſtomum Græcum non addi forte,quando nec apud Theophylactum additur. Cæterum ſimilia loca quæ proferuntur ex prophetis,Si forte uel ipſi audiant,&,ſi forte quieſcant,non eſt in Græcis ἴσως, ſed ἐὰν ἄρα. Quid ſit apud Hebræos neſcio. Porrò quod addit Hieronymus in cõmentarijs ſimile quiddam haberi & in Euangelio,Forte uerebuntur filium meum,non dubium eſt,quin ex Luca citarit,ſenſum referens potius,ꝙ uerba. Hæc uiſum eſt aſſcribere:nõ quod abſurdum exiſtimem,ſi quod addit Lucas,& hic adiectum eſſet,ſed ut integritatem lectionis, ac noſtram induſtriã à calumnijs defendam. Illud non omittam,quod legimus in commentariolo Hieronymi,quo locũ hunc explanat :Sed ſemper ambigere dicit deus,ſuſpicor librariorũ uitio,ꝓ Sæpe, mutatũ Semper. Neꝙ enim ſemꝑ ſic loquit̃ in ſacris literis deus.

Dicebant intra ſe.) ἐν ἑαυτοῖς. Græcis quidem anceps eſt ſermo, utrum ſentiat intra ſe,an inter ſe. Quanquàm accommodatius eſt inter ſe,ut intelligas illos colloquio conſpiraſſe aduerſus filium. Nec eſt:

Et habebimus hæredita.) Sed κατασχῶμεν ,Id eſt,Occupemus, ſiue Obtineamus,aut ut legit Chryſoſtomus: Vt poſſideamus. Ac ſubinde:

Et eiecerunt extra uineam.) ἔξω τοῦ ἀμπελῶνος. Latinius erat,E uinea,ꝓ Extra uineam: etiamſi Qu. Curtius ſcripſit,extra munimenta ſe euoluit. Et in, *Eijcere extra uineam.*

Male perdet.) Græcus addidit αὐτούς, id eſt,Eos,iuxta morem Hebræorum, Latinus interpres recte omiſit.

In caput anguli.) εἰς κεφαλὴν γωνίας. Hebraica figura dixit:Factus eſt in caput,pro eo quod erat,Cœpit eſſe caput anguli. Vnde Paulus ſcribens Corinthijs,uocat eum ἀκρογωνιαῖον, id eſt,Summum in angulo. Is enim ſolidiſſimus,ac maximus ſit oportet,qui parietem utrunꝙ committat,& contineat. Et rurſus ibidem:

A domino factum eſt iſtud.) Iſtud,ſiue hoc,non pertinet ad totum hoc quod præceſſit,ſed uel ad caput,uel ad angulum:quod utrũꝙ Græcis ſit generis fœminini,uelut ἀντι ꝓnomen. Similiter id quod ſequitur: *Factum eſt iſtud caput, aut angulus iſte.*

Et eſt mirabile.) θαυμαστή, id eſt,Admirandus angulus,ſiue Admirabile caput anguli.

Sic

Sic enim interpretatur Origenes homilia decimanona. Cuius uerba non pigebit hic aſcribere, quantum ad huius rei probationem attinet: Et iſte lapis donum eſt donatum à deo ædificio uniuerſo, & admirabile caput in oculis noſtris, qui poſſumus eũ uidere oculis mentis. Qui Chryſoſtomum Latine reddidit, ita uertit, ut nos uulgo legimus. Mihi tamen ſubolet Chryſoſtomum ad lapidem angularem retuliſſe pronomen, qui duos maxime inter ſe diſſidentes populos in eandem religionem coagmentarit, quando ita ſcribit: Et ut uideant nihil horũ deo eſſe aduerſum, ſed ualde acceptũ atq; gratum, mirabile præterea ſtuporisq; plenum, à dño factum eſſe, ſubiunxit, lapidem. Hæc & quæ ſequuntur, ſi conferas lector, uidebitur Chryſoſtomus de lapide loqui, quis interpres, aut fortaſſis ſcriba, ſequutus ſuam memoriam, lectionẽ perturbarit. Subindicat enim Chryſoſtomus doctores Iudæorum uoluiſſe ædificare, ſed abſq; lapide Chriſto, qui connectert utrunq; populum. Atq; hæc ex coniectura duntaxat diuinamus, certius iudicaturi, ſi Græci codicis eſſet copia. Certe manifeſtum eſt Theophylactum legere factum eſſe, & mirabilem, referre ad angulum. Sic enim exponit, ἡ γωνία δὲ αὕτη θαυμαστή ἐστι, καὶ παρὰ κυρίου ἐγένετο, id eſt, Hic autẽ angulus admirabilis eſt, & à deo factus. Iam quid Hieronymus uerterit ex Hebræo, non ſatis liquet, cum cõſtet pleraq; eius uolumina fuiſſe deprauata, à ſciolis ſcribis: nec ipſis uoluminibus inter ſe conſentientibus. Proinde fieri poteſt, ut ex ſua memoria repoſuerit, illud factum eſt iſtud, & hoc eſt mirabile. Quod ſi maxime demus ita uerſum ab Hieronymo, tamen iſtud ad caput referri poreſt, hoc eſt ad Chriſtum. Nec eſt neceſſe ut ad complexum orationis, quæ præceſſit referatur. Certe Hieronymus enarrans pſalmum cxvij. legit & exponit hunc in modum: Et eſt mirabilis in oculis noſtris. Non in illorum, qui eum reprobauerunt, ſed in noſtris, qui eum credendo ſuſcepimus. Hactenus Hieronymus. In genere nobiſcum facit Auguſtinus, tametſi locus mendo non caret ni fallor. Ipſe ſermonis tenor docet ſic eſſe legendum, id eſt, caput anguli à dño factus eſt. Quod ſi maxime legimus, factum eſt ei, tamen quæ ſequuntur arguunt quid ſenſerit. Sequũtur em̃ hæc. Quãuis enim hoc non eſſet factus, niſi fuiſſet paſſus, nõ tamen hoc ab eis à qbus paſſus eſt, factus eſt. Quin & Arnobius, mirabilis refert ad lapidem, non ad complexũ ſermonis. Et ipſum, inquit, lapidem mirabilem in ſuis oculis habentes, confitentur &c. Porrò ſiue referas ad lapidem, ſiue ad caput, ſiue ad angulum, ſenſus eſt idem, & ad Chriſtum pertinet. Cum tot autores tam graues ſequutus ſim in annotatione mea, cum ſenſus optime quadret ad noſtrã lectionẽ, tamẽ extitit quidã, qui tragicis uerbis exaggerauit hic inextricabilem errorem meum, ex Hebræi ſermonis idiomate petẽs huiuſmodi ſolutionẽ. Hebræi inquit, cum careant neutro genere, abutũtur fœminino. Huius generis eſſe quod legiť Ioſue cap. iij. In hoc ſcietis: Cum Hebræis ſit, In hac ſcieris. Et pſal. xl. In hoc cognoui, pro, In hac cognoui. Porrò pſal. xxvi. interpres etiam Hebraicum genus reliquir, Vnã petij à dño hanc requiram. In hãc fermè ſententiam ille. Quæ ut demus maxime eſſe uera, nihil aliud efficiunt, niſi ut intelligamus ſic poſſe legi, ac uerti, quemadmodum habet æditio uulgata. Non conſequitur autem, ut neceſſe ſit, cum cõmodior etiam ſit ſenſus, ut ad caput ſeu angulum, hoc eſt ad Chriſtum referatur, quemadmodum faciunt probatiſſimi interpretes. Vbi eſt igiť error ille inextricabilis, ac periculoſus, niſi hic nouus Hebræus ſuccurriſſet? Addam ridiculum quiddam: A duobus ut dixi, locus hic fuit impetitus, quorum prior confeſſus eſt apud Hebræos ſic haberi, quemadmodũ ego notaram, alter affirmat contra haberi, uterq; ſe profitetur ſcire Hebraice, & uterq; ſuam ſententiam ſcriptis euulgauit, & interim Eraſmus uocať intractabilis, qui diffidat talibus monitoribus. Atq; ego ſanè uix unquam duos uidi, qui in re Hebraica conſentirent, ſiue hoc linguæ, ſiue hominum eſt uitium. Porrò teſtimonium conflatum eſt è duobus locis, prior pars è pſalmo centeſimo decimo ſeptimo, ſecunda ex Eſaia capite uigeſimo octauo. Nempe ea quæ mox ſubſequitur.

Qui ceciderit ſuper lapidem &c.

Quia auferetur.) ὅτι, Quia. Quod interpres aliquot locis recte prætermiſit, hic ſine cauſa addidit, ut hoc magis ſit oſcitantiæ, quàm imperitiæ, aut ſuperſtitionis. Nam ſi religio fuit quicquàm omittere, cur omiſit alibi, ſi iudicio omiſit, cur alibi apponit? Item,

Iuſtitia regni cœlorum.

Facienti fructus eius.) Eius ad regnum refertur, non ad deum, αὐτῆς, quod Græca legẽtibus

tibus per ſe liquet. Pauloq́ poſt,

Tenere.) κρατῆσαι, quod melius capere, ſiue manus inijcere. Et,

Sicut prophetam.) Commodius erat, Tanquam prophetam, ſiue Velut prophetam. In uetuſtiſſimo exemplari, nempe Corſendoncenſi, ſcriptũ reperi, Habent, præſentis temporis uerbo. Quanquã hoc ſanè loco duriuſculum eſt, & refragabatur alter codex, nempe Paulinæ bibliothecæ. Certe Græcis eſt εἶχον.

EX CAPITE VIGESIMO SECVNDO.

Et altilia.) καὶ σιτιστά. Belle reſpondet uox Latina Græcæ. Vt enim altilia ab alendo dicuntur, ita σιτιστὰ à σιτίζω, quod eſt cibo, ſiue nutrio. Irenæus alicubi uertit, ſaginata. Cæterum, Occiſa, parum apte reddidit, nam τεθυμένα magis ſonat Immolata, aut certe mactata, quod olim in nuptijs ſacris epulis agerentur conuiuia. Cæterum,

In uillam ſuam.) Non admodũ incõmode εἰς τὸν ἴδιον ἀγρόν, id eſt, In proprium agrum ut uerbo reddam uerbũ, aut In rus ſuum, ut ſenſum magis exprimam. Porrò uilla domus eſt in agro. *Villa domus agri.* Et aliquanto inferius, Et egreſſi ſerui eius.) ἐκεῖνοι, id eſt, Illi, non Eius. Nec eſt, Quos inuenerunt.) ſed ὅσους, id eſt, Quotquot repererunt. Ad hæc:

Malos ac bonos.) Græce eſt, πονηρούς τε καὶ ἀγαθούς, id eſt, Maloſq́ ac bonos, ſi quis ad uerbũ reddi uelit. Aut ſi Latine, Seu malos ſeu bonos, ut intelligas nullo delectu. Nam hic eſt ſenſus, ut boni pertineat ad Iudæos, qui ſibi & hodie uidentur boni, mali ad gentes. Ex Iudæorum enim affectu loquutus eſt Chriſtus, cum utriq́ fuerint mali. Ac mox,

Et impletæ ſunt nuptiæ diſcumbentium.) Interptes dormitans Græcum genitiuũ reliquit, cũ dicere debuerit, Diſcumbentibus. *Interpres dormitans.* Neq́ enim ueriſimile eſt eum affectaſſe Vergilij more loqui, Implentur ueteris Bacchi, pinguiſq́ ferinæ. Iam quanquam alicubi licet reperire, Implentur ueteris Bacchi, haud tamen inuenias, Domus impletur hominum, ut iam contemnas amphibologiam. De tenebris exterioribus, iam ante dictum eſt. In nonnullis Græcis codicibus ſic legitur, δήσαντες αὐτοῦ πόδας καὶ χεῖρας, ἄρατε αὐτὸν, ἐκβάλλετε εἰς τὸ σκότος, id eſt, Ligatis manibus ac pedibus eius tollite eum, eijcite in tenebras &c. Ac rurſum, Vocati & electi, nomina ſunt Græcis, non participia, κλητοὶ καὶ ἐκλεκτοὶ, cum paulo ante fuerit κεκλημένοις, Dicite inuitatis.

Vt eum caperent.) παγιδεύσωσιν, id eſt, Illaquearent. παγὶς enim laqueus quo feram capimus, aut auem. *Capere. παγιδεύειν.* Cæterum Herodianos appellat milites Herodis. Is fuit Antipatri filius, quem alienigenam ac Proſelytum Auguſtus præfecerat Iudæis dato regno, ut ab his imperatoris Romani nomine tributa colligeret. In hac ſententia uideo fuiſſe Hieronymum quicum res erat haud mecum illi qui locum hunc calumniatus eſt. Theophylactus putat Herodianos dictos, non quod eſſent illius miniſtri, ſed factio quæpiam Iudæorũ affirmantium Herodem eſſe Chriſtum, quod homo non Iudæus apud Iudæos regnaret omnium primus, nempe filius Antipatri, quod ridiculũ putat Hieronymus. *Herodiani qui.* Verum phariſæi contendebant Iudæorũ populum, qui decimas ſolueret, eſſetq́ deo dicatus, nõ debere ſoluere tributũ Cæſari, nec prophanis parêre legibus. Herodiani contra principis ſui negociũ agebant. Proinde ſimul adeunt Chriſtũ, uni pariter utriq́ molientes inſidias, ut quicquid reſpondiſſet, alterutri factioni redderetur obnoxius. Chryſoſt: putat Theodam & Iudam quorũ mentio fit in actis, ob id interiſſe, quod negarent tributũ oportere pendi Cæſari.

Cognita autẽ Ieſus nequitia.) πονηρίαν, id eſt, Malicia, ſeu uerſutia. Nam nequitia magis ad libidinem pertinet. Deinde cur non potius dixit inſcriptio, quàm ſuperſcriptio: cũ Græce ſit, ἐπιγραφή. Ac paulo poſt,

Reddite igitur Cæſari.) Mire Chriſtus temperauit reſponſum, rogatus inſidioſe de re mundana, iubet oſtendi numiſma, uelut ignotum: ubi oſtenſum eſt, ſic agit quaſi nõ agnoſcat imaginem, neque inſcriptionem. Quod ubi didicit ab illis, non dixit abſolute, Reddite quæ ſunt Cæſaris Cæſari, ſed, Reddite igitur. *Cæſaris imago.* Quaſi diceret, Si uerum eſt quod dicitis, hæc eſſe Cæſaris, ſoluite illi quod illius eſt. Neq́ enim continuo quicquid imaginem habet Cæſaris, debetur Cæſari, aut principi. Fortaſſis alienius fuerit admonere Græcam uocem ἀπόδοτε, eſſe ancipitem, quod accipi poſſit, Reddite, uel redditis, ut intelligamus Chriſtum arrepta occaſione notaſſe uitam illorũ, qui ſolliciti quid deberetur Cæſari, non

illud potius curabant quid deberetur deo. Redditis Cæſari quod illius habet imaginem, & illud reddite deo, quod dei habet inſcriptionem, atque imaginem,nempe animam. Et aliquanto inferius,

Noua interpretatio.

Neque nubent,neque nubentur.) Neque temporis ratio ſeruata eſt,neque latinitatis. Nam Græce eſt, οὔτε γαμοῦσιν, οὔτε ἐκγαμίζονται, id eſt, Neq; ducũt uxores,neq; nuptum dantur:ut γαμοῦσιν pertineat ad ſponſos,& ἐκγαμίζονται ad puellas. Quis enim unquam audiuit nubuntur? Quanquam interim perijt ſchematis gratia,quæ & ipſa ſeruari poterat,Neque ducunt uxores,neque ducuntur. Auguſtinus in cõmentario in ſermonem domini in monte habitum primo,legit,Neq; nubent,neq; ducent uxores. Sed arbitror locũ à librarijs deprauatum. Rurſum ſermone primo,de uerbis apoſtoli, niſi quod hic deprauatoris incogitantia Nubent legitur non nubunt,quũ ſequatur,ducunt,non ducent,nempe iuxta Græcos. Deprauaſſet & hũc locum,ſi fuiſſet attentus. Conſimiliter adducit hũc locũ & Ambroſius in expoſitione pſalmi centeſimi decimioctaui,ſermo. undecimo: Neque nubunt,neq; uxores ducunt. Non enim deſignat tempus,ſed uitæ genus exprimit.

Nubunt, non nubent.

Sed erunt ſicut angeli dei.) ἀλλ᾽ ὡς ἄγγελοι θεοῦ εἰσὶ, id eſt, Velut angeli dei ſunt. Atq; ad eum modum comperi ſcriptũ,& in uetuſtis exemplaribus Latinis, nominatim in aureo, tum in uetuſtiſſimo quod exhibuit in hunc uſum eccleſia diui Pauli Londinenſis. Atque item in eo quod exhibuerunt canonici collegij Corſendoncenſis in Brabantia. Poſtremo quod præbuit collegium Conſtantienſe. Ex quo ſatis,opinor,liquet in ſuperioribus uerbis tempus librarij uitio mutatum. Offendit lectorem aliquem, quod reſurrectio nondũ accidiſſet,atque ea gratia futurum tempus magis conuenire. At Chriſtus indicat reſurrectionis tempus iam adeſſe. Sic enim reſurrectioni deſtinatos uocat reſurrectionem, ſicut euangelicam ſequentes doctrinam uocat regnum cœlorum. Poſt apparebit in nobis reſurrectio,at interim peragitur in nobis reſurrectionis negocium. Quin & Origenis interpres ita uertit homilia uigeſimaſecunda. In reſurrectione neq; nubunt,neque uxores accipiunt,ſed ſunt ſicut angeli in cœlo. Itaq; paulo poſt repetit,nequis caſum eſſe cauſetur.

Regnũ cœlorũ apud nos.

Non eſt deus mortuorum.) In exemplaribus quæ mihi uidere contigit, repetebatur hæc uox deus, οὐκ ἔστιν ὁ θεὸς, θεὸς νεκρῶν, id eſt,Non eſt deus,deus mortuorũ. Verum idem non reperio apud ullum interpretem. Vnde coniectandum eſt,quod erat ſubaudiendum id abs quopiam adiectum fuiſſe, niſi quod Theophylactus ut legit, ita repetit, enarrans, deus,deus.

Quod ſilentium impoſuiſſet.) ἐφίμωσεν, id eſt, Obturaſſet os,ſiue occluſiſſet os. Et in Paulo,Non alligabis boui,eſt οὐ φιμώσεις, Non occludes os. Nec eſt, Legis doctor.) ſed νομικὸς, id eſt,Qui uerſatur in negocijs legalibus, ad uerbum ſonat legalis, ſiue legitimus,etiamſi non damno quod uertit interpres. Nec eſt,

Ex toto corde.) Sed in toto corde, ἐν ὅλῃ τῇ καρδίᾳ. Etiamſi apud Græcos,ac Latinos ſit peruacanea eſt præpoſitio. Et rurſum nõ eſt, Hoc eſt maximum & primum.) Sed πρώτη καὶ μεγάλη, id eſt,Primum ac magnum,quanquam hic primum dixit præcipuum. Hilarius legit,Quod eſt magnum ac primum.

Sicut teipſum ὡς apud Græcos.

Sicut teipſum.) ὡς σεαυτόν. Græcis unicum aduerbiũ eſt ὡς, quod nos uix duodecim reddimus. Proinde fruſtra cauillantur,qui putant hic nõ modum amoris æqualem ſignificari,ſed ſimilitudinem, ut amemus proximum, non æque atq; noſipſos,ſed ſimili genere amoris. Horum argutationes licebat excludere,ſi uertiſſet, Proximum tuum perinde, ut teipſum. Neq; enim huius eſt loci refellere eos, qui nimis Ariſtotelice inducunt charitatis ordines. Magis placet mihi Paulina ſimilitudo de membris corporis, in quo plus etiam honoris adhibemus ijs quæ per ſe ſunt infirmiora. Porrò quod interpres uertit Proximum,Græce eſt τὸν πλησίον. Eam uocem frequenter obuiam in ſacris literis,ne quis ut parum Latinam faſtidiat, eſt apud Suetonium in Othone. Alij febrim ſimulaſſe aiunt; eamq; excuſationem proximis mandaſſe,niſi quod apud Græcos familiares duntaxat dicuntur οἱ πλησίον. Nec eſt,

Ariſtoteles facit bonorũ ordines.

Vniuerſa lex.) Sed tota, ὅλος ὁ νόμος.

EX CA

EX CAPITE VIGESIMO TERTIO.

SVper cathedram Moyſi.) ἐπὶ τῆς Μωσέως καθέδρας, id eſt, In Moyſi ſede. Porrò pro Sederunt rectius diceretur Sedent, ſiue Conſederunt, quemadmodũ adducit Auguſtinus aduerſus Fauſtum lib. xvi. cap. xxix. In his enim uerbis ſic uſurpamus uocem præteriti temporis, ut intelligamus actum etiamnum manentem, uelut in Stetit, et appropinquauit. Hunc locum quidam eò torquent, quaſi parendum ſit omnibus, quæ præcipiunt epiſcopi, aut præpoſiti, etiam impij, ob muneris autoritatem: cum Chriſtus de ijs loquatur, qui recte docerent legem Moſaicam, non qui ſuis conſtitutiũculis illaquearent homines. Ita nunc quoq; fortaſſis audiendus ſit epiſcopus, qui recte doceat euangeliũ, etiamſi ipſe parum euangelice uiuat. Cæterum quis ferat eos, aduerſus Chriſti doctrinam, pro ſuo commodo fixis, ac refixis legibus, meram tyrannidem exercentes in populum, ſuoq; quæſtu, ac maieſtate metientes omnia? Qui conſtitutiũculis ad quæſtum, ad tyrannidem excogitatis irretiunt populũ, nõ ſedent in cathedra euangelica, ſed in cathedra Simonis magi, aut Caiphæ. Atque hoc ita dictum ſit de malis epiſcopis, qui utinam nulli ſint uſquam, ut bonorũ autoritati, nulla in parte derogetur. Id adijcere ſuperuacaneũ erat, niſi hoc ſeculo nihil nõ arroderet calũnia.

Cathedra Moyſi quomodo accipienda ſit

Quæcunq; dixerint uobis, ſeruate.) Apud Græcos additur una dictio ὅσα ἂν εἴπωσιν ὑμῖν τηρεῖν τηρεῖτε, id eſt, Quæcunq; dixerint uobis ſeruare, ſeruate. Poſitum eſt autem dixerint Græco more, pro Iuſſerint.

Vt uideantur ab hominibus.) πρὸς τὸ θεαθῆναι τοῖς ἀνθρώποις, id eſt, Ad hoc, ut ſpectentur hominibus, hoc eſt, Spectaculo ſint hominibus, ſiue conſpicui ſint. Conuenit enim ſpectaculi uerbum hiſtrionibus, ut & ſuperius indicatum eſt. Cæterum φυλακτήριον phylacterium Græca uox Latinis eſt conſeruatorium, quod in his ſeruatur memoria legis, à uerbo φυλάττω, quaſi ſic præſtarent, id qđ deus iubet per Moſen, ſeruari præcepta ſua. Nam huius ſuperſtitionis occaſionẽ ſumpſiſſe uidentur partim ex Deutero. cap. xvi. Audi Iſrael, dominus deus ueſter, deus unus eſt. Diliges dominum deum tuum ex toto corde tuo, & ex tota anima tua, & ex tota fortitudine tua. Eruntq; uerba hæc, quæ ego præcipio tibi hodie, in corde tuo, & narrabis ea filijs tuis, & meditaberis ſedens in domo tua, & ambulans in itinere, dormiens, atque conſurgens. Et ligabis ea quaſi ſignum in manu tua. Eruntq; & mouebũtur inter oculos tuos, ſcribesq; ea in limine & oſtijs domus tuæ. Proinde phariſæi, quo uiderentur admodum obſeruantes legis, ſcribebant Decalogũ in membranis, ceu duobus uoluminibus, quorum alterum fronti coronæ uice circũponebant, alterum brachio: ut ſiue quò manum porrigerent eſſent in conſpectu, ſiue caput mouiſſent ob oculos eſſent. Itaq; perſonati ſeſe plebis, ac muliercularum oculis uenditabant. Hunc morem teſtatur Hieronymus ad ſuam uſq; ætatem duraſſe apud Iudæos, Perſas, ac Babylonios, atque eos qui id facerent apud illos habitos ceu religioſos. Velut hodie apud nos habentur, qui diuerſis, ac nouis cultuum formis & coloribus ſanctimoniam apud uulgus profitentur, quum non omnes ſuo reſpondeant ornatui. Partim ex Numerorũ cap. xvi. Legimus enim illic hunc in modum: Loquere filijs Iſraël, et dices ad eos, ut faciant ſibi fimbrias per angulos quatuor palliorum, ponentes in eis uittas hyacinthinas, quas cum uiderint recordentur omnium mandatorum domini. Siquidem hinc hypocritæ captantes auram popularem, atq; ex mulierculis ſectantes lucra, faciebant grandes fimbrias, & acutiſſimas in eis ſpinas ligabant, quo uidelicet ambulantes, aut ſedentes aliquando pungerentur, nec ſinerentur uſquã obliuiſci legum. Et quo quiſq; latiores fimbrias circũferret, hoc religioſior habebatur apud ſuperſtitioſos, ac ſimplices. Atq; utinam hoc hiſtrionũ genus nõ adeo paſſim eſſet apud Chriſtianos, ad quos collati phariſæi, ſynceri, ſimplicesq; queant uideri. Non quod non oporteat pietatem etiam cultus, aut uictus ſimplicitate, mundicieq; profiteri, ſed quod ſuperſtitionem, & oſtentationem ubiq; oporteat abeſſe, & præcipuam pietatis partem in animo, ac moribus deceat eſſe ſitam. Damnat hoc loco Hieron. mulierculãrũ quarundam ſuperſtitionem, quæ quod olim in phylacterijs faciebant phariſæi, id tum facerent in paruulis Euangelijs, & in crucis ligno, alijſque rebus huiuſmodi. Quæ habent, inquit, zelum dei, ſed non iuxta ſcientiam, culicem liquantes, & camelũ glutientes. Si uir ſanctiſſimus hæc ſentit de mulierculis, quarum infirmitati par erat nõnihil

Phylacteria que.

Superſtitioſa phariſæorum hypocriſis.

Superſtitio quorundam Chriſtianorum.

 condonare,

condonare,quid dicturus ſit,ſi uideat hodie paſſim ad quæſtũ oſtentari lac Mariæ,quod honore propemodum æquant corpori Chriſti cõſecrato: prodigioſum oleum,fragmentula ligni crucis,tam multa,ut ſi in aceruum redigantur,uix una nauis oneraria uehat,hic oſtentari Franciſci cucullam,illic intimam ueſtem Mariæ uirginis,alibi pectinem Annæ, alibi caligam Ioſeph, alibi calceum Thomæ Cantuarienſis,alibi Chriſti præputiũ, quod cum ſit res incerta,religioſius adorant,quàm totum Chriſtum. Neq; uero hæc ita proferuntur tanquã ferenda,& plebeculæ donanda affectibus,uerum huc ferè ſumma religionis uocatur,auaritia ſacerdotũ,& monachorũ quorundã hypocriſi:quos alit populi ſtultitia. Atq; in hiſce comœdijs primas agunt epiſcopi quidam factitij, ne nuſquã ualere uideantur,hæc ſuis diplomatis approbant,ſuis condonationibus ornant,tanta grauitate,ut quoties mihi legitur iſtorum comprobatio, minus credam, quàm antea credebam. Quibus in rebus, niſi grauis ineſſet ueræ pietatis iactura, Chriſtus non tam acriter in hoc hominum genus inueheretur,cum alioqui lenis ſit in peccatores.

Superſtitioſa reliquiarũ oſtentatio.

Chriſtus in ſolos hypocritas ſeuus.

Ac magnificant fimbrias.) Græcis additur hic, τῶν ἱματίων αὐτῶν, id eſt, Veſtimentorum,ſiue palliorum ſuorum. Etiamſi Latinius erat,Dilatant.

Primos recubitus.) Græcis iucundior eſt elocutio per dictiones cõpoſitas πρωτοκλισίαν, & πρωτοκαθεδρίαν, quaſi dicas,Præcubitum,& præſidentiam. Et,

Nolite uocari rabbi.) Græcis in nonnullis exemplaribus congeminatur ῥαββί ῥαββί, id eſt,Rabbi rabbi. Ad eundem modum & Iudas ſalutat dominum, Rabbi rabbi. Videtur autem ea conduplicatio apud Hebræos honoris aliquid habere. Vnde morem hunc exprimens Chriſtus,Non omnis,inquit,qui dicit mihi domine domine intrabit. Et hodie ſacerdotes & epiſcopos honoris gratia bis dominos facimus, Quanquam nec apud Hieronymum,nec apud Origenem,nec apud Chryſoſtomũ,nec apud Theophylactum huiuſce rei certum inuenio ueſtigium. Auguſtinus in annotationibus troporum ueteris inſtrumenti,cõmonſtrat uarie conduplicari dictionem apud Hebræos,aliquoties ita ſignificari multitudinem,aut diſtributionem. Quod genus eſt illud in Exodo,iuxta ueterem æditionem,Et colligebant aceruos aceruos,quaſi dicas aceruatim. Nonnunquam indicari uehementiam,quale eſt illud apud Hieremiam,Ficus bonas bonas,& ficus malas malas. Interim generalitatis habet ſignificationem. Quod genus illud in Leuitico:Homo homo ſi maledixerit deum,ſuum peccatũ accipiet, pro eo quod erat, Homo quicunq; is fuerit. Item in Numeris, Viri uiri,ſi præuaricata fuerit uxor eius. Huic affine tropo eſt,qđ Latini quoq; paſſim uſurpant, Vt ut,pro utcunq;:ubi ubi,pro ubicũq;:qualis qualis,pro qualiſcunque. Item cum ter beatũ uocant,magnopere beatum. Iam de tropo ſermonis,qui ſic accipiendus eſt,nõ ut intelligamus uetitũ quocũq; modo uocari magiſtros, ſed certo modo uetari,diligenter et copioſe diſputat Auguſt. ſermo. de uerbis domini,ex Matthæo. xi.

Cõduplicatur dictio uarie apud Hebre.

Vnus eſt enim ueſter magiſter.) Addunt Græci, ὁ χριστός, id eſt,Qui eſt Chriſtus. Eadem uox paulo poſt repetitur. Nec uocemini magiſtri. Si rabbi idem ſonat quod magiſtri, uidetur idem bis dixiſſe,cum paulo ſuperius dixerit:Nolite uocari rabbi. Ni forte rabbi præceptoris eſt uocabulum, nempe qui docet: unde & apud Hebræos רַב à multitudine ſcientiarum dicta eſt uox. Et nonnulli Græcorum codices non utrobique repetunt, Vnus eſt magiſter ueſter, καθηγητής, ſed priore loco habent, διδάσκαλος, quod doctorem ſonat, & reſpondet uocabulo rabbi. In altero ponitur καθηγητής, quod gubernatorem ac moderatorem uitæ ſignificat.

Rabbi.

Qui clauditis.) ὅτι κλείετε, id eſt,Quia clauditis,non qui,ſuffragante & Paulino codice Latino, & eo quem ſequuti ſunt fratres Amorbachij. In Conſtantienſi raſura declarabat ſcriptum fuiſſe quia. Ac mox item,

Qui circuitis mare.) ὅτι περιάγετε, id eſt,Quia circumitis,ut paulo ſuperius, ὅτι κατεσθίετε quod utrobiq; librariorũ errore factum apparet,quanq; id ad ſenſum haud magni refert.

Orationes longas orantes.) Græce eſt, καὶ προφάσει μακρὰ προσευχόμενοι, id eſt,ut ad uerbum reddam, Et prætextu longũ orantes, hoc eſt, Sub prætextu longæ precationis, qua ſanctimoniæ uenabantur opinionẽ. Sic enim uertit eadem apud Marcũ,ſub obtentu longæ orationis. Et apud Lucã,Simulantes orationem longã. Interpres Origenis uertit,Longa occaſione orantes. Is autem legiſſe uidetur μακρᾷ dandi caſu. Neq; uero eſt ocioſa con

iunctio

iunctio καὶ. Sentit enim illos hoc grauius eſſe puniendos, quod non ſolum explerent uentres ſuos facultatibus uiduarũ, quarum tenuitati magis debebant ſubuenire, uerumetiam rem impiam facerent, prætextu pietatis, id quod diligenter annotauit & Chryſoſtomus. Vtinam hic locus emendet quoſdam, qui ſimili arte deuorant domos, non modo uiduarum, ſed uxorum, uirginum, ſenum, adoleſcentum, ruſticorum, atq; etiam principum, nec deuorant tantum, ſed etiam contaminant, & inficiunt. Hos uentres orbi peſtilentes, taxat hoc loco Chryſoſtomus.

Mare & aridam.) Hebraico more terram, aridam uocat יַבָּשָׁה Et proſelytus Græca uox eſt, προσήλυτος, nobis aduena. Sic enim dicebatur Hebræis, quem ex aliena natione in ſuæ legis conſortium recepiſſent, illi uocant גֵר Ac mox:

Et facitis eum filiũ gehennæ duplo, quàm uos.) Græce eſt διπλότερον ὑμῶν, id eſt, Duplicius quàm uos eſtis. Quaſi utricq; ſint duplici nomine filij gehennæ, uerum hic aduena magis quàm illi. Ita citat Auguſtinus libro ſecundo contra literas Petiliani cap. lxxij. Facitis eum filium gehennæ duplicius quàm uos. Id enim ſonat ſermo Græcus. Etiam ſi ſecus interpretantur omnes: nempe ut intelligamus illos uno duntaxat nomine malos eſſe, quod non ſeruarent legem, in qua nati eſſent: aduenam gemino nomine, primum quod ethnicus, & idololatra, mox nec Iudæus probus, dum relabitur in uitam priſtinam, & ex malo ethnico fit peior Iudæus. Fortaſſis & hoc ad noſtros mores pertinet, qui magnum quiddam exiſtimamus, Iudæum ad baptiſmum pellexiſſe. Non quod hoc non ſit optandum omnibus nobis, ut omnes Iudæi reſipiſcant: Sed quod quidam ex ea re ſuæ gloriæ conſulunt, nec ea uia pelliciunt, qua oportet, & pellectum non ea docent, quæ uere ſunt Chriſtianiſmi. Nam qui fieri poteſt, ut alios reddamus Chriſtianos, niſi prius ipſi fuerimus Chriſtiani? Fit igitur aliquoties, ut pro ſcelerato Iudæo, ſceleratiorem habeamus Chriſtianum, cuius rei uel Hiſpaniæ teſtes eſſe poſſunt. Et ſunt qui nouo exemplo armis Chriſtianos faciant, ſub religionis ampliandæ prætextu, ſuis opibus, ſuæq; ditioni conſulentes. Nihil agetur his rebus, niſi negociũ animo pure Chriſtiano ſuſcipiatur. Huic conſine eſt, quod monachorum nonnulli faciunt, qui partim aſtu, partim ſtudio pietatis, ſed abſq; iudicio, quos poſſunt ad ſuum quiſq; uitæ inſtitutum pelliciunt, præſertim quos augurentur ſibi futuros uſui: ac miro aſtu rudi ſimpliciq; inſidiantur ætati, quæ nondum nouit, neque ſe, neque ueram religionem.

Duplo filij gehennæ quõ accipiendi.

Iudæi baptizati.

Quõ uincendi Turcæ.

Pueros nõ pelliciendos arte neq; ui cõpellendos ad laqueos uitæ monaſticæ.

Debitor eſt.) ὀφείλει Debet, hoc eſt, reus eſt, ac penè debitor: quod lex uetet iurare per nomen dei. Totus autem hic locus pertinet ad eos, qui quod caput eſt omnis religionis, tacent apud populũ, ſi quid minus ad rem pertineat id inculcant: ueluti de poteſtate pontificis, de condonationibus, de opinionibus Thomiſtarum, aut Scotiſtarum.

Cõtra eos qui humana prædicant potius quàm quæ ſũt Chriſti.

Stulti & cæci,) Apud Græcos repetitur & in altero loco μωροὶ καὶ τυφλοί.

Qui mundatis.) ὅτι καθαρίζετε, id eſt, Quia mundatis, conſentientibus & noſtris emendatioribus, præſertim aureo. Cæterum:

Quod intus eſt calicis, & quod deforis.) Quæ Græce pure dicuntur, parum munde reddidit Latine, τὸ ἔξωθεν καὶ τὸ ἐντός. Vertere poterat, Exteriorem poculi partem, & id quod intus eſt. Nec eſt,

Pleni eſtis.) Sed Plena ſunt, γέμουσιν, ut pertineat non ad phariſæos, ſed ad poculum & catinum. Conſentiunt Latini codices uetuſti cum Græcis exemplaribus. In Conſtantienſi deprauator ueram lectionem eraſerat. Nam ſenſus eſt, Pocula & patinas phariſæis foris eſſe nitidas, ac bene lotas: Cæterum ipſum uinum ipſosq; cibos eſſe immũdos, utpote partos rapinis, & fraude, atq; hanc immundiciam præcipue uitandã, ijs qui uere mundi uideri uellent. Id cum quidam non intelligerent, ἀδικίαν, id eſt, Iniuſticiam, uerterũt in Immundiciam. Quanquam in nõnullis exemplaribus ἀκρασίαν, id eſt, Intemperantiã inuenio, quomodo legiſſe uidetur Origenes. Noſter interpres legiſſe uidetur ἀκαθαρσίαν. In ſumma uidetur hic locus apud Chryſoſtomum, & alios ueteres uarius habitus fuiſſe. Auguſtinus ſermone trigeſimo legit, Pleni eſtis dolo & rapina, ſed Lucam opinor ediſſerens. Porrò paropſis Græcis patella eſt, aut diſculus, quo apponitur cibus aut condimentum. Quandoquidem apud Italos ſua cuique patella apponitur, diſtributo in partes conuiuio. Parſimonia cõmunem patinam inuenit. Legitur & parapſis eodem ſenſu apud Sui

Mundicies phariſaica.

Paropſis & parapſis.

dam,uocem dictam apparet à rotunditate,flexuq́;.

Quia ſimiles eſtis.) Germana lectio apud nos durat,haud ſcio quo caſu, Cum in,

Qui mundatis) fuerit deprauata in multis. Et,

Dealbatis) eſt κεκονιασμένοις, id eſt,Incruſtatis,quod opus albarium dicitur.Incruſtantur enim gypſo,aut calce.Et φαίνεσθε Paretis.Cur non potius apparetis,ſiue uidemini?

Qui ædificatis.) ὅτι οἰκοδομεῖτε, id eſt,Quia ædificatis. Vt diſſimulem,

Si fuiſſemus non eſſemus.) Pro,ſi fuiſſemus nõ fuiſſemus,cum Græcis idem uerbũ repetatur, ἤμεν,οὐκ ἤμεν, ſiue ut in quibuſdã eſt ſcriptũ ἤμεθα,ἤμεθα. Merito mouet hoc loco quæſtionẽ Origenes,cur imprecetur hoc nomine,uæ phariſæis.Neq; enim ideo ſunt execrandi quod extruerent monumẽta prophetarũ,neq; in hoc quod ab homicidis prophetarum eſſent progeniti:cum in altero ſit officiũ,alterũ non ſit in manu noſtra unde naſcamur. Verũ ideo reprehenduntur,quod ad ſimulandã ſanctimoniã extruerent monumenta ſanctorũ,& falſo negarent ſe cõſenſuros fuiſſe in illorũ cædem,ſi iiſdem temporibus uixiſſent,cum re ipſa declararent ſe crudelius etiã ſæuituros fuiſſe in prophetas,cum ipſum Chriſtũ pararent occidere. Addit illud Chryſoſt.illos haudquaq; ſtudio erga prophetas extruxiſſe monumenta illorũ,ſed ne non extaret trophæum, ac ueſtigium egregij facinoris à maioribus patrati,atq; ita deterrerentur cæteri à libertate reprehendendi. Cæterum de Zacharia filio Barachiæ,quæſtio eſt impeditior,neq; prorſus adhuc à quoq̃ explicata Quidam fabulã adducunt ex apocryphis libris, fuiſſe in templo certum locũ deſignatũ, ubi inter ſacra peragenda conſiſterent uirgines, in eo dum ſtaret Maria mater Ieſu , iam autem conſtabat eam peperiſſe, nec uulgus intelligebat diuinitus concepiſſe,id populus indigne ferebat.Hic cum à Zacharia patre Ioannis defenderetur,per tumultũ interfectũ fuiſſe inter ædem poſteriorem & altare. Ita fermè Origenes, eadem fermè Hieronymus, niſi quod hic uariat,dicens Zachariam patrem Ioannis Baptiſtæ,ideo fuiſſe occiſum,qđ Chriſti prædicarit aduentũ.Alij referunt ad Zachariam Barachiæ filiũ,qui in duodecim prophetis habetur undecimus. Verum quanq; in hoc patris nomen conſentit,tamen parum eſt ueriſimile, quod huiuſmodi nihil reperiatur in hiſtorijs diuinis de Zacharia propheta.Ad hæc cum illis temporibus uix extiterint ullæ templi ruinæ. Tertia opinio propior uero eſt,ut intelligamus de Zacharia filio Ioiadæ,quem in libris Regum,& Paralipomenon,occidit rex Ioas inter aram & templum.Res & nomen conuenit,ſolum patris nomen reclamat,quod is Ioiadæ filius ſcribatur,non Barachiæ.Ex hac poſtrema difficultate bifariam elabuntur.Hieronymus teſtatur in Euangelio Nazarenorũ,cum hæc refertur hiſtoria,Zachariam non Barachiæ dici filium,ſed Ioiadæ:nimirum innuens in codicibus,librariorũ errore pro Ioiada ſcriptum Barachiam. Chryſoſtomus aliam aperit feneſtram,uidelicet,Barachiam binominem,eundem Ioiadam dictum fuiſſe.

Locus obſcurus explicatus.

Zacharias filius Barachiæ quis.

Nomen pro nomine.

Genimina uiperarum.) γεννήματα, quod ſuperius recte uerterat,Progenies.

Quæ occidis prophetas.) ἡ ἀποκτείνουσα.Quoniã participio præſentis temporis eſt uſus & ſermo Chriſti ad utrunq; tempus reſpicit,accipi poteſt actus citra temporis certam rationem,perinde quaſi dicas,Interfectrix prophetarũ,quæ & occidiſti,& occidis,et occiſura es. Hoc ideo admonui,quod uideã Origenẽ uehementer torqueri, quo explicet rationem hiſtoriæ,cum nuſq; legamus Hieroſolymis occiſos,aut lapidatos prophetas plures. Opinor & Hieruſalem nomine quæ caput erat Iudææ,totã intelligi regionem. Nec eſt,

Actus ſine temporis ratione.

Ecce relinquetur.) Futuro tempore, ſed præſenti, ἀφίεται, id eſt, Relinquitur, ſuffragantibus & uetuſtis Latinorum exemplaribus.

Et ſub alas ſuas.) Suas addidit de ſuo neſcio quis.Nam nec apud Græcos eſt,nec in aureo codice,nec in Conſtantienſi.

EX CAPITE VIGESIMOQVARTO.

IPſe autem reſpondens dixit.) Apud Græcos non eſt,Ipſe, nec reſpondens, Nihil enim interrogabant diſcipuli,ſed,Ieſus autem dixit illis.Nec eſt,

Videtis hæc?) ſed οὐ βλέπετε ταῦτα, Ita legit & Theophylactus,id eſt,Nón ne uidetis hæc. Et,

Non relinquetur hic lapis.) Hic,hoc loco aduerbium eſt ὧδε, id eſt,In hac ſtructura.Siquidem hoc animo diſcipuli oſtendebant ſtructuras templi,ut Chriſtus com

motus

motus operis magnificentia, mutaret ſententiam, nec ſineret euenire, quod euenturum paulo ante prædixerat, aut certe ſentiebant, opus eſſe maius, aut munitius, quàm ut quiſquam poſſet demoliri.

In montem olìueti.) ἐλαιῶν, id eſt, Oliuarum. Et mox, Secreto, κατ᾽ ἰδίαν, id eſt, Seorſim, ſiue Priuatim, hoc eſt, Semotis turbis. Et aliquanto inferius:

Prælia & opiniones præliorum.) πολέμους καὶ ἀκοὰς πολέμων, id eſt, Bella, & rumores, ſiue famam bellorũ. Siquidem ἀκοάς, ad uerbum ſonat auditiones. Interpres nullum facit diſcrimen inter prælium & bellum. Deinde opinio nõnunquam pro fama reperitur uſurpatũ ſed cum ad hominem refertur, nõ cum ad rem. Alioquin opinio belli eſt, quoties putatur eſſe bellum, cum non ſit. Eſt autem rumor belli nõnunquam triſtior ipſo bello.

Opinio belli, pro rumore belli.

Oportet enim hæc fieri.) Pro hæc, Græci legunt τὰ πάντα, id eſt, Omnia.

Sed nondum eſt finis.) Nonnulli codices habebant, ἔσται, id eſt, Erit finis.

Peſtilentiæ & fames.) Iocundam uocum affinitatem latinus interpres non potuit reddere in λιμοὶ, & λοιμοὶ, quæ ſcriptura magis quàm pronunciatione diſcerni poſſunt. Deinde in tribus dictionibus gratiam habet ὁμοιόπτωτον, λιμοὶ, λοιμοὶ σεισμοί. Et ad harmoniã facit τὸ ἀσύνδετον. Et Pſeudoprophetæ unica dictio eſt compoſita, quam uulgus illiteratũ diuidit ψευδοπροφῆται. Nec ſignificat prophetã mendacem, ſed qui falſo nomine propheta uocetur, cum non ſit: ſicut ψευδαπόστολοι, qui ſibi uindicant eum titulum falſò.

λιμὸς fames. λοιμὸς peſtis

Quoniã abundabit iniquitas.) διὰ τὸ πληθυνθῆναι τὴν ἀνομίαν ψυγήσεται ἡ ἀγάπη τῶν πολλῶν. Verbum infinitũ præteriti temporis, quoniam adhæret uerbo futuri temporis, tranſit & ipſum in uim futuri. Quanquam cõmodius uertiſſet per participium ad hunc modum, Multiplicata iniquitate frigeſcet charitas multorum, ut locis aliquot citat diuus Hieronymus. Niſi quod hic præpoſitionis uis nõ redditur διὰ τὸ, quæ facit ut intelligamus frigus charitatis, non aliunde proficiſci, quàm ex magnitudine iniquitatis.

Et tunc ueniet conſummatio.) τέλος, quod hactenus uertit, finis. Et paulo ſuperius, & hic addidit articulum, τὸ τέλος. quaſi dicas, ille finis qui expectabatur. Facit enim articulus, ut certum aliquem finem intelligas.

A Daniele.) διὰ δανιὴλ, id eſt, per Danielem. Eſt autem locus apud hunc prophetam in calce capitis noni, Conſummabit autẽ pactum multis hebdomada una, & in dimidio hebdomadis deficiet hoſtia, & ſacrificium. Et erit in templo abominatio deſolationis, & uſque ad conſummationem, & finem perſeuerabit deſolatio. Porrò quod Græcus appellat βδέλυγμα, id eſt, Abominationem, ſiue execrationem, hoc loco idolum intelligitur, interprete Hieronymo. Idque nonnulli de ſtatua Adriani Cæſaris interpretantur, quæ uſque ad ætatem Hieronymi ſteterit in eo loco, in quo antea fuerat ſanctum ſanctorũ, & ob id addit Deſolationis, quod templum dirutum fuerit. Et nõnulli codices habebant, τὰ ἐκ τῆς οἰκίας, id eſt, Res domeſticas, ſiue ſupellectilem domeſticam.

Daniel citatus à Chriſto.

Adrianus ſub uertit ſanctũ ſanctorum.

In tecto.) ἐπὶ τοῦ δώματος, aut cœnaculum intelligit, aut ipſum tectum, in quo ueteres inambulabant. Cæterum non eſt ſimpliciter:

Ne reuertatur.) ſed μὴ ἐπιστρεψάτω ὀπίσω, id eſt, Ne redeat retro, hoc eſt & latinius, & apertius, Ne rurſum redeat. Nec eſt,

Tollere tunicam) ſed τὰ ἱμάτια, id eſt, Veſtimenta, ſiue pallia, hoc eſt, ſummas ueſtes. Quanquam Hilarius legit tunicam.

Prægnãtibus & nutrientibus.) Prægnãtibus recte mutauit, et latinius extulit, quàm ſi græca ut ſunt reddidiſſet, ταῖς ἐν γαστρὶ ἐχούσαις, id eſt, In utero habentibus, ut aliâs ſolet tranſferre. Cæterũ Nutrientibus, Græce eſt accõmodatius θηλαζούσαις, lactantibus, ſiue mamma nutrientibus, quod θηλὴ papillam fœmineæ mammæ ſignificat. Vnde Auguſtinus edifferens pſalmũ trigeſimũ nonum, Mammantibus dixit, pro nutrientibus. Nec eſt,

Hyeme uel ſabbato.) ſed χειμῶνος μηδὲ ἐν σαββάτῳ, id eſt, Hyeme neque ſabbato. Hyems ad iter faciendum incommoda eſt. Et ſabbatis nefas erat Iudæis iter facere, niſi ad pauca ſtadia. Sentit enim Chriſtus celerrime, ac procul eſſe fugiendũ, ideoque cauendum, ne quid obſtet celeritati fugæ. Magna pars euangelicæ intelligentiæ in tropis eſt ſita.

Iter ſabbati.

Vſque modo.) μέχρι τοῦ νῦν, id eſt, Vſque ad præſens tempus, aut quod apertius erat, Vſque nunc, etiam ſi parum latinum & hoc.

Tres negatio nes pro una. Neq; fiet.) οὐδ᾽ οὐ μὴ γένητ, id eſt, Neq; fiat, ut ſit abominantis. Quanq; uideo illos non nunquã his uerbis abuti pro futuro. Porrò congeries trium negationũ emphaſim habet negandi. Niſi breuiati fuiſſent.) ἐκολοβώθησαν, id eſt, Decurtati fuiſſent, cũ aliquid am putatur, ac præciditur. Vnde Græcis κολοβῶται dicuntur, qui uerba trunca, ac dimidiata pronunciant. Nec eſt,

Fieret ſalua.) ſed οὐκ ἂν ἐσώθη, id eſt, Nequaquam eſſet ſeruata, ſiue Haud quaquam fuiſſet incolumis omnis caro. Ac rurſum Hebræorum more carnem pro homine poſuit, tametſi abſolutius quiddam habet caro: ueluti cum Latini, omnes mortales pro omneis homines dicunt. Sunt enim mortales, qui homines non ſunt: & caro eſt, quæ non ſit hominis. Illud haud ſcio, an ſit admonendum,

Ecce hic Chriſtus.) Hic aduerbium eſſe, non pronomen: ὧδε, & ὁ χριστὸς, Ille Chriſtus, ut certum aliquem intelligas. Elegantior autem eſt ſermo, non addito uerbo eſt, quod nõ additur in aureo codice. Neq; enim ſignificat quemuis unctum è multis, ſed unicũ illum, *Chriſtus omnium maxime cõmunis.* qui ab omnibus expectabatur. Hunc locum enarrans diuus Auguſtinus in quæſtionibus euangelicis, recte quidem interpretatur, his uerbis excludi ſchiſmata hæreticorum, ſed cauendum eſt, ne ad nos quoq; pertineant, qui nobis orthodoxi uidemur. Audimus monachos paſſim clamantes, de ſuperſtitioſis loquor, non de pijs, Ecce Chriſtus hic eſt, nec hos tamen inter ſe conſentire. Obſeruantes dicũt, apud Coletas, & Cõuentuales, nõ eſt Chriſtus, ſed hic eſt. Iacobitæ clamant, hic eſt Chriſtus, apud Auguſtinenſes non eſt. Rurſus Benedictini clamant, hic eſt Chriſtus, non apud mendicantes. Denique clamat hoc genus omne, hic eſt Chriſtus. Apud ſacerdotes, qui cucullam nõ geſtant, Chriſtus non eſt. Tot undiq; uoces obſtrepunt clamantium, hic eſt Chriſtus. Sed quid ait ipſe Chriſtus? Nolite credere. Non eſt diuiſus Chriſtus, non eſt in rebus corporalibus. Nuſquã non eſt Chriſtus, ubicunq; ſunt affectus Chriſto digni. Vult ille cõmunis eſſe omniũ, qui ſol eſt mundi. Non dignatur circũſcribi loco, nõ includi titulis humanis, aut cultu, ceremonijſue. Denique non uult oſtendi digito, ſed affectibus uult exprimi. Hic denuo teſtandũ eſt, me nõ damnare ceremonias quæ conducunt ad pietatem, diſſidium damno & ſuperſtitioſam fiduciam: atq; utinã eò proficiat omniũ pietas, ut hæc mihi ſine cauſa dicta uideri queant, aut certe tanto cum fructu dicantur, quàm ſyncero animo dicuntur à nobis.

Pſeudochriſti.) Vnica dictio eſt ψευδόχριστοι, ne quis & hanc dirimat, id eſt, falſo nomine Chriſti, quod modo indicauimus. Item illud, ὥστε πλανᾶσθαι, maluiſſem uertere, Vt fallendi ſint, propter uerba futuri temporis, ad quæ referuntur hæc.

Si fieri poteſt.) εἰ δυνατόν. Cur non potius, Si fieri poſſit?

Si in penetralibus.) Græce eſt, ἐν ταμείοις, quod ante uertit, In cubiculis. Sunt enim ταμεῖα, loca in ædibus abſtruſa, ac penitiora, in quibus reponimus, quæ uolumus eſſe tuta. Vnde & à penitus, penu dictum eſt.

σῶμα, πτῶμα. Vbicunq; fuerit corpus.) πτῶμα. Græcis eſt, id eſt, Cadauer, illis à cadendo dictum, quemadmodum & cadauer Latinis. Loquitur enim de corpore animantis mortui. Atq; ita frequenter adducit hunc locum Origenes homilia trigeſima. Quanquã Hieronymus frequenter, adducens hunc locum, Corpus legit, non Cadauer. Admonet tamen ſignificantius dici Cadauer. Chryſoſtomus homilia ſeptuageſima Corpus legit, non Cadauer, id eſt, σῶμα, non πτῶμα, ſi modo non fallit Interpres. Nam Theophylactus πτῶμα legit, non σῶμα. Item qui ſcripſit homilias in Lucam, quas habemus Origenis titulo, homilia decimaſexta, Cadauer legit. Nec addunt Græci coniunctionem, Et aquilæ, ſed οἱ ἀετοί, id eſt, Aquilæ. Conuolant enim aquilæ, & maxime uultures ad animantium cadauera.

Plãgere quid Plangent.) κόψονται, ut intelligas planctum inſanum: qui fit, ubi quis præ doloris impatientia ſuum ipſius corpus cædit, ac lacerat.

Cum uirtute multa & maieſtate.) μετὰ δυνάμεως καὶ δόξης πολλῆς, id eſt, Cum potentia & gloria multa. Gloriam certe legit Hieronymus, citans hunc locum in cõmentarijs Zachariæ. Rurſum, Emittet eſt magis quàm Mittet, ἀποστελεῖ. Nec eſt,

Tuba et uoce Cum tuba & uoce magna.) Sed μετὰ σάλπιγγος φωνῆς μεγάλης, id eſt, Cum tuba uocis magnæ, ut intelligas tubam uocalem, & procul ſonantem. Aut cum tubæ uoce magna: nam Græcus ſermo anceps eſt.

A ſummis

A ſummis cœlorum.) ἀπ᾽ ἄκρων οὐρανῶν, id eſt, A ſummis cœlis, hoc eſt, à ſummis uerticibus cœlorum. Et quod hic uertit,

Ad terminos eorum.) Græce eſt, ἕως ἄκρων αὐτῶν, id eſt, Vſque ad ſummos eoſdem, ut duo ſumma intelligas, ſuprema, & ima.

Arbor fici, pro ficu.

Ab arbore fici.) Græce eſt, A ficu. Sed quoniam uox Latina eſt anceps, bene reddidit periphraſi. Et mox,

Diſcite parabolam.) Hic certe magis conueniebat Latine loqui, Diſcite ſimilitudinem ſiue Collationem, ne quis ſomniet ficum parabolas dicere.

Tener fuerit.) Gemmam ſentit in ſurculis, unde erumpunt frondes. Nec eſt Nata, ſed Enata, ἐκφυῇ.

Et ſcitote.) γινώσκετε. Anceps uerbum eſt, quod modo uertit, Scitis. Vt omittam quod ὅτι tranſtulit, Quia, non ſuo loco. Et,

In ianuis.) Rectius erat, In foribus, ſiue Ad fores. Eſt enim ſermo prouerbialis, quo ſignificamus aliquid eſſe in proximo.

Generatio, pro ætate hominum.

Generatio hæc.) ἡ γενεὰ αὕτη. Illud obiter annotandum, γενεὰν apud Græcos aliquoties accipi, non pro ipſa natione, ſeu gente, ſed pro eo, quod Latini nunc ætatem uocant, nunc memoriam, nõnunquam & ſeculum. Vnde Neſtor τρεῖς γενεὰς uixiſſe legitur, quod tres hominum ætates durauerat. Ad eum modum uidetur hoc accipi loco.

Donec omnia fiant.) ταῦτα πάντα, id eſt, Hæc omnia.

Non præteribunt.) παρέλθωσιν. Et paulo ſuperius, οὐ μὴ παρέλθῃ. Abuti uidetur his uerbis, præſertim cum his uocibus οὐ μή: alioqui magis ſonat, Non prætereant, ſiue Præterire non poſſint, δυνητικῶς.

Nec filius dei nouit diem extremi iudicij.

Nec angeli cœlorum.) Expreſſius erat, Ne angeli quidem. Cæterum in Marco additũ eſt, μηδὲ ὁ υἱός, id eſt, Neque filius. Et fatetur diuus Hieronymus hoc aſſcriptum fuiſſe etiã apud Matthæum in nonnullis Latinis codicibus, in Græcis non haberi, præſertim in exemplaribus Adamantij, ac Pierij. Atqui ex homilijs Origenis, quas ſcripſit in Matthæũ, apparet illum addidiſſe Filium, cuius hæc ſunt uerba: Qui non cognouerũt de die illo, & hora, neq; angeli cœlorũ, neq; filius. Præparat enim filius ſcientiam diei illius & horæ cohæredibus promiſſionis illius, ex quo ſeipſum exinaniuit. Ac paulo poſt: Et præparans omnem quem uult ſcire illum diem, & horã cum ſanctis angelis, & cum ipſo domino noſtro Ieſu Chriſto. Ad eundem modum legit Auguſtinus in homilijs quas ædidit in Matthæum, ſermo. xxi. nec legit ſolum, uerumetiam interpretatur. Cumq; hoc Hilarius, cum ait in expoſitione canonis, dicens diem illum omnibus eſſe incognitum, & non ſolum angelis, ſed etiam filio ignoratũ. Legit & interpretatur eodem modo Chryſoſtomus. Apud Theophylactum in contextu quidem neſcio quo caſu nõ additur, quũ interpretetur particulam de filio. Deniq; & Hieronymus ipſe in progreſſu enarrationis ſequitur hanc lectionem. Et cum Marcus ἐπιτομὴν ſcripſerit Matthæi, conſentaneum eſt illum non hoc addidiſſe de ſuo. Proinde ſuſpicor hoc à nõnullis ſubtractum, ne Arrhianis eſſet anſa, confirmandi filium eſſe patre minorem, qui nobiſcum aliquid ignoraret. Verum erat igitur ex Marco item eradendum, ubi planè legitur. Neq; conuenit hac uia tollere occaſiones hæreticorum, alioqui bona pars euangeliorũ foret eradenda. Et in primis illud, Pater maior me eſt. Interpretatione medendum erat huic malo, non raſura: calamo, non ſcalpello.

Vitata occaſio Arrhianorum.

Sicut autem in diebus Noë.) Etiamſi nihil refert ad ſenſum, tamen non eſt, In diebus Noë, ſed ὥσπερ αἱ ἡμέραι τοῦ Νῶε, id eſt, Sicut dies illi Noë, ſic erit &c.

Nubere, γαμεῖν.

Nubentes, & nuptui tradentes.) γαμοῦντες καὶ ἐκγαμίζοντες. Rurſum, Nubentes accommodauit uiris. Dicere poterat, Ducentes uxores, & nuptum dantes. ut alterum ad uiros pertineat, ſeu magis ad utroſq;, ſponſum ac ſponſam: alterum ad ſoceros, & ſocrus.

Extremi iudicij dies omnibus incertus, & ſemper expectatus.

Vnus aſſumetur.) Latinius Vnus & unus, uertiſſet in Vnus & alter, aut in Alter & alter. Deinde librarius, opinor, mutauit tempus uerborum. Nam Græcis eſt, ἀφίεται & παραλαμβάνεται, id eſt, Relinquitur & aſſumitur. Nec eſt ocioſa temporis catachreſis. Indicat enim rem mox, ac certo futuram. Quandoquidem Chriſtus uoluit ſuos in hac eſſe opinione, ut extremum illum iudicij diem ſemper expectarent parati, ceu mox uenturum, non quod uellet eos errare, ſed quod uere mox uenit, etiam quod poſt aliquot annorum mi-

lia uenit

ſia uenit,ſi quis æternitatem contempletur.Et quod certo ſcitur eſſe uenturum,nec ſcitur quando,ſemper uelut inſtet expectatur. Atq; in hac opinione fuiſſe uidemus Petrũ, Paulum,Hieronymum,Gregorium,cumq; his innumeros alios. Nec eſt,

Si ſciret.) Sed εἰ ᾔδει, id eſt,Si ſciſſet.

Duo in lecto,unus aſſumetur,& unus relinquetur.) Hanc particulam hoc loco non addunt Græci codices. Nec apud Theophylactum, uel legitur, uel exponitur. Chryſoſtomus tamen exponit, neſcio an aliunde aſcitum. Videtur huc aſſcriptum ex Lucæ capite xvij. Græce lectioni ſuffragabantur duo codices diui Donatiani,& Cõſtantienſis.

Qua hora fur uenerit.) Nonnulli Græci codices ſcriptum habebant, ποίᾳ φυλακῇ, id eſt, Qua cuſtodia. Atque ita legit Origenes in homilijs. Porrò cuſtodiã uocauit tempus excubiarum. Veteres enim noctem in aliquot excubias diuidebant, quas alicubi uigilias uocat. Ponit enim duas perſonas, patremfamiliâs excubantem, & furem inſidiantem. Nec eſt,Sineret,ſed εἴασε, id eſt,Paſſus fuiſſet,aut ſiuiſſet. Fingit enim alicui parum uigilanti,domum perfoſſam à furibus,non id paſſuro , ſi ſciſſet tempus nocturnum quo fures

Chriſti aduentus , furi nocturno comparatus.

eſſent aggreſſuri.Porrò furem uult intelligi,diem illum extremum:patremfamiliâs, unũquemlibet noſtrum.Ergo cum ille ueluti fur obrepere tentet, & incertum ſit quo tempore,nobis uidelicet iugiter eſt excubandum,ne dormitantes opprimat. Vnde miror Hilarium furem hunc interpretari diabolum,licet autorem ſequutus ſit Origenem,ſed ſæpe coactius enarrantem ſacras literas . Nihil enim eſt quod nos offendat diſſimilitudo rerum , aut perſonarum collatarum.Satis eſt in hoc conſtare ſimilitudinem, ad quod adhibetur. Fur non expectatus obrepit:eaq; res facit,ut ſemper uigilet paterfamiliâs:Ita dies ille inopinantes opprimet,ni ſemper excubuerimus.

Quia neſcitis qua hora uenturus ſit filius hominis.) Græci ſic habent, ὅτι ᾗ ὥρᾳ οὐ δοκεῖτε ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἔρχεται, id eſt,Quia qua hora non putatis,filius hominis ueniet.Ita legit Chryſoſt.uel huius interpres: etiamſi ſecus legit Theophylact. quẽ Græcũ habebamus.

Quis putas.) τίς ἄρα, id eſt,Quiſnam.Nam ita mauult Valla.

Quem conſtituet.) κατέστησε, conſtituit, præteriti temporis eſt . Ponit enim quod ac-

Cõſtituit, pro conſtituet.

ciderit,ad ſimilitudinem.

Familiam ſuam.) θεραπείας, id eſt,Famulicium,ut intelligatur eum præfectum famulis. Vt diſſimulem,quod εὑρήσει rectius uertiſſet,Offenderit,ſiue Repererit, quàm Inuenerit.

Super omnia bona.) ἐπὶ πᾶσι τοῖς ὑπάρχουσιν αὐτοῦ, id eſt, Super omnes res ſuas: ſiue ut alicubi citat Hieronymus , Super uniuerſam ſubſtantiam: propius accedens ad Græcum ſermonem exprimendum.Etiamſi non male uertit interpres.

Moram facit dominus meus uenire.) χρονίζει ἐλθεῖν, id eſt, Contatur redire, ſiue Differt reditum.Nec additur Suos,ſed tantum eſt,Conſeruos.

Manducet autem & bibat.) ἐσθίειν τε καὶ πίνειν, id eſt,Edereq; & bibere,ut pendeat à uerbo Incipiet.Quanquam in nonnullis eſt ἐσθίειν δὲ, id eſt,Edere uero.

Qua non ſperat.) ἐν ἡμέρᾳ ᾗ οὐ προσδοκᾷ, id eſt,In die quo non expectat. Mirum autem cur hic interpretem delectarit ἀκυρολογία, qui ſperare maluerit, quàm expectare, cũ Græ-

Sperare , pro expectare.

ce ſit expectare.

Et diuidet eũ.) διχοτομήσει, id eſt,Diſſecabit:à διχοτέμνειν, id eſt,In duas diſſecare partes

EX CAPITE VIGESIMOQVINTO.

OBuiam ſponſo & ſponſæ.) Et ſponſæ,nõ additur in Græcis codicibus.Nec apud Chryſoſtomum, aut Hilarium ulla ſit Sponſæ mentio. Apud Chryſoſtomũ homilia ſeptuageſimanona,qua locum hunc ediſſerit:Ac ne in contextu quidem, qui præferri ſolet, nec in tota enarratione Sponſa nominatur , quod attinet ad occurſum. Apud Hilarium uero in canone huius euangelij. Quanquam apud Origenem homilia trigeſimaſecunda , in titulo hiſtoriæ Euangelicæ,

Spõſus occurrens ſponſæ.

neſcio quis adiecit,cum ipſe diſſerens,nullam Sponſæ faciat mentionẽ: Aut potius ſic facit mentionem,ut declaret ſe Sponſo tantum legiſſe,non Sponſo & Sponſæ.Sic enim exponit:Omnes iſti ſenſus lampadas ſuas accipiunt,id eſt,Organa ſua naturalia,ſiue ſecundum uerbum dei uti uolentes,ſiue & cõtra uoluntatem dei,tamen accipiunt eas, quando recipiunt ſponſum eſſe eccleſiæ uerbum dei,& filium dei. Et egrediũtur de mundo, & de

erroribus deorum multorum, Et ueniunt obuiam ſaluatori, qui ſemper paratus eſt uenire ad uirgines eas, ut ſimul ingrediatur cum dignis earum, ad beatam ſponſam eccleſiam. Hactenus Origenes. Ex his liquet obuiam iri ſponſo eunti ad ſponſam, ut illum deducant in ædes ſponſæ. Nam ſponſa domi ſedet, ſponſum operiens. Non prodit foras, uelut auida uiri. Item in cæteris. Cum repetitur de mora ſponſi, de clamore coorto, Ecce ſponſus uenit, de ſponſa ſiletur. Tantum uno loco uidetur Origenes occurſum & ad ſponſam referre, cum ait, oportere obuiã ire ſponſo uerbo, & eccleſiæ immaculatæ. Atqui ubi de clamore dicitur, quo omnes uocantur ad occurſus officium, cõſtat nullam fieri ſponſæ mentionem. Ait enim, Ecce ſponſus uenit, exite obuiam ei. Quanquã hac de re non eſt, quod quiſquam contendat. Quod ſi quis alicubi repererit additum Sponſam, intelligat & ſponſam aliquouſq; ſponſo occurrere, ut ſponſi comites recte dicantur utriq; occurriſſe. Sponſus Chriſtus eſt, & huc ſpectat tota parabola, ut illi iam aduenienti, fide ac pijs factis obuiam eamus. Ad ſpõſam nulla parabolæ pars pertinet: imò illi ipſi qui bene occurrũt, ſponſa ſunt. Etiamſi me non fugit, apud Auguſtinum addi ſponſæ mentionem, epiſtola centeſimauigeſima. At rurſum ſermone de uerbis domini ex Matthæo uigeſimoſecundo, locũ hunc ediſſerens, nec legit, nec enarrat ſponſæ uocabulum. Theophylactus nec legit ſponſæ, nec attingit in enarrando. *Sponſo & ſponſæ.*

Non ſumpſerunt.) ἔλαβον. Aptius erat Sumpſerant. In his enim præterito imperfecto aut ſecundo indefinito, uice præteriti pluſquamperfecti abutimur. *Non ſumpſerunt.*

Ne forte non ſufficiat.) μήποτε, id eſt, Ne non ſufficiat: aut ſi mauis exprimere coniunctionem expletiuam, Ne quando non ſufficiat. Nec eſt ſimpliciter,

Emite uobis.) Sed ἀγοράσατε ἑαυταῖς, id eſt, Emite uobis ipſis. Eſt autem inabſoluta oratio, ni ſubaudias, timemus, aut periculum eſt, aut non faciemus. Intelligitur enim id, qđ non explicatur, prudentes uirgines negaſſe illis oleum. Nec eſt, *Sermo imperfectus.*

Dum irent emere.) Sed ἀπερχομένων δὲ αὐτῶν ἀγοράσαι, id eſt, Abeũtibus autem illis ad emendum, uenit ſponſus &c,

Nouiſſime.) ὕστερον, id eſt, Deinde, ſiue Poſterius. Quod ut aliâs tolerabile ſit, hic certe non quadrabat, cum de duobus uirginum ordinibus loquatur. Vero non additur nec apud Græcos, nec in codice aureo.

Vigilate itaque.) Quidam addunt, Et orate, quod nec in Græcis inuenitur, nec in noſtris emendatioribus.

Quia neſcitis diem, neq; horam.) Hoc loco repetunt Græci codices, quod ſuperius addebatur, In qua filius hominis ueniet, ἐν ᾗ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἔρχεται.

Bona ſua.) τὰ ὑπάρχοντα, Facultates ſuas, ſiue Subſtantiã ſuã, uti ſupius admonuimus.

Propriam uirtutem.) δύναμιν, id eſt, Facultatem, ſiue Poteſtatem: ut ad uires, non ad probitatem pertineat. *Virtus, δύναμις.*

Et lucratus eſt.) καὶ ἐποίησε, id eſt, Et fecit, ſiue Confecit. Et Latinius, Altera duo, quàm Alia duo.

Venit & poſuit.) Vtrunque præſentis eſt temporis, ἔρχεται καὶ συναίρει, id eſt, Venit & ſubducit, ſiue Ponit. Ac paulo poſt, προσήνεγκεν, id eſt, Attulit potius quàm tulit.

Superlucratus ſum.) ἐκέρδησα ἐπ᾽ αὐτοῖς, id eſt, Lucratus ſum ſupra, ſiue ultra ea, quod idem & poſtea ſimili modo repetitur. Certe lucratus ſum habebat codex aureus. Quidam codices pro ἐπ᾽ αὐτοῖς, habebant ἐν αὐτοῖς, id eſt, In illis, Hebraico more, pro eo quod eſt, Per illa.

Euge ſerue.) εὖ δοῦλε, id eſt, Bene, ſeu Recte ſerue. Vox eſt collaudantis, & applaudentis, ei qui ſit functus officio. Licet idem polleat euge, εὖγε, bene ſane. *Euge. εὖ.*

Congregans ubi non ſparſiſti.) καὶ συνάγων ὅθεν οὐ διεσκόρπισας, id eſt, Congregans inde, ubi non ſparſiſti.

Meto ubi non ſemino.) θερίζω ὅπου οὐκ ἔσπειρα, id eſt, Meto ubi non ſeminaui. Nec eſt Pecuniam Græcè, ſed ἀργύριον, id eſt, Argentum. Quam uocem diuus Hieronymus ad myſterium accommodat, etiamſi Græcis nõnunquam pro pecunia uſurpatur, ſed argentea, per ſynecdochen, quemadmodum pro gladio dicimus ferrum. *Pecunia, ἀργύριον.*

Committere pecuniã meam.) Cõmittere nõ eſt hic Credere, ſed βαλεῖν, hoc eſt Deponere,

nere. Quanq; ſenſum bene reddidit interpres. Ac mittere cõperi ſcriptũ in codice aureo.

Et quod uidetur habere.) καὶ ὃ ἔχει, id eſt, Et quod habet. Atque ita legit & Hilarius. unde apparet ex altero Euangeliſta huc tranſcriptum, quód abſurdum uidebatur tollere quicquam ab eo, qui nihil habeat.

Maieſtatis ſuæ.) δόξης, id eſt, Gloriæ. Nam ita frequenter gaudet uertere.

Et ſeparabit eos ab inuicem.) Cum præceſſerit Gentes, tamen mutato genere ſubiecit Eos, quod tamen interpreti non poteſt imputari, cum ſic habeatur in Græco. Verum ab inuicem Latinius certe reddi poterat, Separabit eos, alios ab alijs, ſiue Alteros ab alteris, cum de duobus loquatur ordinibus, altero piorũ, altero impiorum. Porrò συνηγάγετε bel le uertit Collegiſtis, pro Hoſpitio excepiſtis hoſpitem & errantem.

Tũc dicet rex & his qui à ſiniſtris.) Rex, nec additur apud Græcos, nec in aureo cod.

Sitientem.) ἢ διψῶντα, id eſt, Aut ſitientẽ: cõſentientibus & antiquis Latinorũ codicib.

Fratribus meis minimis.) ἐλαχίστων. Mirũ quid interpreti uenerit in mentem, ut eandẽ uocem paulo poſt uerteret pet comparatiuũ minoribus, cum de eiſdem loquatur. Et ta men ex hoc loco, puto, ſibi cognomen Minorũ ſumpſerũt quidam Franciſcanæ familiæ. *Minores unde*

Maledicti.) κατηραμένοι, id eſt, Execrati, ſiue deuoti.

EX CAPITE VIGESIMOSEXTO.

Paſcha fiet.) γίνεται καὶ παραδίδοται, id eſt, Fit & traditur. Vtrunque Græcis præſentis eſt temporis.

Caiphas.) Græci ſcribunt καϊάφας, id eſt, Caiaphas, quatuor ſyllabis.

Ne forte tumultus fieret.) ἵνα μὴ θόρυβος γίνηται, id eſt, Ne tumultus fiat, ut referatur ad perſonam Phariſæorum, his uerbis inter ſe conſultantium, Ne quid tentemus in die feſto, ne tumultus oriatur in plebe per occaſionẽ diei feſti. Nam for te addidit de ſuo interpres. *Perſona alia.*

Alabaſtrum.) ἀλάβαστρον, delicata pyxis unguentaria uitrea, ità dicta à λαβεῖν prehen dere, & particula priuatiua α, addita per pleonaſmum σ, quod ob leuorem comprehen di non poſſit. Sic & Horatius: Nardi paruus onyx. Et, Precioſi, eſt βαρυτίμου, quaſi di cas, grauis precij, quod olim appenderetur æs, non numeraretur. *Alabaſtrus unguenti, ut onyx nardi.*

Multo.) Eſt quidem Græce πολλοῦ, tamen Latinius, opinor, erat Magno.

Vt quid perditio.) Non eſt hic ἵνα τί, ſed εἰς τί, id eſt, Ad quid, ſiue Quorſum.

Quid moleſti eſtis.) τί κόπους παρέχετε, id eſt, Quid moleſtias exhibetis, aut Cur negociũ faceſſitis? Quanquam recte uertit interpres.

Opus bonum.) ἔργον καλὸν, quod non ſimpliciter bonum, ſed egregium, ac pulchrum ſignificat. Et,

Meipſum autẽ non ſemper habebitis.) Vtrobiq; Græcis eſt ἔχετε, id eſt, Habetis, præ ſentis temporis. Nec eſt ἀεὶ, aut διὰ παντὸς, id eſt, Semper, ſed quouis tempore, πάντοτε, quod πᾶν, unde compoſitum eſt, ad hunc quoq; modum poſſit accipi. *Pauperes habetis.*

Mittens enim.) βαλοῦσα præteriti temporis eſt, unde plenius ſic extuliſſet, Nam quod hæc miſit unguentum hoc in corpus meum, id fecit in ſepulturam mei, ut ſignificet ſe bre ui moriturum.

Dicetur quod hæc.) λαληθήσεται καὶ ὃ ἐποίησεν αὕτη, id eſt, Dicetur & hoc quod hæc fe cit. Nam Quod, hoc loco non eſt coniunctio, ſed nomen relatiuum.

In memoriam eius.) εἰς μνημόσυνον αὐτῆς. Eius, fœminini generis eſt, unde ad ipſam re fertur mulierẽ, magis congruebat ipſius. Porrò μνημόσυνον non ſimpliciter ſignificat me moriam, ſed pignus aliquod, aut monumentũ, quod amicus apud amicũ relinquit, quod illum ſui commonefaciat. Vnde non inepte uertiſſet, In monumentũ ipſius. Cæterũ hæc particula In memoriam eius, non refertur ad propius uerbũ fecit, ſed ad prius dicetur. *Memoriã, μνημόσυνον*

Iudas Scariot.) ἰσκαριώτης, id eſt, Iſcariotes: de quo iam admonuimus. *Iſcariotes.*

Primo autem die.) Die, apud Græcos ſubauditur, non explicatur: ſicut & illic, Prima aũt ſabbati. hic τῇ δὲ πρώτῃ τῶν ἀζύμων, id eſt, ut uerbũ uerbo reddam, Primo infermentato rum. ut ſubaudias totidẽ ſubſtantiua, quot ſunt articuli, Primo die panũ infermentatorũ. *Azymi infermentati.*

Ad quendam.) πρὸς τὸν δεῖνα, id eſt, Ad illum. Sic autem loquuntur Græci, cum ſignifi cant certum hominem, quem tamen nõ nominent. Vnde apparet Chriſtum ædidiſſe no men,

men,cæterum Euangeliſtam obticuiſſe.

Qui intingit mecum.) ὁ ἐμβάψας, id eſt,Qui intinxit.Etenim ſi,illo intingente manū, dixiſſet,Qui intingit mecum,hic me prodet,indubitatū ac manifeſtum fuiſſet ſignū.Nūc autē uoluit etiam locum dare pœnitentiæ Iudæ.Et tamen propius argumentū dixit, indicans illum non ſolum adeſſe in conuiuio,uerūetiam in eadem patina,in idem ius immergere manum,quod eſt intimæ familiaritatis,Quēadmodum annotauit & Origenes homilia trigeſimaquinta,ſic enarrans hunc locum,ut hoc ſermone Chriſti,magis ſit exaggerata inſignis Iudæ malicia,quem ne menſæ quidem cōmunis familiaritas,quæ ſolet ethnicis quoq; haberi ſacra,à deſtinato facinore retraheret.

Qui intixit, p qui intingit.

In paropſide.) ἐν τρυβλίῳ, id eſt,In catino,ſiue patina.Mirum quur libuerit Græcam uocem altera Græca reddere.

Per quem filius hominis tradetur.) παραδίδοται, id eſt,Traditur,præſentis temporis uerbum.Iam enim hoc agebatur,nimirum præſtituta pecunia.Et mox:

Qui tradidit illum.) ὁ παραδιδοὺς αὐτὸν, id eſt,Qui tradebat,ſiue Traditor illius.

Cœnantibus autem.) ἐσθιόντων, id eſt,Edentibus,ſiue Veſcentibus.

Accipite & comedite.) λάβετε,φάγετε, Sumite,edite,citra copulam. Et hic Chryſoſtomus enarrans,repetit illa ex Paulo,Quod pro uobis frangitur. Theophylactus fuiſſe uerum corpus,non corporis figuram,quod panis ineffabili modo transformetur.

Accipite, edite

Et accipiens calicem.) καὶ λαβὼν τὸ ποτήριον καὶ εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς, Et ſumpto poculo,& gratijs actis,dedit illis.

Hic eſt enim ſanguis.) Enim non eſt in nonnullis Græcis codicibus,ut nec paulo ante in conſecratione corporis.

Noui teſtamenti.) Articulus additus ſignificātiorem Græcis reddit orationem, τὸ τῆς καινῆς διαθήκης, id eſt, Qui eſt noui teſtamēti.Significat aūt hic teſtamentū,quod cōdunt morituri. Qui pro multis effundetur.) τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον, id eſt,Qui pro multis effunditur.Quanq; reperio hoc nonnunq; pro futuro poni ſicut ἐρχόμενος: niſi quod Paulus utrunq; præſentis temporis participio extulit, τὸ κλώμενον & τὸ ἐκχυνόμενον, id eſt,Quod frangitur quod effunditur,quemadmodum ſuo annotabimus loco. Effunditur legit & interpres Origenis homilia trigeſimaquinta.

Effunditur, frangitur.

Et hymno dicto.) καὶ ὑμνήσαντες, id eſt,Cum dixiſſent,ſiue ceciniſſent laudes,ut intelligas apoſtolos dixiſſe hymnos non tantum Chriſtum.

Hymno dicto

Olíueti.) Rurſum ἐλαιῶν, id eſt,Oliuarum,quod iam toties fuit obuium.

Percutiam paſtorem.) Vaticinium eſt apud Zachariam prophetam capite decimo tertio.Conuenit autem æditio Septuaginta cū Hebraica ueritate,niſi quod pro eo quod Hieronymus uertit, Super uirum adhærētem mihi,Septuaginta uerterint, ἐπὶ ἄνδρα πολίτην αὐτοῦ, id eſt,Super uirū ciuem eius.Id Hieronymus accidiſſe putat ambiguitate unius elementi ו, quod nō diſcrepet à י niſi ſola magnitudine:& ſi י legatur,Meum ſignificat, ſi ו, Eius.Septuaginta uerterunt hoc modo, πάταξον τὸν ποιμένα καὶ διασκορπισθήτωσαν τὰ πρόβατα. Ex πάταξον Euangeliſta fecit πατάξω,& ex διασκορπισθήτωσαν, fecit διασκορπισθήσονται. Præterea quod illic dictum eſt ſub perſona prophetæ rogantis,ut deus percutiat paſtorem,Euangeliſta accōmodauit ad perſonam ipſius dei.Id enim prodidit Hieronymus libro de optimo genere interpretandi ad Pammachium:atq; eadē ferè repetit, enarrans hunc prophetæ locum.Atqui hac ſanè in re,aut ego prorſus hallucinor, aut lapſus eſt Hieronymus:quem ut fateor uirum fuiſſe ſumma doctrina,pari eloquentia,incomparabili ſanctimonia,ita hominem fuiſſe nō poſſum diffiteri.Etenim ſi quis attētius expendat eum prophetæ locum,is comperiet,nihil eſſe neceſſe,imò non niſi dure,hæc ad prophetæ perſonam accōmodari.Quod quo magis perſpicuum fiat,ipſa uerba ſubſcribam. Framea ſuſcitare ſuper paſtorem meum,& ſuper uirum cohærētem mihi, dicit dominus exercituum.Hæc certe palàm eſt dici ſub perſona dei,cum addiderit,dicit dominus exercituum.Ac mox ſequitur:Percute paſtorem,& diſpergentur oues. Hæc quoq; ſunt dei uerba alloquentis gladium ſuum.Quod ſi quis uelit aliò torquere, certe quod ſequitur non ſinet:Et cōuertam manum meam ad paruulos.Atq; adeo reclamat euidentius,quod continēter adiungitur.Et erunt in omni terra dicit dominus.Hunc quoq; locum magnis

Excuſſa Hieronymus ſententia.

tragœdijs calumniatus eſt quidam, qui ſi tam eſſet ad docendum quæ recta ſunt inſtructus, quàm uidetur animatus ad calumniandum aliena, dignus eſſet qui inter celebres ſcriptores annumeraretur. Cum nemo plus tribuat Hieronymo, cum illud in me criminati ſint quidam, libris etiam æditis, quod Hieronymum Auguſtino alioqui ſummo prætulerim: hic me clamitat mihi Hieronymum unum ex omnibus delegiſſe, qui cum monomachiam ſuſciperem, & canit frigidum Hieronymi encomium, quaſi non ante ſit à me maiore ſpiritu laudatus. Quãquam hoc ipſum laudis quod hic tribuit Hieronymo, mutuatus uidetur ex meis ſcriptis. Et hos tumultus cit homo turbulentus, quod in re minime periculoſa diſſenſerim ab Hieronymo, cum ſumma tamen honoris præfatione, præſertim cũ ipſe Hieronymus ſibi parum conſtet. Ego ſacrilegus, qui Hieronymum dixerim hominẽ eſſe. Quid autem dici poteſt clementius? Et actum erat de honore Hieronymi, ni lapis iſte uiri patrocinium tanto ſpiritu ſuſcepiſſet. Sed ut omiſſis cauillis, rem lectori paucis aperiamus, In libello de optimo genere interpretandi, cũ hoc ageret ex profeſſo Hieronymus, ut oſtenderet quædam apud Hebræos diſcrepare ab interpretatione Septuaginta, aut apoſtolorum citationibus, adduxit & hunc Zachariæ locum, ſic diſtinguens perſonas, ut argumento quod inſtituerat tunc, congruebat. Cæterum in commentarijs quibus locũ hũc Euãgeliſtæ enarrat, ſic tẽperat ſententiam, ut quod in libello de optimo genere interpretandi ſcripſerat, propemodum recantare uideatur: Hoc, inquit, alijs uerbis in Zacharia propheta ſcriptum eſt, & ni fallor, ex perſona prophetæ ad deum dicitur, Percute paſtorem. Porrò quod hunc ſenſum confirmat conſenſu pſalmi ſexageſimi: Quoniam quem tu percuſſiſti, perſequuti ſunt, Vt demus hoc ſenſiſſe pſalmographum, quod interpretatur Hieronymus, haud cogit tamen, ut perſona loquentis mutetur. Cum enim conſtet priorem partem uaticinij, Framea ſuſcitare ſuper paſtorem meum, pertinere ad deum patrem, ſi quod mox ſequitur ad eundem referatur: Percute paſtorem &c. tamen idem exiſtit ſenſus, Chriſtum à patre fuiſſe percuſſum, qui ſuo gladio mandauit, ut percuteret. Percutit enim, qui percutiendum tradit. Cæterum Hieronymus enarrans ipſum prophetam, magis etiam à ſeipſo diſſentit, & accommodat totam orationẽ patri. Quod quo magis perſpicuum ſit, ipſius uerba ſubſcribam: Nec putandum eſt de altero loco aſſumptum teſtimonium, quia in euangelio deus à ſe paſtorem dicit eſſe percuſſum, & in præſenti loco gladio atque mucroni legimus imperatum: Percute paſtorem, & diſpergẽtur oues. Hactenus Hieronymus. Vides palàm patris imperantis mucroni ſuo uocem eſſe, Percute paſtorem, non autem uerba prophetæ obſecrantis. Vides nullam eſſe mentionem eius rei, quam poſuerat in libello de optimo genere interpretandi, cum hic maxime tempeſtiuum fuerit hoc inculcare. Quid igitur diſſonat in Matthæo? Verba diſſonant, res eadẽ eſt. Quiſquis enim loquiť gladio ſuo, Percute, ſignificat ſe mox uelle percutere, & ideo Matthæus uerbis omiſſis ſenſum expreſſit: Percutiam paſtorem. Quin & pronomen omiſit Matthæus, quum in propheta ſit, Super paſtorem meum. Quod ipſum etiam inuitat, ut ſermonem patri potius accommodemus. Suum enim uocat unicum illũ ſe dignum, cum alijs alij ſint paſtores, quorum nonnulli tales ſunt, ut illis percuſſis, melius habeat grex. Sed exultat calumniator, docens nos perſonas in literis diuinis aliquando mutari ſubito. Nihil erat neceſſe, ut hoc ab iſto diſceremus, quod toties in libris noſtris teſtati ſumus. Verum hic nihil cogebat mutare perſonam. Et apparet Hieronymum ſuæ ſententiæ pœnituiſſe. Atque hic eſt doctor iſte egregius, qui omnibus rebus inſtructus, acceſſit ad tractandas ſacras literas, quas ego heri aut nudiuſtertius cœpi attingere. Cum ante annos uiginti ſcripſerim Enchiridion: & in hoc opere tumultuario quod inficiari non poſſum, plura citem ex diuerſis autoribus, quàm operis ratio poſtulet. Ipſe tantum in his quæ à nobis citantur obambulet, uenans quod arrodat. Ac ne hoc quidem, quanquàm non tumultuanter, ſed per ocium agat, illi feliciter ſuccedit. Sed ut miſſum faciam, hunc lapidem, arbitror Hieronymum hac in parte æquiorem eſſe ſuo Antimacho, quàm tali Symmacho.

Gallus cantet.) φωνῆσαι id eſt, Sonet. Et Græcus quidem ſermo per ſe anceps eſt, niſi hypoſtigme iungat, Ter, aduerbium uerbo Abnegabis: etiamſi apud alios Euangeliſtas non eſt eadem ambiguitas.

Tunc

Tunc uenit Ieſus.) Venit præſentis eſt temporis, ἔρχεται

In uillam quæ dicitur Gethſemani.) χωρίον, id eſt, In locum: quando ita mauult Valla. Nam ad ſenſum haud magni refert. Alibi uertit agrum, & agrum hoc loco legit Hilarius. Porrò Gethſemani, Hebræis ſonat, uallis pinguedinum. Nam גיא uallem, שמן pinguedinem ſignificat. Ea eſt ad radices montis Oliueti, ut teſtatur Hieronymus in locis Hebraicis. *Gethſemani uallis pinguedinum autore Hieronymo*

Contriſtari & mœſtus eſſe.) λυπεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν, id eſt, Dolere & grauiter angi. Nam ἀδημονεῖν, impotentem animi moleſtiam ſignificat: quo uerbo uſus eſt & Paulus, ut ſuo demonſtrabimus loco.

Triſtis eſt anima mea.) Triſte magis dicitur, quod triſticiam adfert, ſeu moleſtiam. Latinius erat, In dolore eſt, ſiue Mœret, aut Mœſta eſt anima mea.

Suſtinete hic.) μείνατε ὧδε, id eſt, Manete hic. Et aliquanto inferius:

Iterum ſecundo abijt.) Latinius erat, Et rurſus iterum abijt, πάλιν ἐκ δευτέρου ἀπελθών.

Venit & inuenit.) Vtrunque præſentis temporis, ἔρχεται καὶ εὑρίσκει, & reperit potius quam inuenit. Sic non potuiſti.) οὕτως οὐκ ἰσχύσατε, id eſt, Adeo non potuiſtis, ſiue Siccine non potuiſtis: ſuffragante & aureo codice.

Tranſire niſi bibam illum.) παρελθεῖν ἀπ' ἐμοῦ ἵνα μὴ αὐτὸ πίω, id eſt, Tranſire à me, ut non bibam, ſiue Quo minus bibam illum. Atque ita ſanè legit Chryſoſtomi interpres homilia trigeſima quinta

Et uenit iterum.) καὶ ἐλθὼν εὗρεν αὐτοὺς πάλιν καθεύδοντας, id eſt, Et cum ueniſſet, reperit eos denuo dormientes.

Tunc uenit ad diſcipulos,) Hic Venit & Dicit utrunque præſentis eſt temporis ἔρχεται καὶ λέγει.

Dormite iam & requieſcite,) Dubium erat, an legendum eſſet: Dormite & requieſcite, an Dormitis & requieſcitis, niſi addidiſſet λοιπὸν, id eſt, Poſthac, ſiue De cætero, pro quo interpres poſuit iam: Nec id ſanè male. Arguatur hoc loco Laurentius Valla, neſcio quid, non conuenire, ut qui paulo ante obiurgauerit ſuos quod dormierant, nunc dormire iuſſerit: præſertim cum mox ſubijciat: Surgite eamus hinc. Quanquam Origenes, Chryſoſtomus, Hilarius, & Hieronymus in hunc ſenſum interpretantur, ut Chriſtus iuſſerit eos dormire, Et allegorijs rem explicant. Verum ſaluo aliorum iudicio, poteſt ſermo Chriſti habere nonnullam ironiam, Hactenus non potui à uobis impetrare, ut pauliſper mecum uigilaretis, nunc ipſa res excitabit uos, cum uideritis meum ſupplicium, & ueſtrum periculum. Atque ita probe quadrant ea quæ conſequuntur, Surgite, ecce appropinquat, Atque hæc mea ſententia minus mihi diſplicere cœpit, poſteaquàm comperiſſem Theophylactum in Marcum multis uerbis eam inculcare. *Notatus Valla.* *Ironia in ſermone Chriſti.*

Ecce appropinquat.) ἰδοὺ ἤγγικεν, id eſt, Ecce appropinquauit, præteriti temporis, ſiue Adeſt, aut In propinquo eſt.

Et filius hominis tradetur.) Traditur eſt Græce, præſentis temporis, παραδίδοται.

Ecce appropinquabit qui me tradet.) ἤγγικεν ὁ παραδιδούς με, id eſt, Appropinquauit qui me tradit. *Appropinquauit pro imminet.*

Cum gladijs & fuſtibus.) καὶ ξύλων, id eſt, Et lignis. Atque ita uertit alibi.

Miſſi à principibus.) Miſſi, addidit interpres explicandi cauſa, quanquam non habita generis ratione, cum præceſſerit turba: ut dicendum potius fuerit miſſa.

Ad quid ueniſti.) ἐφ' ᾧ πάρει, id eſt, Ad quid ades, ſiue aduenis. Nec ita poteſt accipi, ut intelligamus, Quó malorum ueniſti, ſed Cuius rei gratia ueniſti: quandoquidem articulus eſt dandi caſu ᾧ. Etiamſi in nonnullis exemplaribus ſcriptum reperio ἐφ' ὅ. Quanquam omnino noue, articulus poſtpoſitiuus uſurpatus eſt, uice τίνι aut τί.

Amputauit.) ἀφεῖλεν, id eſt, Abſtulit.

Gladio peribunt.) In gladio eſt Græce, tametſi præpoſitionem recte omiſit interpres. Nec eſt Peribunt in nonnullis exemplaribus, ſed morientur, ἀποθανοῦνται. Atque ita legit Auguſtinus ſecundo cõmentario, quo explicat ſermonem Chriſti habitum in mõte. Locus hic nõnihil diſtorſit diuum Auguſtinum, quod palàm refelli poſſit hic ſermo, gladio perituros, quicunque gladium ſumpſerint, cum conſtet latrones etiam aliquot non perire *Gladio perire qui gladio perculſerit quomõ accipiẽdũ*

gladio. Proinde interpretatur gladio peccati iugulari animam eius qui gladio percuſſerit. Quod ſi uerum eſt, quid opus erat uerbum futuri temporis Morietur. Iam enim mortua eſt anima percuſſoris etiam priuſquam gladium uibret in proximum. Itaq; mea quidem ſententia ſimplicius erit, ut dicamus Chriſtum in genere ſenſiſſe, non eſſe apoſtolicū uti huiuſmodi defenſiõe, ut ferrum ferro repellamus, & iniuriam iniuria retaliemus. Nec enim ad eum modum uitari malum, ſed fieri ut mutuis iniuriarum uicibus ſine fine propagetur malum. Alioqui ſi ad uiuum exigamus hunc ſermonem, imò ſi ad uerba, quid faciemus iudici & magiſtratui gladium portanti? quid imperatori, qui ſolẽni etiam ritu gladium accipit à Chriſti uicario? Sunt huiuſmodi permulta Chriſti dicta, in quibus ſententiæ ſummam ſpectare conuenit.

Et exhibebit mihi modo.) Modo, in locum non ſuum translatum eſt, cum debuerit ad
Modo, p nũc iungi uerbo rogare, ὅτι οὐ δύναμαι ἄρτι παρακαλέσαι, id eſt, Quod non poſſim nunc rogare. Suffragatur & codex aureus. In Conſtantienſi raſura declarabat ſtudiū deprauatoris.

Legiones.) Hic quoq; Græcus uſurpauit uocem Latinam, λεγεῶνας.

Quia ſic oportet fieri.) Si, quod, accipitur ἠθικῶς, ſupplendum eſt aliquid ad ſenſum, Scripturæ quæ dicunt, quod ita oportet fieri.

Vt adimplerentur.) πληρωθῶσιν, Vt impleantur, ut ad Chriſti loquentis perſonam referatur. Quanquam poteſt & ad apoſtoli perſonam ſcribentis referri.

Vſque in atrium.) ἕως τῆς αὐλῆς, id eſt, Vſq; atrium, ſiue uſq; ad atrium.

Vt eum morti traderent.) ἵνα, ſiue ὅπως θανατώσωσιν, id eſt, Vt occiderent: aut ſi placet periphraſis, Morte afficerent: etiamſi Vergilius dixit, Dede neci.

Et non inuenerunt.) In Græcis codicibus bis ponitur, Et non inuenerunt, ſiue Inueniebant, καὶ οὐχ εὗρον. καὶ πολλῶν ψευδομαρτύρων προσελθόντων οὐχ εὗρον, id eſt, Et non inuenerunt. Et cum acceſſiſſent multi falſi teſtes, non inuenerunt. Ad eum modum legit interpres Origenis homilia trigeſima quinta. Nec eſt ocioſa repetitio. Itidẽ legit & Theoph.

Nouiſſime.) ὕστερον, id eſt, Deinde, ſiue Poſterius: quod iam ſæpius ita uertit. Fortaſſe comparatiuum poſitum eſt pro ſuperlatiuo.

Et poſt triduum reædificare illud.) καὶ διὰ τριῶν ἡμερῶν οἰκοδομῆσαι αὐτόν, id eſt,
Aedifico, non reædifico. Per treis dies, ſiue triduo ædificare illud. Sic enim mox exprobrant: Qui deſtruis templū dei, & in triduo ædificas, non reædificas.

Ad ea quæ iſti aduerſus te teſtificantur.) τί οὗτοί σου καταμαρτυροῦσι, id eſt, Quid, ſiue Cur iſti contra te dicunt teſtimonium?

Adiuro te.) ἐξορκίζω, Exorcizo. Idem uerbum quo utimur in conſecratione aquæ ſa-
Calepinus taxatus. cræ, & eijciendis immundis ſpiritibus. Sed ubi eſt interim, quod tam magnifice præcipit Calepinus quidam, clamans ἐξορκίζειν uerbum eſſe barbarum, & ſolœciſmos noſtros rideri à ſpiritibus immundis, quoties legimus, exorcizo te, cum dicendum ſit, exorgizo te: idq; probat admodum dialectice: Suida, inquit, ſcribit ἐξοργίζειν eſſe εἰς τὴν ὀργὴν ἐμβαλεῖν. Quod perinde eſt ac ſi quis dicat, Cepe herbam ſignificat, Igitur Sæpe uidi, non Latine dicitur. Et tamen ſunt qui mihi indignantur, quod ab hoc auſim diſſentire.

Si tu es Chriſtus filius dei uiui.) Viui, nec eſt in Græcis, nec in aureo codice.

Dixit illi Ieſus.) Dicit eſt & in Græcis, & in antiquis Latinis.

Blaſphemauit.) ὅτι ἐβλασφήμησεν, id eſt, Quod blaſphemauit. Quanquam quod coniunctio, ut ſuperuacanea recte omiſſa eſt. Nam ut Græcis habet uim affirmandi, ita Latinis uitiaret ſermonis puritatem. Porrò blaſphemandi uerbum ſcio Latinum non eſſe, ſed blaſphemiam tamen reliqui, quod nobis atrocius quiddam ſonat quàm conuicium, nempe conuicium in deum.

Quid adhuc.) τί ἔτι, id eſt, Quid præterea: aut, Quid inſuper.

Audiſtis blaſphemiam.) Græci addunt αὐτοῦ, id eſt, Eius, ſiue Ipſius.

Palmas in faciem dederunt.) Græcis unica dictio eſt ἐῤῥάπισαν, id eſt, Alapas impegerunt. Non repreſiendo tamen, quod periphraſis exprimat indignitatem rei.

Vna ancilla.) παιδίσκη. Poteſt accipi, ut ſonet puellam. Eſt enim diminutiuum à παῖς.

Exeunte autem illo.) Græce accuſatiuus eſt, ἐξελθόντα δὲ αὐτόν, id eſt, Egreſſum autem eum. Nec eſt Ianuam, ſed In ueſtibulum, εἰς πυλῶνα, ſiue In ueſtibulo, aut Ianua.

Alia

Alia ancilla.) Ancilla addidit interpres. εἶδεν αὐτὸν ἄλλη, Vidit illum altera.

καταναθεματίζειν

Deteſtari.) ἀναθεματίζειν, id eſt, Deuouere, aut Execrari, ſiue ut in quibuſdam legitur, καταναθεματίζειν: quod grauius eſt quàm ἀναθεματίζειν.

Quia non nouiſſet.) ὅτι οὐκ οἶδα, id eſt, Quia non noui. Quanquam coniunctio ὅτι, non reſpondet Latino: & recte mutauit interpres figuram Hebraicam. Quod tamen aliâs neſcio qua ſuperſtitione non audet: uelut ibi, Et confeſſus eſt, quia non ſum ego Chriſtus.

Gallus cantauit.) ἐφώνησε, id eſt, Clamauit, ſiue Sonuit. Quanquam recte gallicinium, ſiue galli cantus dicitur.

Qui dixerat.

Quod Ieſus dixerat.) Græci addunt αὐτῷ, id eſt, Sibi, ſiue ipſi. Et Qui legendum eſt, non quod. τοῦ εἰρηκότος, id eſt, Qui dixerat. Id palàm fit ex interpretatione Origenis: cuius interpres pro, Quod dixit, uertit, Dicentis: ſenſus enim eſt, qui dixerat ita futurũ. Quãdoquidem huiuſmodi participium ſeruit utrique tempori, præterito perfecto, & præterito pluſquam perfecto. Idem interpres pro eo quod Græcis eſt αὐτῷ, uertit, Ad ſe. Ne quis hoc omnino contemnat, per nos annotatum.

EX CAPITE VIGESIMOSEPTIMO.

PRincipibus ſacerdotum, & ſenioribus populi,) Hoc loco non additur Populi, nec apud Græcos, nec in aureo codice, ſed ſubauditur è loco qui proxime præceſſit.

Sanguinem iuſtum.) ἀθῷον, id eſt, Inſontem, ſiue innocentem. Ita mox uertit, Innocens ego ſum à ſanguine iuſto.

Tu uideris.) σὺ ὄψει, id eſt, Tu uidebis, ſiue Videris, prima acuta, ut ſit futurum uerbi ſubiunctiui à uidero. Nec uideo qui conſtet ratio ſermonis, niſi aut dicamus indicãdi modum uſurpatum pro modo imperandi, aut imaginemur ab ὄψομαι futurum, præſens ὀψέω: unde ſit imperatiuum ὄψει, ſicut à ποιέω ποίει.

Laqueo ſe ſuſpendit.) ἀπήγξατο. Vnum uerbum tribus eſt circumloquutus, & recte. Tantum enim ualet ea dictio, ac ſi dicas, laqueo ſe præfocauit. De corbona dictũ eſt aliâs, quod aliter uocant gazophylacium.

Prophetæ citatum teſtimoniũ expenſum

Ager ille Acheldemach.) Græci codices non habent uocem Hebraicam, ſed tantum Dictus eſt ager ille, ager ſanguinis. Annotauit hunc quoque locum diuus Hieronymus in libro cui titulus, de optimo genere interpretandi, negans quod hic citat ex Hieremia Matthæus, prorſus extare apud Hieremiam, Verũ eſſe apud Zachariam prophetam, ſed ita ut quæ retulit Euangeliſta, parum reſpondeant ad Hebraicam ueritatem, ac multo minus ad uulgatam æditionem Septuaginta, Etenim ut idem ſit ſenſus, tamen inuerſa eſſe uerba, imò penè diuerſa. Ob calumnioſos, ipſius Hieronymi uerba ſubſcribã. Rurſus in Matthæo, redditis à Iuda proditore triginta argenteis, & empto ex eis agro figuli, ſcribitur: Tunc impletum eſt, quod ſcriptum eſt per Hieremiam prophetam dicentem: Et acceperunt &c. Hoc in Hieremia penitus non inuenitur, ſed in Zacharia alijs multo uerbis, ac toto ordine diſcrepãte. Vulgata quippe æditio ita ſe habet: Et dicam ad eos, Si bonum eſt coram uobis, date mercedem mihi, aut renuite. Et appenderunt mercedem meam triginta argenteos. Dixitque dominus ad me: Pone illos in conflatorium, & conſidera ſi probatum ſit, ſicut probatus ſum ab eis. Et tuli triginta argenteos, & miſi eos in domo domini in conflatorium. Quantum diſtet ab Euangeliſtæ teſtimonio Septuaginta translatio, perſpicuum eſt. Sed & in Hebræo, cum ſenſus ſit idem, uerba præpoſtera ſunt, & penè diuerſa. Et dixi, inquit, ad eos: Si bonum eſt in oculis ueſtris, adferte mercedem meam, & ſi nõ, quieſcite. Et appenderunt mercedem meam triginta argenteos. Et dixit dominus ad me, proijce illud ad ſtatuarium, decorum precium, quo appreciatus ſum ab eis. Et tuli triginta argenteos, & proieci eos in domo domini ad ſtatuarium. Accuſent Apoſtolum falſitatis, quod nec cum Hebraico, nec cum Septuaginta congruat translatoribus, & quod his maius, erret in noĩe, pro Zacharia quippe Hieremiã poſuit. Sed abſit hoc de pediſequo Chriſti dicere, cui curæ fuit non uerba aut ſyllabas aucupari, ſed ſententias dogmatũ ponere. Hactenus Hieronymi uerba retuliſimus. Is excuſari facile poteſt, quod hic aliud agẽs non explicuerit nodum propoſitæ quæſtionis. Magis mirum, cur nec ipſum prophetæ locum ediſſerens, nec Matthæum enarrans diluat, quod fatetur etiam maius eſſe, quàm

Hieronymus.

Error in nomine autoris.

uerbis & ordine diſcrepare, pro Zacharia poſitum Hieremiam: Præſertim cum idem in huius Euangeliſtæ capite decimotertio, ubi itidem ex Eſaia citatur, quod eſt Aſaph, dicat ſcriptoris accidiſſe uitio. Origenes ingenue faſſus, quæ hic citantur ex Hieremia, nuſquam apud Hieremiam legi, ne apud Hebræos quidem, duplicem aperit rationem expediendæ quæſtionis.

Apocrypha Hieremiæ.

Aut enim culpa ſcribarum commutatum nomen, præſertim cum inter uoces nonnulla ſit affinitas: Aut teſtimonium aſſumptum ex libro, qui inſcribitur apocrypha, hoc eſt, occulta Hieremiæ, quæ Hieronymus fatetur à ſe lecta, Quanquam non probat, ut ad apocryphorum autoritatem locus hic referatur. Nec mihi ſanè probatur, præſertim cum adducatur, non monendi, arguendi, aut hortandi cauſa: quas ad res nonnunquam & ethnicorum teſtimonijs abutimur, ſed ut ſerium oraculum, quo paſſionis myſterium ſit explicatum. Origenes minus iniquus apocryphis quàm Hieronymus, exiſtimat hoc à libris apocryphis peti poſſe: ſicut illud quod adducit Paulus in epiſtola ad Corinthios priore, Quod oculus non uidit &c, ex Heliæ apocryphis deſumptum arbitratur.

Apocrypha Heliæ.

Item in epiſtola ad Timotheum ſecunda, capite tertio, de Iamnes & Mambres, qui reſtiterunt Moyſi, cum horum in Exodo nulla fiat mentio, deſumpta uideri ex apocrypho libro, cui titulus, Iamnes & Mambres. Nec defuiſſe, qui ob hanc cauſam contenderint, hanc ad Timotheum epiſtolam, Pauli non eſſe, ſed fruſtra: cum eodem nomine nemo taxauerit priorem ad Corinthios. Chryſoſtomus autem enarrans epiſtolam ad Timotheum, indicat alias duas uias explicandæ quæſtionis de nomine: Quarum altera eſt, quod Iudæi quædam habuerint, quæ citra librorum monumenta, per manus tradebant uiua uoce, ea uocabant ἄγραφα, ſiue traditiones.

Αγραφα Iudeorum.

Fieri autem poſſe, ut huiuſmodi loca ab illis hauſta ſint. Altera eſt, quod ait fieri potuiſſe, ut licet hæc ſcripta non fuerint, nec ab alijs audierit, tamen afflatu ſancti ſpiritus didicerit Apoſtolus. Mihi uero proximum uidetur, apud Græcos errore ſcriptorum mutatum nomen, atque inde deceptum interpretem Latinum, nobis tradidiſſe quod legerat. Equidem arbitror nihil eſſe huiuſmodi in Euangeliſtis. Gloſſa quam uocant ordinariam, haud ſcio unde hauſerit, quod indicat in quibuſdam codicibus non haberi nomen Hieremiæ, ſed tantum, per prophetam. Addit aliam elabendi uiam: Quoniam eodem ſpiritu afflati ſcripſere prophetæ, non abſurde uni cuipiam tribuebatur quod ab alio dicitur, nec obliuionem fuiſſe, quod Matthæo pro nomine Zachariæ, occurrerit nomen Hieremiæ, ſed moderationem diuini ſpiritus. Aperit & aliam rimam, quod nonnihil huius prophetiæ ſit apud Hieremiam capite trigeſimoſecundo, uidelicet de agro empto. Cæterum hæc uerba, Quæ appreciauerunt, nec apud Hieremiam eſſe, nec apud Zachariam, ſed addita ſub perſona Euangeliſtæ. Hæc in medium profero, iudicium lectori relinquens.

Memoriæ lapſus an fuerit in euangeliſtis.

Cæterum etiam ſi fuiſſet in nomine duntaxat memoriæ lapſus, non opinor quenquam adeo moroſum eſſe oportere, ut ob eam cauſam totius ſcripturæ ſacræ labaſceret autoritas. Addam de meo quintam extricandæ quæſtionis rationem. Si dixerimus Zachariam fuiſſe binominem, ſicuti paulo ante dictum eſt de Zacharia filio Barachiæ, qui idem ſit dictus Ioiadas. Refert Hieronymus Hieremiam apocryphum ſibi exhibitum à quodam Iudæo factionis Nazarenæ, in quo hæc ad uerbum, ut ab Euangeliſta citantur, haberentur. Verum ut dixi, non probat ut Apoſtolus ex apocryphis adduxerit teſtimonium: præſertim cum hic mos ſit euangeliſtis & apoſtolis, ut neglectis uerbis, ſenſum utcunque reddant in citandis teſtimonijs. Porrò Syris חֲקַל eſt ager, דְּמָא ſanguis.

Aceldema quid Syriace.

Hieronymus teſtatur & ſua ætate locum extitiſſe Hieroſolymis ad latus Auſtrale montis Sion, ubi tum quoque pauperum ac tenuium cadauera, partim terra obruebantur, partim ſub dio putreſcebant.

Quod appreciauerunt.) ὃν ἐτιμήσαντο, id eſt, Quem appreciauerunt, hoc eſt, quem precio æſtimauerunt.

Tu es rex.) ὁ βασιλεὺς, id eſt, Ille rex: ut de eo rege intelligas, qui tum à Iudæis expectabatur.

Ad ullum uerbum.) πρὸς οὐδὲ ἓν ῥῆμα. Sermo Græcus anceps eſt. Siquidem hic poteſt eſſe ſenſus, Et non reſpondit ei uerbum ad quicquam, ſiue non reſpondit ei ad ullum uerbum.

Per diem autem ſolennem.) κατὰ δὲ ἑορτὴν, id eſt, in feſto uero. Nec opus erat periphraſi.

Populo dimittere.) τῷ ὄχλῳ, id eſt, Turbæ, ſiue multitudini.

Habebat

Habebat autem tunc unum uinctum.) Vnum,non eſt in Græcis,nec in antiquis Latinorum codicibus.Nec uinctum apud Græcos participium eſt,ſed nomen, δέσμιον.

Pro tribunali.) ἐπὶ βήματος, id eſt, In tribunali.Quanquam Latine uertit interpres, & eleganter magis quàm ſuo more:ut hic quoq; admonendus ſit lector,ne fallatur.

Nihil tibi & iuſto.) Latinius certe fuerat,Ne qd rei tibi ſit cũ iuſto illo.Vt Chriſti innocentia undiq; meruit teſtimonium,Iudæ,Pilati,huius uxoris,Annæ,teſtium,Magorũ, Chananæorum,Samaritanorum,centurionum.Sed hoc uni illi contigit,quo certius foret,totum hoc quod ille paſſus eſt,nobis impenſum eſſe.

Ieſu innocẽtia omnium teſtimonio cõprobata.

Per uiſum.) κατ᾽ ὄναρ, id eſt,In ſomnis.Sic enim uertit in initio huius euangelij: & recte.De quibus pluribus uerbis diſſerit Valla,qui ὅραμα, id eſt,Viſum,putat eſſe uigilantium:cum ὄναρ ſomnium ſit,& quod in ſomnis apparet, ἐνύπνιον Græcis dicatur.

Perſuaſerant populis.) Et hic rurſus eſt Turbis,non Populis, ὄχλους.

Quid igitur faciam de Ieſu.) De,præpoſitio nõ eſt in Græcis, τί οὖν ποιήσω Ἰησοῦν τὸν λεγόμενον χριστόν; Cæterum Græci abutuntur in his uerbis accuſandi caſu pro datiuo,ubi ſignificant bene aut male fieri cuipiam. Vnde uertendũ erat,Quid faciã Ieſu Nazareno.

Facere illum Græce.

Dicunt omnes.) λέγουσιν αὐτῷ, id eſt,Dicũt ei Quanq; hic Græca uariant exẽplaria.

Ait illis.) Illis,non eſt in Græcis, ὁ δὲ ἡγεμὼν ἔφη, Præſes autem ait.

Lauit.) ἀπενίψατο, id eſt, Abluit.Et,

Sumpta aqua.) λαβών, id eſt,Cum accepiſſet,ſiue ſumpſiſſet.

Innocens.) Idem eſt uerbum,quod paulo ſuperius uerterat Iuſtum, ἀθῷος, id eſt,Inſons & innoxius.

Vos uideritis.) ὑμεῖς ὄψεσθε, id eſt,Vos uidebitis.Sicut & antea,Tu uideris,ut ſit medium actiuæ ſignificationis uerbum futuri temporis.

Vos uideritis

Flagellatum.) φραγελλώσας.Et hic Romana uoce Græce ſcribẽs eſt uſus cõmutata una litera:quod damnatos ante ultimũ ſupplicium uirgis cædere ex more eſſet Romano.

Tradidit eis.)Eis,non eſt in Græcis emendatioribus,& officit nõnihil ſenſui.Neq; enĩ Iudæis tradidit Ieſum,ſed ſuis militibus,ſupplicij miniſtris.Etiamſi haud ſcio quo caſu in noſtra prima æditione fuit additũ.Atque ita legiſſe Hieronymum, ut nos indicauimus, teſtatur illius in hunc locum interpretatio.

Tradidit eis.

Suſcipientes.) παραλαβόντες id eſt,Accipientes,uel potius Acceptum:ut ſæpe aliâs mutat genus uerbi,quo reſpondeat tempus.

Cohortem.) τὴν σπεῖραν, quod & funem ſignificat Græcis.Nam cohors ruſticana militum manus eſt.

Cohors & σπεῖρα qua dignitate.

Coccinea.) κοκκίνην, Coccinam magis.Nam coccus,ſiue coccum granũ.Et grana uulgo uocantur, quibus tinguntur rubra quædam,quod lucem addant colori:uide Plinium lib.nono cap.q̃dragefimoprimo.Porrò chlamys palliũ eſt militare: ut & color & forma ueſtis militaris ſit:eoq; magis ad ludibriũ faciens,cũ pius impiorum ueſtem geſtaret.

Expuentes in eum.) καὶ ἐμπτύσαντες εἰς αὐτόν, id eſt, Cum inſpuiſſent in eum.

Plectentes coronam.) πλέξαντες, id eſt,Plexam ſiue Concinnatã,ut cõueniat tempus.

Depoſuerunt ſup caput.) ἐπέθηκαν, id eſt,Impoſuerũt.In nõnullis habebat̃ poſuerunt.

Et poſtquam illuſerunt.) καὶ ὅτε ἐνέπαιξαν, id eſt,Cum illuſiſſent.

Vt crucifigerent.) εἰς τὸ σταυρῶσαι, id eſt, Ad crucifigendum.Et paulo ante,

Veſtimentis eius.) Magis quadraſſet,Veſtimentis ſuis.

Hunc angariauerunt.) Mirum cur hic delectarit peregrina uox,cum dicere potuerit, Adegerunt,ſiue Compulerunt.Siquidem Suidas indicat uocẽ eſſe Perſicam,quod apud illos regij nuncij ἄγγαροι dicerentur, Vnde & qui literas inuicem tradunt perferendas,angari dicuntur, quos eoſdem ἀστάνδας appellabant, Deniq; tranſlata uox eſt ad quoſuis, qui ſeruorum aut iumentorum ritu baiularent onera.Fortaſſis ea uox iam militibus erat uſurpata,quemadmodum habebant ſua caſtrenſia.

Angariare, Perſicũ uerbum uidetur.

Qui dicitur Golgotha.) Hieronymus in libro quo explicat uoces Hebraicas apud Matthæum,admonet Golgotha Syrum eſſe uerbum,non Hebræum,ſonareq; locum calui ſiue caluariæ.Sunt qui malint Chaldaicum eſſe,& Golgoltha pronunciandum,addito altero Lambda,Equidem non arbitror operæprecium de barbarica uocula,uehementius

Golgotha, & Golgoltha.

contendere,& magis libet Latinorum & Græcorum in hoc conſenſum ſequi. Cuiuſcunq; linguæ eſt,ita dictus eſt locus in Aelia ad Septentrionalem partem montis Sion, quod in eo iacerent capita hominum damnatorum. Nam quod nonnulli dicunt illic ſepultum Adam,unde loco inditum ſit uocabulum,eam fabulam reijcit Hieronymus, cum Adam ſepultus legatur in Arba iuxta Hebron.

Vinum myrrhatum. Acetum. Dederunt ei uinum.) Quidam Græci codices non habebant uinum,ſed Acetum cum felle mixtum. Quanquam Hilarius uinum legit, Chryſoſtomus acetum. Tametſi nõ multum intereſt inter acetum,& acidum uinum. Certe paulo poſt mentio fit aceti non uini.

Impleuit ſpongiam aceto.) Origenes illud annotauit, quod Matthæus dixerat acetũ felle mixtum,Marcus uinum myrrhatum,Ioannes acetum cũ felle,ex quo palàm eſt Origenem quoq; acetum legiſſe,non uinum. Et magis congruit cum propheta qui dicit, Dederunt in eſcam meam fel,& in ſiti mea potauerunt me aceto. Illud admonendus lector, non uideri eundem potum hic datum Chriſto,qui datur in crucẽ pendenti. Apparet enĩ bis datum,ſemel anteq; tolleretur in crucem ex more ni fallor,quod & hodie ſeruat̃. Rurſus in cruce poſcenti,Sic enim narrat Matthæus,Et uenerunt in locum qui dicitur Golgotha,quod eſt caluariæ locus,& dederunt ei uinum bibere cum felle mixtum. Marcus hunc in modum,Et perducũt illum in golgotha locum,quod eſt interpretatum caluariæ locus,& dabant illi bibere myrrhatum uinum,& non accepit:& crucifigentes eum &c. Quod autem nonnulli putant in narratione temporis ordinem inuerſum eſſe durius eſt, quum mox ſequatur apud eundem euangeliſtam,Et cõtinuo currẽs unus ex eis acceptã ſpongiã impleuit aceto & impoſuit harundini & dabat illi bibere,præſertim quũ in priore loco nominetur uinum felle mixtum, in altero acetum, ſimiliter narrante Marco,Et ad pietatem cõducibilius eſt,ſi hanc quoq; dñicæ crucis partẽ non ignoremus. Meminit & Auguſtinus lib. de conſen. Euang. tertio ſeparatim potus ante crucifixionẽ exhibiti.

Additum aliquid in Euangelio. Vt impleretur quod) Hoc prophetæ teſtimonium non citatur in pleriſq; Græcorum codicſbus. Et Hieronymus enarrans hunc locum nullam omnino de eo facit mentionem. Lyranus addit,haud ſcio ubinam lectum,Hieronymũ admonere hoc teſtimoniũ à Matthæo non fuiſſe poſitum,ſed duntaxat ab Ioanne,nec inueniri in uetuſtis exemplaribus. Certe nõ addebatur in uno uetuſtiſſimo codice diui Donatiani. Ne in Conſtantienſi quidem nec in alio quodam uetuſtæ æditionis typographicæ quod eſt apud me, quũ tamẽ Hieronymus interpretetur,& hinc coniectura eſt,hos cõmentarios fuiſſe mutilatos. Cæterũ locus eſt in pſalmo uigeſimoprimo. Leuiculũ eſt,quod interpres de ſuo addidit Sibi, cũ pronomẽ nec ſit apud Græcos,nec in aureo codice,Diuiſerũt ſibi ueſtimenta ſua.

Super ueſtem meam.) καὶ ἐπὶ τὸν ἱματισμόν μου. Quod magis ſonat ueſtitum quàm ueſtem. Vt non multũ agant,qui hinc ratiocinantur Chriſto fuiſſe quinq; ueſtes. Duas fuiſſe conſtat ex euangelio. Magis autem uidetur eiuſdem uerbi aut ſimilis repetitio,ex proprietate ſermonis prophetici.

Et ſedentes ſeruabant eum.) Græci addunt ἐκεῖ, id eſt,Illic.

Super caput.) ἐπάνω τῆς κεφαλῆς, id eſt,Supra caput. Non enim erat titulus in capite.

Cauſa Cauſam.) αἰτίαν, Quæ uox apud Græcos,& cauſam ſignificat,& accuſationẽ,ſiue crimen. Tunc crucifixi ſunt.) τότε σταυροῦνται, id eſt,Tunc crucifiguntur,præſentis temporis:ut hiſtorico more res iam geri putetur.

Vah qui deſtruis.) Interiectio,uah,non additur in Matthæo,ſed in Marco. Vnde huc addita uidetur. In Conſtantienſi codice raſura teſtabatur deprauationem. Et articulus ὁ nonnullam habet ἔμφασιν, quaſi dicas,Tu ille deſtructor templi.

Reædificas.) οἰκοδομῶν, id eſt,Aedificas,ut ſuperius admonui. Origenis interpres uertit,Qui deſtruebas,&,Qui ædificabas. In aliquot uetuſtis exẽplaribus ſcriptum erat,Deſtruit & reædificat,tertia perſona. Conſentiebat Conſtantienſis.

Verba affectus. Et credimus ei.) καὶ πιστεύσομεν ἐπ᾽ αὐτῷ, id eſt,Credemus in eo. Quanquàm paulo inferius eſt,Ei,ut nihil interſit utrum legas.

Omiſſum aliquid. Confidit.) πέποιθεν, id eſt, Confiſus eſt, ſiue, fiduciam habet in deo:quandoquidem in his,ut dictum eſt,abutuntur tempore.

Liberet eum nunc ſi uult.) Græci addunt alterũ pronomen εἰ θέλει αὐτόν, id eſt,Si uult

eum

eum. Videntur enim alludere ad illud pſalmi: Sperauit in domino, eripiet eum, ſaluum faciet eum, quoniam uult eum. Alioqui conuicium uidebatur non in Chriſtum modo, uerumetiam in deum recidere.

Improperabant ei.) ὠνείδιζον αὐτόν, id eſt, Opprobrabant, ſiue eadem probra dicebant in illum. Auguſtinus explicans tropos Exodi, libro annotationum ſuarum tertio, putat hic ἐναλλαγὴν eſſe, ac numerum multitudinis poſitum pro numero ſingulari, propterea quod apud alios euangeliſtas alter duntaxat conuicia dicit in Chriſtum. Vnde mirũ eſt, cur Hieronymus in cõmentarijs ſyllepſin appellet, tropum quidem agnoſcens, ſed aliam ſubnectens rationem, qua tropo non ſit opus: ut primum uterque conuiciatus ſit Chriſto, mox mota terra alter reſipuerit. Hugo Card. quaſi neutrum legerit, ut arbitror, Hoc, inquit, uidetur falſum. Tam ciuiliter mouet de fide Euangeliſtarum quæſtionem. Ac mox, ad hoc, inquit, dicitur, ut putes dictum inter pocula. O theologum ſobrie ac reuerẽter tractantem ſacras literas. Et me ſacrilegij reum agunt quidam, quod hunc non habeam pro deo, cum fuerit ordinis Iacobitici.

Tropus in euangelio.

Et tenebræ factæ ſunt ab hora ſexta.) Iam igitur tribus horis pepẽderat in cruce: ſiquidem Marcus teſtatur eum hora tertia fuiſſe crucifixum. Quãquam & de illius loci lectione uariatum eſt olim, ut ſuo demonſtrabimus loco.

Tenebræ factæ ſunt ſuper uniuerſam terram.) ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν, id eſt, In totam terram, ſiue Super totam terram. Neque enim illæ tenebræ occupabant uniuerſum terrarum orbem, ut meo iudicio recte ſentit Origenes, ſed Iudæam duntaxat, aut terram Hieroſolymitanam, diſſentiẽte Theophylacto. Alioqui uel caſu meminiſſent huius prodigij rerum geſtarũ ſcriptores. Quẽadmodũ & uniuerſus orbis apud Lucã deſcribi dicit, cũ intelligatur orbis dũtaxat Rhomanus deſcriptus. Indicat Origenes in nõnullis codicibus adiectũ fuiſſe, Tenebræ factæ ſunt ſup totã terrã deficiente ſole, quaſi ſolis deliquiũ eas induxerit tenebras. Atque ita certe tradit epiſtola quæ nomine Dionyſij circũfertur, mihi ψευδεπίγραφος uidetur. Verũ hanc opinionẽ longe reijcit Origenes, & ſcripturã mutatã improbat.

Tota terra quõ accipiẽdum.

Eclipſin ſolis in paſſione negat Origenes

Hebraice.) Græci ſcribunt ad hunc modũ, ἠλὶ ἠλὶ λαμασαβαχθανί, id eſt, Heli, heli lamaſabachthani. Ac mirum non eſt ſi peregrinæ linguæ uerba deprauatim ſcribunt, & pronunciant Græci, Latinique. Cæterũ in ſua lingua ſcribuntur ad hunc modũ אֵלִי אֵלִי לָמָּה עֲזַבְתָּנִי, id eſt, Deus meus, deus meus, cur me deſeruiſti? Eſt enim primus uerſiculus pſalmi uigeſimiprimi, in quo uertendo Septuaginta, cur tria uerba de ſuo admiſcuerint amota una dictione, mirum eſt. Sic enim illi reddiderũt: Deus deus meus, reſpice in mẽ, quare me deſeruiſti. At Matthæus ita retulit, ut habetur apud Hebræos. Porrò Hebræa diſtinguenda ſunt ad hũc modum אֵלִי, id eſt, deus meus. אֵלִי, id eſt, deus meus. לָמָּה, ut quid. עֲזַבְתָּנִי dereliquiſti me. Siquidẽ pbabile eſt Chriſtũ uerba pſalmi pnunciaſſe, ut ab ipſo pſalmographo deſcripta ſunt. Alioqui uideri poterat uſus Chaldæorũ lingua, q ſabactani pronũciãt, quod Hebræi, Azabthani. Hoc uiſum eſt aſſeribere, quo, quandoquidẽ hæc uerba publice recitanẽ in tẽplis, minus deprauate poſt hac pronuncientur. Nec eſt ſimpliciter apud Græcos κατέλιπες, id eſt, Reliquiſti, ſed ἐγκατέλιπες, quod proprie ſignificat in diſcrimine deſerere: ueluti ſiqs deſerat hominẽ imerſum luto, ut ita loquar docẽdi gratia.

Qua lingua pnunciauerit Chriſtus, Deus meus deus meus.

Heliam uocat iſte.) φωνεῖ, Quod expreſſius reddidiſſet, Inclamat, ſiue inuocat.

Et impleuit aceto.) Hic palàm aceti fit mentio. Porrò legimus apud Plutarchum in uita M. Antonij, uinum Antonio datum, quo celerius ex uulnere moreretur, quod ea res mortem acceleret. Siquidẽ ſimilis eſt penetrandi uis uino & aceto. Idque indicat obiter & Hieronymus, cum ait hunc ediſſerens locum, ut eum conſopiant.

Acetum maturat mortẽ uulneratis.

Liberans eum.) σῶσαι αὐτόν, id eſt, Ad liberandum eum. Nonnulli codices habebãt, σώσων αὐτόν, liberaturus eum. Interpres legiſſe uidetur, σώζων.

Clamans uoce magna.) κράξας, id eſt, Cum clamaſſet: ne quis putet ſimul & clamaſſe, & expiraſſe. Quanquam hoc ipſum mirum, parumque ex cõmuni hominum more, ſtatim à magno clamore emori.

Et multa corpora quæ dormi.) Græci ſic diſtinguunt, ut appareat eos ſtatim mortuo Chriſto, reſurrexiſſe: uerum non egreſſos è monumentis, nec apparuiſſe, priuſque reſurrexiſſet Chriſtus. Vnde reſurrexerunt poſitum eſt pro reuixerũt. Atque id ſatis indicat Hieronymus

ronymus,ſcribens in hunc locum:Quomodo Lazarus mortuus reſurrexit, ſic & multa corpora ſanctorum reſurrexerunt,ut dominum oſtenderent reſurgentem.Et tamen cum monumenta aperta ſint,non ante reſurrexerūt quàm dominus reſurgeret,ut eſſet primogenitus ex mortuis.Idem indicat Chryſoſtomus,cum ait ad Chriſti morientis uocem excitatos mortuos,qui poſtea,reſurgēte Chriſto,pariter exirent:idq́ declarat apertius Origenes hunc enarrans locum.Auguſtinus epiſtola nonageſima nona putat per anticipationem dictum,quod reſurrexerint,quæ paulo poſt reſurrexerunt.

Reſurrexerūt, pro reuixerūt

Erant autem hic mulieres.) Quidam Græci codices habebant, καὶ γυναῖκες, id eſt,Et mulieres.Et in Græcis non ſolum habetur A longe, ſed Eminus ſpectantes ἀπὸ μακρόθεν θεωροῦσαι.Ita ſanè legit & interpretatur Origenes,adducens illud ex Eſaia uaticinium,Mulieres uenite ad ſpectaculum.Non enim eſt populus habens ſapientiam.

Ioſeph Ioſe an idem.

Et Ioſeph.) Græce eſt Ioſe diuerſus ab Ioſeph, De quo antea admonui. Licet Origenes nō uideatur diſtinguere hūc Ioſeph,ſiue Ioſe,ab eo Ioſeph filio Iacob patriarchæ. Sic enim ait,Et Ioſeph mater,ſecundum nomen patriarchæ Iacob ſupplantatoris fratris ſui, & Ioſeph ſuper quem natum genitrix dicit,Adijciat mihi dominus filium alterum.

Cum autem ſero eſſet factum.) ὀψίας. Cur non potius ueſpera, quàm ſero?

Quidam homo.) Quidam non eſt apud Græcos,ſed tantum homo.

Ioſeph.) Hic Græcus habet ἰωσήφ, id eſt,Ioſeph.

Diſcipulus fuerat Ieſu.) ἐμαθήτευσεν τῷ ἰησοῦ, id eſt, diſcipulum præbuerat ipſi Ieſu. Quo uerbo aliâs uſus eſt tranſitiue μαθητευθεὶς εἰς τὴν βασιλείαν. Et rurſum in proximo capite, μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, id eſt,Docete omnes gentes.

Maria Magdalene.) Mariam iam bis poſuit Magdalenam,Hebraica pronūciatione, cum cæteras Marias dixerit non Mariam.

Impoſtor πλάνος.

Altera autem die.) τῇ δὲ ἐπαύριον, id eſt,Poſtero autem die,ſiue poſtridie.

Quia ſeductor ille.) ὁ πλάνος εἶπεν, Planus, id eſt, impoſtor. Sic enim uertit Auguſtinus homilia ex quinquaginta,trigeſimaſexta:Domine audiuimus,quia planus ille,id eſt, impoſtor.Porrò recte interpres addidit ille,uim exprimens articuli.Cæterum quod aiūt poſt tres dies,etiamſi non negem ſic poſſe reijci,quod hoc non ab Euangeliſta,ſed à phariſæis dicitur,tamen licebit & ad hunc intelligi modum,mea quidē ſententia, ut poſt tres dies dictum factumúe dicatur,quod à tertio die cœpto factum eſt,per tropum qui ſynecdoche dicitur.Cur enim uereamur in tertio die recipere tropum, cum in primo neceſſario recipiamus? Sed hac de re in Marco pluſculum dicemus.

Tres dies.

Poſt tres dies reſurgam.) ἐγείρομαι, id eſt,Reſurgo,præſentis temporis.

Ne forte.) μήποτε. Quod ita gaudet uertere.Et quidā codices addūt hic νυκτὸς.i.Noctu.

Habetis cuſtodiam.) ἔχετε κουστωδίαν. Incertū eſt an ſit habete modo imperandi,an habetis indicādi.Et cuſtodiā,uocē Latinā Græci iā uſurpabāt.Cuius meminit etiā Suidas.

Ite cuſtodite.) ὑπάγετε,ἀσφαλίσασθε, id eſt, Abite,& munite.Nam ἀσφαλίζεσθαι, eſt rem tutam reddere.Quemadmodum mox uertit, ἠσφαλίσαντο, id eſt,Munierunt.Cum & ſuperius uerterit,cuſtodiret.

Cuſtodia manus cuſtodum

Cum cuſtodibus.) μετὰ τῆς κουστωδίας, Cum cuſtodia. Quāq́ hoc loco cuſtodiam pro grege ac turba cuſtodum poſuit.Apparet autem eiuſmodi fermè genus hominum fuiſſe, cuiuſmodi ſunt Pariſijs quadringenti,ad publicam ciuitatis cuſtodiam deſignati.

EX CAPITE VIGESIMOOCTAVO.

VEſpere autem ſabbati.) ὀψὲ δὲ σαββάτων, id eſt, Veſpere ſabbatorū.Et quod aut Qui luceſcit dicendum erat,non Quæ,ut referatur,ad ueſperum,aut ueſper,niſi legas Veſpera ſabbatorum.

Prima pro certa.

In prima ſabbati.) εἰς μίαν σαββάτων, id eſt,In unam ſabbatorum,ut intelligas unum diem è ſeptem. Sentit enim ni fallor crepuſculum extremi diei præcedentis hebdomadis,luceſcens in ſequentem diem,qui primus erat ſuccedentis ſabbati.Niſi forte iuxta ſermonis Hebræi proprietatem unum dicitur, quod primum eſt, ſicut nos alterum dicimus quod ſecundum eſt.

Reuoluit lapidem.) Græci addunt ἀπὸ τῆς θύρας, id eſt,Ab oſtio.

Super eum.) ἐπάνω αὐτοῦ, id eſt,Supra eum.

Aſpectus

Aſpectus eius.) ἰδέα αὐτοῦ, id eſt, Species eius, ſiue forma.

Et ueſtimenta.) Et Græci, & uetuſti codices Latini habent Veſtimentum, Græci addunt, album, ut nix.

Cuſtodes.) οἱ τηροῦντες, id eſt, Qui ſeruabant.

Reſpondens autem angelus.) ἀποκριθείς. Abuſus eſt enim eo uerbo, cum illæ nihil interrogaſſent, niſi quod ad cogitationes reſpondet.

Venite & uidete.) Et, non eſt in Græcis, ſed δεῦτε ἴδετε, id eſt, Venite uidete.

Et præcedet.) Et Græci & antiqui Latini habent Præcedit præſentis tẽporis προάγει.

Ecce prædixi.) ἰδοὺ εἶπον, id eſt, Ecce dixi, non prædixi.

Et ecce Ieſus.) Ab hoc loco in noſtris codicibus deſunt aliquot uerba, quæ uidentur incuria ſcribarũ omiſſa, q ferè labi ſolent, quoties eadẽ dictio diuerſas claudit oratiões, ὡς δὲ ἐπορεύοντο ἀπαγγεῖλαι τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ, id eſt, Cũ aũt iſſent ad renũciãdũ diſcipulis illius.

Ibi me uidebunt.) Omiſſa eſt coniunctio κἀκεῖ, id eſt, Et illic.

Dicite quia diſcipuli eius.) Hic certe omittenda fuerat Græca coniunctio, propter ꝓnomen ſequens, Nobis dormientibus.

Auditum fuerit à præſide.) ἐπὶ τοῦ ἡγεμόνος, id eſt, Sub præſide, hoc eſt, ſi res apud illum iudicem agatur.

Nos ſuadebimus ei.) πείθω Græcis tria ſignificat, pareo, ſiue morem gero, ſuadeo & perſuadeo. Senſus igitur poſtulabat, ut hic diceret Perſuadebimus potius quàm ſuadebimus, ſiue Nos placabimus eum.

Et ſecuros uos.) ἀμερίμνους, id eſt, Securos uos reddemus, aut Liberabimus uos om̃i ſollicitudine: id em̃ ſonat ἀμερίμνους, quod plus eſt q̃ reddere ἀκινδύνους, id eſt, Expertes periculi. *Non extat q̃d Origenes & Chryſoſtomus ſcripſerunt in ultimum Matthæi caput.*

Euntes ergo.) Ergo, non inuenio in Græcis codicibus. In nõnullis codicibus pro ergo reperio autem. Neſcio quo caſu acciderit, ut nec Origenes, nec Chryſoſtomus, quum in cætera ſcribant cõmentarios, in hoc unũ caput quicq̃ ædiderint, niſi forte deſierunt apud populum loqui, quod hæc ad reſurrectionem pertineant.

DES. ERASMI ROTERODAMI ANNOTATIONUM IN EUANGELIUM MATTHÆI, FINIS.

IN EVANGELIVM MARCI ANNOTATIONES D. ERASMI ROTERODAMI.

Voniam comperiebamus opus in modum longe maiorẽ opinione ſuccreſcere, Nam hæc ſimul & ſcribebant à nobis, & typis excudebãtur, uiſum eſt idem compendij, quod Marcus in cõtrahendo Matthæi euãgelio præſtitit, in noſtris præſtare annotamẽtis: quo ſimul & lectoris, & noſtro tædio alioqui intolerabili medeamur, & intra ſui tẽporis ſtadium, operis curſus expleatur. Pauculos enim menſes ad hunc laborẽ ab illuſtriſſimi Burgundionum principis Caroli obſequijs, in cuius famulitiũ nuper aſciti fuimus, uſurpauimus uerius q̃ impetrauimus, idq; teſtor Ieſum, non ſine graui rei familiaris iactura. Quanq̃ ea ſanè me leuiter cõmouet. Res pecuniaria uel ſarciri poteſt, uel negligi. Cæterum ut eſt boni uiri non deeſſe ſuo officio, ita probi, ac uerecundi eſt hominis, non cõmittere, ut cuiquam uideatur oblitus officij. Memini quantum debeam maximo illi Philippo Maximiliani filio, non ſolum ut principi, addam, non ſolum ut optimo principi, uerumetiam ut de me magnificentiſſime merito. Quicquid autem debebam patriæ, quicquid principi, quicquid optimo principi, quicquid benemerito, id totũ eſt mihi refundendũ in Carolũ, quandoquidẽ illũ, ſic fatis uiſum eſt, cernere licuit uerius q̃ frui. Iam nominis ꝓprij citius queã obliuiſci, q̃ benigniſſimi illius Mœcenatis mei, Gulielmi Vuarami Archiepiſcopi Cãtuarienſis, q ſic meritus eſt, de probis, ac literatis uiris, ut ab om̃ibus ꝓbitatis, ac literarũ cultoribus

Carolus rex catholicus.

Philippus Maximiliani filius.

ribus certatim debeat celebrari. Porrò me tantis proſecutus eſt officijs, tanta obruit benignitate, ut omnia poſthabenda ſint, quoties officij ratio iubet huius obſequi uolūtati. Proinde cum utriq; debeamus patriæ, nam in altera geniti, in alteram cooptati ſumus, cum utriq; debeamus principi, quorum alteri iam plurimis, ac maximis beneficijs ſumus aſtricti, ab altero humaniſſime inuitamur, ad ea quæ nec promeremur, nec poſtulamus, atq; hoc ipſo nomine plus debemus: non fuit mihi integrum opus hoc longius producere, maturum utriſq; reditum pollicito. Rem tamen ita moderati ſumus, ut nōnihil adiecerimus moræ, nōnihil item contraxerimus operis modum. Quanꝙ id quoq; hactenus, ut uerborum magis ꝙ rerum eſſet parſimonia, quo ſimul & operi & officio qua licuit, ſatisfaceremus. Porrò mihi ſanè ſpes eſt fore pariter, ut & breuitas, quæ nobis fuit neceſſaria, lectori quoq; cōmoda ſit, & grata. Quis enim tam patientis eſt ſtomachi, ut in his rerum minutijs citra faſtidium diu uerſari poſſit? Quanꝙ quantula quæſo huius moleſtiæ portio redit ad lectorē? At nos dum inter tot Græcos, Latinos, Hebræos codices ſurſum ac deorſum diſcurrimus, uelut aciculā, quod aiunt, in aceruo quærentes: dū excutimus, quid ille uerterit, quid alius legerit, quid ibi ſit deprauatum, quid hic interpretur, quid ille correxerit, quid ipſi ſignauerimus, ubi Latini codices cum Græcis, Hebræi cum utriſq; diſſentiāt, aut etiam conſentiant: deniq; quæ ſit eiuſdem linguæ codicum inter ſe uel pugna uel concordia: dum, inquam, inter has ſpinas diſtringimur ac torquemur, non unam aut alteram horam, ſed menſes fermè ſex, cogita, quæſo, lector optime, quantum tædij utilitatis publicæ gratia deuoremus. Neq; uero pigebit, ſi poſt hac per ocium continget alia conquirere, quæ poſſint opus hoc uel locupletius reddere, uel emendatius, illa quoq; in cōmunem uſum adijcere. Pluſculū autem præſidij nobis ſuppetebat in Matthæo ex ueterum cōmentarijs, ut in quem complures ſcripſerunt, Origenes, Chryſoſtomus, Hieronymus. In hunc nihil habemus, quod equidem ſciam uetuſtum. Nam Theophylactus neotericus eſt: & ij cōmentarij, qui Hieronymi titulo circūferuntur, ut non ſint uſq;quaq; reijciendi, tamē non magis ſapiunt Hieronymū, ꝙ ſorba ficum. Cæterum quo pauciores in hunc ſcripſerint, illud opinor, in cauſa fuiſſe, quod explicato Matthæo, & hūc explicarū eſſe putarent. Iam illud te nolim lateat lector, quod hactenus præfati ſumus in Marcum, ad primam huius operis æditionē pertinere. Cū hæc ſit æditio quarta qua decreuimus eſſe cōtenti: non quod ullū ſit opus, cui nō poſſit adijci, quòd ue nō poſſit reddi melius, ſed quod uideam Sycophantis nūc ubiq; regnantibus dandū eſſe locū, & exiſtimem in tam humili, tamq; inamœno argumēto diligentiam immodicam merito reprehendendā eſſe.

Gulielmus archiepiſcopus Cantuarienſis

Moleſtia ac tedium huius operis.

Cōmentarij in Marcū falſò inſcripti Hieronymo.

Initium euangelij.) Et hic Hebræorum more exorſus eſt ab ipſo operis titulo, quemadmodum Matthæus, cuius epitomen ſcripſit Marcus autore Auguſtino.

In Eſaia propheta.) In Græcorum exemplaribus, quæ quidem ego uiderim, Eſaiæ nomen non exprimitur, ſed tantum, ἐν προφήταις, id eſt, In prophetis. Verum id apparet mutatum data opera à doctis, qui deprehenderant hoc teſtimonium è duobus prophetis eſſe conflatum, Quemadmodum indicat Hieronymus in libro de optimo genere interpretandi. Siquidem prior pars, nempe illa, Ego mitto angelum meum ante faciem tuam, qui præparabit uiam tuam ante te, eſt apud Malachiam cap. tertio. Quo ſanè loco illud obiter annotandum, Hieronymum in eo, quod modo citauimus opere, memoria lapſum uideri poſſe, cum ait, hoc teſtimonium haberi in fine Malachiæ. Nam cum totū huius prophetæ uaticinium quatuor capitibus abſoluatur, & hic locus ſit in ipſa ſtatim fronte tertij capitis, in medio uerius eſt, ꝙ in fine. Verum ſuſpicor quæ res impoſuerit Hieronymianæ memoriæ, nimirū quod in extremo calce habeatur non diſſimile uaticinium, quod & ipſum de Ioāne interpretātur: Ecce ego mittā uobis Heliam prophetā anteꝙ ueniet dies dñi. Neq; enim mihi ſatisfacit excuſatio cuiuſdam, qui putat in fine dictum eſſe, quod ſit paulo infra medium. Cæterum quanꝙ ſententiæ ſumma conſentit, uerba tamen Euangeliſtæ nonnihil diſſident, tum à Septuaginta, tum ab Hebraica ueritate. Siquidem Hebræa ſic reddidit Hieronymus: Ecce ego mitto angelum meū, & præparabit uiam ante faciem meā, cōſentientibus per omnia Septuaginta, niſi quod Mitto, uerterunt in futurum, mittam, in quo Marcus concordat cum Hebræis. Cæterum addidit, Tuam, cum tantum ſit uiam. Et rurſum quod illic eſt, Ante faciem meam, hic refert ante faciem tuam, mutata

Hieronymus memoria lapſus.

Varietas interpretum.

perſona

perſona loquentis. Nam apud prophetam hæc uerba uidentur eſſe Chriſti de ſe loquen/
tis, etiamſi mox mutata perſona, de ſe tanquam de alio loquatur: Et ſtatim ueniet ad tem
plum dominator. Contra apud Euangeliſtam hæc uerba patris ſunt loquentis ad filium,
Qui præparabit uiam tuam ante te. Iam poſterior pars, Vox clamantis in deſerto, parate
uiam domini &c. eſt apud Eſaiam cap. quadrageſimo. Hebraica ſic uertit Hieronymus,
Vox clamantis in deſerto, parate uiam domini, Rectas facite ſemitas dei noſtri, In nullo
diſſentientibus Septuaginta ab Hebræis. Diſſentiunt & hic nonnihil Euangeliſtæ, ſed in *Diſſonantia*
uerbis duntaxat. Nam quod cæteri dixerũt, Rectas facite ſemitas eius, Ioannes dixit: Di/ *Euangeliſtarum in uer/*
rigite uiam domini. Deinde quod habet Hebraica ueritas, & Septuaginta tranſtulerunt: *bis.*
Rectas facite ſemitas dei noſtri, Matthæus, Marcus, & Lucas poſuerunt ſemitas eius: ſi/
ue quod Euangeliſtæ rarius dei uocabulum tribuant Chriſto, ob prophanas & impias il *Chriſtus raro*
lorum temporũ aures, ut plenius docebimus in Paulum: ſiue quod Euangeliſtæ, cum He *dictus deus.*
braice ſcirent, non indigerent tranſlatione Septuaginta: deinde cum ab Hebræis non an/
xie decerperent, quod ſcriptum eſſet, ſed quod memoria ſuggerebat, deſcriberent, uerbis
nonnunquã diſſident, in ſententia concordant, id quod pluribus in locis admonuit diuus
Hieronymus. Iam illud, quando notum eſt ijs quoq; qui Græce neſciunt, angelum ſigni/
ficare nuncium, non arbitror admonendum. Fortaſſis hic melius uertiſſet, Nuncium. De
inde non dixit ſimpliciter, Angelum, ſed addito articulo, τὸν ἄγγελον, ut certum aliquem *Angelus nuncius.*
angelum, ſiue nuncium intelligas deſignari: cum omnes alioqui prophetæ nuncij fuerint
uenturi Chriſti. At hic unicus ille, & eximius fuit nuncius, qui nõ ſolum prænunciarit ad
uentum domini, procul aduentantis, ſed qui præcurrens ipſe præpararit uiam iam adue
nientis. Præterea quod ait,

Ante faciem tuam.) Non eſt Græcis ἔμπροσθεν, aut, ἐνώπιον, Quod aliquoties ita uer *Ante faciem.*
tit, hoc eſt coram te & in conſpectu tuo, ſed πρὸ προσώπου, ut intelligas hunc nuncium præ
cedere, & hoc diſcutiente obſtacula uiæ, iam uideri, & apparere faciem aduenientis do/
mini. Mox autem,

Qui præparabit uiam tuam ante te.) Græce eſt, ἔμπροσθέν σου, Quaſi dicas à fronte tua
ut intelligas Chriſtum qui nunciabatur iam adeſſe. Aliter enim dicitur, Ante Ciceronẽ
dixit hoc Cato, id eſt, priuſquam Cicero diceret.

Fuit in deſerto.) Quidam offenſi hyperbato, ſic legunt, Ioannes baptizans in deſerto,
fuit initium euangelij. Non abſurde tamen, ut mihi quidem uidetur, hæc uerba, Initium *Diſtinctio.*
euangelij Ieſu Chriſti, &c. tituli loco erũt, qui mos eſt prophetis, & Herodoto quoq; atq;
in totum illi genti. Porrò quod Valla mauult extitit, pro fuit, & argutatur neſcio quid, de

Fuit Ioannes baptizans.) Haud multũ ad rem theologicam pertinet. Erat enim idio/
ma ſermonis Hebræi, quod tamen reperies, & apud Atticos, Erat baptizans, id eſt, bapti/
zabat, ἐτύγχανε βαπτίζων.

Baptizans.) Articulum non addidit Græcus, unde perinde ualere poteſt, ac ſi dicas,
Cœpit baptizare, ἐγένετο βαπτίζων, factus eſt baptizans: ſiue cœpit baptizare.

Fuit in deſerto.) Apud Græcos alius eſt uerborum ordo. Fuit Ioannes baptizans in *Ordo.*
deſerto. Ac rectius, Erat, quàm fuit.

In remiſſionem pec.) In, hic præparationem ſignificat non effectũ, Nam Ioannis bapti
ſmus, præparabat ad Chriſti baptiſmum, quo remittebantur peccata. Fortaſſis & illud
annotandum, quod apoſtoli iubentur prius docere, poſtea baptizare. Ioannes prius ba/
ptizare dicitur, deinde prædicare baptiſmum. Iudæus per ceremonias ducitur ad cogni
tionem, Chriſtianus prius diſcit, niſi mauis intelligere de baptiſmo Chriſti, quem poſt
ſuum baptiſmũ prædicabat Ioannes. Sequitur enim: Ego quidem baptizaui uos in aqua.
Ille uero baptizabit uos &c. Hinc apparet quod baptizatis ab ipſo prædicarit Chriſti ba
ptiſmum mox ſequuturum, ne ipſius baptiſmo confiderent.

Iudææ regio.) ἡ Ἰουδαία χώρα, id eſt, Iudæa regio, ut cohæreant duo nomina ſubſtãtiua.

Et Hieroſolymitæ uniuerſi.) Græci ſecus diſtinguunt. καὶ οἱ Ἱεροσολυμῖται καὶ ἐβαπτίζοντο *Diſtinctio.*
πάντες, id eſt, Et Hieroſolymitæ & baptizabantur omnes. Nec enim ueniebant omnes
Hieroſolymitæ, ſed ex omni Iudæa & Hieroſolyma qui uenerant baptizabantur. Nam
omnem Iudæam, dixit pro eo quod erat, ex omnibus Iudææ partibus. Nec eſt, In Iorda

nis flumine,ſed in Iordane fluuio, ſiue fluuio Iordane. Addidit autem flumine, quod uox Iordanis eſſet pleriſque ignota.

Et erat.) ἦν δὲ,.id eſt,Erat autem.

Veſtitus.) ἐνδεδυμένος, id eſt,Indutus. Et pilis camelorum.) Cameli eſt Græcis, & item in aureo codice, Item in Conſtantienſi. Quanquam hoc nihil ad ſenſum. Camelus enim hic ſpeciem notat animantis,nõ unum aliquod eius generis.Suffragabantur aureo codici uolumina diui Donatiani.

Et zona pellicea.) καὶ ζώνην δερματίνην. Ablatiuus eſt nobis,non nominatiuus, & refertur ad participiũ,ueſtitus,ſicut & ablatiuus,pilis. Et Lumbos ſuos dicendũ erat,non eius.

Mel ſylueſtre edebat.) ἐσθίων, id eſt, Edens, ut pertineat ad uerbũ quod præceſſit,erat. Quanquam hoc recte uariauit,niſi quod aptius erat, Veſcebatur,quàm edebat, aut certe uictitabat,ſiue eſitabat,cum de genere cibi loqueretur.

Venit.) ἔρχεται Venit.Græce uel præſentis eſt tẽporis,uel futuri. In Donatiani lib.habebat̃ ueniet.Et notãdus eſt articulus ὁ ἰσχυρότερος, id eſt,Ille qui me fortior,et potẽtior eſt.

Nõ ſum dignus.) οὐκ εἰμὶ ἱκανὸς,id eſt,Nõ ſum idoneus,aut ſufficiens,ut uulgo loquunt̃.

Eius Hebræorum more additur. Et calciamentorũ eius.) Eius,addidit Hebræorũ more,Latinis non eſt phas ita loqui.

Ego baptizaui.) ἐγὼ μὲν. Non in tempore omiſit,Quidem coniunctionem,quæ hanc partem opponit ſpiritui.

Additum aliquid. Spiritu ſancto.) In ſpiritu ſancto eſt Græcis, tametſi præpoſitionem recte omiſit interpres.Quidam codex Græcus hoc quoq; loco addebat,Et igni, ἐν πυρί, ex Matthæo ſicuti conijcio,quanquam Theophylactus non addit.

Aſcendens uidit.) Sermo Græcus anceps eſt,utrum Ioannes uiderit an Chriſtus.

Vidit cœlos apertos.) εἶδε σχιζομένους τοὺς οὐρανούς, id eſt, Vidit ſcindi,ſiue diffindi cœlos. Nam participiũ eſt paſſiuũ præſentis temporis,quod non per ſciſſos,ut Laurentio uiſum eſt,ſed per uerbum,erat transferendum.Elegantius aũt uertiſſet,Diduci cœlos,ſiue findi.

Et ſpiritum ſanctum.) Sanctum nõ additur,nec in Græcis,nec in antiquiſſimis Latinis codicibus,nec in aureo codice,ne in Conſtantienſi quidem. Porrò articulus additus indicat intelligendũ de ſpiritu ſancto,de quo paulo ante meminit. Similiter paulo poſt,Et ſtatim ſpiritus expulit eum,ut de eodem accipias ſpiritu.

Anceps ſermo Deſcendentem & manentem.) Et manentem non additur in Græcis,uidetur aſſcriptũ ex euangelio Ioannis. Ex ſermone græco nõ poteſt aliud intelligi, q̃ ſpiritus deſcendens, à Chriſto uiſus fuiſſe,cum res magis poſtulet,ut intelligatur à Ioanne, cæteriſq; uiſus deſcendere.Deinde ſi Chriſtum accipimus uidiſſe,dicendũ erat ἐφ᾽ αὑτὸν, id eſt,ſuper ſe, non ἐπ᾽ αὐτὸν, id eſt,Super eum.Neq; uideo tamẽ quo pacto queat res explicari, niſi dixerimus ἀναβαίνων rectum caſum poſitum loco paterni ἀναβαίνοντος, id eſt, quum aſcenderet ex aqua Ieſus,uidit &c.Niſi accipiamus Ioannem unà cum Ieſu deſcendiſſe in flumen ad tingendum eum,atq; ita legamus,Ioannes aſcendens ab aqua,uidit &c.

Dilectus.) ὁ ἀγαπητός. Articulus non caret emphaſi,quaſi dicas ille dilectus.Idem additur filio ὁ υἱός. multi filij, multi dilecti, at hic ille eximius & unice dilectus. Deinde nomen hic eſt,non participium Dilectus,quod uertere ſolet chariſſimus.

Complacuit εὐδόκησα. Complacuit.) εὐδόκησα, quaſi dicas,bonã habeo opinionẽ,ſiue bene cõplacitũ eſt mihi

Expulit.) ἐκβάλλει, id eſt,Emittit præſentis temporis.Quanq; ἐκβάλλειν aliquãdo eſt eijcere,ſiue extrudere.Significat autem impetũ ſpiritus rapientis hominem quocunq; uelit. Theophylactus & Chryſoſt.in Catena citatus admonent ſignificari, nõ eſſe cõmittendũ ut homo ſemet cõijciat in periculũ tentationis,ſed ſi deo uolente incidat,fortiter agendũ.

Et erat in deſerto.) Quidam codex Græcus tantũ habebat, Et erat ibi. Alter præterea addit,In deſerto.Quorſum autem attinebat repetere deſertum,cum mox præceſſiſſet?

Quadraginta diebus.) In Græcis non additur,& quadraginta noctibus.

Quoniam impletum.) ὅτι, Hoc loco fuerat omittendum interpreti.

Appropinquabit.) ἤγγικεν. Et appropinquauit , ſiue appropinquat , ut in huiuſmodi uerbis Græci nõnunq; utuntur præteritis loco præſentiũ,ut nõ ſemel iam admonuimus.

Pœnitemini.) μετανοεῖτε, id eſt, Pœniteat uos,quod conſueuit uertere,Pœnitentiã agite,aut quod ego malim,reſipiſcite.

Et credite

Et credite euangelio.) ἐν τῷ εὐαγγελίῳ, id eſt, In euangelio, tametſi id ex proprietate eſt ſermonis Hebræi. Theophylactus putat hic abrogatam legis obſeruationem, quum ait, credite Euágelio, quaſi dicat, ceſſent umbræ, lux adeſt. Ad id facit quod præceſſit, tempus impletum eſt, Proinde non omnino idem docuit Chriſtus initio quod Ioannes.

Et præteriens.) περιπατῶν δὲ παρὰ τὴν θάλασσαν, id eſt, Ambulans autē ad mare, ſiue iuxta mare. Quanquam alius codex habebat καὶ παράγων παρὰ τὴν θάλασσαν, id eſt; Præteriens iuxta mare. Porrò lacum mare uocat. *Varia lectio.*

Fratrem eius.) Pro eius Græce eſt, Simonis. Quidā utrunq; repetunt αὐτοῦ τοῦ σίμωνος, id eſt, Ipſius Simonis, ſiue eius nempe Simonis, quod opinor additū à quopiā qui uoluerit effugere ἀμφιβολογίαν, ne intelligeremus fratrem ipſius Chriſti. Nec eſt hoc loco Retia, ut paulo poſt δίκτυα, ſed ἀμφίβληστρα, id eſt genus retis, cuius meminit Iulius Pollux.

Componentes retia.) καταρτίζοντας, id eſt, Sarcientes, ſiue reconcinnantes.

Secuti ſunt eum.) ἀπῆλθον ὀπίσω αὐτοῦ, id eſt, Abierunt poſt eum, ut uerbum uerbo redatur. Quod & aliâs uerti poterat. ὕπαγε ὀπίσω μου, ſequere me.

Quaſi poteſtatem habens.) ὡς, id eſt, Tanq;. Quanquàm hoc Quaſi, & quod mox ſequitur, ſic, eidem Grææ uoci reſpondent ὡς, unde uertere poterat utrobiq;, ut. Porrò de poteſtate ἐξουσία diximus in Matthæo.

Quid nobis & tibi.) ἔα τί ἡμῖν καὶ σοί, id eſt, Sine quid nobis & tibi? Quanquàm ἔα rectius accipitur, ut ſit aduerbiū Græcis, nobis interiectio exclamantis, & Latine uertiſſet, Quid rei nobis tecum eſt? Aut, quod pollet idem, Quid tibi nobiſcum eſt rei? *ἔα ſine, aut eia.*

In ſpiritu immundo.) Quid hac forma loquendi durius Latinis ſimul & Græcis auribus? Dici poterat, Obnoxius immundo ſpiritui.

Veniſti ante tempus perdere nos.) Ante tempus, nec additur apud Græcos, nec in codice aureo, ne in Conſtātienſi quidem. Videtur huc adiectum è Matthæi capite octauo.

Scio quod ſis.) οἶδα σε τίς εἶ, id eſt, Scio te qui ſis, & ſic habēt antiqui noſtri codices, qui ſis non quod ſis, ſiue Noui te quis es, ut magis ad uerbum exprimam.

Sanctus dei.) ὁ ἅγιος τοῦ θεοῦ. Nec hic articulus ocioſe additur, ut aliâs ſæpius indicatum eſt, Nec enim eſt ſimpliciter ſanctus, ſed ὁ ἅγιος, ut certū & inſignem intelligamus, Videlicet illum unum uere ſanctum, & omnis humanæ ſanctimoniæ fontem. Proinde dilucidius erat Noui te qui ſis, nempe ſanctus ille dei.

Et comminatus eſt.) καὶ ἐπετίμησεν, id eſt, Et increpauit.

De homine.) Græcis eſt ἐξ αὐτοῦ, id eſt, Ex eo.

Et diſcerpens eum & exclamans.) Vtrunq; participium Græcis præteriti temporis eſt, σπαράξαν κράξαν, quaſi dicas Diſcerpto illo, & clamore emiſſo. *Tempus pro tempore.*

Quid nam eſt hoc.) τί ἐστι τοῦτο, Particulam nam, addidit interpres de ſuo, cum aliâs negligat exprimere, nimirum ad hunc modum paria faciens. Et rurſum,

Quæ nam doctrina.) τίς ἡ διδαχὴ, Quæ doctrina, de ſuo addidit, nam. Quia in poteſtate ſpiritibus imperat.) Quia in poteſtate & ſpiritibus, habetur, tum in Græcis, tum in antiquis Latinis; ut coniunctio addat epitaſin. Cæterum Græci codices locum bifariam diſtinguunt. Nonnulli ſic legunt, Quæ eſt hæc doctrina, quoniam ſecundū poteſtatem, ut ſubaudias, eſt. Alij coniungunt hæc cū his quæ mox ſequūtur, quæ eſt doctrina hæc, quoniam cum autoritate ſpiritibus quoq; immundis imperat. *Sēſus anceps.*

Et proceſſit.) καὶ ἐξῆλθεν, id eſt, Et exiuit ſiue emanauit.

Rumor eius.) ἡ ἀκοὴ αὐτοῦ, id eſt, Fama eius, quod alicubi uertit opinio. Cæterum ut famam hominis dicimus, ita non dicimus rumorē hominis in eodem ſenſu. Rumor enim magis ad rem refertur, ut rumor belli. Fama generale nomen eſt. *Rumor pro fama non recte.*

Regionem.) περίχωρον, id eſt, Totam undiq; regionem Galilææ finitimam, ut intelligamus & ultra Galilææ fines famam Ieſu progreſſam.

Recumbebat.) κατέκειτο, id eſt, Decumbebat, ut & antiqui codices habent, cumq; his aureus ille, atq; etiam Conſtantienſis. Recumbit enim quieſcens & ſupinus. Accumbitur in conuiuio. Decumbit ægrotus lecto affixus. *Recumbo accumbo decumbo.*

Apprehenſa manu eius.) κρατήσας, quod toties uertit, tenuit, ueluti de Ieſu capto, Tenuerunt eum, ubi tempeſtiuius erat comprehenderunt. Et cur non potius reliquit quàm

dimiſit, ἀφῆκεν· niſi forte febris dicto uale diſceſſit.

Omnis ciuitas.) ἡ πόλις ὅλη, id eſt, Ciuitas tota, ne plures ciuitates intelligas.

Qui uexabantur.) κακῶς ἔχοντας, id eſt, Male habentes, ſiue male affectos.

Languor morbus

Varijs languoribus.) ποικίλαις νόσοις, id eſt, Varijs morbis: quod tamen ita perpetuo ferè uertit.

Quoniam ſciebant eum.) Græce ſic eſt, ὅτι ᾔδεισαν αὐτὸν χριστὸν εἶναι, id eſt, Quod nouerant ipſum Chriſtum eſſe. Nam hæc duo uerba adduntur in nonnullis Græcis exemplaribus uelut in Theophylacto. In noſtris tantum eſt, Quoniam ſciebant eum.

Et diluculo ualde.) καὶ πρωῒ ἔννυχον λίαν, id eſt, Et mane, multa adhuc nocte. Nam id ſonat ἔννυχον, cum adhuc aliquantum eſt noctis.

Dixerunt.) λέγουσι, id eſt, Dicunt. Et mox, Quia omnis. ὅτι coniunctio fuerat omittēda.

In proximos.) εἰς τὰς ἐχομένας, id eſt, Adhærentes, ſiue contiguos.

κωμόπολις Ruſticanū oppidulum.

Vicos & ciuitates.) Græcis eſt dictio compoſita κωμοπόλεις, quod quidam interpretantur municipia. Oppidula ruſticana ſignificat, quæ uel uici, uel oppida uideri poſſint. Siquidem ex uico & oppido Græca uox compoſita eſt.

Vt ibi prædicem.) Græce eſt ἵνα καὶ ἐκεῖ, Vt & ibi. Conſentientibus & antiquis exemplaribus noſtris. Et In hoc, apertius erat, Ad hoc, ſiue hac gratia, εἰς τοῦτο.

Et in omni Galilæa.) Et non eſt Græcis, ſed In Synagogis illorū per totam Galilæam.

Si uis.) Hoc loco interpres recte omiſit ὅτι. quod cum alicubi faciat, mirandum, cur nō idem perpetuo faciat, quoties ſermonis exigit ratio.

Volo mundare.) Mundare hic paſſiuum eſt, imperandi modo θέλω, καθαρίσθητι, quemadmodum eſt in Matthæo.

Et comminatus eſt.) καὶ ἐμβριμησάμενος αὐτῷ, εὐθέως ἐξέβαλεν, id eſt, Comminatus ei ſtatim eiecit, hoc eſt acriter interminatus, necubi proferret. Et eiecit dixit pro ablegauit, ſiue quod celeriter, ſiue quod inuitum.

Vide nemini.) ὅρα μηδενὶ, id eſt, Vide ne cui.

Oſtende te.) ἑαυτὸν δεῖξον, id eſt, Teipſum oſtende. Quanquā interpres huiuſmodi cōpoſita pronomina plerūq; uertit per ſimplicia. Et qđ in noſtris codicibus legit̄ Principi ſacerdotū, apud Græcos eſt τῷ ἱερεῖ, niſi forte id efficit articul⁹, ut de ſūmo ſacerdote dictū accipiat̄.

Cœpit prædicare.) Græci addunt πολλὰ, id eſt, Multum ſiue multa.

Diffamare pro diuulgare

Diffamare.) διαφημίζειν Græce non ſonat in malam partem. Verti poterat Spargere ſeu diuulgare.

Ita ut non poſſet iam.) Ex Græcis uerbis apparet de mūdato dictum. Proinde ne quid hic hæreret lector, pro αὐτὸν ſubiecimus Ieſus, hoc eſt nomen pro pronomine. Ne quis hoc ut temere factum ſtatim corrigat.

In deſertis locis eſſe.) Erat, Græce eſt, non eſſe, ἦν.

Et conueniebant.) καὶ ἤρχοντο, id eſt, Et ueniebant.

EX CAPITE SECVNDO.

Poſt dies.

POſt dies.) δι' ἡμερῶν, id eſt, Per dies. Nec addendum eſt octo, quod in quibuſdam habetur codicibus Latinis. Certe in Paulino habebat̄, Poſt dies, in Corſendoncenſi recenti manu additum erat octo. Sed lucidius erat Diebus aliquot, ſiue Poſt dies aliquot. Nam poſt dies Latine nihil ſignificat.

Et conuenerunt.) καὶ εὐθέως συνήχθησαν, id eſt, Confeſtim conuenerunt, ſiue collecti ſunt.

Nec ad ianuam.) Græca ſic habent, ὥστε μηκέτι χωρεῖν μηδὲ τὰ πρὸς τὴν θύραν, id eſt, Ita ut iam non caperent, ne ea quidem quæ erant iuxta ianuam, ut intelligas domum adeo fuiſſe refertam, ut ne ueſtibulum quidem & partes oſtio uicinæ caperent turbam. Aureus codex habebat non caperet, itidem Conſtantienſis, deniq; meus uetuſtæ typographiæ, ut caperet uerbum, pertineat ad domum, ſitq; gemina negatio, nec domus capiebat, nec loca uicina ianuæ, hoc eſt ueſtibulum.

Et uenerunt.) καὶ ἔρχονται, id eſt, Veniunt.

Detegulare.

Nudauerunt tectum.) ἀπεστέγασαν τὴν στέγην, id eſt, Detexerunt tectum. Eſt enim προσονομασία, quaſi dicas, detegulauerunt tegulas.

Et pate

Et patefacientes.) ἐξορύξαντες, id eſt, Cum effodiſſent, ut intelligamus etiam ſuperne perfoſſa tecta.

Submiſerunt.) χαλῶσι, id eſt, Demittunt, proprie funibus, quemadmodum demittitur ancora, aut ſaxum è ſublimi.

In quo paralyticus iacebat.) κατέκειτο, id eſt, Decumbebat, quod paulo ante deprauatũ erat recumbebat.

Quid hic ſic loquiť, blaſphemat.) Græce ē blaſphemias, βλασφημίας, loqť blaſphemias.

Niſi ſolus deus.) εἰ μὴ εἷς ὁ θεὸς, id eſt, Niſi unus, qui eſt deus

Dimittuntur.) ἀφίωνται, id eſt, Remittantur, ſi modo recta eſt ſcriptura.

Vt mirarentur.) Plus dixit Græcus ſermo ὥστε ἐξίστασθαι, id eſt, Vt eſſent attoniti, & uelut extra ſe. Nam ab hoc uerbo dicta ecſtaſis, quæ eſt raptus mentis.

Honorificarent.) δοξάζειν, id eſt, Glorificarent.

Leui Alphæi.) τὸν τοῦ ἀλφαίου, id eſt, Alphæi filium.

Ad Teloneum.) Græcam uocem reliquit, τελώνιον, quæ menſa eſt aut locus publicanorum, ubi colligunt uectigal, quod Græce τέλος dicitur. *Telonium.*

Videntes quia manducaret.) ἰδόντες αὐτὸν ἐσθίοντα, id eſt, Cum uidiſſent eum edentem. Mirum quur hic placuerit ſolœciſmus, quum Græcus ſermo nō præbuerit occaſionem.

Quare.) τί ὅτι, id eſt, Quid quod, id eſt, Quid eſt quod.

Magiſter ueſter.) Laurentius negat hæc addita in exemplaribus quibus eſt uſus. In nō nullis tamen addita cōperi, Tāetſi Theophylactus nō addit. In Cōſtantienſi fuit eraſum.

Non neceſſe habent.) οὐ χρείαν ἔχουσι, id eſt, Non opus habent.

Sani.) ἰσχύοντες, id eſt, Valentes, ſiue qui ualent.

Vocare iuſtos.) Græci addunt εἰς μετάνοιαν, id eſt, Ad pœnitentiam. Quanquàm id ſuſpicor adiectũ à quopiam. Nam nec in antiquiſſimis codicibus noſtris reperitur, nec in Conſtantienſi, nec in meo uetuſtæ typographiæ, etiaſi apud Theophylactũ additum eſt.

Et Phariſæi.) Quidam Græcus codex habebat καὶ οἱ τῶν φαρισαίων, id eſt, Et Phariſæorum, ut ſubaudias diſcipuli, quemadmodum eſt item paulo poſt, niſi mauis, Ii qui ſunt ex Phariſæis, hoc eſt è factione Phariſaica.

Nunquid poſſunt.) μὴ δύνανται, id eſt, Num poſſunt.

Filij nuptiarum.) Græca nonnihil diſſonant οἱ υἱοὶ τοῦ νυμφῶνος, ἐν ᾧ ὁ νυμφίος μετ᾽ αὐτῶν ἐστὶν νηστεύειν, id eſt, Filij thalami nuptialis in quo ſpōſus cum eis eſt ieiunare. Νυμφὼν enim nuptiale cubiculum ſignificat, interprete Suida. Deinde continenter ipſe ſibi reſpondet, ὅσον χρόνον μετ᾽ αὐτῶν ἔχουσι τὸν νυμφίον, οὐ δύνανται νηστεύειν, id eſt, Quanto tempore ſecum habent ſponſum, non poſſunt ieiunare. *Filij nuptiarum.*

Aſſumentum) ἐπίβλημα, quod ante uerterat commiſſurā, ut Matthæi nono, & Lucæ quinto, ad uerbum ſonat immiſſuram. Dilucide tamen uertit interpres.

Panni rudis.) ῥάκους ἀγνάφου, id eſt, Panni nondum à fullone curati. Nam hunc rudem uocat interpres. Siquidem γναφεὺς, fullonem ſignificat.

Aufert ſupplementum nouum.) Græcus addit, eius, ut ſubaudias ueſtis. Quod hic uertit ſupplementum, aliâs uerterat plenitudinem, πλήρωμα, ut Matthæi nono. Sic autem uocat eam panni particulam, qua ueſtis lacera ſarcitur & expletur. Multa prudens prætereo, quod de his iam dictum ſit in Matthæo.

Vinum nouum in utres nouos.) Græcis non eſt eadem ὁμωνυμία, cum illis habeatur νέον & καινούς. Quorum prius illud aptius dicitur de ijs quæ ſentiunt ætatem. *Nouum νέον nouū καινόν.*

Cœperunt progredi.) ἤρξαντο οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ὁδὸν ποιεῖν, id eſt, Cœperunt diſcipuli eius iter facere. Nam quod Græcus habet ſermo, ἤρξαντο, id eſt, cœperunt, hoc interpres retulit ad perſonam: ueluti cum dicitur, ἄρχεσθαι λέγειν, non qui initium dicendi facit, cũ ante tacuiſſet, ſed qui primus & ante alios incipit uerba facere, & ob id uertit progredi. Nimirum offenſus abſurditate ſermonis, quod cum pauloante dictum eſſet, Ieſum iter feciſſe per ſegetes, nunc idem ſubijciat de diſcipulis, quod cœpiſſent iter ingredi. Verum hic nec initium itineris ſignificatur, nec ordo ingredientium, ſed uellendi initium. Iam enim inter eundum cœperunt uellere ſpicas. *Cœperunt ingredi.*

Et uellere ſpicas.) τίλλοντες, id eſt, Vellentes, ſiue uellendo.

Abiathar pro Achimelech. Sub Abiathar principe ſacerdotum.) Diuus Hieronymus in libello de optimo genere interpretandi, indicat nomen Abiathar pro Achimelech eſſe poſitũ, propterea quod libro Regũ primo capite xxij. ubi refertur huiuſce rei hiſtoria, nulla mentio fiat Abiathar, ſed duntaxat Achimelech, Siue id acciderit uitio ſcriptorũ, ſiue quod eiuſdem hominis uocabulum ſit Abiathar & Abimelech. Nam Lyranus putat Abiathar fuiſſe filium Achimelech, qui ſub patre functus ſit officio paterno, & eo cæſo iuſſu Saulis comes fuerit fugæ Dauidicæ. Hieronymus ut nectit nodũ, ita nõ explicat. Theophylactus aperit aliam rimam, ut accipiamus aliũ fuiſſe Abimelech, qui in libro regum tantũ ſacerdos ſit dictus ἱερεύς, quum hic Abiathar, dicatur ἀρχιερεύς. Mirum quum Latini codices conſtanter habeant Achimelech, quur in Græcis ſemper habeatur Abimelech.

Ecce quid faciunt diſcipuli tui ſabbatis.) Vt paulo ſuperius nõ addebatur magiſter ueſter, ita hic non additur apud Græcos, Diſcipuli tui. Quorſum enim attinebat eos nominare, cum digito illos oſtenderent, ecce?

Niſi ſolis.) Solis non additur apud Græcos, nec erat in codice Conſtantienſi.

Et dedit eis.) Græci addũt, καὶ τοῖς σὺν αὐτῷ οὖσι. Pro eis melius uertiſſet Qui ſecum erant, Et dederit his quoq; qui ſecum erant.

EX CAPITE TERTIO.

Benefacere pro beneficio afficere. Benefacere.) ἀγαθοποιῆσαι, an male, κακοποιῆσαι, quod non ſonat ſimpliciter facere rem malam aut bonam, ſed mala re aut bona afficere quempiã, quaſi dicas, Vtrum prodeſſe fas eſt ſabbatis an lædere?

Et circunſpiciens.) περιβλεψάμενος, id eſt, Cum circũſpexiſſet. Nec eſt.

Contriſtatus, ſed συλλυπούμενος, id eſt, Cõdolens ſeu uerius cõdoleſcens.

Aut perdere. ἢ ἀποκτεῖναι, id eſt, An occidere.

Et reſtituta eſt manus illi.) Græce eſt, καὶ ἀποκατεστάθη ἡ χεὶρ αὐτοῦ ὑγιὴς ὡς ἡ ἄλλη, id eſt, Et reſtituta eſt manus illius ſana ut altera. Verum haud ſcio an uerbis aliquot ex Matthæo huc aſſcriptis.

προσκαρτερεῖν. Vt nauicula ſibi deſeruiret.) ἵνα πλοιάριον προσκαρτερῇ αὐτῷ, id eſt, Vt nauicula inſeruiret ſibi, hoc eſt, ut nauicula eſſet ſibi uſui, ſiue adhiberetur ſibi. Nam προσκαρτερεῖν ſæpe aliâs uertit aſſiſtere, ſiue inſiſtere.

Non comprimerent eum.) μὴ θλίβωσιν αὐτόν, id eſt, Ne ſe premerent. Primum Latinius, deinde accommodatius ad Græcum ſermonem.

Plagas.) μάστιγας, id eſt, Flagella. Sic enĩ uocat afflictionẽ, qua deus corripit homines.

Clamabant dicentes.) λέγοντα. Dicentes ad ipſos ſpiritus refertur, quod ea uox Græcis eſt neutri generis.

Et aſcendens in montem aduocauit.) Græce eſt, ἀναβαίνει καὶ προσκαλεῖται, id eſt, Aſcendit & aduocat, ut poſterius ſit præſentis temporis.

Comminabatur) ἐπετίμα, id eſt, Increpabat. Quanquàm hoc loco tolerabilius erat, interminabatur.

Et fecit duodecim.) Græca nõnihil diſſident. καὶ ἐποίησε δώδεκα, οὓς καὶ ἀποστόλους ὠνόμασεν, ἵνα ὦσιν μετ᾽ αὐτοῦ, id eſt, Et fecit duodecim, quos & apoſtolos nominauit, ut eſſent ſecum. Quanq; id in emendatioribus Græcorum exemplaribus non eſt aſſcriptũ: & magis conuenit breuiloquentiæ Marci, ut omittatur. Atq; hic quoq; multa prudens diſſimulo, uel quod minutula ſint, uel quod in Matthæo iam annotata.

Et dedit.) καὶ ἔχειν, id eſt, Et habere, ſiue ut haberent. Pendet enim à ſuperioribus, Vt eſſent ſecum, & haberent poteſtatem: aut certe cum proximo uerbo connectendum, κηρύσσειν καὶ ἔχειν mitteret eos ad prædicandum utq; haberent.

Et impoſuit Simoni.) Ante hæc uerba habent nonnulli Græci codices πρῶτον σίμωνα, id eſt, Primum Simonem. Verum id in emendatioribus non reperitur, & uidetur ex Matthæo deſumptum. Certe apud Theophylactum non reperi, nec in æditione Aldina.

Et impoſuit Simoni nomen Petrus.) Græce quidem eſt πέτρον. Sed Petrus, aut Petro, aut Petri, Latinius eſt, ni fallor, niſi magis placet periphraſis.

Boanerges. Boanerges.) Nam Hebræis בְּנֵי filios ſonat, רֶגֶשׁ tonitrui uel fremitus. Ita nos docet libellus de nominum Hebraicorum interpretatione, incerto titulo. Tametſi Hieronymus putat uocem

putat uocem eſſe deprauatam, ac legendum eſſe Banerrem. reges enim Hebræis ſonare tremitum?niſi malis רֶגֶשׁ tumultus uel commotio,nõ raro enim ע per g enunciarunt Septuaginta, ut eſt uidere in Gomorrha. Quanquam fremitus minimum abeſt à tonitruo. Cum Homerus Iouem ὑψιβρεμέτην, & ἐριγδουπον appellet,nõ ob aliud quàm ob tonitrua. Porrò quid eſt quod Hieronymus appellat corruptũ? An quod Syro ſermone,aut Chaldaico deflexum eſt? Huiuſmodi uerbis ſubinde utũtur Euangeliſtæ. Imò hac lingua Chriſtus uidetur fuiſſe loquutus,quæ tamẽ cõmuni populo fuit ꝙ maxime familiaris. Quod ſi Euangeliſta corrupit, nõ temere corrupit, neq; nobis pro corrupto debet haberi, quod ſcripſit euãgeliſta à Chriſto prolatũ, quodq; Græce nobis dignatus eſt interpretari. Quare nihil erat cur in me debaccharetur quidã, quod hic euangeliſtæ autoritatem ſequi maluerim quàm Hieronymi:præſertim cum hic in huiuſmodi rebus nonnunꝙ uel cõniuçat, uel parum ſibi conſtet,neque dubitandum quin alicubi fallatur.

Et Matthæum.) Quidam Græcus codex addit τὸν τελώνην, id eſt,Publicanum. Quanquam nec id reperio in emendatioribus,ac uetuſtis exemplaribus.

Et conuenit iterum turba.) καὶ συνέρχεται πάλιν. Conuenit præſentis temporis eſt,ut prima ſyllaba pronuncietur acuta. Id tametſi minutulum eſt, tamen haud indignum iudicaui,quod indicaretur:propterea quod in re tam ſacra nefas ſit,uel minima negligere.

Sic ut non poſſent.) Græcis quidẽ duæ ſunt negationes, ὥστε μὴ δύνασθαι αὐτοὺς μήτε ἄρτους φαγεῖν. Quod duobus modis Latine reddi poterat,Conuenit iterum turba tanta, ut non poſſent ne panibus quidem ueſci. Aut ſic, Vt nõ poſſent uel panes edere. Sentit enim tantam fuiſſe multitudinem,ut non ſolum nõ ſuppeterent obſonia,ſed ne panum quidem ſatis eſſet in cibum. Aut certe tantum fuiſſe confluxum,ut diſcipulis nõ eſſet ocium ſumendi cibi,tantum aberat,ut ad alia foret ocium. qui poſterior ſenſus meo iudicio uerior eſt.

Et cũ audiſſent ſui.) οἱ παρ' αὐτοῦ, id eſt,Qui ad illũ pertinebant,& ex illius erãt familia ſeu cognatione. Itidem paulo inferius τὰ παρ' αὐτοῦ,uertit ſua. Sentit ẽm cognatos & affines eius. Οἱ παρ' αὐτοῦ cognati.

Exierunt tenere eum.) κρατῆσαι αὐτὸν, id eſt, Vt comprehenderent eum,ſiue Vt manus iniicerent. Nam id eſt agnatorum,ſi quis cõmotæ mentis eſſe cœperit.

In furorẽ uerſus eſt.) ἐξέστη, id eſt,Mente captus eſt. Siue ut in quibuſdã legitur ἐξίσταται.

Beelzebub.) βεελζεβοὺλ, id eſt,Beelzebul,de quo diximus in Matthæo. Beelzebub.

Quia in principe.) Hic omittendum erat ὅτι, aut uertendum erat,quod eiiceret,quemadmodum illud quod proxime præceſſit,quoniam Beelzebul habet.

In ſe.) ἐφ' ἑαυτὴν, id eſt,In ſeipſam,ſiue Aduerſus ſeipſam.

Diſpertiatur.) Idem uerbum quod modo uertit diuidatur, μερισθῇ.

Diſpertitus eſt.) Græca ſic habent, καὶ εἰ ὁ σατανᾶς ἀνέστη ἐφ' ἑαυτὸν καὶ μεμέρισται οὐ δύναται σταθῆναι, id eſt,Et ſi ſatanas inſurrexit in ſeipſum,ac diuiſus eſt,non poteſt ſtare.

Quibus blaſphemauerunt.) ὅσας ἂν βλασφημήσωσι, id eſt,Quaſcũq; blaſphemauerint. Sic enim loquuntur Attici,Conuicia conuiciantur,& fugam fugiunt.

Non habebit remiſſionem.) οὐκ ἔχει, id eſt non habet. Ita legit codex aureus, atque etiam Conſtantienſis.

Aeterni delicti.) αἰωνίου κρίσεως, id eſt,Aeterni iudicii,ſiue æternæ damnationis. Quanꝙ hoc nihil refert ad ſenſum. Per ſynecdochen enim aliud ex alio intelligitur.

Et circunſpiciens.) καὶ περιβλεψάμενος τοὺς κύκλῳ περὶ αὐτὸν μαθητὰς καθημένους, id eſt,Et cum circunſpexiſſet in circumitu circum ſe diſcipulos ſedentes. Quanquã in quibuſdam exemplaribus μαθητὰς non additur, & eſt alius ordo περιβλεψάμενος κύκλῳ περὶ αὐτὸν καθημένους.

EX CAPITE QVARTO.

EXæſtuauit.) ἐκαυματίσθη, id eſt,Exuſtum eſt,ſiue æſtu periit.

Secus uiam.) Hic reliquimus præpoſitionem ſecus,quod in progreſſu iacientis ſemen motus quidam ſit. Nam uocem eſſe Latinam aliâs docuimus.

Aſcendente.) ἀναβαίνοντα καὶ αὐξάνοντα. Vt prius uerbum pertineat ad herbam emergentem è terra,poſterius ad herbã grandeſcentem & adoleſcentẽ.

Vnum centeſimum.) καὶ ἔφερεν ἓν τριάκοντα, καὶ ἓν ἑξήκοντα, καὶ ἓν ἑκατὸν, id eſt,Attulit unum triginta, & unum ſexaginta, & unum centum. Laurentius Valla declarat ſe legiſſe ἐν præpoſitionem,non ἓν nomen numerandi. Et ipſe ſic ſcriptum comperi in libris emendatioribus. Centeſimum pro centuplũ

dationibus. Nominatim in uetuſtiſſimo codice, qui habebat cõmentarios Theophylacti, quanq̃ diſſentiebat æditio Aldina. Quo modo ſi legamus, ad uerbũ ita reddi poteſt. Et adferebat in triginta & in ſexaginta & in centum: ut præpoſitio ἐν poſita ſit pro ἀνὰ, quaſi dicas per triginta, per ſexaginta, per centũ, quod tamen cõmode uerti poterat. Et adferebat, tricena, ſexagena, & centena, ut ex ſingulis granis tantũ granorũ intelligatur enatũ. Quanq̃ paulo inferius idem occurrit locus, itidem per præpoſitionem ſcriptus. Cæterũ quoniã in hoc facile labi potuit librarius, rem lectoris arbitrio cõmitto, præſertim cũ & altera lectio probe defendi poſſit. Niſi qđ in poſteriore loco duriuſcule dicitur unũ & unũ, cum de hominibus loquatur, non de ſeminibus. Proinde nos periphraſi ſumus uſi.

Singularis p ſolitarius.

Cum eſſet ſingularis.) ὅτε δὲ ἐγένετο καταμόνας, id eſt, Cum autem cœpiſſet eſſe ſolus, ſiue ſolitarius. Nam ſolus uertit in Luca, Cum autem eſſet ſolus orans.

Qui cum eo erant duodecim.) Hic uariant Græci codices: Nam Laurentij codex habebat, οἱ περὶ αὐτὸν σὺν τοῖς δώδεκα, id eſt, Qui circa illũ erant cũ duodecim. Atq; ita ſanè ſcriptum erat in libro qui habebat commentarios Theophylacti, conſentiente æditione Hiſpanica, & Aldina. Mei habebant, ἐπηρώτησαν αὐτὸν οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, id eſt, Interrogauerunt eum diſcipuli eius.

Myſterium regni.) μυστήριον, id eſt, Arcanum, ſiue ſecretum, non cõmunicandum prophanis, quod aliquoties uertit ſacramentum.

Illis autem qui foris ſunt.) τοῖς ἔξω. Rectius uertiſſet per adiectiuum, id eſt, Exteris extraneis, ſiue externis, aut exoticis.

Videant & non uideant.) Græcus mutauit uerbum, ἵνα βλέποντες βλέπωσι, καὶ μὴ ἴδωσι, id eſt, Vt cernentes cernant, & non uideant. Quaſi plus ſit uidere quàm cernere. Nam intuemur quædam, quæ tamen non uidemus, animo aliud agente.

Et erumnæ.) καὶ αἱ μέριμναι, id eſt, Sollicitudines.

Vnum triceſimum.) Triginta, ſexaginta, centum, ut paulo ſuperius admonui, conſentientibus & peruetuſtis Latinis codicibus, de quo copioſius diximus in Matthæum.

Hi autem ſunt qui &c.) Abuſus uidetur ſemel atq; iterum οὗτοι pro οἱ: ueluti demonſtret hos & illos, quod ſolemus docendi cauſa & geſtu repræſentare. Et ſeminari dicitur ſemen quod iacitur, item ager in quem iacitur, quemadmodum aſpergitur aqua & aſpergitur homo. Notat Laurentius, quod interpres ſementem dixerit pro ſemine, quũ ſementis ſit ipſa ſatio, ſemen quod iacitur. Sementem facere latine dicitur, ſemen facere nõ item.

Nunquid uenit.) Græce eſt, ἴδετε, μήτι ὁ λύχνος καίεται, ἵνα ὑπὸ τὸν μόδιον τεθῇ, id eſt, Videte, num lucerna incenditur, ut ſub modium ponatur? Quanq̃ illud ἴδετε in multis Græcorũ codicibus non reperio aſſcriptum, uelut in Theophylacto. In æditione Aldina ſcriptũ eſt ἔρχεται pro καίεται, quemadmodum & in Theophylacto.

Non eſt enim.) οὐ γάρ ἐστι τὶ κρυπτὸν, εἰ μὴ ἵνα φανερωθῇ, id eſt, Non eſt enim quicquã abſconditum, niſi ut manifeſtetur. Tametſi diſſentiunt hic exemplaria. Theophylactus legit, οὐ γάρ ἐστι κρυπτὸν, ὃ ἐὰν μὴ φανερωθῇ, id eſt, non eſt occultum quicquam, quod non patefiat.

Neq; factum eſt.) οὐδὲ ἐγένετο ἀπόκρυφον, ἀλλ' ἵνα εἰς φανερὸν ἔλθῃ, id eſt, Neq; factum eſt occultum, ſed ut in apertum ueniat. Etiamſi legi poteſt, Neq; fuit occultum. Videtur autem in noſtro ſermone oratio parum abſoluta, ſupplebitur hunc in modũ, Neq; factum eſt occultum, ut maneat occultum, ſed ut ueniat in apertum. Hæc ſententia pulchre quadrat in doctrinam euangelicam. Occultata ſunt quædam, non ut ſemper laterent, ſed ut ſuo tempore proferrentur in lucem.

Varia lectio apud græcos.

Videte quid audiatis.) Hic quoq; Græca diſſident, tametſi Latina exẽplaria magis cõſentiunt q̃ Græca, βλέπετε τί ἀκούετε, καὶ προστεθήσεται ὑμῖν τοῖς ἀκούουσιν. ὃς ἔχει γὰρ δοθήσεται αὐτῷ, καὶ ὃς οὐκ ἔχει, καὶ ὃ ἔχει ἀρθήσεται ἀπ' αὐτοῦ, id eſt, Videte quid audiatis, & apponetur uobis audientibus. Qui enim habet, dabitur ei, & qui non habet, etiam quod habet tolletur ab eo. Græce lectioni ſuffragabatur codex Donatiani.

Deinde ſequitur. ἐν ᾧ μέτρῳ μετρεῖτε, μετρηθήσεται ὑμῖν, καὶ προστεθήσεται ὑμῖν, id eſt, In qua menſura metimini, metietur uobis, & adijcietur uobis. Theophylactus ita legit, βλέπετε τί ἀκούετε, ἐν ᾧ μέτρῳ μετρεῖτε, μετρηθήσεται ὑμῖν τοῖς ἀκούουσιν. ὃς γὰρ ἐὰν ἔχῃ, δοθήσεται αὐτῷ, καὶ ὃς οὐκ ἔχει καὶ ὃ ἔχει ἀρθήσεται ἀπ' αὐτοῦ, id eſt, Videte quid audiatis. In qua menſura metimini, in ea

alij

alij metientur uobis, qui auditis. Quiſquis enim habuerit, ei dabitur, & qui non habet, etiã quod habet tolletur ab eo. Huic lectioni conſentiebat codex aureus & itẽ Conſtantiẽſis.

Nocte & die.) Quidam utrunque uerbum, dormiat & exurgat putant referendum ad eum qui iecit ſemen, ita ut intelligamus illũ dormire nocte & exurgere die, & in hunc quidem ſenſum interpretatur Theophylactus. Ego magis arbitror poſterius uerbum referendum ad ſemen, quod nullo colẽte tacitis auctibus & nocte & die proficit uſq; ad maturitatem. Nam dormire dicitur, qui ſecurus eſt nec iam laborat, Hunc ſenſum ſequutus eſt, quiſquis ſcripſit in Marcum ſcholia, quæ Hieronymo tribuuntur. Sic enim loquitur, Homo iactans ſemen, filius hominis eſt, ſemen uerbum uitæ, terra corda humana, dormitatio hominis, mors eſt ſaluatoris, exurgit ſemen nocte & die &c.

Et increſcat dum neſcit ille.) Sermo Græcus ambiguus eſt, καὶ ὁ σπόρος βλαστάνῃ, καὶ μηκύνηται ὡς οὐκ οἶδεν αὐτός. Poteſt enim accipi ut ſemẽ exoriatur & exurgat ui naturæ, cum ipſum hoc neſciat, eo quod σπόρος ſemen ſit maſculini generis,

Cui parabolæ cõparabimus.) ἢ ἐν τίνι παραβολῇ αὐτὴν θῶμεν, id eſt, Aut in qua parabola illud ponemus, ſiue ponamus. Etiamſi nõnulli codices pro θῶμεν habeant παραβάλωμεν id eſt, Per quam collationem conferemus. Quandoquidem παραβολὴν, Cicero uertit collationem, Et præpoſitione in, Hebræi abutuntur pro per. In alijs pro τίνι ſcriptum eſt, ἐν ποίᾳ. Verum hæc minutiora duxi quàm quæ annotentur. *Parabola collatio.*

Et cum natum fuerit, aſcendit in arborem.) Græcis hic repetitur καὶ ὅταν σπαρῇ, id eſt, Cum ſeminatum fuerit, ſuffragante & codice aureo, Cõſtantienſi, alijſq; multis. Offendit lectorem, quod abſurde uideatur idem repeti, & quum ſeminatum fuerit.

Aſcendit in arborem.) ἀναβαίνει, id eſt, Surgit. Porrò illud in arborem, nec additur apud Græcos, nec in antiquis codicibus noſtris, nec in aureo. Aſſcriptum apparet ex Lucæ & Matthæi decimotertio,

Habitare,) κατασκηνοῦν, Quod alibi uertit nidificare, uerbum à ſcena dictum,

Diſſerebat.) ἐπέλυεν, id eſt, Diſſoluebat, ſiue Exponebat: aut quo aliâs eſt uſus, Ediſſerebat. Soluuntur enim ænigmata, & obſcura ueluti nodoſa.

Tranſeamus contra.) διέλθωμεν εἰς τὸ πέραν, id eſt, Tranſeamus in ulteriorem partem, ſiue ut ſæpe iam uertit, Trans fretum,

Et facta eſt.) καὶ γίνεται, id eſt, & fit, ſiue oritur, quaſi res iam geratur.

Mittebat in nauim.) ἐπέβαλεν εἰς τὸ πλοῖον, id eſt, Irruebat in nauim, ut ſit uerbum neutrum quod ad ſignificatum attinet. *ἐπιβάλλω irruo.*

Super ceruical dormiẽs.) ἐπὶ τὸ προσκεφάλαιον, quod inde Græcis nomen habet, quod capiti admoueatur. Ezechiel execratur eos, qui conſuunt puluillos ſub omni cubito, & ceruicalia ſub omni capite, Quod tum exhibuit Ieſus, id hodie in nobis agitur, Quàm periculoſe indormiunt hodie puluillis ac ceruicalibus huiuſmodi, præſules ac pontifices quidam horum temporum? Periclitatur uniuerſus populus, nec eſt qui Chriſtum excitet in illis profundiſſime dormientem. Imò nolunt excitari, & habent qui ſomnum hunc peſtilentiſſimum foueant, occinentes ad aurem blando ſuſurro, euge euge, Expergiſcere tandem optime Ieſu, ne pereamus. *Somnus epiſcoporum.*

Non ad te pertinet.) οὐ μέλει σοι, id eſt, Non eſt tibi curæ, Nam aliud eſt Pertinere ad nos, aliud Eſſe curæ. Siquidem multa ad nos maxime pertinent, quæ minime ſunt curæ.

Quia perimus.) ὅτι, id eſt, Quod, hoc ſanè loco,

Exurgens, comminatus eſt,) καὶ ἐγερθεὶς ἐπετίμησεν, id eſt, Et excitatus increpauit.

Obmuteſce,) πεφίμωσο. Augmentum additum, etiam celeritatem indicat: ueluti dicas, Mox obmuteſce.

Quid timidi eſtis?) τί οὕτως δειλοί ἐστε; id eſt, Quid adeo timidi eſtis? Alij habebant τί δειλοί ἐστε οὕτως; id eſt, Quid timidi eſtis adeo?

Necdum habetis,) οὔπω, id eſt, Nondum. Alij habebant, πῶς οὐκ ἔχετε πίστιν, id eſt; Qui fit ut non habeatis fidem? Et οὕτως, referunt ad præcedentem orationis partem. Laurentius ad ſequentem adiunxit. Siccine nondum habetis fidem. Porrò Quomodo, parum Latine reddidit πῶς, quod ita uertendum erat, Qui fit ut non habeatis fidem? Eſt enim non interrogantis, ſed obiurgantis.

Ad alterutrum.) πρὸς ἀλλήλους, id eſt, Inter ſeſe. Quod crebrius iam admonui. Verum interpres perpetuo peccat in hoc uerbo, tanquam prudens.

Quis putas.) τίς ἄρα. Melius Quiſnam, aut certe quis. Nam hoc loco uix habet Latinus ſermo, quod reſpondeat ἄρα.

EX CAPITE QVINTO.

Fretum, Mare, Lacus.

Trans fretum.) εἰς τὸ πέραν, quod ſuperius uertit Contra, id eſt, In ulteriorem partem. Quanquam in Matthæo ſæpenumero uertit Trans fretum. Lacum ut dixi, appellant mare: tamen iiſdem uerbis uti licuiſſet, etiam amne tranſmiſſo, aut aggere, aut monte. Fretum uero non idem eſt quod mare, etiamſi fretum omne dicitur mare.

Geraſeni, Gadareni.

Geraſenorum.) γαδαρηνῶν, id eſt, Gadarenorum. Ad eundem modũ legimus & apud Lucam, cũ Matthæus uocet Gergeſenorũ, de quo nõnihil attigimus in Matthæo cap. 8.

Legio uox Romana uſurpata Euangeliſtæ.

Legio mihi nomen.) λεγεών. Græce ſcribens uſus eſt uoce Latina, tãetſi mutato genere.

Paſcens in agris.) In agris, hic nec apud Græcos additur, nec in codice aureo, nec in Donatianicis, nec in Conſtantienſi.

Et magno impetu.) καὶ ὥρμησεν ἡ ἀγέλη, κατὰ τοῦ κρημνοῦ, id eſt, Et impetu ferebatur grex per præceps in mare. Magno, addidit interpres de ſuo.

Ad duo milia.) ἦσαν δὲ ὡς δισχίλιοι, id eſt, Erant autem fermè duo milia, ſiue Bis mille: & ſubaudiendum eſt Porci, non Spiritus: quod Spiritus Græce eſt neutri generis, & δισχίλιοι maſculini, ut ad Spiritus referri non poſſit.

Quid eſſet facti.) τί ἐστι τὸ γεγονός, id eſt, Quid eſſet quod factum erat, ſiue Quod acciderat. Quanquam haud male uertit interpres.

Et uenerunt.) καὶ ἔρχονται, id eſt, Et ueniunt, præſentis temporis. Et ita habent codices emendatiores Latini.

Et ſanæ mentis.) Poſt hæc uerba Græci codices addunt, quod in Latinis non habetur. τὸν ἐσχηκότα τὸν λεγεῶνα, id eſt, Eum qui habuerat legionem: quod quoniam uiſum eſt ſuper eſſe, cũ modo facta eſſet mentio dæmoniaci, eraſerũt. At repetitur ad emphaſim miraculi, eſſe iam ſanæ mentis, qui nõ ſolũ fuerit obnoxius dæmonio, uerumetiã legioni dæmonũ.

Et cum aſcenderet.) καὶ ἐμβάντος αὐτοῦ, id eſt, Ingreſſo eo nauim, ſiue Conſcenſa naui.

Non admiſit.) οὐκ ἀφῆκεν, id eſt, Non permiſit, ſiue Non paſſus eſt.

Quanta.) ὅσα, quod ſæpenumero ſignificat quæcunque. Hic interpres legiſſe uidetur πόσα, non ὅσα.

Et miſertus ſit tui.) Hoc non parum dure cohæret cum eo quod præcedit: Quanta tibi fecerit deus. uertendum erat, Quæ tibi fecerit deus, & in quibus miſertus tui fuerit: ſiue, Quantopere miſertus ſit tui.

Tranſcendiſſet.) διαπεράσαντος. Quis unquam dictus eſt tranſcendere mare, quod magis conuenit monti. Dicendum erat, Cum tranſmiſiſſet, ſiue traieciſſet.

Vnus, pro quidam.

Et uenit quidam.) καὶ ἔρχεται εἷς, id eſt, Et uenit unus. Sed utinam interpres Hebraicam figuram, ut hic mutauit, itidem mutaſſet ubique, tantum abeſt ut reprehendam. Et Iairus penultima acuta pronunciandum eſt Latinis, ob diphthongum ἰάειρος.

Quoniam filia.) Nec in Græcis eſt ὅτι, quod tamen erat omittendum, ſi fuiſſet. Hic addit de ſuo Quoniam.

Filia mea.) θυγάτριον, id eſt, Filiola. Eſt enim Græcis diminutiuum.

In extremis eſt.) ἐσχάτως ἔχει, ad uerbum ſonat, Extreme habet, perinde ualet ac ſi dicas, Peſſime affecta eſt, ſiue In ſummo uitæ diſcrimine eſt.

Vt ſalua fiat & uiuat.) ὅπως σωθῇ, καὶ ζήσεται, id eſt, Vt ſalua fiat, & uiuet. Vt uerbum poſterius ſit futuri temporis. Alioqui quid aliud eſt ægrotam ſeruari, quàm uiuere? Nam ſenſus eſt, Impone illi manus, ut ſeruetur. Quod ſi non grauaberis facere, futurum eſt ut uiuat. Nam fieri poteſt, ut imponat aliquis manus ægroto, ad hoc ut ſanetur, & tamẽ moriatur ægrotus. Quanquam hoc uitio interpretis non accidit, ſed librariorum.

Et ſenſit corpore.) καὶ ἔγνω τῷ σώματι, id eſt, Cognouit corpore, quod interpres non inepte uertit, Senſit. Nam ſenſus eſt, Illam hoc cognouiſſe ex ipſo ſenſu corporis, quod iam carebat cruciatu & fluxu.

Quia ſanata eſſet à plaga.) μάστιγος, id eſt, Flagello, quemadmodum ſuperius indicatum eſt. Et quia ὅτι uertendum erat in Quod.

Cognoſcens uirtutem quæ exierat.) ἐπιγνοὺς ἐν ἑαυτῷ τὴν ἐξ αὐτοῦ δύναμιν ἐξελθοῦσαν. *Virtutē quæ exierat.*
Quæſo, quod hoc ſermonis dedecus? Num quæ uirtus erat illi incognita? Proinde participium uertendum erat in uerbum infinitum: Ieſus autem ut agnouit, ſiue ſenſit in ſeipſo, uirtutem prodiſſe ex ſeſe. Nec enim hoc loco ferendum erat De illo, pro Ex ſe, quod noſtra habet æditio.

Omnem ueritatem.) ἔμπροσθεν πάντων πᾶσαν τὴν αἰτίαν αὐτῆς, id eſt, Coram omnibus omnem cauſam ſuam, etiam ſi illud Corã omnibus nõ reperi ſcriptũ in omnibus Græcorum exemplaribus. Et in nonnullis pro αἰτίαν, ſcriptũ erat ἀλήθειαν. Quod nos ſequi maluimus, uel ob hoc, quod cũ Latinis exẽplaribus concordaret. Porrò Lucas αἰτίαν habet.

Veniunt nuncij.) Nuncij, addiderunt neſcio qui, quanquam non male. Certe nõ erat in codicibus Donatiani, ne in Conſtantienſi quidem. Nec eſt,

Ad archiſynagogum) ſed Ab archiſynagogo magno cõſenſu græcorum codicum, ut intelligas ab illius ueniſſe domo, qui nunciarent mortem filiæ. Cæterum nõ animaduertens, ſiue lector, ſiue interpres hanc loquendi figuram, Eamus ad me, pro eo quod eſt, ad domum meam, &, à uobis exit, id eſt, è domo ueſtra, exiſtimauit non poſſe uitari, quin illi ad archiſynagogum uenerint: quandoquidem is iam erat apud Ieſum. Verum & ab illo uenerunt & ad illum, hoc eſt, ab illius ædibus, ad ipſum. *Lapſus interpretis.*

Ieſus autem.) Græci addunt, εὐθέως, id eſt, Statim.

Admiſit.) ἀφῆκεν, id eſt, Permiſit, ſiue Paſſus eſt. Nam quis dicat, admiſit ſequi. Mire laſciuit ſua copia, cum hoc uerbum ſolitus ſit uertere, Dimiſit.

Et uidit.) καὶ θεωρεῖ, id eſt, Videt, præſentis temporis.

Et eiulantes.) ἀλαλάζοντας, quod in pſalmis uertit, Iubilare. Nam ὀλολύζειν eſt eiulare, uox ab illa non multum diſſimilis. Quanquam Valla ex autoritate Varronis oſtẽdit iubilatum eſſe clamorem ruſticorum, ut quiritatum urbanorũ. Certe Chryſoſtomus homilia prima aduerſus Iudæos ὀλολύζειν dicit paſtores clamore deterrentes lupũ ab ouili. *Αλαλάζειν. ὀλολύζειν.*

Quid turbamini.) τί θορυβεῖσθε, id eſt, Quid tumultuamini, ab eadem uoce, quam modo uerterat tumultum, θόρυβος.

Et deridebant eũ.) Græci nõnulli addunt, εἰδότες ὅτι ἀπέθανεν, id eſt, Sciẽtes quod eſſet mortua, ſiue Cum ſcirent eſſe mortuã. Verum id ſuſpicor huc aſſcriptũ ex Matthæo.

Qui ſecum erant.) Legendum eſt, Et qui ſecum erant, καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ, ut intelligas paucos illos, quos paſſus fuerat ſequi, nempe diſcipulos quos nominatim recenſuit.

Tabita cumi.) Talitha per λάμβδα ſcribunt Græci, non Thabita per βῆτα, ſuffragantibus græcæ lectioni uetuſtiſſimis codicib. Donatianicis atque itẽ Conſtantienſi. Deinde,

Puella tibi dico.) Tibi dico, de ſuo adiecit, ſiue is fuit Euangeliſta, ſiue alius quiſpiam, quo ſignificantius redderet, & ſenſum uocantis, & autoritatem imperantis: ut teſtatur & Hieronymus ad Pammachium, in libello, cui titulus, de optimo genere interpretandi. Hebræas uoces Marcus ipſe, qui ſine controuerſia Græce ſcripſit Euangeliũ, nobis interpretatur, Puella ſurge. Diuus Hieronymus in libello quo colligit uoces Hebraicas euangeliorum, admonet hunc ſermonem Thabita Cumi, ſic enim illic ſcribitur, corrupte ut arbitror, Syrum eſſe, nõ Hebraicũ. טַלְיְתָא Syriace puella ſignificat. At idẽ in libro de optimo genere interpretandi, fatetur Hebræum eſſe: Arguatur, inquit, Euangeliſta mẽdacij, quare addiderit, Tibi dico, cum in Hebræo tantũ ſit, Puella ſurge, niſi forte quod Chaldaicum aut Syriacum ſit, id Hebræũ dici poſſit, non contra, quod Chaldæorũ & Syrorũ ſermo nihil aliud ſit quàm Hebræus, non eodem modo deprauatus, exceptis paucis uocibus, quas, ut fit, aliunde ſibi aſciuerunt. Niſi probabilius uidetur Hebræos, poſteaque in Syriam demigrarant, illius gentis linguã didiciſſe, atque ea lingua libros ſacros, qui interciderant, per Eſdram fuiſſe reſtitutos. Porrò ſermonem uulgarem nunquam diutius eũdem eſſe, uel in quauis huius ætatis lingua perſpicuum eſſe poteſt. Tanta eſt rerum humanarum uolubilitas. Neque uero mihi diſſimile ueri eſt, Chriſtũ populari ſermone uſum, qui tum promiſcuæ multitudini erat in uſu: præſertim cum apud populũ uerba faceret. Qui profitentur hoc literarũ genus, aiunt Talitha, quẽadmodum magno conſenſu legimus in *Talitha Syris puella.* *Chriſtus non pure Hebraice, ſed Syriace loquutus.*

Græcis

Græcis codicibus, Chaldæis ſonare puellam. Et fieri poteſt, ut uox ſit utriſq; cōmunis.

EX CAPITE SEXTO.

Chriſtus faber. FAber filius Mariæ.) Antiqui codices aliquot habent, Fabri filius & Mariæ, ſuffragantibus & Græcis, ὁ τοῦ τέκτονος υἱὸς καὶ μαρίας, Verum in alijs erat ſcriptum, οὐχ οὗτός ἐστιν ὁ τέκτων ὁ υἱὸς μαρίας; id eſt, Nonne hic eſt faber ille filius Mariæ? Atq; hanc quoq; ſcripturam reperimus in uetuſtis Latinorum exemplaribus, nominatim in Coꝛſendoncenſi. Deinde annotandū eſt Græcum articulum utrobiq; eſſe appoſitum, ὁ τέκτων ὁ υἱὸς, id eſt, Ille faber ille filius Mariæ. Præterea uel ex hoc loco licet colligere, nihil referre Mariam dicas more Hebræorum, an Maria more Græcorum: qua de re multis uerbis diſceptat Valla. Poſtremo notandū & hoc apud Matthæum, non fabrum uocari Chriſtum, ſed Fabri filium. Hinc accipimus illum & uitrici ſui exercuiſſe artem. Cur enim hoc recuſaſſet noſtra cauſa dei filius, qui ne crucem quidem recuſauit, neq; Paulum tantum uidelicet apoſtolū puduit opera manuaria parare, quo uictitaret. *Paulus opifex.* Quanquā non inficior in Græcis uerbis facillimum eſſe lapſum in τέκτονος υἱὸς, & τέκτων ὁ υἱὸς, niſi quod parum apte adhæret Mariæ.

Ioſe. Et Ioſeph.) ἰωσῆ, id eſt, Ioſe, legit Laurentius. Nōnulli codices habebant ἰώσητος, id eſt Ioſetis, iuxta Græcam inflexionem: ut Crates Cratetis, Chremes Chremetis.

Quia non eſt.) Quia, de ſuo addidit, cum nihil ſit opus.

Sine honore.) ἄτιμος, id eſt, Inhonoratus, ſiue contemptus. Cui contrarium eſt ἔντιμος ſiue τίμιος, id eſt, In precio habitus.

Patria, cognati, domus. Et in cognatione ſua.) καὶ ἐν τοῖς συγγενέσιν, id eſt, Inter cognatos. Deinde additur,

Et in domo ſiue familia ſua.) Communiſſimum enim eſt patria, deinde cognatio, proximum domus ac familia.

Niſi paucos infirmos.) Latinitatis ratio poſtulabat, ut adderet Quod, Niſi quod. Deinde Infirmos, Græcis eſt ἀῤῥώστους, id eſt, Aduerſa ualetudine laborantes.

Et conuocauit.) προσκαλεῖται, id eſt, Aduocat, ſiue accerſit, præſentis temporis. Reclamabit aliquis forte moroſulus, dum huiuſmodi ſectamur minutias, cur potius Aduocat, quàm Conuocat: & cur aduocat potius quàm Aduocauit? Cui totidem reſpondebo uerbis, Cur Cōuocauit potius quàm Aduocauit? & cur Aduocauit magis quàm Aduocat? quod poſterius ut elegantius eſt, ita ſcriptum ab Euangeliſta.

Binos, δύο, δύο. Binos.) δύο δύο. Eleganter expreſſit interpres Latinus, cum Græce ſit, Duos, duos, hoc eſt, per paria, ſiue per iuga, ut intelligas om̄es duodecim fuiſſe miſſos, ſed ſena iuga. Quandoquidem & Matthæus recenſens duodecim apoſtolorum nomina, binos copulauit.

Poteſtatem ſpirituum immundorum.) Quo uitaremus amphibologiam, uertimus, Poteſtatem in ſpiritus immundos. Nam poteſtas dicitur tum eius qui habet, tum eius rei cuius potentes ſumus.

Additum aliquid apud Græcos. In teſtimonium illis.) Addunt hoc loco Græci codices, an recte neſcio, ἀμὴν λέγω ὑμῖν ἀνεκτότερον ἔσται σοδόμοις ἢ γομόῤῥοις ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως, ἢ τῇ πόλει ἐκείνῃ, id eſt, Amen dico uobis, tolerabilius erit Sodomis aut Gomorris in die iudicij, quàm ciuitati illi. Verū haud ſcio an id ſit ex Matthæo huc transſcriptum. Quod in Marco qui ferè conſentit cum Matthæo, niſi quod breuius narrat, frequentius accidit. Quanquam conſentiunt Græcorum exemplaria, quæ quidem mihi uidere contigit.

Et ungebant oleo.) Hinc natū apparet, quod hodie ſacro oleo unguntur periculoſe laborantes, nō perinde ut reualeſcāt, atq; ut tutius emigrent: cuius rei meminit & Iacobus.

Et audiuit rex Herodes.) Quidam Græci codices addunt, τὴν ἀκοὴν ἰησοῦ, id eſt, Famam Ieſu: aliunde, ni fallor aſſcriptum.

Herodes aūt metuebat.) Enim legunt Græci, nō Autem, conſentientibus & antiquis exemplaribus. Addidit aūt paulo ſuperius αὐτὸς, id eſt, Ipſe, ut intelligeremus hunc eundem eſſe qui Ioannem occidit & qui Chriſto male uolebat, diuerſum ab eo, ſub quo fugit dominus. Siquidē illi miſere extincto ſucceſſit Archelaus filius, huic ſucceſſit frater Herodes iunior, cuius hic mentio. Sic refert Euſebius in Eccleſiaſtica hiſto. cāp. 9. 10. & 11.

Et cuſtodiebat.) καὶ συνετήρει, id eſt, Conſeruabat, uel magis Obſeruabat. Id quod indicant ea quæ mox ſubſequuntur,

Herodes

Herodes natalis ſui.) ὅτε ἡρώδης τοῖς γενεσίοις αὐτοῦ δεῖπνον ἐποίησεν, id eſt, Cum Herodes natalicijs ſuis cœnam faceret, ſiue in natalicijs ſuis conuiuiũ exhiberet. Et principibus eſt μεγισᾶσι, id eſt, primatibus ſiue primoribus. Quo uerbo uſus eſt & Suetonius in Caligula Cæſare, Regem etiam regum & exercitatione uenandi, & conuictu megiſtanũ abſtinuiſſe. *Megiſtanes.*

Et tribunis.) καὶ χιλιάρχοις, quod Græce ſonat eos, qui millenis præfecti ſint, ut militum tribunos intelligas. *Tribuni, χιλίαρχοι*

Filia ipſius Herodiadis.) Sermo Græcus habet Amphibologiam. Poteſt enim & hic accipi ſenſus: Cum eſſet ingreſſa filia ipſa Herodiadis: id quod per ſe liquebit Græca relegẽti.

Licet dimidium.) ἕως ἡμίσους, Vſque ad dimidium.

Et contriſtatus eſt rex.) Græca ſic habent, καὶ περίλυπος γενόμενος ὁ βασιλεὺς, διὰ τοὺς ὅρκους, καὶ τοὺς συνανακειμένους, οὐκ ἤθελεν αὐτὴν ἀθετῆσαι, id eſt, Et dolore affectus rex, propter iuſiurãdum, & eos qui ſimul accumbebãt, noluit eam reijcere ſiue ſpernere. Quanquam ex Matthæo liquet, poſt rex, hypoſtigmen apponendam eſſe, ut intelligas eum non contriſtatum propter iuſiurandum, ſed propter iuſiurandum ac propter ſimul accumbentes noluiſſe fruſtrari puellam, quum Ioannem uellet incolumem. Nec eſt hoc loco,

Noluit eam cõtriſtare.) Queẽadmodũ in Matthæo λυπῆσαι, ſed ἀθετῆσαι, id eſt, Reijcere ſiue repellere, quod miror cur Laurentius uertendum putarit, Fraudare aut fruſtrari.

Miſſo ſpiculatore. καὶ εὐθέως ἀποστείλας ὁ βασιλεὺς σπεκουλάτωρα. Euangeliſta Latinam uſurpauit uocem, mutata uocali, quum prima ſpiculatoris ſit longa. Ac mox, *Spiculator.*

Et tulerunt corpus eius.) πτῶμα eſt, hoc eſt, Cadauer. Interpres legiſſe uidetur σῶμα.

Quæ egerant & docuerant.) Græcus ſermo geminat coniunctionem, καὶ ὅσα ἐποίησαν καὶ ὅσα ἐδίδαξαν, id eſt, Et quæ egiſſent, & quæ docuiſſent.

Venite ſeorſum.) δεῦτε ὑμεῖς αὐτοὶ κατ᾽ ἰδίαν, id eſt, Venite uoſipſi ſeorſum. Porrò αὐτοὶ poſitum eſt pro Soli, hoc eſt, dimiſſis cæteris: quemadmodum καθ᾽ ἑαυτὸν eſſe dicitur, qui ſolus eſt, & abſque arbitris.

Et uiderunt eos abeuntes.) Græce eſt, καὶ εἶδον αὐτοὺς ὑπάγοντας οἱ ὄχλοι, καὶ ἐπέγνωσαν αὐτὸν, id eſt, Et uiderunt eos abeũtes turbæ, & agnouerũt eum: ut prius pronomẽ ad omnes cõmuniter pertineat, poſterius ad Chriſtum ſolum.

Et cum iam hora multa fieret.) Græci ſermonis ſenſus eſt, Cum iã admodum tempeſtiuũ eſſet ſumere cibum. Nam ex alijs Euangeliſtis apparet iam diei ueſperum appetiiſſe.

In proximas uillas.) εἰς τοὺς κύκλῳ ἀγρούς, id eſt, In circumiacentes agros. Et quoniam ex agris nihil emitur, niſi uillæ ſint, uertit Villas. Nam uillæ domus ſunt in agro.

Emant ſibi cibos.) ἀγοράσωσιν ἑαυτοῖς ἄρτους, id eſt, Emant ſibiipſis panes. Nam Hebræi omne edulium panis nomine complectuntur. *In proximas, pro, in circuniacentes.*

Quod manducent.) Pro hoc Græce eſt, τί γὰρ φάγωσιν οὐκ ἔχουσιν, id eſt, Nam quid edant, non habent. Etiamſi τί noue poſitum eſt.

Date illis manducare.) Græci addunt Vos, δότε αὐτοῖς ὑμεῖς φαγεῖν. Atque ita habent antiqui codices Latini, Date illis manducare uos.

Et dabimus.) καὶ δῶμεν, id eſt, Demus.

Secundum contubernia.) συμπόσια, συμπόσια, id eſt, Conuiuia, conuiuia, hoc eſt, diſtributis conuiuijs, ut ante dixit, δύο, δύο. Laurentius mallet, Manipulatim.

Super uiride fœnum.) ἐπὶ τῷ χλωρῷ χόρτῳ, id eſt. In uiridi herba. *Conuiuia conuiuia, iuxta tropum Hebraicum.*

Et diſcubuerunt in partes.) καὶ ἀνέπεσαν πρασιαὶ, πρασιαὶ, id eſt, Et diſcubuerunt praſiæ, praſiæ. Dicuntur autẽ praſiæ herbaria, cuiuſmodi ſunt areolæ hortorum: πράσιον enim uiride. Cæterum & hoc praſiæ, praſiæ, & illud συμπόσια, συμπόσια, dictum eſt iuxta proprietatẽ ſermonis Hebraici. Ad quam formam multa annotauit diuus Auguſtinus, in libris quos ſcripſit de tropis ueteris inſtrumenti, uelut illud: Decima, decima agno uni ſeptem agnis. Et mille ex tribu, & mille ex tribu, pro eo quod eſt, ex ſingulis tribubus millenos.

Per centenos & quinquagenos.) ἀνὰ ἑκατὸν καὶ ἀνὰ πεντήκοντα, ut ad uerbum reddam, id eſt, Per centum & quinquaginta. Vt intelligas loca fuiſſe diſtincta ſulco, aut ſimili interuallo: & pro magnitudine in alijs accubuiſſe centenos, in alijs quinquagenos.

Intuens in cœlum.) ἀναβλέψας, id eſt, Suſpiciens, ſiue Sublatis oculis.

Et ſuſtulerunt. καὶ ἦραν κλασμάτων δώδεκα κοφίνους πλήρεις, id eſt, & ſuſtulerũt fragmento-

rum duodecim cophinos plenos, genitiuus referri poteſt uel ad plenos uel ad cophinos.

Et ſtatim coëgit.) ἠνάγκασεν, idem uerbum quod in Matthæo uerterat iuſſit, ſed perperam, ut illic indicauimus.

Dimittere. Et cum dimiſiſſet eos.) καὶ ἀποταξάμενος αὐτοῖς. Non eſt idem uerbũ, quod paulo ſuperius

ἀποτάξασθαι. rius ἕως ἀπολύσῃ, uerum aliud, quod non ſignificat ſimpliciter dimittere, ſed dimittere dicto uale ac mandatis quæ uolueris mandare: quemadmodum ſolemus dimittere notos & amicos. Eandem uocem in actis capite decimooctauo uertit ualefaciens. Similiter 2. Corin. 2. Græca uox ſonat, quaſi dicas remandare.

Et uidit eos laborantes.) βασανιζομένους, quod in Matthæo uertit Vexatos, aliâs Iactatos.

In remigando.) ἐν τῷ ἐλαύνειν, quod ſignificat agere ac regere uel nauem, uel equum, uel currum, uel ſimile quippiam.

Cōduplicatio. Et plus magis.) καὶ λίαν ἐκ περισσοῦ, id eſt, Valde ex abundanti, ſiue ualde ſupra modum. Rurſus hic eſt ἐξίσταντο, quod uehementẽ ſignificat admirationem, ut homo præ admiratione nō ſit apud ſe. Et tamen in Græcis codicibus additũ καὶ ἐθαύμαζον, Et admirabanẽ: uelut in-

ἐξίστασθαι terpretetur Euangeliſta quid dixiſſet ἐξίστασθαι, quod tamen haud ſcio an caſu ſit adiectũ.

Et cognouerunt eum.) Addunt Græci, οἱ ἄνδρες τοῦ τόπου, id eſt, Viri loci. Quanquam id in pleriſq; codicibus non inuenitur.

Vbi audiebant eum eſſe.) ὅπου ἤκουον ὅτι ἐκεῖ ἐστι, id eſt, Simulatq; audiſſent, quod illic eſſet, ut intelligas eos qui agnouerant Ieſum renunciare cæteris, illum adeſſe.

In plateis.) ἐν ταῖς ἀγοραῖς, id eſt, In foris. Quanquam & platea uia fuſior ac laxior, forum eſſe poteſt.

EX CAPITE SEPTIMO

ET uituperauerunt. ἐμέμψαντο, id eſt, Accuſarunt, ſiue incuſabant, ſiue Queſti ſunt.

Niſi crebro lauerint manus.) ἐὰν μὴ πυγμῇ νίψωνται τὰς χεῖρας Theophylactus interpretatur πυγμῇ ut ſit aduerbium, pro eo quod eſt uſq; ad cubitum, ſiue ut quidam interpretatus eſt cubitaliter, quod ex inſtituto Phariſæorũ ſoliti ſint ante cibum lauare manus uſq; ad cubitum, id quod lex non præcipit. Equidem reperio apud Græcos etymologiſtas πυγμὴν ſignificare duo, pugnum hoc eſt manum complicatam, à uerbo πτύσσω, quod eſt plico, unde πυγμὴ quaſi dicas πτυγμὴ, Et cubitum, quem Græci πῆχυν uocant, Nam hac parte brachium eſt cõplicatile. Hinc & Pygmeos populos appellari putant, quorum meminit Homerus, quod cubitali ſint proceritate. Verum non reperio πυγμῇ apud Græcos uſurpatum aduerbij loco, & haud ſcio an à ſubſtantiæ uocibus ſimilia ueniant, quemadmodum à πᾶς πάντη, & ab ἔρημος ἐρήμῃ. Quod ſi maxime fieret, tamẽ magis quadrabat πυγμῆθεν, id eſt, à cubito ſiue cubito tenus, quàm πυγμῇ. Ad hæc nihil uideo cauſæ, quur hæc fabula de lotione cubitali huc accerſatur. Nam ſi conſtaret hoc à lege præſcriptum, ne quis caperet cibum niſi lotis manibus, probabiliter uideri poterat inducta cubitalis lotio. Tum enim adderet aliquid legis præſcripto. Nũc tale nihil à lege præcipi teſtatur dn̄s dicens, Non lotis manibus manducare non coinquinat hominem. Vnde probabile eſt, in uetuſtioribus codicibus ſcriptum fuiſſe, non πυγμῇ, ſed πυκνῶς aut πυκνὰ aut πυκνῇ, quod ſonat frequenter aut crebro, ſiue ſubinde. Verum hoc eruditis expendendum relinquo.

Et à foro uenientes.) Venientes, tametſi non male addidit, tamen non eſt in Græcis codicibus. Et à foro, idem nomen eſt quod modo uertit Plateam, ἀγορᾶς.

Quæ tradita ſunt illis.) Senſus omnino conuenit, tamen Græce eſt. ἃ παρέλαβον κρατεῖν Siue, ut nonnulli codices habent, κρατεῖν, Quæ acceperunt ſeruãda ſiue tenenda. Verum quoniam παραλαμβάνειν uidetur eſſe, ab alio traditum accipere, idcirco interpres conatus eſt explanatius efferre ſententiam.

Baptiſmata.) Miror cur interpres maluerit dicere Græce, quàm Latine, Lotiones, ſiue

Baptiſmata lotiones Ablutiones, cum hic de uulgari lotione ſit mentio.

Et urceorum.) ξεστῶν, apparet intelligenda eſſe lignea, quod ſubiecit Aeramentorum. Cæterum lectos appellat ſpondas, in quibus accumbebant ſumentes cibum, non ſolum in quibus dormitur.

Et

Et interrogabant.) ἔπειτα ἐπερωτῶσιν, Deinde interrogant.

Bene prophetauit Eſaias de uobis hypocritis ſicut ſcriptum eſt.) Cum Græca congruant, tamen haud ſcio quo caſu ita ſcriptum comperi in aureo codice, Bene prophetauit de uobis Eſaias dicens.

Doctrinas & præcepta.) Et coniunctio tollenda, διδασκαλίας ἐντάλματα, id eſt, Doctrinas, mandata per appoſitionem: ſicut admonitum eſt in Matthæo. Vera lectio ſupereſt adhuc in codice conſtantienſi.

Si dixerit homo.) Hic explicat quod obſcurius erat in Matthæo, his uerbis à phariſæis inſtrui quoſdam, ut parentibus deſertis, pecuniam conferant in donaria templi. Quanquam ſermo uidetur parum abſolutus, ſed ſubaudiendum, Satis eſt, aut ſimile quippiam. *Si dixerit homo.*

Mandata dei.) ἐντολὴν, id eſt, Mandatum quemadmodum & παράδοσιν, id eſt, traditionem. Proponit enim dominus exemplum in uno præcepto & una traditione.

Irritum feciſtis.) ἀθετεῖτε, id eſt, Irritum facitis. Conſentientibus & antiquis codicibus noſtris atque in his aureo. Quanquàm potius erat Reijcitis, quemadmodum & Cyprianus legit.

Reſcindentes uerbũ dei.) ἀκυροῦντες τὸν λόγον τοῦ θεοῦ, id eſt, Irritum facientes, ſiue Abrogãtes, aut antiquãtes. Nam ἀκυροῦν eſt proprie detrahere autoritatem, & irritum facere, quod aliquando fuerit comprobatum. ἀκυροῦν

Nihil eſt extra hominem.) οὐδέν ἐστιν ἔξω τοῦ ἀνθρώπου, εἰσπορευόμενον εἰς αὐτὸν, id eſt, Nihil eſt quod aliunde quàm ab homine ingreditur in eum: quaſi dicas, Deforis, ut paulo poſt uertit, omne extrinſecus introiens, τὸ ἔξωθεν εἰσπορευόμενον.

Iterum turbas. πάντα τὸν ὄχλον, id eſt, Totam turbam.

Parabolam.) περὶ τῆς παραβολῆς, id eſt, De parabola, ſiue de ſimilitudine.

Imprudentes.) ἀσύνετοι, id eſt, Abſq; intellectu, ut ante uerterat: aut expertes intelligentiæ. Et melius erat, Siccine uos quoque, quàm ſic & uos: aut Itáne uos quoq;.

Purgans.) ἐκκαθαρίζων, id eſt, Expurgans, ad uerbum.

Oculus malus.) ὀφθαλμὸς πονηρός. Cur non & hic dixit, Oculus nequam, ſicut in Matthæo, Si oculus tuus nequam eſt, quia ego bonus. Nam eadem uerba Græca ſunt utrobique. Sentit autem oculum non ſimplicem & purum, ſed faſcinatorem & inuidum, atque iniquum. *Oculus malus*

In fines Tyri.) μεθόρια, id eſt, Confinia, hoc eſt, Tyro finitimas regiones, ſiue Quæ interiacent inter Tyrum & Sydonem. Quanquam paulo poſt utitur ſimplici uoce ὅριον in eundem ſenſum.

Ad pedes eius.) Hoc loco ſequitur, ἦν δὲ ἡ γυνὴ ἑλληνὶς συροφοίνισσα τῷ γένει, id eſt, Erat autem mulier Græca, Syrophœniſſa genere. Alij codices habebant, σύρα φοινίκισσα, ſed mendoſe: nam ſi Syra erat, & regionis Phœnices, quæ ſine dubio Iudæorum eſt, qui potuit eſſe Græca natione. Cæterum quod Gentilem dixit, non eſt Græce ἐθνική, ſed ἑλληνὶς, ut patriam intelligas deſignatam, quæ declaret nõ eſſe Iudæam religione. Siquidem gente Chananea erat non Græca, ſed Græca dicitur ex Hebræorum conſuetudine, quod eſſet aliena à religione legis Moſaicæ. Frequenter enim ἕλληνα Gentilem uertit interpres. Eſt autem una Syriæ pars quæ dicitur Syrophœnice in qua eſt Damaſcus, ut indicat Tertullianus libro aduerſus Marcionem tertio. *Syrophœniſſa*

Nam & catelli.) Eadem uox eſt Græcis, canibus & catellis: quanquam utrobique diminutiuum eſt apud illos, κυνάριον, ut admonuimus. Ad hoc, παιδίων, rectius uertiſſet Filiorum quàm puerorum, cum præceſſerit τέκνων.

Vtique domine.) In codicibus quos hactenus uiderim, nihil erat loco Vtiq;, ſed tantũ, κύριε, καὶ τὰ κυνάρια, id eſt, Domine, & catelli. Quanquam poſtea in nonnullis reperi.

Inuenit puellam iacentem ſupra lectum, & dæmonium exiſſe.) In uulgatis Græcorum codicibus ordo ſermonis inuerſus eſt. Nam illic reperit exiſſe dæmonium, & puellam lecto decumbentem, & ſuper lectum, latinius erat, ἐπὶ κλίνης.

Fines decapoleos.) δεκαπόλεως. Regio eſt trans Iordanem decem ciuitatum: unde & nomen habet Græcis, circa Hippum, Pellen, & Gadaram, ut teſtis eſt Hieronymus in locis Hebraicis. *δεκάπολις*

Surdum & mutum.) κωφὸν μογιλάλον, id eſt, Surdum impeditæ linguæ, ſiue balbum, dictione compoſita à μόγις uix, & λαλεῖν loqui. Eſt autem id uitiј pene perpetuum inſanis aut melancholicis, aut fatuis natura, ut teſtis eſt Ariſtoteles.

Adaperire. Aperire. Adaperire.) Aperire ἐφφαθὰ, uocem Hebraicam & hic adijcit, quemadmodum & ſuperius, In cumi. Eſt autem הִפָּתַח unum ex eo uerborum genere, quæ Hebræi grauia uocant, & quæ uim habeant tranſitiuā, quaſi dicas, Præſta te apertum, ſiue fias apertus. Neque uero libet hic commemorare ridiculam differentiam inter aperire & adaperire, quam Laurentius argutius irridet quàm grauem deceat uirū, etiamſi merito id facit. Certe apud Euāgeliſtam nulla differentia eſt, cum idem utrobiq; ſit uerbum διανοίχθητι & διηνοίχθησαν, quorum alterum uertit, Adaperire, alterum, Apertæ ſunt, perinde quaſi nefas eſſet Latinis eandem uocem repetere.

Magis, pro potius. Tanto magis plus.) Græci quidem codices ita diſtinguunt, ut Magis non referatur ad Præcipiebat, quod præceſſerit ὅσῳ, non ὅσον, ſed ad idem uerbum ad quod refertur, nempe ad prædicabant plus: ſed περισσότερον uerti poterat Vehementer, aut magnopere, ut comparatiuum poſitum ſit loco poſitiui: aut μᾶλλον uertendum erat potius, ut non habeat uim comparandi, ſed corrigēdi: perinde quaſi dicas, Tantum aberat ut facerent id quod erant iuſſi, ut hoc amplius etiam prædicarent quod eſſent uetiti.

Et ſurdos fecit audire. Vt ne quid cauſer de integritate Latini ſermonis, quod Romanis auribus aliud quiddam ſonat, facit loqui, & facit currere, rectius fuiſſe futurum, efficit ut ſurdi audiant, muti loquantur, Tempus quoque uerbi mutauit interpres, aut certe librarius. Eſt enim ποιεῖ, id eſt, Facit: idq; abſolutius eſt. Laurentius teſtatur in nonnullis exemplaribus Latinis conduplicari coniunctionem, Et ſurdos fecit audire, & mutos loqui.

ἄλαλος κωφός. Et mutos loqui.) ἀλάλους λαλεῖν. Gratiam annominationis non potuit interpres reddere, quaſi dicas, elingues, linguaces, aut infantes fari.

EX CAPITE OCTAVO

Vſtinent me.) προσμένουσί μοι, id eſt, Manent apud me.

Cum turba multa eſſet.) Græce eſt παμπόλλου, id eſt, Admodum multa, ſiue plurima. Nec additur Cum Ieſu, nec apud Græcos, nec in uetuſtis exemplaribus, nec in aureo, nec in Conſtantienſi deniq;.

Vnde iſtos.) πόθεν, quo Græci utunt̄ in negatiōe pro Qui, aut Quomodo.

Et ipſos benedixit.) καὶ αὐτὰ εὐλογήσας, id eſt, Cum & his benedixiſſet. Quanquam in nonnullis exemplaribus ſic habebatur, καὶ εὐλογήσας, εἶπε παραθεῖναι καὶ αὐτά, id eſt, Et cum benedixiſſet, iuſſit apponi & hos.

Quaſi quatuor milia.) ὡς, id eſt, Fermè, aut Circiter quatuor milia.

Dalmanutha. In partes Dalmanutha.) Quidam Græcus codex habebat μαγδαλὰ, cuius meminit Matthæus, ſiue ut quidam legunt, Magedam. Nec apud quenquam adhuc reperi huius loci deſcriptionem, niſi quod in collectaneis Hebraicarum uocum, hanc quoque reperio expoſitam, ſed ita, ut ad hunc locum nihil attineat. Auguſtinus de conſenſu Euangeliſtarum putat eiuſdem regionis plura eſſe uocabula, addens, quod hoc quoque loco quidam codices habebant Mageda.

Cōquirere cum eo.) Laurentianum exemplar, ut uidetur, ſecus habuit. Meum ad hunc modum, ἤρξαντο συζητοῦντες παρ' αὐτοῦ σημεῖον, id eſt, Cœperunt ſimul quærere ab eo ſignū. Quanquam poſtea nactus ſum, in quibus ita ſcriptum reperi, καὶ ἤρξαντο συζητεῖν αὐτῷ, καὶ ζητεῖν παρ' αὐτοῦ σημεῖον. id eſt, Et cœperunt diſputare cum eo, & requirere ab eo ſignum. In quibuſdam pro καὶ ζητεῖν, erat ζητοῦντες.

Ingemiſcens ſpiritu.) Græci addunt Suo. καὶ ἀναστενάξας τῷ πνεύματι αὐτοῦ.

Si, abiurantis Si dabitur generationi iſti ſignum.) *Si*, hoc loco eſt abiurantis, quemadmodum & illic, *Si* introibunt εἰ requiem meam. Latini addunt, emoriar, diſpeream, aut ſimile quippiam. Mire retudit arrogantiam phariſæorum, qui uideri uolebant cum cœlo habere commercium cum eſſent ſceleratiſſimi. At Chriſtus illis ex imo corde terræ ſignum promittit, diuerſiſſimum ab eo quod poſtulabant.

Et obli

Et obliti ſunt ſumere panes.) Quidam Græcus codex addit, diſcipuli eius: mihi magis placet non addi.

Videte & cauete.) ὁρᾶτε, βλέπετε. Duo uerba ſunt Græcis idem ſignificantia, citra interuentum coniunctionis, quaſi dicas. Videte, cernite: ſiue Cauete, fugite, quo diligentiorem cautionem exprimeret.

Herodiani.

A fermento Herodis.) ἡρωδιανῶν, id eſt, Herodianorum, pro Herodis habebant nonnulli. Et in Matthæo mentio ſit Herodianorum, ueluti factionis cuiuſdam, quæ ſimul cum phariſæis aggreſſa ſit Chriſtum.

Et aſpiciens.) ἀναβλέψας, id eſt, Recepto uiſu.

Video homines.) βλέπω τοὺς ἀνθρώπους, ὅτι ὡς δένδρα ὁρῶ περιπατοῦντας, id eſt, Video homines, quoniam uelut arbores uideo ambulantes. Et ambulantes apud Græcos ad homines duntaxat referri poteſt, quod illis arbores ſint neutri generis.

Et cœpit uidere.) καὶ ἐποίησεν αὐτὸν ἀναβλέψαι, id eſt, Fecit eum denuo uidere. Bis enim recepit uiſum, primum utcunque, deinde perſpicue.

Et reſtitutus eſt.) Ante hoc addit Græcus codex, καὶ διέβλεψεν, id eſt, Et peruidit. Nec eſt Omnia, ſed ἅπαντας, id eſt, Omnes: etiamſi hic facillimus in ſcriptura lapſus.

Varia lectio.

Et ſi in uicum introieris.) palàm eſt Græca exemplaria paſſim diſcrepare. Nam Laurentianus codex habebat, Et neque in uicum introieris, neque cuipiam dixeris in uico. Meus autem habebat, καὶ ἐὰν εἰς τὴν κώμην εἰσέλθῃς, μηδενὶ εἴπῃς, μηδὲ ἐν τῇ κώμῃ, id eſt, Et ſi oppidum ingreſſus fueris, ne cui dixeris, ne in oppido quidem. Tamen poſtea nactus ſum exemplar, conſentiens cum codice Laurentiano: atque id ſequi malui, præſertim cum ita legat Theophylactus.

In caſtella.) εἰς κώμας, eadem uox, quam toties uertit Vicum.

Alij uero quaſi.) Quaſi non additur apud Græcos.

Additum aliquid.

Tu es Chriſtus.) Additum arbitror ex alio loco, Filium dei uiui, quod tamen in emendatioribus exemplaribus Latinis non additur apud Marcum, ſed apud Matthæum.

Et comminatus eſt.) ἐπετίμησεν, id eſt, Increpauit. Quanquam hic tolerari poterat, Interminatus eſt: cum additis minis, aliquid interdicimus.

De illo.) περὶ αὐτοῦ, id eſt, De ſe.

Et cœpit.) ἐξ ἀπὸ τότε ἤρξατο, id eſt, Extunc, ſiue ex eo tempore cœpit: ut habebatur in quibuſdam exemplaribus.

Quoniam.) ὅτι, id eſt, Quod.

Quomodo Chriſtus poſt tres dies dicatur reſurrexiſſe.

Poſt tres dies.) In paucis ſcriptum reperi, τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ, id eſt, Tertio die: ſed apparet data opera mutatam ſcripturam, quod prima fronte falſum eſſe uideatur, Chriſtum reſurrexiſſe poſt tres dies, qui tertio die ſurrexerit: præſertim cum emendatiſſima Græcorum exemplaria, cum noſtra conſentiant æditione. Atque hac quidem de re diligenter diſſeruit Iacobus Faber Stapulenſis, in libello cui titulum fecit, de Magdalenis, ac triduo Chriſti, nullum non mouens lapidem ut hanc explicet difficultatem, nunc addens horas aliquot ei diei quo reuixit Chriſtus, proximæ nocti detractas, nunc eundem ante diem præmittens ad inferos, cum in horto tæderet ac mœreret, nunc uni diei geminas addens noctes, uidelicet paraſceue. Mihi uero non eſt neceſſe de ſingulis illius diſputationis partibus quid ſentiam aperire. Certe non uideo cur Bedam notandum exiſtimarit, qui tridui myſterium conatus ſit per ſynecdochen explicare, nimirum figuram grammaticam. Quaſi uero non totam hiſtoriam Euangelicam grammaticis figuris debeamus, aut quaſi non ueteres ad unum omnes tum Græci tum Latini quæſtionem hanc per ſynecdochen explicent: Inter quos eſt & Thomas, enarrans prioris ad Corinthios epiſtolæ caput decimumquintum. Quoties per Hyperbolen, Enallagen, ſimileſque tropos ſenſum diuinorum uoluminum explicant ſacri doctores? Iam allegoria, parabola, uocabula paſſim in arcanis literis obuia, nónne grammaticorum ſunt ſchemata? Quid eſt quod tam procul à ſacris ablegamus grammaticos de diuinis literis aliquanto melius meritos, quàm ſint frigidi quidam ac ieiuni dialectici, ne dicam ſophiſtæ. Imò ipſe Faber, qua tandem bipenni, Gordianum hunc nodum diſſecuit: nónne ab Apollonio porrecta, primum ethnico, deinde

Figuræ grammaticæ in diuinis literis

I 3 qui

qui nihil aliud ſit quàm grammaticus? Qui niſi ſuccurriſſet, totus adhuc erraret mundus, & in Marco legeret Chriſtum reſurrecturum poſt tres dies. Sic enim argumentatur: Non ſurgit poſt tres dies, qui ſurgit tertio die, ſed conſtat Chriſtum tertio die ſurrexiſſe, Aduerſatur igitur Euangelijs, aduerſatur articulis fidei, aduerſatur omni ueritati, quiſquis ait Chriſtum poſt triduum ſurrexiſſe. Atqui ita ſanè tot iam ſeculis, magno conſenſu Græca pariter ac Latina legit, canit & ſcribit eccleſia. Neque quiſquam adhuc mortalium tam impium errorem animaduertit, nec erat elabendi ſpes, niſi Apollonius rei literariæ peritiſſimus commonſtraſſet, μετὰ Græcis nonnunquã uſurpari uice ἐν uel διά.

μετὰ uarie uſurpatur.

Tantum habet pondus unicum unius grammatici teſtimonium, quoties nobis ita collubuit. Quanquam nec hoc exemplum quod ex Apollonio produxit Faber, uidetur ad ſermonem Euangelicum reſpondere. Neque enim ſimile eſt, μετὰ χεῖρας εἶχεν, & μεθ' ἡμέραν, ei quod ait Marcus, μετὰ τρεῖς ἡμέρας. Siquidem apud Apollonium μετὰ poſitum uidetur pro μεταξὺ, aut certe pro κατά. Quo tamẽ modo non liceat abuti, ſi certum addas numerum. Iam conſtat μετὰ frequenter ab Euangeliſtis uſurpari ad hunc modum, nec aliud ſignificare quàm poſt. Velut apud Matthæum capite uigeſimo ſexto, Poſt biduum paſcha fiet, μετὰ δύο ἡμέρας. Item apud Lucam, Poſt dies octo. Apud Marcum, Poſt dies ſex. In Actibus, Non poſt multos hos dies, Alijſque locis compluribus. Sed ut his omiſſis, quod ſentio, paucis expediam, mihi nihil cauſæ uidetur, cur hic excitemus huiuſmodi tragœdiam, aut cur ad tam coactam ac uiolentam interpretationem confugiamus, quum nodus bifariam explicari poſſit, haud magno negocio.

Ratio bifariã explicandi queſtionẽ.

Primum, ſi tertium diem numeremus non à morte ſeruatoris, ſed à tota paſſione, quæ cœpit pridie paraſceues, cum iam iniretur conſilium de comprehendendo Ieſu, cum uenderetur, cum tæderet, ac mœreret. Siquidem paſſionis ſummam uidetur & ipſe Marcus ſuis uerbis complecti: & cœpit, inquit, docere eos, quod oporteret filium hominis multa pati, & reprobari à ſenioribus, ſummiſq; ſacerdotibus, ac ſcribis, & occidi, & poſt tres dies reſurgere. Sic enim recenſuit, ut poſt tres dies, ad totum ſermonem qui præceſſit referri poſſit, non tantum ad id quod erat poſtremum, occidi. Quemadmodum proximo capite recẽſuit, Filius hominis traditur in manus hominũ, & occident eũ, & occiſus tertio die reſurget. Hic quoniam triduum numerat ab occiſione, tertio die dixit non poſt triduum. Alter modus eſt, ſi per ſynecdochen accipiamus, factum poſt tres dies, quod factum ſit poſt tertium diem exortum.

Poſt triduũ, id eſt, poſt tertium diẽ exortum.

Quemadmodum & uulgo loquimur, Ab eo die cœpit odiſſe me, cũ eodem die cœperit odiſſe. Et poſt eum diem deſijt amare, cum eodẽ die deſierit. Hæc, ni fallor, minus certe coacta ſunt, quàm quæ Stapulenſis tanto molimine prodidit. Quod ſi quis adduxerit his etiam meliora, non grauabimur ſequi.

Et palàm.) καὶ παῤῥησίᾳ. id eſt, Libere & audacter. Neq; enim hoc dicebat, niſi ſuis, ſed aperte, & ſine inuolucro, quemadmodum ſolet: tametſi ſermo hic eſſet duriſſimus.

Comminatus eſt Petro.) Miræ deliciæ huius interpretis, qui quod aliâs uertit Increpare, idem nunc uertit Comminari, cum nec ad ſententiam quadret Comminari. Nam quod ſequitur,

Vade poſt me ſatana.) Nimirum increpantis eſt, non comminantis. Poſtremo ut legimus interminari, pro interdicere, ita comminari in eundem ſenſum non memini legere. Eſt autem ὀπίσω μου, quod in Matthæo notauimus.

Aut quid dabit homo cõmutationis.) τί ἀντάλλαγμα, id eſt, Quam commutationem: de quo quid nobis uideretur, indicauimus in Matthæo.

Cõfeſſus, pro confuſus.

Qui enim me confeſſus.) Antiqui codices magno conſenſu pro Confeſſus, & Confitebitur, habebant, Confuſus fuerit, & confundetur: ſuffragante his & aureo codice & meo uetuſtæ typographiæ, In Conſtantienſi raſura prodebat operam deprauatoris. Atq; ita habent Græca, ὃς γὰρ ἂν ἐπαισχυνθῇ με καὶ τοὺς ἐμοὺς λόγους, id eſt, Quicunque enim erubuerit me, & meos ſermones. Ac paulo poſt, καὶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐπαισχυνθήσεται αὐτὸν, id eſt, Et filius hominis erubeſcet de eo: aut, Filium hominis pudebit illius. In eundem ſenſum legit diuus Auguſtinus, refellens Adimantum Manichæum: Omnis qui confuſus fuerit me in gente iſta adultera, & peccatrice, & filius hominis confundetur illum cum uenerit in glo-

in gloria patris ſui. Quin & Irenæus libro tertio capite uigeſimo ad eundem modum abutitur confuſus & confundi. Satis hic apparet, confeſſus & confitebitur uerba eſſe ſuppoſita ab audaculo quopiam. Cæterum an ſatis Latine dicamus, Cõfundor te, pro eo quod Pudet me tui, uiderint literatores.

EX CAPITE NONO.

Regnum dei ueniens. ἐληλυθυῖαν id eſt, Veniſſe. Eſt enim participium præteriti temporis, quod uertendum erat per infinitum, ob inopiam Latini ſermonis. *Diſſonant Euangeliſtarũ uerba.*

Et poſt dies ſex.) Lucas facit, Dies fermè octo. Marcus conſentit cum Matthæo in numero. Hoc admonui ne quis temere ſcripturam mutet: difficultatem quæſtionum explicant doctores.

Et duxit.) καὶ ἀναφέρει, id eſt, Subducit, præſentis temporis, ut, Et aſſumit παραλαμβάνει.

Seorſum ſolos.) Sic habebat antiquiſſimus codex, κατ' ἰδίαν μόνους, id eſt, Seorſum ſolos. Latina uetera conſentiebant in, Seorſum, ſed Paulinum habebat Solus, Corſendoncenſe, Solos. Itidem & Conſtantienſe. Aliquis offenſus periſſologia, uocem alteram ut ſuperuacaneam reliquit. Verum hoc modo uoluit Euangeliſta ſignificare ſeceſſum uehementer ſecretum.

Et transfiguratus eſt.) Græce eſt, καὶ ἐν τῷ προσεύχεσθαι αὐτοὺς, μετεμορφώθη, id eſt, Et dum orant illi, transfiguratus eſt. Quanquam illud Dum orant, in pleriſque Græcorum codicibus non additur, nec à nobis eſt additum. Apparet huc transſcriptum ex Lucæ nono.

Splendentia & candida.) Abeſt in Græcis coniunctio, στίλβοντα, λευκὰ λίαν, ut intelligas ex inſigni candore fuiſſe relucẽtia. Hoc & idem uiſum eſt admonere, quo minus abſurdum uideatur quod in Matthæo Græci legunt, ut lux, non ut nix.

Qualia fullo.) Poterat uitare abſurditatem ſermonis, ſi οἷα uertiſſet in aduerbiũ, Quàm candida reddere non poteſt fullo.

Et faciamus.) θέλεις ποιήσωμεν, id eſt, Vis faciamus. Quanquam pleraque Græcorum exemplaria conſentiunt cum noſtra æditione uulgata.

Chariſſimus.) eſt ἀγαπητός, id eſt, Dilectus ſiue charus, niſi quod articulus additus indicat unice dilectum, ὁ ἀγαπητός.

Quid ergo dicunt.) πῶς οὖν λέγουσι, id eſt, Quomodo ergo dicunt. Quanquam emendati codices habebant, ὅτι λέγουσιν id eſt, Quod dicunt. Et mox,

Primo reſtituet omnia.) ἀποκαθιστᾷ, id eſt, Reſtituit præſentis temporis, ut referatur ad prophetiam Malachiæ, quæ prædixit id futurum, non ad tempus aliquod definitum, & primum Græcis dictum pro prius. *Reſtituet, pro reſtituit.*

Quid inter uos conquiritis.) καὶ ἐπηρώτησεν τοὺς γραμματεῖς, τί συζητεῖτε πρὸς αὐτούς. Poteſt & hic ſenſus accipi, & interrogauit ſcribas, Quid conquiritis, ſiue diſputatis aduerſus illos, ſiue cum illis. Apparet interpretem legiſſe, πρὸς ἑαυτούς, ſiue πρὸς αὑτούς, id eſt, Inter uos. Sed aliâs admonuimus hanc orthographiæ rationem paſſim negligi in Græcis codicibus. *Conquirere, & diſceptare.*

Spiritus conturbauit.) Græce eſt, εὐθέως τὸ πνεῦμα ἐσπάραξε τὸ παιδίον, id eſt, Statim ſpiritus diſcerpſit puerum. Opinor interpretem legiſſe, ἐτάραξεν, ac fortaſſe rectius. Quanquam in pleriſque exemplaribus non erat παιδίον, ſed αὐτὸν, Apparet enim iam non fuiſſe puerum, cum pater reſpondeat hoc illi à puero accidiſſe: etiamſi paulo poſt uocat eum puerum, pater pueri.

Eliſus in terram.) καὶ πεσὼν ἐπὶ τῆς γῆς, id eſt, Lapſus in terra uoluebatur.

Ab infantia.) παιδιόθεν, id eſt, A puero. Sed recte mutauit interpres, niſi dicere maluiſſet, A prima pueritia: iam enim puer erat, cum ſanaretur. Et in aquam Græcis eſt in aquas εἰς ὕδατα, conſentientibus & uetuſtis exemplaribus, nominatim Conſtantienſi. *A puero.*

Si potes credere.) τὸ, εἰ δύναſαι πιστεῦσαι. Addidit articulum, qui tamen ad ſuperiora referri poteſt, ut reſpondeat Dixit ei, uidelicet illud quod audies, ſiue ad ſequentia: Hoc ſi potes, nempe credere. Quemadmodum dicitur Græcis, τὸ μηδὲν ἄγαν, ἄγαν με τέρπει. Nec enim eſt hic ocioſus articulus qui magno conſenſu habetur in Græcorum exemplaribus.

Prætergrediebantur Galilæam.) παρεπορεύοντο διὰ τῆς γαλιλαίας. Præpoſitio παρὰ, facit ut intelligas illos clàm, aut celeriter & in tranſcurſu, uelutiꝗ obiter feciſſe iter per Galilæam, ita ut nec aperirent ſe uſquam, nec commorarentur. Et uideri poterant declinaſſe Galilæam in diſceſſu, niſi obſtaret præpoſitio διὰ, quæ facit, ut non poſſit aliud accipi, quàm illis iter eſſe factum per Galilæam.

Filius hominis tradetur.) παραδίδοται, id eſt, Traditur, ut intelligas mox futurum.

Et illi ignorabant uerbum, & timebant interrogare.) Hæc non habētur in æditione Aldina. Quod an caſu factum ſit neſcio. Poterat uideri factum ab eo quiſquis fuit, qui ſibi uidetur habuiſſe ſtudio, ut aſſutis aliunde fragmentis, redderet Marci Euangelium aliquanto copioſius, Nam hæc habentur in Luca, niſi conſentirent Latini codices cum Græcis.

Qui cum domi eſſet.) καὶ ἐν τῇ οἰκίᾳ γενόμενος, id eſt, Et cum eſſet in domo, ſiue in ædibus, non utique ſuis.

Quis eorum maior eſſet.) Græce tantum eſt, τίς μείζων, id eſt, Quis maior. Reliqua addita ſunt explicandæ rei gratia.

Complecti, Quem cum complexus eſſet.) καὶ ἐναγκαλισάμενος, id eſt, Cum poſuiſſet in ulnis, ut ſo-
ἐναγκαλίζειν lemus infantulos. Complectimur enim & eos, quos in ulnas non ſumimus.

Non me ſuſcipit.) οὐκ ἐμὲ δέχεται μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀποστείλαντά με, id eſt, Non me recipit ſolum, ſed & eum qui me miſit. Sic habebant nonnulli Græcorum codices, utrum altera lectio mihi magis probatur. Nec enim hic negatio remouet, ſed corrigit magis, quaſi dicas, Non tam me recipit, quam eum qui miſit me.

Et prohibuimus eum.) Poſt hæc, in Græcis exemplaribus repetitur ὅτι οὐκ ἀκολουθεῖ ἡμῖν, id eſt, Quod non ſequeretur nos. Probabile eſt aliquem offenſum iteratione, ſuſtuliſſe poſteriorem particulam.

Calicem aquæ frigidæ.) Frigidæ, nec in Græcis additur exemplaribus, nec apud Hieronymum in æditione baſilienſi, nec in uetuſtiſſimis exemplaribus, nominatim in Paulino, nec in Corſendoncenſi, nec in Conſtantienſi, nec in aureo deniꝗ.

Non perdet menſuram ſuam.) Mercedem legendum pro menſura. Atꝗ ita ſcriptum eſt in emendatioribus Latinorum exemplaribus.

Cyllus manu Debilem.) κυλλόν. Cyllus proprie Græcis dicitur, cui altera manus trunca ſit, aut
manca manca. Nam debilitas ad omnia membra pertinet, quemadmodum χωλὸς ad pedes proprie pertinet.

Luſcus quid Luſcum. μονόφθαλμον, id eſt, Vnoculum. Quod tamen eleganter uertit hoc ſanè lo-
proprie co. Luſcus enim Latinis dicitur, non qui ſtrabis ac diſtortis ſit oculis, ſed qui altero careat oculorum.

Mola aſinaria.) Græci legunt, λίθος μυλικὸς id eſt, Saxum molare. Apud Matthæum erat, Mola aſinaria.

Vbi uermis.) ὅπου ὁ σκώληξ. Alibi uertit Eruginem, quod hic Vermem. Cæterum moritur & extinguitur, utrunque præſentis temporis eſt Græcis. Licet in Latinis codicibus aliquot deprauare cœperint, Morietur, & extinguetur.

Inſulſum, pro *Si ſal inſulſum fuerit.*) Reddidit παρονομασίαν ἅλς ἄναλον, id eſt, *Si ſal ſale caruerit.*
fatuum In quo illud condietur.) Condietis lego in uetuſtis codicibus, ἀρτύσετε. *Sic enim legiſſe* uidetur qui ſic uertit. At aptius erat Ipſum, quàm Illud.

Omnis enim igne ſalietur.) Quo ſermo foret mollior, nos de noſtro addidimus, Omnis homo.

Habete in uobis.) *Salem* hic uſurpauit maſculino genere, nihil aliud opinor ſequutus, quàm dictionis euphoniam.

Ex Capite

EX CAPITE DECIMO.

VLtra Iordanem.) διὰ τοῦ πέραν τοῦ ἰορδάνου, quod magis ſonat, Per regionem, ſiue ripam quæ eſt ultra Iordanem. Etiamſi ſenſum expreſſit interpres.

Et erunt duo.) οἱ δύο, Qui duo fuerant, ut intelligamus è duobus hominibus uelut unum fieri. Nec eſt,

In carne una.) Quod ſordide quidam interpretantur de coitu, ſed unam. ut & alias indicauimus. *Caro pro homine.*

Quod deus coniunxit.) συνέζευξεν, id eſt, Coniugauit, ſi quis ad uerbū malit reddere.

Mœchatur.) Græce eſt idem uerbum, quod modo uertit, Adulterium committit, μοιχᾶται. Quid autem eſt,

Super eam.) ἐπ' αὐτήν. Cur non potius Aduerſus illā, ſiue In illā, hoc eſt, in iniuriā illius?

Offerebant illi paruulos.) παιδία, id eſt, pueros, ſiue puellos.

Comminabantur.) ἐπετίμων, id eſt, Increpabant. Mirum cur hanc uocem plerunque interpres gaudeat uertere, Comminabantur, etiam refragante ſententia.

Sinite paruulos.) τὰ παιδία, id eſt, Puellos, ut modo dictū eſt. Nec additur apud Græcos coniunctio, Ne prohibueritis. Viuidius enim eſt, *Sinite*, ne prohibueritis. Anadiploſis ſententiæ facit ad epitaſin.

Non intrabit.) οὐ μὴ εἰσέλθῃ. Conduplicata negatio uim addit futuri, aut certe modi potentialis. *Coōduplicata negatio.*

Et complexans.) καὶ ἐναγκαλισάμενος, id eſt, Suſcipiens eos in ulnas: ſicut paulo ante dictum eſt.

Procurrens.) προσδραμὼν, id eſt, Accurrens. Interpres niſi dormitauit, legiſſe uidetur προδραμὼν, id eſt, Præcurrens.

Vitam æternam percipiam.) κληρονομήσω, quod aliâs uertit, Hæreditabunt.

Niſi unus deus.) εἰ μὴ εἷς ὁ θεός, id eſt, Niſi unus, qui eſt deus, ſiue Nempe deus, ut articulus uim habeat uelut interpretantis, quis ſit ille unus.

Ne fraudem feceris.) μὴ ἀποστερήσῃς, id eſt, Ne fraudaueris. Fraudamus enim illū, quem priuamus re debita. Quanq́ & qui ſpoliat, Græcis ἀποστερεῖ.

Et ueni ſequere me.) Addunt hic Græci codices, ἄρας τὸν σταυρόν, id eſt, Sublata cruce, quum tamen hoc non habeatur in ueteribus codicibus, nec reperiatur apud alios Euangeliſtas, ut illinc huc aſſcriptum uideri poſſit.

Et intuitus eum Ieſus, dilexit eum.) ἠγάπησεν αὐτόν. Origenes uidetur legiſſe ἐφίλησεν, non ἠγάπησεν. Argumento eſt quod homilia in Matthæum adducens hunc locum, ita legit: Dilexit eum, ſiue oſculatus eſt eum. Neq; enim ἠγάπησεν, opinor, ad oſculi ſignificationem poteſt pertinere. Cæterum de dilectione, nec apud Matthæum, nec apud Lucam ulla ſit mentio. Et fieri poteſt ut aliquis offenſus uel ambiguitate uocis, uel oſculo adoleſcentis ex ἐφίλησεν, fecerit ἠγάπησεν, quanq́ & in Græcis Lexicis inuenio ἀγαπάζομαι pro amplector, ſed ut amplectimur quod probamus, uelut amplectimur bonas literas.

Cōfidentes in pecunijs.) πεποιθότας, Fretos, ſiue fiſos. Etenim quum confidere ſit idem quod fidere, tamen confidens non idem ualet ut indicauit M. Tullius. Nec uidetur participium, ſed nomen, eoq́ ponitur abſolute, homo confidens non confidēs mihi. Hic ſatis aperit, quos dixerit diuites, non quibus diuitiæ obuenerunt, ſed qui iuxta diuitum uulgus multum tribuunt diuitijs. *Qui diuites Chriſto dicti.*

Filioli.) τέκνα, id eſt, Filij, ſiue nati. Neq; enim hic eſt diminutiuum, quemadmodum illud apud Paulum ad Galatas, τεκνία μου, Filioli mei.

Qui magis admirabantur.) ἐξεπλήσσοντο, id eſt, Obſtupeſcebant, uerbum Græcū eſt uehementius. Aut filios.) τέκνα, id eſt, Liberos, ut utrunq; ſexum complectaris.

Aut patrem, aut matrem.) Hoc loco Græci codices addunt, ἢ γυναῖκα, id eſt, Aut uxorē. Quod tamen perperam à quopiam additum, uel hinc licet conijcere, quod mox cum repetit res relictas, non addit uxores. Veriſimile eſt uxoris nomen hic adiectum ex Matthæo & Luca. Verum Marcus breuitatis ſtudioſus, ſub nomine domus iudicauit contineri uxorem. *Additum aliquid.*

A dextris meis & ſiniſtris meis.) Vt ſenſus ſit idem, Latinius eſt, Sedere mihi à dextris, & ſedere mihi à ſiniſtris. Nec eſt in Græcis meum dare uobis, ſed ſolum. Non eſt meũ dare. Conſentiebat cum Græcis codex conſtantienſis.

Sed quibus paratum eſt.) Sermoni parũ abſoluto adiecimus duo uerba. Subauditur enim, Sed ij ſedebunt à dextris ac ſiniſtris mihi, quibus &c.

Et audientes decem indignati ſunt.) ἤρξαντο ἀγανακτεῖν, id eſt, Cœperunt indignari. Et ſic habent uetuſti codices noſtri.

Et principes.) καὶ οἱ μεγάλοι αὐτῶν. id eſt, Magni illorum. Quod tamen haud male uertit, niſi malis dici, Et qui magni ſint inter eos, aut Magnates illorum.

Fieri maior.) μέγας, id eſt, Magnus & in hunc modum ſubinde citat Hieronymus. Alluſit Chriſtus ad uitam communem hominum, inter quos magnates & optimates è ſublimi deſpiciunt infimates, nec præ ſe ducunt pro hominibus, cũ ipſis nihil ſit abiectius, ſi uelimus hominem ſuis æſtimare uirtutibus.

Et proficiſcente eo.) καὶ ἐκπορευομένου, Egrediente eo.

Bartimæus quid. Bartimæus.) Filius Timæi, additum uideri poteſt interpretandi cauſa. Nam id ſonat Bartimæus. Hebræis enim בַּר filius, & Timæus: quemadmodum & Bartholomæus, filius Ptolemæi, conflatis, diuerſarum linguarum uocibus, & deprauata, ni fallor, una aut altera litera. Cæterum quod diximus de Bartimæo, quidam miro cachinno proſequitur in ſuis annotationibus, cum id hauſerim ex Hieronymi cõmentario in epiſtolæ ad Galatas cap. iiij. In illũ igitur ſuos cachinnos torqueat non in me.

Et rurſum comminabantur.) ἐπετίμων, id eſt Et increpabant.

Animæquior eſto.) θάρσει, id eſt, Bono animo eſto, ſiue Confide. Nec enim eſt comparatiuum, ſed poſitiuum: & aliud eſt Fidere, hoc eſt, θαῤῥεῖν, quàm æquo animo eſſe. Æquo animo eſt, qui boni conſulit, ac tolerat. Fidit cui certa ſpes eſt.

Exiliens uenit.) Græce non eſt ἐξαλλόμενος ſed ἀναστὰς, id eſt, ſurgens. Nam paulo ante dictus eſt ſedere iuxta uiam. In Actis capite tertio de claudo legitur ἐξαλλόμενος, id eſt, exiliens, Nam ea uox ad miraculi magnitudinem declarandam facit, quia qui ſanabatur, adeo claudus erat, ut à baiulis geſtaretur. Hic in oculis non in pedibus miraculum eſt.

Rabboni. Rabboni ut uideam.) Rurſus Hebræam uocem poſuit, pronunciatione nonnihil mutata, cum alibi Rabbi ſit, quod Hebræorum lingua, Chaldæorum, ac Syriacæ commercio uitiaretur: quemadmodum & hodie Iudæi Rabeni magiſtrum uocant, ſed inſignem & eminentem,

Vt uideam.) ἵνα ἀναβλέψω, id eſt, Vt uiſum recipiam.

Et confeſtim uidit.) ἀνέβλεψε, id eſt, Viſum recepit.

EX CAPITE VNDECIMO

Betphage. Bethania. ET cum appropinquarent Hieroſolymæ.) Hic Græcus codex addit Betphage, ut ſint tria loca, Hieroſolyma, Betphage, Bethania. Siquidem mons Oliueti duobus paſſuum milibus abeſt ab Hieroſolymis, in cuius latere eſt Bethania, Betphage in ipſo monte ſita eſt.

Quid facitis?) τί ποιεῖτε τοῦτο, id eſt. Cur facitis hoc?

Et ſedit ſuper eum.) Nonnulli Græci codices habent, ἐπ᾽ αὐτόν, ut ſit aſinus, aut certe Pullus aſinæ. Nonnulli ἐπ᾽ αὐτὴν id eſt, Super illam, ut ſit aſina fœmina. Quod poſterius conſentit cum Matthæo.

Cum ueſperæ eſſet hora.) ὀψίας ἤδη οὔσης τῆς ὥρας, id eſt, Cum ueſpertinum iam eſſet tempus. Siquidem horam, Græce loquens, pro tempore poſuit.

Et alia die.) καὶ ἐπαύριον, id eſt, Poſtridie, ſiue poſtero die.

Siquid forte,) εἰ ἄρα εὑρήσει τί, id eſt, Siquid inuenturus eſſet. Cõiunctionem expletiuã uertit in Forte, idq́ ſuo more, ſed nullius eruditi hominis exemplo. Quorſum enim attinebat addere Forte, cum dominus planè ſperaret cibum, aut certe uolebat uideri ſperare.

Cui male dixiſti.) ἣν κατηράσω. id eſt. Quam deuouiſti, ſiue Quam execratus es, ſiue Cui male precatus es.

Habete fidem dei.) Bona fide Græca reddidit interpres πίστιν θεοῦ. Cæterum ſentit fiduciam erga deum.

Tollere

Tollere & mittere.) ἄρθητι καὶ βλήθητι, Paſſiua ſunt imperatiui modi.

Cum ſtabitis ad orandum.) ὅταν στήκητε προσευχόμενοι, id eſt, Cum ſteteritis depre/cantes. Ex quo apparet olim ſtantes precari ſolitos. *Stabant olim precantes.*

Peccata ueſtra.) Auguſtinus libro de ciuitate dei, uigeſimoprimo, capite uigeſimoſe/ptimo annotauit uim & emphaſim huius pronominis ueſtra. Nam intelligi peccata non quælibet, aut quàmlibet grauia, ſed eiuſmodi, ſine quibus non uiuunt etiam probi, quales tum erant apoſtoli quibus hæc dicuntur. *Peccata ueſtra, id eſt, Leuia.*

Quia ſi uos nõ dimiſeritis.) Hæc in Græcis plerisq; codicibus non adduntur, tamen ad/iecimus, quod in uetuſtis adderentur, & in Græcis nonnullis.

Vnum uerbum.) ἕνα λόγον, id eſt, Vnum ſermonem, potius hoc certe loco.

Baptiſmum Ioannis.) βάπτισμα, id eſt, Baptiſma, ſiue Baptiſmus. Cum enim habeamus hoc baptiſma & hunc baptiſmum à Græcis, quorſum opus erat confingere barbaram uo/cem, tertiam, hoc baptiſmum? Adeo nihil intereſſe putant quidam, quomodo loquantur. Huiuſmodi fermè deſtomachatur hoc loco Laurentius Valla non abſq; cauſa, licet igna/rus, ut apparet, Auguſtinum ita frequenter loqui, & adeo frequenter, ut non queat prætexi ſcriptoris error. Sic enim loquitur tractatu in Ioannem quarto, in caput primum: itaq; non durauit diu baptiſmum Ioannis. Rurſus tractatu proximo, Illi enim nullum baptiſmum erat neceſſarium. Ac mox: quoniam ergo Ioannes acceperat baptiſmum, quod proprie Io/annis diceretur. Iterum paulo inferius, Tale erat baptiſmum Ioannis. Nec alibi tamen raro idem facit. Etiamſi & in homilijs Origenis ſemel atq; iterum ſic poſitum offendimus. Et a/pud Irenæum, ut appareat eruditos in hoc populi imperitiæ geſſiſſe morem. *Baptiſmũ hoc à Valla taxatum.*

Timemus populum.) ἐφοβοῦντο τὸν λαόν, id eſt, Timebant populum. Atq; ita habent uetuſtiſſimi codices Latini, nominatim exemplar Paulinum & Conſtantienſe. In Corſendoncenſi uidere erat etiamnum raſuræ ueſtigium. Offendit autem caſtigatorem perſona dure ſubitòque mutata, quaſi uero hoc eſſet nouum in Euangeliſtis. Id incommodi uita/ri poterat, mutata ſermonis figura, Metuendus eſt nobis populus, aut mutata alterius uer/bi perſona, quemadmodum nos fecimus. At ſi dixiſſent ex hominibus.

Quia uere propheta.) ὅτι, id eſt, Quod, potius, quàm Quia, & fuiſſet potius, quàm Eſſet. Opinor enim Ioannem iam fuiſſe mortuum, ex ipſius Marci narratione.

EX CAPITE DVODECIMO.

Paſtinauit.) ἐφύτευσεν, id eſt, Plantauit. Vox à paſtino dicta, quæ declarat inſtrumentum bifurcũ quo ſemina panguntur, unde uites ſterileſcẽtes quum refodiuntur dicuntur repaſtinari. *Paſtinare pro plantare.*

Et fodit lacum.) ὑπολήνιον, In quod excipitur liquor uuarum.

In capite uulnerauerunt.) λιθοβολήσαντες ἐκεφαλαίωσαν, id eſt, Iactis lapidibus capitauerunt, ut ad uerbum reddam, hoc eſt, Comminuerunt caput. Verum quoniam interpres uidit illum rediſſe uiuum, uertit, Vulnerauerunt, ne putaretur extinctus.

Et contumelijs affecerunt.) ἀπέστειλαν ἠτιμωμένον, id eſt, Remiſerunt affectum contu/melia ſeu potius ignominia. Nam contumelia magis in uerbis eſt.

Chariſſimum.) ἀγαπητὸν id eſt, Dilectum.

Quia reuerebuntur.) ἴσως ἐντραπήσονται, Forſitan reuerebuntur. Quanquàm nonnulli Græcorum codices habebant ὅτι, pro ἴσως. Sic enim legit Theophylactus & æditio Hi/ſpanienſis, Certe Latini codices uetuſti, habent quia pro forte, Quæ lectio magis mihi pro/batur. Nec enim eſt conſentaneum diffidere eum, qui mittit filium unicum. Et ὅτι quanquã Latine reddi non poteſt hoc loco, tamen apud Græcos uim habet confirmandi.

A domino factum eſt iſtud.) Iſtud referendum eſt ad caput, aut certe ad angulum, id quod ſermo Græcus indicat, εἰς κεφαλὴν γωνίας. παρὰ κυρίου ἐγένετο αὕτη, id eſt, in caput anguli. A domino factum eſt hoc, ſubaudi Caput, niſi malis angulum, de quo di/ctum eſt in Matthæo. *A domino factũ eſt iſtud caput.*

Mirabile.) θαυμαστή. Et hoc ad caput, ſiue ad angulum refertur, quemadmodum, Fa/ctum eſt.

Vt eum caperent.) ἀγρεύσωσι, id eſt, Captarent, ſiue uenarentur. Et cur non potius in ſer/mone, quàm in uerbo, cum Græca uox ſermonem ſignificet magis, quàm uerbum.

Non

Non curas quenquam.) οὐ μέλει σοι περὶ οὐδενός, id eſt, Non eſt tibi curæ de quoquam: tametſi Græcis οὐδενός, uel ad hominem referri poteſt uel ad rem. Hoc eſt, Non curas ullum hominem, aut non curas rem ullam, quanquam quod ſequitur indicat ad hominem magis eſſe referendum, quod alij uerum reticerent, ne quoſdam offenderent.

Facies pro perſona. In faciem hominis.) εἰς πρόσωπον τῶν ἀνθρώπων, id eſt, Ad perſonam hominum. Quanquam Græce πρόσωπον, utrunque ſignificat, faciem & perſonam, hoc tamen loco mollius erat Perſona, quàm facies: Atque ita uerterat eandem dictionem, in Matthæo cap. 22.

Licet dare tributum.) κῆνσον, id eſt, Cenſum, quæ uox latina eſt, ut iam indicauimus.

An non dabimus.) Græce eſt, ἔξεστι κῆνσον καίσαρι δοῦναι ἢ οὔ; δῶμεν ἢ μὴ δῶμεν; id eſt, Licet ne cenſum dare Cæſari, an non? Demus, an non demus? Vrgent enim hac iteratione reſponſum, quaſi futurum ſit, ut ſi reſponderit non dandum, daturi non ſint, ſin dandum, daturi. Hic conſentiebat codex Hiſpanienſis cum Theophylacto.

Verſutia pro hypocriſi. Qui ſciens uerſutiam.) ὑπόκρισιν, id eſt, Simulationem, quod miror quare libuerit interpreti mutare, niſi forte legit, πονηρίαν.

Cæſar Chriſto uelut ignotus. Quæ ſunt dei deo.) Haud ſcio caſu ne factum ſit, an data opera, quod deo bis addidit articulum, Cæſari nequaquam, τὰ καίσαρος καίσαρι, τὰ τοῦ θεοῦ τῷ θεῷ: tanquam Cæſarem, uelut incertũ & ignotum nominet, quod multi ſint eius nominis, deum ueluti certum deſignet.

Et uenerunt ſuper eum.) καὶ ἔρχονται πρὸς αὐτόν, id eſt, Et ueniunt ad eum.

Et filios non reliquerit.) τέκνα, Liberos, nam Græca uox etiam filias cõplectitur. Nec eſt, Suſcitet ſemen fratris ſui.) ſed fratri ſuo dandi caſu, ἀδελφῷ αὐτοῦ. Semen enim appellat poſteritatem, ſiue prolem, quam frater fratri ſuſcitat non ſibi, eo quod in mortui nomen trãſit quod naſcitur. Hac enim ratione mortuis quodam modo adoptabantur filij.

Nonne ideo erratis?) οὐ διὰ τοῦτο πλανᾶσθε; An nõ igitur erratis? ut referaſ ad id, quod ſequitur, & ſit ſenſus, eos ob id errare, quod non intelligerent ſcripturas. Siquidem phariſæi errabant, non quod ignorarent ſcripturas, ſed, quod auaritia & ambitione forent excæcati. Sadducæi labebantur ob imperitiam ſcripturarum.

Neque nubentur.) Græce γαμίζω, uerbum eſt commune, & uiro, & mulieri. Verum de hoc dictum eſt in Matthæo.

Conquirentes.) συζητοῦντας, id eſt, Simul diſputantes.

Virtus pro robore. Ex tota uirtute.) ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος σου, id eſt, Ex toto robore tuo. Nam ipſe mox uertit, Fortitudine. Nam uirtus apud Latinos ambigua uox eſt.

Simile eſt illi.) Græce eſt, Simile eſt illud. καὶ δευτέρα ὁμοία αὕτη. Primum præceptum eſt, Diliges dominum deum tuum. Et alterum ſimile, uidelicet hoc, Diliges proximum &c. Interpres legiſſe uidetur ταύτῃ pro αὕτη.

Quod prudenter reſpondiſſet.) νουνεχῶς. Compoſita dictio eſt ab eo quod eſt, νοῦν ἔχειν, id eſt, Mentem habere, qua periphraſi Græci ſignificant ſapere, ſiue cordatum eſſe, unde Cordate uertimus.

Et reſpondens Ieſus dicebat dicens.) καὶ ἀποκριθεὶς. Reperies aliquot locis hoc participium ita poſitum, ut ſenſus magis exigat, ἀνακρινόμενος, id eſt, interrogans. Niſi mauis ex hoc intelligi ſermonem aliorum præceſſiſſe, quem Euangeliſta non retulerit.

Et primos diſcubitus.) Debebat ſibi conſtare interpres, poſtea quam cœperat noĩa uertere in uerba. Sic enim eſt Græce, τῶν θελόντων ἐν στολαῖς περιπατεῖν, καὶ ἀσπασμοὺς ἐν ἀγοραῖς, καὶ πρωτοκαθεδρίας ἐν συναγωγαῖς, καὶ πρωτοκλισίας ἐν τοῖς δείπνοις, id eſt, Volẽtibus in ſtolis obambulare, & ſalutationes in foris, & præſidentias in ſynagogis, & primos accubitus in cœnis.

Prolixe preces hypocritarum. Qui deuorant domos &c. Græca ſic habent, οἱ κατεσθίοντες τὰς οἰκίας τῶν χηρῶν, καὶ προφάσει μακρὰ προσευχόμενοι, id eſt Deuorantes domos uiduarum, & prætextu longas facientes precationes, ſiue Sub prætextu prolixe precantes.

Prolixius.) περισσότερον, id eſt, Abundantius, ſiue Plus iudicij. Porrò iudicium appellat condemnationẽ, quemadmodũ frequenter accipitur in arcanis literis. Quam rem annotauit & diuus Auguſtinus libro de agone Chriſtiano, capite uigeſimoſeptimo.

Iactaret.) βάλλει, id eſt, Mitteret, ſiue Iaceret. Nam iactu mittunt huiuſmodi.

Quod eſt quadrans.) Græce ſcribens abuſus eſt uoce Latina, κοδράντης.

Et conuocans.) προσκαλεσάμενος, id eſt, Aduocans, Siue Cum ad ſe uocaſſet.

Ex capi-

EX CAPITE DECIMOTERTIO.

QVales lapides.) ποταποί. Miror cur Laurentius Quales mutandum putarit in Quantos. ποταπὸς enim ſonat cuiuſmodi, ſed ita ut non ſimplicem habeat interrogationem, ut ποῖος, ſed admirationem potius in bonam partem, uelut ſi de ignoto ſciſciteris, recte dixeris ποῖος οὗτος, ſed ποταπὸς nō recte dixeris. Qu*ales, ποταποί.*

Vide has omnes.) βλέπεις. i. Vides. In nonnullis erat βλέπετε. i. Videtis.

Et opiniones.) ἀκοὰς, id eſt, Rumores. Nam ad uerbum ſonat auditiones.

Dicentes quia ego ſum.) ὅτι ἐγώ εἰμι. Quia hoc loco tantum affirmat, & ob id erat omittendum. Sermo neque ad Græcam proprietatem reſpondet, neque ad Romanam. Poteſt autem bifariam accipi: Dicentes, Ego ſum, ut ſubaudias Chriſtus. Aut dicentes, ſe eſſe eum qui ego ſum. Incommodum uitari poterat, ſi uertiſſet, Dicentes, Ego ſum Chriſtus.

Et regnum ſuper.) Cur non potius, Contra regnum? Sicut modo uerterat. Nam eadem eſt præpoſitio Græcis, ἐπί.

Videte uoſmetipſos.) Conſentiunt quidem Græci codices, uerum mutanda erat hoc loco Græci ſermonis figura: Cauete uos uobiſipſis. Neq; uero eſt occioſa pronominis additio, quo diſcernuntur diſcipuli à Cæteris. Et haud ſcio, an ſcriptum fuerit à Marco, ἑαυτοῖς. *Videte pro cauete.*

In concilijs.) Rectius erat, In concilia, εἰς συνέδρια.

Et ante præſides.) καὶ ἐπὶ ἡγεμόνων καὶ βασιλέων ἀχθήσεσθε, id eſt, Et ſub præſidibus & regibus ducemini, ut intelligas eos ad iudices duci.

Nolite præcogitare.) μὴ προμεριμνᾶτε, id eſt, Ne ante ſitis ſolliciti, ſiue anxij, ſiue, Ne cū ſollicitudine præcogitetis, id quod ſolent acturi cauſam apud principes.

Quod datum uobis.) ὃ ἐὰν δοθῇ, id eſt, Quodcunq; datum fuerit.

Non enim uos eſtis loquentes.) οὐ γάρ ἐστε ὑμεῖς οἱ λαλοῦντες, id eſt, Non enim uos eſtis qui loquimini, ut uertit in Matthæo.

Et conſurgent.) ἐπαναστήσονται, id eſt, Inſurgent.

Abominationem deſolationis.) τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως. Sed hoc loco addunt Græci codices, an recte, uiderint alij, τὸ ῥηθὲν ὑπὸ δανιὴλ τοῦ προφήτου, id eſt, Dictum à Daniele propheta. Apparet enim ex Matthæo huc adiectum. Quanquàm & illic ab alio quopiam additum uideri poterat, niſi ſic ab Origene citaretur. *Additum quiddam.*

Vbi non debet.) ὅπου οὐ δεῖ, Vbi non oportet.

Et nutrientibus.) καὶ θηλαζούσαις, id eſt, Lactantibus. *Nutrientes.*

Tribulationes.) θλίψις, id eſt, Tribulatio, qualis non fuit: ut ſit appoſitio ad epitaſin faciens, cum dies calamitoſos calamitatem uocet.

Creaturæ.) κτίσεως, ut ſit uerbale: Quanquam reperimus hanc dictionem ancipitem in literis ſacris. Aliquoties uſurpatur pro ipſa conditione ſeu creatione, nonnunquam pro rebus conditis.

Neq; fiet.) οὐδ᾽ οὐ μὴ γένηται, id eſt, Neque fiat Quanquàm uidetur abuſus tempore, ut ſæpenumero occurrunt huiuſmodi, præſertim addita gemina negatione, οὐ μή.

Abbreuiaſſet dies.) ἐκολόβωσεν, id eſt, Decurtaſſet, amputata parte aliqua prioris menſuræ. Nam hoc eſt κολοβοῦν, ut admonuimus in Matthæo.

Ecce hic eſt.) ἰδοὺ ὧδε ὁ χριστὸς, id eſt, Ecce hic Chriſtus. Et hic aduerbium eſt, non nomen.

Neque angeli in cœlo.) οἱ ἐν τῷ οὐρανῷ, id eſt, Qui ſunt in cœlo. Apud Matthæum non eſt mentio filij.

Poteſtatem cuiuſque operis.) Græce eſt, ἑκάστῳ τὸ ἔργον αὐτοῦ, id eſt, Vnicuiq; opus ſuum. Cæterum in nonnullis codicibus Græcis habebatur τὴν οὐσίαν, id eſt, ſubſtantiam, in alijs τὴν ἐξουσίαν, id eſt, poteſtatem. Prior lectio magis congruit cum parabola quæ eſt apud Matthæum de bonis in famulos diſtributis.

An galli cantu.) ἀλεκτοροφωνίας, id eſt, Gallicinio. Eſt enim Græcis dictio compoſita, ſicut & illa, μεσονύκτιον, quaſi dicas medinoctio.

EX CAPITE DECIMOQVARTO.

PAſcha & azyma.) Azyma pluralis eſt numeri, quemadmodum dicimus Lupercalia, Saturnalia, unde uertere poterat, Tempus azymorum, quo abſtinebant à fermentatis.

Dolo teneret.) ἐν δόλῳ κρατήσαντες ἀποκτείνωσιν, id eſt, Per dolũ captũ, ſiue cõprehenſum occideret. In enim præpoſitio, pro per uſurpatur Hebræis.

Dicebant enim.) ἔλεγον δὲ. Dicebant autem, Quanquàm id minimum refert.

Ne forte tumultus.) μήποτε, id eſt, Ne, aut Nequãdo, de quo nõ ſemel iã admonuimus.

Nardus piſtica. Nardi ſpicati.) Piſticæ legendum, quod nardus ſit fœminini generis. Laurentius exiſtimat piſticam uocari, probatam & ſpectatam, arguens diuum Auguſtinum, qui putet à loco dictum. Alluſum autem ad fidem Chriſtianam, quod Græce piſtis dicatur fides. Interpres uertit Spicatam, eo quod nardi genus quoddam uocetur ſpica, ſiue ſpicũ nardi. Theophylactus Græcus interpres, licet recentior, ambigit utrum piſtica dicatur, genus nardi eius cognominis, an probata, uelut ἄδολος, hoc eſt, germana, nulla arte uitiata. At Dioſcorides complura nardorum genera commemorans, quibus cognomina ſint à locis addita, piſticæ nullam mentionem fecit, neq; Plinius. Is, cuius extant in Marcum cõmentaria Hieronymi nomine, ſed falſò, belle & expedite ſcilicet interpretatur piſticam, hoc eſt myſticam. Hugo Carrenſis interpretatur unguentum mixtum, quod non ſolum è folijs, ac radice, uerumetiam è ſpicis nardi conflatum ſit, quaſi uero non longe optimum ſit quod è folijs conficiat. Plinius enim libro duodecimo cap. duodecimo tradit foliũ nardi in unguẽtis. Quo loco licebit plura de generibus nardi diſcere, ſi cui uacat. Inibi ſit mentio pſeudonardi paſſim naſcentis, hãc herbam eſſe puto quam uulgo dicimus lauendulam, craſſiore, ut inquit, atq; latiore folio, & colore languido in candidum uergẽte. Veram autem nardum depingit his uerbis. Frutex eſt graui & craſſa radice, ſed breui ac nigra fragiliq; quamuis pingui, ſitũ redolente ut cyperi, aſpero ſapore, folio paruo denſoq;. Cacumina in ariſtas ſe ſpargunt, ideo gemina dote nardi ſpicas ac folia celebrant. De alabaſtrite lapide meminit idem lib. 36. cap. ſeptimo. Quum enim proximo capite meminiſſet Onychis, ita proſequitur, Hunc alioqui lapidem alabaſtritẽ uocãt, quẽ cauãt ad uaſa unguentaria, quoniã optime ea incorrupta ſeruare dicitur. Hæc conſentiunt cũ eo quod ſcribit Horatius in odis. Nardi paruus onyx eliciet cadũ. Beda refert de nardo & alabaſtro ex his duobus Plinij locis, quos indicaui, mutatis aliquot uerbis, mire diſſimulans autorem, quaſi Plinius ſit autor pudendus. Videri poterat religionis cauſa ſiluiſſe nomen ſcriptoris ethnici, niſi idem faceret Hieronymo. Quum enim quæ narrat Marcus conſentiant cum Matthæo, uerba Hieronymi ex commẽtarijs in Matthæum, tranſſcribit in Marcum. Et hoc appellant ſcribere commentarios. Cãdidius Aquinas, qui ea quoq; uerba quæ Beda ſublegerat ex Hieronymianis cõmentarijs, nomine Bedæ citat. Ex Catena uidetur & Theophylactus id tẽporis fuiſſe uerſus, adeo cõueniunt quæ illic referuntur nomini Theophylacti. Quin & illud mirandum, quum pleraque Græcorum monumenta tum in ſacris literis tum in philoſophicis appareat tum fuiſſe uerſa, ſic interiſſe, ut nuſquam extent. Id caſu factum uideri uix poteſt. Lyranus macerat ſeſe, num herba ſit nardus, an frutex, an paruula arbuſcula.

Vt quid.) εἰς τί, id eſt, Ad quid.

Præuenit ungere corpus meum.) Non eſt χρῖσαι, quod eſt quocunq; illitu ungere, ſed μυρίσαι, quod proprie eſt unguentis, & odoramentis ungere.

Memoria pro memoriali. In memoriam eius.) εἰς μνημόσυνον αὐτῆς, id eſt, In monumentum eius, ſubaudi mulieris, de quo in Matthæo admonuimus.

Lagenam.) κεράμιον. id eſt, Vas fictile, ſiue aqualem fictilem, niſi quod dure hydriæ ſiue aquali additur aquæ, Mollius erit ſi dicas aquæ plenam, Nam aqualis eſt etiam uacua.

Vbi eſt refectio,) κατάλυμα. Laurentius mauult diuerſorium, ut uertit apud Lucam, quanquàm utrunq; uox Græca ſignificat.

Cœnaculum in edito. Cœnaculum. ἀνώγεων. triclinium intelligit, ſed lectis ſtratis, in quibus olim diſcumbebatur. Dictum eſt autem Græcis, ἀνώγεων, quod ſubductius ſit à ſolo, quod ueteres in ſuperiore ædium parte cœnitarent.

Stratum

Stratum.) poſt hoc in Græcis codicibus additur ἕτοιμον, id eſt, paratum, ſed aliunde ni fallor huc transſcriptum.

Nunquid ego.) Græci ſic habent, μήτι ἐγώ; καὶ ἄλλος, μήτι ἐγώ; id eſt, Nunquid ego? & alius, nunquid ego? At mihi ſanè uidetur hoc ex interpretamento quopiam adiectum. Nam cum ſemel dixiſſet, εἷς καθ᾽ εἷς, quid erat neceſſe addere, & alius, & deinde alius? Præſertim quum Marcus nihil aliud ferè ſcripſerit, quàm Matthæi compendium?

Qui intingit manum.) ὁ ἐμβαπτόμενος. id eſt, Qui intingit. Manum interpres addidit de ſuo. Atque ſic habent antiquiſſimi codices: quanquàm in Matthæo erat ἐμβαψάμενος, id eſt, Qui intinxit. Nec hic neceſſe eſt accipi exacte temporis rationem. Non enim hoc expreſſit quid tum ageret Iudas, ſed his uerbis indicauit ad quantam familiaritatem admiſſus eſſet, qui ex eadem patella cum Chriſto peteret intinctum.

Qui intingit, in Matthæo, intinxit

Filius hominis tradetur.) παραδίδοται, id eſt. Traditur, præſentis temporis, ſed uſurpatũ uice futuri. Sunt qui moueant ſcrupulum de uerbo trado, cui nõ putant eſſe locum, niſi cũ res in manum datur, aut poſteris traditur: cum prodere ſit nonnunquam indicare, nonnũquam deſerere, aliquoties in manum dare, ſed in malam partem.

Et benedicens fregit.) καὶ εὐλογήσας ἔκλασεν, id eſt, Cum benedixiſſet fregit, non enim ſimul benedixit ac fregit. Et benedicere non eſt pingere geſtu manus, ſignum crucis, ſed laudes deo canere, & uerba boni ominis dicere.

Sumite hoc eſt.) Græci addunt λάβετε, φάγετε, id eſt, Sumite, edite, quemadmodum erat in Matthæo.

Qui pro multis effundetur.) τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον, id eſt, Qui pro multis effunditur. Iam enim hoc repræſentabat, quod paulo poſt eſſet futurum. Qui tantopere aſſeuerant, quibus uerbis Chriſtus conſecrauerit, cum id nuſquam expreſſe legatur, hunc annotent locum, quo res ita narratur, quaſi Chriſtus prius poculum porrexerit, deinde ubi bibiſſent, tum demum dixerit, Hic eſt calix, &c. Sic enim habent uerba Euangeliſtæ, Et accepto calice gratias agens, dedit eis, & biberunt ex illo omnes, & ait illis: Hic eſt ſanguis meus. &c. Quanquam hac in re nolim eſſe peruerſe contentioſus, cum locus excuſari poſſit per figuram πρωθύστερον.

Effunditur.

Quibus uerbis conſecrarit Chriſtus.

Quod iam.) ὅτι οὐκέτι. Iam poſuit pro poſt hac, nec male, quanquàm obſcurius.

Ex hoc genimine.) ἐκ τοῦ γεννήματος. γέννημα Græca uox eſt, quæ uerti poterat, Fructu, ſiue fœtu. Et, hoc, pronomẽ, nec additur in Græcis exemplaribus, nec in antiquis Latinis, ut ſit ſenſus, illum nullum uinum poſtea guſtaturum. Vnde & in cruce, uinum myrrhatũ admotum ori reiecit: niſi quod articulus τοῦ, nonnullam habet emphaſin.

Et hymno dicto.) καὶ ὑμνήσαντες, id eſt, Poſtquàm dixiſſent laudes, ut intelligas ab omnibus decantatas laudes.

Bis uocem dederit.) Quod erat anceps in Matthæo, Marcus expedite dixit ut bis referatur ad cantum Galli. Noctem enim ueteres ſic diuidebant, Occidente ſole dicebatur ueſpera, ab hoc tempore prima fax, deinde concubia, & intempeſta, quod noctis eſt mediũ, Mox inclinatio noctis, deinde gallicinium, inde conticinium, quum & galli conticeſcunt, & homines etiamnum quieſcunt. Poſt hæc diluculum, quo rareſcunt tenebræ. Deinde mane clarum, Ita Iuuenalis, Quod tamen ad galli cantum facit ille ſecundum, Proximus ante diem caupo ſciet.

At ille magis dicebat.) ὁ δὲ ἐκ περισσοῦ ἔλεγε μᾶλλον. Rurſum conduplicauit comparatiuũ, exprimere uolens uehementem aſſeuerationem Petri. Niſi mauis μᾶλλον, diſtinctione ſemouere à ſuperioribus, & annectere his quæ conſequuntur, μᾶλλον ἐάν με δέῃ, id eſt, Quin ſi me oporteat &c. Ac mox conduplicata negatio, οὐ μή, non caret emphaſi conſtantis aſſeuerationis, quaſi dicas haud unquam.

Diſtinctio uaria

In prædium.) εἰς χωρίον, quod aliâs uertit Agrum, aliâs uillam, ſignificat autem locum. Cæterum Gethſemani locus eſt, ad radices montis Oliueti. De quo admonuimus in Matthæo.

Gethſemani.

Pauere & tædere.) ἐκθαμβεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν, id eſt, Expaueſcere, & anxius eſſe. Eſt enim poſterius hoc impotenter angi animo, & ſupra modum ægreſcere: cuiuſmodi affectio corripit hominem primo obiectu magni diſcriminis, ut aliquandiu non ſit apud ſe.

Et uenit & inuenit.) Vtrunq; præſentis eſt temporis, ἔρχεται καὶ εὑρίσκει, Venit priore, & inuenit prima acuta, ne quis hic indecore uel hæſitet, uel erret.

Abba pater. *Error in Auguſtini libris.*

Abba pater.) Euangeliſta uocem Syriacam poſuit, eamq; uelut interpretatur, ſubijciens ὁ πατήρ. Auguſtinus epiſtola cẽteſima ſeptuageſimaoctaua, putat abba uocem eſſe Græcam, niſi forte uitiata eſt ſcriptura. Sed hac de re nonnihil attingemus in epiſtola Pauli ad Romanos, capite octauo.

Non quid ego.) Græce eſt, ἀλλ' οὐ τί ἐγώ, ἀλλὰ τί σύ, id eſt, At non quid ego, ſed quid tu. Quanquàm hic Græca uariant exemplaria, nõnulla habebant, ἀλλ' οὐχ ὡς ἐγὼ θέλω ἀλλ' ὡς σύ, id eſt, Non ut ego uolo, ſed ut tu. In alijs ſic erat, ἀλλ' οὐ τί ἐγὼ θέλω, ἀλλὰ τί σύ, id eſt, Non quid ego uelim, ſed quid tu. Nam omnino ſermo eſt inabſolutus.

Et reuerſus denuo.) Denuo apud Græcos refertur ad Dormientes, non ad Reuerſus, εὗρεν αὐτοὺς πάλιν καθεύδοντας.

Sufficit.) ἀπέχει τὸ τέλος. Etiamſi τὸ τέλος in quibuſdam codicibus non reperitur neq; nobis uiſum eſt addere. Porrò quod hic Chriſti ſermo magis ſit exprobrantis, quàm iubentis, admonuimus in Matthæo.

Et filius hominis tradetur.) Traditur & in Græcis & in antiquis Latinis exemplaribus, παραδίδοται.

Qui me tradet.) ὁ παραδιδούς με, id eſt, Qui me tradit.

Prope eſt.) ἤγγικε, id eſt, Appropinquauit, ſiue Adeſt.

Signum σύσσημον

Signum.) σύσσημον, quod ſonat cõmune ſignum de compoſito datum, cuiuſmodi ſunt quæ milites uocant ſymbola, quorum alia ſunt uocalia, alia muta.

Et ducite caute.) ἀπαγάγετε ἀσφαλῶς, id eſt, Abducite tuto, ſiue certo, hoc eſt, exacta cuſtodia, ne quâ poſſet elabi.

Rabbi.) Græci congeminant, ῥαββί ῥαββί, Rhabbi rhabbi, an recte neſcio.

Sed ut impleantur ſcripturæ.) Abruptus eſt ſermo, ſubaudiendum enim, Hæc fiunt, ut impleantur, &c.

Et tenuerunt eum.) Nonnulli Græci codices ſic habebant, quod & nos ſequuti ſumus, haud ſcio an perperam, καὶ κρατοῦσιν αὐτὸν οἱ νεανίσκοι, id eſt, Tenent eum adoleſcentes, ſiue comprehendunt eum, aut inijciunt illi manus, ut iuuenes iuueni manum iniecerint. Quidam diuinant hunc adoleſcentulum fuiſſe è familia ubi dominus comederat paſcha, Alij putant fuiſſe Iacobum fratrẽ domini, cui cognomẽtum eſt additum Iuſti. Gregorius ſuſpicatur de Ioanne Euangeliſta. Cæterum illam uocem νεανίσκοι Theophylactus legit quidẽ, uerum in enarrando non attingit. Additur & in æditione Hiſpanienſi.

Et calefaciebat ſe ad.) καὶ θερμαινόμενος πρὸς τὸ φῶς. Illud, Ad lumen, referendum ad Sedens, non ad calefaciebat. Siquidem lumen illum prodidit.

Aequalia, pro idonea.

Non erant conuenientia.) καὶ ἴσαι αἱ μαρτυρίαι οὐκ ἦσαν, id eſt, Æqualia teſtimonia non erant. Paria uocauit, opinor, ſatis idonea, ſiue, ἴσα, quod inter ſe non conſentirent. Nam hoc indicio primum coarguuntur falſa teſtimonia.

Poſt triduum,) διὰ τριῶν ἡμερῶν, id eſt, Per tres dies, ſiue triduo, non μετὰ τρεῖς ἡμέρας. Suffragatur Græcæ lectioni codex aureus & exemplaria S. Donatiani, deniq; & Conſtantienſe, in quibus habetur Per triduum.

Templum hoc manufactum.) Græcæ compoſitæ dictiones, manufactum χειροποίητον. & non manufactum, ἀχειροποίητον. Alioqui quis dicitur ædificaturus, quod manufactum ſit? Græcæ uoces perinde ſonant: quaſi dicas tẽplũ operis manuarij & opificij nõ manuarij.

Et non erat conueniens.) καὶ οὐδὲ οὕτως, id eſt, Ne ſic quidem. Iam enim ſemel reiecta fuerant illorum teſtimonia.

Quæ tibi obijciuntur.) Græce eſt, τί οὗτοί σου καταμαρτυροῦσι, id eſt, Quid, ſiue Cur iſti aduerſus te teſtificantur?

Quid adhuc deſideramus teſtes?) τί ἔτι χρείαν ἔχομεν μαρτύρων, id eſt, Quid adhuc opus habemus teſtibus? Ac proprie quidem & eleganter uertit interpres, Deſideramus, pro Requirimus. Verum haud ſcio, an lector tantum expectet.

Additum aliquid.

Ante atrium.) εἰς τὸ προαύλιον, id eſt, In ueſtibulum atrij, ſiue locum, qui erat ante atrium.

Nam Galilæus es.) Addunt hic Græci codices, καὶ ἡ λαλιά σου ὁμοιάζει, id eſt, Loquela

tua

tua ſimilis, ſiue conuenit, ex Matthæo, ni fallor, aſſcriptum in hunc locum.

Anathematizare.) Quod in actis Apoſtolorum uertit, Deuouere, in Matthæo deteſtari, hic reliquit.

Et iterum gallus cantauit.) ἐφώνησε, idem uerbum quod ante tametſi uerbis non iiſdem uerterat uocē dederit φωνῆσαι. Quum autem res eadem narratione iteretur, conuenientius erat uocem eandem repetere. Proinde non in tempore hic affectata eſt uarietas.

Et cœpit flere.) καὶ ἐπιβαλὼν, ἔκλαιε, Erumpens, ſiue ſubito fleuit, aut prorupit in fletum.

EX CAPITE DECIMOQVINTO.

ET uniuerſo concilio.) Cum hic bis dicatur concilium, Græce diuerſæ ſunt dictiones. Prior eſt συμβούλιον conciliabulum, poſterior συνέδριον, id eſt, Conſeſſus, ſiue conuentus.

Cœpit rogare.) ἤρξατο αἰτεῖσθαι, id eſt, Cœpit petere ſiue poſtulare. Nam ita modo uerterat, ὅπερ ᾐτοῦντο, id eſt, Quencunq; petiſſent,

Pontifices autem.) Quod modo dixit ſummos ſacerdotes, nunc uertit Pontifices. Nam Græcis eadem eſt uox, ἀρχιερεῖς.

Et cum aſcendit turba.) καὶ ἀναβοήσας ὁ ὄχλος, id eſt, Et cum acclamaſſet turba. Quoniam uero conſtanter diſſonant à Latinis exemplaria Græca, in coniecturam uenio, interpretem aliud atq; nos legimus, legiſſe, niſi fallor, ἀναβάσας, pro ἀναβοήσας. Etiamſi ἀναβοήσας legit Theophylactus, conſentiente Hiſpana æditione, quanquàm ex interpretatione Theophylacti non liquet quid legerit. Duplex lectio

Sicut ſemper faciebat illis.) Vt ſermo ſit abſolutus ſupplendum eſt, Vt faceret ſicut ſemper fecerat ipſis.

In atriū prætorij.) ἔσω τῆς αὐλῆς ὅ ἐστι πραιτώριον. id eſt, In atrium quod eſt prætorium. Et hic Græce ſcribens, Romana uoce abuſus eſt.

Concitauerunt turbam.) ἀνέσεισαν. Nonnulli Græcorum codices habebant ἀνέπεισαν, id eſt, Perſuaſerunt, ſiue retraxerunt in hanc ſententiam.

Pilatus uero dicebat illis. Quid enim mali fecit.) Diuus Auguſtinus libro de Conſenſu Euang. 3. cap. 13. ut rem ſeriam annotauit, quod hic Euangeliſta dixerit, Pilatus dicebat nō Pilatus dixit, nimirum ſubindicans non ſemel hoc à præſide dictum, ſed multum temporis in hoc ſermone cōſumptum. Et Græcis quidem eſt ἔλεγεν. Atqui in Matthæo eſt εἶπεν uerbum eiuſdem temporis, ubi interpres uertit dixit, non dicebat. Idem fecit in Luca. Hoc ideo tantum annotaui, ut oſtenderem, quàm omnia quamuis minuta rapiamus ad cauſæ præſidium, quoties conſtringimur anguſtijs.

Patrem Alexandri & Rufi.) πατέρα ἀλεξάνδρου τοῦ ῥούφου, id eſt, Patrem Alexandri Rufi, ſiue Rufi filium. Nonnulli Græcorum codices cum noſtra æditione conſentiebant: ut accipiamus *Simoni* fuiſſe duos filios. *Sic* enim interpretatur Theophylactus, addita filiorum nomina, quo certior eſſet narrationis fides. Eandem lectionem ſequitur is qui ſcholia ſcripſit in Matthæum, quæ Hieronymo aſſcribuntur, qui putat Alexandrum & Ruffum fuiſſe diſcipulos domini, quū pater eſſet Cyrenenſis, quum Cyrene ſit Libyæ ciuitas. Nec eſt angariauerunt, ſed angariant, ἀγγαρεύουσι, de qua uoce dictum eſt nobis alibi.

Erat autem hora tertia.) Admonet hoc loco Petrus Comeſtor ex autoritate diui Hieronymi, in Marco ſcriptum fuiſſe, quod dominus crucifixus fuerit hora ſexta, uerum id Græci ſcriptoris accidiſſe uitio, qui pro ϛ, quæ Græcis litera non eſt, ſed literis mixta eſt nota numeri, nec alium habens uſum, Sequitur enim literam ε, quæ Græcis ſignificat quinq;, & præcedit ζ, quæ notat ſeptem, pinxerit, γ, quæ ſignat tria. Non mihi ſuccurrit, quo loco dixerit hoc Hieronymus. Idem paulo ante citat eum ex breuiario maiore, quod opus non agnoſcimus, niſi forte commētarij in Matthæum bis abbreuiati ſunt, & epitome altera fuit altera contractior. Quod ſi uera ſunt quæ neſcio unde hauſta tradit Petrus Comeſtor, facilis exitus eſt huius quæſtionis, in qua mire ſe torquet Auguſtinus libro de Conſenſu Euāgeliſtarū tertio cap. decimotertio. Inde petat qui uolet. Nos adiecimus quod nacti ſumus. Petrus Comeſtor.

Et crucifigentes eum.) καὶ σταυρώσαντες αὐτὸν, id eſt, Cum crucifixiſſent eum.

Qui ædificas Græcùs ſermo ambiguus eſt propter participia. At Hieronymus in Eſaiā

citat perſona tertia: Vah qui deſtruit templum, & in triduo inſtaurat illud. Atque ita ſcriptum cõperi in codice S. Donatiani, item in Conſtantienſi. Illud annotandũ, quod in Græcis codicibus non additur dei, ſed templũ tantũ eſt: ſuffragantibus libris diui Donatiani & Conſtantienſi. Et in noſtris aliquot pro Aedificas, perperam mutatum eſt, Reædificas.

Eloi, eloi, lamazabatani.) Non eſt dubitandum, quin Euangeliſta uoces Hebræas, ſiue Syras recte reddiderit, utcunq; à nobis ſonantur, de quo dictum eſt à nobis in Matthæo.

Deus deus meus.) In Græcis exemplaribus, librariorum, opinor, incuria, non repetitur

Deus meus. pronomen meus, cum apud Hebræos repetatur, Deus meus, deus meus. Proinde non dubitauimus apponere: præſertim hoc freti, quod uideamus apponi apud Matthæum. Poſt comperimus additum & in Græcis uelut in Hiſpanienſi, & in Theophylacti uetuſtiſſimo codice non addebatur, quemadmodum nec in æditione Aldina, quod incuria librarij factum arbitror, quum enim in Hebræo ſit eloi eloi, id eſt, deus meus, deus meus, qui conuenit ab hoc diſcrepare interpretationem Euangeliſtæ.

Vt quid.) εἰς τί, id eſt, ad quid.

Circũponensq; calamo.) Paulo ſuperius calamũ uertit Arundinem. Nunc oblitus, opi-

Calamus arundo. nor, Græcam uocem reliquit: quod idem fecit in Pſalmo, Emittens Cryſtallum ſicut buccellam, cum pro Cryſtallo uertere debuerit glaciẽ: ſit enim mentio de niue, deq; frigore.

Videns autẽ Centurio.) Et hic uſus eſt Rhomana uoce Euangeliſta, ἰδὼν δὲ ὁ κεντυρίων,

Centurio ἑκατόνταρχος quem alias uocat ἑκατόνταρχον, Græca uoce. Nec eſt,

Clamans expiraſſet.) ſed κράξας, hoc eſt, Clamore emiſſo, ſiue cum clamaſſet, mox enim à clamore expirauit.

Iacobi minoris.) τοῦ μικροῦ. Græcis poſitiuum eſt, parui, non comparatiuum parui. Et apparet fuiſſe cognomen.

Quod eſt ante ſabbatum.) Græcis una dictio eſt, προσάββατον, quaſi dicas præſabbatũ, hoc eſt, Initium ſabbati.

Et Ioſeph.) ἰωσῆ, id eſt, Ioſe.

Venit Ioſeph ab Arimathia.) Non poteſt accipi, quod ab eo loco uenerit, cum interce-

Ioſeph arimathæus. dat articulus ὁ ἀπὸ ἀριμαθαίας, id eſt, Arimathæus, ut patriam additam intelligas. Hieronymus in catalogo locorum indicat dictam Arimatha ſophim, ciuitatem Elchanæ, & Samuelis in regione Tamnitica, iuxta Dioſpolim, patriam Ioſeph, cuius hic ſit mentio.

Audacter introiuit.) τολμήσας, id eſt, Sumpta audacia, quanquã probe uertit interpres. Ne quis hunc arbitretur à me ſuggillatum, quod aliter uerterimus. Porro audacia non ſemper opponitur conſilio, ſed ſæpe refertur ad periculum. Sentit enim hoc Euangeliſta, Decurionem hoc non ſine periculo fuiſſe auſum amore Ieſu.

Nobilis decurio.) εὐσχήμων βουλευτὴς, id eſt, Honeſtus ſenator. Laurentius admonet hic

Decurio. Decurionem accipiendum pro Senatore municipali.

Si iam mortuus. εἰ πάλαι ἀπέθανε, id eſt, Si dudum, aut iamdudum mortuus eſſet. Etiãſi nonnulli codices, pro πάλαι habebant ἤδη. Atq; ita poſt repperi in æditione Aldina conſentiente Hiſpanienſi, atq; item Theophylacto. Proinde non aſſentior eruditis quibuſdã, qui putant hic εἰ ualere idem quod coniunctio ꝙ. Siquidem adhuc dubitaſſe Pilatum indicant ea quæ mox ſequuntur: Et re cognita ex Centurione. Porrò forma ſermonis neminem debet offendere, cum ita loquatur Terentius: Mirabar ſi ſic abiret. Ex hoc loco Origenes colligit animam Chriſti non reliquiſſe corpus ſuum more uulgari hominum morientium, ſed ultro exceſſiſſe è corpore, cum uiſum eſſet. Neq; enim iuxta naturam tam mature reliquiſſet corpus iuuenile, præſertim cum illi crura non eſſent fracta, quod alijs fieri ſolet ad maturandam mortem.

Maria Ioſeph) Rurſum eſt, Ioſe, non Ioſeph.

EX CAPITE VLTIMO.

COopertum ſtola.) περιβεβλημένον, id eſt, Amictum. Nam coopertus eſſe poteſt, qui non ſit amictus.

Nolite expaueſcere.) μὴ ἐκθαμβεῖσθε. Idem eſt uerbum Græcis, quod uertit modo Obſtupuerunt.

Inuaſerat

Inuaſerat enim eas timor.) εἶχε δὲ αὐτὰς τρόμος καὶ ἔκστασις. Habebat enim eas tremor, ac ſtupor, ſiue ecſtaſis.

Prima ſabbati.) σαββάτων habent pleriq; Græci codices.

Nouiſſime recumbentibus illis.) Auguſtinus de concordia Euangeliſtarum lib. 3. torquet ſeipſum quæſtione, qui conſiſtat quod Marcus dicit hic Ieſum nouiſſime apparuiſſe, quum Ioannes referat illum poſt apparuiſſe ſuis ad mare Tiberiadis. Hunc nodum ſic explicat, ut nouiſſime referatur, non ad numerum apparitionum ſimpliciter, ſed ad apparitiones eo die factas. Atqui quum Græce ſit ὕστερον, quod ſonat deinde ſiue poſtea, non erat quur moueret quæſtionem ſi Græcos conſuluiſſet codices, quanquam nolim diſſimulare comparatiua nonnunquam uſurpari uice ſuperlatiuorum, quoniam itaq; dixerat primum, interpres hic maluit dicere poſtremum.

Illis undecim.) αὐτοῖς τοῖς ἕνδεκα. Diuus Auguſtinus ex addito pronomine illis, & ex articulo Græco colligit hunc locum non poſſe accipi niſi de apoſtolis. Atqui Græce non eſt ἐκείνοις ſed αὐτοῖς, quod ſi relatiue ſumatur, ſonat Ieſum iiſdem undecim apoſtolis apparuiſſe quibus prius apparuerat. Sin diſcretiue, ſenſus erit Ieſum apparuiſſe, non mulieribus aut quibuslibet diſcipulis, de quibus ante dictum erat, ſed ipſis undecim nimirum apoſtolis, qui narrantibus non crediderant. Etiam ſi Marcus ita contexit quaſi hoc ſenſerit. Primum apparuit Mariæ Magdalenæ. Poſt hæc duobus ambulantibus in uilla, Poſtremo recumbentibus undecim. Nec obſtat huic ſenſui ſi iam uni aut alteri ex apoſtolis apparuerat, Certe undecim ſimul diſcumbentibus nondum apparuerat.

Qui uiderant eum reſurrexiſſe.) Græce eſt ἐγηγερμένον ſuſcitatum ſiue excitatum. Nec uideo cauſam quur hic Gregorius aut Bernhardus inducant angelos, qui ſoli uiderint dominum reſurgentem. Diuus Hieronymus in epiſtolis indicat hoc caput, quod in Marco legimus, à pleriſq; non recipi, & in omnibus penè Græcorũ libris in fine poni, uelut adiectitium, propterea quod hic diuerſa narret à reliquis Euangeliſtis. Admonet autem & illud, ſubdiſtinctionem eſſe faciendam ante mane, ut intelligamus Chriſtum ueſpere ſurrexiſſe, deinde mane primo ſabbati uiſum eſſe Mariæ, hoc modo legens: Cum ſurrexiſſet Ieſus: ut hic interpoſita hypoſtigme ſequatur, apparuit Mariæ. At idem in ſecundo dialogo aduerſus Pelagium diſputans, narrat in fine Euangelii iuxta Marcum, in nonnullis exemplaribus maxime Græcorum, hanc coronidem adiectam fuiſſe: Poſtea cum accubuiſſent undecim, apparuit illis Ieſus, & exprobrauit incredulitatem, & duriciem eorum, quod multis qui uiderant eum reſurgentem, non crediderunt. Et illi ſatisfaciebant dicentes, ſeculum iſtud iniquitatis, & incredulitatis ſubſtantia eſt, quæ non ſinit per immundos ſpiritus ueram dei apprehendi uirtutem, idcirco iam nunc reuela iuſtitiã tuam.

Coronis Marci.

Cæterum ut extremum illud caput habetur hodie in omnibus quæ ſanè uiderim, Græcis exẽplaribus, ita coronidẽ hanc ex Apocrypho quopiam Euangelio, aſſcriptã apparet à lectore ſtudioſo. Nam Euangelium Hebræorũ, quod tum à Nazaræis, & Ebionitis legebatᷣ, Hebraicis ſcriptũ literis, ſed ſermone Chaldaico, Hieronymus teſtatᷣ à ſe uerſum in linguã Græcam, & ex eo nonnulla profert teſtimonia.

Apocrypha coronis.

DES. ERASMI ROTERODAMI ANNOTATIONVM IN EVANGELIVM MARCI, FINIS.

IN EVANGELIVM LVCAE ANNOTATIONES D. ERASMI ROTERODAMI.

QVoniamquidem.) Solus Lucas & præfatur operi ſuo, & nominatim dicat libros ſuos. Is tametſi cæteris purior eſt, ac dilucidior in eloquendo, ob Græcarum peritiam literarum, quā in Catalogo ſcriptorum tribuit illi Hieronymus, tamen multum & ipſe admiſcet ex idiomate ſermonis Hebræi. Cæterū quod hic uertit ἐπειδήπερ, Quoniamquidem: haud ſcio, num apud emēdate loquentes reperiatur Quoniamquidem, in priore ſermonis parte. Ego maluiſſem, Quoniam, aut Poſtquam, aut Quandoquidem. Quanquàm haud omnino male uertit. ἐπεχείρησαν conati ſunt: ut intelligamus illos uoluiſſe magis, quàm præſtitiſſe, & tentaſſe rem uerius, quàm effeciſſe. Neq; enim Matthæi tantum id temporis extabat Euangelium aut Marci, ſed multa ferebantur Euangelia, Nazaræorum, Thomæ, Matthiæ, ſecundum Aegyptios, ſecundum duodecim, Nicodemi, atque item aliorum, quæ deinde uelut apocrypha reiecit eccleſia. Porrò ἐπιχειρεῖν, proprie eſt aliquid in manus ſumere & aggredi.

Lucas cæteris Græce peritior

Euangelia apocrypha.

Ordinare narrationem.) ἀνατάξασθαι. Quod ego uertiſſem, Digerere, ſiue Contexere: ſiquidem id eſt, in ordinem diſponere, quod cæteri carptim, aut non iuxta perpetuam rerum geſtarum ſeriem prodidiſſent quædam. Quin & Matthæus ipſe, quanquàm cæteris eſt plenior, & ab ipſa Chriſti natiuitate exorditur hiſtorico more, tamen totam ferè pueritiam, & adoleſcentiam Chriſti prætermiſit. Porrò Marci Euangelium, eius quod à Matthæo proditum eſt, uideri poſſit epitome, multa prætermittens, & hiſtoriam Euangelicam auſpicans à prædicatione Ioannis. Ioannes quædam attingit carptim, uelut ab alijs omiſſa. Proinde Ambroſius tribuit Lucæ ſtilum hiſtoricum ceu peculiarem. Cum enim ſua ſingulis attribuiſſet, inquit: At uero ſanctus Lucas uelut quendam hiſtoricum ordinem tenuit, & plura nobis geſtorum domini miracula reuelauit: Ita tamen ut omnes ſapientiæ uirtutes Euangelij iſtius complecteretur hiſtoria. Idem aliquanto poſt: Hiſtorico enim ſtilo diximus hunc Euangelij librum eſſe digeſtum. Denique deſcribendis rebus, quàm exprimendis præceptis, ſtudium uberius, comparatione aliorum, uidemus inmpenſum. Et ipſe Euangeliſta hiſtorico more de narratione ſumpſit exordium. Fuit inquit, in diebus Herodis regis Iudææ, ſacerdos quidam nomine Zacharias, eámque hiſtoriam plena digeſtione proſequitur.

Lucas unus totam uitæ ſeriem proſequitur.

Quæ in nobis completæ ſunt rerum.) Quæſo quis ex hac interpretatione percipere queat, quid ſenſerit Euangeliſta? Nec enim ſimpliciter accipiendum eſt accidiſſe, quæ narraturus eſt, ſed certiſſima fide comperta eſſe, & argumentis indubitatis perſuaſa. Id enim ſonat Græcis πεπληροφορημένων, à uerbo πληροφορέω, quod eſt, plenam facio fidem. Vnde πληροφορία, certa fides quæ fit argumentis aut re exhibita: & πληροφόρημα uocant, quod nos uulgo dicimus certificationem. Et πληροφορεῖσθαι dicitur, cui certa fit rei fides, ut iam nihil addubitet: Hinc uoce compoſita, quod adducantur, quæ ad plenam rei comprobationem requiri ſolent. Proinde in epiſtola Pauli ad Romanos, capite quarto, πληροφορηθεὶς, interpres uertit, Pleniſſime ſciens. Et rurſum in eadem, capite decimoquarto: Vnuſquiſque in ſuo ſenſu abundet, Græce eſt, πληροφορείσθω, hoc eſt, Vnicuique ſua mens ſatiſfaciat, & in ea conquieſcat. Vtitur eodem uerbo Paulus in alijs compluſculis locis: atque adeo Lucas ipſe in actis apoſtolorum, id quod indicabimus ſuo loco. Quin & Origenes, ſiue quis alius is fuit, nihil enim moror, cum cōſtet ab homine erudito ſumptum, uertit ad hūc modum: Quæ in nobis manifeſtiſſime ſunt oſtēſæ, & ſubijcit

Interpres obſcure uertit πεπληροφορημένων.

An homiliæ in Lucam ſint Origenis incertum eſt.

idem

idem, πεπληροφορημένων, quod uno uerbo Latinus ſermo non explicat, certa enim fide & ratione cognouerat. Quanquàm ex his uerbis colligere licet, ſcriptorem hunc, aut Paraphraſten Origenis fuiſſe, nõ interpretem, aut nonnihil addidiſſe de ſuo, quo res eſſet explanatior. In eandem ſententiam interpretatur Theophylactus Græcus interpres recentior, ſed haud quaquã malus mea ſententia. Ait enim πεπληροφορημένων δὲ εἶπε πραγμάτων, οὐ γὰρ κατὰ ψιλὴν παράδοσιν εἰσὶ τὰ τοῦ χριστοῦ, ἀλλ᾽ ἐν ἀληθείᾳ καὶ βεβαίᾳ πίστει, καὶ μετὰ πάσης πληροφορίας. πῶς δὲ εἰσὶ πεπληροφορημένα ταῦτα εἰπὲ ὦ λουκᾶ; καθὼς παρέδοσαν ἡμῖν οἱ ἀπ᾽ ἀρχῆς αὐτόπται καὶ ὑπηρέται τοῦ λόγου, id eſt, Res autẽ geſtas dixit πεπληροφορημένας. Non enim geſta Chriſti ſimpliciter uulgariq́ȝ more tradita ſunt, ſed uera firmaq́ȝ fide, cum omni certitudine conſtant. Sed age dic Luca, unde iſta rerum certitudo? Sicut tradiderunt nobis ab initio qui ipſi ab initio ſpectatores ac miniſtri fuerunt eorum quæ narrant. Indicat huiuſmodi nonnihil & Ambroſius, licet obſcurius, ſcribens hũc in modum: quæ in nobis completæ ſunt, uel quæ in nobis redundant. Quod enim redundat nulli deficit, de completo nemo dubitat, cum fidem affectus aſtruat, exitus prodat. Ac mox: Ergo fundatus in petra, & qui omnem fidei ſumpſerit plenitudinem, firmamentumq́ȝ conſtantiæ, recte dicit, Quæ in nobis cõpletæ ſunt. Argute quidem luſit in uerbis Ambroſius, ſed interim gnarus Græcæ linguæ ſatis indicat uim Græcæ uocis πεπληροφορημένων. Neſcio, an illud ſit operæprecium adijcere, uocem hanc & ad rem accõmodari, & ad perſonam. Nam & cui perſuaſum eſt πληροφορηθεὶς dicitur, & quorum eſt facta fides πεπληροφορημένα dicuntur, quemadmodũ & homini fit fides & rei fidem facimus. Suetonius ſuo more Græcã loquutionẽ referens ſcripſit in Tiberio, Perſuaſionisq́ȝ plenus cuncta fato agi, uelut exprimẽs Græcam uocem πληροφορηθείς.

Sicut tradiderunt.) Vel hinc liquet, Lucam Euangeliſtam ab alijs audita ſcribere. Traditur enim id quod narratione tranſfunditur ab alijs in alios. Niſi ſic malumus accipere, Sicut nobis tradiderunt abſolute dici: ut ipſe Lucas ſit è numero eorum qui tradiderunt, & Nobis ad omnes referatur, qui ex prædicatione apoſtolorum Chriſtum didicerunt. *Lucas audita ſcripſit in Euangelio.* Verum id ut eſt à nemine dictum, ita coactius eſt, mea quidem ſententia. Quorſum autem opus eſt hic laborare in probationibus, cum diuus Hieronymus in Catalogo ſcriptorum eccleſiaſticorum, ingenue fateatur Lucam ea ſtilo fuiſſe proſequutum, quæ ab alijs acceperat, ſed fidei certiſſimæ uiris: hoc eſt, non à quibuslibet, ſed ab ijs qui omnibus quæ narrabant interfuiſſent. Hieronymi uerba ſuper hac re ſubſcribam, ſi quis forte requiret: Et Lucam inquit non ſolum ab apoſtolo Paulo didiciſſe Euangelium, qui cum domino in carne non fuerat, ſed & à cæteris apoſtolis. Quod ipſe quoq́ȝ in principio ſui uoluminis declarat, Sicut tradiderunt nobis qui à principio ipſi uiderunt, & miniſtri fuerũt ſermonis. Igitur Euangeliũ ſicut audierat ſcripſit. Acta uero Apoſtolorum, ſicut uiderat compoſuit. Et apertius etiam in præfatione, quam præfixit commentarijs in Matthæum: Tertius inquit Lucas medicus, natione Syrus, Antiochenſis, cuius laus in Euãgelio, qui & ipſe diſcipulus apoſtoli Pauli, in Achaiæ, Bœotiæq́ȝ partibus uolumen condidit, quædã altius repetens, & ut ipſe in procemio confitetur, audita magis, quàm uiſa deſcribens. Hactenus Hieronymus. Verũ de hoc paulo poſt, per occaſionem aliarũ uocum, aliquãto plura dicemus. Dubitari poterat utrò referenda eſſet hæc particula, Sicut tradiderant nobis, ad ſuperiora, ut ſit ſenſus: Certitudinem perſuaſionis hinc eſſe, quod qui ea rettulerant, non ſolum ipſi interfuerãt, ceu teſtes ac ſpectatores rerum geſtarũ, uerum ipſi quoq́ȝ rerum aliquarum partem geſſiſſent, An ad ſequentia: ut ſit ſenſus, ſe quoq́ȝ uelle contexere Chriſti uitam, bona fide, quam totam, plenéq́ȝ à grauiſſimis autoribus didiciſſet.

Qui ab initio ipſi uiderunt.) Quod interpres circunloquutus eſt, Qui ipſi uiderant, Græcis eſt unica dictio αὐτόπται, à pronomine αὐτὸς ipſe, & ὄπτω uideo. *Αὐτόπται* Certiſſimus enim habetur teſtis oculatus, ut aiunt. Hoc quoque indicio colligere licet, Lucam nõ uidiſſe quæ ſcribit in hoc libro: cum ipſe ſe ſcriptorem fateatur, illos αὐτόπτας, non à ſe ſe, ſed ab illis autoritatem fidemq́ȝ mutuans. Cæterum eos qui pars aliqua fuerunt rerum geſtarum uocat ὑπηρέτας, hoc eſt, miniſtros. Subſeruit enim qui adiuuat in re peragenda. αὐτόπται erant cum cernerent eijcientem dæmonium, ὑπηρέται cum ſoluerent Lazarũ, cum & ipſi iuſſu domini æderent miracula, cum illius cauſa periclitarentur. *ὑπηρέται* Græci literatores uocem exiſtimant ductam, ab ὑπὸ & ἐρέσσειν, hoc eſt, ab ſubremigando, quod Nauclero

remiges

Miniſter. remiges ſubſeruiant. Cæterum quoniam dure uidebatur Latinis dici miniſter negocij, non qui fuerit exequutor, ſed qui partē ipſe geſſerit, ac paſſus ſit, maluimus ita reddere. Ac pars aliqua fuerunt eorum quæ narrabant. Sic & Vergilianus Æneas ſibi fidem cōciliat:

Quǽque ipſe miſerrima uidi,
Et quorum pars magna fui.

Hieronymus in præfatione quam ædidit in omnia Euangelia paulo aliter legit. Sicut tradi-
Vallæ reiecta derunt nobis, qui ab initio ipſi uiderunt ſermonem, & miniſtrauerunt ei. Neq; uero quicq;
annotatio. ad rem facit quod argutatur Valla, hic λόγου potius uertendum fuiſſe, Verbi, quàm Sermo-
Verbum pro nis, quo commodius poſſit ad Chriſtum referri. Quandoquidem hoc loco λόγον uo-
re geſta. cat ipſas res geſtas quæ narrātur. Qui ſermonis typus in libris ſacris, haud quaq; eſt nouus. Quod genus eſt libri Reg. tertij, cap. xv, Non declinaſſet ab omnibus quæ præceperat ei, cunctis diebus uitæ ſuæ, excepto ſermone Vriæ Ethæi. Nihil enim hic dixiſſe fertur Vrias, ſed intelligi uoluit, facinus nephariū, quod Dauid in illum perpetrarat, cuius rumor iā peruenerat ad multos. Nec huic arbitror diſſimile, quod legimus apud hūc ipſum Euangeliſtā: Videamus hoc uerbum quod factum eſt nobis. Sentiunt enim ſe uelle experiri, quod audierant nunciantibus angelis. Nec illepidum eſt quod hic philoſophantur Origenes, & Ambroſius, quomodo uerbum, quod magis auditu percipitur, q̃ oculis, hic dicatur cerni, propterea quod ait Videamus, & hic habetur αὐτόπται τοῦ λόγου. Neq; falſa eſt diſtinctio uerbi ſubſtantialis, ut appellāt, quod caro factum eſt, & uerbi quod aëris ictu pertingit ad aures. Neq; non uerum eſt, factis eſſe præſtandum, quod intellectu cognoris, quodq; animo deſtinaris. Nam huc detorquent illud miniſtri uerbi. Sed tamen hoc in loco non uidentur admodum tempeſtiua. Vbi allegoriæ nubilum admittit huiuſmodi coniecturas, non improbarim lectoris animum auocari ſimilibus commentaciunculis, ne uel deſperans deſinat legere, uel offenſus abſurditate ſenſus hiſtorici reſiliat. In cæteris probarim ſenſum ſimpliciſſimum, minimeq; detortum in ſacris literis. Iam quod negat Valla Chriſtum in myſticis li-
Chriſtus et ſer- teris uſq; ſermonem dici, ſed duntaxat uerbum, in promptu eſt refellere, cum paſſim reperi-
mo dictus atur, non apud Lactantium modo, quem is unū excipit, uerum etiam apud Cyprianū, Hilariū, Hieronymum, Auguſtinum, Ambroſiū, Prudentium, & his recenciores Bedam, Anſelmum, ac Remigium: quemadmodū ſatis declarauimus in apologia, quam hac de re conſcripſimus, & in Euangelio ſecundum Ioannem captim attingemus.

Aſſequuto omnia. παρηκολουθηκότι. Aſſequuto non eſt hic accipiendum, quemadmo-
Aſſequuto dum utuntur Latini, quibus aſſequutus omnia dicitur is, qui nulla in re fruſtratus ſit, quod
quid Græcis Græci uocant τυχεῖν, cui diuerſum eſt ἀτυχεῖν. Sed παρακολουθεῖν eſt aſſectari, & adeſſe, & ſubſequi potius quàm aſſequi. Vt enim aſſidere dicitur literæ, qui nuſquam diſcedit à litera, Ita παρακολουθεῖν dicitur, qui quoquò uerſum te conſeras, adeſt, & aſſectatur indiuiduus comes. Neque uero deſunt qui ex occaſione huius uerbi ſic interpretentur, Lucam ab initio interfuiſſe omnibus quæ ſcribit. Sic enim iſtis, opinor, uiſus eſt ſentire, quiſquis fuit, cuius extant in Lucam commentarij, Adamantij titulo. Verum huic interpretationi palàm reclamant ea, quæ præcedunt in hoc ipſo ſermone Lucæ, quæ quantūuis torqueas, obſecro num omnibus interfuit Lucas quæ narrat? Num etiam colloquio Mariæ cum Angelo, num ſpectaculo Ieſu transfigurati? Quanquàm ſi quis Origenis ſermonem diligentius expendat, ſentiet illum non hoc affirmare, quod Lucas interfuerit omnibus, quæ texit in hiſtoria, uerū negat ſe carptim & ex rumore cognouiſſe, hoc eſt, dubio atq; incerto autore, ſed rem omnē ordine ex grauiſſimis ac certiſſimis teſtibus. Verba ipſius ſubſcribam: Viſum & mihi aſſequuto ab initio. Inculcat ac replicat, quoniam ea quæ ſcripturus eſt, non rumore cognouerit, ſed ab initio ipſe fuerit conſequutus. Vnde & ab apoſtolo merito collaudatur dicente: Cuius laus eſt in Euangelio per omnes eccleſias. Hactenus ille. Certe Lucas obambulans per omnes eccleſias, non uidit ea quæ geſſit Chriſtus, ſed ab ipſis diſcipulis, & Apoſtolis cognouit ac didicit, quæ geſſerat ac docuerat. Atque illos non eſſe uanos autores, uita ipſorum ac miracula declarabant. Neque tamen hoc ſentio, πᾶσιν referendum ad perſonam, ut intelligamus Lucam omnibus Apoſtolis adfuiſſe, ſed ad rem: ut ſenſus ſit, Illum omnia ordine perſequutum, & ſic omnia cognouiſſe ex his, qui quæ uiderant memorabant, ut nihil prætermiſerit, quod ad hiſtoriæ ſeriem pertineret. Scripſit au-

tem

tem non omnia,ſed ex omnibus, ut annotauit Ambroſius. Porrò ne quis nobis diffidat, uſus eſt hoc uerbo Demoſthenes, ἐν τῷ περὶ παραπρεσβείας. ἵνα ὡς μετὰ πλείστης συγγνώμης παρ' ὑμῶν, ὃ τὰ τούτου πονηρεύματα εἰδὼς ἐγὼ, καὶ παρηκολουθηκὼς ἅπασι, κατηγορῶ. Sentit autem nõ ſe fuiſſe ſpectatorem ac teſtem, quæ geſſerat Æſchines, ſed omnia perueſtigaſſe. Idem alibi, ὑμᾶς γὰρ δικαστὰς ἔσεσθαι παρακολουθήσειν πᾶσι τοῖς λεγομένοις. Sequitur enim cogitatio iudicis, ordinem referẽtis. Et apud Galenum legimus παρακολουθῆσαί τινι θεωρίᾳ, quod animi contemplatio ſequatur orationem: quod nõ faciunt ij, qui parũ attenti ſunt ijs quæ dicuntur. Vſus eſt aliquoties hoc uerbo & Paulus in ſuis epiſtolis in eundem fermè ſenſum, uelut ad Timotheum capite quarto, ταῦτα ὑποτιθέμενος τοῖς ἀδελφοῖς, καλὸς ἔσῃ διάκονος Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐντρεφόμενος τοῖς λόγοις τῆς πίστεως, καὶ τῆς καλῆς διδασκαλίας, ᾗ παρηκολούθηκας, id eſt, De his ſi commonefeceris fratres, bonus eris miniſter Ieſu Chriſti, enutritus in ſermonibus fidei, & bonæ doctrinæ, quam uſq; ſequutus es. Neq; enim aſſentior ijs, qui idem putant eſſe Græcis παρακολουθεῖν, & ἐπιτυχεῖν, ſiue ἐφικνεῖσθαι. Siquidẽ aſſequimur expetita, ac difficilia. Aſſectamur & παρακολουθοῦμεν, à quibus non recedimus. Qua de re plura dicemus in locum Pauli, quem modo adduximus. Iam quod dixit ἄνωθεν, aut intelligendũ eſt ab initio, & ordine, ut intelligamus nihil prætermiſſum, aut denuo, ac deintegro: ut quod alij uel carptim, uel parum certa fide narrarunt, ipſe denuo plena, certiſſimaq; fide ijſdem de rebus texat hiſtoriam. Siquidẽ hæc uox ἄνωθεν, Græcis tria declarat, deſuper, hoc eſt, è ſupernis, ab integro, ſiue denuo, & ab initio uſq; ad finem, ſiue à ſummo uſq; ad imum. *Aſſequi & aſſectari.*

Optime Theopbile.) Miror unde Lyranus ſuſpicatus ſit Theophilũ magnatem quempiam, aut principem fuiſſe, quod Lucas optimi cognomen addiderit. Itá ne primates optimos uocare ſolemus, aut num illis peculiare eſt optimos eſſe? Verum id Lyranus in aliquo legerat gloſſemate, quod ut legere potuit, ita ob inſcitiam Græcæ linguæ intelligere nõ potuit. Nam apud Græcos κράτος robur ſonat, ſiue imperium. Et κρατεῖν eſt uincere, ſiue cõpotem eſſe, unde Paulus in Actis apoſtolorũ Feſtũ κράτιστον uocat, quaſi dicas plurimũ pollentem. Id quod atteſtanť & interpretes, Origenes, Theophylactus, Ambroſius. Quãquam κρείττων nõ ſolum potẽtiorem ſignificat, ac ſuperiorem, cui reſpondet ἥττων, uerum etiã potiorem, ac pluris faciendũ, cui ſuperlatiui uice eſt κράτιστος. Qui uertit homilias Origenis in Lucam annotauit κράτιστον ſignificare optimum, ſiue potentiſſimũ. Cæterum Theophilus ſonat amans dei, ſiue gratus deo, quod utrum proprium ſit nomen, an epitheton pij lectoris, alij diſputent. Ego proprium hominis uocabulum eſſe puto. *Optimus κράτιστος*

Vt cognoſcas.) ἵνα ἐπιγνῷς. Annotat hoc & Theophylactus, non dictum eſſe ἵνα γνῷς, id eſt, Cognoſcas, ſed ἐπιγνῷς, Agnoſcas. Cognoſcimus enim, quæ diſcimus antea nobis incognita. Agnoſcimus quæ prius utcunq; nouimus, uelut faciem ante annos aliquot uiſam agnoſcimus. Indicat hanc elegantiam duorum uerborum & diuus Hieronymus, cum aliâs, tum in apologijs aduerſus Rufinum. *Cognoſco, agnoſco.*

De quibus eruditus es.) περὶ ὧν κατηχήθης. Olim qui baptiſmatis eſſent candidati ijs tradebanť fidei Chriſtianæ myſteria, ſed uiua uoce, ſine ſcripto, quemadmodũ priſcis illis theologis mos erat apud Ægyptios, & apud Gallos Dryadibus. Id erat initiari myſterijs, qđ Paulus & Lucas uocãt κατηχεῖν. ἠχεῖν enim eſt uoce ſonare. Inde κατηχεῖν uoce erudire, quæ ſcripto nolis cõmittere. Vnde qui docebanť ad eum modũ, catechumeni, ſiue κατήχητοι uocabãtur, qui docebãt catechiſtæ, quos Dionyſiacus interpres ſuſceptores, ut arbitror, nominat, uulgo cõpatres dicuntur. Vſurpauit hoc uerbi Lucianus in Aſino, ἐμὲ δὲ ἀπέδωκεν ἀπελευθέρῳ τινὶ τῶν ἑαυτοῦ νεανίσκων, καὶ εἶπε κατηχεῖν, ὅσα ποιῶν, μάλιστα ψυχαγωγεῖν αὐτὸν δυναίμην, id eſt, Me uero tradidit libertino cuipiam ex ſuis adoleſcentulis, iuſſitq; ut doceret quæ facienda eſſent, quibus maxime ſibi uoluptati eſſe poſſem. Ridicule Lucianus facit puerum aſini catechiſtam. Etiamſi in Actis apoſtolicis Lucas κατηχήθη uſurpauit pro Reſciuit, ſiue edoctus eſt, non de fidei myſterijs agens, ſed de præfecto præmonito. Verum eccleſia ſic uerbum hoc ſuum fecit, ut non aliter quàm catechumenos uocent, etiam ij qui quid ſit Catechumenus non intelligunt. Senſus igitur hic eſt, meo quidem iudicio, ut ea quæ olim catechumenus uiua uoce didiciſti, nunc plenius, ac certius ſcripto cognoſcas. Opponit enim hæc inter ſe ceu pugnantia γράψαι, & κατηχήθης. Quanq;, ut dixi, in Actis ſemel atq; iterum uſus eſt hoc uerbo, κατηχήθη, pro Auditum eſt, ſimpliciter. *Catechumeni.*

Eruditus

Eruditus es ueritatem.) Græcis eſt non ἀλήθειαν, ſed ἀσφάλειαν, id eſt, Certitudinem. Nam ueritas & fides conſtabat etiam ijs quæ iam in catechiſmo didicerat. Cæterum ἀσφαλὲς dicitur, quod certum eſt ac tutum, & in quo nullum ſit lapſus aut erroris periculum. Hinc enim Græca uox dicta eſt à σφάλλομαι, labor, & α particula priuatiua. Certius enim ſcimus, quæ ſcripto & ordine cognoſcimus, maxime ſi prius eadē ab alijs audierimus, aut etiam ab ijſdem eadem. Quandoquidem ipſa narrationis conſtantia, cum primis fidem arrogat rebus. Iam hæc pleraq; typis fuerant excuſa, cum pro operis inſtituti ratione, ueterū Theologorum commentarios excutientem & undecunq; uenantem, quod ad præſens faceret negocium, Beatus ille meus Rhenanus Sleſtadienſis, cui iuge ſtudium eſt, in morem

Beatus Rhenanus Sleſtadienſis.

apiculæ per omne politiorum ſcriptorum genus circunuolitandi, & undecūq; quod ad inſtaurandas bonas literas conducit, excerpendi, nec id ſanè minore iudicio, quàm ſedulitate, cōmodum ſubmonuit, quod mihi ſanè tum tēporis, hoc eſt, in prima huius operis æditione nō ueniebat in mentem: hanc Lucæ præfationem, & apud Gulielmum Budæum Pariſienſem extare, Latinitate donatam. Gaudebam profecto, quod tantum meæ ſententiæ

Gulielmus Budæus

nactus eſſem aſtipulatorem. Sed rurſum dolebam, quod penè ſero. Etenim cum amico tam docto libenter ſentimus: & tanta eſt hominis in literis autoritas, ut ſi quid ille diſſentiret, non dubitarem calculum, quod aiunt, reducere, & recantato ſuffragio noſtro in eius ſententiam pedibus diſcedere. Quid enim eo uiro in perquirendo diligentius, quid in iudicando acrius, aut exactius, quid in tradendo plenius aut uberius, quid in pronunciando incorruptius? Deniq; quid in explicando caſtius, aut politius? Vt prorſus alterum in hiſce Ciſalpinis regionibus proferre non poſſimus, qui cunctas eruditi uiri dotes, ac numeros omēs tam abſolute præſtiterit. Quanquàm idem ſubinde maior ſeipſo nobis prodit, ipſe ſui uictor, quod quidem uictoriæ genus Plato putat omnium eſſe pulcherrimū. Etenim cum in placitis philoſophorum, in quibus uertendis primū ingenij ſui ſpecimē ædidit, omnes à tergo reliquerit, mox in annotationibus, quas ſcripſit in Pandectas Iuris Ciuilis, dictu mirum quanto interuallo ſeipſum ſuperarit. Ac rurſum in libro de aſſe & partibus eius, deum immortalem quantum addidit, tum eruditionis, tum iudicij, tum eloquentiæ, uir nimirum dignus, qui non unius hominis ætatem duret bonis literis, quæ illi ob id quoq; magis debent quod gratis ab eo coluntur. Quid dixi gratis? Imò magno, tum ualetudinis, tum rei familiaris diſpēdio, nec id ſanè citra tædium odioſe iugiterq; reclamantium & obſtrepentiū, affinium, cognatorū, collegarū, qui literas nullas, uel aſſis faciunt, niſi unde nonnihil accreſcat arcæ nummariæ. Alijs ſanè literæ, & rem & famā ac nobilitatem, pepererunt. Hic honeſtiſſimo loco natus, tum in re præclara, ad hæc inſigni munere regio iam olim cohoneſtatus, domeſticum ſplendorem uniuerſum iuuandis & ornandis literis impendit. Habet nimirum eam uim inſignis eruditio, ut immortalem famam conciliet, non ſolū ſuis autoribus q̄ libet obſcuris, uerūetiam potētiſſimis regibus. Quis enim eſt regum omniū illuſtrior Homero,

Homerus mēdicus

ſi uerum narrant Græci, etiam mendico? Cui principū ſua bella, triūphi, columnæ, tituli, pyramides, imagines, ceræ, monumenta, tantum apud uniuerſos mortales peperere nominis, quantum homini obſcuriſſimo ſuæ literæ? Deinde quot is eximios duces, quot optimates ac reges immortalitati cōſecrauit, quorū ne nomina quidem teneremus, niſi ille fidelius ſuis inſculpſiſſet libris, quàm uulgus inſculpit ſaxis, aut æri. Atq; haud ſcio, an ulla uia præſtantior ad immortalitatem emergēdi. Siquidem gloria quæ paratur opibus ac bellis, nō diſputabo in præſentia, cuiuſmodi ſit, uerá ne an falſa, certe paucis hominibus plurimorum paratur malo. Hæc eos quoq; nobilitat, quos carpit ac damnat. Talem olim habuit Italia Cice-

Angelus Politianus.

ronem ac Vergilium, nuper Theodorū Gazam, ac Politianum. Quorum utriq; plurimis nominibus debent bonæ literæ: imò totus debet orbis, illorū ingenijs non mediocriter adiutus. Verum illis fortaſſe cum literis ex æquo conſtat ratio, ut omnibus collatis paginis cōperiatur, illos, ob rem ſimul ac famam additā, non minus debere literis, quàm ipſis debeant literæ, tot uigiliarū ac laborū nomine. Cæterū qui ſuo uictu, ciboq;, quod aiunt, negocium agunt literarium, & priuatis cōmodis promouent rem omniū, nec ab illis fortunam uelut autoramentū accipiunt, ſed ſuam fortunam ultro literis prouehendis & illuſtrandis impendūt, his haud ſcio, an ulla meritis par gratia rependi poſſit. Atq; utinā hæc mens eſſet omnibus, ut de hac laude luberet certare cum Italis, à quibus tot egregijs prouocamur exemplis:

potius

potius quàm de ditione,neſcio qua,quæ primum tanto Chriſtiani ſanguinis emitur impendio,deinde non æſtimando deſtitutæ & exhauſtæ patriæ malo, poſtremo incertum quamdiu duratura,ut ſunt rerum humanarum pluſquam æſtuariæ uices.Hic & qui uincit,& qui uincitur,nullius incõmodo,ſed omnium bono id facit.Neq; uero deſunt ubiq; iam gentium,qui ad hoc pulcherrimum certamen accingantur,uerum mea ſententia, nemini id ceſſit felicius,quàm Budæo.Proinde cuiuſmodi proceres ſuperior ætas dedit Italiæ Hermolaum Barbarum,& Picum Mirandulanum,eiuſmodi præſens ætas dediſſe uidetur Galliæ Budæum,Germaniæ Bilibaldum Pirchemerum Norembergicæ ciuitatis apud Germanos omnibus penè nominibus principis ſenatorem.Quorum uterq; non ſolum domeſtica fortuna,ac maiorum ſuorum imaginibus,uerum etiam uitæ ac morum integritate rem literariam illuſtrant,ſimul & cõmendant.Budæanam igitur translationem ex annotamentis illius quæ ſcripſit in Pandectas iuris Cæſarei,non grauabor hoc loco ſubijcere,quo maior ſit fides apud lectorem noſtræ caſtigationi,cum perſpexerit utroſq; nos non de compoſito, ſed fortuito penè per omnia conſenſiſſe,nimirum idem ſecutos ſolum nempe rem ipſam:Quandoquidem,inquit,multi agreſſi ſunt enarrationem aſtruere de rebus inter nos compertiſſimis,quemadmodum tradidere nobis, qui ſpectatores ipſi fuerunt iam inde ab initio,miniſtriq; ipſius uerbi,certum eſt, & mihi aſſectatori pridem omniũ aſſiduo, deinceps tibi ſcribere, optime Theophile,ut agnoſcas eorũ ſermonũ certitudinem,in quibus ipſe inſtitutus es.Quod Budæus uertit Inter nos,Græce eſt,ἐν ἡμῖν, quod in utrumuis ſenſum accipi poteſt,uel inter nos,ut hic uertit,uel in nobis,ut intelligamus certam perſuaſionem non eſſe in quibuſlibet,ſed in paucis.Cæterũ quod Valla putat ἄνωθεν non ſonare à principio,ſed altius,uerum dixiſſet,ſi fuiſſet ἀνώτερον. Cæterum ἄνωθεν ſignificat à ſummo initio rei cuiuſpiam,quemadmodum Chriſti ueſtis dicitur ἄνωθεν contexta,hoc eſt,à ſummo uſq; ad imum,& uelum templi ſciſſum, ἄνωθεν, hoc eſt, à ſummo.Proinde Lucas ſummum initium uocat,quod exorſus ſit nõ à genealogia & natiuitate Chriſti,ſed ipſius etiam Ioannis:ut qui præcurſor fuerit euangelij,præcederet itẽ in narratione.Et tamen ἄνωθεν aduerbium,non poteſt referri ad Verbum γράψαι, niſi repetas quod præceſſit,ſed ad participium παρηκολουθηκότι, ut hic nihil aliud ſonare poſſit, quàm ab initio ſiue ordine.

Budæus in Gallia. Pirchemerus in Germania.

Anothen à ſummo ſiue rurſum.

EX CAPITE PRIMO.

FVit in diebus.) ἐγένετο,erat potius.

De uice Abia.) ἐξ ἐφημερίας.Græca uox euidentior eſt,indicans certos dies eſſe præſcriptos,in quibus certi ſacerdotũ ordines adminiſtrarẽt.Nec eſt,Vxor ei,dandi caſu,ſed αὐτοῦ,id eſt,illius,atq; ita legitur & in Latinis codicibus emendatis. Licet ad ſenſum nihil referat.

Sine querela.) Græcis unica dictio eſt, ἄμεμπτοι, quod ſonat, quaſi dicas eiuſmodi,ut de his nemo queri poſſit:dicere poterat Inculpati ſiue irreprehenſibiles.Nam quod mutat Valla Innoxij ſiue inſontes,mihi non perinde probatur.Maior enim quædam laus uidetur eſſe,ἄμεμπτον eſſe q̃ innoxium.Maximũ enim eſt ſic temperare mores ac uitam omnem,ut hominũ etiam iudicio ſatisfacias,ut improbis quoq; quod in te eſt placeas.Porrò quod uertit Proceſſiſſent &c. προβεβηκότας, uſitatius prouectæ ætatis dicimus.

Factum eſt autem.) Hæc orationis forma frequens eſt apud Lucam,quaſi dicas factũ eſt ſiue accidit, ut Petrus me inuiſeret,pro eo quod erat,accidit ut me inuiſeret.

Cum ſacerdotio fungeretur Zacharias.) Græcis pro Zacharias eſt αὐτὸν,quod tamen nihil refert ad ſenſum.Nec additur in aureo codice,nec in Donatianicis,nec in Cõſtãtienſi.Pronomen αὐτὸς ita reddi poterat,cum is ſacerdotio fungeretur.Et,In ordine uicis,rurſum eſt ἐφημερίας. Cæterum quod ſequitur Secundum conſuetudinem ſacerdotij, nõ eſt Græcis ἱερωσύνης,ſed ἱερατείας nomen ab eo uerbo,quod modo melius uerterat,Sacerdotio fungeretur.Potuit igitur & hic transferre iuxta conſuetudinẽ functionis ſacerdotalis.

Sorte exijt.) Græcis eſt ἔλαχεν, id eſt,Sortitus eſt,quod interpres,ni fallor, uolens dilucidius reddere periphraſi uerterat,Sors exijt,qđ ſortibus miſſis in urnã,ſors illius,aut illius exiſſe diceretur,Id aliquis deprauauit,in Sorte exijt,pinde nos uertimus,ſorte illi obuenit

Sorte exijt & ſortitus eſt.

uenit. Alioqui Zacharias ingreſſus eſt, non exiit. Quod ſubindicat Ambroſius: Sorte ergo eligebatur, inquit, ut introiret templum ſacerdos. Sermo perinde ſonat, quaſi inter ſacerdotes ſortitio facta ſit, quis ingrederetur, immolaturus incenſum, & tamen quidã quorum eſt Beda, putant illi ſuum ſacerdotiũ prius obtigiſſe ſorte, quod an uerum ſit aliis iudicandum relinquo. Nam fieri poteſt, ut inter plures ſacerdotes primarios in ipſa functione ſors deligeret ingreſſurum.

Vt incenſum poneret.) τὸ θυμιάσαι, id eſt, Vt adoleret thymiamata, ſiue odores incẽderet. Nam incenſum non probatur Laurentio, quod ea uox non per omnia reſpondeat huic rei, Latini ſuffitum uocant. Quanquàm mox quoq; Hora incenſi, uertit, θυμιάματος, & paulo poſt denuo, A dextris altaris incenſi.

Apparuit autem.) ὤφθη, id eſt, Viſus eſt ſiue conſpectus eſt. Nam apparent & quæ non ſunt: quanquam non reprehendo quod tranſtulit interpres.

Multi in natiuitate eius gaudebunt.) ἐπὶ τῇ γενέσει αὐτοῦ, id eſt, De natiuitate eius, ſiue Super natiuitate eius.

Sicera quid Hebræis.

Vinum & ciceram.) Sicera ſcribendum eſt per ſ, non per c. Nec enim à cicere dicitur leguminis genere, uerũ uox eſt Hebraica, quæ per Syn apud illos ſcribitur, à uerbo שָׁכַר quod ſonat inebriari. Vnde apud illos omnis potus factitius, qui poſſit inebriare, ſicera dicitur. Porrò uini factitii uſum fuiſſe apud Aegyptios, teſtis eſt Diodorus Siculus hiſtoriæ ſuæ libro primo, quod ſua lingua uocarent Zuthum, ſiue ut in quibuſdam habetur, corrupte opinor Citon, id quod olim Galli ceruiſiam uocabant, Hiſpani cœliam, teſte Plinio. Cuius meminit & Dioſcorides libro ſecundo docens ex hordeo potiſſimum fieri, confici tamen & ex triticea fruge, qua ſoleant uti gentes occidentales, Hiberiæ ac Britanniæ. Cæterum potionis genus uehementer improbat, ut multis modis noxium.

Zuthum Ceruiſia Cœlia

Adhuc ex utero.) ἔτι ἐκ κοιλίας. Verba quidem annumerauit bona fide. Cæterum purius ac Latinius extuliſſet, iã inde ab utero matris: ſic eñ̃ ſignificam' lõge repetitũ initiũ.

Et uirtute Heliæ.) δυνάμει. Vt intelligas uim miraculorum, non ſolum probitatem, ut crebro iam admonuimus. Hoc autem conuenit cũ uaticinio Malachiæ, qui prædixit Heliam uenturum, priuſq; ueniret dies domini magnus, ut indicauimus in Matthæo. At ne Lucas quidem, aut angelus, cuius uerba refert, citat ad uerbum Malachiæ teſtimonium, ſic enim legimus iuxta ueritatem Hebraicam, interprete Hieronymo: Et cõuertet cor patrum ad filios, & cor filiorum ad patres eorum. Pro quo legunt Septuaginta, ὃς ἀποκαταστήσει καρδίαν πατρὸς πρὸς υἱὸν, καὶ καρδίαν ἀνθρώπου πρὸς τὸν πλησίον αὐτοῦ, id eſt, Qui conuertet cor patris ad filium, & cor hominis ad proximum ſuum.

Euãgeliſta nõ citat ad uerbũ prophetiam.

Et incredulos ad prudentiam iuſtorum.) Incredulos Græce eſt ἀπειθεῖς, Quod aliquoties uertit inobedientes, & hic fortaſſe magis quadrabat, cum mentio facta ſit patrum & filiorum. Nam incredibiles pro incredulos, quod legiſſe uidetur Valla, quandoquidẽ notat, ego nuſq; adhuc ſcriptum offendi, præterq; in duobus uetuſtis exemplaribus: deniq; & in Conſtantienſi.

Ad prudentiam iuſtorum.) Neſcio an Lucas abuſus ſit præpoſitione ἐν pro εἰς, quemadmodum fecit cap. xxiii. ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλείᾳ σου. Certe eſt, In prudentia iuſtorum. Et tamen altera lectio mollior eſt. Alioqui ſenſus eſſe poterat, adducet eos, non ui, ſed prudẽtia iuſtorum, Iuſti enim non ulciſcuntur ſed ſobrietate perſuadent.

Interpres oſcitans.

Parare domino.) Recte taxat interpretem Laurentius, quod ſiue oſcitans, ſiue uarietatem affectans, alterum infinitum uerterit, in modum finitum: alterũ ut erat reliquerit, Vt conuertat corda patrum & parare domino: cum eadem opera dicere potuerit, Vt cõuertat & paret. Quod tamen ita crebro facit, ut ſtudio feciſſe uideatur. Quod ſi uerũ eſt, miror cur affectarit, quod erat fugiendum. Itidem in pſalmis: Inſidiatur ut rapiat pauperem, rapere pauperem dum attrahit eum. Cum utrobiq; ſit ἁρπάσαι. Et aliquanto poſt, Ad faciendam miſericordiam cum patribus noſtris, & memorari teſtamenti ſui, cũ Græce ſit ποιῆσαι & μνησθῆναι, Ac rurſum, Illuminare his, qui in tenebris & umbra mortis ſedent, ad dirigendos pedes, cum ſit ἐπιφᾶναι & κατευθῦναι, utrũq; uerbum infinitiuum.

Plebem perfectã.) κατεσκευασμένον. Quod magis ſonat inſtructã & adornatam ſiue apparatã. Quod tardaret ipſe in tẽplo.) ἐν τῷ χρονίζειν αὐτόν. Ipſe nõ erat hoc loco reddendum

dum

dũ,ſi uoluiſſet Latine loqui,qđ tamẽ aliâs in cõſimili ſermonis genere nõ ſemel auſus eſt omittere. Et permanſit mutus.) Mirum cur Laurentium offendat mutus,quaſi κωφὸς tantũ ſignificet ſurdũ.unde igitur prouerbiũ illud κωφὸν πρόσωπον, id eſt,Muta perſona: Is qui collegit Græcarũ uocũ etymologias,citatis autoribus docet κωφὸν dici Græcis,nõ ſolũ qui ſurdus ſit,uerũetiam qui mutus,quẽ ἄλαλον uocant,neq; quicq̃ intereſſe,niſi qđ ἄλαλος dicat̃,qui fari per ætatẽ nõ poſſit,uelut infantes,κωφὸς,cui nulla ſit omnino uox.

κωφὸς Græcis & ſurdus & mutus.

Dies officij.) λειτουργίας,id eſt,Miniſterij,quod tñ plerũq; de ſacris miniſterijs accipit̃.

Deſponſatam uiro.) Deſponſam & deſponſatam utrũq; reperio apud probos autores,Græce eſt μεμνηστευμένην, Quod eſt proprie proco tradere ſponſam. Iam enim ut apparet,puella cum ſponſo habitabat,etiam ſi coitus non interceſſerat.

Quia ſic fecit.) ὅτι coniunctio erat omittenda latine uertenti,quod alicubi tamen auſus eſt. Et reſpexit auferre.) ἐπεῖδεν ἀφελεῖν, id eſt,reſpexit, ſubaudi me,ut auferret &c. id eſt, miſertus abſtulit opprobrium.

Viro cui nomen erat Ioſeph,de domo Dauid.) Chryſoſtomus homilia in Matthæum ſecunda, indicat hoc loco legi, De domo ac familia, ἐξ οἴκου καὶ πατριᾶς, Sic accipiens quaſi domus apppellatio latius pateat,familia pertineat ad pauciores,Quanq̃ nec apud Ambroſium ita legimus,nec in antiquiſſimis exemplaribus. Verum familiæ nomen additur proximo capite:Aſcendit autem & Ioſeph à Galilæa de ciuitate Nazareth in Iudæã ciuitatem Dauid,quæ uocatur Bethlehem,eo quod eſſet de domo & familia Dauid, Cõſentientibus noſtris exemplaribus cũ Græcis.Proinde fieri poteſt,ut Chryſoſtomus memoria lapſus ſit,præſertim cum locum hũc ſecus adducat,quàm habeatur apud Lucam: Adducit enim hunc in modum,Audi ad Gabriel loquentem dominum: Vade ad uirginẽ deſponſatam uiro,cui nomen Ioſeph,ex familia & domo Dauid.Licet Chryſoſtomus ex altero loco idem poterat conficere,quod conficere uolebat ex hoc.Neq; enim hic cõtendit ad uirginem eſſe referendum quod dicitur,De domo & familia Dauid,ſed ad Ioſeph, Verũtamen hinc colligi Mariam eiuſdẽ fuiſſe tribus.Quod ſi utroq; loco legebatur: De domo & familia,mirum cur Chryſoſtomus non utrũq; adduxerit.

Domus & familia quid differant.

Et nomen uirginis Maria.) μαριὰμ uoce & accentu Hebræo.Quanq̃ oſtẽdimus hoc non obſeruari perpetuo:ſiue id accidit incuria librariorum,ſiue quod nihil interſit.

Maria & mariam.

Aue gratia plena.) χαῖρε κεχαριτωμένη. Idem uerbum χαίρειν apud Græcos tria ſignificat,gaudere,ſaluere,& ualere. Vnde nil referebat,ſalue uertiſſet an aue.Nec eſt,

Gratia plena)ſed ut ad uerbum reddam Gratificata. Verbo,unde hoc participium deductum eſt,utitur Paulus in epiſtola ad Epheſios cap.primo: Gratificauit nos in dilecto filio ſuo, ἐχαρίτωσεν, hoc eſt,gratos & charos reddidit. Quanq̃ participio,quod idẽ pollet,Homerus uſus eſt pro unice dilecto, ἐμῷ κεχαρισμένε θυμῷ, id eſt,Meo dilecte animo. Nam charus eſſe poteſt,qui ſe nobis ſuis officijs cõmendauit.At κεχαριτωμένος, non dicetur,niſi quẽ gratuito quodam animi fauore cõplectimur.Porrò gratioſi Latinis dicũtur, quibus fauetur, propenſo quodam animi ſtudio.Eſt autem uox uelut amorem alicuius erga uirginẽ nunciantis,eo quod ſonat blandum quiddam. Vnde & turbata uirgo cogitabat,qualis eſſet ea ſalutatio. Annotauit & Origenes hanc ſalutandi formam nuſq̃ extare in libris ſacris,nec ad uirum ullum,nec ad mulierem.Itaq; nouitas quoq; ipſa ſtuporẽ auxit uirginis.Ad id facit, quod Græce non eſt ποῖος, ſed ποταπὸς, ut inſignem ac mirã accipias ſalutationẽ.Nam ſolẽnis Iudæorũ ſalutatio pacẽ optabat. Cæterum aptiſſimum erat,ut gaudij uocabulo ſalutaretur quæ ueræ uoluptatis autorẽ erat conceptura:& gratiæ uocabulo cõpellaretur,quæ Ieſum erat paritura,finem ceremoniarũ frigidarũ,& ſalutaris gratiæ principem autoremq;. Video theologos quoſdam uiros alioqui doctos ac pios,quorũ eſt Bernardus,mire philoſophatos in his uerbis,Gratia plena, uelut hoc peculiariter cõpetat in Mariã,gratia plenam appellari,Cũ nec hoc loco dixerit Lucas gratia plenã,& is ſermo multis promiſcue tributus in arcanis literis reperiat̃. Siquidẽ de Ioanne baptiſta legimus:Et ſpiritu ſancto replebitur adhuc ex utero matris ſuæ. Rurſum de Eliſabet:Repleta eſt ſpiritu ſancto.Ac mox Zacharias ſpiritu ſancto repletus legit̃.Et in actibus apoſtolicis,ſpũ ſancto repleti legunt̃ qui cõuenerant,Et Stephanus plenus ſpũ ſancto dicit̃,ac plenus gratia & uirtute. Nec iſta cuiq̃ uideri oportet negligẽda. Siquidẽ,

Gratia plena.

Gratioſi.

Noua ſalutatio.

Bernardus.

Gratia plena.

ut eſt elegans in huiuſmodi minutijs apte philoſophari in arcanis literis, ita fœdum extra rem nugari. Proinde ne quis ad eundē impingat lapidem nos uertimus Gratioſa.

Benedicta laudata.

Benedicta tu.) εὐλογημένη, Quod ſonat laudatam ſiue præclara fama, de qua om̃es bene loquantur. Licet autem benedictus ac maledictus pro laudato & illaudato non reperiatur apud Latinos autores, tamen uelimus nolimus ad quædam eiuſmodi conniuendum eſt, receptiora quàm ut citra tumultum mutari poſſint. Et,

In mulieribus.) ἐν γυναιξίν, id eſt, Inter mulieres: quod ipſe paulo poſt ad eum tranſtulit modum, & ita legit diuus Ambroſius. Quanquàm haud ſum neſcius In pro inter uſurpari, nonnunquam apud Latinos quoq;.

Varia lectio.

Quæ cum audiſſet.) Græci ſecus habent, ἡ δὲ ἰδοῦσα, id eſt, At illa cum uidiſſet. Ita ſcriptum fuiſſe in nonnullis uetuſtis codicibus atteſtatur Valla. In codice Conſtantienſi raſor neſcio quis, ex uidiſſet fecerat audiſſet. Et ne quis pergat cauſari, ſic legit diuus Ambroſius. Quanquàm apud hunc non eſt Turbata in ſermone, ſed in introitu. Legit em̃ ad hunc modum: Ipſa aūt ut uidit eum, mota eſt in introitu eius. Et ne quis cauſetur caſu mutatam ſcripturam ſubijcit, interpretans quid legerit: Trepidare uirginū eſt, & ad om̃es uiri ingreſſus pauere, omnes uiri affatus uereri. Niſi forte hic Ambroſius, nonnihil immutauit de ſuo. Quanquàm his conſentanea dicit libro off. 1. cap. decimooctauo. Quod ſalutata ab angelo tacet & mora eſt in introitu eius, quod ad uirilis ſexus ſpeciem peregrinā turbatur aſpectus uirginis. Iam & in catena aurea referuntur uerba Græci neſcio cuius, ex quibus ſatis liquet & ipſum legiſſe cum uidiſſet, non quum audiſſet. Sic habent. Quū aſſueta foret his uiſionibus, Euangeliſta non uiſioni, ſed relationibus turbationem attribuit dicens, Turbata eſt in ſermone eius &c. Et paulo poſt & cogitabat qualis eſſet iſta ſalutatio, non conceptio, nam adhuc ignorabat immenſitatem myſterij, ſed ſalutatio, num quid libidinoſa, ut à uiro ad uirginem, an diuina, dum dei faceret mentionem dicens, dominus tecū. Hæc Græcus ille. Quum ego tribus uerbis annotaſſem, angeli ſalutationem amatorium quiddā, ac procorū præ ſe tuliſſe, & ob id Mariam principio fuiſſe turbatam, deum immortalem, quas hic tragœdias excitauit quidam, & alius ab integro renouauit, quum hæc retulerit diuus Thomas in catena ſua, nequaquam relaturus ſi blaſphema eſſent et impia. Ego dixeram amatoriū quiddā, ac neſcio quid procorū, extenuans utrūq;, hic plus auſus meminit libidinis. Cū his uero ſic concordat Theophylactus, ut ipſius uerba relata uideri queant in catena, cuius uerba ſubſcribā, διελογίζετο δὲ περὶ τοῦ ἀσπασμοῦ ποταπὸς εἴη οὗτος, μὴ ἄρα ἄτοπός τις καὶ πορνικὸς, ὡς ἐξ ἀνδρὸς πρὸς κόρην, ἢ θεῖος, ἐπειδὴ ἐν θεοῦ μνήμη σύνεστι τῷ ἀσπασμῷ, τῷ ὁ κύριος μετὰ σοῦ, id eſt, Cogitabat autem de ſalutatione qualis eſſet iſta, utrum abſurda quæpiam ac ſcortatoria, ueluti à uiro proficiſcēs ad puellam, an diuina, quandoquidem dei mentio ſalutationi miſcetur, in hoc quod ait, dominus tecum. Hæc Theophylactus. Ego procorum memineram tantum, & proci uocabulum nō minus honeſtum eſt, quàm ſponſi, & amatorium dixi, quæ uox non eſt obſcœna, ſponſus enim ſponſæ ſcribit amatorias literas, & uociferantur rem eſſe plenam blaſphemiæ: hic meminit libidinis & ſcortationis. Quid cæcius iſtorū iudicio? Iam non expendo quale ſit hoc quod prior ille Græcus ait, Virginem non turbatam aſpectu, ſed oratione, eo quod aſſueuiſſet angelorū uiſioni, primū enim nō conſtat an uirgo ſic aſſueuerit, ut non turbaretur primo aſpectu, & ſi agnouit angelū, quid eſt quod metuit à ſermone, aut quur dubitat utrū ſalutatio libidinoſa ſit an ex deo: illud mihi ſatis eſt qđ legerit, quū uidiſſet. Alioqui friuolū erat annotare uirginē ſermone fuiſſe turbatam, nō aſpectu, niſi aſpectus ſimul & uiſionis facta fuiſſet mentio. Proinde pium arbitror credere uirginem pudicam, initio tum aſpectu iuuenis, tum blanda nouaq; ſalutandi forma fuiſſe turbatam. Cæterum quod Laurentius ſubindicat hoc loco neſcio quid argutulum: Nolo, inquiens, diſputare nūc quare ſit melius, Quæ cum uidiſſet, q̃ quæ cū audiſſet, ne de fide ſcripturæ dubitare uidear, quid ſibi uelit, ut ingenue dicam, non ſatis intelligo. Nam ipſe puto Euāgeliſtam ſic eſſe locutum, ut oſtenderet uirginem duplici nomine turbatam fuiſſe, primū, quod uideret iuuenem ad ſe ingredientem, deinde, quod audiret ſalutationem nouam ac præter ſolitum blandam. Et quo caſtior erat uirgo, hoc magis ſuæ pudicitiæ metuebat, ne quis clamitet indignū hunc metum tribuere me uirgini, quē in illa laudauit Ambroſius.

Qualis

Qualis eſſet.) Rurſus hic eſt,ut dixi, ποταπὸς, quod in Marco Laurentius transferre uolebat per quantus.Et aptius erat Reperiſti,ſiue nacta es gratiã quàm Inueniſti,hoc eſt, obtigit tibi eſſe gratioſam apud deum.Nam apud Græcos εὗρες polyſemon eſt. Vnde qui hic philoſophantur,nõ inueniri,niſi quod perijt,argute magis quàm appoſite diſſerunt. *Inueniſti gratiam.*

Et filius altiſſimi.) ὑψίστου.Quod quidam legit ſummi. Idem uerbum,quod aliâs uertit In excelſis, ἐν ὑψίστοις,

Dauid patris eius.) Latinius erat patris ſui,atque ita legitur in nonnullis exemplaribus. Et pro,In æternum,eſt εἰς τοὺς αἰῶνας, id eſt,In ſecula.Nam quod πῶς ἔσται, id eſt, Quomodo erit,uertit,Quomodo fiet, nihil peccauit interpres.

Virum non cognoſco.) Cum hic conſentiant Latina cum Græcis exemplaribus, mirum eſt,unde Ambroſius unus legat cognoui nõ cognoſco,niſi forte hoc librariorũ errore fuit inductum.Siquidem præſens uerbi tẽpus melius explicat uirginis propoſitum. *Nõ cognoſco.*

Quod naſcetur ex te.) τὸ γεννώμενον, id eſt,Quod natum fuerit.Cæterũ illa duo uerba, ex te,nec in ullis Græcorũ exẽplaribus addita repperi,ne apud Theophylactũ quidẽ,nec in antiquis codicibus Latinis,præterquàm in uno in quo,neſcio quis, in margine adiecerat. Proinde miror,unde in primam huius operis æditionẽ inuaſerint. Eſt autem abſolutior ſermo,ſi non addantur.Apparet adiecta ab explanatore quopiam:tametſi in Aldina æditione comperi addita.

Quoniam non erit impoſſibile.) ἀδυνατήσει, uerbo compoſito.Senſus eſt, nihil à deo promitti tam nouum aut magnum,quod ipſe non queat præſtare.Atque hic planè Verbũ poſuit pro oratione ῥῆμα. Ac paulo poſt,Fiat mihi ſecundũ uerbum tuum, ῥῆμά σου. Niſi forte licet ῥῆμα natiuo ſignificatu uſurpare, quo ῥῆσιν uocamus orationem. *Verbum ῥῆμα non λόγον.*

In montana.) εἰς ὀρεινὴν, id eſt,In montanã,ut ſubaudias regionem.Eadem uox eſt aliquanto inferius,Et factus eſt timor ſuper omnia montana Iudææ, ἐν ὅλῃ τῇ ὀρεινῇ.Quanquàm interpres probe reddidit ſententiam,ne quis putet illum à me reprehendi.

Salutationẽ Mariæ.) Hic certe Mariã,pnũciauit inflexiõe Græca,nõ Hebraico more.

Exultauit.) ἐσκίρτησεν, id eſt,Salijt,ſiue ſubſultauit,idẽ eſt paulo poſt,exultauit in gaudio,Nec eſt,ἐν χαρᾷ, ſed ἐν ἀγαλλιάσει, quod geſticulationem magis ſonat lætantis quàm ipſum gaudium. Vnde in pſalmis ἀγαλλιασώμεθα uertit exultemus.Et mox,

Exultauit ſpũs meus.) ἠγαλλίασεν. Quoniã in poſitũ erat ꝓ per,uertimus præ gaudio.

Et beata quæ crediſiſti.) Quoniã Græce participium eſt ἡ πιστεύσασα, poterat & ad ſecundam perſonam ſermo referri,quemadmodũ fecit interpres.Id erit cõmodius etiam,ſi αὐτῇ,quod ſequitur habeat aſpirationem αὑτῇ, ut ſit pro ἑαυτῇ. Neque uero neſcio, neque nõ teſtor alicubi,hanc differentiam nõ obſeruari in ſacris libris,incertum qua de cauſa. Nos itaque uertimus per tertiam perſonam,non quod damnemus,id quod uertit interpres, ſed quod hic ſermo uideatur habere quiddam propheticũ.Certe utraque perſona eundẽ reddit ſenſum.Et in uetuſtis aliquot exemplaribus ita ſcriptum uiſitur, Beata quæ credidit, uelut in meo ueteris typographiæ,ſimiliter in Conſtantienſi.

Quæ dicta ſunt tibi à dño.) παρὰ κυρίου. Quod ita ſonat,non quaſi dñs dixerit, ſed quod nomine domini,& illius,ut nos loquimur,uerbis,hæc illi dicta fuerint,quemadmodũ dicimus,Dic illi ex me ſalutem. Poteſt & ſic ordinari,Perficientur à domino. *A domino, id eſt nomine domini.*

Et ait Maria.) In homilijs ſcriptis in Lucam,quas Origenis titulo legimus, indicatum eſt in nonnullis codicibus fuiſſe ſcriptum prophetauit,pro,ait.Et ſtilus cantici propheticum quiddam ſapit.

Magnificat anima mea.) μεγαλύνει. Aptius erat magnifacit,quàm magnificat. Quanquàm magnificat poſitum eſt pro extollit & effert laudibus,quemadmodum & beatificare dicimus pro beatum prædicare.

Salutari meo.) ꝓ σωτῆρί μου, id eſt,Saluatore meo,ſiue ut Latini loqui malũt, Seruatore meo.Interpres σωτῆρι legiſſe uidetur σωτηρίῳ.

Humilitatẽ ancillæ.) ταπείνωσιν. Vt intelligas paruitatem,non animi uirtutem,quã ſuo uocabulo Græci uocant ταπεινοφροσύνην.Nec eſt,Reſpexit humilitatẽ,ſed Aſpexit ad humilitatem, ἐπέβλεψεν ἐπὶ τὴν ταπείνωσιν,ut ſit contrarium ei,quod eſt auerſari.Sicque ſenſus, *Humilitas ταπείνωσις*

& ſi ſim infima ancilla, tamen nõ eſt auerſatus me. Rideat q uolet has grãmatiſtarũ anno tatiões, modo fateaẽ terq; quaterq; theologos in his labi. Tolerabile ſi tantũ laberenẽ, niſi lapſui iungerẽt impudentiã calumniãdi. Etenim quũ hæc æditio quã quartã damus adornareẽ, Theologus quidã Pariſiẽſis q ſibi uideẽ pcipuus Atlas nutannis eccleſiæ, ex hoc loco pbat Mariã uirtute hũilitatis pmeruiſſe, ut fieret dei mater, Luteraniſmũ impingẽs, quod exponens angeli ſermonem, inueniſti gratiã, & κεχαριτωμένη, ſcripſerim, nõ eſt meriti tui, ſed fauoris diuini. Certe quatenus erat gratiæ, nõ erat meriti. Aliquouſq; fuiſſe meriti non ſum inficiatus. Verum quod in Euãgelio ſcriptũ repperi, ut paraphraſtes ſum interpretatus, quod non repperi non habebam neceſſe attingere. Verum ut demus ταπείνωσιν accipi pro uirtute, quæ Græcis ταπεινοφροσύνη, Latinis modeſtia dicitur, ut demus eſſe uerum, Mariam animi modeſtia promeruiſſe tantam felicitatem, qui conuenit ut Maria, quæ ſe ancillam profeſſa, cœperit magnificare dominum, mox extollat ſeipſam, dicens quod uirtute ſua promeruerit tantam dignitatem, ut deum uirgo pareret. Igitur ex hoc loco probari non poterat uirginem modeſtia uirtute promeruiſſe quod accepit. Si promeruit, ubi eſt gratia quam prædicat angelus? Si uirtute ſua promeruit, quomodo cohæret, Ecce enim ex hoc beatam me dicent omnes generationes. Nullus enim felix dicitur, ob hæc quæ ſua uirtute ſibi parauit. Deinde qui congruit, Quia fecit mihi magna, Non dixit, remunerauit me magnifice, Nec addit, quia iuſtus eſt, ſed quia potens eſt & miſericors. Sequitur enim, & miſericordia eius à progenie in progeniem. Non hæc eò ſpectant ut uirgini ſanctiſſimæ detrahamus meritum, ſed ut arguamus hæc quæ Theologus Atlanticus adduxit aduerſus meam interpretationẽ, magis aduerſari ſententiæ quam conatur defendere. Iam uero non me fallit eſſe qui occaſione huius uocis, humilitatem, multa prædicent de modeſtia, præſertim iis qui falſo Origenis titulo ſcripſit homilias in Lucam. Verũ huius autoritate quẽ nemo nouit, nõ patiar me premi, niſi ſi quis oĩa pbarit quæ in illis habentur. Habentur autem permulta, quæ damnantur à Theologis. Quod ſi permittunt ſibi, ut ab hoc opere in multis diſſentiant, æquum eſt ut mihi dent ueniam ſi uno in loco ſequi malo ſententiam aliorum, quæ mihi uidetur probabilior. Ne perſequar autem omnes ómnium opiniones, unum duntaxat adducam Theophylactum cuius uerba referuntur in catena Thomæ, ſed truncatim. Sic autem ille ſcripſit Græce, παρθένος τὸ πλέον πληροφορηθεῖσα, δοξολογεῖ τὸν θεὸν, ἐκείνῳ ἐπιγράφουσα τὸ θαῦμα, οὐχ ἑαυτῇ. ἐκεῖνος γάρ φησιν, ἐπέβλεψεν ἐπ᾽ ἐμὲ τὴν ταπεινὴν, οὐκ ἐγὼ πρὸς ἐκεῖνον ἀνέβλεψα, ἐκεῖνός με ἠλέησεν, οὐκ ἐγὼ αὐτὸν ἐζήτησα. καὶ ἀπὸ τοῦ νῦν μακαριοῦσί με πᾶσαι αἱ γενεαὶ, οὐ μόνη δὲ ἐλισάβετ, ἀλλὰ καὶ τῶν πιστευσάντων γενεαί. διὰ τί δὲ μακαριοῦσίν; ἆρα διὰ τὴν ἐμὴν ἀρετήν; οὐχί. ἀλλ᾽ ὅτι ἐποίησε μετ᾽ ἐμοῦ μεγαλεῖα ὁ δυνατὸς. δυνατὸν δὲ ὠνόμασεν αὐτὸν, ἵνα μηδεὶς ἀπιστήσῃ τοῖς λεγομένοις, λογισάμενος, ὅτι δυνατός ἐστι ταῦτα ποιεῖν ὁ κύριος. ἅγιον δὲ εἶπε τὸ ὄνομα αὐτοῦ, δηλοῦσα ὅτι οὐδὲ μολύνεται γυναικὸς μήτρα συλλαμβανόμενος ὁ καθαρώτατος, ἀλλ᾽ ἅγιος μένει. οὐκ εἰς ἐμὲ δὲ μόνην τὸ ἔλεος αὐτοῦ, ἀλλ᾽ εἰς πάντας τοὺς φοβουμένους αὐτόν. Quæ nec interpretari grauabimur ob Græci ſermonis ignaros. Virgo, inquit, plenius edocta glorificat deum, illi miraculum aſſcribens, non ſibi ipſi. Ille enim, inquit, reſpexit ad me humilem, non ego ad illum ſuſpexi, Ille mei miſertus eſt, non ego illũ quæſiui. Et ex hoc tẽpore beatã me dicent oĩes generationes, non ſola uero Eliſabet, ſed & omnes credentium generationes. Sed quam ob cauſam beatam me dicent? Num propter meam uirtutem? Nequaquam, ſed quia fecit mecum magnifica is qui potens eſt. Nam potẽtem eum appellauit, ne quis nõ habeat fidem iis quæ narrantur, nimirum reputans quod dominus poteſt hæc facere. Porrò ſanctum dixit nomen eius, declarans quod nec utero muliebri conceptus polluitur ille puriſſimus, ſed ſanctus manet. Cæterum non in me ſolam illius miſericordia, ſed in omnes qui timent ipſum. Hæc tam multa inter ſe congruentia ſatis declarant Mariam non prædicare ſuam modeſtiam, qua promeruerit fieri mater dei, ſed dei gratiam ac miſericordiam erga ipſam, & erga omnes extollere. Quanto melius ageretur cum re Theologica, ſi qui Theologiam abſolutam profitentur à linguacibus & grammatiſtis comiter acciperent, quod illi pro ſua qualicunq; portione conferunt in medium, & illis uiciſſim, illa ſublimiora myſteria fraterne communicarent, hoc maiore modeſtia, quo penitius ingreſſi ſunt, in

eius

eius philoſophiæ penetralia, quæ dedocet faſtum omnem ac ſupercilium, docétque ſummam tolerantiam erga imbecilles.

Ex hoc.) ἀπὸ τοῦ νῦν, id eſt, Poſt hac, ſiue ad uerbum, Ex hoc nunc, quod tamen aliquoties non dubitat ita uertere. Neq; tamē parum Latine uertit interpres, ſi modo latine ſcripſit Suetonius in Claudio Cæſare. Atq; ex eo nunquam non in ſenatu nouiſſimus conſularium ſententiam dixit.

Beatam me dicent.) μακαριοῦσί, id eſt, Beatificabunt, quod tamen apud Græcos ſignificat felicem iudicare, ſicut & magnificare laudibus tollere. Quemadmodum & εὐδαιμονίζειν, pro fortunatum dicere, ſiue felicem iudicare.

Magna qui potens eſt.) μεγαλεῖα, Quod aliâs uertit magnalia. Et,

Qui potens eſt.) ὁ δυνατὸς, id eſt, Ille potens, ſiue qui poteſt.

Et ſanctum nomen eius.) Beda hanc particulam refert ad ꝓxima, qui potēs eſt, exponens quid Græce ſonet ἅγιος, quaſi ἄγειος, id eſt, procul à terra, ut intelligas diuinam uirtutem, quum Græci putent ἅγιον dici, ab ἅζομαι τὸ σέβομαι, id eſt, ueneror religioſe, quaſi dicas ἅζιος. Mihi magis referendum uidetur ad ſuperiora. Et miſericordia eius. Sanctū enim dixit glorioſum. Tum enim glorificatur nomen dei, quum nihil noſtris meritis, ſed totum tribuitur illius miſericordiæ.

A progenie in progeniem.) εἰς γενεὰν καὶ γενεὰν, id eſt, In generationem & generationem. Laurentius legit in ſuis exemplaribus, εἰς γενεὰς γενεῶν, id eſt, In generationes generationum. Vt intelligas ætates innumerabiles. Atque ita ſanè legit quiſquis fuit autor homiliarum in Lucam, quas Origenis titulo legimus, homilia octaua. Et ipſe in uno duntaxat ita ſcriptum reperi. Oſtendit idem in noſtris quoq; exemplaribus, uariam fuiſſe ſcripturam, In duobus omnium uetuſtiſſimis ſcriptum erat, In progenies & progenies, quod perinde ualet ac ſi dicas, in progenies innumeras, Hebræorum more.

Fecit potentiam.) κράτος, robur ſiue imperium. Nam utrūq; ſignificat κράτος. Et In brachio, pro eo, quod eſt Per brachium Hebræorum more dixit.

Cordis ſui.) καρδίας αὐτῶν. Græca uox indicat ſui non eſſe referendum ad deum, ſed ad ſuperbos. Nec eſt Mente proprie, ſed διανοίᾳ cogitatione, ut intelligas ſuperbos ſuis ipſorum conſilijs diſpergi. *Cordis ſui.*

Depoſuit potentes.) καθεῖλεν δυνάστας, id eſt, Detraxit primores, ſiue magiſtratus. Nam δυνάστης proprie, qui poteſtate fungitur publica in ciuitate, uelut hi, qui ſunt in imperio. Neq; eſt De ſede, ſed ἀπὸ θρόνων, id eſt, A ſedibus.

Dimiſit.) Non eſt hic, permiſit, ſed emiſit à ſe ἐξαπέστειλε, ueluti fruſtratos. Cæterū participia Græca commodius uertiſſet per uerba, Eos qui eſuriebant impleuit bonis, & eos qui diuites erant dimiſit inanes ſiue uacuos.

Suſcepit Iſraël.) ἀντελάβετο, Quod proprie eſt ſuccurrentis, ac manum porrigentis.

Memorare.) μνησθῆναι, id eſt, Vt memor eſſet. Primum abuſus eſt modo uerbi interpres. Deinde haud ſcio an uſquàm legatur memorari pro recordari. At chorus Eccleſiaſticus hodie canit: Recordatus miſericordiæ ſuæ. Nec Suæ additur apud Græcos, ſed tantum eſt miſericordiæ, licet reclamantibus cunctis Latinis, quæ ſanè uiderim, exemplaribus. *Memorare & meminiſſe.*

Sicut locutus eſt.) ἐλάλησεν. Quoniam uerbum eſt præteriti temporis, ſed indefiniti, rectius hic uertiſſet, Sicut locutus fuerat. Eſt enim gemini præteriti temporis ſignificatio.

Abraham & ſemini.) Abrahā tametſi eſt indeclinabile, tamē articulus appoſitus indicat eſſe datiui caſus, τῷ ἀβραὰμ, hoc eſt, Ipſi Abraham, ut dilucide loquar potius quàm Latine. Nimirum Abrahamo & latinum erat & ambiguo uacat. Cæterū quod Laurentius diſputat, dicēdū potius, Apud patres noſtros, ꝗ̄ ad patres noſtros, ſomniū eſt. An ſic deus locutus eſt apud patres Iudæorū, ut nos loquimur apud iudicē aut principē? Quod ſi alicubi πρὸς ſonat apud, ut illic, Verbū erat apud deū, nō ſtatim oportet ubiq; idem exigere. Imò quemadmodum Latine dicimus: Scribo tibi & ſcribo ad te: Mitto tibi, & mitto ad te: Loquor tibi, & loquor ad te, itidē & Græci. Proinde quoniā utroq; modo licuit dicere, Lucas uariauit ſermonis figuram. Sentit autem Maria hoc deum præſtitiſſe iam hu *Valla taxatus.*

mano generi quod olim maioribus fuerat pollicitus. Quibus autem maioribus? Nempe Abrahā ad quē loquitur deus, Et in ſemine tuo benedicent omnes gentes. Deinde ſemini, id eſt, poſteris huius, nempe Dauid, cui promiſſum eſt, De fructu tuo ponam ſuper ſedem tuam. Et hunc locum monachi quidam impudentiſſime calumniati fuerant apud Cardinalem Sedunenſem, cui perſuaſerant, me pro ſemini, mutaſſe ſeminibus, idq́ue uolebant hæreſim ſapere, quod pugnaret cum uerbis Pauli, qui ſcripſit, Nō in ſeminibus, quaſi multis, ſed in uno ſemine, quod eſt Ieſus Chriſtus. Ac ſuper hac te me ſero uir ille admonuit, cum à prandio literatis fabulis tempus falleremus, ſollicitus de meo periculo, ꝓ ſuo erga me ſtudio. Qua calumnia nihil unq́ audiui impudentius. Nec eram cuiq́ crediturus, niſi poſt, ſexcentas comperiſſem his non diſſimiles. Quibus rebus adeo proficiunt, ut non pro theologis, ſed pro ſcurris habeantur apud cordatos, ac ne tum quidē illis habeatur fides cum uera prædicant. Primum impudens mendacium erat me mutaſſe, quod nō mutaram. Deinde ſi Græci legerent ſeminibus, nihil facerent aduerſus modo citata uerba Pauli. Cum Paulus illic agat de Chriſto, per quem unum nobis erat promiſſa ſalus Euangelica, hic Maria non loquatur de Chriſto, ſed de Abraham, & poſteris Abrahæ, quibus promiſſus erat ſeruator Ieſus. Hoc tametſi non erat huius inſtituti, tamen obiter indicare uolui, ut poſteritas norit, quas beluas habuerit hoc ſeculum: qui cum uentri ſuo ſeruiant, tam ſtolidis ſycophantijs obſtrepunt alienæ induſtriæ. Et hi falſa opinione doctrinæ falſaq́ ſpecie ſanctimoniæ, quas res titulis tragicoq́ cultu, ſibi comparant apud ſimplices & imperitos, habentur baſes, & columnæ eccleſiæ Catholicæ, cum illius uomicæ ſint uerius, quàm membra.

In ſecula.) εἰς τὸν αἰῶνα, id eſt, In æuum. Quanquàm apud quoſdam lego ἕως αἰῶνος, id eſt, Vſque in æuum.

Quaſi menſibus.) ὡσεὶ, id eſt, Ferè ſiue circiter, aut plus minus.

Et congratulabantur.) συνέχαιρον, id eſt, ut ad uerbum reddam, Cōgaudebant, quod Latini ferè dicunt gratulari. Quanquàm congaudere poteſt qui non gratuletur; cum illud ſit animi, hoc uoce teſtantis gaudium.

Venerunt circūcidere.) Sunt qui hoc putent & ad Mariam pertinere, quæ interfuerit circūciſioni Ioānis, & per tropum excuſant quod ante dicta ſit reuerſa in domum ſuam. Verū hæc quid ad rem pertineant non uideo, nō hercle magis q́ quod Ioannes Gerſon torquet ſeſe quot annos natus Ioſeph duxerit Mariam, & quo tēpore facta ſit celebritas nuptiarum, quam Gerſon factam exiſtimat poſteaquam deprehenderat uxorem grauidam, huc enim torquet illud, priuſquam conuenirent, quaſi conuenirent hic aliud ſonet quàm coitent, item illud, noli timere accipere Mariam coniugem tuam, præter omnium ueterum interpretationē, & an idem fuerit angelus qui apparuit Mariæ, & qui Ioſeph.

Quia nemo eſt.) ὅτι prorſus hic erat omittendum, cum ſermo Latinus huiuſmodi genus orationis reſpuat.

Quē uellet uocari.) τί ἂν θέλοι καλεῖσθαι, id eſt, Quid uellet uocari, hoc eſt, quo noīe.

Et poſtulans pugillarem.) Quomodo ſcripſit in pugillaribus, poſtulans ut adferrētur? Proinde Græcum participium præteriti temporis, ita uertendum erat, Et poſtulata tabella. Sentit enim tabellam ceratam, quam πινακίδιον uocat, in his enim olim ſcribebatur.

Scripſit dicens.) Si dixit quid opus erat ſcribere? Vnde dicens, hoc loco referendum eſt, non ad Zachariam loquentem, ſed ſcripturam loquentem. Aut, ut dicam apertius, ad Zachariam non lingua, ſed ſcripto loquentem. Nam mox ſubditur apertam fuiſſe linguam illius & cœpiſſe loqui.

Quis putas.) τίς ἄρα, id eſt, Quis nam. Nam ἄρα coniunctio eſt expletiua. Pleriq́ codices habebant, τί ἄρα, id eſt, quid nam. Nam puer Græcis neutri generis eſt παιδίον. Certe quid legit Auguſtinus lib. de conſen. Euang. ſecundo.

Plebis ſuæ.) τῷ λαῷ αὐτοῦ, id eſt, Populo ſuo, cōſentientibus & uetuſtis Latinorū exēplaribus, in quibus eſt plebi ſuæ. Laurentius Latinitatis obſeruātiſſimus mauult Populo q́ plebi, quod populus uniuerſos ciuitatis ordines cōplectatur, plebs infima pars ſit.

Prophetarū eius,) Suorū erat dicendū Latine, &, q à ſeculo fuerunt potius q́ ſunt.

Salutem

Salutem ex inimicis.) σωτηρίαν. Quod magis ſonat ſeruationem ſiue incolumitatem. σωτὴρ enim ſeruator ſiue ſoſpitator, inde σωτηρία. Quanquam ſuperius idē uerbū fuit, Erexit cornu ſalutis, & paulo poſt, Ad dandam ſcientiam ſalutis plebi eius. Porrò uerſus aliquot ſequentes pendent ab eo, quod præceſſit, Sicut locutus eſt. Quid locutus eſt? Salutem ab inimicis locutus eſt, quod faceret miſericordiam, ac memor eſſet teſtamenti: loquutus eſt, quod præſtaret iuſiurandum: & loquutus eſt, fore ut daret nobis ui ſine timore &c. Proinde nos hæc liberius explanauimus interpretatione, ne quis calumnietur, ſi quid prima fronte diſſonat. *σωτὴρ σωτηρία*

Ad faciendam &c. memorari.) Vtrunq; Græcis eſt uerbum infinitum, ποιῆσαι μνησθῆναι, id eſt, Vt faceret & memor eſſet.

Daturum ſe.) δοῦναι ἡμῖν, id eſt, Dare nobis. Quanquam Græca uerba nonnihil aliud ſignificant, quàm nos accipimus, τοῦ δοῦναι ἡμῖν ἀφόβως ἐκ χειρῶν τῶν ἐχθρῶν ἡμῶν ῥυσθέντας λατρεύειν αὐτῷ, id eſt, Vt daret nobis abſq; metu de manibus inimicorum noſtrorum liberatos ſeruire ſibi.

Parare uias eius.) ἑτοιμάσαι, id eſt, Ad parandum.

Ad dandam ſcientiam ſalutis.) Cum mox reliquerit infinitum ἑτοιμάσαι, nunc uertit in gerundium τοῦ δοῦναι, ad dandum. Atq; hæc ad puerum quoq;, quem alloquitur, probe referri poſſunt: Præibis enim ante faciem domini, ut pares uias illius, & des cognitionem ſalutis populo illius, in remiſſionē peccatorū. Ioannis em̄ prædicatio fecit, ut intelligerent inſtare ſalutem, quæ contingeret in remiſſione, hoc eſt, per remiſſionem peccatorum. Neq; enim eſt in remiſſionem Græcis, ſed ἐν ἀφέσει. Non quod ipſe Ioannes remiſerit peccata, ſed quod ſuo baptiſmo præparauerit illos ad pœnitentiam. Alioqui remiſſionem peccatorum non fuiſſe ex Ioanne, palàm arguit quod mox ſequitur, Per uiſcera miſericordiæ. Certe de Ioanne interpretatꝰ Theophylactus & Ambroſius cæteriq;, quod ad priorem partem attinet. *In remiſſione p per remiſſionem.*

In remiſſionem peccatorum.) Ita & Græce legitur, & in uetuſtis Latinorum exēplaribus. Cæterum quando ad ſenſum nihil intererat, ad effugiendum τὸ δύσφθεγκτον, maluimus Eius, aut ipſius. In quibus dictum eſt, pro per quæ uiſcera miſericordiæ.

Oriens.) Non eſt hic participium, ſed nomen ſubſtantiuum ἀνατολή. Quæ uox ſignificat exortum ſolis aut regionem, unde oritur. Chriſtum igitur ipſum, ſolem uocat orientem. Quod diligenter annotauit Theophylactus. Addit ἐξ ὕψους, id eſt, ex altitudine ſiue ſublimitate, ad differentiam corporei ſolis qui nobis oritur ab inferis ſurgēs in altum, hic ſol contra è ſublimi exortus deſcendit ad nos, ut nobis illuceſceret. *Oriens ἀνατολή.*

Illuminare.) ἐπιφᾶναι, id eſt, Illuce, ſiue illuceſce, ſiue exorere. Quanquam magis placet, ut ſit infinitum uerbum, quod tamen in alium modum erat uertendum: Viſitauit nos oriens ex alto, ut illuceſceret his qui in tenebris & umbra mortis ſedebant; ſiue nobis qui ſedebamus, & dirigeret pedes noſtros. Alioqui mutāda erat perſona, quum hactenus ſermo ad Ioannem habitus ſit. Theophylactus nobiſcum facit, & coniunctim legit.

Et confortabatur.) ἐκραταιοῦτο, hoc eſt, Fiebat robuſtus ac ualidus, non corpore tantū, ſicut uulgus, ſed ſpiritu. Nam ætas corpori robur ac uires paulatim addit, quod hic tranſtulit ad animum. Nec eſt ſimpliciter Creſcebat, ſed ηὔξανεν, id quod peculiare eſt plantis & animantibus. Cæterum hic accōmodatius dixiſſet, adoleſcebat.

Oſtenſionis ſuæ ad Iſraël.) ἕως ἡμέρας ἀναδείξεως αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἰσραήλ. Quorum uerborum hic ſenſus eſt, Donec denuo proferretur & oſtenderetur apud populum Iſraël, qualis eſſet. Nam interea ueluti latebat, ſuo tempore proditurus.

EX CAPITE SECVNDO.

EDictum.) δόγμα, id eſt, Decretū, quod tamen recte mutauit interpres. Nos decretum uertimus, non corrigentes quod ille uertit ſed explanantes.

Cyrino) Κυρηνίου, id eſt, Cyrenio. Tametſi ſunt qui putent hanc uocē corrupte prolatam ab Euangeliſta, quomodo ſæpe Græci pronunciant Latinas, & p Quirino dictū Κυρίνιον, præſertim cū Ioſephus antiqtatū Iudaicarū lib. xvij. Cyri- *Cyrenius.*

num

num appellet hunc cenſui faciendo præfectum,non Cyrenium.Cui ſententiæ ut non eſt conſilium admodum repugnare,ita libentius accederem,niſi Euangeliſta pro ι poſuiſſet κ,& rurſum ος uertiſſet in ιος,Præterea ſi Ruffinus uertiſſet Quirinus non Cyrinus.Nec eſt A præſide,ſed ἡγεμονεύοντος, id eſt, Præſidē agente,ſiue præſide.Porrò prima referri poteſt ad præſidem Cyreniū, ut nō accipias ſimpliciter primā,ſed primā ſub illo indictā.

Prima ſub hoc.

Vt profiterentur.) ἀπογράφεσθαι. Idem uerbum quod hactenus uertit deſcriberetur. Cæterum eadem res,cum agitur in re militari,uocatur dare nomen,cum in æſtimādis facultatibus & expendendo numero capitum,appellatur cenſus. Sic enim Vlpianus, uitia priorum cenſuum,æditis nouis profeſſionibus euaneſcunt.Proinde magiſtratus cenſet, populus profitetur.Et ſuperius Latinius uertiſſet cenſeretur quàm deſcriberetur.Et profeſſio rectius quàm deſcriptio.Declarat & Ambroſius hoc loco nihil aliud eſſe profeſſionem quàm cenſum.Profeſſio,inquiens,iſta fidei,cenſus animorum eſt.Porrò quod dixit, Vniuerſus orbis,Ambroſius ad allegoriam trahere mauult,cum Auguſtus id temporis, nec Armenijs,nec Gottis imperarit. Verum ut hiſtoriæ quoq; ſua conſtet fides,totus orbis aut accipiendus eſt per ſynecdochen,ut intelligas maximam orbis partem , aut ut intelligas totum orbem Rhomanum.Ex hoc enim loco colligunt nonnulli ad imperatorē totius orbis imperium pertinere,cum nec hoc agat Lucas, nec Auguſtus ipſe totius orbis imperium tenuerit.Quanquàm ut nō improbarim,ſi quis unus totius orbis imperio potiatur,modo is quantum præemineret autoritate,tantum & præſtaret prudētia ſimul & integritate:Ita ſtultiſſimū arbitror id ſomniare,quod nec fuerit unquam,& hoc ipſum quod fuit,iam olim è uita hominum ſublatum ſit:crudeliſſimum autem huiuſmodi factitios titulos,tanto rerum omnium tumultu,tantaq; ſanguinis iactura perſequi.Poſtremo neutiq; tutum rebus humanis,tantam poteſtatem unius hominis libidini cōmittere, qui uir peſſimus, atq; etiam ſtultiſſimus poſſit obtingere. Neq; uideo quorſum hoc ſit euaſurum,niſi ut creſcat tyrannis miſeræ plebi.

Nullus imperator tenuit totū orbē.

An expediat uni cōmitti omnia qui poſſit eſſe malus

In ſuam ciuitatem.) Hic licebat uertere,In ſua ciuitate,hoc eſt in ſua quiſq; ciuitate, niſi referas ad ibant.

In Iudæam ciuitatem.) εἰς τὴν ἰουδαίαν,εἰς πόλιν δαβίδ, In Iudæam in ciuitatem Dauid. Deeſt in præpoſitio in ciuitatem.Prius enim poſuit nomē regionis,deinde ciuitatis.

Et familia.) καὶ πατριᾶς. Idem uerbum,quod in Paulinis epiſtolis uertit paternitas, Ex quo omnis paternitas in cœlo & in terra nominatur,ſed hac de re proximo capite nonnihil annotabimus.

Vxore prægnante.) Ita uertit interpres,ut Ioſeph uideatur duxiſſe Mariam uxorem iam tunc prægnantem ante coniugium initum,cum Græce ſit οὔσῃ ἐγκύῳ, id eſt, Quæ erat grauida,ſiue quæ ferebat uterum . Ordo ſermonis nonnihil habet amphibologiæ, quod ordinari poſſit hunc in modum.Aſcendit Ioſeph,cū uxore prægnante, aut,Aſcendit ut profiteretur cum uxore prægnāte.Id tamen ante nos annotauit Petrus Comeſtor, ne quem omnino ſua laude fraudemus.

Petrus Comeſtor.

Primogenitum.) πρωτότοκον,etiam ethnicis primogenitus dicitur,ante quem nemo natus eſt,etiam ſi nemo ſequatur:addidit autē primogeniti nomē quod is partus ſacer eſſet iuxta legem,& primi partus in alijs ſunt difficiliores.

Et pannis.) ἐσπαργάνωσεν. Ad uerbum ſonat infaſciauit, id eſt,faſcijs inuoluit,ne quis imaginetur laceros pannos.Opinor enim Mariæ paupertatē fuiſſe mūdam. Porrò quod Suidas ait, σπάργανα proprie dici τὰ ῥάκη, non eſt neceſſe,ut de uetuſtate laceris pannis intelligamus,cum apud Matthæum ῥάκος ἄγναφον dicatur rudis ac recens pannus.

Non erat ei locus.) Eis eſt Græce αὐτοῖς. Vt accipias de ambobus.Cæterū qui cōuenit nō fuiſſe locū in diuerſorio,cū præſepe pars,opinor,fuerit diuerſorij:niſi qd' alibi κατάλυμα uertit refectionē,& cœnaculū.Nō erat locus aptus parturienti,quæ ſolitudinē regrit.

Vigilantes.) ἀγραυλοῦντες, id eſt,In agris agentes,ſiue ſtabulantes.Nam hinc Græcis eſt compoſita dictio, ἀγρὸς ager, αὐλὴ ſtabulum.In ſeptis enim noctu ſeruantur greges, ob incurſum luporum,uerum ea ſepta in agris ſunt.

Vigilantes ἀγραυλοῦντες.

Et cuſtodientes uigilias.) φυλάσσοντες φυλακὰς, id eſt, Cuſtodientes cuſtodias, ſiue excubantes excubias.

Et clari

Et claritas.) καὶ δόξα, id eſt, Gloria,quod aliquoties uertit maieſtatem.

Stetit iuxta illos.) ἐπέστη αὐτοῖς. Magis ſignificat angelum imminuiſſe ex alto ſupra illos,quàm aſtitiſſe.Hoc admonuiſſe contenti reliquimus quod uertit interpres,propterea quod Græca præpoſitio ſit anceps. Et fieri potuit,ut aſtiterit qui nunciauit primus.

Inuolutum pannis.) ἐσπαργανωμένον. Participium eſt eius uerbi,de quo paulo ante diximus,id eſt,faſcijs puerilibus inuolutum,ne rurſum mendicorum pannos imaginemur. Nam ut parentibus Ieſu tenuitatem ac paupertatē libenter tribuimus,ita ſordes ac mendicitatem procul amouemus.Habet & paupertas ſuam mundiciem. Nam quo minus in conclaui pepererit Maria,non paupertas obſtitit,ſed diuerſantium turba. Alioqui ſi Chriſto tantopere placuiſſet mendicitas, ut quidam putant,in ptochodochio naſci poterat.Nunc mendicantium uocabulo ſeſe uenditant,& ij qui Satraparū opes domi poſſident.Nec inſector quorundam inſtitutum, qui uere mendicato uiuunt, ſed rectius opinor facturos,ſi qui ualent,ut ualent permulti,manibus pararent,unde tum ſibi, tum alijs egenis poſſent ſuppeditare.

Chriſtus pauper,at nō mendicus,ut uulgo ſunt.

Ocioſa mendicitas improbāda.

Hominibus bonæ uoluntatis.) καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη,ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία, id eſt,Et in terra pax,in hominibus bona uoluntas. Vt intelligas tria diſtributa, ac ſingula ſingulis reddita,gloriam uni deo tribuit,idq; in altiſſimis:terræ pacem:hominibus bonam uoluntatem εὐδοκίαν, quod aliâs uertit beneplacitum. Siquidem homines ueluti tertios ac medios inter cœlum & terram ponit,Neque uero ſic accipiendum,opinor,ut ipſis hominibus ſit bona uoluntas,ſed ut intelligant hanc gloriam,hanc pacem,non ex hominum meritis exhibitam mundo,ſed duntaxat ex beneplacito dei,cui ſic uiſum fuit hominibus gratificari.Atque ita ſanè interpretatur Chryſoſtomus in cōmentarijs,quos ſcripſit in epiſtolam ad Coloſſenſes.Porrò cum ita conſtanter habeatur in omnibus Græcis exemplaribus,& ad eum modum Chryſoſtomus exponat & Theophylactus,mirum eſt nuſquam hanc lectionem,nec apud Hieronymum deprchendi,nec apud Ambroſium,nec apud Auguſtinum. Theophylactum inſpicere cuiuis promptum eſt,qui planè legit ἐν ἀνθρώποις,diſtinguens hanc particulam à ſuperiore, εὐδοκίαν in hominibus,interpretans,requiem ac refocillationē dei in hominibus,quā in illis prius nō inuenerat,ut ex eo palàm ſit bonā uolūtatē nō pertinere ad hoīes,ſed ad deū,qui ꝓpicius factus ſit hominibus ꝑ filiū ſuū. Cuius uerba ſubſcribam, eo quod is qui nuper uertit ſubobſcure uidet̄ reddidiſſe ſententiam. δόξα γὰρ τῷ θεῷ φασίν, ἐπὶ γῆς γὰρ εἰρήνη νῦν γέγονε. πρώην μὲν γὰρ ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ἔχθραν εἶχε πρὸς θεὸν, νυνὶ δὲ τοσοῦτον κατηλλάγη, ὥστε καὶ προσκολλᾶσθαι τῷ θεῷ καὶ ἡνώθη αὐτῷ σαρκωθέντι. ὁρᾷς οὖν εἰρήνην τοῦ θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον. καὶ ἄλλως δὲ νοηθήσεται, εἰρήνη ἐστὶν αὐτὸς ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ. ἐγὼ γάρ φησιν ἡ εἰρήνη. αὕτη οὖν ἡ εἰρήνη ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ ἐπὶ γῆς γέγονε. καὶ ἐν τοῖς ἀνθρώποις εὐδοκία, τουτέστιν ἐπανάπαυσις τοῦ θεοῦ. ἐπανεπαύσθη γὰρ ὁ θεὸς νῦν, καὶ εὐηρεστήθη ἐν τοῖς ἀνθρώποις ὡς πρώην γε οὐκ ηὐδόκει οὐδὲ ἠρέσκετο ἐν τοῖς ἀνθρώποις, id eſt, Gloria enim deo,inquiunt. Nam in terra pax nunc facta eſt.Prius ſiquidem humana natura inimicitiam habebat aduerſus deum, nūc uero adeo reconciliata eſt,ut & conglutinata ſit deo,& unita illi incarnato. Vides igitur pacem dei cum homine.Poteſt & aliter intelligi.Pax eſt ipſe filius dei. Ego enim,inquit,ſum pax.Hæc igitur pax,nempe filius dei,in terra facta eſt.Et in hominibus bona uoluntas,ſeu beneplacitum,hoc eſt,refocillatio dei. Refocillatus eſt enī deus nunc & bene habitus eſt in hominibus,quemadmodum prius quidem,non ſibi complacuit,nec bonum affectū habuit in hominibus. Hic certe pro nobis in hoc facit, quod bonam uoluntatem refert non ad homines,ſed ad deum,quodq; pacē refert ad dei erga nos bonam uoluntatem,hoc eſt, animum tranquillum,ut ita loquar,ac poſita ira,amanter affectum erga nos,undecunq; irrepſit huc coniunctio,quæ ſenſui obſtat, nec eſt in Latinis codicibus,nec in Græcis emendatioribus. Cæterum Chryſoſtomus in epiſtolam ad Coloſſenſes,his uerbis utit̄: διὰ τοῦτο εὐχαριστοῦντες λέγομεν, δόξα ἐν ὑψίστοις θεῷ, καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη, ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία. ἰδοὺ φησὶ καὶ ἄνθρωποι ἐφάνησαν εὐαρεστοῦντες. λοιπὸν τί ἐστιν εὐδοκία; καταλλαγή. οὐκ ἔτι μέτοιχόν ἐστιν, ὁ οὐρανός, id eſt, Propterea gratias agentes dicimus: Gloria in altiſſimis deo, & in terra pax, in hominibus bona uoluntas. Ecce, inquit, & homines declarati ſunt gratioſi. Supereſt quid ſit bona uoluntas, reconciliatio. Iam non amplius interſtitium eſt cœlum.Ex his palàm eſt illum & diſtinguere,quemadmodum diſtin-

Diuerſa à ueteribus recentium Græcorum lectio.

dum diſtinguunt Græci codices, & interpretari quemadmodum nos admonuimus. Quod enim deo reconciliati ſumus, id non contigit ex noſtris meritis, ſed illius gratuita in nos beneuolentia. Quin & in his libris quos habemus ex Chryſoſtomo uerſos, reperitur hæc lectio, nominatim in homilijs De uita monachorum. In nonnullis Græcorum codicibus reperio præpoſitionem ἐν non addi, Hominibus bona uoluntas, manente tamen recto caſu. Iam ex Origenis uerbis quæ referuntur in catena aurea colligi poteſt illũ ſentire nobiſcũ, ſunt aũt hæc. Sed diligens lector inquirat quomodo ſaluator dicat, Nõ ueni pacẽ mittere ſuper terram, & nunc angeli de eius natiuitate cantant: In terra pax hominibus, ſed hoc qđ pax eſſe dicitur in hominibus bonæ uoluntatis ſoluit quæſtionẽ. Pax eñ quam non dat dñs ſuper terram, non eſt pax bonæ uoluntatis. Hic perſpicuum eſt bonã uoluntatem non referri ad homines, ſed ad pacem: præterea non additur coniunctio, &, & additur præpoſitio in, quæ in uulgatis Latinorum codicibus nõ additur. Nam codex quem nobis poſtremum exhibuit collegium Conſtantienſe, habebat præpoſitionem uetuſta manu aſſcriptam. Ad hanc ſententiam penè compellit nos ipſa dictio Græca εὐδοκία. Nam ſi dixiſſet ἀγαθὸν θέλημα, quadrare poterat in hominem, nũc non item, neq; eñ apte dixeris εὐδοκίαν hominis erga deum. Quare puto ueteres qui Græce ſciebant idem ſenſiſſe quod interpretati ſunt. Alios minus attentos quid feſellerit uideor mihi deprehẽdiſſe. Pacẽ hic uocat reconciliationem. Ita Chriſtus apud Paulum dicitur pax noſtra, hoc eſt recõciliatio, & idem ſuis precatur pacem, hoc eſt peccatorum remiſſionem. Cæterum nominatiuus hic εὐδοκία per appoſitionẽ refertur ad pax, perinde quaſi percontãti, unde iſta pax quam nunciatis, reſpõdeant angeli, nõ eſt ex meritis ueſtris, ſed hæc pax eſt pius affectus dei erga homines. Sic enim ordinandus eſt ſermo: in terris pax, quæ eſt bona uoluntas dei in hominibus, id eſt, erga homines. Nam hæc ſermonis forma congruit cũ illa, in quo mihi complacuit, ἐν ᾧ εὐδόκησα. Quemadmodum enim illic dictum eſt, in quo mihi complacui, pro eo quod erat, erga quẽ habeo bonum affectum, ita hic dicitur beneplacitum in hominibus, pro bono affectu erga homines. Porrò Latinus interpres nominatiuũ appoſitiuũ uertit in genitiuũ, quemadmodũ dicimus urbem Romæ pro urbe Roma. Quoniam autem genitiuus referri uidetur ad id, quod eſt proximum, uidelicet hominibus, data eſt Latinis lapſus occaſio, quum referatur ad pacẽ. Itaq; tres particulæ ad idẽ pertinent. Angeli nunciant adeſſe tempus, quo deus conſtituerat ex ſua miſericordia gratuita ſeruare genus hominum, pro qua bonitate admirabili ſtupeſcunt angeli, & canunt gloriam deo in altiſſimis, ubi nullum erat peccatum, & ob id nulla reconciliatio, ſed pacẽ annunciant terris, hoc eſt abolitionem peccatorum quæ gratis datur per fidem, & ob id hanc pacem uocat εὐδοκίαν, hoc eſt, amicum ac beneuolum affectum dei erga homines. Itaq; nullus erit ſcrupulus ſi legamus ac diſtinguamus hunc in modum. Gloria in excelſis deo, & hic interpoſito pũcto, ſequatur, & in terra pax. Rurſus interiecta hypoſtigme, addatur, in hominibus bona uoluntas. Hæc opinor candido lectori fore ſatis. Nam arbitror me quod uerum eſt deprehendiſſe. Canticum angelorũ quod hodie canitur in templis, auctum eſt per Teleſphorum eius nominis primum, hoc eò partim admonui, quod Petrus comeſtor indicarit eſſe in uitis pontificum, partim ut intelligeres quibus modis creuerit miſſa, abbreuiatis ijs quæ erant præcipua, & adiectis quæ minus ad rem pertinebant. Nam quæ adiecit Teleſphorus, ſi tamen hoc uerum eſt, plus habent uerborũ quàm ſententiæ, & utinam uel illa magis quadrarent ad argumentum cantici.

Paſtores loquebantur.) In pleriſq; Græcis codicibus ſic erat ſcriptum, καὶ ἄνθρωποι οἱ ποιμένες εἶπον, id eſt, Et homines illi paſtores dicebãt, ut homines opponant angelis. Conſentiebat hic æditio Hiſpanienſis. Iam uero illud, Ad inuicem, pro inter ſeſe, crebrius occurrit quàm ut libeat admonere.

Tranſeamus uſq;.) Græci addunt coniunctionem expletiuam διέλθωμεν δή, quæ nõ nunq; urgens quiddã habet, ut hic emphaſim habeat accelerantium ac geſtientiũ abire.

Verbum hoc quod factum eſt.) Nihil obſto quo minus hic philoſophetur, qui uolet, de uerbo facto, modo ſciat iuxta proprietatem Hebræi ſermonis uerbum dici rem nouã quæ rumore diuulgeẽ, et ita eſſe deprehẽdet, quiſquis obſeruare uoluerit. Annotauit hoc & ante nos Auguſtinus libro de idiomate ueteris inſtrumẽti, locum adducens ex Ioſue

capite

capite octauo: Quid uerbum hoc feciſti nobis, ut non uocares nos? Non eſt autem hic λόγον, qua uoce deſignatur aliquoties filius dei, ſed ῥῆμα. Nec eſt,

Oſtendit nobis.) ſed ἐγνώρισεν, id eſt, Notificauit, ſiue mauis notum fecit, aut indicauit & aperuit. Quis enim alioqui dicitur oſtendiſſe uerbum?

Et inuenerunt Mariam.) Deeſt una cōiunctio, καὶ εὗρον τήν τε μαριὰμ, id eſt, Mariamq́ & Ioſeph. Quamq́ hoc loco penè fuit ocioſa prima cōiunctio Latinis: & Græcis aliquoties ſic apponitur, ut uideatur magis ad uenuſtatē facere ſermonis, quàm emphaſim, quo ſermonis genere uidemus delectatum Ennium.

Et cognouerunt de uerbo.) ἰδόντες δὲ διεγνώρισαν, id eſt, Vbi uidiſſent notum fecerunt, ſiue diuulgarunt: ut intelligas illos quod uiderant, alijs, qui non uiderant prædicaſſe. Eſt enim uerbum compoſitum à γνωρίζειν, quod modo uertit oſtēdit nobis. Aſtipulatur huic interpretationi Theophylactus, in hanc enarrans ſententiam. Officium itaq́ ſpiritualiū paſtorum fuerit quærere panem cœleſtem, quē quum uiderint, debent illum & alijs prædicare, ſicut & paſtores qui uiderūt infantem loquuti ſunt de eo & alijs. Ne quid tamen diſſimulem, Græca uox διαγνωρίζειν anceps eſt, ad cognoſcere, ſeu potius pernoſſe, & in aliorū noticiam adducere. Itaq́ magis quadrabat pernouerūt, quod perfecta cognitio ſit ab oculis magis quàm ab auribus. Paſtores aūt uulgaſſe quod uiderant, colligi poteſt ex eo quod ſequitur. Et omnes qui audierunt, mirati ſunt.

Maria uero.) ἡ δὲ μαριάμ. Expreſſius erat, ſi uertiſſet, Ipſa uero Maria, propter additum articulū, quo magis diſtinguatur ab alijs, qui hiſce de rebus loquebātur ipſa tacente.

In omnibus.) ἐπὶ πᾶσι, id eſt, Super omnibus, ſiue de omnibus.

Sicut dictum eſt ad illos.) Hæc clauſula referenda eſt duntaxat ad proximum uerbum, & uiderant. Audierant enim, & audita uiderant.

Dies purificationis eius.) Vnus codex habebat αὐτοῦ, ut purificationē referas ad Chriſtum, Hiſpanienſis editio, αὐτῆς ut referatur ad Mariā, Tertius αὐτῶν, ut ad utrunq́. Atq́ ita ſanè legit & enarrat Origenes, aut quiſquis fuit homilia decimaquarta ſcribens hunc in modum: Si ſcriptum eſſet propter purgationem eius, id eſt, Mariæ quæ pepererat, nihil quæſtionis oriretur, & audacter diceremus, Mariam, quæ homo erat, purgatione indiguiſſe poſt partum. Nunc uero in eo, quod ait, Dies purgationis eorum, non uidetur unum ſignificare, ſed alterum, ſiue plures. Rurſum homilia decimaoctaua, refert oblationem oblatam pro mundatione Chriſti, non id ſentiens, quod Chriſtus eſſet immundus, ſed quod eodem ritu purgatus ſit, quo cæteri ſolent ſordibus obnoxij. Ne quid hic fruſtra philoſophetur aliquis de purificatione Mariæ, nam purificationē uocat eas ceremonias, quibus olim & puerpera, & fœtus luſtrabatur. Vox autem purificationis in eodem ſenſu uſurpatur à Suetonio in Octauio Auguſto, Quaſi à concubitu mariti purificaſſe ſe. Id admonere uiſum, ob quoſdam plus ſatis moroſos, in excutiendis uocabulis.

Purificatus dicitur & Chriſtus.

Vt ſiſterent.) παραστῆσαι τῷ κυρίῳ, id eſt, Vt exhiberēt ſiue cōmendarent. Nam utrunq́ ſignificat Græca uox.

Adaperiens uuluam.) διανοῖγον μήτραν, Aperiens uterum, ſic enim mauult Laurentius, homo ſuperſtitioſe uerecūdus, quaſi uero uulua ſit obſcœnum uocabulū, aut quaſi legis huius uerba de Maria proprie dicta ſint, ac non potius de omnibus fœminis quæcunq́ pariunt. Siquidem, adaperiens uuluam iuxta ſermonis Hebraici proprietatem dictū eſt, pro naſcēs. Atq́ idem quiſquis fuit, in homilia decimaquarta, cuius modo teſtimoniū adduximus, putat & Chriſtum matris adaperuiſſe uuluam, ſed nequaq́ more cæterorū. Cæterorum enim conceptus quoq́ mulieris uterum aperit, cum Chriſtus clauſo uirginis utero ſit cōceptus, citra uirilem operā, ubi uirtus altiſſimi obumbrans cœlitus, uice complexus fuit, ſpiritus ſanctus illabens uice ſeminis maſculini. Porrò naſcens aperuit uterum, ſed ita ut non conuelleret clauſtra pudicitiæ uirginalis. Atq́ hæc quidem eſt illius ſententia, pro qua nō eſt animus in præſentia digladiari, etiamſi pugnat cum eo quod iam olim pia credulitas omnium animis infixit, Chriſtum ſine ſordibus, ſine nixu ac labore parturiētis, clauſo uirginis utero prodiſſe. Quæ ſanè ut ſunt dictu plauſibilia, nec irreligioſa, ita certis ſcripturarum ſacrarū teſtimonijs doceri non poſſunt. Certe diuus Ambroſius non abhorret ab illius ſententia, hunc enarrans locū, nam commentarium his clauſit uerbis, Qui enim uuluā ſanctificauit alienam, ut naſceretur propheta,

Vulua nō eſt obſcœnum uocabulū nō magis quàm matrix.

Adaperiens uuluam et ad Mariam pertinere.

Quō Chriſtus matris aperuerit uterum.

hic eſt qui aperuit matris ſuæ uuluam,ut immaculatus exiret.Poteſt enim ſic religioſe intelligi prodiſſe clauſo uirginis utero,ut uirginei pudoris clauſtra non uiolarit.

Hic homo erat.) Ex his uerbis colligit Theophylactus Simeonem non fuiſſe ſacerdotem, ſed tantum uirum iuſtum,ut ex omni hominũ genere Chriſtus haberet teſtimoniũ. Lyranus affirmat fuiſſe ſacerdotem , ſed argumento planè friuolo Iuſtitiæ nomine pietatisq́ commendatur non ſacerdotij.

Et timoratus.) εὐλαβὴς, id eſt,Pius ſiue religioſus.Inde dicta uox quod reuerenter ac circumſpecte tractetur aliquid.

Et reſponſum acceperat.) Hic reſponſum accipe oraculum , ἦν αὐτῷ κεχρηματισμένον, id eſt,Erat illi promiſſum oraculo.

Nunc dimittis.) ἀπολύεις. Annotauit hunc locum Auguſtinus libro de ueteris inſtrumenti tropis quarto,quod raro reperiatur de morte dictũ. Nam ἀπολύεται uxor,quæ repudiatur.Adducit locũ qui eſt in numeris,Et uidit omnis ſynagoga,quia dimiſſus eſt Aaron,pro quo noſtra habet æditio, Om̃is aũt multitudo uidẽs occubuiſſe Aaron fleuit &c

Ante faciem omnium.) κατὰ πρόσωπον, Quod magis ſonat in conſpectu.

Ioſeph dictus pater Ieſu.

Et erat pater & mater.) In Græcis aliquot codicibus lego pro pater, Ioſeph:quod arbitror immutatũ à quopiam,qui uereretur Ioſeph uocare patrem Ieſu,cum poſtea ipſa Maria uocet illum patrem Ieſu. Parentes eius.) Eius non additur apud Græcos, ἐν τῷ εἰσαγαγεῖν τοὺς γονεῖς τὸ παιδίον, id eſt,Cum inducerent parentes puerum Ieſum.

Et benedixit illis.) Quoniam proxime præceſſit mentio patris,matris & filij,poteſt illis ad omnes referri.Nec eſt abſurdum,ſi quis dicatur benedicere Chriſto,ſiue optemus illi gloriam, ſiue prædicemus illius laudes . Optando dicimus patri, Sanctificetur nomen tuum.Et in pſalmis,Omnia opera domini benedicant domino.Qui offenduntur benedicendi uerbo, imaginantur talem fuiſſe Simeonis benedictionem, qualis eſt hodie epiſcoporum.Maior enim benedicit minori.Olim parentes benedicebant filijs.Quid abſurdi,ſi Simeon ſenex ut pater benedicit puero , optans illi ſucceſſum negocij ad quod erat miſſus. Votum eſt hæc benedictio. Cæterum differentia quam quidam adferunt inter,benedico te,& benedico tibi,planè ridicula eſt,quum hoc ipſo loco ſit idem uerbum Græcum εὐλόγησεν, & utrobiq́ ſit additus accuſandi caſus τὸν θεόν, ac mox αὐτούς , deinde quum ecclesia cantet,benedicite cœli domino. Et tamen hanc retruſam diſtinctionem multis conuicijs docuit quidam τρὶς μέγιστος Rabbinus Pariſienſis,quod tamen citra ordinis cõtumeliam dictũ uideri uelim,nequaq́ dicturus niſi ipſe libro prodito gloriaret̃ hoc ſe docuiſſe.

Cui contradicetur.) ἀντιλεγόμενον, id eſt,Cui cõtradicitur,ut abſolute accipiamus.Atque ita citat Auguſtinus cum aliâs, tum uero pſalmũ enarrans 88. Atq́ ita ſubinde adducit Origenes in homilijs, quibus hunc explicat euangeliſtam, ſi uerax eſt titulus operis. Item Tertullianus libro de carne Chriſti,Et in ſignũ,inquit,quod contradicitur.Ac mox, Agnoſcimus,inquit,ergo ſignum contradicibile,conceptum & partum uirginis.

Tuam ipſius animam ridicule expoſitũ à quibuſdam.

Et tuam ipſius animam.) καὶ σοῦ δὲ αὐτῆς τὴν ψυχὴν, id eſt, Et tuam autem ipſius animam pertranſibit.Nec eſt ocioſa coniunctio δὲ, ſignificans mutari perſonam,& ueluti noui doloris initium. Neque uero lubet hic referre uarias interpretationes,quas Lyranus & Carrenſis in hunc congerunt locum,quorum poſterior etiam citat autorem Chryſoſtomum huius ſententiæ, quod Simeon dixerit tuam ipſius animam, id eſt,animam filij tui,quam ut tuam ipſius animam diligis.Quanquã hoc ipſum cõmentum hauſit ex Petro comeſtore. Illud conſtat ipſius non poſſe referri, niſi ad Mariam , cum ſit αὐτῆς. Nec eſt quod hic prodigioſas interpretationes cõminiſcamur,cum ſenſus ſit expeditus, fore ut Chriſto reclametur,& hinc nõnullam doloris portionem ad matrem redituram.Cæterum iſtos illo ſermoni magis aſſuetos offendit,tuam ipſius,elegantius dictum,quàm pro illorum auribus.Quanquam uenuſtius erat,penetrabit quàm pertranſibit,uel ob id quod pertranſit etiam quod præterit. Atq́ hinc hauſiſſe uidetur Auguſtinus lib.quæſtionũ ueteris & noui teſtamenti,quæſtione ſeptuageſima tertia,cum ſcribit,Mariam quoq́ Ieſu matrem nõ nihil in fide uacillaſſe, cum uideret extinctum filium, ſed tantiſper donec à mortuis reſurgeret,& ob eam cauſam pertranſijt gladius,quod hæc dubitatio nõ inſederit illius animo, ſed pertranſierit duntaxat. Hæc quoniã præter publicam theologorum opinionem dicta

ſunt,

ſunt, ne quis me uocet in ius, ipſius uerba ſubſcribã: Quod autem adiecit dicens, & tuam ipſius animam pertranſibit gladius, ut reuelentur multorum cordium cogitationes, hoc utiq; ſignificauit, quia etiam Maria, per quam geſtũ myſterium incarnationis ſaluatoris, in morte domini dubitaret: ita tamen ut in reſurrectione firmaretur, omnes ſtupore quodam in morte domini dubitarent. Quis enim nõ ambigeret, uidens eum, qui ſe filium dei dicebat, humiliatum, ut uſq; ad mortem deſcenderet? Et quia, ut dixi, omnis ambiguitas in reſurrectione domini receſſura erat, pertranſire dixit gladium, nõ ſupercadere aut contingere tranſeuntem membrum aliquod. Vt ſicut gladius miſſus, pertranſiens iuxta hominem, timorem facit, & tamen non percutit, ita & dubitatio mœſtitiam faceret, non tamen occideret, quia non ſedit in anima, ſed pertrãſijt quaſi per umbram, contingens corda diſcipulorum. Hactenus Auguſtinus. Cum Auguſtino ſentit Chryſoſtomus, qui Mariæ tribuit nonnihil affectus, qualem habet matrum uulgus erga filios, de quorum factis ſibi gloriæ nõnihil uindicant: Cõſidera, inquit, tam matris q; fratrũ importunitatem, nam cum debuiſſent intrare, atq; cum turbis ſimul audire, aut ſaltẽ expectare foris ſermonis finem, ac demum accedere, ambitione quadã ac oſtẽtatione cõmoti, foris eum in præſentia omnium euocauerunt &c. Idem enarrans Ioannis euangeliſtæ capitulũ ſecundum, homilia uiceſima, conſimilem affectũ tribuit Mariæ: Optabat enim, inquit, ut iam hominũ gratiam conciliaret, & fortaſſis aliquo humano afficiebatur affectu, quẽadmodum & fratres eius, cum dixerunt, Oſtende teipſum mundo. Et aliquãto poſt: Siquidẽ non adhuc debitam de ipſo opinionẽ habebant, ſed more matrũ Maria, iure omnia filio ſe præcepturam cenſebat, cum tanq; dominũ colere & reuereri liceret. Ad hæc is quiſquis fuit, qui ſcripſit homilias in Lucã quas habemus ex Merlini cuiuſdã æditiõe, Origeni inſcriptas, apertius etiã docet, ſcandali gladiũ attigiſſe Mariæ pectus: Quid putamus, inquit, quod ſcãdalizatis apoſtolis, mater domini à ſcandalis fuerit immunis? ſi ſcandalũ in domini paſſione paſſa nõ eſt, non eſt mortuus Ieſus, pro peccatis eius. Si aũt omnes peccauerũt, & egent gloria dei iuſtificati gratia eius & redempti, utiq; & Maria illo tempore ſcandalizata eſt. Ac mox ibidem: Pertrãſibit infidelitatis gladius, & ambiguitatis mucrone ferieris, & cogitationes tuæ te in diuerſa lacerabũt &c. Idem homilia uigeſima, Ioſeph & Mariæ tribuit fidem nondum perfectã, cum puerũ reprehenſum è templo abducerent. De quorũ opinione aliorum facio iudiciũ. Ego ut pro hac ſentẽtia nolim digladiari, ita non probo quorundam uel audaciam, uel pertinaciã, qui quantũ animo poſſunt imaginari tribuunt Mariæ, atq; id ita tuentur, quaſi ſit oraculũ euangelicum, hæreticum clamitantes, ſi quis addubitarit. Cæterum cum Chriſtus ineffabili, nouoq; cõſilio redimere uoluerit genus humanum, impiæ cuiuſdã audaciæ uidetur, ſi quis ei præſcribere cõtendat, quibus rationibus id egerit, præſertim in huiuſmodi rebus, quæ nobis certo ſciri non queunt. Certe quod ad præſens munus attinet, multo aliud eſt Græcis διελθεῖν & παρελθεῖν, hoc eſt, Pertranſire & præterire. Atqui Lucas ait, διελεύσεται, hoc eſt, per medium ibit, & medium cor ſcindet. Eamus nunc & ceu rem ſuperuacaneã irrideamus Græcæ linguæ cognitionẽ, cum hoc uideamus accidiſſe tam inſigni eccleſiæ doctori, quod Græca uel parũ calluerit, uel non conſuluerit. Quod tamen nemo ſic interpretabitur, quaſi dictum ſit in tam ſacri doctoris contumeliam, ſed potius ad excitanda bonorũ iuuenum ſtudia. Sunt enim quidam ſit addicti certis autoribus, ut protinus non ferendã contumeliam clamẽt, ſi quis uel unguem latũ ab hoc aut illo diſcrepet. Frãciſcanus nõ fert uſq; diſcedi à ſuffragio Lyrani: Prædicator non tolerat quicq; conuelli ex Thomæ aut Carrẽſis placitis: Auguſtinẽſis non patitur ab Auguſtino diſſentiri. Atqui ſi hoc recipimus, ut ſuum quiſq; autorem mordicus teneat, fiet tandem ut prorſus à nemine liceat diſſentire, cum ipſi autores inter ſeſe non conſentiant, imò cum ſinguli à ſe ipſis aliquoties diſſentiant. Nullius autoritati debet addictus eſſe, qui ueritatis agit negocium, neq; par eſt hoc cuiq; hominum tribuere quod nec ipſi ſibi poſtulant, & ſi poſtularent tanto minus erat tribuendum.

Auguſtinus uidetur tribuere Mariæ leuem de Chriſto dubitationem.

Chryſoſtomus quoq; tribuit Mariæ aliquid humanum.

Origenes.

Nõ temere definienda quæ probari non poſſunt.

Addicti autoribus.

Et hæc uidua uſq;.) καὶ αὕτη χήρα ὡς ἐτῶν ὀγδοήκοντα τεσσάρων, Et hæc uidua circiter annorum octoginta quatuor. Interpres legiſſe uidetur ἕως pro ὡς. Quod tamen ita eſt accipiendum, ut annorũ numerus non ad ætatẽ mulieris pertineat, ſed ad ſpaciũ uiduitatis, in qua tot annos perſeuerarat. Id palàm oſtendit Ambroſius: Non ocioſe tamen, inquiens,

Vidua octoginta annorũ

annos octoginta quatuor uiduitatis eius expreſſit. Ita quidem Ambroſius, etiamſi ſubdu rum eſt creditu, tantum annorum exactum fuiſſe à coniugio, niſi uehementer anus fuit, aut admodum mature nupſit.

Obſecrationibus.) δεήσεσι. Miror quare diſplicuerit interpreti precibus aut deprecationibus, cum obſecratio aliud quiddã ſignificet, nempe quoties per rem ſacram obteſtamur, quod Græci uocant, ποτνιᾶν. Ieiunijs & obſecrationibus ſeruiens.) Incertũ an hi datiui Græcis ſint ad aliquid, an inſtrumẽtales, ueluti dicas, Seruio lucro, & ſeruio corpore, hoc eſt, an intelligendũ, illam ſeruiſſe deo, an eam illum coluiſſe talibus uictimis ieiuniorum & deprecationum.

Hæc ipſa hora.) αὐτῇ τῇ ὥρᾳ. Clarius erat eadem hora.

Taxatus Valla. Superueniens.) ἐπιστᾶσα, id eſt, Aſſiſtens. Quod autem Valla monet, friuolum eſt, poteſt enim ſuperuenire, dum hæc fiunt, quæ tamen in aliqua templi parte ſit.

Confitebatur domino.) ἀνθωμολογεῖτο. Non eſt ſimpliciter confitebatur, ſed confeſſione reſpondebat, ut referatur ad confeſſionem Simeonis & aliorum, quorum hæc confeſſioni reſpondebat. Redemptionem Iſraël.) Non eſt Iſraël in Græcis, ſed in Hieruſalem, ἐν Ἱερουσαλήμ. Vetuſtiſſimi codices habent Hieruſalem abſq; præpoſitione. Et ita legit diuus Irenæus, nec aliter legit Beda.

Et cõfortabatur.) Græci codices addũt ſpiritu, τῷ πνεύματι. Porrò quod ſequitur Plenus, non eſt nomen πλήρης, ſed πληρούμενον, quod indicat illum iam impleri acceſſu ætatis, non quod proficeret hominum uulgariũ more cum ætate, ſed quod paulatim emicaret in illo diuina gratia, ne res ante tempus prodigioſa uideretur. Ita quidem Theophylactus, mecum faciens, quod quidem attinet ad emphaſim participij. Cæterum uix hominum eſt definire, quomodo & quatenus diuina natura ſeſe communicauerit humanæ naturæ in Chriſto.

Per omnes annos.) κατ᾽ ἔτος, id eſt, Annue, ſiue in ſingulos annos, ſiue quotannis.

Periphraſis affectata. In die ſolenni paſchæ.) τῇ ἑορτῇ τοῦ πάσχα, id eſt, In feſto paſchæ. Quorſum enim pertinebat periphraſis? Ac paulo poſt,

Cum redirent.) Dilucidius erat, ſi addidiſſet illi. Quod mox conſequitur, Remanſit puer Ieſus. Et Græce eſt, ἐν τῷ ὑποστρέφειν αὐτούς. Hoc pronomen ut aliâs citra incommodũ nonnunquam omittitur, ita hoc loco commodum erat addere.

Et non cognouerũt parentes eius.) Græci codices habent, καὶ οὐκ ἔγνω Ἰωσὴφ καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ id eſt, Et non cognouit Ioſeph & mater eius, quod & ipſum mutatum arbitror, præſertim cum in nonnullis exemplaribus ſecus habeatur, nempe οἱ γονεῖς αὐτοῦ, id eſt, Parentes eius, quemadmodum paulo ſuperius.

In comitatu.) ἐν συνοδίᾳ. Quod proprie ſonat comites & ſocios eiuſdem itineris.

Et ipſi nõ intellexerunt uerbum.) Hoc ſanè loco ῥῆμα poſitum eſt pro ſermone, ſiue dicto. Quid autem facient huic loco quidam qui ſeduſo magis quàm circũſpecte beatæ uirgini ferè tantum tribuunt felicitatis, iam inde ab inirio, quantum nunc poſſidet? Certe nõ obſcure locutus eſt Chriſtus, & tamen ſubijcit Euangeliſta, ab illis non fuiſſe intellectum, quod dixerat Ieſus. *Maria quedã neſciuit.* Quin & illud annotandum, quàm non blande reſpondet parentibus puer obiurgatus, imò penè obiurgat obiurgantes. Neq; enim hoc ueritus eſt dicere Ambroſius, ſic enim ille ſcribit hunc in locum: Duæ ſunt in Chriſto generationes, una eſt paterna, materna altera. Paterna diuinior, materna quæ in noſtrum laborem uſumq; deſcendit. Et ideo quæ ſupra naturam, ſupra ætatem, ſupra conſuetudinem fiunt, non humanis aſſignanda uirtutibus, ſed diuinis referenda ſunt poteſtatibus. *Chriſtus nuſquam legitur blandus fuiſſe matri.* Alibi eum ad myſterium, ſeu, ut legendum arbitror, miniſteriũ mater impellit, hic mater arguitur, quia adhuc quæ humana ſunt exigat. Cæterum in his quæ ſequuntur ſuſpicor ſubeſſe mendum. Sed quum, inquit, hic duodecim deſcribatur annorum, illic diſcipulos habere dicatur, uides matrem didiciſſe à filio, ut exigeret à ualidiore myſterium, quæ ſtupebat in iuniore miraculum. Arbitror autem ita ſcriptum ab Ambroſio, Vides matrem didiciſſe à filio, ne exigeret à ualidiore miniſterium, quæ ſtupebat in iuniore miraculum. Adeo Chriſtus ſuum negocium, quod totum è cœlo pendebat, purũ eſſe uoluit ab humanis affectibus, nec hic ullam hominis autoritatem paſſus eſt admiſceri, ſic & Petrum admonentem ne iret Hieroſolymam

ſolymam ſtatim reiecit, Abi retro ſatana. Nunc humanis cupiditatibus geruntur omnia, quæ tamen cum primis cœleſtia uideri uolumus. Tum inter docendum à matre & fratribus interpellatus parum blande reſpondet, Quæ eſt mater mea. Similiter & in nuptijs cōpellatus de uino deficiente. Hoc quod arguit interpellantis eſt, quod non intellectus obtemperat, obſequij eſt, quæ res & illi cōueniebat ætati, & parentū infirmitati obſecundabat. Quidā metum parentū ad unum Ioſeph referunt, ſimiliter et obiurgationē filij, Quid eſt &c. Poſtremo & illud, Et ipſi non intellexerunt uerbum, quaſi nihil horum cōuenerit in uirginem, quæ non tam ſollicita fuerit de filio ne quid illi accidiſſet, quàm ne quid ipſi per negligentiā omiſiſſent. Equidem ut fateor eſſe pium affectum iſtorum, qui uirgini ſanctiſſimæ dotes quàmperfectiſſimas tribuere gaudent, ita non nimium abeſt à periculo temeritatis præter autoritatem ſcripturarū definire quibus gradibus Chriſtus matrem ſuā ad perfectam ſui cognitionem euexerit.

Et erat ſubditus illis.) ὑποτασσόμενος, ſubijciebatur, id eſt, obſecundabat. Nec enim ſtatim minor eſt qui obſecundat. Sæpenumero pater obſecundat filio, dominus ſeruo, non ex neceſſitate, ſed ex humanitate. Durum eſt quod aſſeuerant quidam Chriſtum etiam in euangelico negocio debuiſſe matri obedientiam, quum qui rempublicam adminiſtrat non teneatur autoritate patris. Neq; enim patris eſt epiſcopo præſcribere, quomodo debeat adminiſtrare doctrinam euangelicam. Sed multo durius eſt, quod ijdem docent, beatam uirginem etiam nunc ut homini poſſe imperare Chriſto, & hoc eſſe quod canit eccleſia, Monſtra te eſſe matrem, ſumat per te precem &c. id eſt, præcipe filio tuo ut nos exaudiat. Hoc ſi uerum eſt, mater imploranda eſt potius quàm filius, nec omnis poteſtas tradita eſt Chriſto etiam iuxta naturā humanam, ſi tenetur matris imperio. Nec illa filio remiſit adhuc ius maternum, quum pater filio tradiderit omnem poteſtatem in cœlo & in terra. Ius ciuile per emancipationem conſuluit libertati filiorum, & Chriſtus adhuc in poteſtate matris eſt. Iam illud qui conuenit, quod negant in cōtrahendo matrimonio liberos teneri poteſtate parentū, ſimiliter nec in profeſſione uitæ monaſticæ, & uirgini matri fuiſſe ius præſcribendi filio in negocio Euangelico. Filijs ideo præcipitur obedire parentibus, quod ætas imprudens eget alienis cōſilijs. Nec tamen parentibus arbitror perpetuū eſſe ius præſcribendi filijs quæ uelint. Dominus non egebat maternis monitis, ad exemplum tamen præſtitit ſummam obedientiam non tantum matri, ſed etiam Ioſeph, qui pater non erat. Durum mihi uerbum uidetur in Chriſto, debuit obedientiam. Qui debet, peccat niſi præſtet. Clamare ſolent, hæc offendunt pias aures. At iſta certe offendunt aures meas. Verum hæc πάρεργα miſſa faciamus.

Et Ieſus proficiebat &c.) Non me fugit, quibus rationibus explicent hunc locū interpretes, Chriſtum profeciſſe, non quod illi quicquā acceſſerit à tempore quo cōceptus eſt in utero matris, ſed quod dotes ſuas, quibus erat cumulatiſſimus magis ac magis expromeret, exereretq;, idq; tum apud homines, quorum ſaluti conſulebat, tum apud deum, cuius gloriam illuſtrabat. Rurſum ſunt qui ſic expediant, ut dicant Chriſto dotes eaſdem aliter contigiſſe, & quod prius afflatu tenebat, mox uſu, ſtudioq; humano comparaſſe. Quorum ego ſententiam non refello, tantum illud uelim expendat lector, num incolumi fidei ſynceritate, ſentiri poſſit, cum extra cōtrouerſiam ſit dotes omneis, quibus præditus fuit Ieſus ut homo, beneficentiæ fuiſſe diuinæ, deitatem per gradus quoſdam eas impartiſſe naturæ humanæ aſſumptæ, præſertim cum id apud Lucā eodē capite bis legamus, ait enim paulo ſuperius: Puer autem creſcebat & confortabatur, plenus ſapientia, quod enim corroboratur, auctu quodam uirium fulciri uidetur. Ac rurſum apertius hoc loco, Et Ieſus proficiebat, ſapientia & ætate & gratia, apud deum & apud homines. Cum enim tria coniungat ſapientiam, ætatem, & gratiam, ſicut uere profecit ætatis acceſſu, ita uere profeciſſe uidetur dotium incrementis. Nam quod adferunt quidam Ieſum ab initio gratia plenum fuiſſe, non impedit profectum, cum idem de Ioanne, deq; alijs dictum ſit, quibus gradus & acceſſionem uirtutum nihilo ſecius tribuimus. Neq; uero perinde nos moueat, ſi id pugnet cum aliquo placito ſcholaſticorum, aut alicuius hominis opinione, ſed an quod aperte ſcripſit Lucas fidei ſynceræ aduerſetur, cui ſemper eſt modis omnibus adhærendum. Atq; hoc ipſum quicquid eſt haud alio ſtudio propoſui, quàm ut lector pius

Ieſus quomodo dictus profeciſſe.

& eruditus ſecum expendat. Iam illud etiam excutiendũ, cur ætatem mediam fecerit, inter ſapientiam & gratiam, cum ætati ceu parti leuiſſimæ primus locus magis competere uideatur: niſi forte ætatis uocabulum hic omneis dotes complectitur, quas anni ſuboleſcentes ſolent aduehere. Rurſum Gratia, anceps eſt, an ſentiat eum profeciſſe dotibus diuinitus infuſis, an gratioſiorem fuiſſe factum commendatione uirtutum in eo ſeſe proferentium. Cæterum quod hic uertit ætatem, eadem uox eſt Græce, quam Matthæi capite ſexto tranſtulerat ſtaturam, nimirum ἡλικίαν. Item huius ipſius Euangeliſtæ cap. xix. Quia ſtatura puſillus erat.

Anceps ſermo.

Stupebant autem.) ἐξίσαντο, quod ſignificat uehementem admirationem aut metum, ita ut quis non ſit apud ſe cui finitimum eſt illud quo mox utitur ἐξεπλάγησαν, quaſi dicas, attoniti facti ſunt.

EX CAPITE TERTIO.

PRocurante Pontio.) Interpres delectatus eſt uarietate, qui nũc uertat Procurante, quod modo uerterat præſide ἡγεμονεύοντος, id eſt, Præſidem agente.

Tetrarcha autem.) Et hæc apud Græcos participia ſunt abſolute poſita τετραρχοῦντος, id eſt, Tetrarcham agente. Erat Herodes maior, Antipatri Aſcalonitæ, & matris Cypridis Arabicæ filius, Is alienigena fauore Octauij Auguſti Cæſaris & Senatus accepit regnum Iudææ, per quem & ſacerdotium prophanatum & in alienos translatum eſt iuxta prophetiam. Sub hoc natus eſt mundi redemptor, ſub eodem fugit in Aegyptum. Is Herodes quum diu regnaſſet, perijt morbo pediculari, relictis quatuor filijs, Archelao, Herode iuniore, Philippo, & Lyſania, quanquam de Archelao an fuerit filius Herodis quidam addubitant. Archelaus autem ob immanitatem nono regni ſui anno relegatur Viennam Galliarum urbem. Romani uero quò frangerent potentiam regni, Tetrarchias inter fratres Herodis filios diſtribuerunt, ſic ut Herodes quem arbitror Antipatrum cognominatum, adminiſtraret Galilæam, Nam Iudæam Pontius Pilatus præſes adminiſtrabat, Philippus autem Ituream & Trachonitidem, quas Hieronymus ſic recenſet, quaſi ſit eadem regio duplici nomine, dicens Trachonitis regio ſiue Iturea, cuius tetrarches fuit Philippus, in qua eſt Cæſarea Philippi, eadem dicta Paneas: Lyſanias obtineret Abilenem, quæ eſt inter Libanum & Antilibanum quam Ptolemæus Lyſanion appellat. Hoc ex hiſtoricis attigiſſe ſatis ad hunc locũ & hoc inſtitutum arbitror.

In omnem regionem,) ἐπὶ πᾶσαν τὴν περίχωρον τοῦ Ἰορδάνου, In omnem regionem circa Iordanem, ſiue finitimam, aut circumiacentem Iordani.

Rectas facite ſemitas eius.) Et hic pro Dei noſtri, quod eſt apud Hebræos, ac Septuaginta, mutauit eius, de quo admonuimus ſuperius. Niſi quod Lucas longius proſecutus eſt Eſaiæ teſtimonium, in quo conſentit cum Hebraica ueritate ſimul & Septuaginta, niſi quod pro eo quod habet Hebraica ueritas: Et uidebit omnis caro pariter quod os domini locutum eſt, hic uelut interpretans dixit, τὸ σωτήριον τοῦ θεοῦ, id eſt, Salutare dei. Cæterũ Hebraica ſic extulit Hieronymus: Omnis uallis exaltabitur, & omnis mons & collis humiliabitur, & erunt praua in directa, & aſpera in uias planas, & reuelabitur gloria domini, & uidebit omnis caro pariter, quod os domini locutum eſt.

Praua pro diſtorta.

Praua in directa.) τὰ σκολιὰ εἰς εὐθείαν, id eſt, Obliqua in rectã, ut ſubaudias uiam. Nam hic interpres praua poſuit non pro malis, ſed pro diſtortis. Vſus eſt autem figura Hebraica, qua illi ſic loquuntur, Erit mihi in patrem, erunt duo in carnem unam, pro eo quod eſt, erit mihi pater, & erunt duo una caro.

Et aſpera in uias.) καὶ τραχεῖαι, id eſt, Et aſperæ, ut ſubaudias uiæ. Et,

Planas.) Græce eſt λείας lêues, quod prima ſyllaba producta opponitur aſpero.

Genimina uiperarum.) γεννήματα, quod aliâs uertit progenies, id quod nõ ſemel iam admonuimus.

Quis oſtendit.) τίς ὑπέδειξεν, Quod magis ſonat ſubindicauit, hoc eſt, clàm commonſtrauit, quemadmodum ſolemus inſtante periculo.

Dignos pœnitentia.

Dignos pœnitentiæ.) ἀξίους τῆς μετανοίας. Poteſt accipi & ita, dignos pœnitentia. Nam dignus apud Græcos gignendi caſum habet. Verum hoc admonuimus in Matthæo.

Ne cœ-

Ne cœperitis dicere.) Quod in Matthæo dictū eſt, μὴ δόξητε, hic dixit, μὴ ἄρξησθε. Græci hic addunt, ἐν ἑαυτοῖς, id eſt, In uobis ipſis, ſiue Intra uos, hoc eſt in animo ueſtro.

Et filios Abrahæ) Abrahæ Græcus datiuus caſus eſt, τῷ ἀβραάμ, hoc eſt, ipſi Abrahæ.

Iam enim ſecuris.) Græci addunt copulam, Et ſecuris καὶ ἀξίνη, quæ ſanè non eſt ocioſa: ſignificat enim præſens periculum, ni reſipiſcant.

Ad radicem arboris.) Arborum eſt & apud Græcos, & in uetuſtiſſimis noſtris codicibus, τῶν δένδρων. Sentit enim de cunctis hominibus, atq; ita legit Ambroſius.

Excidetur.) Exciditur & mittitur eſt Græcis, ἐκκόπτεται καὶ βάλλεται, quemadmodum & in Mattheo.

Det non habenti.) μεταδότω, id eſt, Communicet, ſiue impartiat, Neq; enim iubet dari duas tunicas, ſed è duabus unam. Nam id eſt, μεταδοῦναι.

Quàm conſtitutum eſt uobis faciatis.) Miror non eſſe animaduerſum, nec à Laurentio, nec à quopiam alio, ne à Beda quidem, πράσσετε, hic uertendum fuiſſe non Faciatis, ſed Exigatis, cum loquatur de publicanis, hoc eſt, publicorum uectigalium redemptoribus, quibus hic & hodie mos, extorquere à plebecula, non quantum princeps iuſſerit, quod ipſum per ſe iniquum eſt, ſed quantum omnino poſſint. utrunq; enim ſignificat πράττω. Vnde πράκτορες, exactores. Et aliquanto poſt ſemel atq; iterum πράκτορας, uertit, Exactores. & capite decimonono, ἔπραξα, uertit Exegiſſem. Atque ita ſanè legiſſe uidetur Ambroſius, huius loci ſententiam reddens his uerbis: Singulis quoque generibus hominum, conueniens tribuit ſanctus Ioannes Baptiſta reſponſum, unum omnibus, ita publicanis, ne ultra præſcriptum exigant, militibus ne calumniam faciant, ne prædam requirant. Conſimiliter Auguſtinus ſermone de uerbis domini ex Matthæo decimonono, legit & interpretatur: Nihil amplius exigatis, quàm quod conſtitutum eſt uobis. Theophylactus etiam exponit Græcam uocem alia Græca εἰσπράσσειν τοῦτ' ἔστιν ἀπαιτεῖν, id eſt, exigere, hoc eſt poſcere.

Faciatis, pro exigatis.

Calumniam faciatis.) συκοφαντήσητε. συκοφαντεῖν, apud Græcos non uno ſumitur modo, uerū plerunq; συκοφαντεῖν eſt falſò deferre, & crimen data opera impingere, quo non nihil emolumenti extorqueatur à reo. Duo igitur uult abeſſe à militibus, uim qua prouinciales opprimebant, & calumniam, qua deferebant illos apud ſuos præſides, quo ſine ui, ſed non minus pernicioſe ſpoliarent. Mihi uero non admodum probatur, quod quidam ex hoc loco probare nituntur bellum, quaſi uero Ioannes hæc dixerit Chriſtianis, ac non potius ethnicis, aut certe prophaniſſimis Iudæis, ſi qui tamen Iudæi meruerunt unquam ſub ethnicis: aut hoc egerit, ut præſcriberet cuiuſmodi deberent eſſe milites, & non illud potius, ut qui peſſimi erant, inciperent eſſe minus mali. Notat id eleganter Theophylactus, Turbas, inquit, hortatur ut aliquid boni faciant, hoc eſt, ſua impartiant, Publicanos autem ac milites ut deſiſtant à malis, Neq; enim capaces illi erant, neq; bonum quippiam facere poterant, ſed ſufficiebat eis non facere malū. Miles enim qui ſpoliat iniuſte, ne miles quidem bonus eſt, tantū abeſt ut ſit uir bonus. Sic enim undiq; præparabat uiam domini. Alioqui qui potuiſſet Ioannes ab illis extorquere militiam, cum Chriſtus à Iudæis non extorſerit ceremonias & ſuperſtitionem Moſaicæ legis, & hominum conſtitutiunculas? Quis negat Iudæis permiſſum fuiſſe bellum? ſed ijſdem, quibus permiſſum fuit odium inimici. Bellaſſe Iudæos legimus, ſtipendijs meruiſſe ſub alienis ducibus non legimus. Bellabant Iudæi, ſed iuſſu numinis. An ob id uolumus Chriſtianos contra Chriſti iuſſum belligerari? Imò ferrum & lanienam habere uenalem? Gregorius negotiationem inter eas artes ponit, ad quas à baptiſmo nō ſit fas redire, & nos homines facinoroſos, qui quauis mercede pellecti, aduolant ad bellum & cædem Chriſtianorum, imò ſi deſit conductor, ultro erumpunt, inter Chriſtianos habemus, & hos euangelico patrocinio tuemur? Neq; uero me fugit, quid hic diſputet Auguſtinus, cum aliâs, tum aduerſus Fauſtum: Sed fas eſſe puto, Chriſti & apoſtolorum doctrinam anteponere Auguſtini ſententiæ, Nec tamen ille probat hoc bellorum genus, quibus nos ſine fine collidimur. Pro publica Chriſtianorum pace tuenda, Cæſari, Cæſariſq; præfectis concedit arma. Verum hæc non eſt puriſſima pars corporis Chriſti. Religioſus erat id temporis imperator, quiſquis non opprimeret eccleſiam, & alicubi faueret. Nunc belligerantur epiſcopi, nec aliud ferè

Aduerſus bellum.

Iudæorum bellum

Nec auguſtinus probaret hoc bellandi genus.

quàm belligerantur. Ambroſius libro de uiduis, palàm declarat, quibus armis uelit eſſe inſtructos ſacerdotes & pure Chriſtianos. Arma, inquit, eccleſiæ fides eſt: arma eccleſiæ oratio eſt, quæ aduerſarium uincit. Atq; inibi: Eccleſia autem non armis ſecularibus uincit aduerſarias poteſtates, ſed armis ſpiritualibus, quæ ſunt fortia deo. Sit igitur bellum ſi uidetur inter neceſſaria mala ſi modo legitimum ſit, nec eſt neceſſe, ut hoc ius ex euangelij præſcriptis repetamus. Sed hiſce de rebus alius dabitur dicendi locus.

Stipendijs ueſtris.) ὀψωνίοις ὑμῶν, quo uerbo Terentius uſus eſt pro cibis lautioribus. Quanquam Paulus quoq; ſemel atq; iterum uſus eſt hoc uerbo pro ſtipendio, ſiue autoramento militari. Apte uero præmium ſordidorum hominum, ſordido uocabulo expreſſit. Siquidem opſonium, uentris præmium eſt, dignum ijs, qui uentri militant.

Exiſtimante, pro expectāte

Exiſtimante.) προσδοκῶντος δὲ, id eſt, Expectante, ſiue Sperante, uelut ex euentu iudicaturus eſſet. Ambroſius legit Aeſtimante, nec addit, Cogitantibus omnibus, ſed tantum, Aeſtimante populo & cogitante. Niſi quod ex interpretatione propemodum licet ſubodorari, Ambroſium legiſſe Expectante. Sic enim ait inter cætera: Erat enim qui expectabatur, & ipſe utiq; qui expectabatur, non is qui non expectabatur aduenit. Cum autem uetuſtiſſimi codices conſentiant cum æditione uulgata, non ſatis queo coniectare quid legerit interpres, niſi forte pro προσδοκῶντες legit δοκοῦντος.

Ne ſorte.) μή ποτε. Num, ipſe mallem, quàm Ne. Nam ποτε hic plane cōiunctio eſt expletiua.

Cuius non ſum dignus.) Ambroſius uidetur hoc loco legere, Cuius non ſum dignus calciamenta portare, quemadmodum legimus in Matthæo.

Cuius uentilabrum.) τὸ πτύον: quod inde dictum, quod paleas ſecernat à granis. Nam πτύω eſt, expuo, uelut abijcio ac repurgo.

In horreum ſuum.) εἰς τὴν ἀποθήκην αὐτοῦ. Incertū, an pronomen ſuum referatur ad triticum, an ad Chriſtum, ſed magis opinor ad triticum, ut indicatum eſt in ſuperioribus.

Deprauatio.

Adiecit & ſuper hoc omnia.) Librarij uitio deprauatus ordo. legēdum autē, Adiecit & hoc ſuper omnia, quemadmodū reperio ſcriptū & in emēdatioribus Latinorū codicibus.

Factum eſt autē.) Poterant cōmodius reddi Græca, Accidit autē cum baptizaretur totus populus, ut Ieſu quoq; baptizato & orāte aperiretur cœlū, & deſcenderet ſpiritus ſanctus corporali ſpecie ueluti columba ſuper illū, & uox è cœlo proficiſceretur quæ diceret.

Sicut columba.) ὡσεὶ περιστεράν. Laurentius mauult, Velut columba, quod alioqui uideatur ſenſus, & columbam deſcendiſſe in Ieſum. Nunc uero ſentit ſpiritum ſanctum deſcendiſſe, ſed ſpecie columbæ.

Tu es filius meus.) σὺ εἶ ὁ υἱός μου, id eſt, Tu es ille filius meus, propter Græcum articulum, cuius uis non eſt hoc loco ocioſa.

Incipiens eſſe annorum triginta.

Quaſi annorum,) ὡσεὶ ἐτῶν τριάκοντα, id eſt, Annorū circiter triginta. Quanquàm nonnulli codices ſic habebant, καὶ αὐτὸς ἦν ὁ Ἰησοῦς ἐτῶν τριάκοντα ἀρχόμενος ὤν, ὡς ἐνομίζετο υἱὸς Ἰωσήφ. Quorum uerborum hic eſt ſenſus: Et ipſe Ieſus ingreſſus erat annum trigeſimum, ut putabatur filius Ioſeph. aut certe ad hunc modum, Et ipſe Ieſus accedebat ad annum trigeſimum: ut intelligamus illum, aut agere cœpiſſe trigeſimum annum, aut acceſſiſſe iam ad illud ætatis. Cæterum participiū uerbi ſubſtantiui ὤν, ita poſitum eſt, ut poſſit uel ad ſuperiora, uel ad inferiora referri. Origenes, ſi modo non fallit inſcriptio, homilia in Lucam xxviij. palàm admonet, in Luca non eſſe uerbum incipiendi, trahens ad allegoriam, quod à baptiſmo, ceu renati eſſe incipimus. Verum qui potuit eſſe filius Ioſeph, ſi putabatur tantum & non erat? Vnde res ipſa cogit, ut ad ſuperiora referatur, & accipiamus participium uſurpatum uice uerbi infiniti, nempe ὤν pro εἶναι, Qui incipiebat eſſe, quod ſanè non infrequens eſt apud Græcos.

Qui fuit Heli.) τοῦ Ἠλί, id eſt, Qui fuit filius Heli. Græce hæc nomina cōnectuntur per articulos. Proinde noſtrū qui, non eſt referendum ad Ioſeph, nec ad Chriſtum, ſed ad proximum nomen, excepto primo, quod ad proximum Ioſeph pertinet. Vt intelligamus Ioſeph fuiſſe filium Heli, Heli rurſum fuiſſe filium Mathat, atq; item de cæteris. In recenſendis nominibus mira in Græcorum codicibus confuſio, ne Latinis quidem inter ſe conſentientibus, alibi deerat, alibi ſupererat, inuerſa ac deprauata pleraq;, quæ nos diligētiſſima collatione, quâ licuit, reſtituimus. Cæterum quod Matthæus diſcrepat à Luca in recen-

ſenda genealogia Chriſti, quod hic per Nathan ſtirpis feriē deducat ad Dauid, ille per Solomonem, longum ſit altius repetere theologorum quorundam ſuper hac re digladiationem, quorum nōnulli uolunt hunc Nathan non fuiſſe filium Dauid, ſed prophetā, quem Dauid adoptarit in filij uicem, ſuum uidelicet obiurgatorē: & ne ipſa temporis ratione refellantur, uolunt Nathan μακροβιώτατον fuiſſe, cæteros qui ante hunc regnauerunt à Solomone μινυνθαδίους, ut Homerico utar uerbo. Et in hac quidē ſententia uideo propemodum fuiſſe diuum Hieronymum, Ambroſium, & ante hos Origenem. Nam Auguſtinus opinionis ſuæ canit palinodiam, quum aliâs tum lib. retractationum. ij. cap. xvi. his quidem uerbis, Item ubi dixi, Lucas uero per ipſum Dauid, ad Nathan aſcendit, per quem prophetam deus peccatum ipſius expiauit: Per cuius nominis prophetam dicere debui, ne putaretur idem fuiſſe homo, quum alter fuerit, quamuis & ipſe hoc uocaretur. Quanquàm nihil erat opus ad hæc ſuffugia diuertere, ſi perpendiſſent apud Hebræos duplici ratione dici filios iuxta legem, & iuxta naturā. Lex erat, Siquis ſine liberis deceſſiſſet, ut huius frater inſtauraret poſteritatē defuncti. Itaq; qui ſic natus erat, duos habebat patres, alterum naturalem, ex quo natus erat, alterū legalem, in cuius nomen & progeniem ſuccedebat, nempe defuncti. Ad hunc modū cum poſteritas Solomonis defeciſſet in Ochozia, ex Simeon cognominato Ioas, qui prognatus erat ē ſtirpe Nathan filij Dauid, inſtaurata eſt poſteritas Solomonica, ut mox latius docebimus. Quod quidē palàm arguit illa præfatio, haud ſcio cuius, quæ Lucæ euangelio præfertur. Nā ab Hieronymiano ſtilo tantum abeſt, ut nullius omnino Latini uideri poſſit, ſed Græci cuiuſpiam, eruditi tamen, & eloquentis. In ea ſic legimus, Cui ideo poſt baptiſmum filij dei, à perfectione generationis in Chriſto cōpletæ, repetendæ à principio natiuitatis humanæ poteſtas permiſſa eſt, ut requirentibus demonſtraret, in quo apprehendens erat per Nathan filium Dauid, introitu generationis recurrentis in deum admiſſo, indiſſeparabilis dei, ut prædicans hominibus Chriſtum ſuum, perfecti opus hominis redire in ſe per filiū faceret, qui per Dauid patrem uenientibus iter præbebat in Chriſto. Obſecro quis hunc ſermonem aſſcribat Hieronymo? Sed ut ad rem, hic quiſquis eſt, palàm aſſeuerat ſtirpem Dauidicam intercidiſſe, & per Nathan filium Dauid reſtitutam ſeriem generis. Suffragatur huic ſentētiæ & Gregorius Nazianzenus in carmine genealogico, duos recenſens Δαυίδα, id eſt filios Dauid, Solomonem & Nathan, nec ullam adoptionis faciens mentionem. Quin libro Paralipomenon primo capite tertio, palàm inter filios, quos Dauid ſuſcepit ex Bethſabeæ Hieroſolymis, nominatim recenſetur Nathan, ordine prior Solomone. Porrò omnē adoptionis cauſationem palàm excludit, quod additur, Filijs Dauid ex Bethſabeæ. Diſſeruit accuratius hac de re, magnus ille bonarum literarum antiſtes Iacobus Faber Stapulenſis in commentarijs quos ædidit in epiſtolam ad Hebræos. Neq; pauca refert Ioannes Annius ex Philone. Ea quanquam admodum probabilia ſunt, tamen quoniam is nō tam certo citat quàm uellem, præſertim in re cōtrouerſa, neq; nobis erat Græci Philonis copia, paucis attingenda iudicauimus, & in hoc duntaxat, quo lectori diligenti cætera perueſtigandi præberemus anſam, præſertim cum hæc penè πάρεργα ſint huic inſtituto. Iam quoniam hinc pleriq; falluntur, quod nonnulli ſint ὁμώνυμοι, nonnulli binomines, aut etiam trinomines, interdum cognomina addita, ipſis miſceantur nominibus, pauca recenſebimus, quibus cognitis, minor ſit errandi occaſio.

Nathan non eſſe prophetam.

Præfatio in Lucam falſò inſcripta Hieronymo.

Nazianzenus

Iacobus Faber.

Primum Elih.) Idem eſt cum Iehoiakim, quem corrupte uocant Ioachim, pater naturalis Mariæ uirginis, & auus Ieſu Chriſti ſecundum carnē. Quod teſtatur & Hieronymus. Atq; hinc colligere licet, Lucam naturalem Chriſtianæ genealogiæ ſeriem ſecutum eſſe, non legalem, ſi quidem ad Chriſtum reſpicias, ſin ad Ioſeph referas, cōtra erit. Nam Matthæus per naturæ lineam deuenit ad Ioſeph, quæ ad Chriſtum tendenti legalis eſt.

Binomines.

Deinde Iane.) Et hunc & Ianum, qui præceſſit, unà cum his qui inter hos duos intercedunt, Philo teſtatur Iſrahelitico functos imperio. Recenſentur autem his inſigniti cognomentis, Ianeus ſecundus, Hircanus, Ioſeph iunior, Arſes, Matthatia, Siloa, Amos, Shyrach Nahum, Maslot, Heſli, Aglai, Nagid, Artaxat, Maath, Aſer, Elih, Matthathias, Semei, Abner, Ioſeph primus, Iudas primus, Hircanus, Iana, Ianeus primus.

Præterea Zorobabel.) Idem dictus Barrachias, duos habuit filios, unum Reſa nomine

cognomine

cognomine Miſciollam, quemadmodũ legis in Neemia. Huius propaginem Lucas narrat, alterum Abiud, cognomento Anania. Cuius ſtirpem Matthæus proſequitur. Ex horum ſtirpe deſcendunt, & qui apud Lucam, & qui apud Matthæum deinceps referũtur. Ad hæc Salathiel, rectius, ni fallor, dicendus שְׁאַלְתִּאֵל Shealthiel, ſi modo uocem Hebraicam reddere uolumus, idem alio nomine dictus Mezebeel, & Zorobabel, tam apud Lucam, quàm apud Matthæum recenſentur: ut coniectare liceat hos ex Nathan ortos. Iam & Neri idem eſt, qui apud Matthæum dicitur Iechonias. Id cognominis illi tributum eſt à populo, poſteaquam ereptus è carcere, in precio habitus eſt apud Euilmerodach, quod lucerna Dauidici generis, quæ uidebatur extinguenda, redaccenſa ſit in hoc. Is igitur tum genuit Salathiel. Proinde fruſtra Iulianus calumniã ſtruit Euangeliſtis, quaſi duos patres uni tribuant filio, cum idem ſit Neri & Iechonias, quemadmodum cæteri quoq; reges, qui hunc præceſſerunt πολυώνυμοι fuerunt, uſque ad Ioas, qui eſt Simeon apud Lucam, haud ille quidem è ſtirpe Solomonis, quæ iam interciderat in Ochozia, ſed ex Nathan, cuius poſteritas ius habebat hactenus in regnum ſuccedendi. Cæterũ quod parum reſpondeat numerus eorum, qui apud Lucam referuntur, & qui apud Matthæũ, haud ita mirum uidebitur, ſi quis perpenderit, primum quod & Hieronymus indicauit, & ante hunc Origenes, nonnullos in genealogiæ ſerie fuiſſe prætermiſſos, idq; data opera, quemadmodum annotauimus in Matthæum. Quandoquidem nec Ioas uſquam recenſetur. Quos ſi cæteris adieceris, comperies & numerum conſentire. Præterea Iechonias idem eſt cum eo, qui dictus eſt Neri. Huius pater Ioachim prætermiſſus apud Matthæum, idem eſt cũ Melchi, ante quem regnauit menſibus tribus Ioachaz, quẽ ne ipſum quidem commemorauit Matthæus. Et haud ſcio an huic reſpondeat Addi. Rurſus Ioſias, Amon, Manaſſes, Ezechias, & Achas, cognomentis deſignantur hiſce, Goſam, Elmodam, Er, Ieſo, Eliezer, quorum ſanè cognominum & Philo meminit. Deinde Ioathan, Aſarias, Amaſias, Ioas adnominati ſunt his nominibus, quæ ſunt apud Lucam, Ioram, Matha, Leui, Simeon, quorum Matthæus omnino non meminit. Quin & Simeon, qui eſt apud Lucã, trinominis fuit, idem dictus Simeon, Heli, & Ioas. Hic primus ortus eſt ex poſteritatis Dauidicæ inſtauratoribus, quos Hebræi אֲחִישָׁרִים Acheſarim uocant, ceu regni adiutores, cum iam in Ochozia poſteritas Solomonis defeciſſet: nec hæc modo, uerum etiam ipſa familia Acheſarim, nimirum omnibus ab Athalia interemptis, hoc ſolo ſuperſtite, quod hunc Ioſaba Ochoziæ ſoror ſeruaſſet, etiamnum in cunis agentem. Neq; enim erat is Ioas filius Ochoziæ natura, ſed ſucceſſione duntaxat, iuxta ius Acheſarim.

Multorum nominum reges.

Ioas non erat filius Ochoziæ natura iuxta Philonẽ.

Licet libro regum quarto, capite undecimo, uocetur Ochoziæ filius, Philo tamen aperte pronunciat, hunc natura filium non fuiſſe, ſed ut modo dictum eſt, iure ſucceſſionis. Proinde ab hoc reliqua poſteritas omnis ad Nathan pertinet, ut unde duxerit genus, licet in ſorte collocetĩ Solomonis. Quod ſi ſtirps regia defecit in Sedechia, ſicut apparet ex quarto Regum, capite ultimo, & Hieremiæ cap. xxij. non protinus conſequitur antea non defeciſſe. Porrò Nathan hic de quo cœperamus in initio dicere, filius fuit Dauid, frater Solomonis ex Bethſabeæ, quemadmodum legis Paralipomenon libro primo, capite tertio. Is ut dixi, nec erat propheta, nec adoptatus à Dauid in ius filiorum, uerum huius poſteritatem ius regni manebat, idq; ex edicto Dauid, ſi quando Solomonis ſtirps intercidiſſet, id quod Annio citante docet Philo. Idem propemodum colligere licet ex libro Regum tertio, capite quarto: Nempe quod Nathan Achiſar inſtitutus fuerit, hoc eſt, regiæ ſtirpis inſtaurator. Sic enim & illic appellatur filius Nathan, quem אֲחִשָׁר Lucas uocat Nathan. Huius partes erant, uniuerſam familiam regiam moderari: & ob id ius dicebantur Hebræis מַתַּתִּים id eſt, Donati ad ſuccedendũ, et אֲחִישָׁרִים hoc eſt, fratres principum quia in pari honore cum regum filijs habebantur. Ad hos pertinebat tribus Beniamin, cum ad poſteritatẽ Solomonis, ſola domus Iuda pertineret. Hæc pauca è multis carptim delibauimus, ne nihil lucis præberemus auidis eadem exactius inquirendi, præſertim cum ad hiſtoriæ fidem faciant. Neque rurſum probarim in huiuſmodi quæſtionibus uel anxie diſtorqueri, uel contentioſe digladiari: in quibus haud multo plus fructus eſſe uideo, quàm illa nobili pugna Theologorum de conceptione deiparæ uirginis. Et Paulus non uno in loco monet, pijs hominibus huiuſmodi Genealogias, & nunquam finiendas

In genealogijs non anxie digladiandum.

finiendas quæſtiones eſſe uitandas, quod non ſolum nihil conducant ad pietatem, uerum etiam pariant lites & contentiones, peſtem Chriſtianæ concordiæ.

EX CAPITE QVARTO.

Egreſſus eſt à Iordane.) Regreſſus legendũ eſt, ὑπέστρεψεν, reuertit, ſiue reuerſus eſt. Certe regreſſus conſtanter habent uetuſti codices.

Egreſſus pro regreſſus.

Et agebatur.) καὶ ἤγετο, id eſt, Ductus eſt, ſiue actus, cum alibi dicatur expulſus à ſpiritu.

In deſerto.) εἰς τὴν ἔρημον, id eſt, In deſertum accuſandi caſu.

Diebus quadraginta.) ἡμέρας τεσσαράκοντα πειραζόμενος, id eſt, Et quadraginta dies tentatus eſt. Nam quadraginta dies ita poſitum eſt, ut poſſit uel ad ſuperiora, uel ad ſequentia accommodari, uerum mollius eſt, ut ad inferiora pertineat: non quod toto hoc tempore tentatus ſit à diabolo, ſed quod aliqua parte huius tẽporis. Certe Origenes, aut quiſquis fuit alius, homilia uigeſimanona, ita legit ut ſentiat eum quadraginta diebus tentatum. Nec abhorret ab hac ſentẽtia quod ſcribit Marcus cap. primo. Et ſtatim ſpiritus expulit eum in deſertum, & erat in deſerto quadraginta diebus, & quadraginta noctibus, & tentabatur à ſatana. Sed magis etiam facit ad hunc ſenſum ſermo græcus, qui habet πειραζόμενος. Matthæus capi. iiij. ſic narrat, quaſi poſt quadrageſimũ, aut quadrageſimo demum die tentatus ſit, quãq fieri poteſt, ut & alijs diebus fuerit tẽtatus, alijs rationibus.

Tentatus quadraginta dies

Viuit homo.) Græcis eſt ζήσεται, id eſt, Victurus eſt, ſiue uiuet, uerbum futuri temporis. Conſentientibus uetuſtis Latinorum exemplaribus, nominatim codice Corſendoncenſi. In Conſtantienſi raſor mutarat e in i.

In momento temporis.) ἐν στιγμῇ χρόνου, id eſt, In puncto temporis, qua Græci prouerbiali figura breuiſſimum tempus indicant. Sumptum eſt à puncto mathematico.

Et cui uolo.) ᾧ ἐὰν θέλω, id eſt, Cuicunq; uolo, ſiue uelim.

Si procidens adoraueris) σὺ οὖν ἐὰν προσκυνήσῃς ἐνώπιόν μου, id eſt, Tu igitur ſi adoraueris coram me. Atq; ita ſanè legitur in uetuſtis Latinæ linguæ codicibus, nominatim in Corſendoncenſi, et item aureo Cõſtantienſi, ac meo uetuſtæ typographiæ, ſed refragante Paulino. Proinde quiſquis addidit Procidens, rem fecit explanatiorẽ. Eſt enim προσκυνεῖν adorare, ſed geſtu corporis, uerbum uel à moto galero dictum Græcis, uel ab oſculando.

προσκυνεῖν unde dictum.

Scriptum eſt.) Hic Græci codices addunt, ὕπαγε ὀπίσω μου σατανᾶ, id eſt, Vade poſt me Satana. Sic enim erat in Matthæo, ſed in Petrũ dictum, diabolus tantũ audiuit ὕπαγε. Verum apparet huc aſſcriptum ex eo loco: quo ſtudio mira deprauatio irrepſit in ſacros libros. quando nec apud Ambroſium quicquam huiuſmodi legitur, nec apud Origenem, cuius titulo habemus homilias in hunc euãgeliſtam. Imò cum is annotarit ὀπίσω μου non addi, quum iubetur abire diabolus. Apud Theophylactum tamen additur ὕπαγε ὀπίσω μου σατανᾶ, contra Origenis annotationem & Theophylacto conſentiebat æditio Hiſpanica. In latinis codicibus nihil horum uerborum eſt.

Poſt me additur apud Lucam.

Seruies.) λατρεύσεις, Quod plerunq; ad diuinum cultũ pertinet, unde & latria dicta eſt.

Mandauit de te.) ἐντελεῖ, id eſt, Mãdabit futuri tẽporis, ut indicatũ eſt à nobis & alibi.

Ne forte.) μήποτε, id eſt, Nequando, ſiue ne. Quorſum autem erat opus forte?

Per uniuerſam regionem.) καθ᾽ ὅλης τῆς περιχώρου, id eſt, Per totam finitimam regionem, ſiue, Per omnem undiq; regionem.

Et magnificabatur.) δοξαζόμενος, id eſt, Glorificabatur. Non ſatis uideo, cur hic Laurentium offendere debuerit coniunctio. Mauult enim ille, Docebat in ſynagogis eorum omnibus eum glorificantibus.

In die ſabbati.) σαββάτων, id eſt, Sabbatorum.

Et reuoluit librum.) καὶ ἀναπτύξας τὸ βιβλίον. Quod ego maluiſſem uertere, Et explicito libro, nam ipſe mox uertit, Et cum plicuiſſet librum, καὶ πτύξας τὸ βιβλίον.

Spiritus domini ſuper me.) Locus eſt apud Eſaiam capite ſexageſimoprimo. Quanquam hoc ſanè loco citatio Lucæ magis conſentit cum æditione Septuaginta, quàm cum Hebraicis uoluminibus, etiamſi diſſonat ab utriſq;. Siquidem Hebræa uertit ad hunc modum Hieronymus, Spiritus domini dei ſuper me, eo quod unxit me dominus. Ad annunciandum manſuetis miſit me, ut mederer contritis corde, & prædicarem captiuis indulgentiam,

Lucas ſequitur Septuaginta.

gentiam,& clauſis apertionem,& annunciarem annum placabilem domino. Porrò iuxta Septuaginta legimus ad hunc modum, πνεῦμα κυρίου ἐπ᾽ ἐμέ. οὗ εἵνεκεν ἔχρισέ με, εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς ἀπέσταλκέ με, ἰάσασθαι τοὺς συντετριμμένους τὴν καρδίαν, κηρύξαι αἰχμαλώτοις ἄφεσιν, καὶ τυφλοῖς ἀνάβλεψιν, καλέσαι ἐνιαυτὸν κυρίου δεκτόν, id eſt, Spiritus domini ſuper me, propter quod unxit me. Euangelizare pauperibus miſit me, ſanare contritos corde, prædicare captiuis remiſſionem,& cæcis ut uideant,& uocare annum acceptabilem domino.

Eo quod unxit me.) οὗ εἵνεκεν ἔχρισέ με, id eſt, Propter quod unxit me. Atque ita legitur in antiquiſſimis Latinis exemplaribus, ſed Græcis ad uerbũ redditis, magis ꝙ eleganter.

Et cæcis uiſum.) καὶ τυφλοῖς ἀνάβλεψιν. Quod magis ſonat redditum uiſum, quàm uiſum quaſi dicas, reuidentiam.

Additum aliquid apud nos

Et diem retributionis.) Hæc uerba nõ adduntur in Græcis uoluminibus, nec addũtur ab Hieronymo, qui citat hunc locum è Luca, ediſſerens Eſaiam prophetam. Quemadmodum nec illud congruit, Dimittere confractos in remiſſionem.

Deeſt in noſtris.

Impleta eſt ſcriptura.) Hæc, addendum eſt, & ita legitur in emendatioribus libris, Impleta eſt hæc ſcriptura.

Vtiq; dicetis.) πάντως ἐρεῖτε, id eſt, Omnino dicetis, Eſt enim aduerbium confirmandi.

Quanta pro quæcunq;.

Quanta audiuimus.) ὅσα, id eſt, Quæ, ſiue quæcunq;. Atque ita legit autor homiliarum in Lucam, quas Origenis titulo legit uulgus.

In ueritate dico uobis.) Græci addunt coniunctionem non ocioſam, ἐπ᾽ ἀληθείας δὲ λέγω ὑμῖν, Sed in ueritate dico uobis. Aduerſatur enim hæc pars ſuperiori quæ de contemptu meminit. Atq; ita concinnandus ordo, Contemnitis me, quod præſto ſim, uerum nõ omnibus datum eſt habere, talem, qualis ego ſum.

Poteſtas pro autoritate.

Quia in poteſtate erat ſermo ipſius.) Nemo neſcit quid ſit eſſe in poteſtate. Atqui hic iuxta proprietatem Hebræi ſermonis, ſentit ſermonem Ieſu cum autoritate & poteſtate fuiſſe coniunctum. Ita aliâs, In uirtute uenier, dictum eſt, pro, cum uirtute uenier.

Sine.) ἔα. Quod tamẽ aliquoties eſt aduerbiũ exclamantis: De figurà ſermonis, Quid tibi & mihi, iam dictum eſt, non ſemel.

Scio te quis ſis.) οἶδά σε τίς εἶ, ὁ ἅγιος τοῦ θεοῦ, id eſt, Noui te quis es, nempe ſanctus ille dei.

Et factus eſt pauor.) θάμβος, Quod ſæpe uertit ſtupor. Eſt autem plus quiddam quàm timor aut admiratio. Nam hoc loco magis uidetur admirantium eſſe, quàm timentium.

Diuulgabatur fama.) ἐξεπορεύετο ἦχος αὐτοῦ. Nomen eſt à uerbo ἠχεῖν, quod eſt, reſonare, unde & echo dicta eſt, quæ uocem acceptam reddit, quod fama tinniat, & pro una uoce plurimas reddat. Ab eodem compoſita eſt uox catechumenus.

Magnis febribus.) πυρετῷ μεγάλῳ, id eſt, Febre magna. Dices lector quid refert, magnis febribus legas, an magna febri. Ne quis hic ſine cauſa philoſophetur tractans ſenſum allegoricum, quomodo multæ febres teneant eandem mulierẽ. Nec eſt, Tenebatur, ſed συνεχομένη, quod aliâs uertit coartari. Attamen interpres Latine reddidit ſenſum.

Et ſtans ſuper illam.) καὶ ἐπιστὰς ἐπάνω αὐτῆς, Interpretis ſermo perinde ſonat quaſi Ieſus pede calcauerit mulierem, hoc an uerum ſit neſcio, probabilius uidetur aſtitiſſe & inflexo corpore incubuiſſe in illam, uelut appellantem dormientem.

Imperauit deprauatũ pro increpauit.

Imperauit febri.) ἐπετίμησε, id eſt, Increpauit. forte ſcriptum erat Increpauit febri, more Græcorum. Et offenſus quiſpiam nouitate conſtructionis, mutauit Increpauit in Imperauit, id quod & aliâs factum deprehendimus, & ſuo cõmonſtrabimus loco. Porrò quod ſequitur, Et dimiſit illã, maluiſſem reddi, Eaq; reliquit illam, ne Chriſtus uideatur reliquiſſe mulierem. Vt ne addam,

Et ſurgens miniſtrabat illis.) Parum commode redditum, cum dicendum fuerit, Erecta miniſtrauit illis, ſiue ſurrexit ac miniſtrauit illis.

Cum autem ſol occidiſſet.) δύνοντος δὲ, id eſt, cum occideret, ſiue, occidente uero ſole. Conſentaneum eſt autem eos magis acceleraſſe quod nox immineret.

Quia ſciebant.) ὅτι ᾔδεισαν τὸν χριστὸν αὐτὸν εἶναι. Et hic ſenſus eſſe poteſt, quod ſcirent ſe, ſiue ipſum Chriſtum eſſe. Vt intelligamus eos uetitos dicere, quod noſſent eum. Sunt enim qui putent hoc myſteriũ non liquido fuiſſe cognitũ dæmonibus ante mortẽ Chriſti.

Quia & alijs ciuitatibus.) Hic coniunctionem redundare notauit & Hugo Cardinalis

ſcribens

ſcribens eſſe pleonaſmum ex idiomate ſermonis Hebraici.

EX CAPITE QVINTO.

IRruerent in eum.) ἐν τῷ τὸν ὄχλον ἐπικεῖσθαι αὐτῷ, id eſt, Cum turba irrueret illi, ſiue Vrgeret eum.

Præceptor.) ἐπιστάτα, Non eſt, διδάσκαλε, neq; καθηγητὰ, ſed tertiũ quoddam, quod ſonat, quaſi præfectum.

Veniret & adiuuaret eos.) Se, dicendũ erat, nõ eos, & In altera naui potius quàm alia.

Ita ut penè mergerentur.) Penè non additur, nec in Græcis, nec in uetuſtis exemplaribus, nominatim in aureo. Verum lector aliquis, nolẽs illic perire apoſtolos, addidit pené.

In captura piſcium.) Hæc pars non eſt referenda ad uerbum, erant, ſed ad uerbum, Pauor habebat, ut intelligas eos ſtupefactos ob tantum piſcium captum.

Ex hoc iam.) ἀπὸ τοῦ νῦν, id eſt, Poſthac.

Eris capiens.) ζωγρῶν. Eſt autem ζωγρεῖν, proprie capere uiuum, quemadmodum fit in bello, dictione compoſita ex ζῶ, uiuo, & ἀγρεύω, uenor, ſiue uenatu capio. Nũc qui Turcas inuadunt, ut illos iugulent, ac ſpolient, mortuos capere malunt, quàm uiuos. Imò pecunias Turcarum uenamur potius quàm Turcas ipſos. *Capere. ζωγρεῖν*

Volo mundare.) Mundare paſſiuum eſt, & imperatiui modi, καθαρίσθητι.

Sed uade, oſtende.) Hic nonnihil addendum erat, nempe, inquit, Sed uade, inquit, oſtẽde te ſacerdoti. Quod ne quis putet illum religione non feciſſe, fecit idem in Actis apoſtolicis, Quam audiſtis, inquit, per os meum. *Addit aliquid de ſuo interpres.*

Et ipſe erat docens.) Ad eum quidem modum habent Græca. Verum Lucas aliquoties adhibet eam coniunctionem καὶ, ut planè uideatur ſupereſſe. *Et apud Lucã ſic aliquoties additur, ut uideatur ſupereſſe.*

Quid cogitatis mala.) Mala ſupereſt, nec additur apud Græcos, nec in emendatioribus Latinis. Ieſus enim ciuiliter ſic taxat illorum impias cogitationes, ut nõ prodat tamẽ apud populum, quod eſſent impiæ.

Magnificans deum.) δοξάζων τὸν θεόν, id eſt, Glorificans. Ac mox,

Et magnificabant deum.) Et ἐδόξαζον.

Quia uidimus mirabilia.) παράδοξα. Quod aliquãdo uertunt, noua, aut incredibilia.

Nomine Leui.) Lucas inflexit λευὶν uelut à nominatiuo Leuis.

Conuiuium magnum.) δοχὴν μεγάλην, id eſt, ut ad uerbum reddam, Acceptionẽ magnam, inde dictum, quod accipiantur inuitati. Vnde & ſplendide acceptos dicimus, qui lauto cõuiuio paſti ſint. Athenæus libro Dipnoſophiſtarum quinto, ſplendida conuiuia ὑποδοχὰς uocat. Ac rurſum libro octauo ſplendidum epulum δοχὴν appellat. Hoc admonendum duximus, ne quis de nomine cauilletur, ut ſunt nonnulli in his anxij. *Conuiuium δοχή.*

Non poteſtis filios ſponſi.) νυμφῶνος, id eſt, Filios thalami, ſed proprie in quo ſponſus & ſponſa uerſantur, ut & ante cõmonſtrauimus.

Cõmiſſurã à ueſtimẽto.) Rurſus eſt ἐπίβλημα ἐπιβάλλει, id eſt, Immiſſuram immittit.

Vetus melius eſt.) Græce eſt χρηστότερον, Quod magis ſonat ſuauius, aut blandius. Sic enim uertit Iugum meum ſuaue eſt, χρηστόν. Siquidem ut poma ita & uina per ſe auſtera miteſcunt uetuſtate, ita leuiora nobis uidentur, quibus aſſueuimus. *Melius pro ſuauius.*

EX CAPITE SEXTO.

IN ſabbato ſecundoprimo.) δευτεροπρώτῳ. Annotauit Ambroſius noue poſitum à Luca, ſecundoprimum ſabbatum potius quàm primoſecundum, cum magis debuerit præferri quod natura prius eſt. Verum nihil explicat præter allegoriam, dicens hac dictione ſignificari ſabbatum Euangelicum quod eſt ſpirituale. Id & ſecundũ dicitur & primũ, ſecundũ quia ſucceſſit legis carnali ſabbato, primum quia prælatum ei ſabbato cui ſucceſſit, quemadmodum ſecũdus Adã prælatus eſt priori Adam. Hunc ſequutus Beda ſimilia fermè congerit. Diuus Hieronymus in epiſtola ad Ruſticum monachum, narrat ſe, cum uerſaretur apud Nazianzenũ, hanc illi propoſuiſſe quæſtionem, quid ſibi uellet apud Lucam ſabbatum δευτερόπρωτον. At illum, cum, opinor, non haberet in promptu quod reſponderet, eluſiſſe ioco, Docebo te, inquit, apud populum, ubi acclamantibus, & applaudentibus cunctis uelis nolis cogeris nobis aſſentiri. Lyranus ſalebram hanc fortiter tranſilit. Hugo Carrenſis addit ſecũdo *Secundoprimũ ſabbatũ.*

primum ſabbatum dici,quod à præcedenti proximum ſit.Atqui iuxta hanc rationem omnia ſabbata δευτερόπρωτα erunt,excepto eo quod fuit omnium primum.Admonet idẽ nimirum homo diligens,ſecundo primo duas eſſe dictiones,ne quis uel imprudens benè poſſet errare:ut quemadmodum apud Græcos è duabus unica cõpoſita eſt dictio,itidem apud Latinos unam faceret,& ita diceret ſecundoprimo, quemadmodum Plautus dixit Tragicocomœdiam & non dicimus Gallogræciam.Equidem ſuper hac re nihil adhuc apud autores comperi,quod ſatis faciat.Cæterum quod Theophylactus Græcus interpres,etiamſi recentior,in hunc prodidit locum hic aſſcribam,& quidem ipſius uerbis, οἱ ἰουδαῖοι πᾶσαν ἑορτὴν σάββατον ὠνόμαζον, ἀνάπαυσις γὰρ τὸ σάββατον. πολλάκις οὖν ἀπήντα ἡ ἑορτὴ ἐν τῇ παρασκευῇ, καὶ ἐκάλουν τὴν παρασκευὴν σάββατον, διὰ τὴν ἑορτήν. εἶτα τὸ κυρίως σάββατον ὠνόμαζον δευτερόπρωτον, ὡς δεύτερον ὂν τῆς προηγησαμένης ἄλλης ἑορτῆς, ἢ σαββάτου. Quæ quidem ut non grauatus ſum aſſcribere in eorum gratiam qui diffidunt,ita non pigebit interpretari Latine,propter eos,qui Græce neſciunt:Iudæi,inquit,totum feſtũ ſabbatum uocabãt.Nam ſabbatum requiem ſonat.Sæpenumero igitur incidebat feſtum in paraſceuen,& uocabant paraſceuen ſabbatum propter feſtum.Itaque quod proprie ſabbatũ erat,nominabant ſecundoprimũ,quod ſecundũ eſſet ab altero feſto & ſabbato qđ præceſſerat.Hactenus Theophylactus.Chryſoſtomus homilia in Matthæũ quadrageſima, indicat hoc eſſe ſabbatum,cuius meminit ille capite duodecimo:addens ſecundoprimum uocari,quando quies atque ocium duplex erat,tam ſabbati domini,quàm ſolennitatis alterius ſuccedẽtis.Miſerabile uero dictu,quàm hoc loco ſeſe torqueat Petrus Comeſtor,explicare conans quid ſit primoſecũdũ,uertens ſeſe in omnia,ac ne ſic quidem elabens.Nec multo minus Carrenſis.Simplicius erat dicere neſcio.Nec libet excutere quid hic diuinet Iſidorus aut alius huic ſimilis.Hæc rectius explicaret Iudæus,ſi quid tamẽ illi poſſunt adferre quod ad rem pertineat.Nuper quidam monachus & idem Theologiæ profeſſor,in conuiuio rogatus ab erudito quopiam,ſed tamen aliud ſtudiorum genus profeſſo, quid ſibi uellet apud Lucam ſabbatum ſecundoprimum, negauit quicquam tale reperiri uſque in euãgelijs,quæ alioqui probe teneret.Cumque alter aſſeueraret apud Lucam eſſe,ibi prouocat uir fortiſſimus ad certaminis periculum:Hanc,inquit,cappam meã depono,ſi quid tale ſcripſit uſquam Lucas.

Petrus Comeſtor.

Interrogo uos.) ἐπερωτήσω, id eſt Interrogabo.

Si licet ſabbatis.) τί ἔξεστι, id eſt,Quid liceat,ſiue utrum liceat,quandoquidem de duobus interrogat.Interpres pro τί legiſſe uidetur εἰ.

Reſtituta eſt manus eius.) Exemplar Græcum addit ὑγιὴς ὡς ἡ ἄλλη, id eſt,Sana quẽadmodum altera. Verum haud ſcio an aliunde huc aſſcriptum.

Repleti inſipientia.) ἀνοίας, id eſt,Dementia.

Simonem quẽ cognominauit. ὃν καὶ ὠνόμασε πέτρον, id eſt,Quem & nominauit Petrum,ſiue Quem eundem,ut binominem intelligas,quanque aliâs cognomen appellat.

Iacobum Alphæi.) Subaudi filium,quanquam interpres addere debuit, quod in articulo Græco ſubauditur.

Regaliter inſanire.

Et maritima & Tyro.) τῆς παραλίου τύρου, id eſt, Et maritima Tyro,citra coniunctionem.Siquidem olim Tyrus inſula fuit,poſt facta peninſula, per Alexandrum magnum regaliter inſanientem.Poteſt tamen accipi maritima ſubſtantiue, ut ſubaudias regione, quemadmodum ante dixit montanam Iudææ.In Conſtantienſi codice,raſura mutarat locum,uidebatur fuiſſe ſcriptum maritimis & Tyri & Sidonis,Nam utraque ciuitas emporium eſt ad littus maris.

Et Sidonis.) Mirum cur hic reliquerit Græcum genitiuum,niſi,ut dixi,putauit utrũque relinquendum fuiſſe,ut ſubaudias regione,ad hunc modum, A maritima parte Tyri & Sidonis,hoc eſt,ab extrema parte,qua ſpectat ad mare.Aut à maritima parte Iudææ,nempe Tyro & Sidone.

Philoſophia Chriſti.

Beati pauperes.) Hic aperit cœleſtis ille doctor arcanam illam ſuam philoſophiã,quã ut traderet ſuis,è cœlo deſcenderat in terras:& hanc Chriſtianorum uulgus libenter antiquari ſinimus,ac uelut oboleſcere,& alias nugas agimus,cum hæc in primis ſint inculcanda animis omnium.Quod ſi fieret,non ita paſſim omnes pro rebus friuolis,pro pecunio

la, pro uaniſſimis imperij titulis, pro quauis iniuriola digladiaremur. Hæc demum ſunt, quæ uere reddunt Chriſtianos, non argutiæ Scotiſtarum, aut Occaniſtarum, frigidæúe hominum conſtitutiunculæ.

Exprobrauerint.) ὀνειδίσωσι, id eſt, Probris affecerint.

Væ uobis cum benedixerint uobis om̃es homines, aut ut in uetuſtis legitur, quum bene uobis dixerint. Secundũ hæc enim faciebant prophetis patres eorũ.) Græci legunt nõ prophetis, ſed ψευδοπροφήταις, id eſt, Falſis prophetis, conſentientibus & Latinorum codicibus emendatioribus nonnullis, ſed reclamante Paulino. In Corſendoncenſi, pſeudo aſſcriptum erat, manu recentiore, quemadmodum & in Conſtantienſi. Vnde mihi suboritur ſuſpicio utriuſq; linguæ exemplaria uariaſſe. Et haud ſcio an germana lectio ſit prophetis. Cæterum quoniam ſententia prima ſpecie uidetur durior, opinor offenſum eruditulum quempiam, mutaſſe ſcripturã. Meo iudicio probe quadrat, ut hic quoq; legamus prophetis, illic eijciebant prophetas, quod uera loquerentur, hic ita faciebant prophetis, quod ab eis aſſentationem exigebant potius quàm ueritatem. Quod ſi cui magis placet diuerſa lectio non admodum repugnarim. Superius enim totidẽ uerbis de prophetis locutus eſt. At hic de adulatoribus ꝓphetis. Illic faciebant, ſignificabat affligebant, hic faciebãt, ſignificabat ꝑbebant ſeſe, & demulcebãtur illorũ aſſentatiõe. Ex Ambroſio colligi nõ poteſt q̃d legerit. Certe Beda legit & interpretatur prophetis, Irenæus pſeudoprophetis. — *Varia lectio.*

Aufert tibi ueſtimentum.) ἱμάτιον, id eſt, Palliũ, hoc eſt ſummam ueſtem. Nam tunica infra pallium eſt. Vnde Plautinum illud, Tunica pallio propior eſt.

Et qui te percuſſerit.) Subito mutatus numerus, facit ad inculcãdum præceptũ, quod unuſquiſq; ſic audire debeat, quaſi ſibi uni dicatur. Ac paulo poſt redit ad numerum multitudinis, & pro ut uultis ut faciant.

Et ſi benefeceritis ijs, qui uos diligunt.) καὶ ἐὰν ἀγαθοποιῆτε τοὺς ἀγαθοποιοῦντας, id eſt, Et ſi benefeceritis benefacientibus, conſentiunt & Latinorum uetuſti codices. Interpres legiſſe uidetur τοὺς ἀγαπῶντας.

Siquidem & peccatores hoc faciunt.) τὸ αὐτὸ ποιοῦσιν, id eſt, Idem faciunt.

Peccatores peccatoribus fœnerantur.) δανείζουσιν, id eſt, Mutuum dant. Nam eſt idẽ uerbum quod ſuperius ita tranſtulit. Cæterum interpres intelligens fœnerari uitio datũ, non auſus eſt uti eo uerbo, de probis uerba faciens. Illic igitur dixit mutuum dare, hic fœnerare, cũ Græcis utrobiq; idem ſit uerbum, quod tamẽ illis anceps eſt. Nam & qui citra uſuram dat mutuum δανείζει, & qui ad uſuram dat δανείζει. Verum hic perpetuo uertendum erat, Dare mutuum. Agit enim non de quæſtu fœneratorum, ſed de mutuis officijs amicorum inter ipſos. At inter impios quoq; reperias, qui amico credat pecuniam mutuam. Idem ſi faciunt diſcipuli Chriſti, nihil magni faciunt. Extenuat enim Chriſtus uulgaria officia, utpote communia cum Ethnicis ac malis, ut ad illa prouocet quæ peculiaria ſunt Chriſtianorum, ut ſit in quo cæteros antecellant. Verũ eò redierunt mores, ut ſi titulum, ſi ceremonias ſubduxeris, hac nota uix poſſis Chriſtianum ab Ethnico dignoſcere. De uulgo Chriſtianorum loquor, non de omnibus. — *Fœnerare δανείζειν*

Verum tamen.) πλὴν, id eſt, Imó.

Nihil inde ſperantes.) μηδὲν ἀπελπίζοντες. Græcis compoſita dictio eſt, ἀπελπίζειν, ex re quapiam ſperare. Sentit enim opinor de fœnore, quod ex mutuo redit. Nam in hunc ſenſum interpretantur ueteres. — *Inde ſperantes ἀπελπίζοντες*

Quia ipſe benignus eſt.) χρηστός, quod ſæpenumero uertit bonus. Sonat autem cõmodum & humanum, ac facilem ad gratificandum, id quod propemodum declarat & benignus, qua de re compluſculis locis, & dictum eſt, & dicetur.

Dimittite & dimittetur uobis.) Latinius erat, remittite & remittetur. Credi uix poſſit, quantas tragœdias excitarint apud indoctam plebeculam, ſycophantæ quidam, cuculla perſonati, quod in oratione dñica, maluerim, Remitte nobis debita noſtra, ſicut & nos remittimus, quaſi ſit atrox contumelia facta Chriſto, ſi quis malit dicere remitte q̃ dimitte. Atqui diuus Auguſtinus libro quinquaginta homiliarum, homilia uigeſimanona, adducens hunc locũ, legit, Remittite, & remittetur: quur non æque clamant in illum? — *Dimittite pro remittite.*

Cõfertam & coagitatam.) πεπιεσμένον. Quod ſonat preſſam. Id enim fit in aridis, quo

plus capiat menſura. Et coagitatam, eſt σεσαλευμένον, id eſt, Concuſſam. Nam & hoc pacto fit, ut plus capiat uas quo metimur. Gaudet enim Chriſtus harum rerum collationibus uti, quæ ſenſibus omnium notiſſimæ ſunt.

Et ſupereffluentē.) ὑπερεκχυνόμενον. Satis expreſſit interpres Græcam uocem inde dictam, quod ſuperne effundatur, id quod menſura non capit.

Si ſit ſicut magiſter eius.) Græca ſecus habent, nempe ad hũc modum, κατηρτισμένος δὲ πᾶς ἔσται ὡς ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ, id eſt, Perfectus autem omnis erit ſicut magiſter ipſius, non enim uetat Chriſtus ne ſit perfectus diſcipulus, at non uult, ut diſcipulus uſurpet ſibi, quæ præceptor non uſurpauerit, ac præire conetur, ſed ita perfectus erit, ſi per omnia imitetur ſuum præceptorem. Et in hanc ſentẽtiam legit, & interpretatur Theophylactus. Itaq; citat Irenæus circa finẽ operis ſui. Chriſtus nõ uſurpauit opes & honores huius mũdi, hæc ſi affectet Chriſti uicarius, uidet̃ plus quiddã uſurpare ſibi, q̃ uſurparit Chriſtus.

Trabẽ in oculo tuo.) ἐν τῷ ἰδίῳ ὀφθαλμῷ, id eſt, In tuo ipſi⁹ oculo, ſiue in ꝓprio oculo.

Qui fodit in altum.) Senſum recte uertit, cæterum Græce eſt ὃς ἔσκαψε καὶ ἐβάθυνε, hoc eſt, ut ad uerbum reddam, Fodit & profundauit.

Aedificanti domum ſuam.) οἰκοδομήσαντι, id eſt, Qui ædificauit domum ſuam, præteriti temporis, Nec eſt ſupra petram, quod Græci dicũt ἄνω πέτρας, ſed ἐπὶ πέτραν, id eſt, Super petram, ſiue in petra.

EX CAPITE SEPTIMO.

Centurionis autem.) Ex hoc loco conſtat, quem Matthæus παῖδα uocat non filium fuiſſe, ſed famulum. δοῦλος enim nihil aliud quàm ſeruum, aut famulum ſignificat. Et quod hic uertit,

Erat moritur⁹.) ἔμελλε τελευτᾶν uertere poterat, Agebat animã, aut erat in periculo mortis, aut certe Incipiebat mori. Sic ẽm uertit aliquoties. Deinde,

Precioſus non pro charus

Qui erat illi precioſus.) Noue dixit. Charus enim tum ad rem, tum ad hominem pertinet. Precioſus non niſi ad rem, niſi per metaphoram. Proinde ἔντιμος uertendum erat Charus, aut in precio habitus.

Solicite.) σπουδαίως, Diligenter, ſiue ut magis ad uerbum, ſtudioſe, ac ſedulo. Et quia cõiunctio erat omittenda. Annotandum autem quàm Iudaica cõmendatio, quam non ſine cauſa recenſuit Lucas: Amat, inquiunt, gentem noſtram, & ſynagogam noſtram ipſe ædificauit nobis. Ad eundem modum & hodie quidam, quæſtui prætexentes pietatem, adulantur diuitibus. Benigne largitur fratribus, extruxit nobis monaſterij partem, fauet ordini noſtro, tantum legauit, fraudatis etiam liberis. Quaſi quod illis datur, fortaſſis ad luxum, deo detur, quod liberis aut cognatis egentibus relinquitur deo non detur. Hæc nõ eò ſpectant, ut damnẽ benignitatẽ in monachos præſertim pios, ſed ut admoneam quoſdam nihil aliud agentes, q̃ ut captent diuites.

Nec in Iſraël tantam fidẽ inueni.) Ambroſius oſtendit olim in Latinis codicibus hanc fuiſſe lectionem, In nullo tantam fidem inueni in Iſraël, quum iuxta Græcos legendũ ſit, Nec in Iſraël tantam fidem inueni.

Diſcipuli eius.) Græci addunt, ἱκανοί, id eſt, Multi.

In ipſa autem hora.) ἐν αὐτῇ, In eadem autem hora: quanquam hoc loco tempus ſignificet potius quàm horam.

Laurentij ſententia penſitata.

Pauperes euangelizantur.) Demiror quid Laurentio acciderit, cum boc loco mauult euangelizant, quàm euangelizantur. Quaſi uero ſenſus ſit, pauperes prædicaſſe euangelium, ac non potius accepiſſe euangelium. Etenim ut Græci dicunt, euangelizo te, pro eo quod eſt, adfero tibi bonum nuncium, ita dicunt, ille euangelizatur, pro eo quod eſt, accipit lætum nuncium, ut & aliâs indicauimus. Id q̃q̃ ad apoſtolos pertinere poteſt, tamẽ hoc non erat argumentum ueniſſe Meſſiam, quod apoſtoli prædicarent Euãgelium, ſed quod humiles & idiotæ reciperentur ad Euangelij gratiam, Dominus autem alludit ad prophetiam, Euangelizare pauperibus miſit me. Hoc indicio ſignificat ſe eſſe Chriſtum. Porrò pauperes uocat mites, ſiue manſuetos Hebræorum more, quibus עֲנִים ab Hieronymo uertitur, pauper, à Septuaginta manſuetus, quod ferè diuitias comitetur ferocia, & ferocia indocilis ſit.

Vento

Vento agitatam.) σαλευόμενον, id eſt, Quæ agitatur, ſiue uacillantem. Eſt enim paſſiuũ præſentis temporis. Proinde Ambroſius legit Arundinem uento moueri, participio uerſo in uerbum, ut temporis ratio conueniret. Atq; ita ſanè legitur in codice aureo, in Conſtantienſi, alijsq; multis.

In ueſte precioſa.) ἐν ἐνδόξῳ, id eſt, Glorioſa, ſiue ſplendida. Nec enim eſt ἐντίμῳ, ſiue πολυτελεῖ. Quod ſi Latine loqui uoluiſſet, mutanda erat forma Græcanici ſermonis. Nam illi τὸν ἐν πορφύρᾳ dicunt, hoc eſt, Illũ qui eſt in purpura, pro purpurato, ſiue purpurã induto. Vertendum igitur erat ad hunc modum: Qui ſplendido ueſtitu utuntur, & in delicijs uerſantur, in regijs ſunt, ſiue in regum palatijs ſunt. Eſt enim Græcis ἐν τοῖς βασιλείοις.

Vtiq; dico.) ναί, quod eſt affirmantis.

In nonnullis uetuſtis codicibus hic locus alio pacto diſtinguitur Quid exiſtis in deſertum? Videre arundinem uento moueri? Sed quid exiſtis? uidere prophetam? Eadem diſtinctio poſſet eſſe in Græcis, etiamſi id nihil refert ad ſententiam.

Spreuerũt in ſemetipſos.) ἠθέτησαν εἰς ἑαυτούς, id eſt, Aſpernati ſunt aduerſus ſeipſos. Sentit enim illos recepiſſe in ſuum bonum, hos in ſuum malum reieciſſe. Ambroſius legit in ſe. Poteſt & εἰς accipi poſitum uice ἐν, atq; ita fuerit ſenſus: Intra ſeſe, hoc eſt, in animo ſuo, cum non auderent palàm damnare, quod impenſe placeret populo. *Senſus uarius*

Et loquentibus ad inuicem.) καὶ προσφωνοῦσιν ἀλλήλοις, id eſt, Acclamantibus inter ſeſe. De cæteris item quæ ſequuntur, diximus in Matthæo.

Venit autem.) ἐλήλυθεν γάρ, id eſt, Venit enim, ſuffragantibus & antiquis exemplaribus. Nec eſt, Deuorator, ſed edax φάγος.

Et bibens uinum.) οἰνοπότης, id eſt, Vinipotor, ſeu uinibibus, contumeliæ uox.

Sapientia à filijs ſuis.) Apud Lucã addit omnibus, πάντων, ut intelligamus Chriſti doctrinã placuiſſe omnibus, q̃ eſſent filij ſapiẽtiæ. Atq; ita legit Ambroſius, nec legit modo, uerũetiã interpretat̃: atq; itidẽ ſcriptũ eſt in libris emẽdatioribꝰ tũ Græcis, tũ etiã Latinis. *Omiſſa uox.*

Ecce mulier in ciuitate peccatrix.) καὶ ἰδοὺ γυνὴ ἐν τῇ πόλει, ἥτις ἦν ἁμαρτωλός, id eſt, Et ecce mulier in ciuitate, quæ erat peccatrix, ſiue quæ fuerat peccatrix.

Lachrymis cœpit rigare.) Interpres omiſit dictionem, κλαίουσα, quæ tamen haud ſcio an addita ſit à ſtudioſo quopiã. Siquidẽ p ſe flere intelligit̃ & affatim flere, quæ lachrymis rigarit pedes, καὶ στᾶσα παρὰ τοὺς πόδας αὐτοῦ ὀπίσω κλαίουσα, ἤρξατο βρέχειν, id eſt, Et ſtans iuxta pedes illius à tergo flens, cœpit rigare lachrymis &c. Cæterũ conijcere licet tricliniũ more ueterũ in ædito fuiſſe, ut ſtans attigerit pedes, à tergo lectis patentibus, in quibus diſcumbebat̃. *Variat lectio Græcorum.* Quæ & qualis.) Rurſum eſt ποταπή, quod alibi Laurentius uerti uoluit in Quanta, quod hic certe non poterat, niſi dixiſſet, quanta peccatrix, Certe uox admirationẽ habet. Cuidam fœneratori.) δανειστῇ, Quod non ſolum fœneratorem ſonat, uerum etiam creditorem, nomen uerbale, à uerbo δανείζω, de quo ſupra diximus. Hoc ſanè loco, magis quadrabat, creditori, quandoquidem de officio loquitur. Alioqui quis unquam audiuit fœneratorem condonaſſe cuiquam æs alienum? *Fœnerator creditor.*

Vnus debebat denarios.) Vnus & alter dicendũ erat, nõ Alius, aut alter & alter, ſi Latine loqui ſtuduiſſet. Donauit utriſq;.) ἐχαρίσατο, melius hic erat, Condonauit.

Quis ergo plus diligit.) Græci habẽt τίς οὖν αὐτῶν εἰπέ, πλεῖον αὐτὸν ἀγαπήσει, Horũ igit̃, dic, uter eũ plus diliget? Aeſtimo.) ὑπολαμβάνω, id eſt, Opinor, ſiue exiſtimo.

Pedibus meis.) ἐπὶ τοὺς πόδας μου, id eſt, In pedes meos.

Non ceſſauit oſculari eum.) οὐ διέλειπε καταφιλοῦσα. Belle participium mutauit in uerbum infinitum. Eſt enim Græce, non defecit deoſculans.

Cui autem minus dimittitur.) ὀλίγον eſt Græce, id eſt, Parũ, ſiue paulum, non minus.

Intra ſe.) Græcus ſermo anceps eſt. Accipi poteſt, Intra ſeſe, ut cogitarint dũtaxat, aut Inter ſeſe, ut collocuti ſint.

EX CAPITE OCTAVO.

PEr ciuitates & caſtella.) Vetuſti codices habent, Per ciuitatem & caſtellũ, numero ſingulari, nimirũ Græcis ad uerbũ redditis, κατὰ πόλιν καὶ κώμην. Verũ id perinde ualet Græce, ac ſi dicas oppidatim & caſtellatim, id eſt, Per ſingulas ciuitates & caſtella. Vnde interpres nõ omnino perperã mutauit numerum. *Interpres auſus mutare Græca. Per ciuitates.*

De ciuitatibus.) καὶ τῶν κατὰ πόλιν ἐπιπορευομένων, id eſt, Eorum qui oppidatim accedebant, hoc eſt, è ſingulis ciuitatibus.

Inter ſpinas.) ἐν μέσῳ ἀκανθῶν, id eſt, In medio ſpinarum. Quanquam & hoc recte mutauit interpres.

Et exortæ ſpinæ.) καὶ συμφυεῖσαι αἱ ἄκανθαι, id eſt, Simul enatæ ſpinæ, hoc eſt, una cum herba ſegetis.

Nam qui ſupra petram.) οἱ δὲ ἐπὶ τῆς πέτρας, οἳ ὅταν ἀκούσωσι, id eſt, Qui uero in petra, qui cum audierint, ut ſubaudias, ſeminati ſunt, aut ſemen acceperunt.

Quia ad tempus credunt.) οἳ, Qui, eſt, non quia, ὅτι: ſuffragantibus etiam uetuſtis exemplaribus.

Suffocantur πορευόμενοι

Euntes ſuffocantur.) Pro Euntes Græce eſt πορευόμενοι. Apparet hoc participium nō uſurpatum, ut ſit deponens, ſed ut ſit paſſiuum à πορεύω: quod, ut conſtat, ſignificare ago, ſiue duco, ita haud ſcio an idem ſignificet copiam adfero. Id enim eſt πορεῖν, & πορίζειν, ut ordinemus ad hunc modum, συμπνίγονται πορευόμενοι, ὑπὸ μεριμνῶν, καὶ πλούτου, καὶ ἡδονῶν, id eſt, Suffocantur dum obruuntur à curis, ac diuitijs & uoluptatibus. Verum hoc lectoris eruditi iudicio relinquo. Nam intelligi poteſt, progreſſu temporis accreſcente diuitiarū copia. Quid ſi πορευόμενοι dictum eſt pro ἐμπορευόμενοι, ut ad negociatores pertineat.

Non referunt fructum.) τελεσφοροῦσιν. Vnicam dictionē Græcam duabus reddidit. Sonat autem Græca uox non ſolum fructum, ſed fructum perfectum & abſolutum. Herbeſcunt enim & illa ſemina, cæterum non ædunt fructum quem expectat agricola.

Bono & optimo

Bono & optimo.) ἐν καρδίᾳ καλῇ καὶ ἀγαθῇ, id eſt, In corde honeſto & bono, utrunq; poſitiuum eſt. Sed conduplicatio facit ad epitaſin, quaſi dicas, egregie bono. Hoc loco in quibuſdam libris comperi aſſcriptum, ὁ ἔχων ὦτα ἀκούειν ἀκουέτω.

Et ſubtus lectum.) Valla recte mutat Subtus aduerbium in Subter præpoſitionem.

Quod non manifeſtetur.) Græcis utrunq; uerbum futuri temporis eſt, φανερὸν γενήσεται, & γνωσθήσεται. Proinde mutato duntaxat uerbi modo, ſic cōmode reddidiſſet, Nihil occultum, quod non futurum ſit manifeſtum, & nihil abſconditum, quod non ſit cognoſcendum, & in propatulum uenturum.

In palàm) εἰς φανερὸν, id eſt, In apertum, aut in propatulum. Nec Latine locutus eſt interpres, nec Græca reddidit uerba.

Videte igitur quid audiatis.) πῶς ἀκούετε, id eſt, Quomodo audiatis.

Qui enim habet.) ὃς γὰρ ἐὰν ἔχῃ, id eſt, Quicunq; enim habet, ſiue habuerit.

Quod putat ſe habere.) ὃ δοκεῖ ἔχειν, id eſt, Quod uidetur habere. Licet Græcus ſermo ancipitem habeat ſenſum, uidetur habere ſibi, & uidetur alijs.

Audire pro adire mēdoſe.

Et non poterāt audire.) Adire legendum eſt, ſuffragantibus uetuſtis codicibus. Nam Græce eſt, οὐκ ἠδύναντο συντυχεῖν αὐτῷ, id eſt, Et non poterant conuenire eum. Verum id non accidit interpretis culpa, ſed librariorum.

In nauiculam.) εἰς πλοῖον, id eſt, In nauim, ut hunc præter diminuta nihil delectat.

Transfretemus trans ſtagnum.) διέλθωμεν εἰς τὸ πέραν τῆς λίμνης, id eſt, Tranſeamus in ulteriora ſtagni. Deinde, Et aſcenderunt, ἀνήχθησαν, potius eſt ſoluerunt, hoc eſt, diſceſſerunt à litore ſubducti. Non iam excutio, an apte dicatur transfretari ſtagnum, cum fretum ſit rapidum, ſtagnum à ſtando nomen habeat, quemadmodum & λίμνην Græci dictam putant ἀπὸ τοῦ λίαν μένειν: quanquam Homero & Oceanus dicitur λίμνη, ut in Iliade, ἠέλιος δ' ἀνόρουσε λιπὼν περικαλλέα λίμνην. Et hic lacus Tyberiadis, alicubi mare dicitur Euangeliſtis. Siquidem hunc eſſe lacum, indicat Hieronymus in locis Hebraicis: Gergeſſa, inquit, ubi qui à dæmonibus uexabantur ſaluator reſtituit ſanitati: & hodie q; ſuper montē uiculus demonſtratur iuxta ſtagnum Tyberiadis, in quod porci præcipitati ſunt.

Compellebantur pro complebantur.

Compellebantur.) Hoc ſcio deprauatum à librarijs, tamen quia tam propè accedit ad ueram lectionem, ne inualeſcat error, admonendum duxi, Complebantur, eſſe legendum, concordantibus & uetuſtiſſimis exemplaribus Latinis, nominatim aureo, συνεπληροῦντο. Latinus quidam codex addit fluctibus.

Præceptor.) Græce eſt, ἐπιστάτα ἐπιστάτα, id eſt, præceptor præceptor, ut intelligas & Ieſum altum dormiſſe ſomnum, & diſcipulos inſtanter inclamaſſe.

At ille

At ille ſurgens.) ὁ δὲ ἐγερθεὶς, id eſt, At ille experrectus.

Geraſenorũ.) τῶν γαδαρηνῶν, id eſt, Gadarenorũ, de quo iã ante nõ ſemel diſſeruimus. *Gadareni.*

Vir quidam.) Græci addunt, ἐκ τῆς πόλεως, id eſt, E ciuitate, quod tamen nuſquã additum reperio apud Latinos: nec ex Ambroſianis cõmentarijs conijcere licuit illum ita legiſſe. Apud Theophylactum Græcum reperio. Quanquã magis uertendum erat, Ex ea ciuitate, ut accipias dæmoniacum prodiſſe è ciuitate Gadara.

Arripiebat illum.) συνηρπάκει αὐτὸν, id eſt, Corripuerat illum. Nec eſt,

Et compedibus cuſtoditus.) ſed καὶ πέδαις φυλασσόμενος, καὶ διαῤῥήσσων τὰ δεσμὰ ἠλαύνετο, id eſt, Et compedibus ſeruabatur, ac diſrumpens uincula, agebatur &c. Quod tamen mollius uerti potuit ad hunc modum: Cumq; compedibus ſeruaretur, tamen diſrumpẽs uincula ferebatur à ſpiritu in loca deſerta.

In deſerto.) εἰς τὰς ἐρήμους, id eſt, In deſerta, ut ſubaudiamus, loca. Atq; ita legitur in codicibus Latinorum emendatioribus.

In abyſſum.) Græca uox eſt, Latine uorago dicitur.

Præceps.) κατὰ τοῦ κρημνοῦ, id eſt, Per præceps, ſiue Per præcipitium. Et ſic habent uetuſtiſſimi Latini codices.

A legione.) ὁ δαιμονισθεὶς, id eſt, A dæmonio uexatus, ſiue A dæmonibus agitatus.

Multitudo regionis Geraſenorum.) ἅπαν τὸ πλῆθος τῆς περιχώρου τῶν γαδαρηνῶν, id eſt, 3 Vniuerſa multitudo regionis undiq; finitimæ Gadarenis. Ambroſius aut legit Geraſenos, aut eoſdem putauit Geraſenos & Gadarenos, cum paulo poſt ait, Reliquerat in Geraſenis ſynagogam Chriſtus &c. *Geraſeni.*

Dimiſit autem eum Ieſus dicens.) Quoniam interpres alicubi uſurpat Dimiſit, pro Siuit, ſiue Permiſit, ſciat lector hic eſſe ἀπέλυσε, hoc eſt, Non paſſus eſt eſſe ſecum, ſed ablegauit à ſe.

Et hæc moriebatur.) ἀπέθνησκεν. Poterat eſſe, Et mortua erat, ut intelligamus iam tum puellam expiraſſe, licet id nondum ſciret pater, qui reliquerat agentem animam. Imò haud ſcio an hoc uerbo ſecus liceat uti.

Et contigit dum iret.) Etiamſi ad ſenſum nihil omnino habet momenti, tamen in Græcis quos ego uiderim, non additur καὶ ἐγένετο.

A turbis cõprimebatur.) οἱ ὄχλοι συνέπνιγον αὐτὸν, id eſt, Turbæ ſuffocabant eum, hoc eſt, conſtringebant & arctabant, diuerſum uerbũ ab eo quod mox uertit, Comprimunt.

Quæ in medicos erogauerat.) ἥτις εἰς ἰατροὺς προσαναλώσασα ὅλον τὸν βίον, οὐκ ἴσχυσεν ὑπ' οὐδενὸς θεραπευθῆναι, id eſt, Quæ cum inſumpſiſſet in medicos totam ſubſtantiam, nõ potuit à quoquam ſanari. Et aliquanto poſt,

Turbæ te comprimunt & affligunt.) συνέχουσί σε καὶ ἀποθλίβουσι. Malim, Coarctant te, ſiue Diſtringunt te atq; affligant.

Nam & ego noui.) In Græcis tantum eſt, Nam ego noui, cõſentiente exemplari Paulino; ſed diſſentiente Corſendoncenſi. Ambroſius conſentit cum Paulino.

Virtutẽ de me exiſſe.) ἐξελθοῦσαν ἀπ' ἐμοῦ. Recte ſanè hoc loco interpres mutauit participium in uerbum infinitum, quod tamen in Matthæo & Marco non fecit. *Virtutem exiſſe.*

Vade in pace.) εἰς εἰρήνην, id eſt, In pacem: quæ Græca præpoſitio anceps eſt.

Venit ad principem ſynagogæ.) Ita quidem conſtanter habebant Latini codices, etiã uetuſti. Ex Ambroſio non liquet quid legerit. Cæterum Græce eſt, παρὰ τοῦ ἀρχισυναγώγου λέγων αὐτῷ, id eſt, A principe ſynagogæ dicens ei. Verum offenſus aliquis abſurditate, quam prima fronte præ ſe fert ſermo, mutauit A principe, in Ad principẽ. Atqui erat ſubaudiendum Domo, ut fieri ſolet in huiuſmodi orationibus. Verum de hoc quoq; ſuperius dictum eſt copioſius in Marci caput quintum. *Ad principẽ. pro à principe.*

Ipſe autem.) Hic addunt Græci, ἐκβαλὼν ἔξω πάντας, id eſt, Foras eiectis omnibus: id quod additur in cæteris Euangeliſtis. Quanq; apud Ambroſium nõ reperio additum, & haud ſcio an aliunde huc tranſcriptum ſit. Argutatur Valla non conuenire parentes ſolos obſtupuiſſe, ſi turba aderat illa tota, cuius ante facta eſt mentio. Præterea quorſum attinebat, inquit, interdicere, ne cui dicerent, ſi res tot teſtibus acta eſt? Ob hæc neceſſe putat adijci hæc uerba, quæ ſanè in Græcis codicibus conſtanter adſcripta uiſuntur, eiectis *Vallæ ſententia expenſa.*

omnibus. Mihi, ut dixi, uidentur ex Marco ac Matthæo addita, quorum uterq; teſtatur turbam fuiſſe eiectam. Matthæus capite nono narrat, turbam eiectam, idem dicens quod Marcus capite quinto, qui prodidit omnes fuiſſe eiectos, præter parentem utrunq; puellæ, ac diſcipulos quos ſecum habebat, nimirum tres, Iacobum, Petrum, & Ioannem, quos paulo ante ſolos iuſſerat ſequi. Neq; erat cauſa, cur hic adderetur, Eiectis foras omnibus, cum Lucas paulo ante teſtatus ſit, Ieſum non paſſum eſſe quenquã ingredi eò, ubi funus erat puellæ, præter patrem & matrem, ac treis modo dictos diſcipulos. Quos ſi eiectos intelligamus, quomodo dicuntur obſtupuiſſe? Neq; periculum erat, ne res celari nõ poſſet, tam paucis teſtibus geſta. Nihil eſt igitur quod hoc loco cauillatur Laurẽtius. Vnus modo ſcrupulus reſtat. Si iuxta Lucam Ieſus non eſt paſſus turbam ingredi, quomodo dicitur eiecta? ſed fieri potuit, ut in ueſtibulo, aut in atrio conſtiterit turba, funus autem in interioribus ædibus poſitum fuerit.

Et reuerſus eſt ſpiritus eius.) ἐπέστρεψε. Conuerſus potius, quàm reuerſus: niſi forte interpres legit ἀπέστρεψε.

EX CAPITE NONO.

IN uia.) εἰς τὴν ὁδὸν, id eſt, In uiam. Et Tuleritis, non eſt à uerbo fero, ſed à tollo. Ne quid tollatis in uiam, ſiue ad iter, hoc eſt, Ne quid deportetis.

Duas pro binas.

Neq; duas tunicas.) μήτε ἀνὰ δύο χιτῶνας, id eſt, Neq; binas tunicas, id eſt, ſinguli duas. Cæterum ἔχειν, infinitum uerbum poſitum eſt uice imperatiui, more Græcanico. Tunicam autem dixit non pro quauis ueſte, ſed pro ſpecie ueſtis, ut intelligas, alteram indui, alteram deportari in ſarcina pro mutatoria.

Deprauatio in noſtris manifeſta.

Et inde ne exeatis.) Græce ſecus eſt, καὶ ἐκεῖθεν ἐξέρχεσθε, id eſt, Et inde exite. Sentit enim ut unis duntaxat ædibus uterentur: ne aliunde exirẽt relicturi ciuitatem, quàm quò ingreſſi fuiſſent aduenientes, ne cui parum ſtabiles uiderentur. Ad eum modum non legit modo Theophylactus, uerum etiam interpretatur. Verùm hoc non interpretis culpa, ſed librariorum uitio mutatum eſſe conſtat.

In teſtimonium ſupra illos.) ἐπ᾽ αὐτούς. Quæſo cur non potius Aduerſus illos quàm Supra illos? adeó ne ſtudio fuit corrupte dicere?

Et hæſitabat.) διηπόρει. Quod ut ſignificat hæſitare, ita ſignificat, & perplexũ eſſe, atq; ancipitis conſilij, & animi dubium. Metuebat enim, ſi is reſurrexiſſet quẽ occiderat.

Quæ eſt Bethſaida.) εἰς τόπον ἔρημον, πόλεως καλουμένης Βηθσαϊδά, id eſt, In locum ſolitarium ciuitatis, quæ dicitur Bethſaida. In uetuſtis lego, qui eſt Bethſaidæ, ut intelligas deſertum Bethſaidæ uicinum.

Qui cura indigebant.) θεραπείας. Cur non potius curatione, cum de morbis loquatur, cum & Latinius ſit, & ad Græcam uocem exprimendam accõmodatius?

Quæ circa ſunt.

Villasq; quæ circa ſunt.) εἰς τὰς κύκλῳ κώμας, id eſt, In circumiacentes uicos, ſiue oppidula. Et rurſus Agros, uertit in uillas, néc id ſanè male, modo bene intelligatur.

Inueniunt eſcas.) ἐπισιτισμόν, id eſt, Cõmeatũ. ἐπισιτίζειν enim eſt cibarijs inſtruere.

Per conuiuia.) κλισίας ἀνὰ πεντήκοντα, id eſt, In ſingulo quoq; accubitu quinquaginta. Nam id intelligit interpres per conuiuia. Neq; enim eſt hic συμπόσια, ut in Matthæo, ſed κλισίαι, quod ſonat accubitus, ſiue diſcubitus.

Et diſcubuerunt omnes.) καὶ κατέκλιναν ἅπαντας, id eſt, Diſcumbere fecerunt omnes, quomodo legitur & in aureo codice. Interpres legiſſe uidetᷓ ἅπαντες, ut ſubaudias ἑαυτούς, aut uerbum tranſitiuum uſurpes pro neutro. Alioqui uidetur bis idem dixiſſe: Et fecerũt ſic, & diſcumbere fecerunt omnes.

At ille increpans illos.) Antehac interpres penè perpetuo tranſtulit ἐπιτιμᾶν, comminari: quod ſi uſq; aliâs, hic certe faciendũ erat. Cur eñ increparet Chriſtus diſcipulos ob hoc reſponſum, ob quod tantopere collaudatus eſt Petrus iuxta alios euangeliſtas? Proinde uertendũ erat, Interdixit eis, ſiue interminatus eis, præcepit ne cui dicerent.

Dicens, quia oportet fieri hæc.) Aut omittenda erat interpreti coniunctio ὅτι, aut uertendum erat, Quod oporteret &c.

Nam qui me erubuerit.) An hic ſermo ſit Latinus neſcio, certe apud Q. Curtium legimus, Erubuit fateri, & Erubeſcunt fortunæ. Nam apud exactius loquẽtes, erubeſcere ſer

mè uer

mē uerbum eſt abſolutum. Certe optarim eſſe Latinū quod poſuit interpres, nec ipſe ta‑libus offenderer, niſi eſſent aures meis delicatiores. Tolerabilius tamen hoc illo quod ali‑bi notauimus, qui me confuſus fuerit.

Tollat crucem ſuam cotidie.) Cotidie nonnullis Græcis codicibus non addebatur, ſed refragantibus uetuſtiſſimis Latinis.

Nam qui perdiderit.) ὃς δ᾽ ἂν ἀπολέσῃ. Quicunq; uero perdiderit: niſi nam, poſitum eſt loco, autē. Et ueſtitus eius albus & refulgens,) ἐξαστράπτων. Quaſi dicas, ex ſe mittens fulgur, & effulgurans. Conuenit cum eo quod annotauimus in Matthæo, ſicut lux pro ſi cut nix. Deinde illud quod mox præceſſit, *Altera pro diuerſa.*

Et facta eſt ſpecies uultus eius altera.) τὸ εἶδος τοῦ προσώπου αὐτοῦ ἕτερον. Maluiſſem ita reddere, Species aſpectus eius alia, ſiue diuerſa. Aut ſi licet à uerbis diſcedere, Mutata eſt ſpecies uultus eius.

In maieſtate.) ἐν δόξῃ, id eſt, In gloria, quemadmodū uertit & paulo ſuperius.

Exceſſum eius.) Exceſſum, mortem intelligit. Nam Græce eſt ἔξοδον, id eſt, Exitum, non ἔκστασιν. Quandoquidem & exceſſum & exitum uſurpari pro morte, compluribus exēplis docet Laurentius, à quo petat, ſi quis forte diffidet. Nos cōpendio ſtudemus. *Exceſſus pro obitu.*

Dilanians eum.) καὶ μόγις ἀποχωρεῖ ἀπ᾽ αὐτοῦ συντρῖβον αὐτόν, id eſt, Et uix diſce‑dit ab illo lacerante ſe, ut intelligas puerum uix effugere à ſpiritu. Quanquā hoc loco ua‑riant exemplaria Græcorum. Quædam habebant συντρίβον, id eſt, Cōminuens, aut di‑ſcerpens, quæ lectio mihi magis probatur, ut accipiamus ſpiritum dilaniare puerum.

Eliſit eum dæmonium, & diſſipauit.) ἔῤῥηξεν αὐτὸν τὸ δαιμόνιον καὶ συνεσπάραξεν, id eſt, La niauit illum dæmonium, & concerpſit. Interpres pro ἔῤῥηξεν, legiſſe uidetur ἔῤῥιψεν, pro quo reddidit, Eliſit. Nec mihi diſplicet hæc lectio.

In magnitudine dei.) ἐν μεγαλειότητι, id eſt, In magnificentia, ſiue maieſtate. Dictum eſt enim ab eo nomine quod ſolet uertere magnalia, μεγαλεῖα.

Ponite uos in cordibus ueſtris.) Græce eſt, εἰς τὰ ὦτα ὑμῶν, id eſt, In aures ueſtras, hoc eſt, diligenter auſcultate quæ dicturus ſum. Refertur enim ad ſequētia. Porrò, In auribus dixit potius quàm in cordibus, propterea quod non eſſent intellecturi. Sequitur enim mox, At illi ignorabant uerbum iſtud.

Velatum ante eos.) παρακεκαλυμμένον ἀπ᾽ αὐτῶν, id eſt, Abſconditum ab illis.

Intrauit autem.) εἰσῆλθε, id eſt, Subijt.

Cogitatio.) διαλογισμὸς, id eſt, Diſputatio. Quanquam Græca uox anceps eſt. Cæte‑rum ex alijs euangeliſtis liquet inter illos hac de re diſceptatum fuiſſe, neq; rem intra taci‑tam animi cogitationem conſtitiſſe. Atqui in eo quod mox ſequitur,

At Ieſus uidens cogitationes cordis) ſignificat ſe de cogitatione loqui. Eſt enim & hic eadem uox, διαλογισμὸν. Eſt aūt in hoc loco magna inter euangeliſtas diuerſitas, quæ ta mē haud magno negocio redigi poteſt in cōcordiā. Iam articulus Græcus, quē addit Lu cas, τὸ, τίς ἂν εἴη μείζων, ita reddi potuit, De hoc quis nā eſſet futurus maior, ſiue maximus.

In eis.) ἐν αὐτοῖς, id eſt, Inter eos.

Hic maior eſt.) Græce ſic habet, ὁ γὰρ μικρότερος ἐν πᾶσιν ὑμῖν ὑπάρχων, οὗτος ἔσται μέ‑γας, id eſt, Qui enim minor fuerit inter uos omnes, hic magnus erit. Iam ante demonſtra tum eſt, magnum dici magnatem, & minorem infimatem.

In ciuitatem.) εἰς κώμην, id eſt, In caſtellum. Nam ita plerūq; uertit: tametſi quidam co dices habent πόλιν, id eſt, Ciuitatem. Atq; ita legiſſe uidetur interpres. Nam aliquanto poſt, εἰς ἑτέραν κώμην, uertit In aliud caſtellum.

Facies eius erat euntis,) τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἦν πορευόμενον, id eſt, Facies eius erat uadēs. Quanquam nihil refert ad ſententiam. Et utinam frequentius id auſus eſſet, Euangeliſtæ ſenſum magis quàm uerba reddere. Sicut enim oculi loqui dicuntur, qui innuunt quod dictum uelis, ita facies ire dicitur, quæ præ ſe ferat iter aliquò deſtinatum eſſe.

Vis dicimus.) θέλεις εἴπωμεν, id eſt, Vis dicamus.

Et conſumat illos.) ὡς καὶ ἠλίας ἐποίησε, id eſt, Quemadmodum & Helias fecit. Hoc ad ditum reperio in Græcorum codicibus, quos quidem uiderim omnibus. Verum haud ſcio, an uelut ab explicante locum aliquo ſit huc aſſcriptum. Neq; enim in ullo ueterum exempla *Additum aliquid apud Græcos.*

exemplariorum noſtrorum comperi, etiamſi ſic legit & Theophylactus.

Non uenit animas perdere, ſed ſeruare.) In Græcis, quos uidere memini, codicibus additur hominum, ſed reclamantibus uetuſtis exemplaribus pluribus, atq; etiam uulgatis, nec refert ad ſenſum. Quin totum hoc: Filius hominis non uenit animas perdere, ſed ſaluare, non attigit Theophylactus, nec legẽs, nec interpretans, quod an caſu acciderit incertum, uidet̃ incuria prætermiſſum, Alioqui uideri poterat huc adiectũ ex Matthæi. ca. 18.

Vbi caput ſuum reclinet.) Suum apud Latinos additum admonuimus aliâs.

Quocunq; ieris.) ἀπέρχῃ, id eſt, Abieris.

Renũciare ijs quæ domi ſunt.) Ex Græcis nõ liquet an legendũ ſit, Iis quæ domi ſunt, an ijs qui domi ſunt. Niſi quod uetuſtiſſimus codex habebat Iis q̃ domi ſunt, genere maſculino, conſentiente & Corſendoncenſi exemplari, nimirum ut ad perſonam referatur. Quanquàm idem Lucas eodem uerbo ſic uſus eſt huius euangelij capite decimoquarto ut ad rem pertineat, Niſi quis renunciauerit, & cætera. Quemadmodum & hominem iubemus ualere, & uoluptates ualere iubemus. Poterat igit̃ & hic accipi, renunciare negocijs domeſticis. Quod interpres hic uertit Renunciare, alibi uertit ualefacere: uelut in epiſtola ad Corinthios poſteriore, capite ſecundo, ἀλλ᾽ ἀποταξάμενος αὐτοῖς, Sed ualefaciẽs eis. Rurſus in actis apoſtolorũ capite uiceſimo: Et exhortatus eum, ualedixit. Nam illic interpres legiſſe uidetur ἀποταξάμενος, licet noſtri codices habent ἀσπασάμενος. Rurſum eiuſdem operis capite decimo octauo, Fratribus ualefaciẽs nauigauit in Syriam, τοῖς ἀδελφοῖς ἀποταξάμενος. Eſt autem proprie ἀποτάσσεσθαι, mandatis ijs, quæ uelis, aliquem dimittere. An idem polleat renunciandi uerbum, mihi non admodum liquet. Aliquoties renunciare, comperio poſitum, pro nunciare quod geſtum eſt, aliquoties pro nuncio miſſo interdicere, ut Renunciauit illi hoſpitium, apud Ciceronẽ, & apud Suetonium in Caligula, renũciat amicitiam qui denunciat inimicitiam, & apud eundem in Galba, renunciat uitæ, q̃ decreuerat mori. Nos, quo dilucidior eſſet ſermo, uertim⁹ ualedicere, p̃ renũciare.

Nemo mittens manum.) ἐπιβαλὼν, καὶ βλέπων. Alterum participium eſt præteriti temporis, alterum præſentis. Ea ſic cõmode reddi poterant, Nemo ſi poſtquàm admouit manum aratro, in tergum reſpexerit, accommodus eſt regno dei.

EX CAPITE DECIMO.

Renunciare quid ſit.

Diſcipuli ſeptuaginta.

ET alios ſeptuaginta duos.) Quod Laurentius arguit interpretes ueteris teſtamenti, cum numero fuerint ſeptuaginta duo, quippe è ſingulis tribubus delecti ſex, tamen incertum errore, an ſtudio ſeptuaginta uocari, non aliter quàm apud Romanos Centumuiri dicti ſunt iudices è ſingulis tribubus, quæ triginta quinq; erant, delecti terni, utiq; numero centum & quinq;, uerum ſit nec ne, non admodũ arbitror ad hunc locum pertinere, Certe probabile eſt. Illud mirum quod è ſeptuaginta diſcipulis fecerint ſeptuaginta duos: uelut idem oportuerit factum in diſcipulis, quod factum eſt in Septuaginta interpretibus, cum apoſtolos duodecim elegerit, uerum non hos quidem è ſingulis tribubus ſingulos. Cæterum Græci codices conſentiunt in Septuaginta. Atq; ita legiſſe uidetur & diuus Ambroſius, cum exponens hunc locum: Ecce ego mitto uos, ſicut oues inter lupos, Ad ſeptuaginta, inquit, diſcipulos dicit hoc. Pro nobis facit & typus ueteris teſtamẽti, ubi duodecim fontes, & ſeptuaginta palmæ in deſerto repertæ, præfigurant duodecim apoſtolos & ſeptuaginta diſcipulos. Quod diligenter annotauit Theophylactus, & Cyrillus, qui citatur in Catena conſentit, præter duodecim fontes & ſeptuaginta palmas, cõmemorat etiam illos ſeptuaginta iudices, quos Moſes delegit iuſſu domini, & impleti ſunt ſpiritu ſancto. Ac ne quis cauſetur ſolos Græcos ita legiſſe, diuus Hieronymus ad Fabiolam Mãſione ſexta ſcribit hũc in modũ, Nunquã prius occurrerũt fontes puriſſimi, niſi ubi magiſtrorum doctrina prorupit, nec dubium quin de duodecim apoſtolis ſermo ſit, de quorum fontibus deriuatæ aquæ totius mundi ſiccitatem rigant, Iuxta has aquas Septuaginta creuerunt palmæ, quos & ipſos ſecundi ordinis intelligimus præceptores, Luca Euangeliſta teſtante duodecim fuiſſe apoſtolos & Septuaginta diſcipulos minoris gradus, quos & binos dominus ante ſe præmittebat. Ex his perſpicuum eſt Auguſtino fuiſſe mendo-

ſum

ſum codicem, quemadmodum & alijs locis fuiſſe demonſtrabimus. Ratio quam adducit Beda de duodecim tribubus Iſraël & ſeptuagintaduabus orbis reliqui gentibus frigida eſt, Nec multo ſolidior quam adducit Auguſtinus de ter uiginti quatuor horis, qui numerus conficit ſeptuaginta duos. Quin & Dorotheus martyr in compendio rerum apo- *Dorotheus Martyr* ſtolicarũ & propheticarum nominatim recenſens diſcipulos, ſeptuaginta duntaxat facit, non ſeptuaginta duos. Et his antiquior Irenæus quũ aliàs, tum lib. tertio cap. decimotertio Lxx. legit non Lxxij. Poſtremo Euſebius Eccleſiaſticæ hiſtoriæ libro primo capite duodecimo, Septuaginta tantum refert fuiſſe delectos. Et tamẽ paulo inferius in uulgatis codicibus repetunt ſeptuaginta duo, Reuerſi ſunt aũt ſeptuaginta duo cũ gaudio, ut appareat non caſu, ſed ſtudio factũ. Atq; in hoc mire cõſentiunt exemplaria Latinorum.

Rogate autem.) Rogate igitur legendum eſt, δεήθητε οὖν.

Vt mittat operarios.) ὅπως ἐκβάλλῃ, id eſt, Vt extrudat, ſiue eijciat: ut intelligamus, aut inuitos emittendos aut celeriter extrudendos, ut annotatum eſt in ſuperioribus.

Inter lupos.) ἐν μέσῳ λύκων, id eſt, In medio luporum. Et Valla mauult, Velut oues, quàm ſicut oues.

Sin autem.) εἰ δὲ μήγε, id eſt, Sin minus, hoc eſt, Si non fuerit illic filius pacis. Nec eſt,

Quæ apud illos ſunt.) Sed τὰ παρ᾽ αὐτῶν, hoc eſt, Quæ ab illis offeruntur, alioqui dixiſſet, τὰ παρ᾽ αὐτοῖς.

Pœniterent.) μετενόησαν. Cur non potius pœnituiſſent, cum ſit præteriti temporis? quandoquidem hoc uerbum perſonaliter uſurpatum ex Pacuuio, citat Nonius Marcellus. Alijs magis arridet periphraſis Scelerum pœnitentiam egiſſent: quæ hoc ſanè loco, non peſſime quadrat, quod mentio fiat de ſacco & cinere. Et quanquam reſipiſcentẽ ſequitur dolor, de ijs quæ præceſſerũt, non tamen Græcis μετάνοια dicitur à pœna, nec Latinis, ut opinor, pœnitere, ſed potius à ponè tenendo, quod poſt factũ teneamus & intelligamus errorem. Poſtremo qui reſipiſcit, non ſtatim à ſceleribus reſipiſcit, ſed interdum ab ignorantia aut errore ſimplici.

Qui uos ſpernit, me ſpernit.) Hieronymus alicubi uertit, Qui uos reprobat, me reprobat. Eſt enim Græcum uerbum ἀθετεῖ, quod eſt reijcit & auerſatur, & ita legit Cyprianus *Qui uos ſpernit, meũ agentes negocium* in epiſtola ad Cornelium fratrem. Et hunc locum detorquemus ad noſtram tyrãnidem. Chriſtum ſpernit, qui ſpernit epiſcopum, qui ſpernit pontificem: uerum eſt, ſed apoſtolorum ſimiles, & Chriſti negocium agentes, qui uos tales ſpernit, me ſpernit. Quin utriq; demus operam, ut meminerimus officij: ſacerdotes tales eſſe ſtudeant, quales erant apoſtoli, nos ut Chriſtum ipſos recipiemus & obtemperabimus. Cæterũ ubi ſacerdos tyrannum agit, uentris negocium perſequitur, non Chriſti, neſcio an in tẽpore citetur, Qui uos ſpernit, me ſpernit. Scio tamen etiam malis obtemperandum interdum ne diſſidium excitetur, modo ne cogant ad impietatem.

Reuerſi ſunt aũt ſeptuaginta duo.) Rurſum addidit duo cũ Græcis nõ ſint niſi ſeptuaginta. *Septuaginta duo.* Ecce dedi.) ἰδοὺ δίδωμι, id eſt, Ecce do.

Videbam ſatanam.) ἐθεώρουν in quodam Latino codice repperi uidebãt, nam Græca uox ambiguitatẽ habet. Quãq; de prima perſona interpretantur omnes. Theophylactus hic inducit nouũ ſenſum, uidelicet hunc, Non mirum eſt dæmones uobis ſubijci, quum ipſorum princeps iam deciderit ac deiectus ſit.

Exultauit in ſpiritu ſancto.) ἐν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ ἠγαλλιάσατο τῷ πνεύματι ὁ Ἰησοῦς, id eſt, In eadem hora exultauit ſpiritu Ieſus. Nec additur ſancto, nec præpoſitio in, ſed refragantibus *Varia lectio.* uetuſtis Latinorum exemplaribus, In quibus ut apponitur epitheton ſancto, ita Ieſu nomen non apponitur. Certe articulus facit, ut de ſpiritu ſancto intelligamus.

Paruulis.) νηπίοις. Quod hoc ſanè loco magis uertendum erat, Stultis, aut inſipiẽtibus, ut opponatur ei, quod præceſſit Sapientibus, niſi ſermo duriuſculus uideretur. Quãquã & de hoc dictum eſt aliâs.

Etiam pater.) ναί. Quod ſuperius uertit, utiq;. Eſt autem aduerbium cõfirmantis.

Q̃m ſic placuit ante te.) ὅτι οὕτως ἐγένετο εὐδοκία ἔμπροσθέν σου. i. Quia ſic fuit bona uoluntas corã te. Sic eñ uertit Hieronymus. Eadẽ uox q̃ uſi ſunt angeli nũciantes pacẽ in terris in hoĩbus bonæ uolũtatis, q̃ ſignificat gratuita bñuolẽtia fauorẽq; numinis erga mortales.

Omnia

Omnia mihi tradita.) Ante hæc uerba Græci codices aliquot addunt, καὶ στραφεὶς πρὸς τοὺς μαθητὰς εἶπε, id eſt, Et conuerſus ad diſcipulos dixit. Deinde ſequitur,

Omnia mihi tradita ſunt.) Et error hinc ortus, quod mox ſequitur eadem oratio,

Et conuerſus ad diſcipulos ſuos.) Verum hic addit Græcus codex, κατ' ἰδίαν, id eſt, Seorſim, atq; ita ſeparatur à ſuperiore, licet reclament Latinorum exemplaria.

Pro ſuſcipiēs ſuſpiciens deprauate.

Suſpiciens autem Ieſus.) ὑπολαβὼν δὲ ὁ ἰησοῦς, id eſt, Suſcipiens autem Ieſus. Atq; ita legitur in antiquiſſimis Latinorum exemplaribus. Poſitum eſt autem ſuſcipiens, pro excipiens & ſuccedens in uicem reſpondendi. Ad eundem modum Vergilius:

Excipit Aſcanius. Et Xenophon, καὶ ὁ κῦρος ὑπολαβὼν εἶπε, id eſt, Et Cyrus ſuſcipiēs dixit. Ne id quidem cōmiſſum eſt interpretis uitio, ſed ſcioli cuiuſpiam, cui uiſum eſt ſuſcipiens hoc loco nihil ſignificare, & uertit in ſuſpiciens: quaſi Ieſus reſponſurus homini ſuſpexerit in cœlum.

Semiuiuo.) ἀφέντες ἡμιθανῆ, id eſt, Relicto ſemimortuo. Hieronymus in epitaphio Paulæ uertit ſeminece. Quāq; id quidem ad ſententiam nihil habet momenti.

Stabulum pro diuerſorio.

In ſtabulum.) εἰς πανδοχεῖον, id eſt, In diuerſoriū. Nam Græca uox hinc dicta eſt, quod accipiat quoslibet, quod Latini uocant diuerſorium meritorium. Nec interpres ſenſit de ſtabulo iumētorū, ſed de loco in quo ſtatur. Vñ & ſtabulari dicūt, qui locū habēt alicubi.

Et altera die.) καὶ ἐπὶ τὴν αὔριον, id eſt, Poſtero die.

Stabulario.) πανδοχεῖ, id eſt, Hoſpiti, ſed meritorio.

In quoddam caſtellum.) εἰς κώμην τινὰ, id eſt, Oppidulum, ſiue uicum quendam, ne quis imaginetur arcem potentem ſimilem ijs, quæ nunc caſtella uulgo uocantur.

Satagebat.

Satagebat.) περιεσπᾶτο, id eſt, Diſtrahebatur, ſiue diſtendebatur. Quāquàm interpres elegantius uertit, quàm ut rudis lector animaduertat. Siquidem ſatagere proprie eſt, anxie torqueri difficultate rei conficiendæ. At Græca uox aptius quadrat cum eo quod ſequitur: Porrò unum eſt neceſſarium. Pugnant eñ diſtrahi & intentum eſſe in uno.

Circa frequēs miniſterium.) περὶ πολλὴν διακονίαν, id eſt, Circa multā miniſtrationem.

Erga plurima.) περὶ πολλὰ, id eſt, Circa multa, ſiue plura: ſuffragantibus & antiquiſſimis libris nōnullis. Et haud ſcio an interpres ſcripſerit plura, pro multa. Quod ita quiſpiā uertit in plurima, ut in preculis ſolēnibus, legimus plurimorū martyrum, pro plurium.

Porrò unum eſt neceſſarium.) ἑνὸς δέ ἐστι χρεία, id eſt, uno opus eſt, ut opponatur, multa, quæ uox præceſſit. Quod ad hiſtoricum ſenſum attinet, dominus uidetur in Martha reprehendere, non quod appararet conuiuium, ſed quod nimis uariū & accuratum. Id eñ ante dixit Lucas πολλὴν διακονίαν, quaſi dicas uariam adminiſtrationem, quum ſimplex apparatus ſufficiat naturæ. Hoc eſt quod Ieſus negans opus eſſe multis, dicit unum eſſe neceſſarium. Attingit hunc ſenſum & Theophylactus.

Optimā pro bonam.

Optimam partem.) τὴν ἀγαθὴν μερίδα, id eſt, Bonam partem: niſi quod articulus additus declarat pluſculum, nempe partem illam certam, quæ uere bona ſit. Auguſtinus ſermone in Lucam uiceſimoſexto, non optimam legit, ſed meliorem: Meliorē, inquiens, partem elegit, non tu malam, ſed illa meliorem. Neq; ſecus legiſſe uidetur Ambroſius, in cōmentariolis hæc ſubijciens, Nec Martha tamen in bono miniſterio reprehēditur, ſed Maria quod meliorem partem ſibi elegerit, antefertur. Sunt quibus placeat iuxta proprietatem Hebræi ſermonis poſitiuum poſitum uice comparatiui aut ſuperlatiui, quod ea lingua careat huiuſmodi uocibus. Quod quidem cōmentum ut mihi nō uſquequaq; diſplicet, ita non uideo cur hic magis ualere debeat, quàm alijs locis ter centum.

EX CAPITE VNDECIMO.

DA nobis hodie.) Hic uariant Græci codices. In nonnullis ſcriptū erat δὸς ἡμῖν τὸ καθ' ἡμέραν, id eſt, Da nobis cotidie. Atq; ita ſcriptū erat in codice aureo, atq; itē Cōſtantieſi. Offendit lectorē uox eadē repetita, quotidianū quotidie. Atqui non eſt Græce quotidianū, ſed ἐπιούσιον quod magis ſonat craſtinum. Non enim petunt cōmeatum in multos annos, ſed tantum in proximum diem. Et qui ueſperi orat pro uictu poſtridiano, quid aliud petit q̃ uictum quotidianum? Hoc admoneo ne quis arbitretur multū eſſe diſcriminis in ſenſu. Quāq; de hoc aliâs dictum aliquanto copioſius.

Dimitte

Dimitte nobis peccata noſtra.) τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν. Sunt qui putent eſſe diſcrimen inter debita,id eſt ὀφειλήματα & peccata, quod debiti nomen complectatur non modo culpam uerum etiam obligationem ad ſatisſactionem. At Lucas non exiſtimauit quicquam inter eſſe. Nec Auguſtinus de uerbis domini. Debitum autem inquit, quid eſt niſi peccatum?

Precatio dominica iuxta Lucam.

Sed libera nos à malo,) Hoc in quibuſdam Latinis exemplaribus apud Lucam non additur,ſicut & alia nonnulla, quæ uidentur ex alijs Euangeliſtis adiecta, ne uiderentur diſſentire. Id quod conijcio factum & alijs item compluribus locis. Siquidem apud Lucam hæc oratio multo pauciora complectitur quàm apud cæteros, ad hunc modũ, Pater,ſanctificetur nomen tuum, adueniat regnũ tuum. Panem noſtrum cotidianum da nobis hodie. Et dimitte nobis peccata noſtra , ſiquidem & ipſi dimittimus omni debenti nobis. Et ne nos inducas in tentationẽ. Sic enim habebatur ſcriptũ in uetuſtiſſimis codicibus,quos id temporis nobis exhibebant Amorbachij, Paulino, & Corſendoncenſi, deniq; & Conſtantienſi. Cæteri nec admodum hinc diſcrepant,nec omnino conſentiunt,ne inter ſe quidem. In Græcis codicibus precatio dominica ferebatur abſoluta,excepta coronide,quam additam aliâs indicauimus. Vel hinc palàm eſt,quàm Euangeliſtæ nõ fuerint ſuperſtitioſi de uerbis. Præſcripſerat hanc precandi formam,non epiſcopus quiſpiam, non pontifex Rhomanus,ſed ipſe Chriſtus,& tamen in tantula precatiũcula,quantã partem omiſit Lucas. Et certe cõſentaneũ uero eſt,eum ſic oraſſe,ut nobis orandi formã tradit autore Chriſto. Et ubi ſunt interim qui miſere trepidant,quoties ex humanis preculis uocula fuerit omiſſa? At ijdem fortes ſunt & intrepidi,quoties uirulenta lingua fratris lacerãt ſamã. Nec hoc dixerim,quo minus attenti ſimus in precibus,ſed ne præpoſtere ſimus ſuperſtitioſi.

Contra ſuperſtitioſos in dicẽdis preculis

Commodare Mutuũ dare.

Commoda.) χρῆσον, id eſt, Mutua,ſiue mutuum da. Quanquã Græca uox anceps eſt ad rem quæ uſu abſumitur,& ad eam quæ non abſumitur. Etenim qui petit panem dicit χρῆσόν μοι ἄρτον, & qui petit caniſtrũ,dicit χρῆσόν μοι μάκτραν. Latinis uero diuerſa ſunt uerba,ſed apud eoſdem pecuniæ peculiare uerbum habet δανείζειν. Apud Latinos commodatur, cuius uſus modo præſtatur,ut equus, ueſtis, patella. Mutuum datur,quod uſu abſumitur,quem iuriſconſulti uocant abuſum,ut oleum,triticum,aut quod nõ idem redditur.

Additum aliunde.

Si perſeuerauerit pulſans.) Hæc in pleriſq; Græcorum codicibus non repperi,conſentiente uetuſtiſſimo codice Latino, quẽ exhibuit bibliotheca eccleſiæ Paulinæ apud Londinum, ſed diſſentiente Corſendoncenſi.

Propter improbitatem.) διά γε τὴν ἀναίδειαν, id eſt, Propter impudentiam. Eleganter quidem uertit interpres,ſi modo recte intelligatur. Nam ut probus dicitur bonus, ita improbus malus,ſed tamen qui urget nec ceſſat, interdum improbus uocatur, nonnunq; & in bonam partem, ut Virgilius, Labor omnia uincit Improbus.

Sermo perturbatior,

Quis ex uobis patrem.) Græca nonnihil diſcrepant, τίνα δὲ ὑμῶν τὸν πατέρα αἰτήσει ὁ υἱὸς ἄρτον, id eſt, Quem autem ex uobis patrem , poſcet filius panem . Ea nos reddidimus in hunc modum, Quis autem ex uobis pater à quo ſi filius petierit panem,num lapidem dabit illi? Quanq; & hic ſermo duriuſculus eſt, opinor ex idiomate linguæ Hebrææ. Videtur autem alluſum ad iocum uulgarem,quo panem expectanti lapidem porrigunt,iuxta Plautinum illud, Altera manu fert lapidem, panem oſtentat altera. Item ſcorpium porrigunt uacuo oui putamini incluſum. Sic & ipſæ dipſades fallunt , ſtruthiocamelorum inanibus putaminibus occultantes ſeſe.

Bona data.) ἀγαθὰ δόματα, id eſt, Bonas dationes, ſi ſic liceat loqui.

Diuerſa lectio

Dabit ſpiritũ bonũ.) Græci codices qui tum aderãt habebant πνεῦμα ἅγιον, id eſt,Spiritum ſanctum,ſed magno conſenſu reclamãtibus exemplaribus Latinis,etiã uetuſtis, quibus ego ſanè magis aſſentior. Ex Ambroſio,quoniã carptim iſta tractat,nihil poteſt elici.

Valla taxatus

Et illud erat mutum.) Hallucinatur & hoc loco Valla , in mutum & mutus, κωφόν, & κωφός, putans utrobiq; ſurdum uertendum fuiſſe non mutum, aut non intelligens,aut certe non animaduertens utrunq; Græcis ſonare κωφόν, quemadmodum & mox. Omne regnum in ſeipſum diuiſum,mauult In ſeipſo,ſiue ſuper ſeipſum,cum ſit Aduerſus ſeipſum, quod Græcis hæc propoſitio ſit anceps , ut ferè ſunt omnes.

Deſolabitur.) ἐρημοῦται, id eſt,Deſolatur. Et paulo poſt, πίπτει, id eſt, Cadit, nõ cadet, ſuffragantibus & antiquiſſimis exemplaribus Latinis.

Vniuerſa arma.) τὴν πανοπλίαν. Qua uoce Græci declarant, quicquid ad iuſtum apparatum armati uiri pertinet.

Auferet.) αἴρει, id eſt, Tollit. & Diſtribuit, non diſtribuet διαδίδωσιν, ut præſentis ſint temporis, non futuri. Nec enim uaticinatur, quid futurum ſit, ſed quod fieri ſolet proponit, ſimilitudinem conferens. Inuenit eam ſcopis mundatam.) εὑρίσκει, id eſt, Inuenit præſentis temporis, prima ſyllaba acuta.

Scopis mundatam.) Græci codices addunt, καὶ κεκοσμημένον, id eſt, Et ornatam, quod haud ſcio an ex alijs Euãgeliſtis ſit huc aſſcriptũ. Cæterum illud Scopis mundatam, Græcis unica dictio eſt σεσαρωμένον, id eſt, Verſam à uerbo uerro, non uerto.

Chriſtus parũ tribuit affectui cognationis. In pace ſunt omnia quæ poſſidet.) τὰ ὑπάρχοντα, id eſt, Ea quæ poſſidet, conſentiente codice aureo. Quinimo.) μενοῦνγε. Ea coniunctio neque negat quod dictum, neque reijcit, ſed infert quod eſt certius. Vides autem ut hic quoq; Chriſtus ſui ſimilis, haud multum tribuit cognationis affectui.

Turbis autem concurrentibus.) ἐπαθροιζομένων, id eſt, Coaceruantibus, conglobantibus, ſiue condenſantibus ſe, aut Cum turbæ denſius affluerent. Græcis enim συναθροισμὸς dicitur cum omnia confertim in unum conferuntur locum.

Pluſquam Solomõ hic.) ὧδε, Hic, aduerbiũ eſt, hoc loco, non pronomen. Similiter & paulo inferius, Pluſq; Iona hic, ut Chriſtus intelligatur maior tẽplo, Solomone, & Iona.

Tui additum. Lucerna corporis tui.) Tui non additur à Græcis, & ſenſus magis quadrat eo amoto. Fit enim catholica ſententia, ut & ſuperius indicauimus.

Ne lumẽ quod in te eſt.) μὴ τὸ φῶς Poteſt accipi, & Num lumẽ quod in te eſt? &c. quod aduerbium μὴ ad utrunq; ſenſum ſit accommodum, interrogantis & prohibentis.

Et quemadmodum lucerna.) ὡς ὅταν ὁ λύχνος τῇ ἀστραπῇ φωτίζῃ σε, Vt cũ lucerna fulgore illuminat te. Vt ſit ſenſus, non aliter tuum corpus erit lucidum oculo puro, quàm domus tua lucida eſt tibi, accenſa lucerna. Nec eſt Illuminabit, ſed illuminat. Alioqui ſermo uideri poſſit ſubabſurdus, ſi totum lucidum fuerit, totum lucidum erit. Proinde nos de noſtro adiecimus, Sic, quo magis ſentiretur collatio.

Baptizatus pro lotus. Baptizatus eſſet) ἐβαπτίσθη. Cur non potius lotus eſſet, cum de ſimplici manuum lotione loquatur?

Catini.) τοῦ πίνακος. Quod non ſolũ catinum, ſed etiã quadram aut tabellam ſignificat.

Intus eſt ueſtrum.) Veſtri mauult Laurentius, ut ſit genitiuus pronominis primitiui.

Quod ſupereſt. τὰ ἐνόντα. Quod ſupereſt.) τὰ ἐνόντα. Diuerſa uox eſt ab ea quæ frequentior eſt ac tritior, τὸ λοιπόν. Cæterũ quod noſter interpres uertit, Quod ſupereſt, lõge ſecus interpretatur Theophylactus. Eius uerba ſubſcribam, τὰ ἐνόντα οὖν, τοῦτ᾽ ἔστι, τὰ ὑπάρχοντα ὑμῖν. καλῶς δὲ εἶπεν ἐνόντα καὶ οὐκ εἶπεν ὄντα, διότι τὰ χρήματα ἔνεισι τῇ καρδίᾳ τοῦ φιλοχρημάτου, καὶ ἐγκάθηνται αὐτῇ. διὸ καὶ ὁ Δαβὶδ φησι, μὴ προστίθεσθαι τὴν καρδίαν ἐπὶ πλοῦτον, id eſt, Quæ inſunt igitur, hoc eſt, quæ ſuppetunt uobis. Recte autem dixit quæ inſunt, & non dixit quæ ſunt, propterea quod pecuniæ inſint cordi auari, atq; inſideant ei. Quapropter & Dauid monet non apponendum eſſe cor diuitijs. Theophylactus accipere uidetur, ut τὰ ἐνόντα, & ἐλεημοσύνην appoſitiue iungãtur, Date res ueſtras eleemoſynam. Poteſt autem & ſic accipi ut ſubaudiatur κατὰ, Iuxta ea quæ ſuppetunt uobis, date eleemoſynam. Interpres intellexiſſe uidetur, iuxta ea quæ ſunt in uobis. At quod præterijt nõ eſt in nobis, atq; ob id uertit, Quod ſupereſt. quanq; ἔνεσι ſonat licet, unde & ἐνόντα dici poſſunt, quæ ſunt in noſtra poteſtate. Quidam interpretantur quod ſupereſt, id eſt quod redundat, ſed male. Illud adnotandũ, cum modo fecerit mentionem rapinæ, in remedio non fieri mentionẽ reſtitutionis, tantum pollicetur eleemoſyna data, omnia fore munda.

Verũtamen date eleemoſynã.) δότε ἐλεημοσύνην. Anceps eſt, utrũ ſit date an datis, indicandi modo an imperãdi. Iuxta poſteriorẽ lectionem ſenſus erit. Exiſtimatis uos data eleemoſyna liberari ab omni rapina, ſi paululũ ex ea cõtuleritis in pauperes? Siquidẽ obijcit alibi Phariſæis, quod eleemoſynã ſuam facerẽt corã hominibus. Iuxta priorẽ lectionem ſenſus manifeſtus eſt. Sed tamẽ hæc adhortatio duriuſcule cohæret cũ ijs quæ præcedunt ac ſequuntur, quæ magis exprobrationẽ habẽt quàm admonitionẽ. Alioqui qui cõuenit, ut quos modo fecerit tam ſceleroſos, ſubito data eleemoſyna uelit undiquaq; mũdos uideri?

Qui de ci

Qui decimatis) Græcis eſt ὅτι quia,queádmodũ & in cæteris cõſentit exẽplar aureũ.
Mentam.) ἡδύοσμον. Vox dicta ab odoris gratia. Nominat autem duas herbas uiles, nec admodum neceſſarias ad uſum humanæ uitæ. Et Omne holus, dixit pro quouis ho lus, hoc eſt quantumlibet contemptum, inſignem illorũ notans auariciam. Etiamſi diuus Ambroſius decimatis accipere uidetur, pro decimas datis. Sic enim ſcribit, Breuiter autẽ uicia eorum multa perſtringit, qui uiliorum fructuum decimis cõferendis omne ſtudium intendunt ſuum. Cumq; hac ſententia magis congruit quod ſequitur: Et præteritis iudicium & charitatem dei. Iudicium hominum eſt, cum quis ex huiuſmodi obſeruatiunculis iudicatur pius, ſi quis crebrò ieiunet, ſi quis multumpreculrarum dicat, ſi quis ſordide ueſtiatur. Iudicium dei eſt, cum ex animi affectu pietas hominis æſtimatur. Charitas hominum eſt, cum leuiculo beneficio iuuatur quiſpiam, quod aliquoties præſtabat collatum non eſſe. Charitas dei eſt, cum in his ſuccurritur homini, quæ ad illius æternam ſalutẽ pertinent, cũ hic affectus præſtatur & inimicis. Et haud ſcio, an hic Chriſti ſermo ad iſtos pertineat, qui benignitate ſua rem augent monaſteriorũ, aut collegiorum, fortaſſis etiã pontificum opibus plus ſatis affluentium, præteritis egenis, nonnunq; cognatis, aut etiam liberis. *Decimare pro decimas dare.*
Quæ portari non poſſunt.) δυσβάστακτα, id eſt, Difficilia portatu.
Non tangitis ſarcinas.) τοῖς φορτίοις. Idem uerbum quod modo uertit onera. Et ſignificantius erat Attingitis, quàm tangitis, et appoſitius ad Græcam uocem. Hic locus ad eos pertinet, qui conſtitutionibus humanis illaqueant populum, non aliò ſpectantibus quàm ad commodũ eorũ qui inſtituunt. Quod cõſentitis.) συνευδοκεῖτε, id eſt, Comprobatis.
Inter altare & ædem.) τοῦ οἴκου, id eſt, Domum, ſed partem templi intelligit.
Super generationem.) γενεά, quo ſæpe utuntur ſacræ literæ, Græcis ſonat ætatem. Neque enim eſt hic eadem uox, qua Matthæus utitur in generatione Chriſti.
Ita dico uobis.) Ita non eſt hic οὕτως, ſed ναί, quod aliquoties transfert Etiam, aliquoties utiq;, aduerbium uehementer affirmantis. Verti poterat profecto ſiue certe. *Ita pro etiam.*
Tuliſtis clauem.) ἤρατε. A tollo, hoc eſt, Recepiſtis in uos. Tollimus enim gladium ad iter, & tollimus, quod ab alijs auferimus.
Inſiſtere.) συνέχειν, id eſt. Cohibere. Verum emendatiores codices habebant ἐνέχειν, id eſt, Imminere, ſiue urgere, atq; ita conſentaneum eſt interpretem legiſſe.
Et os eius opprimere.) ἀποστομίζειν. Interpres legiſſe uidetur ἐπιστομίζειν, quod ſignificat obturare os, nec ſinere loqui. At Græci codices habent, ἀποστομίζειν, quod magis ſignificat pendere ab ore, & obſeruare quid dicatur. Atq; id longe rectius quadrat cum ijs quæ præceſſerunt & ſequuntur: Inſiſtebant ei, & inſidiabãtur, & quærentes capere aliquid ex ore eius. Neq; enim hæc competunt in eum qui occludat os loquẽtis. Deniq; ad hunc modum interpretantur Græci interpretes. Quod ſi quis mihi parũ habet fidei, ipſius Theophylacti uerba ſubſcribam, quod ad hunc attinet locum, καὶ δὲ ἀποστομίζειν αὐτὸν ἤρξαντο, τουτέστι πυκνῶς ἐρωτᾶν αὐτὸν καὶ ἀπορεῖν. γίνεται γὰρ τὸ ἀποστομίζειν, ὅταν πλείονες ἐρωτῶσιν ἕνα, περὶ ἄλλων καὶ ἄλλων ὑποθέσεων. τότε γὰρ μὴ δυνάμενος ἀποκρίνεσθαι, ἔμφασιν δίδωσι τοῦ ἀνοήτου δῆθεν ἀπορηθῆναι. τοῦτο τοίνυν ἐσοφίζοντο καὶ οἱ κατάρατοι ἐκεῖνοι κατὰ χριστοῦ. πολλοὶ γὰρ ἐρωτῶντες τὸν ἕνα, ἐδόκουν ἀποστοματίζειν αὐτὸν, καὶ εἰς ἀπορίαν ἄγειν, ὡς μὴ δυνάμενον ἀποκρίνεσθαι. ὅπερ εἰκότως ἐγίνετο. πῶς γὰρ ὁ εἷς δύναιτο πολλοῖς ἀποκρίνεσθαι, ἄλλα καὶ ἄλλα ἐρωτῶσιν; δύναται δὲ τὸ ἀποστομίζειν καὶ οὕτως νοηθῆναι, ἀντὶ τοῦ παγιδεύειν αὐτὸν, καὶ ἀπὸ τοῦ στόματος κρατεῖν. ὅταν γάρ τις κρατηθῇ ἀφ᾽ ὧν λέγει, ἀποστομίζεσθαι δοκεῖ. τουτέστιν ἀπὸ τοῦ στόματος ἐλκεσθαι καὶ κατακρίνεσθαι. δηλοῖ δὲ τοῦτο καὶ τὰ ἐφεξῆς. ζητοῦντες γάρ, φησι, θηρεῦσαί τι ἐκ τοῦ στόματος αὐτοῦ. ὅπερ γὰρ πρὸ ὀλίγου εἶπεν ἀποστοματίζειν. τοῦτο νῦν λέγει θηρεῦσαί τι ἐκ τοῦ στόματος αὐτοῦ. Quæ nec transferre grauabor in gratiã eorum, qui Græce neſciunt. Verum ἀποστομίζειν etiam illum cœperunt, hoc eſt, frequenter interrogare eum, & perplexum reddere. Fit enim τὸ ἀποστομίζειν, cum plures interrogant unum de alijs atq; alijs argumẽtis. tum enim qui non poteſt reſpõdere, ſpeciem præbet ſtulti, quod hæreat. Hoc ſane tunc moliebantur etiam ſceleſti illi aduerſus Chriſtum. Nam cum multi interrogarent unum, uidebantur ἀποστομίζειν illum, & ad hæſitantiam deducere, ut qui non poſſet reſpondere, id quod probabiliter accidiſſet. Quo pacto enim unus poſſet multis reſpondere, alia atq; alia interrogantibus? Quanq; poteſt ἀποστομίζειν & ſic accipi, pro eo, quod eſt illaqueare eum, & ab ore capere. Cum enim quis capitur ex his, quæ dicit, *Os opprimere an recte uerſum.*

ἀποσομίζεσθαι uidetur,hoc eſt,ab ore trahi ac cõdemnari. Declarant autem hoc & ea quæ ſequuntur:Quærentes enim,inquit,uenari quippiam ex ore illius.Quod enim paulo an te dixerat ἀποσομίζειν, hoc nunc dicit uenari quippiam ex ore eius.Hactenus Theophyla ctus.Cæterum ne Laurentius quidem,ſatis attentus fuit,hoc loco,qui ἀποσομίζειν, ſiue ἀποσοματίζειν, nam utrunq; reperio,putat unico uerbo reddi potuiſſe,interpellare, ſiue obſtrepere,ſiue obloqui. Et tamen is ἀποσοματίζειν legit,non ἐπισομίζειν. Equidem nõ memini legere uerbũ hoc apud alios autores præter quàm apud paucos, nempe Athenæũ lib. dipnoſophiſtarũ octauo,pro eo quod eſt memoriter recitare,nullo codicis auxilio, quod uulgo dicunt oretenus dicere. Eius uerba ſubſcribam, ὁ δὲ πλούταρχος ἔφη ῥοδιακὴν εἶναι λεγομένην ἱστορίαν, ἣν ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀποσοματίζειν οὐ δύνασθαι, διὰ τὸ πάνυ πρὸ πολλοῦ ἐντετυχηκέναι τῷ ταῦτα περιέχοντι βιβλίῳ, id eſt,Et Plutarchus aiebat eſſe fabulam,quæ Rhodiaca diceretur,ſed quam in præſentia non poſſet memoriter referre:quod ante plurimũ temporis incidiſſet in eum librum,in quo illa cõtinerentur. Aſtipulatur & Heſychius, ἀποσομίζειν, inquiens, ἀπὸ μνήμης ἀξιοῦν λέγειν, id eſt,Memoriter uelle dicere.Quanquam idem mox interpretatur ἀποσομίζων φιμοιῶν, id eſt,Obturans ſiue occludens os.Quod quidem poſterius, propius accedit ad ſenſum Euangeliſtæ. Verum haud ſcio an ἐπισομίζειν legendũ ſit pro ἀποσομίζειν. Quo uerbo uſus eſt Athenæus eodem in libro paulo inferius, πάντας γὰρ ἐπισομίζειν πειρώμενος, οὐδενὸς μὲν ἀμαθίαν κατέγνως, σαυτὸν δὲ ἀποφαίνεις κενώτερον λεβηρίδος, id eſt,Etenim dum omnibus ſtudes occludere os, non alios inſcitiæ cõdemnas, ſed teipſum oſtendis inaniorem leberide.Cõſimilem in modum uſus eſt Paulus in epiſtola ad Titum capite primo, οὓς δεῖ ἐπισομίζειν, ubi Hieronymus uertit ſilentium indici,Theophylacti interpres,redargui.Cuius uerbi meminit Iulius Pollux libro ſecundo,exponens ἐπισομίσαι, τὸ ἐπισχεῖν τὸν λέγοντα, id eſt, Cohibere loquentem . Idem indicat ἀποσοματίζεσθαι, & apud Platonem inueniri,qui ſcripſerit alicubi, τοὺς παῖδας ἀποσοματίζεσθαι, quoties exigentibus præceptoribus pueri reddunt memoriter quæ præcepta ſunt . Quin & ipſum quod redditur, ἀποσοματίζεσθαι dici,ut uel ad rem, uel ad perſonam referatur. Nos certe comperimus apud Ariſtotelem in Elenchis conſimili ſenſu.Quod ipſum non male congruit huic loco.Etenim præceptores ſolent quum examinant diſcipulos,frequenter interpellare rogatiunculis,tentantes an intelligant quæ pronũciant,ut ſi quid errarint,corrigant.Sic iſti quemadmodum interpretatur Cyrillus, multis quæſtiunculis interpellabant dominum , ut ſi non reſponderet,uideretur indoctus, Sin male reſponderet,coargueretur, aut ſi bene quoque reſponderet,tamen ex multis præberetur anſa reprehendendi.Quæ nobis apud idoneos autores ſuper hoc uerbo comperta ſunt, in medium attuli, prudenti lectori iudicium relinquens ac delectum.

Laurẽtius nõ ſatisfacit.

ἀποσοματίζειν, ore reddere.

ἐπισομίζειν, occludere os.

EX CAPITE DVODECIMO.

MVltis turbis.) τῶν μυριάδων τοῦ ὄχλου, id eſt,Myriadibus turbæ. Myrias autẽ Græce ſignificat decem milia.Quanq̃ ea uoce abutuntur pro innumerabili multitudine. Vnde uerti poterat,Innumera turbæ multitudo. Nec eſt,

Concurrentibus.) ἐπισυναχθεισῶν, id eſt,Simul aggregatis. Vetuſti codices habebant,circunſtantibus.

Ad diſcipulos.) Hic Græci addunt πρῶτον, id eſt,Prius,ſiue Primum. Quanquam aduerbium ita poſitum eſt,ut poſſit utrouis referri,primum dixit ad diſcipulos,ſiue primum attendite. Deinde eſt,

Attendite uobiſipſis.) προσέχετε ἑαυτοῖς.

Reueletur.) Reuelabitur eſt Græce, & Scietur,non ſciatur, ἀποκαλυφθήσεται, γνωσθήσεται.

Cubicula ταμεῖα.

In cubiculo.) ἐν τοῖς ταμείοις, id eſt,In penetralibus,ſiue intimis ædium.

Dupondio.) Expoſuit interpres quod uertit,Nam Græce eſt, ἀσσαρίων δύο, id eſt,Aſſibus duobus,Quanquam Græca uox diminutiua eſt,ſicut & paſſerculi.

In obliuione.) ἐπιλελησμένον. Quaſi paſſiue dicas oblitum.

Ita dico uobis.) Rurſum eſt ναί, de quo modo admonui.Affirmantis aduerbium.

Reſpondere ἀπολογεῖσθαι

Qualiter aut quid reſpondeatis.) τί ἀπολογήσησθε, id eſt,Quid reſponſuri ſitis,ſed proprie accuſanti.Hoc eſt,quibus modis uerba facturi ſitis,& qua ratione inſtituturi defenſionem,quidúe adducturi pro defenſione cauſæ,quemadmodum uulgus reorum facit, qui

ſolent utroq; modo periclitari,ſi uel formam agendi neſciant, uel parum inſtructi ſint, ad refellendum quod obijcitur.

Confeſſus fuerit me.) Græce eſt. ἐν ἐμοὶ, id eſt,In me.Sic nō eſt,Confitebitur eum,ſed in eo,id tamen ad ſenſum nihil refert,tantum eſt idiomatis Hebraici.

Ab omni auaricia.) Omni nō additur in Græcis codicibus.Nec eſt ſimpliciter Auaricia,quæ magis dicitur φιλαργυρία, ſed eſt, πλεονεξία, nomen à plus habendo dictum, quo ſæpenumero uſus eſt diuus Paulus. Vbi quis fraudatis alijs plus uſurpat ſibi q̃ par eſt.

Epulari.

Epulare.) εὐφραίνου, id eſt,Lætare. Necq; enim opus erat repetere epulare, cum ante dictum ſit,comede,bibe.Cæterum uerbum εὐφραίνομαι inde dictum,quod animo bene ſit,omnes uitæ uoluptates complectitur,quibus animus oblectat ſe.Proinde in pſalmis: Et uinum lætificat cor hominis, Græcis eſt, εὐφραίνει. At hic perpetuo uertit epulari.Nā & aliquanto poſt, Adducite uitulum ſaginatum & occidite & manducemus,& epulemur.) εὐφρανθῶμεν. Ac rurſum,

Et cœperunt omnes epulari.) εὐφραίνεσθαι. Id ſecutus opinor,quod epulari non ſit ſimpliciter agere conuiuium,ſed genialiter & opipare comeſſari.

Repetent.) ἀπαιτοῦσι, id eſt,Repetunt,ſiue repoſcūt.Sic & Hieronymus ſubinde citat, ut ſit præſentis temporis: & aptior eſt hypallage ad mox imminens periculum ſignificandum. Cyprianus in precationem dominicam adducit his uerbis, Stulte hac nocte expoſtulatur anima tua.Et repetunt habebat exemplar Conſtantienſe.

Cuius erunt?) τίνι ἔσται; id eſt,Cui erunt? hoc eſt,cui cedent,& quem dominum ſortientur.Et apud Paulum hic color,Si fuerit alteri uiro,id eſt,cum altero uiro.

Sic eſt.qui ſibi.) Eſt non additur in Græcis exemplaribus,ut liberū ſit ſubaudire,quod commodiſſimum ſit.

Laurentius taxatus.

Quibus nō eſt cellarium.) Pro cellario Græcis idem uerbum eſt, quod iam aliquoties uertit, cubiculum, ταμεῖον. Qui proprie locus eſt in ædibus, in quo eſculenta poculentaq; reponuntur,à ταμιεύειν, quod eſt diſpenſare uictum,& ταμίας promus condus.Porrò quod Laurentius cauillatur,cellam accipi pro uinaria duntaxat,& coruos eſſe hydropotas,bis errauit.Nam primū,cella à celando dicta,non uini tantū reconditoriū eſt.Deinde,ſi corui non bibunt uinum, hoc magis facit ad ſenſum euangelicū, ut qui quouis potu contenti,quem paſſim obuium præbet omnibus natura,non egeant cellis uinarijs.

Pluris eſtis illis.) διαφέρετε τῶν πετεινῶν, id eſt,Præcellitis uolucribus.Nam διαφέρειν tametſi ſignificat differre,uſurpatur tamen ſæpenumero pro præſtare & antecellere.In quem ſenſum uſus eſt & Paulus ad Philippen.cap.primo.Item ad Rhomanos cap.ſecundo.

Cogitando.) μεριμνῶν, id eſt,Sollicitudine.Quanquam Græce participium eſt,quaſi dicas curans,ſiue ſollicite cogitans.

Fœnum.

Si autem fœnum.) τὸν χόρτον. Cur non potius gramen aut herba, quemadmodum & aliâs tranſtulit? Niſi forte nihil intereſt inter fœnum & gramen. Ad hoc enim adhibetur ſimilitudo,ut intelligamus deum non neglecturū nos,cum curet & gramen,quod eodem die uiret,& deſectum eodem die exareſcit,maxime in æſtuoſis regionibus.

Quanto magis uos modicæ fidei?) Vos,accuſandi caſu profertur, ὑμᾶς, ut ſubaudias ueſtiet. Et modicæ fidei, Græcis cōpoſita dictio eſt, ὀλιγόπιστοι, quod ſonat parum fidentes.Nam fides eſt præſtantis & fides eſt fidentis.Sic enim nos abutimur Chriſtiani.

In ſublime tolli.

In ſublime tolli.) μὴ μετεωρίζεσθαι. Quod non proprie pertinet ad tumorem,quod Græci uocant μεγαλοφρονεῖν, ſed magis ne curemus ea quæ ſupra nos ſunt. μετέωρα enim uocantur,quæ ſunt in nubibus,& in ſublimi aëris regione,de quibus Meteorologica ſcripſit Ariſtoteles.Conſentit cum doctrina Chriſti dictum illud Socraticum,Quæ ſupra nos,nihil ad nos. Nec uideo quomodo hæc particula quadret cum præcedentibus ac ſequentibus,niſi ſentiatur de ijs, qui ex aſtrorum curſu procul in futurum conſulunt, qui ferè mos eſt diuitum ac principum.

Et iuſtitiam eius.) Hæc uerba non adduntur apud hunc Euangeliſtam , nec in Græcis nec in uetuſtis Latinorum exemplaribus,uerum ex alio loco huc tranſlata ſunt.Atque adeo nec primum additur. Conſentit cum Græca lectione codex aureus,atq; etiam Donatianici,poſtremo & Conſtantienſis.In quibus ſcriptum repperi,Quærite regnum dei,&

hæc omnia adijcientur &c. Verum quod deeſſe uidebatur in Luca, ſtudioſus aliquis ad‑
iecit ex ſexto capite Matthæi.

Si ſciret paterfamiliâs.) Lucas uſus eſt uerbis præteriti temporis, Si ſciſſet, uigilaſſet, & non ſiuiſſet, ᾔδει, ἐγρηγόρησεν, ἀφῆκε. Ponit enim ueluti parabolam alicuius, cuius do‑

Familia pro famulicio.

mus perfoſſa ſit. Super familiam.) ἐπὶ τῆς θεραπείας, id eſt, Super famulicium, ut in‑
telligas tantum præfectum famulis, non etiam liberis. Quod genus ſeruorum columen fa
miliæ uocãt. Iam illud, τίς ἄρα, Quiſputas uertit ſuo more pro quis, ſiue quiſnã. Nec eſt.
Conſtituit, præſentis temporis, ſed καταστήσει cõſtituet, futuri temporis, ſuffragante exem
plari Paulino, licet in Matthæo habeatur Conſtituit.

Tritici menſuram.) σιτομέτριον. Referri poteſt ad omnem cibum. Id quod Latine uo‑

σιτομέτριον.

cant demenſum, ſiue quod ad certum modum tribuatur, ſiue quod in ſingulos menſes red
deretur, ut Donato placet. Ita Terent. in Phormione: Quod ille unciatim uix de demenſo
ſuo, ſuum defraudans genium cõparſit miſer. Et Plautus in Sticho: Vos meminiſtis quot
Calendis petere demenſum cibum. Cæterum Græcis dictio compoſita eſt, σιτομέτριον, ex
frumento & menſura, non ex tritico. Quanquam σῖτος Græcis aliquando frumentum, ali
quando mutato genere, quemlibet cibum ſignificat. Neque enim ſerui ſolo tritico aleban
tur. Atq; illud Diuidet, eſt διχοτομήσει, id eſt, In duas diuidet partes, ſiue diſſecabit.

Cum infidelibus.) μετὰ τῶν ἀπίστων, id eſt, Cum infidis, pro quo Matthæus dixit, Cum
hypocritis. Nam qui fidus eſt, non ſimulat, neq; diſſimulat.

Vapulabit multis.) Ac paulo poſt, plagis uapulabit. Cur non utrobiq; addidit plagis,
aut utrobiq; omiſit? Quandoquidem apud Græcos utrobiq; ſubauditur plagis. Verum
hoc nos diſtinctione corrupimus: etenim ablatiuus plagis, quẽ nos referimus ad paucis,
ad digna fuerat referendum, ἄξια πληγῶν, atq; ita utroq; loco in πολλὰς & ὀλίγας ſubau‑
diendum πληγάς. Sic enim diſtinguunt Græci, ὁ δὲ μὴ γνοὺς, ποιήσας δὲ ἄξια πληγῶν δαρή‑
σεται ὀλίγας. Ea uero forma dixit uapulare multas plagas, qua dicimus Attico more gau
dere gaudium, & dolere dolorem. Auguſtinus ad Valẽtinum de gratia & libero arbitrio
capite tertio, neſcio quid ſequutus legit, Vapulabit pauca, & uapulabit multa.

Et quid uolo niſi ut ardeat?) καὶ τί θέλω, εἰ ἤδη ἀνήφθη, id eſt, Et quid uolo, ſi iam accenſus

Varia lectio.

eſt? Sic adducit Hilarius cõmentario in canticum graduum. Etiamſi ſecus legit Ambroſi‑
us ac Hieronymus, quorum hic in Ionam ita citat, Ignem ueni mittere in terram, & quem
uolo ut ardeat. Verum opinor pro quam, deprauatũ fuiſſe quem. Nam alijs in locis quã
inuenio. Apparet interpretem legiſſe, καὶ τί θέλω εἰ μὴ ἀνήφθαι, id eſt, Et quid uolo niſi ac‑
cendi. Aut certe, quod uero propius eſt, τί θέλω, ἢ ἤδη ἀνήφθαι, id eſt, Quid uelim, niſi mox
accenſum eſſe. Quandoquidem Græcis ἢ adiungitur etiam poſitiuis. Theophylactus nõ
legit tantum, uerum etiam interpretatur iuxta noſtram æditionem. Nam Quid uolo po‑
ſitum eſt, pro eo, quod erat, nihil aliud uolo. & Si iam accẽſus eſt, celeritatis habet empha
ſim: & in Si, ſubeſt tacita ſignificatio uoti.

Erunt enim & hæc.) ἀπὸ τοῦ νῦν, id eſt, Poſt hac, ſiue amodo, ut loquunt̃ nonnulli græ
cam formam reddentes.

Diſtinctio apud nos corrupta.

Et duo in tres diuidentur.) Et hunc locum corrupta diſtinctione deprauarunt librarij,
uerbum diuidentur referentes ad ſuperiora, cum quibus ut cohæreret mutato numero ex
diuidetur, διαμερισθήσεται, fecerunt diuidentur. At quid opus erat repetere in hac parte
diuidentur, cum iam dictum ſit, Erunt quinq; in domo una diuiſi. Sic itaq; diſtinguendũ
erat: Diuidetur pater aduerſus filium &c. Siquidem diuidi uocat, habere diſſidium. Proin
de melius uertiſſet: Aduerſus filium, quàm in filiũ, cum anceps ſit Græca præpoſitio. Hu‑
ius caſum, ſi quem id forte moueat, mutauit eodem in loco Lucas, qui cum ante cœperit
adiungere datiuum, ἐπὶ δυσὶν, mox addit accuſatiuum, ἐπὶ τὴν νύμφην.

Imber, nimbus

Et ita fiet.) Fit legendum eſt. Et Laurentius mauult imbrem quàm nimbum, cum græ
ce ſit ὄμβρος. Quid autem & à uobis ipſis.) τί δὲ καὶ ἀφ᾽ ἑαυτῶν. Dilucidius erat, Cæ
terum cur non etiã ex uobis ipſis iudicatis quid ſit iuſtum? ut ſit ſenſus, Aliunde captatis
argumenta, ex quibus coniectetis ea quæ ſunt extra uos, & earum rerum, quæ intra uos
ſunt, & quarum ex uobis ipſis colligi poſſunt argumenta, nullam facitis coniecturam.

Cum aũt uadis.) Græcis enim, eſt pro autem. Cohæret Enim cum ijs, quæ præcedũt,
ut in

ut intelligant adeſſe tempus reſipiſcendi, quod ni fecerint fore, ut durius cum illis in poſterum agatur, ſi tam obuiam clementiam dei neglexerint.

Ad principem in uia.) ἐπ᾽ ἄρχοντα. Quod Ambroſius haud male uertit, Ad magiſtratū. & In uia rectius refertur ad ſequentia, In uia da operam.

Trahat te ad iudicē.) Demiror quid legerit Ambroſius, qui pro trahat, habet cōdēnet: *Trahat.* nisi forte pro κατασύρῃ legit κατακρίνῃ. Ac ſenſus ſanè magis quadrat. Nec enim uidetur *Condemnet.* alius eſſe iudex, quā is, quē paulo ante dixit principē. Nam id uult agi cū aduerſario inter eundum, ne ſit opus ad iudicē peruenire. Origenes ſeu quiſquis fuit, homilia in Lucā xxv. annotat amphibologiā eſſe in trahat, quod ſubaudiri poſſit uel princeps uel aduerſarius.

Tradat te exactori.) πράκτορι à uerbo πράττω exigo, quod ante uertit facio, non recte, ſicut admonuimus in Matthæo.

EX CAPITE DECIMOTERTIO.

IN Siloë, ἐν τῷ σιλωάμ, Hebræi ſonant Siloah. Arbitror hanc eſſe ciuitatem in qua primum fuit tabernaculū, cuius meminit Pſalmus 77. Et repperit tabernaculum Silo, ubi Græcus σιλώμ legit. Itē Hieremias cap. 7. Quoniam hic additur articulus τῷ uidetur ſignificare fluuium Siloë, qui ciuitati ſuppeditat aquam, quum nec perpetuus ſit nec copioſus. In uetuſtiſſimis Latinis alibi ſcriptum erat Siloa, alibi Siloam.

In ficulnea.) ἐν τῇ συκῇ, id eſt, In ficu. Eadem uox eſt quam modo uertit, Arborem fici, immodicus copiæ affectator, ne dicam intempeſtiuus.

Terram occupat, καταργεῖ, id eſt, Onerat, ſed inutili onere, hoc eſt enim proprie καταργεῖν. *Occupat, καταργεῖ.* Et illud, Etiam terram, ego ſanè maluiſſem uertere, Cur uel terram occupat, ut intelligamus infrugiferam, non ſolum indignam ſtercoratione & cultu, uerum etiam loco, quem occupabat.

Et mittam ſtercora.) κοπρίαν, id eſt, Stercus, aut potius fimum: mox uertit ſterquilinium. Nam Græca uox ſtercorationem ſonat magis quàm ſtercus. Et ſtercoratio non ſolum fit ex animantium excrementis, uerūetiam è ſtipulis, culmis, aut terræ medulla, quam mergam uocant Britanni, teſte Plinio. Ambroſius legit cophinum ſtercoris.

Sin autem.) εἰ δὲ μήγε, id eſt, Sin uero minus, aut Sin ſecus, ut ſubaudias, ſinemus illam, aut aliud commodius. Eſt enim eclipſis aut apoſiopeſis, ſiue ut Budæo noſtro placet, ἀνανταπόδοτον, *Gulielmus* qui huius formæ exemplum unum & alterum ex Ariſtophane Ciceroneq; adducit *Budeus.* in annotationibus, quas ſcripſit in Pandectas Iuris. Nec enim eſt quiſquā ſua fraudandus laude. Porrò quod hic interpres uertit, Sin autem parum Latine, tolerabilius aliquando uertit, alioqui. Nec omnino.) εἰς τὸ παντελές. Quod aliâs uertit in æternum.

Nec eſt inclinata.) ſed συγκύπτουσα, id eſt, Toto corpore deflexa in terram, & contracta, cui cōtrarium eſt, quod ſequitur, ἀνακύψαι quod uertit, ſurſum aſpicere, hoc eſt, Erigere caput. Nec enim eſt mentio de aſpiciendo, ſed de geſtu corporis, quo utuntur qui cupiunt ſurſum aſpicere. Proinde & παράκυψις proſpectus dicitur, ubi quis obliquato capite è feneſtra proſpicit.

Vocauit ad ſe.) προσεφώνησεν. Poteſt accipi quod appellauerit eam, hoc eſt, allocutus ſit. Nam Ad ſe, non additur apud Græcos.

Requieuerunt.) κατεσκήνωσεν. Quod aliquoties uertit, nidificare, aliâs habitare.

Sata tria.) σάτα τρία. Superius admonuimus, ſatum non eſſe uocem Latinam, ſed Syram, quæ apud illos menſuræ genus declaret capiētis ſeſquimodium. Apud Ambroſium *Sata tria.* non additur ſata tria. Tantum eſt, Abſcondit in farina, donec fermentatū eſt totum. Atq; adeo interpretans indicat hoc ex Matthæo huc tranſſcriptum, cum ait ad hunc modum. Et quia in Matthæo tribus menſuris abſconditum eſſe fermētum &c. Quorſum enim attinebat ex Matthæo citare, ſi idem legiſſet in Luca? Sed hoc iam in Euangelicis uoluminibus nouum uideri non debet, neq; quenquam magnopere cōmouere, cum nec moribus *Additum aliquid.* pijs, nec fidei ſynceritati quicquam officiat.

Si pauci ſunt qui ſaluantur.) Si nō eſt anceps apud Latinos, ut εἰ apud Græcos, unde uertendum erat in an, quandoquidem interrogant.

Contendite intrare.) ἀγωνίζεσθε, id eſt, Certate, ſiue laborate. Quanquàm apte uertit in

 terpres, ſi

terpres, ſi modo intelligamus. Nam contendit & qui acriter adnititur.

Qui erant nouiſſimi.) Erunt utrobiq; legẽdum, ἔσονται. Sunt poſtremi, qui futuri ſunt primi, & ſunt primi, qui futuri ſunt poſtremi. Agit enim de inuertendo ordine inter eos, qui tum erant, & qui ſucceſſuri eſſent in Euangelio.

Ite & dicite.) Ite dicite, legitur in antiquis, πορευθέντες εἴπατε,

Tertio die conſumor.) Conſummor legendum eſt, duplicato m. Eſt enim τελειοῦμαι. Quod quoniam medium eſt uerbum, ſatius erat uertere actiue, ut intelligamus illum tertio die abſoluturum opus ſuum. Quanquàm ea conſummatio mors erat & reſurrectio.

Quia non capit.) οὐκ ἐνδέχεται. Quod Matthæus dixit χωρεῖ. Eſt autem uelut imperſona

Capit, pro poſſibile eſt. le, quaſi dicas, ipſa natura rerum non fert. Idem autem aliquanto poſt dixit ἀνένδεκτόν ἐστιν pro eo, quod eſt ἀδύνατόν ἐστι. Loquitur ad hunc modum ſubinde Tertullianus, capit pro conuenit, aut decet, & non capit, pro non conuenit.

Qui miſſi ſunt ad te.) πρὸς αὐτὴν, id eſt, Ad ſe, tertiæ perſonæ, niſi cõponatur cum alio pronomine. Ad hunc fermè modum ſonat Græcis, Hieruſalem Hieruſalem, illa quæ occidit prophetas & lapidat miſſos ad ſe. Deinde ſubito mutat perſonã. Sic & nos miſcemus tertiam perſonam primæ, Tu illa lapidatrix prophetarum. Et tamen ſi cui magis placet ſecunda perſona, cum hoc non eſt animus digladiari, propter pronomen anceps αὐτὴν, ſiue αὑτὴν, quod quidam arbitrantur omni perſonæ congruere. certe de ſenſu nulla eſt ambiguitas. Ne illud quidem ad ſenſum refert, quod cum in pleriſque libris haberetur ἀπεσταλμένους, in uno quopiam habebatur ἀποσεσταλμένους,

Quemadmodum auis.) ὄρνις, quod eſt anceps ad auem & gallinam. Eſt enim mirus a-

ὄρνις auis & gallina mor auibus ad confouendos pullos, ſed præcipue gallinis.

Ecce relinquetur.) ἀφίεται, id eſt, Relinquitur, ut admonuimus & antea.

EX CAPITE DECIMOQVARTO.

ET factum eſt. De hac loquutionis forma peculiari Lucæ iam admonuimus.

Dicebat autem & ad inuitatos.) Et coniunctio non additur apud Græcos nec in uetuſtis exemplaribus.

Neq; uicinos, neq; diuites.) μηδὲ γείτονας πλουσίους, id eſt, Neq; uicinos diuites. Atteſtantibus & uetuſtiſſimis exẽplaribus noſtris, & in his aureo codice, ſimiliter & Conſtantienſi. Siquidẽ huc pertinet parabola Chriſti, ut beneficium conferatur gratuito, citra ſpem redituri fœnoris. Id fiet, ſi præſtetur egenis, quibus non eſt facultas referendæ gratiæ.

Ne forte.) μή ποτε, id eſt, Ne, ſiue ne quando. Et paulo poſt,

Ne forte & ipſi te reinuitent.) Et quod uertit hic,

Honoratior eſt.) ἐντιμότερος. Quod & chariorẽ ſignificat, & magis in precio habitũ. Et aliquanto poſt, ἀντικαλέσονται, reinuitent. Cur nõ potius uiciſſim uocent ſiue inuitent?

Non habent retribuere.) οὐκ ἔχουσιν ἀνταποδοῦναι, id eſt, Nõ poſſunt retribuere. Nam ita

Non habent, pro non poſſunt. frequenter accipitur ἔχω, cũ adhæret uerbis infinitis. In aureo codice ſcriptum erat, Non habent, unde retribuant. Ac mox pro In reſurrectione ſcriptũ erat In retributione. Itidem comperi in duobus uetuſtis exemplaribus S. Donatiani. Sed reclamantibus Græcis.

Qui manducabit panem.) Nonnulli codices pro ἄρτον habebant ἄριστον, id eſt, Prandium, ſed reclamantibus uetuſtis exemplaribus Latinis.

Qui manducabit.) ὃς φάγεται, id eſt, Qui manducat ſeu potius edit, præſentis temporis, niſi forte interpres legit φάγηται.

Vt uenirent.) ἔρχεσθε, id eſt, Venite. Interpres forte legit ἔρχεσθαι.

Simul omnes excuſare.) παραιτεῖσθαι, id eſt, Recuſare. Quanquàm interpres eleganter uſus eſt excuſandi uerbo. Si modo lector animaduertat eum excuſare, qui adducta cauſa recuſat quod rogatur.

Additum aliquid. Guſtabit cœnam meam.) Hoc loco addunt libri Græci, πολλοὶ γάρ εἰσι κλητοί, ὀλίγοι δὲ ἐκλεκτοί, id eſt, Multi enim uocati, pauci uero electi. Quanquàm id nõ reperiatur in omnibus exemplaribus. Suſpicor aliunde huc aſſcriptum.

Nónne prius.) οὐχί, id eſt, Non. Quanq; & hoc aliquando pro nónne ponitur.

Sedens cõputat.) καθίσας ψηφίζει, id eſt, Calculis ſubducit rationẽ, ut intelligas diligentem atq;

tem atq; exactam ſupputationē. Ac paulo poſt, μήποτε. Tandē deſijt uertere nequando. Iturus committere bellum.) ἀπέρχεται συμβαλεῖν εἰς πόλεμον, id eſt, Abit ut confligat, ſiue congrediatur bello. Etiamſi Latinius erat prælio.

Non ſedens.) Hic eſt eadem uox, quam modo uerterat nōnne οὐχί.

Ad ſe.) ἐπ᾽ αὐτόν. Cur non potius contra ſe, ſiue aduerſus ſe?

Cum decem milibus.) ἐν δέκα χιλιάσι. Interpres haud male mutauit in, Græcā præpoſitionem ex idiomate ſermonis Hebraici poſitā, in decē milibus. Quanq; caſtius erat prorſus omittere, quod apud nos nec ullū habeat uſum, & orationē reddat inelegantē. Quod genus ſunt illa in Deuteronomio: Et incendens ciuitatē in igni. Item, Et lapidabis eos in lapidibus. Cuiuſmodi complura recenſuit Auguſti. in annotationibus Hebræi ſermonis.

In decem milibus iuxta Hebream dialecton.

Alioqui illo adhuc longe agente.) εἰ δὲ μήγε. Quod ante uerterat, Sin autem, non recte, hic recte uertit alioqui.

Longe agente.) πόῤῥω αὐτοῦ ὄντος, id eſt, Cum procul eſt, ſiue procul abeſt.

Qui non renunciat.) οὐκ ἀποτάσσεται. Quod aliâs eſt dicto uale, dimittere.

Euanuerit.) μωρανθῇ, id eſt, Fatuum redditum fuerit. Siquidem nō homines ſolum, ſed & alia fatua dicuntur, quæ nihil ſapiant. Quemadmodū Martialis betas fatuas appellat.

Vtile eſt.) εὔθετον, id eſt, Accommodum, ante uertit aptum. Neque de genere uocis huius, ſal, ero anxius cum ſat ſciam, & in neutro reperiri, licet & frequentius, & apud probatiores autores in maſculino.

EX CAPITE XV.

COngratulamini.) συγχάρητε, id eſt, Congaudete. Aut ſi cui id parum Latinum uidetur, Gaudete mecum.

Nonne accendit.) οὐχί; At non, magis hic quadrabat, ſiue, An non: etiam ſi hic ſermo eodem laborat incommodo, quo is quem ante notauimus: Quis ex uobis pater ſi filius petat panem &c.

Euertit.) σαροῖ, id eſt, Verrit, hoc eſt, ſcopis purgat. Fortaſſis interpres ſcripſerat, euerrit, id imperitus aliquis ac ſciolus non intelligens, inuerſa ſcriptura fecit, euertit. Quod ſanè minus mirum eſt fuiſſe deprauatum, quàm non fuiſſe animaduerſum. Adeo mendum hoc, in omnibus exemplaribus Latinis inoleuit, etiam uetuſtiſſimis. Senſit hic nonnihil incommodi & Carrenſis, interpretans, Euertit totam domum, id eſt, Ea quæ in domo ſunt. Et moraliter euertere domum, eſt perturbare conſcientias peccatorum.

Verrere.

Carrenſis ridicula interpretatio.

Subſtantiam.) Duæ ſunt uoces apud Græcos, ſubſtantiæ & ſubſtantiā, οὐσίας καὶ βίον, id eſt, Subſtantiæ & uictum. Quanquam βίος & uitam ipſam ſignificat apud Græcos & facultates quibus uiuitur.

Quæ me contingit.) τὸ ἐπιβάλλον, id eſt, Quæ redit ad me.

Viuendo luxurioſe.) ζῶν ἀσώτως, id eſt, Viuēs luxurioſe. Hinc & Paulus luxum uocat ἀσωτίαν: Vinum in quo eſt luxuria. Id autem non ad libidinem tantum pertinet.

Et poſtquam omnia conſummaſſet.) δαπανήσαντος δὲ αὐτοῦ πάντα, id eſt, Cum is conſumpſiſſet, ſiue abſumpſiſſet omnia. Quod quidem arbitror librariorum uitio fuiſſe deprauatum, licet mirus ſit noſtratium exemplariū conſenſus. Ambroſius indicat ſeſe legiſſe more Græcorum, cum ita ſcribit in commentarijs: Ille igitur uiuendo luxurioſe conſumpſit omnia ornamenta naturæ. Vnde tu qui accepiſti imaginem dei, qui habes ſimilitudinem eius, noli eam irrationabili fœditate conſumere.

Conſummare pro conſumere.

Quanti mercennarij.) Cur non potius, quot, πόσοι, ſiue quàm multi? Nec additur, In domo, nec apud Græcos, nec in uetuſtis exemplaribus Donatiani, tantū eſt, Quanti mercenarij patris mei abundant, &c. Conſentiebat Conſtantienſe. Nam mercenarium oppoſuit filio. Et ſtudioſus aliquis adiecit In domo, ut eſſet quod reſponderet aduerbio, hic.

Cum adhuc longe eſſet.) μακρὰν ἀπέχοντος, id eſt, Cum procul abeſſet.

Cito proferte.) Cito non additur in Græcis exēplaribus. Budæus exiſtimat hic quoq; exprimendam fuiſſe uim articuli. τὴν στολὴν τὴν πρώτην, id eſt, Stolam illam primam. Eſt autem ueſtis genus in talos demiſſæ, ut intelligamus non de qualibet ueſte dictum, ſed de certa quapiam & eximia. Nam anulo & calciamentis non præponitur Græcus articulus. At rurſum uitulo geminum addidit articulum ut ſtolæ, τὸν μόσχον τὸν σιτευτὸν, id eſt,

Articuli.

Vitulum

Vitulum illum ſaginatũ, ut certum & inſignem uitulum accipiamus deſignari. Item & in ſequentibus,cum ſæpe repetatur hic uitulus,ſemper adduntur articuli, quum hœdo non addatur ullus articulus,quod non unuſquiſpiam inſignis deſignetur,ſed quilibet è grege. Vitulum autem interpretantur ipſum Chriſti corpus pro nobis immolatum.

Et epulemur.) εὐφρανθῶμεν, id eſt,Lætemur,ut placet Vallæ.

Et cœperunt epulari.) Rurſum eſt εὐφραίνεσθαι, de quibus ſuperius iam admonuimus.

Symphoniam & chorum.) συμφωνίας καὶ χορῶν, id eſt,Concentũ & choros,hoc eſt,ſaltationes. Id enim hoc loco ſignificat choros.

Cœpit rogare eum.) Græcis eſt παρεκάλει αὐτὸν, Quod non ſolum ſignificat rogare, ſed & inuitare & adhortari.

Cum amicis meis epularer.) Rurſus eſt εὐφρανθῶ. Item paulo poſt.

Epulari autem.) εὐφρανθῆναι.

Subſtantiam tuam,nõ ſuã. Deuorauit ſubſtantiam ſuam.) Græci magno conſenſu legunt tuam,ut ſit odioſius, ὁ καταφαγών σου τὸν βίον. Atque ita legiſſe Ambroſium,ex his illius uerbis licet colligere:Impius,inquit,qui accuſabat fratrem,quod cum meretricibus paternam ſubſtantiam prodegiſſet.Non enim dixit ſuam ſubſtantiam,ſed paternam.

EX CAPITE DECIMOSEXTO.

QVi habebat uillicũ.) οἰκονόμον, id eſt,Diſpenſatorem,hoc eſt,œconomũ,ab οἶκος domus,& νέμειν diſtribuere,quod ea diſpenſet,quæ ad rem domeſticã pertinent. Villicus,ut inquit Varro,in libris de re ruſt.agri colendi cauſa cõſtituitur,appellatus à uilla,quod ab eo in eam conuehuntur fructus,& euehuntur cum uenerint. Atq; ipſe diuus Hieronymus diſtinguit uillicũ ab œ-

Villicus. οἰκονόμος. conomo. Villicus,inquit,proprie uillæ gubernator,à uilla nomen uillici accepit, œconomus nõ tantum frugum, ſed & omniũ quæ dominus poſſidet,gubernator eſt. Vnde Oeconomicus Xenophontis pulcherrimus liber, qui non uillæ gubernationem, ſed uniuerſæ domus diſpenſationem, Tullio interpretante ſignificat. Proinde magis quadrabat hoc loco œconomus ſiue diſpenſator quàm uillicus. Quin & in his quæ mox ſequuntur.

Redde rationem uillicationis tuæ &,Non poteris amplius uillicare.) Græce eſt, οἰκονομίας, & οἰκονομεῖν, id eſt,Diſpenſationis & diſpenſare. Atque ita citat diuus Hieronymus, explicans hunc locum in epiſtola ad Algaſiam : Redde rationem diſpenſationis tuæ, non enim poteris ultra diſpenſare. Cæterum quod hic uertit,

Diffamatus eſt. Diffamatus eſt.) Græcis eſt, διεβλήθη, quod magis ſonat,Delatus eſt,à διαβάλλομαι, unde diabolus calũniator, διαβολὴ calumnia. Quanq; hoc intereſt,calumniator falſò defert. At defertur etiam qui merito accuſatur. Nec eſt, Quaſi, ſed ὡς διασκορπίζων, ueluti diſſipans,ſiue Velut qui diſſiparet,nimirũ delatus eſt hoc nomine quod diſſiparet bona illius

Mendicare erubeſco.) ἐπαιτεῖν, pro quo aliâs uſus eſt προσαιτεῖν.

Conuocatis itaq; ſingulis.) προσκαλεσάμενος, id eſt,Ad ſe uocatis,ſiue accerſitis.

Cadus,Batus menſuræ. Centum cados.) ἑκατὸν βάτους, id eſt,Centum batos,non cados. Nam Batus Hebraica uox eſt, illis menſuram ſignificans liquidorum,ut docet Ioſephus libro antiquitatum Iudaicæ gentis octauo.ea capiebat ſextarios ſeptuaginta duos:quemadmodũ & illud quod mox ſequitur,Coros.Ea menſura aridorum capiebat medimnos Atticos quadraginta unum,ut idem teſtatur libro tertio.

Accipe cautionem.) τὸ γράμμα. Idem uerbum quod mox uertit Literas,idq; non Latine. Nam literæ numero multitudinis ſignificat epiſtolam. Aut igitur utrobiq; uertere debuerat cautionem,cum utrobiq; ſit γράμμα, quod literam ſonat,aut ſcriptum,aut ſyngrapham, aut codicillos, aut libellos, aut huiuſmodi quippiam.

Villicus iniquitatis, pro iniquo. Villicum iniquitatis.) Ex idiomate ſermonis Hebræi dixit Villicũ iniquitatis,pro diſpenſatore iniquo ſiue iniuſto,cui non diſſimile eſt quod mox ſequitur.

De mammona iniquitatis.

Et in maiori.) ἐν πολλῷ, id eſt,In multo.

In minori.) ἐλαχίστῳ, id eſt,In minimo. Sed amat uariare interpres. Nec hic eſt, In maiori, ſed in multo,ut ſuperius.

Veſtrum, pro uerum. Quod ueſtrum eſt quis credet uobis.) τὸ ἀληθινὸν, id eſt, Quod uerum eſt. Id quod

in non

in nonnullis codicibus,haud dubie librariorū uitio,fuerat deprauatum. Quandoquidem & in emendatioribus Latinorum exemplaribus uerum legimus, non ueſtrum. Opponit autem uerum iniquo. Nam ueræ diuitiæ ſunt,quæ ſine fraude parantur. Et hoc loco Credet, poſitum eſt pro committet. Porrò qui committit tibi, nimirum alienum committit, non tuum. At in proxima clauſula ueſtrum opponit alieno. Et quod uerum eſt non creditur,quod noſtrum non datur.

Aut enim unum odio habebit.) Id quoniam totidem uerbis dicitur apud Matthæum inde petat qui uolet,quod in hunc annotauimus locum.

Audiebant autem hæc omnia Phariſæi,qui erant auari,& deridebant illum.) Græci ſecus diſtinguunt, ἤκουον δὲ ταῦτα πάντα, καὶ οἱ φαρισαῖοι φιλάργυροι ὑπάρχοντες ἐξεμυκτήριζον αὐτὸν, id eſt, Audiebant autem hæc omnia,& Phariſæi qui erant auari deridebant eum. Vt intelligas hæc omnia cæteris quoque fuiſſe audita,uerum ſolos phariſæos offenſos fuiſſe, quorum hulcus tetigerat,etiamſi nonnulla exemplaria,rurſus addita coniunctione habebant,Et deridebant eum.

Deridebant.) ἐξεμυκτήριζον. Eſt autem μυκτηρίζειν, quod Latini uocant naſo ſuſpendere. Erat enim olim naſus irriſioni dicatus. μυκτὴρ Græce naſus, inde μυκτηρίζειν ſubſannare. Et quo uſus eſt Cicero, ἀντιμυκτηρίζειν, uiciſſim irridere. *Subſannare μυκτηρίζειν.*

Ex eo.) ἀπὸ τότε, id eſt, Ex tunc, ut aliâs uertit,ut in Pſalmo: Parata ſedes tua ex tunc, ἀπὸ τότε. Latinius erat ex eo tempore,ſiue ab eo tempore.

Et omnis in illud uim facit.) Græca quidem reddidit:uerum Latinius erat,incolumi tamen ſenſu, Et omnes in illud,quemadmodum legit Ambroſius, ſiue Quiuis in illud. Iam enim promiſcue conabantur irrumpere,etiam ethnici.

Purpura & byſſo.) Mirum unde Auguſtinus in Pſalmum quadrageſimumoctauum pro purpura legat holoſericis.

Epulabatur.) εὐφραινόμενος, quod Irenæus alicubi uertit Iocundabatur. Vox em̄ Græca utrunq; ſignificat,lætitiam mentis,& hilare conuiuium.

Nominé Lazarus.) Hebræis ſonat, adiutus à domino, ut ipſum etiam uocabulum faciat ad parabolam: Deſtitutus erat ab hominibus,ſed adiutorem habebat deū. Siquidem עזר auxilium ſonat, יה deus. Hoc ſenſiſſe uidetur, qui collegit ſyluam nominum Hebraicorum ex omnibus libris ſacris. Cæterum is cuius extat in ſingulos euangeliſtas collectio nominum, Lazarum interpretatur adiutum. *Lazarus.*

Qui iacebat.) ἐβέβλητο, id eſt, Porrectus erat. Quo uerbo ſolet uti de uehementer ægrotante & affixo lecto, Nec eſt ſimpliciter Ianua,ſed πυλῶνος, quod ueſtibulum ſonat, ſiue oſtium diuitum. Nomen deductum à porta. Nec eſt,

Hulceribus plenus) ſed ἡλκωμένος, id eſt, Hulceratus, ſiue hulceroſus, ſimile illi κεχαριτωμένη, id eſt, gratioſa,ſiue gratia plena.

Et nemo illi dabat.) Hanc particulam non reperio additam in Græcis codicibus, ne in his quidem quos nobis præbuit bibliotheca diui Donatiani, & Conſtantienſis.

Et ſepultus eſt in inferno.) Græce ſecus eſt, καὶ ἐτάφη, καὶ ἐν τῷ ᾅδῃ ἐπάρας τοὺς ὀφθαλμοὺς id eſt, Et ſepultus eſt,& in inferno ſublatis oculis. Vt ſit ſenſus, diuitem quoq; qui felicitatem poſuerat in opibus ac delitijs ſuis ſimiliter mortuum fuiſſe ac ſepultum, quemadmodum & pauperculum illum. Cæterum animam, quæ deuecta fuerat ad inferos, ſublatis oculis uidiſſe Abraham. Alioqui qui poterat tollere oculos ſepultus? Ad hunc ſanè modū planè diſtinguit et Theophylactus, qui ab eo loco, Et in inferno eleuans oculos ſuos, noui capitis facit initium, commentario in medio interpoſito. Similiter diſtinguit Auguſtinus in ſermone quo enarrat hunc uerſiculū, Tibi derelictus eſt pauper: & uide, inquit, exitus amborū. Cōtigit enim mori inopem illum & auferri ab angelis in ſinū Abrahæ. Mortuus eſt & diues, & ſepultus eſt, nam pauper forte nō ſepultus eſt &c. Rurſus homilia quæ eſt ex quinquagintaſeptima, diſtinctionē Græcorū ſequitur, unde mirū eſt Bedā Auguſtini cōpilatorem ſequi diuerſum. Quæ referūtur in Aurea catena ex Chryſoſt. duobus uerbis deprauata ſunt, quæ ſi abeſſent, prorſus nobiſcum faceret. Nam in hoc philoſophatur, qđ diues tantū ſepultus legitur, nec ulla fit mentio famulorū aut amicorū qui morienti adfuerint, eo quod diuitem ubi uentū eſt ad uitæ finem omnes deſtituere ſolent. Tantum ſepul *Diſtinctio apud nos uiciata.*

tus di

tis dicitur, iam bis ſepultus, cuius anima prius erat ſepulta in corpore. In hanc ſeſe ſententiam Chryſoſtomus.

Recepiſti bona.) Græci addunt tua, τὰ ἀγαθά σου, ut diſtingueret illius falſa bona ab huius ueris. Et mox,

Similiter mala) ſubaudias ſua, non quod ſimpliciter eſſent mala, ſed illius mala.

Nunc autem hic conſolatur.) παρακαλεῖται, paſſiue, hoc eſt, Solatio fruitur, ſiue ſolatium habet, aut Solatio afficitur, atque ita uitaſſet amphibologiam.

In his omnibus pro ſuper hæc omnia.

Et in his omnibus.) ἐπὶ πᾶσι τούτοις. Poteſt accipi & hic ſenſus. Et ſuper hæc omnia ſiue Præter hæc omnia: ut intelligamus hoc accedere ad infelicitatem diuitis, quod ob uoraginem interiacentem non poſſit illi ſuccurri.

Chaos magnũ firmatum eſt.) Mirum quid uenerit in mentem interpreti, ut Græcam uocem alia Græca redderet, nec ea ſanè idem ſignificante. Siquidem Græce χάσμα eſt, quod hiatum terræ ſignificat, qui ſolet exiſtere nõnunquam in terræmotu, quem Ariſtoteles in libro de mũdo chaſmatian appellat, unde & chaſmaticus terræmotus dictus. Nõnulli uoraginem uocant, quod fiſſura terræ in immenſam deuergat profunditatem. Chaos autem confuſionem ſignificat, hoc dictum à χέω, fundo, illud à χαίνω hio. Annotauit

Budæus.

hunc locum Gulielmus Budæus noſter, nõnihil adijciens annotationi Laurentianæ. Hoc admonendum duxi, partim, ne quem ſuo fraudarem honore, partim, ut qui diligentius hæc & exactius uelit cognoſcere, ex illius petat annotamentis, quæ ſcripſit in Pandectas iuris. Nam nos ubique ſeruimus compendio, ne lectori faſtidio ſimus.

Neque inde.) μηδὲ οἱ ἐκεῖθεν, id eſt, Neque qui iſtinc. Nam Græci carent hac proprietate aduerbiorum, cum apud Latinos hinc referatur ad primam perſonam, hoc eſt, loquentis, iſtinc ad ſecundam, illinc & inde ad tertiam. Nec eſt,

Tranſmeare) ſed διαπερῶσιν, hoc eſt, Ne tranſcendant, ſubiunctiui modi. Nec eſt,

Tormentorum.) ſed τῆς βασάνου, tormenti, ſiue cruciatus.

EX CAPITE DECIMOSEPTIMO.

Lapis molaris.

Lapis molaris.) μύλος ὀνικός, id eſt, Mola aſinaria. Nam Græci ὄνον, id eſt aſinum uocant, & ſaxum ſubſtratum in mola, quod accipit frumentum, de quo dictum eſt in Matthæo.

Si pœnitentiam egerit.) ἐὰν μετανοήσῃ, id eſt, Si pœnituerit, ſiue ſi reſipuerit. Ne accipiamus de ſatisfactione & pœna ceu proprie dictũ. Vt diſſimulem, quod Dimittes toties, dixit pro remittes.

Et conuerſus fuerit.) In nonnullis Græcorum codicibus additum erat Ad te, ἐπί σε, in alijs non erat. Apud Ambroſium additur.

Si habueritis.) εἰ ἔχετε, id eſt, Si habetis, quod recte uertiſſet, Si haberetis.

Sicut granum ſinapis.) Neſcio an interpres uſurpauit κόκκον neutro genere, Nec enim eſſet ſenſus, mea ſententia, abſurdus, coccum uelut habere fidem, quod in ſpeciẽ humile & abiectum, non ante prodit uigorem ſuum, quàm attritu prouocatum. Sic alibi uocat nos ad exemplum paſſerculorum & liliorum. Quod ſi magis placet κόκκον hic poſitũ maſculino genere, ὡς κόκκον, perinde ualebit ac dicas, fidem ſimilem cocco.

Dicetis huic.) ἐλέγετε ἄν, id eſt, Dixiſſetis. Antiqui codices habent Diceretis, non dicetis, quod propius accedit ad Græcam ueritatem.

Morus arbor.

Arbori moro.) συκαμίνῳ. Eſt arbor ſui generis, peculiaris Syriæ, quemadmodum indicat Hieronymus. Heſychius addit à nonnullis dici μορέαν, uulgato, ut conijcio, uocabulo. De hoc xix. capite plura dicentur. Deinde quod addit Tranſplantare, ſenſum magis expreſſit quàm uerbum. Nec enim eſt μεταφυτεύθητι, ſed φυτεύθητι, hoc eſt, plantare.

Et obediet.) καὶ ὑπήκουσεν ἄν, id eſt, Obediſſet. Antiquus codex habebat, obediret, ut reſpondeat diceretis. Quanquam ἂν modum reddit potentialem, & ob id fortaſſis tolerabilius erat futurum tempus.

Paſcentem boues ſupereſt.

Aut paſcentem boues.) Græce non eſt boues, ſed tantũ paſcentem. Conſentiunt & antiquiſſima exemplaria Latinorũ, ποιμαίνοντα. Magis autem accipiendũ de paſtore ouiũ, quàm boum. Proinde in Corſendoncenſi codice aſſcriptum erat in interſtitio uerſuum, oues: atque ita ſuſpicor legiſſe Ambroſium, quanquam & illic uerterunt oues in boues.

Magnificans

Magnificans deum.) δοξάζων, id eſt, Glorificans; quod tamen ſubinde ita transfert, quo magis ſit uarius.

Nouem ubi ſunt?) Venuſtius eſt apud Græcos omiſſo uerbo, οἱ δὲ ἐννέα ποῦ, id eſt, No/ *Articuli uis.*
uem autem illi ubi? Nam illi addo, loco articuli Græci.

Non eſt inuentus.) οὐχ εὑρέθησαν ὑποστρέψαντες δοῦναι δόξαν τῷ θεῷ, id eſt, Non ſunt reper *Inuentus pro*
ti, reuerſi dare gloriam deo, ut ad uerbum reddam. Porrò reperiri Græci dicunt, quod ac/ *compertus.*
cidit, quodque compertum ſit.

Quando deſideretis.) ὅτι ἐπιθυμήσετε, id eſt, Cum deſiderabitis. Quanquam legi poteſt & ἐπιθυμήσητε: ita reor legiſſe interpretem.

De ſub cœlo, in ea quæ ſub cœlo ſunt.) ἐκ τῆς ὑπ' οὐρανὸν εἰς τὴν ὑπ' οὐρανὸν λάμπει, id eſt, E regione quæ ſub cœlo eſt, in eam quæ ſub cœlo eſt, hoc eſt ex una cœli plaga in alterã. Ita enim uidetur oculis hominum: Cæterum collatio hæc ſignificat ſubitum & inexpectatum eſſe aduentum regni dei, non ſolum quantum ad tempus attinet, uerumetiam quantum ad locum, non aliter quàm fulgur ſubito erumpit, nunc hinc, nunc illinc, quod prius uideas, quàm expectes uenturum.

Primum autem oportet.) πρῶτον pro prius poſitum eſt, Veniet quidem ut fulgur, ſed nondum ueniet, imò prius oportet illum multa pati &c.

Vxores ducebant.) ἐγάμουν, ἐγαμίζοντο. Quod ante in Matthæo uertit nubunt, hic uer/ *Nubunt, nu/*
tit, Ducunt uxores, quod illic nubuntur, hic Dabantur ad nuptias. *buntur.*

Duo in agro.) Hæc pars apud Græcos non additur in Luca, etiamſi meminit agri diuus Ambroſius. Imò in exemplari Paulino non erat mentio niſi de lecto. Cæterum Ambroſius pro eo quod eſt in Græcis ἐπὶ τὸ αὐτὸ, legit in piſtrino, fortaſſis alterius Euangeliſtæ ſententiam referens.

Vbicunque fuerit corpus.) Græce eſt ὅπου τὸ σῶμα, ἐκεῖ συναχθήσονται καὶ οἱ ἀετοί, id eſt, Vbi *Corpus cada/*
corpus, illic cõgregabunt & aquilæ. Quanquam nõnulli codices habẽt πτῶμα, id eſt, Cadauer, *uer.*
à cadendo dictũ Græcis. Atque hanc lectionem uidetur magis approbare Hieronymus.

EX CAPITE DECIMOOCTAVO.

QVomodo oportet.) πρὸς τὸ δεῖν, id eſt, In hoc quod ſemper oportet orare. Porrò ἐκκακεῖν ſonat ſegneſcere, hoc eſt defatigari, quod hic uocat deficere. κακοὺς enim Græci nonnunquam uocant inertes & ignauos.

Per multum tempus.) ἐπὶ χρόνον, id eſt, Ad tempus, ſiue aliquandiu. Deinde εἰς τέλος, quod uertit, In nouiſſimo, rectius uertiſſet, denique.

Suggillet me.) ὑπωπιάζῃ, id eſt, Vituperet, ac deroget. Nam id ſignificat ſugillare, uerbum *Sugillare.*
à pugilibus ductum, qui ſuperne ſugillant, genis liuore notatis, inferne ſupplantant, impulſo ad ruinam antagoniſta.

Et patientiam habebit in illis.) Græca nonnihil diſcrepant, βοώντων πρὸς αὐτὸν ἡμέρας καὶ νυκτὸς, καὶ μακροθυμῶν ἐπ' αὐτοῖς, id eſt, Clamantium ad ſe nocte & die, & leni animo ferens
illos. Sed alius codex habebat, καὶ λέγω μακροθυμῶν ἐπ' αὐτοῖς ποιήσει τὴν ἐκδίκησιν, id eſt, Etiam *Varia lectio.*
dico, longanimis ſuper illis faciet uindictam: ut intelligamus omnino ulturum, licet ſerius, Quanquam ſecus legit Theophylactus, & rectius, ni fallor, propterea quod ſequitur ἐν τάχει, id eſt, Celeriter, id quod pugnat cum illo μακροθυμῶν.

Putas inueniet,) Non eſt Græcis ὅτι, ſed ἆρα, an, ſiue, num.

Tanquam iuſti.) ὅτι εἰσὶ δίκαιοι, id eſt, Quod eſſent iuſti: tametſi uerti poterat ad ſententiam, tanquam eſſent iuſti. Sentit enim illos ſibi tribuiſſe iuſtitiam, & hac opinione fretos, cæteros deſpexiſſe.

Cæteri hominum.) Græce dixit, nam homines dicendum erat Latine: cum Græci in his *Cæteri homi/*
abutantur genitiuo pro quouis alio caſu. *num.*

Velut etiam.) ἢ καὶ ὡς οὗτος, id eſt, Aut etiam ut hic. Laurentius uidetur ſuſpicari ſcriptũ fuiſſe, Vel & ut. Cæterum quod de mutata coniunctione cauillatur, leuiculum eſt, & ad elegantiam ſermonis attinens magis, quàm ad rem theologicam.

Nolebat nec oculos.) Fortaſſe torquebunt dialecticos hæ duæ negationes, uni additæ uerbo. Proinde uertere poterat, Nec oculos uolebat ſuſtollere ad cœlum. Atque ita citat Cyprianus in expoſitione precationis dominicæ.

Ab illo, pro præ illo. Iuſtificatus ab illo.) Nonnulli Græci codices habebant κατέβη οὗτος δεδικαιωμένος εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ, ἢ γὰρ ἐκεῖνος, id eſt, Deſcēdit hic iuſtificatus in domum ſuam, quàm enim ſiue certe ille, hoc eſt magis certe quàm ille. Sed in plerisq; non inuenio γὰρ. Proinde uertēdum erat, Potius quàm ille, ſiue præ illo. Non quod neſciam ſic alicubi loqui Gellium, friget ab illo, pro eo quod eſt, friget comparatus ad illum, ſed quod præferam id quod eſt uſitatius apud probos autores, & ne quis exiſtimet interpretationem noſtram reijciendam, diuus Hieronymus aduerſus Pelagianos citat, iuſtificatus plus quàm ille.

Conuocās illos.) προσκαλεσάμενος, id eſt, Aduocans, ſeu potius, Ad ſe uocatis illis. Et illos, ad pueros referendum eſt αὐτὰ, quod eſt neutri generis, quemadmodum pueri παιδία. Accitis puellis, dixit, haud dubium quin prohibentibus.

Et ſicut puer.) Offendit Vallam, qui mauult, Velut puer, uel tanquam puer, ut intelligamus imitationem perſonæ, non acceptionis. Qui non acceperit regnum dei, factus puero ſimilis, non intrabit. Hic eſt perſonæ imitatio. Qui non acceperit ut puer accipit, hic eſt actus imitatio.

Quid me dicis bonum?) Hoc nonnihil diſcrepat à Matthæo. Nā illic offenſus eſt, quod interrogaſſet de bono quod eſſet facturus. Audit enim iuuenis, Quid me interrogas de bono. Marcus conſentit cum Luca. Quanquam utraq; lectio tendit eòdem, uidelicet non conuenire, ut homo ſibi quicquam arroget boni. Chriſto quidem loquitur, ſed ut homini tantum. Atq; ut homo nihil habuit boni, quod ſibi poſſet arrogare, uelut ex ipſo profectū.

Per foramen acus tranſire.) Vtrobiq; Græcis eſt εἰσελθεῖν intrare per foramen acus, & ingredi in regnum. Et tamen interpres bene reddidit ſententiam.

De filio hominis.) Græcis non additur de, τῷ υἱῷ τοῦ ἀνθρώπου, hoc eſt, Filio hominis.

Vt uideam, & reſpice.) Idem uerbum eſt Græcis, ἵνα ἀναβλέψω, ἀνάβλεψον, quod ſignificat recipere uiſum. Id mirum cur mox mutarit interpres.

EX CAPITE DECIMONONO.

Sycomorus. IN arborem ſycomorum.) Lucas ſycomoream poſuit, quàm eandem eſſe uolunt, cum ea quam ſycomorum appellant, quamq; decimoſeptimo capite uocauit ſycaminum. Celſus Moroſycon appellat. Hæc Plinio Ac Theophraſto ficus Aegyptia dicitur, quod exiſtiment ibi tantum prouenire: cum Hieronymus enarrans Amos prophetæ caput ſeptimum, teſtetur fuiſſe qui putarint hoc eſſe genus arboris, Paleſtinæ peculiare, gaudens locis campeſtribus, ac ficus afferens agreſtes, quod niſi uellicetur, amariſſimas cariculas facit, & fructus à culicibus corrumpitur. Quanquam Hieronymus horum ſententiæ non accedit, negās in ea ſolitudine in qua morabatur Amos ullam huius generis arborem gigni, ac mauult prophetæ ſermonem accipi de moris agreſtibus, quæ rubi porrigunt, ut his paſtores famem ac penuriam ſuā conſolentur. Dioſcorides libro περὶ τῆς ὕλης ἰατρικῆς, primo, cap. clxiiij. docet hanc arborem ut dictum eſt, tribus appellari nominibus, Sycomorum, Sycaminum, & ficum Aegyptiam, addens hinc cognomen additum fœtui, quod ignaui ſit ſaporis. Quod idem ſcriptum eſt à Theophraſto, qui indicat & in Cypro naſci Sycomorū, ſed ab Aegyptia, ſpecie diuerſam. Siquidem Aegyptia folijs noſtram morum refert, fœtu ficū noſtratem, niſi quod eum non profert ramis, ſed ex ipſo caudice, non matureſcentem, niſi ferreis unguibus ſcalpatur. Cypria uero folijs nō abſimilis eſt ulmo, fructum ædit pruno magnitudine æqualem, ſed ſuauiorem. Porrò quod Lucas pro ſycomoro ſycomoream nominat, neminem oportet moueri, cum Græci μορέαν appellent, quā Romani morum, ſi Dioſcoridi credimus. Multis argumentis uideri poterat caprifici genus, uel quod ſucco ac ſapore caprifici fœtus referat, ut docet Theophraſtus, interprete Gaza: adeo, ut quemadmodū refert Plutarchus, Athenienſes obſeſſi à Sylla per contumeliam uocarint eum συκάμινον ἀλφίτῳ πεπασμένον, id eſt, Sycomorum polenta maceratum, ignauiā ac ſocordiam exprobrantes homini. uel quod ipſa uox συκόμωρος ſonare uideatur fatuam ficum, ſi per ω ſcribatur. Nec inficior conſtanter apud autores per ο μικρὸν ſcribi, atq; haud ſcio an deprauate præſertim cum morus arbor cui cognata eſt ſycomorus, ob foliorum ſimilitudinem, apud Naſonē ac Palladium mediam habeat productam. Sed de ſycomoro iam ſatis arbitror dictum, quod ad hoc inſtitutum pertinet. Quod ſi quis exiſtimabit ad myſterij rationem pertinere exactius noſſe hu-

ius arboris

ius arboris uim ac formam, autores indicauimus, unde poſſit petere.

Quia inde.) ἐκείνης, id eſt, Illac, nec enim eſt ἐκεῖθεν. Ambroſius legit illa parte pro illac.

Statura puſillus erat.) Quod hic ſtaturam uertit, alibi uertit ætatem. Græce eſt ἡλικίᾳ.

Ad hominem peccatorem diuertiſſet.) εἰσῆλθεν καταλῦσαι, id eſt, Ingreſſus eſſet ad diuerſandum apud illum.

Et ſi quid aliquē defraudaui.) ἐσυκοφάντησα, quod eſt proprie delationibus extorquere aliquid, hic pro quacunq; fraude poſuit.

Eo quod & ipſe filius ſit Abrahæ.) Paulo durius eſt, quod hæc ſub tertia perſona pronunciantur à Chriſto, præſertim cū non ſcribat ad alios uerſus. Proinde ſuſpicor, quod Græce dicitur filius Abrahæ, non pertinere ad Zacchæum, ſed ad domum, quæ Græcis eſt maſculini generis. Nam quemadmodū nos domum Chriſtianam diceremus, ita ille domū dixit filiam Abrahæ, quod Abraham patrem fide imitaretur. Sub hac lectione manet tamen idē ſenſus, quem adferunt uetuſti interpretes, per domum enim intelligitur paterfamilias, Plenius tamen eſt domum appellari filiam Abrahæ, quod talis eſſe ſolet familia, qualis eſt paterfamilias. *Domus filia Abrahæ.*

Homo quidam nobilis.) εὐγενής, id eſt, Clarus, & claro genere prognatus. Nam nobilis eſt qui quocunq; modo notus eſt uulgo.

Decem mnas.) Latini interponunt, i, dicentes minas. In pleriſq; Græcis codicibus reperio μνᾶς, nominandi caſu, quod errore ne, an ſtudio factum ſit, incertus ſum.

Quantum quiſq; .) τίς, τί, id eſt, Quis quid, Ad eam formam: Quem cui commendes etiam atq; etiam aſpice: Et quid cui des, Quid cui credas. Et,

Euge ſerue bone.) Id eſt, Recte bone ſerue. Collaudat enim ſeruum, functū officio ſuo.

Exegiſſem illud.) Illam erat dicendum, quemadmodum ſcriptum comperi in duobus codicibus diui Donatiani. Sed ἀργύριον apud Græcos eſt neutri generis. Et interpres oblitus ſe uertiſſe pecuniam, non argentum, reliquit illud. Ad hæc quod hic uertit Exegiſſem *Interpres dormitans.* Græcis eſt ἔπραξα, idem uerbum quod ad eundem modum uerti oportuit ſuperius, cum de publicanis loqueretur, Nihil amplius quàm quod uobis conſtitutum eſt faciatis.

Et quod habet auferetur ab eo.) Ab eo, additū eſt ex idiomate ſermonis Hebræi, ne quis uelut à nobis obliuione prætermiſſum reponat.

Omni habenti dabitur & abundabit.) Et abundabit nec eſt in Græcis codicibus, nec in aureo, nec in Conſtantienſi. Suſpicor ex alio Euangeliſta huc aſſcriptum.

In caſtellum quod contra uos eſt.) εἰς τὴν κατέναντι κώμην, id eſt, In caſtellum quod ex aduerſo eſt. Tam enim erat contra Chriſtum, quàm contra apoſtolos. In aureo codice tantum habebatur, Quod contra eſt. Itidem in Cōſtantienſi, & in meo ueteris typographiæ.

Præcedebat aſcēdēs.) ἐπορεύετο ἔμπροσθεν ἀναβαίνων, id eſt, ꝓcedebat, hoc eſt, pergebat ire.

Pullum aſinæ.) In Græcis codicibus non additur aſinæ, tantum eſt πῶλον, & tamen neſcio quorum errore repperi id additum in æditione ſecunda. Ex Ambroſij commētarijs ſatis colligi poteſt, illum legiſſe, quemadmodum legunt Græci. Ait enim: Et ideo ſecundum Matthæum, & aſinam & pullum legimus &c.

Cui nemo unquam.) In quo nunquam legendum eſt, ἐφ᾽ ὅν. Suffragantibus & antiquiſſimis exemplaribus & Origene, licet interpres recte uerterit.

Quia dominus operam.) ὅτι anceps eſt. & hoc loco, aut erat interpreti omittenda, aut *Copia interpretis.* uertenda Quod. Itidem in proximo loco.

Operam eius deſiderat.) αὐτοῦ χρείαν ἔχει, id eſt, Eo opus habet.

Quia dominus eum neceſſarium habet.) Hæc Græca nihil diſſidēt à proximis, ubi uertit dominus eius operam deſiderat, cum utrobiq; ſit αὐτοῦ χρείαν ἔχει, id eſt, Illo opus habet.

Sicut dixerat eis ſtantem pullum.) Stantem pullum non addunt Græci codices. Apparet additum à latino quopiam, quo ſermo foret dilucidior.

Et iactantes.) καὶ ἐπιῤῥίψαντες, id eſt, Et iniectis ueſtibus, ſiue pallijs ſuis.

Omnes turbæ deſcendentium.) ἅπαν τὸ πλῆθος τῶν μαθητῶν, id eſt, Vniuerſa turba diſcipulorum. Nam mox iubetur increpare diſcipulos. Probabile eſt interpretē uertiſſe diſcentium, atq; ita ſcriptum adhuc uiſitur in nonnullis peruetuſtis codicibus, In Conſtantienſi apparebat raſuræ ueſtigium.

Gloria in excelſis.) ἐν ὑψίστοις, id eſt, In altiſſimis.

κεκράξονται.

Lapides clamabunt. κεκράξονται, quod Græci uocant μετ' ὀλίγον μέλλον, hoc eſt, paulo poſt futurũ, & habet urgẽs quiddã ac uehemens. Itaque nos uertimus, mox lapides clamabũt.

Nunc autem quæ ad pacem.) Omittenda erat cõiunctio quia, ὅτι, quæ ex idiomate Græcanici ſermonis apponitur aliquoties affirmandi gratia. Diuus Hieronymus in commentarijs Eſaiæ, non ſemel hunc citat locũ, ſed ſenſu nonnihil immutato, uidelicet ijs uerbis, Si ſcires etiã tu quæ ad pacẽ ſunt tibi. Deinde ſubijcit de ſuo: Quam quia non ſuſcepit, intulit, Nunc autem uenient dies ſuper te &c. Cõſimiliter adducit & enarrat hunc locũ, exponẽs Micheæ cap. ij. Quæ quidẽ interpretatio, ut longe lateq; diſſonat à recentiũ Theologorum interpretatione, ita uehementer conſentit cum Græca ueritate & interpretamento Theophylacti. Nam Græci ſic habent, ὅτι εἰ ἔγνως καὶ σύ γε, ἐν τῇ ἡμέρᾳ σου ταύτῃ, τὰ πρὸς εἰρήνην σου, id eſt, Si noſſes & tu ſanè in die tuo hoc, quæ ad pacẽ tuã: ut ſubaudias quæreres, ſitq; ſenſus, Hic dies eſt tuus, quo te inuiſit redemptor: quod ſi intelligeres quantũ boni tibi offeratur, ſaltem tu curares quæ ad pacẽ tuam pertinent, hoc eſt, crederes & obtẽperares mihi. Ad hunc modum legiſſe uidetur diuus Hieronymus. Cæterum in pleriſque codicibus ita ſcriptũ eſt, εἰ ἔγνως καὶ σὺ, καί γε ἐν τῇ ἡμέρᾳ σου ταύτῃ τὰ πρὸς εἰρήνην σου. Si nouiſſes & tu, ſaltẽ in die tuo hoc, quæ ad pacẽ tuam pertinent, curares. Nec eſt ocioſa coniunctionis iteratio καὶ & καί γε, quod prior ad perſonam urbis pertinet, altera ad diẽ. Vt intelligamus aduentum peculiariter pertinere ad ciuitatem Hieruſalẽ, præſertim eo die, quo adueniebat iã moriturus, licet altera coniunctio non addatur apud Origenem, aut quiſquis eſt autor, homilia xxxviij. Porrò quod recentiores interpretantur, *Si nouiſſes imminentia tibi mala, fleres & tu &c.* non cohæret cum eo quod ſequitur, Nunc autẽ abſcondita ſunt ab oculis tuis. Repetit enim Chriſtus quod dixerat, *Si cognouiſſes*, nimirum indicans eos nõ agnoſcere diem ſalutis ſuæ. Et hæc dixerim nullius ſententiæ præiudicans, Certe Cyrillus qui citatur in catena, ſi cognouiſſes refert, nõ ad mala imminentia, ſed ad intelligentiam prophetiarũ de Chriſti aduẽtu. Et Euſebius ibidẽ citatus, pacẽ nõ refert ad delicias huius mundi, quẽadmodũ Gregorius, ſed ad reconciliationem humani generis, ne quis credat omnino ſomnium eſſe quod adduximus.

Si cognouiſſes & tu, locus hactenus paucis intellectus.

Solo æquare.

Ad terrã proſternẽt.) καὶ ἐδαφιοῦσιν. ἔδαφος ſolum ſiue pauimentum. Inde ἐδαφίζειν ſolo æquare. Plus enim dixit Lucas, quàm uerterit interpres.

Tẽpus uiſitationis.) ἐπισκοπῆς, id eſt, inſpectionis. Interpres legiſſe uidet͂ ἐπισκέψεώς σου.

Suſpenſus erat audiens illum.) ἐξεκρέματο, id eſt, Pendebat, hoc eſt, inhiabat. Ita Vergilius: Pendetq; iterum narrantis ab ore.

EX CAPITE VIGESIMO.

IN uno dierum.) Græci addunt ἐκείνων, id eſt, Illorum. Illud ſemel admonuiſſe ſat eſt, Hebræos unum dicere, quod Latini quidam. ut, Vno die, pro quodã die, & Vnus ſcriba, pro quidam.

Conuenerunt.) ἐπέστησαν, id eſt, Ingruerunt, ſiue aderant, ſiue quod malim Adorti ſunt. Sic enim utitur in Actis apoſtolorum.

Vnum uerbum.) ἕνα λόγον, id eſt, Vnũ ſermonem. In aureo codice non addebat͂ unũ, nec in Donatianicis. Nos ſenſum reddidim⁹ nõ uerba, Interrogabo uos, & ego unũ qddã.

Certus ſum. Perſuaſus ſum.

Certi enim ſunt.) πεπεισμένος γάρ ἐστιν, id eſt, Perſuaſa eſt enim, ſiue perſuaſum habet, ut ſubaudias plebs, quæ modo præceſſit. Certus eſt enim aliquis de re uera. At perſuaſus eſſe poteſt, qui falſum credat.

Multis temporibus.) χρόνους ἱκανούς, id eſt, Multum tempus, ſiue temporis, ſi ſenſum maluiſſet reddere quàm uerba.

Conquaſſabitur.) συνθλασθήσεται, id eſt. Confringetur.

Qui negant eſſe reſurrectionem.) Qui putant nihil immutandum in ſacris literis, uertant hæc Lucæ ad uerbum ſi lubet, οἱ ἀντιλέγοντες ἀνάστασιν μὴ εἶναι, id eſt, Qui contradicunt non eſſe reſurrectionem. Sed quorſum attinet ex innumeris unũ aut alterũ proferre? Illud annotandũ, quoniam ἀνάστασιν dixit abſq; articulo, uertendum potius fuiſſe, Qui negant ullam eſſe reſurrectionem. Eſt reſurrectio corporum, & eſt animarum. Tum ſunt qui fatentur dominum reſurrexiſſe cum paucis, negantes uniuerſalem reſurrectionem.

Et mortuus eſt ſine filijs.) ἄτεκνος, id eſt, Orbus, ſiue abſqꝫ liberis. Nam liberorũ nomine & filiæ continentur. *Filij liberi.*

Neqꝫ nubunt, neqꝫ ducunt uxores.) οὔτε γαμοῦσιν οὔτε ἐκγαμίζονται, id eſt, Neqꝫ ducunt uxores, neqꝫ nuptũ dantur. Quod Cyprianus lib. ad Quirinum iij. uertit nubũtur, quanqꝫ γαμοῦσιν ambiguum eſt. Aliâs certe uertit, Ducunt uxores, atqꝫ adeo paulo ſuperius in hoc ipſo Luca. Prius uerbum γαμοῦσιν pertinere poteſt & ad uiros ducẽtes & ad fœminas nubentes, ἐκγαμίζονται ad parentes elocantes.

Aequales enim angelis.) ἰσάγγελοι, dictione cõpoſita, hoc eſt, ſimiles ſiue pares angelis. Quẽadmodũ Homerus ἰσοθέους & θεοῖς ἰκέλους, appellat eximios uiros, & dijs æquiparãdos.

Quia reſurgunt mortui.) ὅτι δὲ ἐγείρονται. Tametſi anceps eſt græca coniunctio, tamen hoc loco dicendum erat, Quod autem reſurgant mortui, ſiue Reſurgere autẽ mortuos.

Simulantes longam orationem.) καὶ προφάσει μακρᾶ προσεύχονται, id eſt, Et prætextu longo precantur. In nonnullis codicibus habebatur, προφάσει μακρὰ ultima acuta, non circunflexa, Sub prætextu multa precãtes. Nam quid ſibi uult longus prætextus? Nos magis ſenſum, quàm uerba reddidimus Simulantes longas preces. Neqꝫ enim precatur, qui ad laudem humanam, aut quæſtum precatur. *Prolixæ preces.*

Damnationem maiorem.) περισσότερον κρίμα, id eſt, Maius iudicium. Interpres ſentẽtiam explicat, non uerbum. Nam hic aliquoties κρίμα uſurpatur pro condemnatione.

EX CAPITE VIGESIMOPRIMO

Reſpiciens autem.) Reſpicere eſt flexis in tergum oculis aſpicere. At hic eſt ἀναβλέψας, quod aliquoties eſt recipere uiſum, aliquoties attollere oculos uidendi gratia, ſiue quod gazophylacium in ædito loco eſſet, ſiue quod antea ſuos intuitus, poſt tollit oculos, in eos qui longius aberant.

Ex abundanti ſibi.) ἐκ τοῦ περισσεύοντος αὐτοῖς, id eſt, Ex eo quod ſibi ſupereſt, Ex eo quod deeſt.) ἐκ τοῦ ὑστερήματος, id eſt, Ex defectu, hoc eſt, Ex penuria.

Omnem uictum.) βίον, quod alibi ſubſtantiam uertit. *Anathemata, dona conſecrata.*

Et donis.) ἀναθήμασι. Ea dicuntur dona, quæ dicata dijs ſuſpenduntur in parietibus & columnis templi: cuiuſmodi nunc uiſuntur potiſſimum iuxta monumenta diuorum ſtatuæ argenteæ, equi aurei, pocula gemmata, dicta ab ἀναθεῖναι, hoc eſt, à ſeponendo, ſiue ſuſpendendo. Vnde & ἀνάθημα dicitur.

Cum hæc incipient fieri.) μέλλῃ ταῦτα γίνεσθαι, futura ſunt hæc. Verum μέλλω ſic & aliâs expreſſit per incipiendi uerbum.

Dicentes quia ego ſum.) ὅτι ἐγώ εἰμι, id eſt, Quod ego ſim, hoc eſt, dicent ſe eſſe Chriſtum qui ſum ipſe. Atque ita nos uertimus aperte magis, quàm ad uerbum. Ne quis id exiſtimet errore factum. Et mox,

Terroresqꝫ & ſigna.) φόβητρά τε, id eſt, Terriculamentaqꝫ. Aliud enim terror, aliud, monſtrum, quod terrorem incutit.

Et eritis odio omnibus hominibus.) Nec in Græcis nec in aureo codice additur hominibus, nec in conſtantienſi, nec in meo excuſo.

Nondum ſtatim.) οὐκ εὐθέως, id eſt, Non ſtatim.

Fames & peſtilentiæ.) Adnominationem in λιμοὶ & λοιμοὶ iam aliâs annotauimus.

Non præmeditari qualiter reſpondeatis. μὴ προμελετᾶν ἀπολογηθῆναι, id eſt non ante meditandam eſſe defenſionem. Id quod cæteri rei faciunt, qui ad lucernam elaborant arte orationem, qua flectant iudicem. Cyprianus ultima tertij libri epiſtola, ſic adducit hunc locũ: Ponite in cordibus ueſtris, non præmeditari excuſare. Porrò meditari dicimur ad quod nos cura præparamus. *παρονομασία.*

Omnes aduerſarij ueſtri.) ἀντικείμενοι ὑμῖν, id eſt, Aduerſantes uobis. Et aliquanto poſt,

Capillus de capite ueſtro non peribit.) ἀπόληται, id eſt, Perit. Habet neſcio quid certius & aſſeuerantius temporis ἑτέρωσις.

Poſſidebitis.) κτήσασθε, id eſt, Poſſidete, ſiue obtinete. Apparet interpretem legiſſe κτήσεσθε, etiamſi Græci codices quos ego uiderim, conſtanter habent κτήσασθε.

Et nutrientibus.) θηλαζούσαις, id eſt, lactantibus & mamma nutrientibus, ut ſuperius *Mamma nutrire.*

indicatum eſt. Et Ambroſius pro nutrientibus legit, Quæ ubera dant. Auguſtinus alicubi mammantibus legit.

Preſſura.) συνοχὴ, id eſt, Coartatio, ſiue anxietas. Nonnulli codices habebant ἀνάγκη, quod neceſſitatem ſonat & uim illatam. Nec eſt,

In ore gladij), Sed ore gladij, στόματι μαχαίρας, quod tamen rectius uertiſſet, Acie gladij. Quandoquidem aciem gladij Græci στόμα uocant, quod ea parte mordeat, & δίστομον utrinque incidens dicitur.

Tempora nationum.) ἐθνῶν, gentium. Idem nomen quod proxime præceſſit. Interpres mire fugit eiuſdem uocis iterationem, quum Euangeliſta non fugiat.

Cōfuſione, id eſt deſperatione. Præ confuſione.) ἐν ἀπορίᾳ, id eſt, In perplexitate ſiue deſperatione. Quanquam uterque genitiuus abſolute poteſt legi, ut ſit ſenſus, præ deſperatione reſonante mari & fluctu, & areſcentibus hominibus.

Sonitus maris.) ἠχούσης θαλάσσης. id eſt reſonantis maris.

Areſcentibus hominibus.) ἀποψυχόντων, quod ſonat exanimari dolore, ſiue extabeſcere.

Videte.) ἴδετε. Græcum uerbum anceps eſt, an ſit uidetis an uidete.

Produxerint, proruperint. Cum produxerint ex ſe fructum.) Græce tantum eſt προβάλωσιν ἤδη, quod ego uertiſſem proruperint. Neq; enim de fructu ſentit, ſed de gemmis ac frondibus erumpentibus, id quod ex alijs Euangeliſtis liquet. Certe ex Marci cap. 13. qui de ramo tenero & frōdibus erumpentibus meminit. Primum enim tenereſcit ramus, ut gemmæ protrudi queant. Eſt autē hoc peculiare ficui, ut ſtatim nullis floribus præcedētibus, protrudat groſſos. Etiamſi gēmas protrudunt & aliæ arbores. Nam Lucas præter ficum & alias arbores addit. Quanquam & aliâs diſſident Græca à noſtris, βλέποντες ἀφ' ἑαυτῶν γινώσκετε, id eſt, Cernentes ex uobis ipſis cognoſcitis, hoc eſt, Cum uidetis protrudi gemmas & frondes in arboribus, etiamſi nemo admoneat, tamen ex ipſa re intelligitis adeſſe æſtatem. Et paulo poſt, rurſum μήποτε uertit Ne forte, quaſi ſit hoc in illorum fortuna ſitum, ac non potius in illorum cura.

Curis huius uitæ.) μερίμναις βιωτικαῖς, quod in Paulo uertit ſecularia βιωτικά. Significat autem eas curas quæ ad uictum parandum, uitæq; uſum faciunt.

Vt digni habeamini.) καταξιωθῆτε, id eſt, Digni reddamini, qui poſſitis effugere hæc omnia. Senſus autem eſt, ut ſemper hoc ipſum orent quo poſſint effugere.

Morabatur in monte.) ηὐλίζετο, quod ante uerterat ſtabulare.

Maniare, pro mane uenire. Et omnis populus manicabat.) Græcam uocem imitatus eſt interpres ὤρθριζε. Idem uerbum quod in Pſalmis uertit De luce uigilo, ὀρθρίζω. Vetutiſſimus codex Latinus habebat diluculo ueniebat. Vnde mirū eſt unde hæc uox omnino Latinis inaudita, irrepſerit, quā nec Auguſtini aures ferre queant. Notat enim hanc in librum Iudicum, quæſtione 46. indicans quoſdam interpretatos maturabis, ceu uox ea dicta ſit à matutino. Sunt qui diuinent pro mane ibat corruptum fuiſſe manicabat. Verum nihil aliud quàm diuinant. Auguſtinus indicauit uariam ſcripturam ſui temporis in libro Iudicum, & eſt idem uerbum illic ex interpretatione ſeptuaginta quod eſt hic, ὀρθριεῖς καὶ ἐκτενεῖς, quod Hieronymus reddidit: Et primo mane oriente ſole irrues ſuper ciuitatem, ἅμα τῷ ἀνατεῖλαι τὸν ἥλιον, ὀρθριεῖς καὶ ἐκτενεῖς ἐπὶ τὴν πόλιν. Cæterum nec manicandi uerbum, nec maturandi placet Auguſtino, quod alterum neget inueniri apud probatos autores, alterius etymologiam non ſatis probat, & aliud eſt maturare, aliud mane uenire: frequenter enim ſero uenit, qui mane uenit. Ad hæc commentarij Bedæ in contextu habent mendoſe nimirum, manebat ad eum, in expoſitione legit manicamus.

EX CAPITE VIGESIMOSECVNDO.

Præfecti templo tuendo. DE duodecim.) ὄντα ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δώδεκα, id eſt, Qui erat de numero duodecim.

Et magiſtratibus.) Et ductoribus, ſiue ducibus exercitus. Eſt enim στρατηγοῖς quos aliâs ni fallor, ſentit præfectos tuendo tēplo, nec alios hic arbitror intelligendos. Theophylactus præter hanc opinionē & alias commemorat.

Sine turbis.) ἄτερ ὄχλου, id eſt, Sine turba, hoc eſt, ſine tumultu. Nam utrunq; ſignificat ὄχλος, ut Latinis turba, & multitudinem, & tumultum.

Occidi

Occidi paſcha.) θύεσθαι, id eſt, Immolari.

Homo quidam.) Quidam non additur apud Græcos, ſed Latinus interpres de ſuo addidit, quo ſermo eſſet mollior.

Amphoram.) κεράμιον, quod ſignificat uas fictile. Hoc idcirco admonui, quod mihi uideatur ad myſteriũ facere, ſi quis excutiat, quid ſibi uelit hydria fictilis, quæ rumpitur apud Eccleſiaſten, recurrente uitta aurea. Eadem uox eſt, quam alibi uertit lagenam.

Aenigma apũ Eccleſiaſten.

Ex hoc.) ἐξ αὐτοῦ, id eſt, Ex eo, nempe paſcha, ne quis ad tempus referat.

In meo ſanguine.) In poſitum appaæt pro per. Vt uetus teſtamentum confirmatum ac dedicatum eſt, populo aſperſo ſanguine pecudis, ita Chriſtus per ſuum ſanguinem dicauit nouum teſtamentum, quod eleganter explicat is, qui ſcripſit epiſtolam ad Hebræos. Nec uideo cur hic obſtet religio, quo minus ſenſum reddamus magis perſpicuum, quum his uerbis non conſecrent hodie ſacerdotes.

Accipite & diuidite.) λάβετε τοῦτο, id eſt, Accipite hunc. Annotatum eſt hoc à ueteribus, apud Lucam bis fieri calicis mentionẽ. Prius enim accepit calicẽ, & gratijs actis ac benedictione facta dixit, Accipite & diuidite inter uos. Mox conſecrato pane ſequitur, Similiter & calicem poſtquam cœnauit dicens.

Qui pro uobis fundetur.) τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνόμενον, id eſt, Qui pro uobis effunditur. Cum paulo ſuperius dixerit Datur, tẽpore præſenti, cur hic uereamur dicere effunditur? Et certe datur reperitur in exemplaribus noſtris.

In meam commemorationem.) εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν, quod expreſſius extuliſſet, Ad renouandam mei memoriam.

Per quem tradetur.) παραδίδοται, id eſt, Traditur, ut ſit præſentis temporis.

Dominantur eorum.) Earum uertendum erat, ſiue eis. Gens enim Græcis neutri generis eſt. Proinde in αὐτῶν oblitus ſui interpres, Græco uſus eſt genere.

Dormitatio interpretis.

Sicut minor.) ὡς ὁ νεώτερος, id eſt, Sicut iunior, ſiue minor natu. Antiquiſſimi codices habent iunior, non minor. Quanquam hoc loco magis contemptum ſignificat, quàm ætatem. Vt enim honoris cauſa preſbyteros uocabant, hoc eſt ſeniores, ita contemptos iuniores: quod genus eſt illud in Pſalmis: Adoleſcentulus ſum ego & cõtemptus. Nam Hebræis צעיר ſonat iuuenem & nullius autoritatis.

Iunior pro cõtempto.

Et qui præceſſor eſt.) ὁ ἡγούμενος, id eſt, Dux ſiue rector. Nam hoc quoque ſignificat Græca uox, ac magis conuenit cum eo quod ſequitur. Pugnant enim præſidem eſſe, & miniſtrum eſſe.

Ait autem dominus Simoni.) Exemplaria Græcanica ſic habent, εἶπε δὲ ὁ κύριος, σίμων, σίμων ἰδού, id eſt, Dixit autem dominus, Simon Simon, ecce &c. Porrò conduplicatio ſeruit affectui. Atq; ita citat diuus Hieronymus in dialogis aduerſus Pelagium. Nec aliter refert Beda in commentarijs ſuis, ne quis caſu factum eſſe putet.

Expetiuit uos.) ἐξῃτήσατο, quod magis ſonat depopoſcit. Depoſcuntur enim, qui ad pœnam petuntur: uelut hoc efflagitarit Satanas ut illos comminueret, quemadmodum Iob popoſcit Satan, & impetrauit, uerum præſcriptis legibus. Ambroſius libro de uocatione omnium gentium primo cap. ulti. ſic adducit hunc locum: Simon Simon ecce Satanas poſtulauit, ut uos cerneret ſicut triticum. Siquidem à cernendo cribrum uidetur eſſe dictum. Græce eſt σινιάσαι.

Non cantabit.) οὐ φωνήσει, id eſt, Non ſonabit, ſiue non ædet uocem.

Sed nunc qui habet ſacculum.) Quæſo te lector Chriſtiane, quis tam eſt ἀγέλαστος qui poſſit à riſu temperare, perpendens quàm ridicula recentiores quidam in hunc ſcripſere locum. Rurſum quis eſt tam φιλόγελως qui non indignetur cœleſtem illam doctrinam huiuſmodi uitiari interpretamentis. Lyranus enim ille, ut multis uidetur, probatus doctor, huc detorquet uerba Chriſti, quaſi moneat Apoſtolos, ut ingruente procella perſecutionum muniãt ſe duabus rebus, nempe cõmeatu, & armorũ præſidio, ne uel deſit quod edãt, uel à pſecutoribus opprimantur. Atq; eadẽ multo impudẽtius inculcat Hugo Carrenſis, ſiue quis alius fuit, autorem citans Chryſoſtomum, ſed huius uerba truncatim ac deprauate referũt recentiores quidã. Nam Chryſoſtomus de gladio cõmentum planè reijcit, utcunq; de ſacculo moderatur interpretationẽ. Huius uerba ſunt in caput Matth. 26, ut facilius crederet,

Recẽtium interpretatio exploſa.

Hugo Carrenſis.

quia traderētur, propterea dixit eis, emite gladios. Nō ut percutiāt animat, ſed ut prædictionem hac re ante oculos poneret. Hæc ille. Quid autē ſibi uelit, quod ait prædictionē, explicāt illius uerba quæ referuntur in cathena aurea diui Thomæ. Quid eſt hoc, qui dixerat, ſi quis te percuſſerit in dextra gena, uertas ei & aliā, nunc armat diſcipulos, & ſolo gladio? Nam ſi penitus armare decebat, nō ſolum oportebat gladium poſſidere, ſed & ſcuta & galeas. Sed etſi mille huiuſmodi poſſiderent arma pro tot inſultibus & inſidijs populorum, tyrannorum, urbium, nationum, qualiter undecim comparerent, & ex ſolo agminum aſpectu non contremiſcerent, nutriti in ſtagnis & fluuijs? Non ergo putemus eum iuſſiſſe ut gladios poſſiderent, ſed per gladios innuit imminentes inſidias Iudæorum. Vnde ſequitur, Dico enim uobis, quoniam adhuc hoc quod ſcriptum eſt oportet impleri in me, & cum iniquis deputatus eſt. Rurſus aliquanto inferius, Et quidem ſi humano eos uolebat uti auxilio, nec centum ſufficerent gladij, quod ſi nolebat eos uti humano ſubſidio, etiam duo ſuperuacanei ſunt. Referuntur illic uerba Baſilij, ac Theophili in eandem ſententiam, demum & Bedæ. Quod ſi conſtat, qui conuenit ut ſimplicem ſenſum accipiamus in pera, in gladio quæramus figuratam interpretationem, quæ ſenſum aperiat cum uerbis pugnantem. Etenim ſi dominus iuſſit parari quæ pertinebant ad uictum ac defenſionem, an ueſtis non pertinet ad uitæ neceſſaria? Et hanc uendi iubet. Proinde quemadmodum his uerbis præparauit animos Apoſtolorum ad fortiter perpetiendam ſæuitiam perſequutorum, ita ſacculi tollendi mentione præparauit illos ad tolerantiam famis & omnium incommodorum quæ ſolent in bellis accidere. Malorum enim prædictio non hortatur ad prouiſionem commeatus ac munimentorum, ſed ad tolerantiam malorum, quæ citius proſternunt hominem ſi ueniant improuiſa. Quoniam autem dominus donec adeſſet mortalis, illis cura uacuis abunde ſuppeditarat, & ab incurſione malorum tutos reddiderat: imbecilles erant, ſub ipſum dominicæ mortis tempus etiamnum contendentes de primatu, nec ſatis inſtructi aduerſus malorum procellas, quæ imminebant. Præmonet igitur malorum, non ut ſuis fidant uiribus, ſed ut uigilent aduerſus ingruentem afflictionum tempeſtatem. Quomodo uigilēt? Nimirū quemadmodū ipſe docuit exemplo pariter ac monitis, uigilate & orate ne intretis in tentationē. Nec aliud ꝙ à domino didicerant eos feciſſe legimus poſt acceptū ſpiritū ſanctum. Volebat illos ex ipſo pendere, non ut infantes quemadmodum ante fecerāt, ſed ut uiros qui ſuam induſtriam iungūt cum auxilio cœleſti. Hoc ſenſit Chryſoſtomus, hoc Theophylactus, hoc Theophilus, hoc Baſilius, qui hoc quoq; admonuit, in multis codicibus non haberi ſcriptum, accipiat, tollat, uel emat, ſed tollet & emet, ut ſermo ſit prædicentis imminentem afflictionem, non exhortantis ad parandum commeatum aut armaturam. Quidam ſic interpretantur, hunc ſermonem non ad Apoſtolos tantum, ſed ad omnes Iudæos pertinere, quibus immineret tanta procella belli, ut nec de cibo nec de ueſtitu ſint futuri ſolliciti, ſed tantum de tuenda uita, id ſignificari tropo quo iubet diuendita tunica & pera emi gladium. Quorſum igitur pertinent uerba Chryſoſtomi, Pullos è nido educens, iubet proprijs uti pennis? An ad parandas lanceas, galeas, clypeos, & bombardas? Quid igitur intereſt inter Carem militem conductitium, & uirum Apoſtolicum? At mutatis, inquiunt, temporibus licet mutare uitæ rationem. Tempore pacis hæc interdicuntur, tempore belli permittuntur. Quaſi uero unquam bonis defuerit perſecutio. Itáne Chriſtus omnium illorū dogmatum ſuorum, de non reſiſtendo malo, de diligendis ac iuuandis inimicis, de bene precando ijs qui male precantur nobis, de beatis mitibus, & perſecutionē perpetientibus propter iuſtitiam, de præbenda maxilla altera, ſi quis alteram percuſſiſſet, atq; alijs id genus, plurimis, iam moriturus palinodiam canit, & ad comparandum cōmeatum & πανοπλίαν adornādam excitat ſuos? Oblitus etiam eorum quæ paulo ante dixerat: In patientia ueſtra poſſidebitis animas ueſtras? Atqui illic ſanè de perſecutione loquitur, nec meminit præſidiorū. Imò cum apud Matthæum uniuerſam perſecutionū tragœdiam ponit ob oculos, rogo num uſquā ulla mentio defenſionis? Vbi eſt illud quod unum Apoſtolos à ſe iubet diſcere, quod mitis eſſet & humilis corde? Vbi uox illa ſeuera, Neſcitis cuius ſpiritus ſitis, qua diſcipulos à uindictæ reuocat affectu? Vbi uox illa, qua negat ſe agnoſcere diſcipulum, qui ſublata cruce ſua non ſequatur ſe? Num hic crucem mutat in gladium? Deinde quid magni docet Chriſtus ſuos, ſi hoc præcipit quod ſua ſponte faciunt

ciunt

ciunt & piratæ & latrones? Hæccine eſt illa doctrina cœleſtis, quam ut nobis impartiret, relicto cœlo deſcendit in terras? Præterea autem, ſi id docuit quod iſti uolunt, cur ipſe non præſtat quod docet? quando ipſe parauit ſibi commeatum? quando enſibus aut machinis ſeſe aduerſus perſecutorum uim communiuit? Nec uident quàm iſta pugnent cum uaticinio quod ædidit in illum Eſaias: Velut ouis coram tondente obmutuit. Vt interim ſileam, ne conſiſtere quidem iſtorum commentũ. Etenim fingamus hanc eſſe Chriſti mentem, ut uelit apoſtolos ſuos parare gladium ferreum, quo graſſantur & latrones, & cõmeatum quem parant duces exercituum, qua ratione illud explicabunt, quod tunica diuẽdita iubet emi gladium? quandoquidem placet urgere literas ac ſyllabas ſermonis. Num illos nudos enſibus accinctos mittit in bellum? Nouum uero copiarũ genus. Ad hæc cum dixerit, Sed nunc qui habet ſacculum tollat, ſimiliter & peram, qui cohæret quod mox ſequitur, Et qui non habet, uendat tunicam ſuã, & emat gladium? An non hinc ſatis euidẽs eſt, non præcipi ut ferrent ſecum ſacculum & peram, ſed tollerent uendenda, precioq́ redimerent gladiũ? Quod ſi nihil horũ eſſet, tunicam uenundarent potius, quàm gladius non eſſet. Vt maxime torqueant, non iubet parare ſacculum aut peram, ſed permittit ut tolerandũ, ſi quis forte poſſideat. At enſem etiam uendita tunica iubet emi. Proinde proſpicere de uictu permittitur duntaxat, at gladio nos defendere tantopere iubemur, ut nudis etiam ſit cum hoſte confligendum, uelut in hoc ſumma pietatis ſita ſit. At ſaltem non reſipiſcũt ex his quæ mox ſequuntur apud alios Euangeliſtas. Obiurgat minaciter ac ſeuere Petrum quod utatur gladio, & iubet recondi, addens perire gladio, qui gladio pugnent, ſibi non defuturas quamlibet multas legiones, à patre ſuppetias, ſi ſe ui defendere uoluiſſet. Præterea quando unquam legimus apoſtolos feciſſe quod hic tantopere iubet Chriſtus faciendum? Fugiſſe legimus, reſpondiſſe legimus, loricam aut gladiũ geſtaſſe nuſquam legimus, ac ne unguibus quidem unquã repugnaſſe, ne dicam gladijs. Deniq́ cur in omnibus ſuis epiſtolis audent à præceptoris ſui doctrina diſſonare? Tolerantiam uno ore docent omnes, iubent obrui beneficijs inimicũ, & igneos carbones congeri in caput illorum. Paulus iubet malũ uinci bono, iactat toleratas calamitates ſuas, proſtratos ac fuſos hoſtes non iactat. Toties armat ille tironem Chriſtianũ, euangelica panoplia, galea ſalutis, ſcuto fidei, gladio ſpiritus. Vbi inter hæc huius gladij mentio, quem nos comminiſcimur? In nugis leuiculis, quæq́ citra diſpendium euangelicæ philoſophiæ uel neſciri poterãt, hæreſes ac blaſphemias ἐκτραγῳδίζομεν. Mihi nulla hæreſis uidetur pernicioſior, nulla blaſphemia ſceleratior, quàm ſi quis Philiſtinorum exemplo euangelici agri puteos, qui à Chriſto uenã habent aquæ uiuæ ſcatentis in uitam æternam, terra oppleat, & ſenſum ſpiritualem uertat in carnalem, doctrinam cœleſtem deprauet in terrenam, ac ſacroſancta Chriſti dogmata detorqueat, imò corrũpat, idq́ reclamantibus omnibus eius præceptis, reclamãte tota ipſius uita, reclamante doctrina apoſtolica, refragantibus tot martyrũ millibus, repugnantibus uetuſtis interpretibus. Nec animaduertunt quid hic interpretetur Ambroſius, etiamſi in re tam perſpicua, quid opus interprete? Cur inquit emere iubes gladiũ, qui ferire me prohibes? Cur habere me præcipis, quem uetas promi? Niſi forte ut ſit parata defenſio, non ultio neceſſaria, ut uidear potuiſſe uindicari, ſed noluiſſe. Deinde diſſoluẽs quod poterat ex ueteris inſtrumenti literis obijci, permiſſum eſſe bellum, Lex tamen, inquit, referire me non uetat, & ideo fortaſſe Petro duos gladios offerenti, ſat eſt dicit: quaſi licuerit uſque ad euangeliũ: ut ſit in lege æquitatis eruditio, in euangelio bonitatis perfectio. Mox aduerſus reclamaturos opponit hæc: Multis hoc iniquum uidetur, ſed non iniquus dominus, qui cum ſe poſſet ulciſci, maluit immolari. Deniq́ in calce hoc adijcit, duos gladios interpretatus ueteris ac noui teſtamenti ſcientiam, Quaſi nihil inquiens deſit ei, quem utriuſq́ teſtamenti doctrina munierit. Origenes theologorum ſine controuerſia doctiſſimus, homilia in Matthæum ſeptima, ſermonem hunc Chriſti peſtiferum eſſe pronunciat, ſi ad literam accipiatur. Eum poſteaq́ recitarat, ſubijcit hunc in modũ: Si quis ergo literam uolens aſpicere, & non intelligens uoluntatem uerborum, uendiderit ueſtimentum ſuum corporale, & emerit gladium talem, contra uoluntatem Chriſti ſuſcipiens uerbum eius, peribit, forſitan & gladio peribit. De quo autem gladio dicat, non eſt loci huius exponere. Idem libro aduerſus Celſum ſecundo, pronunciat bellũ ab uno Chriſto ſublatũ, quaſi hoc illi fuerit peculiare.

Inconſiſtens.

Gladius.

Humanius eſt curare uictum, quã uim dictam.

Hereſis occulta.

Ambroſius.

Origenes.

ſi uerum eſt quod iſti interpretantur, quid ſenſerunt illi qui putant hoc eſſe dictum ironice, Sufficit, uidelicet aduerſus tantã multitudinem. Nec hanc opinionem reijcit Theophylactus, ſed addit alteram quæ pariter facit pro nobis, Quũ inquit, illi non intelligerent quod dicebat, reliquit illos, ne moleſtus eſſet, Certe iuxta carnem intelligebant apoſtoli, ergo nõ iuxta carnem loquebatur dominus. Proinde mihi ſimplicius uidetur, Chriſtum paulatim conantem ſuorũ animis uulgares affectus eximere, cum prius eos liberaſſet cura commeatus, nũc & ſuppliciorum ac mortis metu liberare uoluiſſe. Sciebat quid illis adhuc rudibus in eo tumultu uenturum eſſet in mentem, & ideo de gladijs ſinebat eos ad tempus errare, quo efficacius eximeret ex illorum affectibus uindictæ cupiditatem. Si tacuiſſet de gladio, uideri poterat licita defenſio, quoties urgeret uitæ periculum, uiris apoſtolicis. Nũc ita rem ac ſermonem temperauit, ut nulli dubium eſſe poſſit, quin uſum ferri ſuis interdixerit. Miſerat eos paulo ſuperius ſpecimen ſui daturos, & guſtum quendam ſumpturos Euangelici muneris, ſed duntaxat intra Iudææ fines. Cumq; hic humana ſolicitudo cõmeatum, ac nõnulla uitæ ſolatia requireret, iuſſit ſuos proficiſci ſine pera, ſine baculo, & tamen nihil defuerat, ultro ſuppeditantibus neceſſaria bonis hominibus. Atqui quoniam futurum erat, ut Euangelicæ prædicationis faſtigium, ſummaq; manus eſſet martyrium, & nihil morte formidabilius: aduerſus hoc quoque certamen ſuos inſtructos eſſe uoluit, non ſolum exemplo ſuæ mortis, uerumetiam admonitu. Proinde ut ex ijs quæ iam erant experti, fidem faceret eorum quæ poſtea eſſent conſequutura, commonefacit eos priſtinæ prædicationis. Quando miſi uos ſine ſacculo, & pera, & calciamentis, num aliquid defuit uobis? Cumq; reſpõdiſſent nihil omnino defuiſſe, uocat ad perfectiora: Videtis hactenus nudis nihil defuiſſe, ne quid hæc ſollicitudo uos grauet. Sed quemadmodum de commeatu uitæq; ſubſidijs nõ eſt quod angat uos ſollicitudo, ita nihil eſt quod de defenſione ſitis ſolliciti, ſi quando perſecutor, cruciatus aut mortem intentabit, ijſdem præſidijs uincetis tyrannos quibus ego uinco. imò quo magis eritis omnibus humanis præſidijs deſtituti, hoc magis eritis ad hoc bellum inſtructi. Adeo, ut ſi cui forte ſit tunica aut pera, quo ſit expeditior, & hæc abijciat. Non eſt opus niſi gladio meo, qui ſic amputat ac reuellit omneis affectus carnales, ut accinctus eo, nec tormenta formidet, nec mortem, tantum abeſt, ut famem metuat aut nuditatẽ. Neq; uero cum hæc dico, ius adimo principibus gerendi belli, modo Chriſtiane geratur. Laudãtur & Ambroſio Cæſares, qui ſe pro tuenda Chriſtiana trãquillitate aduerſus Barbaros ceu murũ oppoſuere, & tamẽ idem negat hoc eſſe puritatis euangelicæ, quam hic ſuos docet Chriſtus. Sed qd hæc ad nos, qui ſacerdotes ipſi ſine fine belligeramur, idq; pro imperio, pro præda, pro mũdana gloria? Quid hæc ad Chriſtianos principes, qui per ambitionem, iram, auaritiã, aut alium priuatũ affectũ ſine fine miſcent orbem bellorum tumultibus? Quid ad hæc bella, quæ tanta cum iniquitate ne dicã immanitate geruntur, ut crebro minus malorum ſit ab hoſte, quàm à propugnatore? Sed de his aliâs fuſius diſſerendi dabitur locus. Theophylactus diſcrepat nonnihil ab hac interpretatione, quippe qui tollendã peram ac ſacculũ interpretetur, quemadmodũ & gladiũ: non quod uelit eos de hiſce rebus proſpiciendis eſſe ſollicitos hominũ more, ſed ne poſthac toti pendeãt à præſidio Chriſti, qui hactenus eos nõ ſecus ac pueros curæ habuit, uerũ ut ipſi quoq; in poſterum præparent animos ſuos, aduerſus inopiam, aduerſus famẽ, aduerſus mortẽ, idq; ſignificatum eſſe pera, ſacculo & gladio. Quod ſi quis me urgeat ut pronũciem, utrum in totũ exiſtimem bellũ interdictũ Chriſtianis an nõ, prius rogabo percontatorẽ ut mihi reſpõdeat qd ſenſerit S. Martinus quũ diceret, Donatiuũ tuũ militaturus accipiat, ego Chriſtianus ſum, mihi pugnare non licet. Deinde quid præter alios Orthodoxos ueteres diuus Hieron. qui toties damnat bellũ inter Chriſtianos. Quod ſi nõ dignabũtur reſpondere, dicã uiris apoſtolicis nõ conuenire bellum, nec religionem Chriſtianã armis tantum eſſe propagandam, nec principi bellũ ullum ſuſcipiendum quod aliquo pacto queat uitari, & ſuſceptũq; minima potuerit ſanguinis iactura gerendũ, & q̃ poteſt ocyſſime finiendũ. Deniq; hanc ipſam functionẽ nõ eſſe puritatis euangelicæ, nec hoc ius ex euãgelicis p̃ceptis eſſe petendũ. Multa conceduntur quæ non docet euangelium, ueluti iuſiurandũ & lites forenſes. In Ethnicis nõ improbatur ius gladij ſi leges porrigãt, ſi legũ arbitrio promatur, quanquam euangelica pietas mallet ſanare quàm occidere. Chriſtus mulierem in adulterio deprehenſam nec damnauit,

Quo conſilio Chriſtus iuſſerit emi gladiũ

Gladius Chriſti.

Bellare nõ eſt Euãgelicæ puritatis.

damnauit nec abſoluit,ſimul & admonens ſacerdotes officij ſui,quorũ eſt mederi non perdere, nec adimens tamen magiſtratibus publicam poteſtatem, quæ ſeruit iuſticiæ diuinæ, etiam ſi ſint idololatræ. Poſtremo ſunt in rebus humanis multa neceſſaria mala, quæ tolerantur eo quod excludant maiora mala,non probantur,ut Euangelicæ doctrinæ. Atq; hæc pro diſputatis haberi uolumus, non pro decretis. Cæterũ ut id ſolum agam,quod ago, ſic eſt ordinanda lectio: Sed nunc qui habet ſacculum tollat,utiq; uendendũ,cõſimiliter & peram tollat,nimirum uendendam: quod ſi deſint, uel tunica diuendita emat gladiũ,non iſtũ quo graſſantur latrones: ſed uerbi diuini,qui penetrãtior eſt quouis gladio ancipiti, pertingens uſq; ad diſſectionem animæ ac ſpiritus. Quod ſi quis omnino cõtendat, Tollat hic poſitum pro Secum,deponet, certe cum in gladio cogamur allegoriam adhibere, hic quoq; adhibeamus oportet. Accipis gladium euangelicũ,accipe & peram & tunicã euangelicã.

Pera & tunica euãgelica.

Orate ne intretis.) Latinis anceps eſt ſermo. Nam poteſt & hic eſſe ſenſus , Orate, ne ſi non oraueritis,fiat ut intretis in tentationem. At Græcis nõ poteſt niſi unus accipi ſenſus, nempe hic, Hoc rogate patrem,ne ueniatis in tentationem, προσεύχεσθε μὴ εἰσελθεῖν. Quanquam paulo poſt, commutatis nonnihil uerbis, eandem extulit ſententiam, ἵνα μὴ εἰσέλθητε, id eſt. Ne intretis.

Et factus in agonia.) Quis tantum Latine ſciens cognoſcet ex hiſce uerbis quid ſenſerit interpres? Agon Græcis certamen,ſiue periculum,aut labor. Agoniam igitur appellat horrorem illum & affectionem qua corripi ſolẽt homines iam inſtante atq; urgente graui diſcrimine. Nos ut potuimus uertimus, Et correptus angore.

Guttæ ſanguinis decurrentis in terram.) Hic uariãt Græci codices,ſed ſic, ut ad ſenſum nihil referat: & facilis eſt ſcribarum lapſus,in tam anguſto confinio καταβαίνοντος, & καταβαίνοντες. Hilarius libro de trinit. 10. indicat in pleriſq; Græcorum ac Latinorũ codicibus non fieri mentionem,neq; de ſudore ſanguineo,neq; de angelo confortante. Verum id eraſum uidetur ab his qui uerebantur Chriſto tribuere tam inſignia humanæ infirmitatis argumenta,quum Hilarius etiam doloris ſenſum illi conetur adimere.

Si percutiamus.) εἰ πατάξομεν, id eſt, Num percutiemus? *Si*, pro an dixit interpres.

Sinite uſq; huc.

Sinite uſq; huc.) ἐᾶτε ἕως τούτου,id eſt,*Sinite* hactenus,id quod perinde ſonat græcis quaſi dicas, Hactenus ne reſiſtite,cum alius ſit ſenſus Euangeliſtæ.

Ac magiſtratus templi.) στρατηγοὺς, duces. Erant enim & milites præfecti cuſtodiendo templo, quorum præfectos hic uocat στρατηγούς.

Et dum fuiſſet intuita.) ἀτενίσασα, id eſt,Et fixis in eum oculis. Plus enim quiddam eſt ἀτενίζειν,quàm intueri,nempe immotis oculis obtueri.

Quaſi horæ.) ὡσεὶ,id eſt Ferè. Quanquàm & *S*uetonius uſus eſt,quaſi in hunc modum.

*S*icut dixerat.) ὡς εἶπεν αὐτῷ, Quomodo,ſiue Vt dixiſſet ſibi. Nam hoc ipſum illi ueniebat in mentem, Chriſtum ſibi dixiſſe futurum ut ſe negaret.

Conuenerunt ſeniores.) συνήχθη τὸ πρεσβυτέριον,id eſt,Coijt ordo presbyterorum.

Neq; dimittetis.) ἢ ἀπολύσητε,Aut dimittetis. quanquam recte mutauit interpres.

Vos dicitis,quia ego ſum.) ὅτι εἰμί, id eſt, Vos dicitis me eſſe. Alioqui non ideo dicebant quod ille eſſet.

Quid adhuc deſideramus.) τί ἔτι χρείαν ἔχομεν μαρτυρίας, id eſt , Quid inſuper opus habemus teſtimonio? Interpres eleganter reddidit magis quàm ad uerbum,aut ſuo more.

EX CAPITE VIGESIMOTERTIO

DVxerunt.) ἤγαγεν,id eſt,Duxit: tametſi hic uariant exemplaria,cum in nonnullis ſit ἤγαγον. Et mox, Peruertentem potius quàm ſubuertentem διαστρέφοντα.

Articuli uis.

Tu es rex Iudæorum.) σὺ εἶ ὁ βασιλεὺς τῶν ἰουδαίων, id eſt , Tu es ille rex Iudæorum? ut unicum illum, Iudæis promiſſum & expectatũ regem intelligas.

Cauſa, pro crimine.

Nihil inuenio cauſæ.) οὐδὲν αἴτιον, Nihil noxiæ, aut nihil criminis, quod imputari debeat. *S*iquidem noxia culpa dicitur,cum noxa ſit pœna potius.

Commouit populum.) ἀνασείει,id eſt,Cõmouet, præſentis temporis,ut accipiamus non de una ſeditione accuſari Chriſtum,ſed totam illius ac perpetuam accuſari uitam ac doctrinam uelut ſeditioſam.

Et audiens

Et audiens Galilæam.) ἀκούσας γαλιλαίας, id eſt, Cum audiſſet de Galilæa, ſiue Audito nomine Galilææ.

An homo Galilæus eſſet.) Galilæus non eſt coniungendum cum homine, ſed ſeparandum propter articulum Græcum, ὁ ἄνθρωπος. Nam cum Chriſtum ſignet, tamen uelut ignoto ſibi nomine, hominem uocat, ut Petrus puellam, mulierem γύναι.

Conſtanter accuſantes.) εὐτόνως, id eſt, Acriter, & intento clamore. *Cõſtanter pro acriter.*

Nullam cauſam.) αἰτίαν. Cur non potius crimen? quandoquidem & hoc ſignificat αἰτία. Porrò quod addit poſt, Cauſam mortis, ſic dixit cauſam mortis, ut ſi dixiſſet crimẽ mortis, quod nos dicimus capitale.

Emendatum ergo.) παιδεύσας, id eſt, Caſtigatum, ſiue correptum. Nam quod mox uertit, Corripiam, eadem eſt uox Græca παιδεύσας. Cæterum corripimus uerbis magis, quàm uerberibus, caſtigamus utroq; modo.

Per diem feſtum.) κατὰ ἑορτὴν, id eſt, Singulis feſtis. Nam paſcha recurrebat quot annis. Et hac figura ſubinde utuntur Apoſtoli & Euangeliſtæ, κατὰ τόπους, κατὰ πόλεις. *Per feſtũ, pro diebus feſtis.*

Simul uniuerſa turba.) παμπληθεί. Græcis aduerbium eſt, quod additum uerbo ſignificat id agi per uniuerſam multitudinem. Nam uerbum ipſum eſt numeri pluratiui ἀνέκραξαν, id eſt, Exclamabant, ſeu potius ſucclamabant.

Voces eorum.) Hic addunt Græci καὶ τῶν ἀρχιερέων, id eſt, Summorum ſacerdotum, ſiue pontificum, quanquam reclamantibus Latinis exemplaribus.

Petitionem eorum.) αἴτημα, id eſt, Poſtulationem, Efflagitant enim ac poſtulant.

Beatæ ſteriles, & uentres quæ.) Dicendum erat, Ventres qui non genuerunt. Apparet hallucinatum interpretem, quod κοιλίαι, id eſt, Ventres, apud Græcos ſit fœminini generis. At mox certe Græcus ſermo refert Vbera, quæ ſunt maſculina apud illos, καὶ μασοὶ οἱ οὐκ ἐθήλασαν. Nam Quæ non lactauerũt, ad ubera refertur, nõ ad mulieres, Alioqui fuerat, in quo poſſet aliquis utcunq; tergiuerſari. *Ventres qui.*

In uiridi.) ἐν ὑγρῷ, id eſt, In humido, quemadmodum iuxta Græcam lectionem citat Hilarius, enarrans pſalmum primum, atq; ita magis reſpondet, quod ſequitur arido. Cohærent autem humere, & uirere, quanquam ſenſum expreſſit interpres.

Duo nequam.) δύο κακοῦργοι, id eſt, Duo malefici, ſiue facinoroſi. *Nequam, pro facinoroſis.*

Et latrones.) καὶ κακούργους. Latrones nunc uertit, quod modo uerterat Nequam, homo nimirum copioſus.

Stabat populus expectans.) θεωρῶν, id eſt, Spectans: ſuffragantibus & antiquis exemplaribus noſtris. Verum id haud dubium quin librariorum acciderit errore. *Expectãs, pro ſpectans.*

Et deridebant eum.) ἐξεμυκτήριζον, id eſt, Subſannabant. Idem uerbum cum eo quod ut ſuperius indicatum eſt, ſignificat naſo ſuſpendere, ſiue dicterijs inceſſere.

Si tu es rex.) ὁ βασιλεὺς, id eſt, Ille rex. Et paulo ante ὁ χριστὸς, id eſt, Ille Chriſtus. Ac rurſum ὁ τοῦ θεοῦ ἐκλεκτὸς, id eſt, Ille dei electus, Nec enĩ in his ocioſus eſt articulus Græcus. *Articuli uis.*

Neſciunt quid faciunt.) An ſic Latini loquantur neſcio, fortaſſe rectius erat, Neſciunt quod faciunt. Quod ſi dicas, Neſciunt quid faciant, incidis in aliud incommodum, uidelicet amphibologiæ.

Erat autem & ſuperſcriptio.) ἐπιγραφή. Cur nõ potius inſcriptio, quam ſuperſcriptio?

Græcis, & Hebraicis, & Latinis.) Alius eſt Græcis ordo, ἑλληνικοῖς καὶ ῥωμαϊκοῖς καὶ ἑβραϊκοῖς, id eſt, Græcanicis, Romanis, & Hebraicis. Quæ ſanè tres linguæ, uel hoc nomine Chriſtianis omnibus deberẽt eſſe cõmendatæ, quod in cruce domini noſtri Ieſu Chriſti, ſint ſolæ omnium dedicatæ. Saltem hũc titulum conueniebat paſſim ſuis depingi formulis, quem Ioannes ad hanc formam ponit.

יהושע הנזרי מלך היהודים.

ΙΗΣΟΥΣ Ο ΝΑΖΩΡΑΙΟΣ Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΙΟΥΔΑΙΩΝ. *Tres linguæ præcipuæ.*

IESVS NAZARENVS REX IVDAEORVM.

Qui pendebant latronibus.) κακούργων, quod modo uerterat Nequam.

Neq; tu times deum.) Tacita uis coniunctionis neq;, poteſt ad tria referri, niſi obſtet

Trifariam accipitur eadem negatio.

compoſitio,ad Times,ad tu,& ad deum.Si ad deum,hic erit ſenſus.Non ſolum nō times homines,ſed ne deum quidem metuis.Si ad Tu,hic,Parum eſt,ſi iſti deum contemnant, niſi tu quoq; contemnas.Si ad Times,ſenſus hic erit,Non ſolum non amas deum, ſed ne times quidem,cum ſis in ſupplicio conſtitutus.At ea eſt apud Græcos ſermonis compoſitio,ut non poſſit accipi niſi hic ſenſus,quē poſtremo loco recenſui, οὐδὲ φοβῇ σὺ τὸν θεόν, id eſt,Ne times tu quidem deum,id eſt,Non ſaltem times deum.

Qui,pro quod.

Qui in eadem damnatione es.) Græcis non eſt ὅς, ſed ὅτι, conſentientibus & Latinorum uetuſtis exēplaribus.Siquidē in Paulino erat,Quod,nō qui, cōcordans cū Conſtantienſi, In Corſendoncēſi Quia,niſi quod a,uidebatur eraſum,ſed euidenti ueſtigio teſtante corruptelam.Et item in aureo codice ſcriptum erat quia.Porrò de ſenſus ambiguitate diximus aliâs.

Nihil mali.) οὐδὲν ἄτοπον, id eſt,Nihil abſurdi.

Cōmendabo.

In manus tuas commendo.) Græcis eſt παραθήσομαι, id eſt,Commendabo,ſiue Deponam,futuri temporis. Idq; iuxta ueritatem Hebraicam, quæ habet ad hunc modum: בְּיָדְךָ אַפְקִיד רוּחִי. Siquidē א additum huic uerbo פקד, indicat futurū tempus.Atq; ita ſanè uertit diuus Hieronymus & Septuaginta.Etiamſi fieri potuit,ut Chriſtus tēpus mutauerit,tametſi conſentiunt Græcorum codices.Locus autem ſumptus eſt ex pſalmo trigeſimo,quem probabile eſt dominum recitaſſe in cruce,uſq; ad eum locum, atq; illic intēdiſſe uocem.In pſalterio gallico quod ædidit Iacobus Faber,habetur cōmendabo,quem ad modū tranſtulerūt Septuaginta.Dominus de ſuo addidit pater,quum nec apud Hebræos nec apud Septuaginta ſit patris aut domini nomen hoc loco. Nec male conuenit uerbum futuri temporis,primum quia pſalmum recitat,deinde quod prædicit ſe moriturum anteq; moriatur.Cæterum παραθέναι eſt cōmendare,ueluti cōmendatur depoſitum ſeruandum,ac ſuo reddendum tempore.Nam huc alluſit Ambroſius cum ait,Bonum ergo pignus eſt ſpiritus,bonum depoſitum.

Cōmendare ut depoſitum.

Qui erat decurio.) βουλευτής. Hic nomen eſt dignitatis,non officij militaris:ac ſonat ferme ſenatorem ſiue conſultorem,de quo nonnihil dictum eſt aliâs.

Conſilio & actibus.) τῇ βουλῇ καὶ τῇ πράξει. id eſt, Conſilio & facto.Interpres legiſſe uidetur πράξεσι.

Et poſuit eum in monumento.) Et poſuit illud legēdum eſt.Refertur enim ad corpus αὐτό.Atq; ideo in Latinis quoq; codicibus emendatioribus ſcriptum eſt Illud,non illum, ut palàm ſit librariorum eſſe peccatum,non interpretis: quemadmodum & participium depoſitum, καθελὼν αὐτὸ, quod quidem magis ſonat detractum,quàm depoſitum.Quemadmodum & illud in Cantico Mariæ:Depoſuit potentes, καθεῖλεν, detraxit. Nam καθ/λᾶσθαι dicitur quod in alto ſuſpenſum pendet,ueluti clypëus aut lagena.

Siluerunt,pro quieuerunt.

In monumento exciſo.) λαξευτῷ. Vt intelligamus ſolidum fuiſſe ſaxum,non compactile,aut ſtructile,ſed exculptum ſuo loco natiuo.

Sabbato quidē ſiluerunt.) ἡσύχασαν,id eſt,Quieuerūt, utrūq; eñ ſignificat ἡσυχάζω.

EX CAPITE VIGESIMOQVARTO.

VNa autem ſabbati.) Vno ſabbatorum eſt Græcis,ut ſubaudias die, τῇ δὲ μιᾷ σαββάτων.

Valde diluculo,) ὄρθρου βαθέος, id eſt, Diluculo profundo, hoc eſt, quod multum adhuc haberet noctis. Nam ab inclinatione noctis,eſt gallicinium, mox conticinium,deinde diluculum,quum incipit rareſcere nox,poſtea mane,deinde dies exorto ſole.

Ad monumentum.) Hic Græci codices addunt,Et quædam cum illis, καί τινες σὺν αὐταῖς. quod tamē anceps eſt,de uiris dicat,an mulieribus,quod τινὲς cōmunis ſit generis.

Mente conſternatæ eſſent.) ἐν τῷ διαπορεῖσθαι, id eſt,Dum hærerent,ac perplexæ eſſent,& animi incerti.

In ueſtibus fulgentibus.) ἀστραπτούσαις. Quod magis ſonat Fulgurantibus,& fulguris inſtar relucentibus.

Cum timerent autem.) Plus dixit Euangeliſta,quàm interpres, ἐμφόβων δὲ γενομένων, id eſt,Expauefactis autem illis,ac uultum deflectentibus in terram,Apparet interpretem

legiſſe

legiſſe ἐμφόβων, quod ipſum in nonnullis Græcorum codicibus inuenitur.

Recordamini qualiter dixerit.) μνήσθητε Græcis anceps eſt, quēadmodū nobis recordamini, imperatiui ne ſit modi, an indicatiui, niſi quod ea quæ ſequūtur arguūt imperatiuū modū. Et recordati ſunt uerborum &c.) Latinius erat, Vt dixerit, quàm, Qualiter locutus eſt. Laurentius mauult, Quod dixerit.

Quia oportet.) Aut omittendum erat ὅτι, aut uertendum in quod, mutato uerbi modo, Quod oporteret &c.

Et procumbens uidit.) παρακύψας, quod eſt, obliquato capite proſpicere: ueluti ſi quis immiſſo per feneſtram capite proſpiciat. Vnde prouerbium περὶ ὄνου παρακύψεως. Nec eſt, Vidit, ſed uidet, βλέπει. Procumbens παρακύψας.

Et linteamina poſita.) κείμενα. Maluiſſem Iacentia, quàm poſita.

Et abijt, ſecum admirans.) Apud ſe, referendum ad participium admirans. Et abijt, admirans apud ſeſe, καὶ ἀπῆλθεν πρὸς ἑαυτὸν θαυμάζων, niſi mauis hunc ſenſum, abijt in domū ſuā admirans. Nomine Emaus.) Græci ſcribūt ἐμμαοῦς per duplex m, ut ſit dictio triſyllaba, & inflectitur Emmauntos, ti, tem, ſicut Pythmus Pythmuntos. Emmaunti mutatum eſt poſtea nomen, & Nicopolis dicta eſt.

Loquebantur ad inuicem.) ὡμίλουν πρὸς ἀλλήλους, id eſt, Colloquebantur, ſiue confabulabantur inter ſe. Nam idem uerbum mox uertit Fabulabantur.

Et ſecum quærerent.) Quid interpres legerit, non ſatis conijcio. Nam Græce tantum eſt συζητεῖν, hoc eſt, Simul quærerent, ſiue diſputarent, ſiue cōmentarentur.

Et eſtis triſtes.) σκυθρωποὶ, id eſt, Parū alacri uultu, ut ad habitū oris ptineat nō ad animū. Peregrinus es.) παροικεῖς, id eſt, Aduena es. Id habet duplicē ſenſum, Tu ſolus hoſpes es Hieroſolymitanus, ignorans ea quæ nemo neſcit quātumuis aduena. Aut, tu adeo peregrinus es, ut hæc ignores.

In damnationem.) Aliàs admonui κρίσιν & κρίμα ſæpe poni pro κατάκρισιν, ſimplex pro compoſito.

Quia ipſe eſſet redempturus Iſraël.) ὅτι αὐτός ἐστιν ὁ μέλλων λυτροῦσθαι τὸν ἰσραὴλ, id eſt, Sperauerامus, quod is eſſet ille qui redempturus eſſet Iſraël.

Et nunc ſuper hæc omnia.) ἀλλά γε σὺν πᾶσι τούτοις τρίτην ταύτην ἡμέραν ἄγει σήμερον, id eſt, Veruntamen cum omnibus his tertium hunc diem agit, ut ſubaudias, ille, aut tempus. Noue dixit Lucas, niſi forte ſcripſit ille, ἐπὶ πᾶσι τούτοις. Nec eſt, σὺν, pro ἐπὶ

Et ſuper,) ſed ἀλλά γε, id eſt, Atqui, ſiue Veruntamen. Nec eſt,

Mulieres quædam ex noſtris,) ſed ex nobis, ἐξ ἡμῶν, id eſt, Noſtri gregis. Deinde plus eſt quàm Terruerunt ἐξέστησαν, id eſt, Attonitos reddiderunt. Nam magis pertinet ad epitaſin admirationis, quàm timoris.

Quidā ex noſtris.) τινὲς τῶν σὺν ἡμῖν, id eſt, Quidā eorū qui erant nobiſcum. Ac mox,

Et ita intrare.) Ita, redundat, ſed additum eſt explanandi ſermonis gratia.

Euanuit ex oculis eorum.) ἄφαντος ἐγένετο ἀπ' αὐτῶν, Euanuit ab illis. Niſi quod interpres expreſſit uim nominis ἄφαντος. Cæterum magis hic congruebat dicere, deſijt illis eſſe conſpicuus. De fumo & ſpectris apte utimur euaneſcendi uerbo, hic non de ſpectro ſed de uero corpore fit mentio. Nec defuerunt hæretici qui tribuerint Chriſto corpus phantaſticum. His non erat danda erroris anſa.

Ego ſum, nolite timere.) In Græcis exemplaribus tantum eſt, Pax uobis. cætera uidentur adiecta. Nec admodum cohærent cum ſequentibus, in quibus eximit eis terrorem: licet apud Ambroſium adduntur, ſed ex alio Euangeliſta, ſicut opinor, admixta. Ad ſalutātis uocem exterriti ſunt. Eum terrorem dominus poſt eximit dicens, Quid turbati eſtis. Apparet huc tranſſcriptum ex Euangelio Ioannis.

Aliquid quod manducetur.) βρώσιμον, id eſt, Eſculentum, ſiue edulij. Ac mox,

Fauum mellis.) ἀπὸ μελισσίου κηρίου id eſt, De apiario fauo. Nam & alia quædam inſecta, mel & fauum habent.

Et cum manducaſſet coram eis.) Græca diſſident, καὶ λαβὼν, ἐνώπιον αὐτῶν ἔφαγεν, εἶπε δὲ αὐτοῖς, id eſt, Accipiens coràm illis comedit. dixit autem illis. Nam quod apud nos legitur, reliquias dedit illis, apud Græcos non reperitur.

Incipientibus uaria lectio.

Incipientibus.) ἀρξάμενον. Apparet interpretem legiſſe ἀρξαμένων, ut referatur ad diſcipulos. Atq; hanc germanam eſſe lectionem arbitror, licet reclamantibus Græcorum exēplaribus, atq; inſuper æditione, quæ nuper prodijt ex officina Aſulani. Quod ſi legamus ἀρξάμενον, ut pertineat ad Chriſtum, non Eius erat dicendum, ſed ſuo, ad hūc modum, Sic oportebat Chriſtum pati & reſurgere à mortuis tertio die, & prædicare in nomine ſuo pœnitētiam & remiſſionem peccatorū, exorſum, ſiue initio facto ab Hieruſalem. At huic lectioni reclamat, quod Chriſtus non cœperit ab Hieruſalē, ſed apoſtoli. Et rurſum quod ſequitur, magis cohæret cum hac lectione, Vos autem eſtis teſtes horum, licet ambiguū ſit, utrum Eſtis legendum ſit, an Sitis, ἐστὲ, an ἔστε, & utrūq; ſatis quadrat.

Ab Hieroſolyma.) Laurentius admonet Hieroſolymam fœminino genere non inueniri, ſed fallitur quū Suetonius in Cæſare Auguſto ſcribat. Et Caium nepotem quod Iudæam præteruehens apud Hieroſolymam non ſupplicaſſet, collaudauit.

Promiſſum patris mei,) ἐπαγγελίαν. Ne neſcias promiſſum eſſe nomen ſubſtātiuum, non participium.

Et ipſi adorantes.) προσκυνήσαντες, id eſt, Adorato eo reuerſi ſunt. Adorabant enim abeuntem in cœlum, ac deinde recipiebant ſe Hieroſolymas. Hoc loco ſubijcienda erant

Duo libri Lucæ, unū opus eſt.

acta apoſtolorum. Nam Lucas hiſtoriam ſuam duobus libris cōplexus eſt, quos ambos ad eundem ſcripſit Theophilum. Atq; ipſe ſecundum exordiens connectit cum ſuperiore. Deinde acta illa, planè pars eſt Euāgelicæ hiſtoriæ. Verum ne uideremur Ioannem dirimere ab Euangeliſtis, diſtraximus duos Lucæ libros, & acta proximo ſubiecimus loco.

ANNOTATIONVM IN LVCAM

FINIS.

IN EVANGELIVM IOANNIS ANNOTATIONES [redacted]

[redacted]

Orbis conditi & redēpti ſimile initiū.

IN PRINCIPIO erat uerbum.) Illud in primis annotandum, quod indicauit & Chryſoſtomus, Ioannem neq; Matthæi, aut Marci more ſumere exordium, neq; ad exemplū Lucæ, ſed ijſdem uerbis ingreſſus eſt hiſtoriam Euangelicam, quibus Moſes ingreſſus Geneſin mundi. Cæterum quod illic quidam intepretantur, In principio, id eſt, In filio, hic certe locum non habet

λόγος multa declarat Græcis.

Erat uerbum.) λόγος Græcis uaria ſignificat, uerbum, orationem, ſermonem, rationem, modum, ſupputationem, nōnunquam & pro libro uſurpatur, à uerbo λέγω, quod eſt dico, ſiue colligo. Horum pleraq; diuus Hieronymus aliqua ratione putat competere in filiū dei. Miror autem cur uerbum Latinis placuerit magis quam ſermo. Nos tametſi uidebamus ſermonis uocabulo rectius exprimi Græcam uocem, qua uſus eſt Euangeliſta, λόγον, tamen in æditione prima ſuperſtitioſo quodam metu non mutaueramus uerbum, quod poſuerat interpres: ne quam anſam daremus ijs, qui quiduis ad quamuis occaſionē calumniantur. Tantū teſtati ſumus alicubi ſermonis noīe nō infrequēter ſignari filium dei in ſacris uoluminibus. Mox ubi cōperimus hoc tam paſſim fieri, & hoc ipſo in loco quondā eccleſiā legiſſe, In principio erat ſermo: Atq; ita citari in libris Cypriani & Auguſtini, nō exiſtimabā quēq; fore, qui offenderetur: præſertim cū hæc demus nō in tēplis, ſed in Muſeis legēda. Quid enim erat piaculi, ſi in libro qui priuatim legitur, pro uerbo dicam ſermonē, aut eloquium

Sermo rectius quàm uerbũ.

quium, aut orationem, aut uocem, aut aliud quod idem polleat? Nõ magis opinor, quàm ſi patrem dicam genitorem, ſatorem, parentem, & ſi qua uox alia Latinis auribus repræſentat autorem generis. Cum igitur nihil futurum fuerat cauſæ, cur reprehẽderer, etiam ſi nuſquam in ſacris libris ſermonis uocabulum tributum eſſet filio dei, nunc multo minus merebar, quum ſermo multis nominibus rectius & aptius exprimat Græcam uocem quàm uerbum, quum ea uox toties reperiatur uſurpata in recẽtioribus ac uetuſtis orthodoxis, quum eam & hodie publicitus uſurpet uſus eccleſiaſticus, & olim publice ſic legerit eccleſia, quemadmodum nos uertimus. Qua de re, ſi quis uolet exactius cognoſcere, legat apologiam noſtram, qua ſtolidiſſimos quorundam latratus retudimus. Ex hac in præſentia ſat erit pauca quædam excerpere, quæ pro tempore lectoris animum placent, ſi quis forte cõmouebitur.

Apologia de In principio erat ſermo.

Primum ſermo cõmodius explicat quod Euangeligeliſta poſuit λόγον, quod apud Latine loquentes, uerbum non ſonet totam orationem, ſed unam aliquã dictionem: raro tamen dictum aliquod breue, ueluti ſententiam aut prouerbiũ, uetus uerbum eſt. At Chriſtus ideo dicitur λόγος, quod quicquid loquitur pater, per filium loquatur. Deinde generis congruentia facit, ut mollior ſit oratio, quoties dicimus, Sermo dei factus eſt caro, quàm uerbum dei factum eſt caro. Alioqui nihil aptius reddebat emphaſin Græcæ uocis λόγου, quàm oratio.

Cyprianus.

Iam Cyprianus tot nominibus inclytus, primũ eloquentia uere Theologica, dinde ſanctimonia quadam apoſtolica, poſtremo martyrio, in opere quod ſcripſit aduerſus Iudæos libri ſecundi cap. v. non aliter refert hunc Euangeliſtæ locum, quàm nos uertimus: In principio, inquit, fuit ſermo, & ſermo erat apud deum, & deus erat ſermo.

Huius loci exempla.

Atque idem eiuſdem libri cap. iij. cuius titulus eſt, Quod Chriſtus idem ſit ſermo dei, inter complures ſacræ ſcripturæ locos, quibus docet filium dei dici ſermonẽ, & hunc adducit, Quanquam in hoc ſcriba ſciolus in pleriſque codicibus ſermonem uerterit in uerbum: non animaduertens quid promittat titulus, qui haud dubie Cypriani eſt, non ſcribæ. Ad hæc Auguſtinus enarrans ex Ioannis cap. xvij. locum hunc: Sermo tuus ueritas eſt, palàm docet nihil referre, utrum ſermonem dicas, an uerbum. Docet & hoc loco pleroſque codices habere: In principio erat ſermo, & ſermo erat apud deum, & deus erat ſermo. Quin idem compluribus locis ſermonis uocabulum in ſacris libris interpretatur de filio dei, quæ neceſſe non eſt hic repetere. Quod ſi iſta non legunt, qui tamen uideri uolunt eccleſiæ doctores, certe non potuit illos fallere, quod ex libro Sapiẽtiæ quotannis canit eccleſia: Omnipotens ſermo tuus domine exiliens de cœlo à regalibus ſedibus.

Ex neotericis theologis.

Hæc atque id genus alia loca, non ueteres tantum, ſed & Thomas, Hugo Cardinalis, Gloſſa ordinaria, Beda, Remigius, Anſelmus, interpretantur de filio dei, nihil deſiderãtes uerbi uocabulum, neque quicque offenſi dictione ſermonis.

Ex antiquis.

Sanctus Hilarius libro de Trinitate ſecũdo, dei filium nunc uerbum appellat, nunc ſermonem. Etenim quum ait, Sermo cogitationis æternus eſt, cũ qui cogitat eſt æternus, nónne palàm uocat Chriſtum ſermonẽ æternũ ex æterna mente patris, ſine tẽpore proficiſcentem? Ac mox cũ ait, Nũquid audieras in deo, ut ſermonem reconditæ cogitationis acciperes, an non tribuit Chriſto ſermonis cognomen? Idem aliquanto poſt ſic multis uerbis diſputat de differentia ſermonis humani ac diuini, ut nuſquam horreat Chriſto tribuere ſermonis uocabulum. Ad hæc Ambroſius libro de fide aduerſus Arianos capite ſecundo, Chriſtum nunc uerbum appellat, nunc ſermonem. Quod tamen idem & alijs aliquot locis facit Hieronymus: in epiſtolæ ad Ephe. cap. primũ: Non, inquit, quod alius aſſumptus homo, & alius ſit ſermo qui aſſumpſit, &c. ſermonem dixit, filiũ dei. Rurſum eodem cap. Vt quomodo dominus noſter Ieſus Chriſtus eſt ſermo, ſapientia, ueritas. Et Lactantius libro quarto cap. viij. dei filium ſermonem appellat. Atque item cap. proximo non ſemel. Claudianus uocẽ auſus eſt dicere: Vox ſummi ſenſuſque dei: pro ſermone uocem dixit, pro ſapientia ſenſum. Prudentianis hymnis tantum tribuit eccleſia, ut eos in ſacris liturgijs ſolenniter decantet. Atque in his audit citra offenſam eccleſia: Ades pater ſupreme, Quem nemo uidit unque, Patriſque ſermo Chriſte, Et ſpiritus benigne.

Prudentiani hymni.

Sed uideri poterat ineptum me hæc perſequi, quæ ſi quis excutiat ſacros ſcriptores finem non habent, niſi quidam tam impudenter obſtreperent. Sic olim legit eccleſia, ſic hodie canit, ſic non raro loquuntur ueteres orthodoxi, ſic recentiores: & tamen quidam ſic offenſi ſunt ſermonis uocabulo, quaſi nuſquam lectum aut auditum eſſet

apud Chriſtianos. Sed offendit, inquiunt, nouitas. Quos tandem? Ipſos qui calumnian/
tur? At iſtis qui rei Theologicæ uideri uolunt doctiſſimi, non oportebat eſſe nouum
quod toties eſt obuium in ſacris autoribus. Idiotas? At iſtos res ignota nihil mouiſſet, ni/
ſi quidam ſeditioſe clamaſſent apud populum, uanitatem addentes maledicentiæ. Actū,
inquiunt, de re Chriſtiana, poſteaq; nouum habemus Euangelium. Quid hac uoce ſtoli/
dius? An ideo nouatum eſt euangelium, ſi pro uerbo dicatur ſermo? Non hercle magis,
q̃ nouatus eſt Nicolaus, qui poſita ueſte candida, ſumpſit fuſcam. Scio plurimum eſſe tri
buendum tam inueteratæ conſuetudini. Sed quoties apud populum agitur fabula, rece/
ptum eſt, ut tingentes ſemigræce loquamur, baptizo te. Nolim apud idiotas dicere, tin/
go te, quum tamen apud deum nihil referat. Nolim, ut nunc res habent, in templis recita/
re: In principio erat ſermo, ſi probabiliter ſuſpicarer fore, qui uehementer offendātur, præ
ſertim quum hæc lectio ſit proba, altera tolerabilis. Quod ſi lectio recepta ſit palàm men/
doſa, & ſunt inter auditores, qui ueterem ſaliuam malint abſq; iudicio, ſunt contra, qui iu/
dicio malint quod rectum eſt: neq; uitari poteſt, quin altera pars offendatur, utri iubebor
obſequūdare? Malim equidem omnibus ἀπρόσκοπος eſſe. Fortaſſe primum obſequar im
peritis, quod hi magis ſoleant ferocire, ac mox placabo doctos. Sed tamen interim admo/
nendi ſunt imperiti, ne per ſuā imperitiam moueant tumultū in eos, quibus magis opor/
tuit ipſos parere. Quemadmodum Paulus ex charitate uult abſtineri ab idolothytis, ne
frater infirmus offendatur: ſed interim admonet & obiurgat infirmos, qui ſine cauſa iudi/
cant fratrem gratias agentem. Fateor quæ publice recepta ſunt perperam, paulatim ſunt
abroganda, quemadmodū Paulus aboleuit legem Moſaicam, ſed tamē antiquanda ſunt.

Africanorum ſuperſtitio.

Scio fabulam Auguſtini, quæ narrat in Africa neſcio quem epiſcopulum penè deſtitutū
à populo, propter unā uoculā, ex Hieronymi translatione ſecus apud populū recitatam,
quàm ſolet. At Hieronymus uir ſanctus ac doctus, deos illos Africanos fortiter irridet.
Quod ſi placuiſſet omnibus omnia tribuere indoctis, iam non haberemus tam multa per
ueteres orthodoxos reſtituta. Nec enim quicq; adſerunt, qui cenſent parcius fuiſſe uarian
dum, quod erat receptum. Primum cum ſint hominum uaria iudicia, quis præbebit regu
lam ad quam moderer uarietatē, quum mihi ſciam eueniſſe, quod apud poëtas Ioui, qui
neq; pluuius, neq; ſerenus potuerit omnibus placere? Deinde quod dicūt iſti, fortaſſe nō/
nihil habeat momēti, ſi mea translatio publice receptam protruderet. At in hoc meo pro/
poſito, quo maior eſt uarietas, hoc plus eſt fructus. Siquidem quum hæc adhibeatur no/
ua, non ut uetus antiquetur, ſed ut ſit & dilucidior & caſtigatior, expediebat ſingulas etiā
uariari uoces, ſi cui libuiſſet. Quandoquidem Auguſtinus non uno loco fatetur ſe ex ua/
rietate codicum plurimum accepiſſe lucis in ſacris uoluminibus. Quis enim non probat
operā literatorū, qui in ludis litterarijs, Maronis aut Horatij uerba ſingula, ſingulis diuer/
ſis interpretātur, nō hoc agentes, ut illi uideantur parum recte loquuti, ſed ut intelligatur
quod loquuti ſunt. Cæterum illud propius ad hoc inſtitutū pertinet, non ſimpliciter poſi

Articulus Græcus quantam uim habeat.

tum λόγος, ſed additum articulum, ὁ λόγος, ut non poſſit de quouis accipi uerbo, ſed de
certo quopiam & inſigni. Habet enim hanc uim articulus, quam Latine utcunq; reddi/
mus adiecto pronomine ille. Veluti cū Ariſtoteles, in genere de quolibet agit bono, ἀγα/
θὸν uocat, Cæterum cum unicum illud ac ſummum bonum intelligi uult, addit articulum
τἀγαθόν. Item καλὸν appellant philoſophi, quod quouis modo pulchrum ſit, τὸ καλὸν exi
mium illud ac uere pulchrum ſiue honeſtum, quod à uirtute proficiſcitur. Item πᾶν appel

Exēpla è philoſophis.

lant, quod quocunq; modo totum eſt, Verū abſolutum illud uniuerſum, quod uere com
plectitur omnia, non ſimpliciter πᾶν, ſed τὸ πᾶν appellant. Itidem in diuinis literis, cum
deos uocant amicos dei, non apponitur articulus, ſed tantum θεοί ἐστε, id ēſt, Dij eſtis. Aut

E literis ſacris

cum intelliguntur dij gentium, quale eſt apud Paulum in epiſtola ad Corinthios prima
capite octauo: Etſi ſunt qui dicuntur dij, ſiue in cœlo, ſiue in terra, quemadmodū ſunt dij
multi, & domini multi. Nullus enim hic appoſitus eſt Græcus articulus: Καὶ γὰρ εἴπερ
εἰσὶ λεγόμενοι θεοί, εἴτε ἐν οὐρανῷ, εἴτε ἐπὶ τῆς γῆς, ὥσπερ εἰσὶ θεοὶ πολλοί, καὶ κύριοι πολλοί. Augu

Auguſtini exemplū.

ſtinus in quæſtionibus quas ſcripſit in Geneſim libro primo, adducit & alterum exem/
plum ex Geneſeos cap, xxxiij. in quo Iacob ait ſe uidiſſe faciem Eſau ac ſi quis uideret fa/
ciem dei, negans in Græcis exemplaribus eſſe ſcriptū, πρόσωπον τοῦ θεοῦ appoſito articulo

ſed

ſed πρόσωπον θεοῦ, citra articulū. At quoties ſignificatur uerus ille & ſolus deus, ſemper addit articulus, ὁ θεός. Niſi ſi qua ratio peculiaris obſtet. Et quoties ſe uult intelligi Chriſtus, nō quouis modo dei filiū, ſed natura ac uere filium, ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ dicitur. Rurſus ubi diuinitatem diſſimulat, ſe filiū hominis appellat, ſed utriq; nomini, ſuo præpoſito articulo, ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, ceu non quilibet Adæ filius, ſed eximius ille filius hominis, humani generis reſtitutor. Rurſum, ὁ ἀμνός, cum multi ſint agni, unicus ille agnus intelligitur, cuius immolatione tolluntur peccata mūdi. Et ὁ προφήτης, unicus ille propheta per Moſen promiſſus. Et cum lux illa deſignatur unde lux omnis nobis fluit, τὸ φῶς dicitur, addito articulo. Et cū paſtor bonus dicitur, unicus ille paſtor Chriſtus, ἐγώ εἰμι ὁ ποιμὴν ὁ καλός, congeminato articulo. Et, ἐγώ εἰμι ἡ θύρα, ego ſum oſtium, cum non quoduis oſtium, ſed unicum illud denotatur. Et paulo inferius, Inuenimus Meſſiam, τὸν μεσσίαν, unicum illum Meſſiam. Et tu es rex Iſraël, ὁ βασιλεύς. Didymus libro de ſpiritu, quem Latinum fecit Hieronymus, diligenter & hoc adnotauit, quoties in diuinis literis mentio fit ſpiritus diuini, articulum apponi, τὸ πνεῦμα, idq; confirmat compluribus arcanæ ſcripturæ locis in hoc adductis. Atq; hoc potiſſimum argumento docet eundem fuiſſe ſpiritum, qui afflauit prophetas, & quē hauſerūt apoſtoli. Annotauit idem Athanaſius libro de ſpiritu ſancto ad Serapionem, & hic ſuam ſententiam compluribus ſcripturarum teſtimonijs comprobans. Ac planè tantū habet momenti, hoc loco prætermiſſus aut additus articulus, ut Chryſoſtomus & Cyrillus hoc potiſſimum argumento rejciant hæreſim quorundam, qui negabant Chriſtū illud eſſe uerbum, quod ab initio fuerat in patre, ſed illud aliud quoddam fuiſſe uerbū interius patri, unde natum ſit alterum uerbum quod eſſet Chriſtus.

Filius hominis, id eſt Adæ
Agnus dei.
Lux mundi.
Bonus paſtor
Oſtium.
Meſſias.
Rex.
Spiritus.
Duo uerba faciūt hæretici.

Et uerbum erat apud deum.) Rurſum addidit articulum, non ſolum uerbo, ſed etiam deo. ut illud unicum ac uere uerbum intelligamus, de quo prius dixerat: Et patrem uere deum, non quēuis alium deum.

Et deus erat uerbum.) Hoc loco deo non additur articulus, cum tamen uere ac natura deum ſignificet, uerum id facit coactus. Alioqui non poterat ſimul explicare diuinam eſſentiam, tribus cōmunem perſonis. Nam ſi utriq; addidiſſet articulum, καὶ ὁ θεὸς ἦν ὁ λόγος, iam confudiſſet perſonarum proprietates. Atq; hic fuiſſet ſenſus, & ille deus, nempe pater, erat illud uerbum, nempe filius. Rurſum ſi deo addidiſſet articulum non uerbo, καὶ ὁ θεὸς ἦν λόγος, iam duo ſignificaſſet uerba, ac ſenſus fuiſſet, & ille deus, nempe pater, erat & ipſe uerbum quoddam, & ſi non idem uerbum quod filius, tamen aliquod uerbū. In qua ſententia fuere ueterū nonnulli, duo facientes uerba, gignens & genitum, ut dictū eſt paulo ſuperius. Atq; adeo Prudētius ipſe uideri poſſet huiuſmodi quippiam ſenſiſſe, cum in hymno Iambico de natali Chriſti ſcribit: Ex ore quamlibet patris, Sis ortus & uerbo æditus, niſi malumus uerbo interpretari, uerbi prolatione. Nunc quoniam uerbo addidit articulum, & deo non addidit, καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος, Chriſtianam expreſſit ſentētiam, ſic ut aliò detorqueri non poſſit, nimirum hanc, Et illud idem uerbū, quod modo dixi in principio fuiſſe apud deum, erat deus, hoc eſt, particeps eſſentiæ diuinæ, ſiue ut melius dicam Græce, ὁμοούσιον τῷ πατρί. Neq; enim ſic liceret loqui Græcis, ἡ ἐλάτη τὸ δένδρον ἐστίν, id eſt, Palma arbor eſt, aut, ἡ κιθάρα τὸ ξύλον ἐστίν, id eſt, Cithara lignum eſt, appoſito articulo. Hæc ita eſſe ut diximus, facile cōprobabit, q uel mediocriter Græce nouerit. Nos quanquam in hoc exordio parcius immutauimus, reueriti ſacramentum ineffabile, tamen admonendum putaui, quo magis intelligant noſtri Theologi nonnihil intereſſe, è ſuis haurias fontibus myſticas literas, an è lacunis.

Cur uero deo non addatur articulus.
Prudentij dictum quomō accipiendum.
Homuſion eiuſdem eſſentiæ.

Omnia per ipſum facta ſunt.) Cum de uerbo fiat hic quoq; mentio, de quo modo locutus eſt, rectius uertiſſet, Oīa p illud facta ſunt, ut repetat uerbū, ſiue Omnia per idē facta ſunt, ſicut paulo ſuperius, Hoc erat in principio. Niſi mauis pronomen ipſum referri ad deū patrē, qui proxime præceſſit. Verū huic ſenſui nōnihil refragatur præpoſitio διὰ per, quæ nō perinde congruit cum ratione paterni principij, ſiue mauis Hilarij uerbo uti, autoritatis, & magis concinit cū Paulinis uerbis, qui ait, Per quem fecit & ſecula, ut per filiū intelligamus omnia condita à patre. At nūc Latinus ancipitē reddidit ſententiā, quod Ipſum, pronomē utrólibet poſſit accōmodari. Quāq; & Græcis ambiguus eſt ſermo, ſed

Per ipſum, id eſt, uerbum.

quē Græci omnes interpretent̄,ut Per ipſum ad uerbum referatur,non ad patrē. Siquidē hinc Orthodoxi probant filium fuiſſe ab æterno. In principio creauit deus. Hæc creatio ſi per filiū facta eſt,cōſequit̄ illū fuiſſe ante res cōditas,nec inter res creatas numerari. Ex ijſdē uerbis arripuerūt occaſionē Ariani,ſomniantes patrē in cōdendis rebus,filio ceu inſtrumēto uſum,cū ita p filiū cōdiderit oīa pater,ut is nihilo ſecius cum patre cōdiderit oīa. Ambroſius hæc uerba fiat,uult eſſe patris ad filiū,Et facta eſt lux,nimirū ex autoritate patris per filium. Cæterum eos qui ex argumento præpoſitionis ratiocinantur filiū eſſe patre minorem,refellit Chryſoſtomus, oſtēdens hanc præpoſitionem in ſacris literis interdum & patri tribui. Igitur & orthodoxorū ſententia & hæreticorū calumnia declarant per ipſum ad filium referri non ad patrem.

Arianorum error.

Et ſine ipſo factum eſt nihil.) Hunc locū bifariam diſtinguunt. Chryſoſtomus homilia iiij.& hunc ſecutus Theophylactus,ita legunt coniunctim:Omnia per illud facta ſunt, & abſq; illo factum eſt nihil quod factum eſt.ut intelligas nihil omnino creatum, quod non ſit creatum à patre per filium. Scribit autē Chryſoſtomus hæreticos quoſdam diſtinguere ad hunc modum:Omnia per ipſum facta ſunt,& ſine ipſo factum eſt nihil. Atq; hic interpoſita diaſtole,ſubijciunt,Quod factum eſt in ipſo,uita erat,interpretantes ſpiritū ſanctum,quem creaturam faciūt,intelligi in eo quod dicitur,Quod factū eſt. Et tamen hūc in modum diſtinguūt Cyrillus Græcus,& Auguſtinus Latinus,quāq; diuerſo ſenſu. Nam Auguſtinus intelligit omnem creaturam in deo uitam eſſe,ſuo more non illibenter πλατωνίζων. Cyrillus autem ſic interpretatur,ut intelligamus omnia per filium fuiſſe cōdita, tam uiſibilia q̄ inuiſibilia, & quicquid conditum fuit,in eo uerbum illud eſt uita:ut non ſolum ſit omnibus autor originis cum patre,uerumetiam idem admixtum omnibus,ueluti uita tueatur & conſeruet uniuerſa quæ condita ſunt. Atq; hanc diſtinctionem ſequitur Hilarius non admodū diſſentiens & à Cyrilli ſententia. Sequitur & Gregorius Nazianzenus in opere de ſpiritu ſancto,ſic reijciens hæreticos,ut dicat hunc locum accipiendū de ijs quæ facta ſunt,ut ad filium aut ſpiritum ſanctum accōmodari non queat. Cæterum quod quidam interpretantur nihil,peccatum aut maliciam:quod ea ſola ſint,quæ natura ſunt,& ob id bona ſunt,peccatum eſſe quiddam priuatiuum,Sophiſticum eſt magis q̄ theologicum. Diuus Hieronymus enarrans Micheæ cap.ij.refert quoſdam hoc loco, nihil,interpretari maliciam, & ex conſequenti diabolum,quam opinionem nō probat. Beatus Auguſtinus ediſſerens hunc locum,nihil,interpretari uidetur,quod nō eſt natura,ſed malicia uiciatum. Ita peccatum nihil eſſe,& hominem peccatorem fieri nihil, & diabolū eſſe nihil. Angelum condidit deus non diabolū,& hominē condidit,non peccatorem, & arborem condidit deus,non idolū. Sed hic rurſus naſcitur quæſtio,utrum peccatum ſiue malicia,ſit priuatio tantum an aliquid poſitiuū ut ipſi uocant,& an uipera dici poſſit, natura mala. Cæterum quod ait Auguſtinus peccatorem fieri nihil,& idolum iuxta Paulū eſſe nihil,non ſimpliciter eſt accipiendum. Alioqui quid attinebat negare à deo factum eſſe,quod nihil ſit,& ob id à nullo fieri poſſit. Verum nihil interdum ſonat id quod omnino non eſt in rerum natura,hoc eſt quod neq; ſubſtantia ſit neq; accidēs. Interdum quod pro nihilo ducit̄,nōnunq; quod ex cōparatione nihil eſt,uelut homo cōparatus ad deū, nihil eſt, & hominis ſapientia ad diuinam collata ſapiētiam,ſtultitia eſt. Hic igitur ſimpliciter negat. Nihil factum eſt ſine illo,id eſt,Quicquid ſubſiſtit in rebus conditis à deo factum eſt. Sic interpretatur,libro de natura boni aduerſus Manichæos cap. xxv. Sine eo factum eſt nihil,nihil aliud ualere,quàm ſi dicas,quicquid factum eſt, non abſq; eo factū eſt,irridens ſuperſtitioſam Manichæorum diſtinctionem,qui negabant hunc ſenſum reddi,niſi cum hoc ordine pronunciaretur:Nihil ſine eo factum eſt. Cæterum ſi pronuncies, Sine eo factum eſt nihil,Nihil iam accipi pro eo quod ſit aliquid,& factum ſit. Id cū multis uerbis derideat Auguſtinus,tamen Sophiſtæ putant non minimum intereſſe,quoties uox quæpiam in alium transfertur locum. Hoc ut aliâs uerum ſit,hic certe nō habebat locū. Nam & alibi ſic loquitur dñs,Palàm loquutus ſum uobis,& in occulto loquutus ſum nihil. Cæterū quid intereſt,utrū dicas,Stultiorē hoc homine uidi neminē,an neminē uidi ſtultiorē hoc hoīe. Cauillat̄ hoc loco neſcio q̄d,is cuius noīe extant aliquot homiliæ in Ioannē Origenis titulo,ſed falſiſſimo. Id qđ uel me tacente,res ipſa clamitat,cū nihil illic ſit,

Diſtictio quātum ualet.

Nihil, id eſt, peccatum.

quod

quod ullam Origenis uenam, ulla ex parte ſapiat. Atqui eò res redijt, ut huiuſmodi nugas etiã prudentes, dataq; opera adijciant typographi, quo uolumine aucto quæſtus fiat uberior. Quod ſi illis licet quicquid uolunt, quocunq; prodere nomine, & nobis fas non erit, titulo ſemel illito chartis refragari, bella nimirum erit ſtudioſorum cõditio, ſi nebulonis aut impoſtoris nugas pro oraculis cogentur amplecti. Verũ hæc πάρεργα. Vt ad rem redeam. Is quiſquis eſt, aut quicunq; ſunt, ſiue homines, ſiue dij, argutatur, neſcio quid, Græce ſignificantius dici, pro eo quod nos dicimus, Et ſine ipſo factum eſt nihil. Apud illos enim eſſe extra nõ abſq;. Quod ſanè quid ſibi uelit, nõ ſatis intelligo, niſi quod in omnibus quæ quidem uiderim, Græcis exemplaribus ſcriptum comperio χωρὶς αὐτοῦ, id eſt, Abſq; illo. Atq; eadem eſt præpoſitio Græca Ioannis cap. xv. Sine me nihil poteſtis facere, χωρὶς ἐμοῦ. At is utrobiq; uult legi Extra, nõ Sine. Niſi forte ille quiſquis fuit, pro χωρὶς, legit ἐκτός. Aut niſi χωρὶς, uertendum putat Extra, ἄνευ, ſine. Ad Cyrilli ſententiam nonnihil facit, quod cum bis dixerit Vitam, priori uitæ nõ addidit articulũ, poſteriori addidit. In eo quod conditum eſt, uerbum illud erat quædam uita, dum impertit incolumitatem naturæ conditæ. Ac mox cum ipſum uerbum peculiari modo uitam appellat, Et uita erat lux hominum, appoſuit articulum, ueram illam ac ineffabilem uitam ſignificans, ἐν αὐτῷ ζωὴ ἦν, καὶ ἡ ζωὴ ἦν τὸ φῶς. Auguſtinus indicat & hic diſtinctionem, ſic enim docet legendum, Quod factum eſt, ut hic interpoſito ſilentio, ſubijciatur, In ipſo uita erat, ut accipias non in quouis creato eſſe uitam, iuxta Manichæos, cum lapides uita careant, ſed creaturam fuiſſe in creatore q̃ uita eſt, uidelicet de idëis ſentiens. Nam Manichæi ſic diſtinguũt, Sine ipſo factum eſt nihil, Quod factum eſt in ipſo, uita erat, ad hunc modum ratiocinantes uel potius irrationabiliter delirantes: Nihil nõ factũ eſt in illo, hoc eſt per illum, igitur quicquid cõditũ eſt, uita eſt, hoc eſt uiuit. Atqui Auguſtinus hanc particulam, in ipſo, coniungens cum his quæ ſequuntur, uita erat, ſentit quicquid conditum eſt, uiuere, nõ in ſeipſo, quum multa ſint quæ ſuapte natura nec ſentiant, nec uiuant, ſed in eo qui cõdidit, in cuius æterna mente uiuunt omnia, etiam anteq̃ condita fuerant. Mihi uidetur eſſe uera lectio quam hodie uulgo ſequitur latinorum uſus, Quod factũ eſt, in ipſo uita erat. Cõgruit enim huius Euangeliſtæ peculiari ſermoni, ferè membrum ſequens ex præcedentis membri fine inchoare. Factũ eſt nihil, finis eſt ſuperioris coli. Quod factũ eſt, initiũ eſt alterius. Cuius formæ ſunt & illa. In principio erat uerbum, & uerbum erat apud deũ, & deus erat uerbũ. Dictio finiens priorẽ particulã, inchoat ſequentẽ. In quarta repetit initiũ primæ, Hoc erat in principio, & ita abſoluit periodum. Rurſus in hoc quod ſequitur, Qd' factum eſt, in ipſo uita erat, & uita erat lux hominum, & lux in tenebris lucet, & tenebræ eam non comprehenderũt. Semper ex proximo membro ſumitur gradus ſequentis. Hilarius ſecus diſtinguit, Quod factũ eſt in eo: ut hic diſtinguatur, deinde ſuccedat, Vita erat. Quod ne cui dubium eſſe poſſit, faciunt ea quæ ſequuntur: Hoc igitur non ſine eo, quod in eo factum eſt. Nam quod in eo factum eſt, etiam per eum factum eſt. Quãq; autem ſimiliter diſtinguit cum Manichæis, non tamen idem ſentit cum illis.

Homiliæ in Ioannem falſò Origeni inſcriptæ, quas nis teſtetur Origenes ſe in Ioannem ſcripſiſſe.

Quò uerbum uita, in rebus creatis.

Manichæi & ſaxis uitã tribuunt.

Hilarij diſtinctio.

Fuit homo miſſus.) ἐγένετο. idem uerbum quod modo tranſtulit, Facta ſunt. Proinde Valla maluit hoc loco, Extitit, quàm fuit. At ego malim, Erat homo miſſus, cum paulo inferius ſequatur, Non erat ille lux. Illud annotandum, hic homini non præponi ſuum articulum, quo tantum hominis indicet naturã, & Ioannẽ hac nota ſeparet à Chriſto, qui ſimul & deus erat, cui ut reſpondeat deus, & hoc citra articulum extulit παρὰ θεοῦ. Homo erat qui mittebatur, ut hominibus annunciaret Chriſtum. Sed ne cui leue ſit huius teſtimonium hominis, à deo miſſus erat non ab homine. Et haud ſcio, an alioqui id perpetuũ ſit in arcanis literis, cum deo apponitur articulus, aut certam perſonam denotari in diuinis hypoſtaſibus, aut uerum illum & unicum deum à reliquis gẽtium dijs diſtingui, licet non temere liceret addere aut demere articulum.

Articulus cur non additus deo.

Cui nomen erat Ioannes.) ὄνομα αὐτῷ ἰωάννης, id eſt, Nomen ei Ioannes. Et mutauit nonnihil Latinus interpres, & addidit de ſuo, idq; nulla compulſus neceſſitate. Ne quis nobis ſuccenſeat, ſi quid forte mutamus alicubi, uel adacti neceſſitate, uel inuitati commoditate. Nec eſt ſimpliciter miſſus, ſed ἀπεσταλμένος, participiũ eius uerbi, unde dicti ſunt apoſtoli, emandatus. Nam Græcis βάλλει, qui mittit telum aut lapidem, πέμπει, qui quocunq;

Miſſus.

cunq; modo mittit, munus; aut aliquid ſimile, ἐπιστέλλει, qui mittit epiſtolam, ἀποστέλλει, qui emittit cum mandatis aliquem.

Vt omnes crederent per illum.) Græcis incertum eſt, an Per illum, referatur ad Ioannem: ut intelligamus illo teſtificante omnes debuiſſe credere in Chriſtum, an omnes debuiſſe credere patri per illud lumen, cui teſtimonium perhibebat Ioannes: quod αὐτοῦ poſſit accipi maſculino aut neutro genere. Verum δι' αὐτοῦ doctores referunt ad Ioannem, unde magis quadrabat hic ipſum quàm illum.

Non erat ille lux.) Primū illud admonendus eſt lector, quod Latinus hic interpres modo lumen uertit modo lucē, Græcis eandē eſſe dictionē φῶς. Ne quis Græcanici ſermonis ignarus in cōmutata uoce Latina ſomniet ſubeſſe myſteriū. In emendatioribus Augusti-
Apoſtoli lux. ni exemplaribus legit̄, Non erat ille lumen, ſed ut teſtimoniū perhiberet de lumine. Cæterum illud non abs re quæritur à doctis, cum Chriſtus apud Matthæū cap. v. ſuos apoſtolos uocet lucē mūdi, & cū Ioannes Baptiſta nominatim dictus ſit lucerna ardens & lucēs, cur hic eum lumē eſſe neget? Verum hunc tantum alioqui nodū additus aut omiſſus articulus diſſecat: quandocunq; ueram illam & ſuapte natura lucidam lucem ſignificat, articulum addit τὸ φῶς, & τοῦ φωτός. Hic item cum negat Ioannem eſſe lucem, non dixit οὐκ ἦν ἐκεῖνος φῶς, hoc eſt, Non erat ille lux, ſed οὐκ ἦν ἐκεῖνος τὸ φῶς, id eſt, Non erat ille lux illa. Nō erat illa uera lux. Annotauit hæc Cyrillus, ſi cui noſtra leuis eſt autoritas, ac Theophylactus. Vt ſolus deus dicitur ſapiens & immortalis, ita ſolus Chriſtus dicitur lux. Ioannes φῶς erat, τὸ φῶς non erat. Aut ſic accipe. Non erat ille lumen de quo modo locutus ſum, cum dicerem, Vt teſtaretur de lumine. Habet enim & hoc articulus, ut referat rem de qua prius fuerit ſermo. Quod ideo adiecimus, quia apud Matthæum ubi Chriſtus uocat ſuos lucem mundi & ſal, utrobiq; additur Græcus articulus. Ad hæc cur magis placuit periphraſis, ut teſtimonium perhiberet de lumine quàm teſtificaretur, cū Græce ſit μαρτυρήσῃ; Quanquam hic ſermo nonnullam ellipſim habere uidetur, quæ ſic poterat ſuppleri, Nō erat ille lumen, ſed miſſus erat, ut teſtaretur de lumine.

Erat lux uera Erat lux uera.) Iam admonui lucem & lumen Græcis idem eſſe nomen: ne quis erret in Luce & in lumine, putans eſſe aliquid diſcriminis. Cæterum illud magis ad rem pertinet, Erat, quò referre oporteat, num ad uerbum. Nam quo minus ad Ioannem referatur, obſtat ipſe ſenſus. Equidē arbitror, nec ad uerbum referendū, ſed ad ipſum Lumen, quod mox ſequitur, propterea quod utriq; nomini lux & uera ſuus præponitur articulus, ἦν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ut ad hunc legamus modum: Nō erat Ioannes lumen illud de quo loquor, ſed in hunc mundum duntaxat miſſus, ut teſtificaretur de lumine. Nam lumē hoc de quo loquor, erat lumen uerum quod illuminat omnem hominem, hoc eſt, erat fons luminis, unde ipſi quoq; Ioanni ſuum fluxit lumen.

In hunc mūdū Venientem in hunc mundum.) εἰς τὸν κόσμον, id eſt, In mundum. Nam hunc non addunt Græci: niſi quod ita frequenter uertit interpres, exprimere cupiens, opinor, uim articuli. Sed cur hic magis addidit Hunc, quàm in ijs quæ ſequuntur? In mundo erat, & mundus per ipſum factus eſt, & mūdus eū nō cognouit, quæ ſingula cū ſuis articulis efferunt̄.

Et mundus eum non cognouit.) αὐτὸν uidetur ad uerbum referri, quod Græcis quidē eſt maſculini generis. Cæterum interpreti Latino uertendum erat in neutrum, Et mūdus
Interpres immemor ſui. illud non cognouit. Idem ſentiendū de ijs quæ mox ſequūtur, Et ſui eum non receperunt: quotquot autem receperūt eum. Hoc certe incōmodi uitari poterat, ſi pro Verbo, Sermo placuiſſet interpretibus. Cæterū illud, In propria uenit, & ſui eū nō receperūt. Græcis eſt eadem dictio ἴδια, & ἴδιοι, In ſua uenit, & ſui eum nō receperūt. Et apparet ſic legiſſe diuum Auguſtinū. Quandoquidē apud hunc ſcriptū uidemus, In ſua propria uenit. Quod ſi Græci codices pro αὐτὸν habuiſſent αὐτό, pulcre quadraſſet ſententia, lumen uenit in mūdum, non creatum ut ſol & luna, ſed à quo conditus eſt mundus, & tamen mundus excæcatus uitijs non agnouit illud lumen. Ita ferè Cyrillus.

Qui nō ex ſanguinibus.) Diuus Auguſtinus fatet̄ Sanguinibus nō dici Latine nūero
Ex ſanguinibus, cur pluratiue dictum. multitudinis, ſed interpretē abuſum nūero, ut declararet ad cōmunē hoīs generationē nō uiri ſolū, ſed & mulieris ſemen cōcurrere. Idē admonet hoc loco carnē appellari fœminā.

Ex uoluntate carnis.) Annotandum neq; carni, neq; uiro, neq; deo, ſuum apponi articulum

culum,ut ſpeciem carnis aut uiri deſignari intelligas,non hanc, aut illam carnem aut uirum.Atq; his tribus,Sanguinibus,carni & uiro,opponitur deus,item abſq; articulo. At Laurentius mauult hoc loco Geniti ſunt,quàm nati, ἐγεννήθησαν. Præterea non eſt,In nomine eius,ſed in nomē, εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ. Quanquam his promiſcue utūtur Euangeliſtæ. Credere illi,& credere in illū,& in illo,Cōfiteri illū,& cōfiteri in illo,Baptizari in nomē Chriſti,& baptizari in noīe Chriſti.Qua de re cōpluribus uerbis diſputat Valla,ſi quis forte requiret

Articulus cur non additus.

Et uerbum caro factum eſt.) ὁ λόγος, id eſt,Et uerbū illud,nempe de quo tam ſublimia diximus,Ac recte ſanè locis compluribus admonuit Auguſtinus,Caro hic poſitum pro homine:partim ut excluderetur error Appollinariſtarum,qui negabant Chriſto animam fuiſſe humanam:partim, ut euidentius eſſet miraculum,coniuncto uerbo cum carne,quæ pars eſt hominis craſſiſſima.Idq; dictum eſt iuxta idioma ſermonis Hebraici,qui totum hominem,nunc animæ,nunc carnis appellatione notat.Cæterum quando ſermo Græcus anceps eſt,Habitauit inter nos,aptius erat,quàm in nobis, ἐν ἡμῖν.Etiam ſi Chryſoſtomus diuerſam ſequitur interpretationem,& huic accinens Theophylactus. Sentiūt enim diuinam naturam in hypoſtaſi Chriſti iunctam fuiſſe corpori humano,quod tabernaculum eſt animæ.Quanquam diuina natura in anima pariter & corpore Chriſti habitabat non incluſa,ſed unita. Verum altera lectio,præterquam quod ſimplicior eſt,aptius congruit cum his quæ ſequuntur,Et uidimus gloriam eius.Quidam exponunt,uidimus in monte Thabor.At mea ſentētia ſimplicius eſt,uidimus ex dictis ac factis illius quū inter nos uerſaretur.

Caro, pro toto homine.

Et uerbum habitauit.) ἐσκήνωσεν, à tabernaculis dictū eſt,quod aliâs uertit Nidificare:ut intelligas temporariam apud nos habitationem.Admonendum & illud Habitauit,Latinis ſonare quaſi iam habitare deſierit,cū Græcis ἐσκήνωσεν ſonet, Habitaculum ſiue domicilium fecit in nobis:ut intelligamus eū cœpiſſe habitare in nobis nec deſijſſe.

Inter nos. In nobis.

Et uidimus.) ἐθεασάμεθα, id eſt,Spectauimus,ſiue Cōſpeximus,ceu nouū & admirādū ſpectaculū. Gloriā quaſi unigeniti.) Laurentius mauult,Tanquam unigeniti,quod uere eſſet unigenitus.Et in hoc uerbo philoſophatur nōnihil Chryſoſtomus ac Theophylactus,interpretans ancipitem apud Græcos uocē ὡς, quæ tamen hic non ſonet aſſimilationem, ſed ſpeciem ueri exhibitam. Veluti ſi deſcripto regio apparatu ſubijcias,Inceſſit tanquam rex, id eſt,apparatu regio.Et Vnigeniti nō eſt hic participiū,ſed nomen, μονογενοῦς unici. Vnde quod ſequitur,A patre,magis pertinet ad gloriam,quàm ad unigenitum. Spectauimus gloriam eius,gloriam,inquam,nō quamlibet,ſed gloriam à patre exhibitam,quæ declararet eum eſſe unicum filium.Sentit enim,opinor,de baptiſmo Ieſu & transfiguratione,cū audita eſt uox patris,Hic eſt filius meus dilectus,in quo mihi complacitum eſt, ipſum audite. Verum non ex his tantum eluxit unigeniti gloria.Moſes habebat gloriam,ut ſeruus à domino,Chriſtus ut filius unicus à patre deo.

Quaſi,pro tanquā,ὡς.

A patre

Plenum gratiæ & ueritatis.) Plenum hic nominandi caſus eſt,non accuſandi, πλήρης, & refertur ad ὁ λόγος, quod & ipſum Græcis eſt generis maſculini,ut ſit ſenſus, Verbū illud caro factum eſt,plenum gratiæ & ueritatis.Alioqui uerba hæc magis uidebantur cohærere cum Ioanne qui ſequitur:ut legamus,Plenus gratia & ueritate Ioannes teſtificatur de illo,ut accipiamus Ioannem hac præfatiuncula cōmendatum, quo plus ponderis habeat illius teſtimonium.Etiamſi non ſum neſcius interpretes omnes hoc ad Chriſtum referre,non ad Ioannem. Verum quoniam duriuſcule cohæret cum ſuperioribus,lectorē admonendum putaui,quo rem expendat.Atq; hæc quidem ita uelim accipiat lector,uelut ab admonente dicta,non tanquam à dogmatis autore.Nam quod ſequitur,De plenitudine eius accepimus omnes,magis pro hac facit ſententia.Siquidem illic Plenus gratiæ & ueritatis,de Baptiſta dicebat Euangeliſta,hic Ioannes ipſe fatetur ſuam plenitudinem ab illo fonte fluxiſſe.Nec eſt nouum in literis diuinis,& alios ſanctos plenos gratiæ ac perfectos dici,ne quis putet hoc uni Chriſto tributum.Quandoquidem Stephanum plenum ſpiritu ſancto legimus in Actis.& Zacharias legitur repletus ſpiritu ſancto,& Baptiſta replendus ſpiritu dicitur ex utero matris ſuæ.Rurſum in actis apoſtolorum,Omnes qui cōuenerant,dicuntur repleti ſpiritu ſancto.In eodem opere:Saulus plenus ſpiritu ſancto legitur,& ipſe iubet,ut impleamur ſpiritu ſancto. Verum, ut dixi,ſuper hac re nihil definio, ſequatur quiſq; quod magis probarit.Certe Theophylactus hæc uerba de plenitudine

Plenū gratiæ uerū ad Chriſtum,an ad Ioannem referē dum.

Pleni gratia dicti ſunt & alij.

eius

eius accepimus omnes,refert non ad Euãgeliſtam,ſed ad Ioannem,ita loquentẽ de Chriſto.Deinde noue mutauit ſubito tempus uerbi, μαρτυρεῖ, & κέκραγεν, id eſt, Teſtificatur & clamauit:niſi forte præteritum uſurpatum eſt uice præſentis. Sic em̃ legit interpres Cyrilli: Teſtificatur & clâmat. At is qui Chryſoſtomum tranſtulit,legit Teſtimonium perhibet, & clamabat.

Ante me factus eſt, quõ accipiendum.

Qui poſt me uenturus eſt,ante me factus eſt.) ὁ ὀπίσω μου ἐρχόμενος, ἔμπροσθέν μου γέγονεν. Participium ἐρχόμενος, à uerbo ἔρχεται eſt,quod ad utrunq; tempus ſolet accommodari,præſens ac futurum.Quanquàm hoc loco,ſi cui placet tempus præſens, uertendum erat per præteritum,propterea quod adhæret uerbo præteriti temporis, γέγονεν,ad hunc modum,Qui cum poſt me uenerit,ante me factus eſt:ut intelligamus Chriſtum & ſerius natum fuiſſe,& ſerius prædicare cœpiſſe,quàm Ioannem,ſed tamen autoritate anteuertiſſe.Id quod ſolet accidere gnauis curſoribus,ut ſerius digreſſi à linea, aſſequantur ac præcurrant eum qui multo ante diſceſſerat.Et in hanc fermè ſententiam ediſſerit Cyrillus,ac Theophylactus,Chriſtus enim ſex mẽſibus natus eſt poſt Ioannem, & Ioannes ſummam apud Iudæos autoritatem obtinebat quum Ieſus adhuc ignotus eſſet, hoc eſt, poſt me uenit. Quid eſt ante me factus eſt? Qui poſterior eſt tempore,factus eſt prior gloria.Quãobrẽ? Quia maiora de illo miracula præceſſerãt,in natiuitate canẽtibus angelis, deinde adorantibus magis,deſcendente in eum ſpiritu ſancto,teſtificãte è nubibus patre. Itaq; cœpit apud hoĩes eſſe prior. Quare prior habitus? Quia re uera prior erat dignitate,æquũ autẽ erat,ut maior haberetur apud omnes,qui modis omnibus maior erat.Chryſoſtomus hanc particulam,poſt me uenit,non uult referri ad natiuitatem Chriſti, ſed ad initium prædicationis.Etenim ſi loquutus fuiſſet,inquit,de natiuitate, nõ dixiſſet ἐρχόμενος uoce futuri aut præſentis temporis,ſed ἐλθών præteriti temporis. Verum hic nihil eſt ſcrupuli,ſi ἐρχόμενος referas ad totum Chriſti aduentum qui & natiuitatem & circũciſionem,& adoleſcentiam,& omnes noſtræ redemptiõis gradus complectitur uſq; ad crucem.Hic unus erat curſus,cui præcurſor erat Ioannes,qui ut prior ingreſſus eſt ſtadium, ita prior curſum ſuum abſoluit.Cæterum ex eo quod ſequitur,ante me factus eſt, Ariani colligebant dei uerbum eſſe creaturam,non animaduertẽtes quàm totus hic ſenſus ſit abſurdus:Chriſtus ante me,hoc eſt,priuſquàm ego conditus eſt, eo quod prior me fuerit. Quid enim ſtultius quàm ita loqui,deus creauit illum priuſq̃ me,eo quod prior me erat, quum quod creatur non ſit anteq̃ creetur.Sed magis erat inuertendus ordo, Quia hic prior me eſt,hoc eſt prior me conditus,ideo ante me fuit.Similia quædam diſſerit Chryſoſtomus,ſed locus adeo eſt obſcurus,ſiue id interpretis accidit uitio ſiue librariorum, ut niſi Theophylactus eadem dixiſſet craſſius, uix fuerim intellecturus. Verum quod hic eſt, factus eſt, Græcis ἐγένετο, uox anceps ad fieri & eſſe, Nam quod antea legimus, fuit homo. miſſus à deo, erat ἐγένετο. Proinde factus eſt, non idem ualet quod πεποίηται aut κέκτισται, ſed factus eſt,poſitum eſt,pro eo quod eſt,Cœpit eſſe. Qui poſt me ueniebat,cœpit eſſe ante me,hoc eſt,Qui ſequebatur, iam præceſſit. Neque enim Chriſtus uſquam ſimpliciter dicitur factus in literis diuinis, licet dicatur factus homo, factus hominibus notior. Quemadmodum dicimus,indies fit ſtultior, quum idem homo maneat,Ita Ioannes factus eſt poſterior,qui fuerat prior,& contra Chriſtus factus eſt prior qui fuerat poſterior. Quod ſi alteram uocem,ſcilicet poſterior,accipias de aduentu ſiue prædicatione,alteram nempe prior,de autoritate & gloria,nihil eſt ſcrupuli : ſiue mauis utranq; accipere de gloria & autoritate nihil fuerit abſurdi modo prius & poſterius æſtimes non ex natura,ſed ex hominum notitia.Iam tametſi non eſt abſurdum quod adfert Chryſoſtomus, factus eſt,poſitum eſſe pro,futurus eſt,idq; more prophetarũ, tamen non eſt omnino neceſſe huc confugere,quũ de Chriſto iam multa miracula teſtimoniaq; præceſſiſſent, ut dixi,quæ ſuperarent Ioannis uirtutem, etiamſi Chriſtus nondum eſſet perinde notus multitudini. Ad hæc,ante,Græcis eſt ἔμπροσθεν,non πρὸ,ut intelligas præcedentem.Id quod ſubnotauit & diuus Auguſtinus.

Prior Potior.

Et prior me erat.) Prior,poſitum eſt pro Potior ac potentior, ſiue celebrior: quanquã Græce eſt πρῶτος, primus,ſuperlatiuum uice poſitiui. Verum ſi prior erat,quomodo factus eſt prior? Sed quod erat,cœpit & agnoſci.Rurſum cum id temporis notior Chriſto

eſſet

eſſet Ioannes, quomodo iam prior factus dicitur? Chryſoſtomus putat more prophetarum præteritum uice futuri poſitum, hoc eſt, Factus eſt, pro futurus eſt. Iam illud Quia prior me erat, Diuus Auguſtinus uidetur ad tempus referre, cum ait, Prior me erat, quia in principio erat uerbum. Mihi uidetur ad dignitatẽ pertinere, qua Chriſtus etiam ut homo, maior erat Ioanne. Cuius autoritatem ſua maieſtate obſcurauit. Rurſum, Poſt me uenit, ad natiuitatem refert, cum iuxta Chryſoſtomum magis ad prædicandi tempus attineat. Neque enim magnopere referebat ad autoritatem, ſi Ioannes tribus aut quatuor menſibus Chriſto grandior erat.

Et gratiam pro gratia.

De plenitudine eius accepimus omnes gratiam pro gratia.) Admonet Auguſtinus ex Græcorum codicum autoritate coniunctionem hoc loco addendam. Accepimus omnes, & gratiam pro gratia. Atq; ita ſcriptum comperi in peruetuſtis exemplaribus, quorum alterum exhibuit bibliotheca diui Pauli apud Londinum, alterũ collegij canonicorum Corſendoncenſium, iuxta inclytam Brabanniæ Antuerpiam. Conſentiebat codex Conſtantienſis. Quanquam Chryſoſtomus ſic interpretatur, quaſi coniunctio, &, non copulet hoc loco, ſed interpretetur & explicet. Lex Moſaica nonnullam habebat gratiam, plenitudinem non habebat. At ex Chriſti plenitudine accepimus, omnes, nimirum gratiam Euangelicã, pro gratia naturæ & legis Moſaicæ. Nec illud opinor omittendũ, quod Chryſoſtomus homilia xiij. admonet hæc uerba: De plenitudine eius accepimus omnes, & gratiam pro gratia, non ad Baptiſtæ ſolum, ſed Euangeliſtæ perſonam eſſe referenda. Sic enim ſcribit: Et teſtimonium ſuum Baptiſtæ teſtimonio coniungit. Hæc enim particula, De plenitudine eius nos omnes accepimus, non præcurſoris uerbum eſt, ſed diſcipuli. Id clarius efficit & pronomen nos, additum apud Græcos. Nam ij, quibus loquebatur Ioãnes Baptiſta, nondum de plenitudine illius acceperant. Conſentit Cyrillus. Theophylactus tamen ad Baptiſtæ perſonam refert, ut ſit ſenſus, Nos prophetæ quicquid habemus, ab hoc hauſimus, ut nos non referatur ad auditores, ſed ad ordinem propheticum. Sed huic opinioni nonnihil reclamat quod ſequitur, Deum nemo uidit unquam, quæ uerba planè uidentur Euangeliſtæ.

Mutata perſona.

Per Ieſum Chriſtum facta eſt.) ne quis fruſtra hic ſomniet myſterium in Facta eſt, idem eſt uerbum quod primum uertit, facta ſunt, & factum eſt, deinde, Fuit homo, Rurſum, Ante me factus eſt. Ergo facta eſt hoc loco, magis eſt, Cœpit eſſe, ſiue, orta eſt, aut, quod uerbum arridet Vallæ, extitit. Recte tamen hoc annotatum à ueteribus, quod lex per Moſen dicitur data, qui legis autor non fuit, ſed gratia per Ieſum facta eſt ueluti per autorem ac fontem gratiæ. Nam & ſub lege Moſaica pijs hominibus gratia nõ aliunde fluxit quàm ab hoc fonte. Auguſtinus cum alijs locis aliquot, tum lib. aduerſus Fauſtum xxij. cap. x. miror quid ſequutus, legit hunc in modum: Lex per Moſen data, gratia autem & ueritas per Ieſum Chriſtum facta eſt: quaſi ſenſerit Euangeliſta, legem quam tulit Moſes, eandem factam eſſe gratiam per Chriſtum. Argute quidem Auguſtinus, etiam ſi Græca non exprimunt hanc ſententiam.

Articulus omiſſus cũ de patre loqui uideatur.

Deum nemo uidit unquam.) Fortaſſe mirabitur quiſpiam, hic non apponi Græcum articulum θεὸν οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε. Verum opinor ob id omiſſum, quod hoc loco deus, neq; hac ponit ratione ut diſtinguatur à cæteris dijs, neq; pro certa perſona, ſed potius pro ipſa deitate, quando hoc uerbo uſus eſt & diuus Auguſtinus, ſiue pro natura diuina. Ad eundem modum paulo ſuperius, Sed ex deo nati ſunt, ἐκ θεοῦ ἐγεννήθησαν. Sentit enim diuinam quandam generationem diuerſam ab humana.

Ipſe enarrauit.) Annotauit & hanc uocem Chryſoſtomus, qua uult expreſſiorem ac certiorem declarari doctrinam. Siquidem Græcis eſt ἐξηγήσατο. & ἐξηγήματα dicuntur commẽtarij, quibus explicatius explanatiusq; ediſſerũtur obſcurius dicta. Quod enim tectius dixerat pater, prophetatũ oraculis, id filius explicuit: atq; id quoq; ad plenitudinem, cuius modo meminit, pertinet. Quod autẽ uertit ipſe, non eſt Græcis αὐτὸς, ſed ἐκεῖνος, ille, ut appareat aliquid ſubaudiendũ. Deum nemo uidit unquam, ſed unigenitus qui eſt in ſinu patris uidit, Ille igitur q uidit, enarrauit. Id propemodũ indicat enarratio Theophylacti. Cæterũ ἐξηγήσατο, nõ ſolũ hãc habet emphaſim, qđ Chriſtus ea quæ uidit clarius enarrauit q̃ Moſes aut prophetæ: dilucidius enim narramus ea quæ uidimus: uerũ etiã, quod lex nõ loquebatur niſi Iudæis, Chriſtus per euangeliũ omnibus mũdi nationibus expoſuit dei gratiam.

Quia non ſum ego Chriſtus.) Aut uertendum erat omiſſa cõiunctione, Non ſum ego Chriſtus, aut, Confeſſus eſt ſe non eſſe Chriſtum, mutata perſona pronominis. Aut quemadmodum nos uertimus, Confeſſus eſt, inquiens, non ſum ego Chriſtus. quod ipſa Baptiſtæ uerba, ſic uelut ab ipſo loquente recitata, nonnihil ad emphaſim fidei facere uiderẽtur. Alioqui quid aliud exprimebatur hiſce uerbis, & cõfeſſus eſt quia non ſum ego Chriſtus, niſi Baptiſtam confeſſum eſſe, quod Ioannes Euangeliſta non eſſet Chriſtus. Et tamẽ illud interim donamus, Quia coniunctionẽ accipi poſſe ὑδικῶς, ſicuti quod. Quod ſi nõ donetur, ſenſus erat, ideo Baptiſtam fuiſſe confeſſum, quod Euangeliſta Chriſtus non eſſet. Nec

Facilius ſemel diſcitur latina lingua, quàm multæ balbutiẽdi ſpecies. eſt quod hic reclament patres. Intelligebamus ſenſum qualibuſcunq; uerbis deſignatum, quorſum opus id admonuiſſe? Intelligebamus, non quod Latine ſciremus, ſed quod huiuſmodi ſolœciſmis eſſemus aſſueti. At quanto ſimplicius ita reddere ſententiam Euangeliſtæ, ut non ſit opus hac gratia nouam diſcere balbutiem, ſed quiſquis Latine norit, protinus intelligat. Verum ad huiuſmodi minutula ſæpe numero ſciens ac prudens conniueo, ne lectori moueam nauſeam.

Dirigite uiam domini.) εὐθύνατε, id aliâs redditum eſt, Rectas facite, quod alij Euangeliſtæ dixerunt ἑτοιμάσατε, id eſt, Parate. Flexus enim uiæ facit, quo minus proſpicias aduentantem. & Hebræis eſt פנו, quod non abhorret à uerbo Ioannis. Iubet enim amoliri obſtacula malarum cupiditatum, quæ faciunt ne Chriſtum aduentantem poſſint cernere.

Si tu non es Chriſtus, neq; Helias, neq; propheta.) Chriſto appoſitus eſt articulus ὁ χριστός, quo unicum illum exprimeret. Heliæ, nec hic, nec ſuperius apponitur, quod unus tantum eſſet Helias, quem quidam putabant reuicturum, & Chriſti aduentum prænunciaturum eſſe: iuxta quod legitur apud Malachiam cap. quarto: Ecce ego mittam uobis Heliam prophetam antequã ueniet dies domini. Proinde fuiſſet ocioſus articulus, cum nihil eſſet quod diſcerneret. Sed quæri poterat, cur hic prophetæ non prætulerit articulum οὐ προφήτης, cum paulo ante addiderit, Propheta es tu? ὁ προφήτης εἶ σύ; Verum ſolutio in promptu

ὁ προφήτης propheta ille. eſt. Nam cum interrogant ὁ προφήτης εἶ σύ; non interrogant illic ſimpliciter an propheta ſit quiſpiam, ſed an ille propheta, quem uelut eximiũ pollicitus eſt Moſes Deuteronomij decimooctauo; Prophetam de gente tua, & de fratribus tuis, ſicut me, ſuſcitabit tibi dominus deus tuus. Quod ante me Cyrillus annotauit. Hic οὐ προφήτης ſentire uidentur Ioannem nullo modo eſſe prophetam. Antea ſciſcitabantur inuidentes gloriæ Chriſti, nunc uerſi in iram territant, dicentes, Qua tandẽ autoritate facis iſta, ſi neq; Chriſtus es, neq; illius præcurſor Helias, neque omnino propheta. At Ioannes non ſe negarat eſſe prophetam, ſed illum prophetã quem promiſerat Moſes, ſed eum quem promiſerat Eſaias. Etiamſi in nonnullis Græcorum exemplaribus additur articulus utrobiq;. Atq; ita Chryſoſtomum apparet legiſſe, uel hoc argumento, quod cum annotarit alibi ὁ προφήτης, dictũ cum articulo, nullum mouerit ſcrupulum de articulo mox omiſſo. Theophylactus aperte declarat ſe hic addidiſſe articulum, arguens Phariſæorum inſcitiam, qui putarint prophetam illum quẽ promiſerat Moſes alium quempiam eſſe à Chriſto, quum idem ſit Meſſias à prophetis promiſſus, & propheta promiſſus à Moſe. Iidem in hoc errarunt, quod exiſtimarent Heliam præcurſorem fore prioris aduentus, quum prophetia loquatur de aduentu ſecundo.

Stetit pro ſtat Medius autem ueſtrũ ſtetit.) Melius legitur, ut in Aggæum citat diuus Hieronymus, Medius autem ueſtrum ſtat. Quod frequenter in his uerbis quæ ſignificant actionem manẽtem ut γέγηθα δέδοικα præteritum tempus pro præſenti uſurpetur, quemadmodum iam locis aliquot admonuimus. Apertius etiam quod legit Cyprianus libro aduerſus Iudæos ij. cap. xviij. In medio ueſtri ſtat.

Ipſe eſt qui poſt me uẽturus.) Totidem uerbis repetit ea quæ ſuperius poſuerat, de quo iam admonuimus.

Cuius non ſum dignus.) Eius ex ſuperfluo repetitum eſt iuxta proprietatem ſermonis Hebraici.

Bethania pro Bethabara. Hæc in Bethania facta ſunt.) Admonet etiam Chryſoſtomus, & huius æmulus Theophylactus in uetuſtioribus & emendatioribus exemplaribus non legi Bethaniam, ſed Bethabaran, quod Bethania non ſit trans Iordanem, nec in deſerto, ſed citra Iordanem proxima Hieruſalẽ. Ita legit & Origenes citatus in Catena. Suidas aut quiſquis is fuit alius ho

minumúe

minumúe, deumúe, corrigit hunc locum, & pro Bethania ſupponit Thabara ϑαβαρά. Ex locis Hebraicis diui Hieronymi nihil admodum comperti licuit excerpere, quod iſtorum uitio deprauata ſint apud omnes autores bonos omnia. Quanquam is eodem in ordine meminit Bethaniæ uillæ, quæ abſit ab Aelia, hoc eſt, Hieroſolymis bis mille paſſus, in latere montis Oliueti, ubi Chriſtus Lazarum amicum reuocarit in uitam, ac mox ſubijcit Bethaibam, quæ fuerit trans Iordanem, ubi Ioannes baptizauit in pœnitentiam. Vnde Hieronymi quoq; tempore durabat conſuetudo, ut qui cuperent in Chriſto renaſci, eo in loco uitali gurgite abluerentur. Neq; dubium eſſe puto, quin hic ſit locus, quem deſignat Ioannes, utcunq; uariatum eſt loci uocabulum, maxime cum protinus coargui poſſit, Bethaniam ultra Iordanem nō eſſe, nec in deſerto. Gloſſa quædam admonet, forte fuiſſe duas Bethanias, nec ego negarim potuiſſe fieri. Quod ſi quis obijciat ad rem nihil attinere, quo ſint hæc geſta loco, ſciat ſecus ſenſiſſe Euangeliſtam, qui ad rei narratæ comprobationem putauit attinere loci quoq; teſtimonium.

Thabara. *Bethaiba.* *Locus ad teſtimonij pondus facit.*

Altera autem die.) τῇ ἐπαύριον, id eſt, Poſtero die ſiue poſtridie. ut intelligas diem proxime ſecutum. Nec eſt Vidit, ſed uidet βλέπει præſentis temporis. Habet autem hæc temporis ἐναλλαγὴ miram gratiam in narrando, cum imaginamur iam geri quod geſtum narramus. Hæc leuicula non tam ſubinde admonerem, ni perſpicerem hanc diligentiam, uel illud præſtaturam, ne poſthac codices ſacri facile queant deprauari, aut ſi deprauati fuerint, his adminiculis poſſint reſtitui.

Temporis enallage.

Agnus dei.) ὁ ἀμνὸς, id eſt, Ille agnus: ut unum & inſignem agnum accipiamus, de quo dixerit Eſaias, Velut agnus coram tondente obmutuit. Indicauit & hoc Chryſoſtomus ac Theophylactus. Habet articulus non ſolum emphaſim dignitatis, ut diximus, uerũ etiam relationis, Hic eſt agnus ille de quo prædixit Eſaias. *Sic* & paulo poſt, Hic eſt filius dei, appoſitus eſt Græcus articulus, ὁ υἱὸς, deſignans eum non generali piorum appellatione dici filium dei, ſed peculiari quadam & inſigni ratione.

ὁ ἀμνὸς ille agnus.

Peccata mundi.) τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου, id eſt, Peccatum mundi, numero ſingulari. Ac plus quiddam expreſſit, quàm ſi dixiſſet, peccata. Hic agnus, ipſa eſt innocentia. Et ſolus à ſuis tollit peccatum, hoc eſt, ipſam tyrannidem, & uim omnium peccatorum, ut iam nullum ſit in eis peccatum. Nam quemadmodum idem Ioannes in epiſtola ſua, ſummã omnis impietatis, & ceu mundum uitiorum omnium malignitatem uocat, cum ſcribit mundum in maligno poſitum, ita hic peccatum mundi uocat omnium uitiorum colluuiem. Conſentiunt cum Græcis exemplaribus duo uetuſtiſſimi codices, quorum teſtimonium non ſemel adduximus: conſentiente Conſtantienſi. Deniq; ſic hunc adducit locum Origenes homilia in Numeros decima. Rurſum eiuſdẽ operis homilia uiceſima quarta. Item Auguſtinus libro aduerſus Fauſtum xij. cap. xxx. ex fide ueterum codicum. Annotatũ eſt & illud à doctis, quod dixerit αἴρει, id eſt, Tollit, non remittit: uel quia penitus tollit, non ut Ioannes, uel quia in ſe recepit. Tollimus enim onera, quæ nobiſipſis imponimus. Annotauit & tẽporis rationẽ Chryſoſtomus, non eſſe dictũ tulit aut tollet, ſed tollit, uerbo præſentis tẽporis: qđ ab illo ſemper proficiſcatur omnis purgatio criminum, ueluti dicas, Elleborum purgat cerebrum, ſignificans illi perpetuam & natiuam ineſſe uim purgandi capitis. Id eo libentius admonuimus, quod tollit facile uerti poterat in tollet, ſcribarum uitio.

Peccatum nõ peccata. *Tollit præſentis temporis.*

Venit uir.) Venit, præſentis eſt temporis, aut certe futuri ἔρχεται, Quod ante dixerat per participium ὀπίσω μου ἐρχόμενος, hic per uerbum extulit. Quanquam in utroq; anceps eſt temporis ſignificatio. & tamen interpres illic per uerbum futuri temporis reddidit, hic per uerbum præſentis temporis, etiamſi ſenſus ferme idem exiſtit. Iam enim ſuccedere cœperat Ieſus in prædicationem Baptiſtæ, & illo extincto, prorſum erat ſucceſſurus. Iam tum igitur qui prius ſequebatur, dicitur anteuertiſſe, cum tam inſigni patris teſtimonio commendatus eſſet.

Ego neſciebam eum.) Malim interpretari, Et ego non noueram eum: præſertim cum ita ſonent Græca. κἀγὼ οὐκ ᾔδειν αὐτόν. Et ad huius loci quæſtionem explicandam lectio hæc eſt accõmodatior. Nam dictu mirum quàm ſeſe torqueat hic Diuus Auguſtinus, dum conatur expedire, qui conſiſtat, ut cum Ioannes paulo ante baptiſmum dixerit, Ego abs te debeo baptizari, & tu uenis ad me: nũc dicat ſe ignoraſſe quis eſſet, antequam ſpiritus colum

Quomodo Ioannes non nouit Chriſtum.

bina ſpecie deſcendens Chriſtum deſignaſſet. Nimirum intelligebat eſſe Meſſiam, à quo fatetur ſibi baptiſmi munus fuiſſe poſtulandum. Ex hac difficultate ſic conatur elabi, ut dicat & ante Ioannem nouiſſe Chriſtum, ſed quiddam tamen ex indicio ſpiritus didiciſſe quod prius ignorarat, nempe hoc, quod ſibi Chriſtus reſeruaſſet baptizandi autoritatem. id colligi ex his quæ ſequuntur, Hic eſt qui baptizat in ſpiritu ſancto. Atq; equidem hanc interpretationem id temporis oportunam fuiſſe puto refellendis hæreticis, qui contendebant rebaptizandos eſſe, qui à malis epiſcopis eſſent baptizati, Etenim ſi Chriſtus eſt autor baptiſmatis, ſacerdos nihil aliud quàm miniſter, non par eſt, ob miniſtri uitium irritari boni autoris beneficium: cæterum ut ingenue, ſed tamen cum pace tanti uiri dicam, coactam, uiolentamq;, quam ſenſus etiam communis reſpuat.

Penſitata Auguſtini interpretatio.

Primum enim ſi ideo baptiſmus non datur homini puro, quod uis baptiſmi fluat ab ipſo Chriſto, hac ratione nullum ſacramẽtum eſt homini datum: quandoquidem in omnibus Chriſtus eſt qui largitur uim & efficaciam, ſacerdos nihil eſt aliud, quàm alienæ liberalitatis adminiſtrator. Neq; quiſquam unquã hæreticorum tam craſſe delirauit, ut ſibi ſumeret autoritatem ſuo nomine baptizãdi, ſed iuxta præſcriptum Euangelicum: In nomine patris & filij & ſpiritus ſancti. Mirum igitur eſt hoc unum latuiſſe Ioannem, quod & malis hominibus eſt notum, & cum cætera ſciret omnia, ob hoc unum ſpiritum ſanctum deſcendiſſe de cœlo, ne diutius hoc neſciret. Iam quod nuſquam in ſcriptura ſacra legitur, quiſquam hominum dixiſſe baptiſma ſuum, cum Paulus ſuum dicat Euangelium (Nam & hoc argumentum adducit Auguſtinus) reſpõderi poteſt, publica eccleſiæ cõſuetudine comprobatũ, receptumq;, ut his uerbis peragatur baptiſmus, Ego baptizo te in nomine patris, & filij, & ſpiritus ſancti.

Baptizat & homo.

Si baptiſmus Græcis idem eſt qđ Latinis baptizatio, & utiq; baptizatio eſt eius qui baptizat, ſicut ſcriptio eius q ſcribit, quid uetat aliquo modo baptiſmum hominis uocari, non uelut autoris, ſed uelut miniſtri? Alioqui quo ore dicit ſacerdos baptizo, ſi nõ baptizat?

Euangelium Pauli.

At Paulus ſuum alicubi dicit euangeliũ, ſed idem aliâs appellat euãgelium dei, & euangelium Ieſu Chriſti. Dei, uelut autoris.

Euangelium dei.

Chriſti, quod is primus prædicauerit, autor & ipſe Paulo, qui muneris huius functionẽ à Chriſto delegatã ſuſceperit. Quemadmodum idem & cæteris apoſtolis prædicandi, baptizandiq; uices mandauit, ut irent in orbem uniuerſum, prædicarẽt euangelium omni creaturæ, baptizantes eos in nomine patris, & filij, & ſpiritus ſancti. Ita baptiſmus dici poteſt hominis adminiſtrantis, & idem negari poteſt eſſe hominis, quemadmodum Chriſtus apud Ioannem negat ſermonem ſuum eſſe ſuum.

Solutio Chryſoſtomi.

Chryſoſtomus ingenue fatetur, Chriſtum diu fuiſſe ignotũ Ioanni, quod probabile ſit eum qui nullis adhuc penè miraculis uulgo innotuiſſet, Ioanni, qui pleranq; ætatẽ in deſerto exegerat, notum non fuiſſe.

Infantia Ieſu fabuloſa.

Nam miracula quæ de Chriſti infantia circunferantur fabulas eſſe. Explicat autem nodum hac ratione, ut dicat id quod dictum eſt, Et ego neſciebam eum, non eſſe referendum ad proximũ tempus, quo Ieſus uenit ad baptiſmum, ſed ad lõginquius, quo nondum Ieſus miraculis inclaruerat. Atqui ea temporis longinquitas rectius, opinor, explicatur per præteritũ pluſquamperfectũ, Et ego non noueram eum. Theophylactus propius accedit ad commẽtum Auguſtini, Nouerat illum eſſe Meſſiam, nõ nouerat eum eſſe, qui baptizaturus eſſet ſpiritu ſancto. Quanquam mihi ne hæc quidem interpretatio per omnia ſatisfacit, quod ipſa ſermonis ſeries planè declarat Chriſtum ignotum fuiſſe Ioanni, donec columbæ indicio certior eſſet factus. ſic enim legimus, Et ego neſciebam eum, ſed qui miſit me baptizare in aqua, ille mihi dixit, Super quẽ uideris ſpiritũ deſcendentẽ. Nec huius eſt inſtituti, nec meæ tenuitatis eſt huiuſmodi nodos explicare.

Opinio Eraſ.

Veruntamẽ admonere lectorẽ fas eſt, ut expendat num ſimplicius ſit, dicere diuino cõſilio factum, ut Ioanni gradibus quibuſdam Chriſtus innoteſceret, quo certius eſſet & exploratius illius de Chriſto teſtimonium. Quemadmodum paſſus eſt & apoſtolos contantius credere, quo nobis certius fidem facerent, eorum, quæ ipſi non temere credidiſſent. Cum diceret Ioãnes, Ego abs te debeo baptizari, & tu uenis ad me, magnũ quendam & eximium uirum agnoſcebat, qui ſuo baptiſmo non egeret, forte nondum certus hunc eſſe filium dei. Proinde neſciebat eum, quatenus nondum compertum habebat, ſigno nondum ædito, quo pater id certum eſſe uoluit, eo prodito, libere ac palàm cõfeſſus eſt filium dei. Sciebat aut ueniſſe, aut iam uenturum Meſſiam, an is eſſet, nondum exploratο nouerat. Ac ſubinde repetit, Et ego neſciebam eum. Partim ut ipſe tandem certiſſimo argumento

gumento intelligatur agnouiſſe, quem prius non nouerat, partim, ne minus ponderis haberet Ioannis teſtimonium, ſi cognato & familiari redditum uideretur. Nunc datur ne de facie quidē noto, nec aliter cognito, ꝙ̃ indicio ſymboli cœleſtis. Cyrillus aliter extricat ſe ab hac quæſtiōe, Neſciebā ex me, ſed ex afflatu ſpiritus indiciocꝫ patris cognoui. Hæc opinio mollior fuerit, ſi quis ᾔδειν uertat noueram, pro nouiſſem, niſi pater admonuiſſet. Porrò qđ Ioannes exultans in utero Chriſtū agnouit, magis ad matres & ad nos pertinet, ꝙ̃ ad Ioannem, Niſi forte quum ſaxa ſcinderentur moriente domino, ſaxis ſenſum datum fuiſſe contendemus. Necꝫ uero me fallit ilico reclamaturos hic, quibus illud unice ſtudio eſt, diuorum dotcis in immenſum attollere. quaſi indignum ſit, ſi Ioannes, qui nondum natus, ſpiritu prophetico Chriſtum nōdum natum ſenſerit, cum iam grandis ignorarit. Verū etiam atcꝫ etiam uidendum iſtis, ne dum nimium laudes ſanctorum exaggerant, non ſatis habeant rationem ſapientiæ conſiliȷ̆cꝫ diuini, qui ſic totum incarnationis & redemptionis negocium temperauit, ut alia uia non potuerit efficacius fieri. Et moderatius feret hoc de Ioanne dici, qui tale quiddā meminerit à Chryſoſtomo tribui uirgini matri, quæ humano quodam affectu dixerit filio, Vinum non habent. Sed præſtat ipſius uerba ſubſcribere, ea ſunt in Ioannem homilia uiceſima: Optabat enim, inquit, ut iam hominum gratiam cōciliaret, & ipſa clarior filȷ̆ gratia efficeretur, & fortaſſe aliquo humano afficiebatur affectu, quemadmodum & fratres eius, cum dixerunt, Oſtende teipſum mundo, cupidi eius miraculis ſibi famam cōparare. Ideo aſperius reſpondit, Quid tibi & mihi eſt mulier? Et aliquanto inferius: Siquidem nondum debitam de ipſo opinionem habebant, ſed more matrum Maria, iure omnia filio ſe præcepturam cēſebat, cum tanquam dominum colere & reuereri fas eſſet. Si nihil uolumus latuiſſe Ioannem, autore Auguſtino, quomodo ignorauit, quod in Chriſto præcipuum erat? Cum enim Chriſtus eſſet fons & autor ſalutis, & baptiſmus ad ſalutem eſt ianua, qui poteſt neſcire baptiſmi ueri autorem eſſe Chriſtum, qui Chriſtum eſſe nouerit? Perinde quaſi deum norit aliquis, qui neſciret an ſumme ſapiens eſſet. Atcꝫ idem Hieronymi Gregorȷ̆cꝫ cōſenſu dubitauit, num deſcēſurus eſſet ad inferos, cum mittit diſcipulos percontatum: Tu es qui uenturus es, an alium expectamus? Verum hac quidem in re nihil pronuncio. Tantum erudito lectori cogitandi materiam ſubminiſtro, libenter amplexurus, ſi quid illi rectius ſuggeſſerit Chriſti ſpiritus.

Chriſtus de facie ignotus cognato.

Chryſoſtomus gradus ſtaci ponit etiam in Maria.

Ioannes quedā ignorauit.

Sed ut manifeſtetur in Iſrael.) Græcis abeſt præpoſitio τῷ ἰσραὴλ. Atcꝫ ita legiſſe Chryſoſtomum apparet ex homilia uigeſima.

Altera die.) Rurſus ἐπαύριον, id eſt, Poſtero die, quod modo admonuimus.

Et reſpiciens Ieſum.) ἐμβλέψας, id eſt, Intuitus, ut ipſe cum aliâs ſæpe, tum mox uertit, Intuitus autem eum Ieſus dixit. Nam proprie reſpicit, qui flexo in tergum uultu aſpicit.

Vbi habitas.) ποῦ μένεις, id eſt, Vbi manes. Idem eſt uerbum quod eodem in loco nunc uertit manere, nunc habitare. Et uiderūt ubi maneret.) ποῦ μένει. Et rurſum, Apud eū manſerunt.) παρ' αὐτῷ ἔμειναν. Id admonere uiſum, ne qs in uerbis philoſophari cupiens, labi poſſit.

Idem uerbum uarie uertit interpres.

Hora autem erat quaſi decima.) Nonnullis non probatur quaſi, pro fermè, & fateor inuſitatius eſſe apud autores emēdate loquentes. Etiāſi ſic alicubi loquitur Suetonius. Quanquam apud hunc & alia quædam reperiuntur noue dicta. Porrò hora nominata nō ſolum ad fidem narrationis facit, uerum etiam ad explicādam auiditatem apoſtolorum, qui cum eſſet tempus ueſpertinum, tamen ambiunt, ut cum Chriſto priuatim colloquantur: ſimulcꝫ miram Chriſti humanitatē, qui non iuſſerit eos poſtridie ad ſe redire, excuſans noctem imminentem. Iudæis enim ab exortu ſolis horas numerantibus, ſexta meridies eſt, decima uergens ad ueſperam.

Quaſi pro fermè.

Tu es filius Ioanna.) ὁ υἱὸς ἰωνᾶ, id eſt, Filius Iona, quod Hebraice בַּר יוֹנָה bar iona, quod alibi uertit, Filius Ioannis. In uno uetuſtiſſimo codice ſcriptum repperi, Filius Iona non Ioanna, iuxta Græcam lectionem. Concordabat exemplar Conſtantienſe. Nec hic ocioſe additus eſt articulus, Nec enim ſimpliciter ſignificat eum filium Iona, ſed ex myſtica paterni nominis ſignificatione declarat illius eximiam felicitatem.

Bar iona.

Vocaberis cephas quod &c.) Cephas Hieronymus in Hebraicis nominibus negat Hebræum eſſe uerbum, ſed Syrum, & apud illos ſonare, ſolidum. Vnde qui tradūt Græcorum nominum ἐτυμολογίας, & πέτραν hinc dictam uolunt, quod non facile moueatur.

Cephas Syrū uerbum.

In craſtinum.) ἐπάυριον. Quod ſuperius bis uertit Altera die,tandē mutauit in craſtinū. at ne id quidem ſatis Latine aut cōmode,cum dicendū eſſet,Poſtero die aut poſtridie.

A Bethſaida ciuitate.) Græce eſt,ἀπὸ βηθσαϊδὰ ἐκ τῆς πόλεως,id eſt,A Bethſaida de ciuitate. quaſi Bethſaida ſit regio,in qua ſit ciuitas. Quanq̃ diuus Hieron. in locis Hebraicis oſtēdit Bethſaidā eſſe ciuitatē Galilææ, uicinam ſtagno Genezareth, patriā trium apoſtolorū,Andreæ,Petri,Philippi. Vnde uidetur ἐκ præpoſitio ſupereſſe. præſertim cū nec apud Chryſoſtomū uerſum addatur,nec apud Cyrillū,nec in uetuſtis Latinorū exēplaribus. Niſi forte hoc ſuo more dixit Ioānes,ut in ſuo quiſq; ſtilo habet aliquid peculiare. Nam ꝓximo capi *Peculiaris ſermo Ioannis.* te ſimili forma eſt uſus ὡς δὲ ἦν ἐν ἱεροσολύμοις,ἐν τῷ πάσχα,ἐν τῇ ἑορτῇ, id eſt, Cum autē eſſet Hieroſolymis in paſcha,in feſto. Cum appoſitiue cohæreāt paſcha et feſtū, ceu genus & ſpecies,tamē iterauit præpoſitionē,perinde quaſi dicerē,Accepi literas à præceptore à Philippo,pro,à præceptore Philippo. Et apud Theophylactū Græcū,cōperio ꝑpoſitionē additā.

Inuenit Philippus Nathanaël.) Inuenit prima ſyllaba acuta pronūciandum eſt, eſt enim præſentis tēporis. Quanq̃ Latinius erat reperit,εὑρίσκει,uelut obuiū. Ac paulo ſuperius, Inuenimus Meſſiā. Etiāſi Chryſoſtomus diuerſum approbat ſenſum, cum ait, Inuenire enim quærētis eſt. Verū huius rei arbitriū penes lectorē eſto. Admonet hic idem Chryſoſtomus additū articulū, cum unicū illū Chriſtū Iudæis promiſſum & expectatū uellet intelligi, τὸν μεσσίαν. Alioqui reges omēs & ſacerdotes,imò omnes deo ſacri,Meſſiæ dicunt̄ & Chriſti.

Ieſus filius Ioſeph. Filiū Ioſeph à Nazareth.) Vtrúm ne Ioſeph fuit Nazaræus, an Chriſtus? Nam Latinus ſermo prorſus anceps,cum Græce ſit expeditus ac certus τὸν ἀπὸ ναζαρὲθ, hoc eſt, Nazarenum,ſiue è Nazareth oriundum. Id ne cui dubium eſſe poſſit, facit articulus præpoſitioni præpoſitus.

A Nazareth ꝑ Nazareus. Varia lectio. A Nazareth poteſt aliquid.) In nonnullis Græcis ſcriptum erat pronunciatiue,cum per interrogationē quoq; poſſit accipi. quemadmodū annotauit & diuus Auguſtinus,qui putat id quod ſequitur ex æquo cōgruere utriq; pronunciationi. Tametſi quod cōſequitur magis ſuadet,ut per interrogationē legat̄,qđ uideatur uelut interrogāti reſponſum,ueni & uide. Atq; hūc in modū legit Chryſoſtomus, indicās hanc interrogationē eſſe hæſitantis de nomine loci,cum prophetia promiſiſſet Chriſtū proditurum ex Bethlehem.

EX CAPITE SECVNDO.

Canæ duæ. IN Cana Galilææ.) Hieronymus indicat duas eſſe Canas, maiorem iuxta Sidonem, & minorem in tribu Aſer. Ad diſtinctionem igitur alterius additum eſt Galilææ τῆς γαλιλαίας. Eſt enim in Galilæa gentium,oppidum quod Hieronymus in Hebraicis locis teſtatur ætate ſua adhuc extitiſſe.

Quid mihi & tibi.) Græce reddidit. Nam Latine dicendum erat, Quid mihi tecum? τί ἐμοὶ καὶ σοί; Hydria Græca uox eſt,nam Plautus uocat aqualem, Quandoquidem & ὑδρία ab aqua nomen habet Græcis.

Metreta Cadus. Metretas duas.) id eſt,Cados. Quanquam utraq; uox Græca eſt,ſed Latinis uſurpatur cadus apud Horatium: Nardi paruus onyx eliciet cadum,atq; apud Plinium. Metreta eſt apud Catonem & Columellam. Eſt autem cadus ſiue metreta menſura congiorum decem. ut docet copioſius noſter Budæus,libro de Aſſe quinto,ſi quis forte plura deſiderabit.

Architriclinus à tribus lectis accubitorijs. Architriclino.) Græca uox eſt,ſignificat eum qui præfectus eſt apparando cōuiuio. Triclinium locus tribus conſtratum lectis ad diſcumbendum.

Vſq; adhuc.) ἕως ἄρτι, id eſt, Vſq; nunc,ſiue Vſq; ad hoc tempus.

Numularios ſedentes.) κερματιστὰς dixit,non τραπεζίτας, id eſt, Menſarios. Sunt autem κέρματα minutiæ æris,unde cermatiſtæ,qui maiores nummos minutulis commutant,non ſine quæſtu,qui mos & hodie durat apud Italos.

Latina uoce uſus Euangeliſta. Et cum feciſſet quaſi flagellum.) Quaſi,non additur in Græcis codicibus, καὶ ποιήσας φραγέλλιον,id eſt,Facto flagello. Latinā uocē corrupte pronūciauit,ex uulgi cōſuetudine.

Oues quoq; & boues.) Non eſt quoq; Græcis,ſed que,τά τε πρόβατα,oueſq;.

Zelus domus tuæ comedit me.) Extat id teſtimonium Pſalmo ſexageſimo octauo.

Soluite templum hoc &c.) ἐγερῶ. Græca uox anceps eſt ad id quod eſt excitare iacentē, dormiētem,aut mortuum,& excitare ædificium,hoc eſt,extruere. Nam & in hunc ſenſum uſurpatum comperimus excitare,apud Suetonium in Caligula: Et in indicium uictoriæ,altiſſimam turrim excitarunt.

Quadraginta

Quadraginta ſex annis.) Quanquam alienius eſt à noſtro inſtituto,tamen admonere uiſum eſt, quod ſerio nec ſemel indicat Auguſtinus, hunc numerum reperiri in nomine Adam ſi Græcis ſcribatur literis ἀδὰμ,quod geminum alpha notet duo,delta quatuor, my quadraginta.Id commenti,quanquam ab alijs repertũ ac proditum eſt,ut ipſe teſtatur,demiror tamen tam graui uiro tantopere arriſiſſe,cum ne quid aliud dicam,Hieronymus rideat Græcã allegoriam in uocabulis Hebraicis.Fortaſſe nõnihil fuiſſet, ſi hiſce literis apud Hebræos hic numerus ſignaretur.Huic ſimillimũ eſt,quod annotauit quatuor literis,quibus ſcribitur Adã deſignari quatuor plagas, ἀνατολὴν,δύσιν,ἄρκτον,μεσημβρίαν.Quod quidem & ante hunc annotauit diuus Cyprianus,ſed homo fuit uterq́;. *Annotatio frigida de nomine Adam.*

Quod ipſe noſſet omnes.) Omnia eſt Græce τὰ πάντα,in nonnullis,in alijs ſecus.Auguſtinus legit,noſſet omnes.

EX CAPITE TERTIO.

Qvod à deo ueneris magiſter.) Magiſter nominandi caſus eſt,non uocandi, Deus te doctorem miſit,non homo. Nam διδάσκαλος eſt,licet magiſter uſurpatum reperias pro doctore.

Niſi quis renatus.) γεννηθῇ, id eſt,Genitus ſiue natus fuerit.Et in antiquiſſimis codicibus Latinis,natus fuerit,eſt,non renatus.Itaq́; citat Auguſtinus libro aduerſus Fauſtum 24. capite 1. Itaq́; ſcriptũ eſt in codice aureo. Valla genitus mauult, quod è uiro quoq; gignatur aliquis,cum è muliere naſcamur. *Renatus pro natus.*

Quomodo poteſt homo renaſci.) γεννηθῆναι,id eſt, Naſci ſiue gigni, concordantibus & antiquis noſtris.Item in ſequentibus naſci eſt non renaſci.

Et naſci denuo.) ἄνωθεν.Quo aduerbio uſus eſt & Lucas in præfatione euãgelij ſui,quod nos uertimus Ab integro. Chryſoſtomus annotauit Græcam uocem ancipitem eſſe. Nã idem pollere quod πάλιν, id eſt, iterũ, ut referatur ad tempus retroactum, aut ἀπὸ τῶν ἄνω, id eſt,ſuperne ſiue de ſupernis.In quem ſenſum uſurpatur Ioannis capite 19.Nõ haberes poteſtatem in me ullam,niſi tibi datum eſſet deſuper. Poſteriorem ſenſum ſequitur Cyrillus, interpretans uelut è cœlo naſci, qui per ſpiritum ſanctum renaſcitur.Annotauit hoc prior Origenes,ediſſerens epiſtolæ Pauli ad Rhomanos caput ſextum, quo tamen in loco rurſus Origenis interpres de ſuo nonnihil addidit. *Naſci denuo.*

Ex aqua & ſpiritu ſancto.) In Græcis non additur ſancto,nec apud Auguſtinum, qui adducit hunc locum lib.aduerſus Fauſtum 24.caput 1.Nam ut diſtingueret cœleſtem generationem à terreſtri craſſaq́;,propoſuit duo elementa liquidiora,aquã & aërem. Quin nec in aureo codice additur ſancto.

Spiritus ubi uult ſpirat.) Vbi,loci aduerbium eſt,nõ temporis. Valla mauult ſpirat quò uult,nam mox uertit ita ποῦ ὑπάγει,id eſt,quò abeat.Eſt enim ſimile de flatu, re quidem inuiſibili, ſed tamen efficaci. Atque hic ſpiritum accipere uidetur pro flatu huius aëris, ut intelligas ſimilitudinem duci ab hoc ſpiritu,re,cum non uideatur efficaciſſima, ad impetum illius diuini ſpiritus. Atq; ita prorſus interpretatur Chryſoſtomus homilia 25. cumq́; hoc Cyrillus ac Theophylactus apertiſſime teſtans,docendi gratia adhibitum exemplum de aëris impetu,ne quis hoc meum ſomnium eſſe clamitet. *Spiritus pro uento.*

Tu es magiſter in Iſrael.) τοῦ Ἰσραήλ,Iſraël genitiui caſus,ut intelligas magiſtrum eius gentis.Nec hic abeſt articulus,σὺ εἶ ὁ διδάσκαλος,hoc eſt,Ille doctor, cuius tam celebris eſt opinio.Quod quo magis exprimeremus,uertimus,Tu es ille magiſter Iſraëlis.

Si terrena dixi uobis & non creditis.) Variant hic Græcorum codices,quidam habẽt,οὐκ ἐπιστεύσατε,id eſt,Non crediidiſtis.Alij rurſus,οὐ πιστεύετε,id eſt,Non creditis.Nihil igitur cauſæ fuerit,cur protinus radas ſcripturam: præſertim cum in huiuſmodi uerbis præteritũ tempus pro præſenti ſoleat uſurpari.Cæterum quod ſequitur Credetis,in emendatis exẽplaribus Græcis eſt πιστεύσητε,id eſt,Crediturí ſitis,ob uim modi potentialis.

Et nemo aſcendit in cœlum.) Aſcendit,Græcis præteriti temporis eſt, οὐδεὶς ἀναβέβηκεν, nequis putet de futura aſcenſione intelligi. *Siquidem* illud agit, ſe ideo ſolum loqui de ſuperna renaſcentia,quod unus omnium è cœlis deſcendiſſet. *Aſcẽdit præteriti tẽporis.*

Qui eſt in cœlo.) ὁ ὢν ἐν τῷ οὐρανῷ. Participium uerti poterat per præteritum imperfectum,Qui erat in cœlo,uidelicet anteq́; deſcenderet. *Sic* enim filius hominis dicitur fuiſſe *Christus fuit in cœlo.*

in cœlo, aut uerſari in terris, ſicut dominus gloriæ dicitur crucifixus, ob proprietatum in hypoſtaſi duas complectentem naturas communionem.

Exaltare pro in altum tollere, probum uocabulum. Et ſicut Moſes exaltauit ſerpentem.) Sunt quibus exaltandi uerbum non ſatis Latinum habeatur. Mihi non placuit mutare, quod uox ipſa nõ uideatur abſona: præſertim cũ apud Senecam, certe non peſſimum opinor autorẽ reperiatur: atq; etiã apud Columellam.

Sic enim deus dilexit mundum.) Ab hoc loco uideri poterant uerba euangeliſtæ, proſequentis & explanantis ſermonem quem cœperat Ieſus cum Nicodemo. Non enim proſequitur, quomodo diſceſſerit Nicodemus, aut quid ad hæc tam miranda reſponderit. Simile quiddam indicauimus & in primo capite, De plenitudine eius accepimus omnes. Nec diſſimilis caſus accidiſſe uidetur Paulo in epiſtolæ ad Galatas cap. ſecundo, ubi ſermonem cum Petro cœptum non abſoluit, ſed ueluti Galatis interpretans proſequitur.

Iudico pro condẽno. Non enim miſit deus filium ſuum in mundum, ut iudicet mundum.) Iudicet poſitum eſt pro condemnet, quomodo ſubinde reperitur apud Paulum, ac cæteros, ut opponatur illi quod ſequitur, Vt ſeruetur mundus per eum. Idem ſentiendum in his quæ ſequuntur,

Qui credit in eum non iudicatur. Et, Iam iudicatus eſt. Et mox,

Hoc eſt autem iudicium.) Iudicium pro condemnatione poſitum eſt.

Omnis enim qui male agit.) ὁ φαῦλα πράσσων, id eſt, Qui mala agit, tametſi ſenſus idem eſt, niſi quod male agere dicitur & qui habet, ac malis affligitur.

Locus apud nos mutilus. Qui de terra eſt, de terra loquitur.) In Græcis exemplaribus adduntur aliquot uerba, ὁ ὢν ἐκ τῆς γῆς ἐκ τῆς γῆς ἐστι, καὶ ἐκ τῆς γῆς λαλεῖ, id eſt, Qui eſt de terra, de terra eſt, & de terra loquitur. Perinde quaſi dicas, Qui è terra profectus eſt, is terrenus eſt, & terrena loquitur.

De terra loqui quid. Neq; enim loquitur de terra, quod erat, περὶ τῆς γῆς, ſed ἐκ τῆς γῆς, hoc eſt, è terra uelut humilia. Atq; ita legit Chryſoſtomus, ac Theophylactus, cumq; his Cyrillus & Hilarius in præfatione commentariorum quos ſcripſit in pſalmos myſticos. Ad eundem modum ſcriptũ reperio in uetuſtiſſimis Latinorum exemplaribus, Qui de terra eſt, de terra eſt, & de terra loquitur. Conſentiebat codex Conſtantienſis & meus ueteris typographiæ, licet in codice Corſendoncẽſi, manifeſtiſſima ueſtigia teſtabantur eraſam hãc particulam alterã, De terra eſt. Auguſtinus legit, Qui de terra eſt terra eſt, & de terra loquitur, id confirmant ea quæ ſequuntur. Nam ſi non eſſet, inquit, illuminatus, terra terram loqueretur. Cæterum parum attẽtus lector ſcripturam mutauit, quod ocioſa uideretur iteratio, De terra eſt, de terra eſt. Non animaduertit autem ſingulis opponi ſingula: Qui de cœlo uenit cœleſtis eſt, hoc eſt, ſupra omnes eſt, & cœleſtia loquitur, & cœleſtia facit baptizans ſpiritu. Qui è terra profectus eſt, humilis eſt ac terrenus, & hinc loquitur unde eſt, hoc eſt, humilis humilia, & uterq; ſuam refert originem. Dilucidius autem erat, ſi extremæ particulæ addidiſſet articulum, τὰ ἐκ τῆς γῆς λαλεῖ.

Et qui de cœlo uenit.) Venit, eſt præſentis temporis, ὁ ἐρχόμενος, niſi quod hæc participia duobus temporibus deſeruiunt, præſenti & præterito imperfecto. Atq; ita uertendum erat & ὢν, Qui è terra erat terrenus eſt, at qui de cœlo profectus erat, is ſupra omnes eſt.

Signat pro obſignat. Signauit.) ἐσφράγισεν, id eſt, Obſignauit, hoc eſt, ſigno confirmauit. Nam ſigillum additum rem certam efficit.

Ad menſurã dare. Non enim ad menſuram dat deus ſpiritum.) Euangeliſta pronomen omiſit τούτῳ, ſiue αὐτῷ, quod ex his quæ præcedunt & conſequuntur ſatis liqueret de quo loqueretur. Id autem fit crebrius apud Græcos quàm apud Latinos. Nos igitur ne quid offenderet lectorẽ, pronomen de noſtro appoſuimus in uerſione duntaxat. Dictum eſt autem figura prouerbiali, Dat ad menſuram, pro eo quod eſt, dat parce, aut mediocriter. Qui largiter & effuſe dat, non metitur quod dat aut numerat, ſed cumulatim profundit. Alioqui gratia in Chriſto quatenus homo fuit, finita dici poſſit. & hic uidetur euangeliſta ſuum ſermonem attexuiſſe ſermoni Ioannis. Neq; enim abſoluit quid acciderit diſcipulis.

Et omnia dedit in manu eius.) Incertum eſt an abuſus præpoſitione, ſenſerit omnia filio tradita in manum, an omnia nobis dari per manum illius, quod iuxta proprietatem Hebraici ſermonis in præpoſitio ſignificationem habeat inſtrumenti, ſed priorẽ ſenſum Græci ſequuntur interpretes, & mihi magis arridet.

Sed ira domini manet. μενεῖ, id eſt, Manebit. Quanquã accentu mutato erit manet μένει.

atq; ita

atq; ita legitur in nonnullis exemplaribus, ac mea quidem ſententia, rectius. Fides aufert peccatum, infidelitas relinquit peccatum, manet autem quod non tollitur. Quanquã Cyprianus aduerſus Iudæos lib. 2. cap 26. legit manebit. Et quod interpres uertit, Qui nõ credit, eleganter reddidit ille, Qui dicto non eſt audiens. Græcis diuerſæ uoces ſunt πιστεύων, & ἀπειθῶν, quarum poſterior magis ſonat inobedientem.

EX CAPITE QVARTO.

PEr mediam Samariam.) Mediam non additur, nec in Græcis codicibus, nec in antiquis Latinorum exemplaribus magnopere conſentientibus, ac ne in aureo quidem, διὰ τῆς σαμαρείας. Atq; ita legit Chryſoſtomus. Vnde mirum uideri poteſt, unde hoc inoleuerit in uulgatis exemplaribus, niſi forte quiſpiam ſic interpretatus eſt, per Samariam, per medium Samariæ, atq; id alius in contextum tranſtulit, qua quidem occaſione deprehendimus complureis irrepſiſſe mendas.

Sedebat ſic ſupra fontem.) οὕτως, addit, μιμητικῶς, ut geſtus exprimat hominis laſſi, uel, ſic, nempe quia fatigatus. Atq; hæc dictio cõſimilem ad modum uſurpata reperitur apud Terentium, alioſq; probos autores. Chryſoſtomus ſubindicat habere ſignificationem neglectus ſic, id eſt non in ſella, aut commodo loco, ſed neglectim humi, ut ſe locus feſſo dederat. Idem admonet Theophylactus. Et melius erat Ad fontẽ, quàm ſupra fontem, ſic enim habebatur in uulgatis exemplaribus, licet in antiquis legitur ſuper, non ſupra. Sextam horam expreſſit, ut intelligeremus dominum nõ ſolum itineris labore, uerum etiam æſtu meridiano fuiſſe fatigatum.

Super non ſupra.

Non enim coutuntur.) συγχρῶνται. Vocem Græcam facticia Latina reddidit. Quis enim unquã dixit couti, aut quis intellecturus ſit, couti eſſe, habere commerciũ & mutuam uitæ cõſuetudinẽ? Nam & Latinis uſus, familiaritatẽ ſignificat. Et utimur his cum quibus agimus conſuetudinem. Cæterum couti & couſus inauditæ uoces ſunt.

Couti mutuũ habere commercium.

Tu forſitan petiſſes.) σὺ ἂν ᾔτησας, Tu popoſciſſes. Interpres pro ἂν coniunctione expletiua, poſuit aduerbium dubitantis, cum ἂν magis affirmet. Cæterum cum apud Euangeliſtam utriq; uerbo ſit addita cõiunctio ἂν petiſſes & dediſſet, in priore uertit forte, & in poſteriore non uertit. Atqui aut erat omittendum utrobiq;, aut utrobiq; addendum.

Forſitan pro utique.

Neq; in quo haurias.) ἄντλημα, id eſt, Hauſtrum. Nam eo uerbo uſus eſt Lucretius, quandoquidem hauritorium Vallæ parũ nitidũ uidetur. Et Latinius erat, Quo haurias, quàm in quo haurias.

Altus.) βαθύ, id eſt, Profundus. Nam altus ambigua uox eſt.

Et pecora eius.) θρέμματα. Quæ uox omne animantis genus complectitur, ab alendo dicta, ut βοσκήματα.

In æternum.) εἰς τὸν αἰῶνα, id eſt, in æuum.

Quia uirum non habeo.) Quæſo quid ex hiſce uerbis percipi poteſt, niſi mulierem dixiſſe, quod Chriſtus non habuerit uirum? Vſqueadeo nihil referre putamus, quomodo loquamur, aut quid auditurus ſit qui legit? Omittenda igitur erat, ſi uſquam aliàs, hoc loco coniunctio ὅτι quia: aut mutato uerbi modo, uertendum erat hoc pacto, Bene dixiſti te uirum non habere, ſiue Bene dixiſti, non habeo uirum. Quod ſi nunquam interpres omiſiſſet Græcam coniunctionem, poterat uideri ſuperſtitione factum. Cæterum cum alicubi deprehendatur omiſiſſe, mirum cur hic putarit addendam.

Sermo abſurdus.

Qui adorent eum.) τοὺς προσκυνοῦντας αὐτὸν, id eſt, Adorantes ſe, ſiue qui adorent ſe. Apparet interpretem fugiſſe amphibologiã pronominis reciproci, quod accipi poterat, illos adorare ſeipſos. Ea uitari poterat, ſi dixiſſet, Qui adorent ipſum.

Quia Meſſias uenit.) ἔρχεται. Quod Græci nonnunquam uſurpant pro futuro, tametſi præſentis temporis uox eſt. Hoc loco magis quadrabat ueniet, propter id quod ſequitur: Cum ergo uenerit ille. Et ueniet legitur in antiquis & emendatis codicibus Latinis.

Et continuo.) καὶ ἐπὶ τούτῳ, id eſt, In hoc, ſiue interim, nimirum cum hæc dicerentur.

Quid cum muliere loqueretur.) ὅτι μετὰ γυναικὸς ἐλάλει, id eſt, Quod cũ muliere loqueretur, ſiue loquutus eſſet. Interpres pro ὅτι legiſſe uidetur τί. Nõ enim mirabantur quid eſſet quod cum illa fuiſſet colloquutus, ſed illud admirabant̃, Chriſtũ cũ Samaritana paupercula tã familiariter colloquutũ eſſe. Porrò muliere poſitũ eſt pro ea, ut hominẽ, aliquoties

Quid ꝑ cur.

pronominis

pronominis uice uſurpamus. Nec enim apoſtolis noua aut ſuſpecta res erat Chriſtũ cum muliere colloqui. Quod diximus, propemodum ex Chryſoſtomi interpretatione licet cõijcere. Aſtipulatur nobis & ueterum exemplariorum fides, in quibus ſcriptum eſt: Et mirabantur, quia cum muliere loquebatur, hoc eſt, mirabantur eum cum muliere colloqui. Nã
* Samaritani abominabiles Iudæis. quod ſequitur, Quid loqueris cum illa, magis uertendũ erat, Cur loqueris cum illa, nimirũ Samaritana. Abhorrebant enim Iudæi à commercio Samaritanorum. Videntur ſiquidem diſcipuli uoluiſſe dirimere colloquium Chriſti cum muliere, uerũ non auſi ſunt hoc facere.

Et dicit illis hominibus.) Illis, interpres addidit de ſuo, nec omnino intẽpeſtiuiter. Græce tantum eſt, τοῖς ἀνθρώποις. Ac rurſum Hominibus dictum eſt pro eis.

Nunquid aliquis.) μή τις, id eſt, Num quis.

Vt perficiam opus eius.) Græci legunt, καὶ τελειώσω, Et perficiam, atq; ita Chryſoſtomus. Licet hoc ad ſenſum parui refert. Et poteſt hac in parte repeti ἵνα, quaſi dicas, utq; perficiã opus eius. Et,

Quatuor menſes.) Græcis unica dictio eſt, τετράμηνον, id eſt, Quadrimeſtre.

Et meſſis uenit.) ἔρχεται. Poterat eſſe, Et uentura eſt.

Quod adhuc.) Coniunctio, ὅτι, non erat uertenda, cum ipſorum uerba referat.

In hoc eſt ſermo uerus.) ὁ λόγος cum articulo, ut intelligas de eo ſermone quem modo dixerat. Porrò præfatus eſt uerum eſſe, cum rem nouam et incredibilem ſubijciat.

Propter ſermonem eius.) Eius, ad Chriſtum referendum eſt, non ad mulierem, αὐτοῦ, unde melius erat ipſius.

Saluator mundi.) Græci addunt Chriſtus, ὁ σωτὴρ τοῦ κόσμου ὁ χριστός.

Regulus. Quidam regulus.) τὶς βασιλικός, id eſt, Quidam regalis. Tametſi legendum opinor βασι-
βασιλίσκος. λίσκος, etiamſi conſtanter reclamant Græcorum exemplaria. Quin & interpretes, qui ſcribunt in hoc euangelium, hũc baſilicon dictum aiunt, uel quod eſſet generis regij, uel quod magiſtratu, munereq; regio fungeretur. In hanc fermè ſentẽtiam Chryſoſtomus, niſi quod illic regulum lego, non regalem, haud ſcio interpretiſne an librarij uitio. Certe Theophylactus citra controuerſiam legit βασιλικός, id eſt, regius. Et paulo poſt,

Incipiebat enim mori.) ἤμελλε γὰρ ἀποθνήσκειν, id eſt, Erat enim moriturus, ſiue, Nam agebat animam, hoc eſt, tendebat ad mortem, quod tamen hic data opera ſic aliquoties uertit.

Melius habuerit.) κομψότερον ἔσχεν, id eſt, Melius, ſiue commodius habuiſſet.

Hoc iterum ſecundum.) Videri poterat dixiſſe, Ieſum duo ſecunda ſigna feciſſe, & altera uox ſupereſſe, etiamſi Græca ſic habent. Senſit hoc incommodi Chryſoſtomus, quid autem ille non ſenſit? putatq; ſecundum, data opera additum, quo magis inculcaret Galilæorum incrudelitatem, qui cum prius uidiſſent miraculũ in nuptijs, ac rurſum hoc de ſanato puero, tamen perſiſtebant diffidere Chriſto.

EX CAPITE QVINTO.

ESt autem Hieroſolymis probatica.) ἔστι δὲ ἐν τοῖς ἱεροσολύμοις ἐπὶ τῇ προβατικῇ κολυμβήθρα, id eſt, Eſt autem Hieroſolymis ſuper probaticam, ſiue ad probaticam piſcina. Nam Græcis probatica datiuus eſt, piſcina nominatiuus. Atque ita ſane uidere eſt in codice aureo, ſuper probatica. conſentientibus exemplaribus S. Donatiani. In conſtantienſi codice ſciolus quiſpiam eraſerat præpo-
Probatica quid. ſitionem, ſuper. Sonat autem probatica, quaſi dicas ouilla, ſiue pecualis, ut uertit Hieronymus. Quanquam ex Chryſoſtomo aut Cyrillo certum deprehendi non poteſt de loci hu-
Piſcina natatoria. ius lectione. Et piſcina hoc loco ſignificat non uiuarium piſciũ, ſed in qua natatur, uel Græca uoce id atteſtante, quæ dicta eſt παρὰ τὸ κολυμβᾶν, id eſt, à natando.

Betheſda pro Bethſaida legendum. Quæ cognominatur Bethſaida.) Græce eſt, βηθεσδά, id eſt, Betheſda. Quanquam eadem uox & apud diuum Hieronymum erat deprauata. Quod uel hinc colligi licet, quod cum antea Bethſaida nominaſſet ciuitatem Galilææ patriam trium apoſtolorum, Andreæ, Petri, Philippi, iuxta ſtagnum Genezareth, aliquanto poſt ſubijcit rurſum, Bethſaida piſcinã, quæ fuerit Hieroſolymis cognomento probatica, quam nos, inquit, pecualẽ poſſumus interpretari. Hæc quinq; quondam porticus habuit. Oſtenduntur gemini lacus, quorum unus hybernis pluuijs adimpleri ſolet, alter mirum in modum rubens, quaſi cruẽtis aquis, antiqui in ſe operis ſigna teſtaẽ. Nã hoſtias in ea lauari à ſacerdotibus ſolitas ferũt, unde &

nomen acceperit. Ita fermè Hieronymus. Porrò quod ait, hinc nomē inditum, non ſolum pertinet ad uocem Græcam πρόβατον, quæ pecudem aut ouem ſonat, uerum etiam ad Hebraicam בֵּית עֵדֶר. *Siquidem Hebræis* בֵּית domus dicta eſt, עֵדֶר grex, ſiue pecus. Apparet igitur totum eum locum dictam probaticā, in quo fuerit aliqua pars ſeruata in uſus natare uolentium. Hugo Carrenſis admonet piſcinam dictam per antiphraſim, quod minime haberet piſces. Quemadmodum ſorores diaboli dictæ ſunt Parcæ, quod nemini parcant. Nimirum hæc etymologia ſimillima eſt illi, quam attulit de ſycomoro: Sycomorus, inquit, dicitur quaſi ſicut morus, quod ſit ſimilis moro. Ad hunc ſanè modum, non eſt magnum ingentia condere uolumina, ſi libeat huiuſmodi nænijs miſeras contaminare chartas. Ne uero quiſquam exiſtimet hæc à me calumniādi morbo dici. Imò cōſulendum arbitrabar ſtudijs quorundam, qui ſcriptorē hunc & alios huic ſimiles, uelut addicti, nulloque delectu legunt, alij quod cardinalis fuerit, alij quod ordinis dominicalis. Verum ut audio, Carrenſem in numerum cardinalium aſcitum fuiſſe, ita in diuorum numerum aſſcriptum non lego. Quod ſi maxime fuiſſet factū, tamen eatenus debetur ſanctis uiris reuerentia, ut ſi quid errarint, nam errant & ſancti, citra perſonæ contumeliam, ueritati patrocinemur. Quanquam & in alios parcius dicendum eſt quàm res ipſa meretur, ut quod coarguimus eos, publicæ utilitati, quod moderatius id facimus, Chriſtianæ modeſtiæ datum uideatur.

Probatica locus, cuius pars eſt piſcina.

Carrenſis etymologia.

Quare conducat indicare quorūdam errata.

Et mouebatur aqua.) Antiqui codices habent, Et mouebat aquam, καὶ ἐτάρασσε τὸ ὕδωρ, id eſt, Et turbabat aquam. Quanquam alij rurſus habebant, ἐταράσσετο τὸ ὕδωρ. τὸ articulus occaſio fuit erroris, cum eadem ſyllaba poſſit eſſe & finis uerbi. Chryſoſtomus ſic interpretatur hūc locum, ut ſentire poſſis ab angelo ſolitam turbari aquam. Certe Theophylactus legit ἐτάρασσε τὸ ὕδωρ, id eſt, Turbabat illam aquam.

Et qui prior.) Vetuſti codices, conſentientibus Græcis exemplaribus habent, Qui ergo primus ὁ οὖν πρῶτος ἐμβὰς, id eſt, Qui igitur primus ingreſſus fuiſſet.

Deſcendiſſet in piſcinam.) In piſcinam hoc loco, nec eſt in antiquis, nec in Græcis. uerum hoc aliquis explicandi gratia de ſuo adiecit, repetens è proximo loco, quod Euangeliſta maluit ſubaudiri.

Additum aliquid.

Poſt motū aquæ.) μετὰ τὴν ταραχὴν, id eſt, Poſt turbationē. qd' ante dixit ἐτάρασσε τὸ ὕδωρ.

Cognouiſſet quod multum iam tēpus haberet.) Quando literatoris officio fungimur, non grauabimur & hoc admonere, hic ſubaudiendū quod mox præceſſit, In infirmitate.

Dum uenio enim ego. ἐν ᾧ δὲ ἔρχομαι ἐγὼ, In quo autem uenio, ut ad uerbum reddam. uertendum autem erat, Cæterum, interea, dum ego uenio, alius ante me deſcendit.

Tolle grabbatum tuum.) Mirū eſt unde Græci ſcribant, κράββατον, per duplex ββ, cum Martialis primam huius dictionis ſyllabam corripuerit in epigrammate: Sed ſi nec focus eſt, nudi nec ſponda grabati. Præſertim cum Perottus etymologiam uocis petat à Græcis, dictum enim putat κράβατον, quaſi καράβατον, à κάρα caput, & βατὸν peruium. Quod uerum ſit nec ne, in præſentia non diſputo. Certe lectuli genus eſt, ſeu lecticæ potius. In magno Græcorum etymologico reperio κρεββάτιον dictum παρὰ τὸ κρεμᾶν τὰς βάσεις, id eſt, à ſuſpendendo pedes, quod ſic in lecticis portarentur, ut pedibus non contingerent terram.

Grabbatum quid.

Homo ille.) Non eſt ille apud Græcos, ſed interpres expreſſit uim articuli ὁ ἄνθρωπος.

Ieſus aūt declinauit à turba.) ἐξένευσεν. Incertū à νεύω an à ξενεύειν. Heſychius indicat ἐκνεύειν idem eſſe quod enatare, à uerbo νεῖν, cum ita ſcribit, ἐκνεύσας, ἐκκολυμβήσας. Nec eſt,

Declinare ἐκνεύειν.

A turba cōſtituta in loco.) alioqui addidiſſet articulum ὄχλου τοῦ ὄντος ἐν τόπῳ, ſed Ieſus ſubduxit ſeſe cū turba eſſet in loco. qd' inter plurimos facile eſt unū aliquē latere, quē deinde non agnoſcas. Vnde magis dictū uidetur à ξενεύειν, uelut peregrinū, & ignotum fieri. Vt ne dicam, quod ὑγιὴς Sanus, magis pertinet ad integritatem membrorū, quàm morbum uelut febrim. Nam morbo opponitur bona ualetudo: uitio corporis, opponitur debilitas.

Iam noli.) μηκέτι, id eſt, Ne poſt hac. Quanquam recte uertit interpres, callentibus linguam Latinam, apud quos idem ualet iam, quod poſthac.

Iam pro poſthac.

Propterea perſequebantur Iudæi Ieſum, quia hæc feciſſet in ſabbato.) In Græcorum codicibus additum reperio, καὶ ἐζήτουν αὐτὸν ἀποκτεῖναι, fortaſſis ob hoc, quia ſequitur. Propterea magis quærebant eum interficere. &c. ſed reclamantibus magno conſenſu Latinorum codicibus.

Pater

Pater meus uſq; modo.) ὁ πατήρ μου. Annotat Cyrillus addito patri articulo, non declarari,quemuis patrem,ſed deum,hoc eſt illum uere patrem.

Niſi quod uiderit patrem.) ἐὰν μή τι βλέπῃ, id eſt, Niſi quid uiderit, aut certe Niſi uiderit.Nam τι frequenter additur ex proprietate Græci ſermonis.

Et maiora his.) καὶ μείζονα τούτων. Quod hic auſus eſt interpres quur non idem auſus eſt apud hunc Euangeliſtam cap.decimoquarto,& maiora horum faciet. Vbi totidem uerbis ſcriptum eſt,μείζονα τούτων.

Sed tranſiet.) ἀλλὰ μεταβέβηκεν,id eſt, Tranſijt,præteriti tẽporis,non futuri.Nã tranſijt facile deprauatum eſt in tranſiet. In aureo codice ſcriptũ erat tranſit, in Conſtantienſi trãſijt.

Filius enim nõ iudicat quenq;.) Cyprianus pro οὐδένα legiſſe uidetur οὐδέν.Sic enim refert:Nihil pater iudicat.Ad eundem modum citat libro ad Quirinum iij.cap.xxxiij.

Et pater dedit ei poteſtatem iudicium facere.) καὶ, coniunctio ſublata eſt in uulgatis exemplaribus, licet in uetuſtis reperiatur addita. Proinde nos repoſuimus quoque,ut intelligamus & hoc autoritatis acceſſiſſe, ut liceret & iudicis perſonam gerere, ueluti paterni regni conſortem.

Articulus cur omiſſus. Quia filius hominis eſt.) Mirum eſt hic neutræ dictioni Græcum articulum præponi, ὅτι υἱὸς ἀνθρώπου ἐστίν. Cur autem hic omiſſus ſit, equidem meam coniecturam in medium afferam. Opinor enim hic particulam hanc,Quia filius hominis eſt,nihil aliud ualere, quàm quia homo eſt,& ad eam ſententiam exprimendam erat ſuperuacuus articulus. Atque hic mecum facit Diuus Auguſtinus, qui ſubindicat iudicandi poteſtatem, quæ ſemper fuerit Chriſto,rurſus eidem traditam à patre uelut homini. *Chryſoſtomus ab Auguſtino diſſentiens.* Etiamſi lectionis diſtinctionem,quã ſequitur Auguſtinus,non probat Chryſoſtomus: oſtendens hanc, quam uulgus ſequitur, eſſe cuiuſdam Pauli Samoſatenſis hæretici,nec putat omnino cõſiſtere ſenſum,cum Chriſtus non ideo acceperit iudicandi poteſtatem, quod eſſet homo. Nam ſi ob id accepiſſet, danda erat eadem omnibus hominibus. Proinde diſtingui iubet ad hunc modum:Et dedit ei poteſtatem iudicium quoque faciendi, atq; hic colon intercedat. Deinde ſubijciatur: Quia filius hominis eſt, nolite mirari hoc:ut ſenſus ſit, Quod dixi de poteſtate dandi uitam æternam,quod de poteſtate iudicandi, ne uobis uideatur incredibile,eo quod me conſpiciatis hominem eſſe. Quin ex ipſa Cyrilli interpretatione colligere licet eum cum Chryſoſtomo ſentire. Quanquam interpres confudit diſtinctionem. Verum de ratione diſtinguendi ſermonis,ſuum cuiq; permitto iudicium.Omnes hac in parte pro me faciũt, quod filius hominis ſimpliciter pro homine poſitũ eſt.Nam Chryſoſtomus ita ſcribit:Non enim propterea accepit iudicium, quia homo eſt. Nam nihil prohibuiſſet omnes homines iudices eſſe. Item Cyrillus, Nolite,inquit,mirari,ſi cum me hominem eſſe uideatis, ſuſcitaturũ tamen mortuos me pollicear. Theophylactus ſimiliter diſtinguit, ut hæc particula non pendeat à ſuperioribus, ſed referatur ad ſequentia: Quia filius hominis eſt, nolite mirari. Negat eſſe mirandum,quod ei qui filius eſſet hominis data eſſet tanta autoritas,quũ idem eſſet dei filius,Diuinam enim naturam declarat ex generali mortuorum reſurrectione,quæ ſoli filio dei ſeruata eſt.

Et audient uocem filij dei.) In Græco codice ſcriptum erat,Et audient uocem eius,quod paulo ante ſe uocauerit filium dei. Et ideo dure uidetur hic repeti Filij dei. Exemplaria diui Donatiani cumq; his Conſtantienſe ſuffragabantur Græcæ lectioni.

Diſtinctio. Et procedent, qui bona fecerunt.) Eſt nonnihil momenti in diſtinctione, ut poſt uerbũ procedẽt,addas hypodiaſtolen,ut intelligamus non bonos ſolum proceſſuros,ſed omnes quicunq; uocem audierint.Deinde ſubnectantur duæ partes,altera bonorum,altera malorum.Si quis attẽtius legat Auguſtinum hæc ediſſerẽtem,ſentiet illum hoc ſubnotaſſe.Scio craſſulum eſſe quod dicturus ſum, ſed tamen quoniam hoc opus paratur imperitioribus, non piguerit admonere,procedent Græcis eſſe,ἐκπορεύσονται,id eſt,exibunt,ſiue prodibũt. Loquitur enim de ijs,qui prodituri ſunt è monumentis ad uocẽ angeli tuba canẽtis. Alioqui procedit,quod bene ſuccedit,aut prouehitur.

Verum eſt teſtimonium eius quod perhibet de me.) Eius pronomen nec apud Græcos additur,nec in uetuſtis codicibus.

Maius Ioanne Ego autem habeo teſtimoniũ maius Ioanne.) Interpres reddidit Græca bona fide. Nam

ſi explanatius

ſi explanatius uoluiſſet exprimere, Habeo teſtimonium maius teſtimonio Ioannis, addidiſſet alterum articulum fœmininum, τὴν μαρτυρίαν μείζω τοῦ Ἰωάννου. Et tamen dubiū nō eſt, quin hic ſit ſenſus Euangeliſtæ. Neq; enim confertur teſtimonium cum Ioanne, ſed teſtimonium patris cum teſtimonio Baptiſtæ.

Ea ipſa.) Ea referendum ad ſuperiora, ipſa ad ſequentia. Opera enim quæ dedit mihi pater, ut perficiam ea, ipſa opera &c. Hæc diſtinctio manet etiamnum in peruetuſtis Latinorum exemplaribus. Ea, additum eſt ex proprietate ſermonis Hebraici. Ipſa, poſitum pro ultro, ſiue per ſeſe. Opera quæ facio ultro teſtantur qui ſim, etiamſi nullus teſtetur hominū. Cæterum iteratio operum, ad aſſeuerationem facit.

Scrutamini ſcripturas.) ἐρευνᾶτε. Non minus Græcis quàm nobis incertum eſt, utrū ſcrutamini imperandi modo dictum ſit an indicandi. Et uterq; ſenſus tolerabilis eſt, niſi quod Cyrillus putat indicādi modo dictum *Scrutamini* ſcripturas, & in eo quod eſt præcipuū, non creditis ſcripturis.

Vos putatis.) ὑμεῖς δοκεῖτε. Græcus ſermo anceps. & ſic accipi poteſt, Vos uidemini, aut uidemini uobis.

Claritatem.) δόξαν. Miror quare non maluerit gloriam hoc loco. Tametſi δόξα, non eſt anceps ad claritatem, ſed ad gloriam & opinionem. *Claritas pro gloria.*

Non accepiſtis.) οὐ λαμβάνετε, id eſt, Non accipitis, uerbo præſentis temporis.

In quo uos ſperatis.) ἠλπίκατε, id eſt, Speraſtis, tametſi bene uertit interpres, id eſt, ſpem collocaſtis.

Si enim crederetis, &c.) εἰ γὰρ ἐπιστεύετε Μωσῇ, ἐπιστεύετε ἂν ἐμοί, id eſt, *Si enim credidiſſetis* Moſi, credidiſſetis utiq; mihi. Rurſum pro ἂν poſuit forſan, haud ſanè in loco, cum id in dubium uocet interpres, quod Chriſtus affirmat.

EX CAPITE SEXTO.

Multitudo maxima. πολὺς ὄχλος, id eſt, multa turba.

Ad eum.) πρὸς αὐτόν, id eſt, Ad ſe, prima pronominis uocali aſpirata. Quod tamen haud ſcio quo caſu in eccleſiaſticis libris apud Græcos nō obſeruatur.

Et duos piſces.) καὶ δύο ὀψάρια. Et apud Terentium in Adelphis piſces obſonium uocantur. *Siquidem* opſon Græci uocant edulium quod additur pani, præſertim coctum: unde obſonare lautius ueſci. & ὀψοφάγοι obſonatores, olim male audiebant. ὀψάριον autem diminutiuum eſt ab ὄψον. *Piſces.* ὀψάρια.

Quid inter tantos.) εἰς τοσούτους, id eſt, Inter tam multos, ſiue inter tot. De numero loquit, non de magnitudine hominum.

Erat autem fœnum.) χόρτος, Herba, ſiue gramen.

Diſtribuit diſcumbentibus.) Græca nonnihil diſſonant, καὶ εὐχαριστήσας διέδωκε τοῖς μαθηταῖς, οἱ δὲ μαθηταὶ τοῖς ἀνακειμένοις, id eſt, Et cum gratias egiſſet, diſtribuit diſcipulis, diſcipuli uero diſcumbentibus. Nam ad eum fermè modum referunt & cæteri euangeliſtæ, ipſum nō dediſſe turbæ, ſed diſcipulis, deinde diſcipulos diſtribuiſſe multitudini: ſed magno conſenſu reclamantibus Latinis codicibus: ex Chryſoſtomo ac Theophylacto non potuit diuinari quid legerint, in contextu Theophylactus habet quod eſt in Græcis codicibus, in Chryſoſtomo uerſo erat, quod habetur in Latinis codicibus.

De piſcibus quantum uolebant.) ὅσον ἤθελεν, id eſt, Quantum uolebat, nempe Ieſus, nō quantum illa multitudo. *Siquidem* is erat qui ſuo arbitratu augebat commeatum illū alioqui exiguum. Atq; ita legit Cyrillus. Licet ex Chryſoſtomo non poſſit certum colligi quid legerit. Cæterū una mutata literula erat, uolebant, ἤθελον, quemadmodum lego apud Theophylactum, & in nonnullis alijs exemplaribus. Auguſtinus legit, quātum ſufficiebat. Niſi forte illic Auguſtinus ſuis uerbis, euangeliſtæ ſenſum explicuit, quemadmodum fecit pauloante: Accepit autem dominus Ieſus panes, gratias egit, iuſſit frangi panes, poni ante diſcumbentes. Aeditio Aldina conſentit cum noſtra lectione, habet enim ἤθελεν. non ἤθελον. *Quantum uolebat.*

Ne pereant.) μή τι ἀπόληται, id eſt, Ne quid pereat: niſi τι malis supereſſe.

Duodecim cophinos fragmentorum.) Legi poterat, & Fragmentis, ut referatur ad uerbum Impleuerunt.

Duodecim cophinos fragmētorū, ex quinq; panibus hordeaceis & duobus piſcibus.)

Hæc particula, Et duobus piſcibus, non adijcitur in Græcanicis codicibus. atq; his ſuffragabatur utrumq; exemplar Latinum uetuſtiſſimum. Suffragabatur & æditio fratrum Amorbachiorũ, ex peruetuſtis ac fideliſſimis exemplaribus. Deniq; ſuffragatur & codex aureus cum Conſtantienſi.

Propheta ille Quia hic eſt uere propheta.) Quia, prætermittendum erat. Nec ſimpliciter uertendum erat, propheta, ſed Ille propheta ὁ προφήτης, Siquidem ex uaticinio Malachiæ expectabatur Helias, aut illi ſimilis. Item ex promiſſo Moyſi.

Vt raperent eum, & facerent eum.) Vtroq; loco ſe, aut ipſum dicendum erat, non eum.

Fugit iterum.) ἀνεχώρησε, id eſt, Seceſſit. Mirum quur hic interpreti libuerit à Græco ſermone diſcedere.

Vt autem ſero factum eſt.) ὀψία. Sero pro ueſpere ſemper utitur. Legimus apud Liuiũ ſerum diei, pro ſera parte diei. Sero non reperimus, niſi aduerbialiter uſurpatum.

Cum aſcendiſſent in nauim.) εἰς τὸ πλοῖον. Cur hic oblitus eſt ſuæ nauiculæ? Nec eſt, Aſcendiſſent,) ſed ἐμβάντες, id eſt, Ingreſſi nauim, aut certe Conſcenſa naui.

Et proximum naui fieri.) Nimirum Græce uertit, καὶ ἐγγὺς τοῦ πλοίου γινόμενον, id eſt, Naui appropinquare, ſiue Accedere ad nauim.

Fuit ad terrã. Fuit ad terram.) ἐγένετο ἐπὶ γῆς, Facta eſt in terra, ſiue Appulit terræ.

Quam ibat.) εἰς ἣν ὑπῆγον, id eſt, Ad quam ibant, nempe apoſtoli.

Altera die.) τῇ ἐπαύριον, id eſt, Poſtero die.

Nauicula. Quod nauicula alia.) πλοιάριον. Hic uere diminutiuum eſt nomen.

Gratias agentes deo.) Hæc uerba, in altero exemplari nõ habebantur, in altero diuerſa, ἔφαγον τὸν ἄρτον, εὐχαριστήσαντος τοῦ κυρίου, id eſt, Vbi comederant panem, cum gratias egiſſet dominus. Quanquam uetuſti codices cum noſtra æditione conſentiunt, aſtipulãte & Auguſtino. Nam quid legerit Chryſoſtomus & Cyrillus, parum liquebat ex illorum interpretatione.

Quando huc ueniſti.) πότε ὧδε γέγονας, Hic γέγονας, uertit, ueniſti. Cur non pauloante ἐγένετο ἐπὶ γῆς, id eſt, Venit in terram.

Signauit pro confirmauit. Pater ſignauit.) ἐσφράγισεν. Vt intelligas autoritate patris, ac teſtimonio comprobatũ, ſicut aliâs admonuimus.

Non dedit uobis panem. τὸν ἄρτον, id eſt, Illum panem. Neq; enim negat ullum panem fuiſſe datum per Moſen, ſed non illum eximium, de quo ſenſit ſcriptura diuina. Item paulo poſt, Panis enim dei eſt. Nam ille panis dei eſt. Ac mox, pater meus dat uobis.) multi latinorum codices pro dat, habebant dabit, ſed mendoſe, nec enim hic dat habet rationẽ temporis, ſed poteſtatis. Dat enim qui ſolus poteſt dare. Græcis eſt, δίδωσι, non δώσει.

Panis enim uerus eſt.) Græci legunt, Panis enim dei eſt, conſentientibus & uetuſtiſſimis exemplaribus, atq; in his codice aureo cum Conſtantienſi. Carnẽ ſuam dare ad manducandũ.) Apud Græcos non additur ſuam, ſed interpres expreſſit uim articuli τὴν σάρκα, nimirum intelligi uolens carnem illam de qua prius eſt loquutus Ieſus. Alioqui omiſſo articulo poterat eiſe ſenſus, Quomodo hic dabit nobis edendam carnem humanam.

Ego ſum panis de cœlo deſcendens.) ὁ καταβαίνων, Hic uſus eſt participio præſentis temporis, nullum certum indicans tempus, Sentit enim nullum panẽ de cœlo deſcendere, aut deſcendiſſe præter ipſum. Nam idem & mãna uerum erat. Quoniam autem quod manna figurarat iam erat exhibitum, mutat tempus participij. ὁ καταβάς.

Quia dixiſſet ego ſum panis uiuus. Hic non additur uiuus, ſed tantum, ἐγώ εἰμι ὁ ἄρτος ὁ καταβὰς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, id eſt, Ego ſum panis ille qui deſcendit de cœlo. Cõſentiente cum Græcis, utroq; uetuſtiſſimo codice, atque etiam Donatianicis. Et paulo ſuperius panis uitæ legitur, & non panis uiuus.

Nonne hic eſt filius Ioſeph.) οὐχ οὗτός ἐστιν Ἰησοῦς ὁ υἱὸς Ἰωσήφ, id eſt, Nonne hic eſt Ieſus filius Ioſeph? conſentiunt & antiquiſſima exemplaria Latinorum, adſtipulante & Auguſtino. Quo magis miror, quo conſilio Ieſus, è uulgatis exemplaribus fuerit ſublatus. Nã hoc loco Ieſu nomen uelut hominis plebei per contemptum additur. quemadmodum & hodie uulgus hominem nulla præditum dignitate, proprio compellat nomine.

In inuicem.) μετ' ἀλλήλων, id eſt, Inuicem: ſiue inter uos.

Docibiles.

Docibiles.) διδακτοὶ τοῦ θεοῦ, id eſt, Dociles dei, ut accipiamus paſſiue. Teſtimoniũ eſt apud Eſaiam capite quinquageſimo quarto, Vniuerſos filios tuos doctos à domino. Nã hinc diuus Hieronymus indicat ſumpſiſſe Ioannem. At cur igitur non dixit in Eſaia, ſed in prophetis? Proinde diuus Hieronymus citat conſimilem huic ſententiam ex Hieremiæ capite trigeſimo primo. Porrò quod Hieronymus iuxta ueritatem Hebraicam tranſtulit, Doctos à deo, Septuaginta uerterunt διδακτοὺς θεοῦ, id eſt, Diſcipulos dei, ut intelligas paſſiue accipiendum eſſe non actiue. Laurentius indicat in quibuſdam exemplaribus ſcriptum fuiſſe διδακτικούς, in alijs διδακτούς, ac poſteriorem lectionem magis approbat. Cuius ſententiæ & ipſe ſubſcribo. διδακτικὸς enim dicitur, qui eſt appoſitus ad docendum, interprete Hieronymo. Vnde Paulus inter cæteras dotes, uult epiſcopũ eſſe διδακτικὸν, hoc eſt, idoneum ad docendum, ut ſuo commonſtrabimus loco. Docilis autem eſt is, qui facile diſcit. Docibilis, uox eſt Latinis auribus inaudita. Paulus in epiſtola ad Theſſalonicenſes, compoſita extulit dictione, quod diuiſit Ioãnes, αὐτοὶ γὰρ ὑμεῖς θεοδίδακτοί ἐστε, id eſt, Nã uos ipſi à deo docti eſtis. Quanquam hoc docti, non eſt participium Græcis, ſed nomen. Vnde interpres ſtuduit nomen nomine reddere, conſimiliter compoſito. Homerus citharœdũ αὐτοδίδακτον appellat, qui non ex arte, ſed afflatu numinis caneret, ex ſeipſo doctus, αὐτοδίδακτος δ' εἰμί, θεὸς δέ μοι ἐν φρεσὶν οἴμους παντοίας ἐνέφυσεν. Proinde hoc loco nõ erat uertendum, Docibiles dei, ſed docti à deo, Vt conſentiat cum eo quod præceſſit, Niſi pater qui miſit me, traxerit eum. hoc nimirum eſt eſſe θεοδίδακτον, trahi patris afflatu. θεοδίδακτοι αὐτοδίδακτος.

Vt ſi quis ex ipſo manducauerit.) ἵνα τὶς ἐξ αὐτοῦ φάγῃ καὶ μὴ ἀποθάνῃ, Vt quis ex eo edat, & non moriatur. Quanquam hoc ad ſenſum haud ita multum habet momenti.

Si quis manducauerit ex hoc pane.) Mirum quid ſequutus Hilarius libro de triade ineffabili decimo, locum hunc his refert uerbis, *Si quis manducauerit de pane meo, uiuet in æternum*, ſignificans in hoc eſſe myſterium diuinæ naturæ aſſumentis humanam, quod quum affirmet ſe eſſe panem qui de cœlo deſcenderit, tamen eundem panem appellet ſuũ. Quanquam hũc locum ueteres interpretantur de doctrina cœleſti, *Sic enim dixit panem ſuũ, ut frequenter dixit ſermonem ſuum.*

Litigabant ergo.) ἐμάχοντο, id eſt, Pugnabant, ſiue decertabant. *Litigare.*

Carnem ſuam.) τὴν σάρκα in Græcis non additur ſuam, ſed articulus τὴν refert eam carnẽ de qua fecerat mentionem, De ſua autem carne loquutus eſt. μάχεσθαι.

Non habebitis.) οὐκ ἔχετε, id eſt, Nõ habetis, præſentis temporis. Quanquam uideri poteſt temporis catachreſis.

Sicut miſit me uiuens pater, & ego uiuo.) Addenda erat interpreti particula, quæ reſpondet *Sicut*, quo dilucidior redderetur oratio, Quemadmodum miſit me pater qui uiuit, ita et ego uiuo propter patrem. Præterea ὁ τρώγων, id eſt, Qui manducat me, participiũ accommodandum erat uerbo cui adhæret ζήσεται, uiuet, Qui ederit me, ipſe quoque uiuet propter me. Poteſt & ſic diſtingui ſermo, ut contexatur è duabus partibus, quarũ utraque duobus conſtet membris. Quemadmodum miſit me uiuens pater, & quemadmodũ ego uiuo propter patrem, ita qui ederit me, uiuet ipſe quoq; propter me. Cum hac diſtinctione congruit interpretatio diui Auguſtini: laborat enim quomodo conſtet collatio. Non enim ſic nos uiuimus propter filium dei, quemadmodum ille uiuit propter patrem. Videtur aũt & abuſus præpoſitione διὰ, cui addidit accuſandi caſum pro paterno.

Qui de cœlo deſcendit.) καταβάς. Præteriti temporis eſt deſcendit.

Qui credit in me non ſitiet in æternum.) Græcis eſt πώποτε, id eſt, Vnquam, Atq; itidẽ habet codex aureus.

Si ergo uideritis filium hominis.) Aliquid ſubaudiendum, quo ſermo fiat abſolutus. *Sermo inabſolutus.*

Quid igitur ſi uideritis.) ἐὰν οὖν θεωρῆτε, ſignificans id futurum, quod admirabilius ſit, nempe ut redeat in cœlum, unde uenerat.

Ex hoc.) ἐκ τούτου, id eſt, Ex eo, ut ſubaudias tempore.

Diabolus eſt.) Miror hic placuiſſe uocem Græcam. dicere poterat, Delator eſt, ſiue calumniator eſt. Sic enim deſignat Iudam proditorem. Et tamen nos reliquimus diaboli uocẽ, quod uiderimus Chryſoſtomum, diabolum propemodum interpretari pro Satana.

EX CAPITE SEPTIMO.

IN Galilæa eſt & in Iudæa.) ἐν γαλιλαίᾳ, & ἐν ἰουδαίᾳ. Nam ambulare poſitum eſt pro uerſari. Quod genus eſt illud: Cum bonis ambula, pro eo quod erat, Cum bonis uiris habe conſuetudinem. Hoc ſanè loco Chryſoſtomus unus omnium, quos uiderim, uariat lectionem. Non enim legit, Non uolebat in Iudæa ambulare, ſed non poterat in Iudæa ambulare. Quod quo magis perſpicuum fiat, ipſius uerba ſubſcribam: Poſt hæc ambulabat Ieſus in Galilæa. Non enim habebat poteſtatem in Iudæa ambulare. Atque ut palàm fit Chryſoſtomum Euangeliſtæ uerba recenſere, præmiſerat, quod his uerbis Euangeliſta ſignificat, moxq́ ſubijcit, Quid dicis beate Ioannes, non enim habebat poteſtatē in Iudæa ambulare, qui poteſt omnia quæ uult? &c. Ac mox, Quum enim eum non habere poteſtatem dicit, tanquam de homine qui humana operaretur dicit. Ex his palàm fit Chryſoſtomum non legiſſe ἤθελε, ſed εἶχεν, quod infinito additum ſonat, poterat. Et offenſus quiſpiam ſententia, quod abſurdum uideretur non potuiſſe illic uerſari Ieſum, qui, cum uiſum eſſet, è medijs inſidiantium manibus elabebatur, mutauit, εἶχεν in ἤθελεν, id eſt, ualebat in uolebat. Siquidem in Latinis uocibus facilis lapſus fuerat. Et à nobis hic error uideri poterat ortus, niſi tantus eſſet ſecus legentium conſenſus. Proinde nos rem lectoris arbitrio relinquimus, licet grauis eſſe debeat Chryſoſtomi autoritas. In Theophylacto legitur ἤθελεν, etiamſi ex interpretatione non ſatis liquet quid legerit. Quin ſubodorari licet, & Auguſtinum legiſſe ualebat, quum ait non ipſe perdiderat poteſtatem, ſed noſtram conſolabatur fragilitatem.

Non uolebat pro non ualebat.

Habeo pro poſſum.

Scenopegia.

Scenophegia.) σκηνοπηγία, ſcenopegia. Quæ uox compoſita Græcis, dicta eſt à figendis tabernaculis. Noſtri perperam addunt aſpirationem, quam Græca dictio reſpuit.

In palam.

Et quærit in palàm eſſe.) καὶ ζητεῖ αὐτὸς ἐν παῤῥησίᾳ εἶναι, id eſt, Et quærit ipſe in libertate eſſe, hoc eſt, libere & audacter loqui. Quanquam iuxta Chryſoſtomi interpretationē ἐν παῤῥησίᾳ εἶναι, planè uidetur uſurpatum pro celebrem eſſe, quod cognati illius iudicarent hoc ad gloriam eius facere, ut declararet ſe mundo. Porrò an reperiatur apud probos autores In palàm, ſicut in coràm, alijs excutiendum relinquo.

Nondum aſcendo.

Ego enim non aſcendam.) ἐγὼ οὔπω ἀναβαίνω, id eſt, Nondum aſcendo, alioqui mentitus uideri poterat, qui ſe negarit aſcenſurū, cum tamen aſcenderit, Idq́ palàm indicauit Chryſoſtomus, ne cui noſtra leuis ſit autoritas. In exemplaribus Donatiani ſcriptum erat: Ego enim nondum aſcendam. Rurſus in uetuſto exemplari quod habebatur Louanij in collegio Canonicorum Martinenſium: conſentiebat codex conſtantienſis.

Murmur multus.) γογγυσμὸς πολὺς, id eſt, Murmuratio multa, ſiue murmur multum, ut legit Auguſtinus.

Nemo tamen palàm loquebatur.) παῤῥησίᾳ ἐλάλει, id eſt, Libere loquebatur.

Iam autem feſto mediante.) Vtinam tam feliciter, quàm audacter interpres expreſſiſſet uocem Græcam μεσούσης, id eſt, Mediante. Cæterum Latine dicendum erat, Cum dimidiū feſti peractum eſſet, aut Circa medium feſti.

Propterea Moſes dedit uobis circuncißionem. In ſuperiore loco eſt legis, hic circuncißionis mentio. Hoc admoneo, quod in Latinis aliquot codicibus hic quoque habebatur legem.

χολᾶν.

Mihi cur indignamini.) ἐμοὶ χολᾶτε, id eſt, Mihi ſuccenſetis. & cur aduerbium, non additur, nec in Græco, nec in antiquis exemplaribus, ne in aureo quidem codice, tantum eſt, Mihi indignamini.

Nolite iudicare ſecundum faciem.) κατ᾽ ὄψιν, id eſt, Secundum aſpectum, hoc eſt, uulgari more, nimirum ex his quæ corporalibus cernuntur oculis. Auguſtinus ſermone de uerbis Apoſtoli decimonono citat hoc modo, Nolite iudicare perſonaliter, ſed iuſtum iudicium iudicate. Quanquam Græcis non eſt κατὰ πρόσωπον, & tamen πρόσωπον, ab aſpectu dicitur.

Ecce palàm.) ἴδου παῤῥησίᾳ λαλεῖ, id eſt, Libere loquitur, ſiue audacter loquitur. Omiſſa eſt nobis coniunctio καὶ, quæ tamen uim habeat aduerſatiuam, quemadmodum paulo ſuperius, Et in ſabbato circumciditis hominem. Ne quis admiretur, tamen, à nobis additū, quo proprietatem ſermonis magis explicaremus.

Nunquid

Nunquid uere cognouerunt quia hic eſt Chriſtus.) In nonnullis Græcorum exemplaribus repetitur uere ἀληθῶς, Num uere cognouerunt hunc eſſe uere Chriſtum? Ad eum quidem modum legit Theophylactus. Cæterum apud Chryſoſtomum non additur.

Ego ſcio eum & ſi dixero, &c.) Græca ſic habent, ἐγὼ δὲ οἶδα αὐτὸν, ὅτι παρ' αὐτοῦ εἰμι, κἀκεῖνός με ἀπέστειλεν, ἐζήτουν οὖν, id eſt, Ego uero noui eum, quia ab eo ſum, & ille me miſit. Quærebant igitur, &c. Antiquiſſimi codices propemodum cōſentiunt cum Græcis. Nam ſic habent, Ego ſcio eum, quia ab ipſo ſum, & ipſe miſit me. Quærebant ergo eum apprehendere. Proinde conſentaneum uero eſt, ea uerba, Et ſi dixero, quia non noui eum, ero ſimilis uobis mendax, è fine proximi capitis huc tranſſcripta fuiſſe à ſtudioſo quopiam conferente loca, moxq́ à parum attento in cōtextum relata, quum nec Auguſtinus nec Chryſoſtomus in commentarijs ſuis attingant hanc particulam.

Additum aliquid.

In diſperſionem gentium iturus eſt.) ἑλλήνων, id eſt, Græcorum, quod tamen aliquoties pro quibuſuis gentibus uſurpat. Vt paulo poſt, Docturus gentes, τοὺς ἕλληνας, id eſt, Græcos.

Qui credit in me, ſicut dicit ſcriptura.) Ita diſtinguit Ioannes Chryſoſtomus, ut Sicut dicit ſcriptura, referatur ad uerbum credit in me. Et id quod ſequitur: Flumina de uentre eius fluent aquæ uiuæ, uerba ſint Chriſti, & non ſcripturæ, ut hic ſit ſenſus, ſcriptura monet ut mihi credatur. Nam de me teſtificatur. Ergo qui crediderit in me, iuxta quod ſcriptura monet, futurum eſt, ut ille concepto ſpiritu meo effundat flumina efficacis doctrinæ. Id apertius etiam tradit Theophylactus, admonens ut ita diſtinguamus, Qui credit in me ſicut dicit ſcriptura, & interpoſito puncto, ſubijciantur, flumina de uentre eius, &c. quaſi moneat ipſi credendum, ob ſcripturas potius hoc iubētes quàm propter miracula. Ad hanc diſtinctionem confugit Chryſoſtomus, quod ea uerba quæ ſequuntur, nuſquam legantur in diuinis literis. Etiamſi Lyranus ex Solomone citata putat, ſequutus opinor autoritatem Hieronymi, qui in prologo ſuper pentateuchum, indicat hunc locum non eſſe in libris à Septuaginta uerſis, ſed ex Hebræorum fontibus petendum. Idem apertius etiā affirmat in prologo Paralipomenon. Thomas coniectat locum eſſe Prouerbiorum capite quinto: Deriuentur fontes tui foras, & in plateis aquas tuas diuide. Verum hanc coniecturam ipſa refellit res, cum enim interpretatio Septuaginta, nihil hic diſſentiat à noſtra æditione eccleſiaſtica, cōſequitur, ut aut hic non ſit locus de quo ſenſit Hieronymus, aut tranſlatio qua utitur eccleſia, non reſpondeat Hebraicæ ueritati. Sic enim legunt Græci, ὑπερεκχείσθω σοι τὰ ὕδατα ἐκ τῆς σῆς πηγῆς, εἰς δὲ σὰς πλατείας διαπορευέσθω τὰ σὰ ὕδατα, id eſt, Effundantur tibi aquæ, è tuo fonte, & in plateas tuas diriuentur tuæ aquæ. Proinde aut Chryſoſtomo ſubſcribēdum eſt, aut alius quærendus locus. Quin et Auguſtinus ſic enarrat hunc locum, ut hæc uerba tribuat Chriſto, Qui crediderit in me. Scribit enim hunc in modum: Vnde enim dixerit dominus, Si quis ſitit, ueniat ad me, & bibat, & qui credit in me, flumina de uentre eius fluent aquæ uiuæ, conſequenter expoſuit Euangeliſta dicens. Auguſtinus dominum loquentem facit, de citata ſcriptura nulla mentio. Cæterum quod Carrenſis uelut ex Chryſoſtomo autore mutat aquam uiuam, in fontem uiuum, quid ſibi uelit, ipſe uiderit. Nihil enim huiuſmodi reperies apud Chyſoſtomum, uerum is ex alio loco citat, Fiet in eo fons aquæ ſalientis in uitam æternam.

Locus obſcurus explicatus.

Nondum erat ſpiritus datus.) Pro datus, Græce eſt, ſanctus, nec additur datus. Cæterum offenſus quiſpiam prima ſermonis fronte, quaſi ſpiritus ſanctus aliquando non fuerit, pro ſanctus fecit, datus. Atqui nihil erat periculi. Agit enim non de ſubſtantia ſpiritus ſancti, uerum de illo munere & afflatu, quo apoſtoli ſubito mutati ſunt in alios uiros. Atq; id propemodum licet ex Chryſoſtomi uerbis colligere. Quanquam apud hunc ſemel atq; iterum repetitur ſpiritus datus, quemadmodum & apud Theophylactum, conſentientibus & uetuſtiſſimis exemplaribus Latinis. Itaque ſuper hac re nihil pronuncio, niſi in Græcorum codicibus conſtanter haberi ſcriptum, Nondum enim erat ſpiritus ſanctus. Certe Theophylactus, cuius exemplar eſt apud prædicatores Baſilienſes, planè legit ſpiritus ſanctus, & interpretatur, Non erat, id eſt, Non erat datus. Imò ſi quis attentius legat Auguſtini commentarium, comperiet & ipſum legiſſe quemadmodum comperimus ſcriptum in Græcorum uoluminibus. Etiamſi ſcriba ſubinde admiſcet datus. Sic enim mouet quæ-

Supereſt aliquid.

ſtionem: Sed quid eſt quod ait, Non erat ſpiritus datus, quia Ieſus nondum erat glorificatus? In euidenti eſt intellectus. Non enim non erat ſpiritus dei qui erat apud deum, ſed nondum erat in eis qui crediderant in Ieſum. Ita enim diſpoſuit dominus Ieſus, non eis dare ſpiritum illum, de quo loquimur, niſi poſt reſurrectionem ſuam, & hoc non ſine cauſa. Ac mox mouet alteram quæſtionem, quomodo negetur fuiſſe ſpiritus dei in ſanctis, cum legamus prophetas, Simeonem, Annam uiduam, non caruiſſe ſpiritu ſancto, Zachariam repletum ſpiritu ſancto, in uirginem matrem deſcendiſſe ſpiritum ſanctum. Ad quam ita reſpondet, ut fateatur eundem quidem fuiſſe ſpiritum, ſed modum donationis fuiſſe diuerſum. Quod ſi Auguſtinus legiſſet datus, nullus erat locus priori quæſtioni. Neq; ſecus legiſſe uidetur Origenes. Sic enim ſcribit, Neq; enim uenerat ſuper aliquem ipſorum credentium in Ieſum ſpiritus ſanctus, ſicut teſtatur Ioannes. Spiritum ſanctum audis, dati nulla mentio. Ego arbitror primam ſcripturam, nec datus habuiſſe, nec ſanctus, ſed ſanctus adiectum à Græcis, datus à noſtris. Annotandum & illud quod apud Græcos hic non additur articulus, ſed eſt πνεῦμα ἅγιον, quod ut dixi non loquitur de natura ſpiritus, ſed de ſpiritus ui, ac perinde ſonat, non erat ſpiritus, id eſt, diſcipuli adhuc erant carnales.

Ex illa ergo turba.) πολλοὶ οὖν ἐκ τοῦ ὄχλου ἀκούσαντες, id eſt, Multi igitur de turba cum audiſſent.

Maledicti ſunt.) ἐπικατάρατοι, id eſt, Deuoti ſiue execrabiles.

Scrutare ſcripturas.) Scripturas apud Græcos non additur, ne apud Chryſoſtomum quidem, quanquam non omnino perperam additum eſt. Tametſi poteſt idem & alijs cōiecturis exquiri præter ſcripturas. Tantum eſt ἐρεύνησον. Græcæ lectioni ſuffragantur codices ſancti Donatiani, & conſtantienſis.

Ex Galilæa propheta non ſurgit. οὐκ ἐγήγερται, id eſt, Non ſurrexit, ſiue exortus eſt, ut intelligas neminem exortum. Atq; ita legit Chryſoſtomus. Colligūt enim ex præteritis quod futurum eſt. In Auguſtini commentarijs legitur ſurget, ſed adijcit, Sed dominus prophetarum inde ſurrexit, quaſi legerit & ipſe ſurrexit.

Et reuerſi ſunt unuſquiſq; in domum ſuam.) Hæc clauſula nō additur apud Chryſoſtomum, ne apud Theophylactum quidem.

EX CAPITE OCTAVO.

Hiſtoria de muliere adultera in multis non eſt.

ADducunt autem ſcribæ & phariſæi mulierem.) Hiſtoria de muliere adultera, non habetur in pleriſq; Græcis exemplaribus. In nonnullis adiecta erat in calce. Atq; adeo Chryſoſtomus nullam facit huius mentionem, ediſſerēs euangelium Ioannis, legens hoc contextu, Scrutare & uide, quia à Galilæa propheta non ſurgit. Rurſum igitur Ieſus illis loquutus eſt, dicens, Ego ſum lux mundi, &c. Et ad eundem modum legit Theophylactus, cum alioqui perpetuam in totum Ioannis euangelium commentationē ſcripſerit. Tametſi diuus Auguſtinus hunc locum & enarrat in commentarijs, & ſubinde citat in operibus ſuis. Quin & diuus Hieronymus in dialogo aduerſus Pelagianos ſecundo, cum uehementer egeret huius teſtimonio loci, quo quidem in caſu ſolet & ex apocryphis adducere teſtimonia, tamen hanc allegans hiſtoriam, ingenue fatetur, non in omnibus haberi codicibus, In euangelio, inquit, ſecundum Ioānem, in multis & Græcis & Latinis codicibus inuenitur de adultera muliere, quæ accuſata eſt apud dominum. Euſebius Cæſarienſis eccleſiaſticæ hiſtoriæ libro tertio, indicat hanc hiſtoriam de muliere adulterij delata apud dominum, additam euangelio Ioannis, ex euangelio quod inſcribitur ſecundum Hebræos. Arbitror autem Euſebium ſentire de euangelio apocrypho Nazoræorum. Alioqui ſi hæc hiſtoria haberetur in euangelio quod ſcripſiſſe creditur Matthæus, illuc potius reſtituenda erat, unde fuiſſet decerpta. Nec Hieronymus rem tantam diſſimulaſſet. At fieri potuit, ut quod ab euangelio Ioannis perierat, in apocrypho extaret, aut ut Ioannes poſt hanc partem adiecerit euangelio ſuo. Itaq; factum, ut in quibuſdam codicibus haberetur, in quibuſdam non haberetur. Poſtremo fieri potuit, ut in apocryphis multa uera referantur. Ex ueris igitur hanc hiſtoriam adiectam, quæ iam autoritatem habet: non quod in apocryphis ſcripta fuerit, ſed quod eam Papias è ſuo doctore audierit, quodq; hanc eccleſiæ conſenſus, ut euangelio dignam comprobarit. Proinde nos, quoniam iam ubiq; recepta eſt; præſertim apud Latinos, noluimus

ſuo mo-

ſuo mouere loco, maxime cum & nos in uno quodam exemplari Græco partē hanc aſſcriptam compererimus. Et ſatis liquet in ijs exemplaribus, quibus uſus eſt Laurentius nō abfuiſſe, uel hoc argumento, quod unum atq; alterum huius hiſtoriæ locum excutit.

Deprehenſa eſt in adulterio.) κατελήφθη ἐπ' αὐτοφώρῳ μοιχευομένη, hoc eſt, Deprehenſa eſt in ipſo facto cum adulteraretur. φωρᾶν enim eſt deprehendere in facinore ipſo. Et huiuſmodi deprehenſionem αὐτόφωρον appellat.

Sine peccato. ἀναμάρτητος

Sine peccato eſt.) ἀναμάρτητος. Quod non ſolum ſignificat eum qui nō peccauit, ſed qui peccare non poſſit, ut indicauit Hieronymus in dialogis aduerſus Pelagium.

Audientes autem hoc unus poſt unum.) Græca diſſonant, οἱ δὲ ἀκούσαντες καὶ ὑπὸ τῆς συνειδήσεως ἐλεγχόμενοι, ἐξήρχοντο εἷς καθ' εἷς, id eſt, At illi cum audiſſent, & à conſciētia redarguerentur, exierunt ſingillatim. Quanquā aliter legit Valla. Et ſecus habet æditio Aldina.

A ſenioribus.) Addunt hic Græci quidam codices ἕως τῶν ἐσχάτων, id eſt, Vſque poſtremos.

Et remanſit ſolus.) κατελείφθη, id eſt, Relictus eſt.

Forſitan & patrem.) Rurſum coniunctionem ἄν uertit in forſitan, cum id Chriſtus affirmet potius quàm uocet in dubium. Auguſtinus offenſus aduerbio, monet forſitan hic non eſſe dubitantis ſed increpantis.

Vos deorſum eſtis. ἐκ τῶν κάτω, id eſt, Ex inferis, ſiue, Ex ijs, quæ inferne ſunt. Antiqui libri habent, Vos de deorſum eſtis. Ac mox, ἐκ τῶν ἄνω, id eſt, è ſupernis, quod articulus additus aduerbio uim habeat nominis adiectiui.

Principium. τὴν ἀρχήν.

Principium qui & loquor.) Principium, non eſt hic nominatiui caſus, ut Chriſtus dixerit ſe eſſe principiū, nec accuſatiui, id quod diuus exiſtimat Auguſtinus, propterea quod non cohæreat cum ijs quæ præcedunt, ſed aduerbium. Sic enim Græci dicunt τὴν ἀρχήν, pro primo, ſeu principio: quemadmodum τέλος pro poſtremo, aut denique aduerbialiter, ut ſubaudias præpoſitionem κατά. Nec eſt Græce qui ὅς, ſed ὅτι, id eſt, quia, uel quod.

Varij ſenſus huius loci principium quia & loquor.

Quanquam his quoque cognitis, ſenſus apud Græcos nonnihil habet ambiguitatis. Poteſt enim hic eſſe ſenſus, ut rogatus Ieſus quis eſſet, reſponderit, Hoc primo loco dicam, is ſum qui loquor uobiſcum. Nam cætera de me indigni eſtis qui audiatis. Aut ſi legimus ὅτι, non ὅς, ut conſtanter habent Græci codices, aſſentientibus & latinis aliquot exemplaribus, in quibus ſcriptum eſt, Principium quia & loquor uobis, poteſt hic eſſe ſenſus, Primum id ſum, quod etiam dico uobis. Non explico quicquid ſum indignis, hoc primum dico, me miſſum eſſe à patre, & præconem uitæ, id quod iam dudum dico uobis. Siquidē Græca uox ὅτι anceps eſt, ad quod nomen, ſi aſſcribas diaſtolen, ὅ,τι, & quia coniunctionem, ſi ſubnotaris ὑφέν. Poteſt accipi tertius quoque ſenſus, ut hæc cohæreant cum his quæ proxime ſequuntur, Multa habeo de uobis dicere. primum ob id ipſum quod loquor uobis, quo beneficio uos præbetis indignos. Multa habeo quæ de uobis dicam, hoc eſt, multa ſunt de quibus uos accuſem & condemnem, plura habiturus, ſi dicam quis ſim, nimirum deus & homo. Nam id acceſſiſſet illis ad cumulum impietatis, cum hæc ipſa quæ audierant, inflamment illos ad conſilium occidendi. In hunc fermè ſenſum ediſſerit Chryſoſtomus, & hunc ſequutus Theophylactus. Quorū uterq; ſic accipit, ut Chriſtus nihil reſpondere dignatus ſit ad id quod interrogarāt, Tu quis es? ut qui digniores eſſent, qui audirēt quid ipſi eſſent, nimirum impij, rebelles, ſcelerati, quàm quis eſſet Chriſtus, cui inſidiabantur. Id quo lectori ſit exploratius, Chryſoſtomi uerba ſubſcribam. Principium quia & loquor uobis, hoc eſt, ſanè indigni eſtis qui ſermones meos audiatis, & qui ſim intelligatis. Vos ut me tentetis ſemper loquimini, mihi autem non attenditis, & in omnibus uos reprehendere nunc non poſſum. Hoc enim ſignificat, Multa habeo de uobis loqui & iudicare. Expende lector num & hunc in modum accipi poſſit, ut hæc pars, Principio quod & loquor uobis, pertineat ad ea quæ præceſſerunt, In peccatis ueſtris moriemini, &c. Primū ob hoc quoque ipſum quod hæc loquor uobis. Quod ſi quid ſuffragarentur exemplaria, uideo commode poſſe legi hoc pacto, τὴν ἀρχὴν ὃ καὶ λαλῶ ὑμῖν, ut ſit ſenſus, Principio ſum ille qui etiam loquor uobis, ſiue, qui loquitur uobis. Non quod autor eſſe uelim nouæ lectionis, ſed quo lectorem admoneam, ſi quid forte reperiat in exemplaribus bonæ fidei. Porrò quod additum eſt, Principio, quaſi plura ſit additurus, pertinet ad id quod ſequitur,

Chryſoſtomi ſententia.

Auguſtini ſententia penſitata.

Multa habeo de uobis dicere & iudicare. Caterũ diuus Auguſtinus huc detorquet hunc locum, ut hæc uerba, Tu quis es, perinde ualeant ac ſi dixiſſent, Quem te eſſe dicis, aut quẽ te eſſe credimus? Et quaſi ſic interrogaſſent, Chriſtus reſpõdit, Principium quia & loquor uobis. Quæritis quid debeatis credere? credite me eſſe principium. Quæ quidem interpretatio utinam tam eſſet apposita, quàm ille frequenter eam inculcat ac repetit, uelut aſſ. ueratione molliens quod re durius erat. Quãquam illud certe ſenſit, principium hoc in loco fœminini generis eſſe, caſus accuſatiui. Quod ni ſenſiſſet, nullo ſcrupulo offenſo, ſtatim pronunciaſſet, Tu quis es, reſponſum eſſe, ſum principium. Etiamſi me non fugit, Ambroſium hunc locum adducere iuxta Auguſtini opinionem, libro Hexaemerôn primo, capite ſecundo. Sicut, inquit, in euangelio dei filius, dicentibus ſibi tu quis es? reſpondit, initium qui & loquor uobis. & rurſus quarto. Et illud in euangelio præcipue, quod interrogatus dominus quis eſſet, reſpondit, Initium, quod et loquor uobis. Idem de fide libro tertio cap. quarto. Nec de principio reſidet aliquid quæſtionis, quum interrogatus in carne Tu qui es, reſponderit, principium qui & loquor uobis. Ambroſius non conſuluit Græca, & ideo non ſentit ſcrupum, Auguſtinus quia conſuluit torquetur, ſed quod adfert, de caſu accuſandi plane durum eſt, & à nemine Græcorum annotatum. Coactius mihi uidetur & illud quod addit, Quia & loquor uobis. Nã ex ſenſu colligo eum quia, legiſſe nõ qui. Ait enim, Et addidit, Qui & loquor uobis, id eſt, quia humilis propter uos factus, ad iſta uerba deſcendo. Nam ſi principium ſicuti eſt, ita maneret apud patrem, & non acciperet formam ſerui, & homo loqueretur hominibus, quomodo ei crederent, cum infirma corda intelligibile uerbum ſine uoce ſenſibili audire non poſſint? Ergo, inquit, credite me eſſe principium, quia ut credatis non ſolum ſum, ſed & loquor uobis. Ex hiſce uerbis ſatis liquet, Auguſtinum quia, legiſſe non qui: præſertim cum idem libro de Geneſi ad literam referat hoc pacto, Principium, quod & loquor uobis, ut modo citauimus ex Ambroſio. Verum ſi fas eſt à tantis uiris diſſentire, neutra interpretationis pars mihi probatur. Ambroſius aliud agens adducit hunc locum. Auguſtinus ſedulo protulit in medium, quod tum ueniebat in mentem, mutaturus ni fallor, ſententiam, ſi propius rem fuiſſet intuitus, aut ſi Græcorũ commentarios excuſſiſſet. Quamuis idem hunc Ioannis locum in eam ſententiam citat, cum aliâs frequenter, tum in libro aduerſus ἀνωνύμου legis aduerſarium capite tertio, hinc colligens ac demonſtrans Chriſtum recte dici principium. Ac mihi uidetur Auguſtinus aliquoties in tuendis ijs quæ ſemel dixerit, paulo conſtantior quàm res poſtulat. Quod ſi huic puero Græcæ literæ tam dulces fuiſſent quàm erant Romanæ, nec ipſe poſtea ſenex deploraſſet adoleſcentiæ faſtidium, & felicius diuinas literas tractaſſet, Græcorum libris adiutus. Magis autem admiror Ambroſiũ, qui pulchre Græce noſſet, quiq; ſacrorum uoluminum interpretationem ex Græcorum commentarijs haurire ſolet, hic cum Auguſtino conſentire, atque ex hoc loco docere Chriſtum recte dici principium, cum aliâs, tum libro de fide tertio, capite quarto. Quin & illud annotandum, neq; Chryſoſtomum, neq; Theophylactum quicquam hoc loco offendi, cum offenderetur Auguſtinus, opinor quod Græci ſermonis formam agnoſcerent, ſcirentq; τὴν ἀρχὴν aduerbij uice poni, quemadmodum οὐδ᾽ ἀρχὴν, pro nequaquam, & τέλος pro deniq;. Cæterum ut mihi grauis eſt Chryſoſtomi autoritas, ita interpretatio minus uidetur coacta. Vnus adhuc ſcrupus reſtare poterat, quod τέλος aut ἀρχὴν, quoties aduerbij uim habent, incertum ſit an ſoleant apud autores articulo præpoſito uſurpari. Sed ad hunc modum uſurpauit Gregorius Nazianzenus ſermone de paſchate, οὐκ ἐπιορκήσεις, ἐκεῖνος. σὺ δὲ οὐδὲ ὀμῇ τὴν ἀρχὴν, id eſt, Non peierabis, ille, tu uero, nec iuraueris omnino. Et Galenus in libello de optimo docendi genere, ἀλλ᾽ οὐδὲ διδασκαλίαν τὴν ἀρχὴν ἐναργῶς οἶμαι δεδιδάχθαι, id eſt, uerum in nulla prorſus eruditione arbitror fuiſſe inſtitutũ. Iã & in hoc laborat Auguſtinus quomodo Chriſtus dicatur principiũ, cũ

Quomodo filius ſit principium.

eſſe ab alio, pugnet cũ principij ratione. Pater enim ſimpliciter et abſolute principiũ uocat. Abſolute dico, nõ perfecte, cũ hæc appellatio perfecte cõpetat & in filiũ, ſed ita ut nihil nominari poſſit, cuius non ſit principium. Siquidẽ pater principiũ eſt omniũ & creatorũ & increatorũ. Filius patris certe principiũ dici nõ poteſt, ut neq; totius deitatis, quẽadmodũ ſentit Auguſtinus. Quanq; Paulus in epiſtola ad Coloſſenſes, eũ principiũ uocat nõ abſolute, ſed addens primogenitus ex mortuis, & paulo ſuperius dixerat, Primogenitũ omnis creaturæ.

creaturæ. Et hic locus fuit impetitus atrocibus calumnijs. Ad quas quoniam abunde, niſi fallor, reſponſum eſt nobis ſemel, atq; iterum ædito libello, neq; res paucis uerbis repeti poteſt, nolim hoc uolumen amplius onerare. Petat inde, ſi cui lubet exactius cognoſcere.

Patrem dicebat deum.

Quia patrem eius dicebat deum.) Antiqui codices habent, Quia patrem eis dicebat. Nam in conſtantienſi recenti manu neſcio quis addiderat deum, quum tamen locus non eſſet. Græci ſic, ὅτι τὸν πατέρα αὐτοῖς ἔλεγεν, Quod patrem eis dixiſſet, nec additur deū. Senſus autem uidetur hic, non intellexiſſe Iudæos cum Ieſus de patre loqueretur, quid uocaret patrem. Nam aliud quiddam uidebatur ſignificare quàm quod uulgo patrem uocant. Neq; enim ignorare poterant, quod de patre loqueretur. Cum pauloante manifeſte de patre ſuo loquatur. Quin hæc fortaſſe ſententia, ut eſt ſimpliciſſima, ita maxime probabitur eruditis, ut accipiamus Chriſtum patrem eis dicere deum, pro eo quod erat, De deo patre loqueretur. Quem in modum intellexiſſe uidetur Chryſoſtomus: Cum multa diceret de patre ſuo, non intelligebant, illum de patre cœleſti loqui, cum eum pro homine ſimplici haberent. Receptus eſt enim & hic ſermonis color, hunc dico, pro de hoc dico.

Vere diſcipuli mei eritis.) Græce legunt ἐστὲ, id eſt, Eſtis. Interpres legiſſe uidetur ἔσεσθε. Quemadmodum & hodie legitur in nonnullis. Et item paulo poſt, Vere liberi eritis. ὄντως ἐλεύθεροι ἐστὲ, id eſt, Vere liberi eſtis.

Et ueritas liberabit uos.) ἐλευθερώσει, id eſt, liberos reddet. Annotauit hoc loco & diuus Auguſtinus Græcæ uocis emphaſim. Nam Latinis liberari dicuntur qui ſubducuntur à periculo, at Græca uox ad libertatem pertinet quæ ſeruituti opponitur. Item Latinis liber dicitur, qui periculum effugit, ſed Græca uox ingenuum ſonat, et nulli ſeruituti obnoxium. Id ita eſſe declarat Iudæorum ſtomachus, Nemini ſeruiuimus unquam.

Si filij Abrahæ eſtis.) εἰ τέκνα τοῦ ἀβραὰμ ἦτε, τὰ ἔργα τοῦ ἀβραὰμ ἐποιεῖτε, id eſt, *Si* Abraham filij eſſetis, opera Abrahæ faceretis, ut cohæreat cum eo quod ſequitur, Nunc autem quæritis me interficere. Antiquiſſimus codex habebat facitis, non facite. Interpres legiſſe uidetur ποιεῖτε. Et hanc arbitror fuiſſe germanam lectionem. Ratiocinatur enim dominus ex ſignis reciprocis, ſiue ut Dialectici loquuntur, conuertibilibus. *Si animal eſt ſentit, ſi ſentit animal eſt.* Ponit enim hanc definitionem, Filius eſt qui patrem imitatur, ſi eſtis filij Abrahæ, utiq; facitis illius opera, ſi facitis, eſtis filij, ſed non facitis, non eſtis igitur.

Sermo meus non capit in uobis) οὐ χωρεῖ, id eſt, non habet locum in uobis, quia uos non eſtis capaces illius.

Et uos quæ uidiſtis apud patrem ueſtrum facitis.) Chryſoſtomus in Catena aurea citatus, legit facite pro facitis, quod ποιεῖτε Græca uox ſit ambigua. Atqui ita ſenſiſſe Chryſoſtomum nec ex ipſius interpretatione ſatis liquet, quæ nō minus ambigua eſt quàm ipſe contextus. Ex Auguſtino quid legerit non poteſt certo colligi.

Diligeretis utiq; me.) Cur hic non dixit, diligeretis forſitan? Nam eadem eſt cōiunctio ἄν eodem modo poſita, quam toties uertit forſitan & forte.

Mēdax et pater mendacij.

Quia mendax eſt & pater eius.) καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ. Sermo quidem Græcis anceps eſt, ſed interpretes referunt αὐτοῦ, non ad diabolum, ſed ad ψεῦδος, id eſt, mendacium. Ad eum modum interpretatur Chryſoſtomus ac Theophylactus. Diuus Hieronymus, in explanationibus Eſaiæ, atque item diuus Auguſtinus, Vt ſit omnis homo mendax. Cæterum diabolus mendacij pater, qui primus omnium mendacium produxerit: Eritis ſicut dij. Ex hoc ſanè Manichæi errorem ſuum hauſerunt, ut diabolo darent patrem, opinor, mali principium, ut autor eſt diuus Auguſtinus. Porrò ut horum iure optimo deteſtor ineptiam, ita nonnihil obſtat noſtrorum interpretationi, quod apud Græcos additur articulus, ὁ πατὴρ, quo magis certus aliquis pater deſignatur. Verum hoc quicquid eſt, erudito lectori diſcutiendum relinquo.

ὁ πατὴρ.

Arguet me de peccato.) Antiquiſſimi codices habent, arguit. Itidem & Græci ἐλέγχει, ut arguit pōſitum ſit pro, Poſſit me arguere, & arguere dixit, pro conuincere, non pro accuſare. Nam id eſt ἐλέγχειν.

Inhonoraſtis.) In nonnullis erat ἀτιμάζετε, non ἠτιμάσατε, id eſt, Cōtumelia afficitis. Antiqui habent, inhonoratis, conſentientibus Græcis quibuſdam.

Ero ſimilis uobis mēdax.) Hinc erat tranſcriptum quod indicauimus additū ſuperius.

Nam

Nam hoc loco legit & interpretatur etiam Chryſoſtomus.

Quinquaginta annos nondum habes.

Quinquaginta annos.) Chryſoſtomus legit quadraginta, adijciens commenti uice, ac ſi iam propè accederet ad eam ætatem. Eaq; lectio magis mihi probatur, ſi modo codex mendo uacat, quem ego plane ſuſpicor uitiatum à librarijs, præſertim quum Theophylactus plane legat quinquaginta, addens curioſum eſſe quærere quur maluerint dicere quinquaginta quam quadraginta, Sic enim in mentem ueniſſe Iudæis. Non enim tam reſpiciebant ad ætatem Chriſti, quàm ad longitudinem temporis quod interceſſerat ab Abrahã uſq; ad Chriſtũ. Nec eſt quod faciamus Chriſtum ſenili fuiſſe uultu ob labores. Cuius ſententiæ cum Carrenſis autorem nominet Chryſoſtomum, demiror quem ille habuerit alium Chryſoſtomum à noſtro diuerſum. Mirum autem ſi Chryſoſtomus ipſe ſecum pugnat. Sed ut dixi fieri poteſt, ut in Chryſoſtomo librarius ex quinquaginta fecerit quadraginta, præſertim cum tantus ſit exemplariorũ conſenſus. Diuus Ireneus libro 2. cap. 39. & 40. legit quinquaginta, ſed affirmat dominũ maiorẽ annis quadraginta prædicaſſe Euangelium. Idq; confirmat partim autoritate huius loci, partim eorũ qui prædicabant ſeſe hoc ex ipſo Ioanne euangeliſta audiſſe. Verum Euſebius libro 3. cap. 39. notat Papiã Ioannis euangeliſtæ diſcipulum, quod ex apoſtoli uerbis non ſatis intellectis tradiderit quædam unde data eſt alijs erroris anſa. Et inter hos numerat Irenæum. Addit ex Papiæ libris perſpicuum eſſe eum uirum exigui fuiſſe ingenij.

Antequam Abraham fieret.) πρὶν ἀβραὰμ γενέσθαι, id eſt, Priuſquam Abraham eſſet, ſiue fuiſſet. Fortaſſis interpres uerterat, foret, quod librariorũ errore mutatum ſit in fieret. Nos tranſtulimus Antequam Abraham naſceretur, ut diſtingueremus rationem qua eſt Abraham ab ea qua ſemper eſt Chriſtus. Nã hoc loco philoſophatur Auguſtinus, quod Abraham factus dicitur, Chriſtus eſſe. At in eo non philoſophatur Chryſoſtomus, ſed in hoc duntaxat, quod in Abrahã uſus eſt uerbo præteriti temporis, in Chriſto præſentis. Quomodo de ſe prædicat deus, Ego ſum qui ſum.

Abſcondit ſe.) ἐκρύβη, id eſt, Occultatus eſt. Quanquam recte ſenſum expreſſit interpres & uitauit amphibologiam.

Et exiuit de templo.) Poſt hæc uerba nonnulli Græcorum codices habebant, διελθὼν διὰ μέσου αὐτῶν, καὶ παρῆγεν οὕτως, id eſt, Tranſiens per medium illorum, & præterijt ſic. Quæ quidem uerba quando nec apud Chryſoſtomum reperio, nec apud Auguſtinum, nec in uetuſtis Latinorum exemplaribus, ſuſpicor à ſtudioſo quopiam addita ex Lucæ cap. quarto, ubi Ieſus ſimili modo elabitur è manibus Iudæorum. Aliquis igitur loca conſi-

Additum aliquid aliunde.

nia conferens, quod alibi abundabat, alibi adiecit. Deinde ut quod ſequitur cum ſuperiore narratione connecteret, interpoſuit, Et ſic præterijt, nimirum dilapſus inter eos, qui uitæ illius inſidiabantur, quod ſequitur, Præteriens autẽ. Proinde non ueriti ſumus hæc ceu ſuperuacua prætermittere, etiamſi Theophylactus & legit & interpretatur exponens, ſic, id eſt, facile.

EX CAPITE NONO.

ET præteriens Ieſus.) Ieſus in uetuſtis Latinorũ exemplaribus non additur.

Hic aut parentes.) An parentes dicendum erat, non aut. Nã aut diſiungit, an interrogat, & ita legit diuus Auguſtinus. Porrò Græca uox ἢ anceps eſt ad aut & an.

Et liniuit.) καὶ ἐπέχρισε, Illeuit, ſiue inunxit.

In natatoria.) εἰς κολυμβήθραν, id eſt, in piſcina. Nam ſic ante uerterat. Sonat autem natatorium, ut antea admonuimus.

Siloe miſſus.

Quod interpretatur miſſus.) שלח Hebræis mittere, inde שִׁילֹחַ.

Vicini qui uiderant.) Addenda eſt coniunctio, Et qui uiderãt, conſentientibus antiquis & Græcis exemplaribus. Viderãt eum qui uicini non erant.

Cæcus, pro mendicus.

Quia mendicus erat.) ὅτι τυφλὸς ἦν, id eſt, Quod cæcus eſſet. Quanquam Auguſtinus legit mendicus, non cæcus, conſentientibus peruetuſtis Latinorum codicibus, quos quidem uiderim omnibus. Proinde mihi πτωχὸς magis arridet quàm τυφλός, præſertim cum appoſitius ſit ad ſenſum. Ob id enim notus erat cæcus ille, non quod cæcus eſſet, ſed quod publice mendicus, & mendicus legit Theophylactus.

Et abij

Et abij̃ & laui.) ἀπελθὼν δὲ καὶ νιψάμενος ἀνέβλεψα, id eſt, Cum abijſſem autem & lauiſſem, recepi uiſum.

Et uideo. (καὶ ἀνέβλεψα, id eſt, Et uiſum recepi. Ac mox,

Video. ἀνέβλεψα.

Quomodo uidiſſet.) πῶς ἀνέβλεψεν, id eſt, Quomodo uiſum recepiſſet.

Schiſma erat.) σχίσμα Græca uox eſt, diſſenſionem poterat uertere. Nam hoc ſignificat ſchiſma, ſiue diuiſionem ſiue diſſidium. paulo poſt uertit diſſenſionem, alibi ſciſſuram.

Qui, p quia.

De eo qui aperuit tibi oculos.) Græce eſt, ὅτι ἤνοιξεν, id eſt, quia aperuit. ut ſit ſenſus, Quē tu putas eſſe illum, ex hoc quod, ut dicis, aperuerit tibi oculos?

De ſe loquatur.) λαλήσει, id eſt, Loquetur, futuri temporis.

Extra ſynagogam fieret.) ἀποσυνάγωγος, id eſt, Alienus à congregatione, quod nũc uulgo uocant excommunicatum.

Maledixerũt ergo ei.) Nõ eſt hic male precati ſunt. ſed ἐλοιδόρησαν, id eſt, Cõuiciati ſunt.

Audit, exaudit.

Peccatores deus nõ audit.) Quod hic tranſtulit audit, idem mox uertit exaudit. Si quis dei cultor eſt, & uoluntatem eius facit, hunc exaudit. Hoc admonendum duxi, ne quis Græci ſermonis ignarus, putet hic latere myſterium, in quo explicando ridicule tumultuetur. uerum ita libuit interpreti ludere, tametſi in re plus quàm ſeria.

Non poterat quicquam.) οὐκ ἠδύνατο, id eſt, Non potuiſſet, ſiue non poſſet. Pro οὐδὲν addidit quicquam, neceſſario recedens à Græcis uerbis.

Peccatum ueſtrum manet,) Igitur deeſt, ἡ οὖν ἁμαρτία, id eſt, Peccatum igitur, nimirum ob id quod cum ſitis cæci, uobis tamen oculati uidemini.

EX CAPITE DECIMO.

Ouile ouium periſſologia.

IN ouile ouium.) εἰς τὴν αὐλὴν τῶν προβάτων, id eſt, In ſeptum, ſiue ſtabulũ ouiũ. Alioqui cum ouile nõ poſſit eſſe niſi ouium, ſuperuacaneũ erat addere ouiũ. Cæterum αὐλὴ & aliarum pecudum poteſt eſſe. Nã αὐλὴ nonnunquam atriũ, nonnunquam manſionem, aliquoties ſeptum ſignificat.

Diuerſa lectio.

Quid loqueretur eis.) Trifariam hic locus habetur apud Græcos, οὐκ ἔγνωσαν ἃ ἐλάλει αὐτοῖς, id eſt, Non intelligebant quæ loquebať ipſis. Aut οὐκ ἔγνωσάν τινα, ἢ ἃ ἐλάλει αὐτοῖς, id eſt, Non ſciebant ulla, niſi quæ loquebatur illis. In quibuſdã ita ſcriptũ erat, οὐκ ἔγνωσαν, τίνα ἦν ἃ ἐλάλει αὐτοῖς, id eſt, Non cognouerunt quæ eſſent quæ loquutus eſſet ipſis.

Hoc prouerbium.) παροιμίαν. Prouerbium parabolæ loco uidetur uſurpaſſe, quod pleraq; prouerbia metaphoram habeant admixtam.

Articuli uis.

Ego ſum paſtor bonus. ὁ ποιμὴν ὁ καλός. Vtriq; nomini ſuum addidit articulũ, Ego ſum paſtor ille bonus, ſiue egregius.

Quotquot uenerunt.) Græci πρὸ ἐμοῦ, id eſt, ante me, Quod tamen additum uideri poteſt ab exponere uolente locum hunc.

Et non pertinet ad eum de ouibus.) καὶ οὐ μέλει αὐτῷ περὶ τῶν προβάτων, id eſt, Non curat oues, aut Non eſt illi cura ouium. Poteſt enim ad nos pertinere, quod tamē curæ non ſit.

Cognoſcunt me meæ.) γινώσκομαι ὑπὸ τῶν ἐμῶν, id eſt, Cognoſcor à meis, etiamſi laudo quod fecit interpres.

Oportet me adducere.) ἀγαγεῖν, id eſt, ducere, quod interpretatur Theophylactus congregare, Nam uterq; grex carebat paſtore.

Fiet unum ouile & unus paſtor.) Primum perijt nobis uenuſtas Græcanici ſchematis quod ſitũ erat in ποιμνὴ & ποιμὴν, id eſt, Ouili & paſtore, utcunq; reddi poterat, unũ ouile, & unus opilio. tametſi Græcis ποιμνὴ magis grex eſt q̃ ouile, autore Valla. Et in nonnullis exēplaribus Græcis non addiť cõiunctio, &, uerũ eſt, Fiet unũ ouile, unus paſtor. Quanq; & illud, Et unus paſtor, uideri poteſt adiectitiũ, cũ nõ attingat Chryſoſtomus hunc ediſſerens locũ ac ne Auguſtinus quidē. Etenim cum ſe deſignarit unum paſtorē, nihil reſtabat niſi ut fieret unũ ouile, Gentibus ac Iudæis in unam religionem conſpirantibus. Theophylactus tamen legit ut nos legimus, Vnũ ouile & unus paſtor, atq; etiam interpretatur.

Diſſenſio iterum facta eſt.) Et hic σχίσμα eſt.

Encænia.

Facta ſunt encænia.) id eſt, Initialia, ut uerbum uerbo reddam, à καινὸν nouum, ἐγκαινόω, innouo, initio, dedico. Sacer apud Iudæos dies ob memoriã inſtaurati tēpli, poſt diutinã in Perſide captiuitatem. Scribendum eſt autem encænia per æ diphthongum, quod καινὸν

per

Taxatus Carrenſis. per epſilon Græcis ſonat inane. Quanquam inuitus occupo lectorem, & chartas huiuſmodi nænijs impleo, tamen haud mihi tempero, quin uel animi cauſa referam quàm bellã huius uocis etymologiam adferat Hugo Carrenſis, cuius homo ſuauis antepenultimam ſyllabam per e uult ſcribi encenia, quæ compoſita ſit ab en, quod eſt in, & neos nouum: & ce adiectio eſt illi intenſiua. Nihil mirum eſt quoſdam hæc neſcire. Illud mirum inueniri tam impudentes, qui quod prorſus non intelligunt, non uereantur tanta cũ autoritate docere.

Animam noſtram tollis.) Quũ Græce ſit αἴρεις, miror quur interpres Chryſoſtomi pro tollis uerterit, perdis, quum hic ſonet ſuſpendis.

Dic nobis palàm.) παῤῥησίᾳ, id eſt, Libere, ſiue ingenue. Quanquam id non male uertit hoc (ſanè loco.

Loquor uobis.) εἶπον ὑμῖν, id eſt, Dixi uobis.

Quia non eſtis ex ouibus meis.) Hic addunt Græci, quemadmodum dixi uobis, καθὼς εἶπον ὑμῖν, licet refragantibus magno cõſenſu Latinorum exemplaribus. Apparet adiectũ à ſtudioſo quopiam, quod idem dixiſſet aliquanto ſuperius.

Non peribunt.) καὶ οὐ μὴ ἀπόλωνται, id eſt, Et nõ pereant. niſi quod ἀπόλωνται δυνητικῶς poſitum uidetur, quemadmodum & aliâs uidere eſt, οὐ μὴ, geminatum ſubiunctiuo iunctum potentialem modum efficere.

Duplex lectio. Pater quod dedit mihi.) *Secus habẽt Græca,* ὁ πατήρ μου ὃς δέδωκέ μοι μείζων πάντων ἐστίν, id eſt, Pater qui dedit mihi maior omnibus eſt, ſiue maximus omnium eſt. *Siquidem hoc* argumento probat neminem eſſe, qui poterit oues rapere de manibus patris, quod potentior ſit ad ſeruandum quàm aduerſarius ad eripiendũ. Ita legit Chryſoſtomus, & huic concinens Theophylactus. Quanquam Auguſtinus diuerſam ſequitur lectionem. Et facilis eſt lapſus in Græcis dictionibus μείζων ac μεῖζον, et ὃ & ὅς. Iuxta lectionẽ Auguſtini, poteſt accipi de eccleſia, cuius aduerſarij plurimi ſunt, ſed maior eſt uirtute puſillus ille grex, nõ ex ſeſe, ſed quia pater dedit filio.

Suſtulerunt ergo lapides.) Græci addunt πάλιν, id eſt, Iterum.

Soluere, pro explicare. Et nõ poteſt ſolui ſcriptura,) Soluitur quod deſtruitur, & ſoluitur quod explicatur, quẽadmodum apparet hoc loco accipiendũ. Quanquam obſcurior & confuſior eſt aliquanto ſermo totus. Proinde dilucidius ita reddi poterat: *Si illos uocauit deos ad quos ſermo dei factus eſt, & nõ poteſt ſolui ſcriptura?* ut hic ſit interrogatio. Deinde ſubijciamus, Me quẽ pater ſanctificauit & miſit in mundũ, uos dicitis blaſphemare quod dixerim, filius dei ſum. Aut hoc modo, Et non poteſt ſolui ſcriptura, ſubaudi, de eo quem pater ſanctificauit & miſit in mundum. deinde altero initio ſequatur, Vos me dicitis blaſphemare, quod dixerim, filius dei ſum. Poteſt & hunc in modum accipi, Nonne ſcriptum eſt in lege ueſtra, ego dixi dij eſtis, & non poteſt ſolui ſcriptura: ut ſit ſenſus, ſi hoc ſcriptum eſt in lege, & quod ſcriptum eſt, uerum ſit oportet &c. In eum certe ſenſum refert Hilarius in pſalmum ciiij. Ruſus lib. de trin. 7. Cum enim, inquit, lex huius nominis appellationem ſanctis hominibus decerneret, & ſermo dei indiſſolubilis confirmaret, hanc impartiri nominis profeſſionem. Item in pſalmo. Sed dominus inquit in euangelijs nos errore nuncupationis huius liberauit dicẽs, Ego dixi dij eſtis, & filij excelſi omnes, Et adiecit, *Si ergo illos dixit deos ad quos uerba dei facta ſunt, & nõ poteſt ſolui ſcriptura,* indiſſolubilis dei ſermo eſt, homines deos nuncupãtis. *Sic igitur eſt ordinandus ſermo, Si illos dixit deos,* ad quos ſermo dei factus eſt, & quod ſcriptum eſt falſitatis argui non poteſt, quomodo uos me quẽ pater ſanctificauit & miſit in mundum, dicitis blaſphemare, eo quod dixi me eſſe filium dei. Quidam codices addũt coniunctionem, &, Et uos dicitis, ea perturbat ſenſum, nec eſt apud Græcos nec in uetuſtis Latinorum codicibus. Cyprianus adducens hunc locum libro aduerſus Iudæos cap. quinto non addit ſcriptura.

Quærebant eum apprehẽdere.) Et hic addũt πάλιν, id eſt, Rurſum, q̃d ante tẽtarint idẽ.

EX CAP. VNDECIMO.

ET Marthæ ſororis. αὐτῆς, ut eius ad Mariam referatur, nõ ad Lazarũ. Quanquam et harum frater erat Lazarus. Quidam codices habebant ſororum, ſed reclamantibus Græcis atq; etiam noſtris uetuſtioribus.

Et Lazarus à Bethania.) Latinius erat Bethanienſis, etiamſi apud Græcos non additur articulus ὁ ἀπὸ βηθανίας.

Vt glo

Vt glorificetur filius dei per eum.) δι' αὐτῆς, id eſt, Per eam, ut pertineat ad infirmitatem, non ad Lazarum. Atq; ita legitur & in Latinis codicibus emendatioribus, nominatim in exemplari Corſendoncenſi & Conſtantienſi. In codice aureo ſcriptum erat, filius hominis, pro filius dei, conſentiebat Conſtantienſis.

Duodecim horæ quid.

Nõne duodecim horæ ſunt diei.) Quanq; hoc extra huius operis inſtitutum eſſe uideo, tamen quando incidit, libet admonere, mihi hoc loco ueterum interpretationem coactiorem uideri, cum germanus ſenſus in promptu ſit. Auguſtinus Chriſtum interpretatur diem, duodecim horas apoſtolos. Chryſoſtomus bifariam exponit: Aut nihil eſſe timendum ijs, qui ſibi nullius flagitij conſcij ſunt, aut luce nihil eſſe timẽdum, multo magis his qui Chriſto, qui lux erat mundi adhærebant. Atq; in his quidem interpretationibus, ut nihil eſt abſurdum, ita ſimplicius mihi uidetur, ut accipiamus Chriſtũ dixiſſe, nihil adhuc eſſe periculi, nondum enim adeſſe tempus mortis ſuæ. Quemadmodum reſpondit ijs qui miſſi erant ab Herode, Hodie & cras oportet me operari, & tertio die cõſummor. Et paſſionis tempus, uocat poteſtatem tenebrarum, & horam impiorum. Dies habet ſuas horas, nec is noſtro arbitrio fit breuior aut longior, & ego tẽpus habeo præſcriptũ, quo debeam redimendi orbis negocium peragere. Id Iudæorum malicia non poteſt anticipari, proinde nihil eſt, quod mihi timeatis. Porrò ſuũ illud tẽpus & aliâs diẽ uocat: Optauit Abraham uidere diem meum, uidit & gauiſus eſt. Theophylactus ab hac ſententia minimum abeſt, qui diem uocat tempus quod præceſſit paſſionem, noctem tempus quo captus eſt. Et apud nos dies æquinoctialis duntaxat habet duodecim horas, alijs temporibus uel plures uel pauciores, ſed ut ante dixi, puto horas apud Iudæos fuiſſe inæquales, ſemp tamen inter exortũ & occaſum interceſſiſſe duodecim horas, & noctẽ ſiue longiſſimam ſiue breuiſſimam totidem horis fuiſſe diſtinctam, quum apud nos qui pares habemus horas, aliquando dies non habeat niſi octo horas, aliquando ſedecim. Nec in quibuſlibet regionibus dies ac noctes eiuſdẽ ſunt longitudinis. Porrò qui inæqualibus horis utebantur à meridie, qui ſtatus eſt, ſumebant certitudinem, cui reſpondebat μεσονύκτιον.

Et moriamur.) Vt moriamur ἵνα ἀποθάνωμεν, cõſentientibus & antiquis exẽplaribus.

Proprietas Græci ſermonis.

Taxatus Valla.

Multi autem ex Iudæis uenerant ad Martham.) τὰς περὶ μάρθαν καὶ μαρίαν. Nõ agnouit hoc loco Valla formam Græcanici ſermonis, quo dicunt illi τοὺς ἀμφὶ πλάτωνα, pro Platone ipſo. Non enim inuiſebant eas quæ circa illas erant, ſed ipſas in luctu cõſtitutas, id quod palàm arguunt quæ ſequuntur, Vt conſolarentur eas de fratre ſuo. Vſus eſt ſimili forma ſermonis in Actis apoſtolorum.

Vtiq; domine.) ναὶ κύριε, quod aliâs uertit, etiam.

Credidi pro, credo.

Ego credidi quia tu es.) Frequenter admonuimus in huiuſmodi uerbis ad affectum pertinentibus, præteritum tempus uſurpari loco præſentis, γέγηθα, gauiſus ſum, pro gaudeo. δέδια, metui pro metuo. ἤλπισα, ſperaui pro ſpero. Itaq; non ueriti ſumus pro credidi uertere credo.

Qui in hunc mundum.) Hunc, non additur Græcis εἰς τὸν κόσμον, id eſt, In mundum. Nec eſt ueniſti, ſed ὁ ἐρχόμενος, id eſt, Veniens, ſiue qui uenis, aut, Chriſtus ille qui in mundum uenturus erat.

Silentio dicens.) Qui uocare potuit ſilens? Græce eſt λάθρα, hoc eſt, clanculum.

Surgit.

Illa ut audiuit, ſurrexit.) ἐγείρεται, ſurgit, atq; ita ſcriptum uidemus in uetuſtis Latinorum codicibus.

Et uenit.) Item præſentis temporis ἔρχεται. Et caſtellum hic oppidulum aut uicum ſignificat, ne quis imaginetur palatium, aut arcem tyrannicam.

Iam fœtet.) ἤδη ὄζει, id eſt, Iam olet. quæ uox Græcis anceps eſt, & uerecundius eſt olet, quàm fœtet.

Inſtitæ.

Ligatus manus & pedes inſtitis.) Synecdochen Græce extulit. Et inſtitis Græcis eſt κειρίαις, quæ uincula ſunt ſepulchralia.

Et in ſudario.) Euangeliſta Græce ſcribens, Latino uſus eſt uerbo, quod & aliâs facit.

Congregauerunt ergo pontifices & phariſæi conſilium.) Hoc loco in nonnullis Græcorum codicibus additum uidemus κατὰ τοῦ ἰησοῦ, id eſt, Aduerſus Ieſum, ſed id ſuſpicor

ex alio Euangeliſta aſſcriptum.

Cum eſſet pontifex.) ἀρχιερεὺς, id eſt, Summus ſacerdos. Et rurſum, Sed cum eſſet pontifex, ἀρχιερεὺς ὤν.

Cogitauerunt ut interficerent.) συνεβουλεύσαντο, id eſt, Conſultabant, ſiue Conſilium inibant inter ſe.

Apud Iudæos.) ἐν τοῖς ἰουδαίοις, id eſt, Inter Iudæos.

Quæ dicitur Effrem.) Græci legunt ἐφραΐμ, ſitaq; ita refert Hieronymus in locis Hebraicis. In Chryſoſtomo uerſo, neſcio quo caſu, pro Ephraim legit̃ Ephrata, niſi forte eiuſdem loci uocabulum uarie pronunciatur. Nam & Hieronymus in dictione Ephron, ſignificare uidetur eandem eſſe Ephraim & Ephron. Quin & Ephrata eſt in tribu Iuda, quemadmodum & illa uocabula.

EX CAPITE DVODECIMO.

Libram unguenti.) λίτραν. Videri poterat Euangeliſta Latinam uocem inflexiſſe in Græcam, niſi λίτρα Iulius Pollux teſtaretur uocem eſſe à uetuſtis ſcriptoribus Græcis uſurpatam, ut probabilius ſit Latinos eam uocem à Græcis ſumpſiſſe mutuo.

Nardi piſtici.) De hoc dictum eſt in Marco. Nam iiſdem uerbis utitur uterq;.

Nõ quod de egenis ꝑtinebat ad eũ.) ὅτι περὶ τῶν πτωχῶν ἔμελεν αὐτῷ, Quod de egenis curaret. Simile illi quod paulo ſuperius indicauimus, Et non pertinet ad eum de ouibus.

Et loculos habens.) τὸ γλωσσόκομον εἶχεν, id eſt, Marſupium, ſeu potius ſcriniũ in quo pecuniæ reconduntur. Dictũ à lingua, opinor, quod linguæ ſpeciem haberent eiuſmodi.

Sinite illam.) ἄφες αὐτήν, Sine eam, conſentientibus & uetuſtiſſimis exemplaribus no-

Sinite, pro ſine. ſtris. Ad unum enim Iudam id dictum eſt, non ad omnes: quod conſentaneum ſit illum prohibiturum fuiſſe.

Vt in diem ſepulturæ meæ ſeruet illud.) Græca diſſident, εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ ἐνταφιασμοῦ τετήρηκεν αὐτὸ, id eſt, In diem ſepulturæ meæ ſeruauit illud. Iam enim illa præueniebat ſepulturam Chriſti. Quanquam pro ſeruauit, Chryſoſtomus legit fecit, ſi modo non fallit interpres, nam Græci codicis non erat copia.

Me autem non ſemper habebitis.) Vtrunq; uerbum eſt præſentis temporis: Pauperes ſemper habetis uobiſcum, me uero non ſemper habetis, ἔχετε, ἔχετε.

In craſtinum.) ἐπαύριον, quod aliquoties uertit Altera die. Vertendum erat poſtridie, ſiue poſtero die.

Ramos palmarum.) τὰ βαΐα τῶν φοινίκων. Eſt autem βαΐον proprie ramus palmæ, inde dictus, quod non facile reuellitur, eo, quod hæc arbor natura ſurſum nitatur aduerſus

Palma diuerſa à buxo. deprimentis manum, παρὰ τὸ βίᾳ τίλλεσθαι. Quidam illiterati palmam eandẽ putant quæ buxus eſt, quam & uulgus palmam appellat.

Inuenit Ieſus aſellum.) εὑρὼν δὲ ὁ ἰησοῦς ὀνάριον, id eſt, Nactus Ieſus aſellam. Etenim Græcis diminutiuum eſt neutri generis, quod ad utrũq; ſexum poſſit accõmodari.

Ecce rex tuus.) Locus eſt apud Zachariam cap. nono. Quanquam Euangeliſta decerpſit è prophetia, quæ ad hanc rem pertinebant. Hiſce de rebus nonnihil attigimus in Matthæum, de oſanna quoq; aliâs dictum eſt.

Totus mũdus pro mundus. Ecce mundus totus abit poſt eum.) Totus, non additur apud Græcos. Cæterũ apud Auguſtinum additum quidem eſt, uerum ex ipſius interpretatione conijcere licet illum ſecus legiſſe, ſic enim ſcribit Auguſtinus: Quid autem inuides cæca turba, quia poſt eum uadit mundus, per quem factus eſt mundus? Et Chryſoſtomus, Mundum, inquit, hoc loco turbam appellat. Similia dicit Theophylactus, mundũ legens non totũ mundum.

Quidam gentiles.) Ἕλληνες, id eſt, Græci, quod frequenter uertit, gentiles, cum gentiles dicantur ἐθνικοί.

Clarifica.) δόξασον, id eſt, Glorifica. Item in ſequentibus, Et glorificaui, & glorificabo, ſeu potius, Et illuſtraui, & rurſus illuſtrabo.

Omnia trahã ad me. Omnia traham.) πάντας ἑλκύσω. id eſt, Omnes traham. Ad eum certe modum conſtanter habent exemplaria Græca: atq; in eum ſenſum interpretatur Chryſoſtomus, ut

de homi

de hominibus dũtaxat intelligatur,& ſenſus ſit,non modo Iudæos,uerumetiam Græcos ac Barbaros eſſe trahendos. Quanquam diuus Auguſtinus nominatim etiam admonet, omnia legendũ,non omneis,& cũ hoc ita conſentiens Cyrillus, ut dubium non ſit quin alteruter ab altero ſit mutuatus,aut certe à ſtudioſo quopiam aliquid ſit aſſutum. Id quo magis ſit perſpicuũ qui uolet,faciat locorũ collationẽ. Auguſtinus ita diſſerit: Non aũt dixit omnes,ſed omnia. Non enim omnium eſt fides. Non itaq; hoc ad uniuerſitatem hominũ retulit,ſed ad creaturæ integritatem,id eſt,ſpiritum & animam, & corpus, & illud quod intelligimus,& illud quod uiuimus,& illud quod uiſibiles & cõtrectabiles ſumus. Ac mox, Aut ſi omnia ipſi homines intelligendi ſunt,omnia prædeſtinata ad ſalutem poſſumus dicere,ex quibus omnibus ait nihil eſſe periturum,cum de ſuis ouibus loqueretur. Aut certe omnia hominum genera,ſiue in linguis omnibus,ſiue in ætatibus,ſiue in gradibus honorum omnibus,ſiue in artium licitarum & utilium profeſſionibus omnibus, & quicquid aliud dici poteſt ſecundum innumerabiles differentias &c. Theophylactus cõſentit cum Chryſoſtomo. Verum ut ad id quod agitur recurramus,admodum tenue diſcrimen eſt in Græcis uocibus πάντας & πάντα,nec ad ſenſum magni refert: præſertim cũ Chriſtus omnem creaturam uocet omne genus hominum.

Adhuc modicum lumen.) ἔτι μικρὸν χρόνον τὸ φῶς μεθ' ὑμῶν ἐστί, id eſt, Adhuc puſillum *Modicum lu-*
temporis lumen uobiſcum eſt,ſiue ad breue tempus. Vt non intelligas puſillum luminis *men in uobis*
in illisupereſſe,ſed Chriſtum qui lux erat mundi,morte ſubducturum ſe breui. & in hũc *non recte acci-*
ſenſum interpretaẽ Chryſoſtomus & hũc ſecutus Theophylactus. Diuerſam lectionem *pi uulgo.*
ſequi uidetur Auguſtinus,interpretans hoc eſſe modicum lumen,quod ſibi conſcij intelligerent,quid dixiſſet Exaltari à terra,cum iam tum in animo haberent eum tollere in crucẽ,aut quod intelligerent Chriſtũ manere in æternũ. Nec eſt In uobis,ſed μεθ' ὑμῶν, id eſt, Vobiſcũ,ut intelligerent breui diſceſſurum. Quãquam,ut ingenue dicam,opinor χρόνον, & apud Græcos additum à quopiam, qui uoluerit locum explanatiorem reddere: præſertim cum idem Ioannes capite proximo conſimili modo loquatur, τεκνία ἔτι μικρὸν μεθ' ὑμῶν εἰμί. Atque hinc ſanè anſa erroris,quod non addiderit χρόνον. alioqui non fuiſſet locus lapſui: & tamen ne μικρὸν poſſet referri ad lumen obſtabat articulus ἔτι μικρὸν τὸ φῶς. Si ſenſiſſet paululum luminis dixiſſet μικρὸν φῶς.

Tanta ſigna.) τοσαῦτα. Senſus eſſe poteſt,tot ſigna,ſiue tam multa.

Domine quis credidit auditui noſtro.) Teſtimonium extat apud Eſaiam cap. liij. ſed iuxta ſeptuaginta magis quàm Hebræam ueritatem citat. Addidit enim ex illis domine, quemadmodum Paulus in epiſtolis hunc eundem adducens locum. Nam Hebræis ſic habet interprete Hieronymo: Quis credit auditui noſtro,& brachium domini cui reuelatũ eſt? Cæterum teſtimonium proximum,quod ex eiuſdem prophetæ capite ſexto retulit, nec ad Hebræa,nec ad æditionẽ ſeptuaginta ſatis reſpondet,ſenſum modo delibauit Euãgeliſta. Verum de hoc aliàs nonnihil annotauimus.

Et indurauit cor eorum.) καὶ πεπώρωκεν αὐτῶν τὴν καρδίαν, id eſt, Et excæcauit cor eorum.

E ſynagoga eijcerentur.) ἀποσυνάγωγοι γένωνται. De quo paulo ſuperius admonuimus.

Et non cuſtodierit.) καὶ μὴ πιστεύσῃ, id eſt,Et non crediderit. Alij legiſſe uidentur, καὶ μὴ τηρήσῃ. ad ſenſum perpuſillum refert.

Qui ſpernit me.) ὁ ἀθετῶν, Qui reijcit,ita legit Cyprianus.

EX CAPITE DECIMOTERTIO.

COena facta.) δείπνου γενομένου. Diuus Auguſtinus putat hic factã accipi ꝓ cœpta,ſiue parata,quemadmodum in ſacris literis dicitur dies factus,quum exortus eſt ſol,non quũ peractus dies. Nam poſt legitur accubuiſſe,& buccellam tradidiſſe Iudæ. Et olim cœnaturi lauabant,niſi forte,quod poſt actũ eſt,ad ſecundas menſas pertinere uidebitur.

Omnia dedit ei pater.) Cur non Sibi potius,quàm ei,&,Dediſſet potius,quã dedit?

Cum accepiſſet linteum.) καὶ λαβὼν λέντιον, id eſt Sumpto linteo. Mirum unde hæc uox Latinorum demanarit ad Iudæos aut Græcos. Quanq; id crebro faciũt Euãgeliſtæ.

Non habebis partem.) οὐκ ἔχεις, id eſt, Non habes, præſentis temporis uerbo.

Et ponit ueſtimenta ſua.) τὰ ἱμάτια. Summas ueſtes intelligit, ne quis Ieſum planè nudum fuiſſe putet cum lauaret diſcipulis pedes. Idem uerbum capite decimo nono, uertit eodem modo, Portans ſpineam coronam & purpureum ueſtimentum, τὸ πορφυροῦν ἱμάτιον, cum hic haud dubie pallium regale ſignificet.

Et cœpit lauare.) καὶ ἤρξατο νίπτειν. Quoniam prius dicitur cœpiſſe, ac mox ſequitur, Quum ergo ueniſſet ad Petrum, Chryſoſtomus ſuſpicatur eum exorſum ab ipſo Iuda, quo magis eum hoc honore reuocaret, ab inſtituto ſcelere. Sed diſſentit Auguſtinus, non ferens ut apoſtolorum principi, quiſquàm anteferatur. Mihi tamen magis arridet Chryſoſtomi ſuſpitio, Non enim arbitror Chriſtum hunc principatum in huiuſmodi ceremonijs obſeruaſſe, præſertim quum id temporis hoc ageret, ut omnem affectum ambitionis ex animis ſuorum reuelleret. Cum Chryſoſtomo conſentit Theophylactus. Origenes q̃ citatur in Catena putat Chriſtum omnibus lotis tum demum ueniſſe ad Petrum, Chryſoſtomus arbitratur Iudæ impudentia factum, quod prior ſit lotus, poſt hunc tamen uentū ad Petrum, hoc argumento quod ſolus Petrus recuſauit, recuſaturis nimirum & cæteris, niſi Petri caſtigati exemplum illos terruiſſet. Verum Origenes hoc feruori Petri tribuit, quod ſolus horruerit lotionem.

Magiſter ac domine.) Hæc apud Euangeliſtas nominandi caſus ſunt, ὁ διδάσκαλος καὶ κύριος. Nam & abſentem ſic appellabant, ut Ioannes, Dominus eſt: unde nihil erat incōmodi, ſi uertiſſet, magiſtrum ac dominum, & ſenſus eſſet plenior.

Alter alterius lauare.) Græce eſt ἀλλήλων, hoc eſt, Inuicem, ſiue Alij aliorum. Quanq; id quidem & apud Laurentium linguæ cenſorem defendi poſſet.

Nec apoſtolus maior eſt eo qui miſit illum.) Non eſt alluſio in uocibus apud Euangeliſtam, ſed in rebus. Apoſtolus enim dicitur à uerbo ἀποστέλλειν, quod eſt proprie cū mandatis mittere. πέμπειν, quomodocunq; mittere. Poterat ita reddere προσονομασίαν, Non eſt legatus maior eo qui ſe legauit.

Leuabit contra me.) Leuauit eſt & in Græcis, & in uetuſtiſſimis noſtris exemplaribus, ἐπῆρεν, ut ſit præteriti temporis uerbum.

Leuabit ſuper me calcaneum ſuum.) Deſumptum eſt ex pſalmo quadrageſimo, nec id ad uerbum curat adducere. Nam Hebræa ſic habent interprete Hieronymo: Sed & homo pacificus meus, in quo habui fiduciam, qui manducabat panem meum, leuauit contra me plantam. Septuaginta uerterunt ad hunc modum, καὶ γὰρ ὁ ἄνθρωπος τῆς εἰρήνης μου ἐφ᾽ ὃν ἤλπισα, ὁ ἐσθίων ἄρτους μου ἐμεγάλυνεν ἐπ᾽ ἐμὲ πτερνισμόν.

Amodo.) ἀπάρτι, Poſthac, ſeu potius Ex hoc tempore, niſi aduerbium ἀπάρτι, libeat referre ad uerba ſequentia, γένηται, & πιστεύσητε.

Proteſtatus.) ἐμαρτύρησε, id eſt, Teſtatus eſt.

Innuit ergo huic Simon Petrus.) Græca ſic habent, νεύει οὖν τούτῳ σίμων πέτρος, πυθέσθαι τίς ἂν εἴη περὶ οὗ λέγει, id eſt, Innuit igitur huic Simon Petrus, ut interrogaret quis eſſet de quo diceret. Innuit autem præſentis temporis eſt.

Buccella. Offula. Intinctum panem.) ψωμίον, id eſt, Buccellam, ſiue offulam.

Dedit Iudæ.) Dat, δίδωσι, & ἐμβάψας. ut intelligas ipſum Chriſtum intinxiſſe.

Iudæ Simonis ſchariotis.) ἰούδᾳ σίμωνος ἰσκαριώτῃ, id eſt, Iudæ Simonis Iſcariotæ, ut Iſcariotæ ſit dandi caſus, & Iudas intelligatur Simonis filius.

Poſt buccellam.) Quod modo uertit bis Panem, nūc uertit buccellā, ne quis exiſtimet aliquid diuerſum eſſe apud Græcos. Eſt autem ψωμίον proprie offula panis intincta iuri.

Deus clarificabit eum in ſemetipſo.) ἐν αὑτῷ. Rectius habebat ſcriptura, ἐν αὐτῷ, ut referatur ad patrem, quāq; ſcio diſcrimen hoc in libris præſertim ſacris non obſeruari ꝑpetuo. Et opinor hic præpoſitionē in, iuxta ſermonis Hebraici proprietatē uſurpatā uice p.

Filioli.) Nonnulli codices habebant τέκνα, id eſt, Filij, nonnulli τεκνία diminutiue Filioli. Cyrillus legiſſe uidetur τεκνία diminutiue.

Nota Chriſtianorum peculiaris. Adhuc modicum.) ἔτι μικρὸν, adhuc pauliſper, de quo ſupra monui.

In hoc cognoſcent omnes quod mei diſcipuli eſtis, ſi dilecti &c.) Mira nota qua ſit diſtinguendus

ſtinguendus Chriſtianus à cæteris. Non dixit, ſi hoc aut illo titulo uocemini, ſi his aut illis ueſcamini cibis, ſi ſic aut ſic ueſtiamini, ſi tales aut tales obſeruetis ceremonias, ſi tot ac tales exhauriatis preces, ſed ſi dilexeritis uos inuicem, nec id ſanè uulgari more, uerum ſi ſic dilexeritis inuicem ſicut ego dilexi uos. Hanc igitur notam cũ præſcripſerit ipſe Chriſtus uelut unicam ac certam, nõne neceſſe eſt fieri, ut noſtro uitio nomen Chriſti male audiat inrer ethnicos, qui cum hæc legerint, aut certe audierint, conſpiciunt apud Chriſtianos, tot iam ſeculis principem cum principe, regnum cum regno, ciuitatem cum ciuitate iugibus conflictari bellis, ut omittam inſaniſſimas apud iudices lites, & acres omnium inter ſe de quamlibet friuola cauſa digladiationes. Atq; hæc cum faciamus, tamen ob titulũ & ceremonias, neſcio quas, Chriſtiani nobis ipſi uidemur.

EX CAPITE DECIMOQVARTO.

ET ait diſcipulis ſuis.) Hæc in uetuſtis codicibus non addebantur, ac ne in Græcis quidem omnibus. Adiecta uidentur ab erudito quopiam ad concinnandam ſermonis ſeriem.

Ex iiſdem uerbis quadruplex ſenſus.

Creditis in deum.) Vtrobiq; anceps eſt uerbũ πιστεύετε, πιστεύετε, an ſit Creditis, an Credite. Vnde quadrifariam legi poteſt, Creditis in deum, & in me creditis. Atq; ita legiſſe uidet̃ ex interpretatione ſua Chryſoſtomus, quaſi fides quã habebant in deum, & in dei filium Ieſum, illis abunde præſidio eſſet futura aduerſus perſecutionum procellas. Aut ſic, Credite in deum, & in me credite, ut utrũq; iubeat fieri, ne turbentur. Ad hunc modum citat Hilarius libro de trin. nono. Tertio modo ſic, Creditis in deũ, & in me credite, ut ſit ſenſus, Creditis in deum, ut Iudæi, credite & in me, ut ſitis Chriſtiani. Quarto ſic, Credite in deum, & in me creditis, ut ſit ſenſus, Credite in deum, quod ſi facitis, eadem opera in me quoq; creditis.

Si quo minus.) εἰ δὲ μή, id eſt, Sin minus, uel alioqui.

Reiecta Vallæ annotatio.

Quia uado parare.) Quia ὅτι non eſt in quibuſdam Græcis codicibus, quanq; ſuperflue additur, niſi ſit cauſalis coniunctio. Ergo hic etiamſi aderar, nõ erat uertenda, ſed tantum, In domo patris mei manſiones multæ ſunt, quod ſi ſecus eſſet, dixiſſem uobis, Vado parare uobis locum, ſiue, Quod eo paraturus uobis locum. Cæterum haud aſſentior hac in parte Laurentio uolenti, Alioqui dixiſſem uobis, finem eſſe prioris ſententiæ, deinde alteram ſubiici, Vado parare uobis locum. Nam omnino cohærent hæc duo, cum hic ſenſus ſit, In domo patris mei iam paratæ ſunt multæ manſiones, ut non mihi uni, ſed omnibus item meis ſir locus. Quod ſi ſecus eſſet, dixiſſem me iam abire ad parandas eas manſiones, nunc nihil opus, cum paratæ ſint, & uos breui ſequuturos expectent.

Vis articuli.

Ego ſum ueritas & uita.) Annotandum ſingulis horum nominum apponi articulum, ἡ ὁδὸς, ἡ ἀλήθεια, καὶ ἡ ζωή, ut intelligamus non quamlibet uiam, aut ueritatem, aut uitam, ſed ueram illam & unicam.

Et patrem meum utiq; cognouiſſetis.) ἐγνώκειτε ἄν. Recte uertit ἂν in utiq;, quod aliâs uertit in Forſitan, cum hoc ſit confirmantis, illud addubitantis.

Et amodo cognoſcetis.) γινώσκετε, id eſt, Cognoſcitis, ſuffragantibus & antiquis exemplaribus, ut ſit uerbum indicatiui modi præſentis temporis. Conſentiente & intepretatione Cyrilli, & Auguſtini ſi quis expendat. Atq; amodo quod Græcis eſt ἀπάρτι, iam ſemel atq; iterum poſuit pro nunc.

Non cognouiſti.

Et non cognouiſtis.) ἔγνωκας, id eſt, Cognouiſti me Philippe. ſic enim legit Chryſoſtomus, ut Philippus ſit huius orationis occaſio, & huic uni dicatur, Non cognouiſti me. Neq; ſecus legit Hilarius libro de trinitate ſeptimo. Nam ſequitur, Nõ credis, Mox ſubiicitur, non creditis mutato numero. Et diuus Auguſtinus annorauit hic cõmutatum eſſe numerum, quum prius ſolus Philippus eſſet obiurgatus.

Qui uidit.

Qui uidet me.) ὁ ἑωρακὼς ἐμὲ, ἑώρακε τὸν πατέρα, id eſt, Qui uidit me, uidit patrem, nec additur apud Græcos coniunctio, & utrunq; uerbum præteriti temporis eſt. Aſtipulantur omnibus Græcorũ codicibus quædam uetuſta Latinorum exemplaria, ac nominatim omnium uetuſtiſſimum ex bibliotheca diui Pauli apud Londinum.

Non creditis, pro credite.

Nõ creditis qa ego in patre, & pater in me eſt.) Ad hũc ſanè modũ legit Auguſtinus. Verũ Cyrillus & Chryſoſtomus, nõ addũt οὐ, quod paulo ante Philippũ obiurgarit per

huiuſmodi interrogationẽ. Cæterũ oĩbus iubet, ut credãt, Credite quod ego in patre &c.

Alioqui propter opa.) εἰ δὲ μή. Quod modo trãſtulit, Si quo minus, hic tolerabiliter uertit Alioqui, hoc eſt, etiamſi aliâs nõ creditis, uel ipſis cõmoti factis credite, id quod prope modũ nõ eſt credere. Neq; enim proprie credimus quod uidemus, ſed experimur potius.

Interpres oſcitans.

Et maiora horum.) καὶ μείζονα τούτων, id eſt, Maiora his. Sed interpres per obliuionẽ reliquit Græcum genitiuum, cum nihil eſſet opus.

Et quodcunq; petieritis patrem.) Patrem non additur nec in Græcis, nec in antiquis exemplaribus, nec apud Auguſtinũ interpretem, qui cũ inter diſſerendum toties repetat eadẽ uerba, nullã patris facit mentionẽ, niſi occaſiõe illorũ uerborũ, Vt glorificetur pater in filio. Nec uertendum erat Quodcunq;, ſed quicquid, ὅτι ἂν, ſiue ut alij legunt, ὃ ἐάν. Ac mox nõ eſt eadẽ dictio Græca, ſed ἐάν τι, id eſt, Si quid petieritis. In nonnullis etiam uetuſtis exemplaribus habebatur Quodcunq; petieritis me in nomine meo. Atq; Id pronomen additum repperi in æditione Aldina, cũ adornarem tertiam æditionem.

Paracletus.

Et alium paraclitum.) Iam illud notius eſt, quàm ut ſit admonendum, paracletum per e ſcribendum in penultima, eamq; producendam, cum Græce ſit παράκλητος per ita. At hoc loco cõmodius erat uertere Conſolatorẽ, ne quis duos paracletos imaginaret. Nam quod hactenus loquutus eſt, conſolandi gratia locutus eſt. Ita paracletus erat Chriſtus. Pollicetur autem ſeſe & alterum miſſurum conſolatorem, nempe ſpiritum ueritatis.

Quoniam non uidit eum.) οὐ θεωρεῖ, id eſt, Non uidet, præſentis temporis, quemadmodum eſt in emendatioribus etiam Latinis. Ac mox:

Apud uos manebit.) Manet eſt, μένει, niſi mutato accentu legimus μενεῖ.

Non relinquã uos orphanos.) Orphanos Græca uox eſt, ſed tamen Latinis uſurpata. Etymologiam quam adferunt Græci nõ libet aſſcribere, quod mihi uideatur ineptior. Sonat autem orphanus, orbum parentibus, ac deſtitutum præſidijs amicorum.

Vos aũt uidebitis.) θεωρεῖτε, id eſt, Videtis, cõſentientibus & antiquis exemplaribus.

Et manifeſtabo ei meipſum.) ἐμφανίσω, qđ magis ſignificat tacite & clàm indicare. Vnde & ἔμφασις dicta, quod tacitã habeat uim. Idq; magis cõgruit cũ afflatu, quo ſe deus inſinuat in anios ſuorũ. Dñe quid factũ eſt.) τί γέγονεν, id eſt, Quid accidit? Sermo puerbialis eſt, de re noua ſubitaq;. Quãquàm, Quid factum eſt, in eundẽ ſenſum dixit Martialis,

Quid factum eſt rogo, quid repente factum?

Sermonẽ quẽ audiſtis.

Et ſermonem quem audiſtis non eſt meus.) Non ſine cauſa miratur Valla, quid interpreti uenerit in mentem, qui hoc ſermonis genus affectarit in oratiõe ſoluta, quod uix toleratur apud Poëtas in carmine, præſertim cũ Græcis non ſit Sermonem, ſed ſermo, ὁ λόγος. Certe diuus Auguſtinus legit. Sermo quem audiſtis, non Sermonem quem audiſtis. Vnde planè ſuſpicor hunc locum ſcriptoris errore fuiſſe mutatum. Nec eſt Audiſtis, apud Græcos, ſed ἀκούετε, Auditis, licet reclamantibus exemplaribus noſtris. Nam ex Chryſoſtomi interpretatione, quid legerit non quibat colligi. Certe Theophylactus legit auditis. Etiamſi facilis eſt lapſus in ἀκούετε & ἠκούετε. Proinde ſuper hac te non cenſeo digladiandum, præſertim cum ſenſus fermè maneat idem.

Paracletus autem ſpiritus ſanctus.) Duriuſcule cohærẽt duo nomina ſubſtãtiua, præſertim cũ prius ſit maſculini generis, poſterius neutri, ὁ παράκλητος, & τὸ πνεῦμα. Proinde cõmodius reddidiſſet ad hunc modũ: Cæterũ paracletus ille qui eſt ſpiritus ſanctus, quẽ ſpiritũ miſſurus eſt pater in nomine meo. Adduntur enim Græcis utrobiq; articuli ὁ & τό. Et articulus poſtpoſitiuus, quem, Græcis nõ poteſt referri, niſi ad ſpiritũ, eſt enĩ ὃ non ὅν. Porrò quod accentus huius dictionis paracletus offendit Vallam, poteſt nonnullum inijcere ſcrupulũ quibuſdã ſuperſtitioſis uerius q̃ religioſis, qui cardinem, imò puppim ſimul ac proram, quod aiunt, Chriſtianæ pietatis in hoc conſiſtere putant, ſi rite ac legitime perſoluerint preces illas quas uocant horarias. Ad quod quidẽ præſtandũ cũ alia requirũtur innumera, tũ illud in primis, ut uerba ſingula plenè & articulate, pferant. At qui paraclitus penultima correpta ſonant, quoties quoties id faciũt, deũ, ſi nõ una ſyllaba, certe uno fraudant tẽpore. Quãdoquidẽ iuxta grãmaticorũ leges, ſyllabæ longæ bina ſunt tẽpora, breui unicũ. Neq; uero ſunt audiẽdi, qui dicere ſolent, minuta res eſt ſyllabæ tempuſculũ, cũ magis ſpectandũ ſit, quẽ fraudes, q̃ quantulo fraudes. Quanq; ut & horum

Verba ſacra cõuenit etiam emẽdate pronunciare.

cauſam nõnihil,quod licet,adiuuem,uideo ueteres Latinos in uſurpandis Græcanicis uocibus,ſyllabæ quantitatẽ,iuxta rationẽ accentus Latini cõmutaſſe,id quod in idolo facit Prudentius,uir quouis etiam ſeculo inter doctos numerandus. Cæterũ illud nõ paulo durius,quod in κύριε ἐλέησον, quæ uerba toties quotidie repetũt,diuinas aures duabus fraudant ſyllabis,ex dño triſyllabo diſyllabum,& ex miſerere quadrupede tripedem reddentes. Iam uero cũ id flagitij ſingulis diebus fortaſſe centies aliquãdo cõmittatur,ſi quis rationẽ ſubducat,quadraginta,aut quinquaginta annorũ,& in ſummã redigat,nõ uideo,ſatis fore,ſi quis ſolidũ annũ nihil aliud iteret ꝙ κύριε ἐλέησον, idq; ſeptem diſtinctis ſyllabis. Nam par eſt,opinor,deo reſtitui,ſi quid illũ fraudauimus. Quandoquidem ſexcentis legibus cauetur,ut homini reponat homo,ſi uel numulus ſubtractus fuerit. Etenim ſi ſacrilegium eſt,paululũ auri tollere de ſacro,quãto grauius ſacrilegiũ eſt, ipſum omnis autorẽ ſacri,re longe ſacratiſſima fraudare? Iam uero non ſacrilegũ modo,uerumetiã contumelioſum ac blaſphemũ uidet,quod aſſidue ex Chriſto,Criſtum faciunt,nec alio uocabulo regem ſuum cõpellant, ꝙ quo galeæ aut galli criſtas eſſent cõpellaturi. An hanc cõtumeliam laturus ſit Chriſtus maximus optimus,ſi tam moroſus eſſet, ꝙ ipſi ſunt in alios ſuperſtitioſi, aut tam iniquus erga homines deus, quàm ipſi iniqui ſunt homines in homines? Non auderes apud regem homuncionem uerba faciens, pro Ferdinando Perdinandum dicere,neq; pro Philippo Pilippũ,& nõ uereris in arcanis illis ſacris,ubi nephas eſt uel iota deprauare,dicere Criſtæ,ꝓ Chriſte. Vt ne quid interim cauiller de accentu ab ultima perperam in primã tranſlato ſyllabam. Cũ tantum habeat ea res momenti,ut ſubita metamorphoſi ex uia facias canciũculã,ſi ꝓ οἶμος pronuncies οἰμός, aut ex portu monile, ſi pro ὅρμος, ὁρμός,aut ex opulenta ciuitate pigrũ hominẽ ſi ꝓ ἄργος dicas,ἀργός. Neq; uero cõuenit eos,hæc ut iocoſa ridere,qui alijs in rebus his aliquãto leuioribus tam Iudaice ſunt anxij. Verum ego quidem iſtos,ne cui uidear durior,lubens excuſarim à culpa duntaxat capitali,quandiu per imprudentiam errarunt. Cæterum poſteaquàm moniti ſunt amanter ab ijs,qui hiſce in rebus ſapiũt,cum eadem opera poſſint recte pronunciare,qua perperam pronunciarunt,ſi poſtea perſtiterint in male ſolitis,& reiecta ſpretaq; doctorum admonitione,ſcientes iam errare pergant,non uideo ſanè quo pacto queant à graui crimine excuſari. Neque enim iſtis ſuffragabitur ſimiliter errantium turba. Siquidẽ deus iudex,ut non corrumpitur,ita nec opprimitur. Iam uero quid dicendum arbitramur de ijs,qui quum plus quinquaginta annis tam periculoſe errarint,& errarint non in his ſolum,admoniti non ſolum non reſipiſcunt,ac monitori gratias agunt,uerum etiam Sardonio quodam riſu exibilant atque explodunt,pro hoſte ducunt benemerentem, conuitijs inſectantur,hæreticum clamitant. Et tamen dictu mirum, qui hic tam fortes ſunt, quàm ſint infirmi,aut certe uideri uelint,in ijs quæ ipſi ſibi perſuaſerũt. Nos ſupbos uocãt, ſi qd tale uel amice per occaſionem admoneamus:ipſi ſancti ac modeſti ſibi uidentur,qui malunt in confeſſo errore perſiſtere,ne quid ignoraſſe uideantur, ac prius habent fratrem benemerentem uel hæreſeos labe aſpergere,quàm ſuũ agnoſcere lapſum. Atqui ab iſtis libenter exegerim,ſi quoties inciderit in canone miſſæ,pro pater ꝓnunciaret aliquis phater,pro filium pilium,num laturi ſint? Non opinor. Imò uerberibus citius exigerent patrem & filium. Atqui,tolle aſſuetudinem,per ſe grauius etiam eſt ex Chriſto criſtam facere,ex kyrie eleeſon,kyrghelayſon,& in tam paucis dictionibus, tot modis peccare, ut plura ſint errata,quàm ſyllabæ. Quoniam autem ludus litterarius ſemper ad eccleſiæ curam pertinuit,prouidendum erat & illud,ut pueri germanam ac ueram Latini ſermonis pronunciationem imbiberent, quandoquidem ita uiſum eſt patribus ut in templis non niſi Latine peragantur ſacra. Nunc huius rei tanta eſt negligentia, ut Italus Germanum Latine pronunciantem non intelligat, nec Germanus Gallum,imò nec inferioris Germaniæ qui ſit,intelligat ſuperioris Germaniæ ſermonem. Adeo tota pronunciatio petitur non ex grãmaticæ regulis,ſed ex uulgi conſuetudine. Quod idem accidit apud Græcos, apud quos idem ſonant, iota, η, υ, οι, ει, ῃ. Nec diſcrimen eſt inter ο, & ω, Et poſt accentum acutum ſæpe breuis uidetur quæ longa eſt, ut ταπείνωσις, Rurſus idem accentus ſæpe facit uideri longam quæ breuis eſt, ut θεολόγος. Atqui olim etiam populus exibilabat hiſtrionem, ſi ſyllabam longam ſaltaſſet breuem. Hæc omnia re

Kyrie eleeſon

Criſte, pro Chriſte.

Quantum ualeat accentus.

Superba inſcitia.

ſtituere difficillimum fuerit, quædam tamen ex uulgata pronunciatione reſtitui poſſunt. Apud Gallos adhuc audias diphthongum οι & αι, ου, & ευ, in fide, facto, fulgure ſeu puluere & duo. Itidem in lingua noſtra, hollandicam dico, in fœno, tenaci, ſene, mendacio. Quin & quantitatis manifeſtum habent diſcrimen, quoties uocalem ſequitur conſonans; Eam quum uolunt ſignificare longam, nec accentus id poteſt indicare, aut duplicem ſcribũt uocalem, aut addita uocali ſcribunt diphthongum. Græci μῦς ſonant acutam & breuem, at Hollandi pronunciant longam & circũflexam, quemadmodum arbitror ueteres pronunciaſſe, quaſi diphthongo dicant μοῦς. Item quum album dicunt ſonãt i breue, quum latum, i longum, quum ſolutum dicunt ſonant o breue & acutum, quũ calidum, ſonant o longum & circũflexum. Id imitari facillimum eſſet in dictionibus quæ deſinunt in conſonantem, ut in καλὸς & καλῶς, ut ω ſonetur quaſi geminum οο. Hoc diſcrimen obſcurius fiet in medijs ſyllabis, & tamen hic quoque ſeruari poterit, ut malũ pro improbo, primam habeat acutam & breuem, malum pro pomi genere, eandẽ habeat longam & circũflexam, quaſi dicas maâlum. Et quemadmodum nos diſtinguimus accentu & productione ſyllabæ, certum à ſapiente, ita diſtingui poteſt latine, uis & lis, à bis. Similiter fex & lex, à nex. Galli quemadmodum acuunt omnes ultimas, ita & producunt. Ieſus bene ſonant, ſed animus aut Chriſtus non bene. Verũ in his labẽtibus publica omniũ conſuetudo utcunque patrocinatur. In hoc tamen admonui, ut litteratores paulatim emendent quod deprauauit uſus. In paracletis, idolis, & ſimilibus inique ſibi ignoſcũt, qui tam moroſi ſunt in alijs, ſi qui forte ſecus pronunciarint quam ipſi, etiam ſi id rectius fuerit. Atque hæc obiter admonui, non meo ſtomacho conſulens, qui ne tantulum quidem alienis erroribus ſoleam cõmoueri, ſed ipſorum conſulens ſaluti. Etenim ſi ſuperbum eſt, non ferre male errantem in rebus diuinis, multo ſuperbiſſimũ eſt, in iiſdẽ non ferre bene monentẽ. Nunc ad id quod inſtituimus ſeſe referat animus, ſed ſi prius unum illud admonuerimus, in uocibus Græcis à nobis receptis, ut ſimplicius ac facilius eſt, ita rectius quoque eſſe, ſi latinum ſequamur accentũ, propterea quod Græcus accentus pro eius linguæ legibus ſubinde migret aliò, uelut ἰάκωβος ἰακώβου. Latinus nõ item. Itaque qui nominandi caſu ſonet parácletus ſecunda acuta, recte quidem pronũciet iuxta Græcos, uerum ſi idem faciat in paterno dandique caſu, iam neque Græce pronunciabit, neque Latine.

Et ſuggeret uobis.) ὑπομνήσει, id eſt, Cõmonefaciet, ſiue ſubmonebit, ut magis ad uerbum exprimam. Duo poſuit, διδάξει Docebit & cõmonefaciet. Docemur quæ neſciebamus, cõmonemur eorum quæ iam exciderant.

Suggero, doceo.

Et mox omnia quæcunque dixero uobis.) Græcis eſt εἶπον, dixi, aut certe dixerim. Nam dixero futuri temporis eſt.

Pacem relinquo.) Annotauit hoc Auguſtinus quod in priore particula non additur meam, in ſecunda additur. Id quoniam ad lectionis integritatem attinet uiſum eſt admonere, ne quis ſcriba deprauet.

Neque formidet.) δειλιάτω.) Quod proprie eſt ob ignauiam refugere, & detrectare periculum, animoque pauido eſſe.

Abeo, & uenio.

Vado & uenio ad uos.) ὑπάγω καὶ ἔρχομαι, id eſt, Abeo & uenturus ſum ad uos, hoc eſt. Diſcedo mox rediturus, etiamſi poſterius uerbum ambiguum eſt.

Gauderetis utique.) Offenditur Laurentius, quod ἂν uerterit Vtique, quod ea coniũctio ſit expletiua, quanque ne hæ quidem omnino nullum habent uſum.

Venit enim princeps.) ὁ τοῦ κόσμου τούτου ἄρχων, id eſt, Venit enim ille huius mũdi princeps, ob articulum appoſitum, ut diabolũ intelligamus. Deinde ἔρχεται poteſt eſſe ueniet futuri temporis, propter inſtantem paſſionẽ & accuſationem. Hieronymus in cõmentarijs Oſee citat Veniet. Certe præteriti temporis eſſe non poteſt.

EX CAPITE DECIMOQVINTO.

Tempus præſens aliquoties actionẽ ſignificat ſine tempore.

Omnem palmitem in me non ferentem fructũ tollet.) Græce eſt αἴρει, id eſt, Tollit, præſentis temporis: in exemplari Conſtantienſi, quidam ex i, fecerat e, inflexo faſtigio: & eum, additum eſt, iuxta proprietatem ſermonis Hebraici. Ac mox:

Purga-

Purgabit eum.) καθαίρει, Purgat,ut actionem & functionem patris declaret abſque ratione temporis.

Fructum plus.) ἵνα πλείονα καρπὸν, id eſt,Vt plus fructus, aut copioſiorem fructum. id quod uideri poteſt deprauatum à librario,niſi altum dormiuit interpres.

Fructũ plus.

Vos palmites.) κλήματα. Auguſtinus libro aduerſus literas Petiliani primo capite quinto,legit Sarmenta, pro palmitibus.

Mittetur foras.) ἐβλήθη ἔξω, id eſt,Miſſus eſt foras,uel potius Eiectus eſt foras. Cum hoc congruit quod ſequitur & areſcit.Item,

Miſſus eſt.

Et areſcit.) ἐξηράνθη, id eſt,Exaruit.In hoc certe ſuffragantibus antiquis codicibus,quãquã in Conſtantienſi uigilauerit raſor ille. Vnde probabile eſt,& mittetur,pro mittitur, quoniam id erat in procliui,à librarijs deprauatum,maxime cum ſequatur Et ardet. Oſtendit enim per ſimilitudinem quid fieri ſoleat,ut per eam intelligamus quid in nobis futurum ſit,ni manſerimus in uite.

Mittitur,& ardet.

Et colligent ea.) καὶ συνάγουσιν αὐτὰ, id eſt,Colligunt eos,ut ſubaudias palmites. Vetuſtiſſimus codex Latinus habet Colligent eos,nempe palmites,qui Græcis ſunt neutri generis.& ardent non ardet,Duplex fuit hic erroris occaſio,altera quod ſubito mutatur numerus in palmes,& palmites,altera quod etiam apud Græcos eſt uerbum ſingularis numeri καίεται.Verum in priore meminiſſe debebat, quod in his quæ genus rei ſignificant ſubinde mutatur numerus.Etenim nihil refert,utrum dicas Elephantus poſt decem annos parit,an elephanti pariunt. Hic ſpeciem palmitis diſtinxit à ſtirpe. In altero non animaduertit,nominibus neutri generis numeri pluralis addi uerbum ſingularis numeri,Et ne ſoli Græci ſic uideantur legere,in codice Conſtantienſi in ea,& in ardet erat raſura,ut agnoſcas fuiſſe ſcriptum,eos,& ardent.Ex Chryſoſtomo non liquet quid legerit, Theophylactus nobiſcum facit,Nec è Cyrillo,niſi quod exempli meminit,ex quo ſubindicat de hæc uite & palmitibus dici.

Mittent.) βάλλουσι, id eſt,Mittunt,& in hoc ſuffragantibus antiquiſſimis exemplaribus:quanquàm aptius erat, Conijciunt.

Fructum plurimũ.) καρπὸν πολὺν, id eſt,Fructũ multũ,ſiue ut alibi uertit,Copioſum.

Quàm ut animam.) ἵνα τὶς τὴν ψυχὴν id eſt, Vt quis animam.Quàm nec additur, nec eſt addendum.Etenim ſi addas quàm, ſignificas unam hanc eſſe charitatem maiorem ea quam habuit Chriſtus,ſi quis animam impendat amicis.Certe codex aureus non addit, nec Conſtantienſis.

Sermonis abſurditas.

Iam non dicam.) οὐκ ἔτι λέγω, id eſt,Iam non dico,ſiue,poſthac non dico. Suffragatur Græcæ lectioni codex aureus.

Scitote quia me.) γινώσκετε. Græca uox anceps eſt ad Scitote & ſcitis.

Me priorem uobis.) ἐμὲ πρῶτον ὑμῶν, id eſt,Me qui ſum primus ueſtrum,ſiue Me prius quàm uos.Nam ſermo Græcus anceps eſt ad utrunq; ſenſum, quanquàm poſterior magis probatur,ut πρῶτον aduerbium ſit,& ſuperlatiuum uſurpatum uice comparatiui.

Mementote ſermonis mei.) Mei non eſt in Græcis codicibus, ſed interpres expreſſit emphaſim articuli Græci τοῦ λόγου.

Nũc autem excuſationem non habent.) πρόφασιν, Prætextum. Plus enim quiddam dixit,quàm ſi dixiſſet Excuſationem.Nam & qui iuſtam excuſationem nõ habent,tamẽ prætexunt aliquid,Iſtis erat adempta omnis tergiuerſatio.

Excuſatio πρόφασις

Odio habuerunt me gratis.) Vaticinium eſt pſalmo ſexageſimooctauo,iuxta noſtram ſupputationem.

Cum autem uenerit paracletus,quem ego mittam uobis à patre ſpiritum ueritatis.) τὸ πνεῦμα, quoniam neutri generis eſt,incertum eſt utrius ſit caſus,nominandi, an accuſandi.Cæterum magis conueniebat ſpiritus. Interpretatur enim quis ſit ille conſolator, nempe ſpiritus ueritatis.Non enim mittendo fit ſpiritus,ſed qui ſpiritus eſt mittitur.

Qui à patre procedit.) ἐκπορεύεται. Quod eleganter uerti poterat,Et proficiſcitur,niſi proceſſionis uocabulũ aures iam omniũ occupaſſet. Atqui proprie procedit,qui pompa quadam prodit in publicum,uelut ſponſus procedit,aut ſponſa. Quod Vergilius dixit:

Spiritus à patre prodiens

Tandem

Tandem progreditur.

Et uos teſtimonium perhibebitis.) Græce eſt μαρτυρεῖτε, id eſt, Teſtimonium perhibete, ut ſit imperandi modus, aut teſtimonium perhibetis. Atq; ita ſcriptum fuiſſe ſuſpicor ab interprete. Sanè Cyrilli interpres uertit perhibete, nimirum ſuum ſequutus exemplar, non noſtram æditionem. Quanquàm mihi uidetur accõmodatius Perhibetis μαρτυρεῖτε, hoc eſt, ipſi eſtis teſtes, & mox adijcit cauſam, Quia ab initio mecum eſtis. In Conſtantienſi erat perhibetis.

EX CAPITE DECIMOSEXTO.

Hora, pro tempore. ABſque ſynagogis.) Græcis compoſita dictio eſt ἀποσυνάγωγος, quaſi dicas, Alienus à ſynagoga, & Interdicent uobis ſynagogam.

Sed uenit hora.) ἔρχεται. Venit, aut præſentis eſt temporis, aut futuri. Hic magis uertendũ erat, Veniet, ſiue inſtat. Et Tempus potius ꝙ hora.

Arbitretur obſequium ſe præſtare.) δόξῃ λατρείαν προσφέρειν τῷ θεῷ, id eſt, Videatur cultum exhibere deo & ſacrificium offerre. Obſequium apud Latinos longe aliud ſonat.

Reminiſcamini.) μνημονεύητε, id eſt, Memores ſitis, ſiue Memineritis. Reminiſcimur enim proprie quæ nobis exciderant.

Ille ſpiritus.) Ille non refertur ad ſpiritum quantum ad uocem, ſed ad paracletum, id eſt, conſolatorem, ἐκεῖνος τὸ πνεῦμα, id eſt, Ille qui eſt ſpiritus. Nam ſpiritus, ut diximus, apud Græcos neutri generis eſt.

Et iam nõ uidebitis.) καὶ οὐκέτι θεωρεῖτε, id eſt, Non amplius uidetis. Quanquàm apparet eum abuſum tempore. Item eſt οὐκέτι, id eſt, Poſtea, ſiue deinde.

Docebit uos omnem.) Græce nõ eſt docebit, ſed ducet, ὁδηγήσει, & In omnẽ ueritatẽ.

Modicũ, pro pusillum. Modicum & non uidebitis.) θεωρεῖτε, id eſt, Videtis ſuffragantibus & uetuſtis Latinorum exemplaribus. Quanquàm ut dixi, uidetur abuti tempore, cũ ſequatur mutato uerbo ὄψεσθε, Videbitis. Cæterum quod modicum pro puſillo poſuit, ſuo more facit, cum Latinis modicũ dicat̃ moderatum, à modo. Hic ad tempus refertur μικρόν.

Plorabitis & flebitis.) κλαύσετε καὶ θρηνήσετε, id eſt, Plorabitis & lamẽtabimini, ſiue lugebitis. Nemo tollet à uobis.) οὐδεὶς αἴρει, id eſt, Nemo tollit, uerbo præſentis tẽporis.

In nomine meo.) Hebræis in nomine alicuius fieri dicitur, quod autoritate ac uirtute cuiuſpiam fit. Id non uideo quomodo Latine poſſit exprimi. Siquidem In nomine meo, non eſt elegantiæ Romanæ. Sub nomine meo, nõ prorſus idem exprimit. Nomine meo, certe ambiguum eſt. Proinde fortaſſis præſtiterit hũc ſermonẽ inter eos numerare, quos oporteat peculiari ſacrarum ſcripturarum linguæ condonare.

Ipſe, pro ultro. Ipſe enim pater.) αὐτὸς, apud Græcos quiddam habet, quod haud ſcio, an ſit apud Latinos, ut ultroneum ſignificet. ſenſus enim eſt, Non dico me rogaturum pro uobis, ut uobis faueat, iam enim ultro uos diligit, etiã nemine rogãte. Vnde & αὐτόματα uocant illi.

Ecce uenit hora & iam uenit.) Prius Venit, præſentis eſt temporis, ἔρχεται, quo tamen Græci aliquoties in ſignificationem futuri utuntur. Græcis diuerſa ſunt uerba, Venit & uenit: cum poſterius ſit ἐλήλυθεν, Vnde rectius erat, Inſtat hora & iam adeſt.

In mundo preſſuram habebitis.) ἔχετε, præſentis temporis, Habetis.

EX CAPITE DECIMOSEPTIMO.

CLarifica me.) Verbum clarificandi toties hic repetitum Græce eſt Glorificare, δόξασόν. Et claritate δόξῃ, id eſt, Gloria.

Priuſꝙ mundus fieret.) Græce eſt, πρὸ τοῦ τὸν κόσμον εἶναι παρὰ σοί, id eſt, priuſꝙ mundus eſſet. Interpres legiſſe uidetur γίνεσθαι, pro εἶναι. Hieronymus hunc citans locum ad Fretelam, legit eſſet, & Græce legit εἶναι.

Poteſtatem omnis carnis.) Carnem, hominem uocat.

Et omne quod dediſti ei, det eis uitam æternam.) Suſpicor hãc loquendi formam ab Hebræis ſumptam, quare ſenſus erat reddendus potius ꝙ uerba.

Te ſoli

Te ſolum uerum deum.) σὲ τὸν μόνον ἀληθινὸν θεόν, id eſt, Te qui ſolus uerus es deus. Hic locus præter cæteros Arianis præbuit occaſionem erroris, ut dicerent ſolum patrem eſſe uere ac proprie deum: quum quod ſolum dixit, non excludat filium, ſed ſeparet uerum deum à dijs gentium. Cyprianus libro aduerſus Iudæos ſecundo, capite primo, pro Deum legit dominum, niſi malumus hoc, librarijs imputare.

Niſi filius perditionis.) Et hic color ſermonis peculiaris eſt Hebræorũ, q̃ p epitheto addunt genitiuum ſubſtantiuũ, Deus pacis, deus pacificus, lex mortis, lex mortifera, filij inobedientiæ, filij inobediẽtes. Alioqui quid eſt filius perditionis, niſi quẽ peperit perditio? *Filius perditionis, & ſimilia.*

Sicut tu me miſiſti in mundum, ita & ego miſi eos in mundum.) Poteſt & hic eſſe ſenſus, ſi legamus coniunctim, Sicut tu me miſiſti in mundum, & ſicut ego eos miſi in mundum, ita pro eis quoq; ſanctifico meipſum, ut quemadmodum ego ſancte prædico ueritatem tuam, ita prædicent & illi quod à me didicerunt. Si placet hæc lectio, omittẽdum eſt aduerbium ita. In aureo codice non additur ita.

EX CAPITE DECIMOOCTAVO.

TRans torrentem Cedron.) τῶν κέδρων. Articulus additus indicat Cedron non eſſe nomen Hebraicum, ſed Cedrorum. Opinor torrentem ita dictum, quod hinc & hinc cedros haberet, quemadmodum dictus eſt mons oliuarũ. Diuus Hieronymus meminit huius nominis in locis Hebraicis, indicans torrentem ac uallem eſſe eius nominis ad orientalem plagam urbis Hieroſolymitanæ. Atq; haud ſcio, an à ſitu loci uocabulũ loco ſit inditũ, quum idẽ inibi teſtetur Cedem quod eſt apud Ezechielem, ab Aquila & Symmacho uerſum fuiſſe orientem. Etiamſi Capnion noſter putat ab obſcuritate dictum Hebræis, & uocem Cedron Hebraicam eſſe, nõ Græcam, cum Hebræi Cedros arazim appellent. Fit autem huius torrentis mentio, libro Regum ſecundo capite decimoquinto, quem tranſiiſſe legitur Dauid, fugiens Abſalonem. Rurſum libro Regum tertio, capite decimoquinto, Aſa ſimulacrum Priapi exuſſit in torrẽte Cedron. Item libro Regum quarto, capite uigeſimotertio, Ioſias rex prophanum lucum qui erat in domo domini, exuſſit in conualle Cedron. Atq; ex primo loco non ſatis liquet, quid ſenſerint interpretes de Cedron. Sic enim legimus, καὶ ὁ βασιλεὺς διέβη τὸν χειμάῤῥουν κέδρων. In ſecundo loco uidemus additum articulum, καὶ ἐνέπρησε πυρὶ ἐν τῷ χειμάῤῥῳ τῶν κέδρων. Rurſus tertio loco bis ponitur κέδρων abſque articulo, εἰς τὸν χειμάῤῥουν κέδρων, καὶ κατέκαυσεν αὐτὴν ἐν τῷ χειμάῤῥῳ κέδρων. Nec ſecus legitur libri Regũ tertij capite ſecundo, quãquàm ordo narrationis hic in Græcis codicibus diſſidet à noſtris exemplaribus Latinis, καὶ διαβήσῃ τὸν χειμάῤῥουν κέδρων. Neq; tamen negarim hæc omnia committi potuiſſe culpa librariorum Græce ſcientium, Hebraice neſcientiũ. Proinde non inuitus ſubſcribo ſententiæ Capnionis. *Torrens cedron.*

Sinite hos abire.) Fateor alienius eſſe ab inſtituto meo, tamen quoniam incidit commode, libet admonere. Noui quendam magni nominis theologum, qui hæc uerba Chriſti torſit ad defendendam clericorum immunitatem, quaſi Chriſtus præceperit principibus, ne ſacerdotes grauarent exactionibus, ac tyrannide. Sententiam uehementer probo. Melius enim cum principibus ageretur, ſi ſuis ſtipendijs eſſent contenti. Verum id ex hoc loco ridicule colligitur mea quidem ſententia, quum Chriſtus hic agat perſonam ueri paſtoris, diſcipuli populum repræſentent Chriſtianum. Docet igitur ut quoties ingruat procella perſecutionis, epiſcopus pro ſuorum incolumitate, ſuum caput periculis obijciat, & illis quoad poſſit, conſulat, ſecus quàm aliquando facit principum ac pontificum uulgus, par exiſtimantium ut unius capitis tuendi gratia, totus populus, imò tot populi, ſe, ſuos, ac ſua perdant. *Sinite hos abire.*

Cohors autem & tribunus.) Cohors Græce eſt, σπεῖρα, id eſt, Funis, ſiue caterua, & tribunus eſt χιλίαρχος, id eſt, Præfectus mille uiris.

Ad prunas.) ἀνθρακιὰν πεποιηκότες, id eſt, Congeſtis prunis, ita ut fit in atrijs magnatum, quod fumi minus habeant.

Adducunt ergo Ieſum ad Caipham in prætorium.) ἀπὸ τοῦ καϊάφα, id eſt, A Caiapha, nimirũ à domo Caiaphæ. Atque ita legitur & in noſtris exemplaribus, uel medio- *Ad Caipham, pro à Caipha.*

criter

criter emendatis. Ad eundem modum legit Chryſoſtomus & Cyrillus, ut ne memorem de Theophylacto. Nec eſt Græcis, Adducunt, ſed ducunt, ἄγουσι. Diuus Auguſtinus deceptus exemplari deprauato uehementer laborat hoc loco, conans expedire, qui conueniat in prætorium fuiſſe ductum Ieſum, quum legatur adductus ad Caipham. Quando-

Penſitata Auguſtini ſententia. quidem prætoriũ nihil aliud erat, quàm domus præſidis. Aut igitur, inquit, aliqua urgente cauſa de domo Annæ, quò ad audiendum Ieſum ambo conuenerãt, Caiphas perrexit ad prætorium præſidis, & ſocero ſuo Ieſum reliquerat audiendum: aut in domo Caiphæ Pilatus prætorium acceperat, & tanta domus erat, ut ſeorſum habitãtem dominum ſuũ, ſeorſum iudicem ferret. Ac mox, Non introierunt, inquit, in prætorium, hoc eſt, in eam partem domus quam Pilatus tenebat, ſi ipſa erat domus Caiphæ. Porrò quum in uulgatis typographorum exemplaribus habeatur à Caipha non ad Caipham, tamen Auguſtinum ita legiſſe ex ipſa liquet interpretatione, quum quærit, ſed ſi ad Caipham, cur in prætorium? Cæterum nihil erat cauſæ, cur in has anguſtias conijceret Auguſtinus, tum ſe, tum pontificem ac præſidem, ut duo ſummo magiſtratu præditi, duo diuerſiſſimæ religionis ac gentis, ſub ijſdem tectis habitare cogerentur. Res ipſa in expedito eſt, totus error è menda ſcriptoris ortus, torſit Auguſtinum. Atqui cum tantopere hæreret, ut nec ſibi ſatisfaceret, mirum eſt, non conſuluiſſe Græcos codices, aut certe Latinos emendatiores. Primum Ieſus adductus eſt ad Annam, is uinctum miſit ad Caipham generum, illinc cum tota nocte nihil reſpondiſſet, mane deductus eſt ad ædes præſidis. Deprauandi occaſio hinc nata eſt, quod lector non agnouit tropum ſermonis, quo dicimus ad nos pro eo quod eſt ad ædes noſtras, & à uobis eſt, id eſt ab ædibus ueſtris. Similem errorem indicauimus Marci quinto. Ab archiſynagogo. Eſt autem hic tropus ſynecdoches ſpecies, qua poſſeſſorẽ indicamus nomine rei poſſeſſæ. Quale eſt Vergilianum illud. Iam proximus ardet Vcalegon. Item illud ex Eunucho. Eamus ad me, id eſt, ad ædes meas.

Miniſtri mei utiq; decertarent.) Cum Græcis conſtanter ſit ἠγωνίζοντο, mirum, quid ſequutus Cyprianus libro aduerſus Iudæos ſecundo, capite uigeſimooctauo, legerit, Miniſtri mei turbarentur.

EX CAPITE DECIMONONO.

ET dicebant, aue. In Latinis codicibus addũtur hæc: Et ueniebant ad eum, & dicebant aue. Id in Græcis non eſt, nec uideo qui congruat, ni forte alij percutiebant, alij ſalutabant.

Et exinde.) ἐκ τούτου, id eſt, Ex eo, ut ſubaudias tempore.

Lithoſtrotus. Lichoſtratus.) λιθόστρωτος. Græce ſonat, quaſi dicas lapide ſtratus. Atq; ita legitur in uetuſtis exemplaribus Latinis lithoſtrotos. Quanquàm admodum inuitus in huiuſcemodi nugis facio iacturam tẽporis, tamẽ operæpretium eſt audire, quàm belle Græcam uocem λιθόστρωτος interpretentur duo theologicæ rei primores, Nicolaus Lyra-

Ridicula interpretatio duorum. nus, & Hugo Carrenſis. Nam prior ille lichoſtratus, inquit, Græcum eſt uerbum, & dicitur à lichos lapis, & ſtratus quod eſt pauimẽtum, ſiue ſtratura. Poſterior autem, lichoſtratus, inquit, Græce eſt iudicium, ſiue iudiciale. Obſecro te candide lector, quid efficiant ij, qui quicquid habent eruditionis ex huiuſmodi ſcriptoribus hauriunt, ex dictionarijs, ex ſummulis, undecunq; iam plus decies congeſtis ac refuſis, idq; ab ijs, qui ſi quid forte nacti fuerint eruditum in bonis autoribus, aut prætermittunt quia non intelligunt, aut ſi attigerint, contrectatione conſpurcant & contaminant. Nihil autem tam fortunatum, quod iſti non reddant aliquo pacto deterius, & horum nænias uelut oracula legimus, in his cõſeneſcimus. Proinde tales euadimus ipſi, quales ſunt ij, in quorum ſcriptis aſſidue uerſamur. Cæterum ut ad rem redeam, λίθος, lithos, non lichos Græcis lapis eſt & στρωννύω, ſterno, inde στρωτὸν dicitur quod quocunq; modo ſtratum eſt, & στρῶμα, quod inſternitur. In codice aureo lithoſtrotus recte ſcriptum erat, quemadmodum & in Conſtantienſi. Cæterum Gabbata locum æditum ſonat Hebræis. Vnde apparet locum fuiſſe æditiorem, ac commodum iudicio.

Non habemus regem niſi Cæſarem.) Cæſar hoc loco ſignificat imperatorem Roma-

Imperator. num. Nam id cognominis etiamſi non fuit ortum à Iulio, tamen ab hoc imperij uſurpatore, in ſucceſſores tyrannidis eius deriuatum eſt. Porrò quod regẽ uocat, non imperatorẽ,

hoc eſt,

hoc eſt, βασιλέα, nõ αὐτοκράτορα, ſciendũ eſt, Græcis & imperatorẽ Romanũ dici βασιλέα. Imperator.
Et baiulans ſibi crucem.) Græci legunt, Crucem ſuam, τὸν σταυρὸν αὐτοῦ. Hoc tametſi ad ſenſum nihil intereſt, tamen admonitum uolui lectorem, ne continuo radat.

Et titulum Pilatus.) Euangeliſta Latina uoce uſus eſt, τίτλον, ut ſupra in linteo & prætorio. Matthæus uocauit αἰτίαν. Dicere poterat ἐπιγραφὴν, id eſt, Inſcriptionem, quemadmodum dixit Lucas. Titulus τίτλος

In ſuam.) εἰς τὰ ἴδια, id eſt, In ſua, concordantibus & antiquiſſimis uoluminibus, hoc eſt, In ſuũ ius. Sic etiam interpretat̃ Ambroſius in libello ad uirginem.

Vas aceto plenum.) Quũ Græce ſit σκεῦος, tamen Hilarius locum hunc adducens cõmentario in pſalmũ lxviij. legit, pro uas, concha, ueluti uaſis genus exprimens.

Tradidit ſpiritum.) Cyrillus hic ſubijcit & interpretatur de uelo tẽpli ſciſſo, quod nec in Latinis codicibus, nec in Græcis additum comperitur: & tamen ille huic particulæ, ꝓprium caput tribuit, ne quis caſu factum exiſtimet.

Lancea latus eius aperuit.) ἔνυξε, id eſt, Fodit, ſiue pupugit. Interpres legiſſe uidetur ἤνοιξε, quod ſignificat, Aperuit.

Et ille ſcit quia uera dicit.) Senſus anceps eſt etiam Græcis, utrum Chriſtus ſciat quod Euangeliſta uera narret, an ipſe Ioannes ſibi cõſcius ſit, quod uera loquatur. loquit̃ enim de ſe, ueluti de tertia perſona.

Videbunt in quem compunxerunt.) Eſt apud Zachariam capite duodecimo, iuxta æditionem Septuaginta legitur ad hunc modum: Et aſpicient ad me, pro eo quod inſultauerunt, καὶ ἐπιβλέψονται πρός με, ἀνθ᾽ ὧν ὠρχήσαντο. Hebraica ueritas ſic habet, interprete Hieronymo: Et aſpiciunt ad me quem confixerunt. Diuus Hieronymus indicat Septuaginta lapſos ſimilitudine elementi. Nam ſi legatur, דקרו ſonat ἐξεκέντησαν, id eſt, Compunxerunt. Sin autem contrario ordine literis cõmutatis רקדו ſonat ὠρχήσαντο, id eſt, Saltauerunt. Itaq; Ioannes neq; magnopere reſpexit quid uertiſſent Septuaginta, & ex Hebræo ſenſum magis curauit appendere, quàm annumerare uerba. Citat hunc locum idem Hieronymus in libello ad Pammachium de optimo genere interpretandi. Cõpunxerunt Inſultarunt.

Et ligauerunt eum.) αὐτό, id eſt, Illud, nempe corpus. Atq; ita legit Auguſtinus.

EX CAPITE VIGESIMO.

Vcurrit ergo.) τρέχει, id eſt, Currit, uerbo præſentis temporis.
Inuolutum in unũ locũ.) In uno loco, ꝗꝗ Græca præpoſitio anceps eſt.
Et ſudarium.) Latina uſus eſt uoce Græce ſcribens. Nam illi καψιδάριον appellant, autore Polluce. Sudarium.

Abierunt ergo iterum diſcipuli ad ſemetipſos.) Quid eſt, Iterũ abiere? an iam ſemel abierãt? Proinde Rurſus erat dicendũ, non Iterũ. Et Ad ſe dixit, ꝓ Domũ ſuã.

Et uidit duos angelos.) καὶ θεωρεῖ, id eſt, Cernit, ſiue uidet, præſentis temporis.

Duos angelos in albis.) Interpres reddidit Græcam figuram, iuxta quam illi in purpura uocant hominem purpuratum: unde nos uertimus Albis amictos.

Conuerſa eſt retrorſum & uidit.) Rurſus eſt θεωρεῖ, id eſt, Videt, præſentis temporis.

Quia uidi dominum, & hæc dixit.) ὅτι ἑώρακε τὸν κύριον, καὶ ταῦτα εἶπεν αὐτῇ, id eſt, Quod uidiſſet dominum, atque is hæc dixiſſet ſibi. Interpres legiſſe uidetur ἑώρακα, nec refert ad ſenſum.

Dixit ergo eis iterũ, pax uobis.) Vides ut nihil magis inculcauit Chriſtus ſuis, quàm pacem. In extrema illa oratione, quàm ſollicite mandauit ſuis, ut inter ſeſe amarent, quoties iterat hoc ſuum præceptum? Deinde quàm enixe obſecrat patrem, ut illi unũ eſſent. Non ait, Concordes, ſed unum, & addidit inſigne exemplum ſummi cõſenſus: Sicut tu & ego unum ſumus. Hic rurſus non contentus ſemel dixiſſe: Pax uobis, repetit Pax uobis, & non pudet hodie Chriſtianum populum, nihil aliud quàm belligerari? Ferendum utcunque, ſi tantum inſaniret populus. Nihil aliud aucupantur pleriq; ꝑncipes, imò quod fœdius eſt, non ſolum incitant ad hæc ſacerdotes, uerum ipſi belligerantur. Qui profitentur euangelium pacis, plebem ad bella cohortantur, & quorum erat inflammare ad pietatem, hi claſſicum canunt, & huc detortis ſacris literis, pacificum illum ac manſuetiſſimũ Chriſtum, belli faciunt autorem. Qui ſi rediret in hanc ætatem, diſpeream, niſi durius tra- Chriſtus nihil diligẽtius docuit, quàm cõcordiam.

ctandus ſit ab hoc Phariſæorum genere, quàm ab illis olim fuit acceptus. Verum hæc πάρεργα. Annotandum & illud, quod ſemel & iterum precatus pacem, deinde inſufflato ſpiritu dixit, Quorũ remiſeritis peccata, &c. Qui ex his poſterioribus criſtas erigũt, & tyrannidem quandam ſibi uindicant, cur non meminerunt eorum quæ mox præceſſerunt? Omnia plena diſſidijs, litibus, bellis. Toti turgemus mundano ſpiritu, & tamen placemus nobis, autoritate cõmiſſa remittendi, aut retinendi peccata. Tuere autoritatem, ſed cura ut adſit ſpiritus, per quem ille tribuit autoritatem.

Autoritas remittendi peccata datur, ſed prius dato ſpũ ſancto.

Aſcendo ad patrẽ meũ.) In hoc ſermone ſemel dũtaxat addit articulus, πρὸς τὸν πατέρα μου καὶ πατέρα ὑμῶν, καὶ θεόν μου, καὶ θεὸν ὑμῶν. Siue quod articulus præcedens ſeruit & reliquis partibus, ſiue quod hoc pacto magis exprimitur quod ſenſit Chriſtus, ſe accedere ad eum qui eſſet pater ſibi cõmunis cum diſcipulis, atque idem deus, ſibi cum illis cõmunis. Sic & Paulus alicubi, Deus & pater domini noſtri Ieſu Chriſti. Etenim ſi dixiſſet τὸν θεόν μου, uiſus fuiſſet, alium dicere patrem ſuum, alium deum ſuum.

Fixuram clauorum.) τύπον, id eſt, Figuram, atque ita legitur in quibuſdam codicibus Latinorum. Certe in exemplari Corſendoncenſi manifeſtum raſuræ ueſtigium, declarabat prius ſcriptum fuiſſe figuram, non Fixuram, Conſtantienſe ſine raſura habebat, figuram, etiamſi mihi neutrum uerbum ſatis arridet. Sentit enim ueſtigium uulneris ex clauis impreſſum. Auguſtinus enarrans epiſtolam Ioannis, uertit Cicatrices. Verum ut Latinis exiguum eſt diſcrimen inter fixuram & figuram, ita Græcis inter τόπον & τύπον. Apud Irenæum lego figuras.

Incredulus, ſed fidelis.) ἄπιστος, ἀλλὰ πιστός, id eſt, Infidelis, ſed fidelis, ſiue Incredulus, ſed credulus, aut credens, ne pereat παρονομασία. Etenim quod ſcribit Valla, fidelem Latinis ſonare bonæ fidei hominem magis quàm credentem, hoc eſt, non qui habeat alteri fidem, ſed qui præſtet fidem, uere quidem dicit, uerum ea uox iam ab omnibus Chriſtianis ſcriptoribus in hunc ſenſum eſt uſurpata.

Chriſtus aperte dictus deus

Dñs meus & deus meus.) Hic eſt unus locus in quo palàm Euangeliſta Chriſto dei uocabulum tribuit. Alioqui cum innumera ſint argumenta in libris noui teſtamenti, quibus euidenter liquet pijs mentibus, Chriſtum deum pariter atque hominem fuiſſe, tamen infrequens eſt aperte dici deum, quod tam cœleſte myſterium aures adhuc illius ætatis uix laturæ uidebantur. Qua de re paulo copioſius dicemus in Annotationibus, quas ſcribemus in prioris ad Timotheum epiſtolæ caput primum. Nec eſt quod cauilletur hæreticus, hoc à diſcipulo dictũ. Agnouit Chriſtus, utique repulſurus ſi falſò dictus fuiſſet deus, præſertim cæteris audientibus diſcipulis.

Qui non uiderunt & credunt.) οἱ μὴ ἰδόντες καὶ πιστεύσαντες. Auguſtinus in eo quẽ paulo ante citauimus loco, uertit, Et credunt, quod apud Græcos rarum non eſt in uerbis affectuum, præſertim quæ notant actum manentem. Neque enim qui credidit, credere deſijt, ſicut qui cœnauit cœnare deſijt.

EX CAPITE VIGESIMOPRIMO.

Et illa nocte nihil prendiderũt.) Et iterũ: Afferte de piſcibus quos prendidiſtis. In nõnullis habebat, Ceperũt & cepiſtis. Græce eſt, ἐπίασαν & ἐπιάσατε.

Pulmentariũ προσφάγιον

Nunquid pulmentariũ habetis.) προσφάγιον, quod mox appellat ὀψάριον, inde dictũ quod addat pani, & Num quod dicendũ erat, aut certe qd pulmẽtarij. Tunica ſuccinxit ſe.) τὸν ἐπενδύτην διεζώσατο, id eſt, Pallio, ſiue penula. Nam tunica ueſtis eſt interior. Ependytes dicta, quod ſuperne induatur.

Prunas poſitas.) ἀνθρακιὰν, ignis eſt ex congeſtis carbonibus.

Piſcem & piſcibus.) ὀψάριον, ὀψαρίων. Hic palàm apparet ὄψον & ὀψάριον eius nominis diminutiuum pro piſce accipi, cum dicatur ab ἕψω, quod eſt, aſſo.

Tanti, pro tot

Et cũ tanti.) τοσούτων ὄντων, id eſt, Cũ tot eſſent. De nũero loquit, nõ de magnitudine.

Et accepit panem & dabat eis.) Venit, accipit, & dat, omnia Græcis præſentis ſunt tẽporis, ἔρχεται, λαμβάνει, δίδωσι. Suffragatur Græcæ lectioni codex aureus.

Hoc iam tertio.) τοῦτο ἤδη τρίτον, id eſt, Hac iam tertia uice.

Simon petre.) σίμων ἰωνᾶ, id eſt, Simon Iona. Quanque in nonnullis erat ἰωάννα, quemadmodum & in Luca.

Diligis

Diligis me plus his?) Cur interpres non uitauit amphibologiã, dicens, Diligis me plus quàm hi? Alioqui Diligis me plus his, poterat intelligi, Diligis me plus quàm hos.

Tu ſcis quia amo te.) Quod modo Diligis erat, nunc mutat Amo. Verum uariauit & Euangeliſta Græcam uocem, prius illud eſt, ἀγαπᾷς, poſterius, φιλῶ, quibus tamen citra diſcrimen eſt uſus. Id quod indicauit & Auguſtinus libro de ciuitate dei decimoquarto, ne quis arbitratus ſubeſſe myſterium in hac uarietate fruſtra philoſophetur. Apud Latinos amo uehementius eſt, quàm diligo.

Amo ἀγαπῶ. Amo φιλῶ.

Paſce agnos meos.) Bis dixerat, βόσκε, id eſt, Paſce, ſiue ale, ſemel ποίμαινε, id eſt, Rege, ut paſtor regit gregem. Nec eſt ubiq; Agnos, ſed bis πρόβατα, id eſt, Oues, ſemel ἀρνία. Nec in his opinor ullum eſſe diſcrimen. Illud obiter eſt admonendũ, qui ex hoc loco gloriantur ſibi cõmiſſum gregem domini, eos primum oportere meminiſſe à Petro ter exactum amorem erga Chriſtum, neq; quemlibet amorem, ſed ardentiorem cæteris: deinde ter item cõmiſſam illi curam gregis. Illud nimirum ſignificatum eſt, non eſſe idoneum ſacerdotio, niſi qui neglectis omnibus, nihil amet, niſi Chriſtum, hoc eſt, ueritatem, innocentiam, pietatem. Ad hæc nihil huic antiquius eſſe debere, quàm incolumitatem gregis ſibi crediti. Proinde quæſo quid frontis eſt iſtis quibuſdã, qui ꝓphanis, imò ſceleratis principum obſequijs, qui pecunijs huc penetrant, qui ſacerdotium nihil aliud, quàm quæſtum ac tyrannidem eſſe putant? Nec meminerunt q̃ attente quibusq; legibus Chriſtus ſuas oues Petro cõmiſerit? Nec cõmiſerit deuorandas, ſed paſcendas. Paſcendas exemplo piæ uitæ, paſcendas Euangelicæ doctrinæ pabulo, ſiue lac deſiderabunt, ſiue ſolidum cibum, paſcendas etiam opum ſubſidio, ſi res ita popoſcerit.

Oues, agni.

Epiſcoporum ſumma in gregẽ charitas.

Quò tu non uis.) ὅπου οὐ θέλεις. At cur non & ſuperius itidem uertit, Ibas ubi uolebas, cum ſit idem aduerbium Græcum? quanquàm ego malim utrobique, Quò ibas, quò uolebas, & Ducet quò non uis.

Qui tradet.) ὁ παραδιδούς, id eſt, Qui tradit.

Sic eum uolo manere.) Quum omnia Græcorum exemplaria cõſtanter habeant ſcriptum, ἐὰν αὐτὸν θέλω μένειν, nemini dubium eſſe poteſt, quin cõiunctio ſi, mutata ſit in aduerbium ſic, idq; non interpretis uitio, ſed errore librarij. Siquidem apud Latinos facilis & procliuis prolapſus eſt, à ſi, in ſic, ob uocum affinitatem. Cæterum apud Græcos nihil ſimile eſt inter, ἐὰν & οὕτως, ut hac occaſione lapſus uideri poſſit interpres. Neq; uero ſolũ conſentiunt exemplaria Græcorum, uerum etiam interpretes Cyrillus, Chryſoſtomus, Theophylactus. Quanq; in his uoluminibus Chryſoſtomi nuper excuſis, ab indocto quopiam ſi, mutatum erat in ſic. Verum ipſa interpretatio palàm arguit Chryſoſtomum ſi legiſſe, dum in hanc diſſerit ſententiam, Chriſtum noluiſſe reſpondere Petro, quid eſſet facturus de Ioanne, ſed uoluiſſe temerariam & curioſam illius interrogationem retundere, at id nõ fecit, ſi reſpondit illum manſurum. Quin & diuus Hieronymus primo aduerſus Iouinianum libro, citat hunc locum iuxta Græcam ueritatem. Et tametſi ſolent huiuſmodi omnia ad ſemel publicitus receptum errorem deprauari, tamen haud ſcio quo caſu factum eſt, ut hic locus etiamnum in uulgatis exemplaribus apud Hieronymum manſerit incorruptus. Qui ſi maxime fuiſſet corruptus, tamen ipſe diſputationis tenor arguit Hieronymum ſi, legiſſe non ſic. Et quanq; ad rei comprobationem ſatis erat tantus Græcorum codicum omnium conſenſus, tamẽ in exemplari, cuius copiam nobis fecit bibliotheca canonicorum Corſendoncenſium, palàm ſcriptum eſt, Si eum, non ſic eum. Nec dubito quin itidẽ ſcriptũ fuerit in Paulino codice, niſi quod extrema pagella nos deſtituerat. In uetuſto codice, quem uidimus in bibliotheca collegij, quod eſt Brugis diuo Donatiano ſacrũ, aſſcriptũ erat utrũq;, ſi ſic, nec locus carebat raſura. Aſtipulantur nobis uetuſtiſſimi codices, quorũ autoritatem ſequuti ſunt Baſileæ fratres Amorbachij. Itẽ codex Euãgelicus q ob uetuſtatis miraculũ ſeruat̃ in bibliotheca collegij Cõſtantienſis, cuius inſpiciendi copiam nobis fecit uir candidiſſimi pectoris Ioãnes Botzemus, eius ſodalitij canonicus, bis citra ullũ raſuræ ueſtigiũ habebat, ſi eum. Inter uetuſtiores ſolus Auguſtinus quibuſdam legiſſe uidetur, Sic eũ uolo manere: uir ille quidẽ, quod negari nõ poteſt, ſanctus, integer, acuto præditus ingenio, uerum pro ingenij ſimplicitate impenſe credulus, neq; perinde munitus præſidio linguarum, etiamſi non omnino rudis fuit Græcanicæ literatu

Manifeſtum mendũ in Latinis codicibus.

ræ,at non eouſq; doctus,ut Græcos interpretes expedite poſſet euoluere. Addē quod & ſero uenerit ad Chriſtiani nominis profeſſionem, & mox iuuenis ad epiſcopale munus raptus eſt,ut ferè docendo diſcere cogeretur quod doceret,& ſcribēdo diſceret,quod ſcriberet,ut ipſe,alicubi fatetur. Proinde ſi quid etiā laberetur,uir alioqui maximus,non erat tamen cōuitijs inſectādus,quod nimiū acerbe fecit hoc loco Valla. Auguſtinus, inquiēs, ne hic quidē Græcam conſulens ueritatem,ſperat ſe inter falſa uerū inuenire. Et aliquanto poſt odioſius, Nunc in tanta re uel euangelica,uel ad euangeliū pertinente,Græci fontis ueritate omiſſa,poſtulat ut ſibi credamus,&c. Imò ſi quis attentius excutiat expoſitionem Auguſtini,comperiet & illum legiſſe, Si eum, non ſic eum,atq; illud ſic ab indocto quopiam corruptum. Etenim quum fatetur obijci poſſe,dominū non dixiſſe quidē quod Ioannes non eſſet moriturus, ſed tamen innuiſſe,nōne ſatis aperit quid legerit? Nam rogatus quomodo uelit ſterni lectum,ſi reſpondeat,ſic uolo manere,non ſignificat uelle inſtratū manere,ſed clare explicat. At ſi reſpondeat,quid ſi ita uelim manere, ſubſignificat nolle ſterni, ſed ſic, ut in dubio relinquat quid uelit: uelut in comœdia qui ſic loquitur, Quid ſi tibi eā nolo uendere,coges tu me,nō negat ſe uelle uendere,ſed indicat ſibi liberū eſſe uendere aut non uendere. Atq; hæc dixerim,nō quod impium exiſtimem alicubi diſſentire ab Auguſtino,ſed quod nolim eum ſine cauſa reprehendi. Porrò quanq; hæc non faciunt hæreticum,ſi ſic,legas pro ſi,tamen error tam manifeſtarius nō eſt diſſimulandus in literis Euangelicis. Et ut fateor,nō inſectandum conuitijs qui ſic labatur,ita cōmiſerandum aio,ac ſubleuandum. Excuſatur is qui per imperitiam literarum his uerbis baptizauit,In nomine patria,& filia,& ſpirita ſancta. Nemo tamen ſciens laturus ſit huiuſmodi baptizatorem. Quin ipſe Auguſtinus nō probabat,quod populus in tēplis canetet: Sup ipſum aūt floriet, pro florebit, etiam ſi ſciret deum non offendi ſolœciſmis. Quāto minus diſſimulandum,ſi tanto fœdior menda in Euangelicas irrepſerit literas? Quod ſi Latinus interpres indicandi modū uertiſſet in modum ſubiunctiuū,nō perinde lubricus fuiſſet lapſus: Si eum uelim manere donec ueniam. Vt ne repetam interim,quod ipſe ſermonis cōtextus refellit iſtorū lectionem. Sequitur enim, Et non dixit Ieſus,quod diſcipulus ille nō moritur. Quod ſi ſuperius legamus,Sic eum uolo manere, planè dixit eum non moriturū,donec ueniret,quod Ioannes dictum fuiſſe negat. Nec ambigit Ioannes,quin Chriſtus manere dixerit,non mori,uerum negat id affirmaſſe Chriſtum,ſed in ambiguo reliquiſſe,ut ea res nihil attineret ad Petrū. Iam quū in omībus Græcis codicibus ſummus ſit cōſenſus,quū in tot uetuſtis Latinorū libris reperiatur ſcriptura cū Græcis cōſentiens, quū Cyrillus à Trapezontio uerſus obtineat germanam ſcripturam,quæ quidē non ſemel repetit,& liber eſt excuſus Lutetiæ ex autoritate theologorū,ſicut indicat præfatio,quū eadem lectionis integritas maneat apud Hieronymū,Deinde quum Hieronymi,Chryſoſtomi,Cyrilli,nec dubito quin Theophylacti interpretatio (Nam hic extrema pagina deciderat)nō patiat̄ aliud legi,q; ſi eū uolo,tamē theologus quidam Cartuſianus ædito libro fortiter aſſeuerat,ſic eſſe legendū ex autoritate Græcorū & Latinorū omniū,duobus fretus argumētis,primū quod ſic habet codex Chryſoſtomi latine uerſi,& indiligēter excuſi,deinde quod ſic hodie recitatur in eccleſia. Hanc enim legē nobis præſcribit, ut eā ſcripturam habeamus pro germana,quā obtinuit uſus uulgaris. Atqui codices declarant,ante annos trecentos aut quadringentos,publicū uſum habuiſſe,ſi. Hæc igitur tum erat germana lectio iuxta huius præſcriptū. Sed quoniam nūc deprauato loco,publicus uſus habet ſic,quæ prius erat germana lectio, nūc eſt notha. Tātū ualet uſus,ut eadē res ſit uitrū & gēma. Sed aſſcribā Cyrilli uerba,quibus declarat quid legerit. Hunc igit̄,inquit,ita domino dilectū quū reſpexiſſet Petrus,ſtatim interrogauit quis uitæ illi terminus immineret. Sed quoniā curioſa magis q; utilis rerū alienarū inquiſitio eſt: reſpondet quidē,ſed ita ut rogantis animū abducat ad alia: nec mortis expertē futurū Ioannem ait,ſed ſi eum uolo manere donec uenio,quid ad te? id eſt audiſti Petre quæ ad te pertinēt,cur aliena quæris? cur diuinæ iuſtitiæ ſecreta rimaris? Nam ſi etiā uellem minime iſtū mori,quid tu unq; emolumenti,aut quid conſolationis conſequereris? Non erit ergo prudens curioſus,ſi quid paſſurus ſit,utrū etiam alij eadem ſubibunt an non,cum aliorum calamitate pericula ſua non mitigentur. Quamuis cōmuniter inſitum eſſe hominibus uideatur,ut optent

Auguſtinus defenſus aduerſus Vallam.

Error manifeſtus etiam in uocibus non eſt ferendus:

ſi quid

ſi quid periculi ſubituri ſint,non eſſe ſolos,ſed cæteros etiam aut uidere ſimilia pati,aut ſaltem audire perpeſſos fuiſſe,uel omnino idem paſſuros.Quin & in Catena quũ multi fruſtulatim citentur,tamen bonus aliquis caſus uno loco ſeruauit integram lectionem,in his quæ ut arbitror referũtur ex Theophylacto,Opus tibi cõmiſſum attende & perfice,hũc uero ſi uoluero manere hic,quid ad te?Solus Auguſtinus inter ueteres legiſſe poteſt uideri,Sic eum uolo manere,deceptus mendo codicis,& ob id offenſus abſurditate ſermonis torquet ſenſum uarijs interpretationibus. Vt autem intelligas hoc librariorum temeritate factum eſſe,Priore loco lector offenſus hoc ſermone,Dixit ei Ieſus:Si eum uolo manere,donec ueniam,non animaduertens ſi poſitũ pro an,aut quid ſi,& hanc partem referri ad id quod ſequitur,quid ad te,uertit ſi in ſic,& particulam quid ad te,ſeparauit à ſuperioribus,Mox ubi uidit repetitũ, ſi eum uolo manere,nec perinde iam congruere,ſi,quid ad te,ſepares à ſuperioribus,reliquit ſi,piguit tamen reſtituere,quod ante mutarat.Ita factũ eſt ut in nõnullis codicibus prior locus habeat,ſic,poſterior ſi.Deinde uariãte ſcriptura,quũ in alijs ſic,in alijs ſi reperiretur,aliquis aſſcripſit alterũ in margine,tandẽ utrũq; relatum eſt in cõtextum.Hoc deprauandi genus frequenter offendimus in Hieronymo & Cypriano.Si quando citabatur ab illis aliter ſcriptura, uulgo legitur,offenſus ſcriba doctulus mutauit,quod citabatur ex ſua memoria iuxta uulgatam æditionem.Poſt ubi uideret eadẽ ſæpius repeti,ſenſit nõ eſſe lapſum ſcribarũ,deſijtq; mutare.Itaq; uariabat lectio in principijs & in medijs aut fine.Poſteaq; uero res tot argumẽtis pſpicua eſt,ſi quis in codicibus uulgatis eraſiſſet ſuperfluam c,aut in templo pronunciaſſet,ſi eũ uolo manere,non erat carpendus ſed imitandus,ſi modo mutatæ lectionis rationẽ redderet, Nunc ego nec radendi,nec in templis aliter pronũciandi ſum autor,tantum indico germanam lectionem ex fide utriuſq; linguæ codicum,& ex interpretatione probatiſſimorum eccleſiæ doctorum.Ita qui ueritati cõmonſtratæ non credat,fortaſſe pertinax dici poſſit, qui reclamet,impudens,qui monſtratorem negligat,ingratus,qui non aſſequatur tam euidẽtia,tardus.Cæterum qui pro errore inueterato docet quod rectum eſt,nec ingerit noua, ſed uetera reſtituit,hunc ſi quis falſarium ſeditioſe clamitet,& mundum in illum ſcriptis furioſis cõcitet,quæſo quo nomine donandus uidetur? Vt ego taceam,res ipſa loquitur. Et tamen hi ſe iactant abſolutos theologos,nec minus ſibi uidentur pij docti, abominãdum facinus arbitrantes,ſi pro ſcaro uefcantur ouilla,& meram religionem eſſe ducunt,ſi bene monentem ſic calumnientur. Tale ſanctorum genus gignunt nobis, linum & lana, corium & pannus,piſces & fabæ,nigror & albor,nomina & tituli.Excitet dñs ſpiritũ ſuũ in omnibus.

Donec ueniam.) Fallit hic Chriſtus ſuos diſcipulos in Donec ueniam. Expectabãt eñ mox uenturum regnum Iſraël.Sequi erat mori morte uiolenta.& Manere non ſignificat, ſimpliciter non mori,ſed non mori ad exemplum Chriſti.

Quia non moritur.) Rectius erat,Quod non moreretur.Quanq; cõmodius erat omittere coniunctionem,propter id quod ſequitur,Sed ſi eum uolo manere.Neq; enim Dixit ei,refertur ad Ioannem,ſed ad Petrum.Hoc obiter adijcere uiſum eſt,quod quidã eruditus hoc loco putauit non poſſe coniunctionem omitti citra incõmodum.

Exiuit ſermo inter fratres.)Quomodo exijt,ſi erat inter fratres? quanq; ſic uſus eſt hoc uerbo Suetonius in Nerone.Exijt,inquit,poſt ſcenicas coronas opinio.Proinde dilucidius ac Latinius erat,Permanauit rumor inter fratres, hoc eſt, ad Chriſtianos cæteros, & quod illic erat dictum paucis audientibus,id ſerpſit ad plures uulgante fama. *Exire, pro diuulgari.*

Nec ipſum arbitror mundũ capere poſſe.)Hic Auguſtinus offenſus hyperbola, capere nõ ad ſpatiũ loci refert,ſed ad animũ. Verum ad eundem modũ,nec unã paginam diuinæ ſapientiæ capere poſſit mũdus.Nihil tale Chryſoſtomus,& Cyrillus,ingenue fatent hyperbolen eſſe.Sentit aũt incredibilẽ uim,ac multitudinẽ librorũ.Eſt eñ Græcis χωρῆσαι,quod de ſpatio loci ꝓprie dicit,ut annotauimus in eũ locũ,Non omnes capiunt hoc uerbũ.Nec eſt,poſſe capere apud Græcos,ſed tantũ χωρῆσαι, id eſt,capere,ſiue capturũ, Certe in aureo codice poſſe nõ addit.Ne in Conſtantienſi quidẽ, Deinde Qui ſcribendi ſunt,melius erat, Qui ſcribendi forent. *Hyperbole.*

FINIS ANNOTATIONVM IN IOANNEM.

DES. ERASMI ROTERODAMI ANNOTATIONES IN ACTA APOSTOLORVM.

EX CAPITE PRIMO.

Actus. Acta. Geſta.

ACTVS Apoſtolorum.) πράξεις. Quod Cyprianus uertit, acta, Hieronymus interim actiones, interim acta uocat. Cæterum actus maſculino genere reperitur quidem, ſed in carmine, ut apud Lucanum: Licet ingentes abruperit actus. Verum acta magis uocantur, quæ iudicijs aut teſtamentis, aut conſimilibus modis tranſiguntur. Proinde ego geſta malim quàm acta, ſi utrūq; ſit ex æquo liberum.

Hæc hiſtoria pars eſt euangelij.

Primum quidem ſermonem.) Equidem cupiebam hunc librum Lucæ, cum priore coniungere. Quandoquidem ille hiſtoriam euãgelicam duobus eſt complexus uoluminibus, quorum utrunq; ad eundem ſcripſit Theophiluſn, & poſterius auſpicans, prioris facit mentionē. Cæterū uerebar, ne non ferendum uideretur, euangelia diſtrahere. Quanquàm hæc hiſtoria quid aliud eſt, quàm euangelij pars, eaq; meo iudicio non minima. Siquidem illic deſcribitur granum frumenti ſolo conditū, hic deſcribitur enatum, ſuasq; paulatim aperiens ac proferens opes. Quod ni per Lucam cognouiſſemus, quibus modis Chriſtus reliquerit terras, ubi, quo loco, quibus modis aduenerit ꝓmiſſus ille ſpiritus, quibus initijs cœperit eccleſia, quibus rebus polluerit, quibus creuerit rationibus, nõne bonam euãgelij partem ignoraſſemus? Atq; utinam ſanctus Lucas, quē admodum exorſus erat hanc narrationem, ita longius fuiſſet proſecutus, ac de cæterorū item apoſtolorum geſtis nonnihil attigiſſet. Quo magis admiror, apud Græcos hunc librum tam uarium haberi, neq; quenq; extitiſſe, apud Latinos ex antiquis ſcriptoribus, qui tam præclarum opus, ac prorſus euangelicæ tum maieſtatis, tum fidei, ſuis cōmentarijs illuſtrarit. Nihil enim extat, quod ſciam, in hoc, præter aliquot locorū uocabula, quæ Hieronymus annotauit, uerum ea non ſolum pauca, ſed etiam paucis, ſi tamē hoc ipſum opuſculum Hieronymi cenſendum eſt, certe docti hominis eſt, nec indignū Hieronymo, niſi quod ibi citatur Hieronymus. Sero recepta eſt epiſtola ad Hebræos. De epiſtola Iacobi nonnihil eſt addubitatum. Apocalypſim ſero recepit Italia, Græcia ne nunc quidem ſatis approbat. Cæterum de actis nulla unq; dubitatio. Nam quod hic liber non receptus fuerit à Manichæis, quemadmodum indicauit Auguſtinus libro quo refellit Adamantiū Manichæum, hoc plus etiam ponderis apud orthodoxos habere cōuenit, ſi diſplicuit hæreticis non minus ridiculis q̃ impijs. Atq; hoc ſanè maiore ſtudio conuenit, ut Chriſtiani ſuæ gentis incunabula ſtudeant cognoſcere: quo poſteaq; cognitum habuerint quibus rebus adoleuerit, iiſdem intelligant collapſam religionem inſtaurandam eſſe. Quum hanc quartam adornarē æditionem, forte nactus ſum Græcos cōmentarios Ioannis Chryſoſtomi titulo, uero ne an falſo nondum pronuncio. Ex his tertia æditione quædam retuleram ſchedis per amicos ſuppeditata. Is exordiens teſtatur hoc opus adeo non fuiſſe celebre apud Græcos, ut non autor modo pleriſq; fuerit ignotus, uerum ne id quidem ſciret, an extaret liber hic de geſtis apoſtolorum. Hoc opinor illum de uulgo fuiſſe loquutū, nō de doctis. Cæterum exemplaria declarant hunc librum nō perinde fuiſſe tritū apud Græcos, ut euangelia aut epiſtolas Pauli. Nec enim in ullo uolumine (de ſacris loquor) maior erat lectionis uarietas. Ex fragmentis quæ truncatim adferuntur in gloſſa quam uocant

Acta apud Græcos deprauata.

ordinarii, apparet extitiſſe tum in hoc opus cõmentarios neutiq; indoctos, quos ego ab iſtis rhapſodis ſtudio ſuppreſſos fuiſſe ſuſpicor, quo pluris fierent quæ collegerant. Idem ſuſpicor de ueteribus, quos citari uidemus in Catena aurea. Quis enim caſus tot uolumina ſic extinxiſſet, ut nullum uſquàm ſupereſſet, uel caſus incolume beneficio? Apud me certe nulla eſt dubitatio, quin ſpiritus ſanctus ad fidei noſtræ certitudinem hoc opus ſupereſſe uoluerit, nec ultra tamen proferri rerum geſtarum hiſtoriam, partim ne nobis incerta eſſent eccleſiæ crepundia, partim ne uarietate narrationum à Chriſto paulatim delaberemur ad humana. Et erat ſemel finienda ſcripturarum inuiolabilis autoritas, ne turba uoluminum eleuaretur. Etenim ſi legas ea quæ cæteri qui feruntur fuiſſe uicini temporibus apoſtolorum literis prodiderunt, uel ut ab ipſis audita conſpectaq;, uel ab ijs qui uiderant accepta, uideberis tibi fabulas, ut ita dixerim legere, ſi cõferas cum grauitate fideq; huius hiſtoriæ. Et in his eſſe conſtat, qui quod in dialogis fieri ſolet, ex his quæ ſacris libris continentur narrationes fictas contexuerint, aut certe ueris falſa miſcuerint: rurſum, qui uel ob ingenij tarditatem, uel ob memoriæ debilitatem, ea tradiderint, quæ uel nõ audierant, uel non intellexerãt. Huius generis eſſe puto ſcripta Clemẽtis & Papiæ, fortaſſis & Dionyſij. Certe Papiam notat Euſebius in hiſtoria eccleſiaſtica, quaſi qui quæ à Ioanne audierat, ingenio nõ ſit aſſequutus, unde & ſcriptis ſuis præbuerit multis anſam erroris. Homines erant, & humanis affectibus obnoxij. Quod ſi ſtatim in his qui uixerant cum apoſtolis reperta eſt ſuſpicio uel erroris, uel uanitatis, quid futurum arbitraris fuiſſe, ſi talium narrationum aut ſcriptorum autoritas longo ſucceſſionis ordine, tranſiſſet ad poſteros? Summa cura pariq; fide contexuit eccleſiaſticam hiſtoriam Euſebius Cæſarienſis. At quàm multa illic referuntur, quæ nihil habent grauitatis Eccleſiaſticæ?

Primum quidem.) Sæpius admonuimus apud Græcos πρῶτον uſurpari uice comparatiui. Primum, pro priorem, ſiue ſuperiorem. Nam ſermonem, haud dubie librum euangelicum uocat, neq; enim ea dixerat, ſed ſcripſerat. Et Iſocrates ſuos libellos λόγους appellat. Deinde haud ſcio ſatis ne Latine dicatur, Facere ſermonem, pro eo quod eſt, uerba facere, Vnde nos, quo dilucidior eſſet ſenſus, non ueriti ſumus ad hunc transferre modum, Superiore quidem uolumine diximus Theophile, de omnibus quæ cœpit Ieſus, tum facere, tum docere: Poterat & ſic, Et facere & docere, ſiue uel facere uel docere. Nam facereq; & docere, poëticum eſt apud Latinos, apud Græcos ſecus, ποιεῖν τε καὶ διδάσκειν. Partitus enim eſt omnem Chriſti uitam in duo, in facta & doctrinam. Fecit is admiranda, ſed non minus ſtupenda docuit. Facta conſtant miraculis, doctrina decretis. Porrò quod huc adducunt quidam, prius eſſe facere, deinde docere, id argutius eſt quàm accõmodatius. Et tamen ad exhortandum, non inutilis eſt argutatio.

Primum pro priorem.

Reiecta quorundam interpretatio.

De omnibus,) Annotauit & hoc Chryſoſtomus, quod non dixit, omnia, ſed de omnibus, nimirum ordinem ac ſeriem rerum indicans potius quàm nihil eſſe prætermiſſum. Alioqui diſſentiret à Ioanne, qui negat mũdum fore capacem uoluminum ſi ſingula quæ dominus dixit fecit ue ſcriberentur. Quod autem de ordine loquitur arguit quod ſequit, uſq; ad diem illũ. Exorſus eſt à natiuitate præcurſoris, proſequutus eſt narrationẽ uſq; ad aſcẽſionẽ dñi, Quoniã aũt Ambroſius tribuit Lucæ ſtilum hiſtoricũ, multum lucis adferunt rerum narrationi tranſitiones eiuſmodi, ceu cõmiſſuræ partium, quæ paucis repetendo quod dictum eſt, refricant lectoris memoriam, & proponendo quæ dicenda ſunt, reddunt auditorem ad ea quæ reſtant magis docilem. Euangelicam, inquit, hiſtoriam ab initio proſequutus ſum uſque ad tempus aſcenſionis, quod ſupereſt, abſoluam hoc libro. Annotauit & hoc Chryſoſtomus, quod modeſtiæ cauſa ſuum opus ſermonem uocat non Euangelium.

Per ſpiritũ ſanctum præcipiens.) ἐντειλάμενος. Præteriti temporis eſt, hoc eſt, cum præcepiſſet. Et hunc locum quoniam alioqui uidebatur obſcurior, paulo fuſius explicuimus ad hunc modum. Ad eum uſq; diem, quo poſtquàm impartitus in hoc ipſum ſpiritum ſanctum, mãdata dediſſet, quos delegerat, apoſtolis, ſurſum aſſumptus eſt, Senſit hic nonnihil incõmodi etiam Beda, nam meminit hyperbati. Cæterum illud Per ſpiritũ ſanctum, ita poſitum eſt, ut ambigi poſſit utrò ſit referendum, ad ſuperiora, an ad ſequentia.

Senſus anceps.

Verum ſenſus magis exigit, ut ad ſuperiora referatur. Siquidem impartijt illis ſpiritũ ſanctũ à reſurrectione: & ita mandauit prædicandi munus. Niſi malumus ſic accipere, quod ipſe Chriſtus in baptiſmo, ſpiritum ſanctum in ſe deſcendentem acceperit, quo facto poſtea delegerit apoſtolos. Cæterum prior lectio mihi magis probatur. Præſertim cũ huic aſſentiatur Chryſoſtomus διὰ πνεύματος, inquiens, ἐντελλόμενος, τοῦτ' ἔστιν, πνευματικὰ πρὸς αὐτοὺς ῥήματα, οὐδὲν ἀνθρώπινον. Neq; enim perinde arridet quod additur Per ſpiritum ſanctũ, quaſi illius eſſent, quæ mandaſſet. Nam & hunc ſenſum proponit Chryſoſtomus. Et quod ait præcepiſſe, idẽ Chryſoſtomus nõ refert ad id quod ſequitur, Ab Hieroſolymis ne diſcederẽt, ſed ad illud potius, Ite & docete omnes gentes &c. ut intelligamus eam doctrinam nõ eſſe Moſaicam, neq; mundanam, ſed ſpiritualem ac cœleſtem. Hoc admonere uiſum eſt, quod uideam interpretes Latinos, hoc in loco & torqueri nonnihil & uariare.

Quos elegit.) οὓς ἐξελέξατο. Hoc interiecit, ut appareat Chriſtum non omnibus mandata dediſſe, ſed ijs duntaxat, quos ad hoc muneris delegerat, nempe duodecim apoſtolis, & ſeptuaginta diſcipulis.

Aſſumptus eſt.) ἀνελήφθη, quod magis ſonat receptus eſt, uidelicet in cœlum unde uenerat. Nam aſſumi dicitur qui in conſortium adiungitur, quod Græci dicunt παραλαβεῖν, Matthæi primo. Et προσλαμβάνεσθαι, Rom. xiiij. Et hanc ipſam uocem ἀνελήφθη uertit receptum eſt, Actuum decimo.

Argumentum ſignum.

In multis argumentis.) τεκμηρίοις. Argumentũ hic uocat ſignum aliquod, per quod fides fit rei alioqui dubiæ. Et In multis, Hebraico more dixit, pro per multa argumenta. Cæterum quod ſequitur, ὀπτανόμενος, participium eſt paſſiuum præſentis temporis. Proinde interpres dum, quod non ſolet, conatur exprimere rationem temporis, nimis diluto uſus eſt uerbo. Siquidem apparet id quoque quod non eſt. Nos itaque maluimus circumloqui, Dum conſpicitur.

Lectio duplex

Et conueſcens præcepit.) Laurentius Valla, putat perperam in Latinis codicibus legi conueſcens, ſed ſcriptũ fuiſſe cõuerſans, nõ diſſimulans interim in aliquot Græcis codicibus haberi συναυλιζόμενος, in alijs συναλιζόμενος. Prius illud interpretatur cõuerſans, poſterius hoc, conueniens, ſiue coniungens ſe cum illis: ſic tamen ut uelit utriuſq; dictionis eandem eſſe uim. Ac ſatis apparet συναυλίζομαι dictum ab αὐλή, quod ſtabulum ſonat aut diuerſorium. Cæterum unde dicatur συναλίζεσθαι, non perinde liquet, niſi quod Heſychius συναλιζόμενος, interpretatur συναχθείς, καὶ συναθροισθείς, id eſt, Congregatus & cõglomeratus, nec aliò uergunt, quæ ſcribit Suidas. Quanquàm apud hunc additur, ν, συναυλίσας, inquit, συνάξας, συναθροίσας, ac paulo poſt συναυλίαν interpretatur συμφωνίαν. Quanquàm autem ferè conſequens eſt, ut qui ſub eodem tecto uerſantur, unà nonnunquàm cibum capiant, tamen id nec ex ipſa uocis ratione, nec ex Græcis, quos citaui, autoribus liquere poteſt. Iam in aceruo uocabulorum ad conuiuium pertinentium, quæ congerit Iulius Pollux, nulla huius uocis mentio. Tametſi non inficior Hieronymũ in quæſtione ad Hedibiam ſeptima, uideri legiſſe conueſcens, quum ſcribit hunc in modum: In altero autẽ tanta familiaritas erat, & perſeuerantia, ut cũ eis pariter ueſceretur. Vnde & Paulus apoſtolus refert, eũ quingentis ſimul apparuiſſe diſcipulis. Et in Ioanne legimus, quod piſcantibus apoſtolis in litore ſteterit, & partem aſſi piſcis fauumq; comederit, quæ ueræ reſurrectionis indicia ſunt. Et Chryſoſtomus in cõmentarijs qui feruntur in hũc librum eo nomine, palàm interpretatur de cibo ſumpto. Eius uerba ſubſcribam, διά τοι τοῦτο καὶ τὸν τεσσαράκοντα ἡμέρας ἐμφαίνει ἐπὶ τῆς γῆς μετὰ τὴν ἀνάστασιν, ἔλεγχον διδοὺς ἐν τῷ μακρῷ χρόνῳ τῆς ὄψεως τῆς οἰκείας, ἵνα μὴ φάντασμα εἶναι νομίζωσι τὸ ὁρώμενον. καὶ οὐδὲ τούτῳ ἠρκέσθη, ἀλλὰ καὶ τράπεζαν προστίθησι, ὅπερ οὖν καὶ προϊὼν λέγει, καὶ συναλιζόμενος αὐτοῖς. τοῦτο δὲ ἀεὶ καὶ αὐτοὶ οἱ ἀπόστολοι τεκμήριον ἐποιοῦντο τῆς ἀναστάσεως λέγοντες, οἵτινες συνεφάγομεν καὶ συνεπίομεν αὐτῷ. id eſt, Atq; hac ſanè de cauſa & ipſe diebus quadraginta cõmoratus eſt poſt reſurrectionem in terris, nimirum longo temporis ſpatio per argumẽta certa declarans & comprobans conſpectum ſuijpſius, ne ſpectrum & inane phantaſma crederent quod uidebatur. Ac ne his quidem contentus fuit, ſed menſam etiam addidit, Nimirum hoc eſt quod deinceps dicit, Et conueſcens ſimul cum illis. Nam hoc argumento ipſi quoq; apoſtoli ſemper

aſtruxerunt

aſtruxerunt reſurrectionis fidem, ut quum aiunt, qui quidem cibum una ſumpſimus & bibimus cū illo. Hæc ſi cui probātur, ut mihi ſanè nō improbantur, expendat, num συναλίζεσθαι, dicatur, à ſalis cōmunione, Iuxta prouerbiū Salem & menſam ne prætereas. Alioqui ex hoc loco nō liquet fuiſſe conuiuiū Chriſto cū apoſtolis. Certe Cyrillus in ope quo exponit dictiones ſacrarum ſcripturarum συναλιζόμενος interpretatur, συναθροιζόμενος. Rurſum uariat & ipſa ſermonis diſtinctio. Nam quidā hoc participiū referūt ad superiora, ut & hoc cenſeatur inter argumenta reſurrectionis, quod domeſticam cum illis ac diutinam egerit conſuetudinem. Nam id eſt, ni fallor, συναυλίζεσθαι. Alij rurſus ad ſequentia, ut ſub eodem tecto cōmorans apud illos, intelligatur mandaſſe ne diſcederent Hieroſolymis. Id quod mihi magis ꝓbatur, quod quidē ad diſtinctionē attinet. Alioqui duriuſcule cohæreant cū ſuperioribus, quæ ſequuntur. Cæterum ſi legamus, συναλιζόμενος, iuxta Vallam, id eſt, congregans ſe cum illis, ſiue cōgregans illos in idem loci, id magis cōgruit cum eo quod aliquanto poſt ſequitur: Illi igitur cum conueniſſent, interrogabant eum dicentes, Dn̄e &c. Apparuit enim illis nunc paucioribus, nunc pluribus. Cæterū conſcenſurus in cœlum omnes uoluit adeſſe, ut ultima æderet mandata.

συναλίζεσθαι
συναυλίζεσθαι

Quam audiſtis, inquit, per os meum.) ἣν ἠκούσατέ μου, id eſt, Quam audiſtis ex me. Hilarius allegans hunc locum lib. de trin. octauo, non addit, inquit. Cæterum haud male interpres addidit, Inquit, de ſuo, ne durior eſſet ſermo, ob repente mutatam perſonam loquentis. Et ubi ſunt interim, qui clamitant eſſe ſacrilegium uel iota addere ſacris uoluminibus?

Inquit, additū

Baptizabimini ſpiritu ſancto.) ἐν πνεύματι ἁγίῳ, id eſt, In ſpiritu ſancto, hoc eſt, per ſpiritum ſanctum. Recte igitur coniunctionem omiſit interpres. Auguſtinus epiſtola centeſima octaua admonet in nonnullis Latinis codicibus ſcriptum fuiſſe pro baptizabimini incipietis baptizari. Verum hanc lectionem ut mendoſam reijcit, ex autoritate Græcorum codicum, cum hic interpres ſubinde uerterit ad conſimilem modum.

Si in hoc tempore.) εἰ apud Græcos frequenter eſt interrogantis. Rectius itaq; uertiſſet, Num in tempore hoc, ſiue An in tempore hoc.

Reſtitues regnum Iſraël.) τῷ ἰσραὴλ, id eſt, Iſraëli. Sic enim uocant gentem Iudaicam. Somniabant enim adhuc, neſcio quod, regnum Hebræorum.

Tempora uel momenta.) χρόνους ἢ καιροὺς, id eſt, Tēpora & articulos, ſiue opportunitates. Quanq; apud Græcos καιρὸς nōnunq; pro χρόνος uſurpetur, at nō contra. Eſt autem proprie χρόνος, quoties de genere ſeu modo ſpatioue temporis agitur, ueluti ſeculum, annus, mēſis, dies, hora. καιρὸς aūt cum ſentimus opportunitatem rei gerendæ. Nam utrunq; refertur à Rhetoribus inter argumenta coniecturalia. Annotat hanc uocum differētiam & diuus Auguſtinus in epiſtola lxxviij. ad Heſychium. Quin apud Græcos καιρὸς deus eſt, quem Auſonius uertit occaſionem. Neq; uero καιρὸς ſpecies eſt huius ceu generis χρόνου, quemadmodum indicat Valla. diuerſum magis eſt quàm pars. Et omnino plus quiddam καιρὸς quàm tempus, nempe articulus, ipſumq; momentum ac punctum, ut aiunt, in quo res ſit agenda. Vnde nonnunq; articulū uertit. Neq; dubito quin illud Terētianum, Vt in ipſo articulo oppreſſit, Græcis ſit καιρῷ. Duabus dictionibus Græcis reſpōdet unica Latina, tempus. Auguſtinus locum hunc adduxerat hoc pacto, Nemo poteſt cognoſcere tempora, quæ pater poſuit in ſua poteſtate. At Heſychius ex autoritate ueterū exēplarium nobiſcum legit, Non eſt ueſtrum.

καιρὸς
χρόνος

Quæ pater poſuit in ſua poteſtate.) ἐν τῇ ἰδίᾳ ἐξουσίᾳ. i. In ꝓpria ſiue ſua ipſius poteſtate.

Accipietis uirtutē.) δύναμιν, id eſt, Robur ac fortitudinē, ne quis accipiat ἀρετὴν, quæ probitas eſt uitio oppoſita. Et, Superueniētis ſpūs, ἐπελθόντος, præteriti tēporis participiū eſt, ſed quod uerbo futuri tēporis adhæreat. Vertere poterat, Illapſi in uos, ſiue ut nos uertimus, Poſtq; ſpūs ſanctus aduenerit ſuper uos. Nam & illud ambiguū eſt apud Græcos, an genitiui caſus ponantur abſolute, Sic enim refert Hilarius in libris de trinitate. Superueniente ſpiritu ſancto in uos.

Teſtes in Hieruſalē.) Gemina eſt cōiunctio Græcis, ἐν τε ἱερουσαλὴμ, καὶ ἐν πάσῃ ἰουδαίᾳ. Cæterū quod ſubiunxit, Iudæam Hieruſalem, totum parti, non potuit reddi, neq; per geminū &, neq; per tum. Proinde nos reddidimus, Non ſolum Hieroſolymis, uerum etiam in uniuerſa Iudæa. Nam hic Iudæam arbitror poſitam nō pro tota regiōe Iudaicæ gentis

quæ

quæ duodecim tribus complectitur,ſed pro ea prouincia cuius metropolis eſt Hieroſolyma,quæ ipſa quidē eſt in tribu Beniamin.His enim gradibus propagatū eſt Euāgelium. Ab Hieroſolyma uelut à fonte dimanauit,ad omnes Iudææ partes, deinde ad Samaritanos ſemipaganos & ſemiiudæos,Mox in Syriam,hinc in totam Aſiam minorem, poſtremo in Italiam,denique in uniuerſum terrarum orbem.

Anceps ſermo. Cumque intuerentur in cœlum.) καὶ ὡς ἀτενίζοντες ἦσαν, id eſt,Cum eſſent intentis ſiue defixis in cœlum oculis.Id enim Græcis eſt ἀτενίζειν fixis & immotis obtueri oculis, amantium more.In cœlum autem ita poſitum eſt,ut utrouis poſſit referri, uel ad intuentes, uel ad euntem.Niſi quod mox uelut explicat,Quid ſtatis aſpicientes in cœlum? Annotarat hoc neſcio quis in gloſſa quam uocant ordinariam. Nam quod Veſte alba, uertit ueſtibus albis,nihil refert ad ſenſum.

Ecce uiri duo.) καὶ ἰδού, Admonuimus eſſe peculiare Lucæ καὶ coniunctionem ex ſuperfluo addere.Proinde interpres recte omiſit.

Quemadmodum.) ὃν τρόπον, ut quem ad modum, tres ſint dictiones.

Sabbati habens iter.) σαββάτου ἔχον ὁδόν. Sentit ſpacium bis mille paſſuum,Longius iter facere Iudæis fas non erat ſabbatis.Hoc enim indicat Hieronymus ſcribens ad Algaſiam quæſtione decima,nimirum Iudæis religioſe obſeruatum,ne ſabbatis ambularent, ſupra bis mille paſſus,ex inſtitutione,Barachibæ Simeonis,& Helles Rabinorum, quos illi magiſtros noſtros uocare ſoliti ſunt,ut inibi docet Hieronymus.Præterea apud Ioannem cap.undecimo,Bethaniam abfuiſſe ab Hieroſolymis ſtadijs fermè quindecim.Ea cōficiūt paulo minus quàm paſſuum duo milia.Erat autem Bethania in latere montis Oliueti.Teſtatur hoc idem Chryſoſtomus enarrans conuiuium Simonis leproſi.Proinde miror unde apud Lyranum cæteroſque recentiores interpretes legamus,Iter ſabbati non habere plus quàm mille paſſus:niſi forte hoc accidit uitio librariorum.Proinde nos uertimus, Abeſt ab Hieroſolymis iter ſabbati.

Cœnaculum In cœnaculum.) εἰς τὸ ὑπερῷον. Hic cœnaculum non ſignificat eum locum in quo cœ-

ὑπερῷον natur,ſed ſuperiorē domus partem.Id quod Græca uox indicat.

In cœnaculum aſcenderunt.) ἀνέβησαν εἰς τὸ ὑπερῷον, id eſt,Aſcenderunt in cœnaculū, hoc eſt,Ingreſſi ciuitatem,conſcenderunt cœnaculum.Noſtra lectio perinde ſonat, quaſi ingreſſi cœnaculum conſcenderint eò ubi manebat Petrus. Lyranus putat eſſe πανδοχεῖον.In gloſſa ordinaria neſcio quis admonet,Græcæ lectionis.Quanquam nec in Latina lectione opus erat ulla figura.Siquidem hypoſtigme addita dictioni introiſſent, excludit amphibologiam.In aliquot uetuſtis noſtræ linguæ codicibus,habebatur,aſcenderunt in ſuperiora ubi manebat Petrus,Et fieri poteſt,ut ſupra cœnaculum fuerit locus altior, quod capite huius operis decimo uocat δῶμα, quò Petrus aſcendit oraturus.

Petrus & Ioannes.) Suſpicor incuria librariorum accidiſſe,quod hic perpetuo non di-

Ordo diuerſus. ſtinguantur apoſtolorum iuga. Nos tamen nihil auſi ſumus immutare,cum neque ſuffragarentur exemplaria,nec interpretes idonei.Ne ordo quidem ſatis congruit. Apud nos enim Petrus copulatur cum Ioanne,apud Græcos cū Iacobo.Apud nos Iacobus & Andreas,apud Græcos Ioannes & Andreas.

In oratione.) Deeſt in Latinis codicibus,καὶ τῇ δεήσει, id eſt,Et obſecratione. Congeminat hæc ad eum modum ſæpenumero & Paulus.

Cum mulieribus.) σὺν γυναιξί. Accipi poteſt,& cum uxoribus,propterea quod ſeparauit Mariam à mulieribus. Ac rurſum:

Cum fratribus eius.) Eius ad Ieſum refertur,nō ad Mariā αὐτοῦ.Annotauit & hoc gloſſa ordinaria,Citatur autem nomine Bedæ,quum in illius cōmentarijs nihil tale reperiatur. Id quum mihi compertum ſit & alijs aliquot locis,ſuſpicor hos,quos Badius nobis dedit eſſe decurtatos. In diebus illis.) ταύταις, id eſt,His,nec enim eſt ἐκείναις. Eſt autem hiſtoricum, referre rem quaſi iam geratur.

In medio fratrum.) μαθητῶν, id eſt,Diſcipulorum.Et ſimul,eſt ἐπὶ τὸ αὐτό, id eſt,collecta ſiue congregata in eodem loco.

Hominū pro Erat autem hominum.) ἦν τε ὄχλος ὀνομάτων, id eſt, Eratque turba nominum. Quod

nominum. quidem palàm eſt non accidiſſe culpa interpretis,ſed ab audàculo quopiam fuiſſe deprauatum

uatum, qui putarit nominum hoc loco nihil ſignificare, cæterum hominum probe quadrare. Adeo præceps eſt iudex inſcitia. Porrò nominum dixit, quod nominatim homines cenſeri ſoleant, quoties exquiritur numerus. Hæc orationis pars, quoniam per parentheſim eſt interiecta, ſuis notulis eſt utrinque ſemouēda, quæ tamē aptior erit, ſi legamus ἦν δέ.

Oportet impleri.) ἔδει, id eſt, Oportebat, ſiue oportuit, de re peracta loquitur.

Quam prædixit.) ταύτην ἣν, id eſt, Hanc quam prædixit.

Qui fuit dux.) ὁδηγοῦ. Is proprie dicitur, qui cōmonſtrat uiam: ne ductorem exercitus intelligat aliquis, cui apud Græcos aliud eſt nomen στρατηγός.

In nobis.) σὺν ἡμῖν, id eſt, Nobiſcū. Et, Qui connumeratus eſt, ὅτι, quia, non qui.

Et poſſedit agrum.) ἐκτήσατο, quod uerti poterat etiam, parauit. Neque enim Iudas poſſedit hunc agrum, uerum ea pecunia paratus eſt is ager. Porrò de mercede iniquitatis, alluſit, ni fallor, ad cognomen Iſchariotæ, quod שְׂכַר Hebræis mercedem ſonet. *Poſſedit pro parauit.*

Et ſuſpenſus crepuit.) Ἐ πρηνὴς γενόμενος, id eſt, Pronus factus, ſiue decliuis, πρηνὴς enim Græcis dicitur, qui uultu eſt in terram deiecto. Expreſſit autem geſtum & habitū laqueo præfocati. Alioquin ex hoc ſanè loco nō poterat intelligi, quod Iudas ſuſpēderit ſe. Auguſtinus libro primo cōtra Felicem Manichæum, capite quarto & quinto, hūc adducens locū legit, Et deiectus in faciem, diruptus eſt medius. Acheldemach.) Græci ſcribūt ἀκελδαμά, propius accedentes ad uocem Hebraicam quā nos. Hebræis אֲכַל fundus eſt ſiue facultas דָם ſanguis, etiamſi diuus Hieronymus indicat nomen eſſe Syrum.

Et manifeſtum factum eſt.) Quum Petrus hæc loquatur & Hieroſolymis & Hebraice, tamen ita ſonāt Lucæ uerba, quaſi Petrus alibi diuerſa lingua loquatur. Etenim qui dicit, eorum, uidetur de abſentibus loqui, & qui dicit lingua eorum, uidelicet Hebraica, uidetur alia lingua loqui quam Hebraica. Proinde quidam uoluerunt totam hāc ſermonis partem, Et notum factum eſt, uſque ad, ſcriptum eſt enim, Lucam Græce ſcribentē intertexuiſſe de ſuo. Sunt qui lingua eorum, referant ad diſcrimen linguæ Galilææ, & Hieroſolymitanæ, quæ tam uariabant, ut hinc Petrus fuerit deprehenſus. Sed mea ſentētia ſimplicius eſt, ut intelligamus Lucam Græce ſcribentem, ad maiorem rei fidem addidiſſe uocem Hebraicam, & hanc particulam, lingua eorum, ad Theophili Lucæque perſonam eſſe referendam, quorum alter Græce ſcriberet, alter legeret. Probabile eſt enim hoc ipſum agri uocabulum Hebræum diuerſæ linguæ hominibus innotuiſſe, quemadmodum aliquot exoticarum rerum uocabula, nōnulla etiam prouerbia ſua lingua demigrant ad alienigenas.

Fiat cōmoratio.) ἔπαυλις. Compoſitum ab eadē dictione unde συναυλιζόμενος, de quo dictum eſt paulo ante. Auguſtinus eo quē modo citauimus loco, legit, Fiat uilla eius deſerta. Cæterum epiſcopatum eſt ἐπισκοπὴν, quod Hebræis eſt פְּקֻדָּה. Id inter alia præfecturam quoque ſignificat. Græca uox ab inſpiciendo dicta. Audiui quendam Hebræum, qui quod interpres Græcus ac Latinus uertit epiſcopatū, affirmaret Hebræis ſonare uxorem egregie charam, quæ non prolis gignendæ gratia, ſed animi cauſa haberetur in delitijs ſemota ac ſecluſa. Hoc an uerum ſit neſcio. Hoc teſtimonium è duobus pſalmis ſumptum eſt, Fiat cōmoratio eorū deſerta, & in tabernaculis eorū non ſit qui inhabitet, ſumptū eſt è pſalmo ſexageſimo octauo. Et epiſcopatum eius accipiat alter, ſumptū eſt è pſalmo. cviij. Prius teſtimonium quod pertinebat ad omnes Iudæos qui Chriſtum perſequuti ſunt accōmodauit ad Iudam. Porrò quū uterque pſalmus inſcriptus ſit ipſi Dauid, aut nō eſt uerū quod quidā annotant de titulis, aut hi pſalmi nō ſunt ſcripti per Dauid. Et tñ Petrus ait ſpiritum ſanctū loquutū per os Dauid. Cæterū quod Beda queritur per imperitum lectorē contextū pſalmorū eſſe corruptū, hodie nihil tale reperimus in codicibus noſtris. Querit enim priorē teſtimonij partē, quæ extat pſalmo. lxviij. fuiſſe additā pſalmo cviij. Qua de re nec Auguſtinus, nec Hieronymus querit in cōmētarijs. Et tamen probabile eſt Bedam hoc alicunde hauſiſſe. Nam adduntur hi uerſus in pſalterio quod dicitur Romanū. Verum interim dum hæc ſector in aliud incidi. Aliâs admonui commentarios quos habemus in pſalmos Hieronymi titulo, mihi uideri decurtatos alicubi, Contra locis aliquot ceu pannis aſſutis dilatatos. Quod enim in hunc uerſiculum, Et epiſcopatū eius accipiat alter, additum eſt cōmenti, poteſt credi Hieronymi, eſt autem tale. Hoc & in actibus apoſtolorū manifeſtius interpretatum eſt. Quod loquitur ambiguū eſt, Nō ſolū autē

in illo

in illo tempore de Iuda dictum eſt, ſed uſq; hodie dicitur & uſq; in diem iudicij. Si ipſe Iudas apoſtolatum perdidit, cuſtodiant ſe ſacerdotes & epiſcopi, ut non & ipſi ſuũ ſacerdotium perdãt. Si apoſtolus cecidit, facilius monachus poteſt cadere. Hæc ille. Ne quid hic exagitem ſermonis ineptiam, minime congruentem Hieronymo, uſque hodie dicitur, & uſq; in diem iudicij, ſubaudi dicetur, Quid refert dici, quid fiat refert. Præterea ſi ipſe Iudas, quaſi is fuerit apoſtolorum princeps, Non ſatis erat dicere Iudas. Et cuſtodiãt ſe, pro caueant ſibi, & ut non, pro ne, ut hæc inquã non excutiam, quid ſibi uolunt quæ ſequuntur, Si apoſtolus cecidit, facilius monachus poteſt cadere. An idem eſt apoſtolus & monachus? Amphora cœpit inſtitui, currẽte rota quur urceus exit? Ad hæc qui cohærent quæ adijcit. Virtus non perit, licet homo cadat & pereat, tamen dominus denarios ſuos dat ſub fœnore. Si ille non duplicauerit, accipitur pecunia eius & dabitur habenti. Pecunia domini ocioſa eſſe non poteſt. Quis non uidet hæc eſſe non Hieronymi, ſed hominis inepte loquacis, qui ſimilibus emblematis totum hunc pſalmum contaminauit, & utinam hunc ſolum. Qui uideri uolunt cuſtodes ſcripturæ diuinæ, hæc æquis animis ferũt, & indignantur admonentibus, haud quaq; eadem uſuri lenitate, ſi quis ad eundem modũ iſtis imponat in uino aut panno, & ſi quis monitor ibi depulerit impoſturã, magnas habituri gratias.

Alter.) ἕτερος, rectius erat alius. Nam Græci frequẽter uſurpãt ἕτερος pro ἄλλος. Nam quod quidam alter refert ad duos deſignatos electioni, quorum alter ſuccedat in locum Iudæ, coactius eſt.

Intrauit & exiuit. Intrauit & exiuit.) Pro eo quod eſt perpetuã uitæ conſuetudinem habuit. Dictũ eſt aũt figura puerbiali. Cæterũ hic ſermo totus nonnihil habebat obſcuritatis, nõ ſolũ in lingua Latina, uerũ etiã Græca. Proinde nos quantũ potuimus, conati ſumus dilucidius uertere. Qui cognominatus eſt iuſtus.) ἴουστος nomẽ Romanum. Quod cognomen olim inditum fuit Ariſtidi apud Athenienſes. Gloſſa ordinaria dubitat Latinum ne ſit an Hebræum, & interpretatur tãq; Hebræũ, quaſi nouum ſit Iudæos Græcorum ac Romanorum deſignari cognominibus. Andreas Græcum eſt quemadmodũ Barptolemeus. Marcus & Lucas latina uocabula ſunt, Nicodemus Græcum eſt. Et hoc citatur nomine Bedæ, quum in Bedæ cõmentarijs non habeatur. Paulo ante refertur opinio cuiuſdam qui putarit hos duos de quibus fit ſortitio fuiſſe è numero diſcipulorum ſeptuaginta, quum Beda numeret ſeptuaginta duos. Et tamen hic erat aſſcriptũ B. quid indicans neſcio.

Qui corda noſti.) Græcis eſt dictio unica compoſita, καρδιογνῶστα, cognitor cordium. Et mox:

Oſtẽde.) Eſt ἀνάδειξον, id eſt, Deſigna. Sic eñ uertit, Deſignauit Ieſus & alios ſeptuaginta. Accipere locum.) λαβεῖν τὸν κλῆρον, id eſt, Vt accipiat ſortem, ſiue hæreditatem aut ſucceſſionem.

Vt iret in locum ſuum.) ἴδιον, id eſt, proprium. Velut ante occupaſſet alienum.

Et dederunt ſortes eis.) καὶ ἔδωκαν κλήρους αὐτῶν, id eſt, Et dederunt ſortes eorum, nimirum duorum, de quibus ſortiebantur. Sors enim illius dicitur cuius nomine mittitur.

Et annumeratus eſt.) ἐν συγκατεψηφίσθη, id eſt, Suffragijs ſiue calculis additus eſt. Vallæ placet cooptatus eſt, neq; mihi ſanè diſplicet. Superius erat diuerſum huic uerbum κατηριθμημένος σὺν ἡμῖν, id eſt, Numeratus nobiſcum. Totum hoc caput, ac ſequentis bonam partem recitat Auguſtinus libro, cuius paulo ante meminimus, ſed nonnulla ſecus q̃ nos legimus, quæ qui putabit operæprecium cognoſcere, quo cõmodius liceat conferre nos hic aſſcripſimus: Et recitauit in actibus apoſtolorum, Primum quidem ſermonem feci de omnibus ó Theophile, quæ cœpit Ieſus facere & docere, in die quo apoſtolos elegit per ſpiritum ſanctum: & præcepit prædicare Euangelium, quibus præbuit ſe uiuum poſt paſſionem in multis argumentis dierum, uiſus eis dies quadraginta, & docens de regno dei, & quomodo conuerſatus ſit cum illis. Et præcepit eis ne diſcederent ab Hieroſolymis, ſed ſuſtinerent pollicitationem patris, quam audiſtis, inquit, ex ore meo. Quoniam Ioannes quidem baptizauit aqua, uos autem ſpiritu ſancto incipietis baptizare, quem accepturi eſtis non poſt multos hos dies, uſq; ad Pentecoſten. Illi ergo conuenientes, interrogabant eum dicentes, Domine ſi hoc tempore præſentabis regnum Iſraël? Ille autem

dixit

dixit, Nemo poteſt cognoſcere tempus, quod pater poſuit in ſua poteſtate, ſed accipietis uirtutem ſpiritus ſancti superuenientem in uos, & eritis mihi teſtes apud Hieroſolymam, & in tota Iudæa & Samaria, & uſq; in totam terram. Cum hæc diceret, nubes ſuſcepit eum, & ſublatus eſt ab eis. Et quomodo contẽplantes erant, cum iret in cœlum, ecce duo uiri aſtabant illis in ueſte alba, qui dixerunt ad eos: Viri Galilæi quid ſtatis reſpicientes in cœlum? Iſte Ieſus qui aſſumptus eſt in cœlum à uobis, ſic ueniet quemadmodũ uidiſtis eum euntem in cœlum. Tunc reuerſi ſunt Hieroſolymam à monte qui uocatur eleon: qui eſt iuxta Hieroſolymam, ſabbati habẽs iter. Et cum introiſſent aſcenderunt in ſuperiora, ubi habitabant Petrus & Andreas, Philippus & Thomas, Bartholomæus & Matthæus, Iacobus Alphæi & Simon zelotes, & Iudas Iacobi. Et erant perſeuerantes omnes unanimes in orationibus, cum mulieribus & Maria, quæ fuerat mater Ieſu, & fratribus eius. Et in diebus illis ſurrexit Petrus in medio fratrum & dixit: Fuit autem turba in uno, hominum quaſi centum uiginti, Viri fratres, oportet adimpleri ſcripturam iſtam, quam prædixit ſpiritus ſanctus, ore ſancti Dauid de Iuda, qui fuit deductor illorum, qui comprehenderũt Ieſum, qui annumeratus erat inter nos, qui habuit ſortem huius miniſterij Hic igitur poſſedit agrum ex mercede iniuſticiæ ſuæ, & collum ſibi alligauit, & deiectus in faciẽ diruptus eſt medius: & effuſa ſunt omnia uiſcera eius. Quod & cognitũ factũ eſt omnibus qui habitabant Hieroſolymã, ita ut uocaretur ager ille ipſorum lingua acheldemach, id eſt, ager ſanguinis. Scriptum eſt enim in libro pſalmorum: Fiat uilla eius deſerta, & nõ ſit qui inhabitet in ea, & epiſcopatum eius accipiet alter. Oportet itaq; ex his uiris qui conuenerunt nobiſcum, in omni tempore quo introiuit inter nos & exceſſit dominus Ieſus Chriſtus, incipiens à baptiſmo Ioannis, uſq; in illum diem quo aſſumptus eſt à nobis, teſtem reſurrectionis eius nobiſcum eſſe. Et ſtatuit duos, Ioſeph qui uocatur Barſabas, qui & Iuſtus, & Matthiam, & precatus dixit: Tu domine cordium omnium intellector, oſtende ex his duobus, quem elegiſti ad ſuſcipiendum locum huius miniſterij & annunciationis à quo exceſſit Iudas, ambulare in locum ſuum. Et dederunt ſortem, & cecidit ſors ſuper Matthiam, & ſimilis deputatus eſt cum undecim Apoſtolis duodecimus, Tempore quo ſuppletus eſt dies Pentecoſtes, fuerunt omnes ſimul in uno. Et factus eſt ſubito de cœlo ſonus, quaſi ferretur flatus uehemẽs, & impleuit totam illam domum in qua erant ſedentes. Et uiſæ ſunt illis linguæ diuiſæ quaſi ignis, qui & inſedit ſuper unumquenq; illorum. Et impleti ſunt omnes ſpiritu ſancto, & cœperunt loqui uarijs linguis, quomodo ſpiritus dabat illis pronunciare. Hieroſolymis autem fuerunt habitatores Iudæi, homines ex omni natione quæ eſt ſub cœlo. Et cum facta eſſet uox, collecta eſt turba & confuſa eſt, quoniam audiebat unuſquiſq; ſuo ſermone & ſuis linguis loquentes eos. Stupebant autem & admirabantur adinuicem, dicentes: Nónne omnes qui loquuntur, natione ſunt Galilæi? Et quomodo agnoſcimus in illis ſermonem, in quo nati ſumus? Parthi & Medi, Elamitæ, & qui habitant Meſopotamiam, Armeniam & Cappadociam, Pontũ, Aſiam, Phrygiamq; & Pamphyliam, Aegyptum & partes Libyæ, quæ eſt circa Cyrenem, & qui aduenerãt Rhomani, Iudæiq; & Proſelyti, Cretenſes & Arabes, audiebant loquentes illos ſuis linguis magnalia dei.

EX CAPITE SECVNDO.

Dies Pentecoſtes.) Dies ſingularis eſt numeri. Itaq; complectur legendum eſt. Atq; ita ſanè recitat Auguſtinus libro aduerſus Felicem primo, cap. 5. ἐν τῷ συμπληροῦσθαι τὴν ἡμέραν, qđ ultimus ille dies quinquageſimus ſit dictus. Quanquam uulgo tẽpus hoc uniuerſum, quadrageſima & quinquageſima dicitur.

Erant omnes pariter.) ὁμοθυμαδὸν, id eſt, Vnanimiter, quod ita paulo ante uertit, Perſeuerantes unanimiter in oratione. Interpres legiſſe uidetur ὁμαδὸν, quam lectionem ſuſpicor eſſe ueram. Aliquis interpretatus eſt, ὁμοθυμαδὸν, ea uox quoniam magis arriſit, obtinuit.

Aduenientis ſpiritus.) φερομένης πνοῆς, id eſt, Flatus qui fertur, quod proprium eſt uenti impetu citato euntis. Id quod propemodũ expreſſit Auguſtinus libro de origine animæ ad Renatũ primo: Factus eſt ſubito de cœlo ſonus, quaſi ferretur flatus uehemens. Item in epiſtola centeſima ſecũda ad Euodium. Rurſum ſermone de uerbis apoſtoli ſexto. Iterum

aduerſus Felicem libro primo, cap. quinto. Vehementis.) Magis eſt uiolenti, βιαίας.

Et apparuerunt illis.) καὶ ὤφθησαν αὐτοῖς, id eſt, Viſæ ſunt illis, ſeu potius conſpectæ.

Linguæ diſpartitæ.) διαμεριζόμεναι præſentis temporis, id eſt, quæ diſpartiebantur. Poteſt autem geminus intelligi ſenſus, ut uel accipiamus ipſas linguas fuiſſe ſectiles, uel ut intelligamus eas è cœlo delapſas ſeſe in ſingulos diſcipulos fuiſſe diſpartitas.

Tanquam ignis.) Ignis hoc loco genitiui caſus eſt, non nominatiui, ὡσεὶ πυρός, id eſt, Velut ex igni. Nos uertimus igneæ, quo uitaremus amphibologiam,

Varijs linguis.) ἑτέραις, id eſt, Alijs linguis. Ita citat & Hieronymus in quæſtionibus ad Algaſiam, iuxta uetuſtos codices, ut conueniat cum illo euangelico, Linguis loquentur nouis. Nam quod aliud eſt, idem eſt nouum.

Ex omni natione quæ ſub.) τῶν ὑπὸ τὸν οὐρανόν, id eſt, Earum quæ ſub cœlo ſunt. Siue, eorum qui ſub cœlo ſunt, ut referatur ad homines. Lubens rogarim iſtos, qui non recipiunt hyperbolen in ſacris uoluminibus, an in hoc conuentu fuerint etiam Angli, aut Scoti.

Facta autem hac uoce.) γενομένης δὲ τῆς φωνῆς ταύτης. Quidã interpretantur de ſonitu flatus, quidam de uoce qua cœperunt apoſtoli loqui, quod mihi non diſplicet. Mihi uidetur uox, dictus rumor rem peractam diuulgans, quemadmodum aliâs indicauimus ſermonẽ aut uerbum pro re geſta poni, quæ rumore diſſipatur.

Et mente confuſa eſt.) Mente non lego in Græcis codicibus. Tantum eſt συνεχύθη, confuſa eſt, quod tamen ad perturbationem uel admirationem pertineat, non pudorem, quomodo ſolet hic uertere.

Et mirabantur dicentes.) Addunt Græci, πρὸς ἀλλήλους, id eſt, Alius alij, ſiue inter ſeſe.

Et quomodo nos audiuimus.) ἀκούομεν, Audimus præſentis temporis, id quod à librarijs eſt deprauatũ. Linguam noſtram.) ἰδίᾳ διαλέκτῳ, id eſt, Propria lingua, ſiue ſermone, ut ſubaudiamus, loquentes eos. Græcis dialectus eſt, linguæ proprietas aut ſpecies. uelut apud Græcos cùm una ſit lingua, quinq; tamen ſunt dialecti, ut qui Græce calleat mox poſſit agnoſcere, Atticus ſit qui loquitur an Doricus, Ionicus an Lacedæmonius. Probabilius eſt autem apoſtolos ſua lingua fuiſſe locutos, & miraculo factum, ut nemo nõ intelligeret, perinde ac ſi ſuam quiſq; linguã audiſſet. Nec unquam legimus hoc miraculi accidiſſe aliâs niſi forte ſemel atq; iterum. Cæterum illud ἡμῶν Latine commode reddi non poterat.

Et qui habitant.) καὶ κατοικοῦντες, id eſt, Habitantes. Alioqui ſi per uerbum libuit transferre, dicendum erat, Qui habitamus, propter uerbum quod præceſſit, audimus.

Aduenæ προσήλυτοι ἐπιδημοῦντες. Aduenæ Rhomani.) Non eſt προσήλυτοι, quo mox utitur, ſed ἐπιδημοῦντες, hoc eſt, illic uerſantes. Cæterum Hebræi Proſelytos Hebraice גרים uocabant, qui diuerſæ factionis nati in ius Moſaicæ legis reciperentur. Hic ſentit Iudæos quidem religione, uerum Rhomæ domicilium habentes.

Iudæi quoq;.) Ἰουδαῖοί τε καὶ προσήλυτοι, id eſt, Iudæiq; & Proſelyti, ut ſit gemina coniunctio. Videntur hæ duæ particulæ referri ad id quod præceſſerat Romani, Romani ſiue Iudæi genere, ſiue Proſelyti, hoc eſt, non gente ſed adoptione Iudæi. Rurſus quod ſequitur Cretes & Arabes incertum eſt, utrum referendum ſit ad generalem partitionem gentium, an ad Proſelytos tantum, quorum alij ſint Cretenſes alij Arabes. Beda putat hoc loco Iudæam accipi non pro tota regione Iudæorum, ſed pro ea duntaxat quæ cõplectitur tribum Iudæ & Beniamin. Verum id ueriſimile non eſt. Nam addidiſſet & Galilæos & Samaritanos & Decapolitas, nunc harum nullam commemorat, ſed alias regiones in quas Iudæi ſuis finibus pulſi confugerant. Porrò quod in fine repetit, Iudæiq; & Proſelyti, Iudæi, non ex gente dicuntur ſed ex religione & origine, à quibus diſtinguit Proſelytos natione paganos religione factos Iudæos. Verum Cretes & Arabes ſic adiecti ſunt, ut ad priorem recenſionem referri poſſint, ut accipiamus ex cæteris quoq; nationibus ueniſſe Proſelytos admixtos Iudæis. Ex Creta uero & Arabia nullos ueniſſe Iudæos, quod eò non profugiſſent, ſed tantum Proſelytos. Cretes interpres Græce dicere maluit quàm Cretenſes.

Audiuimus eos.) Rurſus ἀκούομεν, id eſt, Audimus, ut ſuperius admonuimus.

Stupebant autẽ omnes & mirabantur.) διηπόρουν. Id uerbum ſignificat eos animo hæſitaſſe ac perplexos fuiſſe. Quo uerbo uſus eſt de Herode, cum crederet Ioannem reuixiſſe διηπόρει, quod illic uertit, hæſitabat. Cæterum aliquis mutauit hunc locũ ex ſuperiori, quem

tamen

tamen puto corruptū, ἐξίσταντο δὲ καὶ ἐθαύμαζον, quod plus ſit prius illud, quàm hoc poſterius.

Ad inuicem dicentes.) ἄλλος πρὸς ἄλλον λέγοντες, id eſt, Alius ad alium dicentes, ſiue inter ſe dicentes. Muſto pleni.) μεμεστωμένοι, id eſt, Impleti ſunt.

Pleni ſunt iſti.) Iſti, redundat. Nec habetur in emendatioribus Latinis.

Quum ſit hora diei tertia.) Tempus erat Pentecoſtes, quo ſol exoritur ante quintam, ni fallor. Quam igitur tertiam uocat Petrus, nobis eſſet octaua. Atqui prodigium non ſit apud nationes quaſdam hominē eſſe temulentum hora octaua. Verum in illis regionibus, iuxta Pauli dictum, qui erant ebrij, nocte erant ebrij.

Per prophetam Iohel) Teſtimonium quod citat eſt apud eum prophetam cap. 2. Ac mire declarat largitatem diuini muneris, quod ſolis Iudæis antea uidebatur deberi, iam in omnes orbis nationes redundantis. Cæterum Lucas nonnihil diſcrepat & ab Hebræis, & à Septuaginta, quibus hoc loco cum illis eſt ferè concordia. Nec eſt apud Hebræos, in diebus nouiſſimis, ſed poſt hæc.

Lucas addit aliquid de ſuo.

Et dicit dominus.) Lucas aut certe Petrus addit de ſuo, quod ea clauſula prophetijs omnibus ſoleat apponi. Deinde, De ſpiritu, iuxta Septuaginta dixit, cum Hebræis ſit, ſpiritū meum. Porrò quod priori loco poſuit iuuenes, deinde ſenes, cum & apud Hebræos & Septuaginta diuerſus ſit ordo, librariorū errore factum ſuſpicor. Præterea quod Latinus interpres uertit, Et quidem ſuper ſeruos meos, legiſſe uidetur καί τοι. Hieronymus uertit, Sed & ſuper ſeruos meos. Rurſus poſt hæc uerba, In diebus illis effundam ſpiritum meum, Lucas addidit de ſuo, Et ꝓphetabunt. Quod nec apud Hebræos eſt, nec apud Septuaginta, ſi bona fide recenſentur apud Hieronymum ab his uerſa. Verum ut hoc huc tranſlatum eſt ex initio huius uaticinij, ita ex hoc loco trāſlata ſunt in initium illa uerba, In diebus: niſi forte lectori malumus hoc imputare. Ac mox, Dabo prodigia in cœlo ſurſum, & ſigna in terra deorſum. Surſum ac deorſum & ſigna, tria uerba de ſuo adiecit Lucas, quæ nec apud Hebræos ſunt, nec apud Septuaginta. Deniq́;

Dies domini magnus & horribilis.) Pro horribilis Lucas poſuit ἐπιφανῆ, id eſt, manifeſtus, ſiue illuſtris, cum Hebræis ſit horribilis. Vt intelligere liceat, id quod frequenter admonuimus, apoſtolos & euangeliſtas nō fuiſſe anxios in reddendis uerbis prophetarum, ſed ipſam ſententiam bona fide reddidiſſe. Quanquam poteſt aliquoties fieri, ut lector eruditus nonnihil corrumpat, dum corrigere nititur ad æditionem Septuaginta. Cæterum quo lector ipſe facilius hæc conferat, Hebræa ſic uertit Hieronymus: Et erit poſt hæc effundam ſpiritū meum ſuper omnem carnem, & prophetabunt filij ueſtri, & filiæ ueſtræ, ſenes ueſtri ſomnia ſomniabunt, & iuuenes ueſtri uiſiones uidebunt. Sed & ſuper ſeruos meos & ancillas meas, in diebus illis effundam ſpiritum meum, & dabo prodigia in cœlo, & in terra, ſanguinem & ignem, & uapores fumi. Sol cōuertetur in tenebras & luna in ſanguinem antequam ueniat dies domini magnus & horribilis. Et erit omnis qui inuocauerit nomen domini ſaluus erit.

Iuxta Hebraicam ueritatē.

Iuxta Septuaginta.

Iuxta ſeptuaginta legimus ad hunc modum, καὶ ἔσαι μετὰ ταῦτα, καὶ ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα, καὶ προφητεύσουσιν οἱ υἱοί ὑμῶν, καὶ αἱ θυγατέρες ὑμῶν, καὶ οἱ πρεσβύτεροι ὑμῶν ἐνύπνια ἐνυπνιασθήσονται, καὶ οἱ νεανίσκοι ὑμῶν ὁράσεις ὄψονται. καὶ ἐπὶ τοὺς δούλους μου, καὶ ἐπὶ τὰς δούλας μου ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου. καὶ προφητεύσουσι, καὶ δώσουσι τέρατα ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς αἷμα καὶ πῦρ καὶ ἀτμίδα καπνοῦ. ὁ ἥλιος μεταστραφήσεται εἰς σκότος καὶ ἡ σελήνη εἰς αἷμα, πρὶν ἐλθεῖν τὴν ἡμέραν κυρίου τὴν μεγάλην καὶ ἐπιφανῆ. καὶ ἔσαι πᾶς ὃς ἂν ἐπικαλέσηται τὸ ὄνομα κυρίου σωθήσεται, id eſt, Et erit poſt hæc, effundam de ſpiritu meo ſuper omnem carnem, & prophetabunt filij ueſtri & filiæ ueſtræ, & ſenes ueſtri ſomnia ſomniabunt, & iuuenes ueſtri uiſiones uidebūt. Et ſuper ſeruos meos, & ſuper ancillas meas in diebus illis effundam de ſpiritu meo. Et dabo prodigia in cœlo, & ſuper terram ſanguinem, ignem & uaporem fumi. Sol cōuertetur in tenebras, & luna in ſaguinem, antequā ueniat dies domini magnus & illuſtris. Et erit, omnis qui inuocauerit nomen domini, ſaluus erit. Illud obiter admonendum, quod apud Hieronymum non refertur, Et prophetabūt, haberi tamen in hac æditione, quam nobis nuper dedit officina Aſulana. Et quod illic redditum eſt Dabo Græci legunt, dabunt, cum Lucas habeat δώσω. Annotauit Hieronymus hoc uerbum אשפך, quod Septuaginta uerterunt ἐκχεῶ, id eſt, effundam. Effundimus enim, non quod diſpenſamus ac parce damus, ſed quod ampliter & effuſe largimurq́.

Virum approbatum.) Interpres legiſſe uidetur, ἀποδεδειγμένον, ab ἀποδέχομαι, quod nonnunquam ſonat approbo. Noſtri codices habebant ἀποδεδειγμένον, id eſt, demonſtratum, declaratum ſiue exhibitum. Vtraq; lectio tolerabilis eſt.

Præſcientia dei traditum.) Variant hic Græci codices à noſtris, ἔκδοτον λαβόντες, id eſt, traditum accipientes. Id annotauit & Rabanus. Cæterum ſermo non caret amphibologia. Poteſt enim intelligi deum tradidiſſe filium, & poteſt accipi iniquos tradidiſſe. Prior ſenſus mihi magis arridet.

Affligētes interemiſtis.) Quū Græce ſit προσπήξαντες dubitari nō pōt, quin interpres uerterit affigētes. Sic & Iren. citat, ac germana ſcriptura adhuc extat in uetuſtis exēplaribus.

Solutis doloribus) λύσας. Vnde neceſſe eſt intelligere deū ſoluiſſe dolores. Porrò qd' admonet Beda in Græcis codicib. haberi, ſoluēs p ipm, in noſtris codicibus nō addit' δι' αὐτοῦ.

Doloribus inferni.) Interpres legiſſe uidetur ᾅδου, quum noſtri codices habeant θανάτου, Vnde ab ea non ab eo uertendum erat.

Teneri ab illo.) Teneri eſt Græcis κρατεῖσθαι, quod ſonat uinci ſiue captum eſſe.

Secundum quod.) καθ' ὅτι, id eſt, Quatinus, ſiue propterea quod. & Ab ea, non ab eo, ut mortem referat.

Ne commouear.) ἵνα μὴ σαλευθῶ. Quod eſt proprio loco moueri.

Liceat audenter dicere.) ἐξὸν εἰπεῖν μετὰ παῤῥησίας, Cum liceat libere loqui. Eſt enim participium imperſonale poſitum abſolute, caſu nominādi, quod alioqui fit in genitiuis apud Græcos. Sed interpres arbitratus eſt ſermonem parum fore concinnum, niſi participiū mutaſſet in uerbum. Præmollit enim hoc proœmio Petrus ſermonem, qui durior erat futurus auribus Iudæorum, ſi nude dixiſſet, hoc non fuiſſe prædictum de Dauid, ſed de Chriſto. Sic nimirum interpretatus eſt Chryſoſtomus, prædicans Petri modeſtiam, qui non aperte negarit hoc eſſe dictum de Dauid, ſed de Chriſto, uerum præfatus multum honorē prophetæ Dauid, præmollierit ſermonem, ne quid offenderentur orationis libertate.

Quoniam defunctus eſt.) Quod & defunctus eſt Græce, ὅτι καὶ ἐτελεύτησε.

Iureiurando &c.) Græca plus habent ꝙ Latina, ὅτι ὅρκῳ ὤμοσεν αὐτῷ ὁ θεὸς, ἐκ καρποῦ τῆς ὀσφύος αὐτοῦ τὸ κατὰ σάρκα ἀναστήσειν τὸν χριστὸν, καθίσαι ἐπὶ τοῦ θρόνου, id eſt, Quod iureiurando iuraſſet ſibi deus, ex fructu lumbi ſui, quantum ad carnem, ſurrecturum Chriſtum, ut ſederet in throno. tametſi uariant hoc loco Græci codices. Et ſuſpicor adiectum ab eruditulo quopiam, cui alioqui ſermo uidebatur parum abſolutus. Cæterum in his uerbis iureiurando iurauit, non eſt apud Græcos ea uocum affinitas, ὅρκῳ ὤμοσεν. Ad hæc, De fructu lumbi eius ſedere, ſupplendum erat, aliquem.

De fructu lumbi eius.) Græci plus habent quàm noſtri, ἐκ καρποῦ τῆς ὀσφύος αὐτοῦ καθίσαι ἐπὶ τοῦ θρόνου αὐτοῦ, τὸ κατὰ σάρκα ἀναστῆσαι τὸν χριστόν. Rurſum in Græcis uerbis ambiguus eſt ſenſus. Nam καθίσαι ſonat & ſedere & collocare, & ἀναστῆσαι ſonat excitare & reſurgere. Senſus actiuus magis conuenit prophetiæ, quæ promittit, futurum ut deus excitaret illum & collocaret in throno Dauid. Is eſt thronus regni euangelici.

Prouidens) προϊδὼν, id eſt, Præuidēs. Quanq; in nōnullis erat προειδὼς, id eſt, præſcius.

Neq; derelictus eſt in infer.) ὅτι οὐκ ἐγκατελείφθη ἡ ψυχὴ αὐτοῦ, id eſt, Quoniam non eſt derelicta anima eius.

Effudit hunc.) ἐξέχεε τοῦτο. Græcus ſermo eſt anceps, Poteſt enim intelligi effudit hunc ſpiritum, quod πνεῦμα apud Græcos ſit neutri generis. Nam quod gloſſa ordinaria admonet in Græco eſſe, hoc donum, δῶρον in Græcis codicibus non reperio.

Certiſſime ſciat.) ἀσφαλῶς οὖν, id eſt, Certo igitur.

His autem auditis.) ἀκούσαντες δὲ, id eſt, Cum audiſſent autem. Laudo tamen interpretem qui feliciter receſſit à uerbis, cum nulla neceſſitas compelleret.

Pœnitentiam agite.) μετανοήσατε, id eſt, Pœniteat uos, ſiue reſipiſcite.

Vobis enim eſt promiſſio.) Addendum erat facta, ſiue ad uos.

Alijs etiam.) ἑτέροις τε, id eſt, Alijſq;.

Qui ergo receperunt.) οἱ μὲν οὖν ἀσμένως ἀποδεξάμενοι, id eſt, Qui libenter receperunt.

Præpoſitio ſubaudita. In die illo.) τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ, id eſt, Diei illi, niſi ſubaudias præpoſitionem ἐν.

Fractione panis.) καὶ τῇ κλάσει, id eſt, Et in fractione panis, ut ſint quatuor, doctrina, communio, fractio panis, & precationes. Ita quidem conſtanter habent Græci codices & ita

interpretatur

interpretatur Chryſoſtomus. Fortaſſe cõmunicationem uocat, cõmunionem facultatũ. Illud animaduertendũ, quod primo loco poſuit doctrinam, ſed Euangelicam, proximo mutuam charitatem, quæ faciebat inter eos omnia communia, tertio ſymbolum illud ſacrum Chriſtianæ conſpirationis, quarto precationes. Noſtra lectio tria duntaxat ponit, doctrinam, fractionem panis, quam uocant communionem & preces. Qui mos diu perdurauit apud ueteres, ut epiſcopi aut hoſpites alioqui graues cum epiſcopo, primum orarent, deinde ſumerent fracti panis partem, poſtremo colloquerentur. Ita dicebantur eiuſdem cõmunionis, quod ad eam communionem non admitterentur hæretici. Incertum an hic loquatur de pane conſecrato quum nulla fiat mentio calicis.

In Hieruſalẽ.) Hæc duo uerba nõ reperio in Græco codice. Nec addunt apud Chryſoſt.

Et metus erat magnus in uniuerſis.) At ne hæc quidem aſſcripta reperi.

Omnes etiam.) πάντες δὲ, id eſt, Omnes autẽ. Opinor interpretem legiſſe πάντες τε.

Erant pariter.) ἐπὶ τὸ αὐτὸ, Quod antea uertit in eodem loco.

Poſſeſſiones &c.) Græce eſt, Et poſſeſſiones & facultates, geminata coniunctione καὶ τὰ κτήματα καὶ τὰς ὑπάρξεις.

Circa domos.) κατ᾽ οἶκον, id eſt, Per ſingulas domos, ſiue domeſticatim. Quemadmodũ κατὰ πόλιν, & καθ᾽ ἡμέραν, id eſt, Oppidatim & cotidie.

Sumebant cibum.) μετελάμβανον, Quod eſt ab alio ſumere, & participem eſſe. Nos uertimus, Inuicem ſumebant. Ac rurſum.

Apud omnem plebẽ.) Omnem, pro totã dixit, & plebem pro populum, ὅλον τὸν λαόν.

Dominus autem augebat.) Græca ſic habent, ὁ δὲ κύριος προσετίθει τοὺς σωζομένους καθ᾽ ἡμέραν τῇ ἐκκλησίᾳ, id eſt, Dominus apponebat eos, qui ſalui fiebant cotidie eccleſiæ. Suſpicor interpretem ſcripſiſſe, addebat, idq; ſcribam deprauaſſe, in augebat. Annotauit & hoc neſcio quis in gloſſa ordinaria Græcos codices à noſtris diſcrepare, quanquam ridiculo lapſu ſcribarum pro eccleſiæ poſitum eſt, ecce. *Addebat in augebat.*

In idipſum.) Id Latini referre uidentur ad ſuperiora, contrà Græci referunt ad ea quæ ſequuntur, ἐπὶ τὸ αὐτὸ δὲ πέτρος, id eſt, Simul autem Petrus, ut ἐπὶ τὸ αὐτὸ, non ſolum pertineat ad locum, uerum etiam ad tempus. Certe Chryſoſtomus ab his ἐπὶ τὸ αὐτὸ orditur nouũ caput cõmentariorum, Diſtinctionem uiciatam annotauit neſcio quis in gloſſa ordinaria.

EX CAPITE TERTIO.

AD portam.) πρὸς τὴν θύραν, id eſt, Ad ianuam.

Incipientes introire.) μέλλοντας εἰσιέναι, id eſt, Ingreſſuros.

Rogabat ut eleemoſynam acciperet.) Græce tantum eſt, Rogabat eleemoſynam, ἠρώτα ἐλεημοσύνην. In nonnullis tamen additur λαβεῖν, ut cum noſtris conſentiant.

Intuens.) ἀτενίσας, id eſt, Defixis in eum oculis.

Reſpice in nos.) βλέψον εἰς ἡμᾶς, id eſt, Aſpice in nos, ſiue Aſpice nos.

Et apprehenſa manu.) καὶ πιάσας αὐτὸν τῆς δεξιᾶς χειρὸς. Pro πιάσας, in nonnullis erat κρατήσας, hoc eſt, Apprehenſa manu illius dextra.

Conſolidatæ ſunt baſes.) βάσεις Græcam uocem reliquit interpres. Vertere poterat, greſſus, ſiue pedes. Aut quoniam ſequitur σφυρὰ uox penè idem pollens plantæ ac tali, ut baſis ſit infima pedis pars. Ireneus pro baſes legit greſſus.

Ambulans & exiliens.) καὶ ἁλλόμενος, id eſt, Saliens, ut ſignificaret non ſolum inceſſum more uulgari, uerũ etiam alacrem & geſtientẽ. Ita refert Ireneus. Ac paulo ante uerbum erat compoſitum, καὶ ἐξαλλόμενος ἔστη, id eſt. Et exiliens ſtetit.

Ad eleemoſynam ſedebat.) ὁ πρὸς τὴν ἐλεημοσύνην καθήμενος, id eſt, Ille ad eleemoſynam ſedens, ſiue qui ſederat.

Et ecſtaſi.) καὶ ἐκστάσεως. Quod aliâs uertit ſtuporem. Verum quia ſic reddidit θάμβους, deerat quo redderet ecſtaſin. Poterat θάμβους uertere admiratione. Sic enim uſurpatur apud Homerũ θάμβος μ᾽ ἔχει εἰσορόωντα. Deduci putant, à uerbo θήπω, quod eſt admiror.

Cum uiderẽt autem &c.) Græca diuerſa ſunt, κρατοῦντος δὲ τοῦ ἰαθέντος χωλοῦ τὸν πέτρον καὶ ἰωάννην, συνέδραμε πρὸς αὐτοὺς πᾶς ὁ λαὸς, id eſt, Cum teneret autẽ is qui ſanatus fuerat claudus Petrum & Ioannem, concurrit ad eos totus populus. Quin & in noſtris codicibus ali

quot ſcriptum uiſitur pro uiderent, tenerent, unde ſatis conſtat ſcriptũ fuiſſe teneret. Chryſoſtomus hoc interpretatur argumentũ amoris erga Apoſtolos, à quibus non poterat auelli qui claudus fuerat.

In porticum.) ἐπὶ τῇ στοᾷ, id eſt, In porticu.

Videns autem.) ἰδὼν participium præteriti temporis, uerti poterat, Id cum uidiſſet Petrus, ſiue eo uiſo Petrus.

Noſtra uirtute aut poteſtate.) ἰδίᾳ δυνάμει ἢ εὐσεβείᾳ, id eſt, Proprijs uiribus, aut religione, ſiue pietate. Apparet interpretem legiſſe ἐξουσίᾳ, pro εὐσεβείᾳ. Atq; ea ſanè lectio mihi magis probatur. Ireneus non meminit poteſtatis. In peruetuſto codice Conſtatienſi erat pietate.

Deus Abraham, & deus Iſaac, & deus Iacob.) Græci tantum ſemel ponunt deus, Deus Abraham, & Iſaac, & Iacob. Apud Chryſoſtomum quater repetitur ὁ θεὸς, atq; ita ſanè frequenter nominatur in ſacris literis. Sciolus aliquis offenſus, quod ex uno deo uiderentur fieri plures, ſuſtulit bis ὁ θεὸς.

Iudicante illo.) κρίναντος, præteriti tẽporis eſt, Cum iudicaſſet, ſiue cum ſtatuiſſet ille abſoluere. *Facundia Petri.* Virum homicidam.) Graphice ſanè maieſtatem illam Apoſtolicam expreſſit, quam illi fuiſſe in dicendo, uel una eius teſtatur epiſtola. Retulit inter ſe contraria non minus grauiter, quàm feſtiuiter. Homicida eripit uitam, huic Iudæi donarunt uitam & autorem uitæ traxerunt in mortem.

Hunc quem uos uidiſtis.) τοῦτον ὃν θεωρεῖτε, id eſt, Quẽ uidetis uerbum præſentis tẽporis.

Et in fide nominis eius.) καὶ ἐπὶ τῇ πίστει τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, τοῦτον ὃν θεωρεῖτε καὶ οἴδατε ἐστερέωσε τὸ ὄνομα αὐτοῦ, *Sermo ambiguus.* Sermo Græcus multum habet ἀμφιβολογίας, quod incertum ſit quid referat αὐτοῦ, & quis ſit nominatiuus uerbi ἐστερέωσε, & ὄνομα rectus ſit caſus an accuſatiuus. Mihi uidetur hoc ſenſiſſe Petrus, Deus patrum noſtrorum confirmauit ſuum nomen, per fiduciam de nomine Ieſu, quam hic habuit, quem uidetis ac noſtis. Quod ſi hæc duo uerba amputarentur ὄνομα αὐτοῦ, tum ſenſus eſſet, Deus conſolidauit hunc quem conſpicitis ac noſtis fuiſſe claudum, ob fiduciã quam habuit uel ipſe, uel Petrus in nomine Ieſu. Quod ſi ὄνομα ſit rectus caſus, hic ſenſus erit, nomẽ Chriſti confirmauit hunc quem uidetis ac noſtis per fiduciam nominis ipſius.

Nomen eius & fides.) Apud Græcos alia eſt diſtinctio, nomen eius referunt ad ſuperiora, fides ad ea quæ ſequuntur.

Et fides quæ per eum eſt.) Rurſus incertum, an αὐτοῦ referat Chriſtum, an nomen, per illum an per illud.

Dedit integram.) ἔδωκεν αὐτῷ, id eſt, Dedit illi.

Integram ſanitatem iſtam.) ὁλοκληρίαν ταύτην, id eſt, Integritatẽ hanc cui opponitur debilitas, quæ proprie ſignificat uitium membrorũ. Ireneus pro ὁλοκληρίαν legit incolumitatẽ.

Deus autem qui.) Non eſt qui Græce, ſed quæ, ἃ. Deus ea quæ prius nunciarat fore, idq; per omnium prophetarum ora ſic impleuit ut prædixerat.

Pœnitemini & reſipiſcite. Pœnitemini igitur.) μετανοήσατε. Demiror cur hic ſuo more non dixerit, Pœnitentiam agite. Verti poterat, Reſipiſcite, quẽadmodũ legit Tertullianus libro de carnis reſurrectione, quanquam excuſi primum codices habebãt reſpicite pro reſipiſcite, ſiue pœniteat uos, uitæ prioris, aut aliud ſimile.

Vt cum uenerint tempora.) Apparet hoc anapodoton eſſe, nec enim explet quod cœpit. Aut igitur aliquid ſubaudiatur oportet, ut ſalui ſitis, cum uenerint tẽpora refrigerij &c. Aut ὅπως ἂν poſitum eſt pro utcunq;. & ἂν accipiendum eſt ut ſit coniunctio expletiua, utcunq; ueniant tempora refrigerij. Nam interpres legiſſe uidetur, ὅπως ὅτι. Alioqui uertendum erat, Vt ſi uenerint tẽpora refrigerij. Tertullianus libro de reſurrectione carnis, tollit hoc incommodum ſublato uocabulo ὅτι, ut tempora uobis ſuperueniant refrigerij ex perſona dei. Nec aliter legit Ireneus, ut deleantur peccata ueſtra, & ueniant uobis tempora refrigerij domini. Cæterum illud à facie domini, referendum eſt ad dictionem refrigerij. ut intelligas aſpectum eum fore formidabilem malis, pijs tamen fore refrigerium. Hoc admonendum duxi, quod uideam recentiores interpretes ſecus interpretari.

Qui prædicatus eſt uobis.) Opinor errore ſcribarum accidiſſe, quod pro prædicatus

in quibuſdam

In quibuſdam Latinis habebatur prædicaturus. In nõnullis Græcorum exemplaribus pro προκεκηρυγμένον ſcriptum erat προκεχειρισμένον, id eſt, præparatũ. Nam hoc uerbo ſemel atq; iterũ uſus eſt circa cap. xxij. Nec tamen eſt ſimpliciter prædicatus, ſed ante prædicatus.

Tempora reſtitutionis.) ἀποκαταστάσεως, pro quo miror quid ſequutus Irenæus legit diſpoſitionis.

Per os ſanctorum.) Græci codices hic repetũt omnium, πάντων: quemadmodũ & apud nos additur in ijs, quæ præcedunt ac ſequuntur.

Moyſes quidem dixit.) μωϋσῆς μὲν γὰρ πρὸς τοὺς πατέρας εἶπεν, id eſt, Nam Moyſes quidẽ ad patres dixit. Exponit enim quare dixerit προκεκηρυγμένον.

Prophetam uobis ſuſcitabit deus.) Teſtimonium quod adducit extat Deuteronomij capite decimooctauo. Petrus ſententiam reddidit, non uerba. *Diſtinctio*

Tanquam meipſum.) Diuidenda eſt hæc dictio, ut me referatur ad ſuſcitabit, ipſum ad audictis. Id enim indicat ſermo Græcus προφήτην ἀναστήσει ὡς ἐμέ, αὐτοῦ ἀκούσεσθε, id eſt, Prophetam excitabit deus mei ſimilem, uos illum audictis. Porrò tanquam meipſum, paulo poſt dicit Similem tui, ὥσπερ σε. *apud nos uitioſa.*

Exterminabitur.) ἐξολοθρευθήσεται, Græca uox nõ ſonat eiectionem, ſed exitium ab ὄλεθρος. Verum ut ſalus eſt ex adiunctione ad eccleſiam ita exitium eſt in diſceſſu ab eccleſia.

Et omnes prophetæ à Samuel & deinceps.) Græci addunt coniunctionem καί, quæ ſermonem reddit inabſolutum, ea apud Latinos omittitur. Verum quoniam uidemus in oratione Petri, ſeu potius in ſermone Lucæ frequenter huiuſmodi incidere, haud ſcio an aliquis offenſus eam ſuſtulerit. Proinde cui uidebitur addenda, is ſubaudiat oportet aliquid, ut ſit ſenſus, non ſolum Moyſes, ſed & omnes prophetæ huiuſmodi quiddã polliciti ſunt quotquot &c. Nec eſt ſimpliciter, Et omnes prophetæ, ſed καὶ πάντες δέ, id eſt, Sed & omnes, ut pertineat ad Moyſen qui præceſſit.

Omnes familiæ terræ.) Pro familijs Græce eſt πατριαί. quod aliâs uertit, paternitates, Ex quo omnis paternitas in cœlo & in terra nominatur. Aliâs familiæ, De domo & familia Dauid. In nonnullis exemplaribus habebatur φυλαί, id eſt, tribus. *Familia.*

Vobis primum deus ſuſcitans.) ἀναστήσας, præteriti temporis, excitatum ſiue productũ. Nam ſuſcitari dicit exoriri, non reſurgere à mortuis. Reſpexit Petrus ad uerba Moyſi, Suſcitauit uobis deus prophetam.

A nequitijs ſuis.) ἀπὸ τῶν πονηριῶν ὑμῶν, id eſt, A malicijs ueſtris, tametſi recte mutauit interpres ſermonis formam, ut peregrinam Latinis auribus. Etiamſi Græca non caret amphibologia. Poteſt enim & hic ſenſus accipi, In hoc quod unumquemq; ueſtrum auertat à uitijs ſuis. Benedictionem enim uocat fauorem ac beneficium dei. Id ſitum erat in hoc, quod auocauit nos à peccatis ad innocentiam. Qui ſuperſtitioſius obſeruant elegantiam linguæ Latinæ, docent nequiciæ uocem proprie congruere flagitijs, quæ luxu libidineq; committuntur, quanquam hanc præceptiunculam negligit aliquoties Seneca.

EX CAPITE QVARTO.

ET magiſtratus templi.) καὶ ὁ στρατηγὸς τοῦ ἱεροῦ, id eſt, princeps ſiue dux templi. Nam magiſtratus hic ſingularis eſt numeri, & hominem quempiam ſignificat, cui commiſſa fuerit tutela templi.

Virorum quinque milia.) Fermè quinque milia, ὡσεὶ χιλιάδες πέντε, quod ante uertit circiter.

Et Caiphas.) καὶ καϊάφαν, id eſt, Et Caiaphan, quatuor ſyllabis, & Hebræa deſinentia, ſicut & Annan.

Et ſeniores Iſrael audite.) Audite, non additur apud Græcos, uerum id aliquis adiecit de ſuo. In codice Conſtantienſi nec erat audite, nec Iſrael.

In benefacto hominis infirmi, in quo iſte ſanus factus eſt.) Primum quis unquam dixit benefactum illius, qui beneficio ſit adiutus? Deinde quid eſt hoc, In quo iſte ſanus factus eſt? Niſi forte Petrus hoc interrogat, & ipſe ſibi mox reſpondet. Sanè Græca ſic habent, εἰ ἡμεῖς σήμερον ἀνακρινόμεθα ἐπὶ εὐεργεσίᾳ ἀνθρώπου ἀσθενοῦς, ἐν τίνι οὗτος σέσωσται, γνωστὸν ἔστω πᾶσιν ὑμῖν, καὶ παντὶ τῷ λαῷ ἰσραήλ, ὅτι ἐν τῷ ὀνόματι ἰησοῦ τοῦ ναζωραίου. Quæ quidem ſic fuerãt reddẽda: Si nos examinamur hodie, de hoc quod benefecerimus homini infirmo, ſiue quod *Obſcurus ſermo.*

 benefa-

benefactum ſit homini infirmo, in quo, ſiue per quem, aut quid hic ſaluus factus ſit, notum ſit omnibus uobis, & toti populo Iſrael, quod in nomine Ieſu Nazareni &c. hoc eſt, Si hac de re quæſtio eſt, & ſi hoc à nobis cupitis cognoſcere, cuius uirtute, & cuius nomine hic claudus reſtitutus ſit ſanitati, ſcitote id eſſe factum nec arte magica, neque noſtris uiribus, ſed in nomine domini Ieſu.

Qui reprobatus eſt.) ἐξουθενηθεὶς, id eſt, Qui contemptus fuit, ſiue pro nihilo habitus.

Datum hominibus.) τὸ δεδομένον ἐν ἀνθρώποις, id eſt, Quod datũ ſit inter homines, hoc eſt, quod contigerit audiri inter homines. Ieſus enim hominis eſt nomen. Inter homines addit, ob Moyſen, cui fidebant Iudæi.

Petri conſtantiam.) πέτρου παῤῥησίαν, id eſt, Petri in dicendo audaciam ſiue libertatem.

Et cognoſcebant eos.) Et Latinius & aptius ad Græca exprimenda uertiſſet, Et agnouerunt, καὶ ἐπεγίνωσκον.

Hominem quoque.) Græce eſt τὸν δὲ ἄνθρωπον, id eſt, Hominem autem. Interpres legiſſe uidetur, τόν τε ἄνθρωπον.

Quoniam quidem notum ſignum factum eſt.) Dilucidius fuerat, ſi uertiſſet ad hunc modum, Etenim manifeſtarium ſignum factum eſſe per illos, palàm eſt omnibus habitantibus Hieroſolymis, nec poſſumus negare. γνωστὸν enim refertur ad ſignum, & φανερὸν ad ὅτι, & ea quæ huic adhærent.

Ne amplius diuulgetur in populum.) διανεμηθῇ. Maluiſſem ſerpat, & ſic uertit alicubi, Vt cancer ſerpat νομὴν ἕξει, 2. Timot. 2.

Hebræum idioma. Cõminemur eis.) ἀπειλῇ ἀπειλησώμεθα, id eſt, Minando minemur illis. Idq́ Hebræorum more, quo uehementem & acrem ſignificant interminationem.

Et uocantes eos denunciauerunt.) Quomodo denunciamus præſenti? Proinde παρήγγειλαν, maluiſſem præceperunt. Siquidem παραγγέλματα præcepta dici conſtat.

Ne loquerentur.) μὴ φθέγγεσθαι, quod plus eſt, quàm ne loquerentur. quaſi dicas, ne hiſcerent, aut ullam uocem æderent de Ieſu.

In nomine hoc.) Hic ſermo nobis frequenter obuius eſt in ſacris libris. & aliquoties in præpoſitio non inepte uertitur in per, aliquoties melius omittitur. Hic quoniam neutrum ſatis quadrare uiſum eſt, reliquimus id quod erat, petentes à lectore, ut hic nobis det eam ueniam, quam in alijs pauculis excepimus. Sub nomine non placet quibuſdam, quod fictionem ſonare uideatur, quod tamen non eſt illi perpetuum.

Si iuſtum eſt hominibus.) εἰ δίκαιον, id eſt, An iuſtũ ſit, ſiue, iuſtúmne ſit. Ac mox:

At illi comminantes.) προσαπειλησάμενοι, id eſt, Additis minis. Prius enim tantũ præceperant. Qua uia cum parum profeciſſent, addidere minas ſupplicij capitalis, ni parerent.

Clarificabant id quod factum fuerat.) ἐδόξαζον τὸν θεὸν ἐπὶ τῷ γεγονότι, id eſt, Glorificabãt deum ſuper eo quod factum fuerat. Alioqui uidetur idem bis dictum, id quod fuerat factum in eo quod acciderat.

Quanta.) ὅσα, id eſt, Quæcunq́, alioqui dixiſſet πόσα.

Domine qui feciſti.) Apud Græcos pluſculũ eſt, δέσποτα σὺ ὁ θεὸς, id eſt, Domine tu qui es deus, ſiue tu es ille deus. Niſi eñ ſubaudieris uerbũ ſubſtantiuũ, ſermo nõ erit abſolutus.

Tu qui feciſti.) σὺ ὁ θεὸς, ὁ ποιήσας, id eſt, Tu es deus, qui feciſti.

Qui ſpiritu.) Hoc quoq́ loco Græca nonnihil diſcrepant. Sic enim habent, ὁ διὰ στόματος δαβὶδ παιδός σου, id eſt, Qui per os Dauid pueri tui.

Quare fremuerunt gẽtes.) Hos duos uerſus ad uerbũ reddidit iuxta æditionẽ Septuaginta. Cæterũ illud συνήχθησαν, nõ eſt ſimpliciter cõuenire, ſed in cõcionẽ aut cõciliũ cõgregari, ac ueluti conſpirare, quod Hebraica quoq́ uox indicat. נוֹסְדוּ Item illud fremuerunt, ἐφρύαξαν Hebræis eſt רָגְשׁוּ, quod ſignificat cum tumultu fremituq́ conglobati ſunt.

Vere in ciuitate iſta.) In ciuitate iſta, non reperio in Græco codice, & additum uidetur ab interprete quopiam.

Chriſtus an recte dicatur ſeruus. Aduerſus puerum tuum Ieſum.) *Stomachatur* hoc loco Valla, quod Ieſu filio dei, ſerui cognomen tribuerit interpres. Quanquam & puer apud Latinos filiũ ſignificat, ſed infrequenter. Seruum frequentius, frequentiſſime ætatis primæ hominem. At Chriſtus cum ſalutem adferret, puer non erat. Siquidem morte ſua nos ſeruauit, de qua loquitur hic. Et fortaſſe ſerui

taſſe ſerui appellatio, in hunc non conuenit, etiamſi obediuit & ſubditus fuit patri iuxta aſſumptum hominem, ſed ut filius, non ut ſeruus. Proinde uertendum erat hic παῖδα filium, non puerum. Licet non ſim neſcius id quod eſt apud Paulum, Formam ſerui accipiens, à quibuſdam referri ad naturam humanam aſſumptam, ut uere fuerit ſeruus. At mihi magis probatur ut dicatur inanitus, non quod eſſet homo, ſed quod ut ſeruus, & ſeruus flagitioſus flagris afficeretur, & cruce. Nam quod paulo ante Dauid puerum, hoc eſt, famulum dei uocat, recte facit. Si nuſquam interpres παῖδα uertiſſet filium, uideri poterat in hac opinione fuiſſe, non licere ſecus uertere. Nunc cum aliâs ſæpenumero ſic tranſtulerit, atque adeo paulo poſt, mirũ cur hoc loco uariarit. Certe Ambroſius locũ hũc adducens libro de uocatione gentium ſecundo, capite quinto, Filium legit nõ puerum, ne quis mihi moueat atrocem tragœdiam. Præterea ſanctus Hilarius in commentarijs quibus hunc enarrat pſalmum, filium legit non puerum aut ſeruũ. Ac rurſus libro de trin. undecimo, atq; his omnibus recentior Caſſiodorus. Et Chryſoſtomus enarrans hunc locum ex epiſtola ad Hebræos: Sedes tua dñe, negat filium appellari ſeruũ, cum angelos dixerit miniſtros. Neq; tamen me fugit Hieronymum multis locis contendere, in Chriſtum competere ſerui uocabulũ. At interim non uideo, cur aut ille laboret in hoc, ut Chriſtus alicubi dicatur ſeruus, aut alij tantopere abhorreant à ſerui uocabulo, Ieſu, ut homini tribuendo. Etenim ſi ſeruus eſt, qui bona fide obedit iuſſis domini, Chriſtus ut homo, cur non dicatur ſeruus? Sin ſeruus eſt, qui malo coactus, ſuum officium facit, non competit in Chriſtum ſerui cognomen. Hic cũ recenſuerim in prima æditione ſententiam Vallæ, tamen locus hic fuit acriter à duobus impetitus, quorum alteri reſpondi ædito in hoc ipſum libello. Alter nõ contentus impegiſſe imperitiam ſacrarum ſcripturarum, ſugillat me, quaſi cum Apollinari ſentiam, qui detrahã aliquid humanæ naturæ. Nam id auguror illum ſentire. Iam atrociorem etiam ſuſpicionem colligit ex his uerbis meis: Etiamſi obediuit & ſubditus fuit patri, ſed ut filius nõ ut ſeruus, quaſi cum Ario ſentiam filium non eſſe æqualem patri. Quid impudentius hac calumnia? Qui fatetur Chriſtum ſubditum patri, nónne fatetur hominem? Porrò filius dei dicitur, iuxta naturam utramq;. Nec alio ſenſu negant filium dei ſeruum, niſi quo Chriſtus negat ſuos diſcipulos uocandos ſeruos, ſed potius amicos. Si ſerui appellatio recte adimit̃ apoſtolis, hæreſis eſt eam in Chriſto non admittere? Et non pudet homines, qui ſibi uidentur abſolute docti huiuſmodi nænias literis prodere, atq; ex uaniſſimis ſomnijs impingere geminã hæreſim? Atq; huiuſmodi periculoſos errores pollicetur ſe quamplurimos indicaturum. Si hæc lues habet literas theologicas, multo præſtat aut in poëticis philoſophicisq; literis conſeneſcere, aut fiſcellam hibiſco texere. Poſtremo non agitur hic an ſerui cognomẽ tribui poſſit Chriſto, ſed an tribui ſoleat in ſacris literis.

Herodes & Pontius Pilatus.) ἡρώδης τε καὶ πόντιος. Græcis gemina eſt coniunctio, & Herodes & Pontius, aut, Herodes ſimul & Pontius. Delectatus uidetur hac congeminatione Paulus quoq;. Et omnino ambobus nonnihil eſt affinitatis in ratione ſermonis.

Et populis Iſrael.) Nonnulli codices habebãt, καὶ λαὸς & populus, magis probat ἐν λαοῖς Interpretans enim pſalmũ, gẽtes refert ad cohortes Herodis ac Pilati, populos ad Iudæos.

Facere quæ manus tua.) Vertit Græcã figurã interpres, quã uitaſſet ſi dixiſſet, ut faceret.

Decreuerat fieri.) προώρισε γενέσθαι, id eſt, Præſtituerat ut fierent, ſiue præfinierat futura.

In eo quod manum tuam extendas.) ἐν τῷ τὴν χεῖρά σου ἐκτείνειν σε, id eſt, In extendendo manum tuam. Sentit enim ita futurum, ut libere & intrepide loquantur uerbum dei apud populum, ſi ille porrigat manum, & adiuuet loquentes, addita uirtute ſignorum.

Ad ſanitates.) εἰς ἴασιν, id eſt, Ad ſanationem.

Filij tui Ieſu.) παιδός. Eadem uox eſt Græca, quam modo uertit, pueri, haud ſcio quo conſilio uarietatem hanc affectans.

Cum fiducia.) μετὰ παῤῥησίας, id eſt, Audacter ac libere.

Multitudinis autem credentium) τῶν πιστευσάντων, id eſt, Eorum qui crediderant. Auguſtinus adducens hunc locum in epiſtola octaua ad Lætum, addit duo uerba: Dictum eſt, inquit, Erat illis in deum cor unum & anima una, licet ſtilus huius epiſtolæ, magis ſapit Paulinum, quàm Auguſtinum.

Ante pedes.) παρὰ τοὺς πόδας, id eſt, Iuxta pedes.

Ioſes. Ioſeph.) ἰωσῆς,id eſt Ioſes.

Quod eſt filius conſolationis.)Barnabas.Eſt enim uox Hebraica. בַּר filius eſt נבא præter alia recreari ſignificat & refrigerari ac conſolari. Etiamſi Hieronymus uarie interpretatur,Filius prophetæ,filius uenientis, ſiue filius conſolationis. Quod extremum ſignificat plurimis placuiſſe.Eſt qui putet hanc uocem in Paulo deprauatam,ac pro Barnaba legendum Barnahum, ac uocem eſſe Syram non Hebraicam. Quod ut ego in tanto codicum conſenſu diuinare non audeo,ita non eſt animus acriter refellere. Hoc autem honoris habere uoluit illius pietati,qui ſyncere obtulerit ſua, quo deteſtabilius redderet exemplum diuerſum,quod ſequitur. In nonnullis Græcorum codicibus additũ erat μεθερμηνευόμενον, id eſt,Quod eſt interpretatum, ſiue,ſi quis interpretetur.

EX CAPITE QVINTO.

VEndidit agrum.) ἐπώλησε κτῆμα,id eſt, Vendidit poſſeſſionem,hoc eſt,domũ aut prædium.

Et fraudauit de precio.) ἐνοσφίσατο, hoc eſt, Sepoſuit & auulſit, quod tamen recte uertit interpres.

Adferens partem quandam.) ἐνέγκας μέρος τι, id eſt,Allatam partẽ aliquã.

Ad Ananiam.) Hæc duo uerba nec apud Græcos habentur, nec in uetuſtis codicibus Latinis.

Cur tentauit.) διὰ τί ἐπλήρωσεν,id eſt,Impleuit.Ita legit Auguſtinus in libello de tempore Barbarico,cap.tertio. Annotauit hic diuerſam apud Græcos lectionem, neſcio quis in Gloſſa ordinaria.Chryſoſtomus legit ἐπλήρωσεν.Opinor interpretem legiſſe,ἐπείρασεν.

Mentiri te.) Rurſum uertit Græcam figuram, Vt mentireris.

Mentiri ſpiritum. Et ſpiritu ſancto.)Græce eſt,ſpiritum ſanctum,ψεύσασθαί σε τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον. Siue quod ita loquantur Græci,mentior te,ſicut euangelizo te,& benefacio te,ſiue quod ſenſus ſit, cũ mentiri ſpiritum ſanctum,qui ficte ſimulet & imitetur,quod cæteri inſtinctu ſpirituſſancti faciebant.Nam mentitur non ſolum qui falſum dicit, uerumetiam qui ſimulat,ut,Faciem mentita Creuſæ. Et, æs mentitur aurum. Auguſtinus in libello quem modo citaui,legit mentiri apud ſpiritum ſanctum,quaſi Græce fuerit, πρὸς τὸ πνεῦμα. Chryſoſtomus legit quidem nobiſcum, cæterum ex interpretatione non ſoluitur ambiguitas lectionis.

Manens tibi manebat.) Rurſum Hebræorum more congeminatione uocis,expreſſit epitaſin μένον ἔμενεν,hoc eſt, Vere ac prorſus manebat, nemine ullo pacto cogente. Accuſat autem eum Petrus duobus gradibus. Primum manebat, cum nemo cogeret uendere. Deinde ſi uendere libuit,nemo cogebat adducere precium.

Dormitans interpres. Et uenundatum erat in tua poteſta.) καὶ πραθέν. Interpres diuerſas apud Græcos dictiones per eandem Latinam reddidit.Illis eſt κτῆμα poſſeſſionem,& χωρίον prædium aut uillam,hic utrunq; uertit agrum: & tamen oblitus ſui ſubiecit, uenundatum,reſpondens ad Græcam uocem,oblitus Latinæ,cum dicere debuerit,uenundatus.

Horarum trium ſpacium.) διάστημα,id eſt,Interuallum.

Dixit autem ei Petrus.) ἀπεκρίθη,id eſt,Reſpondit,cum nihil ſit interrogatum. Atque ita ſcriptũ comperi in exemplaribus uetuſtioribus Latinis aliquot.

Conuenit uobis.) τί ὅτι συνεφωνήθη,id eſt,Quid conſpiratum eſt à uobis,& in hoc conſentitis,ut tentetis ſpiritum domini,aut quæ eſt inter uos conſpiratio.

Ad uirum ſuum.) πρὸς τὸν ἄνδρα. Cur non potius,Iuxta uirum.

Magis autem augebatur credentium in domino.) Græce paulo diuerſius eſt, μᾶλλον δὲ προσετίθεντο πιστεύοντες τῷ κυρίῳ, πλήθη ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν, hoc eſt, ut uerbum uerbo reddam: Magis autem apponebantur credentes domino, multitudines uirorumq; & mulierum. Cæterum illud, Ita ut in plateas eijcerent, aliquanto durius cohæret cum his quæ præcedunt, niſi ſubaudias unà cum turba famam item Apoſtolorum creuiſſe. Vtinam hæc attente legant iſti, qui toti addicti commodis huius mundi, Chriſti paupertatem & humilitatem uel contemnunt,uel irrident etiam. Quod regnum, quas opes, quam poteſtatem cum hac apoſtolorum gloria conferant? Omnia ſunt in Chriſto multo ſplendidiora,quàm hic mundus præbere poſſit. Cæterum alio modo. Nec ea communicat, niſi qui contemptis cæteris, huic regno toto pectore ſeſe addixerit. Ipſe ſpectaui primũ Bononiæ,

Maieſtas apoſtolica uera.

deinde

deinde Romæ, Iulium pontificem Romanum, eius nominis ſecundum, ſplendidiſſimos agentem triumphos, ac prorſus tales, ut cum Pompeianis, aut Cæſarianis triumphis conferri poſſent. Verum quid illi ad hanc Petri maieſtatem, non armis, non copijs, non machinis, non auro, ſed ſola fide totum orbem in ſui miraculum conuertentis? Atque eadem magnificentia & hodie ſequeretur apoſtolorum ſucceſſores, ſi pares eſſent ſpiritu.

Eijcerent infirmos.) ἐκφέρειν, id eſt, Educerent, ſiue exportarent. Inhumanũ enim eijcere. Nec eſt Græce ἐκβάλλειν, ut coactus fuerit ita uertere.

Et grabatis.) καὶ κραββάτων. Græca uox eſt, recepta tamen apud Latinos, mutatis duabus literulis.

Quenquam illorum.) Latinius, aliquem.

Et liberarentur ab infirmitatibus ſuis.) Non eſt in græcis exemplaribus, ſed adiectum apparet à quopiã, qui uoluerit interpretari. Græcæ lectioni ſuffragantur uetuſtiſſimi codices ſancti Donatiani.

Et omnes ſeniores.) τὴν γερουσίαν, id eſt, Ordinem ſeniorum.

Et aperto carcere.) Non eſt carcere apud Græcos, ſed tantum ἀνοίξαντες δὲ, id eſt, Cæterũ cum aperuiſſemus. Nam ianuarum modo meminerat.

Ambigebant de illis.) διηπόρουν. Plus quiddam dixit, perplexum eſſe, & ancipitis animi, conſilijque inopem.

Præcipiendo præcepimus.) οὐ παραγγελίᾳ παρηγγείλαμεν, id eſt, An non præcepto præcepimus, hoc eſt, acriter præcepimus, ut ante dixit, Minis comminemur.

Obedire oportet deo.) πειθαρχεῖν. Quod eſt proprie parêre principi aut magiſtratui, dictione compoſita, à πείθειν obedire, & ἄρχων princeps. Ac paulo poſt, τοῖς πειθαρχοῦσιν αὐτῷ, id eſt, obedientibus ſibi. πειθαρχεῖν.

Quem uos interemiſtis.) διεχειρίσασθε. Quod eſt manibus uiolentis occidere. Hinc enim dicta uox Græca. Nam interimitur, & qui iure meritoque plectitur.

Principem & ſaluatorem.) ἀρχηγὸν, Ducem & autorem. Quanquam non reprehendo quod uertit interpres.

Et nos ſumus teſtes.) Græci addunt genitiuum αὐτοῦ, id eſt, Eius, quem Latinius poterat uertere in datiuũ, ei. Nec eſt ſimpliciter, Et ſpirituſſanctus, ſed, καὶ τὸ πνεῦμα δὲ τὸ ἅγιον, id eſt, Quin & ſpirituſſanctus, ut ſit ueluti correctio ſuperioris dicti. Quaſi diceret, non tam nos teſtes ſumus illi, quàm ipſe ſpirituſſanctus, cuius uirtute hæc fiunt.

Et cogitabant interficere illos.) ἐβουλεύοντο, id eſt, Conſultabãt ut interficerent. Interpres ἐβούλοντο legit, aut certe ſomniauit.

Homines fieri.) Græce eſt apoſtolos, non homines. Nec eſt fieri, ſed facere, ποιῆσαι, hoc eſt, emittere foras.

Extitit Theodas.) Eleganter uertit, extitit, ἀνέστη, id eſt ſurrexit, ſiue exortus eſt. Græci codices habent Θευδᾶς, id eſt, Theudas, non Theodas. Hos Chryſoſtomus putat ob id ſublatos è medio, quod uetuerint cenſum dari Cæſari, fuiſſeque phariſæos. Vide Euſebium in hiſtoria Eccleſ. lib. 2, capite undecimo. Theodas.

Cui conſenſit.) προσεκολλήθη. Quod aliâs uertit, adhæſit, rectius & hic ita uerſurus. Nõ ſolum enim conſenſerunt, ſed & conſpirarunt cum illo, & eadem docebant.

In diebus profeſſionis.) ἀπογραφῆς. Quam in euangelio uertit deſcriptionem. Profeſſio deſcriptio cenſus.

Auertit populum.) Græci addunt ἱκανὸν, id eſt, Multum.

Conſilium hoc opus.) ἡ βουλὴ, ἢ τὸ ἔργον τοῦτο, id eſt, Conſilium aut opus hoc.

Ne forte.) μήποτε, id eſt, ne quando.

Et deo repugnare uideamini.) καὶ θεομάχοι εὑρεθῆτε, Et cum deo pugnantes reperiamini. Græcis eſt dictio compoſita, deriuataque à uerbo θεομαχεῖν. Cæterum recte uertit interpres.

Conſenſerunt autem illi.) ἐπείσθησαν, id eſt, Paruerunt ſiue obtemperarunt.

Ne omnino loquerentur.) Omnino, non inuenio in Græcis codicibus, tantum eſt, μὴ λαλεῖν, id eſt, ne loquerentur. Suffragabantur uetuſti codices.

Et circa domos.) κατ᾽ οἶκον, id eſt, Per ſingulas domos, ſiue domeſticatim.

Docentes.) ἐπαύοντο διδάσκοντες. Vertendum erat, Ceſſabant docere & euangelizare, participio commutato in infinitum.

EX CAP.

EX CAPITE SEXTO.

CReſcente numero diſcipulorum.) πληθυνόντων τῶν μαθητῶν,id eſt,Cum plures fierent diſcipuli.Quanquam periphraſin interpretis probo.

Murmur Græcorum.) Non eſt Ἑλλήνων,ſed Ἑλληνιστῶν Helleniſtarum. Nam Iudæi Græcos appellabãt omnes paganos & alienos à lege Moſaica. Et probabile eſt in hoc numero nondum fuiſſe quenquam gentium, proinde non Ἕλληνας dixit ſed Ἑλληνιστάς, Iudæos qui nati fuerãt aut uixerãt inter gẽtes, eiuſq; gentis ubi uixerant, lingua loquebant.Itaq; qui nati erant in regionibus Iudæorũ,Iudæos alibi natos aliaq; loquentes lingua, pro ſemipaganis ducebant,quos hic non appellat Iudæos, quod religionis erat nomen,ſed Hebræos,quod magis indicat gentem & nationem.

Eo quod deſpicerentur.) Et hic ſenſus anceps eſt, utrum ideo uiderentur deſpici,quod non admitterentur ad miniſterium,ceu non uere Iudææ, an quod grauarentur onere ſordidioris miniſterij. Et ideo uidentur electi ſeptem diaconi, non ut ipſi miniſtrarent omnibus,ſed ut diſpenſarent miniſtrandi uices & ordines, ne ſimilibus querelis interpellarentur apoſtoli.

Aduocati autem duodecim.) Obſcure explicuit.Poteſt enim accipi ut fuerint aduocati duodecim diſcipuli.Iam in,Inſtantes erimus,quid opus erat paraphraſi? Rurſum in,Multa etiam turba,τε eſt,id eſt,Que:nec aliud eſt ad quod reſpondeat etiam.

Non eſt æquum.) οὐκ ἀρεστόν,id eſt,Non eſt placitum,ſiue Non eſt gratum,aut Non eſt eiuſmodi ut nobis placere debeat.

Boni teſtimonij.) μαρτυρουμένους,Quaſi dicas,teſtimoniatos.Hoc eſt ſpectatæ probatæq; integritatis, de quibus alij bene teſtentur. Alioqui boni teſtimonij dici uidetur, qui bona fide fert teſtimonium.

Super hoc opus.) ἐπὶ τῆς χρείας ταύτης,id eſt,In hoc uſu,ſiue, Super hanc neceſſitatem,id quod magis blanditur Vallæ,mihi non item,quanquam functio magis quadrat.

Et Nicolaum aduenam.) Rectius dixiſſet proſelytum,annotante Valla,ut intelligamus ad legem Moſaicam receptum, utpote patria Antiochenum, religione Iudæum. Hic poſt habitus eſt Hæreſiarches, quanquam Clemens apud Euſebium ipſum diligenter excuſat.

Et impoſuerunt illis manus) Rabanus opinor admonet hunc eſſe modum in conferendis ſacris ordinibus,ut populus eligat, epiſcopus ordinet. Ea certe conſuetudo diutiſſime perſeuerauit in eccleſia, uerum ob tumultus populares recte mutata eſt.

Duplex ſenſus. *Spiritui qui loquebatur.)* ᾧ ἐλάλει.Quod ſic accipi poteſt,ut ſit ſenſus,Non poterant reſiſtere ſpiritui quo loquebatur.Quanquam & altera lectio probe habet, ut ᾧ poſitũ ſit pro ὅ,propter datiuum præcedentem πνεύματι.Hic in uetuſto codice aſſcriptũ comperi, Propter quod redarguerentur ab eo cum omni fiducia.Idem habebat æditio Hiſpanienſis, uerum in Græcis non additur,nec in Latinis niſi paucis.

Nõ ceſſat loqui uerba.) ῥήματα βλάσφημα,id eſt, Verba blaſphema ſiue maledica. Quanquam opinor blaſphema additum. Quorſum enim opus cum ſequatur aduerſus locũ ſanctum? Certe Chryſoſtomus hũc enarrans locum, nullam facit mentionem blaſphemorũ. Nec additur uſquam in Latinis codicibus uetuſtioribus.

Et mutabit traditiones.) τὰ ἔθη,id eſt,Conſuetudines aut inſtituta.

Si hæc ita ſe habent.) εἰ ἄρα ταῦτα οὕτως ἔχει,id eſt,Num hæc ita ſe habent?

Qui ait.) Obſecro quæ tandem eſt hæc ſupinitas in uertendo? Quomodo cohæret cũ proximo ſermone qui ait? Præceſſit enim: Dixit autem princeps ſacerdotum, ſi hæc ita ſe haberent.Atqui Græce eſt ὁ δὲ ἔφη,id eſt, At ille ait.

EX CAPITE SEPTIMO.

Narratio uidetur diſſonare. PRiuſquam habitaret in Charran.) Videbatur nonnihil diſcrepare Stephani narratio, cum hiſtoria Geneſeos capite 12. quod illic facta mentione Tharæ patris Abraham, poſt refertur cum illo colloquutus deus. Neq; ſatis conuenit de numero annorum. Verum hac de re nodum explicuerũt Hieronymus in quæſtionibus Hebraicis,& Auguſtinus libro de ciuitate dei 16. capite 15. Rurſum in quæſtionibus ſuper Geneſim libro primo.

Nec

Nec paſſum pedis.) οὐδὲ βῆμα ποδὸς, id eſt, Ne ueſtigium quidem pedis. Nam paſſus aliquot pedes complectitur, nec poteſt unius pedis eſſe paſſus. Tolerabilius igitur eſt quod legit Auguſtinus in quæſtionibus ſuper Geneſim libro primo, Nec ſpacium pedis. Quo quidem loco ſimul illud excutit, qui fieri potuerit, ut qui prius legatur emiſſe agrum iuriſiurandi circa puteum, nunc ne pedis quidem ueſtigium illic poſſideret. Non poſſedit, nec tantillũ ex munere diuino, de cuius pollicitatione illic agit Stephanus. Nam pecunia licebat ubiuis parare agros.

Nodus ſolutus.

Loquutus eſt autem ei.) οὕτως. Loquutus eſt autē ſic, eſt Græce, & non additur ei.

Quia erit ſemen eius accola.) ὅτι ἔσαι τὸ σπέρμα αὐτοῦ πάροικον. Vt conniueamus quod quia, abuſus ſit pro quod, quod accola poſuit genere neutro, Certe aliud eſt incola quàm accola. Siquidem accolæ dicuntur finitimi, ut accola Rheni. Incola qui non ſit αὐτόχθων. Quanquam Græcis eſt πάροικος, qui aliũde profectus alibi domum habet. Nos uertimus inquilinum, ad hunc modum, Loquutus eſt autē deus ſic, quod futurum eſſet ſemen eius inquilinum in terra aliena, quodq́ʒ ſeruituti illud ſubiecturi eſſent, &c. Mollius erat poſteri eius incolæ. Semen enim poſteros appellat. Nec in clauſula eſt, Dicit dominus, ſed εἶπεν ὁ θεός, id eſt, Dixit deus.

Male tractabunt.) Eſt κακώσουσι, id eſt, affligent ſiue cruciabunt.

Annis quadringentis. In æditione peruetuſta, legebatur quadringentis triginta, atqʒ ita legit Rabanus ex ſupputatione temporum. Beda indicat hyperbaton, erit incola annis quadringētis, ut quod in medio interceſſit, & ſeruituti eos ſubijciēt & male tractabũt eos, non impediat contextum præcedentium & ſequentium. Quanquam mea ſententia non eſt opus, ad hoc hyperbaton confugere.

Et ſic genuit Iſaac.) Interpres, niſi mendum eſt, legiſſe uidetur οὕτως, cum in Græcis codicibus ſit οὗτος hic, ſiue iſte. Si legas οὕτως, ſenſus eſt, illum non genuiſſe Iſaac niſi circumciſum, cum Iſmaelem ſuſcepiſſet incircuncisus. Suſpicor factum, ut Græci odio circunciſionis mutarint οὕτως in οὗτος. Tametſi uariabant Græci codices, Chryſoſtomus & Hiſpanienſis æditio habebant οὕτως, mei codices & Aldina æditio οὗτος.

Et Iſaac Iacob.) τὸν ἰακώβ, Vt ſubaudias, genuit.

Et in ſecundo.) καὶ ἐν τῷ δευτέρῳ, Et in ſecundo, ut uerbum uerbo reddatur, Altera uice, ſiue Cum iterum miſiſſet eos.

Non inueniebat cibos.) χορτάσματα. Vox eſt à ſaturando dicta.

In ſeptuagintaquinqʒ animabus deſcendit Iacob.) Et hunc locum annotauit Hieronymus in libro ad Pammachium de optimo genere interpretandi, qui ſecus habeatur in Geneſi, ubi legitur, quod Abraham emerit ab Ephron Etheo filio Saor, iuxta Hebron quadringentis drachmis ſpeluncam duplicem, & agrum circa eam, ſepelieritq́ʒ in ea Sarã uxorem ſuam. Atqʒ in eodem legimus libro, poſtea reuertentem è Meſopotamia Iacob cum uxoribus & filijs ſuis, poſuiſſe tabernaculum ante Salem urbem Sichymorum, quæ eſt in terra Chanaan, & habitaſſe ibi, & emiſſe partem agri, in quo habebat tentoria, ab Emor patre Sychem, centum agnis, & ſtatuiſſe ibi altare, & inuocaſſe deum Iſraël. Proinde Abrahã non emit ſpecum ab Emor patre Sychem, ſed ab Ephron filio Saor, nec ſepultus eſt in Sychem, ſed in Hebron, quæ corrupte dicitur Arboch. Porrò duodecim patriarchæ non ſunt ſepulti in Arboch, ſed in Sychem, qui ager non eſt emptus ab Abraham, ſed à Iacob. Hunc nodum illic nectit Hieronymus, nec eum diſſoluit. Nos aliò properantes in hoc proponimus, quo ſtudioſo lectori ſtimulos addamus ad excutiendum.

Locus diſcrepans prima fronte.

Quam profeſſus erat.) ἧς ὤμοσεν, id eſt, Quam iurauerat.

Qui non ſciebat.) ὃς οὐκ ᾔδει, id eſt, Qui non nouerat.

Ne uiuificaretur.) εἰς τὸ μὴ ζωογονεῖσθαι, id eſt, Ad hoc, ut partus non eſſent uitales.

Gratus deo.) ἀστεῖος τῷ θεῷ. ἀστεῖος aliâs ſonat feſtiuus, ſiue urbanus. Abuſus uidetͬ hac uoce pro χαρίεις, quod gratum ſignificat, & item urbanum.

Putabat enim intelligere fratres ſuos.) Hic fratres uocat ſuæ gentis homines, quod poſt tranſlatum eſt ad Chriſtianos. Auguſtinus in quæſtionibus in Exodum, dubitat utrum homicidium Moyſi duntaxat indolis ſpecimen ſit, an laudi dãdum, quod ex hac oratione Stephani uideatur id feciſſe numinis admonitu.

Fratres qui eiuſdē gentis.

Litigantes.) Græce eſt μαχομένοις, id eſt, pugnantibus. Recte tamen uertit interpres.

In igne flammæ rubi.) Græce eſt contrarius ordo ἐν φλογὶ πυρὸς, id eſt, In flamma ignis. Tametſi & alioqui ſermo duriuſculus eſt nobis ob proprietatem ſermonis Hebraici.

Videns uidi.) Hebreum eſt ſchema, pro eo quod eſt, Attente uidi.

Et nunc ueni & mittam.) καὶ νῦν δεῦρο, id eſt, Et nunc uenito, ſiue nunc adſis, ut ſecundæ perſonæ ſit uerbum, non primæ. Iubet enim Moyſen adeſſe.

Tanquam meipſum audietis.) Audietis hoc loco in nonnullis exemplaribus Græcis nō ſcribitur. Donatiani codices ſuffragabantur Græcæ lectioni, in quibus erat, De fratribus ueſtris tanquam me. Apud Chryſoſtomum nec in contextu nec in enarratione fit huius clauſulæ mentio. Quod autem dictum eſt tanquam me, Chryſoſtomus exponit, contemptum & inſidijs appetitum, quod ut Chriſto puero inſidiatus eſt Herodes, ita Pharao Moſi in Aegypto, & uterq; ſaluus euaſit. Superius demonſtratum eſt, ipſum, pertinere ad uerbum audietis, non ad me, quod pertinet ad uerbum ſuſcitabit: Suſcitabit uobis prophetā ut me, id eſt, ſimilem mei, & uelut alterum me, ipſum audietis. Quanquam apparet interpretem legiſſe ὡς ἐμαυτοῦ, niſi, quod probabilius eſt, hoc aliquis aſſuit de ſuo.

In eccleſia, & in ſolitudine.) Et, apud Græcos non eſt, ſed ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ἐν τῇ ἐρήμῳ, id eſt, In congregatione, in deſerto, citra coniunctionē, cōſentientibus Latinis emendatioribus.

Verba uitæ dare uobis.) Nonnulli codices habebāt λόγον ζῶντα, id eſt, ſermonem uiuū, Nonnulli λόγια ζῶντα, id eſt, Eloquia uiua. Sic enim ſolitus eſt uertere λόγια.

Patres ueſtri.) Vtroq; loco Græcis eſt ἡμῶν, id eſt, Noſtri, primæ perſonæ.

Moſi enim huic.) ὁ γὰρ μωϋσῆς, id eſt, Nam Moyſes iſte: & ſic habebat exemplar Conſtantienſe. Quanquam id recte mutauit interpres.

Quas feciſtis adorare.) Interpres non mutauit Græcam figuram loquendi, οὓς ἐποιήσατε προσκυνεῖν αὐτοῖς, id eſt, Quas feciſtis ut adoretis eas. Sed mirum non addi articulum uerbo infinito.

Et transferam uos trans Babylonem.) In nonnullis exemplaribus repperi mutatum, trans in, In. Locus ſumptus eſt ex Amos prophetæ capite quinto. Quanquā illic pro trans Babylonem legitur trans Damaſcum, ex autoritate ueritatis Hebraicæ ſimul & Septuaginta. Hieronymus ſic excuſat Stephanum, ut dicat eum magis ſenſum reddidiſſe quàm uerba, quod Iudæi trans Damaſcum ducti ſunt in Babylonem, ſiue trans Babylonem. Sunt qui malunt fateri ſcripturam eſſe deprauatam, & pro Trans Damaſcum ſcriptum fuiſſe Trans Babylonem.

Cum patribus.) Cum, redundat.

Deus loquens.) ὁ λαλῶν, id eſt, Ille qui loquebatur.

Patres ueſtri, ἡμῶν Græce eſt, id eſt, noſtri, quemadmodum admonuimus modo.

Sed non excelſus &c. in manu factis.) Græcus addit templis, ἐν χειροποιήτοις ναοῖς. Et Manufactis unica illis dictio eſt.

Oratio Stephani cū longa ſit, eſt inabſoluta,

Dura ceruice.) Græcis epitheton eſt compoſitum, σκληροτράχηλοι, Quaſi dicas, duriceruicos, ut Politianus dixit, incuruiceruicum pecus. Cæterum apparet orationem Stephani clamoribus obſtrepentium Iudæorum interruptā fuiſſe. Neq; enim ſatis alioqui reſpondet hic finis, tam alte repetito principio, præſertim cum in ea multa ſint, quæ non ita multū pertinere uideantur ad id quod inſtituit.

Reſtitiſtis.) ἀντιπίπτετε, id eſt, Reſiſtitis.

Et homicidæ.) φονεῖς, id eſt, Occiſores.

In diſpoſitione.) εἰς διαταγὰς, id eſt, In diſpoſitiones, ſiue ad diſpoſitiones, à διατάττω quod eſt ordino. Auguſtinus libro de ciuitate dei x. citat aliquoties, In edictis angelorum, pro eo quod nos legimus, In diſpoſitione angelorum.

Virtutis dei.) Virtutis, in Græco codice non reperio. Tantum eſt à dextris dei, ſuffragantibus & Latinis uetuſtioribus.

Obdormiuit in domino.) In domino non additum eſt in Græco exemplari, tantum eſt ἐκοιμήθη, id eſt, Dormiuit, Suffragantibus uetuſtis exemplaribus Latinis.

EX CAPITE OCTAVO.

IN eccleſia.) ἐπὶ τὴν ἐκκλησίαν, id eſt, In eccleſiam, ſiue Aduerſus eccleſiam.

Curauerunt autem Stephanũ.) συνεκόμισαν δὲ, id eſt, Simul aũt curauerũt.

Viri timorati.) εὐλαβεῖς, id eſt, Religioſi ſiue pij.

Per domos intrans.) κατ᾽ οἴκους, id eſt, Domeſticatim, ut ita loquar, ſiue per ſingulas domos, ut oſtendat ingens ſtudium perdendi.

Igitur qui diſperſi erant.) οἱ μὲν οὖν διασπαρέντες, id eſt, Igitur illi quidã diſperſi. Iam enim diſpergebantur.

In ciuitatem Samariæ.) Videtur appoſitiue dictum ciuitatem Samariæ, ut Samaria ſit nomen non regionis, ſed ciuitatis, unde tota regio nomen eſt ſortita. Eadem autem dicta eſt Sebaſte.

Multi enim eorum qui habebant ſpiritus immundos clamantes uoce magna exibant.) Quæſo quinam exibant? num ipſi homines? Nec Græca reddidit ut habent, nec ita uertit ut poſſit ſenſus percipi. Quod genus eſt illud quod canitur in laudibus deiparæ uirginis, Cuius dominus humilitatem reſpiciens, angelo nunciante concepit redemptorẽ mundi. Ex his uerbis quid aliud Latinus intelligat, niſi dominum factum eſſe grauidum? uſqueadeo nihil intereſſe putant, quomodo loquamur, modo ipſi intelligamus quod loquimur. Sed quod ad hunc attinet locum, Græca ſic habent, πολλῶν γὰρ τῶν ἐχόντων πνεύματα ἀκάθαρτα, βοῶντα μεγάλῃ φωνῇ ἐξήρχετο. Ea quoniam ad uerbum reddi non poterant, nos ſenſum expreſſimus in hunc modum, Spiritus enim immundi, à multis qui ab illis tenebantur, clamantes uoce magna exibant. In duobus codicibus Donatiani non addebatur hæc particula, opinor, quod eam ſcriba prætermiſerit offenſus abſurditate ſermonis. Nam Græci codices conſentiunt.

Locus ridicule redditus ab interprete.

In ciuitate magus.) ἐν τῇ πόλει μαγεύων, id eſt, artem exercens magicam.

Cui auſcultabant.) Hoc auſcultabant, & quod mox ſequitur, attendebant, Græcis idem eſt uerbum προσέχον.

Quæ uocatur magna.) Quæ uocatur, non additur in Græco codice, ἡ δύναμις τοῦ θεοῦ ἡ μεγάλη, id eſt, Dei uirtus magna. Interpres ſtuduit explicare uim articuli Græci ἡ μεγάλη.

Propter quod.) διὰ τὸ, id eſt, Propterea quod: & tamen hanc ſermonis formam uideo fuiſſe familiarem priſcis Chriſtianis, quum longe aliud ſignificet.

Magicis ſuis.) ταῖς μαγείαις, id eſt, Magijs ſiue magicis artibus.

Dementaſſet.) ἐξεστακέναι αὐτούς, id eſt, Stupefacti eſſent, & uelut à mente alienati.

De regno dei in nomine Ieſu.) Græce eſt, Et nomine.

Stupens admirabatur.) ἐξίστατο. Interpres unam Græcam uocem, duabus Latinis reddidit. Stomachatur hoc loco nonnihil Laurentius, nec ſanè prorſus abs re, quod interpres tantum ſibi permiſerit, ut eandem dictionem Græcam eodem in loco trifariam reddiderit. Siquidem, quod paulo ante uertit, ſeducens, Græcis eſt ἐξιστῶν: Quod dementaſſet, eſt ἐξεστακέναι: Quod ſtupens admirabatur, eſt ἐξίστατο.

Copia interpretis.

Et rogabant pro eis.) Dubium eſt an ipſi apoſtoli rogarint deum pro eis, an Philippus & qui cum illo erant rogarint apoſtolos, Poſteriorẽ ſenſum ſequi uidentur interpretes.

In quenquam illorum uenerat.) ἦν ἐπιπεπτωκὸς, id eſt, Erat elapſus ſiue delapſus.

Manus apoſtolorum.) χειρῶν, id eſt, Manuum. Sed interpres offenſus concentu genitiuorum uariauit.

Si forte.) εἰ ἄρα. Coniunctionem expletiuam ſuo more uertit in forte.

In felle amaritudinis.) εἰς χολὴν πικρίας, id eſt, In bili amaritudinis, id eſt, Amara bili. Nõ iraſcebatur Magus, ſed uitiatum animum expreſſit per bilis amaritudinem

Et in obligatione.) ἐν σύνδεσμον, id eſt, In colligatione, hoc eſt, In uinculis.

Quæ dixiſtis.) ὧν εἰρήκατε. Articulus poſtpoſitiuus congruit cũ caſu antecedentis, diſſidens à ſuo uerbo. Annotandum quod uni Petro reſpondens, multitudinis utitur uerbo, dixiſtis. Vnde probabile eſt, quod Petrus admonuit, cæteros item admonuiſſe.

Et multis regionibus.) πολλάς τε κώμας, uicis ſiue pagis. Apparet interpretem legiſſe χώρας.

Contra meridianum.) κατὰ μεσημβρίαν, id eſt, Meridiem uerſus, ſiue Ad meridiem.

Quæ deſcendit ab Hieruſalem.) καταβαίνουσαν. Quod Hieroſolymorum urbs in monte Sion ſita ſit ex parte. Nonnulli codices habebant φέρουσαν, id eſt, Quæ ducit.

Gaza. Gazam.) Ciuitas eſt inſignis Palæſtinæ. deſtinata in ſortem tribus Iuda, licet obtineri nõ potuerit. Deſertã addit quod uetus illa Gaza, de qua Sophonias, Gaza deſtructa erit, ſic fuerit diruta, ut uix urbis extet ueſtigium, pro qua extructa eſt alia, ſed non eodẽ loco.

Erat autem uir quidam.) Annotauit Hieronymus uirum dici qui ſit eunuchus, cum pugnent inter ſeſe, uirum eſſe & eunuchum eſſe, unde & euirati dicuntur. Verum in Chriſto neq; ſexus eſt, neq; conditio, ſed noua creatura.

Dynaſtæ præfecti. Eunuchus potens.) δυνάστης, id eſt, Magiſtratus ſiue præfectus. Græca uoce uſus eſt & Cicero, Tetrarchæ & Dynaſtæ. Non enim dicitur reginæ eunuchus, ſed reginæ præfectus, nimirum gazophylax.

Candacis.) κανδάκης, id eſt, Candaces, à nominatiuo Candace. Quod nomẽ ita uidetur commune fuiſſe reginis, ob quandam reginam Aethiopiæ nomine Candacen de gente illa optime meritam, ut apud Aegyptios Pharao & Ptolemæus, regibus.

Venerat adorare.) προσκυνήσων, id eſt, Adoraturus.

Putaſne intelligis.) ἆρά γε. Num, ſiue an, ſiue Nunquid intelligis quæ legis?

Et quomodo.) Et, nõ eſt apud Græcos, ſed tantum πῶς γὰρ ἂν δυναίμην, Qui enim poſſim, aut Qui nam poſſim. Subauditur enim negatio non intelligo.

Oſtenderet mihi.) ὁδηγήσῃ με, id eſt, Duxerit me.

Locus, pro argumento. Locus autem ſcripturæ,) ἡ δὲ περιοχὴ. Quod continentiam poſſis dicere: Nos uertimus argumentum, poterat dici & ſententia.

Tanquam ouis ad occiſionem.) Locus eſt apud Eſaiam capite 53. Verum apparet eunuchum hunc non ex Hebræo libro, ſed ex Græco hæc legiſſe, quod omnia ad amuſſim conſentiant cum æditione ſeptuaginta. Et Aegyptus id temporis græciſſabat ob commercium cum Romanis & ante hoc cum Alexandro. Nam Hebræa Hieronymus ita uertit, Sicut ouis ad occiſionem ducetur, & quaſi agnus coram tondente obmuteſcet, & non aperiet os ſuum. De anguſtia & de iudicio ſublatus eſt, generationem eius quis enarrabit, quia abſciſus eſt de terra uiuentium. Iuxta ſeptuaginta legimus hunc in modum ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη, καὶ ὡς ἀμνὸς ἐναντίον τοῦ κείροντος ἄφωνος, οὕτως οὐκ ἀνοίγει τὸ στόμα αὐτοῦ. ἐν τῇ ταπεινώσει, ἡ κρίσις αὐτοῦ ἤρθη. τὴν γενεὰν αὐτοῦ τίς διηγήσεται, ὅτι αἴρεται ἀπὸ τῆς γῆς ἡ ζωὴ αὐτοῦ, id eſt, Sicut ouis ad uictimam ductus eſt, & ſicut agnus coram tondente mutus, ſic non aperit os ſuum. In humilitate iudicium eius ſublatum eſt, generationem illius quis enarrabit, quia tollitur de terra uita eius. Porrò pro tollitur αἴρεται perperam habetur in noſtris codicibus tolletur, uerbum futuri temporis, quemadmodum & pro aperit legimus aperuit.

Conſentit cũ Septuaginta.

Dixit hoc.) λέγει τοῦτο, id eſt, Dicit hoc, quaſi iam loquatur tibi, cuius ſcripta legis.

Quis prohibet.) τί κωλύει, id eſt, Quid prohibet, ſeu potius, Quid uetat, aut quid obſtat quo minus baptizer.

Dixit autem Philippus, Si credis &c. uſq; ad eum locum, Et iuſſit ſtare currum, non reperi in Græco codice. Quanquam arbitror omiſſum librariorum incuria. Nam & hæc in quodam codice Græco aſſcripta reperi, ſed in margine. Certe apud interpretem Chryſoſtomum hæc non adduntur. Nec in æditione Hiſpanienſi. In Aldina fuit additum.

Vterq;.) ἀμφότεροι, id eſt, Ambo.

Et Philippus & eunuchus.) ὅ τε φίλιππος καὶ ὁ εὐνοῦχος, id eſt, Et Philippus & eunuchus, conduplicata coniunctione.

Spiritus domini rapuit Philippum.) Rabanus in gloſſa ordinaria uidetur annotaſſe diuerſam lectionem, quaſi ſpiritus dictus ſit irruiſſe in eunuchum, & rapuerit Philippum, uerum huiuſmodi nihil reperio uel in Græcis uel in Latinis codicibus.

Azotum. Inuentus eſt in Azoto.) Quis quærebat illum, ut illic fuerit inuentus? Repertus eſt, erat tolerabilius. Eſt enim ſenſus, Philippum ſubito fuiſſe Azoti. Ea ciuitas eſt Palæſtinæ una è quinq; ciuitatibus Allophylorum. Hebræis dicta אשדוד Aſchdod.

EX CAPITE NONO.

ADhuc ſpirans.) ἐμπνέων. Forte pro ἔτι mutatum eſt ἐμ. In alijs habetur utrunq; ἔτι ἐμπνέων, id eſt, Etiamnum ſpirans. Sed unde minarũ? Neque enim ut dicimus, Cupit te, & cupiens eſt tui, ita dicere licet, Vox non ſonat hominem, & uox non eſt ſonans hominis, & Sapit uinum, & eſt ſapiens uini. Proinde meo iudicio uertendum erat, Spirans minas ac cædem, Et,

In diſcipulos domini.) Apertius erat Aduerſus diſcipulos domini.

Huius uiæ uiros.) τοὺς τῆς ὁδοῦ ὄντας, id eſt, Qui eius eſſent ſectæ. Articulus enim ꝓnominis uice fungitur hoc loco. Et pro uiæ, multi codices habebant uitæ. *Articulus uice ꝓnominis.*

Viros ac mulieres.) ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας, id eſt, Et uiros & mulieres, aut ſeu uiros ſeu mulieres.

Circumfulſit.) περιήστραψεν, id eſt, Circumfulgurauit, ſi ſic liceret loqui. Subitam enim lucem fulgur appellat.

Saule Saule.) σαοὺλ σαούλ, id eſt, Saul Saul. Cum Lucas alibi Saulum uocet ac Paulum, hic Hebræam uocem integram reliquit, quod Chriſtus illum Hebraice compellarit, ut & ipſe poſtea teſtatur. Atque item Ananias, σαοὺλ ἀδελφέ, id eſt, Saul frater, de quo nonnihil attingemus in Paulinis epiſtolis. *Saul.*

Durum eſt tibi.) In plerisq; Græcis codicibus id non additur hoc loco, cum mox ſequat̃, ſurge, ſed aliquanto inferius, cum narratur hæc res. Neq; raro contingit, ut ſcriba doctulus aliunde addat aliquid in ſpacijs, quod poſt alius indoctior referat in cõtextũ. Certe Chryſoſtomus hoc loco nullam mentionem facit huius particulæ. Eſt autem ethnicis etiam in prouerbio πρὸς τὸ κέντρον λακτίζειν, id eſt, Aduerſus ſtimulum calcitrare. Translatum à bubus aut alijs iumentis quæ ſtimulo incitantur, ut equi calcaribus. In uetuſtioribus codicibus ne hæc quidem habebantur, & tremens ac ſtupens dixit, Domine quid me uis facere? & dominus ad eum, Tantum eſt, durum eſt tibi contra ſtimulum calcitrare. Ego ſum Ieſus, quem tu perſequeris, ſurge & ingredere, &c. *Paroemia.*

Qui concomitabantur cum illo,) οἱ συνοδεύοντες αὐτῷ, id eſt, Qui iter faciebant cum illo, ſiue comites itineris. Interpres nec Latine loquutus, nec Græco uerbo reſpondit

Stabant ſtupefacti.) ἐνεοί. Græca uox inde dicta eſt, quod rei nouitas hominem reddat attonitum.

Nihil uidebat.) οὐδένα ἔβλεπεν, id eſt, Neminem uidebat. Apparet interpretem legiſſe οὐδὲν ἔβλεπεν.

Ad manus autem illum trahentes.) χειραγωγοῦντες δὲ αὐτὸν, id eſt, Manuducentes illum. Quorſum enim opus erat trahentibus, cum ſponte iret? Atque ita uertit ipſe paulo poſt, Ad manum autem deductus à comitibus.

In uicum qui uocatur rectus.) ἐπὶ τὴν ῥύμην. Vicus hoc loco non eſt pagus aut oppidulum, ne quis in hoc erret, nam id eſt Græcis κώμη, ſed pars urbis. Ciuitas enim diſtinguitur in uicos, uici in uias, uiæ in domos. *Vicus pars urbis.*

Quanta mala fecerit ſanctis.) ὅσα, id eſt, Quot, ſiue quæcunq;. Item paulo poſt, Quãta oporteat illum pro nomine meo pati.

Et hic habet.) Hic hoc loco aduerbium eſt, non pronomen ὧδε, id eſt, In hac ciuitate.

Vas electionis.) σκεῦος, Ego maluiſſem organum electum. Quanquam uaſa ueteribus omnis dicebatur ſupellex.

Saule frater.) σαοὺλ ἀδελφέ, id eſt, Saul frater, quod conſentaneum ſit Hebraice fuiſſe loquutum Ananiam. *Saul.*

Vt uideas. ὅπως ἀναβλέψῃς.) id eſt, Vt uiſum recipias. Sic enim idem uerbum paulo ante traduxerat. Ceciderunt ab oculis eius.) ἀπέπεσον, Deciderunt.

Qui expugnabat.) Græce militari eſt uſus uerbo. πορθεῖν enim Græcis eſt urbem excindere ac depopulari.

Vt uinctos illos duceret.) ὡς ἀγάγῃ, id eſt, Ducat ſiue pertrahat, id quod mauult Valla.

Et confundebat.) Non eſt hic pudefaciebat, ut aliâs ſolet uti, ſed συνέχυνε, hoc eſt, Commouebat ac perturbabat, confirmans Ieſum eſſe Chriſtum.

Conſilium fecerunt in unum.) In unum, nõ reperio in libris Græcorum, quos ego ſanè

 uiderim

uiderim,tantum eſt συνεβουλεύσαντο.Niſi forte uoluit exprimere uim præpoſitionis σύν.

Submittẽtes in ſporta.)χαλάσαντες. Quod eſt funibus ex alto penſilẽ demittere,ut aliâs indicauimus.

Intrans & exiens.)In Græcis exemplaribus tantum reperio εἰσπορευόμενος intrans,ἐκπορευόμενος non inuenio. Quanquam ingrediens & egrediens Hebraica figura dictum eſt pro uerſans,quomodo Latini dicunt,domi ac foris.

Fiducialiter agens.) παῤῥησιαζόμενος,id eſt,Libere ſiue cum fiducia loquens aut agens, ſed magis ad ſermonem pertinet,unde & Græca dictio compoſita eſt.

Et diſputabat cum Græcis.) συνεζήτει πρὸς τοὺς ἑλληνιστάς, Diſputabat aduerſus Græcos. Rurſus uſus eſt uerbo Helleniſtæ, ſignificat enim Iudæos ibi natos. Nondum autem erat tempus diſputandi cum gentibus. Cæterum illud quod præceſſit,Cum gentibus, in Græcis codicibus non inuenio,ne in Latinis quidem uetuſtioribus. Et mox,

Quærebãt eum occidere.) Græcis eſt ἐπεχείρουν, id eſt, Conabantur ſiue aggrediebãt.

Eccleſia quidem.) αἱ μὲν οὖν ἐκκλησίαι, id eſt, Igitur eccleſiæ quidem,numero pluratiuo, quod tum omnes congregationes Chriſtianorum diſperſæ dicerentur eccleſiæ,quæ tamen omnes in unam recidunt eccleſiam.

Per uniuerſos deueniret.)Quidam addunt hoc loco fines,ſed perperam,quandoquidẽ de hominibus ſentit Paulus,non de locis.

Sanet te dominus.) ἰᾶται.Poterat accipi & ſanat,indicandi modo non imperandi.

Aſſaron. Lyddæ & Aſſaronæ.) λύδδαν καὶ τὸν ἀσσάρωνα. Haud ſcio an hæc ſit quam in Hebraicis nominibus corrupte legimus Accaron, quam eandem quidam putarunt eſſe turrim Stratonis,poſtea Cæſaream nominatam. Vero proximum eſt,hanc eſſe regionem, quam Hieronymus in nominibus locorum appellat Saronas, id Hebræis ſonat campeſtrem regionem. *Saronas.* Eſt autem à Cæſarea Palæſtinæ pertingens uſq; ad oppidum Ioppe. Teſtatur ſua etiamnum ætate illic agrum fuiſſe paſcendis gregibus aptum. Porrò Ioppe non longe aberat à Lydde. Quanquam eſt & altera eiuſdem nominis regio inter mõtem Thabor & ſtagnũ Tyberiadis,cuius meminit Eſaias, In paludes uerſus eſt Saron. Verũ priorem fuiſſe eam de qua hic ſentit Lucas,indicat Hieronymus.

Capnion. Nomine Tabitha.)Hoc certe loco Tabitha non poteſt eſſe uerbum. Ioannes Capnion *Thabia* Thabiam legendũ eſſe putat,uocẽ enim Aſſyriã eſſe, quæ illis Capreã ſignificat. Certe qui *Chaldæis* literas callent Hebraicas, fatentur hoc puellæ uocabulũ nonnihil habere cognationis cum *capra.* uerbo uidendi, quod illis dicitur נבט. Et Græcis itẽ δορκὰς caprea,à δέρκομαι uideo deducta eſt,quod id animal acri oculorũ acie putetur eſſe. Vnde & qui ſunt perſpicacibus oculis ὀξυδερκεῖς uocantur. Cæterũ Laurentius maluit ab interprete Latinam uocẽ fuiſſe redditam,nempe capream. Nam Lucas Dorcadem interpretatur,ſed Græce ſcribens.

Quam cum lauiſſent.) Gloſſa ordinaria ſubmonet in quibuſdam codicibus ſcriptum fuiſſe Lauiſſent unguentis. Sed more ueterum primũ lauabant corpus, deinde ungebant. Quanquam probabile non eſt,hic tantum ſumptus fuiſſe factum in Dorcade.

Miſerunt duos uiros.)In pleriſq; Græcis codicibus,tantũ eſt ἀπέστειλαν,id eſt,Emiſerunt. In uno reperi δύο ἄνδρες aſſcriptum,ſed in ſpacio marginali.

Ne pigriteris.) Sine cauſa mutauit perſonam μὴ ὀκνῆσαι διελθεῖν ἕως αὐτῶν,id eſt,Ne pigritaretur ſiue ne grauaretur pertranſire uſq; ad ſeſe,ſiue ad ipſum.

Quas faciebat illis Dorcas.)ὅσα ἐποίει μετ' αὐτῶν οὖσα ἡ δορκὰς,id eſt,Quas faciebat ſecum uiuens Dorcas,ſiue quas faciebat dum cum ipſis eſſet Dorcas.

Et multi crediderunt domino.) ἐπὶ τὸν κύριον,id eſt, In dominum. Vnde apparet interpreti nihil retuliſſe, utrum dicas Credere domino,an credere in dominum.

Petrus hoſpes coriarij. Apud Simonem coriarium.) βυρσεῖ. Quod opificium non ſolum plebeium, uerum & ſordidum habetur; O quantus hoſpes, & apoſtolici culminis princeps apud cuiuſmodi diuerſatur hoſpitem? Nunc in immenſum creuerunt opes eccleſiæ. Gratulandum eſt felicitati,ſi modo uere ſita eſt in hoc eccleſiæ felicitas,& ſi felicitati reſpondet pietas.

EX CAPITE

EX CAPITE DECIMO.

Centurio cohortis.) Minus ambiguũ erat, Ex cohorte. Neq; enim is erat princeps totius cohortis, quæ circiter mille milites continet, ſed unus ex ea cohorte. Atq; ita eſt Græce ἐκ σπείρης. Spiram autem Chryſoſtomus aut quiſquis is fuit interpretatur νούμερον, & hic Latine loquens.

Quis es domine.) τί ἐστι κύριε, id eſt, Quid eſt domine, hoc eſt, Quid reieſt. Atq; ita legendum arguit ipſa etiam angeli reſponſio, Orationes tuæ &c.

Hic tibi dicet quid te oporteat facere.) Hoc non habebat in æditione Hiſpanienſi, & uidetur aſſcriptum ex capite quod proxime præceſſit, & in hoc ipſo mox repetitur inferius.

Duos domeſticos.) δύο τῶν οἰκετῶν, id eſt, Duos famulorum.

Et militem timentem dominum.) στρατιώτην εὐσεβῆ, id eſt, militem pium. Quid hic opus erat periphraſi? Cæterum ne lector offenderetur, quod Cornelius ad pietatis negociũ uteretur milite, addidit pium.

Qui illi parebãt.) τῶν προσκαρτερούντων αὐτῷ, id eſt, Qui illi aſſiſtebant, ſiue ut alibi uertit, inſeruiebant. Parebant & cæteri milites, uerum hi ſemper aderant miniſterij gratia.

In ſuperiora.) ἐπὶ τὸ δῶμα. Quod in euangelijs uertit, tectum. Apparet enim Petrũ conſcendiſſe tectum, in quo ſoliti ſunt inambulare quidam, ut oraret ſub dio, ceu uicinior deo, tum etiam ſemotior ab hominum ſtrepitu.

Et uidit.) καὶ θεωρεῖ, id eſt, Videt, præſentis temporis.

Vas quoddam uelut linteum.) Hieronymus in Eſaiã citat, Vas quoddã linteum, nec id uno ſanè loco. Vt accipiamus ipſum linteum fuiſſe uas, àtq; ita mox appellat abſq; ὡς.

Quatuor initijs ſummitti.) Græci legunt, Quatuor initijs alligatum ac demiſſum è cœlo, τέσσαρσιν ἀρχαῖς δεδεμένον καὶ καθιέμενον.

Quadrupedia &c.) Græce ſic habet τετράποδα τῆς γῆς, καὶ τὰ θηρία καὶ τὰ ἑρπετὰ, id eſt, Quadrupedia terræ, & beſtiæ, & reptilia. Porrò θηρίον Græcis proprie noxiam beſtiam ſignificat, ueluti uiperam aut lupum. θηρίον.

Occide & manduca.) θῦσον καὶ φάγε, id eſt, Sacrifica, ſiue macta, & ede.

Abſit domine.) μηδαμῶς, id eſt, Nequaquam.

Iterum ſecundo.) πάλιν ἐκ δευτέρου, Rurſus iterum.

Tu commune ne dixeris.) Communia, uertendum erat. Quanquam Græce uerbũ eſt μὴ κοίνου, id eſt, Ne communica, hoc eſt, ne feceris communia. Sic enim Hebræi uocant impura & nefaſta.

Per ter.) ἐπὶ τρὶς, id eſt, Ad ter quanquam ſatis erat dicere ter. Nouum ſermonis decus commentus eſt interpres. Atqui ex hoc ſolœciſmo natus eſt, opinor, Apologus, qui uulgo fertur non infeſtiuus. Sacerdos quiſpiam ruſticanæ plebis ruſticior paſtor, cum primum eſſet baptizaturus infantem, ac in libro unde ſolennia uerba pronunciabat, minio aſcriptũ offenderet, Salta per ter, quibus uerbis librarius admonebat, tres retro paginas eſſe reuoluendas, mox iuſſit, ut æditimus adduceret haſtile, quo crux impoſita circumfertur. Eo accepto, bene ſit, inquit, antehac nunquam idem expertus ſum, ſed ita res poſtulat, & haſtili innixus, apſidem ſaxeam ter tranſilijt, atq; ita recepto codice, reliqua peregit. Per ter. Fabella.

Et ſtatim receptum eſt.) καὶ πάλιν ἀνελήφθη, id eſt, Et rurſus receptum eſt, nimirum quod inde ueniſſet.

Deſcendens autem Petrus ad uiros.) Poſt hæc uerba in nonnullis Græcorum exemplaribus additum erat, τοὺς ἀπεσταλμένους ἀπὸ τοῦ κορνηλίου πρὸς αὐτὸν, id eſt, Qui miſſi fuerant à Cornelio ad ſe.

Accerſire te.) Rurſum uertit figuram Græcam. Latine dixiſſet, Vt accerſeret te

Introducens ergo.) εἰσκαλεσάμενος, id eſt, Introuocatos ſiue inuitatos.

Quomodo abominatum ſit.) ὡς ἀθέμιτόν ἐστι, id eſt, Vt nefas eſt. Nam parum erat ciuile, ut Petrus apud Ethnicum dicat, abominandum eſſe cum eo colloqui. Verũ ait ex conſuetudine ſuæ gentis ſibi non eſſe fas cum illo congredi. Et mox,

Adiungere ſe.) Græcis eſt κολλᾶσθαι adhærere ſiue adglutinare.

Sine dubitatione.) ἀναντιῤῥήτως, id eſt, Citra contradictionem, ſiue incunctanter.

Nudius quarto die &c.) ἀπὸ τετάρτης ἡμέρας μέχρι ταύτης τῆς ὥρας ἤμην νηστεύων, καὶ τὴν ἐνάτην

ὥραν προσευχόμενος, id eſt, Quarto ab hinc die, uſq; ad hanc horam, ſedebam ieiunans, & hora nona orans. Ex uerbis interpretis apparet Cornelium ieiunaſſe & oraſſe totum quatriduum. Sentit autem ſe ieiunaſſe & oraſſe die quodam, qui quartus eſſet ab eo quo colloquebatur cum Petro. Siquidem uſq; ad hanc horam dixit, pro uſq; ad hoc tempus, & pro ἤμην ſedebam, nonnulli legunt ἦμην eram, prima uocali attenuata.

In ueſte candida.) λαμπρᾷ, id eſt, Splendida.

Et eleemoſynæ tuæ commemoratæ ſunt.) ἐμνήσθησαν, id eſt, In memoria habitæ. Nam memoratur quod narratur.

Simonis coriarij iuxta mare.) Sub hæc addunt Græci codices, quod in noſtris omnino non habetur ὃς παραγενόμενος λαλήσει σοι, id eſt, Qui aduenïens loquetur tibi.

In conſpectu tuo.) Græci legunt in cōſpectu dei ἐνώπιον τοῦ θεοῦ. Eſt autem ſermo confirmantis animi ſimplicitatem, cuius deum facit teſtem. Annotat hic nonnihil & gloſſa ordinaria.

Adſumus audire.) Græcanici ſermonis formam reddidit, πάρεσμεν ἀκοῦσαι pro eo quod eſt, Adſumus ut audiamus, ſiue ad audiendum.

Sed in omni populo.) ἐν παντὶ ἔθνει, id eſt, In quauis gente.

Ordo perturbatior.

Verbum miſit filijs.) τὸν λόγον ὃν ἀπέστειλεν, id eſt, Verbum quod miſit. Offenſus lector oratione non abſoluta ſuſtulit, quod. Aut enim anapodotos eſt oratio, aut accuſatiuo abuſus eſt loco nominatiui, hoc eſt, uerbum quod miſit filijs Iſraël. Aut, quod mihi maxime probatur, accuſatiuus hic λόγον referēdus eſt ad uerbum quod ſequitur οἴδατε, id eſt, ſcitis. Deinde quia interceſſit hyperbaton, & item parentheſis, quod ante dixerat λόγον, alia uoce repetijt ῥῆμα, ut legamus ad hunc modum, Verbum quod miſit filijs Iſraël, annuncians pacem per Ieſum Chriſtum: deinde per parentheſim interijciat (hic eſt omniū dominus) moxq; ſequatur, Ipſi noſtis, uerbum inquam, quod factum eſt per omnem Iudæam.

Verbum res acta.

Incipieris enim.) Enim adiecit aliquis de ſuo. cum nō ſit in Græcis exemplaribus. Et incipiens ἀρξάμενον hoc loco neutri generis eſt, ut referatur ad uerbum. Porrò uerbum hoc in loco nihil aliud dicit, quàm rem populari ſermone iactatam. Eum rumorem ait ortum ex Galilæa poſt baptiſma Ioannis. Deinde ponit argumentum rumoris uidelicet de Ieſu Nazareno.

De ſermone apoſtolorum an è ſpiritu ſancto.

Miraculū linguarum raro legitur.

Homines erāt apoſtoli.

Quomodo unxit eum.) Quidam codices habebant, ὡς ἔχρισεν αὐτὸν, id eſt, Quomodo unxerit eum. Quidā ὃν ἔχρισεν αὐτὸν, id eſt, Quem unxit eum. Cæterū illud pronomen eū, omittendum erat interpreti, quod ex idiomate ſit ſermonis Hebræi. Incertum Petrus hæc Hebraice dixerit an Græce. Tamen etiā cum Græce ſcribunt apoſtoli, multum referunt ex proprietate ſuæ linguæ. Quemadmodum & hodie qui latine loquuntur, parum alioqui literati, nōnihil admiſcent ex ſermone uernaculo, uel imprudentes, puta Gallus è ſermone gallico, Britannus è britannico, Germanus è germanico. Nam apoſtoli Græcitatē ſuam nō è Demoſthenis orationibus, ſed è uulgi colloquio didicerunt. Sic enim uiſum eſt ſapientiæ diuinæ, nullis eloquētiæ mortalis adminiculis orbē in ſuam ſentētiā pertrahere. Neq; enim donum illud linguarum oportebat eſſe perpetuū. Satis erat adeſſe quoties uſus poſtulabat. Vt non ſemper excitabant mortuos, non ſemper ſanabant ægrotos, ſed tum demum cum ad religionis & euangelij negocium pertinebat. Semel duntaxat legimus apoſtolos nouis linguis loquentes miraculo fuiſſe. Et huius uoluminis cap. xix. narrantur, qui baptizati ſpiritum ſanctum acceperant, linguis loquuti & prophetaſſe. Quanquam uero propius eſt apoſtolos id temporis unica lingua fuiſſe loquutos, ac uirtute diuina factū, ut æq; ab omnibus intelligerentur. Neq; uero neceſſe eſt, opinor, quicquid fuit in apoſtolis, protinus tribuere miraculo. Homines erant, quædā ignorabant, in nonnullis errabant. Etiam poſt acceptum ſpiritum ſanctum obiurgatur, ac docetur Petrus à Paulo. Paulus à Barnaba diſſentit, uſq; ad diuortium. Et haud ſcio an hoc magis congruerit Euangelio Chriſti, ut ſimplici inconditoq; ſermone proderetur in uulgus, ac talis eſſet apoſtolorū oratio, qualis cultus, qualis uictus, qualis omnis uita, exceptis ijs quæ ſunt pietatis & animi, ne quid in hoc negocio ſibi uindicare poſſet humanæ facūdiæ ſupercilium. Sæpe relinquebat diſcipulos ſuos Chriſtus humanis uiribus, eſuriebant, ſitiebāt, fatigabanť corporis laboribus, animi curis, ſentiebant ingraueſcentem ætatem, aliaq; fragilitatis humanæ incommoda.

Sed idem

Sed idem aderat, quoties maieſtatem ſuam mundo uoluit innoteſcere. Atq; ita temperabat organa ſuorum, quibus ad euangelij propagationem utebatur, quatenus intelligebat ad diuini ſui conſilij rationem, adeq; mortalium ſalutem maxime conducere. Neque uero mirum, ſi cum Aegyptus ac Syria, Cilicia, totaq; penè minor Aſia, primum ob imperium Alexandri, mox Romanorum, uulgo Græce loqueretur, apoſtoli citra miraculum Græce nouiſſent, præſertim cum poſtea tot annos inter Græce loquentes uerſarentur. Neq; enim ſtatim ab ijs conſcriptum eſt euangelium. Qui inter Gallos uiuit, uno protinus anno Gallice loquitur, etiamſi prius nihil eius ſermonis tenuerit. Et miramur apoſtolos tot annis mediocrem ſermonis facultatem fuiſſe conſequutos? Iam uero non ſum neſcius à Paulo commemorari genera linguarum & interpretationem ſermonum inter dona ſpiritus. Et ipſe gloriatur quod plus cæteris omnibus loquatur linguis. Verum id cuiuſmodi fuerit, nō eſt fortaſſis huius loci perſequi. Sed ut donemus interim ſimile fuiſſe ei, quod accidit à ſpiritu ſancto in apoſtolos effuſo, addamus & illud, nō contigiſſe illis hoc dono politam & exactam linguarum peritiam, ſed eatenus duntaxat, quatenus maxime conducebat ad negocium euangelicum, ſicut cui contigerat prophetiæ donum, ut hunc aut illum locum explanaret, non continuo quouis tempore, quemuis ſcripturæ locum poterat explicare, quod eas dotes deus ſingulis impartiret ad menſuram fidei, teſte Paulo, ita ſi cui contigerat pro re nata linguarū peritia, non ſtatim apud quoſuis, in quouis argumento idem potuiſſe uideatur. Siquidē exiſtimamus & Auguſtino prophetiæ donum adfuiſſe in explicandis ſacris literis, & tamen alicubi non aſſequitur ſenſum ſcripturæ germanū. Neq; Hieronymo defuit, opinor, donum linguarum, & tamen in nonnullis diſſentiunt ab eo, qui literas Hebræas profitentur. Quod ſi quis omnino contendat, apoſtolis infuſam cœlitus omniū linguarum peritiam, atq; hoc donum illis fuiſſe perpetuum, cum ea quæ fiunt uirtute diuina perfectiora ſint ijs, quæ fiunt iuxta naturæ ordinem, aut per humanam induſtriam, autore Chryſoſtomo, qui fit ut apoſtolorum ſermo non ſolum impolitus ſit & inconditus, uerum etiam imperfectus, perturbatus, aliquoties planè ſolœciſſans? Neq; enim id negari poteſt, quod res ipſa clamitat. Placebat ſpiritui ſancto ſermonis ſimplicitas, ſed pura tamen & integra, atq; ijs uacans incommodis, quæ ſolent auditorum intelligentiam impedire. Atq; in his paſſim deſudant interpretes Græci, quibus Demoſthenes & Plato facilis erat ac perſpicuus. Quoties Origenes in Paulo deſiderat Græcanici ſermonis integritatē? Quoties hyperbatis, anapodotis, & amphibologijs offenditur? Neq; id negat Chryſoſtomus, & fatetur compluribus in locis Hieronymus, aperte Paulo tribuens Græcanici ſermonis imperitiā. Idem Lucæ plus tribuit in literis Græcis quàm Hebræis, non ob aliud, niſi quod in his magis eſſet inſtitutus, quippe Antiochenus. Idem fatetur Paulum diſertiorem in lingua Hebræa quàm Græca, quod in illa natus eſſet, in hac inſtitutus. Rurſus alicubi, quod poſterior epiſtola Petri diſſideat à phraſi prioris, hanc adducit cauſam, quod in ea ſit alio uſus interprete. At quorſum opus interprete, ſi perfectam omnium linguarum peritiam dabat ſpiritus ſanctus? præſertim cum extra controuerſiam ſit apoſtolos omnes Græce duntaxat ſcripſiſſe excepto Matthæo. Cur auſi ſunt interpretari ueteres, quod Paulus ob id Titum deſideraret, quod is in Græci ſermonis facultate eſſet promptior? Hæc non multum abſint à blaſphemia, ſi quis hanc ſententiam de dono linguarum mordicus teneat. Et tamen ea non ueriti ſunt eccleſiæ probatiſſimi Doctores libris ſuis prodere. Atque hæc pluribus à me diſſerta ſunt, quàm fortaſſis annotationum argumentum poſtulabat. Ne quis impie aut temere à me dictum exiſtimet, apoſtolos ſermonem Græcum non ex orationibus Demoſthenicis, ſed ex populari colloquio didiciſſe. Neque enim ex orationis, ſed ex mentis habitu metienda eſt apoſtolorum autoritas. Neque magis pium hominem debet offendere in apoſtolis ſermo incultus, quàm corpus illotum, aut ueſtis plebeia. Quin ipſe Chriſtus, ut multis colligi poteſt coniecturis, uulgatiſſimo maximeq; populari ſermone eſt uſus, Syriace loquens, & fortaſſis aliquando Chaldaice, & haud ſcio an Græce nonnunquam, ut erat id temporis populi ſermo uarijs linguis corruptus, quandoquidem & apoſtoli Græce ſcribentes, Romanorū multis uocibus utunt. Atq; hanc de apoſtolorū ſermone opinionē ipſa res nobis perſuadet, etiamſi nō ſuffragaretur ſummorū uirorū autoritas. Mihi tamē nō eſt animus, neq; pro hac, neq; pro ulla alia digladiari, ſi diuerſum ſentit eccleſia.

Poterant apoſtoli & citra miraculum Græce ſcire.

Dona linguarum non erāt perpetua.

Apoſtolorum ſermo obſcurus ſæpe & perturbatior.

Lectorem

Lectorē admonemus, non proponimus oracula, nuſquam non parati cedere melioribus. Addam ridiculum quiddam. Quum alicubi ſcripſiſſem ſermonem quo dominus eſt uſus, fuiſſe non pure Hebraicum, ſed Syra Chaldeaq́ꝫ lingua corruptum, quidam triſmegiſtus theologus è Sorbona libro uulgato uociferatus eſt, μάλα τραγικῶς, quod domini & apoſtolorum ſermonem dixerim corruptum. Idem clamaret opinor, ſi ſcripſiſſem dominum non bibiſſe ſyncerum uinum, ſed aqua dilutum. Huc reciderunt Rabinorum quorundam iudicia. Quidam excuſat ſoloeciſmum interpretis quod reddiderit figuram Græcam. Id ſi feciſſet, dixiſſet ad ter non per ter. Quanquam reddere figuram Græcam Latine, frequenter eſt σολοικίζειν.

Omnes oppreſſos.) καταδυναστευομένους. Recte uertit interpres, modo intelligamus hic oppreſſos dici, qui tyrannide & potentia cuiuſpiā opprimūtur, id enim ſonat Græca uox.

In regione Iudæorum. ἔν τε τῇ χώρᾳ, id eſt, Et in regione Iudæorum, conduplicata coniunctione.

Præordinatis à deo.) προκεχειροτονημένοις, Quod magis ſonat delectis, ut fit, p ſuffragia. Græca uox dicta eſt, à porrigendis digitis, quo geſtu ſuffragabatur olim populus.

Qui manducauimus & bibimus.) Gloſſa ordinaria monet in Græcis ſcriptū fuiſſe, Qui quadraginta dies &c. Quanquam id in noſtris codicibus non reperitur.

Remiſſionem peccatorum accipere.) ἄφεσιν ἁμαρτιῶν λαβεῖν, id eſt, conſequi remiſſionē peccatorum, ſiue Remiſſionem peccatorum accepturum eſſe.

Omnes qui credūt.) πάντα τὸν πιστεύοντα, id eſt, Omnē qui credit, aut quiſqs credidiſſet.

Ex circumciſione.) οἱ ἐκ περιτομῆς, id eſt, Qui erant ex circumciſione.

Et in nationes.) καὶ ἐπὶ τὰ ἔθνη, id eſt, Et in gentes. Nec eſt gratia χάρις, ſed δωρεὰ donum. Et quia effuſa eſt, dictum eſt, pro, Quod effuſum eſſet.

Nunquid aqua.) Græci legunt in hunc modum, μή τι τὸ ὕδωρ κωλῦσαι δύναταί τις, τοῦ μὴ

Noua interpretatio. βαπτισθῆναι τούτους. Et apparet hunc eſſe ſenſum: Num quis uetare poteſt, quo minus aqua baptizentur hi, qui ſpiritum ſanctum acceperunt ſicut & nos? Veluti plus ſit ſpiritus quàm aqua, cumq́ꝫ ille contigerit, nihil eſſe magni ſi hoc acceſſerit. Cæterum τὸ ὕδωρ accuſatiuus aut pendet à præpoſitione ſubaudita κατὰ, aut adhæret uerbo βαπτισθῆναι, ea forma qua dicimus, βαπτίζομαι βάπτισμα.

EX CAPITE VNDECIMO.

Quare introiſti.) ὅτι πρὸς ἄνδρας, Ad uiros præputium habentes introiſti. Nam ὅτι hoc loco confirmantis eſt. Nec interrogant, ſed accuſant, aut certe expoſtulant.

Nequaquā domine.) μηδαμῶς. Idem uerbū quod ſuperius uerterat abſit.

Pœnitentiam dedit.) Græci codices addunt, εἰς ζωήν, id eſt ad uitam.

Sub Stephano.) ἐπὶ Στεφάνῳ, id eſt, In Stephano ſiue Aduerſus Stephanum. Nam ſub eo res geri dicitur, qui imperio potitur. Sed tum Græci addunt paternum caſum.

Loquebantur & ad Græcos.) Rurſus non eſt ἕλληνας ſed ἑλληνιστὰς, ſignificat enim religione & origine Iudæos, ſed alibi natos, qui nondum crediderant euangelio. Alioqui uideri poterat exemplum baptizati Cornelij tantum animi addidiſſe Chriſtianis, ut iam etiam gentibus auderent prædicare Chriſtum.

Permanere in domino.) Pluſculum hic habent Græci ſic, προθέσει τῆς καρδίας προσμένειν τῷ κυρίῳ, id eſt, propoſito cordis adhærere domino, ſiue perſeueranter adhærere domino. Latini addidere bis præpoſitionē. in. Quod autem dixit propoſito cordis, perinde ualet quaſi diceret ex animo & libera uoluntate, non metu neqꝫ pudore humano.

Ita ut cognominarentur.) ἐγένετο δὲ αὐτοὺς ἐνιαυτὸν ὅλον συναχθῆναι τῇ ἐκκλησίᾳ, καὶ διδάξαι τὸν ὄχλον ἱκανόν, χρηματίσαι τε πρῶτον ἐν Ἀντιοχείᾳ τοὺς μαθητὰς χριστιανούς, id eſt, Accidit autem ut annum totum conſuetudinem agerent cum congregatione, docerētq́ꝫ turbam multam, & primum Antiochiæ diſcipulos uocarent Chriſtianos. Nam illi uocabant eos Chriſtianos, ſed Lucas appellat eos diſcipulos. Senſum explicat hiſtoria Eccleſiaſtica. Ibi, inquit, primum diſcipuli, ueluti perhenni fonte ſumpto uocabulo, appellati ſunt Chriſtiani. Vſus eſt autem nouo uerbo χρηματίσαι, pro ὀνομάζεσθαι, quod idem uſurpauit Paulus in

epiſtolæ ad Romanos capite ſeptimo. Videtur autem inde dicta uox, quod cognomē ex officio quo quis fungitur addi ſolet, uelut publicani dicuntur, quod publica uectigalia colligunt, ita Chriſtiani, quod Chriſtum profiterentur. Porrò quod actiuo uerbo uidetur abuſus pro paſſiuo, ſimile eſt ei quod Latini dicunt, audit doctor, pro eo quod erat appellatur doctor.

In miniſterium mittere.) εἰς διακονίαν. Miniſteriū uocat ſubſidium, ſiue ſuppeditationē. Subminiſtrat enim qui neceſſaria ſuppeditat. Sic appellat & Paulus.

EX CAPITE DVODECIMO.

VIſit Herodes rex.) ἐπέβαλεν, id eſt, Iniecit, ſiue iniiciebat. Quis fuerit hic Herodes tam eſt uaria ſcriptorum opinio, ut non exiſtimem operæprecium annotationes his onerare difficultatibus.

Quia placeret.) ὅτι ἀρεστόν ἐστι, id eſt, Placitum, ſiue gratum eſſe. Idem nomen quod ante uertit æquum eſt: Non eſt æquum relinquere uerbum dei, & miniſtrare menſis.

Apprehendere. συλλαβεῖν, id eſt, Comprehendere.

Erat autem dies.) ἦσαν, Erant, numero multitudinis.

Sine intermiſſione.) ἐκτενὴς, id eſt, Prolixa, ut uertit in euangelio. ſiue intenta.

Et calcia te caligas tuas.) καὶ ὑπόδησαι τὰ σανδάλιά σου, id eſt. Subliga ſandalia tua. *Caliga pro ſandalys.*

Conſideransq́.) συνιδών τε, id eſt, Req́ perpenſa, niſi mauis ad cognitam domū referre.

Ad oſtium.) Ad, redundat.

Ianuæ.) πυλῶνος, non θύρας. Cum enim dicat oſtium ianuæ τὴν θύραν τοῦ πυλῶνος, aut ueſtibulum ædium habebat oſtium, quemadmodum & hodie uidemus in pleriſq; ædificijs: aut ianuam ueſtibuli, dixit primum oſtium quod expoſitum erat ueſtibulo.

Ad uidendū,) ὑπακοῦσαι, id eſt, Vt ſubauſcultaret. Sequitur enim. Et agnita uoce Petri.

Annuens autem,) κατασείσας δὲ, Mota manu innuens.

Quid nam factum eſſet de Petro.) τί ἄρα ὁ πέτρος ἐγένετο, id eſt, Quid Petrus eſſet factus, ſiue quia ſic permiſit ſibi loqui Lucas, ut quemadmodum Græci dicunt, fecit illum, pro, fecit illi, ita per uerbum paſſiuū dixerit, quid factus eſſet: ſiue quod ſuſpicarentur Metamorphoſi mutatum in aliud quiddam, iuxta uulgi ſtultitiam, qua creditum eſt magicis artibus homines uerti in aues, aut in Genios. *Quid factus eſſet.*

Iuſſit eos duci.) ἐκέλευσεν ἀπαχθῆναι. Parum liquet an Lucas Romano more dixerit duci eos, qui ducuntur ad ſupplicium, an abduci à ſeſe in carcerem.

Erat autem iratus Tyrijs.) θυμομαχῶν. Quod Laurentius uertendum putat, Irate ſiue acerbe pugnans. Quanquam hic homini non aſſentior. nam dictio Græca compoſita eſt ex θυμὸς animus, & μάχεσθαι pugnare. Quod nondum indixiſſet bellum, ſed iam animo bellum agitaret, ni placaſſent iratum. *θυμομαχῶν*

Eo quod alerentur regiones illorum ab illo.) διὰ τὸ τρέφεσθαι αὐτῶν τὴν χώραν ἀπὸ τῆς βασιλικῆς, id eſt, Eo quod ipſorum regio aleretur à regia, ut ſubaudias annona pecunia aut alimonia, ſiue hoc intelligendum eſt de commercio Iudaicæ gentis ſiue de ſalario.

Dei uoces.) φωνὴ θεοῦ, id eſt, Vox dei. Interpres legiſſe uidetur φωναί. Cum in Græcis codicibus conſtanter habeatur φωνὴ ultima graui, tamen quidam contendit legendum φωνῇ ultima circumflexa, & interpretatur dei uocem, qua deo acclamamus non homini. Imò quū Lucas memoret eum fuiſſe concionatum, rectius eſt, ut per adulationem acclamarint uocem non hominem ſonare, ſed deūm. Quemadmodum apud Vergilium Aeneas ex uoce, agnoſcit Venerem. In hanc certe ſententiā narrat Ioſephus, & interpretatꝰ Chryſoſtomus.

Honorem deo.) δόξαν, id eſt, Gloriam.

Et conſumptus à uermibus.) καὶ γενόμενος σκωληκόβρωτος, id eſt, Obnoxius factus morbo, quo qui laborant, exeduntur à uermibus. Opinor eundem eſſe quem medici pedicularem uocant, quo perijt & Lucius Sylla, certe ibi non felix.

Reuerſi ſunt ab Hieroſolymis.) εἰς ἱερουσαλὴμ, id eſt, In Hieruſalem. Ita legunt Græci. Verum haud ſcio an perperam. Tametſi conſentit æditio Aldina.

EX CAP.

EX CAPITE DECIMOTERTIO.

Simon qui cognominatus eſt Niger.) Mirum eſt Latinam uocem ab Euangeliſta eſſe poſitam, etiam forma Latina. Nam eiuſmodi nomina apud nos in er deſinentia deflectere ſolent in ρος. Ad hæc pro Simon in nonnullis exemplaribus Græcorum ſcriptum erat Simeon, uoce triſyllaba.

Collactaneus.) σύντροφος, id eſt, Simul cum eo educatus, quanquam ſciremus collactaneum legi apud iureconſultos dig. nouo Tit. de manumiſſis uindicta ex Vlpia. leg. §. Collactaneus.

Miniſtrantibus autem illis.) λειτουργούντων. Quod proprium eſt operantium ſacris. Nullum autem ſacrificium deo gratius, quàm impartiri doctrinam euangelicam.

Segregate mihi Saulum.) Interpres omiſit δὴ, ἀφορίσατε δή μοι, id eſt, Separate iam mihi.

Aſſumpſi.) προσκέκλημαι, id eſt, Aduocaui, ſiue accerſiui.

Abierunt Seleuciam.) Si regionem accipias, rectius erat, In Seleuciam. Sin ciuitatē eius nominis in Cilicia ſic à Seleuco dictam, recte loquutus eſt. Eſt autem duplex Seleucia, una in promontorio Syriæ quæ Syria dicitur Antiochia, altera in Piſidia: de priore hic loquitͬ.

Salamis in in Cypro. Et cum ueniſſent Salaminā.) Græce, γενόμενοι ἐν σαλαμῖνι, Cum eſſent Salamine. Ea eſt ciuitas Cypri poſt dicta Conſtantia, autore Hieronymo, quam Iudæi funditus demoliti ſunt Traiani principis temporibus, extinctis omnibus accolis.

Paphus in Cypro. Vſq; ad Paphum.) Ea eſt ciuitas Cypri quondam ſacra Veneri. Vt autē Salamis extrema eſt Cypri ad Orientem, ita Paphus extrema eſt ad Occidentem, ut intelligas totā inſulam peragratam. Hieronymus refert eam olim nobilem, ſuis temporibus frequenti terræ motu ſic collapſam fuiſſe, ut ueſtigijs duntaxat quid aliquando fuiſſet oſtenderet.

Barieu. Barieu.) Græci legunt βαριησοῦ, quod ſonat filium Ieſu, dictione tamen compoſita. Vt appareat quod ſuperius adiectum eſt, τοὔνομα non fuiſſe ſcriptum à Luca, quæ uox explicuerit non ipſius hominis nomen, ſed patris duntaxat, ipſius nomen paulo poſt adiecit. Verum cur addidit μεθερμηνεύεται, ueluti translatum indicans? Aut quò refertur hæc interpretatio? Ad Barieſum? nō poteſt, cum illud ſonet filium Ieſu, aut certe filium Ieu, Elymas idem ſit quod faciens præuaricari, ſiue ut Lyranus interpretatur menſura dei mei, ſiue dei mei cenſus. Nam אֱלִי deus meus, מֶס cenſus, unde ſunt qui miſſam pro ſacrificio Chriſtianorum deductam putant, mihi non ſit ueriſimile. An ad linguam diuerſam? Iudæus erat, & Elymas neq; Græcū eſt, neq; Latinum. Quur igitur dicit interpretari Elymas? niſi forte Barieſu dictus ſit à parentibus, deinde ob uitæ merita commutatum ſit illi nomen Elymas. Beda indicat hanc uocem Barichu ſeu Bariem corrupte ſcribi pro Barieu, Suſpicatur autem ſcripturam corruptam hac occaſione, quod βαριηοῦ, ſi ſuperponas uirgulā abbreuiationis notam, ſignificat idem quod βαριησοῦ plene ſcriptum. Non patitur autem hoc ſanctum nomen imponi mago. Quaſi magus ille prior non habuerit nomen cum Petro apoſtolo commune, dictus Simon.

Reſiſtebat autem illi.) Græci legunt illis, ut referatur ad Barnabam & Paulum. Nam illi refertur ad uerbum dei.

Saulus autem qui & Paulus.) Laurentius hoc loco litigat de nomine Pauli, de quo non nihil attingemus cum ad Paulinas epiſtolas uentum erit. Qui Laurentiana uolet cognoſcere, ex ipſius petat libris. Certe ante hac perpetuo dictus eſt Saulus. Hic primum admonuit de Pauli uocabulo.

Fallacia. Et omni fallacia.) ῥᾳδιουργίας. Dolum ante dixit, hic magis addendū erat diuerſum quiddam. Et Græca uox ſignificat propenſionem ad quoduis facinus patrandum, à ῥᾴδιον facile, & ἐργάζομαι operor. Licet Heſychius uocem exiſtimat eſſe polyſemon, ſignificare eandem πλαστογράφον, ταχυγράφον, πονηρὸν, μηχανουργὸν, πολυμήχανον, id eſt, Falſo aut etiam celeriter ſcribentem, uerſutum, artificem, uerſipellem. Nec eſt proprie Subuertere, ſed διαστρέφειν, id eſt, inuertere, deprauare, hoc eſt, ex rectis facere flexuoſa.

Qui ei manum darent.) χειραγωγούς, id eſt, Manuductores, ut uerbum uerbo reddam, ſiue qui ſe manu ducerent.

Paulus & qui cum eo erant.) οἱ περὶ τὸν παῦλον. Ad uerbum ſonat, qui circa Paulū erant, ſed iuxta ſermonis Græci proprietatē, ſonat Paulus. Verū ne abiret incomitatus, interpres

utrumq;

utrũq; ſenſum reddit, Paulus & qui cum eo erant. Abitror enim hic eadem figura dictum οἱ περὶ τὸν παῦλον, qua Græci dicunt, οἱ ἀμφὶ τὸν πλάτωνα, Platonẽ ipſum ſentientes.

Venerunt Pergen Pamphyliæ.) Prouinciæ nomen adiecit non ob diſcretionem, cum non ſit niſi una Perge, ſed quod oppidi uocabulum non perinde notum eſſet omnibus ut prouinciæ. At paulo inferius diſcernendi cauſa appoſuit prouinciæ nomen, Antiochiam Piſidiæ, quod duæ ſint Antiochiæ. Altera Syriæ Cœles, autore Hieronymo, in qua Barnabas & Paulus apoſtoli ſunt ordinati, altera Piſidiæ, in qua prædicarunt. Perge.

Pertranſeuntes Pergen uenerunt Antiochiam.) Græca nonnihil diſſident, αὐτοὶ δὲ διελθόντες ἀπὸ τῆς πέργης παρεγένοντο εἰς ἀντιόχειαν, At ipſi cũ peragraſſent relicta Perga, uenerunt Antiochiam. Siquidem ipſi, diſcernit illos ab Ioanne, qui recta reuerſus eſt Hieroſolymam, cum ipſi peragratis, quæ in medio erant, oppidis peruenerint Antiochiam.

Et manu ſilentium indicens.) καὶ κατασείσας τῇ χειρί. Idem hoc loco participiũ eſt, quod ſuperius uerterat, Annuens manu. Sonat autem mota manu. Nam hoc geſtu olim uerba facturi pro concione, ſilentiũ exigebant. Perſius. Feciſſe ſilentia turbæ Maieſtate manus.

Plebis Iſraël.) τοῦ λαοῦ τούτου, id eſt, Populi huius.

Mores eorum ſuſtinuit.) ἐτροποφόρησεν αὐτούς. Græcis unica dictio eſt conflata è duabus τροποφορεῖν, quod eſt ferre ac tolerare mores alicuius.

Quaſi poſt &c.) Græca nõnihil diſſident à noſtris, καὶ μετὰ ταῦτα ὡς ἔτεσι τετρακοσίοις καὶ πεντήκοντα, ἔδωκε κριτάς, id eſt, Et poſt hæc annis circiter quadringẽtis & quinquaginta.

Eduxit Iſraël ſaluatorem.) ἤγαγε τῷ ἰσραὴλ σωτηρίαν, id eſt, Adduxit Iſraëli ſalutem. Eſt autem Iſrael hoc loco dandi caſus.

Ieſum.) Ieſum non additur apud Græcos in nonnullis exemplaribus, ſed tantum ſeruatorem. Et fortaſſe nondum erat tempus explicandi nominis apud eius ſermonis admodũ rudes. Etiamſi mihi probabile uidetur apud Græcos ortum hunc ſcripturæ errorem, ex illorum notulis. Fortaſſis enim ex σ̄ρα ιν parum attentus ſcriba aut luſcioſus etiam, fecit σωτηρίαν. Hoc, utcunq; habet, certe Chryſoſtomus interpres non addit, legens hũc in modum, τούτου ὁ θεὸς ἀπὸ σπέρματος κατ' ἐπαγγελίαν ἤγαγε τῷ ἰσραὴλ σωτῆρα, προκηρύξαντος ἰωάννου.

Prædicante Ioanne.) προκηρύξαντος ἰωάννου, id eſt, Vt ante prædicauerat Ioannes.

Quem me arbitramini eſſe, non ſum.) Aut Lucas abuſus eſt τίνα pro ὅν, aut ſecus eſt diſtinguẽdum, Quẽ me arbitramini eſſe? ut hic ſit interrogatio. Deinde reſpondeat, Non ſum ego ille. Nam Græcis eſt τίνα με ὑπονοεῖτε, Admonet & gloſſa quam uocãt ordinariã, Quem me eſſe dicitis, per interrogationem legi poſſe.

Et q̃ in uobis timẽt.) mire miſcuit duas pſonas, ita ut ſeparari nõ queãt, uobis & timẽt.

Vt occiderẽt eũ.) Poteſt accipi ut Pilatus occideret eũ, Nam græcus ſermo anceps eſt.

Adimpleuit filijs ueſtris.) τοῖς τέκνοις αὐτῶν, id eſt, Filijs illorum, nempe patrum.

Sicut in pſalmo ſecundo ſcriptum eſt.) Quidam codices habebant in pſalmo ſecundo, quidam in pſalmo, omiſſo numero. At Hieronymus hunc ediſſerens pſalmum, palàm teſtatur in actis hunc pſalmum, qui apud nos ſecundus eſt, primi titulo citari. Et hinc ſumit argumentum: aut primum illum: Beatus uir, præſationis additum uice, aut illum & proximum, Quare fremuerunt, eundem eſſe pſalmum. Idem prodit fermè Hilarius, illud ingenue teſtatus, hunc primum citari à Paulo. Quin & diuus Auguſtinus in commentarijs indicat hunc potius eſſe unum quàm primum. Proinde nos his autoribus germanam reſtituimus ſcripturam. Secũdus pſalmus pro primo.

Voluntati dei.) τῇ βουλῇ, id eſt, Conſilio dei. Senſus apud Græcos nonnihil habet ambigui, δαβὶδ μὲν γὰρ ἰδίᾳ γενεᾷ ὑπηρετήσας, τῇ τοῦ θεοῦ βουλῇ ἐκοιμήθη, hoc eſt, Nam Dauid quidem, cum ſuæ generationi miniſtraſſet, dei conſilio dormiuit. Vt accipiamus Dauid nõ uixiſſe, niſi ſuam ætatẽ, & rebus bene geſtis obdormiſſe cũ cæteris, cæterum Chriſtũ eſſe immortalem. Interpres legit ἰδίᾳ γενεᾷ, ſubaudiens præpoſitionẽ ἐν, & ὑπηρετήσας, refert ad conſiliũ, ſiue ut ille uertit Voluntatẽ dei. Mihi prior lectio uidetur ſyncerior. Senſus anceps.

Quod dictum eſt in prophetis.) Abuſus eſt numero pro numero, cum ſit apud Abakuk capite primo. Hoc quoq; Paulus adduxit iuxta æditionem ſeptuaginta. Siquidem Hieronymus iuxta ueritatem Hebraicam ita uertit, Aſpicite in gentibus & uidete & admiramini & obſtupeſcite, quia opus factum eſt in diebus ueſtris, quod nemo credet cum Numeri ἑτέρωσις.

 narrabitur.

narrabit. Et diſperdimini.) καὶ ἀφανίσθητε, id eſt, Euaneſcite. Eſt enim ita tolli è medio ut nuſquā appareat, Pro quo Hieronymus uertit obſtupeſcite.

Exeuntibus autem illis.) Et hoc loco nonnihil diſſident Græca, ἐξιόντων δὲ ἐκ τῆς συναγωγῆς τῶν Ἰουδαίων, παρεκάλουν τὰ ἔθνη εἰς τὸ μεταξὺ σάββατον λαληθῆναι, id eſt, Egreſſis è ſynagoga Iudæis, rogabant gentes, ut ſequenti ſabbato loquerentur. Quidam addunt αὐτοῖς τὰ ῥήματα, id eſt, Sibi uerba.

Et colentium deum.) σεβομένων, id eſt, Religioſorum.

Aduenarum.) προσηλύτων, id eſt, Proſelytorum. Sic enim aliquoties uertit.

Contradicebāt ijs quæ dicebant à Paulo blaſphemantes.) Græci adijciunt uerbū unū, haud ſcio an recte, ἀντιλέγοντες καὶ βλασφημοῦντες, id eſt, Cōtradicentes & blaſphemātes.

Conſtanter.) παρρησιασάμενοι, id eſt, Sumpta fiducia ſiue audacia.

Præordinati.) τεταγμένοι, id eſt, Ordinati ad uitam.

Diſſeminabatur autem uerbum.) διεφέρετο, id eſt, Differebatur, diſpergebatur. Apparet interpretem legiſſe διεσπείρετο.

Mulieres religioſas.) σεβομένας. Idem participium quod modo uerterat, Colentes deū, uarietatis affectator.

Et honeſtas.) καὶ εὐσχήμονας. Quod ad cultum habitumq́ corporis decorum ac probis dignum pertinet.

EX CAPITE DECIMOQVARTO.

Iconia duo. Factum eſt autem in Iconio.) Cum Iconium ciuitatis ſit nomen non regionis, Iconij dicendum erat, non in Iconio, Iconij habebat exemplar Conſtantienſe. Sunt autem duæ huius nominis, altera Lycaoniæ ad montem Taurum, altera Ciliciæ. De priore, ni fallor, hic loquitur.

Suſcitauerunt & ad iracundiam concitauerunt.) ἐπήγειραν καὶ ἐκάκωσαν, id eſt, Concitauerunt & corruperunt, Nam afflixerunt hic non congruebat.

Contumelijs afficerent.) ὑβρίσαι. Potius eſt hoc loco, ut uim facerent. Neq́ enim uſq́ adeo timebant contumelias. Deinde quod ſequitur de lapidando, uelut interpretatur ſuperius uerbum, ὑβρίσαι.

Intelligentes fugerunt ad ciuitates Lycaoniæ.) συνιδόντες. Aptius erat, Re intellecta, ſiue Quod cum animaduertiſſent.

Et uniuerſam in circuitu regionem.) καὶ τὴν περίχωρον, id eſt, Et in circumiacentem regionem. Quorſum autem hic attinebat addere uniuerſam? Hoc loco Latini codices plus habent, quàm Græci. Nimirum hæc, Et cōmota eſt omnis multitudo in doctrina eorum Paulus autē & Barnabas morabantur Lyſtris. Quæ uerba Beda, ni fallor, in gloſſa quam uocant ordinariam, fatetur in nōnullis Latinorum codicibus non haberi, & certe in eo cōtextu, non habentur. Nec hæc attingit Lyranus, cum ſcribat cōmentarium perpetuum. Cæterum in æditione cui ſunt adiecti cōmentarij Carrenſis, adiectum uidemus in ſpacio marginali. Aliâs non habet, ſed eſt in Græco. Ne Chryſoſtomus quidem diligenter enarrans hunc locum, quicquàm horum uerborum attingit. Quin etiam paulo ſuperius, poſt hæc uerba, Et uniuerſam in circuitu regionem, Beda notat in Græcis codicibus plus eſſe, Deus autem pacem fecit, quod in noſtris aliquot non habeatur. Cum hodie nec in Græcis, nec in Latinis haberi uideamus. Ac ne Chryſoſtomus quidem attingit quod indicauimus deeſſe, Surge ſuper pedes tuos rectus. Et hic Beda in gloſſa quam uocant ordinariā, indicat in Græcis libris ſecus haberi. Nimirum hūc in modum, Dixit magna uoce, tibi dico in nomine domini noſtri Ieſu Chriſti, ſurge ſuper pedes tuos rectus. Ac fieri poteſt, ut tale quippiam repertum ſit in aliquo Græco codice, cum mire uarient in actis. Certe in his quos ego uiderim nihil hic diſcrepat à noſtra lectione. Poſt additum comperi in æditione Hiſpanienſi, σοὶ λέγω ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ. In Aldina non addebatur.

Lyſtra.) Ciuitas Lycaoniæ, quemadmodum & Derbe, ut tradit Hieronymus.

Dij ſimiles facti hoib.) ὁμοιωθέντες, Adſimilati, ut ita loquar, hoc eſt, dij ſpecie humana.

Ante ianuas.) ἐπὶ τοὺς πυλῶνας, id eſt, Ad fores ſiue ad ueſtibulá.

Cum populis.) σὺν τοῖς ὄχλοις, id eſt, Cum turbis.

Volebat ſacrificare.) Nonnulli codices habebant ἤθελον, uolebant, quod additum ſit.

Cum turbis,nonnulli ἤθελε uolebat. Id tamen nihil refert ad ſententiam.

Exilierunt in turbas.) εἰσεπήδησαν, id eſt,Inſilierunt in turbam. eſt enim ὄχλον.

Mortales ſumus ſimiles uobis.) καὶ ἡμεῖς ὁμοιοπαθεῖς ἐσμὲν, id eſt,Et nos iiſdem obnoxij ſumus paſſionibus,ſiue malis,homines. Neq; enim hoc ad mortem tantum pertinet ſed ad omnia quæ poſſunt homini accidere,

Omnes gentes ingredi uias ſuas.) ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν, id eſt,Vijs ſuis.Nam ingredi poſuit pro uiuere,& uiam pro ratione uitæ.

Non ſine teſtimonio.) Græce eſt, ἀμάρτυρον, dictione compoſita, id eſt,Nō expertem teſtium,ſiue teſtimonij.Et pro εἴασε Laurentius mauult permiſit.Ego malim.Non paſſus eſt eſſe ſe expertē teſtimonij,hoc eſt,aliquo modo teſtatā eſſe uoluit & illis ſuā diuinitatē.

Ne ſibi immolarent.) Sub hæc uerba nonnulli Græcorum codices hic addebant, ἀλλὰ πορεύεσθαι ἕκαστον εἰς τὰ ἴδια. διατριβόντων δὲ αὐτῶν καὶ διδασκόντων, id eſt,Sed iret quiſq; ad ſua.Cæterum cum illic uerſarentur,ac docerent,ſuperuenerunt &c.

In Græcis plus eſt quàm in noſtris.

Et perſuaſis turbis.) καὶ πείσαντες τοὺς ὄχλους,καὶ λιθάσαντες τὸν παῦλον, id eſt,Et perſuaſis turbis,ac lapidato Paulo.Verum pro his longe ſecus habebatur in nonnullis Græcorum exemplaribus, καὶ διαλεγομένων αὐτῶν παῤῥησίᾳ,ἀνέπεισαν τοὺς ὄχλους ἀποστῆναι αὐτῶν, λέγοντες ὅτι οὐδὲν ἀληθὲς λέγουσιν,ἀλλὰ πάντα ψεύδονται; id eſt,Et cum illi fortiter diſputarent, perſuaſerunt turbis, ut deſciſcerent ab eis; dicentes, quod nihil ueri dicerent, ſed omnia mentirentur.

Mire Græci diſſentiunt à noſtris.

Et cum conſtituiſſent illis.) χειροτονήσαντες, Creatis ſiue delectis illis preſbyteris, ut intelligamus ſuffragijs delectos.Quanq; ſuperius nōnihil abuſus eſt eo uerbo.

Loquentes uerbum domini in Pergen.) λαλήσαντες ἐν πέργῃ τὸν λόγον, id eſt,Locuti Pergæ ſermonem,nec additum eſt domini,Articulus indicat,quem ſermonem dicerent. Ac mox:

Deſcenderunt in Italiam.) Græci legunt; εἰς ἀττάλειαν, id eſt,Attaliam.Quidam uetuſtus codex habebat Mattaliā,p Attalia.Ea ciuitas eſt Pamphyliæ maritima,autore Hieronymo. Nam Stephanus eam ponit in Lydia.Siquidem procul aberant ab Italia.

Attalia in Pamphylia

Morati ſunt autem tempus.) Græcis additur ἐκεῖ,Cōmorati ſunt illic tempus.

EX CAPITE DECIMOQVINTO.

I Acta autem ſeditione non minima.) Græcis pro una duæ ſunt dictiones,ςάσεως καὶ συζητήσεως, id eſt,Seditione & diſceptatione.Alioqui non quadrat quod ſequitur,Cum Paulo & Barnaba.Nec eſt Non minima,ſed οὐκ ὀλίγης, id eſt,Non exigua.

Et quidam alij ex alijs.) Pro ex alijs,Græci legunt ἐξ αὐτῶν, id eſt,Ex eis.

Ab apoſtolis & ſenioribus.) Pluribus uerbis agit hoc loco Laurentius,quoties dignitas ſignificaē,Græca uoce fuiſſe utendū preſbyteri.Sic eñ olim uocabanē epiſcopi, teſte nō uno in loco diuo Hieronymo.Quoties ætas indicaē,Latine dicēdū erat ſeniores.Nūc interpres ſuo arbitratu,ne dicam abſq; delectu,modo preſbyteros uocat modo ſeniores.

Seniores honoris uocabulum.

Pertranſibant Phœnicem.) Phœnicen legendum eſt per n,à φοινίκη, hoc eſt,Phœnice Phœnices,non à phœnix.

Et qui nouit corda.) Rurſus eſt dictio compoſita καρδιογνώστης,id eſt,Cordis cognitor.

Fide purificans.) καθαρίσας.Præteriti temporis,id eſt,Cum fide purificauerit corda eorum.Agit enim de ijs qui iam crediderant.

Simon narrauit quemadmodū.) συμεὼν, Symeon.Haud ſcio utrum errore perperam ſcriptum,an quod nihil interſit inter Simonem & Symeonem: niſi quod forte Symeon Hebraice dicitur,Græce inflexa uoce Simon,ut à Saul Saulus.Sic enim diuinat Valla,

Et dirupta eius.) κατεσκαμμένα, id eſt,Diruta,atq; ita legitur & in Latinis emendatioribus.Cæterum teſtimonium quod adducit eſt Amos cap.nono.Quanq; Iacobus ita adducit ſenſum uaticinij,ut nec Septuaginta ſit uſus uerbis,nec ad Hebræorum lectionem per omnia reſponderit.Siquidem Hebræa ſic habēt interprete Hieronymo,In die illa ſuſcitabo tabernaculum Dauid quod cecidit, & reædificabo aperturas murorum eius, & ea quæ corruerant inſtaurabo,& reædificabo illud ſicut in diebus antiquis,ut poſſide

Dirupta pro diruta.

Iacobus prophetiā nō adducit ad uerbum.

ant reliquias Idumææ,& omnes nationes,eo quod inuocatũ ſit nomen meum ſuper eos, dicit dominus faciens hæc. Porrò iuxta æditionẽ Septuaginta legimus ad hunc modũ, ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἀναστήσω τὴν σκηνὴν δαβίδ, τὴν πεπτωκυῖαν, καὶ ἀνοικοδομήσω τὰ πεπτωκότα αὐτῆς, καὶ κατεσκαμμένα αὐτῆς ἀναστήσω, καὶ ἀνοικοδομήσω αὐτὴν καθὼς αἱ ἡμέραι τοῦ αἰῶνος, ὅπως ἐκζητήσωσί με οἱ κατάλοιποι τῶν ἀνθρώπων, καὶ πάντα τὰ ἔθνη, ἐφοὺς ἐπικέκληται τὸ ὄνομά μου, λέγει κύριος ὁ ποιῶν πάντα ταῦτα, id eſt, In die illo ſuſcitabo tabernaculum Dauid quod ceciderat,& reædificabo ea quæ corruerant,& quæ ſuffoſſa ſunt ſuſcitabo,& inſtaurabo ea ſicut dies antiquos,ut quærant me reliqui hominum,& omnes gentes ſuper quas inuocatum eſt nomen meum,dicit dominus faciens hæc omnia.Primum pro In die illo poſuit,Et poſt hæc,ac reuertar addidit de ſuo. Cæterum in hoc, Vt quærant me reliqui hominum,ſeptuaginta ſecutus eſt non Hebræorum libros.Denique quod nos ſuffoſſa citauimus,in uulgatis exemplaribus eſt ſuffuſa,ſed mendoſe.Reſpondet enim illi Græco,κατεσκαμμένα à κατασκάπτειν, quod eſt ſuffoſſione demoliri.

Suffuſa, pro ſuffoſſa mendoſe.

Super quas inuocatum eſt nomen meum.) Interpres recte omiſit ἐπ' αὐτούς, quod additum eſt ex idiomate ſermonis Hebraici,cũ tamen non addatur apud Septuaginta.

Notum à ſeculo.) Græce eſt γνωστὰ,numero multitudinis, id eſt,Nota ſunt deo opera ſua,& additur πάντα, id eſt, Omnia.

Ego iudico.) ἐγὼ κρίνω. Accõmodatius erat ego cenſeo.Deinde, Nõ inquietari, quod Græcis eſt μὴ παρενοχλεῖν, rectius uertiſſet, Non obturbandum eſſe, ſiue non addendam moleſtiam.Id enim ſonat παρὰ præpoſitio.

A tẽporibus antiquis.) ἐκ γενεῶν, id eſt,A generationibus antiquis,ſi uoluiſſet ad uerbum reddere.Iam admonuimus aliquoties γενεὰν pro ætate poni.

Viros primos in fratribus.) ἄνδρας ἡγουμένους, id eſt,Præcedẽtes ſiue præminentes,hoc eſt primarios,magis quàm primos.

Antiochiæ,& Syriæ,& Ciliciæ.) κατὰ τὴν ἀντιόχειαν καὶ συρίαν καὶ κιλικίαν. Opinor hic Antiochiam regionem eſſe nõ ciuitatem. Vnde addenda erat præpoſitio,qui ſunt in Antiochia & Syria & Cilicia.Interpres neque Græca reddidit bona fide, neque Latinitatis habuit rationem.

Quibus non mandauimus.) Ante hæc uerba Græci codices addũt λέγοντες περιτέμνεσθαι καὶ τηρεῖν τὸν νόμον, id eſt,Iubentes uos circũcidi & ſeruare legẽ. Indicauit hoc Beda.

Collectis in unum) γενομένοις ὁμοθυμαδὸν, id eſt, Conſentientibus, ſiue communi conſenſu animorum.

Ab immolatis ſimulacrorum.) τῶν εἰδωλοθύτων, id eſt,Ab ijs quæ immolantur ſimulacris.Suſpicor interpretem ſcripſiſſe Ab immolaticijs ſimulacrorum. Nam hoc uerbo frequenter utitur Ambroſius.Hunc locum quum aliquoties referat Irenæus,tamen non meminit ſuffocatorum,ſed tantum idolothytorum ſanguinis & fornicationis.

Immolaticia.

Verbo plurimo.) διὰ λόγου πολλοῦ, id eſt,Sermone multo,aut multis uerbis. Quid autẽ eſt uerbo plurimo? aut quid attinebat poſitiuum nomen uertere in ſuperlatiuum?

Conſolati ſunt fratres & confirmauerunt.) καὶ ἐπεστήριξαν, hoc eſt,Addiderunt cõfirmationem,iam confirmatis ipſa epiſtola,ea uis eſt præpoſitionis ἐπί.

Ad eos qui miſerant illos.) πρὸς τοὺς ἀποστόλους, id eſt,Ad apoſtolos. Apparet interpretem legiſſe, πρὸς τοὺς ἀποστείλαντας.

Manere ibi.) ἐπιμεῖναι αὐτοῦ, id eſt,Permanere ibidem. Cæterũ poſt hæc uerba, quod ſequitur in noſtris exemplaribus,Iudas autem ſolus abijt Hieruſalem,apud Græcos non reperio, imò ne hæc ipſa quidem , Viſum eſt autem Silæ manere ibi , reperi niſi in uno dũtaxat codice,eaque adiecta in margine. Verum id librariorũ errore factũ uideri poteſt.

Barnabas autem uolebat.) ἐβουλεύσατο, id eſt, Conſulebat ſiue cogitabat. Interpres legiſſe uidetur ἐβούλετο.

Paulus autem rogabat.) Videtur interpres mitigare uoluiſſe diſſidij ſuſpicionẽ. Nam Græce eſt ἠξίου, id eſt,cenſebat aut æquum iudicabat. Nec eſt ſimpliciter Diſceſſiſſet, ſed τὸν ἀποστάντα, id eſt,qui deſciuiſſet,ſiue defeciſſet,participium eius uerbi,unde dictus ἀποστάτης, deſertor ſiue defector.

Interpres mitigat Græca.

Facta

Diſſenſio inter Paulũ & Barnabam.

Facta eſt autem inter eos diſſenſio.) Rurſum ſtuduit mitigare Græcam uocem, quæ eſt παροξυσμός, quæ plus ſignificat quàm diſſenſionem, à παροξύνω irito, prouoco, exacerbo. Significat igit̃ illos uſq; ad cõmotionem hac in re diſſenſiſſe, & adeo ut diuellerentur. Apoſtoli erant, ſed tamen homines erant. Origenes ingenue fatetur inter optimos quoq; uiros, huiuſmodi incidere diſſidia, dum in ſuo quiſq; ſenſu abundat, quæ tamen non procedant eò, ut Chriſtiana ſcindatur charitas, aut Chriſti religio labefactetur. Porrò ſtultum eſt, conſentientibus exemplaribus Græcis, ad eum modum mederi uelle incõmodo. Nos uertimus, Tam acris autem fuit inter eos diſceptatio.

Præcipiens cuſtodire præcepta apoſtolorum & ſeniorum.) Hæc uerba in Græcorum codicibus non inuenio. Videntur huc tranſlata ex capite quod proxime ſequitur. Tradebant eis cuſtodire dogmata.

EX CAPITE DECIMOSEXTO.

Vidua pro Iudæa.

Illius mulieris uiduæ fidelis.) Apud Græcos ita legimus, υἱὸς γυναικός τινος ἰουδαίας πιστῆς, id eſt, Filius mulieris cuiuſdam Iudææ fidelis. Et ad hanc lectionẽ reſpondet, id quod ſequitur, patre uero gentili. Nam gentilem patrem opponit Iudææ matri. At ſcriptor parũ attentus ex Iudæa, uiduam fecit tranſpoſitis literis aliquot. Atque adeo in nõnullis libris ſcriptum fuiſſe Iudææ, ſubmonuit & Rabanus in gloſſa, quam uocant ordinariam. Nec rurſum eſt gentilis hic ἐθνικός, ſed ἕλλην, id eſt, Græcus, quam uocem uarie uertit interpres, nunc Græcum nunc gentilem.

Dogmata, quæ erant decreta.) κεκριμένα, id eſt, Iudicata, recte uertit in decreta. Cæterũ dogmata Græca uox eſt, ſignificans & ipſa decreta ſiue placita, non doctrinã ut uulgus exiſtimat, Interpres aliâs decretum uertit δόγμα, aliâs edictum.

Aſia minor.

Loqui uerbũ in Aſia.) Aſiam eam ſentit nõ quæ generali uerbo dicitur minor, undiq; mari cincta, præter eam partem qua ſpectat orientem, quæq; complectitur Phrygiam, Pamphyliã, Lycaoniam, Ciliciam, Galatiam, aliasq; nonnullas, Sed qua finitima eſt Epheſo, Nam hæc proprie minor Aſia dicitur, de qua hic uidetur ſentire.

Troas.

Deſcenderunt Troadem.) Nam ea ciuitas eſt Aſiæ maritima, dicta eadem Antigonia.

Samothrace.

Venimus Samothracen.) Ea eſt inſula in ſinu Pacuſiaco, è regione Thraciæ, nomine compoſito ex Samijs & Thracibus.

Recto curſu uenimus.) Vnum uerbum Græcũ tribus Latinis eſt circũlocutus εὐθυδρομήσαμεν, id eſt, Recto curſu contendimus. Curſus enim & nauigantium proprie dicitur.

Neapolis.

Neapolin.) Non eſt ea, quam nunc in Italia tenent Hiſpani, ſed altera Cariæ in Aſia. De hac ſenſiſſe uidetur Hieronymus colligens nomina locorum in actis apoſtolicis, ſed falſus opinor. Sũt qui malint Neapolin eſſe Thraciæ, ſiue Macedoniæ iuxta Ptolemæũ, nõ procul à Philippis. Et hæc opinio probabilior eſt, Nam ſunt huius nominis cõplures. Philippi ciuitas eſt in prima parte Macedoniæ.

Diebus aliquot conſiſtentes.) Indicat gloſſa ordinaria in nõnullis libris fuiſſe conferentes, pro conſiſtentes, Nam διατρίβεται, qui cõmoratur, & διατρίβοντες, qui conferunt ac diſputant, unde ſcholaſticas diſputationes Græci diatribas appellant.

Colonia.

Ciuitas Colonia.) κολώνια. Vſurpauit Lucas uocem Latinam, tum ut apparet & Græcis uſurpatam. Addidit enim Coloniam, quod ea ciuitas ab aliunde deductis habitaretur.

Conſiſtentes.) διατρίβοντες, quod magis ſonat cõmorantes.

Foras portã.

Foras portam.) ἔξω τῆς πόλεως, id eſt, E ciuitate, ſiue omiſſa præpoſitione, Egreſſi ſumus ciuitatem. Quod quæſo ſermonis ſchema eſt, foras portam?

Vbi uidebatur oratio eſſe.) οὗ ἐνομίζετο, id eſt, Vbi putabatur futura precatio, aut certe quod ego malim, Vbi ſolebat eſſe precatio: quandoquidem νόμος nonnunquàm & conſuetudinem ſonat, & νομίζεσθαι ſolitum eſſe.

Thyatira.

Lydia purpuraria.) πορφυρόπωλις, id eſt, Purpurarũ uenditrix, à nomine πορφύρα purpura, & πωλεῖν uendere. Nam purpurarij magis uidentur dici qui colligũt purpuras, hoc eſt, urinatores, aut qui tingunt. Purpuræ uenditricem interpretatur Hieronymus in dictione Thyatira, quæ dictio multitudinis numero effertur genere neutro, ciuitas eſt Ly-

diæ in Aſia. Vnde quod dictum eſt Lydia non uidebatur eſſe nomē puellæ, ſed regionis, niſi additum fuiſſet, Nomine Lydia.

Et coegit nos.) καὶ παρεβιάσατο ἡμᾶς. Magis eſt Adegit nos quàm coegit.

Puella pro ancilla. Puellam quandam.) παιδίσκην, id eſt, Ancillam quandam, quod mox fiat mentio dominorum, ut intelligamus conditionem explicatam, non ætatem mulieris.

Habentem ſpiritum phytonem.) πύθωνος legunt Græci, hoc eſt, pythonis. Id erat *Pytho.* nomen draconis, quem iaculis ſuis confecit Apollo, unde & ipſe Pythius dictus. Deinde ſpiritus ille quo afflati prædicebant futura, pytho uocari cœptus eſt.

Tædio aũt affectus Paulus.) διαπονηθείς, quod aliàs uertit moleſte ferre διαπονούμενοι.

Magiſtratibus.) τοῖς ςρατηγοῖς, Quod magis ſonat primores exercitus. Opinor autem hic ςρατηγοὺς dici magiſtratus templi. Sic enim illos uocat alibi.

Morem quem non licet.) ἔθη, id eſt, Mores, ſed recte mutauit numerum, quod mores aliud quiddam ſonet quàm morem. Dicere poterat, Alias conſuetudines, ſiue alia inſtituta, ut interim ne dicam, quod ſuo more ἱμάτια uertit tunicas.

Sciſſis tunicis eorum.) Græcus anceps eſt ſermo, utrũ magiſtratus lacerarint apoſtolorum tunicas an ſuas ipſorum.

Strinxit ligno.) ἠσφαλίσατο. Verbũ eſt cognatum aduerbio ἀσφαλῶς, quod modo uertit diligenter, aliàs caute. Significat autem tuto & ſine periculo.

Adorantes, laudabant deum.) προσευχόμενοι ὕμνουν. Cur non potius orantes ꝙ adorantes? quandoquidem προσεύχομαι, utrunq; ſignificat, imò precari potius ꝙ adorare, teſte & Auguſtino. Et laudabant eſt ὕμνουν, id eſt, canebant & hymnis laudabant.

Introgreſſus eſt.) εἰσεπήδησε, id eſt, Inſiliit ſiue introſiliit, aut irruit, ſiue irrupit, ut impetum ac celeritatem ingredientis exprimas, quemadmodum Græca uox facit.

Procidit Paulo & Silæ ad pedes.) Ad pedes interpres addidit de ſuo. Græce tantũ eſt, προσέπεσε τῷ παύλῳ. Verum recte addidit interpres uitans amphibologiam.

Et omnis domus eius.) καὶ οἱ αὐτοῦ, id eſt, Illius familiares ſiue domeſtici.

Cum omĩ domo ſua.) πανοικί. Græcum aduerbiũ, tribus circũlocutus eſt dictionibus. Eſt autem cõmodius, ut πανοικὶ referatur ad participium proxime ſequens πεπιςευκώς.

Nec eſt ſimpliciter Lætat⁹ eſt, ſed ἠγαλλιάσατο, id eſt, exultauit. Sic em̃ ferè ſolitus eſt uer*Lictores.* tere. Miſerũt magiſtratus lictores.) ῥαβδούχους, A uirgis geſtandis. Nos uiatores uertimus, quod his quoq; mos ſit geſtare uirgas. Nam ij proprie dicũtur per quos magiſtratus denunciant quid uelint.

Ipſi nos eijciant.) Paulo ante Occulte nos eijciunt, erat ἐκβάλλουσιν, hic diuerſum eſt uerbum ἐξαγαγέτωσαν, id eſt, educant. Nam illud conueniebat clàm extrudendis, hoc cõuenit palam educendis, non ſine ſatisfactione.

Introierunt ad Lydiam.) Incertum an ad Lydiam mulierem paulo ante conuerſam, an in regionem. Verum prior ſenſus mihi probatur. Nam Lydia in minore eſt Aſia, moxq; peruenitur ad Amphipolim & Apolloniam, quæ minimum abſunt à Philippis. Nec arbitror hic quicꝙ eſſe ſcrupuli, niſi quod præpoſitio græca εἰς, nõ perinde uidetur cõgruere perſonæ, ut πρὸς, niſi Lydiam accipiamus pro domo Lydiæ.

EX CAPITE DECIMOSEPTIMO.

Cæterum Amphipolis, de qua hic ſentit locus, & Apollonia ciuitates ſunt Macedoniæ, quemadmodum & Theſſalonica. Quãꝙ eſt altera Amphipolis in Syria. Apollonia item altera in ꝓuincia Aphricæ, quæ & Pentapolis dicta eſt. Secundum conſuetudinem autem.) Græcus ſermo expreſſius dicit, κατὰ δὲ τὸ εἰωθὸς τῷ παύλῳ, id eſt, Paulus ut erat illi mos, ſiue ut ſolitus erat, ſiue pro ſua conſuetudine ingreſſus eſt.

Inſinuans pro allegans. Et inſinuans.) καὶ παρατιθέμενος, hoc eſt, citans ſiue allegãs. Nec eſt De ſcripturis, ſed ἀπὸ τῶν γραφῶν, id eſt, è ſcripturis. Hinc enim adducebat teſtimonia. Demiror autẽ quid ſequutus interpres hoc loco poſuerit inſinuans, quũ præcedat adaperiens. Nam inſinuare eſt latenter inducere, pugnans cum aperiendi uerbo, niſi forte pro παρατιθέμενος legit παρεντιθέμενος, ut Iudæis expoſuerit ſcripturas, ſed obiter ubi locus ferret, faceret men-

tionem Chriſti, quam illi laturi non fuerant, niſi deliniti ſcripturarum expoſitione.

Quem ego annuncio uobis.) Cum ſubito mutata ſit perſona, cur non & hic addidit, inquit? ut in initio huius operis fecit, Quem audiſtis, inquit, per os meum.

Et de colentibus gentilibusq́.) τῶν τε σεβομένων ἑλλήνων πολὺ πλῆθος, id eſt, Religioſorumq́ Græcorum multitudo magna. Quis intellexiſſet, colentes ſignificare pios ac religioſos? Iam nō ſemel admonui, Græcum, in literis apoſtolorum aliquoties pro gente, aliquoties pro ethnico poni. *Colentes pro religioſis.*

Zelantes autem Iudæi.) Græci nonnihil hic addunt uerborum ζηλώσαντες δὲ οἱ ἀπειθοῦντες ἰουδαῖοι, καὶ προσλαβόμενοι id eſt, Zelo autem cōmoti, ij qui non credebant Iudæi, & aſſumptis nōnullis circūforaneis. Nam Græce eſt ἀγοραίων, quod interpres uertit de uulgo, Quanquàm hoc in loco nonnihil uariabant Græcorum exemplaria.

Et aſſiſtentes domui.) Quid audio? Num defenſabant domum Iaſonis? Eſt autem ἐπιστάντες, id eſt, Adorti, ſiue urgentes & imminentes. *Aſſiſtentes pro adorti.*

Et quoſdam fratres.) Quoties fratres abſolute ponit, Chriſtianos intelligit, quos eoſdem aliquando diſcipulos uocat. Hic Beda, qui citatur in gloſſa ordinaria notat in Græcis haberi, Et quoſdam alios fratres, ex hoc colligens & Iaſonem fuiſſe Chriſtianum. Verum ἄλλους apud Græcos non repperi.

Hi qui urbem concitant.) Orbem haud dubie legendum, τὴν οἰκουμένην, quod frequēter uertit orbem terrarum. Nec eſt Concitant, ſed ἀναστατώσαντες, id eſt, cōmouerunt, hoc eſt, qui rerū ſtatum conturbarunt. Id quod fieri conſueuit rebus nouatis. Senſus eſt, quod ubiq; fecerunt, hic quoq; facturi adſunt.

Quos ſuſcepit Iaſon.) ὑποδέδεκται, id eſt, Clanculū ſiue furtim, ob præpoſitionē ὑπό.

Cōtra decreta Cæſaris.) τῶν δογμάτων. Quod paulo ante ut erat Græce extulit dogmata. *Decreta δόγματα.* Dimiſerunt Paulum & Silam.) ἐξέπεμψαν, τόν τε παῦλον τὸν τε σίλαν, id eſt, Emiſerūt, tū Paulum, tū Silam. Ac mox, Berrhœam legendum, non Beroam, neq; Beroeam. Eſt autem ciuitas Macedoniæ, non procul à Pella patria Alexandri Magni.

Qui cum ueniſſent in Synagogam Iudæorum introierunt.) Alius eſt ordo ſermonis apud Græcos, οἵτινες παραγενόμενοι εἰς τὴν συναγωγὴν ἀπῄεσαν τῶν ἰουδαίων, id eſt, Qui poſtea quàm aduenerant, in Synagogam abierunt Iudæorum. Vt prius referatur ad ciuitatem, proximum ad conciliabulum. Deinde nobiliores, rectius uertiſſet in nobiliſſimos, tametſi uideo Catullum, & Plinium, cunq; his Q. Curtium, alicubi more Græcorum abuſos comparatiuo uice ſuperlatiui, εὐγενέστεροι, id eſt, ſummo loco natos inter eos qui erant Theſſalonicæ. Quāq; Græci ſermonis ſenſus prorſus anceps eſt, ac magis uidet̄ hic eſſe. Hi autem erant generoſiores Theſſalonicenſibus, ut generoſitas ad animum referatur, promptiorem magiſq; docilem.

Cum omni auiditate.) προθυμίας, id eſt, Animi promptitudine, ſiue libenter, aut propenſis animis. Ac mox: Si hæc ita ſe haberent, εἰ uertendum erat in an.

Mulierum gentilium.) ἑλληνίδων, id eſt, Græcarum. Et mox, Honeſtarū, eſt εὐσχημόνων, quod ut diximus, ad habitus, cultus, & inceſſus honeſtatem pertinet.

In Theſſalonica Iudæi.) ἀπὸ τῆς θεσσαλονίκης ἰουδαῖοι, id eſt, Theſſalonicenſes Iudæi.

Cōmouentes & turbantes.) σαλεύοντες τοὺς ὄχλους. id eſt, Cōmouentes turbas. Turbantes non offendi in Græcis exemplaribus, præterquàm in uno codice Græco, idq; aſſcriptum in margine, σαλεύοντες καὶ ταράσσοντες τοὺς ὄχλους. Opinor adiectum ab eo qui uoluerit uocem uoce ſimili explicare.

Vt iret uſq; ad mare.) ὡς ἐπὶ τὴν θάλασσαν, id eſt, Velut ad mare. Interpres legiſſe uidetur ἕως ἐπὶ τὴν θάλασσαν. Incertum eſt autē an Paulus Athenas peruenerit nauigio an itinere pedeſtri. Niſi quod probabilius eſt eum nauigaſſe, uel quia refertur deductus ad mare, uel quia nulla mentio fit eorum quæ Paulus in itinere geſſerit, cui fuerant tot ciuitates peragrandæ, quum ille non ſoleat ullam ciuitatem tranſire tacitus, niſi forte ſolus & collegis deſtitutus tacuit.

Accepto mandato ab eo.) Ab eo, addidit interpres, quo ſenſus eſſet explanatior, καὶ λαβόντες ἐντολὴν πρὸς τὸν σίλαν, id eſt, Cum accepiſſent mandatum ad Silam.

Vt ꝙ celeriter.) Vſq; adeò ne placet barbare loqui, ut hac gratia putemus eſſe recedẽdũ à uerbis Græcis, ne Latine loq̃mur: Siquidẽ Græce eſt ὡς τάχιστα, id eſt, ꝙ celerrime.

Paroxyſmus. Incitabatur ſpiritus eius.) παρωξύνετο, id eſt, Irritabatur. Idem eſt uerbum, unde deductum eſt nomen παροξυσμὸς, quod paulo ante tranſtulit diſſenſionem. Hoc ſanè loco melius reddidit.

In ipſo uidens.) Græcis eſt θεωροῦντι, id eſt, Videnti ſiue cũ uideret. Paulus ẽm uidebat, deinde uidẽti cõmotus eſt animus. Interpres aut legit, aut certe ſomniauit, θεωρῶν, p θεωροῦντι.

Idololatriæ deditam.) Non male circũlocutus eſt κατείδωλον, quaſi dicas obnoxiã ſimulacris, quod præpoſitio κατὰ ſubiectionem ſonet.

Colentes Et colentibus.) τοῖς σεβομένοις, id eſt, Religioſis, & diuino cultui deditis.

Audierãt, pro adierant. Ad eos qui audierãt.) πρὸς τοὺς παρατυγχάνοντας, id eſt, Ad eos qui forte accedebãt. Palàm eſt autem hoc nõ interpretis eſſe uitiũ, ſed librarij, qui ex adierant fecerit audierant.

Epicurei & Stoici.) Epicurei ab Epicuro, Stoici dictià Stoa porticu. Rabanus hic ãnotat. Stoici, inq̃t, Græce, Latine elemẽta. Hoc quid ſibi uelit planè nõ intelligo, niſi quod diuino cauſam erroris. Quiſquis is fuit, habebat lexicum Græcarũ dictionum, male Græcis ſcriptum literis, στοιχοι aſſcriptum erat elementa, Is ex χ fecit κ, ita in elemẽta uerſi ſunt στωϊκοὶ, iam facti στοῖχοι.

Differebant cum eo.) συνέβαλον αὐτῷ, id eſt, Congrediebantur ſiue cõmittebant cum eo. Idem uerbum quo ſignificant conferere manus in bello.

Incitabatur ſpiritus eius in ipſo.) Auguſtinus aduerſus Creſco. libro primo cap. xij. legit Irritabatur ſpiritu ſancto intra ſe. Eſt enim παρωξύνετο.

Seminiuerbius.) Pro quo Auguſtinus citat, ſeminator uerborum, atq; adeo ſic ſcriptũ uiſitur in nõnullis noſtræ æditionis exemplaribus, ὁ σπερμολόγος. Interpres effinxit Græcanicam compoſitionem. Mirum autem cur id magis libuerit in hac una dictione, quàm in alijs multis. Sed quid tãdem ſignificat Latinis ſeminiuerbius: Fortaſſe felicius effinxiſſet, ſi dixiſſet uerbiſator, pro eo qui nouos rumores ſpargit in uulgus, ſiue ſeminilegus, p locutuleio, & ad quæſtum quiduis garriente. Heſychius interpretatur σπερμολόγος, ὁ φλύαρος, hoc eſt, nugator, aut ὁ τὰ σπέρματα συλλέγων, id eſt, qui ſemina colligit. Atq; hinc auẽ de genere graculorum dictam fuiſſe σπερμολόγον. Meminit & Athenæus Dipnoſophiſtarum libro ſecundo, ſed σπερματολόγος illic ſcriptum reperio, τέτρακές τε σπερματολόγοι, id eſt, Tetraces ſeminũ ſublectrices. Nam ſuſpicor tetracẽ, ſiue tetricem, quando utrunq; ſcriptum reperio, dici auem, quam ſentit Athenæus. Meminit idem auis σπερμολόγου libro nono. Vſus eſt hoc uerbo & Demoſthenes in oratione pro Cteſiphonte: καὶ εἰ μὴ ἡ βουλὴ ἐξ ἀρείου πάγου τὸ πρᾶγμα αἰσθομένη, καὶ τὴν ὑμετέραν ἄγνοιαν ἐν οὐ δέοντι συμβεβηκυῖαν ἰδοῦσα ἐπεζήτησε τὸν ἄνθρωπον, καὶ συλλαβοῦσα ἐπανήγαγεν ὡς ὑμᾶς, ἐξήρπαστ᾽ ἂν ὁ τοιοῦτος, καὶ τὸ δίκην δοῦναι διαδὺς ἐξεπέμπετ᾽ ἂν ὑπὸ τοῦ σπερμολόγου τουτουί. Qui uoculas aliquot ex hoc ſublectas interpretatur, ait, hoc conuicium dici ſolere in hominem nequam, minimiq; precij & pro nihilo habitum, addubitans etiam, num conueniat in eum qui nõ ex ſuis alatur, ſed alieno paſcatur cibo. Metaphora ſumpta ab auicula cuius modo meminimus. Etiamſi me non fugit in exemplaribus ab Aldo meo uulgatis pro σπερμολόγου legi σεμνολόγου, ſed appoſito aſteriſco. Nec dubium quin eam uocem ſciolus quiſpiam mutarit offenſus nouitate. Quin & Leonardus Aretinus huius orationis interptes uocem hanc prorſus omiſit, ut minus intellectam. Cæterum Demoſthenes Aeſchinem σπερμολόγον appellat, contumelioſo uocabulo, quod ad quæſtum quiduis diceret, quo conuicio nos rabulas dicimus. Huiuſmodi quiſpiam & Paulus adhuc incognitus, uiſus eſt quibuſdam Athenienſibus. Porrò non poteſt accipi pro ſeminatore uerborum, quod arbitratur Auguſtinus, cum uox compoſita ſit à σπέρμα, & λέγω τὸ συλλέγω, hoc eſt à colligendis ſeminibus, σπερμολόγος magis exprimeret quod ſentit Auguſtinus.

Spermologus pro nugatore uulgatũ apud Athenièſes cõuicium. *Atheneus* *Demoſthenes* *Aldina æditio deprauata.*

Nouorum dæmoniorum.) ξένων δαιμονίων, id eſt, Peregrinorum deorum: maxime cũ hæc dicant ethnici, qui dæmonia deos uocant. Porrò ξένων, ut ſonat peregrinum, ita declarat & nouum & inauditum, nonnunquàm abſurdum.

Dæmonia pro dijs.

Ad Areopagum.) ἐπὶ τὸν ἄρειον πάγον, id eſt, Ad Martium pagum: Sunt enim Græ-

cis

cis duæ uoces. Eſt autem locus æditus, ut uertex collis ſeu ſcopuli. Miror autem, cur Hieronymus hoc loco pagum interpretetur uillam, Si tamen hoc opus eſt Hieronymi. Ego uicum maluiſſem, quandoquidem conſtat Martium uicum fuiſſe Athenis. Nec omnes erant iudices qui illic habitabant.

Noua enim quædam.) ξενίζοντα γάρ τινα. Participium uerbi deductum ab eo nomine quod modo uertit nouorum ξένων.

Et aduenæ hoſpites.) καὶ οἱ ἐπιδημοῦντες ξένοι, id eſt, Et qui illic uerſabant̃ hoſpites ſiue peregrini. Ad nihil aliud uacabant.) εὐκαίρουν. Hoc bene reddidit, uelut ad cætera occupati. Verũ illud, aut dicere, aut audire, Laurentianis auribus nimis Græce tranſtulit, rectius dicturus, niſi ad dicendum aut audiendum aliquid noui: quod tamen ipſum eſt καινότερον, ut extenuet etiam, quaſi ad quæcunq; noua audienda fuiſſet illis ocium.

Superſtitioſos uos uideo.) Sermo Græcus paulo ciuilior eſt, ὡς δεισιδαιμονεστέρους, id eſt, Ferè ſuperſtitioſiores. Certe ſuperſtitioſiores non ſuperſtitioſos habebant codices Dona- *Pauli ciuilitas.*
tiani. Mitigauit enim odium dicti, primum aduerbio ὡς, deinde comparatiuo. Hoc enim erat fieri omnia omnibus, ut omnes lucrifaceret.

Et uidens ſimulacra ueſtra.) ἀναθεωρῶν, id eſt, Conſiderans & inſpectans, uelut ij, qui rem diu non uiſam inſpiciunt. Nec ſimulacra hoc loco eſt εἴδωλα, quod uerbum erat odioſius, ſed σεβάσματα, quod uerbum complectitur omnia quæ ueneramur, nempe aras, delubra, ſtatuas, monumenta, à uerbo σέβομαι, quod proprie ad religionem pertinet. Hiero- *σεβάσματα*
nymus citans hunc locum in commentarijs in epiſtolam ad Titum, ἀναθεωρῶν uertit contemplans, & σεβάσματα, culturas.

Ignoto deo.) Et hic Hieronymus indicat Paulum pia quadam uſum uafricie, quod nõ nihil mutauit in titulo, non pauca omiſit, quo cõmodius detorqueret ad exordium prædi- *Pauli uafricies pia.*
candi Chriſtum. Titulus enim ſic habebat autore, quem modo citaui Hieronymo, Dijs Aſiæ, & Europæ, & Africæ, dijs ignotis & peregrinis. Ex dijs ignotis, deum fecit ignotũ, *Titulus ignoti dei.*
& mentionẽ cæterorum omiſit. Quam equidem ciuilitatem imitandam arbitror ijs, quibus ſtudium eſt ethnicos, aut principes mala educatione deprauatos, ad pietatem adducere, ne protinus cõuicijs rem agant & exacerbent, quibus mederi uolunt, ſed multa diſſimulantes, paulatim illos adducant ad mentẽ meliorem. Et fortaſſis reprehendi non oporteat, ſi boni uiri hoc animo in regũ aulis agant, quo paulatim irrepant in principum affectus, modo ne ſint autores eorũ quæ palàm ſunt iniqua, licet ad quædã conniueant inuiti.

Quod ergo ignorantes.) ὃν οὖν ἀγνοοῦντες εὐσεβεῖτε, τοῦτον ἐγὼ καταγγέλλω, id eſt, Quẽ igitur ignorantes colitis, hunc ego annuncio. Loquitur enim de deo ignoto.

Manibus hominum colitur.) θεραπεύεται, pro quo Irenæus legit, tractatur. Nam & famuli & medici Græcis dicuntur θεραπεύειν.

Vitam & inſpirationem.) ζωὴν καὶ πνοήν, id eſt, Vitam & halitũ, uelut exponens quid ſit uita animantis: in Græcis uocibus eſt iucundus concentus.

Fecitq; ex uno omne hominũ genus.) Græci legũt, ἐξ ἑνὸς αἵματος, id eſt, Ex uno ſanguine, quod indicauit etiam Beda, Verũ haud ſcio an perperã à librarijs mutata ſcriptu- *Græci addit.*
ra. Deinde quod ſubijcitur, Inhabitare ſuper faciem, infinitum mutandũ erat in gerundiũ, Ad inhabitandũ ſup faciem terræ. Alioqui ſenſus erit, deũ effeciſſe, ut omne genus hominum habitaret in terra. Imò condidit omnes, & in hoc cõdidit, ut agerent in terris.

Definiens ſtatuta tempora.) ὁρίσας προστεταγμένους καιρούς, id eſt, Cum definiſſet prius ſtatuta tempora. Tẽpora nõ eſt χρόνους, ſed καιρούς, ut accipiamus à deo præfinitum, quid quaq; ætate fieret, Diſtinxit enim, imperia ad certum tempus duratura, exilia, migrationes, Item legem naturæ, Moſi & Euangelij. Neq; enim horum quicq; temere geſtum eſt, ſed ſuo quicq; tempore.

Et terminos habitationis.) καὶ τὰς ὁροθεσίας τῆς κατοικίας αὐτῶν, id eſt, Præfixis terminis habitationis eorum. Nam ὁροθεσία eſt deſignatio terminorum.

Si forte attractent eũ.) ψηλαφήσειαν, id eſt, Palpent̃, quod eſt cæcorũ manu ueſtigantiũ.

Quidam ueſtrorũ.) τῶν καθ' ὑμᾶς ποιητῶν, id eſt, Veſtratiũ poëtarũ. Auguſtinus explicans quæſtiões aliquot in epiſtolã ad Romanos legit, Sicut & quidã ſecũdũ uos dixerũt. Itidem legit & Irenæus omiſſa mentione poëtæ.

Huius

Huius enim & genus ſumus.) Hemiſtichium eſt heroicum, ex Phænomenis Arati. Ac mire quod dixit de Ioue, hic torquet ad uerum deum. Horum aliquot locorum patrocinio ſolet uti diuus Hieronymus, aduerſus eos qui calumniabant̃ quod ſacras literas ethnicorum ſordibus contaminaret. Verum Paulus id uno aut altero fecit loco, idq́ penè cogente occaſione prædicandi euangelij. Quid hæc ad iſtos, qui coacte & affectate non ſolum poetarum & oratorum, ſed omnium ſophiſtarum, philoſophorum, mathematicorum, deniq́ & magorum literas inuehunt in doctrinam Chriſti, quam ſimpliciſſimam ac puriſſimam oportebat eſſe. In nonnullis Græcorum exẽplaribus habebatur τοῦτου γὰρ καὶ γένος ἐσμὲν, ſed mendoſe, ni fallor, cum apud Aratum poëtico more τῶ poſitum ſit uice τοῦτου. Interpres Arati admonet dictum eſſe iuxta illud quod apud Heſiodum & Homerum frequens eſt, πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε. Nos hemiſtichium hemiſtichio reddidimus: Nam huius progenies etiam ſumus.

Doctrina Chriſti pura.

Non debemus æſtimare.) νομίζειν, id eſt, Exiſtimare, ſiue putare.

Deinde aut lapidi ſculpturæ artis.) Sculpturæ datiuus eſt, & appoſitiue refertur ad quodlibet illorum trium, lapidi, argento, auro. Nos igitur quo planior eſſet ſenſus, ita uertimus, Non debemus exiſtimare auro aut argento, aut lapidi arte ſculpto, & inuento hominis numen eſſe ſimile.

Deſpiciens deus.) ὑπεριδών. Interpres intellexiſſe uidet̃ ex alto uidens, id eñ dixit deſpiciẽs. At ὑπεριδεῖν, eſt ueluti diſſimulare, & cũ uideas perinde te gerere, quaſi nõ uideas. Et tẽporis ratio erat interpreti ſeruanda in ὑπεριδών, hoc eſt, diſſimulatis tẽporibus ignorantiæ. Tũ eñ ſilebat, nũc omnibus denũciat, nõ diſſimulaturus amplius. Lyranus interpretãs deſpiciẽs, nempe deos, quod nollet eos amplius durare, quid ſenſerit ipſe uiderit.

Lyranus notatus.

In eo uiro in quo ſtatuerat.) ἐν ἀνδρὶ ᾧ ὥρισε, id eſt, In uiro quem definierat, ſiue ſtatuerat. Græcis enim poſtpoſitiuus articulus ſæpenumero congruit cum eo nomine quod anteceſſit non reſpondens ſequenti uerbo.

Fidem præbens omnibus. Duo ſunt participia præteriti temporis, quorum neutrum ut par erat uertit. Senſus autem eſt, deum iam fidem exhibuiſſe cũctis, Chriſtum eſſe per quem ſtatuerat innouare mundum, quod illum excitaſſet à mortuis, hoc unum nulli contigit mortalium, nec Moſi, nec prophetæ.

In quibus & Dionyſius.) ἐν οἷς. Laurentius hoc loco refellit eorum opinionem, qui putant hunc Areopagitam fuiſſe autorem eorum librorum, quos habemus de Hierarchijs ac diuinis nominibus, & eundem eſſe, qui apud Lutetiam Pariſiorum martyrio fuerit laureatus, è tribus, ni fallor, Dionyſijs unum reddentes. Primum Areopagitæ iudices erant non philoſophi. At iſti Dionyſium ſummum faciunt philoſophum, qui ex eclipſi ſolis deprehenderit periclitari rerum naturam: cum conſentaneum nõ ſit eas tenebras Athenas uſq́ perueniſſe. Nam quod ait Euangeliſta tenebras factas ſuper uniuerſam terram, eius regionis terram intellexit, aſſentiente & diuo Hieronymo, & aſſeuerante Origene in homilijs, quas ſcripſit in Matthæum, ubi planè negat eas tenebras è ſolis accidiſſe deliquio, ſed aut nubibus intercedentibus, aut alioqui aëris denſitate coacta. Quod ſi hæ tenebræ tanto ſpacio cõtigiſſent per uniuerſum orbem, aliquis certe ſeu Latinus, ſeu Græcus ſcriptor eius rei meminiſſet. Iam epiſtolam ſuper hac re, uelut Dionyſij nomine confictam deridet Laurentius. Mihi non uidetur priſcis illis temporibus tantum fuiſſe Chriſtianis ceremoniarum, quantum ille deſcribit. Deinde mirum ſi tam priſcus autor fuit, & tam multa ſcripſit, à nemine ueterum, ſeu Græcorum ſeu Latinorum fuiſſe citatum, non ab Origene, non à Chryſoſtomo, ne ab Hieronymo quidem, qui nihil intentatũ reliquit. Quin & Gregorius ipſe uir probæ fidei, citans huius literas, nõ indicat eum fuiſſe Dionyſiũ Areopagitam. Porrò quum in Eccleſiaſtica hiſtoria multa fiat mentio de libris Dionyſij Corinthiorũ epiſcopi, non eſt probabile taciturũ fuiſſe Euſebiũ de tanto Pauli diſcipulo, ſi tantũ uoluminũ reliquiſſet. Hieronymus in Catalogo ſcriptorũ illuſtriũ unũ aut alterũ Dionyſiũ recenſet, huius libros nõ recenſet. Laurẽtius indicat fuiſſe ſuæ ætatis doctiſſimos uiros, qui iudicarint eos libros eſſe Apollinarij. Tametſi eius nominis duos cõmemorat Hieronymus, alterũ Hieropolitanũ epiſcopũ, qui floruerit ſub M. Antonino ſecũdo. Alterũ Laodicenum in Syria epiſcopum. Neutri tamen huiuſmodi quicq́ tribuit operum. Neq́

Dionyſius quis.

enim

enim opſ*t*or hæc Apollinari hæretico tribuenda. Ante complures annos, ut memini, uir incomparabilis Gulielmus Grocinus, ut theologus ſummus, ita in nulla diſciplina nõ exquiſite doctus & exercitatus, auſpicaturus Londini in æde diuo Paulo ſacra enarrationẽ cœleſtis Hierarchiæ, meditata præfatiõe multũ aſſeuerauit hoc opus eſſe Dionyſij Areopagitæ, uehementer deſtomachans in eorum impudentiam, qui diſſentirent. At idem priuſquam operis dimidium confeciſſet, ubi guſtũ attentius cepiſſet, ingenue coram auditorio faſſus eſt, ſibi uerſo calculo nõ uideri id opus eſſe Dionyſij Areopagitæ. Demiror aũt quur Beda putet hunc Dionyſium factum epiſcopum Corinthiorum, quum Eccleſiaſtica hiſtoria palàm oſtendat alium fuiſſe Dionyſium epiſcopum Corinthiorum, qui multa conſcripſerit. Atq; huius autoritas ibi citatur, qui in epiſtola quadam quam ſcripſit ad Athenienſes, oſtenderit Dionyſium Areopagitam à Paulo cõuerſum, primũ fuiſſe Athenis epiſcopum, ab eodem apoſtolo inſtitutum. Nec aliud quicquàm apud priſcos ſcriptores comperitur de Dionyſio Ariopagita. Verũ hæc, ceu πάρεργα paucis indicaſſe ſat erat.

Gulielmus Grocinus.

EX CAPITE DECIMOOCTAVO.

EGreſſus ab Athenis.) χωρισθεὶς, id eſt, Digreſſus Athenis.

Ponticum genere.) Pontus enim Aſiæ pars eſt. non enim à mari hic dictus eſt ponticus. Hunc ſalutat Paulus in epiſtola ad Romanos, niſi quod illic uxor pro Priſcilla, Priſca nominatur, adnotante Origene. Hæc ſcribenti riſus obortus eſt, quod in uoluminibus Origenicis primũ à Badio noſtro excuſis, ita neſcio quis ſcripturam deprauarat, Poſt hæc autem diſcedens Paulus ab Athenis, uenit Corinthum, & inuento ibi quodam Iudæo nomine Aquila, de pontificio genere, pro eo quod erat de Pontico genere. Offenſus opinor, quod abſurdum putaret, pontici generis dici qui Iudæus eſſet. Quaſi id temporis non habitarint per omnes fermè regiones ſparſi Iudæi. Certe Petrus nominatim ſcribit ad eos, qui in Galatia, qui in Bithynia, qui in Ponto habitarant, Iudæos. Verum hac de re nonnihil attingemus in epiſtola ad Romanos.

Ridicula deprauatio. Badius.

Eiuſdem erat artis.) ὁμότεχνοι. Dicuntur Græcis eiuſdem artificij, ſiue opificij, uelut pictori pictor, faber fabro, ſutor ſutori, nauta nautæ, ὁμότεχνος eſt.

Scenofactoriæ artis.) ἦσαν γὰρ σκηνοποιοὶ τὴν τέχνην, id eſt, Erant enim aulæorũ, ſiue tabernaculorum texendorum artifices. Interpres Origenis enarrantis epiſtolam Pauli ad Romanos, interpretatur σκηνοποιούς, artifices tabernaculorum, hoc eſt, ſutores, ob id opinor, quod tabernacula apud priſcos pellibus conficiebantur. Et nunc apud Hiſpanos ſiũt Aulæa. Idem teſtatur homilia in Numeros decimaſeptima. O uere pontificẽ, uere ſuisq; dotibus maximum. Nos ſatellitio, copijs, cenſu, minis, magni uideri uolumus. Et diſputabat in Synagoga per omne ſabbatum, interponens nomen domini Ieſu. Suadebatq; Iudæis & Græcis. Totum hoc non habetur in quibuſdam codicibus etiam excuſis. Vnus codex Donatiani conſentiebat cum Græcis, qui cum cætera habeant, non addunt tamen Interponens nomen domini Ieſu.

Apoſtolus ſutor coriarius.

Inſtabat uerbo Paulus teſtificans.) Græci longe ſecus legunt quàm nos, συνείχετο τῷ πνεύματι ὁ παῦλος διαμαρτυρόμενος, id eſt, Coartabatur ſpiritu Paulus, teſtificãs Iudæis. Vt intelligas illũ inuitum, & animo reluctãte id feciſſe, ceu præſentiret ſe luſurum operã.

Titi iuſti.) Titi non reperio in Græcis codicibus, ſed tantum iuſti. Verum opinor incuria librariorũ prætermiſſum. Quãdoquidẽ Hieronymus, aut quiſquis fuit is autor, huius meminit Titi in noĩbus ſcripturæ ſacræ. Quãq; nec illic de iuſti cognomine ulla mentio.

Propter quod ego tecum.) διότι, Propterea quod ego tecum ſum.

Et nemo apponetur tibi.) ἐπιθήσεταί σοι, id eſt, Nullus adorietur, ſiue inuadet te. Quãdoquidem id quoq; ſignificat, ἐπιτίθεσθαι. Nec eſt: Vt noceat te, ſed τοῦ κακῶσαί σε, id eſt, ut affligat te, ſiue Ad affligendum te.

Apponetur pro inuadet.

Quoniam populus eſt mihi multus.) διότι. Cur non & hic tranſtulit, Propter quod, ut modo fecit. Aut cur non ante uertit, quoniam?

Procõſule Achaiæ.) ἀνθυπατεύοντος τῆς ἀχαΐας, id eſt, Cũ ageret proconſulẽ Achaiæ.

Perſuadet

Perſuadet hominibus.) ἀναπείθει. Suadet potius quàm perſuadet, atq; adeo reſuadet, ſi ſic liceat loqui, quod Paulus à ueteri cultu deorum reuocaret.

Incipiente autem Paulo.) μέλλοντος δὲ τοῦ παύλου ἀνοίγειν τὸ στόμα. Cum autem aperturus eſſet os. Quod tamen aliquoties data opera ſic uertit interpres, nec id ſanè perperam.

Iniquitas aut facinus.) ἀδίκημα. Quod magis ſonat iniuriam illatam, aut maleficium. Deinde qui hic uertit facinus ῥᾳδιούργημα, cur huic cognatam uocem ῥᾳδιουργίαν, ſuperius tranſtulit fallaciam? Nec eſt peſſimum, ſed malum, πονηρόν. Nec eſt, Recte uos ſuſtinerem, ſed κατὰ λόγον, hoc eſt probabiliter, ſiue merito.

De uerbo & nominibus legis ueſtræ.) Deeſt apud nos una coniunctio, & περὶ λόγου, καὶ ὀνομάτων καὶ νόμου τοῦ καθ᾽ ὑμᾶς, id eſt, De uerbis, & nominibus & lege ueſtrate. Verba oppoſuit factis. Deinde quæſtiones de communi & non communi, deq; genealogijs uocat nomina. Ceremonias Moſaicas uocat legem. Et uideritis, futuri temporis eſt, ὄψεσθε, quē admodum in Euangelio.

Et minauit eos.) ἀπήλασεν. Cur non potius Abegit, ſiue depulit? Nam minare ſanè quàm inſolens uerbum eſt Latinis auribus.

Fratribus ualefaciens.) ἀποταξάμενος, id eſt, Dimiſſis fratribus, ſiue uale dicto fratribus. Nec eſt, Nauigauit, ſed ἐξέπλει, id eſt, Abnauigauit.

Ambiguus ſermo. Qui ſibi totonderat caput.) Ex ipſo ſermone Græco, nō liquet uter ſibi raſerit caput, Paulus an Aquila. Ad hæc, participium eſt præteriti temporis κειράμενος τὴν κεφαλὴν, id eſt, Tonſo capite. Prius enim tonſus eſt in portu, deinde nauigauit. Et Cenchreis legendū eſt nomine triſyllabo Cenchreæ, ſicut Athenæ. Portus eſt Corinthiorum.

Iterum reuertar ad uos.) In Græcis exemplaribus plus eſt, quàm in noſtris, δεῖ με πάντως τὴν ἑορτὴν τὴν ἐρχομένην ποιῆσαι εἰς ἱεροσόλυμα, πάλιν δὲ ἀνακάμψω πρὸς ὑμᾶς, id eſt, Oportet me omnino feſtū, quod inſtat, agere Hieroſolymis, ſed denuo conferam me ad uos.

Profectus eſt ab Epheſo.) καὶ ἀνήχθη. Quod ego maluiſſem, Soluit Epheſo.

Apollos. Apollo nomine.) ἀπολλῶς, id eſt, Apollos, cuius genitiuus Apollo, non Apollinis. Meminit huius Paulus in epiſtolis.

Vir eloquens.) λόγιος, Quod & eruditum ſonat & prudentem.

κατηχημένος Hic erat edoctus.) κατηχημένος. Participium ab eo uerbo, unde dicti ſunt catechumeni. Non igitur erat edoctus uiam domini, quam mox diſcit à Priſcilla & Aquila, uerū erat utcunq; initiatus baptiſmo Ioannis.

Cum autem uellet ire Achaiam.) Quum Græce ſit εἰς τὴν ἀχαΐαν, mirum cur interpres omiſerit præpoſitionem, reclamantibus grāmaticis, eo quod Achaia regionis nomē eſt, non ciuitatis.

Contulit multum his qui crediderant.) Hic Græci codices addunt, διὰ τῆς χάριτος, id eſt, Per gratiam. Hoc adiectum eſt, ut intelligeremus muneris eſſe diuini, quod conduceret Chriſtianis. Beda admonet in nonnullis codicibus pro contulit, ſcriptū fuiſſe profuit. Et Vehementer eſt, εὐτόνως, acriter. Et publice, incertum utrò ſit referendum, opinor, ad ſuperiora. Nam id erat gratiæ, quod publicitus etiam auſus ſit refellere Iudæos.

Eſſe Chriſtum Ieſum.) εἶναι τὸν χριστὸν ἰησοῦν. Non negabant Iudæi Ieſum eſſe, uerum negabant illum eſſe Meſſiam, quē expectabant. Vnde Chriſto præpoſuit articulum τὸν χριστόν, id eſt, illū Chriſtū, ſiue oſtendens quod Ieſus eſſet Chriſtus, ſiue Ieſum eſſe Chriſtum.

EX CAPITE DECIMONONO.

SI ſpiritum ſanctum.) εἰ ſuo more uertit pro ſi, cum uertēdum fuerit per num, aut an, aut ne. Num ſpiritum ſanctum accepiſtis? aut, Accepiſtis ne ſpiritum ſanctum? Et mox:

Si ſpiritus ſanctus eſt.) Pro eo quod erat, Sit ne ſpiritus ſanctus.

Schola tyranni. In ſchola tyranni cuiuſdam.) Ambigunt hic interpretes, tyrannus hoc loco primatem ac potentem ſignificet, an proprium ſit hominis uocabulum. Sed quid ſcholæ cum tyranno? Deinde ſi nomen eſt proprium, cur addidit τινός. Proinde ſuſpicor fuiſſe receſſum magnatis alicuius, in quo ſolitus ſit ociari, quandoquidē ſchola Græcis ſonat ocium. Hieronymus alludens ad uoces magis quàm ad ſenſum, huc torquet alicubi, ut ſcholam tyranni uocet, ubi res non agitur argumentis, ſed autoritate ac ui. Quod diſpli-

cuit etiam

xuit etiam Auguſtino, qui nec hæreticos uult cogi, niſi doceantur. Nunc ſatis eſſe iudicamus, ſi dicatur, hic error eſt, recanta; hæc hæreſis eſt, abnega. Quaſi qui alios inſimulant hæreſeos, ipſi non poſſint errare.

Iudæi atq; gẽtiles.) Ἰουδαῖοί τε καὶ Ἕλληνες, i. Tũ Iudæi, tũ Græci, quos hic gentiles uertit.

Virtuteſq; non modicas quaslibet.) Ita ſcriptum reperi in nõnullis exemplaribus Latinorum. Verum ipſa res ſatis indicat id accidiſſe culpa librariorum, qui dictionem, modicas, quam quiſpiam interpretamenti uice adiecerat, retulerunt in contextum uelut à ſcriptore prætermiſſam δυνάμεις τε οὐ τὰς τυχούσας, id eſt, Virtuteſq; non quaslibet, ſiue nõ uulgares, ad uerbum, contingentes. In alijs ſcriptum habebatur, Virtutes quaslibet, omiſſa negatione. Carrenſis putat utrunq; poſſe legi, ſed reclamat ſermo Græcus.

Quaslibet. τυχούσας.

Sudaria & ſemicinctia.) Vtrãq; uocem Latinam uſurpauit σουδάρια καὶ σιμικίνθια.

Dæmonium peſſimum.) τὸ πνεῦμα τὸ πονηρόν id eſt, Spiritus malus. Cæterum in eo quod proxime ſequitur, Et dominatus, quidam Græci codices habebant, κατακυριεῦσαν, ut referendum ſit ad dæmonium dominatum. Quidam κατακυριεύσας, id eſt, dominatus ut pertineat ad hominem in quo erat dæmonium. Porrò quoniam noſtri codices habẽt amborum interpres pro αὐτῶν legiſſe uidetur ἀμφοῖν.

Confitentes & annunciantes actus ſuos.) Vel hinc colligi poteſt fuiſſe & antiquitus nõnullam confeſſionem malæ actæ uitæ, ſed apertam ut opinor, & in genere, quam nec ipſam legimus exactam abs quoquam. Cæterum quæ nunc recepta eſt clancularia & in aurem fit, uidetur ex conſultationibus priuatis eſſe nata, quæ ſolent apud epiſcopos fieri, ſi qui ſcrupulus urgeret animum. Et, Actus, τὰς πράξεις, facta, ſiue quæ feciſſent.

Olim fuit aliqua cõfeſſio, licet nõ omnino talis qualis nunc recepta eſt.

Qui fuerant curioſa ſectati.) τὰ περίεργα πραξάντων, id eſt, Qui curioſas artes exercuiſſent. Sic enim uocat artes magicas.

Pecuniam denariorum quinque milium.) ἀργυρίου μυριάδας πέντε, id eſt, Quinquagies mille numûm.

Turbatio non minima.) τάραχος οὐκ ὀλίγος, id eſt, Turbatio non exigua. Ac paulo poſt: Non modicũ quæſtũ.) ἐργασίαν οὐκ ὀλίγην, id eſt, Quæſtum non exiguum.

De uia dñi.) περὶ τῆς ὁδοῦ, id eſt, De uia, ſiue de hac uia. Nam articulus additus facit ut certã accipiamus uiã. Porrò dñi addiderunt, quo res eſſet explicatior, aut certe mollior.

Demetrius quidam nomine argentarius.) Argentarius aliâs Latinis & menſarium ſignificat, & numularium, uerum hoc loco ſonat opificem, & ſculptorem argenti, quẽ nos aurificem, ſeu aurifabrum uocamus, quandoquidem quicunq; cudunt aurum, ijdem cudunt & argentum. Eſt enim ἀργυροκόπος, ab elaborãdo argento dictus, niſi mauis à κόπτω deducere, unde & monetam Græci κόμμα dicunt, πονηροῦ κόμματος.

Argentarius Aurifex.

Aedes argenteas.) ναοὺς, id eſt, Templa, ſentit enim ædiculas, ſeu thecas effigie tẽpli, in quibus reponebantur ſtatuæ. Nos uertimus delubra.

De hoc artificio eſt nobis acquiſitio.) ἐκ ταύτης τῆς ἐργασίας ἡ εὐπορία ἡμῶν ἐστιν. Quod modo uertit quæſtum, nunc uertit artificium, & εὐπορίαν acquiſitionem. Ex hoc quæſtu nobis ſuppeditat rerum copia.

Non ſolum Epheſi.) Non eſt ἐν Ἐφέσῳ, ſed Ἐφέσου, ut referatur ad multam turbam. Vnde quoniã nõnullos offendebat amphibologia, pro Epheſi uertimus Epheſinæ ciuitatis.

Non ſolum autem hæc periclitabitur.) κινδυνεύει, id eſt, Periclitatur. Quanquam totus hic ſermo parum commode redditus eſt ab interprete Latino, οὐ μόνον δὲ τοῦτο κινδυνεύει ἡμῖν τὸ μέρος εἰς ἀπελεγμὸν ἐλθεῖν, ἀλλὰ καὶ τὸ τῆς μεγάλης θεᾶς Ἀρτέμιδος ἱερὸν, εἰς οὐδὲν λογισθῆναι, μέλλειν δὲ καὶ καθαιρεῖσθαι τὴν μεγαλειότητα αὐτῆς, id eſt, Non ſolum autem hæc pars, ſiue hac parte nobis periclitatur, ne reprobetur, ſiue ne reprobemur, uerum etiam ne magnæ Dianæ templum, pro nihilo habeatur. Porrò autem ne fiat, ut maieſtas quoque deſtruatur eius, quam tota Aſia & orbis colit.

Et deſtrui incipiet maieſtas eius.) Interpres legiſſe uidetur μέλλειν τε, atq; ita ſcriptum erat in pleriſq; Græcorum libris. In alijs rurſus erat μᾶλλον δὲ, magis autẽ, ut ſit corrigentis, quaſi grauiſſimum ſit omnium futurum, ſi maieſtas ac numen ipſius depereat apud uulgus. Hieronymus in prima præfatiõe cõmentariorũ, quos ædidit in epiſtolã ad Epheſios, indicat hanc Epheſiorum Dianam non fuiſſe iaculatricẽ illam, ſed cognomento πολύμαστον.

Varia lectio apud Græcos

πολύμασον, id eſt, Multimammiam, quod eam omnium uiuentium nutricē haberi uolebāt.

Comitibus Pauli.) συνεκδήμους, id eſt, Socios peregrinationis, qui & comites dicūtur.

Erat enim eccleſia confuſa.) Cū de promiſcua multitudine loquatur, magis conueniebat concionem dicere, quàm eccleſiam.

Detraxerunt Alexandrum.) προεβίβασαν, id eſt, Prius inſtruxerunt. Nam id eſt προβιβάζειν. Et inſtruimus patronum, cauſam noſtram acturum. Interpres, ni fallor, legit προεβίβασαν, etiamſi προβιβάζεσθαι dicitur, qui cogitur prodire, ac protruditur.

Manu ſilentio poſtulato.) Mira uarietate ludit in hoc ſermone reddendo interpres, κατασείσας τὴν χεῖρα, id eſt, Mota manu. Ita Perſius, Et calidæ feciſſe ſilentia turbæ,

Maieſtate manus.

Et cum ſedaſſet ſcriba turbas.) καταστείλας δὲ ὁ γραμματεὺς τὸν ὄχλον, id eſt, Vbi uero ſcriba compeſcuiſſet turbam. Verum ex uerbis Græcis parum liquet, uter ſedata turba ſit locutus, Alexander an ſcriba.

Cultricem eſſe magnæ Dianæ.) Vſus eſt peculiari uerbo, νεωκόρον. Quæ uox compo-

Cultrix. νεωκόρος. ſita eſt ex νεὼς, quod Attice ſonat templum, & κορῶ, purgo ſiue uerro, autoribus Heſychio, etymologico, & Suida, unde & acuitur penultima νεωκόρος. Solent autem qui impenſius dediti ſunt alicui diuæ, aram illius uarijs ornamentorum generibus cohoneſtare, quemadmodum facit apud Apuleium Pſyche.

Iouiſque prolis.) Græca longe ſecus habent, τῆς μεγάλης ἀρτέμιδος καὶ τοῦ διοπετοῦς, id eſt, Magnæ illius Dianæ, & è cœlo delapſi, ut ſubaudias ſigni, aut ſimulacri. Siquidem articulus, τοῦ facit, ne poſſit, διοπετοῦς ad Dianā referri, ſed ad ἄγαλμα, hoc eſt ſtatuam Dianæ. Nam Diopetes Græcis dicitur, quod ab Ioue delapſum ſit, ac è cœlo uenerit. Porrò opifices ſimulacrorum, quo maior eſſet ſuperſtitio uulgi, fingebant ea cœlitus delapſa, hoc eſt, eſſe διοπετῆ. Idem uulgo creditū fuit de ſimulacro Dianæ Epheſiæ, ut teſtis eſt & Suidas in dictione διοπετές. Pro nobis facit & coniunctio καὶ, quæ fuerat ſuperuacanea, ſi διοπετοῦς pertineret ad Dianam. Senſus igitur eſt. Apud Epheſios templum fuiſſe Dianæ, & huius ſimulacri, quod cœlo delapſum putabat. Quod ipſum Numa perſuaſit Romanis de ancylibus. Homerus hoc cognomenti tribuit regibus, uelut à Ioue profectis, id ſecutus uidetur interpres cuius liber fortaſſe non habebat additum articulum, τοῦ.

Contradici non poſſit.) ἀναντιῤῥήτων ὄντων. Poterat accipi, Cum his nemo cōtradicat.

Conuentus forenſes.) Conuentus addidit explicandæ rei cauſa, cum Græce tantū ſit, ἀγοραῖοι ἄγονται, id eſt, Forenſes aguntur, ut ſubaudiendum ſit, cognitiones, aut lites.

Eccleſia pro concione. In legitima eccleſia poterit abſolui.) Cum de prophano promiſcuoque hominum cœtu loquatur, concio dicenda erat, potius quàm eccleſia. Atque ita mox, Dimiſit eccleſiam, pro concionem. Deinde legitima eſt, ἐννόμῳ, hoc eſt, Quæ non tumultu, ſed legitimo more ſit indicta. Nec eſt,

Poterat abſolui.) Sed abſoluetur ἐπιλυθήσεται.

Cum nullus obnoxius.) μηδενὸς αἰτίου ὑπάρχοντος, id eſt, Cum nemo ſit in culpa, ſiue cū nemo fuerit autor huius concurſus. Nam illud, de quo poterimus reddere rationem, per parentheſim interiectum eſt. Quanquam in nonnullis exemplaribus reperio ſcriptū περὶ οὗ οὐ δυνησόμεθα δοῦναι λόγον, id eſt, De quo non poterimus reddere rationem, hoc eſt, quod non ſumus defenſuri. Denique illud μηδενὸς αἰτίου, incertum eſt ad hominem referatur, ut ſit maſculini generis, an ad rem, ut ſit neutri. Itaque hic fuerit ſenſus, cū nihil ſubſit cauſæ per quam poterimus defendere hunc populi concurſum.

EX CAPITE VIGESIMO.

ET exhortatus eos ualedixit.) Græca diſſonant à Latinis προσκαλεσάμενος ὁ παῦλος τοὺς μαθητὰς καὶ ἀσπασάμενος ἐξῆλθε, id eſt, Paulus uocatis ad ſe diſcipulis, & complexus eos exiuit. Interpres legiſſe uidetur παρακαλεσάμενος, pro προσκαλεσάμενος. Atque id ſanè mihi magis probatur.

Variant à nobis Græci. Comitatus eſt autem eum Soſipater Pyrrhi Berœenſis.) Pyrrhi Græcis non additur. Sed ut hoc deeſt, ita ſuperſunt hæc, uſque ad Aſiam, quæ apud Latinos nō inuenio, συνείπετο δὲ αὐτῷ ἄχρι τῆς ἀσίας σώπατρος βεῤῥοιαῖος, Conſecutus eſt autem illum uſque ad Aſiam Sopater Berrhœenſis. Nam & Sopater habēt Græci, nō Soſipater. Beda ſubin-

ſubindicat in uetuſtis exẽplaribus Latinis ſcriptum fuiſſe, Soſi pater Pyrrhi, quaſi filius fuerit notior patre.

Suſtinebãt nos.) ἔμενον ἡμᾶς, id eſt, Expectarũt nos, ſiue ut ad uerbũ, Manebant nos.

Vna ſabbati.) σαββάτων, id eſt, Vno die ſabbatorũ. Vna, dictum apparet pro prima.

Paulus diſputabat cum iјs.) διελέγετο αὐτοῖς, id eſt, Diſſerebat illis, ſiue collocutus eſt cum illis. Nec enim diſceptabat cum eis qui uenerant ad frangendum panem, Verum illic apud eos orationem habuit Paulus. Nam quod συνηγμένων τῶν μαθητῶν, id eſt, Cõgregatis diſcipulis uertit, cum conueniſſent, tolerabile eſt.

Profecturus in craſtinum.) μέλλων ἐξιέναι τῇ ἐπαύριον, id eſt, Profecturus ſiue diſceſſurus poſtridie. Nam craſtinum diem dicimus qui proxime ſequitur hũc in quo iam loquimur. Porrò quoties ad præteritum aut futurum aliquem diem reſpicitur, non dicendum eſt heri, aut cras, ſed pridie, aut poſtridie.

Cum mergeretur ſomno.) καταφερόμενος, id eſt, Cum deorſum traheretur, id quod accidit ei qui ſedens grauius obdormiſcat. Neq; tamen hic eſt Somno graui, ſed βαθῶ, id eſt, alto, ſiue profundo. Interpres legiſſe uidetur βαρεῖ.

Diſputãte Paulo.) Et hic malim diſſerente. Ne quis imaginetur inter illos pure Chriſtianos diſputationem fuiſſe ſophiſticam.

Ductus ſomno cecidit.) κατενεχθεὶς, id eſt, Deorſum tractus, ſiue depreſſus, aut deuectus. Et fortaſſe deuectus ſcripſerat interpres. Cæterum illud ἐπὶ πλεῖον, quod interpres retulit ad ſuperiora, Græcis ſic eſt in meditullio poſitum, ut utróuis poſſit accommodari, ad diutius diſſerentem Paulum, & ad magis etiam depreſſum ſomno. Ac mea ſententia, ad ſequentem particulam referre ſatius eſt. Primum enim nutabat deorſum uergẽte corpore, deinde magis depreſſus cecidit.

De tertio cœnaculo.) ἀπὸ τοῦ τριστέγου. Verti poterat &, A tertia contignatione. Id enim adiecit Lucas, ut intelligeremus lapſum fuiſſe letalem, nimirum ex loco tam alto. Vox dicta eſt à τρὶς ter & τέγος tectum. Deum immortalem quas nænias adducit autor catholicõn de hac uoce triſtegum. O miſerũ illud ſeculum, cũ ex huiuſmodi libris, uelut ex adytis petebant oracula literarũ. Cæterũ ſolũ primæ contignationis, tectũ eſt infimæ partis ædium. Rurſum ſecundæ ſolum, tectũ eſt primæ. Item tertiæ ſolum, tectum eſt ſecundæ. *Triſtegum.*

Et conſolati ſunt non minime.) οὐ μετρίως, id eſt, Non mediocriter. Quod equidem demiror cur interpres putarit immutandum.

Nauigauimus in Aſſon.) Nõnulli codices Thaſſon habebant pro Aſſon. Eſt enim & Thaſſus inſula Thraciæ oppoſita, de qua natum eſt prouerbium Θάσος ἀγαθῶν, id eſt, Thaſſus bonorum. Cæterum complures ſunt urbes huius nominis Aſſos, una Lyciæ, in prærupto ſita, Altera in Aeolide, Tertia in Myſia, Quarta in Lydia, Quinta in Epiro minore, Cleantis patria. Diuus Hieronymus hãc ponit in Aſia, quæ eadem dicta ſit Apollonia, ſuffragante & Plinio libro quinto cap. xxx. Carrenſis facit nobis liberum, utrum malimus Aſſon inſulam eſſe an ciuitatem. *Aſſon.*

Ipſe per terrã iter facturus.) οὕτως γὰρ ἦν διατεταγμένος, μέλλων αὐτὸς πεζεύειν, Sic enĩ ordinauerat ipſe pedeſtri itinere uẽturus, ſiue pedibus iter facturus. Interpres uitaſſe uidet, ne qs Paulũ exiſtimaret, nõ equis, aut uehiculis, ſed pedibus eò ueniſſe. Atqui hoc ipſum accedebat ad Pauli gloriã, quod mallet iter laborioſius, modo maiore cum fructu. *Paulus pedes.*

Mytilene.) Ciuitas eſt littoralis Leſbi obuia ad dextrã nauigantibus in Chium inſulã. Samos inſula è regione Cariæ. Miletum oppidum eſt littoralis Cariæ.

Et ſequenti die uenimus cõtra Chium.) Hoc loco Græca diſſident ab iјs quæ nos legimus, τῇ ἐπιούσῃ κατηντήσαμεν ἀντικρὺ Χίου. τῇ δὲ ἑτέρᾳ παρεβάλομεν εἰς Σάμον, καὶ μείναντες ἐν Τρωγυλλίῳ, τῇ ἐχομένῃ ἤλθομεν εἰς Μίλητον, id eſt, Poſtridie deuenimus cõtra Chium. Altero uero die appulimus Samum, & cõmorati Trogyllіј, proximo die uenimus in Miletum. Cæterum Trogylliũ promontoriũ eſt è regione Sami autore Ptolemæo & Strabone, tametſi ſunt eiuſdem nominis alia. *Græca diſſonant.* *Trogylliũ.*

Tranſnauigare Epheſum.) παραπλεῦσαι τὴν Ἔφεσον id eſt, Prænauigare, ſiue præteruehi. Quid enim eſt omnino tranſnauigare ciuitatem, niſi nauis feratur in nubibus? Epheſus autem ciuitas littoralis prior occurrebat, q̃ Trogyllium.

Ne qua mora illi fieret.) μὴ γένοιτο αὐτῷ χρονοτριβῆσαι, id eſt, Ne contingeret ſibi terere tempus in Aſia. Interpres elegantius reddidit quàm uerius. Neq; enim Paulus timebat quamlibet moram, ſed longiorem metuebat, nimirum properans Hieroſolymam.

Maiores natu.) πρεσβυτέρους. Quos nunc ſeniores uocat, nunc preſbyteros Græca uoce, nunc maiores natu, cum hoc loco magis quadraret Græca uox, honorem indicans potius quàm ætatem. Quandoquidem hic epiſcopos intelligit & primores eccleſiarũ, qui nonnunquam iuuenes erant, quemadmodum Timotheus.

Cum omni humilitate.) ταπεινοφροσύνης, Quæ eſt animi modeſtia, nihil altũ de ſe ſentiẽtis. O uocem dignam uere magno pontifice.

Interpres obſcure reddidit Vt nihil ſubtraxerim uobis.) Nunc uidetur id dicere, ſe nihil ſubtraxiſſe ab illis bonarum rerum, hoc eſt, in nullo fraudaſſe illos, cum contra ſentiat Paulus, ſe nihil detrectaſſe, neq; periculi, neq; laboris, qui modo ad illorum pertineret utilitatem. Ac paulo poſt idẽ uerbum tranſtulit ſubterfugi. Non enim ſubterfugi &c.

Publice & per domos.) κατ' οἴκους, id eſt, Publicitus ac domeſtice, ſiue per ſingulas domos, quod reſpondere uidetur ei quod Latini dicunt priuatim. Hieronymus in præfatione cõmentariorum in epiſtolam ad Epheſios uertit, Publice ac domeſtice.

Vincula & tribulationes me manent.) μένουσιν. Idem eſt uerbum quod aliquanto ſuperius uertit, ſuſtinent.

Nihil horum uereor.) ἀλλ' οὐδενὸς λόγον ποιοῦμαι, id eſt, Nihil curo, ſiue nihil me mouet. Quomodo non uerebatur, cum ſciret uentura? ſed contemnebat.

Interpres non expreſſit ſenſum. Nec facio animam meam precioſiorem quàm me.) Quid mouit interpretem, ut neq; ſenſum exprimeret, neque uerba redderet Lucæ? οὐδὲ ἔχω τὴν ψυχήν μου τιμίαν ἐμαυτῷ, id eſt, Neq; habeo ſiue duco uitã meã precioſam mihi ipſi. Auguſtinus in Pſalmo xxxvi. legit: Non facio animam meam precioſam mihi. *Lyranus delirans.* Lyranus interpretatur animam intellectiuam. At Paulus ſentit ſe contemnere uitam amore euangelij.

Vt conſummem curſum meum.) Græcus addit μετὰ χαρᾶς, id eſt, Cum gaudio.

Omne conſilium dei.) Mirum quid ſecutus Irenæus, pro conſilio dei legit ſententiam, Nam Græce eſt βουλὴν non γνώμην.

Regere eccleſiam dei.) ποιμαίνειν, Quod eſt paſtorum more gubernare & curare gregem. Nam mox mentionem facit luporum.

Lupi rapaces.) βαρεῖς, id eſt, Graues, nõ rapaces. Suffragabatur unus codex Donatiani. Nec aliter refert hunc locũ Irenæus lib. tertio cap. xiiij.

Viri loquentes peruerſa.) διεστραμμένα, id eſt, Diſtorta & obliqua, hoc eſt, minime ſimplicia, minimeq; ſyncera. Nam ueritatis, ut ait Tragicus, ſimplex eſt oratio.

Non ceſſauerim monens.) Et hic participium uertendum erat in uerbum infinitum, Non ceſſauerim monere.

Interpres dormitans. Qui potens eſt.) Quod, erat potius quàm qui, cum referat uerbum. Cæterum quia uerbũ Græcis eſt maſculini generis, id nimirũ fefellit interpretem. Nec eſt ſimpliciter ædificare, ſed ἐποικοδομῆσαι, id eſt, Superſtruere, uidelicet his fundamentis, quæ iecerat Paulus.

Oportet ſuſcipere infirmos.) ἀντιλαμβάνεσθαι, Quod eſt proprie porrecta manu retinere lapſurum alioqui, aut abiturum. Paulus, ne ullius omnino iacturam faceret, cauebat, ne *Decimæ exactæ.* quam anſam præberet infirmis & alienandis à Chriſto, quod nollẽt grauari ſumptu. Vtinam hoc exemplo delectentũ, qui dum decimas, tam nõ ſacerdotaliter exigunt à populo, ſui officij prorſus obliuiſcuntur, nõ quod negem illas deberi, ſed quod cæteri apoſtoli oblata dũtaxat acceperint, Paulus ne oblata quidem, cũ unus plus omnibus laborarit.

Beatius eſt dare magis quàm accipere.) Neq; Latinitatis ratio patiebatũ cõparatiuũ, neq; ſermo Græcus habebat. Mirũ itaq; quid interpreti uenerit in mentẽ μακάριόν ἐστι διδόναι μᾶλλον, ἢ λαμβάνειν, id eſt, Beatum eſt dare magis quàm accipere. Cæterum hoc teſtimonium negant uſquam inueniri dictum à dño. Vtinam autem hunc animũ Pauli tam excelſum & ab omni ſpecie quæſtus abhorrentem, imitarentur noſtri temporis cõcionatores. Fuit aliquis, qui ſibi in omnem uitam interdixit eſum carnium, inueniuntur qui imitentur: fuit qui ſemper nudis inceſſerit pedibus, habet imitatores: fuit qui fune ſe cinxerit, non deſunt qui ſtudioſe æmulentur: fuit qui ſemper pullatus inceſſerit, repperit æmulatores: ſolũ hoc

pulcher

pulcherrimum exemplum Pauli non habet æmulos.

EX CAPITE VIGESIMOPRIMO.

VEnimus Coum.) Nõnulli codices habent κῶ, nõnulli κῶν. utroq; modo pronũciari fatetur Stephanus, quin & κῶος dictã fuiſſe quondam. Vnde & Plinius admonet Ceam dictam & κόον. Inſula notior eſt quàm ut ſit explananda.

Et inde Pataram.) πάταρα Græci pronũciant neutro genere numero pluratiuo. Quanquam utroque modo reperio uſurpari huiuſmodi nomina Lyſtra & Lyſtram, Pſyra & Pſyram.

Cum apparuiſſemus autem Cypro.) Suſpicor interpretem ita uertiſſe, Cum aperuiſſemus autem Cyprum. Nam Græce eſt ἀναφάναντες δὲ τὴν κύπρον. Porrò qui nauigãt, nũc hanc, nunc illam terram dicuntur aperire, aut celare, cum incipit in proſpectu eſſe, aut ſecus. Proinde uertimus, Cum autem cœpiſſet nobis apparere Cyprus. Conſimili figura dixit Vergilius, Terræq; urbesq; recedunt. In codice diui Donatiani, apparuiſſemus erat deprauatum, ſed Cyprum relictum, indicabat germanam lectionem fuiſſe, Cum aperuiſſemus Cyprum. *Locus deprauatus.*

Venimus Tyrum.) Ciuitas eſt maritima, metropolis Phœnices, quondam inſula ſeptingentis paſſibus diuiſa à continente, mari præalto, ſed uix credibili opere comportatis aggeribus per Alexandrum magnum adiuncta continenti. Eſt in tribu Neptalim, uiceſimo fermè miliario à Cæſarea Philippi.

Valefeciſſemus inuicem.) ἀσπασάμενοι ἀλλήλους, id eſt, Complexi alius alium, ſiue con ſalutatione mutua facta. Apparet interpretem legiſſe ἀποταξάμενοι.

Venimus Cæſaream.) Hæc eſt Cæſarea Palæſtinæ ciuitas litoralis, primum dicta turris Stratonis. Deinde ab Herode inſtaurata in honorem Cæſaris Auguſti, Cæſarea dicta eſt. Eſt altera Cæſarea Philippi, ad radices montis Libani, in honorem Tiberij Cæſaris Cæſarea dicta. Eſt tertia Cappadociæ, quò Paulus Epheſo delatus ſalutauit eccleſiam. Autor Hieronymus.

Per dies aliquot.) ἡμέρας πλείους, id eſt, Dies complures.

Nos & qui loci illius erãt.) ἡμεῖς τε καὶ οἱ ἐντόπιοι, id eſt, Tũ nos, tũ ij qui erant illius loci.

Et cum ſuadere ei non poſſemus.) Quid eſt hoc? An non dixerat modo illos ſuaſiſſe? Verum interpres abuſus eſt ſuadere pro perſuadere. Suadet enim qui conſulit, perſuadet qui quò uult inducit hominem. Græca uox anceps eſt ad utrunq;. πείθειν inſuper conuenit, non ſolum ſuadenti aut perſuadenti, uerumetiam obtemperanti. μὴ πειθομένου δὲ αὐτοῦ, Cæterum cum illi non perſuaderetur, ſiue cum ille non obtemperaret, quieuimus. *Suadere, pro perſuadere.*

Præparati aſcẽdebamus.) ἀποσκευασάμενοι. Quod ego puto uertendũ, ſublatis ſarcinis.

Iaſonem quendam.) Græci legunt μνάσωνί τινι, id eſt, Mnaſonem quendam, ut diſſimulem quod ἐδόξαζον uerterit magnificabant, pro glorificabant.

Audierunt aũt de te.) κατηχήθησαν. Idẽ uerbũ unde diximus dici catechumenos. Eodẽ utitur paulo poſt, ὅτι ὧν κατήχηνται. Nec eſt diſceſſionẽ, ſed ἀποστασίαν, id eſt, Defectionẽ. *κατηχήθησαν. audierunt.*

Eorũ qui per gẽtes ſunt Iudæorũ.) τοὺς κατὰ τὰ ἔθνη πάντας ἰουδαίους, id eſt, Eos qui in gentibus ſunt oẽs Iudæos. Offendit interpretẽ geminus accuſatiuus additus uerbo docendi.

Neq; ſecundum conſuetudinem ingredi.) μηδὲ τοῖς ἔθεσι περιπατεῖν, Neq; iuxta conſuetudines ambulare. Nam ambulare uocat uiuere, & cõſuetudines, inſtituta & morem eius gentis. Nec eſt, Falſa ſunt, ſed οὐδέν ἐστιν, id eſt, nihil ſunt. Atq; ex hoc ſanè loco Iacobus uideatur, tum adhuc in ea fuiſſe ſententia, ut exiſtimaret Iudæis aliqua ex parte ſeruandam eſſe legem Moſaicam, cum Petrus & Paulus gentilium more uixiſſe legantur. Nõ quod illam exiſtimaret neceſſariam ad ſalutem, ſed utilem ad uitandum offendiculum infirmorum, cum Paulus putaret iam eſſe tempus negligẽdi eam ſuperſtitionem, utpote uergentem in magnum diſcrimen Euangelicæ doctrinæ. Nec eſt, Sanctifica te, ſed ἁγνίσθητι, id eſt, Purifica te. Et paulo poſt, purificatus ἁγνισθείς.

Concitauerunt omnem.) συνέχεον, id eſt, Confundebant, ſiue conturbabant, & Totũ potius quàm omnẽ. Nec eſt populum, ſed ὄχλον turbam, ſiue multitudinem. Et Succurrite, potius quàm adiuuate, βοηθεῖτε. Nam adiuuat, qui eſt particeps operis. Et Hic eſt homo, ὁ ἄνθρωπος, id eſt, Ille homo.

Omnes ubiꝗ docet.) Perijt apud nos gratia ſchematis, πάντας πανταχοῦ, id eſt, Om̄es omni in loco. Nec eſt, Violauit ſanctum locum iſtum, ſed κεκοίνωκε, id eſt, prophanauit, ſiue ut Hebræi loquuntur, communem reddidit.

Certum cognoſcere.) τὸ ἀσφαλὲς. Recte ſanè hoc. At cur non itidem tranſtulit in præfatione Euangelij, τὴν ἀσφάλειαν certitudinem.

Iuſſit eū duci in caſtra.) εἰς τὴν παρεμβολήν. Ita uocat locū cōmunitum. Cæterum quidam ex caſtris fecerant carcerē, & ob id admonendū duximus, ne ſerpat id mendi latius.

Nōne tu es Aegyptius ille.) Aegyptij male audiebant olim, tanquam malarum autores artium. Id quod non paucis locis indicat Iuuenalis, ac Lucianus. Quin & prouerbijs aliquot huius gentis mores notati ſunt, quæ recenſuimus in Chiliadibus noſtris.

Et ſicariorum.) Græce ſcribens, uſus eſt uoce Latina, id quod iam nouum uideri non poteſt cum toties ſit obuium.

Tarſus Ciliciæ A Tarſo Ciliciæ.) ταρσεὺς τῆς κιλικίας, id eſt, Tarſenſis, quæ eſt ciuitas Ciliciæ. Eſt aūt metropolis eius regionis. Nec eſt Ignotæ, ſed ἀσήμου, id eſt, obſcuræ, niſi quod ignotos homines Horatius, dixit obſcuros & ignobiles. Teſtatur idem Stephanus de nominibus urbium, hāc ἐπισημοτάτην appellans, hoc eſt, primariam ac præter cæteras inſignem, olim dictam Terſon ꝑ epſilon, ſiue quod illic à diluuio primū apparuerit terra ſicca, ſiue quod illic delapſus Pegaſus, talo fracto, quem illi ταρσὸν appellant, claudicationem contraxerit. Porrò quātumuis fuit celebris alijs nominibus, nullo tamē inſignior, quàm quod illi Paulum debemus, uſꝗ adeo præcipuum Chriſtianæ philoſophiæ præconem ac propugnatorem, ut ni ille nobis diuino munere contigiſſet, periculum fuerit futurum, ne Chriſtiani omnes in ſeruilem illam & humilem Moyſi legem relaberētur. Quanꝗ nūc quoꝗ ratione magis ꝙ numero ceremoniarum ab illis differimus: eò Chriſtus progreſſu tēporum recidit. Eſt & alia eiuſdem nominis in Bithynia. Rurſus alia quæpiam in India, ut indicat Hieronymus in cōmentarijs quos conſcripſit in Ionam. Ioſephus putat Tarſum Ciliciæ eſſe in quam fugerit Ionas. Porrò quod quidam legunt municeps, quidā ciuis, Græcis eſt πολίτης, id eſt, ciuis. Verum opinor interpretem offenſum affinitate uocum, ciuitatis & ciuis, quæ tamen eadem eſt in ſermone Græco, πόλεως πολίτης. Subeſt & amphibologiæ nōnihil, uidetur enim πόλεως appoſitiue iūgi Ciliciæ, quū pertineat ad Tarſum.

EX CAPITE VIGESIMOSECVNDO.

Reddo rationem.) ἀπολογίας. Quod & defenſionē & excuſationē ſignificat.

Iuxta ueritatē paternæ legis.) κατὰ ἀκρίβειαν τοῦ πατρῴου νόμου, id eſt, Iuxta exactam rationē patriæ legis, ſiue iuxta rigorem patriæ legis. Et patriæ potius ꝙ paternæ, cū non de patre ſuo, ſed de omnibus maioribus ſentiat.

Aemulator legis.) ζηλωτὴς τοῦ θεοῦ .i. Aemulator dei, legimꝰ apud Græcos.

Sicut princeps ſacerdotum.) ὡς καὶ ὁ ἀρχιερεὺς μαρτυρεῖ μοι, id eſt, Quemadmodum & pontifex mihi teſtis eſt. Et rurſum αὖθις αὖ, Omnes maiores natu, cum Græce ſit πᾶν τὸ πρεσβυτέριον, id eſt, Omnis preſbyterorum ordo. Opinor enim hic de dignitate ſentiendum, non de ætate.

Ad fratres.) πρὸς τοὺς ἀδελφούς, Aut fratres hic dicit Iudæos, aut πρὸς rectius uertiſſet aduerſus, ſi fratres dixit Chriſtianos.

Vt adducerem inde uinctos.) ἄξων καὶ τοὺς ἐκεῖσε ὄντας δεδεμένους, id eſt, Adducturus & eos qui illic eſſent, uinctos Hieruſalem.

Circumfulſit me lux copioſa.) περιαστράψαι, eſt circumfulgurare, potius quàm circūfulgere. Quemadmodum indicatum eſt & ante.

Et decidens in terram.) ἔπεσά τε εἰς τὸ ἔδαφος, id eſt, Cecidiꝗ in ſolum, Id enim ſonat ἔδαφος, etiam ſi ſaxeum ſit, aut ligneum.

Saule Saule.) Græci legunt Saul Saul, Hebræorum more. Cū illi Chriſtus Hebraice loqueretur, ut poſterius teſtatur ipſe Paulus.

Et qui mecum erāt, lumen quidem uiderunt.) His addunt Græci, καὶ ἔμφοβοι ἐγένοντο, id eſt, Et territi ſunt, deinde adijcitur, Vocem autem non audierunt, quæ loquebatur me-

Vallæ diligētia. cum. Equidem non poſſum, non uehementer probare diligentiā Laurentij Vallæ, qui cū homo rhetoricus eſſet, ut uulgus exiſtimat, certe theologiam non profiteretur, tamen ui-

gilantia

gilantia tanta ueſtigarit, quid in ſacris literis, aut diſſideret, aut conueniret, aut deprauatū eſſet. Cū hodie tot ſint Theologorū, auſim dicere milia, qui uſqueadeo nō utanť hac conferendi diſquirendiqꝫ ſolertia, ut ne id quidē cognitū habeant, q̄ lingua ſcripſerint apoſtoli. Et cū forte fortuna audiunt Marcū, Lucam, Paulū, Petrum, ac Ioannē Græce ſcripſiſſe, uelut ad rem inauditā & incredibilē obſtupeſcūt. Alius putat illos nihil niſi Hebraice ſcripſiſſe, cū fuerint Hebræi. Alius hæc ab illis ædita credit, quæ nos uulgo legimus, tanta eſt in re tam neceſſaria ſocordia. Rogat aūt qui cōſiſtere poſſit, ut cū Lucas ſuperius cap. ix. ſcripſerit eos qui Paulo comites erant, uocē quidē audiſſe, cæterū neminē uidiſſe, hic neget eos audiſſe uocē loquētis cū illo, ſed tantū uidiſſe lumē. Deinde qui cōueniat, ut cū illic dicanť ſteriſſe ſtupefacti, paulo poſt, nimirū cap. xxvi. hāc eandē rem exponēs Agrippæ Paulus, dicat oēs fuiſſe collapſos in terrā, quod hic de ſe tātū narrat. At illic, Die, inqt, media in uia uidi rex, de cœlo ſupra ſplēdorē ſolis circūfulſiſſe me lumen, & eos qui ſimul mecū erāt, oēſqꝫ cū decidiſſemus in terrā, audiui uocē mihi Hebraica lingua dicentē, Saul Saul. Quomodo factū eſt, ut pugnantia ſcripſerit Lucas, & illic ſub perſona ſua referat comites audiſſe uocē loquentis, cū Paulus hic rurſus ipſe narret uocē uni ſibi fuiſſe auditā? Nam quod diſſerit de ſtando & cadendo, nō ita magni negocij eſt diſſoluere. Siquidē fieri poteſt, ut ad primū pauorē collapſi, mox erexerint ſeſe, Paulo adhuc iacente. De uoce audita & non audita, durior eſt nodus. Recentiores utcūqꝫ tergiuerſanť, cū aiunt uocem quidē, hoc eſt, ſonitū uerborū auditū, cæterū uerba uni Paulo percepta, ita factum, ut audita fuerit uox, & eadē non audita. Valla magis exiſtimat ſuperiorem locū, in quo Lucas hanc hiſtoriam ſub ſua ipſius perſona recenſet, fuiſſe deprauatū, tranſpoſitis duabus uoculis, iiſqꝫ inter ſeſe nō admodū diſſimilibus apud Græcos dūtaxat, φῶς & φωνὴ, cæterū à Luca ſic fuiſſe ſcriptū, Videntes quidē lumē, neminē aūt audiētes. Huic ſentētiæ quantū tribuendū ſit, alij uiderint, Petrus Comeſtor per aliā rimā elabiť. In capite nono dicūť audiſſe uocē loquentis, nō Chriſti cōpellantis, ſed Pauli reſpondentis. Hic quum Paulus negat illos audiſſe uocem, de Chriſti uoce ſentit.

Quæ te oporteat facere.) In nonnullis ſic habebatur, περὶ πάντων ὧν τέτακταί σοι ποιῆσαι, id eſt, De omībus quæ ordinata ſunt tibi ut facias. In alijs rurſus tantū erat, τί σε δεῖ ποιεῖν, aut ποιῆσαι, id eſt, Quid te oporteat facere.

Cū nō uiderem præ claritate luminis.) ἀπὸ τῆς δόξης τοῦ φωτὸς ἐκείνου, id eſt, Præ gloria luminis illius. Ananias quidā uir ſecundū legē teſtimoniū habēs.) Græci codices nōnihil addunt, ἀνανίας δέ τις, ἀνὴρ εὐλαβὴς, κατὰ τὸν νόμον μαρτυρούμενος ὑπὸ πάντων, id eſt, Ananias aūt quidam, uir pius, ſiue religioſus, in lege teſtimonio probatus omniū habitantiū in Iudæa. Laurētius indicat ſe in uno Latino codice reperiſſe additū quod Græcæ uoci reſponderet, Ananias quidā, uir timoratus. Timoratum enim pro religioſo dixit. Cæterū pro εὐλαβὴς in nōnullis exemplaribus erat εὐσεβὴς, hoc eſt, pius. Et quod hic uertit,

Secundum legem, uerti poterat & In lege. Poteſtqꝫ ea particula utroqꝫ uerſum referri, ad ſuperiora, ut ſit ſenſus, religioſus ſiue pius in lege, ſiue iuxta legem, non iuxta euangelium, aut ad ſequentia, Probatus omnium teſtimonio in lege, ſiue iuxta legem.

Ab omnibus cohabitantibus Iudæis.) Habitantibus eſt, ſiue inhabitantibus κατοικούντων. Et quidam Græcus codex habebat aſſcriptum, ſed in ſpacio dirimente uerſus, ἐν δαμάσκῳ, ab omnibus habitantibus Damaſci Iudæis.

Reſpice.) ἀνάβλεψον, hoc eſt, Recipe uiſū, ſiue attolle oculos, ut mox, Et reſpexi, ἀνέβλεψα. *Reſpice ἀνάβλεψον.*

Præordinauit te.) προεχειρίσατο, id eſt, Præparauit te, ſiue prius apparauit te. Niſi quis malit προκυρώσατο, id eſt, prius ſtatuit. Cæterum id non erat in ullis Græcorū exemplaribus. Nec Ananias hic agit de prædeſtinatione diuina, ſed de ruina ac cæcitate Pauli, quibus rebus Chriſtus iam agebat & aggrediebatur, ut hac occaſione cognoſceret euāgelij fidem. Nec annotatio mea excludit prædeſtinationē, ſed explicat ꝓprietatē Græcæ uocis. Chryſoſtomus hunc enarrans locum nullam facit mentionem prædeſtinationis.

Vt uideres iuſtū.) τὸ δίκαιον, id eſt, Iuſticiā, ſiue Id quod iuſtū eſt, hoc eſt, cernas id quod antehac zelo legis excæcatꝰ nō uidebas. Rurſum in alijs habebať, τὸν δίκαιον, hoc eſt, Iuſtū illum, uidelicet Chriſtū, idqꝫ congruit cū eo quod ſequiť, Et audires uocē ex ore eius. Videť eñ ſentire de luce quā uiderat, & uoce Ieſu quā audierat. q̄q̄ & mox narret quomō

Excuſſa lectionis ueritas.

uiderit & audierit dn̄m in tēplo. Quæ uidiſti & audiſti.) ὧν ἑώρακας. Articulus poſt poſitiuus, iuxta Græcorum idioma, congruit antecedenti pronomini quod ſubauditur, eorum, diſſidens à ſuo ipſius uerbo. Interpres bene adiecit de ſuo eorum.

Ego ſtabam & conſentiebam.) Hic Græci addunt duo uerba τῇ ἀναιρέσει αὐτοῦ, id eſt, Morti eius, καὶ αὐτὸς ἤμην ἐφεστὼς καὶ συνευδοκῶν, id eſt, Et ipſe eram aſſiſtens & comprobans interfectionem eius.

Tolle de terra huiuſmodi.) τοιοῦτον, id eſt, Talem, ut ad Paulum referatur. Vnde nō male addidiſſet, huiuſmodi hominem. Et mox,

Non eſt, fas, ſed καθῆκον, id eſt, Non conuenit ſiue non decet.

Et flagellis cædi & torqueri.) ἐκέλευσεν αὐτὸν ὁ χιλίαρχος ἄγεσθαι εἰς τὴν παρεμβολὴν, εἴπων μάστιξιν ἀνετάζεσθαι αὐτὸν, id eſt, Iuſſit eum tribunus duci in caſtra, dato mandato, ut flagris examinarent eum. Nec aliud fuiſſe iuſſum, indicant ea quæ ſequuntur, ut illud interim diſſimulem, quod Si hominem Romanum dixit, pro an hominem, quandoquidem adeo cōſtanter id facit, ut ſuo iure uideatur facere.

Multa ſumma.) πολλοῦ κεφαλαίου. Ita Græci uocant ſupputationē in ſummam ſubductam. In nōnullis legimus Hanc ciuitatem, in alijs ciuilitatem, Græce πολιτείαν. Laurentius magis probat ciuilitatem, ego contra ciuitatem. Quandoquidem ciuitate donati dicuntur Latinis, quibus ius ciuitatis conceſſum: & ut Græcis à πολίτης πολιτεία, ſic nobis, à ciue ciuitas dicitur. Beda ſubindicat in nonnullis codicibus ſermonem fuiſſe magis dilucidum, in quibus ſic erat ſcriptum, Dixit tribunus, tam facile dicis ciuem Romanum eſſe te. Ego enim ſcio, quanto precio ciuilitatem poſſedi iſtam. Nec eſt Conſecutus ſum, ſed ἐκτησάμην, id eſt, Paraui, quod ante uertit, Poſſedit agrum de mercede iniquitatis.

Volens ſcire diligentius.) τὸ ἀσφαλὲς, id eſt, Certum, ut & ſuperius uerterat certius, quod nunc uertit diligentius.

EX CAPITE VIGESIMOTERTIO.

Percutiet te deus.

PErcutiat te deus paries.) In pleriſq; Latinis exemplaribus, percutiet mutatum erat in percutiat, quaſi Paulus imprecaretur pontifici malum. At Græci legunt τύπτειν σε μέλλει, id eſt, Futurū eſt, ut te percutiat deus. Atq; ita citat Auguſtinus libro ſecundo commentariorum, quos ſcripſit de ſermone domini in monte habito. Rurſum in epiſtola quinta ad Marcellinum, ubi declarat & interpretatio quam ſubijcit, quod percutiet, legerit uerbo futuri temporis. Succedit enim, ut qui ſaperent, intelligerent deſtruendum eſſe aduentu Chriſti parietem dealbatum, hoc eſt, hypocriſin ſacerdotij Iudæorum. Ad eundem modum legit & interpretat̄ Chryſoſtomus. Nec in his apud Græcos eſt facilis ſcripturæ deprauatio, niſi quis locum hunc ſtudio mutauit, ne Paulus uideretur oblitus exempli Chriſti, qui ſimiliter accepta plaga, manſuete tranquilleq; reſpondit, quiq; iuſſit ut bene precaremur male precātibus, bene mereremur de male merentibus. At ſi Paulus tātum prædixit futurū ut deus illum feriret, cur mox uocant maledictum? & ipſe ueluti redarguens ſeipſum, ſcriptum eſt inquit, Principi populi tui non maledices, niſi forte qui commoto animo prædicit euenturum, is maledicit. Quanquam de conuicio facile ſit explicare, quandoquidem in pariete dealbato manifeſtum conuicium eſt. Sed qui potuit fieri, ut Paulus non agnoſceret primarium ſacerdotem, uel ex ipſo ornatu, præſertim homo Iudæus nuſquam loci non uerſatus? Deinde cur recantat, non quod homini maledixerit, ſed quod principi populi? At ſanè iudicem eſſe ſciebat, etiam cum cōuicium diceret: Tu, inquit, ſedens iudicas me ſecūdum legem. An cæteris licet maledicere, ſoli principi non licet? At Chriſtus noluit cuiq; omnino maledici. Diuus Hieronymus adducens hunc locum in dialogis aduerſus Pelagium, excuſat quidem Paulum, attamen fatetur eum non præſtitiſſe manſuetudinē eam, quam præſtitit Chriſtus. Verum hoc ſcripſit Hieronymus undecūq; ſuam muniens cauſam, & in ipſo quoq; Chriſto aliquod imperfectæ pietatis ueſtigium inquirens. Nec ipſe diſſimulat, aliud eſſe colligare nodis aduerſariū, aliud docere diſcipulum. Aliud agit qui pugnat, aliud qui exhortatur, aliud qui deterret. Deinde ut ſunt diuerſa hominū ingenia & inſtituta, ita ſunt & diuerſæ ſententiæ. At nos nulla harum rerū habita ratione, ex quouis cuiuſuis operis angulo, tria uerba decerpimus, & inde contexto ſyllogiſmo, nouū ædi

mus oraculum. Equidem non nego Paulum non caruiſſe prorſum humanis affectibus, cum ipſe meminerit de ſtimulo carnis,& conſtet inter Barnabam & ipſum, nempe duos optimos uiros,diſſidium aliquod extitiſſe. Cæterum hoc loco conſentaneum eſt Paulum non ignoraſſe ſummum ſacerdotem, nec tamē illi male precatum hoc animo quo uulgus iritatum ſolet,ſed apoſtolico ſpiritu incanduiſſe aduerſus eum,qui cum optimi uiri teneret locum,ne ſpeciem quidē æquitatis præberet,quam præſtabant etiam ethnici. Sic Petrus incanduit aduerſus Ananiam & Sapphiram. Sic hic ipſe Paulus aduerſus Elymam magum. Quid igitur eſt quod excuſat ſe, Neſciebam quod eſſet pontifex? Nimirum ceſſit tumultui,& ſe ignoraſſe pontificem dicit,qui ſe non pontificem, ſed tyrannū re declarabat. Itaq; gemino nomine concedit turbæ. Primum agnoſcens eſſe pontificē,qui re ipſa non erat niſi paries dealbatus, deinde conuicium eſſe non negat,quod illis uidebatur cōuicium,cum non eſſet conuicium,ſed libera obiurgatio. Chryſoſtomus indicat quibuſdā hoc per ironiam uideri dictū, Neſciebam quod pontifex eſſet. Verum ipſe prorſus aſſeuerat illum uere ignoraſſe:uel quod diutius abfuiſſet à conſuetudine Iudæorum, uel quod Ananiam in turba multorum non agnoſceret. Beda non diſſentiens à Chryſoſtomo, addit argutam magis quàm ueram interpretationem: Neſciebam eum eſſe pontificē, quod per Euangelium iam ceſſaſſet ſacerdotium Moſaicum,& tamen ita corrigit ſe quaſi peccaſſet,ut alios doceret deberi reuerentiam ijs,in quorum poteſtate ſumus. Porrò teſtimonium quod adduxit,extat Exodi capite uigeſimoſecundo: Dijs non detrahes, & principi populi tui non maledices. Siquidem illi iudices ac magiſtratus deos uocant.

Vafricies Pauli.

Neſciebam fratres quia pontifex eſt.) Quia,redundat Latinis,apud Græcos nonnunquam additur affirmandi cauſa. Annotauit & Auguſtinus libro de Geneſeos locutionibus primo,quia,ſæpe redundare in ſacris libris,uelut illo loco, Et dixit,quia dominus eſt in loco hoc,ego autem ignorabam.

Quia, ſuperfluum.

Et ſoluta eſt multitudo.) καὶ ἐσχίσθη, id eſt ſecta eſt. Interpres legiſſe uidetur ἐλύθη.

Quid ſi ſpiritus aut angelus.) Græci ſecus legunt, εἰ δὲ πνεῦμα ἐλάλησεν αὐτῷ, ἢ ἄγγελος, μὴ θεομαχῶμεν, id eſt, Quod ſi ſpiritus locutus eſt illi aut angelus,ne pugnemus cū deo: quo uerbo uſus eſt ante Gamaliel. Hæc clauſula, Ne repugnemus deo, non habebatur in noſtris exemplaribus Latinis,& aſſcriptam apparet ex ſuperioribus.

θεομαχεῖν

Deuouerunt.) ἀνεθεμάτισαν. Quod tamen eleganter uertit interpres. Demiror equidē quis hoc indicarit Carrenſi, Græcis hoc loco ſcriptum anathematizauerunt. Et paulo poſt Deuotione deuouimus, ἀναθέματι ἀνεθεματίσαμεν, id eſt, Execrari ſeipſum,ac dijs manibus,ut ethnici loquuntur,deuouere.

Deuouere.

Notum facite tribuno.) Græca nonnihil diſſonant à noſtris, νῦν οὖν ὑμεῖς ἐμφανίσατε τῷ χιλιάρχῳ, καὶ τῷ συνεδρίῳ, ὅπως αὔριον αὐτὸν καταγάγῃ πρὸς ἡμᾶς, ὡς μέλλοντας διαγινώσκειν ἀκριβέστερον, τὰ περὶ αὐτοῦ, id eſt, Nunc igitur indicate tribuno & concilio,ut cras eum producat ad nos,uelut diſquiſituros exactius de cauſa illius. Cum hac lectione concordat Aldina æditio,tametſi nonnulli Græci codices propemodū conſentiunt cum noſtris exēplaribus,in quibus eſt, ὑμᾶς uos,pro ἡμᾶς,& μέλλοντες, pro μέλλοντας. Atq; ita ſenſus erit, Nos planè decreuimus quocunq; periculo Paulum occidere,uos adiutate,ut tantū producatur ad populum,abutentes hoc prætextu,quaſi uelitis exactius de cauſa diſputare. Alioqui ſciebant tribunum non producturum Paulum cognitis inſidijs. Atqui ſic exponit Carrenſis,uelut hoc ipſum uoluerint nunciari tribuno & concilio, quod deſtinaſſent per tumultum occidere Paulum. Iam uero Lyranū apparet ita legiſſe, Nunc autem uos notum facite tribuno cum concilio,quomodo legitur in nōnullis Græcis exemplaribus. Id cum idem ualeat,ſic interpretatur & ordinat, Vos,inquit,cum cōcilio,id eſt, uos ſimul conciliati Phariſæi & Sadducæi,ne per ueſtram diſſenſionem impediatis mortem Pauli. Eamus nunc & negemus quicquam referre utrū Græca quis conferat an non. Iam non ſatis intelligo cur quibuſdā hic magis arrideat,ut μέλλοντας uertatᵄ per debet uerbum. Fingit enim hoc futurū, & ideo apponitur ὡς. Nec uſquam comperi μέλλω ſic uſurpatū,niſi quod indocti dicunt uult uenire,& debet uenire,pro, uenturus eſt.

Carrenſis & Lyranus.

Tanquam aliquid certius inquiſituri ſint de illo.) Si πυνθάνεσθαι referatur ad tribunum & conſilium,fortaſſe cōgruentius erat,audituri. Nam Græca uox anceps eſt, præſertim

cum

cum præceſſerit διαγινώσκειν, quod magis uidetur ad iudicem pertinere, quàm actorem. Atq; ita in priore parte legendum μέλλοντες, non μέλλοντας, & nominandi caſus accipiẽdus eſſet pro gignendi caſu, abſolute poſito. Iam πρὸς ἡμᾶς an πρὸς ὑμᾶς legendũ ſit, expendendũ eſt. Quoniam hæc nota feciſſet ſibi.) Interpres bene mutauit perſonã ſecundã in tertiam. Nam Græce eſt παραγγείλας μηδενὶ ἐκλαλῆσαι, ὅτι ταῦτα ἐνεφάνισας πρός με, id eſt, Iuſſitq; ne cui efferret quod hæc indicaueris mihi. Niſi mauis infinitũ modũ poſitũ uice imperatiui, quemadmodum nos uertimus, μηδενὶ ἐκλαλῆσαι, ne cui patefacias.

Et lancearios ducentos.) δεξιοβόλους, quod dextra mitterent haſtilia. Siue, ut in aliјs legitur, δεξιολάβους. Nam olim ferè miſſilibus utebantur. Ac mox,

Et iumenta præparate.) κτήνη τε παραστῆσαι, id eſt, Iumentaq; exhibere. Et hic uſus eſt infinito pro imperatiuo.

Deſunt in Grecis.

Timuit enim, ne forte raperent eum Iudæi & occiderent, & ipſe poſtea calumniam ſuſtineret, tanquam accepturus pecuniam.) Quæ hactenus recenſui, omnia deſunt in Græcis exemplaribus, quæ quidem mihi uidere contigit. Nec offendit hic locus Laurentium Vallam. Vnde apparet aut exemplar illius hæc habuiſſe, aut non animaduertiſſe. Certe Lyranus negat hæc haberi in libris emendatioribus, uerum hoc gloſſema adiectum fuiſſe in margine, quod inſcius quiſpiam retulerit in contextum. Certum eſt autem hoc non ſomniaſſe Lyranum. Iam nec Chryſoſtomus enarrans hunc locum, legit aut exponit, quæ nos oſtendimus in Græcis non haberi.

Optimus κράτιστος.

Optimo præſidi.) τῷ κρατίστῳ. Græca uox magis competit in potentem, quàm in bonũ uirum, ut dictum eſt in præfatione Lucæ in ſuum euangelium.

Per noctem in Antipatridem.) Nihil opus erat præpoſitionem apponere, cum Antipatris uocabulum ſit ciuitatis Palæſtinæ ab Antipatro patre Herodis ſortita nomen.

De qua, puincia eſſet.) ἐκ ποίας ἐπαρχίας. Quod ſanè nõ inelegãter reddidit interpres.

EX CAPITE VIGESIMOQVARTO.

Qvi adierunt præſidem.) ἐνεφάνισαν τῷ ἡγεμόνι κατὰ τοῦ παύλου. Senſum quidẽ probe reddidit interpres: Adeunt enim iudicem, qui deferunt reum. Cæterum ἐνεφάνισαν ſonat ſignificarunt, niſi ſubaudias ἑαυτούς. Quidam deprauate legebant audierunt pro adierunt.

Oratio rhetorica, nõ Apoſtolica.

Et multa corrigantur per tuam prouidentiam.) Græcis eſt non, ἀνορθωμάτων, ſed κατορθωμάτων, quod rem cum uirtute & laude factam ſignificat, interprete Cicerone, quod Latini uocant officium, à uerbo κατορθόω. Senſus enim eſt, cum per tuam prouidentiam multa fruamur pace, multaq; officia præſtes huic populo.

Suſcipere, pro approbare.

Suſcipimus optime Felix.) ἀποδεχόμεθα. Quo uerbo nonnunquam & Paulus uſus eſt pro approbare & amplecti.

Optime Felix.) Græce nõ eſt βέλτιστε, ſed κράτιστε, quod ut modo dixi, magis ſonat potentiſſime. Nos uertimus præſtantiſſime.

Ne diutius te protraham.) ἐγκόπτω, id eſt, Impediam ſiue morer, aut detineam. Et pro tua clementia, eſt ἐπιεικείᾳ, quod aliâs humanitatem, aliâs æquitatem uertunt.

Hominem hunc peſtiferum.) Græcis non eſt peſtiferum, ſed λοιμὸν, hoc eſt, peſtem, Quemadmodum exitialem uocant ὄλεθρον, id eſt, exitium. Nec eſt hominem, ſed uirum.

Et autorẽ ſeditionis ſectæ.) Seditionis, abeſt in Græcis codicibus, πρωτοστάτην τε τῆς τῶν Ναζωραίων αἱρέσεως, id eſt, Autorẽ ſeu præfectũ ſectæ ſeu factionis quæ dicitᷣ Nazarenorum.

Etiam templum conatus eſt uiolare.) βεβηλῶσαι, id eſt, Prophanare, nimirum quod induxerit Græcos. Ne quis imaginetur accuſari Paulum quod uim admouerit templo.

Quem & apprehenſum uoluimus ſecundum legem noſtram iudicare. Superueniens autem tribunus Lyſias, cum ui magna eripuit eum de manibus noſtris, iubens accuſatores eius ad te uenire.) Hæc omnia deerant in multis exemplaribus Græcis. In uno duntaxat reperi aſcripta, ſed minutiſſimis formulis, idq; in ſpacio marginali. Vnde & adiecimus. Quin & Beda, ni fallor, in gloſſa quã ordinariã uocãt indicat in Latinorũ codicibus aliquot uerſus deſuiſſe, qui Græcis legãtur ad hãc ſententiã, Quẽ apprehẽdimus &c. quẽadmodum modo retulimus. Porrò non diſſimile ueri eſt, Bedæ fuiſſe cõmentariolos aliquos Hieronymi qui nobis non extent. Siquidem Bedæ rarum eſt citare autorẽ, ſed alie-

nis ferè

nis ferè aſsiſtitur pro ſuis. Illud mirum, hæc quæ notat olim deſiderata in Latinorum codicibus, nunc conſtanter in his haberi, & in pleriſq; Græcorum codicibus deſiderari. In peruetuſto codice, quē nobis exhibuit Conſtantia eadem deſiderabantur. Fieri poteſt, ut aliquis adiecerit è narratione capitis prioris, ubi legitur, Et cum magna diſſenſio facta eſſet, timens tribunus, ne diſcerperetur Paulus, iuſſit milites deſcendere, & rapere eū de medio eorū. Aut potius ex epiſtola Lyſiæ, Virum hunc comprehenſum à Iudæis, & incipientē interfici ab eis, ſuperueniens cū exercitu eripui. Porrò quod his è medio ſublatis non uidetur cohærere ſermonis ordo, ſecus habet. Poteſt enim ſic legi, Quem & apprehenſum uoluimus ſecundum legem noſtram iudicare, à quo poteris iudicās ipſe de omnibus iſtis cognoſcere. De Paulo comprehenſo fuerat mentio, & illū hic repetit à quo poteris. Nec erat opus narrare illum deductum ad Felicem, cum id ipſa res loqueretur. Pro ſuperueniens, quidā Latini codices habebant intercedens.

A quo poteris ipſe iudicans.) Cum Græce ſit ἀνακρίνας magis hic quadrabat, Interrogans, ſiue facta interrogatione, aut ut nos uertimus, Inquiſitione facta.

Annuente ſibi præſide.) νεύσαντος αὐτῷ τοῦ ἡγεμόνος, id eſt, Cum annuiſſet ipſe præſul. Interpres legiſſe uidetur αὐτῶν, nec admodum refert.

Bono animo ꝓ me ſatisfaciā.) εὐθυμότερον τὰ περὶ ἐμαυτοῦ, ſeu περὶ ἐμαυτοῦ ἀπολογοῦμαι, id eſt, Aequiore animo ꝓ mea cauſa reſpōdeo. Eſt em̄ præſentis tēporis ἀπολογοῦμαι, qđ interpres uarie uertit. Eſt aūt ꝓprie apologia, oratio qua ſe defendit apud iudicem reus.

Neq; ꝓbare poſſunt tibi de qbus nūc me accuſant.) οὔτε παραστῆσαί με δύνανται, περὶ ὧν κατηγοροῦσί μου, id eſt, Nec exhibere me poſſunt in his de quibus accuſant me. Exhibere dixit, ꝓ cōuincere. Secundū ſectam quā dicunt hæreſim.) Cum hæreſis apud Græcos, nihil aliud ſit q̄ ſecta, quid uenit interpreti in mentē, ut Latinā uocem interpretaretur per Græcam, ſed idem ſignificantē? An uerebatur, ne quis parum intellecturus eſſet uocabulum ſectæ, & ob id Græca uoce ceu notiore explicuit? Quapropter ſciat lector Græcis non eſſe ſectam, alioqui bis erat dicendū, ſecta, & ſecta, ſed ὁδόν, id eſt, uiam, κατὰ τὴν ὁδὸν ἣν λέγουσιν αἵρεσιν, id eſt, Iuxta uiam quam dicunt hæreſim, ſiue ſectam. Exponit enim Paulus quid dixerit uiam, hoc eſt uitæ inſtitutū, quod notiore uerbo ſectam uocant. Sentit enim de ſecta Phariſæorum, quæ cæteris antecellebat eruditione. Cæterum hæreſis apud ueteres non erat tam odioſum uocabulum, quàm eſt hodie apud Chriſtianos. Quibus cum ſumma competat concordia, utpote eiuſdem corporis membris, iure uidelicet optimo inuiſum eſt, ſectæ uocabulum, diuiſionem ſonans. Quod annotauimus de uia & hæreſi, poſt comperimus à Beda notatum in gloſſa ordinaria. Quanquam illi non omnino aſſentior quod addit, ab incredulis hæreſim appellari, cum eo ſeculo nondum eſſet infame uocabulum hæreſeos, imò potius exponit nota uulgo uoce, quod Hebraice magis quàm Græce dixerat uiam.

Ridicule Latinam uocē per Græcam interpretatur.

Deſeruio patri & deo meo.) Primum deſeruio eſt λατρεύω, quod eſt cultum exhibere, à quo uerbo dicta eſt Theologorum latria. Quo quidē in loco neſcio quid ſibi uelit Hugo Carrenſis, excuſans Paulum quod ſeſe hic æquarit prophetis, cum nihil huiuſmodi percipi poſſit ex uerbis Pauli. Deinde non eſt,

Patri, & deo, ſed patrio deo, τῷ πατρῴῳ τῷ θεῷ. Quod tamen haud accidit interpretis uitio, ſed librariorum errore. Neq; uero hoc loco dormiuit Carrenſis, addens quod deum patrem ſuum dixerit Paulus, cuius filius demonſtraretur, non ſeruus. Quaſi uero Paulus ullo titulo magis ſoleat gloriari, quàm quod ſeruus eſſet dei ac Ieſu Chriſti. Se nunquam uocat filium, niſi cum de omnibus in genere facit uerba, ut illic, Quod ſumus filij dei. Porrò patrium deum uocat, quod idem eſſet cuius cultum à maioribus ſuis accepiſſet, ne uideretur abrogare religionem Iudæorum.

Patri & deo pro patrio deo.

Sine offendiculo conſcientiam.) ἀπρόσκοπον συνείδησιν, ueluti dicas, inoffenſam cōſcientiam, ſiue expertem offenſæ, hoc eſt, quæ nuſquam offendat.

Sermo inabſolutus.

Quidam autem ex Aſia Iudæi.) Nō eſt abſolutus ſermo, niſi ſubaudias aliquid. Et, qđ demiror, ſenſit hoc Carrenſis, ac ſupplendum autumat, uiderunt me in templo. Quaſi uero id quicq; ad huius cauſæ defenſionem pertineat, ſi uiſus eſt ab Aſianis Iudæis in tēplo. Ego puto è proximo ſarciendum quod deeſt. Nam cum modo dixerit ſe fuiſſe purifica-

tum in templo,ſed citra tumultum,ſubijcit,Cæterum quidam Aſiani Iudæi, ſubaudias, concitarunt eum tumultum,non ego.Ad hanc coniecturam facit,id quod legimus, cap. nono.Cũ autem ſeptem dies conſummarentur,ij qui de Aſia erant Iudæi, cum uidiſſent eum in templo concitauerunt omnem populum,& iniecerunt ei manus. Chryſoſtomus in cõmentarijs Græcis,non addit coniunctionem δὲ,nec erat in æditione Hiſpanienſi. Poteſt & ſic accipi,quaſi Paulus interrogatus qui nam eſſent illi à quibus fuiſſet inuentus in templo,quia tantum dixerat inuenerunt,non deſignata perſona,reſponderit,quidam aũt ex Aſia Iudæi,atq; eos oportebat adeſſe.Poteſt & ſic intelligi,non omnes fuiſſe Iudæos Aſianos,ſed aliquot ex illis:qui hoc commodius poterant adeſſe, quod eſſent Aſiatici, quemadmodum erat Paulus.

Et apprehenderunt me clamantes & dicentes,tolle inimicũ noſtrũ.) Hæc uerba in duobus peruetuſtis exẽplaribus S. Donatiani non addebant̃, ne in Conſtantienſi quidẽ,quibus uerbis ſubmotis una cum coniunctione,quidam ex Aſia, refertur ad inuenerunt me.

Niſi de una hac uoce.) Interpres pro ἢ legiſſe uidetur εἰ μή.Quid autẽ? Agnoſcit Paulus hoc unum crimen,quod ea uoce concitarit ſeditionem? Non opinor,ni forte data opera hoc admiſcuit,quo rurſus Iudæos inter ſe cõmiſſos à ſeſe auerteret.Rabanus in gloſſa quam uocant ordinariam,indicat hoc dictum κατ᾽ ἀντίφρασιν, quaſi Paulus ſenſiſſet hanc uocem non poſſe uideri cauſam ſeditionis,nec in crimen uocandam ab Aſianis,qua teſtatus eſt ſe idem prædicare,quod ipſi crederent.Certe ſic legunt Græci, ἢ περὶ μιᾶς ταύτης φωνῆς ἧς ἐκέκραξα ἑστὼς ἐν αὐτοῖς, id eſt,Aut de una hac uoce qua clamaui ſtans inter eos,ut ſit ſenſus,Si nihil aliud habent,uel hoc obijciant crimen.Poteſt ἢ accipi pro ꝙ,cum quo uim eandem habet aliquoties niſi,ut nihil aliud habẽt niſi uerba,nihil aliud ꝙ uerba.Ac tũ quidem oportet ſupplere,quod ultro uidet̃ cõſequi quæ dicta ſunt,Aut hi ipſi dicant ſi quid inuenerũt in me iniquitatis.Sed nõ habẽt qđ obijciant,niſi de una hac ſolũ modo uoce.

Graeci diſſident à nobis.

Certiſſime ſciens.) ἀκριβέστερον εἰδὼς τὰ περὶ τῆς ὁδοῦ, id eſt,Cum exacte noſſet eam uiã, abuſus eſt comparatiuo uice poſitiui,ni referas ad Lyſiam tribunum,ut intelligamus Felici notiorem fuiſſe eam ſectæ rationem quàm Lyſiæ,quod diutius fuiſſet apud Iudæos magiſtratu functus.

Vt haberet requiem.) ἄνεσιν, id eſt,Relaxationem,hoc eſt,ne durius aut arctius haberetur.Ac mox, Nec quenq; de ſuis, καὶ μηδένα κωλύειν τῶν ἰδίων αὐτοῦ,ὑπηρετεῖν ἢ προσέρχεσθαι αὐτῷ, id eſt,Et ne quem familiarium illius uetaret inſeruire aut adire eum.ἰδίους enim uocat Pauli uel amicos familiares,uel miniſtros,uel diſcipulos.In nonnullis Græcis codicibus pro ἰδίων, ſcriptum erat ἰουδαίων, id eſt,Iudæorum.At altera lectio uel hoc nomine mihi magis probatur,quod cum noſtra conſentiat æditione.

EX CAPITE VIGESIMOQVINTO.

ADieruntq; eum principes ſacerdotum.) ἐνεφάνισαν δὲ αὐτῷ, id eſt, Significarunt ei,idq; priuatim.Superius uertit,notũ facere, ac mox, adire. Interpres legiſſe uidetur ἐνετύχησαν. Nec mihi diſplicet.Præſertim cũ aliquanto poſt ubi res narratur Agrippæ,rurſus æditio uetus habeat adierunt.

Poſtulantes gratiam aduerſus.) αἰτούμενοι χάριν. Gratiam hoc loco uocat fauorem iudicis. Et mox,potentes δυνατοὶ, hoc eſt, qui poſſunt, & quibus commodum eſt,eò nos conſequantur.

Dies non amplius quàm octo aut decem.) Græci legunt, πλείονας ἢ δέκα,id eſt, Plures quàm decem.

Si enim nocui aut dignum.) εἰ μὲν γὰρ ἀδικῶ, id eſt,Si lædo,aut ſi iniuriam facio.

Poſtulantes aduerſus illum damnationem.) δίκην. Quod cauſam,ac litem, ſiue ius ſignificat,nonnũquam & pœnam.Nos uertimus ſententiam,uerti poterat cognitionem. Quis enim poſtulat damnationem à iudice indicta cauſa? Sed poſtulabant,ut ficta ſpecie cognitionis Paulus uideretur iure damnatus.Id enim indicant uerba Feſti,Non eſt cõſuetudo Romanis donare aliquem hominem &c.Et tamen qui malunt δίκην uerti pœnam aut damnationem,uerbo magis à nobis diſſident quàm ſententia.Nec enim in aliud poſtulabant cognitionem,niſi ut damnaretur ficto iuris prætextu.Proinde in horũ gratiam poſuimus ſententiam pro cognitione.

Aliquem

Aliquem donare priuſquam.) In nonnullis ſcriptũ erat damnare, pro donare, quod præceſſerit de poſtulata damnatione. Cæterum Græce eſt χαρίζεσθαι εἰς ἀπώλειαν, id eſt, Donare in perniciem, ſiue in interitum. Eſt autem χαρίζεσθαι, in graciam alicuius donare. *Donare in damnare.*

Nullam cauſam deferebant, de quibus ego ſuſpicabar malum.) Locus hic apud Latinos nonnihil eſt corruptus, cum apud Græcos ſyncerus habeatur, οὐδεμίαν αἰτίαν ἐπέφερον ὧν ὑπενόουν ἐγὼ, id eſt, Nullum crimen intentabant ſuper hiſce rebus, de quibus ſuſpicabar ego. Suſpicabatur enim eos accuſaturos Paulum de alijs rebus, quàm de quæſtionibus legis, quas ut ſuperſtitioſas negligēbant Romani.

Cum multa ambitione.) μετὰ πολλῆς φαντασίας, id eſt, Cũ multa oſtentatione. Nos ſtrepitum ſiue apparatum dicere poſſumus. Annotauit hoc ante nos Beda.

Interpellauit me.) ἐνέτυχόν μοι, id eſt, Adijt, ſiue conuenit me. Quanquam hoc ſanè recte uertit interpres.

Adduxi eum ad uos.) ἐφ᾽ ὑμῶν καὶ μάλιστα ἐπὶ σοῦ, Quod magis ſonat Græcis, Ad cognitionem, ſiue iudicium tuum, quàm ad te, aut ad uos.

Sine ratione enim mihi uidetur.) ἄλογον, id eſt, Iniquũ, quod uulgo uocãt irrationabile.

EX CAPITE VIGESIMOSEXTO.

AEſtimo me beatum.) Vt ne quid cauſemur, quod pro exiſtimo dixit æſtimo, cum Græce ſit ἥγημαι, quod Cum ſim defenſurus, pro quod ſim defenſurus. Cæterum ἐπὶ σοῦ apud te, belle uertit, cum antea uerterit ad te. Iam cum præceſſerit apud te, uide quàm concinne cohæreat, maxime te ſciente. Verum illud omnium ſuauiſſimum, quod addit, omnia quæ apud nos ſunt conſuetudines & quæſtiones, ceu fas ſit ita loqui, omnia conſuetudines & quæſtiones. At qui Hieronymus in libro quem ſcripſit ad Pammachium de optimo genere dicendi, citans hunc locum, uertit ad hunc modum, De omnibus quibus accuſor à Iudæis ô rex Agrippa, exiſtimo me beatum, cum apud te ſim hodie defendendus, qui præcipue noſti cunctas quæ in Iudæis ſunt conſuetudines & quæſtiones. Atq; huius loci per Hieronymum reſtituti meminit Beda. Nos uertimus hunc in modum, Super omnibus de quibus accuſor à Iudæis rex Agrippa, exiſtimo me beatum, qui cauſam dicturus ſim hodie apud te, quod tu maxime ſis gnarus earum quæ apud Iudæos ſunt & quæſtionum, & conſuetudinum. Græca ſic habẽt, περὶ πάντων ὧν ἐγκαλοῦμαι ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων βασιλεῦ Ἀγρίππα, ἥγημαι ἐμαυτὸν μακάριον, μέλλων ἀπολογεῖσθαι ἐπὶ σοῦ σήμερον, μάλιστα γνώστην ὄντα σε πάντων τῶν κατ᾽ Ἰουδαίους ἐθῶν τε καὶ ζητημάτων. Quanquam dure congruit, ὄντα σε, niſi forte ſcribendum erat, ὄντος σοῦ. Hic Beda refert aliam æditionẽ, quæ ſic habuerit, Aeſtimo meipſum beatum apud te, incipiẽs reddere rationem hodie. Libens rogarim iſtos, qui contendunt hanc tranſlationem eſſe Hieronymi, & afflatu ſpiritusſancti proditam, & hæreticum eſſe quicquid ab ea diuerſum eſt, quur Hieronymus auſus eſt eam immutare? Aut ſi poſt hæc emendauit, quur delectatus eſt inutili ſolœciſmo, præſertim quum Græcus ſermo tale nihil habeat. In ὄντα conſentiunt Græci codices, nec uideo ſolutionem, niſi ſubaudiamus εἰδὼς, id eſt, ſciens. *Egregie dormitans interpres.*

Quæ ab initio fuit in gente mea.) Bis eſt hoc loco ἄνωθεν, quod interpres uertit Ab initio. Significat autem uitæ ſeriem ab initio uſq; ad finem. *ἄνωθεν.*

Secundum certiſſimam ſectam.) κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην αἵρεσιν. Phariſæorum ſectam hæreſim uocauit, haud dubie quin in bonam partem. Deinde quod hic uertit certiſſimam, Græcis eſt ἀκριβεστάτην, hoc eſt, Exactiſſimam ac diligentiſſimã, quod eſſet eruditior ac rigidior quàm Sadducæorum, proximeq; ad uerum accedens. *Hæreſis in bonam uocem.*

Et nunc in ſpe quæ ad patres.) ἐπ᾽ ἐλπίδι. Melius erat de ſpe. Et mox,

Duodecim tribus.) τὸ δωδεκάφυλον. Græcis unica dictio eſt, quæ ſignificat non unam aut alteram ſectã, ſed uniuerſam gentẽ Iudæorum in duodecim tribus diſtinctam, cui reſpondet participium λατρεῦον, quod ut ſæpe iam diximus, cultum numinis ſignificat, unde nos uertimus, Colẽtes deum. Cæterum apud nos deſunt duo uerba, ἐν ἐκτενείᾳ, id eſt, Acriter, ſiue aſſidue, ut legas, Duodecim tribus inſtanter nocte ac die ſeruiuimus.

Detuli ſententiã.) κατήνεγκα ψῆφον. Incertum an ſentiat illum adduxiſſe decretum à ſynagoga factum, an ipſum quoque ſuo ſuffragio damnaſſe Chriſtianos. Nam fert ſententiam iudex, fert ſuffragium qui dicit in concilio ſententiam, & defert miniſter, aut exequutor.

D In poſte-

In poſteriore ſententia eſt Lyranus, in priore Rabanus.

In quibus dum irem.) ἐν οἷς, hoc eſt In his uerſans, & hæc agens, qua figura ſermonis & antea ſemel eſt uſus.

Vt cōſtituā te miniſtrū.) προχειρίσασθαι, id eſt, Vt præparē, qđ ante uertit, Præordinare.

Eripiens te de populis & gentibus in quas.) Græcis eſt ἐκ τοῦ λαοῦ, id eſt, De populo, ſentiens nimirum de Iudæis. Et nonnulli Græci codices pro Populo, habebāt, Iudæis. Repetit ad eundem modum paulo poſt, τῷ λαῷ καὶ τοῖς ἔθνεσι, id eſt, Populo & gentibus. Verum apud illos non eſt, In quas, ut reſpondeat gentibus, ſed οὓς, id eſt, ad quos, rei magis habita ratione quàm uocis.

Digna pœnitentiæ opera.) Si Digna ſumis abſolute, bene habet oratio, ſin minus, opera digna pœnitentia ſeu pœnitentiæ ſunt, quorum iure pœniteat. de quo nonnihil dictum eſt nobis, Matthæi capite tertio.

Interficere. διαχειρίσασθαι. Volentes me interficere.) διαχειρίσασθαι, quod magis ſignificat iniecta manu uiolare, quàm interficere.

Si paſſiblis Chriſtus.) εἰ παθητὸς ὁ χριστός, An pati debuerit Chriſtus. *Sic* enim diſputabat ex prophetis, ut oſtenderet illorum uaticinia competere in Chriſtum. *Siquidem* hæc referenda ſunt ad prædictionem prophetarum, non ad Chriſtum paſſum, alioqui parum apte cohærebit, Lumen annunciaturus ſit populo.

Neq; enim in angulo quicquam horum geſtum eſt.) Nō diſplicet quod legit interpres. Græci tamen aliquanto ſecus habēt, οὐ γάρ ἐστιν ἐν γωνίᾳ πεπραγμένον τοῦτο, id eſt, Neq; enim hoc in angulo factum eſt.

In modico ſuades.) ἐν ὀλίγῳ με πείθεις. Primum modicum pro paulo, ſuo more uſurpat. Deinde inter ſuadere & perſuadere non ſentit eſſe diſcrimen apud Latinos, etiamſi apud Græcos unicum uerbum noſtris duobus reſpondet. Cæterum haud erat in procliui commode locum hūc uertere. Valla putat ita reddi potuiſſe, Parum abeſt quin perſuadeas me fieri Chriſtianum. Cui Paulus dixit: Optarim apud deum, ſiue parum, ſiue multum abeſt. Arbitror & ita reddi potuiſſe, Aliquantulum mihi perſuades ut fiam Chriſtianus. Et Paulus ait: Optarim à deo, ut non ſolum aliquantulum, uerumetiam multum, neque te tantum, ſed & omneis qui audiunt me hodie &c. Neque enim opinor id ſenſiſſe Agrippam, parum abeſſe quin cuperet fieri Chriſtianus, ſed aliquantulum huc propenſum eſſe redditum oratione Pauli.

EX CAPITE VICESIMOSEPTIMO.

VT autem iudicatū eſt eum.) ἐκρίθη, id eſt, Decretum eſt, ſiue cōſtitutū. Nec ad Paulum refertur, ſed ad regem & præſidem, qui ſic ſtatuerant audito Paulo.

Tradiderunt Paulū cum reliquis cuſtodijs.) παρεδίδουν τόν τε παῦλον καί τινας ἑτέρους δεσμώτας, id eſt, Tradiderūt tum Paulū, tum alios quoſdā uinctos.

Nauim Adrumetinam.) Carrenſis interpretatur Adrumetinam nauem quæ Rhomam petat. Cæterum Adrumetum ſiue Adrumetium ciuitas eſt Myſiæ, autore Stephano. Eſt & Adramyttis inſula Lyciæ, & Adrumes Adrumetis ciuitas Aphricæ, unde dicendum erat Adrumetinam, licet in his uariēt codices. Nam Hieronymus aut ſi quis alius fuit autor, in Catalago locorum huius operis, indicat Adrumetum eſſe ciuitatem in Bazatio regione Africæ. Plinius Adrumetum uocat neutro genere. In Græcis codicibus Adrumyttinā legimus. Et Stephanus ab Adramyttio oppido deformat Adramyttenū.

Myra. Peruenimus in Lyſtram quæ eſt Lyciæ.) κατήλθομεν εἰς μύρα τῆς λυκίας, id eſt, Deuenimus Myram, quæ eſt Lyciæ, ſiue ciuitatem Lyciæ. Pronunciatur autem bifariam, genere neutro & fœminino. Meminit huius *Strab.* lib. xiiij. Cæterum Lyſtra Lycaoniæ eſt, nō Lyciæ. Carrenſis homo uigilans admonet hoc loco apud Græcos haberi *Smyrnam*, ſed ab Hieronymo poni Myrrham. Et omnino in recenſione locorum huius operis meminit *Smyrnæ* Lyciæ, admonens in nonnullis exemplaribus fuiſſe ſcriptū, Venimus in Lyſtrā quæ eſt in Cilicia, atq; eo loco pannum ſuum aſſuit, neſcio quis. Porrò Hieronymus in libris Hebræorum nominum ponit *Smyrnam*, & interpretatur, amaram. Verum de locis accuratius diſſeremus in peregrinatione diui Pauli.

Tarde nauigaremus.) Græcis compoſita dictio eſt βραδυπλοοῦντες.

Gnidum.)

Gnidũ.) Gnidus inſula eſt oppoſita Aſiæ, ſpectans prouinciam Cathiam, atq; eſt eiuſdẽ nominis oppidũ in inſula Calymna, autore Hieronymo. Recenſet & hanc Strab. lib. xiiij.

Boni portus.

Iuxta Salmonem.) Salmon ciuitas eſt maritima inſulæ Cretæ, autore Hieronymo.

Qui uocatur boni portus.) Boni portus, pluratiui ſunt numeri, καλοὺς λιμένας, quanq; magis dixit, Pulchros portus quàm bonos. Sentit autem, ni fallor, de ciuitate Cretenſium, cui nomen καλὴ ἀκτὴ, id eſt, Pulchrum litus, cuius meminit Stephanus.

Laſſea.

Cui iuxta erat ciuitas Thalaſſa.) Indicat & diuus Hieronymus hunc locum corrupte legi Thalaſſa. Quanquam id ipſum quod uice corrupti uocabuli ſubiecit, in uulgatis codicibus corruptum erat. ſiquidem ſcriptum erat Laphet. Græci legunt Laſſæa, quæ & ipſa ciuitas eſt litoralis Cretæ, haud procul à Bonis portibus. Quidam excuſi codices pro Thalaſſa habebant Theſſala.

Eo quod ieiunium iam præteriſſet.) διὰ τὸ καὶ τὴν νηστείαν ἤδη παρεληλυθέναι. Non me fugit quibuſdam hic ieiunium eſſe tempus aliquod, quo ex more ſoliti ſint ieiunare Iudæi. Sed primum quid Centurioni & nautis cum huiuſmodi ieiunijs? Deinde, ſi iam præterierat ieiunium, eo commodior debebat eſſe nauigatio. Proinde hac quidem in parte ſequuti ſumus Lyrani ſententiam, qui putat illis cum ſuppeteret commeatus, tamen ob curã ac mœrorem non uacaſſe cibum ſumere. Atq; ideo ſuadet manendũ, quo liceat reficere corpora.

Conſolabatur, pro admonebat.

Conſolabatur eos Paulus.) Quid acciderat illis, ut egerent conſolatore? Nam Græcis eſt παρῄνει, id eſt, Hortabatur ſiue admonebat, ne longius irent, quanquam ipſa Pauli oratio, quæ mox ſubijcitur, ſatis arguit illum non conſolari, ſed dare conſilium.

Incipit eſſe nauigatio.) μέλλειν ἔσεσθαι, id eſt, Futuram eſſe nauigationem, quod tamen frequenter ad hunc uertit modum.

Phœnix, portus.

Deuenientes Phœnicem hyemare.) Phœnicem hic eſt accuſatiuus à Phœnix, quæ Græcis palmam ſignificat: unde & Phœnicen Syriæ partem apparet dictam. Ipſe Lucas indicat eſſe portum Cretæ huius nominis.

Ad Africum, & Chorũ.) Ventorum nomina ſunt. Duos nominat, quod ad utrunq; uergeret is portus. Dixerit quiſpiam: Quorſum opus erat hoc admonere, quod nemo neſciebat? Imò quorſum attinebat, ut Hugo Carrenſis tantus theologus aſſcriberet commentarijs, Chorum eſſe inſulam, aut ciuitatem in Creta? Vſq; adeo nihil referebat, utrum nouam extrueret inſulam, an nouam conderet ciuitatem in uetuſtiſſima inſula.

Aſſos Cretæ.

Cum ſuſtuliſſent de Aſſon.) ἄραντες ἆσσον, id eſt, Cum ſuſtuliſſent Aſſon. Incertum autẽ, an illuc appulerint, & rurſum inde ſoluentes præteruecti ſint Cretã, an Aſſo præterita, putarint ſe iam eſſe in tuto. Eſt enim Aſſos maritima Lyciæ ciuitas, in ædito ſita promõtorio, adeo ut parum tutũ ſit accedere. Vnde iocus Nicoſtrati Citharœdi, ἆσσον ἴθ᾽ ὥς κεν θᾶσσον ὀλέθρου πείραθ᾽ ἵκηαι, id eſt, Aſſon eas ut citius ad exitij terminos peruenias. Ac Hieronymus quidem Aſſon ponit in Aſia, maritimam urbem, quæ eadẽ dicta ſit Apollonia, teſte Plinio quoq; libro v. cap. xxx. Cæterum opinor Lucam ſentire de Aſſo oppidulo Cretæ, unde dictus eſt & Iupiter Aſius. Nam adhuc lambebant litora Cretæ.

Typhonicus uentus.

Ventus Typhonicus.) Vnus eſt è uentis ſubitis ac repentinis nomine Typhon. Quibus omnibus illud eſt commune, quod exhalante terra coorti, nubibus obductis incluſi non uno erumpant modo. Nam uagantes, ac torrentium more ruentes, tonitrua & fulgura edunt. Cæterum maiore illati pondere incurſuq;, ſi flatu ſiccam ruperint nubem, procellam gignunt, quæ Græcis dicitur ἐκνεφίας. Sin uero depreſſo ſinu arctius rotati effregerint ſine igni, hoc eſt, ſine fulmine, uorticem faciunt, qui typhon uocatur, id eſt, uibratus Ecnephias. Defert hic aliquid ſecum è nube gelida abreptum, conuoluens uerſansq;, & ruinam ſuam illo pondere aggrauans, locum ex loco mutãs rapida uertigine. Quod ſi maiore depreſſæ nubis eruperit ſpecu, ſed minus alto quàm procella, nec ſine fragore, turbo dicitur, proxima quæq; proſternens. Idem ſi fuerit ardentior accenſusq;, preſter dicitur, amburens contacta pariter ac proterens. Porrò typhonẽ Plinius appellat præcipuam nauigantium peſtem, ut qui non antemnas modo, uerum etiã ipſa nauigia contorta frangat. Cæterum tanto malo ſcribit tenui remedio occurri, ſi acetum in aduenientem effundas, cuius uis frigidiſſima eſt. Idem illiſu ipſo repercuſſus, correpta ſecum in cœlum refert, ſorbetq; in excelſum. Dictus eſt autem typhon à Græco uerbo τύφω, quod eſt inflammo. Rabanus

in gloſſa ordinaria ſuper uerbo typhonicus aſſcribit, Alia tranſlatio uentus tempeſtiuus: Suſpicor aliquem commenti uice aſſcripſiſſe, uentus tempeſtuoſus.

Euroaquilo. Qui uocat Euroaquilo.) Græci pro Euroaquilo legũt εὐροκλύδων. uox hinc dicta, quod ingentes excitat fluctus. Verum haud ſcio, an Lucas, tametſi Græce ſcribẽs, effinxerit uocem noſtram, dicens, εὐροακύλων. quemadmodum aquilam Paulus quoq; facit ἀκύλαν. Addidit autem non ſolum cognomen typhonis ut periculum exprimeret, uerumetiam unde erumperet, ut intelligeremus hoc quoq; nomine incommodum, quod non faceret ad inſtitutum curſum, quum Notus ſit accommodus è Syria nauigantibus in Italiam.

Non poſſet conari in uentum.) ἀντοφθαλμεῖν, quod Græcis ſonat obtueri, hoc eſt, ex aduerſo aſpicere. Porrò qui renititur, obuertit oculos.

Data naue flatibus.) Græcis unica dictio eſt ἐπιδόντες, & referri poteſt ad τῷ ἀνέμῳ, ut ea uox in confinio ſita, utroq; reſpondeat, ad obniti, & data.

Que uocatur Clauda.) Ptolemæo Claudos dicitur, ſpectans Cretam inter meridiem & occidentem, quo magis conſentaneum eſt huc depulſos fuiſſe flatu Euroaquilonis.

Suis manibus armamenta nauis proiecerunt.) αὐτόχειρες τὴν σκευὴν τοῦ πλοίου ἐῤῥίψαμεν, id eſt, Noſtris ipſorum manibus armamenta nauis proiecimus. Apparet interpretem legiſſe ἔῤῥιψαν, & ad ſenſum perpuſillum intereſt.

Multa ieiunatio.) ἀσιτία, id eſt, Inedia.

Audito me.) πειθαρχήσαντας, id eſt, Obtemperaſſe mihi, tametſi non uideo, cur hoc loco Valla notet interpretem. Nam audit qui obtemperat. Iuſtius annotaſſet quod πειθαρχεῖν proprie dicuntur Græcis, qui obtemperant principibus aut magiſtratibus.

Non tollere à Creta.) Græce eſt, μὴ ἀνάγεσθαι, hoc eſt, Non ſoluere à Creta.

Lucrifacere, pro accerſere Lucriq; facere iniuriam.) κερδῆσαι, hoc eſt, Accerſere ſine cauſa. id enim lucri facere ſonat hoc loco. Et ὕβριν, id eſt, iniuriam, uocat incõmoditatẽ cœli, ac uiolentiã maris. Nec eſt, Suadeo ſed παραινῶ, id eſt. Hortor

Angelus dei cuius ſum.) Incertum erat, utrum Cuius, referat deum, an angelum, niſi addidiſſet ᾧ καὶ λατρεύω, id eſt, Quem colo, ſiue cui ſeruio.

Apparere ſibi.) προσάγειν, quod magis ſonat accedere, niſi forte interpres legit προσαυγεῖν, id eſt, Affulgere.

Bolis. Submittentes bolidem.) βολὶς dicitur à βάλλειν, quod eſt mittere. Id eſt, pondus funiculo affixum, quo deiecto nautæ explorant altitudinem maris. Idem aliquoties efficiunt haſtili aut conto prælongo demiſſo in mare. & miſſiles haſtæ Græcis bolides dicunt, autore Heſychio. Cæterum Lucas unico uerbo dixit, quod interpres duobus reddidit, βολίσαντες.

Inciperent ancoras extendere.) μελλόντων ἐκτείνειν, id eſt, Extenſuri, quod ſæpenumero fecit interpres. Verum hic duriuſculum erat. Ac paulo poſt, ἄχρι δὲ οὗ ἔμελλεν ἡμέρα γίνεσθαι, id eſt, Cum futurus eſſet dies, hoc eſt, Cum inſtaret dies, & non longe abeſſet.

Animæquiores autem facti.) εὔθυμοι, id eſt, Bono animo, ſiue Recreatis iam animis, poſitiuum eſt, non comparatiuum.

Litus in quem cogitabant.) ἔχοντα αἰγιαλὸν εἰς ὅν. Cur non potius in quod, quàm in quem? quandoquidem αἰγιαλὸς Græcis eſt maſculini generis, quemadmodum & κόλπος, nam terram, opinor, expetebãt. Et multa ſunt litora apud coſmographos, quæ proprio uo

Aegiali. cabulo Aegiali uocantur, uelut inter Sicyonem & Bupraſium. Eſt & alius finitimus Ponto, poſt promontoriũ Carambin, cuius meminit Homerus. Rurſus eſt Thraciæ apud fluuium Strymonem. Poſtremo eſt Aegialus, cognomento magnus, inter Aegyptum & Aethiopiam. Et Hieronymus hunc locum citans, Aegiali meminit.

Leuantes artemonẽ.) ἐπάραντες τὸν ἀρτέμονα, id eſt, Sublata artemone. & τῇ πνεούσῃ, quod interpres uertit, Secundũ auræ flatum, puto ad ἐπάραντες eſſe referendũ. ut accipiamus carbaſa oppanſa flatibus, antemna in altum ſubrecta, quo magis uenti arbitrio ferrentur in litus. Cæterum artemon uidetur hic pro ueli genere poſitũ, quod indicauit & Beda in gloſſa ordinaria, à ſuſpendendo nomen habet, ſiue ab aſſuendo. Solet eñ imis uelis affigi pars aliqua, quo plus uenti concipiant. Sunt qui pro artemone antemonem malint ſcribi.

Dithalaſſus. In locum Bithalaſſum.) Nec expoſuit Græcam uocem interpres, nec nos eam incorruptam ſeruauimus, pro dithalaſſo legentes bithalaſſum. Nam Lucas ſcripſit εἰς τόπον διθάλασσον

θάλασσον, id eſt, In locum bimarem. Sic enim Horatius in Odis: Bimariſue Corinthi Mœnia. Quod ea ſit Iſthmos, & utrinque mari alluatur. Contendebant, ut ſi poſſent in ſinum impellerent nauim. Verum id non contigit, uentis impellentibus in Iſthmum aliquam in mare prominentem.

EX CAPITE VIGESIMOOCTAVO.

QVia Mitilene inſula uocabatur.) Hugo Carrenſis liberum nobis facit, utrum malimus Militenem legere, an Miletum. etiamſi ſunt qui corruptius legunt Mytilene. Græci legunt Melite. Ea eſt inſula inter Epirum & Italiam, ſpectans Siciliam ad ſeptentrionem. Vnde melitæi dicti canes in delicijs habiti. Cuius meminit Strabo libro ſexto. Quanquam eſt Militene Cappadociæ ciuitas. uerum hic inſulam uocat. *Melite inſula.*

Reficiebant nos omnes. προσελάβοντο, id eſt, recipiebant.

In tumorem conuertendum.) μέλλειν πίμπρασθαι, id eſt, Inflammari, ſiue incendi, quanquam inflammationem comitatur tumor.

Benigne triduo habuit.) φιλοφρόνως ἐξένισεν, id eſt, Amice tractauit, aut, ſi dicere liceret, Hoſpitatus eſt. Cæterum demiror, qui uerbum tam elegans in mentem uenerit interpreti, tantum abeſt ut reprehendam quod ille uertit, Habuit, pro tractauit.

Cui erat inſigne caſtrorum.) Caſtorum eſſe legendum, indicant etiam recentiores, Lyranus & Carrenſis. Nam Græcis eſt διοσκούρων. Id enim nominis eſt Caſtori & Polluci, filijs Iouis & Ledæ. Nam & Beda in gloſſa quam uocant ordinariam, indicat in nonnullis codicibus ſcriptum fuiſſe, pro Caſtorum, Iouis filij. Credidit antiquitas eos eſſe deos ſalutares nauigantibus, ſi ſimul apparerent. Apparent autem ignis ſpecie, malo aut antemnæ inſidentes, contra diros ſi ſinguli aut ſolitarij. Horum igitur inſigne habebat ea nauis. Quæſo te lector ſi libet ridere, legito quæ prodiderit hoc loco Carrenſis de inſigni caſtrorũ, quanquam adiecit deniq; neſcio quis, ueram ac ſeriam interpretationem. Mihi uidetur totum hoc opus, quod Hugoni tribuitur à multis fuiſſe cõflatum. Neq; uero minus feſtiua ſunt, quæ prodidit de tribus tabernis. Cæterum ambo Caſtores nonnunquam uocantur, quũ alteri duntaxat id nominis fuerit. Nos quo minus poſthac erraret lector, uertimus Caſtor & Pollux. *Lyranus & Carrenſis.*

Deuenimus Rhegium.) Nam ea ciuitas eſt *Siciliæ* maritima, à promontorio Peloro diſſita uiginti milia paſſuum, nomen Græcum à ruptura ſortita, quod ea *Siciliæ* pars olim cohærens cum Brutio agro Italiæ, poſtea mari interfuſo ſit reuulſa, fretũ quindecim millibus paſſuum latum intercurrit. In eo *Scylla* eſt ſcopulus, & Charybdis mare uorticoſum.

Vſq; ad Appij forum.) Quoniam præceſſit, Et ſic Rhomam uenimus, ac poſtea mentio ſit de Appij foro, quidam putant Appij forum in urbe Rhoma eſſe, idq; legitur & in catalogo locorum, quos indicauit diuus Hieronymus in actis apoſtolorum. Verum ut illinc complura detracta ſuſpicor à compendiarijs, quibus impendio placet adagium illud inter pocula natum: Gaudent breuitate moderni, ita uideo nõnulla ab alijs adiecta, quorũ hoc unum eſſe crediderim. Alioqui conſtat oppidum, quod Appij forum dicitur, longius abeſſe à Rhoma, quàm ſit Aritia, id quod declarat Horatius in ſermonum libro primo, ſatyra quinta. *Appij forum.* *Error quorundam.*

Egreſſum magna me accepit Aritia Rhoma,
Hoſpicio modico, rhetor comes Heliodorus
Græcorum longe doctiſſimus, inde forum Appi.

Proinde quum Paulus in ſumma dixiſſet Rhomam eſſe itum, retrocedit nonnihil, ut occurſum fratrum deſcribat apud Appij forum, ac tres Tabernas. Sic enim legimus in emendatis exemplaribus Latinis, quum in nonnullis ſcriptum ſit, Et tribus Tabernis. Alioqui ſi Appij forũ & tres Tabernæ Rhomæ ſunt, quid ſibi uult quod mox ſubijcit: Vt uenimus autem Rhomam permiſſum eſt Paulo manere?

Hic Græci plus habẽt. ὅτε δὲ ἤλθομεν εἰς ῥώμην ὁ ἑκατόνταρχος παρέδωκε τοὺς δεσμίους τῷ στρατοπεδάρχῃ. τῷ δὲ παύλῳ, id eſt, Cum autem ueniſſemus Romã, Centurio tradidit uinctos principi exercitus, ſiue Tribuno. Permiſſum eſt autem Paulo.

Manere ſibimet.) μένειν καθ' ἑαυτὸν, id eſt, Manere apud ſemetipſum, hoc eſt, ſolum & ſine reliquis captiuis.

Aure adictis.) ἀκοῇ ἀκούσετε, id eſt, ut ad uerbum reddamus, Auditione audictis. atque ita uertit Hieronymus interpres Didymi, de ſpiritu ſancto. Eſt autẽ conduplicatio Hebraica, perinde quaſi dicas, Audientes audictis, hoc eſt, prorſus audietis. Nec improbo, quod hic uertit Aure, niſi quod ego malim auribus. *Sic* enim loquuntur Latini, hiſce oculis uidi, hiſce auribus audiui.

Et quum hæc dixiſſent exierunt ab eo Iudæi, multam habentes inter ſe quæſtionẽ.) Hæc uerba in aliquot uetuſtis codicibus non repperi.

Sine prohibitione.) ἀκωλύτως. Quod bifariam accipi poteſt, à nemine prohibitus ſiue uetitus, aut hoc animo, ut à nemine poſſit impediri.

ANNOTATIONVM IN ACTA APOSTOLORVM PER ERASMVM ROTERODAMVM, FINIS.

ANNOTATIONES D. ERASMI ROTERODAMI IN EPIſtolas Pauli apoſtoli, diligenter recognitas ab eodem, primum ad Græcam ueritatem, deinde ad uetuſtiſſimorũ exemplarium Latinorum fidẽ, poſtremo ad probatiſſimorum autorum citationes ſimul & interpretationes.

De nomine Pauli. PAVLVS.) *Sunt* qui putent *Saulo* commutatum fuiſſe uocabulum à conuerſione, atque inter hos eſt Ambroſius, licet diuus Hieronymus enarrans epiſtolam ad Philemonem arbitretur pro Saulo, Paulum uocari cœptum ob Sergiũ Paulum proconſulem, quem hic apoſtolus primum omnium ex gentibus Chriſto lucrifecit, ſicut legimus actorum apoſtolicorum cap. decimotertio. Chryſoſtomus putat illi diuinitus fuiſſe mutatũ nomen, quemadmodũ apoſtolorum principi, qui pro *Simone* dictus eſt Cephas, ſeu Petrus. *Sunt* rurſum, qui putant illũ fuiſſe binominẽ. id quod mea ſententia uero propius eſt. Quanquam arbitror Paulo primum Hebræo, nomẽ Hebraicũ inditum *Saul*. Nã hoc nomine cõpellat illũ Chriſtus in uia, σαοὺλ σαοὺλ τί με διώκεις, id eſt, Saul Saul, quid me perſequeris? Deinde quoniã Aegyptus, Cilicia, & huic finitima *Syriæ* pars, propter Alexandri magni imperium, & poſtea Rhomanam adminiſtrationem, iam ferè Græco ſermone utebatur, Hebraicam uocem in Græcam formã fuiſſe deflexam, quod Græci nullum habeant uocabulum in λ deſinens, atq; ita ex Saul factũ eſſe Saulum, quemadmodum & hodie Latini ex Adam faciunt Adamum, ex Abraham Abrahamum, ex Ioſeph Ioſephum. Deniq; quoniam Pauli nomen iuxta Græcis ac Rhomanis erat familiare, è Saulo rurſum factum eſſe Paulum, ut uocabulum etiam lubentius agnoſce-

Saul quid ſonet Hebreis. rent, quorum ſe doctorem profitebatur, & hic quoq; omnia fieret omnibus. Ipſe certe hoc nomine perpetuo eſt uſus in ſcriptis ſuis. *Saul* שָׁאוּל Hebræis ſonat petitum, paſſiuum à שָׁאַל, quod aſcitus fuerit ad munus apoſtolicum. Ambroſius indicat Saulum dici tentationem ſeu inquietudinem. Addunt alias item interpretationes neſcio quas in nominibus Hebraicis, quæ uocum alluſionem modo tenuem habent, quas, quoniam nõ eſt huius inſtituti, non anxie diſcutiam. Cæterum Græcis σαῦλος, υ duntaxat abiecta, commotionem ac tumultum ſonat proprie maris ac fluctuum, σάλος. Paulus autem Græcis ſonat quietũ, à uerbo παύομαι, inde & παῦλαν quietem appellant. Rhomanis puſillum ſonat. Nam quod Hieronymus admonet Paulum Hebræis ſonare mirabilem, demiror ipſum committere quod aliâs reprehendit in alijs, qui uocum etymologias è diuerſa lingua petebant. Etenim

quum

quum conſtet Paulum aut Rhomanã eſſe uocem, aut certe Græcam, non conueniebat eius etymologiam ab Hebræis mutuari. Hæc obiter admonui, quo facilius intelligantur ea quæ ſancti interpretes de nominum ratione, uel attingunt, uel alludunt in ſuis commentarijs.

Non uocatus apoſtolus ut uocatꝰ abbas

Vocatus apoſtolus.) κλητὸς ἀπόστολος. Vocatus, hoc loco non eſt participium, dictus, aut nominatus, quemadmodum nunc uulgo quidã modeſtiæ cauſa ſcribunt, uocatus epiſcopus, ſignificantes non tam modeſte quam uere, ſe magis nomine q̃ re epiſcopos eſſe. etiamſi in hoc κακόζηλον incidit diuus Bernardus, uir alioqui & Chriſtiane doctus, & ſincte facundus, & pie feſtiuus, ſic ſui nominis titulum moderans, uocatus abbas, uerum nomen eſt ſubſtantiuum uelut apoſtolus κλητὸς non κληθεὶς, aut κεκλημένος, quemadmodum & paulo inferius, Vocati Ieſu Chriſti, κλητοὶ, & ſubinde κλητοῖς ἁγίοις, id eſt, Vocatis ſanctis. Eſt autem Vocati, nomen abſolutum, quemadmodum olim apud Rhomanos euocati dicebantur, qui uelut amici ad bellum accerſebantur, & hodie quoq; Gallis nonnulli uocantur electi, qui proximi ſunt ſenatoriæ dignitati. Valet autem fermè perinde quaſi dicas, uocaticius apoſtolus, ſiue uocatione apoſtolus, & uocatione ſanctis.

Conſilium Pauli.

Statim enim in ipſo exordio ſuum agit negocium, conciliatq; ſibi fidem & autoritatem. Primum cum ipſo nomine præ ſe fert nouatum uitæ genus. Deinde cum ſeruum ſe uocat, indicat ſe nõ ſuum negocium agere, ſed eius à quo miſſus fuerat. Ad hæc quum addit, Ieſu Chriſti, excludit Moſen, qui ſic inſederat animis Iudæorum, ut periculum eſſet, ne gentes etiam in ſeruitutẽ Moſaicæ legis abducerentur. Et planè futurum erat, niſi Paulus acerrime manibus pedibusq; reſtitiſſet ut per hunc athletam, euangelium Chriſti ueluti renatum uideri poſſit. Poſt hæc adijcit, apoſtolus, quod ſignificat legatum, ſiue ab alio miſſum. Et quoniã id temporis erãt multi pſeudapoſtoli, qui ſeſe famæ, quæſtuſue gratia in hoc munus ingerebant, adiecit κλητὸς, uocatus, quod geminam habet ſententiã: Siue quod ad hoc munus fuerit ab ipſo Chriſto uocatus, hoc eſt, accerſitus, nec ſibi uindicarit apoſtolicam functionem, imò nec ab homine ſuſceperit hoc muneris, ſed ab ipſo Chriſto, Siue quod hoc uerbo meritum operaq; legis excludat, & euangelij gratiam aſſerat, quæ datur omnibus, non e Moſaicæ legis ceremonijs quibus fidebant Iudæi, non ex humana ſapientia, cui nitebantur Græci, ſed ex uocatione numinis. Nam id potiſſimum agit in hac epiſtola diuus Paulus, ut utriſq; detrahat ſupercilium, & Iudæis adimat Moſaicæ legis fiduciam, & Græcis philoſophiæ præſidium, atque ita utroſque ex æquo coniungat in Chriſto. Habent apoſtoli ſua quædam peculiaria uerba, gratiam, uocationem, electionem, præſcientiam, deſtinationem, ac prædeſtinationẽ, quæ fermè ſemper legis fiduciæ opponuntur, quod inde tum præcipuum periculum imminere uideretur.

Origenes uiolentior interpres alicubi.

Non me clam eſt, quædam ab Origene diſſeri ex huius uocis occaſione de uocatis quidem, ſed deſciſcentibus à muneris fructu, ſanè argute & erudite, quæ mihi non eſt animus reijcere, ſed magis arrident in literis diuinis quæ ſimpliciſſima ſunt, minimeq; coacta. Quanquam haud inficias iuerim hanc uocem κλητὸς, aliquoties ſic uſurpari, ut non multum abſit à natura participij, uelut apud Matthæum, Multi ſunt uocati, pauci uero electi, ἐκλεκτοὶ legitur & κλητοί. Hæc uox peculiaris eſt Paulo, cui ſtudium eſt omnibus adimere fiduciam operum humanorum, totamq; gloriam transferre ad uocantem deum, cui uocanti qui auſcultat ſaluus eſt. Ita Paulus è cœlo uocatus mox obedit.

Segregatus.

Segregatus in euangelium dei.) ἀφωρισμένος. Mira epitaſi commendat ſuum officium, qui non ſolum uocatus fuerit ad apoſtolici muneris functionem, uerumetiam ut uas electũ ſepoſitus ſit & ſeparatus in munus euangelij prædicandi. Eſt enim ἀφορίζειν, non ſolum ſeparare, uerumetiam iudicio ſeponere ac ſecernere, unde medici ἀφορισμοὺς uocant leges abſolute breuiterq; pronunciatas, quemadmodum uocantur & ſapientum ἀποφθέγματα. Neq; ſimplicem ἔμφασιν habet hæc dictio. Primum enim deprecatur inconſtantiæ crimen, quod à Moſaica lege deſciſcere uideretur: Vocatus, inquit, & ſegregatus, uelut eximium quoddam & electum organum, ipſo teſtante Chriſto: Vas electionis eſt mihi, ut portet nomen meum coram gentibus. Deinde alluſit ad factionem ſuam, quam ſequebatur in

Sectæ Iudæorum uariæ.

Iudaiſmo. Cum enim Iudæorum populus, quanquam eandem legem amplecteretur, in uarias ſectas eſſet diuiſus, Samaritanos, Eſſenos, Nazarenos, Sadducæos, Herodianos, Pharisæos, Paulus phariſaicæ hæreſeos erat, quæ ſic appellatur ab Hebræa uoce, pharas פרש. quod ob inſignem uitæ ſanctimoniam, & excellentem doctrinam, ſemoti ſepa/

Paulus pharisæus.

ratiq; à uulgo uideri uellent. Cœpit igitur Paulus eſſe in euangelio, quod fuerat in Iudaiſmo, ſed alio pacto. Illic ſupercilij titulus erat, hic mire ſeparatus erat, à Moſe ad Chriſtum, à litera ad ſpiritum, à fiducia operum ad gratiam.

Qui factus eſt ei.) τοῦ γενομένου. Laurentius Valla mauult genitus, aut natus, quàm Factus, cuius equidem ſententiam in præſentia nec probo, nec improbo. Certe genitus eſſet, ſi ſcriptum fuiſſet γεννηθεὶς, aut γεννώμενος. Auguſtinus libro aduerſus Fauſtũ undecimo, capite quarto, teſtatur in nonnullis Latinis codicibus pro Factus ſcriptum fuiſſe natus. Et tamen idem alibi reddit cauſam cur apoſtolus maluerit dicere Factus eſt, quàm Natus eſt: nimirum quod non ex ſemine uirili, ſed ex opificio ſpiritus ſancti conceptus ac natus ſit. Et tamẽ hæc cauſa nõ obſtat quo minus alibi dicatur natus. Cæterum pronomen Ei, quod additur in Latinorum codicibus, in nullis Græcorum inuenitur. Sed quoniam ſubabſurdus ſermo uidebatur ſi dixiſſet, Qui factus eſt ex ſemine Dauid, explicandi cauſa adiecit,

Ei, additum temere.

Ei. Quanquam huius pronominis additamentum adeo nihil facit ad ſenſum, ut officiat quoq;. Neq; enim hoc agit Paulus, ut appareat cui natus ſit Chriſtus, uerum ut liqueat eũ à quo ſegregatus fuerat in præconium euangelij, fuiſſe deum uerum, & eundem item uerũ hominem. Hominem ex eo, quod natus eſſet ex ſemine Dauid ſecundum carnem: Deum ex hoc, quod uirtus eius diuina declarata ſit per ſpiritum ſanctificationis & reſurrectionẽ à mortuis. Quod ſi quid ad rem pertinuiſſet definire, cui natus aut factus eſſet, nobis natus erat potius, quàm patri, quorum negocium agebatur. Quod ſi cui nõ ſatis arridet uerbum illud Natus, & mauult illud quod habet uulgata æditio, Factus, equidem non admodum refragabor, modo intelligat hoc loco factũ dici, pro eo quod eſt, eſſe cœpiſſe. Quod genus eſt & illud: Qui poſt me uenit, ante me factus eſt, hoc eſt, Qui me ſequebatur, cœpit eſſe prior, & præceſſit me, quemadmodum in euangelicis annotationibus indicauimus. Is enim qui nunquam cœpit eſſe deus, homo tamen eſſe cœpit.

Factus eſt, p cœpit eſſe.

Qui prædeſtinatus eſt.) Magno conſenſu Græci codices habent ὁρισθέντος, id eſt, Qui finitus ſeu definitus erat, hoc eſt, iuxta Græcorum ſcholiorum interpretationem, certo pronunciatus, demonſtratus, ac declaratus. Atque ita legit Chryſoſtomus & Theophylactus, ac legendum eſſe nominatim etiam admonet Origenes, enarrans hunc locum. In quo tamen illud obiter ſuccurrit admirari, quomodo Origenes eo in loco citet exemplaria Latinorum, in quorũ pleriſque fatetur, pro Deſtinatus, haberi prædeſtinatus. niſi forte interpres aliquid addidit de ſuo, aut Origenes quo ſtudio peruestigarat Hebræorum fontes, non contentus tot æditionibus, eodem Latinos quoque codices luſtrauit. Dictu mirũ eſt, quàm ſe torqueat hoc loco Thomas Aquinas, uir alioqui non ſuo tantum ſeculo magnus. Nam meo quidem animo nullus eſt recentium theologorum, cui par ſit diligentia, cui ſanius ingenium, cui ſolidior eruditio: planeq; dignus erat, cui linguarum quoque peritia, reliquaq; bonarum literarum ſupellex contingeret, qui ijs quæ per eam tempeſtatem dabantur tam dextre ſit uſus. Quare ſi magni ſcriptores nonnunquam hæſitant in Paulinis epiſtolis, id partim imputandum eſt ſermonis ac ſenſuum obſcuritati, partim infelicitati temporum, quibus bonæ literæ penè funditus interierant. Vir igitur uigilans & ingenioſus, omnem hoc loco mouet lapidem, ac ceu Proteus quiſpiam ſeſe in omnia uertit, ſi quâ poſſit elabi, nunc lectionem Origenicã ſequens, nunc ad noſtram ſe recipiens, & nunc interpretatur Deſtinare, pro mittere, nunc ordinare, ruſum prædeſtinare, nunc præſcire, nunc aliud quiddam eſſe uult, ac uarias inducit deſtinationis, ac prædeſtinationis relationes. Atqui Origenes quidem expedite definit prædeſtinationem ac deſtinationẽ, ita pronuncians, Deſtinari eum qui iam eſt, prædeſtinari qui nondũ ſit. Vnde notat diuus Hieronymus, enarrans primũ caput epiſtolæ ad Epheſios, ex huius, opinor, ſententia, Paulũ his uerbis προορίζειν, non uti, niſi quum de nobis loquitur, ac palàm admonet hoc loco de filio dictum eſſe ὁρισθέντος, non προορισθέντος, id eſt, Deſtinati, non prædeſtinati. Cæterum ſi hoc nos offendit, quod prædeſtinari ob additam anteceſſionis præpoſitionem referatur ad aliquid quod nondum ſit, idem ſcrupulus manet in uerbo ſimplici. Quum enim deſtinare ſit non mittere, quemadmodum uulgus illiteratũ putat, ſed certum aliquid in animo præfigere, nimirum ipſa uerbi natura rei futuræ ſignificationem habet, quemadmodum ſperare, timere, decernere, deliberare, ſtatuere. Nihil enim horũ ſit, niſi ad aliquid futurum

Theophylactus.

Origenes adducens teſtimonia Latinorum noluminum.

Thomas Aquinas laudatus.

Deſtinari, prædeſtinari, quid interſit.

Expenſa Origenis ſentẽtia

referatur

referatur. Rurſum, ſi malumus hunc futuri reſpectum aliò deriuare, quàm ad ipſam filij dei rationem, ut is qui ab æterno genitus fuit dei filius, idem deſtinatus fuerit & ordinatus ad hoc aut illud faciendum, iam nihil etiam obſtat præpoſitio præ. Quandoquidem ad hunc modum nihil prohibet dei filiũ prædeſtinatũ uocare, ad id quod poſtea accidit. Niſi forte placet quod Origenes ſenſiſſe uidetur, in prædeſtinare duplicem eſſe reſpectum futuri, in deſtinare duntaxat unicum. Etenim ſi filio iam mihi nato, deſtinem ſponſam, perſona cui deſtino, ad præſens tempus pertinet, id quod deſtino ad futurum. Cæterũ ſi in animo ſtatuo filium qui primus mihi naſcetur, theologicis literis dedicare, perſona ſimul & res ad futurum tempus pertinẽt. & ad huiuſmodi uoluit Origenes pertinere prædeſtinandi uerbũ. Verum ſiue deſtinatus legas, ſiue prædeſtinatus, & quocunq; referas eam futuri rationẽ, conſtanter obſtrepit id quod ſequitur, Filius dei ſecundum ſpiritum ſanctificationis, & ex reſurrectione mortuorum. Fac enim deſtinationem æternam, ut ſemper deſtinatus fuerit ad hoc ut eſſet filius dei, quomodo iam cohæret per ſpiritum ſanctificationis, & Ex reſurrectione mortuorum? Quid enim hæc ad illam deſtinationem? Vnde Ambroſius laborans *Ambroſij ſententia.* & ipſe in his anguſtijs, addit, haud ſcio unde, duo uerba, Vt manifeſtaretur filius dei. Et Thomas admonet nonnunquam in diuinis literis dici fieri, quum aliqua intelligũtur fieri & innoteſcunt. Atq; hæc quum dicunt, ueluti diuinant, id quod nos ſentimus. Quanquã nihil erat neceſſe aliũde petere quod in ipſis Pauli uerbis ineſt. Nam ipſa Græca uox ὁρίζειν, *ὁρίζειν, declarare.* non ſolum ſignificat definire, ac decernere, uerum certo pronunciare ac prouulgare quod decreueris, unde certam de rei natura ſententiam, ὅρον appellant. Et indicatiuum modum quod certum aliquid indicet ac declaret, ὁριστικὴν appellant grammatici. Proinde ſi pro prædeſtinatus, legas declaratus, tota undiq; ſententia uel ad amuſſim quadrabit, neq; quicquã uſquam occurret ſalebræ. Hominem fuiſſe Chriſtum, euidens eſt argumentum quod natus ſit ex ſemine Dauid. id ipſis comprobatum eſt ſenſibus. At declarandum erat, eundem eſſe filium dei, id quod ſemper fuerat, ſed ignotum erat mundo. Quem igitur cõſtabat eſſe hominem, is declaratus eſt eſſe filius dei. Caro declarauit hominem, uirtus & ſpiritus ſanctificationis declarat filium dei ac deum. Idq; declaratum eſt cum alijs quidẽ modis, nempe uaticinijs prophetarum, ſignis innumeris, tum uero præcipue ex reſurrectione mortuorum. Ad hunc modum interpretantur, ut dictum eſt, & Græcorum ſcholia, é quibus ipſa ſubſcribam uerba, ne quis nobis diffidat, ὁρισθέντος τοῦτ᾽ ἐστὶν ἀποδειχθέντος, ἀποφανθέντος, διά τε τῶν προφητῶν, διά τε τῶν τοσούτων θεοσημείων, διά τε τῆς ἀναστάσεως, id eſt, Definiti, hoc eſt, demonſtrati, declarati, tum per prophetas, tum per tot diuinitatis ſigna, tum per ipſam reſurrectionem. Hactenus Græcorum ſcholia. A quibus adeo nõ diſſentit Theophylactus, ut non aliam, quàm hanc adducat interpretationẽ, exponens ὁρισθέντος υἱοῦ τοῦ θεοῦ, Cogniti pro filio dei, tum oſtenſi, confirmati, indicati. nam ijs uerbis utitur interpres operis, falſò inſcripti Athanaſio: quum id quod ante ſuſpicabamur, mox collato Græco Latinoq; compererimus eſſe Theophylacti. Cuius uerba ſunt hæc, ἀποδειχθέντος, βεβαιωθέντος, κριθέντος, id eſt, demonſtrati ſiue declarati, confirmati, iudicati, ſiue decreti. Chryſoſtomus hiſce uerbis exponit, δειχθέντος, ἀποφανθέντος, κριθέντος, ὁμολογηθέντος, id eſt, demonſtrati, declarati, iudicati, confeſſi. Semper quidem fuerat filius dei, ſed paucis cognitus, uidelicet Iudæis, & horum etiam paucis, Verum poſt declaratus eſt talis uniuerſo mundo. Quo magis autẽ liqueat hic non fieri mentionem æternæ prædeſtinationis, Chryſoſtomus addit, Iudicati omnium ſuffragio, ex prophetis, ex mirabili natiuitate ſecundum carnem, ex uirtute ſignorum, ex ſpiritu per quem dedit ſanctificationem, ex reſurrectione, per quam mortis ſoluit tyrannidem. Hæc ſatis arguunt ὁρισθέντος aliud ſonare Græcis, quàm interpretantur Latini.

In uirtute dei.) ἐν δυνάμει. Recte quidem uertit, ſi modo recte accipiamus. Nam Latina uox anceps eſt, & aliquoties ſic accipitur, ut opponatur uitio, & reſpondeat Græcæ ἀρετῇ, nonnunquam ut pugnet cum imbecillitate. Proinde nos maluimus alicubi uertere potentiam, ſiue poteſtatem, quandoquidem à δύναμαι dicta eſt δύναμις. Miro autem cõſilio Paulus *Conſilium Pauli.* contraria contrarijs oppoſuit. Primum enim Paulum oppoſuit Saulo, ſeruũ Ieſu Chriſti, Moſaicæ legis ſeruituti, uocatum apoſtolum, ijs qui ſe ingerebant, ſegregatum in euangelium, phariſaiſmo quẽ ante profitebatur. Atq; hactenus ſe ſuumq; commẽdauit officiũ,

Quæ

Quæ ſequuntur pertinent ad commendationem Chriſti, qui promiſſus fuit, nō à quouis, ſed ab ipſo deo, nec per quoſuis, ſed per prophetas ſuos, hoc eſt, ueros ac diuinos, nec id quibuslibet inſtrumentis, ſed in ſcripturis ſanctis. Deinde Chriſti geminam in eadem hypoſtaſi naturam, mira uerborū emphaſi deſcribit, de homine dicit, Factus eſt, ut intelligas aliquid acceſſiſſe quod non erat, de diuinitate dicit, Declaratus eſt. Illic addit Secundum carnem, cuius comites ſunt infirmitas, & impuritas. unde, Spiritus quidē promptus, caro uero infirma. Et concupiſcētias carnis uocant affectus ad uitia ſollicitantes. Proinde carni oppoſuit uirtutem dei, & ſpiritum ſanctificationis, hoc eſt, potentiam imbecillitati, & ſanctificationem immundiciæ. Aſſumpſit igitur noſtram carnem, & oſtendit ſuam potentiā: idq; potiſſimū ex eo, quod ſuapte uirtute reſurrexit à mortuis, & animā quam uolens depoſuerat moriens, cum uiſum eſt recepit. Ac rurſum, quoniam carnis eſt mortalitas, & huic oppoſuit reſurrectionem mortuorum, quæ eſt immortalitas. Illud uerbo uiſum eſt admonere ἐν δυνάμει, id eſt, In uirtute, præpoſitionem hanc in euangelicis & apoſtolicis literis nonnunquam ſic uſurpari, ut idem ſit fermè, quod per. ut ſit ſenſus, In uirtute dei, id eſt, per uirtutē diuinam, ſiue ex uirtute, quemadmodum interpretatur Chryſoſtomus. A Dauid accepit ut mori poſſet, à patre ut nos redderet immortales.

Ordo. uarius

Per ſpiritum ſanctificationis.) Thomas indicat fuiſſe qui hæc uerba torquerent ad particulam incarnationis, Qui factus eſt ex ſemine Dauid, idq; non uulgari coitu corporum, ſed per ſpiritum ſanctificationis, ex quo conceptus fuit mirabilis ille fœtus. Verū hæc opinio abſurdior eſt, quàm ut uel refelli mereatur. Vnde non laborabimus in explodenda ea, quam & ipſe Thomas reiecit. Illud eſt admonendus lector, huiuſmodi ſermonis typos peculiareis eſſe uiris apoſtolicis, ut pro Filijs inobedientibus, dicant, Filios inobedientiæ, pro ſaxo offenſorio, petram ſcandali. ita hic quoq; pro ſpiritu ſanctificante, ſpiritum ſanctificationis dixit Paulus. Cæterū quod hic meminit Origenes ſuæ diuiſionis de carne, anima, & ſpiritu, quanquam id ſuo loco belle dicebatur, tamen hoc loco alienius eſt & coactius.

Spiritus ſanctificationis.

Ieſu Chriſti domini noſtri.) Id quoq; lector in Paulo comperies, quemadmodum annotauit & Ambroſius, atq; item in cæteris apoſtolis. Patri ferè tribuunt cognomen dei, Chriſto domini, quum utrunque uocabulum utriq; pariter competat, eo quod idem eſt dominium patris & filij.

Gratia quid ſonet Græcis.

Gratiam & apoſtolatum.) χάριν καὶ ἀποστολήν. Gratia quoq; Paulinum eſt uerbum, quod libenter inculcat, excludere cupiens carnalē fiduciam legis Moſaicæ. χάρις autē apud Græcos nonnunquam beneficium ſignificat, quod cōfertur gratuito. unde & χαρίζομαι uerbū, largior, ſiue gratuito dono, nonnunquā fauorē, ut, Inueniſti gratiā apud deum, nonnunquam obligationem beneficij, ut ἔχω χάριν, οἶδα χάριν, καὶ μεμνήσομαι χάριν. Iam uideo fuiſſe quoſdam, quos offendat uox apoſtolatus parum probata Latinis auribus, & Græcam uocem malint ἀποστολήν. Quorum ego ſententiæ facile ſubſcriberem, ſi perinde multi intelligerent apoſtolen ut apoſtolatum. Ad hæc uideo Chriſtianos ſcriptores, coactos opinor, formā hāc in pleriſq; recepiſſe, clericatus, diaconatus, epiſcopatus. Nos uertimus, Apoſtolici muneris functionem, ne quis dignitatem à Paulo putet ſignificari. ut enim ἐπισκοπή, eſt ipſa functio epiſcopatus, ſic & ἀποστολή, apoſtolatus. Gratiam hic uocat, quod ab errore ſit reuocatus, nec reuocatus modo, uerum etiam ad hoc delegatus, ut alios cum autoritate uocaret ad euangelij gratiam.

Prima lectio.

Ex reſurrectione mortuorum Ieſu Chriſti.) Locus hic multifariam legi poteſt. Nos rationes omnes ſimpliciter, id quod huius eſt inſtituti, proponemus. penes lectorem erit, & iudicandi ius, & eligendi poteſtas. Primam lectionem ueteres fermè ſequuti uidentur, uidelicet ut ſenſus ſit, uirtutem diuinam, & ſpiritum ſanctificationis fuiſſe declaratū, ex hoc quod multa corpora ſanctorum reſurrexerunt cum Chriſto, quemadmodū recenſuit Matthæus euangeliſta. Cui ſententiæ non admodū refragor, præſertim cum uideam non diſplicuiſſe Origeni, Hieronymo uero etiam placuiſſe, maxime quū Paulus Coloſſenſibus ſcribēs, Chriſtum appellet primogenitum ex mortuis, & in priore ad Corinthios epiſtola uocet primitias dormientium. Super omnia, quod capitis & membrorum eadem ſit reſurrectio, ut quemadmodum Origenes ſcribit, Chriſti gloriam quodammodo nondum eſſe perfectam, niſi collectis totius corporis membris, ita reſurrectio illius non ſit perfecta, niſi reli-

Capitis et mēbrorum uidetur eadem reſurrectio.

niſi reliqua etiam membra ſuo capiti ſocietur. In Chriſto igit̃ cœpta eſt reſurrectio, & ſpes præbita membris, unde ſic accipi poteſt, ut mortuorum Ieſu Chriſti, & ipſius eadem ſit reſurrectio. Alioqui quod Paulus ſcribit Corinthijs, Nunc autem Chriſtus ſurrexit primitiæ dormientium, non pertinet tantum ad pauculos illos, qui tum apertis monumentis ſurrexerant, ſed ad omnia Chriſti membra, quibus Paulus reſurgendi ſpem conatur infundere ex eo quod ipſe Chriſtus reſurrexerit. Nec enim cõſentaneum eſt, caput & tale caput, cum uiuat & regnet deſerturum ſua membra. Primum autem illud conſtat, opinor, Paulũ hoc agere ut perſuadeat Chriſtum hominẽ fuiſſe, qui pro nobis immolarit ſeipſum, & eundem deum, cuius uirtute ſimus ſanctificandi, & immortalitatem aſſequuturi. Atq; in tranſcurſu attingit ex argumentis præcipua, nempe genus Dauid, tum mortem, quæ præceſſerit oportet reſurrectionem: deinde reſurrectionem à mortuis, unde totus fidei noſtræ cardo pendet. Porrò de his mortuis qui cum Chriſto reſurrexerunt, Paulus nuſquam alibi fecit mentionem in ſuis epiſtolis, quũ ſæpius conetur aſtruere reſurrectionẽ mortuorũ, imò ne euangeliſtarũ quidẽ quiſpiam, excepto Matthæo, qui tamẽ ipſe paucis hoc, ac uelut obiter attingit, non explicans uel, qui fuerint qui reſurrexerãt, uel quibus apparuerint. Quod ſane non ideo dixerim, quaſi minus certa ſit Matthæi narrantis fides, q̃ ſi idem literis prodidiſſent omnes, Nec enim ad eandẽ coticulam, euangeliſtarum ac cæterorum hiſtoricorum fidem exploramus: ſed quod probabile ſit, ſi ea res proprie pertinuiſſet ad Chriſti diuinitatem comprobandam, cæteros euangeliſtas rem tanti momenti nõ fuiſſe omiſſuros, præſertim quum nuſquam fuerint diligentiores, quàm in reſurrectionis argumẽtis approbandis. Vt ne dicam interim, quod ex Matthæi uerbis, horum reſurrectio uideatur Chriſti reſurrectionem præceſſiſſe. *Sic enim legimus apud hunc*, Ieſus autem iterum clamans emiſit ſpiritum. & ecce uelum templi ſciſſum eſt in duas partes, à ſummo uſq; ad imum, et terra mota eſt, & petræ ſciſſæ ſunt, & monumenta aperta ſunt, & multa corpora ſanctorũ qui dormierant, ſurrexerunt, & exeuntes de monumentis, poſt reſurrectionem uenerunt in ſanctam ciuitatem, & apparuerunt multis. Atq; id magis apparet ex ipſis Græcis, ut ſuo indicauimus loco, hæc uerba, Poſt reſurrectionem, referenda eſſe ad proxima, nempe ad hæc, Apparuerunt multis, aut certe ad id quod proxime præceſſit, Egreſſi de monumentis, ut accipias ſtatim in ipſa morte reuixiſſe corpora mortuorum, at non apparuiſſe niſi poſt reſurrectionem Chriſti, ut quemadmodum Ioannes prædicationis & paſſionis Chriſti, ita hi reſurrectionis πρόδρομοι fuerint. Neq; uero me clàm eſt Hieronymum, cumq; hoc complures interpretes in hac eſſe ſententia, ut dicant monumenta duntaxat aperta fuiſſe moriente Chriſto, uerum nõ reſurrexiſſe quenquã niſi poſt peractam illius reſurrectionẽ. Et facile cedimus autoritati. Quanquam ſi quis expenderit ipſa Matthæi uerba, deprehẽdet hãc interpretationem nonnihil eſſe detortam. Porrò ſi quem hoc torquet, ne Chriſtus non ſit primitiæ dormientium, quemadmodum ſcripſit Paulus, quid is dicet quod Lazarus & præter hunc multi reuixerunt ante Chriſtum? At illi reſurrexerũt denuo morituri, hi ſemper uicturi. fateor, intereſt omnino nõnihil. Verum ut demus hos priores reuixiſſe, nihilo ſecius primitiæ dormientium erit Chriſtus, qui princeps & autor fuerit omnis reſurrectionis, per quem & illi reuixerunt qui priores illo reuixerunt: uerum hac de re nihil digladior. Illud propius ad rem noſtram pertinet, Paulus cum obiter & in tranſcurſu uoluerit aſſerere diuinitatem & uirtutem Chriſti, magis debebat, ut uidetur, ipſius adducere reſurrectionem quàm aliorum, de quibus haud ſcio, an Rhomani quicquam audierant: & ſicut propoſuit ipſius natiuitatem per quam declararet hominem, ita & eiuſdem proponeret reſurrectionẽ, per quam declaratus fuerit filius dei. Aut igitur de tota reſurrectione accipiendũ eſt quæ cœpit in Chriſto, aut de ipſius Chriſti reſurrectione. Ad quem ſenſum proxime accedit ſecunda lectio, quã uideo Laurentio Vallæ placuiſſe, acerrimi ſanè iudicij uiro, ut genitiuus Latinus, Ieſu Chriſti, uertat̃ in ablatiuũ. nam apud Græcos genitiuus ἰησοῦ χριστοῦ, poteſt utrolibet referri, uel ad mortuos, uel ad id quod præceſſit, περὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ ἰησοῦ χριστοῦ, id eſt, De filio ſuo Ieſu Chriſto: deinde poſt hyperbaton, quo ſæpe Paulus utitur, reddatur Ieſu Chriſto. Hanc equidem Laurentij ſententiam adeo non improbo, ut admirer nec Origeni, nec Chryſoſtomo, nec Theophylacto, nec Auguſtino. nec Ambroſio tale quicquam in mentem incidiſſe, præſertim quum locus nonnihil torqueret. Senſit

Euangeliſtarum fides.

An aliqui reuixerunt ante reſurrectionẽ Chriſti.

Chriſtus primitiæ dormientium.

Secunda lectio.

enim

enim Auguſtinus incommodum, quod ſic adijci uideretur Ieſu Chriſti, quaſi alius eſſet filius dei, alius Ieſus Chriſtus. qua de re diſſeruit enarrans pſalmum ſexageſimum ſeptimũ. Atqui hoc incommoditatis effugerimus, ſi Laurentianam amplectemur lectionem. Alij ſic medentur, ut dicant hanc eiuſdem dictionis iterationem eſſe ex idiomate ſermonis He-

Tertia lectio.

braici, qui uice pronominis proprium nomen repetunt, Quod genus eſt illud, Fecit Moſes ſicut præcepit dominus Moſi, pro eo quod erat ſicut præcepit dominus ei. Tertia lectio ſic habet, ut Ieſu Chriſti, ſit caſus paternus, ſed ad reſurrectionem tantum referatur, nõ ad alios mortuos, non quod eos excludamus à reſurrectione, ſed illud perpendimus quid hic agat Paulus. Nam quod additum eſt mortuorum, non efficit ut de alijs mortuis intelligamus, quàm de Chriſto. Sed quoniam anceps erat apud Latinos reſurrectionis, apud Græcos ἀναστάσεως uocabulum, reſurgit enim & is qui ſedebat aut iacebat, & dicturi ſententiam in ſenatu ἀνίστανται, addidit Mortuorum, ne quis eſſet amphibologiæ locus. Duo igitur hæc uerba, Reſurrectio mortuorum, uelut periphraſi rem eandem explicantia, complexim referuntur ad Ieſu Chriſti. ut hic ſit ſenſus, qui ſicuti factus fuit homo, iuxta carnem natus ex Dauid, ita declararus eſt filius dei, in uirtute dei per ſpiritum ſanctificationis. Declaratus, inquam, ex eo quod reſurrexit à mortuis, quod quidem ſolius eſt dei. Porrò ſi

Præpoſitio omiſſa

quem etiam ille ſcrupulus habet, quod iuxta noſtram ſententiam Græca præpoſitio ἐξ, fuerit addenda, ἐξ ἀναστάσεως, ἐκ τῶν νεκρῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, huic reſponderi poteſt, præpoſitionẽ quæ præceſſit facile repeti poſſe, præſertim cũ eadẽ fuerit repetẽda, & uel ob hoc omiſſam uideri poſſe, deinde paſſim apud Græcos omitti præpoſitiones, præſertim ἐν, σὺν, κατὰ, ἐξ, ἀπό. Id quod hic quoq; fit mollius, propterea quod ἀνάστασις in ſe uim obineat præpoſitionis, et motũ à loco quopiã ſignificet. In quod genus uerbis, Latini quoq; non infrequenter omittunt præpoſitionem ſi libeat, ut ſurrexit terra, & ſurrexit à terra, deiecit cœlo, deiecit è cœlo. Deniq; ſi quis Reſurrectionis mortuorum, complexim accipiat, ita ut oſtendimus antea, ne opus quidem fuerit ulla præpoſitione, quum duæ dictiones pro unica ponantur. Cæterum quod nos uertimus Ieſus Chriſtus, nominandi caſu, primum nihil uariat Pauli ſententiam, & tamen effugimus duo pariter incommoda, nempe ſermonis ambiguitatẽ, & hyperbati moleſtiam. Alioqui ad uerbum reddi poterant ad hunc modum, De filio ſuo genito ex ſemine Dauid ſecundum carnem, declarato filio dei, in potentia, ſecundum ſpiritum ſanctificationis ex reſurrectione mortuorum Ieſu Chriſto domino noſtro. Quin & illud diligens lector expendat uelim, num hic ἀνάστασις accipi poſſit tranſitiue, ut perinde ualeat ac ſi dicas, reſuſcitatione mortuorum. Quod quidem propemodum ſubindica-

Reſurrectio actiue qua erigit aliquis.

uit Chryſoſtomus & huius imitator Theophylactus, quũ ait, Chriſtum primũ omnium ac ſolum fuiſſe qui ſeipſum ſuſcitarit, atque hoc potiſſimum argumento liquere, quod fuerit filius dei. Illud certe recte monſtrauit Auguſtinus, Ex reſurrectione mortuorum, referendum eſſe non ad proxime præcedentia, ſed ad id quod præceſſit, Qui prædeſtinatus eſt. Atqui illud prædeſtinatus eſt, dure cohæret, cum Ex reſurrectione, niſi interpretemur Declaratus eſt. Idem Auguſtinus Prædeſtinatus ex mortuis, interpretatur, Prædeſtinatus in hoc, ut primus reſurgeret, ut præpoſitio præ, pertineat ad ordinem reſurgendi. Cæterum hunc ſenſum ipſa Pauli uerba non ſatis exprimunt. Vt igitur ſermonem prolixum conferam in epilogum, ſi legimus Ieſu Chriſti, triplex eſt uarietas, prima ut anaſtaſis accipiatur actiue ſiue neutraliter, idq; gemino ſenſu, ſiue ut pater intelligatᷣ ſuſcitaſſe filium à mortuis, ſiue ut filius ſuſcitarit ſeipſum. Nam uterq; ſenſus pius eſt. Deinde ut reſurrectio dicatur paſſiue, ſentiamusq; mortuos ſuſcitandos ad uocem filij dei, quemadmodum & Lazarum præter alios ſuſcitauit. Quanquam nihil uetat hic reſurrectionem accipi pro reſurrectione uniuerſali, quæ eſt & capitis & totius corporis myſtici. Poſtremo genitiuus hic mortuorum refertur ad Ieſum Chriſtum, cuius mortui dicuntur qui moriuntur in fide, ut intelligas hic tantum fieri mentionem de reſurrectione iuſtorum. Poteſt & complexim legi, reſurrectio mortuorum, pro reſurrectione à mortuis, ut Ieſu Chriſti pertineat ad ἀνάστασιν non ad mortuos. Cæterum ſi legimus Ieſu Chriſto, pertinebit ad ſuperiora, de filio ſuo Ieſu Chriſto, qui prædeſtinatus eſt &c. Hæc paulo uerboſius diſſerui, quàm huius inſtituti fortaſſe patiebatur ratio, ſed id cõſulto fecimus, ne quis clamitet me temere, præter omnium ſuperiorum ſententiã huius loci mutaſſe lectionem. Quod ſupereſt, ego

ſum in

ſum indicis officio functus, lectori iudicium deferens.

Ad obediendum fidei.) Nomen eſt apud Græcos non infinitum, εἰς ὑπακοὴν πίστεως, id eſt, Ad obedientiam fidei. Verum quoniam is ſermo Latinis anceps erat, interpres explicuit per gerundium, nos per uerbum, Vt obediatur fidei. Vocat autem obedientiam fidei, quemadmodum exponit Chryſoſtomus, quod non accipiatur curioſis ratiocinationibus, ſed ſimplici obedientia, & tacita auſcultatione, idq́; ad utrunque populum pertinet. & Iudæorum, qui ſigna requirebant, & gentium, quæ philoſophicas rationes flagitabant: & hodie fortaſſis, ad quæſtionum ſcholaſticarum labyrinthos inexplicabiles, de his rebus quæ pie neſciuntur.

Obedientia fidei.

Pro nomine eius.) ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, id eſt, De nomine, ſiue ſuper nomine eius. Nam Græca præpoſitio ancipiti eſt ſignificatu, ſicut ſunt apud illos pleraq́;, ut ſit ſenſus, Accepimus apoſtolicum munus in hoc, ut in omnibus gentibus, non ſolum apud Iudæos obediatur fidei, quæ eſt de nomine Ieſu Chriſti. Idem indicãt Græcorum ſcholia, ut hæc uerba, De nomine ipſius, referantur ad obedientiam fidei. Tametſi diſſentit eximius ille uir & amicus noſter incomparabilis, Iacobus Faber Stapulenſis, quem ego quoties nomino, honoris cauſa nomino, nempe cuius ardẽtiſſimum in reſtituendis bonis literis ſtudiũ magnopere comprobo, eruditionem tam uariam minimeq́; uulgarem admiror, rarã quandam morum comitatẽ ac facilitatem adamo. Porrò ſingularem uitæ ſanctimoniam ueneror etiam & exoſculor. Verum quis unquam fuit uel adeo doctus, uel attentus, qui nõ hallucinatus ſit ac dormitarit alicubi, præſertim in tot uoluminibus, totq́; rerũ difficultatibus uerſans? Neq́; quicq́; addubitarim, quin ipſe ſua relegens, alicubi facturus ſit quod in ſuis libris fecit Auguſtinus. Proinde memo ueluti cõtumelioſum interpretetur, ſi locis aliquot ab eo diſſentiens, pro mea uirili patrocinor ueritati. Quod ego uiciſſim in me fieri non ſolum æquo feram animo, uerum etiã ſummi beneficij loco ducturus ſum, modo abſit procacitas. Quanquã hoc in loco nec mihi ſanè Fabri diſplicet ſententia, ut Super nomine eius, referatur ad illa ſuperiora, Accepimus apoſtolatũ, hoc eſt, functionẽ apoſtolicam & legationem hanc qua fungimur, ſed qua de re? nempe de nomine Ieſu prædicando. Proinde utraq́; lectio probe quadrat, adeo ut difficile ſit pronunciare utrũ alteri præferri oporteat. Chryſoſtomi interpres ſequi uidetur poſteriorẽ ſententiam. Sic enim exponit, Nõ miſſus ſum, ut ratiocinarer, ſed ut quod mihi commiſſum eſt redderem.

Duplex ſenſus.

Laus Fabri Stapulenſis.

In quibus eſtis.) ἐν οἷς, id eſt, inter quas, uel quarum de numero, hoc eſt, Gentium uocatarum. Quod genus eſt illud, In omnibus gentibus, ἐν πᾶσι τοῖς ἔθνεσι, id eſt, Inter omnes gẽtes. Quanquam haud me fugit ad Græcanicum modum & Latinos autores aliquoties fuiſſe loquutos. At nos quod dilucidius erat ſequuti ſumus. Annotauit hoc Chryſoſtomus, quod Paulus Romanis rerum dominis nihil eximium attribuerit, ſed in euangelij ratione unam è numero cæterarum gentium fecerit.

In quibus, pro inter quos.

Omnibus qui ſunt Rhomæ.) πᾶσι τοῖς οὖσι ἐν ῥώμῃ. Quoniam Græce per participium extulit, poteſt accipi uel tertia uel ſecunda perſona, Omnibus qui ſunt, aut Omnibus qui eſtis. Ad uerbum ſonat Omnibus entibus Rhomæ, quanquam ea res nihil ad ſententiam pertinet. Et iam ſolenne eſt nomen eius quẽ ſalutamus epiſtola, in tertia perſona aſſcribere: Plinius Tacito ſuo S.D. Atq́; hactenus quidem totus ſermo ſuſpenſus fuit, nunc demum abſoluto commate principali redditur altera pars. Hoc loco coarguendus uel ridẽdus magis error eorum, qui putãt Paulum Rhomanis, lingua Rhomana ſcripſiſſe, ſicut Hebræis ſcripſit Hebraice, & Græcis Græce. Neq́; enim ſcribit Rhomanis tantum, ſed omnibus qui Rhomæ agerent. At eò iam confluxerat tota ferè Græcia, adeo ut Iuuenalis Græcã urbẽ appellet. Certe Græcorũ linguam iam, non Italia ſolũ, uerumetiam Syria, Aegyptus, Cilicia, ac bona orbis pars receperat. Quod ſi Rhomane ſcripſit, immerito queritur Origenes hãc interpretans epiſtolam, Græcam dictionem eſſe perplexam, & hyperbatis obſcuratam, & è Cilicum idiomate, quædam parum Græca peregrinitatem reſipere.

Longum hyperbaton.

Error exiſtimantiũ Paulum Rhomanis ſcripſiſſe Rhomane.

Dilectis dei.) ἀγαπητοῖς θεοῦ. Hæc eſt ea uox, quam ſubinde uertunt in chariſſimos. Eſt autem Græcis non participium, ſed nomen, quaſi dicas, amicus, & idcirco apud illos mollius adhæret nomini dei.

Vocati ſancti non nati,

Vocatis ſanctis.) κλητοῖς ἁγίοις. Superius admonui uocatis, hoc loco nō eſſe participiū, ſed nomen, & perinde ualere, quaſi dicas, uocatis ad ſanctimoniam. Gentiū enim nomen Iudæis inuiſum erat, quod hos haberent tanq̃ prophanos, & à deo Moſeq́ alienos. Amolitur igitur hanc opinionē Paulus, cum ait Rhomanos, quod ad genus attinet, eſſe de numero gentium, cæterū hoc pares eſſe Iudæis, quod diligantur ab eodem deo, uocatiq́ ſint ab eodem ad eandē ſanctimoniam. Iudæi ſua opinione naſcebant̃ ſancti, è ſanctis oriūdi, & in ſancta lege nati, at quod his præſtare uidebatur genus, hoc gentibus præſtabat fauor & uocatio dei. Gratiā autem uocat gratuitam munificentiā, Prius dixerat ἀγαπητοῖς, mox κλητοῖς quoniā autē poteſt aliquis ſuo merito uocari ac diligi, addit gratiam, Gratia data parit remiſſionem peccatorum, quam ſuo more pacē uocat, Peccatū enim inimicitiam ponit inter deum & homines. Ille nos uocauit, non nos illum quæſiuimus, ille nos dilexit prior, quū eſſemus inimici, ille pœnā cōmeritis impartijt ſpiritus donum, Per ſpiritū autē peccatorum ueniā & abundantiam chariſmatum.

Duplex lectio

A deo patre & domino noſtro Ieſu Chriſto.) Sermo quidē Græcus anceps eſt. Siquidē accipi poteſt, A patre noſtro & domini Ieſu Chriſti, ut intelligas patrē nobis cum illo communem. Aut à patre noſtro & domino Ieſu Chriſto, ut intelligas gratiam, quam illis precatur, proficiſci ſimul & à patre, quem, ut modo dictum eſt, ſuo more ueluti peculiari uerbo deum uocat, & à filio, quem plerunq; dominum appellare gaudet, deum perq̃ raro: quū in hac ipſa epiſtola palàm hominem dicat capite quinto, Multo magis gratia dei & domini, in gratia unius hominis Ieſu Chriſti in plures abundauit. & Petrus in actis apoſtolorum uirum appellat, Virum approbatū à deo. Item Paulus apud Athenienſes, In uiro quo ſtatuit. Atq; hanc poſteriorē lectionem magis approbo, præſertim quū id annotatum ſit, & ab Ambroſio, & Didymo, in libro de ſpiritu ſancto ij. ſed ita ut ea ſermonis forma, nec patri auferat dominationē, neq; filio deitatē. Siquidē eadē ratione qua pater dominus eſt, & filius deus eſt, ſic & ſpiritus ſanctus dominus nuncupatur. nam his uerbis uſus eſt Didymus. Siquidē hæc annotatio non aliò ſpectat, quàm ad indicandū morem apoſtolici ſermonis. Annotauit idem Tertullianus libro quem ſcripſit aduerſus Praxeam. Huius uerba præſtiterit ſubſcribere. Itaq; deos omnino nō dicā nec dominos, ſed apoſtolum ſequor, ut ſi pariter nominandi fuerint pater & filius, deum patrē appellem & Ieſum Chriſtum dominum nominē. Solum autē Chriſtum potero deum dicere, ſicut idem apoſtolus, Ex quibus Chriſtus, qui eſt, inquit, deus ſuper omnia benedictus in æuum omne. Nam & radium ſolis ſeorſum ſolem uocabo, ſolem autē nominans cuius eſt radius, non ſtatim et radium ſolē appellabo. Nam etſi ſoles duos faciam, tamen & ſolē & radium eius tam duas res & duas ſpecies unius & indiuiſæ ſubſtantiæ numerabo, quàm deum & ſermonem eius, quàm patrem & filium.

Primum, pro principio.

Primum quidem gratias ago.) Quis ſatis admiretur Origenis in excutiendis ſacris literis diligentiam? Hoc quoq; torſit hominem, cum Paulus hic dicat primum, quæ pars huc reſpondeat, quæ ſit ſecunda, & dubitat, an illic reddatur: Nolo autem uos ignorare fratres. Verū in exordio cuiuſuis argumenti, fortaſſis non abſurdū ſit dici primum, etiamſi nihil proprie reddas.

Hyperbole autore Origene.

In uniuerſo mundo.) Cum Græce dictū ſit ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ, In toto mundo, idq́ iuxta Græcos interpretes dictum ſit ὑπερβολικῶς, pro eo quod eſt, In multis partibus mundi, quorſum attinebat, ut Latinus interpres exaggeraret etiam dicens, In uniuerſo mundo. Nam quod Origenes poſt indicatam Hyperbolen, philoſophari pergit de mundo angelico & hoc noſtro, non inelegantem habet anagogen. Cæterum nos ſimplicia & γνήσια magis delectant, quæ ſenſum apoſtoli potius oſtendunt, quàm interpretis ingenium oſtentant.

Seruire pro colere.

Teſtis enim mihi eſt deus.) μάρτυς γάρ μου ἐστὶν, id eſt, Teſtis enim meus eſt deus. Quanquam interpres belle uertit, & magis ſeruiuit Latinis auribus, quàm exprimendo Græco ſermoni. niſi forte legit μοι pro μου.

Spiritus opponitur ceremonijs.

Cui ſeruio.) ᾧ λατρεύω, id eſt, Quem colo. Diuerſum enim eſt ab eo quod eſt Græcis δουλεύω. unde λατρείαν, uocant cultum, qui præſtatur diuis aut deo. Græci uocem deductā putant ex λα, quæ particula uehementiam ſignificat apud illos, & τρεῖν, quod eſt tremere ſiue metuere. Quanquam interpres & aliâs nunc obſequium, nunc ſeruitutem uertit λατρείαν, rectius uerſurus cultum. Subindicat enim Paulus religionis & cultus rationē eſſe nouandam

dam,urgentibus Iudæis,ut ad Moſaicæ legis ceremonias pertraherentur ethnici. Proinde
quanquam ipſe Paulus à Moſe prouectus ad Chriſtum,iam non immolaret pecudes , ta/
men eundem deum alio ritu colebat,nempe prædicando filij euangelio,qui cultus ſpiritua
lis eſſet,& ob id deo longe gratiſſimus. Cum enim dicit ,In ſpiritu meo,excludit corporeas
uictimas.Iam in ſpiritu , præpoſitionem in,additam eſſe datiuo inſtrumenti aut modi,iu/
xta proprietatem ſermonis Hebræi,frequenter iam oſtendimus.

Memoriam ueſtram.) μνείαν ὑμῶν. Cum Græcis ad utrumq; ſit anceps uox, & Facio me *Memoria pro*
moriam non dicamus Latine,commodius uertiſſet mentionē.quandoquidem orare nihil *mentione.*
aliud eſt quàm colloqui cum deo,ne quis putet durius dictum,mentionem ueſtri facio.

Si quomodo.) εἴπως ἤδη ποτὲ,id eſt,Si quo pacto,iam aliquando,ſiue Tandem aliquan/
do.Nam ἤδη apud Græcos nonnunquam urgentis uim habet . Cæterum hæc aduerbiorū *Epitaſis.*
& coniunctionū congeries, πῶς, ἤδη, ποτὲ,mirū quoddam & impatiens exprimunt deſide
rium ac ſtudium feſtinandi, quemadmodū admonent & Græcanica ſcholia.

Proſperum iter habeam.) Græcis eſt, εὐοδωθήσομαι. Verbum duabus è partibus compo
ſitum, εὖ bene,& ὁδὸς uia, εὐοδόω. quo uerbo utuntur quoties res ſuccedit ex animi ſentētia.
Idem eſt in pſalmo primo, Et omnia quæcunque faciet proſperabuntur, εὐοδωθήσονται. *Si/
gnificat enim Paulus hactenus non ſucceſſiſſe.*

In uoluntate.) ἐν τῷ θελήματι. Admonuimus,cum aliâs,tum paulo ſuperius,hanc præ/
poſitionem ἐν,nonnunquam uſurpari pro per , figura loquendi, ſicut opinor, ab Hebræis
ſumpta.Proinde nos exprimentes ſenſum magis quàm uerba,uertimus, Volente deo.

Veniendi ad uos.) ἐλθεῖν. Rectius erat uenire,ſiue ut ueniam.ut infinitum uerbum refe/
ratur ad participiū quod paulo ante præceſſit, δεόμενος. Orans ut ueniam ad uos,ſiquan/
do mihi contingat,uolente deo,proſperum iter.Nam hæc eſt uerborum Græcorū ſentētia.

Aliquid impartiar gratiæ.) ἵνα τι μεταδῶ χάρισμα,id eſt,Donū non gratiam, χάριν. Quan *Gratia pro*
quam interpres in hac uoce luſit copia ſuo more.Nā alicubi uertit donum,ut illic,Sed non *dono.*
ſicut delictum,ita & donum, ἀλλ᾽ οὐχ ὡς τὸ παράπτωμα, οὕτως καὶ τὸ χάρισμα. Alibi Græcā uo/
cem reliquit,quaſi deeſſet quo redderet eam Latine,ut illic, *Sectamini* chariſmata meliora,
ζηλοῦτε δὲ τὰ χαρίσματα τὰ κρείττονα. Porrò quid interſit inter χάριν & χάρισμα,alijs expenden
dum relinquo.Illud cōſtat et χάριν pro beneficio poni,& χαρίζομαι,beneficiū largior,ſiue ad *χάρισμα.*
gratiā facio.unde uerbale nomē deductū χάρισμα. à χάρις, χαρίζομαι, à κεχάρισμαι, χάρισμα, *χάρις.*
profectū eſt. Vtrunq; competit ubi quid gratis donatur,aut benefit alicui.

Simul conſolari.) Laurentius hic interpretem μαστιγοῖ, nec prorſus abs re. Quid enim
erat cauſæ cum Græcis utrobiq; uerbum ſit infinitū, στηριχθῆναι & συμπαρακληθῆναι, ut alterū
relinqueret, alterum redderet per gerundium? Apparet utrunq; pertinere ad accuſatiuum
ὑμᾶς,quia præcedit in ordine.ut ſit ſenſus,ut uos confirmemini,ſimulq; conſolationem ac/ *Duplex ex/*
cipiatis mutuam inter uos. *Siquidem* illud, *Simul* conſolari,ſubieciſſe uidetur, non ad di/ *poſitio.*
uerſa digrediens,ſed uelut expoſitione molliens quod dixerat, Ad confirmandos uos , ne
quid offenderetur Rhomanorum arrogantius ingeniū,ſi uiderentur egere confirmatione
ceu uacillantes ac nutantes.Sed eam confirmationē, mutuam conſolationē interpretatur,
ſuo more modeſtiſſime loquēs. tametſi Græcanica ſcholia poſterius uerbū συμπαρακληθῆναι
referunt & ad Paulum,ut intelligas illos confirmandos & fulciendos aduentu Pauli, Pau
lum autem ſolatium mutuum accepturum ex illorum confirmata fide.Quod ſi placet,ſub/
audiendum eſt pronomen primæ perſonæ, ἐμὲ ſiue ἡμᾶς ,id eſt,me uel nos.Et ad hanc qui/
dem ſententiam interpretat Origenes ac Theophylactus , mihiq; hoc magis ea probatur
quod addidit coniunctionē δέ, τοῦτο δέ ἐστι,quæ palam indicat mitigari & corrigi quod præ
ceſſit.Quod genus eſt & illud,Sacramentum hoc magnum eſt, ego autē dico in Chriſto
& eccleſia.Deinde ſi ſenſiſſet inter uos, ἐν ὑμῖν,magis dixiſſet, ἐν ἑαυτοῖς. Deniq; magis qua/
drat quod ſequitur, διὰ τῆς ἐν ἀλλήλοις πίστεως ὑμῶν τε καὶ ἐμοῦ,id eſt,per mutuam fidem ueſtrā
ſimul & meam.Illorum fides prædicabatur in toto mundo,& Paulus habebat fidem . Itaq;
collatione facta,futurum erat, ut utrinq; in ſua,hoc eſt,communi fide,alteri ab alteris fulci/
rentur.Quemadmodum fit,quoties duo rem à diuerſis acceptam autoribus inter ſe confe
runt,uterq; certius credit quod audierat ob narrationis mutuæ conſenſum.Illud adijciam,
ne quid fugiat lectorem, συμπαρακληθῆναι referri poſſe , uel ad mutuam conſolationem,uel

ad mutuam exhortationem. Et cum mox loquutus ſit de confirmandis illis, ad id magis quadrat exhortatio mutua quàm conſolatio. Theophylactus admonet hoc loco conſolationem pro gaudio non inepte poſſe accipi. Chryſoſtomus refert ad lenimentum afflictionum, quas ob Chriſti nomen perpetiebantur qui credebant euangelio, ſimul indicãs gradus quibus apoſtolus leniịt ac temperauit ſermonem. Quum enim dixiſſet, confirmari, metuens ne Romani arrogantes dicerent, Quid? An uacillamus, ut tua lingua ſimus fulciendi, mitigauit hoc, & uerbũ confirmandi, uertit in conſolandi, nec hoc contentus, nõ dixit παρακληθῆναι, ſed συμπαρακληθῆναι, quaſi nõ minus ipſe egeret illorũ cõſolatione. Deniq; iunxit fidei communionem, deponens doctoris perſonam, & induens condiſcipuli. Sic Paulus fit omnia omnibus, ut omnes lucrifaciat. Hæc eſt pia uafricies, & ſancta, ut ita dixerim adulatio.

Hyperbaton.

Nolo autem uos.) Origenes hoc loco commonſtrat Hyperbaton, hoc eſt, cõfuſum orationis ordinem, putans nonnihil etiam deeſſe. Sed exiſtimat orationis ſeriem ad hunc modum poſſe reſtitui, Sicut fructum habui in cæteris gentibus (Græcis ac Barbaris, ſapientibus & inſipiẽtibus debitor ſum) ita quod in me eſt, promptus ſum, ſi liceat, etiã uobis qui Rhomæ eſtis euãgelizare. Hoc obiter annotaui, quod ad ſcripturæ diſtinctionẽ pertineat.

Et prohibitus ſum.) ἐκωλύθην, quod magis ſonat præpeditus ſum, quàm prohibitus, nimirum obſtantibus negociịs, quod Græci dicunt ἐμποδίζειν. Prohibet enim proprie, qui interdicit ne facias.

Et in uobis, in uobis quoq;.

Habeam in uobis.) σχῶ καὶ ἐν ὑμῖν, id eſt, Habeam & in uobis. Nec enim emphaſi caret &, coniunctio. Apud Græcos omneis, aliquid fructus collegerat, idẽ optat & apud Rhomanos. Rurſum in uobis, poſitum eſt pro eo quod eſt, inter uos.

Græci & Barbari.

Græcis ac Barbaris.) Apud Græcos gemina eſt copula, Ἕλλησί τε καὶ βαρβάροις, id eſt, Græciſq; ac Barbaris. Ac rurſum σοφοῖς τε καὶ ἀνοήτοις, id eſt, Sapientibuſq; & inſipiẽtibus. Nec eſt ocioſa coniunctionis iteratio, ſignificans Paulum eſſe debitorem ex æquo omnibus citra ullum gentis delectum. Idq; inculcat ob Iudæos, qui prædicationem euangeliị ad ſe ſolos attinere uolebant. Cæterum hic σοφοῖς non tam ſapientes ſignificat quàm eruditos, & ἀνοήτοις, craſſos potius & indoctos quàm ſtultos. Sapientiam enim, hoc eſt, eruditionem ſibi uendicabãt Græci. Porrò Græcos quos aliquoties pro quibuſuis gẽtibus poſitos reperies, hic Barbaris oppoſuit, quos ἀνοήτους uocat, ceu rudes philoſophiæ & indoctos.

Sophi docti.

Stulti rudes.

Promptũ pro ꝓmptitudine.

Itaq; quod in me promptum eſt.) Laurentius admonet hoc loco promptum accipiendum ſubſtantiue, nempe pro ipſa promptitudine, quemadmodum illi χρυσὸν uocant χρυσότητα, ταχὺ, ταχύτητα, appoſitiuis abutẽtes pro ſubſtantiuis nominibus. ut ſit ſenſus, ita pro mea uirili promptus ſum, et promptitudo animi mihi adeſt, etiam uobis qui Rhomæ eſtis euangelizare. Atq; ita ſanè legit Ambroſius, Itaque quod in me eſt, promptus ſum &c. At ſunt qui malint infinitum εὐαγγελίσασθαι referre ad nomen uerbale ὀφειλέτης, & οὕτως aduerbium ſic accipere, non ut connectat hanc orationis partem cum ſuperioribus, ſed referatur ad reliquos quibus iam prædicauerat euangelium Paulus. ut ſit ſenſus, Sicut aliịs gentibus iam prædicaui, cum omnibus debeam, ſic quantum ad animi mei promptitudinẽ attinet, debeo & uobis, qui Rhomæ agitis, tametſi ſapiẽtes, potẽtes, & docti ſitis, prædicare euangelium Chriſti. Atq; id ſanè belle quadrat cum iịs quæ mox ſequuntur.

Erubeſco hoc aut illud an Latine.

Erubeſcit fortunæ apud Q. Curtium.

Non enim erubeſco euangelium.) οὐ γὰρ ἐπαισχύνομαι τὸ εὐαγγέλιον. Interpres aliquando uertit confundor, aliquando erubeſco, adiungẽs accuſandi caſum. Latinius erat, Nõ enim me pudet euangeliị. Quanquam apud Q. Curtium ſcio legi erubeſcit fortunæ, quod ſi crebro occurreret in bonis autoribus non pigeret imitari. Græci codices aliquot addunt Chriſti. τὸ εὐαγγέλιον τοῦ χριστοῦ, quod Chriſti nomen adhuc apud multos præſertim ſapiẽtiæ perſuaſione turgidos, contemptum haberetur, apud quos Platones, Pythagoræ, Zenones, Ariſtoteles erant in precio. Quanquam Chryſoſtomus nõ addit τοῦ χριστοῦ, ſed articulus indicat de euangelio ſentiendum de quo prius dixerat, Euangelium dei.

Dei enim uirtus eſt.) δύναμις γὰρ θεοῦ, id eſt, Potentia enim dei eſt, ut oſtendat ne Rhomanis quidem rem eſſe aſpernandam, ceu humilem & inefficacem. Hoc admonui quod uirtus apud Latinos ſit anceps, quæ nonnũquam ſic uſurpatur, ut reſpondeat ei uoci quæ apud Græcos eſt ἀρετή, & opponatur κακίᾳ, hoc eſt, uitio, aliquoties ut reſpondeat Græcæ

quæ eſt δύναμις,& opponatur imbecillitati ſiue impotentiæ. Addidit autem dei, ne Chriſtus,ut homo contemneretur ab infirmis & incredulis.

Omni credenti.) παντὶ τῷ πιστεύοντι.Dilucidius erat,Cuiuis credenti.Non enim uult haberi delectum gentis,aut fortunæ,modo fides ſit communis.

Iudæo primũ & Græco.) Et hic gemina Græcis eſt coniunctio, Ἰουδαίῳ τε πρῶτον καὶ Ἕλληνι, id eſt,Et Iudæo primum & Græco. Primum autem hoc loco perinde ualet,quaſi dicas potiſſimum:quod Iudæis promiſſus eſſet Chriſtus,à quibus & exortus eſt , & Græci ſapiētia præſtarent. Cæterum hoc loco Græcum accipit pro ethnico,atq; ita uertit alibi non uno in loco. Tametſi ſuperius Græcis ac Barbaris,pro peculiari gente poſuerit.

Græcus pro ethnico.

Ex fide in fidem.) Sermo latinus nullā habet uocē ſatis reſpondentē πίστει,Latinis enim habere fidem alicui dicitur,qui credit dictis illius,& dare fidē dicitur, qui ſancte promittit, & aſtringit fidē ſuam, qui ſe obligat alicui. Liberat autē fidem ſuā, qui præſtat quod promiſit.Fide caret cui nō creditur,Fronti nulla fides.Fidē uiolat,qui nō præſtat conuenta , unde & perfidus dicitur & perfidia.Fidē derogat alicui,qui facit ne illi credat̃ , fidē conciliat,qui cōtra . Deſideramus fidē in eo,qui nō præſtat ea quæ recepit,Probamus fidē illius,qui qđ potuit fecit ſedulo.Et in fidē alicui tradimus,quod illius fidei committimus. Et bonæ fidei poſſeſſor dicit̃,qui ſine dolo cœpit poſſidere.Qui cōtra,malæ fidei. De fide ſeruorũ in dominos,multa legimus. Et fidē facit qui perſuadet, & fidus dicitur, qui bona fide rem gerit, itē fidelis.Fides igit̃,apud Latinos interdũ eſt promittentis,interdũ præſtātis promiſſum, interdũ credentis, interdũ eius cui credit̃,interdũ generale nomē,ut quũ dicimus fidē ſublatā è moribus hominũ,ſentientes neminē præſtare quod promittit , neq; quenq; alteri fidere.Et Græce πίστις,nonnunq; ſonat fidē præſtantis aut promittētis,nōnunq; probationē per quā perſuademus.Et πιστὸς dicitur qui nō fallit,ἄπιστος infidus,ſiue diffidens. πιστεύων,qui credit ſiue confidit,aut qui cōmittit,& ἀπιστεῖ qui nō fidit. Apud Latinos incredulus eſt qui diffidit,Credulus enim & credulitas in uitiũ fere ſonant,& credere uarium eſt . Credit qui aſſentit̃ dictis,& credit qui fidit,& credit uxorē alteri qui cōmittit.Iam & fidentē & fiduciā dicimus in bonā partē,quæ tantũ eſt in credente. Cōfidere itē & fidere in bonā partē,Cōfidentē & confidentiā in malā partē. Verũ his uocibus frequenter abutunt̃ ſacræ literæ,Nā fidē frequenter uſurpant pro fiducia erga deum,ut nō multũ differat à ſpe. Interdũ pro credulitate ſiue perſuaſione, qua aſſentimur his quæ de illo nobis tradita ſunt , qua credũt & dæmones.Nonnunq; hæc omnia complectit̃ fidei uocabulũ , aſſenſum illum & in narratis & in promiſſis,& fiduciā ex illius omnipotēte bonitate conceptā,nō ſine ſpe,hoc eſt expectatione promiſſorũ.Et hactenus quidē dicitur fides hominis,Cæterũ & dei fides dicitur, quā ille præſtat in promiſſis,unde deus fidus ſiue fidelis,hoc eſt πιστὸς dicit̃, eo quod nō fallat:ſed homo fidelis dicit̃, qui credit promittēti, præter uſum Latini ſermonis,& tamen ſic frequenter loquunt̃ ſacræ literæ.Nā diſpenſator fidelis Latine dicitur, Infidelis autē nō Latine ſed in ſcripturis dicitur, qui diffidit,Græce melius ἄπιστος ſiue ἀπειθής . Nonnunq; fides dei dicitur,qua nos illi fidimus potius q; homini,cuius dicitur & ob hoc quod ab illo donatur, nō ſolũ quod in illũ tendat.Interdũ utriuſq;,ut Iuſtus ex fide uiuet, dei qui non fallit in promiſſis,& hominis,qui deo fidit . Ad utrũq; pertinet quod hic dicit ex fide in fidem. Quemadmodum enim deus ſtatis temporibus aperire cœpit qualis eſſet, & præſtare quæ promiſerat,ita creuit per gradus hominibus erga deũ cognitio et fiducia.Prophetis pauci credebant priuſq; dominus exhibuiſſet oculis quæ illi promiſerant. Rurſus ex his quæ uidimus,& uidemus confirmatur fides de ijs quæ prædicta ſunt de poſtremo aduentu.

Ex fide uiuit.) Viuet,legendũ eſt uerbo futuri temporis , ἐκ πίστεως ζήσεται . Atq; ita citat̃ & apud hunc in epiſtola ad Galatas,& in epiſtola diui Iacobi. Sic interpretatur Chryſoſtomus,exponēs de futura uita,quũ hic interim affligatur & occidatur : ideo dictũ eſſe uiuet, non uiuit.Locus autē quem adducit Paulus , eſt apud prophetā Abakuk,cap.ij.Quē ſeptuaginta ſic interpretati ſunt,Iuſtus autē ex fide mea uiuet. Vnus Symmachus ſignificantius expreſſit,ὁ δὲ δίκαιος τῇ ἑαυτοῦ πίστει ζήσεται,id eſt,Iuſtus autē per propriam ſuā fidem uiuet,ſiue uicturus eſt . Hieronymus putat ſeptuaginta lapſos Hebraicorum elementorũ ſimilitudine , quæ mēſura tantum inter ſe diſtant.Nam באמונתו ſonat Hebræis in fide ſua, quod ו uau litera , cum eſt appendix dictionis,uim habet huius pronominis ſui aut eius.

Iuſtus ex fide uicturus eſt.

Paulꝰ ex prophetia pronomen omiſit.

iod י item adiecta, uim habet huius pronominis mei באמונתי, id eſt, in fide mea. Porrò uiuet futuri temporis eſſe uerbum, non ſolũ indicat æditio Græca, quã citat Hieronymus, quæq́ꝫ extat in uulgatis Græcorum codicibus, uerumetiam in Hebræo uerbo יחיה. additũ enim י à principio tertiã perſonã futuri maſculini efficit. Opinor autem Paulũ utrunqꝫ pronomen omiſiſſe, ſiue quod Rhomanis nota eſſet æditio ſeptuaginta, & ob id ab ea diſſentire nollet, neqꝫ rurſum Hebraicam ingerere, quã neſciebant. Siue quod huiuſmodi pronomina paſſim ſoleant ſubaudiri, ſiue quo ſententiã redderet abſolutiorẽ, magisq́ꝫ catholicã.

ἐκ πίστεως.) Præpoſitio ſignificat originem. Vita enim ex hoc habet initiũ quod ſubmittentes humanũ ſenſum credimus uerbis diuinis. Hoc aduerſus philoſophos dictum eſt.

Reuelatur quod aperitur, Reuelatur.) ἀποκαλύπτεται, id eſt Retegit̃ & aperitur, cum palàm fit quod ante tectũ fuerat. Nam ante proditum euangelium Chriſti, in ſolos Iudæos uidebatur aperta, referataq́ꝫ ira dei, ſi peccaſſent. Atqꝫ ob id addit, Super omnẽ impietatem, quod ad omneis ex æquo pertineret euangelij gratia. Iam illud uel citra monitorem opinor intelligi, iram ex conſuetudine ſermonis Hebraei frequenter uſurpari pro ultione ſuppliciòq́ꝫ.

Dei additum. Veritatem dei.) Dei apud Græcos non additur, nec in uetuſtis Latinorum exẽplaribus, nec attingit Chryſoſtomus, Sentit enim ueritatem cognitam philoſophis, quæ ipſorũ potius eſt quàm dei. Nam dei ueritas confert uitam, Philoſophorũ ueritas inflat. Sed ueritatẽ unde debebant ad altiora proficere detinebant in iniuſtitia.

Quod notum eſt dei.) τὸ γνωστὸν τοῦ θεοῦ, id eſt, Quod cognobile eſt dei, hoc eſt, quod de deo ſciri cognoſciq́ꝫ poteſt, aſtipulantibus & interpretibus. Eſt enim in deo, ad quod nulla humanæ mentis imaginatio poſſit ullo modo pertingere.

Manifeſtum eſt in illis.) In illis noue dictum eſt pro apud illos ſiue inter illos. Nec enim in illis referri poteſt ad res conditas, de quibus nondum facta eſt mentio, ſed ad philoſophos. Cæterum adiecit In illis, ut eos diſtingueret à Barbaris & uulgo indocto.

Creatura Græcis ambigua uox. A creatura mundi.) κτίσις. Ambigua uox eſt apud Græcos, ut quæ uel creationẽ ipſam ſignificare poſſit, hoc eſt, actum creandi, ſiue condendi, uel creaturam ipſam, hoc eſt, rem creatam. Interpres κτίσιν ad hominem referre uidetur, τὰ ποιήματα ad res creatas, ut intelligas à creatura, hoc eſt ab homine creato conſpici animo, quæ corporeis oculis cerni nõ poſſunt, idq́ꝫ per res creatas, in quibus extant diuinitatis ueſtigia. *Noua interpretatio.* Alij contra, hoc, ad hominẽ referre malunt, illud, ad mundi creationem. Quanq́ꝫ utrobiqꝫ idem redditur ſenſus. Mihi uidetur utrunqꝫ ad mundum conditũ non abſurde referri poſſe, ut intelligas inuiſibilia dei cerni ex ipſa mundi creatione, dum intelliguntur per opera, quæ dei conditoris potẽtiam, ſapientiam, ac bonitatem præ ſe ferunt. Vt datiuus Græcus ποιήμασιν, pertineat nõ ad uerbum καθορᾶται, ſed ad participium νοούμενα, id eſt, quæ intelliguntur. per quæ? nimirũ τοῖς ποιήμασιν, hoc eſt, per opera, ueluti per inſtrumentum. Quandoquidem Græcis dandi caſu exprimitur inſtrumentum, ut nobis auferendi caſu. *Intellectu conſpiciuntur.* Iam illud admonere nõ ita magni refert, νοούμενα, quod uertit intellecta, participium eſſe præſentis temporis, non præteriti. Nõ enim ita conſpiciuntur, ut prius ſint intellecta, ſed tum conſpiciuntur, cum ex rebus conditis intelliguntur, uelut exponat quid ſenſerit cum ait conſpiciuntur. Sic enim intelligunt̃ ex rebus conditis, tanquam in ſpeculo cernas imaginem, unde & κάτοπτρον habet nomen. Quin & pronomen αὐτοῦ utrolibet poteſt referri, ad τὰ ἀόρατα, ut accipias, dei naturam, ac uirtutes quæ cerni non poſſunt, uel ad id quod proxime ſequitur τοῖς ποιήμασιν αὐτοῦ, id eſt, à creaturis illius.

Sempiterna quoqꝫ.) ἥ τε ἀΐδιος αὐτοῦ δύναμις. Græce non eſt quoqꝫ, *Origenis & Ambroſij interpretatio.* qua cõiunctione illi prorſus carent, ſed qꝫ. Quanq́ꝫ interpres probe reddidit, ſi modo uera eſt Origenis interpretatio. ut inuiſibilia referat̃ ad creaturas inuiſibiles, uidelicet ſubſtãtias ſeparatas, nõ ad ipſum deũ, quẽ poſtea ſubijcit ſeparatim. Mihi ſanè nõ diſplicet Origenica diligẽtia, quæ nuſq́ꝫ nõ philoſophatur, uerũ ea ſententia quã ſequitur Ambroſius & Chryſoſtomus mihi uidet̃ ſimplicior.

Ita ut ſint.) Ita nõ ſolũ redundat, uerũ etiã ſubuertit ſenſum, ſi addat̃. Græci ſic habẽt, εἰς τὸ εἶναι αὐτοὺς ἀναπολογήτους, id eſt, Vt ſint inexcuſabiles, ſiue in hoc, ut ſint inexcuſabiles. Siue quod per dei cognitionẽ eò deducti ſint, ut ignorantiã nõ queant prætexere cum peccant, ſiue quod deus in hoc ipſum indulſerit eis ſui cognitionem, ut poſtea nihil haberẽt, quod prætexerent ſuæ incredulitati ſi Chriſtũ reijcerẽt. Etiãſi Theophylactus indicat, Paulũ abuſum hoc typo ſermonis, cũ nõ ſentiat de fine, ſed de con

ſequentia

ſequētia,qđ genus eſt & illud è pſalmo,Quoniā malum corā te feci,ut iuſtificeris in ſermonibus.Necq; enim hoc ſentit,ideo ſe peccaſſe, ut deus appareret iuſtus, ſed hoc cōſecutum, ut dum ille peccare nō deſinit,eluceſcat dei iuſtitia,qui peccanti quoq; promiſſa præſtet.

Finis & ſequela.

Sed euanuerunt.) ἐματαιώθησαν, id eſt, Vani ſiue ſuperuacanei facti ſunt, aut fruſtrati ſunt.μάτην enim fruſtra,inde μάταιος ſuperuacaneus & nullius uſus.hinc ματαιόομαι fruſtror. Vulgo uanū uocant glorioſum ac ſuperbū,& ad eum ſenſum exponit Lyranus. Qui Latine callet,uanū dicūt,aut quod uerū non eſt, aut quod friuolū eſt & inane,nihil habens ſolidi. Cæterū euaneſcere dicitur,quod cū prius falſa imagine offerret̄ oculis, deinde deſinit apparere ueluti fumus. At Paulus ſentit illos fruſtratos fuiſſe ſuis cogitationibus, hoc eſt, lōge ſecus eueniſſe q̄ putabāt.id quod declarāt quæ mox ſequūtur, Dicētes ſe eſſe ſapiētes ſtulti facti ſunt.Id enim eſt fruſtrari, cum ſummā ſapientiā tibi ſperaris, in ſummā incidere ſtultitiā.Et cum clariſſimā lucē ſomniaris,in altiſſimas demergi tenebras: & cū ratam quandam gloriā apud mortales tibi propoſueris, in adeo probroſas ꝓlabi cupiditates, ut ab ijs & brutorum animantiū natura abhorreat.Eſt autē διαλογισμὸς non ſimplex cogitatio,ſed cogitatio raciocinantis & expendentis ac dijudicantis, quod alieniſſimū eſt à fide Chriſti, ad quam illos uocat Paulus. Taxat enim obiter dialecticas philoſophorū argutias, quibus fruſtra freti,ſapientiam abſolutam & ſibi uindicabant,& alijs pollicitabantur.

Euanuerunt pro fruſtrati ſunt.

In cogitationibus.

Dicentes ſe eſſe ſapientes.) φάσκοντες εἶναι σοφοί. Si nihil licet immutare in arcanis literis, cur hic interpres auſus eſt Græcam ſermonis figuram Latinam reddere? Quanquam ne ſic quidem ad plenum expreſſit ſententiam.Nam φάσκοντες εἶναι magis ſonat,qui cum putarent,aut profiterētur ſe ſapientes. Siquidem ob rerum affinitatē abutuntur ſæpe φημὶ pro οἶμαι. Iam coniunctio enim,quæ additur in noſtris pleriſq;,nec habetur in Græcis uoluminibus, nec in uetuſtis Latinorum, nominatim ijs, quæ nobis præbuit bibliotheca collegij, quod eſt Brugis S.Donatiano ſacrū. Stulti facti ſunt.) Græcis unica dictio eſt, ἐμωράνθησαν,id eſt,Infatuati ſunt. Incorruptibilis dei.) ἀφθάρτου.Quod aliâs uertit,immortalis. Vt 1.Timoth.1.immortali deo ἀφθάρτῳ θεῷ.& hoc ſanè loco magis quadrabat. Opponit enim deum immortalē ſimulacro hominis mortalis,φθαρτοῦ,niſi quod ἄφθαρτον plus quiddam ſignificat,quàm ἀθάνατον,Nam hominum animi ἀθάνατοι ſunt, ἄφθαρτοι nequaquam.

Dicentes pro putantes.

In ſimilitudinem imaginis.) ἐν ὁμοιώματι εἰκόνος,In ſimilitudine imaginis,uel potius in effictione ſiue aſſimulatione imaginis.Necq; enim ſentit illos uertiſſe dei gloriam in imaginem hominis,ſed aliter ſenſiſſe de deo quàm oportebat,cum illi cui ſimile nihil eſt in rebus corporeis affingerent imaginē hominis.Atq; ita dictum eſt in ſimilitudine,quaſi dicas,per aſſimulationē imaginis. Ad eundem modū paulo poſt μετήλλαξαν τὴν ἀλήθειαν αὐτοῦ ἐν τῷ ψεύδει,id eſt, Tranſmutauerunt ueritatem eius in mendacio.ut utrobiq; ſit auferendi caſus, non accuſandi.Nec enim uerterunt ueritatem dei in mendacium,ſed cum ipſi uerſarentur in mendacio, ſibi mutauerunt dei ueritatem, aliter de illo prædicantes quàm eſt. Certe In mendacio habebat uetuſtiſſimus codex è bibliotheca S. Donatiani. Si hominem pro deo coluiſſent magna erat in conditorem contumelia,leuior tamen fuiſſet inſania,nunc ſimulachrum mendacium uocat,quod ſpecie mentitur hominem aut aliud animal,quum nec uiuat nec ſentiat.Præſtabilior enim uiua ſimia,quàm ſimulacrum hominis.

In ſimilitudine,pro per aſſimilationē.

In mendacio, pro per mendacium.

In deſideria cordis.) ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις τῶν καρδιῶν αὐτῶν, id eſt,In concupiſcentijs cordiū ſuorum,non cordis,nec In deſideria.Quo ſanè loco uideri poterat abuſus præpoſitione,id quod & aliâs facit,niſi magis quadraret,ut intelligamus tradidit poſitum pro deſtituit.Nō enim illos deus adegit in concupiſcentias fœdas,ſed deſtituit ſuopte uitio illuc euntes.Poteſt & ſic accipi,ut in cōcupiſcentijs dictum ſit,per concupiſcentias.In tantas turpitudines prolapſi ſunt,illecti & abſtracti ſuis ipſorū cupiditatibus,permittēte deo.Nec emphaſi caret quod cordium,dictum eſt multitudinis numero. ut intelligas diuerſos eſſe ſtultorū affectus,nec in his unum cor,aut ullum conſenſum.

In cōcupiſcentias, pro per cōcupiſcētias

Corpora ſua in ſemetipſis.) ἐν ἑαυτοῖς, id eſt,Inter ſeſe.Significat enim,ni fallor,maſculorum mutuum inter ipſos ſtuprum,& mutuum item coitum fœminarum inter ipſas.

Veritatem dei.) τὴν ἀλήθειαν αὐτοῦ, id eſt, Veritatē eius,nempe dei.Alioqui cū mox præceſſerit deus,duriuſculum eſt ſubito repetere,quanq; hic uariabant Græcorum codices.

Et coluerūt.) ἐσεβάσθησαν,id eſt, Venerati ſunt.quod proprie dicimus de ijs quibus diui-

num quiddam ac maieſtatẽ tribuimus, quæ & σεβαστὰ, id eſt, auguſta dicũtur. Quod ſequitur ἐλάτρευσαν ſeruierunt, nos uertere maluimus coluerunt.

Potius quàm creatori.) παρὰ τὸν κτίσαντα, id eſt, Vltra eum, ſiue ſupra eum qui creauit. hoc eſt, plus honoris exhibuerunt rebus creatis, quàm illi qui creauerat. Hilarius libro de triade 12. Seruierunt inquit, creaturæ, præterito creatore: pulchre ſenſum exprimens.

Benedictus laudandus.

Qui eſt benedictus.) εὐλογητὸς, Quod nos ob rudiores uertimus laudandus. εὐλογεῖν enim Græcis eſt honorifice loqui de quopiam. unde & epiſcoporũ benedictiones opinor dictas, quod populo bene precentur, beneq́ ominentur. Etiamſi hoc uerbum adeo paſſim receptum eſt in ſacris literis, ut uix liceat mutare.

Paſſiones πάθη.

In paſſiones ignominiæ.) εἰς πάθη ἀτιμίας. πάθη apud Græcos nonnunquam perturbationes animi ſonat, aut motus, aut morbos, aut quod maxime placet Fabio affectus. In tanta copia probatorũ nominum, quorſum opus erat nouo & factitio paſſionis uocabulo? Hoc loco maxime quadrabat morbos. quandoquidem effœminatam libidinem & Horatius morbum appellat. Cum grege turpium morbo uirorũ. Porrò quod addidit ignominiæ, ex Hebraica ſermonis proprietate ſumptum apparet, pro eo quod eſt, In affectus dedecoroſos, ſiue cõtumelioſos, & ignominioſos. Siquidem libidinem cõtumeliam corporis appellat, ut paulo ſuperius, τοῦ ἀτιμάζεσθαι τὰ σώματα αὐτῶν. Et Petrus interprete Hieronymo honorem uocat uxoris, ſi coitu non cõtaminetur. Honori uero opponitur ἀτιμία.

Paſſiões ignominiæ, pro ignominioſis.

Nam & fœminæ illorum commutauerunt naturalem uſum fœminæ.) Poſtrema uox fœminæ θηλείας additur in nonnullis Græcorum codicibus, ſed mendoſe, ni fallor, uidelicet ex proxima parte huc adiecta. In deſiderijs ſuis.) ἐν τῇ ὀρέξει αὐτῶν, id eſt, In appetẽtia ſua, ſiue quod malim ſui. ut intelligas maſculorum mutuam inter ipſos appetentiam.

Merces. ἀντιμισθία.

Et mercedem quam.) Græce ſignificantius eſt ἀντιμισθίαν quaſi penſationem dicas, aut repenſationem, ac præmij retributionem, ſeu mercedem meritis reſpondentem. Sunt enim quædam flagitia eiuſmodi, ut nõ ſolum ipſa ſint ſcelera, uerum etiam ſcelerum pœnæ.

Duplex ſenſus.

Et ſicut non probauerunt.) Senſus eſt geminus, ſed uterq́ redditur Græcis uerbis, καὶ καθὼς οὐκ ἐδοκίμασαν τὸν θεὸν ἔχειν ἐν ἐπιγνώσει. Siue enim accipis hunc ſenſum, Et quemadmodum non probauerunt, hoc eſt, noluerunt deum habere in agnitione. nam hic agnitio magis eſt quàm cognitio, & cognitum utcunq́, noluerunt agnoſcere. Videtur deeſſe articulus τὸ τὸν θεὸν ἔχειν. Siue hunc, quemadmodum non probauerunt quod deus agnoſceret & ſciret omnia, quo ueluti nihil intelligente licenter peccabant. uidetur accuſatiuus deeſſe quem exigebat uerbum ἔχειν, qui exprimeret quid deus haberet in noticia. Et quanquam alicubi uidentur uſurpare ἐπίγνωσιν pro γνῶσιν, id eſt, Agnitionem pro cognitione, tamen horum nominum differentia notatur & ab Hieronymo noſtro, & à Græcis interpretibus. Hoc ſanè loco pulchre cõueniebat agnitum. Siquidem ante dixit deum ab illis cognitum, at hic negat agnitum. Cognoſcere eſt intelligentis. agnoſcere grati ac memoris. Ingratus nouit beneficium, uerum dum diſſimulat ſe debere, non agnoſcit. Theophylactus admonet hic ἐδοκίμασαν poſitũ pro ἔκριναν, id eſt, nõ uiſum eſt eis, ut intelligas inculari non inſcitiam ſed peruerſam uoluntatem. Nam probandi uerbum Latinis anceps eſt, Probat qui approbat, probat, qui tentat, probat, qui docet argumentis. Senſus igitur iuxta Græcos interpretes ſic fermè habet, Nõ uiſum eſt illis deum quem cognoſcebant, agnoſcere ac uenerari.

Cognoſcere Agnoſcere.

In reprobum ſenſum.) εἰς ἀδόκιμον νοῦν. Nõ eſt hic ſenſus αἴσθησις, quod genus ſunt, uiſus, auditus, ſed νοῦς, hoc eſt, mens. unde dilucidius erat, in reprobam mentem. Eſt autem feſtiua uocum affinitas in ἐδοκίμασαν, & ἀδόκιμον, id eſt, Probauerunt & reprobum. Nam hic probari dicitur quod placet, & ἀδόκιμον, quod omĩbus diſplicet. Huiuſmodi ſunt hæc quæ commemorat flagitiorum portenta, quæ execrantur & ipſi ethnici.

Quæ non conueniebant.) τὰ μὴ καθήκοντα. Senſus eſt, indigna ſe, hoc eſt, quæ tales uiros dedecebat facere.

Repletos.) Interpres hos accuſatiuos retulit ad uerbum quod præceſſit, tradidit. At concinnius referunt ad infinitũ uerbũ ποιεῖν. quod poſteaq́ mutauerat in aliũ modũ, mutandi ſimul erãt accuſatiui in nominatiuos, ut facerẽt q̃ nõ cõueniebant, repleti in omni iniqtate.

Auaricia πλεονεξία.

Auaricia.) πλεονεξία. Quod aliquoties uertit rapinam, aliquoties fraudem, nonnunquã auariciam. Eſt autem πλεονεκτεῖν uerbum compoſitum à πλέον ἔχειν, hoc eſt, à plus habendo. quo

do.quo Græci utuntur cum quis ſibi plus uſurpat quàm ius eſt, aut potiores partes, fraudatis etiam cæteris occupat.inde πλεονέκτης & πλεονεξία. Non ſolum autē nullus auarus eſt qui non ſit idem fraudator,ſed ne diues quidem ullus,qui nō aut iniquus ſit,aut iniqui hæres,ſi prouerbio credimus. Cæterum quoties incidit huiuſmodi nominum catalogus,non nihil diſſonant exemplaria ſiue Græca conſulas, ſiue Latina.id quod obliuione notariorū accidit,quod difficile ſit huiuſmodi meminiſſe. Nec uſquequaque probo quorundam nimis anxiam in hiſce rebus diligentiam,qui numerum quoque putant obſeruandum in congeſta nominū ſylua.uelut cum alijs aliquot locis,tum in epiſtola ad Galatas,quorſum attinet numerare fructus ſpiritus,cum opera carnis,neque numero, neque generibus reſpondeant? denique catalogo adijcitur & his ſimilia.

Anxia diligētia in nominibus cōgeſtis.

Nequitia.) κακία. Quæ dictio Græcis nunc uitium ſonat,& opponitur ἀρετῇ. Aliquando ignauiam,unde ἐκκακεῖν deficere ac delaſſari.nonnunquā afflictionem,quod rectius tamen κάκωσιν dicimus.Hoc loco maluiſſem uertere,maliciam, quæ apud Senecam ſimpliciter uſurpatur pro uitio.alioqui peruerſitatem ſonat,cum quis data opera male agit. At πονηρίαν uertit,maliciam.quæ uox aliquando non ſolum maliciam ſignificat, ſed uerſutiam & aſtutiam. unde proxime præcedit auariciā uelut illius germana. Nequitia uero proprie ad libidinem & luxum pertinet,quod hæc uitia hominem perditum & nihili declarent,& ab omnibus contemni ſoleant his obnoxij. Eſt autem Græca legentibus non ingrata affinitas in πορνεία & πονηρία.

Nequitia,pro malicia.

πονηρία.

Inuidia,homicidijs.) Apud Græcos iucunda uocum affinitas eſt in φθόνου,φόνου.Quanquam cæde,potius eſt,ſingulari numero quàm homicidijs.

Adnominatio

Malignitate.) κακοηθείας. Quod magis ſonat morum aſperitatem ac difficultatem. Nam apud nos malignitas opponitur benignitati ſeu cādori,& maligne laudat,qui parce ac propemodum inuide laudat.& maligne dat,qui contracte dat.

Malignitas pro aſperitate morum.

Detractores.) Significātius apud Græcos καταλάλους, id eſt, Obtrectatores.nam detrahit qui minuit laudem alicuius.Obtrectat qui male prædicat de alio.

Deo odibiles.) Vnica uox eſt apud Græcos θεοστυγεῖς, & magis ſonat,quibus deus eſt inuiſus,quàm, quos deus habet inuiſos. Atque ita interpretantur Græcanica ſcholia, licet Theophylactus utroque modo interpretetur. Cyprianus item in epiſtola quarta libri primi legit, deo abhorrentes.nimirum ex eorum genere qui dicunt deo,recede à nobis, ſcientiam uiarum tuarum nolumus.

Contumelioſos.) ὑβριστὰς,id eſt,Feroces & per uim alios opprimentes. quaſi dicas,iniuriatores.unde mox ſubijcit huic cognatum uitium, ὑπερηφάνους,ſuperbos.

Elatos,) ἀλαζόνας.Plautus ἀλαζόνα uertit glorioſum, quē & faſtoſum recte dixeris. Vox dicta Græcis παρὰ τὸ ἐν ἄλῃ ζῆν, quod impoſtores eiuſmodi ſubinde mutare ſolent locū,quo facilius fallant quibus ſunt ignoti.ἀλαζὼν diuerſus eſt ab eo quem εἴρωνα uocant Græci. Siquidem ille præ ſe fert & oſtentat quod non eſt,hic diſſimulat quod eſt.

Inuentores malorū.) ἐφευρετὰς, id eſt, Adinuētores.Siue quod in rebus per ſe bonis aliquid admiſceāt mali,ſiue qđ ſemper addant mala malis.Semper enim malū è malo gignit.

Non obedientes) ἀπειθεῖς, id eſt,Immorigeros ſeu inobedientes, ſiue intractabiles, nec hic opus erat periphraſi.

Sine intellectu,incompoſitos.) Rurſus eſt iucundiſſima uocum affinitas in Græco ſermone,quam interpres nec affectauit,nec potuit reddere, ἀσυνέτους,ἀσυνθέτους.Theophylactus incompoſitos,interpretatur, infidos,minimeque tenaces pactorum, ac lubricæ fidei in conuentis.quod paciſci Græcis dicatur & συντίθεσθαι, & cōuenta συνθῆκαι. Porrò ἀσυνέτους uocat,quos nec ratio cohibet homini peculiaris,& ſine qua homo deſinit eſſe homo.

Adnominatio

Sine affectione.) ἀστόργους. Vt ne excutiam interim quod interpres abuſus eſt, affectione pro affectu,cum multū interſit.Affectibus carere iuxta Stoicos ſumma laus eſt,ſic apud nos quoque malis uacare affectibus,laudi ducitur.At στοργὴ non ſimpliciter affectum ſignificat,ſed potius affectum illum pietatis aut charitatis, quo parentes tanguntur erga liberos, ac uiciſſim illi erga eos,quo frater erga fratrem. Vnde qui cò proceſſerūt in uitijs,ut ad hos quoque cōmunes affectus,& ad ipſum naturæ ſenſum obſurduerint, ἄστοργοι uocātur. Qualis erat ille de quo Satyricus, Nec amat,nec amatur ab ullo.

Sine fœdere.) Quæſo quid hoc eſt, ſine fœdere? Num damnat eos qui non pangunt fœdera,

Sine fœdere.

fœdera, an eos potius, qui nullis fœderibus coerceantur, quo minus quod libet faciant? Vnde fœdifragos dicere potius debuit. *ἄσπονδοι.* Quanquam aliâs Græci ἄσπονδον uocāt irreconciliabilem, ut ἄσπονδος πόλεμος. & σπονδὴ ſodalitatem quoque ſignificat. ut intelligas, intractabiles, ſibi uiuentes, erga neminem iure neceſſitudinis utentes. Hic συναθροισμός, id eſt, Cōgeries uocum, & ἀσύνδετον mire facit ad orationis impetum ac uehementiam. Et πολυονομασία non ſolum ad iucūditatem facit, uerum etiam ad odium & inculcationem rei moleſtæ. ueluti ſi dicas, de manifeſto mendacio, hoc neque ſcriptum, neque pictum eſt uſquam.

Sine miſericordia.) ἀνελεήμονας, id eſt, Immiſericordes. Mirum cur hic interpretem delectarit periphraſis.

Diuerſa apud Græcos lectio

Qui cum iuſticiā dei.) Hoc loco Græcorū codices longe à noſtris diſſident. Sic enim eſt apud illos, οἵτινες τὸ δικαίωμα τοῦ θεοῦ ἐπιγνόντες, ὅτι οἱ τὰ τοιαῦτα πράσσοντες, ἄξιοι θανάτου εἰσὶν, οὐ μόνον αὐτὰ ποιοῦσιν, ἀλλὰ καὶ συνευδοκοῦσι τοῖς πράσσουσιν, id eſt, Qui cū iuſticiā dei cognorint, nimirū hāc, qđ qui talia agūt, digni morte ſint, non ſolū eadē faciūt, ſed etiā conſentiūt facientibus. ut itelligas grauius eſſe approbare aliorū malefacta quàm teipſum malefacere tacitū. Sed deprauationis occaſio fuerūt hæ duæ uoces ποιοῦσιν & συνευδοκοῦσιν, quæ uoces apud Græcos cōueniunt cū datiuis participiorū pluratiuis, & cū tertijs perſonis uerborū. Primū enim ponit iuſticiā dei, deinde uelut exponit quæ ſit ea iuſticia. nēpe qđ qui talia agūt, digni ſint morte. Cæterū unde hæc duo uerba, Nō intellexerūt, acceſſerint in noſtris exēplaribus, equidē nō ſatis intelligo. Quāquam etiā illis additis idem erit ſenſus, ſi legas p interrogationē negatiue. ut intelligas fieri nō potuiſſe quin hoc quoque intellexerint. Ex Origene nihil certi poteſt colligi quod ad hanc rem pertineat, niſi quod ſuſpicor in eo locū hunc eſſe deprauatū. At Græcorum ſcholia tantū indicant nonnullis hunc locū aliter legi ſolere, ut facere grauius eſſet, conſentire leuius. Verū noſtri quoniam, opinor, ad explendū hunc ſenſum ſentiebant aliquid

Non intellexerunt, additum apud nos.

deeſſe, addiderūt hæc duo uerba de ſuo. Nō intellexerūt. Cæterū magno conſenſu Græcorum qui nunc extant codices, indicāt diuerſum eſſe Pauli ſenſum, nempe grauius eſſe comprobare aliorū malefacta, quàm ſi ipſe labaris in peccatū, propterea quod hoc ſæpenumero uel caſus eſt, uel infirmitatis, illud uel peſtilētiſſimæ adulationis, uel deploratiſſimæ maliciæ. Sapientū erat plebem indoctam ab his uitijs cohibere. At nō ſolum eadem fecerūt, uerum etiam autoritate ſua cōfirmarunt populi ueſaniam. Ad eum modum interpretatur Chryſoſtomus & Theophylactus, ſed diſſentiēte Cypriano, libri primi epiſtola quarta, cumque hoc Ambroſio. Cæterū ob δυσμαθεῖς quoſdā præſtiterit ipſius Chryſoſtomi uerba ſubſcribere. δύο τιθεὶς ἐνταῦθα ἀντιθέσεις ἀνεῖλε αὐτὰς προηγουμένως. τί γὰρ ἂν εἴπῃς φησὶν ὅτι οὐκ ᾔδειν τὰ πρακτέα; μάλιστα μὲν ᾔδεις. σὺ αἴτιος, ἀφεὶς τὸν γνωρίζοντά σοι θεόν. νῦν δὲ διὰ πολλῶν δείκνυμί σε εἰδότα, καὶ ἑκόντα πλημμελοῦντα. ἀλλ' ὑπὸ τοῦ πάθους ἕλκῃ; τί οὖν καὶ συμπράττεις καὶ ἐπαινεῖς; οὐ γὰρ μόνον αὐτὰ ποιοῦσιν, ἀλλὰ καὶ συνευδοκοῦσι τοῖς πράττουσιν. τὴν γοῦν χαλεπωτέραν πρότερον θεὶς καὶ ἀσύγγνωστον, ἵνα ἕλῃ, ὁ γὰρ τοῦ πλημμελοῦντος τὴν ἁμαρτίαν ἐπαινῶν πολλῷ χαλεπώτερος. τοῦτ' οὖν πρῶτον εἰπὼν, διὰ τούτου σφοδρότερον πάλιν, ἐν τοῖς ἑξῆς χειροῦται αὐτοὺς οὕτω λέγων, διὸ ἀναπολόγητος εἶ ὦ ἄνθρωπε, id eſt, Duas hic propoſitas obiectiones diſſoluit in primis. Etenim quid inquit habes qđ dicas, non noui quæ eſſent agenda? Maxime ſanè noueras. Tu in culpa, qui deum per quem hæc noueras reliqueris. Nunc uero multis argumentis conuinco te, ſcientem ac uolentem peccare. Sed cupiditas te pertrahit ad peccandum. Quur igitur & eadem facis & laudas? Non enim ſolum eadem faciunt ſed & comprobant facientes. Grauiorem igitur culpam & nequaquā ignoſcendam prius poſuit, ut capiat. Etenim qui delinquentis peccatum exaggerat, multo uehemētior eſt. Hoc igitur prius loquutus, per id uehemētius etiam in his quæ ſequuntur ſtringit illos, ſic dicens, Quapropter inexcuſabilis es ô homo. Theophylactus hunc in modū ἔδειξεν ὅτι ἀπὸ τοῦ μὴ θέλειν γνῶναι θεὸν ἐπληρώθησαν πάσης κακίας, δείκνυσι νῦν ὅτι οὐδὲ συγγνώμης εἰσὶν ἄξιοι. οὐ γὰρ ἔχουσιν εἰπεῖν ὅτι ἠγνοοῦμεν τὸ καλόν. οἴδασι γὰρ τὸ δικαίωμα τοῦ θεοῦ, ἑκόντες ἄρα ποιοῦσι, καὶ ὃ χεῖρον τούτου, ἐπευδοκοῦσι τοῖς πράττουσι, τοῦτ' ἐστι συνηγοροῦσι τῶν κακῶν, ὅπερ ἀνίατα νοσεῖν ἐστίν. id eſt, Demonſtrauit quod ex eo quod nollent agnoſcere deum, repleti eſſent omni malicia, Demonſtrat nunc, quod ne uenia quidem digni ſunt. Non enim poſſunt dicere, non nouimus quid eſſet honeſtum. Nouerunt enim iuſtitiam dei. Volentes igitur faciunt, &, quod hoc peius eſt, inſuper & approbant eos qui faciunt, hoc eſt patrocinantur maliciæ, qui morbus eſt immedicabilis.

EX CAPITE SECVNDO.

PRopter quod.) Origenes indicat rectum ordinem totius huius diſputationis Paulinæ, quod ſit alioqui perplexior, propterea quod ter iteretur tradēdi uerbum, & aliquot tradendi cauſæ referantur, ſed quæ non ſatis apte uideantur ad ſingula reſpōdere. Proinde rectius exiſtimat omnes tradendi cauſas, quæ ſeparatim hic ſingulis traditionibus præferūtur, in unum coaceruare, ac rurſum traditionis ſpecies coniungere. ut ordinemus hoc pacto, Quoniam quidem homines mutauerunt immortalis dei gloriam imagine efficta ad ſimilitudinem mortalis hominis, & uolucrum & quadrupedum ac ſerpentium, Et quoniam adulterauerunt ueritatē dei mendacio, & coluerunt ac uenerati ſunt creaturam potius quàm creatorem, nec placuit illis deum agnoſcere. ut hactenus ſit congeries cauſarum, mox coniungantur malorum ſpecies in quæ tradiderit illos, Propter hæc omnia tradidit illos deus in deſideria cordis ſui, & in immundiciam, ut contumelijs afficiant corpora ſua. & tradidit eos deus in affectus probroſos, ut fœminæ eorum inuerterent naturalem uſum in eum qui eſt contra naturam, ſimiliter & maſculi. Sed & tradidit illos deus in reprobam mentem, ut faciant ea quæ nō conueniunt, qui erant repleti omni iniquitate, libidine, fraude, auaricia, malicia, plenię erant liuore, homicidijs, cōtentione, dolo, ac cæteris malis quæ commemorat. Quię cum cognouiſſent iuſticiam dei hanc eſſe, ut qui talia agunt, digni ſint morte, non ſolum qui faciunt illa, ſed & qui conſentiunt facientibus. Et ideo pro omnibus his malis inexcuſabiles erunt, dum alios iudicant ac damnant ſuper his quæ committunt ipſi. Nam de ſe pronunciat, qui alterum punit ob ea quæ ipſe committit. Hunc lectionis ordinem indicauit Origenes. Sed interim ex hoc loco conijcere licet illum ſecus legiſſe quàm hodie legunt Græci, non finiens orationem ubi nos finem facimus capitis, ſed connectens cum initio proximi capitis, propter quod inexcuſabilis es ó homo. Atę hic ſenſus probe conſtaret, ſi ex Græcis uerbis elici quiret. Poſſet autem, unico addito articulo οἱ, ut legamus hoc pacto, οὐ μόνον οἱ αὐτὰ ποιοῦσιν, ἀλλὰ καὶ συνευδοκοῦσι τοῖς πράσσουσι. Neę enim cōuenit, opinor, tam craſſum ſolœciſmum tribuere Paulo, ut datiuum uſurparit uice recti, hoc eſt, ποιοῦσιν, & συνευδοκοῦσι pro ποιοῦντες & συνευδοκοῦντες. Et haud ſcio an interpres mutarit Græcam lectionem, Certe locis aliquot utitur paraphraſtæ libertate.

Ordo perturbatior.

Origenes ſecus diſtinguit quàm Græcorum libri.

Omnis qui iudicas.) πᾶς ὁ κρίνων, id eſt, Quiſquis iudicas, uel quiſquis es qui iudicas.

In quo enim alterum.) ἐν ᾧ γὰρ. Senſus eſt, alium iudicando teipſum condemnas. hoc eſt, eo ipſo quod iudicas, te condemnas. id habet proprietas Græcanici ſermonis.

Eadem enim agis quæ iudicas.) τὰ γὰρ αὐτὰ πράσσεις ὁ κρίνων, id eſt, Eadem facis tu qui iudicas, uel tu ille iudicans. Quanquā hic error uetuſtos etiam codices occupauit, ſiue quod facillimus ſit lapſus in qui & quæ, ſiue quod nōnulli legerint pro ὁ κρίνων ἃ κρίνεις. Cæterū nec ex Origenis, nec ex Chryſoſtomi, nec Theophylacti interpretatione, nec Ambroſij, liquet quid legerint hac quidem in parte, niſi quod in Græcis conſtanter habetur ὁ κρίνων.

Iudicas. condemnas.) κρίνεις, κατακρίνεις. Iucunditas Græcanicæ figuræ non potuit ab interprete reddi, quod proſonomaſia non reſpondeat in Latinis uocibus.

προσονομασία non reddita.

Diuitias bonitatis eius.) ἢ τοῦ πλούτου τῆς χρηστότητος. Diuitiarum uocabulo delectatus eſt Paulus, uel hoc argumento, quod eo frequētius utitur, quoties ingentem rei cuiuſpiam uim & copiam uult intelligi. Porrò bonitatis non eſt ἀγαθωσύνης, quod eam ſignificat bonitatem quæ opponitur πονηρίᾳ, id eſt, maliciæ, ſed χρηστότης, quæ benignitas Latine dicit̃. eam ita finiunt philoſophi, Benignitas eſt uirtus ſua ſponte ad benefaciēdum expoſita. unde Græca uox ab utilitate dicta eſt. Quanquam eadem accipitur pro commoditate ſuauitateę morum, qua nos faciles ad uitæ conſuetudinem præſtamus. Siquidem uſum pro familiaritate ſiue conſuetudine dicunt & Latini. Et Græci uehementer comes ad cōgreſſum ac blandiores χρηστολόγους appellāt. Nec multum abeſt bonitas à benignitate. Etenim cum deos bonos uocant, beneficos intelligi uolunt. Verum nos id quod præterquam quod certum, etiam dilucidius erat, & ad hunc locum accōmodatius, ſequi maluimus. Lenitatē autem & manſuetudinem dei, quodę minime ſit auſterus, χρηστότητα uocat.

Bonitas pro benignitate.

Ignoras.) ἀγνοῶν, id eſt, Ignorās, aſtipulante uetuſtiſſimo codice Donatiani. Participiū eſt apud Græcos, & à ſuperioribus pendet. Et ita refert Hieronymus in Ezechielem.

Quod

Quod bonitas dei.) ὅτι τὸ χρηστόν. Adiectiuum nomen poſuit loco ſubſtantiui, eſtq; eadem dictio quam mox expoſuimus.

Adducit, pro inuitat aut prouocat. Ad pœnitentiam te adducit.) ἄγει, id eſt, Ducit, hoc eſt, allicit & inuitat. Hieronymus in Ezechielem uertit, prouocat. Alioqui idem eſt adducere, quod perducere.

Impœnitens. Cor impœnitens.) Significantius Græce ἀμετανόητον, quaſi dicas, impœnitibile, quodq; nulla dei beneficentia poſſit ad pœnitentiam adduci. Porrò μετάνοιαν recte uerteris, & reſipiſcentiam, & μετανοεῖν reſipiſcere. Nam hinc uox eſt dicta, quod poſt admiſſum ſcelus ſentiat ſe peccaſſe, à μετὰ poſt, & νοεῖν intelligere.

Theſaurizo, recondo. Theſaurizas tibi.) θησαυρίζεις σεαυτῷ, id eſt, Theſaurizas tibi ipſi. Nec enim hic ocioſum eſt pronomen compoſitum, ſignificans ipſum ſibi cauſam eſſe tanti mali, cum bonitas dei illum aliò prouocet. Miror autem cur interpretem Græca uox tantopere delectet, cum dicere potuerit, colligis, recondis, reponis. Significat paulatim aceruari diuinã iram, ut tandem uniuerſa depromatur more theſauri.

Variant Græci. Reuelationis iuſti iudicij.) Græci diuidunt hæc interpoſita coniunctione, ἀποκαλύψεως καὶ δικαιοκρισίας, id eſt, Reuelationis & iuſti iudicij. Quanquam Græcis iuſti iudicij unica dictio eſt, & ob id uenuſtior, ut diſtingueret nouato uerbo, diuinum iudicium à noſtris iudicijs in quibus non raro nocens elabitur, & innocens damnatur. Tribus notis ſignauit eundem diem. Iræ quod tum miſericordiæ locus non erit. Reuelationis, quod omnia nuda erũt quæ nunc latent. Et iuſti iudicij, quod recte pro cuiuſq; meritis pronũciandum eſt. Atq; ita deprehendet legiſſe Theophylactum, quiſquis huius interpretationem attentius legerit. Certe contextus ſic habet, & apud hunc & apud Chryſoſtomũ. Attamen in nõnullis Græcorum exemplaribus non additur tertia coniunctio. ut ſit ſenſus, In eo die quo impij non bonitatem dei quam contempſerũt, ſed iram, hoc eſt, iuſtitiam & ultionem experturi ſunt, quoq; aperietur diuinum iudicium, quod interim latet apud mortales.

Secundum opera eius.) κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ, id eſt, Iuxta facta. & Sua, non eius, Niſi mauis ipſius, quod pronomen ad reciproci naturam proxime accedit.

Secundum patientiam.) καθ' ὑπομονὴν, id eſt, Perſeuerantiam aut ſuſtinentiam boni operis, hoc eſt, quod perſeuerarit in bono opere.

Manifeſta deprauatio ĩ noſtris libris. Quærentibus uitam.) Et huius loci ſentẽtia mire ſubuerſa eſt, cum Græca lectio, ſiquis attendat, pulchre habeat, ὃς ἀποδώσει ἑκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ, τοῖς μὲν καθ' ὑπομονὴν ἔργου ἀγαθοῦ, δόξαν καὶ τιμὴν καὶ ἀφθαρσίαν ζητοῦσι, ζωὴν αἰώνιον, hoc eſt, Qui reddet unicuique iuxta opera ſua: his quidẽ qui per perſeuerẽtiam operis boni, gloriam, & honorem, & immortalitatem quærunt ſiue quæſierunt, uitam æternam. ut ζωὴν αἰώνιον referatur ad uerbum ἀποδώσει, id eſt, reddet, τοῖς articulus ad participium ζητοῦσι. ut ſit ſenſus, his qui hic quærunt gloriam illam, & honorem, & immortalitatem, perſeuerantes in bonis operibus, per quæ iſta parantur, reddet uitam æternam, nimirum id quod quæſierunt. E diuerſo qui maluerunt eſſe contentioſi, nec obedierunt ueritati, ijs uentura eſt ira &c. Ad hunc modum uidetur legiſſe & Origenes, cum ait, Quærentibus, inquit, gloriam & honorem & incorruptionem, pro boni operis patientia uita dabitur æterna. Ad eundem modum legit & exponit Theophylactus Archiepiſcopus Bulgarienſis & Chryſoſtomus, ac cætera Græcorum ſcholia. ut intelligamus hoc egregium præmium dari, ſed ijs modo qui ambierint, ambiri autem recte factis. & ingens eſt exemplariorum conſenſus. Cæterum ut hallucinaretur interpres, participium ζητοῦσι, quærentibus, in cauſa fuit, cuius uox per omnia conuenit cum uerbo tertiæ perſonæ pluralis quærunt. Neſcio quid ſequutus Ruffinus libro περὶ ἀρχῶν tertio, locum hunc ita refert, Iis quidem qui ſecundum patientiam boni operis, gloria & incorruptio, qui quærunt uitam æternam. His autem qui ex contentione, & qui non credunt quidem ueritati, credunt aũt iniquitati, ira & indignatio, &c. Vt in utraq; parte ſubaudiatur uerbũ erit. Porrò ne quem offendat quod nos pro incorruptione uertimus immortalitatẽ, uertit ad

ἀφθαρσία immortalitas. eundem modum Ambroſius in epiſtola priore ad Timotheum capite primo, ἀφθάρτῳ θεῷ, immortali deo, & eodem pacto legit Eccleſia. Imò ea uis eſt Græcanicæ dictionis. Nam incorruptio an Latina uox ſit neſcio.

Ex contentione cõtentioſi. Ex contentione.) τοῖς δὲ ἐξ ἐριθείας, id eſt, Cõtentioſis, ut annotauit & Theophylactus, ſiue Qui ſunt ex cõtentione. Nam Græci τοὺς ἐκ στοᾶς Stoicos uocant, & Paulus τοὺς ἐκ περιτομῆς circumciſos appellat.

Non acquieſcunt.) Græcis unica uox eſt,& participium ἀπειθοῦσι,id eſt,Non parentibus ſiue obtemperantibus,neq; redditur apud nos iucũditas Græci ſermonis quã habet ἀντίθεσις ἀπειθοῦσι & πειθομένοις, id eſt,Non obtẽperantibus & obtemperantibus.

Iudæi primũ & Græci.) In his quoq; eſt geminatio cõiunctionis quã ſuperius oſtendimus,τὲ καὶ,Iudæiq; primũ & Græci.Opinor aũt aduerbiũ primum,ad utrãq; gentẽ pertinere,Iudæorũ & Græcorũ,ut accipiamus,ſicut Chriſti gratia primũ prodita eſt Iudæis & Græcis,ita pœnam his potiſſimum infligendam,ſi donum oblatũ aſpernentur.

Perſonarum acceptio.) προσωποληψία.Vnica uox eſt,quæ ſignificat reſpectũ perſonæ, cum huic magis fauemus q̃ illi,non ob ipſius rei,ſed perſonæ diſcrimen.Huic opponitur quod paulo ſuperius dixit,δικαιοκρισίαν, id eſt, Rectum iudiciũ.Acceptio perſonæ Latinis auribus nihil ſignificat,tametſi frequens eſt in ſacris litteris, προσωπόληπτοι uero magis uidentur appellari,quos cepit perſonæ fauor,q̃ qui accipiunt, quemadmodum & ἱερωτόληπτοι & νυμφόληπτοι dicuntur.Nec magis ad perſonam pertinet hæc uox quàm ad faciẽ. Certe ſic alicubi,negat deum iudicare ſecundum faciem. *Perſonarum acceptio.*

Sine lege peccauerunt.) Græcus ſermo feſtiuior eſt per aduerbium ἀνόμως,quaſi dicas, illegaliter ſiue exlegaliter,quod utrobiq; dictũ eſt. Nam exlegem legimus pro ἄνομος. Quanq; totus hic ſermo,repetitione dictionum,& cõtrarijs inter ſe relatis, picturatus, ac membrorũ numeris modulatus eſt,ἀνόμως ἀνόμως,ἐν νόμῳ, διὰ νόμου,ἥμαρτον ἥμαρτον,ἀπολοῦνται, κριθήσονται. *Sine lege.*

Sine lege peribunt.) Græcis eſt καὶ ἀπολοῦνται, id eſt,Et peribunt,ut intelligas reddi ſimilitudinem,& talem fore exitum,qualis fuerat uita.

Sed factores legis.) ποιηταί, id eſt,Qui operantur & faciunt legis præcepta.Alioqui faciunt legem qui condunt legem. *Factor legis.*

Eiuſmodi legem.) Græcis eſt οὗτοι, id eſt,Hi,non eiuſmodi.

Scriptum in cordibus.) Scriptum,nomen eſt Græcis,non participium.γραπτὸν,quaſi dicas,ſcripticiũ,ut opponat illi quod ἄγραπτον uocant iurecõſulti,ius non ſcriptum.

Teſtimonium illis reddente &c.) συμμαρτυρούσης αὐτῶν τῆς συνειδήσεως, id eſt,Simul teſtificante ipſorum conſcientia.Nam illis,apud Græcos non eſt:ut intelligas conſcientiam illorum conſentire cum iudicio dei.

Cogitationum accuſantiũ.) Mire dormitauit interpres,cũ uerſo altero genitiuo Græco in ablatiuum Latinum συμμαρτυρούσης, alterum relinqueret. Vertendum erat, Cogitationibus inuicem accuſantibus,aut etiam defendentibus.Atq; ita recenſet Hieronymus, edisſerens Ezechielis caput decimumſextum. Ad eundem modum legit Ambroſius interpres.Itidem Auguſtinus cum aliâs frequenter,tum libro de ciuitate dei uigeſimo,cap. xxvi.Quãq; aliter citat exponens ſermonem domini in monte habitum,ſi tamen codex mendo uacat.Nec ſecus legit interpres Origenis in hanc epiſtolam, quiſquis is fuit. Qui nolunt interpretem uſquàm erraſſe,& eum ſpiritu ſancto ſuggerente uertiſſe, uel unum hunc locum ſi poſſint expediant.Atqui huius unius loci tam inſignis ſupinitas & oſcitantia tam euidens,ſatis argumento poteſt eſſe,quantum illi fidendum ſit in alijs. De cõmoditate ſermonis loquor,nõ de ſentẽtijs.Nec eſt neceſſe ut ſpiritui ſancto tribuamus omia. *Interpres palam dormitãs*

Si autem.) Verior & antiquior apud Græcos ſcriptura eſt, ἴδε, id eſt, Ecce,non εἰ δέ, id eſt,ſi uero.Alioqui nõ ſatis cohæret ordo cum eo quod ſequitur,Qui ergo alium doces. Quanq; Ambroſius legit εἰ δέ, ſi modo libri nõ fallunt,tum Origenes & Theophylactus. Neq; quod ad ſenſum attinet quicquàm eſt incõmodi,niſi quod,ut modo dixi,duriuſcule cohærent quæ ſequuntur,Qui igitur doces alium &c.Quanquàm hoc quoq; neq; nouum eſt,in Paulo,& alioqui tolerabile. *ἴδε. εἰ δέ.*

Probas utiliora.) τὰ διαφέροντα, id eſt,eximia ſiue egregia.Interpres legiſſe uidet̃ συμφέροντα, id eſt,utilia ſiue conducibilia.Demiror autem cur Theophylactus διαφέροντα uoluerit interpretari pro συμφέροντα, niſi forte loquuntur Græci more Latinorum,ut dicant intereſſe cuiuſpiam,quod ad rem illius pertineat.Cæterũ probas hoc loco eſt δοκιμάζεις, hoc eſt,Comprobas,quod eſt iudicio ac uelut exploratum approbare. *Διαφέρειν differre. διαφέρειν excellere.*

Inſtructus per legem.) Græce eſt κατηχούμενος, id eſt,Eruditus ſiue initiatus,& inſtitutus.Eſt autem uerbũ Paulo peculiare,quod uidetur eſſe dictum à uoce qua olim myſte-

F ria trade

ria tradebantur,quæ neſas erat libris cõmittere.Eodem uſus eſt huius diſcipulus Lucas in præſatione Euangeliorum, ut illic indicatum eſt.

Infantes νή-πιοι, quod ſolet uertere, paruulos.

Magiſtrum infantium.) διδάσκαλον νηπίων. νήπιος, ut iam aliquot admonuimus locis, cum ad ætatem refertur,ſignificat infantem,cum ad animum, ſignificat parum eruditũ, parum ingenio & uſu rerum callentem.Hic tempeſtiuius erat,ſtultorum,inſipiẽtium aut puerorum.Quis enim docet infantes? Paruulorum erat tolerabilius,ut ſæpe uertit aliâs. Nam hoc loco nõ eſt magiſter qui regat,ſed διδάσκαλος,hoc eſt,qui doceat.Porro quod mox præceſſit παιδευτὴν anceps eſt nomen,cõmune tum ei qui inſtituit pueros,tũ ei qui caſtigat & corrigit errantes.Apparet hic Paulum tacite alludere ad locum qui eſt apud Eſaiam cap. xxxiij. Vbi eſt ſcriba? ubi legis uerba ponderans? Vbi doctor paruulorũ?

Forma μόρ-φωσις.

Habentem formam.) μόρφωσιν, id eſt,Formationem,quaſi dicas,inſtituendi, formandiq́ rationẽ quam alijs præſcribat,ut ſunt & hodie qui profiteantur ſe poſſe formare conſcientias ſingulorum.Itidem Iudæi ſibi placebant,quod proſelytis ueluti ſtupidis, formã uitæ præſcriberent.In hanc ſententiam enarrat & Theophylactus,ſed illud adijciens,fuiſſe qui μόρφωσιν hoc loco interpretarent̃ non formam,ſed mentitam & adumbratam imaginem iuſticiæ,cum ita præciperent,Ne tetigeris,ne guſtaueris,ne contrectaueris.

Inhonoras.) ἀτιμάζεις, id eſt,Dehoneſtas,ſiue ignominia afficis. 1

Blaſphematur.) Græcis uox eſt βλασφημεῖται,quod Latine uertas licet,Male audit,ſiue maledictis afficitur. Teſtimonium quod adducit Paulus, Origenes refert ad Eſaiam, apud quem legis cap.lij.Quoniam ablatus eſt populus meus gratis,dominatores eius inique agunt,dicit dominus,& iugiter tota die nomẽ meum blaſphematur. Porrò hæc duo uerba,In gentibus,addita ſunt ex æditione ſeptuaginta,qua Paulus hoc loco uidetur abuſus.Alioqui ueritas Hebraica habet,Et iugiter tota die nomen meum blaſphematur.Diuus Hieronymus locum hunc apud Eſaiam ediſſerens,indicat & ad Ezechiel referri poſſe,apud quem legis cap.xxxvi.Et ingreſſi ſunt ad gentes, ad quas introierunt & polluerunt nomen ſanctum meũ,cũ diceretur de eis,Populus domini iſte eſt,& polluerunt nomen ſanctum meũ.Cæterũ quid ſibi uoluerit hoc loco Lyranus,uiderit ipſe.Cõſentit eñ noſtra æditio cũ ſeptuaginta & Hebraica ueritate. Nec hoc ſanè loco ullũ diſcrimen eſt, ſi qua fides habẽda eſt uulgatis exẽplaribus. Iam uero de Lyrano minus admiror.

Expenſa Lyrani ac Thomæ opinio.

At Aquinas longe diligẽtior,hoc loco neſcio qua de cauſa,duplicem inducit lectionem, cuius equidem uerba non grauabor aſſcribere,quo facilius ſit lectori ſuper hac re, uel iudicare, uel inquirere.Cum enim citaſſet locum qui eſt apud Eſaiam,Dominatores eius inique agunt,& iugiter tota die nomen meum blaſphematur,ſubijcit ex Hieronymo nimirum alterum teſtimonium his quidem uerbis:Et Ezechielis xxxvi. ſecundum aliam literam, ubi noſtra ſic habet,Non propter uos ego faciam domus Iſraël, ſed propter nomen ſanctum meum,quod polluiſtis in gentibus.Hactenus Aquinas.Quæſo quæ nam eſt alia lectio,ſiue ut ipſi uocant,litera, quæ diſſideat ab altera? Excute,diſquire,nihil huiuſmodi reperies.Proinde conijcio Thomam aliò properantem,hæc non hauſiſſe ex ipſis fontibus, ſed ex aliorum collectaneis,Sunt enim apud Ezechielem in eodem capite duo loca in cõſimilem ſentẽtiam.Prior eſt,quem nos modo citauimus,in quo nulla pugna eſt inter Hebræam ueritatem & æditionem ſeptuaginta. Alter qui non magno ſequitur interuallo,repetens quod iam dictum erat,quem citat Aquinas,Non propter uos ego faciam domus Iſraël,ſed propter nomen ſanctum meum quod polluiſtis in gentibus ad quas intraſtis.Ac ne hic quidem ulla diſcordia eſt inter tranſlationem Hieronymi & ſeptuaginta. Quod ſi quis nobis diffidit,conferat utranq; æditionem coniunctam in operibus Hieronymi proxime ædiris Baſileæ.Iam uero quod Paulus admonuit Iudæos, id multo magis cauendum eſt nobis Chriſtianis,quorum uita ſi nihil differat ab Ethnicorum uita,niſi titulo Chriſtiani nominis,ac ceremonijs,cæteris in rebus par,aut etiam cõtaminatior, periculum eſt, ne ſanctiſſimum illud Chriſti nomen polluatur,& contumelijs afficiatur inter inimicos fidei,Iudæos & Turcas,ſi cõſpiciant nos nõ minus abiecte ſeruire libidini, nihilo moderatius inhiare lucris,non minus cupidos uindictæ,non minus timidos mortis,& auidos uitæ,non minus furioſe belligerantes, tumultuantes, digladiantes quãlibet leuibus de cauſis.

Impia uita Chriſtianorũ facit,ut Turcæ de Chriſto male ſentiant.

Per uos

Per uos blaſphematur.) Græce eſt δι' ὑμᾶς, id eſt, propter uos, ut intelligas non inſtrumentū, ſed cauſam. Non enim qui in manifeſto Iudæus.) Hoc loco breuitatem quam Græcis adferūt articuli præpoſitiui, nos quo dilucidior eſſet ſenſus, cōpluſculis uerbis explanauimus, ſed ita, ut ne tātulum quidem de ſenſibus immutaremus, in hunc modum, Non is qui manifeſto Iudæus ſit, Iudæus eſt, nec ea quæ in manifeſto ſit carnis circūciſio, circūciſio eſt, ſed qui in occulto Iudæus fuerit, is Iudæus eſt, & circūciſio cordis circūciſio eſt, quæ ſpiritu conſtat non litera.

EX CAPITE TERTIO.

Quid ergo amplius.) περισσὸν Græce aliquādo ſuperuacaneum ſignificat, aliquando eximium, hoc eſt, ἐξαίρετον. Hic eximium pro excellentia accipit. Sequitur enim τῷ Ἰουδαίῳ, id eſt, In quo excellit Iudæus?

Multum.) πολύ. Sic & apud Græcos habetur per hypſilon. Quanquam legendum uidetur πολλή, & per duplex λ, & ita, ut ſit epitheton huius nominis utilitas, ὠφέλεια. πρῶτον, primum, hic ordinem ſignificat ſermonis, potius quam præcipue.

Illis eloquia.) Illis, apud Græcos non eſt, ſed interpres addidit neceſſario, ἐπιστεύθησαν, id eſt, Crediti ſunt eloquia, pro eo quod eſt, Cōcredita ſiue cōmiſſa ſunt illis eloquia dei. Sic enim Græci loquuntur, creditus eſt hanc rem, & commiſſus ſum hoc negocium. Porrò quod nos legimus eloquia, Paulo eſt λόγια. Philoſophatur nonnihil in hoc uerbo Origenes. Cæterum λόγια dixit oracula, quod is populus ſeruabat oracula, alijs magis pro futura quam ipſi, & tenebat nō intellecta. Sic enim Heſychius interpretatur, λόγια, θέσφατα μαντεύματα, φῆμαι, χρησμοί, id eſt, Numinum reſponſa, uaticinia, rumores, oracula. Apud Latinos eloquiū, pro eloquentia uſurpauit Iuuenalis: Eloquiū & famam Demoſthenis.

Credita commiſſa.

Euacuauit.) Græcis futuri temporis eſt καταργήσει, id eſt, Abolebit, obliterabit, irrita reddet, ſiue antiquabit, quo uerbo frequēter utitur diuus Paulus. Interpres ſæpenumero uertit deſtruere. ἀργὸν ocioſum, inde καταργεῖν, ocioſum & ſuperuacaneum reddere.

Euacuare pro abrogare.

Eſt autē.) γινέσθω Græcis eſt, ſit, ſiue fiat autem deus uerax. Fortaſſis interpres uerterat eſto, quemadmodum uertit interpres Theophylacti, falſo Athanaſij inſcripti hactenus, poſitum eſt autem pro appareat. Neque enim fieri poteſt, ut deus uerax non ſit, ſed noſtra refert, ut talem eſſe intelligant homines.

Eſt, pro eſto.

Abſit.) Frequenter obuium apud Paulū, Græce eſt μὴ γένοιτο, id eſt, Ne ſit, aut Ne cōtingat, ſiue Deus auertat, aut prohibeat. Eſt autem abominantis ſermo.

Vt iuſtificeris in ſermonibus.) Teſtimoniū eſt ex pſalmo quinquageſimo, Vt iuſtificeris. Et cum iudicaris, apud Græcos uerbum eſt paſſiuum ἐν τῷ κρίνεσθαι uel κρίνειν σε, ut alij legunt, Cæterum Hebræis בשׁפטך anceps eſt, utrum de iudicato deo, an de iudicante loquatur. Hieronymus uidetur ita locum hunc interpretari, ut intelligat deum iudicatum, ſed dum iudicatur ab incredulis, & ipſius declarari fidem in promiſſis & illorum uanitatem in iudicando. Sic eſt Omnis homo mendax, uel quia præſtare non poteſt, quod pollicetur quantum in ipſo eſt, uel quod mendax ſit quiſquis diffidit dei promiſſis, cum ille nihil non præſtet.

Mendax non qui mentitur, ſed qui mentiri poſſit & ſolet.

Quod ſi iniuſtitia noſtra iuſtitiam dei cōmendat.) συνίστησι, id eſt, Conſtituit, hoc eſt, ſtabilit ac confirmat, fulcitque. Quanquam & cōmendat recte uertit. Nam ſi Heſychio credimus, συνιστάναι Græcis multa declarat, ἐπαινεῖν, φανεροῦν, βεβαιοῦν, παρατιθέναι, id eſt, Laudare, illuſtrare, confirmare, adiungere ſiue cōmendare. Origenes ipſe paulo poſt ediſſerens eum Pauli locum, Commendat autem charitatem ſuam deus in nobis, indicat, commendat idem pollere, quod confirmat aut amabilem facit.

Nunquid iniquus deus qui iram infert.) Origenes hunc ediſſerens locum, ſiue mauis Hieronymus, oſtendit in nonnullis Græcorum ſimul & Latinorum codicibus legi, Qui infert iram aduerſus hominem: nimirum ut pro κατὰ ἄνθρωπον λέγω, id eſt, iuxta hominem dico, ſcribatur κατὰ ἀνθρώπου, id eſt, aduerſus hominem, omiſſo uerbo λέγω. Cum autē neutram reijciat lectionē, liberū erit cuique utram malit ſequi. Certe Chryſoſtomus ac Theophylactus legunt ſimul & interpretantur κατὰ ἄνθρωπον λέγω, id eſt, Iuxta ſenſum humanum loquor reſpondens pro deo, quum illius iudicia ſint inſcrutabilia.

Diſtinctio uaria.

Iudicabit deus hunc mundum.) τὸν κόσμον, id eſt, Mundum, non hunc mūdum, quaſi

 ſit alius

ſit alius mundus, niſi quod articulus additus aliquoties facit, ut res certa deſignetur.

Sicut blaſphemamur.) Vſus eſt Græca uoce βλασφημούμεθα, id eſt, Male audimus, ſiue Male de nobis loquuntur homines.

Faciamus male.) Non inepte omiſit ὅτι, quod aliâs ſolet libenter addere, cum alioqui nihil ſit opus.

Præcellimus eos.) προεχόμεθα. Eos, apud Græcos nõ additur, ſed tantũ eſt præſtamus, ſiue præcellimus. Siquidem Græci diſtinctionem ſubijciunt his uerbis, Quid igitur? Alioqui legi coniunctim poterat, In quo igitur præcellimus.

Præcauſati ſumus.) προῃτιασάμεθα, id eſt, Ante cauſam reddidimus.

Et omnes ſub peccato.) Et, coniunctio redundat.

Quia non eſt iuſtus.) ὅτι, Quia, redundat, quod erat omittendum hoc ſanè loco, quẽadmodum paulo ante fecit.

Iuſtus quiſquàm.) οὐδὲ εἷς, id eſt, Ne unus quidem.

Exquiro, Requiro.

Requirens.) ὁ ἐκζητῶν, id eſt, Qui exquirat. Nam requirimus non quod ueſtigamus, ſed quod abeſſe dolemus, requirimus in amico fidem.

Teſtimonium ex uarijs locis cõtextum.

Maledictione.) ἀρᾶς, id eſt, Deuotione, execratione, ſiue imprecatione. Cæterum illud obiter admonitum lectorem uolo, teſtimonium hoc quod Paulus de ueteri ſumpſit inſtrumento, uarijs ex locis eſſe contextum, atq;, ut ita dicam, conſarcinatum. Nam prima pars ſumpta eſt de pſalmo xiij. ſed ita ut ſenteñtiam magis quàm uerba reddiderit apoſtolus. Proximi duo uerſus, Sepulchrum patens eſt guttur eorum. Linguis ſuis doloſe agebant, quinti pſalmi ſunt. Illud autem quod ſequitur, Venenum aſpidum ſub labijs eorum. centeſimi xxxix. pſalmi eſt. Rurſum quod annectitur, Quorũ os maledictione & amaritudine plenum eſt, è nono pſalmo deſumptum eſt. Porrò tres qui ſequũtur uerſiculi, Veloces pedes eorum ad effundendum ſanguinem. Contritio & infelicitas in uijs eorum. Et uiam pacis non cognouerunt &c. ex Eſaia decerpti ſunt. Vltimus autem uerſiculus, Nõ eſt timor dei ante oculos eorum, in trigeſimi quinti pſalmi principio eſt. Hos octo uerſiculos intertexuit neſcio quis pſalmo decimotertio, quod idoneum locum non inueniret ad quem hoc Pauli referret teſtimonium, cum in Hebraicis codicibus non habeantur. Id indicauit Hieronymus, modo citatũ Eſaiæ locũ ediſſerens, & iterũ copioſius, præloquẽs in commentarium decimum ſextum. Cæterum quæ ex Eſaia mutuatus eſt, habentur apud eum prophetam capite lviiij. iuxta Hebraicam ueritatem ad hunc modum, Cogitationes eorum cogitationes inutiles, uaſtitas & contritio in uijs eorum. Viam pacis neſcierunt, & non eſt iudicium in greſſibus eorum.

Subditus obnoxius.

Subditus.) ὑπόδικος. Quaſi dicas obnoxius & reus. Nam δίκη Græcis, & crimen ſignificat & cauſam, & uindictam, ſiue pœnam, uelut obligatus ad pœnam.

Cognitio peccati.) ἐπίγνωσις. Elegantius ac ſignificantius erat agnitio.

Et egent.) Græce eſt ὑστεροῦνται, id eſt, Carent ſiue deſtituuntur. Et Gloria, Græcis eſt, non gratia, ſicut legimus & in Latinis codicibus emendatioribus, δόξης τοῦ θεοῦ, Glorificatur enim deus in hoc, quod ex ſua bonitate ſeruat humanum genus.

Iuſtificati gratis.) δικαιούμενοι. Participium eſt paſſiuum, ſed præſentis temporis, unde nos uertimus, Iuſtificantur autem, addita de meo coniunctiuncula, quo ſenſum redderem dilucidiorem.

Redemptio.

Per redemptionem.) διὰ τῆς ἀπολυτρώσεως. Quæ proprie eſt redemptio captiui, perſoluto pro capite illius precio, quod Gallorum uulgus appellat rainſon. τῆς ἐν χριστῷ ἰησοῦ, & hic ἐν poſita uidetur pro διὰ, quæ redemptio contingit per Chriſtum Ieſum, hoc enim repetit, ut rurſus excludat gloriam operum humanorum.

Propiciatorem.) ἱλαστήριον, id eſt, Propiciationem ſeu magis propiciatorium, ut quod Origeni placet, reſpiciat ad propiciatorium Iudæorum, Chriſti noſtri typum, quẽadmodum & ſanguinis meminit. Ad eundem modum exponit Theophylactus & ante hunc Chryſoſtomus: fortè interpres maſculino genere accipit ἱλαστήριον.

Ambroſius diuerſa legens.

Propter remiſſionem.) Mirum quod exemplar ſecutus Ambroſius legat, Propter propoſitum præcedentium delictorum. Nam Græci πάρεσιν habent, non πρόθεσιν, niſi forte mendoſus eſt codex Ambroſianus. Quanquã quod interpretãs ſubijcit, Sciens deus propoſitum

poſitum benignitatis ſuæ,ſubindicat illum propoſitum legiſſe non remiſſionem.

In ſuſtentatione.) ἐν τῇ ἀνοχῇ, id eſt,In patientia & tolerantia.

Vbi eſt ergo.) Eſt & tua,addidit interpres.Nam Græce eſt ποῦ οὖν ἡ καύχησις, id eſt, Vbi igitur gloriatio? atq; ita ſanè abſolutius eſt. Plurimum acrimoniæ addunt orationi percontationes eiuſmodi,præſertim re iam argumentis euicta.

Arbitramur enim.) λογιζόμεθα οὖν,Reputamus ſiue colligimus igitur.Nam Theophylactus interpretatur συλλογιζόμεθα, uelut hoc iam argumentando collegerit.

Imò & gentium.) Pro imò,Græcis eſt ναὶ, quod eſt affirmantis aduerbium , quaſi dicas,nimirum & gentium.

Qui iuſtificat.) δικαιώσει,Iuſtificabit futuri temporis.Reſpexit enim ad eos qui adhuc eſſent in Iudaiſmo ſeu paganiſmo.In codice diui Donatiani ſcriptū erat iuſtificauit,b mutato in u,conſonans,qua quidem in re ſubinde peccant ſcribæ.

Legem ergo deſtruimus.) καταργοῦμεν, id eſt,Irritam facimus,ſiue abolemus,ut paulo ſuperius oſtendimus.Porrò quod ſequitur,Legem ſtatuimus, ἱστῶμεν dictum eſt pro fulcimus ſeu ſtabilimus,& facere ut ſtet aliquid,alioqui uacillans.Alioqui latinis aliud ſonat ſtatuere,nimirum decernere.

EX CAPITE QVARTO.

Qvid ergo dicemus inueniſſe Abraham patrem noſtrum ſecundum carnē.) Incertum eſt utrò referatur hæc particula,ſecundum carnem,ad Abraham patrem,an ad inueniſſe.Scio in pleriſq; Græcorum codicibus hunc eſſe ordinem,Quid ergo dicemus Abraham patrem noſtrum inueniſſe ſecūdum carnem? Verum ſecus legit Origenes,ſecus Ambroſius,ſecus habetur in uetuſtis Latinorum codicibus,nimirum hac diſtinctione,ut patrem noſtrū,proxime adhæreat ad hanc particulam,Secundum carnem.Sentit enim Paulus, Abraham iuxta uocationem ad fidem,& gentium eſſe patrem,cæterum Iudæorum eſſe patrem dūtaxat iuxta carnem.Sic etiam interpretatur Theophylactus, πατέρα δὲ, inquit, κατὰ σάρκα καλεῖ τοῦτον, ἐκβάλλων αὐτοὺς τῆς κατὰ πνεῦμα συγγενείας, μᾶλλον δὲ καὶ ἀναγκάζων αὐτοὺς περιττεύειν, τοῦ μιμήσασθαι αὐτὸν κατὰ πάντα, id eſt,Patrem autem iuxta carnem uocat illum excludens eos à cognatione ſpirituali , ſeu potius compellens eos, ut illum imitentur in omnibus. Similia Chryſoſtomus πατέρα δὲ αὐτὸν κατὰ σάρκα ἐκάλεσεν ἐκβάλλων αὐτοὺς τῆς πρὸς αὐτὸν γνησίας συγγενείας, καὶ προοδοποιῶν τοῖς ἔθνεσι τὴν πρὸς αὐτὸν ἀγχιστείαν, id eſt,Patrem autem illum dixit,excludens eos à uera Abrahæ cognatione,ſimulq; uiam aperiens gentibus ad affinitatē Abrahæ conſequendam.Et tamen alium ſenſum indicat ordo Græci ſermonis,unde hyperbaton accipiamus oportet,Alioqui legendum erat, τί οὖν ἐροῦμεν ἀβραὰμ τὸν κατὰ σάρκα πατέρα εὑρηκέναι.Proinde non ueriti ſumus priſtino ordini reddere hunc ſermonem.Quanquā haud me fugit Ambroſium ſic locum hunc interpretari, ut Secundum carnem, referatur ad inueniſſe,ut intelligamus adeo Moſaicam legem non poſſe præſtare ſalutem , ut nec Abraham ipſe quicquā conſecuturus fuerit ſecūdum carnem,hoc eſt,per circūciſionem, niſi fidei merito placuiſſet deo. *Diſtinctio uaria.*

Habet gloriam.) καύχημα.Gloriationem magis ſignificat quàm gloriam,quemadmodum & καύχησις, hoc eſt,Habet quod glorietur & iactet ſe.

Credidit Abraham.) Argutatur nonnihil Origenes,ſubhæſitans an hic uicio librariorum legatur Abraham pro Abram,hoc eſt triſyllabum nomen pro diſyllabo,quod id tēporis quo promittenti credidit deo,nondum eſſet Abraham,ſed Abram. Vnde conſentaneum eſt illic apud Hebræos non haberi,Credidit Abraham, deo, ſed credidit Abram. Equidem laudo hominis diligentiam,& pudet noſtræ oſcitantiæ. Tamen hoc ſanè loco, ſi ſermo referatur ad eum qui ſcripſit,ſiue Moſes is fuit,ſiue Eſdras,ſiue alius quiſpiam,illi certe fuit Abraham,Cæterum ubi deus narratur illum nominatim compellare, Abram dicitur non Abraham, donec illi nomen auctum eſſet acceſſione ſyllabæ. *Abram Abraham.*

Et reputatum eſt.) ἐλογίσθη, id eſt,Imputatum eſt,hoc ſanè loco.Nam Græca uox anceps eſt.Cæterum longe aliud eſt reputare quàm imputare.Nec iniuria Valla taxat hoc *Valla taxat interpretem.*

loco puerilem affectationem copiæ in interprete, dum idem uerbum Græcum, eodem in loco, nunc uertit reputatur, nunc accepto fert, nunc imputatur, quaſi nefas eſſet eandem uocem ſæpius repeti.

Ei uero qui non operatur, credenti aũt.) Vtrũq; Græcis participium eſt, μὴ ἐργαζομένῳ, πιστεύοντι δὲ, id eſt, Non operanti, tamen credenti. Et rurſum Reputatur, pro imputatur.

Secundũ propoſitum Gratiæ dei.) Hæc clauſula non eſt in Græcis codicibus. Etiamſi Ambroſius ita legit & exponit nominatim hæc uerba. Vnde apparet illũ diuerſo uſum exemplari. In codice peruetuſto, cuius copiam fecit Ioannes Coletus è Paulina bibliotheca, non erant in contextu, ſed diuerſa ac recentiore manu in ima margine adiecta.

Accepto fert.) λογίζεται, id eſt, Imputat, ſiue acceptũ fert. Eſt autem acceptũ ferre pro accepto habere quod nõ acceperis, quæ apud iurecõſultos, ni fallor, uocatur acceptilatio.

Non imputauit.) λογίσεται. Futuri tẽporis eſt, tametſi eſſe poteſt aoriſtus ſubiunctiui ſi ſcribatur per η, λογίσηται, ut ſit imputauerit, licet hæc quoq; pro futuris uſurpentur.

Tantum manet.) Manet, apud Græcos non inuenio. Sic habent Græci codices ὁ μακαρισμὸς οὖν οὗτος ἐπὶ τὴν περιτομὴν, ἢ ἐπὶ τὴν ἀκροβυστίαν; Beatitudo igitur iſta, ſiue beatificatio, aut beatio, utrum in circũciſionem an in præputium? ut ſubaudias, uenit, aut ſimile uerbum, & ita Græcorum ſcholia legunt & interpretãtur. Theophylactus enarrãs, pro uerbo ſubaudito quod interpres reddidit, manet, ſupponit πίπτει, id eſt, cadit. Atque adeo haud ſcio, an interpres cupiens explicare Pauli mentem ſcripſerit, Manat in circũciſionem, quod poſtea mutatum ſit in manet. Annotandũ & illud apud Origenem & Ambroſium addi, tantum, quod in uulgatis Græcorum codicibus non reperio, ne in uetuſtis quidẽ Latinorũ exemplaribus. Certe in Paulino illo codice ſic reperio ſcriptũ: Beatitudo ergo hæc in circũciſione, an etiã in præputio? Quãquã nõ negarim uim eius aduerbij latere in cõiunctione καὶ, an etiam in præputio, quod ut fieret explanatius, adiecerũt tantũ.

Manat deprauatum in manet.

In circũciſione.) ἐν περιτομῇ ὄντι, id eſt, Cum eſſet in circũciſione, quod perinde ualet ac ſi dixiſſet ἐμπεριτόμῳ, id eſt, circumciſo, ſicut ἐν ἀκροβυστίᾳ, pro eo quod erat ἀκροβύστῳ. Præter interrogationis gratiam multum lucis addit δίλημμα, cuius altera parte reiecta, alteram euincit. Nullum enim argumentandi genus, uel apertius uel uiolentius.

Signaculum.) Duo uerba ponit Paulus σημεῖον & σφραγῖδα poſterius eſt, σφραγῖδα, id eſt, Signum ac notam impreſſam. Nam fidei cauſa ſolemus obſignare, quod certum eſſe uolumus. Atq; ad hunc modum obſignamus, quod ad tempus ſepoſitum ac reconditum eſſe cupimus, ſuo loco depromendum. Alioqui uideri poterat Paulus, bis idem dixiſſe, cũ paulo ante dixiſſet ſignum, mox repetens ſignaculũ. Alterum eſt Græcis σημεῖον, ſignũ, quo aliud ſignificatur. Siquidem iam tum carnalis illa circũciſio, typum gerebat Chriſtianæ circũciſionis, quæ non aufert pelliculã à glande, ſed amputat omnes noxias cupiditates à corde. Erat & ſignaculũ quod ad tẽpus tegeret myſteriũ poſt aperiẽdũ, uidelicet iuſtitiæ quæ confertur per fidem. Poteſt aũt aliquid eſſe ſignum quod non ſit ſignaculũ, ut ſtatua ſignum eſt, at anuli ſymbolum affixum ſyngraphæ σφραγὶς eſt. Eſt autem in his duabus dictionibus appoſitio. Eadem enim res dicitur σημεῖον, quatenus declarat iuſtitiã ex fide quæ erat in Abraham ante circũciſionem, & σφραγὶς, quatenus exemplo Abrahæ, omnibus credentibus promittebatur iuſtitia ex fide ſine circumciſione. Annotatum eſt hoc diligenter ab Origene.

Tantum non ſuo loco.

Non his tantum qui ſunt ex circũciſione.) Græca multo ſecus habent τοῖς οὐκ ἐκ περιτομῆς μόνον, ἀλλὰ καὶ τοῖς στοιχοῦσι, id eſt, Qui non tantum ſunt ex circũciſione, ſed etiam incedunt per ueſtigia &c. ut intelligas non eſſe ſatis Iudæum fuiſſe natum, ad hoc ut ſis filius Abrahæ, niſi eiuſdẽ ingrediaris ueſtigijs, id quod eſt filiorum. Mecum facit Ambroſius legens ad hunc modum, Vt ſit pater circumciſionis eorum, qui non ſolum ex circumciſione ſunt, ſed & eorum qui inſequũtur ueſtigia fidei. Nec abhorret ab hac lectione Origenis interpretatio, ſignificans ita demum Iudæos patrem habituros Abraham, ſi ad fidẽ pertinerent quæ illi nondũ circũciſo iuſti cognomen conciliaſſet. Certe mecũ facit Chryſoſtomus, etiamſi Theophylactus aliquanto ſecus exponit. In codice quo ſum uſus ſcriba per negligentiam omiſerat οὐ. Eam uoculam aliquis aſſcripſerat nõ ſuo loco, οὐ τοῖς μόνον

νομ, quum Chryſoſtomus legat τοῖς οὐ μόνον, Non enim hoc ſentit Abraham eſſe patrem & Iudæorum & gentium,ſed non eſſe patrem Iudæorum niſi ſequãtur illius ueſtigia.

Non enim promiſſio Abrahæ.) τὸ κληρονόμον αὐτὸν εἶναι τοῦ κόσμου, Melius hic addidiſſet,Contigit quod hæres eſſet mundi,uel hæredem mundi futurum.

Abolita eſt.) κατήργηται. Quàm uarie tranſtulit eandem uocem, tamen hoc loco recte,Irrita facta eſt,abrogata eſt, antiquata eſt.

Duo Abrahæ duo Adæ.

Non ei qui ex lege eſt ſolum.) Apud Græcos Abrahæ uideẽ datiui caſus,ut pertineat ad pronomen ei,alioqui addidiſſet. τῷ ἀβραάμ, οὐ τῷ ἐκ τοῦ νόμου μόνον,ἀλλὰ καὶ τῷ ἐκ πίστεως ἀβραάμ, id eſt,Non ſolum ei Abrahæ,qui eſt ex lege peculiaris Iudæis,ſed etiam ei qui eſt ex fide cõmunis oĩbus gentibus,ut duos Abraham imagineris in uno. Tametſi ſenſus alter mihi non diſplicet,ſed hic poſterior argutior. Etenim ut duos facit Adã,ita duos facit Abraham. Quanquam uideo pleroſq; diuerſam ſequi ſententiam. Verum quod legimus,Non ei qui ex lege ſolum,magis conueniebat quod, quum præceſſerit ſemen, Semen autem hic poſteros dixit ex Hebræi ſermonis proprietate.

Aquinatis annotatio.

Quia patrem multarum gentium poſui te.) Si fas non eſt omittere quicquam, cur alibi omiſit ſuperfluã coniunctionem ὅτι, ſin licet alicubi, hic certe fuerat omittenda. Thomas Aquinas indicat quoſdam codices,pro poſui habere cõſtitui,uidelicet annotaturus & alia quæ maioris ſunt momenti,ſi id illi per linguarum peritiam licuiſſet. Nam unicam duntaxat linguam nouerat,nec eam ſanè ad plenum. Quanquam apud Græcos ponere, frequenter uſurpatur pro facere. Porrò locus eſt Geneſis decimotertio. Quo loco & illud obiter annotandum,prophetico more tempus præteritum poſitum eſſe pro futuro, conſtitui pro conſtituam.

Duplex ſenſus.

Cui credidiſti.) Græce eſt κατέναντι οὗ ἐπίστευσε θεοῦ, id eſt, Coram deo cui credidit,ſiue Ad exemplum dei,cui credidit. Nam hoc Paulus ad ſuam retulit perſonam. Sentit enim quemadmodum deus non eſt deus huius,aut huius nationis tãtum,ſed cõmunis omniũ, ſic & Abraham fore patrem omnium credentium. Nam ad hunc modum interpretãtur Chryſoſtomus Theophylactus & Græcorum ſcholia κατέναντι τοῦ θεοῦ. ne quis ut noſtrum ſomniũ aſpernetur. Exemplar eñ ex aduerſo poſitum reddimus. Tametſi Ambroſius legit ἐπίστευσας, id eſt,Cui credidiſti,ut referatur ad ethnicum quem alloquitur. Sic enim ait, Vt unum deum omnium doceat,alloquitur gentiles. Nec eſt quod offendat numerus ſingularis,cum huiuſmodi ἐναλλαγὰς crebræ ſint apud Paulum. Origenes item indicat hanc clauſulam,Coram deo cui credidit,ex Pauli perſona fuiſſe additam,ſed Cui credidit legit,non cui credidiſti.

Non entia dicuntur contẽpta.

Tanquam ea quæ ſunt.) ὡς ὄντα, id eſt,Tanquam ſint,neq; enim eſt τὰ ὄντα. Plus autẽ dixit non eſſe q̃ mortuum eſſe. Ac iuxta Græcam ueritatem adducit hunc locum Auguſtinus explicans pſalmum ciiij. Nam ille uocauit famem,qui uocat ea quæ nõ ſunt tanq̃ ſint. Nec ibi Apoſtolus dixit,Qui uocat ea quæ non ſunt ut ſint, ſed tanq̃ ſint.

Contra ſpem.) παρ᾽ ἐλπίδα, id eſt,Præter ſpem ſiue ultra ſpem,hoc eſt,cum non appareret quod ſperari poſſet,tamen ſummam habuit fidem pollicenti deo.

In ſpem.) ἐλπίδι ἐπίστευσεν, id eſt,Spei fiſus eſt,ſiue ſpei credidit. Quanquam nõnulli codices habebant ἐπ᾽ ἐλπίδι, in ſpe,ſiue ſub ſpe. Eſt autem iucunda uocis eiuſdem traductio, tum contrariorum inter ſe relatio,quaſi dicas,Sperabat in rebus deſperatis, & cum ſpes non eſſet,tamen ſperabat,ſibi diffidens,deo fidens. Atq; ea demum eſt deo gratiſſima fides,quoties deſtituti noſtris opibus toti pendemus à deo. Sic enim expedite diſtinguit Chryſoſtomus παρ᾽ ἐλπίδα τὴν ἀνθρωπίνην, ἐπ᾽ ἐλπίδι τῇ τοῦ θεοῦ, id eſt,præter ſpem humanã, in ſpe dei. Spem autem dei uocat,quam habebat in promiſſis dei.

Vt fieret.) εἰς τὸ γενέσθαι, Melius erat, Fore ſe patrem. Nam id erat quod præter ſpem ſperauit. Et apertius erat,Iuxta id quod dictum fuerat,quàm dictum eſt. Cæterum ei,pronomen interpres addidit explicandi gratia.

Sicut ſtellæ cœli,& harena maris.) Nihil horũ uerborũ habetur in Græcis codicibus, tantum eſt, ſic erit ſemen tuum. Cætera nec apud Chryſoſtomum,nec apud Theophylactum,nec apud Ambroſiũ adduñ. Quãq; qui uertit Theophylactum adiecit ex æditione uulgata. Verũ apparet addita à quopiam,cupiente ſenſum reddere dilucidiorẽ. Re-

tulit enim Paulus uerba dei,ſtellas cœli oſtendentis Abrahæ. Quemadmodum legis Geneſis capite decimoquinto. Numera ſtellas ſi potes,ſic erit ſemen tuum. Hic uero parum apte cohæret ſermo, Sic erit ſemen tuum ſicut arena maris &c. Satis erat dicere, erit ſemen tuum ut ſtellæ cœli.

Non eſt infirmatus in fide.) μὴ ἀσθενήσας τῇ πίστει, id eſt, Non infirmatus fide, hoc eſt, haud debilitatus parumq́ firmus ac robuſtus fide. Nam in, præpoſitio ſupeſt, apud nos.

Corpus ſuum.) ἑαυτοῦ σῶμα, id eſt, Suū ipſius corpus. Quanq̃ Paulus ſuo more libenter utitur hoc pronomine ſimplici pro cōpoſito, hic tamen nōnullam habet emphaſim.

Ferè centum eſſet.) ἑκατονταέτης που. που coniunctio expletiua addita, fecit annos incertos. Nam id temporis Abraham nonaginta nouem habebat annos, ut indicant Græca ſcholia, & ita ſcriptum eſt in Geneſi.

Mortuam uuluam.) νέκρωσιν τῆς μήτρας, id eſt, Quaſi dicas, mortificationem uuluæ.

Emortuum. Abrahā poſt genuit ex Cethura.

Cæterum emortuum hic uocat effœtum νενεκρωμένον, ne quis eum iam cadauer fuiſſe putet, ſed inualidum ſenio, non ſimpliciter, nam poſtea ſuſtulit liberos ex Cethura, nullo inſigni miraculo, ſed hactenus emortuum, ut citra opem diuinā non poſſet gignere ex anu. Nam Cethuram integra etiamnum ætate mulierē duxiſſe legitur. Huiuſmodi fermè Auguſtinus in quæſtionibus ſuper Geneſim libro primo. Vuluam autem uocat, non membrum muliebre pudendum, ut indoctum uulgus accipit, ſed matricem qua concipitur fœtus, quæ cum deſtituitur ui attrahēdi ac retinendi ſemen, ſterileſcit mulier.

In repromiſſione etiam dei.) εἰς δὲ τὴν ἐπαγγελίαν, id eſt, In ꝓmiſſione uero dei. Et ſic legit Ambroſius, ut hæc pars aduerſetur ſuperioribus, Non eſt infirmatus, non conſiderauit &c. ſed nihil diffiſus eſt, nihil hæſitauit in promiſſis dei, ſiue potius ad promiſſa dei. Eſt enim Græce εἰς ἐπαγγελίαν.

Non hæſitauit.) οὐ διεκρίθη, id eſt, Non dijudicauit aut diſquiſiuit, quod eſt diffidentis. Diſpicit enim ac dijudicat qui non plene confidit.

Confortatus eſt.) ἐνεδυναμώθη, id eſt, Inualuit & potens factus eſt, ut reſpondeat illi ſuperiori μὴ ἀσθενήσας τῇ πίστει, id eſt, Non debilitatus fide. Nec hic additur in, coniunctio, ne in uetuſtis quidem Latinorum codicibus. Quanquā ea eſt in uerbo compoſito.

Pleniſſime ſciens.) πληροφορηθεὶς, id eſt, Certus factus & certa accepta perſuaſione, qua ſi dicas certificatus, ut copioſius explicuimus in præfatione Lucæ in euangelium.

Quod εἰδικῶς.

Quæcunq́ promiſit deus.) ὅτι ὃ ἐπήγγελται, δυνατός ἐστι καὶ ποιῆσαι. Quia quod promiſſum eſt, poteſt etiā facere. Et coniunctio, quia, hoc loco poſita eſt ꝓ ὅτι quod, εἰδικῶς accepto nō αἰτιολογικῶς, hoc eſt, nō ita ut cauſam declaret, ſed exponat q̄d habuerit ꝑſuaſum.

Quia reputatum eſt ei.) Hic ubi tertio iam repetitur Geneſis teſtimonium, Latini codices addunt, ad iuſticiam. Nam Græci tantum legunt ὅτι ἐλογίσθη αὐτῷ, id eſt, Imputatum eſt ei. Atq́ id ſatis erat. Notat enim quod ſuperius dictum eſt ueluti iam cognitum. Et exemplar omnium quæ uiderim antiquiſſimum ex bibliotheca diui Pauli conſentit cum Græcis exemplaribus.

Quibus reputabitur.) οἷς μέλλει λογίζεσθαι, id eſt, Quibus imputabitur. Miror Iacobum

Faber.

Fabrum in examinationibus ſuis uertiſſe, debet imputari. Quaſi debet ſignificationē habeat futuri temporis, ut apud Græcos μέλλει. Et quaſi idem ſit debet imputari, & imputabitur, quemadmodum uulgus ineruditum putat. Niſi forte uiſum eſt illi docendi gratia ad hunc loqui modum.

Qui ſuſcitauit Ieſum Chriſtum.) χριστὸν apud Græcos non additur.

EX CAPITE QVINTO.

Varia lectio.

PAcem habeamus ad deum.) ἔχομεν. In pleriſq́ Græcorum codicibus eſt, id eſt, habemus. In alijs rurſum ἔχωμεν, habeamus. Poſteriorem lectionem ſecutus fuiſſe uidetur Origenes, interpretans his uerbis nos inuitari ad pacē mutuam. Et haud ſcio an apud Græcos primæ perſonæ τῶν αὐτοπροσωπικῶν congruant cum indicatiuis, quemadmodum ſecunda ἔχετε. Apud Theophylactum contextus habebat ἔχομεν, enarratio ἔχωμεν, apud Chryſoſtomum utrobiq́ repperi ἔχωμεν.

Acceſſum.) προσαγωγὴν ἐσχήκαμεν, id eſt, Aditū habuimus, ſiue nacti ſumus. Tametſi non

non me clam eſt Græcos in nõnullis uerbis præterito pro præſenti abuti,præſertim affe ctuum,ut γέγηθα, ἤδεια, & in hoc quod paulo poſt ſequitur, ἑστήκαμεν ſtetimus,pro ſtamus. Vbi illud annotandum,ἐν ᾗ, in qua ſtamus,incertum an articulus poſtpoſitiuus referat gratiam an ſpem. Ambroſius uidetur ad fidem referre cum ait,Ideo ſtantes quia prius iacuimus,credentes autem erecti ſumus &c.

In ſpe filiorum dei.) Græci legunt In ſpe gloriæ dei, ἐπ' ἐλπίδι τῆς δόξης τοῦ θεοῦ. Nec addunt filiorum. Palàm eſt Origenem legiſſe in ſpe gloriæ dei,ex ipſius enarratiōe. Nec ullum ueſtigium deprehendi poteſt ex interpretatione Ambroſiana, quo ſentiri queat illū addidiſſe filiorum. Sic enim ſcribit,Credentes autem erecti ſumus,gloriantes in ſpe claritatis quam promiſit deus nobis,non abhorrens ab Origene qui interpretatur,Gloriantes in ſpe uidendæ gloriæ dei. Theophylactus interpretatur,in ſpe bonorum quæ nobis contingent non ex merito noſtro,ſed ut glorificetur deus. Nec ſecus legit Chryſoſtomus. *Additū apud nos.*

Non ſolum autem.) οὐ μόνον δέ. Sermo Latinus hanc loquendi formam non agnoſcit, mollius erat ſi addidiſſet pronomen,Neq; id ſolum,aut neq; hæc ſolum. Siquidem Origenes exiſtimat hanc particulam non ſolum eſſe referendam ad id quod proxime dictū eſt, gloriamur in ſpe gloriæ dei,ſed ad cætera quoq;,quæ docuerat nos eſſe cōſecutos per Ieſum Chriſtum:uidelicet iuſtificatos eſſe ex fide per illum,per eundem aditum eſſe datum in gratiam iſtam,per eundem contigiſſe,quod licet gloriari & ſperare gloriam dei. Mihi uidetur ad horum poſtremum non inconcinne referri.

Non confundit.) οὐ καταισχύνει, id eſt,Non pudefacit aut pudore afficit, Quis Latinus intelligeret cōfundit pro pudefacit. Auguſtinus libro de doctrina Chriſtiana quarto cap. ſeptimo,indicat huius loci ſchemata,quorum unū appellatur Græce κλῖμαξ, Latine gradatio,multum faciens ad iucunditatem orationis. Ea fit,quoties membrum ſequens uocē poſtremam excipit præcedentis,ut ita per gradus quoſdam deueniatur ad ultimum, uelut hic,Ex tribulatione patientia,ex patientia probatio, ex probatione ſpes connectitur. Indicat & cōpoſitionis decus,quod orationem colis & cōmatis modulatam abſoluit periodus,Primum membrum eſt,Quoniam tribulatio patientiam operatur. Secundum,patientia autem probationem. Tertium,probatio uero ſpem. Deinde additur periodus, & ipſa conſtans tribus membris,quorum primum eſt,Spes autem non confundit:ſecundū, quia charitas diffuſa eſt in cordibus noſtris:tertium,per ſpiritum ſanctū qui datus eſt nobis. Huiuſmodi fermè Auguſtinus. Quanq; mea ſententia nihil uetat,quo minus priorē cōpoſitionem quatuor membris abſoluamus,ut quartum ſit,ſpes autē non confundit:hic enim eſt finis gradationis. Deinde accinitur periodus uel unico uel duobus membris conſtans,Quia charitas dei diffuſa eſt in cordibus noſtris,per ſpiritum ſanctum qui datus eſt nobis. Quin & ſuperiora cola poſſunt in bina cōmata diuidi,ut cōma ſit,quoniam tribulatio,& poſt minimum reſpirationis,ſuccedat,patientiam operatur,atq; item de cæteris. Hæc diuus Auguſtinus fatetur nequaq; fuiſſe ab apoſtolo affectata,ſed eloquentiam ultro comitem fuiſſe ſapientiæ,nec ſapientiam talem aſpernari comitem.

Diffuſa eſt. ἐκκέχυται, id eſt,Effuſa eſt,uel effuſa fuit,ut intelligas largiter effuſam.

Vt quid enim.) Græce ſecus eſt, ἔτι γὰρ χριστὸς ὄντων ἡμῶν ἀσθενῶν, id eſt,Nam Chriſtus cum adhuc infirmi eſſemus. Apparet codicem quem ſecutus eſt interpres habuiſſe εἰς τί, id eſt,ad quid? Vterq; ſenſus eſt tolerabilis. Ad quid enim ſubaudi,ne ſpes confundat. Et ut quid legit Ambroſius quoq;,Theophylactus legit & interpretatur ἔτι.

Secūdum tempus.) κατὰ καιρόν. Si referatur ad infirmos,mitigat quod dictum eſt, quaſi infirmitas illorū tēpori ſit imputanda,quo nondū apparuerat gratia euāgelij. Sin referatur ad mortuus eſt,intelliges illum idoneo tēpore,& à patre præſcripto, mortem oppetiſſe. Atq; ita Græca interpretantur ſcholia. Eamq; ſententiam ſequitur Ambroſius,ita ſcribēs Si pro incredulis ac dei inimicis Chriſtus ad tempus morti ſe dedit. Ad tēpus enim mortuus eſt,quia tertia die reſurrexit. Ac mox,Apud homines igitur, id eſt, ſecundum tempus mori uiſus eſt. Conſentit & Origenes,& huic penè ſuccinens Theophylactus, interpretans ſecundum tempus,opportuno deſtinatoq; tempore. *Duplex lectio*

Pro iuſto moritur.) ἀποθανεῖται, id eſt, Morietur. Porrò iuſtum & bonum hoc loco nō perſonam aliquam ſignificat,ſed rem,hoc eſt ipſam iuſtitiam & bonitatē,ut ſit neutri ge- *Locus anceps*

neris

neris non maſculini, quemadmodum putat diuus Hieronymus in epiſtola ad Algaſiam, quæſtione ſeptima. Origenes utroq; modo ediſſerit, ꝓ iuſto uiro & iuſta cauſa. Ambroſius diuerſum ſenſum ſequitur, ad perſonam referens iuſti uocabulum.

Audeat mori.) Et audet, uel etiam auſit mori, καὶ τολμᾷ ἀποθανεῖν. Quanquàm hic rectius uertiſſet ſuſtinet, quo uerbo in conſimili ſenſu uſus eſt Suetonius.

Quoniam ſi.) Secus eſt apud Græcos, ὅτι ἔτι ἁμαρτωλῶν ὄντων ἡμῶν, id eſt, Quod cũ adhuc peccatores eſſemus, ut hæc particula pendeat à ſuperioribus, Fortaſſis erit q pro bono moriatur. Attamen dei erga nos charitas in hoc inſignis eſt, & humanã uincit quantumuis magnam, quod pro impijs & indignis, filium unicum mori uoluerit, deinde colo interpoſito ſequatur, Multo magis ergo nunc iuſtificati &c. Ea diſtinctio ſi quis mihi diffidit, extat in exemplari Paulino, cuius ſæpe meminimus. Cõmendat autem ſuam chari-
Diſtinctio. tatẽ deus in nobis, hic interpoſito cõmate ſequit̃, Quoniã cũ adhuc peccatores eſſemus, Chriſtus pro nobis mortuus eſt, hic periodi nota interiecta, quod ſequitur à maiuſcula incipit. Multo igitur magis &c. Quãq; poſterior quiſpiam, uolens opinor, emendare quod erat ſcriptum, in ſpacio quod dirimit uerſus aſſcripſerat, ſi. Quoniam ſi cum adhuc peccatores &c. Eandem diſtinctionem habebat meus codex ueteris typographiæ, nec addit̃ ſi.

Sed & gloriamur.) ἀλλὰ καὶ καυχώμενοι, id eſt, Sed & gloriantes. Quanq; ad ſententiã haud ita magni refert. Et in nonnullis Græcorũ exemplaribus καυχώμεθα, reperi ſcriptũ, uelut in eo quod nobis exhibuit monaſterium prædicatorum apud Baſileam.

Propterea ſicut per unum hominem.) Sic quidem eſt apud Græcos, διὰ τοῦτο ὥσπερ δι' ἑνὸς ἀνθρώπου, ſed non reſpondet quod ſequitur ad ὥσπερ, niſi ὡς legat̃ pro quia, aut ὥσπερ pro ὡς, aut niſi accipias ὥσπερ pro tanq;, niſi quis malit hoc quoq; ἀνταπόδοτον eſſe, qualia multa uidetur Paulus habere. Origenes duas refert opiniones. Iuxta priorem uult Paulũ
Sermo Pauli uidetur inabſolutus non ob inſcitiam Græcanici ſermonis hanc partem imperfectam reliquiſſe, ſed data opera ſuppreſſiſſe, quod alioqui ſubijciendum erat, quia commodius iudicaret utrũq; ſubaudiri quàm palàm explicari. Nam ſi adieciſſet eam partem quæ reſpõdet ſicut &c, Sic per unum hominem uenit iuſtitia in mundum, & per iuſtitiam uita in omnes homines pertranſiuit, periculum erat ne qui hoc audito ſecuriores ac negligentiores redderentur, aut iam nunc inciperent expectare quod poſtea continget, aut ne putarent hic oſcitantibus obtingere quod non ſine cura ſtudioq; conſequimur. Proinde in cæteris, alteram partem commutato tempore reddit per uerbum futuri temporis, Sicut in Adam omnes moriuntur, ita & in Chriſto omnes uiuificabuntur. Iuxta poſteriorẽ, uult alteram partem, in poſterioribus eſſe redditam, licet interuallo longiore, nempe illic, Sed non ſicut delictum, ita & donum. Si enim unius delicto mortui ſunt, multo magis gratia dei, & donum per gratiam unius hominis Ieſu Chriſti in plures abundauit. Mihi uero uidetur & alia ſupereſſe
Tertia ratio explicandæ queſtionis. ratio, qua huic ſermonis incõmodo medeamur, ſi quod apud Græcos frequens eſt in coniunctione καὶ ſubaudiatur οὕτως, cuius exemplum habes in euangelio, ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς, id eſt, Sicut in cœlo, ita & in terra, οὕτως ſubauditum eſt. Hic igitur erit ſenſus, Quapropter ſicut per unum hominem peccatum in mundum intrauit, ita & per unum hominem intrauit mors, ut intelligas utrunq; nobis ab Adam eſſe profectum. Ille peccauit & ob peccatum incidit in mortem. nos item quoniam illum ſequentes peccamus, in mortem incurrimus. Atq; ita factum eſt, ut & mors & peccatum in omnes dimanarit.

In quo peccauerunt omnes.) In quo, quidam referunt ad Adam, quorum eſt Ambro-
In quo, uarie expoſitum. ſius, qui in hoc quoq; philoſophatur, cur dixerit in quo, nimirum Adam, & non in qua, cum ab Eua ſit ortum peccatum, uidelicet Origenem ſecutus ut ferè ſolet. Quidã ad peccatum cuiuſq; proprium, in qua ſententia uideo Chryſoſtomum ac Theophylactum eſſe. Quãquàm utraq; ſententia recidit eodem. Mihi non abſurdum uidetur ſi ἐφ' ᾧ accipiatur pro quatenus, ſiue quandoquidem, ut ſit ſenſus, per unum hominem ueniſſe peccatũ in mũdum, peccati uero comitem fuiſſe mortem, proinde ad omnes perueniſſe mortem, quatenus omnes peccatum habuerunt. Nam ad hunc modum reperire licet & aliâs, ni fallor, apud Paulum ἐν ᾧ ſiue ἐφ' ᾧ pro In eo quod, ſiue inquantum, aut quatenus. Huic ſententiæ minus fidebam priuſquàm comperiſſem poſitam ab eo cuius ſunt ſcholia in omnes epiſtolas Paulinas, uiri, quod res ipſa declarat, eruditi, licet præfationem addiderit

impoſtor,

impoſtor, qui quo uendibilius eſſet opus, finxit Hieronymum autorem. Scholium ſic habet, In quo oẽs peccauerunt, hoc eſt, in eo quod omnes peccauerũt, exẽplo Adæ peccãt.

Vſque ad legem enim peccatum.) ἄχρι γὰρ νόμου. Origenes interpretatur, Vſque ad finem legis Moſaicæ, hoc eſt, uſque ad Chriſtum.

Non imputabatur.) οὐκ ἐλλογᾶται, id eſt, Imputatur, præſentis temporis, ut ſermo ſit abſolutior. Nam μὴ ὄντος νόμου ad utrunque tempus quadrat, quaſi dicas in genere, nõ ente lege non imputatur peccatum, id eſt, ubicunque non eſt lex, ibi peccatum non imputatur. Atque ita ſanè legit Origenes. Itaque ſcriptum comperi in uetuſtiſſimo nec minus emendato codice Paulino. Hic quidam interpretantur ἐλλογᾶται non pro imputatur, ſed pro reputatur, hoc eſt, iudicatur, ut intelligas nulla lege lata, peccantes non habere pro peccato quod cõmittunt cum nulla lege facere prohibeantur. Quidã non ineruditus libro ædito, putat Græcam lectionem eſſe deprauatam, & pro ἐλλογᾶται, ſcribendum ἐλλογᾶτο. Quaſi uero non ſit impudens diſſentire à tanto conſenſu Græcorũ uoluminum, aut quaſi ſi quis tempus præteritum imperfectum poſtulet, ἐλλογεῖτο dicendum ſit, ac non potius ἐνελογεῖτο. Atque hic eſt qui ſibi miram eruditionem uindicans, me ſine fine iactat nihil omnino ſcire. In codice Donatiani ſcriptum erat, Quum lex non eſt. Vnde coniectare licet & illud imputabatur, deprauatum, pro imputatur. Illud obiter annotãdum, Paulũ hoc loco promiſcue uti his duobus uocabulis, ἁμαρτία & παράπτωμα, cum Hieronymus alicubi putet παράπτωμα leuius eſſe quàm ἁμαρτίαν. ἁμαρτία παράπτωμα.

In ſimilitudinem.) ἐν ὁμοιώματι, id eſt, In ſimilitudine, non in ſimilitudinẽ præuaricationis Adæ. Poteſt autem hæc particula In ſimilitudinem referri uel ad illud ſuperius, Regnauit mors in ſimilitudine, uel ad propius hoc, Qui non peccauerũt in ſimilitudine. Origenes & Ambroſius, atque etiam Auguſtinus libri de peccatorum meritis & remiſſione, primi, capite undecimo, indicant duplicem huius loci fuiſſe lectionem. Vnam, regnauit mors etiam in eos qui peccauerunt in ſimilitudine Adæ. Atque hanc uidetur habere potiorem Origenes, ut quam priore loco ponat, quemadmodum & Ambroſius. Alteram, quã indicat haberi in nonnullis exemplaribus, Regnauit mors ab Adam etiam in eos qui non peccauerunt. Prioris lectionis in qua non additur negatio hæc eſt ſententia, Mortem regnaſſe non ſolum in Adam, ſed in omneis etiam, qui ad illius exemplum peccauerant. Poſterioris lectionis duplex eſt ſenſus. Prior eſt, mortem regnaſſe non ſolum in Adam & in eos qui ad illius exemplum peccauerunt, uerum in eos quoque qui aut non peccauerant, aut certe non perinde grauiter peccauerant atque ille. Poſterior ſenſus eſt, mortem regnaſſe & in eos qui non peccaſſent, regnaſſe autem non ob ipſorum commiſſa, ſed in ſimilitudine præuaricationis Adæ, hoc eſt, perinde quaſi & ipſi præuaricati fuiſſent quemadmodum Adam. Iam cum alibi dixerit, Concluſit deus omnia ſub peccato, & omnes peccauerunt & egent gloria dei, quomodo nunc dicit quoſdam non peccaſſe? Verum non peccauerant ad illius ſimilitudinem, hoc eſt, non tam capitaliter, nec accepto mandato, quæ ꝓprie præuaricatio dicitur. Nam Adæ merito eſt imputatum peccatum, ut cui præſcriptũ eſſet, quid ſequi, quid fugere deberet. Sed ante Moyſi legem nõ imputabatur peccatum, hoc eſt, non uidebatur imputandum, quod non eſſet lex quæ prohiberet peccatum. Illud addendũ, non eſſe ὁμοιώσει, ſed ὁμοιώματι, quod magis aſſimilationem ſonat quàm ſimilitudinem, ut accipias eos qui peccant in hoc referre parentem peccatorem. Vſus eſt eodem uerbo aliquanto ſuperius, In ſimilitudine imaginis hominis. Cæterum haud me fugit quoſdam totum hunc locum ad peccatum originale referre. Quibus equidem non admodum repugno, tamen & alteram interpretationem indicare uiſum eſt, quam nec Ambroſius omnino prætermiſit, Origenes penè ſolam ſequitur. Is cuius ſcholia legimus titulo Hieronymi ſimiliter, Sic enim loquitur, Quum enim expoſuiſſet eos qui non peccauerunt in ſimilitudinẽ Adæ, eſſe qui ante legẽ Moſi peccarũt, explicat quod dixit his uerbis, Hi ſunt qui nõ ad ſimilitudinẽ præuaricationis Adæ, peccauerũt, qui ꝑ naturalẽ legẽ tranſgreſſi ſunt, & non ſicut Adam ꝑ mandatum. Ac mox ſubijcit, Sicut enim Adam primus mandatũ dei præuaricatus exẽplũ eſt legẽ dei præuaricari uolẽtibus, ſic & Chriſtus uolũtatẽ patris cõplexus exẽplũ eſt imitari eũ cupiẽtibus. Sed quid hæc ꝑſequor, quũ is totũ caput interpretetẽ de peccatis quæ cõmittũt hoĩes imitatiõe primi parẽtis. Qđ ſi qs

nobis

nobis proferat exemplum uirginis,ueteres neminem à peccato liberarunt in totum prę/ter unum Chriſtum,Si infantes,de his hic non uidetur agere Paulus,nec ea quæſtio tum mouebatur,quum nondum eſſet receptum infantes baptizari.Quin & illud nobis uidendum,ne plus ſatis oderimus Pelagianos,non quod nolim illorum explodi ſententiam, qui negant ullum eſſe peccatum originale,ſed quod nolim illud per occaſionē affectate admi ſceri ubi non eſt opus,ſiue quod in ea diſputatione libeat argutari, ſiue ut quemadmodū aſtrologi repertis epicyclis ſeſe è multis difficultatibus expediunt,ita nos affectate ad hoc quæſtionum κρησφύγετον paſſim recurramus.Niſi forte nobis permittimus, ut in diſputando cum aduerſario qui uincendus eſt magis quàm docendus, ſcripturæ uerba ad uictoriam noſtram utcunq; detorqueamus.Quod aduerſus Iouinianum pugnans Hieronymus facere uidetur nõnunquam,& Auguſtinus aliquoties.Hæc dixerim inquam,non quod faueam negantibus eſſe peccatum originis,ſed quod nolim,ſi fieri poſſit,ullam uim fieri ſcripturis diuinis.Quin potius ex ipſa diſputationis conſequentia diligenter expendamus,quid ſenſerit Paulus,diſpicientes quid hic agat,unde cœperit,quorſum tendat,& num conſentaneum ſit illum ſtatim myſterium hoc gentibus aperire uoluiſſe, quod hodie quoq; magis creditur quàm intelligitur,nimirum cõmuni ſenſu reclamante. Fruſtra uero quidam calumniãtur,quod hac annotatione uidear labefactare peccatum originis, quum tot locis in ſcriptis ingenue profitear & aſſeram, Verũ hic locus mihi uidetur mollius exponi de perſonalibus commiſſis poſterorum Adæ, ſic tamen ut nullius ſententiæ præiudicem.

Peccatū originale negabāt Pelagiani.

Forma futuri.) τύπος τοῦ μέλλοντος,id eſt,Figura ſeu typus futuri,hoc eſt,uenturi Chriſti,ut futuri nomen nõ pertineat ad tempus quo hæc ſcribebat Paulus,ſed ad Adam qui præceſſit Chriſtum cuius typum gerebat.Quo elocutionis genere ſcripſit Coloſſenſibus de Sabbatis & Neomenijs agens: Quæ ſunt umbra,inquit,futurorũ.Iam enim illa Paulo futura non erant ſed præſentia.Coactius enim mihi uidetur,quantumuis argutum dixeris,quod Origenes indicat hæc & ad uenturi ſeculi conditionē poſſe referri. Forma igitur & typus erat Chriſti Adam.Quanq; ea figura in diuerſum recidit & analogia potius eſt q̃ ſimilitudo.Nam ut ille princeps peccãdi & moriendi,ita hic dux & autor innocentiæ & immortalitatis.Proinde eleganter ſcripſit Origenes & hũc ſecutus Ambroſius, iuxta genus cõſtare ſimilitudinem,iuxta ſpeciem repugnantiam eſſe. Vt ab Adam quiddã dimanauit in omnes,ita & à Chriſto,hic genus eſt. Cæterum ab illo mors & peccatum, ab hoc innocẽtia & uita,hic ſpecies eſt.Porrò forma Græcis eſt typos,quod uelut exemplar ſonat,unde aliud exprimitur ſimile.Poteſt autem & illud τοῦ μέλλοντος abſolute ſumi neutro genere,ut referatur non ad poſteriorem Adam ſed ad ipſum peccatum quorũlibet Adam parentem imitantium.Is enim fuit exemplum peccandi poſteris.Oſtẽdi quis ſenſus è uerbis Græcis excerpi poſſit,ſequetur prudens & cordatus lector quod optimũ iudicabit.Illud adijciendum,quod interpres hoc loco nunc uertit plures,nũc multi,Græcis eadem eſt dictio πολλοὶ,quam Origenes poſitam putat pro omibus,quo magis reſpondeat unius. Etenim ubi ſunt omnes,ibi ſunt & multi.

Forma futuri quò referẽdũ.

Multi pro oẽs

Et non ſicut per unum peccatum.) Apud Græcos obſcurius eſt,καὶ οὐχ ὡς δι᾽ ἑνὸς ἁμαρτήσαντος,τὸ δώρημα, id eſt,Et non ſicut per unum qui peccauit donum.Sic enim ad uerbũ uertere licet,& neceſſe eſt nõnulla uerba ſubaudire, id quod admonent etiam Græcorũ ſcholia.Et non ſicut per unum qui peccauit,ſubaudi ingreſſa eſt mors, ita per unum uenit donũ,hoc eſt,non eodẽ modo.Nam ex uno peccato moriunt̃ omes,ſed ex multis peccatis per unũ iuſtificantur omnes.Quodq; uulgati codices habent per unũ peccatũ,Ambroſius legit peccantẽ nõ peccatum δι᾽ ἑνὸς ἁμαρτήσαντος, id eſt,Per unum qui peccauit. Atq; ita legiſſe Theophylactum ex ipſius interpretatione licet colligere.Certe ſic legit Chryſoſtomus,q̃q; mox ἑνὸς refertur ad peccatum, τὸ μὲν κρίμα ἐξ ἑνὸς εἰς κατάκριμα,quia ſequitur,τὸ δὲ χάρισμα ἐκ πολλῶν παραπτωμάτων. Quum unum peccatum dicit Adæ peccatum ſignificat,quum multa,cætera peccata intelligit,quæ ſibi quiſq; addit.

Obſcurus ſermo Pauli.

Nam iudicium quidem ex uno.) Ex uno,non refertur ad perſonam Adæ,ſed ad peccatum,ut ſubaudias παραπτώματος,cui paulo poſt reſpondet,ex multis,ut ſit ſenſus,Nam iudicium quidem ex uno peccato in condemnationem,donum autem ex multis peccatis in

Ex uno peccato.

tis in iuſtificationem. Quanquam conſentiunt hic interpretes omnes. Auguſtinus de nuptijs & concupiſcentia ad Valerium libro ſecundo, cap. uigeſimoſeptimo, palàm aſſeuerat, Ex uno peccato ſentiendum non ex uno homine, ut reſpondeat ad id quod ſequitur, gratia autem ex multis delictis: ut intelligamus unum peccatum ſuffeciſſe ad condemnationem uniuerſi generis humani, gratiam autem unam ad uniuerſa peccata delenda. Idē affirmat aduerſus Iulianum Pelagianum libro primo.

Gratiam ex multis delictis.) χάρισμα. Quod modo donum uerterat, & recte, nunc gratiam uertit haud recte, niſi prorſus idem eſſe putamus gratiam & donum.

Itaq; ſicut per unius delictum in omnes homines.) Hic ſermo mutilus eſt, & opus habet quæ ſubaudiantur, uidelicet quid per utrunq; ſit inductum. Itaq; ſicut per unius delictum irrepſit peccatum ad condemnationem, ita per unius iuſtitiam ingreſſa eſt ſalus ad iuſtificationem omnium. Ita propemodum Theophylactus, in enarrando ſupplens, quæ deſunt orationi.

Sermo mutilus.

Abundantiam gratiæ & donationis & iuſtitiæ accipientes.) Legendum eſt doni iuſtitiæ, ut intelligas ipſam iuſtitiam eſſe donum, καὶ τῆς δωρεᾶς δικαιοσύνης. Sublata cōiunctione: iamq; nō erit opus illa diſtinctione Thomæ, explicantis quid interſit inter gratiam, donationem, & iuſtitiam. Quanq; Ambroſius addit, noſtro more coniunctionem, legens, et iuſtitiæ, ſed arbitror mendum eſſe codicis, quandoquidem tale nihil indicat illius enarratio. Certe Chryſoſtomus ac Theophylactus nobiſcum faciunt.

Lex autem ſubintrauit.) παρεισῆλθεν. Quaſi dicas obiter irrepſit, ob præpoſitionē Græcam quæ fermè in malam partem additur.

Superabundauit gratia.) Hic χάρις eſt, non χάρισμα, id eſt, Gratia, non donum. Quāquam χάριν, id eſt, gratiam Græci aliquoties accipiunt pro beneficio. Cæterum quod Latinus interpres dixit ſuperabundauit, Græce eſt ὑπερεπερίσσευσεν, quod non perinde ualet quaſi dicas, ſic abundare liquorem, ut effundatur quod ſuperfluum eſt, ſed quaſi dicas uehemēter ac ſupramodū abundare. Auget enim ὑπὲρ apud Græcos non aliter atq; quàm aut per, apud nos. Vnde nonnulli Græcorum more loquentes, ſed parū Latine, dicunt ſuperbenedictus, pro eximie benedicto, ſuperexcelſus pro uehementer excelſo.

ὑπὲρ auget Græcis.

Sicut enim per inobedientiam unius hominis peccatores conſtituti ſunt.) Illud ad ſenſum nihil attinet, quod in noſtris habetur tertia perſona, Cōſtituti ſunt, quod habebatur in nonnullis Græcorum codicibus, κατεστάθησαν, cum in pleriſq; Græcis habeatur κατεστάθημεν, quemadmodum & in æditione Aldina.

Vt ſicut regnauit peccatum in morte.) Origenes putat ſub mortis nomine diabolum poſſe intelligi, in hoc uelut & in ſuperioribus locis, quod Græcis mollius eſt, quibus θάνατος mors, maſculini generis eſt. Ambroſius putauit ad animi mortem referendū ſenſum. Origenes & de corporali morte interpretatur, diſputās de Enoch à morte ſubducto. Porrò cum ait, Regnauit peccatum in morte, ἐν τῷ θανάτῳ, apparet Paulū abuſum eſſe præpoſitione ἐν pro εἰς: debebat enim hæc particula congruere illi quæ ſequitur, ut gratia regnaret per iuſtitiam in uitam æternam, ubi non dixit ἐν ζωῇ αἰωνίῳ, ſed εἰς ζωὴν αἰώνιον.

Per Ieſum Chriſtum dominum noſtrum.) Dominum noſtrum, hoc loco non adijcitur apud Græcos, nec in uetuſtis Latinorum exemplaribus, etiamſi apud Ambroſium additur, ſed ita ut ex interpretatione non poſſit eſſe compertum ita legiſſe. Quanq; in nōnullis Græcis exemplaribus dominum noſtrum additum repperi, eodem, opinor, caſu quo apud nos, duobus uocibus aliunde huc tranſcriptis.

In mortem.) ἐν τῷ θανάτῳ, id eſt, In morte, hoc eſt, per mortem, quemadmodum ſuperius admonuimus.

EX CAPITE SEXTO.

QVi enim mortui ſumus peccato.) Enim, redundat οἵτινες ἀπεθάνομεν, id eſt, Quicunq; mortui ſumus, aut qui mortui ſumus peccato, & peccato dandi caſus eſt non auferendi, quaſi quis alloquens peccatum dicat, tibi mortuus ſum ſed Chriſto uiuo.

Viuemus in illo.) ἐν αὐτῇ. In ipſo, aut in eodem fuerat ſignificantius.

An ignoratis fratres.) Fratres, additum eſt ab interprete aut ſcriba, ἢ ἀγνοεῖτε, id eſt,

Fratres additum.

An ignoratis. Atq; ita ſanè legit Origenes & Ambroſius, neq; ſecus habent uetuſtiſſimi codices Latini manu deſcripti.

Baptizari in Chriſtum. Baptizati ſumus in Chriſto Ieſu.) Græcis eſt in Chriſtum Ieſum, & in mortem, εἰς χριστὸν ἰησοῦν, & εἰς τὸν θάνατον. Quanq; ea præpoſitio ancipitis eſt naturæ apud Græcos. Hic tamen magis congruebat in Chriſtum, quod per baptiſmũ inſerimur in corpus Chriſti myſticum.

Si enim complantati facti ſumus.) σύμφυτοι. Hoc eſt, inſiticij & participes. Alluſit em̃ ad inſitionem plantæ quæ reſpondet communioni corporis Chriſti. Quemadmodum ſurculus decerptus è ſua arbore, particeps fit humoris eius arboris cui inſerit̃, ita qui per baptiſmum, Chriſti corpori inſeruntur, cõſortes fiunt bonorum illius. Vide uero an præpoſitio σὺν pertineat ad Iudæos & gentes ſimul in unum Chriſtum collectos.

Duplex ſenſus. Simul & reſurrectionis.) Græcis eſt, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀναστάσεως, id eſt, Igitur & reſurrectionis. Interpres legiſſe uidetur pro ἀλλὰ, ἅμα. Cæterum ἀλλὰ coniunctio eſt ratiocinãdi, quã uertimus nimirũ, & Reſurrectionis erimus, bifariã accipi poteſt: erimus reſurrectionis, id eſt, Pertinebimus ad reſurrectionẽ, aut erimus cõplantati ſimilitudini reſurrectionis eius. Nos priorẽ ſententiã ſecuti, uertimus addito uerbo, Et reſurrectionis erimus participes.

Quia ſimul etiam uiuemus cum Chriſto.) Græcis eſt συζήσομεν αὐτῷ, conuiuemus illi. Quanquam interpres bene reddidit ſententiam.

Reſurgens à mortuis.) ἐγερθεὶς, id eſt, Excitatus ſiue qui reſurrexit à mortuis. nam præteriti temporis participium eſt. Quanquam alias huiuſmodi participijs abutitur.

Vltra non dominabitur.) οὐκ ἔτι κυριεύει, id eſt, Non amplius dominatur, præſenti tempore non futuro, quemadmodum illud non moritur. Reddit enim cauſam, quare nõ moritur, Quia per illum ſublatum eſt mortis dominium, Nam hæc uerba non ſolum pertinent ad Chriſtum, uerum etiam ad myſticum corpus Chriſti, cui ſenſui magis congruebant uerba præſentis temporis.

Excuſſa Vallæ annotatio. Quod enim mortuus eſt.) ὃ γὰρ ἀπέθανε. Laurentius caſtigat, quod enim mortuũ eſt, neutro genere. Nam apud Græcos ὃ articulus eſt poſtpoſitiuus non coniunctio. Ac ſanè iuxta Laurentij ſentẽtiam legit Hilarius libro de trin. ix. iuxta fidem uetuſtorum codicũ, mortuum referens ad corpus humanum, uiuit, ad naturam diuinam, ſed mea ſententia, melius ad Chriſtum ſimpliciter refertur ἀπέθανεν, ut ſit ſenſus, hoc ipſum quod mortuus eſt Chriſtus, ſemel dũtaxat mortuus eſt, idq; peccato, quod autem uiuit &c. Quaſi dicas mortẽ eam quam mortuus eſt, mortuus eſt peccato, uitã quã uiuit, uiuit deo. Eſt autẽ iuxta Græcorum diſtinctionem ſignandum cõma poſt ὃ γὰρ ἀπέθανε, ut quod ſequitur, Mortuus eſt ſemel, ad peccatum referatur, quæ uox hic datiui caſus eſt, quemadmodum deo, non ablatiui. Conſimili modo dixit in epiſtola ad Galatas, ὃ δὲ νῦν ζῶ ἐν σαρκὶ, ἐν πίστει ζῶ, id eſt, Quod autem nunc uiuo in carne, in fide uiuo. Cæterum quis tãdem ſenſus eſt, ſi legas, Id quod mortuum eſt &c. Quin potius agit Paulus, ut quemadmodum Chriſtus ſemel mortuus peccato, ſemper immortalis manet, ita nos ſemel mortui peccato, per baptiſmum & in illo renati, deinde non recidamus in peccatum. Hac ratione interpres à gemino ſolœciſmo abſoluetur, quem illi noſter impegit Stapulenſis.

Stapulenſis.

Exiſtimate uos mortuos.) ἑαυτοὺς, id eſt, Vos ipſos. quod ſæpius obuium interpres uidetur neglexiſſe. Et exiſtimate Græcis eſt λογίζεσθε, uerbum cogitantis, ut annotauit & Origenes, quod ea res à cogitatione potiſſimum pendeat. Quoties enim cogitamus nos eſſe mortuos cum Chriſto, premuntur & euaneſcũt carnis cupiditates. Vnde magis quadrabat, reputate, hoc eſt conſiderate.

In Chriſto Ieſu.) Græci addunt, domino noſtro.

Vt obediatis concupiſcentijs eius.) εἰς τὸ ὑπακούειν αὐτῇ ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις αὐτοῦ, id eſt, Ad obediendum ei, in cõcupiſcentijs ipſius, ut pronomen ei referat peccatum, ipſius referat corpus, ut intelligas obediri peccato per affectus corporis ad peccatum ſollicitantes.

Sed neq; exhibeatis.) μηδὲ παριστάνετε, id eſt, Nec exhibete ſiue accõmodate, ſed redũdat.

Gratias autem deo.) χάρις δὲ τῷ θεῷ, id eſt, Gratia autem deo, ut ſubaudiatur ſit.

Serui facti eſtis iuſtitiæ.) Iuſtitiæ, datiuus eſt caſus, ἐδουλώθητε τῇ δικαιοσύνῃ, hoc eſt, Cœpiſtis eſſe ſerui iuſticiæ & addicti.

Humanũ

Humanum dico.) ἀνθρώπινον λέγω. Hac loquendi figura mitigare ſolet Paulus, ſi quid durius dicere uidetur, aut inconſideratius, Secundum hominem loquor.

Seruire immundiciæ.) Græce nomen eſt, & iucundius δοῦλα, id eſt, Serua, uel ſeruientia membra, ac uelut obnoxia.

Liberi fuiſtis iuſticiæ.) Peccati, hoc loco genitiuus eſt apud Græcos, iuſticiæ datiuus, hoc eſt liberi à iuſticia. Et eratis, potius quàm fuiſtis, eo quod præcedit, quũ eſſetis.

Finem uero uitam æternam.) Faber Stapulenſis legit in uitam æternã. Verũ in emendatis codicibus reperio uitam æternam abſq; præpoſitione, cõſentientibus & Græcis & Latinis exemplaribus, ut ſit appoſitio. Illud uiſum eſt ſubmonere lectorem, hoc loco, atq; etiam in eo quod præceſſit, finis illorum mors, τέλος accipi poſſe pro tributo ſiue uectigali, quod colligitur è ſeruitute peccati. Nam mox ſequitur, ὀψώνια. Tametſi ſecus interpretatur Ambroſius & Chryſoſtomus. Videtur ὀψώνιον eſſe quod datur alendo militi, τέλος extremum præmium quo iam ſibi uiuat miſſione donatus. Obſtat huic ſenſui quod adfert Chryſoſtomus, in mentione peccati nominari opſonia, hoc eſt, ſtipendia, in mentione uitæ æternæ, non nominari mercedem. *Faber.*

Stipendia enim peccati mors.) τὰ γὰρ ὀψώνια, id eſt, Obſonia. Milites enim cibis alliciebantur ac donarijs, ſiue autoramentis, ut hominum genus omnium longe uiliſſimũ, quippe quod cibi uentriſq; cauſa, uitam habet uenalem, ſed in quod olim ab imperatoribus Romanis, oĩa fermè dignitatũ inſignia collata ſunt. Ambroſius legit merces & quæſtus. *Obſonia.*

Gratia autem dei.) τὸ δὲ χάρισμα, id eſt, Donum, ut opponatur τοῖς ὀψωνίοις, quod eſt uile uerbum, cum illud ſit ingenuum.

EX CAPITE SEPTIMO.

Lex dominatur homini ꝗ diu uiuit.) Nobis ambiguum eſt, accipiendum ne ſit ꝗ diu uiuat homo, an quàm diu uiuat lex. Atq; eadem ambiguitas eſt in uerbis Græcis. Mihi uidetur uiuit, uerbum referendum ad lex potius quàm ad homo, idq; ut malim, faciunt ea quæ mox ſequuntur. Porrò licebat amphibologiam ad hunc modum effugere, Lex dominatur homini quo ad ea uixerit, aut quod fuerit elegantius, tantiſper dum ea uixerit. Hæc ubi ſcripſeram, conſulo Origenem, & comperio id ab eo diligenter annotatum fuiſſe, quod in conferenda ſimilitudine Paulus, legem uiri loco poſuit, & hominem uxoris uice. Vt morte uiri liberatur uxor, ita antiquata lege, liberatur obnoxius prius legi. Legem autem uiuere dicit, ꝗ diu ualet, mortuam eſſe poſteaq; deſijt habere uigorem. Iam κυριεύει non tantũ Græcis eſt dominatur, ſed etiam ius habet & autoritatem. Illud obiter annotandum, exemplum adduci de muliere non de uiro, quod apud Iudæos ius eſſet uiris diuertere ab uxoribus, cum illas ſola mors à maritali iure liberaret. Nec eſt quod ex hoc loco magnopere ratiocinemur, Chriſtianis modis omnibus interdictum eſſe diuortium, cum enim addit, Nam ſciẽtibus legem loquor, palàm indicat ſeſe non legem condere Chriſtianis de matrimonio, ſed ex Moſaica lege ſimilitudinem docendi gratia ducere. Neq; uero neceſſe eſt ut quod ſimilitudinis gratia producitur, quadret per omnia, ſatis eſt ſi ad id quadret, cuius docendi probandiq; cauſa adhibetur. Aduentus Chriſti in Euangelicis libris comparatur nocturno ſuffoſſori domus, non quod undiq; congruat furis & Chriſti aduenientis ſimilitudo, ſed hactenus modo congruit, quod uterq; non expectatus adeſt.

Amphibologia.

Ius diuortij.

Parabola non ſemper quadrat per oĩa.

Quæ ſub uiro eſt.) ἡ γὰρ ὕπανδρος γυνὴ, id eſt, Obnoxia uiro, quaſi dicas ſubuiralis, & γυνὴ ſignificat & uxorem & mulierem.

Viuente uiro alligata eſt lege.) τῷ ζῶντι ἀνδρὶ δέδεται νόμῳ, id eſt, Viuenti uiro alligata eſt lege, hoc eſt per legem. Legem autem matrimonium ſiue ius matrimonij uocant etiam Græci, ut mox A lege uiri.

Adultera uocabitur.) χρηματίσει, quod Græcis eſt χρηματίσει, non χρηματίσεται proprietas eſt Græci ſermonis. Quemadmodum enim dicimus, Audit pater, audit princeps, qui pater & princeps appellatur, Ita Græcis χρηματίζει ῥήτωρ, qui profitetur rhetorem, aut qui habetur pro rhetore. Vſus eſt hoc uerbo Lucas in actis cap. xi.

Si fuerit cum alio uiro.) ἐὰν γένηται ἀνδρὶ ἑτέρῳ, id eſt, Si contingat alteri uiro, aut Si

cœperit eſſe alterius uiri, niſi malumus ſubaudire præpoſitionem σὺν. Auguſtinus indicans tropos ueteris inſtrumenti, & hunc oſtendit ex Leuitici cap. xxij. Et filia ſacerdotis ſi fuerit uiro alienigenæ, pro eo quod erat, ſi nupſerit uiro alienigenæ. Et tamen hunc locũ calumniatus eſt quidam ædito libello, cum ſic interpretetur Auguſtinus, niſi forte aliud eſt iungi uiro, aliud nubere uiro. *Tropus Hebraicus.*

Si autẽ mortuus fuerit uir eius.) Eius, apud Græcos nõ additur. Itẽ poſtea, Soluta eſt à lege uiri, uiri non eſt apud Græcos, nec ad rem pertinet. Quanquã τοῦ ἀνδρὸς in quibuſdã inuenio codicibus. Nec eſt Græce Liberata eſt, ſed libera eſt, ἐλευθέρα ἐστὶν ἀπὸ τοῦ νόμου.

Liberata eſt à lege uiri.) κατήργηται ἀπὸ τοῦ νόμου. Verbum κατήργηται ſignificat ius abolitum & antiquatum, ut & aliquanto poſt, νυνὶ δὲ κατηργήθημεν.

Vt ſitis uos alterius.) Inepte addit uos in uertendo, etiamſi apud Græcos additur. Satis erat, ut ſitis alterius, etiamſi Græce eſt alteri, non alterius, id eſt, ut alius uos habeat, & non ſitis ueſtri iuris.

Vt fructificetis deo.) ἵνα καρποφορήσωμεν, id eſt, Vt fructificemus. Sequitur autem ὅτε γὰρ ἦμεν, in eadem perſona, id eſt, cum eſſemus. Alluſit autem ad uxorem, cuius modo meminit, quæ parit ſuo uiro.

Paſſiones. Paſſiones peccatorum.) παθήματα, id eſt, Morbos, cupiditates, ſiue affectus, ſiue perturbationes.

Quæ per legem erant.) τὰ διὰ τοῦ νόμου. Hoc loco, quæ, non refert peccata, ſed paſſiones παθήματα, ut intelligas legem excitaſſe peccandi libidinem.

Operari ἐνεργεῖν. Operabantur in membris.) ἐνηργεῖτο. Quod magis ſignificat uim habebant, ſiue ſecreto agebant. Nam occulta uis dicitur ἐνέργεια, uelut in ſemine, & uis mentis in homine.

In qua detinebamur.) ἐν ᾧ ad legem refertur, non ad mortem. Nec enim in pleriſque Græcis eſt mortis, ſed mortui ἀποθανόντος. Origenes teſtatur utranque lectionem ſibi notã fuiſſe. Verum hanc quam nos ſequimur magis approbat. Ambroſius diuerſam ſequitur, utraque ſatis congruit his quæ ſequũtur. Dicta eſt autẽ lex mortis, pro lex mortifera. Proinde illud, In qua detinebamur, referri poteſt uel ad legẽ, ut ſit ſenſus, Nos iam mortui in Chriſto, liberati ſumus à iure legis in qua detinebamur, uel ad mortui, ut ſubaudias pronomen, mortui ei legi in qua detinebamur.

Occaſione autẽ accepta.) ἀφορμὴν δὲ λαβοῦσα ἡ ἁμαρτία. Interpres non ineleganter mutauit genus participij, & actiuum uertit in paſſiuum, ut conueniret tempus. Nam λαβοῦσα præteriti temporis eſt. Nec uideo cur hic Stapulenſis debuerit offendi. *Faber.*

Ego autem mortuus ſum.) ἀπέθανον, id eſt, Mortuus eram, ſiue mortuus fui, ut ſit præteriti temporis, & reſpondeat illi reuixit. Transfert enĩ Paulus docendi gratia rem in ſuã perſonam, & retulit inter ſe pugnantia. Nam uita peccati, mors eſt hominis. Proinde ſi reuixit peccatum, ilico conſecuta eſt mors hominis. *Paulus alienã perſonã in ſe transfert.*

Seduxit me.) ἐξηπάτησέ με, id eſt, Decepit me, & ab uia abduxit. Hoc enim proprie ſonat ἐξαπατᾶν.

Diſtinctio uaria. Sed peccatum ut appareat &c.) Vitioſa diſtinctiõe ſenſum huius loci corrumpimus. Sic autem diſtinguunt Græci, Quod ergo bonum eſt, mihi factum eſt mors? abſit, ſed peccatum, ut ſubaudias mihi factum eſt mors. Ad eum modum interpretatur & Theophylactus, licet ſecus diſtinguat Auguſtinus, ſermone de uerbis Apoſtoli undecimo. Græca ſic habent, τὸ οὖν ἀγαθὸν, ἐμοὶ γέγονε θάνατος; μὴ γένοιτο, ἀλλὰ ἡ ἁμαρτία.

Operatum eſt mihi.) κατεργαζομένη, id eſt, Operans participium, infiniti uerbi uice poſitum, id eſt, ut uideatur peccatum per id quod bonum eſt mihi operari mortem, non operando, quemadmodum placet Laurentio.

Peccans peccatum. Supra modum peccans peccatum.) καθ' ὑπερβολὴν ἁμαρτωλὸς ἡ ἁμαρτία. Quod ita ſonat quaſi dicas, ſceleſtum ſcelus, aut ut ſi quis dilucide potius quàm Latine uertat, peccaminoſum peccatum. Nam quod uertit peccans, Græcis non participium eſt, ſed nomen adiectiuum. Annotauit hoc diligenter ſiue Origenes, ſiue huius interpres, à Paulo ceu perſonam quandam fingi peccati, quod Græcis eſt generis fœminini, ut liceat apud illos dici, peccatrix peccantia. Quod ſi apud nos peccatũ eſſet generis maſculini, ut uelut de homine liceret dicere, peccatum uehementer peccator, minus eſſet elocutio dura. Neque uideo

deo tamen cur Hieronymus dicat ſe malle uicium ſermonis admittere, quàm nõ ſatis integre exprimere ſenſum Pauli. Siquidem Græcis non eſt ſolœciſmus ἁμαρτωλὸς ἁμαρτία, certe iuxta dialecton Atticam. Porrò quis Latinus intellecturus ſit, quid ſit peccatum peccator, pro peccato inſigni & euidenti, aut cur potius peccator peccatum, quàm peccatrix peccatum? Et tamẽ ita legit Auguſtinus, libro primo ad Simplicianũ, quæſtione prima, niſi quod in æditis exemplaribus mendoſe legitur, Super modum peccator aut peccatũ, pro eo quod erat, Supra modum peccator peccatum.

Peccatrix peccatum.

Venundatus ſub peccato.) πεπραμένος ὑπὸ τὴν ἁμαρτίαν, id eſt, Venditus ſiue addictus ſub peccatum, id eſt, In ſeruitutem & iugum peccati. Neque uideo quæ obſcuritas hic offenderit Fabrum.

Faber.

Non enim quod uolo bonum.) Bonum & malum apud Græcos non eſt, οὐ γὰρ ὃ θέλω τοῦτο πράσσω, ἀλλὰ ὃ μισῶ, id eſt, Non enim quod uolo hoc ago, ſed quod odi. At paulo inferius, hæ duæ uoces, bonum & malum adduntur. Non enim quod uolo facio, nempe bonum.

Iam nõ ego.) οὐκ ἔτι ἐγώ. Quod eleganter & Latine uerſum ab interprete, miror quãobrem cuiquam mutandum uideatur.

Repugnantem legi.) ἀντιστρατευόμενον τῷ νόμῳ. Quaſi dicas contramilitantem & rebellantem. Gaudet enim Paulus metaphoris quæ militiam ſapiunt. Velut ante meminit de ſtipendiis.

Inuenio igitur legem uolenti mihi facere bonum.) Origenes ut & aliâs in Paulo deſiderat elocutionis integritatem, ita putat hunc ſermonem parum conſtare, uel quod coniunctiones ſint ſuperfluæ, uel quod non adhibitæ ut oportet. Putat autem incommodum hoc, tali ordine poſſe tolli, ſi legamus hoc pacto, Igitur quia malum adiacet, uolens facere bonum, inuenio legem dei, & condelector ei ſecundum interiorem hominem, &c. Mea ſententia poteſt & ſic accipi, ut coniunctio ὅτι, non ſit hic cauſalis, quemadmodum accipit Origenes, ſed accipiatur εἰδικῶς, ſitq́ ſenſus, Dum conor parêre legi bonæ, & uincente cupiditate pertrahor ad malum, ſentio malum illud in me eſſe, nõ in lege. Atq́ hic quidem ſenſus probe habet. Verum ſi hunc probamus, neceſſe eſt, ut Paulum fateamur hoc ſermone balbutiſſe, nec abſoluiſſe quod inſtituerat. Apparet enim tale quiddam dicturũ fuiſſe, Comperio igitur legem, ſi quando coner benefacere, hoc efficere in me, ut intelligã peccandi maliq́ fontem in meipſo eſſe, non in lege. Theophylactus reſtituit hunc in modum, Inuenio ergo legem fauentem, uolenti mihi quod bonum eſt facere, ſed non facienti, eo quod adiacet mihi malum. Fatetur autem obſcurum eſſe ſermonem, quod uideatur deeſſe nonnihil. Idem indicat alios ad hunc ordinare modum, Inuenio igitur legem nemini alteri eſſe, niſi mihi facere bonum uolenti. Nam qui recte cupit agere, ei demum lex eſt lex, ut quæ id faciendum præſcribat, quod ille cupit facere. Atque hæc eſt ſententia Chryſoſtomi, ad quam congruit quod ſequitur. Condelector enim legi. Quemadmodũ lex mihi fauet uolenti quod bonum, ita & ego quod honeſtũ eſt cupiens, probo legem.

Sermo Pauli parũ integer.

Paulus Græce balbutiens.

Captiuantem me in lege peccati.) αἰχμαλωτίζοντί με τῷ νόμῳ, id eſt, Qui reddit me captiuum legi peccati.

De corpore mortis huius.) ἐκ τοῦ σώματος τοῦ θανάτου τούτου. Græca magis ita ſonant, ut huius ad nomẽ corpus referatur, quàm ad mortem, ex hoc corpore mortis. Nam mortis corpus, uocat corpus obnoxium affectibus peccandi. Et addit, ex hoc corpore, quod in ſe ſumpſerit perſonã hominis ſentientis huiuſmodi affectus. Quãdoquuidem hæc eſt uelut una clauis ad intelligentiam Pauli, ſi quis animaduertat mutationem perſonarum, de quibus & ad quas loquitur. Certe palàm eſt Theophylactum idem ſentire, quod nos indicauimus, ſi quis obſeruet, non quid uerterit interpres, ſed quid interpretetur ipſe: ſubiicit enim, id eſt, morti ſubiecto. Neq́ ſecus interpretatur Origenes mortem interpretans peccatum, & ob id uocari corpus mortis in quo habitet peccatum. Et hiis ferè ſubſcribunt recentiores. Nam quod quidam exponit corpus mortis, de turba malorum ingruentium, durius eſt.

Corpus mortis quid.

Gratia dei.) εὐχαριστῶ τῷ θεῷ, id eſt, Gratias ago deo. Atq́ ita legitur in emendatis Latinorum codicibus, ut ſermo ſit oſtendentis per quem ſit liberatus, nempe per eũ cui gra-

tias agit. Tametſi Laurentius indicat in quibuſdam exemplaribus ſcriptum fuiſſe χάρις τῷ θεῷ, id eſt, Gratia deo, quod uerbis diuerſum, re idem eſt. Ex Origenis interpretatione non liquet quid legerit, ſed tamen conijcere licet illum legiſſe quod nos oſtendimus eſſe apud Græcos, uel ex hiſce uerbis. Reſpondetur uero ad hoc quod dixerat, Quis me liberabit de corpore mortis huius? Iam nō ex illius, ſed ex apoſtolica autoritate, gratia dei per Ieſum Chriſtum dominum noſtrum. Vnde apparet quod propterea hæc omnia deſcribit Apoſtolus, & mala quæ intra nos gerebantur, expoſuit, ut ad ultimum oſtenderet & doceret, de quantis nos malis, & de quantis nos mortibus, Chriſtus eripuit. Hactenus Origenes, indicans quæ hactenus dicta ſunt à Paulo ſub eius perſona dicta, qui nondum gratiæ diuinæ particeps, luctetur adhuc cum carnis affectibus, impar illis. Verum quod exclamatione reſpondetur non ſub eadem dici perſona, ſed ſub eius qui non per legem, ſed per gratiam Chriſti liberatus ſit ab illa miſerrima ſeruitute. Ambroſius item interpretatur ex his uerbis accipiendum, hominem gratia dei liberatum eſſe de corpore mortis huius, non liberandum. Aſtipulantur his quæ mox ſequuntur, Lex enim ſpiritus uitæ, in Chriſto Ieſu, liberauit me à lege peccati & mortis. Atqui ſi legi ſet gratia dei, non cōgruebat hæc particula in Paulum, qui non liberandus erat, ſed liberatus, nec conſiſtūt ea quæ ſcribit Ambroſius, Igitur aut gratia deo legendum aut gratias ago, quibus uerbis iam liberatus gratias agit deo, per cuius gratiam aſſequutus ſit, quod nec naturæ, nec Moſi lex, nec conſcientia, nec opera præſtare poterant. Et tamen ſi corpus mortis accipimus procliuitatem ad peccādum, quaſi dicas moribundum, nihil uetar, quo minus hæc omnia quadrent & in Paulum, iuxta Latinorum lectionem.

Mutata perſona in Paulo.

EX CAPITE OCTAVO.

Lex enim ſpiritus uitæ.) Spiritus, hoc loco genitiuus eſt caſus, ut intelligas legem, non carnis, quæ mortem adfert, ſed ſpiritus, qui uitam largitur, ὁ γὰρ νόμος τοῦ πνεύματος. Quanquam Græca ſunt huiuſmodi, ut hic ſenſus eſſe poſſit, lex ſpiritus qui eſt uita, τοῦ πνεύματος τῆς ζωῆς, quoniam uitæ præponitur articulus. Lex autem ſpiritus perinde ſonat, quaſi dicas, legem ſpiritualē iuxta proprietatem ſermonis Hebraici. Etiamſi me non fugit Theophylactum duos genitiuos ad eandem uocem referre, legem ſpiritus, legem uitæ. Redarguit enim eos qui legē uitæ, Moyſi legem interpretantur. His penè eadem diſſerit Chryſoſtomus.

Lege peccati & mortis.) ἀπὸ τοῦ νόμου τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου. Et hic elegantius uertiſſet A iure peccati. Cæterum ſermo Græcus anceps eſt. Poteſt enim ſic accipi, à lege peccati & mortis, ut lex ad utrūq; ex æquo referatur, ſiue à lege peccati, & à morte, quæ comes eſt peccati. Porrò quod apud Chryſoſtomum, pro liberauit me legitur, liberauit te, nihil refert ad ſenſum.

Nam quod impoſſibile erat legi.) τὸ γὰρ ἀδύνατον τοῦ νόμου. Græce eſt legis, paterno caſu, non legi, dandi. Atq; ita ſanè legit Ambroſius. Verum habet hic ſermo nonnihil difficultatis. Siquidem intelligi poterat, τὸ γὰρ ἀδύνατον τοῦ νόμου. Impotentia enim legis, ſiue imbecillitas legis, per quam erat infirma & inefficax. Verum iam non congruunt ea quæ ſequuntur, niſi fateri uelimus Paulum uel obliuione, uel imperitia uel neglectu Græci ſermonis, non reddidiſſe reliquam partem. Nam mihi quidem locum hunc pro mea uirili perpendenti, uidetur aliquid uerborum deeſſe ad explendam ſententiam, ueluti ſi ſic legamus, Nam quod lex Moſaica non potuit iuxta partem carnalem, ſecundum quam erat imbecillis & inefficax, hoc deus præſtitit miſſo filio ſuo, qui ſpiritualem legis partem abſoluit. Atque id ut magis probem, facit coniūctio quæ ſequitur, Et de peccato damnauit peccatū. Niſi enim ſubaudias uerbum præſtitit, aut effecit, aut aliud his ſimile, cōiunctio uidetur ocioſa. Niſi placet ut ἀδύνατον nominatiuus, poſitus ſit abſolute loco genitiui: ut ſenſus ſit, cum enim eſſet impoſſibile, &c. Alioqui hæc pars, Nam quod impoſſibile erat legis, in quo infirmabatur, referenda eſſet ad quod ſequitur, De peccato damnauit peccatum, id quod lex facere non poterat.

Sermo imperfectus Pauli.

In quo infirmabatur.) ἐν ᾧ ἠσθένει. Poteſt & ſic accipi, In eo quod infirmabatur, hoc eſt, quatenus infirmabatur, ut ἐν poſitū ſit pro ἐπὶ. Porrò Infirmabatur dixit, pro eo quod eſt, Inualida, parumq; efficax erat. Et ne legem uideretur incuſare, addidit per carnē, hoc

eſt per

eſt per carnalem legis intelligentiam,ſiue carnis infirmitatẽ,cui deerat Euangelica gratia.

In ſimilitudinem carnis peccati.) ἐν ὁμοιώματι, id eſt,In ſimilitudine,quod ut ſuperius indicatum eſt,magis ſonat aſſimulationem & imaginem. Nam quod Chriſtus nocentis perſonam aſſumpſit,hypocriſis quædam erat abſit inuidia dicto. Porrò iuxta proprietatem Hebræi ſermonis,carnem peccati dixit,carnem peccato obnoxiam.Et ideo complexim eſſe legendum admonet Auguſtinus,ſermone de uerbis apoſtoli trigeſimoprimo. Vere carnem habebat Chriſtus,peccati carnem uidebatur habere,cum non haberet.

Similitudo falſa ſpecies.

De peccato damnauit peccatum.) Indicauit Origenis interpres, nam id de ſuo addidit,Græcis non eſſe De peccato,ſed pro peccato:ut intelligamus peccatum fuiſſe damnatum de peccato.Neq; enim accipi poteſt,peccatũ ex peccato damnatum,cũ ſit περὶ ἁμαρτίας. & tamen ita uidentur interpretari.Mihi uidetur non abſurde hic ſenſus accipi poſſe.Chriſtus miſſus damnauit etiam peccatum de peccato,hoc eſt,cõuicit,& coarguit peccatores,ut qui antehac falſa iuſtitiæ imagine deceperant,nũc palàm eſſet eos impios fuiſſe:cum Chriſtum legis finem ſub prætextu legis ſeruandæ occiderent.Alij de peccato,exponunt accipi pro uictima,quæ ſolet iuxta ritum Moſaicæ legis immolari pro delicto. Atq; id ſanè pulchre quadrat in Chriſtum,tantum obſtrepit præpoſitio περί.Mollius erat ſi fuiſſet παρά. Græcæ lectioni magis congruit quod adfert Theophylactus,peccatũ ſuo quodam iure ſæuiſſe in peccatores.Cæterum ubi impegit in innocentem dominum,iam quodammodo deprehenſum eſt in peccato.Verũ hæc curioſus lector,exactius ꝑpendet. Nos in hoc argumento potiſſimũ ea perſequimur,quæ faciũt ad lectionis ſynceritatem.

Varius ſenſus.

Quæ ſpiritus ſunt ſapiunt.) φρονοῦσι, non repetitur apud Græcos.Et magis ſentiunt ſiue curant quàm ſapiũt.Mirum autem cur hic interpres inutilem affectarit copiam,quæ officiat etiam intelligentiæ.Etenim idem uerbum quod modo uertit ſapiunt,nunc uertit ſentiunt.Dices, Quid refert? Plurimum ei qui uelit in his tractandis philoſophari.

Quoniam ſapientia carnis.) φρόνημα. Idem uerbum quod modo ſæpius uerterat Prudentiam.Eſt autem uerbale nomen à uerbo quod modo uertit,Sapiunt & ſentiunt, cum potius ſignificet affectum animi:ut μέγα φρονεῖν, elato eſſe animo,& θνητὰ φρονεῖν, humana curare.Ita hoc loco φρόνημα, non tam ſignificat ſapientiam,aut prudentiam, quàm affectum,& curam,ſeu cogitationem.Nec eſt apud Græcos,Inimica eſt deo,ſed inimicitia eſt aduerſus deum, ἔχθρα εἰς θεόν. Et ad hunc modum citauit diuus Hieronymus non ſemel aduerſus Iouinianum.Nec aliter Auguſtinus, quum aliâs aliquoties, tum explicans aliquot huius epiſtolæ locos, ni fallor. Supereſt enim in uulgatis codicibus hæc ſcriptura : Quia carnis prudentia, inimica eſt in deum:probabile eſt, inimica mutatum pro inimicitia.At Græcis ſanè ſi accentus transferatur in extremam ſyllabam ἐχθρά, ſonabit inimicam.Verum id φρόνημα præcedens neutri generis nomen , non ſinit, quum magis dicendum foret ἐχθρόν.

Prudẽtia,pro affectu.

ἐχθρά,pro ἔχθρα.

Si tamen ſpiritus dei.) εἴπερ eſt Græce,quod ualet fermè, ſanè, aut ſiquidem. Quanq; hoc loco non eſt dubitantis,ſed ratiocinantis,quaſi dicas,quandoquidem ſpiritus dei habitat in uobis.Quanquàm Origenes & Ambroſius ambigue legit & exponit. Probabilius tamen eſt Paulum illis tribuere ſpiritum quos alloquitur, mox enim durius loquens auertit ab illis ſermonem dicens. Si quis autem ſpiritum Chriſti non habet,quod annotauit & Theophylactus.

Corpus quidem mortuum eſt, ſpiritus autem uiuit.) Pro uiuit, Græcis eſt, Vita eſt. atq; ita citat Auguſtinus in explanandis quæſtionibus huius epiſtolæ.Ac rurſum ediſſerens pſalmum ſeptuageſimumquintum. Item libro de ciuitate dei tredecimo. & contra Fauſtum libro uigeſimoquarto,capite ſecundo.Item Hilarius libro de trinitate octauo. Conſimiliter Athanaſius in libello de ſpiritu ſancto ad Serapionem. Atq; item Ambroſius hunc explanans locum,ſuffragantibus & uetuſtis Latinorum exemplaribus manu ſcriptis.Fortaſſis efficacius eſt, Vita eſt,q̃ uiuit.Siquidẽ uita eſt,quod uitã præbet. Agit em̃,ni fallor,de ſpũ Chriſti,nõ noſtro.quod propemodũ indicãt quæ mox cõſequuntur, Quod ſi ſpũs eius qui ſuſcitauit Ieſum à mortuis,habitat in uobis.Eſt aũt facilis lapſus in ζωή & ζῇ,uita & uiuit,ac minimũ intereſt,quantũ ad ſententiã attinet, iuxta proprietatẽ ſermonis Hebraici.

Vita eſt,pro uiuit.

Propter iuſtificationem.) διὰ τὴν δικαιοσύνην, id eſt,Propter iu-

ſtitiam, ut & aliâs ſæpe uertit. Nam δικαίωσις magis ſonat iuſtificationem.

Propter inhabitantem ſpiritum eius in uobis.) Hilarius libro de trinitate ſecundo legit. Propter ſpiritum ſuum qui habitat in uobis, & Latinius. Quanquam id minutius eſt, quam ut de eo ſit contendendũ. Variabant hic quædã exemplaria Græcorum, quum in plerisque eſſet, διὰ τὸ ἐνοικοῦν αὐτοῦ πνεῦμα ἐν ὑμῖν, id eſt, Propter ſpiritum ſuum qui habitat in uobis. In nonnullis, διὰ τοῦ ἐνοικοῦντος αὐτοῦ πνεύματος ἐν ὑμῖν, id eſt, Per ſpiritũ ſuũ qui habitat in uobis. Ad ſenſum haud magni refert. Licet enim διὰ præpoſitio genitiuo addita ſignificet inſtrumentum, accuſatiuo adiuncta cauſam, tamen nihil uetat quo minus alicubi res eadem, tum cauſa ſit, tum inſtrumentum.

Varia lectio.

Iterum in timore.) εἰς φόβον; id eſt, Ad timorem, ſiue terrorem.

Spiritum adoptionis filiorum dei.) Pro tribus uocibus una eſt apud Græcos υἱοθεσίας, quæ uox filiorum adoptionem ſignificat. Imò adoptionem eorum qui natura filij non ſunt, in locum filiorũ. Nam adoptantur & nepotes, licet hæc ſit adoptio chariſſima. Porrò genitiuus Dei, additus eſt, cum in Græcis codicibus nõ habeatur. Non enim hic diſcernit filios dei à filijs hominum, ſed diſtinguit filios gratiæ à ſeruis legis.

Abba pater.) אב, ſiue אבי Hebræis, imò Syris, quemadmodũ indicat Hieronymus, ſonat patrem, dictio è duabus primis literis compoſita, Aleph & Beth. Sed uocem Hebræam reliqt, quo ſignificaret peculiare quiddã eſſe in ipſo uocabulo, quod & patres libẽter audiunt, & pueri primum ſonare diſcunt. Nam hoc ſtatim implorant patris opem, cuiuſmodi eſt apud Latinos pappus, uox infantibus peculiaris. Cæterum quod addidit ὁ πατήρ, Græcis incertum eſt, utrum conduplicatio ſit ad emphaſim affectus faciens, an interpretatio peregrini Rhomanis uocabuli, maxime cũ additum ſit nominandi caſu. Quãquam mihi uero propius uidetur κατ' ἀναδίπλωσιν dictum, quum is loquendi color Hebræis ſit penè peculiaris, ἐπιτάσεως gratia, nunc eandem uocem iterantibus, nunc eãdem alia idem pollente reddentibus, ut, Non omnis qui dicit mihi domine domine, &, Deus deus meus, &, Ficus bonas bonas, &, Dñe dominus noſter. Nam in hoc poſtremo exemplo, Hebræis diuerſæ ſunt dictiones, prior eſt uocabulum dei, tetragrammaton, conſtans hiſce literis, Iod, He, Vau, He, quod illi uocant ἄῤῥητον, id eſt, ineffabile, poſterior eſt אדני Adonai, quod commune eſt, ac ſæpenumero tribuitur & hominibus. Sunt autem hic eadem uerba, quibus Chriſtus utitur, orans patrem apud Marcum, capite decimoquarto Abba pater. Cæterum librariorum uitio factum arbitror, quod Auguſtinus epiſtola centeſimaſeptuageſimaoctaua, ſcribit abba Græcũ eſſe uocabulũ, pater Latinũ, quum neque Paulus Latine ſcripſerit Rhomanis, & extra controuerſiam ſit Abba Syriacum, aut Hebræum eſſe uocabulum. Sed Auguſtini uerba ſubſcribam: Non accipiatur Paulus, qui dicit Rhomanis ſcribens: In quo clamamus abba pater. In uno nomine duabus utiť linguis, dicit enim abba Græco uocabulo patrem, & Latine nominat identidem patrem. Equidẽ arbitror hæc uerba aſſuta ſcriptis Auguſtini. Melius Thomas qui dicit abba uocem eſſe Hebraicam, pater Græcam ſiue Latinam: ſimiliter Græci compellant patrem & Latini.

Expenſa Auguſtini ſententia.

Teſtimonium reddit.) συμμαρτυρεῖ. Redditur, uel quod refertur, uel quod debetur. At Græcis eſt, Atteſtatur, ſiue ut magis ad uerbum reddam, Conteſtatur, ut intelligas geminum eſſe teſtimonium duorum ſpirituum, noſtri & dei. Porrò teſtimonium ſpiritus noſtri, confirmatur teſtimonio ſpiritus diuini.

συμπαθῶμεν

Si tamen compati.) εἴπερ, id eſt, Siquidem. quod hic quoque poſſet accipi ratiocinatiue, non dubitatiue. Item hoc loco compati, eſt non quod uulgo accipiunt indocti, moueri malis alterius, ſed ſocium eſſe & imitatorem, atque æmulum afflictionum Chriſti.

Vt & glorificemur.) Vnà glorificemur, συνδοξασθῶμεν. ut intelligas cõmunẽ nobis cũ Chriſto gloriã. Exiſtimo enim.) λογίζομαι, id eſt, Perpendo, ſiue reputo. Nec enim id opinatur Paulus ceu dubitans, ſed certus ita eſſe, perpendit in animo ſuo.

Quæ reuelabitur in nobis.) Dubium eſt apud Græcos, an uerbum ἀποκαλυφθῆναι, debeat referri ad præpoſitionem πρὸς, an ad participium μέλλουσαν. Nam ſi referatur ad præpoſitionem, erit ſenſus, ad hoc, ut futura gloria reueletur in nobis, ac tum uidetur deeſſe articulus τὸ, ſolitus præponi uerbis infinitis. Interpres ſic ordinaſſe uideť, πρὸς τὴν δόξαν τὴν μέλλουσαν ἀποκαλυφθῆναι, id eſt, Ad gloriam quæ reuelabitur. Nec eſt, In nobis, ſed

In

In nos.quanquàm præpoſitio εἰς, uti ſæpius admonui,Græcis anceps eſt.

Nam expectatio creaturæ.) ἡ γὰρ ἀποκαραδοκία, quod non ſignificat ſimpliciter expectationem, ſed uehementem & anxiam expectationem, ut teſtantur & Græca ſcholia, quæ Græcanicæ uocis emphaſim indicant,quum ex corde quippiam expectatur. unde nos uertimus,Sollicita expectat. *ἀποκαραδοκία.*

Nam uanitati creatura ſubiecta eſt.) Vanitas non hic ſonat mendacitatem,ſed potius fruſtrationem ματαιότητι.quod creatura interim non aſſequatur, quod utcunq; contendit efficere. Verbi cauſa,dum aliud ex alio propagans,indiuiduis uiciſſim cadentibus ac renaſcentibus ſpeciē tuetur ne intercidat,meditatur immortalitatē quandam,ſed fruſtra.

Qui ſubiecit eam.) Eam,additum eſt explicandi cauſa, διὰ τὸν ὑποτάξαντα. Et in ſpe, ἐπ' ἐλπίδι, magis eſt ſub conditione ſpei. Cæterum quod ſequitur, Quia & ipſa creatura liberabitur, &c.connecti poterat ſuperioribus:Subiecit ſub ſpe,nimirū hac, quod & ipſa liberanda ſit à ſeruitute:ſed creatura repetita,duriuſculā reddit orationem.

Liberabitur à ſeruitute corruptionis.) ἐλευθερωθήσεται ἀπὸ τῆς δουλείας τῆς φθορᾶς, id eſt, Libera reddetur,ſiue in libertatem uindicabitur.Et φθορὰ corruptio, Græcis quoq; uox eſt anceps.nam & de uitiato dicitur,& de pereunte,hic interitū ſonat.Atq; ita legit Auguſtinus explanans epiſtolam ad Galatas.Senſus autem eſt,Creaturam quæ nunc obnoxia eſt exitio,aſſerendam in libertatem,hoc eſt,In gloriam filiorum dei.

Omnis creatura ingemiſcit & parturit.) Aptius Græce συστενάζει καὶ συνωδίνει, id eſt, Congemiſcit & comparturit ſiue condolet,ut ita loquamur.Certe congemiſcit citat Hieronymus in cōmentariorum Eſaiæ libro octauo.& Auguſtinus octogintatrium quæſtionum ſexageſimaſeptima,legit Cōgemiſcit & dolet.Pro Dolet,parturit legit Ambroſius, ut præpoſitio σὺν, uel ad nos referatur,uel ad uniuerſam inter ſe creaturam. Origenes item nominatim annotat dictum eſſe Congemit,pro eo quod eſt, Cum alio gemit, haud tamen diſſimulans uariare libros,in nonnullis enim fuiſſe στενάζει.

Non ſolum autem illa.) Illa,non additur apud Græcos οὐ μόνον δὲ. Sed tamen ex ijs quæ mox ſequuntur apparet ſubaudiēdum. Quid hic faciant,qui nec apicem mutari uolunt in literis ſacris? frequenter indicat hanc elocutionis formam in Paulo Origenes. *Nō ſolum peculiare Paulo*

Primitias ſpiritus habentes.) τὴν ἀπαρχὴν. Mirum quid ſequutus Ambroſius legerit, Sed & nos qui receptaculum ſpiritus habemus. Quanquàm ex enarratione, non ſatis perſpicuum eſt quid legerit. Niſi forte quod ille ſcripſerat inceptaculum,ſcriba uertit in receptaculum. *Receptaculū, pro primitijs.*

Intra nos gemimus.) ἐν ἑαυτοῖς στενάζομεν, id eſt, In nobis ipſis ingemiſcimus, ſiue intra nos ipſos,hoc eſt,taciti.

Adoptionem filiorum dei.) υἱοθεσίαν, id eſt, Adoptionem. Sed interpres explicandæ rei gratia adiecit quædam uerbula.Idq; perpetuo facit in hac dictione. Auguſtinus libro aduerſus Fauſtum,tertio,capite tertio,non addit Filiorum,tātum citat adoptionē. Quis enim adoptat ſuos filios?

Redemptionem corporis.) ἀπολύτρωσιν, quæ proprie dicitur,quum dato pretio redimuntur captiui,uelut à piratis,aut in bello capti.Corporis dictum eſt, pro à corpore,ut liberemur à corpore illo,quod ante mortis corpus uocauit, Videtur autem hoc ita adiectum,quaſi uoluerit interpretari υἱοθεσίαν adoptionem,quæ adoptio nihil aliud eſt,quàm ut ab hoc corpore liberemur,& immortale corpus recipiamus.

Quid ſperat?) τί καὶ ἐλπίζει; Quid etiam,aut quid inſuper ſperat? Non ocioſa erat cōiunctio,ſignificans fruſtra iam ſperari quod uideas.

Similiter autem & ſpiritus adiuuat infirmitatem.) Græcis eſt numero pluratiuo,Infirmitates,ſiue imbecillitates noſtras, συναντιλαμβάνεται ταῖς ἀσθενείαις ἡμῶν. Eſt autē συναντιλαμβάνεσθαι, in re quapiam ſuſcepta,auxilio adeſſe laboranti. & idcirco addidit ὡσαύτως, id eſt,Conſimiliter.Sicut nos per patientiam expectantes nitimur,ita etiam ſpiritus admouet auxilium ſuum deficientibus,ceu manum porrigens laborantibus. *Adiuuat συναντιλαμβάνεται.*

Nam quod oremus.) τὸ γὰρ τί προσευξόμεθα. Interpres non expreſſit uim articuli τὸ, qui refertur ad totum hoc quod mox ſequitur.unde nos uertimus,Siquidem hoc ipſum quid oraturi ſimus ut oportet,non nouimus,hoc eſt,Tantū abeſt,ut ipſi nobis poſſimus

eſſe

eſſe præſidio, ut neſciamus quibus præſidijs ſit opus.

Spiritus poſtulat.) ὑπερεντυγχάνει. Quod aliquando uertit poſtulat, aliquando interpellat, aut intercedit. Eſt autem quoties quis conuenit aliquem ſuper negocio alterius, uelut ſi quis adeat principem, commendaturus cauſam amici. Illud annotandum, quod non ſimpliciter dixit, ἐντυγχάνει, ſed ὑπερεντυγχάνει. Nam hæc præpoſitio ſolet excellentiam ſignificare Græcis. Senſus enim hic eſt, ni fallor, etiamſi ſpiritus hominis aliquãdo petit nocitura, tamen ſpiritus ſanctus afflans animos aliquorum corrigit quod male petebatur, ueluti præfectus omnibus interpellationibus.

Deſiderium φρόνημα.

Quid deſiderat ſpiritus.) τὸ φρόνημα, id eſt, Senſum, ſiue quid ſentiat ſpiritus, hoc eſt, affectum ſpiritus, quod Terentius uertit ſenſum: Illius ſenſum pulchre calleo. Eadẽ eſt uox Græca, quam toties iam uertit Prudentia.

Duplex ſenſus.

Cooperantur in bonum.) συνεργεῖ, referri poteſt apud Græcos, uel ad ſpiritum, uel ad omnia: ut iuxta priorem ſenſum intelligas, ſpiritum ſanctum omnia uertere in bonum ſuo auxilio, iuxta poſteriorem accipias, omnia etiam mala adiumento eſſe ſanctis ad felicitatem, & hic ſenſus magis mihi arridet, atq; hunc ſequitur Chryſoſtomus ac Theophylactus. Nec eſt quod moueat quenquam uerbum ſingularis numeri συνεργεῖ, cum πάντα, nominatiuus ſit neutri generis.

Duplex ſenſus.

Iuxta propoſitum.) κατὰ πρόθεσιν, id eſt, Iuxta animi deſtinationem: ut propoſitũ referatur non ad ſancti, aut ad hominem recti propoſiti, ſed ad prædeſtinationem dei. Ita Origenes ac Thomas, etiamſi Ambroſius utrunq; ſenſum uidetur attingere. Quãquàm & Origenes aliquanto inferius explicans qui dicantur uocati & non electi, qui uocati & electi, nonnihil à ſeipſo diſſidet, interpretans ſecundum propoſitum uoc[illegible]os dici, qui priuſquã uocarentur, propenſo iam tum erant animo ad cultum diuinum, quorũq; promptæ iam uoluntati tantum deerat uocatio, uidelicet ut propoſitum, nõ ad deum deſtinantem, ſed ad hominem in animo ſtatuentem pertineat, niſi forte interpres hæc adiecit de ſuo. Ambroſium ſequitur Auguſtinus in libello de correptione & gratia capite. vij. Electi, inquit, ſunt, quia ſecundum propoſitum uocati ſunt, propoſitum autem non ſuum ſed dei. Nam Paulus proximo huius epiſtolæ capite, ſimili ſenſu dixit propoſitum dei. Rurſus Epheſ. cap. primo. Neq; uero apud Græcos adiungitur ſancti, tantum eſt uocati. Atq; ita legiſſe Origenem ex ipſius liquet interpretatione, cum ait, Videndum eſt, ne forte ex hoc quod dicit, Iis qui ſecundum propoſitum uocati ſunt, & quos præſciuit, & quos prædeſtinauit & cætera. Neq; ſecus legit Ambroſius, ſic enim ediſſerit, Hi autem ſecũdum propoſitum uocantur, quos credentes præſciuit deus futuros ſibi idoneos, ut anteq; crederẽt ſcirent. Legit idem Auguſtinus libro de correptione & gratia. Sequitur hãc tum lectionem tum ſententiam Chryſoſtomus & Theophylactus, quanq; refragatur Thomas, & uetuſti Latinorum codices. Apparet autem Sancti, additum ex alijs locis, in quibus hæ duæ uoces, Vocati ſancti, ſæpenumero copulantur.

Vocati ſunt ſancti.) κλητοῖς οὖσιν. Qui ſunt uocati. Primum ſancti, ut dictum eſt, redundat: deinde Vocati, hic non participium eſt, ſed nomen, ut in initio indicauimus, ut rurſus excludat opera legis, quibus male fidebant Iudæi, & oſtendat ueram ſanctimoniam contingere ex uocante deo.

Noua interpretatio.

Quos præſciuit.) οὓς προέγνωκεν, ſiue ut quibuſdam legitur προέγνω. Iam ſuperius admonuimus apud Græcos hoc uerbum aliquoties accipi pro ſtatuit, ſiue decreuit, quod cognitio coniuncta ſit deliberationi, & uidentur hæc nõ tam genere, aut ratione inter ſe diſſidere, quàm gradibus quibuſdam & interuallis inter ſe diſtincta connecti, quo magis rem Paulus exponat oculis, ut προεγνῶσαι, ſit deliberantis, ac ſtatuentis, quod tamen aliquo modo poſſit immutari, ut hominum more loquamur. Deinde, προορίζειν, ſiue ὁρίζειν, quod decretũ fuerit iam palàm pronũciantis, quod fieri non ſolet, niſi cum ita decretũ eſt aliquid, ut mutari non poſſit. Porrò ubi pronunciaris quod decreuiſti, ſupereſt ut exhibeas ac præſtes quod es pollicitus. Incipit autem exhibere, qui uocat & inuitat. Deinde ne uideatur fruſtra uocaſſe, uocatos iuſtificat etiam, ſine quo non ſumus capaces promiſſi. Deniq; iuſtificatis datur præmium. Igitur προέγνωκεν, deus ab æterno, quos decreuit ac

Prædeſtinare Vocare.

ſtatuit ad immortalitatem uocandos eſſe, προώρισεν, de quibus iam per prophetas ſuos,

ac multo

ac multo magis per filium pronunciauit promulgato decreto ſuo. Vocauit autē per prædicationem Ieſu, iuſtificauit per mortem illius, glorificauit per reſurrectionē, ac præmiū immortalitatis. Siue uocauit ꝑ doctrinā Euangelicam, iuſtificauit per baptiſmum, glorificauit per dona ſpiritus. Ad hunc modū Paulus gradibus quibuſdā, ab eo quod eſt omniū primum, peruenit ad id quod eſt omnium ſummum, quo res eſſet firmior & abſolutior. Quod ſi quis durius exiſtimet, me tollere præſciētiam hoc loco, ſciat ad eum modum interpretatum eſſe Theophylactum Græcum interpretem, & quo quidā credent libētius, recentem, qui hoc putat intereſſe inter τὴν πρόγνωσιν & προορισμὸν ſiue ὁρισμὸν, quod illud ſit minus firmum, hoc firmius. quin etiam ubi Petrus ſcribit προεγνωσμένους μὲν πρὸ καταβολῆς τοῦ κόσμου. quo loco Præſcitos, erat uertendum iuxta horum ſententiam, nec Lyranus ueretur exponere præordinatos. Et Thomas indicat fuiſſe, qui hoc loco præſcientiam aliud quiddam fuerint interpretati, nempe præparationem ad gratiam, quam pro tempore deus oſtendit in ſanctis, ne uidelicet nihil intereſſet inter præſcire & prædeſtinare, quorum cōmentum idem merito reijcit. Quāquam nec Origenes hoc loco probat, ut τὴν πρόγνωσιν, id eſt, Præſcientiam iuxta cōmunem ſenſum accipiamus, iuxta quē deus & perituros præſciuit, ut iam falſum ſit, quoſcunque præſcierit, eoſdem & prædeſtinaſſe. Verum ſicuti diuina ſcriptura iuxta conſuetudinē ſermonis ſui, cognoſci dicit eos, quos deus affectu cōplectitur, Nō noui uos, &, Nouit dominus uiam iuſtorum, ita hic præcogniti dicūtur. Neque uero me clam eſt quoſdam ex hoc loco quæſiſſe campum exercendi ingenij, in quo de præſcientia, deque prædeſtinatione dei philoſopharentur, uidelicet Origenem, diuum Auguſtinum, Thomam Aquinatem, & poſt hos omnes theologorum ſcholas, quorum ego induſtriam non improbo. Verum hic ſenſus quem oſtēdimus, mihi uidetur ſimplicior magiſque germanus. Quod ſi cui diuerſa placent, per me ſuo quiſque iudicio fruatur. Nos admonemus, non præimus, & ita noſtra conferimus in medium, ut nullius omnino ſententiæ præiudicemus.

Iuſtificare. *Glorificare.* *Non quiſquis præſcitus, idē & prædeſtinatus.* *Prædeſtinatio, campus ingeniorum.*

Illos & magnificauit.) Græce eſt, ἐδόξασε, id eſt, Glorificauit, nimirum per dona ſpiritus & adoptionem cœleſtem, & rectius erat Eoſdē, quàm illos. Ambroſius legit, Magnificauit. Origenes ediſſerens hunc locum legit, Glorificauit, licet aſſcripſerint contextum ex noſtra æditione uulgata.

Qui proprio filio ſuo.) Suo, redundat apud nos, nam ſatis erat ἰδίου, id eſt, Suo uel proprio. Certe Suo non additur in uetuſtis exemplaribus, nec apud Auguſtinum, qui hunc locum adducit libro de doctrina Chriſtiana quarto, capite uigeſimo.

Omnia nobis donauit.) χαρίσεται, id eſt, Donabit, futuri tēporis, atque ita exponit Ambroſius, & huic conſentiēs Theophylactus, etiamſi reclamant antiqui codices & ueterū citationes. Proinde ſuſpicor uariatū in Græcis exemplaribus, in quorū nonnullis ſcriptū fuerit, ἐχαρίσατο ꝑ χαρίσεται. Vterque ſenſus bene habet. Suſpicor offenſum quēpiā, quod nondum omnia nobis uideantur donata à deo, mutaſſe uerbi tempus. Sed nihil uetat donationem iam peractam eſſe, quæ decreto conſtat, licet nondū ſit plena donati poſſeſſio.

Quis accuſabit aduerſus electos dei.) τίς ἐγκαλέσει κατὰ ἐκλεκτῶν τοῦ θεοῦ; id eſt, Quis accuſabit, aut quis crimen intendet aduerſus electos dei? Faber ita legit, ut κατὰ accipiatur pro ὑπὲρ, id eſt, Quis accuſationem inſtituet pro electis dei, in defenſionē electorum aduerſus inimicos. Verū hoc quidem loco ſenſus Pauli manifeſtus eſt, ſi interrogationē intelligamus efficere negationē, ut ſit ſenſus, neminem auſurū criminari eos, quos deus non ſolū uocauit, ſed etiam elegit. Proinde quæ ſequuntur, uſque ad illū locum, Quis nos ſeparabit à charitate? ſub eadem interrogatione ſunt legenda, ut intelligas κατ᾽ ἐρώτημα. Quāquā audimus hæc etiam in templis publicitus pronunciatiue legi, nō interrogatiue, idque perperam, imò cōtumelioſe in Chriſtum, niſi tantū crimen excuſaret imperitia, non admodū honeſta patrocinatrix. Sic enim habēt plerique codices uulgati, Quis eſt, qui cōdemnet? Huic percontationi uelut reſpondentia ſubijciunt: Chriſtus Ieſus qui mortuus eſt, imo & reſurrexit, qui eſt ad dexterā dei, qui etiā interpellat ꝑ nobis. Annotauit hunc locū Auguſtinus lib. de doct. Chriſt. tertio cap. iij. Quanque ille quidē aliquanto ſecus diſtinguit hūc ſermonē, quàm nos uulgo facimus. Cū enim indicaſſet differentiolam inter percontationē & interrogationē, quod ad percontationē multa reſponderi poſſent, ad interrogationem uero,

Fabri ſententia perpenſa. *Senſus et pronūciatione uariatur, adeo ut ſermo perperam pronūciatus, ſenſum faciat hæreticū interdum.*

non

non aut etiam,ſubijcit,pronũciabitur ergo ita,ut poſt percontationẽ qua dicimus, Quis accuſabit aduerſus electos dei? illud quod ſequitur ſono interrogantis enuncietur: Deus qui iuſtificat? ut tacite reſpõdeatur,nõ. Et iterum percontemur, Quis eſt qui cõdemnet? *Auguſtini diſtinctio.* Rurſusq́ interrogemus, Chriſtus Ieſus qui mortuus eſt? Magis autẽ qui reſurrexit,qui eſt in dextera dei? qui & interpellat pro nobis? ut ubiq́ tacite reſpondeatur,non. Ad eundem modum diſtinxiſſe Ambroſium,colligere licet ex his uerbis,quibus hunc enarrat locum: Deum qui nos iuſtificat, accuſare nos negat. Simul & Chriſtum damnare nos non poſſe,quia eo affectu dilexit nos ut moreretur pro nobis,& reſurgẽs ſemp̃ cauſas noſtras agit apud patrem. Origenes uidetur more noſtro duas particulas haſce cõiungere: Deus qui iuſtificat,quis eſt qui condemnet? pugnant enim iuſtificare & condemnare. Deinde, Chriſtus Ieſus qui mortuus eſt &c.non uidetur legere uelut à percontante dicta, ſed ab enunciante,non ut reſpondeatur ſuperiori interrogationi quæ iam abſoluta eſt, ſubaudito, *Origenis diſtinctio.* nullus,ſed ut ſit noua coacervatio argumentorum,ſitq́ hic ſenſus, Deus eſt is qui iuſtificat,quis erit ille qui condemnet? Chriſtus eſt is qui mortuus eſt pro nobis,imò qui & reſurrexit,& ſedens ad dexteram dei patris interpellat pro nobis,quis accuſabit electos,aut quis condemnabit? ut ex tot argumentis ſimul congeſtis pariter conſequatur, neminem *Origenis diſtinctionem præfert cæteris.* fore qui nos uel criminetur,uel cõdemnet. At mihi quidem hæc lectio germanior eſſe uideatur,uel ob hoc quod alioqui nihil magnum colligi uidebatur,ſi cõficiatur,patrẽ non accuſaturum electos,quum iuſtificet,aut Chriſtum non condemnaturum, quum interpellet pro nobis. Multũ autem lucis acceſſiſſet orationi,ſi interpres addidiſſet,unam ſyllabã, Deus eſt,qui iuſtificat,&,Chriſtus eſt qui mortuus eſt.

Quis ergo nos ſeparabit?) Ergo,additum eſt à Latinis,& melius omittitur. Nam ſi ſepares hũc ſermonem à ſuperioribus uidetur Paulus ueluti ſubito raptus affectu in hanc ceu exclamationem prorupiſſe ob tanta fiduciæ argumenta quæ præceſſerunt. Ita uidetur Theophylacto,qui ſeparat. Sin coniunctim legas,melius cohærent, ſublata coniũctione, quum deus & Chriſtus ſit talis erga nos,quis nos ſeparabit à charitate? Charitas autem hic actiue uidetur accipi, ἀγάπη, nempe qua nos dilexit deus, & ad redamandum prouocauit. Minoris eſt momenti, quod Ambroſius legit, à charitate Chriſti, Origenes à charitate dei. Totum autem hunc locum Auguſtinus libro de doctrina Chriſti.4. capite xx. profert uelut exemplar orationis,quæ uehementiam,hoc eſt, δείνωσιν cum ornatu cõiunxerit. Iucũditas enĩ orationis partim eſt in gradationibus,præſciuit,prædeſtinauit, uocauit,iuſtificauit, magnificauit, partim in ſimiliter deſinentibus & cadentibus, προώρισεν, ἐκάλεσεν &c. Rurſus ὑπὲρ ἡμῶν,καθ' ἡμῶν, partim in eiuſdem uocis iteratione,quam traductionẽ uocant,ut in proximo exemplo, ἡμῶν ἡμῶν. Tum in contrarijs,iuſtificat & condemnat,mors uita,inſtantia futura,altitudo profunditas. Nam comparia & aſyndeta faciũt etiam ad δείνωσιν,quemadmodum & interrogatio. Totus autem hic ſermo percontationibus & interrogationibus ſcatet. Quod ſi quis diſtinguat acrimoniam ſeu cõtentionem orationis,à granditate,qui tertius eſt apud rhetores dictiõis character,ad acrimoniam facit interrogatio,uehementior etiam aſſeueratione. Nam uehementius eſt,quomodo etiã non cũ illo nobis omnia donabit? q̃ ſi dixiſſet: haud dubie & omnia nobis cum illo donabit. Hac enĩ fiducia manifeſtæ ueritatis ſic urget̃ auditor,quaſi non habeat quod reſpondeat. Item acrius eſt, an tribulatio,an anguſtia, an perſequutio, an fames, q̃ ſi negaſſet. Ad idem faciunt inciſa,ab eadẽ dictione incipientia,ſicut modo retuli,uelut & in illo,neq́ mors,neq́ uita,neq́ angeli &c. Grandem autem orationem illa proprie reddũt, quod uelut afflatus numine nihil humile loquit̃. Proponit enim magnifice, Scimus quod diligentibus deum omnia &c. Deinde totus ſermo conſtat magnificis tum rebus,tum perſonis, mors,uita,fortitudo,altitudo,deus,Chriſtus,ad dexteram dei, angeli, principatus, uirtutes. Quin & illud magnificum,In his omnibus ὑπερνικῶμεν, & Certus ſum enim. Quid unq́ Cicero dixit grandiloquentius?

Sicut oues occiſionis.) Teſtimonium ſumptum eſt ex Pſalmo xliij. Porrò quod interpres uertit, Occiſiõis,Hebraice eſt, טִבְחָה,quod magis apud illos ſonat mactationẽ,ea eſt quum lanius contrectat & explorat pecudem,num idonea ſit ut iuguletur. Siquidẽ ſimile quiddam eſt apud Latinos mactatio. Vnde Horatius: Mactata ueniet lenior hoſtia.

Proinde

Proinde oues occiſionis dixit, pro eo quod eſt, oues occiſioni deſtinatæ. Cæterũ hoc loco fuerat interpreti prætermittenda coniunctio ὅτι, Quid enim hic ſermo ſignificat Latinis, Scriptum eſt, quia propter te mortificamur? Apud Græcos uaria eſt huius coniunctionis uis, apud nos non item. *Oues occiſionis.*

Superamus propter eum.) ὑπερνικῶμεν διὰ τοῦ, id eſt, Superuincimus, ut plus aliquid intelligas, quàm uincimus: ſed res tantas etiam facile uincimus, omnibus illis malis ſuperiores. Ita Theophylactus. Deinde, per eum qui &c. non propter eum, διὰ τοῦ. Auguſtinus lib. de ciuitate dei xxij, capite xxiij. refert hunc ad modũ: In his omnibus ſuperuincimus per eum qui dilexit nos. Ad eundẽ modum citat lib. de doctrina Chriſti. iiij. cap. xx. Itidẽ legit & Origenes ſic ediſſerens: Et ideo, inquit, in his omnibus ſuperamus, non noſtra uirtute, ſed per eum qui dilexit nos. Ambroſius tamen legit, propter, intelligens nos in tantis afflictionibus infracto animo perdurare amore Chriſti, qui nobis tantũ impenderit, quodammodo rependentes illi moriendi uices. Ipſius Ambroſij uerba ſunt hæc, ſi quis forte requiret: Et quid mirũ, ſi ſerui moriantur pro bono domino, quando dominus mortuus eſt pro ſeruis & malis? Vincunt ergo beneficia & exhortantur animum ad perſeuerandũ propter eum qui dilexit nos. Nobiſcum faciunt Chryſoſtomus & Theophylactus, & legẽtes & interpretantes, non mirum eſſe ſi tantis malis ſuperiores euadimus, quum deum habeamus propugnatorem. Certus ſum enim.) πέπεισμαι γάρ, id eſt, Perſuaſus ſum ſiue confido, ut uertit diuus Hieronymus ad Algaſiam quæſtione nona. Atq; ita legit Ambroſius.

Neq; futura neq; fortitudo.) Fortitudo apud Græcos non legitur, nec habet ad quod reſpondeat, quũ inſtantia, id eſt, præſentia reſpondeant futuris, altitudo profunditati. Quanquam in eo quem modo citaui loco, diuus Hieronymus addit Fortitudo, ſed omiſſis uirtutibus quas Græcus δυνάμεις legit, quas Hieronymus ut uidetur dixit poteſtates. Apud Ambroſium nonnihil ab hac diuerſa reperitur lectio, nouem duntaxat partes recenſentẽ: Neq; mors, neq; uita, neq; angelus, neq; uirtus, neq; altitudo, neq; profundum, neque præſentia, neq; futura, neq; alia creatura. Atq; ita legiſſe Ambroſiũ palã arguit & ipſius interpretatio. Ex quo liquet, quod loco fortitudinis apud nos non ſuo loco poſitæ, ille poſuerit proximã angelis uirtutem, quam refert ad miraculum. Cæterum principatuum nõ meminit, etiamſi Origenes inter enarrandum nonnihil attingit de principatibus, nec alioqui anxius hoc loco in recenſendis huius ſynathrœſmi partibus. Auguſtinus in explicandis huius epiſtolæ quæſtionibus aliquot, recenſet mortem, uitam, angelum, principatum, præſentia, futura, uirtutem, altitudinem, profundum, & aliam creaturam. Verum ferè fit, ut in huiuſmodi ſingulorum catalogo nominum uarient alicubi codices, labentibus memoria ſcribis. *Additum aliquid.*

EX CAPITE NONO.

Optabam enim ipſe ego.) Anathemata Græcis dicũtur res dijs dicatæ, & in hoc ſepoſitæ. Vide lector, num accipi poſſit ηὐχόμην ἄν, δυνητικῶς, pro optarẽ, ſiue optarim, etiamſi non additur ἄν, ut accipias, optarem, ſi fieri poſſet. Porrò illud, A Chriſto, refertur ad anathema, quaſi dicas, quiddam ſepoſitum & alienum à Chriſto. Siquidem ἀναθήματα dicuntur dona in templis dicata numinibus. unde & Latini ueteres, ſacrum, in malum ſenſum uſurpabant. ut Horatius, *Sacer inteſtabilis eſto.* & Vergilius, *Auri ſacra fames.* Hieronymus ad Algaſiam quæſtione nona, putat hic anathema accipi poſſe pro occiſione corporali, non pro exitio mentis, uerum reclamat quod ſequitur A Chriſto. Proinde ridet Chryſoſtomus quorundam nugale commentum, qui uoluerint ἀνάθεμα poſitum pro κειμήλιον, hoc eſt, Pro re chara ſepoſita, quam uulgo uocamus cleinodium. Notat & illud, quod dixerit αὐτὸς ἐγὼ, quũ alterum pronomen uideatur ſupereſſe, uerum emphaſim habet, ipſe, qui tantum laborarim, ne ſciungar à Chriſto. Mihi uidetur & ſingularitatis habere ſignificationem, Vnus pro tam multis optarim perire, ſi liceat. *Anathema.*

Quorum adoptio.) ὧν ἡ υἱοθεσία, id eſt, Quorũ adoptio, ſicut admonuimus & antea. Interpres uoluit explanare uim Græcæ uocis, quod adoptentur & fratres aut nepotes. Auguſtinus non addit Filiorum libro aduerſus Fauſtum tertio, capite tertio.

Et teſtamentum.) καὶ διαθῆκαι, id eſt, Teſtamenta. Atq; ita refert Auguſtinus libro aduerſus Fauſtum xij. in libris manu deſcriptis, ac mox diſſerẽs in hunc locũ repetit teſtamenta.

Ad filios enim tabulæ teſtamenti pertinẽt, quanquam Hieronymus putat hoc uerbũ apud Hebræos, unde ductum eſt à noſtris, magis ſonare pacta quàm teſtamenta.

Legiſlatio.) ἡ νομοθεσία. Græcis unicum eſt uerbum, quod ad omnes leges condendas pertinet, non ſolum ad unam. Auguſtinus in libello quem ſcripſit aduerſus aduerſarium legis, legit Legis conſtitutio. Sentit enim Paulus gloriam à deo conditæ legis, penes illos fuiſſe. Rurſus & teſtamentum.) Græce eſt Teſtamenta numero multitudinis. Ita legit Hieronymus ad Algaſiam quæſtione nona, interpretans alterum in litera, alterũ in ſpiritu. Atq; ita ſcriptum eſt in uetuſtiſſimis exemplaribus Latinis.

Obſequium, pro cultu.

Et obſequium.) ἡ λατρεία, id eſt, Cultus, ſiue religio, quod alibi uertit, Seruitutem. Sentit autem officia ſacerdotalia, & ritus ac ceremonias ſacrorum, interprete Origene. Quis autẽ per obſequium quicquam tale Latinus intelligeret?

Et promiſſio.) ἐπαγγελίαι, id eſt, Promiſſiones aut promiſſa, ut legit Ambroſius.

Chriſtus olim raro dictus deus, ob ſcãdali periculum.

Mirum Origenem diſputare aduerſus ſuam ipſius opinionem.

Inſperſa quædam in Origenis cõmentarijs, quæ uideãtur ab Hieronymo correcta.

Qui eſt ſuper omnia deus.) Hoc certe loco Paulus palàm Chriſtum pronunciauit deũ, & conſentiunt, quæ quidem uiderim Græcorũ exemplaria. Theophylactus admonet hoc loco refelli Arrianorum impietatem, qui ſolum patrem uoluerunt uere ac proprie deũ dici. Similia diſſerit Origenes, indicans iam tum fuiſſe, qui non audebant Chriſtum appellare deum, ne plures deos facere uiderentur. Sed ſuſpicor hunc locum, quod intolerabilis eſſet Rhomanis auribus, mutatũ ab Origenis interprete, aut ab alio quopiam quiſquis is fuit, qui declarat ſeſe etiam initio operis nonnihil adiecisse de ſuo. Et Hieronymus obijcit Ruffino, quod in libris quos uerterat, omneis Origenis errores reliquerit, prætereq; de perſonis diuinis, quod eam blaſphemiam nullas Rhomanorum aures laturas ſciret. Itidem in his commentarijs reperies quædam, licet obſcurius obiter inſperſa, de diabolo redimendo, capite tertio, de animabus quæ peccarint antequam naſcerẽtur, aliaq; id genus multa. At hic etiam aduerſus Arianorum dogma diſſerit, qui ſuum errorem ex Origenis hauſerãt libris. At diuus Hieronymus ſcribens aduerſus Ruffinum, negat inueniri in Origenicis libris, ubi catholice loquutus ſit de rebus hiſce, de quibus in libris περὶ ἀρχῶν hæretica ſcripſit, id quod affirmabat Ruffinus. Quin & Ambroſius hoc loco ſubindicat fuiſſe, qui conarẽtur hæc ad patrem non ad filium detorquere, quod aliâs apud Paulum dei uocabulum, patri ſoleat tribui, filio domini, non quod minus competat in filium quàm in patrem, ſed quod ſic magis expediebat illis temporibus ad prædicationem euangelij, ut oſtendemus alibi copioſius. Verum hoc loco nulla patris ſit mentio, ut ulla ratione poſſit hæc pars ad illum accommodari. Theophylactus legit, ὁ ὢν ἐπὶ πάντων θεὸς εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν. Chryſoſtomus hunc in modum legit, ὅς ἐστιν εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν. Fortaſſe deum ſubaudit ex ſuperioribus. Commentum quod ſcribit in hunc locum ſic habet, ἅπερ ἅπαντα ἐννοήσας καὶ λογισάμενος πόσην ὁ θεὸς μετὰ τοῦ ἑαυτοῦ παιδὸς ἐποιήσατο τὴν σπουδὴν σῶσαι αὐτούς, ἀνεβόησε μέγα καὶ εἶπεν, ὅς ἐστιν εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας, ἀμήν, τὴν ὑπὲρ πάντων εὐχαριστίαν ἀναφέρων αὐτὸς τῷ μονογενεῖ τοῦ θεοῦ. τί γὰρ εἰ ἕτεροι βλασφημοῦσί φησιν, ἀλλ᾽ ἡμεῖς οἱ τὰ ἀπόρρητα εἰδότες αὐτοῦ καὶ τὴν σοφίαν τὴν ἄφατον, καὶ τὴν πρόνοιαν τὴν πολλήν, ἴσμεν σαφῶς, ὅτι οὐ τοῦ βλασφημεῖσθαι, ἀλλὰ τοῦ δοξάζεσθαι ἄξιος, id eſt, Quæ quidem quum intellexiſſet ac perpendiſſet omnia, quantam deus una cum ſuo filio curam adhibuiſſet ut illos ſeruaret, uehementer exclamauit & dixit, qui eſt benedictus in ſecula, Amen, Gratiarum actionem ſuper his omnibus ipſe referens ad unigenitum dei. Quid enim inquit, ſi cæteri maledicunt? Sed nos qui occulta illius nouimus, & ſapientiam ineffabilem, & prouidentiam plurimam, certo ſcimus eum eſſe dignum qui glorificetur, nõ qui blaſphemijs inceſſatur. Tantũ Chryſoſtomus, ex quibus apparet illum non legiſſe, deum quemadmodum nos legimus. Reperiuntur autem huiuſmodi clauſulæ locis aliquot additæ, uelut ad finiendam lectionem, quemadmodum apud nos ſolenne eſt addere, Tu autem domine, Gloria patri, Gloria tibi

Coronides.

domine, ſic apud Græcos ad calcem orationis dominicæ hanc adiecerunt coronidẽ, Quia tuum eſt regnum, & potentia, & gloria in ſecula ſeculorum, amen. Conſimilem ad modum

Cyprianus nõ addit deus.

Diſtinctio uariat ſenſum.

uideri poterat hæc addita clauſula, ad finitam diſputationis partem, & noui capitis initiũ, niſi tantus eſſet omnium exemplarium conſenſus. Quanquam Cyprianus aduerſus Iudæos libro ſecundo, capite quinto, adducit hunc locum omiſſa dei mentione. Verum id factum ſuſpicor incuria ſcribarum. Quanquam & aliâs docuimus orationem ſic poſſe diſtingui,

gui,ut Qui eſt ſuper omnia, referatur ad Chriſtum, deinde interiecto ſilentio, ſubijciatur uelut epiphonematis loco: Benedictus deus. ut intelligamus Paulum agere gratias patri, qui filium omnibus rebus præfecerit.

Super omnia deus.) Incertum eſt, an diſtinguendum ſit, Deus ſuper omnia, an ſuper omnia benedictus; hoc eſt, celebrandus ac laudādus. Deinde incertum eſt, an ſit Super oēs, an ſuper omnia, Poſtremo poteſt eſſe, & In omnibus ἐπὶ πάντων.

Non autem quod exciderit uerbum dei.) οὐχ οἷον δὲ, ὅτι ἐκπέπτωκεν ὁ λόγος τοῦ θεοῦ. Quod ita uertas licebit, Non autem uelut exciderit uerbum dei, id eſt, quod ſic opto, ceu deſperās illos, non eſt tale, ut putem promiſſa diuina irrita fuiſſe, quum deus promiſerit ſalutē Iſraeli, & tropus habet eclipſim, Non autem hæc dico quod &c. Sic & Latini, nō quod, ſed addita coniunctio facit orationem aliquanto duriorem. *Excidit quod irritum eſt factum.*

Non enim omnes.) Ex circunciſione, non eſt apud Græcos, ſed ad hunc modum, οὐ γὰρ πάντες οἱ ἐξ Ἰσραὴλ, οὗτοι Ἰσραήλ. Non enim omnes qui ſunt ex Iſrael, hi Iſrael, ut ſubaudias ſunt. nam ſecundo loco gentem ipſam uocat Iſrael. Non omnes orti ex ſtirpe Iſraelis, ſunt Iſraelitæ. Nec id rarum eſt in ſacris libris, Iudam non pro homine poni, ſed pro gente, & Iacob pro Hebræis ipſis uſurpari. Cæterum uideo ueteres ferè conſentire in interpretatione huius nominis, quorū de numero eſt & Origenes & Hieronymus, ut Iſrael interpretentur, uirum uidentem deum, quum hæc uocis interpretatio nō quadret loco Geneſis xxxij. ubi nomen commutatur Iacob, Nequaquam Iacob appellabitur nomen tuum, ſed Iſrael, Quoniam ſi contra deum fortis fuiſti, quanto magis contra homines præualebis? Hic enim indicat ideo commutatum nomen, quod aduerſus angelū in lucta præualuiſſet. Hæc eſt em̄ illa uis, qua deus gaudet nos irrumpere in regnum cœlorum, fide ac precibus improbis ab eo extorquere benedictionem, quam non promerebamur, quaq; martyres dum tentantur uarijs afflictionibus uſq; ad uitæ contemptū perſeuerant in profeſſione nominis Ieſu. Solus Tertullianus mihi uidetur rectam interpretationem attingere, libro aduerſus Marcionem quarto. Et alius inquit, inſcribitur in nomine Iſraelis. Quid enim ſapientius & incontradicibilius confeſſione ſimplici & exerta, in martyris nomine cum deo inualeſcētis, quod eſt interpretatio Iſraelis.

Neq; qui ſemen ſunt.) οὐδ᾽ ὅτι, id eſt, Neq; quod, ſiue quia. Atq; ita legit ambroſius. Conſentit cum hoc uetuſtiſſimū exemplar Paulinæ bibliothecæ. unde hoc à librarijs eſt deprauatum. Alioqui interpres pro ὅτι, legiſſe uidetur ὅσοι. Neq; ideo ſtatim ſunt filij Abrahæ, quod ex illo ducant genus. *Qui, pro quia*

Promiſſionis enim uerbū.) ὁ λόγος, Sermo, ſiue oratio, neq; enim unū ponit uerbum.

Secundum tempus hoc.) κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον, id eſt, in tempore hoc.

Non ſolum autem illa.) οὐ μόνον. Illa, pronomen addidit interpres, ut mitigaret Græcam figuram, idq; haud perperam, quod tamen aliâs non eſt auſus.

Ex uno concubitu.) ἐξ ἑνὸς κοίτην ἔχουσα, id eſt, ex uno concubitum habens. Poteſt bifariam legi, ex uno Iſaac, atq; ita genitiuus Græcus uertendus erat in ablatiuum Latinum, πατρὸς ἡμῶν, id eſt, Patre noſtro: aut ex uno, ſubaudi filio, deinde, Concubitum habens, id eſt, Connubium patris noſtri Iſaac. ut intelligas ex una prole conſtitiſſe promiſſionem, uidelicet, Iacob, Nam Eſau reiectus eſt. Poſtremo, niſi intelligas ἦν, id eſt, Erat habens, oratio uidetur imperfecta, niſi repetas ſuperiora. Imputabatur in numero filiorum Abrahæ quantū ad filios attinet, cum eos pariter ex eodem patre ſuſtuliſſet, ſed qui reprobatus eſt, non habitus eſt pro filio, nec huic profuit ex eodem patre progenitum fuiſſe. Porrò cubile habēs, uerecunde dixit pro eo quod eſt, Concepit. Laurentius Valla optimo iure refellit eos, qui hoc loco putant Rebeccam ex eodem concubitu concepiſſe geminos, quaſi illud ad hanc rem pertineat, quoto coitu concepti ſint Iacob & Eſau. Imò Paulus ut adimat parentum fiduciam, proponit duos fratres ex eodē patre, eadē matre, ſimulq; eodem die progenitos, quorum alter tamen reiectus ſit. Quid, quod ne poteſt quidem uno concubitu cohærere, cum κοίτη apud Græcos fœminini generis ſit, ἑνὸς maſculini. Nec κοίτης legitur, ſed κοίτην, id eſt, Cubile. Proinde quidam offenſi uerbis nihil ſignificantibus, adiectis uerbis aliquot ita legebant, Sed & Rebecca ex uno concubitu, habens geminos filios, quemadmodum indicat ac reprobat Lyranus. Et tamen ita uertit interpres Theophylacti, quum apud autorem *Duplex lectio* *Locus palàm deprauatus.*

Græcum ſit alia dictio. Ac mihi uidetur hoc ipſum quod ſupereſt incommodi poſſe tolli, ſi nominatiuum participij pro genitiuo abſolute poſito accipias, ἔχουσα pro ἐχούσης, id quod Ordo. Græci nonnunquam faciunt. At tum hic erit ordo: Nō ſolum autem Sara, quin etiam cum Rebecca grauida eſſet ex uno, coq; patre noſtro. Deinde ueluti per parentheſim interijciantur illa, Nondum enim natis pueris, cum neq; boni quippiam feciſſent neq; mali, ut ſecundum electionem propoſitū dei maneret, non ex operibus, ſed ex uocāte, ſuccedat. ad quod reſpondet, Dictum eſt illi, ac deinde Maior ſeruiet minori. Sanctus Auguſtinus in explicandis aliquot huius epiſtolæ quæſtionibus, refert hunc in modū: Nondum enim naſcentium nec agentium aliquid boni aut mali.

Maior. Maior ſeruiet minori.) Maior & minor hic non ad ætatem proprie referuntur, ſed ad uires & præcellentiam, μείζων, ἐλάσσων. Quanquam Hebræis altera uox eſt, רב quæ dignitate Minor. præeminentem indicat. unde & Rabbi dictum, צעיר altera quæ nonnunquam adoleſcentulum ſignificat.

Miſerebor cui miſertus ſum.) Apud Græcos ſecus eſt, ἐλεήσω ὃν ἂν ἐλεῶ, καὶ οἰκτειρήσω ὃν ἂν οἰκτείρω, id eſt, Miſerebor cuiuſcūq; miſereor, & commiſerabor quemcunq; cōmiſeror, id eſt, quemcunque decretum fuerit commiſerari. Certe in priore ſermonis huius parte nobiſcum faciebat codex Donatiani, in quo ſic habebatur ſcriptum, Miſerebor, cui miſereor. Hic quoq; interpres minus feliciter copiam, ut ſolet, affectat. Hebræis diuerſa ſunt uerba, quemadmodum & Græcis, quaſi dicas, Miſerebor & condonabo, ſiue gratiā faciam. Porrò noue dictum eſt quod ſequitur, Scriptura dicit Pharaoni, pro eo quod erat, Scriptura refert dictum Pharaoni.

Igitur non eſt uolentis neq; currentis.) Hanc particulam Chryſoſtomus antitheſin uocat, quaſi obijciatur ab aduerſario, qualis eſt et illa, Ergo cui uult miſeretur. Sed ubi ſolutio? O homo tu quis es, &c.

Queri Quid adhuc queritur.) τί ἔτι μέμφεται, id eſt, Quid adhuc conqueritur, aut incuſat? ſubaudi deus. Etiamſi Laurentius ac Stapulenſis diſſentiunt, quorum hic queritur, imperſona Conqueri. liter accipi uult, ille paſſiue, quanquam Laurentius noſtram adiungit ſententiam, ad quam interpretantur omnes Græci interpretes Primum μέμφεται, nō inuenio ad iſtum modum poſitum, ut perſona non addatur. deinde mea ſententia probe quadrat ijs quæ ſequuntur: O homo tu quis es, qui reſpondeas deo. Ruffinus libro περὶ ἀρχῶν tertio, ſententiam reddit mutatis uerbis, Quid ergo adhuc culpamur? Illud tantum admonendus eſt craſſus lector, queritur hoc loco, à queror deponenti uerbo, non à quæro actiuo dictum eſſe.

O homo tu quis es qui &c.) μενοῦνγε ὦ ἄνθρωπε. Atqui ô homo quis es. Cæterum interpres inferius uertit, Et quidem μενοῦν, hic diſſimulauit. Eſt autē ἐναντίωσις tacita in uocibus, homo, & deus, præterea emphaſis, haudquaquam ocioſa.

Qui reſpondeas deo.) ὁ ἀνταποκρινόμενος, id eſt, Contra reſpondens, ut ſanè adducitur ab Origene homilia in exodum quarta, uel Qui reſpondes aduerſus deum, quia dixerat, quid igitur habet quod queratur, ſi quæ uult, facit? Ac mea quidē ſentētia rectius erat, Qui reſpondes, quàm Qui reſpondeas. Iam enim fecerat reſpondentē. Nec enim indignat̄ quod reſpondeat ſed quod impie reſpondeat. Quanquam interpretatio Origenis haud multū abeſt à uulgata lectione, camq; clarius etiam ſequitur Auguſtinus in octoginta trium quæſtionum ſexageſimaoctaua, refellens hæreticorum calumnias, colligentium ob id Paulū ad conuicia ſubito deflexiſſe, quod nodum quæſtionis propoſitæ explicare non poſſet.

Et qui ſe finxit.) Qui finxit eſt Græce, & ſatis erat, τῷ πλάσαντι, ſe pronomen ſuperuacaneum eſt. Ex eadem maſſa.) ἐκ τοῦ αὐτοῦ φυράματος, quod Auguſtinus adducit ex eadem conſperſione. Sentit enim argillam humore maceratam, temperatamq;.

Contraria. Aliud in honorem.) τιμὴν καὶ ἀτιμίαν. Laurentius rectius uerti poſſe putat, decus ac dedecus, maxime quod in uaſa non cadat contumelia. Atqui cum à contemnendo dicatur cōtumelia, quid obſtat, quo minus in rem inanimam competat contumelia, quum ea & expetatur, & contemnatur? Quod ſi minus quadraret, tamen metaphora gratiam etiam adiungeret. Veluti ſi quis Baſſum aureis uaſis excipientem onus uentris apud Martialem, dicat aurum afficere contumelia. Illud uerum eſt, in decus ac dedecus, ſchematis iucunditatē reddi, quæ perit, in honore & contumelia.

Quod ſi deus uolens.) Ad hanc orationis partem nihil ſequitur quod reſpondeat, quapropter ad ſuperiora referamus oportet, uel ad illud, Quis es tu homo, qui reſpõdeas deo? uel ad illud, An non habet poteſtatem? Origenes exiſtimat orationem alioqui incompoſitiorem componi poſſe ad hunc modum, Volens deus oſtendere iram, & notam facere potentiam ſuam, ſuſtinet in multa patientia uaſa iræ, apta in perditionem, ut notas faceret diuitias gloriæ ſuæ in uaſa miſericordiæ. Quod ſi ſupplere placet aliquid, quãdoquidẽ deeſſe conſtat, ſubaudiri poteſt, non habent quod incuſent aut diſceptent cum deo. Quidã Latini codices habebant, Quid ſi deus, uerum Græcis eſt εἰ δέ.

Ordo uarius.

Tulit in multa patientia.) ἤνεγκεν. Græcis uerbum anceps, quod Auguſtinus in quæſtionibus in Exodum ita legit: Attulit in multa patientia uaſa iræ. Rurſus aduerſus Fauſtũ lib. xxi. cap. ij. Neq; enim Græce eſt ἔφερεν, quod ſignificat ferre, ſed ἤνεγκεν, quod magis ſonat in medium adducere, aut offerre. Et ne quid hoc loco cauſemur ſcripturam caſu uiciatam, citat idem ad eundem modum, quum aliàs, tum libro ſecundo, contra duas epiſtolas Pelagianorum, ad Bonifacium. Quod ſi uera lectio eſt, ſenſus erit, Ea uaſa parata in interitum, diu expectata, tandem adducta in ſuam pœnam, quanquã Origenes planè interpretatus eſt, Suſtinuit ac tolerauit, atq; hunc nõ illibenter ſequi ſolitus Ambroſius. Conſentiũt cum his Chryſoſtomus, & huic accinens Theophylactus.

Tulit, attulit, aut pertulit.

Apta in interitum.) κατηρτισμένα, id eſt, Aptata, ſiue parata.

Vaſa miſericordiæ.) σκεύη ἐλέους. Recte illud annotauit Auguſtinus σκεῦος Græcis dici, nõ proprie uas excipiendo liquori paratum, ſed quodcunq; pertinens ad uſum domeſticum. Proinde apud Liuium in conceptis legatorum orationibus, puerorum & uaſorũ nomine, tota ſupellex ſignificatur. Cæterum liquoris capax uas, ἀγγεῖον appellant Græci.

Vaſa, σκεύη.

Præparauit in gloriam.) Græci in nonnullis codicibus addunt αὐτοῦ, id eſt, Suam. Mihi magis probatur altera lectio, ne bis idem dicere uideaẽ. Quod enim antea uocauit, τιμὴν, hic uocat gloriam.

Quos & uocauit.) οὓς καὶ ἐκάλεσεν ἡμᾶς, id eſt, Quos & uocauit nos, quanq; illud ἡμᾶς in quibuſdam Græcis codicibus non adſcribitur. Additum eſt aũt explicandi cauſa, Quos & uocauit, nempe nos. ac rurſum, ne Nos, uideretur ad ſolos Iudæos pertinere, ſubijcit Nõ ſolum ex Iudæis, uerum etiam ex gentibus.

Et non miſericordiam conſequutam, miſericordiam conſequutam.) Id in Græcis codicibus non habetur adſcriptum, nec additur ab Auguſtino qui teſtimonium hoc refert libro aduerſus Fauſtum xxij. cap. lxxxix. Porrò Ambroſius nec legit hanc partem, nec interpretatur. Origenes in commentarijs locum hunc apud Paulum recenſet his uerbis: Qui ante non eramus plebs eius, nunc plebem ſuam uocauit, & nõ dilectam dilectam, &c. unde apparet hunc unicam tantũ particulam legiſſe, ἠγαπημένην. Quin & Chryſoſtomi pariter ac Theophylacti interpretatio, palàm declarat illos non aliter legiſſe quàm legit Origenes & Ambroſius. Cæterum apud Oſee cap. ij. quo ex loco teſtimonium hoc aſſumpſit Paulus, nec habetur, Miſericordiam conſequuta, nec dilecta, ſed duntaxat, Et erit in loco ubi diceẽ eis, Nõ populus uos, dicetur eis, filij dei uiuentis, niſi quod ibi præceſſit, & miſerebor eius, quæ fuit abſq; miſericordia. Siquidem apoſtolus magis ſententiam reddidit, quàm uerba prophetæ. Quanq; diuus Hieronymus ediſſerens huius ꝓphetæ caput primũ, unde locus hic pendet, indicat geminam fuiſſe lectionẽ, in alijs ſcriptũ fuiſſe, quemadmodũ nos habemus οὐκ ἠγαπημένην, ἠγαπημένην in alijs οὐκ ἠλεημένην. Ac poſteriorẽ ceu ueriorẽ magis approbat, tum quod ita legatur in emendatioribus exẽplaribus, tum quod aptius reſpõdeat ad Iſrael non conſequutum miſericordiam, cum è diuerſo ſequatur: Et domui Iuda miſerebor. Rectius autem congruit & cum eo quod in fine capitis ij. legimus. Et miſerebor eius quæ fuit abſq; miſericordia. Cum autẽ hic locus è ſuperiore pendeat, ubi dicitur, Voca nomen eius abſq; miſericordia, probabile eſt & hic fuiſſe ſcripturam uariam. Proinde lector aliquis offendens diuerſam lectionem, arbitratus eſt in utraque ſcriptura particulam orationis eſſe omiſſam, & addidit quod putabat deeſſe. Auguſtinus exiſtimat ex eodem prophetæ loco ſumptum, quod ſcribit Petrus apoſtolus in epiſtolæ Petri prioris capite ſecundo. Qui aliquando non populus, nunc autem populus dei, quorum aliquando nnn miſertus eſt, nũc autem miſeretur. Videtur Petrus in hoc diſſidere à Paulo, quod Miſertus legit

Additum aliquid, fatente & Hieronymo.

pro dilectus, ſed in ordine æque diſſidet cum propheta, apud quem prior eſt filia, cui nomen abſque miſericordia, cui ſuccedit filius, cui nomen non populus meus. Idem eſt ordo in commutatione priorum nominum in fine cap. ij. Et miſerebor eius, quæ fuit abſq; miſericordia, & dicam non populo meo, populus meus es tu. Porrò quod ſequitur apud Paulum, Et erit in loco ubi dictum eſt eis, Non plebs mea uos, ibi uocabuntur filij dei uiui, è primo capite ſumptum eſt. Quod autem apud prophetam dictum eſt de populo Iſraelitico, Paulus per ſimilitudinem detorſit ad gentes. In codice peruetuſto Donatiani, alteram particulam omiſſam repperi. Sic enim habebat: Vocabo nõ plebem meam, plebẽ meam, & nõ miſericordiam conſequutam, miſericordiam conſequutam.

Ibi uocabuntur.) ἐκεῖ additum eſt ab apoſtolo, quum in propheta non ſit, uidelicet, quo magis dilucide diceret. Dei uiui.) Viuentis eſt Græce, ζῶντος.

Pro Iſrael.) Super Iſrael, ſiue de Iſrael ὑπέρ, quanquam præpoſitio hæc anceps eſt.

Si fuerit numerus.) Teſtimonium eſt apud Eſaiam cap. x. in quo quum conſentiant Septuaginta cum Hebraica ueritate, Paulus tamen nonnihil diſſidet, licet in uerbis magis quàm in ſententia. Siquidem ſeptuaginta uerterunt, τὸ ὑπόλειμμα ὑποστρέψει, id eſt, Reſiduũ conuertetur. At Hieronymus uertit in hunc modum, Si enim fuerit populus tuus Iſrael, quaſi harena maris reliquiæ conuertentur ex eo.

Verbum conſummãs, quomodo accipiendum. Verbum enim conſummans.) Verbum, accuſatiui caſus eſt, conſummans & abbreuiãs, maſculini generis, ut ſubaudias, eſt, nempe deus, λόγον γὰρ συντελῶν, id eſt, Sermonẽ enim conſummans. Id palàm aperit Chryſoſtomus ac Theophylactus hunc enarrantes locum. Nec obſtrepit huic annotationi, quod Origenes & Ambroſius de uerbo abbreuiato interpretantur, cum hic utrunq; poſitum ſit, Qui conſummat & abbreuiat pater eſt, qui cõſummatur & abbreuiatur uel Chriſtus eſt, uel huius doctrina. Quanquam hæc quoq; nonnihil diſſentiunt ab Hebraica ueritate, iuxta quam ita legimus autore Hieronymo: Conſummationem enim & abbreuiationem dominus deus exercituum faciet, in medio omnis terræ. Locus eſt huic affinis ſententiæ apud eundem prophetam cap. viij. Conſummationem enim & abbreuiationem audiui à domino deo exercituum ſuper uniuerſam terram. Porrò quod adiecit, Prædixit Eſaias, non eſt uaticinantis de futuro, ſed quod hoc teſtimonium præceſſerit illud quod prius adduxit, unde commodius erat, Sicut ſuperius dixit Eſaias. Porrò צבאות ſabaoth Hebræam uocem reliquit apoſtolus, quam Septuaginta bifariã ſolent uertere, aliquando ὁ κύριος παντοκράτωρ, id eſt, Dominus omnipotẽs, aliâs ὁ κύριος τῶν δυνάμεων, id eſt, Dominus uirtutum, ſolus Aquila uertit ὁ κύριος τῶν στρατευμάτων, id eſt, Dominus exercituum. Paulus, ut dixi, uocẽ Hebraicam non putauit eſſe mutandam, opinor ob id quod in ea lateat nonnihil myſterij, quod aliena lingua reddi nõ potuerit.

Reliquiſſet nobis.) ἐγκατέλιπεν, id eſt, Reliquiſſet in nobis. Teſtimonium ſumptum eſt ex Eſaiæ capite primo.

Quid ergo dicemus?) Quod ſequitur, pronunciatiue legendũ eſt, non interrogatiue:

Pronunciatio Quid ergo dicemus? Nẽpe hoc dicemus, gentes ex fide iuſtitiam conſequutas, &c. Annotauit hunc quoq; locum Auguſtinus lib. de doctrina Chriſtiana iij. Et ad hunc modũ diſſerit Theophylactus.

Peruenit, pro aſſequutus eſt Non peruenit.) οὐκ ἔφθασε, quod uerbum uarie uertitur. Eſt autem proprium feſtinantis ad occupandum aliquid. ut intelligas & Iſraelitas eò contendiſſe per opera legis, uerũ gentes excluſis illis occupaſſe.

Quaſi ex operibus.) ὡς ἐξ ἔργων, id eſt, Tanquam ex operibus, & addunt Græci νόμου, id eſt, Legis, ut intelligas de operibus fide charitateq; uacuis. Annotauit Theophylactus, uoculam ὡς, quaſi ſignificet Iudæorum opera, non fuiſſe uere opera legis. Mihi uidetur & ad imputationem referri poſſe, Nam Iudæi ſalutem acceptam ferebant ſuis operibus excluſa gratia dei. Petram σκανδάλου.) Græcam uocem hanc libenter uſurpant interpretes, quũ poſſent dicere, offenſæ ſiue offendiculi, aut obſtaculi, licet haud neſciam interim manere dialecton Hebraicam, lapis offendiculi, pro lapide offenſorio, aut lapis in quẽ offendũt. Nec

Faber uidetur deſignari. uideo quid offendat quoſdam in προσκόπτω, quod haud dubie ſignificat impingo, uel offendo. Cæterum teſtimonium hoc contextum eſt è duobus Eſaiæ locis. Initium enim, nempe, Pono in Sion lapidem, & finis, nempe, Et omnis qui credit in eo non confundetur, ſumpta

ſunt ex

ſunt ex Eſaiæ capite uigeſimooctauo. Cæterum quod in medio intertexuit, Et lapidem offenſionis & petrã ſcandali, ſumptum eſt ex eiuſdem capite octauo. Quanquam hoc quoq; loco Paulus magis ſtuduit ſenſum reddere quàm uerba. Cum enim Hebraica ueritas habeat, Qui crediderit non feſtinet, iuxta Septuaginta æditionem dixit, Non confundetur. *Paulus ſeptuaginta ſequutus.*

Non confundetur.) οὐ καταισχυνθήσεται, id eſt, Non pudefiet.

EX CAPITE DECIMO.

Voluntas quidem cordis.) ἡ μὲν εὐδοκία. Quod ſignificat aliquid animo gratũ & acceptum. Aurelius Auguſtinus explicans carptim aliquot huius epiſtolæ quæſtiones, legit pro εὐδοκία bona uoluntas, quemadmodũ hic interpres uerterat in Luca. Græcæ uoci ad Hebræã affictæ, nihil habet ſermo Rhomanus, quod proprie reſpondeat. Nam nemo laturus ſit, opinor, ſi quis dicat, delitiũ cordis mei. Item quæ ſequuntur non per omnia quadrant, ſic enim Græci, καὶ ἡ δέησις ἡ πρὸς τὸν θεὸν, ὑπὲρ τοῦ ἰσραήλ ἐστιν, εἰς σωτηρίαν, id eſt, Et deprecatio quæ fit ad deũ, pro Iſrael eſt ad ſalutem. Sentit enim ſe præſtare Iudæis quod poteſt, propenſam animi uoluntatem & precationes apud deum. *εὐδοκία.*

Quod æmulationem quidem.) ὅτι ζῆλον θεοῦ, id eſt, Aemulationem dei, ſine quidem. Et ſcientia, magis cognitionem ſonat κατ᾽ ἐπίγνωσιν. Aderat ſtudiũ, ſed ſine iudicio: ut ſedulitas, quem ſtulte diligit urget. *Aemulatio. Studium.*

Et ſuam quærẽtes ſtatuere.) Hic Græci repetunt iuſtitiã. Eſt enim ſermo ex traductione uocis eiuſdem feſtiuior. Subeſt & ἐναντίωσις, in ſuam & dei. Item, in ſtatuere & non ſunt ſubiecti. Hæc enim inter ſe pugnant ſenſu magis quàm uerbis. Eſt autem ἰδίαν, id eſt, Propriam, ſignificantius quàm ſuam.

Finis enim legis Chriſtus.) τέλος hoc loco conſummationem ac perfectionem ſonat, nõ interitum, quod indicauit & Auguſtinus explanans pſalmum quintum. Nam Græci quod abſolutum, & omnibus quæ ſolent requiri, perfectum eſt, τέλειον appellant. Summa igitur legis eſt Chriſtus. Et in pſalmis, quorum titulus habet, In finem, exiſtimant aliquid reconditius & ſecretius eſſe ueſtigandum. quod hic dixit τέλος, aliâs uocat πλήρωμα. *Finis, pro perfectio.*

Moſes enim ſcripſit.) Hic locus deprauatus eſt apud nos, apud Græcos recte ſic habet, μωσῆς γὰρ γράφει τὴν δικαιοσύνην τὴν ἐκ τοῦ νόμου, ὅτι ὁ ποιήσας αὐτὰ ὁ ἄνθρωπος, ζήσεται ἐν αὐτοῖς, id eſt, Moſes enim ſcribit iuſtitiã quæ eſt ex lege, quod qui fecerit hæc homo, uiuet in eis. Laurentius argutatur hoc loco, ſed obſcurius, id ſentiens, nõ totã orationẽ ad Moſen eſſe referendam, nempe hanc, Quoniam iuſtitiam quæ ex lege eſt, homo uiuet in ea, quaſi totũ hoc ſcripſerit Moſes, uerum poſterius hoc duntaxat, Qui fecerit hæc homo, uiuet in eis. Retulit enim uerba quæ ſunt Leuitici cap. xviij. Cuſtodite leges meas atq; iudicia, quæ faciens homo, uiuet in eis. Itidem legis Ezechielis xx. Iudicia mea proiecerũt, quæ faciens homo uiuet in eis. Siquidem Paulus docendi gratia geminam facit iuſtitiam, alteram Moſi, quæ requirit opera legis, alteram euangelij, quæ fidem requirit in Chriſtum. *Noſtra deprauata.*

Deducere.) καταγαγεῖν, uelut ex alto deorſum ducere, quod interpres uertit Reuocare, ceu ſtudens interpretari quod obſcurius erat dictum. Nam mihi uidentur hoc loco præſertim Latini interpretes uehementer laborare, cum ſenſus perſpicuus ſit. Dixerat enim ab euangelio, tantum requiri fidem. Porrò fides non flagitat experimentum, animo cernit, & ſuis quibuſdam oculis uidet qui credit. at qui diffidit, etiam ſenſuum exigit teſtimonium, dicens apud ſe id quod legitur Deuteronomij cap. xxx. Quis aſcendit in cœlum. idq; Paulus interpretatur accommodans Chriſto. Nam id, inquit, eſt Chriſtum è cœlo detrahere, ut aut non credatur illic eſſe, aut cogatur huc reuerſus, denuo ſe noſtris exhibere ſenſibus. Aut quis deſcendit in abyſſum? hoc eſt, quis credat quæ de inferis dicuntur, niſi uiderit? Hoc eſt, inquit, Chriſtũ à mortuis reducere, uel quaſi non deſcenderit ad inferos, uel quaſi flagitent, ut iterũ uidentibus illis deſcendat ad inferos, cum haud ita procul petenda ſint argumenta rerũ, ſi fides adſit in corde. Iam illud, Sed quid dicit, ambiguum uideri poteſt, utrò referatur Dicit, ad Moſen, an ad iuſtitiam fidei, quæ Chriſtus eſt, quam mox loquẽtẽ fecit, ut putat Origenes, quanq; & aliâs Paulus poſuit Dicit, ad hunc eundẽ modum, ut ſubaudias Scriptura. Proinde interpres haud inepte adiecit de ſuo, ſermonis explicandi gratia. *Senſus apud nos obſcurus.*

Prope eſt uerbum.) ἐγγύς σου τὸ ῥῆμα, Prope te eſt uerbum, hoc eſt, non opus eſt tam pro-

Collata Pauli citatio cũ noſtra æditione.

cul è cœlo aut abyſſo petere, cum ſit intra te. Cæterũ teſtimonium, ut modo dixi, ſumptum eſt ex Deuteronomij cap. xxi. Quod indicauit primum Origenes, deinde Auguſtinus, niſi quod hic addit, ualde, Prope eſt uerbum hoc ualde in ore tuo, quemadmodũ legitur & in noſtra uulgata æditione. Quanquam alia quoque nonnihil diſcrepant in uerbis Paulinis ab Hebræis, imò à noſtra æditione, quæ habet ad hunc modum, Mandatũ hoc quod ego præcipio tibi hodie, non ſupra te eſt, neque procul poſitũ, nec in cœlo ſitum, ut poſſis dicere, quis noſtrum ualet ad cœlũ conſcendere, ut deferat illud ad nos, ut audiamus atque opere compleamus, neque trans mare poſitũ, ut cauſeris & dicas, Quis è nobis poterit transfretare mare, & illud ad nos uſque deferre, ut poſſimus audire & facere id quod præceptũ eſt? ſed intra te eſt ſermo ualde, in ore tuo, & in corde tuo, ut facias illum. Primũ quod illic poſitum eſt, Quis è nobis poterit transfretare mare, Paulus uertit, Quis deſcendet in abyſſum. Cæterũ quod legit Auguſtinus in quæſtionibus in Deuteronomion, prope eſt uerbũ hoc ualde in ore tuo, & in corde tuo, & in manibus tuis facere illud, Extremã particulam, Et in manibus tuis, quam exiſtimat à Paulo prætermiſſam, noſtra certe uulgata ædirio nõ habet. an apud Hebræos ſit, uiderint earum literarum peritiores. Fieri poteſt, ut hunc locum è Paulo correxerit aliquis. Certe apud ſeptuaginta habetur, καὶ ἐν χερσί σου ποιεῖν αὐτό.

Iudæi & Græci.) ἰουδαίου τε καὶ ἕλληνος. Rurſus congeminata coniunctio uehementiorem facit orationẽ, quàm nos uertimus in, uel cõiunctionem, eandẽ exprimente ſentẽtiæ uim.

Diues in omneis.) Græce participiũ eſt πλουτῶν, id eſt, Diuitijs abundans, ſiue affluens.

Quẽ non audierũt.) Poterat uerti, De quo non audierũt, ſic enĩ eſt Græce, οὗ οὐκ ἤκουσαν.

Quàm pulchri pedes.

Quàm ſpecioſi pedes.) Paulus hoc teſtimonium retulit iuxta ueritatem Hebraicam, iuxta quam ita legis Eſaiæ cap. lij. interprete Hieronymo: Quàm pulchri ſuper mõtes pedes, annunciantis & prædicantis pacem, & annunciantis bonũ, prædicantis ſalutem. Nam Septuaginta uerterunt, ὡς ὥρα, quæ dictio ſi cum aſpiratione ſcribatur, aut tempus ſignificat, ut duodecim ſunt horæ diei: aut anni partẽ, uarijſque mundũ temperat horis, unde & ἔξωροι dicuntur quorũ flos ætatis præterijt: aut pulchritudinem, unde ὡραῖον pulchrum dicunt. ſin abſque aſpiratione ὤρα, curam ac ſolicitudinẽ. Vnde iuxta ſeptuaginta ſic legimus: Sicut hora ſuper montes, ſic pedes euangelizantis. At diuus Hieronymus magis probat quàm pulchri, quanquam hæc lectio non multum abeſt à Græca lectione Septuaginta, modo ὥραν accipias pro pulchritudine. Sic enim legitur: Sicut amœnitas ſuper montes, ita pedes &c.

Obediunt euangelio.) Obedierunt eſt Græce ὑπήκουσαν, uerbum præteriti temporis.

Paulus ſequens ſeptuaginta.

Domine quis credidit auditui noſtro?) Id teſtimoniũ ſumpſit ex Eſaiæ cap. liij. Septuaginta ſequutus æditionem, qui dictionem hanc, domine, addiderunt explicandæ perſonæ gratia, cum in Hebræo non habeatur, ſed tantũ, Quis credidit auditui noſtro? Quod idẽ obſeruatum eſt & ab Origene. Illud admonendus lector, hoc loco auditum, poni pro ipſo ſermone qui auditur. proinde dilucidius erat, Quis credidit uerbis noſtris, aut quis credidit auditis nobis. Per uerbum Chriſti.) θεοῦ dei, non Chriſti.

Auditus, pro ſermone.

Primus, pro prior.

Primus Moſes.) πρῶτος μωσῆς. Quo Græci ſæpius abutuntur pro comparatiuo, prior Moſes. Refertur enim ad Eſaiam, quem mox citat. licet aliud commentum attulerit Thomas Aquinas, quaſi primus dictus ſit, quia præcipuus, uel primus, quia primus inter cæteros hoc dixerit, quanquam poſterior illius ſententia non multum abhorret à noſtra.

Ad æmulationem uos adducam.) παραζηλώσω, id eſt, Ad æmulandum prouocabo, & quaſi ſtimulabo inuidia ac dolore.

In non gentem.) ἐπ᾽ οὐκ ἔθνει, id eſt, In non gente. nam Græce datiuus eſt, item mox, In gente inſipiente.

Eſaias autem audet.) Coniunctio δὲ connectit hanc partem cum Moſe qui præceſſit, ut oſtendimus. Nec eſt ſimpliciter audet τολμᾷ, ſed ἀποτολμᾷ, quaſi ſumpta ab illo fiducia, qui prior illud dixerit.

Paulus ſentẽtiam reddens non uerba.

Inuentus ſum à non quærentibus.) Locus eſt apud Eſaiam lxv. ſenſus ferè idẽ apud Hebræos & Septuaginta. Hebraica ueritas ſic habet, Quæſierunt me, qui ante me non interrogabant. Inuenerunt qui non quæſierunt me. Iuxta ſeptuaginta ſic legimus, Apparui non quærentibus me, inuentus ſum ab his qui me non interrogabant. Paulus nec Hebræam ueritatem, nec Septuaginta æditionẽ anxie uidetur ſequutus, ſententiã contẽtus reddere.

Ad Iſraël autem.) πρὸς δὲ τὸν ἰσραήλ. Poteſt accipi & aduerſus Iſrael, non enim alloquitur Iſrael, ſed contra Iudæos facit quod dictum eſt. Siquidem præpoſitio πρὸς anceps eſt Græcis. Annotauit hoc & Thomas Aquinas. Teſtimoniũ quod adducit Paulus eſt apud Eſaiã cap. lxv. Origenes indicat in exemplaribus Hebræorum non adijci particulam, & contradicentem mihi, uerum eam additam fuiſſe à Septuaginta ſenioribus. Idq́ uerum eſſe declarat interpretatio Hieronymi ex Hebraica ueritate, quæ ſic habet, Extẽdi manus meas tota die ad populum incredulum. Aeditio Septuaginta ſic habet, Expandi mandi manus meas tota die ad populũ incredulũ & contradicentem.

Paulus ſecutus Septuaginta.

Et contradicentem mihi.) ἀντιλέγοντα. Mihi, à nobis additum eſt. Satis erat contradicentem, hoc eſt, rebellem & immorigerum, quemadmodum legunt Græci. Et comperi non additum in codice Donatiani.

EX CAPITE. VNDECIMO.

Dico ergo, nunquid deus.) Græcis tantũ eſt, μή, num: ſeipſum interrogat ac ſibi reſpondit, quo ſchematis genere ſcatet omnis Pauli ſermo. Plurimum autem lucis & acrimoniæ adducit, præſertim in argumentando. Quidam appellant ratiocinationem.

Quem ante cognouerat.) προέγνω. Illud admonendum hoc loco, uerbum γνῶναι apud Græcos non ſemper ſignificare ſcire ſiue cognoſcere, ſed aliquoties decernere ſiue iudicare, unde & γνῶμαι dictæ ſunt. Et apud Latinos legimus, populus ſciuit & ſcita populi. Quanquã plus aliquid indicare uidetur προορίζειν quàm προγνῶναι, quod poſterius pertineat ad animi decretum, quod integrum eſt cuiq; mutare, prius illud ad certam ſententiæ pronunciationem, quam reſcindere non ſit integrum. Vnde nec Lyranus ueretur exponere hoc loco præſciuit, prædeſtinauit, atq; ita ſanè interpretatur Auguſtinus libro de bono perſeuerantiæ ij. cap. xviij. Nos maluimus uertere, Quos ante cognouit, iuxta proprietatem ſcripturæ diuinæ, qua deus cognoſcere dicitur, quibus fauet, quosq́; amplectitur, ut & ſuperius admonuimus ex Origenis ſententia. Nec enim conſentaneum eſt quod deus populum reiecerit, quem ante ſic adamauit, & ueluti peculiarem complexus eſt. Chryſoſtomus putat additum προέγνω, propter electos ex Iudæis. Inter quos commemorat ſeipſum, et ne ſolus uideatur, ſubijcit & de ſeptem milibus uirorum.

Scire & ſcita

Quemadmodum interpellat.) Ambroſius legit poſtulat, Græce eſt, ὡς ἐντυγχάνει.

Suffoderunt.) κατέσκαψαν. Quod ſignificat aliquando ſubruerunt ſiue ſubuerterunt.

Diuinũ reſponſum.) χρηματισμὸς, id eſt, Oraculum, quod explicuit interpres περιφράσει.

Curuauerunt genua.) Genu eſt Græcis. & Baal, datiuus eſt ſine præpoſitione ante, quam addunt Latini, & τῇ βάαλ, ut intelligas imaginem non ipſum hominem. Nam præfectũ & idolũ Hebræis ſonat בַּעַל, unde Beelphegor idolũ cadaueris, Beelzebub muſcarũ idolum.

Baal idolum.

Saluæ factæ ſunt.) γέγονεν, id eſt, Factæ ſunt. Saluæ, redundat, ſicut & dei ſupereſt, tantũ eſt, οὕτως οὖν καὶ ἐν τῷ νῦν καιρῷ, λεῖμμα κατ' ἐκλογὴν χάριτος γέγονεν, id eſt, Sic & hoc in tempore reliquiæ iuxta electionem gratiæ ſunt. Non enim illud agit hoc loco Paulus, cuius ſit gratia, ſed gratiam opponit operibus legalibus, & electionem opponit generis affinitati. Et tamen haud ſcio qui factũ ſit, ut in expoſitione Origenica legatur, Saluæ factæ ſint, etiamſi dei, non additur. Quanquam admonui iam interpretem in illis cõmentarijs ſibi multum iuris ſumpſiſſe. Certe nec apud Chryſoſtomum, nec apud Theophylactum addunt.

Additum in noſtris.

Si autem gratia.) εἰ δὲ χάριτι. Gratia ablatiuus eſt, non nominatiuus.

Alioqui gratia.) ἐπεὶ, id eſt, Quoniam ſiue quandoquidem.

Alioqui gratia iam non eſt gratia.) Græci codices aliquanto plus habent hoc loco quàm noſtri. repetunt enim, in operibus quæ non ſint opera, quod noſtri de gratia tantum pronunciant ad hunc modũ, εἰ δὲ χάριτι, οὐκ ἔτι ἐξ ἔργων, ἐπεὶ ἡ χάρις οὐκ ἔτι γίνεται χάρις. εἰ δὲ ἐξ ἔργων, οὐκ ἔτι ἐστὶ χάρις, ἐπεὶ τὸ ἔργον οὐκ ἔτι ἐστὶν ἔργον, id eſt, Quod ſi per gratiam, non iam ex operibus. quandoquidem gratia iam non eſt gratia. Sin uero ex operibus, iam non eſt gratia, quandoquidem opus iam non eſt opus. Atq; ita ſanè legit atque etiam interpretatur Theophylactus. Verum quoniam hanc additionem non reperio apud Origenem, nonnihil addubito num ea ſit germana lectio, præſertim quum Chryſoſtomus hunc enarrans locum tantum legat εἰ δὲ χάριτι, οὐκ ἔτι ἐξ ἔργων, ἐπεὶ ἡ χάρις

Græci plus habent quã nos.

οὐκ ἔτι

οὐκέτι γίνεται χάρις. Nec addit his quicquam. Præterea partes ſermonis uidentur inuerſæ hoc ordine potius digerēdæ, Quod ſi per gratiam, iam non ex operibus, quandoquidem opus iam non eſt opus. Sin ex operibus, iam non ex gratia, quandoquidē gratia iam nō eſt gratia. Niſi in ἐπεὶ ſubeſt tacita exceptio, ut & aliâs hac uoce uſus eſt Paulus. Ita ſenſus erat, Si gratia, non igitur ex operibus, quod ni eſſet, gratia non eſſet gratia, hoc eſt falſo diceretur gratia. Atque ut Latinæ lectioni magis faueam, facit quod Paulus nō hic agit, an opus ſit opus, ſed gratiam aſtruit, quam Iudæi conabantur expellere. Et tamen Aldina æditio, quin & Hiſpanienſis, conſentit cum eo quod nos repperimus in Græcorū exemplaribus.

Sicut ſcriptum eſt.) Incertum an hæc particula referatur ad ſuperiora, an ad ea quæ ſequuntur. Origenes fatetur ſibi nuſquam lectum in libris diuinis, Dedit eis ſpiritum compunctionis. Sic autem excuſat, ut Paulum accipiamus Eſaiæ ſententiam ſuis uerbis explicantem, & nonnihil de ſuo addentem. Id probabilius facit quod in fine adiecit, uſque in hodiernum diem. Nam ſumma ſententiæ eſt apud Eſaiam cap. vi. Auditu audite, & nolite intelligere. & uidete uiſu, & nolite cognoſcere. Excæca cor populi huius, & aures eius aggraua, & oculos eius claude, ne forte uideat oculis ſuis, & auribus audiat, & corde intelligat, & conuertatur & ſanetur. Citatur hic locus & in actis apoſtolorū cap. xxviij. ſed iuxta tranſlationem Septuaginta, qui ſic interpretati ſunt, ut dominus prædicat illorum cæcitatem, nō ut imperet: Aure audietis & non intelligetis, & uidentes uidebitis, & non perſpicietis. Incraſſatum eſt enim cor populi huius, & auribus grauiter audierunt, & oculos ſuos cōpreſſerunt, ne forte uideant oculis ſuis, & auribus audiant, & corde intelligant, & conuertāt ſe, et ſanem illos. Quo quidem in loco, Hieronymus ediſſerens Eſaiam, ſic excuſat Lucam, qui referat Paulum cum Hebræis diſſerentem, non iuxta Hebraicum, quod rectum eſſe cognouerat, ſed iuxta Septuaginta producere teſtimonia, quod magis Græcas literas ſciuerit quam Hebræas, unde & ſermonem huius eſſe comptiorem ac ſecularem redolere eloquentiam.

Paulus apud Lucā & Hebræis loquens ſequitur Septuaginta.

Spiritum compunctionis.) κατανύξεως, quod ſignificat cum aliquis mordetur & pungitur dolore. unde ſuperius dixit παραζηλώσω.

Fiat menſa eorum in laqueum.) Locus quem adducit, extat pſal. lxviij. Ne hic quidē Paulus curauit prophetæ teſtimonium ad uerbum adducere. Primum enim omiſit Corā ipſis. deinde addidit, Et in captionem, quod nec apud Hebræos habetur, nec apud ſeptuaginta, quod ante nos indicauit Origenes.

Captio, pro uenatu.

In captionem.) Captio, non eſt hic decipula proprie, unde captioſos dicimus, ſed pro uenatu poſitum eſt quo capimus feras, quaſi dicas, capiantur ſua menſa qua laxare animum debebant. non enim timemus hoſtem inter epulas. Eſt autem Græce θήραν.

Nunquid ſic offenderunt ut caderent.) μὴ ἔπταισαν ἵνα πέσωσι, id eſt, Num lapſi ſunt ut conciderent, ſiue ut caderent, nimirum in terrā. Nam πταίειν proprie eſt impingere ad quippiam, ac labi leuius eſt quàm cadere, quemadmodum & impingere poteſt, qui non plane concidat: interpres de ſuo addidit, ſic, Nunquid ſic offenderunt ut caderent. Et probarem additum, ſi hoc loco, ſic aduerbium poſitum eſt ut reſpondeat adeo, ueluti cum dicimus, ſic me odit, ut nec ſalutet. adeo metuit, ut loqui non poſſit. Atqui Græca uox ἵνα finē magis ſignificat, diuerſæ naturæ ab ea quæ eſt ὡς aut ὥστε. Non poteſt igitur hic accipi ſenſus, num adeo impegerunt ſiue offenderunt, ut ceciderint? Igitur ἵνα referendum uidetur ad deum, Num ideo deus paſſus eſt Iudæos labi, ut in totum conciderent? Non, ſed ut ad tempus locum faciant gentibus, & ijdem rurſus gentium pietate prouocati reſipiſcant & ſeruētur. Verbum offenderunt eleganter quidem uſurpatum eſt ab interprete, cæterum offendere dicitur & qui lædit. Auguſtinus explicans quæſtiones aliquot huius epiſtolæ, pro offenderunt legit deliquerunt. Ac prorſus recte dixeris πταῖσμα lapſum ſiue delictum, at non item delinquere pro impingere.

Illorū delicto.) τῷ αὐτῶν παραπτώματι, id eſt, Per illorū lapſum potius quam delictū. Reſpexit em̄ ad id quod modo dixit, Iudæos impegiſſe, & ab eodē uerbo ductū eſt παράπτωμα.

Obſcure uertit interpres.

Vt illos æmulentur.) εἰς τὸ παραζηλῶσαι αὐτούς. Quod rectius uerti poterat, Ad prouocandum eos, ut ad deum referatur actus uerbi, qui iſto modo uoluerit extimulare Iudæos inuidentia quadam ac zelotypia, cum uiderent quod ipſis erat promiſſum, in gentes eſſe tranſlatū. Vnde nos quo ſermonis ambiguitatē excluderemus: uertimus, Vt eos ad æmulandum

landum prouocaret, εἰς τὸ παραζηλῶσαι αὐτούς. Neq; quicquam erat opus quadriga interpretationum, quam in hūc locum inuexit Thomas Aquinas. Ne ſic quidem germanam attingens ſententiam, quod haudquaquam illi, ſed interpreti imputandū eſt. Quis enim Græce ignarus ex his uerbis percipiat quid ſenſerit Paulus? Sic & paulo poſt Paulus uſus eſt hoc uerbo εἴπως παραζηλώσω μου τὴν σάρκα. Et proximo capite, ἐγὼ παραζηλώσω ὑμᾶς ἐπ' οὐκ ἔθνει. Quo tamē uerbo aliâs uſi ſunt interpretes in malam partem, quemadmodum pſal. lxxvij. καὶ ἐν τοῖς γλυπτοῖς αὐτῶν παρεζήλωσαν αὐτόν. Porrò quidam accommodat uerbum παραζηλῶσαι ad Iudæos, ut αὐτοὺς referatur ad gentes. Neq; quiſquam interpres hoc ſenſit, neq; ratio Græci ſermonis patitur, ſed hunc ſenſum maluit extorquere, quam nō carpere noſtram annotationem. *Quadruplex interpretatio Thomæ.*

Quàmdiu quidem ego ſum apoſtolus.) ἐφ' ὅσον μὲν εἰμι. Origenes uidetur ἐφ' ὅσον accipere pro quamdiu, ut ſubaudias χρόνον, dubitatq; utrum accipiendum ſit, quamdiu ſum in hac uita, & ad affectus emphaſim pertineat, quemadmodum uulgo dicimus, nō deſeram uos quoad uiuam, an Paulum poſt obitum etiam inuiſibilibus apoſtolum futurū. Verum quoniam id duriuſculum eſt, malim ἐφ' ὅσον accipere pro quatenus, ſiue inquantum. Atque ita uidetur Theophylactus ſenſiſſe, quantum conijcere licet ex illius interpretatione. Cæterum Chryſoſtomus plane interpretatur Paulum ex delegato munere cogi, ut aliquot Iudæos prouocet atq; ita ſeruet. Sic enim prouocatos ſeruabit, ſi quamplurimos è gentibus pertrahat ad euangelium. Neq; enim de temporis modo loquitur, quaſi mox abdicaturus apoſtolicū munus, ſed quandoquidem uocatus erat apoſtolus gentibus, adnititur ut gnauiter obiens ſibi commiſſam prouinciam exornet & illuſtret eam.

Glorificabo.) δοξάζω, id eſt, Glorifico, ita citante locum hunc Auguſtino locis compluſculis, nominatim libro aduerſus Fauſtum ix. capite ij. Faber Stapulenſis mauult exiſtimo. Quanquam haud ſcio an δοξάζω reperiatur apud Græcos pro exiſtimo. Et probe quadrat ſenſus, ut accipias Paulum celebrius reddere ſuum miniſterium in euangelio gentium, ut æmulatione ſaltem prouocaret Iudæos ad Chriſtum. Interpres Origenis uertit δοξάζω, illuſtro & exorno, multis uerbis in hanc differens ſententiam. *Faber.*

Amiſſio corū.) ἀποβολὴ, id eſt, Abiectio, ſiue reiectio. Nam hanc opponit aſſumptioni. Reiectio pro amiſſio, citat Auguſtinus libro aduerſus Fauſtum ix. capite ij. iuxta fidē uoluminis antiqui manu deſcripti.

Quæ aſſumptio.) τίς ἡ πρόσληψις, id eſt, Adiunctio qua quempiam nobis comitem aſciſcimus, id eſt adiungimus. Nam aſſumptionem, ut dixi, oppoſuit reiectioni.

Quod ſi delibatio.) Delibatio ἀπαρχὴ, id eſt, Primitiæ. Theophylactus interpretatur ἀπαρχὴν, τὴν ζύμην, id eſt, Fermentum, ut maſſa reſpondeat arbori, fermentum radici. Mihi magis probatur, ut ipſum frumentum intelligamus, unde conſperſio ſumitur. Cæterum ex uitioſo tritico non poſſis facere bonam conſperſionem. Primitias autem dixit, quod laudatiſſima ſoleant dicari numini, unde et ἀκροθίνια uocantur, quaſi præcipua. Porrò conſperſionē non ad farinam humore temperatam referri puto, ſed magis ad molas, ſiue collyridas, ea erat farina oleo conſperſa, quæ olim iuxta ritum Moſaicæ legis immolabantur, unde & ſanctam uocat. Et oleaſter Græcis eſt ἀγριέλαιος, quod ſonat agreſtem ſiue ſylueſtrem oleā, cui reſpondet καλλιέλαιος, quæ eſt olea frugifera.

Inſertus es.) ἐνεκεντρίσθης, id eſt, Inſitus es, quoties fiſſo arboris ramo inſeritur ſurculus. Eſt enim hoc unum inſitionis genus. Quanquam hic magis ſignificare uidetur inoculationē, quum perterebrato qua ſe protrudit gemma cortice, inſeritur ſtolo. *Inſitio.*

Inſertus es in illis.) ἐν αὐτοῖς. Apertius erat Inter illos, hoc eſt, Inſitio tibi dedit quod illis natura.

Socius radicis.) συγκοινωνὸς, id eſt, Particeps, aut potius ſimul particeps ſiue conſors, hoc eſt, unà cum cæteris ramis quibus inſitus es.

Bene.) Separandum eſt, ut ſit reſpondentis ad ſuperiora, καλῶς & approbātis, quod ſub perſona ethnici dixerat, eaq; pronuncianter ſunt legenda. Atq; ita ſanè diſtinguit Auguſtinus in epiſtolis, hunc adducens locum.

Noli altum ſapere.) μὴ ὑψηλοφρόνει, id eſt, Ne ſuperbias, ne tibi placeas, ne efferaris animo, Siquidem hic ſapere uocat affici animo φρονεῖν quod aliâs dicitur μέγα πνεῖν. Nec enim hic

agitur de ſapientia ſiue ſtultitia, ſed de arrogantia & modeſtia.

Ne forte nec tibi.) μήπως. Aut omittenda erat expletiua cõiunctio, aut uertenda erat, Ne quâ, aut ne quomodo. Nam forte nihil facit ad hanc ſententiam.

Vide ergo bon.) In pleriſq; Græcis codicibus habebatur, ἴδε, id eſt, Vide. Quanquã hoc ad ſenſum nihil attinet.

Bonitas. Seueritas. Bonitatem & ſeueritatem.) τὴν χρηστότητα, καὶ τὴν ἀποτομίαν. Bonitas eſt hæc, quam ante uertimus benignitatem, diui Hieronymi ſequuti ſententiam, quæ eſt quædam animi propenſio ad bene merendum de quopiam, quam non inepte uertiſſet indulgentiam, cui opponit ἀποτομίαν, quæ ad uerbum ſonat reſectionem: ea eſt, quoties res ad uiuum exigitur, quem & rigorem dicas licebit.

Alioqui.) Rurſum ἐπεὶ, id eſt, Quandoquidem.

Olea. Oleaſter. In bonã oliuã.) καλλιέλαιον, quæ cõtraria eſt ἀγριελαίῳ, id eſt, Oleaſtro, ut modo dictũ eſt.

Fratres, myſterium hoc.) μυστήριον. Hoc loco myſterium nihil aliud ſonat quàm rem arcanam & paucis cognitam, neq; communicandam niſi initiatis.

Vobiſipſis ſapientes.) παρ᾽ ἑαυτοῖς, id eſt, Apud uoſipſos prudentes, & φρόνιμοι magis ad affectum refertur quàm ad prudentiam. Ne ſitis inſolentes, animiq; elatioris. Alioqui ſibi ſapit qui elatioris eſt animi.

Iniquitatem) ἀσεβείας, id eſt, Impietates. & eripiat, ὁ ῥυόμενος, id eſt, Qui liberat, quaſi dicas, ille liberator. Et auertet, non auertat ἀποστρέψει futuri temporis uerbum. Teſtimonium adductum eſt ex Eſaiæ cap. lix. apud quem ita legimus iuxta ueritatem Hebraicam, Et timebunt qui ab occidente nomen domini, & qui ab ortu ſolis gloriã eius, cũ uenerit quaſi fluuius uiolentus, quem ſpiritus domini cogit, & uenerit Sion redemptor, & qui redeunt ab iniquitate in Iacob, dicit dominus. hoc fœdus meũ cum eis, dicit dominus. Iuxta Septuaginta ad hunc modum, καὶ φοβηθήσονται οἱ ἀπὸ δυσμῶν τὸ ὄνομα κυρίου, καὶ οἱ ἀπ᾽ ἀνατολῶν τὸ ὄνομα τὸ ἔνδοξον. ἥξει γὰρ ὡς ποταμὸς βίαιος ἡ ὀργὴ παρὰ κυρίου. ἥξει μετὰ θυμοῦ, καὶ ἥξει ἕνεκα σιὼν ὁ ῥυόμενος, καὶ ἀποστρέψει ἀσεβείας ἀπὸ ἰακώβ, καὶ αὕτη αὐτοῖς ἡ παρ᾽ ἐμοῦ διαθήκη εἶπε κύριος, id eſt, Et timebũt qui ab Occidẽte nomen domini, & qui ab ortu ſolis nomẽ indytũ. Veniet enĩ quaſi fluuius uiolentus ira domini, ueniet cum furore, & ueniet de Sion qui liberet, et auertet impietates à Iacob, & hoc erit eis à me teſtamentũ, dicit dominus. Ex quibus liquet Paulum hunc locum adduxiſſe iuxta æditionem ſeptuaginta, niſi quod de ſuo addidit, Cum abſtulero peccata eorum, quod nec apud Hebræos habetur, nec apud Septuaginta, ſed addidit uelut explicans prophetæ ſenſum. Nam διαθήκη teſtamentum, Hebræis eſt fœdus, & quod Septuaginta uerterũt ex Sion, Hebræis eſt, propinquus Sion. Origenes indicat Hebræis eſſe, propter Sion. Atq; ita ſanè ſcriptum eſt in æditione Septuaginta. ſuſpicor id Librarij culpa deprauatum, cum ſcriptũ fuerit, prope Sion. Hieronymus Græce etiã interpretatur ἀγχιστεὺς, id eſt, propinquus, niſi quis probat, propter dictum eſſe pro prope. Præterea quod apud Hieronymum refertur, Ira domini, illis eſt ὀργὴ παρὰ κυρίου.

Paulus ſequutus Septuaginta.

Et hoc illis à me teſtamentum.) Eſt quidem Græce διαθήκη, cæterum indicauit hoc & Auguſtinus libro de loquutionibus Geneſeos primo, frequenter in arcanis literis pro pacto poni teſtamentum. Quanquam Græcis διαθήκη non dicta eſt à teſtando, ſed ab ordinando diſponendoq;.

Ratio caſus à Paulo neglecta. Secundum electionem autem chariſſimi.) ἀγαπητοί, id eſt, dilecti, quam uocem tamen ita ſæpe uertit. Porrò duo nominatiui caſus, inimici & chariſſimi, iuxta ordinem grammaticum non habent unde pendeant, niſi ſubaudias ſunt, ſed ueriſimilius eſt caſus rationem à Paulo fuiſſe neglectam. Alioqui dicendum erat, chariſſimorum & inimicorum.

Sine pœnitentia.) ἀμεταμέλητα, id eſt, Quorum non poſſit pœnitere eum, qui dedit, aut qui promiſit, quaſi dicas, impœnitibilia. Ambroſius huc detorquet, ut dicat in baptiſmo gratis remitti peccatum, nec requiri luctum aut planctum, aut aliud opus bonum, ſed tantum ex corde profeſſionem. Quæ quidem interpretatio mihi uidetur coactior, nec attingitur ab Origene. Thomas eam ſententiam extremo tandem attigit loco, ueluti non admodum probans.

Propter pro per. Propter incredulitatẽ illorũ.) τῇ τούτων ἀπειθείᾳ, id eſt, Per horũ incredulitatẽ, nõ propter.

In ueſtram miſericordiam.) τῷ ὑμετέρῳ ἐλέει, Per ueſtrã miſericordiam. Eſt enim ſimilis

datiuus

datiuus ei qui præceſſit, τῇ τούτων ἀπειθείᾳ. Senſus enim eſt, ſicut illorum defectio uobis fecit aditum ad fidē, ita ueſtra fides quam miſerante deo eſtis cōſecuti, prouocabit illos ut reſipiſcant, ſeq; dignos præbeant qui à deo recipiantur.

Concluſit enim deus omnia.) τοὺς πάντας, id eſt, Omnes, non omnia. Porrò quod ſequitur, incredulitate, poteſt accipi & inobedientia. Eſt enim ἀπειθείᾳ. Et in incredulitatē eſt Græcis, ut dicimus, Concludam me in angulum.

O altitudo.) ὦ βάθος, id eſt, O profunditatē. Miror cur interp̄ti placuerit uox ambigua.

Diuitiarum ſapientiæ.) Hæc duo nomina Græci diuidunt intericcta coniunctione πλούτου καὶ σοφίας, cōſentientibus quotquot uiderim exemplaribus, etiam apud Chryſoſtomū. ut intelligas Paulum tria demirari in deo, Diuitias, qui tam beneficus fuit erga gentes: Sapientiam, qui tantam eis ſapientiā impartierit: cognitionem, qui prudenter diſpiciat quid cui expediat. Ad hunc modum expoſuit Theophylactus. Mihi magis probatur, ut ad totam huius conſilij diſpenſationem pertineat, qua factum eſt ut gentes ante dæmonijs ſeruiētes, nunc ſubito ad Euangelij gratiam uocentur: & Iudæi, quibus ea peculiariter promiſſa uidebatur, ab eadem exciderint.

Theophylactus.

Incōprehenſibilia.) ἀνεξερεύνητα, id eſt, Inſcrutabilia. atq; ita ſubinde citat Hieronymus.

Inueſtigabiles.) ἀνεξιχνίαστοι, id eſt, ininueſtigabiles quemadmodū legit diuus Hilarius libro de trinitate 8. iuxta fidem uetutiſſimorum exemplariorum, id eſt, non ueſtigabiles, ſiue imperueſtigabiles. Notauit enim huius uocis emphaſim Chryſoſtomus, Nō dixit ἀνόητα aut ἀκατάληπτα, ſed inſcrutabilia & inperueſtigabilia. Tanta eſt profunditas, ut nec ſcrutari fas ſit. Cæterū diuus Hieronymus exiſtimat Paulum retuliſſe locum qui eſt apud Eſaiam cap. undecimo, Et non eſt inueſtigatio uiæ eius.

Inueſtigabiles

Senſum domini.) νοῦν, id eſt, Mentem.

Quoniam ex ipſo & per ipſum.) In his tribus præpoſitionibus philoſophantur Theologi ueteres. Thomas interpretatur, ex ipſo uelut ex prima omnium cauſa. Per ipſum tanquā operantem & adminiſtrantem. In ipſo tanquam in fine. licet haud me præterit hæc uarie ab illo diſſeri, Non abhorret autem multum à ſententia Origenis, qui ſic explicat: Quod dicit, ex ipſo, hoc ipſum quod ſumus indicat. Per ipſum autem, quod per eius prouidentiam diſpenſamur in uita. In ipſo uero, quod perfectio omnium & finis in ipſo erit, tunc cum erit deus omnia in omnibus. Cæterum quod Thomas indicat præpoſitionem de, idem pollere ferè quod ex, niſi quod addit conſortium ſubſtantiæ, Auguſtinum, ut coniectare licet, ſecutus, qui libro quē de natura boni ſcripſit aduerſus Manichæos, fermè in eam ſententiam diſſerit, cap. xxvi. an apud Latinos uerū ſit, alij uiderint. certe apud Græcos eadem eſt præpoſitio. Et cum dicimus, de illo loquitur, nulla eſt communis eſſentiæ ſignificatio.

Ex ipſo, per ipſum, in ipſo

Honor & gloria.) Græcis gloria tantum ſcribitur, ἡ δόξα. honor non additur.

In ſecula ſeculorum.) Seculorum additum eſt à nobis. nam Græcis tantum eſt, εἰς τοὺς αἰῶνας, nec additur apud Origenem, nec apud Theophylactum, nec apud Chryſoſtomū.

EX CAPITE DVODECIMO.

OBſecro uos.) παρακαλῶ. Idem hortor poterat accipi, ſiue adhortor. nam Græca uox anceps eſt, niſi quod id quod mox ſequitur, Per miſericordiā, magis uidetur obteſtantis & obſecrantis quàm adhortantis.

Per miſericordiam.) διὰ τῶν οἰκτιρμῶν, id eſt, per miſerationes. Cōſentientibus in lectione Chryſoſtomo ac Theophylacto. Annotauit numeri rationem & Origenes, putans in eo eſſe emphaſim immenſæ dei miſericordiæ.

Miſerationes.

Rationabile obſequiū.) τὴν λογικὴν λατρείαν ὑμῶν, id eſt, Rationalē cultū, ut appoſitiue cohæreat cū ſuperioribus, idq; indicat Græcus articulus τὴν, perinde quaſi dicat, Si mactaueritis & immolaueritis deo corpora ueſtra, hoc eſt, corporeos affectus, nō iugulātes brutas ac mortuas pecudes, quod antehac factitatū eſt à Iudæis, ita demū exhibebitis illi uictimam acceptam. Et rationalem uocat, non ut intelligas cultum moderatum, hoc eſt, moderatā corporis macerationem, quemadmodum hodie paſſim citare ſolet concionatorum uulgus, ut ipſis quidem uidetur erudite, cæterum ijs qui Græce norunt admodum ridicule, ſed uictimam uiuam ac rationis compotem. Quanquam his quoq; ueniā dandam arbitror, quandoquidem ad eundem modum interpretati ſunt, ut cæteros ſileam, Thomas Aquinas, qui

Locus hactenus uulgo parum apte recitatus. Rationabile obſequium.

non

non temere labi ſolet,ac Lyranus. Verũ quid faciant,ubi ſententiæ uis à Græco pendet idiomate,& interpres eius linguæ prorſus ignarus eſt? Deniq; ſic interpretatur,is cuius in hãc epiſtolam extant ſcholia titulo Hieronymi. Obſequiũ hic poſuit pro ſacrificio,idq; ſuo more. Cæterum ut oſtẽderet Chriſtianorum cultum diſſimilem eſſe Iudaicis ceremonijs,quibus immolabant brutas pecudes,adiecit rationale,nimirum ipſum hominem ſentiens,qui uictima eſt rationalis,& ob id deo acceptior. Et in hunc ſenſum palàm citat diuus Hieronymus,cum alijs aliquot locis,tum uero in epiſtola ad Pammachium, cuius initium, Sanato uulneri. Neq; ſecus interpretatur Origenes,ſic inquiẽs, Qui cultus quoniam dudum in pecudum mutorum corporibus conſiſtebat,nunc in corpore rationalis hominis offeratur,& corpora magis ueſtra quàm pecudes fiant ſacrificium deo &c.

Sed reformamini.) μεταμορφοῦσθε, id eſt, Transformamini, ſiue transformemini. Poteſt enim utrouis accipi modo,uel ut ſit indicandi modo,uel ut ſit imperandi modo dictum.

In nouitate ſenſus?) τῇ ἀνακαινώσει τοῦ νοὸς, id eſt, Renouatione mentis,hoc eſt,per innouationem mentis,nimirũ alludens ad reprobam illam mentẽ in quam traditi fuerant ante, ſimulacris pro deo deferentes honorem.

Quæ ſit uoluntas dei bona,& beneplacens,& perfecta.) Mirum quod exemplar ſecutus Auguſtinus legit ad hunc modum libro de ciuitate dei decimo, atq; item in epiſtola octogeſimaſexta, Ad probandũ quæ ſit uoluntas dei, quod bonũ & beneplacitum & perfectũ, quaſi hæc tria epitheta non pertineant ad uoluntatem dei, ſed ad cõplexum illum uerborũ præcedentium, Exhibeamus corpora noſtra &c. & non cõformemur huic ſeculo,ſed reformemur &c. ut pareamus non noſtris cupiditatibus, id quod faciunt ethnici, ſed uoluntati diuinæ. Id ſi fecerimus,inquam,ſacrificium fuerit bonum,placitũ & legitimum deo. Atq; ut

Articuli uis. in hunc ſenſum accipi poſſit,facit articulus additus, τὸ ἀγαθὸν,καὶ εὐάρεστον,καὶ τέλειον. Nam τέλεα proprie dicuntur in quibus nihil poſſis deſiderare eorum quæ ad ſacri ratione ac ritum religionis pertinent. & paulo ante à ſacrorum metaphora cœperat. Interpres Origenis indicat hic Latinos nonnihil diſcrepare à Græcis, ſed quid ſibi uelit,nõ ſatis intelligo, cum Græcus ſermo ad utrunq; ſenſum ſit anceps. Certe Ambroſius conſentit cum Auguſtino.

Dico, pro iubeo. Dico enim uobis.) λέγω. Dico dixit, pro iubeo ſiue moneo, quemadmodum & Latini, Iubet ſaluere,& dicit ſalutem,conſimilem in modum Græci, ὁμιλεῖν λέγω. atq; ob id addidit, Per gratiam quæ data eſt mihi, ne uel arroganter uideretur eis præcipere, uel citra autoritatem admonere. præcipit ut Apoſtolus,ut intelligens quid ſit deo placitũ, ſed hoc ipſum beneficentiæ diuinæ fert acceptũ. Niſi malis dicta ſic interpretari,ut Paulus explicet & explanet quæ ſuperius dixerat de immolando corpore, de fugiendis huius ſeculi cupiditatibus. nam additis exemplis rem facit euidentiorẽ. Arrogãtia in primis eſt mactanda deo.

Interpres auſus eſt mutare numerum. Omnibus qui ſunt inter uos.) παντὶ τῷ ὄντι ἐν ὑμῖν. Origenis interpres annotandum putauit quod apud Græcos nõ habeatur, Omnibus qui ſunt inter uos,ſed omni qui inter uos eſt. Id cum ad ſententiam nihil intereſſe conſtet, miror cur admonendum duxerit. Nos maluimus uertere, cuilibet ſiue cuicunq;. Videbatur enim aliquis faſtus tribuendus ijs qui fortuna aut dotibus præcellerent, Eum perſonarum delectũ prorſus tollens Paulus denunciat quiſquis ſit ille,modo uerſetur apud Chriſtianos,ne ſe cuiquam anteponat,ſed ſuam quiſq; dotem à deo acceptam,conferat ad commoditatem proximi.

σωφρονεῖν. Sapere ad ſobrietatem.) εἰς τὸ σωφρονεῖν. Diuus Hieronymus contra Iouinianum dimicans,ſtudio tuendæ uirginitatis legendum putat, Ad pudicitiam. ſed σωφρονεῖν eſt temperatum,modeſtum,ac ſobrium eſſe. nonnunq; & ad pudicitiam pertinet,at nõ hoc quidem loco. Idem interpres Origenis in epiſtolam ad Romanos,mauult temperantiam quàm ſobrietatem,quod ea uirtus quã Græci σωφροσύνην appellant, Latinis doctis uocetur temperantia,quæ ſit moderatio cupiditatum & actionum. Atq; ita uidelicet adducit hunc locum Auguſtinus epiſtola xlvij. Hilarius libro de trinitate 10. Græcam uocem ὑπερφρονεῖν, reddidit ſuperſapere. Quanquã uerum eſt quod alibi ſcribit Paulus, Scientia inflat, ni comes ſit charitas,ſed hic non proprie de ſcientia ſit ſermo. Eſt autẽ iucunda uocum alluſio in ſermo

Adnominatio ne Græco,quam Latinus interpres reddere non potuit, ὑπερφρονεῖν, φρονεῖν, εἰς τὸ σωφρονεῖν. Nec hoc loco φρονεῖν, id eſt, ſapere,pertinet ad eruditionem, ſed ad cogitationẽ & opinionem, ueluti cum quis effertur animo,& magnifice de ſe ſentit, quemadmodũ & ſuperius admonuimus.

nuimus. Id ita eſſe ſatis declarat Origenes, ſtatim indicans hunc ſermonē pertinere ad eos qui ex oleaſtro inſiti oleæ ferocirent & ſuperbirent aduerſus ramos ex olea defractos: & qđ hic dixit, perinde ualere atq; id quod alibi, Noli ſuperbe ſapere. Porrò quod adducit ex philoſophorum fontibus, de uirtutis habitu, è duobus extremis redacto, ſubindicat ſe magis iuxta alienam quàm ſuam ſententiam interpretatum.

Et unicuiq; ſicut deus diuiſit.) Sic quidem habent & Græca. Verum unicuiq; non habet quò referatur. Vnde neceſſe eſt fateri & hic Paulum ſpectaſſe ſenſum magis, quàm ſermonis integritatem, niſi malumus ſic ordinare, Quiſque ſapiat ut cuiq; deus diſtribuit menſuram fidei. Origenes ſubindicat aliquid ſubaudiēdum, cum ait, Vt cuſtodiat unicuiq; ſicut diuiſit deus menſuram fidei.

Paulus negligens ſermonis integritatem. Deeſt aliquid

Singuli autem alter alterius membra.) ὁ δὲ καθεὶς ἀλλήλων μέλη, id eſt, Singuli autem alius alius membra. Siue ut nos uertimus, Singuli autem alij aliorum membra. ſignificat cōmunionem membrorum inter ipſa mutuam.

Habentes donationes.) Interpres, ſiue quod magis arbitror, ſcriba, prætermiſit coniunctionem, quæ partem hanc cum ſuperiore commodiſſime connectebat, ἔχοντες δὲ χαρίσματα. Cum enim dixiſſet, ſinguli ſumus alius alius membra, ne confuſionem imaginaremur, adiecit: ſumus quidem membra eiuſdem corporis, ſed habentes donationes. alioqui inabſolutus fuerat ſermo. Quare offenſus aliquis, & putans hanc partem nō pendere à ſuperioribus, cōiunctionem expunxit. Certe autē additur apud Ambroſium & in exemplari Paulino, licet apertius & aptius erat, Sed, quàm, autē, quemadmodū & paulo ante, ſicut enim in uno corpore multa mēbra habemus, omnia autem membra e.a.h. Sed nō oīa mēbra.

Omiſſa coniunctio nō recte.

Donationes.) χαρίσματα. Vt affectat copiam cum nihil ſit opus, præſertim cum donationes hoc loco uox ſit parum Latina.

Differentes,) διάφορα, id eſt, Diuerſas, ſeu potius dona diuerſa.

Secundum rationem fidei.) κατὰ τὴν ἀναλογίαν, id eſt, Iuxta proportionem: ut intelligas hoc eſſe maiora dona, quo fides tua fuerit integrior. Interpres Origenis indicat ἀναλογίαν non ſatis commode uerſam eſſe rationem, cum potius ſit menſura competens, quàm ratio. Certe quod hic dixit Paulus ἀναλογίαν paulo ante dixit μέτρον, hic dilucidius erat, pro portione ſiue iuxta portionem fidei: eſt enim analogia congruentia rei ad aliquid relatæ, uelut quū dicimus, Cicada magnas habet alas, pro portione corporis, Nam paruæ ſunt alæ, ſi ad alas conferantur Papilionum.

Ἀναλογία proportio ſiue modus.

In miniſtrando & in exhortando.) Nomina ſunt, ἐν τῇ διακονίᾳ, ἐν τῇ παρακλήσει, id eſt, In miniſtratione & exhortatione. Quanquam ea res nihil uariat ſenſum Apoſtoli. Origenes putat ſingulas partes referri poſſe ad id quod præceſſit, Siue habentes prophetiam iuxta menſuram fidei, ne quis plus ſapiat quàm oportet, ſed in ea ſobrius, & item de cæteris.

Odientes malum.) ἀποστυγοῦντες, id eſt, Odio habentes. Quanquā hic eleganter erat Abhorrentes à malo. ut reſpondeat ei quod ſequitur, adhærentes. Cæterum bono & malo, hic ad perſonam referri non poteſt, cum ſit τὸ ἀγαθὸν, ad rem referatur oportet. Bonum dixit honeſtatem, malum turpitudinem.

Charitatem fraternitatis inuicem diligentes.) Alius ſenſus eſt apud Græcos, τῇ φιλαδελφίᾳ εἰς ἀλλήλους φιλόστοργοι, id eſt, Fraterna charitate ad mutuo uos amandum propenſi. Plutarchus libellum ſcripſit περὶ τῆς φιλαδελφίας, id eſt, de charitate fratrum inter ſe: quo uerbo Apoſtoli frequenter utuntur pro ſtudio & amore Chriſtianorum inter ipſos mutuo, unde & uox Græca compoſita eſt. Ambroſius legit, Fraternitatis amore inuicem benigni. Nam φιλόστοργος Græcis dicitur qui eſt propenſo affectu erga cognatos aut affines. e diuerſo qui non tanguntur pietatis affectu, ἄστοργοι uocanī. Vult enim Paulus hoc uno nomine, Chriſtianum eſſe charum Chriſtiano quod Chriſtianus eſt. Mihi planè ſubolet librariorum uitio charitate uerſum in charitatem. Charitate fraternitatis, id eſt, fraterne diligentes inuicē, & ablatiuus charitate, reſpondet ei quod ſequitur, honore inuicem præuenientes. Ex altero enim alterum naſcitur, ex amore beneficentia.

φιλαδελφία

Honore inuicem præuenientes) Senſus omnino Græcis anceps eſt, τῇ τιμῇ ἀλλήλους προηγούμενοι. Nam προηγεῖται τῇ τιμῇ, qui præcellit honore. Et tamen Græci προηγεῖσθαι hic interpretantur προλαμβάνειν, id eſt, præuenire ſiue occupare. Si ſcriptura mendo uacat, noue addi

dit participio caſũ accuſandi, cui magis cõgruebat patern⁹. Cæterũ honorẽ uocat ſubſidiũ.

Sollicitudine non pigri.) σπουδῇ μὴ ὀκνηροί. σπουδὴν, uocat ſedulitatem & ſtudium exhibendi officij, & ὀκνηρὸς dicitur, qui grauatim aliquid facit. unde iubet ut nõ ſolũ amemus, & honorem deferamus alius alij, uerum etiam alacres ac prompti ſuccurramus inuicem.

Græcorum diuerſa lectio.

Domino ſeruientes.) Origenes aut certe huius interpres, indicat in nõnullis exemplaribus ſcriptum fuiſſe, tempori ſeruientes, & accipi poſſe, diligenter utendum temporis occaſione, quandoquidem breue eſt. Mihi uidetur recte intelligi, boni cõſulendum, ſi quid pro tempore inciderit incommodi: nam id opinor, eſt ſeruire tempori. cum hoc cohæret quod ſequitur, ſpe gaudentes. Si quis exigit tributum, pende, ſi quis uectigal, ſolue, ſi quis exigit honorem redde, ſi quis affligit, patere, nec ea res triſtem reddat, ſed ſpes erigat in malis animum. Item quod præcedit, ſpiritu feruentes, feruor enim ſpiritus cõtemnit obſtacula, & rapit omnem occaſionem benefaciendi proximo. Teſtatur & Ambroſius ſibi narratũ fuiſſe in Græcorum codicibus haberi τῷ καιρῷ δουλεύοντες, tempori ſeruientes. Atq; obiter admiror cum Græce ſciret, cur nõ ipſe potius conſuluerit Græcorum exemplaria. Quin & gloſſa quam uocãt ordinariã admonet duplicis lectionis ex Bedæ, opinor, autoritate. Diuus Hieronymus in epiſtola quadam ad Marcellam, præfert hãc lectionem qua uulgo utimur, nec tamen ullam reddit cauſam quur præferat. Sit cuiq; liberũ quod uolet ſequi. Mihi magis arridet, tempori ſeruientes. Sed ea ſententia, quoniam ethnici philoſophi nomine uulgo circumferebatur, & uafriciem quandam præcipere uidebatur, offenſus aliquis mutauit in Domino ſeruientes, nõ ſatis animaduertens, domino ſeruientes, cum toto ſermonis huius contextu non perinde cõgruere. Quanquã autẽ in uocibus Latinis tempori & domino, nulla eſt affinitas, tamen in Græcis eſt nonnulla, καιρῷ & κυρίῳ, maxime quũ ſcribæ ſoleant in pingẽdo, decurtare ſyllabas. Chryſoſtomus & Theophylactus legũt & interpretant̃ domino ſeruiẽtes, atq; ita cõnectunt, amantes, honorantes, & adamantes inuicẽ, domino cultũ gratiſſimũ exhibebitis. Chryſoſtomus notat emphaſim ſeu potius epitaſim, in ſingulis uerbis, quibus hic uſus eſt Paulus. Non enim dixit tantũ μεταδίδοτε, id eſt, impartiamini, ſed μετὰ δαψιλείας, hoc eſt, largiter & alacriter: neq; dixit προΐστασθε, id eſt, prouidete, ſed addit μετὰ σπουδῆς, id eſt, ſtudioſe: nec dixit, ἐλεεῖτε, id eſt, miſereamini, ſed ἀγαπᾶτε, id eſt, diligite, idq; ſine ſimulatione: neq; dixit ἀπέχεσθε τῶν κακῶν, id eſt, abſtinete à malis, ſed μισεῖτε, id eſt, odio habete: neq; dictũ eſt, ἔχεσθε τῶν ἀγαθῶν, id eſt, adhærete bonis, ſed κολλᾶσθε, id eſt, adglutinemini: neq; tantum ait φιλεῖτε, ſed addidit, φιλοστόργως, id eſt, amico affectu: neq; dixit ſimpliciter σπουδάζετε, id eſt curate, ſed addidit, μὴ ὀκνηρῶς, id eſt, non pigre: neq; dixit, πνεῦμα ἔχοντες, id eſt, ſpiritum habentes, ſed πνεύματι ζέοντες, id eſt, ſpiritu feruentes.

καιρῷ δουλεύειν.

Orationi inſtantes.) τῇ προσευχῇ προσκαρτεροῦντες, Quod aſſiduam ſonat inſtantiam.

Neceſſitatibus pro memorijs.

Neceſſitatibus ſanctorũ cõmunicantes.) Ambroſius legit Memorijs ſanctorum cõmunicantes: & Origenis interpres fatetur ſic haberi in Latinis exemplaribus. Neq; admodum diſſimile ueri eſt ex μνείαις factum eſſe χρείαις à ſcriba quopiã erudituło, præſertim cũ in memorijs uideretur ſubabſurdus ſenſus. Videtur autẽ hoc agere Paulus, ut nõ ſolũ præſentes præſentibus impartirent charitate mutua, ſed abſentium quoque memores eſſent, iuxta id quod Paulus à Petro monitus facit in epiſt. ad Galatas, ut pauperũ memor colligeret donaticiã pecuniã. Chryſoſtomus ac Theophylactus legũt pariter atq; exponũt χρείαις, id eſt neceſſitatibus. Neceſſitates enim dixit nõ delicias, & cõmunicantes dixit, nõ ſubueniẽtes, quod cõmercium ſit inter dantẽ & accipientẽ, & plus lucri facit qui dat beneficiũ, q̃ qui accipit. Nec tamẽ eſt ἀνάγκαις, ſed χρείαις, qd' magis ſonat uſum, ſiue opus habere. Hoc ideo ſubmonui, qd' quidã non niſi in extrema neceſſitate putant nos debere ſubuenire ꝓximo.

Benedicere pro precari.

Benedicite perſequentibus uos.) Græce quidem eſt εὐλογεῖτε, benedicite, hoc eſt, bene loquamini, quod Origenis interpres exponit, bene precemini, opinor, quod ſequatur, μὴ καταρᾶσθε, id eſt, ne deuoueatis. Solent enim uulgo qui non poſſunt ulciſci iniuriam, deuouere diris eos, à quibus læſi ſunt. εὐλογεῖν aliquoties eſt laudare, quo pacto hic ſanè non poteſt accipi. Neq; enim iubet ut laudetur inſectator, ſed ut ei bene precemur, aut uerbis benignis admoneatur erroris.

Nolite maledicere.) μὴ καταρᾶσθε, id eſt, Ne male precemini, ne quem deuoueatis. Si Paulus ſic inculcat, ne cui male precemur, ubi ſunt, qui ſanctũ putant iugulare hoſtẽ, aut ne hoſtem

ſtem quidem? Gaudere.) χαίρειν. Græcis eſt mos infinitiuum pro imperatiuo ponere, gaudere pro gaudete,& flere pro flete,opinor quod ſubaudiant oportet. Reperitur ſimilis tropus apud Latinos hiſtoricos potiſſimum,uenari,pro uenabatur,in quo ſubauditur ſolet aut cœpit. Verum hũc tropũ nemo Latinus eſt imitatus. Chryſoſtomus annotauit ordinem uerborum,exiſtimans plus eſſe gaudere cum gaudẽtibus quàm flere cum flẽtibus. eo quod calamitas uel inuitis excutit miſerationem, felicitas autem mouet inuidiam. Hic perinde loquitur Chryſoſtomus,quaſi quod præcipuum eſt,ſoleat priori loco poni.

Idipſum inuicẽ.) τὸ αὐτὸ εἰς ἀλλήλους φρονοῦντες,id eſt,Idem alij in alios, ſiue de alijs ſentientes. Refertur & hoc ad affectũ animi modeſti,quo nemo putat alium ſe minorẽ,ſed omnibus ſeſe accõmodat, de omnibus ex æquo bene ſentiens. Vult enim Paulus in Chriſtianis affectum eſſe cõmunem,ut omnes non opibus, non genere,non eruditione, non honoribus,ſed Chriſto metiantur qui eſt omnibus ex æquo communis. Nunc generoſus faſtidit obſcurum, diues pauperem uix hominis habet loco,eruditus cõtemnit idiotam, ſacerdos execratur laicum,monachus laicos uix pro Chriſtianis ducit, Italus cæteros omnes ut barbaros,ac penè pecudes aſpernatur & horret, Germanus odit Gallum, Anglus Scotũ, atque ex his & id genus alijs ſtultiſſimis affectibus,bella,lites,atque hi rerũ tumultus,quos iam annis aliquot uidemus exoriuntur. At Paulus ſic uoluit unũquenque Chriſtianum affectũ eſſe erga cæteros,quomodo ſingula membra corporis affecta ſunt erga cætera membra,quemadmodum alibi dilucidius explicat,idque uocat τὸ αὐτὸ φρονεῖν. Atque in hanc ſententiam diſſerit Chryſoſtomus ac Theophylactus,ſi quem magis autoritas,quàm ratio commouet. *Ex latinis quis percipiat ſenſum.*

Alta ſapientes.) Idem participium eſt quod modo φρονοῦντες, id eſt, Sentientes,ſeu cogitantes,ut ad affectũ animi referatur. Et cõnectenda eſt hæc particula cũ ſermone ſuperiori, quã interpres male ſeparauit. adiecit enim hoc Paulus,uelut explicans quid dixiſſet, Idem inuicem ſentientes. Nam ubi quiſque magnifice de ſe ſentit ac ſuis,alios deſpiciat oportet.

Sed humilibus conſentientes.) τοῖς ταπεινοῖς συναπαγόμενοι. Humiles hic uocat, non modeſtos,ſed humilis ſortis homines,ueluti pauperes,ignobiles,indoctos,plebeios. Et nõ eſt, conſentientes,ſed potius obſecundantes,& accommodantes uos,ut ſuæ quiſque oblitus magnitudinis,deſcendat ad affectus inferiorum. Id quod mira diligentia,multis locis inculcat Paulus,haud ignarus ex hoc fonte maximas uitæ peſtes ſcatere. *Humilibus cõſentientes.*

Nolite fieri prudentes.) φρόνιμοι, φρόνιμον uocat, non qui ſapiat,ſed qui parum modeſte de ſeipſo ſentiat,ut mox admonuimus. & ad eum modũ interpretantur Græcorum cõmentaria. Alioqui quid affinitatis eſt prudentiæ cum uindicta? At arrogantia uindex eſt,dum quiſque ſe meliorem putat,quàm ut alteri cedere debeat. *Prudẽtes pro elati.*

Prouidentes bona.) Hæc uerba,Non ſolum coram deo,ſed etiam, non ſunt apud Græcos,ſed tantum ἐνώπιον πάντων ἀνθρώπων,id eſt,Coram omnibus hominibus. Proinde nec adduntur apud Origenem,nec apud Chryſoſtomum aut Theophylactum: apparet addita ab explicante Pauli ſententiam. Non enim hic opponit Paulus homines deo, ſed perfectos & imperfectos,bonos & malos componit, quibus tamen omnibus uult nos probari ſi liceat. Atque hoc quod ſequitur εἰ δυνατὸν, mea ſententia rectius ad ſuperiora referretur,cũ ſequens particula habeat ſuum τὸ ἐξ ὑμῖν, quod idem pollet,tametſi diuerſam diſtinctionẽ ſequuntur alij. Qui addidit,non ſolum coram deo,uoluit explere ſententiam, ne Paulus uideretur eſſe contentus hominum laude. *Additum aliquid.*

Defendentes.) ἐκδικοῦντες,id eſt, Vindicantes. Eſt enim participium eiuſdem uerbi,cuius eſt nomen ἐκδίκησις, quam uertit,uindictam. *Defendẽtes pro ulciſcentes.*

Chariſſimi.) ἀγαπητοί, id eſt, Dilecti. Hoc adiecit,uelut eblandiri cupiens, quod alioqui durum erat.

Mihi uindictam.) ἐμοὶ ἐκδίκησις, id eſt,Mihi uindicta, ſiue ultio,nominandi caſu. Atque ita citat Hieronymus aduerſus Ruffinum in epiſtola,cuius initium, Lectis literis prudentiæ tuæ. Proinde dilucidius explicatur Deuteronomij xxxij. unde locus hic deſumptus eſt, Mea eſt ultio,hoc eſt,meum eſt ulciſci,qui ſum iudex. Nec additũ eſt in Græcis codicibus, Et ego retribuam,ſed,ego retribuam citra cõiunctionem, quemadmodum extabat ſcriptũ in uetuſtiſſimo codice Conſtantienſi. *Mea uindicta*

Ciba illum ψώμιζε. Quod quidem haud caret emphaſi, Nec enim ψωμίζειν eſt ſimpliciter *ψωμίζειν.*

 paſcere,

paſcere,ſed indulgẽter paſcere,ueluti minutim inſipato pane,aut fruſtulatim conciſo cibo, id quod apud nõnullos fit erga eos,quibus faueñ in cõuiuijs,cũ alijs interim liceat eſurire.

Si ſitit potum da illi. Hoc in nonnullis Græcorum exemplaribus non erat additum. Ex Origene non ſatis liquet quid legerit. apud Ambroſium additur, atq; item in uetuſtis exemplaribus: præterea apud Theophylactum & Chryſoſtomum. Quanquam cibi nomine continetur & potus.

Carbones ignis.

Cõgeres ſuper caput.) σωρεύσεις,id eſt,Accumulabis,ſiue coaceruabis. Et carbones ignis, Hebraica figura dixit,pro carbonibus ardentibus,quod ita interpretatur Theophylactus: Vis magnifice ulciſci inimicum tuum? accumula in illum beneficia. *Sic* enim futurum eſt, ut atrocius à me puniatur. Mihi uidetur accommodatius doctrinæ Chriſtianæ, ſi intelligamus benefactis obruendum inimicum,quo tandem reſipiſcat, & meritis lenitateq́; noſtra uictus,ex hoſte fiat amicus.

Vinci à malo quid.

Noli uinci à malo.)Bonum & malum hic non refertur ad hominẽ improbũ,aut probũ, ſed ſignificat ipſum beneficium aut iniuriã. Vincitur igitur à malo qui prouocatus iniuria non temperat animo,ſed adduciñ ad retaliandã iniuriã. Vincit malũ bono, qui malefacta benefactis repenſans,efficit ut inimicus reſipiſcens fiat amicus. Hoc præceptũ quoniam durum erat humanis affectibus,adiecit autoritatem domini, dicit dominus. Atq; idem Chriſtus præcepit in Euangelio,& tamen haud ſcio quo pacto fit,ut hanc doctrinam nõ negligant ſolum,uerũ etiam palàm irrideant,qui ſibi uidentur admodũ eſſe Chriſtiani, & quorum piæ uidelicet aures, ne ſuperſtitioſum quidẽ Chriſtophori, Barbaræ, aut Eraſmi cultũ uerbo notari ferunt, ad hæc Chriſti ſanctiſſima præcepta,non uereñ cachinnos tollere,& quod ante Chriſtũ ethnicos docuit Socrates,hoc ab ipſo traditũ Chriſto,ab apoſtolis toties inculcatum irrident Chriſtiani,cum hoc inſigni præcipue Chriſtus ſuos à mundo diſcreuerit. Verũ hæc cõploratio non huius eſt loci. Et ex hoc capite diuus Auguſtinus profert exemplum moderatæ ſimul ac modulatæ dictionis. Certe uix alius eſt apud Paulũ locus cõpoſitior, atq; ut ita dicam,picturatior. Vt autẽ inſigniora tantũ indicemus,quãtum dignitatis habet illa diſtributio,ſic enim uocant rhetores,qua unũquodq; reddiñ ei cui congruit, Habentes donationes ſecundũ gratiam quæ data eſt nobis differentes. *Siue* prophetiam ſecundũ rationem fidei, ſiue miniſterium in miniſtrando, ſiue qui docet in doctrina, Qui exhortatur in exhortãdo,qui tribuit in ſimplicitate,qui præeſt in ſollicitudine,qui miſeretur in hilaritate,cæteraq́; quæ ſimili modulatione ac iucũditate decurrũt uſq; ad bimembrem periodum, Nõ alta ſapientes,ſed humilibus conſentientes. Interim nõ parum eſt gratiæ in iiſdem uocibus per traductionem,aut ſimilibus per adnominationem repetitis,item ex contrarijs inter ſe redditis. Quod genus ſunt illa, gaudere cum gaudentibus. Item malũ pro malo. ἐναντίωσις in illis eſt, flere cum flentibus, gaudere cum gaudẽtibus. Item in illis, Benedicite & nolite maledicere. Item,noli uinci à malo,ſed uince in bono malũ. Item in alta ſapientes,& humilibus cõſentientes. Cæterum comparibus membris & inciſis,ſimiliter cadentibus ac deſinentibus ſic totus ſermo modulatus eſt,ut nulla cantio poſſit eſſe iucundior. Verum his perſequendis nõ eſt animus immorari,ne ſimul & lectorem defatigem,& ipſe uidear ab argumento ſuſcepto digredi.

EX CAPITE DECIMOTERTIO.

Expenſa Origenis ſentẽtia

OMnis anima dixit pro omni homine. Nam quod Origenes hic philoſophañ animam dici hominem,iuxta partem ſpiritu inferiorem,ſicut caro dicitur,iuxta partem deteriorem,& ob id animã intelligi hominem,qui non ſit omnino purus à rebus mundi,atque ideo merito debere parêre ijs, qui mundi res adminiſtrãt,mihi uidetur argutius quàm uerius. Haud ſcio an librariorum errore factum ſit,quod in Ambroſio ſecus quàm nos habemus legitur, Omnibus poteſtatibus ſublimioribus ſubditi eſtote.

Sublimioribus.) ὑπερεχούσαις,id eſt,Præcellentibus. poſitiuum eſt non comparatiuum.

Diſtinctio uaria.

Quæ autem ſunt à deo.) *Secus* diſtinguũt Græci, αἱ δὲ οὖσαι ἐξουσίαι ὑπὸ θεοῦ τεταγμέναι εἰσίν, id eſt, Quæ uero ſunt poteſtates,à deo ſunt ordinatæ,ut comma ponas poſt poteſtates: repetit enim quod ſupra dixerat,non eſt poteſtas niſi à deo. Atq; ita legit & interpretatur Ambroſius, Quæ autem ſunt,à deo ordinatæ ſunt. Rurſus in Lucæ caput 3. Quæ autẽ

ſunt,

ſunt, à deo inquit,ordinatæ ſunt,nō datæ ſed ordinatæ:atq; ita diſtinguūt uetuſtiſſima exemplaria,nominatim quod exhibuit collegiū eccleſiæ Conſtantienſis. Rurſus in meo codice uetuſtæ typographiæ. Et in Conſtantienſi habebat̃ ordinatæ,non ordinata,ut appareat hoc à librarijs uitiatū. Neq; ſecus diſtinguit Auguſtinus hoc adducens teſtimoniū epiſtola ad Macedoniū liiij. niſi quod poteſtates non repetit,ita legens, Nō eſt enim poteſtas,niſi à deo,quæ autē ſunt, à deo ordinata ſunt,ut à uerbo ſunt, ſuccedat hypoſtigme. Theophylactus nō repetit poteſtates,quæ autem ſunt à deo,ordinatæ ſunt,ſed ita ut ſubaudiri uelit. Apud Chryſoſtomum repetitur. Quanquam totam hanc clauſulam apud Origenem non reperio,ne in interpretatione quidē ulla huius rei ſit mētio. Videri poterat adiecta ab interprete quopiam,qui uolens confirmare,quod omnis poteſtas ſit à deo,aſſeueratione gradum ſententiam eandē repetiuerit. itaq; qui reſiſtunt,dei ordinationi reſiſtunt, faciens ad ea quæ mox ſequētur: etiāſi Chryſoſtomus ac Theophylactus more noſtro diſtinguit. Quoniam Paulus intelligebat nōnullos Chriſtianos prætextu religionis detrectare principum iuſſa,atq; ita futurum,ut ordine perturbato,ſurſum ac deorſum omnia miſcerentur, præcipit,ut quibuſlibet poteſtate publica præditis obtēperēt,excepta fidei & pietatis cauſa. Ipſi quidem ethnici ſunt,ac mali,ſed ordo tamen bonus,& ob hunc mali quoq; principes nonnunquam ferendi ſunt pijs hominibus. Notauit Chryſoſtomus ὑποτασσέσθω, Non enim dixit πειθέσθω quod eſt ſimpliciter parere,ſed ſubditi eſtote. Et ſignificantius eſt animæ quàm hominis uocabulum,ne quis omnino putaret ſe exemptum ab obedientia principum,ſiue apoſtolus eſſet,ſiue propheta. Annotauit & illud quod non dixit, Omnes principes ordinatos à deo,ſed poteſtatem. Quemadmodum matrimoniū eſt à deo,ſed non omnes coniuges iungit deus. Damnationem acquirunt.) λήψονται, id eſt, Accipient,ut futuri ſit temporis. Cæterum κρίμα, id eſt, Iudicium,haud male uertit,in damnationem.

Non ſunt timori boni operis.) οὐκ εἰσὶ φόβος τῶν ἀγαθῶν ἔργων, id eſt, Nō ſunt terror ſiue timor bonorum operum,hoc eſt, non ſunt formidandi bene agentibus. Non enim deterrent benefacta,ſed maleficia.

Dei enim miniſter eſt.) διάκονος, id eſt, Miniſtrator. Nam de poteſtate loquitur. Quanquam ut magiſtratus nonnunquam homo dicitur magiſtratu fungens, ita & poteſtas homo poteſtate præditus. Et Græci addūt pronomen σοι, Dei miniſter eſt,ſed in tuum bonū, quo minus eſt cauſæ quur metuas aut oderis.

Ideoq; neceſſitati ſubditi eſtote.) Græcis alius eſt ſenſus, διὸ ἀνάγκη ὑποτάσσεσθαι, Quare neceſſe eſt ſubijci. Interpres legiſſe uidet̃, ὑποτάσσεσθε, per epſylon,non per αι dipthongum. Quanquā ſi ὑποτάσσεσθε ſit ὁριστικὸν, idem erit ſenſus qui per infinitum, cum infinitū uerbū indicatiui uice uſurpetur. Etiamſi neceſſitatis uerbum apud Ambroſium omnino nō legitur. Origenes ſuo more detorquet eam neceſſitatē ad eos dūtaxat,qui nondū pure ſpirituales ſunt. Quanq; mea ſententia cæteris quoq; ferendi ſunt principes, ne magna grauiq; rei publicæ ruina,prouocētur,& hanc,ni fallor, appellat neceſſitatem. Cæterū iram Hebræorū more uocat,ultionē ac ſupplicium,quo caſtigātur admiſſa. Cōſcientia poteſt accipi bifariā, uel illius qui non obtemperat ei,cui deus uult obtemperari,uel illius qui tuo exemplo putat ſibi contemnendū eſſe magiſtratum,quē uidet abs te negligi, & recte negligentē, nō recte imitatur. Auguſtinus interpretatur neceſſitatem, autoritate principum in tollendis rebus ſuorum. Nō diſſimulabitur & illud, apud Theophylactum & Chryſoſtomum,hæc uerba διὸ ἀνάγκη ὑποτάσσεσθαι, ſic eſſe interiecta,ut cōtextum ſuperiorē cum poſteriore cōnectant, Dei miniſter eſt, Oportet igitur obedire,quemadmodum initio dicere cœperam. Quoniā autem ob longius hyperbaton, hæc uerba, Nō ſolum propter iram. &c. durius cohærebant cum eo quod præceſſerat, Omnis anima ſubdita ſit,aliquis repetijt quod præceſſerat, quo mollior eſſet orationis ordo. Id eſſe uerum perſpiciet, qui inſpexerit codicem peruetuſtum ac diligentiſſime ſcriptū,quē nobis exhibuit collegiū Dominicaliū Baſileæ,& codicē Chryſoſtomi,qui mihi hæc ſcribenti ſubſeruiebat. Nō reprehēdo tamen ſed laudo qđ factū eſt.

Obedire malo principi fere eſt.

In hoc ipſum ſeruiētes.) προσκαρτεροῦντες, Quod paulo ſuperius trāſtulit inſtantes,nūc uertit ſeruiētes: nos uertimus, incūbentes, hoc eſt, operā dantes & adnitentes. Pro me facit Auguſtinus hūc adducēs locū lib. de doctrina Chriſt. 4. cap. 20. legēs, In hoc ipſo pſeuerātes.

Nemini quicquā debeatis,) ὀφείλετε. Incertum an ſit debetis indicandi modo,an debete.

Senſus autem Græci ſermonis anceps eſt, poteſt enim ſic accipi, Soluite unicuiq; quod debetis, quo ſoluto, deſiſtis debere. At ſola charitas non definat deberi, ſed ſemper perſoluatur, & nihilominus ſemper debeatur, ut non ſit finis benemerendi. Ad eum modum enarrāt Origenes Chryſoſtomus ac Theophylactus. Poteſt & ita intelligi, ut ſuperiora referantur ad magiſtratus ethnicos, uti tum erant omes: quod ſequitur, nemini quicquam &c. ad Chriſtianos, Soluite illis quod debetis. Cæterū Chriſtianus Chriſtiano nihil debet, niſi mutuam charitatem. Atq; hunc ſenſum amplexus eſt Ambroſius, ſic edifferens, Pacē uult nos habere ſi fieri poteſt cum omnibus, dilectionem uero cum fratribus. Annotauit diſtributionis gratiam Auguſtinus, quo dictum eſt loco, qua ſingula ſingulis apte redduntur, modulato ſermonis curſu, cui tributum, tributum: cui uectigal, uectigal: cui timorem, timorē: cui honorem, honorem. Atq; hæc membratim, inquit, fuſa, clauduntur etiam ipſo circuitu, quē duo membra connectunt, Nemini quicquam debeatis niſi ut inuicem diligatis. Quanquā eſt in hoc multum iucunditatis: ex cōparibus, aſyndetis, & eiuſdem uocis traductionibus, deniq; & in repetitionibus uocis initio iteratæ, cui, cui, cui. Qui enim diligit proximum.) ὁ γὰρ ἀγαπῶν τὸν ἕτερον, id eſt, Qui enim diligit alterum. Interpres legiſſe uidetur, τὸν πλησίον. Etiamſi id ad ſenſum minimū habet momenti. Nam non adulterabis.) Vt modo, ita nec hic reddidit uim articuli Græci, εἰ μὴ τὸ ἀγαπᾶν, quod nos expreſſimus, Niſi hoc, ut inuicem diligatis. Et, τὸ γὰρ οὐ μοιχεύσεις, Nam illa, non adulterabis. &c.

Charitas ſemper debetur. Pax, dilectio. Diſtributio ſchema, Periodus.

In hoc uerbo inſtauratur.) ἀνακεφαλαιοῦται, id eſt, Recapitulatur, hoc eſt, Summatim in hoc uerbo cōtinetur. Auguſtinus in epiſtola quadam uertit, recapitulatur. Sumptum eſt ab epilogis rhetorum, in quibus tota cauſa ſummatim repetitur, quam ἀνακεφαλαίωσιν uocant illi. Nam inſtauratur, quod inſtar priorum reſtituitur. ita dicimus collapſum ædificiū inſtaurari. Nos conſummationem uertimus.

Inſtauratur pro recapitulatur.

Dilectio proximi.) τῷ πλησίον, id eſt, Proximo, dandi caſu, ut referatur ad uerbum, operatur. Confirmat enim ratione quod dixerat, epilogum, hoc eſt, totius legis eſſe compendium in charitate. Lex diuerſis mandatis deterret à lædendo proximo. Non peierabis, nō furaberis, non adulterabis, non dices falſum teſtimonium, non occides, & quid non? At qui charitate Chriſtiana præditus eſt, is nullum omnino lædit mortalem, prodeſt oībus quibus poteſt, & bonis & malis. Etiamſi altera lectio τὸν πλησίον probe habet.

Lectio duplex.

Et hoc ſcientes tempus.) Hoc, pronomē apud Græcos, nō refertur ad tempus, cum tempus illis ſit maſculini generis. Verum ita loquitur, Et hoc, ſiue idq;, cum ſciamus, nēpe tempus, καὶ τοῦτο εἰδότες τὸν καιρόν. Vt & hoc, uim habeat exaggerādi, ueluti cum dicimus, ſcortaris, & hoc in quadrageſima: ut intelligamus quæ præcepit, nunc præcipue præſtanda eſſe in lege euangelica, quæ plus aliquid exigit ſupra Moyſi, naturæq; legem. Tempus autē hoc loco ſignificat opportunitatem & occaſionem καιρὸν, pro quo uſurpant ὥρα.

Tempus, καιρός.

Nunc enim propior eſt.) ἐγγύτερον ἡμῶν, id eſt, Propius nos eſt, ſiue propius abeſt à nobis: ut propius ſit aduerbium, habeatq; caſum præpoſitionis unde fluxit. Nam Græci dicunt ἐγγύς σου, id eſt, prope te. Proinde ἐγγύτερον comparatiuo conuenit duplex caſus paternus, alter thematis, alter comparationis. Hoc igitur ἡμῶν, non eſt comparationis, ſed thematis. Veluti apud nos ſi dicas: Sum abūdantior pecunijs te, pecunijs ablatiuus eſt thematis, te cōparationis. Nūc interpres genitiuū ἡμῶν retulit ad σωτηρίαν, quū pertineat ad ἐγγύτερον. Sentit enim ſalutē nūc per Euangelij fidē uiciniorē eſſe, q̄ tum erat, quū ſibi fiderent in philoſophia & operibus legis. Alioqui ſi ſenſiſſet noſtra ſalus, dixiſſet ἡ σωτηρία ἡμῶν, aut ἡ ἡμῶν σωτηρία. Nunc eſt ἡμῶν ἡ σωτηρία. Loquitur abſolute de ſalute omnibus aduentante.

Propior nobis.

Quàm cum credidimus.) ἢ ὅτε ἐπιστεύσαμεν. Certe dilucidius erat non modo Latinius, Quàm tum cum credebamus. Siquidem in lege Moyſi opinio magis fuit ſalutis quàm ſalus, & umbra potius quàm res. Vnde noctem uocat procul adhuc agente ſole, quæ paulatim rareſcit acceſſu luminis.

Nox præceſſit.) προέκοψεν, id eſt, Proceſſit, ſiue progreſſa eſt, & tendit ad interitum, hoc eſt, nox maxima ex parte peracta eſt, & inſtat dies, paulatim illuceſcente Euāgelio. Cyprianus in ſermone de zelo & liuore, legit, nox tranſiuit. Origenis interpres homilia trigeſimaquinta, legit, nox promouit: ut dubitandum nō ſit, quin errore librariorum ex proceſſit, factum ſit, præceſſit

Præceſſit, pro proceſſit.

Appropinquauit

Appropinquauit.) ἤγγικεν. Eſt quidem præteriti temporis, ſed quod Latinius reddatur Latine per uerbum præſentis temporis, incolumi ſenſu. In pleriſq; codicibus uideo deprauatum, appropinquabit. Sentit enim diem aduentus Chriſti iam inſtare, noctem ſuperioris ignorantiæ iam ad finem tendere.

Honeſte ambulemus.) εὐσχημόνως, id eſt, Cõpoſite, ſiue modeſte. Cyprianus eo quẽ mox citauimus loco, uertit decenter. Nam orta luce ob pudorem homines ſe gerunt uerecundius, componuntq; mores ad hominum iudicia. Nox enim uacat pudore.

Non in comeſſationibus.) Græce abeſt præpoſitio in, μὴ κώμοις, id eſt, Non comeſſationibus: etiamſi non omnino diſplicet addita. Comos autem Græcis deus eſt temulentiæ, & eodem nomine uocatur conuiuium procacius ac iuuenile. *Comos, unde comeſſari.*

In deſiderijs.) εἰς ἐπιθυμίας, id eſt, Ad concupiſcentias, hoc eſt, ad neceſſitatem, nõ ad uoluptatẽ. Curam autẽ uertit πρόνοιαν, id eſt, Prouidẽtiam: ſic enim legit Origenes homilia in Exodũ nona. Item Auguſtinus adducẽs hunc locũ lib. de doctrina Chriſtiana quarto, cap. xx. cum fateatur reliquam orationẽ, modulatam ac numeroſam eſſe, tamen offenditur neſcio quid extrema clauſula, Et carnis curam ne feceritis in deſiderijs: mallet enim hanc compoſitionem, Et carnis prouidentiã in deſiderijs ne feceritis. Eant nunc ac meam μικρολογίαν damnent in ſacris literis, cum tam minutula curæ ſint tanto epiſcopo. Et tamen quid hoc ſit quod offenderit Auguſtinum nequeo diuinare. Porrò in concupiſcentijs nõ ob id tantum in fine ponitur, ut cõſentiat cũ ordine Græci ſermonis, uerumetiã quod illic magis ferit aures. Nam carnis curam haberi nõ uetat, ideo uelut ἐπιφωνῆ, in concupiſcentijs. Apud Græcos prior pars, καὶ τῆς σαρκὸς πρόνοιαν, iuxta rationem accentuũ quam in compoſitione magis ſpectamus, eſt trochaicus dimeter catalecticus, poſterior eſt trochaicus trimeter brachycatalecticus. Hunc ſanè locũ adducit Auguſtinus, ut exemplũ mediocris characteris, quẽ arbitratur exhortationi cõpetere. Quanquã inſunt & alia multa decora, uelut ἀντίθεσις & ὁμοιοτέλευτον in illis, Nox præceſſit, dies appropinquauit. Item ἀντίθεσις in abijciendo & induendo, in luce ac tenebris. Ad hæc metaphora in unica uoce arma lucis. Rurſus collatio, ſicut in die, ſed iucundior eſt Græcorũ uerborũ ſonus, ἀποθώμεθα, ἐνδυσώμεθα, σκότους φωτὸς, in uerbis plenũ eſt ὁμοιοτέλευτον, in nominibus ex parte ὁμοιόπτωτον, quum apud nos omnino nõ fit. Subeſt & catachreſeos gratia in εὐσχημόνως, & περιπατήσωμεν. Neutrum enim proprie dictũ eſt. Ne quid interim dicã de cõcinnitate mẽbrorum, articulorũ & cõparium, quæ tamẽ euidẽtior eſt in his quæ ſequuntur. Quanq; totus hic ſermo uideri poteſt allegoria, Nox præceſſit, dies appropinquauit, abijciamus opera tenebrarum, ſicut in die honeſte ambulemus. Nullũ enim hic uerbũ eſt proprium. Modulatior ac numeroſior curſus eſt in illis: nõ in comeſſationibus & ebrietatibus, nõ in cubilibus & impudicitijs, nõ in cõtentiõe & æmulatione. Vnũquodq; membrũ, cõſtat iugo uitiorũ inter ſe cognatorũ, ut interpretatio ſchema uideri poſſit, nec caret gratia uox eadẽ i initijs mẽbrorũ repetita: Adde his parẽ ferè numerũ colorũ & cõmatum, deinde ὁμοιόπτωτον. Tametſi hæc nõ ſemper reſpondent in Græcis. Nã in κώμοις & μέθαις, numerus par eſt, ὁμοιόπτωτον nõ perinde plenũ eſt ut in Latinis. Rurſus in cõtentiõe & æmulatiõe: apud nos ὁμοιόπτωτον eſt, apud Græcos nequaq;, ἔριδι καὶ ζήλῳ. In ſumma ſchemata quæ ſita ſunt in dictionibus nõ perpetuo cõueniunt nobis cũ Græca lectione, Verũ quæ ſita ſunt in rebus, communia ſunt omnium linguarum.

EX CAPITE DECIMOQVARTO.

INfirmum autem.) τὸν δὲ ἀσθενοῦντα, id eſt, Eum qui infirmus eſt. Nec eſt, In fide, ſed fide: ut referatur ad participium ἀσθενοῦντα, non ad ſequens uerbum ſuſcipite, uos qui firmiores eſtis, ſuſcipite eum qui nondum firmus eſt fide.

Et aſſumite.) προσλαμβάνεσθε, id eſt, Vobis adiungite, & recipite in ueſtrum contubernium. Qui nondum perfecte credit, non eſt reijciendus, ne linum fumigans extinguatur, ſed tolerandus & alendus, donec proficiat ad meliora. Illud obiter annotandũ, quod Paulus abſtinentiam ciborũ, infirmitati fidei tribuit, nõ de his loquens, qui quo corpus habeant obtẽperantius, à lautioribus edulijs abſtinent, ſed de his, qui Iudaico more, certos fugiũt cibos, Et tamẽ hos uult tolerari, ſed hac ſpe, ut proficiant in fide, & eiuſmodi ceremonias negligãt. At hodie uidemus inter Chriſtianos propè plus eſſe ſuperſtitionis in ciborũ delectu, q̃ unq; fuerit apud Iudæos. Nec iſta iam toleranẽ, ſed in his quidam abſolutam *Aſſumere. adiungere. Infirmitas ferẽda nõ alẽda*

abſolutam conſtituunt pietatem, pro illis omni telorum genere depugnamus, ex his iudicamus, auerſamur, execramur proximũ, ceu parũ Chriſtianum, ex his nobis ſtultiſſime placemus, alioqui teterrimis animi morbis infecti, ſuperbia, ira, liuore, amore noſtri.

Non in diſceptationibus cog.) μὴ εἰς διακρίσεις διαλογισμῶν, id eſt, Non ad dijudicationes diſceptationũ, hoc eſt, nõ in anxijs diſceptationibus, per quas futurũ eſt ut ille alienet.

Credit mãducare.

Manducare omnia.) φαγεῖν καὶ ἐσθίειν, quæ ſignificant edere, ſeu ueſci, hic perpetuo uertit, manducare, cum mandere uel manducare ſit proprie cibum dentibus cõminuere. Porrò πάντα ſignificantius uertiſſet quæuis, id eſt, ſine delectu quemuis cibũ. Nam hoc quoq; ſignificat πᾶν. Quis autem poſſit unus edere omnia? Illud indicandũ paucis. Credit manducare, nouam eſſe ſermonis figurã, & Græcis & Latinis. Nam Græcis ſonat, putat ſe manducare omnia, cum ſit ſenſus, putat ſibi licere ueſci quibuſlibet cibis, citra delectum. Vnde rectius uertiſſet infinitum per gerundium, Credit ſibi ueſcendum eſſe quibuſlibet.

Manducet olus.

Qui autem infirmus eſt.) ὁ δὲ ἀσθενῶν λάχανα ἐσθίει, id eſt, Qui autem infirmus eſt, oleribus ueſcitur, ut ſit indicatiui modi, non imperatiui. Totidem ſanè uerbis adducit Hieronymus in Eccleſiaſtæ caput ſecundum. Non enim iubet ut ueſcatur oleribus, quem mallet firmiorem redditum ueſci quibuſlibet, ſed oſtendit quid faciat infirmus, ſuæ obtemperans ſuperſtitioni. Nam quod dixit infirmus, nõ ad ualetudinem corporis referendum eſt, ſed ad animi ſuperſtitionem. unde Latini quoq; infirmitatem uocant. Horatius in Satyris.

At ſum unus mi paulo infirmior. In nonnullis Græcorũ exemplaribus habebatur, ὃς δὲ ἀσθενῶν. Solet autem Paulus in huiuſmodi abuti articulo poſtpoſitiuo loco præpoſitiui. Vertendum igitur erat, Alius credit ueſcendum eſſe omnibus, aut quibuſlibet. Alius rurſus qui infirmus eſt, oleribus ueſcitur. alioqui alius, quod præcedit in priore diuiſionis parte non habet quod ipſi reſpondeat.

Non ſpernat.) ἐξουθενείτω. quaſi dicas, nihili faciat, & pro nihilo ducat, ut Græca uox indicat ex nihilo compoſita.

Domino ſuo ſtat aut cadit.) Stabit autem, σταθήσεται δέ. Quod adducens Cyprianus in epiſtola libri quarti ſecunda, non inſcite uertit proximum uerbum στῆσαι, ſtabilire, quod tamen idem eſt cum ſuperiore, Potens eſt enim deus ſtabilire illum.

Sermo Pauli peregrinus.

Nam alius iudicat.) ὃς μὲν κρίνει ἡμέραν, παρ᾽ ἡμέραν, ὃς δὲ κρίνει πᾶσαν ἡμέραν. ἕκαστος, id eſt, Hic quidem iudicat, diem iuxta diem, ille uero iudicat omnem diem. unuſquiſq; &c. Quod ſi liceat, ut par eſt, neglecta uerborum ſuperſtitione ſententiam bona fide reddere, uerti poterat in hunc modum. Hic quidem exiſtimat aliquid intereſſe inter diem & diem, ille uero perinde ſentit, de quouis die. Auguſtinus in quæſtionibus huius epiſtolæ legit, Alius quidem iudicat alternos dies, alius autem iudicat omnem diem. At pudet me interpretatiõis, quod idem eodem aſſcribit loco, haud quaquam aſſcripturus, ſi aut Græca conſuluiſſet, aut interpretatio melior contigiſſet. Ipſius uerba ſubſcribam, ne quis mihi diffidat, Sequeſtrata iam, inquit, meliore conſideratione, non de duobus hominibus mihi uidetur dictum, ſed de homine & deo. Qui enim alternos dies iudicat, homo eſt. Poteſt enim hodie aliud, cras aliud iudicare, id eſt, ut quencunq; hodie malum, cõuictum, confeſſumq; damnauerit, cras bonum inueniat deprauatum. Qui autem iudicat omnem diem, deus eſt, quia nouit qualis quiſq; ſit. Vnuſquiſq; in ſuo intellectu abundat, inquit, id eſt, quantum humano intellectui, uel unicuiq; homini cõceſſum eſt, tantum audeat iudicare. Qui ſapit, inquit, diem, domino ſapit, id eſt, quia hoc ipſum ad præſentem diem bene iudicat, domino ſapit. Hoc eſt autem bene iudicare ad diem, ut noueris non eſſe de correctione eius deſperandum in futurum, de cuius culpa manifeſta in præſentia iudicaueris. Hactenus Auguſtinus. Quæſo te lector, nónne uidetur in alio mundo uerſari, cum hæc aſſcribit? Quod nolim ita rapiat aliquis, uelut in Auguſtini dictum contumeliam, cuius & eruditionem ſuſpicimus & ſanctimoniam ueneramur, ſed ut tanti uiri lapſus, nobis perſuadeat non eſſe negligendã Græcorum uoluminũ collationem. Diuus Hieronymus ſecundo aduerſus Iouinianũ libro uertit ad hũc modũ, Alius iudicat diẽ pluſq; diem: ut παρὰ accipiatur pro ſupra, ſiue ultra, quẽ in modum aliquoties inuenitur apud Græcos. Quanq; Græcis παρὰ nonnunq; relationem habet, uelut illorum prouerbio dictum eſt, τὴν πορφύραν, παρὰ πορφύραν, id eſt, Purpuram iuxta purpuram. Etenim qui confert, is putat alterum altero melius eſſe. Iudæis alius dies

prophanus

prophanus erat, alius ſanctus. At Chriſtianis quilibet dies æque ſanctus eſt: non quod obſeruandi non ſint feſti dies, quos deinde ſancti patres inſtituerunt, quò commodius plebs Chriſtiana conueniret ad cõcionem eccleſiaſticam & cultum diuinum, ſed eos perpaucos, nempe diem dominicum, Paſcha, Pentecoſten, & aliquot huiuſcemodi, quos recẽſet Hieronymus. Verum haud ſcio an expediat, quibuslibet ex cauſis feſta feſtis accumulare, præſertim cum uideamus eò rediſſe Chriſtianorum mores, ut quàm olim conducebat ad pietatem hæc inſtituere, tam nunc conducibile uideatur eadem antiquare.

Multitudo feſtorũ noxia.

In ſuo ſenſu.) ἰδίῳ νοῒ πληροφορείσθω, id eſt, Propria mente, ſiue animo certus ſit, ſiue certã habeat perſuaſionem, hoc eſt, acquieſcat in ſua opinione. Ambroſius interpretatur, unuſquiſq; ſuo conſilio remittatur. Quid Auguſtinus interpretur, modo oſtendimus. Alioqui abundare in ſuo ſenſu, eſt hominis præfracti & obſtinatæ mentis.

Et qui nõ manducat, domino non manducat.) Græci addunt, καὶ ὁ μὴ φρονῶν τὴν ἡμέραν κυρίῳ οὐ φρονεῖ, id eſt, Et qui nõ ſapit diem, domino nõ ſapit. Deinde ſequitur, Et qui edit, domino edit, Gratias enim &c. Alioqui nõ reddetur quod priori parti repugnet, Qui ſapit diẽ, dño ſapit. Certe apud Theophylactũ additur hæc particula. Verũ quoniã noſtrorũ codicũ magnus cõſenſus eſt, nec apud Ambroſiũ reperitur, nec apud Origenẽ, fieri poteſt, ut quod in Paulo defuit, de ſuo ſuppleuerit aliquis. Atq; haud ſcio an gratias agit, referri poſſit ad illum qui diſtinguit diẽ. Nam qui ueſcitur, & qui nõ ueſcitur, uterq; tamẽ edit, & pro eſu licet diuerſo, pariter gratias agunt. Annotandum & illud, quod Paulus haſce partes firmi & infirmi uario ordine proponit: cum primũ ait, Alius credit edere omnia, is uero qui infirmus eſt, oleribus ueſcitur: quod firmi eſt, præpoſuit, quod infirmi, poſterius fecit. Ac mox codẽ ordine repetit, Itaq; qui edit, nõ edentẽ non ſpernat. Qui non edit, edentẽ non iudicet. Ac paulo poſt inuertit ordinẽ, Nam alius quidẽ iudicat diem inter diem, alius uero iudicat omnem diẽ, hic qđ infirmi eſt, priore loco poſuit. Cæterũ in his quæ ſequũtur rurſus inuertit ordinẽ, cũ enim ait, Qui ſapit diẽ, domino ſapit, quod infirmi eſt præpoſuit Nam ſapere hoc loco curare eſt, & ſentire diſcrimen inter diẽ & diem quod eſt Iudaicæ ſuperſtitiõis. Et nõ ſapere, eſt nõ curare diſcrimen diei. Ac mox, Qui edit, dño edit, & qui non edit, domino nõ edit, quod firmioris erat præpoſuit, quod infirmioris poſterius fecit. Niſi quis malit, ſapere diem, in diuerſum ſenſum interpretari. Certe Thomas Aquinas ſic exponit, ut ſapere diẽ, dicatur, qui diſcernit inter diẽ & diẽ, etiamſi hoc detorqueat ad dies feſtos noſtros, & dies ieiuniorum, quod ille laudi tribuit. Quæ ſi uera eſt interpretatio, nõ erit infirmitatis iudicare inter diem & diẽ, ſed perfectæ pietatis, & iudicare omnem diem, nõ erit firmæ fidei, ſed impietatis. Ambroſius & ipſe neſcio quo detorquet hunc locũ, hoc commenti uice ſubijciẽs, Verum eſt, quia qui ſemper abſtinet ſe, deo placere ſe putat. ſemper abſtinere perfectius eſt, quàm interim abſtinere, interim nõ abſtinere. Quod ſi ſemper abſtinet, qui iudicat omnem diem, cum ante nõ manducantẽ fecerit infirmiorem, quomodo hic uerſa uice firmior eſt, qui prius habitus eſt infirmior? Sed quod Paulus dixit de delectu ciborum iuxta morẽ Iudaicũ, item de delectu dierũ iuxta ritus eorundem, hoc Ambroſius & Thomas deflexerunt ad poſteriora tempora, quibus per epiſcopos & feſti dies ſunt indicti, ſed pauciores quàm nos habemus, & certa ieiunia, quorũ nihil adhuc opinor ætate Pauli fuiſſe: de indictis loquor. Origenes interpretatur ſapere diẽ, qui nõ diſcernit diem à die, copulans manducantem omnia, & ſapientẽ omnẽ diem. Ex quo mihi uenit in mentẽ, hanc particulam ad utrunq; referri poſſe, diſtinguentẽ & non diſtinguentẽ. Etenim cum ſapiat diẽ, qui de quouis die idem ſentit, & ſapiat diem, qui de alio atq; alio aliter atq; aliter ſentit, generali ſermone duas partes complexus eſt. Qui ſapit diem, ſiue ſic ſapiat, ſiue ſecus, domino ſuo ſapit, non tibi ad quem nihil attinet. Atque hanc apparet fuiſſe cauſam, quare huic parti nulla ſit reddita contraria, cum edenti ſit oppoſitus non edens: ſanè Chryſoſtomus nec enarrans attingit hanc particulam. Quo quidem loco nos maluimus uertere, ueſcitur & non ueſcitur: quod non ſimpliciter agat de edendo, aut non edendo, ſed de genere cibi, hoc eſt, de idolothyto. Porrò quoties de cibi genere loquimur, elegãtius eſt ueſci quàm edere. Porrò pro ſapit maluimus curat, quod uerbum φρονεῖν apud Græcos ſit πολύσημον, & nunc pro ſentire ponatur, nunc pro ſapere, nũc pro cogitare, aliquoties pro affectum eſſe. Nonnunquam uix habet ſermo Latinus quo reddat quod ſentit.

Varia lectio.

Veſcẽs & nõ ueſcẽs uterq; edit.

Ordo partiũ expenſus.

Sapere diem quid ſit.

Aquinatis expenſa ſentẽtia

Ambroſij ſententia.

Opinio Eraſmi.

Mortuus

Mortuus eſt & reſurrexit.) Hic addunt Græci codices, καὶ ἀνέζησεν, id eſt, Et reuixit. Etiamſi Theophylactus ἔζησεν legit, id eſt, uixit, non ἀνέζησεν. quod ſi ſequimur, accipiendum eſt tempus præteritum pro præſenti, quod in huiuſmodi uerbis ſolet fieri, in hoc mortuus eſt, in hoc reſurrexit, & in hoc nunc uiuit, ut &c. Ambroſius ita legit & interpretatur, In hoc enim Chriſtus & uixit & mortuus eſt, & reſurrexit. In Paulino codice, qui mihi multorum inſtar erat, cum hæc adderem, ad hunc modum ſcriptum erat, In hoc enim Chriſtus & mortuus eſt & reuixit ut &c. In hoc certe cõſentienti cum Græcis exemplaribus, quod conduplicat cõiunctionem. Atq; ita legiſſe Origenem, declarat ipſius interpretatio, cuius hoc eſt initium, Mortuum dicit eſſe Chriſtum, diſpenſatione ſine dubio paſſionis, uixiſſe autẽ per ſacramentum reſurrectionis. Atq; hæc lectio reſpondet cum eo quod ſequitur, Vt & mortuorum & uiuorum dominetur. Nam hoc ordine legitur & apud Græcos & apud Origenem ediſſerentem his uerbis, Sed mouerit aliquem fortaſſis quod dixit Apoſtolus, idcirco mortuum eſſe & uixiſſe, ut mortuorum & uiuorum dominetur. quaſi hoc dederit intelligendum, quod niſi mortuus fuiſſet, & niſi poſt mortem rurſus uixiſſet, non tenuiſſet dominationem uiuorũ. Idem eſt ordo apud Ambroſium, idem in uetuſtiſſimo exemplari, quod modo citaui, ut mortui præcedant, uiui ſequant̃. prius enim eſt mori, poſterius uiuere, præſertim in Chriſto, quantum ad humanam naturam aſſumptam, quæ mortalis erat. & tamẽ in ſuperioribus præceſſerant, uiui, ſiue uiuimus, domino uiuimus, ſiue morimur, domino morimur. Apud Chryſoſtomum tantum eſt ἀπέθανεν, ἔζησεν uideri poterat prætermiſſum librariorum incuria, niſi quod nec in enarrando uerbum hoc attingit.

Aut tu quare ſpernis.) ἢ καὶ σὺ, τί ἐξουθενεῖς, id eſt, Aut etiam tu, cur aſpernaris, ut illud prius tu, referatur ad non edentem, poſterius ad edentem, ut non ſit ocioſa coniunctio καὶ. nam non edens ob ſuperſtitionem iudicat edentem. Rurſus edens ob ſcientiam, cõtemnit non edentis infirmitatem. Ambroſius additis uerbis aliquot ita legit, Tu autẽ quid iudicas fratrem tuum in nõ edendo? Aut tu quare ſpernis fratrem tuum in edendo? Quanquam arbitror in edendo & non edendo, de ſuo addidiſſe, explicandæ rei gratia.

Omnes enim ſtabimus.) πάντες γὰρ παραστησόμεθα, id eſt, Omnes ſiſtemur, ſiue ſiſtendi ſumus ad tribunal Chriſti. Nam rei ſiue iudicãdi, ſiſti iudicio dicunt̃, dum coguntur adeſſe.

Mihi flectetur.) ἐμοὶ κάμψει, id eſt, Mihi flectet, ut ſubaudias ſe. Certe in uetuſtiſſimo codice uno atq; altero flectet ſcriptum comperi, non flectetur. Teſtimonium extat apud Eſaiam cap. 45. quod Paulus ſic adduxit, ut nec ad uerbum reſpondeat Hebraicæ ueritati, nec æditioni Septuaginta. Siquidem iuxta hos ita legimus, Per memetipſum iuro, niſi egrediatur de ore meo iuſtitia, ſermones mei non auertentur, quia mihi incuruabit omne genu, & iurabit & confitebit̃ omnis lingua dicens. Iuxta Hebræos ita uertit Hieronymus, In memetipſo iuraui, egrediatur de ore meo iuſtitiæ uerbum, & non reuertetur, quia mihi curuabitur omne genu, & iurabit & confitebitur omnis lingua deo.

Locus obſcurus.

Sed hoc iudicate magis.) Ambroſius legit, Et in hoc uel in eo iudicate magis, haud ſcio quod exemplar ſecutus. Nam & Græci codices, & noſtri uetuſti refragantur. Hieronymus aut quiſquis fuit Origenis interpres, in enarratione indicat hic iudicate dictum nõ pro condemnate, ſicut antea, ſed pro ſtatuite. Iudicium enim pro cõdemnatione ponere peculiare eſt Hebræis. Græcis uox anceps eſt κρίνειν, quæ nũc iudicare ſonat, nunc ſtatuere ſiue decernere. Quod ſi cui nõ placet aliter accipi iudicandi uerbũ, quàm in cæteris acceptum fuerit, poterit & hic eſſe ſenſus, Nõ conuenit ut quiſquam ueſtrum alterum iudicet, qui ſeu recte agit ſeu ſecus, domino ſuo iudicandus ſeruatur. quod ſi quid de quoquam fas ſit iudicare, is potius iudicandus, qui ob cibum corporalem noluerit uitare fratris offenſam, quàm qui uel ſuſpicatur illum nõ ſyncera conſcientia ueſci, uel exemplo eius prouocatur ad id faciendum, quod arbitratur non recte fieri.

Iudicate, id eſt ſtatuite.

Scio & confido.) οἶδα καὶ πέπεισμαι, id eſt, Scio & certus ſum, ſiue perſuaſum habeo.

δι' αὑτοῦ, per ſe.

Nihil commune per ipſum.) Interpres legiſſe uidetur δι' αὐτοῦ, alpha tenui, atq; ita legit Ambroſius interpretans beneficio Chriſti nihil eſſe cõmune. ſed rectius eſt quod habetur δι' αὑτοῦ, alpha aſpirato, ſiue δι' ἑαυτοῦ, id eſt, per ſe ipſum, ſiue per ſe, quia ſequitur, Sed ei qui immundum exiſtimat, immundum eſt, atque ita legit Origenes, & huic conſentiens Chryſoſtomus ac Theophylactus.

Contriſtatur

Contriſtatur.) λυπεῖται, id eſt, Dolet ſiue moleſtia afficitur.

Non ergo blaſphemetur bonum noſtrum.) Veſtrum eſt Græcis ſecundæ perſonæ, ὑμῶν τὸ ἀγαθὸν, id eſt, Veſtrum bonum. Id quod recte facitis curandum eſt, ne cui præbeat obtrectandi materiam. Aut ueſtrum bonum, recta opinio ueſtra qua ſentitis fas eſſe quibuslibet ueſci. Ad eũ modũ declarat Theophylactus. Hic ſermo ſimilis uidet̃ illi, ἡ ὑμῶν ἡ σωτηρία, Verum hic bonum appellat non quod ſimpliciter bonum ſit, ſed quod illi bonum, qui bono animo facit: & idcirco diſtinxit articulo. Quanꝗ qui contendat omnino ſimilem eſſe ſermonis formam, cum hoc non eſt quur debeam digladiari.

Iuſtitia pax & gaudium in ſpiritu ſancto.) Et hic præpoſitio ἐν, Hebræorũ more uſurpata uidetur pro διὰ, hoc eſt, per, id quod ſatis indicat Origenes ediſſerens hunc locum. Spiritum ſanctum opponit diſceptationi de cibis. illa iram parit, triſtitiam & iniuſtitiam, hic pro ira pacem, pro triſtitia gaudium, pro offenſa & iniuria iuſtitiam.

Duplex lectio

Qui enim in hoc ſeruit Chriſto.) Græci legunt In his, quod idem pollet. quaſi dixiſſet, per hæc ὁ γὰρ ἐν τούτοις δουλεύων. Fœminina nomina retulit per pronomen neutri generis, ut ſimul intelligas & alia eiuſdem generis, cuiuſmodi ſunt iuſtitia, pax & gaudium. Ita quidem legit atꝗ enarrat Theophylactus, ſed tamen refragante Ambroſio, refragante Origene, qui in hoc refert ad ſpiritum ſanctũ: quaſi dicas in carne ſeruire Chriſto, qui de cibis contendant, in ſpiritu ſeruire, qui contemptis ijs, ea modo ſectẽtur, quæ pacis ſint & concordiæ, refragantibus & uetuſtis Latinorum exemplaribus.

Et quæ ædificationis ſunt inuicẽ cuſtodiamus.) καὶ τὰ τῆς οἰκοδομῆς τῆς εἰς ἀλλήλους, id eſt, Quæ ad mutuam pertinent ædificationem, & ſubauditur διώκωμεν, id eſt, ſectemur. Porrò Paulus ſuo more ædificare uocat prodeſſe. Etiamſi τῆς εἰς ἀλλήλους nihil uetat quo minus & ad pacem referatur, ut intelligas pacem mutuam & mutuum auxilium. Cæterum uerbum cuſtodiamus, quod neſcio quis adiecit, in Græcis codicibus non inuenitur, nec opus eſt cum præceſſerit ſectemur. Nec additum erat in peruetuſto codice Conſtantienſi, niſi quod quidam inter uerſus aſſcripſerat manu barbarica.

Aedificare prodeſſe Paulo.

In quo frater tuus offenditur.) Græce eſt προσκόπτει, id eſt, Impingit. Et in codice Donatiani ſcriptũ erat offendit, nõ offendit̃. Cõſentiebat uetuſtiſſimũ exẽplar Conſtantiẽſe.

Tu fidem quam habes.) Quam relatiuum apud Græcos abeſt, σὺ πίστιν ἔχεις, κατὰ σαυτὸν ἔχε, id eſt, Tu fidem habes, in teipſo habe, ſiue apud te ſolum. Atꝗ ita ſcriptum comperi in exemplari Paulino, ſi quis parum tribuit Græcis, etiamſi cum Græcis cõſentit Ambroſius ac Theophylactus. Et eſt omnino ſermo uiuidior omiſſo quam.

Noſtra lectio deprauata.

Qui autem diſcernit.) ὁ δὲ διακρινόμενος, id eſt, Qui uero hæſitat. Quanquam participium eſt medium, ut poſſit accipi qui dijudicatur.

Ei autem qui potens eſt.) Hanc partem uſꝗ ad, Debemus autem, quidã codices omnino nõ habent, quidam in fine adijciunt epiſtolæ. Chryſoſtomus interpretat̃ in fine, Theophylactus hoc loco, quum is qui hunc uertit Latine nec hic, nec in fine tranſtulerit, quod arbitror accidiſſe caſu. Hic prætermiſit, ut cõſentiret cum noſtris codicibus, ad finem ubi uentum eſt, oblitus non adiecit. Nos quoniam id non uidebatur ad hunc locum pertinere, ſemouimus in finem huius epiſtolæ. Marcion hic finiebat epiſtolam ad Romanos, affirmans reliquam appendicem eſſe notham.

Coronis epiſtolæ Paulinæ

EX CAPITE DECIMOQVINTO.

NOs firmiores.) ἡμεῖς οἱ δυνατοὶ τὰ ἀσθενήματα τῶν ἀδυνάτων βαστάζειν, id eſt, Nos qui potentes ſumus, impotẽtium infirmitates portare. Laurentius mauult, ualidi inualidorum. Sic enim redditur ſchema ἀντιθέσεως & παρονομασίας, quod eſt in Græcis uocibus, quod idem licuiſſet ſi uertiſſet, firmi infirmorum, aut ualidi inualidorum. Nam hic pro infirmorum Ambroſius legit inualidorum.

Vnuſquiſꝗ ueſtrum.) Variant hic Græci Latiniꝗ. Quiddam habent ἕκαστος γὰρ ἡμῶν, id eſt, unuſquiſꝗ enim noſtrum, quidam coniunctionem γὰρ non addunt. Tolerabilius quod quidam loco γὰρ habent δέ. Ex noſtris quidam habent ueſtrum pro noſtrũ, cum Græcis ſit ἡμῶν primæ perſonæ, nec additur apud illos ſuo, tantum eſt τῷ πλησίον

ἀρεσκέτω, p̄ximo placeat. Ambroſius ſine p̄nomine legit, Et unuſquiſq; proximo placeat.

Sibi placere, noue poſitū. Chriſtus non placuit ſibi.) Quid erat in Chriſto, cur ipſe ſibi diſpliceret? Sed hoc loco placet ſibi, qui ſuo ſeruit cōmodo, & quod agit, ad ſuum trahit compendium, quod genus homines Græcis φιλαυτοὶ dicuntur, non tantum ob arrogantiam, uerumetiam ob priuati commodi ſtudium. A quo uitio Chriſtus longiſſime abfuit, qui totum ſeſe nobis impendit. Subnotauit & Origenes hic damnari uitium φιλαυτίας.

Sermo Pauli diminutus. Nam quemadmodum ſcriptum eſt improperia &c.) Et hic ſermo parū eſt abſolutus, ſed contraria pars ſubaudienda eſt, Chriſtus non ſibi placuit, ſed ſibi diſplicuit, hoc eſt, non inſeruiuit ſuis commodis, ſed ſuo incommodo, noſtris conſuluit cōmodis, quemadmodum ſcriptum eſt &c.

Quæcunq; enim ſcripta ſunt.) Græcis non eſt ſimpliciter ſcripta, ſed utrobiq; προεγράφη, id eſt, præſcripta ſiue ante ſcripta. Atq; ad eum ſane modum adducit Auguſtinus hūc locū, epiſtola centeſimatrigeſimaſeptima: Quæcunq; enim ante ſcripta ſunt, ut nos doceremur, ſcripta ſunt. Item aduerſus Fauſtum libro xiij. cap. ultimo. Sentit enim hæc prius ſcripta quàm fierent, & promiſſio præcedit, res ſequitur, ſcripturæ promittunt quod poſt exhibebitur. In lectione conſentiunt & Chryſoſtomus & Theophylactus. Eodem uerbo uſus eſt in epiſtola ad Galatas capite tertio, Ante quorū oculos Chriſtus præſcriptus eſt. Non igitur fuerit abſurdum, ſi præſcripta accipiamus, quæ propoſita ſunt imitāda. unde & præſcriptum dicimus. Ex Origenis interpretatione conijci nō quitum eſt quid legerit. Ambroſius legit ſcripta ſunt: ad ſenſum haud ita magni refert.

Per patientiam & conſolationem ſpem.) Ambroſius pro conſolatione legit exhortationem. Eſt enim παράκλησις uocabulum ad utrunq; commune. Quanquam ad ſenſum huius loci non ita magni refert utrum legatur.

Idipſum.) τὸ αὐτὸ, id eſt, Idem. & ἐν ἀλλήλοις, id eſt, Inter uos mutuo uel inuicem, de quo ſuperius admonuimus.

Vt unanimes.) ἵνα ὁμοθυμαδὸν, id eſt, Vt unanimiter. Interpres legiſſe uidetur ὁμόθυμοι. Neq; magnopere refert ad ſenſum.

Suſcipite q̄d aliâs aſſumite. Suſcipite inuicem.) προσλαμβάνεσθε ἀλλήλους, id eſt, Aſſumite inuicem, hoc eſt, alius aliū ſibi adiungat & opituletur, ut reſpondeat illi, Infirmum in fide ſuſcipite.

In honorem.) εἰς δόξαν, id eſt, In gloriam. Interpres laſciuit affectatione copiæ. ſentit enim Paulus ferendum fratrem, ut hoc redundet in gloriam dei, qui laudatur per benefacta profitentium illum. Ita prorſus explicat Chryſoſtomus ac Theophylactus.

Locus obſcurus. Ad confirmandas promiſſiones patrum.) Interpres dum alterum uerbum infinitum uertit in gerundium, alterum relinquit, obſcurauit ſententiam, quæ quidem eſt huiuſmodi, Paulus ueluti nōnihil digreſſus, redit ad id quod inſtituerat: Dico, inquit, hoc eſt, quæ diximus hactenus, huc tendunt, ut intelligas Chriſtum autorē eſſe noui teſtamenti, quod primum adminiſtrauit Iudæis, ut patrem oſtenderet eſſe ueracē, qui illis promiſerat per prophetas. Cæterum id uoluit eſſe cōmune gentibus, non ex promiſſo, quanquam & de illis erat prædictum, ſed ex miſericordia, & hoc gratius eſſe donum, quod non expectantibus obtigiſſet. Oppoſuit igitur miſericordiam promiſſis, nam in illis ius quoddam eſſe uidetur, hic fauor merus eſt. Habet enim quod expoſtulet, cui pollicitus ſis, niſi præſtiteris, & tamen plus adfert uoluptatis ac laudis, quod præter omnem ſpem obuenerit boni.

Explanatio. Proinde clare uerti poterat hunc in modum. Cæterum illud eſt quod dico, Ieſum Chriſtū in hoc ſuo functum officio erga Iudæos, pro ueritate dei, ut ea confirmaret, quæ fuerant promiſſa patribus: cæterum ut gentes pro miſericordia glorificarent deum, quibus nihil erat promiſſum, & tamen idem contigit quod illis. Mirum eſt autē quanto artificio Paulus ſermonem ſuum moderetur: quo genres agnoſcant dei in ſe clementiam, uocat miſericordiam: ruſus ne Iudæi non ferrent illos ad cōmunem gratiā admiſſos, ſubijcit Iudæorum teſtimonia, quibus declarat & illis eſſe promiſſum, licet non tam euidenter.

Artificiū Pauli.

Propterea confitebor tibi in gentibus domine.) Extat hoc uaticinium Pſalmo xviij.

Lætamini gentes cum populo eius.) Eius αὐτῷ ad deū refertur, ueluti cōmunem futurum utriq; populo. Nam populum dei dixit Iudæos. Totidem uerbis hæc habentur in

cantico

cantico Deuteronomij. Mirum autem cur Thomas citarit ex Eſaiæ cap.xxxv. ſiue lapſu memoriæ, ſiue quod illic ſimile tractatur argumẽtum. Rurſus mirum eſt noſtram æditionem cum Paulo diſſentire, quæ ſic habet: Laudate gentes populum eius, Hebræi habẽt, Cantate gentes populum eius.

Et magnificate eum.) καὶ ἐπαινέσατε, Et adlaudate, quaſi laudibus reſpondete, quale eſt ἐπαινάζειν. Ambroſius item legit magnificate. Quanquam magnificare dictum eſt pro extollere & laudibus efferre. Origenes admonet in Pſalmo pro magnificate ſcriptum fuiſſe collaudate. Vnde liquet in illius codice fuiſſe μεγαλύνατε pro ἐπαινέσατε.

Et erit in die illa radix ieſſe.) Hoc teſtimonium extat apud Eſaiam cap.xi. quod tamẽ Paulus adduxit iuxta tranſlationem Septuaginta, ſicuti pleraq; ſolet. Iuxta Septuaginta ſic legimus, Et erit in die illa radix Ieſſe, & qui cõſurget ut princeps ſit gentiũ, in ipſo gentes ſperabunt & erit requies eius honor. Iuxta Hebraicam ueritatẽ hoc modo, In die illa radix Ieſſe, qui ſtat in ſignum populorum, ipſum gentes deprecabuntur, & erit ſepulchrũ eius glorioſum. Hieronymus admonet pro requies eius, apud Hebræos haberi מְנֻחָתוֹ in qua dictione cõſenſerunt omnes interpretes, quod tamen Hieronymus uertit, ſepulchrũ eius, uolens explicare ſenſum alioquin obſcuriorem. Nam menucha requiem ſonat, ſed proprie eam quam precari ſolemus defunctis. Ita licet uerbis diſſonant Septuaginta & Hieronymus, tamen in ſententia conſentiunt. Cæterum quod uertit, ſtat in ſignum, Hebræis eſt עֹמֵד לְנֵס. Porrò נֵס uexillum ſonat ſiue trophæum, item miraculum re teſtatũ. ſenſus ferè idem eſt, quod ſub uexillo principis agat populus. Porrò deprecabuntur Hebræis eſt יִדְרֹשׁוּ quod eſt requirent: petit autem qui requirit, & ſperant qui concurrunt ad aliquem. Illud adijciam, particulam Et erit requies eius honor, licet ſit apud Eſaiam & apud Origenem in contextu, tamen non apparet additam à Paulo, cum nec apud Græcos reperiatur, nec ab Origene explicetur, nec apud noſtros uſquam aſſcribatur. *In uerbis diſſonãtia, in ſenſu concordia.*

Et qui exurget.) ὁ ἀνιστάμενος, Exurgens: quod tametſi præſentis temporis eſt, tamen interpres non abſurde uertit in futurum, quod adhæreat uerbo futuri tẽporis ἔσαι, id eſt, erit. Alioqui poterat & ita uerti καὶ ὁ ἀνιστάμενος ἄρχειν, id eſt, Et q exurgat ad imperãdũ.

Certus ſum autem.) πέπεισμαι, id eſt, Perſuaſum habeo.

Pleni eſtis dilectione.) ἀγαθωσύνης, id eſt, Bonitate. Interpres legiſſe uidet ἀγαπωσύνης. Eſt aũt hic bonitas, quæ opponitur maliciæ, nõ quæ reſpondet χρηστότητι, ut ſit benignitas.

Ita ut poſſitis alterutrũ.) δυνάμενοι καὶ ἄλλους νουθετεῖν, id eſt, Potẽtes & alios admonere. Atq; ita quidẽ interpretat Theophylactus. Apparet interpretẽ legiſſe ἀλλήλους pro ἄλλους, & ſanè ἀλλήλους magis probo. Senſus eſt enim, tantũ ualetis ſcientia & charitate, ut citra admonitionẽ meã, poſſitis ipſi uos inuicẽ admonere ſi ſit opus. Adq; eũ modũ Ambroſiũ legiſſe, declarat ipſius interpretatio: Nõ dixit, inquit, ut inuicẽ ſe doceant, ſed admoneãt. Nec eñ ocioſum eſt αὐτοί, quod apud Græcos ſæpenumero ſonat ſponte aut ultro, uelut apud Homerũ, τί με σπεύδοντα καὶ αὐτὸν ὀτρύνεις; id eſt, Cur me feſtinantẽ & ultro incitas? Nec eſt ocioſa cõiunctio apud Paulũ, ut nec apud Homerũ, refertur eñ ad Paulũ admonentem: ut intelligas, etiã ſi ego non admonerem uos, ipſi uos inuicẽ admonere poſſitis. *Noſtrã editionẽ hic præfert.*

Audacius autem.) Audacius dixit pro familiarius ſiue liberius, & referendũ eſt ad partem ſuperiorẽ: Non eſt opus uobis mea admonitione, cum ipſi poſſitis inuicem id facere, tamen fretus bonitate ueſtra, non ueritus ſum ad uos ſcribere, cõmonefaciendi gratia magis q̃ docendi. Quod quo dilucidius eſſet lectori, nos uertimus, Sed tamẽ audacius. Hoc ſchemate frequenter utitur Paulus, quo lenimus quod poterat offendere.

Ex parte.) ἀπὸ μέρους. Hoc adiecit, mitigans quod dixerat audacius, perinde ualet quaſi dicas aliquantulum: admiſcuit enim nonnulla liberius dicta, de ſtulta ſapientia, de idolis, de libidine præpoſtera. Proinde dicit ſe quædam liberius locutum, non quod illos contemneret, ſed quod illis fideret, ueluti peculiaris illorum Apoſtolus. Plus enim audemus apud illos, quos familiarius amamus.

Sanctificans euangeliũ dei.) ἱερουργοῦντα. Quaſi rem ſacram operans, ut reſpondeat ad λειτουργόν, qui ꝑprie ſacrorũ miniſter eſt: & ἱερουργεῖν fungi adminiſtratione ſacrorum. Auguſtinus in libello quo quæſtiones aliquot explicat in epiſtolã ad Romanos, pro ſanctificans legit conſecrans, propius exprimens Græcam uocem. Voluit enim Paulus prædica- *Sãctificare pro ἱερουργεῖν*

tionem euangelij tem uideri cum primis ſacram, ac ueluti uictimam deo gratiſſimam, quod gentes redderet Chriſto dignas. Atque huius ſacri ſe ueluti ſacrificum facit. Id autem ſolet requiri in hoſtijs, ut pura ſit ac ſancta, & ad rem diuinam legitima, quod alibi Paulus τέλειον uocat. Annotauit hac de re nonnihil Hieronymus Origenis interpres. Vox Græca compoſita eſt ab ἱερὸν ſacrum, & ἔργον opus, inde ἱερουργεῖν operari ſacris, inde ſequitur προσφορὰ, id eſt, Oblatio.

Accepta & ſanctificata.) Et, copula redundat, nec addebatur in codice Conſtantienſi. Nam ſanctificata refertur ad id quod ꝓxime ſequit̃, In ſpiritu ſancto, hoc eſt, per ſpiritũ ſanctum: ut oſtendat nihil deeſſe ſuo ſacrificio, quod ipſe ſpiritus ſanctus conſecrarit.

Habeo igitur gloriã.) καύχησιν, id eſt, Gloriationem, hoc eſt, habeo de quo glorier.

Ad deũ.) τὰ πρὸς τὸν θεὸν, id eſt, In his quæ ad deũ pertinẽt. Interpres omiſit articulũ τά.

Non enim audeo.) τολμήσω, id eſt, Audebo uel auſim. Nam hoc ceu prooemiolo, pariter & arrogantiæ crimen excludit, & ſibi fidem apud lectorem conciliat.

Ambroſij interpretatio. Eorum quæ per me non effecit.) Ambroſius ſic interpretatur, quaſi Paulus non poſſit quicquam cõmemorare eorum quæ ad laudem prædicationis pertinent, quæ per ipſum præſtita non ſint auxilio dei. Ipſius uerba ſubſcribam: Gloriam habere ſe dicit apud deũ per Chriſtum Ieſum. Credens enim & ſeruiens Chriſto Ieſu in cõſcientia pura, meritum ſibi fecit apud deum patrem, intantum ut nihil deeſſe dicat quod non per illum operatus ſit Chriſtus, ad exhortationem gentium. Ac mox, Seruiens enim Chriſto, gloriam habet ad deum, intantum ut indigere non habeat aliquid diuinæ uirtutis, quod ſibi præſtitũ nõ ſit à deo, ſed omnia ſe, quia idoneus inuentus eſt diſpenſator, conſecutum quæ ad conuerſionem gentium per ſignorum uirtutem proficerent. Origenes diuerſam ſequitur ſententiam, nimirum hanc, Nolim alienorum factorum laudem mihi arrogare, tantũ ea dicam quæ per meipſum effecit Chriſtus: & huius uerba ſubſcribã: Quæ loquor, inquit, nõ ſunt alieni operis uerba, nec alienorum geſtorũ laudator efficiar, ſed quæ ſcio Chriſtum ꝑ me effeciſſe, hæc uobis ſcribo quæ per obedientiam gentium uerbo in me & opere expleuit.

Origenis interpretatio. Origenis interpretatio mihi magis probatur, non modo quia modeſtior eſt, magiſq; cohærens cum his quæ ſequuntur, Sed ſic prædicaui euangelium (Nam hanc partem opponit ſuperiori, quod pugnent inter ſe, narrare ab alijs facta, & ita prædicare, ut nuſquã prædices, ubi prædicarint alij) uerumetiã quod non uideam, quomodo ſenſus qui placet Ambroſio ex Græco ſermone poſſit elici. Is ad hunc habet modum, οὐ γὰρ τολμήσω λαλεῖν τι ὧν οὐ κατειργάσατο χριστὸς δι᾽ ἐμοῦ. Illud certum, eorum non poſſe referri ad cæteros apoſtolos, ſed ad ipſa facta.

Tertia expoſitio. Poterit & hic eſſe ſenſus tertius, Nõ auſim quicq; loqui de factis meis, ſed tantum de ijs quæ Chriſtus per me geſſit. Verum Origenicæ interpretationi palmam tribuo.

Emphaſis unius ꝓnominis. Emphaſis enim totius ſermonis eſt in pronomine me, per quod excluduntur aliena facta. Vtrãq; ſententiam interpretatione miſcet ac complectitur Theophylactus. Nõ iacto quod ipſe non fecerim, imò quod feci, non ego feci, ſed Chriſtus per me. Et effecit, præteriti temporis eſt, non præſentis: cõmemorat enim quæ iam geſſerat.

Per circuitum.) καὶ κύκλῳ, id eſt, Et in circuitu, ſiue undiq;.

Prodigiorum in uirtute ſpiritus ſancti.) Græce eſt ſpiritus dei, ἐν δυνάμει πνεύματος θεοῦ. Atq; ita ſanè legit Origenes, & huic conſentiens Theophylactus. Quanquam ſecus habet Ambroſius ac uetuſta exemplaria.

Sic autem prædicauerim.) Græca nonnihil diſſonant à Latinis, οὕτως δὲ φιλοτιμούμενον εὐαγγελίζεσθαι, Sic autem adnitens prædicare euangelium. Eſt autem φιλοτιμεῖσθαι, ueluti ambitioſe conari quippiam.

Ambitio Pauli. Ita Paulus ſancta quadã ambitione abſtinuit ab his locis in quibus reliqui apoſtoli prædicauerant, ut ipſe eſſet pater & autor ſuæ gentis. Cæterum coniũctio δὲ, etiamſi cõmode reddi non poterat, tamen Græcis haud quaquam eſt ocioſa, ſignificat enim adijci quiddam magni momenti quod rem uehementer augeat, id quod nos per adeo, ſiue porrò ſolemus efferre: ueluti ſi dicas, Alui cunctos, atq; adeo ſolus, ſiue alui cunctos, porrò ſolus alui.

Additum. Et qui non audierunt de eo intelligent.) De eo, redundat. Quanquam intelligitur è ſuperiore parte repetitum.

Propter quod impediebar plurimum.) διὸ καὶ ἐνεκοπτόμην τὰ πολλὰ τοῦ ἐλθεῖν, id eſt,

Quapro-

Quapropter etiam impediebar ſæpenumero. Nam id quoq; ſignificat τὰ πολλὰ aduerbij uice poſitum: & ita exponunt Græcanica ſcholia, nominatim & euidenter Theophylactus: ſæpius enim conabatur, & ſemper obſiſtebant negocia, quibus detinebatur. Porrò illud Impeditus ſum, eſt ἐνεκοπτόμην, quod ſignificat rem cœptam interrumpi, ut aptius futurum fuerit, Inhibitus ſum, ſiue præpeditus ſum.

Locum habens.) μηκέτι τόπον ἔχων, id eſt, Cum nõ amplius habeam locum. Cæterũ locum intelligit uacuũ, quem ob id quærebat, quod plus eſſet fructus ſicut ante dixerat.

A multis iã præcedẽtibus annis.) ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν .i. A multis ãnis, ſiue multis iã annis: nec uideo cur interpres putarit addẽdũ aliqd: cũ ſermo de ſecuturis ãnis nõ poſſit itelligi.

Cũ in Hiſpaniã pficiſci cœpero.) ὡς ἐὰν πορεύωμαι εἰς τὴν σπανίαν, ἐλεύσομαι πρὸς ὑμᾶς, Vt ſi proficiſcar in Hiſpaniam, ueniã ad uos. Quãq; quidam Græci codices habebãt, ἕως nõ ὡς. Cæterum Græci ſcriptores Paulũ ſequuti fraudant Hiſpaniam prima regionis ſyllaba, quam illi ſolent huiuſmodi dictionibus addere, dicentes, eſpero pro ſpero, expecto, p ſpecto, idem facientes in hac dictione quod Latini facimus in Iſcariote. *Spania pro Hiſpania.*

Spero enim quod præteriens uideã uos.) ἐλπίζω γὰρ διαπορευόμενος, θεάσασθαι ὑμᾶς, καὶ ὑφ' ὑμῶν προπεμφθῆναι ἐκεῖ. Quando uideo Fabrum offendi ſermone, ſic Latine uerti poterat. Nam ſpero futurũ, ut iſtac iter faciens uideã uos, & à uobis producar ſiue deducar illuc.

Quod præteriens.) διαπορευόμενος, id eſt, Pertranſiens, ſiue iſtac iter faciens, *Præterire pro pertrãſire.*

Fruitus fuero.) ἐμπλησθῶ, id eſt, Expletus fuero: quod quidem multo ſignificantius eſt ad explicandum ingens Pauli deſiderium. Atq; ut magis intendat epitaſin, addit ex parte, ſignificans inexplebilem cupiditatem.

Nunc autem proficiſcar.) πορεύομαι, id eſt, Proficiſcor, præſentis eſt temporis, uelut & participium quod ſequitur διακονῶν, id eſt, Miniſtrans: iam enim hoc agebat. Demiror autem cur interpres participiũ mutarit in uerbum infinitum, niſi forte legit διακονεῖν.

Probauerunt enim Macedones.) εὐδόκησαν, id eſt, Approbarũt, &, Ita uiſum eſt illis. At idem uerbum mox uertit Placuit illis: adeo interpres nefas iudicauit idem uerbum iterare, quod tamen ipſe Paulus nõ eſt ueritus facere. Porrò εὐδοκεῖν, non ſolum ſonat probare, uerum ex animo probare, quoties res non ſolum utcunque placet, ſed bene & ex animo placet: ut intelligamus huiuſmodi munera, ſi ultro offerantur, accipienda eis quibus fuerit opus, non exigenda: quandoquidem ipſe Paulus maluit manibus laborare, quàm alieno cibo uiuere. *εὐδοκεῖν.*

Collationem.) κοινωνίαν, id eſt, Cõmunionem, ſiue cõmunicationẽ: ſic enim uocat eleemoſynam miſſam, ciuili nimirum uocabulo: quaſi non ſit beneficium iuuare pecunia, ſed cenſum quem habemus cum alijs cõmunem, cum opus eſt illis impartiri. Cæterum quod uertit, In pauperes ſanctorũ, nimium fidus fuit interpres, ut qui ſchema quoq; & idioma Græci ſermonis expreſſerit. Alioqui dicendum erat Pauperibus ſanctis, ne quis ſuſpicet ſanctos habuiſſe pauperes, qui ſancti non eſſent. Illud annotandum, quod Paulus uidetur iungere duo inter ſe pugnantia, εὐδόκησαν & ὀφειλέται. Etenim qui ſponte & bona animi uoluntate offert, non uidetur debere, unde diuinam erga homines beneficentiam, εὐδοκίαν appellat. Atqui cum hoc uideatur adieciſſe ciuiliter magis quàm ex animo, tamen addit hanc unam cauſam, quod illi ſpiritualia impartiſſent, uelut alioqui nihil deberetur. At hodie nulli magis tyrannice exigunt decimas, quàm qui nihil impartiunt ſpirituale. Sic enim Paulus appellat doctrinam euangelicam. *Interpres dormitans.* *Exactores decimarum.*

Cum conſummauero,) ἐπιτελέσας, id eſt, Vbi perfecero,

Et aſſignauero.) σφραγισάμενος, id eſt, Obſignauero, uel obſignatũ reddidero: ſic enĩ reddi ſolet pecunia. Sentit enim Paulus ſe diligenter ac certa fide uelle reddere hoc munus. Quod omĩs pecuniæ tractatio ſuſpecta ſoleat eſſe, præſertim Iudæis auariſſimis: ſubindicat tale quidam & Theophylactus.

Fructum hunc.) Fructum Theophylactus refert non ad accepturos, ſed ad eos qui cõtulerant: quaſi in beneficijs Chriſtianorum lucrum penes dantem ſit, non penes accipientem. Quod ſi Paulus integre ac tuto reddidiſſet eam pecuniam, futurum erat ut Macedonibus cæteriſq; qui cõtulerant, ceu theſaurus quidam in tuto reconditus uideretur. Hoc admonui ut lector intelligat, eis pronomen non referre ſanctos, ſed Græcos.

In plenitudine bene.&c.) ἐν πληρώματι εὐλογίας τοῦ εὐαγγελίου τοῦ χριστοῦ, id eſt, In plenitudine benedictionis euangelij. Benedictionem Paulus aliquoties uocat eleemoſynam. Atque hic uidetur uerecunde ſignificare, ut Romani quoq; conferant. Quanq; Chryſoſtomus mauult hic generaliter accipi, pro omni uirtutum & officiorum genere, propterea quod additur Euangelij. Atqui quod Euangelij nomine datur εὐλογία eſt Euangelij. Simili tropo εὐλογίαν dixerunt eleemoſynam, quæ uerbis amicis dabatur, quo conuiuiũ pauperibus dari ſolitum ἀγάπην.

Obſecro ergo uos.) παρακαλῶ δὲ, id eſt, Hortor aũt uos. Tametſi hoc ſanè loco nõ admodũ male quadrabat obſecro, propter ea quæ ſequunt̃, Per dñm noſtrum Ieſum Chriſtũ.

Per charitatem ſpiritus ſancti.) Sancti ſupereſt, διὰ τῆς ἀγάπης τοῦ πνεύματος, id eſt, Per dilectionem ſpiritus.

συναγωνίσασθαι.

Vt adiuuetis me.) συναγωνίσασθαι. Quod eſt opitulari, ſed certanti & laboranti: quod ante nos annotauit & Origenes, ſed tamen eò detorquens, quod inter orandum certamẽ ſit cum impijs dæmonibus, preces piorum interpellare ſolitis. Quanquam Ambroſius legit, Vt ſollicitudinem impartiamini. Interpres rectius expreſſit quã Ambroſius, mea quidem ſententia. Et in orationibus dixit, pro per precationes, quam ſermonis formam oportet iam nobis eſſe familiarem.

Aliud legit interpres.

Obſequij mei oblatio.) καὶ ἵνα ἡ διακονία μου, id eſt, Miniſteriũ meũ. Ambroſius uelut exponens legit, ut munerum meorum oblatio. Quanq; mihi uidetur aliud quiddam legiſſe, forte προσφορὰ, quo uerbo uſus eſt ante: quandoquidem & paulo ſuperius uſus eſt uerbo apto ſacrificijs, λειτουργῆσαι, quod interpres uertit miniſtrare. Nos addidimus pronomen, Vt miniſterium hoc meum, propter articulum Græcum, ἵνα ἡ διακονία μου.

Accepta fiat in Hieruſalem.) Græci nonnihil diuerſe legunt. Nõnulli ſic habent, καὶ ἵνα ἡ διακονία μου, ἡ εἰς ἱερουσαλὴμ εὐπρόσδεκτος γένηται τοῖς ἁγίοις, id eſt, Vt miniſterium meũ, quod eſt in, uel erga Hieruſalem, acceptum ſit ſanctis. Quidam codex ſic habebat, ἡ διακονία μου ἡ ἱερουσαλὴμ, id eſt, Miniſterium meum quæ eſt Hieruſalem. Ac Theophylactus, nec legens, nec interpretans addit hanc particulam, quemadmodum nec Chryſoſtomus. Porrò modeſte uocat miniſteriũ, cum ſit alienæ liberalitatis miniſter dũtaxat.

EX CAPITE DECIMOSEXTO.

Quæ eſt in miniſterio.) οὖσαν διάκονον, id eſt, Quæ eſt miniſtra. Per hanc Phœben putant redditam epiſtolam Romanis.

Quæ eſt Cenchris.) Cenchreis Græce eſt κεγχρεαῖς, aut ut in nõnullis habetur ſcriptum κεχρεαῖς dictiõe triſyllaba, quod nos uertimus Cenchreenſis. Cæterum cum plura ſint huius nominis loca, nempe in Troade oppidum, atq; aliud item in Italia, tamen magis conſentaneum eſt, Paulum ſentire de Cenchreis ſtatione nauali Corinthiorum, quandoquidem conſtat hanc epiſtolam è Corintho miſſam. Hæc etiam Origenes indicauit.

Digne ſanctis.) ἀξίως τῶν ἁγίων. Verti poterat, Vt decet ſanctos, ut dignum eſt ſanctis.

Priſcam & Aquilã.) Origenes putat Priſcam eandẽ eſſe quã Lucas in Actis cap. xviij. Priſcillã appellat, cuius maritus erat Aquila Ponticus genere, Iudæus religione & origine ſtirpis, Paulo ὁμότεχνος, nimirũ artifex tabernaculorũ, & ut Origenes interpretat̃, ſutor. Mouet Origenẽ qui fieri potuit ut Aquila Romæ fuerit, cũ Claudius imperator eos oẽs abegerit, ut refert̃ capite modo citato. Sed fieri potuit, ut ceſſante ſæuitia edicti, Corintho relicta, Romam redierit Aquila: quandoquidem illic multos Iudæos ipſe Paulus poſt offendit: quod palàm eſt ex hiſtoria capitis quod eſt eiuſdem uoluminis ultimum.

Claudius Iudeos abegit Roma.

Suas ceruices.) τὸν ἑαυτῶν τράχηλον, id eſt, Suam ipſorum ceruicem.

Quæ multum laborauit in uobis.) εἰς ὑμᾶς, id eſt, Erga uos. Idem enim ſatis colligitur ex interpretatione Origenis, apertius etiam ex Ambroſiana, apertiſſime ex Theophylacti. Quanquam non ſum neſcius in nonnullis Græcorum codicibus haberi ſcriptum, εἰς ἡμᾶς. Siquidem in his facillimus eſt ſcribarum lapſus.

Sed & omnes eccleſiæ gentium.) Diſputat Origenes qui potuerit Paulus omnium eccleſiarum nomine ſalutem aſſcribere, cum ueriſimile non ſit omnes adfuiſſe Corinthi cum hæc ſcriberetur epiſtola. Sed quoniam cognouit omnium erga Romanos ſtudium,

omnium nomine ſalutat illos.

Et domeſticam eccleſiam.) καὶ τὴν κατ' οἶκον αὐτῶν ἐκκλησίαν. Familiam Chriſtianam & ſi qui acceſſerant, eccleſiam uocat: unde nos maluimus congregationem appellare.

Salutate Ephenetum.) Epænetus dicitur, non Ephenetus, ἐπαινετὸς, quod Latine ſonat, laudatus ſiue laudabilis.

Qui eſt primitiuus eccleſiæ Aſiæ.) ἀπαρχὴ, id eſt, Primitiæ, ſiue quod hũc primũ Achiuorum conuerterit ad Chriſtum, ſiue quod hic eſſet præcipuus. Ac mox,

Eccleſiæ Aſiæ.) τῆς ἀχαΐας, id eſt, Achaiæ eſt Græce, nõ Aſiæ, licet refragante uetuſtiſſimo codice Paulino. Chryſoſtomus ac Theophylactus legit Achaiæ. Nec additur eccleſiæ apud Græcos, uel in uetuſtis Latinorum exemplaribus, ne apud Ambroſium quidẽ. *Aſiæ pro Achaiæ.* Addit autem In Chriſto, uidelicet interpretans cur uocarit primitias.

Andronicum & Iuliam.) ἰουνίαν, id eſt, Iuniam. Nam Iuliam poſterius ſuo loco refert. Conſentiebat cũ Græcis uetuſtiſſimus codex è Conſtantia præbitus.

Qui ſunt nobiles.) ἐπίσημοι, id eſt, Inſignes. Ne quis eum de genere loqui putet.

Ampliatum.) ἀμπλίαν, id eſt, Ampliam, niſi forte Romanam uocem deprauauit ad ꝓnunciationem Hebraicam. Nec eſt dilectiſſimum, ſed dilectum ἀγαπητόν.

Salutate Apellem.) Origenes addubitat num hic ſit Apollo Alexandrinus, uir in ſcripturis eruditus, cuius mentio fit in Actis apoſtolorum cap. decimooctauo.

Ex Ariſtoboli domo.) τοὺς ἐκ τῶν ἀριστοβούλου, id eſt, Eos qui pertinent ad Ariſtobulum, ut penultima ſonetur accẽtu acuto, eſt enim Græcis diphthongus: nomen ab optimo cõſilio dictum: domo, non addebatur in exemplari quod præbuit Conſtantia.

Aſineretum, Plegontam.) Legendum eſt, Aſyncritum, Phlegontem ἀσύγκριτον, φλέγοντα. Aſyncritus ſonat incomparabilem, Phlegon incendens.

Hermen, Patrobam, Herman.) Diuerſa nomina ſunt: prius eſt ἑρμᾶν Herman, alterum ἑρμῆν, quod Latine ſonat Mercurium, atq; ita nos uertimus, ne quis in illis forte ζητεῖται. Origenes in libris περὶ ἀρχῶν arbitratur hunc Hermen eſſe autorem libri apocryphi, cui titulus paſtor, unde frequenter adducit teſtimonia, & putat ſcriptũ afflatu diuino, quãq; non negat à multis contemni. Mira fuit in his ueterum uel credulitas uel ciuilitas, qui tantum tribuerint libris quos titulo Clementis habemus, quũ in his tam manifeſtus appareat fucus hominis qui talia ſcripſit.

Olympiadem.) Græce ὀλυμπᾶν Olympam. Apparet enim uiros eſſe, non mulieres, è duobus articulis Græcis αὐτοῦ & σὺν αὐτοῖς. At ex Olympiade non potes uirum facere.

Per dulces ſermones & benedictiones.) διὰ τῆς χρηστολογίας καὶ εὐλογίας. Ne quis imaginetur benedictiones uulgo dictas epiſcoporum, Græcis ſunt duæ dictiones χρηστολογία. *Benedictio.* quam blandiloquentiam ſeu blandiloquiũ recte dixeris. Vnde Cæſares quoſdam oratione q̃ re benigniores, uulgo Chreſtologos dictos accepimus: & εὐλογία ad uerbum quidem ſonat benedicentiam, cæterum hic pro laudatione ſiue adulatione poſitum eſt, inculcauit enim idem dictum odio uitij, nempe aſſentationis.

Corda innocentium.) Græce eſt ἀκάκων. Quod magis ſignificat ſimplices, minimeq; ſubdolos quàm innocẽtes. Siquidem innocens Latinis dicitur qui uacat omni crimine uitæ, *Innocens* ἄκακος qui expers eſt fraudis ac ſuſpicionis. Siquidem innocentiæ uerbum unum eſt *ἄκακος.* ex eorum numero quæ Cicero dicit Græcis deeſſe.

Veſtra enĩ obedientia. Appoſitius erat hoc loco, Nam ueſtra obedientia. Occurrit enĩ tacitæ quæſtioni, cur dixerit corda ſimplicium. Nam ueſtra qui prudentes eſtis &c.

Timotheus adiutor meus.) ὁ συνεργός μου. Quod ſocium & conſortem operis ſignificat Græcis, quaſi collegã dicas aut cooperariũ. Ambroſius nõ ineleganter uertit, cõſors laborũ meorũ. Ego Terentius.) Tertius legendũ eſt, non Terentius, τέρτιος. Quãq; in nõnullis habet Terentius. Ambroſius legit Tertius: addit enim nomine, non numero. Atq; ita legit Chryſoſtomus ac Theophylactus Græcus interpres. Sic enĩ hic dictus eſt Tertius ut apud Romanos dicebantur Sexti Quinti ac Decimi.

Arcarius ciuitatis.) ὁ οἰκονόμος, id eſt, Diſpenſator: unde nos Quæſtorem ærarij uertimus. Theophylactus putat præfectum fuiſſe. Et prorſus hactenus erat præfectus. Arbitror ſignificari præfectum ærario.

Et uniuerſæ eccleſiæ.) Latinus ſermo habet amphibologiã, quod incertũ ſit an Gaius hoſpes Pauli, Romanos ſalutet unà cum tota congregatione, an intelligendus ſit hoſpes non Pauli ſolum, ſed totius etiam eccleſiæ. Apud Græcos tantum poſterior ſenſus accipi poteſt, atq; ideo nos uertimus, Hoſpes meus & totius eccleſiæ.

Gratia domini noſtri &c.) Quoniam eadẽ ferè uerba paulo ſuperius poſita ſunt, apud Ambroſium & Origenem hic non repetuntur: nec apud Chryſoſtomum, nec in uetuſtiſſimo codice, quem exhibuit bibliotheca Conſtantienſis.

Ei autem qui potens.) Hæc eſt pars quæ in pleriſq; Græcorũ codicibus non additur. In nõnullis alio addit̃ loco, nempe in fine cap. xiiij. ſicut indicauimus eo loco. In quibuſdã adijcit̃ in fine epiſtolæ. Id quod & nos fecimus, præſertim aſſentientibus Latinis exẽplaribus, etiam uetuſtis, & Ambroſio, cumq; his Origene, qui docet non ſolum hãc partẽ reſectam fuiſſe à Marcione, qui quaſdã Paulo inſcriptas epiſtolas reiecit totas, quaſdã truncauit mutilauitq;: uerũetiã totũ hoc quod ſequit̃ ab eo loco quo dixit Paulus: Omne autẽ quod nõ eſt ex fide, peccatũ eſt, hoc eſt, à calce cap. xiiij. quod cætera adhortatiõibus tantũ & ſalutationibus occupata, parũ uiderent̃ reſpondere Paulinæ grauitati. Sed huius ſententiam iam olim ab omnibus exploſam, quid attinet refellere? Mirũ eſt aũt qui acciderit ut hæc pars ſuo loco fuerit mota. Etenim ſi ob id loco mota eſt, quod cũ his quæ præcederent ac ſequerent̃ parũ cõcinne cohæreret, ne hic quidẽ cohæret. Nam quod ſermonis ordo nec apud Græcos, nec apud nos conſequitur, minus admiror in Paulo, apud quem frequẽter eiuſmodi occurrũt incõmoda. Etenim ut negligamus hyperbaton, quod adijcitur in fine honor & gloria, quo minus ad initiũ orationis referat̃, Ei aũt qui &c. obſtat dictio cui, quẽadmodũ annotauit & Thomas ſequutus Auguſtinũ, qui utcũq; explicat alteram cõſtructionis incõmoditatem, ut, per Ieſum Chriſtũ nõ referatur, ad ſapienti: ne deus pater per filiũ ſapiens eſſe uideretur, ſed ad id quod ſequitur: Sit honor & gloria, quod is patrem ſua morte illuſtrarit apud homines. Verũ quid faciemus ly cui, ſic eñ ille loquitur, quod ita cõſtanter obſedit omnes Græcorũ ac Latinorũ codices, ut niſi ſumma impudentia nõ poſſit expungi? Quod ſi locũ tuetur, nec ſuperiora cohærens, nec inferiora, nec ipſe ſanè reperio quid hic cõminiſcar, niſi libeat ingenue fateri, Paulum ſuo more hanc orationem imperfectam extuliſſe, ut ſubaudiamus, gratias agamus, aut ſimile quippiã. Ambroſius connectit ſuperiora cum extremis, Sit honor & gloria, diſſimulato incõmodo cõſtructionis, quo tamen offenſus eſt Thomas. Sed multo ante hũc Auguſtinus libro aduerſus Maximinũ Arrianorum epiſcopum tertio, cap. decimotertio, putat autẽ ſic ordinari poſſe, Ei gloria, cui per Ieſum Chriſtum gloria. Licet fateatur omiſſa uoce, cui, ſermonem eſſe magis uſitatum. Porrò quod nos legimus per ſcripturas prophetarum, Græcis eſt διά τε γραφῶν προφητικῶν, id eſt, Perq; ſcripturas propheticas, cum neq; præcedat aliquid ad quod referatur coniunctio τε, neq; ſequatur καὶ, quæ conſueuit huic ſubnecti, ni uis alterius cõiunctionis ſubaudiatur in nunc, atq; hũc accipiamus ſenſum, quod myſterium patefactum nunc per Euangelium, & olim per ſcripta prophetica.

Dubitatũ eſt de poſterioribus capitulis huius epiſtolæ, num eſſent Pauli.

Thomæ ſententia.

Miſſa fuit è Corintho.) Hoc è Græcis uoluminibus adiecimus, niſi quod ἐγράφη uertimus in miſſa eſt, Miſſa eſt per Phœben, cæterum ſcripta manu Tertij, dictante Paulo. Atq; illud interim ſubit admirari, cuiuſmodi legatis tunc uſi fuerint illi uere maximi pontifices, cũ Paulus ad Romanos adhuc florẽteis, de tam arduis rebus ſcripſerit p mulierculam. Deinde ridere libet nouam Nicolai Lyrani diligentiã, qui cũ Origenes & diuus Hieronymus, cumq; his omnes antiqui cõfirment hanc epiſtolam è Corintho fuiſſe miſſam, ipſe tamen ambigit, nimirum quod Aymo ſcripſit ex Athenis miſſam. Verum hũc pluſquam Gordianum nodum, uide quanta dexteritate mirus explicat artifex: Partẽ, inquit, ſcripſit Athenis, deinde quod ſupererat addidit Corinthi, atq; ita Romam miſit. O hominem ſuauem, mallet opinor Paulum quamlibet magnum itineris facere diſpendium, ne quid patiatur autoritas Aymonis, perinde quaſi ille uno aut altero in loco labatur.

ANNOTATIONVM IN EPISTOLAM AD ROMANOS, FINIS.

IN EPISTOLAM PAVLI AD CORINTHIOS PRIOREM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

EX CAPITE PRIMO.

VOCATVS & uocatis ſanctis.) κλητὸς & κλητοῖς nomina ſunt, non participia, ut ſuperius admonuimus, non perinde quod iam ſancti ſint, ſed quod uocati ſint ad ſanctimoniam. Quemadmodum indicauit & Ambroſius. Quanquã olim omnes Chriſtiani dicebantur ſancti, ad diſcrimen prophanorum, nec erat titulus uirtutis ſed profeſſionis.

Vocati ſancti non nati.

Ipſorum.) Latinius erat, ſuo. Eſt autẽ Græcis duplex coniunctio, αὐτῶν τε καὶ ἡμῶν, id eſt, ſuoq; & noſtro. Porrò ſenſus nonnihil eſt anceps. Theophylactus exiſtimat ſuoq; & noſtro, referri poſſe ad dñm, quia præceſſit dño noſtro: deinde repetens addat, Non ſolum noſtro, ſed & illorũ quicunq; inuocant. Ad eũdem modũ ordinat Chryſoſtomus in cõmentarijs Græcis nondum uerſis quos in hanc ſcripſit epiſtolam, ſi modo non fallit titulus. Eius codicis copia nobis facta eſt ex bibliotheca Prædicatorum apud Baſileam. Verum hæc interpretatio mihi uidetur affectata. Quidam ſimpliciter interpretantur, ſiue in ſuis locis in quibus agunt, ſiue in his in quibus nos agimus. Tertius autem ſenſus mihi uidetur argutior, & ad Paulinos affectus accommodatior. Quem hac lege referam, ut liberum ſit lectori nihilo ſecius quod malit ſequi. In quouis loco, ſiue ipſorum, ſiue meo, aut & ipſorũ & meo: ut intelligas Paulum omnem locum ſuum ducere, in quo ſint qui inuocant nomẽ dñi, quod inter Chriſtianos charitas cõmunia faciat omnia. Nec abhorret ab hac ſententia Theophylactus, indicans Paulum obiurgaturũ Corinthios ob coortum inter illos diſſidium, hac uſum paraſceue: quaſi diceret, Si omniũ qui quouis loco credunt Chriſto, una eademq; eſt eccleſia, cur uos eiuſdem reip. ciues inter uos diſſidetis? Ambroſius uidetur ipſorum, referre ad loca gentiũ, noſtro, ad Iudæorum, ſic eñi aſſcribit, Cũ Iudæis ueris iungit & gentes. Niſi maius inuertere ut prius ad Iudæos pertineat, noſtro ad gẽtes: quod in Iudæa tantũ ſoleat inuocari nomen domini, & Paulus ut gentium apoſtolus noſtro dixerit. Coactius eſt quod addit Thomas, ipſorum referri ad epiſcopos eius loci, quibus licet eſſent ſubiecti, non tamen per hoc eximebantur à ditione apoſtoli. Certe nomen ditionis inauditum fuit inter apoſtolos.

Prima lectio Chryſoſtomi & Theophylacti.
Secũda lectio
Tertia Eraſmi.
Ambroſij ſententia.
Thomæ opinio.

A deo patre noſtro & domino Ieſu.) Anceps eſt ſenſus apud Græcos, ꝓpterea quod hic genitiuus referri poteſt & ad præpoſitionem ἀπὸ, ut ſit ſenſus, à patre pariter atq; à filio pacem proficiſci: & ad nomen patre, ut accipiamus patrem eſſe cõmunem Chriſto & nobis. Priorem tamen ſenſum ſequuntur omnes.

Amphibologia.

In omnibus.) ἐν παντὶ, id eſt, In omni, hoc eſt, in quauis re. Quanquam id quidem ad ſenſus integritatem nihil refert.

Sicut teſtimonium.) καθὼς, id eſt, Quemadmodum, quod ad ſuperiora referendũ eſt, id eſt, per quæ ſiue quibus rebus, nempe ſermone & cognitiõe. Etẽm quo magis illi abundabant dotibus ſacris, hoc teſtatior reddebatur euangelij ueritas. In eum ſenſum prorſus interpretatur Theophylactus. Nec ab hac ſententia multum abeſt Ambroſius. Thomas pro una uarias inducit ſententias.

Obſcurior ſermo.

Vt nihil uobis deſit.) ὥστε ὑμᾶς μὴ ὑστερεῖσθαι ἐν μηδενὶ χαρίσματι, id eſt, Vt non deſtituamini in ullo dono. Et ut, hoc loco, nõ notat finẽ, ſed conſequentiã, uelut adeo ut. Itẽ hoc loco gratia eſt non χάρις, ſicut paulo ſuperius, ſed χάρισμα, quod ſæpenumero donum uertit.

Sine crimine.) ἀνεγκλήτους. Quaſi dicas, incriminabiles, inculpatos, ab ἐγκαλεῖν, quod eſt in ius uocare. & ἔγκλημα crimen eſt Græcis, indidem dicta uox. Eſt autem perfectius

Sine crimine ἀνέγκλητοι.

atq;

atq; etiam difficilius ἀνέγκλητον eſſe quàm innocentem. Siquidem ipſa etiam innocentia non uacat aliquoties crimine.

Fidelis deus.) πιστός. Paulus hanc dictionem uarie uſurpat. Nonnunq; πιστοὶ dicuntur qui credunt, ut ἄπιστοι increduli. aliâs πιστοὶ qui ſunt bonæ fidei, præſtantes quod receperint, ut hoc in loco, teſte & Theophylacto, qui fidelem deum, ueridicum interpretatur ac mentiri neſcium. Interim ad rem refertur, ut πιστὸς ὁ λόγος, pro ſermone certo & indubitato. Porrò fidelis uocabulū etiam ſuperiori cōpetere teſtatur Horatius, Vnde mihi tam fortem, tamq; fidelem. Loquitur enim de eo, quem certe uolebat ſuperiorem uideri.

In ſocietatem.) εἰς κοινωνίαν, In cōmunionē ſiue cōſortium, licet recte uerterit interpres.

Obſecro uos.) παρακαλῶ. Hortor eſſe poterat. Quanquā & obſecro ſatis quadret, ſiue obteſtor, præſertim quia ſequitur, Per nomen domini noſtri Ieſu. Sic enim interpretatur & Theophylactus, Paulum obteſtari Corinthios per nomen illud quod omnibus Chriſto initiatis ſacroſanctum eſſe debet.

Idē dicere, cō ſentire dictis.

Vt idipſum dicatis.) τὸ αὐτὸ, id eſt. Idem loquamini, hoc eſt. conſentiatis. Quod ad Romanos ſcribens dixit, τὸ αὐτὸ φρονεῖν, id eſt, Idem ſentire, ſiue ut ille uertit, ſapere. quod hæc inter ſe cognata ſint, diſſentire animo & diſſidere uerbis. Ad hūc modū exponit & Theophylactus. At huius præcepti non meminerunt quidam, quorum alius mordicus tenet Scotiſticam ſectam, alius Thomiſticam, alius Occaniſticam, alius Albertiſticam. Aliud loquuntur nominales, aliud reales, aliud iuriſperiti, aliud theologi, rurſus aliud tranſalpini, aliud ciſalpini.

Schiſmata.) Græcā uocē reliquit. dicere poterat, ſectiones, aut diſſenſiōes, aut diſſidia.

Perfecti, integri corporis.

Sitis autem perfecti.) κατηρτισμένοι, ſiue ut quidā habebant ἀπηρτισμένοι, quod ſignificat perfectum, ut corpus eſt, in quo nullum ſit membrum mutilum aut mancum, aut inæquale, ab ἄρτιος & ἀρτίζω. Vnde nos explicandi cauſa uertimus, Sitis integrū corpus. Etenim cum dicitur perfectum, uulgus intelligit abſolutam uirtutem: de qua nondū agit Paulus apud ſeditioſos. Si uertiſſem integri, uiſus eſſem dicere incorruptos ac probos. Monet enim Paulus, ut non ſolum concordes ſint lingua idem loquentes, uerumetiā ut ſicut integri corporis membra eodem aguntur ſpiritu, ita & illis mens ſit eadem. Porrò quod diſſidet, diuulſum eſt ac diſſipatum, non integrum ac ſolidum.

Senſus pro mente.

In eodem ſenſu.) αὐτῷ νοΐ, id eſt, Eadem mente. In, præpoſitio poſita eſt pro per, ideoq; ea omiſſa, ſenſum eundem reddidimus.

Scientia pro ſententia deprauatum.

In eadem ſcientia.) αὐτῇ γνώμῃ, id eſt, Eadem ſententia. quod aut mutatum eſt à librarijs, aut interpres legit γνώσει, ſicut habet in æditione Aldina, pro γνώμῃ. Sed hoc mihi uериſimilius eſt, cum & Græcorum codices conſentiant, & in uetuſtiſſimis Latinorū exemplaribus habeatur ſententia pro ſcientia, nominatim in exemplari Paulino probatiſſimæ fidei, quodq; multorum inſtar eſſe poſſit: rurſum in eo quod nobis præbuit collegium Canonicorum Conſtantienſiū. Ad hæc Ambroſius deprehenditur ſententia legiſſe, nō ſcientia, ſi quis attentius obſeruet ea quæ cōmenti uice ſubijcit, Perfectos uult eos eſſe in eodē ſenſu quem illis tradiderat, ut non diſcreparent. Ad illorum enim exemplum quos ſupra laudat, hos prouocat, ut hoc ſentiant ac defendant. Hactenus Ambroſius. Senſum refert ad id quod illis fuerat à Paulo traditum, ſententiam ad defenſionem. Nam ſententia uocatur ferè quæ profertur ac recitatur, ſenſus apud nos eſt. Certe palàm pro ſcientia, ſentētiam legit Hilarius in pſalmū cxxxij. Itidē legiſſe Theophylactum deprehendet qui perpenderit attentius illius interpretationem.

Thomas.

Thomas detorquet ſenſum ad eā uim animi, qua iudicamus de agendis: ſcientiā qua iudicamus de cognoſcendis. Id cōmentū mihi ſanè nō admodū arridet, cū mente potius iudicemus cognoſcenda. Neq; enī ſenſus hic accipi poteſt pro ſenſu corporalis organi, qualis eſt uiſus aut auditus. Erroris anſa hinc præbita eſt, quod paulo ſuperius habebat γνώσει, ἐν παντὶ λόγῳ, ἐν πάσῃ γνώσει. Verū illic loquebat apoſtolus de abundantia ſcientiæ & eruditionis, hic agit de conſenſu. At fieri poteſt, ut non ſit eadem ſcientia, quum mens ſit eadem.

Ab his qui ſunt Chloës.) Theophylactus Græcus interpres, Chloën familiæ Corinthienſis nomē eſſe putat: ut intelligas eius gentis aliquos fuiſſe qui Paulo ſignificarint de Corinthiorum diſſidio. Quemadmodum ad Romanos ſcribens dixerat, ἐκ τῶν ἀριστοβούλου,

gen

λου, gentiles illius ac familiares intelligens. Thomas ambigit utrum Chloën uicum fa‐cere malit, quæ pertinuerit ad ditionem Corinthiorũ, an matronam. Ambigit & Ambro‐ſius, homines ſint, locus, an fœmina. Etiamſi apud Græcos locorum nominibus addi ſo‐let præpoſitio. Neq; enim apud illos receptum eſt τοῖς οὖσι ῥώμῃ, quemadmodum apud nos, iis qui Romæ ſunt, ſed addita præpoſitione efferunt, ἐν τῇ ῥώμῃ. Certe apud Hora‐tium in Odis Chloë fœminæ uocabulum eſt:

Thomæ lapſus.

Me nunc Creſſa Chloë regit,
Dulces docta modos, & citharæ ſciens.

Miro uero conſilio Paulus fidei cauſa familiæ nomen expreſſit, at rurſus hominum nomi‐na ſuppreſſit, ne quid illis conflaret inuidiæ.

Conſilium Pauli.

Deo meo.) Meo, apud Græcos non eſt, nec apud Ambroſium, nec in antiquis exem‐plaribus, nominatim in Paulino & Conſtantienſi. Et abſolutius eſt, ut ſit deus omnium. Nam quod paulo ſuperius dixit, Gratias ago deo meo, annotatum eſt à Theophylacto, quod deum omnium communem, affectu quodam ſummo, ſuum deum appellarit, & hic annotaturo, ſi ſuum dixiſſet deum.

In nomine meo baptizati eſtis.) ἐβάπτισα, id eſt, Baptizaui, primæ perſonæ, licet cõ‐ſtanter refragantibus Latinis exemplaribus: & ad ſenſum nihil intereſt. Ex Theophyla‐cti cõmentariis non admodum liquet quid legerit, niſi quod coniectura magis eò uergit, legiſſe ἐβάπτισα ἢ ἐβαπτίσθην. Subiicit enim Paulum complures baptizaſſe, ſed in Chri‐ſti nomine, non ſuo. Hac æditione quarta quoniam ad manum erat Græcus codex, com‐peri ſcriptum ἐβάπτισα. Certe Auguſtinus libro aduerſus Creſconium, tertio, cap. unde‐cimo, legit iuxta Græcos. Verum ne quid erres lector, in hac uoce ſæpe repetita, In primo loco, aut in Pauli nomine baptizati eſtis, conſentiunt Latini codices cum Græcis, In alte‐ro loco, ne quis dicat, quod in nomine meo baptizaui, Græci conſentiunt, Latini diſſen‐tiunt, eo quod quidam legunt baptizati ſitis, alii baptizaui.

Si quem alium ueſtrum.) εἴ τινα ἄλλον, id eſt, Nunquem alium, nam ueſtrum redũdat, nec additur apud Ambroſium, nec apud Theophylactum.

Non in ſapientia uerbi.) ἐν σοφίᾳ λόγου, id eſt, In eruditione ſermonis. Siquidem σοφὸν appellant non ſolum quod ſapit, uerumetiam quicquid elegans eſt & eruditũ, Græcis au‐tem placebat eruditio, ſicuti Iudæis miracula ac prodigia. Et in, præpoſitio loco per, poſi‐ta eſt, & Hebraica figura dictum eſt, In ſapientia ſermonis, pro eo quod erat, erudito ſer‐mone, ſiue per eruditum ſermonem. Porrò cum λόγος ſermonẽ ſignificet potius quàm uerbum, cur hoc in loco libuit abuti uerbo? Et mox ad eundem modum, uerbũ enim cru‐cis, neq; enim hic ſignificatur dei filius. Vbi & illud obiter annotandum, hic geminũ addi articulum, ὁ λόγος γὰρ ὁ τοῦ σταυροῦ, quo ſit euidentior diſcretio huius ſermonis de cru‐ce ſimplicis & incompoſiti, ſuoq; congruentis argumento, à ſermone philoſophorum & rhetorum fucato compoſitoq;.

Sapiẽtia pro eruditione.

Articuli uis.

Vt non euacuetur.) ἵνα μὴ κενωθῇ, id eſt, Vt non fiat inanis, Nam inane dicitur quod non eſt ſolidum, ſed ſpecie blanditur, Illud obiter annotabis optime lector, quàm ſollicite curarit diuus Paulus ut euangelium Chriſti puriſſimum eſſet ab omnibus humanis admi‐niculis, ne quid inde ſibi uendicare poſſet hic mundus, adeo ut nec eloquentiam uoluerit adiungere, aut eruditionem humanam. At his temporibus cum oneremus Chriſtum opi‐bus, negociis prophanis, honoribus, imperiis, exercitibus, uoluptatibus, & quibus tandẽ non? ſolam eloquentiam execramur. Et hac una in parte uel anteimus apoſtolos, nam il‐li ſimpliciter dixerũt, ſed cordate, ſine lenociniis, at rurſum ſine ſpurcitia ſine portentis, in‐affectate locuti ſunt, ſed prudẽter, & ut paucis dicam, quemadmodũ alio modo potentes erãt ac diuites, alio modo nobiles & inclyti, ita diuerſo modo tũ eruditi, tum eloquentes.

Doctrina Chriſti pura.

Sermo apoſtolicus.

Id eſt nobis.) Id eſt, addidit neſcio quis, nam Græce eſt, τοῖς δὲ σωζομένοις ἡμῖν, id eſt, Nobis autem qui ſalutem conſequimur. Apud Ambroſium ita legitur, His autem qui ſal‐ui fiunt, dei uirtus eſt, omiſſo ut apparet ἡμῖν.

Virtus dei eſt.) δύναμις. Vt opponatur infirmitati & impotentiæ, quod Rhomani tu‐merent imperii gloria & laude bellica.

Perdam

Perdam ſapientiam ſapientium.) Teſtimonium eſt apud Eſaiam cap.xxix. quod ſuo more adduxit,non iuxta ueritatem Hebraicam,ſed iuxta Septuaginta,licet in ſenſu nulla ſit diſcrepantia.Sic enim habet Hebraica ueritas,Peribit enim ſapientia à ſapiẽtibus eius, & intellectus prudentium illius abſcondetur.Septuaginta ſic,Et perdam ſapientiã ſapientium,& intellectum prudentium abſcondam.

Et prudentiam.) τὴν σύνεσιν τῶν συνετῶν, id eſt,Intelligentiam intelligentium, ſi quis ad uerbum reddat.

Vbi ſcriba.) γραμματεύς. Id Theophylactus ad Iudæos referri putat,apud quos ſapiẽtiæ profeſſio penes ſcribas erat, alioqui γραμματεὺς ad uerbum literatorem ſonat. unde & literatus dicitur.Neq; enim ſcriba ſimpliciter is dicitur Hebræis qui ſcribit,ſed qui conſultus de rebus perplexis,ex oraculis ſcripturarum ſacrarum reſpondet,quemadmodum annotauimus in Euangelijs.Sumptum apparet ex Eſaiæ cap. xxxiij. ubi iuxta Hebraicã ueritatẽ ita legit Hieronymus, Vbi ſcriba? ubi legis uerba ponderãs? ubi doctor paruulorum? Iuxta Septuaginta ad hunc modum legimus ποῦ εἰσιν οἱ γραμματικοί; ποῦ εἰσιν οἱ συμβουλεύοντες; ποῦ ἐστιν ὁ ἀριθμῶν τοὺς συντρεφομένους μικρὸν καὶ μεγάλον λαόν; id eſt, Vbi ſunt grãmatici? ubi cõſiliatores? ubi eſt qui numerat eos q nutriunt paruũ & magnũ populũ?

Diſputator. Vbi inquiſitor.) συζητητής, id eſt,Diſputator.ad uerbũ ſonat cõquiſitor. nam συζητεῖν eſt diſputare.Atq; ita legit Ambroſius.itaq; ſcriptum comperi in exemplari Paulino, & Conſtantienſi.De hoc uerbo nonnihil admonuimus in Euangelijs, Vbi eſt ſcriba? ubi eſt legis uerba ponderans? Vbi doctor paruulorum?

Gentibus autem ſtulticiam.) ἕλλησι δὲ, id eſt,Græcis autem,quo nomine ſolet omneis complecti,qui Iudæi non eſſent.

Ipſis, pro iiſdem. Ipſis autẽ uocatis.) αὐτοῖς δὲ τοῖς κλητοῖς. Dilucidius erat,Sed iiſdem uocatis:ut intelligas utriuſq; gentis Chriſtianos,quibus ex æquo Chriſtus probatur.Cum unus utrunq; ſit,quod utraq; gens requirebat.Quid quæris Iudæe? Signa.hic eſt dei uirtus. Quid tu Græce? Sapientiam.hic eſt ſapientia patris æterni. Nam id ſenſiſſe Paulum teſtantur & Græci interpretes.

Stulticia dei. Quod ſtultum eſt dei.) ὅτι τὸ μωρὸν τοῦ θεοῦ,καὶ τὸ ἀσθενὲς, id eſt,Stulticia dei & infirmitas dei,ut adiectiuum in genere neutro poſitum intelligatur uice ſubſtantiui nominis.Annotauit hunc locum Auguſtinus in opere de doctrina Chriſtiana libro ſecundo cap. xiij. *Amphibologis.* oſtendẽs in hac interpretatione, licet abſit ſolœciſmus,non abeſſe tamen amphibologiã, quod incertum ſit,an hominibus ſit dandi caſus,an auferendi.quaſi dicas,ſtultum eſt tibi, ſed ſtultius huic.Id incõmodi uitari poſſe putat,ſi uertas,fortius eſt quàm homines,& ſapientius eſt quàm homines.Atq; ita ſanè refert lib.aduerſus Fauſtũ xij.capite. xxiij. Cæterum ſi interpres uertiſſet ad uerbum, Sapientius & fortius eſt hominum, duplex fuiſſet incõmodum,non ſolum enim admiſiſſet ſolœciſmum, uerumetiam amphibologiam: quod peruerſe poterat accipi,quod ſtultum eſt hominum,ſapientius eſſe quàm dei,& infirmum hominum,fortius quàm dei.Porrò ſtulticiam & imbecillitatem dei,uocat prædicationem crucis,ſiue quod ea res ſtulta & imbecillis uideretur impijs,ſiue quod ad ineffabilem illam dei ſapientiam ac potentiam,hæc quodammodo ſtulta eſſet & imbecillis. Vt enim omnes iuſtitiæ hominum coram deo ſunt ueluti pannus mulieris menſtruo fluxu pollutæ,ita uniuerſa mortalium ſapientia,ſi componatur ad incogitabilem illam ac cœleſtem ſapientiam,ſtulticia quædam dici poſſit.Nec eſt quod abominemur hunc ſermonẽ, ſtulticia dei,quam non horruit Auguſtinus epiſtola cij.ſcribens ad hunc modũ,Hæc ſtulticia dei,& ſtulticia prædicationis multos contrahit ad ſalutem.Si deus demiſit ſe ad noſtram imbecillitatem,ut fortes redderet,quid nouum,ſi ſe demiſit ad noſtram ſtulticiam, ut ex ſtultis redderet ſapientes?

Nõne ſtultam fecit.) οὐχὶ ἐμώρανεν, id eſt,Nónne ſtultificauit,ſiue infatuauit,ut ita loquamur.Fatuum enim & ſapidum pugnant inter ſe.

Videte enim.) βλέπετε γάρ. Tametſi Græca uox anceps,tamen ſenſui magis congruit uidetis,quàm modus imperatiuus,uidete.Nec enim admonet ut uideant quod ſciebant, ſed quod perſpicuum erat,trahit in argumentum,Ambroſius Græcam uocẽ ancipitem

ancipiti

ancipiti Latina explicat,legens,Intuemini enim fratres. Theophylactus interpretaẽ per imperandi modum.

Vt confundat.) καταισχύνῃ, id eſt, Pudefaciat,aut ſuffundat,potius quàm confundat: nam confundi dicitur qui perturbatur. *Cõfundat pro pudefaciat.*

Vt confundat ſapientes.) Mirum eſt, cur Paulus non ſeruauerit utrobiq; generis ſimilitudinem.Nam ſtulta opponit ſapientes,non σοφὰ, id eſt,ſapientia ſiue docta, & tamen in cæteris reddit neutrum genus,fortia & non fortes.

Et eá quæ non erant.) καὶ τὰ μὴ ὄντα.Cum ante dixiſſet, ἐξουθενημένα, hoc eſt,Pro nihilo habita,ſiue ad nihilum redacta,Hebraica figura rem auxit,quemadmodum & in ſuperiori epiſtola,uocat ea quæ non ſunt tanquàm ſint,non eſſe intelligens quæ ſint contemptiſſima,ſiue perditiſſima. Vnde nihili hominem dicimus,nullius precij hominem. *Nõ ſunt quæ contẽptiſſima ſunt.*

Vt ea quæ ſunt deſtrueret.) καταργήσῃ. Quod aliquoties uertit,euacuaret.Eſt autẽ antiquare & uelut obliterare:ut frequenter iam admonuimus.

Omnis caro.) πᾶσα σάρξ. Mollius erat,ulla caro.Quod & ipſum Hebraica figura dictum eſt.Siquidem hic carnem pro homine poſuit,ut ſuperius animam:Om̃is anima poteſtatibus ſublimioribus &c.

In conſpectu eius.) Græcis eſt dei pro eius.Atq; ita ſanè ſcriptum comperimus apud Theophylactum. Quãq; exemplaria Græca uariant.Sunt enim quæ habeant αὐτοῦ pro θεοῦ. licet hoc ad ſententiam perpuſillum referat.

Ex ipſo autem.) ἐξ αὐτοῦ γὰρ, id eſt,Ex eodem enim,hoc eſt,nec ex diuitibus,nec ex ſapientibus,ſed ſine diſcrimine ex eodem.Etiamſi Ambroſius refert ad patrem, atq; item Theophylactus:ut ſit ſenſus,Non eſt quod alius alium oderit,aut faſtidiat:omnes ex eodem patre nati eſtis,nempe filij dei,idq; per Chriſtũ.Quo loco palàm indicat Theophylactus, præpoſitionem ἐν poni loco διά.quod & nos & aliàs indicauimus. *Ipſo,pro eodẽ*

Qui factus eſt nobis.) Hoc perinde ſonat Græce,quaſi dicas,Cœpit nobis eſſe ſapientia,uel fuit nobis ſapientia, ὡς ἐγενήθη ἡμῖν σοφία. Velut illud, Ante me factus eſt,id eſt, cœpit eſſe prior me.

Qui factus eſt nobis ſapientia.) Poſt ſapientia,Græci habent ἀπὸ θεοῦ, id eſt, à deo, quod in noſtris aliquot exemplaribus non legitur,cum habeatur apud Ambroſium,& in exemplari Paulino.Ambroſius etiam interpretatur,atque item Theophylactus indicat non ſine cauſa adiectum à deo.Ne quis addubitet in noſtris ubi deeſt, incuria ſcribarum omiſſum eſſe. *Deeſt in noſtris.*

Vt quemadmodum ſcriptum eſt.) Nõ dubium eſt quin Hieremiæ cap.nono,Hæc dicit dominus,non glorietur ſapiens in ſapientia ſua,& non glorietur fortis in fortitudine ſua,& non glorierur diues in diuitijs ſuis,ſed in hoc glorietur,qui gloriatur ſcire & noſſe me,quia ego ſum dominus qui facio miſericordiam, & iudiciũ & iuſtitiam in terra.Hæc em̃ placent mihi, dicit dominus.

EX CAPITE SECVNDO.

IN ſublimitate.) καθ' ὑπεροχὴν, id eſt, Iuxta eminentiam:nam hoc uerbo uſus eſt Ambroſius.Nec eſt,in,apud Græcos, ſed κατὰ iuxta,aut ſimile quippiam. Ambroſius legit,Cũ eminentia.Paulinus codex habebat Per ſublimitatẽ ſermonis. Teſtimonium Chriſti.) Dei eſt apud Græcos,nõ Chriſti:idq; perſpicuum eſt ex interpreratione Theophylacti: Dei, inquit, teſtimoniũ uobis pronunciaturus,id eſt,Chriſti mortem.Ambroſius legit,prædicans uobis myſteriũ dei, nec ita legit ſolũ,uerumetiam interpretatur. Vnde diuerſo uidetur uſus exemplari Græco.Siquidem apud illos inter μαρτύριον & μυστήριον nonnulla uocum affinitas eſt. *Varia lectio.*

Non enim iudicaui me ſcire.) οὐ γὰρ ἔκρινα τοῦ εἰδέναι τι, id eſt,Non enim iudicaui ut ſcirem aliquid.Fortaſſis iudicaui,refertur ad conſilium ueniendi.Siquidem Græci interpretes diſſimulant huius articuli uim τοῦ,qui præponitur uerbo infinito.Aut quod magis arrider,iudicaui poſuit,pro æſtimaui,uelut in epiſtola ſuperiori:Alius iudicat diem ad diẽ. Senſus igitur erit,nõ æſtimaui me alicuius precij,ob id quod ſcirem aliqd inter uos &c. Nam ubi cauſa ſignificatur,ſolet in his ſubaudiri ἕνεκα, ut ſit ſenſus, ἕνεκα τοῦ εἰδέναι. Certe

Hilarius libro de trinitate x.citans hunc locum,non addit pronomen me.

In,pro per.

Non in perſuaſibilibus.) πειθοῖς, id eſt,Suaſorijs,& ad perſuadendũ appoſitis:& σοφία ſæpe doctrinam ſignificat,ut iam admonuimus.

In oſtenſione ſpiritus.) ἐν ἀποδείξει. Quod propemodum ſonat oſtentationem. Nam Rhetores ἀποδείξεις uocãt orationes,quas oſtentandi ingenij gratia recitant auditoribus: quod genus extant aliquot Luciani & Apuleij. Mathematici quoque uocant ἀπόδειξιν, ubi rem picturis oſtendunt: & dialectici ſyllogiſmum è principijs rem certam colligentem, ἀπόδειξιν appellant. Paulus ἀπόδειξιν appellat,cum ipſa re præſtatur ac declaratur ſpiritus Apoſtolicus.

Stulticia Chriſti.

Sapientiam autem.) Ex hoc loco apparet quid Paulus ſenſerit,cum tribueret deo ſtulticiã,nimirũ ad collationem huius ſapientiæ,quã loquebatur inter perfectos,ne quis alteram illam ſentẽtiam arbitretur omnino reijciendam quam proximo capite recenſuimus.

Ordo lectionis uariat ſenſum.

In myſterio abſconditam.) Græcis abſconditam,non pendet ab ijs uerbis quæ proxime præcedunt,In myſterio,quaſi dixerit,recõditam in myſterio,ſed loquimur,inquit, nõ ꝑpalàm aut paſſim,ne ſimus offendiculo,ſed ſecreto,nec inter quoslibet,ne roſas obijciamus porcis,ſed inter perfectos:neq; quamlibet ſapientiam,quam alij philoſophi publice profitentur,ſed arcanam illam & reconditam. Id ita eſſe arguit articulus Græcus additus participio τὴν ἀποκεκρυμμένην. Atq; ita legiſſe uidetur,quiſquis fuit qui libros Origenis tranſtulit aduerſus Celſum. Sic enim adducit hoc teſtimonium: Sapientiam autem loquimur in perfectis, ſapientiam uero non huius ſeculi,nec principum huius mundi, qui deſtruuntur,ſed loquimur dei ſapientiam in myſterio,quod abſconditum eſt, quod prædeſtinauit &c. Neq; ſecus legit Auguſtinus in collectaneis Bedæ:niſi quod Græcis eſt, quæ abſcondita eſt,non quod abſconditum. Ad eundem modum adducit Hieronymus præloquens in tertium cõmentarium,in epiſtolam ad Galatas,Sed loquimur dei ſapientiam in myſterio,quæ abſcondita eſt. Atq; ita ſcriptum comperi in uetuſtiſſimo codice Paulino. Conſentiebat uterq; codex è Conſtantia nobis ſuppeditatus. Neq; ſecus adducit hunc locum Ambroſius libro de fide tertio capite tertio. Conuenit enim ut quæ ſunt arcana,non palàm effutiantur,ſed ſecreto qui digni ſunt, cõmunicentur.

Principes huius ſeculi.

Aut principum huius ſeculi.) ἀρχόντων. Quod quidam interpretati ſunt dæmones,reclamante Chryſoſtomo ſimul & Theophylacto,qui principes exponunt,philoſophos, oratores,& alioqui doctos,qui olim in republica regnabant. Nam quod Origenes homilia in Matthæum quarta,principes huius ſeculi uult eſſe dæmones,quibus pater ob ſalutem humani generis tradiderit filium,per quos deinde traditus ſit in manus impiorũ hominum,mihi ſanè uidetur paulo coactius, licet ea ſententia placuerit Ambroſio. Porrò quod apud Ethnicos erant oratores & philoſophi,hoc apud Iudæos ſcribæ & phariſæi. Qui deſtruuntur καταργουμένων, uidetur referri poſſe ad utrũq;,huius ſeculi & principũ, quæ abolentur:ut intelligamus utrũq; abolendũ,& ſeculũ hoc & huius ſeculi principes.

Nũquam,pro nequaquã.

Nunq; dominum gloriæ.) οὐκ ἂν eſt Græcis,hoc eſt,nequaquàm. Id quod incuria librariorum uideri poterat immutatum,ni tantus eſſet codicum noſtrorum conſenſus.

Sicut ſcriptum eſt.) ἀλλὰ καθὼς γέγραπται, id eſt, Sed ſicut ſcriptum eſt:ut coniunctio connectat ſermonem cum ſuperioribus:Non loquimur ſapientiam huius mundi, ſed ea loquimur quæ nec oculus uidit,nec auris &c. Porrò quod mox præceſſit:Quam prædeſtinauit deus, ἣν προώρισεν, rectius eſt præfiniuit,ſiue præordinauit,uidelicet ſuo tempore reuelandam,ne rem putarent nuper inuentam.

Aſcendit, pro aſcenderunt.

Quod oculus non uidit.) Recte quidem admonet Laurentius,uerbũ ſingulare deſcendit, uertendum fuiſſe in plurale , propter nomen neutri generis. Atque ita citat diuus Hieronymus,cum alijs aliquot locis,tum aduerſus Ruffinum,aſcenderunt,non aſcendit, ἀνέβη. & quæ,non quod. Eandem ſcripturam comperi in altero exemplari Conſtantienſi miræ uetuſtatis. Verũ magis mouet articulus poſtpoſitiuus ἃ in initio ſermonis: nam is reddit orationẽ inabſolutam,tam apud Latinos quàm apud Græcos,niſi ſubaudias,ſunt. Quanq; huiuſmodi quædam & aliâs apud Paulum licet reperire:niſi interpres pro ἃ legit ὅτι,aut niſi quis coniunctionem,quod, de ſuo adiecit. Faber legiſſe uidetur δὲ pro δὴ. Verum uideo δὴ referri ad id quod præceſſit,Nemo principum ſeculi huius nouit,ſed no

bis reue

bis reuelauit. Porrò teſtimonium hoc Paulus ſumpſit ex lxiiij. capite Eſaiæ, ſententiæ magis exprimens ueritatem, quàm uerba annumerans. Nam illic iuxta ueritatem Hebraicã ita legitur, A ſeculo non audierunt, nec auribus perceperunt. Oculus nõ uidit deus abſq; te, quæ præparaſti expectantibus te. Apoſtolus legiſſe uidetur, למחבה לו, quod eſt, diligentibus ſe, per ב beth, à uerbo חָבַב quod eſt uehementer dilexit. Septuaginta uero per כ caph, à uerbo חִכָּה quod eſt expectauit. Præterea apud Hebræos eſt pronomẽ tertiæ perſonæ לו ſicut apud Apoſtolum αὐτόν.

Paulus ex Hebraica ueritate citat.

His qui diligunt illum.) τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν, id eſt, Diligentibus ſe. Apud Septuaginta non uerba ſolum diuerſa ſunt, ſed ſenſus ipſe plurimum ab hoc diſcrepat. Sic enim legit, ἀπὸ τοῦ αἰῶνος οὐκ ἠκούσαμεν, οὐδὲ οἱ ὀφθαλμοὶ ἡμῶν εἶδον θεὸν πλὴν σοῦ, καὶ τὰ ἔργα σου ἃ ποιήσεις τοῖς ὑπομένουσιν ἔλεον, id eſt, A ſeculo nõ audiuimus, neq; auribus pcepimus, neq; oculi noſtri uiderunt deum abſq; te, & opera tua quæ facies expectantibus miſericordiam. Atq; ad eum modum adducit Hilarius libro de trinitate quinto. Vnde fuerũt qui locum hunc ex apocryphis Iudæorum peterent, ſed uehementer refragante Hieronymo, Sanè hic unus eſt inter paucos, quos Paulus adduxerit ex Hebraica ueritate, licet ſenſum magis expreſſerit ꝙ uerba annumerarit.

Paulus Hebraicam ueritatem ſequẽs.

Etiam profunda dei.) καὶ τὰ βάθη, id eſt, Etiam profunditates. Quanquàm id quidem ad ſenſum perparui refert.

Quis enim ſcit hominum, quæ ſunt hominis.) τὰ τοῦ ἀνθρώπου. Quod Auguſtinus libro de ciuitate dei primo, non ineleganter explicuit, Quid agatur in homine: uertere poterat, Et ſtatum hominis, aut res hominis.

Sed in doctrina ſpiritus.) Græce ſic habet, οὐκ ἐν διδακτοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις, ἀλλ' ἐν διδακτοῖς πνεύματος ἁγίου, id eſt, Non in doctis humanæ ſapientiæ uerbis, ſed in doctis ſpiritus ſancti, ut ſubaudias, uerbis. Doctis autem hoc loco nomen adiectiuum, non participium: & genitiuus ſapientiæ, ad doctis refertur magis, quàm ad uerbis. Quaſi dicas, nõ in uerbis callentibus humanam ſapientiam, ſed in uerbis peritis ſpiritus, hoc eſt, quæ habent doctrinam ſpiritus, quæ numinis afflatu contigerit. In paucis Græcorum exemplaribus ſcriptum erat, διδακτικοῖς, quod uerbũ aliâs Paulus uſurpauit actiue, uelut in epiſtolæ ad Timotheum ſecundæ, cap. ſecundo, πρὸς πάντας διδακτικόν, id eſt, Erga omnes paratum ac propenſum ad docendum. Ad eundem modum hic legas licebit, non in uerbis quæ doceant humanam ſapientiam, ſed quæ doceant ſpiritum dei. At mihi magis probatur, ut hic intelligamus ſermonẽ apoſtolorum non conſtare doctrina humana, ſed afflatu diuino. Nam huiuſmodi θεοδίδακτοι dicuntur, id eſt, diuinitus docti. Id quanquam eſt aliquanto durius citra compoſitionem, tamen ita Ioannes extulit in euangelij ſui cap. ſexto, καὶ ἔσονται πάντες διδακτοὶ τοῦ θεοῦ. Quo loco certum eſt diuinitus afflatos intelligi. Ambroſius ſenſum magis exprimit, quàm reddit uerba, legens ad hunc modum, Non in doctrina uerborum humanæ ſapiẽtiæ, ſed in doctrina ſpiritus. Theophylactus ſentit ea quæ didicerit Paulus à ſpiritu. Id Auguſtinus exprimens in epiſtola cl. Non in doctis humanæ ſapientiæ uerbis, ſed docti ſpiritu. Quid hic dicent Theologi quidam, qui tradendo ſacras literas, nihil crepant, niſi philoſophiam Ariſtotelicam?

Doctis ſpũs, pro doctis à ſpiritu.

Spiritalia comparantes.) συγκρίνοντες, id eſt, Conferẽtes, componẽtes, ne quis accipiat cõparare, pro parare. Nec enim ad homines refertur ſpiritualibus, ſed ad res, quibus accõmodandam putauit Paulus eloquentiam item ſpiritualem, ne uideretur abſurdum, cœleſtem illam philoſophiam, humanis uerborum ornamentis cõmendari. Nam quod admonet Theophylactus de ſacramentis euangelij, cum ueteris inſtrumenti ſacramẽtis cõferendis, ut uerum eſſe fateor, ita parum exiſtimo quadrare ad huius loci ſententiam.

Sermo rei aptus & perſonis.

Animalis autem homo.) ψυχικός. Velut animum, hoc eſt, affectus ſequens humanos. Etenim cum Paulus hominem diuidat in treis partes, carnem, animam, & ſpiritũ, hic animæ uocabulo, pro carne uidetur abuſus.

Tres hominis partes iuxta Paulum.

Stulticia enim eſt illi.) Eſt, pluratiue erat uertendum ſunt, ut intelligas ea quæ ſunt ſpiritus, illi eſſe ſtulticiam. Fefellit interpretem uerbum ſingularis numeri, ſed quod uice pluratiui poſitum eſt.

Spiritualiter examinatur.) ἀνακρίνεται, id eſt, Dijudicatur: quod uerbum mox ſæpius

Duplex ſenſus. uertit, iudicatur. Rurſum hic examinantur, erat dicẽdum multitudinis numero, ut ſubaudias quæ præcedunt, nempe Ea quæ ſunt ſpiritus. niſi ὅτι ſit articulus non coniunctio, quod: ut hic ſit ſenſus, non poteſt intelligere ea ſpiritualiter dijudicari, cum ſit ipſe carnalis. Et tamen Ambroſius accipit ſingulari numero.

Sicut ſcriptum eſt, quis enim cognouit.) Sicut ſcriptum eſt, in Græcis codicibus non inuenio, nec in uetuſtiſſimo codice Donatiani. Conſentiebat uterq; codex è Conſtantia *Excuſſum uaticinium.* miſſus. Cæterũ teſtimonium quod ſine nomenclatura retulit, eſt apud Eſaiam cap. quadrageſimo. Quanq; Paulus expreſſit potius quàm appendit uerba. Siquidem Septuaginta uerterunt ad hunc modum, indicante Hieronymo, τίς ἔγνω νοῦν κυρίου, καὶ τίς αὐτοῦ σύμβουλος ἐγένετο; id eſt, Quis nouit mentẽ dñi, & quis conſiliarius eius fuit? Iuxta ueritatẽ Hebraicam ita tranſtulit Hieronymus, Quis adiuuit ſpiritũ dñi, aut qs cõſiliarius eius fuit, & oſtẽdit illi? Cũ quo iniјt cõſiliũ & inſtruxit eũ? Porrò qđ Paulus ait συμβιβάσει, Theophylactus interpretatur διορθώσει, id eſt, corriget, ſiue corripiet: quod equidẽ non admodum probo. Cæterum quod Hieronymus uertit adiuuit, Paulus cognouit, Hebraice eſt תִכֵּן. Quod Hieronymus uertit ſpiritum. Paulus mentem, apud Hebræos eſt רוּחַ.

Aut quis inſtruxit eum.) ὃς συμβιβάσει αὐτόν, id eſt, Qui inſtruet aut docebit eum. Donatiani codex habebat, Qui inſtruat eum, nõ multum diſſidens à Græcis. Suffragabatur exemplar utrũq; Conſtantienſe. Quanq; Græcis ambiguum eſt, qui, pronomen utrum ad mentem referatur, an ad dominum. Tametſi ipſe malim in eam legi ſententiam, in quã legunt omnes, Quis cognouit mentem domini, qui inſtructurus ſit illum? Quod ut fieret euidentius, explicuerunt per coniunctionem diſiunctiuã. Videri poterat referre eam ſententiam, quæ eſt cap. Sapientiæ nono: Quis enim hominum poterit ſcire conſiliũ dei: aut quis poterit cogitare quid uelit deus? Ac paulo poſt, Senſum autem tuum quis ſciet? Niſi apud Hebræos liber Sapientiæ extra canonem eſſet. Vnde ſatius eſt, ut quemadmodũ oſtendimus, ad Eſaiam referamus teſtimonium.

Nos autem ſenſum.) νοῦν, id eſt, mentem: & tenemus magis quadrabat quàm habemus, ut accipiamus domini mentem perfectis eſſe cognitam.

EX CAPITE TERTIO.

Diſtinctio. Q Vaſi ſpiritualibus.) ὡς ubiq; eſt: quod iſte nunc quaſi uertit, nunc tanq;, per tanq;, recte uertiſſet ubique. Quanquàm hic quoq; ſermo iuxta rationem grammatices habet nonnihil imperfectum, plenus erat futurus, ſi dixiſſet, Non potui uobis loqui tanquàm ſpiritualibus, ſed loquendum fuit tanquàm carnalibus.

Tanq; paruulis in Chriſto) ὡς νηπίοις. νήπιος, ſignificat infantem adhuc puſillũ & ſtultum, parumq; prudentem, potiſſimum ætate. Poterat igitur dicere, Infantibus in Chriſto. Porrò datiuus hic paruulis, ad ſuperiora pertinet, hoc eſt, ad loqui, non ad id quod ſequitur: Lac potum dedi, id quod ex Græco liquet ſermone. Atque iſta diſtinctio ſeruatur in uetuſtiſſimis Latinorũ exemplaribus. Nõ potui uobis loqui quaſi ſpiritualibus, ſed quaſi carnalibus, tanquàm paruulis in Chriſto. Quæ diſtinctio ſi placet, ſubaudiendũ eſt, loquendum erat.

Abſurditas ſermonis. Non eſcam.) Aut ferenda eſt, ἀκυρολογία, aut aliquid ſubaudiendum eſt, γάλα ὑμᾶς ἐπότισα καὶ οὐ βρῶμα, quod ad uerbum ita ſonat, Lacte uos potaui & non cibo. Quis autem potat hominem cibo? Vnde Theophylactus enarrans addidit προσήνεγκα, id eſt, obtuli, ut hoc ad cibum pertineat. Nos quo ſermonis abſurditatẽ effugeremus, ita uertimus, Lactis potu uos alui, non cibo. In uetuſtiore codice Conſtantienſi, tantum erat, lac uobis dedi non cibum.

Sed ne nunc quidem poteſtis.) ἀλλ' οὔτε ἔτι νῦν δύνασθε, id eſt, Imò nec adhuc nũc poteſtis. Quanquàm id nihil ad ſententiam.

Zelus & contentio.) Græci ita ponunt, ζῆλος καὶ ἔρις καὶ διχοστασίαι, id eſt, Aemulatio, & lis, & ſeditio.

Varia lectio. Nõne homines eſtis?) Et hic, p homines, Græcis eſt, σαρκικοί, id eſt, carnales. Tametſi in caſtigatioribus exemplaribus noſtris ſcriptum reperio carnales, uelut in Paulino, conſentiente utroq; Conſtantienſi. Atq; ita ſubinde adducitur ab Auguſtino, cum aliâs frequénter

quenter, tum libro de Continentia capite quarto, quemadmodum legimus apud Græcos, conſentiente Græcis Ambroſio. Nam mox ſequitur, Et ſecundum hominem ambulatis: quæ pars parum apte cohærebit cum ſuperiore, Homines eſtis, cum idem bis diceretur. At paulo poſt, homines uocat, idem tamen intelligi uolens, Ego quidem ſum Pauli, ego uero Apollo, nõne homines eſtis?

Quid igitur eſt Paulus?) Quis eſt, Græce, non quid, τίς, ſed refragantibus noſtris omnibus, & haud ſcio an Græci legant deprauate, præſertim cũ ſequatur: Itaq; neq; qui plantat eſt aliquid. Quid enim poſuit, pro cuius momenti: ut alibi dicit ea quæ non ſunt, pro ijs quæ nullius ſunt precij. Et Apollos eſt nominandi caſus, non Apollo, ἀπολλώς, cuius genitiuum facit Apollo.

Apollos.

Eius cui crediditis.) ἀλλ' ἢ διάκονοι δι' ὧν ἐπιστεύσατε, id eſt, Niſi miniſtri per quos crediditis, hoc eſt, non autores fidei ueſtræ, ſed miniſtri duntaxat. Atq; hanc ſcripturam comperimus apud Theophylactum. Ad ſenſum haud magni refert.

Et unicuiq; ſicut dominus dedit.) Hic ſermo parum eſt abſolutus, niſi legas, pro ut unicuiq; dominus dedit. Conſimilem huic oſtendimus in epiſtola ad Romanos capite duodecimo. Et unicuiq; ſicut diuiſit deus menſuram fidei.

Sermo imperfectus.

Vnum ſunt.) τὸ ἕν εἰσιν, hoc eſt, Idem ſunt & nullius diſcriminis. Quantum ad hoc quod uterq; alienum agit negocium, neuter ſuum, ut ab ijs uelut autoribus debeant ſibi cognomentum aſciſcere, & factionibus inter ſe diſſidere. At ſi diuus Paulus ita ſtomachatur aduerſus Corinthios, quod ab his mutuarentur cognomina, à quibus baptiſmum acceperant, & Chriſti myſterijs primum erãt initiati, quid diceret de noſtræ tempeſtatis factionibus, qua mille cognomentis, mille cultibus, ceremonijs, regulis inter ſeſe diſſident, qui uocantur religioſi? Quibus ex rebus quantum Chriſtianæ concordiæ naſcatur inter hos, non libet hic commemorare.

Dei enim adiutores ſumus.) συνεργοί, Cooperarij legit Auguſtinus. Ambroſius legit operis participes, uelut explicans Græcam uocem

Dei agricultura.) θεοῦ γεώργιον, id eſt, Dei agricolatio. Eſtis, uerbum tantũ apud Græcos apponitur in proxima orationis parte: Dei ædificatio eſtis. Atq; ita legit Ambroſius.

Vt ſapiens architectus.) ἀρχιτέκτων, Qui princeps & autor eſt fabricæ. Nam in iaciendo fundamento ſummum eſt negocium. Hic σοφὸν planè poſuit pro docto & ſcito.

Fœnum, ſtipulam.) καλάμην, id eſt, Culmum. Illud obiter admonendum, quod dixit, aurum, argentum, & lapides pertinere ad pios, lignum, fœnum, ſtipulam ad improba facta, ut palam eſt ex primo libro Hieronymi aduerſus Iouinianum. Tribus enim duraturis in igni, tria oppoſuit peritura, ſi ignis inciderit. Neq; ſecus adducit Origenes, homilia in Exodum ſexta: Triplex namq; eſt, inquit, etiam bene agendi uia. Nihilominus enim uel opere, uel cogitatione, uel uerbo boni aliquid agitur. Hoc enim ſignificat & Apoſtolus cum dicit, Qui autem ædificat ſuper fundamentum hoc, aurum, argẽtum, lapides precioſos, triplicem bonorum indicans uiam, ſubiungit nihilominus triplicem etiam malorum cum dicit, ligna, fœnum, ſtipulam. Hæc ideo dixi, quod ſint qui hæc non ad mala & bona opera, ſed bonorum operum gradus referant. Nec admodum ad rem pertinet, huc purgatorij mentionem admiſcere. Quandoquidem diem poſuit pro perſpicua operis inſpectione. Nam noctu & quæ bella ſunt diſplicent, & quæ fœda placent, diei certiora ſunt iudicia, Deinde ignẽ poſuit pro exacta exploratiõe. Quin & illud annotauit Ambroſius, nõ eſſe dictũ, ſaluus erit per ignem, ſed quaſi per ignem ut ſimilitudinem intelligas eſſe nõ rem. Atq; apud inferos aiunt eſſe uerũ ignẽ materialẽ. Deniq; nec Gregorio diſplicet hic ſenſus, ut per ignem intelligamus afflictionem temporalem. Neq; uero ſum neſcius, locũ hunc ab Auguſtino, & ueteribus, Thoma præcipue, torqueri ad uarios ſenſus, quos omneis excutere non eſt huius inſtituti. Mihi ut ſimpliciſſimus maxime placet, ſi accipiamus de doctrina apoſtolorum Paulo ſuccedentium. Ille bonum poſuerat fundamentum, uideant, inquit, cæteri quid ſuperſtruant. Si digna Chriſto, durabit opus, etiam in luce conſpectum. Sin Iudaiſmum adiunxerint, fallent quidem ad tempus, cæterum patefiet illorũ impoſtura, ſimul atque uero iudicio perpendi cœperit. Atque hos ſecutus tantum ope-

Lignum fœnũ ſtipula.

Vera germanaq; interpretatio.

ræ luſerit, cogeturq́ꝫ deſtructo quod ædificatum eſt, aliud ſuperſtruere. Id quod euenit in Romanis & Galatis, quos Paulus iterum parturijt Chriſto. Atqꝫ hanc ſententiam ſequitur diuus Ambroſius. Ne quis meum ſomnium eſſe ſuſpicetur: Opus, inquit, quod ardere dicitur mala doctrina eſt. Idem in uerbis quæ ſequuntur pœnam ignis interpretatꝛ excuſſionem ac refutationem falſæ doctrinæ. Et aliquãto poſt: Sed cum dicit, inquit, ſic quaſi per ignem, oſtẽdit ſaluum quidem illum futurum, ſed pœnas ignis paſſurũ, ut per ignẽ purgatus fiat ſaluus, & non ſicut perfidi æterno igni in perpetuum torqueatur, ut aliqua in parte operæprecium ſit credidiſſe in Chriſtum. Semper enim erubeſcat neceſſe eſt, qui ſe uidet falſum defendiſſe pro uero. Et ſimili modo ſemper fiduciam habebit dei, qui abiecto falſo, ſequutus eſt uerum. Ex his palàm eſt Ambroſium non ſentire de igne purgatorio apud inferos, ſed de correctiõe huius uitæ. Ab Ambroſiano cõmento non omnino diſſentit is cuius extant in oẽs epiſtolas Paulinas ſcholia, Hieronymi titulo. Theophylactus de gradibus bonorum ac malorum operum interpretatur, ſubindicãs alijs uideri, ligno ſignificari leuioris culpæ commiſſa, grauiora per fœnum, grauiſſima per ſtipulã, alijs contra. In bonorum ordine primum locum dedit auro, proximum argento, tertium lapidibus precioſis, de Marmoribus enim ac ſimilibus ſentit opinor, non de gemmis, quibus nemo ſtruit ædificium. Conſentaneũ eſt eundẽ ordinẽ ſeruatum in his quæ nõ ferunt ignẽ. Vt doctrina leuius recedens à uero ſit lignum, quæ longius abeſt, fœnum, quæ longiſſime, ſtipula. Cæterũ ut & hoc obiter annotem, apoſtolus uidetur alludere ad locũ qui eſt apud Eſaiam cap. primo. Et erit fortitudo ueſtra, ut fauilla ſtupæ, & opus ueſtrum quaſi ſcintilla & accendetꝛ: uterqꝫ ſignificat inanem fiduciã periturã, ſublato opere, cui fidebat.

Vniuſcuiuſqꝫ opus.) Hic Ambroſius legit, Qui facit hoc opus, manifeſtus erit, ſi modo codex mendo uacat.

Dies non dies domini. Dies autem domini.) Domini, additum eſt à ſcriptore, ſiue ab interprete uolẽte ſermonem facere explanatiorem, cum apud Græcos non ſit, atqꝫ adeo in Paulino exemplari nõ erat aſſcriptum, ſed poſterior quiſpiam diuerſa manu adiecerat in margine. Theophylactus, nec legit, nec interpretatꝛ, etiamſi interpres hoc addidit de ſuo. Nox ignorantiæ multa celat, dies retegit, uidelicet cum erumpens & emicans ueritas factis ac rebus ipſis ſeſe declarat. Sed tamen articulus facit propemodum, ut de certo die debeat accipi, ἡ γὰρ ἡμέρα, quaſi dicas, Nam ille dies.

Reuelatur. In igni reuelabitur.) Reuelatur eſt præſentis temporis, ἀποκαλύπτεται, ut ſenſus ſit abſolutus, omne opus igni perſpicuum fieri. Nam duo uerba futuri tẽporis inter ſe reſpondent, declarabit & probabit, cæterum reuelatur, annectitur ſuperiori uerbo Nam dies ille declarabit, opus huius aut illius per ignem aperiri ac patefieri quale ſit. Siquidem interpres quia poſuit pro quod, etiamſi apud Græcos parum liquet, ὅτι coniunctio ſit, an articulus poſtpoſitiuus pro ὅ.

Detrimentum patietur.) ζημιωθήσεται, id eſt, Damno afficietur. Veniam conſequẽtur utcunqꝫ, ſi reſipiſcant, cæterum nihil auferent præmij, qui luſerunt operam.

Violat, diſperdet.) φθείρει, φθερεῖ, id eſt, Deſtruit, deſtruet. iucunda uocum alluſio. Et idem uerbum uariauit interpres, ſed recte, quod apud Latinos non reſponderet alluſio. Eſt enim Græcis φθείρω corrumpo, ut corrumpitur uirgo, aut res ſacra, eſt & perdo. Malim enim perire alluſionem, quàm quod uertit Hilarius in commentario pſalmi lxiiij. Si quis templum dei corruperit, corrumpet & hunc deus.

Quod eſtis uos.) οἵτινες ἐστὲ ὑμεῖς, id eſt, Qui eſtis uos: ſicuti paulo ſuperius, quod eſt Chriſtus Ieſus, ſiue qui eſt Chriſtus Ieſus, uti comperio in uetuſtiſſimis exẽplaribus. Tametſi hoc nihil ad ſenſum. Teſtimonium adductum eſt ex Iob capite quinto.

Stultus fiat ut ſit ſapiens.) Cum Græcis ſit γενέσθω & γένηται, fortaſſis utrunqꝫ uertendum erat eodem uerbo, Stultus fiat, ut fiat ſapiens, ſiue ſtultus ſit, ut ſit ſapiens,

Cõprehendo. Comprehendam,) ὁ δρασσόμενος, id eſt, Qui comprehendit, Eſt enim δράσσεσθαι, fugientem è curſu reprehendere, manuqꝫ iniecta capere. Ambroſius legit reprehendam, uerbo ſanè eleganti, ſed ambiguo. Reprehendit enim & qui carpit.

In aſtutia eorum.) Eorum, referendum eſt ad ſapientes, unde Latinius erat ipſorum.

ut acci-

ut accipiamus ſtulte ſapientes, ſua ipſorum aſtutia fuiſſe captos ac reuictos, dum ipſa re comperiunt, ſapientiam ſuam nihil profuiſſe ad ueram felicitatem.

Omnia enim ueſtra ſunt.) Non repetitur ſecundo loco, enim, & officit ſententiæ. Iteratur enim hæc particula confirmandi gratia, quaſi diceret, Omnia, inquã, ueſtra ſunt. Hoc loco conſentit Ambroſius cum Græcis.

EX CAPITE QVARTO.

Epiſcopi diſpẽſatores doctrinæ myſticæ.

Diſpenſatores miniſteriorum.) μυστηρίων, id eſt, Myſteriorum ſiue arcanorũ, conſentientibus omnibus, etiam Thoma, præter paucos codices deprauatos, ſed tamen euulgatiſſimos. Et melius erat æſtimet, quàm exiſtimet: non enim ad hunc modum quiſquam loquitur Latine, exiſtimas me ut regem, ſed exiſtimas me regem. Nec hic agitur de exiſtimatione ſed æſtimatione. Non enim uult Paulus apoſtolos pluris fieri quàm fieri debeant ij, qui rem adminiſtrant alienam. Et diſpenſatores hic œconomi uocãtur, qui adminiſtrant quidem, ſed rem alienam & rationem reddituri.

Duplex lectio.

Hic iam quæritur.) ὃ δὲ λοιπὸν ζητεῖται, id eſt, Quod autẽ ſupereſt quæritur, ſiue deinceps, ſiue poſthac quæritur. Interpres legiſſe uidetur ὧδε, non ὃ δὲ, id eſt, hic, non, quod autem, ſed magno conſenſu refragantibus Græcis omnibus. Proinde lectoris eſt deligere, utram lectionem ſequi malit. Nos quod in Græcis codicibus reperimus uertimus, ne Latina diſcreparent à Græcis. Quæritur, autem hoc loco ſignificat ſpectatur ſiue requiritur, nam fides in œconomo potiſſimum ſpectari ſolet: autoritas penes dominum eſt.

Paulus impolitus in lingua Græca.

Aut ab humano die.) Hunc locum alicubi citat Hieronymus, ut oſtendat Paulum nõ admodum elegantem fuiſſe in lingua Græca, ſed quædam Cilicum more dixiſſe: nam Cilix erat Tarſi natus. Hic cum nihil eſſet contumelioſe dictum in Paulum, tamen magnis tragœdijs exagitauit quidam hunc locum, ex hoc declarans me nihil prorſus intelligere omniũ quæ lego uel apud Hieronymum, uel apud alios eccleſiæ doctores. Ob huiuſmodi calumnias Hieronymi uerba ſubſcribam ex epiſtolæ ad Algaſiam, quæſtione x. Illud, inquit, quod crebro diximus, & ſi imperitus ſermone, non tamen ſcientia, nequaꝗ Paulũ de humilitate, ſed de conſcientiæ ueritate dixiſſe etiam nunc approbamus. Profũdos enĩ & reconditos ſenſus lingua nõ explicat. Et cum ipſe ſentiat quid loquatur, in alienas aures puro nõ poteſt transferre ſermone, quem cũ in uernacula lingua habeat diſertiſſimũ, quippe Hebræus ex Hebræis, & eruditus ad pedes Gamalielis uiri in lege doctiſſimi, ſeipſum interpretari cupiens inuoluitur. Nõne palàm hic fatetur Hieronymus Paulum minus calluiſſe Græcam linguam quàm Hebraicam, quod alterã didiciſſet à maioribus & à doctiſſimo præceptore, alteram è cõmercio Cilicum. Nonne comprobat hic quod aliàs oſtendit Paulum imperite loqui, ob inſcitiam ſermonis Græci? Porrò qui puro ſermone nõ poteſt eloqui quod ſentit, nõne utcũꝗ eloquitur ſermone parũ eleganti, parumꝗ; puro? Ac mox Hieronymus oſtendit illum ex idiomate Cilicũ multa dixiſſe: quod genus ſunt, ἀπὸ ἀνθρωπίνης ἡμέρας pro humano iudicio, & ἀνθρώπινον λέγω, cum quid dicit humilius parumꝗ; perfectũ, & οὐ κατενάρκησα ὑμᾶς, cum quis alteri grauis imminet, & καταβραβευέτω ubi quis in certamine præripuit alteri præmium iniuſte. Hæc Hieronymus ita uult eſſe dicta Paulo, ut Vergilio dictum eſt ſceleratũ frigus. Neꝗ uero me fugit hæc uarie uaſreꝗ ſcribi ab Hieronymo, nec excutio, quantum apud me ualeant hæc quæ ſcribit. Tantũ indico me non temere indicaſſe locum. Si Paulus non poteſt explicare pure quod ſentit, aut ipſius imperitia fuit in cauſa, aut ipſe ſermo parũ expolitus, aut res ipſa. Sed rem explicat in Hebræa lingua in qua fuit diſertiſſimus, ſupereſt ut aut Cilicum lingua minus fuerit elegans, aut eam minus calluerit Paulus. Et utrũꝗ fuiſſe uerũ ſubindicat Hieronymus, cũ & fateaẽ Paulum imperitũ fuiſſe ſermonis Græci, non quod more uulgari nõ potuerit loq, ſed quod animo declarando defuerit ſermo purus & elegãs, & oſtẽdat quædã eſſe peculiaria eius gentis in qua natus eſt, quibus abuſus ſit ad explicandum utcunque

quod ſenſerat. Neq; uero contra me facit ſi Tarſus prodidit aliquot eruditos uiros, Aratum & Oppianum, quaſi uero non & Scythia nobis dederit Anacharſidem. Non refert ubi natus ſis, ſed unde didiceris. Neq; qui ſcribunt, utuntur omnibus quæ uulgaris habet ſermo. Nam & ætate Ciceronis uulgo quædã ferebãtur, à quibus ipſe abſtinet. At Pauli ſermonem fuiſſe uulgarem, nemo puto negauerit. Diſertius autem dicturus erat, opinor, ſi Athenis cum Demoſthene, Platone, & Iſocrate uerſatus fuiſſet, & purius quæ ſenſerat eloqui potuiſſet. Vtinam deus det mentem meliorem ijs, qui huiuſmodi ſycophantijs, & ſuum perdunt ocium & alienum. Cæterũ ut paulo ſuperius diem dixit pro iudicio, quo modo alibi ſæpe diem domini uocat, ita hic humanum diem dixit, pro iudicio humano, reis enim dies dicitur.

Aratus. *Oppianus.*

Nihil mihi conſcius ſum.) An Latine dicatur, nihil ſum conſcius, quemadmodum dicitur, non ſum id neſcius, non ſatis apud me liquet, Græce uerbum eſt, nihil mihi conſcio. Sic & Horatius,

Nil conſcire ſibi, nulla palleſcere culpa.

οὐδὲν γὰρ ἐμαυτῷ σύνοιδα.

Itaq; nolite.) ὥστε μὴ πρὸ καιροῦ τι κρίνετε, id eſt, Ne ante tempus aliquid iudicetis. Auguſtinus legit, Nolite ante tempus quicquàm iudicare, cum alijs aliquot locis, tum explanans pſalmum lxxxviij. Item ad Probam uiduam de orando deo.

Perſona aliena in Paulo. Transfiguraui in me & Apollo.) μετεσχημάτισα, id eſt, Transfiguraui, hoc eſt, aliorum perſonam in nos duos transtuli, & ſub perſona noſtra de malis diſpenſatoribus locuti ſumus, ne quos offenderemus. Item Apollo hoc loco accuſandi caſu debet accipi, In me & in Apollo. Atq; hic nonnulli Latini codices habent mendoſe, Vt in uobis diſcatis, ſecundæ perſonæ, pro nobis, primæ.

Locus obſcurior. Ne ſupra quàm ſcriptum eſt.) Græce paulo diuerſius eſt, μὴ ὑπὲρ ὃ γέγραπται φρονεῖν, ἵνα μὴ εἷς ὑπὲρ τοῦ ἑνὸς μὴ φυσιοῦσθε κατὰ τοῦ ἑτέρου, id eſt, Non ſupra id quod ſcriptũ eſt ſentire, id eſt, de uobis ipſis ſentire, quemadmodum crebro iam indicauimus: Ne unus ꝓ uno infletur aduerſus alterum. Eſt autem ſermo perturbatior, uerum dilucidior erit, ſi unus ꝓ uno ꝑtineat ad ſingulos diſcipulos ac præceptores, ut hic infletur nomine Apollo, ille nomine Pauli, hic nomine Cephæ: & quod ſequitur, Aduerſus alterum, pertineat ad Chriſtianos inter ſe diſcordantes, ob ſtudia præceptorũ, qui mos eſſe ſolet cõtentioſis. Quandoquidem unus pro uno, poſitũ eſt pro, alius pro alio, ſiue, ut melius dicam, alius de alio, ſiue ſuper alio. Illud nouum quod ἵνα μὴ indicandi modo adiungitur, niſi forte pro φυσιοῖσθε deprauatum eſt φυσιοῦσθε, aut niſi uariat hic quoque ſynæreſeos ratio, ſicut in alijs nonnullis. Et in nonnullis Græcorum exemplaribus congeminatur μὴ, in nonnullis ſemel duntaxat ponitur.

Quis enim te diſcernit?) διακρίνει, id eſt, Dijudicat. Diuus Auguſtinus in epiſtola ad Valentinum ac rurſus in libro ad eundem de gratia & correptione, interpretatur, diſcernit pro ſeparat à maſſa Adæ, qui ſenſus pius quidem eſt ac uerus, cũ q; hic Paulus nõ agebat de peccato primorum parentum, ſed aduerſus illos diſputabat, qui ſe cæteris præferebant, quod eſſent à præcipuis apoſtolis baptizati, quum baptiſmus ſit æqualis omnium. Ita ſanctus Ambroſius: Et Theophylactus diſcernit interpretatur iudicat κρίνει, addens hominum iudicia falli. Cæterum διακρίνειν in ſacris literis aliquoties uſurpatur pro dubitare ſiue hæſitare, nonnunq; pro anteponere, quemadmodum διαφέρειν interdum ſonat differre, interdum excellere.

Sine nobis regnatis.) Regnaſtis eſt Græce ἐβασιλεύσατε, & utinam regnetis, ἐβασιλεύσατε, id eſt, regnaſſetis. Quanquàm in huiuſcemodi Græci nõnunq; præteritis pro præſentibus abutuntur. Verti poterat, Regnum cõſecuti ſiue adepti eſtis, & conſecuti ſitis.

Interpres laudatus. Tanq; morti deſtinatos.) ὡς ἐπιθανατίους, id eſt, Obnoxios morti. Quanquàm interpres belle uertit. Sentit enim de ijs qui iuxta morem Romanum incluſi caueis, ſpectante populo beſtijs obijciebantur.

Spectaculum ſumus.) θέατρον, id eſt, Theatrũ, quod tamen & apud Græcos à ſpectando dictum eſt. Atque apud ueteres nocentum ſupplicium ſpectaculi uice exhibebatur

populo

populo,uelut homo cōmiſſus cū leone, aut urſo. Vocē Græcam uſurpauit Hieronymus enarrans caput epiſtolæ ad Galatas quartum,ſimul admiſcens ſimilitudinem de fabularum actoribus, quibus hoc unicum eſt ſtudium ut populo placeat fabula. Mutabat,inquit,Paulus uocem ſuam,& in hiſtrionum ſimilitudinem,factus eſt ſiquidem Theatrum mundo, & angelis & hominibus,habitū in diuerſas figuras uertebat & uoces,non quod id eſſet,quod ſe eſſe ſimulabat,ſed quod id tantum uideretur eſſe,quod cæteris proderat. Nemo dubitat quin hæc pie Hieronymus,ſed quas calumnias excitarent quidam,ſi hæc dixiſſet Eraſmus.Paulus hiſtrioni comparatur,& ſimulare dicitur,ſed quid ſit hiſtrio, nō intelligitur,& ex ſimulando,calumniam ſtruit ſimulator.

Nobiles,ignobiles.) ἔνδοξοι,ἄτιμοι, id eſt,Glorioſi & infames,ſiue clari & obſcuri, aut in precio habiti & contempti.Nec enim hic nobilis eſt eadem uox,quæ ſuperius fuit εὐγενὴς & ἀγενής. Nam illa ad genus referūtur,hæc ad famam & opinionem.Nec eſt in uerbis Græcis illa προσονομασία, nobilis & ignobilis.

Inſtabiles ſumus.) ἀστατοῦμεν. Non habemus certam ſedem. Vnde nos uertimus,Incertis uagamur ſedibus.Eſt autem una tragicarum imprecationum, τὸ εἶναι ἀνέστιον.

Maledicimur & benedicimus.) Participia paſſiua præſentis temporis,interpres reddidit per uerba,adiecta coniunctione, λοιδορούμενοι,διωκόμενοι,βλασφημούμενοι, id eſt,Dum maledicimur,ſiue conuicijs afficimur,dum perſecutionem patimur,dum blaſphemamur.

Omnium peripſema.) πάντων περίψημα. Interpres Græcam uocem reliquit, quam Laurentius putat uerti potuiſſe,puluis ueſtigiorum . Græca ſcholia dicunt περίψημα eſſe reticulum, quo ſudantes ſe abſtergunt, alij ſoleæ ſuppactum corium, alij puluerem quem calcamus, alij quod abijcitur in mare, quo nauis ſit incolumis. Videtur omnino peripſema apud Græcos quiddā eſſe tale,quale apud nos eſt nauci,quiſquiliæ & ſterquilinium. Addit Suidas ita uocari ſolere hominem iugibus obnoxium malis. Theophylactus putat idē eſſe περικάθαρμα & περίψημα, nempe ἀποσπόγγισμα, id eſt,id quod abſtergit̃,περιψᾶν eīn eſſe abſtergere.Heſychius adijcit,Græcis & preciū quo redimit̃ captiuus aut uita cuiuſpiā περίψημα, dici,deniq; quod omniū pedibus cōculcat̃.Ambroſius explanans pſalmū:Beati immaculati,ſermone octauo refert his uerbis. Tanq; luſtramēta huius mundi facti ſumus,Omniū luſtramenta uſq; adhuc:quod Latinis quæ purgantur,luſtrari dicantur. Ac mox idem Ambroſius luſtramenta,purgamenta interpretatur.

Peripſema quid ſit Græcis.

Non ut confundam.) οὐκ ἐντρέπων, id eſt,Non cōfundens. Quanq; melius erat ſuffundens,aut rubore ſuffundens:ſiquidem ἐντρέπεσθαι dicitur Græce,cui ſuum probrum ingeritur,ut ipſe ſemet agnoſcat:hinc enim dicta uox eſt.

Chariſſimos.) ἀγαπητά. Quod ita perpetuo ferè transfert, cum ſit dilectos,niſi quod ſuſpicor id data opera factum , quod ea uox Græcis plus quiddam ſignificat quàm nobis dilectus.

Si decem milia.) μυρίους. Quod aliquoties decem milia ſignificat,aliâs ingentem numerum,pro quo Latini abutuntur mille aut ſexcentis. μυρίους igit̃ dixit pro quamlibet multis.Et pædagogi ſerui erant,quibus patres liberorum moderandorum curam mandabāt, unde Græca uox dicta eſt.Multum autem intereſt inter pædagogum & patrem . Pædagogus ſæuit pro imperio,pater etiam uitam ſi neceſſe ſit impendit.

Decem milia.

Rogo ergo.) παρακαλῶ. Quod plerunq; uertit obſecro.atque ita legit Ambroſius, nō nunquàm adhortor.

Imitatores mei ſitis.) γίνεσθε. Quod uerti poterat &, fiatis. Cum enim dixiſſet genui uos,adiecit,Igitur imitemini me, quo perſpicuū ſit uos eſſe uere filios meos, id fiet ſi me parentem expreſſeritis:Nam ut elegāter inquit Flaccus,

Laudantur,ſimili prole puerperæ.
At multo magis laudantur ſimili prole patres.

Sicut & ego Chriſti.) Hæc particula nec apud Græcos additur,nec apud Ambroſiū, in exemplari Paulino,diuerſa manu ſubnotatum erat in margine uelut adiectum ab alio quopiam:licet ita legat Thomas Aquinas,& interpretet̃.In codice Donatiani,nō addit̃, nec in duobus quos exhibuit Conſtantia.Aſſcriptū uidetur ex capite xi.huius epiſtolæ, Imitatores mei eſtote,& illic additur,Sicut ego Chriſti.Quanquàm illic aptius congruit;

Additum aliquid.

præceſſerat

præceſſerat enim, Sine offenſione eſtote Iudæis & gentibus, & eccleſiæ dei, ſicut & ego per omnia omnibus placeo, nõ quærens quod mihi utile eſt, ſed quod multis, ut ſalui fiant: atq; huic reſpondet quod mox ſequitur: Imitatores mei eſtote ſicut & ego Chriſti. Sentit idem quod ſcripſit ad Romanos capite decimo quinto, Debemus autẽ nos firmiores imbecillitates infirmorum ſuſtinere, & non nobis placere: unuſquiſq; ueſtrum proximo ſuo placeat in bonum ad ædificationem. Etenim Chriſtus non ſibi placuit, ſed ſicut ſcriptum eſt, Improperia improperantium tibi, ceciderunt ſuper me. Cæterum haud ſcio, an quemadmodũ dicimur renaſci in Chriſto, ſiue per Chriſtum, ita legatur Chriſtus genuiſſe nos deo. Sic enim interpretatur Aquinas.

Filius meus chariſſimus.) ἀγαπητὸς, Dilectus, de quo modo meminimus.

Tanq; non uenturus ſim.) ὡς μὴ ἐρχομένου, id eſt, Tanq; me non ueniente ad uos, ſeu tanq; non ueniam. Quanquàm hoc uerbũ inuenitur aliquoties in ſignificatione futuri. Et Hebraico tropo dixit, In uirga, pro eo quod Latinus diceret, cũ uirga, aut per uirgam.

EX CAPITE QVINTO.

Fornicatio p ſcortatione ſiue ſtupro an Latinum uerbum.

INter uos fornicatio.) Fornicari pro illicita uti libidine, & fornicationẽ pro ſtupro, nondum apud idoneos autores reperi: licet fornicem pro luſtro ſciam inueniri. Nos aliquando ſtuprum, aliquando ſcortationem uertimus. Siquidem à ſcorto dicta Græcis πορνεία.

Qualis nec inter gentes.) Deeſt in Latinis codicibus ὀνομάζεται, id eſt, Nominatur. Nec erat ocioſa huius uerbi emphaſis, quod hoc libidinis genus non ſolum non cõmitteretur inter ethnicos, uerũ ne nominaretur quidem: quod annotauit & Theophylactus, etiamſi parum pudens uidetur hyperbole, niſi mauis nominatur, ſimpliciter poſitũ pro auditur. Quanq; & ſic hyperbolæ locus eſt, cum inter ethnicos audiantur turpiora, niſi negat audiri, quod rarum eſt. Certum eſt nec apud Ambroſium, nec apud Thomam, nec apud Auguſtinum, nec in peruetuſtis exemplaribus addi: unde puto noſtram lectionem eſſe ſynceram, etiamſi Græca ſenſu nihil diſcrepant.

Paulus imperitus Græce.

Abſens corpore, præſens autem.) Hoc eſt quod quodam in loco annotauit Hieronymus, Paulum ob imperitiam Græcanici ſermonis aliquoties non reddere has inter ſe cõiunctiones μὲν & δὲ, per quas Græci plerũq; connectunt orationis partes. Mollius erat, corpore quidem abſens, ſpiritu uero præſens: & tamen in Græcis autoribus probatæ elegantiæ, licet reperire ſimilem orationis formam.

Eum qui ſic operatus eſt.) τὸν οὕτως τοῦτο κατεργασάμενον, id eſt, Eũ qui ſic hoc fecit, ſiue magis perpetrauit. Id quod mox ad eundem repetit modum. In nonnullis uero Græcorũ exemplaribus prior pars non addit οὕτως, ſed poſterior. Ambroſius in poſteriore legit, Iam iudicaui ut præſens, eum qui ſic operatus eſt, cum in priore legat, qui hoc opus fecit: unde coniectare licet, apud Græcos ex utraq; utriq; nonnihil additum fuiſſe, τοῦτο, ex priore, & οὕτως ex poſteriore.

Additum in Græcis.

Congregatis uobis & meo ſpiritu.) συναχθέντων ὑμῶν καὶ τοῦ ἐμοῦ πνεύματος, id eſt, Conuocatis ſiue congregatis uobis & meo ſpiritu. Faber Stapulenſis amicus noſter hũc locum mutauit, uolens συναχθέντων deduci à συνάχθομαι, cuius in hac quidem parte nõ ſubſcribo iudicio, etiamſi aliâs eruditiſſimo, pariter ac diligẽtiſſimo uiro lubens aſſentior, & reclamant cum alia, tum Græca ſcholia. Ad hæc interpretes, quos ego uiderim, omnes qui teſtantur Paulum hoc ideo dixiſſe, ut oſtenderet hanc tam ſeueram ſententiam nõ perfectam ab ipſo proprie, ſed à cõmuni eccleſiæ conſenſu: nam & ſynagoga hinc dicitur παρὰ τὸ συνάγω, quod eſt congrego ſiue conuoco. Porrò addidit, Et ſpiritu meo, quod ipſe corpore, tum non eſſet præſens, ſed ſpiritu dũtaxat adeſſet in ea ſententia pronuncianda.

Fabri excuſſa ſententia.

Cum uirtute domini noſtri Ieſu Chriſti.) σὺν τῇ δυνάμει τοῦ κυρίου. Incertum utrò referatur, ad participium ne cõgregatis, an ad Tradi hominem ſatanæ. Ambroſius uidetur ad participium referre: ut intelligamus concilium illud ex tribus cõſtare, ex Pauli decreto, ex conſenſu multitudinis, ex autoritate Chriſti. Alioqui σὺν præpoſitio Græcis nonnunq; non comitem, ſed fautorem & adiutorem ſonat, ut σὺν ταῖς μούσαις, Muſis adiuuantibus, σὺν τῷ θεῷ, id eſt, Deo fauente. De uirtute quæ hic poteſtatem aut uim ſignificat, non probitatem, crebro iam admonuimus.

In diem domini noſtri Ieſu Chriſti.) ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ κυρίου Ἰησοῦ, id eſt, In die domini Ieſu, nec additur Chriſti. Rurſus diem appellat iudicium, ut indicatum eſt antea.

Modicum fermentum totam maſſam corrumpit.) Hieronymus in epiſtolam ad Galatas libro tertio taxat interpretem, quod perperam uerterit, citans hunc locum, & emendat ad hunc modum, Modicum fermentum, totam conſperſionẽ fermẽtar. Ego uero maluiſſem dicere, & paululum fermenti, q̃ modicũ fermentũ, quod quælibet fermenti pars fermentũ ſit, ut quæuis aquæ pars, aqua. Iam ſi nouum teſtamentum habemus ab Hieronymo reſtitutum, ut quidam autumant, quomodo taxat hic quod nos legimus?

Hieronymus taxat interpretem.

Totam maſſam corrumpit.) Quod hic maſſam uertit, mox conſperſionem tranſtulit, Græce φύραμα, ea eſt farina aqua conſperſa ſiue temperata, à uerbo φυρᾶν, quod ſignificat miſcere, ueluti cũ argilla humore maceratur, farina liquore aquæ oleiúe, aut aliud ſimile. In hũc ſenſum cõſperſio inueniť apud probatos autores. Quanq̃ & maſſulas ſalis legimus apud Columellam. Interpres mutauit, cũ nihil eſſet cur foret affectanda uarietas.

Paſcha noſtrũ.) Deeſt pro nobis, ὑπὲρ ἡμῶν, id eſt, Pro nobis immolatus eſt &c. ſed reclamantibus om̃ibus libris noſtris, quibus hac in parte, ut dicam ingenue, magis accedo.

Supereſt in Græcis,

Itaq; epulemur.) ἑορτάζωμεν, id eſt, Feſtum agamus diem: ita ſanè uertit interpres Origenis homilia in Leuiticum quinta. Solent autẽ ij dies ſolẽnibus epulis celebrari.

Et nequitiæ.) καὶ πονηρίας. Quod ſignificat & maliciam & uerſutiam. Duo propoſuit κακίας καὶ πονηρίας, quibus reſpondent, quæ poſtea ſequuntur εἰλικρινείας καὶ ἀληθείας, nam malicia opponitur ſynceritati, uerſutia ueritati, hoc eſt, ſimplicitati: ſic & Ambroſius, Vt ſynceritas mundam uitam faciat, ueritas omnem fraudem excludat.

Sed in azymis.) Azymi uocem, quam ubiq; relinquit, infermẽtatum uertere poterat, aut expers fermenti: ſubaudiendum autem, opinor, panibus, ἐν ἀζύμοις. Deinde explicans quid dixerit infermẽtatum, adijcit ſynceritatis ac ueritatis, perinde quaſi dixiſſet, hoc eſt, infermentatis celebrare paſcha noſtrum, ſyncero uerocq; eſſe animo erga omnes.

Cum fornicarijs.) πόρνοις, id eſt, Scortis: eſt enim uox quæ cõmunis ſit cuiuis corpori meritorio. Proſtabant enim Corinthi non ſolum puellæ, ſed & catamyti: etiamſi ſunt, qui uelint πόρνον, & ſcortatorem dici, non ſolum ſcortum. Putant autẽ dictum à πέρνω, quod eſt uendo, id quod magis competit in ſcorta: & πορνοβόσκους Græci dicunt lenones, quos Itali uulgo uocant ruffianos. Cæterum quod dixit commiſceri, Græce eſt συναναμίγνυσθαι, quod accipi poteſt denuo cõmiſceri: ut ſignificet eos id facere ſolitos anteq̃ initiati eſſent Chriſto. Et cõmiſceri, non ſolum eſt habere rem cum illis, uerum etiam habere conſuetudinem & cõmercium, idq; inculcat cum adijcit, οὐ πάντως τοῖς πόρνοις τοῦ κόσμου τούτου. quod intelligeret difficillimum eſſe uerſari inter tot illecebras eius regionis, nec pellici in peccatum. Quanq̃ non me fugit alium ſenſum adduci à pleriſq; ueterum, nimirum hũc, Paulum non uetare quo minus habeant cõſuetudinem cum ethnicis inquinatis, alioqui totam Græciam eſſe relinquendam, ſed ut uitarent ſi quis Chriſtianam religionem profeſſus, eſſet huiuſmodi. Nam quod dixit mundi huius, non eſt accipiẽdum quaſi ſit alius mundus. Mundum hunc Græciam intelligit, ac præcipue Corinthũ huiuſmodi uoluptatibus corruptiſſimam. Ad eum modum interpretatur Chryſoſtomus, ſi modo illius ſunt Græci cõmentarij qui illi inſcribuntur, & huic conſentiens Theophylactus: is ſermonem ordinat in hunc modum, Scripſi uobis paulo ante in hac ipſa epiſtola, ne commiſceamini ſcortatoribus aut ſcortis, cum dicerem expurgandum uetus fermentum. Quod tamẽ ita nolim accipi, quaſi iubeam uitari conſuetudinem omnium ſcortatorum huius mũdi. Sed ſi quis dictus frater ſit eiuſmodi, hic adeo uitandus eſt, ut nec cibum cũ eo capi uelim. Lyrenſis docte exponit fornicarios huius mundi, qui cõmuniter, inquit, uocantur ribaldi. O grauem diuinæ ſcripturæ interpretem. Si tamen hoc ab illo ſcriptum eſt, ac nõ potius ab alio quopiam male feriato adiectum.

Fornicarij, neſcio an Latina uox,

Huius mundi id eſt, Græciæ

Lyranus.

Non utiq;.) καὶ οὐ πάντως. Et non omnino, ſiue in totum: ut intelligas ab omnibus abſtinendum: ſiue quod placet Ambroſio, ut ſit exponentis, non abſtinendum à fornicarijs huius mundi, ſed à fratribus, hoc eſt à Chriſtianis fornicarijs, inter quos erat is, quem iubet tradi ſatanæ, hoc eſt, eijci è contubernio cæterorum Chriſtianorum, quo magis pudore corrigeretur. Nam erant fortaſſis, qui crederent uitandos dũtaxat ethnicos ſceleroſos,

Chriſtianos autem non uitandos. Paulus contra iubet uitari fratres, cum ethnicis nõ pro/
hibet cibum capere. Ad hunc ſenſum faciunt quæ ſequuntur: Quid enim mihi de ijs qui
foris ſunt iudicare? Quanquam ut ingenue fatear, totus hic ſermo mihi uidetur perturbatior,
Delius nata/tor. ac Delium aliquem natatorem deſiderans. Præſertim cum mẽtionem faciat idololatriæ,
quam uériſimile non eſt tum inter Chriſtianos fuiſſe. Illud opinor non opus eſſe ut admo
neam, cõmiſceri hic non pertinere ad coitum, ſed ad uitæ conſuetudinem.

Alioqui debet.) ἐπεὶ, id eſt, Quoniam ſiue quãdoquidem: quod hic ſubinde transfert
alioqui, & aliquoties apte, nimirum quoties ſubeſt tacita exceptio, quẽadmodum & hic
accipi licet. Abſtinendum omnino à ſcortis omnibus Græcanicis, id ſi non poteſtis, fu/
giendum potius è tota Græcia. Aut non in totum ueto cõſuetudinẽ cum improbis, alio/
qui ſi conemini, fugiendum ſit ex hoc mundo, cum tales nuſquam non ſint.

Debueratis ex.) ὀφείλετε, id eſt, Debetis, legitur apud Græcos per o paruum. Quando
quidem debetis exiſſe ex hoc mundo, hoc eſt, eſſe alieni à mundo, quando non conuenit
cõmiſceri ſcortatoribus. Duriuſculum eſt quod interpretatur Ambroſius, ſatius eſſe mo/
ri & decedere ex hoc mũdo, quàm habere rem cum ſceleratis: etiamſi Græci interpretan
tur de relinquenda Græcia, ut ſæpe iam dictum eſt. Si non licet alia ratione effugere com
mercium ſcortorum & ſcortatorum, ſatius eſt infectam ac peſtilentem relinquere regio/
nem. Vérum id non audet ab illis exigere, quod tamen malit. Illud certe exigit, ne cõmi/
ſceantur, hoc eſt, ne familiarem cum illis agant cõſuetudinem, ceu uitijs illorum fauentes:
& ideo ſequitur, Nunc autẽ ſcripſi uobis, hoc eſt mitius. Apparet interpretem & Ambro
ſium legiſſe ὠφείλετε per ω mega. Cæterum ut & de meo, ſuperiorũ ſtudijs nonnihil adij/
ciam, mihi uidetur ὀφείλετε hoc loco eſſe ſignum optantis, poſitumque pro εἴθε, id eſt, utinã,
ſiue ó ſi. Alioqui ſi non ſitis temperaturi à cõmercio taliũ, utinam potius exiſſetis ex hoc
Aquinatis ſententiæ. mundo, & quouis exulatum abiſſetis. Thomas Aquinas pro uno ſenſu multos producit,
ut eſt fœcunda ignorantia: quorum primus eſt, Alioqui debueratis ex hoc mundo exiſſe,
hoc eſt, ſi uelitis omnium malorum uitare conſuetudinem, profugiendũ erat ex hoc mun
Secunda. do, cum mundus undique malis ſit refertus. Alter hic eſt, Nihil erat opus ſuper hac re com
moneri, quãdoquidem à baptiſmo iam ultro à mũdo ſemoti eſtis. Tertius ſic habet iuxta
Carrenſis in/terpretatio. Ambroſium, Præſtabat mori quàm cum ſceleroſis habere conſuetudinem. Hugo Carren
ſis addit quartum, Debebatis ex hoc mundo exiſſe, id eſt, cõfugiſſe ad religionem, ſic enĩ
appellat uitam monaſticam. Sed omnium maxime placet Chryſoſtomi interpretatio, ut
intelligamus Paulum explicare quid ſenſiſſet, cum literis ſuis iuberet illos fugere cõmer/
cium & conſuetudinem ſcortatorum, rapacium, & eorum qui ſimulacris immolarent. Id
cum perperam intellectũ durius uideretur Corinthijs, aſt ſeſe non hoc iuſſiſſe ut ab ethni
cis ſceleroſis abſtinerent: quod licet optandum eſſet, tamen fieri non poſſet, cum ubique ſce
leratorum hominum plena eſſent omnia, ſed quoad liceret ab iſtiuſmodi Chriſtianis ab/
ſtinerent: ideoque uelut obiter interijcit, Alioqui debueratis ex hoc mundo exiſſe, hoc eſt,
utinam id eſſet quod opto, ut in totum huiuſmodi conſortia poſſitis uitare. Nunc quoniã
fruſtra opto, quod fieri non poteſt, illud ſcribo quod ante ſcripſi, ut Chriſtianos tam fœ/
dis uitijs infames arceatis à ueſtro contubernio, partim ne ipſi uideamini factis illorum aſ
ſentiri, partim ut illi pudore correcti reſipiſcant.

Si is qui frater nominatur.) Hic Latini addunt de ſuo, Inter uos, quæ duo uerba non
ſunt in Græcis codicibus, nec apud diuũ Ambroſiũ, nec in codice Donatiani, nec utroque
Conſtantienſi. Iam quanquã ad ſenſum nõ magni refert, Græce eſt: Si quis frater noĩatus
aut cũ frater nominetur, ut ſubaudias uerbũ ſubſtantiuũ eſt, aut fuerit. Niſi malumus uide/
ri participiũ, uerbi uice poſitũ, ὀνομαζόμενος, pro ὀνομάζεται. Sic enĩ habebat uetuſtiſſimus
codex Paulinus: Si quis frater nominatur inter uos fornicator, aut auarus, aut idolis ſerui
ens &c. ut nominatur adiungatur ijs quæ ſequuntur, ſcortator, idololatra, auarus. Nam
Græci referunt ad ſuperiora: ut intelligamus eum qui ſit eiuſmodi probris obnoxius, titu
lo duntaxat eſſe Chriſtianum, cum Chriſtianiſmus uerus ſit innocentia uitæ. Quin &
illud expende lector, utrò referenda ſit hæc orationis pars, Si is qui frater nominatur &c.
Sermo Pauli perturbatus. ad ſuperiora, an ab illis abſoluta, pertineat ad ea quæ ſequũtur. Si ad ſuperiora referas, ſu/
pereſt in ordine quod ſequitur, Cum eiuſmodi nec cibum ſumere. Sin ad inferiora, quo/
modo

modo corrigit quod ſcripſerat, ne ſe commiſcerent, ſi nihil addatur quod ſententiam generalem explanet? An hic quoque fatebimur Paulũ ſiue imperitia, ſiue neglectu Græci ſermonis perturbatius explicare quod ſentit? Et, ſi is qui frater nominatᷣ, referendum ad id quod præceſſit, Scripſi uobis non commiſceri, ſi quis frater nominetur ſcortator, aut &c. ac deinde neglecto ſermonis ordine per epitaſin additum, cum huiuſmodi ne cibum quidem capere, perinde quaſi dixerit, hoc ſenſeram ſi quis Chriſtianus iſtiuſmodi flagitijs ſit infamis, adeo non oportere cum eo commercium habere, ut ne menſam quidem communem eſſe uelim: quod ueſtra referat illum corrigi, & periculũ ſit ne cæteros exemplo ſuo corrumpat, cùm in ethnico non ſit eadem ratio.

Quid enim mihi.) τί γάρ μοι καὶ τοὺς ἔξω κρίνειν, id eſt, Quid enim mea, etiam eos qui foris ſunt iudicare? hoc eſt, quid ad me attinet, ut cum ſatis moleſtum ſit iudicare de his quæ ad noſtrum gregem pertinent, de ijs etiam feram ſentẽtiam, qui ſunt à cõtubernio noſtro alieni? Iudicare dixit pro condemnato habere. Habet autem qui uitat hominis conſuetudinẽ. Quod ſi uitemus ethnicos, quomodo conuertentur ad Chriſtum? ferendi ſunt in hoc ut ſanentur. Et ſi ſalem non admiſceas, quomodo ſalietur, quod eſt inſulſum?

Diſſimulanda ethnicorũ uicia.

Auferte malum.) καὶ ἐξαρεῖτε τὸν πονηρόν, id eſt, Tollite ſceleroſum illum, ut ad hominem referatur non ad rem, propter additum articulum. Quod annotatum eſt & Auguſtino in quæſtionibus ſuper Deuteronomium, admonenti hoc ſermonis colore ſolitam uti ſcripturam ſacram, quoties iubet de nocente capitis ſupplicium ſumere. Non quod Paulus idem ſenſerit, ſed quod excommunicatio apud Chriſtianos inſtar capitalis ſupplicij ſit. Etiamſi uidetur hic locus nonnihil torſiſſe diuum Auguſtinum, qui uiſus eſt adeo abhorruiſſe ab occidendis improbis, ut crebris epiſtolis obſecret & obteſtetur præfectos Cæſaris ne capitis ſupplicio afficerent Donatiſtas, qui non ſolum pertinaciſſime ſegregabant ſeſe à conſortio Chriſtianorum, uerumetiam crudeliſſimis ſupplicijs in orthodoxos ſæuiebant. Proinde confugit ad hanc interpretationem, ut intelligamus iubere Paulum, ut quiſque malum hominem exuat, iuxta illud quod dictum eſt Epheſijs: Exuite ueterem hominem cum actibus ſuis. Sed hæc ſanè coactiora uidentur, ut ingenue quod ſentio dicam.

Excommunicatio.

EX CAPITE SEXTO.

ET audet aliquis.) τολμᾷ. Nonnunquam ſignificat ſuſtinet, aut poteſt, cum ſignificamus rem non periculoſam, in qua proprie dicimur audere, ſed duram affectibus noſtris & intolerandã atque indignã. Ita Suetonius in Cæſare Octauio: Poſtquam uero pontificatum maximum, quem nunquã uiuo Lepido auferre ſuſtinuerat, mortuo demum ſuſcepit. Idem in eodem aliquanto inferius: Nam quamuis minime appeteret hæreditates, ut qui nunquam ex ignoti teſtamento capere quicquam ſuſtinuerit, amicorum tamen ſuprema iudicia, moroſiſſime penſitauit. Ac rurſus in Cæſare dictatore: Cornelio Phagitæ, cuius quondam nocturnas inſidias æger ac latens, ne perduceretᷣ ad Syllam uix præmio dato euaſerat, nunquam nocere ſuſtinuit. Item alijs cõpluribus locis cõperire licet hoc uerbi poſitũ pro uoluit, aut potuit, ſiue animũ induxit. Nobis ut in hoc argumento unum atque alterũ indicaſſe locũ ſatis eſt, ob diffidentẽ ac moroſum lectorem. Paulus igitur iudicans hoc uehementer pudendum, miratur eſſe quẽquam Chriſtianũ, qui poſſit animũ inducere, ut apud ethnicos iudices pro re pecuniaria cõtendat.

Audet pro ſuſtinet.

Apud iniuſtos.) ἐπὶ τῶν ἀδίκων. Magis ſonat, Sub iniuſtis, & ſub ſanctis: ut dicimus ſub tali principe, & ſub iudice. ut Horatius, Et adhuc ſub iudice lis eſt. At in iudice potiſſimũ requiritur iuſtitia, idcirco accommodam addidit ἐπίτασιν ſub iniquis. Niſi quod Hebræorum more quæuis improbitas ἀδικία dicitur.

De hoc mundo iudicabunt.) τὸν κόσμον κρινοῦσιν, id eſt, Mundum ipſum iudicabũt. pronomen, hoc, non additur nec in codice Donatiani, nec in Conſtantienſi. Iudicari mũdum dixit, quod è uita ſanctorũ apparet mundanos errare ac deſipere, idque uelut explicans ſubiecit, Si in uobis iudicatur mũdus. Nam iudicatur eſt præſentis temporis κρίνεται, nõ κρινεῖται, conſentientibus tum exemplaribus, tum interpretibus Græcis: ut palàm intelligas cum loqui de uita Chriſtianorum, quæ utinam hodie talis eſſet, ut per eam mundus iudicaretur. Nunc ab ethnicis pleri que titulo magis ac ceremonijs, quàm affectibus ac uita differimus. Quin & Ambroſium legiſſe, iudicatur, ſubindicat eius interpretatio: Tunc, inquiens, iudi-

Iudicare pro condemnare.

catur hic mundus in uobis, ſi opus perfidorum hominum non inueniatur in uobis. Theophylactus & legit & interpretatur, iudicatur, & tamen interpres conſtanter uertit iudicabitur. Auguſtinus tamen legit iudicabitur, referens ad extremum iudicium, quo ſancti ſedebunt in duodecim thronis, iudicaturi duodecim tribus Iſraël. Nihil autē uetat quo minus hic locus ad utrunq; tempus pertineat. Siquidem & nunc iudicatur, hoc eſt, condemnatur mundus impius ex innocenti uita piorum: & olim condemnabitur, cum piorum & impiorum opera omnia proferentur in apertum. Illud obiter indicandum, In uobis hic dictum Hebræo more, pro per uos.

Anceps interpretatio. Indigni eſtis qui de minimis iudicetis.) ἀνάξιοί ἐστε κριτηρίων ἐλαχίστων, id eſt, Indigni eſtis minimis iudicijs: nam κριτήριον locus eſt ubi cauſæ cognoſcuntur. Siquidem alicubi audiebantur cauſæ capitales, alicubi leuiores ac ciuiles, de mutuo, de commodato, de empto: hæc quæ ad uitæ uſum pertinent, uocat minima. Græci ſic accipiunt hūc locum, Cum ſitis iudicaturi de mundo, indignū eſt uos iudicari in gētilium iudicijs, quæ hic minima uocat præ iudicio illo magnifico, quo ſancti mundum & angelos iudicabunt. Quāquam ſermo Græcus anceps eſt, poteſt enim accipi, indigni eſtis qui de minimis litigetis, aut iudicetis, iudicaturi & angelos. Ita Theophylactus.

Quanto magis ſecularia.) Græce eſt, μήτιγε βιωτικά, id eſt, Non ſolum uictualia, aut quæ ad uictum aut facultates ſiue ad uitæ uſum pertinent. Nam βίος Græcis tria ſignificat, uitā, uictum, & facultates, ac ſubſtantiam qua uiuimus: ſentit enim lites pecuniarias. Et μήτιγε Græcis ualere idem quod πόσῳ μᾶλλον annotauit Heſychius.

Secularia βιωτικά. Secularia igitur.) Et hic eſt βιωτικά, quaſi quæ ad uictum, & rem domeſticam pertinēt. Mira eſt aūt in hoc interprete copiæ affectatio. Quid autem ſimile, ſecularibus & βιωτικοῖς.

Contemptibiles.) ἐξουθενημένους, id eſt, Contemptos, & nihili habitos.

Varia interpretatio. Illos conſtituite ad iudicandum.) καθίζετε, anceps eſt, quippe quod uerti poterat conſtituite uel cōſtituitis. Mihi non diſplicet modus imperandi: ut apoſtolus iubeat uel extremis Chriſtianorum id muneris delegari potius quàm ut ad ethnicos iudices eant. Auguſtinus libro aduerſus Fauſtum v. cap. ix. legit collocate pro καθίζετε. etiamſi diſſentit Ambroſius aliter explicans hunc locum, quaſi uidelicet Paulus obiurget Corinthios, quod quoſlibet huiuſmodi negocijs iudicandis præficerent. Græcorum ſcholia, ac nominatim Theophylactus mecum faciunt, & magis quadrat ad ſenſum Pauli. Nec enim illud hic agit qui conſtituantur iudices in eccleſia, ſed ne Chriſtiani litigent apud impios, & quemuis potius uel contemptiſſimum, modo Chriſtianum, arbitrum ſuæ cauſæ faciant, quàm adeant tribunalia impiorum. Non quod ita ſentiat faciendum, ut infimis committantur iudicia, ſed ut declaret quàm alterum ſit indecorum, dicit hoc citius committendum. Et ideo mox ſequit̄, Ad uerecundiam ueſtram dico, non quod exiſtimem nullos eſſe inter uos qui ſapiant, ſed ut iſtam falſam licet excuſationē uobis adimam. Diuus Auguſtinus in libro de opere monachorum, ait ſeſe ex hoc Pauli loco cogi ad ſuſcipienda iudicia cauſarum cum eſſet Epiſcopus. Quod recte an ſecus ſenſerit nō eſt huius loci excutere. Nec hoc loco Paulus eccleſiæ nomine proprie deſignat ſacerdotes, ſed cœtum Chriſtianorum hominum, in quo fieri non poterat, quin aliqui forent idonei, qui de leuibus negocijs arbitrarentur. In hoc pro me facit Auguſtinus, quod Paulus ſenſerit tolerabilius eſſe, cauſas tam humiles uel infimis ac contemptiſſimis Chriſtianis delegari, quàm agi apud iudices prophanos & impios. Poſtremo de deligendis arbitris potiſſimum loqui uidetur Paulus. Si quid parum conuenit, per arbitros trāſigatur, & eos arbitros qui inter uos habentur contemptiores. Quod ſi hodie placeret Chriſtianis, frigeret rapaciſſima plerunque aduocatorum, procuratorum, ac iureconſultorum turba.

Excuſſa Auguſtini ſententia.

Conſtituite.) καθίζετε, id eſt, Collocate: nam καθίζειν eſt proprie collocare in ſede, & iudicis eſt ſedere. Mire autem addidit τούτους ad odium rei.

Ad uerecundiam ueſtram.) πρὸς ἐντροπὴν, id eſt, Ad confuſionem ſiue pudorem, aptius quàm ad uerecundiā: & paulo ſuperius uertit ad confuſionē. Hoc adiecit, ſignificans ſe nō eſſe locutū ex animo quod uellet cōtemptiſſimos ad iudicandū deligi, ſed quod hoc quoq; iudicaret tolerabilius, quàm id quod illi faciebant, litigantes Chriſtiani apud ethnicos.

Sic non eſt.) οὕτως, in nonnullis exemplaribus Græcis coniungitur cum proxime præcedenti

denti uerbo dico,non cum ſequentibus:ut ſit ſenſus,ſic loquor,non quod id uelim fieri, ſed ut intelligatis quàm ſit indignum quod facitis. Nos tamen diuerſam lectionem ſequi maluimus,ut οὕτως poſitũ ſit pro adeo,per indignationem.Mirũ autem unde interpres Theophylacti,legat ſi pro ſic,ſi tamen locus mendo uacat.

Sapiens quiſq.) οὐδὲ εἷς,id eſt,Ne unus quidẽ,quod eſt uehementius,cũ ſitis tam multi.

Qui poſſit iudicare inter fratrem ſuum.) ἀνὰ μέσον τοῦ ἀδελφοῦ.Quaſi dicas in medio fratris.Et quomodo iudicet aliquis inter unũ? Proinde clarius erat ac Latinius, Inter fratrem & fratrem,hoc eſt,inter Chriſtianum & Chriſtianũ:illud obiter ſubindicatur nõ opus eſſe magna iuris ſubtilitate inter Chriſtianos,inter quos ipſe fraternus affectus facile uel remittit noxam,uel componit negocium.

Frater cum fratre iudicio contendit.) κρίνεται, id eſt,Iudicatur.Quod tamen nõ ineleganter uertas litigat,ſiue,ut hic,Iudicio contendit.

Et hoc apud iniuſtos.) ἐπὶ τῶν ἀδίκων,id eſt,Sub iniuſtis,ut modo indicauimus,aut ut in pleriſq legimus ἐπὶ τῶν ἀπίστων,id eſt,Sub incredulis:atq ita legit & interpretatur Ambroſius.

Iam quidem omnino delictum eſt.) Non eſt Græce παράπτωμα,ſed ἥττημα, quod ſignificat aliquem eſſe uictum & ſuperatũ. Victus uidetur ab iracundia,aut auaricia,qui ob pecuniolam litẽ mouet fratri. Ad hunc modũ exponunt Græca ſcholia. Porrò inter uos melius reddidit interpres, quàm refert Auguſtinus libro aduerſus Manichæum v.cap.ix. Quod iudicia habetis uobiſcum,cum Græce ſit μεθ᾽ ἑαυτῶν.Latine dicimus litigat cum illo,at non item,litigant ſecum pro eo quod eſt,litigant inter ſeſe.

Fraudem patimini.) ἀποστερεῖσθε, id eſt, Damno afficimini,aut fraudamini. Nam fraus aliquando non pro dolo,ſed pro damno ponitur.

Et hoc fratribus.) Poterat interpres incolumi grammatica uertere ſic, Iniuria afficitis & fraudatis,atq id fratres.Nec eſt quod mutes & hoc καὶ ταῦτα in & hæc,quaſi hac uia ſubuentum ſit Latinitati,quemadmodũ uult Stapulenſis:quandoquidem Latinus ſermo qui recipit loquendi formam,numerum pluratiuum non recipit,niſi ſit nomen eiuſdem numeri:ut,multa abegerunt pecora,eaq inſignia.Etiamſi Græcam elocutionis formam uidetur expreſſiſſe ſemel Suetonius in Tiberio Cæſare cap.xxij.Quos codicillos dubium fuit,Auguſtuſne moriens reliquiſſet,quo materiam tumultus poſt ſe ſubduceret, an nomine Auguſti Liuia,& ea cõſcio Tiberio an ignaro dictaſſet &c.Niſi mauis & ea referre ad Liuiam, pro eaq,quemadmodum dicimus iſq. *Et hoc.* *Fabri Stapulenſis opinio.*

Neq fornicarij.) οὔτε πόρνοι, id eſt, Scorta ſiue ſcortatores.Opinor interpretem conſuluiſſe uerecundis auribus,quod ſcortum apud Latinos uocabulum ſit obſcœnius,dictũ à pellibus. Ac mox, ἀρσενοκοῖται, rem per ſe fœdiſſimam quàm potuit minime fœde ſignificauit. Siquidem concumbunt & qui in eodem dormiunt lecto,etiamſi nihil peccent. Illud admiror cur Faber Stapulenſis hoc loco maluerit cinædi uocabulum, non ſolum obſcœnum,uerumetiam aliud exprimens,quàm Paulus ſenſerit. Siquidem cinædi,ni fallor,dicuntur, qui turpiter obſcœundant,olim ita uocati,qui fœdo,parumq uirili corporis motu geſticularentur,ſaltitarentq,ſiue quod ad cantum mouerent effœminate corpus, ſiue quod irritarent mouerentq pudendas corporis parteis, παρὰ τὸ κινεῖν τὰ αἰδοῖα, ſiue quod uacarent pudore,quaſi κενοὶ αἰδοῦς. Certe uitari non poteſt,quin ſi cinædus non eſt proprium catamytorum uocabulum,certe commune ſit ad utcunq effœminatum. *Fabri excuſſa annotatio.*

Non poſſidebunt.) οὐ κληρονομήσουσιν, id eſt,Non ſortientur ſortem ſiue hæreditatem regni dei,hoc eſt,non continget illis regnum dei.

Et hæc quidem.) καὶ ταῦτά τινες ἦτε, id eſt,Et hæc quidam eratis:ut intelligas quoſdam ex illis tales fuiſſe,non omnes, quemadmodum annotauit Valla. Neq enim conſentaneũ eſt omnes fuiſſe fures,aut adulteros,aut maſculorum concubitores,etiamſi idololatriæ uitium omnibus fuit commune.Nam furtum & adulterium apud Græcos etiam legibus puniebatur.Niſi malumus ταῦτα poſitum pro τοιοῦτοι,& τινὲς additum iuxta proprietatem Græci ſermonis, ut & aliâs ſæpenumero apponitur, ut ſit ſenſus, huius generis homines fuiſtis. Quanquam magno conſenſu Latini codices,quos ego ſanè uiderim,ſcriptum habent quidem,ut ſit coniunctio. Atq ita legit Auguſtinus. Quin & Theophylactus ſic interpretatur,quaſi pro τινὲς legiſſet μέν,quaſi ad omnes hic ſermo pertineat, quũ in cõtextu ſit τινὲς *Vallæ excuſſa annotatio.*

non μὴ. Ambroſius tamen legiſſe uidetur, quidam, cum commentarij uice aſſcribit, ne omnibus hoc aſſcribere uideret. At certe omneis ab his criminibus immunes faceret ſi taceret. Prohibuiſſe enim uidebatur non reuelaſſe crimina illorum: idcirco ſic ait, Et hæc quidem fuiſtis. Hactenus ille. Quomodo autē ex Pauli uerbis apparet eum nō omnibus hæc tribuere, niſi legamus, quidam? Proinde ueriſimile eſt, librariorum errore, quidam, mutatum in quidem. Diuus Irenæus libro quinto ſemel atq; iterum adducens hunc locum legit quidam, quæ dictio fuerat in prioribus libris per librarios deprauata, quū uiderent eādem ſæpius repeti reliquerunt.

προσονομασία.

Omnia mihi licent, ſed ego ſub nullius.) Græcorum uerborum iucundam alluſionem interpres ſeruare non potuit, ἔξεστι & ἐξουσιασθήσομαι, id eſt, Licet & in poteſtatem redigar. Eam nos utcunq; retulimus ad hunc modum: Omnium mihi poteſtas eſt, at ego non redigar ſub ullius poteſtatem.

Eſca pro eſcæ. Eſca uētri, p eſca ad uētrē ptinet & uenter ad eſcam.

Eſca uentri.) Eſcæ dicendū in plurali numero, ſicut paulo poſt, uenter eſcis. Tum & hunc & has dicendū erat. Ita fermè citat Hieronymus in epiſtola ad Amandum, & Græca ſic habent, ut ille citat: codex Donatiani habebat, & hunc & has deſtruet. Nec hoc ita magni refert, niſi quod multitudinis numerus hoc loco magis cōgruit, cum de generibus ciborum agat, nō ſimpliciter de cibo. Exemplar Cōſtantienſe ſcriptum habebat, & hūc & hæc, quaſi legiſſet βρώματα. Videtur autem uerbū aliquod ſubaudiendum, in eſca uentri, & uenter eſcis. Ac paulo poſt, Corpus autem non fornicationi, ſed domino, & dominus corpori, nimirum deſtinata eſt aut dicata eſt. Cōſimili forma ſermonis in epiſtola ad Romanos cap. ſeptimo, ſignificauit mulierem uiro dicatam ac propriam, Adultera, inquiens, uocabitur, ſi fuerit alteri uiro. Sic enim habet Græcus ſermo quo ſcripſit Paulus. Et haud ſcio an iuxta proprietatē ſermonis hebræi, dicatur alicui eſſe, qđ ad illū ptinet, & illius bono deſtinatū eſt.

Qui adhæret mer.) ὁ κολλώμενος. Quaſi dicas, qui agglutinatur. Idq; concinne quadrat cum eo quod ſequitur, Vnum corpus efficitur.

Vnum corpus efficitur.) Eſt ἐστί apud Græcos eſt pro efficitur, quod eſt uehementius.

Duo caro una.

Et erunt duo in carne una.) εἰς σάρκα μίαν, id eſt, In carnē unam, Atq; ita legit diuus Hieronymus in libello ad Geruntiam de monogamia, id quod palàm eſt ex eo quod apud eū ſequitur, Nō in duas, nec in tres. Porrò iuxta proprietatem Hebraici ſermonis, nihil aliud eſt erunt duo in carnem unam, quàm è duobus fiet uelut unus homo. Citatur ad eundem modum in libris aduerſus Iouinianum: nec ſemel apud Tertullianum.

Varia lectio.

An neſcitis quoniam membra ueſtra templum ſunt.) Græce nō eſt μέλη, ſed σώματα, id eſt, Corpora. Atq; ita legit ſimul & interpretatur Theophylactus, itaq; citat Hieronymus aduerſus Iouinianū lib. 2. nec aliter legit Ambroſius. Noſtri codices magno cōſenſu priore loco habēt, Neſcitis quoniā corpora ueſtra mēbra ſunt Chriſti, poſteriore, An neſcitis quoniam membra ueſtra templum eſt ſpiritus ſancti. Porrò quod templum dicit, non templa, aut numerus poſitus eſt pro numero, aut quoniam de pariter collecto eccleſiæ corpore loquitur, magis conueniebat templum, quàm templa, ut indicat & ille.

Additum aliquid apđ nos.

Empti enim eſtis precio magno.) Magno, à noſtris additum eſt, ἠγοράσθητε γὰρ τιμῆς, id eſt, Empti enim eſtis precio. Nam hoc tantum hic agit, eos non eſſe ſui iuris, cum ſint empti, & empti precio, nimirū iam illius à quo empti ſunt. Atq; cum in modum adducit hunc locum Chryſoſtomus, homilia in Matthæum lv. Quum hanc lectionem Theophylactus proponat & enarrans iterum atq; iterum repetat, tamen interpres ubiq; uulgatam noſtram inculcat æditionem. Neq; tamen conſequens eſt, ut ſi interpres dixiſſet precium fuiſſe magnum, idcirco magnū ſcripſerit apoſtolus. Nunc precium repetit nec addit magnum. Ambroſius adducens hunc locū, libro de Cain & Abel ſecundo, cap. 5. non addit magno. Rurſus in epiſtolarū libro 2. cap. 2. ac mox proximo capite Paulus eandem ſententiam totidem uerbis inculcat licet ordine uerſo, τιμῆς ἠγοράσθητε, precio empti eſtis. Neque ſecus adducit Origenes Homilia in Exodum ſexta. Cæterum de magnitudine precij, adiectum apparet ex epiſtola diui Petri priore, capite primo: Non corruptibilibus auro uel argento &c.

Glorificate, & portate deum.) Græcis non additur portate, ſed additur quod Latini non habent, καὶ ἐν τῷ πνεύματι ὑμῶν, id eſt, Et in ſpiritu ueſtro. Theophylactus exponēs hunc locum, de portando nullum facit uerbum, de ſpiritu ſeorſim ac nominatim interpretatur.

Item

Item illud, ἅτινά ἐστι τοῦ θεοῦ, id eſt, Quæ ſunt dei, ut referatur ſimul ad corpus & ſpiritũ, quorum utrunq; deo dicatum ſit. Cæterum utraq; uox, σῶμα & πνεῦμα Græcis neutri generis eſt. Nam & hanc particulam ſeperatim exponit Theophylactus. Quanquam magno conſenſu diſcrepant Latinorum & codices & interpretes.

EX CAPITE SEPTIMO.

DE quibus autem ſcripſiſtis mihi.) Sermo quidem eſt inabſolutus: uerum hic loquendi color haud eſt inſolens etiam apud Latinos. Nam ſenſus eſt, ut de his quæ ſcripſiſtis mihi, reſpondeam.

Sermo imperfectus.

Bonum eſt mulierem.) Hic eſt unus locus opinor, in quo conueniebat addere coniunctionē μὲν, quæ reſpondeat δὲ. Verũ id Paulo frequentiſſimum eſt. Cum hoc argumento colligat Hieronymus Paulũ parũ bene calluiſſe Græcũ ſermonē.

μὲν coniunctio omiſſa.

Mulierem non tangere.) Rectius hic erat uxorem. Quandoquidē Græca uox γυναικὸς ambigua eſt. Deinde tangere ἅπτεσθαι, iuxta proprietatē Græcanici ſermonis ſæpenumero ſignificat nõ manu cõtingere, ſed habere cum aliquo negocium ſiue commercium. Proinde μὴ ἅπτεσθαι γυναικὸς, nihil aliud ſonat, quàm ſi dicas, bonũ eſt abſtinere ab uxore, hoc eſt, nõ ducere uxorē. Etiamſi diuus Hieronymus aduerſus Iouinianũ, ſtudio torquet hoc uerbũ ad ſimplicem cõtactum, uelut in ipſo contactu quoq; periculum ſit, non ſolum in coitu. Id quod fortaſſe concedendũ eſt in diuinis literis, quoties aut hortamur, aut conſolamur, aut deterremus, aut ludimus. In diſputatione ſeria nolim id fieri, etiãſi hoc uel inprimis ſibi permittit Hieronymus, idq; factum defendit exemplo Pauli, apud quem ait pugnare teſtimonia, quæ ſuis locis non pugnant. Verũ ab ijs interim periculũ eſt, quibus mos ex quocunq; libro quatuor aut quinq; uerba decerpere, ac uelut ex oraculo proferre, haud perpendentibus quid præceſſerit, quid cõſequatur, cum quo agatur, quid agatur, quorſum & quo animo dictum ſit. Quid quod ea quæ ſequuntur palàm indicãt hunc eſſe ſenſum, Propter fornicationem autē &c. optimum erat nõ ducere uxorem, cæterũ qui metuit ne labatur in ſtuprum, ducat potius, & ſuam habeat citius quàm alienã. Iam illud, quamuis non eſt propriũ huius inſtituti, tamē obiter admonuiſſe profuerit, bonũ hic accipi pro cõmodo, nõ autem ut opponatur uicio, quemadmodũ paſſim dicitur, bono fuiſſe quod profuit, & malus bello dictus eſt Horatio, qui bello ſit inutilis. Neq; enim hoc quærebat à Corinthijs opinor, an fas eſſet uxorē ducere, ſed an expediret eo rerũ ſtatu matrimonij uinculis illigari. Hieronymus autē pugnãs aduerſus eos, qui matrimonio plus ſatis tribuebant, ita ratiocinatur: *Si bonũ eſt nõ tangere uxorē, malũ igitur eſt tangere, cum bono malũ ſit contrariũ.* Hanc ratiocinationē ita refellit Auguſtinus, qui legerat Ariſtotelis Categorias, ut dicat quædã eſſe indifferentia, quæ nec bona ſint nec mala, ueluti naſum emũgere, aut ſaliuã iacere. Cum enim is in matrimonio tria cõſtituerit bona, nõ paſſus eſt ullam mali mentionē, eoq; bonũ ait hic accipi pro melius, ne quis turpe putet uxorē ducere, quaſi bonũ pugnet cum turpi. Quod ſi in uerbis Hieronymi, malum & bonũ, utrobiq; cõſimiliter ſumantur, recte procedit illius argumētatio, iuxta propoſitã à Corinthijs quæſtionē. *Si cõmodum eſt non ducere uxorem ob ſarcinas curarũ, ob uincula affinitatũ, incommodum eſt igitur ducere.* Perinde ut ſi quis rogatus, num bonũ eſſet ſibi longũ iter ingreſſuro, latrocinijs obnoxium, tollere pecuniã, reſponderet, bonũ eſt pecuniam nõ tollere, recte cõſequeretur, malũ eſſe tollere. Nam quod hic opponitur bono, Paulus paulo poſt uocat tribulationē, ſiue afflictionem carnis. Nec dicit ſimpliciter bonũ eſt, ſic manere ut ego ſum, ſed bonũ eſt ob urgentem neceſſitatē. Proinde non quod pro tēpore proq; re præſenti bonũ eſt, id protinus ſimpliciter bonũ eſt. Ætate Pauli, cũ inter innumeros ethnicos perpauci eſſent Chriſtiani, fortaſſe cõmodius erat abſtinere à matrimonio, nunc mutatis rebus haud ſcio an magis expediat, ſanctũ cõnubium & immaculatum thorum ſancte pureq; colere, etiam ſacerdotibus, ſi qui nõ cõtinent, quando horum tam ingens ubiq; numerus eſt, rurſus tanta raritas caſte uiuētium. Quod igitur hæc nõnihil torquet Hieronymus, uictoriæ datum eſt, præſertim cum ille plurimũ intereſſe putet, docendus ſit aliquis, an uinciendus, initiandus an illaqueandus. Cæterum quæ hic argutatur Auguſtinus, ut uera ſint, certe ad Pauli ſenſum mihi non uidentur proprie facere.

Mulier pro uxore.

Hieronymus detorquēs nõnihil uerba ſcripturarũ.

Bonũ pro cõmodo, nõ pro honeſto.

Auguſtinus in epiſtolis aduerſus Hieronymum.

Propter fornicationem.) διὰ δὲ τὰς πορνείας, id eſt, Propter fornicationes autem, ſiue

ſcortationes. Quanquam hoc nihil ad ſenſum, niſi forte numero multitudinis intuit diuerſas libidinis ſpecies.

Suam uxorem habeat.) ἐχέτω, quod uerbum apud Græcos planè imperatiui eſt modi. Verum non eſt quod id nos commoueat, nec eſt cur interpretemur, habeat, habere liceat: cum id dicatur ijs qui ſe non poſſunt à conſuetudine mulierũ cohibere, non omnibus. Atq; his ſanè qui ſibi permiſſuri eſſent ſcortationem, aut fœdius aliquod libidinis genus, imperat ut potius ducãt uxorem. Quod ſi hoc loco perpetuo ἄνδρα uertiſſet maritum, & γυναῖκα

Vallam exacute. uxorem, pluſculum lucis acceſſiſſet ſermoni. Nam uoces apud Græcos ambiguæ ſunt.

Debitum reddere. Argutatur hoc loco Valla de pronomine ſuum & ſuam, quæ non arbitratus ſum operæprecium aſſcribere.

Vxor uiro debitum reddat.) Græce ſic eſt, τὴν ὀφειλομένην εὔνοιαν ἀποδιδότω, id eſt, Debitam beneuolentiam reddat, ut rem parum uerecundam uerecunde notaret. Quanquam ſecus legunt Ambroſius & Hieronymus. Omnino coitum ſignificat, & ideo texit uerbis, quod oportebat intelligi. In uno duntaxat codice pro εὔνοιαν, id eſt, Beneuolentiam ſcriptũ reperi τιμὴν, id eſt, Honorem, exponentibus ad eum modum & commentarijs, qui Chryſoſtomo inſcribuntur, ſed titulo mihi ſuſpecto. Proinde quoniam uariat Græcorũ ſcriptura in coniecturã adducor à Paulo ſcriptũ fuiſſe τὴν ὀφειλὴν, id eſt, Debitũ, quod deinde ſiue caſu, ſiue quo uerecundior eſſet oratio, quiſpiam mutarit in ὀφειλομένην εὔνοιαν. Quanquã ad eum modum legit & interpretatur Theophylactus, nullam coitus faciẽs mentionem.

Nolite fraudare.) μὴ ἀποστερεῖτε, id eſt, Ne fraudetis. Fraudamus autem proprie, cum ſubtrahimus rem debitam, ſicut fruſtramur re ſperata.

Vt uacetis orationi.) Græcus addit, τῇ νηστείᾳ καὶ τῇ προσευχῇ, id eſt, Ieiunio & orationi, quæ duo coniungit & diuus Hieronymus: licet Theophylactus enarrans hunc locum, ieiunij nullam faciat mentionem, quanquam in textu additur νηστείᾳ, non taciturus ſi legiſſet. Idem annotauit emphaſim huius uerbi σχολάζητε. Non enim dixit, oretis, ſed uacetis precationi, quod ea res deſideret animum ab omnibus mundanis curis uacantem. Atqui uacandi uerbum non perinde congruit ieiunio.

In idipſum. Reuertimini in idipſum.) ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέρχησθε, id eſt, Ad idem, ſiue in unum congrediamini, ſiue conueniatis, ut intelligas eos ante fuiſſe ſeparatos thalamis. Græcis enim in idem uenire dicuntur, qui conueniunt in eundem locum, ſiue qui cõſentiunt, hoc eſt, in eandem eunt ſententiam, uelut in huius epiſtolæ cap. xi. Conuenientibus uobis in unum, συνερχομένων ὑμῶν ἐπὶ τὸ αὐτό. Quod hic uertit, in idipſum, illic tranſtulit, in unum. Mirum autem

Auguſtinus. quod ſecutus exemplar Auguſtinus epiſtola centeſima nonageſima nona, legit, Et iterum ad idipſum eſtote. Extat eadem lectio homilia quinquageſima, de mixtis argumẽtis, ac rurſus libro contra Fauſtum quinto, capite nono. Quin & apud Origenem ſic adducitur homilia in Numeros uigeſima tertia.

Propter incontinentiam.) διὰ τὴν ἀκρασίαν, id eſt, Propter intemperantiam, tametſi minimum intereſt.

Secundum indulgentiam.) Quidam Græci codices habent, κατὰ συγγνώμην, id eſt, Secundum ignoſcentiam ſeu ueniam. Quidam habent, κατὰ γνώμην, id eſt, Iuxta conſilium, ſiue ſententiam: quaſi dicat, dico meam ſententiam, & quod mihi uidetur optimum factu, non autem præcipio. Quanquam συγγνώμη appoſitius ad ἐπίτασιν eſt, uenia ad imperium. Imperium exigit, uenia concedit nonnihil præter ius. Indulget enim hoc Paulus illorum fragi

Coitus quando peccatum. litati. Auguſtinus non dubitat ex hoc loco aſſeuerare, coitum cum uxore reſtinguendæ libidinis cauſa initum, non uacare culpa, licet uenialis ſit, excuſante uidelicet matrimonio.

Volo autem omnes manere ſicut meipſum.) Græci γὰρ habent, non δὲ. Exponit enim quid dixerit ſecundum indulgentiam. alioqui Vellem, inquit, omnes qui habent uxores in

Paulus coniugatus. totum abſtinere ab illis. Vel ex hoc loco conijcere licet, Paulo fuiſſe coniugem, poſteaquam de coniugatis agens ſui facit mentionem.

Dico autem non nuptis.) ἀγάμοις. Innuptis erat apertius, uel potius cœlebibus, aut inconiugatis. Nam articulus indicat hoc uiris dici, τοῖς ἀγάμοις, id eſt, ijs qui cœlibes ſunt. Quanquam nihil uetat quo minus ad utrunq; ſexum referatur. Et Theophylactus articulum addidit fœmineum ταῖς ἀγάμοις, ut alterum ad uirgines pertineat, alterum ad uiduas:

quæ

quæ cœlibes ſunt, dici poſſunt ἄγαμοι, at non poſſunt ſemel expertæ nuptias.

Melius eſt nubere quàm uri.) κρεῖττον γάρ ἐστι γαμῆσαι ἢ πυροῦσθαι. Nubere Græcis ambiguum eſt uerbum γαμῆσαι, quod ſignificat & nubere uiro, & ducere uxorem. Nam hæc ſententia ad utroſque pertinet, uiros ac mulieres. Ideo quod ante dixit, innuptis & uiduis, pro innuptis, in quibuſdam Græcis codicibus eſt τοῖς ἀγάμοις, addito articulo maſculino, ita tamen ut ſub uno genere ſexum utrunq; intelligas. Quanquam ut modo dictum eſt, nonnulli codices habent ταῖς, ita tamen ut mox redeat ad maſculinum genus καλὸν αὐτοῖς ἐστίν, id eſt, bonum eſt eis: & κρεῖττον non propriè melius eſt, ſed potius ac magis eligendum. Porrò πυροῦσθαι, id eſt, uri demiror cur quidam contra omnium ueterum opinionem exponant de igni gehennæ, cum hic palàm de libidinis loquatur incendio, moleſtiaq; corporis non ſe continentis. *Nubere.* *Vri.*

His autem quæ matrimonio iunctæ ſunt.) γεγαμηκόσι Græcis quidem eſt maſculini generis, ſed ita, ut fœmininum quoq; complectatur, id quod ſequẽtia declarant. Proinde nos uertimus, Coniugatis autem, ut ad uirum ſimul ac mulierem pertineat. Atq; adeo in peruetuſtis exemplaribus, nominatim in eo quod exhibuit bibliotheca collegij diui Pauli apud Londinum, ſcriptum reperi genere maſculino: His autẽ qui matrimonio iuncti ſunt. Tum Auguſtinus explanans ſermonem Chriſti in monte habitum, citat genere maſculino: His qui ſunt in coniugio, præcipio non ego ſed dominus. *Matrimonii impar.*

Cæteris autem.) Auguſtinus indicat hoc pertinere ad impari matrimonio iunctos.

Per mulierem fidelem, per uirum fidelem.) ἐν τῇ γυναικί, καὶ ἐν τῷ ἀνδρί, id eſt, In muliere, in uiro. Quanquam γυνὴ Græcis & mulierem ſignificat & uxorem. Atq; hoc ſanè loco rectè mutauit interpres præpoſitionẽ, quod tamẽ alias aut ueretur aut negligit facere. Adiectiuum fidelis, utrobiq; additũ eſt à nobis, cum apud Græcos non addatur, ſed ſubaudiatur. Auguſtinus libro primo quo exponit ſermonem in monte habitum, legit ad hunc modum: Sanctificatus eſt enim uir infidelis in uxore fideli, & ſanctificata eſt mulier infidelis in fratre fideli. Et ne quis exiſtimet hoc caſu factum, aut locum deprauatũ, ipſe aliquanto poſt eodem libro adducit huius loci teſtimonium, docens in ſacris literis, fratris uocabulo ſignificari Chriſtianum, uerum hic non addit fideli. Et ſanctificatum hic uocat purificatum. Sequitur enim, Alioqui filij ueſtri immundi erunt.

Vocauit uos.) ἡμᾶς, id eſt, Nos, primæ perſonæ, nõ ſecundæ, ſuffragante & uetuſtiſſimo codice Paulinæ bibliothecæ, atq; item Donatianicæ.

Niſi unicuiq; ſicut diuiſit dominus.) Quidam Græci codices habent εἰ μή, id eſt, Niſi, quidam ἢ μή, id eſt, An non, ut referatur ad ſuperiora. At Græcorum quidẽ ſcholia diſtinctionem apponi uolunt poſt εἰ μή, an ſeruaturus ſis, an non. quod alioqui uideatur imperfecta ſermonis conſtructio: & huius diſtinctionis Seuerianum quendam citant autorem. Theophylactus & ipſe cõmonſtrat duplicem huius loci ordinem. Prior hic eſt, Qui ſcis, an ſeruatura ſis uxor uirũ nec ne. Ac mox uelut ex abrupto interijciat, Vnicuiq; ſicut diuiſit dominus. Deinde ſuccedat quod priori particulæ reſpõdeat: Qui ſcis uir an ſeruaturus ſis uxorẽ nec ne: ut illud, unicuiq; ſicut diuiſit dñs, cum ſit cõſtructionis lege ab utroq; ſeparatum, ad utrunq; reſpõdeat. Variæ ſunt dotes dei, fortaſſe cõtinget, ut ſeruetur ille aut illa: quare ſiue cõtinget, ſiue nõ continget, non eſt dirimendũ coniugium. Alter ordo coniungit duas partes: Qui ſcis an tu ſeruatura ſis uirum, an tu ſeruaturus uxorem, deinde ſuccedat ceu nouum caput, Niſi unicuique ut diuiſit dominus ſic maneat: quaſi dicas, nihil aliud tentetur aut nouetur, ob alterum infidelem, tantum ut cuique ſua ſors obtigit, ita maneat. Atq; hanc lectionem ille præfert ſuperiori. Quod ſi de diſtinctione laboratur, nihil uetat quo minus referatur ad permaneat, uerbum. Qui ſcire poſſis an ſeruaturus an ſeruatura ſis, niſi unuſquiſque ſic permanſerit, ut uocatus eſt? Verum mihi magis placet, ut ſeorſim legatur εἰ μή, ac perinde ualeat, quaſi dicas, utcunq; eſt, aut in ſumma. Hac loquendi forma ſolemus uti, quoties omiſſis quæ incerta ſunt, ad id redimus quod certum eſt. Hãc Græcanici ſermonis figuram expreſſiſſe uidetur Terẽtius in Adelphis, Gaudebam. Ecce autem de integro, niſi quicquid eſt uolo ſcire, atq; hominem cõuenire. Idem alijs aliquot locis, ad eundem uſurpauit modum. Sic Paulus, quoniam id quod erat dubium propoſuerat, de ſeruando uiro aut uxore infideli, Vtcunq; hoc eſt, inquit, maneat unuſquiſq; ut illi tribuit deus, & ut uocatus *Duplex lectio* *Tertia.*

 eſt,

eſt,quicunq; ſequatur exitus de ſeruando coniuge. Meminit & Thomas nonnihil de duplici huius loci lectione,ex quo apparet illum adiutum commentarijs è Græco uerſis, quæ nunc non extent.

Doceo ordino. In omnibus eccleſijs doceo.) διατάσσομαι,id eſt,Ordino,ſiue inſtituo.

Non adducat præputium.) μὴ ἐπισπάσθω,id eſt, Ne aſciſcat,ut ſubaudias præputiū. Sub indicat Theophylactus præputium reſectum pharmaco ſolere reduci. Rei huius artificiū aliquod indicat Cornelius Celſus libro ſeptimo, cap.xxv.Quomodo tegenda ſit glans uel natura,uel amputatione nuda. Verum an hoc Paulus ſenſerit neſcio. Certe Origenes libro περὶ ἀρχῶν quarto,putat nullo modo reuocari poſſe ſemel amputatum præputium, Vtcunque habet,nos maluimus accerſere,quàm adducere,uel ob uerecundiam.

Vnuſquiſq; in quo uocatus eſt frater.) ἀδελφοί,id eſt, Fratres, multitudinis numero,idq; duntaxat in hac poſteriore parte.Præterea in hoc,repetitum eſt ex ſuperfluo iuxta proprietatem ſermonis Hebraici, quemadmodum & paulo ſuperius, Vnuſquiſq; in qua uocatione uocatus eſt,in ea permaneat.

Conſilium autem do.) γνώμην δὲ δίδωμι, id eſt,Sententiam autem do, ſiue dico id quod mihi uidetur optimum,hoc eſt,profero meam ſuper hac re ſententiam.Et ne contemnatur, addit hoc ſe miſericordia diuina cōſecutum, ut ſuper ea re dicat bona fide quod optimum putet uelut Apoſtolus.

Propter inſtātem neceſſitatem.) ἐνεστῶσαν. Græci ἐνεστῶτα uocāt præſens tempus, & hos imitatus Fabius inſtans appellat. Ambroſius legit, Propter præſentem neceſſitatem,nimirum intelligens præſentem illorum temporum ſtatum. Oportet enim huiuſmodi conſilia pro temporum ratione moderari. Idq; confirmat ea quæ ſuperius à nobis dicta ſunt.

Noli quærere ſolutionem.) λύσιν. Alijs magis placet diuortium quàm ſolutio,ueluti Latinius,ſed tamen interim perit aliqua gratia contrariorum, Alligatus ſolutus & ſolutio.

Tribulationē habere carne. Tribulationem carnis.) Græce eſt τῇ σαρκὶ, id eſt,Carni,ſiue in carne. Nec eſt cur Valla reijciat hac gratia expoſitionē Ambroſianā, ac cæterorū omnium qui tribulationē carnis, interpretantur incommoda huius mundi,ueluti lites cum affinibus,curam liberorum,ſollicitudinem rei domeſticæ, & id genus alia ſexcenta, quæ matrimonium comitātur. Paulus enim ſuo more carnem uocat,quod pinguius eſt & craſſius,& ab illa diuini ſpiritus puritate ſimplicitateq; recedens. Sic autem dictum eſt, habere tribulationem carne,quemadmodum dicimus,affligitur animo,aut cruciatur corpore.

Tempus.) ὁ καιρὸς συνεσταλμένος, id eſt, Tempus contractum,quod Hieronymus aduerſus Iouinianum uertit,tempus in collecto eſt.Et quod ſequitur τὸ λοιπὸν,poteſt ad ſuperiora referri, ut legas, tempus quod ſupereſt contractū eſt. Atq; ita Græci uidentur legere, nominatim Theophylactus.Et eundē ad modū Ambroſius,ut ex illius interpretatione colligitur.Quod ſi placet ſequi,coniunctio ut,quæ ſequitur,non accipietur ἐιδικῶς, ſed ut conſequentiam declaret,uelut in hac oratione:Omnis hæc uita breuis eſt,ut ſi quid etiam uoluptatis habeat matrimonium,negligendum ſit ob hoc ipſum quod breui dilapſurum.

Tanquam non utantur.) ὡς μὴ καταχρώμενοι, id eſt, Tanquam non abutentes.Quanquam hoc abutentes nihil aliud eſt mea ſententia,quàm utentes,licet Theophylactus exiſtimet intereſſe nōnihil:& utētes nihil aliud q̄ tractātes. Vtimur in bonū,abutimur in malum,utimur ueſte,abutimur frumento,& utimur homine,qui cū eſt nobis familiaritas. Hic abuti dictum uidetur pro ualde uti, quemadmodum Latini dicunt,fatigari & defatigari.

Præterit enim figura.) παράγει. Faber Stapulenſis emēdat decipit,quod ipſa uox uideatur ita ſonare παράγειν,quaſi ſeducere,ſiue à uia abducere. Verum huius uerbi cōpoſita ſæpenumero & neutralia uſurpantur,ut ὑπάγω pro abeo,quod nō ſemel poſitū in euāgelicis literis ὕπαγε ὀπίσω μου.Et apud Ioannē cap.ix. Ὁ παράγων ὁ ἰησοῦς, & præteriens Ieſus,& apud eundem cap.xiiij. ἄγωμεν ἐντεῦθεν,eamus hinc.Item Matthæi iiij. περιῆγεν ὅλην τὴν γαλιλαίαν, id eſt circuībat:apud eundē cap. xx. ὅτι ἰησοῦς παράγει, id eſt quod Ieſus præteriret. Rurſus cap. xxi. προάγουσι præcedunt.Item cap.xxiij. περιάγετε circumitis. Atq; ita ſanè magis quadrat ad Pauli ſentētiā,& ita exponūt Græca ſcholia παράγει,παρέρχεται.Quod aūt dixit σχῆμα,hoc eſt, figura,perinde eſt quaſi dicas,habitus,ſiue ſtatus. Annotauit emphaſim nominis & Theophy.qd' mūdus hic nihil habeat ſolidi,ſed ſpeciē modo quādā bonorū ac malorū p̄ ſe ferat.

Qui

Qui ſine uxore eſt.) ὁ ἄγαμος, id eſt, Qui cœlebs eſt, ſiue inconiugatus. Mirum cur interpreti placuerit periphraſis cum ſuppetat Latinis uerbum propriũ, quo certe uſus eſt Cyprianus in ſecundo tractatu de habitu uirginum: Cœlebs cogitat ea quæ ſunt dei, quomodo placeat deo. Qui autem matrimonium contraxit &c.

Quomodo placeat deo.) Græcis domino eſt, non deo, τῷ κυρίῳ. Maritum nõ habet cui placeat, ſed habet dominum, cuius animo debet obſequi. Deinde ſequitur, Vt ſit ſancta, & corpore & ſpiritu, gemina coniunctione.

Et diuiſus eſt.) Longe alius ſenſus eſt apud Græcos. Siquidem uerbum μεμέρισται, nõ ad ea quæ præcedunt, ſed ad ſequentia refertur, μεμέρισται καὶ ἡ γυνὴ καὶ ἡ παρθένος, id eſt, Diuiſa eſt, ſiue diuiſa ſunt & uxor & uirgo, hoc eſt, diuerſo uitæ ſtudio ſunt. Deinde explicat diſcrimen uitæ. In eam ſententiam interpretatur Theophylactus. Citatur hic locus emẽdate aduerſus Heluidium, etiamſi nonnihil mendi aſperſerant hic quoq; librarij. Quanquã ex ipſa ſermonis cõtinentia palàm eſt Hieronymũ ſic accipere, ut nos interpretamur, nempe cum ait, Vide quantæ felicitatis ſit quæ & nomẽ ſexus amiſerit. Item in epiſtola ad Euſtochiũ de uirginitate ſeruanda. At rurſus idem in priore aduerſus Iouinianũ libro, reijcit hanc lectionem, quam fatetur quidẽ eſſe in Latinis codicibus, & à ſe pro loci qualitate ſic fuiſſe ediſſertam, uerum non eſſe ueritatis Apoſtolicæ, à quo ſic fuerit ſcriptum, Sollicitus eſt, quæ ſunt mundi, quomodo placeat uxori, & diuiſus eſt. Deinde hac abſoluta ſententia, tranſiens ad uirgines & continentes ſubiecit, mulier innupta & uirgo cogitat quæ ſunt domini, uultq; per interpretationem additum eſſe uirginem, ne putemus innuptas meretrices hoc ſermone comprehendi poſſe, aut certe elegantiæ cauſa bis idem eſſe dictum. unde conijcere licet exemplaria Græcorum, illa quoq; tempeſtate uariaſſe. Siquidem in codicibus Græcorũ hodie legimus ad hunc modum, ὁ δὲ γαμήσας μεριμνᾷ τὰ τοῦ κόσμου, πῶς ἀρέσει τῇ γυναικί. μεμέρισται ἡ γυνὴ καὶ ἡ παρθένος, hoc eſt, Qui uero duxit uxorẽ, ſollicitus eſt de his, quæ ſunt mundi, quomodo placeat uxori: deinde interpoſito pũcto ſequitur, Diuiſa eſt mulier & uirgo. Proinde quod Hieronymus ſcribit eſſe in Latinis codicibus, hodie in Græcis habetur: & quod ait eſſe apoſtolicæ ueritatis, hoc legitur in uulgatis Latinorum exemplaribus. Verũ utrocũq; modo legas, eadem fermè conſtat ſententia. Diuus Ambroſius ita legit: Qui autẽ cum uxore eſt, ſollicitus eſt quæ ſunt huius mundi, quomodo placeat uxori, & diuiſus eſt. Diuiſa eſt mulier & uirgo: idq; exponens ſubijcit, diuiſa non utiq; natura, ſed actu: quia legimus in Numeris, mulieres uirgines appellatas. Quibus ex uerbis palàm eſt, Ambroſio Paulum ſentire, diuerſum eſſe ſtudium mulieris & uirginis. At idem in libello de uiduis aliter citat hunc locum, Iuxta quod ſcriptum eſt, inquiens, & mulier innupta, & uirgo cogitat quæ domini ſunt, ut ſit ſancta corpore & ſpiritu. Quæ quidem palàm arguunt Ambroſij quoq; codices hoc loco uariaſſe. Illud addam, hoc certe loco rectius γυνὴ uertiſſet uxorem quàm mulierem: tametſi uox ea utrunq; ſignificat. Ad eũdem modum citat Hieronymus, tum alijs aliquot locis, tum in epiſtola ad Euſtochium de uirginitate.

Hieronymus à ſeipſo diſſentiens.

Ambroſius à ſeipſo diſſentiens.

Virgo cogitat.) μεριμνᾷ, id eſt, Curat ſiue ſollicita eſt, quemadmodum ſuperius uerterat.

Quod honeſtum eſt, & quod facul. præb.) Græce ſic habet, ἀλλὰ πρὸς τὸ εὔσχημον καὶ εὐπρόσεδρον τῷ κυρίῳ ἀπερισπάστως, Quæ quidem ad uerbum transferre difficillimum fuerit. Eſt autem huiuſmodi fermè ſententia: Sed ad id quod honeſtum eſt ac decorum, & ut indiuulſi ſemper aſſideatis & adhæreatis domino. Diuus Hieronymus aduerſus Iouinianum, teſtatus Græcam proprietatem reddi non poſſe, explicuit ſententiam huius loci ad hunc modum. Hoc autem ad utilitatem ueſtram dico, non ut laqueum uobis inijciam, ſed ut ad id quod honeſtum eſt, & intente facit ſeruire domino, abſq; ulla diſtractionẽ, uos adhorter. Addit hanc ſententiam in Latinis codicibus omnino non inueniri propter interpretationis difficultatẽ. Certe apud Ambroſium abeſt huius ſermonis clauſula, ſic enim legit, Hoc autem ad ueſtram ipſorum utilitatem dico, ut non laqueum uobis inijciam, ſed ad id quod honeſtum eſt. Hic finit ſermonẽ, neq; in interpretatione ſignificat amplius legiſſe ſe. Hieronymus εὔσχημον uertit honeſtũ, & τὸ εὐπρόσεδρον τῷ κυρίῳ reddidit, Quod intente facit ſeruire domino, & pro ἀπερισπάστως poſuit, abſq; ulla diſtractione. Vſus eſt hac uoce Plutarchus in libello de curioſitate, ἀπερίσπαστον appellãs aſſiduũ ſtudiũ ſapiẽtiæ, nullis negocijs alio mentem auocãtibus. In uetuſtis codicibus etiã excuſis adhuc habeẽ, Dño obſecrãdi, quomodo

Hæc olim in Latinis exemplaribus non habebantur.

non

non puto quenquã Latine fuiſſe loquutum. Donatiani codex habebat obſeruandi. In utroque Conſtantienſi erat, obſeruãdi, ex his diuinare licet primam ſcripturam fuiſſe, domino obſeruiẽdi, quod alius uertit in obſecrandi, relicto datiuo, alius in obſeruandi, mutato etiã caſu. Certe apud Græcos nulla obſecrandi mentio.

Virgo p uirginitate. Turpem ſe uideri exiſtimat.) εἰ δέ τις ἀσχημονεῖν, id eſt, Si quis turpe aut indecorum exiſtimat in uirgine. Auguſtinus in quæſtionibus ſuper Numeros pẽtateuchi, indicat quoſdã uirginem hoc loco interpretari uirginitatem. At horum ſententiam nõ approbat, quod nihil aliâs comperiatur adſimile in diuinis libris. Sentit enim Paulus de parentibus elocantibus nuptum filias, citra quorum autoritatem non erat ratus matrimonij contractus. Quod utinam & his temporibus ſeruaretur, præſertim in ea ætate, cui nondum ſatis cõſtat uel conſilium uel iudicium, maxime cum uſqueadeo placeat, ſemel initum quocunque pacto connubium, non alia re quàm morte dirimi. Cæterum ut hæc ad parentem potius quàm ad uirginitatem referantur, ſuadent quæ ſequũtur: Igitur & qui matrimonio iungit uirginem ſuam &c. Atque ita ſanè ediſſerit hunc locum Theophylactus.

Superadulta ὑπέρακμος Si fuerit ſuperadulta.) ὑπέρακμος. Nam id uertit ſuperadultam, cuius flos iam præterierit. Quod Ambroſius ita reddidit, *Si ſit ultra pubertatem*, id quod uulgo rideri ſolet, cum anum uocant uirginem. Solent & infamiæ eſſe obnoxiæ uirgines admodum adultæ, quaſi faſtiditæ à procis.

Non peccat ſi nubat.) γαμείτωσαν, id eſt, Nubat. Quanquam uerbum γαμεῖν commune eſt uiro ducenti uxorem, & puellæ nubenti uiro. Vnde ſubito Paulus mutato numero uerbi, ſponſum & ſponſam reſpexit, aut certe ad eum qui locat filiam & ſponſum. Theophylactus legit, γαμησάτωσαν, nec additur ſi, ſed eſt, οὐχ ἁμαρτάνει, γαμείτωσαν. ut non peccat pertineat ad patrem. γαμείτωσαν ad eos inter quos coit matrimonium.

Nam qui ſtatuit.) ὃς δὲ ἕστηκεν, id eſt, qui uero ſtat firmus, niſi quod uerbum ἵστημι & ſtatuo ſonat Græcis & ſto. Certe uocem eandem in Euangelio Ioannis uertit ſtat. Hic ſanè magis congruebat, ſtat firmus, nam mox ſequitur decernẽdi uerbum. Cæterum quod hic dicit de firmiter ſtando, reſpondet ei quod præceſſit, Qui turpem ſe exiſtimat, &c. Qui non metuit pudicitiæ filiæ, nec mouetur probro uulgari, quod uirginẽ nubilem detinet domi, faciat quod iudicarit eſſe optimum.

Poteſtatem autem ſui habens.) ἔχει habet, non habens. Quanquam hic uariant exemplaria.

Et hoc iudicauit.) Melius decreuit, ſiue ſtatuit, hoc quidẽ loco, κέκρικεν, quod aliâs ita uertit.

Liberata eſt à lege, cui autem uult, nubat.) Græca paulo ſecus habent, ἐλευθέρα ἐστὶν ᾧ θέλει γαμηθῆναι, id eſt, Libera eſt ut nubat cui uelit, ſiue ad nubendum cui uelit. Donatiani codex ſic habebat: Libera eſt, cui uult nubat. Suſpicor ab interprete ſcriptum: ut cui uult nubat, & ut deprauatũ in autẽ. Certe autem non eſt in uetuſtis exemplaribus, nominatim ijs, quæ ſuggeſſit Conſtantia. Quanquam ut ſemel in huius operis initio ſum teſtatus, perpetuo teſtatum haberi par eſt, in toto opere, me nuſquam eſſe uelle contentioſi dogmatis autorem, tantum iuuandi ſtudio monere ſtudioſos, ſemper inconcuſſo & illabefacto iudicio ſacroſanctæ eccleſiæ, & eorum quibus uberius donum eruditionis ac ſapientiæ contigit à Chriſto, tamẽ idem hoc loco nominatim teſtor ob quoſdã in hiſce rebus captioſiores, quã

Non eſt cõtumelia diuerſum ſentire. pure Chriſtianum hominem deceat. Porrò ut non arbitror cõtumelioſum à quoquam autore quãlibet magno aut uetuſto diſſentire, ita nõ grauatim à meipſo diſſentiã, ſi quis adferat quod ſit rectius, etiamſi ſit idiota qui doceat. Scio receptiſſimum eſſe inter Chriſtianos ubi ſemel coijt matrimoniũ, nullo pacto poſſe dirimi, niſi morte alterius. Atque in hac ſententia fuiſſe uideo Chryſoſtomũ ac ueteres Latinos, ſine dubio certe fuit Auguſtinus, eamque ueterum Epiſcoporũ conſtitutionibus & decretaliũ legũ autoritate eſſe confirmatã, denique & theologicarum ſcholarum conſenſu comprobatã. Cæterum ſi ſemper hoc bonis uiris cor

Leges ut pharmaca p morbis mutãtur. di fuit, opinionem in melius commutare, & leges ceu pharmaca conuenit ad morborũ habitum ac rationem accommodare, conſideremus an hic expediat idem fieri, etſi expedit, an liceat, ut matrimonia quædam dirimantur, non temere, ſed grauibus de cauſis, neque per quoſlibet, ſed per eccleſiæ præfectos, aut iudices legitimos, & ita dirimantũ, ut liberũ ſit utrique cui uelit iũgi: aut alteri certe qui diuortio nõ dederit cauſam. Scio quædã eſſe eius generis, ut nefas ſit ceu dubia uocare in diſputationẽ. Quod genus ſunt, an Chriſtus ſit deus &

idem

idem homo, an natus abſq; uiri opera, an animæ ſuperſint à morte corporis, an hæc corpora ſint olim reuictura. Hæc enim tam euidenter traduntur nobis autoritate diuinæ ſcripturæ ac totius eccleſiæ conſenſu, ut impium ſit ac periculoſum de his in diuerſam partem diſſerere, niſi forte nobis cum ethnicis res inciderit. Et tamen non arbitror odioſe reijciendū, qui de huiuſmodi quoq; rebus animi ſui ſcrupulū, ut eſt humanæ mentis infirmitas, doctis aperuerit, nihil aliud agens, quàm ut quod credit utcunq;, credat certius. Sed uidendū eſt, an huius generis ſit de quo nunc agimus. Quædam ita recepta ſunt autoritate eccleſiæ, ut pro re nata poſſint mutari. Et ut fas non eſt diuinam ſcripturam, quam certiſſimā habemus uitæ regulam, abrogare, ita pij ac prudentis diſpēſatoris eſt, eam ad publicos mores accommodare. Sed hac de re pluſculum dicemus aliâs, nūc ad inſtitutum properemus. Primum igitur hoc eſt apoſtolicæ pietatis, omnium ſaluti quantum licet conſulere: & infirmis etiam eccleſiæ membris ſua cura ſuccurrere. Videmus autem tot hominum milia, infelici cōiugio ſibi cohærere cum exitio utriuſq;, qui fortaſſe diſiuncti ſeruari poſſent. Quod ſi fieri poſſit citra iniuriam diuini præcepti, optandum opinor omnibus pijs: Sin minus, uotum tamen ipſum pium arbitror, præſertim cum charitas optet nonnunquā & quæ fieri non poſſunt.

Charitatis uotum.

Optat Moſes deleri de libro uitæ, optat Paulus anathema fieri à Chriſto pro fratribus. Nō defuerunt autem qui ita ſenſerint à recte dirempto matrimonio licuiſſe cum alia copulari, ne quis protinus hanc propoſitionem uelut inauditam, & modis omnibus abſurdam exiſtimet explodendam, & indignam quæ uocetur in diſputationem.

Mitigat propoſitionem.

Siquidem Origenes homilia in Matthæum ſeptima, teſtatur ſibi notos fuiſſe quoſdam epiſcopos, qui permiſerint uxoribus quæ cum uiris diuortiū fecerant, alijs nubere uiris, ac fatetur hoc ab eis factū aduerſus præceptum domini & Pauli, ſed tamen factum nō omnino damnat, quod exiſtimet illos probabili cauſa adductos id permiſiſſe, ne quid deterius committeretur, nimirum obſecutos duriciei cordis, quo conſilio Paulus permiſerit & uiduis incontinentibus ſecundas nuptias.

Dirępta olim matrimonia ab epiſcopis.

Quod exemplum ita cōfert Origenes, ut durius uideri uelit uiduæ quæ libidinis, non prolis gratia maritum alterum deſideret, permittere nouas nuptias, quàm uiro permittere, ut reiecta uxore adultera, ducat ſe digniorem. Deinde nō uidetur addubitare, quin uiro liceat idem, cui permittit Euangelium ob adulterium repudiare, nec Paulus huic præcipit ut uxori recōcilietur, Sed annotauit Origenes ab epiſcopis hoc etiam uxoribus permiſſum, quod Paulus nominatim uidetur prohibere. Neq; enim illic Origenes Iudaicum uirum appellat, qui ob adulteriū, aut ſimilem cauſam repudiat uxorē, ſed qui moroſus ſit ac præfractus Iudæorum more ob quamlibet leuem cauſam repudium parans.

Origenes.

Sic enim argumentatur, Vir ille Iudaicus, & diuortium meditās: Moſes permiſit ob rem turpem repudiare, & exemplum rei turpis ponit adulterium, licebit igitur ob alias res turpes uxorem abijcere. Hanc argumentationem reijcit Origenes, negans Moſen ſenſiſſe de adulterio, quum dicit, Rem turpem, quandoquidem in adulterio non dabatur repudij libellus, ſed uxor tradebatur lapidantibus. Verum, rem turpem appellauit quamlibet, uel morum, uel corporis culpā, qua maritus offenderetur. Hæc Origenem ſenſiſſe declarat, quod mox ſequitur: Poſt hac autem, inquit, dominus non permittit propter aliam aliquam culpam uxorem dimittere niſi propter ſolam cauſam fornicationis. Sub hæc Origenes mouet aliam quæſtionē, an quemadmodum ob adulterium licet uxorē repudiare, ita propter parricidium, ueneficium, aut furtum liceat. Et hæret hic perplexus, uidēs impium facere aduerſus præceptum dei, & tamen iniquum & inhumanum cogi maritum, ut in uxore ferat ea peccata, quæ ſint adulterio grauiora. Tandem huius difficultatis exitum quærens, dicit: Diſputo ergo quia non præceptiue mandauit, ut nemo dimittat uxorem, excepta cauſa fornicationis, ſed quaſi exponēs rem dixit: Qui dimiſerit uxorem excepta cauſa fornicationis, facit eam mœchari. Senſit, opinor, Origenes uxorem protrudi ad adulterium, quum merito reiectæ non ſit ius denuo nubendi, ſed tamen hoc mulieri imputandum, non uiro repudianti. Iam aliquanto ſuperius adduxerat ſimilitudinem de Chriſto qui repudiarit ſynagogam uiricidā, & eccleſiam duxerit nouam ſponſam. Origenis uerba ſunt hæc: Dicendum quoniam non dimiſit Chriſtus primam uxorem ſuam, id eſt primam ſynagogam, ſecundum ſpeciem ſpiritualem, ſeruans, quod dictum eſt, Quod deus coniunxit, homo non ſeparet: niſi quando adultera eſt uxor illa corrupta ab adultero inimico, cuius conſilio & inſidiata eſt uiro &c.

Ac mox:

Ac mox: Et reliquit propter eccleſiam Chriſtus uir, patrem cum quo erat, cum in forma dei eſſet, reliquit etiam matrem &c. Hactenus Origenes. Audis lector diuortiũ, audis à diuortio nouam ſponſam. Ex quibus ſatis liquet Origenem in hac fuiſſe ſententia, licere poſt repudiatam adulteram ducere domum aliam uxorem. Cæterum quod ait, epiſcopos illos feciſſe contra doctrinam Euangelicam, qui poſt repudium permiſerant matrimonium, ſentit Origenes de his qui ob alias cauſas repudiarant uxores, Iudæorum exemplo. Similiter accipiendum eſt, quod ſcribit: Qua enim ratione adultera eſt mulier, quãquam legitime uideatur nubere uiro uiuente, eadem ratione & uir, quãuis legitime uideatur accipere dimiſſam ab aliquo uiro, non accepit legitime ſecundum ſententiam Chriſti, ſed magis mœchatur, quaſi alienã accipiens. Agit hic Origenes de ijs, qui diuortium fecerant ob alias cauſas, quas Chriſtus non excepit, aut ob cauſas leues. Nec tamen humanis legibus puniebatur qui hoc feciſſet, imò matrimonium habebatur legitimum. Sed an iuxta Chriſti ſententiam legitimũ ſit, diſputat Origenes præſertim in atrocibus commiſſis, uelut in ueneficij aut homicidij conatu. Sic enim ait: Si iuſtam excuſationem habet apud deum, tractabis. Et tamen fatetur, quod qui ſic dimittit præbet adulterij cauſam, ſed fortaſſis hoc apud deum imputandum uxori, non marito. Nec ab his diſſentire uidetur Tertullianus libro aduerſus Marcionem 4. ſic interpretans hæc uerba Chriſti, Si quis dimiſerit uxorẽ, & aliam duxerit, quaſi qui hoc animo repudiat ut nouam ducat, non recte dimittat. Dimittit enim non ex iuſta cauſa, ſed cauſatur quiduis, quo quam faſtidit, uideatur iuſte dimittere: Manet inquit, matrimonium quod non rite diremptum eſt, Manente matrimonio nubere adulteriũ eſt. Ita ſi condicionaliter prohibuit nõ dimittere uxorem, nõ in totum prohibuit. Et quod non in totum prohibuit, in totum permiſit. Idem paulo poſt. Habet itaq; & Chriſtum aſſertorem iuſtitia diuortij. Dices Tertullianum non audiendum, quum ſeipſum ſubmouerit ab eccleſia. Verum in hac parte non fuit à quoquam orthodoxo notatus, notandus utiq;, ſi hæc opinio diſſenſiſſet, ab ea quæ tunc erat orthodoxorum. Eiuſdem opinionis fuit Pollentius quidam, uir ut apparet grauis & eruditus, contra quem libris duobus agit Auguſtinus, ſed agit non ut cum hæreſiarcha, ſed ut cum antagoniſta, itaq; refellit illius ſententiam, ut hæreſeos crimen non intentet. Quin & diuus Ambroſius ſine controuerſia, uir nõ orthodoxus modo, uerum etiam probatæ ſanctimoniæ, tribuit uiro ius ducẽdi alteram uxorẽ, ubi priorem ob culpã admiſſam repudiarit. Neq; dubium eſt, quin is epiſcopus exercuerit in ſuis quod recte iureq; fieri ſcripſit. Scripſit autem enarrans caput epiſtolæ ad Corinthios prioris ſeptimum, hunc in modum, Et uirum uxorem non dimittere, ſubauditur autem, excepta fornicationis cauſa. Et ideo nõ ſubiecit ſicut de muliere: Quod ſi diſceſſerit manere ſic, quia uiro licet ducere uxorem ſi dimiſerit uxorem peccantem, quia non ita lege conſtringitur ſicut mulier. Caput enim mulieris uir eſt. Idem paulo ſuperius: Quod ſi ſe, inquit, continere non poteſt, quia pugnare non uult contra carnem, uiro reconcilietur. Non enim permittitur mulieri, ut nubat, ſi uirum ſuum cauſa fornicationis dimiſerit, aut apoſtaſiæ, aut ſi illicite impellente laſciuia, uſum quærit uxoris, quia inferior nõ omnino hac lege utitur qua potior. Si tamen apoſtatet uir, aut uſum quærit uxoris inuertere, nec alij poteſt nubere mulier, nec reuerti ad illum. Hic cum ait, quia inferior non omnino hac lege utitur qua potior, uidetur tacite tribuere marito ius ducendi alteram. At aliquanto poſt, & uxori tribuit ius alteri nubendi uiuo marito priore. Enarrans enim Pauli uerba, Non eſt enim frater aut ſoror ſeruituti ſubiectus in huiuſmodi, ait, Hoc eſt, non debetur reuerẽtia coniugij, ei qui horret autorem cõiugij. Non enim ratum eſt matrimoniũ quod ſine dei deuotione eſt, ac per hoc non eſt peccatum ei quæ dimittitur propter deum ſi alij ſe iunxerit. Contumelia enim creatoris ſoluit ius matrimonij circa eum qui relinquitur, ne accuſetur alij copulatus. Infidelis autem diſcedẽs, & in deum & in matrimonium peccare dignoſcitur, quia noluit ſub dei deuotione habere coniugium. Itaq; non eſt ei fides ſeruanda coniugij, qui ideo receſſit, ne audiret autorem eſſe Chriſtianorum deum coniugij. Nam ſi Eſdra dimitti fecit uxores aut uiros infideles, ut propicius fieret deus, nec iratus, ſi alias ex genere ſuo acciperent, non enim ita præceptum his eſt ut remiſſis iſtis alias minime ducerent, quanto magis ſi infidelis diſceſſerit, liberum habebit arbitrium, ſi uoluerit nubere legis ſuæ uiro. Illud enim non debet imputari matrimonium quod extra legem dei eſt. Hactenus ille. Neque enim arbitror hic

Pollentius.

Ambroſius uiro facit ius ducendi alterã.

Etiam uxori permittit alicubi nubere à diuortio.

cauſari

cauſari quenquam poſſe, Ambroſium agere de muliere, quæ per imprudentiam nupſe-
rit marito pagano, quem credebat eſſe Chriſtianum, cum Paulus permittat coniunctionē,
ſi conſentiat infidelis. Quod ſi hic error interceſſerit, in contrahēdo, nullo iure poterit cum
illo manere cum quo non potuit contrahere matrimonium. Sanè frigidū eſt quod Petrus *Magiſter ſen-*
Lombardus adducens eum locum ex Ambroſio, quē nos primum recenſuimus libro ſen- *tentiarum.*
tentiarū quarto, ſic diluere conatur, ut dicat hæc uerba à falſarijs indita libris Ambroſianis,
cum & ſtilus ad unguem congruat, neqꝫ quicquam alioqui ſit illic aſſcriptum uice commen
tarij. Nihil negocij fuerit quemuis nodum iſta ratione diſſoluere ſi quis recipiat. Sunt in
libris Cypriani, ſunt in Hieronymi, ſunt in Auguſtini, ſunt in Thomæ, quæ reijcit eccleſia.
Cur non in his omnibus eodem utimur creſphygeto, moxqꝫ occinimus, à falſarijs ſubdita
ſunt? Iam ſi recentiorum opiniones excutiamus, quibus hactenus plurimum autoritatis,
& fora & ſcholæ tribuunt, comperiemus & inter hos fuiſſe, qui putarint matrimoniū poſſe
dirimi, aut certe qui putarint hoc argumentum eſſe diſputabile. Primum Ioannes Andreæ *Ioannes*
decernit matrimonium antequam interceſſerit copula, poſſe dirimi, non ſolum ob profeſ- *Andreæ.*
ſionem uitæ monaſticæ, uerūetiam ſola Rhomani pontificis autoritate. Quod ſi mihi dant
huiuſmodi matrimonium, uerbis legitimis ac mutuo conſenſu cōtractum inter perſonas
idoneas eſſe uerum matrimonium, ſimul dabunt eius uim pendere ex lege diuina. Aut igi
tur lex diuina non hoc ſenſit quod nos interpretamur, aut Pontifex poteſtatem habet la-
xandi iuris diuini. Rurſus idem Ioannes docet matrimonium conſummatum interuentu
coitus non poſſe dirimi. Sed huius diſcriminis ego nullam adhuc ſatis grauem audio cau-
ſam. Nam rationes quas adducunt Hoſtienſis, Auguſtinus, & Leo papa, præterqꝫ quod
hominum commenta ſunt, non efficiunt tamen, quo minus aduerſus Chriſti Pauliqꝫ do-
ctrinam dirimatur matrimonium, & à diuortio ſit ius iterandi coniugij. Aut igitur negan
dum eſt eſſe matrimonium, quod non confirmauit congreſſus coniugalis, aut fatendū eſt
recte dirimi matrimonium. Alioqui quis deus hoc reuelauit doctoribus iſtis, quod profeſ
ſio uitæ monaſticæ, & mutatus cultus, iuxta hominum inſtitutionem dirimit matrimoniū,
etiam altero coniugum reclamante? Quod oraculum aperuit, quod lapſus in hæreſim, diri
mat matrimonium, etiam conſummatum, & ita dirimat, ut ius ſit ei qui perſtiterit in fide,
alteri iungi? Vt omittam interim quod Zacharias papa, quemadmodum refertur libro
Sententiarum iiij. diſt. xxxiiij. dirimit matrimonium, ob rem habitam cum ſorore uxoris
tuæ. Eius uerba ſic habent: Cōcubuiſti cum ſorore uxoris. Si feciſti, neutrā habeas, & uxor
tua, ſi non fuerit conſcia ſceleris, & continere non uult, nubat in domino cui uult. Tu uero
& adultera, ſine ſpe coniugij maneatis, & dum uiuitis pœnitentiam agite. Hactenus Za-
charias. Iam uero mihi nequaqꝫ ueriſimile uidetur commentum, quod addit Petrus Lom- *Petrus Lom-*
bardus: Quod ait, inquit, cui uult nubat, intelligendum eſt poſt mortem uiri. An rem tanti *bardus.*
momēti taciturus erat Pontifex, ſi ſenſiſſet quod hic interpretatur? Quid ſi maritus ſuper-
ſtes ſit uxori, nónne iam par erit hac in parte pœna nocentis & innocentis. Verum hoc ut-
cunqꝫ habet, Nam cauſabitur aliquis, non fuiſſe matrimonium, quod cōtra pontificis con-
ſtitutionem contractum eſt. Atqui id ſi uerum eſt, quur nō liberatur mulier? Verum hanc,
ut dixi, quæſtionem in præſentia miſſam faciamus: de monaſticæ uitæ profeſſione, nulli du
bium eſt, quin dirimat matrimonium non conſummatum, lapſus in hæreſim etiam cōſum-
matum. Quod ſi ideo licet dirimere matrimonium non conſummatum, quod plenior ſit
ratio ſacramenti in conſummato, eadem ratione licebit & conſummatum dirimere, quod
plenior etiam eſt ratio in fœcundo coniugio, quàm in ſterili: in primo, quàm in ſecūdo aut
tertio. Mihi probabile uidetur hoc humanis legibus cautum, ut non cōſummatum aliquo
modo liceret dirimere, quod intactæ facile ſponſus alius reperiatur, contactæ non item. At
nos, neſcio quo ſtudio, in hoc negocio leges humanas miſcuimus cum iure diuino, remqꝫ
prorſus inextricabilem reddidimus. Et tamen Ioannes Andreæ non uſqꝫ adeo abhorret ab
hac opinione, ſi dicat aliquis matrimonium conſummatum graui de cauſa poſſe dirimi,
quum hoc argumentum diſputet in regula actus legitimi, de regulis iuris lib. vi. citante Pa
normitano, in C. Ex publico, de conuerſione coniugatorum. Nam propoſito caſu, an Pon
tifex poſſit indulgere, ut filius unicus regis monachus, ducat uxorem, eamqꝫ habeat, do-
nec gignat prolem maſculam, rationibus in utramque partem adductis, pro neutra parte

N pronunciat

pronunciat,rem aliorum arbitrio relinquens. Tandem ita claudit diſputationem Panormitanus:Ego ſatis putarem, quod nullo caſu papa poſſet diſſoluere matrimonium conſummatum inter fideles,ita quod eligerem partem negatiuam.Nec hic aſſeuerat,ſed argumentum ut diſputabile proponit, cuius alteram partē ipſe putat eſſe probabiliorē. Idem in C. Quanto,de diuortijs,inter multa ſcribit hæc:Et eſt iſte textus ad hoc optimus,& per rationem ſuam poſſet argui,quod etiam eccleſia non poſſet illud diſſoluere.Rurſus hic non affirmat eccleſiam non poſſe dirimere matrimonium conſummatū,imò potius innuit poſſe: licet ex hoc capite dicat poſſe ſumi argumentum pro diuerſa parte.Neq; ſtatim expugnatū eſt, quod oppugnari poteſt argumento. Quin & Hoſtienſis uidetur alicubi pro diuerſa parte facere.Siquidē in C.Ex parte,de conuerſione coniugatorū, quærit, an eccleſia poſſit hodie ſtatuere,ut altero fidelium prolapſo in hæreſim, poſſit alter coniugum tranſire ad altera uota.ac definit poſſe,hoc argumento:Sicut ſtatuit,inquit,inter infideles, inter quos eſt uerum matrimonium,in c.de infidel.& conſang.& affini.eodem modo uidetur,quod poſſit ſtatuere inter fideles.Nam ratificatio matrimonij, quæ eſt inter fideles, naſcitur ex ſacramento baptiſmi, ut in d.c.quanto.& hoc ex eccleſiæ diſpoſitione. Poteſt ergo aliter eccleſia ſtatuere. An nō hic aperte prōnunciat Hoſtienſis,eccleſiam poſſe ſtatuere,ut aliquod matrimonium ratum & conſummatum diſſoluatur, altero labente in hæreſim : ita ut alter innoxius poſſit ad ſecunda uota tranſire,hoc eſt,nouum inire matrimonium.Negat tamen hoc poſſe fieri,niſi ſtatuat eccleſia. Iam Antoninus narrat ſibi conſpectum fuiſſe diploma, quo Rhomanus potifex dirimebat matrimonium ratum & conſummatum. Porro quantū his autoribus tribuendū ſit, alij uiderint. A me ſunt in hoc producti,ut apud hos, qui illis plurimum tribuunt,non uidear abſurde feciſſe,qui optarim aliqua ratione fieri, ut autoritas eccleſiæ ſuccurrat infeliciter,ac cum detrimento ſalutis cohærentibus. Iam nemo poterit inficiari,leges Chriſti multo æquiſſimas eſſe,longeq; præcellere, ſiue cum lege naturali,ſiue cū humanis legibus conferantur.

Argumentum ab æquitate.

Chriſtus uirginitatem non exigit, ne uideatur cum natura pugnare,licet beatos pronunciet,qui hoc poſſint capere,ſed addit,propter regnū dei. Regnum autem dei uocat euangelij prædicationem, ut hoc ipſum ad ea tempora magis pertineat. Eſt tempus nubendi,eſt tempus abſtinendi à nuptijs. An igitur æquū uidetur, ut maritus cum uxore flagitijs operta,quibus neq; cauſam dedit, nec mederi poſſit, cogatur uiuere,cum qua uiuere non ſit uiuere:aut ſi diuertat compellatur omnem ætatem orbus, deſtitutus,ac uelut euiratus degere? Sit æquum ei qui diuortio cauſam dedit, adimi ius iterandi coniugij,cur is plectitur qui nihil eſt commeritus,niſi quod parū feliciter duxit uxorem? Aut quis unquam audiuit fortunā puniri,ſi abſit culpa,præſertim lege diuina? Quid eſt hoc aliud, quàm afflicto afflictionem addere,cui ſubuentum oportuit? Nam quod ſpurijs aut nothis ad quoſdam honores & commoda interclusus eſt aditus, primum humanis legibus interclusus eſt,non euangelicis, Deinde ſic uiſum eſt ulciſci parentum intemperantiam.Poſtremo non ſic interclusus eſt,quin ſua uirtute poſſint fortunā ſarcire. Quanq; nec omnino ſimile eſt,non admitti ad dignitates,& per omnem uitam cruciari,& nulla ſua culpa,tantis obijci periculis.Si facit adulteram,qui ſine legitima cauſa repudiat uxorē,non facit adulteram,qui uetat inire matrimonium,cum eo ſit habitu corporis, ut caſtitas nō ſit exigenda? Nam quod obijciunt exemplum monacharum ac monachorum, quibus ideo non fit iniuria,quod ſua ſponte ſuſceperunt inabrogabilem profeſſionem,fortaſſe reſpondere poteram, nil agit exemplum litem quod lite reſoluit. Et tamen, ſi credimus quibuſdam iureconſultis, Pontifex Rhomanus poteſt ex monacho non monachum facere. Siquidem quod adferunt de uoto ſolenni & non ſolenni, ut conſtanter aſſeuerari uideo, ita non uideo ſolidis rationibus eſſe nixum. Si pondus habebit hæc ratio, uolentes ſuſceperunt,ut quod actum eſt ſit perpetuum,omnes contractus qui inter uolentes coierint, debent eſſe perpetui,qui nunc nouis cauſis emergentibus, ex æquitate iuris ſæpenumero reſcinduntur. Sed dicet aliquis, in matrimonio lex eſt præſcripta ne dirimatur ſemel contractum:& huius legis nō ignari ultro præbēt colla capiſtro. Atqui hoc eſt quod hic agimus, an huius legis rigor poſſit aliquo pacto laxari,quum ſæpe tales exiſtāt cauſæ,ut crudele uideatur non ſubuenire periclitanti? Quod ſi res pugnare uidetur cum æquitate naturali, uidendum eſt,an ſecus interpretanda ſint,quæ ſuper hac re leguntur in euangelicis & apoſtolicis literis.

licis literis. Liceat enim hic quod in alijs ſacræ ſcripturæ locis facere non ueremur. Excutiamus, quando, quibus, qua occaſione dictū ſit, & fortaſſis ueram germanamq́ꝫ ſententiam deprehendemus.

Interpretatio locorum.

Neqꝫ uero ſtatim hic reclamet aliquis: O cœlum, ô terra, hic conuellit decreta eccleſiæ. Primum non conuello, ut ante teſtatus ſum, ſed diſputandi gratia cōfero. Primum diſpiciendum eſt, quo animo hoc receperit eccleſia. Quædam enim ſic inſtituit, ut ad tempus modo uelit ualere. Deinde ſi nuſquam ſua placita mutauit, uel eccleſia, ſi ſic libet appellare, uel Rhomanus pontifex, non poſtulo, ut hic quicquam demutet. Sin comperitur idem aliâs feciſſe in rebus per ſe quidem grauioribus, ſed fortaſſe non perinde facientibus ad ſalutem mortalium, cur idem hic uereamur facere, quum hac uia tot hominum ſaluti liceat conſulere? Chriſtus non grauatur ob unam ouiculam luſtratis omnibus obambulare, quam humeris reducat, & nos grauabimur experiri ſi quâ tam multis pereūtibus ſuccurri poſſit, præſertim cum Chriſtus ſalutis ſit autor, & humanæ leges non aliter ualere debeant, niſi quatenus ad ſalutem conducunt hominum.

Pontifex an poſſit ſtatuere aliquid aduerſus apoſtolorū decreta.

Deniqꝫ quum pleriqꝫ theologi tantum autoritatis tribuant Rhomano pontifici, ut poſſit abrogare quod ab apoſtolis, atqꝫ adeo ab ipſo Petro ſit inſtitutum, nec deſint qui uocēt in quæſtionem, num ius habeat & aduerſus euangelicam doctrinā ſtatuendi quippiam, nec prorſus abnuunt, quin aliqua ratione poſſit, ſi non abrogando quod ſtatuit Chriſtus, certe uel interpretando, uel aſtringendo, uel relaxando, quod non ueritus eſt Paulus quoties ait, Ego non dominus, ſecundum indulgentiam agens non ex imperio, cur hic aſtringunt illius poteſtatem?

Ioannes Andreæ.

Porrò quod ad matrimonium attinet, Ioannes Andreæ grauis apud iurecōſultos autor, aſſeuerat Rhomanum pontificem poſſe conſtituere, ut per ſecundum matrimonium irritetur prius, non conſummatum, ſicut irritatur per ingreſſum religionis. Et in huius ſententiam pedibus diſcedit Panormitanus, quod liquet ex horum commentarijs in capitulum, Quod uotum, titulo, De uoto & uoti redemptione, libro ſexto. Item in capitulo, Ex publico, de conuerſione coniugatorum.

Apoſtolorum decreta mutata ſunt.

In actis apoſtolorum, ſolenni celebriq́ꝫ conſilio decretum ac promulgatum eſt, ut qui ex paganiſmo cooptarentur in Chriſtianos, abſtinerent ab idolothytis, à ſuffocato animante, à ſanguine, & à ſtupro. Conciliabulum dici non poteſt tam frequens cœtus, acephalum dici non poteſt ubi Petrus aderat ipſe. Et tamen quod ibi decretum eſt, adeo eſt antiquatum, ut nūc iudaizare crederetur, qui abhorreret à gallina ſuffocata, aut fartis ſanguine diſtentis. Nec lædimus interim apoſtolicam maieſtatem, tātum excuſamus hoc ad tempus fuiſſe conſtitutum, ob placandos Iudæorum animos.

Pauli conſtitutio.

Paulus uetat epiſcopum fieri qui neophytus ſit, aut percuſſor, aut uinolentus. At hodie Rhomanus pontifex uel heri baptizatum, uel piratam publicum admittet ad honorem epiſcopalem, ſi uideatur, nihil deterritus Paulina conſtitutione.

Tranſſubſtantiatio.

In ſynaxi tranſſubſtantiationem, ſero definiuit eccleſia, diu ſatis erat credere, ſiue ſub pane conſecrato, ſiue quocunqꝫ modo adeſſe uerum corpus Chriſti. Vbi rem propius contēplata eſt, ubi exactius expendit, certius præſcripſit. Non erant hæretici qui olim credidiſſent ſpiritum ſanctum à patre duntaxat procedere, & haud ſcio, an maxima pars Chriſtianorum primitus ita crediderit. Expenſa re, definijt eccleſia, quod hodie ſequimur.

Conceptio beatæ uirginis.

Idem uidetur accidiſſe in conceptione beatæ uirginis. ſi tamen hoc eccleſia ſic definijt, ut hæreticus ſit habendus qui dubitet, nam mihi nondum ſatis liquet, etiamſi ſunt qui prædicent hoc eſſe definitum in concilio Baſilienſi. Hic rurſus oritur dubitatio gemina, an ualeant omnia in eo concilio acta, tum quibus uerbis & quo animo hoc ſit definitū. Quod ſi ut articulus fidei, quid fiet Dominicanis, quorum pleriqꝫ perſiſtunt in diuerſa ſententia? Sunt huius generis alia multa. Nemo priſcorum audebat clare pronunciare, ſpiritum ſanctum eſſe patri filióque homuſion, ne tum quidem quum quæſtio de filio tanta contentione per uniuerſum orbem agitaretur. Quin in epinicio quod poſt Arianos profligatos canere cœpit eccleſia, quod tribuitur filio, lumen de lumine, deum uerum de deo uero, non idem dilucide tribuitur ſpiritui ſancto, Nunc audemus profiteri, ſpiritum ſanctum homuſion patri & filio, & deum uerum, de patre deo uero, & de filio deo uero. Nullus, opinor, eccleſiam Chriſti, quæ conſtat hominum conſortio, ſic omni prorſus errore liberat, ut nihil ignoret.

Error citra periculum bonorū morum, aut fidei.

Satis eſt hactenus uacare errore, ut religionis ac fidei ſumma conſtet. Nam fieri poteſt, ut de die Paſchæ ſtatuendo labatur numero eccleſia, quum is error ad pietatis aut fidei negocium proprie non pertineat. Loquor autem de eccleſia cuius autoritatem ſequimur,

An ſummus pontifex errare poſſit errore iudiciario. uidelicet Rhomana. Porrò ſi uerum eſt, quod quidam aſſeuerant, Rhomanum pontificē errore iudiciali non poſſe unquam errare, quid opus generalibus concilijs, quid opus in concilium accerſere iureconſultos, ac Theologos eruditos, ſi pronuncians labi non poteſt? Cur datus eſt appellationi locus, uel ad Synodum, uel ad eundem rectius edoctum, poſteaquàm ſemel de cauſa pronunciauit pontifex? Quorſum attinet tot Academias in tractandis fidei quæſtionibus diſtorqueri, quum ex uno pontifice, quod uerum eſt, audire liceat? Imò qui fit, ut pontificis huius decreta, cum illius pugnent decretis? Vt enim taceam

Ioannes 22. de Formoſo, nónne papa Ioannes uigeſimuſſecundus, & Nicolaus, decretis totis inter ſe

Nicolaus. pugnant, idq́; in his quæ uidentur ad fidei negocium pertinere? Quorum alter pronunciauit iudicialiter, ut illorum more loquar, Chriſtum & apoſtolos nihil habuiſſe, nec in commune, nec priuatim: Alter contra prònunciat, habuiſſe. Id ex ipſorum extrauagantibus li-

Innocētius. 3. cebit cognoſcere, ſed propius ad id quod hic agimus facit, quod Innocentius tertius, ac

Celeſtinus. Celeſtinus de matrimonio dirimendo prorſus pugnantia definierunt. Quorum hic ius facit alteri coniugum iterare matrimonium, ſi alter fuerit in hæreſim prolapſus, Innocentius negat. quemadmodū legimus libro decretal. quarto, titulo, de diuortijs, capite quanto. Nec illic diſſimulat Innocentius quendam prædeceſſorem ſuum ſecus ſtatuiſſe, Celeſtinum indicans, ut aperit gloſſema, declarans Celeſtini ſuper hac re conſtitutionem, olim extitiſſe in decretalibus, libro tertio, titulo de conuerſione infidelium. in fine. Id eo magis uериſimile eſt,

Pelagius. quod is titulus pauciſſimis conſtet capitibus, ut intelligas eſſe decurtatum. Præterea Pelagius, ut extat in decretis, diſtinctione trigeſima prima, capite ante triennium, conſtituerat, ut hypodiaconi Siciliæ ab uxoribus abſtinerent, quas ante conſtitutionem legitime duxerant. Id decretum uelut iniquum, & cum euangelico pugnans præcepto, retractat & abro-

Gregorius. gat Gregorius, eius nominis primus, qui Pelagio ſucceſſit, ſtatuens, ut in poſterum nemini ad eum ordinem pateret aditus, niſi uouiſſet caſtitatem. Cæterum durum & iniquum eſſe, ut ad caſtitatem cogatur, qui non uouerit caſtitatem, nec ulla culpa commeruerit, ut eò debuerit compelli. At quod hic iniquum uidetur Gregorio, non uiſum eſt iniquum Innocentio tertio, loco quem modo adduximus, qui ita reſpondet ijs qui obijciebāt, præter æquum uideri, coniugem relictum ſuo iure priuari ſine culpa, præſertim cum contumelioſior ſit in Chriſtum qui baptizatus recidit in hæreſim, aut paganiſmum, quàm qui natus ethnicus recuſat ad Chriſti profeſſionem conuerti. Ad hæc ſeculis aliquot hanc ſententiam complexa eſt eccleſia Mutinenſis, ut qui cōtraxiſſet cum Barbara uerbis legitimis, & ex animo, ſed nō intercedente coitu, poſtea contraheret cum Cornelia, & coitum adiungeret, cogeretur pri-

Innocentius. ore relicta, poſteriori conuiuere. Id palàm reſcindit Innocentius Romanus pontifex, ex diametro, quod aiunt, diuerſam pronuncians ſententiam, uidelicet priorem eſſe legitimam uxorem, quod cum poſteriore ſit actum, adulterium eſſe, non matrimonium, ut proditum eſt libro decretalium epiſtolarum quarto, titulo quarto, capite Tuas dudum, & eiuſdem ti-

Alexander. 3. tuli, capite Licet. Alexander tertius indicat ſuo reſcripto fuiſſe ſtatutum ac definitum aliquando à prædeceſſoribus ſuis, id eſt, Rhomanis pontificibus, quod in Mutinenſi eccleſia damnat Innocentius. Quanto id periculoſius, q̄ cauſa diuortij? & tamen hic decreta pontificum mutauit Rhomanus pontifex. Vt non commemorem interim, quod in cauſa fidei ſchola Pariſienſis aliquando publicitus improbarit Rhomani pontificis ſentētiam, eumq́; ad palinodiam compulerit, ſi qua fides hiſtorijs. Niſi forte fabulam uanam eſſe putamus, quod refert Ioannes Gerſon in ſermone quodam paſchali de Ioanne pontifice, eius nominis uigeſimoſecundo, qui decernebat ante diem iudicij non eſſe puniendas animas impiorum, quem errorem publicitus exploſit, ſchola Pariſiorum, pontificem adigēs ad palinodiam. Nec dici poteſt, hunc errorem priuatum fuiſſe pontificis, publicū fuiſſe oportet, ſcripto aut etiam decreto uulgatum, quum ea res adeo commouerit Galliæ regnum. Sed quid

Petrus mutauit ſententiā. ego de Pelagijs, aut Alexandris loquor, aut Innocentijs, cum non puduerit Petrum apoſtolorum principem, melioribus auſcultare, poſteaq́; admonitore Paulo, ſuum agnouit errorem? ſi tamen amplectimur hac in parte diui Aurelij Auguſtini ſententiā. Iam ut demus coniugium eſſe legis diuinæ, certe plæraq́; quæ circa matrimoniorum cauſas tractantur, ad ius poſitiuū pertinent, ueluti de gradibus, de impedimētis, de reſciſſionibus. Neq́; hæc decreta à Synodis celebribus profecta ſunt ad nos, ſed à priuatis pontificū reſponſis, quibus

huius

huius aut illius conſultationibus pro tempore, quod æquum uideretur reſpondebãt, nonnunquam & à ſeipſis diſſentientes. Atq; hæc conſtitutio de qua nunc agimus, primũ, opinor, ab uno aut altero epiſcopo profecta eſt, deinde paulatim latius ſerpens inualuit. Homines erant illi, & nemo neſcit quantum ualeat ſemel recepta conſuetudo. Nec mirum eſt, ueteres illos tam iniquos fuiſſe diuortio, quod & apud ethnicos ſemper fuit odioſum, qui coniugium etiam ægre admiſerint, ægrius digamiam. Hæc eo prodimus, ne quis ſtatim uelut abſurdam reijciat diſputationem de mutandis diuortij legibus. Sed iam ſi placet, excutiamus diuinorũ uoluminum locos, unde uidemur ad hanc legẽ recipiendam fuiſſe compulſi.

Loca quæ uidentur prohibere diuortiũ Matthæi 5.

Dominus noſter Chriſtus apud Matthæum cap. quinto, tradens cœleſtẽ illam ſuam philoſophiam, & abſolutum præſcribens exemplar, cuiuſmodi ſuos eſſe uoluerit, loquit̃ ad hunc modum, Dictum eſt autẽ, Quicunq; dimiſerit uxorẽ ſuam, det ei libellũ repudij. Ego autem dico uobis, quod omnis qui dimiſerit uxorem ſuam, excepta fornicationis cauſa, facit eam mœchari, & qui dimiſſam duxerit, adulterat. Verũ cum eodem in loco complura doceat, quæ pure germaneq; Chriſtianis digna ſunt, cur in cæteris omnibus recipimus interpretationem, in uno diuortio tam rigidi ſumus, ut magis etiã aſtringamus uerba Chriſti? Etenim cum ille reliquerit marito unam cauſam repudiandæ coniugis, nos eam multis modis aſtringimus. Primũ ita licebit diuertere, ut poſtea uiuat caſtratus & orbus. Deinde ſi poſt ſuſpitionem adulterij rem habuerit cum uxore, excidit à iure repudiandi. Ad hæc ſi ipſe quoq; fuerit adulter, cogetur cum adultera cohærere. Poſtremo particulã exceptionis huc detorquemus, non ut ius faciat marito repudiandi, ſed ut ſi repudiet, non facturus ſit adulteram, quandoquidem iam adulteram abijcit. Nam id Auguſtini commentũ eſt.

Diuortiũ nouum à nobis inuentum.

Diuortium interim appello, uerũ, & quale ſolum illa nouit ætas, qua licebat à repudio prioris alteram ducere. Nam quod nos interpretamur diuortiũ, cum dirimitur domeſtica conſuetudo, manente coniugij uinculo, quis unquam ueterũ uel Theologorum, uel Iureconſultorum appellauit diuortiũ? ſed de hoc mox. Hac igitur una in parte tam mordicus tenemus ſummum, quod aiunt, ius, in cæteris quamuis recipientes interpretationem.

Ius iurandũ.

Vetat inibi, ne iuremus omnino, uetatq; multo ſeuerius q̃ diuortium, & pluribus uerbis inculcat, & tamẽ ob treis drachmas iuramus paſſim, ſic excuſantes, non eſt iurandum temere. Cur non itẽ, non eſt diuertendũ ab uxore temere?

Ne iraſcaris.

Vetat ille iraſci, mox ſubijcimus, temere. Vetat ille cõpellare quenquam contumelioſius, nos etiam colaphos impingimus, deniq; occidimus, & excuſamus non lædendi, ſed caſtigandi animo. Vetat ille, ne munus offeramus, ni prius reditum ſit in gratiam cum fratre. excuſamus ſi petat ille ſibi ignoſci, & ſi ſatisfaciat. Vetat ire ad iudices pro credito, ſed rem tranſigi iubet cũ aduerſario. Nos ob ſex obolos conijcimus proximum in uincula, & iure agere dicimur. Imò definimus peccare eum & negligentiæ reum agimus, qui ius ſuum hac uia non perſequatur. Vetat iniuriam iniuria retaliare, etiam iure. Nam antiquitus talionis pœna ſine iudicio, ni fallor, non permittebatur. Nos ob paucos nummos ſubductos, hominem ad ſuſpendiũ adigentes, excuſamus, ius perſequor, nõ uindictam.

Præcepti & conſilij.

Vetat ille reſiſti malo, nos excuſamus conſilij eſſe, non præcepti, licere nihilo ſecius uim ui repellere. Et ne ſingula perſequar, iubemur diligere inimicos, bene mereri de male merentibus, bene precari male precantibus. Excuſamus optabo inimicis mentem meliorem, ſigna familiaritatis non teneor exhibere. Poſtremo communis excuſatio opponitur omnibus, perfectis hæc præcipiuntur. Neque quiſquam interim agnoſcit perfectæ pietatis profeſſionẽ quũ exigitur officiũ, ut iſta penè fruſtra dicta ſint à Chriſto.

Circulus Chriſto proximus ac pure Chriſtianus.

Chriſtus hæc loquutus eſt, non turbis, ſed diſcipulis, idq; in monte, depingens puriſſimã illam ſui corporis partẽ, quam appellat regnum cœlorũ, cui nullis ſit opus legibus. Quorſum enim opus præcepto, Ne occidas, ubi nemo uel læſus iraſcitur, aut maledicit? ubi placat ultro etiam is qui iniuria affectus eſt? ubi quiſq; mauult de ſuo iure concedere q̃ apud iudicem experiri? Quid opus lege quæ uetat adulterium, ubi nemo cõcupiſcit quod alienum eſt? Quorſum opus iureiurãdo, ubi nec fallere ſtudet quiſquã, neq; diffidit quiſquam? Quid opus, ut lex moderetur ultionis æquilibrium, ubi diliguntur & hoſtes, ubi malefactum beneficio penſatur, conuiciũ benedictis? Ita nihil opus libello repudij, ubi nemo malus eſt, aut ſi quid eſt humani uitij, uel toleratur inuicem uel ſanatur. Pone talem populũ qualẽ Chriſtus optat, nec repudio fuerit opus, nec iureiurando. Quod ſi ob infirmos quos in tanto numero plu-

rimos habet eccleſia, nemo uetatꝰ legibus ſuũ ius perſequi, nemo uetatꝰ uim à capite propel-
lere, nemo uetatur iurare, modo ob rē, & ne peieret, nemo cogitur bene mereri de male me-
rētibus, cur unũ hoc de diuortio promiſcue exigimus ab omnibus? Si ob duriciam cordis
permiſſum eſt Iudæis ob quamlibet cauſam uxorē abijcere, ne quid grauius admitterent,
A cauſis. & uidemus inter Chriſtianos, præter aſſiduas coniugatorũ rixas, grauiora diſcrimina, ni-
mirũ cædes, ueneficia, incantamenta: cur quũ idem ſit morbus, nõ idē admouetꝰ remediũ?
Nõ probat Paulus digamiã, & tamen ob incõtinentiã permittit, quod non audet exigere,
ſatius eſſe iudicans nubere, ꝙ uri. Et nos de rigore diuortij nihil omnino laxamus? Iudæi
quod Moſes ſcripſerat de libello repudij ſic interpretabanꝰ, quaſi maritis ius eſſet quãlibet
leui de cauſa reijcere coniugē, puta ſi quid in corpore fœditatis offenderet. Sic eñ interro-
gant Chriſtũ cap. xix. An licet quacũq; de cauſa dimittere uxorē? Id Chriſtus aſtringit ad
Cur adulteriũ potiſſimum excipitur. unã adulterij cauſam, nõ qđ non ſint alia flagitia adulterio ſceleratiora, ſed quod adulteriũ
tota ratione pugnet cũ cõiugio. Matrimoniũ è duobus unũ facit, eam copulã diſſecat adul-
teriũ. Ergo ſuis Chriſtus unã duntaxat cauſam indulget diuortij, Iudæis nõ adimit, quod
indulſit Moſes ob ingenij duriciē, negans ab initio fuiſſe ſic. Si ut cõditus erat homo per-
ſeueraſſet, nullũ erat futurũ inter ullos diuortiũ. Chriſtus reuocãs ſuos ad priſtinã innocen-
tiã, non uult diuortiũ, quia non uult duros corde, & tamen Paulus indulget humanæ fragi-
litati, relaxans ſæpenumero domini præceptũ. Cur non idē facere poſſit Rhomanus ponti-
Quod deus coniunxit. fex? Porrò quod obijcitꝰ ex eodē loco, Quod deus coniunxit, homo ne ſeperet, nõ magno
negocio ſolui poteſt. Hoc deus cõiunxit, quod rite cõiungitꝰ, hoc deus dirimit, quod recte
dirimitꝰ. Apud ethnicos non erat ratũ matrimoniũ, niſi parẽtũ aut tutorũ autoritate cõpro-
batũ, ne apud Iudæos quidē, & tamen apud utroſq; aliquo modo dirimi poterat matrimo-
niũ. Apud Chriſtianos facillime coit coniugium, & ſemel initũ nullo pacto poteſt diuelli.
Furtim inter pueros & puellas, per lenones ac lenas, inter ſtultos ac temulẽtos copulatꝰ ma-
trimoniũ, & tam turpiter initũ indiſſolubile eſt, & quod magis eſt nouũ, ſic initũ ſit ſacra-
mentũ. Nã quæ nos de conſenſu, & uerbis de præſenti, de rato & non rato diſſerimus, hu-
manæ ſunt interpretationes, nõ oracula dei. Fateor abſq; mutuo cõſenſu nõ coire matrimo-
niũ, ſed conſenſum requiro ſobriũ. Conſenſum nõ per inſidias ac temulentiã extortũ. Con-
ſenſum ex amicorũ cõſilio ſic adhibitũ, ut par eſt in re quæ reſcindi nunꝙ poſſit, & quæ me-
reatꝰ inter eccleſiæ ſacramẽta numerari. Cæterũ ubi cognitis cauſis, epiſcopus, aut alij legiti-
mi iudices dirimũt huiuſmodi matrimoniũ, non hoc ſeparat homo, quod deus coniunxit,
ſed quod male cõglutinauit pueritia, quod uinũ, quod temeritas, quod inſcitia, quod male
per lenas ac lenones, ſuos diaconos cõiunxerat diabolus, hoc per ſuos miniſtros recte diri-
mit deus. Atqui diuortiũ, inquiũt, approbat eccleſia: ſed hactenus, ut uterq; maneat incõiu-
gatus. Obſecro te an de hoc diuortio ſenſit Chriſtus? A Iudæis interrogatꝰ, Iudæis reſpon-
det. At illi nullũ aliud nouerant diuortiũ, niſi quod adimeret ius repetẽdi dimiſſam, & da-
ret ius ducendi alterã. Siquidē licuiſſe Iudæis etiã mulieribus, à repudio alteri nubere, uel
illud eſt argumento, quod ſacerdos prohibetꝰ repudiatã ducere, quæ lex ſuperuacanea fuiſ-
ſet, ſi non erat fas repudiatæ cuiquã nubere. Imò in hoc dabatꝰ libellus repudij, ne ius eſſet
repudiatã repetere, ac firmũ eſſet alterũ matrimoniũ. Siquidē hæc Chryſoſtomi ratio mihi
uidetꝰ probabilior, ꝙ ea quam adfert Auguſtinus, libro aduerſus Fauſtum xix. capite xxv.
Quod ſi Chriſtus de uero diuortio loquutus eſt, unde nobis hoc nouũ diuortij genus, qđ
nomine uerius, ꝙ re diuortiũ eſt? Sed fingamus de hoc diuortio ſenſiſſe Chriſtum, cum is
unicã duntaxat repudij cauſam indulſerit, cur Auguſtinus addit idololatriam & hæreſim,
Idololatria fornicatio. nec alio titulo, ꝙ quod hæc ſit quædã fornicatio? Atqui ad eam rationē uidetur omne faci-
nus capitale, quod animã alienat à deo, fornicatio quædã dici poſſe. Cur noſtræ leges tot
caſus adiecerũt, penè innumeros in quibus recipitꝰ diuortiũ? Hieronymus etiã ob adulterij
ſuſpicionē, pronunciat libere reijci uxorē: Vbicunq;, inquit, eſt fornicatio, & fornicationis
ſuſpicio, libere uxor dimittitꝰ. Si quid licet immutare in præceptis Chriſti, cur non conſulitꝰ
ſaluti male cohærentiũ? Si nihil licet, cur auſi ſunt ex unica cauſa tam multas reddere? Pon-
tificiæ leges concedũt iterare coniugũ alteri coniugiũ ad Chriſtũ conuerſo, ſi altera nolit
ab impietate blaſphemiaq; reſipiſcere. Chriſtus fornicationē excepit, hunc caſum nõ exce-
pit. Et tamen hic audemus concedere, quod illic non audemus. A frigido dimiſſo licet nu-
bere à

bere, à parricida dimiſſo non licet. Error cōditionis irritat contractū & conſummatū matrimoniū, ueluti ſi qua nubat ſeruo, quem credebat ingenuū. Error qualitatis non dirimit. Quaſi nō ſit tolerabilius ſeruo iunctū eſſe, ꝙ ueneſico, aut mago, & homicidæ, aut etiā parricidæ. Quod leuius eſt non exigit, quod grauius eſt exigitur. Reſpōdebit aliquis, hic non dirimi matrimoniū, ſed declarari tantū non fuiſſe uerū matrimoniū quod eſſe uidebatur. Audio, ſed illud quæro, qua nam autoritate pronunciarint hanc cauſam ualere ad dirimendum matrimoniū creditū, aliā parē, aut multo etiā grauiorē non ualere? Aut cur nō eadē ratione ſuccurritur male copulatis, ut pronuncietur non fuiſſe uerū matrimoniū, quod inter pueros ac puellas qui ſunt in parentū poteſtate, citra parentū autoritatē, per uiolētiam & lenarū inſidias cōtractū erat? Sed iam ſi placet, cauſas excutiamus, quibus adducti ueteres non concedunt iteratū coniugiū, ne ob adulterij quidē crimen. Hieronymus hanc adducit cauſam, ne ſi duxerit alteram, uideatur non offenſus prioris uitijs, ſed auiditate formoſioris mutaſſe cōiugē. Quin ipſius uerba ſubſcribā, Et quia poterat, inquit, accidere, ut aliquis calumniā faceret innocenti, & ob ſecundā copulam nuptiarum, ueteri crimen impingeret, ſic priorē iubetur dimittere uxorem, ut ſecundā prima uiuente non habeat. Quod eñ dicit tale eſt, ſi nō propter libidinē, ſed propter iniuriā dimittis uxorē, quare expertus infelices priores nuptias, nouarū te immittis periculo? Nec nō quia poterat euenire, ut iuxta eandem legem uxor quoq; marito daret repudium, eadem cautela præcipitur, ne ſecundum accipiat uirum. Et quia meretrix, & quæ ſemel fuerit adultera, opprobrium nō timebat, ſecūdo præcipitur uiro, quod ſi talē duxerit, ſub adulterij ſit crimine. Hactenus Hieronymus. At interim ſepoſita pauliſper autoritate ſcriptoris, rem ipſam mecum expendat lector, num hæ ſatis graues ſint cauſæ, cur innoxius maritus debeat uel alligari ſceleratæ mulieri, uel orbitatis moleſtiam, & libidinis incendium ferre per omnem uitam, ne uel parum prudens habeatur quibuſdam, quod rem quæ non ſucceſſerit, denuo ſit aggreſſus: quaſi turpe ſit, qui ſemel tempeſtatem expertus ſit, iterare nauigationem, aut qui in deligendo amico errauerit, quenquam alium in amicitiam admittere: uel intemperans aut auarus qui formam aut dotem mutare uoluerit, nō uxorem. Sed obſecro te ubi res erit acta per epiſcopos, per probatos, & graues iudices, ubi diuortium horum autoritate comprobatum erit, qui deinde ſuſpicabuntur, probi an improbi? Nimirum improbi. Sed æquum ne cenſemus, ut ob aliquot improbos male ſuſpicaces, tanta calamitate prematur maritus innoxius, aut mulier innocens? Conſimiles fermè cauſas adducit Auguſtinus in libris ad Pollentium: Ne in contumeliam, inquit, prioris mariti uideatur alterum prætuliſſe, neue non tam uideatur mariti uitijs offenſa diuertiſſe, ꝙ recentis auiditate, iocum etiam admiſcens, ac negans ob malorum querelas oportere peruerti euangelium. Atqui primū euangelium non uetat iterare matrimonium, ubi iure dimiſeris uxorem. De Pauli uerbis mox loquemur. Deinde cū nec Chriſtus, nec Paulus continentiā exigat ab ijs qui continere non poſſunt, cur mali dicātur, qui continere nequeunt, nec ſe continētiæ uoto aſtrinxerunt? Corporis hoc uitium eſt, nō animi. Cur autē pœnas dare cogitur, qui nihil admiſit? imò qui afflictus eſt. Iā uero quod de ſacramento afferunt, cuiuſmodi ſit, uideamus, per quod uolunt omne matrimoniū ſemel contractum, eſſe indiſſolubile. Neq; enim hic Auguſtinus, qui tria bona ponit in matrimonio, cum tertiū ſacramentum uocat, ſentit unū è ſeptem ſacramētis, quod ipſum ſubnotare uidetur Petrus Lombardus diſt. xxxi. imò haud ſcio, an hoc ſacramentū ſeptimū ueteribus fuerit cognitū. Primū quod Dionyſius enumerans nominatim ſingula, & ſingulorum uires, ritus ac ceremonias explicans, de coniugio nullam facit mentionem. Nam quod cauſantur quidā, comprehēdi ſub ſacramento ordinis, id tale eſt, ut efficiat, ne nihil reſpondiſſe uidearis, cum omnino nolueris obmuteſcere. Quaſi uero ijſdē ceremonijs conſecretur ſacerdos, & ſponſus iungatur ſponſæ: ſaltē duobus uerbis nomē addidiſſet, præſertim cum de eo tam multa ſcripſerit Paulus. Deinde cum tot uoluminibus tractatū ſit de matrimonio, uel à Græcis, uel à Latinis, nullus eſt locus unde liqueat illos coniugiū inter ſeptē ſacramenta cōmemorare, præſertim cum Auguſtinus cōiugij fautor, bona matrimonij diligēter recenſeat & inculcet. Quin Iouinianus, ſic impenſe fauens matrimonio, ut hac de cauſa iudicatus ſit hæreticus, cum utriuſq; teſtamēti libros omneis excuſſerit, nihil non detorquens ad laudem matrimonij, non hoc tantum & plauſibile ac palmarium argumentū, uel in primis

Quare nō admittatur uerum diuortiū.

Excuſſæ cauſæ quas adduxit Hieronymus.

Auguſtini cauſæ.

Sacramētum matrimonij.

Dionyſius nō meminit de ſacramento matrimonij.

produxiſſet, paſſim ita clamitans, Matrimonium eſt unum è ſeptem eccleſiæ ſacramentis,
uirginitas non eſt. Nec opinor Hieronymum tam libere ſtomachaturũ fuiſſe in digamos,
ſi conſtitiſſet & illic eſſe unum è ſeptem ſacramentis. Verum cur hæc recenſeo, cum Duran
dus fateatur matrimonium à recentioribus theologis denique numerari cœptũ inter ea quæ
proprie dicuntur eccleſiæ ſacramenta? Porrò quod Paulum ſequuti ueteres, matrimoniũ
aliquoties uocant ſacramentum, id ſentiunt, opinor, in copula uiri & uxoris, quoniam eſt
arctiſſima amicitia, repræſentari typum quendam & imaginem Chriſti, ſponſam eccleſiam
Sacramentũ ſibi copulantis. Et eſt quidem omnino res ſancta, ſacraque matrimonium rite ſeruatum, & ta
aliquãdo pro men typus eſſe poteſt rei ſacræ, quod per ſe ſanctum non ſit, uelut Bethſabeæ erepta Vriæ,
typo ponitur. & Dauid iuncta, & Oſeæ prophetæ ſtuprum, Sampſoniſque ac Dalidæ fabula, quod palàm
teſtatur Hieronymus. Ac rurſus nihil eſt neceſſe, ut typus per omnia reſpõdeat. Alioqui ſa-
cramentum non erit, ubi quis ſterilem habet uxorem, aut ubi uxor fert maritum ebrioſum
aut infamem, aut aleatorem. Vt demus interim matrimoniũ hic accipi pro uero ſacramen-
to, ſacramentum non erit, ubi uetulus ducit uetulam, ebrius ebriam, & tamen eccleſia agno
ſcit ſacramentum. Alia ſexcenta referri poterant, in quibus imago non reſpondeat, matri-
monij humani & myſtici. Neque protinus iniuria fit ſacramento baptiſmi, ſi quidam illotam
habent uitam. Neque continuo non eſt ſacramentum coniugium, ſi quibus uitijs contami-
nentur cõiugati: alioqui noſtro diuortio quod tam facile indulgemus, fiet iniuria ſacramen
to Chriſti. Aliquo modo diſſoluimus cõiugium, cum Chriſtus modis omnibus adhæreat
ſuæ ſponſæ. Denique ne morte quidem oportebat dirimi matrimonium: ſi poſtulemus ut ty-
Repudiauit pus reſpondeat undique. Imò ſi typum urgeamus, interprete Origene, ſynagogam repudia-
Chriſtus ſy- uit Chriſtus, ut interfectricem mariti, cuius illa uox eſt, Tolle tolle, crucifige eum, & hac re-
nagogam. pudiata ſibi iunxit eccleſiam. Ad hanc imaginem licebit abijcere, quæ necem machinata ſit
uiro, & alteram ſe dignam ducere. Quod ad myſterij congruẽtiam pertinet, ſatis eſt quod
hoc animo ſemper unus uni iungitur, ut nulla fiat diuulſio, quod inter pleroſque perpetuum
eſt coniugium. Certe mirum eſt, cum tot Græci ueteres, ſimul ac Latini, cauſas exquirant,
cur ſit indiſſolubile matrimonium, nihil huiuſmodi ueniſſe illis in mentem, quod nobis ui-
detur inſolubile. Nemo contrahit matrimonium, niſi hoc animo, ut ſit perpetuum. Neque
uero quiſque hic uelit ominari diuortiũ. Quod ſi incidat neceſſario, ut ſunt res humanæ, non
fit inuria ſacramento, ſi paucorum neceſſitati ſuccurratur. Vt enim paucorum priuilegium
non irritat legem generalem, ita paucorum infelicitas non uitiat commune ſacramentum.
Poſtremo conſequetur, aut in uetere teſtamento matrimonium non fuiſſe ſacramentũ, aut
dirimi nullo pacto debuiſſe, præſertim cum homicidij periculis noſtro diuortio potuerit
Cauſæ quas occurri. Chryſoſtomus duplicem adducit cauſam, cur apud Iudæos uiro permittatur uxo-
adducit Chry rem abijcere, ſed dato libello: Permittitur, inquit, repudiare, ne inuiſam occidat. Itáne pro
ſoſtomus. deſſe debet apud Iudæos flagitioſo ſua malitia, & apud nos non proderit marito ſua in-
nocentia? Iubetur, inquit, dare libellum, ne liceat recipere quam repudiauit, alioqui futuram
infinitã ac fœdam adulteriorum confuſionem. Atqui hæc cauſa nos non deterret, quo mi-
nus faciamus marito ius recipiẽdi quam repudiarit. Atque is eandem putat eſſe cauſam, cur
liceat adulteram abijcere, ne paſſim miſceantur adulteria mutua. Quæ cauſa ſi uera eſt, cur
apud nos nemo cogitur adulteram repudiare, imò uetatur, niſi malit caſtrari? Innocentius
Cauſa Inno- tertius cap. quanto. quod ſuperius à nobis adductum eſt, hanc reddit cauſam, cur uxor ma
centij tertij. riti in hæreſim prolapſi, non poſſit cum alio nouare coniugium: Quod, inquit, in odiũ con
iugum, uel quando ſibi inuicem diſplicerent, ſi eas poſſent in tali caſu dimittere, ſimularent
hæreſim, ut ab ipſa nubentibus coniugibus reſilirent. Gloſſema citat in eandem ſententiam
cap. Dixit dominus, cauſa xxxij. q. i. quod ipſi ex Hieronymo paulo ante citauimus. Atqui
ſi hanc cauſam recipimus, non licebit nubere, quæ per errorem nupſerit Petro, credens eſſe
Ioannem, aut ſeruo credens eſſe ingenuũ, ne quæ diuortium affectet, ſubornet huiuſmodi
cauſas. etiamſi capitulũ quod citat Gloſſema, mihi non uidetur admodũ facere ad Innocen
tij ſententiam. Sentit enim maritũ fingentem ſeſe hæreticũ, quo deterreat uxorem, mox illa
iuncta alteri, fingentem ſe reſipuiſſe. Itidem poterat ſe ſeruum fingere, qui ſtuderet abigere
uxorem. Quin eadem prætexi poterant aduerſus diuortium noſtrum, ſimulabit uitium
aliquod cui uxor domi moleſta eſt, quo illã ædibus exigat, ſatis magnũ ſimulationis præ-

mium eſſe

mium eſſe ducens, ſi quam odit, domi non uideat. Ac de cauſis quidem hactenus. Iam ſi uidetur, Pauli locos excutiamus, unde potiſſimum uidentur hauſiſſe noſtri pontifices hãc in dirimendis coniugijs difficultatẽ. Paulus epiſtolæ ad Rhomanos cap. ſeptimo: An ignoratis, inquit, fratres, ſcientibus enim legẽ loquor, quia lex in homine dominatur, quãto tempore uiuit. Nam quæ ſub uiro eſt mulier, uiuente uiro alligata eſt legi, ſi aũt mortuus fuerit uir eius, ſoluta eſt à lege uiri. Igiť uiuẽte uiro uocabiť adultera, ſi fuerit cum alio uiro. Si aũt mortuus fuerit uir eius, liberata eſt à lege uiri, ut nõ ſit adultera, ſi fuerit cum alio uiro.

Loca apud Pauli quæ diuortium prohibent.

Non agit hic Paulus de diuortio, ſed ſimilitudinẽ adducit Iudæis ex ipſorum lege, qua doceat ac perſuadeat antiquata iam Moſi lege per euangelium, non amplius illos teneri legis ceremonijs, cũ Chriſto nouo ſponſo nupſerint. Nec eſt neceſſe ſimilitudinẽ aut parabolã quadrare per omnia, alioqui parabolas de nocturno ſuffoſſore domus, de pecunia fœneratori debita, de diſpenſatore iniquo, de uite & palmitibus, de pueris in foro canentibus, & id genus innumeris ad hanc legem ridicule exigemus. Satis eſt ſi hactenus congruant, quatenus declarant id cuius gratia adhibentur.

Parabola non eſt neceſſe ut congruat per omnia.

Eſt autem Paulo peculiare, nihil non torquere ad euangelij negocium, pia Chriſtianaq; uafricie, dum in omnia ſe uertit, ut omnes Chriſto lucrifaciat. Cuius diſſimillimi ſunt hodie, qui in omnia ſe uertunt, ut à Chriſto auocent, & ipſi rem ac honorem lucrifaciant. Alioqui ſi quis urgere uelit hũc Pauli ſermonẽ iuxta id quod uerba ſonant, nc adulteram quidem fas erit dimittere, nihil enim excipit. Rurſus non apte citare uidebitur legẽ Moſaicam Iudæis Paulus, in hanc ſententiam, cum lex permittat maritis qualibet ex cauſa repudiare, modo det libellum repudij. Liquet igitur Paulum hic non excluſiſſe diuortium, quod ipſa lex palàm indulget, cuius adducit teſtimonium, ſed ſuum agit negocium, diſſimulans id quod ad præſentem cauſam non faciebat. Rurſum epiſtolæ ad Corinthios prioris, capite ſeptimo, in conſimilem fermè modum ſcribit: Igitur qui matrimonio iungit uirginem ſuam, bene facit: & qui non iungit, melius facit. Mulier alligata eſt legi, quanto tempore uir eius uiuit. Quod ſi dormierit uir eius, liberata eſt à lege, cui uult nubat, tantum in domino. Beatior autem erit, ſi ſic permanſerit ſecundum meum conſilium. Ne hic quidem Paulus tractat materiam diuortij, ſed adhortatur pro illorum temporum ſtatu, ut quæ liberæ ſint à coniugio, præſertim uiduæ, nam ad harũ cauſam uidetur redire, abſtineant à coniugio, quo liberiores ſint à negocijs mundi, tum adhuc impij & idololatræ, quæ non poterant non commiſceri affinitatibus. Et tamen hoc non exigit, tantum edicit, ut quæ non nupſerint, ſi uelint nubere iungantur Chriſtiano. Alioqui Chriſtianam iam ethnico iunctam non auellit à marito, niſi maritus ipſe diſcedat, non enim peccare ſi libera nubat. Porrò nihil eſſe opus marito, quæ iam maritum habet. Opinor hanc eſſe præcipuam clauim ad intelligendam myſticam ſcripturam, diſpicere quid agat is qui loquitur, præſertim in Paulo, qui lubricus eſt in diſputando, nunc huc ſe proripiens, nunc illuc, ut quemadmodum inquit Origenes, uix intelligat lector, unde egreſſus, quò educatur.

Locus difficillimus.

Reſtat locus omnium difficillimus, qui præceſſit in eodem capite, ubi de coniugatis agens, ſic loquitur: Dico autem non nuptis & uiduis, bonum eſt illis ſi ſic permanſerint, ſicut & ego. Quod ſi ſe non continent, nubant. Melius eſt enim nubere, quàm uri. His autem qui matrimonio iuncti ſunt, præcipio non ego, ſed dominus, uxorẽ à uiro non diſcedere. Quod ſi diſceſſerit, manere innuptam, aut uiro ſuo reconciliari, & uir uxorem non dimittat. Hæc dicta uidentur de paribus matrimonijs, hoc eſt, uiri Chriſtiani, & mulieris item Chriſtianæ. Sequitur enim de impari coniugio: Nam cæteris dico ego, non dominus.

Solutiones.

Primum quod Paulus nuſquam addit exceptionem euangelicam, Ambroſius admonuit ubique eſſe ſupplendam, ne uideatur apoſtolus pugnare cum præceptis ſui domini. Præterea Paulus non uidetur hic agere de grauibus flagitijs, quæ crimen adulterij uel æquent, uel ſuperent etiam, ſed de leuioribus offenſis, ob quas apud Græcos potiſſimum crebra fiebant diuortia, iuxta illud Iuuenalis: Sic fiunt octo mariti, Quinque per autumnos. Id colligitur ex eo quod ſequitur, Aut uiro ſuo reconciliari. Redeunt enim in gratiam, quos offenſa aliqua humana diremit. Et reconciliatur quæ offendit, non quæ offenſa eſt. Quod ſi iure diſceſſit, cur iubet eam reconciliari, quæ magis erat placanda? Quod ſi mutuæ fuerunt offenſæ, ſed mediocres, uetat ne protinus adiungat ſeſe alteri uiro, & reditum ad priorem ſibi intercludat, ſed maneat innupta, ſi forte detur utrique reditus in gratiam. Ad hæc apoſtolus hic de

muliere

mulìere duntaxat loquitur,quod huic ſexui apud Iudæos non eſſet ullum ius repudiandi. Virum tantum hortatur, ne ob offenſas huiuſmodi uxorem abijciat. Non addit autem, quod ſi abiecerit,maneat cœlebs, aut uxori ſuæ reconcilietur. Id enim annotauit Ambroſius,etiamſi Auguſtinus uult ubique par eſſe ius tam uxori,quàm uiro,quod ut fortiter ac conſtanter aſſeuerat,ita non eſt quo certum doceat. Verum haud ſcio, an Paulus tribuerit hac in parte nonnihil ſuæ legi,quæ cum uiro permittat, ob quamlibet cauſam mutare uxorem,atq; zelotypiæ quoque uirili ſæuum remedium indulſerit,uxori nihil huiuſmodi concedit. Ad hæc Apoſtolus in omnibus epiſtolis ſuis, haud multum autoritatis tribuit uxoribus,quas ſubijcit poteſtati mariti, quas non patitur eſſe retecto capite, quas non ſinit ne loqui quidem in eccleſia. Vetuiſſe igitur uidetur Paulus,ne ob uulgares offenſas uxor uirũ relinqueret.Quod ſi factum eſſet,abſtineret à ſecundo coniugio,ne non liceret ad priſtinũ redire,reconciliatis animis. Neq; enim probat, ut diuulſa à uiro maneat innupta,uiro nolente,ſed hoc mauult,quàm iterato matrimonio nouo fœtus aboleri. Quod ſi Paulo propoſita fuiſſet huiuſmodi cauſa,ſtultus cum ſtulta,puer cum puella contraxit,interceſſerunt lenæ,uinum,temeritas,arte in naſſam inducti ſunt, & huiuſmodi matrimoniorum plenus eſt mundus,infinita mortalium milia, male tenentur illaqueata. Nutu coit matrimonium, ſi modo coitus ſucceſſerit,imò ſi non ſucceſſerit, nihil inter coniunctos conuenit, tanta eſt morum & ingeniorum diſſimilitudo,rixæ iuges,odium immedicabile,timetur uenenum, timetur cædes,nihil non malorum expectatur,neuter cœlebs poteſt uiuere:ſi cohærent,bis perit uterque,ſi mutetur coniugium, ſpes eſt utrunque fore incolumem,fortaſſis pro cauſæ circunſtantijs aliud reſponderet Apoſtolus, & nonnihil relaxaret de rigore conſilij ſuperioris,ſuáque ſcripta ciuilius, opinor,nobis interpretaretur, quàm nos interpretamur.

Fabiola.

Aut ſi ad Paulum coofugiſſet,nobilis illa Fabiola, Hieronymi monumentis æternæ hominum memoriæ conſecrata,quæ tecta cilicio, nudis pedibus publicitus egit pœnitentiam, quod priore marito relicto,puella nupſiſſet alteri (Subindicat autem Hieronymus uirum abuſum fuiſſe uxore,ſecus quàm decet maritum,quum referat illam ea pati coactam à marito,quæ nulla ancilla pateretur à domino. Siquidem dabatur & mancipijs confugium ad ſtatuam principis,ſi infami iniuria tentata fuiſſent à dominis) atq; hiſce uerbis cum compellaſſet,Non exiges Paule, ut huiuſmodi maritum feram,cui non poſſum obſequi,niſi ſim abominabilis. Imò non patieris me ferre talem etiamſi cupiam, & eum corporis habitum in me ſentio, ut tutum non ſit carere connubio. Nec tu exigis tantum donum ab ijs quibus hoc nondum contigit diuinitus, qui uiduas etiam laſciuiores iubes nubere, Hæc inquam,& huiuſmodi ſi narraſſet Fabiola, ciuiliorem, ni fallor,experta fuiſſet apoſtolum, quàm epiſcopum illum,quiſquis fuit, qui innoxiam puellam adegit ad publicam pœnam, quaſi matrem ueneno necaſſet.præſertim quum illa,ut indicat Hieronymus, non contemptu conſtitutionis pontificiæ,ſed imprudentia maritũ alterum adſciuiſſet.

Oratio Fabiolæ ad Paulũ

Quod ſi quis urgeat,Paulum hic agere de cauſa adulterij, cur non excipit quod excepit dominus. Imò cur addidit, quod non addidit dominus? Maneat innupta. Cur uiro prohibet ne dimittat, cui permittit Chriſtus, ut dimittat adulteram? Non tamen hæc dicimus, quod uelimus aperiri feneſtram crebris diuortijs, uerum ubi nihil non fruſtra tentatum eſt, conſuli cupiam ſaluti uel infelicium,uel infirmorum. Neque uero periculum eſt, ne paſſim dirimantur connubia, quando & apud ethnicos, ſuus conſtabat honos matrimonio, apud quos mutuum erat diuortij ius,at non temere tamen. Vis rara eſſe diuortia? cura ut non tam facile coeant coniugia. Iudicio coeant, coeant autoritate parentum, aut eorum quorum intereſt,quemadmodum apud Hebræos, Græcos, Rhomanos,ac Barbaros olim coire ſolēt. Quis enim apud Chriſtianos hoc oraculum primus prodidit, quod ſolo conſenſu contrahatur matrimonium? etiam inuitis his,ſub quorũ poteſtate deus uoluit liberos eſſe,Quod argumentum nimium facile diſcutit Thomas Aquinas:Non eſt,inquit,in poteſtate patris, ut ancilla,ſed ut filia. Cur igitur non itidem licebat apud Iudæos inuitis parētibus nubere? Ac linũ lino connectens addit,Sicut poteſt ingredi religionem abſq; cõſenſu parentũ,cum ſit perſona libera. Vt liberi parentibus inuitis ſe conferant ad profeſſionē euangelij,docent nos ipſa euangelia. Hic tamen & hactenus tantum negligunt autoritatē parentũ,quatenus cogunt ad impietatem. Cæterum ut puella aut puer relictis Chriſtianis parentibus,quibus duplici

duplici nomine debet obſequi, ſe addicat inſtituto Benedictinorum aut Dominicalium, apud quos fortaſſe licentius uiuat & impunitius, non religioſius, ac præter publicum ius, ſemet emancipet ab eorum poteſtate, quibus illos & natura, & humanæ diuinæq́; leges uoluerunt eſſe ſubditos, ac ſe neſcio quibus dedant, in ſeruitutem humanam, ut ex liberis fiãt parentum perfugæ, hominum alienorum mancipia, non uideo qua ratione nitatur. Verũ ut ad rem. Saltem hoc apud nos detur infelici innocentiæ, quod apud Iudæos datum eſt peruerſæ maritorum acerbitati, quod Paulus indulget uiduis intemperantibus, ne quid admittant ſceleratius. Ei quæ frigido nupſit, ſuccurrit tacita conditio, & dirimitur matrimonium. At qualitas animi ſæpe grauior eſt corporis uitio, cur hic non eſt tacitæ conditionis remedium? Non probatur, inquiunt, apud Iudæos diuortium, ſed conceditur. Conceduntur & apud Chriſtianos lupanaria publica, ne quid admittatur deterius. At mihi nõ ſit ueriſimile peccaturum fuiſſe Iudæum qui uxorem egregie ſceleratam abieciſſet, & alteram duxiſſet domum, quum id lex palàm concederet, nihil addens hoc donatum duriciæ cordis, præſertim quum ex ſenſu naturæ non poſſit ſciri quod nos interpretamur. Etſi conceſſum eſt duriciæ cordis, utique licet, quod concedit deus, præſertim ſi nullo ſigno declaret eos peccare, qui permiſſo utantur. Verum hæc utcunque habeant, ita conceditur, ut tamen impune ſit marito duxiſſe quam uelit, nec uetantur utcunque repudiatæ nubere. Interdum enim hoc licere dicitur quod lex non punit. At apud nos idem non modo non toleratur, ſed ut atrox flagitium punitur, & aliquanto grauius quàm adulterium, quum Auguſtinus clare pronunciet ſceleratius eſſe extra connubium libidinari, quàm à diuortio nouo marito iunctam uiuere. Neq; ſimpliciter negat huius eſſe uxorem, ſed magis eſſe illius quem reliquit, quàm cui nupſit. Verum huius diſputationis iam modus eſto, cum res uoluminis ſit non annotatiunculæ. Hæc tamen paucis libuit delibare, quo doctis ac ſtudioſis uberiorem cogitandi materiam præberemus. Nec ullo pacto iudicio maiorum ob hæc praire conamur, multo minus eccleſiæ catholicæ. Cæterum, quoniam in priore æditione, uotum in hac re noſtrum, ſiue prudens, ſiue imprudens, certe pium, ſubindicaueramus, ne quis id aliorſum interpretaretur atq; à me ſcriptum fuerat, declarãdum putauimus, quibus rationibus adducti, tale quiddam optaremus, ſi quâ fieri poſſit per eccleſiaſticam autoritatem. Miſerebat me illorum quos uidebam huiuſmodi uinculis inextricabilibus implicatos, quos ſciebã eſſe plurimos, præſertim apud Britannos, apud quos hoc opus primum deformabam. Videbã uiros olim probatæ doctrinæ ſanctimoniæq; non fuiſſe deterritos, Euangelij Pauliq; uerbis, quo minus admitterent diuortiũ. uidebam quædam ſecus poſſe exponi, quàm hactenus expoſita ſunt. Videbam hoc tribui pontifici Rhomano, ut euangelicam & apoſtolicam doctrinam, interpretetur, aſtringat, laxet, diſpenſet, & iuxta quoſdam etiam abroget aliqua in parte. Videbam & hodie matrimonium dirimi, ob errorem perſonæ & conditionis etiam conſummatum coitu. Ob lapſum in hæreſim, etiã illud diſſolui, de quo dubitari non poterat, quin uerum eſſet matrimoniũ. Videbam ob profeſſionem inſtituti humani, ob mutatum pallium, ſponſum legitimum fraudari ſua ſponſa. Videbam per Rhomanum pontificem, perſonas reddi inhabiles, quas neq; natura, neq; lex diuina fecerat inhabiles. ac eiuſdem uidetur poteſtatis, hominis autoritate uetare ne coeat matrimonium, & efficere ut dirimatur matrimoniũ. Videbam ſcripturam hac in parte, ut in pleriſq;, eſſe perplexam & ancipitem. Videbam ueteres interpretes doctiſſimos à recentioribus diſſidere. Videbam quanta ſit autoritas eccleſiæ à Chriſto tributa, cui dederit claues regni cœlorum. Cogitabam eccleſiam habere ſponſi ſui ſpiritum, neq; poſſe non recte ſtatui, quod ad hominum ſalutem illo autore ſtatueretur. Videbam q̃ eſſet ingens Rhomani põtificis clementia, quæ ſuccurrat etiam ijs qui apud inferos citra periculũ exitij æterni cruciarentur. Cupiebam & ijs ſuccurri, qui cum æternæ ſalutis periculo hic diſcruciarentur in uita, nihil cõmeriti. Videbam ea quæ obijciuntur, facile poſſe dilui citra noſtræ religionis iniuriam. Videbam rationes quas adducunt hac in cauſa ueteres ac neoterici non eſſe tam urgentes, ut ad tantam adigant neceſſitatem hominũ genus. His rebus cõmota charitas Chriſtiana, propoſuit ijs qui me plus cernunt, diſpicerent, ſi qua ratione ſermo euangelicus ac Pauli, diſpenſari poſſet ad plurimorũ ſalutem, ad quam omnia ſcripta ſunt nobis: & ad quam Paulus nonnunq̃ etiam detorquet ſacras litteras. Quod ſi hoc quod opto fieri non poteſt, certe illud poteſt ſtatui,

Britanni

ſtatui,ne matrimonia præter ueterum omnium morē, præter æquitatem naturalē, tam faci/le,ne dicam tam temere coeant. Etenim ſi Rhomanus pontifex ſtatuere poteſt, ne cōiugiū inter tertio gradu cōiunctos ſit coniugium, idem uidelicet ſtatuere poteſt, ne inter eos qui alienæ ſunt poteſtatis,ne inter adoleſcentulos, puellas, ebrios, inconſultos , nullo maiorum conſilio,ſed lenonū ac lenarum impulſu, uel ſtultitiæ potius conſilio rem gerentes ratum ſit matrimoniū. Hac certe uia fiet,ne tam multi miſerabilibus nexibus implicentur.

Beatior autem erit.) Græce habet, Eſt, præſentis temporis, non erit . Vel ex hoc apparet cum ſuperius diceret, Mulierem non tangere bonum eſſe , non de uitio , ſed uitæ commo/ditate ſenſiſſe.

Secundum meum conſilium.) κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην, id eſt, Mea ſententia, ſiue meo iudi/cio, liberum interim faciens hac in re ſuum cuiq; iudicium.

EX CAPITE OCTAVO.

SCientia inflat, charitas ædificat.) Hunc locum eò torquent quidam, ut dicant eſſe periculoſum bonas literas attingere, cum ipſe Paulus paulo ante de ſe di/xerit , Scimus quod omnes ſcientiam habemus, uidelicet de ſe ſuiſq; ſimilibus loquens. Proinde non uetat Paulus , ne non amplectamur ſcientiam , ſed ne deſit ſcientiæ charitas, alioqui nihil æque inflat atq; inſcitia. Tractat hunc locū eleganter Auguſtinus, libro aduerſus Fauſtum decimoquinto, capite octauo.

Si quis autem exiſtimat ſe ſcire.) εἰ δέ τις δοκεῖ εἰδέναι τι, *Si quis quid uidetur ſcire, aut , Si quis ſibi uidetur aliquid ſcire* , ut intelligas omnem ſcientiæ perſuaſionem oportere abeſſe.

Nondum cognouit.) οὐδέ πω οὐδὲν ἔγνωκεν, id eſt, Nondum quicquam nouit. ut intelliga/mus hanc eſſe præcipuam ſcientiæ partem, noſſe rationem ſciendi. Iam tametſi Græcæ nega/tionis congeminatio eſt ex idiomate ſermonis, tamen nonnihil facit ad uehementiam, alio/qui uertendum erat ad uerbum, Nondum nihil nouit . Hic rurſus libet iſtos quoſdā anxie religioſos appellare, qui nihil omnino mutandum putant in diuinis literis, ne iota quidem aut apicem, cur hic auſus eſt interpres totam negationem omittere? Aut quinam explica/bunt hunc locum, qui dialecticorum regulas per omnia ſanctas & ἀκινήτους eſſe contendūt?

De eſcis) περὶ δὲ τῆς βρώσεως τῶν εἰδωλοθύτων, id eſt, De eſu uerum eorum quæ idolis immo/lantur: quidā uertunt immolaticia. Dure uertit Græca . Quis enim dicitur immolare eſcas? Nec abeſt amphibologia. Poteſt enim accipi, quod ea quæ immolantur idolis comedant. Et miror hic eſcarum uocabulum placuiſſe interpreti, quum Græca commode reddi potue/rint, de eſu eorum quæ ſimulacris immolantur.

Quia nihil eſt idolum.) ὅτι οὐδέν. Poteſt legi, Quod nullum eſt, ſiue nihil eſſe idolū. nam addidit, In mundo. Melius autem uertiſſet, ὅτι quod. Ambroſius pro idolo ſemper legit ſi/mulacrum . nam idolum Græca uox, ſed à Latinis iam uſurpata, & θύω ſacrifico. inde εἰδω/λόθυτα ſimulacris immolata, pro quo uulgus legit idolotica mendoſe, quum in Paulino co/dice ſcriptum habeatur idolothyta . Thomas Aquinas adducit nouam differentiam inter idolum & ſimulacrum, quod ſimulacrum ſit effictum ad ſimilitudinem alicuius rei natura/lis, idolū cōtra, ut inquit, ſi corpori humano addatur caput equinum. Quæ diſtinctio uera ſit, nec ne, iudicent alij. mihi lexico quod Catholicon inſcribunt, nō indigna uidetur. Certe Ambroſius nullum nouit diſcrimen inter idolum & ſimulacrum, nec ego ullum uideo, niſi quod ſimulacrum eſt uox Latina à ſimulando dicta , idolon Græca ab εἶδος ſpecies, quod ſpeciem & imaginem inanem præ ſe ferat, quum abſit ueritas. Vnde quæ nos ſpectra uoca/mus, Græci uocant εἴδωλα.

Thomæ di/ſtinctio.

Quia nullus deus.) ἕτερος, id eſt, Alius, deeſt in noſtris. Et ſicut non eſt ullus deus præter unum, ita non eſt idolum, quod deum aliquem repræſentet.

Siquidem ſunt dij.) ὥσπερ εἰσὶ θεοὶ πολλοί, id eſt, Quemadmodum ſunt dij multi . Fortaſſe interpres legit εἴπερ.

Siquidem ſunt domini multi, & dij multi.) Totum hoc abeſt apud Ambroſium , adeo ut nec ediſſerens indicet ſe legiſſe. Non erat autem hinc periculum ne plures deos credere/mus , cum ſatis manifeſte teſtetur illos non eſſe ſimpliciter deos aut dominos , ſed illis eſſe deos ac dominos, à quibus colebantur . Quemadmodum & Paulus Rhomanis ſcribens, dicit deum pſeudapoſtolorū eſſe uentrem. Huic reſpondet quod ſequitur, Nobis autē &c.

Apud Am/broſiū deſunt quædam.

Itidē

Itidem & de ſe paulò poſt,Et ſi alijs non ſum apoſtolus,ſed tamē uobis ſum.Rurſus non appellat eos ſimpliciter deos ac dominos,ſed ait uocari deos ac dominos,uidelicet nomine non re,& opinione,non uirtute.

Ex quo omnia,& nos in illo.) Græce eſt,Et nos in illum:atq; ita primū ſcriptum erat in exemplari,quæ uiderim omnium emendatiſſimo,bibliothecæ Paulinæ,quod tamē ita fuit eraſum,ut euidentiſſimū raſuræ ueſtigiū teſtetur adhuc germanam ſcripturā. Neq; uero neſcio Græcam præpoſitionem eſſe ancipitem, neq; me fugit quid interpretentur Ambroſius ac Thomas:mihi tamen uidetur germanius,In illum, ut reſpondeat ei quod præceſſit,ex quo omnia,tanq̃ ab autore ſummo,& nos in illum ad quē ceu fontem oīa referenda ſunt.Aut omnia quidem ſunt ex illo,qui condidit uniuerſa,nos tamen qui credidimus per fidem in illum conuerſi ſumus & uelut in unum cōmiſſi,quemadmodum interpretatur Theophylactus. *In illo,pro In illum.*

Et unus dominus.) Hic locus facit ad id quod aliâs admonuimus,Paulum ferè dei uocabulū tribuere patri,domini filio, quum aliâs,& pater uocetur dn̄s,& filius dicat̄ deus.

Eſca aūt nos non cōmendat deo.) οὐ παρίστησι τῷ θεῷ, id eſt, Cōmendatos ſiue gratos reddit deo.Quod ſi uere dixit Paulus,unde nūc inter Chriſtianos tot præcepta de ciborū generibus? unde tāta in his obſeruādis ſupſtitio,ut penè nulla ex re magis iudicemur?

Deficiemus.) ὑστερούμεθα, id eſt,Minus habemus. Ambroſius legit,Nō deerit nobis,ſenſus eſt,Nihil habere momenti ad pietatem,quibus ueſcamur cibis. Porrò Græcis utrunq; uerbum eſt præſentis temporis, περισσεύομεν & ὑστερούμεθα, Plus habemus,& minus habemus.Neque enim temporis rationem declarare uoluit Paulus,ſed rei naturam: ueluti ſi quis dicat,pauperes ubiq; negliguntur.

Ne forte hæc licentia.) ἡ ἐξουσία, id eſt,Poteſtas ſiue ius:nec eſt Eum,ſed te, ἐὰν γάρ τις ἴδῃ σὲ τὸν ἔχοντα γνῶσιν, id eſt,Nam ſi quis uiderit te,qui habes ſcientiam.Porrò ſecundam perſonam ex conſuetudine ſermonis,pro quauis perſona poſuit.

In idolio.) ἐν εἰδωλείῳ, id eſt,In idoleo, penultima producta.Eſt autem idoleum locus ſimulacrorum,aut menſa in qua carnes ſacræ proponebantur.Et cur non accumbentem potius,q̃ recumbentem? κατακείμενον. nam recumbunt reſupinati.

Nōne conſcientia eius cum ſit infirma.) ἡ συνείδησις αὐτοῦ ἀσθενοῦς ὄντος, id eſt, Conſcientia eius qui infirmus eſt,ædificabitur &c. Interpres legiſſe uidetur ἀσθενὴς οὖσα. *Diuerſa lectio.*

Idolotica.) Reliquit aliquoties hanc uocem non uerſam:idolothyta uero ſcribēdum eſt,id eſt,Idolis immolata, παρὰ τὸ εἴδωλον καὶ θύω, ut modo admonuimus.

In Chriſtum peccemus.) Hoc loco neſcio,an ſubſcribendū ſit ſententiæ Ambroſianæ, qui legit In Chriſto,nō in Chriſtum.Id enim declarat illius interpretatio. Quando enim charitatis,non æmuli ſunt,qua Chriſtus nos liberauit peccant in Chriſto non in Chriſtū, quia in Chriſtum peccare,negare eſt Chriſtum:in Chriſto autem,in hæc quæ ſunt Chriſti.Sicut & hic qui ſub lege eſt,in lege dicitur peccare, ita & hi qui ſub Chriſto ſunt, in Chriſto peccare dicuntur.Certe Græci legunt In Chriſtum,qui ſermo ut ſit anceps:tamē Theophylactus interpretatur hanc iniuriam admitti in Chriſtum,quandoquidem committitur in membrum Chriſti.

Non manducabo carnes.) οὐ μὴ φάγω, id eſt,Non manduco,ſiue non edo,aut ueſcor carnibus:& eſt ἐμφατικώτερον per tempus præſens,tametſi non negem in his uerbis Græcos aliquoties abuti uerbo præſentis temporis uice futuri.Illud obiter annotandum,cum Paulum in idolothytis nihil offendat,præter offenſionem infirmi,quem ferri uult duntaxat in hoc ut proficiat,mirum eſt cur Auguſtinus in epiſtola ad Publicolam cliiij.pronūciauerit melius reſpui Chriſtiana uirtute cibum in idolio repertū,ei qui ob famem de uita periclitetur,etiamſi nullus adſit hominum,modo ſciat eum cibum ſimulacris immolatū fuiſſe.Opinor & hunc locū retractaturum fuiſſe,ſi monitus rem propius expendiſſet. Iam uero quod hic Paulus de ſcandalo uitando diſſerit,non opinor ad quoduis ſcandalū uitandum eſſe pertrahendum.Nam ingens eſt ſcādalum idololatriæ,& illis temporibus ſuſpicio penè inuincibilis.Et tamen Paulus infirmum docet offendi non debere, & firmi ſcientiam magis approbat,tantum concedi uult infirmitati,quæ uinci non poſſit. At nos dum quaſuis ineptias uulgo receptas ultro ſequimur,quid aliud quàm alimus infirmita- *Excuſſa Auguſtini opinio.*

Quatenus uitanda ſcādala

tem populi? Nec enim damus operam, ut illi deſinant eſſe infirmi, ſed ut ipſi cum illis inſirmemur. Quod ſi is qui firmior eſt, ſemper obſecundabit infirmitati alienæ, & huiuſmodi obſequijs ſemper in maius gliſcent & augeſcent offendicula, quis tandem offendiculorum erit finis? aut quando habituri ſumus Chriſtianos in Chriſto fortes & adultos? Diſtinguamus igitur offendiculi cauſas, & ſtultam huiuſmodi quorundam infirmitatem nō alamus, ſed corrigamus.

EX CAPITE NONO.

NOn ſum apoſtolus.) Apertius erat, An non ſum apoſtolus? nam planè Græci legunt per interrogationem, quæ tamen uehementius affirmet, ut ſit impudens contradicere. Nec eſt quod metuamus, ne hæc uideantur arrogantius dicta à Paulo. Nihil enim magis in illum cōuenit, quàm huiuſmodi ſancta quædam oſtentatio, & pia inſolentia, qua alijs quoq; locis utitur.

Signaculū p confirmatiōe.

Signaculum apoſtolatus mei uos eſtis.) ἡ γὰρ σφραγὶς, id eſt, Sigillum, quo certa fides fiat autoritatis apoſtolicæ, quemadmodū uulgatis etiā prouerbijs, quod uehementer certum & indubitatum intelligi uolumus, id dicimus obſignatis literis teſtatum.

Interrogant, diiudicant.

Qui me interrogant.) τοῖς ἐμὲ ἀνακρίνουσιν, id eſt, Iis qui me dijudicant. Quanq; & hic ſenſus eſſe poteſt, hoc illis reſpondeo qui me interrogant, hoc eſt, qui rogant, quo argumēto doceam me eſſe apoſtolum. Eſt enim uerbum ambiguum, quod ſignificat tū interrogo, tum excutio & examino: & tamen annotauit hoc quiſquis fuit, cuius extant collectanea in hanc epiſtolam nomine Hieronymi.

Nunquid non habeo.) μὴ οὐκ, id eſt, An non habeam?

Sororem uxorē, id eſt Chriſtianam.
Laurentij argutatio.

Sororem mulierculam.) ἀδελφὴν γυναῖκα, id eſt, Sororem mulierem: atq; ita ſcriptum in uetuſtiſſimis exemplaribus. Laurētius cauillatur hoc loco cum dixiſſet ſororem, quid opus erat addere mulierem, quaſi ſoror ſit quæ mulier nō ſit: unde colligit Apoſtolos uxores ſuas ſecum circumducere ſolitos, ſed quæ iam eſſent loco ſororum: imò ſororem addidit, ut intelligas Chriſtianam, & hac gratia ſequi apoſtolos. Ambroſius legit mulieres, p ſororem mulierem. Atq; ita citat diuus Hieronymus aduerſus Iouinianum libro ſecūdo, ſiue quod hæc lectio magis faciebat ad cauſam quam illic agit, ſiue quod alteram lectionē neſcierit: nam γυναῖκα Græcis & uxorem ſignificat, ut crebro iam admonuimus. Certe Clemens, ut refert Euſebius, eccleſiaſticæ hiſtoriæ libro tertio, locum hunc adducit, quo doceat Paulo fuiſſe uxorem: quam tamen non circūduxerit, conſulens Euangelicæ libertati, quum Petrus & Philippus circūducerent ſuas.

Faber.

Aut ego ſolus & Barnabas.) An, caſtigat ac mutat Faber. Verum recte habebat, aut, cum præceſſerit μὴ, id eſt, an, quod hic tacite repetendum eſt. Etenim ſi fuiſſet nouum interrogationis caput, dixiſſet rurſus, μὴ οὐκ, ut cœperat.

Duplex ſenſus.

Hoc operandi.) Hoc, additum eſt, οὐκ ἔχομεν ἐξουσίαν τοῦ μὴ ἐργάζεσθαι; id eſt, An non habemus poteſtatem non operandi? ut uerbum operandi ſit abſolutū: & uidetur eſſe ſenſus, An nobis ſolis non licet in ocio uiuere ſuppeditantibus alijs? Sic & Theophylactus μὴ ἐργάζεσθαι interpretatur, in ocio uitam agere, nimirum huc reſpiciens, quod Paulus & Barnabas opera manuaria ſibi uictum pararent, cum non reliqui tātum apoſtoli, ſed ipſe etiam Cephas aleretur aliena benignitate. Annotauit & hoc Theophylactus, ſubindicās quo præcellentior eſt epiſcopus, hoc minus debere grauare gregem ſuum. At hodie quātum eſt onus ferre quoſdam tyrannos uerius quàm epiſcopos, quorum ut quiſq; maximus eſt, ita populo ferè grauiſſimus imminet. Sed fortaſſe rectius eſt, ut accipiamus in eū ſenſum in quē omnes interpretantur. An non habemus poteſtatem, ut hoc nobis liceat agere quod agūt omnes? nam duabus negationibus οὐ μὴ unius uice eſt abuſus. Ciuilius enim erat dicere faciendi, quod alij faciunt, q; circūducere mulierem, præſertim quum nominaſſet Petrum & fratres domini: Id ſubindicat Ambroſius. Verum id exactius expendat diligens lector.

Stipendijs.) ὀψωνίοις. De quo ſuperius meminimus.

An nō & lex hæc dicit.) ταὐτὰ legit Ambroſius, nō ταῦτα, & ob id uertit eadē, nō hæc.

Propter nos utiq;.) πάντως. Rurſum ut paulo ſuperius uertit, utiq;. Eſt autem aduerbium adfirmantis.

Et

Et qui triturat.) Græce paulo ſecus eſt, καὶ ὁ ἀλοῶν τῆς ἐλπίδος αὐτοῦ μετέχειν ἐπ' ἐλπίδι, id eſt, Et qui triturat, ſpem ſuam participare in ſpe. Quanquam nos hyperbaton Græci ſermonis mutauimus, Ambroſium & alios ſecuti. Porrò quod in noſtris exẽplaribus additũ eſt, fructus percipiendi, uidetur explanandæ rei gratia factum. Illud certum, non adijci apud Græcos. Cæterum, ſub ſpe, quod apud nos nõ additur, interpretatur etiam nominatim Theophylactus, annotans in aratione ſemel duntaxat poni ſpem, nec fieri mentionem participationis, propterea quod totus prouentus aranti tantũ in uotis ſit. At qui triturat, iam incipit eſſe particeps ſpei, fruiturque optatis, laborãs interim in aliam ſpem anni ſecuturi, quamuis haud neſciam, Theophylactum hanc clauſulam ad Apoſtolos proprie referre, qui nõ cibi tantũ cauſa docerent, ſed uberius præmium in poſterum expectarent.

Deeſt in noſtris.

Si carnalia ueſtra metamus.) θερίσομεν, id eſt, metemus: etiãſi id ad ſenſum nihil refert.

Poteſtatis ueſtræ.) ἐξουσίας, ut intelligas non quãlibet poteſtatem, ſed facultatem metendi, & circũducendi uxores ſiue mulieres, quam illi cæteris apoſtolis permittebant.

Quare non magis.) Quare, addidit de ſuo interpres: ſat erat, Nõnne magis nos: οὐ μᾶλλον ἡμεῖς;

Sed omnia ſuſtinemus.) στέγομεν, quod proprie uaſis eſt omnia capientis.

Ne quod offendiculum demus euangelio.) Non eſt Græce σκάνδαλον quod hic uertit offendiculum, ſed ἐγκοπὴν quod interciſionẽ ſiue interruptionem ſonat: ne quid exiſtat, quod euãgelicæ prædicationi morã ullã adferat. Annotauit hoc ante nos Theophylactus.

Qui in ſacrario operant.) Paulo diuerſius eſt apud Græcos, ὅτι οἱ τὰ ἱερὰ ἐργαζόμενοι, ἐκ τοῦ ἱεροῦ ἐσθίουσιν, id eſt, Qui ſacra operantur, è ſacro ſiue templo ueſcuntur: nam ἱερὸν & uictimam ſignificat & templum.

Qui altario deſeruiunt.) τῷ θυσιαστηρίῳ προσεδρεύοντες, id eſt, Sacrario aſſiſtentes, ſiue aſſidentes. Cuius uocis emphaſim & ante nos annotauit Theophylactus. Non enim ait ſacerdotes, ſed qui aſſident altario, ut intelligamus aſſiduum cultum ſacrorũ. At hodie nulli ferè magis abſunt ab altari, quàm ij qui maxime participes ſunt altariorũ. Nec ulli moleſtius exigunt à populo decimas, quàm ij qui nihil eorum præſtant populo, quorum gratia dandæ fuerant decimæ. Et συμμερίζονται, partem accipiunt cum ſacrario. Diuidebatur enim hoſtia inter ſacerdotes & leuitas. Stomachatur hoc loco Valla, fortaſſe liberius aliquanto, quàm ut quorundam aures ferre poſſint, uerum non omnino ab re, aduerſus Remigium, qui duas has uoces ſacrarium & altarium ita diſtinxerit, ut ſacrariũ ad idola pertineat, altare ad deum, cum earum uocum proprietas magis à Græcis fuerit petenda. Deinde longius euectus animi calore Valla, demiratur impudentiam quorundam Theologorũ, qui Paulinas epiſtolas, cũ Græce ſcriptæ ſint, auſi ſint interpretari, Græcarum literarum prorſus ignari. Nec hic à diui Thomæ nomine temperat, quod de hoc narrãt quidam, confectis in Paulum cõmentarijs, uiſum illi Paulum, & ingenue confeſſum, ſuas epiſtolas ante id temporis à nemine fuiſſe intellectas, præterquam à Thoma, ceu fabulam cõmẽticiam & impudenter confictam deridet, cum ne fieri quidem poſſit, ut exacte quiſque interpretetur ignarus eius linguæ in qua ſcriptum fuit quod interpretatur. Ego ſanè ut non poſſum omnino refellere quod ſcribit Valla, ita talibus uiris, præſertim ſanctimonia quoque cõmendatis, nonnihil deferendum arbitror. Habenda ratio temporum in quibus illi uixerunt, Poſtremo meminiſſe oportet homines fuiſſe. Proinde ut & ingenuum eſt, & ad eruditionem conducibile, non diſſimulare, ſicubi lapſi ſunt ueteres, ita probi hominis officium exiſtimo à cõuicijs temperare, & ita mederi malo, ut quod licet, nõ lædas hominẽ. Thomas hoc loco ſacrarium interpretatur templum Iudæorum uel gentilium: Altariũ, altare templi Hieroſolymitani, ſiue ipſum templũ, ſenſum, opinor, exponẽs eius ſermonis magis quàm uocum proprietatem. Alioqui ut domus nõ magis dicitur Gallorũ quàm Britannorum, ita ſacrarium & altarium quorumlibet eſt. Niſi quod θυσιαστήριον ab immolando dictum, locus eſt ubi uictimæ mactantur.

Sacerdotes ocioſi.

Remigius à Laurentio taxatus.

Fabula de Thoma.

Quàm ut gloriam meam.) τὸ καύχημα, id eſt, Gloriationem. Sic enim paulo ante, quaſi glorians iactauit ſeſe. Et euacuet, eſt κενώσῃ, id eſt, Irritam ſiue inanem reddat.

Si enim euangelizauero.) εὐαγγελίζομαι præſentis temporis eſt, Si euangelizo ſiue euãgelizem, ut legit Ambroſius.

Merces mea.) Pro mea, mihi eſt apud Græcos, τίς οὖν μοί ἐστιν ὁ μισθός, Quid igitur mihi eſt mercedis? Apparet interpretem legiſſe μου pro μοι.

Sine ſumptu ἀδάπανον. Sine ſumptu ponam.) ἀδάπανον θήσω, id eſt, Gratuitum faciam. Et iucunde uocat ἀδάπανον, quod nemini ſit ſumptui. Alioqui ſine ſumptu facit, & is qui nihil impendit. Porrò pono apud Græcos paſſim pro facio obuiū eſt. Et poſt euangeliū Græci addunt Chriſti. O gloriam uere apoſtolicam, ſed quam nemo nunc ſtudet æmulari. Nihil nunc gratuitū, ne ſepultura quidē, cum Auguſtinus epiſtola ſexageſimaquarta, nolit uendi mortualia.

Tanq̃ ſine lege eſſem.) Aduerbium Græcum ὡς, anceps eſt, tamen hic magis quadrabat quaſi, atq; ita legit diuus Hieronymus in Eſaiam, itaq; Ambroſius in pleriſq; locis. Non enim ponitur exemplum, ſed falſa rei ſpecies proponitur. Theophylactus legit, ἄνομος θεοῦ & ἔννομος χριστοῦ, quod dure ſonat exlex dei, & ſublex Chriſti.

Sine lege dei.) Deo eſt Græce, μὴ ὢν ἄνομος θεῷ, Cum deo non ſim ſine lege. Quanq̃ in hoc uariant Græcorum exemplaria.

Infirmis infirmus.) ὡς ἀσθενής, id eſt, Tanq̃ uel quaſi infirmus.

Vt omnes facerem ſaluos.) Græce ſecus eſt, ἵνα πάντως τινὰς σώσω, id eſt, Vt omnino *Tempus mutatum.* aliquos ſaluos facerem. Quanq̃ hic apparet Græcorum exemplaria uariaſſe. Sanè Theophylactus iuxta id quod nos adduximus, & legit, & interpretatur: exiſtimans hoc facere ad exaggerandam Pauli charitatem, quod nihil non faciat, ut aliquot ſaltem adducat ad ſalutem. Laurentium Vallam nonnihil offendit tempus uerbi perperam immutatum, ut omnes ſaluos facerem, σώσω, uelut ad præteritum referatur, cum uerbum ſit futuri temporis. Neq; ſenſus eſt eum id olim egiſſe, nunc deſinere, ſed nunc item agere, & ita facturum. Porrò quod hic dictum eſt σώσω, idem accipiendum eſt de eo quod præceſſit κερδήσω, lucrifaciam potius quàm lucrifacerem.

Omnia autem facio.) τοῦτο δὲ ποιῶ, id eſt, Hoc aūt facio. Atq; ita legit Theophylactus.

Vnus accipit brauium.) Ambroſius legit palmam pro brauio, itidem & Cyprianus. *Brabion unde* nam βραβεῖον eſt Græce. Atq; eſt quidē omnino brabion præmiū, ſed proprie quod datur certantibus ac uincentibus. Exiſtimant enim dictum βραβεῖον, quaſi ῥαβδεῖον, cōmutatis ac translatis duabus literulis, ꝓpterea quod certaminū iudices data uirga palmea, deſignarent uictorē: unde & βραβευταὶ dicunt̃ Græcis, quaſi ῥαβδευταί, qui uictorē pronunciant.

Vt comprehendatis.) ἵνα καταλάβητε. Aut abuſus eſt ἵνα pro ὥστε, aut ſenſus eſt, hoc animo currite, non tantum ut uideamini certaſſe, ſed appetiſſe uictoriam, quemadmodū palàm interpretatur Theophylactus. Quæ ſententia ſi probatur, ſic, aduerbium nō eſt referendum ad, ut, quod ſequitur, quaſi dicas, ſic ſequere ut aſſequaris, ſed ad ſimilitudinē quæ præceſſit: Sic, id eſt, ad illorum exemplum & uos in ueſtro ſtadio currite. Mirum unde Cyprianus hic legat, Sic currite ut omneis occupetis. Quanquàm recte occupat qui aſſequitur & anteuertit.

Qui in agone contendit.) πᾶς γὰρ ὁ ἀγωνιζόμενος, id eſt, Omnis enim qui certat, ſed proprie in publicis certaminibus, ueluti palæſtra, aut Olympiacis, aut Circēſibus. Nam de curſu ac pugilibus ipſe mox meminit.

Ab omnibus ſe abſtinet.) πάντα ἐγκρατεύεται, id eſt, Omnia ſuſtinet aut tolerat, ſiue quod magis probo, In omībus temperans eſt, ut ſubaudias κατά. Cyprianus legit, In omnibus continens eſt. Siquidem athletæ uictus etiam ratione præparantur ad certamina.

Nos autem incorruptam.) φθαρτὸν ἄφθαρτον, id eſt, Corruptibilem & incorruptibilem: miror cur uariauerit.

Pugno pro pugillor. Sic pugno.) Non eſt pugno quod Græce μάχομαι, ſed πυκτεύω, quod eſt pugilum certamen exerceo, & pugnis certo. Ad pugnos alluſit interpres, non ad pugnas. Ambroſius legit, percutio pugnis, pro pugno. Atq; ita locum adducit libro de paradiſo capite duodecimo. Auguſtinus enarrans pſalmum lvij. legit, Non ſic pugillor quaſi aërem cædēs, aſſcribitq;, pugillari eſt pancratium facere. Rurſum tractatu de utilitate ieiunij. Tho*Thomas lapſus.* mas tamen uidetur pugnare interpretari bellare, primū cum ait. ſecundo pugnam ſuā in uictoria mali. Ac mox, Sic pugno, inquit, contra hoſtes decertando, contra malum. Condonandus lapſus, niſi quidam nimium urgerent nos fabula, de Paulo commentariorum illius approbatore.

Aërem uerberans.) Prouerbiali ſchemate dictum eſt, pro fruſtra & inaniter laborare, ueluti pugil nihil agit, niſi corpus attingat. Cæterũ hæc eò tendit parabola, ut intelligamus non eſſe ſatis quomodocũq; noſtro fungi officio, niſi demus operam, ut inſigniter ac præter cæteros geſſiſſe nos uideamur. *Prouerbium.*

Caſtigo.) ὑπωπιάζω, id eſt, Coerceo ſiue cohibeo, ſubigoq́; nam interpres ſenſum expreſſit potius q̃ uocẽ Græcã reddidit. Eam Auguſtinus propius expreſſit epiſtola lviij. ad Dardanũ, Liuidũ, inquit, facio corpus meũ, & in ſeruitutem redigo. Siquidem Græcis ὑπωπιάζειν, eſt liuore ſeu ſanguinis nota ſugillare proprie oculos, quos illi ὦπας uocant, & ὑπώπια notas eiuſmodi, autoribus Heſychio & Suida: licet hanc uocem diligenter explicarit etiã Theophylactus. Apparet ſumptã metaphoram à certamine pugilũ, unde Paulus non illibenter ſolet ſimilitudines ducere. Siquidem in his ſupplantabat, qui deijceret in humum antagoniſtam ſuum, ſugillabat qui notam inſignem inflixiſſet faciei. *Caſtigo, pro ſugillo.* *Supplantare.*

EX CAPITE DECIMO.

NOlo enim.) οὐ θέλω δέ. Nolo autẽ. Ambroſius legit enim, conſentientibus & antiquis exemplaribus, ut hæc cohæreant cũ ſuperioribus, Si quod modo præcepit Corinthijs, idem Iudæorum exemplis corroborat: quod ſi mauis autem, erit ad alia digredientis.

Et omnes in Moyſe baptizati ſunt.) εἰς τὸν μωσῆν eſt Græce, id eſt, In Moſen. Auguſtinus enarrans pſalmũ lxxvij. legit per Moſen. Rectius arbitror accipi, in Moſen, pro in legem Moſaicam, nondum enim in Chriſtũ, cuius aduẽtus procul aberat. Interim Moſes Chriſti typũ gerebat, & figuris res adumbrabatur Euangelica. *In Moſen.*

Bibebant autem.) Græcis eſt enim. Atq; ita refert Auguſtinus lib. aduerſus Fauſtum xij. cap. xxix. ex uetuſti codicis fide, ubi & Græce dixit conſequente eis. Et aliâs aliquoties ſic loquitur Conſequens eſt huic.

Conſequente eos.) ἀκολουθούσης, id eſt, Sequente ſiue proſequente. Sequente autem dixit tanq̃ itineris perpetua comite: id enim ſonat ἀκολουθεῖν magis quàm ἕπεσθαι. Origenes homilia in Exodum v. ſequentem petram refert, ad nubem quæ præceſſiſſe legitur Hebræos. Hieronymus, aut ſi quis alius is fuit, enarrãs pſalmũ xli. adducit hunc locum omiſſo pronomine, eos: quod cum nõ ſit apud Græcos, adiectum eſt ab interprete, quo ſermo fieret explanatior, & nos item addidimus. Nec addit tamen Ambroſius, cum ſubinde locum hunc in ſuis libris adducat. *Cõſequẽte eos petra.*

Beneplacitũ eſt deo.) εὐδόκησεν ὁ θεός. Quod Ambroſius uertit, Bene ſenſit deus, nos uertimus, approbauit, de hoc uerbo iam crebro monuimus.

In figura facta ſunt noſtri.) Figuræ ſiue formæ, eſt Græcis pluralis numeri τύποι, ſicut & paulo poſt, Hæc autem omnia in figura cõtinge. ταῦτα δὲ πάντα τύποι, id eſt, Hæc omia figuræ contingebant. In collectaneis Bedæ priore loco figuræ legitur, licet noſtri deprauatum erat in noſtræ, quod tamen ad eundem modum frequẽter eſt obuium in libris Auguſtini: ac priore loco Græcis additur ἡμῶν, ut legant: Hæc autem figuræ noſtri fuerũt. Et ad eum modum citat hunc locum Auguſtinus, enarrans pſalmum cxiij. Rurſus aduerſus Fauſtum in fragmento quarti libri, alijsq; locis compluribus. *In figura, pro figuræ.*

Neq; idololatræ efficiamini.) Opinor pro γίνεσθε mutatum eſſe γίνεσθαι, id eſt, Neque efficeremur ſimulacrorum cultores: quandoquidem in hoc quoq; additur, ſicut quidam eorum, ut γίνεσθε reſpondeat ad εἶναι. Alioqui in duobus mutauit perſonam, in idololatris & murmuratoribus. Sicut quidã eorũ.) καθώς καί τινες αὐτῶν. i. Quẽadmodũ & quidã illũ tentauerũt. Interpres legit αὐτῶν, atq; ita ſcriptũ eſt in nõnullis exẽplaribus. Nec ex Ambroſio, nec ex Theophylacto ſatis liquet quid legerint, niſi quod apud hũc contextus habet αὐτῶν. Si legimus αὐτὸν, id eſt, eũ, ex hoc loco declaratur Chriſti diuinitas quem à Iudæis tentatũ dicit priusq; hominẽ aſſumeret. Nam de eo quod præceſſit, Petra autẽ erat Chriſtus, poſſet aliquis interpretari, petra illa deſignabat Chriſtũ poſt naſciturum. Spiritalem aũt uocari, quod typũ haberet myſticæ petræ. Si legimus αὐτῶν, ſenſus erit, ne nos tentemus Chriſtum, ſicut olim Iudæi tentauerunt deum. *Duplex lectio.*

Ad correptionem noſtram.) πρὸς νουθεσίαν ἡμῶν, id eſt, Ad admonitionem noſtram ſiue noſtri, quod tamen nõnunq; pro correptione uſurpatur.

Apprehendit alij apprehendat. Tentatio uos non apprehendat.) εἴληφεν, id eſt, Apprehendit, præteriti temporis, ſiue cêpit. Subindicat enim Corinthios iam incidiſſe in tentationem, ſed humanam, hoc eſt, tolerabilē ac ſanabilē. Et in hanc ſanè lectionē conſentiunt exemplaria Græcorū quæ uiderim omnia: tametſi apparet Ambroſium legiſſe, apprehendat, ex his uerbis quæ ſubijcit: Vt aūt humana tentatio illos apprehendat hortatur. Quanq̃ quid ſimile inter καταλαμβανέτω & εἴληφεν. Niſi forte Ambroſius legit εἰληφέτω. At mihi ſenſus Græcæ lectionis uidet̃ magis germanus eſſe Paulo, atq̃ eam palàm eſt Theophylacto placuiſſe. Ante terruerat eos horrendis exemplis, mox ne deſperent reficit eos, extenuans quod hactenus peccaſſent dicensq̃, leue quiddam eſſe.

Prouectus, pro euentu. Prouentum.) τὴν ἔκβασιν, id eſt, Exitū ſiue euentū, id eſt, is qui ſinit uos incidere in tentationem, idem faciet ut tentatio bene eueniat. Hieronymus in cōmentarijs Ionæ legit ad hunc modum, Sed faciet cū tentatione & exitum. Atq̃ item Auguſtinus explicans pſalmum lxi. Nam prouentus proprie dicuntur ſementis, & è terra naſcentium. At ne quis putaret ſic eſſe dictum, ſed faciet cum tentatiōe prouentum, quaſi deus paciſceretur cum tentatione de euentu, Nos uertimus, ſed faciet unà cū tentatione euentum, ut ſit ſenſus, qui paſſus eſt incidere tentationem, idem dabit & exitum bonum.

Vt poſſitis ſuſtinere.) Græce magnificentius quiddā dicitur ὑπενεγκεῖν, quod eſt ita ferre, ut oneri ſuperſis ac ſuperes: queādmodū ad Romanos dixit ὑπερνικῶμεν.

Cui benedicimus.) ὃ εὐλογοῦμεν, id eſt, quē cū gratiarū actiōe ſumimus. Sic enim interpretatur Theophylactus. Nōnulli recētiores interpretant̃ de benedictione cōſecrantis.

Panis quem frangimus. Et panis quem frangimus.) τὸν ἄρτον, ὃν κλῶμεν, id eſt, Panem quem frangimus. Cur non offenduntur hoc loco, quos illud offendit, quod Græci in uerbis quibus Latini conſecrant corpus Chriſti, dicunt, hoc eſt corpus meum quod frangitur pro uobis, ſecuti ut apparet, Paulum autorē, qui proximo capite ad hunc modū recenſet uerba Chriſti? Quod ſi quis cauilletur eū locum eſſe deprauatum in exemplaribus, certe hoc loco conſentiunt noſtri codices cū Græcorum lectione, & tamen ſunt qui putent hic agi de pane & calice conſecrato, aut certe in genere, ut poſſit locus ad utrūq̃ ſenſum accōmodari. Nam priſci Chriſtiani oēm panē ueluti ſacrū habebant, ob memoriā cœnæ dn̄icæ, & calicem inter ſe porrigentes, gratias agebant dn̄o, quum tamen nō fieret conſecratio ſacramētalis. Annotatum eſt hic quod prius meminit calicis q̃ panis. In Luca bis ſit calicis mentio, prioris illis edentibus, alterius poſt cœnam.

Nōne participatio corporis.) κοινωνία. Modo cōmunionē uerterat, nunc uertit participationem: ad quid conducat iſta copia non uideo, Interim lector Græce ignarus, cōminiſcitur aliquod diſcrimen, inter cōmunicationem & participationem fruſtra.

Vnus panis & unū corpus.) Abeſt Græcis copula &, εἷς ἄρτος, ἓν σῶμα, id eſt, Vnus panis, unū corpus, ita legit Theophylactus: atq̃ ita ſcriptū comperi in exēplari Paulino. Conſentiebat utrūq̃ Conſtantienſe.

Omnes enim pro oēs qui. Omnes qui.) οἱ γὰρ πάντες, id eſt, Omnes em̄, abſq̃ qui. Omnes em̄ de uno pane participamus: ita legit & Ambroſius. In uetuſtiſſimo codice ſcriptū reperi, omnesq̃, ut uериſimile ſit, q̃ mutatum in qui: tametſi hæc lectionis uarietas ſenſum non admodum uariat. Ceterū non eſt mentio de calice nec apud Græcos, nec in codice Donatiani. In uetuſtiore codice Conſtantienſi nō erat mētio calicis, ſed recentiore manu aliquis adiecerat in ſpacio uerſuū. In nōnullis excuſis repperi, Om̄es quidem de uno pane, & ſic habebat uterq̃ Cōſtantienſis, ut probabile ſit interpretem γὰρ uertiſſe per coniunctionē expletiuam.

Sermo imperfectus. Videte Iſraēl ſecundum carnem.) Ad differentiam adiecit ſecundū carnem, ut oſtēderet eſſe alium ſecundū ſpiritū: licet Græcis nō repetatur articulus, τὸν κατὰ σάρκα.

Quid ergo dico.) Ex Græcis exēplaribus locus ita debet diſtingui: Quid igitur dico? idolum eſſe aliquid, aut idolis immolatū eſſe aliquid? quaſi diceret, nequaq̃ hoc loquor. Et ueluti iam negaſſet ſe id ſentire, quod per ſe dictu ſit abſurdū, ſubijcit quid ſentiat, ſed quæ immolant &c. alioqui dure cohæreret quod ſequitur: Sed quæ gentes immolāt &c. Proinde nos nō ueriti ſumus additis aliquot uerbis orationē reddere lucidiorem. Ad hūc modum diſtinguunt & Latinorum uetuſta exemplaria.

Sed quæ immolant gentes.) ἀλλ' ὅτι ἃ θύει, id eſt, Sed quod ea quæ immolantur intelligas

ligas,ſed hoc dico,quæ gentes immolant,ea immolari dæmonibus,non deo.

Nolo aũt uos ſocios fieri.) κοινωνοὺς,id eſt,Participes ſiue cõmunicatores,aut cõſortes.

An æmulamur dominum?) παραζηλοῦμεν, id eſt, Prouocamus & iritamus: quod ſupe Aemulari, ꝓ
rius uertit,Ad æmulandum prouoco.Et ad eum modum interpretãtur Græcorum ſcho prouocare.
lia,nominatim Theophylactus, πειράζομεν ἢ παρακνίζομεν, id eſt,Tentamus & iritamus: nam ζηλοῦμεν & in bonam partem dicitur,παραζηλοῦμεν ferè non niſi in malam.

Sed quæ alterius.) ἀλλὰ τὸ τοῦ ἑτέρου ἕκαστος, id eſt,Sed quiſq; quod alterius.

Omne quod in macello uenit.) Venit,hoc loco ſignificat uenundatur, πωλούμενον, & Venit,pro uẽ
in macello legendum,non in macellũ.Indicat hoc & diuus Auguſtinus aduerſus Adamã ditur.
tium,Interrogare, inquit, uetat,cũ quid de macello emitur.Atq; huiuſmodi amphibologiam tollere poterat accentus circũflexus notatus ſupra uerbum uẽnit.

Nihil interrogãtes.) μηδὲν ἀνακρίνοντες,id eſt,Nihil dijudicãtes,quod idẽ uerbũ eſt paulo inferius.Ambroſius legit,Nihil diſquirẽtes.Eſt aũt participiũ eius quod ſuperius uer Plenitudo eius
tit,interrogant. Et plenitudo eius.) Eius,ad terrã refert,nõ ad dñm αὐτῆς.hoc eſt,quic ſcilicet terræ.
quid diues gignit terra,id omne domini eſt.

Hoc immolatũ eſt idolis.) Vetuſti codices habẽt,hoc ĩmolaticiũ eſt idolis.Atq; ita legimus apud Ambroſiũ.Eſt aũt Græcis eadẽ dictio,quã interpres toties reliqt, εἰδωλόθυτον.

Qui iudicauit.) τὸν μηνύσαντα, id eſt,Indicauit,per n,non per u. Id tametſi minutulum eſt,tamen quoniam facillimus in huiuſmodi lapſus eſt, admonendum duxi. Nam μηνύειν Græcis eſt prodere rem prius occultam:licet apud Ambroſium hæc particula non addatur,propter eum qui indicauit,haud ſcio an librariorum incuria.

Conſcientiam dico non &c.) Ante hũc locũ repetiť in Græcis codicibus,Dñi eñi eſt terra & plenitudo eius,quod paulo ſuperius poſitũ eſt:ſed utrobiq; ꝓbe quadrat. Illic nõ refert quibus ueſcamur,omnia enim ſunt dñi.Et hic non eſt cur fratrẽ offendas, ueſcens idolis immolato,cũ tantã ciborũ copiam diues mũdus ſuppeditet.Cæterũ hoc poſteriore loco uideť inferri ſub alterius perſona,uelut obijcientis Paulo,quod ipſe mox dixerat: Quã mihi narras cõſcientiã,cũ ut ipſe fateris,dñi ſit terra & plenitudo eius? Idcirco ſubij Perſona alia.
cit ac diſtinguit conſcientiã:Cõſcientia,inquit,tua dicit,dñi eſt terra & plenitudo eius, at non idem dicit alterius conſcientia,quæ putat aliquid ſimulacris eſſe propriũ,neq; cõmune deo.Neq; magnopere facit ad rem quod hic argutatur de ἑαυτοῦ,deq; illũ & conſcientiam Laurentius.Cũ enim ait,& propter cõſcientiam,exponit quid ante dixerat illũ, alioqui qui audierat ſibi dictum ne ederet propter illum qui indicauit , rogare poterat, quid hoc ad illum? Reſpondet Paulus,ob illius conſcientiam quam tuo facto uulneras,etiamſi tua firma ſanaq; eſt.Deinde quod dicit tuam,ſuo more perſonam fingit: quandoquidem nõnunq; in ſe recipit perſonam alterius,quo rem magis exponat oculis.

Ab aliena cõſcientia.) ὑπ' ἄλλης συνειδήσεως, id eſt,Ab alia cõſcientia.Atq; ita legit Am Aliena,pro
broſius,itaq; ſcriptũ uiſitur in uetuſtiſſimis exẽplaribus,nominatim utroq; Conſtantiẽſi. alia.
Quanq; id quidẽ ad ſenſum haud magni refert.

Cũ gratia participo.) Ambroſius legit, gratiæ particeps ſum:uerũ nõ reperio μετέχω datiuo iunctum,niſi referatur ad ſociũ cõmunionis,non ad rem cuius particeps es.Vnde Duplex ſen
magis probo cũ gratia,id eſt, cũ gratiarũ actione.Poteſt & hunc in modũ accipi,ut χάριτι ſus.
ſonet hic beneficentiã,ſitq; datiuus inſtrumenti.Si ego particeps ſum eſcarum,idq; nõ per idolũ,ſed beneficio munificentiaq; dei,quid eſt cur male audiam? In hũc ſenſum interpretatur Theophylactus , gratiã dei uocans animi fortitudinẽ cõtemnentis idolum.

Pro eo quod gratias ago.) ὑπὲρ οὗ ἐγὼ εὐχαριστῶ, id eſt,Pro eo ꝑ quo ego gratias ago. Opponit autem hæc inter ſe ueluti contraria, βλασφημεῖν & εὐχαριστεῖν.

Vel aliud quid.) εἴτε τι, id eſt,Siue quid.Aliud,additũ eſt explicandæ rei gratia. Atq; ita legit Ambroſius,Siue aliquid facitis,quemadmodũ habetur apud Græcos.

Sine offenſione ſitis.) Græce iucundius eſt, ἀπρόσκοποι, id eſt, Tales, ut nemo per uos offendatur.

Iudæis & gentibus.) Pro gentibus eſt Ἕλλησι, id eſt, Græcis.Iteratur autem ad ſingula coniunctio καὶ, proinde nos uertimus per neq;.

Non quærens quod mihi utile eſt.) Simplicius & uerius erat,Nõ quærens meã ipſius

utilitatem,ſed multorum, μὴ ζητῶν τὸ ἐμαυτοῦ συμφέρον, ἀλλὰ τὸ τῶν πολλῶν.

EX CAPITE VNDECIMO.

Chriſtus exēplar archetypum.

IMitatores mei eſtote ſicut &c.) De hoc loco ſuperius admonuimus huius epiſtolæ cap.iiij. Vox eſt autem digna ijs,qui locum apoſtolorum ſibi uindicant.Se Paulus proponit exemplar,ſibi conſcius,ſe nihil habere quod nō ſit imitandum:& tamen hoc exēplar non uult imitabile uideri cuiq̧, niſi reſpondeat ad archetypum Chriſti.Nunc quidā ſuo arbitratu uiuentes, nihil enim dicam aliud,ſatis eſſe putant,ſi minis denuncient quicquid ab alijs fieri collibuerit,ſiue rectum id fuerit,ſiue ſecus.Sunt alij ſupſtitioſi magis q̄ religioſi,qui ad ſuū quiſq̧ inſtitutū uocant homines.Franciſcani dicunt,imitatores noſtri eſtote.E diuerſo Prædicatores clamant, imitatores noſtri eſtote. Totidem uerbis, hinc clamant Carmelitæ,hinc Benedictini,hinc alij atq̧ alij. Et recte clamāt, modo uere poſſint addere cum Paulo,ſicut & nos ſumus Ieſu Chriſti. Nunc ipſi, de multis loquor,hominum æmulatores,tamen clamant, imitatores noſtri eſtote.

Omnia mea.

Per omnia mei memores eſtis.) ὅτι πάντα μου μέμνησθε, id eſt,Quod omnia mea meminiſtis.Et in hunc ſenſum accipit Ambroſius:legit enim,quod omnia mea memoria retinetis.Et conſentiunt Græcanica ſcholia,nominatim Theophylactus. Præparat enim illos laude ad ſequentem admonitionem:quaſi diceret,Sicut in cæteris tenetis mea præcepta, ita in hoc quoq̧ ſequamini.Hæc interpretatio mihi ſanè magis arridet q̄ Ambroſij.Scribit enim hunc in modū:Poſtq̄ mores & conuerſationem illorum arguit,nūc traditiones uult corrigere.Ideo non hoc confirmat,ſed ſuccenſet eis,quia quum eſſet apoſtolus eorū, immemores erant traditionum eius,neq̧ quod adhuc nō didicerant,ex aliarum eccleſiarum traditione ſequebant̄,ac per hoc quaſi nouiter tradit illis dicens. Fortaſſis interpres legit, πάντῃ, hoc eſt in omnibus,aut πάντα accepit per ſynecdochen, κατὰ πάντα. Codex uetuſtior Conſtantienſis habebat,omnia mei memores eſtis, omiſſa prępoſitione, quæ nec apud Græcos eſt.

Et ſicut tradidi uobis præcepta mea.) Hic apparet uariam fuiſſe in Græcis codicibus lectionem.Nam Ambroſius legit ad hunc modū, Et quomodo ubiq̧ trado traditiones meas tenetis:id quod ex interpretatione quoq̧ licet colligere. Interpretatur enim ubiq̧, id eſt,in omnibus eccleſijs. Atqui πανταχοῦ quod apparet legiſſe Ambroſium,non reperimus in Græcorum codicibus,nec uſq̄ illius meminerunt interpretes,quos ego ſanè uiderim.Mollior erat futurus ſermo,ſi priore loco poſuiſſet μὲν,poſteriore δὲ. Laudo quidem uos quod in cæteris omnia mea tenetis.Cæterum illud eſtis admonendi,quod parū uidemini meminiſſe.Seu prius illud δὲ,tantū notat digreſſionem à cœpto ſermone de idolothytis,poſterius uim habet aduerſatiuam,quaſi præceſſiſſet μὲν.In uetuſtiſſimo codice pro tenetis erat tenete.Nam Græca uox anceps eſt, κατέχετε. Nec eſt præcepta Græce, ſed modeſtius uerbum & Paulo dignius παραδόσεις, id eſt, traditiones,quæ nos inſtituta poſſumus dicere,Leuius eſt enim traditio q̄ præceptum.

Velato capite.) Græce eſt,κατὰ κεφαλῆς ἔχων, id eſt,In capite habens:ut intelligas nō ſolum de pileo,uerumetiam de coma,quæ & ipſa caput tegit:atq̧ id annotant Græcanica ſcholia,nominatim Theophylactus.

Deturpat caput ſuum.) καταισχύνει, id eſt,Dedecorat,ſiue pudefacit,aut dehoneſtat.

Vnum eſt enim.) ἓν γάρ ἐστι καὶ τὸ αὐτὸ, id eſt,Vnum eſt & idem,hoc eſt,nihil omnino refert.Aliquanto diuerſius legit Ambroſius,uerum hoc nihil habet momenti ad ſenſum.

Ac ſi decaluetur.) τῇ ἐξυρημένῃ, id eſt,Cum deraſa ſiue raſa,hoc eſt,perinde eſt ac ſi raſa ſit.Ambroſius legit. Vnum eſt enim atq̧ idipſum ut decaluata.Fortaſſis interpres affectauit hoc uerbum decaluare uelut odioſius,& ſcommatis obnoxium eſt caluicium.

Tondeat̄.) καὶ κειράσθω, id eſt,Etiā tondeat̄.In exēplari Paulino ac Donatianico ſcriptū erat,Si nō uelatur mulier,& tondeat̄.Cōſentiebat utrūq̧ Cōſtantiēſe,Nec eīn eſt ocioſa cōiunctio,quæ perinde ualet ac ſi dicas,eadē opera tondeat̄, quādoquidē retegit caput.

Aut decaluari.) ἢ ξυρᾶσθαι,id eſt,Radi:de quo modo meminimus.

Velet caput ſuū.) κατακαλυπτέσθω, id eſt , Veletur:nec aliud quicq̄ additur apud Græcos.Ambroſius legit,uelet caput.

Velamen

Velamen habere.) ἐξουσίαν ἔχειν, id eſt, Poteſtatē habere. Porrò Ambroſius & Græca ſcholia indicant poteſtatem hoc loco accipi pro uelamine, quod uelamen impoſitum cogat illam demittere oculos, ſignificetq́ illam eſſe ſub alterius imperio. Laurentius indicat in nōnullis etiam Latinis codicibus ſcriptū fuiſſe poteſtatem, pro uelamine. Id quod admonuit & Thomas Aquinas: & nos in Paulino exemplari ita ſcriptum comperimus, ſuffragante utroq; Conſtantienſi. *Poteſtas, pro uelamine.*

Voſipſi iudicate.) ἐν ὑμῖν αὐτοῖς κρίνατε, id eſt, Inter uoſipſos, uel in uobis ipſis iudicate, hoc eſt, In ſuo quiſq; animo.

Nec ipſa natura docet.) ἢ οὐδὲ αὐτὴ ἡ φύσις διδάσκει ὑμᾶς; id eſt, An ne ipſa quidem natura docet uos? Quanq; Latinis nec, aliquoties pro ne quidem, uſurpatur. Interpres nō uidetur legiſſe ἢ, quod hodie uidemus additum in Græcis codicibus.

Comam nutriat.) κομᾷ, id eſt, Comatus eſt. Coma, capillicīū, ſed promiſſius, & curatū. *κομᾶν.*

Capilli.) ἡ κόμη, id eſt, Coma. Cur quod modo uertit comam, nūc mutauit in capillos?

Nec eccleſia dei.) Eccleſiæ, multitudinis numero αἱ ἐκκλησίαι, ſuffragante codice Latino quem modo citauimus. Sunt & mundi conuenticula, plena litium ac iurgiorum. Porrò cœtus Chriſtianorum ab huiuſmodi uitijs debent abeſſe.

Hoc autem præcipio non laudans.) τοῦτο δὲ παραγγέλλων οὐκ ἐπαινῶ, id eſt, Hoc autē præcipiens ſiue denuncians non laudo. Laudarat ante, quod omnia tenerent, nunc non laudat in hoc, quod cogitur præcipere de concordia: quaſi dicat, hoc non laudo, quod præcipio. Oportebat enim uos ueſtra ſponte, quod rectum eſt tenere ac facere. In hanc ſententiam Theophylactus, & ante hunc Chryſoſtomus in homilia quam nobis uertit Hieronymus Donatus. Abutūtur enim Græci participijs pro uerbis infinitis. Interpres & Ambroſius legiſſe uidentur, τοῦτο δὲ παραγγέλλω οὐκ ἐπαινῶν. Poteſt & hic accipi ſenſus. Ante collaudati ſunt, quod meminiſſent, ac tenerent omnia quæ Paulus ordinarat, hic reprehēduntur, quod non ſeruarent omnia, quæ tenebant memoria.

Sciſſuras.) σχίσματα. Quod alibi relinquere ſolet: hic magis quadrabat ſectiones ſiue diſſidia. Cæterum Inter uos non additur in uetuſtis codicibus Latinis quum ſit apud Græcos, ἐν ὑμῖν. *Sciſſura, ſchiſma.*

Ex parte.) μέρος τι, id eſt, Ex parte aliqua, ſiue partem aliquam. Et αἱρέσεις reliquit, cum ſectas commode potuerit dicere. Diuus Chryſoſtomus in homilia quam unam uertit Hieronymus Donatus, magna contentione multisq; uerbis aſſeuerat hic hæreſes non eſſe opinionum, ſed animorum diſſidia, idq; probat duobus potiſſimum argumentis, alterum eſt, quod niſi accipias hæreſes pro diſſidijs, non congruent quæ mox ſequuntur, Conuenientibus ergo uobis in unum, non eſt dominicam cœnam manducare, & cætera. Cœnam autem dominicam uocat, in qua ſunt, uelut inter eiuſdē domini conſeruos omīa cōmunia, quod apud Corinthios fieri deſierat: & hinc ſermonem orſus fuerat, Primum quidem cōuenientibus uobis in eccleſiam, Vbi ſchiſmatum meminit, quæ nunc mutato uocabulo uocat hæreſes: Alterum eſt, quod dicit Paulum acrius quàm hic facit inuehi ſolere in opinionum hæreticarum autores, quos & canes appellat & operarios malos, negans uel angelum de cœlo loquētem audiendum, ſi diuerſa doceat ab ijs quæ Paulus docuerat. Iam quis uerum eſt & per opinionum hæreſes illuſtrari qui ſunt probati, tamen hoc loco Paulus non agit proprie de talibus, quales docuiſſet in eccleſiā non eſſe recipiendos. Vt qui probati ſunt.) ἵνα οἱ δόκιμοι, id eſt, probi, ut opponatur reprobis, & coniūctio ἵνα non cauſam ſignificat ſed euentum, quod diligenter annotauit Chryſoſtomus.

Ad manducādum.) ἐν τῷ φαγεῖν, id eſt, In edendo, atq; ita legit diuus Ambroſius. Nec eſt ocioſa uerbi coniunctio πρὸ in προλαμβάνει, quod nos uertimus occupat. Præſumit enim aliud ſonat latinis auribus. Præueniebant enim alios, & illis non expectatis, ſuam quiſq; cœnam edebat: & ob id mox ſubijcit, Inuicem expectate.

Nunquid domos nō habetis.) Num domos non habetis? uel, an non habetis domos? *Confundi pudefieri.*

Et confunditis.) καταισχύνετε, id eſt, Pudefacitis. Quanquàm Hieronymus in epiſtola ad Epheſios, putat nihil intereſſe inter αἰσχύνην & σύγχυσιν, licet apud idoneos autores ſecus eſſe comperiatur. Turbatur quidem & qui uehementer pudeſcit, hoc eſt, animo cōfunditur, at non quiſquis confunditur, pudeſit.

Laudo

Laudo uos &c.) ἐπαινέσω ὑμᾶς ἐν τούτῳ; οὐκ ἐπαινῶ, id eſt, Laudo uos in hoc? non laudo.

Diſtinctio.

Ad hunc modum diſtinguunt Græcanici codices. Poterat enim ſimpliciter dicere, in iſto uos non laudo, ſed interrogatio præmiſſa facit ardentiorem orationem. Quanquã uideo Theophylactum ſic interpretari, ut hæc particula laudo uos, non percontatiue, ſed ꝓnunciatiue ſonetur. Ne nimium iritaret diuites, in cæteris quidem collaudaturum ſe dicit illorum officium, in hoc negat ſe poſſe laudare. Sed & altera diſtinctio belle habet, laudabo uos? in hoc non laudo, ut ad interrogationem ſubaudiatur, laudo in cæteris.

Quoniam dominus noſter Ieſus Chriſtus.) Noſter apud Græcos non additur. Latini codices uariant.

Et gratias agens.) καὶ εὐχαριστήσας, id eſt, Actis gratijs, uel cum egiſſet gratias.

Accipite & manducate.) λάβετε, φάγετε, id eſt, Sumite, edite, citra cõiunctionem interpoſitam. Cæterum quod hæc duo uerba, Sumite, edite, non adduntur apud Ambroſium in æditione poſteriore, ſuſpicor librariorum errore commiſſum. Quanquam in uetuſtiore Conſtantienſi addebantur hæc uerba, ſed in margine manu recentiore fuerãt adiecta.

Hoc eſt corpus meum.) τοῦτό μου σῶμα, id eſt, Hoc meum corpus, abſque uerbo ſubſtantiuo eſt.

Quibus uerbis conſecrarit Chriſtus.

Quanquam in quibuſdam additũ reperio. Fatetur Thomas fuiſſe, qui dicerẽt Chriſtum alijs uerbis conſecraſſe panẽ, prius quàm porrigens diſcipulis diceret, hoc eſt corpus meum. Et eam opinionem licet refellat, non tamen uocat hæreticam, cum hæreticam dicat eorum, qui contendebant corpus Chriſti non eſſe uere in ſacramento ſynaxeos, ſed uelut in ſigno. In omnibus accedendũ eſt iudicio eccleſiæ, licet hic ſermo uideatur iam panem conſecratum porrigentis. Quod niſi quis acquieſcat in eccleſiæ decretis, difficillimum fuerit probare ſenſui humano, quibus uerbis conſecret ſacerdos. Nam ut donemus Chriſtũ eiuſmodi uerbis conſecraſſe, qui conſtat hoc pactum nobiſcum initũ ut referẽtes aliena uerba, cõſecremus & ipſi? Verũ hic captiuãdus eſt, ut inquit Paulus, intellectus humanus in obſequiũ fidei, ut hoc maius ſit fidei meritũ, quo minus aſſequit̃ humana ratio.

Quod pro uobis tradetur.) τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον, id eſt, Quod pro uobis frangitur.

Frãgitur pro tradetur.

Atque in hoc tãtus eſt Græcorum codicum cõſenſus, ut appareat apud nos deprauationẽ ortam, aut certe data opera mutatam ſcripturam, quod abſurdum uideretur frangi corpus, non quod uere frangatur, ſed quod, ut ait diuus Auguſtinus, per partes ſumat̃, quod olim eodem pane ſacro in multas parteis diſſecto diſtribueretur omnibus Chriſti corpus.

Quõ frangi dicatur corpus Chriſti.

Quemadmodum autem Chriſtus comeſus à ſingulis uiuit, nec dentibus diſcerpitur, ita hoc quo dixi modo fractus, non laceratur in partes. Certe diuus Ambroſius legit, frangitur, Græcis conſentiens, nihil offenſus ea lectione, Nec aliter citat Beda enarrans Euãgelium Lucæ. Porrò ſi quid offendit, quod prius dictus ſit fregiſſe panem, & mox adiecisse, quod frangitur, opinor, aut primum cœpiſſe frangere panẽ fortaſſis in duas aut tres parteis, deinde ut cuique impartiebat, à maioribus fragmentis minora defregiſſe: aut frangitur ſine certa ratione temporis eſſe poſitum, ueluti fieri dicitur, quod quoties ſolet, aut opus eſt fieri fit, etiamſi iam non fiat, & ſolui quod ſolui debet, etiamſi ſæpe non ſoluatur. Cæterum hic frangi nihil aliud eſſe, quàm diſpartiri, ſubindicat & interpres Theophylactus, Corpus, inquiens, ſuum, quod omnibus æque diſpartiens morti deſtinaſſet. Ipſe uero in cibo ſumendo tempore anticipato, neque cõmunem hunc & cibarium panem in medium exponis, neque eundem frangis, ut multis detur, ſed tibi ipſi reſeruas. Nec dubium eſt, quin idem legerit Chryſoſtomus quod Theophylactus, quod ex ipſa perſpicuum eſt enarratione, quocunque conſilio Hieronymus Donatus latine reddidit, quod noſtra uulgaris habet lectio. Poſtremo non ſatis conſtat ex ueterum cõmentarijs, an hic Paulus tractet de ſacerdotali conſecratione corporis & ſanguinis dominici. Siquidem apoſtoli ſermo cœpit à conuiuijs idololatrarũ, & Chriſtianorum, poſteaquàm autem oſtenderat non cõuenire, ut Chriſtiani ſe miſceant religioſis uel ſuperſtitioſis potius gentiũ cõuiuijs, progreſſus oſtendit, qualia debeant eſſe uere religioſa Chriſtianorũ cõuiuia, quãta cõcordia, quãtaque cõmunione rerũ omniũ ſint peragẽda. Totus aũt apoſtoli ſermo uidet̃ in hoc uerſari, ut reprehẽdat inæqualitatẽ cõuiuij, reuocetque illos ad archetypũ exẽplũ Chriſti & apoſtolorũ. Nam in primordio ſuboleſcẽtis eccleſiæ erãt oĩa cõmunia, ab hac ſũma charitate paulatim refrixerunt animi Græcorũ, ſeruato tñ aliquo priſtinæ cõmunionis ueſtigio, de

certis

certis diebus,præcipue feſtis ut eſt ꝓbabile,cōueniūt ſimul,& ad conuiuiū ā diuitibus apparatū adhibent & pauperes. Tandem id quoq; corruptū eſt à quibuſdā,& cōuentus quidem fiebant,ſed excluſis pauperibus,quiſq; cum ſuis epulabatur,etiam uſq; ad temulentiam,ita ut non ſolum pauperes non reficerentur,uerum illis etiam exprobraretur conditionis humilitas. Eoq; Paulus ut exponunt Chryſoſtomus ac Theophylactus,inijcit mentionem cœnæ dominicæ,ut illius ſacratiſſimi conuiuij recordatione reuocarentur ad ſobrietatem ac fraternam cōmunionem,quam dominus inter ſuos exhibuit proprij corporis diſtributione. Neq; enim ſemper dominus conſecrauit corpus ſuum quoties legitur gratijs actis fregiſſe panem. Siquidem benedixit ac fregit conuiuium exhibens multis hominum milibus. Et in Emaunte,benedicit,frangit,ac porrigit panem. Rurſum quoties in ſacris libris fit mētio fracti panis, nō ſtatim accipiendū eſt inter diſcipulos fuiſſe conſecratū corpus & ſanguinem domini,quemadmodum in actis cap. ſecundo bis fit mentio fractionis panis quæ peragebatur quotidie per ſingulas domos. Item Paulus act. xxvij. in nauigatione benedicit ac frangit panem,inuitans alios ad ſumēdum cibum,& ut eſt ueriſimile,panem fractum porrigens. In his igitur ſolennibus Chriſtianorū conuiuijs, erat aliqua cœnæ dominicæ cōmemoratio,quum tamen non conſecraretur corpus & ſanguis domini. Quin & hodie multis in locis, peracto ſacro datur ſingulis fruſtulum panis,in ſignum corporis dominici,ut illius myſterij memores domi frugales agant conuiuium,haud quaquam immemores pauperum. Fortaſſe talia fuerunt Corinthiorum conuiuia,quæ Paulus indecenter agi ſtomachatur. Et haud ſcio an panem illum & calicem,quem inter ſeſe conferebant Chriſtiani,cum gratiarum actione,ac ſignificatione mutuæ inter ipſos charitatis,nōnunq; appellarint,corpus & calicē domini. Certe Chryſoſtomus ac Theophylactus cœnam dominicam interpretantur,non quod ibi conſecraretur corpus & ſanguis domini,ſed quod eſſet eduliorum potusq; cōmunio. Quanq; in fine non nihil attingunt de indigna corporis & ſanguinis ſumptione,ſed obſcurius. Mihi quidem magis placet,ut hic locus pertineat etiam ad cōſecrationem, attamen admonere lectorem uiſum eſt,quo diligentius excutiat. Cæterum frangendi uerbum haud male cōgruit corpori dominico, frangitur panis triticeus,ut multis uitam conferat:frangi dicitur & corpus domini,quod uitam ex æquo cōferat omnibus digne ſumentibus. Idem panis inter multos diſtributus concordiæ ſymbolum eſt:idem corpus pro omnibus immolatum,amicitiæ ſignum eſt.

In meam cōmemorationem.) εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν, id eſt,In mei memoriam, aut in mei cōmemorationem,ut legit Ambroſius. Quanq; Græca uox parum cōmode reddi poteſt,niſi circūloquaris,Ad renouandam mei memoriam.

Similiter & calicem.) Ambroſius poculum legit,propius Græcam exprimens uocem, ποτήριον, à potando dictam,quēadmodum poculum apud nos. Nam calix poculi genus eſt. Poculum eſt unde bibitur,ſiue cyathus ſit,ſiue calix,ſiue urceus.

Annunciabitis.) καταγγέλλετε, id eſt,Annunciate,ſiue annūciatis. Tametſi in hiſce uerbis uideo apoſtolos abuti tempore,ut in his quæ mox præceſſerunt,Quoties bibetis, πίνητε. Ambroſius legit annunciantes,aliquot uerbis in medio relictis,incuria ſicut arbitror librariorū. Sic enim apud illū legimus, Hoc facite quotieſcūq; bibetis in mei cōmemorationem,mortē domini annūciantes donec ueniat. Nō contendam cum eo qui mallet annunciatis indicandi modo,tamen arbitror utrāq; lectionem cōſiſtere:& qui legit annunciabitis,uidetur imperandi ſenſu loqui.

Panem &c. τὸν ἄρτον τοῦτον, id eſt,Panem hunc. Hic palàm corpus conſecratum panē uocat,non quod adhuc ſit panis eo modo quo fuit,ſed quod ſit panis uiuus & uitā conferens ueram. De pane illo edat.) Illo,hoc loco non additur apud Græcos,ſed interpres explicuit uim articuli. quod & aliàs ſæpenumero facit. Ambroſius legit, De pane edat.

Panis dicitur & poſt conſecrationem.

Indigne.) ἀναξίως τοῦ κυρίου, id eſt,Indigne domino. Ad eum modum legit & Chryſoſtomus,utroq; loco addens domini nomē. Ambroſius item repetit domini nomen: Itaq; quicunq; ederit panem hunc aut biberit calicem domini indigne domino, licet proximo loco non apponat domino: Qui enim manducat & bibit indigne,iudicium ſibi ipſi manducat. Quanq; in nōnullis Græcorum codicibus legitur, τοῦ κυρίου ἀναξίως, ut κυρίου utrolibet poſſit referri,Panem domini, aut panem indigne domino.

Quod ſi.) εἰ γὰρ, id eſt, Si enim, non εἰ δὲ.

Vt non cum hoc mundo.) Cum mundo ſat erat, σὺν τῷ κόσμῳ. Néc hic potuit ſeruari non ingrata uocum alluſio, κρινόμενοι & κατακριθῶμεν.

Vt non in iudicium conueniatis.) εἰς κρῖμα. Clarius erat Ad condemnationẽ, ne quis accipiat eos iudices adire.

EX CAPITE DVODECIMO.

Spūalia quæ uoce ſonātur.

De ſpiritualibus autem. περὶ δὲ τῶν πνευματικῶν. Incertum an ſentiat de donis ſpiritus, ut interpretantur diuus Chryſoſtomus, Theophylactus & Ambroſius, an de pſallendo ſpiritu, de quo uidetur nata fuiſſe quæſtio.

Sermo obſcurior.

Cum gentes eſſetis.) Græci paulo diuerſius habent, ὅτι ἔθνη ἦτε πρὸς τὰ εἴδωλα τὰ ἄφωνα, ὡς ἂν ἤγεσθε ἀπαγόμενοι, Quod gentes fuiſtis, ad ſimulacra utcunq; ducebamini, abeuntes ſiue abducti, aut, quod malim, ſequentes. Nam ſi ὅτι legas, ſermo penderet, niſi placet participium uerbi loco poſitum eſſe, ἀπαγόμενοι, pro ἀπήγεσθε. Neq; enim participium ἀπαγόμενοι ſimpliciter adhæret nomini ἔθνη. Porrò periphraſin interpretis non improbo. Ambroſius legit, Cum gentes eratis, ſimulacrorum forma euntes, pro ut ducebamini, Quanq; hic puto ſupereſſe coniunctionem, cum, id quod propemodum liquet ex illius interpretatione, cuius uerba ſubſcribam, ſi quis forte requiret: Spiritualia, inquit, illis traditurus, exemplum prioris conuerſationis memorat, ut ſicut ſimulacrorum fuerunt forma colentes idola, & ducebantur duce uoluntate dæmoniorũ, ita & colentes deum, ſint forma legis dominicæ. Hactenus ille. Reuocat enim illis in memoriam, quod aliquãdo fuerint gentes, id cum iam eſſe deſierint, admonet alijs moribus eſſe uiuendum. Auguſtinus libro aduerſus Fauſtum xxi. cap. viij. locum hunc ita refert: Scitis quando gentes eratis, ad ſimulacra ſine uoce, quomodo aſcendebatis inducti. Satis liquet hunc interpretem legiſſe pro ὅτι ὅτε. Et haud ſcio an pro aſcendebatis ſcriptũ fuerit incedebatis. Porrò quoniã uertit inducti, legiſſe uidetur ἐπαγόμενοι pro ἀπαγόμενοι.

Dicere Ieſum anathema aut dominum.

Dicit anathema Ieſu.) λέγει ἀνάθεμα Ἰησοῦν, id eſt, Dicit anathema Ieſum, accuſandi caſu, id eſt, Dicit Ieſum eſſe anathema, hoc eſt, maledicit & execratur Ieſum. Probabile eſt autẽ ita legiſſe & Ambroſium, uel hoc argumento, quod proxima pars adhuc caſu manſit incorrupta. Nemo poteſt dicere dominum Ieſum. Certe ita refert Hilarius lib. de trin. viij. iuxta fidem uetuſtiſſimi codicis.

Et nemo poteſt dicere dominus.) Hieronymus in Iohelem legit dominum Ieſum, atq; item Hilarius libro de trinitate ſecundo. Rurſum Ambroſius libro de uocatione gentium ſecundo, capite ſecundo. Rurſum in commentarijs hunc ipſum enarrans locum ſic adducit. Item libro de ſpiritu ſancto, primo, capite decimo. Itidem Origenes in Geneſim homilia decimaſeptima, quemadmodum hodie legitur in om̃ibus Græcorum codicibus, δύναται εἰπεῖν κύριον Ἰησοῦν, ut opponatur ei quod ſupra dixit, Dicit anathema Ieſum, hoc

Dotes ueteris eccleſiæ.

eſt uocat illum anathema. Neq; rurſus quiſq; eum dominum uocat, niſi &c. Sic enim ueteres loquebantur, Anathema ſit, quoties uitandũ hominẽ ſignificarent. Ex hoc capite & proximo licet conijcere, quæ fuerint dotes illius ueteris eccleſiæ Chriſtianæ priuſquàm tot ceremonijs, opibus, imperijs, copijs, bellis, alijſq; id genus eſſet onerata. Nunc ferè tot præclara munia, ad unam poteſtatem redacta ſunt, hoc eſt, Chriſti titulo palliatam tyrannidem. Quid enim eſt aliud poteſtas, niſi adſit animus apoſtolicus?

Gratiæ, pro donis.

Diuiſiones gratiarum.) χαρισμάτων, id eſt, Donorum: ſic uertit Hieronymus in epiſtolis: & alijs item locis. Auguſtinus in libello de præſcientia dei ad Dardanum, legit Diuiſiones donationum. Sed χάρισμα eſt donum gratuitum, nam à gratia nomen habet.

Operatio ἐνέργεια.

Diuiſiones operationum.) ἐνεργημάτων. Quod non ſignificat ſimpliciter operationem, ſed uim quandam & efficaciam, qua deus agit in nobis. Sequitur enim mox, ἐνεργῶν τὰ πάντα, & paulo poſt ἐνεργεῖ, quod uertit, operatur. Quanquàm ut dixi, aliud quiddam ſonat Græcis, Et agit magis quàm operatur.

Ad utilitatem.) πρὸς τὸ συμφέρον, id eſt, Ad id quod expedit: ita uertit Hieronymus in quæſtionibus ad Hebidiam, ac rurſum in ſecundo libro aduerſus Iouinianum. Magis autem ſonat ad uerbum, Ad id quod confert: etiamſi recte uertit interpres.

Gratia ſanitatum.) χαρίσματα ἰαμάτων, id eſt, Dona ſanationum.

In uno

In unū ſpiritu.) ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι, id eſt, In eodem ſpū, ſeu potius per eundē ſpiritū.
Operatio uirtutū.) ἐνεργήματα, id eſt, Operationes, & magis, ut dictum eſt, efficaciæ.
Diſcretio ſpirituum.) διακρίσεις, Diſcretiones. Interpres legit διάκρισις, tametſi ad ſenſum nihil refert.

Alij interpretatio ſermonum.) γλωσσῶν. Quam uocem modo uerterat linguas, nunc uertit ſermones. Nam Græci repetūt utrobiq; uocem eam γλωσσῶν. Alij genera linguarum, alij interpretatio linguarum. Ita citat hunc locum Auguſtinus aduerſus Fauſtū lib. xij. capite viij. ex uetuſti codicis fide manu deſcripti. Sic certe legiſſe Theophylactum ex ipſius liquet interpretatione, cum ait, Nam doctrinæ gratia longe eſt excellentior, & ſimplex uarijs linguis loquendi donum, plurimum antecedit linguarum interpretatio. Quā quàm aliquāto poſt, repetens ordine dotes ſpūs, extremo loco recenſet genera linguarū & interpretatiões ſermonū. Licet hæc poſterior particula tātū apud Latinos illic addat.

Omnia autem hæc operatur.) ἐνεργεῖ. Magis efficit quàm operatur. Et efficit per occultam uim in nobis. Diuus Hilarius uelut conans exprimere Græcam uocē, aliquoties uertit inoperatur, nominatim lib. de trinitate octauo.

Vnus & idem.) τὸ ἓν καὶ τὸ αὐτό. Articulus additus facit, ut de certo ſpiritu intelligamus. Proinde nos uertimus, Vnus ille atq; idem ſpiritus.

Diuidens ſingulis.) διαιροῦν ἰδίᾳ ἑκάστῳ, id eſt, Diuidens priuatim ſiue peculiariter unicuiq;: quod Hieronymus in dialogo primo aduerſus Pelagium uertit, proprie ſiue ꝓpria.

Diuidens ſingulis pro ut uult.) Sermo Græcus habet amphibologiam διαιροῦν ἑκάστῳ, καθὼς βούλεται, diuidens cuiq; ut uult. Nam uerbum uult, referri poteſt ad ſpiritum diuidentem, & ad hominem cui diuiditur, ut ſi Latine dicas, impartiens cuiq; pro ut uult. Anceps enim eſt, utrum ſit, ut uult ipſe, an ut uult quiſq;. Atq; in hunc poſteriorem ſenſum alicubi torquet locum hunc Origenes enarrans epiſtolam ad Romanos, innuens in nobis ſitum, ut q; plurimum gratiæ nobis impertiat deus. Quin & apud Græcos addit̄ uox ἰδίᾳ, quam interpres non reddidit. Eam ſi̇s uis aduerbij uim habere, uertendum erat Diuidens peculiariter, ſiue priuatim. Sin malis nomen eſſe, transferendum erat, Diuidens propria cuiq;, ſiue ſua cuique. Atque ita quidem adducit Auguſtinus libro de trinitate & unitate dei, capite viij. Diuidens propria unicuiq; pro ut uult. Totus autem hic ſermo Pauli, diſtributionibus, dictionum earundem iterationibus, idq; nunc in principio, nūc in medio, nunc in fine, membris, inciſis, comparibus, ſimiliter cadentibus ac deſinentibus periodiſq; floridus eſt.

Amphibologia.

In uno ſpiritu potati ſumus.) Græce eſt, in unum ſpiritum potati ſumus: ſicut ſuperius uertit in unum corpus, εἰς ἓν σῶμα. Ad eundem modum legit Ambroſius, Græca ſecutus exemplaria. Cæterum aliquanto ſuperius miſcuit diuerſas præpoſitiones εἰς & ἐν, καὶ γὰρ ἐν ἑνὶ πνεύματι ἡμεῖς πάντες, εἰς ἓν σῶμα ἐβαπτίσθημεν, id eſt, Etenim in uno ſpiritu, ſiue Per unum ſpiritum, nos omnes in unum corpus baptizati ſumus. Quod ſi complexim legas, ſenſus erit: Nos omnes baptiſmo facti ſumus unum corpus, idq; per ſpiritum omnibus cōmuniter impertientem ſe. Sin diuiſim, ſubaudiendum erit uerbum ſubſtantiuum, ſumus. Etenim in uno ſpiritu ſumus nos omnes. At prior lectio mihi magis arridet.

In unum ſpiritum.

Siue gentiles.) εἴτε Ἕλληνες, id eſt, Græci, ut legit Ambroſius, de quo iā frequēter admonuimus. Potati ſumus &c.) Eſt quidem Græce ἐποτίσθημεν, hoc eſt, Poti, ſiue potati ſumus, ſed ut potatus intelligat̄ is cui potus eſt datus. Sēſum elegāter expreſſit Ambroſius, legens, & omnes unum ſpiritum potauimus. Itidem legit Auguſtinus. Siquidē ποτίζεσθαι Græcis dicitur, quod irrigatur: combibitur autem quicquid eſt liquidū. Proinde nos quo dilucidiores eſſemus uertimus, Eundē ſpiritū hauſimus. In nōnullis exēplaribus, pro Potati ſumus, deprauatum comperi, Vocati ſumus. Tanta eſt librariorum audacia.

Potati ſpiritu pro hauſimus ſpiritum.

Nō eſtis mihi neceſſarij.) χρείαν ὑμῶν οὐκ ἔχω. Quod modo uerterat, opera ueſtra non indigeo.

Neceſſariora ſunt.) ἀναγκαῖα, id eſt, Neceſſaria per poſitiuum, non comparatiuum, nam comparatio redditur per magis. Certe iuxta Græcorum codices citat Auguſtinus ſermone liij. Et quæ inhoneſta ſunt noſtra, magis neceſſaria ſunt. Rurſus aduerſus Fauſtū lib. xxi. cap. viij. Itidem Ambroſius libri quem inſcripſit de Noë & arca capite octauo.

Quanquam μᾶλλον, pro potius accipi poteſt, ut corrigat uerius quam cõparet, ſitque ſenſus, ea mẽbra quæ putãtur inhoneſta neceſſitate cõmendari & uſu. Nec enim apparet hoc ſentire Paulum, membra pudenda quæ uocãtur, eſſe magis neceſſaria cæteris, ſed ſatis eſſe, quod neceſſaria ſint corpori, ad hoc ne putentur negligenda.

Et quæ putamus ignobiliora.) Non reddidit interpres feſtiuam uocũ alluſionẽ ἀτιμότερα & τιμὴν, id eſt, inhonoratiora, & honorẽ: pro ἀτιμότερα Auguſtinus legit uiliora.

Et quæ inhoneſta ſunt noſtri.) ἀσχήμονα & εὐσχημοσύνην, id eſt, immodeſta ſiue indecora, & modeſtiam ſiue decus. Ambroſius legit, Et quæ inferiora ſunt nobis, reuerentiã abundantiorem habent. Verum haud ſcio an locus mendo uacet.

Nullius egent.) οὐ χρείαν ἔχει, id eſt, Non habent opus, ut ſubaudias, eo honore addito.

Temperauit.) συνεκέρασε, id eſt, cõtemperauit, hoc eſt, ſimul moderatus eſt, & miſcuit membra temperatura quadam, ut ſibi mutuo ſint auxilio.

Ei cui deerat.) τῷ ὑστεροῦντι, quod uertere ſolet deficit: ſed hic ſanè bene reddidit.

Vt non ſit ſchiſma in corpore.) Græcã uocẽ reliquit ſchiſma, uertere poterat diſſidiũ.

Sed in idipſum.) ἀλλὰ τὸ αὐτὸ ὑπὲρ ἀλλήλων μεριμνῶσι τὰ μέλη, Sed idem mutuo curent membra: ut τὸ αὐτὸ parem indicet omnium membrorum ſollicitudinem.

Gloriatur pro glorificatur, deprauatũ.

Siue gloriatur.) δοξάζεται, id eſt, glorificatur, hoc eſt, honore afficitur. Interpres uideť, gloriatur dixiſſe, pro gloria afficitur. Thomas Aquinas interpretatur gloriatur, uigorať, ut ſentire poſſis eũ nõnihil offenſum fuiſſe hoc loco. Certe glorificatur legit Ambroſius cum Græcis conſentiens. Et in eum ſenſum interpretatur Theophylactus. Ad eundẽ modum legit Auguſtinus tractatu in epiſtolam Ioannis tertio, nec legit ſolum, uerumetiam de glorificatione interpretatur. Rurſus aduerſus Fauſtum libro xxi. capite octauo.

Membra de membro.) μέλη ἐκ μέρους, id eſt, membra ex parte. Hoc dicit, quod Corinthij non eſſent omnia membra corporis, ſed aliqua pars membrorũ. Quanquam Ambroſius legiſſe uidetur ἐκ μέλους. Eſt autẽ facilis in hiſce literis lapſus ob affinitatem uocum μέλους & μέρους: præſertim ſi acceſſerit aliquis labdaciſmus. Ad eundem modũ legit diuus Thomas, trifariam hũc enarrans locum. Cæterũ ille ſenſus minus eſt coactus, ut intelligamus membra de membro, hoc eſt, aliud membrũ ab alio pendere, mutua connexione. At ſuperiorem lectionem ſequiť Theophylactus, quem uerſum Latine, falſiſſimo Athanaſij titulo quidam ædiderant. Origenes homilia in Leuiticum vij. adducit hunc locum iuxta id quod in Græcorum legitur codicibus.

Et quoſdam quidem.) καὶ οὓς μὲν. Articulum poſtpoſitiuum Paulus aliquoties uſurpat pro præpoſitiuo in diſtribuendo. Verum hic non habet quod reſpondeat, cuiuſmodi multa ſunt apud hũc apoſtolum. Nam quod Faber Stapulenſis mutat quoſdã, in ſuos, ut οὓς poſitum ſit pro ἑοὺς, non eſt probabile, præſertim in oratione ſoluta, maxime cum nullum nomen adhæreat pronomini, alioqui dixiſſet τοὺς αὐτοῦ. Vitari poterat incõmodum anapodoti, ſi primam particulam huius diuiſionis coniunctim legas, ad hunc modum, καὶ οὓς μὲν ἔθετο ὁ θεὸς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, πρῶτον ἀποστόλους, ut totum hoc unum efficiat ordinem, deinde ſuccedat, δεύτερον προφήτας, ut quod cœperat dicere per οὓς, poſtea mutata uoce dicat per δεύτερον & ἔπειτα. Quod ita explanatius efferri poterat: Et alios quidẽ conſtituit primo loco, nempe apoſtolos: alios ſecũdo, nempe prophetas: alios tertio, nempe uirtutes, atque item de cæteris.

Faber Stapulenſis.

οὓς pro τοὺς

Opitulationes.) ἀντιλήψεις, id eſt, Subuentiones, ſiue ſubſidia, quod alibi uertit, ſuſcipere: eſt autem ἀντιλαμβάνεσθαι conantem porrecta manu adiutare.

Additũ apud nos.

Interpretationes ſermonũ.) Non legitur apud Græcos hoc loco totũ hoc, ac ne in uetuſtis quidem Latinorum codicibus, nominatim ijs quos nobis exhibuit collegiũ S. Donatiani Brugis, nec in duobus quos exhibuit hac æditione collegium eccleſiæ Conſtantienſis. Idem enim uidetur cum illo, γένη γλωσσῶν, id eſt, genera linguarum, quod modo recenſuit. Opinor interpretationes ſermonum adiectum ab interprete quopiam, aut, ut iſti loquuntur, poſtillatore, quod poſtea traductum ſit in contextum ſermonis: præſertim cum ne mẽtio quidem huius particulæ apud ullũ Græcũ interpretem reperiatur. Quanquam ne quid diſſimulem, Ambroſius legit quemadmodum nos uulgo legimus, nec legit ſolum, uerũetiam interpretatur. Deinde paulo poſt repetẽs hos gradus, hoc loco duos red

Ambroſij lectio.

dit

dſt,non unum,Nunquid omnes linguis loquuntur,nunquid omnes interpretantur, niſi forte hæc duo uelut inter ſe cognata unius loco poſuit:ut interim diſſimulem, quod toties iam ἰάματα uertit ſanitates,pro ſanatiões:nam ἴαμα apud Græcos nõ eſt niſi ſanatio.

Sanitas,pro ſanatione.

Aemulamini autem chariſmata.) ζηλοῦτε τὰ κρείττονα χαρίσματα,id eſt,Aemulamini potiora dona,id eſt, ad ea nitamini dona ſpiritus quæ ſunt eximia. Non dixit μείζονα, id eſt,maiora,ſed κρείττονα, id eſt,potiora,quæcꝫ magis conducunt ad publicam utilitatẽ. Hic chariſmata reliquit uocem Græcam.Diuus Hieronymus aduerſus Iouinianũ libro ſecundo uertit dona,malens Latine loqui quàm Græce.Nec eſt ocioſa coniunctio δὲ, ſeparat enim charitatem à turba cæterorum donorum. Alia contingant alijs,cæterum uos ea ſectemini quæ ſunt potiora.

Chariſmata Græce dixit interpres oſcitans.

Excellentiorem uiam.) καθ' ὑπερβολὴν ὁδὸν, id eſt, Excellentem uiam,ſiue eximiam & egregiam uiam.Ambroſius legiſſe uidetur ἔτι μᾶλλον, uertit enim,magis excellentiorem. Porro ut noſter interpres uerteris per cõparatiuum, ἔτι, id eſt,inſuper,fuit in cauſa, quod aliquoties uim habeat comparatiui.

EX CAPITE DECIMOTERTIO.

FActus ſum uelut æs ſonans.) Velut,redundat. γέγονα χαλκὸς ἠχῶν, id eſt, Factus ſum æs reſonans,ſiue tinniens aut crepitans.Nec, uelut, aduerbium additur apud Græcos,uerum alius quiſpiam adiecit de ſuo.

Sonitus uocis inanis.

Aut cymbalum tinniens.) ἀλαλάζον.Quod aliàs uertunt iubilare.Eſt aũt ἀλαλάζειν, proprie perpetuo ſonitu ſtrepere ac tinnire, ut exponunt etymologici Græci,ſono ſonum excipiente,quemadmodum fit in lebetibus Dodonæis. Qua de re copioſius dictum eſt in Chiliadibus noſtris.Non opinor hic refellendos mihi qui putant prædicatorem Euangelicum conferri cũ ære ſonante,quod is ſuo tinnitu proſit quidem alijs,cæterum ſeipſum cõſumat.Siquidem hic prophetas appellat prædicatores, cæterum qui lingua duntaxat loquuntur uelut inutiles per ſe,cymbalis tinnientibus comparat.Id magis ad eos pertinet qui uerba ſacra nõ intellecta canũt aut recitant in templis.

Et ſi nouerim myſteria omnia.) μυστήρια. Auguſtinus in libello de actis cum Emerito, legit ſacramenta,pro myſteria,ut ſcias illic ſacramentum interdũ dici,quod recõditũ eſt.

Diſtribuero in cibos pauperum.) Græcis una uox eſt, ψωμίσω. Et omneis facultates meas eſt τὰ πάντα μου, id eſt, Omnia mea.In nõnullis tamen legimus τὰ πάντα ὑπάρχοντά μου.

Ita ut ardeam.) Ita,redundat,Nec addebatur in duobus Cõſtantianis, ἵνα καυθήσωμαι, id eſt,ut comburar,ſiue ad comburendum.Diuus Hieronymus ſcribens in epiſtolam ad Galatas cap.quinto,dicit in Latinis codicibus haberi ita ut glorier,eamcꝫ lectionem uocat errorem,ſed addit Græcorum etiam exemplaria eſſe diuerſa,Nec dubium eſt quin error natus ſit ex mutatione literæ, καυχήσωμαι pro καυθήσωμαι. Theophylactus nobiſcum & legit & interpretatur καυθήσωμαι, eacꝫ lectio mihi uidetur eſſe germana.Quãcꝫ Hiſpanienſis æditio habebat καυχήσωμαι.Rem magnam facit,qui facultates omnes impendit alendis pauperibus, at maiorem facit, qui corpus ſuũ tradit ignibus,quod feciſſe legitur Peregrinus.De gloria meminit nõnihil is cuius extant ſcholia in omnes epiſtolas Pauli Hieronymi titulo,quaſi legerit, ut glorier.

Charitas patiens eſt.) μακροθυμεῖ, id eſt,Longanimis eſt,ſiue leni animo eſt.Et ita legit Ambroſius.Quanquam in uulgatis codicibus pro longanima mutauerunt magnanima.Etiamſi apud Cyprianum aliquoties magnanima uocetur charitas ex hoc Pauli loco,quod μακρὸν, ut longũ ita & magnum ſit.Mihi nec longanimis nec magnanimus ſatis exprimere uidetur Grææ dictiõis uim.Necꝫ enim Latini ſic dicimus longum animũ, ut dicimus magnum animum:quin pro longo lenem uocamus,hoc eſt, non præcipitem ad iram, aut uindictam.

Benigna eſt.) χρηστεύεται,pro quo Ambroſius legit,iucunda eſt.Significat autẽ comitatẽ, ac ſuauitatem morum,quæ opponitur aſperitati ac difficultati ſeu moroſitati. Vera pietas neſcit ſupercilium,ſimulata ſanctitas aſperitate morum grauis eſt.Benignitas Latinis plerũcꝫ ad beneficentiam pertinet.Sic enim à bono dicit̃ benignus,ut à malo malignus. Thomas Aquinas nouam adducit etymologiam:Benignitas,inquiens,dicitur quaſi bo-

Excuſſa Thomæ opinio.

na igneitas,quod quemadmodum ignis facit effluere,ita & charitas. Atq; id docet teſtimonio Solomonis prouerbiorum,cap.v.Deriuentur fontes tui foras. Vir indignus qui ex tam indoctis autoribus huiuſmodi nænias ſacris commentarijs admiſceret.Nam ſatis apparet huic ſi quid ad uocum enarrationem aut ſacrorum uoluminum teſtimonia pertinet,ferè non ex ipſis fontibus,ſed ex alienis collectaneis & indicibus petitum eſſe.

Agere perperam. *περπερεύεσθαι.*

Non agit perperã.) περπερεύεται. Repetiſ hoc loco apud Græcos charitas.Ac Græca quidem ſcholia hanc uocem uarijs modis interpretantur. Quidã περπερεύεσθαι putant idem quod eſt adulari,alij quod extolli,& oſtentare ſeſe,à nomine πέρπερος, quod dictum uolunt quaſi περίπερος. Id ſenſiſſe uidetur & Heſychius. Alij interpretãtur garrire, à πέρπερος,quod dictum uolunt quaſi περίφερος,ὥσπερ τοῖς λόγοις περιφερόμενος, quod locutulei ſermonum ambagibus moleſti ſint. Sunt qui interpretentur πέρπερον præcipitem ac temerarium, & περπερεύεσθαι præcipitem eſſe. Theophylactus interpretatur incõſtantem ac leuem. Mihi uidetur uox à Perperis fratribus eſſe conficta,qui & Cercopes dicti ſunt quorũ procacitas & improbitas etiam fabulis eſt nobilitata. De quibus plura retulimus

Ne in Melampygum.

in prouerbio,Ne in Melampygum incidas,ſi cui libebit cognoſcere. Nos uertimus, non eſt procax,quam interpretationẽ & Theophylactus recenſet. Alioqui Latine perperam agit,qui data opera ſecus agit,quàm oportet. Atque ita quidem interpretatur Aquinas, perperam, id eſt, peruerſe.

Non eſt ambitioſa.) οὐκ ἀσχημονεῖ, id eſt, Non agit inhoneſte,ſiue indecore. Miror unde uox ambitioſa huc irrepſerit,cum nihil habeant affinitatis ἀσχημονεῖν & φιλοτιμεῖσθαι,niſi forte quia præceſſit non inflatur,quod uidetur ambitionis eſſe. Quãquam Græca ſcholia ſic interpretantur, ἀσχημονεῖ, id eſt, Nihil ſibi indecorum putat,quamlibet humile officium,modo proſit. Et Theophylactus ad eundem exponit modum, non diſſimulata tamen altera quoq; interpretatione. Ex Ambroſio nihil quitum eſt colligi,quod is contentus explicuiſſe ſummam hoc loco,ſingula negligat perſequi. Auguſtinus de gratia & lib. arb. ad Valentinum cap.xvij.legit, non dehoneſtatur.

Non cogitat malum.) οὐ λογίζεται, hoc eſt,non imputat cuiquam malum,nec male cogitat de quoquam,annotante Valla,ſiue quia omneis ex ſuo metitur animo,ſiue quia non molitur uindictam.

Cypriani lectio diuerſa.

Omnia ſuffert.) στέγει, hoc eſt,nihil grauatur. Translatum à tignis ſuſtinentibus onus impoſitum,aut à uaſis recipientibus quod infunditur. Cyprianus de ſimplicitate prælatorum tractatu tertio,pro omnia ſuffert,legit,omnia diligit. Vnde conijcere licet illius codicem habuiſſe, πάντα στέργει, addita literula uerbo στέγει. Et uterq; ſenſus eſt tolerabilis,tametſi is,quem noſtra habet æditio,mihi magis probatur,quod hæc omnia ſimul cõgeſta, uidẽtur eódem pertinere: Omnia ſuffert, omnia credit, omnia ſperat,omnia ſuſtinet. Siquidem in ſe recipit,quod traditur is qui credit,& qui credit ſperat,& qui ſperat ſuſtinet, hoc eſt,durat in tempus ut promiſſa appareant. Id enim proprie ſonat ὑπομένειν, diuerſum ab eo quod præceſſit στέγειν.

Charitas nunquam excidit.) ἐκπίπτει, hoc eſt,nunquam ceſſat, ubiq; prodeſt, ubique eſt uſui,imò creſcit indies. Etiamſi ἐκπίπτειν Græce eſt exulatum abire,& eijci. Ita ſenſus erit,nunquam non eſſe locum charitati.

Siue prophetiæ ceſſabunt.) Græci addũt, δέ. Atq; ita legit diuus Ambroſius, Siue autem prophetiæ euacuabuntur. Deinde quod ſequitur:

Ex parte enim cognoſcimus.) ἐκ μέρους δέ. Nonnulli Græci codices habebant autem, pro enim, δὲ pro γάρ.

Cum eſſem paruulus.) νήπιος,Quod & puerum,aut infantem ſignificat,& parũ prudentem,quod ea ætas ob inſcitiam rerum parũ ſapiat,ut crebro iam admonuimus.

Euacuaui ea quæ ſunt paruuli.) Quod Ambroſius legit,Ea quæ paruuli erant deſtruxi. Atq; hoc loco mihi uidẽtur Græci codices deprauati,in quibus ita ſcriptũ comperio, cõſentiẽte & Aldina æditione, κατήργηκα τὰ τοῦ νηπίου. Suſpicor autem à Paulo ſcriptum fuiſſe κατήργηκα τὰ τοῦ νηπίου,aut κατήργηκα τὰ τοῦ παιδίου, κατήργηκα legit Theophylactus.

Sed maior horum.) μείζων δὲ τούτων, id eſt, Maxima ex his charitas. Quãquam & Latini ad exemplum Græcorum aliquoties comparatiuum uſurpant pro ſuperlatiuo. Vt

illud Catulli, Heſpere qui cœlo luces iucũdior ignis. Et Quintus Curtius duo maiora omnium nauigia dixit. Et Græci nonnunquam comparatiuis ſuperlatiuorum uice abutuntur. Atq; ita ſanè enarrat Theophylactus: Charitatem inter ea quæ manent, ſummũ tenere locum. Nos maluimus auferendi caſu uti, ut effugeremus incõmodum generis horum aut harum. In codice Donatiani ſcriptum erat, Maior autem his eſt charitas.

EX CAPITE DECIMOQVARTO.

Charitas ſtudium benemerendi.

SEctamini charitatem, æmulamini ſpiritualia.) Pleriq; Græcorum & hic addunt δὲ coniunctionem in ſecunda particula, διώκετε τὴν ἀγάπην, ζηλοῦτε δὲ τὰ πνευματικά. Alioqui uideretur adhortari ad utrunq; ex æquo. Nũc omni conatu uult nos eniti ad benemerendum, id enim uocat charitatem. Deinde ne quis offendatur, ſubijcit, reliqua tamen haud aſpernanda, quæ ſpiritualia uocat, quod afflatu ſpiritus dentur aliquoties & malis, inter quæ tamen primum locum tribuit prophetiæ. Hoc loco Paulus prophetiam uocat non prædictionem futurorum, ſed interpretationem diuinæ ſcripturæ. Quemadmodum & Plato diſcernit uates à prophetis. Vates arrepti numine, nec ipſi quid loquantur intelligunt, ea prudentes interpretantur cæteris. Porrò uehementius eſt uerbum διώκετε quàm ζηλοῦτε, ζηλοῦμεν enim ea quoq; quæ probamus ac miramur tantũ. διώκειν eſt magno ſtudio adniti ut aſſequaris. Optandum eſt, ut & illa nobis contingant. Verum hæc quæ ſunt charitatis, toto conatu ſunt affectanda, non optanda tantum.

Prophetia quid apud Paulum.

Varia lectio.

Spiritus autem loquitur.) πνεύματι δὲ λαλεῖ, id eſt, Spiritu autem loquitur, ſiue ſpiritui loquitur, ut reſpondeat illi quod præceſſit, non hominibus loquitur, ſed deo, & quod ſequitur, Hominibus loquitur, hoc eſt, ſuo loquitur animo. Ambroſius legit ſpiritu auferendi caſu, cum aſſcribit: Spiritu autem loquitur non ſenſu, quia ignorat quod dicit. Atq; ita ſcriptum etiamnum uiſitur in uetuſtiſſimo, iuxta atq; emendatiſſimo codice Paulino, cõſentiente paris uetuſtatis codice Donatiani. Conſentiente utroq; Conſtantienſi. Atque adeo ſi quis attentius obſeruet, comperiet ita legiſſe & diuum Auguſtinum libro de Geneſi ad literam, etiamſi in pleriſq; codicibus mutatum eſt ſpiritu, in ſpiritus. Siquidem cũ adduxiſſet hunc locum, ſubijcit alterum huic ſimilem, Si benedixeris ſpiritu, quis ſupplet locum idiotæ, quaſi ſic dictum ſit, hic benedicere ſpiritu, ſicut illic loqui ſpiritu. Thomas planè teſtatur ſe legiſſe ſpiritus, enarrans deum eſſe qui loquatur per eos. Atqui uidendũ eſt, quomodo id congruat ad extenuandam hãc dotem. Nam id agit Paulus, ut loqui linguis ſit multo inferius prophetia. Græcis, ut dixi, ſermo eſt anceps, quod datiuus πνεύματι poſſit eſſe inſtrumentalis, cuius uice Latini ponunt ablatiuum caſum, & idem poſſit eſſe acquiſitiuus, ſiue relatiuus, perinde ut ſi dicas, loquiẽ lingua, & loquitur tibi. Theophylactus ſic ediſſerit hunc locum, ut conſtet eum legiſſe ſpiritu non ſpiritus, cum ait, Hoc eſt nequaquam cognitu facilia narrant hominibus & aperta, ſed in ſpiritu ſancto loquuntur myſteria. Mihi magis arridet Ambroſij ſententia, ut ſpiritum accipiamus pro uoce.

Thomæ opinio excuſſa.

Nam qui prophetat.) ὁ δὲ προφητεύων, id eſt, Qui prophetat autem.

Hominibus loquitur ad ædificationem.) Ad, prępoſitio apud Græcos abeſt, λαλεῖ οἰκοδομήν, id eſt, Loquitur ædificationem. Quemadmodum & Latine loqui ſolemus, uoluptatẽ mihi narras, pro eo quod eſt, narras quæ mihi ſunt uoluptati. Suſpicor ex interpretatione eodem modo legiſſe Ambroſium.

Eccleſiam dei ædificat.) Dei non additur apud Græcos, nec in codice uetuſtiſſimo Donatiani, ne in Conſtantienſi quidem.

Faber.

Tamen quæ ſine anima ſunt.) ὅμως τὰ ἄψυχα. Faber mutat tamen in ſimiliter aut perinde, ac ſi codices haberent ὁμῶς, ſiue ὁμοίως. Et omnino prima fronte magis quadrare uidetur ad ſenſum. Atq; in his facile labuntur ſcriptores. Mihi tamen non probatur hæc opinio, primum refragantibus tum Latinis, tum Græcis exemplaribus. Deinde quod ad argutiam Paulinæ ſententiæ non uideatur attingere, præſertim cum hanc ſermonis formam aliâs reperiamus apud Paulũ, uelut in epiſtolæ ad Galatas cap. tertio: Tamẽ hominis teſtamentum &c. ὅμως ἀνθρώπου κεκυρωμένην διαθήκην, de quo ſuo diceẽ loco. Sentit au-

tem Paulus adeo non eſſe probandum, inanem uocum ſtrepitum in hominibus Chriſtianis, ut ea quoq; quæ carent anima, neq; ad aliud parata ſunt, niſi ut ſonēt ac tinniant, nulli ſint uſui, niſi diſtinctum ac ſignificantem ſonum dederint. Proinde uerti poterat, Etiam inanima, ſiue Inanima licet, aut, quin & inanima. Et in hūc ſenſum enarrat Theophylactus. Præterea pro, Quæ ſine anima ſunt, dicere poterat, inanima, ſiue inanimata.

Sonituum.) τοῖς φθόγγοις, id eſt, Sonis. Et ita probabile eſt legiſſe Ambroſium, apud quem adhuc legitur, ſonus non ſonituum. Et δῷ poteſt eſſe dederint, ut referatur ad inanima, μὴ δῷ, quod nomen ſit neutri generis.

Quod canitur. Quod canitur.) τὸ αὐλούμενον ἢ τὸ κιθαριζόμενον, id eſt, Tibia, citharáue canitur. Proinde Ambroſius legit, Quod per tibiam canitur.

Quis parabit ſe.) τίς παρασκευάσεται, id eſt, Quis præparabitur? Quod data opera & aliâs facit interpres, nec id ſanè non recte.

Maniſeſtum ſermonem.) εὔσημον, id eſt, Significātem. Et ſic legit diuus Ambroſius in cōmentarijs. Quanquam utraq; lectio bene habet.

Vtputa.) εἰ τύχοι, id eſt, Verbi gratia, nimirum cū exemplū fingimus, aut ponimus.

Genera linguarum.) φωνῶν, id eſt, Vocum. Ita legit & interpretatur Theophylactus. Loquitur enim de omnibus uocum generibus, non tantum de linguis. Quanquam Ambroſius legit, linguarum, pro uocum, hoc eſt, γλωσσῶν. Et fieri poteſt, ut linguæ uocabulo ſit abuſus Apoſtolus, ut abuſus eſt uocabulo uocis.

In hoc mundo.) Rurſus, ἐν κόσμῳ, id eſt, In mundo, citra pronomen.

Et nihil ſine uoce.) καὶ οὐδὲν αὐτῶν ἄφωνον, id eſt, Et nullum horum ſubaudi genus, eſt aphonum, id eſt, uoce carens, ſiue mutum.

Ero ei cui loquar.) ἔσομαι τῷ λαλοῦντι, id eſt, Ero loquenti barbarus, nec intelligam, nec intelligar. Nam priſci peregrinum hoc nomine uocabant.

Forte additū. Niſi forte interpretetur.) Forte de ſuo addidit interpres. Nec eſt apud Græcos, nec apud Ambroſium, nec uideo quid faciat ad ſententiam.

Barbari qui Et qui loquitur mihi.) ἐν ἐμοὶ, id eſt, In me, Græce eſt, pro mihi, ueluti meo iudicio, meoq; animo: tametſi in ſe facundus eſt qui loquitur, tamen in meo animo barbarus eſt. Porrò ueteres barbarum uocabāt, quicquid erat peregrinum, deinde uox deflexa eſt, ad uocis ac ſermonis abſurditatem. Offendit enim ſermo peregrinus imperitos, etiamſi concinnior ſit noſtrate lingua. Poſtremo cœpit accōmodari & ad mores feros atq; aſperos. Olim Græci illi primi Hellenes dicti, cæteros omnes barbaros appellabant. Homerus Caras ob peregrinum & abſurdum linguæ ſonum βαρβαροφώνους appellat. Et Ouidius apud Getas agens, Barbarus, inquit, hic ego ſum, quia non intelligor ulli. Et Plautus ait ſe uertiſſe barbare Græcam fabulam, quam in Latinum ſermonem tranſtulerat. Celebratur & Anacharſidis Scythæ philoſophi dictum: Scythas Barbaros eſſe apud Athenienſes, ſed Athenienſes uiciſſim apud Scythas. Porrò quod hoc loco legitur de Barbaris pluſquam barbarice ſcriptum in cōmētarijs Aquinatis, mihi ſuſpicio eſt ab alio quodā adiectū, qui ſtuduerit illius libris floſculorum nōnihil aſpergere. Alioqui quis credat talem uirum de

Aquinatis annotatio. re quam prorſus non intellexerit, tam arroganter pronūciare uoluiſſe. Sed operæpreciū fuerit ipſa uerba ſubſcribere, non ut rideat lector, ſed ne poſthac fidat huiuſmodi magnificis interpretationibus, & in cæteris habeat ſuſpectos, poſteaquam deprehenderit tanta autoritate pronunciantes, de ijs quæ neſciunt: Nota, inquit, quod Barbari ſecūdum quoſdam dicuntur illi, quorum idioma diſcordat omnino à Latino. Alij uero dicunt quod quilibet extraneus eſt Barbarus omni alij extraneo, quando ſcilicet non intelligit ab eo. Sed hoc non eſt uerum, quia ſecūdum Iſidorum Barbaria eſt ſpecialis natio. Coloſſ. tertio. In Chriſto Ieſu, non eſt Barbarus & Scytha, ſed ſecundum quod uerius dicitur, Barbari dicuntur proprie illi, qui in uirtute corporis uigent, in uirtute rationis deficiūt, & ſunt quaſi extra leges, & ſine regimine iuris. Et huic uidetur cōſonare Ariſtoteles in Politicis ſuis. Hactenus illius bellum annotamentum. Sed hæc utcunq; rideri poterant, ni talium nugarum autores orbi Chriſtiano leges præſcripſiſſent, atq; etiam præſcriberent, nec deeſſent qui horum autoritatem penè parem eſſe uelint Euangelijs.

Sic & uos quoniam æmulatores eſtis ſpirituum.) Theophylactus indicat hūc locum

ſic

ſic à nonnullis diſtingui,ut hæc particula,Sic & uos referatur ad ea quæ præcedunt: Sic & uos loquētes linguis non intellecta barbari uidebimini audientibus. Deinde ſubijciūt, uelut initium alterius ſententiæ:Aemulatores eſtote &c. Verum hanc diſtinctionem reijcit ex autoritate Baſilij,qui ſic diſtinxerit,quemadmodum nos uulgo diſtinguimus. Sed prior illa diſtinctio non uideo qui cōſtat,niſi tollatur ἐστε,aut niſi pro eo quod Theophylacti interpres uertit, eſtote,uertamus eſtis.

Spiritus meus orat,mens autem.) Spiritum uocem linguæ uocat,mentem affectū animi,ſiue ſenſum animi, πνεῦμα & νοῦς.Nec aliud eſt ſpiritus meus orat,quàm lingua mea ſonat pia uerba:ut intelligas id nec alijs prodeſſe,nec ei magnopere qui ſonat.Citat Theophylactus huius autorem ſententiæ Baſilium.

Spiritus pro uoce.

Si benedixeris.) εὐλογήσῃς. Vnica dictio eſt,hoc eſt,ſi laudes & celebres deum,& uerba bene ominata dixeris.

Benedixeris ſpiritu.) Spiritu aberat in pleriſq; Græcorum exēplaribus,adiecimus tamen ex alijs, ſiue quod ad ſenſum faceret,ſiue quod Ambroſius & Auguſtinus, cunq; his Theophylactus ita legerint.

Quis ſupplet locum idiotæ.) ὁ ἀναπληρῶν, id eſt,Qui ſupplet locum idiotæ, & fungitur uice idiotæ.Atq; ita & hodie ſcriptū uidete eſt in uetuſtiſſimo codice Paulinæ bibliothecæ,ſuffragante Cōſtantienſi.Idiota uero Græca uox eſt,quæ ſignificat & priuatum, id eſt,non fungentem aliquo magiſtratu,& illiteratum.Hoc loco uertere poterat plebei, aut indocti.Mos hic,ut promiſcua plebes reſponderet in eccleſia,durabat adhuc Hieronymi temporibus Romæ,ut teſtatur præloquens in ſecundū librum cōmentariorum in epiſtolā ad Galatas,Vbi,inquiens,ſic ad ſimilitudinē cœleſtis tonitrui amen reboat?

Quis pro qui mendoſe.

Super tuam benedictionem.) ἐπὶ τῇ σῇ εὐχαριστίᾳ, id eſt,Super tuam gratiarum actionem,ſiue ad tuam.Quanquam ex hoc loco colligimus minimum intereſſe inter εὐλογεῖν & εὐχαριστεῖν,utrūq; enim ad laudem dei pertinet.

Omnium ueſtrum linguis loquor.) Græca diuerſum habent ſenſum, εὐχαριστῶ τῷ θεῷ μου,πάντων ὑμῶν μᾶλλον γλώσσαις λαλῶν, Gratias ago deo meo,omnibus uobis magis linguis loquens,id eſt, Quod magis loquor linguis quàm uos omnes.Hieronymus comparatiuum magis,refert ad cæteros apoſtolos,ut intelligas Paulum omnium linguis fuiſſe locutum magis,quàm reliquos apoſtolos. Vide nonæ quæſtionis expoſitionem ad Hedibiam,ubi non ſemel citat hunc locū ſecus quàm habeat noſtra æditio:licet uideam Ambroſio placere lectionem,quam uulgata habet æditio.

Variat Græcorum lectio.

Quinq; uerba.) πέντε λόγους, id eſt,Quinq; ſermones,aut dicta:nec enim uerba annumerat.Et quinq; poſitum eſt pro pauciſſimis,ſicut decem milia pro plurimis. Nam quis non protinus uideat frigidum eſſe quod hic adducit Aquinas,haud ſcio unde hauſtum. Ideo dictum eſſe quinq;:quod oratio perfecta debeat habere quinq;,ſubiectum, prædicatum,copulam uerbalem,determinationem ſubiecti,& determinationē prædicati. Quod ſi hæc parum arriſerit opinio,alteram addit huic ſimilem: Doctor, inquit, debet docere quinq;,credenda,agenda,uitanda,ſperanda,timenda.Minus frigidum erat futurum,ſi dixiſſet quinq; libros Pentateuchi.Qui ſcripſit ſcholia in omnes epiſtolas,quiſquis fuit,nō infacete ridet huiuſmodi curioſitatem in numeris. Quidā,inquit,ſané quærunt quæ ſint quinq; uerba,è quibus è contrario,quæ ſint decem milia eſt quærendum.

Thomas.

In ſenſu meo.) διὰ τοῦ νοός μου, id eſt, Per mentem meam.

Vt & alios inſtruam.) κατηχήσω, id eſt,Erudiā,quo uerbo libenter utitur Paulus,& itē Lucas:id proprie eſt,uiua uoce inſtituere ac docere,unde dicti & catechumeni,quibus fidei noſtræ myſteria non ſcripto,ſed uocis miniſterio credebantur.

κατηχεῖν.

Quàm decem milia.) Addendum erat potius,ut locus fieret huic coniunctioni,quàm. Apud Græcos ſæpenumero ſubauditur,id apud Latinos eſt inuſitatius.Hac in re mirum quàm mutata ſit eccleſiæ conſuetudo.Paulus mauult quinq; uerba in ſenſu,quàm decem milia in ſpiritu.At nunc in nonnullis regionibus totos dies pſallitur ſpiritu,nec modus, nec finis cantionum:cum uix intra ſex menſes audiatur concio ſalutaris adhortans ad ueram pietatem,id enim Paulus uocat in ſenſu loqui.Vt omittam interim huiuſmodi muſices genus inductum eſſe in cultum diuinum,ut ne liceat quidem ullā uocem liquido per

Cultus ſuperſtitioſus.

cipere. Nec ijs qui cantillant ocium eſt attendendi quid canant. Tantum uocum tinnitus
aures ferit,& mox peritura delectatiuncula mulcet. Ferēdum & hoc,niſi uulgus ſacerdo-
tum ac monachorum in huiuſmodi rebus ſummam conſtitueret pietatem, multum diſ-
ſentiens à Paulo. Cur dubitat eccleſia tantum autorem ſequi? Imò cur audet ab eo diſſen-
tire? Quid aliud auditur in monaſterijs,in collegijs, in templis fermè omnibus,quàm uo-
Cantus priſcus. cum ſtrepitus? Atqui ætate Pauli non cantus erat,ſed pronunciatio duntaxat. Vix à po-
ſterioribus receptus eſt cantus,ſed talis ut nihil aliud eſſet,quàm diſtincta modulataque pronū
ciatio,cuiuſmodi ſupereſt etiamnum apud nos,qua ſonamus in canone ſacro precationē
dominicam:& linguam qua hæc canebantur,uulgus adhuc promiſcuum intelligebat,re-
ſpondens amen. Nunc uulgus quid aliud audit quàm uoces nihil ſignificantes,& talis eſt
ferè pnunciatio,ut nec uoces exaudiant,ſonitus tātū aures feriat. Atque hæc primum ſpe-
cie pietatis recepta,paulatim eò proceſſerunt, ut pſalmorum,cantionum,ſacrorum,mor-
tualiorum neque modus ſit ullus,neque finis,quod ſentiamus hinc aliquid accreſcere ,puen-
tibus noſtris. Quodque grauius eſt,ad hæc præſtanda,ſacerdotes aſtringuntur arctioribus
penè uinculis,quàm ad ea quæ præcipit Chriſtus. Ad hæc audienda cogitur populus de
pulſus ab opera,qua liberos alit & uxorem,qua re quid eſſe poteſt ſanctius? Habeant ſa-
nè templa ſolennes cantus,ſed moderatos. Ad eadem cogimur priuatim occupati,& pu-
blicum chorum,in naui,in uehiculis,in pandochijs nobiſcum circumferimus. Ex his ob-
ſeruatis aut neglectis, pij aut impij iudicamur. Eſt quiſpiā Craſſo auarior, Zoilo maledi
centior,uir tamen pius habetur,quod clara uoce ſonet eas preculas, etiamſi nihil intelli-
gat. Obſecro quid ſentiunt de Chriſto,qui credūt illū huiuſmodi uocū ſtrepitu delectari?
Nec his cōtenti,operoſam quandam ac theatricam muſicam,in ſacras ædes induximus,
tumultuoſum diuerſarum uocum garritum,qualem non opinor in Græcorum aut Ro-
manorum theatris unquam auditum fuiſſe. Omnia tubis,lituis,fiſtulis, ac ſambucis per-
ſtrepunt,cumque his certant hominum uoces. Audiuntur amatoriæ fœdæque cantilenæ, ad
quas ſcorta mimique ſaltitant. In ſacram ædem uelut in theatrū concurritur,ad deliniendas
aures. Et in hunc uſum,magnis ſalarijs aluntur organorum opifices,puerorū greges,quo
rum omnis ætas in perdiſcendis huiuſmodi gannitibus cōſumitur,nihil interim bonæ rei
diſcentium. Alitur ſordidorum ac leuium ut plerique ſunt Dionyſiaci hominū, colluuies,
ac tātis ſumptibus oneratur eccleſia ob rem peſtiferam etiam. Quæſo te ut rationē ineas,
quot pauperes de uita periclitantes,poterant ali cantorum ſalarijs? Hæc adeo placent,ut
monachi nihil aliud agant,præſertim apud Britannos,& quorum cantus debuit eſſe lu-
ctus,hi laſciuis hinnitibus,& mobili gutture deum placari credunt. In hūc uſum etiam in
Benedictinorū collegijs apud Britannos aluntur ephebi puerique & uocū artifices,qui ma-
ne uirgini matri modulatiſſimo uocum garritu ac muſicis organis ſacrum decantent. Hu
iuſmodi choros epiſcopi coguntur alere domi. Atque his rebus occupati,nec attingunt bo
nas literas,nec audiunt quibus in rebus ſita ſit uera religio. Iam qui craſſiores ſunt quàm
ut artem muſicam queant perdiſcere, non putant ſatisfieri feſto diei,niſi deprauatū quod
dam cantus genus adhibeant,quod illi fauburdum appellant. Id nec thema præſcriptum
reddit,nec artis harmonias obſeruat. Ad hæc quum in hoc recepta ſit in eccleſiam muſi-
ca ſobria,quo uerborum ſenſus efficacius influant in animos auditorum,quibuſdam hoc
quoque pulchrum uidetur,ſi unus aut alter cæteris admixtus ingenti boatu uocis efficiat,
ne uerbum ullum percipiatur. In hoc indulgetur ſtultorum affectibus,& uentri cōſulitur.
Cur hæc nobis ſola placent, quæ Paulus ceu paruulorum infantiam parciſſime uult adhi
beri,imò quæ nullo pacto laturus fuerat? Siquidem de ſacra lectione loquitur ille, non de
theatricis cātiunculis. Pſallamus ſpiritu,ſed pſallamus Chriſtiane,pſallamus parce,magis
aūt pſallamus mente. Loquamur linguis ſed parcius,prophetemus ſtudioſius. Audiatur
in primis prophetæ uox,quæ redarguat impij conſcientiā,quæ conſoletur deiectos,quæ
extimulet dormitantes,quæ myſteria diuini ſpiritus proferat,& in hunc uſum potius in-
ſtituatur ætas tenera. Sed ſatius opinor,quod inſtitutum eſt perſequi,quàm hæc deplo-
rare,haud ſcio an fruſtra.

Puerile eſt ſonare linguis. Nolite pueri effici ſenſibus.) μὴ γίνεσθε. Quod magis ſonat,ne ſitis. Ac mox ſenſibus,
φρεσὶ, quod Auguſtinus legit mentibus,ac meo iudicio rectius.

Sed

Sed malitia paruuli eſtote.) νηπιάζετε, unica dictione, quaſi dicas pueremini, & pueros agatis. Quanquam ut ſæpe iam admonui, νήπιοι dicuntur pueri, id ætatis quo nondum ſapere poſſunt. Vnde pro paruuli, Auguſtinus edifferens pſalmum cetesimumtrigeſimum legit infantes.

In alijs linguis.) ἐν ἑτερογλώσσοις, id eſt, In ijs qui ſunt diuerſarum linguarum, ac ſi dicas compoſita uoce, in diuerſilinguis: id ita poteſt accipi, ut intelligamus linguarum uarietatem, qua ſunt uſi apoſtoli, aut nouam linguam à ſuperiore illa diuerſam, hoc eſt linguam inter ſe diuerſam, aut ab alijs diuerſam. Locus quem adducit eſt apud Eſaiam cap. xxvij. In loquela enim labij, & in lingua altera loquetur ad populum iſtum cui dixit. Sic enim Hieronymus reddidit Hebraica. Nam iuxta Septuaginta ad hunc legimus modũ, διὰ φαυλισμὸν χειλέων, διὰ γλώσσης ἑτέρας, ὅτι λαλήσουσι τῷ λαῷ τούτῳ λέγοντες, id eſt, Propter irriſionem labiorum, propter linguam alteram, qua loquentur populo huic dicentes eis. Paulus iuxta Hebraicam ueritatem adduxit teſtimonium, cum Septuaginta cæteriq́ interpretes lõge diuerſa legerint hoc loco, ſed ita rurſus, ut ſenſum magis expreſſerit quã uerba, id quod admonet & diuus Hieronymus hunc enarrans locum. Iam illa, Et nec ſic exaudient me dicit dominus, nec habentur apud Hebræos, nec apud Græcos interpretes, ſed tamen ſolenniter addi ſolent in prophetijs, uelut epiphonema. Niſi forte aliunde ſumptum eſt hoc teſtimonium. Siquidem Hieronymus non audet affirmare, ſed ait ita ſibi uideri, ex eo ſumptum loco.

Paulus à Septuaginta diſſentiens.

Fidelibus.) πιστεύουσιν, id eſt, Credentibus.

Idiotæ aut infideles.) Infideles priore loco non additur apud Ambroſium, haud ſcio an culpa ſcribarum. Nam ex commentario nihil liquet. Certe apud Græcos additur.

Quid inſanitis.) ὅτι μαίνεσθε, id eſt, Quod inſanitis. Non enim rogaret cur inſaniant, ſed affirmaret eos inſanire. Quod inſanitis, ſcriptum extat in exemplari Paulino, & item in Cõſtantienſi. Neq; ſecus legit Ambroſius, apud quem eſt, quia inſanitis, quo magis ſit euidens, quod mutatum fuiſſe in quid. Idem libro de ſpiritu ſancto tertio, capite decimonono legit: Nõne dicent, quod inſanitis. Atq; itidem ſcriptũ comperi in codice Donatiani. Proinde ne quid ſupereſſet ſcrupuli, nos uertimus, Nõne dicent uos inſanire? Quẽadmodum planiſſime interpretatur Theophylactus.

Mendum manifeſtum.

Occulta enim.) καὶ οὕτως τὰ κρυπτὰ, id eſt, Et ſic occulta cordis, ut paulo poſt, Et ita cadens, καὶ οὕτως πεσών. Ambroſius non addit enim, ut nec Græci. Nec tamen addit ita, niſi quod in ſecunda particula, pro ita, ponit tunc: Et tunc cadens in faciem &c.

Apocalypſin habet.) Cum ante uerterit reuelationem, nũc uocem Græcam reliquit, ἀποκάλυψιν. Nec uideo cur id maluerit. Ambroſius hic quoq; legit reuelationem. Et paulo ante, pſalmum Latine dicere poterat canticum.

Secundum duos, aut ut multum tres.) κατὰ δύο, ἢ τὸ πλεῖστον τρεῖς. Subaudiendum eſt fiat, præceſſit enim, Omnia fiant ad ædificationem, ſiue quis loquitur lingua, fiat ad ædificationem, ſed ita ut in ſingulis conuentibus bini duntaxat loquantur, aut ad ſummum terni, ſed ita ut non ſimul loquantur omnes, ſed uiciſſim ſileant ac loquantur. Porrò qui tandem ſermonis color eſt, quo uſus eſt interpres, ſecundũ duos, aut ſecundum tres? Aut quorſum attinet, quod hic adducit Aquinas, In ore duorũ aut trium teſtium? Nam ideo Paulus non uult plures in eodem cœtu prophetare, ne fiat confuſio.

Secundum duos, pro bini.

Aquinatis citatio.

Vt multum.) τὸ πλεῖστον, id eſt, Vt plurimum, ſiue ad ſummum.

Per partes.) καὶ ἀνὰ μέρος id eſt, Viciſſim. Quid autem eſt per partes? Ambroſius legit particulatim.

Per ſingulos.) καθ᾽ ἕνα, id eſt, Singulatim.

Spiritus prophetarũ.) πνεύματα. Græcis pluratiui numeri eſt: & ſubijciuntur, ὑποτάσσεται, uerbum præſentis tẽporis, ne ſentiamus hoc dictum de ipſo ſpiritu ſancto, ſed dono ſpiritus, quod ita datum eſſet ſingulis quibus contigit, ut in ipſorum eſſet arbitrio uti, aut non uti: quod afflatis & lymphatis non item licet.

Non enim eſt diſſenſionis deus.) ἀκαταστασίας. Id quod magis ſonat confuſionem, ſeditionem, & turbatum rerum ordinem. Ambroſius legit diſſenſionis res, non diſſenſionis

Diſſenſio, pro ſeditio.

ſionis deus. Atque ita ediſſerit: Quia ergo pacis res eſt, dicente ſaluatore: Pacem meam do uobis, pacem relinquo uobis, nemo alterum non ſinat dicere. Niſi forte pro rex mutatum eſt res.

Sicut in omnibus eccleſ. ſanct.) Hoc loco uerbum doceo, à noſtris additum uidetur. Nam apud Græcos non eſt. Subaudiendum autem nonnihil, ſicut in omnibus eccleſijs pax eſt, & concordia. Nam omnium exemplo adhortatur Corinthios, ut ſimiliter faciãt, licet Ambroſius uideatur addidiſſe, cum aſſcripſerit, Hoc dicto hortatur illos, ut quæ præcipit faciãt, quia ſimiliter ſe eccleſijs ſanctorum prædicare teſtatur. Atq; Theophylactus hoc Pauli dictum detorquet ad omnes eccleſias, etiam Iudæorum & gentiũ: Cum in nullis eccleſijs decora ſit diſſenſio, in ueſtra pudeat iſtorum tumultuum. Porrò eccleſias appellat cœtus, & cõuentus hominum. Siquidem & apud ethnicos indecorum habebatur in conuiuio, aut in concilio tumultuari. Scholiaſtes ille Latinus, cum Græcis legere uidetur, eo quod hoc commentum adiecerit. Sic eſt ubiq;, ne noui aliquid me uobis imperare putetis.

Varia lectio.

Permittitur.) ἐπιτέτραπται, id eſt, Permiſſum eſt. Interpres & Ambroſius legiſſe uidẽtur ἐπιτρέπεται. Quanq; Græca uox anceps eſt, ut quæ declaret interim permittere, interim mandare ac cõmittere. Cum hoc aptius quadraret quod ſequitur, ſed ut ſubditæ ſint uiris ſuis. Cæterum in eccleſia, Latine dixiſſet clarius, In congregatione, ſiue in cœtu.

Varia lectio.

Ignorat ignorabitur.) ἀγνοεῖ, ἀγνοείτω, id eſt, Ignorat, ignoret, id eſt, ſi quis nolit hæc ſcire, neſciat ſuo periculo. Quanquàm Ambroſius exponit ignorabitur, adducens illud ex euangelio, Amen dico uobis, neſcio uos. Opinor eum legiſſe ἀγνοήσεται. Verum ſecus accipiunt Græcanica ſcholia, nominatim Theophylactus, Ignorat, ignoret, qua figura dictum eſt illud: Qui in ſordibus eſt, ſordeſcat adhuc.

Fiant in uobis.) In uobis apud Græcos non eſt.

EX CAPITE DECIMOQVINTO.

QVa ratione prædicauerim.) τίνι λόγῳ. Apparet hic eſſe ordo, ſi tenetis qua ratione prædicauerim uobis. Quod ita fermè exponit Theophylactus, quaſi Paulus prædicauerit quidem Corinthijs futuram reſurrectionem, cæterum de modo rationeq; reſurgendi nihil tradiderit. Apud Ambroſium legimus, Quod ſermone annunciaui uobis, debetis tenere. Fortaſſis Ambroſius ſcripſerat quo ſermone.

Si tenetis.) Hic locus uidetur fuiſſe uarius in Græcis exemplaribus. Ambroſius legit, tenere debetis. Niſi forte eſt pro εἰ, legendum ἦ, id eſt, Certe tenetis, aut ἦ κατέχετε, ſicut tenetis, pro καθὼς κατέχετε. Nam id quoq; Græcis ſonare ἦ, docent grammatici. Quod ſi non placet, erit nonnihil ſubaudiendũ, Si tenetis, & utiq; tenetis, niſi fruſtra credidiſtis. Huiuſmodi quædam in Paulinis ſcriptis & aliâs demonſtrauimus.

Et poſt hæc undecim.) Græci codices habent, εἶτα τοῖς δώδεκα, id eſt, Et deinde duodecim illis. Sed Græca ſcholia hic laborãt, dubitantq; num lapſu ſcriptoris habeatur duodecim pro undecim, an ut intelligamus Mathiæ quoq; Chriſtum apparuiſſe, nondum quidem cooptato in ordinem apoſtolicum, ſed tamẽ à deo iam deſtinato. Ita fermè & Theophylactus. Quo ſanè loco miror oſcitantiam interpretis cuius opera Theophylactus latinus eſt, qui cum uideat quæſtionem moueri de duodecim, in contextu tamen uerterit, undecim, iuxta uulgatam æditionem. Cuiuſmodi incogitantiam frequenter in hoc licet deprehendere, niſi forte malumus id ſcribis imputare. Ambroſius legit undecim, ſed articulum quoque reddidit τοῖς ἕνδεκα, id eſt, Illis, inquit, undecim. De articulo appoſito diligenter annotat & Auguſtinus quæſtionum in uetus inſtrumentum libro primo, τοῖς δώδεκα, id eſt, Illis duodecim, ut non poſſit accipi de quibuslibet numero duodecim, ſed de illis duntaxat, quos dominus Ieſus deſignarat. Cæterum nodum ita explicat, ut dicat in maiore numero reddendo, non haberi rationem alicuius minutæ particulæ. Et ad hanc formam trahit locos aliquot conſimiles, quos κατὰ συνεκδοχὴν, dictos eſſe contendit. Diſſerit hac de re idem Auguſtinus libro de conſenſu Euangeliſtarum

Auguſtinus per ſynecdochen explicat nodũ.

liſtarum tertio,ſuſpicans undecim mendoſe legi à nonnullis, & addens numerum illum duodenarium à Chriſto conſecratum etiam in undecim manere, præſertim mox in Iudæ locum ſufficiendo Mathia.

Pluſquam quingentis fratribus.) ἐπάνω πεντακοσίοις ἀδελφοῖς. ἐπάνω, non poteſt referri ad datiuum caſum quingentis fratribus,cum apud Græcos habeat gignendi caſum,ſi uſurpetur uice præpoſitionis,ni fallor.Et tamen Theophylactus fatetur quoſdam in hãc ſententiam interpretari,iuxta quam noſter uertit interpres.Alios rurſum accipere ἐπάνω, pro ſuperne,ſiue cœlitus,qua non in ſolo,ſed è ſublimi ſe Chriſtus omnibus oſtenderit.Quod factum uidetur quum aſcenderet in cœlum.Alter ſenſus tolerabilis eſt,ſi ἐπάνω ſit aduerbium,& ſubaudiatur ἢ,id eſt,quàm,quẽadmodũ nos dicimus plus mille.

Quingentis fratribus ſimul.) ἐφάπαξ, id eſt,Semel.Quanquã ſenſus fermè idem eſt. *Simul, pro ſemel.*

Ex quibus multi.) πλείους, id eſt,Plures,ſiue complures:tametſi id quidem leuiculũ eſt.

Dormierunt.) Si quis uelit cauillari de ratione ſermonis, dormierunt, qui experrecti ſunt.Proinde aut uertendum erant,dormiunt,aut obdormierunt, ut ab obdormiſcendo ſit,quandoquidem obdormio neſcio an reperiatur.

Non ſum dignus.) ἱκανός, id eſt,Idoneus qui uocer.

Et gratia eius in me,) καὶ ἡ χάρις αὐτοῦ ἡ εἰς ἐμὲ, id eſt,Gratia illius erga me,ſiue fauor quem in me præſtitit.Et cur non potius inanis quàm uacua? Demiror autem quid legerit Ambroſius,ut pro uacua uerterit pauper,cum Græce ſit κενή. Niſi forte iuxta proprietatẽ Hebræi ſermonis,pauperes dicuntur inanes,ut illic,Et diuites dimiſit inanes. Inanes enim oppoſuit diuitibus.Hic inanem uocat ſterilem & infrugiferam. *Vacuus, pauper.*

Non ego autem,ſed gratia dei mecum.) ἀλλ' ἡ χάρις τοῦ θεοῦ, ἡ σὺν ἐμοί, Sed gratia dei quæ mecum eſt.Corrigit enim Paulus quod modo dixerat ſe plus omnibus laboraſſe. Imò,inquit,non ego ſum is qui hoc feci,ſed gratia potius dei,quæ mihi affuit:ut intelligamus totum hoc deo ferri acceptum.Laurẽtius hoc loco reijcit eos qui ex hiſce uerbis gratiam aſtruunt,quam uocant cooperantem,quorum eſt Aquinas,ſed ante hunc Auguſtinus. Nec uideo quid hic locus faciat aduerſus illos,Nam σὺν coniunctio Græca fauorem & auxilium ſignificat,auxilium autem non excludit operam eius qui iuuatur.ἡ σὺν ἐμοί, id eſt, Quæ eſt mecũ,ſeu potius quæ mihi auxilio eſt.Nos uertimus,quæ mihi adeſt, quod ut dixi,præpoſitio σὺν nõnunquàm ſignificet opitulationem,ut σὺν ταῖς μούσαις. Hieronymus aduerſus Pelagianos legit,gratia dei quæ mecum eſt,explicans uim articuli. *Duplex lectio.*

Sic prædicauimus.) οὕτως κηρύσσομεν, id eſt,Ita prædicamus,præſenti tempore:ita legit & Ambroſius,ſuffragante uetuſtiſſimo codice Paulino.Atq; ita refert hunc locũ Auguſtinus libro contra Fauſtum Manichæum ſecundo cap.ſecundo,iuxta fidem uetuſtorum exemplarium manu deſcriptorum.

Adhuc enim eſtis.) Enim,redundat,referuntur enim hæc ad ſuperiorem argumẽtationem:Si Chriſtus non reſurrexit, ergo adhuc eſtis in peccatis ueſtris. Illud annotandum apud Ambroſium poſteriore loco non repeti,Vana eſt fides ueſtra,ſic enim legit, Quod ſi Chriſtus non reſurrexit,adhuc eſtis in peccatis ueſtris,& qui dormierũt in Chriſto perierunt.Sed cum noſtra conſentit Theophylacti,tum lectio,tum enarratio.

Si in hac uita tantum in Chriſto ſperantes ſumus.) εἰ ἐν τῇ ζωῇ ταύτῃ ἠλπικότες ἐσμὲν ἐν χριστῷ μόνον,Significationẽ præteriti tẽporis participij ſic poterat reddere,Si ij ſumus qui ſpem coniecimus in Chriſtũ in hac dũtaxat uita,hoc eſt,ſi noſtra ſpes quam habemus in Chriſto,non porrigitur ultra terminum huius uitæ.Nam in hunc ſenſum interpretatur Theophylactus, ut tantum referatur ad hanc uitam, non ad Chriſtum, nec abhorret Ambroſius. *Ordo.*

Miſerabiliores ſumus omnibus.) ἐλεεινότεροι πάντων. Apparet Græcis comparatiuum poſitum loco ſuperlatiui,omnium maxime miſerabiles.Quanquam ad hunc modum locutus eſt & Gellius. Alioqui uitari poterat ſcrupulus,ſi quis uertiſſet,miſerabiliores ſumus quibuſuis hominibus,quando in hoc certe ſermone,omnis & quiuis in eundẽ ſenſum recidunt.

Primitiæ dormientium.) In Græcis exemplaribus conſtanter additur uerbum ἐγένετο, id eſt, Factus eſt,ſiue fuit, quanquam duriuſcule cohærens cum ſuperioribus. Vnde uide

de uidetur à librarijs additum apud Græcos. Ambroſius ἀπαρχὴν uertit initiũ, quod fuerit omnium primus.

Tacita uis ratiocinandi in καὶ.

Quandoquidem per hominem mors.) In Græcis codicibus quos ego ſanè uiderim, ita habetur, ἐπειδὴ γὰρ δι' ἀνθρώπου ὁ θάνατος, καὶ δι' ἀνθρώπου ἡ ἀνάστασις νεκρῶν, id eſt, Nam poſtquam per hominem mors, & per hominem reſurrectio mortuorum. Siquidem coniunctio καὶ, tacitam uim habet inferendi. Mortem ortam per unum hominem conſtabat, conſequẽs erat, ut per hominem oriretur reſurrectio mortuorum. In hanc ſentẽtiam enarrat Theophylactus.

Cum euacuauerit omnem principatũ.) Hunc locum ita legit Ambroſius, Cum tradiderit regnum deo & patri, cum deſtituerit omnem principatum, & omnem poteſtatem, & omnem uirtutem, & omnem dominationem. Siquidem Græcam uocẽ καταργήσῃ uertit, deſtituerit, cum & aboleuerit, uerti poſſet, aut antiquauerit.

Sicut in Adam omnes.) ὥσπερ γὰρ ἐν τῷ ἀδάμ, id eſt, Sicut enim in Adam, ſiue per Adam, ut mox, per Chriſtum. Enim, aberat in noſtris codicibus. Ac more Græcorum legit Ambroſius: connectit enim Paulus probationem cum eo quod aſſumpſerat: Quoniam per unum hominem mors irrepſerat, conuenit ut per unum hominem uita detur omnibus. Nam ſicut per Adam &c.

In Chriſto omnes uiuificabuntur.) Cyprianus exponens ſymbolum fidei, legit uiuificantur, ut reſpondeat ſuperiori uerbo, moriuntur. Atq; hæc lectio mihi quidem lõge magis probaretur, niſi refragarentur exemplaria. Alioqui ſi nos offendit uiuificantur, quod olim futura ſit reſurrectio, debuit eadem opera offendere uerbum moriuntur, quod olim multi ſint in Adam mortui. Paulus non hic habuit rationem temporis, ſed perinde ſenſit, ac ſi dixiſſet, Sicut per Adam eſt mors, ita per Chriſtum eſt reſurrectio.

Qui in aduentũ eius crediderũt.) οἱ τοῦ χριστοῦ ἐν τῇ παρουσίᾳ αὐτοῦ, id eſt, Qui ſunt Chriſti in aduentu ipſius. Et ſic legit diuus Ambroſius, ut intelligamus eos quos Chriſtus ſuos deprehendet adueniens. Agit eñ hic de reſurrectione piorum.

Nouiſſimus hoſtis mors.

Nouiſſime autem inimica.) Nouiſſima, nomen eſt, non aduerbium nouiſſime, ac ſi dicas, mors omnium nouiſſima deſtruetur. & eſt καταργεῖται, id eſt, Deſtruitur, ſiue abolet̃ præſentis temporis. Diuus Hieronymus in cõmentarijs Eſaiæ non ſemel citat hoc modo: Nouiſſimus inimicus deſtruetur mors: quaſi dicas, hoſtis omniũ poſtremus deſtruetur, nempe mors. Nã ut elegãter hoc loco docuit Valla, poteſt inimicus eſſe, qui nõ ſit hoſtis. Porrò Græcis mors maſculini generis eſt. Auguſtinus item enarrans Pſalmum quinquageſimumprimum, legit nouiſſima nomen, non aduerbium. Idem cum aliâs tum ſermone de uerbis apoſtoli tertio. Rurſum ſæpicule in libris quos ſcripſit aduerſus Fauſtum Manichæum. Atq; ita ſcriptum uiſitur etiamnum in exemplari Paulino. Conſentiebant codices Conſtantienſes. Hilarius neſcio quid ſequutus aliquoties adducens hunc locum in libris de trinitate legit, Nouiſſima deuicta eſt inimica mors.

Sine dubio præter eum.) δηλονότι, id erat plenius reddẽdum, nam nũc oratio eſt inabſoluta. Atqui cum dicat omnia ſubiecta, palàm eſt, quod excipitur is qui ſubiecit illi omĩa.

Propter ueſtram gloriam.) Non eſt hic δόξα, gloria ſiue honor, ſed καύχησις gloriatio, νὴ τὴν ἡμετέραν καύχησιν, id eſt, Per noſtram gloriationem. Eſt autem hoc loco per, præpoſitio iurantis. Et quoniam multa iam gloriatus eſt ſancta quadam iactãtia, de profectu euangelij ſui, per eam gloriam qua gloriatur in Chriſto, nunc iurat, tanq; per rem ſacrã, ſibiq; chariſſimam. Citat hunc locum & Auguſtinus epiſtola octogeſimanona. Rurſum copioſius ſermone de uerbis apoſtoli uigeſimooctauo, oſtendens hoc loco iuraſſe Paulum, idq; liquere ex Græcis exemplaribus. Nec eſt quod tergiuerſemur, & negemus apoſtolum iuraſſe, cum alibi non paucis locis palàm iuret. Verum in negocijs huius mundi,

Quatenus iurandum.

pro prædijs, pro nummis iurare fortaſſe non ſit ingenue Chriſtiani. Cæterũ cum agitur negocium Chriſti, tum non ſit nefas interponere iuſiurandum. Neq; enim Chriſtus ſimpliciter uetuit iurare, ſed uoluit nos eſſe tales, ut non ſit opus iureiurando, nolens ita iurare ut uulgus tum iurabat. Noluit nos eſſe diuites, ut diuitum uulgus tum erat, & nũc ferè eſt, noluit nos uocari rabbi, ut tum uocabãtur, noluit nos appellari patres, ut uulgus hominum, omnem gloriam, omne ſubſidium collocans in parẽtibus, prorſus ab illis pendet.

Quanquam Græca ſcholia nonnihil hic laborant, dubitantq́ꝫ num ita legendũ ſit, διὰ τὴν ὑμετέραν καύχησιν, id eſt, Propter ueſtrã gloriationẽ, id eſt, Vt gloriemini uos eſſe Ieſu Chriſti. Atq́ꝫ ita legit Ambroſius & Auguſtinus, quod ad pronomẽ attinet, niſi quod Ambroſius accipit ueſtrã gloriã quã Paulus habeat de illis. Diuus Hieronymus in epiſtola cuius initium: Sæpe & multũ, legit propter ueſtram ſalutẽ, haud ſcio memoriáne lapſu, an quod potius à librarijs corruptus ſit is locus. Theophylactus legiſſe uidetur, Propter ueſtrã gloriam, ut gloria Corinthiorum redundet in gloriam Pauli. καύχησιν enim appellat illorũ profectum de quo gloriatur apoſtolus, ſed in Chriſto cui debetur omnis gloria.

Ad beſtias pugnaui.) ἐθηριομάχησα, dictio cõpoſita Græcis. Solebant enim olim damnati beſtijs obijci. Mirum eſt hac de re nullam in Actis fieri mentionem. Nam mihi quidem nõ admodum ſatiſfacit quod Græci interpretes, quorũ eſt Theophylactus, detorquẽt hoc ad tumultum ab aurifice Demetrio concitatum, ob Epheſiam Dianam. θηριομαχῶ

Edamus & bibamus, cras enim moriemur.) Vox eſt diffidentium, ac deſperantium de promiſſis dei. Cras enim moriemur.) ἀποθνήσκομεν, id eſt, Morimur. Laurentius admonet prouerbiũ fuiſſe Laconicum. Extat autem apud Eſaiam cap. 22. totidẽ uerbis quot citauit Paulus. Quanquam Hebræis uerbum eſt futuri temporis נָמוּת. Verum hoc ad ſenſum haud multum refert: & haud ſcio an Paulus ſcripſerit ἀποθνήξομεν, præſertim cum hic in cæteris Septuaginta non diſſonent ab Hebræis. Certe apud Septuaginta ſic legimus, φάγωμεν καὶ πίωμεν, αὔριον γὰρ ἀποθνήσκομεν.

Corrumpunt mores.) φθείρουσιν ἤθη χρηστὰ ὁμιλίαι κακαί. Senarius eſt Menandri, quemadmodum indicat diuus Hieronymus, & conſtat ſuis pedibus ſi ſeruetur apoſtrophus, Menandri ſenarius.
φθείρουσιν ἤθη χρησθ' ὁμιλίαι κακαί. Nos carmen carmini reddidimus:
Mores bonos colloquia corrumpunt mala.

Euigilate iuſti.) ἐκνήψατε δικαίως, id eſt, Sobrij eſtote iuſte, ſiue expergiſcimini iuſte, ut iuſte ſit aduerbium, id eſt, ſicut oportet & recte. Nam uigilãt quidam etiam ad iniuſtitiam id quod annotauit & Theophylactus. Alioqui quorſum attinebat iuſtis præcipere, ut uigilarent, & non peccarent, quod ſi faciant iuſti nõ ſint? Deinde qui conuenit, ut eos iuſtos uocet, quos arguit, & de quibus mox ſubijcit, Ignorantiam dei habent quidam? Quin & Ambroſius, ut ex interpretatione conijcere licet, ita legit, quemadmodum habetur apud Græcos, Iuſtos, inquit, eſſe præcepit: quaſi euigilate iuſte, perinde ualeat, ac ſi dixiſſet, expergiſcimini ad iuſtitiã. Atqui qui iuſtos appellat, non præcipit ut ſint iuſti, etiamſi in uulgatis exemplaribus ſcriptum habetur: Euigilate, iuſti eſtote. In uetuſtiore codice Conſtantienſi reſedit germana lectio, euigilate iuſte, ne quis Græcorum conſenſum contemnat. Iuſti pro iuſte mendoſe.

Quomodo reſurgũt mortui.) ἐγείρονται. Et quod ſequit̃, uenient Auguſtinus aduerſus Fauſtum libro 11. cap. 3. legit ueniunt ἔρχονται. Quanquam Græca uox anceps eſt.

Ad reuerentiam uobis.) πρὸς ἐντροπὴν, id eſt, Ad erubeſcentiam, & ad pudorem.

Inſipiens.) ἄφρον, id eſt, Stulte, amens, ſiue inſipiens: uox à mente dicta, addita particula priuatiua. Inſipiens tu.) Poſt inſipiens, ponenda erat diſtinctio, ἄφρον, σὺ ὃ σπείρεις, id eſt, Stulte, tu quod ſeminas. Diſtinguit enim pronomine perſonã hominis à perſona dei. Si quod tu ſeminas, prouenit lõge præclarius, multo id uberius efficiet deus in reſurrectione, cuius ille proprie eſt autor.

Niſi prius moriatur.) Quorſum attinebat addere prius, cum Græce ſit, ἐὰν μὴ ἀποθάνῃ, id eſt, Niſi fuerit emortuum. Auguſtinus hunc adducẽs locum libro ad catechumenos tertio, cap. x. non addit aduerbium prius.

Vtputa.) εἰ τύχοι, ita uertit & paulo ſuperius, ut ſit exemplum ponentis. Auguſtinus in epiſtola centeſimaquadrageſimaſeptima, pro εἰ τύχοι, uertit ferè.

Sicut uult.) καθὼς ἠθέλησεν, id eſt, Sicut uoluerit, ut ſubiũctiui ſit modi. Atq́ꝫ ita ſanè adducit Auguſtinus, in eo quem modo adduximus loco.

Non omnis caro.) οὐ πᾶσα σάρξ, id eſt, Non quæuis caro.

Corpora cœleſtia & terreſtria.) ἐπουράνια & ἐπίγεια, qđ ita ſonat, quaſi dicas, quæ in cœlo uerſant̃, & quæ in terra uerſant̃: ne de ipſis cœlis, aut de materia cœli terræúe intelligamus. Claritas

Alia claritas.) δόξα. Eandem uocem, quam modo gloriã uerterat, nunc uertit claritatem. δόξα.
Fortaſſe quod abſurdum putaret dicere gloriam ſolis, aut lunæ, aut ſtellarum. Immo maius

Q quiddam

quiddã ſignificare uidetur gloria, dignitas, maieſtas, quàm claritas. Et aliâs interpres δόξαν maieſtatem uertit. Deniq; cum Paulus eadem uſus ſit uoce, quorſum attinebat interpretẽ Latinis diuerſas uoces obijcere, cum ad id non cogat ſenſus?

διαφέρειν excellere. *Stella enim differt à ſtella.*) ἀστὴρ γὰρ ἀστέρος διαφέρει, id eſt, Stella enim ſtellam antecellit. Nam id quoq; Græcis ſignificat διαφέρειν.

Seminatur in ignobilitate.) Ambroſius legit ignominia, & rectius, ἐν ἀτιμίᾳ.

Si eſt corpus animale.) Si, redundat, ἔστι σῶμα, id eſt, Corpus. Quanquam hanc particulam non attingit Ambroſius uel legẽs uel enarrans, Ne ſcholiaſtes quidẽ. Theophylactus tamen interpretatur: uideri poterat huc repetitum ex ſuperiore, & quod enarrator adiecit, relatum à ſcriba parum attento in contextum.

Stapulenſis. *Factus eſt primus homo Adam.*) Faber Stapulenſis admonet homo ſupereſſe. Quanquam in pleriſque Græcis etiam codicibus, quos mihi uidere contigit aſſcriptum reperi, ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ἀδὰμ, id eſt, Primus homo Adam, tametſi ex interpretatione Ambroſiana ſubodorari licet illum Adam legiſſe, omiſſo hominis uocabulo, cum ait ab apoſtolo duos conſtitui Adam. Deinde in ſecunda particula Adam ſolus repetitur abſq; hominis mentione, nouiſſimus Adam in animam uiuificantem. Conſentaneum autem eſt ab interprete quopiam additum, qui uoluerit explicare quid ſonaret Adam apud Hebræos, nimirũ hominem. Adam homo. Proinde in Geneſi, quoties hominis uocabulum repetitur אָדָם Adam ponitur. Et aliquanto poſt, omiſſo Adam, hominem duntaxat repetit, primus homo de terra &c. Cyprianus in ſermõne de zelo & liuore, haud male addidit pronomẽ ille. Qualis ille de limo, tales & qui de limo, uelut exprimens articuli uim: quod & aliâs ab interprete factum optarim, Primus ille homo de terra terrenus, ὁ πρῶτος.

In animam uiuentem.) Iam puto lector agnoſcis elocutionis idioma toties admonitus ſic dictũ, Factus eſt in animã uiuentem, pro eo quod erat, factus eſt anima uiuens. Quemadmodum illud dicitur: Eſto mihi in deum protectorem.

Prefertur noſtra lectio. *Secundus homo de cœlo cœleſtis.*) Græci lectionẽ habẽt à noſtra diuerſam. Idq; cõſtanter, ad eundẽ modũ interpretantibus Chryſoſtomo & Theophylacto, ὁ δὲ δεύτερος ἄνθρωπος, ὁ κύριος ἐξ οὐρανοῦ, id eſt, Secundus autẽ homo ipſe dominus è cœlo. Quanquã ut ingenue dicam, mihi magis probatur, quod in noſtris codicibus ſcriptũ eſt, præſertim cum ita legant Hieronymus & Ambroſius, & magis reſpondet ad id quod præceſſit, De terra terrenus. Additum aliquid apud Græcos. Proinde arbitror ὁ κύριος aſſcriptum à ſtudioſo quopiam qui uoluerit orationem reddere explanatiorem: tametſi nos reddidimus, ne non reſponderent Latina Græcis.

Portemus & imaginẽ cœleſtis.) Portabimus futuri tẽporis eſt Græcis, φορέσομεν. Quanquam nonnulli codices habent φορέσωμεν, id eſt, Portemus: nec magni refert ad ſentẽtiam, niſi quod futurum tempus aptius erat huic loco, in quo Paulus agit de reſurrectione futura. Geſtauimus imaginem terreni Adæ, peccando & moriendo, geſtabimus imaginem poſterioris, innocenter uiuendo, & immortalitatem eius quodam modo imitabimur, quoniã hic initium ac meditatio quædam illius eſt. Tolerari poterat & uerbũ hortandi portemus. Vtranq; lectionem indicat Theophylactus, portabimus, ut ſit prædicẽtis futuram immortalitatem, & portemus ut ſit adhortantis ad uitæ puritatem: cui ſatis congruit quod ſequitꝰ, Caro & ſanguis regnum dei non poſſidebunt. Ambroſius legit portemus nõ portabimus. Neq; uero periculum eſt ſi legamus portabimus, ne uideamur cum Arianis ſentire, qui negabant nos à reſurrectione carnẽ habituros: habebimus carnẽ, & eandẽ, ſed nõ per omnia talem. Attingit & hũc ſenſum diuus Ambroſius. *Poſſidere nõ poſſunt.*) κληρονομῆσαι, id eſt, Hæreditate accipere: & paulo poſt poſſidebit, κληρονομεῖ, id eſt, Hæreditate accipit, uerbo præſentis tẽporis, licet reclamãtibus Latinorũ exẽplaribus. Theophylactus admonet Baſiliũ hæc ita fuiſſe interpretatũ, ut diceret Paulũ hiſce uerbis Corinthios ad innocentiã uitæ uoluiſſe cohortari. Quæ ſentẽtia ſi placet, mollius erat uerbũ pſentis tẽporis, ſed quo rem notet, nõ tẽporis diſcrimen. Quæſo te lector, ut hoc loco cõferas cõmentarios Ambroſianos, cũ his q ferunꝰ falſo nominis titulo, reperies eadẽ uerba, idq; multis alijs locis cõperies.

Duplex lectio *Omnes quidẽ reſurgemus.*) Græca ſic habent, πάντες μὲν οὐ κοιμηθησόμεθα, πάντες δὲ ἀλλαγησόμεθα, id eſt, Omnes quidem nõ dormiemus, ſed omnes immutabimur. At diuus Hieronymus ad Minerium & Alexandrũ oſtendit hunc locum bifariam legi apud Græcos, &

hoc

hoc modo, quẽ hic indicaui, & eo modo quo uulgata habet æditio. Atq; hoc ſanè loco mirum quàm ſudant Græcanica ſcholia. Theophylactus & Chryſoſtomus ſic legũt, interpretanturq; quemadmodum nos in Græcorum exemplaribus legimus ac uertimus, ut ſit ſenſus, non omnes morituros, omnes tamen immutandos eſſe. Porrò ſi quis diffidet citationi noſtræ, ſciat Chryſoſtomum ac Theophylactũ haberi Baſileæ in bibliotheca Dominicaliũ, unde multis uoluminũ eorum facta eſt copia. Qui Græce nouit, is poterit excuſſo loco, me uel cõprobare uel refellere. Nec aliter legit Tertullianus libro de carnis reſurrectione. Quod palàm ex illius interpretatione deprehendiť, quanq; apoſtoli uerba recitata deprauauit ſcriba. Subijcit enim: Quis enim nõ deſiderabit dum in carne eſt, ſuperinduere immortalitatẽ, & cõtinuare uitam lucrifactam morte per uicariam demutationẽ, & cætera quæ ſequũtur, quem locum citat & diuus Hieronymus. In hanc ſententiam citat locum hunc & Origenes aduerſus Celſum libro ſecundo. Sed præſtiterit opinor, ob eos qui diffidũt, ipſius uerba aſſcribere: Tuba, inquit, ſignum dabit, & mortui reſurgent incorrupti. De uiuis autem immutandis, & à mortuis ſurgentibus ſegregatis ſic ſcribit, & nos immutabimur, quod utiq; dixit, ubi prius dixiſſet, mortui reſurgent. Quinetiam & in prima ad Theſſalonicẽſes epiſtola, alijs uerbis eandem differentiã præferens, cum alios quidem dormientes, alios uiuentes affirmet, ſic inquit: *Si enim credimus quod Ieſus mortuus eſt & reſurrexit &c.* Ex his ſatis perſpicuum eſt quid ſenſerit Origenes, nimirũ immutandos omnes pios, & qui reſurgent, & qui uiui deprehendentur, nõ morituri quidem illi, ſed tamen cum ijs qui mortui fuerant immutãdi. Et ob id initio dixerat omnes immutandos, licet nõ omnes reſurrecturos. *Se uero* ponit Paulus inter eos quos aduentus domini uiuos deprehenderet, propterea quod Chriſtus eum diem omnibus occultum eſſe uoluit. Et ex alijs locis apparet, Paulũ ſemper eum diem expectari uoluiſſe, licet nõ neſciam ita poſſe intelligi, ut Paulus ſub prima perſona, quoſuis deſignarit, quos aduẽtus domini ſit reperturus, Nos qui uiuimus &c. *Si nunc* incidat aduentus domini, quod in nobis accideret, idem accidet in illis quicunq; erunt. Diuus Ambroſius ſequi uidetur eam lectionẽ quã uulgo audimus, ut ſentiamus non omnes immutandos ad gloriã, quanquã reſurrecturi ſint omnes ad uitam. Quanquam & is alterã ſubdit interpretationem, in qua ſignificat fore, qui non moriantur, atq; ob id nõ reſurgant, qui tamen immutantur. Neq; enim reſurgit, niſi mortuus. Idem aliquãto inferius, explicãs eum locum, In nouiſſima tuba: canit enim tuba &c. partim meminit huius ſententiæ: Mortui autem, inquit, uel peccatores intelligendi ſunt, qui etiam uiuentes mortui eſſe dicuntur, uel certe ſimpliciter omnes mortuos reſurgere dicit, & ſolos ſanctos, qui uiui iuſti inuenti fuerint, in gloriam immutari. Sanè cum eo quod Græci legunt magis conſentiunt ea quæ Paulus ſcribit Theſſalonicẽſibus: *Si enim credimus, quod Ieſus mortuus eſt & reſurrexit, ita & deus eos qui dormierunt per Ieſum adducet cum eo. Hoc enim uobis dicimus in uerbo domini, quod nos qui uiuimus, qui reſidui ſumus in aduẽtu domini, nõ præueniemus eos qui dormierũt, quoniam ipſe dominus in iuſſu, & in uoce archangeli deſcendet de cœlo, & qui in Chriſto ſunt reſurgent primi: deinde nos qui uiuimus, qui relinquimur, ſimul rapiemur, cum illis in nubibus obuiam Chriſto in aëra, & ſic ſemper cum domino erimus.* In eundem ſenſum refertur & illud 2. Corinth. 5. eo quod nolumus expoliari ſed ſuperueſtiri, ut abſorbeatur quod mortale eſt à uita, hoc eſt, ut ſine morte tribuatur immortalitas. Ex his liquet, nõ omnes dormituros, ſed aliquos fore reſiduos in aduẽtu Chriſti. *Sunt qui dicant* in momẽto & illos ſubito morituros ac reuicturos, qui reſidui fuerint, quã opinionẽ refert Auguſtinus libro de ciuitate dei. xx. capite xx. ſed ut coniecturam duntaxat, quæ nõ ſit omnino reijcienda, non ut ſententiam aut decretum. Idem inibi declarat & Latina uariaſſe exemplaria. In nõnullis ſcriptum fuiſſe: Omnes quidem reſurgemus, in alijs, Omnes quidem dormiemus. Cæterum ex utraq; lectione conſequi, ut moriantur omnes, propterea quod nemo reſurgat niſi mortuus. Cæterum hanc lectionem, Omnes quidem reſurgemus, quam ſequitur Ambroſius, Hieronymus in epiſtola ad Minerium negat inueniri in codicibus Græcorum. Quin & is qui commentariolos collegit in omneis Paulinas epiſtolas, quos quidam Hieronymi putant, ſed falſò, quod uel ipſa ſatis teſtatur præfatio, quanquam hanc puto alterius eſſe, quàm ſit ipſa collectio commentariorum quos apparet eſſe ſtudioſi cuiuſpiam nec indocti, è diuerſis ueterum commentarijs compendium cõtrahen-

Origenes.

Non omnes morientur.

Auguſtini opinio.

Cõmentarij in epiſtolas Pauli falſò inſcripti Hieronymo.

Lectio triplex.

Aquinas.

Quod prima fronte abſurdius, id maxime deprauatur.

tis. Quiſquis enim is fuit qui præfatiunculam adiecit, cum ſit infans ac balbus, tamen impudenter affectauit haberi Hieronymus. Verum ut dicere cœperam, quiſquis fuit eius operis rhapſodus, indicat triplicem huius loci lectionem: Omnes quidem reſurgemus, ſed non omnes immutabimur: ut immutari ſit proprium tranſeuntis ad uitam beatam: cuius lectionis & hunc ſenſum facit, omnes reſurgemus qui mortui reperiemur, non omnes immutabimur, qui in corpore uiui reperiemur, quod ſoli pij ſint immutandi, multi autem impij deprehendendi uiui. Alteram: Omnes quidem dormiemus, ſed nō omnes immutabimur, ut accipiamus neminem non moriturum, non omnes item immutandos ad gloriam. Tertiā: Omnes quidem non dormiemus, ſed omnes immutabimur, ut intelligas non omnes morituros, omnes tamen tranſformandos ad eandem gloriam. Siquidem totus hic ſermo nō ad omneis homines communiter, ſed ad iuſtos proprie pertinet. Atq; hanc poſtremam lectionem maxime probat, ut apoſtolico ſenſui maxime congruentem. Nec Aquinas tacuit hanc triplicem lectionem, nullam improbans, licet Hieronymum ſequutus præferat uulgatam hanc, ſed ita ut diuerſam neget pugnare cum fide, aut habere ſenſum hæreticum. Porrò quod quoſdam offendit, parum uideri uerum quod ſcriptum eſt: Statutum eſt omnibus ſemel mori, ſi dicamus quoſdā non morituros, facile ſoluit, quando paucorū prærogatiua, non officit legi cōmuni, quemadmodū aliquoties admonet Origenes. Neq; enim ideo uerum non eſt, quod ſcripſit Paulus: Omnes in Adam moriuntur, & omnes in Adam peccauerunt, ſi Maria fuit ab omni peccato immunis. Neq; cōtinuo falſum eſt quod ſcripſit propheta, nō eſſe qui uacet peccato ne infantem quidem unius diei, ſi dicamus Hieremiam, ac Ioannem Baptiſtā abſq; ullo peccato & natos fuiſſe & uixiſſe. Sed quid his argumentis utimur? Quum ipſe Hieronymus ſcribēs ad Marcellam quæſtione 3 palàm affirmet fore qui uiui tranſformētur ad gloriam immortalitatis, Eius uerba ſubſcriberem, niſi hoc loco recenſuiſſet gloſſa quam uocant ordinariam. Atq; hic unus eſt ſcrupulus qui commouit Auguſtinum & alios nonnullos, ut à Græcorum lectione abhorrerent. Siquidem Auguſtinum etiam illud offendit, In Chriſto omnes uiuificabūtur, præſertim cum addat, Tu quod ſeminàs nō uiuificatur, niſi prius moriatur. Atq; his Pauli uerbis exiſtimat nos urgeri, ut credamus uiuos ſubito in ipſo raptu morituros ac reuicturos, cum mea ſentētia nihil ſit neceſſe, ſi præſentem Pauli ſermonem ad eos accōmodemus, qui obdormierint ante aduentū Chriſti. Neq; enim hic in hoc laborat Paulus, ut perſuadeat neminem nō moriturum, quod nequaquam eſt creditu difficile, ſed ut perſuadeat eos qui ſepulti ſunt, ſeminis in terram conditi modo reuicturos. Et tamen idem Auguſtinus libro de dogmatibus eccleſiaſticis, tametſi liber is non uidetur eiuſdem autoris, planè pronunciat æque catholicos eſſe, qui Græcorum lectionem, quā unam nunc habent, ſequerentur. Quum enim cōmemoraſſet eorum ſententiam, qui nolebant quenquā exemptum eſſe à cōmuni lege moriendi ſubijcit: Verum quia ſunt & alij æque catholici & erudıti uiri, qui credunt anima in corpore manente, immutandos ad incorruptionem & immortalitatē eos qui in aduētu domini uiui inueniendi ſunt, & hoc eis imputari pro reſurrectione ex mortuis, quod mortalitatem immutatione deponant non morte, quo libet quis acquieſcat modo, non eſt hæreticus, niſi ex contentione hæreticus fiat. Sufficit enim in eccleſiæ lege carnis reſurrectionem credere futuram de morte. Auguſtinus, ſiue quiſquis fuit eius operis autor, æquat utranq; lectionem, ac mihi uidetur is ſenſus quem Græci codices quos hodie uidemus ſequūtur efficacius aſtruere reſurrectionem quàm alter: quū enim in nonnullis eadem corpora dicuntur immutanda ad gloriā immortalitatis, magis profligatur illorum error, qui negabant eadem corpora reſurrectura. Quod ſi uerum eſſet, iam eſſet inæqualitas inter beatos, alijs ſuum corpus poſſidentibus, alijs alia quædam quæ prius non habuerant. Porrò quod Auguſtinus libro de ciuitate dei xx. cap. xx. torquet illud Pauli ad Corinthios, Tu quod ſeminas non uiuificatur, niſi moriatur, non hoc agit illic Paulus, ut doceret neminem non eſſe moriturum, ſed ne quis deſperaret ſe à morte reſurrecturum, cum ſemen etiam putrefactum in ſcrobe, ſurgat in herbā. Proinde quæ lectio maxime ſit amplectenda, uiderit eruditus lector. Non ſuſcepi de huiuſmodi pronunciandi negocium, niſi quod, ut dixi, Græcorum lectio magis congruit cum altero loco qui eſt ad Theſſalonicenſes. Et quoties ueteres fatētur lectionem eſſe diuerſam, ſemper mihi ſuſpectior eſſe ſolet ea quæ prima ſpecie uidetur abſurdior, ut conſentaneum ſit, lectorem

ctorem uel parum eruditum, uel parum attentum offenſum abſurditatis imagine, mutaſſe ſcripturam. Licet ſciam, ut dixi, in libello Hieronymi ad Alexandrũ & Minerium, cõmemorata & expoſita utraq; lectione, præferri hanc, qua nunc uulgo utimur. Porrò uariãdæ ſcripturæ ſuſpicor hanc occaſionem fuiſſe. Qui legebat, Non omnes dormiemus, ſed omnes immutabimur, non animaduertens Paulum hic loqui proprie de reſurrectione piorũ, exiſtimauit non competere in omnes uerbum, immutabimur, cum impij nõ ſint immutandi. Siquidem immutationem hic appellat tranſitum ad felicem immortalitatem. Ac mox cum ſubijcit, Et mortui reſurgẽt incorrupti, & nos immutabimur, offendit lectoris animum parum attenti, quo conſilio quum ante de pijs dixiſſet, Omnes immutabuntur, nũc ueluti ſuperuacue quod dixerat repetẽs dicat, Et mortui reſurgẽt incorrupti, & nos immutabimur. Nec animaduertit Paulum hic ſeparaſſe pios mortuos à pijs uiuis: cum enim ait, Et mortui reſurgent incorrupti, ſentit de pijs qui iam ante Chriſti aduentũ obdormierant in Chriſto: cum addit, Et nos immutabimur, explicat id quod paulo ante cœperat dicere, Non omnes quidẽ dormiemus, ſed omnes immutabimur. Et tamẽ ſolus hic ſcrupulus mouit Hieronymum, ut præferret lectionẽ apud nos uulgatã. Porrò ſe Paulus, ut dixi, numerat inter eos quos ille dies eſſet in uita reperturus, ſiue hoc uere putauit, ſiue docendi gratia transfert in primam perſonã, quod ſub quauis perſona dici poterat Iam quod de pijs hic loquitur, declarant tum ea quæ præcedunt, tum ea quæ ſequuntur hũc locũ. Nam ante docens hic meditandam eſſe nobis illius uitæ immortalitatem: Hoc autem inquit dico fratres, quoniã caro & ſanguis regnum dei non poſſidebunt, neq; corruptio incorruptelam poſſidebit. Ac mox ad idem redit: Oportet enim corruptibile hoc &c. Ac rurſum, Vbi eſt mors ſtimulus tuus &c. Hæc nimirũ omnia cõgruunt in pios nõ item in impios. Cum igitur pleroſq; hæc haberet opinio, Chriſtum quemadmodum in euangelio promiſerat ſubito aduenturum, iamq; didiciſſent à Paulo reſurrecturos eſſe mortuos, ac diuino ſiſtendos eſſe iudicio, rogabant quid futurum eſſet de ijs, quos ille dies offendiſſet uiuentes: reſpondet & hos etiamſi nõ reſurgant eo quod mortui nõ ſint, ad idem immortalitatis præmium transferendos, ac per omnia æquandos & iungendos ijs, qui reuixiſſent. Vides optime lector quàm hic nihil ſit quod in me debeat reprehendi. Nam quod ſequor eam lectionem, quæ ſola nunc habetur in libris Græcorum, cum Græca uertam, nõ licuit ſecus facere. Et tamen ex hoc loco duo quidam, tanti Theologi, ut ſibi perſuaſerint ſemel ruituram uniuerſam eccleſiam, niſi eam ſuis humeris fulcirẽt, Alter epiſcopi quoq; dignitate præfulgens, uterq; profeſſor eius religionis, quæ baptiſmi profeſſionem penè reddidit irreligioſam, atrocem calumniam mihi ſtruxerunt. Alter in corona frequenti nobilium & eruditorum hominum apud ſummos principes, impegit, quod tollerem reſurrectionem, propterea quod concederem non aſſeuerarem, aliquos in aduentum domini non morituros. Alter in publica & ordinaria profeſſione impegit hæreſim, quod inducerem lectionem cõtradictoriam ei quam ſequitur eccleſia. Primum ut demus hic eſſe ueram ἀντιλογίαν, ut demus eccleſiam hanc lectionẽ ſic approbare, ut damnet diuerſam, ut demus ineſſe ſenſum hæreticum, tamen mihi non poterat impingi crimen, qui nihil aliud profiteor, quàm interpretem. Niſi forte ſemet hæreſeos obligauit Hieronymus, quum bona fide uerteret libros Origenis περὶ ἀρχῶν qui potius reprehendẽdus erat, niſi quod ille ſcripſerat reddidiſſet. Nunc docuimus tot orthodoxos uiros utramq; lectionem agnoſcere, & adeo nõ damnare alteram hæreſeos, ut Thomas nominatim etiam admoneat, in ea quam Hieronymus non reprobat, ſed ei quam hodie tenent Latini, poſtponit, non ineſſe ſenſum hæreticum. Porrò cauſam cur Hieronymus hanc prætulerit, oſtendimus nullius eſſe momenti, item alias cauſas quæ mouebant Auguſtinum, indicauimus poſſe dilui. Quin & Petrus Lombardus libro iiij. diſt. xliij. referẽs Auguſtini uerba ex libro de ciuitate dei xx. hæc ſua intertexuit. Sed uellem de his potius audire doctiores. An ille tam hebes erat, ut non uideret hæreſim & ἀντιλογίαν, quam uiderunt iſti? Certe pueri ſciunt, quot res requirantur ad hoc ut uera ſit ἀντιλογία. Nam Ambroſius eũdem facit ſenſum huius proloquij, nõ omnes reſurgemus, & huius omnes reſurgemus. Etenim ſi loquaris de his qui ante Chriſti aduentum deceſſerant, uerum erit proloquium, Omnes reſurgemus: ſi promiſcue de ijs qui prius deceſſerant, & ijs, quos dies ille uiuos offenderit, æque uerum erit, nõ omnes reſurgemus. Nec hoc magis mirum, quàm ſi duo ſimul uerum

Q 5 dicant,

dicant,quũ alter pronunciet omnes Theologos eſſe ſynceros,de Louanienſibus ſentiens, alter,non omnes Theologos eſſe ſynceros,de cunctis in genere ſentiẽs. Nec mirum ſi Paulus in utroq; numero ponit ſeipſum,quum docendi gratia prima perſona pro quauis abutatur.Hæc quum partim à nobis fuerint annotata, partim apud celebres autores habeantur, partim ita ſint perſpicua,ut uel cæco,quod aiunt,appareant,quæ tandem iſta rabies eſt in talibus uiris,qui ſe lumina mundi uideri uolunt? Sed iſtis opto mentem ſaniorem,eccleſiæ,patronós his meliores.Nam hi planè non quærunt ea quæ ſunt Ieſu Chriſti,ſed ſub alio titulo pluſquam Phariſæi,gloriæ ſuæ uentriq; ſuo ſeruiunt. Amant πρωτοκαθεδρίας in ſcholis,gaudent iiſdem in opiparis conuiuiis, amant ſalutari Rabbini, uenantur mitras & Abbatias, & adulantes hominibus adulterant ſermonem dei, ſuisq; traditiunculis obſcurant & obruunt ſcintillam charitatis Euãgelicæ,idq; faciunt adeo palàm,ut diffiſi præſidiis quibus armatos decet eſſe Theologos,ad uiolentiam confugiant:quaſi cogi poſſit humanum ingenium,ut aliud credat quàm ſentiat. Vtinam aliquando expergiſcatur Chriſtus, & hoc Iudaiſmo atq; hac tyrannide liberet populum ſuum. Niſi forte ideo nos redemit ſuo ſanguine,ut huiuſmodi portentis ſeruiamus.

In momento.) ἐν ἀτόμῳ,id eſt,Puncto temporis indiuiſibili,à τέμνω ſeco, & ᾱ particula priuatiua, ἐν ῥιπῇ ὀφθαλμοῦ,id eſt, In ictu oculi. Hieronymus ad Minerium,indicat utrunque inueniri,& ῥιπὴ, id eſt,ictus, & ῥοπὴ, id eſt,motus. Prius tranſlatum eſt ab ictu teli ſeu fulminis,ſecundum à motu lancis ſeu libræ:& alterũ à ῥίπτω dictum, alterum à ῥέπω. Laurentius ſuſpicatur interpretem ſcripſiſſe non ictu,ſed nictu,hoc eſt,motu oculi.

ῥιπή. ῥοπή.

Canet enim tuba.) σαλπίσει γὰρ, id eſt, Canet enim,& ſubauditur tuba,quæ præceſſit: niſi mauis dicere,Buccinabitur enim,aut ſicuti uertit quidam in homilia Origenis in Matthæum xxx.tubabit,explanate potius quàm Latine:niſi placet angelum ſubaudire, de quo tamen hoc loco nulla mentio. In Ambroſianis commentariis hæc non addũtur,Canet enim tuba,quod ſatis apparet librariorum uicio prætermiſſum, etiamſi nec in interpretatione ſignificat ſe legiſſe.In codice Donatiani ſcriptum erat,Canet enim,& mortui reſurgent.

Cum autem mortale hoc induerit.) Repetitur Græcis utraq; pars, Cum autem corruptibile hoc induerit incorruptionem, & mortale hoc induerit immortalitatem,ὅταν δὲ τὸ φθαρτὸν τοῦτο ἐνδύσηται ἀφθαρσίαν, καὶ τὸ θνητὸν τοῦτο ἐνδύσηται ἀθανασίαν, licet refragantibus exemplaribus Latinis. Auguſtinus tamen iuxta Græcos citat hunc locum ſermone xliii.in Ioannem. Rurſum ſermone de uerbis apoſtoli ſecundo,atq; item tertio.

In uictoria.) Ambroſius legit cõtentione. νῖκος enim ſi cum diphthongo ſcribatur,contentionem ſonat,ſin ſecus,uictoriam ſignificat,atq; ita Hieronymus legit alicubi in epiſtola aduerſus Ioannem epiſcopum Hieroſolymitanum. Rurſus in commentario Oſee legit Cõtentione:& pro ſtimulo legit Aculeum. Nam illud eſt minutius quod Græci ſermonis ordinem immutauit uel interpres,uel librarius, ποῦ σου θάνατε τὸ κέντρον, ποῦ σου ᾅδη τὸ νῖκος; id eſt, Vbi tuus mors aculeus,ubi tua inferne uictoria? Cæterũ teſtimonium quod adducit,ſumptum eſt ex Oſee cap.xiii. idq; magis iuxta Septuaginta, quàm iuxta Hebraicam ueritatẽ, quæ ſic habet,interprete Hieronymo: Ero mors tua ô mors, ero morſus tuus inferne. Iuxta Septuaginta ad hunc legimus modum. ποῦ ἡ δίκη σου θάνατε, ποῦ τὸ κέντρον σου ᾅδη;id eſt, Vbi eſt cauſa ſiue uindicta tua mors,ubi eſt aculeus tuus inferne? Porrò quod ſeptuaginta tranſtulerunt,ποῦ ἡ δίκη σου, hoc eſt, Vbi cauſa tua,Hieronymus uertit, Ero mors tua: Symmachus interpretatus eſt,Ero plaga tua: Quinta æditio & Aquila, Vbi ſunt ſermones tui? Hebræis eſt uerbum דבר,quod ſi ſcribatur per duo cametz דָבָר, ſonat uerbum,ſin per ſex puncta דֶבֶר ſonat mortem ſiue peſtem,iuxta illud quod in Eſaia legimus,Mortem miſit dominus in Iacob,& uenit in Iſraël. Hieronymus uertit, Verbũ miſit in Iacob,& uenit in Iſraël. Præterea pro aculeo quem Hieronymus maluit uertere Morſum,Symmachus ἀπάντημα tranſtulit,hoc eſt,Occurſum: Theodotion & quinta æditio Plagam interpretati ſunt.

Deo autem gratias.) τῷ δὲ θεῷ χάρις, id eſt, Deo autẽ gratia,ut ſubaudias eſt, aut ſit,quomodo loquuntur & Latini.

Stabiles ſitis & immutabiles.) ἑδραῖοι γίνεσθε, ἀμετακίνητοι. Et,copula redundat. Dicũtur autem ἑδραῖοι, qui firmam ac certam tenent fidem: ἀμετακίνητοι, qui aliunde aliò moueri & abduci non poſſunt.

Ex capite

EX CAPITE DECIMOSEXTO.

De collectis.) περὶ δὲ τῆς λογίας, id eſt, De collecta ſiue collectione, nouũ apud Paulum uerbum, à colligendo, ſiue à legendo dictum. Apparet metaphoram ductam à fœtibus arborum aut terræ, quæ legi dicũtur: unde & leguminibus uocabulum. Collationem poterat uertere, niſi uerbũ hoc collectæ, tum, ut arbitror, ſolenniter receptum uulgo magis placuiſſet.

Per unam ſabbati.) σαββάτων, id eſt, Sabbatorum. Theophylactus admonet Vnam dictam eſſe, pro primam: ſignificari autem diem dominicum. *Vna, pro prima.*

Recondens.) θησαυρίζων, id eſt, Theſaurizans, quod tandẽ uertit Latine, ſolitus ante hac Græcam uocem relinquere.

Quod ei bene placuerit.) ὅτι ἂν εὐοδῶται. Laurẽtius ita uertendũ exiſtimat. Quod facile aut leue ſit, ſiue qđ bene cedat. Mihi rectius uertendũ uidetꝛ, Quicquid cõmodum fuerit, & quicquid deo proſpero cõtigerit. Hæc aũt addidit, ne forte puderet muneris parũ magnifici. Interpres legiſſe uidetꝛ, εὐδόκηται pro εὐοδῶται. Certe Theophylactus nobiſcũ facit, ſic enarrans, ὅτι ἂν ὁ θεὸς εὐοδώσῃ καὶ πέμψῃ, τὸ ὁ εὐχερὴς ἔχῃ. Ex Ambroſio non liquet quid legerit.

Perferre gratiam ueſtram.) τὴν χάριν ὑμῶν. Hic planè gratiam pro beneficio poſuit, ſed gratis collato. Quod ſi dignum fuerit.) ἐὰν δὲ ᾖ ἄξιον, Græcis hæc uox aliquanto ſecus uſurpatur nõnunquam atq; apud nos, pro tanti eſt: unde nos uertimus, quod ſi fuerit operæprecium, hoc eſt, ſi res fuerit tanti.

Nam Macedoniam pertranſibo.) Nihil refert ad ſententiam, tametſi διέρχομαι ambiguũ eſt ad utrunq; tempus: unde non perperam uertit Pertranſibo.

Vel etiam hyemabo.) Quanquam hyemandi uerbum apud Suetonium in Cæſare Auguſto, ſic uidetꝛ uſurpari, quaſi ſonet affligi incõmodo hyemis, & apud Saluſtiũ notante Seneca, noue dictum eſt hyemare mare, cum tempeſtate moleſtum eſt, tamen ſubinde reperitur, idem uerbum in commentarijs Cæſaris pro hybernare, hoc eſt, Hyemem tranſigere.

In tranſitu uidere.) ἐν παρόδῳ, id eſt, Obiter, ac uelut aliò properans.

Vſq; ad pentecoſten.) ἕως τῆς πεντηκοστῆς, Et uſq; ad quinquageſimũ, ut ſubaudias, diem: neq; enim de feſto loquitur, opinor: & haud ſcio, an pẽtecoſtes feſtum id temporis notum fuerit gentium auribus, præſertim cum Paulus in epiſtola ad Romanos, quam cõſtat poſt hanc eſſe ſcriptam, tollat omne diſcrimen dierum, & infirmos uocet, qui diem cum die conferunt. Certe nullus ueterũ interpretum, quantũ equidem memini, facit ullam feſti mentionem. Thomas ſatis frigide ſe hinc explicat, aſſcribens, Forte hæc epiſtola miſſa fuit in hyeme, ſeu in uere, & tunc poſt pentecoſten debebat ire in Macedoniam, & morari ibi uſq; ad hyemem, & tũc ire Corinthum & hyemare. Theophylactus citra cõtrouerſiam interpretatur, uſq; ad quinquageſimũ diẽ, aſſcribẽs hoc eſſe argumentũ inſigniter amantis, quod temporis etiã modũ præſcripſiſſet. Item Ambroſius interpretatꝛ, ideo diutius manendũ Epheſi, quod illic multos haberet aduerſarios, & fructus eſſet ingẽs. Neuter de feſto uerbũ facit. Quanq; in actis cap. xx. cũ ait τὴν ἡμέραν τῆς πεντηκοστῆς, uidetꝛ aliquod feſtũ Iudæis ſignificare. Etiamſi Beda in gloſſa ordinaria putat paſchæ & pentecoſtes feſtũ, etiã apoſtolorũ temporibus fuiſſe celebratũ ritu Chriſtiano. Hoc cõmentum opinor ab illis repertũ ne Paulus crederetur obſeruare dies feſtos Iudæorum, quos docuerat eſſe negligẽdos. Apud priſcos illos magna cõtentio fuit de tẽpore rituq; celebrandi paſchæ feſtũ, quod ſi ab hoc die numerentꝛ quinquaginta, erit eadem cõtrouerſia de pentecoſtes die, de quo tamẽ nulla fuit controuerſia, Verum hac in re ſuo quiſq; iudicio fruatur incolumi charitate. *Pentecoſte quinquageſimus dies.* *Thomæ ſententia.*

Et aduerſarij multi.) Conſentiunt quidam Græci codices cum noſtra uulgata æditione. Quanq; aptius alioqui uidebatur quod adducit Hieronymus in cõmentarijs quibus explicat Iohelem, Oſtium mihi apertum eſt magnum & euidens, ſed aduerſarij multi: ut intelligas ſpem fructus eſſe uberem, ſed non ſine negocio, ob eos qui conarentur impedire.

Magnum & euidens.) μεγάλη καὶ ἐνεργὴς, id eſt, magnum & efficax. Scribitur enim per ε non per α. Interpres legiſſe uidetur, ἐναργὴς per α, idq; Græcis ſonat euidens: atq; ita legit Ambroſius, ſecus Chryſoſtomus & Theophylactus.

De Apollo aũt fratre.) Fratre, & notum uobis facio, hæc uerba in Græcis codicibus nõn inuenio, fratre inuenio in quibuſdã. Verũ hæc eclipſis familiaris eſt epiſtolis, ut ſubaudiatꝛ,

reſpondeo,aut ſcito,aut aliud huic ſimile. Veluti,de libris quos putabas periſſe,ſunt in tuto apud generum. Itaq; ob ſimplicem lectorem,interpres adieciſſe uidetur,Notũ uobis facio.

Et utiq;.) πάντως. More ſuo uertit Vtiq; pro omnino.

Non erat ei uoluntas.) οὐκ ἦν θέλημα,id eſt,Non erat uoluntas. Ei,addidit interpres explicandi cauſa. Theophylactus ad dei uoluntatem refert,cui non fuerit ita uiſum.

Cum ei uacuum fuerit.) ὅταν εὐκαιρήσῃ, id eſt, Cum erit opportunũ: quanq; uacat idem efficit,& ita uertit in actis apoſtolorum,Athenienſes ad nihil aliud uacabant, ηὐκαίρουν.

Enim, redundat. Omnia enim ueſtra.) Enim, hoc loco prorſus ocioſum eſt. Nec eſt uſq; apud Græcos,ſed πάντα ὑμῶν, nec addit apud Ambroſiũ, ac ne in Paulino quidẽ exẽplari aut Conſtantienſi. Exponit enim quid dixerit confortari. Superſtitio reddit infirmos,charitas fortes.

Noſtis domũ Stephanæ & Fortunati & Achaici.) Fortunatũ & Achaicũ hoc loco Græci codices non habent,ſed tantũ Stephanam,licet hi tres paulo poſt coniungantur. In Conſtantienſi Fortunatus addebatur, Achaicus nequaq;. Et hoc loco domus familiã ſignificat, quã primitias Achaiæ uocat,quod prima ſuſceperit Chriſtũ. Porrò quod οἴδατε uertit, Noſtis,poteſt intelligi & Noueritis: ut iubeat agnoſci benemeritos, maxĩe quia paulo poſt de

Cognoſcere. pro honorem habere. iiſdem loquẽs,Cognoſcite ergo,inquit,huiuſmodi. Ambroſius interpretatᷣ cognoſcere, honorẽ habere,aſſentiẽte & Theophylacto. Quod uobis deerat.) τὸ ὑμῶν ὑστέρημα,id eſt, Veſtrũ defectũ: nempe quoniã pro omnibus uenerant ad Paulum. Ita quod deerat,id eſt, quod Paulus deſiderabat in Corinthijs,nimirũ præſentiã illorũ,id iſti ſuo aduentu ſuppleuerunt. Faber legit ὅτι ὑστέρημά μου,id eſt,Quoniã defectũ meũ. uerũ id ad ſenſum perparui refert,Et paulo ſuperius, ἐν παρουσίᾳ, uertere poterat In aduẽtu. Ambroſius anceps hoc locoq; utrunq; ſenſum attingit,ita ediſſerẽs,Quia præſentes ſunt apud uos,& in illis magnũ poteſtis habere profectũ,ſiue quia mihi uenerunt pro uobis miniſtrare officium charitatis.

Ipſi ſuppleuerunt.) οὗτοι,id eſt,Hi. Interpres legiſſe uidetur αὐτοί.

Priſca.) Græce Priſcilla,quemadmodum & ſuperius.

Cum domeſtica ſua eccleſia.) Recte quidem uertit, ſed non ad uerbum,ut Ambroſius, Cum ea quæ in domo eorum eſt eccleſia, σὺν τῇ κατ᾽ οἶκον αὐτῶν ἐκκλησίᾳ: uerum hic maluiſſem Cõgregationem,quàm Eccleſiam,quum ſignificet familiam Chriſtianam.

Apud quos & hoſpitor.) Hoc non reperio additum in Græcis codicibus,quanq; ita legit Ambroſius. Mea manu Pauli.) Mea,caſus eſt ablatiui. Mea,nempe Pauli.

Anathema, maran atha. Anathema ſit.) Hac uoce Paulus ſolet extremũ exitiũ ſignificare, quod Hebræi uocant חֵרֶם. Cæterum maran atha, Ambroſius putat uocem Syram eſſe potius quàm Hebraicã; licet inter has linguas nõnulla fuerit affinitas: ſonare autem apud illos,dominus noſter uenit. Quanq; inter Hebraica uocabula,quæ nullo certo autore feruntur, reperio maran atha expoſitum, In aduentu domini noſtri,ut cohæreat cum ſuperiori, Sit anathema in aduẽtu domini noſtri,ueluti referat finem Malachiæ, Ne forte ueniam & percutiam terram anathemate. Theophylactus ad Ambroſij ſententiam interpretatur, Dominus uenit,uultq; uideri ceu iuſiurandum,quo cõfirmet dominum aduenturum. Eadem fermè Diuus Hieronymus in epiſtola quadam ad Marcellam, cuius ſuper hac re uerba non grauabor aſſcribere: Maran atha magis Syrum eſt quàm Hebræum. Tametſi ex cõfinio utrarumq; linguarum aliquid & Hebræũ ſonat: & interpretatur מָרָאן אֲתָא Dominus noſter uenit, ut ſit ſenſus, Si quis non amat dominũ Ieſum,anathema ſit,& illo cõpleto deinceps inferatur, dominus noſter uenit. Quod ſuperfluum ſit odijs pertinacibus aduerſus eum uelle cõtendere,quem ueniſſe iam cõſtet. Hactenus Hieronymus. Nec his diſſimilia ſcripſit Auguſtinus. Illud admonendum erat, in Dominus noſter uenit,uenit eſſe præteriti temporis, eſt enim ἦλθε, id declarantibus Græcis interpretibus,ſi parum ex interpretatione Hieronymi liqueret. Rurſus hic mihi monendus eſt lector, hæc uerba quæ modo retuli ex Hieronymo, Maran atha magis Syrum eſt quàm Hebræum,tametſi ex confinio utrarũq; linguarum aliquid & Hebræum ſonat,& interpretatur dominus noſter uenit,habentur eadem in commẽtarijs Ambroſianis,& in his ſcholijs quæ feruntur Hieronymi titulo.

ANNOTATIONVM IN EPISTOLAM AD CORINTHIOS PRIOREM FINIS, PER ERASMVM ROTERODAMVM.

IN EPISTOLAM PAVLI AD CORINTHIOS SECVNDAM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

IN uniuerſa Achaia.) ἐν ὅλῃ, id eſt, In tota, nimirũ reliqua: nam ipſa Corinthus eſt in Achaia cuius & metropolis eſt.

A deo patre & domino.) Leuiculum eſt quod admonet Laurẽtius de amphibologia, quaſi legi poſſit, A deo patre noſtro & domini Ieſu Chriſti. Siquidem id Paulo eſt peculiare, patrem uocare deum, Chriſtum dominum. Admonuimus & aliâs ſermonem Græcis eſſe ancipitem: nam poteſt accipi ut gratia proficiſcatur à patre & à filio, aut ut proficiſcatur à patre, communi Chriſto & nobis. Cæterum quod Ambroſius tantũ legit, A deo, nec addit, patre & dño noſtro Ieſu Chriſto, fortaſſis ſcribarum accidit uicio.

Et totius conſolationis.) Magis hic quadrabat, Omnis conſolationis. Atq; ad eum modum refert Hieronymus in cõmentarijs Eſaiæ. Quidam exponunt perfectam conſolationem. Et in hac epiſtola lector ſi non pigebit conferre commentarios Ambroſij, cum ſcholijs quæ feruntur nomine Hieronymi, uidebis miram confuſionem. Hoc ſtudium nõ erat omnino damnandum, ſi quod factum eſt in aurea catena, idem hic fuiſſet factũ. Nunc mutilum habemus Ambroſium, imò confuſum, nec hos habemus integros.

Per exhortationem.) διὰ τῆς παρακλήσεως, id eſt, Per conſolationem. Eſt eadem uox quã modo Conſolationem uerterat.

Et exhortamur.) παρακαλούμεθα, id eſt, Conſolamur: quàm intempeſtiua copiæ affectatio.

Qua conſolamur & ipſi.) Interpres legit, καὶ αὐτοί, id eſt, Et ipſi, cum apud Græcos non addatur coniunctio καὶ, nec mihi diſplicet addi. Sicut nos conſolante deo fortes ſumus in rebus aſperis, ita conuenit noſtra fortitudine, uiciſſim cõfirmari animos aliorum, uel exemplo, uel exhortatione. Et conſolamur hoc loco paſſiuum eſt, unde Ambroſius legit, Exhortationẽ conſequimur. Cum ſint autem duæ partes orationis, ſiue & ſiue, quarum utraque reſpondet uni clauſulæ, nempè huic, Et ſpes noſtra firma eſt pro uobis, quæ apud nos adijcitur poſteriori, Græcis in medio ponitur, à quibus tamen hîc diſſentimus. Cæterum miror quod ſequutus exẽplar Aquinas ex duabus partibus tres facit, ſiue tribulamur pro ueſtra exhortatione, ſiue conſolamur pro ueſtra conſolatione, ſiue exhortamur pro ueſtra exhortatione: ſed reclamantibus Græcorum pariter ac Latinorum exemplaribus, etiam uetuſtis, nominatim Paulino & Donatianico, ad hæc utroq; Conſtantienſi. Neque uideo quis locus hic eſſe poſſit tertiæ parti, cum conſolari & exhortari Græcis idem ſit uerbum: & tamẽ ad eum modum ille interpretatur etiam, non ſolum legit. Nam apud Ambroſium opinor eandem ſentẽtiam alijs uerbis repetitam, cum ita legit, Siue autem anguſtiam patimur, pro ueſtra exhortatione & ſalute: ac mox interiecto commentariolo, Siue autem preſſuram patimur pro ueſtra exhortatione & ſalute, ſiue exhortationem conſequimur pro ueſtra exhortatione, quæ operatur &c. Item in Theophylacto uerſo, de ſuo addidit interpres, bis explicans Græca: quanquam nec Chryſoſtomus diligenter enarrans hunc locum, nec Theophylactus attingant plures partes quàm duas: quanquam alioqui poteſt & hic accipi ſenſus, ut ſingulis particulis proxima reſpondeat. Siue tribulamur, id ſit ad exhortandos uos & ad ſalutẽ ueſtram, ut noſtro exemplo roboremini, ſi quid afflictionis inciderit. Siue refocillamur conſolatione, id ſit ad cõſolationem ueſtri, ut eadem paſſi, ſperetis eadem. Atq; ita particula quæ ſequitur, Et ſpes noſtra, peculiariter pertinebit ad partem poſteriorem. Hoc adieci quod uideam Paulũ & aliâs huiuſmodi ſermonis forma uſum, uelut illic, Neq; enim qui in manifeſto Iudæus eſt, aut in carne circũciſio. Nam coniunctio γὰρ, non patitur has particulas adhærere ſuperioribus. Thomæ lectio excuſſa.

Pro

Pro ueſtra exhortatione.) Rurſum eſt παρακλήσεως. id eſt, Conſolatione: quanquam & apud Ambroſium hæc uideo cõfundi, quaſi nihil admodum interſit inter exhortationem & conſolationem, quod quiſquis conſolatur, hortatur ut forti ſis animo.

Quæ operatr̃ tolerantiã.) τῆς ἐνεργουμένης, ſiue ut quidã habent ἐνεργουμένης, ἐν ὑπομονῇ πολλῇ, id eſt, Quæ operatr̃ in tolerantia multa. Operatr̃ autẽ eſt agit, ac uim ſuam explicat & aperit.

Earundem paſſionum.) τῶν αὐτῶν παθημάτων, id eſt, Eorũdem malorum, ſiue dolorum, aut earundem afflictionum. Et paulo poſt, κοινωνοί ἐστε τῶν παθημάτων, id eſt, Participes eſtis malorum, aut afflictionum: nam paſſio uox eſt dura Latinis auribus.

Sic & conſolationis eritis.) Eritis, additum eſt. Videtur autem ſubaudiendum Eſtis potius quàm eritis: nam apud Græcos non additur. Sentit enim hic quoq; utrunq; eſſe cõmune, afflictionem malorum, & conſolationem dei. & in hanc ſententiam interpretatur Theophylactus ſuo more ſequutus Chryſoſtomum. Siquidem Ambroſius legit, Ita ut deſperaremus nos etiam uiuere: & interpretatur afflictiones proceſſiſſe uſq; ad mortem illatam.

Quæ facta eſt in Aſia.) Græci addunt nobis, τῆς γενομένης ἡμῖν ἐν τῇ ἀσίᾳ, id eſt, Quæ contigit nobis in Aſia.

Tæderet, pro deſperaremus

Ita ut tæderet nos etiam uiuere.) ὥστε ἐξαπορηθῆναι ἡμᾶς καὶ τοῦ ζῆν. poteſt accipi, Vt deſperaremus etiam de uita. Atque in hunc ſenſum accipit diuus Ambroſius, & huic conſentiens Theophylactus.

Pericula, pro mortibus.

Reſponſum mortis.) ἀπόκριμα, uelut ipſis periculis nihil aliud denunciãtibus quàm mortẽ.

E tantis periculis.) ἐκ τηλικούτου θανάτου, id eſt, Tanta morte. Eſt enim τηλικούτου, quod quantitatem ſignificat potius quàm qualitatẽ. Ambroſius propius accedens ad Græcam ueritatem legit, De tãtis mortibus, quemadmodũ legit Chryſoſtomus, oſtendẽs ὑπερβολικῶς ingẽtia diſcrimina, dictas eſſe mortes. Noſter interpres ſat habuit reddidiſſe ſententiã: ſentit enim mortes, afflictiões morti proximas. Si nihil licet mutare, cur hoc auſus eſt interpres?

Eripuit & eruet.) ἐῤῥύσατο καὶ ῥύεται, id eſt, Eripuit & eripit: idem uerbum apud Græcos, niſi quod poſterius eſt præſentis temporis. Alioqui ſi legamus hic Eruet, qui cõgruit quod mox ſequitur, In quem ſperamus, quod & adhuc eripiet? In Ambroſio uerbum præſentis temporis quod eſt in medio non additur, ſed omiſſum eſt, ut arbitror, ſcriptoris incuria.

In quem ſperamus.) εἰς ὃν ἠλπίκαμεν, id eſt, In quem ſperauimus: tametſi in huiuſmodi uerbis ſæpius utũtur præterito pro præſenti, ut δέδια, γέγηθα. nam illud Sperauimus ſonat, quaſi dicas, Spem fiximus.

Ex multarum perſonis facierũ, locus obſcure redditus.

Vt ex multarum perſonis facierum.) Græce ſic habet, ἵνα ἐκ πολλῶν προσώπων, τὸ εἰς ἡμᾶς χάρισμα, διὰ πολλῶν εὐχαριστηθῇ ὑπὲρ ἡμῶν, id eſt, Vt ex multis perſonis, de dono in me collato, multis modis gratiæ agantur pro nobis. Pro ἐκ πολλῶν προσώπων, Ambroſius uertit, In multorũ facie, ut intelligamus gratias publicitus agendas: nam πρόσωπον apud Græcos non ſolum perſonam, ſed & aſpectum ac faciem ſonat, & ſic διὰ πολλῶν erit per multos, ut ſubaudias ἀνθρώπων. Poteſt & ſic accipi, ἐκ πολλῶν προσώπων, id eſt, multis modis, quandoquidem ſpeciem rei faciem uocamus. Nec ſatis queo diuinare, quid noſter legerit interpres, cum eadem uox Græcis & faciem ſignificet & perſonam: niſi fortaſſe quiſpiam Græce peritulus adiecit facierum, uolens interpretari quid Græcis eſſet προσώπων. Nam uetuſtior codex Conſtantienſis habebat raſuram, prima ſcriptura fuiſſe uidetur, ex multorum facie, perſonis aſſcriptum erat in ſpacio. Laurentius diuerſam ſententiam commentus eſt, uidelicet hanc, ut de gratia in me ex multis perſonis, ſiue reſpectu multorũ collata, p multos gratiæ agant̃ propter uos. Neq; mihi diſplicet hoc inuentũ, niſi quod nõnihil reclamat articulus parũ cõmode poſitus ad hanc ſententiã. Cõmodius enim fuerat, ἵνα τὸ ἐκ πολλῶν προσώπων τὸ εἰς ἡμᾶς χάρισμα. Quod in nobis eſt, ſiue ut uertit Ambroſius, Donũ in nos collatũ. Et ὑπὲρ ἡμῶν, ut habet Theophylactus & Ambr. pro nobis, primæ pſonæ, quibuſdã Græcis eſt ὑπὲρ ὑμῶν, pro uobis: atq; ita legiſſe uidet̃ Valla. Vtrunq; tolerabile: agantur gratiæ pro uobis, quorũ precibus & quorũ bono ſeruatus ſum, & pro nobis qui ſumus ſeruati. Chryſoſtomus diſſentiens à Theophylacto legit ἵνα ἐν πολλῷ προσώπῳ τὸ εἰς ἡμᾶς χάρισμα διὰ πολλῶν εὐχαριστηθῇ ὑπὲρ ἡμῶν. Quãquã & hic ἐν πολλῷ προσώπῳ, accipi poteſt p multis modis, Aut ſi hoc mauis referre ad frequentiã agentium gratias, διὰ πολλῶν referri poterit ad multiformes afflictiões unde liberatus fuerat. Cæterũ εὐχαριστηθῇ paſſiue poſuit, ſicut & Latini dicũt

gratulari

gratulari reditum incolumem, pro gratulari de reditu incolumi. Ambroſius circunloquutus eſt, In gratiarum actione celebretur.

Nam gloria noſtra.) καύχησις, id eſt, Gloriatio: tametſi glorias pro gloriatione legimus, ſed in malum partem: unde & glorioſi dicuntur iactabundi.

In ſimplicitate cordis.) Cordis abeſt in Græcis codicibus, nec additur apud Ambroſiū, nec apud Chryſoſtomum, nec apud Theophylactum Græcum, etiamſi de ſuo addidit interpres, nec additum erat in utroq; Conſtantienſi.

Abundantius autē ad uos.) πρὸς ὑμᾶς, id eſt, Apud uos, ſiue erga uos ſecundæ perſonæ.

Legiſtis & cognouiſtis.) Vtrunq; uerbum Græcis præſentis temporis eſt, ἀναγινώσκετε, ἐπιγινώσκετε. Atq; ita legiſſe Ambroſiū, uel ex ipſius enarratione licet colligere: Ea, inquit, ſe dicit ſcribere, quæ non ſolū literis cernerent, ſed & operibus eius manifeſta haberent. Sed offenſus lector quiſpiā eruditulus, quod prima ſpecie ſermo uideretur abſurdus, Non alia ſcribimus uobis quàm quæ legitis, mutauit ſcripturam: quod nihil uideatur legi niſi quod ſcriptum eſt. Atqui Paulus ſuo more expreſſit hanc ſententiam, Non alia ſcribimus uobis, quàm ea quæ non ſolum legitis à nobis ſcripta, uerumetiam agnoſcitis à nobis expreſſa re factisq;. Græci addunt coniunctionem, ἢ καὶ ἐπιγινώσκετε, Aut etiam agnoſcitis: agnoſcimus enim quæ uidimus. Sed ſuſpicor articulum ἃ mutatum in ἢ. Codex Donatianicus habebat, Et cognoſcitis, in altero certe uerbo ſeruans integritatem ueteris ſcripturæ. *Legitis, cognoſcitis.*

In die domini noſtri Ieſu Chriſti.) Græcus habet, In die domini Ieſu, ἐν ἡμέρᾳ τοῦ κυρίου ἰησοῦ, nec addit Chriſti. Porrò diem ſuo more uocat iudicium. Quamuis uulgi iudicio non eſt mihi cauſa gloriandi de uobis, aut uobis de me, tamen apud Chriſtum eſt quod gloriemur utriq; de alteris. *Dies, pro iudicio.*

Vt ſecundam gratiam.) δευτέραν χάριν, quod uerti poterat, Iteratum beneficium, ſiue geminum beneficiū, nempe prius per epiſtolam, poſtea per præſentiā ipſius. Græcanica ſcholia admonent χάριν poſitum pro χαρὰν, id eſt, Gratiam pro gaudio. Nam apud Latinos quoq; gratiam habere dicuntur quæ delectant.

Quum autem hoc uoluiſſem.) βουλευόμενος, id eſt, Quum hoc deliberarem ſiue ſtatuerem. Idem uerbum mox ſequitur, ἃ βουλεύομαι, quod interpres uertit, Quæ cogito: adeo ſibi permittit interpres mutare quocunq; modo quod libuerit. Ambroſius legit, Cogitans. Theophylactus interpres ſatis indicat de conſilio ſiue decreto ſentiendum eſſe. Similiter Chryſoſtomus, quanquam in prioribus legit ἐβουλόμην. Ad ſententiam refert minimū. Nec eſt hoc loco autem, ſed οὖν, id eſt, Igitur: & ergo legit Ambroſius, etiamſi mihi non diſplicet, δὲ, quod ſit aduerſatiua. Videtur enim diluere quod illi tacite forent obiecturi, ſi ſtatueras uenire, cur mutaſti conſilium? *Interpres dormitans.*

Leuitate ſum uſus.) ἐλαφρίᾳ, à ceruo dicta uox, ob celeritatem mutandi conſilij. Et hic leuitate ſum uſus, Græce dixit magis quàm Latine, pro eo quod eſt leuiter, ſiue inconſtanter me geſſi.

Secundum carnem cogito?) Hic ſubaudienda eſt reſponſio, non cogito, ſiue nequaq;, ut apte cohæreat quod ſequitur, Vt ſit apud me &c. Atq; hic ſenſus magis congruit, ſi legamus ut legūt Latini, ut ſit apud me eſt & nō, Nam protinus diuerſa lectio diuerſum reddit ſenſum. Quanquam ut cōſtet lectio, tamen ſermo nonnihil habet obſcuritatis, Nam prima fronte offert ſeſe hic ſenſus, Nec incōſtans ſum nec doloſus ſum hominū more, qui uel mutant propoſitū, uel dolo pollicent̄, quod nō eſt animus præſtare. Nunc ex interpretatione Chryſoſtomi uidetur aliud ſentire Paulus. Nimirū hoc. Quod diſtuli promiſſum reditū, nō eſt mutatæ ſententiæ, Volebam enim tum & adhuc uolo, Sed quod in animo uoluo, nō ſic uoluo iuxta carnem, hoc eſt, iuxta uoluntatē hominū, qui in rebus gerendis animo ſuo obſequūtur, ut ſit apud me eſt, eſt, & non, non, hoc eſt, ut quicquid uelim faciā, & quicquid nolim uitem. Imò ſubditus ſum ſpiritui dei, per quē aliquādo uetor facere quod uolo, & iubeor facere quod nolebam. Per hunc igitur ſtetit quo minus uenerim, Apud illū enim eſt, næ næ, &, οὒ οὔ, & hinc eſt quod non præſtiti quæ promiſi: ſed tamen quanquam in hac parte fruſtratus eſt uos ſermo meus, tamen in prædicatione euangelij uos non fefelli, ſed auxiliante deo, firmum eſt & indubitatum quicquid docui.

Vt ſit apud me eſt.) Hic locus apud nos cōfuſus, apud Græcos ſic habet, ἵνα ᾖ παρ' ἐμοὶ τὸ ναί, ναί. *Locus obſcurus.*

ναὶ, ναὶ, καὶ τὸ οὒ, οὔ, id eſt, Vt ſit apud nos, quod eſt etiam, etiam, & quod nõ, non. Certe Am broſius legit, Eſt, eſt, non, nõ, Et exemplar Paulinũ uetuſtiſſimũ manifeſta raſuræ ueſtigia præ ſe ferebat. Porrò illud etiam, apud Græcos uox eſt affirmantis, ναὶ, & οὒ negantis. Er go qui non faciunt quod negant ſe facturos, ijs non eſt non, & qui faciunt quod affirmant ſe facturos, ijs etiam eſt etiam. Cæterum quod Laurentius non uult In illo & in ipſo, referri ad Chriſtum, non uideo quid hominem mouerit. Nam uehementer ridiculum eſt quod

Taxatus paſ làm Valla. Valla uult in ipſo ſubaudiri, etiam, non Chriſtum. imò Paulus felicem exitum promiſſorum deo fert acceptum, & Chriſto per quem hoc ſit impetratum, ne uideretur ſuis uiribus arrogare quicquam: id quod teſtatur & huius ſermonis clauſula, Deo ad gloriam, per nos. Deus autor eſt, Chriſtus impetrator, nos duntaxat horum miniſtri. Dilucidius autem ac Latinius erat penes me quàm apud me παρ᾽ ἐμοὶ, hoc eſt in poteſtate mea. Non inquit hoc cogito ſecundum carnem, hoc eſt, non mihi uindico, ut penes me ſit præſtare quod uolo. Agnoſcit autem Paulus aliquo modo culpam nõ præſtitæ fidei, ſed in humano promiſſo, modo conſtet fides ipſius in prædicatione Euangelij.

Fidelis autem deus.) Recte uſus eſt Fidelis pro fido, cum aliâs uſurpemus hoc nominis pro fidẽti. Ne uideretur enim hoc arrogare ſibi quod dixit, adiecit, Fidelis autem deus, quo autore & adiutore præſto quod præſto, Poteſt & ita diſtingui hic ſermo: Aut enim quæ cogito, ſecundum carnem cogito, ut ſit apud me, quod eſt etiam, etiam, & quod eſt non, non? ut hæc ſit interrogatio. Deinde quaſi reſponderit, nequaquam hæc ſecundum carnalem affectum loquor, ut mihi arrogem ſi quid præſtiti, ſubijcit, Imò deus fidelis, qui per me præ-

Δὲ corrigit. ſtat, quicquid uoluit. Et ad hunc modum diſtinguit Ambroſius. Atq; ita δὲ coniunctio aduerſatiua uim habet corrigendi, cuius uice poni poterat, Quin potius. aut imò.

Non fuit in illo eſt.) οὐκ ἐγένετο ναὶ, καὶ οὔ, id eſt, Non fuit etiam, & non. Porrò hæc uerba, Sed eſt in illo, in Græcis codicibus non leguntur hoc loco, licet mox in proximo ſermone adijciantur, ſuffragante uetuſtiſſimo exemplari Paulino in quo ſcriptum uiſitur, Fidelis autem deus, quià ſermo noſter qui fuit ad uos, non eſt in illo eſt & non. Dei enim filius &c.

Eſt & nõ, pro inſtabilis & uanus. Non fuit in illo.) οὐκ ἐγένετο ναὶ καὶ οὔ, ἀλλὰ ναὶ ἐν αὐτῷ γέγονεν, id eſt, Non fuit etiam & nõ, ſed etiam in ipſo fuit. Quum dicit, eſt eſt, & non non, ſentit agendi quod uelis libertatem. Quum dicit, eſt, & nõ, ſignificat lubricam fidem, hoc eſt, falſitatem. Quum dicit, non, ſignificat fruſtratam ſpem ac uanam pollicitationem, Quum dicit, etiam ſiue eſt, ſignificat inuiolabilem ueritatem. Quod autem addit in illo, in coniunctio poſita eſt loco per, per illum, ne quid arrogaret ſibi.

Per me & Syluanum.) Hieronymus admonet Sylam eſſe legendũ, non Syluanũ, cuius crebra mentio fit in Actis apoſtolorũ, ſed reclamant quæ uiderim Græcorum exemplaria.

Quotquot enim.) ὅσαι γὰρ ἐπαγγελίαι θεοῦ ἐν αὐτῷ τὸ ναὶ, καὶ ἐν αὐτῷ τὸ ἀμήν, id eſt, Quotquot enim promiſſiones dei in ipſo ſiue per ipſum etiam, & in ipſo amen. Nam apud Hebræos amen confirmantis eſt, ut apud Græcos ναί.

Ideo per ipſum.) Ideo, abijciendum, καὶ ἐν αὐτῷ τὸ ἀμήν, id eſt, Et in eodem Amen deo. Et rurſum, hic amen habet ſuum articulum τὸ ſicut ναὶ & οὒ ſuperius, ut intelligas certitudinem quam ſignificare uoluit per amen. Et in illo Amen deo, ſignificat omnia certa & rata quæ deus pollicitus eſt. Interpres ἐν αὐτῷ uertit per ipſum, quod mirum eſt eum in cæteris non item uoluiſſe facere.

Signare, confirmare fidẽ. Et ſignauit nos.) ὁ σφραγισάμενος. Quo uerbo ſignificare ſolet rei certitudinẽ, uelut cũ obſignamus inſtrumentum aut uas, atq; id mox explicat, indicans datã arram, quo certius eſſet promiſſum. Hoc admonendum ratus ſum, quod uideam recentiores interpretes hic

Gratia cooperans. multa philoſophari de gratia cooperante, quæ ad rem non admodum pertinent.

Pignus ſpiritus.) τὸν ἀῤῥαβῶνα, id eſt, Arrabonem ſiue arram quæ fidẽ faciat totius promiſſi præſtandi.

Nõ ultra ueni Corinthũ.) Magis quadrabat nondũ q̃ ultra: eſt enim οὐκ ἔτι ἦλθον, id eſt, Nõ adhuc. Sentit enim ſe diſtuliſſe reditũ, niſi mauis ἔτι pro denuo accipere. Cæterũ Ambroſius de dilato reditu interpretatur, atq; item Chryſoſtomus & Theophylactus.

Dominamur fidei. Dominamur fidei ueſtræ.) Vide, num hic ſenſus accipi poſſit, Dominamur uobis propter fidem, uel fidei gratia, ut more Græcorum ſubaudias ἕνεκα. Græca ſic habent, οὐχ ὅτι

κυριεύομεν

κυριεύομεν ὑμῶν τῆς πίστεως. Atq; ut ita ſentiam, facit articulus poſt ὑμῶν poſitus, alioqui magis conueniebat, τῆς ὑμῶν πίστεως. Hæc autem dicit, quod ante dixerat parcens, uelut alioqui ſæuiturus. Non eſt autem dominium, niſi quum peccatum eſt alicubi, ſed in fide nondum peccarant, qua firmi ſtabāt: libidine, cōtentione, diſſidijsq; peccarāt. Id igitur uerbi mitigat hac ratione. In hanc ſententiam Chryſoſtomus. Theophylactus in cæteris mecum faciēs, de tranſpoſito articulo, nullū mouet ſcrupulum, quanquam & alter ſenſus probe habeat: Fides libera eſt, dominiū neceſſitatis eſt, ut interpretatur Ambroſius. Hæc animaduertēda nobis, qui fidei ac religionis titulo ad tyrannidē abutimur. Nec alio fortaſſis ſtudio quidā cupimus orbem redigi ad profeſſionem Chriſti, quàm ut ipſi latius regnemus.

Qui ſubigunt Turcas, ne ſpectent dominium aut prædam.

Fide ſtatis.) ἑστήκαμεν, id eſt, Stamus, ſiue conſtitimus. tametſi uariant hic Græca exemplaria. Et magis quadrat ſtatis, ne uideantur uſquequaque obiurgandi. Itáque legit Chryſoſtomus.

EX CAPITE SECVNDO.

Niſi qui contriſtatur ex me.) ὁ λυπούμενος ἐξ ἐμοῦ. Contriſtari ſuo more ponit pro dolore affici, cum aliud quiddam ſonet Latinis. *Sentit autem hoc ipſum ſibi uoluptati eſſe, quod admoniti indoleſcant, quod id argumentum ſit animi reſipiſcentis: ita uiciſſim gaudium è dolore naſcitur.*

Triſtitiam ſuper triſtitiam.) *Super triſtitiam, ſupereſt,* μὴ ἐλθὼν λύπην ἔχω. uerum id aliunde huc translatum eſt, uidelicet ex epiſtolæ ad Philippenſes, capite ſecūdo. Certe apud Ambroſium non additur, et congruit cum huius lectione ipſius interpretatio. Conſentit cum Ambroſio & Theophylactus, licet interpres in contextu addiderit de ſuo, uulgatam ſequutus æditionem. Quidam indicat in uno quodam codice deprehendi ſcripturam Græcam, cum noſtra translatione congruentē, ἵνα μὴ ἐλθὼν λύπην ἐπὶ λύπῃ σχῶ. Hūc ait è Rhodo miſſum R.P. Franciſco Ciſuerio, Card. quondam Toletano, cuius equidem uiri memoriæ, cum primis faueo, quod ipſe fauerit pietati bonisq; ſtudijs omnibus. *Sed* cum Ambroſius nobiſcum faciat, cum tot exemplaria ſuffragentur huic lectioni quā indicamus, fieri potuit, ut Rhodienſis ille liber fuerit deprauatus, præſertim cum cauſam indicauerimus deprauandi, fieri potuit ut ad Latinorum codices fuerit emendatus, præſertim cum ſit Rhodienſis. Nam id fuiſſe factum conſtat in nonnullis, ut poſt cōcordiam initam cum eccleſia Rhomana, hac quoq; in parte concordarent. Porrò codices eius generis nihil aliud ſunt, quàm amuſſis alba in albo lapide. Neq; enim uelim corrigere noſtram translationem ex fide codicis, qui per omnia congrueret cum noſtris. Nec tamen res eſt ulla digna contētione, ſenſus eſt pius ac ſanus.

Additum apud nos.

Anguſtia cordis.) συνοχῆς, coartatione, ſiue anxietate. Nam anguſtia cordis eſt puſillanimitas, & in uitium ſonat.

Vt ſciatis quam charitatē.) Græce eſt, ut charitatem ſciatis, quam habeo abundantius in uobis, ut legit & Ambroſius. Et In uos rectius q; In uobis, eſt enim εἰς ὑμᾶς, ſiue Erga uos.

Si quis autem contriſtauit me.) Me non eſt apud Græcos, nec apud Chryſoſtomum aut Theophylactum, εἰ δέ τις λελύπηκεν, id eſt, *Si quis dolore affecit,* ut ſubaudias id quod commodum fuerit, aliquem, aut uos, aut me. Diuus Ambroſius non addit pronomen, uerum iuxta Græcos legit, *Si quis autem contriſtauit, non me contriſtauit.* Grauat enim peccātem qui contriſtauerit omnes, neq; Paulum tantum, uerum omnes bonos apud Corinthum, Nam quod poſt ait, Non me contriſtauit, perinde ualet ac ſi dicat, Non me propriè ac ſolū contriſtauit, uerum ex parte duntaxat, ut cui dolor hic ſit cum omnibus uobis communis.

Obiurgatio quæ fit.) ἐπιτιμία, quam uertere ſolet Increpationem. Et quæ fit à pluribus, ἡ ὑπὸ πλεόνων, uerti poterat quæ facta eſt à pluribus.

Ita ut è cōtrario magis donetis.) ὥστε τοὐναντίον μᾶλλον ὑμᾶς χαρίσασθαι, καὶ παρακαλέσαι, Adeo ut è diuerſo potius condonare & conſolari debeatis. Videtur enim in his orationibus ſubeſſe ſynecdoche, aut, ſi mauis, eclipſis, ut ſubaudiatur δεῖ, aut aliud ſimile. *Synecdoche.*

Vt confirmetis in illum.) κυρῶσαι. Quod propemodum ualet, ac ſi dicas, Facite ut pondus & autoritatem habeat charitas erga illum. Loquitur enim uelut ad iudices & concionem, quorum ſuffragijs uelit abſolui eum, qui traditus fuerat ſatanæ. Nam κυρία concionē ſignificat, in qua creantur magiſtratus, quæ Latini uocāt comitia, & diem alicuius rei cauſa *Κυρία, cōcio.*

 præſtitutum

præſtitutum,& ius aliquod agendi. Quin & κύριον Græci dicunt ſcriptum authenticum, autoribus Heſychio & Suida. Mihi uidetur & ea ſentẽtia quæ uiciſſet in ſuffragijs dicta fuiſſe κυρία, unde prouerbium αὕτη κυρία, unde ductum uidetur κυρόω, ueluti ſuffragijs comprobo,& ratum facio. Quidam hic deprauate legunt, in illo, pro in illum.

Quod donaui.) καὶ γὰρ ἐγὼ εἴ τι κεχάρισμαι ᾧ κεχάρισμαι, id eſt, Etenim ego ſi quid donaui, cui donaui, ſiue, Si cuius rei gratiam feci. Nam donare uocat cõdonare culpam. Deinde cui donaui, ſubaudiendum eſt denuo uerbum donaui, ut ter repetatur donaui, alioqui erit imperfectus ſermo. Nã & ego ſi quid condonaui, cui condonaui, propter uos condonaui. Subindicat hoc Chryſoſtomus de ſuo ſupplẽs ἐποίησα, id eſt feci. Animaduertendum aũt quàm paucos Paulus tradiderit ſatanæ, & quanto affectu hunc ſuis commendet, cum nos ob treis drachmas effulminemus paſſim. Nec tamen hunc tradidit ſatanæ priuata ſua autoritate, ſed publico omniũ iudicio, qui apud nos recta in ignem conijceretur. Et in ipſa condemnatione miſcet indicium charitatis, in interitum carnis, ut ſe. &c. Tanta eſt eius in malos clementia, qui ipſe nullis peccatis erat obnoxius, nos nobis tam male conſcij, quàm nõ Chriſtiane ſæuimus in alios delinquentes.

Proprietas Hebraiſmi.

Lenitas Pauli.

In perſona.) ἐν προσώπῳ. Quod eſt, uel in perſona, uel in facie, ſiue conſpectu. Nã Græce uox ambigua eſt, & ſcholia uarie exponunt. Chryſoſtomus interpretatur ἢ κατὰ θεόν, ἢ εἰς δόξαν τοῦ χριστοῦ, id eſt, Vel ſecundum deum, uel in gloriam Chriſti. Theophylactus in perſona Chriſti, id eſt, in conſpectu dei, ac uelut illo hoc iubente, & uelut illius uicem gerens, καὶ ὡς ἀντιπρόσωπος ὢν ἐκείνου. Quanquam interpres Theophylacti, tantum hic uertit, hoc eſt haud ſecus ac ſi Chriſtus ipſi donaſſet. Id quo caſu, quo ue ſtudio factum ſit neſcio. Ambroſius interpretatur, In perſona Chriſti, pro uice Chriſti.

Vt non circunueniamur à ſatana.) ἵνα μὴ πλεονεκτηθῶμεν, id eſt, Ne occupemur & uſurpemur, uelut ab iniuſto poſſeſſore ſatana. Ambroſius legit, Vt non poſſideamur, & propius expreſſit uocem Græcam. Nam πλεονεκτεῖν, eſt occupare quod tuum nõ eſt, ut faciũt auidi, & alienorum uſurpatores. Græcæ uocis emphaſim diligenter exponit Chryſoſtomus & Theophylactus.

Non habeo requiem ſpiritui meo.) Nimium bona fide reddidit datiuum Græcum, qui uertendus erat, in auferendi caſum. Siquidem illi inſtrumentũ & modum actionis, dandi caſu efferunt, nos auferendi. Ambroſius propius accedit ad Græca. legit enim: Non habui requiẽ in ſpiritu meo, οὐκ ἔσχηκα ἄνεσιν τῷ πνεύματί μου, hoc eſt, Non conquieui animo. Hic eſt ille Titus quem Paulus à nonnullis ideo putatur deſideraſſe, quod is eſſet eius linguæ peritior. Horum de numero eſt Theophylactus. Meminit & Thomas huius interpretationis, ſed reijcit, ne ſpoliaret apoſtolos dono linguarũ. At uel hinc colligitur illum adiutum fuiſſe commentarijs è Græco uerſis, quum nihil huiuſmodi attingat Ambroſius.

Thomas Græcis commentarijs adiutus

Sed ualefaciens.) ἀποταξάμενος, id eſt, Dimiſſis fratribus, aut renunciato uale. Ambroſius legit, Sed uale illis dixi, & profectus ſum &c.

Deo autem gratias.) Gratia eſt Græce χάρις. Atq; ita, ni fallor, uertit interpres.

Qui ſemper triumphat nos.) τῷ πάντοτε θριαμβεύοντι ἡμᾶς. Diuus Hieronymus ad Algaſiam exponit, Triumphat nos, id eſt, De nobis, uel triumphum ſuum agit per nos. Ambroſius item, Triumphat nos, facit nos uictores uincente perfidiam fide. Latinis triumphari dicuntur, qui uicti ducuntur in triumpho. Sic miles quoq; qui nauauit bonam operam in bello ducitur in triumpho honoris cauſa, ut particeps ſit ſuo duci. In Chriſto poteſt accipi, per Chriſtum, ſiue in Chriſto, in quo noſtra eſt gloria: Subnotauit hoc Theophylactus.

Bonus odor ſumus deo.) εὐωδία, id eſt, Fragrantia, ſiue beneolentia, ut ad uerbum efferam. Nam Græcis dictio eſt compoſita. Et deum ruſum appellat patrem, ſuo more. Quoties eñ abſolute hoc unitur uerbo, ferè deũ patrẽ intelligit, præſertim ſi iungat̃ filij mentio.

Alijs quidem.) Elegantius uertiſſet, His, & illis.

Tam ſupereſt

Tam idoneus.) Tam, Græcis non legitur, nec apud Ambroſium, nec apud Auguſtinũ, qui citat hunc locum, ediſſerens pſalmum ſeptimum, legitq;, Et ad hæc, quis idoneus? Itidẽ adducit Origenes homilia in Geneſim decimatertia. Fortaſſis interpres de ſuo addiderat, quis nam. Id uerſum eſt in quis tam, Subauditur autem reſponſio, perpauci, aut ſimile quippiam. Intelligit enim rem eſſe uehementer arduam, & quæ non queat à quibuſuis præſtari;

Ordo.

nisi mauis

niſi mauis per hyperbatum referre ad id quod aliquanto poſt ſequitur, Ad hæc quis idoneus? Et poſteaquàm dilata reſponſione, auxit facti magnitudinem, deinde reſpondeat, Fiduciam autem talem habemus &c.

Sicut plurimi.) ὡς οἱ λοιποί, id eſt, *Sicut cæteri*. Alij habent, ὡς οἱ πολλοί, id eſt, *Sicut multi*, aut plerique.

Cum autem conuerſi fuerint ad dominum.). Cum Græce ſit ἐπιστρέψῃ, ſi placet uerbum medium, erit, Conuerſus fueris, ſecunda perſona, quemadmodũ ſubinde locum hunc adducit Auguſtinus, nominatim in libris quos ſcripſit aduerſus Fauſtum, Cum tranſieris ad dominum, auferetur uelamen. *Sin uerbum actiuum*, erit, cõuerſus fuerit, tertia perſona, ut ſubaudias, Iſrael. Atq; ita legit diuus Ambroſius, Cum aũt conuerſus fuerit ad dominum, auferetur uelamen. Vſus eſt eodem uerbo cap. quod proxime ſequitur. Neq; quicquam tamen officit ſententiæ, quod noſter interpres mutauit numerum. Neq; enim refert utrum dicas, equa geſtat fœtum decem menſibus, an equæ geſtant decem menſibus. Origenes hũc adducens locum in Exodum homilia duodecima legit, Vbi cõuerſus quis fuerit, auferetur uelamen. Rurſus in Leuiticum homilia ſecunda.

Adulterantes.) καπηλεύοντες, id eſt, Cauponantes. Hieronymus ad Algaſiam uertit, Venundantes & uenditãtes. Eſt enim καπηλεύειν ad quæſtum abuti re quapiam. quod Petrus accommodauit ad ipſos etiam homines, Cauponantes uos. Quo quidem uerbo uſus eſt Ennius in officijs Ciceronis, Non cauponantes bellum, ſed belligerantes. Interpres Adulterantes uertit, pro corrumpentes. idq; ſequutus eſt Ambroſius, nec inerudite. Siquidem ueteres, quicquid eſſet inſyncerum, ac dolo fraudeq; uitiatum, id κάπηλον appellabant, uelut Aeſchylus, citante, quiſquis is fuit, etymologiarũ Græcanicarum coaceruatore, κάπηλα προφέρων τεχνήματα, id eſt, Cauponias proferens artes. propterea quod hoc hominum genus plerunque inſyncerum eſt; utpote quæſtu metiens omnia. Græca uox proprie quadrat in eos qui uenditant eſculenta aut poculenta. Quorum præcipuum eſt ſtudium, uiciata pro ſynceris uendere. *Cauponari, Adulterari.*

Sed ex ſynceritate.) ἀλλ' ὡς, Sed tanquam ex ſynceritate, ſed tanquam ex deo, additis aduerbijs. Et tamen niſi ſubaudias aliquid, erit imperfectus ſermo, Non adulterantes, ſed uelut ex ſynceritate prædicantes.

EX CAPITE TERTIO.

INcipimus iterũ noſmetipſos commendare.) συνιστάνειν, quod non ſimpliciter ſonat laudare, id qđ uulgus exiſtimat, ſed inſinuare in alterius beneuolentiã.

Ad uos, aut ex uobis.) Græci repetunt commendaticijs, licet reclamantibus exemplaribus latinis quæ uiderim omnibus, neq; temere tamen. Cõmendaticijs ad uos; hoc eſt, quæ ab alijs profectæ commẽdent nos uobis, aut à uobis profectæ commendent nos alijs. Nam ad eundem modum & legit & interpretatur Theophylactus.

Epiſtola noſtra.) Suam uocat, non quam ſcripſerit, ſed qua commendetur. *Studium curandæ ſalutis illorum, argumentum erat & epiſtolæ uice.* Noſtris autem dixit uel modeſtiæ cauſa, pro Meis, uel quod pari ſtudio eſſent & alij quidam Pauli collegæ.

Quæ ſcitur & legitur.) Interpres non reddidit uenuſtatem Græcanici ſchematis, γινωσκομένη καὶ ἀναγινωσκομένη, id eſt, Quæ intelligitur & legitur. *Adnominatio*

Manifeſtati quoniam epiſtola eſtis.) φανερούμενοι. Verbum eſt medium, unde commode uerti poterat, Dum manifeſtatis uos eſſe epiſtolã &c. Aut, dum manifeſtamini quod eſtis epiſtola &c.

Et ſcripta non atramento.) Græcis non additur, Et, nec apud Ambroſium. Nec eſt *Scripta*, ſed inſcripta, ἐγγεγραμμένη.

In tabulis cordis carnalibus.) σαρκίναις, id eſt, Carneis, ut materiam intelligas, non qualitatem, quam notant quum dicunt σαρκικός. Nam quod alibi Carnalibus legimus, σαρκικὸν eſt Græce. καρδίαις habent quidam codices, hoc eſt, Cordibus, ſed mendoſe, opinor. Qui ſic legunt uolebant eſſe appoſitionem, in tabulis carneis, quibus? Nimirũ ipſis cordibus. *σάρκινον. σαρκικόν.*

Sed omnis ſufficientia noſtra.) ἡ ἱκανότης, Idoneitas, ut ita loquar.

Qui & idoneos nos fecit miniſtros.) ὃς καὶ ἱκάνωσεν ἡμᾶς διακόνους, id eſt, Qui idoneos nos fecit,

nos fecit,ut eſſemus miniſtri noui teſtamenti,quaſi dicas,Idoneauit.Eſt autem uerbum ab eo nomine,quod mox uertit,Sufficientes & ſufficientia.

Litera pro litera. Non litera,ſed ſpiritu.)Græcis genitiuus eſt,Literæ ſed ſpiritus, ut referas ad miniſtros, & intelligas nouum teſtamentum ſpiritum,uetus literam. At apoſtoli delecti ſunt,ut ſpiritum adminiſtrarent, non ceremonias legis tantum ac præcepta legis, quas ſuo more literã uocat.Per Moſen enim non dabatur ſpiritus quemadmodum per apoſtolos. Ex Ambroſiana interpretatione non poteſt certum deprehẽdi quid legerit, & ad ſenſum haud magni ſanè refert.Nam quod offendit Vallam,ita uitari poterat:Qui fecit ut eſſemus idonei noui teſtamenti miniſtri,quod ſpirituale eſt,non literale ſicut uetus,ut literæ & ſpiritus referatur ad teſtamentum,aut miniſtros noui teſtamenti,hoc eſt, non literæ,ſed ſpiritus. Ac ne quis exiſtimet nos rem adferre nouam, uterq; codex Conſtantienſis conſentiebat cum Græcis, nec locus ullam habebat raſuram.

Hugo Carrenſis. Literis deformata.) Quidam deformata interpretatur,turpiter formata.Id quo magis credamus,Carrenſis adijcit,Sicut mulier dicitur deformis. O columen Theologiæ,quaſi uero ſola mulier dicatur deformis.Deinde poſt aliquot id genus nugas, addit aliud commentum,ſi cui hoc parum probatur:Deformata,id eſt,ualde bene formata,quaſi uero hoc agat Paulus,ut intelligant eam legem ualde bene formatam, quam præ euangelio contẽni uult. Verum quorſum attinet hæc inſectari, quũ in ſumma totum hoc ſit impudentiſſimũ, nouum teſtamentum Græce ſcriptum ab apoſtolis, interpretari uelle, ſi Græce prorſus neſcias.Paulus ſcripſit ἐντετυπωμένη,id eſt,Informata,ut ad uerbum reddam,hoc eſt,inſculpta. Quanquam eleganter interpres dixit Deformata,pro Formata. Nec enim hic auget de,nõ magis quàm in deambulare, ac deoſculari. Et Quintilianus: Marmora prima deformata manu.Ambroſius formata legit,non deformata.

In,ſupereſt. Damnationis in gloria eſt.) In ſupereſt, δόξα,id eſt,Gloria. Atque ita legit Ambroſius, quanquàm hoc non admodum uariat ſenſum. Variantq; Græcorum codices.Et mox, Per gloriam eſt,διὰ δόξης,dixit pro,In gloria.

Nam nec glorificatum eſt quod claruit.) καὶ γὰρ οὐδὲ δεδόξασται τὸ δεδοξασμένον,id eſt,Etenim ne glorificatum quidem eſt quod glorificatum eſt,id eſt,quod tum glorificabatur, accedente gloria Euangelij perdidit gloriam.Et ideo addidit in hac parte,Id eſt, in comparatione.Sic enim exponunt Græca ſcholia.

Multa fiducia.) πολλῇ παῤῥησίᾳ, quæ uox apud Græcos ſignificat loquendi libertatẽ, quũ palàm quis eloquitur quod ſentit.Hoc ad Moyſen refert,qui palàm & aperte non eſt auſus loqui,ſed uelata facie.Et χρώμεθα utimur,idem poteſt eſſe utamur. Atque ita ſanè legit Ambroſius,ut ſit adhortantis ad libertatem mere Chriſtianam.

Varia lectio. In faciem.) εἰς τὸ τέλος, id eſt,In finem.Id quod haud dubie librariorum accidit errore. Certe Ambroſius legit, Vſq; ad finem eius quod euacuatur, & ad eum modũ interpretatᷣ. Volebat Moſi faciem eſſe obtectam nec aſpici,donec id quod erat abolendum, coruſcante euangelio euaneſceret,& ſic licebat intueri faciem Moſi. Et τέλος legit ſimul & interpretatᷣ Chryſoſtomus ac Theophylactus, Non poterat craſſus populus perſpicere quod lex illa finem eſſet habitura.Porrò ut hic ſermo ſit abſolutus,ſubaudiendum eſt aliquid,Et non facimus ſicut Moſes qui ponebat &c.Et tamen in nonnullis Græcorum codicibus comperimus ſcriptum,εἰς τὸ πρόσωπον, quemadmodum nos legimus. Quod hic uertit intenderent, Græce eſt ἀτενίσαι,id eſt,Defigere oculos,& immotis oculis intueri. quemadmodum ſolent amantes,& qui attente audiunt loquentẽ.Aſpicere poterãt,ſed fixis oculis,& diu inhærentibus non poterant. Vnde re cognita,Moſes quoties loquereẽ populo,faciẽ uelo obtexit.

In finem. In finem uidelicet.)Ne illic conquieſcerẽt.Et quod euacuatur,ſonat quaſi dicas, eius qui euacuatur uel aboletur,ut referas ad Moſen moriturum.Moſes mortalis erat,Chriſtus immortalis.Moſi lex ad tempus erat inſtituta. Chriſti lex finem neſcit. Aut abſolute in finem, eius rei quæ euacuatur.Et euacuatur hic eſt,καταργούμενον,id eſt, Quod aboletur & irritum redditur.Id annotauit & Theophylactus. Tametſi lex non aboletur proprie,ſed figuræ cedunt ueritati.

Obtuſi ſunt.)ἐπωρώθη,id eſt,Excæcati ſunt.Et cogitationes potius quàm ſenſus,νοήματα, quod paulo ante uertit Cogitationes.Cum autẽ cõuerſus fuerit ἡνίκα δ' ἂν ἐπιστρέψῃ, opinor

ſubaudiendũ

ſubaudiendum Iſrael,pro Iſraelita. Auguſtinus libro aduerſus Fauſtum xij. capite quarto, legit, Cum autem tranſieris; ut ἐπιστρέψῃ ſit à uerbo medio, & ſecunda perſona, pro quauis perſona, niſi forte malumus uitio librarij tranſieris,ſcriptum pro tranſierit. Quanquam & aliâs totidem uerbis adducit hunc locum, uelut eiuſdem libri capite trigeſimonono.

Dominus autem ſpiritus eſt.) Nō ſimpliciter ait dominum eſſe ſpiritum, & corpus eſſe negat,ſed addidit articulum τὸ πνεῦμα, hoc eſt, Ille ſpiritus; nempe legis. quaſi Moſes fuerit caro,utpote mortalis & imbecillis & craſſus,iuxta typum quem gerit, Chriſtus ſpiritus, ut efficax & immortalis.

Speculantes.) κατοπτριζόμενοι.id eſt,Speculantes hoc loco à ſpeculo ductum eſt,non à *Speculantes à*
ſpecula,ut intelligas dei gloriam à purgatis animis ceu ſpeculo excipi, ac reddi. Ad hunc *ſpeculo,non*
enim ſenſum exponunt Græca ſcholia, ut κατοπτριζόμενοι ſit ueluti ſpeculo exprimentes, ac *à ſpecula.*
referentes. Et quod additur in eandem imaginem,præpoſitio Græcis abeſt, τὴν αὐτὴν εἰκόνα, id eſt,iuxta eandem imaginem,ut ſubaudias κατά. Ac paulo poſt,

Manet non reuelatum.) Maluiſſem, Nec tollitur,quo ſenſus ſit apertior.

A claritate in claritatem.) A gloria in gloriam, ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν, ſic enim aliquoties uertit hanc uocem. Verum hæc uarietas interpretandi, nonnunquam anſam errandi Latinis expoſitoribus præbet, dum aliud quiddam à Paulo dici putant,claritatem & gloriā,quum apud illum eadem ſit uox.

A domini ſpiritu.) Trifariam hic locus accipi poteſt apud Græcos, A domini ſpiritu,ſi- *Triplex*
ue,à domino ſpiritus, ſiue,à domino ſpiritu, ut accipiamus ipſum dominum eſſe ſpiritum. *lectio.*
Cæterum media lectio mihi magis probatur, ἀπὸ κυρίου πνεύματος. Primam ſequutus uidetur Theophylactus, atque item Ambroſius. Mirum quid ſequutus Auguſtinus libro de ciuitate dei xxij. cap. xxix. legit, tāquam ad domini ſpiritū. ſi modo ſcriptura mendo uacat. Cæterum ὡς hic non ſonat ſimilitudinem ſed congruentiam, tanquam à ſpiritu domini, ut intelligas eximiam dignamq́ quam conferat domini ſpiritus. Similis locus eſt apud Ioannem, Quaſi unigeniti à patre.

EX CAPITE QVARTO.

IVxta quod miſericordiā cōſequuti ſumus.) καθὼς ἠλεήθημεν. Ambroſius uertit, Pro ut miſericordiam conſequuti ſumus. Interpres pro καθώς legiſſe uidetur καθʼ ὅ. Cæterum miſericordiam conſequuti ſumus, ſuo more modeſtiæ cauſa dixit, pro eo quod eſt, Delecti ſumus ad officium apoſtolicum.

Non deficiemus.) οὐκ ἐκκακοῦμεν, id eſt, Non deficimus, ſiue ſegneſcimus, aut degeneramus. Nam Græcis κακός aliquando inertem ſignificat ac inſtrennuum, ut & aliâs indicatum eſt. Ambroſius legit, Non deficiamus & renunciemus, ut utrunq; ſit hortantis; quaſi legerit μὴ ἐκκακῶμεν & ἀπειπώμεθα. Mihi magis probatur, ut indicandi modo legātur, & ad Pauli perſonam pertineant, qui contemptis Moſi ceremonijs, Chriſti philoſophiam libere prædicabat.

Sed abdicamus.) ἀπειπάμεθα, id eſt, Abdicauimus, ſiue abnegauimus, reiecimus. Ambroſius legit, Renunciemus, ut uerba ſint inuitantis. Verum hæc omnia Chryſoſtomus ac Theophylactus legunt & interpretantur indicandi modo. Non enim illis præcepit apoſtolus quid debeant facere, ſed oſtendit qualis ſit ipſius functio, obiter taxās pſeudapoſtolos, qui fumos obijciebant diſcipulis, quemadmodum & hodie Iudæi iactant myſteria Talmudica & Cabaliſtica.

Occulta dedecoris.) τὰ κρυπτὰ τῆς αἰσχύνης. Aptius eſt probri, ſiue dedecoris, quàm pu- *Occulta, pro*
doris. Non enim dixit αἰδοῦς, ſed αἰσχύνης. Atque ita legit Ambroſius. Probrum enim oppo *occultamētis.*
nit gloriæ quam tribuit Euangelio. Porrò Occulta dixit, pro occultamentis. nam turpitudo amat latebras.

Nec adulterantes.) δολοῦντες, id eſt, Dolo utētes, ſiue tractātes. Neq; eſt hic καπηλεύοντες, quod antea uertit, adulterantes, ſed δολοῦντες, quaſi dicas, falſificantes. Nec eſt,

In manifeſtatione.) ſed manifeſtatione, ut referatur ad commendantes, hoc eſt, Non dolo captantes hominum fauores, ſed ſynceritate prædicationis.

Opertum eſt.) κεκαλυμμένον. Quod hactenus uelatum uertit, nunc mutat opertum, cum Græcis eadem ſit uox.

Hyperbaton. Deus ſeculi huius.) ὁ θεὸς τοῦ αἰῶνος τούτου, id eſt, Deus æui huius. Theophylactus ac ſcholia Græca putant legi poſſe per hyperbaton ad hunc modum: In quibus excæcauit cogitationes incredulorum huius ſeculi. ut intelligamus deum uerum ultorem ſcelerum, excæcare mentes infidelium huius ſeculi. Atq; hic quidem ſenſus accipi poterit, ſi deus ſubiecta hypoſtigme ſeparetur ab his quæ ſequuntur, hoc pacto: In quibus deus, ſeculi huius excæcauit mentes infidelium, hoc eſt, in quibus deus excæcauit mentes infidelium huius ſeculi. eamq; lectionem pleriſq; placuiſſe noſtrorum, teſtis eſt Auguſtinus, libro aduerſus Fauſtū xxi. cap. ij. quod Manichæi duos deos facerent, alterum uerum, alterum unde ſcaterent mala, quem Hylen uocabant. At idem aliquanto poſt, negat abſurdum uideri debere, ſi diabolus dicatur deus huius ſeculi, quemadmodum & illud dictum eſt Paulo, Quorum deus *Diabolus dictus deus.* uenter eſt. Item illud in pſalmo, Dij gentium dæmonia. In hanc ſententiam enarrat Ambroſius. Proinde quod priore loco diximus ex Græcis ſcholijs, id uidetur affectatum ac uiolentum. Simplicius eſt ac uerius, ut intelligamus deum huius ſeculi ſatanam, quemadmodum ſentit Cyrillus, citantibus ſcholijs Græcanicis. Nec moueat quod illi tribuatur uocabulum dei. Non eſt enim ſimpliciter deus diabolus, ſed illis eſt deus, qui illū anteponunt Chriſto. Veluti auaris pecunia ſiue mammona deus eſt, nepotibus gula deus eſt, & homo homini deus eſt, iuxta prouerbium. Certe Ambroſius non ueretur interpretari diabolum huius ſeculi deum malorum. Nam in diuinis literis triplici differentia reperitur nomen dei ac domini: iuxta naturam ac ueritatem, Ita ſolus deus dicitur deus ac dominus: iuxta adoptionem, Ego dixi dij eſtis: & iuxta opinionem 1. Cor. 8, Nam etſi ſunt qui dicantur dij in cœlo ſiue in terra. Chryſoſtomus ſtudioſe repugnat ne diabolus dicat̃ deus odio Marcionis & Manichæi, uultq; hunc locum accipi de deo uero, & indicat ordinem orationis quē antea cōmonſtraui. Mox remiſſo hoc effugio tamen urget eundē ſenſum, ac ſubmouet duplicem ſcrupum. Quomodo deus cœli ac terræ dicatur deus huius ſeculi, deinde quomodo is dicatur excæcare, Primum excuſat conſuetudine ſcripturæ myſticæ, quæ deum appellat deum Abraham Iſaac & Iacob. Item deum Iſrael: rurſum deum cœli, quum ſit deus uniuerſorum. Alterum ſic expedit, ex more ſermonis myſtici, deum frequenter dici facere, quod permittit fieri, quemadmodum in epiſtola ad Romanos, dicitur philoſophos tradidiſſe in reprobum ſenſum, & in Exodo dicitur induraſſe cor Pharaonis. Pie quidem Chryſoſtomus, quanquam alteram ſententiam arbitror eſſe germanam.

Qui eſt imago dei.) In Aldina æditione additur ἀοράτου, cum non ſit in noſtris Latinis. ſed uidetur à ſtudioſo quopiam adiectū ex epiſtolæ ad Coloſſenſes cap. 1. præſertim cum in alijs Græcis non reperiatur, cumq; Chryſoſtomus ac Theophylactus, nec legat, nec interpretetur. Imò neuter codex Conſtantienſis habebat inuiſibilis.

Illuminatio euangelij gloriæ Chriſti.) Congeries genitiuorum reddit orationem ancipitem. Poteſt enim ſic accipi, ne illuceſceret illis illuſtratio euangelij, hoc eſt, prædicationis gloriæ Chriſti. aut ne illuceſceret illis lumen gloriæ euangelij Chriſti. aut ne illuceſceret illis *Ambroſius diuerſe legit.* lux euangelij quæ eſt gloria Chriſti. Demiror autē quid legerit Ambroſius Græce, cum ita uertat hunc locum: In quibus deus ſeculi huius, obcæcauit ſenſus infidelium, ut non peruideant lumen euangelij gloriæ Chriſti, ni forte pro αὐτοῖς legit αὐτοὺς ad hunc modū, εἰς τὸ μὴ αὐγάσαι αὐτοὺς τὸν φωτισμόν. Nam autore Heſychio, αὐγάζω & αὐγάζομαι Græcis eſt ὁρῶ καὶ βλέπω, uideo ſiue intueor. Deinde φωτισμὸν proprie ſonat illuminationem, ſiue illuſtrationem, quod Ambroſius uertit lumen. Sed lumen cum proferē, φωτισμὸς eſt. Chryſoſtomus & huic ſuccinens Theophylactus αὐγὴν interpretantur ſubluſtre quiddā & quaſi guſtū futuræ gloriæ, quē ante dixit Arrabonē ſpiritus, φωτισμὸν, lucem illam ineffabilem, quæ poſt aperitur. Sed Ieſum Chriſtū dominum noſtrum.) Noſtrū, redundat. Nec habebat̃ apud Theophylactum & Chryſoſtomum, nec in uetuſtiore codice Conſtantiēſi, ſed aſſcriptum erat recentiore manu in margine: & plenius eſt, ut intelligamus omniū eſſe dominum. Præterea diſcernit ſuam perſonā a perſona Chriſti, cum ipſe ſit miniſter, alienum agens negocium. Ille dominus, ad cuius gloriam omnia referenda ſunt quæ facit ſeruus.

Nos autē ſeruos ueſtros per Ieſum.) Propter Ieſum legendū eſt, διὰ τὸν ἰησοῦν. Atq; ita legit diuus Ambroſius. Qui dixit.) ὁ εἰπών. Commodius erat, Qui iuſſit, & addendū erat uerbum ſubſtantiuum: Deus eſt qui iuſſit lumen illuceſcere, &c. Deinde,

Ipſe illuxit.) Pro ipſe, Græce eſt, ὅς, id eſt, Qui. Nam ipſe qui iuſſit, illuxit. Cæterū Græca uerba ſunt λάμψαι & ἔλαμψε, pro quibus Auguſtinus in opere aduerſus calumniatorem legis Moſaicæ, legit clareſcere & claruit. Rurſus contra Fauſtū diſputans libro xxij. cap. viij.

Scientiæ claritatis.) τῆς γνώσεως, τῆς δόξης, id eſt, Cognitionis gloriæ. Interpretatur enim quid dixerit φωτισμὸν, nempe cognitionem gloriæ Ieſu. Item pro dei, Ambroſius legit, ſuæ, Ad illuminationem gloriæ ſuæ, propterea quod præceſſit deus.

In faciē Ieſu Chriſti.) ἐν προσώπῳ Ἰησοῦ Χριστοῦ, id eſt, In facie Ieſu Chriſti. Faber hoc loco mauult legere perſona, pro facie, Laurentiū, opinor, ſequutus. At mihi multo magis quadrare uidetur ad Pauli ſententiam, ſi legamus, In uultu, ſiue in facie. Alludit enim ad Moſi faciem uelamine opertam, cum in Chriſti facie clare refulſerit gloria dei patris, uelut in imagine abſolutiſſima. In hunc fermè ſenſum Chryſoſtomus ac Theophylactus. *Faber.*

In uaſis fictilibus.) ὀστρακίνοις, id eſt, Teſtaceis, licet idem ſit ſenſus.

Vt ſublimitas.) ἵνα ἡ ὑπερβολὴ τῆς δυνάμεως ᾖ τοῦ θεοῦ, id eſt, Vt ſublimitas uirtutis, ſit dei, & non ex nobis. Hic conſtanter Græci diſſentiunt à Latinis, Nam Ambroſius nō ſolum legit quod noſtra habet translatio, uerum etiam interpretatur. *Sic enim loquitur, ut eminentia uirtutis eius appareat per homines prædicatores, &c.* Quanq̃ hic quoq; uirtutis ſic accipitur, non ut opponatur uitio, ſed infirmitati. Proinde Hieronymus in dialogis aduerſus Pelagium, citat hunc locum his uerbis, Vt abundantia fortitudinis noſtræ ſit ex deo. Cæterū ea uox uirtutis, ad nos refertur, non ad deū. ut ſit ſenſus, Vt noſtra uirtus tam eximia non tribuatur nobis, ſed deo. Neq; rurſum eſt ſublimitas, ſed ἡ ὑπερβολὴ, id eſt, Exceſſus ſiue excellentia, ſiue ut Ambroſius eminentia. Auguſtinus aliquoties legit eminentia, aptiſſimo uocabulo, & eminentia coniungit cū uirtute, ut eminētia uirtutis ſit dei, cū aliâs frequēter, tum enarrans pſalmos. Item epiſtola centeſima liij. rurſus ſermone de uerbis apoſtoli xv. *Ordo.*

In omnibus tribulationem patimur.) Interpres neq; ſenſum Pauli dilucide reddidit, neq; ſchematis iucūditatem, ἐν παντὶ θλιβόμενοι, ἀλλ' οὐ στενοχωρούμενοι, id eſt, Vbiq; preſſi ſiue afflicti, ſed non coartati, ſiue non anxij redditi. Alioqui conſequitur, ut qui prematur, is adigatᷓ in anguſtū. Ambroſius propius reddidit Græca ad hūc modū, In omnibus preſſurā paſſi, ſed non coanguſtati.

Aporiamur, ſed non deſtituimur.) Eſt apud Græcos iucunda uocum alluſio, ἀπορούμενοι ἀλλ' οὐκ ἐξαπορούμενοι. Quorum alterum ſignificat hærentem, & conſilij inopē ac perplexū, alterum ſignificat planè deſperantem ac tædio uictum. Quanq̃ ἀπορεῖν ſignificat & egere, quod ſequutus eſt interpres. Ambroſius uertit, inopiam paſſi, pro egentes. Et quod hic uertit deſtituti, participium eſt eius uerbi quod paulo ante uertit tædere, ἐξαπορηθῆναι, ita ut nos tæderet uiuere. Græci ſic interpretantur, ut ἀπορεῖσθαι ſit redigi ad ſummam anguſtiam, ſed ἐξαπορεῖσθαι uinci & opprimi malis. *Aporiari. ἀπορεῖσθαι*

Sed non derelinquimur.) διωκόμενοι ἀλλ' οὐκ ἐγκαταλειπόμενοι. Quorum poſterius ſonat, in periculo deſeri ac deſtitui, ob præpoſitionem additam ἐν.

Humiliamur, ſed non confundimur.) Hæc nec habentur in Græcis codicibus, nec in lectione Ambroſiana, nec in uetuſtiſſimo codice S. Donatiani, nec in utroq; Conſtantienſi, unde miror unde irrepſerint. Chryſoſtomus ac Theophylactus nec legit nec interpretatᷓ, Ac ne is quidem cuius commentariolus fertur falſo Hieronymi titulo. Et tamen ad Pauli ſenſum non inepte accederent, quod humiliationi proxima ſit confuſio. Quod autem hic interpres uertit per uerba, Græci dicunt per participia. Atq; ita legit Ambroſius, In omnibus preſſuram paſſi, ſed non coanguſtati, inopiam paſſi, ſed non deſtituti. Verum quoniā tempus participij non conueniebat, interpres maluit per uerba reddere. *Supereſt in noſtris.*

Semper mortificationem Ieſu Chriſti.) Græce eſt domini Ieſu, νέκρωσιν τοῦ κυρίου Ἰησοῦ. Sed obſtrepet aliquis, quid iſta faciunt ad ſenſum, an ſit domini Ieſu, an Ieſu Chriſti? Primum arbitror eſſe nefas in diuinis literis, ſi uel unum apicem ſciens ac uolens mutes. Quod ſi quis propius introſpexerit, uidebit nec hanc in Paulo uarietatē ocioſam eſſe, in quo nihil omnino eſt ocioſum. Addidit domini cognomen, ne ſeruos pigeret ſimilia pati, item ne mortis nomen adderet contemptū Chriſto, addidit domini cognomen. Ambroſius pro νέκρωσιν legit, non mortificationem, ſed mortem, nec id abſurde mea ſententia.

Vita Ieſu in corporibus noſtris.) ἐν τῷ σώματι ἡμῶν, id eſt, In corpore noſtro. Atque ita

legit Ambroſius cum Græcis conſentiens. ut non reſpicias tuum aut meum corpus, uerum id quod opponitur ſpiritui.

Ergo mors in nobis operatur.) ὥστε ὁ μὲν θάνατος ἐν ἡμῖν ἐνεργεῖται, id eſt, Itaq; mors quidē in nobis operatur. Quanquam eſt agit potius ꝙ operatur. De quo toties iam dictum eſt.

Sicut ſcriptum eſt.) κατὰ τὸ γεγραμμένον. Faber putat poſſe legi, à quo ſcriptum eſt. Verū *Faber.* id Græci ſermonis ratio nullo pacto patitur, unde miror ſi diuerſum habuit exemplar, aut certe tam erudito uiro quid in mentem uenerit.

Credidi propter quod loquutus.) Locus eſt in pſalmo cētesimo decimoquinto. Sermo Græcus eſt anceps, ſi coniunctim legas, ſenſus eſt, Credidi eo quod loquutus ſum, ſi diſiunctim, ſenſus erit, Credidi, & ideo loquutus ſum, ut iuxta priorem diſtinctionē accipias, eum non fuiſſe crediturum, niſi loquutus fuiſſet, Iuxta poſteriorem, non fuiſſe loquuturū, niſi credidiſſet. διὸ, quapropter, ſiue propterea quod.

Scientes quoniam qui ſuſcitauit Ieſum.) Græci legūnt, dominum Ieſum, ὁ ἐγείρας τὸν κύριον Ἰησοῦν. Porrò quod uertit ὅτι nunc quia, nunc quoniam, frequentius occurrit quàm ut uacet caſtigare. Nam poterat Latine dicere, Scientes qui Ieſum ſuſcitauit, eum nos quoque per Ieſum ſuſcitaturum eſſe. Aut, ſcientes quod qui Ieſum ſuſcitauit, is & nos per Ieſum ſuſcitaturus eſt. Et conſtituet uobiſcum.) καὶ παραστήσει σὺν ὑμῖν, Et exhibebit ſiue adiunget ſibi unà nobiſcum, hoc eſt, Non ſolum nos Iudæos, uerumetiam uos gentes.

Rurſum illud cum Ieſu.) Græce eſt, per Ieſum, διὰ Ἰησοῦ. Neq; enim cum Ieſu, qui iam olim reſurrexit, ſed per illū, cuius membra facti ſumus, & per quem donauit nobis omnia. Etiāſi Ambroſius legit, Cum Ieſu, non ad tempus reſpiciens, ſed ad communem reſurrectionem capitis & membrorum.

Vt gratia abundans per multos in gratiarum actione abundet in gloriā dei.) ἵνα ἡ χάρις πλεονάσασα, διὰ τῶν πλειόνων τὴν εὐχαριστίαν περισσεύσῃ εἰς τὴν δόξαν τοῦ θεοῦ, id eſt, Vt gratia exu*Græca luci-* berans ſiue redundans, ſiue quæ redundauit, propter multorū gratiarum actionem abun*diora noſtris.* det in gloriam dei. Eſt enim propter, non per, niſi διὰ referas ad πλειόνων, at tum non habes quò referas εὐχαριστίαν. Videtur autem Paulus aliquoties abuſus hac præpoſitione. Et Ambroſius ita propemodum legit, Per multorum gratiarum actionem, hoc eſt, Si plures agant gratias, id cedet in gloriam dei. Poteſt & uerbum περισσεύσῃ accipi tranſitiue, adhærente huic accuſatiuo εὐχαριστίαν, ut ita diſtinguamus, ἵνα ἡ χάρις πλεονάσασα διὰ τῶν πλειόνων, hic poſt hypoſtigmen ſubijciantur reliqua, τὴν εὐχαριστίαν περισσεύσῃ, id eſt, ut gratia quæ per plures ſparſa exuberauit, faciat ut exuberet etiam gratiarum actio in gloriam dei. Hoc ne prorſus uideatur eſſe ſomniū, in exemplari uetuſtiori Conſtantienſi ſic habebatur, Vt gratia abundans per multos, gratiarum actio abundet in gloriam dei. Alterum in hoc conſentiebat, quod Gratiarum actiones, & colo & maiuſcula ſeparabatur à ſuperioribus: quaſi dicas redundante gratia per multos ſimiliter & gratiarum actio redundet per multos in gloriam dei: ut prior nominatiuus ponatur abſolute pro genitiuo, & διὰ πλειόνων referatur ad utramq; partem, πλεονάσασα & περισσεύσῃ.

Non deficimus.) οὐκ ἐκκακοῦμεν, Quemadmodum uertit & ſupra, pro eo quod eſt, non ſegneſcimus, non defatigamur.

Quod in præſenti eſt momentaneum & leue.) τὸ γὰρ παραυτίκα ἐλαφρὸν, id eſt, Quod enim in momento eſt leue. nam in præſenti non eſt in Græcis, niſi quod interpres uoluit reddere aduerbium τὸ παραυτίκα. Poterat autem uertere ad hunc modum, τὸ γὰρ παραυτίκα ἐλαφρὸν τῆς θλίψεως ἡμῶν καθ᾽ ὑπερβολὴν, εἰς ὑπερβολὴν αἰώνιον βάρος δόξης κατεργάζεται ἡμῖν, id eſt, Momentanea leuitas afflictionis noſtræ inſignite, ſupra modum æternum pondus gloriæ operatur, ſiue efficit nobis. ut τὸ ἐλαφρὸν, id eſt, leue, ponatur pro nomine ſubſtantiuo, & τὸ παραυτίκα, fungatur uice adiectiui, quod Græcis eſt familiariſſimum. Oppoſuit autem Paulus, τὸ ἐλαφρὸν τῷ βάρος, quod utiq; ſubſtantiuū eſt. Nec hic ἐλαφρὸν dicitur quod ſit leue toleratu, ſed quod cito tranſeat: quemadmodū nec βάρος dicit̄ quod grauet, ſed quod ſolidū ſit ac permaneat, unde & ἐν βάρει dicunt̄ eſſe qui grauitatē præ ſe ferūt. Iā illud καθ᾽ ὑπερβολὴν εἰς ὑπερβολὴν, quod cōſtanter habet̄ in omnibus Græcis exemplaribus, & repetitur in ſcholijs, nihil aliud ſibi uult quàm inſignem & ineffabilem præcellentiam. quaſi dicas, egregie egregius eſt, ita bis dixit ſupra modum. Nihil enim aliud ſignificat καθ᾽ ὑπερβολὴν, quam

εἰς ὑπερβολήν. Et aliâs admonuimus Hebræos huiuſmodi conduplicatione epitaſin exprimere. Nec eſt, in nobis, apud Græcos, ſed nobis, abſq; præpoſitione. Huius particulæ ἀναδίπλωσιν annotauit Chryſoſtomus ac Theophylactus, noſter interpres pro altera uertit ſupra modum, pro altera, in ſublimitate. Hæc quoniam ignorant recentiores quidam, ut Thomas & Lyranus non admodum apte hic philoſophantur, de modo & proportione præmiorũ ad merita, deq; ſublimitate uitæ cœleſtis. Hoc tamen admonebo, epitheton αἰώνιον poſſe utroq; referri, ad hyperbolen quæ præceſſit, & ad βάρος quod ſequitur. Totus aũt hic ſermo picturatus eſt ex contrarijs inter ſe relatis, quod indicauit etiam Chryſoſtomus. Nã θλίψει opponit δόξαν, ἐλαφρὸν opponit βάρος, τὸ παραυτίκα opponit αἰώνιον. Rurſum cõmittit τὰ βλεπόμενα, καὶ τὰ μὴ βλεπόμενα. Item πρόσκαιρα & αἰώνια. Iam quod paulo ſuperius dixit, De die in diẽ, Græce non eſt καθ' ἡμέραν, ſed noue, ἡμέρᾳ καὶ ἡμέρᾳ, ut incrementum etiam intelligas renouationis, quemadmodum corpus indies magis ac magis deficit, præſertim in prouectioribus. Sapit autem hic ſermo Pauli dialecton Hebraicam, quod genus, In progeniem & progenies, pro eo quod erat in omneis progenies. Cõduplicatio Hebraica.

Temporalia.) πρόσκαιρα, id eſt. Temporaria & ad tempus durantia, quo uocabulo uſus eſt Euangeliſta, de ſemine mox exareſcente.

EX CAPITE QVINTO.

SCimus enim quoniam ſi.) Græci legunt ad hunc modum, οἴδαμεν γὰρ ὅτι ἐὰν ἡ ἐπίγειος ἡμῶν οἰκία τοῦ σκήνους καταλυθῇ, id eſt, Nouimus enim quod ſi terrena noſtra domus tabernaculi diſſoluta fuerit. Nec addit̃ huius, niſi quod τὸ certum indicat tabernaculum. Addidit autem tabernaculi, ut oſtenderet domicilium hoc non eſſe perpetuum, ſed ad paucos paratum dies, cuiuſmodi ſunt tabernacula. Nõ manufactam.) Iucundius eſt Græce dictione compoſita, ἀχειροποίητον, hoc eſt, diſſimile his, quæ opera manuaria conſtruuntur ac deſtruuntur.

Nã & in hoc ingemiſcimus.) καὶ γὰρ ἐν τούτῳ στενάζομεν, Etenim in hoc gemimus. Incertũ aũt an pronomen hoc demonſtret tabernaculum corporis, an abſolute ponatur pro ob id gemimus. Quod cupiamus ſuperueſtiri, aut quod mauult Valla, ſuperindui, ἐπενδύσασθαι. Vnde ependytes dicta ueſtis exterior, ueluti toga aut pallium. Ad id facit quod ſequitur, Si tamen induti & non nudi reperiamur. Neq; enim ſuperueſtiri poteſt, qui prius non ſit ueſtitus. Habitationem noſtram.) τὸ οἰκητήριον ἡμῶν, id eſt, Domicilium noſtrum. Refertur autem ad uerbum ſuperindui. Corpus enim domicilium eſt animi. & Ambroſius legit domicilio. Porrò quod addit, Quod è cœlo eſt, ſentit ut opinor, Chriſti corpus, cui noſtra conformantur ſocietate immortalitatis. Superindui.

In hoc tabernaculo.) ἐν τῷ σκήνει, id eſt, In tabernaculo. Annotauit uocum emphaſim Chryſoſtomus, Mortale corpus uocat σκῆνος, immortale iam factũ οἰκίαν & οἰκητήριον, quod tabernaculum uiatoris eſt ac militis, eoq; temporarium, domus inhabitãtis ac permanẽtis.

Si tantum ueſtiti, & non nudi inueniamur.) Ambroſius indicat in nonnullis codicibus diuerſam eſſe lectionẽ. Si quidẽ expoliati, nõ nudi inueniamur, hoc eſt, ſi expoliati hoc corpore, non deprehendamur nudi, ſed induti Chriſto. Idem annotant Græcanica ſcholia, in nonnullis eſſe, ἐκδυσάμενοι, in alijs rurſus, ἐνδυσάμενοι. Eſt autem participium actiuum, cum exuerimus nos, aut cum induerimus. Sic enim de corpore loquitur, quaſi de ueſte. Duplex lectio

Vt abſorbeat̃ quod mortale eſt à uita.) τὸ θνητόν. Cur non potius mortalitas q̃ mortale, quo magis reſpondeat uitæ? Et ad eum modum Græci abutũtur adiectiuis neutri generis. Mortale, pro mortalitate.

Qui autem effecit nos in hoc ipſum.) ὁ δὲ κατεργασάμενος ἡμᾶς εἰς αὐτὸ τοῦτο θεός, id eſt, Porrò qui nos fecit, ſiue parauit in hoc ipſum, deus, ut ſubaudias eſt, quod in participijs paſſim fit apud Græcos. Deus renouabit nos in reſurrectione, qui in hoc ipſum nos condidit. Ambroſius legit perfecit, pro effecit. Nam affecit, quod addidit Faber, non uideo quomodo reſpondeat Græcæ uoci. Faber.

Pignus.) ἀῤῥαβῶνα. Nec eſt Qui dedit, ſed qui etiam dedit, ὁ καὶ δούς, ut referatur ad eum qui parauit nos in hoc, & poſtea pignus quoq; dederit ſui ſpiritus, quo certius ſperemus.

Audentes igitur.) θαῤῥοῦντες, id eſt, Confidentes ſiue fidentes. Hoc loco uidetur Paulus participio pro uerbo abuſus, quod frequentius fit apud Græcos quàm apud Latinos. Niſi malis ad hunc modum ordinare ſermonem, ut illa, Per fidem enim ambulamus, per parentheſim

Ordo ſermonis. theſim ſint interiecta. Deinde ueluti recepto gradu, redeat ad interruptam orationẽ, θαῤῥοῦμεν δὲ καὶ εὐδοκοῦμεν. Cœperat enim ab huius uerbi participio θαῤῥοῦντες, ut hic ſit ſenſus, Fidentes igitur ſemper, & ſcientes quod cum uerſamur in corpore, abſumus à domino. Nam per fidẽ ambulamus, non per ſpeciẽ, & tamen fidentes, inquã, ſumus, & non ſolum fidẽtes, uerumetiam ſic animati, ut malimus abeſſe à corpore, quo liceat adeſſe deo.

Et bonam uoluntatẽ habemus.) εὐδοκοῦμεν. Quod Ambroſius, conſentimus. Nos maluimus probamus. probaſ enim quod placet. Dum ſumus in hoc cor.) ἐνδημοῦντες, ἐκδημοῦμεν. Oppoſuit uerba contraria, quæ Latinus interpres non potuit cõmode reddere, niſi dicas, dum adſumus abſumus. Siquidẽ in Græcis uerbis cõduplicata ἐναντίωσις, geminam habet gratiam, quod & in uocibus ſita ſit, & in rebus. ἐκδημεῖν eſt foris agere, hoc eſt, domi non eſſe. ἐνδημεῖν eſt domi agere. Interpres uarie reddidit, idq; ſuo more. Tertullianus lib. de carnis reſurrectione octauo, uertit ſiue peregrinantes ſiue immorantes.

ἐκδημεῖν, ἐνδημεῖν.

Audemus autem.) Rurſus θαῤῥοῦμεν, id eſt, Confidimus.

Et ideo contendimus.) φιλοτιμούμεθα, id eſt, Certamus & ambimus. Ambroſius legit conamur. quanquã contendimus bene quadrat, modo bene intelligatur à nobis. Eſt enim φιλοτιμεῖσθαι ambitioſe quippiam contendere, ſic ut te non patiaris ab alio uinci.

Siue abſentes ſiue præſentes.) Participia ſunt eorũ uerborũ, quæ ante uertit peregrinari. Verti poterat, Siue foris agentes, ſiue domi. Sentit enim de domicilio corporis, in quo cũ domi ſumus, tum foris ſumus ſeiuncti à domino. Ambroſius, Siue præſentes ſiue peregrinantes. Interpres propemodum reddidit gratiam ſchematis, quã Græcis uerbis addit ἐναντίωσις & παρονομασία. Propria corporis.) Græce eſt τὰ διὰ τοῦ σώματος, id eſt, Quæ per corpus fiunt. Interpres legiſſe uideſ τὰ ἴδια σώματος. Atq; ita legit Ambroſius. Theophylactus legit & interpretatur τὰ διὰ τοῦ σώματος. Tertullianus legit διὰ, ſubindicãs amphibologiam orationis. Senſus enim eſſe poteſt, ut unuſquiſq; reportet per corpus, uel quæ geſſit per corpus.

Lectio uaria.

Pro ut geſſit.) πρὸς ἃ ἔπραξε, id eſt, Ad ea quæ geſſit, hoc eſt, pro ratione et portione eorum quæ fecit in corpore. Quidam codex habebat, πρὸς ὃ ἔπραξε, id eſt, ad id quod geſſit.

Deo uero manifeſti ſumus.) Græcis non eſt manifeſti nomen, ſed manifeſtati ſumus uerbum πεφανερώμεθα. Et itẽ mox, Nos in conſciẽtijs ueſtris manifeſtos eſſe πεφανερῶσθαι. Id ſiue à librarijs fuit immutatũ, ſiue ab interprete poſitum, non magni refert ad ſenſum Pauli.

Occaſionem damus.) Græce διδόντες eſt, id eſt, Dantes. Sed recte interpres participium commutauit in uerbum.

Vt habeatis ad eos.) πρὸς τοὺς, id eſt, Aduerſus eos. Et habeatis poſuit, pro poſſitis gloriari.

Excedimus pro excidimus. Excedimus.) ἐξέστημεν, quaſi dicas, rapti ſumus extra nos, quem uocãt mentis exceſſum ſiue raptũ. Fortaſſe ſcriptum erat, excidimus mente, nõ excedimus, hoc eſt, ſiue inſanimus, ſiue ſani ſumus, ſiue ſapimus, ſiue deſipimus. Id magis explicat id quod mox conſequitur.

Siue ſobrij ſumus.) εἴτε σωφρονοῦμεν, id eſt, Siue ſobrij ſumus. Ambroſius legit, ſiue ſanum ſapimus, ut referatur ad illud, excedimus mente. Nam id quoque ſignificat aliquoties σωφρονεῖν. Et Græcanica ſcholia admonent, inſanorum eſſe ingentia loqui, ueluti oblitos ſui. Quod idem indicat Ambroſius. Auguſtinus cum alijs compluribus locis, tum enarrans pſalmum xxx. ad ecſtaſim refert exceſſum. & exceſſimus compluribus locis legit, non excedimus, obſeruato tempore uerbi Græci. Quanquam in huiuſmodi quæ ad animi pertinent affectiones, ſolet præteritum tempus pro præſenti uſurpari. Et libro aduerſus Fauſtum xij. capite xxvi. pro Sobrij ſumus, legit Temperantes ſumus. Theophylactus triplex commentum aſſcripſit, de magnis rebus loquuturus ecſtaſim inquit uocat. Rurſum, ſiue uidemur inſanire ſiue ſobrij eſſe. Poſtremo tribuit Paulo inſaniam ſed ἐρωτικὴν, hoc eſt, amatoriam. Nam Plato triplicem furorem docet, uatum, poetarum & amantium, quorum poſtremum putat eſſe feliciſſimum. Talem furorem Theophylactus tribuit Paulo, qui nõ in ſe, ſed in Chriſto uixerit, quemadmodum amantis anima, nõ eſt ubi animat, ſed ubi amat, quiq; pro fratribus optarit anathema fieri à Chriſto. Illud annotandum, niſi repetas utrũq; uerbum, ſermonem inabſolutum uideri. Siue enim mente excidimus, deo excidimus, ſiue ſanæ mentis ſumus, uobis ſani ſumus. Nam ſi quid gloriatur Paulus, id non ad ipſius, ſed ad dei gloriam pertinet. Si mediocria loquitur, id tribuit infirmioribus, quorum affectibus

Sermo imperfectus.

& capa-

& capacitati ſemet accommodat. Adſimili figura dictũ eſt illud ad Rhomanos, Nõ enim qui in manifeſto Iudæus eſt, nec quæ in manifeſto in carne eſt circumciſio &c. ut illic indicauimus. Vrget nos.) συνέχει, id eſt, Conſtringit ſiue compellit. Quanquã urget belle habet. Ac mox, non eſt æſtimantes, ſed κρίναντας, id eſt, Iudicantes, ſiue qui iudicauimus ac ſtatuimus illud. Iudicantes legit Auguſtinus libro aduerſus Fauſtum xi. cap. viij. quemadmodum Ambroſius.

Quoniam ſi unus pro omnibus.) *Si*, non eſt apud Græcos in quibuſdam codicibus. Certe apud Theophylactum non additur, nec apud Ambroſium, quantũ ex illius liquet interpretatione. Separat enim hoc ab ijs quæ ſequũtur interiecto cõmentario: Ergo omnes mortui ſunt &c. Aſſumit Paulus id quod indubitatum eſt, Chriſtum pro omnibus mortuum, ac mox infert quod hinc conſequitur. Verum id ad ſenſum perpuſillum refert, niſi quod aſſeuerantius eſt quod legunt Græci, Chriſtus mortuus eſt, de hoc non eſt diſputandum, eoq; dicit κρίναντες. Conſequitur igitur omnes fuiſſe mortuos.

Ex hoc.) ἀπὸ τοῦ νῦν, id eſt, Poſt hac, quod hic uertere ſolet amodo. Ambroſius legit, ex hoc tempore. Apud Quintum Curtium legimus, De cætero. *De cætero.*

Si qua ergo in Chriſto noua creatura.) Ambroſius interpretatur, *Si* quis eſt in Chriſto, noua creatura eſt, ut bis ſubaudiatur uerbum ſubſtantiuum. etiamſi in Ambroſianis codicibus uerba contextus deprauata ſunt. At idẽ adducens hunc Pauli locum libro epiſt. ij. epiſt. viij. palàm indicat quid legerit, ita ſcribens. Et ideo addidit, *Si* quis in Chriſto, noua creatura, id eſt, qui perfectus in Chriſto, noua creatura eſt. Conſentit per omnia cum Ambroſio Theophylactus interpres, etiamſi apud huius quoq; interpretem uerba contextus deprauata habebantur in æditione Rhomana, quæ falſo titulo, quod erat Theophylacti Bulgarienſis archiepiſcopi, Athanaſio inſcripſit. Quid quod in eundem ſenſum adducit hunc locum Origenes homilia in Leuiticum duodecima: Omnis ergo, inquit, ſecundum Apoſtolum, qui in Chriſto eſt, noua creatura eſt. Origenes enim, ſi quis exponit, quiſquis. Deniq; Chryſoſtomus ſic explicat εἴ τις ἐπίστευσεν αὐτῷ, φησίν, εἰς ἑτέραν ἦλθεν δημιουργίαν, καὶ γὰρ ἄνωθεν ἐγεννήθη διὰ πνεύματος, id eſt, *Si* quis credidit illi, in aliam tranſijt creationẽ. Etenim cœlitus natus eſt per ſpiritum. Notat idem epitaſin, quod uehementem mutationem appellarit καινὴν κτίσιν. *Lectio diuerſa.*

Quandoquidem deus erat in Chriſto.) ὡς ὅτι, Propemodum ſonat, ſic, quia. ut modum oſtendat quomodo deus reconciliauerit ſibi nos. Ita uidentur ſignificare Græca ſcholia, & clarius etiam Theophylactus. Reconciliauit. quomodo? Non imputans peccata.

Non reputans.) μὴ λογιζόμενος. Melius, non imputans.

Legatione fungimur.) πρεσβεύομεν. Quod & oramus ſignificat. Quanquam & oratores dicti, qui alterius nomine poſtulant aliquid.

Tanquam deo exhortante per nos.) παρακαλοῦντος. Scio uocem Græcam eſſe ancipitem. Neq; pugnarim, ſi cui magis placet exhortante. Me tamen nihil mouet ſcrupulus eorum qui putant indecorum deo obſecrare. Certe mox per Paulum orat δεόμεθα. Chryſoſtomus ita ſcribit in hunc locum. εἶδες πῶς ἦρε τὸ πρᾶγμα, τὸν Χριστὸν εἰσαγαγὼν τιθέντα τὴν ἱκετηρίαν ταύτην, μᾶλλον δὲ οὐ τὸν Χριστὸν μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸν πατέρα, id eſt, Vides quomodo rem exaggerarit, Chriſtum inducens hanc ſupplicationem peragentem. Imò non Chriſtum tantum, ſed & ipſum patrem. Eum qui non nouit peccatum fecit peccatũ.) Prius peccatum eſt admiſſum, poſterius eſt hoſtia deſtinata expiando peccato. Mirum cur Faber tam ſollicitus ſit, ne quis intelligat Chriſtum peccaſſe, cũ ex his uerbis is ſenſus nullo pacto poſſit accipi. Eum qui non nouerat peccatũ, pro nobis peccatũ fecit. Non enim dixit, peccatorẽ fecit, ſed peccatũ, hoc eſt, uoluit pati ſuppliciũ, perinde quaſi peccaſſet omnia, cum ſolus nihil peccaſſet, ut peccatũ accipias hoſtiam quæ pro expiando peccato ſolet immolari. *Sicuti legimus*, Peccata populi comedent. Ita fermè ſcholia Græcanica. Deniq; ſic hoc loco Chriſtum uocauit peccatũ, ut nos paulo ſuperius iuſtitiam dei dixit, & alibi Chriſtũ appellauit maledictum. Nec abhorret Auguſtinus ab hoc ſermone, libro aduerſus Fauſtũ decimoquarto, à cap. iij. aliquot deinceps capitulis. Iuſtitia dei.) Hebraico idiomate iuſtitiã dixit pro iuſtus, & addidit dei, ut excluderet fiduciam ac ſuperciliũ noſtrorum operũ. Ita Chryſoſtomus. Annotandũ eſt ſchema, in traductione peccati & peccati. Itẽ in ἐναντιώσει, peccatũ & iuſtitia. *Faber.*

EX CAP.

EX CAPITE SEXTO.

Thomas fruſtra ſe torquens.

SEd adiuuantes etiam exhortamur.) Thomas hoc loco torquet ſeſe, primum
bifariam interpretans. Adiuuantes uos, ut referatur ad Corinthios. Deinde
adiuuātes deum. Cæterum quoniam hoc iam abſurdum uidetur, deum adiu
uari ab homine, diſtinctiunculam adhibet, qua tamen nihil erat opus, ſi Græ-
ca conſuluiſſet, in quibus eſt συνεργοῦντες, id eſt. Cooperantes, Quur enim
horreamus hunc ſermonem, quum in ſuperioris epiſtolæ cap. tertio legamus, dei enim ad-
iutores ſumus, συνεργοί. Chryſoſtomus tamen & priorem ſententiam retulit, quemad-
modum & Theophylactus: Verum altera magis congruit his quæ præcedūt & ſequūtur,
pater & amor negocij. Chriſtus princeps legationis, apoſtoli miniſtri. In Chriſto operatur
pater, Chriſtus in apoſtolis. Nec cōiūctio caret emphaſi, & παρακαλοῦμεν. Magnū erat illis
prædicaſſe euangelium, tantaq́ perpeſſum fuiſſe, & tamen his addit etiam obſecrationē.
Deinde quod ſequitur exhortamur, Græce eſt παρακαλοῦμεν, quod ut crebro dictum eſt, ſo-
nat & obſecramus & conſolamur, ut paulo ſuperius, Tanquam deo exhortante per nos.
Vtroq́ loco non male quadrabat obſecrandi uerbum, præſertim cum ſequatur δέομαι ro-
go, quod interpres uertit obſecro. Illud annotandum, quò ſe demittat tātus apoſtolus, etiā
apud illos qui peccauerant, cum nunc longe diſſimiles huic, miro ſupercilio, nil niſi manda
ta, minas, excommunicationes, & anathemata crepent. Bis autem rogat, primum nomine
Chriſti, cuius uice fungitur: deinde ſuo, tanquam illius cooperarius, quaſi hoc nōnihil etiā
ad ſe pertineret. Deinde gratiam dei, uocat beneficium dei.

Supercilium epiſcoporum.

Tempore accepto exaudiui te.) Cum dicit, ait, ſubaudiendum eſt dominus, ſiue ſcriptu
ra. Quæ ſermonis forma non eſt infrequens apud Paulum. Locus quem adducit eſt apud
Eſaiam capite quadrageſimonono, Hebraica diuus Hieronymus ita reddidit, In tempore
placito exaudiui te, & in die ſalutis auxiliatus ſum tui. Neq́ diſſident ab his Septuaginta,
Tempore opportuno exaudiui te, & in die ſalutis auxiliatus ſum tui. Illud interim miror,
qui factum ſit, ut pro tibi, legamus tui, cum Græce ſit datiuus, ἐβοήθησά σοι. Quod tamē ma
gis eſt ſuccurri tibi, quàm quod hic uertit, adiuui.

Nemini dantes ullam offenſionem.) Interpres legiſſe uidetur, μηδεμίαν μηδενὶ διδόντες, cū
in his quos mihi uidere contigit Græcis codicibus ſcriptum haberetur μηδεμίαν ἐν μηδενὶ,
id eſt, Ne quam uſquam, ſiue ulla in re. Ita legit & Theophylactus & Chryſoſtomus.

Miniſterium noſtrum.) Noſtrum, apud Græcos non eſt additum. & præſtat non addi
quo plenior ſit ſenſus. Salus eſt munus dei, ea per nos adminiſtratur. Sic igitur ſe gerat qui
adminiſtrat, ne munus ipſum contemnatur uitio miniſtrantis. Interpres exprimere uoluit
uim articuli ἡ διακονία.

Exhibeamus.) συνιστῶντες ἑαυτούς, id eſt, Cōmendantes noſipſos. atq́ ita legit diuus Am-
broſius, cūq́ hoc conſentiens Auguſtinus libro de doctrina Chriſtiana iiij. cap uigeſimo.
Incertum autem, an ſit exhibeamus, an exhibemus. Nam mox ingreditur laudes ſuas. Hāc
enim uocat commendationem, quæ factis ipſis conciliat fauorem & autoritatem. Nec eſt,
Sicut dei miniſtros, ſed, ſicut dei miniſtri, ut ſubaudias ſumus. quemadmodum & illic: Ne-
mini dantes, &c. niſi magis placeat referre ad illud ſuperius, παρακαλοῦμεν, id eſt, exhorta-
mur. Deinde poſt multa interiecta reſpondeat, Nemini dantes. Ita omnia hæc pertinebunt
ad perſonam Pauli, atque ita conſentaneum eſt, Denique Ambroſius legit, Vt dei miniſtri,
non miniſtros.

Ordo ſermonis.

In ſuauitate,) ἐν χρηστότητι, id eſt, In benignitate, ſeu bonitate, & comitate, quæ opponitur
ſupercilio, & aſperitati morum.

In patientia multa.) In harū enumeratione rerum, nonnihil uariant exemplaria, id quod
ferè ſolet uſu uenire, quoties recenſentur huiuſmodi compluſcula, fallente ſcriptorem, opi-
nor, ſua memoria. Tum præpoſitio in, toties repetita propemodum per abuſum uſurpari
uidetur pro per.

In charitate non ficta.) Iucundior eſt apud Græcos uox cōpoſita, ἀνυποκρίτῳ, id eſt, Quæ
expers ſit ſimulationis. Ambroſius legit, Non ſimulata.

In uirtute dei.) ἐν δυνάμει θεοῦ. Vt de ſignis ac miraculis intelligas, quemadmodum inter-
pretatur & Ambroſius.

A dextris

A dextris & à ſiniſtris.) Faber Stapulenſis hoc loco mutat pro dextris ac ſiniſtris, ſecũdorum & aduerſorum. Quod, quid ſibi uelit, prorſus non intelligo. Nam primum longe aliud eſt ſiniſtrum ac dextrum, quàm aduerſum, & ſecũdum. Quanquam nec illud uideo, quomodo arma quæ à tergo gerimus ſecunda, quæ à pectore, aduerſa dici poſſint. Verum ut demus hæc ita habere, non erat tamen dicendum, ſecundorum & aduerſorum, ſed ſecunda & aduerſa, referuntur enim hæc epitheta ad arma, ni fallor. Sed Faber, opinor, uoluit interpretari, dextra & ſiniſtra, quaſi per dextra ſignificentur res ſecundæ, per ſiniſtra, res aduerſæ. Atqui iſtud eſt officium cõmentarium ſcribentis, non interpretis. Nec eſt abſurdũ quod uocat arma dextra, quæ ad dextram nos muniunt aduerſus indulgẽtiam fortunæ, & ſiniſtra, quibus à ſiniſtra tegimur aduerſus incurſum malorum & afflictionum. Quanquam mihi ſimplicius uidetur, ut accipiamus à dextris & à ſiniſtris, quaſi dicas, undique armati aduerſus omnia: id enim figura prouerbialis efficit. Certe diuus Aurelius Auguſtinus cum alibi, tum in cõmentarijs pſalmi xcij. legit Per arma iuſticiæ dextra & ſiniſtra. *Stapulenſis*

Per gloriam & ignobilitatem.) διὰ δόξης καὶ ἀτιμίας, id eſt, Per gloriam & ignominiam, ſiue contemptum.

Per infamiam & bonam famam.) διὰ δυσφημίας καὶ εὐφημίας. Quaſi dicas maledicentiam, & benedicentiam.

Vt ſeductores.) ὡς πλάνοι, id eſt, Vt impoſtores, uel potius quaſi, ſicut mox uertit. Quã quàm oportuit ita perpetuo uertere, cũ ſit ubique ὡς. Sed interpres mire ſibi placuit ſua copia, nunc uertens ut, nunc quaſi, nunc ſicut, nũc tanquam, perinde quaſi nihil interſit apud Latinos inter has omnes uoces. Iam ut demus nihil intereſſe, certe uocis eiuſdem iteratio, non ſolum ad decus orationis facit, uerumetiam ad uehementiam. Sic enim totus hic ſermo per contraria, per membra, per comparia, per ſimiliter deſinentia, per ἀναδιπλώσεις, aliaque id genus ſchemata uariatur, uoluitur, ac rotatur, ut nihil eſſe poſſit, nec uenuſtius, nec ardentius. Vnde diuus Auguſtinus hunc locum producit in libris de doctrina Chriſtiana, tanquam exemplum grandiloquæ dictionis, Nam uelut in ecſtaſin raptus tandem addit, os noſtrum patet ad uos ô Corinthij. *Sermo Pauli figuratus.*

Sicut qui ignoti & cogniti.) ὡς ἀγνοούμενοι καὶ ἐπιγινωσκόμενοι. Auguſtinus libro de doctrina Chriſtiana quarto, capite uigeſimo, ſeruata temporis ratione legit, Vt qui ignoramur, & cognoſcimur. Quo quidem in loco, totius huius orationis ardorem & harmoniã annotauit, ſi quis cupiet cognoſcere.

Vt caſtigati non mortificati.) ὡς παιδευόμενοι. Quod Auguſtinus cum aliàs tum libro de ciuitate dei undecimo, legit Vt coërciti, & nõ mortificati. Græcum participiũ præſentis eſt temporis. quod ſic efferri poſſit, ut qui corripiamur non occidamur. Significat enim pios corripi à deo, ſed ueluti filios à patre, qui caſtigat & emendat flagello, non interimit.

Quaſi triſtes.) ὡς λυπούμενοι, id eſt, Dolentes, potius.

Vt nihil habentes & omnia poſſidentes.) Fortaſſis hoc loco uenia danda interpreti, quod Græci ſchematis gratiam non reddidit, ὡς μηδὲν ἔχοντες, καὶ πάντα κατέχοντες. Quaſi dicas, ut nihil tenentes, & omnia cõtinentes. Dilucidius autem erat, Quaſi nihil habentes, cum omnia poſſideamus.

Non anguſtiamini in nobis.) οὐ στενοχωρεῖσθε. Primum admonendus eſt lector, hic anguſtiamini non eſſe dictum imperandi modo, ſed indicandi: neque enim Græce dixit μὴ, ſed οὐ. Et interpres hoc orationis genus reddere ſolitus eſt, ad hanc formã, Nolite anguſtiari: ut paulo poſt, Nolite iugum ducere cum infidelibus. Deinde στενοχωρεῖσθαι, dicunt, qui loci anguſtia premuntur. Sentit igitur ſibi eſſe ampliſſimum animum in Chriſto, Cæterũ illos anguſtos eſſe, non in Paulo, ſed ſuis ipſorum affectibus, quos uiſcera uocat. Ac mox hortatur ut & ipſi deſinant eſſe anguſti. Siquidem anguſtiam uocat hoc loco, nõ afflictionem aut moleſtiam animi, ſed trepidam obſeruationem ceremoniarũ legis Moſaicæ, aut humanarum traditionum. Superius enim diſputauit de idolothytis. Niſi malis ad mœrorem referre, quem conceperãt ex eo, quem Paulus iuſſerat tradi ſatanæ. *Non anguſtiamini.*

Eandem autem retributionem habentes.) Habentes, non habetur in Græcis exemplaribus, unde uidetur ſubaudienda præpoſitio κατὰ, id eſt, iuxta eandem retributionem dilatamini & uos, Theophylactus de ſuo ſupplet uerbum ἀντενέγκατε, id eſt, adferte. Quanquam *Habentes ſupereſt.*

Ambroſius legit, mercedis retributionem: ut exprimeret Græcam uocem ἀντιμισθίαν. Idem ita diſtinguit, ut participium habentes, pertineat ad anguſtiamini, Anguſtiam patimini non per me, qui ſum ampliſſimo, & animo, & ore erga uos, ſed in ueſtris ipſorum animis, cum habeatis eandem penſationẽ mercedis, quam cæteri atq; ego. Deinde ſubijcit, Vt filijs loquor, dilatemini uos quoq;, uidelicet ut parenti reſpondeatis. Verum ex Chryſoſtomo deprehendimus huius loci lectionem, ut nec præpoſitione ſit opus, nec uerbo aliunde aſcito. Quod Paulus appellat amplitudinem, eſt eximiæ charitatis, quod anguſtiam, eſt charitatis non ex æquo reſpondentis. Expoſtulat igitur cũ Corinthijs, quod minus ab illis diligatur quàm ipſe diligat. Quum igitur dixiſſet, anguſtiamini in uiſceribus ueſtris: Perinde quaſi rogaſſent Corinthij, quorſum iſta Paule? Reſpondet, Non exigo à uobis quicq; arduum, neq; repoſco meritum cum uſura, tantum hoc poſtulo pater à filijs, ut in charitate reſpondeatis, omnia putabo penſata ſi pariter ametis. Hæc erit merces officiorum meorũ erga uos. Itaq;, dico, eſt uelut exponẽtis quod tectius dixerat, Non anguſtiamini in me ſed in uiſcerib⁹ ueſtris, quẽadmodũ ſolemus dicere, nouercã loquor, hoc eſt de nouerca loquor. Hæc loquor tanq; cum filijs, exigens ab eis mutuam charitatem. Chryſoſtomi uerba ſubſcribam, καὶ οὐκ εἶπεν οὐ δέχεσθε ἡμᾶς ἀλλ' ὅτι στενοχωρεῖσθε, τὸ αὐτὸ μὲν αἰνιττόμενος, μετὰ φειδοῦς δὲ καὶ τοῦ μὴ σφόδρα καθάψασθαι. τὴν δὲ αὐτὴν ἀντιμισθίαν, ὡς τέκνοις λέγω. καίτοι οὐκ ἔστιν ἴσον, πρότερον ἀγαπηθῆναι. κἂν γὰρ τὸ ἴσον τις εἰσενέγκῃ μέτρον, ἐλάττων τῷ δεύτερος ἐπανελθεῖν. ἀλλ' ὅμως οὐδὲν ἀκριβολογοῦμαί φησιν, κἂν παρ' ἐμοῦ λαβόντες τὰς ἀρχὰς τὸ αὐτὸ μέτρον ἐπιδείξησθε, ἀγαπῶ καὶ στέργω. εἶτα ἵνα δείξῃ ὅτι καὶ ὀφειλὴ τὸ πρᾶγμα ἦν, καὶ κολακείας ἐκτὸς τὰ εἰρημένα, ὡς τέκνοις λέγω φησίν, τί ἐστιν ὡς τέκνοις; οὐδὲν μέγα αἰτῶ, εἰ πατὴρ ὢν βούλομαι φιλεῖσθαι παρ' ὑμῶν, id eſt, Non dixit non capitis nos, ſed anguſtiamini, idem tacite ſignificans, ſed parcens illis, nec acriter mordens. Eandem autem retributionem ut filijs dico. Atqui non eſt æqualitas, quum prius ſint dilecti. Nam & ſi quis eandem reponat menſuram, tamen hoc inferior eſt, quod poſterior acceſſit. Attamen nihil, inquit, ad uiuum reſeco. Quanq; à me profectum eſt amoris in uos exordium, tamen eandem menſuram reponite. Diligo & amo. Deinde quo uideatur res eſſe debiti, nihilq; dictum per aſſentationem, ut filijs, inquit, loquor. Quid eſt, ut filijs? Nihil magni poſtulo, ſi quum ſim pater, poſtulem à uobis diligi. Ex his Chryſoſtomi uerbis apparet, illud λέγω, nõ referri, ad ſequentem orationem, dilatamini & uos, ſed ad retributionem.

Nolite iugum ducere.) Senſum probe reddidit interpres. Quãq; Græcus ſermo ſignificantior eſt, μὴ γίνεσθε ἑτεροζυγοῦντες, hoc eſt, Ne iungamini eodem iugo cum infidelibus. Nam ſi Chriſtianus ducat uxorem ethnicam, aut Chriſtianus in gerendo magiſtratu, collega ſit ethnico, dicetur ἑτεροζυγεῖν. Huiuſmodi matrimonia Hieronymus imparia uocat.

Conuentio.) συμφώνησις, id eſt, Conſenſus, aut concordia.

Belial. Chriſti ad Belial.) Græci legunt Beliar, βελίαρ, ob id, ni fallor, quod Græcis nullũ nomen deſinit in l. Græca ſcholia indicant Belial Hebræis ſignificare deſertorem, hoc eſt, luciferum. At eximius ille Ioãnes Reuchlinus, uir undequaq; doctiſſimus, & alterum poſt Rodolphum Agricolam, decus & ornamentum noſtræ Germaniæ, in ſuo Lexico docet, Belial apud Hebræos ſignificare malũ & iniquũ, aut etiã noxiũ dæmonẽ, quod ſatis quadrat. Nam Chriſtus oĩa fecit, ut proſit: cõtra Belial, etiã cũ iuuat, in hoc iuuat ut noceat.

Sicut dixit deus.) Hoc teſtimoniũ diuus Thomas Aquinas, ſumptum putat ex Leuitici capite uiceſimo ſexto, ubi legimus ad hunc modum: Ponam tabernaculum meũ in medio ueſtri, & non abijciet uos anima mea. Ambulabo inter uos, & ero ueſter deus, uosq; *Carrenſis.* eritis mihi populus meus. At Carrenſis autore Didymo, quẽ equidem demiror ubi uiderit, ſi tamen uidit, refert ad Ezechielis caput triceſimumſeptimum, ubi legimus ad hunc modum: Et erit tabernaculum meum in eis, & ero eis deus, & ipſi erunt mihi populus. Et ſcient gentes, quia ego ſanctificator Iſraël, cum fuerit ſanctificatio mea in medio eorum in perpetuum. Atqui cum neutro horum locorum per omnia reſpondet citatio Paulina. *Teſtimonium idem ex pluribus locis conflatum.* Proinde ſciat lector hoc teſtimonium non ex uno prolatum loco, ſed è pluribus conflatum, id quod & aliàs factum oſtendimus. Siquidem prima pars è Leuitico deprompta uidetur. Deinde quæ ſequuntur, Quapropter exite de medio illorum &c. ex Eſaia decerpta ſunt, apud quem legis capite xxij: Recedite recedite, exite inde, pollutum nolite tangere.

gere,exite de medio eius:mūdamini qui fertis uaſa domini.Demum quod adiecit, Et ero uobis in patrem &c.ſumptum uideri poteſt ex Hieremiæ capite xxxi. Quia factus ſum Iſraël pater,& Ephraim primogenitus meus.

Et inambulabo inter eos.) Inter eos,non eſt Græcis,ſed tamen conatus eſt exprimere uerbum ἐμπεριπατήσω, quod ſignificat in aliquo ambulare.Nam inambulare Latinis nihil aliud eſt aliquoties,quàm ambulare:tametſi melius erat in eis,quàm inter eos:niſi putamus utrobiq; præpoſitionē in,poſitam pro inter.Ambroſius utrūq; ſumpſit ita legens Inhabitabo in illis,& inter eos ambulabo.

EX CAPITE SEPTIMO.

Capite nos.) χωρήσατε ἡμᾶς.Quia dixit ante anguſtiamini.Nec hic eſt capite pro intelligite,ſed ſicuti uas aut locus aliquid capit. Ambroſius propemodum explicuit,qui legit,Capaces eſtote noſtri,quem nos ſecuti ſumus. Refricat enim quod ante dixit, dilatamini & uos. *Capite, capaces eſtote.*

Circumuenimus.) ἐπλεονεκτήσαμεν.Quod & alibi uertit ad eundem modum:Ne circūueniamur à ſatana. Eſt autem proprie per fraudem abſtulimus quod iure non debebatur.Ambroſius ita legit hoc loco,Nemini nocuimus,neminem grauauimus, neminem circumuenimus:atq; ita exponit.Nocent pſeudapoſtoli,cum ſenſus ſuorum corrumpunt,& grauant ſacculos circumuentione ſerpentinæ aſtutiæ:Græca ſic habent, οὐδένα ἠδικήσαμεν,οὐδένα ἐφθείραμεν,οὐδένα ἐπλεονεκτήσαμεν, id eſt,Neminem iniuria affecimus,neminē corrupimus, neminē fraudauimus,hoc eſt, nullius rem præter ius occupauimus,& in noſtrū uertimus cōmodū.ἀδικεῖ qui tyrannidē exercet, φθείρει qui falſa docet, πλεονεκτεῖ,qui dolo uſurpat aliena.Sic eñ oblique taxat pſeudapoſtolos.Alioqui nequaq; magna laus erat,hæc non feciſſe Paulum.O gloriam uere ſacerdotalem,& utinam omnibus epiſcopis ad eundem modū uere liceret gloriari.

Prædiximus enim.) προείρηκα γάρ, id eſt,Prædixi enim:atq; ita legit Ambroſius.

Ad cōmoriendum & conuiuendum.) εἰς τὸ ἀποθανεῖν καὶ συζῆν. Id erat apud ueteres amicitiæ genus,ut amico forte extincto,amicus ultro ſibi mortem conſciſceret:quod amicitiæ genus ſignificat Horatius ſibi fuiſſe cum Mecœnate. Vnde dicti συναποθνήσκοντες. Non quod Paulus huiuſmodi quippiam ſentiat,quale legimus olim fuiſſe apud Ethnicos,uerum hoc modo arctiſſimam amicitiam uoluit indicare. *Cōmorientes.*

Gloriatio pro uobis.) ὑπὲρ ὑμῶν, Melius hic,de uobis,hoc eſt,nomine ueſtro.

Superabūdo gaudio.) ὑπερπερισσεύομαι. Quod eſt ſupra modum,aut uehementer abūdo,ſeu potius,ſuperfluo.Nec idem apud Latinos facit ſuper,additū,quod apud Græcos ὑπὲρ ſiue περὶ in cōpoſitione.Proinde diuerſa ratiōe cōueniebat epitaſin explicare Latinis. *Superabundo*

Sed omnem tribulationem paſſ.ſ.) ἀλλὰ ἐν παντὶ θλιβόμενοι,id eſt,Sed in omnibus afflicti,ut ſubaudias,eramus. Nam Hebræis familiare eſt ſubaudire uerbū ſubſtantiuū.

Qua conſolatus eſt in uobis.) Conſolatus eſt hic paſſiue accipiendum eſt, ᾗ παρεκλήθη.

Et ſi pœniteret.) εἰ καὶ μετεμελόμην,id eſt,Etiam ſi pœnituiſſet,ut accipias Paulum,nō quidem fateri pœnitentiam,quod eos ante mœrore affeciſſet,nunc tamen adeo gaudere, quod ex Tito cognouiſſet rem bene ceſſiſſe,ut etiā ſi qua pœnitudo tenuiſſet ipſum prioris facti,nunc eam abiecturus fuerit. Annotat hoc diligenter Chryſoſtomus. Non enim dixit,prius pœnitebat,nunc non pœnitet,ſed,non pœnitet etiam ſi pœnituiſſet.Sic loquimur quum & errata feliciter cadunt:& refertur ad ſuperiora,non ad ſequentia. Nam ſequitur apud Græcos βλέπω γάρ, id eſt,Video enim.Quamuis me nō fugiat ſecus diſtingui ab Ambroſio,qui ſic ordinat,Etſi pœniteret,uideo &c. nec addit. enim. In hoc certe congruit cum Græcis,quod legit βλέπω non βλέπων.Verum ſiue legamus uideo, ſiue uidens,fateri cogimur unam ſermonis particulam inabſolutam eſſe, niſi accipiamus iuxta primam lectionem quam indicauimus,Id incōmodum hac ratione tolli poterat: Quamuis ea epiſtola uos ad tempus contriſtauit,nunc tamen gaudeo,non quod cōtriſtauerim uos,ſed quod uideam contriſtatos ad pœnitentiam.

Vt in nullo detrimentum patiamini.) ἵνα ἐν μηδενὶ, id eſt,ne qua in re detrimentum pateremini,niſi forte Paulus abuſus eſt hac uoce ἵνα pro ὥστε,quod aliquoties uidetur facere.

Stabilem.) ἀμεταμέλητον, id eſt,Non pœnitendam.Refertur autem ut arbitror ad pœ

nitentiam non ad ſalutē, μετάνοιαν ἀμεταμέλητον, elegantiſſime cōiunctis contrarijs, quaſi dicas, impœnitendam pœnitentiam. Quanquam Ambroſius uidetur adiectiuum ad ſalutem referre, non ad pœnitentiam. Eſt autem ſententiæ genus ſimul & ſchema, ex contrarijs cōtextum, mundo & deo, morte & ſalute, pœnitētia non pœnitenda. Huius generis eſſe putat Fabius illam ſententiam, Obſequium amicos, ueritas odium parit. Ex Chryſoſtomo & Theophylacto non ſatis liquet, utrò retulerint ἀμεταμέλητον. Vterque ſenſus probe conſiſtit, efficit pœnitentiam non pœnitendam, Nam & pœnitenniæ frequenter pœnitentiā agimns, aut efficit pœnitentiam, quæ adducit ad ſalutem, quæ neſcit pœnitentiam, ſed habet gratulationē perpetuam. Annotauit Laurentius, eidem uoci Latinæ pœnitētia, duas reſpondere Græcas μετάνοια & μεταμέλεια, quarum prior dicta eſt à ſenſu retractando, poſterior à cura in melius mutanda. Et quemadmodum Cicero conuiuium aptius uocabulum iudicat Latinum, quàm ſit Græcorum συμπόσιον, ita Lactantius putat hic Græcas uoces elegantiores, quàm Latina ſit, quod pœnitentia ſignificet triſticiam commiſſi, illæ mentis emendationem. Siquidem pœnitere, pigere eſt tæderéque. Proinde nihil agere, qui ex hoc loco triplicem inducant pœnitentiam: unam, quæ ſit contritio: alteram, quæ ſit cōfeſſio: tertiam, quæ ſit ſatisfactio. In hanc ferè ſententiam Valla noſter. Quanquā illi non prorſus in hoc aſſentior pœnitere à pœna dictum, ſed magis arbitror dictū à ponè tenendo, hoc eſt ab intelligendo poſt factum, unde & Græcis dicta eſt metanœa. Atque hæc cū dicimus non tollimus, neque contritionem, neque cōfeſſionem, neque ſatisfactionem, ſed uim oſtendimus Euangelicæ uocis. Nam ueram reſipiſcentiam illa tria comitantur, dolor, cōfeſſio, quæ meo iudicio pars eſt ſatisfactionis, & ſatisfactio, quæ male facta benefactis penſat. Nam hoc ſatisfactionis genus arbitror optimum, quum iuuandis proximis ſuſcipiuntur labores, potius quàm quum accerſiuntur cruciatus, graues ferenti, præterea nulli utiles: quales ſunt apud inferos.

Pœnitentia quid Græcis. *Triplex pœnitentia. Valla.*

Seculi autem triſticia mortem operatur.) Alibi αἰῶνα uertit ſeculum, hic κόσμον, id eſt, mundum. Ambroſius legit huius mundi.

Secundum deum contriſtari.) τὸ κατὰ θεὸν λυπηθῆναι ὑμᾶς, id eſt, Quod ſecundum deum contriſtati fuiſtis.

Sed defenſionem, ſed indignationem.) Ambroſius ita legit, Sed excuſationem, ſed timorem, ſed deſiderium, ſed æmulationem, ſed uindictam. Græca ſic habent, ἀλλὰ ἀπολογίαν, ἀλλὰ ἀγανάκτησιν, ἀλλὰ φόβον, ἀλλὰ ἐπιπόθησιν, ἀλλὰ ζῆλον, ἀλλὰ ἐκδίκησιν, id eſt, Sed excuſationem ſiue purganionem, ſed indignationem, ſed timorem, ſed deſiderium, ſed æmulationem, ſed uindictam. Græca ſcholia monent ἀλλὰ, id eſt, ſed, hoc loco poni pro καὶ, id eſt, &, cum potius uſurpetur pro imò, ſiue inſuper mea quidem ſententia. Auget enim ac ueluti corrigit, quod dixerat σπουδὴν ſollicitudinem, imò plus aliquid, uſque ad uindictam turpis admiſſi. In hoc catalogo, pars una deeſt apud Ambroſium, cuius nec in cōmentario meminit. Non eñ meminit indignationis, quocunque caſu id eſſe factū libet cōiectare.

In omnibus exhibuiſtis uos.) συνεστήσατε, id eſt, Commendaſtis. Quanquam hic non male quadrabat præſtitiſtis. Et ἐν παντὶ, quod etiam ſuperius uertit, in omnibus, melius redderetur per ubique. Rurſum illud, In negocio. Articulus Græcus additus, τῷ πράγματι, ſignificat eum loqui non de quauis re, ſed de certo quodam negocio, nimirum eo de quo ſcripſerat in priori epiſtola, quēdam habuiſſe rem cū uxore patris. In eo negocio oſtenderūt ſe puros eſſe eiecto & punito huiuſmodi homine, cum ibi Paulus etiam nonnihil illis imputaret: Et uos, inquiens, inflati eſtis.

Hebraicum idioma

Igitur & ſi ſcripſi.) Scripſi, bis intelligendum eſt, Et ſi ſcripſi, ſcripſi. Quanquàm apud Græcos non niſi ſemel ponitur. Etſi ſcripſi uobis, non propter eum ſcripſi &c. Velut ibi, Etſi quid donaui, propter uos. Admonēt Græcorū cōmentarij, hic negationem habere uim comparatiuam. Nam omnino ſcripſerat etiam illorū cauſa qui peccarant. Nam hos ſentit, qui iniuriam fecit & qui paſſus eſt, ſed non hæc erat præcipua cauſa. Quod genus eſt & illud, Miſericordiam uolo & nō ſacrificiū. Et, nō eſt cura deo de bubus.

Ambroſiana lectio.

Non propter eum qui iniuriam fecit.) Ambroſius ita legit. Nō propter eū qui inique uerſatus eſt, ſed neque propter eum qui inique tractatus eſt.

Ad manifeſtandam ſollicitudinem noſtram quam habemus pro uobis.) In eundē ſenſum

ſum legit Ambroſius, Sed ut manifeſtaret̃ ſollicitudo noſtra quam pro uobis habemus coram deo, uidelicet inuerſis his ꝓnominibus ὑμῶν & ἡμῶν, id quod facile cõmittitur uel ſcriptoris obliuione. At Græci ſic legunt εἵνεκεν τοῦ φανερωθῆναι τὴν σπουδὴν ὑμῶν, τὴν ὑπὲρ ἡμῶν πρὸς ὑμᾶς ἐνώπιον τοῦ θεοῦ. Quibus ex uerbis apparet hoc ſenſiſſe Paulum, ſe gaudere, quod ex ea triſtitia conſecutum ſit, ut palàm fieret, quo ſtudio eſſent Corinthij erga ſe. *Locus obſcurior.* Et particula πρὸς ὑμᾶς poteſt accipi apud uos, ut referatur ad uerbũ manifeſtetur quod præceſſit: ut ſit ſenſus, Paulum hoc egiſſe, ut qui apud Corinthios fauerent pſeudapoſtolis, intelligerent quo affectu tota Corinthiorum eccleſia eſſet erga ſe. Porrò quod adijcit, Apud uos coram deo, ueluti iurantis eſſe poteſt, & illos & deũ conſcium teſtantis. Nam & paulo ſuperius meminit de ſtudio Corinthiorum, quod ex Tito cognouerat. Theophylactus tamen legit & interpretatur quemadmodum Ambroſius. *Coram deo iurantis.*

Abundantius autem magis.) Aut duo comparatiua coniunxit, ad exprimendam maiorem emphaſim, aut pro magis uertendum erat potius. μᾶλλον em̃ apud Græcos, ut & apud nos potius, corrigit nõnũq̃, ut intelligas illũ multũ accepiſſe ſolatij ex correctis Corinthijs, ſed uerius ex gaudio Titi. Ambroſius ꝓ abundantius ac magis, legit magis magiſq́;. Verũ illud haud diſſimulandũ, hunc locum longe ſecus apud Græcos diſtingui, q̃ apud Latinos. *Diſtinctio diuerſa.* Nam uulgata æditio & Ambroſius ſic habent: Ideoq́; conſolati ſumus. In conſolatione autem noſtra, abundantius magis gauiſi ſumus. Græca ſic habent, διὰ τοῦτο παρακεκλήμεθα ἐπὶ τῇ παρακλήσει ὑμῶν, περισσοτέρως δὲ μᾶλλον, id eſt, Propterea cõſolationẽ accepimus in conſolatione ueſtra, abundantius aũt magis &c, Sed Ambroſius noſtrã ſequitur diſtinctionẽ, interſecans cõmentariolo interiecto, quæ Græci coniungunt.

Refectus eſt ſpũs eius.) ἀναπέπαυται, id eſt, Refocillatus fuit, quod eſt proprium eius qui laborauit ac fatigatus eſt, & poſtea requie refocillatur. Ambroſius hunc locũ diuerſe legit, diuerſum, opinor, exẽplar nactus: Quia, inquit, requieuit ſpũs eius in oĩbus uobis.

Non ſum confuſus,) οὐ κατῃσχύνθην, id eſt, Non ſum pudefactus.

Abundantius in uobis.) εἰς ὑμᾶς, id eſt, In uos, ſiue erga uos.

Reminiſcentis.) ἀναμιμνησκομένου, id eſt, Recordantis ſiue commemorantis, ſeu in memoriam reuocantis.

Quod in omnibus confido in uobis.) In, non eſt Græcis exẽplaribus. θαῤῥοῦμεν ὑμῖν. id eſt, Confidimus uobis. Nõnulli tamen habebant θαῤῥῶ ἐν ὑμῖν, itaq́; legit Theophylactus. Et in his ſyllabis lapſus facillimus eſt librariorum, interpoſito μ.

EX CAPITE OCTAVO.

ET quod in multo.) Et, redundat, nec eſt in Græcis codicibus, nec additur ab Ambroſio, ne in noſtris quidem emendatioribus.

In multo experimento.) ἐν πολλῇ δοκιμῇ, id eſt, In multa probatione. Atque ita legit diuus Ambroſius.

Abundantia gaudij.) ἡ περισσεία. Sed Ambroſius recte mutauit nomen in uerbum, legens, abundat gaudium.

Altiſſima paupertas.) ἡ κατὰ βάθους πτωχεία. Ambroſius legit, profũda paupertas. Sumptũ apparet à uaſe ſeu ſcrinio iam ad imum exhauſto. *Alta paupertas.* Ad quod pertinet illud quod Heſiodus ſcripſit, ſeram in fundo eſſe parſimoniam. Proinde nõ omnino peſſime uertit interpres. Oppoſuit autẽ Paulus inter ſe contraria, profũda paupertas, hoc eſt exhauſtiſſima, & exuberauit. Nõ exuberat, quod eſt inane, & paupertas cum diuitijs pugnat.

In diuitias ſimplicitatis.) εἰς τὸν πλοῦτον ἁπλότητος, id eſt, In opulentiam ſimplicitatis; Simplicior eſt qui libenter erogat, & hoc magis diteſcit candoris ac benignitatis bono, quò pauperior redditur pecunia.

Quia ſecundum uirtutem.) ὅτι κατὰ δύναμιν, id eſt, Quia pro uirili, ſiue pro uiribus. Et ſic legit diuus Ambroſius, ne quis hic uirtutem accipiat oppoſitam uitio. *Secundũ uirtutem, pro uiribus.*

Supra uirtutẽ.) ὑπὲρ δύναμιν, id eſt, Vltra uires. Et ſic legit Ambroſius, quemadmodũ & ſupra, pro uiribus. Quanq̃ dilucidius erat, etiam ſupra uires. Hic Ambroſio propemodũ ſubolet uerbũ μαρτυρῶ, quod ille uertit, teſtimonio illis ſum, per parentheſim interſeri. Siquidem pro uiribus, me teſte, imò ſupra uires ultro dare uolebant.

Voluntarij.) αὐθαίρετοι, i. Spontanei, ut ſubaudias fuerũt, hoc eſt, nõ rogati, nõ ꝓuocati

Cum multa exhortatione obſecrantes nos.) Græci ſecus legunt, μετὰ πολλῆς παρακλήσεως, δεόμενοι ἡμῶν, τὴν χάριν, καὶ τὴν κοινωνίαν τῆς διακονίας, τῆς εἰς τοὺς ἁγίους δέξασθαι ἡμᾶς, id eſt, Multa cum obteſtatione rogantes nos, ut gratiam & communionem miniſterij, quod eſt in ſanctos ſuſciperemus.

Et non ſicut ſperauimus.) καὶ οὐ καθὼς ἠλπίσαμεν, id eſt, Multo amplius quàm ſperare audebamus, ne putemus id accidiſſe Paulo præter ſpem. Proinde nos uertimus, quatenus. Hoc loco ridiculum quiddam incidit in exemplari Corſendoncenſi, codice alioqui ꝑquàm eleganti, ſed pulchro uerius quàm emendato. Lector, ut facile licet conijcere, cum reperiſſet à ſtudioſo quopiam annotatum quiddam in ſpacio marginali, credens à ſcriba prætermiſſum, tranſtulit in medium uerſum ad hunc modum, δέξασθαι ἡμᾶς, ἐν πολλοῖς τῶν ἀντιγράφων, οὕτως εὕρηται, καὶ οὐ καθὼς ἠλπίσαμεν. Siquidem is indicans ἡμᾶς in pleriſq; non addi, in alijs rurſus addi, aſſcripſerat hæc: In pleriſq; exemplaribus ſic inuenitur. Ea uerba ſcriptor indoctus medio Pauli ſermoni admiſcuit. Simile quiddã accidit in epiſtola Paulini ad Auguſtinũ, quæ numero fertur lviij. in medio epiſtolæ contextu, quoniã præceſſerat mentio apoſtolorum & prophetarum, longum ſomnium intermiſcet indoctus ſcriba, de etymologia uocum apoſtoli & prophetæ, quod male feriatus quiſpiam, ex Catholico fortaſſis aſſcripſerat in margine: Vt enim, inquit, ad uim termini proficiſcar, apoſtolus Græcum, dicitur ab apos, quod notat augmentum uel præeminentiam, & ſtolon quod eſt miſſio, quaſi præeminenter miſſus, ad augmentationem ſcilicet fidei catholicæ. Ac mox, propheta autem, inquit, à pro, id eſt, procul, & for faris, quaſi quæ ſunt, erũt uel fuerunt locuturus. Aliaq; id genus multa deblaterat in media uiri eloquentis iuxta ac docti epiſtola, ſuppoſititius ille Paulinus. Atq; hæc cum ab eruditis multa deprehendãtur in libris, qui cum autoritate leguntur, quid futurum arbitramur, ſi quicquid quocunq; modo libris illitum fuerit, citra iudicium, citraq; cenſuram uelimus recipere? Atq; hac occaſione comperimus innumeros locos eſſe deprauatos.

Ridiculum de loco deprauato.

Ita ut rogaremus Titũ.) εἰς τὸ παρακαλέσαι ἡμᾶς τίτον, id eſt, In hoc ut adhortaremur Titũ. Ita & perficiat in uobis.) εἰς ὑμᾶς, id eſt, In uos, uel erga uos.

Et cõſummaret in uobis etiam gratiã iſtam.) Rurſum χάριν gratiã uertit, rectius uerſurus, beneficiũ, aut munificentiã, ſiue ut nos uertimus, beneficentiã: quo nomine frequẽter uſus eſt Cicero, cũ aliâs, tũ primo libro officiorũ, ne qs calumniet̃. Deinde cur nõ potius erga uos, q̃ in uobis, cũ Græce ſit εἰς ὑμᾶς, præſertim cũ ita legat Ambroſius? Vt quẽadmodũ cœpit, ita cõſummet, etiam in uos gratiam iſtam. Interpretatur aũt, ut quemadmodum hortatu Titi cœpiſtis imitari munificentiã aliorũ, ita eodẽ hortatore perficiatis. Eſt autẽ Græcis gemina coniunctio καὶ, quoniam prior refertur ad priorem partem incipiendi, poſterior, ad cæteras dotes, quibus ualebant Corinthij. Qui cœpit, idem perficiat, ut quemadmodũ probamini cæteris uirtutibus, ita in hac quoq; laudem promereamini. Vt autem egregius artifex laudem admiſcuit exhortationi, iuxta rhetorum præcepta.

Laus in exhortando.

Inſup & charitate.) καὶ τῇ ἐξ ὑμῶν ἐν ἡμῖν ἀγάπῃ, id eſt, Et charitate quæ in nobis eſt ex uobis. Pro τῇ ἐξ ὑμῶν, interpres uertit ueſtra, nec male. Nec eſt inſuper, apud Græcos, ne in Paulino quidẽ uetuſtiſſimo exẽplari, ne in Cõſtãtiẽſi qdẽ, licet ſit apud Ambroſiũ. Videtur aũt dictũ in nobis, pro in nos. Theophylactus & Græca ſcholia interpretantur, charitatem Corinthiorum erga Paulum. Ambroſius uidetur inuertere pronomina, Illa quæ ex nobis in uobis eſt charitate, hoc eſt, abundatis ea charitate, quam ex nobis didiciſtis. Etiam ſi in libris uulgatis habebatur, Et uobis, pro in uobis, opinor, emendandum, ex uobis in nobis.

Et in hac gratia abundetis,) Gratia hoc loco pro beneficio ſeu eleemoſyna accipitur, ut & paulo ſuperius. Loquitur enim de adiuuandis liberalitate ſanctis: ſubaudiendum eſt autem uerbum hortor, aut date operam, alioqui ſermo non erit abſolutus.

Non quaſi imper.) οὐ κατ' ἐπιταγὴν, id eſt, Non iuxta imperium, hoc eſt, nõ tanquàm imperans. Ambroſius legit, Non ſecundum imperium.

Sed propter aliorum ſollicitu.) Græce διὰ eſt, hoc eſt, Per, non propter. Eſt enim ſenſus ut ueſtra charitas probatior fiat, ex aliorum erga nos officio, nõ quod aliquid exigam à uobis: tametſi ſermo Græcus ancipitem habet ſenſum. Poteſt enim ſic accipi, ut ueſtra quoq;

Senſus duplex.

quoq; charitas ſicut cæterorum Achaicorum reddatur probatior ac ſpectatior, ſi ueſtra ſollicitudine ſubleuetur paupertas ſanctorum. Poteſt & hic accipi, ut & ueſtra charitas magis à me probari poſſit ac prædicari, ſi uos aliorum exemplo prouocati, non ceſſeritis cæteris in hoc beneficentiæ genere, cum in cæteris non ſitis inferiores.

Veſtræ charitatis ingenium bonum.) Græce ſecus habet, καὶ τὸ τῆς ὑμετέρας ἀγάπης γνήσιον, id eſt, Et charitatis ueſtræ ingenuitatem, ſiue ſynceritatem. Ingenuum autem pro ingenuitate dictum eſt. γνήσιον autem uocant, quod eſt uerum, germanum, ingenuum, minimeq; fucatum & adulterinum. Ambroſius legit bonum, omiſſo ingenio. Et ſanè ſuſpicor in noſtris codicibus olim ſcriptum fuiſſe ingenuum, non ingenium, idq; parum intellectum à ſciolo quopiam deprauatum. Iam uero quorſum attinet cõmemorare quid hic ſomnient recentes quidam theologi? nimirum hoc impudentiores, quo indoctiores, cum Thomas plurimis uerbis philoſophetur in hoc uerbo ingenium. Sic enim legit & ille, ſuum ſecutus exemplar. Quid enim aliud faceret, ignarus Græcanicæ literaturæ? Atq; hic quo ſtudioſius laborat, hoc magis erret neceſſe eſt, non ſecus quàm ſi quis ſemel aberrarit à uia, is quo uehementius currat, hoc magis erret oportet. Cæterum illi ſanè ueniam tribuendam arbitror, cui nihil omnino defuiſſe uideo præter cognitionem linguarũ. Verum præſtabat aliquanto minus Ariſtotelicum eſſe, quàm hoc carere adminiculo. Is cuius ſcholia feruntur falſo Hieronymi titulo, uidetur legiſſe ingenitũ, quaſi genuinũ. Nam aſſcribit. Eſt enim uobis ſic ingenita pietas, ut eam ab alijs diſcere minime egeatis.

Ingeniũ, pro ingenuo. *Thomas.*

Quoniam propter uos egenus factus eſt.) Quoniã, uel quia rectius uertiſſet per quod. Hoc loco Faber mutat uos ſecundam perſonam in nos primam, idq; ita inueniri prædicat in archetypis. At reclamant conſtanter exemplaria Græca, quæ quidẽ ego uiderim, & inſuper Latina, & magis quadrat uos, quia præceſſit, ſcitis, & ſequitur, Diuites eſſetis. Atq; hoc ſermone Corinthiorum liberalitatem ſtudet elicere, tametſi non multum habet momenti ad ſenſum, utrum legas ἡμᾶς an ὑμᾶς. Verum illud, Egenus factus eſt, eſt Græce ἐπτώχευσε, id eſt, pauper fuit, ſiue potius mendicauit: ut hinc poſſint argumentum ſumere, qui gaudent mendicitatem ſuam ad Chriſtum autorem referre. Nec retulit interpres uocum alluſionem, ἐπτώχευσε, πτωχεία, id eſt, Pauper fuit, & paupertate. Quam mirũ cur ceu data opera confuderit, cum nullo incõmodo licuerit reddere.

Stapulenſis

Et conſiliũ in hoc do.) καὶ γνώμην ἐν τούτῳ δίδωμι. Hic uidet planè γνώμην accipere p consilio. Porrò In hoc, id eſt, in hac re: ne quis hic erret, putans hoc eſſe accuſatiuũ caſum.

Sed etiam uelle.) Senſus ambiguus eſt, an cœperint ſimul & uelle, & facere ante annũ, ut hoc beneficium non nuper cœptum intelligas: an cœperint nõ ſolum facere, ſed etiam ultro facere, & ſuapte ſponte, nam id plus eſt quàm facere. Eſt autem gemina laus Corinthiorũ, qui non ſolũ cœperint largiri pauperibus, ſuapte uoluntate, nõ prouocati alienis exemplis, ſed hoc ipſum etiam animi propoſitum ultro, nec prouocati ſumpſerint. Atq; hunc quidem poſteriorem ſenſum ſequuntur interpretes.

Senſus duplex

Ab anno priore.) ἀπὸ πέρυσι, id eſt, Ab anno ſuperiori.

Animus uoluntatis.) καθάπερ ἡ προθυμία τοῦ θέλειν, id eſt, Quemadmodum promptus eſt animus ut uelit, ſiue ad uolendum.

Sic & perficiendi ex eo quod habetis.) οὕτω καὶ τὸ ἐπιτελέσαι, ἐκ τοῦ ἔχειν, id eſt, Sic & perficere ſit, ſiue Perficite ex habendo, id eſt, ex hoc quia habetis, hoc eſt, quia poteſtis. Siquidem habere uidetur abuſus pro poſſe. Velle eſt animi prompti: præſtare quod uelis, eſt facultatis.

Si enim uoluntas prompta eſt.) εἰ γὰρ ἡ προθυμία πρόκειται, id eſt, Si enim prius adſit animi promptitudo, aut ſi præceſſerit animi promptitudo, quaſi fundamentũ beneficentiæ.

Secundum id quod habet.) καθὸ ἐὰν ἔχῃ τις. Hic habet, accipio more Græcorum pro poteſt. Id innuit diuus Ambroſius qui legit, ſecundum facultatem. Et potius eſt, iuxta id quicquid illud eſt quod poſſit, ut ſubaudias dare. Quãq; hoc ad ſententiã Pauli nõ admodum refert.

Habere, pro poſſe.

Vt alijs ſit remiſſio.) ἄνεσις, id eſt, Remiſſio & relaxatio laborum. Proinde Ambroſius uertit refrigerium.

Vobis autẽ tribulatio.) θλῖψις. Hoc loco melius redditur ab Ambroſio anguſtia. tiam

anguſtiã rei familiaris dicimus. Relaxatꝰ ijs qbus minus anguſta ſit res familiaris: atq; hic ſubaudiendũ eſt aliquid, quo ſermo reddatur abſolutus. Non eñ ſic dandũ eſt ut alijs &c.

Additum aliquid. Veſtra abundantia.) Hic ſuppleat, additum eſt, cum Græce ſic habeatur, τὸ ὑμῶν περίσσευμα, εἰς τὸ ἐκείνων ὑστέρημα, ἵνα καὶ τὸ ἐκείνων περίσσευμα γένηται εἰς τὸ ὑμῶν ὑστέρημα, ut γένηται referatur ad utrãq; partem. Poterat aũt reddi ad hunc modũ, Vt ueſtra abundantia illorũ inopiæ, & illorum abundantia, ueſtræ ſuccurrat inopiæ. Nam ſermo Græcus contrarijs inter ſe redditis & repetitione uocis ἐκείνων figuratus eſt. Quin & in ueſtra & illorum tacita ἐναντίωσις eſt.

Qui multũ.) ὁ πολύ. Etiam Græcis ſubauditur participiũ ἔχων, id eſt, qui habebat.

Non minorauit.) οὐκ ἠλαττόνησε, id eſt, Non fuit inferior, aut non minus habuit. Cæterum teſtimonium quod adducit, eſt Exodi capite decimoſexto. Iuxta Hebraicam ueritatem, Diuus Hieronymus uertit ad hũc modum: Nec qui plus collegerat, habuit amplius, nec qui minus parauerat reperit minus. Dictum eſt autẽ de colligendo manna, quod Paulus deflexit ad ſuum negocium. Apud Theophylactum talem repperi lectionem, ὅτι πολὺ οὐκ ἐπλεόνασε. καὶ τὸ ὀλίγον οὐκ ἠλαττόνησε, quaſi dicas, copiæ nihil ſuperfuit & inopiæ nihil defuit. In enarrando addit uerbum ἔχων.

Gratias aũt ago deo.) χάρις δὲ τῷ θεῷ, id eſt, Gratia aũt deo, ut ſubaudias eſt, aut ſit.

Eandem ſollicitudinẽ.) Quod iam ſæpius uertit ſollicitudinem, Græcis eſt σπουδὴ, id eſt, Studiũ ſiue cura. Et interpres atq; Ambroſius legerũt, τὴν αὐτὴν eandem, ſiue ut uertit Ambroſius, hanc ipſam. Atq; ita legitur in nõnullis Græcorum exemplaribus, cum in aliquot pro τὴν αὐτὴν, ſit τοιαύτην, id eſt, Talem. Chryſoſtomus legit τὴν αὐτήν.

Quoniam exhortationem quidem.) Ambroſius legit conſolationem, ſed melius noſter interpres adhortationem. Significat enim ſuo rogatu ueniſſe, ſed tamen ſuapte ſponte ad id propenſum, & alacrem. In hanc ſententiam Theophylactus.

Sed cũ ſollicitior eſſet.) σπουδαιότερος, id eſt, Studioſior ac diligentior, & alacrior. Atq; hoc ſanè loco coniunctio δὲ uim habet corrigendi, ut non abſurde uerti potuerit per imò. Siquidem quod modo dixerat Titum adductũ ſuis precibus ſuſcepiſſe negocium, id mutat, imò inquiens, non meo impulſu hoc fecit, uerum cũ ſua ſponte ad id eſſet promptus, me rogante factus eſt alacrior ac diligentior, ueluti cum ultro currentem incitamus.

Sua uolũtate.) αὐθαίρετος, id eſt, Spõtaneus ſiue ultroneus. Ambroſiꝰ legit uolũtarius.

Cum illo fratrem noſtrum.) Noſtrum, non eſt Græce, ſed tantũ τὸν ἀδελφόν. Nec addebatur in codice Donatianico. Sic enim uocat Chriſtianũ. Cæterũ articulus additus, facit ut certum aliquẽ deſignatũ intelligamus, cuius nomen data opera ſuppreſſerit, malens eum elogio q; uocabulo deſcribere. Proinde uertendum erat, Miſimus autem unà cũ illo fratrem eum, cujus laus eſt in euangelio per omẽs eccleſias. At Paulo inferius additur noſtrum: Miſimus autem unà cum illis & fratrem noſtrum, quem probauimus in multis.

Cuius laus eſt in euangelio.) Sermo uidetur anceps. Nam apparet accipi poſſe, laudẽ illius eſſe ſcriptam in euangelio. Verum illud dicit, illum quiſquis eſt de quo dicit, nam id incertum eſt, ita uerſatum eſſe in prædicatione Chriſti, quam hic Euangelium uocat, ut omniũ teſtimonio eccleſiarũ laudetur. Nec ea res tamen uetat, quo minus accipiatur de

Lucas. Luca, quod ſenſiſſe uidetur Hieronymus, cum alij Barnabam opinentur deſignari, rurſus alij Apollo. Verum illud admonere uolui, hic magis de prædicatiõe fieri uerba, quàm de ſcripto euangelio, propter id quod ſequitur, Per omnes eccleſias. Iam illud, Non ſolũ autem, uertendum erat, nec id ſolum, ut intelligamus eum non ſolum ſpectatum prædicatione euangelij, uerumetiam Paulo comitem fuiſſe delectum.

Sed & ordinatus eſt.) χειροτονηθείς, id eſt, Electus, ſiue ſuffragijs creatus, id quod ꝓprie

συνέκδημος ſignificat Græca uox. Et συνέκδημος, comes peregrinationis meæ, recte, niſi quod comes minus eſt quàm συνέκδημος, id eſt, Collega ſiue ſocius, ut æqualem intelligas, non ſequentem.

In hanc gratiam.) Græci habent σὺν τῇ χάριτι ταύτῃ, id eſt, Cum gratia hac. Quanq; gratia hoc loco beneficium ſonat.

Ad domini gloriã.) πρὸς τὴν αὐτοῦ τοῦ κυρίου δόξαν, id eſt, Ad eiuſdem domini gloriam.

Deſtinatam uoluntatem.) καὶ προθυμίαν, id eſt, Animi promptitudinem. Ambroſius legit

legit ſollicitudinē,opinor uitium eſſe librariorum,qui pro promptitudine mutarint ſollicitudinem. Thomas Aquinas,deſtinatam uoluntatem interpretatur à deo prædeſtinatam,qui prædeſtinarit ab æterno,uos talem uoluntatem habere. Non libet inſectari conuicijs uirum tam eruditum,tamq; celebrem. Malim quicquid eſt imputare ſeculo, modo lector intelligat,ne doctiſſimos quidem abſq; periculo lapſus interpretari poſſe diuinas literas citra linguarum peritiam,ſentiatq; id quod Thomas huc adduxit, δἰς διὰ πασῶν ab eſſe à ſenſu Paulino. Sentit enim hoc beneficium à ſe adminiſtrari,ad domini gloriam, ſimulq; ad prouehendam ac declarandam animi promptitudinem eorum qui largiebant ultro. Ambroſius,ut pro προθυμίαν legit ſollicitudinem,ita pro ὑμῶν ſecundæ perſonæ legit ἡμῶν primæ,ſed ſecus interpretantibus Græcorum ſcholijs ac Theophylacto.

Thomas lapſus. *Diuerſa lectio.*

Quæ miniſtratur à nobis ad domini gloriam.) Non repetitur hoc loco apud Græcos ad domini gloriam.

Deuitantes hoc.) στελλόμενοι τοῦτο, id eſt, Cauentes illud. Sumptum eſt à nautis,qui flexo curſu declinant ſcopulum aut periculum.

In hac plenitudine.) ἐν τῇ ἁδρότητι, id eſt, Abundantia ſiue exuberantia. Solet enim magna pecuniarum uis obnoxia eſſe ſuſpicioni fraudis.

Prouidemus enim.) προνοούμενοι, id eſt, Prouidentes,abſq; enim:pendet enim à ſuperioribus,miſimus. Quanquam id quidem ad ſenſum nihil refert. Et καλὰ magis ſonat honeſta quàm bona.

In multis ſæpenumero.) Interpres ne potuit quidem reddere iucunditatem Græcanici ſchematis ἐν πολλοῖς πολλάκις, quaſi dicas,In multis multifariam,aut in multis multoties,ſi ſic liceat loqui.

Schema non redditum.

Sollicitum eſſe.) σπουδαῖον ὄντα, id eſt, Diligentem aut promptum,aut etiam probum. Nam hoc quoq; ſignificat σπουδαῖος.

Confidentia multa in uos.) πεποιθήσει πολλῇ τῇ εἰς ὑμᾶς, id eſt, Ob fiduciam multam quam habent erga uos. Græca ſunt ambigua. Nam fiducia referri poteſt ad Paulum, qui confidat illum nunc fore diligentiorem,quod ſperet illos bene tractaturos hominem. Nō ſolum autem confidit de hoc,uerumetiam de Tito. Quamobrem: quod ſocius ipſius ſit, & in iuuandis Corinthijs adiutor. Item de cæteris,quod Pauli ſint fratres, & miſſi ab eccleſijs,ſicut ante dixit. Et idcirco maluimus hic apoſtolos uertere legatos.

Et in uobis adiutor.) καὶ εἰς ὑμᾶς συνεργός, id eſt, Et erga uos cooperator ſiue collega. Præterea hi nominatiui dure ſubijciuntur. Simplicius erat, Pro Tito ſocio meo, & in uos cooperatore ſiue adiutore.

Gloriæ Chriſti.) δόξα χριστοῦ, ut intelligas ipſos apoſtolos eſſe gloriam Chriſti. Quanquā totus hic locus uarie legitur. Ambroſius ita legit, Siue per Titū qui eſt ſocius meus & adiutor in uobis,ſiue per fratres noſtros apoſtolos eccleſiarum gloriæ Chriſti. Græca ſic habent, εἴτε ὑπὲρ τίτου, κοινωνὸς ἐμὸς, καὶ εἰς ὑμᾶς συνεργός, εἴτε ἀδελφοὶ ἡμῶν, ἀπόστολοι ἐκκλησιῶν, δόξα χριστοῦ. Scholia explicant ad hunc modum: Siue de Tito,ut ſubaudias aliquid dicendum eſt; hoc poſſum dicere,quod eſt ſocius meus &c. Siue de cæteris dicendū eſt aliquid,hoc dico,quod ſunt apoſtoli eccleſiarum,& gloria Chriſti,quorum prædicatione & uita illuſtrius fit Euangelium Chriſti. Hæc autem omnia eò pertinent ut cōmendet Corinthijs eos quos illò mittit. Nec me fugit,quid Faber Stapulēſis hoc loco ſcripſerit,uerū illius ſentētiæ,hac quidē in parte nō ſubſcribo,præſertim refragantibus Græcis ſcholijs, & nominatim Chryſoſtomo ac Theophylacto,atq; ipſo deniq; Ambroſio. Cæterū quæ Thomas & hoc recentiores,in hūc adducunt locum,non libet referre. Quanq; ſenſit non nihil Aquinas,cum gloriæ legens,tamen interpretatur ad gloriam,quaſi gloriæ, ſit datiuus caſus,cum apud Græcos ſit rectus. Chryſoſtomus ac Theophylactus attingūt & alteram ſententiam nimirum hanc,quocunq; nomine eos receperitis,quicquid officiorum in eos contuleritis,gloria erit Chriſti. Nam in hunc redundat quicquid impenditur Euangelij miniſtris. Poteſt & ſic accipi, Quicquid ſunt illi quos laudo, pertinet ad gloriam Chriſti.

Locus apud nos deprauatus. *Faber.* *Thomas.*

Oſtenſionem ergo quæ eſt charitatis ueſtræ.) Græce eſt ſimpliciter, Oſtēſionem charitatis ueſtræ. Neq; ſecus legit Ambroſius. Et noſtræ gloriæ rurſus eſt καυχήσεως, quod

Ambroſius

Ambroſius hoc loco uertit exultationem.
In facie eccleſiarum dei.) εἰς πρόσωπον τῶν ἐκκλησιῶν. Dei, non additur in Græcis,nec
Duplex ſenſus. in Ambroſio.Porrò illud,in faciem,magis quadrabat in perſonam eccleſiarum. Redun-
dat enim in perſonam eccleſiarum honor habitus ijs,quos miſerant eccleſiæ. Ita quidem
Theophylactus. Quanquam & alterum probo ſenſum,nimirum hunc,ut cæteræ quoq;
eccleſiæ uideant charitatem ueſtram de qua ſoleo apud illas gloriari,ut in facie ſonet, in
conſpectu.

EX CAPITE NONO.

EX abundanti eſt.) περισσόν μοι, id eſt,Superuacaneum eſt.Et ita legit Am-
broſius,ſuperuacuũ eſt. Quæſo quorſum opus erat huc accerſere periphra
ſin: niſi quod ſic libuit interpreti ludere.
Promptum animum ueſtrum.) τὴν προθυμίαν ὑμῶν, id eſt, Animi ueſtri
promptitudinem,ſiue,ut Ambroſius legit,promptam uoluntatem ueſtram.
Eadem uox Græcis,quam modo uertit deſtinatam uoluntatem,in qua ſic philoſophaba
tur Thomas.
Pro quo de uobis.) ἣν ὑπὲρ ὑμῶν καυχῶμαι μακεδόσιν, id eſt, Quam de uobis iacto
Macedonibus,ſiue apud Macedones. Sic enim dixit,Quam glorior, quemadmodũ nos
dicimus gratulor tibi reditum in patriam.
Quoniam & Achaia.) Et,coniunctio redundat,nec additur apud Ambroſium. Cæte
rum ὅτι fortaſſis aptius uertiſſet ,quod. Siquidem hoc erat quod iactabat Paulus.
Ab anno præterito.) ἀπὸ πέρυσι,id eſt,Ab anno ſupiori. Ambroſi⁹ legit,ab ãno priore.
Et ueſtra æmulatio.) καὶ ὁ ἐξ ὑμῶν ζῆλος, id eſt,Ex uobis orta æmulatio, hoc eſt,ue-
ſtrum exemplum.
Prouocauit plurimos.) Sic interpres dixit plurimos,pro multis,ut uulgo ſacerdotes in
Plurimos,pro complures. preculis horarijs,pro, De pluribus martyribus legũt,de plurimis. Græce eſt πλείονας, id
eſt,Plures ſiue cõplures. Abutũt ẽm & Græci cõparatiuo hoc,uice poſitiui nominis. Am
broſius legit plures,non plurimos. Quanquam id uideri poteſt ſcriptoris accidiſſe culpa.
Miſimus autem.) ἔπεμψα δὲ, id eſt,Miſi uero. Sed hoc loco fratres accuſandi caſu legẽ-
dum eſt,non nominandi,aut uocandi, τοὺς ἀδελφούς. Excuſat autẽ Paulus,quod tam mul
ta uerba fecerit de adminiſtranda eleemoſyna in ſanctos,ſed tamẽ mittendos fratres omi-
no putauit,ne offenderentur imparati,hoc eſt,non dubitat,quin libenter ſint ſubuenturi
pauperibus,ſed præmonendos duxit,ut in tempore conferant,quod uelint cõferre,ne ui-
deantur minus libenter dare,quàm cæteræ eccleſiæ.
Vt non dicamus uos in hac ſubſtantia.) ἵνα μὴ λέγωμεν ὑμᾶς ἐν τῇ ὑποστάσει ταύτῃ τῆς
καυχήσεως, id eſt, Vt non dicamus uos in hac ſubſtantia gloriationis. Ambroſius legit,
ut non dicam omnes in hac parte. Verum exemplaria cõſentiunt:& pulchre habet,ut in-
telligamus ad hunc modum:Ne erubeſcamus tunc nos qui uidebimur uani,ſi nõ præſte-
tis,quod præſtaturos diximus:deinde per occupationem additur,ut ne dicam uos,ſigni-
ficans fore ut is pudor ad illos maxime pertineat ſi deſciuerint à pio decreto animi. Verũ
id maluit intelligi quàm explicare,ne quid offenderet animos Corinthiorũ. Poſtea quod
ſequitur,In hac ſubſtãtia gloriationis,referendum eſt ad illud ſuperius,erubeſcamus nos
nimirum pudefacti in hoc argumẽto gloriationis meæ, qua gloriatus ſum de uobis. Aut
non in omnibus,in quibus merito gloriatus ſum,ſed in hac quoque parte, quo nihil ſit in
ὑπόστασις. argumentũ. quo non iure uidear de uobis gloriatus, ὑπόστασιν autem dixit argumentum,& cui inni-
titur ſermonis fides.
Rogare fratres.) Rurſum fratres accuſandi caſu legendum eſt,non uocandi.
Vt præueniãt.) ἵνα προέλθωσιν,id eſt, Vt prius ueniãt,ſiue præcedãt,ut legit Ambroſius
Benedictio εὐλογία. Repromiſſam benedictionem.) προκατηγγελμένην, id eſt, Ante promiſſam. Porrò bene-
dictionem hoc loco uult intelligi beneficentiam, non manum motam. Nam ante λογίας,
id eſt,collectiones,eleemoſynas uocauit,hic eaſdem εὐλογίας uocat, non à λόγος, ratio
ſed à λέγω colligo. Ad hanc ſententiam facit,quod mox adducit: Qui parce ſeminat, par-
ce & metet,& qui ſeminat in benedictionibus,in benedictionibus & metet. Nam bene-
dictionem oppoſuit parſimoniæ,uelut à bona benignaq; collectione dictam. Proinde nõ

absurde

abſurde uidetur εὐλογία uerti potuiſſe munificentia ſiue largitas, Qui parce ſeminat, parce & metet, qui largiter ſeminarit, largiter item metet. Niſi mauis huc torquere, quod beneficium alacriter & benignis uerbis dandum eſt, & ob id benedictionem uocarit. Etenim inter auaros hoc agitur, ut quamminimum detur, & ſi quid forte cogūtur dare, dant uerbis male ominatis. At beneficium hoc animo & uultu dandum eſt, quaſi dando lucrum facias. In hunc ſenſum explanant Græcanica ſcholia. Et addendū eſt ueſtram, quod abeſt in noſtris codicibus, cum addatur apud Ambroſium.

Paratam eſſe.) Maluiſſem uertere per nominādi caſum, τὴν προκατηγγελμένην εὐλογίαν ὑμῶν ταύτην, ἑτοίμην εἶναι, id eſt, Vt ante promiſſa ueſtra iſta benedictio prompta ſit, hoc eſt, ut alacriter detis quod daturos uos ante polliciti eſtis.

Quaſi benedictionem.) οὕτως ὡς εὐλογίαν, καὶ μὴ ὥσπερ πλεονεξίαν, Sic ueluti ſit benedictio, & non uelut ſit auaricia. Nam beneficentia debet alacris eſſe, cum auarus det triſtis, Nihil uetat quo minus πλεονεξίαν interpretemur uſurpationem, occupationem, fraudationem, ſiue extorſionem. Nam hæc dantur ab inuitis, & tali ominatione quali utitur paſtor ille Vergilianus, πλεονεξία.

Hos illi, quod nec bene uertat, mittimus hœdos.

Ambroſius pro πλεονεξία legit circumuentionem. Nam tales ferè ſunt eulogiæ populi quum nouus epiſcopus exigit à ſacris ac prophanis preces, ut uocant, primarias, Cæterum hic πλεονεξία referri uidetur ad accipientes, unde non male uertiſſet ſpoliationē.

Hoc autem dico.) Dico non exprimitur in Græcis codicibus, ſed tantum eſt, hoc autē τοῦτο δέ, & cætera ſubaudiuntur: & à Latinis additum eſt uerbum explicandæ rei gratia. Poterat & aliud uerbū ſubaudiri, memineritis, aut ſi quod aliud magis placet. Nō cogit Paulus quenquam dare, nec præſcribit, quantum cuiq; dandum ſit. Tantum admonet, ꝑ modo largitionis fore modum præmij.

De benedictionibus.) In benedictiōibus. Nam utrobiq; eſt ἐπ᾽ εὐλογίαις. Interpres mutauit ſuo arbitratu, cum apud Ambroſium utrobiq; ſit, in. Quæ præpoſitio Latinis non perinde eſt familiaris in hoc ſenſu. Rurſum agnoſcis hic genus ſentētiæ ex contrarijs contextæ, parce & largiter, ſeminat & metet: addunt decus, repetitio eiuſdē uocis, quam diximus appellari, traductionem, tum duo membra in bina cōmata diuiſa, rurſus alterum colon ſimiliter ſectū, quibus ſuper additur unū membrum ſimplex, uelut epiphonema, Hilarem datorem diligit deus. Hæc paſſim annotare ſuperſtitioſum eſſet, uerum aliquoties indicaſſe in hoc profuerit, ut iucundior ac dilucidior ſit oratio Pauli.

Vt deſtinauit.) προαιρεῖται, id eſt, Proponit, Præſentis temporis. Et Ambroſius legit, ſecundum propoſitū cordis: nec additur ſuo, aut ſui, ut ſit ſenſus abſolutior. Nec enim agit de huius aut illius animo. Tantum indicat, libenter & ex animo dandū eſſe quod datur. Ne præpoſitio quidem additur, ſed eſt προαιρεῖται τῇ καρδίᾳ, id eſt, deſtinat corde.

Ex neceſſitate.) ἐξ ἀνάγκης. Laurentius putat hoc loco neceſſitatem accipiēdam pro Valla taxatus. indigentia, non pro coactione, cui non aſſentior hoc ſanè loco, Nam hanc particulam, Ex neceſſitate, oppoſuit illi, quæ præceſſit ὡς προαιρεῖται, hoc eſt, ut ſponte ſua ſtatuit: & qui coactus dat, triſtis dat, ob quod citauit illud, Hilarem datorem diligit deus. Mecum faciūt interpretes omnes, Græci pariter ac Latini.

Abūdare facere in uobis.) εἰς ὑμᾶς, id eſt, In uos, & περισσεῦσαι accepit trāſitiue, quod alibi ſolet neutraliter: uelut apud nos ſuppeditare, nonnunquam eſt ſuppetere, nōnunq; ſubminiſtrare. Atq; hic quoque gratiam appellat beneficentiam, Sentit enim libēter dandum, quod deus potens ſit efficere, ut quicquid in ſanctos illius contulerint, id multo cum fœnore ad ipſos redeat, ne uel ea res illos à largiendo deterreat, quod benignitas exhaurire uideatur rem familiarem.

Vt in omnibus ſemper.) ἵνα ἐν παντὶ πᾶσαν αὐτάρκειαν ἔχοντες, id eſt, Vt in omnibus αὐτάρκεια. omnem ſufficientiam habentes. Eſt autem αὐτάρκεια, ubi quis ſuis eſt contentus, ſuaq; ſorte, nec aliunde deſiderat quicquam. Interpres & Ambroſius, ſi modo codices mendo uacant, legiſſe uidentur ad hunc modum, ἵνα ἐν παντὶ πάντοτε πᾶσαν. Vt in omnibus ſemper omnem. Eſt autem iucunda uocis eiuſdem iteratio in παντὶ πάσῃ & πᾶν.

In ſeculū

In ſeculum ſeculi.) Græce tantum eſt, εἰς τὸν αἰῶνα, id eſt, In æuum.

Qui autẽ ſubminiſtrat.) ὁ δὲ ἐπιχορηγῶν. Hic locus apud Græcos paulo diuerſius habetur, ὁ δὲ ἐπιχορηγῶν σπέρμα τῷ σπείροντι, καὶ ἄρτον εἰς βρῶσιν χορηγήσαι, καὶ πληθύναι τὸν σπόρον ὑμῶν, καὶ αὐξήσαι τὰ γενήματα τῆς δικαιοσύνης ὑμῶν, id eſt, Qui autem ſuppeditat ſemen ſeminanti, & panem in cibum miniſtret, & multiplicet ſemen ueſtrum & augeat prouentus iuſtitiæ ueſtræ, ut χορηγῆσαι, πληθῦναι, αὐξῆσαι infinita, uideantur uertenda potius per imperatiuum modum, ſuppeditet, impleat, augeat. Niſi forte ſubaudiatur uerbũ μέλλει, quod additũ infinitiuis, futurum tempus efficit. Nam in tam multis uerbis, non eſt conſentaneum, tempus caſu fuiſſe cõmutatum, ut legas χορηγήσει πληθυνεῖ αὐξήσει, tametſi in hunc ſenſum legit Ambroſius. Certe Græcorum ſcholia χορηγῆσαι interpretantur χορηγήσειεν, id eſt, Suppeditet, nominatim Theophylactus indicat eſſe ſermonem optantis pro corporalibus ſpiritualia.

Varia lectio. Augebit incrementa frugum.) γενήματα τῆς δικαιοσύνης, id eſt, Prouentum, ſiue annonam iuſtitiæ, Nec ſine gratia trãslatitio uerbo addidit proprium. Quod hic uertit incremẽta frugum, Ambroſius uertit fructum.

In omnibus locupletemini.) Paulus aliquoties ſuo more participijs abutitur: unde recte uertit πλουτιζόμενοι in uerbum. Laurentius referendum putat ad particulam quæ præceſſit, abundetis in omne opus bonum.

εἴ τις, pro ἥτις. Quæ operatur per uos.) Ambroſius pro ἥ, τις legiſſe uidetur εἴ τις. uertit enim, Si quis, & conſentiunt cum hac lectione ſcholia illius. Græci legunt ἥτις.

Miniſterium huius officij.) διακονία τῆς λειτουργίας ταύτης, id eſt, Adminiſtratio huius miniſterij. Sic enim uocat officium ſubminiſtrandæ pecuniæ. Sed λειτουργία nõnunquam Græcis ſignificat ſacrificium, ſuo ritu peractum, ut accipias pecuniam quaſi uictimam offerri deo, cuius miniſter ſit Paulus, ut ſacerdos ſacrum peragens.

Per multas gratiarum actiones in domino.) διὰ πολλῶν εὐχαριστῶν τῷ θεῷ, id eſt, Per hoc quod multi gratias agunt deo. Etiamſi in nonnullis exemplaribus ſcriptum comperi, διὰ πολλῶν εὐχαριστιῶν. Quomodo legiſſe uidetur interpres. Atqui ſi ſequamur id quod prius apud Græcos comperi, participium περισσεύουσα tranſitiue capiatur oportet, ut hinc pendeat infinitum, εὐχαριστῶν, ſitq; hic ſenſus. Verum etiam efficit, ut copioſe agantur gratiæ deo per multos. In eum ſenſum interpretantur Græcorum ſcholia. Theophylactus legit hunc in modum, ἥτις κατεργάζεται δι᾽ ὑμῶν εὐχαριστίαν τῷ θεῷ. Similiter legit Chryſoſtomus, niſi quod δι᾽ ἡμῶν habet, id eſt, per nos prima pſona, & quod legit interpretat.

Stapulenſis. Et in obedientia confeſſionis.) Faber uult eſſe hypallagen, ut intelligamus in confeſſione obedientiæ ueſtræ. Verum nihil uideo cauſæ cur reclamantibus exemplaribus, & interpretationibus ad hypallagen huiuſmodi confugiamus. Nam obedientia confeſſionis poteſt accipi, quod obedientes Euangelio in eleemoſynis largiendis declararent ſe uere & ex animo confiteri Euangelium. Quod ſi mauis ὁμολογία pro aſſenſu, laudat illorũ obedientiam, quod ipſi id ſuadenti ac monenti non ſint refragati. Ambroſius pro obediẽtia, legit, ſubiectione, magis exprimens Græcam uocem ὑποταγήν. Quanquàm ὁμολογία non ſolum cõfeſſionẽ ſignificat, uerumetiam conſenſum, ut accipias futurũ, ut multi gratias agant deo, cum uiderint Corinthios tanto conſenſu obedire Paulo. Atque ita tacite monet, ut omnes conferant pro ſua quiſque uoluntate & facultate. Porrò quod addit in Euangelium Chriſti, ſentit hoc pertinere ad negocium Euangelij, ſi Chriſtiani omnes inter ſe conſentiant in benefactis. Et Euangelium admonet dandam eleemoſynam, pollicẽs omnia fore munda.

Deſiderantium uos.) ἐπιποθούντων ὑμᾶς. Ambroſius addidit, deſiderantium uidere uos, ſiue quod aliud habuerit exemplar, ſiue quod uoluerit explicare ſenſum, in quem & Græcanica ſcholia interpretantur. Quanquam hoc loco gratiam uerti poterat beneficium, ut intelligas illos eſſe cupidos uidendi Corinthios, in quibus deus tantam beneficentiam ipſis contuliſſet.

Gratias ago deo.) Rurſum eſt χάρις δὲ τῷ θεῷ, id eſt, Gratia autem deo: ut ſubaudias ſit.

Ex capi

EX CAPITE DECIMO.

IPſe Paulus.) αὐτὸς δὲ ἐγὼ παῦλος. Mire Paulus tribus uocibus αὐτὸς δὲ & ἐγὼ ſeparauit ſuam perſonam à cæteris apoſtolis, quod antehac egerit negocium aliorum, nunc è ſuo loquatur affectu.

Et modeſtiam.) καὶ τὴν ἐπιείκειαν, quod comitatem magis & facilitatem aut humanitatem ſonat, quàm modeſtiam, quæ opponitur arrogantiæ.

In facie.) κατὰ πρόσωπον, id eſt, Iuxta faciem, pro eo quod eſt in ſpecie, Græci tamen interpretantur de præſentia Pauli, Vbi coram adſum, humilis uideor. Quidā putant eſſe ironiam. Rogo aūt uos.) Cum ante dixerit ſe obſecrare, non adiecit quid obſecraret, Vnde capitis huius initiū utroq; referri poteſt, ad ſupiora, ut ſit ſenſus, Rogo ut meo quoque nomine libenter conferatis hanc pecuniam. Aut ad ſequentia, quemadmodum modo diximus. Atque ita δέομαι repetit quod dictum erat παρακαλῶ, ut ſit redeuntis ad id quod cœperat, quaſi dixiſſet, Rogo inquam. Id ſubindicat Ambroſius cum ait, Idem ſenſus eſt, quem ut dilucidet, repetit.

Ordo.

Abſens autem confido in uobis.) θαῤῥῶ εἰς ὑμᾶς. Græca quidem ſunt ambigua, uerum magis congruit, ut intelligamus, audax ſiue confidens ſum erga uos, ſicut alibi dicit. Epiſtolæ fortes, præſentia infirma. Quanquam ſcholia Græcorum non eodem exponūt modo. Theophylactus, cui non diſplicet ironia, ſic accipit, quaſi Paulus referat hæc ſub aliorum perſona. Præſens abiecte ſe gerit, abſens, ſcribit minaces ac ſeueras epiſtolas. Eadem ſcribit Chryſoſtomus. Quāq; & alterum ſenſum addūt, nec uideo cauſam quur ad ironiā cōfugiamus. Qui arbitrant̄ nos tanq;.) τοὺς λογιζομένους, id eſt, Qui cogitant aut æſtimant, uel qui ſic habent nos, ut ſecundum carnem ambulantes.

Non carnalia.) οὐ σαρκικά. Diuerſum ab illo σάρκινα, Quod tamen eadem uoce Latina reddidit, ut ſuperius admonuimus.

Et potentia deo.) Græcis eſt δυνατὰ τῷ θεῷ. Ambroſius legit, fortia deo. Laurentius mauult, ualida deo. Cæterum illud deo, Græcis datiuus eſt inſtrumenti, polletq; perinde ac ſi dicas, fortia per deum, & opera diuina. Vtinam liceret om̄ibus epiſcopis, maximeq; ijs qui in Pauli locum ſucceſſerunt, tam uere ſuoq; iure hanc uſurpare uocem, quàm ipſe Paulus uſurpauit, Arma militiæ noſtræ non carnalia, ſed fortia deo, non ad demolitionē oppidorum, arcium, ſed impiarum cogitationum. Hæc ſunt arma, hæc bella, hæ pugnæ, hæc uictoria, hi triumphi digni ſucceſſoribus apoſtolorum. Nunc uidere eſt aliquot, qui quum res poſtulat copias habent, gladios, lanceas & bombardas habēt, deniq; quicquid forti bellatore dignum eſt. Cæterū ubi gladio uerbi diuini demolienda eſt acies uitiorū, nec linguam habent nec manus.

Bella pontificum.

Conſilia deſtruentes.) λογισμοὺς, id eſt, Cogitationes. Et rurſum participium addidit, quod nuſquam referatur καθαιροῦντες deſtruentes, hoc eſt, quibus armis deſtruimus. Porrò cum de armis meminerit, mire ſubiecit metaphoras munimentorum, quorum alia artificio, alia ſublimitate ſunt inexpugnabilia. Nos quo magis perſpicuus eſſet ſenſus, uertimus hoc pacto: Sed potentia per deum ad demolitionem munitionum, quibus cogitationes demolimur, & omnem celſitudinem, quæ extollitur aduerſus ſcientiam.

Extollētem ſe.) ἐπαιρόμενον, id eſt, Inſurgentem, ſiue qui attollitur. Erat enim huiuſmodi machinarum genus, quod repente ſublatum in altum, muris inueheret hoſtem.

Omnem intellectum.) πᾶν νόημα, id eſt, Omnem cogitationem.

In obſequiū Chriſti.) εἰς ὑπακοὴν, id eſt, In obedientiam, ut ſemper antehac uertit, ſed apertius erat, Ad obediendum Chriſto. Captiui ſub iugum eunt. At felices qui ſic capti ducūtur ut ſubmittant ſe Chriſto. Vtinā huiuſmodi triumphos ambiant epiſcopi.

Quæ ſecūdū faciē ſunt uidete.) Græci codices ex ſententia Theodoreti legūt hoc per interrogationē, ut ſit, uidetis, non uidete, quaſi fingat id fieri, quod uelit obiurgare. Num ea cernitis, quæ ſunt iuxta faciē: hoc eſt, quæ foris uident̄, & oſtentationē habēt potius quàm efficaciam. Meminit enim quod dixerit ſe humilem fuiſſe apud illos iuxta faciem, hoc eſt, contempto ſimilem, cū alij quidam magno faſtu agerent apoſtolos. Ambroſius legit, Secundū faciem, pro eo quod eſt, quæ in conſpicuo ſunt & aperta, ut pertineat ad ſequentia, Si quis confidit ſe eſſe ſeruū Chriſti. Quaſi uelit ea clariſſima uideri facillimaq;

Varius ſenſus

iudicatu quæ dicturus ſit. Alij ſecūdum faciem interpretantur de ſignis euidentibus quibus deprehendi poſſint pſeudapoſtoli, ueluti ſiquis diues ſit, ſi quis elatus, ſi quis iactabūdus, ſi quis falſa uirtutis imagine perſonatus. Theophylactus uult eſſe obiurgantis, quod ex opibus, è cultu faſtúue æſtimarent hominem, ac non potius ex animi bonis, cui magis aſſentior. Theophylacto ſuffragatur Gennadius, citantibus Græcorum ſcholijs. Acrior eſt autem obiurgatio per interrogationem. Chryſoſtomus item uult hunc eſſe ſermonē obiurgantis eos, quod ex rebus extrarijs æſtimarent hominem.

Cogitet iterū apud ſe.) ἀφ᾽ ἑαυτοῦ, id eſt, Ex ſeipſo, nimirū nō expectans noſtrā increpationē. Ita & nos Græcus addidit Chriſti, ὅτι καθὼς αὐτὸς χριστοῦ, οὕτως καὶ ἡμεῖς χριστοῦ, id eſt, Quod quemadmodum illi Chriſti, ſic & nos Chriſti. Quod tamen apud Græcos additum uideri poteſt explicandæ rei gratia. Porrò Chriſti genitiuus eſt, non rectus caſus. Nam in hanc ſentētiam interpretatur & Ambroſius uelut hactenus ſe parem faciat illis, quod & ipſe nō ſit à Chriſto alienus, ſi illi ſe putant ſeruos Chriſti, quo maiore fide poſt declaret quanto illos antecellat cæteris.

Pontifex nihil poteſt, niſi ut proſit. Non ad deſtructionem.) οὐκ εἰς καθαίρεσιν ὑμῶν, Ad perdendos uos. Porrò ædificare more ſuo uocat prodeſſe, Deſtruere, lædere. Hic locus annotandus eſt ijs, qui ſummi pontificis autoritatem in immenſum attollunt, aſſeuerantes uni homini uniuerſum eccleſiæ Chriſtianæ corpus debere cedere, adeo ut ſi animas oēs deduceret ad inferos, nō foret fus illi reſiſtendi. Paulus ab ipſo Chriſto acceperat autoritatem apoſtolicam, non à Petro cū quo poſtea contulit, ſed ita ut diceret ab illo ſibi nihil acceſſiſſe, & tamen ingenue fatetur hoc quicquid eſt poteſtatis in hoc datum ut proſit, non ut lædat. At qui nunc tribuunt Romano pontifici tantam poteſtatem, utinam poſſint & cæteras dotes pōtificias tribuere ſapientiā, puritatem, charitatem, contemptum rerum omnium. Græci interpretantur deſtructionem hanc de uindicandis pſeudapoſtolis.

Inquit, pro inquiunt. Inquiunt.) φησί, id eſt, Inquit, ut ſubaudias, aliquis, aut certum hominem qui hoc dixerit. Nam & præceſſit, & mox ſequitur, τοῦτο λογιζέσθω ὁ τοιοῦτος, id eſt, Hoc perpendat iſtiuſmodi. Fingit enim perſonam obtrectatoris, cui reſpondeat.

Sermo contemptibilis.) ἐξουθενημένος, id eſt, Contemptus potius.

Audemus, pro ſuſtinemus. Inſerere aut comparare.) ἐγκρῖναι ἢ συγκρῖναι. Interpres non potuit reddere uocū affinitatem Græcarum, quaſi dicas, inferre & conferre, aut inſerere & conſerere. Porrò τολμῶμεν quod interpretatur audemus, idem ſignificat & ſuſtinemus. Quo uerbo utimur quoties res eſt eiuſmodi, ut non poſſimus imperare animo noſtro, ſiue inducere animū, ſic frequenter uſus eſt Suetonius. Alioqui cur nō audeat Paulus ſe cōferre pſeudapoſtolis, qui ſe non dubitat & anteferre probis apoſtolis? Quin potius non libet conferri cum talibus. Niſi legamus dictum per ironiam, ut uideo Græcis quibuſdam placere.

Sed ipſi in nobis.) Græce ſecus eſt, ἀλλ᾽ αὐτοὶ ἐν ἑαυτοῖς ἑαυτοὺς μετροῦντες, καὶ συγκρίνοντες ἑαυτοὺς ἑαυτοῖς, οὐ συνιοῦσιν, id eſt, Sed ipſi in ſeipſis ſeipſos metientes, & comparātes ſeipſos ſibijpſis, non intelligunt &c. Atq; ita Græca exponunt ſcholia, ut intelligamus arrogantes illos, ex ſuo ipſius animo metiri ſeſe, & ſibi magnos eſſe, & alios ab alijs laudari mutua quadam talione. Atq; hunc ſenſum ſecutus eſt diuus Auguſtinus in opere de doctrina Chriſtiana cum ait, Et fit illis quod ait Apoſtolus, Comparantes enim ſemetipſos ſibimetipſis, non intelligunt. Rurſum explanans Pſalmum trigeſimumquartum: Et comparantes, ait Apoſtolus, ſemetipſos in ſemetipſis, non intelligunt, neq; quæ loquūtur, neque de quibus affirmant. Iterum in pſalmum cxviij. Rurſus in Pſalmum cxli. Impij metientes ſemetipſos ex ſemetipſis. Item aduerſus Fauſtum libro uigeſimoſecundo cap. uigeſimoſeptimo, interpretans etiam iuxta Græcorum ſententiam. Ad eum modum interpretatur & Theophylactus, Paulinarum epiſtolarum non indiligens interpres. Quanq;

Lectio diuerſa. Ambroſius diuerſum exemplar ſecutus uidetur, & ſermonem facit perpetuū eiectis his uerbis, Nō intelligunt, hoc pacto: Sed ipſi in nobis noſmetipſos menſurantes, & comparātes noſmetipſos nobis, nō in immēſum gloriabimur &c. Porrò quod addidit, Nō intelligunt, Græci interpretes putant imperfectum eſſe ſermonem, ut ſubaudias, quàm ſint alijs deridiculi. At mihi uidetur hoc loco participium eſſe poſitum loco uerbi infinitiui, id quod apud Græcos non raro fieri ſolet, Ac tum quidem hic erit ſenſus: At ipſi non intelligunt.

gunt,quod ſeipſos inter ſeſe metiuntur & conferunt,& non potius cum ijs, qui meliores ſunt illis,neq; iuxta regulam Chriſti. Atq; hic ſenſus magis quadrat cum his quæ ſequuntur. Nam quod Theophylactus uult ſubaudiri,non intelligunt,quàm ſint alijs ridiculi,mihi uidetur coactius. Etiamſi ſcholia quædam Græcanica uidentur hunc ſermonem ſic diuidere,ut prior pars pertineat ad Paulum:Sed ipſi in nobiſmetipſis noſmetipſos menſurantes & comparantes:ut intelligamus Paulum non metiri ſe ex opinione aut laude aliorum,ſed ſuis ipſius uirtutibus,ac poteſtate à Chriſto tradita, Mox quod ſequit̃, ad pſeudapoſtolos ἑαυτοὺς ἑαυτοῖς οὐ συνιῶσιν, id eſt,Seipſos ſibijpſis,ſubaudi,comparantes non intelligunt,hoc eſt,dum pſeudapoſtolus pſeudapoſtolo cõparatur,& mali mutuo ſe laudant,non intelligunt ſeſe ridiculos uideri. Cæterum regulam hic uocat, menſuram , ſumpta metaphora à regulis fabrorum. Ne quis tale quippiam ſomniet,quale eſt cũ dicimus regulam Franciſci,aut Benedicti.

Qua menſus eſt.) οὗ ἐμέρισεν, id eſt,Qua partitus eſt nobis deus mẽſura,quaſi dicas ea quoq; menſura,quatenus ad uos uſq; gloriemur. Nec eſt ſimpliciter ad uos,ſed etiã ad uos ἄχρι καὶ ὑμῶν ut intelligamus non eſſe mediocre pertingere ad modum Corinthiorũ. Reſpondet autem ei quod mox ſequitur, ἄχρι γὰρ καὶ ὑμᾶς ἐφθάσαμεν, id eſt, Nam uſq; ad uos quoq; peruenimus. Quemadmodum autem gloriari ſolent ambitioſi principes,ſi lõgiſſime prorogarint imperium:ita Paulus Chriſti ductor gloriatur quod eò uſq; propagauerit ditionem principis ſui, ſperans fore,ut longius etiam proferat imperium. Interpres legiſſe uidetur ἐμέτρησεν pro ἐμέρισεν. ἐμέτρησεν, pro ἐμέρισεν

Creſcentis fidei.) αὐξανομένης πίστεως. id eſt,Augeſcente fide ueſtra, ſiue ſuboleſcente, ut Græcis ſit genitiuus abſolutus.

Magnificari ſecundum regulam.) Rectius hæc infinita uertiſſet in aliũ modũ. Spem habentes,fore ut augeſcente fide ueſtra in uobis amplier,iuxta regulam noſtram in abundantiam ad euangelizandum ea quæ ultra uos ſunt,non ut in aliena regula in his quæ parata ſunt gloriemur. Significat ſe ſperare futurum,ut indies creſcẽte fide Corinthiorum, creſcat & ipſe,ac maior maiorq; fiat,adeo ut iam prædicatio ſua longius porrigatur, etiã ad eos qui ultra Corinthios ſunt,idq; iuxta ſuam regulam,non alienam,hoc eſt, ſuo Marte,ne uideatur gloriari de ijs,quæ iam parata ſunt,& ab alijs laborata,quemadmodum faciebant pſeudapoſtoli.

Etiam in illa quæ ultra uos ſunt euangelizare.) εἰς τὰ ὑπερέκεινα ὑμῶν. Faber hoc loco legit, εἰς τὰ ὑπὲρ ἐκεῖνα ὑμῶν, id eſt, In illa quæ ſupra illa ueſtra. Sed fallitur,meo quidẽ iudicio:nam ὑπερέκεινα aduerbium eſt,cui additur articulus, ut fiat epitheton,id eſt,ulteriora uobis,id eſt,quæ ultra uos,hoc eſt,longius,& in alios etiam populos. Et in hanc ſententiam,interpretantur non ſolum Chryſoſtomus Theophylactus cæteriq; Græci,uerum etiam diuus Ambroſius. Proinde nonnihil demiror Stapulenſem,mutata etiam ſcriptura à tot autoribus uoluiſſe diſſentire,præſertim cum hic nihil ſit quod offendat,aut aliò ſua deat confugere. Verum quandoq; bonus dormitat Homerus. Neq; uero nos grauatim alijs ignoſcimus,eandem uiciſſim ab alijs ueniam flagitantes. Stapulenſis.

EX CAPITE VNDECIMO.

VTinam ſuſtineretis modicum.) ὄφελον ἀνείχεσθέ μου μικρὸν τῇ ἀφροσύνῃ, id eſt, Vtinam ſufferatis me pauliſper in inſipientia. Et eſt ſuſtinuiſſetis magis quàm ſuſtineretis. Cæterum quid Laurentio Vallæ uenerit in mentem, ut pro ſuſtineretis,mutandum putarit ſuſciperetis,ut ingenue dicam, prorſus non intelligo. Niſi forte ſomniauit ἀναδέχεσθε, pro ἀνέχεσθε. Nam ἀνέχεσθε magis ad uerbum reddi ne poſſit quidem,quàm ſi dicas ſuſtinere. Illud recte admonet in modicum quid,quid,abeſſe in ſermone Græco. Et modicum interpres ſuo more poſuit pro puſillo. Nos uertimus pauliſper,ut ad tempus pertineat,quod aliâs factum admonuimus. Adhuc modicum lumen in uobis eſt. Et,modicum & iam non uidebitis me. Valla lapſus.

Supportare me.) ἀνέχεσθε. Græca uox anceps eſt. At magis quadrat,ut ſit indicatiui modi ſuſtinetis. Corrigit enim quod dixerat,utinam ſuſtinuiſſetis,imò, inquit, ſuſtinetis, & quod opto factum,facitis. In hunc ſenſum exponunt Græcanica ſcholia.

Aemulor enim uos.) ζηλῶ γὰρ ὑμᾶς. Ambroſius uſus eſt Græca uoce,opinor non inue

niens quo uim uerbi explicaret. Nam hic zelum appellat ingentem, & ut ita dixerim im
ζηλῶν zelotypum eſſe. modicum quendam amorem, uelut ambiat, ut apud illos primus eſſet, nec ferat alios apo
ſtolos, in partem amoris admitti. Siquidem agit hic de quibuſdam apoſtolis, qui pluris
haberi uolebãt apud Corinthios, quàm Paulus eſſet. Addit autem zelo dei, ne quis arbi
traretur illum ſua gloria, ſuóue compendio cõmoueri. Nos uertimus, zelotypi ſumus er
ga uos. Quid autem uereamur ſic intelligere de Paulo, cum ad eundem modũ interprete
tur Origenes, Theologorum ſui temporis ſine cõtrouerſia princeps, de deo, quod zelo
tes dictus ſit, quaſi zelotypus noſtri amator, qui nullum in amore ferat riualem?

Deſpondi enim.) ἡρμοσάμην, id eſt, Adaptaui ſiue adiunxi. Ambroſius legit paraui, quem pro ἡρμοσάμην legiſſe ſuſpicor ἡτοιμασάμην. Hieronymus in Amos legit ſtatui, ſed lapſus opinor memoria. Auguſtinus aduerſus Manichæos pro Geneſi, libro ſecundo, legit Aptaui uos uni uiro. Nam ἁρμόζω Græcis proprie eſt, apte & concinne applico, uelut ea quæ glutino aut ferrumine committuntur.

Aſtutia ſua.) Græcus addit in, In aſtutia ſua, idq́ iuxta proprietatem ſermonis Hebraici, pro eo quod eſt, per aſtutiã ſuã. Atque quod hic recte omiſit haud ſcio quo conſilio libenter addat alibi.

Corrumpantur ſenſus.) φθαρῇ, Accommodato uſus eſt uerbo, cum de uirgine meminiſſet. Et ſenſus Græcis non eſt αἰσθήσεις, ut de uiſu, auditu, aut alijs ſimilibus queat accipi, ſed νοήματα, quod proprie ad mentem animumq́ pertinet. Certe mentes, pro ſenſus legit Auguſtinus, loco quẽ mox adducemus. Accõmodat enim allegoriam: Euæ decepti ſunt
Additum. oculi, Corinthijs timendum erat menti. Cæterum illud uerbum excidant, nec eſt apud Græcos, nec apud Ambroſium. Proinde uidetur adiectũ ab interprete, quod alioqui durius uideretur dicere, Corrumpantur à ſimplicitate. Neq́ enim ſimplicitas corrumpit animum, ſed animus corruptus degenerat à ſimplicitate. Perinde ut Vergilius dixit, Quantum mutatus ab illo, non quod ille mutaſſet, ſed quod illi diſſimilis eſſet factus. Et apposite uirgini tribuit ſimplicitatem memor allegoriæ ſuæ: tametſi Ambroſius legiſſe uidetur ἁγνότητι, cum pro ſimplicitate, legat caſtitate. Neq́ ſecus adducit Auguſtinus cum alijs aliquot locis, tum libro aduerſus Fauſtum xv. capite tertio. Rurſus eiuſdem operis libro xxij. cap. xlix. Niſi quod hic utrunq́ coniungit. Ne corrumpantur mentes ueſtræ à ſimplicitate, & caſtitate, quæ eſt in Chriſto Ieſu. Deniq́ nõ eſt ſimpliciter ne, ſed μήπως, id eſt, Ne quo pacto: nos uertimus, Ne quâ. Vehementius enim eſt addita coniunctione ex
Ciuilitas Pauli pletiua. Quin & illud annotandum, ut obiurgaturus Corinthios arte ſubleuat illos, oẽm inuidiam deriuans in corruptorem.

Quæ eſt in Chriſto Ieſu.) τῆς εἰς τὸν χριστὸν, id eſt, Quæ eſt erga Chriſtum, ſiue in Chriſtum, quia pure ac ſimpliciter illi obtemperamus.

Alium Chriſtum.) ἄλλον ἰησοῦν, id eſt, Alium ſiue alterum Ieſum. Ita conſentiunt Græci codices, quos ego quidem uiderim. Atq́ ita legit & interpretatur Theophylactus, con
Alius Ieſus. ſentientibus ſcholijs. Ambroſius nobiſcũ legit Chriſtum. Illud obiter annotandũ, quod Paulus admonet Corinthios, id nobis quoq́ magnopere cauendum, ne nobis alterum Ieſum accerſamus, ac fingamus potius, onuſtum opibus, onuſtũ imperio, ditione, uoluptatibus, & quicquid hic mundus habet præſtigiarum, ad hæc ceremonijs pluſquam Iudaicis obſitum, cum uerus ille ab omnibus hiſce rebus fuerit puriſſimus.

Recte pateremini.) Cur non & hic ſuſtinuiſſetis ἀνείχεσθε, uidelicet illos pſeudapoſtolos, ſi quid docerent, quod nos non docuimus. Nunc cum nihil adferant de Chriſto quod nos non docuerimus, cur illos oſtentantes ſeſe toleraſtis?

Nihil me minus feciſſe.) μηδὲν ὑστερηκέναι τῶν ὑπὲρ λίαν ἀποστόλων, id eſt, Nihilo inferio
Paulus nulla re inferior Petro. rem fuiſſe excellentibus apoſtolis. Et in hunc ſenſum legit Ambroſius, Aeſtimo enim me in nullo inferiorem fuiſſe, ab ijs qui ualde ſunt apoſtoli. Sentit enim de Petro, Iacobo, & Ioanne, qui ſummates habebantur, ut indicant Græcanica ſcholia, cumq́ his conſentiens Chryſoſtomus ac Theophylactus. Sed mirum quomodo quæ præcedunt & ſequuntur, in illos cõpetant. Recentiores excuſant non de his dictum, ſed de his qui ſe fingebant à Petro ac cæteris miſſos.

Nam & ſi.) εἰ δὲ καί. Hic interpres frequenter pro δὲ uertit, nam. Porrò quãuis imperitus

ritus,aduerſatur enim ſuperiori parti,qua iactat ſe nihilo inferiorem ſummis apoſtolis.

Sed non ſcientia.) Cur non potius & Latinius & ſimplicius,Non autem ſcientia, ſiue cognitione? Laurentius merito ridet nõnullos,qui ex hoc loco Paulum colligunt balbũ quempiam & impeditæ fuiſſe linguæ,quaſi nihil interſit inter impeditum & imperitum, homines,inquit,uere impedito ſermone,atq; adeo ſcienria,cum Græce ſit ἰδιώτης, id eſt, Idiota,quæ uox illis tum priuatum,tum indoctum ſignificat. Hieronymus hac in re uarius eſt,compluribus locis clamans Paulum Græci ſermonis elegantioris ignarum fuiſſe, quod aliquoties ſuis quibuſdam utatur uocibus,Ciliciæ uernaculis,nõnunq; coniunctioni μὲν, non reddat eam quæ reſpondet δέ. Ad hæc quod hyperbatorum anfractibus moleſtus ſit alicubi,quod interdum anapodoton relinquat orationem. Rurſus aliàs in diuerſum declamat, procul ſubmouens eos,qui putẽt Paulum hoc ex animo dixiſſe, cũ omẽis ſermonis proprietates pulchre tenuerit,omneis argumentarionum ſtrophas ad unguem calluerit. Quin & diuus Auguſtinus in opere de doctrina Chriſtiana, pleraq; rhetorum ſchemata,ex Paulinis adducit epiſtolis. Idem alicubi monet,& ſi,hoc loco non eſſe fatentis,ſed concedentis ac donantis,ueluti ſi dicas,fac me eſſe imperitum ſermone, certe non ſum imperitus ſcientia. Porrò quod ad ſenſus attinet,nihil poteſt eſſe Paulo diuinius,ſermo uero,licet his uacet ſolœciſmis,quos pleroſq; illi addidit interpres,tamen politus dici non poteſt,iuxta morem humanum,cum Græci interpretes paſſim torqueantur incommoditatibus orationis,quod non accidiſſet ſi nobis Iſocratis aut Luciani lingua fuiſſet loquutus.

Paulus Græce parum peritus.

Hieronymus ſibi nõ cõſtãs

In omnibus autem manifeſtus ſum uobis,ſiue ut habent uetuſti codices manifeſtatus ſum.) Græca ſecus habent ἀλλ' ἐν παντὶ φανερωθέντες ἐν πᾶσιν εἰς ὑμᾶς. Quæ quidem ad uerbum ita ſonant: Sed in omni manifeſtati in omnibus in uos. Senſus autem hic eſt, Non ſicut pſeudapoſtoli ſumus,qui fucati & perſonati,ſimulatione ſanctimoniæ uobis imponunt,ſed in omni re,& inter omnes declarati ſumus, & apparet quales ſimus erga uos. Et illud παντὶ referri poteſt ad rem,& ἐν πᾶσιν, ad perſonam,niſi mauis conduplicationem facere ad uehementiam.

Aut nunquid peccatum feci.) Græca ſic habent ἢ ἁμαρτίαν ἐποίησα,An peccatum feci,ſiue,an peccaui. Græci non diſtinguunt inter an & aut. Apud Latinos plurimum intereſt,& quorſum attinebat addere,quid,cum id Græcus ſermo non habeat?

Alias eccleſias expoliaui.) ἐσύλησα, id eſt,Deprædatus ſum. Nam bellicis metaphoris libenter abutitur Paulus,ut mox,Accepto ſtipendio.

In miniſteriũ ueſtrũ.) εἰς, ſiue ut eſt in qbuſdã πρὸς τὴν ὑμῶν διακονίαν, In hoc ut uobis miniſtrarẽ,hoc eſt,uobis inſeruiui ſine ueſtro ſumptu,ſtipendio interim ab alijs accepto.

Et egerem.) καὶ ὑστερηθείς, id eſt,Deſtitutus,uel cum deeſſet. Neq; uero ſimplex,ut opinor,eſt emphaſis coniunctionis καί, ſed epitaſin habet hoc loco,ut ſit ſenſus,adeo nõ grauaui uos,ut nec egens id uoluerim facere.

Onerosus fui.) κατενάρκησα, quod uerbum dictum eſt ab ocio & torpore. Nam hi premunt & imminent alijs,unde petunt aſſidue,dictione compoſita à ναρκᾶν, quod eſt torpere: unde & νάρκη torpedo piſcis,& præpoſitione κατά, quæ frequenter in malam ſignificat partem,uelut in καταισχύνω & καταφρονῶ,præſertim cum hic quoq; paterno iungatur caſui κατενάρκησα οὐδενός. Hieronymus in libello ad Algaſiam admonet uocem eſſe Cilicibus peculiarem. At ſi Paulus noluit cuiquam eſſe oneroſus,qui tantũ laborauit,qua fronte quidam expilant plebem,cum nulli ſint uſui?

κατανάρκη.

In omnibus ſine onere.) ἀβαρῆ, id eſt, Minime grauem, dictione compoſita.

Eſt ueritas Chriſti in me.) Hoc ueluti iuſiurandum adiccit,quo confirmat quod dixit. Id ſubindicat Ambroſius cum ait,ſub teſtimonio Chriſti.

Iurat Paulus.

Non infringetur.) οὐ φραγήσεται. Id ſcholia Græca exponunt,non interrumpetur,neq; deficiet,hoc aiunt,ſignificans,ſe nec in poſterum aliquid ab illis accepturum,ut non præcludatur ſibi hæc occaſio gloriandi,quod gratis docuerit euangelium. Interrumpitur enim quod non eſt perpetuum. At ille iurat eam gloriam ſibi fore perpetuam,ne cui grauis eſſet. Verbum dictum eſt ab interſepiendo, nam ſepe obiecta excludimur. Nec enim eſt In me,auferendi caſu,ſed accuſandi εἰς ἐμέ, quaſi dicas, aduerſum me.

Quia non diligo uos.) Apertius erat, An quod non diligam uos, mutato uerbi modo. Nam Græci negligunt differentiam huiuſmodi.

Quod autem facio & faciam.) Non ſenſiſſe uidetur interpres elegantiam huius con-
Vis καὶ iunctionis καὶ, quàm hoc loco & ſimilibus habet apud Græcos, ὃ δὲ ποιῶ, καὶ ποιήσω, id eſt, Quod facio, hoc etiam ſum facturus in poſterum, ſiue quod facio, idem & in poſterũ ſum facturus. Deinde licet Græcis unica ſit coniunctio δὲ, quæ pluribus Latinis reſpondeat, autem, ſed, uero, uerum, porrò, cæterum, rurſum, contra, & his ſimilibus, nonnihil tamen apud nos intereſt, quam quo loco colloces. Hic magis congruebat, ſed, quàm autẽ. An quod non diligam uos? deus nouit. Sed quod facio &c.

Vt in quo gloriantur. ἵνα ἐν ᾧ καυχῶνται. Ambroſius propius acceſſit ad Græca, Vt in eo quod gloriantur reperiantur, ut & nos, hoc eſt, ſi & illi gloriantur ſe gratis euangelizare, nec in hoc erunt nobis præſtantiores: cum ipſe gratis doceam & egens.

Eiuſmodi pſeudo apoſtoli.) Pſeudapoſtoli dicendum compoſita dictione, quemadmodum eſt apud Græcos, nec poteſt in duas diuidi: Latine ſonat, falſo titulo apoſtolos. Apoſtolus enim eius agit negocium à quo miſſus eſt, iſti ſuis cõmodis ſeruiunt.

Si miniſtri eius.) εἰ καὶ οἱ διάκονοι, id eſt, Si & miniſtri: & ita legit Ambroſius. Et transfigurat ſe, Græce eſt transfigurat: & transfigurantur, μετασχηματιζόμενοι, μετασχηματίζεται.

Alioqui uelut inſipientem.) εἰ δὲ μήγε, id eſt, Sin aliter, id eſt, Si minus perſuadeo me non eſſe inſipientem, qui nõ ob inanem gloriam, ſed neceſſitate cõpulſus hæc de me prædicem, tolerate me tamen gloriantem tanquam inſipientem.

Velut, pro uelut. Velut inſipientem accipite me.) κἂν ὡς ἄφρονα, id eſt, Etiam ut inſipientem. Fortaſſis interpres καὶ uertit in uel, Vel ut inſipientem: eas cõiunctiones nos male coniunximus.

Modicum quid.) μικρόν τι, id eſt, Paululum ſiue pauliſper, aut aliquantiſper.

Secundum deum.) κατὰ κύριον, id eſt, Secundum dominum, quemadmodum & in ſuperiori epiſtola ſcripſit, Ego non dominus, & dominus non ego. Humanum quiddam, parumque ſeuerum ſignificat, quod negat eſſe ſecundum dominum.

In hac ſubſtantia gloriæ.) ἐν ταύτῃ τῇ ὑποστάσει τῆς καυχήσεως, id eſt, In hac parte ſiue materia gloriationis. Et ſic legit diuus Ambroſius, ſubſtantia gloriationis.

Si quis accipit.) εἴ τις λαμβάνει. Quod præceſſit κατεσθίει uidetur ad cibum pertinere, quem illi ſumebant apud diſcipulos, hoc ad munera. Theophylactus putat idem bis dictum, Deuorat & accipit, ut intelligamus inſatiabilem auferendi auiditatem in pſeudapoſtolis, cum ſumma coniunctam arrogantia.

Secundum ignobilitatem dico.) κατὰ ἀτιμίαν. Magis quadrabat, Iuxta cõtumeliam. Exponit enim illa atrocia, ſi quis uos deuorat, ſi quis in faciẽ cædit &c. Non, inquit, quod iſta uos patiamini à pſeudapoſtolis, ſed quod quantum ad contumeliæ rationem attinet, non leuiora patiamini ab iſtis, quàm ſi iſta pateremini.

Superest in nostris. Quaſi nos infirmi fuerimus in hac parte.) In hac parte, non reperio in Græcis codicibus, quos ego ſanè uiderim.

In quo quis audet.) ἐν ᾧ δ᾽ ἄν τις, id eſt, In quocunque uero aliquis audet. Corrigit enim quod modo dixerat, quaſi nos minus ualuerimus in hac parte, hoc eſt, in argumento gloriandi. Tantum autem hoc abeſt, ut illis hic quoque par ſim in omnibus, in nõnullis etiam ſuperior. Proinde nos uertimus per imò, quo foret euidentior correctio.

In inſipiẽtia dico.) Hoc per parentheſin interiecit, memor eius quod ante dixerat, Nõ loquor ſecundum dominum, ſed uelut in inſipientia.

Miniſtri Chriſti ſunt.) Poſt hanc partem Græcis non repetitur, & ego. Imò id additũ
Ordo. ſubuertit totam ſententiam: ſic enim legendum: Miniſtri Chriſti ſunt, plus ego: deinde illud παραφρονῶν λαλῶ, id eſt, deſipiens dico, per parentheſin interiectum eſt, ut modo ſub monui. Conſentit cum Græcorum exemplaribus Ambroſius, ad hunc legens modũ: Miniſtri Chriſti ſunt, uelut inſipiens dico, magis ego. Nam in cæteris quidem æquabat ſeſe cæteris apoſtolis, at in eo quod apoſtolorum eſt proprium, ſemet illis anteponit, nõ ſolũ æquat. Verum quoniam id arrogantius dictum uideri poterat, præmunit ſtultitiæ prætextu, quemadmodũ & initio fecit. Quod ſi maxime ſic legeretur, miniſtri Chriſti ſunt & ego, ut minus ſapiens dico plus ego, nihil erat neceſſe ſenſum eũ inducere, quem ex Aqui-

natis

natis ſententia induxit Nicolaus cognomento de Lyra, qui ab hoc loco, Vt minus ſapiẽs dico, plus ego, nouum facit orationis caput, & ad hũc ediſſerit modum: Si uideor, inquit, uobis inſipiens me pſeudapoſtolis adæquando, adhuc uidebor uobis minus ſapiens me eis præferendo. Poterat enim illud, plus ego, per correctionem ſubijci, præmiſſa mitigatione inſolentiæ, nempe hoc modo: Miniſtri Chriſti ſunt, ſum & ego. Quid autem dixi & ego? Imò, ut ſtultorum more loquar glorioſius, plus ego. Quanquam non eſt huius inſtituti diſcutere, quid huiuſmodi ſcriptores ſenſerint, quos conſtat, ueterum ignaros literarum, tumultuario ſtudio hinc atq; hinc conſarcinatis gloſſematis, ſacras tractaſſe literas. Cum antiquis potius nobis res eſt. Cæterum de orationis ornamẽtis & ſchematibus quibus totus hic ſermo picturatus ac modulatus eſt, qui plenius uelit cognoſcere, legat quarti de doctrina Chriſtiana libri caput quartum.

Thomas & Lyranus.

Conſarcinatores.

In laboribus plurimis.) περισσοτέρως, id eſt, In laboribus abundantius. Fortaſſis interpres uertit pluribus, id quod erat tolerabile. Quanquam apud Græcos alius eſt ordo; ἐν κόποις περισσοτέρως, ἐν πληγαῖς ὑπερβαλλόντως, ἐν φυλακαῖς περισσοτέρως, id eſt, In laboribus abundantius, in plagis ſupra modum, in carceribus abundantius. Nam quod interpres bifariam reddidit, Græcis unicum eſt aduerbium περισσοτέρως. Etiamſi comparatiuum poſitum eſt uice ſuperlatiui.

Supra modũ.) ὑπερβαλλόντως, id eſt, Eximie, & ut ita dicam, exceſſiue, & ſupra quàm credi poſſit: ut non admodum ad rem faciant qui interpretantur ſupra modum humanæ uirtutis.

Quadragenas.) τεσσαράκοντα, id eſt, Quadraginta, quanquam rectè uertit, ſignificans illũ quinquies uapulaſſe, & unoquoq; tempore quadraginta plagis cæſum fuiſſe, ſi modo id uerum eſt, quod certe ueriſimillimum eſt, præſertim cum apud Iudæos uapularit. Sic enim ſentit diuus Ambroſius, addens id præceptum in libro Deuteronomij, ut plagis trigintanouem emendarentur, qui commeruiſſent. Legimus autem ad hũc modum Deuteronomij capite uigeſimoquinto: Pro menſura peccati erit & plagarum modus: ita duntaxat, ut quadragenarium numerum non excedant, ne fœde laceratus ante oculos tuos obeat frater tuus. Proinde probabile eſt ob humanitatem, unam plagam remitti ſolitam, ut citra numerum præſcriptum conſiſterent. Quod quidem haud ſcio unde hauſtum indicat Lyranus, & gloſſa quam uocant ordinariam. Valla mauult quinquies undequadraginta accepi, ſubaudiendum autem haud dubie plagas.

Quadragenas.

Ter naufragium feci.) τρὶς ἐναυάγησα, quaſi dicas, naufragatus ſum. Latine ſanè uertit, naufragium feci, pro naufragium paſſus ſum. Quemadmodum Terẽtius dixit: Is nauem fregit apud Andrum, de eo cui nauis eſſet fracta tempeſtate.

Nocte & die.) νυχθήμερον ἐν τῷ βυθῷ πεποίηκα, id eſt, Noctem & diem in profundo egi. Nec additur maris, etiamſi de mari interpretatur Ambroſius, atq; etiam Theophylactus. poteſt tamen βυθὸς & alterius rei profundum dici, ueluti carceris.

Periculis ex genere.) Non ſentit proprie de cognatis, ſed Iudæorum gentem, genus ſuum uocat, cui mox opponit gentes.

In falſis fratribus.) Græcis unica dictio eſt ψευδαδέλφοις, hoc eſt, falſò Chriſtianis, qui ſe fingerent eſſe diſcipulos Chriſti, cum non eſſent. Nam ut ſæpius iam admonui, fratres abſolute dicebantur omnes Chriſtiani. Quod quidem cognominis, nunc à paucis occupatum eſt, uelut ad illos ſolos reciderit Chriſtianiſmus, ac uulgo penè inuiſum habetur, cum non ſit aliud charitatis nomen plauſibilius.

Fratres

In labore & erumna.) κόπῳ καὶ μόχθῳ. Propemodum bis idem dixit. Nam μόχθος quoq; labor eſt, ſed qui difficultatem habeat adiunctam. Hinc Græcis μοχθηροὶ dicuntur calamitoſi. Vnde Ambroſius, moleſtiam legit pro erumna.

Vigilijs multis.) Pro multis, Græce eſt πολλάκις, id eſt, Sæpe. Itidem eſt, in ieiunijs ſæpe, πολλάκις, non πολλαῖς.

Præter illa quæ extrinſecus ſunt.) χωρὶς τῶν παρεκτὸς, id eſt, Præter ea quæ foris & extrinſecus accidunt. Ad eũ quidem modum pleriq; ediſſerunt. Cæterum Chryſoſtomus & hunc ſequutus Theophylactus παρεκτὸς accipit pro præter, quaſi dicas, præter ea quæ prætermitto: ut ſit ſenſus Paulum, nec in hoc ſuorum malorum catalogo recenſuiſſe

Senſus duplex.

omnia,conſentiunt & Græcanica ſcholia. Verum utra ſentẽtia magis approbanda, prudenti lectori perpendendum relinquo.

Inſtantia mea quotidiana.) Hoc ſeparatũ eſt à ſuperioribus ἡ ἐπισύστασίς μου ἡ καθ' ἡμέραν. *Senſus duplex* Quanquam hæc particula καθ' ἡμέραν poteſt utroq; referri,ad inſtantiam & ad ſolicitudinem quotidianam. Chryſoſtomus ac Theophylactus referunt ad id quod præceſſit ἐπισύστασιν. Nam cõmentario interiecto,ſubijciunt ſollicitudo omnium eccleſiarũ. Græcanica ſcholia interpretantur ἐπισύστασιν non curam ac diligentiam, ſed conſpirationem in Paulum:ut intelligas præter eas perſecutiones quæ foris erant,hoc eſt,ab ethnicis, quotidie ferendas inſidias & inſultus populorum ac ciuitatum ſeditionẽ mouentium in euãgelium. Cæterum Ambroſius interpretatur,urgentes curas omnium eccleſiarum,quæ Paulo imminebant. Atq; in hanc ſanè ſententiam adducit locum hũc Auguſtinus ediſſerens Pſalmum nonageſimum octauum:Incurſus in me quotidianus, ſollicitudo omnium eccleſiarũ,ut per appoſitionẽ copules ἐπισύστασις & μέριμνα. Et in hũc ſenſum cõmode uerti poterat,Incumbens mihi quotidiana ſollicitudo pro eccleſijs.

Et pater domini noſtri Ieſu Chriſti.) Noſtri, in nonnullis Græcorum exemplaribus non apponitur. Et eſt abſolutius ſimpliciter uocari dominum,qui dominus ſit omnium, niſi quid aliud ſuaſerit addi.

Damaſci præpoſitus.) Genitiuus Damaſci,hic eſt aduerbialis,nam præpoſitus ad ſequentia refertur ἐθνάρχης ἀρέτα, id eſt, Gentis præfectus Aretæ regis. Aretas rex, is erat ſocer Herodis Tetrarchæ,ſiquidem is rex fuit Arabiæ Petreæ & Damaſcenæ ciuitatis quæ Arabiæ uicina eſt,dominus , ut docet Ioſephus libro Iudaicarum antiquitatũ xviij. Eum igitur ſignificat quem Aretas rex Damaſco præfecerat.

Et me cõprehenderet.) πιάσαι με θέλων, id eſt,Cõprehendere me uolens.

Et ſic effugi manus eius.) Sic,non eſt apud Græcos,ſed tantum eſt καὶ ἐξέφυγον,id eſt, Et effugi, Nec addebatur in codice Donatiani,ne in Conſtantienſi quidem.

EX CAPITE DVODECIMO.

Lectio diuerſa. SI gloriari oportet.) Græce ſic habet καυχᾶσθαι δεῖ, οὐ συμφέρει μοι. Quanquam Laurentius in pleriſq; codicibus δὴ legit,nõ δεῖ, ut ſit ſenſus,gloriari certe nõ expedit mihi. Ita ſanè Chryſoſtomus etiam interpretatur & huius imitator Theophylactus,admonentes hunc eſſe tranſitum ad cõmemorationem eorum quæ plus etiam habent gloriæ. Quod ſi cui placet δεῖ,id eſt, oportet,ita legendum eſt,ut gloriari oportet,legatur per interrogationẽ:deinde ipſe ſibi reſpondeat, non expedit. In hunc ſenſum legit Ambroſius. Verũ ſuperior lectio mihi ſanè multo magis probatur,quod appareat hunc locum ex ſuperiore mutatum, ubi dixerat:Si gloriari oportet,in his quæ infirmitatis meæ ſunt gloriabor,minus enim illic periculi. Cæterum ubi uentum eſt ad reuelationes,contrahit ſeſe,negans eſſe gloriandum, etiamſi uera ſint quæ dicturus eſt,quod hæc magis obnoxia ſint ſuſpicioni iactãtiæ,quàm illa. Iam quemadmodum erratum eſt à librarijs in δεῖ & δὴ, ſiue δὲ,ob affinitatem & elemẽtorum & uocum,ita conſentaneum eſt erratum fuiſſe in μοὶ, & μοι. Neq; enim Græci legunt, Non expedit quidem,ſed non expedit mihi οὐ συμφέρει μοι. Idq; accommodatius eſt ad Pauli ſententiam,ut ſit ſenſus: Vobis quidem expedit,ut cognoſcatis,qualem habeatis apoſtolum,longe alium,quàm ſint iſti ſupercilioſi, Verum mihi non expedit narrare, ut cui tutum nõ ſit,ſiue propter diſcrimen inanis gloriæ,ſiue propter ſuſpicionem hominum, quibus uidebor hæc iactantiæ gratia cõminiſci,quemadmodum pleriq; ſolent. Et mihi,legit Ambroſius,non quidem,nec addit,Si gloriari oportet,ſed non expedit mihi. Iam quod ſequitur,multo cohæret aptius cum ſuperioribus: Veniam enim ad uiſiones,ueluti cauſam reddens,cur dixiſſet non expedire ſibi ſuper hiſce rebus gloriari. Neq; enim apud Græcos eſt hoc loco autem δὲ,ſed γὰρ enim, mire conſentientibus exemplaribus.

Articulus omiſſus. Noui hominem.) Annotandum hoc loco non apponi Græcum articulum,ne certum aliquem hominem deſignare uideretur,ſed in genere dixit hominem, οἶδα ἄνθρωπον.

Siue in corpore.) Poſt hanc particulam additur οὐκ οἶδα, id eſt,Non noui, quæ poſt alteram

teram itèm repetitur,ſiue in corpore non noui,ſiue extra corpus non noui. Conſentiebat Græcis codex Donatiani,qui ſic habebat ſcriptum,Siue in corpore neſcio,ſiue extra corpus neſcio.Eandem ſcripturam habebat codex Conſtantienſis.Et pro ſiue,Latinius uertiſſet, an.

Arcana uerba.) ἄῤῥητα ῥήματα, id eſt,Non dicenda ſiue ineffabilia uerba.

Super huiuſmodi gloriabor.) ὑπὲρ τοῦ τοιούτου.Et uidetur magis pertinere ad hominem quàm ad rem.Narrat enim Paulus hanc rem,ueluti de alio quopiam,quem tamen nouerit:Ergo de me,inquit,non gloriabor. Verum de huiuſmodi homine quem noui gloriabor,ueluti diſſimulans ſe eſſe illum de quo loquitur. Sic fermè Theophylactus.

Pro me aũt nihil.) ὑπὲρ δὲ ἐμαυτοῦ οὐ καυχήσομαι,id eſt,De meipſo aũt nõ gloriabor.

Ne quis me exiſtimet.) μήτις εἰς ἐμὲ λογίσηται,ὑπὲρ ὃ βλέπει με,ἢ ἀκούει τι ἐξ ἐμοῦ, id eſt, Ne quis exiſtimet in me,ſupra id quod uidet me,aut audit aliquid ex me. Illud autem In me,perinde eſt,ac ſi dicas,cogitet de me aut tribuat mihi. Videt me legit Ambroſius,reddens ad uerbum ſermonem:atq; idem habebat uterq; codex Conſtantienſis.

Et ne magnitudo.) Græce ſic habet,καὶ τῇ ὑπερβολῇ τῶν ἀποκαλύψεων,ἵνα μὴ ὑπεραίρωμαι ἐδόθη μοι σκόλοψ τῇ σαρκὶ,ἄγγελος σατᾶν, id eſt,Et ne excellentia reuelationum extollar, datus eſt mihi ſtimulus carni,ſiue in carne,angelus ſatan.Atq; ita fermè legit Ambroſi9. Auguſtinus in quæſtionibus ſuper librum Iudicum,legit,Et in magnitudine reuelationũ ne extollar,quaſi legiſſet, ἐν τῇ ὑπερβολῇ. Cæterum nõ eſt hic κέντρον, ut in actis,ſed σκόλοψ, quod palum præacutum ſonat.Nõnulli ſtimulũ hunc interpretantur,motus & affectus libidinis,quod demiror ulli docto Theologo placere.Diuus Hieronymus in commentarijs,quos ædidit in epiſtolam ad Galatas,refert quoſdam ſenſiſſe ſtimulum hũc,fuiſſe corporis aduerſam ualetudinem,quod Paulus crebro capitis dolore ſolitus ſit afflictari. Refert hoc Theophylactus.Thomas Aquinas,haud ſcio quem ſecutus,ait eum iliaco morbo fuiſſe obnoxium. Chryſoſtomus homilia de laudibus Pauli ſexta,interpretatur de cõtempto corporis dolore. At mihi uero proximũ uidetur,quod ait Ambroſius,inſectationem malorum hominum,quæ illi negocium faceſſebat aſſidue,uocari ſtimulum.Sic eñ inquit,Hoc ergo remedium datum eſt Apoſtolo,ut iniurijs aduerſariorum preſſus, animo non poſſet extolli.Siquidem hac parte proſunt nõnunq; & inimici docentes nos ſobrietatem ac modeſtiam.Theophylactus indicat quoſdam ὑπεραίρωμαι interpretari, extollar, hoc eſt ſupra modum glorificer ab hominibus, Verum hoc cõmentum reijcit.Mouet autem quæſtionem, quur quum multos pateretur aduerſarios, Hermogenem,Phygelum, Alexandrum,pſeudapoſtolos,dixerit ſatan,& quur hunc uocet angelum.

Stimulus carnis quid.

Qui me colaphizet.) ἵνα με, id eſt, Vt me.Et ſic legit Ambroſius.Quanquam qui pro ut poni ſolet interdum.

Qui me colaphizet.) Poſt hæc uerba rurſum inuenio repetitum,ἵνα μὴ ὑπεραίρωμαι,id eſt, Vt ne extollar.Atq; ita legit Ambroſius.Quanquam plus ſonat Græca uox, quàm extollar,imò ſupra modum efferar,quaſi dicas ſuperefferar,Efferar plus ſatis.

Propter quod.) ὑπὲρ τούτου, id eſt,De hoc,uel pro hoc,& refertur ad ſuperiora, non ad ſequentia.

Nam uirtus.) Græce eſt uirtus mea ἡ δύναμίς μου. Sunt enim uerba domini Paulo reſpondentis.Nec eſt uirtus ἀρετή, ut opponatur uitio,ſed δύναμις ut opponatur infirmitati.Sentit enim uirtutem ac potentiam diuinam longe diuerſa ratione declarari,quàm potentiã mũdi.Siquidem illa uiribus & ui innoteſcit,hæc contra tolerando.Poteſt & hic accipi ſenſus, Virtus diuina maxime illuſtratur,cum is per quem fit,infirmitatis ſuæ conſcius,nihil inde ſibi uindicat,ſed uniuerſam laudem uni deo tribuit.Ambroſius uidetur diuerſam ſentẽtiam ſequi, quæ mihi tamen nõ admodũ probaẽ. Tametſi Theophylactus attingit eandẽ.Aſſcribit eñ Ambroſius,ut deuotio dũ infirmitate preſſuræ accedẽtis nõ frangitur,pbata uideatur,ut reſpondeat illi quod mox ſequitur,Cum enim infirmor,tũc potens ſum,Porrò feſtiuiter retulit inter ſe duo pugnantia,δύναμιν & ἀσθένειαν.

Virtus per infirmitatem.

Libenter.) ἥδιστα, id eſt,Libentiſſime.Et nõ ſimpliciter eſt gloriabor, ſed μᾶλλον καυχήσομαι,id eſt,magis ſiue potius gloriabor.Neq; pugnat hic cõparatiuũ cũ ſuperlatiuo, cũ potius,non pertineat ad modum gloriandi,ſed ad argumentum & materiam gloriandi.

Vtrũq;

Vtrũq; autem coniunxit Ambroſius. Sed ego potius hoc loco malim quàm magis.

Propter quod placebo.) διὸ εὐδοκῶ, id eſt, Propter quod placeo, ſiue placitũ eſt mihi concordantibus & Latinis emendatioribus. Nec additur meis, tantum eſt, In infirmitatibus. Conſentiebat exẽplar Conſtantienſe, mox enim exponit quid appellet infirmitates.

Factus ſum inſipiens.) γέγονα ἄφρων καυχώμενος. Poteſt accipi & hoc ſenſu, Fui inſipiens glorians ſiue gloriando.

Nihil minus feci,) Id quo pacto uertẽdum fuerit, ſuperius oſtendimus, Nihilo inferior fui. Ambroſius legit, Nihil enim minus feci.

Supra modum apoſtoli.) τῶν ὑπὲρ λίαν ἀποστόλων, id eſt, Excellentiſſimis apoſtolis. Ambroſius legit, quàm illi ualde apoſtoli. Conduplicauit enim aduerbiũ epitaſeos, quo uehementior eſſet oratio. Quãdoquidem hoc loco ὑπὲρ aduerbium eſt, non præpoſitio, declarans excellentiam. idq; non citra ſtomachum dixit, non quod tales eſſent, ſed quod tales haberi uellent, ne uideatur de Petro & Iacobo ſenſiſſe.

Tametſi nihil ſum.) εἰ καὶ οὐδέν εἰμι. Hæc particula referenda eſt ad ſuperiora, ut mitiget quod dictũ uideri poterat arrogantius, Nihilo inferior ſummis apoſtolis: nam proximus ſermo habet μὲν quæ ꝓhibet ſic legi, ut legit Ambroſius, q addidit, tñ loco quidem. Legit eñ ad hunc modũ, Nihil enim minus feci quàm illi ualde apoſtoli. Et interiecto commentario ſubijcit, uelut alterius ſermonis initium, Et ſi nihil ſum tamẽ ſigna apoſtoli &c.

Signa apoſtolatus.) Græce eſt apoſtoli, ἀποστόλου, non ἀποστολῆς, Signa apoſtoli, non apoſtolatꝰ. Nec uero prorſus ocioſa eſt Græca cõiunctio μὲν, extenuat eñ quaſi dicas certe.

Facta ſunt ſuper uos.) ἐν ὑμῖν, id eſt, In uobis, ut legit Ambroſius, uel potius Inter uos, hoc eſt, uobis uidentibus. Interpres legiſſe uidetur ἐφ' ὑμῖν.

Et uirtutibus.) δυνάμεσι. Vt intelligas potentiam miraculorum.

Minus habuiſtis præ cæteris eccleſijs.) ὃ ἡττήθητε, id eſt, In quo inferiores fuiſtis, cæteris eccleſijs. Donate mihi hanc iniuriam.) χαρίσασθε. Quod ego maluiſſem cõdonate, ſiue, ut magis exprimam uocem Græcam, Huius iniuriæ mihi gratiam facite. Siquidẽ hic ſermonis color frequens eſt apud Suetonium, & apud Saluſtium. Admonet diuus Auguſtinus libro primo contra aduerſarium legis & prophetarum, non hoc ſimpliciter dictum à Paulo, ſed ironia potius exprobrãtis, quale putat illud in Geneſi: Ecce Adam factus eſt tanquàm unus ex nobis. Cur enim rogaret ſibi ignoſci, qui profuerit officio?

Ironia in literis ſacris.

Ecce tertio hoc.) Hoc, non eſt apud Græcos, ἰδοὺ τρίτον ἑτοίμως ἔχω ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς, id eſt, Ecce tertio paratus ſum uenire ad uos. Interpres & Ambroſius legiſſe uidẽtur τρίτον τοῦτο, id eſt, Hac tertia uice, ut paulo poſt.

Superimpendar ego ipſe.) Ego ipſe, nõ eſt apud Græcos. Nec eſt ſuperimpendar, ſed expendar, ἐκδαπανηθήσομαι. Etiamſi ad hunc modum legit Ambroſius. Vnde conijci poteſt, exemplaria uariaſſe.

Mendum manifeſtarium in noſtris

Sed ego uos grauaui.) Græce eſt, Sed eſto, ego uos nõ grauaui, ſuffragantibus noſtris codicibus emendatioribus, atq; item Ambroſio qui legit, Sed eſto, ego uos non grauaui. Dilucidius erat ſi ego uertiſſet in ipſe quo Pauli perſona diſcernatur à pſeudapoſtolis.

Nunquid per aliquem eorum.) Græce eſt μή τινα ὧν ἀπέσταλκα πρὸς ὑμᾶς, δι' αὐτοῦ ἐπλεονέκτησα ὑμᾶς; id eſt, Num aliquem eorum quos miſi ad uos, per hunc uos circumueni, ſiue fraudaui uos? Sed hoc loco parum reſpondet ordo grammaticus. Cum enim diceret μή τινα, uidetur aliud quippiam adiecturus fuiſſe, quod obliuione mutarit, præſertim cũ nõ reſpondeat caſus. Alioqui uideri poterat ex idiomate Hebraico repetiſſe per hunc, cũ præceſſerit per aliquem. Admonendus & hoc lector rudis ὧν articulum non congruere ſuo uerbo ἀπέσταλκα, ſed nomini præcedenti τινά.

Nunquid Titus uos circũuenit.) ἐπλεονέκτησε. Quod Paulus aliquoties uſurpat tranſitiue, pro eo quod eſt, per auiditatem extorquere, ſiue occupare plus quàm oportet. Nec male hoc loco legit Ambroſius: Nunquid auarus in uos fuit Titus? Nos uertimus, Nunquid à uobis extorſit?

Olim putatis.) Non eſt olim, ſed πάλιν, id eſt, Rurſum ſiue iterum. Interpres fortaſſis legit, aut certe ſomniauit πάλαι, quod ſignificat olim. Ambroſius legit, iterum, hoc eſt, πάλιν, quod ante uiſus ſit ſeſe prædicaſſe.

Omnia

Omnia enim.) Omnia autem: & ἀγαπητοὶ, id eſt, Dilecti.

Et ego inueniar à uobis.) A, ſupeſt iuxta Græcos codices. Sat eñ erat inueniar uobis.

Animoſitates.) θυμοὶ, id eſt, Iræ, etiamſi θυμὸς ſonat impetum animi efferueſcentis. Eſt enim Græcis θυμὸς ea pars animi, quam Plato ponit in præcordijs, & obſtrepit rationi, cui ſedem tribuit in cerebro. Alibi uertit furorem, Domine ne in furore tuo ἐν θυμῷ σου. *θυμός.*

Sint inter uos.) Hæc tria uerba, quoniam in Græcis quæ quidẽ legerim exẽplaribus non habentur, addita conijcio, quo ſermo fieret dilucidior. Cæterum Græce non eſt ſimpliciter ne μὴ, ſed μήπως, quod reddi poterat, Ne quo pacto, aut, ne quo modo. Nam expletiua coniunctio ita uerbum diminuit, ut ſententiã augeat. Vult enim Paulus nullo pacto inter illos eſſe quicꝗ omnino diſſidij. Diſſenſiones, ἐριθεῖαι, id eſt, Cõtentiões ſiue certamina. *Supereſt.* Et non egerunt pœnitentiã.) μὴ μετανοησάντων, id eſt, Non pœnituerunt, ſiue quos nõ pœnituit. Quãꝗ aliâs admonuimus agere pœnitentiã idem eſſe Latinis quod pœnitere, quemadmodũ agere uitam, idem quod uiuere, uerũ durius eſt niſi addas genitiuum ſignificantem id cuius nos pœnitet.

EX CAPITE DECIMOTERTIO.

ECce tertio.) τρίτον τοῦτο ἔρχομαι πρὸς ὑμᾶς, id eſt, Hac tertia uice uenio ad uos. Nam τρίτον, id eſt, Tertium, hic aduerbium eſt, non nomen. Nec addit, ecce hoc loco, uel apud Græcos, uel apud Ambroſium. Verum ex ſuperiori loco huc deportatum fuit, quemadmodum illuc, pnomen hoc, ex hoc loco.

Vt in ore duorum.) Vt, redundat, tantum eſt, In ore duorum teſtium uel trium ſtabit omne uerbum. Ita legitur & apud Ambroſium. *Vt, redũdat.*

Prædixi enim & prædico.) Enim, redundat, licet addatur apud Ambroſium, in contextu. Quanꝗ in cõmentarijs non liquet quid legerit.

Vt præſens uobis.) Græce ſic habet, ὡς παρὼν τὸ δεύτερον, καὶ ἀπὼν νῦν γράφω, id eſt, Vt præſens iterum ſiue ſecundo, & abſens nunc ſcribo, ut intelligas eum cum adeſſet ſecũdo prædixiſſe, quod nunc abſens tertio prædicit ſcribens. Ambroſius τὸ δεύτερον uertit ſecundo aduentu, ut referatur ad participium παρὼν, & non ad ſequentia καὶ ἀπὼν νῦν γράφω, ut intelligamus eũ bis fuiſſe Corinthi. Et in hũc ſenſum exponit & Theophylactus. *Græca à noſtris diſſident.*

An experimentum quæritis.) Non eſt an, ſed quandoquidem, ἐπεὶ. Et rectius uertiſſet, loquentis in me Chriſti, id eſt, an Chriſtus in me loquatur. In Ambroſio legitur quomodo, unde legiſſe uidetur πῶς: Quomodo probationem quæritis &c. ſed opinor ſcriptum fuiſſe, quoniam, aut certe quando: pendet enim à ſuperioribus, non parcam, quandoquidẽ quæritis experimentum, an & in me Chriſtus loquatur, quemadmodum & in cæteris apoſtolis, hoc eſt, an mea præcepta, ſint ab humano profecta ſpiritu, an dei. Iam uero quorſum opus erat, interpreti addere eius, Eius qui in me loquitur Chriſtus? Quod primum non eſt apud Græcos, deinde non citra ſolœciſmum acceſſit orationi. Laurentius mauult documentum aut ſpecimen pro δοκιμὴν. Quod hic uertit experimentũ, Ambroſius legit probationem.

Qui in uobis non infirmatur.) In uos eſt, εἰς ὑμᾶς, hoc eſt, Erga uos. Et itẽ paulo poſt.

In uirtute dei in nobis.) εἰς ὑμᾶς, id eſt, Erga uos. Et ita legit Ambroſius.

Niſi forte reprobi eſtis.) εἰ μήτι, id eſt, Niſi in aliquo. Ambroſius omittit forte, nam τὶ ſolet nonnunꝗ addi feſtiuitatis cauſa magis quàm uſus.

Quod cognoſcitis.) ὅτι γνώσεσθε, id eſt, Cognoſcetis. Ambroſius legit, Spero autem cognituros uos.

Gaudemus autem quoniam nos infirmi ſumus, uos autem fortes.) Palàm eſt hic quando mutatum eſſe in quoniam, quandoquidem Ambroſius legit, Cum nos infirmamur, uos autem fortes eſtis. Exemplar Conſtantienſe utrũꝗ habebat quando non quoniam. Et Græca ſic habent, ὅταν ἡμεῖς ἀσθενῶμεν, ὑμεῖς δὲ δυνατοὶ ἦτε, Cum nos infirmi fuerimus, uos autem fortes fueritis. Neꝗ enim id affirmat eſſe, ſed gaudere ſe dicit, ſi ita ſit. Et hic Apoſtolus omiſit alteram coniunctionem, μὲν, quod Hieronymus alicubi tribuit imperitiæ Græci ſermonis. Rurſus εὐχόμεθα uerti poterat, gloriamur, uos eſſe tales. Se uocat infirmum quod nihil ualeat aduerſus innocentes, & potentes ſunt, qui non peccant. Non enim eſt quod metuant apoſtolum.

Oramus

Oramus autem deum.) εὔχομαι δὲ πρὸς τὸν θεὸν, id eſt, Opto autem apud deum, numero ſingulari. Ac mox, Hoc & oramus, τοῦτο δὲ καὶ εὐχόμεθα, id eſt, Hoc autem etiam optamus, tantum abeſt ut doleamus. Ambroſius legit in ueſtram cõſummationem, haud ſcio an deprauata ſcriptura. Nam apud Græcos in, non additur. Conſentiebat cum Græcis uterq́ codex Cõſtantienſis. Hoc ipſum em̃ eſt quod optat nimirũ illorũ cõſummationẽ.

Durius agam.) ἀποτόμως χρήσωμαι, id eſt, Præciſe ſiue exacte, quod Latini uocant ad uiuum, ut ſuperius admonuimus. Græcus ſermo ad uerbũ ita ſonat, Ne rigide utar, hoc eſt, ne ſeuere me geram.

De cætero.) λοιπὸν, id eſt, Quod ſupereſt. Et χαίρετε, quod & ualete ſignificat, hic potius erat uertendum ad eum modum.

Perfecti eſtote.) καταρτίζεσθε, Ea uox conuenit quoties rem laceram ſarcimus ac recõcinnamus. Notat autem hoc uerbo diſſidia Corinthiorum.

Exhortamini.) παρακαλεῖσθε. Rectius hoc loco Conſolamini, ut paſſiue tamen accipias.

Idipſum ſapite.) τὸ αὐτὸ φρονεῖτε, id eſt, Idem ſentire. Ambroſius legit, idem ſapite. Apertius erat, concordes ſiue unanimes ſitis. Siquidem hoc ſentit Paulus. Nec enim agit de opinionibus, ſed de affectu animorum.

Pacem habete.) εἰρηνεύετε, id eſt, In pace uiuite. Ambroſius recte legit, In pace agite. Ut autem a pace exorſus in pacem deſinit, uir uere apoſtolicus. Exponit enim quod dixerat; Idipſum ſapite, eſtote concordes, & pace conglutinemini, hoc ob contentioſos.

In oſculo.) In addditur ex proprietate ſermonis Hebraici.

Gratia dñi.) Suo more patrẽ appellat deũ, filiũ dñm. Et ſpiritui tribuit cõmunionem, quũ filio tribuerit gratiã, patri charitatẽ. A patre cœpit exordiũ humani generis redẽpti, qui ſic dilexit mundũ ut filiũ unigenitũ traderet in mortẽ, Per filiũ uenit gratia, qui nos nihil promeritos ſua morte redemit, donorũ diſtributio per ſpiritũ ſanctũ facta. Ex hoc loco Chryſoſtomus refellit eos qui negabãt ſpiritũ ſanctũ eiuſdẽ eſſe naturæ cũ patre & filio, quod Paulus in frontiſpicijs epiſtolarum, ſemper coniungit patrem & filium, omiſſa mentione ſpiritus.

ANNOTATIONVM IN EPISTOLAM PAVLI poſteriorem ad Corinthios, per Des. Eraſmum Roterodamũ, finis.

IN EPISTOLAM PAVLI AD GALATAS ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI. EX CAP I.

PAVLVS apoſtolus.) Hieronymus indicat apoſtolum eſſe uocem Hebræis peculiarem, illis dictam ſilas, id Latine ſonat miſſus, aut legatus. Et perinde quaſi dixiſſet miſſus, adiungit, non ab hominibus: non ab hominibus uelut ab autoribus, nõ per homines ueluti cõmendantes aut approbantes. *Silas, miſſus.*

A deo patre noſtro.) Noſtro, referendum eſt ad dominum, non ad patrem, ἀπὸ θεοῦ πατρὸς καὶ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, Concordabant cum Græcis duo codices Conſtantienſes.

De præſenti ſeculo.) ἐκ τοῦ ἐνεστῶτος, id eſt, Ex inſtanti. Quã q́ id Græci nonnunq́ præſens appellent. Quod hic uertit nequam, Ambroſius & Auguſtinus legit maligno, & Hieronymus malo, Græce eſt πονηροῦ, quod & uerſutum ſignificat & miſerum ac laborioſum. Malum autem uocat hoc ſeculũ ad comparationem ſeculi futuri. Auguſtinus pro eriperet, legit eximeret in commentarijs huius epiſtolæ.

Cur

Cui eſt gloria.) Eſt, non eſt in Græcis, ſed tantum, cui gloria: ut ſit optantis.

Quod ſic tam cito.) οὕτως ταχέως. Non eſt ſic tam, ſed tam cito, aut ſic cito. nam οὕτως utrunq; ſignificat. Quam ſanè lectionẽ alioqui abſurdam, & à Græcis exemplaribus diſſonantem, mirum eſt adeo inoleuiſſe, ut & apud Ambroſium & apud Auguſtinum & apud Tertullianum reperiatur. Quanquam ex commentarijs diui Hieronymi, ſubodorari licet, aduerbium ſic, ab eo non fuiſſe additum. Verũ cum in nonnullis codicibus haberetur tam, in nonnullis ſic, quod ſtudioſus aliquis annotarat in margine, id ſcriba parum attentus retulit in contextum.

Supereſt in noſtris.

Transferimini ab eo.) μετατίθεσθε. Quod ſi ad uerbum reddas, ſonat tranſponimini: recte mutauit interpres. Veriſimile eſt quod ſubmonuit Hieronymus, Paulũ alluſiſſe ad Hebræam uocem Galatæ, quæ illis tranſlatos ſiue deductos ſonat, ſimilitudine ſumpta à rotis aut rotundis, quæ facile aliunde aliò deuoluuntur.

Galatæ tranſlati.

In gratiam Chriſti.) ἐν χάριτι, id eſt, In gratia. Auguſtinus enarrans hunc locum, pro in gratiam, legit, In gloriam, atteſtante id ipſius expoſitione. Certe palàm eſt, in gratia, Hieronymum per auferendi caſum legiſſe, quod ex ipſius uerbis facile docebitur. Sic enim ſcribit in commentarijs: Habet autẽ & locus ipſe hyperbaton, quod ita ſuo ordine legi poteſt: Miror quod tam cito transferimini à Chriſto Ieſu, qui uos uocauit in gratia dicens, Non ueni uocare iuſtos &c. Quãquam hic ruſus aliud exiſtit incõmodum amphibologiæ, Qui uocauit uos per gratiã in aliud euangelium. Poteſt enim accipi quod Chriſtus uocauerit illos in aliud euangeliũ, ut ordinat Ambroſius. Proinde nos ordine cõmutato ſic uertimus, Miror quod à Chriſto, qui uos uocauit in gratia ſiue per gratiã, adeo cito trãsferamini in aliud euangeliũ. Cæterũ in eo quod mox ſequitur, Sed licet nos aut angelus de cœlo euangelizet uobis, præterq; quod euangelizauimus uobis, Idem Hieronymus indicat hunc ſermonẽ per hyperbolen accipi poſſe, non quod angelus aut Paulus aliud euangeliũ eſſet prædicaturus, ſed ſentit ab euangelio ſemel recepto nullo pacto recedendum. Quod ſi quis tropos & ſchemata reijciat in ſacris literis, ſæpenumero aut hærebit perplexus, aut frigidiſſimis rationibus ſe cogetur explicare. Porrò quod addit, hoc agi, ut non eſſet magna Petri ac Ioannis autoritas, cum nec ſibi liceret aliud euangeliũ prædicare, ſic arbitror accipiendũ, ſi Petrus aut Ioannes Iudaiſmum admiſceret Chriſto, quod uelut illis autoribus pſeudapoſtoli conabãtur, alioqui uideretur Paulus ſuam autoritatẽ Petro anteferre. Et Chriſti, poteſt uel ad gratiam referri, uel ad præpoſitionem ab, ut ſit apud nos auferendi caſus à Chriſto ſeu potius à deo. Ego malim auferendi caſum. Et quidam codices pro Chriſto, deum habent. Semper enim Paulus deum uocantem facit, ſed per Chriſtũ. Et in euangelio pater eſt, qui ſuos trahit ad Chriſtum. Cæterum in gratia dixit, pro eo quod eſt, per gratiam.

Hyperbaton.

In aliud euangelium quod non eſt aliud.) Video ueteres diuerſam, alios aliam ſecutos lectionem. Hieronymus, ut ex ipſius liquet enarratione, ita legit: Quod ſic cito trãsferimini in aliud euangeliũ quod nõ eſt, ut ſubaudias aliud. Aut ſi malis ab ipſo additũ nomẽ aliud, hic ſubijcit ſtigmen, ut ſit ſenſus, eum demirari illorum inconſtantiã, qui transferantur: deinde qui transferantur tam cito: poſtremo qui in aliud euãgelium, adeo nõ melius eo quod acceperãt, ut nullum ſit. Huius rei cauſam admiratur apoſtolus. At ne uideatur ingenium gallicum damnare, ceu per coniecturã facti, culpam reijcit in apoſtolos plus ſatis Iudaizantes dicens, niſi ſi ſunt &c. Sic enim legit Hieronymus. Theophylactus in ſenſu concordat cũ Hieronymo, niſi quod addit aliud, et quod ſequit̃ niſi quod. ſeparat à ſuperioribus. Ambroſius legit ad hunc modũ: Ab eo qui uocauit uos in gratiã Chriſti, in aliud euangelium: nec addidit, quod nõ eſt aliud. Nec poteſt ex illius enarratione colligi, illum ſecus legiſſe. Is, hanc particulam, In aliud euangelium, referẽs non ad uerbũ transferimini, ſed ad uocauit, ſermonem ordinat hũc in modũ, Demiror quod adeo cito transferimini ab eo qui uos uocauit, in aliud euangeliũ, id eſt, in aliud & diuerſum ab eo, quod pſeudapoſtoli uobis prædicarũt, ad Iudaiſmũ reuocantes. Quod dicimus perſpicuũ erit, ſi quis euoluat Ambroſianos commentarios. Porrò ut ſuſpicer Hieronymum legiſſe, Quod nõ eſt, nec addidiſſe aliud, in cauſa eſt quod ſubijcit: Quia omne quod falſum eſt, non ſubſiſtit, & quod ueritati cõtrarium eſt, non eſt. Vt illud, Ne tradas domine ſceptrum tuum ijs qui non ſunt. Et, ea quæ nõ erant uocauit deus. Ac mox ibidem: *Si autẽ hoc de ijs qui in eundem credebant deum, &*

Lectio triplex

Prima Hieronymi.

Secunda Ambroſij.

Tertia noſtra

caſdem ſcripturas habebant, dicitur quod tranſlati ſint in aliud euangelium, quod non eſt euangelium, quid de Marcione & cæteris hæreticis &c. At Ambroſius, niſi ſunt aliqui &c. intericcto commentario ſeparat à ſuperioribus, ut niſi ſunt, non referatur ad Quod nõ eſt aliud, ſed ad miramur. Tertullianus libro aduerſus Marcionẽ iiij. ſi codices mendo uacant, addere uidetur aliud, ſed ita ut idem ſit ſenſus, quem diximus.

Subuertunt euangeliũ qui ſuperſtitioſas inducunt ceremonias

Qui uolunt conuertere euangelium.) Equidem malim inuertere, tametſi conſtanter ſic legunt Ambroſius, Auguſtinus, atq; item Hieronymus. Eſt autem Græca uox μεταστρέψαι, quod ſonat ad aliud detorquere, ſiue in diuerſum detorquere. Nobis aũt quo magis arrideat, inuertendi dictio, Hieronymiana facit interpretatio, cuius ipſa uerba ſubſcribã: Omnis qui euangeliũ alio interpretatur ſpiritu & mente quàm ſcriptũ eſt, credentes turbat, & conuertit euangeliũ Chriſti, ut quod in facie eſt, poſt tergum faciat, & ea quæ poſt tergum ſunt, uertat in faciem. Si quis tantũ literam ſequitur, poſteriora ponit in faciẽ. Si quis Iudæorũ interpretationibus acquieſcit, poſt tergum mittit ea, quæ ex natura ſua in facie cõſtituta ſunt. Hactenus Hieronymus. Atqui inuertere proprie declarat, in diuerſum ac præpoſtere uertere. Chriſtus eiuſmodi doctrinã tradidit, ut quàmplurimum eſſet pietatis, quàmminimũ ceremoniarũ. Iſti contra uolebant plurimũ eſſe ceremoniarum, pietatis minimum.

Præterquam quod,) παρ' ὃ, id eſt, Præter id quod: atq; ita erat aptius.

Anathema ſit.) Diuus Hieronymus admonet anathema uerbum eſſe propriũ Iudæis, quo extremam deteſtationem ſignificare ſoleant.

Modo enim hominibus perſ.) ἄρτι γὰρ ἀνθρώπους πείθω, ἢ τὸν θεόν; id eſt, Nunc enim homines ſuadeo, an deũ? hoc eſt, an humana ſuadeo, an diuina? Et in hãc quidẽ ſententiã interpretat̃ Theophylactus. Quanq; & hominibus ſuadeo poteſt tolerari, cũ πείθω apud Græcos in hoc ſenſu habeat aliquoties accuſandi caſum, nõ item cum ſignificat cõfidere, aut cre-

Faber.

dere, aut morem gerere, quemadmodum uidetur arbitrari Faber ſtapulenſis noſter. Quanquam ſcio Hieronymum, Auguſtinum, & Ambroſium, diuerſam ſequi ſententiam. Cæterum modo, poſitum eſt pro nũc, ſignificat enim, poſteaquã factus ſit apoſtolus, nihil aliud ſpectare ſe, quàm quod ad dei pertineat honorem, cum olim in Iudaiſmo diuerſa ſenſerit.

Si adhuc.) εἰ γὰρ ἔτι, id eſt, Si enim adhuc.

Accepi illud neq; didici.) παρέλαβον αὐτὸ, οὔτε ἐδιδάχθην. Hieronymus diſtinguit inter accipere ac diſcere. Accipimus quod noſtrum nõ eſt, ſed ab alio traditum. Diſcimus, cuius myſterium nobis aperitur: tametſi Græce non eſt didici, ſed doctus ſum: id quod uel abſolute poteſt accipi, Non doctus ſum, ſed afflatus, uel nõ doctus ſum ab homine. Deinde uocabulum reuelationis, Hieronymus negat uſquam apud ethnicos ſcriptores inueniri ἀποκάλυψις, uerum id cum alijs multis nouum fuiſſe confictum à Septuaginta, quo commodius explicarent noua dei myſteria.

Expugnare πορθεῖν.

Et expugnabam.) καὶ ἐπόρθουν. Quod uerbum proprium eſt populantium & excindentium captas armis urbes. Neq; uideo cur hic ſtomachetur Laurentius, uelut id cõtumelioſe dictum ſit aduerſus eccleſiam dei, quod expugnata fuerit à Paulo, malitq; oppugnabam quàm expugnabam. Nec inficior aliud eſſe Latinis expugnare aliud oppugnare, quemadmodũ aliud eſt ſuadere, aliud perſuadere, aliud orare, aliud exorare. Verum quid facias, ubi Græca uox πορθεῖν nihil aliud ſignificet quàm expugnare aut capere? Cæterum eccleſiã uocat congregatiunculam illam Chriſtianorũ, quam prorſus expugnabat, quantũ erat in illo. Iam enim hoc agebat Paulus. Proinde quod ait, expugnabam, non ad euentũ rei, ſed ad illius animum & conatus eſt referendum. Accommodatius autem erat, quod legunt in commentarijs Hieronymus & Auguſtinus in ſermone habito in monte, deuaſtabam aut uaſtabam, more hoſtis ac feræ populantis omnia. Ac paulo inferius, Qui aliquando nos perſequebatur, nunc euangelizat fidem quam aliquando uaſtabat. Grammatici uocem dictã putant à πρήθω quod eſt incendo, tranſpoſitis duabus literulis, πέρθω, hinc πέρθω, quod incendijs populatur hoſtis uictor. Alij malunt πέρθω dictum quaſi περιθέω, id eſt, circumcurro, quod id quoq; fiat in urbe capta. Coætaneos.) Optarim hoc uerbũ eſſe receptum apud Latinos: Græce dixit συνηλικιώτας, id eſt, æquales, hoc eſt, eiuſdem ætatis: quanquam utraq; uox eſt ambigua. Nam eiuſdem ætatis dicuntur, qui uixerunt eodem ſeculo, quos Græci uocant συγχρόνους, & æquales dicuntur diuitijs aut eruditione pares.

In genere

In genere meo.) Genus, gentem appellat Iudaicam: ſicut in proxima epiſtola, In pericu
lis ex genere. Aemulator.) ζηλωτής. Ab immodico & ſuperſtitioſo ſtudio & amore ze/
loten appellauit ſeipſum.

Paternarum mearum traditionum.) πατρικῶν, à patribus ac maioribus traditarũ. Mea/
rum addit, non quod eas ſuas eſſe duceret, quemadmodum interpretatur Aquinas, ſed ut *Aquinas.*
excuſatius uideatur erraſſe, qui natus Phariſæus maiorum ſuorũ inſtituta ſequeretur, quæ
tamen non dubitauit relinquere, edoctus meliora.

Cum autem placuit ei.) ὅτε δὲ εὐδόκησεν ὁ θεός, id eſt, Cum autem uiſum eſt deo.

Non acquieui.) οὐ προσανεθέμην, id eſt, Non cõtuli cum carne & ſanguine. Sic enim Græ *Acquieui.*
ca uertit Hieronymus in ſuis commentarijs, conſentientibus & Græcorum ſcholijs. Atque
ad hunc modum paulo poſt ipſe uertit interpres. Id eſt, non communicaui euangeliũ me/
um cum homine, ſed cum deo commercium habui. Quidam habent προανεθέμην, hoc eſt,
prius contuli. Proinde palàm eſt Thomam & Carrenſem nihil agere, qui carnem & ſangui *Thomas. Car*
nem, interpretantur pro uicijs carnalibus, quibus nũquam legimus Paulum obnoxiũ fuiſ/ *renſis.*
ſe. etiamſi Thomas addit alteram expoſitionem, carnem & ſanguinem, interpretans affe/
ctum erga cognatos. At ne id quidem ſentit Paulus. Verum huius erroris anſam præbuit
interpres, qui προσανεθέμην uerterit acquieui, cum uertendum fuerit contuli ſiue cõmunica
ui cum carne & ſanguine. Quanquam hoc in loco maiorẽ in modum laborauit diuus Hie
ronymus, cupiẽs hunc explicare nodum, quod Paulus contumelioſius Petrum, Ioannem
& Iacobum, carnem & ſanguinem appellarit, præſertim cum Porphyrius hinc calumnie/ *Porphyrij ca*
tur arrogantiam Pauli, quod non dignatus ſit ſuum euangelium conferre cum cæteris apo *lumnia.*
ſtolis. In ſumma ne conſiſtere quidem, ut qui prius non contulerit cum carne & ſanguine,
poſtea contulerit, ueluti ſibi diffidens rei periculo facto. His conſtrictus Hieronymus eò *Diſtinctio*
confugit, ut aduerbium εὐθέως, id eſt, continuo, non referat ad ea quæ ſequuntur, Non ac/ *Hieronymi.*
quieui carni & ſanguini, ne fretus reuelatione, protinus uideatur hominum commercium
deſpexiſſe, ſed ad illa ſuperiora, Cum autem placuit ei qui me ſegregauit de utero matris
meæ: ac deinde ſequatur, ut reuelaret filium ſuum in me: & ad extremum, Vt euangeliza/
rem illum in gentibus continuo: & poſt hæc uelut à nouo exordio ſequatur illud, Non ac/
quieui carni & ſanguini. Vt ſit ſenſus, Paulum iuſſum, ut continuo citráque moram accin/
geretur ad prædicationem euangelij, proinde non cunctatum, neque moras triuiſſe, adeun
dis ac conſulendis apoſtolis, ſed protinus ut erat iuſſus aggreſſum euangelizandi munus.
Variant hic & Græcorum commentarij. Verum hæc longius diſcutere, non eſt huius inſti/
tuti. Nos quod ad lectionis rationem pertinere uiſum eſt, annotamus. Proinde nec illud
huius operis eſt, quod hæc Pauli narratio multis modis diſſentire uidetur, cum ea quæ eſt
apud Lucam in actis apoſtolicis capite nono, quemadmodum Hieronymus in commen/
tarijs ſuis ſatis diligenter explicat.

Ad anteceſſores meos apoſtolos.) πρὸς τοὺς πρὸ ἐμοῦ ἀποστόλους, id eſt, Ad eos qui ante
me fuerant apoſtoli, & quibuſdam ob hoc maiores uidebantur, quod prius eſſent uocati.

Veni Hieroſolymam.) ἀνῆλθον, id eſt, Redij ſiue aſcendi.

Videre Petrum.) ἱστορῆσαι. Quod uerbum apud Græcos plus aliquid ſignificat quàm ui *ἱστορῆσαι.*
dere, nempe percontandi diſcendiq́ue cauſa uidere. Quanquam id negat Hieronymus.

Iacobum fratrem.) Notat Hieronymus eorum errorem, qui putant hunc Iacobum fuiſ/
ſe de numero duodecim apoſtolorum, fratrem Ioannis, cuius mentio fit in euangelio, cum
is in actis apoſtolorum legatur mox à Stephani nece ſanguinem fudiſſe pro domino. Sed
affirmat hunc eſſe Iacobum cognomento iuſtum, filium Mariæ quæ fuerit ſoror Mariæ ma *Iacobus iu/*
tris Ieſu. Nam & hi fratres uocãtur more Iudæorum. Theophylactus indicat honoris gra/ *ſtus.*
tia fuiſſe uocatum fratrem domini. Hic primus Hieroſolymorũ epiſcopus fuit ordinatus,
atq; huius pleriq; iudicarunt eſſe epiſtolã, quam hodie quoq; nomine Iacobi legimus. Apo
ſtolus autem dicitur, eo modo quo cæteri omnes apoſtoli dicuntur, qui Chriſtum in carne
conſpectum, poſtea prædicabant.

Quia non mentior.) Hic ὅτι poterat omitti, quod uim habet aſſeuerandi, ſed apud Græ *Iurat Paulus.*
cos duntaxat, niſi malis addere, Ecce coram deo teſtificor, quod non mentior. Nam id ad/
ditum eſt uelut à iurante: quod ſanè non negat Hieronymus. Sed quod addit ἀναγωγίζων,

V 2 Coram

Coram deo ſunt, id eſt, digna conſpectu dei, mihi uidetur aliquãtò coactius. Verũ in his nonnihil indulgent ſibi ueteres, uelut in hoc quoq; de nominum interpretationibus, Arabiæ, Ciliciæ, Damaſci &c. Ambroſius fatetur eſſe iurantis, Theophylactus aſſeuerantis.

Ciliciæ.) κιλικίας. Partes, eſt κλίματα, id eſt, Plagas.

Quæ erant in Chriſto.) Cur non potius, quæ ſunt in Chriſto, ταῖς ἐν χριστῷ;

Auditum habebant.) ἀκούοντες ἦσαν, id eſt, Audierant. Ad uerbum, audientes erãt, hoc eſt, rumor apud illos erat. Latiniſſimum erat, Auditum erat illis, ſiue, hic rumor apud illos erat, eo quod participium ἀκούοντες ſit præſentis temporis. Ne hic quidem neceſſe erat uertere ὅτι, uetante id pronomine nos.

Quã aliquãdo expugna.) ἐπόρθει. Rurſus eo uerbo eſt uſus, quo ſupra, ſicut annotauim⁹.

Clarificabant deum.) ἐδόξαζον, id eſt, Glorificabant. Atque ita legit diuus Hieronymus, Ambroſius, magnificabant.

EX CAPITE SECVNDO.

POſt annos.) διὰ δεκατεσσάρων ἐτῶν, id eſt, Per quatuordecim annos. Quanquam ſenſum probe reddidit interpres.

Et contuli cum illis.) ἀνεθέμην. Quod uerbum diuus Hieronymus negat Græcis ſignificare proprie cõferre, ſed quæ nouimus, ea in ſinum amici exponere, & in medium adferre, communi conſilio uel probanda, uel improbanda. Vnde quod ſuperius habuimus προσανεθέμην, ſignificat, præterea cum quoquam contuli, ſcilicet poſt uocationem Chriſti. Aut ſi legas προανεθέμην, id eſt, Prius contuli, nempe quàm iret in Arabiam. In illo uidetur Paulus non diffiſus ſuæ uocationi, in hoc uidetur nõ eguiſſe aliorum conſilio, ut in Arabia doceret Chriſtum.

Qui uidebantur aliquid. Qui uidebantur aliquid.) τοῖς δοκοῦσιν, id eſt, Qui uidebantur, ut legit Auguſtinus, ſiue probatis. Porrò aliquid additum eſt abs quopiam, cui ſermo uidebatur parum abſolutus. perperam igitur qui legunt, Qui uidebantur aliquid, ſed peius qui legunt, qui ſibi uidebantur aliquid: quorum eſt Ambroſius, ſi modo codices mendo uacant. Cõtumelioſum enim erat, qui ſibi uidebantur aliquid, quaſi nullius alioqui precij, ſed ſua duntaxat opinione forent aliquid, cum id magis ad aliorum referatur æſtimationem: δοκοῦντες enim abſolute dicuntur Græcis, qui magnæ ſunt autoritatis, uelut ἀδοξοῦντες quorum leuis eſt autoritas. Ita Euripides in Hecuba, λόγος γὰρ ἔκ τ᾽ ἀδοξούντων ἰὼν, κἀκ τῶν δοκούντων, αὑτὸς οὐ ταὐτὸν σθένει, id eſt, Nam oratio profecta ab ijs qui magnæ ſunt exiſtimationis, & qui non ſunt alicuius exiſtimationis, eadem non idem ualet. Apud Græcos primo & ſecundo loco non additur τι, id eſt, aliquid, medio tantum loco additur, Ab ijs autem qui uidebantur eſſe aliquid. Quod haud ſcio an adiectum fuerit ab quopiam, qui putarit eſſe ſubaudiendũ: tametſi mire conſentiunt exemplaria. Quandoquidem & Ambroſius legit, Qui exiſtimabãtur eſſe aliquid. Mihi probabile uidetur quod Valla coniectat, uidelicet adiecticium eſſe. Atq; ex interpretatione Hieronymi propemodum liquet illum non legiſſe, Qui uidebãtur eſſe aliquid, ſed tantum qui uidebantur, cum ita ſcribit: Sollicitus itaq; requirebam, quid nam eſſet quod diceret, qui uidebantur, ſed nunc me omni ſcrupulo liberauit, adijciens, qui uidebantur columnæ eſſe. Atq; in exẽplari Paulino primo loco tantũ eſt, Qui uidebãtur. Deinde cum Paulus ſentiat eos in magno precio habitos, quod mox apertius explicat, qui uidebantur columnæ eſſe, quomodo congruet huic loco, qui uidebantur eſſe aliquid? Sic enim loquimur de his rebus, quibus nolimus nihil omnino tribui. Cæterum quamuis Hieronymus hactenus à me ſtat, quod non addit aliquid, non tamen uidetur ſatis perpendiſſe uim participij Græci δοκοῦντες. Proinde nos uertimus, Cum ijs qui erant in precio. Ne quid tamen celem lectorem, quoniam apud Græcos ſemel hic additur τὶ, fieri poteſt ut eodem ſenſu poſuerit hic aliquid, quo Lucas in Actis 5. dixit aliquẽ, ꝓ magno. Ante hos enim dies extitit Theudas dicẽs ſe eſſe aliquem. Ambroſius obiter indicat hoc loco, quod in Actis magis erat an-

Ambroſij noua opinio. notandum. Nam ubi nos legimus eius uoluminis capite xv. præſcriptum gẽtibus ut abſtinerent à quatuor, ab idolothytis, à ſcortatione, à ſanguine, à ſuffocato, ille monet ab apoſtolis non fuiſſe præſcripta, niſi tria, quartum à Græcis additum. Siquidem diſputationem ita claudit: Quæ ſophiſtæ Græcorum non intelligentes, ſcientes tamen à ſanguine abſtinendũ, adulterarunt ſcripturam, quartum mandatum addentes, & à ſuffocato obſeruãdum: quod

puto

puto nunc dei nutu intellecturi ſunt, quia iam ſupra dictum erat, quod addiderunt. Et ſanguinis abſtinentiam, interpretatur non ab homicidio temperandum, id quod ethnicorum quoq; legibus uetitũ erat, ſed ab eſu carniũ cum ſanguine, more Noë, iuxta Pythagoræ dogma. Cæterum illi ſecus interpretantes, interdictum ſanguinem, addidere cõſine quiddam, ex Iudæorum cæremonijs, de ſuffocato. Porrò fruſtra uetari, ne ueſcamur pecude ſuffocata, cum iubeamur ab eſu carnium omnium abſtinere, iuxta Ambroſij ſententiam. Cui quantũ tribuendũ ſit alij uiderint, certe Irenæus aliquoties refert locum ex Actis, nec addit mentionem ſuffocatorum, nominatim libro aduerſus hæreticos tertio cap. xij.

Cum eſſet gentilis.) ἕλλην ὤν, id eſt, Græcus cum eſſet: quo tamen abutitur pro ethnico.

Sed propter introductos falſos fratres.) παρεισάκτους. Quaſi dicas, obiter ingreſſos. Nam παρὰ apud Græcos plerunq; in malam ſignificat partem, & nomen eſt, non participium: ueluti dicas, ſubinductitios fratres, ſic & mox, οἵτινες παρεισῆλθον, id eſt, Obiter ingreſſi ſunt, nobis aliud agẽtibus: id quod ſolẽt exploratores ac molientes inſidias. Iam falſos fratres, eſt ψευδαδέλφους, id eſt, falſo nomine Chriſtianos, de quo ſuperius admonuimus. Diuus Hieronymus coniunctionem autẽ ſiue ſed, putat hoc loco ſuperuacaneã & abijciendã: partim, quod ſi ponat, nõ habeat partẽ quæ illi reſpondeat. Solet enim apud Græcos δὲ ſemper reſpõdere μὲν: partim, quod ſenſui huius epiſtolæ uehemẽter repugnet. Intelligit enim diuus Hieronymus Paulũ nulla ui potuiſſe cõpelli, ut Titum, cum eſſet gentilis, circũcideret, idq; ad ueritatem euangelij pertinuiſſe. Atq; ita quod ſequitur, propter ſuperintroductos falſos fratres, cohæret cum ſuperioribus, Non fuit compulſus circũcidi, propter falſos fratres &c. In hanc ſententiã interpretatur Auguſtinus, tametſi ſecus legit Ambroſius. *Ordo diuerſus.*

Ceſſimus ſubiectioni.) Eſt quidem datiuus apud Græcos ὑποταγῇ, ſed per ablatiuum uertendus, ſubiectione, id eſt, ut illis ſubijceremur. Atq; in exemplari Paulino prima manu ſcriptum fuerat, ſubiectione, caſu auferẽdi. Hieronymus indicat in Latinis codicibus quibuſdam non haberi οὐδὲ, ut intelligas Titum ceſſiſſe ad horã, in Græcis addi, ut ſenſus ſit, illum nullo modo ceſſiſſe. Quod ſi legatur ceſſiſſe ad horã, hoc tamen Hieronymus non putat pertinere ad circumciſionem Titi, ſed ad id duntaxat quod Hieroſolymam redierit quo illis ſatiſfaceret. Et tamen quod Hieronymus negat eſſe in Latinis codicibus, nũc in omnibus Latinis exemplaribus uiſitur ſcriptum, præterquã apud Ambroſium, qui ſecus etiam atq; nos ordinat orationem, nimirum hoc pacto: Propter autem ſubintroductos fratres falſos, qui ſubintrauerũt explorare libertatem noſtram quam habemus in Chriſto Ieſu, ut nos in ſeruitutem ſubijcerent, ad horam ceſſimus ſubiectioni. Atq; ita legiſſe declarat eiuſdem interpretatio. Omittit ille pronomen quibus, quod additum, uidetur orationem inabſolutam reddere, niſi ſic ordinemus: Titus non compulſus eſt circũcidi, propter apoſtolos quibus aliquo uſq; ceſſimus, ſed propter ſubintroductos fratres, quibus ne tantulum quidem ceſſimus. At quomodo non ceſſit, qui Timotheum coactus eſt circũcidere? Argutatur pluribus uerbis ſuper hoc loco Ambroſius. Nec uideo quomodo locus poſſit explicari, niſi fateamur Pauli ſermonẽ eſſe imperfectũ, ut intelligamus hoc pacto: apoſtoli nõ cõpellebant, ſed propter fratres falſos uidebamur cõpellendi, quod ij odioſius inſtarent, quibus tamen pro eo tempore non ceſſimus euſq;, ut quenquam è gentibus circumcideremus.

Ab ijs autem qui uidebantur.) Rurſum Paulus orationem inceptam nõ abſoluit, quod interloquatur quædam: deinde mutata ſermonis forma, redit ad id quod inſtituerat. Videbatur enim adiecturus, Ab his qui habebantur in precio, nihil adiutus ſum. Deinde cum ceu per parentheſim interieciſſet, Quales olim fuerint, mea non refert, deus perſonã hominis non accipit, nam id illi obiter apparet ueniſſe in mentem, ex eo quod dixerat, qui nunc uidẽtur eſſe magni: mox redit ad id quod cœperat, ſed diuerſa ſermonis forma: Mihi enim qui uidebantur eſſe aliquid, nihil contulerunt. *Sermo turbatus.*

Apud uos.) πρὸς ὑμᾶς, id eſt, Erga uos.

Mihi enim qui uidebant̃ eſſe aliquid.) Rurſum hoc tertio loco nõ eſt, Eſſe aliqd, ſed tantum, οἱ δοκοῦντες, id eſt, Qui uidebant̃, hoc eſt, in precio habiti, quos uulgo uocãt reputatos.

Nihil contulerunt.) οὐδὲν προσανέθεντο, id eſt, Nihil communicarunt, idem uerbum quod ſæpius uertit acquieui: id quod admonet & diuus Hieronymus. Contulerat cum illis Paulus ſuum euangelium, illi non contulerunt uiciſſim ſuum, ſed duntaxat probarunt euange- *Contulerunt.*

lium Pauli. Itaq; hoc loco contulerunt non ſignificat idem quod addiderunt, ut quidam arbitrantur, ſed illud hinc conſequitur. Nam quid potuerunt addere Paulo, qui ne communicarint quidem de ſuo euangelio? Poterant aliquid à Paulo accipere, nihil poterāt adiungere. Diuus Hieronymus putat hic hyperbaton eſſe, ut multis quæ in medio ſunt interiectа ſublatis, legamus ad hunc modū: Mihi enim qui uidebantur eſſe, nihil contulerunt, ſed econtra dextras dederunt mihi & Barnabæ ſocietatis. Quanquam poſſumus iuxta ſuperiorem ſenſum ita legere, ut citra iactātiam occulte ſignificarit Paulus, ab illis nihil collatum ſibi, ſed à ſe potius illis. Quod tamen ex re conſequitur uerius, ut modo diximus, quàm uerbis ſignificatur. Eſt enim hic idem uerbum προσανέθεντο, quod ſignificat communicare de re quapiam conſultandi gratia. Quo quidem in loco, parum attentus fuit Valla, qui putat hic contulerunt, idem eſſe quod addiderunt.

Cum uidiſſent quia creditum eſt.) ὅτι πεπίστευμαι τὸ εὐαγγέλιον, id eſt, Eſſe mihi creditum ſiue commiſſum euangelium. Sic enim Græci loquuntur, creditus ſum hanc rem, & cōmiſſus ſum hanc rem: ὅτι aut omittendum erat aut uertendum in quod.

Qui enim operatus eſt Petro.) Propius erat Græcæ lectioni, In Petro & in me, ἐνεργήσας Πέτρῳ, ἐνήργησε καὶ ἐμοί. Siquidem præpoſitio eſt in uoce cōpoſita. Nec eſt ſimpliciter

ἐντελέχεια. operatus, ſed efficax fuit, & uim ſuam oſtendit. Nam Origenes in epiſtolam ad Rhomanos, exiſtimat idem pollere ἐντελέχειαν & ἐνέργειαν, hoc eſt, actum & uim ex ſe mouentem organum. Sentit enim, quicquid per Petrum effectum eſt, nō ipſius uiribus, ſed deo autore perfectum. Cuius ope præſidioq; & ipſe adiutus, non minora patrauerit inter incircumciſos, quàm ille inter circumciſos. Atq; hic ruſum opus eſt parentheſi, ut legamus ad hunc modum: Imò contra cum uidiſſent mihi concreditum fuiſſe euangelium præputij, quemadmodum Petro circumciſionis: deinde quæ ſequūtur, parentheſi ſeparentur: Nam qui operatus eſt in Petro ad apoſtolatū circumciſionis, operatus fuit & in me erga gētes. Mox quod ſequitur, connectatur cum ſuperioribus: Cumq; cognouiſſent gratiam mihi datam &c.

Dextras dederūt mihi & Barnabæ ſocietatis.) Aut ſubaudiendū ἵνα, aut iuxta Hebræū idioma dixit dextras ſocietatis, ut oſculū pacis, pro dextris ſocialibus, ut ita loquamur.

Inter gentes.) εἰς τὰ ἔθνη, id eſt, In gentes, ut legit Ambroſius. Alicubi citat Ad gētes, ſiue erga gentes, ut reſpondeat ei quod præceſſit, εἰς ἀποστολὴν τῆς περιτομῆς.

Vt nos in gentes, illi autem.) Hic ſermo nō eſt abſolutus, ſed ſubaudiendum eſt, apoſtolico munere fungeremur. Nam in, poſitum eſt pro erga. Et circūciſionem uocat ipſam gentem Iudaicam, quam opponit gentibus, quas aliquando uocat præputium.

Tantum ut pauperum.) Tantum, aduerbium referendum eſt ad ſequentia, non ad præcedentia. Hoc admonui, quia nonnulli ſecus diſtinguūt. Subaudiēdum autem eſt aliquid, tantum admonuerunt, aut mandarunt.

In faciem reſtiti. In faciem reſtiti.) κατὰ πρόσωπον αὐτῷ ἀντέστην, id eſt, Iuxta faciem illi reſtiti, aut certe In facie, non in faciem, id eſt, propalàm & in conſpectu omnium: nam in faciem erat cōtumelioſius. Nec eſt Græce κατὰ προσώπου, ſed κατὰ πρόσωπον. Conſentiunt cum his & Græcorū ſcholia & Ambroſius, qui in facie interpretatur palàm & coràm. Diuus autem Hieronymus accipit ſecundum faciem, pro eo quod eſt, non ex animo, ſed ut ijs qui aderant, ſpeciem reprehenſionis exhiberet, quo Petri ſimulatio quam uidebat noxiam fore gentibus, ſimulata reprehenſione corrigeretur. Et hanc utriuſque hypocriſin, diſpenſationem appellat. Cæterum iuxta hunc ſenſum dilutius erit, quod Paulus hoc lemmate Galatas à Iudaiſmo deterreat, quia Cephæ ficte reſtiterit in faciem, & cum ille nihil peccarit, hāc anſam obiurgandi quæſierit. Quanquā hæc Græcorum quorundam interpretatio, alia quoq; de cauſa non probatur Auguſtino: & hinc nata eſt illa magnifica de mendacio inter illos diſputa-

Concertatio inter Auguſtinum & Hieronymum. tio, cum ſimulatio ac diſſimulatio ſit potius, quàm mendaciū. A quo uerbo adeo nō abhorret Hieronymus, ut hypocriſin huiuſmodi non uereatur & prophetis, atq; adeo ipſi Chriſto tribuere. Petrus enim cum aduenisſent Iudæi, ſurgens à conuiuio diſſimulabat ſe ueſci cibis communibus, ne offenderētur, quibus perſuaderi non poterat id licere, cum ille ſciret licere. Ac ruſum ubi Paulus ſenſit ex ea diſſimulatione qua Petrus ſtuduerat mederi Iudæis, naſci graue offendiculum, adeo ut Barnabæ quoq; timeret, oppoſuit acrem obiurgationem, ſed ſecundū faciem, hoc eſt in ſpeciem, & per ſimulationem: non quod crederet Petrū

peccaſſe

peccaſſe ſua diſſimulatiōe,ſed quod uideret id quod in ſuæ gentis remediū fecerat Petrus,
in gentium perniciem uergere, quarū curā agebat Paulus. Auguſtinus explanans hanc epi
ſtolam ſanè quàm dure,mea quidem ſententia,tractat Petrū,his uerbis de illo loquens: Pe-
trus autem cum ueniſſet Antiochiam, obiurgatus eſt à Paulo, non quia ſeruabat conſue-
tudinem Iudæorum,in qua natus atq; educatus erat,quanquam apud gentes eam non ſer
uaret,ſed obiurgatus eſt,quia gentibus eam uolebat imponere. Hactenus Auguſtinus. Vi
detur enim peruerſitatem quandam ſapere,ſi quis onus ſtudeat alijs imponere, quod non
iudicet eſſe ſuſcipiendū. Atqui huius uox eſt in Actis apoſtolicis cap.xv. Nunc ergo,quid
tentatis deum,imponere iugum ſuper ceruices diſcipulorū,quod neq; nos, neq; patres no
ſtri portare potuimus? Qui conuenit,ut cui tentare deū dicatur,qui iugum legis uellet im
ponere gētibus,ipſe tanto ſtudio conatus ſit imponere,ut ad id ſimulatione ſit uſus? Rur-
ſus Auguſtinus libro de agone Chriſtiano capite xxx. factum hoc Petri, ſuperſtitioſam ſi-
mulationem appellat,& cæteris illius peccatis,diffidentiæ, pugnæ, abnegationis admiſcet:
atq; adeo paulo poſt in eodem capite,prauam ſimulationem appellat: Hos, inquiens,eccle
ſia catholica materno recipit ſinu,tanquam Petrū poſt fletum negationis, per galli cantum
admonitum,aut tanquam eundem poſt prauam ſimulationem,Pauli uoce correctum. At
operæpreciū uidere eſt quantum abſit Hieronymus ab Auguſtini ſententia. Hic non uere
tur Petro apoſtolorum principi, etiam poſt acceptū cœleſtem ſpiritum impingere peruer-
ſam ſimulationē,Ille non fert uel errorem tribui Petro. Sic enim loquitur in præfatione com
mentariorum,quos in hanc ædidit epiſtolam: Quamobrem ita caute inter utrunq; & medi
us incedit,ut nec euangelij prodat gratiam,preſſus pondere & autoritate maiorū,nec præ-
ceſſoribus faciat iniuriā,dum aſſertor eſt gratiæ. Oblique uero,& quaſi per cuniculos laten
ter incedens,ut Petrū doceat pro commiſſa ſibi circūciſionis plebe facere,ne ab antiquo re-
pente uiuendi more deſciſcens,in crucē ſcandalizata non crederet,& ſibi prædicatione gen
tium credita, æquū eſſe id pro ueritate defendere, quod alius pro diſpenſatione ſimularet.
Quod nequaquam intelligēs Bataneotes & ſceleratus ille Porphyrius, in primo operis ſui
aduerſum nos libro, Petrū à Paulo obiecit eſſe reprehēſum,quod nō recto pede incederet
ad euangelizandum,uolens & illi maculam erroris inurere,& huic procacitatis,& in com-
mune ficti dogmatis accuſare mendacium, dum inter ſe eccleſiarum principes diſcrepānt.
Hactenus Hieronymi uerba retulimus. Nonnulli uero,dum non poſſunt ex his difficulta-
tibus explicare ſeſe,commēti ſunt Cephan hunc,cui in os reſtitit Paulus, nō fuiſſe Petrum
apoſtolum,ſed alium quēpiam. Huius opinionis autorē,Græcorum ſcholia citant Euſebiū
in hiſtoria eccleſiaſtica,qui rem fecerit hoc argumēto probabiliorē: Quorſum,inquit,opus
erat,ut Petrus ſeſe à cōuiuio ſubduceret ob interuentū Iudæorum,cum multo ante ſatiſfece
rit omnibus expoſtulantibus quod cum Cornelio incircumciſo commercium habuiſſet,&
adeo ſatisfecerit, ut illi cognito negocio,concorditer gratias egerint deo,præſertim cum hu
iuſce rei nulla mentio fiat in Actis apoſtolorum. Sed hanc opinionem ceu commenticiam
ac frigidā,fortiter reijcit Hieronymus, cum ipſa res doceat totū hunc ſermonē ad Petrum
& illius collegas pertinere. Negat autē ullum Cephan notum nobis præter apoſtolum, qui
Syrorū lingua Cephas dicitur, quod illis Cephas idē ſonet,quod Græcis ac nobis Petrus.
Deinde non mirū ſi hoc omiſit Lucas,à quo tam multa præterea ſint prætermiſſa, uelut il-
lud quod Petrus primū ſederit Antiochiæ,deinde Rhomam ſedē ſuam tranſtulerit. Poſtre
mo non oportere nobis tanti eſſe Porphyriū ſycophantam,ut in illius gratiam nouum Ce
phan fingamus. Alioqui ſi conemur è ſcripturis eradere, quicquid hæreticorum calumnijs
obnoxium ſit,plura alia forent eradēda. Thomas Aquinas uerboſiſſimam diſputationem
quæ ſuper hac re uerſatur inter Hieronymum & Auguſtinum,non inſcite contraxit in com
pendium,indicans controuerſiæ ſummam,quatuor in rebus potiſſimum eſſe ſitam. Primū
in tempore, quod Hieronymus in duas,Auguſtinus in tres partes diſtinxerit,ſic ut legalia
ante euangeliū fuerint uiua,mox à morte Chriſti, mortua,ſed non mortifera,Iudæis dunta
xat,modo ne ſpem aliquam ſalutis in eis collocarent, demum euangelio late diuulgato,ea-
dem omibus fuiſſe mortifera. Vt hæc uere diſtinxerit Auguſtinus,Hieronymus putat iam
ſatis diuulgatum fuiſſe euangeliū,cum Petro uiſione monſtratū eſt,nihil eſſe cōmune,cum
hac de re ſatiſfeciſſet Iudæis expoſtulantibus, cum ipſe publica concione teſtatus eſt, onus

Auguſtinus durius tractat Petrum.

Hieronymus lōge diſſentit.

Porphyrius.

Euſebius.

Thomas cenſor inter Auguſtinum & Hieronymū.

Excuſſe ratio nes Auguſtini legis nemini imponendum, quod nec ipſi ferre potuiſſent, nec maiores ipſorum. Et negabimus euangelij gratiã diuulgatam, cum ubiq; gentium tot hominum milia tenerent euangelium? præſertim cum multo ante palàm dixiſſet ipſe Chriſtus, Lex & prophetæ uſq; ad Ioannem, cum uelum templi ſciſſum eſſet à ſummo uſq; ad imũ. Nec in hoc legi fiebat iniuria, ſi quatenus erat umbra, cederet ueritati. Neq; tantum, opinor, honoris debebatur ſynagogæ, quam Chriſtus repudiauit ut uiricidam, præſertim cum ex eo honore tantum immineret periculi, ut parum abfuerit, quin gentes quoq; pertraherentur in Iudaiſmum. Neque nihil erat futurum diſcriminis inter ſacrificia gentium & Iudæorum, quod cum illa ſemper fuerint execranda, hæc pro tempore ſuum habuerunt honorem. Iam confinium illud quod Auguſtinus inducit inter duo tempora, qua nota diſterminabimus? an donec erũt qui nõ poterunt negligere? Atqui ſunt huius generis multi, noſtris quoq; temporibus inter Chriſtianos. Quanquam totum hoc quod adducit Auguſtinus de mortuis, at non mortiferis, de tempore medio, de ſynagoga cum honore deferenda ad tumulum, magis humana ratione, quàm diuinæ ſcripturæ teſtimonijs ſubnixum eſt. Quis autem ſanus uelit ea ſeruare, è quibus nullum ſperaret fructum? Quod ſi Iudæi hoc animo ſeruabant legalia, ut nec utilia, nec inutilia, cur ea exigunt à Paulo? imò cur à gentibus? Certe qui hæc faciebant, putabant ad rem pertinere. Cur hos non redarguunt apoſtoli? Quod ſi nihil erat ab illis fructus, certe uel ob hoc erant fugienda, quod qui ſeruarent ea, ſpeciem præbebant infirmis, quaſi ſine his non ſufficeret euangelium. Atque hinc ſanè nata hæreſis Ebionitarum, *Ebionitæ.* præter alias aliquot, quæ Chriſtum cum Moſe miſcebat, cum ille puriſſimus eſſe uellet.

Iam in ſecundo diſcrimine, ait, iuxta Hieronymi ſententiam, apoſtolos non ſeruaſſe legalia, ſed aliquoties pro tempore ſimulaſſe. Sed tamen propter aliquas cauſas, puta quieſcebãt ſabbato, non ſuperſtitione, ſed ob quietem: abſtinebant à quibuſdam cibis, non ut uetitis, *Excuſſe ratio nes Thomæ.* ſed propter abominationem. Nam hæc, ni fallor, Thomas addidit de ſuo. Quaſi uero nunc non eadem liceãt, aut quaſi peccaturus ſit, ſi quis itinere feſſus, ſabbato interquieſcat, aut capo appoſito, faſtidiat laridum rancidum. Aut quaſi conueniat abominationem iſtiuſmodi ſuperſtitioſam tribuere apoſtolis, qualem uidemus in ſtultis mulierculis. Iuxta Auguſtinũ uero, inquit, apoſtoli ſeruabant legalia, & hoc intendentes, ſed tamen non ponentes in eis ſpem: & hoc licebat eis, utpote Iudæis. *Si* hoc tantum conceſſum eſt infirmitati quorũdam, quid hoc ad apoſtolos, per quos ſolos aliorum infirmitas erat erigenda? Deinde quid intereſt inter eum qui coactus obſeruat ne quos offendat, & eum qui quauis de cauſa rem ut inutilem ſeruat? Quid autem intendit qui hoc facit? Aut nihil ne intẽdit, qui ſimulate ſeruat, ne quos alienet ab euangelio? Tertio loco in hoc diſcrepant, inquit, quod Hieronymus utrunque liberat omni peccato, cum uterq; ſuum, hoc eſt, euangelij egerit negocium. Auguſtinus Petrum onerat peccato, ſed ueniali duntaxat. Atqui ex his Auguſtini uerbis quæ modo citauimus, non apparet illi uiſum hoc peccatum ueniale. Deinde primũ fauorabilior eſt ſentẽtia, quæ utrunque apoſtolum peccato liberat, quàm quæ alterum onerat: ſed de hoc mox dicetur. Iam quod Thomas adducit de pondere autorum, mihi ſuffrigidum uidetur. E ſeptem doctoribus, quorum teſtimonio nititur Hieronymus, Thomas *Reiectio autorum.* quatuor reijcit, Laodicenſem, Alexandrum, Origenem, & Didymum, uelut infames de hæreſi. At ego in ſcripturarum enarratione, unum Origenem decem orthodoxis antepoſuerim, exceptis aliquot dogmatibus fidei. At ſi reijciendi ſunt, in quorũ libris inueniuntur hæretica, fortaſſis reijcientur & Cyprianus & Ambroſius. Iam quale eſt Paulum, de cuius ſcriptis eſt controuerſia, in teſtium numero producere? ne non tres tribus opponerentur: at *Vbi ſitũ mendacij, de quo Auguſtinus.* nihil interim de mendacio. Neq; enim ſimulatio aut diſſimulatio, ſi facto cõſtet, ſic mendacium appellari poteſt, ut ſemper ſit cum uitio cõiunctum. Porrò quod à Paulo dictum eſt, non rectè incedunt ad euangelium, id de cæteris dictum uidetur, non de Petro. Supereſt igitur unus ſcrupulus, quod Cephas à Paulo dicitur reprehenſibilis. Aut enim id uere dictum eſt, & conſequitur peccaſſe Petrum, aut falſo, & mendacio obnoxius tenetur Paulus Sed mox oſtendemus ex ueterum interpretatione, quo pacto poſſit & hic diſſolui nodus.

Quarto loco ne ſingula perſequar, illud inter cætera commemorat Thomas, Petrum peccaſſe, quod ex eius diſſimulatione natum ſit ſcandalum, Paulum non item quod ex huius reprehenſione nullum ortum ſit offendiculum. Verum qui potuit ſcire Petrus fore ut offen-

An Petrus peccarit.

ut offenderentur qui accumbebant, cum ſcirent Petrum hoc dare Iudæis fortaſſe infirmis, aut ſeditioſis? Si ſciebant licere Iudæo ueſci & non ueſci, cur offendũtur quod ille pro tẽpore facit quod optimũ putat? Probabilius erat, futurũ ut Iudæi offenderentur, quàm ethnici. Quod ſi non diſſimulaſſet, rurſum peccaſſet grauius, quia grauius offendiſſet ſuos, quibus magis conſultum oportuit. Quanquam non omne ſcandalum cum uitio coniunctum eſt. Quin ex tam acerba Pauli reprehenſione, graue poterat naſci offendiculum. Primũ ſuſpicari poterant inter principes apoſtolos nonnihil rancoris intercedere, cum Paulus ob rem leuiculam, ſic in os inceſſeret Petrum. Deinde periculum erat, ne minueretur autoritas Petri apud fideles, quã oportebat eſſe ſacroſanctam. Hæc uiſum eſt adijcere, quod uulgus Theologorum putat pulchre depugnatum ab Auguſtino, & à Thoma rem belle explanatã. Certe locus eſt obſcurus, & qui doctiſſimos Græciæ magnopere torſerit. Ego non uideo cur odio mendacij, Petrum tam dure tractemus, quàm illum tractauit Auguſtinus. Durius autem articuli Pariſienſes, qui dicunt Petrũ erraſſe in fide. Arbitror autem Paulũ incanduiſſe, quod nondum illa uacillatio Iudaiſmi ſublata foret inter Chriſtianos, atque id eſſe quod ait Paulus οὐκ ὀρθοποδοῦσιν, quod claudicantium eſt. Iam enim par erat, exploſa omni ſuperſtitione, ingenue apud omnes Chriſtum profiteri. Quod ſi nõnihil roboris hac in parte Paulus deſiderauit in Petro, non protinus ſequitur Petrum peccaſſe, quandoquidem illa claudicatio non aliunde quàm à ſtudio pietatis proficiſcebatur. Proinde Pauli obiurgatio, nihil aliud fuit quàm confirmatio parum adhuc ſibi conſtantium. Hæc pro mea uirili in medium adduxi, libenter accepturus ſi quis meliora proferet.

Articuli Pariſienſes.

Reprehenſibilis, pro reprehenſus.

Quoniam reprehenſibilis erat.) ὅτι κατεγνωσμένος ἦν, id eſt, Quoniã reprehenſus erat, & damnatus ab ijs, qui male de illo iudicabãt, etiamſi reprehenſibilis non erat. Et hic cõſentiunt Græcorũ ſcholia. Ambroſius item reprehẽſus legit, nõ reprehẽſibilis. Et addit, Reprehenſus. Vnde? utique ab euangelica ueritate, cui hoc factũ aduerſabatur: hic à Græcis diſſentiens, & cum Auguſtino ſentiens. Græcorum ſcholia indicant & alium ſenſum. Erat, inquit Paulus, mihi data occaſio palàm obſiſtendi Petro, quod ante fuiſſet ab apoſtolis reprehenſus Hieroſolymis, quod cum Cornelio ſumpſiſſet cibum Antiochiæ. Quod ni fuiſſet obiurgatus antea, nunc nõ ſubduxiſſet, ſed ueritus ne rurſus aliquid tumultus naſceretur, ſubducere ſe parabat è conuiuio. Porrò Paulus occaſionem nactus, palàm obiurgat illũ, nõ quod illi indignaretur, ſed ut confirmaret alios uacillantes. Nam ſi quid uere peccaſſet Petrus, atque ex animo Paulus huic fuiſſet indignatus, priuatim expoſtulaſſet, non corã omnibus. Neque uero hæc Paulus narrat glorioſe, ſed ut Galatarũ ſaluti cõſulat. Poſtremo mihi planè uidentur Iacobus cum ſuis in hac fuiſſe opinione, ut crederent legem Moſaicam etiam poſt proditum euangelium obſeruandam Iudæis, quoad ceremonias quoque. Sicut admonuimus in Actis cap. xxi. non quod abſque his crederent euangelij gratiã non ſufficere ad ſalutem, ſed quod ob inuincibilem quorundam ſuperſtitionẽ putarent expedire, non omnino negligi.

Et ſimulationi eius conſenſerunt.) συνυπεκρίθησαν, id eſt, Vnà cum illo ſimulauerunt, & ita legit diuus Ambroſius.

Cæteri Iudæi.) Et addendum καὶ οἱ λοιποί, Et cæteri, aut cæteri quoque.

Faber.

Ab eis in illam ſimulationẽ.) Græce ſic eſt, συναπήχθη αὐτῶν τῇ ὑποκρίσει, id eſt, Pariter abduceretur in illorum ſimulationẽ, ſiue illorũ ſimulatione. Faber legit, ὥστε καὶ Βαρνάβας συναπεχθῆναι, id eſt, ut Barnabas ſimul abſtineret. Verum hoc nec in Græcis habetur codicibus, nec à quoquam legitur, nec opinor uſquam inueniri ἀπεχθῆναι ab ἀπέχω.

Claudicare.

Recte ambularent.) Græcis unica eſt dictio ὀρθοποδοῦσι. Vnde diuus Hieronymus aduerſus Pelagium, itemque in commentarijs uertit, Quod non recto pede incedunt: id autem refertur ad cæteros, nõ ad Petrum. Aliter enim hi ſimulabant, aliter Petrus. Petrus diſſimulabat potius quàm ſimulabat, ne quid offenderet ſuos. Cæteri diſſimulabant, ſuſpicãtes aliquid admiſſum aduerſus bonos mores. Certe Auguſtinus in epiſtolis quibus ſuper hoc loco cõflictatur cũ Hieronymo, multitudinis numero legit, ac ſimiliter citat capite ultimo ad Conſentium de mendacio. Item Ambroſius: Recta uia incedunt, Neque rurſus eſt, Nõ recte ambulare, hoc eſt, errare à uia, ſed claudicare & uacillare, quod parum eſſent firmi in eo quod erat ingenue tuendum, nunc huc propenſi, nunc illuc. Et quoniam Moſaica lex erat in confinio, fieri poteſt, ut Petrus quoque nonnihil addubitarit, an palàm lex eſſet negligenda.

οὐκ ὀρθοποδῶσι. genda. Verum hoc ipſum erat uacillare, non autem flagitium admittere, cum neq; Paulus neq; Petrus iudicarit legis obſeruationem ad ſalutē requiri, licet Paulus quoq; coactus ſit Timotheum circuncidere, & tondere caput, non ſuperſtitione, ſed obſequio. Hactenus certe nulla mentio de mendacio. Neq; quiſquam negat pium hominem alicubi recte ſimulare ac diſſimulare. Et oſtendimus ex hoc loco nihil eſſe neceſſe producere mendacium. Neque Petrus cogebat gentes Iudaizare, quaſi id ageret, ut illos in Iudaiſmū pertraheret, ſed quod hanc anſam quidam arriperent ex illius diſſimulatione.

Cephas Petra. Dixi Cephæ.) Græci legunt πέτρῳ, id eſt, Petro. Neq; refert ad ſenſum. Quod enim Græcis ſonat πέτρος, id Hebræis ac Syris ſonat Cephas, autore Hieronymo.

Coram omnibus.) Hic exponit quid ante dixerit, κατὰ πρόσωπον, id eſt, In conſpectu omnium, quorum gratia hæc dicuntur.

Scientes autem.) Autem, cōiunctionem non reperio in Græcis exemplaribus, nec opus eſt, niſi ſubaudias in ſuperiore parte uerbum ſumus, ut ita legamus, Nos ſumus nati Iudæi, ex ſanctis patribus orti, ſub lege ſancta nati, non autem ethnici, qui ſine lege ex impijs ac profanis maioribus producti ſunt. Et tamē ipſi ſic nati cogimur diffiſi legi noſtræ, ad Chriſti fidem cōfugere, ſi uelimus eſſe ſalui, quo minus perſuadendū eſt ethnicis, ut à lege Moyſi ſperent ſalutem. Porrò natura Iudæos dixit, ad diſcretionem proſelytorum.

Natura Iudei. Niſi per fidem Ieſu.) ἐὰν μὴ, id eſt, Si non. Eſt autem ſermonis noua forma, uulgari more dicendum erat, non iuſtificatur ex operibus legis, ſed tantum per fidem.

In Ieſum Chriſtum credimus.) ἐπιστεύσαμεν, id eſt, Credidimus, præteriti temporis. Et ita legit Hieronymus.

Propter quod ex.) Propterea quod, διότι.

Reædifico.) οἰκοδομῶ, id eſt, Ædifico, nam præcedit πάλιν, id eſt, Iterum.

Mortuus ſum.) ἀπέθανον, id eſt, Mortuus fui, ut ſit præteriti temporis, hoc eſt, per legem fidei, deſij eſſe obnoxius legi Moſaicæ.

Confixus ſum cruci.) χριστῷ συνεσταύρωμαι, id eſt, Chriſto cōcrucifixus ſum, ſiue Cum Chriſto crucifixus ſum.

Quod uiuo. ὃ pro ὅτι. Quod nunc uiuo.) Rurſum ὃ pro ὅτι poſuit, quemadmodum indicauimus in epiſtola ad Romanos. Quod enim uiuit, uiuit deo.

In fide filij dei.) ἐν πίστει ζῶ τῇ τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ. Articulus additus, diſcernit fidem Chriſti à reliqua fide, quod ita poterat exprimi, In fide uiuo, fide inquam filij dei. Mirum autem ut relicta narratione, uelut oblitus ſui, ſic rem proſequatur, ut parum liqueat ubi deſierit obiurgare Petrū: etiamſi Hieronymus exiſtimat uſq; ad huius capitis finem eſſe Pauli reprehenſionem. Ex Ambroſio nihil ſatis liquebat.

Non abijcio.) οὐκ ἀθετῶ, id eſt, Non reijcio, non repello, nō ſperno. Ambroſius legit, Non ſum ingratus gratiæ dei. Auguſtinus, Non irritam facio gratiam dei. Videbatur aſpernaturus Chriſti gratiam, ſi Moyſi legem recepiſſet, ut neceſſariam ad ſalutem.

Argumētatio ab impoſſibili. Fruſtra Chriſtus mortuus eſt.) δωρεὰν, quod idem & gratis ſonat. Eſt autem ratiocinatio ab impoſſibili, quod ſi nemo tam demens eſt, ut dicat Chriſtum gratis eſſe mortuum, non contingit ſalus ex obſeruatione legis Moſaicæ.

EX CAPITE TERTIO.

Galatæ qui. Q Inſenſati.) ἀνόητοι, id eſt, Stulti. Atq; ita legit Auguſtinus in commētario quē ædidit in hanc epiſtolam, alioqui durius uerbum eſt inſenſati, & contumelioſius. Græca uox magis ſonat rudes parumq; cordatos, præſertim quod Galatæ è ferocioribus Galliarum partibus ſint profecti. Hilarius ipſe Gallus, in carmine hymnorum, Gallos indociles appellat. Addit Hieronymus ſibi uiſam Ancyram Galatiæ metropolim, in qua magna uetuſtæ ruditatis ueſtigia reſederint, & ex horum finitimis prodigioſas hæreſes exortas Cataphrygum, Ophitarum, Borboritarum, & Manichæorum, cæterum linguam excepta Græca, qua tunc totus ferè Oriens utebatur, ferè eandem fuiſſe, quæ tum eſſet Treuirorum. Nam apud hos uerſatus eſt Hieronymus. Atq; haud ſcio, an quæ nūc eſt Germanorum lingua, fuerit olim Gallorum. Interpres quod hic inſenſatos uertit, mox uertit ſtultos, ſuo more laſciuiens copia.

Quis

Faſcinare.

Quis uos faſcinauit.)Faſcinare dicũtur Latinis, qui aſpectu malefico lædunt, ſed apud Græcos βασκαίνειν, quo uerbo hic uſus eſt Paulus, ſignificat & inuidere,ut intelligas inuidia motos quoſdam,uoluiſſe Galatas ad ſeruitutem legis reuocare. At Paulus uidetur hoc uerbũ uſurpaſſe,pro eo quod eſt,incantauit,& oculis ueluti præſtigio impoſuit. βασκαίνειν enim Græcis dictũ eſt παρὰ τὸ φάεσι καίνειν, quod per oculos noceat faſcinator. Porrò Paulum de oculis deluſis ſentire,teſtantur propemodum,quæ mox ſequũtur, Ante quorũ oculos Chriſtus Ieſus præſcriptus eſt,& in uobis crucifixus. Eſt autem planè præſtigij genus,ut id quod coràm cernas,non uideas,tum quod non eſt,id uidere te putes: etiamſi Demoſthenes eo uerbo uſus eſt pro calũniari ſiue accuſare in oratione pro Cteſiphonte. Heſychius addit proprie de ingrato dici. Faſcinum autem pueris potiſſimum creditũ eſt nocere,& ob id illos ſtultos appellat, nihil ueritus ſententiam euangelicam: Qui dixerit fratri ſuo fatue; reus erit gehennæ ignis. Siquidem hoc nõ indignationis,ſed charitatis cõuicium eſt. Et tamen mitigat illorum admiſſum,cum tantam cæcitatem faſcino tribuat.

Additum apud nos.

Non credere ueritati.) Non obedire, μὴ πείθεσθαι, id eſt, Ne obtemperaretis ueritati. Quanquam hæc particula ab Hieronymo prorſus omittitur, quod neget inueniri in exemplaribus Adamantij. In uetuſtiſſimo atque emendatiſſimo exemplari bibliothecæ Paulinæ non addebatur in contextu,ſed neſcio quis recentiore manu ſubnotarat procul in ima margine. In codice Cõſtantienſi recentiore prorſus nõ habebatur,in uetuſtiore legebatur, Quis uos faſcinauit nõ obedire,nec additum erat ueritati. Eandem particulam adiecerunt & alio loco inferius,ubi pro ἐβάσκανεν mutatum eſt ἐνέκοψεν.

Præſcriptus προεγράφη.

Ante quorum oculos.) οἷς κατ᾽ ὀφθαλμοὺς Ἰησοῦς Χριστὸς προεγράφη,id eſt, Quibus ſub oculis Chriſtus Ieſus præſcriptus eſt. Quod miror quare uerterit proſcriptus,cum ea uox Latinis multo aliud ſignificet,niſi quod Græci quoq; proſcriptionem, id erat apud Romanos damnationis genus, προγραφὴν appellant. Poteſt autem ſenſus eſſe duplex, Galatas adeo dementatos fuiſſe,ut id quod manifeſtiſſimum eſſet,& oculis expoſitum, tamen non cernerent obcæcati,aut adeo nihil uidere,ut crederent Chriſtum proſcriptione periſſe, & uulgari more crucifixum eſſe. Poſteriorẽ ſenſum ſequuntur Auguſtinus & Ambroſius. Mihi prior magis arridet ut ſimplicior, minusq́; coactus. Quanquam Auguſtinus legiſſe uidetur præſcriptus, non proſcriptus,utpote loquens de præſcriptione poſſeſſionum, quæ per occupationẽ transferuntur ad ius alterius. Ipſius uerba ſi quis forte requiret aſſcribam: Ante quorum oculos,inquit,Chriſtus Ieſus proſcriptus, eſt crucifixus,hoc eſt, quibus uidentibus,Chriſtus Ieſus hæreditatem ſuam, poſſeſſionemq́; ſuam amiſit, his utiq; auferentibus eam,dominumq́; inde expellentibus,qui ex gratia fidei per quam Chriſtus poſſidet gẽtes, ad legis opera eos qui crediderãt reuocabant Chriſtum,auferendo illi poſſeſſionem ſuam. Ac paulo inferius: Vt hinc eos maxime moueret, cum conſiderarent quo precio emerit poſſeſſionem, quam in eis amittebat,ut parum eſſet gratis eum mortuum, quod ſuperius dixerat: Illud enim ita ſonat, tãquam non peruenerit ad poſſeſſionem pro qua ſanguinem dedit, proſcriptione autem etiam quæ tenebat aufertur. Sed hæc proſcriptio non obeſt Chriſto, qui etiam ſic per diuinitatem dominus eſt omnium, ſed ipſi poſſeſſioni, quæ huius gratiæ cultura caret: hactenus Auguſtinus. Quibus ex uerbis ſatis opinor liquere, illum agere de præſcriptione iuris, & toto hoc ſermone pro, poſitum loco præ, in dictione proſcriptionis. At Ambroſius legit proſcriptus,mentionem faciens damnationis. Ne huius quidem uerba grauabor adducere lectori pigro ac diffidenti: Quia ſtultorum,inquit, oculis Chriſtus proſcriptus uidetur, id eſt, ſpoliatus uel condemnatus, prudentium uero oculis & ſenſibus,non ſolum non condemnatus, ſed ipſe mortem cruce ſua damnaſſe uidetur. Ac mox, Sed quia hi indigne cœperãt ſentire,tranſlati ad legem, idcirco mentibus eorum Chriſtum condemnatum uideri conqueritur: huc uſque Ambroſiana recenſuimus. Theophylactus legit præſcriptus, hoc eſt,ante oculos ueluti depictus. Nam Græcis γράφειν & pingere eſt. Hac hyperbola notat certiſſimam illorum fidem,qui certius crediderint Chriſtum morte ſua liberaſſe genus hominum,quàm qui coràm conſpexerant illum ſublatum in crucẽ. Et ob hoc ipſum magis indignatur illos relabi in Iudaiſmũ ueluti deſciſcentes à Chriſto. Hieronymus legiſſe uidetur præſcriptus, hoc eſt,ante ſcriptus,in uobis crucifixus,q́; illud in euãgelio legeretis,uidelicet legentibus & credẽtibus uaticinijs prophetarũ,

qui

qui multo ante id fore prædixerāt. Illud admonendum, Græcam uocem προεγράφη communem eſſe ſcripturæ & picturæ. Quod ſi placet prior illa ſententia, quæ mihi certe magis probatur, & conſentiunt Græcorū ſcholia, magis quadrabit, depictus ante oculos, quàm præſcriptus. Sic enim crediderant Chriſtum crucifixum, quaſi cōſpexiſſent oculis. Codex Donatiani habebat præſcriptus, & Cōſtantienſis uterq; nullo raſuræ ueſtigio.

Et ſupereſt. Et in uobis crucifixus.) Et redūdat. Et in uobis accipi poteſt, pro inter uos, ſi primus ſenſus placet, quē recenſuimus. Nō quod inter eos Chriſtus fuerit crucifixus, ſed quod hoc ita notum ac prædicatum, ut nō minus noſſent credidiſſentq́;, q̄ſi inter ipſos res fuiſſet geſta.

An ex operibus legis.) An, hic redundat, nec additur a diuo Hieronymo, nec ab Auguſtino, nec habetur in uetuſtis exēplaribus. Nec enim ſimpliciter rogat utrum ſit è duobus, ſed prius proponit uelut abſurdum dictu, deinde per correctionem infert quod uerum eſt, perinde quaſi dicat, Ex operibus legis ſpiritum accepiſtis, an potius ex auditu? Iam illud Ex auditu fidei, tametſi à nobis intelligitur, tamen Latinis auribus inſolens eſt. *Auditus, pro fama.* Neq; enim ut Græci famam ſiue rumorem ἀκοὴν uocant, itidem & Romani. Proinde dilucidius erat, ex prædicatione fidei, hoc eſt, ex fide quam ex nobis audiſtis, non ex lege didiciſtis. Quis enim ferat ſic loquentem, auditus occiſi regis conſternauit populum, pro eo quod erat, rumor de rege occiſo? Nos itaq; pro auditu, uertimus prædicationem.

Vt cū ſpiritu.) Vt, apud Græcos non eſt, ſed ſpiritu cū cœperitis, nūc carne cōſummamini ἐναρξάμενοι πνεύματι, νῦν σαρκὶ ἐπιτελεῖσθε, niſi quod præpoſitio eſt in uerbo cōpoſito, uelut Horatius: Congeſtis undiq; ſaccis Indormis inhians. Item Vergilius, Viribus indubitare meis. Atq; hoc ipſum in, poſitum eſt pro per. Vnde magis quadrat ſpiritu & carne.

Sine cauſa.) εἰκῆ, id eſt, Fruſtra ſiue temere.

Tribuit uobis.) ὁ ἐπιχορηγῶν, id eſt, Suppeditās ſiue ſubminiſtrās. ὁ ἐπιχορηγῶν & ὁ ἐνεργῶν poterant eſſe præteriti tēporis, id eſt, qui ſuppeditabat, & qui operabatur, ut ſubaudias deinde uerbū item præteriti tēporis, tribuerat aut ſimile quippiam. Verū Hieronymus admonet rectius legi uerbum præſentis temporis, quod ſpiritus nō deſierit ſubminiſtrare dotes ſuas: atq; ita ſanè legit Ambroſius. Petrus Lombardus theologicarum ſententiarum, *Auguſtinus à Græcis diſſentiens.* libro primo diſtinctione xiiij. c. ſed hinc ex Auguſtini ſententia, putat hoc Qui præbuit uobis, ad Pauli perſonam referendum, cum Hieronymus & Theophylactus ad deum referant, quod palàm eſt ex illorum interpretatione.

Et operatur uirtutes.) Operatur, non ad ſpiritum, ſed ad eum refertur qui ſuppeditat. Eclipſim habet hic ſermo, Subaudiendum enim, id facit. Eſt hoc idiomatis Hebraici, ſicut crebro iam indicauimus.

Sicut ſcriptum eſt.) Scriptum eſt, redundat. Et Hieronymus legit, Sicut Abraham credidit deo. Nec apparet aliter legiſſe Ambroſium, qui ſubijcit, Oſtendit exemplo Abrahæ, qui pater fidei eſt &c. Exemplum igitur adduxit, non ſcripturæ teſtimoniū. Suffragabatur germanæ lectioni uterq; codex Conſtantienſis.

Cognoſcite ergo.) γινώσκετε ἄρα, id eſt, Scitis igi. Atq; ita legit diuus Hieronymus, Cognoſcitis ergo, & huic conſentiens Ambroſius, etiamſi Græca uox anceps eſt.

Prænunciauit Abrahæ.) προευηγγελίσατο, id eſt, Anteeuangelizauit, ut exponendi gratia ſic loquamur. Nam euangelium Græcis ſonat bonum ac lætum nūcium. Etiamſi apud Homerum Vlyſſes poſcit euangelium, hoc eſt, præmium, quod dari ſolet ijs qui rem lætam primi nunciarint. Proinde quod in euangelio Chriſti fuit exhibitum, id multo ante euangeliū promiſſum eſt Abrahæ, quod hic appellat præeuangelizauit.

Benedictio & maledictio theologorum uocabula. Igitur qui ex fide ſunt, benedicentur.) εὐλογοῦνται, id eſt, Benedicuntur præſentis temporis. In promiſſo uerbum erat futuri temporis ἐνευλογηθήσονται, hic præſentis. Scio parum eſſe Latinū benedicentur & benedicuntur, ſed huiuſmodi quædam uitari prorſus nō poſſunt. Dici poterat, benedictionem conſequentur. At ne ſic quidem uitatum fuiſſet orationis uicium. Conijcere licet & Ambroſium ita legiſſe, licet deprauatus ſit locus. Certe Græcorum ſcholia cum ſua ſcriptura conſentiunt. Congruit huic uerbum præſentis temporis quod ſequitur.

Sub maledicto ſunt.) ὑπὸ κατάραν, id eſt, Sub maledictione ſiue execratione. Quod cōmode reddi poterat, Maledictioni obnoxij ſunt.

Quoniam

Quoniam autem.) ὅτι δὲ, id eſt, Quod autem. Et ſic legit Ambroſius. nam quoniam, hoc loco non quadrat.

Maledictus omnis homo.) Locus eſt Deuteronomij cap. xxvij. Iuxta Septuaginta ita legitur, Maledictus omnis homo qui non permanſerit in omnibus ſermonibus legis huius, ut faciat illos, & dicet omnis populus, fiat. Apud Aquilam uero ſic, Maledictus qui nõ ſtatuerit uerba legis huius ut faciat ea, & dicet omnis populus, uere. Symmachus ad hunc uertit modum: Maledictus qui non firmauerit ſermones legis iſtius, ut faciat eos, & dicet omnis populus amen. Theodotio ſic tranſtulit: Maledictus qui non ſuſcitauerit ſermones legis huius facere eos, & dicet omnis populus amen. Addit Hieronymus in hoc teſtimonio, quemadmodum & in cæteris, magis curæ fuiſſe apoſtolo, ut ſenſum redderet quàm uerba. Deinde hæc uerba, omnis homo, & in omnibus, quoniam apud ſolos habentur Septuaginta, aut addita fuiſſe à ſeptuaginta, aut à Iudæis fuiſſe eraſa, præſertim cum ea compererit Hieronymus in Hebræis uoluminibus Samaritanorum. At ego non uideo cauſam admodum grauem, cur quiſquam Iudæus uoluerit ea radere, quæ pro Iudæis faciant, non contra Iudæos. Nam ijs optandum etiam erat, uniuerſum hominũ genus legi ſuæ reddi obnoxium. Et adeo uolebant omnia quæ legis ſunt obſeruari debere, ut multa etiam adiecerint. *Libri Samaritanorum.*

Qui non permanſerit.) ὃς οὐκ ἐμμένει, id eſt, Qui nõ permanet, etiãſi id nihil ad ſenſum.

Ex fide uiuit.) Viuet, ζήσεται, ut antea admonuimus in epiſtola ad Rhomanos. Indicat Hieronymus & ita poſſe diſtingui: Iuſtus ex fide, deinde ſubdat, uiuet, ut ſit ſenſus qui uere iuſtus eſt, non ex operibus legis, ſed ex fide, is uicturus eſt. Ex eiuſdẽ interpretatione palam eſt, illum legiſſe, uiuet, non uiuit. Porrò quomodo uarie habeatur hic locus apud interpretes Græcos, dictum eſt in epiſtola ad Romanos. *Diſtinctio noua.*

Ex maledicto legis.) ἐκ τῆς κατάρας, id eſt ex maledictione, ut legit Hieronymus in ſecundo dialogo aduerſus Pelagianos, ſiue deteſtatione. Et rurſum, Factus pro nobis maledictum κατάρα, id eſt, Execratio. Miror cur hic placuerit maledictum, cum ea uox Latinis longe aliud ſignificet, nempe conuicium.

Factus pro nobis maledictus.) κατάρα, id eſt, Maledictum, ut habetur in uetuſtis exemplaribus, ſiue maledictio, aut execratio, ſicuti peſtilentem, peſtem uocamus.

Maledictus omnis qui pendet in ligno.) Locus eſt Deuteronomij xxi. capite. Paulus prudens ac ſciens, opinor, in hoc teſtimonio prætermiſit mentionem dei. Nam Aquila & Theodotion uerterunt, maledictio dei eſt: Septuaginta, maledictus à deo: Symmachus, in blaſphemiam dei ſuſpenſus eſt. Hebion hæreſiarches, ſemiiudæus, ac ſemichriſtianus ad hunc interpretatur modum, ὅτι ὕβρις θεοῦ ὁ κρεμάμενος, id eſt, Iniuria ſiue contumelia dei eſt qui pendet. Addit Hieronymus in altercatione Iaſonis & Papiſci, quæ Græco ſermone conſcripta fuerit reperiſſe, λοιδορία θεοῦ ὁ κρεμάμενος, id eſt, Conuicium dei qui pendet. Ad hæc Iudæus Barhanina, quo nocturno præceptore fuit uſus Hieronymus, adiecit & ita legi poſſe: Quia contumelioſe deus ſuſpenſus eſt. Demiror autem cur hic tantopere laboret, ne Chriſtus dicatur maledictus, cum Paulus eundem dicat eſſe factum peccatum. Nimirũ ut peccatum erat Chriſtus, ita erat & maledictio. Tropo dictus eſt peccatum, tropo dictus maledictio. *Chriſtus maledictus.*

Tamen hominis teſtamentum.) ὅμως ἀνθρώπου. Quod reddi poterat, hominis licet teſtamentum, ut ſtatim ſubaudias, multo magis id oportere fieri in deo. Etiamſi uideo poſſe connecti cum eo quod præceſſit, Secundum hominem loquor, hoc eſt, adferam exemplum rerum humanarum, quæ nullo pacto conferendæ ſunt cum rebus diuinis. Et tamen in humano teſtamento nemo quicquam reſcindit aut immutat, tantum ualet hominis decretum ac placitum. *Tamen noue poſitum.*

Confirmatum teſtamentum nemo ſpernit.) κεκυρωμένην διαθήκην, οὐδεὶς ἀθετεῖ, id eſt, Confirmatum ſiue comprobatum teſtamentum, nemo reijcit aut reſcindit. Nam uerbum hoc ἀθετεῖ paulo ſuperius uertit, abijcit. Ambroſius legit, confirmatum autoritate. Contrariũ eſt illi ἀκυροῦν, quod eſt irritum facere & reſcindere. Participiũ eſt à uerbo de quo meminimus in proxima epiſtola. Confirmate in illo charitatem.

Aut ſuperordinat.) ἐπιδιατάσσεται, id eſt, Adiungit & præter illud aliquid ordinat, hoc

eſt, nec demit, nec addit, nec derogat, nec arrogat.

Paulus torquens ſcripturam in argumentum. Quaſi in multis.) ὡς. Melius hic quadrabat tanquam. Subnotat diuus Hieronymus Paulũ hoc argumento abuſum apud craſſos Galatas, quod ſciret alioqui non probatum iri prudentibus aut eruditis, Atque ob id præmonuiſſe prudentem lectorem, Fratres, ſecundũ hominem dico. Negat enim uſquam ſeminis uocem, poni in literis ſacris, niſi numero ſingulari. Et tamen hoc torquet apoſtolus uelut in argumentum, quo doceat promiſſum hoc in ſolum Chriſtum competere. Mihi magis uidetur ideo teſtatus, quod humano more loqueretur, quod à rebus humanis ſimilitudinem ducturus eſſet, ad res diuinas docẽdi gratia. *Sic & Vergilius, Si magna licet componere paruis.* Iam illud uel citra monitorem oportet eſſe notum, præpoſitionem in, uſurpari loco per, In ſemine tuo, per ſemen tuum. Semen autem uocat poſteritatem.

Teſtamentum confirmatum à deo.) διαθήκην προκεκυρωμένην ὑπὸ τοῦ θεοῦ εἰς χριστὸν, id eſt, Teſtamentum ante confirmatum à deo in Chriſtum. In Chriſtum additur apud Græcos, & item apud Ambroſiũ. Admonet hoc loco diuus Hieronymus, ſi quis diligenter expendat Hebræa uolumina, quoties Septuaginta uerterunt διαθήκην, id eſt, Teſtamentum, Hebræis eſſe, בְּרִית quod pactũ ſonat potius, quàm teſtamentum. Nam in pactis requiritur fides. Cæterum apud craſſos Galatas, Paulus non putauit agendum exactius. Ita Hieronymus. Quaſi uero Paulus non & alijs compluribus locis ſequutus ſit æditionem Septuaginta. Iam uero de numero annorum, an ſatis conſentiant cum narratione Geneſeos, diſſerit acute diuus Auguſtinus libro de ciuitate dei xvi. capite xxiiij. ne nos huiuſmodi appendicibus plus ſatis oneremus hoc inſtitutum.

Non irritum facit.) οὐκ ἀκυροῖ, quod contrarium eſt illi κυρόω, quod non tam eſt comprobare, quàm cum autoritate decernere, & legitime tranſigere rem, ut deinde ratum ſit, quod actum fuerit. Per repromiſſionem donauit deus.) κεχάρισται, uerbum à χάρις dictũ à gratia, quam Paulus ubique opponit operibus legis Moſaicæ.

Diſtinctio. Quid ergo lex, propter tranſgreſſiones.) Auguſtinus in commentarijs ita iubet diſtingui. Quid ergo? deinde ſubnectatur reſponſio, lex propter tranſgreſſores addita fuit. Atque hæc diſtinctio habebatur in utroque codice Conſtantienſi. Verũ id retractat, putatque ſatius eſſe diſtinguere, quemadmodum nos diſtinximus. Quid ergo lex? ac deinde ſibi reſpondeat Paulus, propter tranſgreſſiones addita fuit. Hãc diſtinctionem didicit, ut arbitror, ex Græcis: Sic enim Theophylactus, τί οὖν ὁ νόμος;

Poſita eſt.) προσετέθη, id eſt, Addita eſt, ſiue appoſita eſt, niſi legas προετέθη, ſed προσετέθη legit Theophylactus, nec indiligenter explicat. Non enim dixit poſitam, ſed additã, ne quis exiſtimaret hanc eſſe præcipuã, ſed obiter adiunctã inter primã promiſſionẽ & euangeliũ.

Cui promiſerat.) In quodam codice legi ὃ ἐπήγγελται, id eſt, Quod promiſſum fuit. In alijs erat ᾧ. Neque enim opinor apud Græcos idẽ fieri in recto, quod in huiuſmodi ſit in obliquis, ut articulus poſtpoſitiuus congruat antecedenti, nõ ſuo uerbo, niſi quod Græcis dicuntur euangelizari, quibus adfertur nuncius. Hoc ſane tropo idem erit ſenſus, ſiue legas ὃ ſiue ᾧ. Theophylactus legit ᾧ.

Mediator uerbum theologicum. In manu mediatoris.) μεσίτου. Fortaſſis & hæc una eſt ex his dictionibus, quas ceu peculiares diuinæ ſcripturæ mutare non poſſumus, niſi placet conciliator, aut interceſſor. Hic Hieronymus meminit hyperbati, & ordinem ſermonis confuſum ad hunc reſtituit modum, Lex poſita eſt per angelos in manu mediatoris, propter tranſgreſſiones ordinata per angelos, donec ueniret ſemen, cui repromiſſum erat.

Pædagogus noſter fuit in Chriſto.) Melius hoc loco, In Chriſtum, ſiue ad Chriſtum, εἰς χριστόν. Atque ita legit Hieronymus, in ſecundo dialogo aduerſus Pelagiũ. Pædagogus enim Græcis uile nomen eſt ſerui, cui committitur ad tempus cura pueri, ne quid per ætatem peccet, dictus à ducendo puero, quo magis quadrat quod ſequitur, ad Chriſtum.

Vt ex fide iuſtificemur.) Ambroſius legit Iuſtificaremur, ἵνα δικαιωθῶμεν.

Non eſt maſculus neque fœmina.) In cæteris uſus eſt coniunctione neque, in hoc ultimo iugo uſus eſt καὶ &. quæ tamen coniunctio idem pollet, ἄρσεν καὶ θῆλυ. Admonet Hieronymus hic ἕλληνα, id eſt, Græcum pro ethnico poni.

Vnus, pro unum. Omnes enim uos unum eſtis.) Vnum legere uidetur Hieronymus, Ambroſius & Au-

guſtinus

guſtinus,niſi quod ſubolet Ambroſium unus legiſſe nō unum ex his quæ aſſcribit, Apud deum enim nulla diſcretio perſonarum eſt,niſi morum & uitæ,ut homines unius fidei,meritis diſtinguantur non perſonis. Cæterum Græci,unus legunt genere maſculino εἷς ἐστὲ, & interpretatur Theophylactus,ſiue quod iam Chriſti formam ſimus induti,ſiue quod unū corpus ſumus,ſub uno capite Chriſto. Ac mihi ſanè noſtra lectio magis probaꝛ, niſi quod magno conſenſu diſſentiunt ab hac Græcorum exemplaria. Nec uideo tamen cur abhorreamus ab hoc tropo quo multi dicuntur unus,quum nec unum dicantur abſq; tropo,nec unanimes. *Si autem uos Chriſti.)* Hoc loco uideo ueteres trifariam legiſſe. Diuus Hieronymus ad eum legit modum ad quem ſcriptum comperimus in Græcorum exemplaribus,εἰ δὲ ὑμεῖς χριστοῦ, id eſt, Quod ſi uos eſtis Chriſti. Diuus Auguſtinus hoc pacto legit, Omnes uos unum eſtis in Chriſto Ieſu.deinde ſubijcit,quod ſi.ut hic interpoſita ſubdiſtinctione ſubaudiatur, uos eſtis unum in Chriſto, ac deinde inferatur, ergo ſemen Abrahæ eſtis. Porrò iam quod Auguſtinus putat ſubaudiendum, id Ambroſius explicat ad hunc legens modum: Si ergo uos unum eſtis in Chriſto Ieſu,ergo ſemen Abrahæ eſtis. Annotauit hoc Hieronymus, quoties de Chriſto fit mentio, promiſſiones multitudinis numero poni. uelut illic, Abrahæ autem dictæ ſunt promiſſiones & ſemini eius, hoc eſt, Chriſto. Rurſus ubi de his qui per Chriſtum ſunt Abrahæ, numero ſingulari, uelut hoc loco, κατ' ἐπαγγελίαν κληρονόμοι.

Triplex lectio.

EX CAPITE QVARTO.

Dico autē.) Hoc more Paulus loqui ſolet,quoties ingrediꝛ interpretari quæ dixerit. Proinde dilucidius erat, Quod dico tale eſt,aut,Illud aūt eſt,quod dico.

Hæres paruulus eſt.) νήπιος, id eſt, Puer ſiue infans,& ea ætate quæ nondū ſapit. Latine tamen uertit interpres.

Nihil differt à ſeruo.) διαφέρει ambiguū eſt. Nam ſignificat & antecellit. Verum hoc loco nihil refert. Imò ſeruo ſubiectus eſt.

Tutoribus & actoribus.) ἐπιτρόπους καὶ οἰκονόμους,id eſt, Curatoribus & diſpenſatoribus, hoc eſt,rei familiaris procuratoribus. Quanquam Hieronymus & Ambroſius, atq; item Auguſtinus legunt,ſub actoribus,pro οἰκονόμοις,qui adminiſtrant res minorū. Porrò pueris pupillis dabantur tutores,furioſis & adoleſcentibus,curatores, qui pro illis rem adminiſtrarent,licet exiſtimem hos & actores dici. Actor ambigua uox eſt.

Præfinitum tempus.) προθεσμίας. Quæ uox ſignificat diem præſcriptum ad quem ius alicuius duraret,ultra quem non liceret agere. Tale eſt ius tutorum.

Paruuli.) νήπιοι. De quo ſæpius iam admonuimus.

Sub elementis mundi ſeruientes.) δεδουλωμένοι,id eſt, In ſeruitutem redacti.quod Ambroſius legit,ſubiecti,& referendum uidetur ad, Sub elementa, ὑπὸ τὰ στοιχεῖα. Quaſi dicas, ſub elementa in ſeruitutē redacti. Latina uox elementi anceps eſt,quemadmodum & στοιχεῖον apud Græcos, quæ declarat interim initium ac primordiū rei naſcentis, interim ipſas literas. Nam & Ariſtoteles in phyſicis, inter ea unde cognitio rerum naſcitur recēſet στοιχεῖα, id eſt,elementa,ſubijciens hæc principijs & cauſis. Et Iuſtinianus libros inſtitutionum,elementa iuris appellat,ueluti rudimenta. Paulus eodem uerbo uſus eſt in epiſtola ad Coloſſenſes: Videte ne quis uos deprædetur per philoſophiam,& inanem deceptionem, ſecundum traditionem hominum,ſecundum elementa mundi, κατὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου. Ac rurſus in eadem: *Si mortui eſtis cum Chriſto ab elementis,* ἀπὸ τῶν στοιχείων. Nec uideo cur diuus Hieronymus aliud quiddam uelit eſſe elementum hoc loco ad Galatas, & in epiſtola ad Coloſſenſes. Certe utrobiq; de ceremonijs Iudæorum agit, & hominum inſtitutionibus, quæ uelut exordia data ſunt hominibus rudibus adhuc,& nondum capacibus euangelicæ doctrinæ. Nec ab his diuerſum eſt, quod ſcribit ad Hebræos, Et cum deberetis eſſe magiſtri,propter tempus,rurſum neceſſe habetis ut doceamini, quæ ſint elementa principij ſermonum dei, τίνα τὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχῆς. Hic ſenſus mihi uidetur eſſe germanus,reliqui,meo iudicio, magis oſtentant eruditionem aut ingenium interpretis, quàm oſtendunt mentem Pauli. Neq; eſt cur nos moueat quod Paulus adiecit, elementa mundi. Mundum enim uocat, quicquid eſt uiſibile & caducum. In huiuſmodi rebus ſita eſt ſuperſtitio ceremoniarū, ne guſtaueris,ne tetigeris,ne contrectaris.

Diſtinctio.

Elementa mundi.

Miſit deus filium.) ἐξαπέστειλεν, id eſt, Emiſit, uel potius legauit, nempe cum mandatis. Nam id proprie ſonat Græca uox, aliud enim eſt πέμπειν.

Factum ex muliere.) Prius factum eſt Græce γενόμενον, poſterius γινόμενον, ut illud uertas natum, hoc factum eſt. Quanquã Græci codices non omnes diſtinguunt. Certe Theophylactus utrobiq; legit γινόμενον. Atqui Auguſtinus libro de trinitate & unitate dei, cap. iij. refert ad hunc modum: Miſit deus filium ſuum, natum ex muliere, factum ſub lege. Ac mox eiuſdem operis, cap. ſexto. Factum autem hic nihil aliud ſonat, quàm ſubditum legi, quemadmodum dicitur factus pallidus qui expalluit, ne quis hic fruſtra philoſophetur de creatura.

Redimeret.) ἐξαγοράσῃ. Quod ad uerbum ſonat emercaretur, hoc eſt, dato precio aſſereret in libertatem, quod dicas licet eximeret.

Vt adoptionem.) Græcis unica dictio eſt υἱοθεσίαν. Quã interpres, quo plenius exprimeret, periphraſi reddidit, quod adoptio uideatur latius patere.

Quoniam autem eſtis filij dei.) Redundat dei, iuxta conſtantem Græcorum lectionẽ, nec admodum ad ſenſum facit, tantũ agit de conditione liberorũ, licet refragentur omnes Latini quos ego uiderim, excepto uetuſtiſſimo codice Donatiani.

In corda ueſtra.) ἡμῶν, id eſt, noſtra, conſentiente cũ Græcis utroq; codice Conſtantienſi,

Abba pater. Ambroſio & Hieronymo. Quoniam autem præceſſit, eſtis, lector parum attentus deprauauit ſcripturam. Et ſicuti ſuperius oſtenſum eſt ἀββᾶ ὁ πατήρ, Abba pater, non eſt ἀναδίπλωσις iuxta Hieronymum, conſentiente & Auguſtino, & ni fallor, Ambroſio, ſed abba peregrinum eſt uerbum, Hebræis Syriſq; commune, id interpretatur adiecto uerbo Græco, qui mos peculiaris eſt ſcripturæ diuinæ, ut Bartimæus, filius Timæi, in euangelio: Aſer, diuitiæ, Thabita, dorcas, in Actis: & in Geneſi Meſech, uernaculus, aliaq; his conſimilia.

Iam non eſt ſeruus.) Es, ſecũdæ perſonæ, non tertiæ, εἶ. In nonnullis exemplaribus omnino non additur. Tantum eſt οὐκ ἔτι δοῦλος, ut ſubaudias eſt, aut es, ſi mauis. Et interpres, iam, ſuum, nimis amat, aliâs gaudens, uel intempeſtiua uarietate οὐκ ἔτι εἶ, id eſt, Nõ deinde es, non amplius es.

Varia lectio. Et hæres per deum.) Et hæres dei per Chriſtũ καὶ κληρονόμος θεοῦ διὰ χριστοῦ. Hieronymus legit, Et hæres per Chriſtum, omiſſa mentione dei. Ambroſius & Auguſtinus legũt ut noſtra habet æditio. Mihi magis probatur quod legit Hieronymus. Porrò dei uidetur additum ab interprete quopiam. Abſolutius enim erat hæres, ſi nihil addas ut opponatũ ſeruo. Deniq; quod adiecit, per Chriſtum, ſuo more fecit Paulus, qui ſic omnia dei beneficia uult ad nos à patre proficiſci, ut per Chriſtum filium ad nos ueniant, uelut inſitos Chriſto. Per quem adoptione & filij ſumus & hæredes. Hoc loco plus habet Theophylactus ſic legens, εἰ δὲ υἱὸς, καὶ κληρονόμος, κληρονόμος μὲν θεοῦ, συγκληρονόμος δὲ χριστοῦ, id eſt, Quod ſi filius & hæres, hæres quidem dei, cohæres uero Chriſti. Quemadmodum autem legit ita & interpretatur. Verũ quod hic ſupereſt tranſſcriptũ apparet ex cap. epiſtolæ ad Romanos viij.

Cum cognoueritis.) νῦν δὲ γνόντες, id eſt, Nunc autem poſteaq; cognouiſtis deum.

Imò cogniti eſtis.) μᾶλλον δὲ, id eſt, Magis autem. Et ita legit Hieronymus. Quanquam magis, hoc loco correctionem habet uerius quàm comparationem.

Quibus denuo.) Pro denuo, Græcis eſt πάλιν ἄνωθεν, id eſt, Rurſum ab initio. Et ἀναδίπλωσις ad uehementiam facit. Nos uertimus iterum ab integro.

Et tempora.) καιρούς, id eſt, Opportunitates. Neq; enim eſt χρόνους, Hæc autem ad feſtos Iudæorum dies pertinent, quibus hoc aut illud fas erat aut nefas.

Timeo ne.) φοβοῦμαι ὑμᾶς, id eſt, Timeo uos. Atq; ita legit Ambroſius, & item Auguſtinus, nec ſecus habetur in peruetuſtis exemplaribus. Verti poterat, Timeo de uobis.

Fratres obſecro uos.) δέομαι ὑμῶν, id eſt, Rogo uos. Hæc uult diuus Hieronymus ad ſuperiora referri ad hunc modum: Fratres obſecro uos, ſitis ut ego, quoniam ego ut uos, hoc eſt, abijcite ſuperſtitionem Iudaicam, quam uidetis abieciſſe me. Aut proficite ad meã perfectionem, quandoquidem ego memetipſum ad ueſtram infirmitatem inclinaui. Nam ut, mauult Valla quàm ſicut, non ſolum hic, uerum etiam in proximo loco.

Tentatio ueſtra cruceſtri. Iam pridem.) Græcis eſt, prius πρότερον.

Tentationem ueſtram.) πειρασμόν μου, id eſt Tentationem meam ſiue mei, imò meam. ut intelligas

intelligas Paulum tentaſſe Galatas ſuo ſermone humili & incondito. Quanquam ſermo Græcus anceps,& Hieronymus uarie exponit. Nimirum tentatio Galatarum erat, quod homo humilis & malis humanis obnoxius, cum Chriſtum crucifixum prædicaret, neque quicquam præterea magnificum, tamen immortalitatem polliceretur. Aut certe, laborauit illic aduerſa ualetudine,& cum cernerent corpuſculum morbis afflictum,tamen immortalitatem prædicanti crediderunt. Sunt enim qui putant Paulum crebro capitis dolore fuiſſe uexatum,atq; hunc ab eo uocatum ſtimulum ſatanæ. Siue,quod cernerent ſuum apoſtolũ contumelijs oneratum,inſectationibus agitatum,flagris cæſum,lapidibus obrutum. Poterant hæc illos ab admiratione illius alienare.

Vbi eſt ergo.) τίς οὖν ἦν,id eſt, Quæ ergo erat. Et ita legit Ambroſius. Cæterum beatitudo non eſt μακαριότης,ſed μακαρισμὸς,quod magis ſonat beatificationẽ, à uerbo μακαρίζειν, Μακαρισμὸς
quod eſt beatum dicere, ſiue iudicare, id quod non obſcure ſignificat diuus Hieronymus μακαριότης.
his quidem uerbis,Quamuis,inquit, eo tempore, quo euangelium iuxta carnem ſuſceperatis,beatos dicerem,quod in initijs feruebat, tamen nunc quia nõ uideo ædificio culmen impoſitum, et penè nequicquam iacta fundamenta,cogor dicere,ubi eſt beatitudo ueſtra, qua uos beatos arbitrans ante laudabam? Itidem exponit & Theophylactus,nimirum de laude qua prædicabantur ab omnibus, quod eſſent φιλοδιδάσκαλοι.

Aemulantur uos.) ζηλοῦσιν ὑμᾶς. Ea uox cum Græcis diuerſos habeat uſus, tamen hoc loco recte uerteretur,diligunt ſiue affectant,ſiue ambiunt, & zelotypia laborant erga uos, quod in fine ſubnotat & Hieronymus. Agit enim de quibuſdam,qui ſub prætextu amoris & ſtudij erga Galatas,hoc agebant,ut illos pertraherent in ſeruitutem legis Moſaicæ.

Sed excludere uos.) Græce eſt ἐγκλεῖσαι.id eſt,Includere. Quanquam Græci codices hic Excludere.
uariant,cum in nonnullis ſit ἐκκλεῖσαι concludere,legi inuoluere,excludere à libertate Chri- Includere.
ſti. Theophylactus legit & interpretatur excludere ἐκβαλεῖν, Nam excluditur qui non admittitur & excluditur qui eijcitur. Vtinam hodie nulli ſint apud Chriſtianos in quos competat hæc Pauli querimonia.

Vt illos æmulemini.) αὐτούς,ut ſe ſiue ut ipſos æmulemini.

Bonum autem æmulamini in bono.) καλὸν δὲ τὸ ζηλοῦσθαι ἐν καλῷ,id eſt, Bonum autem ſcilicet eſt,æmulari in bono ſemper. Bonum eſt alios imitari uelle,ſed non in quauis re,uerũ in re bona. Et ad hunc modum legit Auguſtinus: Bonum autem eſt,ait, æmulari in bono ſemper. Interpres legiſſe uidetur καλὸν δὲ ζηλοῦσθε,ut extrema ſyllaba uerbi deſinat in epſilon. Nec ſono uocis diſtingui poſſunt Græcis æmulari & æmulamini. Quin & infinitum accipi poterat pro imperatiuo,ni additus eſſet articulus. Aliud autem declarat æmulari primo loco,quàm duobus ſequentibus,in quibus tamen non eſt ſimpliciter imitari,ſed imitari cum admiratione ſtudioq; inſequendi. Nam id eſt quod paulo poſt dicit apertius, Sed ut in carne ueſtra glorientur.

Cum præſens ſum apud uos.) Tametſi conſentiunt omnes, tamẽ ſermo Græcus anceps eſt,qui & hunc ſenſum habere poteſt, μὴ μόνον ἐν τῷ παρεῖναί με πρὸς ὑμᾶς, non ſolum in hoc quod adſum apud uos, quia dixit ante ἐν τῷ καλῷ. Honeſtum enim ſemper ſequendũ eſt; etiamſi abſit is qui tradidit. Innuit enim ſuam abſentiam fuiſſe in cauſa,ut aliò elaberentur.

Vellem autem eſſe apud uos modo.) Modo,hoc loco pro nunc poſitum eſt ἄρτι, Nec eſt eſſe,ſed παρεῖναι,id eſt, Adeſſe.

Quoniam confundor in uobis.) ἀποροῦμαι, id eſt, Perplexus ſum ſiue indigus ſum,ſic ἀπορεῖσθαι.
enim explicat diuus Hieronymus. Quanquam apud Græcos ἀπορεῖσθαι, eſt aliquoties hærere,& inopem eſſe conſilij. Sic erat affectus Paulus, ut neſciret, quid ageret cum Galatis, quos uidebat omnino tendere ad ſeruitutem legis, & hoc magnis apoſtolis,ut putabatur, eò uocantibus. Cæterum uulgus nullum facit diſcrimen inter confuſionẽ, quæ græcis σύγχυσις dicitur,& pudorem ſiue erubeſcentiam quæ αἰσχύνη dicitur,ſiue ἐντροπή. Sed aliud eſt pudere & erubeſcere,aliud animo turbatum eſſe,ut neſcias quid ſit agendum. Etiamſi nonnunquam detorqueatur ad uehementem pudorem, qui turbare ſolet animum, & tenebras offundere,uelut apud Euripidem ὡς δ᾽ ἄνολβον εἶχες ὄνομα σύγχυσίν τι. Quanquam hic quoq; perplexus poteſt intelligi, magis quàm pudefactus. Nec erat quod hoc loco uerbũ confundor mutaretur, niſi interpres aliâs libenter & frequẽter uſus eſſet eo pro erubeſcere.

alioqui belle explicabat Græcam uocem ἀποροῦμαι.

Legem nõ legiſtis.) Auditis, eſt Græce, ἀκούετε. Hieronymus legit audiſtis, niſi mendum ſubeſt. Nam arbitror fuiſſe ſcriptum auditis. Habet autem tropus ſuam gratiam, quaſi lex ipſa loquatur, uetans ne poſthac ſeruetur. Itaq; hoc ipſo repugnabant legi, quod affectarent obſeruare legem.

Per allegoriam dicta.) ἀλληγορούμενα, id eſt, Quæ per allegoriam dicuntur. Eſt autem allegoria, cum aliud dicitur, aliud ſignificatur. Auguſtinus libro de trinitate xv. cap. ix. teſtatur ſe legiſſe, quæ ſunt in allegoria. Et quoniam allegoria Græca uox ſit, quoſdam Latinos interpretes, Ita reddidiſſe, Quæ ſunt aliud ex alio ſignificantia.

Locus obſcurus. Vnum quidem in monte.) A monte eſt Græce ἀπὸ ὄρους. Et ita legunt et Hieronymus & Ambroſius. Neq; ſecus habebat codex Donatiani. In altero Cõſtantiẽſi nempe uetuſtiore manebat germana ſcriptura, in altero raſura teſtabatur operam deprauatoris. Quanquam locus hic multis modis deprauatus eſt. Porrò Græce ſic habet, ἀπὸ ὄρους σινᾶ, εἰς δουλείαν γεννῶσα, ἥτις ἐστὶν ἄγαρ. τὸ γὰρ ἄγαρ σινᾶ ὄρος ἐστὶν ἐν τῇ ἀραβίᾳ, συστοιχεῖ δὲ τῇ νῦν ἱερουσαλὴμ, δουλεύει δὲ μετὰ τῶν τέκνων αὐτῆς. ἡ δὲ ἄνω ἱερουσαλὴμ, ἐλευθέρα ἐστὶν, ἥτις ἐστὶ μήτηρ πάντων ἡμῶν, id eſt, A monte Sina in ſeruitutem generans, quæ eſt Agar. Nam Agar, Sina mons eſt in Arabia, cõfinis eſt autem ei quæ nunc eſt Hieruſalem, ſeruit autem cum filijs ſuis. Porrò quæ ſurſum eſt Hieruſalem libera eſt, quæ eſt mater omnium noſtrum. Admonẽt Græcorum ſcholia, cũq; his Theophylactus, montem Syna, Arabum lingua Agar appellari. Eundem autem eſſe montem, diuerſis nominibus. Tametſi nihil huiuſmodi meminit Hieronymus in huius epiſtolæ commentarijs. Auguſtinus & Ambroſius legunt, quod eſt Agar, non, quæ eſt. Tametſi utraque lectio ſenſum eundem exprimit, quod relatiuum nomen inter duo intercedens ſubſtantiua, cum utrouis ſolet congruere, præceſſit enim teſtamenta, & ſequitur nomen mulieris Agar. Niſi quod cum legimus quæ eſt Agar, amphibolon eſt, an quæ pertineat ad ſeruitutem. Etiamſi in hac lectione ſenſus ferè eodem recidit. Siquidem, eſt, hoc loco poſitum eſt pro ſignificat, quod genus illud, Petra autem erat Chriſtus, annotante Auguſtino locis aliquot. Perpuſillum enim refert, utrum Agar typum habeat teſtamenti generantis in ſeruitutem legis, an ipſius ſeruitutis, quam habebat teſtamentum. Porrò illud generans, neceſſe ut ad teſtamentum referatur, quod ſignificatum fuiſſe uult in typo Agar. Deinde quod ſequitur, τὸ γὰρ ἄγαρ, non ad ancillam, ſed ad montem pertinet, quod uel ex ipſo genere deprehenditur, quod mons apud Græcos neutri generis ſit. Ambroſius uidetur Græcum genus reliquiſſe, cum ait: In ſeruitutem generans, quod eſt Agar. Cæterum quod addit, Quæ nunc eſt Hieruſalem, huc pertinet, quod olim ea ciuitas alijs nominibus fuerit appellata, primum Iebus,, deinde Salem, deinde Hieruſalem, uelut ex utriſque compoſito uocabulo, poſtremo Aelia.

Hieruſalem multis dicta nominibus. Lætare ſterilis quæ non paris.) Teſtimonium adductum eſt, ex Eſaiæ cap. liiij. Hebræa ſic extulit Hieronymus: Lauda ſterilis, quæ non paris, decanta laudem & hinni quæ non parturiebas, quoniam plures filij deſertæ, magis quàm eius quæ habet uirum. Verum iuxta Septuaginta legimus hunc in modum, εὐφράνθητι στεῖρα ἡ οὐ τίκτουσα, ῥῆξον καὶ βόησον ἡ οὐκ ὠδίνουσα, ὅτι πολλὰ τὰ τέκνα τῆς ἐρήμου, μᾶλλον ἢ τῆς ἐχούσης τὸν ἄνδρα, id eſt, Lætare ſterilis quæ non paris: erumpe & clama, quæ non parturis, quia plures filij deſertæ, magis quàm eius quæ habet uirum. Symmachus ita uertit: Lætare ſterilis, quæ non peperiſti, gaude in exultatione & hinni, quæ nõ parturiſti, plures enim filij diſſipatæ, magis quàm eius quæ erat ſub uiro. Ab hoc non diſcrepant, Theodotion & Aquila, præterquam in pauculis uerbis. Vnde palàm eſt in hoc loco Paulum uſum uerbis Septuaginta, quod per omnia ſenſus cõcordet cum Hebraica ueritate.

Cum filio liberæ.) Hieronymus legit, Cum filio meo Iſaac. Atq; ita ſanè legitur Geneſis cap. xxi. Ad eundem modum legit Ambroſius. Quo magis admiror unde hæc ſcriptura in noſtros codices inuaſerit. Ex interpretatione Theophylacti nõ ſatis liquet quid legerit, niſi quod contextus cum noſtra uulgata lectione conſentit.

Qua libertate Chriſtus.) Græca ſic habent, τῇ ἐλευθερίᾳ οὖν ᾗ Χριστὸς ἡμᾶς ἠλευθέρωσε, στήκετε, καὶ μὴ, id eſt, Libertate igitur, qua Chriſtus nos liberauit ſtate, &c. ut libertate ad ſequentia pertineat, non ad ſuperiora. Tametſi Hieronymus ſecus uertit, ac ſecus legunt Ambroſius

& Augu-

& Auguſtinus, hinc nouum ſermonis caput ordientes. State igitur &c. Mecum haud obſcure facit Theophylactus, στήκετε uerbum etiam interiecto commentario ſeparans ab ijs quæ ſequuntur, Nec interpres hoc mutare potuit. Ad ſenſum haud magnopere refert. *Diſtinctio.*

EX CAPITE QVINTO.

Contineri.) μὴ ἐνέχεσθε, id eſt, Obnoxij ſitis, aut implicemini ſeu illaqueemini.

Circumcidenti ſe.) περιτεμνομένῳ, id eſt, Qui circumciditur.

Euacuati eſtis à Chriſto.) κατηργήθητε ἀπὸ τοῦ χριστοῦ. Hanc uocem interpres conſtanter ita uertit, cum ſignificet aliquid aboleri & irritum ocioſumq; fieri, ac uelut antiquari. Idem eſt cum eo quod paulo ſuperius dixit, nihil Chriſtus uobis proderit. Si addicitis uos legi Moſi, Chriſtus uobis eſt antiquatus & ocioſus. Hieronymus indicat hanc uocem καταργεῖσθαι, nō recte uerti ab interprete, cum ſit potius in opere ceſſare. ἀργὸς enim ocioſus eſt, uelut ἄεργος. unde dictum eſt καταργεῖσθαι. *καταργεῖσθαι quid.*

Per dilectionem operans.) Rurſum hic operans, non ſignificat quod uulgus ſomniat, ſed quæ uim ſuam occultam exerceat in nobis, quod proprium eſt ſpiritus. Sentitur enim uis, cum ipſe nuſquam appareat. Nam legem uult parum efficacem uideri, contra fidem efficacem. ἐνεργουμένη, quod agens rectius uerti poterat.

Quis uos faſcinauit.) ἐνέκοψε. Quod Hieronymus & Ambroſius uertunt, impediuit. Et gloſſa ordinaria indicat in Latinis codicibus fuiſſe duplicem lectionem, cum apud Græcos non ſit niſi una. Certe in codice Donatiani ſcriptum comperi faſcinauit. Ex hoc loco uidetur additum, Non credere ueritati, de quo ſuperius admonuimus. & quod illic uertit nō credere, hic uertit non obedire. Imò Hieronymus, hic admonet totum hoc, non obedire ueritati, non inueniri in uetuſtis codicibus. etiamſi Græci codices hoc errore ſunt cōfuſi. Nec ad ſenſum facit addita particula. Senſus enim plenus erat, Bene currebatis, quis interrupit curſum ueſtrum.

Nemini conſenſeritis.) Et hanc particulam uelut adiecticiam, præterit Hieronymus, cum nec in Græcis reperiatur codicibus, nec apud ullum illorum qui commentaria ſcripſerint in Paulum. Etiamſi Theophylacti interpres in cōtextu de ſuo addidit, cum nec ſit apud Græcos, nec in interpretatione fiat ulla mentio. Certe in codice Donatiani non addebatur, nec in utroq; Conſtantienſi. Et tamen propemodum addiuinare licet Ambroſium hanc particulam addidiſſe, non addidiſſe autem ſuperiorem, Non credere ueritati, ſic enim explanat: Exercitium illorum in opere fidei bonum fuiſſe teſtatur, ſed nequitia malorum hominum detentos, ne curſum ſuum officio perſeuerante conſummarent. unde ut reſipiſcant hortatur, de cætero nulli eorum credentes, qui ut opera legis ſeruanda ſuaderent, euangelicæ ueritati non eos obedire ſinebant. Certe in contextu nō additur apud Ambroſium hæc particula: Nemini conſenſeritis, ne apud Auguſtinum quidem. *Supereſt apud nos.*

Perſuaſio hæc non eſt &c.) Græcis nec eſt hæc, nec ueſtra, ſed duntaxat ἡ πεισμονὴ, id eſt, Perſuaſio. Quanquam ſenſus non admodum pugnat, niſi quod hic ſignificat perſuaſionē non obtemperantium, ſed perſuadentium, ut referatur ad ſuperiorem interrogationem, Quis uos impediuit bene currentes? Nempe quorundam perſuaſio auocantium uos ad Moſaicas ceremonias, quæ perſuaſio non eſt profecta à Chriſto, qui aliò uos uocauit, nempe ad ſpiritualia. *Perſuaſio, cætera ſupſunt.*

Totam maſſam corrumpit.) ὅλον τὸ φύραμα ζυμοῖ, id eſt, Totam conſperſionem fermentat, ſic enim uertit diuus Hieronymus in commentarijs, palàm damnans ac reijciens uerbum maſſæ. Nec tamen reddit cauſam, cur reijciat, nec abſtinet ab uſu uocis damnatæ, in interpretatione. Neq; tamen negari poteſt, maſſam eſſe uocem Latinam, etiamſi cōſperſio in hoc ſenſu reperitur apud Columellam, & magis exprimit uocem Græcam φύραμα. Vel hic locus arguit hanc tranſlationem non eſſe Hieronymi, quæ dictionem habet, quam ille teſtatur à ſe correctam fuiſſe. Pro corrumpit Hieronymus legit fermentat. Eſt enim Græce ζυμοῖ. Siquidem non protinus corrumpitur, quod afficitur fermento.

Nihil aliud ſapietis.) φρονήσετε. Melius Ambroſius, qui legit ſentietis, hoc eſt, non eritis in alia ſententia, & non cogitabitis de nouando uitæ inſtituto. Nam id eſt, nihil aliud, nihil diuerſum, nihil nouum: Quemadmodum dicimus aliud ab illo.

Quicunque eſt ille.) ὅς τις ἂν ᾖ, id eſt, Quicunque fuerit, ſiue ſit. Atque ita legit diuus Ambroſ.

Ergo euacuatum eſt ſcandalum.) ἄρα κατήργηται, id eſt, Ergo ceſſauit. ut non ineleganter exponit diuus Hieronymus, quod uulgo uocant caſſatum. Admonet autem & hic Græcam uocem rectius exprimere Pauli mentem quàm Latinam. Caſſatur enim quod deſijt habere uigorem.

Sēſus triplex.

Vtinam abſcindantur.) Vtinam & abſcindantur, addita copula καὶ ἀποκόψονται, id eſt, Amputentur etiam ſiue reſecentur. Eſt nonnihil emphaſeos in coniunctione, non ſolum iu dicentur, ſed etiam anathema fiant, penitus reſecti à ueſtro conſortio. Aut qui uos uolunt circumcidi, ipſi prorſus execentur, ut Paulus imprecetur exectionem totius membri, qui docerent circumciſionem. Attingit hunc ſenſum Ambroſius & item Theophylactus, ſed alter mihi uidetur apoſtolica grauitate dignior. Auguſtinus ex maledictione facit benedictionem, ſic interpretans: Quaſi Paulus precetur pſeudapoſtolis, non ut circumcidantur, ſed abſcindantur, hoc eſt, ſpadones fiant propter regnum cœlorum, ſic enim futurũ, ut deſinant prædicare Iudaicam circumciſionem. Hoc commentum maluit amplecti, quàm tribuere Paulo imprecationem.

Auguſtini coactus.

Qui uos conturbant.) οἱ ἀναστατοῦντες, id eſt, Qui uos à ſtatu dimouent. Vnde Ambroſius legit, Hi qui uos ſubuertunt. Nos uertimus, qui uos labefactant. Reſpexit enim ad id quod dixerat ſtate. Labefactatur autem quod à ſtatu ſuo dimouetur. Annotat uocis huius emphaſim diligenter Theophylactus.

Additum aliquid.

In occaſionem detis carnis.) Detis, uerbum apud Græcos non habetur. Et carni, dandi caſu profertur, non carnis, paterno. Et ſubaudiendum eſt detis, ut admonet diuus Hieronymus, aut aliud accommodatius. Apparet Vallam accuſatiuum libertatem referre, ad uerbum quod ſequitur ſeruiatis, quaſi dicas, ne ſeruiatis libertatem ueſtram carni. Verum id præterquam quod ab omnium ſententia diſſidet, duriuſculum eſt & coactius. Theophylactus ſubaudiendum putat ἔχωμεν, id eſt, habeamus. Certe ut modo dixi, teſtatur Hieronymus, uerbum detis additum ab interprete, non poſitum à Paulo. Et neſcio quid gratiæ peculiaris habet hæc apoſiopeſis, in deterrendis ijs quos nolis offendere.

Apoſiopeſis.

Sed per charitatem ſpiritus.) Spiritus in Græcis codicibus non habetur, nec in Hieronymo, nec in Auguſtino, tantum apud Ambroſium legere memini, qui ſic etiam interpretat, ut ſit quod opponat carni.

Dilectio proximi.

Diliges proximum tuum.) Græci habent ἐν τῷ ἀγαπήσεις. i. Nẽpe in hoc, Diliges proximum &c. unde & nos ita uertimus. Admonet Auguſtinus multis uerbis hic de dei dilectione ſileri, quod ea fingi poſſit, dilectio proximi facilius queat conuinci. Et conſequitur, ut qui proximum dure tractat, is nec deum amet. Subindicat idem, licet obſcurius Ambroſius. Hoc admonendum putaui, ne quis de ſuo adijciat uelut omiſſum, quod à Paulo non eſt additum.

Mordetis & comeditis.) Pro comeditis, Ambroſius legit criminatis, ſi modo codex mendo uacat. Haud ſcio an exemplar illius habuerit διαβάλλετε, id eſt, Calumniamini.

Dico autem in Chriſto.) In Chriſto, non additum eſt apud Græcos, nec apud Hieronymum, nec apud Ambroſium, ne in uetuſtiſſimo quidem exemplari Paulino, ſuffragabatur uterque codex eccleſiæ Conſtantienſis, tantum eſt, Dico autem, ſpiritu ambulate. Sic enim indicat quorſum tendat totus hic ſermo.

Et deſideria.) Deſiderium eſt Græce ἐπιθυμίαν, Ambroſius legit concupiſcentiam carnis non perficietis, tametſi id nihil ad ſententiam.

Hæc enim ſibi inuicem.) Apud Græcos pro enim eſt δὲ, autem, ταῦτα δὲ, hæc autẽ, Quanquam id quidem ad ſenſum haud magni refert.

In Catalogis crebro erratur.

Quæ ſunt,) In pleriſque huiuſmodi recenſendis, Latina nonnihil à Græcis diſcrepant, librariorum opinor obliuione. Hæc Græcis ſic habent, μοιχεία, πορνεία, ἀκαθαρσία, ἀσέλγεια, εἰδωλολατρεία, φαρμακεία, ἔχθραι, ἔρεις, ζῆλοι, θυμοί, ἐριθεῖαι, διχοστασίαι, αἱρέσεις, φθόνοι, φόνοι, μέθαι, κῶμοι, id eſt, Adulteriũ, ſcortatio, immundicia, laſciuia, idolorum cultus, ueneficium, ſimultates, lis, æmulationes, iræ, cõtentiones, factiones, ſectæ, inuidiæ, cædes, ebrietates, comeſſationes. Diuus Hieronymus ſic legit: Quæ ſunt fornicatio, immunditia, impudicitia, idolorum ſeruitus, ueneficia, inimicitiæ, contentiones, æmulationes, iræ, rixæ, diſſenſiones,

hæreſes

hæreſes,inuidiæ,ebrietates,comeſſationes. Ambroſius legit ad hunc modum: Adulterium, fornicatio,impuritas,obſcœnitas,idololatria,ueneficium,inimicitiæ,contentiones,ſimulationes,iræ,ſimultates,diſſenſiones,hæreſes,inuidiæ,ebrietates,comeſſationes. De quorum ſingulis, ſi quis uolet plenius edoceri, legat diui Hieronymi in hunc locum commentaria. Illud iam admonuimus in epiſtolam ad Romanos,in φθόνοι & φόνοι, iucũdam eſſe uocum alluſionem,quam interpres ne potuit quidem reddere. Nec ſua gratia caret aſyndeton, & homœoptota.

Nõ conſequentur.) οὐ κληρονομήσουσιν, pro quo Hieronymus, poſſidebunt. Et expreſſius Ambroſius: Regni dei hæreditatem non conſequentur.

Patientia.) μακροθυμία, id eſt, Longanimitas,ſeu lenitas animi. quod iſte ſuo more ferè uertit patientiam,quæ frequentius corporis quàm animi dicitur. Etiamſi diuus Hieronymus putat nihil intereſſe. Ambroſius uertit lenitatem. Et hic catalogus, fructuum ſpiritus apud Græcos ſic habet, ἀγάπη, χαρὰ, εἰρήνη, μακροθυμία, χρηστότης, ἀγαθωσύνη, πίστις, πρᾳότης, ἐγκράτεια, id eſt, Charitas, gaudium, pax, lenitas animi, benignitas, bonitas, fides, manſuetudo, temperantia. Diuus Hieronymus aduerſus Iouinianum ſic legit, Charitas, gaudium, pax, longanimitas, benignitas, bonitas, fides, manſuetudo, continentia. Ambroſius ad hunc legit modum, Charitas, gaudium, pax longanimitas, benignitas, ſpes, lenitas, continẽtia, caſtitas, bonitas &c. Proinde non admodum probandam reor, quorundam anxiam diligentiam, qui in huiuſmodi catalogis ſolent de numero laborare, & in diſtinguendis ſingulis ſuperſtitioſe torqueri, cum probabile ſit Paulum congeriem quandam malorum & bonorum produxiſſe, quæ ferè cõſequi ſolent, no quod hæc ſola ſint, ſed quod in his ſit ſumma. *Nõ anxie numeranda quæ recenſentur.*

Qui autem ſunt Chriſti carnem ſuam.) Hoc loco Origenes omiſſa una cõiunctione δὲ, totam uariat ſententiam, legens ad hunc modum, κατὰ τῶν τοιούτων, οὐκ ἔστι νόμος, οἱ τοῦ χριστοῦ τὴν σάρκα ἐσταύρωσαν σὺν τοῖς παθήμασι, καὶ ταῖς ἐπιθυμίαις. i. Aduerſus huiuſmodi nõ eſt lex, qui Chriſti carnem crucifixerunt cum uitijs & concupiſcentijs. ut intelligas, non eos eſſe Chriſti, qui carnem ſuam crucifixerunt, ſed aduerſus eos non eſſe legem, qui Chriſti carnẽ in ſe crucifixerunt cum uitijs &c. Nam Chriſti carnem cum laude crucifigi in pijs hominibus, in quibus domiti ſunt carnis affectus, ſed male recrucifigi, quod Græci dicunt ἀνασταυροῦν ab ijs qui redeunt ad priſtinam uitam, poſt Chriſtum ſemel acceptum. Verũ exemplaria Græca refragantur huic lectioni, etiamſi Hieronymo probatur Origenis ſententia. Ambroſius legiſſe uidetur ad hunc modum, οἱ δὲ χριστοὶ &c. ut Chriſti nominandi caſu ſit, numero multitudinis, non paterni. Addit enim eos uocari chriſtos, id eſt unctos, qui Chriſto deuoti ſint. *Origenis diuerſa lectio.*

Cum uitijs & concupiſcentijs.) παθήματα, id eſt, Paſſiones, ſiue ut legit Auguſtinus, affectus. Aduerſus Manichæos de Geneſi, pro affectus ponit perturbationes. In epiſtola xxxix. legit, Cum paſſionibus & deſiderijs. Quanquam omnis cruciatus aut morbus, etiã corporis poteſt uocari πάθημα, & idcirco addidit, ἐπιθυμίαις, quod proprium eſt animi cupiditatibus, quemadmodum indicauit & Hieronymus.

EX CAPITE SEXTO.

SPiritu ambulemus.) καὶ στοιχῶμεν, quod Valla corrigit, contenti ſimus, uerũ hoc magis ad ſententiam Pauli facit, quàm ad uocem Græcam, στοιχεῖν, quæ ſignificat ordine ſuo incedere, ut intelligas, contineamus nos intra ſpiritum, nec reſpiciamus legem. Actio motus quidam eſt uelut animantis. At motus ab eodem proficiſcitur unde uita, quod ſi uita nobis contigit è ſpiritu euangelico, non ex lege, ſecundum eundem agamus. Neq; uideo quid Vallam mouerit, niſi forte legit στέγωμεν pro στοιχῶμεν. Etiamſi non me clam eſt ad Vallæ ſentẽtiam interpretari Theophylactum, στοιχῶμεν ἀντὶ τοῦ ἀρκεσθῶμεν. Diuus Auguſtinus legit, Spiritu uiuimus, ſpiritu & ſectemur, neq; ſecus interpretatur quàm legit. Ad quem modum qui uertit, aut legit, aut certe ſomniauit στοχῶμεν, unde στοχάζω. quod ſignificat ad ſcopũ oculum intendere. Cæterũ hoc uerbũ στοιχῶ apud Græcos πολύσημον eſt, ſed tamen ab ordine directoq; curſu ductum, unde & στίχοι uerſus, & στοιχεῖα elementa ſiue literæ, ab eodem uenit στοιχῶ. *Varia lectio.*

Inanis gloriæ cupidi.) Græcis una dictio eſt κενόδοξοι, id eſt, Inaniter glorioſi &c. aut ut legit Ambroſius, Inanem gloriam ſectantes.

Si præoc-

conſequuntur, hanc refellunt interpretationem, Quæ ſeminauerit homo, hæc & metet. Hic uero Laurentius Valla nonnihil ſtomachatur, quod interpres Græcam uocem reliquerit, cum alibi uertat, atq; ita uertendum putat, Communicet autem qui docetur uerbum, cum eo qui ipſum docet in omnibus bonis. Illud addã de meo, poſſe λόγον hoc loco accipi pro ratione, ut intelligamus Paulum admonere, ut ratio dati & accepti conſtet inter eum qui religionem tradidit, & eum qui accepit, ſed ita demũ, ſi qui tradidit, ſyncere tradidit: alioqui iniquam fore permutationem, ſi pro perperã tradita religionis doctrina, reponatur beneficium. Atq; adeo addidit In omnibus bonis, repetens quod ſuperius dixit, Bonum eſt æmulari in bono ſemper. Aduerſus illos autẽ qui ad gloriam & quæſtũ inſyncere tradebãt Chriſtum, obijcit quod ſequitur, Deus non irridetur. Id ſenſiſſe uidetur Ambroſius, aſſcribens, In malis diſſentiendũ ab illis, ut magis lex nobis dux ſit quàm homo. Theophylactus interpretatur de munificentia catechumenorũ in catechiſtas, & huic conſentiens Hieronymus.

Non irridetur.) οὐ μυκτηρίζεται. Quod proprie eſt ſcommate ridere, & ſubſannare, naſoq; ſuſpendere. Siquidem Græci μυκτῆρα naſum uocant.

Quæ enim ſeminauerit.) Græcis eſt ſingulari numero. Quod enim ſeminauerit homo, hoc & metet. Itaq; legit Ambroſius, & item diuus Auguſtinus.

In carne.) Græce eſt, εἰς σάρκα, id eſt, In carnem. quemadmodum mox, εἰς τὸ πνεῦμα, id eſt, In ſpiritum. tametſi præpoſitio εἰς uarie uſurpatur.

Metet corruptionem.) θερίσει φθοράν, id eſt, Metet corruptelam, hoc eſt, periturum fructum. nam huic opponit uitam æternam. Caro mortalis, fructus habet item mortales. Spiritus æternus fructus habet immortales. Siquidem aliâs quoq; ἄφθαρτον transfert Immortalem, & ἀφθαρσίαν immortalitatem.

Deficiamus & deficientes.) Apud Græcos diuerſa ſunt uerba. Nam deficiamus eſt, ἐκκακῶμεν, deficiẽtes, ἐκλυόμενοι, id eſt, Defatigati. Ambroſius legit, infatigabiles, ut tẽpus quoq; participij redderet. Tertullianus pro ne deficiamus legit, ne tedeat.

Ad omnes.) Cur non potius, Erga omnes?

Qualibus literis.) πηλίκοις, id eſt, Qualibus. ſed ita ut magnitudinem & admirationem ſignificet. Hic magis ad affectum Pauli refertur, cui hæc res adeo fuerit cordi, ut non grauatus ſit ſuapte manu ſuper ea ſcribere. Diuus Hieronymus putat reliquam epiſtolam aliena manu ſcriptam fuiſſe, Paulum autem, ut omnem excluderet ſuſpicionem ſuppoſiticiarum literarum, reliquum epiſtolæ ſuapte manu ſcripſiſſe. At cur non potius, ut cum Hieronymi pace dixerim, uel ex hoc loco cõijcimus totam hanc epiſtolam Pauli digitis exaratã fuiſſe? Fatetur Hieronymus uocem Græcam πηλίκοις, magnitudinẽ ſignificare potius quàm qualitatem. Quod idem in pſalmos notauit Hilarius, Origenem opinor ſequutus, Nam Græca uox magnitudinem ſonat, Latina non item. Tametſi diuus Hilarius magnitudinem refert non ad formas elementorum, ſed ſublimitatem ſenſuum, quod mihi ſanè uidetur coactius. Porrò diuus Hieronymus laborat ut explicet, quomodo grandes ſint hæ literæ, quaſi illud ſenſerit Paulus, hanc epiſtolam grandibus literarum figuris ſcriptam fuiſſe. Imò Græci literas numero multitudinis & unam uocant epiſtolam, quemadmodum & nos. Igitur Apoſtolus ut oſtenderet, quantopere ſibi hæc res eſſet cordi, Videtis, inquit, quàm grandem epiſtolam, mea ipſius manu ſcripſi, iam enim finierat epiſtolam. Nam in cæteris ſolet duntaxat ſubſcribere, Mea manu Pauli. Nec eſt quod quenquã offendat datiuus γράμμασι, nõ γράμματα. Vt enim loquimur multis & multa, ita ſcribimus paucis & pauca. Mecum facit Ambroſius, qui ex hoc loco colligit hanc epiſtolã eſſe holographam. Et tamen miror quare idem pro Videte ſiue uidetis, legat Scitote, niſi forte ſcriptum habebat ἴδετε. Auguſtinus legit, Vidiſtis, qualibus literis uobis ſcripſi, quaſi Paulus manus agnitæ admoneat, ne per alios fictis epiſtolis decipiantur. Theophylactus fatetur ex hoc loco colligi hanc epiſtolã, Pauli manu ſcriptam fuiſſe. Cæterũ quod dixit Qualibus, non pertinere ad magnitudinẽ literarũ, ſed ad deformitatem, quod Paulum uideri uelit imperitum ſcribendi, & tamen nõ grauatum utcunq; totam epiſtolam ſua manu deſcribere.

Excuſſa Hieronymi opinio.

Volunt placere in carne.) εὐπροσωπῆσαι, hoc eſt, Iuxta faciem placere. Nam hinc Græca uox compoſita eſt, & hoc in carne.

Tantum ut perſequutionem crucis non.) Græce ſic habet, μόνον ἵνα μὴ τῷ σταυρῷ τοῦ χριστοῦ διώκωνται

Epheſi. Eſt autem Epheſus metropolis Aſiæ, quæ proprie minor dicitur.

Benedictus deus.) Bifariam poteſt diſtingui, Benedictus deus, ut hactenus ſit diaſtole, deinde ſeparatim adijciatur, Et pater domini noſtri Ieſu Chriſti. Aut coniunctim, Deus & pater domini noſtri Ieſu Chriſti. Pater, quia genuit, Deus Ieſu, ſecundum aſſumptum hominem. Id annotauit Hieronymus.

In cœleſtibus in Chriſto.) ἐν τοῖς ἐπουρανίοις χριστῷ, id eſt, In cœleſtibus, ſiue ſupcœleſtibus Chriſto: ut ſit Chriſto datiui caſus. Ambroſius omittit hanc particulam, In Chriſto. Hieronymus legit In Chriſto. Si legis, Benedixit nos Chriſto, ſenſus erit, Benedixit nos in gloriam Chriſti. Si In Chriſto, ſenſus erit, Per fidem Chriſti conferri nobis hanc benedictionem. Atq; in hunc ſenſum interpretatur Theophylactus, quem nuper Athanaſium falſo fecerunt. Nam is legit ἐν χριστῷ ἰησοῦ.

Ante conſtitutionem.) πρὸ καταβολῆς. Quæ uox ita ſonat, quaſi dicas, Ante iacta fundamenta mundi. Sic admonet & diuus Hieronymus, idq; uerbis compluribus. καταβολή.

Et immaculati.) ἀμώμους. Quod magis inculpatos, ſiue irreprehenſibiles, quàm immaculatos ſignificat. Momos enim Græcis reprehenſio eſt, ſiue deus reprehenſionis.

In charitate.) Hæc uerba referri poſſunt ad ſuperiora, ut intelligas nos inculpatos eſſe, & electos in charitate: uel ad ea quæ ſequũtur, ut accipias nos prædeſtinatos in charitate. Quanq; Græci codices annectunt hæc ſuperioribus. Et hoc annotauit Hieronymus.

Qui prædeſtinauit nos.) προορίσας. Hieronymus & Ambroſius legũt, In charitate prædeſtinãs nos. Verũ illud Prædeſtinãs apud Græcos præteriti tẽporis eſt, q̃ſi ſi genus uerbi mutari poterat, dixiſſet Prædeſtinatos, ſiue præfinitos. Atq; hoc ſanè loco uere uerbũ eſt prædeſtinãdi, de quo in epiſtola ad Romanos nõnihil attigimus. Diuus Hieronymus hoc putat intereſſe inter ὁρίζειν, & προορίζειν, quod prius illud tribuaẽ ijs quæ nũq; non fuerint, hoc poſterius ijs, quæ cũ aliquando nõ fuerint, deinde cœperint eſſe: de quibus ſi q̃d decretũ aut cogitatũ fuerit priusq; eſſent, prædeſtinatio eſt. Rurſum ſi quid de dño Ieſu Chriſto, qui nunq; nõ fuit cũ patre, nec unq; eũ ut eſſet uolũtas paterna præceſſit, deſtinatio eſt. Vnde in epiſtola ad Romanos de filio dei loquẽs, ὁρισθέντος dixit, nõ προορισθέντος. ὁρίζειν.

In adoptionẽ filiorũ.) Græcis una uox, υἱοθεσίαν, qua ſignificant eam adoptionẽ, qua quis in filij locũ adoptaẽ: ut ſuperius admonuimus. Nã & nepotes ac neptes adoptãtur. προορίζειν.

In ipſum.) εἰς αὐτὸν, id eſt, In ſeſe, ut ad patrem fiat reciprocatio: quanq; poteſt & ad Chriſtum referri, ſed coactius. Nam per adoptionem efficimur fratres Ieſu Chriſti, non filij, iuxta myſtici ſermonis proprietatem, ſed filij dei patris, uelut inſiti corpori Chriſti, & unum cum illo effecti.

Secundum propoſitum.) κατὰ τὴν εὐδοκίαν, id eſt, Secundum placitum, aut potius ſecundum beneplacitum. Hieronymus putat uocem eſſe nouam, & à Septuaginta fictam, quo poſſent explicare quod eſt apud Hebræos רצון Raſon. Porrò εὐδοκίαν proprie dici, ubi quid non ſolum placuit, ſed etiam recte placuit. Nam placent, & quæ non recte placent. Ambroſius legit, Secundum placitum uoluntatis. εὐδοκία

In laudem gloriæ gratiæ ſuæ.) Quidam codices perperam addunt cõiunctionẽ, Gloriæ & gratiæ ſuæ, quum ſit δόξης τῆς χάριτος αὐτοῦ, id eſt, Gloriæ gratiæ ſuæ, ut intelligas laudari gloriam gratiæ diuinæ. Atq; ita ſanè legit Hieronymus. Ambroſius legit, In laudem claritatis ſuæ: omiſſa mentione gratiæ, Nam pro δόξα reddidit claritatis, & tamen in enarrando meminit gratiæ. δόξαν uertere ſolet maieſtatem, ac potentiæ magis conuenit maieſtas, hic eam tribuit gratiæ. Mirabilior enim deus apparuit in redimendo homine q̃ in creando. Nuſq; apoſtolus hic non extollit gratiam, extenuans operum humanorum fiduciam, Nunc ſunt qui peccent in utrãq; partem. Medio tutiſſima uia eſt. Quod ſi deflectendum eſt, tutius eſt deflectere in partem gratiæ, qua glorificatur Chriſtus, q̃ operum noſtrorum, qua glorificantur homines.

In qua gratificauit.) ἐν ᾗ ἐχαρίτωσεν. Et gratificauit hic ſonat, gratos ſiue charos reddidit, ἐχαρίτωσεν: unde participium eſt, κεχαριτωμένη μαρία. Quod ſi illic uertendũ erat gratia plena, hic uertere debuerat, gratia impleuit. Nam gratificare uox eſt Latinis auribus inſolens, gratificari eſt in gratiam alterius aliquid facere.

In dilecto filio ſuo.) Filio ſuo apud Græcos & apud Hieronymum non adduntur, ἐν

τῷ ἠγαπημένῳ, id eſt, In eo qui dilectus eſt: neq; enim hic eſt ἀγαπητός. Ambroſius legit, ut uulgata habet æditio, & omnino ſentit de filio. Verum eum maluit ſignare nomine dilecti, ut intelligeres nos amari à deo, non ex noſtris meritis, ſed ob amorem, quo filiũ pſequitᷣ pater, cui nos fratres eſſe uoluit. Annotauit hoc diligẽter Hieronymus nõ eſſe dictum, dilecto filio, Quid enim magni, ſi pater diligit filium: neq; dilecto pro omnibus, ſed abſolute dilecto in omnibus ac præ omnibus, & ſine quo nemo diligitur cæterorum.

In, ſupereſt. In remiſſionem peccatorum.) In, præpoſitio, nec eſt apud Græcos, nec apud Ambroſium, nec apud Hieronymum, ſed oportet annectere caſum accuſatiuum per appoſitionẽ exponentem. Exponens enim quæ ſit illa redemptio, ſubiecit Remiſſionem peccatorum. Nam hæc ſeruitus, unde redemit nos Chriſtus. Suffragabatur hic uterq; codex Cõſtantienſis. In nobis.) εἰς ὑμᾶς, id eſt, In nos.

In omni ſapientia & prudentia.) Hæc uel ad ſuperiora poſſunt referri, uel ad ſequentia: ut ſit ſenſus, Quam affatim effudit in nos in omni ſapientia & prudentia, ſiue notũ faciens nobis myſterium in omni ſapientia & prudentia. Hieronymus poſteriorem hanc diſtinctionem ſequitur.

Vt notum faceret.) γνωρίσας ἡμῖν, id eſt, Patefacto ſiue notificato nobis myſterio. Interpres & Ambroſius, opinor, legit, γνωρίσαι. Hieronymus legit, Notum faciens, ut intelligas participium eſſe. Quanquàm eſt præteriti temporis. Quod dicam, etiamſi non admodum pertinet ad ſenſum, tamen haud eſt meo iudicio negligendum. Vidẽtur mihi cæteri parum animaduertiſſe, quod legitur in Græcorum codicibus: habent enim ad hunc

περισσεύειν. tranſitiue. modum, ἧς ἐπερίσσευσεν εἰς ἡμᾶς ἐν πάσῃ σοφίᾳ καὶ φρονήσει, γνωρίσας ἡμῖν. Verbũ ἐπερίσσευσεν hoc loco poſitum eſt tranſitiue, hoc eſt, Exuberare fecit: alioqui participium γνωρίσας nõ habet unde pendeat. Verti poterat in hunc modum, De qua ubertim impartiuit nobis patefacto nobis myſterio &c. Certe palàm eſt Theophylactũ ita ſenſiſſe, qui ἐπερίσσευσεν interpretans, ſubijcit, τοῦτ᾽ ἔστιν ἀφθόνως ἐξέχεεν, id eſt, Ampliter effudit.

Sacramentum.) Hoc loco myſterium ſignificat, μυστήριον, & Græca uoce utitur Ambroſius. Myſterium autem Græcis dicitur res arcana, neq; uulgo efferenda. Quod quidem deinde tranſlatum eſt ad res ſacras, quas potiſſimum ſilentio ueneramur. Hic ſentit diuinam uoluntatem de gentibus ad fidem uocandis ſuperioribus ſeculis incognitã fuiſſe mundo, Iudæis exiſtimantibus hoc promiſſum ad ſe proprie pertinere, at nunc quod latebat, innotuiſſe.

Secundum beneplacitum eius.) Hieronymus legit, Secundum beneplacitum, ſiue iuxta placitum ſuum, κατὰ τὴν εὐδοκίαν αὐτοῦ.

Quod propoſuit in eo.) Si legas ἐν αὑτῷ, alpha aſpirato, ſignificat in ſeipſo. Si mauis αὐτῷ prima uocali tenui, refertur ad filiũ, in quo pater propoſuit nos ſibi gratificare. Atq; hanc ſententiã ſequũtur interpretes magno cõſenſu. Hieronymus indicat differẽtiam inter προορισμὸν & πρόθεσιν, hoc eſt, inter prædeſtinationem & propoſitionem ſiue propoſitum, quod illud pertineat ad ea quæ multo ante definimus in animo, quàm fiant: hoc quũ iam uicina eſt machinatio, ut penè cogitationem ſequatur effectus.

In diſpenſatione.) εἰς οἰκονομίαν, id eſt, In diſpenſationem.

Recapitulari. Inſtaurare.) ἀνακεφαλαιώσασθαι, id eſt, Recapitulari, hoc eſt, Vt in ſummam conferretur. Nam oratores uocant ἀνακεφαλαίωσιν, id eſt, Recapitulationem, cum ea quæ ſparſim, ac fuſius dicta ſunt, ſummatim repetuntur, & ſimul iudici renouãtur. Diuus Hieronymus legit, Recapitulare, putatq; recte uerbum hoc à Latinis uſurpari poſſe, & miratur quamobrem in Latinis codicibus magis habeatur Inſtaurare, q̃ recapitulare. Sunt, quorum eſt Theophylactus, qui interpretãtur ἀνακεφαλαίωσιν, ut Chriſtus fieret & angelorum & hominum caput. Id quod conuenit ijs quæ paulo poſt ſequũtur: Et ipſum dedit caput. Atq; adeo Græca uox ita ſonat, quaſi dicas ad caput reuocare.

Quæ in terra ſunt.) τά τε ἐν τοῖς οὐρανοῖς, καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς, id eſt, Et quæ in cœlis ſunt, & quæ in terra. Quod additur in Græcis codicibus, ἐν αὐτῷ, id eſt, In ipſo, nec apud Ambroſiũ reperio, nec apud Hieronymũ. Ne apud Theophylactum quidem, certe quod attinet ad enarrationem illorũ. Nam in cõtextu addit Theophylactus. Et magis quadrabat in eodem, q̃ in ipſo: nam Græca uox anceps eſt, ut intelligas in uno & eodem cõprehendi uniuerſa,

di uniuerſa,& uniuerſam omnium rerum ſummam ad unum Chriſtũ reuocari,& in uno ſemel eſſe quod per partes à multis ante petebatur. Niſi mauis per eundẽ,ut reſpondeat ad id quod ſequitur,In quo &c. ſiue per quem,ut ſit ſenſus,Per eundem inſtaurata om̃ia, per quem nos quoq; ſumus adſciti in ſortem & cõmunionẽ. Iam quod nos legimus om̃ia in Chriſto,apud Theophylactum legebatur πάντα τὰ ἐν χριστῷ, id eſt,Omnia quæ ſunt in Chriſto. Quanq; arbitror errore ſcribæ factum.

Sorte uocati ſumus.) ἐκληρώθημεν, id eſt,Sorte electi ſumus. Significat Hieronymus, uerbum hoc partim à ſorte,partim ab hæreditate dici,quod κλῆρος ambiguum ſit. Ambroſius legit,Sortiti ſumus,hoc eſt,In ſortem & partẽ hæreditatis ſumus adſciti. In libello ad uirgines legit,Sorte conſtituti ſumus.

Secundum propoſitum.) Non eſt Græcis εὐδοκίαν, ſed πρόθεσιν.

Qui operatur omnia.) τοῦ τὰ πάντα ἐνεργοῦντος. Ambroſius legit,Eius qui cũcta creauit,ſi modo ſcriptura uacat mendo. At Græca uox magis ſonat,Eius cuius ui & uirtute fiunt omnia,hoc eſt,omnia agentis ac moderantis,ſicut iam ſæpius admonuimus: atque hoc pacto nos uertimus.

Qui ante ſperauimus.) προηλπικότας, id eſt, Qui ante ſperaſtis. Hoc diuus Hieronymus refert ad præſcientiam diuinam,in qua ſperauimus & anteq; mundus conderetur,uidelicet motus hac præpoſitiõe πρό. Theophylactus aliò refert,Speramus iam nũc quæ nobis contingent in futuro ſeculo,aut ſperare cœpimus,pridem cum in Chriſtum crederemus. Ambroſius huc deflectit,ut pertineat ad apoſtolos, qui in Iudaiſmo quoq; uerſantes,tamen ſpem habebant in Chriſto,quem ex prophetarum oraculis expectabant. Id ſequitur Tertullianus libro aduerſus Marcionem quinto legens interim præſperauimus pro anteſperauimus. *Prædeſtinatio*

In quo & uos cum audiſſetis.) ἐν ᾧ καὶ ὑμᾶς ἀκούσαντες τὸν λόγον, id eſt,In quo & uos qui audiſtis uerbum. Diuus Hieronymus non ineleganter legit in quo & uos audito uerbo ueritatis. Illud admonendum apud Græcos in nonullis codicibus,primam eſſe perſonam,nõ ſecundam,nos. Etiamſi ſecus legiſſe uidentur Ambroſius & Hieronymus, ut ex illorum interpretatione licet conijcere. Theophylactus enarrans non declarat quid legerit,licet contextus habeat, ὑμᾶς & ὑμῶν. Aldina habebat ἡμᾶς & ὑμῶν mixtis perſonis, Hiſpanienſis utrobiq; ſecundam perſonam. Cæteri ab hoc loco faciunt diſtinctionem. Qui ante ſperauimus in Chriſto:deinde ſeparatim adijciunt,In quo & uos,ut prius illud referatur ad apoſtolos ſiue Iudæos,ſecundũ ad Epheſios aut gentes. At mihi uidetur Paulus hoc loco ſubito mutaſſe perſonam,ſenſum autem magis attendens q̃ ſermonis leges. Cũ enim dixiſſet, Vt nos eſſemus in laudem gloriæ illius,uelut exponens,quos dixiſſet nos, ne quis putaret eum loqui tantum de Iudæis,continenter adiecit τοὺς προηλπικότας, quaſi dicat,Cum nos dico, ſentio omnes qui ſperauerunt in Chriſto,inter quos ſumus & nos: atq; illud,Nos,ita dicit,ut ſuã perſonã cõiungat cum perſona gentiũ,cum ſit doctor gentium. Verum in hoc ſenſu nõnihil obſtrepit Græca præpoſitio πρό, id eſt,ante. Nam ſi de uniuerſis accipiatur qui crediderant in Chriſtum,qui erunt illi qui ante crediderũt? Niſi placet ſequi ſenſum Hieronymi,quem calumniatur Ruffinus, ut Origenicum quiddam reſipientem. Porrò ſi placet mutare perſonam,& legimus,In quo ſperaſtis & uos, quemadmodum legit Hieronymus,id quod ex illius interpretatione palàm eſt, nihil eſt quod nos offendat præpoſitio. Siquidem Ante,referetur ad Iudæos,qui priores uocati ſunt ad fidem,& priores crediderunt in Chriſtum:deinde ſequutæ gentes. Quod ſi omnino placet prima perſona,quemadmodum legunt Græci quidam, tum ante, præpoſitio referri poteſt ad alios poſtea credituros:nam illi inter gentes primi crediderant. Niſi mauis accipere confuſam ſpem,quam ethnici ſanabiles habebant. & ante prædicatum euangeliũ & ſi nondũ nouerant Chriſtũ,ſperabant tamẽ aliquo modo ſalutẽ ueluti per ſomnium. *Ruffinus calumniator.*

Euangelij ſalutis.) Græcis per appoſitionem adiungitur euangeliũ, ἀκούσαντες τὸν λόγον τῆς ἀληθείας τὸ εὐαγγέλιον id eſt, Qui audiſtis ſermonem ueritatis,quod eſt euangelium ſalutis. Quaſi cæteri nihil ueri promittant qui præter euangelium aliquid docent.

In quo & credentes.) Credentes,apud Græcos præteriti temporis eſt, πιστεύσαντες, id eſt,Poſtq; credidiſtis,uel quia credidiſtis,ſiue accepta fide, aut fideles facti.

Signati eſtis.) ἐσφραγίσθητε. Quod ſignificat, Obſignati eſtis, quemadmodum tabulas
Signati, pro obſignati. obſignamus in pactis: quia poſtea ſequitur de arrabone, ut oſtendat ſpem eſſe certam. Hunc locum adducit Didymus in libello De ſpiritu ſancto, ratiocinans hinc ſpiritum ſanctum, non participatione alterius, ſed ſuapte natura ſanctum ac bonum eſſe, quod in ſigillo quo character imprimitur archetypus ſit boni: Si enim, inquit, ſignantur quidam ſpiritu ſancto, formã & ſpeciẽ eius aſſumentes, ex his eſt ſpiritus ſanctus, quæ habẽtur & nõ habent, habentibus illum ſignaculo eius impreſſis. Ad Corinthios quoq; idem ſcribens: Nolite, inquit, contriſtare ſpiritum ſanctum, in quo ſignati eſtis, ſignatos eſſe conteſtans eos, qui cõmunionem ſuſceperunt ſpiritus ſancti. Hæc adduximus, ut intelligat lector, me non abs re Græcum obſignandi uerbum annotaſſe, neu qui philoſophari uolet in diuinis literis, Græcæ literaturæ expers, ἔξω τῶν ἐλαιῶν, quod dici ſolet, currat.

Qui eſt pignus.) ἀῤῥαβὼν, id eſt, Arrabo. Atq; ita mauult legi diuus Hieronym⁹, exiſtimans non idem ſonare Latinis arrabonem, & pignus, quod pignus dari ſoleat creditori, donec ſoluatur debita pecunia, arrabo ceu ſignum ſit & obligamentum futuræ emptioni. Pignus datur in mutuo, Arrabo in contractu uendentis & ementis, quo firma ſit obligatio. Quod ſi tanta eſt arra quam deus dat ſuis, quanta erit res ipſa quam præſtabit ſuo tẽpore? & ἀῤῥαβῶνα appellant & Græci, pignus ἐνέχυρον, ſiue hypothecam. Et qui, non Chriſtum refert, ſed ſpiritum, hoc eſt, qui ſpiritus eſt arrabo.

In redemptionem acquiſitionis.) εἰς ἀπολύτρωσιν τῆς περιποιήσεως, id eſt, In redemptionem acquiſitionis, ſiue poſſeſſionis, ut legit Hieronymus, emendans uulgatam æditionẽ quæ habebat, In redemptionem adoptionis. Vnde conijcere licet, nec hãc qua uulgo utimur, eandem fuiſſe cum ea, quam tunc habebat Hieronymus. Verum ille, quiſquis fuit, mihi uidetur interpretari uoluiſſe, uerbum alioquin anceps, acquiſitiõis. Nam ſenſus eſt, Spiritum ſanctum à deo datum fidelibus, uelut arrabonem, quo certum ſcirent fore, ut aliquando uindicaret ſibi poſſeſſionem ſuam, quam redemptione acquiſierat. Proinde nos uertimus, In redemptionẽ acquiſitæ poſſeſſionis. Rem enim quæ acquirebatur ac parabatur, acquiſitionem uocat, ut nos poſſeſſionem, rem poſſeſſam.

Audiens fidem.) ἀκούσας, id eſt, Audita fide ueſtra.

Ceſſo gratias agens.) Græcam figuram uertit: dicendum erat Latine, Non ceſſo gratias agere: atq; ita legit Hieronymus. Ambroſius legit, Gratias agendo.

Memoriam ueſtri.) Cur non mentionem ueſtri, μνείαν ὑμῶν, quandoquidem orantes, cum deo colloquimur.

Deus domini noſtri.) ὁ θεὸς τοῦ κυρίου ἡμῶν. Hic palàm eſt patrem uocari deum Ieſu Chriſti, quod in alijs erat ambiguum.

In agnitionem.) ἐν ἐπιγνώσει, id eſt, In agnitione: quemadmodum legit Ambroſius: atq; item Hieronymus, annotans emphaſin uocis agnitiõis, qua agnoſcimus olim cognita, ſed quæ noſſe deſierimus aliquãdiu; cum γνῶσις ſit eorũ quæ prius incognita noſſe cœperimus. Et ſubindicat hic neſcio quid Platonicũ, ex Origenis ni ſallor ſentẽtia, de patre prius cognito, cuius p̱ reuelationẽ ſpiritus denuo cœperimus recordari. Verũ nihil erat hic opus fabula Platonica, Philoſophi cognoſcebãt deũ, ſed non agnoſcebant, hoc eſt nõ amplectebanť, quẽadmodũ multi filij cognoſcunt quidẽ patrem, ſed non agnoſcũt: & his congruũt quæ ſequunť illuminatos oculos cordis. Nam ante uidentes non uidebant.

Illuminatos oculos.) Totus hic ſermonis contextus parũ cohæret, in quo tamẽ admiror laborare Hieronymum, ut Paulũ defendat aduerſus eos, qui illũ calumniabãtur, quod
Hieronymus ſibi parũ conſtans. imperitus eſſet Græcanici ſermonis, ut qui ſolœciſmis ſcateret, cũ aliâs ſæpenumero ipſe fateatur illum Græce neſciſſe, idq; defendat aduerſus eos, qui quod Paulus ſcripſerat, Etſi imperitus ſermone, nolũt modeſtiæ tribui, ſed ueræ cõfeſſioni. Putat aũt lectionis ordinẽ, ad hũc modum reddi poſſe: Audiens fidem ueſtram in domino Ieſu, & in omnes ſanctos eius, uidensq; excellentiam fidei ueſtræ in dominũ, & in omnes ſanctos eius, nõ ceſſo gratias agere, & memoriã ueſtri facere in orationibus meis, ut domini noſtri Ieſu Chriſti deus pater, pater autem gloriæ, det uobis ſpiritum ſapientiæ & reuelationis. Porrò quod ſe
Ordo hyperbati. quitur, Illuminatos oculos cordis ueſtri, ita per hyperbaton reddi poſſe putat, Quapropter & ego audiens fidem ueſtram in domino Ieſu, in agnitionem eius, illuminatos oculos

los cordis ueſtri,nõ ceſſo gratias agere pro uobis, memoriam ueſtri facere in oratiõibus meis,ut deus domini noſtri Ieſu Chriſti,pater gloriæ,det uobis ſpiritũ ſapientiæ & reuelationis &c. At Ambroſius,Illuminatos oculos,refert ad uerbum det. Addit enim de ſuo, illuminatos habere oculos. Mirum autem quur Theophylactus hic nullum ſenſerit ſcrupulum,aut ſi ſenſit, diſſimularit.

Cordis ueſtri.) διανοίας ὑμῶν, id eſt, Mentis ueſtræ.

Supereminens magnitudo.) τὸ ὑπερβάλλον μέγεθος, id eſt, Sublimis magnitudo,ut Hieronymus. Excelſa magnitudo,ut legit Ambroſius.

Operationẽ potẽtiæ uirtutis eius.) κατὰ τὴν ἐνέργειαν τοῦ κράτους τῆς ἰσχύος αὐτοῦ, id eſt, ſecũdũ efficaciã, ſeu uim potentiæ fortitudinis,ſiue roboris eius:nã eſt energia. Ac mox repetit ἐνήργησεν quod nos uertimus,Exercuit,nõ ut uoluimus,qđ aiũt,ſed ut potuimus.

Suſcitans eum.) ἐγείρας αὐτὸν, id eſt, Suſcitato eo.

Et conſtituens.) καὶ ἐκάθισεν, id eſt,Sedere fecit. Hieronymus legit,Sedere eum faciẽs, Ambroſius,Collocauit. Nam Græca uox aliâs neutralẽ aliâs tranſitiuã habet ſignificationẽ. Et uirtutẽ & dominationẽ.) Virtus hic eſt δύναμις, non ἀρετή:& dominatio eſt κυριότης, quod autoritatẽ ſonat ac ius poſſidentis. Atq; id magis exprimit Latinis dominium,q̃ dominatio. Neq; enim de angelis loquitur tantum,ſed in genere de uniuerſis.

Sub pedibus.) ὑπὸ τοὺς πόδας, id eſt, Sub pedes.

Super omnem eccleſiam.) ὑπὲρ πάντα τῇ ἐκκλησίᾳ, id eſt,Super omnia eccleſiæ:ut eccleſiæ ſit datiui caſus,non genitiui,hoc eſt,Dedit illũ ut ſit caput eccleſiæ,præpoſitus uniuerſis. Atq; ita legit Hieronymus in cõmentarijs,conſentiens cũ Græcis:& ſi ſecus Ambroſius uideatur legiſſe. Theophylactus enarrans,aperte declarat ſe legiſſe, quemadmodum nos ædidimus,addens ſic Chriſtum eſſe caput eccleſiæ,ut non ſolum excellat membra ſua,uerumetiam uniuerſa condita in cœlo & in terra. Nobiſcũ faciebat uetuſtior codex Cõſtantienſis in quo nullo raſuræ ueſtigio ſcriptũ erat,ſup omnia eccleſiæ. *Senſus alius, quàm uulgus accipit.*

Et plenitudo.) Et,coniunctio non eſt in Græcis codicibus. Nec addebatur in uetuſtiſſimo codice S.Donatiani. ſuffragabatur uterq; codex Cõſtantienſis. Et τὸ πλήρωμα uidetᷣ accuſandi caſu legendũ,ut referatur ad Chriſtũ. Ad quod faciunt ea quæ ſequuntur.

Qui omnia in omnibus adimpletur.) τὸ πλήρωμα τοῦ πάντα ἐν πᾶσι πληρουμένου, id eſt,Plenitudo,ſiue impletio eius qui omnia in omnibus implet,ſiue impletur:nam participium eſt uerbi medij. Et utroq; modo uidetur interpretari diuus Hieronymus, ut intelligas corpus,hoc eſt,fideles eſſe cõſummationem ipſius Chriſti,qui eſt caput,qui ita adimpletur,ut ſit omnia in omĩbus:aut ita implet,ut omnia ſit omnibus,quæ nũc in ſingulos, alia in alios ſparſa ſunt. Verum ſi accipias paſſiue πληρουμένου, accipi poteſt τὰ πάντα, id eſt,In omnibus:ut ſubaudias præpoſitionem κατὰ,ut ſit ſenſus,Chriſtum per omnia adimpleri in omnibus corporis ſui mẽbris ſimul collectis. Et in hunc ſenſum interpretatᷣ Theophylactus,ut πλήρωμα ſit eccleſia,& πληρουμένου paſſiue ponatur. *Sẽſus uarius.*

EX CAPITE SECVNDO.

ET uos conuiuificauit.) Verbũ conuiuificauit,hoc loco non inuenio in Græco codice,nec apud Hieronymum,nec Ambroſium, nec in uetuſto codice S.Donatiani,nec in utroq; Cõſtantienſi, unde miror,quomodo in uulgatos libros irrepſerit:niſi forte ſumptũ eſt ex cõmentatione Thomæ Aquinatis. Cæterum accuſatiuus uos,referri poterat ad uerbum ſuperius dedit, Dedit illum caput,uos membra:ſed uero propius eſt huc repetendũ ex hyperbato,de quo Paulo inferius dicemus. *Supereſt in noſtris.*

Quum eſſetis mortui delictis & peccatis.) Dubitari poſſet,datiui ſint,an ablatiui,quaſi dicas,Tibi mortuus ſum:tametſi diuus Hieronymus ita uidetur accipere,quaſi Græcis ſit datiuus inſtrumenti,hoc eſt,Mortui per peccatũ. Quod hic uertit Delictũ,Græce eſt παράπτωμα:quod Hieronymus exiſtimat eſſe primũ illũ lapſum ad peccãdũ. Nam peccatũ,eſt Græce ἁμαρτία,quod grauius eſſe putat,cũ ad ipſum facinus peruentũ eſt.

Peccatis ueſtris.) Veſtris,redundat,iuxta Græcorũ exemplaria. Loquitur enim in genere de peccatis, quæ mortẽ adferunt omnibus. Noue dixit mortui peccatis,quum alias uocet mortuos peccato,in quibus extinctũ eſt peccatũ. Hic mortui dicuntᷣ peccatis,quos

occidit peccatum. Porrò hoc magis redundat pronomen ueſtris, quod ſequitur, in quibus aliquando ambulaſtis.

Ordo difficilis.

Poteſtatis aëris huius ſpiritus.) κατὰ τὸν ἄρχοντα τῆς ἐξουσίας τοῦ ἀέρος, τοῦ πνεύματος. Bifariam accipi poteſt, ut per appoſitionē cohæreat aër cū ſpiritu. Poteſtatis aëris, qui quidē eſt ſpūs. Atq; ut ſic accipiamus, inuitat articulus τοῦ, τοῦ πνεύματος. Sic em̄ per articulum ſolēt interpretari Græci. Verū obſtrepit nōnihil quod ſequit̄ τοῦ ἐνεργοῦντος. Nec em̄ hic aër agit quicquā in filijs inobediētiæ, ſed inſtigatio diaboli. Proinde præſtiterit ita legere, Iuxta principem, cui ius & poteſtas eſt aëris, & ſpiritus, illius qui agit in filijs diffidentiæ, ut aërem intelligas hanc infimam orbis partem, in qua ſola regnat ille, nō ueluti dn̄s, cum Chriſtus dominus ſit omnium, ſed ut tyrannus, & nō niſi noſtro uicio potēs. Deinde ſpiritū accipias affectū mundanū, diuerſum ab illo cœleſti ſpiritu Chriſti, nihil amantis niſi cœleſtia, & utrūq; genitiuum aëris & ſpiritus, referas ad tertiū qui præceſſit, poteſtatis, quæ quidem hic non eſt, δύναμις, ſed ἐξουσία, ut ius & autoritatem intelligamus. Cæterū huius, pronomen interpres addidit de ſuo, cum non ſit apud Græcos, ne apud Hieronymum quidē, quanq; ante præceſſit mundi huius, κόσμου τούτου.

In filijs diffidentiæ.) ἐν υἱοῖς ἀπειθείας, id eſt, In filijs inobedientiæ, ſiue immorigeris, aut ut uertit Cyprianus, cōtumacibus. Eſt enim filiorū proprium, eſſe dicto audientes, ac morigeros parentibus. De tropo iam ſæpius admonuimus Filij inobediētiæ, pro Filijs inobedientibus, ut paulo ante Pater gloriæ, pro Pater glorioſus. In nonnullis codicibus deprauatum erat in filios diffidentiæ.

Facientes uoluntatem.) θελήματα, id eſt, Volūtates: nam affectus uarij ſunt. Cæterum in multis codicibus deprauauerant, Voluptates, pro uoluntates.

Et cogitationum.) καὶ τῶν διανοιῶν. Hieronymus magis uidetur probare, Et mētium, diſtinguēs peccata carnis & mentium, quod illa ſint craſſiora, ueluti libido, gula, ebrietas: hæc animi magis, uelut hæreſis. Ambroſius legit Conſiliorum.

Natura, pro omnino.

Natura filij iræ.) φύσει. Pro quo quidam uerterant Omnino, ut indicat Hieronymus, quod Græca uox ſit ambigua. Et Theophylactus admonet, Natura poſitum, pro uere ac ꝓprie. Quēadmodū dicimus hominē natura miſerū, qui ſic eſt addictus miſeriæ, ut nolit effugere, ſi poſſit. Mihi uidetur naturā oppoſuiſſe gratiæ, quia paulo poſt ſequitur, Gratia ſalui facti eſtis. Ira erat noſtræ naturæ ſiue natiuitatis. Salus erat gratiæ, & ob id Chriſto imputanda, non nobiſipſis.

Per nimiam.) διὰ πολλὴν, id eſt, Propter multam: & ita legit Hieronymus ac Ambroſius. Alioqui nimium dicitur, quod ſit immodicum.

Vis, καί.

Et quum eſſemus.) καὶ ὄντας, id eſt. Etiam quum eſſemus, ut cōiunctio quæ apud Latinos & Græcos geminam uim habet, non copulet, ſed exaggeret.

Mortui peccatis.) Vitaſſet ambiguitatem, ſi dixiſſet, Mortui per peccata: nam alioqui Paulus uocat mortuos peccato, qui iam non peccant, quemadmodum paulo ante admonuimus. Ambroſius hoc loco nō addidit peccatis, tantū legit quū mortui eſſemus.

Conuiuificauit nos in Chriſto.) Neq; Nos, ꝓnomen, neq; In, præpoſitio, eſt in Græcis codicibus, tantum eſt συνεζωοποίησε τῷ Χριστῷ, id eſt, Conuiuificauit Chriſto, ut intelligas nos unà cum Chriſto reuixiſſe. Ita refert Auguſtinus libro aduerſus Fauſtū undecimo, cap. octauo, in libris manu deſcriptis. Retinebat germanam lectionem exemplar uetuſtius Conſtantienſe, deletis manu non recenti, duabus uocibus, nos & cuius. Nam In, præpoſitio in neutro addebatur.

Ordo perturbati ſermonis

Cuius gratia.) Neq; Cuius, additum eſt, ſed tantum, χάριτί ἐστε σεσωσμένοι, id eſt, Gratia ſalui facti eſtis. Et ita legit diuus Hieronymus, ut hæc particula, ceu per parētheſim interſeratur, quod palàm admonuit Theophylactus. Latini quidam adiecerunt enim, ſed perperam. Cæterum ordinem ſermonis hoc in loco, quoniam uidetur perturbatus, Hieronymus reſtituit ad hunc modum: Et uos cum mortui eſſetis delictis, & peccatis ueſtris, conuiuificauit Chriſto deus, qui diues eſt in miſericordia, propter multam charitatē qua dilexit nos, miſertus eſt noſtri. Et cum eſſemus mortui delictis, in quibus aliquando ambulauimus ſecundum ſeculum mundi huius, ſecundū principem poteſtatis aëris ſpiritus, qui nunc operatur in filijs diffidentiæ, in quibus & nos omnes conuerſati ſumus aliquando in

do in deſiderijs carnis noſtræ,facientes uoluntates carnis & mentium,& eramus natura filij iræ,conuiuificauit nos Chriſto,ut bis repetas,Conuiuificauit nos,& tollas coniũctionem cauſalem,Deus enim. Nam ita legiſſe uidetur Hieronymus ὁ γὰρ θεός, quod hãc putet uel ab imperitis librarijs adiectam,uel ab ipſo Paulo propter imperitiã Græcanici ſermonis additam,cum in plerisq; ſit δὲ, id eſt,autem. Quanquam utraq; cõiunctio facit,quo minus abſoluatur ſuperior orationis pars,Cum eſſetis &c. Verum opinor Paulum addidiſſe coniunctionem δὲ,aduerſatiuam,ut redderet contrariam partem ſuperioribus,hoc eſt, conuiuificatos eſſe,ei quod eſt,Mortuos eſſe peccatis:& quoniam intermiſcuerat multa, uelut ad nouũ orationis caput addidit præpoſitionẽ. Melius aũt erat,ſi dixiſſet interpres, nihilominus deus cõuiuificauit. Annotãdũ & hoc,quod in hoc ſermone Paulus ſubinde uariat perſonam,nunc illos compellans ſecunda perſona,nũc ſeipſum illis admiſcens. Addendum & illud apud Ambroſium,aliam eſſe lectionem quàm nos habemus, ſed haud ſcio,an à ſcribis inductam. Scriptum eſt autem hũc in modum:Deus autem, qui diues eſt in miſericordia,propter multam charitatem miſertus eſt noſtri.

Et conreſuſcitauit & conſedere fecit.) συνήγειρε καὶ συνεκάθισεν, id eſt,Pariter cum illo ſuſcitauit,ſimulq; cum illo ſedere fecit.

In bonitate.) ἐν χρηστότητι. Quod Auguſtinus libro aduerſus Fauſtum undecimo uertit,In benignitate. Significat enim dei erga nos clementiam lenitatemq;.

Gratia enim.) Enim,non additur in nonnullis Græcorum codicibus, ſicut nec paulo inferius,Dei enim donum. Enim non additur:quanq; ita legit Ambroſius.

Ipſius enim ſumus factura.) ποίημα. Ambroſius legit,Figmentum,uelut aliquid è materia factum. Atq; ita nos uerteramus,quod factura uox uideretur parum Latina, ſed ab amicis eruditis admoniti,mutauimus Figmentum in opus. Verebantur enim illi, ne quẽ imperitiorem offenderet figmenti uocabulum. Atqui ſi uiſum eſt iſtorum offenſas omnes ſimili ſtudio uitare,nihil erat omnino mutandum. Nos tamen hac in parte obſequuti ſumus amicorum uoluntati, potius quàm noſtro iudicio.

In operibus bonis.) ἐπὶ ἔργοις ἀγαθοῖς, id eſt,Ad opera bona.

Quæ præparauit deus.) οἷς, id eſt,Quibus,ad homines arbitror referẽdũ. Tametſi iuxta Græcanici ſermonis ꝓprietatẽ,& ad opera referri poteſt,ut datiuus Græcus in accuſatiuũ uertatur,queadmodũ legit Ambroſius,Quæ præparauit deus,& itẽ Hieronym⁹. οἷς pro ἃ

Ab ea quæ dicitur circũciſio.) ὑπὸ τῆς λεγομένης περιτομῆς, id eſt,Ab ipſis Iudæis:nam Græca lucidiora ſunt. Populus Hebræorũ ob mẽbrũ genitale præſectũ circũciſio uocabat,cæteri præputiũ dicebant,ſed dũtaxat Iudæis,quibus ut illud cognomẽ erat honorificũ,ita hoc ignominioſum. Et manufacta, referendũ eſt ad circũciſionẽ,non ad carnem.

Qui eratis.) Legendum,Quia eratis,aut quoniam,ut legunt Ambroſius Græcis conſentiens & Hieronymus,ſuffragante utroq; Conſtantienſi,ὅτι ἦτε, ut ſit iterata coniũctio, quaſi poſuiſſet,Quod,inquam,eratis.

Alienati à cõuerſatiõe.) τῆς πολιτείας.i.A ciuilitate,ſiue à re publica Iſraël,ſiue Iſraëlis.

Et hoſpites teſtamentorum.) καὶ ξένοι τῶν διαθηκῶν, id eſt,Peregrini,ſiue extrarij,à pactis ſiue teſtamentis. Alluſit enim ad rempublicam,cuius modo meminerat. Vnde hoſpites uocat,alienos à iure ciuium, Et teſtamentorum promiſſionis dixit,iuxta idioma Hebræorum. Cæterum Ambroſius addit pronomen,legens,Promiſſionis eorum.

Et ſine deo.) ἄθεοι. Qui nullum credunt eſſe deum,& ἀθεότης,quam Plutarchus oſtendit minus malum eſſe,quàm ſuperſtitionem, δεισιδαιμονίαν, quod hæc deos imaginetur moroſos ac uindices,quum deus natura beneficus ſit. Sine deo, ἄθεοι

In hoc mundo.) Hoc, redundat: niſi quod opinor interpretem uoluiſſe reddere uim articuli τοῦ.

Et mediũ parietem maceriæ ſoluens inimicitias.) Græci ita diſtinguũt,ut accuſatiuus inimicitias,referãt ad inferius participiũ καταργήσας. Quanq; utroq; poteſt referri,ad λύσας quod præceſſit,& ad καταργήσας quod ſequit̃,ut inimicitiã,appoſitiue cohæreat cũ, mediũ pariete,aut cũ,Legem mandatorũ. Et mirũ cur cũ ὁ ποιήσας uerterit in uerbũ,non mutarit & alterũ λύσας,id eſt,Qui ſoluit,aut Soluto pariete. Rurſum Græce eſt, τὸ μεσότοιχον τοῦ φραγμοῦ, quaſi dicas,Interſtitium ſepti ſiue ſepis. Et apud comicum,Mitio iubet

maceriam dirui, ut fiat una domus. Id ergo quod dirimit ædes ab ædibus μεσότοιχον uocat. Nec tamen male uertit interpres, niſi quod ſermo non caret amphibologia. Siquidē medium parietem ferit, qui mediam partem percutit.

Locus apud nos corruptus Decretis euacuans.) In, præpoſitio omiſſa, totum ſubuertit ſenſum, quaſi decretis aboleuerit legem: imò aboleuit legem ſitam in præceptis ac decretis. Quædam æditio quam citat Hieronymus, habebat In dogmatibus, uſurpata Græca uoce. Ambroſius legit, In decretis: alicubi citat, Edictis, ut libro de Abraham patriarcha, ſecundo, cap. ſexto. Si Græcis eſſet additus articulus τὸν νόμον τῶν ἐντολῶν τὸν ἐν δόγμασι, nullus ſupererat ſcrupulus, nunc ſermo habet amphibologiam, Nam ἐν δόγμασιν referri poteſt ad præcedentia, ſimul & ad ſequentia: Si ad præcedentia, ſenſus erit, abrogauit legem præceptorū ſitam in decretis, Si ad ſequentia, ſenſus erit, antiquauit legem præceptorum ceremonialium, per dogmata Euāgelica, ut ἐν præpoſitio poſita ſit uice per. Hoc ſequutus uidetur interpres, qui præpoſitionem, ut nobis ſuperuacuam omiſit. Hanc interpretationē apud unū Theophylactum inuenio. Diuerſam ſequitur Ambroſius, cuius uerba ſubſcribam, Quia legem quæ data erat Iudæis in circūciſione & in neomenijs & in eſcis, & in ſacrificijs, & in ſabbatis, euacuauit, hoc eſt, ceſſare iam iuſſit, quæ oneri erāt, & ſic fecit pacem. Vnde Petrus apoſtolus dicit in actis apoſtolorū. Quid imponitis iugum ſuper ceruicem fratrū, quod neq; patres noſtri, neq; nos potuimus portare. In his Ambroſij uerbis, nulla fit mentio decretorum, per quæ lex fuerit antiquata. Subindicat autem Ambroſius circūciſionem & ſimiles legis obſeruationes obſtitiſſe, quo minus conueniret inter gentes & Iudæos. His ergo per Chriſtū antiquatis, fide conciliati ſumus, quæ tam Iudæis quàm gentibus abſq; legis obſeruatione conferret ſalutem. Hieronymus hunc in modum, Lex quoq; mandatorum ſubuerſa eſt in dogmatibus, poſteaquàm circūciſio & ſabbatiſmus qui relictus eſt populo dei, & paſcha & pentecoſte, & non apparere in conſpectu dei uacuum, ſunt altius intellecta quàm reſonant, & ab occidente litera recedentes, cœpimus uiuificantem ſpiritū ſequi. Ex his Hieronymi uerbis perſpicuum eſt, eum ſentire legem abrogatam, nō per decreta, ſed per eorū quæ decernebat, intelligentiā ſpiritualē. Nec abhorret ab his cōmentum ſcholiaſtæ, cui nomen fecerunt Hieronymo. Per ſolam, inquit, fidem iuſtificans, moralia ſola decernēs. Iam & aliâs Paulus legis præſcriptiones appellat dogmata, uelut ad Coloſſ. 2. De his quod aduerſum uos erat chirographum decreti, quo loco Græci legunt τοῖς δόγμασιν, pro eo quod eſt ἐν δόγμασιν. Nā præpoſitio addita eſt ex idiomate ſermonis Hebraici. Rurſus alibi τί ἔτι δογματίζεσθε. Porrò nuſquam legimus apud Paulū euāgelij præcepta dicta dogmata. Submouendus eſt igitur & ille ſcrupulus de articulo, Mihi uidetur omiſſus ob congeriem articulorū ſi dixiſſet, τὸν νόμον τῶν ἐντολῶν τὸν ſiue τῶν ἐν δόγμασι. Nam mihi uidetur in decretis magis adhærere proximæ dictioni, alioqui bis idē dici uidebatur, νόμον τῶν ἐντολῶν τὸν ἐν δόγμασι. Nunc oſtendens legem imperioſam appellat illam τῶν ἐντολῶν, quaſi dicas ἐντείλασαν, id eſt, præcipientem, quomodo non perſuaſione & lenitate aut promiſſis, ſed præſcriptis, quæ uocat dogmata, latini placita dicūt. Etenim ſi quæras, quare deus iuſſit nos à talibus ac talibus abſtinere cibis, Reſponderet Iudæus, Quia ſic deo uiſum eſt. Et euacuans, præteriti temporis eſt, quaſi dicas, Antiquata lege.

Et conderet) Hic eſt, Crearet, ſiue pararet κτίσῃ, uelut explicans ſententiam.

Inimicitias in ſemetipſo.) ἐν αὐτῷ. Hieronymus legit, In ea, ut referatur ad crucem, non ad Chriſtum. Siquidem & crux apud Græcos maſculini generis eſt. Verum ſi reciprocū eſſet, id eſt, In ſeipſo, haberet α aſpiratum, ἐν αὑτῷ. Quanquam ne id quidem à Græcis ſcriptoribus obſeruatur: poſtremo ſecus legit Ambroſius.

In uno nouo homine.) In unum nouum hominem, eſt Græce, εἰς ἕνα καινὸν ἄνθρωπον. Atq; ita refert Auguſtinus lib. aduerſus Fauſtū xxij. cap. lxxxix. ſuffragabatur exemplar utrūq; Conſtantienſe. Cæterum quod eſt Græce ἀποκαταλλάξῃ, Latine uerſum reconciliet, Auguſtinus uertit, Cōmutaret. Qui ſic uertit, legiſſe uidetur ἀλλάξῃ.

Et pacem ijs qui prope.) Et pacem, non repetitur Græcis.

Habemus acceſſum.) προσαγωγὴν, id eſt, Aditum ſiue introductionem: ueluti cū quis introducitur ad conſpectum principis.

Hoſpites & aduenæ.) ξένοι καὶ πάροικοι, id eſt, Peregrini & incolæ, ſiue accolæ, hoc eſt,

qui

qui aliũde cõmigrarũt in alienã ciuitatẽ. Auguſtinus aliquoties legit, p Aduenæ, Inquilini.
Sed eſtis ciues.) ἀλλὰ συμπολῖται, id eſt, Conciues, ut uerbum uerbo reddatur.
Superædificati ſuper fundamentum apoſtolorum & prophetarum.) Hanc particulã & prophetarum eraſerant Marcionitæ, nimirum odio ueteris teſtamenti.
Angulari lapide.) Græcis unica uox eſt, ἀκρογωνιαίου, qua ſignificatur ſummus lapis in angulo ædificij, qui ſolet eſſe ualidiſſimus. Eſt autem ablatiuus abſolute poſitus, ueluti ſi dicas, In qua ſtructura Chriſtus ſummus eſt in angulo lapis. Et ob id Auguſtinus adducens hunc locum in enarratione pſalmi lxxxi. addit Exiſtente, dilucide magis quàm Latine. Rurſus aduerſus Fauſtum libro duodecimo, capite uigeſimoquarto. *ἀκρογωνιαῖος.*
Ipſo ſummo angulari lapide.) Et hic ablatiuus ponitur abſolute, ac ſi dicas, Chriſto duce, ὄντος ἀκρογωνιαίου αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, id eſt, Ipſo Ieſu Chriſto ente ſũmo lapide angulari.
Conſtructa.) Græce ſignificantius, συναρμολογουμένη, id eſt, Coagmentata, ſiue commiſſa, ſiue coaptata. Hieronymus legit Cõpaginata, Ambroſius, Cõpacta. Nec ſignificat omnem ſtructuram hoc angulari lapide compactam eſſe, ſed quæcunq; illo lapide connectatur, eam ſurgere in templum domini. Eſt enim participium præſentis temporis, συναρμολογουμένη. Quanq; πᾶσα uerti poterat, Tota ſtructura, ut non quamuis intelligas, ſed integram. Atq; ita interpretatur Theophylactus. *Cõſtructa pro coagmentata.*
In ſpiritu ſancto.) Sancto, redundat iuxta Græca & Ambroſium, atq; item Hieronymum: quorum & interpretatio declarat, quid legerint. Spiritum enim opponit aduerſus carnalem Iudaiſmum, quem nuſq; nõ inſectatur Paulus.

EX CAPITE TERTIO.

Vinctus Chriſti Ieſu.) Vinctus nomen eſt Græcis δέσμιος: & ob id mollius cohæret cum genitiuo Ieſu Chriſti.
Data eſt mihi in uobis.) εἰς ὑμᾶς, id eſt, In uos. Hunc quoq; locum ἀνακόλουθον, Hieronymus reddit ad hunc modum, Huius rei gratia ego Paulus uinctus Ieſu Chriſti, & uinctus pro uobis qui eſtis ex gentibus, cognoui myſterium, ut uobis quoq; illud traderem, ſicut in hac eadem epiſtola paulo ante ſum loquutus. Debetis autem audire diſpenſationẽ gratiæ dei, quæ data eſt mihi in uobis, qui eſtis ex gentibus, pro quibus & uinctus ſum Ieſu Chriſti. Quanquàm exiſtimat eſſe ſimplicius, fateri Paulum in aliena lingua balbutiſſe, & ſenſu magis quàm uerbis æſtimandũ. Poterat & hoc pacto tolli ſermonis imperfecti incommodum, ſi ſubaudias uerbum ſubſtantiuum, ſum, Ego Paulus uinctus ſum Ieſu Chriſti. *Paulus balbuties in aliena lingua.*
Pro uobis gentibus.) Arbitror mendum eſſe, quod in Ambroſianis codicibus legitur pro uobis fratribus.
Diſpenſationem gratiæ.) οἰκονομίαν, id eſt, Diſpenſationem, ſiue adminiſtrationem.
Notum mihi factum eſt.) ἐγνώρισέ μοι, id eſt, Notum mihi fecit myſterium, quod rurſum interpres uertit Sacramentum.
Sicut ſupra ſcripſi.) καθὼς προέγραψα, id eſt, Sicut ante ſcripſi, ut Ambroſius. Præſcripſi legit diuus Hieronymus.
In breui.) ἐν ὀλίγῳ, id eſt, In modico, legit Hieronymus & Ambroſius. Significat ẽm ſe paucis de his ſcripſiſſe, ut Græca exponunt ſcholia. Poteſt eſſe ſenſus & hic: Quemadmodum ſcripſi paulo ante. Meminit enim de his qui procul eſſent, gentes ſignificans. In eum ſenſum fermè Theophylactus.
In miniſterio Chriſti,) ἐν τῷ μυστηρίῳ, id eſt, In myſterio, qđ ſolet uertere Sacramentũ.
Non eſt agnitum.) οὐκ ἐγνωρίσθη, id eſt, Non notificatum, ſiue reſeratum.
Alijs generationibus.) Apertius eſt, quod legit Ambroſius, Alijs ſeculis. Nam de ætatibus loquitur, non de nationibus.
In ſpiritu.) Græcis additũ eſt Sancto. Neq; lectio ſolũ diuerſa eſt, uerũetiã diſtinctio. Theophylactus ſic ordinat ſermonẽ, Sicut nunc reuelatũ eſt ſanctis apoſtolis eius, in ſpiritu ſancto, ut intelligamus hoc illis per ſpiritũ ſanctũ fuiſſe reuelatũ. Ambroſius contra, ſpiritu cõnectit cum his quæ ſequuntur, Sicut nunc reuelatum eſt ſanctis eius & prophetis, ſpiritu eſſe gentes cohæredes: id palàm arguit eiuſdẽ interpretatio, docẽs gentes eſſe cohæredes, non ceremonijs Moſaicæ legis, ſed ſpiritu, hoc eſt doctrina euangelica. Diuus *Lectio & diſtinctio diuerſa.*

Hieronymus

Hieronymus Græcorũ ſequit̃ diſtinctionẽ. Mihi magis ꝓbat̃ quod ſequit̃ Ambroſius.

Eſſe gentes.) εἶναι τὰ ἔθνη, id eſt, Vt ſint gentes.

Concorporales.) σύσσωμα, quaſi dicas, Vnius corporis. Hoc loco offendit aures Hie
σύσσωμορ ronymi coniunctionũ congeries, ut ipſi uidetur, incõcinna, cohæredes & concorporales,
& comparticipes. Mirum eſt autem illum tantilla re offendi, qui toties Paulum facit imperitum Græci ſermonis, licet fateatur non imperitum ſcientia. Deinde quum hic fateat legendum eſſe comparticipes, nec dubium quin in bonam partem, tamen in huius epiſtolæ capite quinto, negat hanc uocem legi in literis ſacris niſi in malam partem, uerum hac de re illic plura dicentur.

Promiſſionis in Chriſto Ieſu.) Deeſt apud nos αὐτοῦ, id eſt, Suæ, ſiue eius: ut referatur ad ſpiritũ, ut ſenſiſſe uidetur Ambroſius cũ ſubſcribit: Hoc eſt quod dicit, ſpiritu gentes eſſe cohæredes & concorporatos & participes promiſſionis eius in Chriſto. Qui enim ſpiritu deum colit, opere legis opus non habet.

Omnium ſanctorũ.) In nõnullis Græcis addebatur hominum, ſed mendoſe, ni fallor. Et ἐλαχιστοτέρῳ, id eſt, Infimo, ut uertit Hieronymus. Sed Paulus ut magis ſe diminuat, è ſuperlatiuo finxit comparatiuum, ac ſi dicas, Infimiori pro infimo, aut poſtremiori.

Inueſtigabiles.) ἀνεξιχνίαστον πλοῦτον, id eſt, Imperueſtigabiles diuitias. Nam quod apud Ambroſium legitur inæſtimabiles, haud ſcio, an errore ſit factum librarij, certe interpretatur Incomprehenſibiles.

φωτίσαι, pro in lucem proferre. Et illuminare.) καὶ φωτίσαι πάντας. Ambroſius non addit Omnes, & ſermo commodior eſt. Nec apud Hieronymum ulla mentio, huius nominis additi, ſed tantum eſt, Illuminare. Neque Paulus illuminat homines, ſed in lucem profert, & quod ante fuerat reconditum, facit omnibus perſpicuum.

Quæ ſit diſpenſatio.) Legit̃ &, ὁ πλοῦτος, id eſt, Quæ diuitiæ. Rurſum μυστήριον uertit Sacramentum.

Qui omnia creauit.) διὰ ἰησοῦ χριστοῦ, id eſt, Per Ieſum Chriſtum, additum eſt hoc loco apud Græcos, quãq̃ Hieronymus nõ habet, nec Ambroſius, nec ueteres codices Latini.

Vt innoteſcat.) ἵνα γνωρισθῇ νῦν, id eſt, Vt innoteſcat nunc. Et Nũc, Hieronymus legit addita coniunctione, ſi modo codex mendo uacat.

In poteſtatibus cœleſtibus.) ἐν τοῖς ἐπουρανίοις, id eſt, In cœleſtibus.

Per eccleſiam.) διὰ τῆς ἐκκλησίας. Præpoſitio per, hoc loco ſignificat inſtrumentũ, qua ſi dicas, Opera eccleſiæ. Quãq̃, ut ingenue fatear, ſermo Græcus planè anceps eſſet, niſi additus fuiſſet articulus τῆς: atq̃ ita ſenſus fuiſſet. Propter cõgregationes, ſiue eccleſias.

Multiformis ſapientia.) πολυποίκιλος, ſiue aliâs, παμποίκιλος, id eſt, Maxime uaria, & modis omnibus uaria. Nam πᾶν in compoſitione additum, adiungit epitaſin.

Secundũ præfinitionẽ.) κατὰ πρόθεσιν, id eſt, Secundũ propoſitũ, ut legit Hieronymus.

Quam fecit.) ἣν ἐποίησεν. Sermo Græcus anceps eſt. Nam Græcus articulus referre
Senſus triplex. poteſt uel ſapiẽtiam, uel eccleſiam, uel præfinitionẽ, quã Ambroſius & Hieronymus propoſitum uocant. Si ad propoſitum referatur ſenſus eſt, Iuxta tempus quod propoſuerat ſiue præfinierat in Chriſto: Si ad eccleſiam, ſenſus fuerit, Eccleſiã factam in Chriſto Ieſu: Si ad ſapientiam, intelligis in Chriſto factam, hoc eſt, creatam fuiſſe ſapientiam. Atq̃ hic ſenſus poſtremus maxime probatur Hieronymo. Et fiduciam eſt παῤῥησίαν, quam Ambroſius uertit Libertatem. Eſt autẽ audacia libere loquendi. Porrò nihil timidius animo ſibi male conſcio, ut contra, innocentia nihil fidentius.

In tribulationibus meis pro uobis.) αἰτοῦμαι μὴ ἐκκακεῖν. Diuus Hieronymus admonet Græcum ſermonem eſſe ambiguum, quod uerbum ἐκκακεῖν ad quamuis perſonam accõmodari poſſit, ne deficiam ego, ne deficiatis, ne deficiant illi. Certe iuxta primum ac ſecundum ſenſum interpretatur Hieronymus, peto ne deficiam, ne me ſuperent aëreæ poteſtates, oppugnãtes undiq̃.

Quæ eſt gloria.) In quibuſdam Græcis codicibus habebatur, Quæ erit, ἥτις ἔσαι. Hoc
Expenſa Hieronymi annotatio. loco nõnihil ſe torquet Hieronymus, nec ſatis intelligo, cur ſe torqueat, exiſtimans huius ſermonis rationem nõ poſſe conſiſtere, niſi fateamur Paulum imperite loquutum, qui tribulationibus numero multitudinis ſubiecerit relatiuum ſingulare, Quæ eſt gloria. Quaſi

uero

uero non hoc doceat grammatica, rectius etiam ad hũc modum nos loqui, quàm ſi dicamus, In tribulationibus quæ ſunt gloria ueſtra. Atq; ille hoc tantum ducit incõmodum, ut per hyperbaton tentet hanc particulam, Quæ eſt gloria ueſtra, ad ea quæ præceſſerũt detorquere, In quo habemus fiduciam & acceſſum & fidem &c. quæ fiducia, acceſſus & fides, ueſtra eſt gloria. Verũ quoniam hoc uidit eſſe durius, mauult Paulũ loquendi imperitũ facere. Sed quid hic interim facient Hieronymo, qui uolũt apoſtolis omnibus ſcientiam linguarũ dono ſpũs ſancti cõtigiſſe, idq; donũ eis fuiſſe perpetuũ: quorum de numero uidet & Aquinas in epiſtolã ad Galatas. At Hieronymus toties nõ ueretur Paulũ imperitũ Græci ſermonis facere. Quãq; hoc ſanè loco nõ uideo quid imperite dictũ uideri poſſit, niſi quod Hebraice magis quàm Græce dixit, In tribulationibus, pro ob tribulationes.

Paulus græco imperitus.

Ad patrem domini noſtri Ieſu Chriſti.) Diuus Hieronymus indicat in Latinis codicibus addita quatuor uerba, Domini noſtri Ieſu Chriſti, cum in Græcis ſcriptura germana maneat. Non enim loquitur hic proprie de patre domini Ieſu Chriſti, ſed in genere ad illum patrem flectit genua, quem omnes creaturæ rationabiles agnoſcunt conditorem & autorem. Et tamen mirum eſt, quod Hieronymus ſcribit additum in Latinis codicibus, nunc in Græcis reperiri. Quanquam Theophylactus enarrans locum non attingit hãc particulam: unde coniectãdum eſt, aut è noſtris codicibus additam Græcis, aut Græcorum codices & olim uariaſſe.

Omnis paternitas.) πᾶσα πατριὰ, id eſt, Omnis familia, ut indicat & diuus Hieronymus in cõmentarijs. Idem aduerſus Heluidium ſcribens, fatetur Latinos paternitates uocare, quas Græci uocãt πατριὰς, quum ex una radice, multa generis turba diffũditur. Sed apud Græcos manet alluſio uocum, quam Latinus conatus eſt obſeruare. Iam quæſtiones illæ, quas mouet hoc loco Thomas Aquinas, num qua paternitas ſit in cœlo, & num omnis paternitas quæ eſt in cœlo & in terris, deriuata ſit ab ea paternitate, quæ eſt in diuinis, quam apte pertineant ad hunc locum, uiderint Theologi: quandoquidem uocem, unde quæſtionem omnem elicit, non intellexit. Certe alibi interpres uertit Familiam, uelut in pſalmo, Omnes familiæ gentium, πατριαί. Item in Luca, De domo & familia Dauid. Subnotauit hoc interpres Origenis, homilia in Numeros, ij. Verum interpres ut dicere cœperam affectauit reddere uocum affinitatem, pater & paternitas. Atqui ea non erat tanti, ut huius gratia fuerit perdenda ſententia. Parentela ſatis explicabat rem, ſi modo uerbum eſſet probum. Et tamen hoc ætate ſua uulgo fuiſſe uſurpatum teſtatur Hieronymus, uel ob hoc tolerabilius quàm paternitas: præſertim quum hic ſuffragetur analogia. Quemadmodum enim a cliens clientela, ita à parens parentela. Nos circumitione ut potuimus, reddidimus.

Paternitas πατριά.

Aquinas

Virtute corroborari.) δυνάμει, id eſt, Virtute. Manifeſtior erat ſenſus, ſi Græca infinita uertiſſet per uerbum ſubiunctiuum, Vt corroboremini.

Sublimitas & profundum.) καὶ βάθος καὶ ὕψος, id eſt, Et profunditas & ſublimitas. Hieronymus, Et profundum, & altitudo.

Scire etiã.) Non eſt initiũ noui capitis, ut ſit opus etiã. γνῶναί τε, id, Sciréq;, uel utq; ſciretis. Supereminentem ſcientiæ charitatẽ.) Apud nos incertũ eſt datiui ne caſus ſit, ſcientiæ, an genitiui, ut aut intelligas charitatẽ Chriſti ſciri, quæ ſit maior quàm ut cognoſci poſſit: ſeu iuxta Ambroſiũ, quæ præmineat ſcientiæ noſtræ: aut ut intelligas eximiam dilectionẽ cognitionis. Sed poſterior ſenſus magis quadrat ad Græcũ ſermonẽ. Et hunc ſequitur Hieronymus. Porrò quod Ambroſius ſenſerit id quod dixi, declarant hæc illius uerba, Poſt dei patris infinitam & incõprehenſibilẽ cognitionẽ, & inenarrabilẽ clementiam, Chriſti quoq; agnoſcere nos uult charitatẽ, quæ ſupereminẽtis eſt ſcientiæ, & ſubintelligitur humanæ, ut ſuper ſcientiã hominũ habeat dilectio Chriſti. Quis enim poteſt colligere myſterij huius charitatis rationẽ, ut & deus hominis cauſa homo naſceretur &c. Quãq; in hac ſcriptura ſuſpicor nõ abeſſe mendum. Siquidẽ in contextu habetur, Cognoſcereq; ſupereminentem ſcientiam charitatis Chriſti, quæ lectio multum diſſonat à Græca. Præterea quod habetur in cõmentario Supereminentis eſt ſcientiæ, ſuſpicor ipſum ſcripſiſſe, Supereminens eſt ſcientiæ, Porrò quæ Hieronymus hoc loco diſſerit, mihi uidentur aliquãto duriora, Nec refert hãc uocẽ, ſciẽtiæ, ad ſupereminentẽ, ſed ad charitatẽ, Certe Theophylactus

Senſus duplex.

phylactus in eandem ſententiam interpretatur, in quam Ambroſius. Et cum Ambroſio conſentit Auguſtinus, citans hunc locum libro de gratia & lib. arb. cap. xix. Item, inquit, quum dicat apoſtolus ſupereminentem ſcientiæ charitatem Chriſti, quid inſanius, quàm putare ex deo eſſe ſcientiam quæ ſubdenda eſt charitati, & ex hominibus eſſe charitatẽ quæ ſupereminet ſcientiæ. Nihil autem eſſet ſcrupuli, ſi ὑπερβάλλω patiatur ſibi iungi caſum paternum, quemadmodum habet ὑπερασπίζω & ὑπεραπολογοῦμαι & ὑπερέχω, idem ſignificans quod ὑπερβάλλω. Neq; enim huc libet confugere, ut dicam Paulũ abuſum caſu ob Græci ſermonis uel neglectũ, uel inſcitiã. Theophylactus in hãc ſentẽtiã ediſſerit, Vt poſſitis, inquit, cognoſcere charitatem Chriſti, antecellentem omni ſcientiæ. Quomodo cognoſcemus nos? Primum quidem dicit hanc antecellere ſcientiæ, nimirum humanæ, uos autem non per humanam ſcientiam, ſed per ſpiritum cognoſcetis hanc. Deinde nec hoc dixit, cognoſcetis eam quanta ſit, ſed hoc ipſum, quod magna eſt, quod excellit omnem ſciẽtiam. Hoc precor ut à ſpiritu diſcatis. Et quis hoc, inquit, neſcit? Om̃es, & hi qui moleſte ferũt, quæ cotidie accidunt, & hi qui Mammonam præferunt deo. Quod ſi hanc cognoſceremus, haud quaq; uel obmurmuraremus diuinæ prouidentiæ, uel rebus præſentibus animum addiceremus, à deo deficientes qui nos ſic dilexit. Illud autẽ attende, Si dilectio præcellit omnem ſcientiam, quanto magis ipſa ſubſtantia. Hactenus Theophylactus, ex quibus apparet eum ſenſiſſe charitatem excellentiorem ſcientia.

Ei autem qui potens eſt omnia facere.) Græce eſt ὑπὲρ πάντα ποιῆσαι, id eſt, Super omnia facere. Atq; ita legit Ambroſius & Hieronymus: ſed ita ut ὑπὲρ aduerbium uideatur non præpoſitio, pollere autem tantundem, quaſi dicas eximie. Certe proximo loco cũ repetitur, ὑπὲρ ἐκπερισσοῦ, non poteſt aliud quàm aduerbium eſſe. Eſt autem epitaſis gemina, quemadmodum annotauit & Theophylactus. Deus poteſt omnia, quod nullus hominum, & poteſt cumulatiſſime præſtare, quicquid uult. Iam illud lector, uel non monitus, animaduertis hanc eſſe coronidem quandam, quales aliquoties Paulus ceu raptus & afflatus ſubnectit ſuæ diſputationi.

Coronides in Paulo.

Superabundanter quam petimus.) ὑπὲρ ἐκπερισσοῦ ὧν αἰτούμεθα, id eſt, Ex abundanti ſupra ea quæ petimus.

Quam petimus aut intelligimus.) ὧν αἰτούμεθα ἢ νοοῦμεν, id eſt, Supra omnia quæ petimus aut cogitamus. Sic enim emendat Laurentius: licet id quidẽ ad ſenſum non ita magni refert. Illud tantum ſubmonendus eſt rudis lector, articulum ὧν congruere cum præcedenti dictione, quum à ſuo uerbo diſſentiat, idq; ex proprietate ſermonis Græcanici.

In eccleſia & in Chriſto.) Copula &, redũdat. Ambroſius ordine diuerſo legit In Chriſto Ieſu, & in eccleſia. Ac iuxta hũc ordinem interpretatur. In altero loco præpoſitio ſimpliciter uſurpata eſt, in eccleſia, quaſi dicas in ſenatu, in altero iuxta proprietatem ſermonis Hebraici. Optat enim ut glorificetur pater in congregatione ſanctorum per filium Ieſum Chriſtum, & in hoc ſenſu nullus eſt uſus præpoſitionis.

EX CAPITE QVARTO.

Digne uocatione.) ἀξίως τῆς κλήσεως, Addidit nominis caſum aduerbio, quaſi dicas, canit ſimiliter tibi. Et rurſus articulus reſpondet nomini antecedenti, diſſonans ſuo uerbo. Alioqui dicendum erat ᾗ ἐκλήθητε.

Cum omni humilitate.) ταπεινοφροσύνης. Quæ ſignificat animi habitũ contrarium arrogantiæ: nam humilitas quæ ταπείνωσις, aliud quiddam ſignificat. Et ob id Ambroſius addit, humilitate animi, ne fortunæ humilitatẽ acciperemus.

μακροθυμία

Cum patientia.) μακροθυμίας, id eſt, Longanimitate, ſi quis ad uerbũ reddat. Ambroſius ſic legit, cum omni humilitate animi & modeſtia, cum magnanimitate, μακροθυμίας, uertens magnanimitatem, cũ magis ſonet animi lenitatem, ac moderationem, qua fit ut non facile cõmoueamur neq; rapiamur ad uindictæ cupiditatem. Lõganimitas propius exprimit Græcam uocem quàm magnanimitas: & tamen aliud eſt longus animus quàm lenis & lentus ad iram. Patientia recte habet niſi quod anceps eſt, & ſæpius ad tolerantiã corporis, quàm ad animi lenitatem pertinet.

Solliciti ſeruare.) σπουδάζοντες, id eſt, Studentes. Quod Auguſtinus libro ſecundo aduerſus lit. Petil. cap. lxix. uertit Sollicite agentes. Ac mox cap. lxxviij. uertit ſtudentes ſeruare

uare: quemadmodum nos uertimus. Ambroſius ſollicite ſeruantes.

In uinculo pacis.) ἐν τῷ συνδέσμῳ. Quaſi dicas, in colligatione & concatenatione. Augustinus in eodem loco uertit coniunctione. Nam uinculū unius dici poteſt, σύνδεσμος eſt quo aliud alij connectitur.

Qui ſuper omnes & per omnia.) Satius erat in eodem genere perſeuerare, & non miſcere res perſonis. Super oīa & per omnia, aut ſup omnes & per oēs: nam apud Græcos incertum eſt genus. Hieronymus magis uidetur amplecti neutrum genus, adducens illud Vergilianum: Deum nāq; ire per omnes, Terrasq; tractusq; maris, cœlūq; profundum. Ambroſius mauult genus maſculinum, Super omnes per omnes, & in omnibus uobis, quorum poſtremum non poteſt non eſſe maſculini generis. Theophylactus utrūq; ad nos refert genere maſculino. *Varia lectio.*

Et in omnibus uobis.) Pro quo Ambroſius legit In omnibus credentibus. Apud Hieronymū non additur uobis, tantum eſt in omnibus. Nec poteſt aliud ex illius interpretatione deprehendi. Ex hoc loco Græci refellunt hæreticos, facientes filium patre, & ſpiritum ſanctum utroq; minorem, quod præpoſitionem διὰ proprie dicerent competere in filium, ἐν in ſpiritum ſanctum, quū ἐξ tribuatur patri. Hic utraq; præpoſitio tribuitur patri, διὰ & ἐν. Nec tamen habuit uim diminuendi.

Aſcendens in altum.) ἀναβὰς εἰς ὕψος, id eſt, Poſtq; aſcenderat in altum, præteriti tēporis. Iam teſtimonium quod adducit, eſt pſalmo ſexageſimo ſeptimo. Septuaginta tranſtulerunt hoc pacto, ἀνέβης εἰς ὕψος ᾐχμαλώτευσας αἰχμαλωσίαν. ἔλαβες δόματα ἐν ἀνθρώποις. Paulus ſciens ac prudens ab Hebræis unicam dictionem mutauit, ut indicat Hieronymus hunc ediſſerens locum. Cum enim apud illos legatur, Accepit dona in hominibus, hic mutauit, Dedit dona in hominibus, Nec ea uarietas quicq; officit ſentētiæ: quandoquidem in pſalmo promittitur futurum, quod nondum erat factum, & ob id dicit accepiſſe dona, quæ poſt elargiretur. Hic quoniam apoſtolus deſcribit quod iam erat factū, fundatis ubiq; per orbem eccleſijs, dediſſe ſcribitur, non accepiſſe. *Paulus mutauit aliquid ab Hebræis.*

Quod autem aſcendit.) τὸ δὲ ἀνέβη, τί ἐστιν id eſt, Illud autem quod dictum eſt aſcendit quid & cætera.

Alios autem paſtores & doctores.) Annotauit Hieronymus quod cum in cæteris diſcreuerit officiorum genera, hic duo coniunxit. Neq; enim dictum eſt quoſdam paſtores, quoſdam doctores, ſed alios paſtores & doctores, quod quicunq; paſtores ſunt, ijdem debeant eſſe doctores. Cum Ambroſius id non animaduertens, opinor, diſtinctim accipiat, quaſi diuerſi ſint paſtores ac magiſtri. Rurſum parū uidetur obſeruaſſe, quod apud Græcos pro magiſtris eſt διδασκάλους, id eſt, Doctores. Magiſtros enim interpretatur Exorciſtas, qui in eccleſia coërceant ac uerberent inquietos. Quāq; Theophylactus propoſito ſenſu quem oſtendimus & hunc attingat de diaconis. *Epiſcopus idē doctor.*

Ad conſummationem ſanctorum.) πρὸς τὸν καταρτισμὸν. Hieronymus legit, ad inſtructionem. Significat autē & refectionē ſiue reparationē aut inſtaurationē rei collapſæ. Doctores eñ ſuccurrūt lapſis & deiectis. Maxime uero probaī quod nobiſcū uertit Ambroſius, ad cōſummationē ſanctorū: nam & hoc ſonat Græcis καταρτίζειν. Ita probe cōgruit quod ſequitur: In ædificationem corporis Chriſti: nimirū ut corpus undiq; ſit perfectum.

In agnitione filij dei.) Et agnitionis filij dei. καὶ τῆς ἐπιγνώσεως, pendet enim ab ἑνότητος, quemadmodum & fides. Et ita legit diuus Hieronymus, qui & alibi monet proprie agnoſci quod antea fuerat cognitum.

Et circumferamur.) Græcis eſt participium, περιφερόμενοι, id eſt, Circumacti. Auguſtinus legit Circumlati, cætera commode, ſi tempus reſponderet. Et paruuli, eſt νήπιοι, quod ita ſignificat puerum, ut & parum prudentem ſignificet. Et omni uento, rectius erat, quouis uento. Nam Græca uox παντὶ anceps eſt.

In nequitia hominum.) ἐν κυβείᾳ. Quod uerbum ductum eſt à luſu teſſerarum, in quo qui poteſt, imponit & circumuenit alterum: etiamſi Faber in prima ſanè æditione mutat pro nequitia, confuſionem & perturbationem, ſed deceptus, ut uidetur, ſimilitudine figuræ u, quæ cappa uideri poſſit, itaq; κυκείᾳ legit pro κυβείᾳ, cum ſit β. Et mutauit ille quidē hunc locum in poſteriore æditione, ſed ita ut nec ibi ſuffrager homini, Qua de re nonni- *Nequitia pro aſtutia. κυβεία.*

Z hil atti-

hil attigimus in noſtra ad illum apologia. Videtur autem uerbum eſſe fictum à κυβεύειν quod eſt teſſeris ludo, quod in huiuſmodi ludis arte opus eſt, & quiſq; nititur circũuenire colluſorem ſi poſſit, ad ſuum duntaxat cõmodum ſpectans, ut κυβείαν dicere poſſis aleationem, hoc eſt uerſutiam, & fallax artificium, uel potius artificem fallaciam. Teſtatur & Heſychius κυβεῦσαι præter cætera ſignificare & χλευάσαι, quod eſt irridere aut ſubſannare. Idq; Hieronymus ad dialecticorum argutias & inſidioſas captiones refert. Hæc cũ animi noſtri coniecturam, tametſi magnopere probabilem ſecuti, literis prodidiſſemus, nacti Theophylacti epiſcopi in Paulinas epiſtolas cõmentarios, haud quaq; aſpernandos, comperimus & illum nobiſcum ſentire, cuius equidem uerba, quod ad hanc rem pertinet, nõ grauabor aſſcribere κυβευταὶ λέγονται οἱ τοῖς πεσσοῖς κεχρημένοι, τοιοῦτοι εἰσὶν οἱ ψευδοδιδάσκαλοι μετατιθέντες τοὺς ἀφελεστέρους ὥσπερ πεσσοὺς ὡς βούλονται, id eſt, Cybeutæ dicuntur, qui talis utuntur: eiuſmodi ſunt falſi doctores, tranſponentes ſimpliciores ceu talos, prout uolunt. Mihi quidem ſatis faciebat mea coniectura, tam conſentanea uero. Cæterum, quoniã nõnullos magis cõmouet autoritas q̃ ipſa res, Græci interpretis ſuffragiũ addidimꝰ. Illud admonet Hieronymus, totum hunc locum, ſi quis Græca legat, manifeſtiorem eſſe, ſed dum Latinis ad uerbum redditur, ſenſum fieri obſcuriorem. Paraphraſi poterat expli-

Paraphraſis. cari ad hunc modum: Donec eò perueniamus omnes, ut eadem ſit omnium fides, & æque cognitus, ſiue agnitus filius dei, hoc eſt, ut pertingamus ad perfectam, ſolidam, ac uirilem ætatem, uidelicet ad eam menſuram ætatis, quæ nos plene adultos reddat in Chriſto, ne poſt hac ſimus infantes, qui circumagantur ac circumferantur quouis uento doctrinæ, imponente nobis hominum aſtu, hoc agentium, non ut Chriſtum ſyncere nos doceant, ſed callidis artibus adorti nos illaqueent, capiantq;. Quin potius iſtis neglectis, quæ uera Chriſtoq; digna ſunt ſectantes, per omnia adoleſcamus in illum, qui eſt caput omnium. Is autem eſt Chriſtus, non Moſes: hic enim membrum duntaxat eſt, non caput. Hieronymus legit, In fallacia hominum, in aſtutia, & cætera.

Ad circumuentionem.) πρὸς τὴν μεθοδείαν. Dictum eſt autem à μεθοδεύειν, quod eſt hominem adoriri ex inſidijs. Et erroris, τῆς πλάνης, melius uertiſſet impoſturæ. Nam πλάνη, & decipientis eſt, at error decepti. Mirum eſt autem quid ſecutus Ambroſius, legerit ad remediũ erroris, niſi forte methodum ille ſcripſit, idq; aliquis transformauit in remediũ. Auguſtinus uertit machinationem.

Veritatem autem.) Dilucidius erat, ſed quàm autem, aut ſed potius, corrigit enim quod præceſſit.

Veritatem autem faciẽtes.) ἀληθεύοντες, id eſt, Veritatem ſectantes. Nam ἀληθεύειν, eſt uel præſtare quod dixeris, uel uera loqui. Nam hoc oppoſuit τῇ κυβείᾳ καὶ τῇ πλάνῃ, hoc eſt, Verſutiæ & impoſturæ.

Creſcamus in illo.) αὐξήσωμεν εἰς αὐτὸν τὰ πάντα, id eſt, Augeamus in illum omnia: ſic quidem emendat Laurentius. Ego ſanè puto recte uerti poſſe, Augeſcamus in illum per omnia, ut ad τὰ πάντα, ſubaudias præpoſitionem κατὰ. Tametſi Hieronymus legit, Vt augeamus in ipſo omnia, Et item Ambroſius, ſi tamẽ codices mendo uacant. Nec ab his diſſentit Theophylactus, interpretans omnia in nobis eſſe augenda & uitam & dogmata. Poteſt autem in uerbo tranſitiuo ſubaudiri nos, pronomen. etiamſi αὐξάνω apud Græcos neutralem habet ſignificationem, nec memini in alio ſignificatu comperiſſe. Proinde ſequatur lector, quod maxime probauerit: etiamſi noſtra lectio ab horum interpretatione minime diſſidet, præſertim cum mox ſequatur, τὴν αὔξησιν τοῦ σώματος.

Compactum.) συναρμολογούμενον. Quod ante uerterat conſtructum.

Connexum.) συμβιβαζόμενον, id eſt, Coagmentatũ. Hieronymus legit conglutinatũ.

Per omnem iuncturam.) ἁφῆς. Quod non poſſis aptius uertere, quàm commiſſuram.

Iũctura ἁφή, Eſt enim ἁφὴ cõmiſſio, ſic ut utrũq; ſe mutuo contingat, ueluti membrum membro connexum. Proinde Auguſtinus in pſalmo decimo, legit, Per omnem tactum. Idem libro de ciuitate dei uigeſimoſecundo, capite decimooctauo, locũ hunc adducit hiſce uerbis: Qui deſcendit, ipſe eſt, & qui aſcendit, ſuper omnes cœlos, ut adimpleret omnia. Et ipſe dedit, quoſdam quidem apoſtolos, quoſdam autem prophetas, quoſdã uero euangeliſtas, quoſdam autem paſtores & doctores ad conſummationem ſanctorum, in opus miniſterij, in

ædificationẽ

ædificationem corporis Chriſti,donec occurramus omnes in unitatem fidei,& agnitionem filij dei,in uirum perfectum,in menſuram ætatis plenitudinis Chriſti,ut ultra non ſimus paruuli,iactati & circumlati omni uento doctrinæ,in illuſione hominum,in aſtutia, ad machinationem erroris:ueritatem autem facientes in charitate, augeamur in illo per omnia,qui eſt caput Chriſtus,ex quo totum corpus connexum & cōpactum, per omnē tactum ſubminiſtrationis,ſecundum operationem in mēſuram uniuſcuiuſq; partis, incrementum corporis facit,in ædificationem ſui in charitate.

Secundum operationem.) κατ' ἐνέργειαν. Rurſum eſt illud nomen toties obuium,quod actum ac uim occultam ſignificat.Sentit de ſpiritu uitali,qui à capite proficiſcens, impartit uim ſuam,non omnibus parem,ſed quatenus conducit toti corpori.Ad eum modum interpretatur & Theophylactus,ut ἐνέργεια, quā hic operationē uertit,pertineat ad actū ſpiritus Chriſti in membris ſuis,non ad opera noſtra,quemadmodum exponit Lyranus. Thomas ita moderatur interpretationem,ut uideatur utrūq; ſenſiſſe. *Lyranus.*

In menſuram.) ἐν μέτρῳ, id eſt, In menſura,etiamſi diſſentiant Latina exemplaria,ut intelligas in corpore cuiq; membro iuxta ſuū modulū impartiri de uita corporis & alimento.Sic enim dixit in menſura, quaſi dixiſſet per menſuram,ſiue iuxta modum.

Vniuſcuiuſq; membri.) μέρους, id eſt, Partis.Quanquàm Græcis exiguum diſcrimen inter μέλους, & μέρους.

In ædificationem ſui.) ἑαυτοῦ, id eſt, ſuiipſius.

In domino.) Quidam Græci codices habent, ἐνώπιον τοῦ θεοῦ, id eſt,In conſpectu dei.

Sicut & gentes.) Nōnulli codices habent,Sicut & reliquæ gentes, τὰ λοιπὰ ἔθνη.

In uanitate ſenſus.) νοός,id eſt,Mentis potius quàm ſenſus,atq; ad eum modum mox uertit interpres,Renouamini ſpiritu mentis ueſtræ. Valla iure taxat eos, qui ſenſum interpretantur, ſenſualitatem, cum Græcis νοῦς ſit ea pars animi,quæ maxime ſemota eſt à materia corporis,quæq; ſola putatur aliquid agere ſine corporis organis. *Senſus,pro mente.*

Obſcuratum habentes intellectum.) ἐσκοτισμένοι τῇ διανοίᾳ, id eſt, Obſcurati cogitatione,ſiue animo.Hieronymus legit,obſcurati mente,Ambroſius obſcurati intellectu.At noſter interpres hoc ſanè loco clarius extulit ὄντες.

Alienati à uita.) Abalienati, ἀπηλλοτριωμένοι, id eſt, Abalienati.Et ita legit diuus Hieronymus. A uita dei.) Quidā codices habent,à uia dei; ſed mendoſe.Eſt enim à uita τῆς ζωῆς. Ambroſius legit,à fide dei.Poteſt & hic eſſe ſenſus,à uita qui eſt deus. Id enim ſubindicant articuli utrobiq; appoſiti τῆς ζωῆς τοῦ θεοῦ. A uera uita qui eſt deus. *Diſſonat à nobis Ambroſius*

Per ignorantiam.) διὰ τὴν ἄγνοιαν, Propter ignorantiam.

Et cæcitatem.) πώρωσιν,Quod magis ſonat excæcationem.Mirum unde Ambroſius legat pro cæcitatem,duritiam,niſi forte codex illius pro πώρωσιν habebat σκλήρωσιν.

Qui deſperantes ſemetipſos.) οἵτινες ἀπηλγηκότες, ἑαυτοὺς παρέδωκαν, id eſt, Qui ſocordia detenti tradiderunt ſemetipſos,emendatore Valla.At diuus Hieronymus exiſtimat recte uerti poſſe,indolentes pro deſperātes,quod uox Græca hinc uidetur deducta, cum quis uacat dolore & ſenſu ſui mali, & ob id ſtupens fertur in om̄e uitium.Ad eundē modum interpretantur Græcanica ſcholia.Et abutitur quidem M. Tullius uerbo indolentiæ,ſed cupiens utcunq; explicare Græcam ἀναλγησίαν. ἀλγεῖν enim Græcis dolere. ἀπηλγηκὼς dicitur, qui ut ita loquar,dedoluit,ſiue ut Comicus loquit̄ perdoluit,quiq; eò duritiæ peruenit,ut ad oēm duritiæ ſenſum obſurduerit:ſicut deferbuiſſe dicitur Latinis, qui deſierit feruere,& deſipere,qui ſapere deſierit.Haud ſcio an interpres legerit ἀπηλπικότες. Et facillimus eſt lapſus in una literula.Quin & Ambroſius legit atq; interpretatur, deſperantes.Ac mea quidem ſententia magis quadrabat ad ſententiæ tenorem deſperantes.Siquidem qui deſperant eſſe uitam à morte corporis, auidiſſime rapiunt huius uitæ uoluptates,atq; his ſeſe ingurgitant,uelut amiſſis illis nihil habituri ſuaue.

Immundiciæ omnis in auariciam.) Videtur auaricia nihil habere confine cum immūdicia,aut libidine,atq; ob id admonet Hieronymus Græcis nō eſſe φιλαργυρίαν, aut φιλοχρηματίαν, quæ uoces ab auiditate pecuniæ dictæ ſunt,ſed πλεονεξίαν ab habendo plus quàm æquum eſt uocatam.Porrò qui uehementer eſt auidus uoluptatum, non eſt contentus uxore ſua,ſed alienam quoq; conſtuprat,& ſubinde aliam inuadit,quo uoluptatis ſatie- *Noua Hieronymi interpretatio.*

tatem euitet. Hoc pacto putat accipiendũ & eum Pauli locum, qui eſt in epiſtola ad Theſſalonicenſes priore, cap. quarto, Hæc eſt enim uolũtas dei ſanctificatio ueſtra, ut abſtineatis uos à fornicatione, ut ſciat unus quiſqꝫ ueſtrũ ſuum uas poſſidere, in ſanctificatione & honore, non in libidine deſiderij, ſicut & gentes quæ non nouerunt deũ, ut ne quis ſupergrediatur & circũſcribat in negotio fratrẽ ſuum, quoniã uindex eſt dñs de his omnibus. Nam & illic quod interpres uertit, circũueniat eſt πλεονεκτεῖν. Mihi uidetur & ita poſſe accipi, ut ἐν πλεονεξίᾳ dictũ ſit pro eo quod erat auide. Theophylactus refert ad omnẽ cõcupiſcentiam immoderatã. Nam hæc pertrahit homines in cæcitatem mentis.

In auariciã.) In auaricia, ἐν πλεονεξίᾳ. Quaſi dicas ꝑ auariciã ſiue cupiditatẽ rei alienæ.

Si tamen illum.) εἴγε, id eſt, Siquidẽ, aut ſi ſanè. Admonet Theophylactus non eſſe dubitantis, ſed confirmantis. Atqui tamen additum, dubiam reddit orationem.

Tamen nõ recte additum.

Deponite uos.) Græce ſic eſt, ἀποθέσθαι ὑμᾶς, ἀνανεοῦσθαι, καὶ ἐνδύσασθαι, id eſt, Depoſuiſſe uos ueterem hominẽ, & renouatos fuiſſe ſpiritu, & induiſſe nouum hominẽ. Aut ut legit diuus Hieronymus, deponere uos, ut referatur ad didiciſtis: ſed tum omittendũ erat ꝓnomen uos. Nam is ordinat in hunc modum: Vos autem non ita didiciſtis Chriſtum, ſi tamen illum audiſtis, & in illo docti eſtis, deponere uos ſecundũ priorem conuerſationem ueterem hominẽ, qui corrumpitur iuxta deſideria erroris. Ambroſius ad hunc legit modũ, Vt exponatis ſecundũ priorem conuerſationem ueterem hominem, ſed mox infinita uertit in imperatiua, renouamini, induimini. Theophylactus putat infinita poſſe referri, uel ad illud, Eſtis edocti, uel ad hoc, ſicut eſt ueritas. Quaſi interroges, quid eſtis edocti? nempe deponere ueterem hominem. Aut quæ eſt ueritas? nempe deponere &c.

Ordo.

Secundum deſideria erroris.) Hilarius libro de trin. xij. addit pronomẽ, Secundũ concupiſcentiam eius deceptionis, fortaſſis exprimere cupiens uim articuli τῆς ἀπάτης.

Renouamini autem.) Et hic infinita ſunt, ſicut admonuimus, quæ poſſunt pariter ad idem referri, Si didiciſtis.

Et ſanctitate ueritatis.) ἐν ὁσιότητι τῆς ἀληθείας. Ambroſius legit, In ueritate & iuſticia. Verti poterat In religione ueritatis. Nam Græci literatores putãt ὅσιον dictũ quaſi ἅσιον à uerbo ἅζω quod eſt ueneror ut numen.

Cũ ꝓximo.) μετὰ τοῦ πλησίον, id eſt, ad ꝓximũ. Tametſi recte uertit interpres. Nam cũ eo loqui dicimur, cui loquimur: ut pugnare cũ eo, aduerſus quem pugnamus.

Iraſcimini & nolite peccare.) Id quemadmodũ è pſalmo ſumptũ eſt ita iuxta formam Hebræi ſermonis extulit. Nam ſenſus eſt, ſi continget iraſci, tamen ne peccetis, hoc eſt, cõpeſcite iram. Neqꝫ enim Paulus iubet nos iraſci, ſed iram non uult eſſe diuturnam, nec ad iniuriam uſqꝫ progredi. Nec eſt iracundia Græce, quæ uox Latinis, non tam iram ꝙ naturæ uitium, aut certe habitum ſignificat animi facile iraſcenis, ſed παροργισμῷ, id eſt, Iram, ſiue cõmotionem, aut iritationẽ: ut intelligamus ei qui laceſſitus ſit iniuria, etiam ſi quid doleat, tamen eum dolorem breuem eſſe oportere, & citra retaliationem iniuriæ debere conſiſtere inter Chriſtianos. Deinde diabolo, haud ſcio an hic pro calumniatore poſſit accipi. Sitis, inquit, cõcordes, ne ſi iuſte etiã ulciſcamini, præbeatis anſam calumniãdi ethnicis, quibus uidebimini uindictæ cupidi. Siquidem calumniatur & diabolus per organa ſua: neqꝫ quicqꝫ uetat, calumniatorem appellari Latine diabolum ipſum. Quandoquidẽ non defuit & huic loco ſic à me reddito diabolus.

Iracundia παροργισμός

Nolite dare.) μήτε δίδοτε, id eſt, Neqꝫ detis.

Manibus ſuis.) ταῖς ἰδίαις χερσὶν, id eſt, Proprijs manib⁹. Quãqꝫ hic ἴδιον & ἑαυτοῦ ꝓ idẽ ꝓnomẽ ſuus, ꝑpetuo cõſueuit uertere. Quidã codices nõ addũt ſuis, ut nec Ambroſius.

Quod bonum eſt.) Poteſt legi per parentheſim, quod bonũ eſt, quæ res bona eſt, uel operetur rem bonam, hoc eſt, nõ è turpi opificio quærat uictum, ſed honeſto.

Neceſſitatẽ patienti.) τῷ χρείαν ἔχοντι, id eſt, Opus habenti. Hoc admonet ꝓpter quoſdã qui docent nos nõ obligari ad ſubueniendũ ꝓximo, niſi in neceſſitate: Neceſſitatẽ aũt interpretant̃, quũ certo cõſtat peniturũ ꝓximũ ni demus quod deſiderat. Et tñ hoc ipſum quod ſic datũ eſt, pſtant iure repeti, ſi qui accepit poſſit reddere. Ad has anguſtias detruſimus illã ampliſſimã charitatẽ euangelicã. Hieronymus legit, ei qui indiget. Et eſt ἵνα ἔχῃ μεταδιδόναι, i. Vt poſſit impartire. Nã ἔχω adiũctũ uerbis infinitiuis, aliquoties uſurpat̃ ꝓ

poſſum

poſſum. Sermo malus.) λόγος σαπρὸς, id eſt, Sermo ſpurcus, aut uitioſus. Neq; eñ ſentit opinor de ſermone leui, aut ſupuacaneo, ſed obſcœno aut peſtilenti. Annotauit Græcæ uocis emphaſin Theophylactus: etiamſi in euangelijs de arbore mala loquens, eadem uoce eſt uſus euangeliſta.

Aedificationẽ fidei.) In Græcis codicib⁹ τῆς χρείας, id eſt, Vtilitatis lego, nõ fidei. Hieronymus teſtaẽ emendaſſe ſe, ad ædificationẽ opportunitatis, ſed in Latinis codicibus ꝓ opportunitatis, legi, fidei, ꝓpter euphoniam. Atq; ita legit diuus Ambroſius. Admonet & Theophylactus de dictione χρείας. Nec uideo tamẽ quæ ſit cacophonia in opportunitatis, aut quod malim utilitatis. Nam opportunitas aliud ſonat Latinis ꝗ̃ χρεία, neq; opportunitas reſpondet uerbo oportet. Ex hoc loco colligere licet Hieronymũ in hac epiſtola ſequi quod ipſe emendarat, & tamẽ nõ in alia epiſtola plura ſunt quæ diſcrepant à uulgata lectione. Vbi ſunt igiẽ qui cœlũ terræ miſcent, quod aliqui dubitant, an uulgaris æditio ſit Hieronymi. Quod aũt hos cõmentarios ſcripſerit poſt caſtigatũ nouũ teſtamentũ, arguit liber ipſius de ſcriptoribus illuſtribus, in quo cõmemorat cõmentarios in epiſtolam ad Galatas, ad Titũ, ad Philemonẽ. Præterea caſtigatũ nouũ teſtamentũ, quũ huius operis nullã faciat mentionẽ. Hic cerdo quiſpiam fortaſſe reſpondebit, obliuionẽ in cauſa fuiſſe aut ſpiritum hoc noluiſſe. Apparet autem Hieronymũ extrema ſenectute hos cõmentarios ædidiſſe. In die.) εἰς ἡμέραν, id eſt, In diem.

Fidei pro opportunitatis

Ira & indignatio.) θυμὸς καὶ ὀργή, id eſt, Ferocia & ira, θυμὸς ꝓprie eſt impetus animi efferueſcentis & concitati.

Inuicẽ benigni.) χρηστοί. Hieronymus putat rectius uerti ſuauitatẽ, ꝗ̃ benignitatẽ, ut opponatur amarulentiæ & aſperitati morum: nam & χρηστολόγοι dicti ſunt, uehementer comes & blandi. Benignitas enim proprie ad dandum pertinet, hoc eſt, ad liberalitatem.

Miſericordes.) εὔσπλαγχνοι. Quod nõ ſolũ ad miſericordiã, ſed ad oẽm pietatis affectũ pertinet, quaſi dicas bonorũ uiſcerum. Nam uiſcera ꝓ affectibus uſurpant diuinæ literæ.

Donantes inuicẽ.) χαριζόμενοι ἑαυτοῖς, id eſt, Donãtes uobiſipſis, ut intelligas quod in alios bñfeceris, id tuo bono, tuoq; lucro fieri, magis ꝗ̃ illius qui accipit. Ita Hieronymus: neq; eñ hic eſt donãtes, ꝓ cõdonantes ſeu ignoſcentes poſitũ, ſed χαριζόμενοι, id eſt, Largientes, ſeu libẽter dantes. Ambroſius legit & interpretaẽ donãtes, ignoſcẽtes, & remittẽtes peccatũ: atq; ita ſanè Paulus uſus eſt in epiſtola ſecũda ad Corinthios eodẽ uerbo χαρίζεσθαι. Et ego ſi quid donaui &c. quod quidẽ & hic ſequutus eſt Theophylactus. Proinde ſi placet hic ſenſus, qui mihi magis arridet, ἑαυτοῖς uertendũ erat uobis inuicem, ut mutuo ignoſcamus alij aliorum erratis, nam & hoc ad miſericordiam pertinet.

Excuſſa Hieronymi annotatio.

Donauit uobis.) ἡμῖν, id eſt, Nobis, prima perſona. Tametſi Græci codices uariant.

EX CAPITE QVINTO.

IN odorẽ ſuauitatis.) εἰς ὀσμὴν εὐωδίας, id eſt, In odorẽ redolentiæ ſiue bonæ fragrãtiæ. Hieronymus in præfatiõe Zachariæ reddidit odorẽ bonæ fragrantiæ. Nec nominetur.) μηδὲ ὀνομαζέσθω, id eſt, Ne nominetur quidem.

Aut turpido, aut ſtultiloquiũ.) Græcis hoc loco non repetitur, aut, ſed &, & tamen laudo quod mutauit interpres. Etenim cum ſenſus ſit idem tamen cõmodior eſt oratio, Quod ſi recte fit in aliquot locis, quoties libuit interpreti, quid uetat quo minus idem fiat quoties quoties ratio poſtulat?

Aut ſcurrilitas.) εὐτραπελία, id eſt, facetia ſiue lepos. Nam in bonam partem apud philoſophos accipitur. Sentit autẽ urbanitatẽ ſcurrilem, & indignã graui uiro. Tametſi Hieronymus eiuſmodi quoq; ſales, qui tantum riſus cauſa dicũtur indignos eſſe putat uere Chriſtianis, adducẽs illud ex Hebraico euãgelio, Nũq; læteris, niſi cũ uideris fratrem tuũ in charitate. Equidem ut iocos utcũq; tolero, modo docti ſint & ſale conditi, ita non fero quoſdam, qui quoties urbani uideri uolũt, è diuinis literis ad ſuas ineptias detorquent aliquid. Quod infeſtiuum feſtiuitatis genus, impẽſe uideo placere monachis quibuſdã, ac ſacerdotibus etiã nõnullis, qui ſi cupiãt uel inſectari quẽpiã, canticũ Mariæ, uulgo dictũ Magnificat: aut canticũ uulgo dictũ Te deũ: cõmutatis aliquot uerbis, detorquẽt ad uitulentiã. Huiuſmodi ſales illis merito placẽt, qbus placet Catholicon, Mãmætractus, & id genus inſulſiſſima gloſſemata, quibus arridẽt frigidiſſimæ quæſtiunculæ, ut ubiq; ſui ſint

εὐτραπελία

Ioci inſulſi.

Camelus ſaltitans. ſimiles,nō minus ridiculi dū iocantur,hoc eſt,dū camelus ſaltat,ꝙ dū ſerias res agūt. Cæterū quod ſequitur,gratiarū actio,Græcis eſt εὐχαριστία.Id uerbi diuus Hieronymus interpretatur gratioſitatē ſeu gratiā,quod apud Hebræos gratioſus & gratias agens eodē uerbo dicatur.Putat eñ in Prouerbijs ita ſcriptū, γυνὴ εὐχάριστος ἐγείρει ἀνδρὶ δόξαν, id eſt,mulier grata ſuſcitat uiro gloriā.Nā cæteri quoqꝫ interpretes,Aquila, Theodotion,& Symmachus uerterūt,χαροπὸς,id eſt,Gratioſa,nō εὐχάριστος.Hæc huc rēdūt,ut ſermo Chriſtianorū abſit à ſcurrilibus iocis,ſed ſua quadā gratia cōditus ſit. Verū id lectori expendēdū relinquo.Mihi Hieronymianū cōmentū hoc loco nō uſqꝫ quaqꝫ ꝓbatur,præſertim Græcis nō ſuffragantibus.Ambroſius interpretatur εὐχαριστίαν,ſermonē ad dei laudē faciētē.

Quæ ad rem non pertinēt.) τὰ οὐκ ἀνήκοντα, id eſt,nō conuenientia,ſiue quæ non conueniunt:quemadmodum alibi uertit:ut ad perſonam referatur.Alius ſermo ſcurram decet,alius ſeruum Chriſti.Et ſi iocandum eſt,debet adhiberi iocus decorus. Videmus & inter Paulum eremitam & Antonium iocos quoſdam interceſſiſſe,Hilarionem multa ſalſe dixiſſe. Verum huiuſmodi ſales non ſtultum riſum excitant,ſed laudem dei ſonant.

πλεονεξία torquetur ad ſtuprū. Scitote intelligentes.) ἴστε γινώσκοντες, id eſt,Sitis cognoſcētes.Quanqꝫ quidā codices habent, ἴστε, id eſt,ſciatis,ut cōgeminatio epitaſin habeat.Priorē lectionem ſequitur Ambroſius & Hieronymus.De uoce πλεονεκτεῖν admonet diuus Hieronymus à πλέον ἔχειν dictam,ubi quis occupat alienum.Proinde ſuperius aliquāto, Ne quis circūueniat in negocio fratrē,de adulterio interpretatus eſt: & hic πλεονεξίαν putat pro ſtupro accipi poſſe.

δουλεία λατρεία Quod eſt idolorū ſeruitus.) ὅς ἐστιν εἰδωλολάτρης, id eſt,Qui eſt idolorū cultor.Hieronymus legit,qui eſt idolis ſeruiēs.Hic interpres λατρείαν modo cultū uertit, modo obſequiū modo ſeruitutē. Auguſt.lib.de ciuitate dei decimo.admonet ſeruitutē q̄ quis nō eſt ſui iuris appellari δουλείαν.Cæterū cultū eū quo colimꝰ deū plerūqꝫ,λατρείαν dici in ſacris literis.

In regno Chriſti & dei.) Sic patrē uidetur appellare deū,quaſi Chriſtus nō eſſet deus. Verū id aliâs admonuimus,patrē ex cōſuetudine ſermonis apoſtolici ſignificari,quoties deum abſolute nominarit,cū ex plurimis locis palàm ſit & Chriſtum illis uocari deum.

Venit ira.) ἔρχεται. Venit hoc loco præſentis temporis eſt,aut certe futuri nam præteriti eſſe non poteſt.Rectius,opinor,accipi præſenti tempore,ut intelligamus ob huiuſmodi,diuinam iram ſolere ſæuire in filios male morigeros,minuſqꝫ dicto audientes.

In filios diffidentiæ.) ἀπειθείας, id eſt, Inobedientiæ,ſiue incredulitatis: quemadmodū antea meminimus.Hieronymus putat rectius uerti inſuaſibilitatis, quos nos intractabiles appellamus. Mirū aūt Hieronymo placere uerbū inſuaſibilitatis latinis auribus inauditū. Cyprianus in epiſtola ad Epictetū legit,In filios cōtumaciæ.

Colos ſermonis Hebrai. Porrò de colore ſermonis Hebraici,quo filiū contumacem,contumaciæ filiū uocant,crebro iam admonuimus.

Participes eorū.) συμμέτοχοι,id eſt,Comparticipes,id eſt,Ne ſitis participes malorū cū illis.Agit eñ de fructibus impietatis,quorū non uult eos eſſe participes cū impijs,ut altera pars cōmunionis pertineat ad rem,altera ad perſonā.Id quidē diligenter,ac multis uerbis annotauit Hieronymus.

Particeps cōparticeps. Mihi quiſquis particeps eſt,& alicuius rei particeps ſit oportet,& cum aliquo particeps.Addit ille,in diuinis literis participem dici in bonam partē, comparticipem in malam.An hoc perpetuum ſit neſcio,Certe huius epiſtolæ cap.tertio, uſurpauit in bonam partē,loquens de gentibus ad Chriſtū cōuerſis.συμμέτοχοι τῆς ἐπαγγελίας αὐτοῦ,id eſt,cōparticipes promiſſionis,Nō eſt inſectandus uir ſanctus,ſed tamē hic inſignis lapſus eſt memoriæ . Primū iubet hoc diſcrimen diligenter obſeruari,negatqꝫ ſe meminiſſe ſibi lectam comparticipis uocem in diuinis literis,niſi ſignificatione mali,quū ipſe huius epiſtolæ cap.tertio diligenter indicet additam his dictionibus præpoſitionem, concorporales & comparticipes dure quidem ſonare latinis auribus,ſed tamen nō omittēdam,quod in diuinis literis,nec apices nec puncta careant myſterio.Hæc admonere uiſum eſt ut in his qui prodeſſe ſtudent moderatius feramus humanos lapſus,quum id uſu uenerit uiro ſic in diuinis uoluminibus exercitato.

Fructus enim lucis.) Græce eſt,fructus eñ ſpiritus,ὁ γὰρ καρπὸς τοῦ πνεύματος.Quāqꝫ Latini codices,& conſenſus interpretum & ipſe ſermonis ordo refragatur huic lectioni. Præceſſit enim lucis mētio, Nūc aūt lux in dño,ut filij lucis ambulate.Quāqꝫ Theophylactus legit & interpretatur fructus lucis.Item ſequitur,& nolite communicare operibus

infructuoſis

infructuoſis tenebrarum. Beneplacitum deo.) Græce eſt domino.

Magis aũt redarg.) Omiſſa eſt coniũctio &, καὶ & redarguite pro arguite. Ambroſius legit, obiurgate, ſed accõmodatius erat arguite ἐλέγχετε. Siquidẽ ipſa lux bonæ uitæ, arguit & prodit turpia facta tenebrarum, etiamſi nihil obiurges. Memor igitur metaphoræ ſubiecit, Magis autem arguite. Arguit enim qui reprehendit & uincit, & arguit qui prodit. Et ſermo qui conſequitur, Omnia autem à luce manifeſtantur, magis exigit, ut legamus arguite pro prodite, quàm pro obiurgate. Quanquam hic quoque legit Ambroſius obiurgantur, quẽadmodũ ante legit & expoſuit, obiurgate. Mecũ hactenus facit Theophylactus.

Omne enim quod.) τὸ φανερούμενον. Quoniã participiũ eſt mediũ, ambiguã reddit orationem. Nam poteſt eſſe ſenſus, Quicquid manifeſtatur, lux eſt: aut quicquid manifeſtat, lux eſt. Apparet autem potius actiue legendũ quàm paſſiue. Niſi me moueret articulus participio appoſitus non nomini, interpretarer ad hunc modum, Id quod omnia manifeſtat, lux eſt, τὸ πᾶν φανερούμενον φῶς ἐστίν. Quicquid cũ celat nox & caligo, id lumen retegit aperitque. Ex ſancta piorum uita, & ex prædicata ueritate, omnia palàm fiunt, quæ ab hac diſſident. Nunc autem habemus, πᾶν γὰρ τὸ φανερούμενον φῶς ἐστίν. Et Theophylactus paſſiue interpretatur φανερούμενον exponens, delictum ſimulatque proditum ac retectum fuerit, uerti è tenebris in lumen. Atque hoc nos ſequuti ſumus. Hieronymus legit arguta, ſed interpres melius, qui temporis quoque rationem expreſſit. Rurſus ex hoc loco & proximo liquet, uulgatam translationem non eſſe Hieronymi.

Surge qui dormis.) Id quod Paulus citat, Hieronymus negat uſquam reperiri in diuinis literis, ſed uel ex apocryphis deprompũ exiſtimat, uel ab ipſo Paulo prophetico ſpũ proferri. Mirum eſt autem hunc ſcrupulum à Græcis diſſimulari.

Quod Paulus citat nuſquã legitur.

Et illuminabit te.) καὶ ἐπιφαύσει σοι, id eſt, Et illuceſcet tibi Chriſtus, ſiue orietur tibi Chriſtus ut uertit & emẽdat diuus Hieronymus. Cæterũ quũ idẽ admonet à quibuſdã legi, nõ ἐπιφαύσει, ſed ἐφάψεται, id eſt, continget, qui uelint hoc uideri dictũ à Chriſto pendente in cruce, ad Adam illic ſepultum, qui ſanguine redemptoris contactus, uitam receperit, coactius eſt, & Iudaicas ſapit fabulas. Et tamen Hieronymus teſtatur ſe interfuiſſe in cõcione in qua cõmentũ hoc miro plebis applauſu ſit exceptum. Quemadmodũ & ipſe audiui de litera Syn, quæ lingua Britãnica ſonat peccatum, media in Hebraico nomine Ieſus. Itẽ de tribus inflexionibus, Ieſus, Ieſu, Ieſum, quas interpretabatur ex poſtremis literis, ſũmus ultimus & medius. Quanquam ita uideo legiſſe Ambroſium, nõnihil tamen & aliâs diſſidens à noſtra lectione. Legit enim hunc ad modum: Et exurge de mortuis, & continges Chriſtum. Auguſtinus item enarrans pſalmum tertium, legit, Et cõtinget te Chriſtus.

Lectio duplex.

Videte igitur fratres.) Fratres non eſt apud Græcos.

Caute ambuletis.) ἀκριβῶς, id eſt, Diligenter & accurate, nimirum in tanta luce. Vnde bene dixit, uidete, quod in tenebris non liceat cernere.

Redimentes tempus.) ἐξαγοραζόμενοι, Quaſi mercantes & ementes. Et tẽpus hic occaſionem ſonat ſiue opportunitatem, quam uult emi cæterarum rerũ diſpendio, τὸν καιρόν.

Mali ſunt.) πονηραί. Quod ipſum uerbum ambiguum eſt ad afflictum & ſceleratum, ut pote à labore dictum. Siquidem laborioſa res eſt & impoſtura.

Mali pro miſeri

Voluntas dei.) Domini eſt Græcis pro dei, τοῦ κυρίου.

In quo eſt luxuria.) ἀσωτία, id eſt, Luxus. Hoc admonui, ne quis hic luxuriã accipiat pro libidine, ita ut uulgus facit. Nec uideo cur Faber malit pro luxuria inſalubritatẽ, quaſi hoc agat Paulus ceu medicus, ut ſimus ſalubri corpore, temperantes ab ebrietate. Nam ut donemus ἀσώτους dictos à uerbo σέσωσαι, id eſt, ſeruatus eſt, addita particula priuatiua α & abiecto σ, non poteſt tamẽ ſignificare inſalubritatem, nec uſquam apud ſcriptores Græcos hoc ſenſu reperitur uſurpatum: imò populus Aſotorum ſic dictus eſt Græcis, quod eſſent luxu perditi, ſic aſſidue uerſantes in comeſſationibus ut nuſquàm uiderent ſolem, nec orientem nec occidentem. Quorum meminit & Plato, præter alios innumeros: hinc & uerbum deductum ἀσωτεύομαι luxu diffluo, quo uſus eſt Athenæus libro dipnoſophiſtarum octauo. Iam dictio quo, mea ſententia non ſimpliciter refert uinum, ſed totam orationis particulam quæ præceſſit: nolite inebriari uino in quo, hoc eſt in qua re, & in qua uini temulentia eſt luxus. Porrò quod hic uocat ἀσωτίαν, alibi dixit ἀσέλγειαν. Nec omnino ſit abſurdum ſiquis aliquã abutatur luxuria pro uitio libidinis, propter cognationẽ

Faber

ἀσωτία.

huiuſmodi uitiorũ,comeſationis,temulentiæ,chorearũ,& libidinis.Tamẽ impudens mihi uidet̃,ꝙ Thomas extorquere conat̃,Luxuriã ꝓprie dici de immodico uſu rei uenereæ, adeo ut hic etiã reijciat Auguſtinũ ſuũ,qui in libris quibus titulũ fecit De confeſſionibus ſcripſerit,Luxuria ad ſatietatẽ & abundantiã ſe cupit uocari.Soluit aũt hũc nodũ hac arte,ꝙ ſicut tẽperantia principaliter quidẽ,& ꝓprie eſt,circa delectatiões tactus,dicit̃ autẽ ex cõſequẽti ꝑ ſimilitudinẽ quãdã in quibuſdã alijs materijs:Ita luxuria principaliter quidẽ eſt in uoluptatibus uenereis,quæ maxime & præcipue animũ hoĩs reſoluũt,ſecũdario aũt dicit̃ in quibuſcũq; alijs ad exceſſum ꝑtinentibus.Hactenus Thomæ uerba recenſuimus.Iã ne qd exagitemus,qđ tã facile recedit ab Auguſtini ſentẽtia,qui cũ primis nouit Romani ſermonis ꝓprietatẽ,quis unq; dixit tẽperantiã pcipue uerſari circa uoluptates tactus,cũ ſit moderatio omniũ affectuũ? Sed ſit libido maxime affectus impotẽs,an præcipua pars huius mali ſita eſt in tactu,ac nõ magis in oculis,in ſermone, in animo? Deinde an luxuria trãsfert̃ ad quẽuis exceſſum? An qui immodice amat pecuniã dicet̃ luxurioſus, q præter modũ frugaliseſt dicet̃ luxurioſus? Atq hic exceſſus eſt.Deniq; ſi Euclio amet, neq; det quicq;,dicetur luxurioſus? Et tñ hanc opinionẽ cõfirmat autoritate gloſſæ,quæ eſt in epiſtola ad Galatas,cap.v.quæ dicit:quod Luxuria eſt quælibet ſupfluitas.Ac mirũ quod hũc Pauli locũ nõ adduxerit,cũ citet locũ è ꝓuerbijs:Luxurioſa res eſt uinũ, ſed uſus uini pertinet ad potũ,ergo &c.Sed hunc nodũ ſatis feliciter explicat.Tertius nodus difficilis eſt,Luxuria,inquit,dicitur,libidinoſæ uoluptatis appetitus &c. Hic cũ nullũ citet autorẽ,imaginatur libidinoſam uoluptatẽ accipi pro uoluptate uenerea.Cũ Auguſtinus teſtetur libidinẽ frequẽter accipi pro quocũq; affectu nõ obtẽperãte ratiõi. Princeps occidit immerentẽ,libido eſt.Et tñ ut fatetur Auguſtinus ſermonis uſus aliquoties accõmodat hãc uocẽ proprie ad rem uenereã,qđ de luxuria nemo probus autor unq; ſcripſit. Sed his etiã feſtiuius eſt qđ interiecit,inter antitheſes & lyſis:Dicitur in libro de uera religiõe de luxurioſis: qui ſeminat in carne de carne metet corruptionẽ.Sed ſeminatio carnis fit ꝑ uoluptates uenereas,ergo ad has ꝑtinet luxuria,Primũ appello lectorẽ ſobriũ,an ibi Paulus ſenſerit de uoluptate uenerea,ac nõ potius de lege Moſaica,& ſi ſenſit, an ꝓprie ſenſerit.Quod ſi ſenſit de impio amore rerũ omniũ uiſibiliũ,quid hoc cõducit Thomæ, qui uult luxuriã ꝓprie cõuenire uoluptati uenereæ? Sub hæc inducit nobis Iſidorum,qui putat luxurioſum dici,quaſi ſolutũ:ſuſpicor à luxando,ſiue à laxando, ſed Venus maxime ſoluit animũ,igitur huc pertinet luxuria.At qui hoc nõ propoſuerat Thomas,ſed an proprie huc ꝑtineret.Poſtremo quid hic agit Thomas,niſi de uocabulo uitij? Porrò uocabulũ unde potius petendum fuit,q; ab autoribus Latinis? Quorſum aũt opus erat huc detorquere luxuriã cũ eſſet libido & impudicitia Latina notaq; uocabula. Et tamẽ uelut euicta re,ſecat luxuriam in omnes libidinum ſpecies.Nõ inſector Thomam,ſed planè mi ſeret me illorum,qui nihil aliud diſcunt:& mihi minus diſpliceo,qui non perinde multum ætatis in huiuſmodi ſcriptoribus conſumpſerim.

Implemini ſpiritu ſancto.) Græce eſt,ſed implemini ſpũ,nec additur ſancto nec apud Græcos,nec apud Ambroſium,nec apud Hieronymum,nec in uetuſtis exẽplaribus, ſuffragante utroq; Conſtantienſi,tantũ eſt ſpũ,ἐν πνεύματι.Id oppoſuit temulentiæ uini.

Supereſt in In pſalmis.) In,redũdat ψαλμοῖς.Nec eſt in cordibus,ſed in corde. Cæterũ pſalmus &
noſtra editione. hymnus utrũq; Græcũ eſt.Illud ſignificat cantionẽ,hoc laudem,ſed proprie dei. Et hæc oppoſuit ebrijs cantionibus. In timore Chriſti.) Iam frequẽter admonui in timore ꝑinde ualere,ac ſi dixiſſet per timorem.Hieronymus putat hanc particulam ſic accipi poſſe,quaſi ſit genus propoſitum,quod mox diuidatur ſuis partibus,uidelicet Mulieres ſubditæ ſint uiris,ſerui dominis,filij parentibus.

Subditæ ſint.)Subditæ eſtote ὑποτάσσεσθε,Hieronym⁹ negat hãc particulã addi in Græcis codicibus,Subditæ ſint,ſed hũc ſermonẽ pendere ex capite ſupiori,Subiecti inuicẽ in timore.Nimirũ,mulieres ſubditæ uiris &c,Et tñ id hodie repitur in Græcorũ codicibus, adiectũ ut apparet,quo & ſenſus ſit dilucidior,& capitulũ hoc ſeparatim legi queat, ſi res ita poſtulet. Ipſe ſeruator corporis.) καὶ αὐτός ἐστι,id eſt,Et ipſe ſeruator corporis eſt. Et eius pronomẽ,apud Græcos nõ additur,nec apud Ambroſiũ,nec apud Hieronymum.

Supereſt rurſum. In uerbo uitæ.) Vitæ apud Græcos nõ addit̃,nec apud Ambroſiũ,nec apud Hieronymũ. Vt exhiberet.) ἵνα παραστήσῃ αὐτὴν ἑαυτῷ, id eſt,Vt adiungeret eam ſibijpſi.Et

continuo

cõtinuo additur glorioſam, ἔνδοξον, deinde, τὴν ἐκκλησίαν, id eſt, Nempe eccleſiam.

Sancta & immaculata.) καὶ ἄμωμος, id eſt, Irreprehẽſibilis. Tametſi imaculata nõ dãno.

Ita & uiri.) Et coniunctio redundat.

Vt corpora ſua.) ὡς τὰ ἑαυτῶν σώματα, id eſt, Vt ſuaipſorum corpora.

Corporis eius.) Poteſt legi & eiuſdem pro eius αὐτοῦ.

Propter hoc relinquet.) ἀντὶ τούτου, id eſt, Pro hoc, uel loco illius. Quod quidem annotauit & diuus Hieronymus, pro ἕνεκεν τούτου dictum à Paulo ἀντὶ τούτου, quod fermè ualet, quaſi dicas pro patre ac pro matre. Teſtimoniũ aſſumpſit ex Geneſeos cap. ſecundo, ſed ſuo more decerpens, quod ad præſentem locũ cõmodum uidebatur. Nam omiſſis pronominibus, ſuum & ſuam, tantũ poſuit patrem & matrem. Deinde quod erat in medio, Et adhærebit uxori ſuæ, prætermiſit, & annexuit qđ ſequit̃, Et erũt duo in carne una, quod id efficacius ſit ꝗ̃ adhærere, nempe è duobus unum hominem fieri.

Annotatio Hieronymi quàm minus ta.

Et adhærebit.) καὶ προσκολληθήσεται, id eſt, Adglutinabitur, quæ uox non caret emphaſi. Nec eſt uxori ſuæ, ſed ad uxorem ſuam.

In carne una.) εἰς σάρκα μίαν, id eſt, In carnẽ unã, hoc eſt, è duobus fiet unus homo, iuxta ꝓprietatẽ Hebraici ſermonis, qui totũ hominem, carnem appellat nonnunꝗ̃, nõnunꝗ̃ animas, ipſos homines uocat. Itidem apud Græcos ψυχὰς ſæpe pro homine poſitum reperies. Verum de hoc aliâs à nobis dictum eſt: & item de tropo quo in unam carnem eſſe dicuntur qui ſunt una caro.

Sacramentum hoc.) μυστήριον, id eſt, Myſterium. Id nolui eos neſcire, qui ex hoc loco faciunt matrimonium unum ex ſacramentis ſeptem, iuxta peculiarem & exactam huius uocis rationem, nõ quod de hoc ſit dubitandũ, cum probabile ſit hanc traditionẽ ab apoſtolis, aut certe ſanctis patribus ad nos uſq; fuiſſe profectã. Etiamſi de hoc dubitatum eſt olim ab orthodoxis ſcholaſticis, imò diuerſa cõprobata ſententia. Nam quod obijcitur à nõnullis, à Dionyſio qui ex ꝓfeſſo tractat de ſacramẽtis eccleſiaſticis, ſingulorum ritus ac ceremonias diligẽter explicãs, nullã matrimonij factã mentionẽ: tum nec in tot uoluminibus in quibus Hieronymus de matrimonio diſputat uſq; appellari ſacramentũ, imò nec ab Auguſtino, qui in hanc partẽ Hieronymo ꝓpenſior, etiã de bonis coniugij ſcripſit, nomen hoc tribui, quodq; his etiã magis mirũ uideri poſſit, nec apud Iouinianũ, qui patronus erat matrimonij, uſq; de ſacramẽti uocabulo fit mẽtio. Nam ſi facta fuiſſet, erat is locus attingendus Hieronymo diluenti illius libros, præſertim cũ id faciat tã accurate. Atq; hoc telo in primis erat opus Iouiniano, cõiugiũ æquãti cœlibatui. Etenim ratiocinari poterat, ſi ſacramentũ eſt matrimoniũ, & uirginitas nõ eſt ſacramentũ, uincit etiã matrimonij dignitas. Hæc, inquã, atq; huiuſmodi, facile diſſoluunt̃ ab eruditis. Non igit̃ hæc dixerim, quaſi in dubiũ uocans an ſacramentũ ſit matrimoniũ, cuius ego dignitati maiorẽ in modũ faueo, ſed qđ ex his apoſtoli uerbis nõ uideat̃ admodũ efficaciter colligi. Siquidẽ particula aduerſatiua, Ego autem, ſatis indicat hoc magnũ myſterium ad Chriſtum & eccleſiã pertinere, nõ ad maritũ & uxorẽ. Neq; enim in hoc magnũ eſt ſacramentũ, ſi uir iũgat̃ uxori, quod & apud ethnicos fieri cõſueuit. Id ſentit, ni fallor, diuus Auguſtinus edisſerens pſalmũ cxviij. Erũt, inquit, duo in carne una: quod magnũ ſacramentũ apoſtolus Paulus exponens: Ego, inquit, dico, in Chriſto & in eccleſia. Quanq; idẽ euidenter explicat libro de nuptijs ad Valeriũ: Quod magnũ, inquit, ſacramẽtũ dixit Apoſtolus, in Chriſto & in eccleſia. Quod ergo eſt in Chriſto & in eccleſia magnũ, hoc in ſingulis quibuſq; uiris atq; uxoribus minimũ, ſed tamẽ coniũctionis inſeparabilis ſacramentũ. Simili colore uſus eſt Paulus in epiſtola ad Corinthios priore. Et ꝓpter conſcientiã, mox excluſurus errorẽ, ſubnectit: Conſcientiã aũt dico, non tuã ſed alterius. Tum ut dicere cœperam, hoc loco Græca uox nõ proprie ſacramentũ ſignificat, cuiuſmodi ſeptẽ uocat eccleſia, ſed arcanum & ſecretũ, quo uerbo frequẽter uſus eſt Paulus & de alijs, quæ longe abſunt à natura ſacramentorũ. Siquidẽ ad Theſſalonicenſes ſcribens, & iniquitatis myſteriũ appellat. Rurſus prima Cor. xiij. ubi nos legimus, & ſi nouerim myſteria omnia, Auguſtinus ad Valentinũ de gratia & lib. arb. legit, & ſi ſciero oia ſacramẽta, ꝗ̃ſi nihil interſit inter myſteriũ & ſacramẽtũ. Veteres ſacramẽtũ appellabãt iuſiurãdũ, aut religioſam obligationẽ, opinor quod hæc arcanis ꝗbuſdã ceremonijs peragerent̃. Et hic locus fuit à duobꝰ imperi

Matrimoniũ ſeptimũ ſacramentum.

tus.

tus,quorum alteri reſpondimus,alter ſic rem tractat,ut indignus ſit cui reſpondeat. Neq; enim nego Matrimonium eſſe ſacramentum,ſed,an ex hoc loco doceri poſſit proprie dici ſacramentum,quemadmodum baptiſmus dicitur,excuti uolo.

In Chriſto.) Et in Chriſtum,& in eccleſiam. Tametſi non ignoro accuſatiuum apud Græcos aliquoties idem pollere,quod alter caſus. Poteſt autē accipi de Chriſto & de eccleſia. Nam & in hunc ſenſum uſurpatur à Græcis, εἰς ἐκκλησίαν & εἰς ἀπόστολον, in titulis.

Sermo minime grammaticus.

Et uos ſinguli,unuſquiſq; ſuam uxorē,ſicut ſeipſum diligat.) Hic ſermo nec apud Græcos,nec apud nos iuxta rationem grammatices conſtat. Neq; difficile tamen fuerit ei mederi incōmodo,ad hunc modum: Quanquam uos quoq; ſingulatim hoc præſtate, ut ſuā quiſq; uxorem diligat,ut ſeipſum.

Vxor autem timeat.) Græce eſt,ut timeat, ἵνα φοβῆται, id eſt, Vt reuereatur. Nam in hunc ſenſum putat accipi poſſe diuus Hieronymus. uerbum φοβεῖσθαι.

EX CAPITE SEXTO.

IN domino.) Hæc particula non additur apud Ambroſium, nec in cōmentarijs,haud ſcio an caſu omiſſa.

In promiſſione.) Hieronymus ſubindicat hanc particulam, nō ſolitam haberi in omnibus libris,ſed additam à nōnullis,quo quæſtionem explicarent, quomodo hoc mandatum hic primum dicatur,cum in Exodo ſit quintū. Huiuſmodi cum toties admoneat Hieronymus, tamen quidam cœlum terræ miſcuerunt, quod ſimile quiddam uno aut altero loco facio.

Et ſis longæuus.) καὶ ἔσῃ, id eſt,Et eris. Quanq; hoc loco ambiguum eſt. Poteſt eñ referri ad ἵνα, poteſt & abſolute legi,ut & cōiunctio ſonet conſequentiam euentus,Si hoc feceris eris.

Et uos patres.) Vos,redundat,nam Græcis ſubauditur.

In diſciplina & correptione.) ἐν παιδείᾳ καὶ νουθεσίᾳ, id eſt,In eruditione ſiue inſtitutiōe & admonitiōe. Nam id uerbi magis arridet diuo Hieronymo,quippe mollius quàm correptio,quo uſus eſt Ambroſius. Quanq; non ſatis intelligo unde irrepſerit uerbū conuerſationis in libris primum à Frobenio noſtro excuſis,in quibus legitur, In diſciplina & cōuerſatione domini. Cæterū utraq; uox Græcis anceps eſt. παιδεία,tum eruditionē ſignificat,tum caſtigationē,à puero dicta: νουθεσία admonitionem & obiurgationem ſiue correptionem,inde dicta,quod in animū alicuius ponas,& ingeras quid factum oporteat.

παιδεία
νουθεσία

Dominis carnalibus.) τοῖς κυρίοις κατὰ σάρκα,id eſt,Dominis ſecundum carnē. Verum id recte mutauit ut effugeret amphibologiam,ne quis ſecundū carnē referat ad ſeruire.

ὀφθαλμοδουλεία.

Non ad oculum ſeruientes.) Græcis uox eſt compoſita, μὴ κατ' ὀφθαλμοδουλείαν. Quaſi dicas,non iuxta oculare ſeruitium,ſi quis ſtudeat uerbum uerbo reddere.

ἀνθρωπάρεσκοι.

Hominibus placētes.) Et hic compoſita uox eſt ἀνθρωπάρεσκοι,multo iucūdior quàm Latina periphraſis,ſed interpres nō potuit reddere. Sonat quaſi dicas,homoplacitos, eos qui ſtudent probari hominibus,potius quàm deo.

Cum bona uoluntate.) μετ' εὐνοίας, id eſt, Cum beniuolentia. Mirum cur id interpres putarit immutandum. Mihi ſanè non admodum arridet,quod Auguſtinus ex hoc dicto, colligit ſeruos non debere flagitare libertatem à dominis Chriſtianis,quod lex Moſaica ſeptimo quoq; anno uoluerit omnes ſeruos manumitti. Tametſi non negarim uerum eſſe quod dixit. Siquidē Paulus magis hic agit de dominis ethnicis q; Chriſtianis. Et ſi fas nō eſt ſeruis flagitare eam libertatem,tamē parum Chriſtianum uidetur,Chriſtianos dominos nō id cōcedere ſeruis ſuis:quod lex illa multo Chriſtiana inclemētior indulſit ſuis.

Seruitus inter Chriſtianos fœda.

Imò turpe uidetur inter Chriſtianos omnino nomen heri aut ſerui audiri:cum eñ baptiſmus omnes fratres reddat,qui cōuenit fratrem fratri ſeruum appellari? Sit hoc ſanè cui uidetur iuris Cæſarei,modo ne iuris euangelici,iuxta quod ſeruus ex animo morem gerit dño,dominus contra,ſeruum tractat ut fratrem in Chriſto.

Seruientes ſicut domino.) Sicut aduerbium redundat,nec additur ab Ambroſio. Sentit enim hoc obſequij quod impenditur impijs aut moroſis dominis non impendi hominibus ſed Chriſto,cuius amore fert hominis tyrannidem, ne quod offendiculum ponat euangelio.

Remittentes minas.) ἀνιέντες τὴν ἀπειλὴν, id eſt, Relaxantes minas, hoc eſt, minus fero ces, minusq́ minabundi. Vult enim eos eſſe minus imperioſos, q̃ ſint ethnici in ſuos.

Quia & illorum & ueſter dominus.) εἰδότες, ὅτι καὶ ὑμῶν αὐτῶν, id eſt, Scientes quod & ueſter ipſorum dominus eſt in cœlis: ut ſit ſenſus, cum ſciatis & uobis eſſe dominũ in cœlis, quem uereri debeatis. Ambroſius & Hieronymus legiſſe uidentur, ὑμῶν τε καὶ αὐτῶν, id eſt, Veſter ſimul & illorum, ut intelligas cõmunem ambobus dominum. *Lectio uaria.*

Fratres.) Mei pronomen additum eſt apud Græcos, ἀδελφοί μου. Porrò nec Hieronymus, nec Ambroſius addit fratres, τὸ λοιπὸν autem melius uertiſſet, Quod ſupereſt.

Induite uos armaturam dei.) πανοπλίαν. Ea uox ſemel ſignificat quicquid ad armandũ in pugnam militem pertinet. Quaſi dicas, omnia ſimul arma quæ ad uirum pertinẽt. Vnde paulo inferius admonet diuus Hieronymus uertẽdum fuiſſe, nõ arma, quod Græci dicunt ὅπλα, ſed uniuerſa arma πανοπλίαν. Et Ambroſius, legit uniuerſitatem armorũ. Cyprianus alicubi uertit tota arma. *πανοπλία*

Aduerſus inſidias.) μεθοδείας, idem quod ante uerterat, circumuentionem. Ambroſius legit aduerſus nationes, ſed codice opinor, deprauato, forte ſcriptum erat rationes. Nam μέθοδος ratio eſt, ſed rei aggrediẽdæ, Eſt autem μεθοδεία ſi quis ex inſidijs aggreditur aliũ. Hieronymus legit & interpretatur, contra uerſutias diaboli, Quãquam hic potuiſſet uertere calumniatoris.

Colluctatio.) ἡ πάλη, id eſt, Lucta.

Mundi rectores.) κοσμοκράτορας, id eſt, Mundi dominos: quam dictionem planè nouam, nec uſq́ alibi repertam, diuus Hieronymus, putat à Paulo primũ fictam fuiſſe, quo nouis rebus explicãdis noua accõmodaret uocabula. Eſt aũt Græcis dictio cõpoſita, atq́ idcirco cõmodius cohæret genitiuus tenebrarũ harũ. Tertullianus libro aduerſus Marcionẽ quinto κοσμοκράτορας uertit munditenentes, Hilarius in pſalmos uertit mũdipotentes, non ineleganter efficta compoſita dictione. *κοσμοκράτορες, noua uox.*

Tenebrarũ harũ.) Græce eſt, τοῦ σκότους τοῦ αἰῶνος τούτου, id eſt, Tenebrarũ huius ſeculi.

Aduerſus ſpiritualia nequitiæ in cœleſtibus.) Quod Faber admonet poſſe accipi in cœleſtibus, pro eo quod eſt, aduerſus cœleſtes, id ſermonis Græcanici ratio nullo modo patitur, meo quidem iudicio. Iam quod inibi grauiter ſtomachatur aduerſus ſuperſtitioſos aſtrologos, & prognoſtas, ut demus non ſine cauſa factum, certe non ſuo factũ eſt loco. Porrò ſpiritualia nequitiæ dixit, pro ſpirituales nequitias, ſeu potius uerſutias, eſt enim Græce πονηρίας. Ambroſius in libro de paradiſo, capite duodecimo, ſic inuertit, ut ſenſum explicet, Aduerſus nequitiam ſpiritualium, quæ ſunt in cœleſtibus.

Et in omnibus perfecti ſtare.) Græci ſic legunt, καὶ ἅπαντα κατεργασάμενοι στῆναι, id eſt, Omnibus confectis ſiue perfectis ſtare, id eſt, poſtq́ om̃ia perfeceritis ſtare. Hieronymus legit atq́ exponit, omnia operati ſtare. Cyprianus item in epiſtola quarti libri ſexta: Vt cum omnia, inquit, perfeceritis, ſtetis accincti lumbos ueſtros &c. Quemadmodum nihil non facit miles quo poſſit hoſti reſiſtere, ac ſuam tueri uitam, ita nobis omnia ſunt facienda cum ſpiritibus aſſidue luctaturis. Iam ut hæc quidem indicaſſe non magni negotij iudico, ita nõ arbitror tutũ hæc minuta uel neſcire, uel negligere. Quid enim ſi Theologus hic mihi prolixo & elaborato ſermone multa philoſophetur de perfecte ſtantibus, aut imperfecte ſtantibus, nõne Græce peritis riſum mouerit? nec id ſanè iniuria. *Noſtra lectio uitiata.*

State ergo ſuccincti.) περιζωσάμενοι, id eſt, Accincti, ſiue circũcincti, hoc eſt, muniti. Nã ea pars corporis, baltheo laminis cõſerto tegi ſolet in bello, ad quẽ nũc alludit Apoſtolus.

Tela nequiſſimi.) βέλη τοῦ πονηροῦ, Tela mali, ſiue ſceleſti illius.

Galeam ſalutis.) τοῦ σωτηρίου, id eſt, Salutaris. Atq́ ita legit Hieronymus in cõmentarijs. Nec eſt aſſumite, ſed capite, δέξασθε.

Et in ipſo uigilantes.) καὶ εἰς αὐτὸ τοῦτο, id eſt, Et in ipſum hoc uigilantes: quẽadmodũ legit Ambroſius. Incertum apud Græcos, an referatur ad ſpiritum, an ad rem.

In om̃i inſtantia.) ἐν πάσῃ προσκαρτερήσει. De quo ſuperius. Ambroſius legit pſeuerãtia.

Cum fiducia.) ἐν παῤῥησίᾳ. Quæ proprie libertas eſt & audacia loquendi: quod Ambroſius uertit exerte.

Notum facere.) Cur non potius, ut notum faciam.

In cate

Redundat apud nos. In catena iſta.) Iſta, redundat. Nec eſt apud Ambroſiũ, nec apud Hieronymum, ac ne in uetuſtiſſimis quidem exemplaribus, nominatim Paulino, ac Donatianico, ſuffragante utroq; Conſtantienſi.

In ipſo audeam.) ἵνα παῤῥησιάσωμαι. Quod uerbum explicans Ambroſius, dicit, ut in ipſo exerta libertate prout oportet me loqui. Nec eſt ita, ſed ut, ἵνα παῤῥησιάσωμαι, id eſt, ut audeam.

Chariſſimus frater noſter.) ἀγαπητὸς, id eſt, Dilectus: atq; ita legit Hieronymus, quod hic ueluti data opera ſemper uertit chariſſimus.

Vt cognoſcatis quæ circa nos ſunt.) τὰ περὶ ἡμῶν, id eſt, Quæ de nobis ſunt, hoc eſt, res noſtras & ſtatum noſtrum.

A deo patre noſtro.) Noſtro, non additur nec apud Græcos, nec apud Hieronymum, nec apud Ambroſium, ac ne in Paulino quidem exemplari. Suffragabatur uterque Conſtantienſis.

ἀφθαρσία integritas. In incorruptione.) ἐν ἀφθαρσίᾳ. Quod aliâs recte uerti ſolet immortalitas, hic ſonat integritatem ac ſynceritatem animi, uacantis omni corruptela uitiorũ. Hieronymus non approbat eos, qui ἀφθαρσίαν proprie ad corporis caſtimoniam applicant. Aſtipulatur nobis & Theophylactus interpres. Apud Ambroſium, nõ additur Amen in calce huius epiſtolæ, nec licet ex illius commentarijs conijcere quid legerit.

Annotationum in epiſtolam ad Epheſios, finis.

IN EPISTOLAM PAVLI AD PHILIPPENSES ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI. EX CAP. I.

Timotheus uulgo perperam pronũciatur. ET Timotheus.) Quanq; id quidem nihil attinet ad ſententiam Pauli, tamen admonendum duxi, Timotheus pronunciandum antepenultima acuta, ſiue Græcam rationẽ ſequaris, ſiue Latinam: quod contra nunc fit in templis omnibus. Et licet optandum foret, ut hoc eſſet grauiſſimum erratum in uita Chriſtianorum, tamen fœdum eſt nos publicitus in re tam manifeſtaria perpetuo peccare. Quãq; extitit, qui religioſum exiſtimet, lapſus etiam huiuſmodi mutare, tanq; à patribus traditos. Quaſi hoc lemmate nõ poſſit defendi, quicquid quocunq; modo receptum fuerit. Et tamen quod dicit aliquid eſt, ſi ſermo fiat apud populum, lingua populo nota. Hanc epiſtolam Theophylactus poſtpoſuit ei quæ eſt ad Coloſſenſes.

Cum epiſcopis.) Græcis aliquot codicibus unica dictio eſt coëpiſcopis συνεπισκόποις, Quaſi cõmunicet ſuum officium, cum illorum preſbyteris. Quanquàm hic Græca uariant exemplaria, & in nonnullis ſcriptum erat, σὺν ἐπισκόποις, id eſt, Vnà cum epiſcopis. Poſteriorem lectionẽ ſequitur Ambroſius, à quo nos noluimus diſſentire. Theophylactus coniũctim & legit & interpretatur. Honoris enim gratia preſbyteros appellat epiſcopos. Etenim ut indicat Chryſoſtomus, nõ erant unius ciuitatis plures epiſcopi. Timotheum epiſcopum fuiſſe liquet ex ijs quæ illi ſcribit Paulus, nemini cito manus impoſueris, & olim epiſcopi diaconi uocabantur, uelut alibi, Miniſterium tuum imple.

Diacones mirum quis dixerit. Et diaconibus.) διακόνοις, id eſt, Miniſtris, ut ſæpius uertit. Quod ſi Græca uox placet, diaconis dicendum erat, non diaconibus. Et tamen hanc uocem aliquoties reperire eſt in libris Auguſtini, iuxta tertiam inflexionem, opinor, quod ſic eſſet uulgo uſurpata, quemadmodum baptiſmum genere neutro.

In omni

In omni memoria ueſtri.) ἐπὶ πάσῃ μνείᾳ ὑμῶν, μετὰ χαρᾶς τὴν δέησιν ποιούμενος, id eſt, In omni memoria ueſtri, cum gaudio obſecrationem faciens: Ambroſius legit ad hunc modum: Super omni memoria ueſtra, ſemper in omni oratiõe mea pro omnibus uobis, cum gaudio orationem faciens, ſuper communicatione ueſtra. ut gaudium referas ad communicationem ueluti gaudij cauſam. *Ambroſij diuerſa lectio.*

In omnibus orationibus.) ἐν πάσῃ δεήσει, id eſt, In omni obſecratione.

Confidens in hoc ipſum.) πεποιθὼς αὐτὸ τοῦτο, id eſt, Perſuaſum habens hoc ipſum.

Socios gaudij.) Græcis eſt χάριτος, id eſt, Gratiæ, ſed facilis lapſus in χάριτος & χαρᾶς. Et aliâs oſtẽdimus alterũ pro altero uſurpari. Ambroſius legit gaudij, Theophylactus gratiæ.

Omnes uos eſſe.) ὄντας. Rectius uertiſſet, Cum ſitis ſocij gratiæ, uel qui & eſtis ſocij gratiæ, συγκοινωνούς.

Vos eſſe in uiſce.) Eſſe, redundat. tantum eſt, In uiſceribus Ieſu Chriſti. Siquidem hoc adiecit, ne quis ſuſpicaretur quicquam hic eſſe affectus humani, cur eos tantopere amaret. Viſcera uocat affectum animi.

Magis ac magis.) ἔτι μᾶλλον, id eſt, Adhuc magis.

Potiora.) τὰ διαφέροντα, id eſt, Præſtantia. Ambroſius legit utilia. Suſpicor illius codicem habuiſſe ſcriptum συμφέροντα pro διαφέροντα, niſi διαφέρειν, id eſt, Referre dicamus, quæ ad rem noſtrã pertinet. Theophylactus ſine cõtrouerſia διαφέροντα interpretatᷓ συμφέροντα. *διαφέροντα.*

Et ſine offenſa.) Ambroſius legit inoffenſi, quaſi dicas robuſtos, qui non poſſint offendi, aut qui nuſquã offendant. Quanquam Græca uox ambigua eſt, ἀπρόσκοποι, quaſi dicas, tales, ut nemini ſitis offendiculo. Et in hunc ſenſum interpretantur Græcanica ſcholia.

Per Ieſum Chriſtum.) τῶν διὰ ἰησοῦ χριστοῦ, id eſt, Qui eſt, ſiue contingit per Ieſum Chriſtũ, ut articulus Græcus diſtinguat hunc fructum à cæteris.

In omni prætorio.) ἐν ὅλῳ τῷ πραιτωρίῳ, id eſt, In toto prætorio. Ne quis accipiat Paulũ per omnia prætoria ductum fuiſſe, cum ipſe dicat aliud, nimirum captiui prædicationem uſq; ad ipſam Neronis regiã perueniſſe, & inde per uniuerſam urbem fuiſſe uulgatã. Nam Theophylactus prætoriũ, ad Neronis familiam refert, cæteris omnibus, ad reliquos ciues. Ambroſius ſubdure prætorium refert ad Iudaiſmum, In cæteris omnibus, ad eccleſias gentium. Interpres autem non raro abuti ſolet omni, pro toto. *In omni prætorio, p in toto prætorio.*

Et in cæteris omnibus.) In, redundat. an ſubaudiendum ſit, alijs expendẽdum relinquo. Neq; cæteris, refert prætoria, ut ſit ſenſus, euangelium notum fuiſſe cæteris item prætorijs, ſed cæteris eius ciuitatis, qui in prætorio non uerſabãtur. Ita Theophylactus. Proinde coniunctio in, nullum habebat uſum, nec additur ab Ambroſio.

Abundantius auderent.) Ambroſius Græcam figuram explanauit Latine, Amplius cœperunt audere. Nam in ὥς τι τολμᾶν uidetur ſubeſſe ſynecdoche, aut ſi mauis eclipſis, quã tamen auſus eſt imitari Flaccus in Odis, Vt melius quicquid erit pati,
Vt ſubaudias poſſis, aut incipias, aut ſimile uerbum accommodum ſententiæ.

Propter bonam uoluntatem.) διὰ εὐδοκίαν. Quod uertere ſolet beneplacitum. Ordo huius loci diuerſus eſt apud Latinos & Græcos. Græca ſic habent, οἱ μὲν ἐξ ἐριθείας τὸν χριστὸν καταγγέλλουσιν οὐχ ἁγνῶς, οἰόμενοι θλῖψιν ἐπιφέρειν τοῖς δεσμοῖς μου, οἱ δὲ ἐξ ἀγάπης εἰδότες, ὅτι εἰς ἀπολογίαν τοῦ εὐαγγελίου κεῖμαι, id eſt, Alij quidem ex contentione Chriſtum annunciãt non pure, arbitrantes preſſurã addere ſeſe uinculis meis. Alij uero ex charitate, ſciẽtes quod in defenſionem euangelij poſitus ſum. Noſtra lectio ſic, Quidam quidem, & propter inuidiam & contentionem, quidam autem & propter bonam uoluntatem Chriſtum prædicant, quidam ex charitate, ſcientes &c. Apud Græcos bis eſt contentionis uocabulũ, priore loco ἔρις, poſteriore ἐριθεία. *Ordo diuerſus.*

Non ſyncere.) οὐχ ἁγνῶς, id eſt, Non pure. Ita Theophylactus. Ambroſius legit non ſimpliciter. Fortaſſis illius codex habebat οὐχ ἁπλῶς: & in tanta uocum affinitate facillimus eſt lapſus. Auguſtinus libro ij. contra Petilianum legit, Non caſte.

Dum omni modo ſiue per occaſionem.) Græci paulo diuerſius legunt, τί γάρ; πλὴν παντὶ τρόπῳ, εἴτε προφάσει, εἴτε ἀληθείᾳ χριστὸς καταγγέλλεται, id eſt, Quid enim? attamen quouis modo ſiue per occaſionem, ſiue uere, Chriſtus annũciatur. Neq; enim iubet hoc eſſe faciendum, ut Chriſtum aliquis inſyncere prædicet, ſed ex ijs quæ non recte fiebant id quod *Senſus alius ex Græcis.*

eſt boni excerpit,& contemnit illorum in ſe odium,modo quocunq; modo proſint euangelio. Ita fermè Chryſoſtomus in libello de profectu euangelij, & in commentarijs Theophylactus. Proinde omni modo,rectius uertiſſet,quouis modo. Neq; Paulus de his loquitur qui docerēt hæretice,ſed qui recte docerent Chriſtum,licet animo parum ſyncero. Nec hos probat tamen,ſed negat ſibi diſcutiendum quo animo id faciant,modo proſint. Porrò quod hic uertit occaſionem πρόφασις eſt,quod & prætextum ſonat,opponitur enim ueritati. Tertullianus libro aduerſus Marcionem v. pro προφάσει legit cauſatione, ſentiēs opinor, quod prætexerent ſe Chriſti negocium agere,quum ſuis commodis ſeruirent.

Secundum expectationem.) κατὰ τὴν ἀποκαραδοκίαν. Quod plus quiddã ſignificat, quàm expectationem,nimirum uehemēs cordis deſiderium: dictione hinc cōpoſita, quod toto animo quippiã expectet. Non enim dixit προσδοκίαν, ſed ἀποκαραδοκίαν, à geſtu uehementer inhiantiũ totoq; capite inflexo, hinc uoce compoſita Græcis. Mirum quid legerit apud Græcos Ambroſius,qui uerterit Secundum contemplationem meam,niſi forte cōmiſſum eſt hoc ſcribarum incuria. Attamen καραδοκέω Græcis etiam ſonat contemplari ſcopum,inflexo capite. Id opinor exprimere uoluit Ambroſius.

Quia in nullo.) Quod in nullo ὅτι. Et rurſum,Fiducia, παῤῥησία.

Sicut ſemper nunc.) Et nunc,legendum.

Et quid eligam ignoro.) Coniunctio &,obſcuriorem reddit ſententiam. Quandoquidē hoc ſenſit Paulus, Si uiuo,Chriſti cauſa uiuo,ſi morior,meo cōmodo morior,quod ſi procedit mea prædicatio, & proſum eccleſijs, adeo non præfero meum commodũ ueſtro bono, ut dubitem etiã utrum eligam. Habet enim hoc loco καὶ, peculiarem & occultam uim excludendi, quod diuerſum erat. Poterat & ita legi εἰ δὲ τὸ ζῆν, ut hic ſubaudias contigerit, aut fuerit: deinde ſubijcias, hoc mihi fructus eſt operis. Atq; ita coniunctio,more uulgari copulat quod ſequitur, Verum prior lectio magis probatur, & eam ſequitur Theophylactus. Adducit hunc locum Auguſtinus, uelut exemplum ambiguæ diſtinctionis,libro de doctrina Chriſtiana tertio,capite ſecũdo. Nam poteſt ad hunc modũ legi: Coartor è duobus,concupiſcentiã habens,ut ſit ſenſus,illum utriuſq; rei torqueri deſiderio,& uitæ & mortis. Poteſt & hoc pacto: Coartor è duobus, & hic diſtinctione interpoſita ſequatur,concupiſcentiam habens diſſolui. Verum ex eo quod ſequitur: Multo autem magis melius diſſolui &c. colligitur,Concupiſcentiam habens ad ſequentia referendum eſſe. Quanquam Auguſtinus pro melius,legit optimum.

Diſtinctio uaria.

Coartor enim è duobus.) συνέχομαι. Quaſi dicas, utrinque teneor. Ambroſius legit, ex his duobus,uelut exprimēs uim articuli τῶν δύο. Siquidē de morte & uita loquitur. In quorum utroq; eſt quod inuitet,eſt quod deterreat.

Multo magis melius.) Ambroſius legit,multo enim melius. Verum Paulus aliâs quoq; conduplicat comparatiuum,ad uehementiam,ut plurimum exceſſum ſignificet,idq; iuxta idioma ſermonis Hebraici. Proinde nos uertimus,Multo longeq; melius eſt. Porro quod hic uertit diſſolui, Græcis eſt ἀναλῦσαι, diuus Hieronymus aduerſus Ruffinum, nō ſemel uertit reuerti. Nec uideo quomodo legi poſſit diſſolui,niſi Græce eſſet ἀναλύεσθαι,& ſi interpretemur eum diſſolui,qui dimittitur ut redeat, Nunc eſt ἀναλῦσαι uerbum actiuum,quod an neutraliter inueniatur,quemadmodũ apud Latinos ſoluere dicitur qui diſcedit,neſcio.

Neceſſarium propter uos.) ἀναγκαιότερον, id eſt,Magis neceſſarium.

Et hoc confidens ſcio.) πεποιθὼς οἶδα, id eſt,Certum ſcio,ſiue perſuaſus ſcio.

Quia manebo & permanebo.) ὅτι μενῶ καὶ συμπαραμενῶ, id eſt, Quod manebo & permanebo ſimul cum omnibus uobis. Quanquam quidam codices habent μένω, id eſt, maneo ſiue maneam.

Vt gratulatio ueſtra.) τὸ καύχημα,id eſt,gloriatio. Quod ſemper conſueuit uertere gloriã.

In me.) ἐν ἐμοὶ, ut me,ſit ablatiui caſus.

Audiam de uobis.) ἀκούσω τὰ περὶ ὑμῶν,ὅτι στήκετε, id eſt, Vt audiam de uobis,uel potius ea quæ ſunt de uobis,quod ſtatis &c.

Vnanimes pariter.) μιᾷ ψυχῇ,id eſt, Vna anima,uidelicet in uno ſpiritu,in una anima.

Collaborare συναθλεῖν.

Collaborantes.) συναθλοῦντες, id eſt, Concertantes,hoc eſt,in hoc certamine adiuuãtes nos. Ambroſius ſic explicat, Pariter cum fide euangelij certantes. Nam collaborat illi, fortaſſis

taſſis in carmine probari poterit:& concertant qui inter ſe certant. At hic Paulus ſenſit, fidẽ periclitari,& uelut in certamine uerſari,quæ uincet,ſi ſint qui certamen idem cum illa capeſſant. Quãquam in Ambroſianis quoq; uerbis eſt amphibologia,poteſt enim accipi, certantes cum fide euangelij,certantes aduerſus fidem,aut certantes per fidem euangelij. Proinde nos ita uertimus, Adiuuantes decertantem fidem euangelij.

Terreamini.) μὴ πτυρόμενοι, id eſt, Non turbati,ſiue tumultuantes. Ambroſius legit, non paueſcentes. Quæ eſt illis cauſa.) Græce eſt illis quidẽ ἔνδειξις,id eſt, Oſtenſio. Et ideo Ambroſius legit,oſtentatio interitus. Neq; tamen non recte mutauit interpres, quãdoquidem Græcis ἐνδεῖξαι,ſiue ἐπιδεῖξαι dicitur etiam qui facit. Sic & aliâs apud Paulũ, Oſtendit mihi multa mala,pro eo quod eſt,fecit mihi multa mala. *Oſtendere pro facere.*

Et nunc audiſtis.) ἀκούετε, id eſt, Auditis.

De me.) Græcis eſt ἐν ἐμοί, id eſt, In me. Sed haud ſcio an noſtra lectio ſit uerior.

EX CAPITE SECVNDO.

SI qua igitur conſolatio.) παράκλησις. Ambroſius legit, *Si qua exhortatio*, ne bis diceret conſolationẽ. Nihil tamẽ uetat quo minus conduplicatio faciat ad epitaſin. *Sentit enim conſolationẽ quã illi debebant Paulo tot malis afflicto.* Totum enim hoc officiũ eò uergit,ut pro his omnibus inter ſe ſint concordes.

Si qua uiſcera miſerationis.) Græce eſt, *Si qua uiſcera & miſeratiões*, σπλάγχνα καὶ οἰκτιρμοί. Atq; ita legit Ambroſius,ſuffragantibus & peruetuſtis exemplaribus Latinis. Nam in eo codice quem exhibuit bibliotheca Pauli apud Londinum, manifeſta raſura,teſtabatur,&,coniunctionem fuiſſe deletam:,& miſerationes adhuc erat ſcriptum nominandi caſu,e,litera calamo diſpuncta. Manifeſtius etiam germanæ lectionis ueſtigium extabat in utroque Conſtantienſi. Cæterum in Græcis codicibus non reperio ſcriptum εἴ τινα σπλάγχνα, ſed εἴ τις σπλάγχνα, id eſt, *Si quis uiſcera.* Idq; cum in emendatis ſcriptis exemplaribus habeatur, demiror neminem interpretum offenſum hac lectione. Niſi forte σπλάγχνα hominem ipſum dixit,affectu miſericordiæ præditum. Et Paulus magis rem ipſam reſpexit quàm uocem. Certe Theophylactus legit εἴ τις σπλάγχνα, nec ullum tamen mouet ſcrupulum, Nec poteſt ſubaudiri,uerbum habet,propter nominandi caſum qui mox ſequitur, οἰκτιρμοί. *Si qua uiſcera,pro ſi quis uiſcera.*

Vt idem ſapiatis.) *Sentiatis* φρονῆτε, hoc eſt,ſitis concordes.

Idipſum ſentientes.) τὸ ἓν φρονοῦντες, id eſt, Vnum ſiue idem ſentientes. Eſt autem participium eius uerbi,quod modo uerterat ſapiatis.

Nihil per contentionem.) κατὰ ἐριθείαν. Ambroſius legit iritationem,hoc eſt, ad prouocandum alios.

In humilitate.) Græce ſic habet, Sed humilitate,alij alios exiſtimantes ſuperiores ſeipſis, ἀλλὰ τῇ ταπεινοφροσύνῃ ἀλλήλους ἡγούμενοι ὑπερέχοντας ἑαυτῶν. Et rurſus humilitatẽ uocat modeſtiam animi,qua quis ſibi nihil arrogat.

Conſiderantes.) σκοπεῖτε, id eſt, Conſiderate ſeu ſpectate. *Spectamus* enim quod expetimus:unde & ſcopus dictus. Ambroſius legit,contemplantes.

Quæ aliorum.) Græci addunt ἕκαστος, id eſt, Quiſq;. Addunt & coniunctionem καὶ, hoc pacto, ἀλλὰ καὶ τὰ ἑτέρων ἕκαστος, ſed & aliorum. Verum hanc non attingunt interpretes. Proinde uim habet,opinor,eandem,ac ſi dicas imò:Imò magis aliorum.

Hoc enim ſentite.) φρονείσθω, id eſt, Sentiat,ut ſubaudias unuſquiſq;,quod modo præceſſit, ſiue ſentiatur. Quanquam interpres bene reddidit ſenſum, hoc eſt, is ſenſus, is affectus ſit in uobis,qui fuit in Chriſto Ieſu. Aut,ita ſitis affecti uiciſſim alij in alios, ut Chriſtus fuit erga uos affectus. *Sentite, pro affecti ſitis.*

Eſſe ſe æqualem deo.) τὸ εἶναι ἴσα θεῷ, id eſt, Vt eſſet æqualiter deo. Nam ἴσα nomen eſt, aduerbij loco poſitum. Loquitur enim de Chriſto,quatenus erat homo. Nec eſt ocioſus articulus apud Græcos,nimirum interpretãs quid dixiſſet rapinam,haud dubium, quin hoc ipſum,ut eſſet par deo. Non uſurpabat ſibi æqualitatem cum deo,ſed deiecit ſeſe. Porrò forma hic eſt μορφή, quod ſpeciem ſonat aut figuram,quam in epiſtola ad Hebræos characterem uocat. Cæterum utrum hic forma ſit ea de qua Ariſtoteles diſputat in libris naturaliũ, quæ reſpondet materiæ,uiderint ij qui huiuſmodi diſputationes in hunc inuehunt locum,

præſertim cum idem Paulus mox ſubijciat, Formam ſerui accipiens. Certe iuxta Chryſoſtomi ſententiam Chriſtus ſeruus nõ dicitur, ſed filius. Tametſi diuus Hieronymus in epiſtolam Pauli ad Titum, id quod eſt apud Eſaiam, cap. xlix. Magnum eſt tibi uocari puerum meum, putat à patre dici filio, & παῖδα, quod tranſtulerũt Septuaginta, Hebræis eſſe עַבְדִּי, quod famulum meum duntaxat ſignificat.

Forma dei, id eſt, ſpecimen.

Diuus Ambroſius, formam interpretatur ſpecimen ſeu exemplum, quod in corpore humano obambulans, æderet tamen argumenta diuinitatis: Forma enim, inquiens, dei, quid eſt, niſi exemplum, quod deus apparet, dum mortuos excitat, ſurdis reddit auditum, leproſos mundat.

Forma ſerui ſpecie peccatoris.

Iam quod accepit formam ſerui, non proprie referri uidetur ad humanam naturam aſſumptam, ſed ad ſpeciem & ſimilitudinẽ hominis nocentis, cuius perſonã pro nobis geſſit, dum flagellatur, damnatur, crucifigitur: Serui, inquit, ex peccato fiunt, ſicut Cham filius Noë, qui primus merito nomen ſerui accepit. Non enim mihi ſicut quibuſdam uidetur, ſic formam ſerui accepiſſe, dum homo natus eſt. Porrò quod hic ait, Non arbitratus eſt rapinam, Ambroſius uelut explicans, dicit, Non ſibi defendit æqualitatem, hoc eſt, non arrogauit ſibi, quo nobis exemplum oſtenderet humilitatis, ſed ſubiecit ſe, ut exaltaretur à patre Siquidem ad exemplum Paulus huc produxit Chriſtum ſponte humiliatum, & patris autoritate exaltatum. Neq; tamẽ me clàm eſt locum hunc à ueteribus ferè ſecus exponi, quantum ad quædam, quorum ego ſententiæ non præiudico, ſed quod adijciendum uidebatur lectoris ſtudio in medium confero. Scio magnos autores, Hilarium, Auguſtinum, ut cæteros taceam, ſic interpretari: Nõ arbitratus eſt rapinam, quod eſſet æqualis deo, nam quod erat naturæ, nõ putauit eſſe rapinæ. Cum eſſet in forma dei, hoc eſt, cum uere eſſet deus. Atq; hanc præcipuam habent clauam, qua conficiantur Ariani, qui ſolum patrem uere uolunt eſſe deũ.

Excuſſa ueterum interpretatio.

Atqui ſi ueris agere fas eſt, quid magni tribuit Paulus Chriſto, ſi cum deus eſſet natura, intellexit, id nõ eſſe rapinæ, hoc eſt, nouit ſeipſum? Illud autem compertum eſt, nuſquã maiorem uim fieri ſcripturis ſacris, quàm ubi cum hæreticis agentes, nihil non detorquemus ad uictoriam. Tametſi non uideo quid hic locus proprie faciat aduerſus Arianos, qui non negabant dei filium eſſe deũ, imò & magnum deum fatebantur & benedictum ſuper omnia deum, ſed arbitrabantur patrẽ aliquo modo peculiari dici deum, quo filius aut ſpiritus ſanctus non diceretur. Non hic agit Paulus quid eſſet Chriſtus, ſed qualem ſe gereret, uidelicet nobis ædens exemplum. Deus erat, homo erat. Deum celauit, hominem exhibuit uſq; ad ſepulturã, nam miraculis & alij pij claruerunt. Et tamen ſi quas diuinæ naturæ ſcintillas obiter oſtendit, ſemper ad patrem autorẽ refert, ſibi nihil arrogans. Proinde totus hic locus mihi uidet̃ uiolẽtius detorqueri ad Chriſti naturam, cum Paulus agat de ſpecie exhibita nobis. Ad quem intellectum probe quadrat quod ſequitur, Propter quod deus exaltauit illum. Quid eſt humiliauit? Oſtendit ſpeciem ſerui, & contempti. Quid eſt exaltauit? Declarauit ſpeciem euecti, qui per ſe ſummus erat.

Reſpõdet amico cuidam.

Iam quod amicus quidã eruditus, literis ad me ſuis argutatur, hæc uerba: Qui cum in forma dei eſſet, non arbitratus eſt eſſe ſe æqualem deo, non competere in Chriſtum, quatenus eſt homo, cum iuxta eam naturam uere rapina fuerit futura ſi ſe deo æquaſſet, opinor ſua ſponte dilutum hac interpretatione: Hominem abiectum, hominem damnatum Chriſtus agere non potuit, niſi fuiſſet homo. Nec eſt quod me quiſquam magnis autorũ nominibus obruat, imò nõ hoc admonuiſſem, niſi mihi cognitum eſſet hoc magni nominis ſcriptoribus placuiſſe. Neq; tamẽ inficias iuerim Græca ſic accipi poſſe: Qui cum in forma dei fuiſſet, hoc eſt, qui cum ab æterno fuiſſet deus, haud quaquam cogitaſſet rapinam, ſi ſe geſſiſſet pro deo, tamen homo factus, nõ id præ ſe tulit, quod ſemper fuit, non oſtẽtauit quantus eſſet, ſed quàm humilis eſſet, quàm mitis, quàm obediens, hanc nobis oſtendens uiam ad ſumma perueniendi. Iam quod hic uertit, ſimilitudine, Græce eſt ὁμοιώματι, quod magis ſonat aſſimilationem: & quod hic habitu, illis eſt σχήματι, quod magis ſonat figuram. Hæc paucis indicanda putaui, ut appareat quædam non admodum quadrare ad ſenſum Pauli, quæ Thomas adducit de habitu, iuxta conſuetudinem dialecticorum, qui Ariſtoteli dicitur ἕξις, quam & Latini uocant habitũ, diuerſa ab eo quæ dicitur διάθεσις. qualitas enim uelut in naturã uerſa, Græcis dicit̃ ἕξις ab hæredo, Contra quæ facile tollitur διάθεσις, quã Latine poſſis affectionẽ dicere. Has ponit in primo genere qualitatis. σχῆμα uero & μορφὴν recenſet in quarto genere, & ſic recenſet quaſi inter has duas uoces, aut nihil aut q̃ minimum

Thomas de habitu.

inte rſit

intersit. Eſt autem & forma ſubſtantialis quam ἐντελέχειαν appellat. Nec tamen male uer-
tit interpres, Nam habitus Latinis nõnunquam & ad corporis ſpeciem refertur, at Græcis
non item. Cæterum inuentus dixit, pro compertus, εὑρεθεὶς, nimirum certiſſimis argumen-
tis. Nam Latinis inuentum dicitur, quod quæſitum contigit: ſic & illud dictum eſt, Inuenta
eſt in utero habens. Et ut homo, poteſt accipi, ut homo quiuis alius, qualis non erat, etiamſi *Varij ſenſus.*
uere homo erat, quãtum ad naturam hominis attinet. Aut ſpecie hominis, nimirum id præ
ſe ferens quod erat, ut indicat Theophylactus. Cyprianus hunc citans locum libro aduer-
ſus Iudæos ſecundo cap. xiij. legit, Qui cum in figura dei eſſet.

Exinaniuit ſemetipſum.) ἐκένωσεν ἑαυτὸν, id eſt, Inaniuit. Nam Qu. Curtius lib. iiij. exina-
nire dixit, pro exhaurire: Ita ut nec circumuenirentur, ſi arctius ſtarent, nec tamen mediam
aciem exinanirent. Hic ἐκένωσε dictũ uidetur, pro fecit humillimum & nihili, ut nihil agant *Fabrum uide-*
qui contendunt Chriſtum pauxillulum quiddam imminutum à deo, iuxta naturam homi *tur deſignare*
nis aſſumptam. Certe qui tantillo minor fit, non diceretur inanitus. Porrò quomodo dica-
tur diminutus, aut inanitus, non eſt huius inſtituti perſequi.

Humiliauit ſemetipſum.) Sunt qui putent humiliare uocẽ eſſe parum Latinam. Ego cer
te optarim eſſe, etiamſi nondum cõtigit reperire apud idoneum autorem. Latine reddi po
terat, ſubmiſit aut deiecit.

Deus exaltauit illum.) Plus explicat ſermo Græcus ὑπερύψωσεν, hoc eſt, uehementer
exaltauit, ſiue inſigniter. Proinde Ambroſius legit ſuperexaltauit, ſtudens exprimere Græ
cam uocem.

Omne genu flectatur.) πᾶν γόνυ κάμψῃ, id eſt, Omne genu flectat, ut ſubaudias, ſe. Atq;
ita citat Hilarius cum alijs locis tum libro de trinitate nono, ut appareat hoc noſtrũ flecta-
tur, ſcribarum errore fuiſſe mutatum. Quanquam hoc ad ſenſum nihil refert.

Et infernorum.) καταχθονίων, id eſt, Subterraneorum.

In gloria.) εἰς δόξαν, id eſt, In gloriam, ὅτι κύριος ἰησοῦς χριστὸς εἰς δόξαν θεοῦ πατρός, id eſt, *Locus apud*
Quod dominus Ieſus Chriſtus in gloriam dei patris: ut intelligas hoc omnem confiteri lin *nos male le-*
guam, quod Ieſus Chriſtus eſt dominus, idq; in gloriam dei patris. Quãquam illud In glo- *ctus,*
riam dei patris, referri poteſt ad uerbum confiteatur, quod præceſſit, ut omnis lingua confi-
teatur ad gloriam dei.

Veſtram ſalutem.) τὴν ἑαυτῶν, id eſt, Veſtram ipſorum. Quanquã ut admonui, iſta pro-
nomina compoſita ferè uertit per ſimplicia.

Salutem ueſtram operamini.) Et mox, Deus enim eſt qui operatur in uobis. Prius uer-
bum eſt κατεργάζεσθε, alterum eſt ab ἐνεργεῖν, quod nos uertimus, qui agit, ne quis in hoc er
raret. Atq; illud, In uobis ἐν ὑμῖν eſt in quibuſdam, in alijs, ἐν ἡμῖν in nobis. Quanquam
hoc nihil intereſt ad ſenſum.

Et perficere.) καὶ ἐνεργεῖν, id eſt, Facere ſiue operari. Eſt autẽ infinitum participij, quod mo
do præceſſit ὁ ἐνεργῶν, id eſt, Qui operatur, ne quis putet eſſe nouum myſterium in uerbo
perficere, quaſi ſit ad finem perducere. Ambroſius legit, operari.

Pro bona uoluntate.) ὑπὲρ τῆς εὐδοκίας. Sermo eſt anceps, poteſt enim intelligi bona uo-
luntas, uel dei, uel Philippenſium. Theophylactus refert ad deũ, Ambroſius ad homines.

Sine murmurationibus.) Quidam Græci codices habent χωρὶς ὀργῆς, id eſt, Sine ira. Alij
γογγυσμῶν, id eſt, Murmurationibus.

Et hæſitationibus.) καὶ διαλογισμῶν, id eſt, Diſceptationibus. Id aliquoties uertit, cogita-
tionibus. Diffidens enim diſputat & argutatur.

Sine querela.) ἄμεμπτοι, id eſt, De quibus nemo queri ſiue cõqueri poſſit: alioqui ſine que *Sine querela.*
rela eſt, qui de nullo queritur.

Et ſimplices.) καὶ ἀκέραιοι, id eſt, Synceri, abſq; fuco.

Sine reprehenſione.) ἀμώμητοι, id eſt, irreprehenſibiles, ſiue inculpati, quod frequenter
uertit immaculati.

Prauæ.) σκολιᾶς. Quod non ſignificat ſimpliciter prauum, hoc eſt, malum, ut uulgo pu- *Praua tortuo-*
tant, ſed tortuoſum & aſperum, ut reſpondeat illi, quod ſuperius poſuit ἀκέραιοι, id eſt, ſim- *ſa.*
plices: id quod uelut interpretans explicat, adiungens καὶ διεστραμμένης, id eſt, Diſtortæ. Au
guſtinus enarrans Pſalmum cxlvi. pro praua legit, tortuoſa.

Luminaria.) φωςῆρες. Cum erecta machina tollitur in altum lumen ſuſtinens. Vnde addit, uerbum uitæ ſuſtinentes, hoc eſt, in uertice tenentes.

Lucetis pro lucete. Inter quos lucetis.) φαίνεσθε. Anceps eſt, utrum ſit imperãdi modus an indicandi, id eſt, utrum lucete, an lucetis. Certe lucete imperandi modo, legit Cyprianus in epiſtola ad Rogatianum preſbyterum. Et Ambroſius ſic exponit, ut declaret hæc non pronunciari à Paulo quod fiant, ſed præcipi ut fiant: Cõmonet, inquiens, ut memores ſuæ profeſſioni reſpondeant, ut inter diffidentes tam clari appareant, uita, conuerſatione, moribus, quemadmodũ ſol & luna inter ſtellas ſplendore ſublimes ſunt. Porrò φαίνεσθαι non ſimpliciter ſignificat lucere, ſed in conſpicuo eſſe ut omnibus appareat, ueluti lumen in ædito poſitum.

Ad gloriã.) εἰς καύχημα. De quo iam ſæpius admonuimus. Et eſt ad gloriã mihi, εἰς καύχημα ἐμοί. Atq; ita legit diuus Ambroſius. Dilucidius erat, Vt gloriari poſſim in die Chriſti, quod non in uanum cucurrerim. Nam huc refertur illud καύχημα, ut coram Chriſto poſſit gloriari, illis adiuuantibus hanc gloriam. Ita ſanè Theophylactus.

In die.) εἰς ἡμέραν, id eſt, In diem.

Senſus excuſſus. Supra ſacrificium. ἐπὶ τῇ θυσίᾳ καὶ λειτουργίᾳ τῆς πίστεως ὑμῶν, id eſt, Super hoſtia & ſacrificio fidei ueſtræ. Sentit ſuam mortem & uincula uictimam quandam eſſe, cuius ipſe ſit miniſter & ſacrificus, ſemetipſum immolans pro fide illorũ, & hoc nomine gaudet. Non quod inficier ἐπὶ Græcis nonnunquam ſonare acceſſionem, ſed quod hic non faciat ad ſenſum Pauli, mea ſententia. Facit enim ille ceu duas uictimas, alteram illorum fidem, quos Chriſto obtulit, cuius ſe miniſtrum & λειτουργὸν facit, alteram ſe, ſi dum ſtudet illam uictimam rite deo exhibere, ipſe mactetur, & fiat uictima: quod quidem non recuſat, modo id efficiat, ut illos deo dignos exhibeat. *Vulgata interpretatio reiecta.* In hanc ſententiam interpretatur & Ambroſius, & Scholiaſtes pſeudieronymus, atque huic cõſentiens Theophylactus. Recentiores quidam perperam exponunt ſupra, pro ultra, ac multo alium ſenſum inducunt, quàm Paulus Græcis uerbis expreſſerit.

Congratulor.) συγχαίρω, id eſt, Congaudeo.

Congratulamini.) συγχαίρετε, id eſt, Congaudete. Legi poteſt per modũ indicandi, gaudetis & congaudetis, id quod mihi ſanè magis arridet.

Bono animo ſim.) εὐψυχῶ. Græcis eſt compoſita dictio, & magis ſignificat bene affici animo, quàm eſſe bono animo. Siquidẽ bono animo eſſe dicunt Latini, pro eo quod Græcis eſt θαρρεῖν.

Cognitis quæ circa uos ſunt.) γνοὺς τὰ περὶ ὑμῶν, id eſt, Vbi cognouero de rebus ueſtris, ſiue cognitis ijs quæ circa uos ſunt. Ambroſius legit, Certior de uobis factus.

Redundat apud nos. Tam unanimem.) Tam, redundat, tantum eſt ἰσόψυχον, id eſt, Æqualis animi. Nec addidit tam Auguſtinus adducens locum hunc libro aduerſus Petil. ſecundo cap. lxxvi. Sed offenſus interpres ſenſu, addidit tam, ne uideretur laudato Timotheo damnare cæteros. Eſt autem Græcis dictio noue compoſita, quæ parem & eũdem per omnia animum ſignificat, quo modo Pythagorici ſummam & perfectam amicitiam ſignificabant.

Qui ſyncera affectione.) ὅς τις γνησίως, id eſt, Qui uere & germane, ut legit Auguſtinus, epiſtola cxxxvij. ſiue ut aliâs uertit, ingenue.

Pro uobis ſollicitus ſit.) Græce ſic eſt τὰ περὶ ὑμῶν μεριμνήσει, id eſt, Res ueſtras curabit, ut ſententiam reddam, magis quàm uerba.

Eius cognoſcite.) γινώσκετε. Eſt quidem ambigua Græca uox. Tamen hoc loco rectius uertiſſet, Cognoſcitis, quod declarant ea quæ mox ſequuntur, quoniam ut patri. cognoſcitis, id eſt audiſtis, aut cognoſcite ex me. Theophylactus legit cognoſcitis, ſic expones, quaſi Paulus citet Philippenſes teſtes, quanta ſynceritate Timotheus ſe geſſerit in euangelio.

Quoniam ſicut patri.) Vertẽdum erat, quoniam ſicut cum patre filius mecum ſeruiuit, uel Sicut patri filius, mihi conſeruiuit. Siquidem Græca ſic habent ὅτι ὡς πατρὶ τέκνον σὺν ἐμοὶ ἐδούλευσεν. Paulus ſeruiuit euangelio, nihil quærens ſui commodi, huic ſe ſocium dedit Timotheus pari ſynceritate affectus.

Quæ circa me ſunt.) Græci addũt ἐξαυτῆς, id eſt, Protinus, ſiue cõfeſtim, quod hic interpres uidetur uertiſſe mox. Verũ illud mox, potius referendũ uidetur ad uerbum mittere.

Et ſpero mittere.) Cur non potius miſſurum? Nam infinita ſic aliquoties uſurpantur.

Veniam

Veniam ad uos.) Ad uos,redundat.Imò Græce eſt,Quod & ipſe cito uenturus ſim. Et ita legit Ambroſius.

Et mœſtus erat.) καὶ ἀδημονῶν. Id Ambroſius uertit, Et impatienter ſollicitus erat. Nam ἀδημονεῖν eſt penè exanimari ac deficere præ dolore. ἀδημονεῖν.

Vſq; ad mortem.) παραπλήσιον θανάτῳ, id eſt,Proxime mortē,ſiue Vt eſſet uicinus morti. Ambroſius legit,Prope mortem.

Feſtinantius.) σπουδαιοτέρως. Verti poterat & ſtudioſius. Ambroſius legit,ſollicitius,etiamſi deprauatum eſt ſollicitus:mihi tamen non diſplicet quod uertit interpres.

Quod ex uobis deerat.) τὸ ὑμῶν ὑστέρημα,id eſt, Veſtrum defectum.

Abſq; triſtitia ſim.) ἀλυπότερος ὦ. Ambroſius uertit,Meliore animo ſim.Græca uox perinde ſonat,quaſi dicas,liberior ſim ab omni dolore,ſiue minus doleam.

Cum honore habetote.) ἐντίμους ἔχετε, id eſt,In precio habete.

Tradens animam ſuam.) παραβουλευσάμενος. Ambroſius Græcam uocē propius expreſſit,In interitum tradens animam ſuam.Eſt autem παραβουλεύεσθαι male conſulere,& nō habere rationem alicuius,non,quod Faber putat, ſponte conſultoq; tradere.Sentit enim Paulus illum ope diuina ſeruatum fuiſſe:alioqui ipſe ſe præcipitauerat in exitium uitæ. Faber.

Erga meum obſequium.) τῆς πρός με λειτουργίας. Ambroſius legit,circa meum officium. Quanquam nec is explicuit,quod Græca ſonant uerba,quorum hæc eſt ſententia,ut quod diminutū fuit in obſequio ueſtro erga me, id ſuppleatis in his quos ad uos mitto, & quod minus feciſtis mihi,in talibus compenſetis. At nonnulli codices habent πληρώσῃ,impleret, non πληρώσητε. ut uerbum ad Epaphroditum ſit referendum,non ad Philippenſes, ac tum erit ſenſus,ut ille ſuppleret, quod in ueſtro erga me officio fuit diminutum. Ambroſius interpretatur,ut ſuppleret,ſi quid Paulus minus plene tradiderat. Theophylactus cum legat itidem ut Ambroſius,tamen ſecus interpretatur: Videlicet cum Philippenſes Romæ non eſſent,tamen Epaphroditum illorum ad ſe munificentiam detuliſſe, atq; hoc pacto ſarſiſſe, quod illorum erga Paulum officio,locorum ſeiunctio uidebatur detraxiſſe.

EX CAPITE TERTIO.

De cætero.) τὸ λοιπόν,id eſt,Quod ſupereſt. Et χαίρετε poteſt legi,ualete.

Mihi quidem non pigrum.) ἐμοὶ μὲν οὐκ ὀκνηρόν, ὑμῖν δὲ τὸ ἀσφαλές. Ad uerbum ita reddi poterat:Mihi quidem nō pigrum,uobis autem tutum. At dilucidius ſimul & Latinius fuerit, Me quidem non piget,uobis autem tutum eſt.Senſus eſt,Nō me piget huius laboris, ut ſæpius eadem repetā, quo crebra admonitio,uos reddat tutiores,ne labamini.Nam hinc proprie dictum eſt ἀσφαλές. Mirum unde Ambroſius nobiſcum legat,pro tuto,neceſſarium.Nam ſic etiam interpretatur,niſi Græci ἀσφαλὲς uocant,quod uitari non poteſt.

Vide conciſionem.) Diſtinxit conciſionem à circumciſione κατατομὴν, περιτομήν. Conciditur enim quod diſcerpitur, & planè diſtrahitur. Circunciditur quod expolitur,reſectis ſuperuacaneis. Annotauit hoc diuus Hieronymus in commentarijs Michææ. Cæterum articulus præfixus ſingulis horum nominū,indicat eum de certis quibuſdam loqui, quos illi nouerint τοὺς κύνας, τοὺς κακοὺς, τὴν κατατομήν. Et uidete,poſuit pro cauete,quemadmodum aliquoties in euangelio ὁρᾶτε, βλέπετε. Sic enim hunc locum adduxit Ambroſius in libello Ad uirginem deuotam, Vitate canes,uitate malos operarios. κατατομή, περιτομή.

Qui ſpiritu ſeruimus deo.) Græce eſt, Qui ſpiritu dei ſeruimus, οἱ πνεύματι θεοῦ λατρεύομεν. Porrò ſeruimus dixit,pro eo qđ eſt,religione colimus. Et tamē in nonnullis habebatur θεῷ λατρεύομεν,id eſt,Deo ſeruimus. Indicat Ambroſius libro de ſpiritu ſancto ſecundo,cap. vi. hūc locū in Latinis codicibus falſariorū perfidia uariatū fuiſſe,atq; ob id Græcorū exemplarium autoritate ſtandū,in quibus habebat̄,οἱ πνεύματι θεοῦ λατρεύοντες,id eſt,Qui ſpiritui dei ſeruimus. Atq; hinc colligit & ſpiritum eſſe deū,cui cultus debeatur,quod tamē ex Græcis uerbis nō conſequitur neceſſario. Siquidem datiuus πνεύματι, modum indicare poteſt, ut uerbum λατρεύομεν ponatur abſolute. Religioſi ſumus. Quomodo? Non carne, ſed ſpiritu. Atque in hunc ſanè ſenſum enarrant Græcorum ſcholia,atque ipſe etiam Theophylactus πνευματικῶς λατρεύοντες, καὶ διὰ νοός, id eſt, Spiritualiter & mente deum colentes,non Locus falſatus apud Latinos.

corporeis ceremoniis, quemadmodum Iudæi qui mentulam amputabant, mente impura.

Habeam fiduciam in carne.) Græcus habet, & in carne, καὶ ἐν σαρκί. Et ita legit Ambroſius. Atque eſt quidem πεποιθέναι uerbũ præteriti temporis, ſed iis abutimur pro uerbis præſentis temporis. Vnde & Ambroſius & interpres recte legunt, Fiduciam habeam, & fiduciam habere.

Locus in Ambroſio deprauatus.

Circumciſus octauo die.) Græcus ſic habet περιτομῇ ὀκταήμερος, id eſt, Circumciſio octaui diei. Se uocat circũciſionem, ut ſæpe aliâs gentes uocat præputiũ. In Ambroſianis codicibus locũ hunc deprauarant parũ attenti ſcriptores, legentes, Circumciſionem octaui diei.

Ex genere Iſraël.) ἐκ γένους ἰσραήλ. Iſraël hoc loco nominatiuus eſſe poteſt, non genitiuus. Vt enim ſe modo uocauit circũciſionem pro Iudæo, ita ſe hic nominat Iſraël pro Iſraëlita. Quemadmodum & aliâs frequenter Iſrael pro Iſraelitis ponitur. Addidit autem ex genere, ad diſtinctionem proſelytorum, qui erant quidem Iſraelitæ, ſed uelut adoptione, non ex genere.

Cõuerſatus ſine querela.) γενόμενος ἄμεμπτος, id eſt, Factus ſum, ſiue is fui de quo queri nemo poſſet. Quanquam hoc haud male reddidit interpres.

Detrimenta.) ζημίαν, id eſt, Detrimentum.

Propter eminentem ſcientiam.) διὰ τὸ ὑπερέχον τῆς γνώσεως, id eſt, Propter eminentiã cognitionis, ut neutrum poſitum ſit loco nominis ſubſtantiui.

Locus uarie intellectus.

Vt ſtercora.) καὶ ἡγοῦμαι σκύβαλα εἶναι, id eſt, Arbitror ſtercora eſſe, ſiue duco pro ſtercoribus. Græcis autem σκύβαλον dicitur, quod ex inteſtinis animantium canibus proiicitur ἀπὸ τῶ τοῖς κυσὶ βάλλεσθαι. Etiãſi diuus Ambroſius in Pſalmo cxviii, ſermone octauo, legit: Æſtimor ſtercora, ut Chriſtum lucrifaciam, quaſi Paulus paſſus ſit ſe pro nihilo haberi. Idem tamen ſecus interpretatur, ac mea ſententia rectius, in commentariis, quos in hanc ſcripſit epiſtolam, præſertim ſuffragantibus Græcis, iuxta quos Paulus legem olim magnæ uenerationis prorſus negligit, ut inutilem præ euãgelio Chriſti, cum in illa natus eſſet. In hanc enim ſententiam adducit hunc locum Chryſoſtomus homilia de aduentu, numero xxxv. Quanquam haud ſcio an & illud τὰ πάντα ἐζημιώθην, uertendum fuerit, In omnibus detrimento ſum affectus. Ambroſius uertit, Omnia damna duxi, & huic cõſentiens Auguſtinus. Et in hanc quidem ſententiam interpretatur Theophylactus, ut intelligamus perinde dictum ζημιοῦσθαι, quemadmodũ dicimus μακαρίζεσθαι & εὐδαιμονίζεσθαι. At idem Ambroſius diſſerens Pſalmum: Beati immaculati, ſermone octauo, ſecus uertit, Propter quẽ omnium detrimentum paſſus ſum, rurſus à ſeipſo nonnihil diſſentiens.

Quæ eſt ex deo.) Adde iuſtitiam τὴν ἐκ θεοῦ δικαιοσύνην, ut repetatur iuſtitiam. Sic enim legit Ambroſius: Iuſtitiam inquam quæ fide conſtat, non legis operibus. Item, in fide ad cognoſcendum illum. Sic diſtingunt Græci, ut intelligas eum cognoſci ex fide.

Ex fide eſt.) διὰ πίστεως, id eſt, Per fidem.

Societatem paſſionis.) παθημάτων, id eſt, Paſſionum ſiue malorum, ſiue afflictionum. Ambroſius pro ſocietate legit communicationem.

Si quo modo.) εἴπως, Si quâ.

Quæ eſt ex mortuis.) τῶν νεκρῶν, id eſt, Mortuorum. Miror cur hic placuerit περίφρασις, niſi quod ſuſpicor hunc interpretem, & item Ambroſium ita legiſſe, ἀνάστασιν τὴν ἐκ νεκρῶν.

Facetum.

Sequor autem.) διώκω, id eſt, Sector, & aſſequi cupio. Interpres autẽ nimis Latine uſus eſt eo uerbo ſequor, idcirco admonui, ne quis erraret. Nam uulgatum eſt ſequi præcedentẽ, ſequi quod imitamur, rarius eſt ſequi quod affectamus.

Si quo modo.) εἰ καὶ, id eſt, Si &, ſiue etiã cõprehendam, Interpres legiſſe uidetur εἴπως.

In quo & comprehenſus ſum.) ἐφ᾽ ᾧ, id eſt, In eo quod. Eundem ſenſum efficit hoc loco, ἐφ᾽ ὃ & ἐφ᾽ ᾧ. Proinde mihi ſenſus uidetur, Si quo modo aſſequar id, ad quod me Chriſtus delegit, & in ſtadio hoc certare iuſſit.

Non arbitror, Laurentianus codex habuit οὔπω, id eſt, Nondum, meus οὐ, ſed plures habent οὔπω. Et ita legit diuus Ambroſius.

Expenſa Auguſtini interpretatio.

Quæ retro ſunt.) τὰ ὀπίσω, id eſt, Quæ à tergo ſunt, hoc eſt, quæ præterita ſunt ac relicta. Sumit enim ſimilitudinẽ à curſoribus, qui non attendunt, nec reſpectant quid ſpacii tranſmiſerint, ſed quid ſuperſit. Auguſtinus enarrans Pſalmum trigeſimumnonum, interpretatur

quæ

quæ retro ſunt, uitam priſtinam uitijs inquinatam. Cum mea ſentẽtia Paulus loquatur de pietatis gradibus, prætermiſſis inferioribus, ad magis ardua perfectioraq́ connitendum eſſe. Nam & Corinthijs oſtendit uiam excellentiorem, ad quam proficiant, neglectis minoribus uirtutum donis.

Vnum autẽ.) ἓν δέ, Subaudiendũ eſt ago, quaſi dicat, ſolũ hoc ago, & in hoc ſum totus.

Quæ priora.) τοῖς δὲ ἔμπροσθεν, id eſt, Quæ à fronte ſunt.

Ad deſtinatum.) κατὰ σκοπόν, id eſt, Secundũ ſcopum aut præfixũ. Neq́ tam male uertit interpres quàm obſcure. Hieronymus admonet Græcam uocem eſſe ſignificantiorem. Eſt enim σκοπὸς propriè ſignum præfixum ſagittantibus. Vnde quod animo deſtinamus ac præfigimus, ſcopus eſt. *Scopus quid.* Auguſtinus cum alijs plerisq́ locis, tum in Pſalmum trigeſimumoctauum legit, Secũdum intentionem, pro κατὰ σκοπόν. Cyprianus de clericorum uita, ſi modo hoc opus illius uideri debet, legit, Ad regulam ſequor. Tertullianus libro de carnis reſurrectione legit, Secundum ſcopum perſequor ad palmam.

Hoc ſentiamus.) Hieronymus in primo aduerſus Pelagium dialogo, indicat hoc loco Græcorum exemplaria uariaſſe, in alijs ſcriptum fuiſſe φρονοῦμεν, id eſt, Sapimus, modo indicandi, in alijs φρονῶμεν, id eſt, Sapiamus.

Aliter ſapitis.) φρονεῖτε, id eſt, Sentitis. Ac reuelabit futuri temporis eſſe debet, ἀποκαλύψει. *Reuelauit. Reuelabit.* ſed reclamantibus uetuſtis exemplaribus Latinis, atq́ ipſo Ambroſio, qui ſecus non legit ſolum, uerumetiam interpretatur. Item Auguſtino cum alijs locis aliquot, tum libro aduerſus Creſconiũ ſecundo, cap. xxxi. Rurſus epiſtola xlviij. niſi mendum eſt in ſcriptura. Nam ſermone de uerbis apoſtoli xv. ſcriptum habetur, reuelabit. Rurſus libro de prædeſtinatione ſanctorum primo, cap. primo. Opinor enim dictũ aliter, pro eo quod eſt, ſecus aliquanto quàm oportet. *Aliter, pro diuerſe, ſiue ſecus quàm oportet.* Proinde ſi recta lectio eſt reuelauit, ſuſpicor à Paulo ſcriptum fuiſſe ἀπεκάλυψε. Senſus uterq́ tolerabilis eſt. Siquidem opinor Paulum loqui de Iudæis ad Chriſti religionem conuerſis, qui nondum poterant contemnere patriæ legis obſeruationem. Paulus autem modo docuit ex fide contingere iuſtitiam. Sed tamen ſi quis, inquit, inter uos diuerſum ſentit, & legi nonnihil tribuit, non eſt cur ob id ſcindatur concordia, quæ peculiaris eſt Chriſtianorum, ſic potius interpretetur quisq́. Quid mea refert, ſi deus hoc illi reuelauit? ego nihilo ſecius ſequar, quod mihi mea dictat conſcientia. Alter hic eſt, Si quis diuerſum ſentit, hoc eſt, legi tribuit aliquid, feratur donec proficiat. Futurum eſt enim fortaſſis, ut hanc quoq́ perfectionem illi deus aſpiret, ut aliquando contemnat, quæ nondũ poteſt contemnere. Quanquã haud me clàm eſt Ambroſium aliter interpretari. Theophylactus hũc ſenſum adfert: Si quid ſecus ſentitis de affectanda uictoria, non recte ſentitis. Sed tamẽ deus iſtam quoq́ mentem uobis mutabit in melius. Hilarius libro de trinitate undecimo, legit Reuelabit, uerbo futuri temporis, & interpretatur, ijs qui nõdum abſolutam ueritatem aſſequuti ſunt, expectãdam reuelationem dei, qui plenam ueri cognitionem largiatur, & ſi quid prius erratum fuit corrigat.

Veruntamen.) Græca paulo ſecus habent, nempe ad hunc modum, πλὴν εἰς ὃ ἐφθάσαμεν τῷ αὐτῷ στοιχεῖν κανόνι, τὸ αὐτὸ φρονεῖν, id eſt, Verum in eo ad quod peruenimus, eadẽ incedere regula, idem ſapere. Quanquam hi infinitiui pro imperatiuis poni uidentur. Hilarius ilbro de trinit. xi. uertit hunc in modũ, Verum in quo feſtinauimus, ipſo ingrediamur.

Imitatores mei.) συμμιμηταί μου, id eſt, Coimitatores mei, hoc eſt, imitemini me unà cum cæteris qui me imitantur. Aut hoc conueniat inter uos, etiamſi quid in cæteris diſſentitis, ut ſitis imitatores mei. Proinde nos uertimus: Eſtote pariter imitatores mei. Ambroſius nullum indicium dat huius coniunctionis.

Et obſeruate.) καὶ σκοπεῖτε, id eſt, Conſiderate. Atq́ ita legit Ambroſius.

Formam noſtram.) τύπον ἡμᾶς, id eſt, Formam nos, ut ſit appoſitiue dictum.

Quæ ſæpe dixi uobis.) Apparet Paulum non abſoluiſſe quod cœperat. Multi enim ambulant, ut ſubaudias, nõ ut ego, ſed in carne & faſtu, ac ceremonijs, & ob id inimici crucis.

Terrena ſapiunt.) φρονοῦντες, Curant ſiue ſentiunt, hoc eſt, qui terreſtres habent affectus. Abuſus eſt participio loco uerbi.

Noſtra autem.) Noſtra enim.

Vnde.) ἐξ οὗ, id eſt, Ex quo, ſcilicet cœlo. Miror interpreti placuiſſe amphibologiã, adeo

ut uelut

ut uelut hanc affectans à Græcis uerbis diſcederet: niſi quod Ex quo apud illum ferè ſonat, ex quo tempore, ſiue poſtquam.

Corpus humilitatis, id eſt, humile ſicut corpus mortis

Corpus humilitatis.) ταπεινώσεως, id eſt, Corpus humile & abiectum. Locutus eſt enim iuxta proprietatem ſermonis Hebræi.

Configuratum corpori.) Græce ſic habet, εἰς τὸ γενέσθαι αὐτὸ σύμμορφον τῷ σώματι, id eſt, Vt fiat conforme corpori &c.

Secundum operationem uirtutis.) Et hoc Græcis ad hunc legitur modum, κατὰ τὴν ἐνέργειαν τοῦ δύνασθαι αὐτὸν καὶ ὑποτάξαι ἑαυτῷ τὰ πάντα, id eſt, Secundũ operationẽ ſeu uim, aut efficaciam, ut poſſit etiam ſubijcere ſibiipſi omnia. Ambroſius legit: Qua poſſit etiam ſubijcere ſibi omnia. Codex Donatiani habebat Secundum operationem, qua etiam poſſit.

EX CAPITE QVARTO.

Chariſſimi & deſideratiſſimi.) ἀγαπητοὶ καὶ ἐπιπόθητοι, id eſt, Dilecti ac deſiderati, ſiue amabiles ac deſiderabiles.

Et Syntychen obſecro.) Rogo & deprecor apud Græcos idem eſt uerbũ. Proinde intempeſtiue interpres affectauit copiam hoc loco, cum anadiploſis eius uerbi faciat ad uehementiam affectus ſignificandam.

Idipſum ſapere.) τὸ αὐτὸ φρονεῖν, id eſt, Idem ſentire, hoc eſt, cõcordes eſſe. Etiamſi Ambroſius interpretatur de amplexanda prudentia.

Etiam.) Hic affirmantis eſt, ναί. Et ἐρωτῶ, quod ſignificat interrogo, hic pro rogo poſuit. Niſi forte ἐρωτῶ anceps eſt apud Græcos, ſicut rogo apud Latinos.

Germane compar.) σύζυγε γνήσιε. Syzygi dicuntur, quaſi pariter ducentes iugum. Germanum autem hic uertit, quod ſuperius uerterat ſynceram affectionem γνησίως. Quidam hoc referunt ad uxorem Pauli. Nam Græca poſſunt & fœminino genere accipi, σύζυγε γνήσιε, id eſt, Coniunx germana, hoc eſt, ſyncera coniunx. Sunt autem magni autores apud Græcos, qui putant Paulum habuiſſe uxorem. Et conſentaneum eſt hic mulieres commendari mulieribus. Porrò qđ addit γνήσιε, hoc eſt, germana ſiue uera, pulchre quadrat in eam quæ & ipſa Chriſtum unà cum marito amplecteretur. Cum enim conſenſus eſt, non ſolũ in con uictu, uerumetiam in profeſſione fidei, in ſtudio pietatis, in uitæ ſimilitudine, tum demũ

Impar coniugium.

uerum eſt coniugium. Alioqui impar coniugium uocatur, quoties diuerſi religione, iugo matrimonij continentur. Sanctus Clemens Hiſtoriæ eccleſiaſticæ libro tertio, referente Euſebio, locum hunc citat, quo doceat Paulo fuiſſe uxorem, quum tamen eam exemplo Petri non circumduxerit, quo uidelicet expeditior eſſet ad negocium euangelicum. Quin idem & Philippo uxorem fuiſſe ſcribit, & apoſtolos filias ſuas nuptum dediſſe, tantum aberat ut damnarent matrimonium. Theophylactus tamen acriter repugnat, ne Paulo tribuamus uxorem: quaſi uero in hoc ſit aliquid periculi. Quod ne fiat, mauult hunc alteri mulierũ uel fratrem uel maritum fuiſſe ac fortaſſe carceris cuſtodem. Fatetur tamen fuiſſe, qui putarint hæc Paulum uxori ſuæ ſcribere, quos non alio refellit argumento, quàm uocis unius, quam maſculino genere poſuerit, fœminino poſiturus uidelicet, ſi de uxore loqueret̃. Sentit autẽ opinor, de γνήσιε. Nam de σύζυγος nemo neſcit eſſe generis cõmunis. Verũ qui putarũt de uxore dici, ni fallor, Græci fuerunt, quos tamen nihil offendit qđ offendit Theophylactũ, nimirum intelligentes in huiuſmodi uocibus iuxta morem Atticum frequenter uſurpari, genus maſculinum pro fœminino. Quemadmodum Homerus dixit κλυτὸς pro κλυτὴ, & Euripides γενναῖος pro γενναία. Deniq; quum Theophylactus in epiſtola ad Titũ cap. ij. legat σωτήριος pro ſalutifera, itaq; interpretetur: demiror quur hic offenderit γνήσιος. Proinde ut hanc ſentẽtiam nõ arbitror abſurdam, ita fateor & alteram poſſe conſiſtere. Tantum offendit, quod uirum ceu comitem adiũgit fœminis, præter morẽ ſuum. Deinde quis eſſet iſte carceris cuſtos, quem Paulus dignaretur tanto honore, ut eum γνήσιον σύζυγον uocaret, & eidem præferret mulieres. Conſortes Euangelici laboris, Paulus ſolitus eſt appellare συνεργούς, σύζυγος magis cõgruit in par hominum, quos idem copulat iugum, unde Latinis quoq; dictum eſt coniugium. Lyranus admonet, germanum eſſe nomen proprium, ne nihil adderet de ſuo, quod hauſiſſe uidetur è commentarijs qui falſo Hieronymi titulo feruntur in omnes epiſtolas Pauli. Porrò cum hæc epiſtola ſcripta ſit omnibus ſanctis epiſcopis ac diaconis, nullius expreſſo nomine, non uideo quis hic poſſit intelligi.

Adiuua illas.) συλλαμβάνου αὐταῖς, Commoda illis, ac manum admoue.

Mecum laborauerunt.) συνήθλησάν μοι, id eſt, Simul mecum decertarunt.

Gaudete in domino.) χαίρετε. Poteſt eſſe & ualete.

Modeſtia.) ἐπιεικὲς, id eſt, Humanitas, ſiue æquitas. Ambroſius explanat, rationabilis cō/ *Modeſtia, pro* uerſatio, cum non contenditur de ſummo iure, ſed alius alij pro tempore cedit, & id ſequi/ *humanitate.* tur quod poſtulat humanitas.

Dominus enim.) Enim, redundat, nec additur apud Ambroſium.

Sed in omni.) Omni, nō eſt epithetū orationis, ἐν παντὶ, id eſt, In omī re, ſiue in omībus.

Omnem ſenſum.) πάντα νοῦν, id eſt, Mētem ſiue intellectum, ne quis ad corporis ſenſum detorqueat. Certe mentem legit Ambroſius hanc enarrans epiſtolam, itaq; citat libro de Ia/ cob, & beata uita, capite ſexto.

Cuſtodiat.) φρουρήσει, id eſt, Cuſtodiet, futuri temporis. Neq; enim optat hoc illis, ſed ani/ mat eos hac fiducia. Ita legiſſe Ambroſium, colliges ex ipſius interpretatione, ſi perpen/ das attentius.

De cætero fratres.) τὸ λοιπὸν, id eſt, Quod reliquum eſt. Eſt autem continuantis poſt di/ greſſionem aliquam.

Quæcunq; pudica.) σεμνά. Quod Ambroſius legit, magnifica. Vertere poterat ſeuera, ho *Σεμνά* neſta, uerecunda. Nam hæc omnia ſignificat Græcis σεμνά. *ſeuera.*

Quæcunq; ſancta.) ἁγνά, id eſt, Pura ſiue caſta.

Amabilia.) προσφιλῆ. Quod Hieronymus aduerſus Iouinianum uertit Ad caſtitatē per/ tinentia, ſed detorquens, opinor, ad ſuam argumentationem.

Bonæ famæ.) εὔφημα, id eſt, Bene ominata, ſiue boni ominis. Ambroſius uertit, laudabi/ lia. Totum hunc locum ita reddidit Hieronymus: Quæcunq; ergo ſunt uera, quæcunq; pu dica, quæcunq; iuſta, quæcunq; ad caſtitatem pertinentia &c.

Si qua laus diſciplinæ.) Diſciplinæ, redundat iuxta Græcos codices. Nec apparet ex Am broſianis commentarijs, quod ſecus legerit, quàm Græci. Et uirtus hic eſt ἀρετή, quæ oppo/ *Virtus* nitur uicio, non δύναμις, quæ pugnat cum imbecillitate. *ἀρετή.*

Hæc cogitate & agite.) Cogitateupereſt, Græcis tantum eſt ταῦτα πράττετε, id eſt, Hæc agite. Et ita legit Ambroſius. Hunc locum quidā magnis cachinnis magniſq; conuicijs in/ ſectatur, negans me apud me fuiſſe cum hæc ſcriberem. Ac mox deprehendi hominis erro rem. Siquidē cum ego notaſſem lectionem poſterioris partis, hæc agite & deus pacis &c. Ille ſomniauit me de priore parte loqui, ſi qua laus diſciplinæ, hæc cogitate quæ & didiciſtis. At dicet ille, quid annotabas, cum ſcriptura huius loci belle haberet in Græcis pariter ac La tinis codicibus? Non ſum tam ſtupidus, ut præter occaſionem id fuerim annotaturus. Ete nim cum hæc ſcriberē, cōſului peruetuſtæ imò primæ, ni fallor, æditionis codicem, qui gloſ/ ſam habet adiunctam ordinariam & interlinearem ut uocant, præbitam è monaſterio Car tuſienſiū, quod propinquū eſt urbi Bruxellenſi uicinum collegio Anderlacenſi, in quo tum temporis ualetudinis cauſa ruſticabamur. In eo ſic habebatur ſcriptū: Hæc cogitate quæ & didiciſtis, & accepiſtis, & audiſtis, & uidiſtis in me, hæc cogitate & agite, & deus pacis erit uobiſcum. Et gloſſa in interſtitio uerſuum: Non ſolum, inquit, cogitate, ſed & actu implete. Hic clamabit meus caſtigator, ſcripturā eſſe deprauatam, & illud cogitate repetitū è loco ſu periore. Fateor, & ideo admonui, ne latius ſerperet ea ſcriptura, quæ iam codices innume/ ros occuparat. Det dominus talibus ſycophantis, ut aliquando ad ſe redeant.

Quoniam tandem aliquando.) ὅτι ἤδη ποτὲ, id eſt, Quod iam aliquando.

Refloruiſtis ꝑ me ſentire.) ἀνεθάλετε τὸ ὑπὲρ ἐμοῦ φρονεῖν, id eſt, Reuiguiſtis in ſentiēdo de me, ut ſubaudias κατὰ τὸ φρονεῖν, hoc eſt, reuiguit in uobis amor & ſollicitudo, ac ſtudium erga me, tametſi nō miſiſtis hactenus, quod opportunitas mittēdi uobis defuerit, non animus.

Sicut & ſentiebatis.) ἐφ᾽ ᾧ, id eſt, In eo quod ſentiebatis.

Occupati enim eratis.) ἠκαιρεῖσθε δὲ, id eſt, Sed non habuiſtis opportunitatem. Id enim ſo/ nare uidetur ἀκαιρεῖσθαι.

Propter penuriam.) καθ᾽ ὑστέρησιν, id eſt, Iuxta defectum.

Non quaſi.) οὐχ᾽ ὅτι, id eſt, Non quod.

Sufficiens eſſe.) αὐτάρκης εἶναι, id eſt, Contentus eſſe. Apertius erat: Nam ego didici his in quibus

quibus ſum contentus eſſe, ἐν οἷς εἰμὶ αὐτάρκης εἶναι, hoc eſt, noui quod adeſt boni cõſulere.

Scio humiliari & abundare.) περισσεύειν. Quod hic uertit, abundare, non ſolum pertinet ad rerum copiam, ſed ad omnem præcellẽtiam, ut opponatur ei quod præceſſit, humiliari. Nam de copia & inopia mox meminit. Etiamſi Theophylactus aliter exponit.

Vbiq; & in omnibus.) ἐν παντὶ καὶ ἐν πᾶσι, id eſt, In omni & in omnibus. Et ſic legit Ambroſius. Tametſi probe uertit hoc interpres, ut accipias, ubiq;, pro eo quod eſt in omni re. Theophylactus priorem particulam ἐν παντὶ bifariam exponit, aut in omni tẽpore, ut intelligas longam experientiam, aut in omni negocio, ut intelligas plurimarum rerum experientiam, In omnibus uero quæ obiter incidunt.

Inſtitutus ſum.) μεμύημαι, quod Ambroſius uertit, imbutus ſum. Eſt autem proprie initiari myſterijs. Porrò myſteria primum diſcuntur, mox exercentur.

Abundare & penuriam pati.) περισσεύειν καὶ ὑστερεῖσθαι, hoc eſt, quaſi dicas, pati, ut ſuperſit, pati, ut deſit, ſiue pati, ut nimium ſit, pati, ut minus ſit.

Qui me confortat.) ἐν τῷ ἐνδυναμοῦντι. Non eſt confortat, quaſi conſolatur & reficit, ſed confortat, id eſt, Potentem ac fortem reddit, corroborat erat Latinius.

In Theſſalonicam.) ἐν θεσσαλονίκῃ, id eſt, In Theſſalonica, ut ſubaudias eccleſia. Nec miſerunt in Theſſalonicam, ſed Paulo miſerunt, qui illic tum erat.

Semel & bis. Semel & bis.) ἅπαξ καὶ δίς. Quod ſi quis Latine uelit reddere, dicendum eſt, ſemel atque iterum. Ambroſius legit: Semel & iterum. Alioqui ſemel & bis nihil aliud ſonat quàm ter.

In uſum.) εἰς τὴν χρείαν, id eſt, Ad egeſtatem, ſiue ad neceſſitatem. Quanquam in uſum nõ eſt abſurdum, modo intelligas, In uſum, id eſt, Cum eſſet opus. Ambroſius legit, In uſus meos miſiſtis.

Non quia quæro datum.) οὐχ᾽ ὅτι ἐπιζητῶ τὸ δόμα, id eſt, Non quod quæram ipſum donum. Ambroſius legit: Non quia munus quæram.

Sed requiro fructum.) Illud quæro, & hoc requiro, apud Græcos idem uerbum eſt ἐπιζητῶ, ne quis fruſtra miretur interpretis copiam.

Abundantem in rationem.) Hic melius uertiſſet Græcum participium in uerbum πλεονάζοντα, id eſt, Qui redundaret in ueſtrum commodum, potius quàm meum.

Habeo autem omnia.) ἀπέχω. Ambroſius legit, Percepi autem omnia. Nam ἀπέχειν eſt recipere ex aliquo ueluti cenſum aut reditum ex aruis. Et ad eum modum uertit in euangelijs, Receperunt mercedem ſuam ἀπέχουσιν. Id ſentiens Theophylactus, ſubmonet recipi, quod quaſi debitum datur.

Repletus ſum acceptis.) πεπλήρωμαι δεξάμενος, id eſt, Repletus ſum accipiens, niſi quod participium eſt præteriti temporis. Commodius uertiſſet ad hunc modum, Expletus ſum, poſteaquam accepi ab Epaphrodito, à uobis miſſa, odorem &c.

Thymiamata in ſacris. In odorem ſuauitatis.) ὀσμὴν εὐωδίας. Quod ſuperius indicauimus, Nec eſt In odorem, ſed odorem appoſitiue, ſuffragante Græcis codice Donatiani. Suffragabatur uterq; Cõſtantienſis. Ambroſius legit, odorem bonæ ſuauitatis, ſed mutato, ſicuti conijcio, auferendi caſu, in accuſandi caſum. Cyprianus exponens precationem dominicam, citat ad hunc modum: Saturatus ſum, inquit, recipiens ab Epaphrodito quæ à uobis miſſa ſunt, odore ſuauitatis, ſacrificio accepto, & placente deo. Indicat autem quod uocauit odorem ſuauem, ſumptum à ſacris in quibus ſuffitus ſpargebantur grati naribus.

Omne deſiderium.) πᾶσαν χρείαν, id eſt, Omnẽ neceſſitatem ſiue indigẽtiam. Valla emendat, implebit πληρώσει, ſed codex unus habebat πληρῶσαι, id eſt, Impleat.

Cum ſpiritu ueſtro.) Sic & Ambroſius legit, ſed Græci codices habẽt, μετὰ πάντων ὑμῶν, id eſt, Cum omnibus uobis.

ANNOTATIONVM IN EPISTOLAM PAVLI APOSTOLI AD PHILIPPENSES, PER DES. ERASMVM ROTERODAMVM FINIS.

IN EPISTOLAM PAULI AD COLOSSENSES ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

IN PRIMIS non poſſum non mirari, quid in mentem uenerit ijs qui Coloſſenſes ad quos ſcribit hanc epiſtolam Paulus, aiunt eſſe Rhodienſes, ob nobilē illum coloſſum, qui memoratur inter ſeptem mundi miracula. Nam de ſtatua quidē nullus non meminit ſcriptorū. At de ciuitate huius nominis, ne ij quidem ullum fecere uerbum, qui totius inſulæ ſitum diligentiſſime literis prodiderunt. Quin potius Coloſſæ ciuitas eſt Phrygiæ, quæ eſt in Aſia minore, haud ita procul ab Hierapoli, & Laodicea, quarum & in hac epiſtola meminit Paulus. Laodiceæ cum ait, Volo autem uos ſcire, cuiuſmodi certamē habeam pro uobis, & pro his qui ſunt Laodiceæ. Ac rurſum in calce: Facite ut & in Laodicenſium eccleſia legatur, & eam quæ è Laodicea miſſa fuit, ut uos quoq; legatis. Ac paulo ſuperius: Quoniam habet zelum multum pro uobis, & his qui ſunt Laodiceæ, & his qui ſunt Hierapoli. Conſtat autem Hierapolim & Laodiceā in Phrygia eſſe aut certe in confinio, autore Ptolemæo. Porrò Plinius libro ſexto, capite trigeſimo ſecundo, Coloſſas nominatim recenſuit in deſcriptione Phrygiæ, quæ ſeptentrionali ſui parte Galatiæ ſit contermina, Meridiana, Lycaoniæ, Piſidiæ, Mygdoniæ, ab oriente Cappadociam attingens. Oppida celeberrima ſunt, Ancyra, Andria, Celena, Coloſſæ, Carina, Coiaſon, Ceranæ, Iconium, Midanum. Idem libro trigeſimoprimo, capite ſecundo, prodidit Coloſſis flumen eſſe, in quod lateres coniecti lapides extrahantur. Ad hæc Strabo geographiæ ſuo libro decimo, inter loca Laodiceæ finitima, Coloſſarum quoq; mentionem facit. Iam uero Theophylactus quoque Græcus interpres de Coloſſenſibus tradidit in hunc modum, πόλις φρυγίας αἱ κολοσσαὶ, αἱ νῦν λεγόμεναι χῶναι. καὶ δῆλον ἐκ τοῦ τὴν λαοδίκειαν εἶναι πλησίον, id eſt, Ciuitas Phrygiæ Coloſſæ, quæ nunc uocatur Chonæ. Atque id liquet ex eo, quod uicina ſit Laodicea. Hæc abunde ſufficiunt, opinor, ad refellendos eos, qui Coloſſenſes in Rhodum transferunt. Nec ab hac noſtra ſententia diſſentit Faber Stapulenſis. Iam quod apud *Suidā* legimus Rhodienſes & Lindios dictos, & Coloſſenſes ob inſignē Coloſſum, quem ſoli erexerunt, ut uerum ſit, nō efficit, ut hæc epiſtola ſcripta ſit Rhodijs. Cæterum quod in Græcis codicibus κολασσαῖς legimus, per alpha ſcriptum in ſecunda ſyllaba, haud ſcio an librariorum acciderit incuria, præſertim cum Theophylactus urbis ſitum exponens, Coloſſas ſcribat, non Colaſſas. *Sic* autem dicimus Coloſſæ Coloſſarum, quemadmodum Athenæ Athenarum.

Coloſſas ciuitatē eſſe Phrygiæ, nō Rhodi

Faber.

A deo patre noſtro.) Admonet Theophylactus hic nō addi mentionem Chriſti, quod tamen fieri ſolet in cæteris fermè epiſtolis. Et tamen hoc additum uidemus in Græcorum codicibus, non dubium quin errore librariorum, ex ſua memoria quæ uidetur addentium. Certe Theophylactus non addit. Latini codices uariant.

Quod peruenit ad uos, ſicut & in toto mundo eſt, & fructificat, & creſcit.) καθὼς καὶ ἐν παντὶ τῷ κόσμῳ, καὶ ἔστι καρποφορούμενον, Quemadmodum & in toto mundo etiam eſt fructificans, licet in nonnullis exemplaribus nō addebatur poſterius καὶ ante ἔστι. Quæ tamen coniunctio mihi non uidetur score ocioſa. Prior em̄ pertinet ad aduerbiū, quemadmodum, poſterior ad id quod ſubauditur, peruenit ad uos, quemadmodum & in toto mundo eſt, & ita eſt, ut non ſolum prædicatum ſit, uerumetiam fructificet.

Et creſcit.) Hæc apud Græcos non legi. Faber indicat, αὐξανόμενον addi in quibuſdam exemplaribus, atq; ita ſanè legit Ambroſius. ac paulo inferius rurſus hæc duo participia iunguntur, In omni opere bono &c.

Faber.

Sicut in uobis.) Sicut & in uobis, addita copula, καθὼς ϗ ἐν ὑμῖν. atq; ita legit Ambroſ.

Conſeruo noſtro.) Græce ueſtro, ὑμῶν. Quanquam hic libri uariant, & magis quadrat noſtro prima perſona, ut intelligamus adiutorem Pauli & illorum miniſtrum.

Orantes & poſtulantes.) Et hæc participia debebat uertere in uerba infinitiua, orare & poſtulare, προσευχόμενοι καὶ αἰτούμενοι.

Vt impleamini agnitione.) ἵνα πληρωθῆτε τὴν ἐπίγνωσιν. Aut ſubaudienda eſt præpoſitio κατὰ, more Græcorum quaſi per ſynecdochen, aut πληρωθῆτε ſumendum eſt actiue, id eſt, ut impleatis. Tametſi priorem ſenſum magis probo. Et cum ſequitur Theophylactus.

Digne deo.) Domino eſt græcis, ἀξίως τοῦ κυρίου.

Omnia placentes.) εἰς πᾶσαν ἀρέσκειαν. Quaſi dicas, in omnem placentiam. Ambroſius legit, Ad omne placitum.

In omni uirtute confortati.) Græcus ſermo iucundior eſt, δυνάμει δυναμούμενοι, id eſt, In omni potentia facti potentes, ſiue ualētia ualeſcētes. Eſt enim participiū præſentis tēporis.

Claritatis.) δόξης, id eſt, Gloriæ.

Deo & patri.) Græce tantum eſt patri.

Qui dignos nos.) τῷ ἱκανώσαντι, id eſt, Qui nos fecit idoneos.

Idioma Hebreum. Filij dilectionis ſuæ.) Iam non ſemel admonuimus hanc ſermonis formam peculiarem eſſe Hebræis, uas electionis, pro uaſe electo, & filius perditionis, pro filio perdito. Itidē hic filij dilectionis, pro filio dilecto, τοῦ υἱοῦ τῆς ἀγάπης αὐτοῦ.

Redemptionem & remiſſionem.) Græci codices ſic habent, τὴν ἀπολύτρωσιν διὰ τοῦ αἵματος αὐτοῦ, τὴν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν, id eſt, Redemptionem per ſanguinem ipſius, remiſſionem peccatorum. Ambroſius uidetur item legiſſe, niſi quod non habet hic, per ſanguinē ipſius. Cæterum quod redemptionē & remiſſionē, nullo coniunctionis interuētu, ſed appoſitiue

Appoſitiue legendum. coniunxerit, indicat quod ediſſerens ſubijcit: Remiſſio enim peccatorum liberos facit. Exponens enim Paulus quid dixerit redemptionē, ſubdidit remiſſionem peccatorum.

Imago dei inuiſibilis.) Inuiſibilis, non refertur ad imaginem, ſed ad deū, ἀοράτου, hoc eſt, dei. Quemadmodum enim ſolus pater dicitur immortalis & ſapiens, ita ſolus dicitur inuiſibilis, non quod filius iuxta diuinam naturam uiſibilis ſit, ſed quod à patre habet naturam inuiſibilem. Pater igitur ut fons manet inuiſibilis. Cæterum per imaginem filium aliquo modo promit ſeſe, dum per illum condidit hunc mundum, dum per eum hominem factū nobis innoteſcit.

Primogenitus omnis creaturæ.) Cum hic dixerit creaturæ, cur mox mutauit, condita ſunt, cum Græcis eiuſdem originis ſint uoces κτίσις & ἐκτίσθη. Vel hinc colligi poteſt, nihil intereſſe inter creare & condere. Senſus autem hic eſſe poteſt, qui genitus fuit ante omnē creaturam. Ne quis cum Ario dei filium faciat creaturam. In hanc ſententiam ediſſerit Ambroſius. Quod ſi mutato accentu legas, πρωτοτόκος πάσης κτίσεως, ſenſus erit, illum primum produxiſſe omnia, & omnem creaturam ab illo natam eſſe. Nec male congruit ad hanc ſententiam quod ſequitur, quod in illo creata ſint omnia &c. Vtruncunq; ſenſum ſequi malis, non uideo quid ad rem pertineat, ut ideas Platonicas huc in mediū protrahamus, id quod

In ipſo, pro per ipſum. facit Aquinas. Quandoquidem iuxta ſermonis Hebræi proprietatē, Paulus In ipſo dixit, pro eo quod eſt, per ipſum, ut crebro iam obuium indicauimus. Declarat id, quod mox repetens hanc ſentētiam, quod hic dixerat, ἐν αὐτῷ, id eſt, in ipſo, mutat in δι' αὐτοῦ, id eſt, per ipſum. Aſtipulatur noſtræ ſententiæ Theophylactus, hunc enarrans locum. Proinde quod ſequitur εἰς αὐτὸν, non erat uertendum in ipſo, ne bis idem dicere uideatur, ſed in ipſum, ut accipias hæc non fuiſſe condita per Chriſtum ueluti per miniſtrum, ſed tanquam per conſortem imperij. Idcirco addidit, & in ipſum, ex quo pendeant omnia gubernanda. Ad eum modum ſonant Græca quæ ſcripſit Paulus, & ad eundē interpretatur præter cæteros Theo-

Excuſſa Aquinatis interpretatio. phylactus. Iam per ſe liquet, opinor, quod Thomas Aquinas in ipſo exponit, tanquā per cauſam exemplarem, non admodū ad rem pertinere, quod tamen interpreti par ſit imputare, qui ſecus uerterit, quàm ſcripſit apoſtolus.

In cœlis & in terra.) τὰ ἐν τοῖς οὐρανοῖς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς. i. quæ in cœlis ſunt, & quæ in terra.

Et ipſe eſt ante omnes.) Magis quadrabat, Ante omnia. πρὸ πάντων. Nam de uniuerſis loquutus eſt, & ſequitur continuo, καὶ τὰ πάντα, id eſt, Et omnia. Tertullianus tamen libro

aduerſus

aduerſus Marcionem quinto, legit Ante omnes, colligens non poſſe dici Ante omnes, niſi qui ſit ante omnia. Itidem legit Hilarius lib. de trin. ix.

Et omnia in ipſo conſtant.) καὶ τὰ πάντα ἐν αὐτῷ συνέστηκε, id eſt, Omnia in illo conſiſtunt ſiue conſtiterunt. tametſi Græci uerbi tempus rectè mutauit interpres. Cæterum conſtare dicit conſeruari.

Qui eſt principium primogenitus.) ὅς ἐστιν ἀρχὴ πρωτότοκος. Quoniam neutri dictioni apponitur articulus, poteſt & hic ſenſus accipi, Qui Chriſtus eſt principium primogenitũ ex mortuis, quaſi dicas, primum principium, quod ille ſit fons omnis reſurrectionis. Nam huc accommodant Theophylactus & Ambroſius, quod Chriſtus hic dicatur principiũ, quod dux ſit & autor reſurrectionis.

Primatum tenens.) πρωτεύων, id eſt, Primas tenens, quanquam Græcis unica dictio eſt.

πρωτεύων.

In ipſo complacuit.) εὐδόκησεν. Id ſi referatur ad patrem, cuius uoluntas ac decretum fuerit, commodior erit interpretatio, quàm ſi ad filiũ. Atque ita ſentit Theophylactus. Cum enim diſputaſſet, in filio natura eſſe plenitudinem deitatis, adiecit huius rei, nullam adferri cauſam, niſi quod ita uiſum ſit deo. Proinde nos patri, addidimus de noſtro.

Omnem plenitudinem diuinitatis.) Diuinitatis apud Græcos non lego, tantum eſt τὸ πλήρωμα. nec additur apud Ambroſium in contextu, licet enarrans addat explicandæ rei gratia. Nec addidit Hilarius, citans hunc locum libro de trinitate octauo, non uno in loco. Simili modo res habet apud Theophylactum. Quod ſi quis excutiat interpretationem diui Thomæ, deprehendet, ne ipſum quidem addidiſſe, Diuinitatis. Suffragabatur uterque codex Conſtantienſis. Et haud ſcio, an apud ullum omnino ſit interpretem. Proinde demiror, unde uox ea in quædam exemplaria Latinorum irrepſerit, niſi huc ex proximo capite huius epiſtolæ aſſcripta eſt à ſtudioſo quopiam.

Additum aliquid.

Per eum reconciliari omnia in ipſum.) Cur non & antea uertit, In ipſum, cum Græcis eadem ſint uerba, εἰς αὐτόν. quanquam rectius erat Reconciliare, uerbum actiuum, ἀποκαταλλάξαι. Et, erga ſe, melius quàm In ipſum.

Pacificans.) εἰρηνοποιήσας, id eſt, Pacificatis & iis quæ in terra ſunt, & quæ in cœlis. Alioqui ſermo non carebit ſolœciſmo, Non enim quemadmodum Græcus dicit εὐδόκησεν εἰρηνοποιήσας, ita & Latinus placuit illi pacem faciens.

Per ſanguinem crucis eius.) Græca ſecus habent, διὰ τοῦ αἵματος τοῦ σταυροῦ αὐτοῦ δι᾽ αὐτοῦ, id eſt, Per ſanguinem crucis eius, per ipſum ſiue per eundem, ut placuerit, referatur ad patrē, & hæc pronomina pertineant ad Chriſtum.

Inimici ſenſu.) ἐχθροὺς τῇ διανοίᾳ, id eſt, Inimici mente ſiue cogitatione. Porrò ſermo Græcis anceps eſt. nam datiuus διανοίᾳ poteſt accipi uelut inſtrumentaliter, hoc eſt, Per ſenſum ſiue mentem. aut relatiue, Inimici, ſed cui? nempe menti. Etenim qui carni ſeruit repugnat rationi. Ambroſius & Hieronymus διανοίᾳ referunt non ad hominem peccantem, ſed ad deum, ut accipias dei mentem, non hominis. Nam prior ſic legit, Et uos quondam alienatos & inimicos conſiliorum eius, in operibus iniquis &c. Poſterior ad hunc modũ, in epiſtola ad Ioannem epiſcopum Hieroſolymitanũ, Cum eſſetis alienati, & inimici ſenſus eius, quanquam ego ſanè hoſtes malim quàm Inimici. Theophylactus, Mente ad Coloſſenſes refert, ne ſe putarent excuſandos, ſi fato aut natura fuiſſent hoſtes dei. Idcirco addit Mēte, ut intelligerent ſe ſuapte uoluntate fuiſſe hoſtes.

Senſus pro mente.

Carnis eius.) Imò Suæ.

Et immaculatos.) ἀμώμους, id eſt, Irreprehenſibiles. Quod Tertullianus alicubi non indeleganter uertit inuituperabiles, Nam hinc Momus deus, quod carperet aliena facta.

Et irreprehenſibiles.) ἀνεγκλήτους, id eſt, Id eſt incriminabiles, ſiue inculpatos.

Quod prædicatũ eſt in uniuerſa creatura.) ἐν πάσῃ κτίσει. Torquetur hic nonnihil Aquinas, putans prædicatum eſt, poſitum pro prædicabitur, Imò hyperbole eſt, qua ſignificat iam undiquaq; uulgatum euangelium Chriſti, ne quid cogitarent Coloſſenſes de mutãda fide, quæ iam ab omnibus eſſet recepta. Magnificentius autē & ardentius eſt, In omni creatura, quàm inter omnes homines. Quod ſi quis non recipiat hyperbolen in literis diuinis, is ſi uolet, cum Hieronymo, cum Origene, cum Chryſoſtomo, cum Auguſtino litiget, qui frequenter annotant hoc ſchema.

Hyperbole.

Qui nunc gaudeo.) Qui, apud Græcos non lego, ſed tantum, nunc gaudeo, νῦν χαίρω. Et apud Græcos eſt, ἐν παθήμασί μου, id eſt, in afflictionibus meis. Cui continenter adhæret pro uobis ὑπὲρ ὑμῶν, quanquam in his quoque uerbis eſt nonnihil ambigui ſenſus, Gaudeo pro uobis, id eſt, gratulor ueſtro profectui, & gaudeo quod affligar ueſtra cauſa.

Et adimpleo ea quæ deſunt paſſionum.) καὶ ἀνταναπληρῶ τὰ ὑστερήματα τῶν θλίψεων. Commodius uertere poterat, Et ſuppleo quod deeſt afflictionibus Chriſti. Ambroſius ita, Et ſuppleo reliquias preſſurarum. Porrò uerbum ἀνταναπληρῶ compoſitum ex tribus, ex ἀντί, quod ſignificat uicẽ, quũ quis alterius loco facit aliquid, & ἀνά, quod apud Latinos aliquoties ualet re, et πληρῶ, quaſi redimpleo uice Chriſti, qđ in illius afflictionibus eſt diminutũ. *Paſſio Chriſti quomodo impletur.* Ambroſius uidetur uoluiſſe ſenſum explicare Pauli, quum ait, reliquias. ut accipiamus paſſionem Chriſti non fuiſſe diminutam ad ſalutem hominum, ſed unam eſſe paſſionẽ Chriſti & martyrum, hoc eſt, capitis & membrorum. Nec diſſentit ab hac ſententia Theophylactus, interpretans Chriſtum in apoſtolis adhuc pati pro corpore ſuo, non quod deſit aliquid, ſed quod tam immenſa ſit illius in nos charitas. Scholiaſtes ille Latinus addit & aliud commentum. Adeo non piget me afflictionum, ut gaudeam etiam, libenter perpeſſurus uſque ad finem exemplo Chriſti, qui ad mortem uſque perſtitit in euangelio.

Cuius factus ſum ego miniſter.) Cuius, eccleſiam refert, non corpus. Ambroſius referre uidetur ad euangelium, nec uideo, unde repetitum, quanquam id ſanè minutulum eſt, uerum ad hæc minutiſſima nonnunquam impingunt magni theologi, ſi Græce neſciant. Bis autẽ dictum eſt, Cuius ſum ego miniſter, in priore loco cuius ſine cõtrouerſia refert euangelium, poſteriore refert eccleſiam, nec aliud poteſt, quum Græce ſit ἧς fœminini generis. Proinde nos uertimus, Cuius eccleſiæ.

Sacramẽtum. μυϛήριον. Verbum dei myſterium.) Cum hic Paulus uerbum dei uocarit myſterium, quod ſæpe uertit Sacramentũ, cur non addunt hinc octauũ ſacramentũ? qui quum in ſcripturis ſacramenti ſit mentio, uolunt de ſeptem illis accipi. quanquam myſterium hoc loco ſecretum & arcanum ſonat, id declarant quæ ſequuntur: Nunc autem manifeſtatum eſt.

In uobis.) εἰς ὑμᾶς, id eſt, In uos, Et ita legit Ambroſius, ut eſt in Græcis codicibus emendatioribus, quanquam in nonnullis Græcis codicibus ſcriptum habebatur ἐν ὑμῖν,

Notas facere diuitias.) Græce ſic eſt, γνωρίσαι τίς ὁ πλοῦτος, id eſt, Notum facere quæ ſint diuitiæ. Et ita legit Ambroſius.

Sacramenti.) μυστηρίου, id eſt, Myſterij, id eſt, Arcani,

Quod eſt Chriſtus.) ὅς ἐστι χριστός, id eſt, Qui eſt Chriſtus. tametſi Laurentius uertendũ exiſtimat, Quæ eſt Chriſtus, ut quæ referatur ad diuitias, πλοῦτον, quæ uox Græca eſt maſculini generis, & numeri ſingularis. Atque ita quidem exponunt Græca ſcholia. Secus Ambroſius. Theophylactus uariat.

Corripientes.) νουθετοῦντες, id eſt, monentes, & ita Ambroſius. Nam Græca uox anceps eſt, quam aliquoties uertunt increpare.

Et docentes.) Hic Græci repetunt πάντα ἄνθρωπον. Atque ita ſcriptum erat in codice Donatiani. Suffragabatur uterque Conſtantienſis.

In quo &c.) εἰς ὅ, In quod, in quam rem, ut non referas ad Chriſtum, ſed ad illorum perfectionem. Nec eſt ſimpliciter, Laboro certando, ſed κοπιῶ ἀγωνιζόμενος, quod ad periculum pertinet. Siquidem agon interim certamen eſt, interim periculum.

Quam operatur.) τὴν ἐνεργουμένην, id eſt, Quæ operatur. Et ita Ambroſius. Et operationem, eſt ἐνέργειαν, ut intelligas uim agentem in Paulo. Et uirtute, eſt δυνάμει, quæ pugnat cum imbecillitate.

EX CAPITE SECVNDO.

Qualem ſollicitudinem.) ἡλίκον ἀγῶνα, id eſt, Quantum certamen ſiue periculum, nec eſt, Pro uobis, ſed De uobis, περὶ ὑμῶν, quanquam agon & laborem ſonat, ſed cum difficultate periculoque coniunctum.

Faciem meam.) τὸ πρόσωπόν μου, quod planè refertur ad faciem. Nam uidit perſonam meam, nec Latinum eſſe puto, etiamſi cuidam hoc magis arridet.

Conſtructi.) σωμβιβασθέντων, id eſt. Compactorum. Quidam habent inſtructi. Ambroſius legit, Cum fuerint inſtructi in charitate. Hilarius inſtituti. Porrò hic idem eſt uerbum quod ſu-

quod ſuperius uertit. Conſtructi ſignificat autem compactos & connexos, in morē membrorum unius corporis cohærentium apte inter ſe.

Diuitias plenitudinis.) πληροφορίας. Non eſt πληρώματος, quod ipſum item plenitudinē uertit. Nam πληροφορία magis ſonat certam perſuaſionem, quoties alicui plene ſit fides, ita *Plenitudo.* ut nihil iam addubitet, quemadmodum admonuimus in initio euangelij ſecundū Lucam. *πληροφορία.* Optat enim illis certam cognitionem myſterij, ne quid omnino hæſitent. Ad quem modū interpretatur & Theophylactus, τουτέστιν, inquiēs, ὑπὲρ μηδενὸς ἀμφιβάλλωσιν, id eſt, hoc eſt, ne ulla de re ambigant. Itaq; quæ conferunt in hunc locum recentiores interpretes, nō poſſunt admodum congruere ſenſui Paulino.

Dei patris & Chriſti.) Græci addunt coniunctionem καὶ, τοῦ θεοῦ καὶ πατρὸς, καὶ τοῦ χριστοῦ, quemadmodum & alijs aliquot locis loquitꝛ, quaſi dicas, eius qui deus eſt & pater, & eius qui unctus eſt. Abſconditi.) ἀπόκρυφοι, id eſt, Abſconditi. Hic nomen eſt non participiū, occulti ſiue arcani. In ſublimitate ſermonum.) ἐν πιθανολογίᾳ, id eſt, In perſuaſibili oratione, ſiue perſuaſibilitate, ſiue probabilitate. Ambroſius legit, In ſublimitate ſermonis, locum hunc ad ſophiſtas detorquens. Is fortaſſe legit λεπτολογίᾳ.

Et ſi corpore.) σαρκὶ, id eſt, Carne, quam opponit ſpiritui qui mox ſequitur.

Firmamentū.) τὸ στερέωμα τῆς εἰς χριστὸν πίστεως ὑμῶν, id eſt, Firmamentū ueſtræ in Chriſtū *Ambroſij diuerſa lectio.* fidei. Miror unde diuus Ambroſius addiderit hoc loco, legit enim ad hunc modū, Vidēs ordinationem ueſtram, & ſupplens id quod deeſt utilitati fidei ueſtræ. Apparet enim illum ita legiſſe in Græcis codicibus, καὶ ἀναπληρῶν τὸ ὑστέρημα χρείας τῆς πίστεως ὑμῶν. Cæterum interpres de ſuo addidit eius, quo nihil erat opus, ob pronomen ueſtræ, quod ſequitur.

Dominum noſtrum.) Noſtrum redundat apud nos, Græcis tantū eſt, χριστὸν ἰησοῦν κύριον. Conſentiebant exemplaria Conſtantienſia.

Et ſuperædificati.) ἐποικοδομούμενοι, præſentis temporis eſt, Vt ſuperſtruamini manente radice Chriſto ac fundamento, ſiue ut creſcatis in eo, ſiue ut collapſi nonnihil reſtituamini. Nam id poſtremum ſequitur Theophylactus.

Ne quis uos decipiat.) μή τις ὑμᾶς ἔσαι ὁ συλαγωγῶν, id eſt, Ne ſit qui uos deprædetur, aut *Decipiat, pro* in prædam abducat, Ambroſius uertit, Deprædetur, & item Hieronymus libro commen- *deprædetur.* tariorum in Oſeam. Rurſum in commentarijs quos ædidit in epiſtolam ad Galatas. Græca uox proprie ſonat ceu prædam abducere. Vnde & ἱεροσύλοι dicti Græcis qui deprædantur phana. Sacrilegium autem eſt abigere quod deo conſecratum eſt. Conſimilem ad modum legit Cyprianus in ſermone de bono patientiæ. Hilarius libro de trinit. xij. legit, Videte ne quis uos ſpoliet, & quod legit iterat in progreſſu ſermonis. Proinde miror unde hoc noſtrum decipiat ad nos deuenerit. Sentit autē cauendum, ne quis occultis inſidijs adortus, abducat eos à recta fidei uia, in errorem ac perniciem, ac ſeruitutem legis Moſaicæ.

Diuinitatis corporaliter.) θεότητος, id eſt, Deitatis. Et addidit σωματικῶς corporaliter, ut excludat umbras legis Moſaicæ. corpus enim opponitur ūmbræ, ut hic non ſit opus commento de deitate, quæ in triduo mortis cōiuncta fuerit corpori, licet ſeparata fuerit anima, tametſi Theophylactus germanam adfert expoſitionem à noſtra diuerſam, Corporaliter, id eſt, iuxta naturam & ſubſtantiam, non modo iuxta effectum, quemadmodum in prophetis, Aut quia deitas nūquā ſeiuncta fuit à corpore Chriſti. Fruatur ſuo quiſq; iudicio. Mihi ſimplicior uidetur & ad id quod agitur cōgruentior expoſitio, quā habet gloſſa ordinaria, de umbris legis, & de ueritate euangelica. Sequitꝛ enim, Corpus autem Chriſti.

Non manufacta.) ἀχειροποιήτῳ, dictio compoſita eſt, id eſt, Quæ fit ſine manibus.

Corporis carnis.) Græce ſic habet, τοῦ σώματος τῶν ἁμαρτιῶν τῆς σαρκὸς, id eſt, Corporis peccatorum carnis, hoc eſt, Quod obnoxium eſt peccatis carnalibus. Auguſtinus in epiſtola ad Paulinum quinquageſima nona, teſtatur ita ſcriptum fuiſſe in nonnullis Latinorū exemplaribus, ne quis omnino contemnat, Græcis iniquior.

Sed in circumciſione.) Sed, redundat.

In quo & reſurrexiſtis.) συνηγέρθητε, id eſt, Simul reſurrexiſtis. Atq; ita legit Ambroſius.

Et uos quum eſſetis.) Apud Theophylactū ubiq; pronomen eſt primæ perſonæ, ἡμᾶς & ἡμῶν. Item in eo quod ſequitur, Donans uobis.) Nobis, eſt Græcis prima perſona, & ita legit Ambroſius. Agit enim Paulus de Iudæorum præputio, quod habebant in animo.

Delens quod aduerſus.) Melius dixiſſet, Deleto quod aduerſum nos erat chirographo, Atq; ita legit Ambroſius, ἐξαλείψας τὸ καθ' ἡμῶν χειρόγραφον.

Locus uulgò nõ intellectus Chirographũ decreti.) Græcæ Decretis eſt, τοῖς δόγμασιν. Græci codices ita diſtinguũt, ut accipias chirographum deletum, quod erat nobis contrariũ per decreta legis Moſaicæ, ſiue per decreta legis diuinæ. Sanè diuus Auguſtinus epiſt. quinquageſimanona ad Paulinum, legit Chirographum in decretis. Theophylactus interpretatur chirographum pro feſſionis Moſaicæ, ſublatum & antiquatum decreto fidei euangelicæ. Metaphora ducta ab obligationibus legitimis. Vehementius obligat ſyngrapha αὐτόγραφος, hoc eſt, quã tuapte manu ſcripſeris, hãc Græci chirographũ uocant. Id irritũ fit uel diſpunctione ſiue cancellatione, quæ fiebat inductione linearum tranſuerſarum: uel litura quæ fiebat ſpongia in corticibus, aut ſtilo in tabellis ceratis: uel laceratione. In diſpunctione manẽt ſcripturæ ueſtigia, in litura nequaquam. Paulus igitur ut exaggeret dei erga nos clementiam, primũ declarat nos ſic obſtrictos fuiſſe, ut nequaquam eſſet locus inficiandi. Legis enim profeſſio ueluti chirographum, & ipſa res atque etiam conſcientia coarguebat nos tranſgreſſores eſſe legis. Quid igitur ſupererat, niſi pœna quæ ex pacto debebatur, hoc eſt, è chirographo noſtro? Hic exuberauit dei benignitas. Si damnaſſet, queri non poteramus, Si debiti partem relaxaſſet, partem reliquiſſet, multa debebatur gratia. Si diſpunxiſſet chirographum, ſupereſſent ueteris obligationis ueſtigia, nunc ſemel deleuit & oblitterauit, tegens quicquid erat nobis contrarium, & unde renaſci poſſet actio: nec hoc contentus, diſcidit ac lacerauit chirographũ, tollens è medio & affigens illud cruci, in qua pro nobis dependerat, quod debebamus, & obligationem mortis uertit in pactum æternæ ſalutis. Huiuſmodi quiddam annotauit diuus Chryſoſtomus in homilia quadam. Nec ocioſum eſt in emphaſi uocũ philoſophari, præſertim in ſcriptis beati Pauli, cuius oratio ſchematibus ac tropis undiq; ſcatet.

Traduxit.) ἐδειγμάτισεν. quod Ambroſius uertit oſtentauit. Auguſtinus epiſtola quinquageſimanona ad Paulinum, legit exemplauit, Græcam uocem fidelius quàm elegantius exprimens. Ad eundem modum adduxit libro de agone Chriſtiano, capite ſecundo. *Expenſa Auguſtini interpretatio.* Mirum autem quid ſequutus, ſubinde locum hunc adducat hiſce uerbis, Exuens ſe carnẽ, principatus & poteſtates exemplauit, quaſi ſenſerit Paulus, ita demum deuinci principatus, ſi uictor futurus carnem exuat. Sic enim & interpretat̃ libro aduerſus Fauſtũ xvi. cap. xxix. Quin & Hilarius libro de trinitate ix. locum hunc ſic refert, Delens quod aduerſum nos erat chirographum in ſententijs, quod erat contrarium nobis, & ipſum tulit è medio affigens illud cruci, exutus carnem, & poteſtates oſtentui eſſe fecit. Ac ne quis exiſtimet hoc deprauatione ſcripturæ accidiſſe, repetit carnis mentionem in explicando. Tale quiddam innuit & Scholiaſtæ commentum. Videntur illi ἀπεκδυσάμενος accepiſſe reciproce, exuens ſeipſum, quemadmodum luctaturi quo ſint expeditiores ueſtem abijciunt, ita Chriſtus carnem. Sed ad rem. Hic eodem uerbo Latino reddit παραδειγματίσαι, hoc eſt, Traducere, in initio Matthæi, & hoc loco δειγματίζειν, quum illud ſignificet In exemplũ uertere, hoc oſtentare, & ſpectandum omnibus proponere. Alluditur enim ad morem triumphantium, qui trophæa ſua circumferebant, & populo oſtentabant monumẽta uictoriæ &c. Quod ſi Thomas potuiſſet Græcos interpretes conſulere, non opus erat hic geminis interpretationibus *Traduxit, Thoma interprete.* pro unica: Traduxit, inquit, ſanctos in cœlum. Aut traduxit, hoc eſt, Expulit dæmones ab homine. Origenes in exodum homilia quarta, aut certe huius interpres explicat uim huius uerbi: Quos, inquit, in aduentu ſuo Chriſtus dicitur traduxiſſe, hoc eſt, Captiuos duxiſſe, & triumphaſſe in ligno crucis.

Confidẽter palàm.) ἐν παῤῥησίᾳ, quod Ambroſius legit In autoritate. Origenes in Ieſum Naue, homilia octaua legit, Traduxit libere triumphans. Eſt autem παῤῥησία quum quis palàm audet, præſertim in loquendo. quanquam Paulus aliquoties uſurpat ad alia.

Palàm triumphans.) Illud obiter admonendum, ſpolians & triumphans, & cætera participia hoc loco, præteriti temporis eſſe.

In ſeipſo.) ἐν αὐτῷ. Accipi poteſt, Per ſeipſum, hoc eſt, Suis ipſius præſidijs.

Neomeniæ.) νουμηνίας, id eſt, Nouilunij, à νέος nouus, & μὴν μηνὸς luna, ſiue menſis. ſiquidem Græci non à Calendis, ſed ab initio nouæ lunæ menſem auſpicantur.

Lectio duplex. Triumphans illos in ſemetipſo.) Origenis interpres homilia in Ieſum Naue octaua, indicat

indicat in nonnullis codicibus legi, In ſemetipſo, cæterũ in Græcis haberi ſcriptum, In ligno. At hodie conſentiunt hoc ſanè loco Græcorum exemplaria cum noſtris. Sunt quos urget hic ſcrupulus, ſatiſne Latine dicatur Triumphãs illos. certe triũphatas gentes dixit Verg.

Iudicet in cibo aut in potu.) Eſt iucunda uocum affinitas in Græcis, quam interpres nõ affectauit, ἐν βρώσει ἢ ἐν πόσει, dicere poteris, in eſculentis aut poculentis. Habet enim hoc ſchema præter iucunditatem, & contemptus & faſtidij ſignificationem. Quod genus eſt illud, Quotidianarum harum formarum. Quid ad hæc dicent iſti, qui nulla ex re magis iudicant proximum, quàm ex cibo & potu, & ueſte.

Corpus autem Chriſti.) Græca ſcholia, nominatim autem Theophylactus, indicant hũc locũ bifariam legi. Primũ ita, Illa ſunt umbra, ſed corpus ipſum, hoc eſt, ueritas, eſt Chriſti, τὸ δὲ σῶμα τοῦ χριστοῦ. Rurſum ita, Corpus Chriſti, nemo uos decipiat, ut referas corpus ad fideles, qui ſunt membra Chriſti, ut ſit ſenſus, Vos autem qui eſtis corpus Chriſti, nemo deuertat à præmio quod cœpiſtis promereri credendo in illum. Atq; hic ſenſus probatur Auguſtino in epiſtola ad Paulinũ. Sed prior lectio mihi uidetur accommodatior, utpote minus coacta. Ambroſius uidetur tertium quendam ſenſum arripere, quaſi umbra & corpus utrũq; referatur ad ea quæ præceſſerunt, cibus, potus, feſtũ, neomeniæ, ſabbata, hæc omnia erant umbra futurorum, ſed eadem corpus Chriſti. ſic enim infert: Hæc autem omnia ſunt corpus Chriſti, quia elementorum per effectus ſunt uocabula. Sed apoſtolus mea ſentẽtia, corpus Chriſti uocat illa, quod quicquid illis adumbrabatur, id in Chriſto ſit exhibitũ, ut iam illa ſint negligenda. Quum abeſt ipſum corpus, umbris utcunq; paſcimur, cum adeſt, offendit etiam umbra. Atq; hunc ut dixi ſenſum ſequitur Auguſtinus in epiſtola ad Paulinum, quinquageſima nona. *Ordo triplex.*

Quæ ſunt umbra fut.) Auguſtinus aduerſus Fauſtum, libro ſexto, in libris manu deſcriptis, citat Quod eſt umbra. Fortaſſis aliquis Græce ſemiperitus, ἃ mutauit in ὅ, putans articulum pluratiuum non conuenire uerbo ſingularis numeri ἐσί.

Nemo uos ſeducat.) καταβραβευέτω, id eſt, In brabijs, aut præmijs fraudet. ſic enim interpretatur Hieronymus in quæſtionibus ad Algaſiam, quæſtione decima: Nemo aduerſum uos brabium accipiat. Cum enim in certamine poſitus, iniquitate agonothetæ, uel inſidijs magiſtrorum, brabium & debitam ſibi palmam perdit, καταβραβεύεσθαι dicitur. Idq; uerbi uideri uult peculiare Cilicum, in qua prouincia Paulus natus & educatus fuit. Græcanica ſcholia admonent, καταβραβεύειν dici quoties penes alium eſt uictoria, penes alium præmiũ. Ambroſius legit, Nemo uos deuincat. Ex his ſatis liquet, quantum abſit à uero, Iacobi Stapulenſis, hominis alioquin erudini, in hoc loco ſententia, quam in prima receſuit æditione. Verum hunc in errorem induxit Valla, qui putat καταβραβεύειν eſſe ad brabium euocare, ſiue brabium oſtentare. Fortaſſe leuiculum, ſed tamen obiter admonendum illud, brabium dicendum eſſe Latinis, non brauium, hoc eſt, per b, ſecundum literam, non per u. deinde penultima acuta, aut circumflexa, quemadmodum eſt apud Græcos βραβεῖον, brabium ſiue brabeum. Qui de Græcarum uocum etymologijs conſcripſerunt, exiſtimant βραβεῖον dictum à ῥάβδος, mutatis ac tranſpoſitis literulis aliquot, quod eſt uirga, ſiue ſceptrum. unde qui regalia ſceptra geſtant, brabeutæ dicti ſunt, quod horum partes eſſent in certaminibus præmium addicere qui uiciſſet, ne quis inter certantes oriretur tumultus. Atq; id propemodum indicat Martialis in præfatione quadam, cum ait, Contra retiariũ ferula. Sunt qui putant palmeam uirgulam tradi ſolitam uictori, uictoriæ ſymbolum, eamq; uirgam brabeum appellari. Vnde καταβραβεύειν, eſt intercipere præmium, non euocare ad præmium. Heſychius indicat idem pollere τῷ παραβραβεύειν. Porrò quod addit θέλων, nõ opponitur inuito aut nolenti, ſed idem pollet ac ſi dicas, ſtudio ſiue data opera, ut intelligerent illos malicioſe inſidiari Coloſſenſibus. quanq; Auguſtinus in epiſt. ad Paulinũ, participiũ uolens, nõ accommodat ad uerbũ ſeducat, ſed ad id quod ſequit̃, In humilitate. Volẽs in humilitate, quaſi dicas, Affectator humilitatis, quemadmodũ dicimus ἐθελόδουλος. Ex Ambroſio colligit̃, eos ſtudio per humilitatẽ deijcere uoluiſſe animos hominũ, ne ſeſe erigerent ad cœleſtia. Nec abhorret hinc Theophylactus, ſeparans participiũ uolens à ſuperioribus, & interpretans pſeudapoſtolos angelos quoſdã colẽdos ingerere, quo per hos pateſieret hominibus aditus ad patrẽ alioquin inacceſſum. Paulus aũt neſcio qd ſupra angelos ſpirat Chriſto fret᷒. *καταβραβεύειν.* *Stapulenſis.* *Brabion unde dictum.* *Volens, pro affectator.*

In humilitate.) ἐν ταπεινοφροσύνῃ. Quod refertur ad animi modeſtiam. unde Ambroſius ita reddidit, In humilitate animi, diſtinguens ab humilitate conditionis, quæ ταπείνωσις dicitur. & tamen interim abuſus uidetur ταπεινοφροσύνῃ, in malam partem. Nam qui iactant uiſiones angelorum, craſſos & abiectos requirunt animos, quibus facilius imponant, alioquin naſutis protinus ſubolet impoſtura.

Et religione angelorum.) θρησκείᾳ. Quod religionē ſonat, nonnunquam & in bonā partem, ſæpe tamen peregrinam ac ſuperſtitioſam. Vox, ut autumant, à Thracibus deducta, quod apud hos Orpheus multa de dijs confinxerit, traditis ceremonijs, quibus colerentur.

Diuerſa lectio & interpretatio.

Ambulans.) ἐμβατεύων, id eſt, Ingrediens ea quæ non uidit. Tametſi Hieronymus in eodem loco ἐμβατεύων interpretatur, Incedens faſtuoſe. Mirū unde diuus Auguſtinus legat, Quæ non uidit inculcans, quaſi Græce legiſſet ἐμβαθεύων per θ. Ambroſius legit, Ea quæ uidet extollens. Heſychius indicat ἐμβατεῦσαι, nonnunquam idem ualere quod occupare, ueluti locum aut domum, aut totam hæreditatem. Sed Hieronymi magis arridet ſentētia. Metaphoram ductam opinor à tragicis cothurnis, quandoquidem genus hoc ἐμβάδες dicuntur, quod in his ſublimes incedant, qui regem aut deum agunt. Auguſtinus ad Paulinum, indicat in nonnullis Latinorum codicibus ſcriptum fuiſſe, Quæ uidit, quemadmodum legit & Ambroſius: In nonnullis, Quæ non uidit. Sed illud mirum, quum hic loqui uideatur de uiſis angelorū, quomodo Auguſtinus interpretetur de ſacrificijs, quæ quis ideo magni ducit, quod ea uiderit alicubi obſeruari, uel quod non uiderit quidem ea facienda, ſed quod opinione populari ducatur. Neq; minus durum quod Ambroſius hæc ad aſtrologiæ philoſophiæq; ſtudium detorquet.

Senſu carnis.) ὑπὸ τοῦ νοὸς, id eſt, A mente, ut legit diuus Ambroſius. Sic enim uocat affectum hominis impij.

Creſcit in augmētum.) αὔξει τὴν αὔξησιν. Græca figura eſt, quaſi dicas, uiuit uitam, gaudet gaudium, ſic hoc loco, augeſcit augmentum.

Ab elementis huius mundi.) Huius redundat. tantum eſt, Ab elementis mundi. Mundum enim uocat quicquid uidetur.

Quid adhuc tanq;.) Adhuc, redundat. Nec additur apud Ambroſium, τί ὡς, id eſt, Cur tanquam &c.

Viuentes mundo.) In mundo eſt Græce, & ita legit Ambroſius.

Decernitis.) δογματίζεσθε, id eſt, Decernimini. quāquam nec illud decernimini, explicat, id quod ſenſit Paulus. intelligit enim eos decretis & conſtitutionibus hominum duci, ueluti ſubiectos, & hoc uocat δογματίζεσθαι, id eſt, Dogmatizari. Dogma enim Græce decretū eſt, quod Paulus ferè in malam accipit partem, pro legibus quæ nō dei, ſed hominum arbitrio præſcribuntur, quemadmodum paulo ſuperius. unde & decreta pontificum uocamus, diſtinguentes à lege diuina. Iam enim illa præcepta de delectu ciborum, de obſeruatione dierum, de ſacrificijs, hominum eſſe cœperunt, poſteaq; apud deum euanuerant. Græcanica ſcholia, admonent Paulū nō dixiſſe δογματίζετε, hoc eſt, Decreta facitis, ſed δογματίζεσθε, id eſt, Decretis oneramini. Annotauit idem Theophylactus, licet interpres Latinus longe diuerſam ſententiā extulerit. Græca ſic habent, ὅρα δὲ καὶ πῶς ἐλέγχει αὐτοὺς διακωμῳδῶν, δογματίζεσθε εἰπών. ὡς γὰρ παιδία ἀρτιμαθῆ κάθησθε, φησίν, δογματιζόμενοι καὶ νομοθετούμενοι, τί δεῖ ποιεῖν.

Fœde lapſus Theophylacti interpres.

Ea ſic reddidit interpres, Aduerte aūt quàm eos ſtultitiæ arguat, uituperetq;: Cū decernitis, inquit, perinde dicat, nec ſecus ac pueri per luſum ſolent, dicaciores uos agitis, qui pridie nati, & nuper inſtructi ſint, in conſeſſum enim ueniſtis, ut ſententias de dogmate proferatis, ſanciatisq; quid factu ſit neceſſarium, cum Græci ſermonis hæc ſit ſententia: Quin & illud uide, ut illos tacite taxat, dicendo δογματίζεσθε. Siquidem ut pueri, inquit, qui nuper diſcere cœperūt, ſedetis, uobiſq; præitur ac præſcribitur, quid facto ſit opus. Hæc admonui lector, ut intelligas quid ſit interpreti peregrini ſermonis fidere. Proinde nec hoc loco probo Iacobi Fabri ſententiā, qui uertit, Decreta quæritis. Interpres uulgatus, & Ambroſius legiſſe uidentur δογματίζετε. Idē legiſſe uidet Tertullianus lib. de carnis reſurrectione. Quomodo inquit, quidā quaſi uiuētes in mundo ſententiā fertis. Mirum autem quid ſequutus Cyprianus lib. ad Quirinum iij. legat, Quid tanquam uiuētes in mundo, uana ſectamini? Niſi forte quod à uerbo δοκεῖν dicatur δόγμα, humanas de rebus opiniones dicit uanas.

Faber.

Ne guſta-

Ne guſtaueritis.) Hæc tria uerba apud Græcos, ſingularis numeri ſunt, μὴ ἅψῃ, μηδὲ γεύσῃ, μηδὲ θίγῃς, id eſt, Ne attigeris, neq; guſtaueris, neq; contigeris. Atque hæc uidentur dici à Paulo μιμητικῶς, id eſt, Per imitationem. Sic enim loquebantur qui ſuis decretis onerabant Chriſtianos, ne guſtes hoc, ne tangas illud, ne contrectes hoc. atq; his ceremonijs ſubigebant uelut in tyrannidem, quos Chriſtus liberos eſſe uoluit. Et utinam his quoq; temporibus, non idem facerent ſacerdotes quidam, omiſſis ijs quæ propius ad pietatem pertinent, qui conſtitutiones conſtitutionibus accumulant, hoc tantum agentes, ut plebē quàm maxime fieri poteſt illaqueatam, ſibi reddant obnoxiam, ſuæ tyrannidi ſuoq; quæſtui conſulentes. Non igitur ſic accipiendum eſt, quaſi Paulus prohibeat tangi, guſtariue quippiam, ſed reprehendit eorum ſupercilium, qui hæc magno faſtu prohibebant. Idem palam indicat diuus Auguſtinus epiſtola quinquageſimanona ad Paulinū. Et tamen Ambroſius ita interpretatur, quaſi Paulus his uerbis deterreat ab omni ſpe mundanorum, mea ſententia non ſatis attente, quod quidem cum tanti uiri pace dictum ſit. Idem citat in eundē ſenſum, enarrans pſalmum centeſimum decimumoctauum, ſermone decimooctauo. Ruſus libro de patriarcha Abraham ſecundo, capite ſexto, alijsq; locis aliquot. Tertullianus recte adducit hunc Pauli locum libro aduerſus Marcionem quinto. Et Theophylactus nobiſcum facit, euidentius etiam gloſſa ordinaria.

Ne guſtaueris, μιμητικῶς.

Expenſa Ambroſij interpretatio.

Ipſo uſu.) τῇ ἀποχρήσει, id eſt, Abuſu. & Ambroſius legit, Per abuſionem. Agit enim de cibo & potu, quæ uſu conſumuntur, & in latrinam excernuntur. Nam ijs proprie dicimur abuti, quæ uſu abſumuntur. quemadmodum & iureconſultorum literæ nos docent.

Rationem quidem habentia ſapientiæ.) λόγον hic interpretantur Speciem, quod quoniam Aquinas ſenſit duriuſculum, annectit id quod ſequitur, In ſuperſtitione. ut intelligamus in eiuſmodi rationem eſſe ſapientiæ, non ſimpliciter, ſed ad ſuperſtitionem. At mihi uidetur oratio inabſoluta. Cœpit enim per μὲν, & non reddidit, quæ illi reſpondet δὲ. Proinde mihi uidetur λόγος, hoc loco ſonare ſermonem aut uerba, ut opponatur rei. Quod ſi abſoluiſſet orationem, dixiſſet ad hunc modum, Quæ omnia uerbotenus uidētur erudita ac magnifica, nimirum ab angelis profecta, ut illi narrant. cæterum re longe abſunt à religione Chriſti, quæ nec in ſuperſtitione, nec in abiectione animi, qua pecudum ritu homines, homunculi cuiuſpiam arbitrio circumaguntur, nec in læſione corporis ſita eſt, cum deus cibo uoluerit honorari corpus, non cruciari inedia, ſed in puritate uitæ & charitate. Nobiſcū facit aperte Theophylactus. Honorem autem corporis hic ſubſidium appellat, iuxta proprietatem ſermonis Hebraici, uelut alibi, honora uiduas, & qui bene perſunt præsbyteri duplici honore digni habeantur.

Thomas Aquinas.

In ſuperſtitione.) ἐν ἐθελοθρησκείᾳ. Quæ eſt falſa religio, interprete Hieronymo, in eo, quē modo citaui loco. Nam ſuperſtitio, δεισιδαιμονία dicit. Ambroſius legit, Superſtitione. Porrò uox Græca ita ſonat, quaſi dicas, Spontanea religio, cū quis ultro ſibi fingit religionē. Nā θρησκεία religio dicitur, à Thracibus, apud quos Orpheus primus cœpit nugari de dijs, ut modo dictū eſt, & θέλω uolo. Idq; probe quadrat in confictas ab homunculis ceremonias.

θρησκεία.

In humilitate.) ταπεινοφροσύνῃ. Diuus Hieronymus hoc quoq; uerbū notat, tanq; improprie hoc loco uſurpatū, cū aliâs uirtutē ſonare ſoleat, hic uiciū, quo quis humilia ſentit atq; terrena. & abiecti eſt animi, ut patiatur ſeſe ueluti bubalū duci naribus præceptis hominū.

Ad non parcendū corpori.) καὶ ἀφειδίᾳ σώματος, quod ad uerbū ſouat, imparſimonia, hoc eſt, cū quis nō parcit alicui rei. Nā φείδομαι parco, & α particula eſt priuatiua. Ambroſius legit, Ad uexationē corporis. Atq; eam lectionē indicat et Auguſtinus in epiſt. ad Paulinū, cuius iam ſæpe meminimus. Sentit enim de ijs qui ſuperſtitioſe lacerabant, aut mutilabant corpus ſuū, aut immoderatis ieiunijs cōficiebant. Manent huius rei nōnullæ reliquiæ hodieq; apud Italos in flagellatorib⁹, cuiuſmodi multa cōmemorat Apuleius in aſino ſuo.

EX CAPITE TERTIO.

Quæ ſurſum ſunt.) τὰ ἄνω. Cur non potius ſuperna? Et φρονεῖτε, curate, potius quàm ſapite.

Vita ueſtra.) Græci legunt, Noſtra, ἡμῶν, id eſt, Noſtra, prima perſona.

Libidinē.) πάθος. Quod morbū uertas licebit, aut potius Mollitiē, ut de effœminatis et pathicis intelligas. Nā alioqui qd attinebat addere libidinē, cū ante dixerit Fornicatio.

Fornicatio. Neq; enim apte genus ſpeciei ſubnectitur. Porrò molliciem & Flaccus morbũ appellat in Odis, Cum grege turpium morbo uirorum.

Propter quæ uenit.) δι' ἃ ἔρχεται, id eſt, Propter quæ uenit. ut uenit; ſit præſentis temporis, intelligasq; ſolere ob iſta uenire diuinam iram. Sic enim appellat uindictam.

Filios incredulitatis.) Quod ſuperius uerterat, Diffidentiæ, ἀπειθείας, idem & inobedientiam ſonat. Quanquam hoc loco Ambroſius non addit, in filios diffidentiæ. Tãtum legit, propter quæ uenit. Iam de forma ſermonis huius Hebraica, non ſemel à nobis dictum eſt.

In quibus & uos.) ἐν οἷς. Sermo Græcus anceps eſt, quod articulus referri poſſit, uel ad filios inobedientes, inter quos & Coloſſenſes quondam fuerant, uel ad uicia quæ paulo ante commemorauit. Certe quod mox ſequitur, Cum uiueretis in illis, ad uicia pertinet.

Turpem ſermonem.) αἰσχρολογίαν, id eſt, Turpiloquium.

Mentiri inuicem. Nolite mentiri inuicẽ.) μὴ ψεύδεσθε εἰς ἀλλήλους, id eſt, Ne mentiamini alius aduerſus aliũ. Quid enim eſt mentiri inuicem, quod uertit interpres, niſi mentiri uiciſſim.

Expoliantes.) ἀπεκδυσάμενοι, id eſt, Exuẽtes, id eſt, poſtquàm exuiſtis, nam præteriti temporis eſt. Vocem hanc interpres ſubinde uertit, Expoliantes.

In agnitionem dei.) Dei, redundat, iuxta Græca exemplaria. Nec Ambroſius addit. Nec addebatur in exemplari Donatiani. Cum his cõcordabat exemplar utrũq; Conſtantiẽſe.

Maſculus & fœmina.) Hæc non inuenio apud Græcos. Nec attingit Theophylactus, ſed huc uidetur aſſcriptum ex epiſtolæ ad Galatas capite tertio. Suffragabatur & hic uterq; codex Conſtantienſis.

Gentilis & Iudæus,) ἕλλην, id eſt, Græcus, pro quo uertit, Gentilis.

Scytha. Barbarus.) Poſt hanc uocem Græci omittunt coniunctionẽ, & oratio fit ardẽtior. Prius enim per iuga coniunxit, Iudæum cum Græco, circuncifionem cum præputio. deinde citra copulam, copulat Barbarum cum Scytha, ſeruũ cum libero. Porrò Barbaro oppoſuit Scytham, non quod is Barbarus non ſit, ſed quod præ hoc reliqui Barbari non ſint Barbari.

Dilecti uiſcera miſericordiæ.) Dilecti, hic participium eſt, nõ nomen, ἠγαπημένοι. Nec eſt Miſericordiæ, ſed οἰκτιρμῶν, id eſt, Miſerationum, numero multitudinis.

Humilitatem.) ταπεινοφροσύνην. quod Ambroſius uertit, Humilitatem ſenſus. Nos modeſtiam maluimus. Nam modeſtia potius eſt, quam Græci uocant, ταπεινοφροσύνην, humilitas ſenſus magis in uicium ſonat, quemadmodum abiectus animo. Etiamſi Græca uox plus quiddã ſignificat, quàm modeſtia. Modeſtus enim eſt, qui non eſt arrogans, at ταπεινόφρων, qui ſibi minus tribuit quàm promeretur.

Modeſtiam.) πρᾳότητα, id eſt, Manſuetudinem ſiue lenitatem.

Patientiam.) μακροθυμίαν, ad uerbum Longanimitatem, ſiue animi lenitatem, aut animi moderationem, qua quis non facile prouocatur.

Supereſt. Charitatem habete.) Habete, non reperio apud Græcos, nec apud Ambroſium, ſed referendus eſt accuſatiuus charitatem, ad uerbum ſuperius, Sitis induti.

Quæ eſt uinculum perfectionis.) σύνδεσμος τελειότητος, id eſt, uinculũ integritatis. Reſpexit enim ad corpus, in quo ſpiritus colligat & connectit omnia membra, alioqui dilapſura. Quanquam non me fugit pleroſque ſecus interpretari. Præterea Pax dei eſt, & apud Græcos, & Ambroſium, non Pax Chriſti.

Locus perperã expoſitus. Exultat.) βραβευέτω, id eſt, Præmij loco detur, ſiue cõtingat, aut palmam ferat, hoc eſt. Ne iudicet ira in uobis, aut inuidia, aut ſuperbia, ſed pax deferat palmam, ut is putet ſe uiciſſe, qui cæterarum rerum diſpendio pacem conſeruauerit, nam hæc demũ eſt pax dei. Alioqui pax mundi ex uindicta naſcitur. In hanc fermè ſententiam interpretatur Theophylactus. Iam uero quorſum attinet recenſere, quid in hunc locum commentati ſint theologi recentiores, ſequuti uerbum exultandi. In qua.) In quam, εἰς ἥν, ſiue Ad quam.

Et grati ſitis.) καὶ εὐχάριστοι γίνεσθε, Superius admonuimus ex Hieronymiana ſententia εὐχάριστον, in diuinis literis accipi pro gratioſo & amabili, quemadmodum opinor accipiendum hòc loco. Siquidem id adiecit, uelut indicans, qua ratione pax inter eos poſſit conſiſtere, ſi comes ſint & benigni erga omnes, propenſi ad bene merendũ de omnibus. Theophylactus interpretatur, Grati erga deũ, hoc eſt memores, qualis ille fuerit in nos, ut & ipſi uiciſſim clementes ſimus erga conſeruos. Verũ hæc expoſitio mihi uidetur eſſe coactior.

Abundanter.)

Abundanter.) πλουσίως, quaſi dicas Opulente & diuitum more. Nam hoc uerbo delectatus eſt Paulus, quoties exuberantiam cuiuſcunq; rei ſignificari uult.

Docentes & commonentes.) Aut abuſus eſt participio loco uerbi, idq; iuxta proprietatem Hebræi ſermonis, aut hæc referēda ſunt ad id quod præceſſit, Grati ſitis, deinde ueluti per parentheſim interiectis aliquot uerbis, ſubnectatur, Docentes & commonentes, ut hæc ſit Chriſtiana benignitas, docere & commonere. Cæterum uoſmetipſos quod Græcis eſt ἑαυτούς, melius tranſtuliſſet, Vos inuicem. Quis enim docet ſeipſum?

In pſalmis.) In redundat apud nos, nec eſt apud Græcos, nec apud Ambroſium.

In cordibus.) In corde. Et eſt Domino, non deo. Deinde, Omne quodcunque, & cōiunctionem addunt Græci.

Deo & patri.) τῷ θεῷ καὶ πατρί. Articulus ſemel duntaxat poſitus facit, ut dei patriſq; cognomen ad unam perſonam pertineat. Ei qui eſt deus ac pater, Deus ob autoritatem, pater ob eximiam in nos charitatem.

Ad illas.) πρὸς αὐτάς, id eſt, Erga illas, ſiue aduerſus illas.

Placitum eſt in domino.) In, redundat, εὐάρεστον τῷ κυρίῳ, gratum ſiue acceptum.

Ad indignationem.) μὴ ἐρεθίζετε, id eſt, Ne prouocetis. Ad indignationem, additum eſt ab interprete quopiam. Ambroſius tamen legit, Ad iram prouocare.

Puſillo animo.) μὴ ἀθυμῶσιν, id eſt, Ne deſpondeant animum, & animo deijciantur.

Ad oculum ſeruientes.) Rurſum uſus eſt illis duobus nominibus, ἐν ὀφθαλμοδουλείαις, & ἀνθρωπάρεσκοι, de quibus ante admonuimus.

Timentes dominum.) θεόν, id eſt, Deum, pro dominum legunt Græci, ne quis accipiat hominem eſſe timendum.

Sicut in domino.) ὡς τῷ κυρίῳ, Tanquam domino, hoc eſt, Deo.

Chriſto ſeruite.) τῷ γὰρ κυρίῳ χριστῷ δουλεύετε, id eſt, Domino enim Chriſto ſeruitis. tametſi Græca uox eſt anceps, δουλεύετε. Ambroſius legit ad hunc modum, Recipietis retributionē hæreditatis domini Chriſti, cui ſeruitis. *Lectio diuerſa.*

Qui enim iniuriam facit.) ὁ δὲ ἀδικῶν, id eſt, Qui uero iniuriam facit, aut qui non recte facit. Ambroſius legit, Qui enim inique gerit, fert id quod geſſit inique, quo ſeruet Græcarū uocum affinitatem, ἀδικῶν, & ἠδίκησε. Quam nos ita reddidimus, Qui peccabit, reportabit peccatū ſuum. Auguſtinus libro de natura boni aduerſus Manichæos, neſcio quid ſequutus adducit hoc teſtimonium his uerbis: Quod enim nocet, recipiet illud quod nocuit.

Acceptio apud deum.) προσωποληψία, id eſt, Perſonæ reſpectus, ſiue diſcrimen.

Apud deum.) In Græcis codicibus non reperio. Nec hic agitur proprie de reſpectu perſonarum apud deum, ſed de paribus peccatis.

EX CAPITE QVARTO.

IT æquum.) τὴν ἰσότητα, id eſt, Aequalitatem, ſeu potius æquabilitatem. Et iuſtum uocat, id quod ſeruis debetur à dominis. Aequabilitatē, ne alium in delitijs habeant, aliū inique tractent, quæ res intolerabilem facit ſeruitutē. Preterea uos, pronomen, interpres addidit de ſuo, οἱ κύριοι, Ambroſius non addidit.

Sale ſit conditus.) ἅλατι ἠρτυμένος. Ambroſius legit, Semper in ſale gratia ſit conditus, quaſi dictum ſit, Sermo ueſter ſit ſalſus, conditus gratia. Tametſi Græca perinde ualent ac ſi dicas, Sermo ueſter ſemper habeat gratiam, ſale conditus, ut intelligamus iucunditatē ac modeſtiam in colloquijs Chriſtianorū cum ethnicis, ſed eam cum ſapientia coniunctam. Hoc detorqueri poteſt ad nos, ſi quando cum magnatibus agendum eſt, ne intempeſtiua maledicentia & acerbitate prouocemus eos, reddamuſq; deteriores quàm ſunt, ſed prudēti moderatione ſermonis paulatim adducamus ad meliora, ſi quid aberrāt. *Quomodo monendi magnates.*

Nota faciet.) Græci legunt, numero multitudinis, πάντα ὑμῖν γνωριοῦσι τὰ ὧδε, id eſt, Omnia uobis nota facient quæ hic ſunt. Loquitur enim de duobus, Tychico & Oneſimo, Nec additur, qui pronomen, nec apud Græcos, nec apud Ambroſium.

De quo accepiſtis mandata.) Sermo Latinus uideri poſſit anceps, & intelligi per Barnabam aliquid fuiſſe præceptum Coloſſenſibus. Quod ita demiror interpretari Theophylactum. Sed Græci carent hac ambiguitate, περὶ οὗ. Rurſum dubium eſt, utrum Græcus articulus referat Barnabam, an Marcum. Hic rurſus mihi monendus eſt lector,

lector, quàm non ſit tutum credere libris in aliam uerſis linguam. In prioribus æditionibus aſſcripſi duo uerba, fretus interprete, quia fortaſſe tum Græcus codex non erat ad manum, In hac quarta æditione conſului Græcum codicem, & multo aliud reperio quàm interpres nobis tradidit, Nam Græca ſic habent, παρὰ βαρνάβα ἴσως ἐλάβομ τὰς ἐντολὰς, ὥστε δέξασθαι αὐτὸμ περὶ τιμῆς. δύναται μὲν στίξαι, καὶ εἰς τὸ ἐλάβετε ἐντολὰς, εἶτα ἀπ᾽ ἄλλης ἀρχῆς ἀναγνῶναι, ὅτι ἐὰμ ἔλθῃ πρὸς ὑμᾶς ὦ κολασσαεῖς δέξασθε αὐτὸν ἐντίμως, id eſt, De Barnaba forſitan acceperant mandatum, ut eum honorifice reciperent. Poteſt quidem poni punctũ poſt hæc uerba, accepiſtis mandata, deinde ab alio initio legi, Si uenerit ad uos ô Colaſſenſes, excipite illum honorifice. Quòd apud Theophylactum legitur παρὰ βαρνάβα, aut παρὰ uſurpauit pro περί, aut quod eſt credibilius, ſcriptor ita deprauauit. Indicat autem Theophylactus ſi coniunctim legas, dicendum δέξασθαι modo infinito ut legit Ambroſius. Si diſiunctim, δέξασθε modo imperandi. Qui dicitur Iuſtus.) Iuſtus hic Latina uox ἰοῦστος, cũ Paulus teſtetur fuiſſe Iudæũ.

Semper ſollicitus.) ἀγωνιζόμενος, id eſt, Certans ſiue laborãs, uel potius enixe laborans.

Vt ſtetis perfecti.) Vt ſitis, ἵνα ἦτε. Atq; ita legit Ambroſius. Apparet interpretem pro ἦτε legiſſe στῆτε.

Multum laborem.) ζῆλομ πολὺν, id eſt, Multum zelum, ſiue multam æmulationem.

Lucas medicus.) λουκᾶς ὁ ἰατρός. Articulus diſcernẽdi cauſa additus, magis ſuadet, ut hoc de alio quopiam Luca dictum accipiamus. Ambigunt enim interpretes.

Et quæ in domo eius eſt eccleſiam.) καὶ τὴν κατ᾽ οἶκομ αὐτοῦ ἐκκλησίαμ, id eſt, Et domeſticam eius eccleſiam. Ambroſius, ſi modo non fallunt códices, exiſtimat Nympham fuiſſe mulierem deuotam, ut uocant. Sed αὐτοῦ pronomen apud Græcos additũ, ſignificat uirum fuiſſe, non mulierẽ Nympham. Porrò quod addit, Et quæ in domo illius eſt eccleſiã, opinor hic eccleſiam accipi nõ pro uniuerſo cœtu, ſed pro reliqua familia iam Chriſtiana. Nam Græci interpretes putant, magnatem aliquem ob id fuiſſe, quod domi habuerit eccleſiam.

Eccleſia que/uis congregatio.

Et quum lecta fuerit.) Ex huius occaſione loci, quidam epiſtolam ſubornarunt, uelut à Paulo ſcriptam Laodicenſibus, ſed quæ nihil habeat Pauli, præter uoculas aliquot ex cæteris eius epiſtolis mendicatas. Etiamſi Faber homo doctus, ſed aliquoties nimiũ candidus, diligenter reliquis admiſcuit epiſtolis. Græcanica ſcholia, negant hanc epiſtolam, de qua hic agit, à Paulo ſcriptam fuiſſe Laodicenſibus. Neque enim dixit, Quæ ſcripta fuit ad Laodicenſes, ſed quæ ſcripta fuit ex Laodicea. Proinde fuiſſe epiſtolam, quam Laodicenſis quiſpiam ſcripſerit ad Paulum, in qua tamen ineſſent quæ ad Coloſſenſium rem pertinerent. Theophylactus indicat fuiſſe, qui putarint hanc eſſe quæ prior eſt Pauli ad Timotheum, quod eam ſcripſerit Laodiceæ. Tertullianus libro aduerſus Marcionem quinto, indicat hæreticos quoſdam tradere, epiſtolam quæ iuxta nos ſcribiť Epheſijs, Laodiceis inſcriptam fuiſſe. Verum ut hac de re non pronuncio, ita nihil uereor aſſeuerare, eam quam Stapulenſis addidit Pauli non eſſe. Non eſt cuiuſuis hominis Paulinum pectus effingere. Tonat, fulgurat, meras flammas loquiť Paulus. At hæc præterquàm quod breuiſſima eſt, quàm friget, quàm iacet. Iam illud ſtultum etiam eſt, non ſolum impudens, quod pleraque ex hac ipſa collegit epiſtola, quiſquis hanc effinxit. At ſi quicquid erat in epiſtola Laodicenſium, idem in hac habetur, & quidem tanto copioſius, quorſum attinebat mandare, ut illa hic quoque legeretur? Denique qui factum eſt, ut hæc epiſtola apud Latinos extet, quum nullus ſit apud Græcos, ne ueterum quidem, qui teſtetur eam à ſe lectam? Quãquam quid attinet argumentari. Legat qui uolet epiſtolam, extat enim in Iacobi Fabri Stapulẽſis commentarijs. Nullum argumentum efficacius perſuaſerit eam non eſſe Pauli, quàm ipſa epiſtola. Et ſi quid mihi naris eſt, eiuſdem eſt opificis, qui nænijs ſuis omnium ueterum theologorum omnia ſcripta contaminauit, conſpurcauit, perdidit, ac præcipue eius, qui præ cæteris indignus erat ea contumelia, nempe diui Hieronymi. Nihil enim ferè habemus huius præter commentarios in prophetas & epiſtolas aliquot, quod non ſit ſtudioſe ab hoc furcifero uel mutilatum, uel adulteratum, uel confuſum, turpiſſimeq; contaminatũ, ut ne quid dicam de tot uoluminibus inſulſiſſimis, quæ idem artifex Hieronymi titulo euulgauit. At Fabri mei candorem & ipſe libens imitarer, niſi uiderem fieri, ut dum ad hunc modum obſecundamus indoctis aliquot, indignis afficiantur contumelijs, non ſolum heroes illi, qui nobis pulcherrima ſui monumenta reliquerunt, uerumetiam bonæ ſpei ingenia, quæ hac impoſtura,

Faber.

Epiſtola falſò inſcripta Paulo.

Hieronymus cõtaminatus.

ſmpoſtura,aut deterrentur à literis,ſi ſuboleat,aut inficiuntur ſi non ſuboleat.Idem conſimili candore,pſalterio ſuo,adiecit epiſtolam Hieronymi nomine ad Damaſum papam, in qua poſtulat,ut ad calcem in ſingulis pſalmis adderetur,Gloria patri.Atqui hac ne fingi quidem poſſit quicquàm infantius,indoctius,inſulſius. Tantum abeſt,ut Hieronymi, hoc eſt,hominis inimitabili doctrina ſimul & eloquentia præditi uideri poſſit.

Vobis legatur.) ἵνα ϗ ὑμεῖς ἀναγνῶτε, id eſt, Vt & uos legatis,nam præceſſit eam.

Gratia.) Domini noſtri Ieſu Chriſti.Hæc omnia apud Græcos non inuenio.Et ita legit Ambroſius,quemadmodum habetur in Græcis exēplaribus, ἡ χάρις μεθ' ὑμῶν, id eſt, Gratia uobiſcum.In codice Donatiani ſcriptum erat,Gratia domini Ieſu uobiſcū:uterq; codex è Conſtantia præbitus,conſentiebat cum Græcis, Gratia uobiſcum, Amen. *Supereſt apud nos.*

Annotationum in epiſtolam ad Coloſſenſes,per Deſiderium Eraſmum Roterodamum,finis.

IN EPISTOLAM PAVLI AD THESSALONICENSES PRIOREM, ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI. EX CAP. I.

ET pax.) Hoc loco Græci addunt illa penè ſolennia, à deo patre noſtro,& domino Ieſu Chriſto,cum Ambroſius tantum legat,Gratia uobis,& pax,iuxta noſtros codices. *Supereſt apud Græcos.*

Memores operis.) Poteſt & ſic accipi,Memores ueſtri propter opus fidei,ut ſubaudias, ἕνεκα. Suſtinētiæ.) ὑπομονῆς. i. Tolerātiæ ſiue patiētiæ ſpei, hoc eſt,Quod patiēter perſeueraſtis in ſpe.Ambroſius legit, Expectationis, pro ſuſtinētiæ.

Ante deum.) ἔμπροσθεν τοῦ θεοῦ,id eſt,Coram deo.

Scientes fratres.) Nec apud Græcos in hoc ſermone, ſeruata eſt ratio Grammatices,quod tamen incommodum nos interpretatione uitauimus,etiamſi me non fugit Theophylactum ad Paulum referre Scientes.

Non in ſermone tantum.) In proxima epiſtola admonuimus λόγον opponi ueritati & efficaciæ,pro quo illic interpres uerterat Speciem. Itidem hic ſentit prædicationem ſuam,& miraculis fuiſſe comprobatam.

In plenitudine.) ἐν πληροφορίᾳ. De quo ſuperius admonuimus,id eſt,In certitudine,& certa perſuaſione.Nec enim certam facit fidem,qui docet tantū,ſed qui miraculis ac malorū tolerantia perſuadet,is demum uere perſuadet,id quod non faciebant οἱ ψευδαπόστολοι. Theophylactus tamen hoc poſtremum ad toleratas afflictiones refert, quod cōſentaneū non ſit,quenquàm pro uana doctrina tantum uelle perpeti malorum. Thomas duas adducit interpretationes,ſed quarum neutra ſcopum attingat: In plenitudine, inquit, ne ſe putarent minus accepiſſe,quàm Iudæos.Aut,In plenitudine,quia nihil illis non tradiderit Paulus eorum quæ ad fidem pertinēt.Ambroſius Græcam uocem ita circumloquutus eſt,Non in phantaſia,ſed in ueritate plenitudinis. *πληροφορία.* *Thomas.*

Excipientes uerbum.) δεξάμενοι τὸν λόγον. Melius recepto uerbo,ſiue ſermone,ſiue Qui domini uerbum accepiſtis:quod ut Paulus tradidit,non ſine perſecutione,ita illi receperunt non citra afflictionem & inſectationem malorum. Cæterum hoc loco, aut δεξάμενοι participium poſitum eſt loco uerbi, aut ita diſtinguendum eſt,quemadmodū diſtinguit Theophylactus, Imitatores mei facti eſtis & domini,ut hactenus ſit diſtinctio, deinde ſequatur,Excipientes uerbum,ut ſit ſenſus,Imitati eſtis me & ipſum Chriſtū,eo quod

euãgelij cauſa libenter perpeſſi ſitis afflictionem. Ambroſius legit, Imitatores noſtri facti eſtis & ipſius domini, ſuſcipientes uerbum.

Forma.) τύποι, id eſt, Formæ, quod Ambroſius uertit in exemplum, & recte.

Remigius taxatus à Valla. Diffamatus eſt.) ἐξήχηται, id eſt, Exſonuit, ſiue ebuccinatus eſt, ut admonet Laurẽtius, isq; optimo iure ridet Remigium, qui notarit Paulũ ueluti ſolœciſſantem, quod abuſus ſit hoc uerbo diffamare in bonam partem, quaſi uero Paulus Latine ſcripſerit, ac non magis Græce: aut quaſi Paulo præſtandum fuerit quicquid quilibet uerteret interpres: ut ſi Remigius pro νήφειν uerteret, Inebriari, Paulus in ius ſit uocandus, uiolatæ Latinitatis reus. Iam uero palàm falſum eſt, omnia uerba apud Latinos ad eundem modum compoſita, ſignificare in malã partẽ, niſi forte diſpergere, diſiungere, diſſoluere, ad idq; genus alia ſexcenta, ſunt in malã accipienda partem. Apud Græcos huiuſmodi uox eſt, quæ addita nominibus ac uerbis id efficit, ut δυστυχεῖν, δυσφημεῖν, cõtraria ſ, apud Latinos non itẽ. Certe Auguſtinus diffamare utitur pro diuulgare, cum fama longe lateq; ſpargitur. Inſcitiæ utcunq; dari uenia poteſt, uerum quis ferat tantam arrogantiam cum inſcitia coniunctã? imò quis non rideat tam inſignem ſtulticiam, ut non conſultis uoluminibus, hoc imputet Paulo Græce ſcribenti quod admiſſum ſit ab interprete Latino? Niſi forte Remigius credidit Paulum Græcis ſcripſiſſe Latine. Deniq; fieri poteſt, ut hoc cõmentum aliquis Remigij ſcriptis aſſuerit.

Profecta eſt.) ἐξελήλυθεν, id eſt, Emanauit, ſiue peruenit, aut potius dimanauit: neq; eñ dixit, In omnem locum, ſed in omni loco, ut intelligas id quod ante clanculum muſſitabatur, iam cœptum publicitus prædicari.

Qui eripuit.) τὸν ῥυόμενον ἡμᾶς, id eſt, Qui eripit nos, participiũ præſentis temporis.

EX CAPITE SECVNDO.

Sed ante paſſi multa.) Multa, addidit neſcio quis de ſuo. Nam nec apud Græcos eſt, nec apud Ambroſium, nec in uetuſtis exemplaribus, nominatim Donatianico, concordabat uterq; Conſtantienſis, καὶ προπαθόντες καὶ ὑβρισθέντες, id eſt, Et ante paſſi, & cõtumelijs affecti. Porrò paſſum uſurpauit Græcorũ more, pro afflicto: quibus & πάθος, ſiue πάθημα, dicitur afflictio.

Fiduciam habuimus.) ἐπαῤῥησιασάμεθα. Quod ita circumloquitur Ambroſius, Exerta libertate auſi ſumus. Eſt autem παῤῥησιάζεσθαι, palàm & intrepide, quod dicendum ſit dicere, quemadmodum ſæpe iam admonuimus.

In multa ſollicitudine.) ἐν πολλῷ ἀγῶνι, id eſt, In multo certamine, ſiue labore, aut periculo, quod tamen ſæpe uertit ad hunc modum. Ambroſius Certamen legit.

Non de errore.) οὐκ ἐκ πλάνης. Error apud nos tantum eſt decepti, at πλάνη Græcis eſt & decipientis: unde maluiſſem uertere Impoſturam. In hunc ſenſum interpretantur Græcorum cõmentarij. Etenim qui fallere ſtudet, non conijcit ſemetipſum in pericula, ſed delicijs indulget potius, & ſuum ipſius negocium agit.

Neq; ex immundicia.) ἐξ ἀκαθαρσίας, id eſt, Ex immundicia, quod Græcanica ſcholia exponunt, Maleficum & abominandum, quam ideo uocat immundiciam, quod fiat impuris & ſordidis artibus ad imponendum ſimplicibus.

Vt crederetur à nobis.) A redundat, hoc eſt, Vt nobis committeretur euangelium, πιστευθῆναι τὸ εὐαγγέλιον.

Senſus duplex. Quum poſſemus uobis oneri eſſe.) ἐν βάρει εἶναι, id eſt, In onere, ſiue in pondere eſſe. Quod quidem bifariam legunt Græcanica ſcholia. Aut ἐν βάρει, hoc eſt, In pondere & autoritate, quoniam præceſſit, Non quærentes gloriam, & ſequitur: Sed facti ſumus paruuli. Ad hæc Ambroſius uidetur de honore, non de grauatione interpretari. Deniq; ad hunc ſenſum facit, quod cõtinenter adiecit, Vt Chriſti apoſtoli. Neq; enim eſt apoſtolorũ grauare ſuo ſupercilio quenq;. Aut ἐν βάρει, quod nihil ab illis acceperit, nec uſq; ſumptui, aut oneri fuerit. Prior interpretatio mihi magis arridet.

Sed facti ſumus paruuli.) Interpres & Ambroſius legiſſe uidentur νήπιοι, id eſt, Paruuli, ſiue pueri. Verum Græci codices habent ἤπιοι, id eſt, Mites, minimeq; auſteri. Vtrũq; tolerabile eſt. Verum poſterius propius facit ad Pauli ſenſum, ut opponatur ei, ἐν βάρει, ut intelligas eum non fuiſſe uſum faſtu & ſupercilio inter illos, quẽadmodum faciebant

pſeudapoſtoli

pſeudapoſtoli,ſed manſuetudine,& lenitate. Vtrãq; ſcripturam indicat Theophylactus interpres. Ambroſius Honori legit,nō oneri,& ita ediſſerit:Ad cōprimendos,inquit,eos, quibus nec facultas erat nec pudor,& tamē honorē ſibi poſcebant. Se eñ potius ꝙ dei doctrinā cōmendari uolebant. Apoſtolus aūt qui gloriā non ad præſens,ſed in futuro requirebat,ſe humilē faciebat,ut dei prædicatio exaltaretur. Hactenus Ambroſius. Iam ut illud donemus in cōtextu pro oneri ſcriptū honori,certe palàm eſt,Ambroſiū amplecti ſententiam,quæ nobis uiſa eſt potior. Cui ego ſanè libētius ſubſcripſerim,nō tantū ob id quod aptius quadret ad huius loci ſententiā,cū cæteris item cōpluſculis ad hūc ipſum locis pulchre cōſentiens,uerūetiam quod inter tot egregias dotes quibus principem ac præcipue epiſcopū præditū eſſe oportet,nō alia ſit,qua uel ornet decentius,uel cōmendetur efficacius,ꝙ morū & ingenij lenitas ac manſuetudo,quæ ferè nō niſi eximiā probitatē, & inſignem ſapientiā,tum comitari ſolent,tum arguere. Vulgaris,aut ficta probitas ſuū habet faſtū,ſuū habet ſupercilium,& ſibi plus æquo indulgens,ut alienarū uirtutum eſt maligna æſtimatrix,ita uitiorū alienorum acerba inſectatrix eſt. Quanꝗ aūt huius laudis prima ſecundū Chriſtū,gloria penes Paulū noſtrū eſt,qui quū cæteros omnes omnibus & dotibus & officijs apoſtolicis longe præcurreret,tamen unus apoſtolū eſſe ſeſe uelut ignorabat,hoc ſeſe gerēs ſubmiſſius,quo maior eſſet:tamen his quidē temporibus,neminē noui qui propius ad hanc laudē accedat,ꝙ ille meus,imò non meus,ſed totius inſulæ Britannicæ Mœcenas Gulielmus Vuaramus archiepiſcopus Cantuarienſis,in quo cum nihil ſit, quacūq; contempleris hominē,quod non eximium ac maximū eſſe iudices,tamen haud alia re maior uideri ſolet,quàm quod modis omnibus maximus, ſolus ipſe magnitudinē ſuam nō agnoſcat. Quo fit,ut cū cæteris uirtutibus ſuperet,etiam maximos,hoc uno nomine ſuperet & ſeipſum,quod ſibi magnus non eſt. Si quis expendat dignitatis faſtigiū, ſi negociorum molem & amplitudinem,ſi iudicium penè diuinū,ſi uim ingenij incomparabilem,ſi eruditionē undiquaq; abſolutam,ſi uitæ puritatē,ſi fortunæ ſplendorem,quē pro temporum ac regionis cōſuetudine,tolerat uerius quàm habet,ne inter ſummos quidem ullum inuenies,quē cum hoc auſis cōferre. Rurſum ſic obuius & expoſitus eſt omnibus,ut uix reperias uel in media plebe,inter infimæ ſortis homines,quem hic nō anteeat comitate,facilitate,manſuetudine. O mentem uere heroicam & apoſtolico uiro dignam, cum humanū prætergreſſus ſis modum,tum teipſum in ordinem redigere,ac nec infimū quenꝗ hominem faſtidire. Alijs paululū eruditionis criſtas erigit. Alijs imaginum ſplendor animos effert. Sunt quibus uita caſtior ſupercilium adducat. Neq; deſunt,quos mediocris etiā aura fortunæ ſuſtollat,neq; ſui ſinat meminiſſe. Hic ſemp in oīni doctrinæ genere ſummas tenuit,ut qui ingenio longe feliciſſimo,quod naturæ deiꝗ; munere contigerat,ſtudium adiunxerit indefatigabile. Deinde in grauiſſimis ſimul ac ſplendidiſſimis regni regiſq; negocijs,toties ac tot annos uerſatus eſt,idꝗ; non ſine ſumma laude,tum pietatis,tum prudentiæ. Nūc deniq; ceu mirificus quidam Geryon,tergeminum heroa ſuæ præſtat uniuerſæ Britanniæ,archiepiſcopum ac primatem,cancellarium,& Mœcenatē, archiepiſcopum religioni,cancellariū iuſticiæ & reipublicæ, Mœcenatem ſtudijs. Quis eſt tanto animi robore præditus,qui non ſub horū uno quolibet ſudet anheletq;, quæ uir ille ſolus ſuſtinet? præſertim qui prorſus intelligat quid quiſq; titulus efflagitet. Siquidē archiepiſcopi primatiſq; titulus,quem uir ille ſanctiſſimus Thomas,ſuo martyrio reddidit auguſtiorē,illud exigit,ut quod Romanus pontifex uniuerſo debet orbi,hoc ille uniuerſæ præſtet Britanniæ. Iam cancellarij munus,ſummū & incorruptum totius regni iudicem requirit,& ad quē omnibus ſit aditus,laicis pariter & clericis,à quo tamen nulla iā ſit appellatio. Quas hic negociorū moles,quos cauſarum fluctus uno ab homine ſuſtineri putas? Vt ne uocem interim ad hāc rationem,neq; pauca,neq; mediocria curarū pondera,quæ ex regijs accedunt negocijs,ut domeſticas ſollicitudines diſſimulē,quas in tam numeroſa familia non mediocres eſſe conſentaneum eſt. Et tamē unum illud pectus, tot rebus obeundis,nō ſolum ſufficit,uerumetiam ſupereſt. In tam immenſo circumſtrepentium negociorum agmine ſuppetit,quod tribuat religioni,quod priuatis amicorum affectibus,quod euoluendis libris,quos adeo non faſtidit,ut cū nullis amicis confabuletur libentius,quoties à publicis functionibus ocij nonnihil ſuffurari licet. Nimirum hoc illi tri-

Dos prima principum.

Archiepiſcopus Cātuariēſis.

Modeſtiæ laus.

Memento lector hæc eſſe ſcripta, prima editione, hoc eſt An. 1515.

Thomas Cantuarienſis.

buit admiranda quædam naturæ felicitas, & incredibilis ingenij dexteritas, hoc iudiciū
non minus acre ꝙ promptum & expeditum, hoc diutinus rerum uſus, ſuper omnia uero
perpetua quædā uitæ ſobrietas ac uigilantia. Ne minima quidē ætatis portio datur aleæ,
Sobrietatis laus. nulla uoluptatibus, nulla cōuiuijs, nulla ſomno, imò naturæ quoq; nōnihil detrahit, quod
adijciat iuuandæ patriæ. Hac ratione fit, ut & tempus & ætas iam alioqui grandior, & ua
letudo tot tantiſq; negocijs obeundis, ſuſtinendis, exantlandiſq; ſufficiat, quibus ne decē
quidem alij pares eſſe poſſint. Iam fieri non poteſt quin, in tam uaria negociorum turba;
quædam exiſtant non ingentia ſolum, ſed etiam moleſta, periculoſaq;. Quandoquidem
non temere dictum eſt illud, ne Iouem quidem placere omnibus. At hunc nemo uidit tri
ſtem, nemo cōmotū, nemo uultuoſum: tāta eſt infatigati pectoris uis & conſtantia. Tum
Aequitas æquitas ac ſuauitas tanta, ut ab hoc uicti diſcedant æquioribus animis, quàm à nonnullis
ſolent uictores. Sibi perpetuo tranquillus eſt, alijs comis & alacris. Iam uero Mœcenatis
perſonam quam ultro ſuſcepit, ita tuetur ac ſuſtinet, ut inſula ſemper uiris & opibus pol
Britāniæ laus lens, olim religione nobilis, nunc optimis item literis ac diſciplinis, huius potiſſimum ope
ra ſic effloruerit, ut nulli regioni cedere debeat, ſeu Græcæ pariter ac Latinæ literaturæ
peritiam requiras, ſeu ſpectes eloquentiæ uires, ſeu mathematicorum acumina, ſeu reli
quā philoſophiæ cognitionē, ſeu literarū arcanarū myſteria. Vnus alit plurimos, euehit
pleroſq;, fauet, fouet, ornat, ac tuetur omnes, non ſolū eximios, ſed & mediocres, nec ſuos
Benignitas tantū, ſed exteros etiā & quouis ſub cœlo natos. Quorū in numero me quoq;, quantuluſ
cūq; ſum, eſſe noluit illius benignitas. Cuius beneficentiæ, ꝙꝙ aliâs quoq; pluſæ & exun
danti, illud etiam geminam addit gratiam, quod uix unꝙ admoneri ſeſe patitur, roga
ri nūꝙ. Quin & gratias agentē mox interpellat, uelut hoc ipſum nimiū ſit eum, qui ſum
mo ſit affectus beneficio, uerbis agnoſcere quod accepit. Abunde ſibi relatam gratiā pu
tat, ſi ſtudijs profuit, ſi bene ceſſit omibus quod ille de ſuo priuato cōtulit munus. Et quē
admodum nō iactat, ſi feliciter prouenit benignitas, ita negligit ac ceu nō meminit, ſi quā
do ſecus euenit. Quandoquidem fieri non poteſt, quin & id accidat nonnunꝙ ei, qui pro
penſus ſit ad bene merēndum de omnibus. Iudicio aſciſcit, quos uelit fouere, ſed eo ſanè
candido, & amico magis ꝙ ſeuero. Cæterum quos ſemel complexus ſit, cōſtantiſſime fo
uet, nec ullis inuidorum obtrectationibus poteſt alienari. Quas ſi quando cogitur audi
re, mire diſſimulat, id quoq; ſtudens, ne uel ad eum perueniant quē petunt, ne quid illius
contriſtetur animus. Cuiuſmodi Mœcenas, ſi mihi primis illis contigiſſet annis, fortaſſis
aliquid in bonis literis eſſe potuiſſem. Nunc natus ſeculo parum felici, cum paſſim impu
ne regnaret barbaries, præſertim apud noſtrates, apud quos tum crimen etiam erat quie
ꝙ bonarum literarum attigiſſe, tantum aberat ut honos aleret hominum ſtudia, In ea re
gione, quæ Baccho Cererique dicata tū eſſet uerius quàm Muſis, quid quæſo, poteram in
Henricus à Bergis epiſcopus Cameracenſis. genio uix mediocri præditus? Nam clariſſimū uirū Henricū Berganum epiſcopum Ca
meracenſem, primū ſtudij mei Mœcenatē, mors inuida præripuit. Huic proximū Guliel
mū Monteiouium inclytum Angliæ primatem, aulæ negocia belliq; tumultus intercepe
runt. Quanꝙ ut uere dicam, huic ipſe defui potius, quàm ille mihi. Per hunc deniq; conti
Gulielmus Monteiouius. git ſummus ille Cantuarienſis, ſed prouectiori iam & ad quadrageſimū deuergenti annū;
Et tamē huius excitatus benignitate, in literarū ſtudijs ueluti repubui reuiguiq;, Et quod
nec natura dederat, nec patria, hoc huius dedit benignitas. Habēt hoc mortaliū ingenia,
habent hoc ſtudia literarū, præſidem aliquem, ac ducem deſiderant, qui ſuppeditet ociū,
qui addat animū, qui tueatur aduerſus excetram inuidiæ, quæ nō aliter ꝙ umbra corpus
ſequitur eruditionis gloriam. Deniq; ad cuius iudiciū ſuas exigant uires, cui ſuas cōſecrēt
uigilias. Vidit hoc, opinor, prudēs antiquitas, quæ Muſis uirginibus ſuū præfecit Apolli
nem. Proinde ſicuti uere dictum eſt Græcorū prouerbio, annū fructificare, nō aruū, quod
cœli clementia plus adferat momenti ad ſegetis prouentum, ꝙ ſoli bonitas, ita principū
benignitas eſt, quæ facit ingenioſos. Nulla regio tā barbara, tam procul à ſolis equis, ut
ait Maro, deuergens, quæ non habeat dexterrima ingenia, quæ uel in media Græcia nata
Qui apud Italos fouerint ſtudia. uideri poſſint, ſi non deſint Mœcenates. Apud Italos extitere complures doctrinæ proce
res. Quāobrem? Nempe quod apud hos plurimus honos literis ſit habitus. Et ut priſcos
ſileam, noſtra memoria multos euexit Nicolaus quintus pontifex Romanus, nonnullos
Pius,

Pius,complures Beſſario, plurimos Medicenſium familia,ceu nata prouehendis bonis li
teris,cui nunc debemus LEONEM huius nominis decimũ,cuius auſpicijs hic meus de/
ſudat labor.Apud Gallos ubi cœperũt eſſe Mœcenates,mox ingens ingeniorũ prouen/ *Leo decimus*
tus effloruit.Etenim ut de cæteris taceam,nõne Iacobus Faber Stapulẽſis,ante annos ali/
quot ueluti reuixit bonis literis,idq́ fouente doctiſſimo ſimul & integerrimo uiro Guliel/ *Faber.*
mo Briconeto præſule Lodouenſi? An non Gulielmus Copus inſtaurandæ rei medicæ *Copus*
reuiguit,ſimulatq́ Lodouici regis huius nominis duodecimi,affulſit aura? Tametſi huic
uiro ſuæ iam literæ rem familiarẽ ſatis amplam pepererãt.Cõperio nullã eſſe Germaniæ
partem,nam eo nomine cenſentur hodie,qui Germanice loquunt̃,quæ non fertilis ſit in/
geniorũ,& huiuſmodi ingeniorum,quorũ haud pudeat Italiam. Verũ quoniam huius re
gionis principes ad rem bellicã ꝓpenſiores ſunt,q̃ ad rem literariã,fit ut plures illic ſint in
ſignes caballi,q̃ inſignite docti,utq́ politiora ſint arma q̃ carmina. Alioqui qd uel Athe/
nis naſci potuit,acutius aut feſtiuius ingenio Iacobi Sturmi Argentoraci? At deũ immor *Iacobus*
talem quã non ſpem de ſe præbet?admodum etiã adoleſcens,ac penè puer,Philippus ille *Sturmius*
Melanchthon utraq́ literatura penè ex æquo ſuſpiciendus? Quod inuentionis acumen? *Philippus*
quæ ſermonis puritas? quanta reconditarum rerum memoria? quàm uaria lectio? quàm *Melanchthon.*
uerecunda regiæq́ prorſus indolis feſtiuitas? Iam Heluetia nobilior armis quàm literis,
præter tres Amorbacchios fratres,Brunonem,Baſilium,& Bonifaciũ,bonis literis natos,
ut cæteros interim ſileam,nõne Henricum Glareanum nobis ædidit,prorſus ætate iuue/ *Amorbachij.*
nẽ,ſed in diſciplinis omnibus quas mathematicas uocant,reliqua in philoſophia,in Græ *Henricus*
cis,ac Latinis literis,nihil enim dicam de poetica,qua lauream etiam meruit,idq́ donan/ *Glareanus*
te Cæſare MAXIMILIANO,deniq́ in omni literarũ genere eò progreſſum,ut ple
riq́ ſenes inuidere citius poſſint quàm aſſequi. Quod ſi huiuſmodi ingenijs honos etiam
acceſſerit,unicus artium altor,proſpicio futurum,ut Heluetia clarior ſit literis quàm bel/
lis pluſq́ debeat Muſis q̃ Marti. At in alijs quidẽ ſæpenũero uidemus magna uitia, uel
ætati cõdonari,uel eruditioni. In his omĩbus quos recenſui,uitæ morũq́ ꝓbitas,cũ erudi/
tione ex æquo certat. Qđ ſi horũ q talibus ingenijs nõ defuerũt exẽplũ cæteri principes
certẽt æmulari, uiderem⁹ nimirũ nõ ſine cauſa dictũ eſſe à ueteris comœdiæ ſcriptorib⁹,
οὔτι γὰρ ὁ μισθός οὐδέν ἐσ' οὐδ' ἡ τέχνη. Neq́ uero male cõſtat ratio dari & accepti,inter egre *Ariſtophanes.*
gios principes,& bonis præditos literis. Nam ſi cupiũt æternã apud poſteros famã,quod
olim pulcherrimum erat affectare,hanc ſolæ doctorum hominũ literæ præſtare poſſunt,
certius ac uerius quàm ullæ ceræ,quàm ullæ pyramides,quàm ullæ ſtatuæ,q̃ ulli tituli
aut Coloſſi. Si non cupiunt,hoc magis debetur ea laus,quod non cupiant. An Mœcena/
ti periſſe credis agellum Sabinum,cuius uſufructum donauit Horatio? Non poterat plu
ris uendere quantumlibet diligens negociator. Quod innumeri reges immenſa pecunia,
quam in Coloſſos,& Pyramides inſumebant,conſequi nõ potuerunt,hoc iſte breui agel
lo mercatus eſt,nullis unq́ ſeculis intermoriturum famæ decus. Atq́ utinam omniũ be/
nignißimo Mœcenati ſaltem aliquam huius gratiæ portionem queam rependere. Non
quod ille quicq́ huius rei uel poſtulet uel expectet. Egregia uirtus abunde ſeipſa conten
ta eſt,quæ quidem quo maior eſt & abſolutior,hoc magis fugitat gloriam. At uera glo/
ria ſequitur fugientem. Pulchrius eſt meruiſſe famam,quàm obtinuiſſe. Non refert illius
cui debetur,at noſtra refert,ne parum grati,parumq́ memores uideamur. Refert omniũ
ut egregia uirtutis exempla poſteritati conſecrentur,quo plures inflammentur ad hone/
ſti ſtudium. Verum quod ingenioli noſtri tenuitas non poteſt aſſequi,quod noſtra præ/
ſtare non ualet inſantia,id alij præſtaturi ſunt,uel hoc nomine feliciores, quod gratiores
eſſe licet. Nos tamen adnitemur,ſi modo uita comes erit, quam uel in hoc ipſum annos
aliquot proferri cupiam,ut liqueat certe conatos fuiſſe,ſi minus cõtinget aſſequi. Sed dũ
harum rerum cogitatione teneor,haud ſcio quomodo penè operis inſtituti immemor,
diutius quàm par eſt,immoror digreſſioni. Proinde ad id quod agitur recurrendum.

Deſiderantes uos cupide.) οὕτως ἱμειρόμενοι ὑμῶν. Conatus eſt explicare ἔμφασιν uerbi,
ſignificat enim alicuius deſiderio mutuoq́ teneri affectu,ſicuti parentis,aut amici. Theo
phylactus indicat duplicem apud Græcos lectionem. Quoſdam enim legere ὁμειρόμενοι,
id eſt,adglutinati uobis & adhærentes,ab ὁμοῦ ſimul,& εἴρω, quod eſt connecto, Rurſus

alios legere ἱμειρόμενοι, quod ſonat cum affectu deſiderantes, ἵμερος enim deſiderium ſonat, ἱμείρομαι deſiderio tangor, uox compoſita uidetur ab ἵω ſiue ἵημι, quod eſt mitto ſiue tendo, & ἔρος amor ſiue cupido, quaſi dicas rapior cupidine.

Volebamus.) εὐδοκοῦμεν. Et hoc uerbum affectum habet, quaſi dicas, geſtijt animus, tametſi Græca uox poteſt eſſe præſentis temporis.

Quoniam chariſſimi.) διότι ἀγαπητοί, id eſt, Propterea quod dilecti &c.

Memores em̃ facti eſtis.) μνημονεύετε γάρ, id eſt, Meminiſtis em̃. Atq; ita legit Ambroſius. Labores noſtri.) κόπον καὶ μόχθον. Duobus uerbis idē ſignificauit, niſi quod μόχθος labor eſt cum difficultate coniunctus, quaſi dicas, conatum aut molitionem, & ideo uerterunt fatigationes. In Græcis uocibus iucundior eſt affinitas ſoni.

Nocte & die.) νυκτὸς γὰρ καὶ ἡμέρας, id eſt, Nocte enim & die.

Quàm ſancte.) ὡς ὁσίως, id eſt, Vt ſiue quod. Quanq; & interpres recte uertit. Theophylactus annotat emphaſim huius uocis ὁσίως, quod religionem ac reuerentiam numinis ſonat Græcis. Hoc adeſt ei, qui meminit ſe dei negocium agere. Nam quod addit δικαίως, refertur ad homines, quorum nemini fecit iniuriam.

Et ſine querela.) ἀμέμπτως, id eſt, Ita ut nemo de nobis queri potuerit, hoc eſt, inculpate.

Affuimus.) ἐγενήθημεν, id eſt, Fuimus.

Paulus balbutiens. Qualiter unumquenq; ueſtrum.) Hic niſi ſubaudias uerbum, complexi fuerimus, aut aliud ſimile, ſermo erit imperfectus. Verum id in Paulo iam nouum eſſe non oportet. Facile licebat mederi, niſi repetitū eſſet ὡς: & cum ante dixiſſet ἵνα ἕκαστον ὑμῶν, rurſum addidiſſet, παρακαλοῦντες ὑμᾶς. Verū hæc eſt balbuties apoſtolicæ charitatis, quæ ſe uerbis humanis ceu temulenta non explicat.

Et teſtificati ſumus.) καὶ μαρτυρόμενοι, id eſt, Teſtificantes, aut potius obteſtantes.

Verbū auditus dei.) ἀκοῆς τοῦ θεοῦ. i. Sermonē de deo, aut ſermonē quo deū diſcebatis.

Accepiſtis non ut uerbum ho.) Vt, non inuenio in quibuſdam exemplaribus Græcis, οὐ λόγον ἀνθρώπων, id eſt, Non ſermonem hominum: etiamſi hic nōnihil uariant Græci codices, Et apparet ex Græcorum ſcholijs ὡς aduerbium non eſſe additū in priori parte, ſed, Suſcepiſtis uerbum dei: quod efficacius eſt, quàm ut uerbū dei. Certe apud Theophylactum non aſſcribitur, q̃q; ſic exponit quaſi legiſſet ὡς, in poſteriore particula addit̃ καθὼς, ſed additur ἐστὶν ἀληθῶς, Proinde quoniam ὡς aliquando dicitur, & de his quæ uere ſunt, uitauit addere in priore particula, alioqui addendū erat, ſicut re uera nō eſt. Quanquam prior illa uox, dei, ad ſuperiora pertinet, Cum accepiſſetis à nobis uerbum auditus dei, hoc eſt uerbū quod uobis per nos loquebatur deus. At ego malim, cū acciperetis, q̃ cum accepiſſetis. Alioqui quomodo accipiebant, quod iam acceperant.

Qui operatur.) Qui, apud Græcos referri poteſt uel ad uerbū, uel ad deum, ſed magis ad uerbum: & ita Ambroſius, Quod & operatur, addita etiā copula, & in hoc cū Græcis cōcordans. Nam Paulus ſentit diuini uerbi ueluti ſemen agere in Theſſalonicenſibus, dū *Semen actus.* ipſis factis declarant uim ſermonis euāgelici. Hoc pacto cū legit, tū interpretat̃ Theophylactus. Vobis qui credidiſtis.) πιστεύουσιν, id eſt, Qui creditis: & ita legit Ambroſius, aut certe Qui credebatis, propter uerbum præteriti tēporis cui adhæret.

Contribulibus ueſtris.) Græce eſt, proprijs contribulibus, ἰδίων συμφυλετῶν, id eſt, A proprijs contribulibus. Quanq; magis ſignificat eiuſdem gentis q̃ tribus.

Sicut & ipſi.) Subaudi nos.

Et prophetas.) Græce eſt, Et proprios prophetas, ἰδίους προφήτας.

Peruenit autem in illos ira dei.) Dei, apud Græcos hoc loco non additur, ἔφθασε δὲ ἐπ' αὐτοὺς ἡ ὀργὴ, id eſt, Peruenit aūt in illos ira, id eſt, ultio. Et uetuſti codices nominatim duo Conſtantienſes habebant, præuenit, quomodo legit & Ambroſius. Præuenit aūt dictum eſt pro occupauit, dū illi cōtantur reſipiſcere. Annotauit Theophylactus additū articulū ἡ ὀργὴ quo ſignificaretur uindicta illa ineuitabilis, quam illis iminere prædictū eſt à Chriſto & à prophetis. Porrò εἰς τέλος dixit, pro eo quod eſt extrema, ſiue ad extremum, hoc eſt implacabilis ira dēi. Deſolati.) ἀπορφανισθέντες. i. Velut orphani facti, & orbati uobis ceu filijs. Ad tēpus horæ.) πρὸς καιρὸν ὥρας. Cur non potius, Ad opportunitatē, ſiue occaſionem, aut certe articulum temporis, hoc eſt, ad breue tempus? Quandoquidem hora

tempus

tempus eſt, Græcis: καιρὸς, breue tempus. Nos uertimus, ad ſpacium temporis. Theophylactus putat in utraq; uoce eſſe diminuendi emphaſim, Nam καιρὸς articulus temporis, & hora minima diei pars. Certe ſic extenuauit apoſtolus abſentiam ſuã, quã neq; perpetuã uult intelligi, quum ait πρὸς καιρὸν, neq; diuturnam, quum ait ὥρας.

Aſpectu, non corde.) προσώπῳ, οὐ καρδίᾳ, id eſt, Facie non corde. Atq; ita legit Ambroſius, ſed magis placet quod uertit interpres.

Abundantius feſtinauimus.) ἐσπουδάσαμεν. Quod ſignificat & ſtuduimus, & curauimus. Et abundantius dictum eſt pro magis, ſiue uehementius.

Et ſemel & iterum.) καὶ δὶς, id eſt, Et bis: ſed Latine uertit interpres.

Nõne uos ante dominum.) Græcis additur cõiunctio καί. Nõne & uos. Huius emphaſim annotauit Theophylactus. Sentit enim non hos ſolum, ſed & cæteros quos cõuertit ad Chriſtum eſſe coronam ſuam & gloriam.

Ante dñm.) ἔμπροσθεν τοῦ κυρίου, id eſt, Coram dño, ſiue in conſpectu domini.

EX CAPITE TERTIO.

SVſtinentes.) στέγοντες, id eſt, Nõ ferentes, hoc eſt, impares deſiderio uidendi uos. Placuit nobis.) εὐδοκήσαμεν. Quod ut explicaret Ambroſius uertit, optimũ duximus. Diuus Hieronymus putat uocem eſſe nouam à Septuaginta confictam, ad explicandam proprietatem Hebræi ſermonis.

Remanere.) ἀπολειφθῆναι, Siue ut aliâs habetur καταλειφθῆναι, id eſt, Relinqui. Ambroſius legit, Vt Athenis ſoli relinqueremur.

Miniſtrum dei.) Addunt Græci καὶ συνεργὸν ἡμῶν, id eſt, Cooperarium noſtrũ. Ita Ambroſius, Et participem operis dei: ſic enim reddit συνεργόν.

Ne quis moueatur.) σαίνεσθαι. Quod Græca quidẽ ſcholia exponunt, turbari, aut terreri. Sumpta metaphora à canibus, caudã mouẽtibus, quod idẽ admonuit Theophylactus.

Veniente & annunciãte.) Vtrũq; apud Græcos præteriti tẽporis eſt, ἐλθόντος καὶ εὐαγγελισαμένου, id eſt, Cum ueniſſet, & annũciaſſet quemadmodũ legit Ambroſius.

Sicut & nos.) καθάπερ καὶ ἡμεῖς, ὑμᾶς, id eſt, Sicut & nos, uos. Aut quoque coniunctio erat omittenda, aut &.

Abundantius orãtes.) ὑπὲρ ἐκ περισσοῦ. Et exprimens uerborum ἐπίτασιν Ambroſius legit, abundantiſſime orantes. Congeminauit enim Paulus uehementiam affectus, ὑπὲρ, id eſt, Eximie, ἐκ περισσοῦ, ex abundanti, ſiue ex ſuperfluo, quaſi dicat, ſupra modum, & pluſq; oportet. Et abundare faciat.) Hic utrũq; uerbũ poſuit trãſitiue πλεονάσαι & περισσεῦσαι, de quorũ altero ſupra meminimus, Nam id rarius eſt, ideoq; monendũ duximus.

Et nos in uobis.) εἰς ὑμᾶς, id eſt, In uos.

Sine querela.) ἀμέμπτους, id eſt, Irreprehenſa, ut legit Ambroſius. Refertur eñ ad corda, quæ talia uult eſſe Paulus, ut nulla de his poſſit eſſe querimonia.

EX CAPITE QVARTO.

VT quemadmodũ accepiſtis.) Vt, redundat. Sequitur enim hæc cõiunctio. Sic & ambuletis.) ἵνα περισσεύητε μᾶλλον, id eſt, Vt abundetis magis. Reliqua nempe hæc, Sicut & ambulatis, redundant. Adiecta uidentur explicandæ ſententiæ gratia. Ambroſius tamẽ addit ſicut & ambulatis. Atq; ita ſcriptum comperimus in antiquis exemplaribus Latinis. Ex Theophylacti cõmentarijs non apparet additum fuiſſe, certe in contextu abeſt. In noſtris plus eſt.

Ne quis ſupergrediatur & in negocio fraudet.) In ſuperioris epiſtolæ capite quarto, indicauimus ex autoritate Hieronymi, uerbum quod eſt hic πλεονεκτεῖν, non pertinere proprie ad auariciam, ſed ad fraudẽ, qua cũ iniuria nobis occupamus uxores alienas: alioqui putat ille incõcinne cõiũgi auariciã cũ libidine. Atq; ita ſanè interpretatur hoc loco Theophylactus. Quoniã uindex.) Propterea quod uindex ſiue ultor &c. διότι

Sicut prædiximus.) Sicut & prædiximus. Et ita legit Ambroſius, addita cõiunctione, ut uideatur hæc eſſe repetitio priſtinæ admonitionis, quã debebant meminiſſe.

In immundiciam.) ἐπὶ ἀκαθαρσίᾳ. Quod perinde ualet ac ſi dicas, non uocauit nos hac lege, ut eſſemus immundi. Siquidẽ cauſa & conditio uocationis erat, ut deſineremus eſſe quod eramus. Hanc enim uim habet nõnunq; præpoſitio ἐπί, appoſita dandi caſui. Quã

quàm in eo quod proxime ſequitur, abuſus eſt, ἐν pro εἰς.

Expenſa Hieronymi ſententia. Qui hæc ſpernit.) Hæc, redundat, ὁ ἀθετῶν, id eſt, Qui reijcit. Addidit interpres pronomē, hæc, explicandæ rei gratia. Demiror aũt cur ita Hieronymo uiſum ſit ἀθετεῖν uertere præuaricari: nam in libro Didymi de ſpiritu ſancto tertio, nõnihil de ſuo adijciens, ſcribit in hũc modũ: Neq; enim uocauit nos deus ad immundiciam, ſed ad ſanctificationē. Itaq; qui ſpernit, ſiue, quod melius habetur in Græco, qui præuaricat̃, nõ hominē præuaricat̃, ſed deũ &c, Quis enim præuaricatur hominē? ut iam idem ſit ἀθετεῖν & præuaricari.

Qui etiam.) Etiam, non eſt, τὸν διδόντα, id eſt, Qui dedit. Et ita legit Ambroſius.

In nobis.) εἰς ὑμᾶς, id eſt, In uos.

De charitate fraternitatis.) φιλαδελφίας, id eſt, Fraterno amore. Ambroſius uertit, De affectione fraternitatis, Siquidem hac uoce, ex amore & fratre compoſita, apoſtoli ſignificare ſolent, mutuum Chriſtianorum inter ipſos amorem: idq; ex Hebræorum more, qui omnes ſuæ gentis fratres uocant.

Neceſſe habuimus.) χρείαν ἔχετε, id eſt, Neceſſe habetis, hoc eſt, non eſt neceſſe uobis ut ſcribam. Interpres legiſſe uidetur ἔχομεν.

A deo didiciſtis.) θεοδίδακτοι. Quod hic extulit dictione compoſita, Ioannes extulit duabus incompoſitis, διδακτοὶ θεοῦ, quod illic uertit docibiles dei, hic ſignificat à deo doctos, & diuino inſtinctu per ſe afflatos.

Et operam detis.) καὶ φιλοτιμεῖσθαι. Quod ſignificat ambitioſe conari. Ambroſius uertit eniti, nos, In hoc incumbatis.

Ocioſi & curioſi. Vt ueſtrum negocium agatis.) καὶ πράσσειν τὰ ἴδια, id eſt, Vt agatis res proprias. Deterret enim ab alienis appetendis & ocio, quò iam tũ ſub religionis prætextu propendebant plerìq;. Nunc hoc hominum genere refertus undiq; mundus eſt. Porrò ridicule quidam locum hunc interpretantur de curando negocio propriæ ſalutis.

Et nullius aliquid deſideretis.) καὶ μηδενὸς χρείαν ἔχητε, id eſt, Nullius indigentiam habeatis. Poteſt autem nullius, uel ad hominem referri, uel ad rem. Curate, ne quid uobis deſit: aut curate, ne ſit implorandum auxilium alienum.

De dormientibus.) τῶν κεκοιμημένων. Quaſi dicas, ſomno ſopitis, uel ſoporatis, à dormiſco magis quàm à dormio.

In aduentu.) In aduentum, εἰς τὴν παρουσίαν, Qui relinquimur & ſupereſſe permittimur in illum aduentum, Nec enim ocioſe additus eſt articulus.

Non præueniemus eos qui dormierũt.) τοὺς κοιμηθέντας. Certius erat, qui dormiũt, ſiue qui obdormierũt: nam dormiſſe dicũtur potius, qui iam uigilãt, experrecti. Porrò Græca uox proinde ſonat quaſi dicas, ſomno ſopitos. Auguſtinus lib. de ciuitate dei xx. legit, Qui ante dormierũt. Vnde apparet in nõnullis Græcis codicibus ſcriptũ fuiſſe προκοιμηθέντας.

κέλευσμα. In iuſſu.) ἐν κελεύσματι. Nõ eſt ſimplex iuſſio, ſed uox illa, qua nautæ ſeu milites ſe mutuo adhortantur ad rem ſtrenue gerendam.

Adducet cum eo.) σὺν αὐτῷ, id eſt, Secum, aut cum eo, hoc eſt, cum filio. Id quod mihi magis probatur.

In iuſſu & in.) Et, redundat, ἐν φωνῇ, id eſt, Cũ uoce: quaſi dixiſſet in iuſſu uocis, quod genus eſt illud, molemq; & montes, pro moleſtis montibus.

Primi.) πρῶτον, id eſt, Primum ſiue prius.

Nos qui uiuimus.) Paulus ita loqui uidetur, quaſi reſurrectio ea ætate eſſet futura qua hæc ſcribebat. Tametſi quoniam participijs eſt uſus, quæ ſequuntur rationem eius uerbi cui adhærent, uerti poterant & per futurum, ἡμεῖς οἱ ζῶντες οἱ περιλειπόμενοι, ἅμα σὺν αὐτοῖς ἁρπαγησόμεθα, id eſt, Nos qui uiuemus & reliqui erimus, unà cum illis rapiemur. Mirum autem quantũ hic ſudetur & ab Auguſtino & à recentioribus, dum explicare cupiunt, quod Paulus hoc loco planè dicit quoſdam rapiendos ad immortalitatem qui uiuãt. Verum id quoniam non eſt huius inſtituti, nec perſequar in præſentia, & aliâs à nobis ſuper hac re dictum eſt. Certe diuus Ambroſius libro de fide reſurrectionis capite ix. ſic adducit hunc locum, ut ſenſire uideatur, reſiduos in aduentu Chriſti rapiendos ad illum, non guſtata morte, uel hiſce uerbis: Illis, inquit, dulcior uita poſt requiem. Viuẽtibus & ſi grata compendia, tamen ignorata remedia, Nam mortem, ni fallor, illic remedium appellat.

Sed

Sed hæc ſcribenti, ſubit ſuſpicio, ab Ambroſio ſcriptum fuiſſe ingrata remedia, pro ignorata remedia: etiamſi in utraq; æditione conſtanter habebatur ignorata. Proinde tutius eſſe puto, quod rectius eſt ſequi, præſertim cum aliâs idem uideat ſentire, nominatim hunc explanans locum. Putat & qui reſidui fuerint in ipſo raptu tranſituq; mortē guſtaturos. *Correctus locus in Ambroſio.*

Obuiam Chriſto.) εἰς ἀπάντησιν τοῦ κυρίου, id eſt, In occurſum domini. Atq; ita legit is, quiſquis fuit, qui ſcripſit epiſtolam ad Demetriadem uirginem. Nam ſunt qui putāt eam eſſe non Hieronymi, ſed Iuliani.

In uerbis iſtis.) ἐν τοῖς λόγοις τούτοις τοῦ πνεύματος, id eſt, In uerbis his ſpūs. In nonnullis Græcorum codicibus additum reperi. Verum haud ſcio an mendoſe, præſertim cum nec apud Hieronymū, nec apud Ambroſium ita legam, ne apud Theophylactum quidem.

EX CAPITE QVINTO.

IT momentis.) καὶ καιρῶν. Melius fortaſſis uertiſſet, articulis, ſiue opportunitatibus. Nam χρόνος ſimpliciter tempus ſignificat, ut annum aut mēſem. At καιρὸς articulum temporis cum res gerenda eſt. Tertullianus libro de carnis reſurrectione uertit, de temporibus autem & ſpatijs temporum.

Diligenter ſcitis.) ἀκριβῶς οἴδατε, id eſt, Exacte noſtis, ſiue ad plenū ſcitis

Et ſecuritas.) ἀσφάλεια, id eſt, Cum tuta res, & nihil eſt periculi: & idcirco Ambroſius uertit, firmitas.

Superueniet interitus.) ἐφίσταται ὄλεθρος, id eſt, Inſtat uel imminet interitus ſiue exitiū, uerbo præſentis temporis, ut efficacius exprimeret inexpectatum mali incurſum. Nec eſt effugient, ſed effugiant, ἐκφύγωσιν, hoc eſt, non poſſent effugere.

In utero habentis.) τῇ ἐν γαστρὶ ἐχούσῃ, id eſt, In utero habenti, dandi caſu. Eſt autem hic ὠδίν, id eſt, dolor, ſed proprie parturiētium. Vnde Ambroſius ſic extulit, Quemadmodū dolor partus prægnanti: ut ſit ſenſus, Sic illis imminere ſubito diem iudicij, ut mulieri grauidæ nixus ingruit & dolor partus.

Non eſtis noctis, neq; tenebrarum.) Valla legit ἐσμέν, id eſt, Sumus, non eſtis. Quanquam quod ad ſenſum pertinet nihil intereſt. Sentit enim de om̄ibus Chriſtianis. Ambroſius legit, Non eſtis noctis.

Loricam fidei.) θώρακα. Ea pars corporis eſt apud medicos, quæ pectus & humeros ac ſcapulas complectitur uſq; ad ſtomachi ſedem. Vnde & ueſtis aut armatura hanc muniens, thorax dicitur. Et galeam ſpem dixit appoſitiue. Nos quo dilucidior eſſet ſermo, uertimus, Pro galea, ſpem ſalutis. *Galeam ſpem ſalutis, pro que eſt ſpes ſalutis.*

Et ædificate alterutrum.) εἷς τὸν ἕνα, id eſt, Vnus unum, hoc eſt, uiciſſim alius alium.

Vt habeatis illos abundantius in charitate.) Græca ſic habent, καὶ ἡγεῖσθαι αὐτοὺς ὑπὲρ ἐκπερισσοῦ ἐν ἀγάπῃ. Quorum ſententia ſic reddi poterat, Vt illos ſummopere habeatis in precio, per charitatem. Ambroſius ita legit, Vt illis ſummum honorem habeatis in charitate &c. Congeminauit autem ὑπὲρ ἐκπερισσοῦ, de quo ſuperius admonuimus.

Propter opus illorum.) διὰ τὸ ἔργον αὐτῶν. Quod perinde ſonat, quaſi dicas, Propter facta illorum. Hunc locum oportet annotare diligenter epiſcopos, qui exigunt à ſuis ſummum honorem, cum ipſi non curent præſtare ſuum officium. Paulus iubet eos haberi in ſummo honore, ſed propter opus, non propter inanem titulum, hoc eſt, laborātes, præſidentes in domino, non cum faſtu dominantes: admonentes, docentes, conſolantes, quod proprium eſt epiſcoporum munus.

Et pacem habete cum eis.) εἰρηνεύετε ἐν αὐτοῖς, id eſt, Pacifici ſitis inter illos. Quanquā interpres uertit ſententiam ſatis recte. Alij Græcorum codices habebant ἐν ἑαυτοῖς, hoc eſt, inter uos. Atq; ita legit Ambroſius. *Varia lectio.*

Corripite inquietos.) νουθετεῖτε τοὺς ἀτάκτους, id eſt, Admonete inordinatos, ſiue incōpoſitos. Sentit autem intractabiles, qui parēre nolunt, & ob hoc turbant cōmunem pacem.

Suſcipite infirmos.) ἀντέχεσθε τῶν ἀσθενῶν, id eſt, Subleuate & fulcite: quod Ambroſius legit, Opitulamini infirmis: nam ἀντέχεσθαι proprie eſt adiutare adnitentem.

Patientes eſtote.) μακροθυμεῖτε, hoc eſt, Lenti ad iracundiam.

In omnibus uobis. εἰς ὑμᾶς, id eſt, In uos.

Omnia autem probate.) Autem, apud Græcos non additur, nec ad rem facit. Cæterū

δοκιμά

Delens quod aduerſus.) Melius dixiſſet, Deleto quod aduerſum nos erat chirographo. Atq; ita legit Ambroſius, ἐξαλείψας τὸ καθ᾽ ἡμῶν χειρόγραφον.

Locus uulgò nõ intellectus

Chirographũ decreti.) Græcæ Decretis eſt, τοῖς δόγμασιν. Græci codices ita diſtinguũt, ut accipias chirographum deletum, quod erat nobis contrariũ per decreta legis Moſaicæ, ſiue per decreta legis diuinæ. Sanè diuus Auguſtinus epiſt. quinquageſimanona ad Paulinum, legit Chirographum in decretis. Theophylactus interpretatur chirographum profeſſionis Moſaicæ, ſublatum & antiquatum decreto fidei euangelicæ. Metaphora ducta ab obligationibus legitimis. Vehementius obligat ſyngrapha αὐτόγραφος, hoc eſt, quã tuapte manu ſcripſeris, hãc Græci chirographũ uocant. Id irritũ fit uel diſpunctione ſiue cancellatione, quæ fiebat inductione linearum tranſuerſarum: uel litura quæ fiebat ſpongia in corticibus, aut ſtilo in tabellis ceratis: uel laceratione. In diſpunctione manẽt ſcripturæ ueſtigia, in litura nequaquam. Paulus igitur ut exaggeret dei erga nos clementiam, primũ declarat nos ſic obſtrictos fuiſſe, ut nequaquam eſſet locus inficiandi. Legis enim profeſſio ueluti chirographum, & ipſa res atque etiam conſcientia coarguebat nos tranſgreſſores eſſe legis. Quid igitur ſupererat, niſi pœna quæ ex pacto debebatur, hoc eſt, è chirographo noſtro? Hic exuberauit dei benignitas. Si damnaſſet, queri non poteramus, Si debiti partem relaxaſſet, partem reliquiſſet, multa debebatur gratia. Si diſpunxiſſet chirographum, ſupereſſent ueteris obligationis ueſtigia, nunc ſemel deleuit & oblitterauit, tegens quicquid erat nobis contrarium, & unde renaſci poſſet actio: nec hoc contentus, diſcidit ac lacerauit chirographũ, tollens è medio & affigens illud cruci, in qua pro nobis dependerat, quod debebamus, & obligationem mortis uertit in pactum æternæ ſalutis. Huiuſmodi quiddam annotauit diuus Chryſoſtomus in homilia quadam. Nec ocioſum eſt in emphaſi uocũ philoſophari, præſertim in ſcriptis beati Pauli, cuius oratio ſchematibus ac tropis undiq; ſcatet.

Traduxit.) ἐδειγμάτισεν. quod Ambroſius uertit oſtentauit. Auguſtinus epiſtola quinquageſimanona ad Paulinum, legit exemplauit, Græcam uocem fidelius quàm elegantius exprimens. Ad eundem modum adduxit libro de agone Chriſtiano, capite ſecundo. Mirum autem quid ſequutus, ſubinde locum hunc adducat hiſce uerbis, Exuens ſe carnẽ, principatus & poteſtates exemplauit, quaſi ſenſerit Paulus, ita demum deuinci principatus, ſi uictor futurus carnem exuat. Sic enim & interpretaẽ libro aduerſus Fauſtũ xvi. cap. xxix. Quin & Hilarius libro de trinitate ix. locum hunc ſic refert, Delens quod aduerſum nos erat chirographum in ſententijs, quod erat contrarium nobis, & ipſum tulit è medio affigens illud cruci, exutus carnem, & poteſtates oſtentui eſſe fecit. Ac ne quis exiſtimet hoc deprauatione ſcripturæ accidiſſe, repetit carnis mentionem in explicando. Tale quiddam innuit & Scholiaſtæ commentum. Videntur illi ἀπεκδυσάμενος accepiſſe reciproce, exuens ſeipſum, quemadmodum luctaturi quo ſint expeditiores ueſtem abijciunt, ita Chriſtus carnem. Sed ad rem. Hic eodem uerbo Latino reddit παραδειγματίσαι, hoc eſt, Traducere, in initio Matthæi, & hoc loco δειγματίζειν, quum illud ſignificet In exemplũ uertere, hoc oſtentare, & ſpectandum omnibus proponere. Alluditur enim ad morem triumphantium, qui trophæa ſua circumferebant, & populo oſtentabant monumẽta uictoriæ &c. Quod ſi Thomas potuiſſet Græcos interpretes conſulere, non opus erat hic geminis interpretationibus pro unica: Traduxit, inquit, ſanctos in cœlum. Aut traduxit, hoc eſt, Expulit dæmones ab homine. Origenes in exodum homilia quarta, aut certe huius interpres explicat uim huius uerbi: Quos, inquit, in aduentu ſuo Chriſtus dicitur traduxiſſe, hoc eſt, Captiuos duxiſſe, & triumphaſſe in ligno crucis.

Expenſa Auguſtini interpretatio.

Traduxit, Thoma interprete.

Confidẽter palàm.) ἐν παῤῥησίᾳ, quod Ambroſius legit In autoritate. Origenes in Ieſum Naue, homilia octaua legit, Traduxit libere triumphans. Eſt autem παῤῥησία quum quis palàm audet, præſertim in loquendo. quanquam Paulus aliquoties uſurpat ad alia.

Palàm triumphans.) Illud obiter admonendum, ſpolians & triumphans, & cætera participia hoc loco, præteriti temporis eſſe.

In ſeipſo.) ἐν αὐτῷ. Accipi poteſt, Per ſeipſum, hoc eſt, Suis ipſius præſidijs.

Neomeniæ.) νεομηνίας, id eſt, Nouilunij, à νέος nouus, & μὴν μηνὸς luna, ſiue menſis. ſiquidem Græci non à Calendis, ſed ab initio nouæ lunæ menſem auſpicantur.

Lectio duplex.

Triumphans illos in ſemetipſo.) Origenis interpres homilia in Ieſum Naue octaua. indicat

indicat in nonnullis codicibus legi, In ſemetipſo, cæterũ in Græcis haberi ſcriptum, In ligno. At hodie conſentiunt hoc ſanè loco Græcorum exemplaria cum noſtris. Sunt quos urget hic ſcrupulus, ſatiſne Latine dicatur Triumphãs illos. certe triũphatas gentes dixit Verg.

Iudicet in cibo aut in potu.) Eſt iucunda uocum affinitas in Græcis, quam interpres nõ affectauit, ἐν βρώσει ἢ ἐν πόσει, dicere poteris, in eſculentis aut poculentis. Habet enim hoc ſchema præter iucunditatem, & contemptus & faſtidij ſignificationem. Quod genus eſt illud, Quotidianarum harum formarum. Quid ad hæc dicent iſti, qui nulla ex re magis iudicant proximum, quàm ex cibo & potu, & ueſte.

Corpus autem Chriſti.) Græca ſcholia, nominatim autem Theophylactus, indicant hũc locũ bifariam legi. Primũ ita, Illa ſunt umbra, ſed corpus ipſum, hoc eſt, ueritas, eſt Chriſti, τὸ δὲ σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Rurſum ita, Corpus Chriſti, nemo uos decipiat, ut referas corpus ad fideles, qui ſunt membra Chriſti, ut ſit ſenſus, Vos autem qui eſtis corpus Chriſti, nemo deuertat à præmio quod cœpiſtis promereri credendo in illum. Atq; hic ſenſus probatur Auguſtino in epiſtola ad Paulinũ. Sed prior lectio mihi uidetur accommodatior, utpote minus coacta. Ambroſius uidetur tertium quendam ſenſum arripere, quaſi umbra & corpus utrũq; referatur ad ea quæ præceſſerunt, cibus, potus, feſtũ, neomeniæ, ſabbata, hæc omnia erant umbra futurorum, ſed eadem corpus Chriſti. ſic enim infert: Hæc autem omnia ſunt corpus Chriſti, quia elementorum per effectus ſunt uocabula. Sed apoſtolus mea ſentẽtia, corpus Chriſti uocat illa, quod quicquid illis adumbrabatur, id in Chriſto ſit exhibitũ, ut iam illa ſint negligenda. Quum abeſt ipſum corpus, umbris utcunq; paſcimur, cum adeſt, offendit etiam umbra. Atq; hunc ut dixi ſenſum ſequitur Auguſtinus in epiſtola ad Paulinum, quinquageſima nona. *Ordo triplex.*

Quæ ſunt umbra fut.) Auguſtinus aduerſus Fauſtum, libro ſexto, in libris manu deſcriptis, citat Quod eſt umbra. Fortaſſis aliquis Græce ſemiperitus, ἅ mutauit in ὅ, putans articulum pluratiuum non conuenire uerbo ſingularis numeri ἐσί.

Nemo uos ſeducat.) καταβραβευέτω, id eſt, In brabijs, aut præmijs fraudet. ſic enim interpretatur Hieronymus in quæſtionibus ad Algaſiam, quæſtione decima: Nemo aduerſum uos brabium accipiat. Cum enim in certamine poſitus, iniquitate agonothetæ, uel inſidijs magiſtrorum, brabium & debitam ſibi palmam perdit, καταβραβεύεσθαι dicitur. Idq; uerbi uideri uult peculiare Cilicum, in qua prouincia Paulus natus & educatus fuit. Græcanica ſcholia admonent, καταβραβεύειν dici quoties penes alium eſt uictoria, penes alium præmiũ. Ambroſius legit, Nemo uos deuincat. Ex his ſatis liquet, quantum abſit à uero, Iacobi Stapulenſis, hominis alioquin eruditi, in hoc loco ſententia, quam in prima recẽſuit æditione. Verum hunc in errorem induxit Valla, qui putat καταβραβεύειν eſſe ad brabium euocare, ſiue brabium oſtentare. Fortaſſe leuiculum, ſed tamen obiter admonendum illud, brabium dicendum eſſe Latinis, non brauium, hoc eſt, per b, ſecundum literam, non per u. deinde penultima acuta, aut circumflexa, quemadmodum eſt apud Græcos βραβεῖον, brabium ſiue brabeum. Qui de Græcarum uocum etymologijs conſcripſerunt, exiſtimant βραβεῖον dictum à ῥάβδος, mutatis ac tranſpoſitis literulis aliquot, quod eſt uirga, ſiue ſceptrum. unde qui regalia ſceptra geſtant, brabeutæ dicti ſunt, quod horum partes eſſent in certaminibus præmium addicere qui uiciſſet, ne quis inter certantes oriretur tumultus. Atq; id propemodum indicat Martialis in præfatione quadam, cum ait, Contra retiariũ ferula. Sunt qui putant palmeam uirgulam tradi ſolitam uictori, uictoriæ ſymbolum, eamq; uirgam brabeum appellari. Vnde καταβραβεύειν, eſt intercipere præmium, non euocare ad præmium. Heſychius indicat idem pollere παραβραβεύειν. Porrò quod addit θέλων, nõ opponitur inuito aut nolenti, ſed idem pollet ac ſi dicas, ſtudio ſiue data opera, ut intelligerent illos malicioſe inſidiari Coloſſenſibus. quanq; Auguſtinus in epiſt. ad Paulinũ, participiũ uolens, nõ accommodat ad uerbũ ſeducat, ſed ad id quod ſequit̃, In humilitate. Volẽs in humilitate, quaſi dicas, Affectator humilitatis, quemadmodũ dicimus ἐθελόδουλος. Ex Ambroſio colligit̃, eos ſtudio per humilitatẽ deijcere uoluiſſe animos hominũ, ne ſeſe erigerent ad cœleſtia. Nec abhorret hinc Theophylactus, ſeparans participiũ uolens à ſuperioribus, & interpretans pſeudapoſtolos angelos quoſdã colẽdos ingerere, quo per hos pateſieret hominibus aditus ad patrẽ alioquin inacceſſum. Paulus aũt neſcio qd ſupra angelos ſpirat Chriſto fret⁹.

καταβραβεύειν. *Stapulenſis.* *Brabion unde dictum.* *Volens, pro affectator.*

In humilitate.) ἐν ταπεινοφροσύνῃ. Quod refertur ad animi modeſtiam. unde Ambroſius ita reddidit, In humilitate animi, diſtinguens ab humilitate conditionis, quæ ταπείνωσις dicitur. & tamen interim abuſus uidetur ταπεινοφροσύνῃ, in malam partem. Nam qui iactant uiſiones angelorum, craſſos & abiectos requirunt animos, quibus facilius imponant, alioquin naſutis protinus ſubolet impoſtura.

Et religione angelorum.) θρησκείᾳ. Quod religionē ſonat, nonnunꝗ & in bonā partem, ſæpe tamen peregrinam ac ſuperſtitioſam. Vox, ut autumant, à Thracibus deducta, quod apud hos Orpheus multa de dijs confinxerit, traditis ceremonijs, quibus colerentur.

Ambulans.) ἐμβατεύων, id eſt, Ingrediens ea quæ non uidit. Tametſi Hieronymus in eodem loco ἐμβατεύων interpretatur, Incedens faſtuoſe. Mirū unde diuus Auguſtinus legat, *[Diuerſa lectio & interpretatio.]* Quæ non uidit inculcans, quaſi Græce legiſſet ἐμβαθεύων per θ. Ambroſius legit, Ea quæ uidet extollens. Heſychius indicat ἐμβατεῦσαι, nonnunquam idem ualere quod occupare, ueluti locum aut domum, aut totam hæreditatem. Sed Hieronymi magis arridet ſentētia. Metaphoram ductam opinor à tragicis cothurnis, quandoquidem genus hoc ἐμβάδες dicuntur, quod in his ſublimes incedant, qui regem aut deum agunt. Auguſtinus ad Paulinum, indicat in nonnullis Latinorum codicibus ſcriptum fuiſſe, Quæ uidit, quemadmodum legit & Ambroſius: In nonnullis, Quæ non uidit. Sed illud mirum, quum hic loqui uideatur de uiſis angelorū, quomodo Auguſtinus interpretetur de ſacrificijs, quæ quis ideo magni ducit, quod ea uiderit alicubi obſeruari, uel quod non uiderit quidem ea facienda, ſed quod opinione populari ducatur. Neq; minus durum quod Ambroſius hæc ad aſtrologiæ philoſophiæq; ſtudium detorquet.

Senſu carnis.) ὑπὸ τοῦ νοός, id eſt, A mente, ut legit diuus Ambroſius. Sic enim uocat affectum hominis impij.

Creſcit in augmētum.) αὔξει τὴν αὔξησιν. Græca figura eſt, quaſi dicas, uiuit uitam, gaudet gaudium, ſic hoc loco, augeſcit augmentum.

Ab elementis huius mundi,) Huius redundat. tantum eſt, Ab elementis mundi. Mundum enim uocat quicquid uidetur.

Quid adhuc tanꝗ.) Adhuc, redundat. Nec additur apud Ambroſium, τί ὡς, id eſt, Cur tanquam &c.

Viuentes mundo.) In mundo eſt Græce, & ita legit Ambroſius.

Decernitis.) δογματίζεσθε, id eſt, Decernimini. quāquam nec illud decernimini, explicat, id quod ſenſit Paulus. intelligit enim eos decretis & conſtitutionibus hominum duci, ueluti ſubiectos. & hoc uocat δογματίζεσθαι, id eſt, Dogmatizari. Dogma enim Græce decretū eſt, quod Paulus ferè in malam accipit partem, pro legibus quæ nō dei, ſed hominum arbitrio præſcribuntur, quemadmodum paulo ſuperius. unde & decreta pontificum uocamus, diſtinguentes à lege diuina. Iam enim illa præcepta de delectu ciborum, de obſeruatione dierum, de ſacrificijs, hominum eſſe cœperunt, poſteaꝗ apud deum euanuerant. Græcanica ſcholia, admonent Paulū nō dixiſſe δογματίζετε, hoc eſt, Decreta facitis, ſed δογματίζεσθε, id eſt, Decretis oneramini. Annotauit idem Theophylactus, licet interpres Latinus longe diuerſam ſententiā extulerit. Græca ſic habent, ὅρα δὲ καὶ πῶς ἠρέμα αὐτοὺς διακωμῳδεῖ, δογματίζεσθε *[Fœde lapſus Theophylacti interpres.]* εἰπών, ὡς γὰρ παιδία ἄρτι μαθεῖν κάθησθε, φησίν, δογματιζόμενοι καὶ νομοθετούμενοι, τί δεῖ ποιεῖν. Ea ſic reddidit interpres, Aduerte aūt quàm eos ſtultitiæ arguat, uituperetq; : Cū decernitis, inquit, perinde dicat, nec ſecus ac pueri per luſum ſolent, dicaciores uos agitis, qui pridie nati, & nuper inſtructi ſint, in conſeſſum enim ueniſtis, ut ſententias de dogmate proferatis, ſanciatisq; quid factu ſit neceſſarium, cum Græci ſermonis hæc ſit ſententia: Quin & illud uide, ut illos tacite taxat, dicendo δογματίζεσθε. Siquidem ut pueri, inquit, qui nuper diſcere cœperūt, ſedetis, uobiſq; præitur ac præſcribitur, quid facto ſit opus. Hæc admonui lector, ut intelligas quid ſit interpreti peregrini ſermonis fidere. Proinde nec hoc loco pro*[Faber.]*bo Iacobi Fabri ſententiā, qui uertit, Decreta quæritis. Interpres uulgatus, & Ambroſius legiſſe uidentur δογματίζετε. Idē legiſſe uidet Tertullianus lib. de carnis reſurrectione. Quomodo inquit, quidā quaſi uiuētes in mundo ſententiā fertis. Mirum autem quid ſequutus Cyprianus lib. ad Quirinum iij. legat, Quid tanquam uiuētes in mundo, uana ſectamini? Niſi forte quod à uerbo δοκεῖν dicatur δόγμα, humanas de rebus opiniones dicit uanas.

Ne guſta-

Ne guſtaueritis.) Hæc tria uerba apud Græcos, ſingularis numeri ſunt, μὴ ἅψῃ, μηδὲ γεύσῃ, μηδὲ θίγῃς, id eſt, Ne attigeris, neq; guſtaueris, neq; contigeris. Atque hæc uidentur dici à Paulo μιμητικῶς, id eſt, Per imitationem. Sic enim loquebantur qui ſuis decretis onerabant Chriſtianos, ne guſtes hoc, ne tangas illud, ne contrectes hoc. atq; his ceremonijs ſubigebant uelut in tyrannidem, quos Chriſtus liberos eſſe uoluit. Et utinam his quoq; temporibus, non idem facerent ſacerdotes quidam, omiſſis ijs quæ propius ad pietatem pertinent, qui conſtitutiones conſtitutionibus accumulant, hoc tantum agentes, ut plebē quàm maxime fieri poteſt illaqueatam, ſibi reddant obnoxiam, ſuæ tyrannidi ſuoq; quæſtui conſulentes. Non igitur ſic accipiendum eſt, quaſi Paulus prohibeat tangi, guſtariue quippiam, ſed reprehendit eorum ſupercilium, qui hæc magno faſtu prohibebant. Idem palàm indicat diuus Auguſtinus epiſtola quinquageſimanona ad Paulinū. Et tamen Ambroſius ita interpretatur, quaſi Paulus his uerbis deterreat ab omni ſpe mundanorum, mea ſententia non ſatis attente, quod quidem cum tanti uiri pace dictum ſit. Idem citat in eundē ſenſum, enarrans pſalmum centeſimum decimumoctauum, ſermone decimooctauo. Rurſus libro de patriarcha Abraham ſecundo, capite ſexto, alijsq; locis aliquot. Tertullianus recte adducit hunc Pauli locum libro aduerſus Marcionem quinto. Et Theophylactus nobiſcum facit, euidentius etiam gloſſa ordinaria.

Ne guſtaueris, μιμητικῶς.

Expenſa Ambroſij interpretatio.

Ipſo uſu.) τῇ ἀποχρήσει, id eſt, Abuſu. & Ambroſius legit, Per abuſionem. Agit enim de cibo & potu, quæ uſu conſumuntur, & in latrinam excernuntur. Nam ijs proprie dicimur abuti, quæ uſu abſumuntur. quemadmodum & iureconſultorum literæ nos docent.

Rationem quidem habentia ſapientiæ.) λόγον hic interpretantur Speciem, quod quoniam Aquinas ſenſit duriuſculum, annectit id quod ſequitur, In ſuperſtitione. ut intelligamus in eiuſmodi rationem eſſe ſapientiæ, non ſimpliciter, ſed ad ſuperſtitionem. At mihi uidetur oratio inabſoluta. Cœpit enim per μὲν, & non reddidit, quæ illi reſpondet δὲ. Proinde mihi uidetur λόγος, hoc loco ſonare ſermonem aut uerba, ut opponatur rei. Quod ſi abſoluiſſet orationem, dixiſſet ad hunc modum, Quæ omnia uerbotenus uidētur erudita ac magnifica, nimirum ab angelis profecta, ut illi narrant. cæterum re longe abſunt à religione Chriſti, quæ nec in ſuperſtitione, nec in abiectione animi, qua pecudum ritu homines, homunculi cuiuſpiam arbitrio circumaguntur, nec in læſione corporis ſita eſt, cum deus cibo uoluerit honorari corpus, non cruciari inedia, ſed in puritate uitæ & charitate. Nobiſcū facit aperte Theophylactus, Honorem autem corporis hic ſubſidium appellat, iuxta proprietatem ſermonis Hebraici, uelut alibi, honora uiduas, & qui bene perſunt præsbyteri duplici honore digni habeantur.

Thomas Aquinas.

In ſuperſtitione.) ἐν ἐθελοθρησκείᾳ. Quæ eſt falſa religio, interprete Hieronymo, in eo, quē modo citaui loco. Nam ſuperſtitio, δεισιδαιμονία dicit. Ambroſius legit, Superſtitione. Porrò uox Græca ita ſonat, quaſi dicas, Spontanea religio, cū quis ultro ſibi fingit religionē. Nā θρησκεία religio dicitur, à Thracibus, apud quos Orpheus primus cœpit nugari de dijs, ut modo dictū eſt, & θέλω uolo. Idq; probe quadrat in confictas ab homunculis ceremonias.

θρησκεία.

In humilitate.) ταπεινοφροσύνῃ. Diuus Hieronymus hoc quoq; uerbū notat, tanq; improprie hoc loco uſurpatū, cū aliàs uirtutē ſonare ſoleat, hic uiciū, quo quis humilia ſentit atq; terrena. & abiecti eſt animi, ut patiatur ſeſe ueluti bubalū duci naribus præceptis hominū.

Ad non parcendū corpori.) καὶ ἀφειδίᾳ σώματος, quod ad uerbū ſonat, imparſimonia, hoc eſt, cū quis nō parcit alicui rei. Nā φείδομαι parco, & α particula eſt priuatiua. Ambroſius legit, Ad uexationē corporis. Atq; eam lectionē indicat et Auguſtinus in epiſt. ad Paulinū, cuius iam ſæpe meminimus. Sentit enim de ijs qui ſuperſtitioſe lacerabant, aut mutilabant corpus ſuū, aut immoderatis ieiunijs cōficiebant. Manent huius rei nōnullæ reliquiæ hodieq; apud Italos in flagellatorib9, cuiuſmodi multa cōmemorat Apuleius in aſino ſuo.

EX CAPITE TERTIO.

Quæ ſurſum ſunt.) τὰ ἄνω. Cur non potius ſuperna? Et φρονεῖτε, curate, potius quàm ſapite.

Vita ueſtra.) Græci legunt, Noſtra, ἡμῶν, id eſt, Noſtra, prima perſona.

Libidinē.) πάθος. Quod morbū uertas licebit, aut potius Mollicię, ut de effœminatis et pathicis intelligas. Nā alioqui qd attinebat addere libidinē, cū ante dixerit

Fornicatio.

Fornicatio. Neq; enim apte genus ſpeciei ſubnectitur. Porrò molliciem & Flaccus morbũ appellat in Odis, Cum grege turpium morbo uirorum.

Propter quæ uenit.) διʼ ἃ ἔρχεται, id eſt, Propter quæ uenit. ut uenit; ſit præſentis temporis, intelligasq; ſolere ob iſta uenire diuinam iram. Sic enim appellat uindictam.

Filios incredulitatis.) Quod ſuperius uerterat, Diffidentiæ, ἀπειθείας, idem & inobedientiam ſonat. Quanquam hoc loco Ambroſius non addit, in filios diffidentiæ. Tãtum legit, propter quæ uenit. Iam de forma ſermonis huius Hebraica, non ſemel à nobis dictum eſt.

In quibus & uos.) ἐν οἷς. Sermo Græcus anceps eſt, quod articulus referri poſſit, uel ad filios inobedientes, inter quos & Coloſſenſes quondam fuerant, uel ad uicia quæ paulo ante commemorauit. Certe quod mox ſequitur, Cum uiueretis in illis, ad uicia pertinet.

Turpem ſermonem.) αἰσχρολογίαν, id eſt, Turpiloquium.

Mentiri inuicem. Nolite mentiri inuicẽ.) μὴ ψεύδεσθε εἰς ἀλλήλους, id eſt, Ne mentiamini alius aduerſus aliũ. Quid enim eſt mentiri inuicem, quod uertit interpres, niſi mentiri uiciſſim.

Expoliantes.) ἀπεκδυσάμενοι, id eſt, Exuẽtes, id eſt, poſtquàm exuiſtis, nam præteriti temporis eſt. Vocem hanc interpres ſubinde uertit, Expoliantes.

In agnitionem dei.) Dei, redundat, iuxta Græca exemplaria. Nec Ambroſius addit. Nec addebatur in exemplari Donatiani. Cum his cõcordabat exemplar utrũq; Conſtantiẽſe.

Maſculus & fœmina.) Hæc non inuenio apud Græcos. Nec attingit Theophylactus, ſed huc uidetur aſſcriptum ex epiſtolæ ad Galatas capite tertio. Suffragabatur & hic uterq; codex Conſtantienſis.

Gentilis & Iudæus,) Ἕλλην, id eſt, Græcus, pro quo uertit, Gentilis.

Scytha. Barbarus.) Poſt hanc uocem Græci omittunt coniunctionẽ, & oratio fit ardẽtior. Prius enim per iuga coniunxit, Iudæum cum Græco, circuncifionem cum præputio. deinde citra copulam, copulat Barbarum cum Scytha, ſeruũ cum libero. Porrò Barbaro oppoſuit Scytham, non quod is Barbarus non ſit, ſed quod præ hoc reliqui Barbari non ſint Barbari.

Dilecti uiſcera miſericordiæ.) Dilecti, hic participium eſt, nõ nomen, ἠγαπημένοι. Nec eſt Miſericordiæ, ſed οἰκτιρμῶν, id eſt, Miſerationum, numero multitudinis.

Humilitatem.) ταπεινοφροσύνην. quod Ambroſius uertit, Humilitatem ſenſus. Nos modeſtiam maluimus. Nam modeſtia potius eſt, quam Græci uocant, ταπεινοφροσύνην, humilitas ſenſus magis in uicium ſonat, quemadmodum abiectus animo. Etiamſi Græca uox plus quiddã ſignificat, quàm modeſtia. Modeſtus enim eſt, qui non eſt arrogans, at ταπεινόφρων, qui ſibi minus tribuit quàm promeretur.

Modeſtiam.) πρᾳότητα, id eſt, Manſuetudinem ſiue lenitatem.

Patientiam.) μακροθυμίαν, ad uerbum Longanimitatem, ſiue animi lenitatem, aut animi moderationem, qua quis non facile prouocatur.

Supereſt. Charitatem habete.) Habete, non reperio apud Græcos, nec apud Ambroſium, ſed referendus eſt accuſatiuus charitatem, ad uerbum ſuperius, Sitis induti.

Quæ eſt uinculum perfectionis.) σύνδεσμος τελειότητος, id eſt, uinculũ integritatis. Reſpexit enim ad corpus, in quo ſpiritus colligat & connectit omnia membra, alioqui dilapſura. Quanquam non me fugit pleroſque ſecus interpretari. Præterea Pax dei eſt, & apud Græcos, & Ambroſium, non Pax Chriſti.

Locus perperã expoſitus. Exultat.) βραβευέτω, id eſt, Præmij loco detur, ſiue cõtingat, aut palmam ferat, hoc eſt. Ne iudicet ira in uobis, aut inuidia, aut ſuperbia, ſed pax deferat palmam, ut is putet ſe uiciſſe, qui cæterarum rerum diſpendio pacem conſeruauerit. nam hæc demũ eſt pax dei. Alioqui pax mundi ex uindicta naſcitur. In hanc fermè ſententiam interpretatur Theophylactus. Iam uero quorſum attinet recenſere, quid in hunc locum commentati ſint theologi recentiores, ſequuti uerbum exultandi. In qua.) In quam, εἰς ἥν, ſiue Ad quam.

Et grati ſitis.) καὶ εὐχάριστοι γίνεσθε, Superius admonuimus ex Hieronymiana ſententia εὐχάριστον, in diuinis literis accipi pro gratioſo & amabili, quemadmodum opinor accipiendum hôc loco. Siquidem id adiecit, uelut indicans, qua ratione pax inter eos poſſit conſiſtere, ſi comes ſint & benigni erga omnes, propenſi ad bene merendũ de omnibus. Theophylactus interpretatur, Grati erga deũ, hoc eſt, memores, qualis ille fuerit in nos, ut & ipſi uiciſſim clementes ſimus erga conſeruos. Verũ hæc expoſitio mihi uidetur eſſe coactior.

Abundanter.)

Abundanter.) πλουσίως, quaſi dicas Opulente & diuitum more. Nam hoc uerbo delectatus eſt Paulus, quoties exuberantiam cuiuſcunq; rei ſignificari uult.

Docentes & commonentes.) Aut abuſus eſt participio loco uerbi, idq; iuxta proprietatem Hebræi ſermonis, aut hæc referēda ſunt ad id quod præceſſit, Grati ſitis, deinde ueluti per parentheſim interiectis aliquot uerbis, ſubnectatur, Docentes & commonentes, ut hæc ſit Chriſtiana benignitas, docere & commonere. Cæterum uoſmetipſos quod Græcis eſt ἑαυτούς, melius tranſtuliſſet, Vos inuicem. Quis enim docet ſeipſum?

In pſalmis.) In redundat apud nos, nec eſt apud Græcos, nec apud Ambroſium.

In cordibus.) In corde. Et eſt Domino, non deo. Deinde, Omne quodcunque, & cōiunctionem addunt Græci.

Deo & patri.) τῷ θεῷ καὶ πατρί. Articulus ſemel duntaxat poſitus facit, ut dei patriſq; cognomen ad unam perſonam pertineat. Ei qui eſt deus ac pater, Deus ob autoritatem, pater ob eximiam in nos charitatem.

Ad illas.) πρὸς αὐτάς, id eſt, Erga illas, ſiue aduerſus illas.

Placitum eſt in domino.) In, redundat, εὐάρεστον τῷ κυρίῳ, gratum ſiue acceptum.

Ad indignationem.) μὴ ἐρεθίζετε, id eſt, Ne prouocetis. Ad indignationem, additum eſt ab interprete quopiam. Ambroſius tamen legit, Ad iram prouocare.

Puſillo animo.) μὴ ἀθυμῶσιν, id eſt, Ne deſpondeant animum, & animo deijciantur.

Ad oculum ſeruientes.) Rurſum uſus eſt illis duobus nominibus, ἐν ὀφθαλμοδουλείαις, & ἀνθρωπάρεσκοι, de quibus ante admonuimus.

Timentes dominum.) θεόν, id eſt, Deum, pro dominum legunt Græci, ne quis accipiat hominem eſſe timendum.

Sicut in domino.) ὡς τῷ κυρίῳ, Tanquam domino, hoc eſt, Deo.

Chriſto ſeruite.) τῷ γὰρ κυρίῳ χριστῷ δουλεύετε, id eſt, Domino enim Chriſto ſeruitis. tametſi Græca uox eſt anceps, δουλεύετε. Ambroſius legit ad hunc modum, Recipietis retributionē hæreditatis domini Chriſti, cui ſeruitis. *Lectio diuerſa.*

Qui enim iniuriam facit.) ὁ δὲ ἀδικῶν, id eſt, Qui uero iniuriam facit, aut qui non recte facit. Ambroſius legit, Qui enim inique gerit, fert id quod geſſit inique, quo ſeruet Græcarū uocum affinitatem, ἀδικῶν, & ἠδίκησε. Quam nos ita reddidimus, Qui peccabit, reportabit peccatū ſuum. Auguſtinus libro de natura boni aduerſus Manichæos, neſcio quid ſequutus adducit hoc teſtimonium his uerbis: Quod enim nocet, recipiet illud quod nocuit.

Acceptio apud deum.) προσωποληψία, id eſt, Perſonæ reſpectus, ſiue diſcrimen.

Apud deum.) In Græcis codicibus non reperio. Nec hic agitur proprie de reſpectu perſonarum apud deum, ſed de paribus peccatis.

EX CAPITE QVARTO.

ET æquum.) τὴν ἰσότητα, id eſt, Aequalitatem, ſeu potius æquabilitatem. Et iuſtum uocat, id quod ſeruis debetur à dominis. Aequabilitatē, ne alium in delitijs habeant, aliū inique tractent, quæ res intolerabilem facit ſeruitutē. Preterea uos, pronomen, interpres addidit de ſuo, οἱ κύριοι, Ambroſius non addidit.

Sale ſit conditus.) ἅλατι ἠρτυμένος. Ambroſius legit, Semper in ſale gratia ſit conditus, quaſi dictum ſit, Sermo ueſter ſit ſalſus, conditus gratia. Tametſi Græca perinde ualent ac ſi dicas, Sermo ueſter ſemper habeat gratiam, ſale conditus, ut intelligamus iucunditatē ac modeſtiam in colloquijs Chriſtianorū cum ethnicis, ſed eam cum ſapientia coniunctam. Hoc detorqueri poteſt ad nos, ſi quando cum magnatibus agendum eſt, ne intempeſtiua maledicentia & acerbitate prouocemus eos, reddamuſq; deteriores quàm ſunt, ſed prudēti moderatione ſermonis paulatim adducamus ad meliora, ſi quid aberrāt. *Quomodo monendi magnates.*

Nota faciet.) Græci legunt, numero multitudinis, πάντα ὑμῖν γνωριοῦσι τὰ ὧδε, id eſt, Omnia uobis nota facient quæ hic ſunt. Loquitur enim de duobus, Tychico & Oneſimo, Nec additur, qui pronomen, nec apud Græcos, nec apud Ambroſium.

De quo accepiſtis mandata.) Sermo Latinus uideri poſſit anceps, & intelligi per Barnabam aliquid fuiſſe præceptum Coloſſenſibus. Quod ita demiror interpretari Theophylactum. Sed Græci carent hac ambiguitate, περὶ οὗ. Rurſum dubium eſt, utrum Græcus articulus referat Barnabam, an Marcum. Hic rurſus mihi monendus eſt lector,

lector, quàm non ſit tutum credere libris in aliam uerſis linguam. In prioribus æditionibus aſſcripſi duo uerba, fretus interprete, quia fortaſſe tum Græcus codex non erat ad manum, In hac quarta æditione conſului Græcum codicem, & multo aliud reperio quàm interpres nobis tradidit, Nam Græca ſic habent, παρὰ βαρνάβα ἴσως ἐλάβον τὰς ἐντολὰς, ὥστε δέξασθαι αὐτὸν περὶ τιμῆς. δύναται μὲν στίξαι, καὶ εἰς τὸ ἐλάβετε ἐντολὰς, εἶτα ἀπ᾽ ἄλλης ἀρχῆς ἀναγνῶναι, τὸ ἐὰν ἔλθῃ πρὸς ὑμᾶς ὦ κολασσαεῖς δέξασθε αὐτὸν ἐντίμως, id eſt, De Barnaba forſitan acceperant mandatum, ut eum honorifice reciperent. Poteſt quidem poni punctũ poſt hæc uerba, accepiſtis mandata, deinde ab alio initio legi, Si uenerit ad uos ô Colaſſenſes, excipite illum honorifice. Quód apud Theophylactum legitur παρὰ βαρνάβα, aut παρὰ uſurpauit pro περὶ, aut quod eſt credibilius, ſcriptor ita deprauauit. Indicat autem Theophylactus ſi coniunctim legas, dicendum δέξασθαι modo infinito ut legit Ambroſius. Si diſiunctim, δέξασθε modo imperandi. Qui dicitur Iuſtus.) Iuſtus hic Latina uox ἰοῦστος, cũ Paulus teſtetur fuiſſe Iudæũ.

Semper ſollicitus.) ἀγωνιζόμενος, id eſt, Certans ſiue laborãs, uel potius enixe laborans.

Vt ſtetis perfecti.) Vt ſitis, ἵνα ἦτε. Atq; ita legit Ambroſius. Apparet interpretem pro ἦτε legiſſe στῆτε.

Multum laborem.) ζῆλον πολὺν, id eſt, Multum zelum, ſiue multam æmulationem.

Lucas medicus.) λουκᾶς ὁ ἰατρός. Articulus diſcernẽdi cauſa additus, magis ſuadet, ut hoc de alio quopiam Luca dictum accipiamus. Ambigunt enim interpretes.

Et quæ in domo eius eſt eccleſiam.) καὶ τὴν κατ᾽ οἶκον αὐτοῦ ἐκκλησίαν, id eſt, Et domeſticam eius eccleſiam. Ambroſius, ſi modo non fallunt códices, exiſtimat Nympham fuiſſe mulierem deuotam, ut uocant. Sed αὐτοῦ pronomen apud Græcos additũ, ſignificat uirum fuiſſe, non mulierẽ Nympham. Porrò quod addit, Et quæ in domo illius eſt eccleſiã, opinor hic eccleſiam accipi nõ pro uniuerſo cœtu, ſed pro reliqua familia iam Chriſtiana. Nam Græci interpretes putant, magnatem aliquem ob id fuiſſe, quod domi habuerit eccleſiam.

Eccleſia quænis congregatio.

Et quum lecta fuerit.) Ex huius occaſione loci, quidam epiſtolam ſubornarunt, uelut à Paulo ſcriptam Laodicenſibus, ſed quæ nihil habeat Pauli, præter uoculas aliquot ex cæteris eius epiſtolis mendicatas. Etiamſi Faber homo doctus, ſed aliquoties nimiũ candidus, diligenter reliquis admiſcuit epiſtolis. Græcanica ſcholia, negant hanc epiſtolam, de qua hic agit, à Paulo ſcriptam fuiſſe Laodicenſibus. Neque enim dixit, Quæ ſcripta fuit ad Laodicenſes, ſed quæ ſcripta fuit ex Laodicea. Proinde fuiſſe epiſtolam, quam Laodicenſis quiſpiam ſcripſerit ad Paulum, in qua tamen ineſſent quæ ad Coloſſenſium rem pertinerent. Theophylactus indicat fuiſſe, qui putarint hanc eſſe quæ prior eſt Pauli ad Timotheum, quod eam ſcripſerit Laodiceæ. Tertullianus libro aduerſus Marcionem quinto, indicat hæreticos quoſdam tradere, epiſtolam quæ iuxta nos ſcribit̃ Epheſijs, Laodiceis inſcriptam fuiſſe. Verum ut hac de re non pronuncio, ita nihil uereor aſſeuerare, eam quam Stapulenſis addidit Pauli non eſſe. Non eſt cuiuſuis hominis Paulinum pectus effingere. Tonat, fulgurat, meras flammas loquit̃ Paulus. At hæc præterquàm quod breuiſſima eſt, quàm friget, quàm iacet. Iam illud ſtultum etiam eſt, non ſolum impudens, quod pleraque ex hac ipſa collegit epiſtola, quiſquis hanc effinxit. At ſi quicquid erat in epiſtola Laodicenſium, idem in hac habetur, & quidem tanto copioſius, quorſum attinebat mandare, ut illa hic quoque legeretur? Denique qui factum eſt, ut hæc epiſtola apud Latinos extet, quum nullus ſit apud Græcos, ne ueterum quidem, qui teſtetur eam à ſe lectam? Quãquam quid attinet argumentari. Legat qui uolet epiſtolam, extat enim in Iacobi Fabri Stapulẽſis commentarijs. Nullum argumentum efficacius perſuaſerit eam non eſſe Pauli, quàm ipſa epiſtola. Et ſi quid mihi naris eſt, eiuſdem eſt opificis, qui nænijs ſuis omnium ueterum theologorum omnia ſcripta contaminauit, conſpurcauit, perdidit, ac præcipue eius, qui præ cæteris indignus erat ea contumelia, nempe diui Hieronymi. Nihil enim ferè habemus huius præter commentarios in prophetas & epiſtolas aliquot, quod non ſit ſtudioſe ab hoc furcifero uel mutilatum, uel adulteratum, uel confuſum, turpiſſimeq́; contaminatũ, ut ne quid dicam de tot uoluminibus inſulſiſſimis, quæ idem artifex Hieronymi titulo euulgauit. At Fabri mei candorem, & ipſe libens imitarer, niſi uiderem fieri, ut dum ad hunc modum obſecundamus indoctis aliquot, indignis afficiantur contumelijs, non ſolum heroes illi, qui nobis pulcherrima ſui monumenta reliquerunt, uerumetiam bonæ ſpei ingenia, quæ hac impoſtura,

Faber.

Epiſtola falſò inſcripta Paulo.

Hieronymus cõtaminatus.

impoſtura, aut deterrentur à literis, ſi ſuboleat, aut inficiuntur ſi non ſuboleat. Idem conſimili candore, pſalterio ſuo, adiecit epiſtolam Hieronymi nomine ad Damaſum papam, in qua poſtulat, ut ad calcem in ſingulis pſalmis adderetur, Gloria patri. Atqui hac ne fingi quidem poſſit quicquàm infantius, indoctius, inſulſius. Tantum abeſt, ut Hieronymi, hoc eſt, hominis inimitabili doctrina ſimul & eloquentia præditi uideri poſſit.

Vobis legatur.) ἵνα καὶ ὑμεῖς ἀναγνῶτε, id eſt, Vt & uos legatis, nam præceſſit eam.

Gratia.) Domini noſtri Ieſu Chriſti. Hæc omnia apud Græcos non inuenio. Et ita legit Ambroſius, quemadmodum habetur in Græcis exēplaribus, ἡ χάρις μεθ' ὑμῶν, id eſt, Gratia uobiſcum. In codice Donatiani ſcriptum erat, Gratia domini Ieſu uobiſcū: uterq; codex è Conſtantia præbitus, conſentiebat cum Græcis, Gratia uobiſcum, Amen. Supereſt apud nos.

Annotationum in epiſtolam ad Coloſſenſes, per Deſiderium Eraſmum Roterodamum, finis.

IN EPISTOLAM PAVLI AD THESSALONICENSES PRIOREM, ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI. EX CAP. I.

ET pax.) Hoc loco Græci addunt illa penè ſolennia, à deo patre noſtro, & domino Ieſu Chriſto, cum Ambroſius tantum legat, Gratia uobis, & pax, iuxta noſtros codices. Supereſt apud Græcos.

Memores operis.) Poteſt & ſic accipi, Memores ueſtri ꝑpter opus fidei, ut ſubaudias, ἕνεκα. Suſtinētiæ.) ὑπομονῆς. i. Tolerātiæ ſiue patiētiæ ſpei, hoc eſt, Quod patiēter perſeueraſtis in ſpe. Ambroſius legit, Expectationis, pro ſuſtinētiæ.

Ante deum.) ἔμπροσθεν τοῦ θεοῦ, id eſt, Coram deo.

Scientes fratres.) Nec apud Græcos in hoc ſermone, ſeruata eſt ratio Grammatices, quod tamen incommodum nos interpretatione uitauimus, etiamſi me non fugit Theophylactum ad Paulum referre Scientes.

Non in ſermone tantum.) In proxima epiſtola admonuimus λόγον opponi ueritati & efficaciæ, pro quo illic interpres uerterat Speciem. Itidem hic ſentit prædicationem ſuam, & miraculis fuiſſe comprobatam.

In plenitudine.) ἐν πληροφορίᾳ. De quo ſuperius admonuimus, id eſt, In certitudine, & certa perſuaſione. Nec enim certam facit fidem, qui docet tantū, ſed qui miraculis ac malorū tolerantia perſuadet, is demum uere perſuadet, id quod non faciebant ψευδαπόστολοι. πληροφορία. Theophylactus tamen hoc poſtremum ad toleratas afflictiones refert, quod cōſentaneū non ſit, quenquàm pro uana doctrina tantum uelle perpeti malorum. Thomas duas adducit interpretationes, ſed quarum neutra ſcopum attingat: In plenitudine, inquit, ne ſe putarent minus accepiſſe, quàm Iudæos. Aut, In plenitudine, quia nihil illis non tradiderit Paulus eorum quæ ad fidem pertinēt. Ambroſius Græcam uocem ita circumloquutus eſt, Non in phantaſia, ſed in ueritate plenitudinis. Thomas.

Excipientes uerbum.) δεξάμενοι τὸν λόγον. Melius recepto uerbo, ſiue ſermone, ſiue Qui domini uerbum accepiſtis: quod ut Paulus tradidit, non ſine perſecutione, ita illi receperunt non citra afflictionem & inſectationem malorum. Cæterum hoc loco, aut δεξάμενοι participium poſitum eſt loco uerbi, aut ita diſtinguendum eſt, quemadmodū diſtinguit Theophylactus, Imitatores mei facti eſtis & domini, ut hactenus ſit diſtinctio, deinde ſequatur, Excipientes uerbum, ut ſit ſenſus, Imitati eſtis me & ipſum Chriſtū, eo quod

pſeudapoſtoli,ſed manſuetudine,& lenitate. Vtraq; ſcripturam indicat Theophylactus
interpres. Ambroſius Honori legit,nõ oneri,& ita ediſſerit:Ad cõprimendos,inquit,eos,
quibus nec facultas erat nec pudor,& tamẽ honorẽ ſibi poſcebant. Se ẽm potius ꝗ dei do
ctriná cõmendari uolebant. Apoſtolus aũt qui gloriá non ad præſens,ſed in futuro requi
rebat,ſe humilẽ faciebat,ut dei prædicatio exaltaretur. Hactenus Ambroſius. Iam ut illud
donemus in cõtextu pro oneri ſcriptũ honori,certe palàm eſt,Ambroſiũ amplecti ſenten
tiam,quæ nobis uiſa eſt potior. Cui ego ſanè libẽtius ſubſcripſerim,nõ tantũ ob id quod
aptius quadret ad huius loci ſententiã,cũ cæteris item cõpluſculis ad hũc ipſum locis pul
chre cõſentiens,uerũetiam quod inter tot egregias dotes quibus principem ac præcipue
epiſcopũ præditũ eſſe oportet,nõ alia ſit,qua uel ornet decentius,uel cõmendetur effica
cius,ꝗ morũ & ingenij lenitas ac manſuetudo,quæ ferè nõ niſi eximiã probitatẽ, & inſi/
gnem ſapientiã,tum comitari ſolent,tum arguere. Vulgaris,aut ficta probitas ſuũ habet
faſtũ,ſuũ habet ſuperciliũ,& ſibi plus æquo indulgens,ut alienarũ uirtutum eſt maligna
æſtimatrix,ita uitiorũ alienorum acerba inſectatrix eſt. Quanq; aũt huius laudis prima
ſecundũ Chriſtũ gloria penes Paulũ noſtrũ eſt,qui quũ cæteros omnes omnibus & doti
bus & officijs apoſtolicis longe præcurreret,tamen unus apoſtolũ eſſe ſeſe uelut ignora/
bat,hoc ſeſe gerẽs ſubmiſſius,quo maior eſſet:tamen his quidẽ temporibus,neminẽ noui
qui propius ad hanc laudẽ accedat,ꝗ ille meus,imò non meus,ſed totius inſulæ Britanni
cæ Mœcenas Gulielmus Vuaramus archiepiſcopus Cantuarienſis,in quo cum nihil ſit,
quacũq; contempleris hominẽ,quod non eximium ac maximũ eſſe iudices,tamen haud
alia re maior uideri ſolet,quàm quod modis omnibus maximus, ſolus ipſe magnitudinẽ
ſuam nõ agnoſcat. Quo ſit,ut cũ cæteris uirtutibus ſuperet,etiam maximos,hoc uno no/
mine ſuperet & ſeipſum,quod ſibi magnus non eſt. Si quis expendat dignitatis faſtigiũ,
ſi negociorum molem & amplitudinem,ſi iudicium penè diuinũ,ſi uim ingenij incompa
rabilem,ſi eruditionẽ undiquaq; abſolutam,ſi uitæ puritatẽ,ſi fortunæ ſplendorem,quẽ
pro temporum ac regionis cõſuetudine,tolerat uerius quàm habet,ne inter ſummos qui
dem ullum inuenies,quẽ cum hoc auſis cõferre. Rurſum ſic obuius & expoſitus eſt omi/
bus,ut uix reperias uel in media plebe,inter infimæ ſortis homines,quem hic nõ anteeat
comitate,facilitate,manſuetudine. O mentem uere heroicam & apoſtolico uiro dignam,
cum humanũ prætergreſſus ſis modum,tum teipſum in ordinem redigere,ac nec infimũ
quenq; hominem faſtidire. Alijs paululũ eruditionis criſtas erigit. Alijs imaginum ſplen
dor animos effert. Sunt quibus uita caſtior ſupercilium adducat. Neq; deſunt,quos me/
diocris etiã aura fortunæ ſuſtollat,neq; ſui ſinat meminiſſe. Hic ſemp in omĩ doctrinæ ge/
nere ſummas tenuit,ut qui ingenio longe feliciſſimo,quod naturæ deiq; munere contige
rat,ſtudium adiunxerit indefatigabile. Deinde in grauiſſimis ſimul ac ſplendidiſſimis re/
gni regiſq; negocijs,toties ac tot annos uerſatus eſt,idq; non ſine ſumma laude,tum pie/
tatis,tum prudentiæ. Nũc deniq; ceu mirificus quidam Geryon,tergeminum heroa ſuæ
præſtat uniuerſæ Britanniæ,archiepiſcopum ac primatem,cancellarium,& Mœcenatẽ,
archiepiſcopum religioni,cancellariũ iuſticiæ & reipublicæ, Mœcenatem ſtudijs. Quis
eſt tanto animi robore præditus,qui non ſub horũ uno quolibet ſudet anheletq;, quæ uir
ille ſolus ſuſtinet? præſertim qui prorſus intelligat quid quiſq; titulus efflagitet. Siquidẽ
archiepiſcopi primatiſq; titulus,quem uir ille ſanctiſſimus Thomas,ſuo martyrio reddi/
dit auguſtiorẽ,illud exigit,ut quod Romanus pontifex uniuerſo debet orbi,hoc ille uni/
uerſæ præſtet Britanniæ. Iam cancellarij munus,ſummũ & incorruptum totius regni iu/
dicem requirit,& ad quẽ omnibus ſit aditus,laicis pariter & clericis,à quo tamen nulla iã
ſit appellatio. Quas hic negociorũ moles,quos cauſarum fluctus uno ab homine ſuſtine/
ri putas? Vt ne uocem interim ad hãc rationem,neq; pauca,neq; mediocria curarũ pon/
dera,quæ ex regijs accedunt negocijs,ut domeſticas ſollicitudines diſſimulẽ,quas in tam
numeroſa familia non mediocres eſſe conſentaneum eſt. Et tamẽ unum illud pectus, tot
rebus obeundis,nõ ſolum ſufficit,uerumetiam supereſt. In tam immenſo circumſtrepen/
tium negociorum agmine ſuppetit,quod tribuat religioni,quod priuatis amicorum affe/
ctibus,quod euoluendis libris,quos adeo non faſtidit,ut cũ nullis amicis confabuletur li/
bentius,quoties à publicis functionibus ocij nonnihil ſuffurari licet. Nimirum hoc illi tri/

Dos prima principum.

Archiepiſcopus Cãtuarienſis.

Modeſtia laus.

Memento lector hæc eſſe ſcripta,prima editione, hoc eſt An. 1515.

Thomas Cantuarienſis.

buit admiranda quædam naturæ felicitas, & incredibilis ingenij dexteritas, hoc iudiciū
non minus acre ꝗ promptum & expeditum, hoc diutinus rerum uſus, ſuper omnia uero
perpetua quædā uitæ ſobrietas ac uigilantia. Ne minima quidē ætatis portio datur aleæ,
Sobrietatis nulla uoluptatibus, nulla cōuiuijs, nulla ſomno, imò naturæ quoq; nōnihil detrahit, quod
laus. adijciat iuuandæ patriæ. Hac ratione fit, ut & tempus & ætas iam alioqui grandior, & ua-
letudo tot tantiſq; negocijs obeundis, ſuſtinendis, exantlandiſq; ſufficiat, quibus ne decē
quidem alij pares eſſe poſſint. Iam fieri non poteſt quin, in tam uaria negociorum turba,
quædam exiſtant non ingentia ſolum, ſed etiam moleſta, periculoſaq;. Quandoquidem
non temere dictum eſt illud, ne Iouem quidem placere omnibus. At hunc nemo uidit tri-
ſtem, nemo cōmotū, nemo uultuoſum: tāta eſt infatigati pectoris uis & conſtantia. Tum
Aequitas æquitas ac ſuauitas tanta, ut ab hoc uicti diſcedant æquioribus animis, quàm à nonnullis
ſolent uictores. Sibi perpetuo tranquillus eſt, alijs comis & alacris. Iam uero Mœcenatis
perſonam quam ultro ſuſcepit, ita tuetur ac ſuſtinet, ut inſula ſemper uiris & opibus pol-
Britāniæ laus lens, olim religione nobilis, nunc optimis item literis ac diſciplinis, huius potiſſimum ope-
ra ſic effloruerit, ut nulli regioni cedere debeat, ſeu Græcæ pariter ac Latinæ literaturæ
peritiam requiras, ſeu ſpectes eloquentiæ uires, ſeu mathematicorum acumina, ſeu reli-
quā philoſophiæ cognitionē, ſeu literarū arcanarū myſteria. Vnus alit plurimos, euehit
pleroſq;, fauet, fouet, ornat, ac tuetur omnes, non ſolū eximios, ſed & mediocres, nec ſuos
Benignitas tantū, ſed exteros etiā & quouis ſub cœlo natos. Quorū in numero me quoq;, quantuluſ-
cūq; ſum, eſſe uoluit illius benignitas. Cuius beneficentiæ, ꝗq; aliâs quoq; pſuſæ & exun-
danti, illud etiam geminam addit gratiam, quod uix unꝗ admoneri ſeſe patitur, roga-
ri nūꝗ. Quin & gratias agentē mox interpellat, uelut hoc ipſum nimiū ſit eum, qui ſum-
mo ſit affectus beneficio, uerbis agnoſcere quod accepit. Abunde ſibi relatam gratiā pu-
tat, ſi ſtudijs profuit, ſi bene ceſſit omībus quod ille de ſuo priuato cōtulit munus. Et quē-
admodum nō iactat, ſi feliciter prouenit benignitas, ita negligit ac ceu nō meminit, ſi quā-
do ſecus euenit. Quandoquidem fieri non poteſt, quin & id accidat nonnunꝗ ei, qui pro-
penſus ſit ad bene merendum de omnibus. Iudicio aſciſcit, quos uelit fouere, ſed eo ſanè
candido, & amico magis ꝗ ſeuero. Cæterum quos ſemel complexus ſit, cōſtantiſſime fo-
uet, nec ullis inuidorum obtrectationibus poteſt alienari. Quas ſi quando cogitur audi-
re, mire diſſimulat, id quoq; ſtudens, ne uel ad eum perueniant quē petunt, ne quid illius
contriſtetur animus. Cuiuſmodi Mœcenas, ſi mihi primis illis contigiſſet annis, fortaſſis
aliquid in bonis literis eſſe potuiſſem. Nunc natus ſeculo parum felici, cum paſſim impu-
ne regnaret barbaries, præſertim apud noſtrates, apud quos tum crimen etiam erat quic-
ꝗ bonarum literarum attigiſſe, tantum aberat ut honos aleret hominum ſtudia. In ea re-
gione, quæ Baccho Cererīq; dicata tū eſſet uerius quàm Muſis, quid quæſo, poteram in-
Henricus à genio uix mediocri præditus? Nam clariſſimū uirū Henricū Berganum epiſcopum Ca-
Bergis epiſco- meracenſem, primū ſtudij mei Mœcenatē, mors inuida præripuit. Huic proximū Guliel-
pus Camera- mū Monteiouium inclytum Angliæ primatem, aulæ negocia belliq; tumultus intercepe-
cenſis. runt. Quanꝗ ut uere dicam, huic ipſe defui potius, quàm ille mihi. Per hunc deniq; conti-
Gulielmus git ſummus ille Cantuarīēſis, ſed prouectiori iam & ad quadrageſimū deuergenti annū;
Monteiouius. Et tamē huius excitatus benignitate, in literarū ſtudijs ueluti repubui reuiguiq;. Et quod
nec natura dederat, nec patria, hoc huius dedit benignitas. Habēt hoc mortaliū ingenia,
habent hoc ſtudia literarū, præſidem aliquem, ac ducem deſiderant, qui ſuppeditet ociū,
qui addat animū, qui tueatur aduerſus excetram inuidiæ, quæ nō aliter ꝗ umbra corpus
ſequitur eruditionis gloriam. Deniq; ad cuius iudiciū ſuas exigant uires, cui ſuas cōſecrēt
uigilias. Vidit hoc, opinor, prudēs antiquitas, quæ Muſis uirginibus ſuū præfecit Apolli-
nem. Proinde ſicuti uere dictum eſt Græcorū prouerbio, annū fructificare, nō aruū, quod
cœli clementia plus adferat momenti ad ſegetis prouentum, ꝗ ſoli bonitas, ita principū
benignitas eſt, quæ facit ingenioſos. Nulla regio tā barbara, tam procul à ſolis equis, ut
ait Maro, deuergens, quæ non habeat dexterrima ingenia, quæ uel in media Græcia nata
Qui apud Ita- uideri poſſint, ſi non deſint Mœcenates. Apud Italos exnitere complures doctrinæ proce-
los fouerint res. Quāobrem? Nempe quod apud hos plurimus honos literis ſit habitus. Et ut priſcos
ſtudia. ſileam, noſtra memoria multos euexit Nicolaus quintus pontifex Romanus, nonnullos

Pius,

Pius,complures Beſſario, plurimos Medicenſium familia,ceu nata prouehendis bonis li
teris,cui nunc debemus LEONEM huius nominis decimũ,cuius auſpicijs hic meus de/
ſudat labor.Apud Gallos ubi cœperũt eſſe Mœcenates,mox ingens ingeniorũ prouen/ *Leo decimus*
tus effloruit.Etenim ut de cæteris taceam,nõne Iacobus Faber Stapulẽſis,ante annos ali/
quot ueluti reuixit bonis literis,idq́ fouente doctiſſimo ſimul & integerrimo uiro Guliel *Faber.*
mo Briconeto præſule Lodouenſi? An non Gulielmus Copus inſtaurandæ rei medicæ *Copus*
reuiguit,ſimulatq́ Lodouici regis huius nominis duodecimi,affulſit aura? Tametſi huic
uiro ſuæ iam literæ rem familiarẽ ſatis amplam pepererãt.Cõperio nullã eſſe Germaniæ
partem,nam eo nomine cenſentur hodie,qui Germanice loquunť,quæ non fertilis ſit in/
geniorũ,& huiuſmodi ingeniorum,quorũ haud pudeat Italiam. Verũ quoniam huius re
gionis principes ad rem bellicã ꝓpenſiores ſunt,q̃ ad rem literariã,fit ut plures illic ſint in
ſignes caballi,q̃ inſignite docti,utq́ politiora ſint arma q̃ carmina. Alioqui qd uel Athe/
nis naſci potuit,acutius aut feſtiuius ingenio Iacobi Sturmi Argentoraci? At deũ immor *Iacobus*
talem quã non ſpem de ſe præbet admodum etiã adoleſcens,ac penè puer,Philippus ille *Sturmius*
Melanchthon utraq; literatura penè ex æquo ſuſpiciendus? Quod inuentionis acumen? *Philippus*
quæ ſermonis puritas? quanta reconditarum rerum memoria? quàm uaria lectio? quàm *Melanchthon.*
uerecunda regiæq́ prorſus indolis feſtiuitas? Iam Heluetia nobilior armis quàm literis,
præter tres Amorbacchios fratres,Brunonem,Baſilium, & Bonifaciũ,bonis literis natos, *Amorbachij.*
ut cæteros interim ſileam,nõne Henricum Glareanum nobis ædidit,prorſus ætate iuue/ *Henricus*
nẽ,ſed in diſciplinis omnibus quas mathematicas uocant,reliqua in philoſophia,in Græ *Glareanus*
cis,ac Latinis literis,nihil enim dicam de poetica,qua lauream etiam meruit,idq́ donan/
te Cæſare MAXIMILIANO,deniq; in omni literarũ genere eò progreſſum,ut ple
riq; ſenes inuidere citius poſſint quàm aſſequi. Quod ſi huiuſmodi ingenijs honos etiam
acceſſerit,unicus artium altor,proſpicio futurum,ut Heluetia clarior ſit literis quàm bel/
lis pluſq́ debeat Muſis q̃ Marti. At in alijs quidẽ ſæpenũero uidemus magna uitia, uel
ætati cõdonari,uel eruditioni. In his omĩbus quos recenſui,uitæ morũq́ ꝓbitas,cũ erudi/
tione ex æquo certat. Qđ ſi horũ q talibus ingenijs nõ defuerũt exẽplũ cæteri principes
certẽt æmulari, uiderem⁹ nimirũ nõ ſine cauſa dictũ eſſe à ueteris comœdiæ ſcriptorib⁹,
οὐ γὰρ ὁ μισθὸς οὐδέν ἐστ᾽ οὐδ᾽ ἡ τέχνη. Neq; uero male cõſtat ratio dati & accepti,inter egre *Ariſtophanes.*
gios principes,& bonis præditos literis. Nam ſi cupiũt æternã apud poſteros famã,quod
olim pulcherrimum erat affectare,hanc ſolæ doctorum hominũ literæ præſtare poſſunt,
certius ac uerius quàm ullæ ceræ,quàm ullæ pyramides,quàm ullæ ſtatuæ,q̃ ulli tituli
aut Coloſſi. Si non cupiunt,hoc magis debetur ea laus,quod non cupiant. An Mœcena/
ti periſſe credis agellum Sabinum,cuius uſufructum donauit Horatio? Non poterat plu
ris uendere quantumlibet diligens negociator. Quod innumeri reges immenſa pecunia,
quam in Coloſſos,& Pyramides inſumebant,conſequi nõ potuerunt,hoc iſte breui agel
lo mercatus eſt,nullis unq́ ſeculis intermoriturum famæ decus. Atq́ utinam omniũ be/
nigniſſimo Mœcenati ſaltem aliquam huius gratiæ portionem queam rependere. Non
quod ille quicq́ huius rei uel poſtulet uel expectet. Egregia uirtus abunde ſeipſa conten
ta eſt,quæ quidem quo maior eſt & abſolutior,hoc magis fugitat gloriam. At uera glo/
ria ſequitur fugientem. Pulchrius eſt meruiſſe famam,quàm obtinuiſſe. Non refert illius
cui debetur,at noſtra refert,ne parum grati,parumq́ memores uideamur. Refert omniũ
ut egregia uirtutis exempla poſteritati conſecrentur,quo plures inflammentur ad hone/
ſti ſtudium. Verum quod ingenioli noſtri tenuitas non poteſt aſſequi,quod noſtra præ/
ſtare non ualet infantia,id alij præſtaturi ſunt,uel hoc nomine feliciores, quod gratiores
eſſe licet. Nos tamen adnitemur,ſi modo uita comes erit, quam uel in hoc ipſum annos
aliquot proferri cupiam,ut liqueat certe conatos fuiſſe,ſi minus cõtinget aſſequi. Sed dũ
harum rerum cogitatione teneor,haud ſciò quo modo penè operis inſtituti immemor,
diutius quàm par eſt,immoror digreſſioni. Proinde ad id quod agitur recurrendum.

Deſiderantes uos cupide.) οὕτως ἱμειρόμενοι ὑμῶν. Conatus eſt explicare ἔμφασιν uerbi,
ſignificat enim alicuius deſiderio mutuoq́ teneri affectu,ſicuti parentis, aut amici. Theo
phylactus indicat duplicem apud Græcos lectionem. Quoſdam enim legere ὁμειρόμενοι,
id eſt, adglutinati uobis & adhærentes,ab ὁμοῦ ſimul,& εἴρω, quod eſt connecto, Rurſus

tempus eſt, Græcis καιρός, breue tempus. Nos uertimus, ad ſpacium temporis. Theophylactus putat in utraq; uoce eſſe diminuendi emphaſim, Nam καιρὸς articulus temporis, & hora minima diei pars. Certe ſic extenuauit apoſtolus abſentiam ſuã, quã neq; perpetuã uult intelligi, quum ait πρὸς καιρὸν, neq; diuturnam, quum ait ὥρας.

Aſpectu, non corde.) προσώπῳ, οὐ καρδίᾳ, id eſt, Facie non corde. Atq; ita legit Ambroſius, ſed magis placet quod uertit interpres.

Abundantius feſtinauimus.) ἐσπουδάσαμεν. Quod ſignificat & ſtuduimus, & curauimus. Et abundantius dictum eſt pro magis, ſiue uehementius.

Et ſemel & iterum.) καὶ δίς, id eſt, Et bis: ſed Latine uertit interpres.

Nõne uos ante dominum.) Græcis additur cõiunctio καί. Nõne & uos. Huius emphaſim annotauit Theophylactus. Sentit enim non hos ſolum, ſed & cæteros quos cõuertit ad Chriſtum eſſe coronam ſuam & gloriam.

Ante dñm.) ἔμπροσθεν τοῦ κυρίου, id eſt, Coram dño, ſiue in conſpectu domini.

EX CAPITE TERTIO.

SVſtinentes.) στέγοντες, id eſt, Nõ ferentes, hoc eſt, impares deſiderio uidendi uos. Placuit nobis.) εὐδοκήσαμεν. Quod ut explicaret Ambroſius uertit, optimũ duximus. Diuus Hieronymus putat uocem eſſe nouam à Septuaginta confictam, ad explicandam proprietatem Hebræi ſermonis.

Remanere.) ἀπολειφθῆναι, Siue ut aliâs habetur καταλειφθῆναι, id eſt, Relinqui. Ambroſius legit, Vt Athenis ſoli relinqueremur.

Miniſtrum dei.) Addunt Græci καὶ συνεργὸν ἡμῶν, id eſt, Cooperarium noſtrũ. Ita Ambroſius, Et participem operis dei: ſic enim reddit συνεργόν.

Ne quis moueatur.) σαίνεσθαι. Quod Græca quidẽ ſcholia exponunt, turbari, aut terreri. Sumpta metaphora à canibus, caudã mouẽtibus, quod idẽ admonuit Theophylactus.

Veniente & annunciãte.) Vtrũq; apud Græcos præteriti tẽporis eſt, ἐλθόντος καὶ εὐαγγελισαμένου, id eſt, Cum ueniſſet, & annũciaſſet quemadmodũ legit Ambroſius.

Sicut & nos.) καθάπερ καὶ ἡμεῖς, ὑμᾶς, id eſt, Sicut & nos, uos. Aut quoque coniunctio erat omittenda, aut &.

Abundantius orãtes.) ὑπὲρ ἐκ περισσοῦ. Et exprimens uerborum ἐπίτασιν Ambroſius, legit, abundantiſſime orantes. Congeminauit enim Paulus uehementiam affectus, ὑπὲρ, id eſt, Eximie, ἐκ περισσοῦ, ex abundanti, ſiue ex ſupfluo, quaſi dicat, ſupra modum, & pluſq; oportet. Et abundare faciat.) Hic utrũq; uerbũ poſuit trãſitiue πλεονάσαι & περισσεῦσαι, de quorũ altero ſupra meminimus, Nam id rarius eſt, ideoq; monendũ duximus.

Et nos in uobis.) εἰς ὑμᾶς, id eſt, In uos.

Sine querela.) ἀμέμπτους, id eſt, Irreprehenſa, ut legit Ambroſius. Refertur eñ ad corda, quæ talia uult eſſe Paulus, ut nulla de his poſſit eſſe querimonia.

EX CAPITE QVARTO.

VT quemadmodũ accepiſtis.) Vt, redundat. Sequitur enim hæc cõiunctio. Sic & ambuletis.) ἵνα περισσεύητε μᾶλλον, id eſt, Vt abundetis magis. Reliqua nempe hæc, Sicut & ambulatis, redundant. Adiecta uidentur explicandæ ſententiæ gratia. Ambroſius tamẽ addit ſicut & ambulatis. Atq; ita ſcriptum comperimus in antiquis exemplaribus Latinis. Ex Theophylacti cõmentarijs non apparet additum fuiſſe, certe in contextu abeſt. *In noſtris plus eſt.*

Ne quis ſupergrediatur & in negocio fraudet.) In ſuperioris epiſtolæ capite quarto, indicauimus ex autoritate Hieronymi, uerbum quod eſt hic πλεονεκτεῖν, non pertinere ꝓprie ad auariciam, ſed ad fraudẽ, qua cũ iniuria nobis occupamus uxores alienas: alioqui putat ille incõcinne cõiũgi auariciã cũ libidine. Atq; ita ſanè interpretatũ hoc loco Theophylactus. Quoniã uindex.) Propterea quod uindex ſiue ultor &c. διότι

Sicut prædiximus.) Sicut & prædiximus. Et ita legit Ambroſius, addita cõiunctione; ut uideatur hæc eſſe repetitio priſtinæ admonitionis, quã debebant meminiſſe.

In immundiciam.) ἐπὶ ἀκαθαρσίᾳ. Quod perinde ualet ac ſi dicas, non uocauit nos hac lege, ut eſſemus immundi. Siquidẽ cauſa & conditio uocationis erat, ut deſineremus eſſe quod eramus. Hanc enim uim habet nõnunq; præpoſitio ἐπὶ, appoſita dandi caſui. Quã/

quàm in eo quod proxime ſequitur, abuſus eſt, ἐν pro ἐπί.

Qui hæc ſpernit.) Hæc, redundat, ὁ ἀθετῶν, id eſt, Qui reijcit. Addidit interpres pronomē, hæc, explicandæ rei gratia. Demiror aūt cur ita Hieronymo uiſum ſit ἀθετεῖν uertere præuaricari: nam in libro Didymi de ſpiritu ſancto tertio, nõnihil de ſuo adijciens, ſcribit in hūc modū: Neq; enim uocauit nos deus ad immundiciam, ſed ad ſanctificationē. Itaq; qui ſpernit, ſiue, quod melius habetur in Græco, qui præuaricatˀ, nō hominē præuaricatˀ, ſed deū &c, Quis enim præuaricatur hominē? ut iam idem ſit ἀθετεῖν & præuaricari.

Expenſa Hieronymi ſententia.

Qui etiam.) Etiam, non eſt, τὸν διδόντα, id eſt, Qui dedit. Et ita legit Ambroſius.

In nobis.) εἰς ὑμᾶς, id eſt, In uos.

De charitate fraternitatis.) φιλαδελφίας, id eſt, Fraterno amore. Ambroſius uertit, De affectione fraternitatis, Siquidem hac uoce, ex amore & fratre compoſita, apoſtoli ſignificare ſolent, mutuum Chriſtianorum inter ipſos amorem: idq; ex Hebræorum more, qui omnes ſuæ gentis fratres uocant.

Neceſſe habuimus.) χρείαν ἔχετε, id eſt, Neceſſe habetis, hoc eſt, non eſt neceſſe uobis ut ſcribam. Interpres legiſſe uidetur ἔχομεν.

A deo didiciſtis.) θεοδίδακτοι. Quod hic extulit dictione compoſita, Ioannes extulit duabus incompoſitis, διδακτοὶ θεοῦ, quod illic uertit docibiles dei, hic ſignificat à deo doctos, & diuino inſtinctu per ſe afflatos.

Eroperam detis.) καὶ φιλοτιμεῖσθαι. Quod ſignificat ambitioſe conari. Ambroſius uertit eniti, nos, In hoc incumbatis.

Vt ueſtrum negocium agatis.) καὶ πράσσειν τὰ ἴδια, id eſt, Vt agatis res proprias. Deterret eñ ab alienis appetendis & ocio, quò iam tū ſub religionis prætextu ꝓpendebant pleriq;. Nunc hoc hominum genere refertus undiq; mundus eſt. Porrò ridicule quidam locum hunc interpretantur de curando negocio propriæ ſalutis.

Ocioſi & curioſi.

Et nullius aliquid deſideretis.) καὶ μηδενὸς χρείαν ἔχητε, id eſt, Nullius indigentiam habeatis. Poteſt autem nullius, uel ad hominem referri, uel ad rem. Curate, ne quid uobis deſit: aut curate, ne ſit implorandum auxilium alienum.

De dormientibus.) τῶν κεκοιμημένων. Quaſi dicas, ſomno ſopitis, uel ſoporatis, à dormiſco magis quàm à dormio.

In aduentu.) In aduentum, εἰς τὴν παρουσίαν. Qui relinquimur & ſupereſſe permittimur in illum aduentum, Nec enim ocioſe additus eſt articulus.

Non præueniemus eos qui dormierūt.) τοὺς κοιμηθέντας. Certius erat, qui dormiūt, ſiue qui obdormierūt: nam dormiſſe dicūtur potius, qui iam uigilāt, experrecti. Porrò Græca uox ꝑinde ſonat quaſi dicas, ſomno ſopitos. Auguſtinꝰ lib. de ciuitate dei xx. legit, Qui ante dormierūt. Vnde apparet in nõnullis Græcis codicibus ſcriptū fuiſſe προκοιμηθέντας.

In iuſſu.) ἐν κελεύσματι. Nō eſt ſimplex iuſſio, ſed uox illa, qua nautæ ſeu milites ſe mutuo adhortantur ad rem ſtrenue gerendam.

κέλευσμα.

Adducet cum eo.) σὺν αὐτῷ, id eſt, Secum, aut cum eo, hoc eſt, cum filio. Id quod mihi magis probatur.

In iuſſu & in.) Et, redundat, ἐν φωνῇ, id eſt, Cū uoce: quaſi dixiſſet in iuſſu uocis, quod genus eſt illud, molemq; & montes, pro moleſtis montibus.

Primi.) πρῶτον, id eſt, Primum ſiue prius.

Nos qui uiuimus.) Paulus ita loqui uidetur, quaſi reſurrectio ea ætate eſſet futura qua hæc ſcribebat. Tametſi quoniam participijs eſt uſus, quæ ſequuntur rationem eius uerbi cui adhærent, uerti poterant & per futurum, ἡμεῖς οἱ ζῶντες οἱ περιλειπόμενοι, ἅμα σὺν αὐτοῖς ἁρπαγησόμεθα, id eſt, Nos qui uiuemus & reliqui erimus, unà cum illis rapiemur. Mirum autem quantū hic ſudetur & ab Auguſtino & à recentioribus, dum explicare cupiunt, quod Paulus hoc loco planè dicit quoſdam rapiendos ad immortalitatem qui uiuāt. Verum id quoniam non eſt huius inſtituti, nec perſequar in præſentia, & aliâs à nobis ſuper hac re dictum eſt. Certe diuus Ambroſius libro de fide reſurrectionis capite ix. ſic adducit hunc locum, ut ſentire uideatur, reſiduos in aduentu Chriſti rapiendos ad illum, non guſtata morte, uel hiſce uerbis: Illis, inquit, dulcior uita poſt requiem. Viuētibus & ſi grata compendia, tamen ignorata remedia. Nam mortem, ni fallor, illic remedium appellat.

Sed

Sed hæc ſcribenti, ſubit ſuſpicio, ab Ambroſio ſcriptum fuiſſe ingrata remedia, pro igno/rata remedia: etiamſi in utraqꝫ æditione conſtanter habebatur ignorata. Proinde tutius eſ/ſe puto, quod rectius eſt ſequi, præſertim cum aliâs idem uideat ſentire, nominatim hunc explanans locum. Putat & qui reſidui fuerint in ipſo raptu tranſituqꝫ mortē guſtaturos.

Correctus lo/cus in Ambro/ſio.

Obuiam Chriſto.) εἰς ἀπάντησιν τοῦ κυρίου, id eſt, In occurſum domini. Atqꝫ ita legit is, quiſquis fuit, qui ſcripſit epiſtolam ad Demetriadem uirginem. Nam ſunt qui putāt eam eſſe non Hieronymi, ſed Iuliani.

In uerbis iſtis.) ἐν τοῖς λόγοις τούτοις τοῦ πνεύματος, id eſt, In uerbis his ſpūs. In nonnullis Græcorum codicibus additum reperi. Verum haud ſcio an mendoſe, præſertim cum nec apud Hieronymū, nec apud Ambroſium ita legam, ne apud Theophylactum quidem.

EX CAPITE QVINTO.

ET momentis.) καὶ καιρῶν. Melius fortaſſis uertiſſet, articulis, ſiue opportu/nitatibus. Nam χρόνος ſimpliciter tempus ſignificat, ut annum aut mēſem. At καιρὸς articulum temporis cum res gerenda eſt. Tertullianus libro de carnis reſurrectione uertit, de temporibus autem & ſpatijs temporum.

Diligenter ſcitis.) ἀκριβῶς οἴδατε, id eſt, Exacte noſtis, ſiue ad plenū ſcitis

Et ſecuritas.) ἀσφάλεια, id eſt, Cum tuta res, & nihil eſt periculi: & idcirco Ambroſius uertit, firmitas.

Superueniet interitus.) ἐφίσταται ὄλεθρος, id eſt, Inſtat uel imminet interitus ſiue exitiū, uerbo præſentis temporis, ut efficacius exprimeret inexpectatum mali incurſum. Nec eſt effugient, ſed effugiant, ἐκφύγωσιν, hoc eſt, non poſſent effugere.

In utero habentis.) τῇ ἐν γαστρὶ ἐχούσῃ, id eſt, In utero habenti, dandi caſu. Eſt autem hic ὠδὶν, id eſt, dolor, ſed proprie parturiētium. Vnde Ambroſius ſic extulit, Quemadmodū dolor partus prægnanti: ut ſit ſenſus, Sic illis imminere ſubito diem iudicij, ut mulieri gra/uidæ nixus ingruit & dolor partus.

Non eſtis noctis, neqꝫ tenebrarum.) Valla legit ἐσμὲν, id eſt, Sumus, non eſtis. Quan/quam quod ad ſenſum pertinet nihil intereſt. Sentit enim de omībus Chriſtianis. Ambro/ſius legit, Non eſtis noctis.

Loricam fidei.) θώρακα. Ea pars corporis eſt apud medicos, quæ pectus & humeros ac ſcapulas complectitur uſqꝫ ad ſtomachi ſedem. Vnde & ueſtis aut armatura hanc mu/niens, thorax dicitur. Et galeam ſpem dixit appoſitiue. Nos quo dilucidior eſſet ſermo, uertimus, Pro galea, ſpem ſalutis.

Galeam ſpem ſalutis, pro quæ eſt ſpes ſalutis.

Et ædificate alterutrum.) εἷς τὸν ἕνα, id eſt, Vnus unum, hoc eſt, uiciſſim alius alium.

Vt habeatis illos abundantius in charitate.) Græca ſic habent, καὶ ἡγεῖσθαι αὐτοὺς ὑπὲρ ἐκπερισσοῦ ἐν ἀγάπῃ. Quorum ſententia ſic reddi poterat, Vt illos ſummopere habeatis in pre/cio, per charitatem. Ambroſius ita legit, Vt illis ſummum honorem habeatis in charita/te &c. Congeminauit autem ὑπὲρ ἐκπερισσοῦ, de quo ſuperius admonuimus.

Propter opus illorum.) διὰ τὸ ἔργον αὐτῶν. Quod perinde ſonat, quaſi dicas, Propter fa/cta illorum. Hunc locum oportet annotare diligenter epiſcopos, qui exigunt à ſuis ſum/mum honorem, cum ipſi non curent præſtare ſuum officium. Paulus iubet eos haberi in ſummo honore, ſed propter opus, non propter inanem titulum, hoc eſt, laborātes, præ/ſidentes in domino, non cum faſtu dominantes: admonentes, docentes, conſolantes, quod proprium eſt epiſcoporum munus.

Et pacem habete cum eis.) εἰρηνεύετε ἐν αὐτοῖς, id eſt, Pacifici ſitis inter illos. Quanquā interpres uertit ſententiam ſatis recte. Alij Græcorum codices habebant ἐν ἑαυτοῖς, hoc eſt, inter uos. Atqꝫ ita legit Ambroſius.

Varia lectio.

Corripite inquietos.) νουθετεῖτε τοὺς ἀτάκτους, id eſt, Admonete inordinatos, ſiue incōpo/ſitos. Sentit autem intractabiles, qui parēre nolunt, & ob hoc turbant cōmunem pacem.

Suſcipite infirmos.) ἀντέχεσθε τῶν ἀσθενῶν, id eſt, Subleuate & fulcite: quod Ambroſius le/git, Opitulamini infirmis: nam ἀντέχεσθαι proprie eſt adiutare adnitentem.

Patientes eſtote.) μακροθυμεῖτε, hoc eſt, Lenti ad iracundiam.

In omnibus uobis. εἰς ὑμᾶς, id eſt, In uos.

Omnia autem probate.) Autem, apud Græcos non additur, nec ad rem facit. Cæterū

δοκιμάζειν Græcis quoq; uerbum eſt anceps,quemadmodum Latinis probare,quod interdum eſt approbare,interdum explorare cuiuſmodi ſit. Theophylactus hoc loco interpretatur,probate diiudicate. Quemadmodum alibi,Probate ſpiritus,ſi ex deo ſint. Audiendi prophetæ,ſed cum iudicio. Miror quod exēplar ſecutus Auguſtinus,legit hoc pacto, idq; in libello aduerſus Adamantium:Spiritum nolite ſpernere.prophetiam nolite extinguere. Omnia legite,quæ bona ſunt tenete:niſi qđ arbitror ſcriptoris accidiſſe uitio. Aut certe ſenſum Pauli ad ſuū negocium accōmodauit. Tertullianus in libro de præſcriptionibus hæreticorum:Omnia examinate,quod bonum eſt tenete.

Abſtinete uos.) ἀπέχεσθε, id eſt,Abſtinete. Nec additur,uos.

Sanctificet uos per omnia.) ἁγιάσαι ὑμᾶς ὁλοτελεῖς, καὶ ὁλόκληρον ὑμῶν τὸ πνεῦμα, καὶ ἡ ψυχὴ &c.id eſt,Sanctificet uos totos,& integer ſpiritus ueſter,& anima &c.quemadmodum refert Tertullianus in libro de reſurrectiōe carnis. Hieronymus in quæſtionibus ad Hedibiam,ita citat hunc locum:Deus igitur pacis ſanctificet uos per omnia,uel in omnibus plenos,ſiue perfectos:hoc enim magis ſonat ὁλοτελεῖς. Ergo ſenſus eſt,Sanctificet uos per omnia perfectos;hoc eſt,& in ſpiritu,& in anima,& in corpore. In has enim partes hominem diuidit Paulus. Porrò ὁλόκληρον ſonat integrum,non quod nos uocamus integrum incorruptum,ſed quod omnibus ſuis numeris ac partibus conſtat. Quod ſubindicauit Didymus in opere de ſpiritu ſancto. Siquidē colligens hoc loco ſpiritum non poſſe ſpiritū diuinum intelligi,Incredibile,inquit,atq; blaſphemum,orare Apoſtolum,ut ſpiritus ſanctus integer ſeruetur,qui nec immutationem poteſt recipere,nec profectum.

Tres hominis partes.

Sine querela.) ἀμέμπτως, id eſt, Irreprehenſibiliter.

Epiſtola hæc.) Hæc,redundat apud nos. Additum eſt autem ad explicandum articulū, τῶν.

Annotationum in epiſtolam Pauli priorem ad Theſſalonicēſes,
per Deſ. Eraſmum Roterodamum,finis.

IN EPISTOLAM PAVLI AD THESSALONICENSES SECVNDAM, ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI. EX CAP. I.

VT dignum eſt.) Inuenitur quidem & hoc apud Latinos, cæterum uſitatius magiſq; Latinum eſt, ut par eſt καθὼς ἄξιόν ἐστιν. Supercreſcit fides ueſtra.) ὑπεραυξάνει,præpoſitio Græca ſonat epitaſin. Alioqui latinis ſupercreſcit quod innaſcitur alicui rei,aut quod incremento ſuo opprimit alia.

Vnuſquiſq; ueſtrū.) ἑνὸς ἑκάστου πάντων. Addunt,omniū, ad uehemētiam. Et Ambroſius,uniuſcuiuſq; omniū ueſtrū.

In exemplum.) nō eſt παράδειγμα ſed ἔνδειγμα, id eſt,Exēplum,ſiue oſtenſionē,aut ſpecimen, aut declarationē, Nam exemplar imitandi gratia proponit, ἔνδειγμα declarat quod latebat. Tū em̄ clareſcet dei iuſtitia,quū cruciatibus æternis dedentur qui hic ſine fine cruciant pios,& regno cœleſti potientur,qui hic ſpe promiſſæ felicitatis dira perpeſſi ſunt. Præpoſitio in,redundat. Aut nominandi caſu oſtenſio,ut referatur ad illos qui affliguntur,id eſt,uos eſtis documentū,& oſtenditis rectum eſſe iudiciū dei,cum tanta paſſos remuneratur regno ſuo.

Supereſt.

In regno dei.) In,præpoſitio redundat,nec addit Ambroſius.

Supereſt.

Si tamen iuſtum eſt.) Ambroſius legit,ſiquidē, non ſi. Et Aquinas annotauit in nonnullis exemplaribus ſcriptum fuiſſe ſiquidem, pro ſi tamen, Græca ſcholia exponūt hoc

loco

loco εἴπερ poſitum pro ἐπειδήπερ,id eſt,Quandoquidem:affirmantis enim eſſe,non dubitã tis.Quod ſi maxime ſiquidem ponatur pro ſi,tanto magis affirmabit,ueluti uerum infe/ rens,de quo nefas ſit dubitare.Mirum quur interpres putarit addendum tamen.

Retribuere retributionem.) ἀνταποδοῦναι τοῖς θλίβουσιν ὑμᾶς θλῖψιν, id eſt,Retribuere affligentibus uos afflictionem. Et Ambroſius,Retribuere eis qui uos deprimunt preſſu ram.Proinde uidet̃ errore librariorum deprauatum in uulgatis exemplaribus,præſertim cũ in peruetuſto exẽplari bibliothecæ Paulinæ extet, Retribuere tribulationem: atq; ita ſcriptũ comperi & in alijs nõnullis per typographos excuſis. Quin & ipſum ſchema ex cõtrarijs contextum indicat germanam lectionem.Opponit enim affligentes afflictis,& afflictionem requiei,quæ Græcis eſt ἄνεσις,id eſt,relaxatio,Nam θλίβω,ꝓprie eſt premo. Mendũ apud nos.

Virtutis eius.) δυνάμεως, id eſt, Potentiæ.

Dantis uindictam.) Dantis,ad dominum refertur, non ad flammam. Nam quamuis apud Latinos anceps eſt ſermo,apud Græcos non eſt.

In flamma ignis.) ἐν πυρὶ φλογὸς, id eſt,In incendio ſiue igni flãmæ. Atq; ita legit Am/ broſius. Pœnas dabunt.) δίκην τίσουσιν,id eſt,Pœnam luent,ſiue pendent.

In interitum.) In,redundat, ὄλεθρον αἰώνιον, ut addatur appoſitiue,& intelligamus non quamlibet pœnam,ſed æternam.

Gloria uirtutis.) τῆς ἰσχύος, id eſt,Roboris ſiue potentiæ:ne quis accipiat ἀρετὴν,id eſt, uirtutem,quæ pugnat cum uitio,ut ſæpius iam admonuimus.

Admirabilis fieri.) θαυμασθῆναι, Quod Ambroſius expreſſit,mirificari.Eſt enim Græ/ cis uerbum paſſiuum,cum alijs quo redditur admirandus.

Quia creditum eſt teſtimonium noſtrum.) ὅτι ἐπιστεύθη τὸ μαρτύριον ἡμῶν. Ambroſius ut uitet amphibologiam,ſic explicat,Quia fidem habuit teſtimonium noſtrum.Sed Lati nius poterat,quod fides habita ſit teſtimonio noſtro.

In die illo.) Ambroſius hic addit,aduentus domini.

In quo etiam oramus.) εἰς ὃ καὶ προσευχόμεθα, id eſt,In quod & oramus,ſiue ad quod. Si refers ad ſuperiora,hic erit ſenſus,ut cum primis fiat deprecatio, hoc eſt, ante omnia. Et in hanc ſententiam exponit Chryſoſtomus.Sin ad ſequentia, ſenſus erit, ut precatio/ nes fiant ab omnibus.

Sua uocatione.) τῆς κλήσεως, id eſt, Vocatione.Nec additur ſua,apud Græcos,niſi qđ articulus additus fermè tantundem efficit:itaq; nos addidimus Iſta uocatione.

Et dignetur.) ἀξιώσῃ. Ambroſius uertit,Dignos habeat.

Omnem uoluntatem.) εὐδοκίαν, id eſt,Beneplacitum ſiue bonum propoſitum. Miror quid ſequutus Ambroſius legat,omĩ placito bonitatis,niſi ſubaudiuit κατὰ,Perficiat uos iuxta bonam uoluntatẽ ſuam.Rurſus hic uox eſt,qua Paulus & Euangeliſtæ ſolent ex/ cludere merita hominum.

Bonitatis ſuæ.) ἀγαθωσύνης.Nam ſuæ,rurſus abundat.

Et opus fidei.) Et hic Ambroſius legit opere,ut reſpondeat placito.

In uirtute.) ἐν δυνάμει, id eſt, Potentia & robore.

Clarificetur.) ἐνδοξασθῇ, id eſt,Celebre fiat,aut nobilitetur,aut glorificetur.

EX CAPITE SECVNDO.

PEr aduentum.) Græca ſic habent, ὑπὲρ τῆς παρουσίας, τοῦ κυρίου ἡμῶν ἰησοῦ χρι/ στοῦ, καὶ ἡμῶν ἐπισυναγωγῆς ἐπ᾽αὐτόν. Quorum ſententia ita reddi poterat, Nomine aduentus domini noſtri Ieſu Chriſti,& nomine aggregationis no/ ſtræ in illum.Atq; in hunc ſenſum interpretantur Græca ſcholia. Obteſtat̃ enim eos non ſolum hoc nomine,quod Chriſtus appariturus ſit in ſua po tentia,ſed quod ipſi quoq; fideles illic ſint adfuturi,& adiungendi Chriſto.Ipſum autem ſiue illum non refert dominũ,ſed aduentum, παρουσίαν,& eſt ἐπ᾽αὐτήν. Ambroſius legiſſe ui detur ἐπ᾽αὐτὸ,niſi codex mendo uacat.Legit enim in idipſum.

Cito moueamini.) ταχέως σαλευθῆναι. Quod eſt proprie fluctuantis,& dimoti de loco,

A ueſtro ſenſu.) νοὸς. id eſt, Mente ſiue intellectu.

Tanq; per nos miſſam.) ὡς δι᾽ ἡμῶν, id eſt, Tanq; per nos. Miſſam,additũ eſt explican di cauſa,etiamſi nonnihil mutat de ſenſu.Nam Paulus non uult eos commoueri,neq; per

ſpiritum

ſpiritum,tanq̃ à Paulo profectum,neq; per ſermonẽ,Pauli nomine allatum,neq; per epiſtolam,illius iuſſu aut nomine ſcriptam:atq; id ſonant uerba Græca.

Dies domini.) Pro domini Græcus habet Chriſti.

Niſi uenerit diſceſſio.) ἀποστασία. Quod Ambroſius uertit, defectionem:nempe cum aliquis deſciſcit à ſuo autore ſeu principe.Et ἡ articulus additus ſignificat inſignem illam & ante prædictam defectionem.

Homo peccati.) ὁ ἄνθρωπος τῆς ἁμαρτίας. Diuus Ambroſius ut explicaret uim articuli, legit,homo ille,ut acciperemus de certo homine dictum.

Super omne quod dicitur.) Interpres legiſſe uidet̃ ἐπὶ πᾶν τὸ λεγόμενον. Verũ Græci codices ſic habẽt, ἐπὶ πάντα λεγόμενον θεὸν, ἢ σέβασμα,id eſt,Supra uel aduerſus omnẽ qui dicitur deus,aut cultus,ſiue ueneratio.Hieronymus in quæſtionibus citat ad hũc modum:Contra omne quod dicitur deus aut religio,propius accedẽs ad Græca uerba.Quã quam uideo quoſdam pro πάντα legere πᾶν τὸ λεγόμενον, id eſt,aduerſus omne quod dicitur deus aut religio.Nam σέβασμα proprie dicitur id quod adoramus,& ſumma reuerentia ueneramur,& quod maieſtate præcellit:idq; uerti poterat, numẽ. Theophylactus legens πάντα,id eſt,omnem,ſic enarrat locum,ut πάντα referre uideatur ad omnes dæmones aut homines qui pro dijs habiti ſunt, σεβάσμα ad ſimulacra,lucos aut phana.

Sermo inabſolutus. Tanq̃ ſit deus.) ὅτι ἐστὶ θεός, id eſt,Quod ſit deus,hoc eſt,oſtentans ſe eſſe deum,cum non ſit.Paulus non abſoluit ſermonis ordinem,ſed uelut oblitus eorum quæ cœperat, interijcit,quæ ueniunt in mẽtem. Videbatur enim additurus,quoniam niſi uenerit defectio & cætera non ueniet dies domini.

Non retinetis.) οὐ μνημονεύετε,id eſt,Non meminiſtis.O nouam copiæ affectationem, etiam cũ iniuria ſenſus. Vtrum, quæſo, iſtud eſt uertere diuinas literas,an potius in re ſeria ludere?Cum ſimplex,notum ac proprium uerbũ ſuppeteret,ille maluit retinetis. Tolerabilius etat tenetis,etiamſi futurum erat ἀμφίβολον. Sed aliud eſt retinere, aliud tenere, Tenet qui meminit,aut etiam qui intelligit,retinet qui reuocat alioquin abiturum. Et hoc loco quidam τραγικῶς in me deſtomachatur,qui prorſus ſim ignarus linguæ Latinæ, nimirum non intelligens retinere pro meminiſſe Latine dici,cum ſic loquutus ſit Seneca in epiſtola quadam quam ſcripſit ad Paulum,atq; ita uerterit hic idem interpres in Actis apoſtolorum capite xx. Quaſi quiſq; eruditus credat illas epiſtolas eorũ eſſe, quorum titulos habent,aut quaſi conſequens ſit,ideo Latine dictum hoc loco retinetis,pro tenetis, quod idem alibi ſit ad eũdem modum loquutus.Et qui tam argutis ſyllogiſmis rem agit, nec ullum interim locum producẽs è probatis Latini ſermonis autoribus,me uocat prorſus ignarum linguæ Latinæ,me rudem appellat,hebeti craſſoq; ingenio. Sed male habet hominem,quod taxarim interpretem,cuius patrociniũ ſuſceperat,ſed reum interim ſuũ in tot locis deſtituit,ubi ne uerbum quidem pro illo mutit,quod ipſum tamen eſt uerecũdius quàm cauſam illius tam ſiniſtre agere.

Hæc dicebam uobis.) Ambroſius,niſi codex mendoſus eſt,legit ad hunc modũ, Non meminiſtis,quod me adhuc apud uos agente,hæc dicebantur uobis.

Vt reueletur in ſuo.) Deeſt,ille, εἰς τὸ ἀποκαλυφθῆναι αὐτὸν,id eſt,Vt ille reueletur.Ille, inquam,aduerſarius,de quo modo dictum eſt.

Faber. Myſterium operatur iniquitatis.) Myſterium,eadem uox eſt quam aliâs uertit,ſacramentum.Iacobus Faber putat operatur hic accipi paſſiue pro patratur. Tametſi nihil eſt neceſſe,cum ſit uerbum medium.Et ἐνεργεῖν non eſt proprie patrare aut facere,ſed agere, hoc eſt,uim ſuã exercere,ſicuti ſpũs dicit̃ operari in nobis, cum uim ſuam & efficaciam oſtendit.Ita nunc Paulus dicit Antichriſtum nondum apparuiſſe,ſed tamen occulte iam illius ſpiritum ualere.& agere in his qui perſequuntur Chriſtianos.Græci interpretes arbitrantur hoc dictum in Neronem.

Tantum ut qui tenet nunc te.) μόνον ὁ κατέχων ἄρτι ἕως. Videtur in Græco codice deeſſe, ὁ κατέχων ἄρτι κατεχέτω,id eſt,Is qui nunc obtinet,obtineat donec &c.niſi malumus apoſiopeſin eſſe,quæ plus ſignificarit ſilendo,quàm ſi uerbum explicuiſſet. Hunc locum exponunt de imperio Rhomano,quo ſoluto ſit uenturus Antichriſtus.Nonnulli de Nerone,quem putant aut reſurrecturum,ac futurum Antichriſtum,aut in hoc ſublatũ aſſer

uiri, ut ſuo tempore prodeat, quidam de fictis Chriſtianis. Quibus de rebus accuratius diſſerit Auguſtinus libro de ciuitate dei xx. capite decimonono.

Interficiet. ἀναλώσει, id eſt, Conſumet.

Illuſtratione aduentus.) τῇ ἐπιφανείᾳ, id eſt, Apparitione. etiamſi Ambroſius legit illuſtratione præſentiæ ſuæ. Auguſtinus, illuminatione præſentiæ ſuæ. ut accipias claritate Chriſti aduenientis, obſcuratum iri Antichriſtum.

Et prodigiis mendacibus.) ψεύδους, id eſt, Mendacii. ſic legit & Ambroſius. Quanquam interpres ſi ſtudio ſic uertit, uertit eleganter, ſin caſu, feliciter.

His qui pereunt.) In his eſt Græce, licet reclament Latini.

Charitatem ueritatis.) τὴν ἀγάπην τῆς ἀληθείας οὐκ ἐδέξαντο, id eſt, Dilectionem ueritatis non acceperunt. Atque ita legit diuus Ambroſius. Durius enim cohæret charitas cum genitiuo caſu ueritatis, Sentit enim amorem ueri aut charitatem ueram, aut ſi credimus Theophylacto, ipſum Chriſtum, qui fuit utrunque charitas & ueritas.

Ideo mittet.) καὶ διὰ τοῦτο, id eſt, Et ideo. Deeſt enim nobis copula.

Operationem erroris.) ἐνέργειαν πλάνης, id eſt, Efficaciã ſeductionis uel impoſturæ, ut referatur ad prodigia, quæ facturus ſit Antichriſtus. nimirum agente in illo ſpiritu immũdo. Quandoquidem diuus Hieronymus arbitratur Paulum hunc ſumpſiſſe locum ex Eſaia, qui ſcribit, Dominus miſcuit ei ſpiritum erroris. Porrò ſpiritus eſt agere, uelut ignis.

Sed conſenſerunt.) ἀλλ' εὐδοκήσαντες ἐν τῇ ἀδικίᾳ. Quod ita uerti poterat: Sed quibus placuit iniquitas. Aut, ſed approbauerunt iniquitatem, ut aliâs συνευδοκοῦσιν. *Conſentire, probare.*

Quod elegerit nos.) ὅτι εἵλετο ὑμᾶς, id eſt, Elegit uos.

Primitias in ſalutem.) ἀπ' ἀρχῆς εἰς σωτηρίαν, id eſt, Ab initio ad ſalutem. Et Ambroſius legit, à principio. Apparet interpretem legiſſe ἀπαρχὰς, ſiue ἀπαρχὴν, quod ſonat primitias, ut ſit ſenſus, illos inter primos fuiſſe uocatos ex Theſſalonicenſibus. Sin legas ἀπ' ἀρχῆς, pertinet ad diuinam prædeſtinationem. Quanquam ex iiſdem uerbis & hic ſenſus accipi poteſt, eripuit nos deus ab imperio. Theophylactus in cõtextu legit ἀπ' ἀρχῆς, id eſt, ab initio. & interpretatur de prædeſtinatione, Nec tamen certo liquet, an legerit ἀπαρχάς. *Varia lectio.*

In qua & uocauit.) εἰς ὃ, id eſt, In quod, Idque poteſt uel accipi abſolute uel referri ad ſpiritum, ut dicas, in quem. Et ita indicant Græca ſcholia. Vetuſti codices habent, in quam, ut legit Ambroſius, Ex his conjicere licet primam ſcripturam fuiſſe, in quem, ſcilicet ſpiritũ. Id lectori uiſum eſt durius, eoque quem mutauit in quam, ut mollius referatur ad fidem proximam. Mihi tamen magis placet ut ὃ ſumatur abſolute.

Quas didiciſtis.) ἐδιδάχθητε, id eſt, Quas docti eſtis, ut obiter magis commendet ſuũ officium.

Deus & pater noſter.) Sermo Græcus mollior eſt, ὁ θεὸς καὶ πατὴρ ἡμῶν, id eſt, Is qui deus & idem pater noſter eſt. Nam ſi dixiſſet ὁ θεὸς καὶ ὁ πατὴρ ἡμῶν, uiſus fuiſſet deſignare duas perſonas, quarum alter fuerit deus, alter fuerit pater. Ambroſius non addidit copulã, haud ſcio an uitio librariorum.

Exhortetur corda ueſtra.) παρακαλέσαι ὑμῶν τὰς καρδίας, id eſt, Conſoletur corda ueſtra. Tametſi uerbum παρακαλέσαι ambiguum eſt. & apud Græcos ſermo præcedit opus, apud nos diuerſus eſt ordo, In tradendo pietatẽ prius eſt facere quàm docere, in diſciplinis prior eſt ſermo quàm opus. Primum enim diſcendum quid expediat facere.

EX CAPITE TERTIO.

AB importunis.) ἀπὸ τῶν ἀτόπων. Quod magis ſonat abſurdis & prodigioſis, Ambroſius legit, ab iniquis. ἄτοπος autem Græce dicitur qui nulli loco conuenit, quales ſunt hæretici.

Fidelis autem deus.) Græce eſt dominus, πιστὸς δέ ἐστιν ὁ κύριος.

Quoniam quæcunque.) ὅτι, Quod. Mira confuſio coniunctionum. Sermo Græcus habet amphibologiam. Poteſt enim hic accipi ſenſus, Confidimus de uobis, idque freti præſidio domini, quod præcepta noſtra, quemadmodum ſeruatis nunc, ita & in poſterum ſitis ſeruaturi. poteſt & hic accipi, Confidimus de uobis, quod ea quæ præcepimus & ſeruatis & ſeruaturi eſtis in poſterum. In priore ſenſu coniunctio καὶ, connectit hæc duo uerba, præcepimus & facitis, In altero repetita coniunctio, utramque particulam, & facitis &

facictis,ex æquo cõnectit cum uerbo confidimus. Priorem ſenſum uidetur ſequi Theophylactus,poſteriorem Ambroſius,In priore ſenſu,prius καὶ ſimpliciter copulat,poſterius poſitum eſt pro etiam,quod eſt idiomatis Græcanici.

In charitate.) εἰς τὴν ἀγάπην,id eſt,In dilectionem dirigat.

Patiẽtia Chriſti pro ea qua Chriſtus expectatur. Et patientiam Chriſti.) καὶ εἰς τὴν ὑπομονὴν τοῦ χριστοῦ, id eſt,in expectationem Chriſti.Ita legit Ambroſius,& recte. Cæterum ὑπομονὴ ſonat perſeuerantiam in re quapiam nõ ſine moleſtia,ſed rurſum cum expectatione præmij,aut certe finiendi mali.

Denunciamus autem.) Idem uerbum eſt quod uerterat præcipimus , παραγγέλλομεν.

Ambulantes inordinate.) ἀτάκτως,Aut incompoſite ſiue turbulente. Iam nouũ non eſt, quod ambulare dixit pro uerſari.

Non inquieti fuimus.) οὐκ ἠτακτήσαμεν,id eſt,Non inordinati ſiue non incompoſiti fuimus. Ambroſius uertit,Non intemperanter uiximus apud uos . & ἀτάκτως item uertit intemperanter . Miræ uero huius interpretis deliciæ , qui modo ἀτάκτως uertit , inordinate, nunc ἠτακτήσαμεν uertit,Fuimus inquieti,cum utriuſq; dictionis eadẽ ſit origo. Recte uertit Ambroſius, modo ſenſit intemperanter , idem eſſe quod turbulente , & intractabiliter. Siquidem Latinis in ordinem cogi dicuntur,qui communi lege aſtringuntur,nec ulla in re differunt à cæteris . Huic diuerſum eſt , ſi quis contemptis legibus publicis,ſuo uiuat arbitratu.Id enim uocat Paulus ἀτακτεῖν,præter ordinem uiuere. Metaphora ſumpta eſt à militia, ubi non licet ordinem deſerere,quod illi uocant λιποτακτεῖν.

Paulus gratis docuit. Neq; gratis panem manducauimus.) Ambroſius legit,edimus, ut appareat illum legiſſe ἐφάγομεν,pro ἐλάβομεν, Cæterum ἐλάβομεν quod nunc habetur in Græcis codicibus,magis quadrat cum eo quod ſequitur,à quoquam.

In labore & fatigatione.) κόπῳ καὶ μόχθῳ. De quo ſuperius meminimus. uterq; uertit eodem modo, κόπος labor, μόχθος labor moleſtus.

Quaſi non habuerimus.) ὅτι οὐκ ἔχομεν,id eſt,Quod non habeamus. Et demus,nõ daremus, δῶμεν,hoc eſt,quod id nobis non liceat facere.Quo dicto ſimul & excuſat alios qui ſumebant,& ſuam temperantiam exaggerat, qui adeo nihil exegerit præter ius,ut ne quod iuſtum quidem fuerat acceperit.

Denunciabamus.) παρηγγέλλομεν,id eſt,Præcipiebamus. Vtinam interpres hic tam feliciter copiam affectaſſet,quàm id facit ſedulo. Plutarchus libro ſuo titulum indidit, γαμικὰ παραγγέλματα.quis auderet hoc uertere connubiales denunciationes. Apud iureconſultos lego,operis noui denunciationem. Cæterum an ſemper denunciet,qui præcipit ac præſcribit,neſcio. Etenim ſi non licet quouis loco pro hominibus ponere mortales , multo minus arbitror quouis loco ius eſſe denunciare ponere pro præcipere.

Audiuimus enim.) ἀκούομεν γάρ,id eſt,Audimus enim,ut ſit tempus inſtans.

Ambulare inquiete.) ἀτάκτως. Quod paulo ſuperius uertit , inordinate,nunc uertit,inquiete. Rurſum Ambroſius intemperanter . Et hoc loco περιπατοῦντας aptius eſt , obambulantes,hoc eſt,circumuagantes,quæ eſt natiua huius uocis ſignificatio.

Nihil operantes,ſed cur.&c.) Non ſeruauit interpres elegantiam Græci ſchematis, μηδὲν ἐργαζομένους, ἀλλὰ περιεργαζομένους,id eſt,Nihil agentes,ſed curioſe agentes. Nam tale quiddã eſt in his Pauli uerbis,quale Fabius commonſtrat in dicto Domitij Afri, qui dixit oratorẽ non agere ſed ſatagere. Eſt autem hic gemina gratia,prior eſt,in affinitate uocum,quod genus eſt,legationibus immorandum eſt,non immoriendũ,altera eſt in deprauatione uerbi, qualis eſt in agere & ſatagere. Agit enim qui ſuo fungitur officio , Satagit qui uehementer ſed fruſtra molitur. ἐργάζεσθαι laudis eſt, περιεργάζεσθαι uituperabile,& tamen plus eſſe uidetur περιεργάζεσθαι quàm ἐργάζεσθαι. Subeſt autem & ἐναντίωσις nõ ingrata. ἐργάζεται qui operatur frugifera, περιεργάζεται , qui infrugifera . Quanquam illud περιεργαζομένους ſignificat & ſuperuacua & inutilia agentes, quæ πάρεργα dicuntur, quaſi nihil ad rem pertinentia . Hinc certe apparet aliud eſſe ἐργαζομένους & ἐνεργοῦντας, ἐργάζεσθαι & ἐνεργεῖν , cum utrunque ſoleat eodem uerbo reddere.

Denunciamus & obſecramus .) παρακαλοῦμεν,quod eſſe poterat , hortamur, ſed melius eſt obteſtamur,ut mitiget præcipientis autoritatẽ, Precibusq; minas regaliter addit, inquit ille. Paulus cõtra,minis addit preces,ac ne uel autoritas uel preces contemni poſſint , adiecit,

In domino

In domino Ieſu. In domino Ieſu Chriſto.) διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν, id eſt, Per dominũ noſtrum.

Suum panem.) τὸν ἑαυτῶν ἄρτον, id eſt, Suum ipſorum panem. idq́ue ἐμφατικώτερον: quaſi dicas, non alienum, ſed ſuum.

Per epiſtolam hanc.) Hunc, eſt Græce, non hanc. hoc eſt genere maſculino, non fœmini- Mendum.
no. ſicut & in emẽdatioribus Latinorũ exemplaribus, nominatim in Cõſtantienſi utroq́ue. Theophylactus indicat apud Græcos fuiſſe duplicem lectionem, alterã, εἰ δέ τις οὐχ ὑπακούει τῷ λόγῳ ἡμῶν διὰ τῆς ἐπιστολῆς, id eſt, Si quis uero nõ paruerit ſermoni noſtro per epiſtolam, ut intelligas Paulum per epiſtolam loqui Theſſalonicenſibus. Alteram lectionem teſtatur placuiſſe Ioanni Chryſoſtomo, ut pro ἡμῶν primæ perſonæ, ponatur ὑμῶν ſecũdæ perſonæ, ſitq́ue ſenſus, Si quis non paruerit uobis proponẽtibus ex hac mea epiſtola, quod præcipio, hunc notetis. quod Græcis eſt, σημειοῦσθε, hoc eſt, Sit uobis notus ut fugiatis, quemadmodũ ſignamus boues cornupetas, quo uitentur. In græcis uerbis dubiũ eſt, an notate referat̃ ad, per epiſtolam, ſed conſenſus interpretum refert ad ſermonem, λόγῳ.

Vt confundatur.) ἵνα ἐντραπῇ, id eſt, Vt pudefiat, & ut rubore ſuffundatur, cum uiderit ſe uitari ab omnibus. Cõfunditur & is qui alioqui perturbatur. Idcirco diuus Ambroſius, ut explicaret uim uerbi Græci, uertit, Vt reuerentia confundatur.

Quaſi inimicum.) ὡς ἐχθρόν, id eſt, Vt inimicum. Mira apoſtoli lenitas, qui ne intractabilem quidem uelit pro inimico haberi.

Corripite ut fratrem.) νουθετεῖτε. Ambroſius uertit, Monete conſilijs. cui magis placuit uerbum lenius. Sempiternam.) διὰ παντός, id eſt, Semper, aut perpetuam.

In omni loco.) ἐν παντὶ τρόπῳ, id eſt, In omni modo. Quanquã interpres uidetur legiſſe τόπῳ, pro τρόπῳ. & ad eundem modũ legit Ambroſius, etiamſi Græca ſcholia τρόπῳ legunt. Theophylactus διὰ παντός refert ad tempus, ἐν παντὶ τρόπῳ ad negocium, hoc eſt, in opinionibus, in dictis, in factis. Ex Ambroſij commentarijs nõ liquet, quid legerit, Nec abſurdus tamen ſenſus eſt, in omni tẽpore & in omni loco, & ſemper & ubiq́ue, ſermone prouerbiali.

Deus ſit cum om.) Dominus eſt, non deus. & ita legit Ambroſius.

Et ſalutatio mea.) Mea, ablatiui caſus eſt, & refertur ad manu. Mea manu Pauli.

ANNOTATIONVM IN EPISTOLAM PAVLI SEcundam ad Theſſalonicenſes, per Des. Eraſmum Roterodamũ, finis.

IN EPISTOLAM PAVLI AD TIMOTHEVM PRIOREM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTEROD.

EX CAPITE PRIMO.

SECVNDVM imperiũ.) κατ᾽ ἐπιταγήν. Apertius hic erat, iuxta iniunctionem, ſiue delegationem. Nam ἐπιτάττειν eſt iniungere & mandare quippiã. Sentit enim de munere apoſtolico, quod non ipſe ſibi uindicarit, ſed ab ipſo Chriſto fuerit delegatum. Annotauit hoc Chryſoſtomus, indicãs plus eſſe ex delegatione ac iuſſu apoſtolum quàm uocatũ dici. Nam ad Romanos ſcribens dicit κλητός, id eſt, uocatus.

Dei ſaluatoris noſtri.) Hic certe nemo poterit tergiuerſari, Pater ſeruator.
quin pater dictus ſit ſaluator, ut nihil agant, qui quod eſt in epiſtola ad Titum, Apparuit benignitas & humanitas ſaluatoris noſtri dei, uolunt non aliò quàm ad filium referri.

Et Chriſti Ieſu ſpei noſtræ.) τῆς ἐλπίδος ἡμῶν. Apertius erat, Ieſu Chriſti, qui eſt ſpes noſtra, Nam articulus τῆς habet uim exponentis. Et ſalutis autorem facit patrem, filium ſpem appellat. In hunc ſenſum interpretãtur Chryſoſtomus, Ambroſius & Theophylactus. Cæ

terum an quod hic Paulus tribuit Chriſto, nos recte tribuamus uirgini matri, aut alijs diuis, alijs excutiendum relinquo.

Dilecto, pro germano.

Dilecto filio.) γνησίῳ τέκνῳ, id eſt, Germano filio. Et ita legit Ambroſius, atq; adeo Chryſoſtomus, aut quiſquis fuit eius operis autor. licet interpres ubiq; infulſerit ſuum chariſſimus, quemadmodum interpres Theophylacti legit, dilecto. Cũ enim tot uerbis agit de ſimilitudine filij patrem referentis, ſatis declarat ſe γνήσιον legiſſe non ἀγαπητόν. Germanum uocat, uerum & ingenuum non adulterinum, quod per omnia reſponderet ſpirituali patri Paulo, id quod eſt filiorum, referre parentem, & non degenerare. Sed de hac uoce aliâs dictum eſt. Filius autem uel ætatis uel charitatis eſt nomen. Nam quum Paulus omnes Chriſtianos fratres appellet, qui conuenit, ut epiſcopum appellet filium.

Gratia & miſericordia.) Græci non addunt coniunctiones hoc loco, ſed gratia, miſericordia, pax. & ad eum ſanè modũ legit Ambroſius. Annotauit hoc Chryſoſtomus quod ad unum hunc ſcribens meminerit miſericordiæ, quum in cæteris mentionẽ faciat pacis & gratiæ. Annotauit idem Origenes in epiſtolam ad Romanos.

Chriſto Ieſu domino noſtro.) Græcanici codices iterant domini cognomen, καὶ κυρίου Ἰησοῦ χριστοῦ τοῦ κυρίου ἡμῶν, id eſt, A domino Ieſu Chriſto, qui eſt dominus noſter. Quaſi aliter ſit dominus omnium, aliter fidelium, quos peculiariter poſſidet. Quanquã diſſentit & Ambroſius & uulgata æditio. Theophylactus contra nobiſcum facit. Nos Græcam lectionem non mutauimus, ſed ita, ut liberum ſit lectori, utram uolet ſequi. Nam uidetur haud quaq; otioſa hæc iteratio, Magnũ enim ſolatium eſt Chriſtianis habere peculiariter talẽ dominũ, cui curæ ſunt. Annotauit hoc licet obſcure Chryſoſtomus ac Theophylactus.

Faber.

Sicut rogaui te.) παρεκάλεσά σε. Quanquam Græca uox anceps eſt, tamen hic magis quadrabat, hortatus ſum, ut Vallæ placet. Tametſi Paulus eo uerbo nonnũquam uſus eſt erga plebeios. Imò nominatim annotauit hoc Chryſoſtomus, & hunc ſequi gaudens Theophylactus, quod tantus apoſtolus uerbo tam humili tamq; blando uſus eſt erga diſcipulum. Porrò quod *Stapulenſis* admonet καθὼς potius uertendum fuiſſe ſic, quàm ſicut, quid ſibi uelit prorſus non intelligo. Neq; enim opinor, καθὼς accipi poſſe pro οὕτως.

Vt remaneres Epheſi.) Oratio plenior eſt Græce q̃ Latine, propterea quod προσμεῖναι poteſt eſſe uel infinitiui modi uel imperatiui, quantum ad ſenſum attinet. Sicut te rogaui manere maneto. Atq; ita legiſſe uidetur Ambroſius, qui legit, ut denunciares. quod non quadraret, niſi accederet, maneto, aut ſimile uerbũ. Porrò quod nos adiecimus, Ita facito, non deprecabor admiſſum ſacrilegium niſi idem frequenter facit interpres, & niſi hoc frequenter fieri cogit neceſſitas. Neq; ſenſi προσμεῖναι ſumendũ imperandi modo priore ſermone, ſed in poſteriore quæ ſubauditur. Neq; tamen neceſſe eſt, eandẽ omnino uocem ſubaudiri. Hæc non adderem grauaturus lectorem, niſi quidã libris æditis non minus indocte, quàm uirulente locũ hunc exagitaſſent.

Ne aliter docerent.) μὴ ἑτεροδιδασκαλεῖν, id eſt, ne diuerſa doceant, aut potius ne diuerſis uterentur doctoribus, uerbo compoſito, ab ἕτερος alius, & διδάσκαλος doctor, ἑτεροδιδασκαλεῖν, quod eſt, nunc his, nunc illis uti doctoribus. Quanquã Chryſoſtomus & hunc ſequutus Theophylactus, ἑτεροδιδασκαλεῖν interpretantur diuerſam inducere doctrinam, ut ad pſeudapoſtolos pertineat. Nos ambigue uertimus, Ne diuerſam ſequantur doctrinã, quod commune eſt, & docentibus & diſcentibus diuerſa. Vſus eſt eodẽ uerbo huius epiſt. cap. ſexto. Conſentit cum interpretatione ueterum Ambroſius.

Queſtionum examina.

Interminatis.) ἀπεράντοις. id eſt, Quæ finem non habent, cuiuſmodi nonnullæ ſunt uulgarium Theologorũ quæſtiones, opiniones: ac difficultates. Nam quo plus eſt eiuſmodi quæſtiuncularum, hoc plus etiam ſubſcatet è caſibus nunq̃ finiendis, quorum etiam ſi milies mille milia produxeris, plura tamen ſupererunt. In quibus ut abſit impietas, tamen ipſa difficultas quæſtionũ, auocat ab ijs, quæ propius ad rem pertinẽt. Chryſoſtomus putat hunc locum non eſſe accipiendum de hiſtoria ueteris teſtamenti. Sed Ambroſius palàm de ea uidetur interpretari, cum ait: Ne oblectarentur fabulis quas narrare conſueti ſunt Iudæi de generatione ſuarũ originũ, de Abrahã & Iſaac, & cæteris patriarchis, & de circumciſione, &

Iudaicæ genealogiæ.

de ijs quæ poſtea tradita ſunt à Moſe, cæteraq; quæ ſequuntur in hanc ſententiam. Ac mihi ſanè, ne hi quidem ad uerã Chriſtianamq; pietatẽ magnopere uidẽtur facere, qui de Chri-

ſti genealogia tam anxie tamq́ penè dixerim Iudaice diſputant. Atq; in totum ex ueteris teſtamenti libris pro rei cõmoditate delibari quædã magis probarim, quàm illorũ autoritatem æquari maieſtati euangelicæ, imò penè anteferri. Quid enim nũc aliud legitr̃ in tẽplis? Quin etiã illos libros Iudæorũ recipimus in canonem noſtrũ, quos illi in ſuũ recipere noluerunt, Chriſtiani propenſiores in Iudæorum libros, quàm ipſi in ſuos. qui tamen ſua ſic amãt, ut nulla gẽs inſanius. Porrò quod hic uertit, interminatis, Ambroſius uertit, infinitis

Aberrantes.) ἀσοχίσαντες, id eſt, Cũ aberraſſent. Et eſt uox propria his qui aberrant à ſcopo. Id ſubindicat & Chryſoſtomus.

Conuerſi ſunt.) ἐξετράπησαν. Ego malim, deflexerunt. Et magis explicat Græcam uocẽ, ueluti cum aberrans à ſcopo, aliò ſe deflectit.

In uaniloquium.) εἰς ματαιολογίαν. Quantum ad pronunciationem attinet, matæologia, non multum abeſt à theologia, cum res inter ſe plurimum diſcrepẽt. Proinde nobis quoq; cauendum eſt, ne ſic ſectemur theologiam, ut in matæologiam incidamus, de friuolis nugis ſine fine digladiantes. Ea potius tractemus, quæ nos transformẽt in Chriſtum, & cœlo dignos reddant. Quorſum enim attinet decertare, quot modis accipiatur, peccatum, priuatio duntaxat ſit, an macula inhærens animæ? Hoc potius agat Theologus, ut omnes horreant oderintq́; peccatũ. Totis ſeculis diſputamus, an gratia qua deus nos diligit ac trahit, & qua nos illum uiciſſim diligimus, eadẽ ſit gratia, & an ſit aliquid creatũ an increatũ. Illud potius agamus, puris precibus, innocentia uitæ, pijs factis, ut eo munere nos dignetr̃ deus. Digladiamur ſine fine, quid diſtinguat patrẽ à filio, & utrũq; à ſpiritu ſancto, res an relatio, & qui conſiſtat, tres dici, quorũ nullus ſit qui alius, cum ſint una eſſentia. Quanto magis ad rem pertinet, hoc modis omnibus agere, ut ternionẽ illum, cuius maieſtatẽ ſcrutari fas non eſt, pie ſancteq́; colamus & adoremus, illiusq́; cõcordiã ineffabilẽ noſtra concordia quoad licet exprimamus, quo cõtingat aliquãdo & in illius aſciſci conſortiũ. Diſputamus qui fieri poſſit, ut ignis quo cruciabuntur impiorũ animæ, cum ſit materialis, agat in rem incorpoream. Quanto magis referebat, huc totis uiribus eniti, ne quid in nobis reperiat ignis ille qualis qualis eſt quod exurat. Atq; hæc ſi uel animi laxandi gratia, uel citra cõtentionẽ agitarentur, ferri poterant. Nunc tota ætas in huiuſmodi quæſtionibus conſumitur, & res uſq; ad clamorem, uſq; ad uera diſſidia, uſq; ad conuicia, nonnunq̃ uſq; ad pugnos procedit. Quot quæſtionũ examina ſuſcitamus circa baptiſmũ, circa ſynaxim, circa pœnitẽtiæ ſacramentum, quorum nonnulla ſunt eiuſmodi, ut nec ſcire magnopere referat, & ut aſſeuerari poſſunt, ita nec refelli, nec probari. Illud magis ad rem pertinebat, in hoc incumbere, ad hoc nos inuicẽ adhortari, ut uita Chriſto digna, baptiſmi ſacramento reſpondeamus, ut ad ſacras illas epulas frequenter ac pure accedamus, ut non multũ ſit in uita, quod pœnitentiæ cauterio ſit exurendũ. Quid autẽ nunc loquar de quæſtiunculis nõ ſolũ ſuperuacaneis, ſed penè dixerim impijs, quas mouemus de poteſtate dei, de poteſtate Rhomani pontificis? An deus poſſit quoduis malũ, etiam odium ſui præcipere, & omne bonũ prohibere, etiam amorẽ & cultum ſui. An poſſit actu infinitũ ſecundum omnẽ dimenſionẽ producere. An potuerit hunc mundũ etiam ab æterno meliorẽ facere quàm fecit. An poſſit producere hominem, qui peccare nullo modo queat. An reuelare poſſit alicui ſuũ futurũ peccatum, aut damnationẽ. Num poſſit aliqua diſtincte intelligere, ſi ad illa non habeat diſtinctas relationes rationis. An poſſit reſpectũ producere ſine fundamento & termino. An poſſit naturã uniuerſalẽ producere & conſeruare ſine ſingularibus. An poſſit aliquo prædicamento contineri. An poteſtatẽ creandi poſſit cõmunicare creaturæ. An poſſit ex facto facere infectũ, ac per hoc ex meretrice facere uirginẽ. An quælibet perſona diuina poſſit quãlibet naturã aſſumere, quomodo uerbũ humanam aſſumpſit. An tres perſonæ poſſint ſimul eandẽ naturam aſſumere. An unũ ſuppoſitum creatũ poſſit alterã naturam creatã aſſumere. An hæc propoſitio, deus eſt ſcarabeus, aut cucurbita, tam poſſibilis ſit, quàm hæc, deus eſt homo. An deus aſſumpſerit indiuiduũ humanum, an ſpeciẽ. An potius conueniat deo, nõ poſſe facere impoſſibile, an impoſſibile non poſſe fieri à deo. Vtrum prius conueniat deo poſſe producere, an creaturæ poſſe produci. An in mente diuina ſint omniũ rerum ideæ, & illæ practicæne ſint an ſpeculatiuæ. An doctrinæ Ariſtotelicæ & naturali rationi ſit cõſentaneũ, deniq; an ipſa res cogat fateri aliquẽ eſſe reſpectum ab omnibus rebus abſolute diſtinctũ.

Quæſtiones Theologorũ curioſæ.

Quæſtiones penè impiæ de deo.

An deus aliquo ab ipſo diſtincto ſit unus. An perſonæ diuinæ uero numero dicantur tres? An numerus perſonarũ in diuinis pertincat ad ſubſtantiam, an relationẽ. Et an ad primã intentionẽ an ſecundam. An per relationes & diſtinguantur & cõſtituantur. An pater producat filium, & ſpiritũ ſanctum, ratione intellectus, an uoluntatis. Item an ratione eſſentiæ an attributi, naturaliter an libere. An eſſentia in patre ſit principiũ generatiuũ filij, & an ſit terminus paternæ generationis. An deus generet deum. An pater prius origine producat ſpiritum ſanctum quàm filius. An in deo ſit intellectus agens & poſſibilis. An ſpiritus ſanctus procedens à patre & filio, ab uno principio proficiſcatur an à duobus. An hæc propoſitio ſit poſſibilis, pater deus odit filiũ deum. An anima Chriſti potuerit falli, an fallere, an mentiri.

De poteſtate pontificis.

Iam uero de Rhomani pontificis poteſtate, penè negocioſius diſputatur quàm de poteſtate dei, dum quærimus de duplici illius poteſtate, & an poſſit abrogare quod ſcriptis apoſtolicis decretũ eſt. An poſſit aliquid ſtatuere, quod pugnet cũ doctrina euangelica. An poſſit nouum articulũ cõdere in fidei ſymbolo. Vtrum maiorẽ habeat poteſtatẽ quàm Petrus, an parem. An poſſit præcipere angelis, an poſſit uniuerſum purgatoriũ quod uocant tollere. Vtrũ ſimplex homo ſit, an quaſi deus, an participet utranq; naturam cum Chriſto. An clementior ſit quàm fuerit Chriſtus, cum is non legatur quenq; à purgatorijs pœnis reuocaſſe. An ſolus omniũ non poſſit errare. Sexcenta id genus diſputantur magnis æditis uoluminibus, idq; à magnis Theologis, præſertim profeſſione religionis inſignibus. Atq; hæc fiunt non ſine manifeſta ſuſpitione adulationis, nec ſine iniuria Chriſti, ad quem collati principes quantumuis magni quid aliud ſunt quàm uermiculi? An putant hæc placere Leoni noſtro, germano ueroq; Chriſti uicario, qui tanquam uerus paſtor nihil habet antiquius ſalute gregis Chriſtiani, ut uerus Chriſti uicarius, nihil habet charius gloria principis ſui Chriſti? Et tamen huiuſmodi quæſtiunculis ſerio occupantur quorundam Theologorum ſcholæ. His ætas rerum omniũ fugaciſſima cõteritur, cum pleraq; ſint eius generis, ut doctius neſciantur quàm ſciantur, ut ridicule quærantur, temere definiantur. Breue tempus eſt, et arduũ eſt negocium agere uere Chriſtianum. Quin igitur omiſſis rebus ſuperuacaneis, ea potiſſimum ſpectamus quæ Chriſtus nos ſcire uoluit, quæ prodiderunt apoſtoli, quæ proprie ad charitatẽ faciunt, de corde puro, & conſcientia bona, & fide non ficta, quã unam Paulus appellat finẽ, & perfectionẽ totius legis. Tot iam annis cauillamur in ſcholis; quibus uerbis ſit loquendũ de Chriſto. An hæc propoſitio ſit uera, Chriſtus fuit ab æterno, an recte dicatur compoſitus ex utraq; natura, an cõſtatus, an conflatus, an commixtus, an conglutinatus, an coagmentatus, an ferruminatus, an copulatus. Nihil horũ placet, tantum placet unitus nouũ uerbum, cum nihil minus ſignificet, quàm hoc cui ſignificando repertum eſt. Porrò ſi quæreretur, an pie dicamus naturam humanã unitam diuinæ, fatentur pie dici. Rurſus, an pie dicatur diuina unita humanæ, ambigũt. Si hæc eſſent colloquia pomeridiana Chriſtianorũ, probarem huiuſmodi ſermonibus excludi fabulas ineptas. Nunc hæc uidentur fidei noſtræ præſidia. Quærimus ea, quæ nec ſcire poſſumus, nec ſcire iubemur: Illa negligimus, quæ ſola fuerant meditanda. Sunt autẽ quædam hoc ipſo pernicioſa, quod obſcuritate ſua remorantur ac fatigant ingenium, melioribus alioqui rebus occupandum. Talem opinor fuiſſe philoſophiã Pythagoræ. Et hoc nomine taxantur & ab ethnicis Heracliti libri, in quibus Socrates iocabatur opus eſſe natatore Delio. Certe hoc nomine Chryſoſtomus damnat philoſophiã Platonis, quod numeris & ænigmatibus ſit inuoluta, non aliter pernicioſa, quàm foret tabula quæpiam elegans, quæ fugientẽ è prælio remoraretur. Atqui talia ferme ſunt, quæ traduntur ab his qui ſe iactant ſciẽtia ſubtilis Theologiæ: qui etiamſi uera prædicarent, tamen ea explicant uerbis nõ modo ſordidis, ſed adeo obſcuris & inuolutis, ut tanti nõ ſit ſic diſcere. Quod genus ſunt quum diſputant de quatuor inſtantibus naturæ. Item cum diſſerunt quod perſona non dicit relationem originis nec communem, ſed duplicem negationẽ communicabilitatis in genere non extra genus, & connotat aliquid poſitiuũ, & eſt nomen primæ intentionis non ſecundæ. Item cum aiunt perſonas in diuinis eſſe in ſe inuicẽ per circumince ſſionẽ, circumince ſſionem uero uocẽ nouam noue definiunt: Cirꝰincesſio, inquiunt, eſt ſubſiſtentis in ſubſiſtente realiter diſtincto mutua præſentialitatis aſſiſtentia in eadem eſſentia. Rurſus cum definiũt, unio perſonalis ſiue hypoſtatica, eſt relatio diſquiparantiæ realis quidẽ in uno extremo, cui in altero nulla realis ratio reſpondet. Item unio uerbi in Chriſto, eſt relatio extrinſecus adueniens, terminata ad uerbum & fundata in aſſumpta humanitate, & eſt iſta relatio nõ dependẽtis ad cauſam effectiuam.

fectiuā, ſed ſuſtentificati ad ſuſtentificās. Huiuſmodi tricarū apud iſtos plena ſunt omnia. Et in hac Theologia tam nō ſimplici uitam omnē conſumunt, qui ſimplicem & apoſtolicā profitentur. Et qui ipſo etiam cognomine ſummam modeſtiā profitentur, huiuſmodi philoſophiæ profeſſione tollunt criſtas. Qui congruit apoſtolicæ uitæ profeſſio, cum ethnicæ philoſophiæ tanto tamq; curioſo ſtudio? Os conſecratum eſt euangelio, & nihil crepat niſi Auerroem & Ariſtotelem. Horretur pecuniæ contactus, & in blaſphemi philoſophi libris tota ducitur ætas? Veteres qui in paganiſmo aut per ætatis inſcitiam talia didicerāt, ex his quædam decerpebant ad eruditionē Chriſtianam, Nunc qui Chriſti ſimplicitatem profitentur & aluntur prædicando euangelio, talia coguntur perdiſcere. Noui quendā Theologum, qui negabat annos nouem ſufficere ad intelligenda quæ Scotus ſcripſit tantū in præfationem Petri Lombardi. Audiui rurſus aliū, qui prædicabat fieri non poſſe, ut quis intelligeret unā propoſitionem in toto Scoto, niſi metaphyſicam ipſius uniuerſam teneret memoriā. Huiuſmodi labyrinthis Baſilides, Valentinus & Marcion captabāt animos ſimplicium. Deniq; fingamus hæc eſſe frugifera, quanta hic occurrit opinionū pugna: Fingamus rurſus omnia cōuenire, quàm multa fruſtra quæruntur, q̃ multa temere definiūtur. Et prætexunt has argutias ad reuincendos ethnicos & hæreticos eſſe neceſſarias: quum illa nuſq; ſint uſui, niſi inter eiuſdem ſcholæ ſodales. Nō hæc eò ſpectant ut ſuadeam eſſe damnandā dialecticam ac philoſophiā, quæ tradunt̃ in ſcholis, immodicū in friuolis ſtudiū improbo. Neq; min⁹ peccāt qui nobis obijciūt fumos cabaliſticos & talmudicos. Simile eſt illorū ſtudiū, qui philoſophiā omnē reuocarūt ad numeros. Tēpus in collecto eſt inquit Paulus, & ingēs agit̃ negociū, quur placēt iſta diſpēdia? Tradant̃ optima, idq; quantū licet cōpēdio, reſecent ſuperuacanea. Quod utinā facerēt & Iurecōſulti. Quin illud potius agimus, qbus rebus transformemur in Chriſtū. Id fiet, ſi meditemur pro uiribus illius innocētiā, abſtinentes ab omni flagitio, ſi quantū in nobis eſt, æmulemur illius charitatē, de omnibus bene merentes, ſi imitemur patientiā, adeo nō retaliantes iniuriā, ut etiā pro malefactis, repēdamus benefacta. Neq; de his quæ loquunt̃.) Græce eſt, quæ loquuntur, ἃ λέγουσι. Ita & Ambroſius, neq; quæ dicūt. Nec eſt geminū, neq;, in pleriſq; Græcorū codicibus, in alijs addit̃ μήτε.

Sciētes hoc.) εἰδώς, id eſt, Sciens. Mutat aūt & alijs aliquot locis Paulus ſubinde numerū. Quanq; referri poterat ſciens, ad uerbū χρῆται, id eſt, utatur. Certe Ambroſius pro ſciens, legit, Certū habens, numero ſingulari, ſuffragabatur exēplar utrūq; Conſtantienſe. Si quis legitime utatur. Proſonomaſia in Græcis uocibus euidentior, νόμος νομίμως, lex & legitime. *Numerus ſubito mutatus.*

Et nō ſubditis.) ἀνυποτάκτοις, id eſt, Qui ſubdi nolūt, nec ferunt imperiū. Ambroſius uertit, Inobſequētibus. Contaminatis.) βεβήλοις, id eſt, Prophanis & arcēdis à ſacris. Porrò cōtaminati piaculo aliquo, à ſacris arceri ſolent. In eundē ferè ſenſum ſonat Græcis, ἀνόσιον, nam ὅσιος dicitur ab ἅζομαι τὸ σέβομαι. Vnde ἀνόσιον uocāt, qui nō ueretur nec deos nec homines. Et ideo ſubiecit prophanis, qui alieni ſunt à ſacris.

Homicidis.) ἀνδροφόνοις, id eſt, Viricidis, ſi quis ad uerbum uertat.

Plagiarijs.) ἀνδραποδισταῖς. i. Qui aliena mācipia ſubducūt furto, quod genus furti plagiū uocat̃ apud Iurecōſultos. Quemadmodum qui ſacra furantur, ſacrilegi, qui de publico aut principis fiſco, peculatores, qui iumēta aliena abducūt, abigei. Ita qui liberos aut ſeruos alienos, plagiarij. Id uero cū extet nō ſolū apud Iurecōſultos, uerū in omnibus penè bonis autoribus, qs nō admiret̃ Lyrani, aut ſi quis alius hoc aſſcripſit cōmētū, uel imperitiā, qui hoc ignorarit, uel ſocordiā, qui nō ueſtigarit, uel impudētiā; qui tam expedite ſit interpretatus: Plagiarij, inquit, ſunt aſſueti plagas & uerbera alijs inferre. Et hūc ſequutus Carrēſis: Plagiarijs, inquit, qui plagas cuiuslibet generis inferūt proximis. Aquinas cū cætera fermè exponat, plagiarios prudēs diſſimulat, ſatis ipſo ſilentio cōfitens, uocē ſibi parū intellectā fuiſſe. Græca uox à mancipio dicta eſt. ἀνδράποδον enim mancipium, ἀνδραποδιστής, quaſi dicas, fur mācipiarius. Illud annotādū, qđ apoſtolus exorſus Catalogū uitiorū per iuga, uelut ingruente agmine coniunctionē omittit, iniuſtis & nō ſubditis, impijs et peccatoribus, ſceleratis & cōtaminatis, patricidis & matricidis. Hactenus per iuga, homicidis, fornicarijs, maſculorū cōcubitoribus, plagiarijs. Quibus rurſus addit iugū, mendacibus & periuris, ut ſcires orationis curſum eſſe finitū. Quæ eſt ſecundū euangeliū.) Hæc duo uerba, quæ eſt, non inuenio in Græcis codicibus. Quanq; recte ſunt addita explicādi cauſa. Ambroſ. & interpres uulgatus legiſſe uident̃ addito articulo, τῷ κατὰ τὸ εὐαγγέλιον. i. Quæ eſt ſecundū euāgeliū. Nec ex Chryſoſtomi commentarijs, nec Ambroſij colligere licet, quod legerint. Theophy- *Lyranus.*

lactus legit ſine articulo, ſed admonet articulũ eſſe ſupplendũ τῆς δόξης κατὰ, quemadmodũ Latini. Interpres legiſſe uidetur τῆς δόξης τὸ εὐαγγέλιον, uidelicet addito articulo. Senſus autem anceps eſt non minus apud Græcos quàm apud nos. Siquidem accipi poteſt Euangelium gloriæ beati dei, quod prædicet gloriam dei, aut Euangelium gloriæ, id eſt, glorioſum, ut reſpondeat legi Moſaicæ, quæ gloriam nõ habet, collata ad ſplendorẽ Euangelicũ, ſiue quod promittat æternã gloriã in futuro ſeculo, ſiue quod hoc ipſum eſſet glorioſum pro Chriſto pati ob euangelium, qđ gentibus uidebatur eſſe ſtultitia, & idcirco addidit μακαρίου, quod in his malis ſit uera fœlicitas.

Quod creditum eſt mihi.) Creditum, hoc loco cõmiſſum ſignificet oportet, ὃ ἐπιστεύθην ἐγώ. Concreditum erat apertius. Inuitus, ita me deus amet, diſſentio à uiris, quos animo ueneror, ſed tamen prima debet eſſe publicæ utilitatis ratio, præſertim ſi citra contumeliam ſanetur error. Faber pro eo quod interpres uertit, Quod creditum eſt, tranſtulit, cui creditus

Faber. ſum ego, nõ animaduertẽs Græci ſermonis idioma, ſicut annotauimus & in Apologia noſtra. Porrò quod adijcit in examinatione, in idẽ recidere, cui creditus ſum ego, & quod creditum eſt mihi, quis non uidet longe ſecus habere? Niſi forte nihil intereſt, utrũ dicas, commiſſus eſt mihi filius tuus, an commiſſus ſum filio tuo.

Et gratias ago.) καὶ χάριν ἔχω, id eſt, Gratiam habeo.

Qui me confortauit in Chriſto Ieſu) In, redundat, nec eſt apud Chryſoſtomũ, nec apud

Supereſt. Ambroſium, nec in uetuſtis exemplaribus, nominatim in Conſtantienſi uetuſtiore, τῷ ἐνδυναμώσαντί με χριστῷ, id eſt, Qui me potentem reddidit Chriſto. ut Chriſto ſit datiuus, & intelligas Paulum in Chriſti gloriam fortem ac potentem fuiſſe, non ſuam. Poteſt et hic eſſe ſenſus, habeo gratiam Ieſu Chriſto, cuius præſidio potens ſum.

Qui prius fui.) τὸν πρότερον ὄντα. Licet & ſic, Cum prius eſſem, uel cum prius fuerim.

Et contumelioſum.) ὑβριστὴν, quod magis ſignificat eum qui uim facit, hoc eſt, oppreſſorem ſeu uiolentum. Nec enim hic ad libidinem referendũ eſt. Siquidẽ apparet Paulus gradibus quibuſdam exaggerare ſuum peccatum. Si tamen hoc dicẽdum eſt peccatum, quod pio ſtudio facias per errorem. Primus gradus eſt maledicere. Secundus, inſectari. Tertius, admouere uim. Nam poteſt inſectatio citra uiolentiam conſiſtere.

Sed miſericordiam.) ἀλλὰ καὶ, id eſt, Sed &, quaſi dicat, non ſolum ueniam conſequutus ſum, cum talis fuerim, ſed & miſericordiam, ut fierem apoſtolus. Nã et aliâs ſeſe extenuans, autoritatem ſibi traditã, dei miſericordiã uocat, uelut in epiſtola ad Corinthios priore, cap. vij. Conſiliũ autẽ do tanquam miſericordiã conſequutus. Quanquam autem ab hac annotatione noſtra non abhorret interpretatio Ambroſiana, tamen non poteſt liquido colligi, uel apud hunc, uel apud Chryſoſtomũ, additã fuiſſe coniunctionẽ &. Certe apud Theophylactum καὶ non additur. ἐν ἀπιστίᾳ, id eſt, Nondũ credẽs, ut uertit Ambroſius, ſiue per incredulitatẽ.

Fidelis, pro certus. Fidelis ſermo.) Hac ceu præfatiuncula ſolet uti Paulus, rem certam et indubitatam dicturus, ut fidus ad rem quoque referatur pro indubitato. Hieronymus in epiſtola ad Marcellã teſtatur à quibuſdam legi, Humanus ſermo, ſequutus opinor, Græcos codices, qui pro πιστὸς habuerint χρηστός. Et acceptione, Græcis eſt, ἀποδοχῆς, quod & approbationem ſonat, Non reijcitur enim quod approbatur.

In hunc mundum.) Hunc, redundat.

In me primo.) ἐν ἐμοὶ πρώτῳ. Primo, hic nomen eſt, non aduerbium.

Omnem patientiam.) μακροθυμίαν, id eſt, Longanimitatem, ſi quis ad uerbũ reddat. Ambroſius pro hoc uno uerbo, duo poſuit, magnanimitatem & patientiam. Eſt autem eiuſdẽ magni eſſe animi & lenis moderatique. Nam uindicta puſilli eſt animi. Addidit omnem, exaggerans ſuũ peccatũ, unde & ſe primũ uocauit, nõ tempore, ſed magnitudine cõmiſſorũ.

Ad informationem eorũ.) πρὸς ὑποτύπωσιν. Quod Ambroſius uertit, ad exemplum. Eſt enim ὑποτύπωσις, cum res expreſſa ſubijcitur oculis. In Paulo igitur deus uelut exemplar propoſuit, quid ſibi debeãt ſperare, quicunque relictis moribus priſtinis crediderũt in Chriſtum. In uitam æternam, mirum nec ab Ambroſio attingi, nec à Chryſoſtomo, nec à Theophylacto, duntaxat in commentario, Quum tamen apud omnes referatur in contextu. ui-

ἄφθαρτος, immortalis. detur autẽ additum, uelut ab apprecante, ut hoc cedat illis ad uitam æternam.

Immortali, inuiſibili.) ἀφθάρτῳ, id eſt, Qui corrumpi non poteſt, quod recte uertit, immortali.

mortali, præſertim cum de uiuo loquatur. Et nos in epiſtola ad Romanos, cap. ij. uertimus ἀφθαρσίαν immortalitatem, pro incorruptionem, ne quis acciperet de libidine.

Soli deo.) μόνῳ σοφῷ θεῷ, id eſt, Soli ſapienti deo. ut ſoli ſapienti coniungas, & deo referat ad omnia. atq; hæc uox ſapienti, intericcta inter, ſoli, & deo, dirimat ne coniunctim accipiantur, atq; hinc anſam arripiant qui cum Arrianis ſentiunt. Et ad eum quidem modum legit Chryſoſtomus, & hunc ſequutus Theophylactus, ſi modo non fallunt codices. Cæterũ nec apud Ambroſium, nec apud Hieronymum, nec apud ullum præterea ſcriptorem antiquum reperio. Siquidem Ambroſius enarrat hunc locũ huiuſmodi uerbis: Hæc ad dei patris perſonam pertinent, quem immortalem ideo ſolum & inuiſibilem appellat, quia omnis immortalitas ab ipſo eſt. Ac mox, Simili modo & in Euangelio legitur domino dicente: Quia nemo eſt, inquit, bonus, niſi unus deus. Et iterum ipſe dicit: Bonus homo de bono theſauro profert bona, nemo tamen niſi unus deus bonus eſt, quia ipſe fons bonitatis eſt, ex quo cæteri potantur ut boni ſint. Ipſe eſt & inuiſibilis ſolus deus, qui nulli unquã uiſus eſt. Omnia enim agit per filium, quem idcirco uiſum dicimus, ut licet aliter quàm eſt apparuiſſet, tamen illum ſignificemus. Honorificentiam ergo & gloriã deo patri in ueritate pronũciat, cuius pietate et prouidẽtia Chriſtus liberauit peccatores ex morte. Hactenus Ambroſiana recenſuimus. Ex quibus ſatis opinor liquere, ſapiẽnti, in huius exemplaribus additum non fuiſſe. Adducit huius loci teſtimonium Auguſtinus aduerſus Adimantũ, nec addit, ſapienti. Rurſus enarrans pſalmum lxvij. Iterum pſalmum cix. Quanquam nec ex interpretatione Chryſoſtomi ſatis liquet ab ipſo additum, ſapiẽti. Cum enim ſic argumentatur: Ecce ſoli deo dixit, Num igitur filius deus non eſt? & ſoli immortali, non igitur & filius immortalis eſt? probabilius fit illum non legiſſe, ſoli ſapienti, ſed ſoli deo. Quanquam in calce epiſtolæ ad Romanos, additur ſapienti, nec id diſſimulat Ambroſiana interpretatio. Et Theophylactus addit hoc loco, atque etiam interpretatur, Solum patrem proprie dici ſapientem, quod fons eſt ſapientiæ. Sed nihil eſt quod in his anxie torqueamur, Arianorum hæreſi ſic radicitus emortua, ut ne ueſtigium quidem ullum ſuperſit. Nam ſiue nomen ſoli referas, non ad deum, ſed ad epitheta, immortali, inuiſibili, non deerit quod calumnietur impius lector. ut ſolus, inquiet, pater ſit inuiſibilis, certe non ſolus immortalis. Siue coniunctim ad deum, aut etiam diſiunctim, magis arripiet anſam calumniandi. Cæterum nobis quod ſolum addidit, non excludit filium aut ſpiritum ſanctum à conſortio patris, ſed à conſortio falſorum deorum, qui opinione falſiſſima hominum dij erant. Aut iuxta diuum Ambroſium, ideo patrem ſolum uocat immortalem, quod hic fons ſit omnis immortalitatis. Ad hanc rationem & filius immortalitatem habet à patre, à quo habet ut ſit deus. Nec impie cenſurus ſit, opinor, qui patrem ita dicat ſolum eſſe deum, ut intelligat ſolum eſſe principium totius deitatis, quemadmodum loquitur Auguſtinus libro de trinitate quarto. Quod ſi iuxta Ambroſium, pater recte dicitur immortalis ſolus, quod ſolus ſit fons immortalitatis omnibus, ſolus ſapiens, quod ſit fons omnis ſapientiæ diuinæ & humanæ, cur non aliqua ratione ſolus dici poſſit deus, unde filius habet ut deus ſit, unde ſpiritus ſanctus, unde ipſe? Verum ita fit in rebus humanis, ubi ſemel ſtudiorum pugna incaluit, non hoc agit quiſq;, quod ad concordiam faciat, ſed quod ad uictoriam. Chryſoſtomus & Theophylactus in hoc laborant, ut hæc omnia ſint filio communia cum patre. Verum id rarum eſt in literis apoſtolicis, Chriſto aut ſpiritui ſancto tribuere uocabulum dei, ſiue ad uitandũ offendiculum quorundã, ſiue quod id ſuo tempori reſeruarent. Neq; enim ſtatim ab apoſtolis Chriſtus prædicatus eſt deus aut filius dei. Petrus enim uirum appellat in Actis, approbatum à deo. Et Paulus apud Epheſios, uirum uocat in quo ſtatuerat deus &c. Imò ne in ſymbolo quidem, quod uulgus apoſtolorũ uocat, nominatim dei cognomen apponitur filio aut ſpiritui ſancto. Et in Matthæo Chriſtus ipſe mittens primum ſuos ad prædicandum, uetat ne cui dicerent quod ipſe eſſet Chriſtus. Quo quidem in loco admonet Origenes, quod nos modo diximus. Idem admonet Chryſoſtomus, Non enim quiduis, quouis tempore, aut apud quoſuis dicendum eſt.

Sapiẽti, uidetur additum.

Quomodo pater dicatur ſolus deus.

Non ſtatim Chriſtus prædicatus deus.

Secundum præcedentes in te prophetias.) κατὰ τὰς προαγούσας ἐπὶ σὲ προφητείας, id eſt, iuxta præcedentes ſuper te, ſiue ad te prophetias. Atque id quidem Græcanica ſcholia referunt ad id quod ſequitur, Vt milites bonam militiam. Verum poteſt referri & ad id quod præcedit.

præcedit, Hoc præceptū tibi commendo, hoc eſt, ſicuti ſpiritu prophetiæ admonitus feci te epiſcopum, ita iuxta eandē prophetiam, nunc præcipio ut milites, ſecundū eandē prophetiam, & illi reſpōdeas. In hanc fermè ſententiā Chryſoſtomus, neq; diſſentit Ambroſius.

In illis.) Subaudiendum prophetijs, nec aliud apud Græcos ſubaudiri poteſt, hoc eſt, mi-
Hugo à Charo. lites ſecundum eas, & illis reſpondeas. Quod ridicule Hugo quidam à Charo exponit de prophetis exponendis. Sed quorſum attinet in his unum aut alterū notare locum, cū facilius ſit in hoc autorum genere inuenire errata quàm effugere. Et tamen ſunt qui indigne ferant quicquam in horū ſcriptis reprehendi. In Carrēſi quod Cardinalis ſit, ſeu potius quod prædicatoriæ gentis. In Lyrano non ob aliud, niſi quod minorita fuerit. Tantum iſti tribui uolunt titulis ſuis ac cultibus, cum æquis animis ferant nos diſſentire à Cypriano, ab Hieronymo, aut Cyrillo. Quam quidam repellentes.) Præteriti temporis eſt, ἀπωσάμενοι, id eſt, Qua repulſa quidā, id eſt, contempta conſcientia.

Circa fidē naufragauerunt.) ἐναυάγησαν, id eſt, Naufragium fecerunt. Quis enim unquā dixit naufragare. Ex quibus eſt.) ὧν ἐστιν, id eſt, Quorum de numero eſt.

EX CAPITE SECVNDO,

Obſecro igitur.) παρακαλῶ. Quod hoc ſanè loco rectius uertiſſet, adhortor ut fiant. Ambroſius legit, exhortare, ſecunda perſona, fortaſſe legit, παρακάλει.

Diſtinctio Primum omnium.) Omnium, incertum eſt, an referatur ad primum an ad obſecrationes. Et uterq; ſenſus tolerabilis eſt. Si refers ad ſuperiora, hic erit ſenſus, ut cum primis fiat deprecatio, hoc eſt, ante omnia. Et in hanc ſententiam exponit Chryſoſtomus, & Ambroſius, nempe diluculo. Sin ad ſequentia, ſenſus erit, ut precationes fiant ab omnibus.

Obſecrationes, orationes, poſtulationes.) δεήσεις. Ambroſius uertit, Deprecationes, & rectius. Quod hic uertit poſtulationes, ἐντεύξεις, uulgo uocant interceſſiones. Idq; ſonat Græca uox. Quanquam hanc uocem interpres uarie reddit. Græcanicum ſcholiū ita diſtinguit hæc tria, ut dicat, δέησιν uocari, qua rogamus ut liberemur à malis, quod ſi uerum eſt, ele-
Δέησις gantiſſime Ambroſius uertit, deprecationes. προσευχὴν eſſe, qua precamur, ut nobis contin-
προσευχὴ gant bona. ἔντευξιν autem, cum querimur de his, qui nos lædunt. quod ſi uerum eſt, apte uer-
ἔντευξις. tiſſet, interpellationes. Sed hiſce de rebus fuſius diſſerit Auguſtinus in epiſtola lix. ad Paulinum, ſi quis copioſius poſtulet edoceri.

In ſublimitate.) τῶν ἐν ὑπεροχῇ, id eſt, His qui ſunt in dignitate. Ambroſius legit: Qui in ſublimiori loco poſiti ſunt.

Quietam & tranquillam.) ἤρεμον καὶ ἡσύχιον, id eſt, Placidam & quietam &c.

Et caſtitate.) καὶ σεμνότητι, Quod uerbū latius patet, nempe ad omnem morū grauitatē & honeſtatem. Mediator dei & hominum.) Græce eſt μεσίτης, quod nos uertimus conciliatorem. Tertullianus libro de reſurrectione carnis uertit, ſequeſtrem.

Semetipſum redemptionem.) ἀντίλυτρον. Id ſignificat precium, quo redimunť captiui ab hoſtibus in bello, aut à piratis. Siquidem quæ uulgo uocant ranſonas, Græci λύτρα uocant. Deinde quo magis explicaret Chriſti commutationem, qui ſuo capite permutauit nos omnes, addidit ἀντίλυτρον, cum caput capite, uita redimitur uita.

Cuius teſtimonium.) Cuius, pronomen quod non eſt in Græcis codicibus, & confirmatum eſt, quod nec ipſum eſt apud Græcos, addita ſunt ab interprete quopiam explicandæ ſententiæ cauſa. Nam Græca ſic habent, τὸ μαρτύριον καιροῖς ἰδίοις, εἰς ὃ ἐτέθην ἐγώ, id eſt, Teſtimonium temporibus ſuis, in quod poſitus ſum ego. Quāquam ad eundem modum legit Ambroſius, conſentiens cum uulgata æditione. Cum Græca lectione congruebat uterque codex Conſtantienſis ſic: pro omnibus, teſtimonium temporibus ſuis, in quo poſitus ſum ego. Teſtimonium autem appoſitiue additum eſt, Quod ſeipſum dedit antilytron, teſtimonium erat promiſſionis propheticæ, & confirmatio diuinæ charitatis erga genus hominum. Ita fermè Theophylactus & Chryſoſtomus. Cæterum articulus additus nō eſt ocioſus, τὸ μαρτύριον, id eſt, quod erat illud teſtimonium, de quo nemo debeat dubitare. Nō enī fallit, qui morte ſua fidem facit.

Prædicator.) κῆρυξ, id eſt, Præco, ſiue nuncius, potius quàm prædicator.

Veritatem dico.) Deeſt apud nos ἐν χριστῷ, id eſt, In Chriſto. Tametſi nec apud Ambroſium

broſium additur, nec apud Chryſoſtomum, nec apud Theophylactum.

Puras manus.) ὁσίους, quod Ambroſius uertit ſanctas. Quanquam interpres hoc loco bene reddidit puras, quod in ſacris oporteat omnia eſſe pura. Cæterum hic puras non ſentit lotas, more Iudæorum, ſed puras à rapinis, puras à libidine, puras à pugnis & ſanguine.

Et diſceptatione.) διαλογισμοῦ. Quod Laurẽtius maluit uerti, hæſitatione, cumque hac ſententia conueniunt Græcanica ſcholia. Quanquam Stapulenſis haud abſurde trahit ad animum parum pacatum erga proximum, & in hanc ſententiam enarrat Chryſoſtomus. tametſi eandem uocem interpres crebro uertit, cogitationem. Faber.

In habitu ornato.) ἐν καταστολῇ κοσμίῳ. Non ſatis tutũ eſt hoc præcipere mulierculis, præcipue Britannicis, aut etiam Italicis, quæ ſua ſponte ſatis comuntur. Imò Paulus iubet fœminas uti amictu modeſto, ut tegantur undique, & habitus uitæ teſtetur integritatem, ac muliebrem uerecundiam, id enim ſonat κόσμιον. Quorſum enim attinet admonere mulierculas, ne cultu utantur ſordido? Apparet Aquinatẽ hic nonnihil offenſum, & ob id philoſophatũ de ornatu interiori mentis, qui requiratur à fœminis, quod alioqui corporis animique robore minus ualeant. Ornantes ſe.) κοσμεῖν ἑαυτάς, id eſt, Ornare ſeipſas.

In tortis crinibus.) ἐν πλέγμασιν. Sententiam periphraſi reddidit.

Vel ueſte precioſa.) ἱματισμῷ πολυτελεῖ, id eſt, Veſtitu ſumptuoſo.

Promittentes.) ἐπαγγελλομένας, id eſt, Profitentes, ut uertit Ambroſius. Et profitẽtes, hic accuſatiui caſus eſt, hoc eſt, eo cultu utantur qui deceat mulierem, quæ ipſa re præferat pietatem. Nam non eſt mulierum docere, profeſſores autem dicuntur doctores. Cæterum pietatem, quam hic θεοσέβειαν uocat, quæ uox cultum dei ſonat, ne quis de pietate in liberos accipiat, eam factis ipſis præſtari uult, non cultu promitti, quemadmodũ hodie faciunt, quas nonnas uocant.

Dominari in uirum.) αὐθεντεῖν ἀνδρός, quaſi dicas, autoritate uti in uiros, & illos ad ſuũ affectum cogere. Ab hac uoce dicuntur authentica.

Mulier ſeducta in præuaricatione fuit.) Fuit nõ eſt referendum ad participium, decepta fuit, ſed ad particulã quæ proxime præceſſit, In præuaricatione fuit, hoc eſt, tranſgreſſa eſt, ſiue obnoxia facta eſt tranſgreſſioni. Hunc ſenſum facit hypoſtigme Græca, ἡ δὲ γυνὴ ἀπατηθεῖσα, ἐν παραβάσει γέγονεν, id eſt, decepta cœpit tranſgredi præceptum.

Si permanſerit.) ἐὰν μείνωσιν, id eſt, Si manſerint, numero pluratiuo, ut referatur ad filios. *Si manſerint.* ut palàm teſtatur Hieronymus, exponens hunc locum aduerſus Iouinianum. In eandem ſententiam clariſſime diſſerit Chryſoſtomus, hac ratione ſeruari poſſe mulierẽ, ſi genuerit liberos, & eos curarit diligenter inſtituẽdos in fide Chriſti, caſtisque moribus. Cum hoc conſentit ſuo more Theophylactus. Nec ab hac lectione ſimul & interpretatione diſſentit Ambroſius. Pudet autem uel ipſius nomine hoc loco referre, quæ Thomas Aquinas com- *Thomas* mẽtetur in hæc Pauli uerba, quàm ſe torqueat, quot rimas quærat, quibus elabi poſſit. Qui *lapſus.* uolet ipſe conferat, & intelliget, quid ſit ſcribere commentarios in nouum teſtamentũ, non conſultis Græcis exemplaribus: Saluabitur, inquit, quantum ad ſalutem corporis, quia non priuabitur ſexu ſuo & facultate generandi. Saluabitur quoad ſalutem animæ, quia non priuabitur gratia. Ac mox poſt admixtam allegoriam, cui tamen non admodum fidit, reddit ad literalem expoſitionem, ut ly, per, non declaret cauſam, ſed repugnantiã. ſitque ſenſus, mulier ſaluabitur, etiamſi incedat per generationẽ, id eſt, ſi nubat. Cætera piget referre. Dicant mihi qui contemptis ueteribus, his tribuũt omnia, quid iſti potuiſſent in enarrandis ſacris uoluminibus, ſi coacti fuiſſent, rem ſuo, quod aiunt, Marte peragere, ueterum auxilio deſtituti; à quibus cum hauſerint fermè quicquid habent lectu dignũ, uix uſquã tamen illos agnoſcunt autores. Id quo animo ſit ab illis factũ, alij uiderint. Hoc ſanè loco mihi uelim reſpondeant, quibus impẽdio placet illa decantata de Thoma fabula, ubi nam erat hic Paulus ille, qui faſſus dicitur, ſuas epiſtolas à nemine prius intellectas, quàm Aquinas cõmentarijs ſuis eas illuſtraret? Theophylactus indicat quoſdam interpretari locum illũ, Saluabitur autem per filiorum generationẽ, de uirgine matre, quaſi per illam ſeruatæ ſint omnes mulieres, eo quod genuit redemptorem. Nam Græca uox τεκνογονία, poteſt & de uno filio filiáue dici. Verum hoc commentum reijcit, quod minime congruat ijs quæ præcedunt & quæ ſequuntur.

Cum ſo-

Σωφροσύνη.

Cum ſobrietate.) μετὰ σωφροσύνης, quod Hieronymus aduerſus Iouinianū uoluit uerti pudicitiā magis ꝗ ſobrietatē. Et hic interpres modo uertit pudicitiam, atq; ita legit & Ambroſius. Quanquam Græca uox anceps eſt, magis tamen ſobrietatem ſonans & ſanitatem mentis, quàm pudicitiam. Sed ut dictum eſt, Hieronymus illic uirginitatis agit patronū.

EX CAPITE TERTIO.

Fidelis, pro quo Ambroſius humanus

Fidelis ſermo.) πιστὸς ὁ λόγος. Et hoc loco diuus Ambroſius uertit, humanus ſermo. unde conijcere licet illum pro πιστὸς legiſſe χρηστὸς. Chryſoſtomus & Theophylactus referunt ad ſuperiora, quæ Paulus uoluerit indubitata eſſe, quod dixit mulierem ſeruari gignendis, & recte inſtituendis liberis.

Si quis epiſcopatum deſiderat.) ὀρέγεται, id eſt, Appetit, ſiue expetit. Et præclarum opus eſt potius quàm bonum, καλοῦ ἔργου. Id uerum erat eo ſeculo. At his temporibus, qui epiſcopatum expetit, præclarum cenſum expetit, præclarum imperium expetit, ut ſunt hodie complures epiſcopæ. Opus autem dixit, quod epiſcopus Græcis dicatur ab inſpiciendo & prouidendo. Ceterū quanquam interpres bis poſuit deſiderat, Græcis tamen duo ſunt uerba, ὀρέγεται, & ἐπιθυμεῖ. Id in alijs penſat, eandem uocem aliter atq; aliter reddēs.

Oportet enim.) δεῖ οὖν, id eſt, Oportet igitur.

Prudentem.) σώφρονα, id hoc loco Ambroſius uertit Pudicum, id quod impendio placet Hieronymo, quod magis ſonat ſobrium & ſanæ mentis. Nam νηφάλιον quod præceſſit & uigilantem ſonat & abſtemium, unde & νηφάλια ſacra in quibus pro uino libabat̃ aqua. Etymologia uocis uarie traditur apud Græcos. Sunt autē comites ſibi, uigilantia & ſobrietas. Nec decet ſpeculatorem omnium ſaluti uigilantem eſſe dormitabundum, nec uigilare poteſt qui luxui indulget.

Vnius uxoris uirum.) μιᾶς γυναικὸς ἄνδρα. Id nunc nimium dure, ne dicam ridicule, torquent ad unam eccleſiam. An epiſcopus non habet multas eccleſias? At Chryſoſtomus interpretatur de unica uxore, quam habeat epiſcopus, addēs tamen eſſe nonnullos qui ſic exponant, unius uxoris uirum qui fuerit ſemel duntaxat maritus. Et periclitatur Chryſoſtomus, ne Paulus exigere uideatur ab epiſcopo, ut uxorem habeat, aut exemplo Iudæorū

Sacerdotibus interdictū matrimonium.

plures habeat ſimul. At nunc non ſolum à tot preſbyteris exigitur caſtitas, uerumetiā matrimonium ab hypodiaconis contractum dirimitur. Quin id quoq; uehemēter aſtringūt, quod eo ſeculo, quo ſumma erat ſacerdotum raritas, inſtituit Paulus ſeruandum in epiſcopis, ut non adiret hūc honorem digamus. Iam enim, cum tot ſint ſacerdotum ubiq; milia, excluduntur à ſacerdotio, qui uel imprudentes duxerint corruptā. Imò qui ante baptiſmū habuerit uxorem, & à baptiſmo duxerit alteram priore defuncta, arcetur à ſacerdotio, licet hac in parte gnauiter reclamante Hieronymo. Quin illud magis mirum, cum tot egregias dotes requirat Paulus in epiſcopo, cæteris prætermiſſis, ſolius uxoris habetur ratio. Admittitur inceſtus, admittitur homicida, admittitur pirata, admittitur ſodomita, ſacrilegus, parricida, deniq; quis non? ſolus digamus excluditur ab hoc honore, qui ſolus nihil admiſit.

Digamus qui corruptam inſciens duxerit

Mirum eſt autem ut quædam urgemus ac pluſquam mordicus tenemus, ad quædam prorſus conniuentes. Si quis perpendat horum temporum ſtatum, quotam hominū portionē monachorum greges occupent, quotam ſacerdotum et clericorum collegia: deinde perpendat, quàm pauci è tanto numero uere ſeruent uitæ caſtimoniam, tum in quæ libidinum genera quàm innumeri deuergant, quanto cum probro complures palàm inceſti ſint & impudici, fortaſſis iudicabit magis expedire, ut ijs qui prorſus non continent, ius fiat publici matrimonij, quod abſq; mala fama, pure ſanctéq; colant, potius quàm infeliciter ac turpiter libidinentur. Nunc cœlibes habet mundus quàm plurimos, caſtos perpaucos: quanquam nec is caſtus eſt, qui uenerem non attingit, quia nō licet. Sed etiam atq; etiam uereor ne cenſus eccleſiaſtici caſtrent hodie clericos uerius quàm pietas, dum metuimus, ne quod tenemus intercipiatur, aut certe nihil accedat. Verum hæc non ſunt huius inſtituti.

Ornatum.) κόσμιον, id eſt, Compoſitum, ſiue bene moratum, aut modeſtum. Idem uerbum quod uertit, in habitu ornato.

Hoſpitalem.) φιλόξενον benignum in peregrinos & aduenas. Annotauit Græcæ uocis emphaſim Theophylactus. Nunc hoſpitalitatē appellant quum ſatrapas ac reges magno luxu excipiunt donatoſq; dimittunt.

Doctorem.

Doctorem.) διδακτικὸν, id eſt, Docibilem, ſiue appoſitum ad docendum. Id enim ſenſit Paulus, atq; id eſt præcipuum epiſcopi munus. Nam cætera quæ recenſuit requiruntur etiã à ſubditis. Cæterum docere populum, hortari, conſolari, monere, redarguere, propria maxime q; ſplendida eſt epiſcoporum functio, quam nunc multi libenter cedunt alijs quamlibet ſordidis: Vbi receptum eſt ut epiſcopi ditionem prophanam gerant, ſaltẽ deberent in præcipuis feſtis concionantes apud populum ornare munus euangelicæ prædicationis. Hieronymus aduerſus Pelagianos libro primo, reprehendit uulgatam æditionem, quæ habeat docilem, appellans Latinam ſimplicitatem, & uertit, qui docere poſſit. Nam docilis eſt qui facile diſcit.

Hieronymus taxat hãc æditionem.

Nõ uinolentum.) πάροινον. Quod Ambroſius uertit, uino obnoxiũ, uinoſum dicere poterat. Chryſoſtomus cumq; hoc Theophylactus negat hoc accipiendum de uinoſo, ſed de feroci & elato, & ad uim parato, quales ſunt qui uino temulenti debacchantur. Manſuetudo præcipue decet patrem.

Non litigioſum.) ἄμαχον, id eſt, alienum à pugna, quod Hieronymus aduerſus Pelagiũ uertit, abſq; iurgio. Et illud, non percuſſorem, μὴ πλήκτην, non pertinet ad uiolentiam manuum, ſed acerbitatem linguæ, ne ſæuus & improbus ſit obiurgator. Id annotauit & diuus Hieronymus. Quid enim magni ſit ſi epiſcopus temperet manibus? Hieronymi ſententiæ ſubſcribit Chryſoſtomus. Ambroſius uertit pro percuſſore, uerberatorem. Et apud Horatium legimus, Verbera linguæ. Item apud Ciceronem, Verberatur Tyro, tacito duntaxat cognitionis conuicio.

Percuſſor, qui lingua ſæuiat

Non cupidum.) ἀφιλάργυρον, id eſt, Ab argenti cupiditate alienum. Hieronymus aduerſus Pelagium uertit, non auarũ. Hoc ſubiecit, uel quod hoſpitalis eſſe non poſſit, qui ſit auarus, uel quod ut ait Theophylactus, quidam ex hoſpitalitate congerant theſauros.

Domui ſuæ bene præpoſitum.) προϊστάμενον, id eſt, Qui bene præſit. ut mox uertit, Qui domui ſuæ bene præeſſe neſcit προστῆναι. Ac rurſus de diaconis τέκνοις καλῶς προϊστάμενοι, qui filijs ſuis bene præſint. Taxat enim argute Vala quod bene præpoſitum eſſe nõ eſt laus epiſcopi, ſed eius qui commiſit epiſcopi munus.

Cum omni caſtitate.) Non eſt hoc loco σωφροσύνη, quod aliquoties ſonat pudicitiam, nonnunq; ſobrietatem ac modeſtiam, de quo paulo ante dictum eſt, ſed σεμνότητος, quod multa ſignificat apud Græcos, pudorem liberalem & ingenuum, grauitatem, reuerentiam. Hieronymus dum undiq; captat præſidia tuendæ & ornandæ uirginitatis, hic quoq; tranſtulit pudicitiam. Nos maluimus reuerentia, quod præceſſerit ſubiectio, ut accipias liberos patri morigeros, & liberali præditos pudore. Idem apparet ſenſiſſe Chryſoſtomũ. Alioqui quid eſt, cum omni caſtitate? Cæterum hæc uarie leguntur, primum ſic habent Græca, μὴ πάροινον, μὴ πλήκτην, μὴ αἰσχροκερδῆ, ἀλλ' ἐπιεικῆ, ἄμαχον, ἀφιλάργυρον, &c. Non uinoſum, nõ percuſſorem, & turpi lucro deditum, ſed humanum, abhorrentem à pugnis, alienum ab auaricia. Ambroſius ita legit: Non obnoxium uino, non uerberatorẽ, ſed modeſtum, non litigioſum, non aſperum. Iam frequenter admonui in huiuſmodi catalogis uariare ſcripturam. Porrò quod Græce dicitur αἰσχροκερδῆ, diuus Hieronymus in epiſtola ad Heliodorũ uertit, turpilucrum, Græcam imitatus compoſitionem. Etiamſi non me clam eſt, hunc locum, ut innumeros alios apud Hieronymum in uulgatis codicibus deprauatum eſſe.

Pudicitia. σεμνότης.

Diligentiam habebit.) ἐπιμελήσεται, id eſt, Curam aget, aut curabit. Quis enim ſic loquitur, non habet diligentiam mei?

Eccleſiam dei.) Non poteſt deprehendi ex Ambroſio, aut Chryſoſtomo, quod addiderint dei. Nam eccleſia opponitur domo. Et eccleſia magna domus eſt. Certe apud Ambroſium non additur in contextu, Nec Theophylactus enarrans attingit.

Non neophytum.) νεόφυτον, Nuper natus, aut nuper inſitus. Sic enim Paulus uocat recens baptizatum, quod à baptiſmo cenſeantur Chriſtiani. Cæterum hoc loco diaboli, fortaſſis non male uerti poterat calumniatoris. Requirit enim Paulus ab epiſcopo, nõ ſolum ut ipſe uacet omni culpa, uerumetiam ne ſit obnoxius calumnijs, aut ſuſpicioni. Proinde uult mores ac uitam illius in chriſtianiſmo diu ſpectatam eſſe, ne quiſquam uel calumniari poſſit. Id autem iam tum Hieronymianis temporibus adeo non obſeruabatur, ut ea tum fuerit ſumma epiſcopi commendatio, ſi ſtatim à baptiſmo raperetur ad hoc honoris. Ad hunc ſenſum facit quod præceſſit, In opprobrium. Neque uero me fugit Ambroſium hoc

Neophytus.

interpretari,non de fama illibata,ſed de ſuperbia tumoreq́ animi.Certe cum ſermo Græcus ſit anceps,non arbitror abſurdum,ſi quis hic in ſuo ſenſu abundet, ut ait Paulus. Sanè pro me facit,quod mox repetens eundem ſermonem,ſcribit hunc in modum: Oportet autem illum & teſtimonium habere bonum,ab ijs qui foris ſunt, ut non in opprobrium 6 incidat & laqueum diaboli.Duplex enim indicat periculum,ne neophytus inſolenter ſe gerat in nouo honore,atq; ita ſit obnoxius calumniæ.Nam & epiſcopũ oportet ab omni faſtu tumoreq́ procul abeſſe,& famam oportet habere non obnoxiam probris aut calumnijs.Senſus aũt hic cõſtat,ſiue diabolum accipias ſatanã,qui per maledicas linguas contaminet bonorũ famã,ſiue calumniatorẽ hominẽ.Nos pro neophyto, uertimus nouicium.

Bilingues.) διλόγους, id eſt,Duplices in ſermone,& in dictis inconſtantes.

Et ſic miniſtrent.) εἶτα, id eſt, Deinde.

Nullum crimen habentes.) ἀνέγκλητοι ὄντες, id eſt,Eiuſmodi,ut nemo poſſit eos criminari.Id quod indicat Hieronymus aduerſus Pelagium.Nam ἐγκαλεῖν,eſt in ius uocare,& crimen imponere.Et ἔγκλημα atrox eſt iniuria,ob quam aliquis in ius uocari poſſit. Porrò ἀνέγκλητος is dicitur,cui nullum crimen poſſit impingi,nõ ſolum qui nullum habeat crimen.Siquidẽ multarum pudicitia fuit infamis.Et Catonis innocẽtia non fuit ἀνέγκλητος,cum legatur ſæpenumero uocatus in ius,ſed ſemper abſolutus.

Mulieres ſimiliter pudicas.) Cum ipſe ſermonis tenor palàm declaret eũ loqui de uxoribus epiſcoporum ac diaconorum, mea ſententia, rectius uertiſſet uxores q̃ mulieres, quandoquidem Græcis eſt γυναῖκας.Siquidem Paulus non hic inſtituit uniuerſum populum,ſed epiſcopum cum ſua familia & clientela,quam totam uult eſſe illibatam. Nec admodũ repugnat ſententiæ meæ,quod Chryſoſtomus interpretatur hunc locũ de mulieribus quarũ miniſterio utebatur eccleſia, poterãt enĩ hæ diaconorũ & epiſcoporũ uxores eſſe.Certe de uiduis quas eccleſia ſuſceperat,poſt ſuo loco præcipit.Nec uideo cur hic abhorreamus à nomine uxorum cum in confeſſo ſit Græcis ſacerdotibus permiſſum eſſe matrimonium. Deinde σεμνούς,eadem uox, qua in liberis epiſcopi requirebat reuerentem uerecundiam.

Non detrahentes.) μὴ διαβόλους, id eſt,Non calumniatrices,quod Ambroſius uertit, Non ſtudentes diſcordiæ.Nam διάβολος dicitur à διαβάλλειν,quod eſt diſpergere rumorẽ, ſed aduerſus hominem. Nam huic uitio ferè affinis eſt ille ſexus.

Diacones.) διάκονοι, id eſt,Miniſtri,& diaconi,non diacones.

Myſterium fidei.) Quidam interpretantur de dogmatibus fidei,Poteſt autem & de ſilentio intelligi,ne quid,quod ſolent miniſtri,efferant eorum quæ domi geruntur.

Acquirent.) περιποιοῦνται, id eſt,Acquirunt,tempore præſenti.

Hæc tibi ſcribo fili Timothee.) Duo hæc uerba,fili Timothee,non reperio in quibuſdam Græcis codicibus,nec Ambroſius addit,ne Chryſoſtomus quidem in ipſis commentarijs. Tantum eſt ταῦτά σοι γράφω.Nam cætera ex uulgata æditione ab alio quopiã ſunt aſſcripta.Theophylactus ne in contextu quidem habet.Cũ Græcis concordabat exemplar utrũq; bibliothecæ Conſtantienſis.

Eccleſia baſis ueri. Columna & firmamentũ ueritatis.) στῦλος καὶ ἑδραίωμα τῆς ἀληθείας.Hæc ad eccleſiã referenda ſunt,non ad Timotheum,ſicut quidam opinantur.Nam illam uocat columnam & baſim ac ſedem ueri. Ac in eum ſanè ſenſum citat locum hunc Auguſtinus, exponens Pſalmum quadrageſimũ ſeptimũ. Eccleſiam appellat domum dei,ut eam diſtinguat à ſynagoga Moſi,columnam & firmamentum ueritatis,ob certitudinem dogmatum inuiolabilem,quum Iudæi uerſentur in umbris.

Et manifeſte.) ὁμολογουμένως, id eſt, Confeſſe,ſiue citra controuerſiam.Ambroſius ſic explanauit περιφράσει, Et quidem omnium confeſſione magnum eſt myſterium &c. Item ſacramentum,hic eſt myſterium, hoc eſt, arcanum.

Quod manifeſtum eſt in carne.) Græce ſecus eſt, θεὸς φανερώθη ἐν σαρκί, id eſt,Deus manifeſtatus eſt in carne:& quæ ſequũtur,ad deum referenda ſunt.Ambroſius & uulgatus *Diuerſa. lectio.* interpres legerunt pro, θεὸς,ὅ, id eſt,quod.Secus legunt Chryſoſtomus & Theophylactus,quos ſi ſequi uolumus,genera participiorum mutãda ſunt, iuſtificatus, prædicatus, creditus,aſſumptus.Cæterum utra lectio ſit uerior, ambigo nonnihil. Offendit Laurentium

tium quomodo myſterium dicatur aſſumptum in gloriam. At cur non magis offendit, quod deus dicitur iuſtificatus? Id quod ne in Chriſtum quidem prima fronte ſatis congruit. Siquidem de Chriſto interpretatur Ambroſius. Mihi ſubolet, deum additum fuiſſe aduerſus hæreticos Arianos. Cæterum mea quidem ſententia ſimpliciſſima fuerit interpretatio, ſi quis myſterium intelligat prædicationem euãgelij, quod ſæpe aliâs myſteriũ uocat, prius occultum & ignotum, nunc manifeſtatum uniuerſo mundo. Iam enim agit aduerſus eos, qui pro gratia Chriſti, ceremonias legis Moſaicæ conabantur inducere, nec alia conditione recipiebant ethnicos. Pietatem igitur uocat legem Chriſti, uacuam ceremonijs, cuius myſterium magnum eſt, ſed quod iam ſit manifeſtatum per Chriſti humanitatem, quod iuſtificatum in ſpiritu & uirtute dei, nimirum per miracula. Iuſtificatũ autem dicit, ob uim iuſtificãdi datam Chriſto, per fidem ſine lege Moſaica, quod uiſum eſt angelis, qui canebant, Gloria in excelſis deo, quod prædicatum eſt gentibus, cum ſoli Iudæi expectarent, quod creditum eſt non ſolum Iudæis, ſed uniuerſo mundo. Deniq; poſt reſurrectionem receptum eſt in cœlum, unde fuerat profectum. Proinde hoc ſanè loco mihi magis arridet noſtra lectio, præſertim quum magnus ſit uetuſtorum exemplarium cõſenſus. Nam Chryſoſtomi interpretatio hoc loco coactior eſt ac durior, ſi quis expendat.

Expoſitio dilucida.

Apparuit angelis.) ὤφθη. Cur non potius uiſus eſt, ſiue conſpectus eſt? Et, creditũ eſt in mũdo. Sermo Græcus ἐπιστεύθη ἐν κόσμῳ, non uacat amphibologia, poteſt enim utrũlibet intelligi. Cõmiſſum eſt hoc myſterium in mũdo, data apoſtolis & epiſcopis autoritate prædicandi. Aut, habita eſt illi fides, & perſuaſum eſt in mũdo hominibus, quod iuxta naturæ ordinem uidebatur incredibile. Poſteriorem ſenſum ſequitur Chryſoſtomus.

Duplex ſenſus.

EX CAPITE QVARTO.

SPiritus autem manifeſte dicit.) ῥητῶς, quaſi dicas præſcripte, ſiue præciſe, & certo, non obſcure & inuolute, quemadmodũ loqui ſolet in prophetis. Nam ῥητὰ dicuntur Græcis certo præſcripta & præfinita.

In nouiſſimis temporibus.) ὑστέροις, id eſt, Poſterioribus ſiue ſequentibus. Neq; enim eſt ἐσχάτοις.

Diſcedent.) ἀποστήσονται, id eſt, Deficient, ſiue deſciſcent.

Spiritibus erroris.) πνεύμασι πλάνοις, id eſt, Spiritibus ſeductoribus, ſiue deceptoribus, aut fallacibus, ut uertit Ambroſius. Indẽ Hilarius lib. de trin. decimo. Quin & Auguſtinus aduerſus Fauſtũ libro xv. cap. [illegible] legit Spiritibus ſeductoribus. Sed interpres legiſſe uidetur πλάνης non πλάνοις, ης per η nõ per οι diphthongũ. Tametſi id ad ſenſum nihil habet momenti. In hypocriſi.) ἐν ὑποκρίσει, id eſt, In ſimulatione, ut Ambroſius, ſiue in fictione, & mirum eſt Chriſtianos hac Græca uoce tantopere delectatos. Et ψευδολόγων, Ambroſius elegantius uertit falſiloquorum, uoce item compoſita, ut eſt apud Græcos. Auguſtinus Mendaciloquorum. Itidem Hilarius de trin. libro decimo, reddidit Græcam uocẽ; mendaciloquorum, nos falſiloquorum uertimus.

Cauteriatam habentes.) κεκαυτηριασμένων τὴν ἰδίαν συνείδησιν, id eſt, Quibus cõſcientia cauterio notata eſt. Nam ferro candenti notabantur malefici, ſtigmatis impreſſis cuti. At iſti non corpus, ſed animum habent ſtigmaticum ob uitæ dedecora, quorum ipſi ſibi conſcij ſunt. Auguſtinus aduerſus Fauſtum libro xv. pro Cauteriatam habentium legit cauteriantium. Sed haud ſcio an uicio ſcribarum.

Cauteriati.

Doctrinis dæmoniorum.) δαιμονίων, poteſt hoc loco adiectiuũ eſſe à δαιμόνιος quod recte uerti poterat diuinorum, propter ea quæ ſequuntur cauteriatam, & cætera, quæ in dæmonia non quadrant, ſed in diuinos, qui fingunt ſe cum ſpiritibus habere cõmercium, idcirco adiecit In ſimulatione falſiloquorum. Quod ſi legimus dæmoniorum pro diuinorũ, genitiui perpetuo referentur eódem. Sin dæmoniorum pro dæmonum, Nam δαιμόνων legit Theophylactus, ſenſus erit, fore qui auerſi à doctrina Euangelica, auſcultent falſæ doctrinæ, quam dæmones fallaces inuehent per homines qui ſub ſpecie pietatis inſinuant mendacia.

Demonij diuini.

Hæc proponens.) ὑποτιθέμενος, id eſt, Suggerens ſiue admonens.

Enutritus uerbis.) Poteſt & actiue legi, educans illos uerbo fidei. Nam participiũ eſt medium præſentis temporis ἐντρεφόμενος. Atq; ad id facit, quod mox ſequitur, Quam

aſſecutus es, hoc eſt, trade alijs quod à nobis didiciſti.

Quam aſſecutus es.) ᾗ παρηκολούθηκας, id eſt, Quã uſq; ſecutus es. Neq; enim hic aſſecutus, accipiendum eſt eo ſignificatu, quo rhetores accipiunt. Et aſtipulantur Græca ſcholia, quæ ſic exponunt, cuius es alumnus, hoc eſt, in qua es educatus, & ab adoleſcentia uerſatus. Latinis enim qui ob rei difficultatem non attingunt, id, ad quod tendunt, negantur aſſequi, quod Græci dicunt, ἐφικνεῖσθαι, ſiue ἐπιτυχεῖν, cui diuerſum eſt ἀτυχεῖν, Latinis fruſtrari. Cæterum qui ſeriem omnem rei totius ordine ſequuntur, nihilq; prætereunt, παρακολουθεῖν dicuntur. Ad eum modum uſus eſt & Lucas in præfatione hiſtoriæ euangelicæ ἔδοξε κἀμοὶ παρηκολουθηκότι ἄνωθεν πᾶσι, ſentiens nullam uitæ partẽ à ſe prætermiſſam quã non perueſtigaſſet. Et Athenæus libro primo, τούς τε παρὰ κύνας λέοντας ποιεῖ καὶ λύκους, ταῖς ἡδοναῖς παρακολουθήσαντας, nimirum eos notans, qui per omnẽ uitam uoluptatibus fuiſſent addicti. Porrò ridiculum fuerit, ſi quis hic interpretari uelit eos uoluptates aſſecutos. Pro nobis faciunt Chryſoſtomus ac Theophylactus, qui exponunt de aſſiduo diuinarum literarum ſtudio in quo Timotheus à puero fuerat uerſatus.

Aſſecutus, pro aſſectatus.

Ineptas autem.) βεβήλους, id eſt, Prophanas.

Deuita.) παραιτοῦ, quod Ambroſius uertit, abnue. Eſt autem παραιτεῖσθαι, deprecari, & reijcere, & non admittere.

Quæ nunc eſt & futuræ.) τῆς νῦν καὶ τῆς μελλούσης, quod Ambroſius apertius, Præſentis & futuræ. Vnde non male quadrat promiſſiones, ut habent Græci, ἐπαγγελίας.

Fidelis ſermo.) πιστὸς pro ἀξιόπιστος. Nec ſine tropo, quod hominis eſt tribuit ſermoni. Porrò Græcis ἀποδέχεσθαι frequenter eſt amplecti cũ approbatione. Recipimus eñ quod non reijcimus, & hæc particula confirmat id quod mox dixerat de ꝓmiſſis utriuſq; uitæ.

In hoc enim laboramus.) Græce eſt, & laboramus. Nam laborare dixit pro moleſtijs affici, quo quidem argumento confirmat promiſſionis fidem. Quis enim laboraret ꝓ uanis promiſſis?

Et maledicimur.) ὀνειδιζόμεθα, id eſt, Probris afficimur. Ambroſius legit, Perſecutiones patimur, miror quod nam ſequutus exemplar.

Quia ſperamus.) ὅτι ἠλπίκαμεν, id eſt, Quod ſperauimus. Niſi quod in huiuſmodi uerbis affectus, Græci nõnunquam præteritum tempus uſurpãt ꝓ præſenti. Nec eſt, in deum, ſed in deo.

Nemo adoleſcentiam.) Quum Græce ſit νεότητος, rectius uertiſſet iuuentutẽ. Nec eñ Timotheus erat adoleſcens, ſed nondum habebat ſenectutem epiſcopo dignam. Monet igitur ut quod deeſt ætati, præſtet morum integritate.

Sed exemplum eſto.) τύπος. Quod aliquoties uertit formam.

In charitate.) Græci ſic habent, ἐν λόγῳ, ἐν ἀναστροφῇ, ἐν ἀγάπῃ, ἐν πνεύματι, ἐν πίστει, ἐν ἁγνείᾳ, id eſt, In ſermone, in conuerſatione, in dilectione, in ſpiritu, in fide, in puritate. Nimirum in ſpiritu redundat iuxta Latinos. Quod tamen in cõmentarijs non attingit Chryſoſtomus, cum legat & interpretetur Theophylactus. Nec opus eſt admonere, in ſermone, dictum pro, per ſermonem.

Negligere gratiam.) χαρίσματος, id eſt, Donum.

Manuũ preſbyteri.) Sic quidam habent codices. Verum antiqui conſentiunt cũ Græcis, apud quos eſt πρεσβυτερίου, id eſt, Preſbyterij, non preſbyteri. Et ita legit Ambroſius. Illud autem dicit: Habes non ſolum prophetiæ donum, uerũetiam efficaciam impoſita manu dandi ſpiritum & alijs, idq; ex officio preſbyterij tui, nimirũ epiſcopus. Nam antiquitus nihil intererat inter preſbyterum, ſacerdotem & epiſcopum, ut teſtatur & diuus Hieronymus. Deinde propter ſchiſma, è multis delectus eſt epiſcopus. Porrò quo minus hic ſenſus accipi poſſit, & preſbyterium, quod impoſitis tibi manibus accepiſti, obſtat Græca præpoſitio μετὰ, quæ comitem ſignificat, non inſtrumentum. Alioqui probe quadraret cũ eo quod dixit in proxima epiſtola, Reſuſcita donũ dei, quod eſt in te per impoſitionem manuum mearũ. Atq; haud ſcio an hic quoq; fatendum ſit Paulum Græci ſermonis elegantiã neglexiſſe, præſertim cũ in hanc ſententiã interpretetur Chryſoſtomus, ut prophetia ſit donũ & autoritas docẽdi, deinde per impoſitionẽ manuũ factus ſit epiſcopus.

Preſbyterij pro preſbyteri.

Hæc meditare.) ταῦτα μελέτα, quod interpres eleganter uertit. Sed Hugo Cardinalis

non

non intelligens hoc uocabulum, ad hunc exponit modum: Verſa in corde per iugem memoriam. Quanquam ab hac interpretatione non abhorret Thomas, quem miror non ſaltem Ambroſium conſuluiſſe. Eſt autem meditari, exerceri, in re quapiam. Id ſatis aperit Ambroſius, interpretans de exercitatione ſacræ doctrinæ, ut uita quoque præſtet quod docet. Et in his libris qui gloſſam habent ordinariam, in ſpacio quod dirimit uerſus hoc cõmenti adiectũ eſt: Hæc exequere aſſiduo actu. Chryſoſtomus ac Theophylactus interpretãt de iugi uehementique ſtudio, quod uel ad animum uel ad corpus poteſt referri. Nullus enim negat meditationem animi eſſe poſſe, uelut cum quis dicturus apud iudicem, ſecum meditatur, quæ quomodo dicturus ſit. Verum hoc admonui quod animaduertiſſem quibuſdam nihil aliud eſſe meditationem quàm cogitationem.

Manifeſtus ſit omnibus.) ἐν πᾶσιν, id eſt, In omnibus.

EX CAPITE QVINTO.

Seniorem ne increpes.) πρεσβυτέρῳ μὴ ἐπιπλήξῃς. Hic ſenior ad ætatem refertur, propterea quod ſequitur iuniores, & comparatiua poſita puto loco poſitiuorum. Cæterum non eſt ſimpliciter increpa, ſed ἐπιπλήξῃς, quod ſignificat plagam infligere, & transfertur ad id quod eſt aſpere, ſæuèque obiurgare. Ita Flaccus in odis, Metuentis patruæ uerbera linguæ. Et ſuperius nolebat epiſcopum πλήκτην, hoc eſt, acrem obiurgatorem.

Sed obſecra ut patres.) Valla mauult hoc loco exhortare, quod παρακαλῶ ſit anceps ad tria, ad hortandum, ad obſecrandum, & conſolandum, quæ tamen omnia inter ſe finitima ſunt. Verum illi parum uidetur è dignitate epiſcopi, ſi obſecret, præſertim peccãtem, maxime iuniorem, aut adoleſcentulum. Certe Ambroſius legit, exhortare. Et in eam ſententiam interpretantur Chryſoſtomus ac Theophylactus.

In omni caſtitate.) ἐν πάσῃ ἁγνείᾳ. Cum omni puritate, licet caſtitatis uerbum non diſplicet. Sic enim uideo Chryſoſtomum interpretari, ut abſit ſuſpicio impudicitiæ, nimirũ hanc clauſulam propriè referens ad id quod proxime præceſſit. Ambroſius ita ſilet de caſtitate, ut non uideatur legiſſe. Mea ſententia referri poterat ad omnes partes ſuperiores, ut ſiue cum ſenioribus agat, ſiue cum iunioribus, ſiue cum puellis, purus ſit ab omni ſpecie, uel ſæuitiæ, uel contumaciæ, uel auariciæ, uel odij. *Vidua unde dicta.*

Quæ ueræ uiduæ ſunt.) Hoc eſt, deſtitutæ, ac deſolatæ. Nam χήρα Græcis dicitur à χηρῶ, quod eſt deſolo, ac deſtituo, ſiue orbo. Vnde & Latinis uidua dicitur à uiduando, hoc eſt, orbando: hinc uiduertas pro deſolatione & ſolitudine. Palàm enim Paulus alluſit ad etymologiam Græcæ uocis, id quod paulo inferius explanatius dicit, ἡ δὲ ὄντως χήρα καὶ μεμονωμένη, id eſt, Quæ uere uidua eſt ac deſolata. Iã uero frequenter admonuimus, honorandi uerbum iuxta morem Hebræorum ſubſidij ſignificationem habere.

Diſcat primum domum ſuam.) μανθανέτωσαν, diſcãt numero multitudinis: ut hoc præceptum ad filios & nepotes pertineat, qui ſic inſtituendi ſunt à matre ſeu auia, ut pij ſint erga parentes, hoc enim uocat εὐσεβεῖν, quod Theophylactus interpretatur γηροκομεῖν, quod & γηροβοσκεῖν appellant Græci. Cæterum Chryſoſtomus uariat in huius enarratione loci. *Varia lectio.* Ambroſius uidetur magis ad uiduam referre, qui fortaſſe legit μανθανέτω, id eſt, Diſcat: & haud ſcio an Chryſoſtomus quoque, cum addit, hoc eſſe reddendũ in nepotibus quod in defunctis parentibus uidua non poſſit. Theophylactus ſine controuerſia legit, diſcant, iuxta priorem interpretationem.

Domum ſuam regere,) εὐσεβεῖν, id eſt, Pie tractare, ut uertit diuus Ambroſius. Atque item Auguſtinus quæſtionum in Deuteronomium quadrageſimatertia.

Mutuam uicem.) ἀμοιβὰς, quaſi dicas taliones. Alludit ad ἀντιπελάργησιν.

Hoc acceptũ.) Græce eſt bonũ & acceptũ, καλὸν καὶ ἀπόδεκτον, ſiue honeſtũ & acceptũ. *Modus, pro modo.*

Speret in deo.) ἤλπικεν, id eſt, Sperauit, ſiue ſperat, ut legit & Ambroſius, indicãdi modo, non imperandi. Nam in huiuſmodi uerbis nõnunquam, præteritum pro præſenti uſurpatur. Et Paulus hic non præcipit, quid uelit facere uiduas, ſed explicat deſcriptione, quas uere uiduas dixerit. Cæterum nihil erat, cur Vallam offenderet temporis ratio. Certe hactenus nobis ſuffragabatur codex S. Donatiani. Suffragabat̃ uterque codex Cõſtantiẽſis.

Et inſtet.) Et inſtat Græce eſt, καὶ προσμένει, id eſt, Perſeuerat, ſiue aſſidua eſt, &c. Per-

ſeuerat,legit Ambroſius,indicandi modo.Conſentiebant & hic duo Conſtantienſes.

Quæ in delicijs eſt.) Ita diſtinguunt Græci,ut duo contraria coniungant,uiuens mortua eſt, ζῶσα τέθνηκεν,quaſi dicas,uiuens non uiuit. Quanquam participium utrouis referri poteſt. Verum ſenſus argutior eſt,iuxta Græcam diſtinctionem. Adde quod hæc lectio multo mollior eſt,ad quam legit & ediſſerit Chryſoſtomus. Apertius autẽ Hilarius cõmentario in pſalmum lxvij.ex Origenis ut opinor,ſententia, Et apoſtolus inquit, ſcit quaſdam mortuas uiuere,id eſt,dũ uiuunt eſſe iam mortuas. Auguſtinus item quæſtionum in Deuteronomium quadrageſimatertia,refert hunc ad modum: Quæ autem in delicijs agit,uiuens mortua eſt,ſuffragantibus & uetuſtiſſimis exemplaribus Latinis,in quibus addita hypodiaſtole ſubiecta uerbo,eſt,ſeparat eam orationis partem ab illa quæ ſequitur, Quæ uero in delicijs eſt,uiuens mortua eſt.

Si quis aũt ſuorũ.) εἰ δέ τις,Rectius ſi qua. Nam hæc de uidua loquit̃ Paulus, Admonẽt & Græca ſcholia. Itaq; interpretat̃, Ambroſius, nempe de uidua. Certe Theophylactus nominatim interpretat̃ de uidua,quæ uiuens in delicijs nullius curã habet,niſi ſuipſius.

Curam non habet.) οὐ προνοεῖ, id eſt,Non proſpicit,ſiue prouidet ſuis.

Fidẽ abnegauit,& infideli deterior eſt.) Hoc uidetur eſſe durius dictũ,& ob id Aquinas diſtinctione nodum explicat. Ad eum enim modum explicat quod dixit Paulus: Fidem abnegauit,factis,inquit. Recte quidem Aquinas. Etenim qui quod dictat fides Chriſtiana quæ naturæ doctrinam non abrogat,ſed perficit,non præſtat,is hac parte deſciuit à fide. Nec eſt ſimpliciter Deterior infideli,ſed hac parte deterior eſt, qui hoc officij non præſtet ſuis,quibus naturæ uinculo iungitur,quod ethnici quoq; inſtinctu naturæ præſtant. At hodie iudicio quorundam ſumma habetur pietas,ſi quis domi relictis liberis & uxore,aut etiã grandæuis parẽtibus, uel Hieroſolymas abeat,uel in monaſteriũ abdat ſeſe,ſibi uicturus,aut fortaſſis etiã uentri. Si filios educauit.) Græcæ iucũdius eſt dictione cõpoſita, ἐτεκνοτρόφησεν. Si liberos educauit,ut filias quoq; cõplectaris. Itẽ quod ſequit̃, Hoſpitio ſuſcepit,cõpoſita uox eſt ἐξενοδόχησεν, qđ nos uertimus,Si fuit hoſpitalis.

Si omne opus bonum ſubſecuta eſt.) εἰ παντὶ ἔργῳ ἀγαθῷ ἐπηκολούθησεν. Significat eam quæ in nullo bono opere defuerit,& omnibus pietatis officijs ſemper adfuerit. Hieronymus in Zachariam pro ſubſecuta eſt,dixit proſecuta eſt. Nos uertimus,Si in omni opere bono fuit aſſidua. Quæ Carrenſis philoſophatur in ſubſecuta eſt,quaſi ſubſequatur,quæ ſe putet non apprehendiſſe,legat ſi quis eſt φιλόγελως.

Carrenſis.

Adoleſcentiores autem.) νεωτέρας δέ. Malim iuniores. Neq; enim eſt comparatiuum loco poſitiui poſitum,ſed refertur ad id quod modo dixerat, Nõ minor ſexaginta annis. Verũ quæ infra hos annos ſunt reijce,hactenus dũtaxat,ne cibo eccleſiæ paſcant̃ ocioſæ.

Deuita.) παραιτοῦ. De quo ſuperius dictum eſt,id eſt,reijce,& refuta,hoc eſt,ne recipias alendas. Neq; enim ſentit eas arcendas à colloquio.

Cum enim luxuriatæ fuerint in Chriſto.) ὅταν γὰρ καταστρηνιάσωσι τοῦ χριστοῦ. Id interpretatur Hieronymus in epiſtola ad Geruntiam: Propter has,inquit,igitur quæ fornicatæ ſunt in iniuriam uiri ſui Chriſti. Hoc em̃ καταστρηνιάσωσι Græcus ſermo ſignificat. Nam στρηνιᾶν laſciuire ſignificat,ſiue ferocire,quod deductum putant à uerbo στερεῖν, ceu metaphora ſumpta à iumentis,quæ cum pabulo ferociunt,auellũt habenas,& ſuopte arbitrio feruntur. Alij rurſum dictum putant à στρηνὸν, quod eſt durum. Vnde Heſychius στρηνὲς βοᾶν interpretatur, τὸ σκληρὸν βοᾶν, id eſt,Dure ſiue ferociter clamare. στρηνὲς enim Græcis ſonare σαφὲς,ἰσχυρὸν,τραχὺ,στυγνὸν,ἀνατεταγμένον, id eſt, Manifeſte,ualide,aſpere,odioſe,pertinaciter,deniq; idem eſſe quod στρηνόν. Porrò στρηνιῶντες interpretatur hoc pacto, πεπλεγμένοι, contorti,addens nonnũquam idem ualere,στρηνιᾶν quod διὰ πλοῦτον ὑβρίζειν, id eſt,ob diuitias ferocire,& βαρέως φέρειν, id eſt,grauiter ferre. Sophilus apud Athenæum libro tertio,uidetur uti pro deliciari,ſiue laſciuire, γαστρισμὸς ἔσται δαψιλὴς,τὰ προοίμια ὁρῶ. χορτασθήσομαι πᾶσιν ἀγαθοῖς, νὴ τὸν Διόνυσον ἄνδρες, ἤδη στρηνιῶ. Ea ſi quis ad uerbum reddat, ad hunc habent modum: Ingluuies erit opipara. prooemia uideo. ſaturabor omnibus bonis, per Bacchum uiri, iam laſciuio. Rurſus eodem in libro, ἐστρηνίων τὰς καταβεβρωκὼς σιτία,ἴσως ἐλεφάντων τεττάρων, id eſt, Laſciuiebã deuoratis cibis,quatuor fortaſſis elephantorum. Proinde καταστρηνιᾶν dicuntur,qui iam minus audientes ſunt dicto. Theophylactus καταστρηνιῶσιν interpretatur ἀπονοηθῶσι καὶ θρύψωνται, id eſt, Acciſſauerint, & deliciari

Luxuriari.
καταστρηνιᾶν

cœperint: priore uerbo dicto à moribus petulantiſſimæ mulieris, cui nomen fuit Accò, quemadmodum in Chiliadibus noſtris explicuimus. Idem uerbũ habetur Apocalypſis cap. xviij. ὅσα ἐδόξασεν ἑαυτὴν καὶ ἐστρηνίασε, ꝓ quo Latinus reddidit, & in delicijs fuit. Atq; ibi mox καὶ στρηνιάσαντες. Porrò κατὰ, præpoſitio ſignificat contra, & in malam partem cũ habet genitiuum caſum. Ergo καταστρηνιᾶσι τοῦ χριστοῦ, eſt in iniuriam Chriſti laſciuire. Sic eñ mihi uiſum eſt interpretari. Et in hanc ſententiam enarrant Chryſoſtomus ac Theophylactus. Siquidem uidua quæ recipitur alenda, quodammodo ſe deuouet ſponſo Chriſto, in cuius contumeliam rurſus de marito nouo cogitat. Non ſatis intelligo, quid hoc loco ſibi uelit Faber, qui primum quod Paulus adoleſcentiores uiduas dicit, iubet intelligi de morum inconſtantia, cum paulo ante palàm expreſſerit ſexaginta annos in grãdioribus, atq; hac ætate minores reijci iubet. Deinde quas ille prohibet recipi ſtipe eccleſiæ alẽdas, hic addit per pontificẽ uel inuitas in monaſterium retrudendas, ſi id petierint parentes. Ad hæc miratur, ſi quid aliud ſignificet luxuriari quàm fornicari. Et ob id inſulſe dici, luxuriatæ Chriſto, dicendum autem deliciatæ Chriſto. Atqui ſi de uitioſis delitijs agit hic Paulus, ut agere certum eſt, qui minus inſulſe dicatur, deliciatæ Chriſto, quàm luxuriatæ Chriſto? Aut quid omnino ſignificat deliciatæ Chriſto? Quanquàm in emendatis exemplaribus habetur, luxuriatæ in Chriſto. Quod ſi qui codices reperiũtur, in quibus diſtinctio, uerba hæc, in Chriſto, ſemouet à ſuperioribus, & connectit his quæ ſequuntur, certe nullus interpretum alicuius momenti in eum interpretatur modum. Secus autem diſtinguit Hieronymus, ſecus Ambroſius, ſecus Thomas Aquinas. Equidem non poſſum non admirari, quid acciderit ei uiro, tum ut opinor, pio, tum ut habetur erudito, ut ad hunc modũ laſciuire uoluerit in Paulinis literis, q̃ſi in re ludicra uerſaretur, præſertim poſt tot egregios ac ꝓbatos interpretes. Deniq; ſic iſta tractans, ut non addubitet, ſed mera decreta nobis præſcribat. Inuitus hæc admoneo, ſed hoc exigit diuinarum literarum autoritas, exigit utilitas publica, ut tantiſper leuis ſit amici ratio, maxime cum is adiuuetur potius q̃ lædat̃. Neq; recuſo talionẽ, modo abſit ꝓcacia. Admonitus ingenue fatebor errorẽ, ac mutabo ſi minus queam tueri, quin inſup gratiã habebo. Sed de his paulo accuratius diximus in ſcholijs, quæ cõſcripſimus in epiſtolas diui Hieronymi. Ambroſi⁹ legit, Cũ eñ in delicijs egerint. Et Thomas indicat hic luxuriã nõ eſſe ꝓpriũ libidinis uitiũ, ſed imodicũ uſum, & copiam rerũ quarũlibet. Hoc recte, ſed eadem de re in argumentis non recte.

Habentes damnationẽ.) κρίμα, id eſt, Iudiciũ. Quãq; interpres recte expreſſit ſenſum.

Irritam fecerũt.) ἠθέτησαν, id eſt, Repulerunt, aut reiecerunt, aſpernatæ ſunt. Tametſi ſignificat hoc quoq; quod uertit interpres. Reijcimus enim quod deſijt apud nos ualere.

Non ſolum ocioſæ.) Deeſt autem. Non ſolum autem οὐ μόνον δὲ, ac coniunctio ad epitaſin facit: eam euidentius explicat, imò.

Verboſæ.) φλύαροι, id eſt, Nugaces, ſiue inepte loquaces.

Loquentes quæ.) λαλοῦσαι. Quod aliquoties ſignificat garrire. Vnde illud λαλεῖν ἄριστοι & λάλοι Græcis dicũtur garruli. Volo autem.) Volo igitur, βούλομαι οὖν.

Matreſfamiliâs eſſe.) οἰκοδεσποτεῖν, id eſt, Familiam adminiſtrare: ne quis accipiat de liberis progignendis, de quo modo dixerat, ſed de gubernatiõe familiæ: quod Græca uox euidentius declarat, dicta à domo & dominio. Et quod ꝓxime præceſſit τεκνογονεῖν Græce feſtiuius dictũ eſt uoce cõpoſita, q̃ Latine, filios ſeu liberos procreare. οἰκοδεσποτεῖν. τεκνογονεῖν.

Retro poſt ſatanam.) ὀπίσω τοῦ σατανᾶ, id eſt, Poſt ſatanã, nec opus eſt retro. Deinde qđ hic uertit, Cõuerſæ ſunt, Ambroſius legit, deerrauerũt ἐξετράπησαν, id eſt, deflexerũt. De quo ſupra meminimus. Senſus eſt aũt, illas deſciuiſſe à Chriſto, & ſecutas ſatanã: nã hoc uocat poſt ſatanã, illũ ducẽ ſequi deſerto Chriſto. Deeſt apud nos. Si qs fidelis.) Græce eſt, Si qs fidelis aut ſi q̃ fidelis, εἴ τις πιστὸς ἢ πιστή. Atq; ita legit Ambroſius. Puto germanã ſcripturã fuiſſe, Si qua fidelis, ut intelligamus curã mulierũ cõmẽdari mulierib⁹, puta ſi qua mater habet filiam uiduã. Atq; hãc ſcripturã habebat uterq; codex Cõſtantienſis. Verũ quoniam uidebant ab hac cura cognatorũ excludi uiri, aliquis adiecit ſi quis. Atq; apud Theophylactũ addit̃ quidẽ in contextu, πιστὸς ἢ πιστή, uerũ enarrãs locum tale nihil attingit. Idẽ cõperies apud Chryſoſtomum, quum uterq; notarit emphaſim huius uerbi, ἐπαρκείτω, quod declarat eſſe ſuppeditandum, quod neceſſitati ſatis eſt, non quod alat laſciuiam. Idem autẽ

uerbum eſt quod mox ſequitur ἐπαρκείσῃ. Prius uertit ſubminiſtret, poſterius ſufficiat, nā prius accipitur actiue, ut ſuppedito, poſterius neutraliter, ut ſuppetit apud Latinos. Niſi mauis ſubaudiri in poſteriore, eccleſia, Ne grauetur eccleſia, quo poſſit ea ſufficere uere uiduis. Cæteris uiduis quæ deſolatæ nō ſunt hactenus pꝛouidit, ne alerentur à cognatis infidelibus, ſed Chriſtianæ à Chriſtianis, Solas deſolatas uult ali ſumptibus eccleſiæ.

Vt non grauetur.) Et non grauetur, καὶ μὴ βαρείσθω, id eſt, Sumptibus ſuis alant, & non onerent eccleſiam.

Honor, pro ſubſidio. Qui bene præſunt preſbyteri,) Preſbyteri hic epiſcopi uocabulum eſt non ætatis. Et honorem ſubſidiū ſignificat, non uulgarem iſtū honorē, decedere de uia, aperire caput, flectere genu, quemadmodū non uno in loco annotauit & diuus Hieronymus. Siquidē in alijs eleemoſyna dicit̄, cæterū in ijs quos ætas, aut dignitas, aut alioqui meritū uenerādos reddit, honos appellatur præſtitum officium. Et Latini munus honorarium uocant.

Non alligabis os.) οὐ φιμώσεις. Quod Ambroſius uertit, Non infrenabis. Cæterum locus quem citat, extat Deuteronomij capite uiceſimo quinto. Mos autem eſt apud nōnullos circūacto iumento trituram facere, cum apud noſtrates flagellis excutiant. Annotandus hic locus ijs qui tantis clamoribus, tantaꝗ̃ tyrannide decimas, & pluſꝗ̃ decimas extorquent, à pauperrimis quoqꝫ laicis, nec intelligunt, legem uetare, ne quis obliget os boui, ſed trituranti, hoc eſt, docenti, monenti, exhortanti, ſacrificanti, ac cæteris ſacerdotalibus officijs fungenti. *Sacerdotes nihil aliud quā decimatores.* Quid autem hoc ad iſtos quoſdam, qui non ſolum in ocio, ſed in Sardanapalicis delitijs uitam omnem tranſigunt? Quanꝗ̃ aliud eſt laborare ore non infrenato. aliud explere ſcrinia ſanguine pauperum. Atqꝫ hæc dixerim, non quo laici ſegniores ſint ad beneficētiam erga ſacerdotes ſuos, quibus ſi boni ſint, nulla par gratia rependi poteſt, ſed ut nos uiciſſim noſtri meminerimus officij.

Aduerſus preſbyterum.) Incertum an de ſeniore loquatur, an de epiſcopo. Chryſoſtomus ad ætatem refert, Ambroſius ad dignitatem. Diuus Hieronymus in epiſtola quadā ad Marcellam indicat à quibuſdam, aliud hoc loco ſolere legi, nimirū illud: Aduerſus preſbyterum accuſationem ne recipias, uerum hanc lectionem qua nos utimur præfert. Et tamen quod damnat Hieronymus, ſequitur Ambroſius, cōmode tamen interpretans, aduerſus preſbyterum ob ordinis dignitatem non facile recipiendam accuſationem, nec ulla fit mentio duorum aut trium teſtium. Quid enim opus eſt hoc præcipere in preſbytero, quod in omnibus ſeruandum eſt? Hoc ſic excuſat Chryſoſtomus, in ſenioribus potiſſimū eſſe ſeruandum. Et haud ſcio an lector quiſpiam eruditulus offenſus prima ſpecie ſermonis, mutauerit uelut enarrare cupiens quod ſenſit apoſtolus. Rurſum quod ſequitur, Peccantes autem coram omnibus argue, ſi ſuperiora ad preſbyteros referas, ad eoſdē pertineat oportet: ut ſit ſenſus, crimen non facile recipiendum, niſi ſint idonei teſtes. Quod ſi conſtiterit, palàm eſſe arguendos in exemplum omnium. Chryſoſtomus ac Theophylactus utrūqꝫ de grandæuis exponit.

Præiudicium aliud apud Paulum. Sine præiudicio.) χωρὶς προκρίματος. Sine præiudicio. Præiudicium hoc loco non ſignificat, quod apud iureconſultos, rem prius iudicatam, ſed præcipitatum iudicium, cum ex concepta temere opinione quippiam agitur, & iudicamus ipſi apud nos anteꝗ̃ compertum habeamus. Ad hunc modum interpretantur Græcanica ſcholia.

In alteram partē declinando.) κατὰ πρόσκλισιν. Interpres legiſſe uidet̄ πρόσκλισιν per iota, nō per ita, id eſt, à uerbo προσκλίνω, non προσκαλῶ, atqꝫ ita legit diuus Ambroſius, apud quē eſt, In aliam partem declinans. *Varia lectio.* Et diuus Baſilius in principio prouerbiorum, citantibus Græcanicis ſcholijs. Neque ſecus legunt & interpretantur Chryſoſtomus ac Theophylactus. At Clemens legit, ut nunc habent Græcorum exemplaria, niſi quod mihi legendum uidetur πρόκλησιν, non πρόσκλησιν, hoc eſt, prouocationem, non aduocationem: ſi cui tamen placet per ita, ſcribere.

Noli adhuc aquā.) μηκέτι, id eſt, Ne poſthac aquam biberis. Significat eū uſqꝫ ad id tēpus, aquā potitaſſe, ut ratiocinat̄ diuus Hieronymus: & Græcis unica dictio eſt ὑδροπότει.

Frequentes tuas infirmitates.) ἀσθενείας. Infirmitates intellige non morbos aut graues ægrotationes, ſed corporis debilitatem.

Manifeſta ſunt.) πρόδηλοι, id eſt, Præmanifeſta, hoc eſt, per ſe manifeſta, etiam priuſꝗ̃

damnentur

damnentur cuiuſquam iudicio. Nam illud præ, refertur ad externum iudicium. Loquitur enim de palàm malis ac palàm bonis, rurſus de clam malis aut bonis.

Præcedentia ad iudicium.) προάγουσαι εἰς κρίσιν. Iam enim illa condemnata ſunt priuſquam is qui admiſit adductus ſit in iudicium.

Quorundam autem.) Quoſdam autem eſt Græce, atq; ita legit Ambroſius, τισὶ δὲ καὶ ἐπακολουθοῦσιν, id eſt, Quoſdam aũt etiam ſubſequuntur: ſuffragatur uterq; Cõſtantienſis.

EX CAPITE SEXTO.

Ne nomen do.) Græce eſt, nomen dei, τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ. Atq; ita legit & Chryſoſtomus, cumq; hoc Ambroſius, ut colligere licet ex interpretatione.

Quia beneficij participes ſunt.) οἱ τῆς εὐεργεσίας ἀντιλαμβανόμενοι, id eſt, Ii qui beneficentiæ participes ſunt, ſiue qui beneficentia iuuantur, & in uetuſtis codicibus, qui comperi non quia. Refertur autem ad ſeruos, nõ ad dominos. Quanq; Theophylactus bifariam exponit. Chryſoſtomus licet ambigue loquatur, tamen uidetur hunc ſequi ſenſum, hoc diligentius ſeruiendum dominis Chriſtianis, quod in eos officium collocatur, qui ex ſupercilio dominorum tranſierunt in affectum parentum, & pro formidatis dilecti eſſe cœperunt: Ait enim, non contemnant, quia fratres ſint, ſed magis ſeruiant quoniam fideles ſunt atq; dilecti, qui beneficium ſumunt. In eandẽ ſententiam interpretatur Ambroſius. *Varia expoſitio.*

Si quis aliter docet.) ἑτεροδιδασκαλεῖ, id eſt, Diuerſa docet, aut diuerſam doctrinam ſequitur. Nam uidet̃ in eos cõpetere, qui faſtidita doctrina euangelica uacabant inanibus quæſtiunculis. Eſt autem Græcis unica dictio compoſita, de quo ſuperius admonuimus.

Et non acquieſcit.) προσέρχεται, id eſt, Accedit: ita ſonat Græce, & apte reſpondent Latina. Fortaſſis interpres legit προσέχεται, id eſt, Adhæret.

Superbus eſt,) τετύφωται, id eſt, Inflatus eſt. Ambroſi⁹ legit, ſuperbit. Cyprianus in epiſtola quadam legit, Stupore elatus. Suſpicor ab ipſo ſcriptum fuiſſe, tumore elatus.

Sed languens.) νοσῶν, id eſt, Aegrotans, quod apud Græcos ſæpius ad animum refertur, ut νοσεῖν dicantur, qui deſipiunt ac delirant, hoc eſt, animi morbo laborant. Quod uerbi mire quadrat in iſtos ſophiſticos theologos, qui contemptis iis, quæ neceſſe eſt diſcere, in ſtultiſſimis illis ſuis argutiis, & nihili labirynthis, ætatem uniuerſam conterũt miſeri. Quod tamen nolim ita dictum accipi, ut quod nonnulli ſolent, in ordinis contumeliam detorqueatur, quod in paucos dicitur, honeſtiſſimo indignos ordine, perpetua friuolarum quæſtionum ſcabie prurientes, neque prorſus aliud agentes per omnem uitam. Atque utinam Theologi ſic temperent ſua ſtudia, ut nulli ſint in quos hæc uere dici poſſint. Elegantes autem Paulus unico uerbo dixit pugnas uerborum λογομαχίας, cum iſti iactent ſe totos in rebus eſſe. *Languens νοσῶν* *λογομαχία*

Ex quibus oriuntur.) Paulus inuidiam & contentionem ſingulari numero poſuit, atque item Ambroſius.

Malæ conflicta.) παραδιατριβαί. Malæ, Græci referunt ad ſuſpiciones. Et Theophylactus hanc particulam, etiam cõmentario interiecto ſeparat ab iis quæ ſequuntur. Nam quod ſequitur, παραδιατριβαί, per ſe ſonat in malam partem, propter præpoſitionem παρὰ, quæ ſæpius id efficit, ut in παραφρονεῖν & παραφέρεσθαι & παραβλέπειν. Dicuntur autem congreſſus & diſputationes philoſophorum diatribæ Græcis, quas hic addita præpoſitione inutiles facit, & nihil ad rem ptinentes. Scholia græcanica admonent metaphorã ſumptã à ſcabioſis, qui mutuo conflictu, contactuq; morbũ cõmunicant. Sic & Theophylactus ait, παραδιατριβαί τουτ' ἐστι σχολαὶ μάταιαι. διατριβὰς γὰρ τὰς σχολὰς ἔθος καλεῖν. ἢ ὅτι καθάπερ τὰ ψωραλέα τῶν προβάτων παρατριβόμενα νόσου πληροῖ καὶ τὰ ὑγιαίνοντα, οὕτως καὶ οὗτοι παρατριβόμενοι ἑτέροις διαφθείρουσιν αὐτούς, id eſt, Paradiatribæ, id eſt, ſcholæ ſupuacaneæ. Nã mos eſt ſcholas uocare diatribas. Siue quod ſicut ſcabioſæ oues, dum affricant ſeſe, morbo implent & ſanas: Ita iſti quoq; dum aliis affricant ſe, corrumpunt eos. Eadẽ penè uerba ſunt apud Chryſoſtomũ. In nõnullis exemplaribus habebatur διαπαρατριβαί. Suſpiciones aũt malas hic Græci interpretantur falſas opiniones & cõmenticias, ut congruat cum inutilibus conflictationibus. *παραδιατριβαί.*

Veritate priuati ſunt.) ἀπεστερημένων τῆς ἀληθείας. Ambroſius uertit, Et qui ueritate caruerunt

ruerunt. Græce ſonat efficacius, Quibus adempta eſt ueritas, iuxta illud Publij: Nimium altercando, ueritas amittitur. εὐσέβειαν, Ambroſius cum dixiſſet pietatem, uelut interpretans addit, & dei culturam.

Quæſtum eſſe pietatem.) Poſt hæc uerba reperi apud Græcos, ἀφίστασο ἀπὸ τῶν τοιούτων, id eſt, Abſtine à talibus. Item Ambroſius, Diſcede ab huiuſmodi. Atqui id in uulgatis Latinorum codicibus non habetur. Etiamſi Theophylactus legit & interpretatur Chryſoſtomum ſequutus.

Cum ſufficientia.) μετὰ αὐταρκείας. Ea uox ſignificat cum quis ſua ſorte contentus eſt, nec aliud deſiderat.

Haud dubium quia.) δῆλον ὅτι. Quod eſt affirmantis. Et plenius reddidiſſet Græcarũ uocum affinitatem εἰσενεγκεῖν & ἐξενεγκεῖν, ſi uertiſſet inferre & efferre.

In hunc mundum.) Addidit ſuo more hunc, quod non eſt apud Græcos.

Et alimenta.) διατροφάς. Cyprianus enarrans precationem dominicam uertit, & exhibitionem, hoc eſt, quod uocant præbendam, propius accedens ad ſenſum Pauli, quàm qui uertit alimenta.

His contenti ſimus.) ἀρκεσθησόμεθα, id eſt, Contenti erimus. Interpres legit, ἀρκεσθησώμεθα per ω mega.

Supereſt. Et in laqueum diaboli.) Diaboli apud Græcũ non eſt, nec addit apud Ambroſiũ. Vnde conſentaneum eſt adiectũ à quopiam ex ſuperioribus, qui locũ uoluerit interpretari.

Et inutilia.) Copula redundat. Nec eſt apud Græcos inutilia, ſed ἀνοήτους, id eſt, Stulta. Quanquam interpres legiſſe uidetur ἀνονήτους, atque item Ambroſius.

Quæ mergunt.) βυθίζουσι, id eſt, Demergunt in profundum.

Et cupiditas.) ἡ φιλαργυρία, id eſt, Pecuniæ ſtudium. Ambroſius legit auaricia. Alioqui cupiditas aliarum item rerum eſt, ut gloriæ, imperij, uoluptatum, uindictæ.

Quam quidam appetentes.) Hic argutatur Vala, quid referat hæc uox quam, nõ cupiditatem, Quis enim dicitur appetere cupiditatẽ, ſed pecuniam, inquit, incluſam in hoc uerbo φιλαργυρίαν. Quum apud Latinos nulla ſit hic dictio, quæ pecuniam habeat incluſam, de Græcis accipiatur oportet quod indicat Laurentius. At in φιλαργυρία quid incluſum eſt ἄργυρος aut ἀργύριον, quomodo igitur apud illos cõgruit articulus ἧς. Prorſus hic humanũ quiddã accidit Laurẽtio. Dicunt aũt appetere ſtudiũ pecuniæ, q huc incũbunt.

Errauerunt à fide.) ἀπεπλανήθησαν, id eſt, Aberrarunt.

Patientiam, manſuetudinem.) πραότητα. Ambroſius uertit Tranquillitatem animi.

Fidei.) Videbatur frigidũ ſi Paulus ei præciperet fidem, quem fecerat epiſcopũ, hoc eſt fidei doctorem. Proinde Theophylactus fidei uocabulo excludit quæſtiones rixoſas, quas uult à Timotheo reijci.

In qua uocatus es.) In quam, εἰς ἥν. Ad quam, Ambroſius. Græci addunt καὶ, in quam & uocatus es, tametſi non additur apud Theophylactum.

Sine macula.) ἄσπιλον, id eſt, Immaculatum: & refertur ad ipſum Timotheum, nõ ad mandatum, id eſt, ut ſerues mandatũ immaculatus, irreprehenſus. Etiamſi Ambroſius refert ad mandatum, ſi modo codex uacat mendo: conſimiliter & Chryſoſtomus, licet ancipiti ſermone diſſerens hæc, ut habetur uerſus. Nam Græci codicis nõ erat copia. Quanquam ſermo Græcus non uetat, quo minus adiectiuum referatur ad præceptum. Iam ut maxime ἄσπιλον & ἀνεπίληπτον referas ad mandatum, tamen ſubeſt aliquid amphibologiæ. Nam ſi referas ad ſerua, ſenſus eſt, ne macules mandatum tuo uitio. Sin ad mandatum, ſerua mandatum, quod maculam aut reprehenſionem neſcit, quemadmodum pſeudapoſtolorum præcepta. Et tamen huic ſenſui refragatur articulus nõ additus, potius dicendũ erat τὴν ἐντολὴν τὴν ἄσπιλον.

Vſque in aduentum.) μέχρι τῆς ἐπιφανείας, id eſt, Vſque ad apparitionem, ſiue illuſtrationem, quod ego ſanè malim, quia ſequitur, quam ille oſtenſurus eſt. Quid oſtendet? Nimirum gloriam filij ſui, quem ante exhibuerat humilem.

Quem ſuis temporibus.) Quẽ refert aduentũ, non Chriſtũ, id quod liquet ex Græcis.

Solus potens.) μόνος δυνάστης. Id proprie dicitur de principe, aut magiſtratu: unde & δυναστεία.

Rex regū.) Græce eſt regnantiū τῶν βαſιλευόντων, Regnāt em̃ quidā potius ꝗ̃ ſunt reges. Hæc omnia Theophylactus accõmodat perſonæ filij, ſed Ambroſius mea ſententia rectius accõmodat patri, quod perſpicuum eſt ex hiſce uerbis, Non quia aliud lumen filij ſit, quippe quum in pſalmo ſcriptum ſit, Et in lumine tuo uidebimus lumen, hoc eſt lumē patris eſt in filio, ſed quia nemo uidet patrem, ac per hoc inacceſſibile inhabitat lumen. Non enim eſt ordo alicui uidendi patrē niſi Chriſto qui de deo eſt, hic uidit deum. Filius autem quia omnia ipſe agit, & apparere dicitur & uideri. Illud ergo peculiare patris eſt, quod ſupra dictum eſt. Quid ſcripſerit Chryſoſtomus incertum. Certe uerſus ſibi uidet contradicere. Nam initio rogat, de quo iſta dicta ſunt? De patre an de filio? De filio ſcilicet, quem ſuis, inquit, temporibus & cætera. Ac paulo poſt uelut oblitus ſui mouet aliam quæſtionem. Qui ſolus, inquit, habet immortalitatem. Quid ergo? filius nõ habet? Ex his uerbis palàm eſt Chryſoſtomum quæ dicta ſunt accõmodaſſe patri. Aliâs erat abſurda quæſtio. Sed propius intuenti Chryſoſtomus in priore quæſtione non percontatur quis ſit oſtenſurus, ſed quis oſtendendus. Pater oſtendit, filius oſtenditur. Theophylactus fatetur Chryſoſtomum hæc principaliter aſſcribere patri, quanꝗ̃ & filio & ſpiritui ſancto cõmunia. Thomas Auguſtinum ſequutus exponit de trinitate. De ueritate ſententiæ nõ diſputo, ſed de cõſuetudine ſermonis Euāgelici & apoſtolici. Quū em̃ alijs in locis huiuſmodi tribuant patri ceu propria, ſine cõtumelia filij aut ſpũs ſancti, quur hic torquemus ad trinitatē? Neꝗ enim ideo non eſt æternus filius, quia patri tribuit æternitas, ut notio peculiaris: nec ideo pater nõ eſt ſapiēs, quia filio aſſcribit ſapiētia: nec ideo filius nõ eſt bonus, quia ſpiritui ſancto tribuit bonitas. Sed in his ſacræ literæ habēt ſuū quendā loquendi modum. Ad patrem autorem referuntur omnia, ab illo eſt immortalitas, uita & lumē. Iam in huius ſermonis initio facta eſt diſtinctio perſonarum, uſꝗ ad aduētum domini noſtri Ieſu Chriſti. Hoc ad filium, quem aduentum illuſtrabit pater. Et in ſymbolo filius dicitur aduenturus in gloria patris, & in euangelio, deum nemo uidit aut nouit niſi filius. Similiter & in appendice epiſtolæ ad Romanos, dicitur ſolus ſapiens deus, quum inibi bis fiat filij mentio, Prædicationem Ieſu Chriſti, ac mox, per Ieſum Chriſtum. Deniꝗ quum toties Paulus nominatim patrem appellet deum, filium tantum dominum, neꝗ quiſquā offendatur, quur hic trepidamus in conſuetudine myſtici ſermonis? Hic in nõnullis deſiderare cogor candorem Chriſtianæ charitatis, æquis auribus audimus ſolū deum patrē eſſe immortalem, & inſectamur ſi quis pio ſenſu dicat ſolum Chriſtum fuiſſe prorſus alienum ab omni contagio peccati.

In ſempiternū.) In ſupereſt. Et κράτος, poteſtatem quoꝗ ſignificat, ut imperiū. Proinde Ambroſius pro imperio legit poteſtas.

Diuitibus huius ſeculi.) τοῖς πλουσίοις ἐν τῷ νῦν αἰῶνι, id eſt, Iis q ſunt diuites in præſenti ſeculo. Non ſublime ſapere.) ὑψηλοφρονεῖν. Quod Ambroſius uertit ſuperbe ſapere. Significat autem elato eſſe animo & arroganter de ſeipſo ſentire.

In incerto diuitiarum.) ἐπὶ πλούτου ἀδηλότητι, id eſt, In diuitiarum incertitudine.

Nobis omnia abunde.) πλουσίως. Rurſum interpres non reddidit iucunditatem, quæ eſt in uocum affinitate πλούτου & πλουσίως. Quaſi dicas, diuitiarum & diuitialiter, ſiue opulentiæ & opulente.

Bene agere.) ἀγαθοεργεῖν. Dictio compoſita eſt ex bono & opere, quaſi dicas bene operari. Demiror quid legerit diuus Ambroſius qui reddidit hunc locum hoc pacto, In uolūtate bonorum operum, niſi forte legit ἐθελοεργεῖν.

Facile tribuere.) εὐμεταδότους εἶναι, id eſt, Faciles eſſe ad impartiēdum. Ita legit Ambroſius, niſi quod omittit eſſe.

Theſaurizare.) ἀποθησαυρίζοντας, id eſt, Reponentes ſiue recondentes ſibi.

Et ueram uitam.) Græcis eſt æternam uitam. Ambroſius tamen legit atꝗ interpretatur ueram uitam. Contra Chryſoſtomus legit æternam, nihil tamen adijciens in interpretatione, unde certo liqueat quid legerit. Theophylactus ſine controuerſia legit τῆς αἰωνίου ζωῆς, etiāſi nec is attingit enarrans, licet hoc non magni referat, quando non eſt alia uera uita, niſi uita immortalis. Nam uita impiorum mors eſt, & hæc uita breui finienda, curſus eſt ad mortem. *Diuerſa lectio.*

Depoſitū

Depoſitum cuſtodi.) παρακαταθήκην, id eſt, Quod tibi commiſſum eſt. Sentit autem hanc doctrinam quam illi & in initio cõmendarat. Et ita exponunt Græca ſcholia. Non enim uult aliquid addi traditis.

Vocum nouitates.) κενοφωνίας, id eſt, Vocum inanitates. Ambroſius & interpres legiſſe uidentur καινοφωνίας. Quanquam Græca ſcholia per ε legũt. Nec enim hic agit de nouandis uocibus, ſed de diſputationibus ſuperuacaneis. Ex interpretatione Chryſoſtomi non liquet, quid legerit. Theophylactus legit & interpretatur κενοφωνίας, id eſt, ματαιολογίας, non diſſimulans tamẽ Chryſoſtomum uideri legiſſe καινοφωνίας per αι diphthongum. Addit uideri, quod quemadmodum diximus ex illius enarratione non liquet quid legerit.

Falſi nominis.) ψευδωνύμου. Quaſi dicas, falſò nominatæ ſcientiæ. Nec enim eſt ſciẽtia ubi fides non eſt. Et hæc omnia mire quadrant in hos quoſdã ſpinoſos theologiſtas. Nõ enim de omnibus loquor, & fortaſſis nulli tales futuri ſunt. Et apte dixit, ἀντιθέσεις, oppoſitiones, quod omnibus de rebus inter iſtos mira ſit digladiatio.

Promittentes.) ἐπαγγελλόμενοι. Cur non potius profitentes?

Circa fidem exciderunt.) ἠστόχησαν, id eſt, Aberrarunt, ſicut antea uertit. Ductum aſt ab ijs, qui aberrant à ſcopo.

Gratia tecum.) Hoc Paulus ſuapte manu ſubſcripſit, ut putat Ambroſius.

Annotationum in epiſtolam Pauli priorem ad Timotheum,
per Des. Eraſmum Roterodamum, finis.

IN EPISTOLAM PAVLI AD TIMOTHEVM SECVNDAM, ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI. EX CAP. I.

TImotheo chariſſ. fil.) Hic non eſt γνησίῳ, ut in ſuperiore, ſed ἀγαπητῷ, id eſt, dilecto.

Gratia & miſericordia.) In Græcis codicibus abſunt coniunctiones. Tantum eſt, Gratia, miſericordia, pax.

Gratias ago.) χάριν ἔχω, id eſt, Gratiã habeo. Nam ita mauult Valla. Et ad eũ modũ legit Ambroſius. Quanquam haud abſurde Vala dubitat, an quis apte dicatur habere gratiam deo. Nam gratiam habere dicitur, qui animum habet referendi beneficij, Sed gratias agit etiam is qui non cogitat de referendo, tantum declarat animum gratum ac memorem.

A progenitoribus meis.) ἀπὸ προγόνων, id eſt, A progenitoribus, ſiue à maioribus. Ambroſius legit, à proauis. Significat enim Paulus ſe natum ex ijs, qui longa retro ſerie fuerint cultores dei. Nam meis pronomen, redundat, additum apud nos explanandæ rei gratia. Progenitorum autem uocabulum non ſolum complectitur parentes, ſed ſuperiores etiam nominibus carentes. Et ſeruio non eſt δουλεύω, ſed λατρεύω, id eſt, Quem colo. Nam hoc quoque ſignificat λατρεύω, Colebat & in Iudaiſmo, ſed impura conſcientia.

Fidei quæ in te eſt non ficta.) Melius Ambroſius, Eius quæ in te eſt ſynceræ fidei.

Recordationem.) ὑπόμνησιν, id eſt, Commonitionẽ: cum aliquid ſuggeritur memoriæ, ne ueniat in obliuionem.

Matre tua Ethnice.) Eunice, ut habetur & in noſtris exemplaribus uetuſtiſſimis, uel potius Eunica, à uictoria dictum uocabulum. Eſt autem nomen meretriculæ apud Theo

critum

critum. Carrenſis homo diligens,interpretatur Etnicem Græcis ſonare fortunatam. Is qui ſic primum interpretatus eſt,legit Eutyche,aut aliud ſomniauit. *Carrenſis.*

Certus ſum autem quod & in te.) πέπεισμαι δὲ, ὅτι καὶ ἐν σοὶ,id eſt,Perſuaſum autem habeo,quod & in te,ſcilicet eſt ea fides.

Quod & in te.)Hic Græce colon eſt,ut ſubaudias habitat.

Admoneo te.) ἀναμιμνήσκω, id eſt,Commonefacio,ſeu potius redigo in memoriam.

Reſuſcites.)ἀναζωπυρεῖν. Quod eſt proprie ignem iam conditum,ac ſopitũ ſuſcitare. Ambroſius legit, Vt recrees donum dei.

Sed uirtutis eſt.) δυνάμεως, id eſt,Potẽtiæ & roboris ac fortitudinis. Et quod modo uertit timoris,Græce eſt δειλίας,quod & ignauiam ſonat,animiq; imbecillitatem. Cæterum σωφρονισμοῦ quod noſter uertit ſobrietatis, Auguſtinus alicubi legit cõtinentiæ,hic crebro uertit pudicitiæ. Sobrietas autem plura cõplectitur,Nec enim ſanus eſt qui luxu,ſomno,amore,odio ſimiliúe affectu tenetur.

Gratiam dei.) χάρισμα, id eſt, Donum.Et ita Ambroſius.Mirum quod Græcum exemplar ſecutus Ambroſius legat, Noli itaq; erubeſcere in teſtimonium domini noſtri, neq; in me uinctũ eius. Atq; ita legiſſe propemodum declarat illius interpretatio in qua habetur: Non eſt enim unde erubeſcatis in ea.Etiamſi in euangelio legimus, Qui confeſſus fuerit in me &c. Sed mirum eſt hanc ſermonis formã hic affectatam,cum apud Græcos non ſit.

Collabora.)συγκακοπάθησον, id eſt,Simul affligere cum euangelio,& particeps eſto afflictionum quæ prædicationem euangelij comitantur.

Qui nos liberauit.) τοῦ σώσαντος, id eſt,Qui nos ſaluos fecit,aut ſeruauit.Ita & Ambro.

Vocatione ſua.) Sua,non eſt in Græcis codicibus, ne in uetuſtis quidem exemplaribus aliquot, nec apud Ambroſium, nec apud Chryſoſtomum in interpretatione: tantum eſt, uocatione ſancta.In utroq; Conſtantienſi habebatur ſua, ſine ſancta. Nec ſecũdum opera. Ambroſius legit merita pro opera.

Ante tempora ſecularia.) αἰωνίων,id eſt,Æterna. Sic enim notat uniuerſum tẽpus, quod cœpit ab orbe condito. Mirum eſt quem autorem ſecutus Aquinas, dicat ſeculum eſſe mille annorum,cum ludi ſeculares centeſimo quoq; anno ſoliti ſint inſtaurari:& addit mille annos eſſe hominis ætatem,quod tam diu uiuere dicatur homo quamdiu durat illius memoria,ſed illam non porrigi ultra mille annos. At quot milia ſunt hominũ,quorum nunc memoria celebrior eſt,quàm ante mille annos fuerit illorũ uita? Et quotuſquiſq; eſt cuius memoria duret uſq; ad annos ducentos. Quorſum autem attinebat hic facere mentionem annorum,quum loquatur de æterna prædeſtinatione quæ tẽpus neſcit? Quoties Paulus excludit operũ fiduciam,cõmendans dei gratiã,& ſunt hodie, qui abhorrentes ab huiuſmodi ſermone iactant bona opera ſua,nec gratiæ nec fidei laudem ferentes ſat æquis auribus. *Aquinas expenſus.*

Per illuminationem.) διὰ τῆς ἐπιφανείας, id eſt,Per apparitionẽ, quod ſuperius uertit aduentum. Quanquam epiphania nonnunquam illuſtrationem ſonat,ut & ἐπιφανὴς,illuſtris. Atqui interpres non reddidit Græcarum uocũ affinitatem φανερωθεῖσα & ἐπιφανείας. Quaſi dicas,illuſtrata eſt per illuſtrationem Ieſu Chriſti.

Deſtruxit quidem mortẽ,illuminauit autẽ uitam.) καταργήσαντος, id eſt, Qui aboleuit, & obliterauit:& φωτίσαντος, id eſt,In lucẽ produxit. Nam hæc duo inter ſe cõpoſuit ueluti pugnantia. Mors regnabat,ei regnum abrogatum eſt. Latebat uita,ea per Chriſtũ emicuit.

In quo.)εἰς ὃ, id eſt,In quod,nempe euangelium.

Prædicator.) κῆρυξ, id eſt,Præco,potius quàm prædicator.

Magiſter gẽtium.) διδάσκαλος, id eſt, Doctor. Tria ſibi uindicat. Præco palàm euulgat, apoſtolus nihil celans,exequitur quod commiſſum eſt,doctor reddit rationem ut perſuadeat. Hanc autoritatem deo tribuit,In quod poſitus ſum,& cõfirmat argumento,ob quam cauſam etiam hæc patior. Nunc multi diſputando doctores ſunt,non patiendo.

Non confundar.)οὐκ ἐπαισχύνομαι,id eſt,Non erubeſco,ſiue non pudet me.

Scio enim cui credidi.)Non eſt ſenſus Græci ſermonis,Paulum non ignorare,cui confiſus eſſet. Verum hæc eſt ſententia,Scio quod is cui credidi,potens eſt ſeruare depoſitũ meum,οἶδα γὰρ ᾧ πεπίστευκα,καὶ πέπεισμαι, ὅτι δυνατός ἐστιν. Nam ſi prior eſſet ſenſus,non diceret ᾧ,ſed τίνι. Quanquã poteſt & hic eſſe ſenſus, Noui enim cum cui credidi, & certus ſum *Verus ſenſus*

quod potens ſit. Cum ego eandem ſententiam reddiderim explanatius, quàm reddidit interpres, miror cur quidam hunc locum magnis conuicijs putarit inſectandum, quaſi non intellexerim quid Paulus ſentiret. Quanquam in prima æditione librariorum errore, quod coniunctio fuerat per incuriam relicta, ſecundo loco, pro quo nos habemus quia. Denique ſiue legas, noui eum cui credidi, & certus ſum quod is potens eſt &c. Siue coniunctim, ſcio certusque ſum, quod is cui credidi potens eſt, &c. eadem fermè redditur ſententia.

Formam habens.) ὑποτύπωσιν ἔχε, id eſt, Formam habe, ſiue exemplar habe, hoc eſt, alijs formam propone pie uiuẽdi. Ambroſiana lectio hoc loco nõnihil diſcrepat tum à noſtris, tum à Græcis. *Sic* enim legit, Formam habens ſanorum uerborum quæ à me audiſti in fide & dilectione, quæ eſt in Chriſto Ieſu. Bonum commendatum cuſtodire per ſ.l.q.h.i.n. Et belle quadrat, ſi cuſtodire dictum ſit pro cuſtodi.

Sanum ægrotare Græcis quid. Sanorum ſermonum.) ὑγιαινόντων. Quicquid probant id Græci uocant ὑγιὲς. unde & prouerbium, ὑγιὲς οὐδὲ ἕν, cum omnia diſplicent. Contrà, cum res cum uitio cõiuncta eſt, aiunt, τὰ πάντα νοσεῖν. & ὑγιαίνειν iubemus eos, in quibus deſideramus ſanam mentem.

Scis enim hoc.) Enim, redundat.

Auerſi ſunt à me.) ἀπεστράφησάν με, id eſt, Auerſati ſunt me, hoc eſt, aſpernati ſunt. Ambroſius legit auerſati, non auerſi. Et nemo dicit, auerſatus eſt à me: unde ſuſpicor præpoſitionem à librario adiectam.

Omnes qui in Aſia ſunt.) πάντες οἱ ἐν τῇ ἀσίᾳ. Poteſt legi & erant: nam tempus non exprimitur Græcis uerbis.

Philetus pro phygellus. Philetus.) φύγελλος, id eſt, Phygellus, atque ita legitur in peruetuſtis exẽplaribus Latinis. itaque citatur à diuo Hieronymo in epiſtola de ueſtibus Aaron. Et ita legit Ambroſius.

Cũ Romã ueniſſet.) γενόμενος ἐν ῥώμῃ, id eſt, Cũ eſſet Romæ. Atque ita legit Ambroſius.

Sollicite.) σπουδαιότερον, id eſt, Studioſius. Ambroſius ſubmonet προσονομασίας in εὗρε & εὑρεῖν, repperit in afflictiõibus quẽ q̃rebat, reperiat & in die iudicij miſericordiã q praſtitit.

Et quanta Epheſi.) καὶ ὅσα, id eſt, Et quæ, ſiue quæcunque, aut potius in quibuſcunque.

EX CAPITE SECVNDO.

COnfortare.) ἐνδυναμοῦ, id eſt, Fortis aut robuſtus eſto, aut corroborare, Nam confortare quidam negant eſſe Latinum.

Labora ſicut.) σὺ οὖν κακοπάθησον, id eſt, Tu igitur feras afflictiones: nam hoc ſignificat κακοπαθεῖν, ut modo admonuimus.

Supereſt apud nos. Nemo militans deo.) Deo, redundat: etiamſi additur apud Ambroſium, non tamen in interpretatione. Apud Chryſoſtomum in primo contextu nõ additur deo, nec apparet ex interpretatiõe quod addiderit. Adhibet enim Paulus hoc ſimile à militibus ſumptum, quorum nemo curat rem domeſticam, poſteaquam ſacramento fuerit addictus militiæ, ſed imperatoris ſui negocium agit. Multo magis id conuenit facere eum, qui militat euangelio. Porrò has ceu parabolas adhiberi, planiſſime teſtatur interpres Chryſoſtomus. Theophylactus nobiſcum certe legit implicat, non implicet, nec addit deo, licet interpres de ſuo addiderit.

Implicat ſe.) ἐμπλέκεται, id eſt, Implicatur. Quanquam huiuſmodi paſſiua ſubinde uertit per pronomina reciproca. Sed deprauatius qui legunt implicet imperandi modo. Non enim iubet ne ſe implicent, ſed negat eos deo militare qui ſeſe inuoluunt.

Negocijs ſecularibus.) ταῖς τοῦ βίου πραγματείαις, id eſt, Vitæ negociatiõibus, aut occupationibus. Porrò βίου uictum magis ſonat quàm uitam. Et apud iureconſultos uictus nomine continetur & ueſtis. Qui militat, non eſt ſollicitus de uictu, rem uictoriæ agit, de uictu proſpicit imperator.

Victus quod ad uitæ pertinet neceſſitatem.

Vt ei placeat, cui ſe probauit.) ἵνα τῷ στρατολογήσαντι ἀρέσῃ, id eſt, Vt ei qui ſe militem delegit placeat, hoc eſt, ei cuius ſpiritu delectus eſt & adſcriptus ad hanc militiam. Fortaſſis interpres uertit, ei qui ſe probauit, licet Ambroſius legit atque etiam interpretatur, cui ſe probauit, id ſentiens ut apparet, cui ſe concredidit. Chryſoſtomi interpres legit, qui ſe elegit.

Diuerſa lectio. Nam & qui certat in agone.) ἐὰν δὲ καὶ ἀθλῇ τις, id eſt, *Si* uero & certet aliquis. Verbum eſt unde dicuntur athletæ: nam ab ijs quoque ducit ſimile.

Non coronabit.) οὐ στεφανοῦται, id eſt, Nõ coronatur, ſuffragãte Ambroſio, hoc eſt, nõ ſat eſt

quomodocunque

quomodocunq; certare, ſed ita certãdũ ut uincas. Suffragabat̃ codex Cõſtantiẽſis uetuſtior.

Laborantem agricolam.) Video Græcos etiam interpretes nonnihil hærere hoc in loco, ſed mea ſententia ſermonis ordo paulo perturbatior, obſcuritatem adduxit orationi: ea tolletur, ſi κοπιῶντα ſit præteriti temporis, & ab eo pendeat aduerbium πρῶτον, id eſt, prius, & non ad infinitum uerbum quod ſequitur λαμβάνειν. Vt ſententiam ad hũc ordinemus modum: Oportet agricolam accipere fructus, ſed ſi prius laborarit. Tres enim adhibuit parabolas, militis, athletæ, & agricolæ, quorũ unuſquiſq; cæteris curis omiſſis, ſuum munus gnauiter obit. Neq; deeſt præmium, ſi ſuo quiſq; prius functus fuerit officio. Equidem opinor hoc ſenſiſſe Paulum, licet diuerſam ſententiam ſequatur Ambroſius, interpretans, eum primum debere ſumere qui primus eſt, ac deinde diſtribuere reliquis. Chryſoſtomus bifariam interpretatur. Cæteri athletæ non capiunt præmiũ, niſi parta uictoria. Agricola & dum colit terram nonnihil interim fructus percipit, expectans in poſterum copioſiorem prouentum. Aut agricolæ, quoniam cum diuite fideliq; terra commercium habet, nõ interuertitur ſuum præmium, ipſe primus capit, qui colit.

Dabit enim tibi dominus.) Græce non eſt dabit, ſed δῴη, id eſt, Det, quod eſt precantis, Ad eum modũ palàm enarrat hunc locũ Chryſoſtomus, cum dicat Paulum paterno affectu non deſinere precari bona Timotheo, ceu timentem filio chariſſimo. Tametſi interpres Chryſoſtomi noſtram ſecutus æditionem, uertit dabit, pro det. *Dabit p det.*

In quo laboro.) κακοπαθῶ, id eſt, Affligor, quod ſuo more ferè tranſfert laboro. Quanq; non ſum neſcius, & apud Latinos laborare aliquoties ſic accipi, ut ſit idem quod in rerum difficultatibus uerſari. Quaſi male operans.) ὡς κακοῦργος, id eſt, Vt maleficus, aut facinoroſus. Miror quod exemplum ſecutus Ambroſius uerterit, quaſi latro. Nihil enim ſimile in κακοῦργος & λῃστὴς, quod magis ſonat facinoroſum. Quanquam in euangelio conſtanter hic interpres κακούργους uertit latrones, ut illic indicauimus. *Latro κακοῦργος ſic & in euãgelijs.*

Non eſt alligatum.) οὐ δέδεται, id eſt, Non fuit alligatum. Eſt autem alluſio feſtiua in Græcis uocibus δεσμῶν & δέδεται, id eſt, Vincula & uinctum fuit.

Cũ gloria cœleſti.) αἰωνίου, id eſt, Æterna. Interpres & Ambroſius legiſſe uident̃ οὐρανίου.

Fidelis ſermo.) Rurſum eſt πιστὸς ὁ λόγος, Quæ uerba Paulus ſuo more præmittit, dicturus rem certam & indubitatã, aut ſubijcit, uelut aſſeueratione cõfirmans quod dixit. Quanquam Ambroſio non adduntur hoc loco.

Si negauerimus.) εἰ ἀρνούμεθα, id eſt, *Si negamus*, in quo modo ꝓnunciauit & ſuperiora.

Si non credimus ille fidelis eſt.) Nec hoc loco ſeruata eſt Græcarum uocum affinitas, ἀπιστοῦμεν, πιστὸς, id eſt, Diffidimus, fidelis ſiue fidus.

Noli contendere uerbis.) λογομαχεῖν. Dictione compoſita, id eſt, pugnare uerbis: uerbũ cognatum ei nomini quod ante uertit Pugnas uerborum. *λογομαχεῖν*

Nihil enim utile eſt.) εἰς οὐδὲν χρήσιμον, id eſt, Ad nullam utilitatem. Iam enim nouũ eſſe nõ debet, adiectiuũ uſurpari loco ſubſtantiui, niſi malis hãc particulã ꝑ parẽtheſin interſeri.

Niſi ad ſubuerſionem.) Et niſi, redundat. & ad ſubuerſionem refertur ad illud ſuperius, noli pugnare uerbis, ſiue ut Apuleius loquit̃ uerbigerari, ut illud, Ad nihil utile, per parentheſim interſerat̃, ſi ſubaudiat̃ uerbũ ſubſtantiuũ eſt. Quanq; interpres & Ambroſius quo ſenſus eſſet dilucidior, unũ & alterũ uerbum de ſuo addiderunt. Sic autẽ ordinandus eſt ſermo: Hæc admone, conteſtans coram domino, ne uerborum pugnas ſequantur, nulla utilitas, ad ſubuerſionẽ audientiũ. Cæterũ infinitum quod interpres retulit ad Timotheum, haud ſcio an rectius accõmodetur ad cæteros omnes, ut hoc ipſum ſit, quod illos admonet per Timotheum, ne inter ſe friuolis quæſtiunculis depugnẽt, cum Chriſtiana philoſophia nõ ſit ſophiſtica diſputatio, ſed uita pura & Chriſto digna. Siquidem Timotheo non timebat ab hoc morbo, ſed animat eum ad cõtemnendos eos qui tali morbo tenebantur. *Ordo.*

Sollicite autem cura.) σπούδασον ἑαυτὸν, id eſt, Stude teipſum &c. Auguſtinus legit, *Satis age pro ſtude.* Nec eſt τὸ autem, uel apud Græcos, uel apud Ambroſium.

Probabilem exhibere.) δόκιμον, id eſt, Probatum: ſiue probum.

Operariũ inconfuſibilem.) ἀνεπαίσχυντον, id eſt, Qui non pudefiat, ſiue erubeſcat. Quanquam Ambroſius legit, non impudoratum. Porrò impudoratos uocari, qui contentionibus nituntur: uelut hoc pertineat ad diſputationes contentioſas, quas pugnas uerborum

appellat, quod in his nemo uelit cedere, ſed ſua quiſq; pertinaciſſime tueatur, & alius alium conſpuat. Auguſtinus libro primo contra Creſconium capite ſecundo: Non erubeſcentem legit pro inconfuſibilem.

ὀρθοτομεῖν. Recte tractantem.) ὀρθοτομοῦντα. Sonat quaſi dicas, recte ſecantem. Et ſcholia Græcorũ admonent metaphoram ſumptam à ſecuri aut gladio, quo reſecantur inutilia & ſuperuacanea. Eſt prouerbiũ de Tenedia bipenni, quod ſi quis legat, melius intelliget huius loci ſenſum. Incidit enim ſermo ueritatis, cum in huiuſmodi diſputationibus ueritas amittatur, & ſpinis quibuſdam inuoluatur. In hanc ſententiam, cum interpretentur magno conſenſu ueteres orthodoxi, tamen uiſum eſt cuidam inceſſere quod nos pro tractantem uertimus ſecantem, nequaquã reprehendentes quod uerterat interpres, ſed dilucidius explicãtes quod ſcripſit ac ſenſit Paulus. An recte tractare ſonet Græcis ὀρθοτομεῖν in præſenna non diſputo, fortaſſis interpres nõ habebat alias uoces, quibus redderet Græcam. Certe Ambroſianam interpretationẽ, nemo prorſus intelliget, niſi Græcæ uocis emphaſim teneat. Huius cõmentum ſubſcribam, quandoquidem mihi uidetur, non in hunc uſum tantum cõducibile. Quoniã ſunt aliqui qui dicunt cõtentionem audientibus prodeſſe, apoſtolus autem ſciens magis obeſſe, hoc mandat, ut unuſquiſq; hoc curet, ut ſpreta altercatione ſemetipſum probabilẽ faciat, & impuderatos appellans eos, qui contentionibus nitũtur. Neceſſe eſt enim, ut contentio extorqueat aliquid, imò multa quæ dicantur contra conſcientiam, ut intus, in animo perdat, foris uictor abſcedat. Nemo enim patitur ſe uinci, licet ſciat uera quæ audit. Recte autem tractat & bona conſcientia, qui uolentibus loquitur & pacificis. Collatio ergo inter dei ſeruos eſſe debet nõ altercatio. Hactenus Ambroſius. Qui quod hic monet, idem plurimis in locis admonet Chryſoſtomus. A qua quidem regula quãtum abſint qui hodie uirulentis libellis, ac linguis ſeſe lacerant, tam impie crudeles in proximum, quàm turpiter adulãtes erga principes, uiderint alij. Certe liquet Ambroſium interpretari quid ſit recte ſecare, qui amputat cõtentioſa, & relinquit placida atq; utilia, recte ſecat, nimirum amputatis ijs, quæ noxia ſunt. Chryſoſtomus ſcribit hũc in modum: Complures enim illud undiq; lacerant atq; diſcerpunt, plurimaq; illi immiſcent noxia germina. Non ait dirigentem, ſed recte tractantẽ, ac ſi dicat Amputa quæcunq; adulterina oriuntur, & cætera huiuſmodi, ſumma cũ uehementia incumbe, ut reſecentur. Atq; uelut in loris atq; corrigijs ſuperflua quæq; atq; à prædicatione aliena, gladio ſpiritus abſcinde. Hactenus Chryſoſtomus. Huic ita ſuccinit Theophylactus: Recte tractantem uerbũ ueritatis: Etſi, inquit, pleriq; id uerbũ diſcerpunt, traducũtq; aliò, tu tamẽ idipſum recte pertracta. Vel pertracta, inquit, hoc eſt, dirige & circũcidito inutilia quæq;, & deme gladio ſermonis & uerbi, quæ ab euãgelij ſunt prædicatione aliena. Nec hinc abhorret gloſſema quod in rhapſodia, quã neſcio qua de cauſa uocant ordinariã, interiectũ eſt in ſpacio dirimente uerſus, ſic habet, haud ſcio an ex Bedæ cõmẽtarijs decerptũ: Secundum cõpetentiam ſingulorum ut altis ſpiritalia, Lac diſtribue paruulis. Videmus omnes exponere Græcæ uocis Emphaſim, quæ à ſecando dicatur, cum nulli Latinorum tractare ſignificet ſecare. Sed Tomi Græcis dicũtur uolumina, quæ Latini uocant tractatus, fateor, ſed Tomi dicuntur à ſecando, quod olim in pellibus ſcribebãt, in hoc reſectis, ut conuolui poſſent in ſurculum. Sed tractantur etiam quæ uerbis diſputantur.

Prophana autem.) βεβήλους. Quam uocem ſuperius uertit inepta.

Et uaniloquia.) Copula &, redũdat. κενοφωνίας, id eſt, Inanes uoces. eadem uox quam ſuperius uertit uocum nouitates: & hoc quoq; loco Ambroſius ita legit καινοφωνίας, id eſt, nouitates, conſentiente & Chryſoſtomo. Cæterum. κενοφωνίας uerti poterat, inaniloquia. Imò ſic hoc ſane loco uertit interpres. Germanam lectionem adhuc retinent duo Conſtantienſes, & alij minus deprauati.

Deuita.) περιΐστασο. Quod tametſi ſignificet abſcide, tamen quoniam Græca præpoſitio ancipitis eſt naturæ, melius hoc loco uertas, ſuperſedeto, ſiue prætermittas. Græca ſcholia bifariam exponunt, aut reijce, aut inſta uehementer, ut coërceantur. Opponitur enim quod modo dixerat ὀρθοτομοῦντα, recte ſecantem & dijudicantem, reiectis & reciſis altercationibus ſuperuacaneis, quibus lites non finiuntur, ſed aluntur ac augentur. Dictu mirum quo ſpiritu Paulus præſenſerit, & quàm graphice depingat inextricabiles Theologiſtarũ quæſtiones. Et admonet Ambroſius Chriſtianorum diſputationes collationes eſſe debere, non altercationes.

altercationes. Et Chryſoſtomus ubiq; deſtomachatur in hoc hominum genus, & tamē ille nondum audierat noſtras diſputationes de filiationibus, de relationibus, de inſtātibus: ne quid adijciam quod iuſtius, ſed periculoſius dici poterat. *Anxiæ quæſtiones.*

Proficiunt ad impietatem,) προκόψουσι, id eſt, Proficient, futuri temporis, & ita legit Ambroſius ſuffragantibus uetuſtis exemplaribus, Nec tam eſt multum, quàm amplius. Porrò quod dicit, inaniloquia proficere ad impietatem, non omnino id ſentit Paulus, quod fortaſſe uerba Latina ſonant, huiuſmodi diſceptationes adducere nos ad impietatem. Verum id ſentit diſceptationes huiuſmodi, quo magis admittuntur, hoc magis ſerpere & creſcere ad maiorem impietatem, gliſcentibus indies contentionibus ambitioſis. ἐπὶ τὸ πλεῖον ἀσεβείας, id eſt, Ad maiorem impietatem. Atq; in hūc modum Græcanica ſcholia interpretantur, & optime congruunt ea quæ ſequuntur.

Vt cācer ſerpit.) Cācer hoc loco morb⁹ eſt γάγγραινα. Ne quis animal hoc loco putet eſſe. *Cancer morbus.*

Serpit.) νομὴν ἕξει, id eſt, Paſtionē habebit, ut conueniat cum uerbo proficiet, quod eſt futuri temporis. Porrò morbus is depaſcitur locum quem occupauit: unde ſtatim arcendus.

Qui à ueritate exciderunt.) περὶ τὴν ἀλήθειαν ἠστόχησαν, id eſt, Circa ueritatem aberrarunt, de quo uerbo ſuperius admonuimus. Nam ἄστοχος, qui non attingit, quod deſtinabat attingere, ueluti ſcopum, aut aliud ſimile.

Cognouit dominus.) Hoc additum apparet, uelut exemplū ſignaculi, quod palàm declarat Chryſoſtomus & huic libenter accinens Theophylactus, hunc enarrans locum. Vnde minus quadrat, quod legitur in Ambroſianis codicibus, Cognouit enim dn̄s. Quanq; ad eundem modum refert Auguſtinus libro de Catechizandis, capite ſecundo. Et Chryſoſtomus putat teſtimoniū hoc deſumptum ex libro Deuteronomij, quod tamen nihil officit annotationi noſtræ. *Enim, ſuper eſt.*

Et ſubuerterūt.) ἀνατρέπουσιν, id eſt, Subuertūt. Perſiſtebāt enim adhuc in ſuo peruerſo ſtudio. Sic adducit Auguſtinus lib. cōtra Fauſtū iiij. cap. ij. iuxta fidē uetuſti uoluminis manu deſcripti, quod nobis exhibuit honorabile collegiū canonicorum Martinenſiū Louanij.

Qui ſunt eius.) τοὺς ὄντας αὐτοῦ, id eſt, Qui ſunt ſui. Atq; ita citat diuus Hieronymus in Zachariam. Tolerabile eſt quod legit Ambroſius epiſtola prima, Cognouit dominus, qui ſunt ipſius: quod ipſe, ad reciproci pronominis naturam proxime accedit.

Et diſcedit.) Diſcedat ἀποστήτω. Atq; ita legit Ambroſius, atq; ipſe etiam Aquinas, conſentientibus uetuſtis exemplaribus. *Diſcedit pro diſcedat.*

Qui inuocat nomen.) ὁ ὀνομάζων τὸ ὄνομα, id eſt, Qui nominat nomen, quemadmodum habet & antiqui codices. Siquidē in exemplari Paulino euidens raſura teſtatur, aliud fuiſſe ſcriptum. Et in codice Donatianico ſine raſura ſcriptum erat, Qui nominat nomen domini. Suffragabatur utrunq; Conſtantienſe. Theophylactus & legit & exponit nomen nominat, licet interpres Latinus conſtanter infulſerit pro nominat inuocat. Auguſtinus, loco quem modo citauimus, refert, Qui inuocat nomen domini. Tametſi in quibuſdam Græcorum exemplaribus additum erat χριστοῦ, atq; ita legit Chryſoſtomus, niſi mendum eſt, Nam Theophylactus legit κυρίου, quod mihi magis probatur, Nam dominum nullus agnoſcit niſi ſeruus illius. Alijs enim uerbis apoſtolus retulit ſentētiam quæ eſt 1. Corinth. 12. Nemo poteſt dicere dominum Ieſum niſi in ſpiritu ſancto.

Et alia quidem in honorem.) Dilucidius erat, Hæc quidem in honorem, illa uero in ignominiam: ut hæc referat proxima, nempe lignea ac teſtacea, illa aurea & argentea. Carēt enim Græci huiuſmodi pronominum proprietate. Quod ſi ſchematis decus uoluiſſet interpres reddere, dicendum erat, In decus ac dedecus τιμὴν, ἀτιμίαν.

Si quis igitur purgauerit ſe.) ἐκκαθάρῃ. Chryſoſtomus notat uerbi præpoſitionem quaſi plus ſit ἐκκαθάρῃ quàm καθάρῃ.

Et utile domino.) Et, redundat. εὔχρηστον, Quod ſonat accommodum uſibus domini.

Ad opus bonum paratum.) Paratum, hoc loco participium eſt ἡτοιμασμένον. Vt intelligas non promptum, ſed à domino in hunc uſum præparatum.

Fidem ſpem.) Spem, nec eſt in Græcis, nec in antiquis Latinorū codicibus, nec eſt apud Ambroſium, nec apud Theophylactum, nec apud Chryſoſtomum, ſiue ſpectes contextū, ſiue excutias interpretationē, ne in codice quidem Donatianico quem in tertia æditione

habuimus in conſilijs. Nec in duobus è Conſtantia miſſis. Ambroſius cum Græcis tãtum tria ponit, fidem, charitatem & pacẽ. Fides excludit ambitioſas diſputationes, charitas non quærit quæ ſua ſunt, ex his pax alitur. Et pacem.) Et copula redundat.

Sine diſciplina quæſtiones.) ἀπαιδεύτους ζητήσεις, id eſt, Ineruditas quæſtiões. Atq; ita uertit Ambroſius. Et rurſum deuita eſt παραιτοῦ, in quo mirum illum nõ meminiſſe ſuæ copiæ. Sonat autem reijce, & aſpernare, nec admitte.

Generant lites.) μάχας, id eſt, Pugnas. Eleganter autem huiuſmodi diſputationes rixoſas, pugnas uocat.

Non oportet litigare.) μάχεσθαι, id eſt, Pugnare. Et rurſum paulo poſt, μάχεσθαι uertit, litigare. Tametſi non admodum mutatur ſententia, tamen perit emphaſis metaphoræ.

Docibilem eſſe.) διδακτικὸν, id eſt, Idoneum ac paratum ad docendum, magis quàm imperioſum. Nunc quidam cogere malumus quàm docere.

Patientem.) ἀνεξίκακον, id eſt, Tolerantem malos ſiue mala. Plus enim ſignificat uox Græca quàm tolerantem.

Cum modeſtia.) ἐν πρᾳότητι, id eſt, In manſuetudine ſeu lenitate. Poteſt enim utrouis referri, uel ad ſuperiora, Tolerantem malorum in lenitate, uel ad inferiora, erudientem in lenitate. Quanquam non inficias eo παιδεύειν nonnũquam ſonare corripere.

Supereſt in noſtris. Qui reſiſtunt ueritati.) Veritati, redundat, nec eſt apud Ambroſium. Nam is quidẽ ad hunc legit modum, Corrigentem eos qui diuerſa ſentiunt.

Ne forte det.) μήποτε δῷ, Nequando det. Quanquam ſi Latine loqui uoluiſſet interpres, dixiſſet, ſi quãdo. quod μὴ apud Græcos non ſemper eſt negãtis aut prohibentis, ſed nonnunquam dubitantis, ut apud nos, num aut ſi. Senſit orationis incommodum Auguſtinus. Proinde libro quem inſcripſit de ſingularitate clericorum primo, capite decimoquarto interpretatur, ne quando det, ut aliquando det. *Ne quando, pro ſi quando.*

Et reſipiſcant.) ἀνανήψωσιν, id eſt, Redeant ad ſobrietatem, uel expergiſcantur: utrumque enim ſignificat νήφειν.

Diaboli laqueis.) Græcis eſt laqueo, numero ſingulari.

A quo captiui tenentur.) ἐζωγρημένοι ὑπ' αὐτοῦ. ſignificat autem proprie uiuum capi in bello. nam hinc Græca uox compoſita eſt, ſicut & alias admonuimus.

EX CAPITE TERTIO.

IT erunt.) Erunt enim, ἔσονται γάρ.

Seipſos amantes.) φίλαυτοι, id eſt, Sui amantes, & ſibi placẽtes, hoc eſt, ſuis cõmodis ſtudentes. Vnde dicta φιλαυτία, cæcus, ut inquit Flaccus, amor ſui. Id Ambroſius ita reddidit, Erunt homines ſui tantũ amatores. Nos ſuper hac dictione φίλαυτος copioſius diſſeruimus in Chiliadibus noſtris. Hugo Carrenſis planè theologice explicuit hãc uocem, cuius equidem uerba ſuo flore ſubſcribam: *Sicut, inquit, ſolet dici de ribaldo, qui quando magnum frigus eſt, amplectitur ſe brachijs, ut ſic calefaciat ſe quoquo modo, & dicitur deriſorie, iſte ribaldus multum diligit ſe, qui ſic ſe amplectitur brachijs.* An non flagitium fuſtuario dignum, ſic nugari in adorandis literis, idq; tam indocte, nõ ſolum impie? Et tamen hæc legunt attoniti qui Moriæ luſum ferre nõ poſſunt. Saltem qui tam impenſe fauẽt Carrenſi negent hæc ab ipſo ſcripta, ſed ab illius ſodalibus parum ſobrijs addita. *Hugo Carrenſis.*

Cupidi.) φιλάργυροι, id eſt, Cupidi pecuniæ. auari legit Ambroſius.

Elati.) ἀλαζόνες, id eſt, Glorioſi, ut ipſe interpretatus eſt Plautus. Ambroſius legit, inſolentes. Hieronymus in Michæam legit, faſtidioſi. At ſuſpicor ſcriptum fuiſſe, faſtuoſi. Non damno quod uertit interpres, ſed tamẽ elatus eſſe poteſt qui non ſit ἀλαζὼν, qui faſtu ſe iactat ac uenditat, cum ſit inanis rerum bonarum.

Parentibus non obedientes.) ἀπειθεῖς, id eſt, Immorigeri, ſiue intractabiles.

Sceleſti.) ἀνόσιοι. Quod rectius Ambroſius uertit, impij. Dici poſſunt & impuri.

Sine affectione.) ἄστοργοι. Quod ꝓprie ſignificat eos q nullo affectu ſunt in ſuos, puta filios, aut famulos, aut uxorẽ. Deploratiſſimi ſunt eñ in qbus etiã naturæ affectus obſoluerũt.

ἄσπονδοι fœdifragi. Sine pace.) ἄσπονδοι. Quod Ambroſius uertit, ſine fide. σπονδὴ fœdus ſignificat & amicitiam, quod refertur ad alienos, & non domeſticos, cum quibus boni, fœderibus & amicitiæ

uinculis

uinculis copulantur, quibus natura cõiuncti non ſunt. Gradus enim aliquot attigit, Parentibus immorigeri, quæ eſt impietatis ſpecies, erga deum impij ἀνόσιοι, erga benemeritos ingrati, erga propinquos ἄστοργοι, erga amicitiæ fœdere iunctos ἄσπονδοι.

Criminatores.) διάβολοι, id eſt, Calumniatores, ſiue delatores.

Sine benignitate.) ἀφιλάγαθοι. Quod ita ſonat, quaſi dicas, nõ amici bonis. Sic interpretant Græcanica ſcholia. Ambroſius uertit, bonorũ inimici. Cyprianus, bonũ nõ diligentes.

Proditores.) προδόται, id eſt, Deſertores amicitiæ & ſodalitatis.

Proterui.) προπετεῖς, id eſt, Præcipites, ſiue temerarij.

Tumidi.) τετυφωμένοι, id eſt, Inflati. Quanquam haud male interpres uertit: eoſdem & turgidos uocamus. Ipſum eſſe ſuſpicor, quod Cyprianus aliquoties reddit, ſtupore elati.

Cæci.) Cæci, nec eſt in Græcis, nec in Latinis exemplaribus antiquis, nec apud Chryſoſtomum, nec apud Ambroſium. Opinor hanc uocem ſic irrepſiſſe, quod ſciolus aliquis in margine aſſcripſerit, ueluti corrigens, pro τετυφωμένοι, τετυφλωμένοι. Quorum prius ſonat elatos, poſterius cæcatos. *Supereſt in noſtris cæci.*

Et uoluptatum amatores.) φιλήδονοι μᾶλλον ἢ φιλόθεοι. Longe uenuſtius dixit Græce, dictionibus compoſitis, id eſt, uoluptatum amantes, magis quàm amantes dei. Cyprianus legit, uoluptatem magis quàm deum diligentes. Tantum agmen uiciorum ſequitur philautiam. Eam peſtem reddit inſanabiliorem addita pietatis ſimulatio.

Speciem pietatis.) μόρφωσιν. Quaſi dicas, formationem. Notat enim eos, qui dictis norunt alijs præſcribere, quomodo debeant pie uiuere, cum ipſi diuerſa ſequãtur. Cyprianus legit, deformationem religionis.

Virtutem autem.) δύναμιν. Vim hoc loco melius uertiſſet, aut opponatur ſpeciei.

Abnegantes.) ἠρνημένοι, id eſt, Inficiati, nam præteriti temporis eſt, id eſt, Qui abnegarũt.

Et hos deuita.) ἀποτρέπου, id eſt, Auerſare, quod eſt plus quàm deuita: neque enim eſt illud παραιτοῦ, quod ſolet uertere, deuita. Qui penetrant.) ἐνδύνοντες, id eſt, Qui ſubeũt. Ambroſius legit, Qui irrepunt: uerum hoc non male uertit interpres.

Oneratas peccatis.) σεσωρευμένα, Quaſi dicas accumulatas, & aceruo peccatorũ obrutas.

Ad ſcientiam ueritatis peruenientes.) ἐλθεῖν δυνάμενα, id eſt, Venire potentes.

Iamnes & Mambres.) ἰαννῆς καὶ ἰαμβρῆς, id eſt, Iannes & Iambres, quos Chryſoſtomus ait fuiſſe duos magos Ægyptiorum, qui portentis ædendis certarint cum Moſe, quãquam in Exodo non addantur illorum nomina, ſed quæ Paulus acceperit ex traditione Iudæorum, quam ἄγραφον uocant, aut certe à ſpiritu ſancto. Quaſi uero hoc tantopere retulerit ſcire magorũ nomina. In Hebraicorum nominũ interpretatione legimus utrũque Mambres & Iambres ſimiliter expoſitum, quaſi nihil interſit Iambres ſones aut Mambres. Hoc recte an ſecus ſcriptum ſit, par eſt periculum eſſe penes autorem potius quàm penes indicem. *Iambres Mambres.*

Sed ultra non proficient.) οὐ προκόψουσιν ἐπὶ πλεῖον. Ambroſius legit, Non proficient amplius. Quod noſter uertit inſipientia, Ambroſius ignorantia. ἄνοια magis eſt amentia, ſiue dementia, atque ita uertit interpres Chryſoſtomi.

Aſſecutus es.) παρηκολούθηκας. Quod non proprie ſignificat aſſecutus es, hoc eſt, adeptus es. Alioqui qui quadrabit quod cõſequitur perſecutiones & paſſiones. Nam hæc nemo dicitur aſſequi. Vnde magis intelligendum eſt à principio uſque ad finem adfuiſti, & teſtis es omnium. Id enim ſignificat παρακολουθεῖν, ut admonuimus & aliâs. In eum ſenſum interpretatur Theophylactus, unde nos uertimus aſſectatus es.

Qualia mihi facta ſunt.) οἷά μοι, id eſt, Quæ mihi: nã οἷα pro ἃ Græcis uſurpare mos eſt.

Antiochiæ.) ἐν ἀντιοχείᾳ, id eſt, In Antiochia, niſi de ciuitate loquatur: ac de ciuitate, opinor, accipiendum.

Seductores.) γόητες, id eſt, Impoſtores. Ambroſius legit, deceptores.

Errantes & in errorem.) πλανῶντες καὶ πλανώμενοι, id eſt, Seducẽtes & ſeducti. Quod ita reddidit uel explanauit uerius Ambroſius, Ipſi errantes, atque alios erroribus inuoluentes.

Quæ te poſſunt inſtruere.) σοφίσαι, id eſt, Erudire, ſiue ſapientem reddere.

Per fidem quæ eſt in Chriſto Ieſu. Deeſt in Ambroſio, uerũ id arbitror caſu commiſſum.

Diuinitus inſpirata.) θεόπνευστος, quod uerbo compoſito iucundius dixit Paulus.

Vtilis eſt.) Et utilis, addita cõiunctione καὶ ὠφέλιμος. Apparet ſubeſſe tacitam uim ar-

gumentādi in cōiunctione. Scriptura ut eſt diuinitus inſpirata, & efficax eſt ad multa cum humana doctrina ſit inefficax. Aut ſcriptura eſt diuinitus inſpirata, & eadem eſt utilis &c. ut omnes referatur duntaxat ad ſcripturam canonicam.

Vis tacita in καὶ.

Ad corripiendum.) πρὸς ἐπανόρθωσιν, id eſt, Ad correctionem. Hoc loco diuus Ambroſius, πρὸς ἐπανόρθωσιν, uertit ad redintegrationem, pro quo noſtri codices habent, ad corripiendum. Sed haud ſcio an interpres ſcripſerit ad corrigendum. Et quod diuinaram in hac quarta æditione comperi in exemplaribus Conſtantienſibus, Ad corrigendum. Nam Græca uox ſonat erigere quod erat incuruū. Niſi forte ἔλεγχος & ἐπανόρθωσις ad idem pertinet. Nam Ambroſius in exponendo utranq; ſententiam uidetur ſimul complecti. Sic enim ſcribit: Manifeſtū eſt, quia omnis ſcriptura cuius deus autor oſtēditur, utilis eſt. Ad hoc enim data eſt, ut proficiat imperitis, & inſtauret deformes, attrahens iniquos ad iuſtitiam, ut homo dei in omni opere bono perfectus ſit. Hactenus ille. Iam quod Paulus dixit, Ad doctrinam, hic exponit, ut proficiat imperitis: quod ait Ad redargutionem & correctionem, hic, ut inſtauret deformes. Deniq; quod ad eruditionem quæ eſt in ipſa iuſtitia, hic interpretatur, attrahens iniquos ad iuſtitiam.

Vt perfectus ſit homo.) ἵνα ἄρτιος ᾖ ὁ τοῦ θεοῦ ἄνθρωπος, id eſt, Vt perfectus ſiue integer ſit is, qui eſt homo dei.

Inſtructus.) ἐξηρτισμένος, id eſt, Conſummatus & perfectus. Atq; ita legit Ambroſius, & conſentit Græcorum interpretatio.

EX CAPITE QVARTO.

TEſtificor corā.) διαμαρτύρομαι οὖν ἐγὼ, id eſt, Teſtificor igiť ego ſiue obteſtor.

Deo & Ieſu Chriſto.) Deo dixit pro patre, ſed apud Græcos quoniam nō additur domino, ſermo ſit anceps. Etenim ſi complexim legas ſenſus eſt, Ieſum Chriſtū eundem & deum dici & iudicem, Sin diſiunctim, dei nomē ad patrem pertinet, iudicis ad Chriſtum. In ſuperiore epiſtola cap. ſexto diſiunxit, Præcipio tibi coram deo qui iuſtificat omnia, & Chriſto Ieſu, &c. Nec hic additur domini cognomen, ac ſic aptius cohæret cum relatiuo quod ſequitur, qui.

Viuos & mortuos.) Aut prouerbiali figura dictū eſt pro oīmibus, aut pios & impios ſenſit, aut defunctos ante iudicij diem, & quos ille dies in uita deprehenderit. Quanta ſollicitudine Paulus obteſtatur ſuum Timotheū. In priore epiſtola, dixerat, præcipio, hic obteſtor, quod eſt uehementius, & addit quod eſt terribilius, qui iudicaturus eſt uiuos & mortuos. Vtinam omnes epiſcopi ſic cogitarent, hanc obteſtationem cuiq; ſingulatim eſſe proditā, ſicut eſt re uera. Quid autem exigit cum tam religioſa obteſtatione? Serues mandatum ſine macula & irreprehenſibile, uſq; in aduentum domini, Prædica uerbum. Quid Paulo reſpondebimus paſtores ubi uentum erit ad iudicium, cuius nos commonefacit?

Et per aduentum.) κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν, id eſt, In aduentu, ſiue iuxta aduentum. Refertur enim ad participiū iudicaturus in aduētu. Interpres legiſſe uideť καὶ pro κατὰ. Cæterū nō eſt hic παρουσίαν ſed ἐπιφάνειαν, quod magis ſonat illuſtrationē, Sequiť enim regni mentio.

Opportune importune.) εὐκαίρως, ἀκαίρως, id eſt, Tempeſtiue & intēpeſtiue, & hoc prouerbiali figura dictum eſt pro aſſidue & inſtanter.

In omni patientia.) μακροθυμίᾳ, id eſt, Longanimitate, aut ſi hoc uerbum uidetur parum Latinum, lenitate. Eſt enim Græcis uirtus quæ opponitur ὀξυθυμίᾳ

Pruriens auribus.

Magiſtros prurientes.) διδασκάλους, id eſt, Doctores: & prurientes hic nominandi caſu eſt accipiendum. κνηθόμενοι, id eſt, Qui titillantur & pruriūt auditu, unde quærunt, qui ſcalpant aures uoluptate orationis, non qui radant ueritate.

Tu uero uigila.) νῆφε, id eſt, Sobrius eſto ſiue uigila.

Labora) κακοπάθησον, id eſt, Feras afflictiones, ſiue ut nos uertimus, Obdura in afflictionibus.

Sobrius eſto.) Quo loco quod quidā antiqui codices habent, Vigilans eſto, in Græcis codicibus non inuenio, nec apud Ambroſium, ne apud Chryſoſtomum quidem, imò nec in optimæ fidei codice Paulinæ bibliothecæ. Suſpicor autem hac occaſione irrepſiſſe, quod νῆφε utrūq; ſignificat, ſobrius eſto, & uigilās eſto. Proinde fieri poteſt, ut quod doctus aliquis annotarit Sobrius eſto, id poſt in contextum traductum ſit.

Miniſterium tuū imple.) πληροφόρησον. De quo uerbo, frequēter & aliâs admonuimus.

Hoc

Hoc eſt facito plenam fidem tuæ prædicationis. Id fiet, ſi uiderint & uitam reſpondere doctrinæ, & in tantum te non uenari tua compendia, ut afflictiones etiam atrociſſimas alacriter feras amore Chriſti.

Iam delibor.) σπένδομαι, id eſt, Immolor. Ambroſius legit quidē delibor, ſed enarrās declarat nihil intereſſe, inter delibor & immolor. Chryſoſtomus ac Theophylactus hoc aiunt intereſſe quod hoſtia non relinquatur tota deo, cum libamen totum relinquatur. Hoc quid ſit alijs excutiendum relinquo.

Et tempus meæ reſolutionis.) ἀναλύσεως. Cyprianus in epiſtola quadam legiſſe uidetur ἀναλήψεως, ſic adducens huius loci teſtimonium: Ego iam delibor, & tempus inſtat aſſumptionis meæ. Origenis interpres cum aliâs tum in homilijs in Numeros, indicat duplicem huius loci fuiſſe ſcripturam, reſolutionis & regreſſionis. Regreſſionis uerbum quid ſibi uelit, nō ſatis intelligo, niſi quod Græcis ἀνάλυσις utrunq; ſonat reſolutionem & reuerſionem: ut enim qui diſcedit ſoluere dicitur, ita reditus reſolutio, Græcis ἀνάλυσις. *ἀνάλυσις. reſolutio & reditus.*

Certamen bonum.) τὸν καλόν. Quod non ſonat ſimpliciter bonū, ſed præclarum & egregium. Et articulus indicat illud certamen euangelicum.

In reliquo.) λοιπὸν, id eſt, Quod ſupereſt, atq; ita uertit Ambroſius. Hic interpres uertere conſueuit, de cætero. Sed & his.) ἀλλὰ καὶ πᾶσι, id eſt, Sed & omnibus.

Qui diligunt.) τοῖς ἠγαπηκόσι, id eſt, Qui dilexerunt. licet in uerbis affectuum abutantur Græci præteritis.

Feſtina ad me.) σπούδασον, id eſt, Stude, ſiue da operam. Alioqui quæ ſermonis figura eſt, Feſtina cito, hoc eſt, ἥκομαι καὶ κατέρχομαι, quemadmodum iocatur Ariſtophanes.

Diligens hoc ſeculum.) ἀγαπήσας τὸν νῦν αἰῶνα, id eſt, Poſtquam dilexit præſens ſeculum, ſiue amplexus præſens ſeculum.

Creſcens in Galatiam.) κρίσκης, id eſt, Criſces, ſed Græcus ſermo deflexit uocem Latinā, ſicut πούδης pro pudens.

In miniſterio.) εἰς διακονίαν, id eſt, Ad miniſterium.

Penula) Græce φελόνην. Quod eſt pallij genus, non conſularis, ut quidam putāt, ſed quo tegimur ab imbribus, pelliceum, ut putat Heſychius. Quanquam idem addubitat num ſit ſcriniolum: alij putant eſſe thecam librorū. Ita Græcanica ſcholia. Hieronymus in tertio aduerſus Pelagium dialogo, uertit lacernam ſiue penulam. Tametſi in pleriſq; codicibus pro lacerna, deprauatum erat lucerna, à lucernario quopiam. *Penula quid.*

Et membranas.) Et, redundat. μεμβράνας. Hic Latinam uocem Paulus uſurpauit. O ſupellectilem apoſtolicam, penulam quæ defendat ab imbribus, & libros aliquot, haud dubie ſacros. Nunc quantum eſt caballorum, quantum bombardarum, quantum aliarum rerum, quas referre non libet. *Supellex Pauli.*

Ærarius.) χαλκεὺς, id eſt, Faber ærarius, ne quis de quæſtore ærarij, aut cuſtode æris accipiat, ut interpretati ſunt quidam.

Multa mala mihi oſtendit.) ἐνεδείξατο, id eſt, Multis malis me affecit. Annotauit & Auguſtinus libro de locutionibus Geneſios primo, in ſacris literis oſtendere frequenter uſurpari pro facere. *Oſtendere, pro facere.*

Reddet illi dominus.) Græce eſt, reddat ἀποδώη, ut ſit imprecantis. Etiamſi Auguſtinus in explanatione ſermonis in monte habiti legiſſe uideri poterat, reddet futuri temporis, ita diſſoluens propoſitam ab ipſo quæſtionem, Paulum non imprecari malum ei qui læſerat, ſed prædicere quid euenturū eſſet. Quod idem tractat libro aduerſus Fauſtū xvi. cap. xxij. quo quidem & ipſo loco in uulgatis exemplaribus, reddet ſcriptū legitur. Quāquam eodē mox loco adducit illud Pauli, Vtinā & abſcindantur, qui uos conturbant, quod certe prædicentis eſſe non poteſt. Præterea quid opus erat excuſari, quod imprecationes in ſacris literis inuenirentur, ſi hæc dicta ſunt uerbis futuri temporis, conſentientibus & exemplaribus Latinis? Atq; adeo Chryſoſtomus ipſe legiſſe uidetur ἀποδώσει, non ἀποδώη, quantum ex eius interpretatione colligere licet. Theophylactus ingenue teſtatur ſe legiſſe ἀποδώη uerū id ait poſitum pro ἀποδώσει. Atqui ſi parum eſt apoſtolicum, pertinaciter obſiſtētibus euangelio imprecari uindictam diuinam, qui conuenit ut quidam omni malorum genere perſequantur, qui maieſtatem illam uel leuiter attigerint. *Paulus imprecatur uindictam.*

Et tu

Et tu deuita.) φυλάσσου, id eſt, Obſerua, ſiue caue. Hæc particula non eſt in uulgatis libris Ambroſij, cum tamen in commentarijs teſtetur ſe legiſſe. Reſiſtit.) Reſtitit ἀντέστηκε.

Et liberauit.) ῥύσεται, id eſt, Liberabit, futuri temporis, ſuffragante utroq; Conſtantienſi. Sequitur enim & ſaluum faciet.

Prædicatio impleatur.) πληροφορηθῇ, id eſt, Ad plenũ perſuaderet, & certã haberet fidẽ.

Cui gloria.) Græcus codex addidit, Et imperium τὸ κράτος.

Eubolus.) εὔβουλος, Eubulus penultima producta, nomen à bono conſilio dictum.

Et Prudens.) καὶ πούδης. Ambroſius & antiqui codices habent, Pudens, rurſum uoce Latina nonnihil detorta à Græcis.

Et fratres eius.) Nõ eius, ſed omnes, eſt apud Græcos. Et ita legit diuus Ambroſius, conſentiente Chryſoſtomo, deniq; & exemplari Paulino, ad hæc utroq; Conſtantienſi. Recenſitis enim nominatim aliquot ex ſuis, reliquos generali nomine complectitur.

Gratia uobiſcum.) Pro hoc neſcio quo caſu in Ambroſianis codicibus legitur uale. Et tamen ex commentarijs licet diuinare quod legerit quemadmodum nos.

ANNOTATIONVM IN EPISTOLAM PAVLI AD TIMOTHEVM SECVNDAM, FINIS.

IN EPISTOLAM PAVLI AD TITVM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTEROD.

EX CAPITE PRIMO.

Apoſtolus autem.) Nouauit hic nonnihil formam ſalutationis, Autem ſubiunxit, quum non præceſſerit quidem, quod Hieronymus alicubi tribuit imperitiæ ſermonis Græci, quaſi hoc nuſquàm apud Græcos reperiatur. Imò notant hoc Grammatici δὲ apud Græcos frequenter poni pro coniunctione copulatiua, καὶ, quod hoc loco factum apparet.

Secundum fidem electorũ dei.) Diuus Hieronymus hic rurſus impingit inſcitiam ſermonis Græcanici, Qui nõ iuxta humilitatem, inquit, ut pleriq; æſtimant, ſed uere dixerat, & ſi imperitus ſermone non tamen ſcientia &c. Nec uideo cauſam quur id faciat, niſi forte quia dixit electos dei, quemadmodũ antea dixerat ſeruus dei, ac mox quã promiſit deus. Erat ſeruus dei non iuxta Moſaicam legem, ſed iuxta fidem electorũ, & apoſtolus Ieſu Chriſti, iuxta cognitionem ueritatis euangelicæ, quum Iudæi mordicus tenerẽt umbras. Et pietatem oppoſuit ceremonijs: & ἐπίγνωσις eſt nõ γνῶσις, agnitio uerius quàm cognitio, de quo ſæpe meminimus. In ſpem.) ἐπ᾽ ἐλπίδι. id eſt, In ſpe &c. ſiue ſub ſpe.

Qui non mentitur.) ὁ ἀψευδής, quaſi dicas, immentiens aut immẽdax & mendacio alienus. Non mendax legit Ambroſius, & item Hieronymus.

Ante tempora ſecularia.) πρὸ τῶν χρόνων αἰωνίων, id eſt, Ante tempora æterna. Ita legit Hieronymus. Auguſtinus aduerſus Priſcillianiſtas, cap. vi. & alijs aliquot locis, præſertim aduerſus Manichæos de Geneſi cap. ij. legit hic quoq;, Ante tempora æterna. Cæterũ æterna uocari, nõ quæ nullum habuerint initiũ, cum aliquod ſit mundi cõditi initiũ, ſed ante quæ nulla fuerint tẽpora. Aquinas hic nihil meminit de mille annis, & admonet alterã ſcripturã habuiſſe, ꝓ ſecularia, æterna, id eſt, antiqua. Hoc qđ ſibi uelit neſcio, niſi forte Græcus aliqs codex habuit ἀρχαῖα, pro αἰώνια. *Sic enim* Act. xv. uidetᷣ ab antiquis diebus dictũ ꝓ æterno.

Manifeſtauit autem.) Nec hic præceſſit μὲν quæ reſpondeat δὲ. & ſuis Græce eſt, ἰδίοις, ut ad rem referatur non ad deum. Vnaquæq; res ſuum tempus habet. Et nobis non ſuo tempore, uel alieno tempore fieri dicitur, quod ſit intempeſtiue. Et τὸν λόγον quidam interpretantur de promiſſionis uerbo, quidam ipſum filium interpretantur.

Quæ

Quæ credita eſt mihi.) ὃ ἐπιστεύθην ἐγώ, quod Faber Stapulenſis ita uertit, Cui commiſſus ſum, quaſi nihil referat, utrum dicas, filius tuus commiſſus eſt mihi, an commiſſus ſum filio tuo. Demiror autem ei uiro, tam profundum obrepſiſſe ſomnum, ut non agnoſceret figuram Græci ſermonis, qua ita loquũtur, hanc rem ego commiſſus ſum, quones ſenniunt, hæc res commiſſa eſt mihi, præſertim cum hæc loquendi formula toties ſit obuia in Paulo. At conijcere mihi uideor quid impoſuerit Fabro noſtro, nimirum ᾧ articulus poſtpoſitiuus, dandi caſu poſitus, cum accuſandi caſus magis cõueniret. Verum id factum eſt ob nomen quod anteceſſit eodem caſu κηρύγματι, cum quo concordat ᾧ, iuxta Græci ſermonis idioma, diſſidens à ſuo uerbo. Sic enim legitur, fateor, in nonnullis exemplaribus, cum in emendatioribus habeatur ὃ ἐπιστεύθην, atq; adeo ſic ipſe Faber ſcribit in examinatione ſua.

Faber.

Articulus à ſuo uerbo diſcrepans.

Secundum præceptum.) Rurſum Græce eſt κατ' ἐπιταγὴν, id eſt, Iuxta iniunctionem. Nos uertimus, delegationem. Sentit enim ſibi munus hoc prædicandi delegatum à domino, ſic ut recuſare non liceat.

Tito dilecto filio.) γνησίῳ τέκνῳ, id eſt, Vero, legitimo, proprio ac germano filio. Atq; ita legit Ambroſius, quaſi dicas, uere filio & non notho, neq; degeneri à patre. Notat elegantiã huius uerbi & diuus Hieronymus hunc enarrãs locum, addens Græcæ uocis proprietatẽ non exprimi poſſe Latinis, licet uero, germano, ingenuo propemodũ explicare uideat᷑. Pugnant autem inter ſe γνήσιον & νόθον hoc eſt adulterinum. Et Plinius libro decimo cap. iij. quintũ aquilarũ genus, γνήσιον uocat, idq; ſic interpretatur uelut uerũ ſolumq; incorruptæ originis. Ambroſius hoc loco legit germano filio, queadmodũ & in priore ad Timotheũ.

γνήσιος.

Gratia & pax.) χάρις, ἔλεος, εἰρήνη, id eſt, Gratia, miſericordia, pax: etiãſi miſericordiã, nec Hieronymus, nec Ambroſius addit. Certe queadmodũ Græci codices habẽt legit Chryſoſtomus ac Theophylactus, quorũ poſterior attingit etiã in enarrãdo. Sed apparet additũ apud Græcos, non tantũ ob id, quod reclamat conſenſus Latinorum codicum, uerum etiã quod Origenes in epiſtolam ad Romanos annotans ac diſtinguens formas ſalutationum quibus Paulus uſus eſt in ſingulis epiſtolis, loquitur hunc in modum, Ad Timotheum prima & ſecunda, gratia miſericordia & pax. &c. Ad Titum uero, gratia & pax à deo patre.

Reliqui te Cretæ.) ἐν κρήτῃ, id eſt, In Creta. Græci & urbium nominibus apponunt præpoſitionem, id quod apud Latinos rariſſimum eſt. At interpres, ab inſulæ uocabulo ſuſtulit Græcã præpoſitionem, quod prorſus eſt intolerabile, præſertim cum ea ſit apud Græcos.

Quæ deſunt corrigas.) ἐπιδιορθώσῃ, id eſt, Supercorrigas, ut explicandi gratia ſic loquamur. Sentit autem ſe prius correxiſſe quædam, eadem nondum ad plenum correcta, iubet à Tito corrigi. Emphaſim Græcæ uocis, notauit Hieronymus, præſentem explicãs locum. Et in eandem ſentẽtiam liquido interpretatur Chryſoſtomus, cuius interpres uertit, ſupercorrigeres. Proinde nos uertimus, pergas corrigere.

Supercorrigere.

Per ciuitates.) κατὰ πόλιν, id eſt, In ciuitate, ſiue per ciuitatem, id eſt, in ſingulis ciuitatibus, ſiue oppidatim. Hæc inſula quondã dicta eſt ἑκατόμπολις quod centũ habuerit oppida.

Sine crimine.) ἀνέγκλητος. Quod non ita ſonat, quaſi dicas, uacantem omni culpa, ſed quem nemo poſſit accuſare, ſiue criminari, & uocare in ius ob crimen aliquod. Sic enim interpretatur & Chryſoſtomus. Plus enim eſt ἀνέγκλητον eſſe quàm uacare crimine, propterea quod integritas non raro ſit obnoxia crimini, ob ſpeciem probabilem culpæ. At ne hãc quidẽ Paulus patitur in ſacerdote. ἐγκαλεῖν enim eſt intento crimine uocare in ius. Et ἔγκλημα commiſſum, ob quod aliquis in ius trahi poſſit. ἀνέγκλητος, qui non poſſit ad hunc modum accuſari. Atq; idem repetit paulo poſt, Oportet epiſcopum ſine crimine eſſe.

ἀνέγκλητος.

In accuſatione luxuriæ.) ἀσωτίας, id eſt, Luxus: ne luxuriam pro libidine accipias, quod facere uidetur Lyranus, qui meminit filiorum Heli. Quid autem ſonat Latinis in accuſatione luxuriæ? Sentit enim Paulus ſobrios nec infames de luxu.

Sicut dei diſpen.) ὡς hic non ſimilitudinem ſignificat, ſed congruentiam. Proinde magis conueniebat tanquam, uel ut, quàm ſicut.

Non ſuperbum.) μὴ αὐθάδη, id eſt, Non præfractum, quod Hieronymus & Ambroſius legunt, Non proteruum, & recte ſanè. Nos uertimus, præfractum, id eſt, durum, & ſui ſenſus plus ſatis tenacem. Quam uocem quidam ſuo iudicio uehemẽter eruditus negat ſe intelligere, quid ſibi uelit, quum aliquoties obuium ſit apud Ciceronem. Qui ſcribit libro

officiorum

officiorum tertio: Ego etiã cum Catone meo diſſenſi. Nimis mihi præfractum uidebatur, ærarium uectigaliaq; defendere, omnia publicanis negare. Exemplũ conſimile citat ex eiuſdem Hortenſio Nonius Marcellus: His contrarius Ariſtotius præfractus, ferreus, nihil bonum niſi quod rectum atq; honeſtum eſt. Vel ex hoc grammatico licebat diſcere quid eſſet præfractus, nimirum durus, inquit, & inflexibilis.

Non percuſſorem.) μὴ πλήκτην. Hoc Hieronymus putat non pertinere ad pugnos, ſed ad linguam contumelioſam & iurgioſam. Vnde & Horatius in Odis, Patruæ uerbera linguæ. Quemadmodum & in ſuperioribus annotatum eſt.

Non turpis lucri cupidum.) μὴ αἰσχροκερδῆ. Græcam uocem unicam tribus circumlocutus eſt interpres, quaſi dicas, turpilucrum. Sentit autem Paulus, omne ſtudium lucri fœdũ

Carrenſis, Captatores. eſſe ſacerdoti. At Carrẽſis feſtiuiter expoſuit, turpis lucri, id eſt, ſecularis. Quaſi ſit aliud genus quæſtus eccleſiaſticum honeſtum. Senſit, opinor, de captandis teſtamentis, & auertendis ad ſe rebus male partis, de inuolandis religionis defendendæ prætextu, alienis facultatibus, de ineſcandis ſacerdotijs, de emungendis deliris aniculis, de compilandis craſſis negociatoribus. Nam nõnullis eius generis hiſtrionibus, is quæſtus nunc multo eſt uberrimus.

Benignum.) φιλάγαθον, quaſi dicas, ſtudioſum bonarum rerum, aut amãtem bonos. Superius dixit ἀφιλάγαθον. Hieronymus hoc loco pro φιλάγαθον, legit bonorum operũ amatorem. Theophylactus exponit ἐπιεικῆ, μέτριον, μὴ φθονοῦντα, id eſt, humanum, modeſtum, minime inuidum.

Expenſa Hieronymi annotatio. Sobrium.) σώφρονα, quod Hieronymus uertit, caſtum. Ambroſius, prudentem. Atq; hæc omnia ſignificat σώφρων, niſi quod ſobrius, omnia fermè complectitur. Notat autem diuus Hieronymus ueterem interpretem, qui uerbi ambiguitate deceptus, pro pudico uerterit, prudentem. Atqui ut interpreti nonnihil patrociner, ſi Græca uox ambigua eſt, nimirum utrunq; ſignificans, prudentem & pudicum, quomodo deceptus eſt uertens prudentem? An prudentia non congruit epiſcopo? Verum ut aliâs admonui, diuus Hieronymus ſtudio tuendæ uirginitatis, undiq; colligit & aſciſcit præſidia, & quicquid poteſt ad ſuas pertrahit copias. Quãquam σώφρων Græcis non tam prudentem ſonat, quàm ſobriũ & ſanè mentis, ut intelligamus animum ſibi præſentem, & nullis temulẽtum cupiditatibus. Siquidem hæc duo cõponit inter ſe Euripides, in Iphigenia Aulidenſi, ξυνσωφρονεῖν σοὶ βούλομ' ἀλλ' οὐ συννοσεῖν. Theophylactus σώφρονα interpretatur καθαρὸν, δίκαιον, τὰ πρὸς ἀνθρώπους, δηλονότι, ἀπροσωπόληπτον, id eſt, purum, iuſtum in hominum commercio, citraq; perſonarũ delectũ.

Iuſtum ſanctum.) ὅσιον. Quod ita interpretaẽ Hieronymus, ut dicat ſignificare ſanctitatem mixtam pietate, quæ ad deum refertur. Nam ἅγιος, ſanctus, hoc eſt, purus à uicijs. εὐσεβὴς, pius in deum.

ἐγκρατὴς. Continentem.) ἐγκρατῆ, id eſt, Temperantem. Quod ut indicat diuus Hieronymus quidam haud recte, ad ſolam referunt libidinem, cum ad omnes pertineat affectus, iram, auariciam, ambitionem, inuidiam, timorem, ut omnibus his ſit ſuperior epiſcopus. Mire id perſpexit Paulus, non poſſe proſpicere alijs, qui ipſe ſit obnoxius affectibus. Ego nullam ſpem uideo rebus publicis, niſi princeps contingat, liber ab omnibus uulgi cupiditatibus. At hodie haud ſcio, an ullum hominũ genus magis ſeruiat omnibus affectibus, ſiue prophanos ſpectes principes, ſiue ſacros. Hæc una res eſt quæ leges Cæſareas, quæ põtificias, quæ ſcholas theologicas, quæ conciones eccleſiaſticas miſere uiciauit. Adeo ut ſi ſpergatur, nihil magis ſit futurum hæreticum, quàm ſi quis Chriſtum ingenue pureq; doceat.

Amplectentem.) ἀντεχόμενον, quod Ambroſius uertit, tenacẽ, diuus Hieronymus, obtinentem. Ambroſius elegãtiſſime expreſſit Græcam uocem. Nam ἀντέχεσθαι dicitur proprie, qui adhæret alicui, uelut unguibus affixus, nec ſe ſinit auelli.

Fidelem ſermonẽ.) πιστοῦ λόγου, quod aliâs Ambroſius uertit, Humanus ſermo: ſignificat aũt ſermonẽ certũ & indubitatũ, ut certa reſpõdeat, & quæ ipſam ueri faciem præ ſe ferant.

Vt potens ſit exhortari.) Græce eſt καὶ παρακαλεῖν, & exhortari. Hieronymus uertit, cõſolari. Et in doctrina, dictum eſt pro per doctrinam. Doctrina non tantum ad hoc conducit epiſcopo, ut doceat indoctos, uerumetiam ut conſoletur afflictos, aut exhortetur extimuletq; ceſſantes. • Inobedientes.) ἀνυπότακτοι, quod diuus Hieronymus legit, non ſubditi. Sonat autem, quaſi dicas, qui in ordinem cogi non poſſint.

Deceptores

Deceptores.) φρεναπάται. Græcis eſt dictio cōpoſita quæ perinde ſonat, ac ſi dicas, mentiū deceptores: & ad hūc modū interpretatur diuus Hieronymus, Peſſimum autē & perncioſiſſimum genus decipiendi, ubi quis mentem omnium actionum fontem, prauis inficit opinionibus. Nam hac uia fit, ut non ſolum non pudeat malefactorum, uerum etiam ex his laudem petamus. Cæterum uaniloqui, Græce eſt ματαιολόγοι, quod nō ſonat mendacem, ſed inania friuolaq́ꝫ loquentē. Nam uanus proprie Latinis dicitur mendax.

Quos oportet redargui.) ἐπιστομίζειν, id eſt, Occludere, ſiue obturare os. Hieronymus legit, ſilentium indici. Hoc ex loco palàm eſt Laurentium in euangelio Lucæ legiſſe, aut certe ſomniaſſe ἐπιστομίζειν pro ἀποστομίζειν, de quo quod tū ſuccurrebat illic diximus. Hic obiter annotandum ſemper quæſtus notari, qui urgent & inſulciunt ceremonias. ἐπιστομίζειν.

Proprius eorum propheta.) ἴδιος αὐτῶν προφήτης. Prophetam uocat poëtam, qui quaſi præſenſerit futura. Proprium autem uocat, quod Cretenſis fuerit ipſe qui hæc de Cretenſibus ſcripſerit, ſiue quod per ironiam prophetam uocauit, quaſi talibus Chriſtianis, tales congruerent prophetæ, ſiue quod is Epimenidis liber unde uerſiculus hic ſumptus creditur, titulum habeat, περὶ τῶν χρησμῶν, id eſt, de oraculis. Tametſi non deſunt qui teſtimonium hoc ad Callimachum Cyreneum referant, apud quem initiū huius carminis inuenitur Κρῆτες ἀεὶ ψεῦσται, quod Iouis ſepulchrum apud ſe eſſe confinxerint, cū is iuxta uulgi opinionem fuerit immortalis. Hieronymus indicat & prouerbio iactatum apud Græcos. Extat & prouerbium Græcis, Cretenſium teſtans uanitatem, κρητίζειν πρὸς τὸν κρῆτα. Verum hac de re qui uelit plenius cognoſcere, legat Miſcellanea Angeli Politiani, aut noſtras Chiliades. Nam hic, quoniam annotationes ſcribimus, breuitati, quantum licet ſtudendum. De occaſione huius carminis teſtantur & Græcanica ſcholia. Eſt autem uerſus integer heroicus apud Epimenidem Cretenſem. In quo ſanè demiror Stapulenſem laboraſſe, ut carmen carmine redderet, idq́ꝫ ad hunc modum, Gnoſius uſqꝫ loquax, mala beſtia, uiſcera pigra. Nec enim idem eſt loquacem eſſe & mendacem, nec ut hominem cibo deditum, uentrem dicimus, item uiſcera dicimus, ut interim donemus Gnoſium recte poſitum pro Cretenſi, & uſqꝫ pro ſemper. Cretenſes. Faber.

Malæ beſtiæ.) θηρία. Quod non ſimpliciter beſtias, ſed & feras ac ueneno noxias beſtias ſignificat. Indicat hoc titulus Nicandri, qui ſcripſit θηριακὰ, neqꝫ enim ouem recte dixeris θηρίον. Quin & hodie Germani ſonant θὴρ pro animali.

Ventris pigri.) Ventres legendum eſt, γαστέρες ἀργαί. Nam ipſos uentres appellat homines abdomini deditos, Quemadmodum & Lucilius uentri deditos, uentres appellat. Et Terentius in Phormione, pugnos, inquit, in uentrem ingere, paraſitum indicans. Germanam ſcripturam obtinebat Conſtantienſe exemplar recentius. In uetuſtiore deprehendi quiddam ridiculum. Aliquis doctus annotarat in margine, Menetis poëtæ abuſus eſt uerſiculo, quem poſtea Callimachus uſurpauit, Id ſcriba rudis inſulſerat in contextū, Et Menetis poſuit pro Epimenidis. Dixerit aliquis, quorſum opus eſt talibus nugis morari lectorem: ut mihi credatur ſi quando cōmonſtro locum ſimili modo deprauatum, quod utinam rarius accideret in ſacris præſertim uoluminibus.

Increpa illos dure.) ἀποτόμως, id eſt, Ad uiuum & ſeuere, Nec eſt increpa, ſed argue, ἔλεγχε, hoc eſt, refelle.

Vt ſani ſint.) ἵνα ὑγιαίνωσι. Illud admonendus eſt lector, Paulū frequentius uſum hoc uerbo, quo Græci ſignificant, quicquid probandū eſt, Vnde illud, μηδὲν ὑγιὲς, id eſt, nihil ſanum, cū omnia diſplicent. Hic igitur ut ſani ſint, nihil aliud eſt, quàm ut recte ſe gerant. Vt rurſum νοσεῖν, id eſt, ægrotare dicitur apud illos, qui non recte eſt affectus.

Auertentium ſe à ueritate.) ἀποστρεφομένων τὴν ἀλήθειαν, id eſt, Auerſantium ueritatem, hoc eſt, abhorrentium à ueritate. Vehementius enim eſt quod habent Græca.

Coinquinatis autem.) μεμιασμένοις. Quod magis ſonat, impiatis, & piaculo aliquo prophanatis, ut ſint arcendi à ſacris. Quin & illud omnia munda mundis, rectius erat, omnia pura puris. Quandoquidem his uerbis utuntur, cum de caſtitate ſacrorum agunt. Extat enim lex apud Senecam: Sacerdos ſit caſta caſtis, pura puris. Vides ut Paulus in nullos incandeſcat acrius, quàm in eos qui Moſaicis ceremonijs, Chriſtū tendebant abolere, & hoc prætextu tyrannidem in Chriſtianam plebem occupabant. Ceremoniæ.

Abominati & incredibiles.) βδελυκτοὶ ὄντες, καὶ ἀπειθεῖς, id eſt, Abominabiles cum ſint & increduli. Ambroſius & Hieronymus legunt, execrabiles & inobedientes, pro quo nõ male quadrabat, intractabiles aut imperſuaſibiles. Cæterum profitentur magis congruebat hic quàm confitentur, ὁμολογοῦσιν εἰδέναι, id eſt, Profitentur ſe ſcire. Nam hoc quoq; ſignificat ὁμολογεῖν.

EX CAPITE SECVNDO.

SObrios.) νηφαλίους, quam uocem Hieronymus admonet ambiguam eſſe ſignificantem utrũq;, & ſobrium, hoc eſt, nõ temulentũ, & uigilantem. Quandoquidem & uerbum νήφειν anceps eſt.

Pudicos.) σεμνούς, quod aptius Ambroſius uertit, graues, hoc eſt, ſeueros, & honeſtatem præ ſe ferentes.

σώφρων. Prudentes.) σώφρονας, id eſt, Moderatos ſiue Modeſtos: quod rurſum diuus Hieronymus uertit, pudicos, ſuo more. Et ne uideat abſurde ſenibus præcipi pudicitia, addit, ne in aliena ætate turpiter libidini uacare uideãtur. Adeo etiã in ſanctiſſimis uiris deprehendere licet ueſtigiũ aliquod hũani affectus. Chryſoſtomus σώφρονας interpretatur, ob animi moderationem, quod ea ætas ob mẽtis imbecillitatẽ ſoleat immoderatius excandeſcere. Quẽadmodum iubet νήφειν, quod ſomniculoſi tardiq; ſint ſenes, tum σεμνούς eſſe uult, quod ferè dũ repueraſcũt, ineptiant. Deniq; ſanos eſſe iubet, quod deſipiſcat ſenũ uulgus.

In habitu ſancto.) ἐν καταστήματι ἱεροπρεπεῖς. quod perinde ualet, ac ſi dicas, eo amictu, eoq; inceſſu & corporis motu, q deceat ſacras matronas, ac deo dicatas. Ambroſius uertit, In ſtatu religione digno, uelut explicans compoſitam uocem, ἱεροπρεπεῖς, & κατάστημα referens non ſolum ad ueſtitum, ſed ad omnem corporis habitum ac geſtum. Sic enarrat & diuus Hieronymus.

Non criminatrices.) μὴ διαβόλους, id eſt, Non calumniatrices, ſiue delatrices. In Hieronymo legimus, incentrices, haud ſcio an mendoſe: etiamſi idẽ exponit, accuſatrices.

Multo uino ſeruientes.) πολλῷ οἴνῳ δεδουλωμένας, id eſt, Multo uino deditas, ſiue addictas. Solent autem anus huic uicio affines eſſe.

Bene docentes.) καλοδιδασκάλους, id eſt, Honeſta docentes. Opinor quod quædã illis annis lenæ ſint, alienæ nequitiæ miniſtræ.

Vt prudentiam doceant,) ὡς σωφρονίζωσι, id eſt, Vt ſobrias ſiue pudicas reddant, quod σωφρονίζειν. poſterius Hieronymus legit, ut ad caſtitatẽ erudiant, ſuo more torquens quicquid poteſt ad uirginitatẽ, cui fauit, nõ ſine ſuſpicione, nec ſine calumnia. Ambroſi⁹ legit, ut inſtituãt.

Adoleſcentulas.) Hunc accuſatiuum Græci referũt ad σωφρονίζωσι. Vt intelligas mandari matronis natu grandioribus, ut doceant puellas amare maritos.

Prudentes,) σώφρονας, quod rurſus Hieronymus legit, caſtas. Sed quia ſequitur caſtas ſiue puras, ἁγνάς, fortaſſis quadrabat hic, ſobrias aut prudentes.

Domus curam habentes.) οἰκουρούς, quod ſonat, domus cuſtodes, ut aſſidue domi ſint, οἰκουρός. & rem domi curent, quæ præcipue mulierum laus. Vnde ueteres, autore Plutarcho, pingebant Venerem teſtudini inſiſtentem, quod id animal nunquam à domo diſcedat, ſymbolum probæ matriſfamiliâs.

Vt nõ blaſphemeť.) Hoc adiectũ putãt ob eas quæ maritũ haberẽt ethnicũ aut Iudæũ

Vt ſobrij ſint.) σώφρονας. Et hic Hieronymus legit, pudici, ſui ſimilis.

Teipſum præbe.) Præbens, παρεχόμενος. Et ita legit Ambroſius, Græcis cõſentiens.

Exemplum.) τύπον, id eſt, Formam aut exemplar potius q̃ exemplum.

In doctrina, in integritate.) Græce ſic habent, ἐν τῇ διδασκαλίᾳ, ἀδιαφθορίαν, σεμνότητα, ἀφθαρσίαν, λόγον ὑγιῆ, id eſt, In doctrina, integritatem, grauitatem, incorruptionẽ. Ad eũ modum legit fermè Chryſoſtomus, niſi quod parum liquet, unde illi ſit dictio, copiam, niſi forte ille pro ἀδιαφθορίαν ſcriptum repperit, εὐπορίαν. Sic enim illius uertit interpres: In doctrina, inquit, copiam, honeſtatem, ſermonem ſanum, irreprehenſibilem. Porrò in nonnullis codicibus additur ἀδιαφθαρσίαν, cum præceſſerit ἀδιαφθορίαν. Nihil eſt autẽ quod priori reſpondeat, nec apud Ambroſium, nec apud Hieronymum, nec apud Chryſoſtomum. Theophylactus non attingit ἀδιαφθαρσίαν. Atq; hoc quoq; nomẽ ἀδιαφθορίαν Hieronymus torquet ad uirginitatem, cũ mea ſententia magis declaret integritatem animi,

nullis

nullis cupiditatibus corrupti,no ira,non ambitione,non auaricia.Locum hunc ſecus refert diuus Hilarius lib.de trin.viij.In omnibus teipſum bonorum factorum præbens exẽplum,docentem cũ ueneratione uerbũ ſanũ &c.Quod græce eſt σεμνότητα,Hilarius uertiſſe uidetur cum ueneratione.Verbum ſanum eſt λόγον ὑγιῆ:de quo diuus Hieronymus nonnihil admonet,nempe quæ ſequuntur,ad integritatem doctrinæ poſſe referri,ſed obſtare quod ſequit̃,ſermonẽ ſanũ.At mihi non uidetur eſſe cauſa,cur hic offẽdamur.Quã quam enim nemo docet,niſi loquatur,tamen refert non paulum,quomodo loquaris.

Irreprehenſibile.) ἀκατάγνωστον. Quod & ita ſonare poteſt,quod contemni nõ poſſit, hoc eſt,ut cum autoritate doceat.

Vereatur.) ἐντραπῇ, id eſt,Pudefiat,quod ſæpius iam uertit,cõfundatur.Ambroſius & Hieronymus legunt,reuereatur.

Nihil habens dicere.) μηδὲν ἔχων λέγειν,id eſt,Nihil potens dicere,ſiue nihil habens qđ dicat.Nam ἔχειν cum infinito uerbo,ſignificat poſſe apud Græcos.

Subditos eſſe.) Diuus Hieronymus admonet hunc locum bifariam legi. Altero modo,ut accipias,ſeruos ſubditos eſſe debere dominis in omnibus,ut hæc particula ἐν πᾶσι referatur ad uerbum præcedens.Altero,ut intelligas ſeruos complacentes eſſe debere in oñibus, ὑποτάσσεσθαι,ἐν πᾶσιν εὐαρέστους εἶναι. Atq; ita quidem habent Græci codices, huius tempeſtatis.Etiamſi Hieronymus indicat,Græcos ſecus diſtinguere,nempe iuxta priorem ſenſum,cum iuxta poſteriorem diſtinguant hodie,quos ego uiderim codices. Porrò εὐαρέστους interpretatur,non qui ſatisfaciant ac placeant dominis,ſed ſibi nõ diſpliceant, & ſuam fortunam,qualiſcunq; eſt,boni conſulant.Quæ quidem interpretatio,haud ſcio an ſit coactior.Nam & ſuperius εὐάρεστον dixit Paulus,quod gratũ eſſet & placeret,licet Græci δυσάρεστον appellant,cui non facile fiat ſatis,cui diuerſus ſit εὐάρεστος. Mirum eſt autem, unde Ambroſius legerit,optimos,niſi mendum eſt,aut niſi codex illius habebat ἀρίστους. Certe εὐάρεστοι hic dicuntur qui modis omnibus ſtudent placere,quod magis congruit cũ eo quod ſequitur μὴ ἀντιλέγοντας.

Diſtinctio uaria.

Ambroſius diuerſe legit.

Non cõtradicẽtes.) μὴ ἀντιλέγοντας.Quod elegãter reddidit Ambroſius, reſpõſatores.

Non fraudantes.) μὴ νοσφιζομένους.Quod Hieronymus legit, furantes eſt enĩ: νοσφίζειν aliquid decerpere ac furtim detrahere,cũ totam rem non auſis tollere,quod ſerui ſolent.

Sed in omnibus.) Sed fidem omnem, πίστιν πᾶσαν.Et Hieronymus legit,fidem omnẽ, Et huic conſentiens Ambroſius.

Apparuit enim.) ἐπεφάνη.Quod Hieronymus & Ambroſius uertunt,illuxit. Apparet enim quod uidetur,etiamſi non ſit.At ἐπιφαίνεται, quod ſit cõſpicuũ & illuſtre.Nam ante uidebatur apud Iudæos in anguſto latêre,nunc uſq; ad ſeruorũ genus illuſtrata eſt.

Dei & ſaluatoris.) Græca ſecus habent, ἡ χάρις τοῦ θεοῦ ἡ σωτήριος,id eſt,Gratia dei ſalutaris uel ſalutifera.Etiamſi Hieronymus & Ambroſius aliter legunt.Quanquam in antiquiſſimo Græco codice Chryſoſtomi legamus σωτήριος,neq; ſecus exponit,ſi quis expẽdat attentius.Sine controuerſia Theophylactus legit σωτήριος.Certe coniunctio &,non additur in Latinis emendatioribus.Quod autem ait ſeruatoris,poteſt uel de patre uel de filio accipi.Sic enim Hieronymus,uel quod dei patris uiuens & ſubſiſtens gratia ipſe ſit Chriſtus,uel quod Chriſti dei ſaluatoris hæc ſit gratia,& nõ merito noſtro ſaluati ſumus. Idem fieri poteſt in proximo loco,ut doctrinam ſeruatoris noſtri dei,ornent in omnibus. Minimum autem diſcrimen eſt inter σωτῆρος & σωτήριος.

Abnegantes.) ἀρνησάμενοι, participium eſt præteriti temporis,poterat uerti,abnegatis ſecularibus deſiderijs,ut legit Ambroſius:Abnegata impietate & ſecularibus deſiderijs.

Seculare,pro mundano.

Secularia deſi.) κοσμικὰς ἐπιθυμίας, id eſt,Mundana deſideria.Alioqui Latinis ſeculare dicitur,quod centeſimo quoq; anno inſtauratur:ut ludi ſeculares.Neq; enim eſt ab eo quod ſequitur, ἐν τῷ νῦν αἰῶνι, in hoc ſeculo.

Sobrie.) σωφρόνως. Quod hic quoq; Hieronymus uertit,pudice,ſuo more,ne parum uideatur conſtans.

Et aduentum.) ἐπιφάνειαν, id eſt, Apparitionem ſiue illuſtrationem,ut & aliâs uertit. Quanquam eadem uox & aduentũ ſignificat,ſed cum ſplendore,ueluti cũ emergit ſol.

Magni dei & ſaluatoris.) τοῦ μεγάλου θεοῦ καὶ σωτῆρος. Id ita legi poteſt,ut utrũq; per

tineat ad Chriſtum, dei & ſeruatoris, aut prius pertineat ad patrem, poſterius ad Chriſtum. Chryſoſtomus ac Theophylactus utrūq; tribuunt Chriſto, & item Hieronymus exultantes aduerſus Arianos, ceu uictores, cum ſermo planè ſit anceps, Imò magis pro illis faciat quàm pro nobis. Primū negari non poteſt, quin ſermo Græcus ſit ambiguus & ex æquo pertinēs ad ſenſum utrumlibet. Quid autem agas aduerſus hæreticum ex loco prorſus ancipiti? Quod ſi illos urgeas interpretū conſenſu, certe Ambroſius uir ſummus & epiſcopus orthodoxus, diuiſim accipit, ut magni dei referatur ad patrem, ſeruatoris ad Chriſtum, Ipſius uerba ſubſcribam: Hanc eſſe dicit, beatam ſpem credentiū, qui expectant aduentum gloriæ magni dei, quod reuelari habet iudice Chriſto, in quo dei patris uidebitur poteſtas & gloria, ut fidei ſuæ præmiū conſequantur. Ad hoc enim redemit nos Chriſtus, ut puram uitam ſectātes repleti bonis operibus regni dei hæredes eſſe poſſimus. An non hic palàm dicit, patrem reuelaturum gloriam ſuam iudice Chriſto? At aduētus in ſacris literis nō tribuitur patri, ſed filio. Nec hic ſimpliciter nominatur aduentus patris, ſed aduentus gloriæ, quam interim expectamus in humilitate conſtituti. Tum apparebit maieſtas noſtra, cum aperietur gloria magni dei patris, & ſeruatoris noſtri Ieſu. Quid autē hic metuimus Arianos, quum tot locis Paulus dei uocabulum tribuat patri, filium appellans dominum? Si filius dei, tantum in principio euangelij Ioannis adeo clare pronunciatus eſſet deus, nōne ſufficeret aduerſus uniuerſos Arianos? Poſtremo Ariani quidam hūc quoq; locum accipiunt de filio, & tamen non credunt quod nos credimus. Magnum enī deum fatentur, uerum negant, & hæc eſt illorum impietas. Quāq; omiſſus articulus in libris Græcis facit nōnihil pro diuerſa ſentētia μεγάλου θεοῦ καὶ σωτῆρος. Euidentius diſtinxiſſet perſonas ſi dixiſſet καὶ τοῦ σωτῆρος. Miror quid ſequutus Scholiaſtes ille, magnum deum interpretatur ſpiritum ſanctum. Fortaſſe locū captabat, in quo ſpiritus ſanctus manifeſte diceretur deus. Nam quod Thomas apparitionē gratiæ tribuit ſpiritui ſancto, cui peculiariter aſſcribitur opificium conceptionis Chriſti, non arbitror ad hunc locum poſſe torqueri.

περιούσιος novū uerbū.

Populum acceptabilem.) περιούσιον, id eſt, Peculiarem. Diuus Hieronymus in cōmentarijs huius loci, negat ſe à quopiam ſecularium perito literarum potuiſſe diſcere, quid eſſet περιούσιον, uerum ex Deuteronomio collegiſſe, unde Paulus hunc locū ſumpſiſſe uidetur, Vt eſſes ei in populum acceptabilem ex omnibus populis. Rurſum in Pſalmo xxiiij. Elegit ſibi dominus in poſſeſſionem ſibi, quod dictum eſt In poſſeſſionem, Septuaginta ac Theodotion tranſtulerunt περιουσιασμόν. Aquila & quinta æditio περιούσιον, ſyllabæ cōmutatione facta, non ſenſus. Symmachus pro eo quod eſt in Græco περιούσιον, in Hebræo סְגֻלָּה expreſſit ἐξαίρετον, hoc eſt, egregium uel præcipuum, pro eo quod idem in alio uolumine, Latino ſermone utens, peculiarem interpretatus eſt. Putat enī Hieronymus minimum intereſſe inter περιούσιον & ἐπιούσιον. Porrò uarietas hæc naſcitur ex ambiguitate præpoſitionis περὶ & ἐπὶ. Etenim qui uertunt poſſeſſionem & peculiarem, huc ſpectarunt, quod οὐσία ſignificat ſubſtantiam, hoc eſt, facultates & poſſeſſionē, & περὶ, circū: ut quod in bonis noſtris ſit, & in noſtro, ut aiunt, ære, id peculiare dicimus. Rurſum qui uerterunt egregium, huc reſpexerunt, quod περὶ ſignificat aliquoties eminentiā, & οὐσία eſſentiam, quaſi dicas, reliquas ſubſtantias antecellentem. Exiſtimat in eundem ſenſum accipi poſſe quod eſt in precatione dñica, Panē noſtrū, ἐπιούσιον, id eſt, nō uulgarem, ſed eximium illū, qui de cœlo mittitur, qua de re & ſuo loco nonnihil attigimus. Porrò quod addit Faber, Hieronymo idē eſſe περιούσιον & γνήσιον, miror unde ſumpſerit, niſi forte idē eſſe putat peculiare & ingenuū aut uerū. Quemadmodū Symmachus, ut dixi, peculiarem uertit.

ἐπιούσιος.

Faber.

Sectatorem bon.) ζηλωτὴν, id eſt, Aemulatorem. Et ita Ambroſius.

Cum omni imperio.) μετὰ πάσης ἐπιταγῆς. Non quod iubeat illum eſſe imperioſum, ſed quod uelit hæc diligenter mandari atq; iniungi populo.

περιφρονῶ; καταφρονῶ

Nemo te contemnat.) μηδείς σου περιφρονείτω. Diuus Hieronymus admonet hic nō eſſe idem uerbum, quo uſus ſit Paulus ſcribens ad Timotheum: Nullus adoleſcentiam tuam contemnat, illic eſſe καταφρονείτω. καταφρονεῖν enim dici, qui deſpicit ac nihili facit, quod & in bonam partem accipi poſſit, ueluti ſi quis pro Chriſto contemnat cruciatus aut mortem. At περιφρονεῖν, qui faſtu quodam ſibi uidetur alio melior ac ſapientior, citatq; citra nomen

menclaturam quod eſt apud Ariſtophanẽ in Nebulis,ubi Socrates ſic inducitur loquẽs, ἀεροβατῶ καὶ περιφρονῶ τὸν ἥλιον, interpretans ad hunc modum,Scando per aërem, & pluris me noui eſſe quàm ſolem. Vult igitur Paulus Titum ita uiuere,ut nemo ſit qui ſibi melior uideri poſſit,quanquam ipſe ſit epiſcopus.

EX CAPITE TERTIO.

Dicto obedire.) πειθαρχεῖν. Quod eſt proprie magiſtratibus parêre. πειθαρχεῖν.

Non litigioſos.) ἀμάχους, id eſt,Non pugnaces,hoc eſt, non iurgioſos & contentioſos.

Increduli.) ἀπειθεῖς. Ambroſius, inobſequentes, Hieronymus legit, inobedientes.

Et humanitas.) καὶ ἡ φιλανθρωπία, id eſt,Amor erga homines,non ἀνθρωπότης. Nam quidam hoc loco humanitatem,interpretantur incarnationem Chriſti. Quorum de numero eſt Thomas,qui tamen addit alteram interpretationem. Porrò quod Theophylactus exponit de aſſumpta natura humana,non eſt accipiendum quaſi pater eam aſſumpſerit,de quo ſenſit & ipſe interpretans,ſed quod pater ſic dilexerit humanum genus,ut eius ſeruandi ſtudio,filium unicum demiſerit in terras,ut homo factus nos ad ſe traheret. At Paulus hic loquitur de patre Ieſu. Quod hic uertit humanitas,Hieronymus interpretatur,clementiam in cõmentarijs. Et ἐπεφάνη. Hieronymus uertit,illuxit,hoc eſt, palàm facta eſt per filium incarnatũ. Nec enim locum habet diſtinctio Thomæ,quam hic inducit, Thomas, quod Græca uox qua uſus eſt Paulus,nihil aliud ſignificare poteſt,quàm ſtudiũ & amorem erga homines,cui diuerſa eſt μισανθρωπία. Et quod deum ſaluatorem uocat, magis ad patrem referendum uidetur,quàm ad filium. Certe de patre interpretantur Ambroſius ſimul & Hieronymus. De filio nullus adhuc interpretatus eſt. Porrò quo minus accipi poſſit de tota Trinitate,palàm obſtat Hieronymus,qui demonſtrat in hoc capitulo diſtinctim exprimi tres perſonas,ſimul operantes negocium ſalutis humanæ,cuius hæc uerba ſunt in cõmentarijs:Diligentius,inquit,attendamus & inueniemus in præſenti capitulo manifeſtiſſimam trinitatem. Benignitas quippe & clementia ſaluatoris noſtri dei, non alterius quàm dei patris, per lauacrum regenerationis, & renouationem ſpiritus ſancti, quem effudit ſuper nos abunde per Ieſum Chriſtum &c. Minus quidem euidenter Ambroſius,ſed tamen eadem ſcribit:Deus enim,inquit,miſericordia ſua ſaluos nos fecit per Chriſtum,cuius gratia renati ſpiritum ſanctum accepimus. Vides lector,ut & hic tres diſtinguat perſonas. His equidem non onerarem lectorem,niſi locus hic cum ſit perſpicuus tamen magnis calumnijs fuiſſet impetitus. Videmus autem hic patrem uocari ſaluatorẽ, quemadmodum in ſuperiore capite.

Non ex operibus iuſticiæ.) οὐκ ἐξ ἔργων τῶν ἐν δικαιοσύνῃ, id eſt,Non ex operibus, quæ ſunt in iuſticia. Sentit autem de operibus legis Moſaicæ,de quibus multa ſcribit Romanis. Quanquam orthodoxi de omnibus operibus hominum interpretantur. Qui uociferantur uocem eſſe delicatorum militum,quoties extenuantes noſtra merita extollimus gratiam dei,quur non obſtrepunt Paulo,qui toties reijcit noſtra opa,toties inculcat gratiam & miſericordiã domini,quur nõ in ius uocãt Chryſoſtomũ,Theophylactum,Ambroſiũ, Hieronymum,breuiter ueteres omnes qui talibus uocibus explerunt ſuos libros:

Et renouationis ſpiritus ſancti.) Sermo Græcis eſt anceps quod διὰ paternum caſum poſtulet. Ac legi poteſt,& renouationem ſpiritus ſancti,ut repetatur præpoſitio, & per renouationem ſpiritus ſancti. Atque ita ſanè legit Hieronymus ordinans hunc locum in commentarijs. Neque ſecus interpretatur Chryſoſtomus, ita repetens, Hoc eſt enim quod ait,per renouationem ſpiritus ſancti.

Abunde.) πλουσίως. Quod Hieronymus uertit,opulenter. Auguſtinus ad Valentinũ legit ditiſſime.

Volo te confirmare.) βεβαιοῦσθαι. Quod anceps eſt uerbũ:poteſt enim eſſe confirmari.

Vt curent bonis operibus præeſſe.) ἵνα φροντίζωσι καλῶν ἔργων προΐστασθαι. Ambroſius ita reddidit, Vt ſolliciti ſint ad effectum bonorum operum. Ea potiſſimum inculcanda, quæ faciunt ad uitæ pietatem.

Bonis operibus.)Hic,datiuus eſt non ablatiuus,& reſpondet præpoſitioni præ. Sic enim

præeſſe bonis operibus, quemadmodum dicitur aliquis præfectus annonæ aut militiæ.

Qui credunt.) οἱ πεπιστευκότες, id eſt, Qui crediderunt. Ita legit Ambroſius.

Pugnas legis.) μάχας νομικὰς, id eſt, Pugnas legales, quod Hieronymus explicans, Quæ ueniunt, inquit, ex lege.

Deuita.) περιΐστασο, de quo ſuperius diximus.

Poſt unam & ſecundam) Latinius erat, poſt unam & alterã. Et ita legit Hieronymus. Ambroſius legit, poſt primã, interpretans illos ſemel duntaxat admonendos, ne ſi ſæpius id fiat, confirmatiores reddantur in malo, ſed deuitandos, ut ſibi relicti aut frigeant nemine obſiſtente, aut ſoli pereant. Ambroſianam lectionem hodie ſequimur, qui hæreſeos ſemel conuictum, ſi relabatur, nõ deuitamus, ſed incendimus. Tertullianus in libro de præſcriptionibus hæreticorum refert, quemadmodum Ambroſius.

Varia lectio.

Et genealogias.) γενεαλογίας. Quod Ambroſius reddit, originum enumerationes. Et, admonitionem melius quàm correptionem, ut indicat idem. Cæterum hæreticum ni fallor appellat, non qui diſſentiat à quibuſlibet placitis doctorum, ſed factioſum, licet & factioſus ſit qui hæreſeos autor eſt. Sic interpretatur Chryſoſtomus locũ, prima Corinth. xi. Oportet autẽ hæreſes eſſe. Chryſoſtomus ac Theophylactus interpretantur de peruerſis dogmatibus.

Deuita.) παραιτοῦ, id eſt, Reijce: non eſt περιΐστασο, quod mox eodem uerbo expreſſit. Hic locus eſt, quem ſenex quidam Theologus, & imprimis ſeuerus, in concilio produxit. Cũ ueniſſet in quæſtionem, num quis eſſet locus in literis canonicis, qui iuberet hæreticum affici ſupplicio capitis. Deuita deuita, inquit, putans deuitare Latinis eſſe de uita tollere. Id ne quis ſuſpicetur meum eſſe cõmentum accepi ex Ioanne Coleto, uiro ſpectatæ integritatis quo præſidente res acta eſt. Eamus nunc & negemus periculoſum eſſe errare in uerbis. Sic iureconſulti furem ſuſpendunt, quod lex latronem plecti capite iubet, & Gallorum uulgus furem latronem appellat. Sic medici frequenter errant, magno capitis noſtri periculo, dum ob inſcitiam uocabulorum uenenum porrigunt pro remedio.

Et in uerbis errare periculoſum.

Proprio iudicio condemnatus.) αὐτοκατάκριτος, uoce compoſita, per ſe cõdemnatus, qui pertinaciter diſſideat ab omnibus. Cyprianus in epiſtola primi libri tertia, legit, à ſemetipſo damnatus. Rectius erat per ſe damnatus, hoc eſt damnatus, etiamſi nemo iudex de illo pronunciet, quemadmodum dicimus αὐτοδίδακτος. Cæterum illud ſubuerſus eſt, Græce eſt ἐξέστραπται, quod & ita poteſt accipi, excidit à uia, ſiue deflexit. Et ἁμαρτάνει poteſt uerti, errat, ſed ita errat, ut ſit per ſe condemnatus, etiamſi nemo illum condemnet, ut qui ſemel atque iterum admonitus noluerit reſipiſcere.

Feſtina.) σπούδασον, id eſt, Stude ſiue cura. Nicopolis Thraciæ ciuitas, à uictoria qua Auguſtus deuicit Cleopatram, ut indicat Hieronymus. Theophylactus ſcripſit eam imminere Hiſtro flumini.

Legis peritum.) νομικὸν. Hieronymus legit, Legis doctor.

Studioſe præmitte.) πρόπεμψον. Imò deducito, ſiue proſequere, quod officiũ ſolemus hoſpitibus exhibere. Atque in hunc ſenſum interpretatur diuus Hieronymus.

Præmitte, pro deducito.

Diſcant autem & ueſtri.) Noſtri, prima perſona legitur tum in Græcis codicibus, tum in Latinis antiquis, & conſentiunt interpretes.

Gratia uobiſcum.) Græci legunt, Gratia cum omnibus uobis. Eam lectionem probat Hieronymus, teſtans in nõnullis codicibus adiecta fuiſſe duo uerba domini noſtri. Ambroſius legit Gratia dei, cum omnibus uobis. Exemplar Cõſtantienſe habebat Gratia dei cum omnibus uobis, Amen.

Annotationum in epiſtolam Pauli ad Titum, per Des. Eraſmum Roterodamum, finis.

In epiſtolam

IN EPISTOLAM PAVLI AD PHILEMONEM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

DILECTO adiutori.) ἀγαπητῷ καὶ συνεργῷ, id eſt, Dilecto & adiutori,ſiue cooperario. Atq; ita legitur in uetuſtis codicibus Latinorum,in Hieronymo,Ambroſio, & Chryſoſtomo:quorum Ambroſius ita circũloquitur, καὶ συνεργῷ,& laborum nobis participi.Nam dilecto,hic nomen eſt,non participium,cuius admonet & Hieronymus in cõmẽtarijs,quibus hanc explicat epiſtolam,cenſens ἀγαπητὸν magis ſonare diligibilem quàm dilectum,atq; in re ipſa hoc intereſſe, quod ἠγαπημένος, id eſt,dilectus eſſe poſſit qui non ſit ἀγαπητὸς, id eſt,dignus qui diligatur,uelut cũ inimicos ex præcepto Chriſti diligimus,ſunt quidẽ nobis ἠγαπημένοι, id eſt, dilecti,at non ἀγαπητοί. Vide quantulam rem Hieronymus nõ iudicarit indignam quam annotaret etiam in cõmẽtarijs iuſtis & accuratis,& ego quibuſdã uideor nihil indicaſſe. ἠγαπημένος ἀγαπητός

Et Appiæ ſorori chariſſimæ.) καὶ ἀπφίᾳ τῇ ἀγαπητῇ, id eſt,Et Apphiæ dilectæ.Hanc Chryſoſtomus exiſtimat fuiſſe uxorem Philemonis.Notat Pauli conſilium Chryſoſtomus,aſciſcit multas pſonas quo facilius exoret,adiungit Timotheũ quẽ fratrẽ uocat,ſolitus uocare filium,ſed fratris uocabulum conueniebat autoritati. Deinde Philemoni tribuit geminos titulos,dilecto & cooperario,ut hic quoq; Paulo conſentiat,& huic adiungit Appiam,quam dilectã nominat:rurſus addit Archippum quem συστρατιώτην dicit.Eodem pertinet quod ſeipſum appellat uinctũ Ieſu Chriſti,Inhumanius eſt negare uincto. Tanta erat ſollicitudo apoſtolo,ut unũ homuncionem fugitiuum reconciliaret.

Quæ in domo tua eſt eccleſiæ.) καὶ τῇ κατ' οἶκόν σου ἐκκλησίᾳ. De familia ſentit opinor. Proinde nos uertimus,congregationem.Indicat hoc haud obſcure Chryſoſtomus, hunc enarrans locum.Cæterum quando hæc epiſtola ſcribitur ad plures,incertum erat quò referretur pronomen tua,ad Philemonem,an ad Archippum,qui proxime præceſſit in ordine recenſionis,niſi mox totum ſermonem uerteret ad unum Philemonem. Quod ante nos indicauit Hieronymus. *Eccleſia familia.*

Semper memoriam tui faciens.) Aduerbium ἀεί,poteſt utrolibet referri,uel ad ſuperiorem partem,uel ad inſequentem. Nec ad ſenſum magnopere refert, an intelligamus ſemper agentem gratias,an ſemper memorem in deprecationibus ad deum. Admonuit & hoc Hieronymus,ne quis cauſetur à me res friuolas afferri. *Amphibologia.*

In domino Ieſu,& in omnes ſanctos.) Mirum cur caſum mutarit,cum Græcis ſit utrobiq; caſus accuſandi,In dominum Ieſum,& in omnes ſanctos.Quemadmodũ legit Ambroſius,cumq; hoc Chryſoſtomus.

Euidens fiat.) Græci legunt ἐνεργὴς, id eſt,Efficax. Nam ἐναργὴς per alpha,ſignificat euidens.Ita legiſſe uidetur interpres.Hieronymus admonet in Græco melius haberi ἐνεργὴς, quod exponit,efficax,ſiue operatrix,ut accipiamus fidem ipſis factis præſtitam & cõprobatam.Et in hunc ſenſum enarrat Chryſoſtomus ac Theophylactus. Mirum autẽ quid ſecutus Ambroſius,pro euidens & efficax legerit accepta. *Ambroſius diuerſa legit.*

Omnis operis boni.) Operis,redundat,nec inuenitur uel in Græcis,uel in antiquis codicibus Latinorum. Ad hæc nec apud Hieronymum,nec apud Ambroſium, nec apud Chryſoſtomum,aut Theophylactum,tantum eſt, omnis boni.

In Chriſto Ieſu.) Ante hæc uerba reperio in Græcis codicibus, τὸ ἐν ὑμῖν, id eſt, Quod eſt in uobis. Idq́ legit apud Chryſoſtomum ac Theophylactum, & apud Hieronymum. Ambroſius legit, quæ eſt in nobis, ut agnitionem referat, non bonum. Et dilucidius eſt; erga Chriſtũ Ieſum, ut hæc particula referatur ad efficax, ut cõmunicatio fidei tuæ ſit efficax, erga uel in Chriſtum Ieſum, ad cuius gloriam ſpectat fidei tuæ cõmunicatio. Siquidẽ in pleriſq; Græcorum codicibus ſcriptum comperio, εἰς χριστὸν ἰησοῦν. Quod ſi legamus ἐν χριστῷ, uertendum erat, per Chriſtum Ieſum, ut intelligas agnitionem boni, ſiue bonũ, eſſe in nobis beneficio Chriſti, non noſtro merito. Cæterum cum Theophylactus interpretetur de fide uiua & operante in nobis, gradibus uirtutũ, tamen interpres aut non ſentiens hoc, aut diſſimulans ſemper inſulcit ſuum euidens, cũ non congruat expoſitioni.

Gaudium enim magnum habui, & conſolationem.) Græce eſt χάριν ἔχομεν πολλὴν, ἐπὶ τῇ ἀγάπῃ σου, id eſt, Gratiam habemus multam, in dilectione tua. Interpres legit χαρὰν, eamq́ lectionem ſecuti uidentur Hieronymus & Ambroſius, cumq́ his Chryſoſtomus, & germanam ac ueram arbitror, quod in huiuſmodi uocum affinitatibus paſſim labi comperiamus notarios. Et tamen aliàs annotatum eſt à nobis, χάριν accipi pro χαρὰν apud Paulum. Theophylactus legit χάριν, ſed interpretatur χαράν.

Requieuerunt.) ἀναπέπαυται, id eſt, Refocillata ſunt.

Multam fiduciam.) παῤῥησίαν. De quo ſæpius admonui.

Quod ad rem pertinet.) τὸ ἀνῆκον, id eſt. Decens ſiue conueniens. Sentit enim illius eſſe officij, quod tamen ſic ab eo petit, quaſi ſit gratuitum aut præter officium.

Cum talis ſim ut Paulus.) Græce ſic habet, μᾶλλον παρακαλῶ, τοιοῦτος ὢν, ὡς παῦλος πρεσβύτης, id eſt, Magis autem hortor, cum talis ſim, ut Paulus ſenex. Sentit enim ſe cum id quod æquum erat, ſuo iure potuiſſet imperare Philemoni, nempe Paulus & ſenex, poſtremo uinctus Ieſu Chriſti, maluiſſe tamen uti precibus, memorem charitatis potius, quàm autoritatis. Ambroſius interpretatur Philemonem Paulo fuiſſe coæuum, quod tamẽ nec Chryſoſtomus, nec Theophylactus, nec Hieronymus indicat. Ambroſius legit cum talis ſis. Sed hic palàm reclamat ratio grammaticæ, niſi forte placet ut Paulus hic uideatur admiſiſſe ſolœciſmum, aut ὢν nominandi caſus poſitus ſit pro ὄντος & ſubaudiatur pronomen σου, quæ ſermonis forma nonnunquam reperitur apud Græcos. Hieronymus interpretari uidetur iuxta Græcos, cum ait, Grandi petentis autoritate propoſita, per quam & apoſtolus obſecrat & ſenex & uinctus Ieſu Chriſti. Hoſ itaq; ſequi maluimus, ſic tamẽ ut liberum ſit cuiq; ſuo frui iudicio.

Illum ut mea uiſcera.) αὐτὸν τοῦτ᾽ ἔστι τὰ ἐμὰ σπλάγχνα, id eſt, Ipſum, hoc eſt, mea uiſcera. Porrò quod in pleriſq; Latinis additur, Filium meum chariſſimum, apud Græcos nõ additur. Nec eſt quicquam in Hieronymi commentarijs, unde coniectes eum legiſſe filium chariſſimum. Fortaſſis adiectum eſt hoc ab eo, qui uoluerit interpretari, quid ſit, hoc eſt uiſcera mea.

Sine conſilio.) χωρὶς δὲ τῆς σῆς γνώμης, id eſt, Sine tua ſententia.

Hora, pro tempore. Ad horam.) πρὸς ὥραν. Recte monuit Hieronymus hic horam pro tempore poſitam, niſi quod hora breuiculum tempus magis indicat. Quanquam quod Græci uſurpant horam pro tempore, id propemodum imitatus eſt Horatius:

Qui purgor bilem ſub uerni temporis horam.

Vt in æternum.) ἵνα αἰώνιον, id eſt, Aeternum, hoc eſt, ipſum iam non temporarium miniſtrũ, ſed perpetuo tecum uicturum. Atq; ita legit Ambroſius, ſimulq́ Hieronymus. Et conſentiebat cum Græca lectione uterq; codex Conſtantienſis.

Sed pro ſeruo.) Græce eſt ὑπὲρ δοῦλον, id eſt, Supra ſeruum. Quidam legiſſe uidentur ὑπὲρ δούλου. Quãq́ hic magis quadrabat ἀντὶ δούλου. Certe Hieronymus legit, Iam non ſicuti ſeruum, ſed plus ſeruo, quãq́ Latinius erat, ſeruo potiorem. Et ſic habebat exemplar utrunq; Conſtantienſe.

Ego reddam.) ἀποτίσω, id eſt, Dependam ſiue reſoluam. Eſt enim ſermo fideiubentis pro Oneſimo, & ſeſe illius uice obſtringentis. Diuus Hieronymus ex hoc loco ratiocinatur, Oneſimum non ſine furto profugiſſe à domino ſuo. Quod idem teſtatur Theodoretus in Græcorum ſcholijs. In ijſdem reperio Philemonem Phrygem fuiſſe, apud hos

Philemon Phryx.

autem

autem ingens erat mancipiorum prouentus,unde & prouerbiũ,Phrygem plagis emen/dari.Et tamen produnt hunc Oneſimum poſtea Romæ martyrij lauream meruiſſe.

Ita frater.) Ita,hic affirmantis aduerbium eſt,ναί.Ambroſius addit ſic:Ita frater, ſic ego te fruar in dño.Eſt autem uox obteſtantis fratrem aut filium,quẽ optamus nobis eſſe uoluptati,quaſi nihil ſit nobis illius fruitione dulcius.Per eam igitur adiurat Philemonem. Hieronymus ναί uult eſſe blandientis,quẽadmodũ apud Hebræos eſt,ana.Eſt autem alluſio ad nomen ſerui,quẽ cõmendat.Nam Oneſimus Græce utilis eſt. Ad quod alluſit & ſuperius,cũ diceret:Qui tibi aliquãdo inutilis fuit,nũc autẽ & mihi & tibi utilis, hoc eſt, nunc id eſt, quod dicitur ὀνήσιμος. Declarat autem hæc epiſtola,quamlibet breuis,Paulum hominem fuiſſe ſingulari quadam præditum humanitate,qui tãto ſtudio ſeruum fugitiuum cõmendauerit,& ei cõmendauerit,obſecrans & obteſtans,cui pro ſua autoritate proq; meritis in illũ poterat imperare quod rogat.Deinde quid feſtiuius etiã dici poterat,uel ab ipſo Tullio in huiuſmodi argumẽto: niſi quod quidã nomine dũtaxat Chriſtiani,animo infenſiſſimi Chriſto,nihil eruditũ putant,nihil elegans,niſi quod idem ſit ethnicum.Et uniuerſum ſermonis florem ſemel perijſſe exiſtimant,ſi quid de Chriſto fuerit admixtum,quod illius ſapiat doctrinam,cum ea uel prima ſit eloquentiæ pars, ſermonẽ rebus accõmodare.Quo magis etiam admiror,ullos de hac epiſtola dubitaſſe, num Pauli eſſet,cum pro ratione modoq; argumenti,nihil eſſe magis Paulinum poſſit.

Oneſimus Græce utilis. *Humanitas Pauli.*

Donari me uobis.) χαρισθήσομαι ὑμῖν, id eſt,Donabor uobis.Et ita legit Ambroſius.

Annotationũ in epiſtolam Pauli apoſtoli ad Philemonem, per Des.Eraſmum Roterodamum,finis.

IN EPISTOLAM PAVLI AD HEBRAEOS ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI. EX CAP. I.

LOquens.) λαλήσας, id eſt,Locutus, præteriti temporis, Olim locutus in prophetis,proximis temporibus locutus eſt nobis in filio.Interpres illud fugiſſe uidetur,ne bis diceret locutus,cũ Paulo utrobiq; ſit dictio cõſimilis λαλήσας & ἐλάλησεν & in his ſit etiam gratia ſchematis.

In prophetis in filio.) Chryſoſtomus etiã annotat præpoſitionem in poſitam eſſe loco per.

Splendor gloriæ.) ἀπαύγασμα, id eſt, Refulgentia,ſiue relucentia,quod ex alio reſplẽdet.Nam filius lumen eſt de lumine.

Et figura.) χαρακτὴρ, quam dicere poſſis,formã expreſſam ex alio,ſiue notam rei cuipiam impreſſam,uelut in cera. Vox dicta à uerbo χαράττω,quod eſt inſculpo ſiue notam imprimo.Hieronymus adducẽs hunc locũ in cõmentarijs Eſaiæ legit pro character,forma.Nihil aũt ꝓpius exprimit archetypũ ꝙ imago impreſſa ſigillo. Et ſubſtantiæ,ὑποστάσεως,nõ eſt οὐσία,quã eſſentiam uertit Quintilianus: ὑπόστασις à ſubſiſtendo dicta eſt,quæ Græcis aliquãdo accipit̃ ꝓ pſona.Ex hoc uerbo nata eſt magna digladiatio,quod Ariani exigerent treis hypoſtaſes,& uerbũ homouſij non reciperent.

Ob duo uerba totus orbis ſe ctus eſt.

Portanſq; omnia uerbo uirtutis ſuæ.) φέρων τε τὰ πάντα. Meo quidem iudicio, φέρων hoc loco non ſignificat idem quod portans ſiue baiulans, ſed agens potius, ſiue mouens ac moderans. Nam φερόμενα dicuntur Græcis,quæ impetu quodam aguntur:unde & φορὰν impetum uocant. Et ἄγειν καὶ φέρειν dicitur,qui ſuo arbitratu moderatur aliquem. Sentit enim Paulus,aut quiſquis fuit autor epiſtolæ,non ſolum mundum hunc cõditum

Portans, pro moderans.

per filiũ

per filium, quemadmodum modo dixerat, Per quem fecit & ſecula, uerum conditum regi & adminiſtrari, idq́ non ſtudio curaq́ & induſtria, ſicut adminiſtrant homines, ſed uerbo, hoc eſt, nutu ſuæ potentiæ. Nam quod principi uerbũ eſt, quo iubet aliquid fieri, hoc illi eſt uelle. In hanc ſententiam interpretatur & Chryſoſtomus, annotans emphaſin huius participij φέρων. Gubernat enim aliquis cũ negocio. Fert, qui ſine negocio mouet quo libet. Proinde nos uertimus, Agat modereturq́. Thomas licet non ſenſerit emphaſim huius uocis, tamen haud multum aberrat à ſcopo.

Purgationem peccatorum faciens.) Græci addunt δι' ἑαυτοῦ, id eſt, Per ſeipſum purga. pec. fa. Et faciẽs apud Græcos præteriti tẽporis eſt, unde trãsferre poterat, purgatiõe peccatorum facta, ne ſedẽdo uideaẽ purgare. Prius eñ purgauit morte ſua, deinde cõſedit.

Sedet.) Sedit, præteriti temporis eſt apud Græcos, ἐκάθισεν, quaſi dicas, cõſedit. Chryſoſtomi interpres uertit Sedere fecit. Et huic lectioni conſentit enarratio cũ Chryſoſtomi, tũ Theophylacti, quos mirũ nihil fuiſſe offenſos participio γενόμενος, niſi forte legerũt γεννόμενον. Et ſanè Græca uox eſt ambigua. Sed obſtat participiũ, quod ſequiẽ γενόμενος.

Ad dextram &c.) Græca aliquanto ſecus habent, ἐν δεξιᾷ τοῦ θρόνου τῆς μεγαλωσύνης, id eſt, In dextra throni maieſtatis. Quanquam hic exemplaria Græcorũ uariant, nec throni mentio additur apud Theophylactum. Atq́ hic uere maieſtas eſt, non δόξα.

Tanto maior angelis factus.) Non eſt Græce μείζων, ſed κρείττων, quod ſonat potiorem ſiue potentiorem. Vel hunc explicent locum, qui contendunt nullo modo Chriſtum fuiſſe angelis minorem. Quomodo dicetur maior factus, qui nunquam fuerit minor: niſi forte ſophiſtarum more libebit argutari, ex æquali factum maiorem.

Chriſtus aliquo modo fuit minor angelis.

Differentius.) διαφορώτερον, id eſt, excellentius: quod διαφέρειν duo Græcis ſignificat, differre & præeminere.

Hæreditauit.) κεκληρονόμηκεν, id eſt, Hæreditate accepit, ſiue ſortitus eſt.

Ego ero illi in patrem.) Quãq́ aliâs quadrabat, Loco patris & loco filij, tamẽ hic malui: Ego ero illi pater, ille mihi filius, ne quis imaginetur adoptionem.

Et cum iterum.) ὅταν δὲ πάλιν, id eſt, Cum autem iterum.

Et ad angelos quidem ſuos.) Suos, ſupereſt. Nec additur in emẽdatioribus Latinis.

Flammam ignis.) πυρὸς φλόγα, id eſt, Ignis flammam, hoc eſt igneam flammam.

Sedes tua deus.) ὁ θρόνος σου ὁ θεός. Incertum eſt, an hic ſit ſenſus, ô deus ſedes tua eſt in ſeculum ſeculi, an hic, Ipſe deus eſt tibi thronus in ſeculum ſeculi. Nam ſermo Græcus anceps eſt. Sed priorem ſequuntur interpretes. Chryſoſtomus annotauit & hic articulũ eſſe additum, ὁ θεός: quæ quidem annotatio non uideo quem habeat locum, niſi accipiamus ὁ θεός dici filio. Innuit enim Chryſoſtomus articulo ſignificari uerum deũ. De patre uero nec Ariani dubitant quin ſit ὁ θεός.

Duplex lectio

Ipſi peribunt tu autem permanebis.) Græcis uerba ſunt præſentis temporis, pereunt & permanes, ἀπολοῦνται, διαμένεις. Quãq́ pereunt ambiguum eſt, & in διαμένεις ſolus accentus facit futurum tempus διαμενεῖς.

Mutabis eos.) ἑλίξεις αὐτούς, id eſt, Volues, ſiue uertes eos. Atq́ id uerbi magis quadrat in cœlos, aut etiam in ueſtem. Interpres legiſſe uidetur, ἀλλάξεις. Et apud Hebræos eſt תַּחֲלִיפֵם tranſitiuum ſecundum, à uerbo, חָלַף quod eſt, mutauit, quemadmodũ mutatur amictus. Vnde & mutatoria dicũtur, annotante Capnione noſtro. Græci cõſtanter legũt ἑλίξεις, nõ ἀλλάξεις. Atq́ ita interpretatur Chryſoſtomus & Theophylactus. Proinde quid legendum ſit, eruditis expendendum relinquo.

In miniſteriũ miſſi.) Miſſi apud Græcos pñtis tẽporis, ἀποστελλόμενα, id eſt, Qui mittuntur. Mittũtur eñ & hodie. Et capient, nõ capiunt, hoc eſt, futuro tẽpore nõ præſenti.

EX CAPITE SECVNDO.

Pereffluamus.) Valla mauult præterfluamus παραῤῥυῶμεν. Chryſoſtomus interpretatur pereamus, ſumptumq́ putat ex prouerbijs Salomonis: Fili mi ne effluas, υἱὲ μὴ παραῤῥυῇς. Prorſus eñ & irreparabiliter perit, quod dilabitur.

Quæ cum initium accepiſſet enarrandi.) Enarrari legitur in uetuſtis exemplaribus nominatim in Paulino. Græce eſt, λαλεῖσθαι, hoc eſt, quæ primum dicta fuit à domino.

De quo

De quo loquimur.) Quo, refert orbem terræ,non deum.Id quod ex Græcis palã eſt.
Quis dicens.) τις, id eſt,Quidam.

Minuiſti eum paulominus ab angelis.) Admonet hoc loco Iacobus Faber Stapulen-
ſis,apud Hebræos haberi,minuiſti eũ paulominus à deo,Atq; ita prorſus indicauit Hie- *Faber*
ronymus,aut ſi quis alius fuit Pſalmo viij,ꝑ angelis qui illis uocanť מִלְּאָבִים Malachim
haberi אֱלֹהִים Eloim. Thomas refert hunc locũ ad humanam naturam Chriſti,qui mi- *Thomas*
nor angelis factus ſit non iuxta animam,ſed iuxta corpus aſſumptum,per quod mortalis
& doloribus obnoxius erat,cum angeli nullis malis attingi po ſſint. Cuius equidẽ ſenten
tiam non reijcio,niſi quod prudenter accipiendum eſt,quod dixit Chriſtum ſecundũ ani
mam humanam non fuiſſe inferiorem angelis.Nam ſi nullus doloris ſenſus ad ullam ani-
mæ partem pertinebat,non potuit eſſe acerbiſſimus in Chriſto dolor,quẽ ipſe tamẽ Tho
mas uult proximum fuiſſe cruciatibus damnatorum apud inferos.Et ſi hoc nomine mi-
nor eſt alijs,quod corpus haberet obnoxium doloribus, multo magis dicetur minor
quod animã haberet obnoxiam tædio mœroriq;. At Faber hoc loco diſſentiens à Tho- *A deo,non ab angelis*
ma,multis argumentis cõtendit,A deo legendũ eſſe,nõ ab angelis,quæ recẽſere longius
ſit,nec admodũ neceſſariũ,cũ liber extet formulis ſemel,atq; iterũ excuſus. Verum ſiue le
gas A deo,ſiue ab angelis,uidetur idẽ manere ſcrupus.Etenim ſi de aſſumpto intelligas
homine,quemadmodũ neceſſe eſt,nõ paululum fuit imminutus à deo,imò infra abiectiſ-
ſimos etiã homines,quẽadmodũ ipſe de ſe teſtatur in pſalmis,Ego autẽ ſum uermis,& nõ
homo,opprobrium hominũ & abiectio plebis.Nulla enim proportio naturæ humanæ
ad diuinitatem. Ne ab angelis quidem paululum fuit diminutus, qui uſq; ad famem ac ſi
tim,uſq; ad flagra,ad crucem,uſq; ad mortem deniq; deſcenderit.Proinde mihi uidetur il
lud,paulominus,quod Græce eſt βραχύτι,nõ ad dignitatis imminutæ modum eſſe refe-
rendum,ſed ad temporis modũ quo uerſatus eſt Chriſtus in terris,quaſi dicas, Ad breue
tempus diminutus eſt ab angelis:quemadmodũ interpretatur Chryſoſtomus & Theo-
phylactus.Neq; uero refellit huius partis ſenſum,id quod ſequitur,Gloria & honore co-
ronaſti eũ,omnia ſubieciſti ſub pedibus eius,oues & boues &c.Siquidem prius illud per
tinet ad Ieſu uitam actam in terris & paſſionẽ,hoc poſterius ad glorificationẽ, ad quã ut
homo ſubuectus eſt.Neq; uero prorſus hoc fefellit Aquinatem,qui indicat paulominus,
bifariam accipi poſſe,uel ut pertineat ad quãtitatem,ſic enĩ loquitur,uel ut pertineat ad
durationem.Stapulenſis in ius trahit interpretem epiſtolæ,qui quidẽ quis nam fuerit, in- *Græcus inter pres huius epiſtolæ incertus.*
certum eſt. Vt parum probabile ſit ipſam epiſtolam à Paulo fuiſſe conſcriptam,ſanè ſunt
qui Lucam putent interpretem fuiſſe.Quam opinionem ſi recipimus,is interpres in ius
uocari non poteſt,præſertim cum apud Hebræos hæc uox אֱלֹהִים eloim πολυώνυμος ha
beatur,quippe quæ utrouis numero,ſingulari aut plurali,deum,aut deos declaret,nõnun *Eloim Hebræis multa ſignificat.*
quam angelos,aut homines etiam admiratione dignos.Interdũ principes aut iudices,ut
illic:Principi populi tui nõ maledices.Et Exodi capite uiceſimo primo,Offerat eũ domi-
nus dijs,& applicabitur ad hoſtium.Quo loco Hebræi dijs interpretantur Iudicibus. Et
Chaldaica interpretatio ſic extulit,Adducat eum magiſter ſuus ad iudicem: quemadmo
dum annotauit & Capnion noſter in rudimẽtis Hebraicis. Verũ hæc ad præſens inſtitu-
tũ proprie nõ attinẽt,niſi quatenus exigit lectionis ratio.Proinde paucis indicaſſe ſat eſſe *Capnion.*
duximus.Alioqui erãt in hac epiſtola diligentius excutiẽda permulta,quæ nõ niſi uerbo
ſa diſputatione poſſint explicari. Vnum illud addam,Hieronymum uideri non admodũ
probaſſe,quod hæc proprie tribuantur Chriſto,quum hunc enarrans pſalmum ait,Hũc
locum Apoſtolus in epiſtola ad Hebræos ſuper Chriſto interpretatur.Et de autore eius
adeo fuit dubitatũ,ut ſero recepta ſit à Romana eccleſia: quandoquidem in hanc unam
omnium nihil cõmentatus eſt Ambroſius.Et Hieronymus ait à nonnullis non fuiſſe re-
ceptã,ob id quod in ea nõnulla citarentur,quæ apud Hebræos non inueniantur.Ex hoc
loco Faber Stapulenſis,uir cum primis probus ac doctus,anſam arripuit cõflictandi me-
cum,ſiue id fecit inſtinctu alieno,ſiue quo meum animum exploraret,ſiue affectu quodã *Faber ab Eraſmo diſſentiẽs*
humano,ut nullus adhuc hominũ extitit,qui omnibus horis ſapuerit. Sed quoniã illius
inſectatio cõmentarijs intermixta paſſim legitur,neq; cõmodum eſt uiſum noſtram apo-
logiã,q̃ illi copioſius reſpõdeo,in hũc inſulcire locũ,capita rerũ dũtaxat ãnotabo lectori.

Primum

Primum,quod facit me reijcientem ſuam ſententiam, ac Hieronymianam interpretationem,res ipſa declarat longe ſecus eſſe,cũ utrãq; recenſeam,nec hanc,nec illam reijcíẽs, ſed tantum indicans ſcrupulum,qui uideatur in utraq; lectione obſtrepere, cumq; conor amoliri,per hoc & Fabri parteis adiuuãs.Nam is ſcrupulus grauius obſtabat,ſi legamus eum paulum diminutum à deo,quàm ab angelis.

Deinde quod hanc diſputationem mecum ſuſceptam,uocat propheticæ intelligentiæ defenſiõnẽ,ad me certe non pertinet,quum ego propheticam intelligẽtiam pro uirili ad iuuem,non impugnem.Nec hic ſine contumelia me facit intelligẽtiæ propheticæ aduerſarium,etiamſi conſtaret prophetam hoc ſenſiſſe quod ille uult,quum nec Fabro aduerſer,& Hieronymianam annotationem nominatim etiam adducam.

Deinde quod dixeram illum hac in parte à Thoma diſſentire,id ita defendit, quaſi criminis uice intentatim,cum nihil tale ſit in ſcriptis meis.Solus Hieronymus admonuit de Eloim,cæteri omnes tum Græci,tum Latini legunt Ab angelis, cum his conſentit Thomas,niſi quod addit diſtinctionem de corpore & anima Chriſti.Id quoniam habebat peculiare,nominatim illius feci mentionem. Quid enim magni erat ſi dixiſſem Fabrum hic diſſentire à Thoma,ubi diſſentit ab omnibus orthodoxis,imò ab ipſo Paulo,quẽ putat huius autorem epiſtolæ, & à publica eccleſiæ lectione,tot ſeculis recepta comprobataq;.

Quarto loco ſic mecũ argumentaт,quaſi iam conſtaret,ac definitum eſſet, legendum A deo,nõ ab angelis,cum id uerſetur in quæſtione,imò maxime uertatur in dubiũ, quod ille ueluti certum & confeſſum aſſumit,an legendum ſit A deo,quod ſemel duntaxat annotauit Hieronymus & unus & paucis uerbis,nec improbans tamen receptam lectionẽ, & alijs locis adducens hunc pſalmum,iuxta id quod nos uulgo legimus.

Quinto loco,uelut impie dictum,reijcit ac refutat,quod obiter ſcripſerim id quod in pſalmo legitur,Minuiſti eum paulominus ab angelis,de homine aſſumpto intelligendũ, perinde quaſi his uerbis diſtraxerim Chriſti hypoſtaſim,aut quaſi Chriſti uocabulũ, pro una dũtaxat natura uſurparim,quum nihil tale ſermo meus habeat:qui neq; à Latinæ linguæ cõſuetudine,nec à ueterum ſcriptis,nec à ſacris literis abhorret,niſi palàm calumniari uelis. Quod diminutus dicitur Chriſtus,utiq; pertinet ad naturã humanam aſſumptã, iuxta quam diminutus eſt.Et tamen oſtendo,ex ſuperuacuo non abſurde aliquid poſſe enunciari de altera naturarũ quæ ſunt in Chriſto,quod in alteram proprie cõpetat. Sed hæc copioſius diſſeruntur in Apologia:nam paucis annotari non poſſunt.

Sexto,quod ille uelut abſurdum execratur,Chriſti uocabulum pro una accipi natura, demonſtro recte accipi iuxta uulgatam ſcholarum opinionem, nempe pro diuina unita humanæ,etiamſi negem id à me factum,idq; doceo clariſſimis argumentis.

Septimo,quod ille toties inſulcit,homo aſſumptus fuit imminutus à deo, conſtat Fabri ſermonem eſſe,non meum.

Octauo,quod diximus Chriſtum,non ſolum infra angelos deſcendiſſe, ſed infra abiectiſſimos etiam homines,Faber atrociter eum ſermonem refutat,tanq; impium & Chriſto deoq; indigniſſimũ, tanq; ſpiritui aduerſantẽ,& literæ quæ occidit adhærẽtem, tanq; prophetæ repugnantem,quum ego multis modis demonſtrem,hunc ſermonem cũ primis eſſe pium,concinentem oraculis prophetarum,congruentem cũ interpretatione orthodoxorum,cum primis conſentientem cum uerbis Pauli,præſertim ſi modum deiectionis,æſtimemus non iuxta naturam hominis aſſumptam dũtaxat,uerumetiam iuxta naturæ corruptæ iniurias pleraſq;.Potiſſimum autem iuxta ſpeciem hominis nocentis,quã noſtra cauſa geſſit ad tempus,iuxta quam crucifixus eſt inter duos facinoroſos, uelut & ipſe damnatus ob ſcelera ſua. Nam iuxta hunc ſenſum potiſſimum placet Ambroſio,intelligi quod ad Philippenſes ſcribit Paulus,Exinaniuit ſemetipſum &c.

Nono,quod inibi ratiocinatur Faber,Si propter naturam humanam aſſumptam,paulum eſt imminutus à deo,cum deus eſſe perſeuerarit,non conſiſtit abiectũ fuiſſe infra abiectiſſimos homines,palàm eſt omnibus nõ agere Fabrũ dialectice,dũ aſſumit aduerſum me βραχύ τι hic referri ad modũ dignitatis,ut opponaт multũ,cũ ego doceam referri ad tẽpus,ut opponatur diu:neq; pugnant plurimũ eſſe diminutũ,& pauliſper eſſe diminutũ.

Decimo,quod in calce huius particulæ adijcit,me intendere hunc eſſe ſenſum prophetæ,Chriſtum

tæ, Chriſtum non paulum fuiſſe imminutum ab angelis, ac tanto minus à deo, & ex his conſequi, multo magis à deo diminutum, ſi multum fuit diminutus ab angelis: atq; ita deniq; prophetæ ſenſum utroq; modo ſubrui, ſiue legamus à deo, ſiue legamus ab angelis, ſatis opinor, ex ſuperioribus liquet, hoc illi non modo ſine cauſa, uerumetiam ſine mente in me dictum eſſe. Eiuſdem farinæ eſt illa clauſula, Quare hic ſermo ſeipſum elidit, & falſum eſſe, omni ex parte manifeſtat. Nulla enim pugna in meo ſermone, ſed in ijs quæ Faber ex ſeſe cōminiſcitur, tota hæc pugna eſt.

Porrò quod undecimo loco ſubijcit, non conſiſtere ſermonem, quo ſcribo Chriſtum ne ab angelis quidem paululum fuiſſe diminutum, qui ad mortem uſq; crucis deſcenderit, nemo non uidet ita dictum, ut aut ipſe non perpenderit quid diceret, aut amicum uoluerit irridere. Si non ab angelis, inquit, paulum quidem fuit diminutus, quomodo approbatur in Propheta legendum eſſe, Minuiſti eum paulominus ab angelis? Pugnant ne paulominus, & non paulominus, paululum, & non paululum? Non animaduertit Faber hanc enunciationem, Ne ab angelis quidē paululū fuit diminutus, affirmatiuam eſſe, non negatiuam, quæ ſignificat diminutū, ſed non paulum, imò multū: ſecus eſſet ſi dixiſſem, Ne paululum quidem fuit diminutus. Liquet igitur hic nihil eſſe quod ſecum pugnet.

Duodecimo loco, quæ nos adduximus è pſalmis, Ego ſum uermis & non homo, ſimiliaq;, Chriſti teſtantia humilitatē, negat uere in Chriſtum cōpetere, ſed tantum iuxta æſtimationē impiorum. Atqui cum interprete Auguſtino, imò ueteribus om̄ibus, hæc Chriſto tribuantur, ob humanam naturam aſſumptam, & naturæ noſtræ iniurias, poſtremo ob afflictiones quas ut homo nocens perpeſſus eſt, ne hæc quidem in illum uere competent. Imò quia Chriſti deiectio, nobis humilitatis exemplum præſcribit, opinor magis cōuenire, ut hoc exemplum, ut ſummū, ita uerißimū eſſe credamus. Quod ſi appellatio uermis, & in membra Chriſti competit, nō ſtatim cōſequitur in ipſum non competere.

Decimotertio, quod adducit Mariam matrem Ieſu, dilectum diſcipulum, Magdalenā, ac reliquas, multa compaſſione fleuiſſe Chriſtum, magis pro me facit. Etenim ſi nihil in illo, erat non magnificum ac felix, quid ſuper illo flebant?

Decimoquarto, quod rogat qui cōueniat, eum dici uermē, qui ſit primogenitus omnis creaturæ, & ſuperior eſt omnibus creaturis, uiciſſim eū rogabo, qui cōuenerit olim Chriſtum dici deum & hominem, mortalem & immortalem, filium hominis & filiū dei, mortuum & uiuum? Quis enim non uidet diuerſiſſima in eundem competere, ob naturarum diuerſitatem, quas eadem hypoſtaſis complectitur.

Decimoquinto, quod dicit Ieſum ita fuiſſe hominem, ut omnium maxime uere fuerit homo, nihil ad me pertinet. Mihi ſatis eſt, quod ipſe ſeſe uocat nō hominē. Neq; em̄ quiſquam ita inſanit, ut accipiat illum nō fuiſſe uere hominem. Sed quemadmodum quæ cōtemptiſſima ſunt, dicuntur nō eſſe, ita deiectiſſimos homines, non homines dicimus. Porrò an Chriſtus magis fuerit homo quàm cæteri, dialecticis diſputādum relinquo. Ego ut ſummū hominē fuiſſe profiteor, ita nō auſim affirmare maxime omniū fuiſſe hominem.

Decimoſexto, quod Chriſtus, ut ait in euangelio, nō aſſcribit ſibi nomen uermis, ſed ea potius quæ ſunt dignitatis, Primum mihi ſatis eſt, quod ſe in Propheta uermem dixerit. Neq; uero quæ in ſacris literis teſtantur Chriſti dignitatem, derogant illius aſſumptæ humilitati, ut neq; retrorſum, quæ declarant humilitatem, derogant celſitudini.

Decimoſeptimo, negat Chriſtum uermem dici poſſe, quod terrenus non ſit, ſed iuxta Paulum cœleſtis, imò & cœleſtis erat, & terrenus. Iuxta illud dicitur filius dei, iuxta hoc filius hominis, ſiue Adæ. Porrò quod addit de proportione identitatis, aut æqualitatis, an ulla talis ſit, ipſe uiderit. Sed ſi hanc ſolam ponit in Chriſto, nō erit ullo pacto imminutus à deo, quod tamen fatetur Faber. Quod ſi iuxta aſſumptam naturam dicitur inferior deo patre, proferat ille ſi quam nouit proportionem inter creatorem & rem creatam.

Decimooctauo, quod ratiocinatur & ſeraphim ad deitatem collatos uermes dici poſſe, nihil ad me pertinet. Neq; uero ſic argumentor, Inter hominem & deum nulla eſt proportio, igitur homo uermis eſt: uerum ita colligo, Chriſtus ſe uermem dicit & non hominem, opprobrium & reiectamentum plebis, igitur non fuit paululum ab angelis diminutus, ſed plurimum, etiam infra uulgus hominum.

Decimonono quæſtionem mouet,an ob iniurias ſuſceptas,Chriſtus fuerit in ſe diminutus.Exponat quid dicat in ſe,& nihil fuerit negocij illi reſpondere. Neque ratio uetat Chriſtum quo plura paſſus eſt,hoc merito fuiſſe maiorem, & tamen interim uere deiectum. Vt diſſimulem hic quod me facit aduerſarium ſuũ,qui pro ipſo faciam, quod meũ ſermonẽ coniungit cũ opinione Iudæorum,qua Chriſtus multum fuit diminutus: quod periculũ denunciat,ſi meis dictis pertinaciter hæream.Ego uero mea facile recantabo, ſi prior recantet Paulus quod ſcripſit,Exinaniuit ſemetipſum.

Vigeſimo loco,negat mortem Chriſti dicendam humiliationem,ſed magis exaltationem,quum ipſe dicat,Cum exaltatus fuero à terra,omnia traham ad me. Eadem ratione latrones poterant dici exaltati.Imò Paulus ipſe,Chriſti paſſionem,diminutionẽ interpretatur in hac ipſa epiſtola,Exaltationẽ,reſurrectionis & immortalitatis gloriã.Atq; hoc loco uidetur ſibi parum conſtare Faber.Cum enim omnibus machinis hoc agat Faber,ne Chriſtus dicatur uere humiliatus fuiſſe,ſic concludit,paſſionem illius non uocandam humiliationem in malam notam.Fatetur igitur eſſe humiliationẽ in bonã notam. Atqui in optimam notã nos illi tribuimus.Quis enim aliter tribuat Chriſto,niſi prorſus impius?

Vigeſimoprimo,ait Chriſtum cum iſta pateretur nihilo ſecius fuiſſe regem angelorũ, uelut abſurdum ſit dicere illum humiliatum infra angelos,qui rex ſit angelorum. Atqui ea ratione non fuit inferior deo,cũ fuerit deus.Et tamen hoc certe dat Faber.

Vigeſimoſecundo,ſic ait, Verũ hæc omnia pro nobis miſeris iuxta oracula pati debebat,& uideri admirandus ſupra omnes,& uideri abiectus & humiliatus: nimirũ innuens non humiliari,qui immeritus affligitur:imò hoc magis ſe deiecit, quo magis innoxius,ꝓ indignis ea pati uoluit.Et,ni fallor,ſicut uere uiſus eſt admirandus,ita uere uiſus eſt abiectus & humiliatus,non ſimpliciter,ſed quod mihi ſatis eſt aliquo modo.

Vigeſimo tertio,quod proponit de martyribus,pro me facit.Humiliantur illi,cum ceruicem præbent lictori, exaltantur glorioſæ mortis,tum memoria,tum præmio.

Vigeſimo quarto,negat βραχύ τι ad temporis modum poſſe referri,quo Chriſtus uerſatus eſt in terris,cũ eum mox iubeantur adorare omnes angeli. Mirum uero ſi iubentur adorare qui deus eſt. Nec tamen ideo conſequitur nõ aliqua parte fuiſſe inferiorem, qui fuerit mortalis,cum illi ſint immortales.

Vigeſimo quinto,fortiter negat apud Hebræos, Meat, ſonare ſpatium temporis,ſed quantitatis,ſiue magnitudinis,& locis aliquot productis,putat ſe rem factã habere,quaſi uero conſequatur,ſi Meat alicubi ſit uſurpatum apud Hebræos,ut non declaret breuitatem temporis, non poſſe uſquam ad temporis ſignificationem accommodari.Certe pſalmo triceſimo ſexto,Adhuc puſillũ & non erit peccator,Hebræis eſt Meat. Item pſalmo centeſimo octauo,Fiant dies eius pauci,rurſus eſt Meatim. Rurſum pſalmo ſecundo,Cũ exarſerit in breui ira eius,eſt Bimeat. Nec dubito quin centũ loca produci queant, ſi quis hoc agat. Vide quid eſt rem dubiam,ut exploratam aſſeuerare.

Vigeſimo ſexto,quis non uidet præceptionẽ nihil ad rem pertinere,qua docet hæc uocabula multũ ac parũ,ſimiliaq;,quoties iungũtur uocabulis auctionẽ diminutionẽue deſignãtibus,nequaꝗ ſolere ſignificare tẽpus,ſed paulominus adiũgi͛ uerbo,minuiſti.Nõ enim hic agitur,rectè ne uerterit Latinus interpres,ſed quid Græca uox βραχύ τι declaret. Quis em̃ Latinus unq; dixit paulominus,ꝓ paululũ? quod magis ſonat ꝓpemodũ. Qđ ſi βραχύ τι Græcis ad tẽpus pertinet,non uertendũ erat paulominus aut paululũ, ſed pauliſper.Neq; quicq; uetat ita loqui,Pauliſper auxiſti rem meã,pauliſper deiectus fuiſti.

Vigeſimo ſeptimo, conatur & Græcorũ autoritate probare,βραχύ τι,non poſſe ad tẽpus referri,quod Euſtathius Homeri interpres,de talentis loquens, βραχύ τι dixerit, non tẽpus indicans,ſed magnitudinẽ aut æſtimationem. Primũ plus tribuendũ arbitror Athanaſio,Chryſoſtomo,Origeni,uiris uſq; ad eloquentiæ miraculũ Græce peritis,ꝗ Euſtathio alienorũ cõmentariorum rhapſodo. Ad hæc qui conſequitur,Euſtathius βραχύ τι accõmodauit ad magnitudinem,igitur non poteſt ad tẽporis modũ pertinere? ut quoniã breuem fuſtem dicimus,non liceat dicere breue tempus.

Vigeſimo octauo,quod docet ſi quis tempus uolet ſignificare, dicendũ eſſe ἐπ᾽ ὀλίγον aut μικρὸν,quod poſterius eſt apud Ioannem:hæc non ſignificant tempus,niſi quia ſubau

ditur

dicitur χόνον, aſinum ſignificatura, ſi ſubaudiatur ὄνον, quemadmodum uſu uenit & in βρα-χῶ, cum dicimus ἐν βραχῶ, id eſt, Breui, nimirum tempore.

Vigeſimo nono, docet ſi interpretes Septuaginta tempus intelligi uoluiſſent, dicturos fuiſſe, ἠλάττωσας αὐτὸν ταχὺ παρ᾽ ἀγγέλους, idq; ita Latine uertendum fuiſſe, Minuiſti eum cito ab angelis. Verũ quis ita loquitur, Cito uixit, pro nõ diu uixit? licet cito mortuus eſt, apte dicatur, qui nõ diu uixerit. Chriſtus cito exaltatus fuit, quia nõ diu fuit humiliatus.

Triceſimo, Vulgariũ & Athanaſiũ duos facit, cũ cõmentarij in epiſtolas Pauli, qui circumferũtur uerſi à quodã Priore S. Balbinæ, Vulgarij ſint, ſeu potius Theophylacti Bulgarienſis epiſcopi, non Athanaſij. Quod protinus deprehendet qui Græca contulerit.

Triceſimoprimo, cum Faber aſſeueret hãc lectionem eſſe impiam atq; adeo hæreticã, ſi quis contendat tueri, pauliſper imminutus ab angelis, tamen Chryſoſtomum ac cæteros orthodoxos omnes, nõ aliter excuſat, q̃ quod decepti per Septuaginta qui uerterint Ab angelis, putarint ſic eſſe apud Hebræos, ac difficultate loci cõſtricti, huc cõfugerint, ut βραχύτι ad tẽporis modũ detorquerent, ſed falſo. Mallem illũ de tantis eccleſiæ columnis paulo ciuilius fuiſſe loquutũ, præſertim cũ nemo ſit omniũ qui non cum illis hac in parte ſentiat. Ipſe deniq; Hieronymus, ſicut ante docuimus, idq; in opere nõ ſuſpecto, cũ cõmentarij quos habemus in pſalmos, aut non ſint Hieronymi, aut certe multis locis contaminati ſint alienis emblematis, ut omittã, quod tot ſeculis magno cõſenſu, ſic legit, ſic cantat, ſic docet eccleſia, quæ ut labi poſſit alicubi, certe ſenſum hæreticũ nõ amplecteretur tot ætatibus. Triceſimo ſecundo, quæ adducit ex euangelio de dignitate Chriſti, contra me nõ faciunt, qui ſic illi tribuo pro tempore aſſumptam humilitatem, ut dignitati nõ derogem: Vno, inquit, patre minor dicitur, uerum ſed eidem patri fuit æqualis: ita ſecũdum aliquid inferior fuit angelis, non ſimpliciter inferior.

Triceſimo tertio, multis uerbis docere nititur hominem unitum diuinitati, hoc ipſo, ſic exaltatum fuiſſe ſuper omnia, ut paulum eſſet imminutus à deo. Atqui quod Faber hic uocat exaltationem, Paulus uocat exinanitionem. Et addit, formam ſerui accipiẽs, quod ipſe quoq; Faber ſuperius interpretatur, Humanam naturam. Certe Faber inæqualitatẽ ponit in Chriſto, ſecundum quiddam: quæ ſi ſumitur iuxta comparationem diuinæ naturæ & humanæ, quomodo ſecundum hæc dici poteſt paulum diminutus?

Triceſimo quarto, expatiatur in campum late patentem, multa colligens de excellentia Chriſti, quibus adeo nihil detraho, ut ad illius dignitatem mihi ieiune, parceq; dicta uideantur. Sed ut ante demonſtratum eſt, hæc non officiunt ijs quæ de eiuſdem humilitate ſunt dicta, iuxta naturam aſſumptam.

Triceſimoquinto, quando Faber uſq; adeo mordicus tenet, Chriſtũ non niſi paululum fuiſſe imminutum à deo, uel illud expediat, quo ſenſu Paulus dicat eundem exinaniſſe ſe? An exinanire ſignificat paululũ quiddam diminui, quod nobis penè ſonat In nihilum redigere? Perinde q̃ſi dicas, Exanimauit hominẽ, & interpreteris, id eſt, Leuiter cõmouit.

Triceſimo ſexto, nõ ſatis amice patrocinatur Aquinati, qui Græce, Hebraiceq; ignarus, ſequutus ſit aliorum errorem. Atqui ſi Chriſtus nullo modo fuit angelis inferior, manifeſta blaſphemia eſt, illum angelis facere inferiorem. Id certe uel citra linguarum peritiam ſentire poterat Thomas, uir non omnino ſtupidus.

Triceſimo ſeptimo, quoniam Faber omnem culpam reijcit in interpretem, ſic argumẽtabar, Si Lucas eſt interpres huius epiſtolæ, hunc non oportet reum agere. Id, inquit, non recipimus, quum omnes ſentiant incerto autore tranſlatam. Imò quiſquis eſt cuius extat argumentum in hãc epiſtolam, teſtatur Lucam pluſq; interpretem huius epiſtolæ fuiſſe, qui memor ſenſus & ordinis poſt obitũ Pauli, ex ſua memoria Græce illam deſcripſerit. Non aſſeuerat, inquis, ſed teſtatur ita multos ſenſiſſe. Quod ſi prorſus incertus eſt interpres, ut fateris, quomodo Faber certò negat eſſe Lucam?

Triceſimooctauo, iam adijcit in fine, Cæterum non oportet autoritatem ſcribentis qui cũq; is fuerit, ſed ueritatem facere uictoriam. Id ſi uerũ eſt, quomodo Faber unam unius Hieronymi annotationem ſequutus, de re tanta tam conſtanter prõnũciat? Deinde quid ſi Lucas ſit autor, nam id aſſumpſi, non erit huic aliquid deferendum?

Triceſimo nono, fatetur Eloim Hebræis polyſemũ eſſe, & reſpõdere duabus uocibus La

tinis,deus & dij. Verũ eſt quod fatetur & negari non poteſt,cæterũ hoc adijciendũ erat, quod cõſtat Eloim non ſolũ ſonare deos,uerumetiã primates,iudices,deniq; & angelos.

Quadrageſimo hoc ait intereſſe,quod Eloim quoties abſq; pluralitatis nota ponit̃,deum ſonat,atq; ita ſemper tranſtulerunt Septuaginta. Rurſum quoties deos ſonat, additur col,pluralitatis nota.Id nihil opus eſt aliunde petitis argumentis refellere,cum ipſe ſermo ἐθελόμονος ſeipſum refellat.In hoc pſalmo nõ addit̃ col,& tñ non uerterunt deũ. Rurſum Exodi uigeſimo ſecundo,Dijs nõ detrahes,nõ apponit̃ col,& tñ uerterũt Deos.

Quadrageſimo primo,flagellat interpretem huius epiſtolæ,qui in pſalmo nõ uerterit Eloim,A deo,cũ idem fecerint Septuaginta,quibus magis cõueniebat hoc imputari.

Quadrageſimo ſecundo,Quidam Hebræus Hiſpanus,homo mea ſententia non uulgariter exercitatus in ſuis literis,ait hoc intereſſe inter Eloim & Malachim, quod angeli quoq; quoties de dignitate agitur,quod aſſiſtunt deo,Eloim uocantur, ubi de functione, hoc eſt,cum aliquò mittuntur,Malachim uocantur.At hic dignitatis fit collatio.

Quadrageſimotertio,eleuat paraphraſin Chaldæorum,quæ iuxta Septuaginta tranſlationem,pro Eloim,habet Malachim,id eſt,angelos.Cui ego in hac ſanè parte puto nõ nihil tribuendum,præſertim cum conſentiat cum autoritate Septuaginta, quam ferè ſequuntur & apoſtoli.

Quadrageſimo quarto,ut cenſor ſeuerus obiurgat me,& amentiæ accuſat,qui ſcripſerim quod Hieronymus nõ uideatur admodũ probaſſe,hũc pſalmũ ꝓprie tribui Chriſto, ſic detorquens,quaſi ꝓprie dixerim uere,cum Latine, ut opinor, dixerim proprie tribui quod ita tribuitur,ut in aliũ neminem cõpetat.Permulra ſunt in pſalmis,quæ nobis cum Chriſto ſunt cõmunia.Nihil igitur in his meis uerbis,quod tam acriter debuit inceſſi.

Quadrageſimo quinto,procul reijcit meam cõiecturam,quod collegerim ideo uideri nõ admodũ ꝓbari Hieronymo,hæc proprie tribui Chriſto, quod ſcripſerit, hunc locum apoſtolus in epiſtola ad Hebræos,ſuper Chriſto interpreratur. Fateor grauem autorem Paulum,ſed primũ incertum,an is huius epiſtolæ ſit autor. Deinde fatetur Hieronymus hunc ſcripturas aliquando ad uictoriam detorquere.Poſtremo non uideo quomodo poſſit totus hic pſalmus Chriſto accõmodari.Solemus autem in autorem reijcere, ſiquando ipſi fidem dictorum præſtare nolumus. Verum id quoniam paucis annotari non poteſt, ex Apologia qui uolet reliqua petat.Neq; hic quicq; affirmo,tantum aio uideri.

Quadrageſimoſexto,quod Chriſtus in euangelio citat uerſiculum ex hoc pſalmo, Ex ore infantium & lactentium perfeciſti laudem,non arguit neceſſario pſalmum hunc proprie in Chriſtum competere.imò ſententia poteſt eſſe generalis quam adducit.

Quadrageſimo ſeptimo,ſtultitiam impingit,qui ſcripſerim uſq;adeo dubitatũ de autore huius epiſtolæ,ut ſero ſit recepta à Romanis,cum hoc ad rem propoſitã nihil attineat. Certe hactenus pertinebat,ut ſi Pauli non eſt,minus nos eius urgeat autoritas.

Quadrageſimooctauo,negat cõſtare quod hanc Romani ſero receperint. Neq; mihi conſtaret,niſi Hieronymus hoc literis prodidiſſet,teſtans ſua ætate Apocalypſim nõ fuiſſe receptam à Græcis,Epiſtolam ad Hebræos à Latinis.Nam hanc Græci libentius receperunt in odium Arianorum.Comperiet hoc nõ eſſe meum ſomnium,qui legerit epiſtolam ad Dardanum,de terra repromiſſionis,ubi fatetur à Latinis non fuiſſe receptam, cũ maxime uellet eſſe receptam.Legat eiuſdem cõmentarios in Eſaiæ caput ſextũ. Rurſum eiuſdem in caput octauum clarius etiam,rurſum in Matthæi caput uigeſimũſextum.

Quadrageſimonono,arguit eam fuiſſe receptam à Romanis iam olim,quod hæc tranſlatio præceſſerit tempora Hieronymi. Vt hoc donemus eſſe uerũ,tamen hinc nihil aliud confici poteſt,ꝙ hanc epiſtolam tranſlatam fuiſſe ante tempora Hieronymi. Neq; enim ſtatim quod translatum eſt,receptum eſt.

Quinquageſimo,exiſtimat euidentiſſimũ eſſe argumentũ,epiſtolã hãc fuiſſe receptã à Romanis,ꝙ Hieronymus utat̃ eius teſtimonio aduerſus Iouinianũ.Si ideo fuit recepta, quod huius utitur teſtimonio,receptus fuit & Pythagoras,cuius aduerſus eundem utitur reſtimonio.

Quinquageſimoprimo,ſuauiter irridet argumentationem meam,ut minime dialecticam,Sero fuit recepta,quia in hanc nihil cõmentatus eſt Ambroſius, quaſi conſequatur

pari ra

pari ratione, in quẽcunq; librum nõ ſcripſit cõmentarios Ambroſius, eũ ſero fuiſſe receptũ à Romana eccleſia. Ac uere prædicat, hoc enthymema nõ unis dignum Anticyris, ſi quis ad eum colligat modum. At ego in re cõiecturali ſynathrœſmo ſum uſus. Primum quod ſero recepta ſit, teſte Hieronymo: deinde quod quædam in ea citentur ex Hebræorum uoluminibus, quæ illic nõ reperiantur. Addo in cumulum coniecturarũ, quod Ambroſius, cum in cæteras omnes ſcripſerit, in hanc unam non ſcripſerit. Erant & aliæ coniecturæ, quas hic uelut aliud agens, non putaui recenſendas. Nec eſt neceſſe, ut ex ſingulis coniecturis naſcatur certa concluſio. Satis eſt ſi ex multis congeſtis argumentis, confletur probabilis ſuſpicio.

Quinquageſimo ſecũdo, exiſtimat argumentũ irrefutabile hanc epiſtolam fuiſſe receptam, quod Ambroſius ac Hieronymus in libellis ſuis utantur illius teſtimonio. Id argumento eſt, ſic fuiſſe receptam, ut iam tum à multis legeretur, ueluti Pauli, nõ aũt fuiſſe receptam autoritate publica, uelut partem ſcripturæ canonicæ, de qua nõ liceret dubitare.

Quinquageſimo tertio, iam ad argumentũ quod adducit ex Dionyſio, qui in libris de diuinis nominibus adducat huius epiſtolæ teſtimonium. Reſpondeo, quoniam incertus eſt ille Dionyſius, fieri poſſe, ut aliquanto poſterior fuerit Ambroſio.

Quinquageſimoquarto, fortiter aſſeuerat nullos unquàm de hac epiſtola dubitaſſe, præter Ebionitas, Marcionitas & horum ſimiles hæreticos. Quod ſi doceo Hieronymũ & Auguſtinũ de hac epiſtola dubitaſſe, ſicut mox & in calce huius epiſtolæ docebimus, ex regula Fabri conſequetur eos eſſe hæreticos, qui nobis certe ſunt orthodoxi, nec dubito quin & ipſi Fabro.

Quinquageſimoquinto, ait Hieronymum cum ait illic quædam citari, quæ non compareant apud Hebræos, hæreticorum recitare calumnias, non ſuam ſentẽtiam. Quid ſenſerit Hieronymus de hac epiſtola, mihi non ſatis liquet: nam is uafer eſt, & in hac fuit opinione, ut non protinus euulgandum ſit, quod apud te ſenſeris, quãdo Chriſtus turbis per parabolas loquutus eſt, ſolis diſcipulis aperiẽs regni myſterium. Quod ſi apud Hebræos ea reperiuntur, cur Hieronymus non indicat?

Quinquageſimo ſexto, in calce cõcludit de hac non eſſe dubitandũ, quandoquidẽ ſacroſanctæ ſynodi, & canones eam approbarunt. De ſynodorũ approbatione, mihi nõ cõſtat. Nunc certe conſtat receptam. Quo animo recepta ſit, mihi nondum conſtat, an ut Pauli, an ut cui debeatur par autoritas cum cæteris. Quibuſcunq; legibus recepta eſt, eã accipio: tantum illud dicam; Apocalypſis, ſi non fuiſſet in canonem recepta, nihilominus conſiſtere potuiſſe fidem Chriſtianam. Porrò ſi ſacroſancta ſynodus approbauit epiſtolam ad Hebræos, cur audet Faber in ea locum taxare uelut impium & Chriſto indignũ? niſi forte ſynodo fuit exemplar emendatum, & mox ab approbatione, repente totius orbis, Græci pariter ac Latini codices, omnes deprauati ſunt, adeo ut à nemine ſciri potuerit, quid ea ſynodus legiſſet.

Quinquageſimo ſeptimo, quicquid eſt incõmodi, aut offendiculi, id in interpretem reijcit, ſed meo iudicio parum pudenter, in tanto Græcorum ac Latinorum codicum cõſenſu, præſertim quum nemo ueterum hoc lemmate ſit uſus, tum incertum ſit, an Lucas ſit interpres. Verum hac de re nihil contendo: tantum tribus uerbis admoneo lectorem, quo illi cogitandi, quærendiq; materiam ſuppeditem, quod quidem maxime conueniebat huic argumento, quo profitemur annotationes, non definitiones.

Summa rerũ capita, paucis annotauimus faſtidioſo lectori. Qui uolet rem plenius cognoſcere, legat apologiam noſtram, qua Fabro reſpondemus. Imperitiæ crimen facile agnoſcam, impietatis in Chriſtum, nec debeo, nec poſſum agnoſcere, cui ſoli fateor oẽm deberi gloriam, longe maiorem, ꝙ omnis humana prædicatio queat illi tribuere. Nec eſt contumelia, quod illi tribuimus humilitatẽ, cuius crucẽ, cuius flagra reuerẽter adoramus etiã, cuius ignominia, noſtra eſt gloria. Atq; utinam Faber dũ ſuam tuetur ſententiã, non impetiſſet ſimplicem ac ſyncerum amicum tot dictis odioſiſſimis, quod illo uiro dignum erat, etiamſi quid illi fuiſſem aduerſatus. Et tamen quod ad cõtumeliam attinet, facile uel negligo, uel amicitiæ condono, uel homini deniq; ignoſco, præſertim cũ quicquid hic criminis aut erroris impingit, ſit mihi cum probatiſſimis eccleſiæ doctoribus, imò cũ publi-

co potius eccleſiæ iudicio commune. Cæterum non opinor tantum eſſe tribuendum amico, ut in illius gratiam haberi uelis blaſphemus & impius in Chriſtum: ubi non ſis. Et hanc tamen calumniam ſic à me depuli, ut quoad licuit, non læſerim amici famam: ut nemini dubium eſſe poſſit, quin neceſſitatis fuerit, quod me defendi, Chriſtiani pudoris, quod à talione abſtinui.

Eum uero qui modico ꝗ̃ angeli.) τὸν δὲ βραχύτι παῤ ἀγγέλους ἠλαττωμένον, id eſt, Eum uero qui paulum quiddam præ angelis diminutus eſt. Si quis uerbũ uerbo reddat, ſi quis ſenſum malit, Eum uero qui pauliſper præ angelis diminutus eſt.

Gratia dei.) Hic ablatiui caſus eſt χάριτι θεοῦ, id eſt, Per gratiam dei, hoc eſt, beneficio diuino.

Pro omnibus.) ὑπὲρ παντὸς, id eſt, Pro uniuerſo, ſiue pro omni aut quouis.

Decebat enim eum.) Hoc ad patrem eſt referendum, non ad filium. Laborat enim in hoc Theophylactus, ne præpoſitio per, diminuere uideatur autoritatem. Nam & per eũ fieri dicuntur omnia, à quo fiunt omnia. Proinde non ſolum de filio dicitur, quod per illum condita ſunt omnia, uerum etiam de patre. Vnde conſummare legendum eſt actiue, non paſſiue τελειῶσαι. Certe in exemplari quod nobis exhibuit bibliotheca Paulina apud Londinum, ſcriptũ uiſitur conſummare, licet deprauator aliquis, e, trãſpunxerit calamo. Suffragabatur codex Conſtantienſis uetuſtior. Senſus enim hic eſt, Decebat enim eum, nempe patrem, qui non unum filium Ieſum, ſed cum illo multos adducere uellet in gloriam, ut eum qui eſſet princeps, ac dux ſalutis cæterorum, legitimum & perfectũ redderet uarijs afflictionibus. Ad eum modum & legit & interpretatur Chryſoſtomus. Proinde librariorum errore in nõnullis codicibus, Cõſummari ſcriptum habetur uerbũ paſſiuum. Quam tamen lectionem reperio in cõmentarijs Fabri.

Autorem ſalutis.) ἀρχηγὸν τῆς σωτηρίας, hoc eſt, Ducem, ac principem. Nam autoritas magis eſt penes patrem, iuxta diuum Hilarium, etiamſi Chriſtus etiam autor eſt.

Laudabo te.) ὑμνήσω σε. Hymnis celebrabo.

Fidens in eum.) In eodem, πεποιθὼς ἐπ' αὐτῷ.

Et pueri mei.) Mei, ſupereſt, τὰ παιδία ἅ μοι, id eſt, pueri quos mihi.

Nunꝗ enim angelos apprehendit.) οὐ γὰρ δήπου, id eſt, Non enim uidelicet. Quanꝗ δὴ expletiua coniunctio, uehementiæ nonnihil addit. Et που nonnunꝗ uertitur Alicubi, ut ſit ſenſus, Nuſꝗ in diuinis literis legi, quod deus aſſumpſerit angelicam naturã. Quod ſi probatur, uertendum erat, Non enim uſquàm ſanè angelos apprehendit. Ad eum ſenſum facit & uerbum præſentis temporis. Demiror autem quid ſequutus interpres Chryſoſtomi, legat, Non enim quenꝗ angelorum apprehendit, niſi forte putauit in genitiuo ἀγγέλων ſubaudiri τινα, uerum is genitiuus eſt uerbi. Certe Chryſoſtomus Græcus nõ diſcrepat à noſtra lectione. Iam ipſe Chryſoſtomus admonet metaphoram ſumptam ab ijs, qui curſu inſequentes, fugientem occupant ac retrahunt.

Angelos apprehendit.) Apprehendit, præſentis temporis, ἐπιλαμβάνεται, id eſt, Aſſumit & induit, quemadmodum & mox ſemen Abrahæ apprehendit. Quãꝗ aliâs utatur hoc uerbo Paulus pro aſſequi,

Et fidelis pontifex.) ἀρχιερεὺς, id eſt, Summus ſacerdos: tametſi ſæpius ita uertit.

Ad deũ.) τὰ πρὸς τὸν θεὸν, id eſt, In his quæ ad deũ pertinent, aut quæ apud deũ agunt.

In eo enim.) ἐν ᾧ γὰρ, id eſt, Nam in eo quod, hoc eſt. Ideo quod.

Et tentatus.) Et, copula redundat, nec legitur in uetuſtis Latinorũ exemplaribus. Sunt autem meo quidem iudicio coniungenda hæc duo, πέπονθεν, πειρασθεὶς, id eſt, Quod accidit illi tentari, ut participium poſitum ſit loco uerbi infinitiui.

Et eis qui tentantur.) Redũdat hic quoꝗ copula, Et In uetuſtiore codice Conſtantienſi quiſpiam adiecerat in ſpatio,

EX CAPITE TERTIO.

Pontificem cõfeſſionis ueſtræ.) Noſtræ, legũt Græci, ἡμῶν: atꝗ ita Chryſoſtomus, ſuffragante uetuſtiſſimo ſimul & fideliſſimo codice Paulino. Conſentiebat uterꝗ Cõſtantienſis. Ac rurſus eſt ἀρχιερέα. Cæterũ apoſtolũ uertere poterat, Legatũ. Mihi rectius uidetur quadrare Profeſſio, quàm confeſſio,

ſio,quando Græca uox eſt ambigua.

In omni domo.) ἐν ὅλῳ τῷ οἴκῳ, id eſt,In tota domo.

Amplioris enim gloriæ.) Interpres ſequutus Græcum ſermonem,genitiuum uertit ꝓ ablatiuo.Dicendum erat,Ampliori gloria dignus.

Habet domus.) Rurſum hic genitiuum pro ablatiuo tranſtulit:nam dicendũ erat,Ampliorem domo,uel ampliorem quàm domus.Laurentius indicat hic lapſum Remigium interpretem,qui nõ inuenerit exitũ ſententiæ,eamq; culpã reijcit in Latinũ interpretem. Thomas,& hoc recentiores,accipiunt honorẽ domus,gloriam in domo,aut de domo ſecus interpretantibus Chryſoſtomo & Theophylacto,qui populum dei, domus appellatione deſignatum uolunt.Moyſes adminiſtrauit populũ,Chriſtus cõdidit.Nos quo magis perſpicuus foret ſenſus,expreſſimus ad hũc modum, Tanto nanq; maiore gloria ꝗ Moyſes,hic dignus eſt habitus,quanto maiorem habet honorem,qui conſtruxit domũ, quàm ipſa domus.

Interpres palã dormitans.

Lapſus recentiũ theologorum.

Quæ domus.) οὗ οἶκος,id eſt,Cuius domus,ut cuius,referatᷓ uel ad deũ,uel ad domus.

Fiduciam.) παῤῥησίαν, quaſi dicas, Audaciam.

Et gloriam.) καύχημα. Plus aliquid adiecit,ſi non ſolum fidamus,uerumetiam gloriemur,ac ueluti iactemus ſortem noſtram.

Probauerunt.) Græci addunt Me.

Quadraginta annis.) Hoc Græci diſtinctione referunt ad ſuperiora, Viderunt opera mea per quadraginta annos.At eam lectionem palàm refellit quod ſequitur,Quibus autem inſenſus fuit quadraginta annis.

Diſtinctio peperam apud Græcos.

Inſenſus fui generationi.) προσώχθισα.Laurentius magis probat inſenſus quàm offenſus,ob id,ni fallor,quod offenſus dure cohæret cum datiuo,generationi iſti.Etiamſi apud Suetonium legimus,offenſior pontificibus pro ſubiratus.Atqui inſenſus Latinis dicitur, qui aduerſus tendit in quempiam.Porrò Græcis προσοχθίζειν, eſt tædium moleſtiamq; capere ex re quapiam.Deniq; Hebræis eſt אקוט quod tædij moleſtiæq; ſignificationem ſonat. Vnde diuus Hieronymus tranſtulit,Quadraginta annis diſplicuit mihi generatio illa,hoc eſt,Pertuli eam ſemper rebellantem,idq; non ſine tædio meo.Nam deus in literis diuinis ſæpenumero hominum more loquitur.

Inſenſus fui, προσώχθισα

Generationi huic.) ἐκείνῃ eſt Græce, id eſt,Illi:& illa,uertit Hieronymus,ut modo indicatum eſt.

Et dixi ſemper.) Græci diſtinguunt,ut ſemper,aduerbium,referatur ad uerbũ, errant, nec additur pronomen ij.

Quibus iuraui.) ὡς ὤμοσα, id eſt,Sicut iuraui.Interpres legiſſe uidetur, οἷς. Porrò illud,Si introibunt,eſt abiurantis,ut perinde ualeat,quaſi dicas,Iuraui eos nõ ingreſſuros in requiem meam.Aliquoties addimus,emoriar,ſi fecero:Diſperéam,ni optimum erat.

Si, abiurantis.

Ne forte.) μήποτε, id eſt,Ne quando.

Diſcedendo à deo uiuo.) ἐν τῷ ἀποστῆναι, id eſt, In deficiendo,ſiue deſciſcendo.

Hodie cognominatur.) τὸ σήμερον καλεῖται, id eſt, Vocatur. Totum enim hoc tempus uſq; ad uitæ finem uocatur hodie.

Vt non obduretur.) ἵνα μή, id eſt, Vt ne.

Hodie ſi uocem eius.) In repetitione huius ſermonis nonnulli Græcorum codices habebant, μου, id eſt, Vocem meam.Alij rurſus αὐτοῦ, id eſt,Eius.Indicat Chryſoſtomus hic hyperbaton eſſe, in hoc quod dicitur uocem eius &c. Totum enim ſermonem qui in medio eſt,pendere uſq; ad initium proximi capitis,Timeamus ergo.Porrò ergo addidit,ad corrigendum hyperbatum longiuſculum.Item hyperbaton uideri poteſt in eo quod præceſſit:Sicut dicit ſpiritus ſanctus,Hodie &c.uſq; ad uerbũ,uidete fratres. Siquidem in medio nullum eſt uerbum,quod abſoluat orationem.

Hyperbaton.

In illa exacerbatione.) Illa,redũdat,niſi quod additum eſt,explanandæ rei gratia.

Quidam enim audiẽtes.) ἀκούσαντες,præteriti temporis eſt,id eſt,Cum audiſſent.

Quorum cadauera.) ὧν τὰ κῶλα, id eſt, Quorum membra. Interpres legiſſe uidetur πτώματα, niſi maluit exprimere ſenſum.Nam membra dicũtur & uiuorum.

Non introire.) μὴ εἰσελεύσεσθαι, id eſt, Non introituros.

Quia potuerunt introire.) Hoc loco uerba quæ addūtur, In requiem ipſius, non inuenio in Græcis exemplaribus, ne in antiquis quidem Latinis. Verum è ſuperioribus apparet adiecta.

EX CAPITE QVARTO.

Ne forte.) μήποτε, id eſt, Ne quando.

Aliquis ex nobis deeſſe.) ὑστερηκέναι, id eſt, Non aſſequutus fuiſſe.

Et nobis.) Et, redundat.

Nunciatum eſt.) εὐηγγελισμένοι, id eſt, ut ad uerbum reddam, Euangelizati ſumus, hoc eſt, Nobis prædicatum eſt euangelium. Sic alibi pauperes euangelizantur.

Non admixtus, μὴ συγκεκραμένος, id eſt, Non contemperatus, hoc eſt, Non apte coniunctus, uelut anima copulatur corpori temperatura, quod fides ueluti uita ſit auditui.

Ex his quæ audierunt.) τοῖς ἀκούσασιν, id eſt, ijs qui audierunt. Porrò datiuus hic pertinet ad participium, admixtus. Hunc locum perturbatiorem reperio in Græcorum cōmentarijs. Apud Theophylactum Græcū mendoſus habebatur, apud uerſum etiam mutilus: proinde Theophylacti Græca ſubſcribam ut habent, μὴ συγκεκραμένους τῇ πίστει τοῖς ἀκούσασι. τοῦτ᾽ ἔστι, μὴ ἑνωθέντας μὴ συμφρονήσαντας περὶ τῆς πίστεως τοῖς ἀκούσασιν, ἀλλ᾽ ἀποῤῥαγέντας αὐτῶν. θαυμασίως δὲ οὐκ εἶπε, μὴ συμφωνήσαντας, ἀλλὰ μὴ συγκεκραμένους, ἵνα τὴν ἄκραν ἕνωσιν δηλώσῃ. ἀκούσαντας δὲ ἐνταῦθα λέγει τοὺς πιστεύσαντας, οὗτοι γὰρ ἄν τι ἀκούσαντες ἂν λέγοιντο. ὁ δὲ ἐν ἁγίοις Ἰωάννης, μὴ συγκεκραμένους ἐνόησε τοὺς περὶ Χαλὲβ καὶ Ἰησοῦν. οὗτοι γὰρ ἀστασίαστοι ἔμειναν, οὐδὲ συνανεκράθησάν φησιν, οὐδὲ συνέστησαν καὶ συνεφθάρησαν τοῖς ἄλλοις στασιάζουσι καὶ μίαν πᾶσι γνώμην ἔχουσι. τίσι δὲ τούτοις; τοῖς ἀκούσασι καὶ μηδὲν ὠφεληθεῖσι. τοῦτο δὲ κατὰ τὴν μεγάλην αὐτοῦ καὶ βαθεῖαν σοφίαν ὁ ἅγιος οὗτος εἰπών, ἐμοὶ γὰρ ἀναξίῳ οὐκ ἔδωκε νοῆσαι πῶς αὐτὸ εἶπεν, id eſt, Non admixtos fidei, ijs qui audierant, hoc eſt, non unitos, nō concordes de fide cum ijs qui audierant, ſed ab illis diuulſos. Mire uero non dixit, nō conſentientes, ſed non commixtos, quo ſummam unitatem declararet. Qui audierāt hic dicit pro eo, quod eſt, qui crediderant, Nam hi cuipiam audiſſe dici poſſunt. Cæterum diuus Ioannes, non admixtos intelligit Chaleb & Ieſum, Nam hi permāſerunt alieni à ſeditione, neque ſimul cum cæteris ſeditionem mouentibus, eundemq́ cum omnibus animū habentibus, inquit, commixti ſunt, neque ſimul inſurrexerunt, neque ſimul conſumpti ſunt. Quibus autem illis? Nimirum ijs, qui audierunt nec ullam receperunt utilitatem. Hoc uero iuxta magnam ſuam ac profundam ſapientiam locutus eſt ſanctus ille: mihi uero indigno non dedit intellectum, quomodo hoc dixerit. Hæc Theophylactus, quū in translatione Latina quædam diuerſa ſint, quædam abſint. Nam illic Baſilij non Ioannis fit mentio, & poſtremi uerſus prætermiſſi ſunt. Ex his colligo uel apud Græcos fuiſſe duplicem lectionem, uel apud nos lectionem eſſe deprauatam. Etenim ſi Græci recte legunt συγκεκραμένους, nobis admixtis legendum eſt non admixtus. Et ſanè in uetuſtiore codice Conſtantienſi habebatur admixtis, citra ullum raſuræ aut inductionis ueſtigium. Nec dubito quin eadem lectio in pluribus exemplaribus inueniri queat, ſi quis uetuſtas excutiat bibliothecas. Quinimo dū hæc ſcribo, conſulo æditionem Hiſpanicam, & admixtis comperio, non admixtus, & Græce συγκεκραμένους non συγκεκραμένος. Vnde apparet & apud Græcos fuiſſe duplicem lectionem. Nam & in Theophylacto ſcriptum erat συγκεκραμένως, pro ω, quod aliquis correxerat, annotata diphthongo ου: & æditio Aldina habebat συγκεκραμένος, conſentiens cum exemplaribus quæ nos ſequuti ſumus. Sed in utraq; lectione ſcrupuli nonnihil eſt. Etenim ſi legas συγκεκραμένους, non conſiſtit interpretatio Chryſoſtomi locum accommodantis ad Chaleb & Ieſum Naue, Nam his plane ſermo profuit, qui ideo ſe non admiſcuerunt ſeditioni, quia credebant ſermoni diuino. Si legas, συγκεκραμένος, dure cohærent duo datiui τῇ πίστει & τοῖς ἀκούσασι. Deinde quomodo dicitur ſermo non auditus ijs qui audierunt? Verum hic poſtremus ſcrupulus facile diſcutitꝰ ex Græcis uerbis, in quibus auditus nomen eſt ἀκοῆς nō participiū, perinde ſonans quaſi dicas ſermo rumoris ſiue ꝓmiſſionis. Quidā em̄ hoc interpretantꝰ de exploratoribus nūciantibus quæ uidiſſent. Iam ſi legas συγκεκραμένους, ſenſus erit nō ꝓfuiſſe incredulis audiſſe eundē ſermonē de terra repromiſſa, quem alij audierant, eo quod per

fidem

fidem non eſſent admixti ĳs qui audierant,hoc eſt auſcultarant,ut ἀκοὴν accipias ſimplicem auditum,mox eandem uocem accipias pro credulitate,quaſi dicas, audierant & nõ audierant. Et ad hanc ſententiam non eſt legendum fidei ſed fide,ut ſit Græcus datiuus declarans modum,ſimilis inſtrumentali. Quomodo dicis eos non fuiſſe admixtos cæteris? Quia non crediderunt quemadmodum & illi. Hoc pacto non offendunt duo datiui, quorum alter eſt modi,alter reſpondet præpoſitioni σὺν. Si legas συγκεκραμένος, intelliges ſermonem non fuiſſe cõmixtum fidei,in his qui audierant. Quemadmodum enim uinum non prodeſt homini,niſi miſceatur corpori,ita non prodeſt auditus ſermo,niſi fides eũ transferat in animi uiſcera. Atq; ad hanc ſententiam datiuus fidei reſpõdet præpoſitioni σὺν,& ĳs qui audierunt,datiuus eſt acquiſitionis,ut ſubaudire poſſis in,in his qui audierunt,& audierunt nihil aliud ualebit quàm auribus hauſerunt. Quanq; hic locus & apud Chryſoſtomum eſt perturbatior,ſi modo hi commentarĳ ſunt illius, Nam titulus indicans eos poſt mortem illius æditos,nonnihil ſuſpicionis præbet lectori. In his autẽ deprehendas duplicem lectionẽ. Etenim quum ait, ἀλλ᾽ οὐκ ὠφέλησεν ὁ λόγος τῆς ἀκοῆς ἐκείνους μὴ συγκεκραμένος τῇ πίστει τοῖς ἀκούσασι, ſatis declarat ſe legiſſe,ſermonem admixtum cum fide in his qui audierant. Rurſus in progreſſu ſermonis uidetur aliud legiſſe, ὃ δὲ λέγει, τοιοῦτόν ἐστιν. ἤκουσαν κἀκεῖνοι ὥσπερ ἡμεῖς ἀκούομεν, ἀλλ᾽ οὐδὲν ὄφελος αὐτοῖς γέγονε, μὴ τοίνυν νομίσητε ὅτι ἀπὸ τοῦ ἀκούειν τοῦ κηρύγματος ὠφεληθήσεσθε, ἐπεὶ κἀκεῖνοι ἤκουσαν, ἀλλ᾽ οὐδὲν ἀπώναντο, ἐπειδὴ μὴ ἐπίστευσαν. οἱ οὖν περὶ Χαλὲβ καὶ Ἰησοῦν, ἐπειδὴ μὴ συνεφώνησαν τοῖς ἀπιστήσασι, διέφυγον τὴν κατ᾽ ἐκείνων ἐξενεχθεῖσαν τιμωρίαν. καὶ ὅρα τι θαυμαστόν, οὐκ εἶπεν οὐ συνεφώνησαν, ἀλλ᾽ οὐ συνεκράθησαν, τουτέστιν ἀστασιάστως διέστησαν, ἐκείνων πάντων μίαν καὶ τὴν αὐτὴν γνώμην ἐσχηκότων. ἐνταῦθα μοι δοκεῖ καὶ στάσιν αἰνίττεσθαι, id eſt, Quod autem dicit tale eſt, Audierant & illi,quẽadmodũ nos audimus,ſed nihil utilitatis hinc ad illos redĳt. Proinde ne putetis,quod uobis ꝓfutura eſt audita prædicatio,quandoquidẽ & illi audierant,ſed nihil inde fructus perceperunt,eo quod non crediderunt. Igitur Chaleb & Ieſus, quoniam non cõſenſerunt ĳs,qui non crediderunt,effugerunt uindictam,illis illatam. Ac uide mirum quiddam,Non dixit,non conſenſerunt,ſed non commixti ſunt,hoc eſt ab ſeditione ſubduxerunt ſeſe,quum omnes illi unam & eandem mentem obtinerent. Hic mihi uidetur & ſeditionem tacite ſignificare. Ex his uidetur is quiſquis hæc ſcripſit legiſſe συγκεκραμένους, uidelicet quũ ait, οὐ συνεφώνησαν ἀλλ᾽ οὐ συνεκράθησαν,idq; accommodat ad Chaleb & Ieſum qui abſtinuerunt à coniuratione,parentes uoci dei. Verum hæc ſententia ne conſiſtit quidem,quum negetur ſermo profuiſſe ĳs qui ſe non miſcuerant. Proinde ſuſpicor hoc commentarium eſſe rhapſodiam diuerſarum opinionum. Mihi ſimplicior lectio uidetur συγκεκραμένος,ex præpoſitio ſupereſt,& qui legendum non quæ.

Qui credimus.) οἱ πιστεύσαντες, id eſt, Qui credidimus.

Et quidem operibus.) καίτοι, id eſt, Quanquam:ut intelligas iuraſſe,illos non introituros in requiem,cum iam parata eſſet requies,nempe perfectis mundi operibus,quibus abſolutis,requieuit deus die ſeptimo:tametſi tolerari poteſt & altera lectio. καίτοι quanquam.

Quibus prioribus.) Prius eſt,Græce πρότερον.

Terminat diem.) ὁρίζει, id eſt, Deſignat,ſiue definit,aut præſtituit. Nec additur quendam apud Græcos:quanq; exemplaria uariant hoc loco.

De alia loquerentur poſt hac die.) περὶ ἄλλης ἐλάλει μετὰ ταῦτα ἡμέρας, id eſt, De alia loquutus fuiſſet,poſt hæc,die. Niſi accipias poſthac,aduerbialiter, Sentit enim aliũ quendam ſabbati diem,qui illum primum ſequeretur.

In ipſum quis.) Melius erat, In idem exemplum, αὐτῷ ὑποδείγματι. Ac mihi quidem Græcorum uerborum ſententia uidetur hæc eſſe, Ne quis cadat ut illi ceciderunt in deſerto,eodẽ exemplo incredulitatis & inobedientiæ:& ſicut illi ceciderunt ob incredulitatem,ut dicit pſalmographus,ita iſti perirent ſimiliter,ſimiliter peccantes. In hunc ſenſum conſentiunt Græcanica ſcholia. Græca ſic habent, ἵνα μὴ ἐν τῷ αὐτῷ τις ὑποδείγματι πέσῃ τῆς ἀπειθείας.

Et efficax.) ἐνεργής. Hieronymus alicubi uertit, Euidens:quod,ut opinor, legerit ἐναργής. At hoc ſanè loco magis quadrabat Efficax. ἐνεργής. ἐναργής.

Et

Et penetrabilior.) τομώτερος, id eſt, Acutior ſiue incidentior, ſi ſic liceat Latine loqui, à uerbo τέμνω, ſeco, ſiue incido.

Gladio ancipiti.) δίστομον .i. Vtrinq; incidentē, ſiue utrinq; acutū: quod Hieronymus cōpluribꝰ locis uertit, Bicipiti. Græci aciē gladij uocāt στόμα os, quod hac parte mordeat.

Ac medullarum.) καὶ μυελῶν. Quanq; nōnulli Græci codices habent, μελῶν, id eſt,
οἰ gladij. Membrorum. Theophylactus legit, μυελῶν, una cum Chryſoſtomo.

Et diſcretor.) κριτικὸς, id eſt, Iudex, ſiue qui iudicare poſſit: unde & Latinis critici dicū tur. Græci κρίνειν hic exponunt ἐτάζειν, id eſt, examinare, etiā ſi belle uertit interpres.

Vlla creatura inuiſibilis.) οὐκ ἔστι κτίσις ἀφανὴς, id eſt, Non eſt creatura, non maniſeſta, ſiue occulta.

Et aperta.) καὶ τετραχηλισμένα. Quod perinde ſonat, quaſi dicas, ceruicata. Græci putant metaphoram ſumptam ab ouibus, quibus pellis à ceruice detrahitur cum excoriantur, ſiue ab ijs qui ceruicem inflectunt quum ſe ſubmittunt, & agnoſcūt ſe eſſe inferiores. Sic & Iuuenalis,

Aulam reſupinat amici, de ſcrutante omnia.

Supereſt, Confeſſionē ſpei noſtræ.) Spei noſtræ, apud Græcos nō inuenio: nec aſſcribitur in exē plari Paulino, nec in Donatianico, nec apud Chryſoſtomum. Mihi uidetur articulus additus explicare, quam profeſſionem ſentiat, uidelicet eam, cuius pauloante dixit Ieſum apoſtolum noſtræ confeſſionis. In conſtantienſi uetuſtiore ſcriptum erat, teneamus confeſſionem eius. Conſentiebat alter recentior.

Qui non poſſit cōpati.) συμπαθῆσαι. Compatiendi uerbū optarim equidem Latinis tam eſſe receptū, q̃ Græcis eſt συμπαθεῖν, idemq; pollere. Proinde nos coacti, periphraſi rem ſumus eloquuti. Eſt enim συμπαθεῖν, affici, moueriq; ſenſu alieni mali.

Tentatum autem.) Melius erat, Sed tentatū. Eadem uis utriuſq; coniunctionis, ſed nō ſemper ubiuis quadrant omnes apud nos.

Pro ſimilitudine.) καθ᾽ ὁμοιότητα, id eſt, Iuxta ſimilitudinem. Quod non ita accipiendum eſt, quaſi Chriſtus aut non fuerit uere homo, aut nō fuerit uere paſſus, ſed quod ipſe immunis à peccato, carnis naturæ peccatricis mala aſſumpſiſſet, & perinde pœnas dederit, quaſi ipſe peccaſſet.

Ad thronum gratiæ eius.) Eius, redundat, nec eſt in uetuſtis exemplaribus, τῷ θρόνῳ τῆς χάριτος. Nam gratiam opponit ſeueritati legis Moſaicæ.

In auxilio opportuno.) εἰς εὔκαιρον βοήθειαν, id eſt, In opportunum auxilium.

EX CAPITE QVINTO.

EX hominibus aſſumitur, pro hominibus conſtituitur.) Aut addenda erat coniunctio &, aut nomen relatiuum qui: quod ego poſterius malim, etiamſi participio Græco non addidit articulum ὁ. Nō enim hæc dicuntur de Chriſto pontifice noſtro, ſed adhibentur ſimilitudinis conferendæ gratia.

Qui condolere poſſit.) μετριοπαθεῖν: quod ſonat, quaſi dicas, Moderate ferμετριοπαθεῖν re, hoc eſt, non grauiter ſuccenſere. Quanq; Græcanica ſcholia μετριοπαθεῖν exponunt p̱ συμπαθεῖν, id eſt, Compati, uoce ipſa nihil tale præ ſe ferente. Theophylactus pro unica uoce multas reddit, συμμετρεῖν, συμπαθεῖν, συγκαταβαίνειν, συγγινώσκειν, id eſt, Congruere, cō doleſcere, accōmodare ſe, ignoſcere. Vox autē Græca dicta eſt, à moderandis affectibus. Non enim facile remittit, qui læſus impotenter iraſcitur. Quod equidē admiror, ne Vallæ quidem animaduerſum fuiſſe, qui recte uerti potuiſſe putat, qui particeps paſſionum poſſit eſſe. Chryſoſtomus annotauit hoc ſermone denotari præcellentiam Chriſti à reliquis ſacerdotibus, ob id, ni fallor, quod hic ſolus liber ab omni peccato, tamen alienis peccatis indoluerit. At nunc quo faſtidio, quo ſupercilio deſpicimus alienum erratū, q̃ atrociter ſæuimus in lapſos, ipſi grauioribus obnoxij uitijs.

Tanq; Aaron.) καθάπερ καὶ ἀαρών, id eſt, Quēadmodū & Aaron, addita cōiunctione.

Semetipſum clarificauit.) ἐδόξασε, id eſt, Glorificauit.

Pro ſua reuerentia.) ἀπὸ τῆς εὐλαβείας, id eſt, A reuerentia. Sua, additum eſt explicandi

candi gratia, quanquam magis quadrabat Sui. Atque ita ſcriptū fuiſſe in codice Paulino, teſtatur etiamnum raſuræ ueſtigium. Illud item admonendum, εὐλάβειαν, non modo ſignificare reuerentiam, uerumetiam pietatem. Quod ſanè uerbi non male quadrabat hoc loco, quum loquatur de patre & filio.

Et quidem cum eſſet filius.) καίπερ ὢν υἱός. Interpres ſeparauit hæc, quorum ordo inter ſe cohæret, propter Græca participia. Senſus autem ad hunc habet modū, Qui in diebus carnis ſuæ, cum precationes & ſupplicationes apud eū, qui ipſum poterat ſeruare à morte, cū clamore ualido & lachrymis obtulerit, & exauditus ſit pro reuerentia, tametſi filius eſſet, didicit ex his quæ paſſus eſt obedientiā. Per participia reddi poterat ad hūc modū, Qui in diebus carnis ſuæ, precationibus & ſupplicationibus ei, qui ſe ſeruare poterat à morte, cū clamore ualido & lachrymis oblatis, & exauditus pro reuerētia, quamuis eſſet filius, tamen ex his quæ paſſus eſt, didicit obedientiam. *Explanatio.*

Cum eſſet filius dei.) Dei, non eſt in Græcis, nec apud Chryſoſtomū interpretem, nec apud Theophylactū. Cū filius eſſet nō ſeruus, tamen afflictus eſt, tanquam noxius ſeruus. *Dei, ſupereſt in noſtris.*

A deo pontifex.) ἀρχιερεύς, id eſt, Summus ſacerdos: quanquam hic ἀρχιερέα, ſic penè perpetuo uertit.

Grandis ſermo.) πολὺς ὁ λόγος, id eſt, Multus, ſiue copioſus.

Et interpretabilis ad dicendum.) Suſpicor interpretem uertiſſe, Ininterpretabilis, ſicut ſuperius, Ininueſtigabiles. Nam Græce eſt δυσερμήνευτος λέγειν, id eſt, Difficilis interpretatu & explicatu. Quo quidem loco nōnihil demiror Thomam, qui putarit hanc uocem; interpretabilis, bifariam exponi poſſe, ut in, habeat negationem, quem nemo poſſit interpretari: aut affirmatiue interpretabilis, qui indigeat interpretatione. Primū enim ſi in negat, uelut in illis, indoctus, impius, quid ſignificat quod ſuperat, terpretor? Quanquā quibus uerbis addi ſolet hæc præpoſitio, cū negationem habet? quaſi liceat dicere, Inamare, pro non amare, quemadmodū inamabilis, & impudere pro non pudere, quemadmodū impudens. Nec enim interpretor compoſitū eſt ab in, & terpretor, ſed ab inter & uerbo inuſitato ſeu nomine potius. Deinde ut accipiamus affirmatiue, quis hoc illi concedat interpretabilem idem ſignificare, quod indigentem interpretatione? Velut ſi ſanabilis dicatur qui egeat ſanatione. An non hoc inſignitæ cuiuſdam impudentiæ eſt, hæc cum autoritate docere, non conſultis Græcis, ſine quibus hæc definiri nō poſſunt? ſiue id ſcriptū fuit ab illo uiro, ſiue alius quiſpiam admiſcuit. Siquidem Græca uox omnino reſpuit hāc Aquinatis diſtinctionem, quæ nihil aliud declarare poteſt, quàm difficilem ad interpretandum, hoc eſt, quē non facile quiſquā interpretetur, uel enarret potius. Nam ἑρμηνείαν etiā philoſophi uertunt enunciationem. *Taxata Thomæ ſententia.*

Et imbecilles ad audiendum.) νωθροὶ ταῖς ἀκοαῖς, id eſt, Segnes auribus, ut ipſe paulo poſt uertit.

Expers ſermonum.) ἄπειρος, id eſt, Inexpertus, ſiue rudis. Non enim omnino caret eloquijs, ſed in ijs nondum adoleuit. Expers autem reſpondebat ad particeps, & hoc feſellit interpretem, aut certe ſcribam. *Expers, pro rudis.*

Sermonum dei.) λογίων, id eſt, Eloquiorum, autore Valla,

Paruulus enim eſt.) νήπιος. Cur non magis infans, cum loquatur de lacte? præſertim cū Græca uox nō proprie ſignificet paruulū, ſed puerū, aut parū ſapientē, præſertim ætate.

Pro conſuetudine.) διὰ τὴν ἕξιν, id eſt, Propter habitū: quanquam interpres non male rem explicuit, ſi dixiſſet Pro aſſuetudine, ſiue aſſuefactione. Nam habitus in hunc ſenſum uox eſt philoſophis peculiaris. At ſenſus eſt, αἰσθητήρια: quod magis ſonat organa ſentiēdi, ne quis putet eſſe νοῦν, quod ita ſubinde uerterit. *Habitus ἕξις.*

EX CAPITE SEXTO.

QVapropter intermittētes.) ἀφέντες, i. Omittētes, ſeu potius omiſſo ſermone.

Inchoationis.) Melius uertiſſet, Primordij, ſiue principij, quemadmodū paulo ante uertit, Exordij, ἀρχῆς. Sentit autem ea uerba, quibus rudes adhuc in Chriſto initiantur, & inſtituuntur, nempe catechumeni.

Fidei ad deum.) ἐπὶ θεόν, id eſt, In deum.

Baptiſmatum doctrinæ.) Quidam hoc coniunctim legūt, ut ſit ſenſus, Doctrinæ, quæ eſt de

eſt de baptizando. At Græcanica ſcholia ſic interpretantur, ut ſeparatim ſit legendum. Omittentes ſermonem illum, quibus primum inſtituuntur rudes in Chriſto, nempe eum qui eſt de pœnitentia, hoc eſt, primum admonentur, ut relinquant uitam priſtinam, renaſcituri in Chriſto: deinde de fide in Chriſtū condiſcūt, quid ſit credēdum: deinde his traditis ſuccedit baptiſma, cuius myſteria tum demū aperiuntur. Poſt hæc docentur de ſacramentis fidei noſtræ, & parantur ad accipiendum ſpiritum ſanctum. Quanquam ſi mauis cōiunctim legere, nihil uetat, quo minus intelligas de inſtituto & doctrina prima, quæ baptizandis, hoc eſt, catechumenis ſolet tradi. Quod ſi placet, ſingula quoq; quæ ſequuntur, poſſunt ad doctrinam referri, quæ eſt de impoſitione manuū, de reſurrectione mortuorum, de iudicio æterno. Atque hunc ſenſum mihi ſequi uidetur Chryſoſtomus, ut totum hoc quod recenſuit de pœnitentia, de fide, de baptiſmatibus, de manuum impoſitione, de reſurrectione mortuorum, de iudicio æterno, fundamentum ſit doctrinæ Chriſtianæ, ſine qua nemo ſit Chriſtianus. Cæterum in his adoleſcere, & à uirtute in uirtutem progredi perfectionis eſt.

Guſtauerūt etiam.) Guſtauerūtq; eſt Græce, γευσαμένους τε. Ne putemus hic nouū eſſe caput. Guſtauerunt nihilominus.) Rurſum uim coniunctionis circumloquutus eſt: nam Græce eſt, Et guſtauerunt.

Virtutesq; futuri ſeculi.) δυνάμεις, ut intelligas hic eſſe infirmitatem, illic apparere potentiam, quæ iam nunc incipit, in pijs, ceu pignus immortalitatis futuræ. Hoc admonere uiſum, ne quis interpretetur de uirtutibus, quæ uitijs opponuntur.

Rurſum renouari.) ἀνακαινίζειν, id eſt, Renouare, uerbo actiuo, ut ſubaudias ſe. Hic quoque locus in cauſa fuit, quo minus hæc epiſtola Pauli putaretur nōnullis, quod id uideatur

Locus olim quibuſdam ſuſpectus. aſſerere, quod à nōnullis hæreticis defenſum eſt, ſi quis à baptiſmo relapſus eſſet in peccatū letale, hoc eſt, in homicidiū, aut adulteriū, aut ſimile, non poſſe pœnitentia reſtitui. Verum hanc difficultatem, duobus explicant modis. Primum ut accipiamus impoſſibile, dictum, quod admodum difficile uoluit intelligi. Eſt autem tempeſtiua huiuſmodi exaggeratio in deterrendo. Nam ſuffrigidum mihi uidetur ſic elabi, ut dicamus impoſſibile eſſe, quoad noſtras uires. Deinde ut pœnitentiam cū baptiſmo coniungamus. Siquidem, per baptiſmum peccatis priſtinis morimur. Porrò baptiſmum non iterari, iam olim receptū eſt patrum autoritate. Ad hanc ſententiam faciūt quæ ſequūtur. Rurſum ſibi crucifigentes filium dei, quod aliàs Paulus baptiſmum appellet unà cum Chriſto crucifigi, commorīq; & conſepeliri. Proinde ut ille non niſi ſemel mortuus eſt, ita non cōuenit iterari baptiſmum. Eódem pertinet renouandi uerbū. Nam pœnitentia, qua nos ytimur, non tam renouamur, quàm ſarcimur. Solus baptiſmus renouat. Ad hunc fermè modum Chryſoſtomus. Apparet autē tum fuiſſe, qui Iudaico animo ſatis eſſe putabant ceremonias ſacramētorum, atq; hac fiducia licentius peccabant, quod arbitrarentur ſubinde licere ad ea remedia recurrere. Hunc igitur errorem diligenter eximit hoc loco Paulus.

Ad pœnitentiam.) εἰς μετάνοιαν. Admonet Chryſoſtomus, præpoſitionem εἰς, uſurpatam uice ἐν, & ἐν, poſitum loco διὰ, more Hebræorum.

Rurſum crucifigentes.) ἀνασταυροῦντας: quod Hieronymus quodam in loco uertit Recrucifigentes, Græcam exprimens uocem.

παραδειγματίζειν. Et oſtentui habentes.) παραδειγματίζοντας: quod uertit in Matthæo Traducere. Verti poterat Infamantes, ſiue ludibrio exponentes. Reddunt enim quodammodo Chriſtū infamem, & ludibrium faciūt, qui cum ſemel ſit mortuus, ſemper uicturus, ſua uita efficiūt, ut illi ſit ſæpius moriendum, uidelicet iterantes id, propter quod ille mortem ſuſcepit.

A quibus colitur.) δι᾽ οὓς καὶ γεωργεῖται, id eſt, Per quos & colitur: ut intelligamus fructum reddendum, non quibuslibet, ſed ijs, quorum opera culta eſt terra. Id enim efficit addita coniunctio, quam interpres omiſit.

Viciniora ſaluti.) ἐχόμενα σωτηρίας, id eſt, Propinqua ſaluti, ſiue adhærētia ſaluti. Certe Auguſtinus libro contra Creſconium tertio, capite lxxiiij. citat meliora & hærentia ſaluti. Verum interpres, quoniam præceſſerat comparatiuū, ſubiunxit item cōparatiuum.

Et dilectionis.) Græce eſt, καὶ τοῦ κόπου τῆς ἀγάπης, id eſt, Laboris dilectionis, nempe laboris, quem ob charitatem in iuuandis proximis adierunt.

Oſtentare

Oſtentare.) ἐνδείκνυσθαι, id eſt, Oſtendere, ſiue monſtrare, exhibere, præſtare. Nam oſtentare ſemper in malum ſonat.

Ad expletionem ſpei.) πρὸς τὴν πληροφορίαν. Quaſi dicas certificationem. Certiſſimæ enim ſpei fiducia naſcitur ex pijs operibus, potius ꝙ̄ ex ſyllogiſmis, & qui frigide ſperat, languet in pijs operibus. Nã πληροφορία dicit̃, cum certiſſimis argumẽtis rei cuiuſpiã fit fides. πληροφορία.

Vſq; in finem.) ἄχρι τέλους. Id quod non ſolum accipi poteſt, de perſeuerantia uſq; ad finẽ uitæ, ſed multo magis de perfectione ſpei, quæ creſcit et adoleſcit in nobis, ſimul augeſcente pietate, donec occurramus in uirũ perfectum. Nã hinc cœpit hæc diſputatio Pauli, ut granderent in Chriſto.

Vt non ſegnes.) ἵνα μὴ νωθροί, id eſt, Ne languidi aut ſegnes. Id quod paulò ſuperius uertit, debiles. Et patientia.) μακροθυμίας, id eſt, Longanimitate, ſi quis ad uerbũ exprimat. Expreſſius autẽ dixit Apoſtolus quàm interpres, qui per fidem & patientiam.

Hæreditabunt.) κληρονομούντων. i. Hæreditate capiunt, & eſt præſentis tẽporis, nõ futuri.

Abrahæ nempe.) Nempe poſuit pro quippe, τῷ γὰρ ἀβραάμ. Sed in quibuſdam codicibus recte habetur nanq;, uelut in exemplari Paulino, & in alijs item emendatioribus.

Niſi benedicens benedixero.) Non eſt Græce εἰ μὴ, niſi, ſed ἦ μὴν, quod ut indicat Theophylactus hoc loco aduerbiũ eſt cõfirmandi. Nihil autem aliud eſt iuſiurandum, quàm uehemens confirmatio. Niſi, iurantis.

Multiplicabo.) Cur non potius multiplicauero, πληθυνῶ.

Per maiorem ſui.) Rurſum oblitus, reliquit Græcum caſum. Latine dicendum erat, maiorem ſc. Quanq; apud Græcos pronomen nullũ additur, ſed tantũ eſt, per maiorem. Interpres aliũ dormiens.

Et omnis controuerſiæ finis.) Græci legunt illis αὐτοῖς, non αὐτῶν. ut accipias illis, nempe hominibus iuſiurandum eſt finis omnis controuerſiæ.

Ad confirmationem iuramenti.) Apparet & hic εἰς, id eſt, In, poſitũ pro per. Finitur controuerſia, confirmatione iuriſiurandi.

Immobilitatem.) τὸ ἀμετάθετον, id eſt, Immutabilitatem, ſiue firmitatem. Solent enim hominum teſtamenta, & pacta reſcindi, at dei non item.

Quibus impoſſibile eſt.) Græce eſt, in quibus, ἐν οἷς. Nec eſt fortiſſimum, ſed ἰσχυρὰν, id eſt, Validum.

Quaſi ancoram.) ὡς ἄγκυραν, id eſt, Tanquam ancoram. Vetuſti Latinorum codices habent, ſicut ancoram.

Ad interiora uelaminis.) καταπετάσματος. Quod proprie ſignificat aliquid obtentum atq; obductum quod arceat conſpectum.

EX CAPITE SEPTIMO

PRimum quidem interpretatus rex iuſtitiæ.) Nam Melchiſedec apud Hebræos ſonat regẽ iuſtitiæ. Quandoquidẽ illis מַלְכִּי Malci rex meus dicit̃. In compoſitione autem iod litera euphoniæ gratia aſſumitur, צֶדֶק zedec iuſtitia. Solom שָׁלוֹם autem pacem ſonat. Id uocabuli quidam putant inditum à Melchiſedec urbi Hieroſolymarum. Hoc ex loco deprehẽdi poteſt error interpretationis, in libello qui incerto titulo circumfertur adiectus utriuſq; teſtamẽti uoluminibus de uocabulis Hebraicis, cum appareat id operis nihil aliud eſſe, quàm tumultuariã nõ unius hominis coaceruationem. Etiamſi diuus Hieronymus teſtatur ſeſe hiſce de rebus librum ædidiſſe. Nam illic Melchiſedec exponitur in hũc modum, Melchiſedec rex iuſtus, ſiue rex iuſtitiæ, aut rex pacis, ſiue pacificus. Atqui in hoc nomine Melchiſedec nulla uox eſt, quæ pacẽ ſignificet. Neq; Paulus ait Melchiſedec ſonare regem pacis, ſed Melchiſalem מַלְכִּי־שָׁלוֹם exprimere regem pacis. Hieronymus in nominibus huius epiſtolæ exponit Melchiſedec rex iuſtus. Notatus quidã de etymologia Melchiſedec. Liber de Hebraicis nominibus nõ eſt Hieronymi.

Sine patre, ſine matre.) ἀπάτωρ ἀμήτωρ. Compoſitis apud Græcos dictionibus. Et ſine genealogia, apud illos eſt, ἀγενεαλόγητος, quod ferè ſonat, quaſi dicas, cuius generis origo, non poſſit reddi.

Intuemini autem.) θεωρεῖτε δὲ, id eſt, Conſideratis, ſiue uidetis. Quanquam poteſt accipi, & conſiderate.

De præcipuis.) ἐκ τῶν ἀκροθινίων. Quod ſignificat primitias frugum. Interpres legiſſe ui-

detur, ἀκροθινίων, quæ uox præcipua ſignificat. Verum hoc loco ἀκροθίνια dixit pro ſpolijs, ſiue exuuijs ab hoſte detractis, interpretantibus ad eum modum & Græcanicis ſcholijs, ipſoq; Chryſoſtomo. Et reperitur in hoc ſignificatu apud Philoſtratum ſophiſtā. Interpres illud ſequutus uidetur, quod in faſtigio acerui præcipua ſoleant poni. Illud ridiculū quod

Notatus interpres Chryſoſtomi. interpres Chryſoſtomi, cum acrothinia uertiſſet præcipua, noſtram ſequutus æditionem, ſubiecit, præcipua dicuntur exuuiæ, uidelicet oblitus ſe Latine loqui non Græce. Quanq; & Latinis opima ſpolia dicebantur uelut egregia, quæ ducibus eſſent detracta. Græca uox dicta eſt uel à tangēdis ſummis, unde & ἀκροθινιάζειν & ἀκροθιγεῖν, uel ab ἄκρον, quod eſt ſummum, & θινὶς acerui frumentorum aut ordei.

Quanquam & ipſi exierint.) Sermo latinus anceps eſt, utrum hæc uerba pertineant ad leuitas accipientes decimas, an ad fratres dantes. Cæterū quoniam Græcis eſt ἐξεληλυθότας, non poteſt aliò referri quàm ad fratres.

Cuius aūt generatio, &c.) ὁ δὲ μὴ γενεαλογούμενος ἐξ αὐτῶν, δεδεκάτωκε τὸν ἀβραάμ, id eſt, Is qui non numeratur ex generatione eorum, decimas ſumpſit ab Abraham.

Sine ulla cōtradictione.) χωρὶς δὲ πάσης ἀντιλογίας, id eſt, Sine omni uero cōtradictione, quod modo uertit controuerſiam.

Ibi autem conteſtatur.) Conteſtans, μαρτυρούμενος, id eſt, De quo teſtatum eſt, quod uiueret. Nam de hoc pronunciatum eſt, quod pontifex eſſet in æternum. Siquidē participiū μαρτυρούμενος, medium eſt. Et in hanc ſententiam interpretantur Græcanica ſcholia.

ὡς ἔπος εἰπεῖν, nuſquā alias eſt apud Paulum. Vt ita dictum ſit.) ὡς ἔπος εἰπεῖν, id eſt, Vt ſic dicam. Ad uerbum ſonat, ut uerbū dicā. Idem Græci dicunt ὡς τύπῳ εἰπεῖν. hoc genus ſermonis nuſq; reperies apud Paulū alibi.

Et Leui qui.) Et, hoc loco non eſt accipiēdum ſimpliciter pro coniunctione copulatiua, uerum pro etiam, ſiue quoq;, ut ſit ſenſus, nō ſolum Abrahā dediſſe decimas Melchiſedec, uerum etiam in Abraham autore gentis, ipſum etiam Leui, cuius eſt ius decimarum ſoluiſſe decimas. Porrò quod præmollijt ſermonem, dicens, ut ita loquar, explicat paulo poſt: Nam adhuc in lumbis patris erat, hoc eſt, nondum erat natus Leui, quem tamen dico quodam modo fuiſſe decimatum in patre.

Decimas accepit.) ὁ δεκάτας λαμβάνων, id eſt, Qui decimas accipit, ſiue ſolitus eſt accipere, participio præſentis temporis. Loquitur enim non de Melchiſedec, ſed de ſui temporis leuitis, decimas accipere ſolitis.

Sub ipſo.) Subaudi, ſacerdotio Leuitico, ne quis ad hominem referat.

In quo enim.) ἐφ' ὃν γὰρ, id eſt, In quem enim, ſiue de quo.

De alia tribu eſt.) φυλῆς ἑτέρας μετέσχηκεν, id eſt, Alterius gentis, ſiue tribus particeps fuit.

In qua tribu.) εἰς ἣν φυλὴν, id eſt, De qua tribu, ſiue ad quam tribum.

Nihil de ſacerdotibus.) Sacerdotio legendum, περὶ ἱερωσύνης. Sed ut πρεσβυτέριον, ordinē presbyterorum declarat, ita Paulus ſacerdotium pro collegio ſacerdotum uſurpaſſe uidet.

Et quantum eſt non ſine iureiurando.) καὶ καθ' ὅσον. Apertius uertiſſet, & quatenus non citra iuſiurandum, ut ſit ſenſus, hoc eſſe meliorem ſpem noſtram, per quam Chriſto ſacerdote accedimus ad deum, quod illi ſacerdotiū commiſſum fuerit in æternum, idq; non ſine iureiurando, quo certior eſſet ſpes promiſſorum.

Sempiternum ἀπαράβατον. Sempiternum habet ſacerdotium.) ἀπαράβατον, id eſt, Quod ad alium tranſire nō poſſit, quod ſucceſſione non aliunde tranſmigret ad alium, quemadmodum fieri neceſſe erat in ſacerdotio Moſaico.

Secundum ordinem Melchiſedec.) τάξις. & ordinem ſignificat & ordinationem. ac mea ſententia hic magis quadrabat ordinatio. Non enim agitur, quotus fuerit Melchiſedec, aut Chriſtus, ſed quomodo fuerit ordinatus.

In perpetuum poteſt.) εἰς τὸ παντελὲς, Quod magis ſonat ad plenū, ſiue perfecte, hoc eſt, ut Græcorū exponūt ſcholia, nō ſolum hic, ſed etiam illic. Verū hoc nonnihil prima fronte

Locus olim ſuſpectus quibuſdam. ſapere uidetur Origenis dogma, quemadmodum & aliâs habet quædam, quæ illius decretis in ſpeciem patrocinari uideantur, ut de ſeruandis dæmonibus.

Accedens.) Et Græci codices & Latini uetuſtiores habent, accedentes, προσερχομένους.

Ad interpellandum pro nobis.) ὑπὲρ αὐτῶν, id eſt, Pro ipſis.

Innocens.) ἄκακος, Expers doli. Sic & Chryſoſtomus interpretatur. Nam innocens

Græcis

Græcis non poteſt Latine reddi, ſi Ciceroni credimus.

Qui poſt legem eſt.) Græce eſt, τὸ μετὰ τὸν νόμον, id eſt, Quod poſt legem eſt. Tametſi Græca præpoſitio μετὰ anceps eſt. Nam legi poteſt, & ſupra legem. Quod ſi legis, qui poſt legem, intellige poſt legem conditam, nempe in pſalmis. Siue mauis ſupra legem, intelligitũ plus fuiſſe ponderis in uoce diuina, quàm in præcepto Moſi. Abrogat enim id quod poſterius eſt prius condita, & abrogat quod à maiore profectũ ſit autore id quod minor inſtituerat. In æternum perfectũ.) τετελειωμένον. Quaſi dicas, factum ſemper idoneũ ac legitimum: Neq; enim ſacerdos ſemper aut ubiq; idoneus eſt ad peragendum ſacrum.

EX CAPITE OCTAVO.

CApitulum autem.) κεφάλαιον, id eſt, Summa ſiue caput. Sentit enim ſe cōpendio dicturum, quod fuſius diſſeruit, & id quod eſt præcipuũ explicaturum.

Magnitudinis.) μεγαλωσύνης. Potius maieſtatis, ſicut paulo ante uertit.

Sanctorum miniſter.) λειτουργός.) Quod non ſimpliciter ſonat miniſtrum, ſed plerunq; miniſtrũ ſacrorũ, & qui fungatur officio ſacerdotij, pro alijs. Vnde quod nos uulgo uocamus officium, Græci λειτουργίαν appellant. Vocem putant hinc dictam λήϊτον olim dicebant prytaneum, hoc eſt, locum publicum in quo uerſabantur magiſtratus, & ἔργον opus, unde commutatis aliquot literis λειτουργοὶ dicti qui in his locis magiſtratibus inſeruiebant. Porrò genitiuus ſanctorũ poteſt uel ad homines referri, uel ad ipſa ſancta, ut dicatur adminiſtrare ſancta pro nobis, ueluti ſacerdos. Quanq; autem Græcanica ſcholia malunt de hominibus accipere, tamen id quod proxime conſequitur magis ſuadet, ut de rebus ſanctis accipiamus, miniſter ſanctorum, & tabernaculi ueri. ut ueri quoq; referatur ad ſancta. Vt enim hoc tabernaculum, nempe cœlum, uerum eſt tabernaculũ, ita ſancta ſanctorum quæ illic adminiſtrat uere ſancta ſunt. Theophylactus & Chryſoſtomus ſequuntur poſteriorem ſententiam, etiamſi Theophylactus recenſet utramq;.

Minister, pro administrator

Si ergo eſſet.) εἰ μὲν γὰρ, id eſt. Si enim.

Nec eſſet ſacerdos.) οὐδ' ἂν ἦν ἱερεύς, id eſt, Ne ſacerdos quidem eſſet, ut qui nihil offerret, quale lex præſcripſerat.

Cum conſummaret.) μέλλων ἐπιτελεῖν, id eſt, Cum conſummaturus eſſet.

Nunc aũt melius.) διαφορωτέρως, id eſt, Excellētius. licet in nōnullis habeat διαφορωτέρας.

Quanto.) Latinus debebat addere, tanto, ut reſpondeat quanto. Nam Græcis licet omittere. Illud prius.) ἡ πρώτη ἐκείνη, id eſt, Primum illud. Niſi quod Græci abutuntur aliquoties, hoc ſuperlatiuo uice comparatiui.

Culpa uacaſſet.) ἦν ἄμεμπτος, id eſt, Fuiſſet irreprehenſibile, ſiue de quo queri non poſſis, aut in quo nihil poſſet deſiderari. Quod tamen Chryſoſtomus ita torquet, ut ἄμεμπτος accipiatur pro eo, non quod ipſum ſit inculpabile, ſed quod inculpabiles reddat, ut culpa ſit hominum non teſtamenti. Quanquam Paulus ad Rhomanos fatetur legem fuiſſe infirmam, nec potuiſſe conferre perfectam ſalutē, & in actis idem affirmat Lucas. Et Petrus appellat onus omnibus importabile. Et deus apud prophetam appellat iuſtificationes nō bonas. Quæ omnia iuxta Chryſoſtomi ſententiam accipienda ſunt. Nihil enim à deo proficiſcitur, quod non ſit bonũ. Et Paulus aliâs legem ſanctam & bonam appellat.

Locus inquireretur.) ἐζητεῖτο τόπος, id eſt, Quæſitus fuiſſet locus.

Vituperans eum.) μεμφόμενος γὰρ Verbum eſt, unde deductũ erat nomen, ἄμεμπτος Probat enim non caruiſſe reprehenſione, cum ipſe deus de eo queratur.

Ecce dies ueniunt.) Hoc teſtimonium adduxit ex Hieremiæ capite trigeſimo primo, & ita adduxit, ut appareat ſequutum per omnia æditionem Septuaginta, ſed ab Hebraica ueritate minimum abhorrentem. Primũ uenięt, pro quo Hieronymus uertit, ueniant, Græce eſt ἔρχονται, quod ad utrunq; tempus pertinet. Nam de pacto, ſiue ut alibi uertitur, fœdus mox dicemus. Quod autem Hieronymus uertit, irritũ fecerũt, Paulus, ſiue quis alius fuit, ad hunc enim modum citat Hieronymus, expreſſit οὐκ ἐνέμειναν, id eſt, Non perſtiterunt in teſtamento ſiue pacto. Deinde quod ille uertit, dominatus ſum eorum, hic explicuit, ἠμέλησα αὐτῶν, id eſt, Neglexi eos, iuxta ſeptuaginta. Præterea quod Hieronymus uertit, in uiſceribus, hic extulit, εἰς τὴν διάνοιαν, id eſt, in mentem. Ad hæc quod Paulus dixit, ἕκαστος, Hieronymus uertit, uir, ſequutus ἰδίωμα ſermonis Hebraici.

Citat iuxta Septuaginta.

Qua apprehendi manum.) Magis eſt, apprehendens manum.

Dabo legem.) διδοὺς, id eſt, Dans. pendet enim à ſuperioribus.

Superſcribam.) ἐπιγράψω, id eſt, Inſcribã, quod Græca præpoſitio ſit ambiguæ naturæ.

Proximum ſuum.) τὸν πολίτην αὐτοῦ, id eſt, Ciuem ſuum. Quanquam alij codices habent, τὸν πλησίον, id eſt, proximum.

A minore uſq; ad maiorem.) ἀπὸ μικροῦ αὐτῶν ἕως μεγάλου αὐτῶν, id eſt, A paruo illorũ uſq; ad magnum illorum, conſentientibus & Hebræis.

Veterauit prius.) πεπαλαίωκε, id eſt, Antiquauit, ſiue fecit antiquum.

EX CAPITE NONO.

Habuit quidem & prius.) εἶχε μὲν οὖν, id eſt, Habuit quidem igitur. Et prius nomen eſt, & ad teſtamentum refertur. Nec eſt Græce prius, ſed primum.

Et ſanctũ ſeculare.) τό, τε ἅγιον κοσμικόν, id eſt, Sanctum mundanum, quod in eam partem admitterentur, etiam proſelyti ac gentes, id quod indicãt commentarij in hunc locum Chryſoſtomi ac Theophylacti.

Candelabra.) ἥ τε λυχνία. Et candelabrũ numero ſingulari. Nos lucernas uertimus, quod idem candelabrum multas ſuſtineat lucernas.

Quæ dicitur ſancta.) Sancta hoc loco pluralis eſt numeri, neutri generis, ἥτις λέγεται ἅγια, quæ dicitur ſiue dicuntur ſancta, ut reſpondeat ad hoc, quod mox ſequitur, ſancta ſan-

Excuſſa Auguſtini ſententia. ctorum. Torquetur admodum diuus Auguſtinus, in quæſtionibus ſuper Leuiticũ, quæſtione quinquageſima tertia, quem in ſenſum accipiendum ſit, ſanctum ſancti, putatq; dictum τὸ ἅγιον τοῦ ἁγίου, perinde quaſi plene dicas, τὸ πνεῦμα ἅγιον, τοῦ θεοῦ ἁγίου, id eſt, Spiritũ ſanctum ſancti dei, cum conſtet hanc conduplicationem iuxta idioma ſermonis Hebraici epitaſin habere ſanctimoniæ. Siquidem priorem partem duntaxat ſanctum appellat, alteram ut eximie ſanctam, ſanctum ſanctorum.

Poſt uelamentum autem ſecundum.) Secundum, referendum eſt ad uelamentum, non ad tabernaculum. Apud nos enim anceps eſt ſermo, apud Græcos nequaquam.

Thuribulum.) θυμιατήριον. Quod locum quoq; ſignificat, aut aram, in qua fit ſuffitus.

Super quæ erant.) ὑπεράνω δὲ αὐτῆς, id eſt, Supra illud autem, ſiue ſupra illam, ut referas ad arcam, atteſtantibus ſcholijs Græcanicis.

In priore quidem.) εἰς μὲν τὴν πρώτην. Cur non potius in primum quidem? cum præſertim Græcus interpres ita loquutus ſit, & grammatices ratio poſtulet. Similiter in eo quod ſequitur εἰς δὲ τὴν δευτέραν.

Sacrificiorum officia.) τὰς λατρείας. Explicuit interpres Græcam uocem, quam aliquoties uertit culturam, ſiue obſequium.

Quem offerret.) ὃ προσφέρει, id eſt, Quē offert. Nec eſt pro ignorãtia, ſed pro ignorantijs.

Parabola ſimilitudo. Quæ parabola.) Cur non potius ſimilitudo? Aut quid hic opus uoce Græca?

Temporis inſtantis.) εἰς τὸν καιρὸν τὸν ἐνεστηκότα, id eſt, In tempus quod inſtabat, hoc eſt, pro tempore tum præſente.

Iuxta quam.) καθ᾽ ὅν, id eſt, Iuxta quod, ſiue in quo, ut ſubaudias tempore.

In cibis & in potibus.) Interpres non potuit reddere Græci ſermonis gratiã, ἐπὶ βρώμασι καὶ πόμασι, niſi dixiſſet in eſculentis & poculentis.

Et iuſticijs.) δικαιώμασι, id eſt, Iuſtificationibus.

Impoſitis.) ἐπικείμενα, id eſt, Impoſita, refertur enim ad munera & hoſtias. Apud Græcos certa eſt lectio, Nec tam eſt impoſita quàm ſita. In his enim quæ commemorauit ſita eſt Iudaica religio.

Aſſiſtens.) παραγενόμενος, id eſt, Accedens. Alioqui parum apte cohæret, quod mox ſequitur, Introiuit in ſancta. Etenim qui poteſt introire, qui iam aſſiſtit?

Per amplius.) Duæ ſunt dictiones, διὰ τῆς μείζονος, Per id quod amplius, ſiue maius erat.

Non manufactum.) οὐ χειροποιήτου, Dictione compoſita.

Qui per ſpiritum ſanctum.) διὰ πνεύματος αἰωνίου, id eſt, Per ſpiritum æternũ. Et in hunc modum legit & interpretatur Chryſoſtomus.

Morte intercedente.) θανάτου γενομένου, id eſt, Morte facta. Quanquam interpres bene reddidit ſententiam.

Vbi enim

Vbi enim teſtamentum, mortem &c.) At diuus Hieronymus prodidit uocem, quàm interpretes uerterunt teſtamentũ, Hebræis magis ſonare pactum aut fœdus בְּרִית. Quod ſi uerum eſt, apparet & hãc epiſtolam ſcriptam ab eo, qui Hebraice neſcierit, id quod haud ita diſſimile ueri uidetur. Certe diuus Hieronymus conſtanter uertit pactum. Iam διαθήκη Græcis diſpoſitionem ſonat magis quàm teſtamentum. Et hebræis עֵדוּת à teſtibus dictũ eſt, quod pacta quæ rata uelimus eſſe, ſub teſtibus ſanciri ſoleant. Proinde Septuaginta uidentur hoc ſequuti, qui teſtamẽtum tranſtulerunt. Verum ſi quis uocem ſequi malit, quàm ſermonis uſum ac proprietatem, quicquid adhibitis agitur teſtibus, teſtamentum erit. Nec eſt confirmatum, ſed βεβαία, hoc eſt, ratum, ſiue firmum, ut ſubaudias eſt. *Teſtamentũ Hebræis pactum eſt.*

Lecto enim,) λαληθείσης γὰρ, id eſt, Dicto enim.

Mandato legis.) Græca ſecus habent, λαληθείσης γὰρ πάσης ἐντολῆς, κατὰ νόμον ὑπὸ μωϋσέως παντὶ τῷ λαῷ, id eſt, Cum enim omne mandatũ dictũ ſiue recitatũ eſſet iuxta legẽ à Moyſe toti populo. Et lana coccinea.) καὶ ἐρίου κοκκίνου, id eſt, Lana coccina, à cocco, quæ adhibetur tingendæ purpuræ.

Hic ſanguis teſtamenti.) Ad hæc alluſiſſe uidetur Chriſtus in cœna, Hic ſanguis noui teſtamenti, ſimili modo ſuum repræſentans ſacrificium.

Sine ſanguinis effuſione.) Græce compoſita dictio eſt, αἱματεκχυσίας. Et hic locus nonnihil ſapere uidetur Origenicum, ſi legas quæ ſequuntur, etſi quis craſſius interpretẽ. Proinde Chryſoſtomus rem trahit ad allegoriam. Synagoga terra erat, eccleſia cœlum. Illorum ſanctũm paulo ante uocauit mundanum, noſtra cœleſtia ſunt, cum ſimus ipſi cœleſtes.

Non enim in manufactis.) Græce eſt, In manufacta ſancta. &c. εἰς χειροποίητα ἅγια, & conſentiunt noſtri codices emendatiores.

Exemplaria uerorum.) Græce non eſt ὑποδείγματα, quemadmodum paulo ante, ſed ἀντίτυπα, ueluti reddentia ſimilitudinem uerorum. Neq; mihi uidentur abſurde dici exemplaria, uetera illa, quæ deliniabant ac uelut adumbrabant, euangelicam hiſtoriam. Certe nobis erant exemplaria, etiamſi deo nõ fuerunt. Qui ſcripſit hanc epiſtolam nihil intereſſe putauit, inter ὑπόδειγμα & ἀντίτυπον.

In conſummatione.) ἐπὶ συντελείᾳ, id eſt, Sub conſummationem, ſiue inſtante conſummatione. Nam eam uim habet aliquoties ea præpoſitio, ſi dandi caſui iungatur, ut captauit illum ἐπὶ θανάτῳ.

EX CAPITE DECIMO.

Non ipſam imaginem.) οὐκ αὐτὴν τὴν εἰκόνα. Ipſam poſuit pro ueram & expreſſam, quæ rem totam ut eſt, repræſentet. Vnde & Chriſtum imaginem dei uocat. At umbra nihil repræſentat præter extrema quædam corporis lineamenta, unde rudis illa priſcorum pictura cœpit.

Alioqui ceſſaſſent offerri.) Græcanica ſcholia admonent per interrogationem eſſe legendum, an non deſiſſent offerri? Interpres legiſſe uidetur, ἐπεὶ ἐπαύσαντο ἂν προσφερόμεναι. Pro nobis facit Theophylactus. Certe aut omittenda erat negatio, aut legendũ per interrogationem, quæ uim habet negandi. Cæterum hic eleganter interpres participiũ uertit in uerbum infinitiuum, ἐπαύσαντο προσφερόμεναι pro προσφέρεσθαι, quod aliâs quidem parum eleganter reliquit. *Interpres collaudatus.*

Sed in ipſis commemoratio.) Subaudiendum eſt, ſacrificijs ſiue hoſtijs, ſiue in ijſdem. Loquitur enim de iteratis.

Sacrificium & oblationem noluiſti.) Quiſquis hanc ſcripſit epiſtolam, minimum diſcrepat ab æditione ſeptuaginta in citandis ueteris inſtrumenti teſtimonijs, iuxta quos ita legimus, θυσίαν καὶ προσφορὰν οὐκ ἠθέλησας, σῶμα δὲ κατηρτίσω μοι, ὁλοκαυτώματα καὶ περὶ ἁμαρτίας οὐκ ἐζήτησας, τότε εἶπον, ἰδοὺ ἥκω, ἐν κεφαλίδι βιβλίου γέγραπται περὶ ἐμοῦ, τοῦ ποιῆσαι τὸ θέλημά σου. Vbi pro aures poſitum eſt corpus, atq; ita legit Auguſtinus, enarrans pſalmum triceſimum nonum. At diuus Hieronymus iuxta ueritatẽ Hebraicam tranſtulit hoc modo, Victima & oblatione non indiges, aures autem fodiſti mihi. Holocauſtum & pro peccato non petiſti, tunc dixi, ecce uenio. In uolumine libri ſcriptum eſt de me, ut facerem placitum tibi deus meus. Cæterum quod dicit, Aures autem perfodiſti mihi, indicat obedientiam fidei, quam deus iam requirebat à ſuis cultoribus, faſtiditis uictimis. *Corpus pro aures.*

Vt faciam deus.) Hoc referendum eſt ad illud quod præceſſit, Ecce uenio, ut faciam &c. annotantibus Græcorum ſcholijs, & liquet ex his quæ ſequuntur,

Tunc dixi, ecce uenio.) Vbi hæc uerba repetuntur dixit, eſt Græce τότε εἴρηκα. Mirum eſt autem, cur interpres Latinus mutauerit perſonam, cum referantur uerba ſuperius poſita. Et tamen ita ſcriptum fuiſſe in uetuſtiſſimo codice Paulino raſuræ ueſtigium indicat. Neq; ſecus legiſſe uidetur Chryſoſtomus, uel hoc argumento, quod quæſtionem mouet, de quo hoc dicatur. Nam ſi legiſſet, tunc dixi, hoc eſt, ſi ipſe diceret de ſe, non conueniebat interrogare, de quo hoc diceretur. Poſt hæc conſului Græcum codicem, & repperi εἴρηκεν, id eſt, dixit, in poſteriore loco, quum apud Theophylactum eſſet εἶπον, id eſt dixi: Variãt & Latini codices. Vt ſequens ſtatuat.) τὸ δεύτερον, id eſt, Secundum, ſiue poſterius.

Sacerdos præſto eſt cotidie.) ἱερεὺς ἕστηκεν, id eſt, Sacerdos ſtat, ut uerbũ uerbo reddam. Nec eſt quod nos offendat temporis ratio, cum in huiuſmodi uerbis præteritũ uſurpetur pro præſenti. Hoc admonui, quod animaduerterim quoſdam fruſtra offendi, in quibus eſt

Faber. Stapulenſis noſter. Alioqui ſi legas ſtabat, parum congruet quod mox conſequitur, Quæ non poſſunt auferre peccata. Quanquam Græce eſt, οὐδέποτε δύνανται, id eſt, Nunq̃ poſſunt. atq; ita ſcriptum comperi in exemplari Paulino, atq; item in Conſtantienſi.

Pro peccatis offerens hoſtiam.) προσενέγκας θυσίαν. Participium eſt præteriti temporis, quamobrem mutato genere, uertere poterat, oblata hoſtia.

Sanctificatos.) τοὺς ἁγιαζομένους, id eſt, Eos qui ſanctificantur.

Dabo leges.) διδοὺς νόμους id eſt, Dans leges. Codex Donatiani habebat dãdo pro dabo, conſentiebat Conſtantienſis.

Deeſt nobis. Et peccatorum.) Deeſt Latinis, ὕστερον λέγει, id eſt, Poſtea dicit.

In introitu.) Valla caſtigat, in introitum, quaſi nos confidamus futurum, ut introeamus ſancta. Et eſt quidẽ Græcus ſermo anceps, εἰς τὴν εἴσοδον. Verum non uideo cur non recte poſſit accipi, nos habere fiduciam in introitu, quo Chriſtus pontifex pro nobis ingreſſus eſt ſancta. Etiamſi diuerſa lectio mihi non improbatur, & magis quadrat ad ea quæ ſequuntur, Accedamus cum uero &c.

Initiauit.) ἐνεκαίνισεν, id eſt, Innouauit, ſiue dedicauit, unde encænia.

Viam nouam.) ὁδὸν πρόσφατον, id eſt, Viam recentem.

Accedamus.) προσερχόμεθα, id eſt, Accedimus. Etiamſi hic Græcorum exemplaria uariãt.

πληροφορία Et in plenitudine eſt, ἐν πληροφορίᾳ, de quo ſæpe iam admonuimus. Ac de certitudine fiduciæ, interpretantur Græcorum commentarij, qui Chryſoſtomo inſcribuntur.

Confeſſionem indeclinabilem.) ἀκλινῆ, id eſt, Non uacillantem, neq; huc & illuc nutan-

παροξυσμός. tem, hoc eſt, firmam & immotam. Alioqui indeclinabile dicitur, quod uitari non poſſit.

In prouocationem charitatis.) εἰς παροξυσμόν. Quod Lucas in actis accipit pro excandeſcentia in malam partem, hic in bonam uſurpauit pro extimulatione.

Collectionẽ noſtram.) ἐπισυναγωγήν, id eſt, Aggregationẽ, quaſi poſtea acceſſerint, aut acceſſuri ſint. Quanto uideritis.) ὅσῳ βλέπετε, id eſt, Quanto uidetis.

Terribilis autem.) Melius erat, ſed terribilis. Quanquam idem ſignificant hæ coniunctiones, tamen nonnihil refert aliquando, quam quo loco ponas.

Et ignis æmulatio.) ζῆλος, igni ueluti ſenſum tribuit. Nã zelũ appellat impetũ ulciſcẽdi.

Locus olim ſuſpectus. Qui conſumpturus eſt.) ἐσθίειν μέλλοντος, id eſt, Qui comeſurus eſt, ſiue deuoraturus. Et hic locus pal ;m adimit ſpem Chriſtianis relapſis in peccatum, niſi commode interpretemur iuxta rationem, quam ſuperius indicauimus ex Chryſoſtomi ſententia, atq; etiã Theophylacti, non poſſe repeti baptiſmum, qui Chriſti mortem repreſentat. Teſtatur nominatim Theophylactus, hunc Pauli ſermonem à nonnullis eò fuiſſe deprauatum, ut interpretarentur, non dari locum ueniæ, à baptiſmo reuolutis in uitia. Quoniam autem ea quæ ſequuntur, Sed terribilis expectatio iudicij, uidetur pugnare cum hac interpretatione (Nam alioqui dixiſſet, ſed ſequitur pœnitentia) poſſet & ſic explicari, ut Paulus ὑπερβολῇ utatur, quo magis deterreat eos à peccando. Similia ſunt in epiſtola Ioannis. Aut ut intelligamus de ijs qui deficiunt à lege Chriſti, quos aduerſarios uocat.

Irritam quis faciens.) ἀθετήσας τις νόμον, id eſt, Aliquis qui irritam fecit legem.

Mereri ſupplicia.) ἀξιωθήσεται, id eſt, Merebitur, ſeu dignus habebitur.

Immundũ

Immundum duxerit.) κοινὸν, id eſt, Commune. Sic enim uocant Iudæi, quod eſt propha- κοινὸν.
num & abominandum. Porrò duxerit, poſitum eſt pro exiſtimarit, aut habuerit.

Mihi uindictam.) Græce eſt, uindicta nominandi caſu, ἐμοὶ ἐκδίκησις, ut & ante admonuimus. Perinde ualet ac ſi dicas, mea eſt uindicta, & meum eſt ulciſci, non ueſtrum. *Mihi uindicta.*

Et ego retribuam.) Et, redundat, conſentiente Conſtantienſi.

Quia iudicabit.) Quia, non eſt apud Græcos. Cæterum illud, in altero quidem opprobrijs, dilucidius uerti poterat, per tum & tum, aut partim & partim, aut non modo & non ſolum. Partim quidem dum & probris & preſſuris affecti, ſpectaculo fuiſtis omnibus, partim dum conſortes ita conuerſantium facti eſtis. Vt ſit ſenſus, illos duplici nomine laudari, qui non ſolum ipſi perſequutionē ob Chriſti fidē ſuſtinuerint, uerū & alijs hæc patientibus adfuerint & cōmunicarint. Porrò quod Laurentius arbitratur, ex hoc potiſſimū uerbulo doceri poſſe, hāc epiſtolam eſſe Pauli, quod de uinculis ſuis meminerit, friuolū eſt, ne dicā ridiculū. quaſi non omnes fermè apoſtolorū ſucceſſores & adiutores in uinculis fuerint. *Argumentum Laurentij.*

Spectaculū facti.) θεατριζόμενοι. Theatron Græcis ſpectaculum. Vnde qui in theatrum producuntur, ut omnibus ſint ſpectaculo, θεατρίζεσθαι dicuntur.

Nam & uinctis.) Græce eſt, τοῖς δεσμοῖς μου, id eſt, Vinculis meis, interpres legiſſe uidetur δεσμίοις. Theophylactus legit δεσμοῖς μου. Vtraque lectio ſanam habet ſententiam.

Cognoſcentes uos.) Græci ſic legunt, γινώσκοντες ἔχειν ἐν ἑαυτοῖς κρείττονα ὕπαρξιν ἐν οὐρανοῖς καὶ μένουσαν, id eſt, Cognoſcentes uos habere in uobiſmetipſis meliorem ſubſtantiam in cœlis & manentem. Quidam codices pro ἐν ἑαυτοῖς habēt, ἐν οὐρανοῖς, id eſt, In cœlis. Quidam habebant ad hunc modū, ἔχειν ἑαυτοῖς κρείττονα ὕπαρξιν ἐν οὐρανοῖς, id eſt, habere uobiſipſis meliorem ſubſtantiam in cœlis,

Nolite itaque amittere.) μὴ ἀποβάλητε οὖν, id eſt, Ne abijciatis igitur.

Patientia enim uobis neceſſe.) ὑπομονῆς γὰρ ἔχετε χρείαν. Quod non ſimpliciter ſonat patientiam, qua toleramus mala, ſed patientem expectationem, cum ſpe præmij duramus in malis, & nos rebus melioribus ſeruamus. *ὑπομονή.*

Adhuc enim modicum aliquantulum.) ἔτι γὰρ μικρὸν, ὅσον, ὅσον. Quod ita uertere poterat: Adhuc enim perpuſillum, aut perquàm exiguum tempus, Nam Græci ſermonis conduplicatio, epitaſin habet breuitatis temporis, idque iuxta proprietatem Hebræi ſermonis, qui cōgeminatione uerbi eiuſdem uehementiam explicant. Quod genus eſt illud Hieremiæ, Ficus bonas bonas, & ficus malas malas. Rurſum illud eiuſdem, templum domini, templum domini. Itidem Eſaias capite decimo, Adhuc enim paululum, modicumque, & conſummabitur indignatio mea. *ὅσον, ὅσον.* Ex fide uiuit.) ζήσεται, id eſt, Viuet, ſiue uicturus eſt.

Quia ſi.) Antiqui codices habent, quod ſi. Græci, καὶ ἐὰν, id eſt, Et ſi.

Non placebit animæ meæ.) οὐκ εὐδοκεῖ ἡ ψυχή μου ἐν αὐτῷ, id eſt, Non complacitum eſt animæ meæ in illo. Quanquam diuus Hieronymus exiſtimat, ea legendum, ut referatur ad uiſionem, non ad hominem. præcedit enim in Habacuc, unde hic deſumptus eſt locus, Scribe uiſionem &c. Atque illud ſi ſubtraxerit ſe, refert ad Chriſtum tardantem, nō ad hominem deſperantem. De quo cui cordi fuerit copioſius edoceri, legat huius enarrationem in ſecundum caput Habacuc. *Noua Hieronymi interpretatio.*

Subtractionis filij.) Filij non reperio in Græcis codicibus, ac ne in Paulino quidē exemplari, niſi quod aliquis recentiore manu in ſpacio uerſus dirimente aſſcripſerat, filij. Suffragabatur nobis hic uetuſtiſſimus codex Conſtantienſis. Porrò ita dixit non ſumus ſubtractionis, quaſi diceret, non ſumus ſubtractores, hoc eſt, qui refugiunt ac detrectant obedire, ſed ſumus fidei, hoc eſt, fideles, quaſi dicas ſumus dei. Nec eſt ſimus, ſed ſumus, ἐσμὲν, modo indicandi, non imperandi.

EX CAPITE VNDECIMO.

Sperandarū ſubſtantia.) ἐλπιζομένων ὑπόστασις. i. Quæ ſperantur, ut ſperandarū nomen ſit gerundiuum nō participiū. ὑπόστασιν dixit, certitudinē, & id cui aliquid innititur ac fulcit. Auguſtinus enarrans caput euangelij ſecundū Ioannē xiiij. ſic adducit, Eſt autē fides ſperantium ſubſtātia, ut ἐλπιζομένων accipiatur actiue, quū ſit uerbū mediū, quaſi fides ſit quo nitantur credētes. Hic quidam argutantur circa hanc definitionē, ut ipſi uocāt, cū encomiū fidei potius ſit quàm definitio

 dialectica.

Definitio fidei. dialectica. Tametſi Hieronymus ac Theophylactus eam appellant definitionem, quod ſpeciem aliquam habet definitionis, qua rei naturã explicant dialectici. Siquidem hoc exordiolo ingreditur fidei laudationem, mox & exemplis oſtendens, quantã uim habeat fides. Niſi forte putant eſſe finitionem, ubicunq; legerint eſt. Veluti ſi dicam, literæ ſunt in rebus aduerſis ſolatium, in ſecundis ornamentum, hanc eruditionis laudatiunculam exiſtiment ad definitionum leges exigendam. Et ſunt qui ſubmota hac definitione, ceu nimium apoſtolica, parumq; magiſtrali, ſubijciũt aliã ſophiſticam, & Ariſtotelis redolentem dialecticã, uidelicet hanc, Fides eſt uoluntaria certitudo abſentium, infra ſciẽtiam & ſupra opinionem cõſtituta. Deblaterat & alia fermè huius generis uulgatiſſimũ gloſſema in caput de ſumma trinitate & fide catholica. Quorũ eſt illud, Symbolũ dicitur à ſyn, quod eſt ſimul & bolus morſus quod ſinguli apoſtolorũ attulerint morſellũ ſuum. Illud adijciã, hoc loco fidem nõ
Fides pro fiducia. uſurpari proprie pro ea, qua credimus credẽda, ſed qua ſperamus, hoc eſt, ipſa fiducia. Gloſſema quoddam uetuſtum indicat hoc dictum per ſynecdochen, quum fides ſit & præteritorum & præſentium & futurorum.

Argumentum.) ἔλεγχος, id eſt, indicium. nam id hoc loco ſignificat argumentum. Interpres Chryſoſtomi uertit conuictio. Etiamſi in libris uulgatis ubiq; deprauatum eſt coniunctio. Eam uocẽ quum toties repetat, nullus tamen animaduertit mendum ne in poſtrema quidem æditione. Certe ſenſus ipſe monere poterat lectorem huius rei. Etenim quum ait, Coniunctio quippe eſt in rebus admodum manifeſtis, perſpicuum eſt hic non congruere coniunctionem.

Non apparentium.) Græce eſt, οὐ βλεπομένων, id eſt, Quæ nõ uidentur. Nec eſt ſenes, ſed ſeniores, πρεσβύτεροι. Et ἐμαρτυρήθησαν, quod hic uertit teſtimonium conſequuti ſunt, transferre poterat, Teſtimonio probati ſunt, ſiue teſtimonium emeruerunt.

Ex inuiſibilibus uiſibilia.) εἰς τὸ μὴ ἐκ φαινομένων τὰ βλεπόμενα γεγονέναι, id eſt, Vt ex his, quæ non apparent, ea quæ uidentur fierent.

Plurimam hoſtiam.) πλείονα θυσίαν, id eſt, Copioſiorem hoſtiam, ſiue plus hoſtiarum. Interpres ne diceret plurem hoſtiam, comparatiuum mutauit in ſuperlatiuum.

Eſſe iuſtus.) Græce dixit magis quàm Latine, ἐμαρτυρήθη εἶναι δίκαιος, Teſtimonio dictus eſt eſſe iuſtus, ſiue teſtimonium meruit quod eſſet iuſtus.

Muneribus eius.) De muneribus eſt Græce, ἐπὶ τοῖς δώροις, id eſt, De donarijs.

Deo additur. Sine fide autem impoſſibile eſt placere deo.) Deo, hoc loco non repetitur apud Græcos, quos ego uiderim, ſed ſubauditur ex ſuperioribus. Certe nec apud Chryſoſtomum Græcũ nec apud Theophylactum additur.

Metuens.) εὐλαβηθείς, id eſt, Cauens, ſiue ueritus.

Fide qui uocatur Abraham.) πίστει καλούμενος ἀβραάμ. Interpres non reſpexit ad uerbum
Duplex ſenſus. præteriti temporis, obediuit. Itaq; uertendum erat, Fide uocatus Abraham obediuit: aut, fide cum uocaretur Abraham obediuit, ut fide, pertineat ad uerbum obediuit. Sed rectius ad utrunq; accommodatur. Vocatus Abraham per fidem, & obediuit per fidem. Siquidẽ fide promeruit, ut illi nomen augeretur. Non enim illi prius auctum eſt, quàm de eo dictũ eſt, Credidit Abraham deo, & reputatum eſt illi ad iuſtitiam. Theophylactus ſic interpretatur, ut uocatus non faciat ad nominis appellationem, ſed ad iuſſum dei, bis enim uocatus eſt à deo, cum iuberetur relinquere natalem terram. Rurſum cum uocaretur in montẽ, immolaturus filium. Ac iuxta hunc ſenſum ordinandus eſt ſermo, Abraham cum uocarẽ à deo, per fidem obediuit.

In locũ exire.) Et hoc Græce, obediuit exire, poterat Latine, obediuit ſiue paruit exiens, ſiue ut exiret.

In caſulis.) ἐν σκηναῖς, id eſt, In tentorijs. !

Sara ſterilis.) Epitheton ſterilis, non inuenio in Græcis, licet aſſcriptum ſit in uetuſtiſſimis noſtris codicibus. Ex Chryſoſtomi & Theophylacti enarratione parum liquet, an interpres addiderit de ſuo, an hinc ſumpſerit.

In conceptione ſeminis.) εἰς καταβολὴν σπέρματος. Interpres probe & uerecunde reddidit ſententiam Græci ſermonis. Imbecillitas enim corporis obſtat, quo minus ſemen ſubſidat & adhæreſcat in matrice, propter imminutam attrahendi ac retinendi uim. Nam illud

καταβολὴν aliquoties uertit fundationem. Proinde Chryſoſtomus uim uerbi explanãs, exponit, Ad ſuſcipiendum ſemen ac retinendum. Demiror autẽ cur Faber maluerit pro conceptione ſucceſſionem, niſi quod uerecundius etiam quàm interpres ſtuduit efferre. aut, quod magis ſuſpicor, librariorum incuria, pro ſuſceptione mutatum eſt ſucceſſione. Theophylactus indicat quoſdam eſſe in hac ſententia, ut putent & fœminis ineſſe ſemen, & ad id, hunc locum poſſe accommodari. *Faber.*

Etiam præter tempus ætatis.) Græce ſic eſt, καὶ παρὰ καιρὸν ἡλικίας ἔτεκεν, id eſt, Et præter tempeſtiuitatem ætatis peperit. hoc eſt, aliena ætate.

Orti ſunt.) ἐγεννήθησαν, id eſt, Nati ſunt, ſiue geniti.

Et hoc emortuo.) καὶ ταῦτα νενεκρωμένου. Ne quis putet Abraham iam uita defunctum genuiſſe filios. Sic enim uertit quidam, Ex uno nati ſunt, & ipſo cum mortuus eſſet. Imò Græcus ſermo ſignificat illũ iam effœto defectoq; fuiſſe corpore, ſicut & in epiſtola ad Rhomanos dixit mortificationẽ uuluæ & corporis. Deinde καὶ ταῦτα, ex cõſuetudine Græci ſermonis facit ad epitaſim, quod Latini reddere ſolent, idq;, atq; id, & quidẽ, alijsq; ſimilibus modis. Vt ne Laurentium quidem oportuerit admodum offendi numero pronominis. *Faber. Valla.*

Propter quod ab uno orti ſunt.) διὸ καὶ ἀφ᾽ ἑνὸς ἐγεννήθησαν, καὶ ταῦτα νενεκρωμένου, id eſt, Propter quod ab uno nati ſunt, ſiue ex uno, idq; emortuo, ſiue, eoq; emortuo.

Aſpicientes.) Cum mutarit genus paulo ante, ut temporis ſeruaret rationem, cur nõ idẽ facit in hoc participio? Nam dicere poterat, non acceptis, ſed eminus, ſiue procul conſpectis & ſalutatis, & confeſſi.

Et ſalutantes.) Ante hæc uerba inuenio in Græcis codicibus, καὶ πεισθέντες, id eſt, Perſuaſi.

Et ſiquidem illius meminiſſent.) καὶ εἰ μὲν ἐκείνης ἐμνημόνευον, ἀφ᾽ ἧς ἐξῆλθον, εἶχον ἂν καιρὸν ἀνακάμψαι, id eſt, Et ſiquidẽ illius meminiſſent, unde fuerãt profecti, habuiſſent tempus reuertendi. Nec enim aſſentior hac quidẽ in parte Laurentio Vallæ, qui putauit in hunc uertendum fuiſſe modum. Et ſiquidem illius recordarentur, ex qua exierant, haberent tempus reuertẽdi, ueluti de præſenti loquatur, non de præterito. Atqui id longe ſecus eſt. Loquitur enim de Abrahã ac ſimilibus, quibus liberũ erat in patriam redire, ſi patriæ deſiderium eos tenuiſſet. Cæterũ Laurentium offendit uerbum præſentis temporis, quod mox ſequitur. Nũc autem meliorẽ appetunt. Quaſi uero noua ſit huiuſmodi temporis hypallage. Quid quod ut ſequitur ita præceſſit etiam uerbũ præſentis temporis, ἐμφανίζουσιν ὅτι. Certe quod paulo inferius ſubijcitur, Non confunditur deus, uocari deus illorũ, non poteſt niſi ad patriarchas accommodari. Dicitur enim deus Abraham, deus Iſaac, deus Iacob. Iam num Latine dici poſſit, Erubeſcit uocari bonus, quemadmodum dicimus, cupit uideri bonus, uiderit Laurentius, qui hoc negat, cum nihil obſiſtat, quo minus ita loquamur. *Deeſt nobis. Hypallage temporis.*

In quo ſuſceperat.) ὁ τὰς ἐπαγγελίας ἀναδεξάμενος, id eſt, Qui promiſſiones acceperat.

Arbitrans.) λογισάμενος, id eſt, Perpendẽs, etiamſi participium præteriti temporis eſt.

In parabolam accepit.) ἐν παραβολῇ ἐκομίσατο, id eſt, In ſimilitudine adduxit, hoc eſt, In typo Chriſti immolandi. Siquidẽ illũ referendũ eſt ad Iſaac, quem uiuum reduxit domum.

Et adorauit faſtigiũ uirgæ illius.) Hieronymus in quæſtionibus Hebraicis notat interpretes Septuaginta, qui perperam tranſtulerint, adorauit contra ſummitatem uirgæ eius, cum apud Hebræos habeatur, & adorauit ad caput lectuli. Quod ſi uerum eſt, quid faciemus autori quiſquis eſt huius epiſtolæ? aut qui patrocinabimur Hieronymo? Porrò cum Hieronymus fateatur Græcam uocem eſſe ancipitem, quur alterũ ſenſum aſſeuerat eſſe falſum, alterum adeo mordicus tenet, ut interpretãs adiecerit etiam aliquid de ſuo? adorauit, inquiens, dominum conuerſus ad lectuli caput. Intantum eo tempore abhorrebant ab adorandis ullis rebus creatis, ſoli deo hoc honoris ſeruantes: cum hodie repertum ſit ex ſupernaturali philoſophia, ligneam ſtatuam, eadem adoratione adorari, qua adoratur æterna trias. Neq; quiſquam eſt, cuius aures hic offendat ſermo: cum undiq; tam multa producantur offenſiua piarum aurium. Cæterum quum locis aliquot in ſacris uoluminibus legamus adoratos reges, quid erat periculi ſi pater adoraſſet filium principem? Vt Reg. ij. cap. ix. Et Reg. iij. cap. i. Adoratur Solomon, etiam à Dauid patre ut uidetur. Quidã ſic elabitur quaſi adorauerit non uirgã Ioſeph, ſed regnum Chriſti, quod intelligebat eo ſceptro ſignari. Auguſtinus aperit aliam rimam, ut pro αὐτῆς legamus αὑτῆς, iiſdem quidem literis, ſed mutato *Annotatio Hieronymi pugnat cum hac epiſtola.*

ſpiritu,

ſpiritu, ſiue addita litera ἑαυτοῦ, ut intelligamus ſenē innixū baculo ſuo adoraſſe dominū. Illud diſſimulandum non eſt in Græcis, non eſſe adorauit ſummum uirgæ, ſed ad ſummū. Cum noſter interpres præpoſitionem, uelut ocioſam reliquerit. Si quidem hoc adorare uidemur, ad quod prono corpore nos inclinamus.

De profectione.) περὶ τῆς ἐξόδου, id eſt, De exitu.

Fide Moſes grandis factus, negauit ſe eſſe filium &c.) Ante hunc locum additum erat in codice Donatiani, ſed manu recentiore: Fide Moſes grandis factus, occidit Aegyptium conſiderans dolorem fratrum ſuorum.

Temporalis peccati.) ἢ πρόσκαιρον ἔχειν ἁμαρτίας ἀπόλαυσιν, id eſt, Quàm temporariam habere peccati fruitionem.

Theſauro Aegyptiorū.) τῶν ἐν αἰγύπτῳ θησαυρῶν, id eſt, Theſauris qui erant in Aegypto.

Aſpiciebat.) ἀπέβλεπεν. i. Reſpiciebat, ſiue ſpectabat, aut rationē habebat retributionis.

Animoſitatem regis.) τὸν θυμὸν, id eſt, Iracundiam, ſiue ferociam.

Tanquam uidens.) ὡς ὁρῶν. Melius erat, perinde quaſi uideret.

Primitiua.) πρωτότοκα, id eſt, Primogenita.

Quod experti.) ἧς πεῖραν λαβόντες, id eſt, Cuius nempe maris, experimentū cum cepiſſent Aegyptij. Circuitu dierum ſeptem.) κυκλωθέντα ἐπὶ ἑπτὰ ἡμέρας, id eſt, Circundati. Nec alioqui mea ſententia ſatis expreſſit ſententiam. Non enim ſentit obſidione ſeptem dierum muros euictos, ſed poſteaꝗ ſingulis diebus leuitæ portātes arcam circumiſſent ciuitatem, ſeptimo die ad clangorem tubarum muri corruerunt.

Excipiens exploratores.) Et hoc participium præteriti temporis eſt, δεξαμένη, exceptis exploratoribus.

Quid adhuc dicam.) λέγω, id eſt, Dico.

Locus notatus olim de Iephthe.

Iephthe.) Quod Græci ſcribunt Hiephthae, tetraſyllabum Ἰεφθάε. Notatus eſt à nōnullis & hic epiſtolæ locus, ut admonet Chryſoſtomus, quod Iepte meretricis filium, & filiæ immerentis interfectorem, in ſanctorum Catalogo recenſeat, item Barachi & Samſonem.

Impetum ignis.) δύναμιν, id eſt, Vim.

στόμα à τέμνω.

Aciem gladij.) στόμα, id eſt, Os gladij, ſiue στόματα numero multitudinis, quod tamen Græci pro acie ponunt, quod ea parte mordeat. Quanquam ſunt apud Græcos, qui στόμα quoꝗ dictum putant à τέμνω, id eſt, incido, quod ore incidamus, & comminuamus cibū. Vnde & δίστομος dicitur gladius utrinꝗ incidens.

Conualuerunt de infirmitate.) ἐνεδυναμώθησαν ἀπὸ ἀσθενείας, id eſt, Potentes redditi ſunt ex imbecillitate, ne quis ſomniet eos reualuiſſe à morbo. Chryſoſtomus interpretatur de reuerſis ab exilio Babylonico, in quo cum fuiſſent deiecti ac mortuis aſſimiles, poſtea reſtituti ſunt priſtino uigori. Theophylactus attingens & hanc interpretationem, admiſcet de Ezechia, qui à morbo reualuit. Poſteriorem ſequitur Thomas.

Caſtra uerterunt exterorum.) παρεμβολὰς ἔκλιναν, id eſt, Incurſiones ſiue impreſſiones in fugam uerterunt, & inclinarunt. Dicitur enim inclinata acies, cum parat fugam, & cedit in bello. Nec male uertit interpres, ſi quis modo ſentiat, quid hoc loco ſit uertere, hoc eſt, ad fugam impellere. Demiror autem cur Stapulenſis maluerit euertere quàm uertere. Nā uertere multo erat aptius. Certe euertere, non uideo, quo pacto tolerari poſſit hoc ſanè loco. Iā aliquanto inferius mulieres, Græce eſt γυναῖκες, quæ uox & ſexum ſignificat & uxorem. At hoc loco mortuos, de liberis accipiendum eſt. *Faber.*

Diſtenti ſunt.) ἐτυμπανίσθησαν. Quod à corio ſumptū eſt, in tympano diſtento. Quanꝗ Græcanica ſcholia interpretantur de his qui fuſtibus contuſi perierunt. Cæditur enim crebris ictibus tympanum.

Secti ſunt.) Quod Hieronymus alicubi uertit, Serrati ſunt, ut accommodet ad ſupplicium Eſaiæ.

Tentati ſunt.) Neſcio quo caſu acciderit, ut nec apud Chryſoſtomum nec apud Theophylactū ulla fiat mētio huius particulæ Tentati ſunt, præſertim cum ſit dilutior utriſꝗ quibus miſcet̄. Præcedit enim diſſecti ſunt, et ſequit̄, occiſione gladij occubuerūt. Mihi uidetur adiectitia. Suſpicor enim eruditulum aliquem pro ἐπρίσθησαν, mutare uoluiſſe ἐπειράσθησαν atꝗ ita uocem utranꝗ relatam in contextum, cū altera eſſet aſſcripta in ſpatio marginis.

In melotis.)

In melotis.) ἐν μηλωταῖς, id eſt, Pellibus ouillis. Sicut λεοντῆ dicitur exuuium leonis. Equidem non poſſum ridere uirum alioqui magnum Thomam Aquinatem, tamen miſeret me, ac pudet, illius nomine tam fœdi lapſus, etiamſi fateor hæc non omnino proprie pertinere ad fidem, nec eſſe periculum ut Hæreticus iudicetur, qui conſimiliter fuerit hallucinatus: Verum illud periculũ eſt, ne qui bonas didicere literas cum hæc legunt, ex his metiantur cætera, ut eſt hominum ingenium: Melota, inquit, eſt ueſtis facta de pilis camelorum, ut quidam dicunt. Vel melius, quod taxus habet pellem hirſutam, de qua fit ueſtis quæ dicitur melota. Iam quanto inſulſius, imò impudentius, delirat ſuper hac uoce quiſquis fuit autor operis omnium indoctiſſimi, quod uocant Catholicon. Hic triumphum agant, ſcilicet qui apoſtolicæ ſimplicitatis prætextu ſuæ patrocinantur inſcitiæ. Huiuſmodi ſanè uel ipſos ſuperant apoſtolos. Neq; enim quiſquam illorũ tam inſcius uocum aut rerũ fuit, ut ex oue faceret camelum, aut aliud nouum animal arbori cognomine. Quanq; ego uix adduci poſſum, ut credam hæc ab Aquinate ſcripta, primũ Italo, deinde tam cæteris in rebus uigilanti. Et haud ſcio an bona pars huius erroris interpreti ſit imputanda, qui è duabus Græcis uocibus, alteram tranſtulerit, alterã reliquerit. Si quidem in pellibus caprinis Græce eſt αἰγείοις. At cur fugit ad eundem modum circumloqui μηλωταῖς in pellibus ouillis? Niſi quod ſuo more horruit bis dicere pellibus, Quanquam μηλωτὴ non tam pellem ouis ſignificat quàm exuuium, hoc eſt, pellem corpori detractam unà cum lana.

Melote
Thomæ lapſus miſerandus, ſi modo is ſcripſerit.
Catholicon.

Egentes.) ὑστερούμενοι. i. Deſtituti rebus neceſſarijs. Quanquã interpres bene reddidit.

Teſtimonio fidei probati.) μαρτυρηθέντες διὰ τῆς πίστεως, id eſt, Teſtimonio cõprobati ſunt per fidem.

Prouidente.) Et hoc participium eſt præteriti temporis apud Græcos, προβλεψαμένου, id eſt, Quod deus melius quiddam de nobis proſpexerat.

EX CAPITE DVODECIMO.

IMpoſitam nubem.) περικείμενον, id eſt, Circumpoſitam, ſiue circundatam, & undiq; cingentem nos. Nubem autem uocat ingentem multitudinem ac turbam teſtium.

Nubes pro multitudine.

Pondus.) ὄγκον, id eſt, Onus, ſiue ſarcina.

Circũſtans nos.) Nos, non eſt in Græcis codicibus, & eſt εὐπερίστατον, id eſt, quod facile circumſiſtat, & hæreat atq; amplectatur, quaſi nolens abijci. Proinde nos uertimus, tenaciter inhærente peccato. Iam an ſatis quadret Aquinatis interpretatio, qui circumſtans peccatum exponit occaſionem peccandi, alijs diſcutiendum relinquo.

Thomas.

Autorem & conſummatorem.) ἀρχηγὸν καὶ τελειωτήν. Non explicuit interpres uim & feſtiuitatem Græci ſermonis, qui cõſtat ex contrarijs inter ſe uocibus, quarum prior compoſita eſt ex principio, poſterior deducta à fine. Perinde quaſi dicas inceptorem & finitorem, ut idem Chriſtus ſit autor initij ſimul ac finis.

Confuſione contempta.) Confuſionem ſuo more probrum atque ignominiam uocat, cum Græce ſit αἰσχύνη.

Atq; in dextera.) Græce eſt, Et in dextra throni dei, ἐν δεξιᾷ τε τοῦ θρόνου τοῦ θεοῦ.

Sedet.) ἐκάθισεν, id eſt, Sedit, ſiue conſedit. Quanquam, ut dixi, in his præteritum pro præſenti uſurpatur.

Conſolationis.) παρακλήσεως. Hic ſanè magis quadrabat adhortationis. Imò utrunq; bene habet. Etiamſi Theophylactus interpretatur de exhortatione.

Tanquam filijs loquitur dicens.) Dicens apud Græcos non eſt.

Neq; fatigeris.) ἐκλύου, id eſt, Deficias, ſiue defatigeris.

Flagellat autẽ omnẽ filiũ.) μαστιγοῖ. Quod Hieronymus in Oſee uertit, caſtigat, quæ uox mutata literula uidetur à Græca deducta fuiſſe. Nam flagris cædi apud Romanos ſeruilius eſt. Cæterũ illud recipit poſitum eſt pro eo quod eſt approbat, & non abdicat ac reijcit.

Caſtigo μαστιγῶ

In diſciplina perſeuerate.) Græcus codex ſecus habet. εἰ παιδείαν ὑπομένετε, id eſt, Si caſtigationem ſuſtinetis, conſentientibus & interpretibus Græcis. Nam paulo ante quod erat παιδεύει, uertit caſtigat, & ab eo deductum παιδείαν, uertit diſciplinã, quẽ ſecuti quidam, diſciplinam uocant caſtigationem, non ſatis approbante Valla. Quanq; diſciplinam reperire licet apud probos autores, præcipueq; Suetonium, pro ſeueriore inſtitutione, gubernatio-

παιδεία.

neq;, cuiuſ

neq́;,cuiuſmodi ſolet adhiberi primis annis. Auguſtinus enarrans pſalmum centeſimum decimumoctauum,Diſciplinam interpretatur,cum quis moleſtijs eruditur. Cæterũ quod Græce eſt προσφέρεται,& interpres reddidit offert ſe, Auguſtinus libro de tempore barbarico,capite ſexto,legit,Sicut filios uos aggrèditur deus.Hoc enim agit Paulus,ne horreſcant manum caſtigantis dei,non enim,inquit, admouet uobis manũ, ut hoſtis hoſti,ſed ut pater filijs,emendaturus,non perditurus.

Ergo adulteri.) Opinor interpretem uertiſſe,adulterini,pro ſpurijs & illegitimis.Quos Græci ſimulq́; Latini uocant νόθους,quo uerbo uſus eſt Paulus.

Eruditores habuimus.) παιδευτὰς,ab eodem uerbo παιδεύειν,quod ſignificat ueluti puerum inſtituere,quod plagis & obiurgatione nonnunquam opus ſit.

In tempore paucorum dierum.) πρὸς ὀλίγας ἡμέρας,id eſt,Ad paucos dies.

Secundum uoluntatem ſuam.) κατὰ τὸ δοκοῦν αὐτοῖς,id eſt,Vt ipſis uidebatur,hoc eſt,ſuo arbitratu.Nonnunquam & præter meritum.

In recipiendo.) εἰς τὸ μεταλαβεῖν,id eſt,Vt participes fiamus.

Pacatiſſimum.) εἰρηνικὸν,id eſt,Pacificum,ſiue pacatum.

Vt ne quis claudicãs erret.) ἵνα μὴ τὸ χωλὸν ἐκτραπῇ,id eſt, Ne id quod claudum aberret, hoc eſt,ne claudicatio abducat à uia, præſertim cum ſit anguſta.Certis igitur & non uacillantibus paſſibus opus eſt in hac.

Et greſſus rectos facite.) τροχιάς,Quod ut indicat Theophylactus aut ueſtigium eſt rotæ currus humi impreſſum,aut ipſa terra currentium pedibus conculcata.

Contemplantes.) ἐπισκοποῦντες,id eſt,Conſiderãtes, & curam agentes. Tranſlatum ab exercitu longum faciente iter. Nam hic aliquot uiris cura delegari ſolet proſpiciendi ne deſit commeatus.

Ne quis deſit gratiæ dei.) μή τις ὑστερῶν ἀπὸ τῆς χάριτος,id eſt,Ne quis ſit deficiens, aut deſtitutus à gratia dei,hoc eſt,qui non poſſit aſſequi,uelut in uia ſunt qui deficiant

Impediat.) ἐνοχλῇ,id eſt,Obſtet,ſiue obturbet.Auguſtinus ſermone de uerbis Apoſtoli decimoſexto,pro impediat,legit moleſtat.

Vendidit) ἀπέδοτο,id eſt,Reddidit,id eſt,in alterius rei uicem dedit. Etenim qui uẽdit, aut permutat,pro eo quod accipit reddit aliquid. Nec eſt primitiua,ſed πρωτοτόκια,id eſt, Primogenitalia,ut ita docendi cauſa loquamur,hoc eſt,ius primogeniti.

Scitote.) ἴστε γάρ,id eſt,Scitis enim.

Hæreditare.) κληρονομῆσαι,id eſt,Hæreditate accipere.

Ad tractabilem montem.)Montem in multis Latinis codicibus abeſt.Nec Theophylactus addit montem, nec Chryſoſtomus, ψηλαφωμένῳ ὄρει,id eſt, Ad montem contacium, ſiue qui tangebatur,at non ſine pernicie tangentium.Alluſit enim ad montem Sina,et illud pſalmi, Tange montes & fumigabunt.

Origenis noua lectio. Et acceſſibilem ignem.) καὶ κεκαυμένῳ πυρί, id eſt, Accenſum ignem. Origenes homilia in Numeros tertia, nec addit montem, & pro acceſſibilem legit,ardentem: Non enim acceſſiſtis ad ardentem & tractabilem ignem. Mirum autẽ quid idem ſequutus legat:& multitudinem angelorum collaudantium. Et Auguſtinus libro quæſtionũ in Geneſin primo, quæſtione centeſima ſexageſima octaua, legit ad hunc modum, Sed acceſſiſtis ad mõtem Sion & ciuitatem dei Hieruſalem,& ad milia angelorũ exultantiũ, quum tale nihil ſit apud Græcos. Se excuſauerunt.) παρῃτήσαντο,id eſt,Deprecati ſunt,ſiue recuſarunt.

Ne eis fieret uerbum.) μὴ προστεθῆναι αὐτοῖς λόγον,id eſt,Ne ſibi commẽdaretur ſermo, aut ne ſibi adderetur ſermo. Nimirũ poſt talia præludia,expectabãt duram orationẽ. Quanq́; Græcus ſermo nõnihil habet ambiguitatis,quod αὐτοῖς ad homines referri poteſt,& ad prodigia quæ præceſſerant.ut ſit ſenſus, ne adiungeretur ſermo talibus monſtris iam uiſis: aut ne ipſis ſermo committeretur,quem acerbum expectabant.

Non enim portabant.) οὐκ ἔφερον γάρ,id eſt,Non ferebant enim,nõ tolerabant.

Quod dicebatur.) τὸ διαστελλόμενον,id eſt,Quod diſtinguebatur,pro præcipiebatur. Expreſſit enim Hebraici ſermonis figurã, iuxta quam dictũ eſt et illud, Diſtinxit in labijs ſuis.

Supereſt in Græcis. Si beſtia tetigerit montem, lapidabitur.) Hic quidam Græci codices addunt, ἢ βολίδι κατατοξευθήσεται,id eſt,Aut iaculo configetur.

Quod ui-

Quod uidebatur.) τὸ φανταζόμενον. Non eſt ſimpliciter, quod uidebatur, ſed quod uideri uidebatur, ſicuti uidentur ſpectra, & uiſa, aut ſomnia.

Moyſes autem dixit.) Suſpicor hunc eſſe locum, de quo ſenſerit Hieronymus, cum ait, à quibuſdam hanc epiſtolam non aſſcribi Paulo, quod nõnulla citentur in ea, ueluti de ueteri inſtrumẽto, quæ apud Hebræos non habeantur. Siquidẽ Exodi cap. xx. ubi narrat̃ hiſtoria traditæ legis, nihil huiuſmodi dicit Moſes: ac ne tertio quidẽ eiuſdem uoluminis capite, *Locus olim notatus.*
cum in rubo uidet dominũ. Nam torquet huc eum locũ Aquinas. Idq́ quoniã ſenſit parũ eſſe ſolidum adiecit, dixit ſaltem facto: ne huic quidẽ ſiſus cõmento addidit: Vel forte apoſtolus utitur alia litera, quam nos nõ habemus. Sed utrum apocrypha utitur an approbata? Si apocrypha, negat alicubi Hieronymus morem eſſe apoſtolis apocryphorum uti teſtimonijs. Sin approbata, cõſtat noſtris exemplaribus aliquid approbatæ æditionis deeſſe.

Et multorum milium angelorum frequentiam.) καὶ μυριάσιν ἀγγέλων πανηγύρει. Mire coniunxit μυριάσιν & πανηγύρει, cum myriades aliquoties dicamus innumerabilem turbã. Alioqui myrias Græcis eſt numerus complectẽs decem milia: atq; ita ſanè adducit Ambroſius, libro de Cain & Abel, ſecundo, capite ſecũdo. Et πανήγυρις dicitur, quoties diebus feſtis, aut comitijs, uniuerſus populus congregatur.

Et iudicem omnium deum.) καὶ κριτῇ θεῷ ἁπάντων, id eſt, Ad iudicem deum omnium.

Et ſpirituum.) καὶ πνεύμασι, id eſt, Et ad ſpiritus. Dictu mirum, quàm hic uigilarit Aquinas indicans huius loci triplicem eſſe lectionem, Primam eſſe Græcorum, Et ſpiritum iuſtorum perfectorum, ut ſit ſenſus, Acceſſiſtis ad ſpiritum ſanctum, qui facit perfectos in iuſtitia. Alteram huiuſmodi, Et ſpirituum iuſtorum perfectorum, ut ſit ſenſus, Acceſſiſtis ad deum, qui eſt iudex omnium, ſed eſt quaſi hæreditas ſpirituum iuſtorum perfectorum. Tertiam, & ſpiritus iuſtorum perfectorũ, ut accipiamus nobis fore ſocietatem cum ſpiritibus ſanctorum qui ſunt perfecti. Sed primã approbat, quod ſit ut ait ille planior, deinde quod Græcorum, cum ultima cum Græcis conſentiat. iuxta quam Chryſoſtomus interpretatur animas piorum. Nullus indignatur Thomæ, qui cum Græce neſcierit, tamen indicat uariã lectionem, idq́ nullius autoritate fultus, in me deſtomachantur, qui tot rebus ad hoc negotium inſtructus, indicem non quid ego ſomniem, ſed quid legerint ueteres ac probati utriuſq; linguæ ſcriptores. *Thomas.*

Et ſanguinis aſperſionẽ.) καὶ αἵματι ῥαντισμοῦ, id eſt, Et ſanguinẽ aſperſionis, ſanguinem qui aſpergitur Hebræorum more.

Melius loquentem quàm Abel. κρείττονα λαλοῦντι παρὰ τὸ ἄβελ, id eſt, Meliora loquentem quàm ſanguis Abel. Nam id palàm poſtulat articulus τὸ. Sanguis enim Abel dicitur loqui de terra & efflagitare uindictam. At Chriſti ſanguis loquitur expiationem. Ita non modo Græci, uerumetiam Thomas. Hoc incommodum uitare poterat, ſi uertiſſet, Abelis.

Loquebatur.) χρηματίζοντα, id eſt, Oracula reddebat. Nec enim eſt ſimpliciter loqui, ſed ex oraculo reſpondere.

Adhuc ſemel & ego.) Et, redundat. Porrò teſtimonium adductum eſt ex Aggæi capite ſecundo. Hebræa ſic reddidit Hieronymus, non diſſentientibus Septuaginta: Adhuc unũ modicum eſt, & ego commouebo cœlum & terram.

Moueo.) σείω, id eſt, Concutio, præſentis temporis.

Mobilium.) τῶν σαλευομένων, id eſt, eorum quæ fluctuant, ſiue concutiuntur.

Habemus gratiam.) Theophylactus legit, ἔχωμεν, id eſt, Habeamus. Verũ in huiuſmodi facillimus eſt lapſus.

EX CAPITE DECIMOTERTIO.

CHaritas fraternitatis.) ἡ φιλαδελφία, id eſt, Fraterna charitas, hoc eſt, charitas Chriſtianorum inter ipſos mutua.

In uobis.) Apud Græcos non additur, nec in codice Donatiani. Item copula &, quæ ſequitur, non eſt apud illos *Supereſt apud nos.*

Placuerunt quidã &c.) ἔλαθόν τινες, ξενίσαντες ἀγγέλους, id eſt, Latuerunt quidam accipientes hoſpitio angelos. Sic enim ad uerbum uerti poterat. Porrò ſenſus hic eſt: Quidam imprudentes ſiue inſcientes acceperunt angelos hoſpitio. Interpres male ſecutus eſt Græcam figuram, quam Latinitas non admittit. Cæterũ quod in noſtris codicibus pla-

cuerunt habetur ſcriptum, id ueriſimillimum eſt librariorum errore inductum, qui cum nō intelligerent latuerunt, nam is ſermo nihil ſignificat Latinis, mutata ſcriptura fecerunt, placuerunt. Id probabilius facit, quod in priſcis ſcriptoribus Chriſtianis uidemus in ſermone Græcam figuram frequenter uſurpatam, uelut in Irenæo & Tertulliano, ueluti pro eo quod Latine diceretur, inſciens præterij domum, illi loquuntur, latui præteriens domum.

Placuerunt p latuerunt.

Valla. Mihi non uſquequaque ſatiſfacit, quod hoc loco uertit Laurentius, per hanc latuit quoſdam, quod angelos in hoſpitium accepiſſent. Neque enim id ſenſit Paulus, hoc hoſpitalitati tribuendum, quod ignorarint quos exceperant, ſed quod acceperint angelos, cum ſe putarent homines accipere. At multo minus, quod in hunc locum commentatur Iacobus Faber Stapulenſis, qui putat idem eſſe latuiſſe, quod occultatum & non uiſum fuiſſe, ſcribens in hunc modum, Dicendum latuerunt, non placuerunt. Etenim Lot & familia eius latuit, angelis hoſpitio ſuſceptis, cum Sodomitæ uellent eum impetere & perfringere fores continuo percuſſi cæcitate ab angelis. Verum ſecus interpretantur Chryſoſtomus ac Theophylactus, Græcam etiam figuram interpretantes, quæ tamen uel mediocriter Græce peritis incognita nō eſt. Et Theophylactus hanc laudem accōmodat ad Abraham & Lot cōmuniter. Chryſoſtomus adeo tribuit Abrahæ, ut dubitet, num & Lot oporteat eſſe communem. Auguſtinus in quæſtionibus ſuper Geneſim libro primo, citans hoc teſtimonium: Per hanc enim, inquit, quidam neſcientes, hoſpitio receperunt angelos. Et de Lot dubium non eſt quin neſciēs receperit angelos, exiſtimans homines eſſe. Cæterum de Abraham nonnihil addubitari poterat, quod adorarit & dominum appellarit, cum tres cōſpiceret. Rurſum cum cibum offert, & pedum lotionem, uelut ex itinere feſſis, uidetur homines credere. Thomas Tenedia bipēnis, ita nodum diſſecat, ut dicat Abraham primum eos habuiſſe pro uiris probis, & ob id exhibuiſſe humanitatis officia, licet adorarit adoratione δουλείας, mox agnouiſſe angelos, in quibus loqueretur deus. Idem admonet geminæ lectionis. Nam præter hāc quam uulgo habemus legi, per hanc quidam neſcientes receperunt angelos, & tamen non dignatur huius lectionis ullum nobis autorē indicare. Iam quū tot argumenta pro nobis faciant, quum tantus ſit Græcorum omnium conſenſus, quum orthodoxi ſcriptores indicent etiam Græcam loquutionem, quū apud Auguſtinum reperiatē uera lectio, quum ipſa res reijciat uerbum placuerunt, tamen quidam magnis clamoribus defendit placuerūt, non alia ratione, quàm quod hóc à ſcribis inductum eſt in uulgatos codices. Quid iſtis facias qui nec diſcere uolunt, nec docere poſſunt?

Faber.

Laborantium.) κακουχουμένων, id eſt, Afflictorum.

Tanquam & ipſi in corpore morantes.) ὡς καὶ αὐτοὶ ὄντες, id eſt, Tanquam & ipſi ſitis in corpore. Laurentius putat ſubaudiendum ipſorum, tanquam ipſi ſitis in corpore afflictorum, quod mihi nequaquam probatur. Sentit enim de corpore cuiuſq; ſimilibus obnoxio malis. Ita & Theophylactus.

Theophylactus. Honorabile connubium in omnibus.) ἐν πᾶσι, quod uarie exponit Theophylactus. In omnibus, ut ſubaudias modis, aut in omnibus ætatibus, aut in omni tempore, deniq; inter omnes. Quod quidem poſtremum mihi maxime probatur. Quādoquidem & apud ethnicos, honos habitus eſt matrimonijs, ob fauorem publici commodi. Etiamſi nō hæc prædicantur in laudem matrimonij, ſed præcipiuntur, ut ſubaudias eſto, Videtur enim habere uile matrimonium, qui id adulterijs cōſpurcat. Cæterum quod hic uertit thorus, Græce eſt κοίτη. Eam uocem in epiſtola ad Romanos, uertit concubitum, agens de Iſaac & Rebecca: tametſi κοίτη non ſignificet proprie concubitum, ſed cubile.

Non te deſerā nec relinquā.) ἀνῶ ἐγκαταλείπω, id eſt, Relinquo ac deſero, præſentis temporis. Locus eſt Ioſue cap. primo. Etiāſi Hieronymus uertit, Nō dimittā nec derelinquam te.

Nolite abduci.) μὴ περιφέρεσθε, id eſt, Ne circumferamini. Interpres legiſſe uidetur παραφέρεσθε, & utrunq; uerbum ſatis quadrabat.

Optimum eſt enim.) καλὸν γὰρ, id eſt, Bonum enim.

Promeretur deus.) εὐαρεστεῖται, id eſt, Conciliatur deus, ſiue placetur deo. Quanquam interpres promeretur dixit pro demeretur & conciliatur.

Et ſubiacete eis.) ὑπείκετε. Et eis, redundat, id eſt, concedite ac deferte.

Peruigilant.) ἀγρυπνοῦσι, id eſt, Vigilant.

Quaſi

Quaſi rationem reddituri.) ὡς λόγον ἀποδώσοντες, id eſt, Tanquam rationem reddituri.

Hoc enim non expedit.) ἀλυσιτελὲς γάρ, id eſt, Inutile enim.

Aptet uos.) καταρτίσαι, id eſt, Perficiat. Et in omni opere bono, legunt Græci.

Verbum ſolatij.) παρακλήσεως. Cur non potius exhortationis hoc loco?

Perpaucis ſcripſi.) διὰ βραχέων, id eſt, Per pauca, ſiue paucis. Sũt enĩ Græce duæ dictiões.

Cognoſcite fratrem noſtrum.) γινώσκετε anceps eſt. Poteſt enim accipi noſtis, & ad ſenſum haud multum intereſt.

Epiſtola hæc an Pauli ſit,

De Italia fratres.) οἱ ἀπὸ τῆς ἰταλίας, id eſt, Itali. Neq; fratres eſt apud Græcos. Optime lector, nihilo minoris uelim eſſe tibi hãc epiſtolam, quod à multis dubitatũ ſit Pauli eſſet, an alterius. Certe cuiuſcunq; eſt, multis nominibus digna eſt, quæ legatur à Chriſtianis. Et ut à ſtilo Pauli, quod ad phraſim attinet, longe lateq; diſcrepat, ita ad ſpiritũ ac pectus Paulinum uehemẽter accedit. Verũ ut nõ poteſt doceri certis argumẽtis cuius ſit, quod nullius habeat inſcriptionẽ, ita compluribus indicijs colligi poteſt, ſi nõ certis, certe probabilibus, ab alio quopiã quàm à Paulo ſcriptã fuiſſe. Primum quod ſola omniũ Pauli nomẽ nõ præferat, tametſi nõ me fugit hoc utcunq; dilui ab Hieronymo, ſed ita ut magis retũdat aduerſarij telum, quàm aſtruat quod defendit: *Si ideo, inquit, Pauli nõ eſt, quod Pauli nomẽ non præferat, igiẽ nullius erit, cum nullius præferat titulum.* Sed audi ex aduerſo, *Si ideo quiſq;* liber huius aut illius credi debet, quod eius titulum præferat, igitur & euangeliũ Petri, Petro tribui debet, quod præferat Petri nomen. Deinde quod tot annis, nempe uſq; ad ætatẽ Hieronymi, nõ recepta fuerit à Latinis, quemadmodum ipſe teſtatur in epiſtolis ſuis. Ad hanc coniecturã facit, quod Ambroſius, cum omnes Paulinas epiſtolas ſit interpretatus, in hanc unam nihil ſcripſerit. Præterea quod enarrans Eſaiæ caput vi. recenſuit Hieronymus, quod in hac quædã teſtimonia citentur ex ueteri teſtamento, quæ nõ reperiantᷓ in Hebræorum uoluminibus, de quibus nonnihil attigimus huius epiſtolæ cap. xij. Vt ne dicam interim ineſſe locos aliquot, qui quorundã hæreticorum dogmatibus prima fronte patrocinari uideantᷓ. Velut illa, quod uelum ſeparãs ſancta ſanctorũ, interpretatur cœlum, ac multo magis, quod palàm adimere uideatᷓ ſpem à baptiſmo relapſis in peccatũ. Idq; nõ uno in loco, cũ Paulus & cum receperit in cõmunionẽ ſanctorũ, qui dormierat cum uxore patris. Adde huc, quod diuus Hieronymus cum alijs aliquot locis ita citat huius epiſtolæ teſtimonia, ut de autore uideatᷓ ambigere, tum ediſſerẽs caput Hieremiæ xxxi. Hoc, inquit, teſtimonio Paulus apoſtolus, ſiue quis alius ſcripſit epiſtolam, uſus eſt ad Hebræos. Rurſum in Eſaiæ cap. l. Dicitur & in epiſtola quæ fertur ad Hebræos, alijſq; locis penè innumeris, alicubi negans referre cuius ſit, modo ſalubria doceat. Item cap. vi. Vnde & Paulus apoſtolus in epiſtola ad Hebræos quã Latina cõſuetudo non recipit. Rurſus enarrans Eſaiæ cap. viij. citãs huius epiſtolæ teſtimoniũ dicit, in epiſtola quæ ad Hebræos inſcribitur docet, licet eam Latina cõſuetudo inter canonicas ſcripturas nõ recipiat. Item enarrans Matthæi cap. xxvi. Licet inquit, de ea Latinorum multi dubitent. Item in Zachariæ cap. viij. citans addit, ſi tamẽ in ſuſcipienda epiſtola Græcorũ autoritatem Latina lingua non reſpuit. Item in epiſtola ad Paulinum, Octaua enim ad Hebræos à pleriſq; extra numerum ponitur. Idem in Catalogo refert Gaium in hac fuiſſe ſententia, ut tredecim duntaxat epiſtolas aſſcriberet Paulo, quæ eſt ad Hebræos negaret illius eſſe. Deinde ſubijcit ſuo nomine Hieronymus, ſed & apud Romanos uſq; hodie quaſi Pauli nõ habetur. Conſimilem ad modũ Origenes homilia in Matthæum xxvi. cum adducat huius epiſtolæ teſtimoniũ, nõ audet tamẽ ab aduerſario flagitare, ut Pauli uideatᷓ, ac remittit penè ut ſit eo loco, quo liber qui inſcribitur ſecreta Eſaiæ. Et Auguſtinus citaturus huius epiſtolæ teſtimoniũ de ciuitate dei, libro xvi. cap. xxij. præfatur hunc in modũ: De quo in epiſtola, quæ inſcribitur ad Hebræos, quam plures apoſtoli Pauli eſſe dicunt, quidã uero negant, multa & magna conſcripta ſunt. Quin idem aliâs frequenter adducens huius epiſtolæ teſtimonium: Scriptũ eſt, inquit, in epiſtola ad Hebræos, omiſſo Pauli nomine. Sic intellectum eſt in epiſtola ad Hebræos. Et de illo etiam in epiſtola legitur, quæ inſcribitur ad Hebræos. Hæc atque huiuſmodi cum plus centies occurrant, nuſquã quod ſanè meminerim, citat Pauli nomine, cum in cæteris citationibus, Pauli titulũ libenter ſit ſolitus addere. Ambroſius licet in hanc unam nõ ædiderit commentarios, tamẽ eius teſtimonijs nõ infrequẽter utitur, & uidetᷓ eam Paulo tribuere. Quin Origenes apud

Euſebium teſtatur à pleriſq; dubitatũ an hæc epiſtola eſſet germana Pauli, præſertim ob ſti-
li diſſonantiam, quanq; ipſe Paulo fortiter aſſerit: Locus eſt Eccleſiaſticæ hiſtoriæ libro vi.
cap. xvij. Rurſus eiuſdẽ libri. cap. xv. narrat apud Latinos hanc epiſtolam nõ fuiſſe tributã
Paulo apoſtolo. Reſtat iam argumentũ illud, quo non aliud certius, ſtilus ipſe, & orationis
character, qui nihil habet affinitatis cum phraſi Paulina. Nam quod adferũt hic quidã, Pau
Stilus an certiſſimũ argumentum. lum ipſum Hebraice ſcripſiſſe, cæterũ Lucã argumentũ epiſtolæ, quam memoria tenebat,
ſuis explicuiſſe uerbis, quantũ ualeat, uiderint alij. Neq; enim in uerbis ſolum aut figuris di-
ſcrimen eſt, ſed omnibus notis diſſidet. Et ut Paulus Græce ſcribens, multũ ex idiomate ſer-
monis Hebraici retulit, ita & in hac, quã ut uolunt iſti ſcripſit Hebraice, nõnulla ſermonis il
lius ueſtigia reſiderent. Quid quod ne Lucas quidẽ ipſe in Actis apoſtolorũ, hoc eſt, in ar-
gumento, quod facile recipit orationis ornamẽta, parũ abeſt ab huius epiſtolæ eloquentia.
Equidem haud interponam hoc loco meam ſententiam. Cæterum admodum probabile
eſt quod ſubindicauit diuus Hieronymus in catalogo ſcriptorũ illuſtrium, Clementẽ Ro
manum Pon. à Petro quartũ, autorem huius epiſtolæ fuiſſe. Clemẽtis enim meminit Pau-
Hieronymus. lus, & hic Timothei facit mẽtionem. Sed præſtat, opinor, ipſa Hieronymi uerba ſuper hac
re aſſcribere: *Scripſit*, inquit, nempe Clemens, ſub perſona Romanæ eccleſiæ, ad eccleſiam
Corinthiorũ, ualde utilem epiſtolã, quæ & in nõnullis locis publice legĩt, quæ mihi uidetur
characteri epiſtolæ, quæ ſub Pauli nomine ad Hebræos fertur conuenire. Sed & multis de
eadẽ epiſtola nõ ſolũ ſenſibus, ſed iuxta uerborũ quoq; ordinẽ abutitur. Omnino grandis
in utraq; ſimilitudo eſt. Hactenus diuus Hieronymus, ſatis ciuiliter indicans prudenti do-
ctoq; lectori, quid ipſe ſuſpicetur. Idem in epiſtola ad Dardanũ teſtatur hãc à Latinis non
fuiſſe receptã, ſed à pleriſq; Græcis ſcriptoribus hactenus receptã ut crederẽt eſſe uiri eccle-
ſiaſtici, Pauli tamẽ eſſe negarẽt, ſed Barnabæ potius aut Clemẽti tribuerent, aut iuxta non-
nullos Lucæ, quod idem diligenter annotauit Hieronymus in Pauli Catalogo. Ex his dilu
cidum eſt ætate Hieronymi Romanã eccleſiã nondum recepiſſe autoritatẽ huius epiſtolæ,
& Græcos qui recipiebãt iudicaſſe nõ eſſe Pauli, deniq; Hieronymus ad Dardanum negat
referre cuius ſit, quũ ſit eccleſiaſtici uiri. Et tamẽ hodie ſunt qui pluſq; hæreticũ eſſe putant,
ſi quis dubitet de autore epiſtolæ, non ob aliud, niſi quod in tẽplis additur Pauli titulus. Si
eccleſia certo definit eſſe Pauli, captiuo libẽs intellectũ meum in obſequium fidei, quod ad
ſenſum meũ attinet, non uidetur illius eſſe, ob cauſas quas hic reticuiſſe præſtiterit. Et ſi cer
to ſcirem nõ eſſe Pauli, res indigna eſt digladiatione, Nec hac de re tantum uerborum face-
rem, niſi quidam ex re nihili tantos excitarent tumultus.

ANNOTATIONVM IN EPISTOLAM AD HEBRAEOS PER DES. ERAS. ROT. FINIS.

IN EPISTOLAM IACOBI ANNOTATIONES DES. ERAS. ROTEROD. EX CAPITE I.

IACOBVS apoſtolus.) Apoſtolus, non additur in his libris,
quos ego uiderim, nec in Latinis emẽdatioribus. Et fieri poteſt,
ut nomen commune cum apoſtolo præbuerit occaſionẽ, ut hæc
epiſtola Iacobo apoſtolo aſſcriberetur, cum fuerit alterius cuiuſ-
dam Iacobi. Nam de hac quoq; nonnihil eſt dubitatum. Idem
accidit in duabus poſterioribus, quæ ob nomen commune, Io-
anni tribuuntur apoſtolo, cum alterius ſint autore Hieronymo,
Iacobus non è numero duodecim. qui Iacobum hunc negat eſſe apoſtolum è numero duodecim
qui recenſentur in Euangelio, ſed alium quendam cognomento
iuſtum, filiũ Mariæ ſororis matris domini, qui primus fuerit or-
dinatus epiſcopus Hieroſolymitanus ab apoſtolis. Nec enim obſtare, quod hic aliâs uocẽ
apoſtolus,

apoſtolus, cum apud Paulum diſcipuli Chriſtum prædicantes, apoſtoli dicantur. Ac ne ab hoc quidem hanc epiſtolam eſſe profectam, aſſeuerabant quidam, licet, ut inquit idẽ Hieronymus, paulatim procedente tempore obtinuerit autoritatẽ. & hunc eſſe qui cum Hieroſolymis communicarit Paulus, & cuius toties fiat in apoſtolorum actis mentio. Ita Hieronymus in Catalogo. Rurſus enarrans Eſaiæ cap. xviij. Idem enarrans caput primum epiſtolæ ad Galatas, dicit illos uehementer errare, qui credunt Iacobum quem uidit Paulus, fuiſſe unum è numero duodecim apoſtolorum. Verum ſuperuacuum arbitror anxie de autore digladiari, rem potius amplectamur, & ſpiritum ſacrum autorem exoſculemur.

Opus perfectum habet.) ἐχέτω, id eſt, Habeat. Atque ita legitur & in Latinis exemplaribus emendatis. Et integri.) καὶ ὁλόκληροι. Vt opponatur mutilis. Nam diſſidia uetãt quo minus corpus ſit integrum.

Indiget ſapientia,) λείπεται σοφίας, id eſt, Si cui deeſt ſapientia.

Poſtulet à deo qui dat.) αἰτείτω παρὰ τοῦ διδόντος θεοῦ, id eſt, Poſtulet ab eo qui dat, nempe deo, ut intelligas non aliunde petendam ſapientiam.

Affluenter.) ἁπλῶς, id eſt, Simpliciter & pure, Id enim interpretatur quod mox ſequitur, Et non improperat.

Et non improperat.) Sunt qui negent in hoc ſenſu improperat eſſe Latinum, & uerum eſt Plinio improperare dictum, pro intro properare. Attamen mihi perſuaderi nõ poteſt, uocem eſſe confictam, cum toties ſit obuia in ſacris libris, improperare & improperiũ.

Nihil hæſitans.) μηδὲν διακρινόμενος, id eſt, Nihil dijudicans. Quanquã hæc affinia ſunt, & ob id utroque modo ſolet uertere.

Et circumfertur.) καὶ ῥιπιζομένῳ, id eſt, Iactatur ſiue rapitur.

Non ergo exiſtimet.) μὴ γὰρ, id eſt, Non enim.

Quod accipiat.) ὅτι λήψεται, id eſt, Quod accipiet, aut accepturus ſit.

Vir duplex animo.) δίψυχος. Quaſi dicas, bianimis, ut dicimus bilinguis.

In exaltatione.) ἐν τῷ ὕψει, id eſt, In ſublimitate. Opponit enim inter ſe pugnantia. Interpres legiſſe uidetur, ἐν τῇ ὑψώσει.

In humilitate.) ἐν ταπεινώσει, id eſt, In humiliatione, ſiue deiectione.

Decor uultus eius.) Subdura eſt metaphora quæ uultum tribuit herbæ. Eſt enim hic χόρτος, quod interdum transfert fœnum, nonnunquam gramen, rarius herbam. Proinde ſciat lector Græce eſſe εὐπρέπεια τοῦ προσώπου, id eſt, Decor aſpectus eius, ſiue ſpeciei.

Diues in itineribus ſuis.) πορείαις. Vide num legi poſſit, πορίαις, ut ſit, in abundantia. Certe ad ſenſum uideretur accommodatius.

Repromiſit deus.) Græci legunt dominus, pro deus. Ne quis autem ſuſpicetur aliquid ſubeſſe myſterij quod repromiſit dixit pro promiſit, Nam Græce eſt ἐπηγγείλατο. eſt eadem uox apud Suetoniũ in Othone Tiberio & Claudio Cæſaribus conſimiliter uſurpata, Neque enim præpoſitio re, hic ſignificat iterationẽ actus, ſed relationẽ, ut recipit, nõ qui bis capit, ſed qui quod ab alio debetur capit, & retinet, non qui bis tenet, ſed qui tenet uolentẽ abire.

Quoniam à deo tentatur.) ὅτι ἀπὸ θεοῦ πειράζομαι, id eſt, Quod à deo tentor. Tametſi hãc figuram Latinus ſermo non recipit, niſi omittas coniunctionem quod.

Intentator eſt.) ἀπείραστός ἐστι κακῶν, id eſt, Inexpertus eſt malorum. ſiue non poteſt tentari malis. Significat autem deum neque tentari ipſum malis, neque tentare quenquã, quaſi dicas, intentabilis. Demiror autẽ interpretes non circuitione potius uocem hanc explicuiſſe. Nã Latinis intentator eſt, qui mali quippiã impingit. Quod ſi ἀπείραστος accipiatur actiue bis idem dixit. Et δὲ coniunctio reclamat huic ſenſui.

Intentator. ἀπείραστος.

Abſtractus & illectus.) ἐξελκόμενος καὶ δελεαζόμενος, id eſt, Illectus & ineſcatus. Tametſi participia hæc præſentis ſunt temporis, id eſt, dum illicitur & ineſcatur.

Generat mortem.) ἀποκύει. Metaphora ſumpta à grauidis. Quaſi dicas enititur,

Dilectiſſimi.) ἀγαπητοί, id eſt, Dilecti.

Datum optimum.) δόσις ἀγαθὴ, id eſt, Donum bonũ, ſiue donatio bona. Hieronymus legit, Omnis perfecta donatio, in loco quem mox cito.

Non eſt transmutatio,) παραλλαγή. Quod Hieronymus in priori aduerſus Iouinianum commentario uertit, differentiam. Auguſtinus libro de ciuitate dei xi. legit, Apud quẽ non

 eſt immu-

eſt immutatio, nec momenti obumbratio. Rurſus aduerſus Manichæos de natura boni, cap. xxiiij. Hilarius de trinitate libro iiij. legit, Apud quem non eſt demutatio.

Nec.) ἢ, id eſt, Aut, pro nec.

Viciſſitudinis obumbratio.) τροπῆς ἀποσκίασμα, id eſt, Conuerſionis obumbratio. Significat autem ab hac luce iaci umbram, & ſolſtitijs creſcere, ac decreſcere noſtrũ ſolem. Ita propemodum & diuus Hieronymus in loco quem modo citauimus.

Voluntarie enim &c.) βουληθεὶς ἀπεκύησεν ἡμᾶς λόγῳ ἀληθείας, εἰς τὸ εἶναι ἡμᾶς ἀπαρχήν τινα τῶν αὐτοῦ κτισμάτων, id eſt, Volens progenuit nos uerbo ueritatis, ut ſimus primitiæ quædam creaturarum eius, ſiue creaturarum ſuarum. Beda indicat hunc locum à quodam ſic legi, ut ſimus primitiæ creaturarũ eius, quaſi intelligat nos eſſe cæteris rebus creatis præſtãtiores, quod olim ſingularum rerum primitiæ offerrentur, hoc eſt præcipua quæq;. Porrò quod noſter interpres τινα uertit aliquod, iuxta hanc ſententiam rectius uertiſſet quoddã, ſiue primitiæ quædam, ut addito nomine intelligamus ſermonem habere metaphoram.

Scitis fratres mei.) ὥστε ἀδελφοί, id eſt, Itaque fratres mei. Interpres legiſſe uidetur ἴστε, pro ὥστε. Nam ſcitis enim quod eſt in noſtris codicicibus in Græcis non reperio.

Si autem.) Autem redundat.

Omnem immunditiam.) ῥυπαρίαν, id eſt, Sordiciem.

Abundantiam.) περισσείαν, id eſt, Superfluitatẽ. Alludit enim ad ſordes & ſuperflua corporis. Etiamſi non deſunt, qui negent ſuperfluitatem eſſe uocem Latinam. Atq; non uideo qui minus à ſuperfluo liceat dicere ſuperfluitatem, quàm ab exiguo exiguitatẽ, ab aſſiduo aſſiduitatem, à perpetuo perpetuitatem.

Et non auditores tantum.) Tantum, non inuenio apud Græcos, ne in Aldina quidem æditione, Sed quidam indicat eſſe in Rhodienſi codice. Salua res eſt. At ego uereor, ne is codex ſit ad noſtros emendatus. Imò ne in Latinis quidem emendatioribus additur tantum, ſed adiectũ uidetur abs quopiam, cui cum abſurdum uideretur præſcribi nobis ne eſſemus auditores uerbi, uelut interpretans ſcriptoris mentem, addidit auditores tantum.

Perſpexerit.) παρακύψας, id eſt, Qui proſpexerit, à geſtu caput obliquãtis intuẽdi ſtudio.

In lege perfecte,) εἰς νόμον τέλειον, id eſt, In legem perfectam. Codex Donatianicus habebat In lege perfecta.

Libertatis.) τὸν τῆς ἐλευθερίας, id eſt, Quæ eſt libertatis, ſiue nempe libertatis.

Permanſerit in ea.) καὶ παραμείνας οὕτως, id eſt Et permanſerit ſic.

Religioſum eſſe.) Græci addunt ἐν ὑμῖν, id eſt, Inter uos. Sed ſeducit cor ſuũ.) Ex corde uago atq; inſtabili naſcitur, linguæ petulãtia, unde nos uertimus, ſed aberrare ſinit cor ſuũ. Eſt enim Græcis ἀπατῶν. Ab hoc ſeculo.) ἀπὸ τοῦ κόσμου, id eſt, A mundo.

EX CAPITE SECVNDO.

IEſu Chriſti gloriæ) Quod iuxta proprietatem Hebræi ſermonis perinde ualet ac ſi dicas, glorioſi, ἰησοῦ χριστοῦ τῆς δόξης. Vide lector, num δόξης hic declaret non gloriam, ſed opinionẽ, ut referatur ad προσωποληψίαις. Sitq; ſenſus, ne habeamus fidem domini noſtri Ieſu Chriſti, in diſcretione perſonarũ, ut ex ſua quiſque opinione quemlibet æſtimet, non hac quatenus eſt Chriſtianus, ſed quatenus nobis aut magnus, aut humilis eſt ob affinitatem aut diuitias. προσωποληψία.

In conuentum ueſtrum.) εἰς τὴν συναγωγὴν ὑμῶν, id eſt, In congregationem ſiue cœtum ueſtrum. Hic palàm eſt, ſynagogam eſſe quemuis cœtum aut conſeſſum hominum.

Aureum anulum habens.) χρυσοδακτύλιος. Dictione compoſita uocauit, geſtantem anulos aureos, quaſi dicas, auranuleus.

In ueſte candida.) ἐν ἐσθῆτι λαμπρᾷ. i. In ueſte ſplẽdida, tametſi olim magnificũ erat ac regale candidis amiciri. In ſordido habitu.) ἐσθῆτι. Variauit interpres, cum Græce ſit eadem dictio. Qui indutus eſt ueſte præclara.) ἐπὶ τὸν φοροῦντα τὴν ἐσθῆτα τὴν λαμπρὰν, id eſt, In eum qui geſtat ueſtem ſplendidam. Et eſt eadem uox, quam modo uertit candidã, immodicus affectator copiæ. Aut ſede ſub.) ἢ κάθου ὧδε, id eſt, Sede hic. Copia.

Nõ iudicatis.) οὐ διεκρίθητε. i. Iudicati eſtis in uobiſipſis. Nã & ſic accipi poteſt, & magis quadrat ad ea quæ ſequunt̃. Cæterũ & coniunctio quæ apud Græcos addit̃, tantũ ad uehementiam & affectũ facit, καὶ οὐ διεκρίθητε. ut & non, perinde polleat ac ſi dicas, an non.

Cogitationũ

Cogitationum iniquarum.) πονηρῶν, id eſt, Malarum.

In hoc mundo.) τοῦ κόσμου, id eſt, Mundi. Interpres, mirum quo conſilio, ſemper addit, mundo pronomen demonſtratiuum. etiamſi hic in nonnullis additur τούτου.

Diuites autem.) Autē, redundat, & repugnat ſenſui. Interpres legiſſe uidetur πλουσίους δὲ, perinde quaſi præceſſerit μὲν. Pauperes quidem in hoc mundo, ſed diuites in fide.

Exhonoraſtis pau.) ἠτιμάσατε, id eſt, Ignominia affeciſtis, ſiue contemptui habuiſtis.

Per potentiam opprimunt.) Quod Græci dicunt unico uerbo καταδυναστεύουσιν, quaſi dicas, abutuntur ſuo magiſtratu & poteſtate, in ueſtrum malum.

Ad iudicia.) εἰς κριτήρια, id eſt, Ad tribunalia.

Redarguti à lege.) ἐλεγχόμενοι. Quod melius uertiſſet, Et redarguimini, ut tempus quoque reſpondeat.

Quicunq; autem.) Enim eſt Græcis, non autem.

Quaſi tranſgreſſores. ὡς παραβάται, id eſt, Vt tranſgreſſores.

Incipientes iudicari.) μέλλοντες κρίνεσθαι, id eſt, Iudicandi. Et in hunc quidem modum frequenter tranſtulit interpres. At hic ſanè fuit intolerabile. *Incipientes pro futuro.*

Qui non facit.) μὴ ποιήσαντι, id eſt, Qui non fecerit.

Superexaltat autem miſericordia iu.) κατακαυχᾶται ἔλεος κρίσεως. Opinor interpretem uertiſſe, ſuperexultat, id eſt, ſupergloriatur. Senſus eſt, gloriatur miſericordia aduerſus iudicium, tanquam uictrix, ut nihil iam ad rem faciant, quinq; expoſitiones Hugonis Carrenſis, quas in hunc inuehit locum, ὅλαις ἁμάξαις, pro unica interpretatione, examen interpretationum faciens. Ea eſt inſcitiæ fœcunditas, cum ueritatis ſimplex ſit oratio. Vtitur autem eodem uerbo ad eundem modum paulo inferius, μὴ κατακαυχᾶσθε καὶ ψεύδεσθε κατὰ τῆς ἀληθείας, id eſt, Ne glorieminí & mentiamini aduerſus ueritatem. Id conijcere licet ex uerbis Auguſtini, quibus enarrat Pſalmum cxliij. Idem libro de ciuitate dei xx. cap. xviij. interpretatur, ſuperexaltat, ſuperat, Sed cum ad iudicium, inquiens, uentum fuerit, miſericordiā eſſe ſuperaturam, non longe quidem aberrans à ſcopo, quod ad ſenſum attinet. Apparet & Auguſtinum legiſſe ſuperexultat, etiamſi in uulgatis codicibus deprauatum eſt, ſuperexaltat. uictoris enim eſt exultare. Rurſus in quæſtionibus in Exodum legit, Superexultat miſericordia in iudicio. Vt hinc manifeſtior etiā ſuſpicio detur illum legiſſe, ſuperexultat. Certe ex Bedæ commentarijs palàm eſt, illum legiſſe ſuperexultat. Eius uerba ſubſcribam, Superexultat autem miſericordia iudicium, quia quemadmodum damnatus in iudicio dei dolebit, qui non fecit miſericordiam: Ita qui fecit, remuneratus exultabit atque gaudebit. Aliter ſuperexaltat miſericordia iudicium. Non dictum eſt, uincit miſericordia iudiciū. Nō enim eſt aduerſa iudicio, ſed ſuperexaltat qui plures per miſericordiam colligunt, ſed qui miſericordiam præſtiterunt. Ex his perſpicuum eſt Bedam iuxta Græcorum exemplaria legiſſe ſuperexultat, licet ſcriba penè ubiq; uocem eam deprauauerit. *Hugo Carrenſis.*

Et ſoror. Aut, eſt Græce, non &.

Calefacimini.) θερμαίνεσθε, id eſt, Calefiatis ſiue caleſcite. Quis enim ferat calefacimini? Aut cur non potius mutato genere calefaciatis uos, quemadmodum non ſemel huius uerbi participium uertit in euangelio, θερμαινόμενον, calefaciebat ſe. Sed ex obſoletis autoribus citant literatores facior. ut donemus, quorſum attinet obſoletis atq; etiam dubijs uti cum ſuppetant uſitata certaq;. *Calefacimini.*

In ſemetipſa.) καθ᾽ ἑαυτήν, id eſt, Per ſe, hoc eſt, ſola.

Sine operibus.) ἐκ τῶν ἔργων σου, id eſt, Ex ex operibus tuis. Interpres legiſſe uidetur χωρὶς τῶν ἔργων. nam minimum eſt diſcrimen in uocibus, cum ſententia tota pugnet. Quod ſi legis ſine operibus, quemadmodum legit interpres, non uideo qui conſtet ſenſus. nam fides oſtendi non poteſt, niſi factis. Sentit autem quiſquis hic fuit Iacobus, demonſtra tuam fidē quam habes, adiunctis factis, ut utrunq; habeas, & ego ſolis factis declarabo, mihi neutrū deeſſe. Sermo uidetur apud Græcos aliquanto dilucidior. Siquidē ut Iacobus doceat nec fidē abſq; operibus, nec opera ſine fide ualere, proponit duos colloquentes, quorum alter fretus ſua fide negligat opera. Huic dicitur: Tu fidem habes, ſit hoc tibi ſatis. Rurſus alter fidens operibus neglecta fide, reſpondet illi. Et ego facta habeo, mihi ſatis eſt. Iacobus utriuſque ſermonem refellit, Imò neutrum, inquit, quod habet ſufficit ad ſalutem. Sed tu qui *Varia lectio.*

Ficus uuas facere.) συκῆ ἐλαίας ποιῆσαι, id eſt, Ficus oleas facere. Siquidē ficum oppoſuit oleæ, quod hæc acerbi ſaporis ſit & auſteri, diſſimilis ficui. Quanquam mox meminit uitis.

Sic neq; ſalſa dulcem poteſt facere aquam.) οὕτως οὐδεμία πηγὴ ἁλυκὸν καὶ γλυκὺ ποιῆσαι ὕδωρ, id eſt, Sic nullus fons, ſalſam & amaram facere aquam.

Et diſciplinatus.) ἐπιστήμων, id eſt, Sciens, ſiue ſcientia præditus, quod recentiores uo- cant, ſcientificus. *ἐπιστήμων ſciens.*

Operationem ſuam.) τὰ ἔργα αὐτοῦ, id eſt, Opera ſua.

Et contentiones ſint.) Græce tantum eſt, & contentionem, καὶ ἐριθείαν. Ac mox ſequitur, In corde ueſtro.

Deſurſum deſcendens.) Quod hic additur à patre luminum, non habetur in codicibus Græcis, ſed huc apparet aſſcriptum ex primo capite, Nec attingitur à Beda.

Animalis diabolica.) Animalis hic deduciť ab anima, ψυχική. Sic enim aliquando uocat affectum humanū, ut opponatur ſpiritui. Carrenſis putat ab animalibus dictū, quod bru- torū ſit, duci uoluptatibus, Cum Beda nominatim hoc admoneat quod dicimus citās Græ- cam autoritatē, quæ tamē iſtis noſtris nimiū uilis eſt. Nec eſt diabolica, ſed dæmoniaca, δαι- μονιώδης, hoc eſt, nō à ſpiritu Chriſti, ſed à ſpiritu huius mūdi. Et dæmones Græcis dicūtur quaſi δαήμονες, hoc eſt, ſciētes, & his antiqui tribuebant artium humanarum inuentionem. *Carrenſis. Diabolica, & dæmoniaca.*

Ibi inconſtantia.) ἀκαταστασία. Quod magis ſonat tumultum & ſeditionem.

Pudica eſt.) ἁγνή, id eſt, Pura ſiue caſta. Et modeſta, Græce eſt ἐπιεικής, id eſt, Humana ſi- ue æqua. Nam mundi ſapientia reddit moroſos.

Suadibilis.) εὐπειθής, id eſt, Tractabilis, ſiue morigera, & cui facile perſuadeatur.

Bonis conſentiens.) Hæc non inueniuntur in Græcis codicibus, quos ego ſanè uiderim, ac ne in uetuſtiſſimo quidem codice Donatiani, etiamſi Beda legit & interpretatur.

Iudicans ſine ſimulatione.) Græce eſt, ἀδιάκριτος καὶ ἀνυπόκριτος, id eſt, Nihil diſcernēs, & nihil ſimulans. Aut ſine dijudicatione, ſine ſimulatione. Et tamē illud iudicans reperitur etiam in uetuſtis codicibus. Demiror autem quid ſequutus Auguſtinus, pro ἀδιάκριτος le- git, inæſtimabilis. Sic enim habet lib. de gratia & libero arbitrio ad Valētinum cap. ultimo, Quæ autem deſurſum eſt ſapientia primum quidem pudica eſt, deinde pacifica, modeſta, ſuadibilis, plena miſericordia & fructibus bonis, inæſtimabilis, ſine ſimulatione. Qui ſic uer- tit, uidetur uocē, ἀδιάκριτος, nam eſt anceps, uſurpaſſe ſignificatione paſſiua.

EX CAPITE QVARTO.

ET lites.) καὶ μάχαι, id eſt, Pugnæ, tametſi contentiones pugnas uocat.

Nónne in cōcupiſcentijs.) Deeſt nobis quod eſt apud Græcos, οὐκ ἐντεῦθεν, id eſt, Nónne hinc. Neq; eſt in concupiſcentijs, ſed ἐκ τῶν ἡδονῶν, id eſt, ex uo- luptatibus ueſtris, ſiue libidinibus, cum id ſequimur, nō quod per ſe rectum eſt, ſed quod animo collibuit.

Occiditis & zelatis.) φονεύετε καὶ ζηλοῦτε. Non uideo quid illud uerbū occiditis ad ſenſum faciat. Forte ſcriptum fuit, φθονεῖτε & ζηλοῦτε, id eſt, Inuidetis & æmulamini, & non poteſtis conſequi: ut ſcriptor dormitans pro φθονεῖτε ſcripſerit φονεύετε, præſertim cum ſequatur Ad inuidiam, concupiſcit ſpiritus. Certe Beda hæc uerba, concupiſcitis & non habetis, occidi- tis, & zelatis, non attingit. *φονεύετε pro φθονεῖτε.*

Litigatis & belligeratis.) μάχεσθε καὶ πολεμεῖτε, id eſt, Pugnatis & bellatis.

Propter quod non poſt.) διὰ τὸ μὴ αἰτεῖσθαι ὑμᾶς, id eſt, Propterea quod non poſtulatis.

Vt in concupiſcentijs.) Rurſum hoc loco eſt, In uoluptatibus, ἐν ταῖς ἡδοναῖς.

Adulteri neſcitis.) Græce eſt μοιχοὶ καὶ μοιχαλίδες, οὐκ οἴδατε, id eſt, Adulteri & adulteræ, an neſcitis? Amicitia huius mūdi.) τοῦ κόσμου, id eſt, Mūdi: & huius adiecit ſuo more.

Inimica eſt deo.) ἔχθρα τοῦ θεοῦ ἐστίν, id eſt, Inimicitia eſt dei, ſeu potius cum deo, ſicut anno- tauimus in Paulo. Atq; ita legitur & in Latinis exemplaribus emendatioribus, etiam ijs, quæ formulis excuſa ſunt. Nec aliter recenſet Beda, niſi quod inimica legit pro inimicitia. Diſcrimen eſt in accentu ἔχθρα inimicitia ἐχθρὰ inimica.

Amicus eſſe ſeculi.) κόσμου, id eſt, Mundi.

Ad inuidiam ſpiritus concupiſcit.) Et in hunc locum plauſtra onuſta interpretationi- bus inducunt Theologi recentiores, qui ſi quando deſtituuntur ueterum commentarijs, *Hoc nuſquā reperitur.*

quos

quos nobis rhetorici & grammatici ſcriptores,ut iſti uocant,reliquerunt, tum deniq; ſui ſimiles ſunt.Mihi ſenſus hic potiſſimum probatur,Spiritus hominis mũdo deditus, ſibi inuidet,ſed deus copioſius impertit ſuam gratiam, quàm ipſi cupiamus. Neq; tamen liquet, ubi reperiatur hoc ſcriptum.Beda ſenſum triplicem adducit.

Qui habitat.) ὃ κατῴκησεν, id eſt,Qui habitauit ſiue ſedem poſuit.

Maiorem autẽ dat.) Ante hæc uerba in Græcorum nõnullis exemplaribus adiecta ſunt quædam,quæ ueluti compleant ſermonem,διὸ λέγει, κύριος ὑπερηφάνοις ἀντιτάσσεται,ταπεινοῖς δὲ δίδωσι χάριν. Verum ea ſuſpicor à ſtudioſo quopiam hũc addita in marginali ſpacio, ex epiſtola Petri priore,deinde à ſcriba parum erudito in cõtextum tranſlata.Nam in pleriſq; tantum eſt, μείζω δὲ δίδωσι χάριν. Hoc loco ſubijciuntur uerba quæ mihi uidebantur adiecta,quæ tamen comperi in æditione Aldina, διὸ λέγει, κύριος ὑπερηφάνοις ἀντιτάσσεται, ταπεινοῖς δὲ δίδωσι χάριν.

Humilibus.) ταπεινοῖς.Quod ad conditionem pertinet magis,quàm animum.

Duplices animo.) δίψυχοι,id eſt,Duplicis animi.

Miſeri eſtote.) ταλαιπωρήσατε. Verbum à tolerantia dictum.

Alterutrum.) ἀλλήλων,id eſt,Inuicem,ſiue alij alijs.

Detrahit legi.) καταλαλεῖ,id eſt, Obloquitur,ut & ſuperius, ὁ καταλαλῶν,id eſt,Qui obloquitur ſiue obtrectat. Vnus eſt enim.)Enim,redundat,& nihil facit ad ſententiam.

Et iudex.) Hæc duo uerba non reperio apud Græcos.

Perdere & liberare.) σῶσαι καὶ ἀπολέσαι, id eſt,Seruare & perdere.

Tu autem.) Autem,non addunt Græci.

Qui iudicas proximum.) τὸν ἕτερον, id eſt,Alium ſiue alterum.

Ecce nunc qui.) ἄγε νῦν,id eſt,Age nunc.

Hodie aut.) Græce eſt,hodie & cras,σήμερον καὶ αὔριον. Nec eſt In illã,ſed in hãc εἰς τήνδε.

Ibi quidem.)Quidem,redundat à Græcis exemplaribus.

Annum.)Græci habent,annum unum, ἐνιαυτὸν ἕνα.

Quid ſit in craſtinum.) τὸ τῆς αὔριον,id eſt, Quæ ſit craſtinæ diei fortuna.

Ad modicum parens.)Mirum cur hic tam poetice loqui uoluerit, ut diceret parens pro apparens,cum Græce ſit φαινομένη.

Et deinceps exterminabitur.) ἀφανιζομένη,id eſt,Euaneſcens,ſiue,non amplius apparẽs, ſi uoluiſſet & uocum affinitatem reddere.

Pro eo quod dicatis.) ἀντὶ τοῦ λέγειν ὑμᾶς, Pro eo,ſiue loco eius quod dicere debuiſtis. Quod ita reddi poterat,Cum ita potius dicendum ſit uobis.

Si dominus uoluerit.) Græca ſic habẽt, ἐὰν ὁ κύριος θελήσῃ καὶ ζήσωμεν, καὶ ποιήσωμεν τοῦτο, ἢ ἐκεῖνο, id eſt,Si dominus uoluerit, & uixerimus, & fecerimus hoc aut illud. Sed haud ſcio an Græca hoc loco ſint deprauata,legendumq; καὶ ζήσομεν, καὶ ποιήσομεν, id eſt, Et uiuemus, & faciemus,ut intelligas,nec uicturos,nec facturos aliquid,niſi dominus uoluerit,Niſi malimus accipere imperatiue, ζήσωμεν, καὶ ποιήσωμεν, id eſt,uiuamus & faciamus.

EX CAPITE QVINTO.

A Tineis comeſta ſunt.) σητόβρωτα γέγονεν, id eſt,Facta ſunt tineoſa,ſiue tineis obnoxia,ſiue talia,ut à tineis rodantur.

Et mãducabit.) Poteſt eſſe præſentis tẽporis φάγεται exedit ſiue comedit.

Theſaurizatis uobis iram.) ἐθησαυρίσατε ἐν ἐσχάταις ἡμέραις, id eſt,Theſaurizaſtis in extremis diebus.Nec additur,uobis iram.Conſentiebat cum Græcis uetuſtiſſimus codex Donatiani.

Quæ fraudata eſt à uobis.) ὁ ἀπεστερημένος,id eſt,Quæ fraude non reddita eſt,Refertur autem ad mercedem,meſſoribus debitam.

Et clamor eorum.) καὶ αἱ βοαὶ τῶν θερισάντων, id eſt,Clamores eorum qui meſſuerunt.

Epulati eſtis.) ἐτρυφήσατε,id eſt,Deliciati eſtis.

Et in luxurijs enutriſtis corda ueſtra.) Græca ſic habent, ἐτρυφήσατε ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ἐσπαταλήσατε, καὶ ἐθρέψατε τὰς καρδίας ὑμῶν,id eſt,Deliciati eſtis in terra,& laſciuiſtis,& enutrijſtis corda ueſtra. In die occiſionis.) ὡς ἐν ἡμέρᾳ σφαγῆς,id eſt,Vt in die mactationis,hoc eſt, In die feſto,quo ſolent mactari uictimæ in epulum.

Adduxiſtis.) κατεδικάσατε, id eſt, Condemnaſtis. Fortaſſis interpres uerterat addixiſtis, *Adduxiſtis pro addixiſtis.*
pro condemnaſtis. Id librarius aut parum attentus, aut parum eruditus uertit in adduxi-
ſtis. Certe addixiſtis ſcriptum erat in peruetuſto codice Donatiani.

Non reſtitit.) ἀντιτάσσεται, id eſt, Reſiſtit, præſentis temporis Atq; ita legit Beda.

Donec accipiat temporaneum & ſerotinum.) Græci legunt, ὑετὸν πρώϊμον καὶ ὄψιμον, id
eſt, Pluuiam matutinam & ſerotinam ſeu ueſpertinam, aut ſi mauis pluuiã præproperam
& ſeram. Nam Auguſtinus libro de idiomate ueteris inſtrumenti, putat ſerotinum uocem *Auguſtinus.*
eſſe parum Latinam, adducẽs locum hunc ex Deuteronomio, Et dabit pluuiam terræ tuæ
in tẽpore ſuo, matutinum & ſerotinum. Cæterũ ſignificari his uocibus anni partes, quod
agricolæ in ipſa ſatione pluuiam aliquam deſiderent. Ac rurſus in æſtate, quo grandeſcant
uegetenturq; ſata. Atq; adeo ex hoc ipſo loco uidetur Iacobus hanc particulam mutuatus.

Eſtote uos.) Et uos, legit Græcus.

Aduentus domini appropinquabit.) ἤγγικε, id eſt, Appropinquauit, præteriti temporis,
aut certe præſentis, inſtat.

Exitus mali.) τῆς κακοπαθείας, id eſt, Afflictionis. Cæterum hæc uerba exitus mali & lõga-
nimitatis uidentur addita ex diuerſa interpretatione. Nec enim habebãtur in duobus per-
uetuſtis exemplaribus Donatiani. Etenim quod aliquis uerterat κακοπαθείας & μακροθυμί-
ας exitus mali & longanimitatis, hoc alius uertiſſe uidetur laboris & patientiæ, utrunq; ſcri-
ba doctulus coniunxit.

Beatificamus.) μακαρίζομεν, id eſt, Beatos iudicamus, ſiue beatos dicimus. Et non eſt ſu-
ſtinuerunt, ſed ſuſtinent, τοὺς ὑπομένοντας.

Sufferentiam.) τὴν ὑπομονὴν, id eſt, Tolerantiam, ſiue patiẽtiam. Finem domini uidiſtis.
Finem appellat, quod per afflictiones euaſerit ad ſummam gloriam.

Quoniam miſericors eſt.) πολύσπλαγχνός, id eſt, Valde miſericors.

Eſt eſt, non non.) τὸ ναὶ ναί, καὶ τὸ οὒ οὔ, id eſt, Quod eſt etiam, etiam: & quod eſt non non. *Eſt eſt, Non non.*
Nec eſt ſermo ueſter, ſed ueſtrum eſt, ſit eſt: & ueſtrum non, ſit nõ, hoc eſt, quod affirmatis,
uere affirmate, & quod negatis, uere negate, quemadmodum admonuimus in euangelijs.

Triſtatur autem.) κακοπαθεῖ, id eſt, Affligitur.

Oret æquo animo & pſallat.) Neſcio an ſcriptor aliquis hũc locum deprauarit, nam Græ- *Græca à noſtris multum diſſonantia.*
ca longe ſecus habent, κακοπαθεῖ τις ἐν ὑμῖν; προσευχέσθω. εὐθυμεῖ τις; ψαλλέτω, id eſt, Affligit
aliquis inter uos? oret. æquo animo eſt aliquis? canat. Nimirum ut in rebus afflictis opem
petamus à deo, in rebus ſecundis, gratias agamus deo. Nam id uocat pſallere. Tametſi ſe-
cus & legit & interpretatur Beda.

Vngentes illum oleo.) Hoc relictum erat ex præcepto euangelico, quo Chriſtus manda
uit ſuis, ut in quas ædes eſſent ingreſſi, ſanarent ægrotos, ungentes oleo. Nam conſentaneũ
eſt quod legimus factum ab apoſtolis, iuſſu domini factum fuiſſe, licet non legamus fuiſſe
iuſſos. Id nunc fit in extremo uitæ diſcrimine.

Saluabit infirmum.) τὸν κάμνοντα, id eſt, Laborãtem. Nam de ægroto ſentit.

Peccata ueſtra.) Veſtra, apud Græcos non eſt, tametſi ſubauditur. Et magis eſt errata, q̃ *Hinc quidam colligunt confeſſionem ſacramentalem.*
peccata παραπτώματα, quaſi dicas, lapſus. Sentit enim de quotidianis offenſis Chriſtianorũ
inter ipſos, quos continuo uult reconciliari. Alioqui ſi de confeſſione ſenſiſſet, quã dicimus
partem ſacramenti pœnitentiæ, non addidiſſet ἀλλήλοις, id eſt, uobis inuicem, ſed ſacerdoti
bus. Ab hac ſententia non diſſentit interpretatio Bedæ. Et ita palàm citat in commentarijs
quos ſcripſit in quintum caput epiſtolæ Ioannis.

Vt ſaluemini.) ὅπως ἰαθῆτε, id eſt, Vt ſanemini.

Iuſti aſſidua.) ἐνεργουμένη, id eſt, Operans, ſiue cum agit, ut intelligas efficacem, ex ani-
mo profuſam. Fortaſſis interpres uertens aſſiduam, ſenſit intentam & inſtantem ut aſſe-
quatur quod petit.

Similis nobis.) ὁμοιοπαθὴς, id eſt, Similiter affectus, aut ſimilibus affectibus obnoxius.

Terra dedit fructum.) ἐβλάστησε, id eſt, Germinauit.

Si quis ex uobis.) ἐν ὑμῖν, id eſt, In uobis, ſiue inter uos.

Saluabit animam eius.) Eius, non addunt Græci, tantum eſt σώσει.

Et operit.) καὶ καλύψει, id eſt, Operiet. Beda indicat in Latinis codicibus duplicem eſſe le-
ctionem

ctionem, ſaluabit animam eius, & ſaluabit animam ſuam, addens Græcum ſermonem eſſe ancipitem. Id uerum eſſet ſi adderetur pronomen. Etenim ſi ſcriptum eſſet αὐτοῦ ſonaret ſuam, ſin αὐτοῦ ſonaret eius. Nunc apud Græcos pronomen non additur in his ſanè codicibus, quos mihi uidere contigit.

De autore huius epiſtolæ. De hac item epiſtola, tametſi ſalubribus præceptis referta, dubitatum eſt olim, cuius eſſet, ut initio dicere cœperam. Nec enim referre uidetur uſquequaque maieſtatem illam & grauitatem apoſtolicam. Nec Hebraiſmi tantum, quantum à Iacobo, qui fuerit epiſcopus Hieroſolymitanus expectaretur. Diuus Hieronymus in Catalogo ſcriptorum illuſtrium ex autoritate Hegeſippi, indicat multos huius nominis fuiſſe diſcipulos. Et ipſe in titulo epiſtolæ non appellat ſeſe apoſtolum, quanquam in noſtris adiectum eſt apoſtoli cognomen, ſed reclamantibus magno conſenſu Græcorum exemplaribus. Iam Hieronymus in eo quem modo citaui libello, ſcribit his quidem uerbis: Vnam tantum ſcripſit epiſtolam, quæ de ſeptem canonicis eſt, quæ & ipſa ab alio quodam ſub nomine eius ædita aſſeritur, licet paulatim tempore procedente, obtinuerit autoritatem. Hactenus ille. Satis indicat diuus Hieronymus, quid de huius autore epiſtolæ ſenſerit. Quanquam ego ſuper hac re cum nemine digladiabor. Epiſtolam probo & amplector. Illud mirum ſuper hiſce rebus nullos odioſius & conſtantius aſſeuerare, quàm qui ne id quidem explicare poſſunt, qua lingua ſcripta fuerit, Hebraica, an Græca, quo interprete, Latina facta ſit. Hieronymus uir tantus addubitauit, & prudenter quid ſenſerit indicat. Nos quo minus ſapimus, hoc audacius affirmamus.

ANNOTATIONVM IN EPISTOLAM IACOBI APOSTOLI PER DES. ERAS. ROT. FINIS.

IN EPISTOLAM PETRI APOSTOLI PRIOREM, ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTEROD. EX CAPITE I.

CAPPADOCIAE Aſiæ.) Videndum cur Aſiam ponat inter ſpecies, cum ſit genus, niſi forte intelligit Epheſios, quæ proprie dicitur Aſia minor. Nam de Aſia maiore non uidetur accipi poſſe, cum mox ſubijciat Bithyniam partem Aſiæ minoris.

Aduenis diſperſionis ponti. &c.) Non eſt Græce προσηλύτοις, quo uerbo ſignificare ſolent eos, qui ex paganiſmo ſeſe contuliſſent ad legem Moſaicam, ſed παρεπιδήμοις. ut nihil dicat Lyranus, qui putat hæc proſelytis potiſſimum ſcribi. Etiamſi is Bedam uidetur ſequutus, qui admonet in commentarijs, aduenas Latine dici qui Græcis dicuntur proſelyti, ſubindicans hanc epiſtolam illis ſcribi. Iam dialecton Hebraicam, de qua toties admonui, oportet eſſe notam lectori, Aduenis diſperſionis, pro aduenis diſperſis, ſiue ſparſim incolentibus. Videntur enim hæc ad Iudæos proprie ſcribi, quod Petrus eſſet apoſtolus circumciſionis.

Præſcientia pro prædeſtinatione. Iuxta præſcientiam.) κατὰ πρόγνωσιν, Iuxta præordinationem, ſiue præfinitionem. Nam & Lyranus fatetur hoc loco præſcientiam accipi pro prædeſtinatione. Neque Thomas inficiatur prædeſtinationem aliquoties accipi pro præſcientia. Verum hac de re copioſius aliquanto dictum eſt in annotationibus noſtris in Paulum. Quin & Latinis ſcita dicuntur decreta, & cognitores iudices. Cæterum hæc particula, Iuxta præſcientiam, referenda uidetur ad id quod præceſſit electis, ut intelligamus electos non temere neque fortuito, ſed deſtinato decreto, conſilioque dei. alioqui non uideo quò pertineat. Mecum ſentit Beda non aſpernandus autor.

In ſanctificationem.) ἐν ἁγιασμῷ, id eſt in ſanctificatione, hoc eſt, per ſanctificationem ſpiritus,

ſpũs,iuxta proprietatẽ Hebraici ſermonis.Nam quod ſequit̃,In obedientiã,Græcis alia eſt præpoſitio εἰς ὑπακοὴν,quod utrum accipiendum ſit eos eſſe electos ad obediendum, an electos per obedientiam,lectori diſcutiendum relinquo.Mihi prior ſenſus magis arridet. Sentit enim illos hoc ipſum debere deo,quod delecti ſint ad fidei gratiam, quam hic obedientiã uocat,ut per hanc purgarentur à peccatis aſperſione ſanguinis Ieſu.Porrò ſanctificationẽ ſpũs oppoſuit operibus legis Moſaicæ,à quorũ fiducia uult eos abducere.

Fides obedientia.

Deus & pater.) Poteſt cõiunctim legi,poteſt & diuiſim queadmodũ & aliâs indicauimus. Per reſurrectionẽ.) δι' ἀναστάσεως ἰησοῦ χριστοῦ ἐκ νεκρῶν. Hic propemodũ uidetur ambigue accipere ἀναστάσεως,& neutraliter & actiue,quantum ad Chriſtũ neutraliter, quantum ad nos actiue.Nam id annotauit Thomas in epiſtolam ad Romanos.

In hæreditatem.)hoc referendum eſt ad uerbum, regenuit. Regenuit uos cœleſti generatione in hæreditatem cœleſtem.Nam Iudæi longe aliud regnum expectabant per ſuum Meſſiam.

In uobis.) εἰς ὑμᾶς,id eſt,In uos,hoc eſt,erga uos:ut referatur ad hæreditatẽ cõſeruatã.

In uirtute.) Satis erat uirtute.

In quo exultatis.) Legi poteſt,& exultate,imperandi modo ἀγαλλιᾶσθε, quemadmodum inferius.Si placet indicandi modus,uidetur abuti præſenti pro futuro.

Modicum nunc ſi oportet.) ὀλίγον ἄρτι. Dilucidius erat,Nunc ad breue tempus afflicti ſi neceſſe ſit.

Græcis longe diuerſa ſententia.

Multo precioſior ſit auro.) Sit,redundat.Porrò Græca lectio ſic habet, πολὺ τιμιώτερον χρυσίου τοῦ ἀπολλυμένου, διὰ πυρὸς δὲ δοκιμαζομένου, id eſt, Multo precioſior auro,quod perditur,ſiue perit,& tamen probatur per ignem,ſiue perdito,ac pernicioſo auro:ut intelligas rem uilem ac peſtilentem,igni probari.Quanto magis conuenit explorari fidem noſtram,num ſyncera ſit.

Amphibologia.

In reuelatione Ieſu Chriſti.) Vitare poterat amphibologiam,ſi uertiſſet,Cum reuelabitur Ieſus Chriſtus. Quod enim aliâs ἐπιφάνειαν & παρουσίαν, hic ἀποκάλυψιν dixit.Beda aliquanto ſecus legit.

In quem nunc quoque &c.) Græce paulo diuerſius eſt, εἰς ὃν ἄρτι μὴ ὁρῶντες, πιστεύοντες δὲ, id eſt,In quem nunc non uidentes,credentes tamen,ſiue,In quo nunc cum non uidetis,& tamen creditis.

Exultabitis.) ἀγαλλιᾶσθε, id eſt,Exultatis,uerbo præſentis temporis conſentiente codice Donatiani altero:etiamſi poteſt eſſe exultate imperãdi modo,quod Græca uox ſit anceps.Certe ſic adducit Auguſtinus libro ſecundo ad Catechumenos,capite ſexto: Credẽtes in eum,quem non uidetis,gaudere inenarrabili gaudio.

Qui de futura in uobis gratia.) Futura addidit interpres de ſuo,nam Græca ſic habẽt, οἱ περὶ τῆς εἰς ὑμᾶς χάριτος προφητεύσαντες. Quod ego ſic maluiſſem exprimere,Qui de uentura in uos gratia uaticinati ſunt.Nec eſt tẽpus, quod Græci uocãt χρόνον,ſed καιρὸν,quod articulum uertimus.Eſt enim certius quiddam quàm tempus,ut & aliâs indicatum eſt. Conſentaneum autẽ eſt Petrum ſignificare locum,qui eſt apud Danielem cap.nono, ubi per myſticas hebdomadas indicat tempus ad quod occidendus eſſet Chriſtus.

Danielis hebdomadæ.

Significaret,in eis ſpiritus.) τὸ ἐν αὐτοῖς πνεῦμα, id eſt,Spiritus qui erat in ipſis,ut intelligamus ſpiritum propheticum,quem eundem Chriſti uocat.

Prænuncians.) προμαρτυρόμενον, id eſt,Præteſtificans.Cæterum quod hic παθήματα, uertit paſſiones,ego malim afflictiones.

Et poſteriores glorias.) καὶ τὰς μετὰ ταῦτα δόξας, id eſt,Et quæ illas conſecutæ ſiue conſecuturæ ſunt glorias.Sentit enim gloriam,quam aſſecutus eſt poſt ignominiam crucis.Etiamſi Hieronymus uertit alicubi pro glorias,decreta,ut mox indicabo, niſi forte pro decreta,ſcriptũ erat decora.Nam is liber excuſus eſt ex exemplari nõ ſatis emendato. Sanè illud cõſtat δόξαν Græcis & gloriam ſignificare & opinionem.Proinde uerisimile eſt, Hieronymum illic opiniones uertiſſe in decreta.

Sermo mire ambiguus.

Quibus reuelatum eſt.) οἷς ἀπεκαλύφθη. Sermo Græcus anceps eſt, poteſt enim hic accipi ſenſus,teſtificans Chriſti paſſiones & glorias ijs quibus reuelauit ſpiritus, nempe prophetis.Poteſt & hic,paſſiones & glorias,per quas Chriſtus fuit mũdo reuelatus, qui

antè fuerat ignotus. Neq; quenquam mouere debet articulus Græcus οἷς, cum præceſſerit παθήματα.

Senſus quadruplex.

Quāquam prior ſenſus meo iudicio ſimplicior eſt, ut οἷς articulus referatur ad Chriſtianos, qui uiderunt id quod de Chriſto prædixerat ſpiritus in prophetis. Sentit enim per afflictiones innotuiſſe mundo Chriſti gloriā. Poteſt & hic tertius accipi ſenſus, Quibus prophetis reuelatum eſt & illud, quod hæc quæ prædicebant, uobis pararēt non ſibi, cum ſcirent ea non euentura ſuis temporibus. Poteſt & quartus hic accipi, Prophetæ prædixerūt & Chriſti mortem & illuſtrationē morte partam, utrunq; uere, quod notum eſt, ijs quibus ea ſunt exhibita.

Vobis autem.) Sed uobis, erat & Latinius, & apertius, ſiue, non ſibijpſis, imò uobis, οὐχ ἑαυτοῖς ὑμῖν δέ. Hinc certe liquet, non parum intereſſe, quo loco quam coniunctionē colloces. Hunc totum Petri locum Hieronymus interpretans Didymi librum de ſpiritu ſancto ſecundum, reddidit hoc pacto, Scrutantes & inquirentes, in quod aut quale tempus ſignificabat, is qui in eis erat ſpiritus Chriſti, teſtificās in Chriſto paſſiones. Et ea quæ poſt erāt ſequutura decreta, ijs quibus reuelatum eſt, quia nō ſibi, ſed nobis miniſtrabāt, ea quæ nunc annunciata ſunt uobis, per ſpiritum ſanctum.

Qui euangelizauerunt uobis.) Vos, eſt Græce, non uobis, tametſi id quidem ad ſenſum nihil attinet.

Spiritu ſancto.) Deeſt In, ἐν πνεύματι ἁγίῳ, id eſt, In ſpiritu ſancto, hoc eſt, Per ſpiritum ſanctum, Hebræorum more.

In quem, pro quæ.

In quem deſiderant.) εἰς ἅ, id eſt, In quæ. Nempe ea quæ de Chriſto ſunt prænunciata per prophetas, ac deinde prædicata per apoſtolos. Facilis deprauatio ab εἰς ὃ in εἰς ἅ. Nec enim ſentit de ſpiritu prophetarum, in quem angelos uelle proſpicere, nihil mirū eſt, ſed effert maieſtatem euangelij, quā angeli quoq; uenerētur. Beda interpretatur de Chriſto glorificato, paulo poſt indicans etiam de ſpiritu miſſo in terras accipi poſſe. At Irenæus libro contra hæreſes, quarto cap. lxvij. ſentit de promiſſis prophetarum, quæ Chriſtus adueniens repræſentauit.

Perfecti ſperate.) τελείως, id eſt, Perfecte, per aduerbium indicans ſpem ad finem uſq; perſeuerantem. Et ſic habebat codex Donatiani uetuſtior. Nec eſt, In reuelationem, ut legunt quidam, ſed ἐν ἀποκαλύψει, id eſt, In reuelatione, ſiue per reuelationem. Sentit enim de myſterio euangelij iam diuulgato, per quod Chriſtus innotuit, ſiue de aduētu Chriſti.

Quaſi filij.) ὡς τέκνα, id eſt, Vt filij, ſiue tanquàm filij. Nam quaſi tribuimus ijs quæ cū uideantur, non ſunt. Ad hæc filij obedientiæ, dixit iuxta proprietatem ſermonis Hebraici, pro filijs obedientibus.

Non configurati.) μὴ συσχηματιζόμενοι, id eſt, Non accommodantes uos priſtinis cōcupiſcentijs. Id enim eſt συσχηματίζεσθαι. Nec eſt, Ignorantiæ deſiderijs, ſed ταῖς πρότερον ἐν τῇ ἀγνοίᾳ ὑμῶν ἐπιθυμίαις: quod nos dilucide magis quàm ad uerbum expreſſimus, hoc modo, Vt non accommodetis uos priſtinis concupiſcentijs, quibus dum adhuc ignoraretis Chriſtum agebamini.

Sed propter eum qui uocauit uos ſanctum.) κατὰ τὸν καλέσαντα ὑμᾶς ἅγιον, id eſt, Quēadmodum is qui uocauit uos, ſanctus eſt, ita & uos ſancti reddamini.

Sancti ſitis.) γενήθητε, id eſt, Efficiamini, ſiue reddamini. Neq; enim eſt, γίνεσθε, quod ambiguum eſſe poterat.

Et ſi patrem uocatis,) ἐπικαλεῖσθε, id eſt, Inuocatis & imploratis, aut cognominatis, nā Græca uox anceps eſt. Tum quod hic uertit, Sine acceptione perſonarū, multo feſtiuius

ἀπροσωπολήπτως.

ſcriptum eſt à Petro ἀπροσωπολήπτως cōpoſita dictione, id eſt, Citra delectū ſiue reſpectū perſonæ. Hic uidetur abeſſe in cōmētarijs Bedæ & Gloſſæ ordinariæ, nec Lyra attingit.

πατροπαράδοτα.

Paternæ traditionis.) Vnica uox eſt apud Græcos πατροπαραδότου. Eſtq; epitheton cōuerſationis, quaſi dicas, A patribus traditæ. Atq; ita refert diuus Hieronymus in cōmentarijs Eſaiæ, & Auguſtinus in pſalmum centeſimum quadrageſimum ſextum.

Quaſi agni.) ὡς ἀμνοῦ, id eſt, Velut agni, ſiue tanquàm agni.

Præcogniti quidem.) προεγνωσμένου, id eſt, Præfiniti ſiue prædecreti. Nam hoc loco planè uidetur uſurpare, pro eo quod iſti uocant prædeſtinationem, & Lyranus interpretatur, Præordinatione.

Fideles

Fideles eſtis in deo.) τοὺς πιστεύσαντας εἰς θεόν, id eſt, Qui credidiſtis in deum. Verùm interpres abhorruit ab hoc præterito, ne uiderentur iam deſijſſe credere, qui quondam credidiſſent.

In obedientia charitatis.) ἐν τῇ ὑπακοῇ τῆς ἀληθείας, id eſt, In obedientia ueritatis. Et additum eſt hoc loco in Græcis codicibus διὰ πνεύματος, id eſt, Per ſpiritum, quæ particula non eſt in Latinorum exemplaribus.

Deeſt in noſtris.

In fraternitatis amore ſimplici ex corde.) εἰς φιλαδελφίαν ἀνυπόκριτον ἐκ καθαρᾶς καρδίας, id eſt, In fraternũ amorẽ non ſimulatum, ex puro corde. φιλαδελφίαν uocat Chriſtianorum inter ipſos mutuum amorem ac beneuolentiam. Cæterum illud, Ex puro corde, ad ea quæ ſequuntur referendum eſt, Vos inuicem diligite ex puro corde.

Attentius.) ἐκτενῶς, id eſt, Vehementer, ſiue impenſe, aut ſi magis ad uerbum cupias reddi, Intenſe.

Omnis gloria eius.) ἀνθρώπου, id eſt, Hominis: exponit em̃ quid modo dixiſſet carnẽ.

Quod euangelizatum eſt in uos.) τὸ εὐαγγελισθὲν εἰς ὑμᾶς, id eſt, Quod per euangeliũ delatum eſt ad uos, ſiue quod prædicatum eſt apud uos.

EX CAPITE SECVNDO.

Rationabiles ſine dolo lac.) τὸ λογικὸν, ἄδολον γάλα, id eſt, Rationale, doli expers lac: uocat autem lac logicon, ut à corporeo lacte diſcernat. Hieronymus in quinquageſimo quinto Eſaiæ capite citat hunc locum, ut lac referatur ad rationale, non ad infantes, etiamſi non addat ἄδολον. Verum ediſſerens ſexageſimum Eſaiæ caput citat ad hũc modum, Quaſi modo nati paruuli, rationabile & abſq; dolo lac deſiderate, ut palàm ſit illud ἄδολον lacti adiungi oportere. Rurſum enarrans Zachariæ caput decimum. Item Auguſtinus in epiſtolam Petri, homilia uigeſima, refert hunc in modum, Depoſita ergo omni malicia, & omni dolo, & adulatione, & inuidia, & detractione, tanq; modo nati infantes, rationabile & innocẽs lac cõcupiſcite, ut in illo creſcatis in ſalutẽ. Quin & Beda legit & interpretatur quemadmodũ legunt Græci. Teſtis erit codex, qui mihi tum inſeruiebat hæc ſcribẽti ex bibliotheca Minoritarum Antuuerpienſium. Suffragatur nonnihil & alter codex Donatiani in quo ſcriptum erat, Rationale ſine dolo. Proinde quæ theologi recentiores in hũc adducũt locũ de infantibus rationabilibus, nihil faciunt ad ſenſum apoſtoli. Nos & articulum Græcũ exprimere cupientes, uertimus ad hunc modum, Vt modo nati infantes, lac illud nõ corporis, ſed animi, quod dolum neſcit, appetite. Siquidem infantia Chriſti, eſt alienum eſſe ab omni uerſutia ſtudioq; nocendi. Gradus ætatum ſunt profectus uirtutum.

Lac rationabile.

Creſcatis in ſalutem.) Hæc duo uerba, In ſalutem, nõ reperio in Græcis exẽplaribus, nec ad modum quadrãt ad propoſitam metaphoram. Siquidem ſalui ſunt & infantes: uerum adoleſcunt hoc lacte in uirum perfectum in Chriſto.

Quoniam dulcis eſt dominus.) ὅτι χρηστὸς ὁ κύριος, id eſt, Quod benignus ſit dominus. Aliâs uertit, Bonus. Sonat autem humanum, minimeq; auſterum aut durum.

Et honorificatum.) Hæc duo uerba redundant. Deinde ἔντιμον eſt, nulla interueniente præpoſitione. id eſt, Precioſum, ſeu magis in precio habitum: quod interpres, opinor, uertit. Honorificatum.

Domos ſpirituales.) οἶκος πνευματικὸς, id eſt, Domus ſpiritualis: ut ſit nominandi caſus per appoſitionem additus. Lyranus offenſus ſolœciſmo manifeſtario, interpretatur, Domos in domos. Atq; In domum legit Auguſtinus, cum aliâs, tum pſalmum enarrans octogeſimum ſextum. Idem in libello de præſentia dei ad Dardanum legit, Aedificamini domus ſpirituales. Atq; adeo haud ſcio, an primum ſcriptum fuerit ſpirituales, deinde à ſciolis deprauata ſcriptura. Beda indicat huius loci triplicem lectionem, Domus ſpirituales, numero multitudinis, domus ſpiritualis numero ſingulari, & In domum ſpiritualem, quemadmodum alicubi legit Auguſtinus.

Domos, pro domus.

In ſacerdotium.) ἱεράτευμα ἅγιον, id eſt, Sacerdotium ſanctum: nominatiuus eſt appoſitiuus, quemadmodum & domus: nam ipſos fideles ſacerdotium uocat. Cæterum ſacerdotium appellat functionem & adminiſtrationem ſacrorum in domo ſpirituali, hoc eſt, in templo ſpiritus ſancti, quod ſumus ipſi.

Offerentes.) ἀνενέγκαι, id eſt, Ad offerendum.

Per Ieſum Chriſtum,) Id poteſt referri ad id quod proximum eſt, Acceptabiles, aut ad ſuperiora omnia.

Propter quod continet ſcriptura.) διὸ καὶ περιέχει ἐν τῇ γραφῇ, id eſt, Quapropter & cõtinet in ſcriptura: ut ſit ſenſus, hoc argumento lapidem illum eſſe præcipuum, quod iuxta teſtimonium Eſaiæ collocatus ſit in angulo, quo utrũq; parietẽ complectẽs & continens, totum ædificium fulciret. Nam id eſt περιέχειν, undiq; amplecti ac tenere, niſi forte neutraliter uſurpauit περιέχειν. Poteſt accipi ꝓ excellere: unde & excellit, ſiue eximius eſt ille lapis in ſcriptura: ad quod ſatis apte congruunt quæ ſequuntur, ἀκρογωνιαῖον &c.

περιέχειν.

Ecce ponam.) ἰδοὺ τίθημι, id eſt, Ecce pono. Locus eſt apud Eſaiam capite uigeſimo octauo Petrus ſententiam expreſſit bona fide, non annumerauit uerba. Cæterum in illo, Qui crediderit in eo, non confundetur, iuxta Septuaginta retulit. Alioqui Hebraica ueritas habet, Qui crediderit, non feſtinet: uerum de hoc aliâs diximus. Et rurſus Non cõfundetur, Græcis eſt, αἰσχυνθῇ, id eſt, Pudefiet, ſiue pudefiat, δυνητικῶς.

Summũ angularem.) Græcis unica uox eſt ἀκρογωνιαῖον, quaſi dicas, Sũmangularem.

Lyranus

Vobis igitur honor.) Nimis quàm pueriliter interpretatur hunc locũ Lyranus & Carrenſis, Vobis erit honor in cœleſtibus, quum Petrus ſentiat de lapide prius reiecto à Iudæis, & deinde honorato & in precio habito. Siquidem ante uocauit ἔντιμον, nunc memor illius ait, ὑμῖν οὖν ἡ τιμὴ, id eſt, Vobis eſt precioſus, qui in illum credidiſtis, Iudæis & non credentibus uilis eſt. Beda uerbis nonnihil diſſentit à nobis, re conſentit. Proinde ne lector ſimili modo laberetur, nos uertimus, Vobis igitur precioſus eſt qui creditis. Laurentius mauult honorificum quàm precioſum lapidem. Non enim hic agitur de precio lapidis, ſed de æſtimatione. Quanq; ur charum dicitur interdum quod magno conſtat, interdum quod magni ſit, ſic & precioſum dicitur, quod multi precij eſt, aut quod habetur in precio, Nam lapis precioſus opponitur hic lapidi reiecto, quemadmodum paulo ſuperius, ab hominibus quidem reprobatum, à deo uero electum & honorificatum: reprobato opponit ἔντιμον uertitq; honorificatum.

Petra ſcandali.) Hebraice dixit potius q; Græce, λίθος προσκόμματος, καὶ πέτρα σκανδάλου. Latine uerti poterat, Saxũ in quod impingĩt, & lapis ad quem offendũt homines.

Tropus Hebraicus.

Populus acquiſitionis,) λαὸς εἰς περιποίησιν. Et hic loquendi tropus Hebraicus ſit oportet. Sentit enim populum, qui lucro acceſſit, adoptatus & aſcitus in populũ dei. Ambroſius enarrans pſalmum, Beati immaculati, ſermone ſexto legit, Populus in adoptionem.

Qui offendunt uerbo.) οἳ προσκόπτουσι τῷ λόγῳ, id eſt, Qui impingũt in uerbum, hoc eſt, Quos offendit euangelium, & impietatis miniſtrat occaſionem.

In quo.) εἰς ὅ, id eſt, In quod. Nam in hoc erat paratus Iudaiſmus, ut in Chriſtum crederetur, quem lex Moſaica præſignarat. In quod legit Beda, admonens tamen, in nonnullis codicibus ſcriptum fuiſſe, In quo.

Qui aliquando nõ populus dei.) In hac priori parte genitiuus, dei, non eſt addendus, οἵ ποτε οὐ λαὸς, νῦν δὲ λαὸς τοῦ θεοῦ, id eſt, Qui quondam non populus, nunc uero populus dei. Et ad hanc lectionem ſenſus eſt non paulo argutior, qui quondam non populus, hoc eſt, populus abiectiſſimus, & pro nihilo habitus, is nunc non ſolum eſt populus, ſed populus dei. Conſentiunt cum Græcis exemplaribus, noſtrates quoq; libri caſtigatiores.

Conuerſationem ueſtram habẽtes bonam.) καλὴν, id eſt, Honeſtam, ut pertineat etiã ad decus, quod uirtutem conſequitur iuxta Stoicos. Et aliquanto poſt, detrectant, Græce eſt, καταλαλοῦσιν ὑμῶν, id eſt, Quod male loquuntur de uobis, ſiue detrahunt uobis.

In die uiſitationis.) ἐπισκοπῆς, id eſt, Inſpectionis. Tametſi Græca uox anceps eſt, ut quæ deduci poſſit ab ἐπισκέπτω. Quanquam ab hoc uſitatius eſt ἐπίσκεψις. Hebræis eſt פקדה quod illis præfecturam & adminiſtrationem quandam ſonat. Viſit enim ſubinde & inſpicit quid agatur, cui negocij cõmiſſa eſt cura. Sic appellat Petrus tempus illud, quo deus dignatur hominem trahere afflatu ſuo ad meliora.

Subditi eſtote.) ὑποτάγητε οὖν, id eſt, ſubditi igitur ſitis. Et creaturam κατ᾽ ἐπίτασιν uocauit hominem.

Duces, pro præſides.

Siue ducibus, tanq; ab eo miſſis.) ἡγεμόσιν: quod ſæpius iam uertit, Præſidibus. Nec eñ

hic

hic Petrus agit de bello,ſed de his qui agunt in prouincijs Romanorum, quæ à præſidibus Cæſarum nomine adminiſtrabātur. Cum hic agat de magiſtratibus Ethnicorum, ſubditum eſſe dixit, pro tolerare quædam quæ uidentur ſuo iure facere,cum exigunt uectigal, quū cenſent:uerum hoc ad illa tempora pertinebat. Nec tamen eſt Miſſis,ſed πεμπομένοις, id eſt,Qui mittuntur:ut intelligas actionem ſine tempore.

Tanquam ab eo.) ὡς δι᾽ αὐτοῦ, id eſt,Tanquam per eū,nempe regem,ſiue per eū,uidelicet deū.

Laudem uero bonorū.) ἀγαθοποιῶν, id eſt,Benefactorum, ſiue bene facientium.Porrò apud ueteres,id quod Plato præcepit in ſua republica,leges non ſolum minabantur pœnam male agentibus,uerum etiam præmijs inuitabant ad officia.Nūc malefacta quidem ſatis acriter puniuntur,cæterum benemeritis nulla gratia.In priore particula,omiſſa eſt coniunctio μὲν,ad uindictam quidem,ut reſpondeat ſequenti δέ.Et malefacta Latinis dicuntur ſcelera cōmiſſa,malefactor an inueniatur neſcio.Maleficus anceps eſt uocabulū. Nam ferè malefici dicuntur qui utuntur malis artibus,eoq; nos uertimus nocentiū.Nam Græce eſt κακοποιῶν, id eſt,qui malefaciunt.

Obmuteſcere faciatis imprudentium hominum ignorantiam.) Quod de bonis male loquebantur ethnici,partim tribuit amentiæ,partim ignorantiæ,cui uult occurri per obedientiam præſtandam magiſtratibus,ne uideantur recte puniri,tanquām publicæ diſciplinæ tranſgreſſores.

Omnes honorate.) πάντας τιμήσατε, id eſt,Quibuſlibet deferte honorem,etiam ethnicis dignitate præditis.Cæterum ἀδελφότητα ἀγαπᾶτε:quod ad Chriſtianos pertinet. Honorem exigunt illi,ſoluite,charitas debetur Chriſtianis.

In omni timore.) ἐν παντὶ φόβῳ, id eſt,Cum omni reuerentia. Sic enim alicubi uocem hanc interpretatur Hieronymus.Nec eſt,Modeſtis,nec enim ſentit de nō arrogantibus, ſed ἐπιεικέσιν, id eſt,Aequis & humanis,neq; rigidis admodum.

Sed etiam diſcolis.) ἀλλὰ καὶ τοῖς σκολιοῖς, id eſt,Sed etiam prauis,ſiue aſperis.Mirum quid uenerit in mentem interpreti,ut Græcam uocem,altera Græca redderet:nam δύσκολος Græcis difficilē ſonat.Charrenſis interpretatur Diſcholis,indoctis, ineruditis, quod non ſint uerſati in ſcholis.At idem tamen admonet in nōnullis exemplaribus pro dyſcholis ſcriptum fuiſſe difficilioribus.At magis mirum eſt hic pariter hallucinatum eſſe Bedam, ſi tamen hoc illius eſt commentum,qui putat à ſchola dictum eſſe dyſcholum,adducens illud è pſalmo,Vacate & uidete,ubi pro uacate Græcis ſit σχολάσατε. Idem mox admonet, quod S.Fulgentius in opuſculis ſuis ſic hūc adducat locum,Seruientes cum timore,non tantum bonis & modeſtis,ſed etiam difficilioribus. *Dyſcolus quid.*

Suſtinetis triſtitias.) λύπας, id eſt, Moleſtias.

Quæ enim eſt gratia.) ποῖον γὰρ κλέος, id eſt,Quæ enim gloria,ſiue quæ laus?Suffragabatur uetuſtiſſimum exemplar Donatiani,ſed alterū duntaxat.Suffragabatur & aliud è bibliotheca academiæ Baſilienſis.Conſentiebat uterq; Conſtantienſis.

Si benefacientes,patienter ſuſtinetis.) εἰ ἀγαθοποιοῦντες καὶ πάσχοντες ὑπομενεῖτε, id eſt, Si cum bene faciatis,& tamen affligamini, ſuffertis.

Pro nobis,uobis.) Vtrunq; Græcis eſt ἡμῶν, id eſt,Nobis,primæ perſonæ:etiam ſi nō nulli uariant codices.

Qui cum male diceretur,non maledixit.) ὃς λοιδορούμενος οὐκ ἀντελοιδόρει, id eſt, Qui cum maledictis inceſſeretur,non remaledixit,ſiue regeſſit maledicta.

Tradebat autem iudicanti ſe iniuſte.) Græca ſecus habent, παρεδίδου δὲ τῷ κρίνοντι δικαίως, id eſt,Tradebat autem ei qui iuſte iudicat.Significat Chriſtum uindictam tradidiſſe deo,non ſibi uſurpaſſe.Charrenſis haud ſcio unde nactus, nonnihil ſomniauit de hac quoq; lectione.

Vt peccatis mortui.) ἀπογενόμενοι, id eſt,Extincti,quaſi iam deſierimus eſſe.Ambroſius uertit,Separati,libro de ſancto ſpiritu primo,capite octauo.

Cuius liuore.) τῷ μώλωπι, Vibice.Refert eīm quod eſt apud Eſaiam,capite quinquageſimo tertio,Et liuore eius ſanati.Eſt enim liuor ueſtigium plagæ in cute. Id trifariam interpretatur Hugo Charrenſis,homo copioſus, Liuore,id eſt,Dilectione immodica, quæ illi pallorem contraxerat,iuxta illud Naſonis,Palleat omnis amans,hic eſt color aptus a- *Charrenſis copioſus.*

 manti:

manti:uel liuore,id eſt,Carne liuida facta ob colaphos:uel liuore,id eſt, Inuidia Iudæorũ. At hoc ſanè loco Græca uox non admittit,niſi unicam interpretationem, etiamſi Latinis liuor πολύσημον eſt. Quin & apud Hebræos eſt חַבּוּרָה quæ uox illis tumorem ex plaga concretũ ſignificat. In pſalmis uertit Cicatricem, Computruerũt cicatrices meæ. Ambroſius eo quem modo citauimus loco,legit, Cuius uulnere plagarum ſanati ſumus.

Locus obſcure redditus ab interprete. Et epiſcopum animarum.) ποιμένα καὶ ἐπίσκοπον, Paſtorem & curatorem. Nam epiſcopi dicuntur qui proſpiciũt de neceſſarijs. Beda legit, Et uiſitatorem animarum ueſtrarum,adducens illud, Quia uiſitauit nos omnes ex alto.

EX CAPITE TERTIO.

PEr mulierum conuerſationem.) διὰ τῆς τῶν γυναικῶν ἀναστροφῆς. Cur non potius, Per uxorum conuerſationem? Et hoc ſanè loco ἐν φόβῳ rectius uertiſſet,cum reuerentia. Tum non eſt, Sanctam conuerſationem, ſed ἁγνὴν, id eſt, Puram, ſiue caſtam. Caſtam habebat codex ex Baſilienſis academiæ bibliotheca, conſentiebat & Conſtantienſis uterq;.

Quarum non ſit capillatura aut circũdatio auri,aut indumenti ueſtimẽtorum cultus.) Græcus ſermo dilucidior eſt, ὧν ἔστω, οὐχ ὁ ἔξωθεν ἐμπλοκῆς τριχῶν, καὶ περιθέσεως χρυσίων, ἢ ἐνδύσεως ἱματίων κόσμος, id eſt, ut ſententiam magis reddamus, quàm uerba, Quarũ ſit ornatus, non externus qui ſitus eſt in criſpatura ſiue contextu capillorum, aut appoſitione auri, aut amictu ueſtium aut palliorum.

Cordis homo.) Ambroſius libro epiſtolarum tertio, epiſtola undecima, admonet noue expreſſum, Cordis homo, pro Interno & abſtruſo homine: proinde nos periphraſi rem explicuimus.

Quieti & modeſti.) πραέος, καὶ ἡσυχίου, id eſt, Manſueti & quieti, ſiue taciti. Nõ enim uult mulieres eſſe feroculas erga uiros.

Locuplex. Locuplex.) πολυτελές. Fuſtuario dignum eſt, quod quidam pro locuples, ſcribunt locuplex per x, non per s. Quanquàm Græcis eſt πολυτελὲς, id eſt, Sumptuoſum ac ſplendidum. Referri uidetur ad ſpiritum quietum: eſt enim neutri generis, quemadmodum & ſpiritus apud Græcos. Aut certe ad totam orationis particulam quæ præceſſit, quod nimirũ habere huiuſmodi ſpiritũ, magnificus ac ſplendidus ornatus eſt mulieris in oculis dei. Certe in codice Donatiani utroq; ſcriptum eſt, Quod eſt in conſpectu dei locuples.

Cuius eſtis filiæ.) ἧς. Cuius apud Græcos neceſſario refert Saram, & non Abraham. Nam apud nos referri poteſt ad Abraham.

Locus hactenus perperam enarratus. Pertimentes ullam perturbationem.) μὴ φοβούμεναι μηδεμίαν πτόησιν, id eſt, Non territæ ullo pauore. Scire debes lector, hunc accuſatiuum perturbationem, quẽ uulgata habet æditio, non eſſe tranſitiuum, ſed reciprocum, iuxta proprietatem Atticorum, qui ſic loquuntur, gaudere gaudiũ, furere furorem, timere timorem. Nam hic πτόησιν ſignificat fœmineum illum pauorem, quo ſolent de nihili rebus exanimari, qui debet abeſſe à ſanctis mulieribus. Quod ſi intellexiſſent quidam magni nominis interpretes, ſecus, opinor, hunc locum edisſeruiſſent, quos ego tamen in præſentia honoris cauſa non nomino.

Honor, pro abſtinentia coitus. Honorem impartientes.) Honorem interpretatur diuus Hieronymus, nõ ut flectãtur illis genua, & gemmis auroq; onerentur, ut primus cedatur locus, quod nũc in pleriſq; regionibus ſtultiſſime uidemus fieri, ſed abſtinentiam à coitu: ſic enim honorem haberi uaſculo muliebri, ſi non inquinetur libidine. Idq; indicat quod ſequitur, ut non interrumpantur orationes ueſtræ. *Locus inſulſiſſime à quibuſdam enarratus.* Rurſum non libet hoc loco referre, quid interpretetur Lyranus & huiuſmodi complures interpretes, honorem exponentes, ut eis proſpiciatur de uictu & ueſtitu, eoq; honeſto, ſecundũ ſtatum & proprias facultates. *Lyranus.* Deinde de impediendis orationibus interpretatur, orationes non exaudibiles, niſi uir & mulier ſint bene concordes.

Tanquàm cohæredibus.) ὡς καὶ συγκληρονόμοι, id eſt, Tanquàm & cohæredes. Addit enim hoc uelut alterum & efficacius argumentum: unde ne coniunctio quidem eſtocioſa. Porrò uaſculum infirmius appellat ipſam mulierem ob ſexus imbecillitatẽ. Quorſum inquies, attinebat hoc admonere, quod nemo neſciebat? Imò hoc quidam ſuo iudicio ualde ſapiens miris conuicijs agitauit, quod uideret uaſculum muliebre accipere pro membro pudendo, ſeu natura mulieris. Sed tamen ut ingenue dicam, Hieronymi interpretatio

mihi

mihi uidetur eſſe uiolentior. Magis placet generalis ſententia, ut mariti deferant aliquid honoris uxoribus, nec eas habeant ut concubinas aut ancillas: geminas enim cauſas adducit, quare uelit deferri uxoribus, uel ob imbecillitatem ſexus, quemadmodum corporis membra minus honeſta, magis habemus in honore, uel ob dignationem dei, qui mulierē æquauit uiro, in Euangelij promiſſis.

Gratiæ uitæ.) χάριτος ζώσης, id eſt, Gratiæ uiuæ: Quanquam hoc loco Græca uariant exemplaria. Quod ſi legis Vitæ, gratiam pro beneficio accipias neceſſe eſt. *Mendū manifeſtum apud nos.*

In fide autem.) τὸ δὲ τέλος, id eſt, In ſumma uero. Quantus hic diſputādi campus aperitur neotericis quibuſdam de fide, quot modis accipiatur, cum Petrus nihil huiuſmodi neque ſcripſerit, neque ſenſerit. Iam quod hic uertit, Compatientes, Græce eſt συμπαθεῖς, id eſt, qui mutuo tangantur affectu. Sunt enim quos aliena ne tantulum quidem moueant. Quanquam Beda interpretatur, In fide, iuxta uulgatam Latinorum lectionem.

Fraternitatis amatores.) φιλάδελφοι, id eſt, Fratrum amatores, ſiue fraterne amantes.

Modeſti.) φιλόφρονες: quod magis ſonat affabilem & humanum, & ad uitæ conſuetudinem facilem cōmodumque. Porrò quod in noſtris additur Humiles, opinor adiectum ab eo qui uolebat interpretari modeſtiam: nec enim addebatur in utroque codice Donatiani.

Et labia eius.) τὰ χείλη αὐτοῦ, id eſt, Labia ſua. Sic enim mauult Valla, nec uideo quam ob cauſam. Ipſius magis congruebat. Neque enim hic eſt uera reciprocatio ut in priore particula.

Vt non conturbemini.) μηδὲ ταραχθῆτε, id eſt, Neque conturbemini.

Dominum autem Chriſtum.) Deum eſt Græce, nō Chriſtum. Et ſanctificate, poſitū apparet, pro Glorificate. Quod genus eſt illud, Sanctificetur nomen tuum.

Ad ſatiſfactionem.) πρὸς ἀπολογίαν, id eſt, Ad excuſationem ſiue defenſionem.

Quæ in uobis eſt, & ſpe & fide.) Græce tantum eſt, περὶ τῆς ἐν ὑμῖν ἐλπίδος, id eſt, De ea quæ in uobis eſt ſpe.

Cum modeſtia & timore.) μετὰ πραΰτητος καὶ φόβου, id eſt, Cum manſuetudine & reuerentia. Loquitur enim de his qui placide reſpondent ac reuerenter, interrogati quibuſlibet de fide Chriſti.

Quod detrahunt de uobis.) Græci legūt, ἵνα ἐν ᾧ καταλαλῶσιν ὑμῶν ὡς κακοποιῶν, id eſt, Vt in eo quod obtrectant uobis tanquàm malefactoribus, de uoce malefactorum ante notauimus.

Melius eſt enim ut benefacientes, ſi uoluntas dei uelit.) Conſentiunt quidē Græci codices cum noſtra æditione, cæterum mirandū eſt, quid ſequutus Auguſtinus libro aduerſus Fauſtū xxij. cap. xx. referat hūc locū his uerbis, Melius eſt benefacientes, ſi uelit ſpūs dei, pati, quàm malefacientes. Niſi forte pro θέλημα ſcriptum habebatur in quibuſdam exemplaribus πνεῦμα, atque id rurſum ſcriba mutauerit in πνεῦμα. *Auguſtinus diuerſe legit*

Calumniantur.) οἱ ἐπηρεάζοντες, Qui cōuiciantur, ſiue qui ince[…]unt aut perſequūtur.

Mortificatos quidem carne.) θανατωθείς, id eſt, Mortificatus. Item uiuificatus, nō uiuificatos. ζωοποιηθείς. Atque ita citat diuus Hieronymus in Eſaiā capite liiij. Atque item Auguſtinus epiſtola xcix. ad Euodium. Rurſus ſermone de uerbis apoſtoli xiiij. de Chriſto dictum eſt, inquit, Mortificatus quidem carne, uiuificatus autem ſpiritu. Sic de homine dici poteſt, Tabefactus carne, uiuificatus ſpū: ut intelligas Chriſtū mortuū, iuxta corporis imbecillitatem, cæterum reſurrexiſſe uirtute ſpiritus. Iam uero quorſum attinet hoc loco recenſere, quæ ſomnient in hanc ſentētiam, qui Græce neſciunt, & id tantum ſequunt̄, non quod ſcripſit Petrus, ſed quod deprauauit librarius? Poſſem ad ſingula cōuicijs inceſſere, nimis arrogantem iſtorum imperitiam, qui de ijs quæ citra linguarum peritiā, ne legi quidem emendate poſſunt, uelut ex oraculo pronunciant, quicquid ſomniarint. Quod ſi legas mortificatos & uiuificatos, quomodo cohærebit quod ſequitur, In quo? Beda legit & interpretatur Viuificatos, & mortificatos, & adducit Athanaſium aduerſus Arianos, At paulo poſt indicat & hanc lectionē quam habent Græci. Cui cōſentiebat uterque codex Conſtantienſis, niſi quod in altero deprauator, us uerterat in os, ſuperne clauſa litera u. Suffragabatur & codex ex bibliotheca Academiæ Baſilienſis. Atque hic *Manifeſtū erratū interpretum recentiū.*

locus caute legendus eſt, ne quid tale ſentiamus, quale nõnulli de anima Chriſti apud inferos paſſa. Qua de re nõnihil attingit Beda, ſed tacito autoris nomine, Origenem, ni fallor, ſignificans.

In carcere erant ſpiritu.) καὶ τοῖς ἐν φυλακῇ πνεύμασιν, id eſt, Qui in carcere erant ſpiritibus. Ita legit Hieronymus, eo quem modo citauimus loco, Occiſus eſt carne, uiuificatus

Carrenſis. ſpiritu, & prædicauit ſpiritibus in carcere conſtitutis. Carrenſis admonet in nõnullis pro In carcere, ſcriptum fuiſſe, In carne. Verum hoc ante hunc indicauit Beda. In utroque Conſtantienſi ſcriptum erat, ſpiritualiter pro ſpiritu.

Qui increduli fuerant aliquando.) ἀπειθήσασί ποτε, id eſt, Aliquando incredulis.

Quando expectabant dei patientiam.) ὅτε ἀπεξεδέχετο ἡ τοῦ θεοῦ μακροθυμία, id eſt, Cũ expectaretur dei lenitas: etiamſi nõnulli codices habebant ὅτι. In altero Cõſtantienſi erat, expectabatur dei patientia, quemadmodum legunt Græci. Rurſum in pleriſque erat, ἅπαξ ἐδέχετο, pro ἀπεξεδέχετο. Suſpicor legendum fuiſſe ἅπαξ ἐξεδέχετο.

Cum fabricaretur.) κατασκευαζομένης, id eſt, Cum appararetur.

Quod & uos nunc ſimilis formæ ſaluos fecit baptiſma.) Græca plus habent lucis, ὃ καὶ ἀντίτυπον νῦν καὶ ἡμᾶς σώζει βάπτισμα, id eſt, Cui nunc ſimile, ſiue reſpõdens baptiſma, nos quoque ſaluos facit. Eſt enim σώζει præſentis temporis, ſeruat. Cæterum ὃ dure reſpõdet, ſiue ad aquam referas, ſiue ad baptiſma: fortaſſe ſcriptum fuit ᾧ cui.

Deeſt apud Græcos. Qui eſt ad dexteram dei.) Hoc loco deſunt in Græcis codicibus, quæ ſubſcribam, Deglutiens mortẽ, ut uitæ æternæ hæredes efficeremur. Sed his prætermiſſis ſequitur, πορευθεὶς εἰς τὸν οὐρανόν, id eſt, Profectus in cœlum.

EX CAPITE QVARTO.

PAſſo in carne & uos.) παθόντος ὑπὲρ ἡμῶν σαρκί, id eſt, Paſſo pro nobis carne: uos quoque &c.

Eadem cogitatione armamini.) τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ὁπλίσασθε, id eſt, Induite eandem cogitationem, uelut armantes uos, ſiue Armate uos iuxta eandem cogitationem.

Voluptas, pro uoluntas. Sufficit enim præteritum tempus ad uoluptatem gentium conſummandam.) Græca ſunt magis perſpicua quàm Latina, ἀρκετὸς γὰρ ἡμῖν ὁ παρεληλυθὼς χρόνος τοῦ βίου, τὸ θέλημα τῶν ἐθνῶν κατεργάσασθαι, id eſt, Sufficiens eſt enim præteritum uitæ tempus, ut uoluntatem gentium perfecerimus, hoc eſt, Satis eſt hactenus impie uixiſſe. In hunc ſenſum adducit Auguſtinus, homilia in epiſtolam Petri uigeſima, Sufficit enim præteritum tẽpus uoluntates gentium conſummaſſe.

In luxurijs.) ἐν ἀσελγείαις, id eſt, In laſciuijs. Nam ebrietatibus nõ habetur apud Græcos, nec in utroque codice Donatiani: cui conſentiebant omnes uetuſti codices. Quid enim opus erat dicere ebrietatibus, quum mox ſubijciat, comeſſationes & potationes.

In illicitis idolorum cultibus.) ἀθεμίτοις, id eſt, Nepharijs, quod atrocius eſt quàm illicitis.

In quo admirantur.) ἐν ᾧ ξενίζονται, Ad uerbum ſonat. In quo peregrinantur. Porrò Græcis ξενίζεσθαι dicũtur, quibus aliquid nouũ aut abſurdum uidetur. Pertinet autem ad id quod conſequitur. Auguſtinus epiſtola lxxxxix. locũ hunc adducit hiſce uerbis, Sufficit enim præteritũ tempus, ad uoluntatẽ hominũ conſummatam ambulantes in libidinibus, & concupiſcentijs, & ebrietate, comeſſationibus, potationibus, & illicitis idolorum ſeruitutibus. In quo ſtupeſcunt nõ cõcurrere uos, in eam luxuriæ confuſionẽ blaſphemantes.

Luxuriæ confuſionem.) ἀσωτίας ἀνάχυσιν quod magis ſonat, refuſionem, ueluti cũ mare æſtuans refundit ſeſe.

Finis appropinquabit.) ἤγγικε, id eſt, Appropinquauit, præteriti temporis, Aut certe inſtat & imminet.

Eſtote itaque prudentes.) σωφρονήσατε, id eſt, Eſtote temperati, ſiue ſobrij.

Locus uulgo parum intellectus. Et uigilate.) καὶ νήψατε, id eſt, Eſtote ſobrij, ſiue uigilate: nam νήφω Græcis utrunque ſignificat. Peculiare eſt apoſtolis hæc tria cõiungere, ſobrietatem, uigiliam, & orationem, ut ſobrietas opponatur luxui & crapulæ, uigilia ſomnolentiæ & inertiæ. Audiui qui in cõcionibus ſacris apud populum, cum ex hoc loco thema propoſuiſſent, multa congerebãt ex Ariſtotelis ethicis, ſiue magis ex elenchis literarijs de prudentia, Item de charitate quæ ex

nobis

nobis oriatur, atq; ita demum dimanat ad alios, uidelicet extra oleas, ut aiunt, currentes. Non quod huiuſmodi lapſus conuicijs exagitandos exiſtimem, ſed quod nõ arbitrer diſſimulandos. Etiamſi, ne quid dicam dolo, fœdum per ſe uidetur, eum qui in frequenti plebis cœtu, eoq; eccleſiaſtico, ſuſceperit docendos omnes, hoc ipſum non intelligere, quod totius orationis ſuæ baſim ac fundamentum uult uideri. Et tamen ex his aliquot admonitionem noſtram contumelioſe lacerant, quid facturi, ſi laceſſantur iniuria, cum huiuſmodi gratiam referant benemerenti? Quos ſi quis diuitum aut conuiuio accipiat lautiore, aut paulo pecuniæ donet, tantum non adorant, homines grati, & eleemoſynam uocant ſuaq; benefacta, quibus abundant ſcilicet, uiciſſim impertiunt. At talibus officijs tãto melioribus qui afficit, omni contumeliarum genere proſequuntur. Nam aliquanto poſt, quidam illius gregis κορυφαῖος, cui credo denarrarat quiſpiam, quod inter amiculos deplo raſſem hoc illis defuiſſe, cum alioqui placuiſſent quæ dicebãtur, in publica cõcione, cum ipſe adeſſem, duo peccata quæ cõmittuntur in ſpiritum ſanctum, oblique, imò ſatis aperte torſit in me, præſumptionem, ſic enim illi uocant, quod non ueritus eſſem corrigere Pater noſter, ac Magnificat. Item impugnationẽ cognitæ ueritatis, qui negaſſem ſacros concionatores intellexiſſe ſuum thema, quod à ſacris uiris, è ſacris literis depromptum eſſet. Ceu uero non hoc etiam fœdior eſſet illorum inſcitia, qui quod eſt in illis literis perperam interpretarentur. Qui uſq; adeo perfricuerunt faciem, nõne merebantur ut nominatim traducerentur. Ego tamen tum nominibus tum ordini parco.

Impudẽtia ingrata.

In uobiſmetipſis.) εἰς ἑαυτούς, id eſt, Erga uoſipſos, ſeu potius erga uos mutuo. Hoc alicui fortaſſis leuiculum admonitu uidebitur, & tamen auditus eſt mihi, qui in publica concione ſedulo philoſopharetur ex hoc loco, quo pacto charitas primum à nobis ipſis proficiſcatur, & quomodo cordibus infundatur, multaq; id genus, neq; cœlum, neq; terram attingentia. Et tamen iſti ſunt qui laborem hunc noſtrum ut inanem & infrugiferũ aſpernantur, quibus eo maxime foret opus, ſi ſaperent, imò quia non ſapiunt, homines uere inutiles, meritiſſimoq; in tertium illud Heſiodi genus reijciendi, qui neq; per ſe ſapiant, neq; credant recta monenti.

In uobiſmetipſis, pro inter uos.

Continuam.) ἐκτενῆ: quod ante uertit, Attente, hic Propenſum ſeu uehementem poterat dicere. Quoniam charitas operit.) καλύψει, id eſt, Operiet ſiue teget, uerbum futuri temporis, ut ad iudicij diem pertineat.

Accepit gratiam.) χάρισμα, id eſt, Donum.

Illam adminiſtrantes.) αὐτὴν διακονοῦντες, id eſt, Illa, ſiue per illam, nempe gratiam miniſtrantes. Quanquàm in nonnullis Græcorum exemplaribus ſcriptum erat αὐτὸ, ut referatur ad donum adminiſtrandum. Et in alterutrũ, quo uerbo ſæpius impudentiſſime abutitur interpres, Græce eſt, εἰς ἑαυτούς, id eſt, In uos inuicem: quod idem ualet cũ eo quod modo dixit, εἰς ἀλλήλους, id eſt, Alius in alium.

Multiformis gratiæ dei.) ποικίλης: quod interpres haud male expreſſit, quum Græca uox uarium ſignificet, ut intelligamus diuerſas donorum formas.

Quaſi ſermones.) ὡς λόγια, id eſt, Tanquàm eloquia.

Ex uirtute ἐξ ἰσχύος .i. Ex ui ſiue robore, ut autoritas ſit penes deũ, nõ penes hominẽ.

Quam adminiſtrat.) ἧς χορηγεῖ, id eſt, Quam ſuppeditat ſiue ſubminiſtrat. Nam adminiſtrat, qui fungitur adminiſtratione rei commiſſæ. Subminiſtrat, qui præbet ac largitur, quibus opus eſt. Itaq; Petrus διακονεῖν tribuit homini, χορηγεῖν deo.

Honorificetur.) δοξάζηται, id eſt, Glorificetur.

Nolite peregrinari.) μὴ ξενίζεσθε. Illud peregrinari, Græcis eſt commoueri, perinde ut re noua & inſolita: nam & paulo poſt ξένου uertit, Nouum. Et Beda admonet in nõnullis codicibus ſcriptum fuiſſe, Nolite mirari. Et hoc loco prudens prætereo quorundam magnorum, ut uidẽtur, theologorum abſurdas interpretationes. Quorſum enim attinet aliorum erratis explere uolumina?

Peregrinari, pro admirari.

In feruore.) τῇ ἐν ὑμῖν πυρώσει, id eſt, Exuſtione, ſiue examinatione per ignem. Rurſus enim ad aurum reſpexit, quod exploratur igni. Proinde nos uertimus, Ne ceu re noua perturbemini, dum per ignem exploramini.

Vobis fit.) Fit, eſt Græce γινομένῃ.

Sed cõmunicantes.) ἀλλὰ καθὸ κοινωνεῖτε, id eſt, In hoc quod communicatis, ſiue quatenus communicatis. *Cypriani lectio.* Cyprianus in epiſtola quarti libri ſexta, locum hunc reddit ad hunc modum, Chariſſimi nolite mirari ardorem accidentem uobis, qui ad tentationem ueſtrã fit, ne excidatis, tanquàm nouum uobis contingat, ſed quoties communicatis Chriſti paſſionibus, per omnia gaudete, ut & in reuelatione facta claritatis eius, gaudentes exultetis. Si improperatur uobis in nomine Chriſti, beati eſtis, quia maieſtatis & uirtutis domini nomen in uobis requieſcit. Hactenus illius uerba recenſuimus. Primum Peregrinari, recte uertit in Mirari. Cæterum ardorem aptius uerti poterat Incendium. Quanquàm hic Græca perturbatius ille reddidit. Deinde Excidatis, poſuiſſe uidetur pro uehementer admiremini, ſiue obſtupeſcatis, ceu Græcam exprimens uocem ἐξίσατε, quemadmodũ alibi in Paulo, Siue excidimus deo. Porrò maieſtatis & uirtutis domini nomen, quid ſibi uelit, neſcio, niſi forte pro πνεῦμα uertit, numen, aut νεῦμα legit ille, non πνεῦμα. Adducit idem hoc teſtimonium totidem uerbis in expoſitione ſymboli.

Beati eritis.) Eritis, apud Græcos non additur, tantum eſt μακάριοι. Rectius autem ſubaudias Eſtis quàm eritis.

Duplex lectio. Quod eſt honoris gloriæ, & uirtutis.) Græca ſic habent, τὸ τῆς δόξης, καὶ τὸ τοῦ θεοῦ πνεῦμα, id eſt, Quod eſt gloriæ, & ſpiritus dei. Ita tamen ut ſpiritus accipias nominandi, non patiendi caſu. Poteſt autem hic locus bifariam accipi, Vno modo, ut τὸ τῆς δόξης ſeparatim legatur pro gloria, quemadmodũ fecit noſter interpres. Altero, ut nominatiuus τὸ πνεῦμα ſpiritus adhæreat ex æquo duobus genitiuis, τὸ πνεῦμα τῆς δόξης, καὶ τοῦ θεοῦ, id eſt, Spiritus gloriæ & dei, uelut interpretans, quid dixiſſet, ſpiritum gloriæ, adiecerit, Et dei. Virtutis, non eſt in Græcis.

Deeſt apud nos. Requieſcet.) ἀναπαύεται, id eſt, Requieſcit, præſentis temporis, ſiue refocillatur.

Nemo autem ueſtrum pati.) Ante hæc uerba habent Græci, quæ non reperio in Latinis codicibus. Habent autem hæc uerba, κατὰ μὲν αὐτοὺς βλασφημεῖται, κατὰ δὲ ὑμᾶς δοξάζεται, id eſt, Secundum illos quidem blaſphematur, ſecũdum uos autem glorificatur. Quæ tamen non abſunt in eo loco quem modo oſtendimus apud Cyprianũ, legit enim, Quod quidem ſecundum illos blaſphematur, ſecundum uos autem honoratur. Vt referantur duo uerba, ad ſpiritum, ſiue gloriam dei, quæ impiorum hominum iudicio dehoneſtabatur, ſupplicio & afflictione profitentium. At ipſorum opinione, hoc pacto gloria dei reddebatur illuſtrior. Nec Beda attingit hanc partem in cõmentarijs. Pro eo quod nos legimus patiatur, πασχέτω, in utroque codice Conſtantienſi habebatur, nemo ſeipſum circũueniat. Id arbitror librariorum culpa cõmiſſum.

Nemo autem ueſtrum.) μὴ γάρ τις ὑμῶν. Ne quis enim ueſtrum.

Quaſi fur.) Vala mauult, ut fur, ut homicida, ita mox uertit. Si autem ut Chriſtianus. Atqui Chriſtianus uere erat, homicida non erat. Sed ſermo referendus eſt ad opinionem affligentis non afflicti.

Aut maledicus.) ἢ κακοποιός, id eſt, Aut maleficus.

Alienorum appetitor.) ἀλλοτριοεπίσκοπος, id eſt, Alienorum inſpector, ſiue curator. Compoſita uox, ab alieno & epiſcopo, hoc eſt, inſpectore, quod qui quid appetit, inſpectat. Auguſtinus in expoſitione epiſtolæ ad Romanos inchoata, legit, Aut curas alienas agens.

In iſto nomine.) ἐν τῷ μέρει τούτῳ, id eſt, In parte hac. Diuidit afflictionem in cruciatum corporis & cauſam. In cruciatibus non eſt gloriandum, ſed in altera parte gloriandum, quod ob Chriſtum patimur.

Incipiat de domo dei.) ἀπὸ τοῦ οἴκου τοῦ θεοῦ, id eſt, A domo dei.

Et ſi iuſtus uix ſaluabitur.) Admonet Beda hoc ſumptum ex prouerbijs iuxta ueterẽ tranſlationem. Alioqui iuxta noſtram haberi: Si iuſtus in terra recipit, quanto magis impius & peccator? Quod aũt Beda dicit eſſe in ueteri tranſlatione, legiť apud Græcos ex interpretatione Septuaginta, εἰ μὲν ὁ δίκαιος μόγις σώζεται, ὁ ἀσεβὴς καὶ ἁμαρτωλὸς ποῦ φανεῖται, nec eſt ſaluabitur, ſed σώζεται, ſaluus fit.

Fideli

Fideli creatori.) ὡς πιστῷ κτίστῃ, id eſt, Vt fideli ſiue fido conditori, ſiue poſſeſſori.
In benefactis.) ἐν ἀγαθοποιΐᾳ, id eſt, In beneficentia, ſiue in benefaciendo.

EX CAPITE QVINTO.

SEniores ergo.) Ergo, non eſt apud Græcos.

Conſenior.) Rectius dixiſſet preſbyteros compreſbyter. Et ita uertit Hieronymus, ut mox oſtendam. Quanquam hic quoq; nonnihil offendit nomen Græcum additum coniunctioni Latinæ. Et haud ſcio, an quiſquàm laturus ſit ſympreſbyter.

Quæ in futuro reuelanda eſt.) Nihil opus erat his uerbis, In futuro, τῆς μελλούσης δόξης ἀποκαλύπτεσθαι, Satis erat reuelabitur.

Quæ in uobis eſt.) τὸ ἐν ὑμῖν ποίμνιον. Græcus ſermo per ſe quidem eſt anceps. Mihi tamen uidetur eſſe ſenſus germanior. Paſcite, quantum in uobis eſt gregem Chriſti. Sic enim habent Græci codices, non Dei. Nam ipſe ſe paſtorem appellat in literis Euangelicis. Quod ſi cui non placet hic ſenſus, ſciat in uobis dictũ eſſe pro inter uos ſiue apud uos, ut intelligas unicuiq; ſuum gregem eſſe curandum.

Paſcite eum.) Græce eſt, ποιμάνατε: quod eſt, Paſcite, ſicuti paſcunt paſtores. Idem uerbum eſt in pſalmo ſecũdo, Reges eos in uirga, ποιμανεῖς, hoc eſt, Paſtoraliter reges, ut Hilarij uerbis utar. Et Homerus regem ſubinde uocat ποιμένα λαῶν, id eſt, Paſtorem populorum. Paſtor.

Prouidentes.) ἐπισκοποῦντες, id eſt, Intendentes, aut epiſcopum agentes. Notat hanc uocem diuus Hieronymus in epiſtola quadã ad Euagriũ, cuius initiũ, Legimus in Eſaia, uertitq; ἐπισκοπεῖν, Inſpicere, ſed addit Græce ſignificãtius dici. Nam Latine inſpicit, q cupit diſcere quid ſit, Græcis ἐπισκοπεῖ, qui curã agit & proſpicit de rebus neceſſarijs. Porrò totum hunc locum in ea quam modo citaui epiſtola, uertit ad hunc modum, Preſbyteros in uobis precor compreſbyter, & teſtis paſſionum Chriſti, & futuræ gloriæ, quæ reuelanda eſt particeps, regere gregem Chriſti, & inſpicere, non ex neceſſitate, ſed uoluntarie iuxta deum.

Spontanee ſecundum deum.) Secundum deum, non additum eſt in codicibus Græcis. Supereſt in noſtris.

Sed uoluntarie.) προθύμως, id eſt, Prompte, ſiue propenſis animis.

Non dominantes in cleris.) Græce eſt, μηδ᾽ ὡς κατακυριεύοντες τῶν κλήρων. Neq; ueluti dominium exercentes aduerſus cleros. Cleros autem uocat, non diaconos aut preſbyteros, ſed gregem, qui cuiq; forte contigit gubernandus, ne quis exiſtimet epiſcopis in clericos interdictum dominium, in cæteros eſſe permiſſum. Et preſbyteros hic epiſcopos uocat. Nondum enim increuerat turba ſacerdotum, ſed quot erant preſbyteri, totidem erãt epiſcopi. Præceptum apoſtolorum principis, in omnibus omniũ epiſcoporum aulis, uel aureis literis oportebat inſcribi: Paſcite, inquit, gregem, non opprimite, non expilate: idq; non coacte, uelut ex officio, ſed ex ſyncero affectu, tanquàm patres, neq; turpis lucri gratia: quaſi præſentiens eccleſiæ peſtem hinc orituram. Deniq; non dominãtes more regũ, ſed exemplo paſcite, benefactis uincite. Nũc epiſcoporum uulgus nihil audit ab aſſentatoribus doctis, niſi dominia, ditiones, gladios, claues, poteſtates: atq; hinc faſtus quorũdã pluſquàm regius, ſæuitia pluſquàm tyrannica.

Sed forma facti.) τύποι γινόμενοι, id eſt, Formæ facti, hoc eſt, Exẽpla: licet numerus mutatus nihil uariet de ſenſu. Quanquàm dubium non eſt, quin interpres uerterit formæ numero multitudinis, quum ea lectio conſtet in uetuſtiore codice Conſtantienſi. Nam in altero deprauator, ex e fecerat a, inducta lineola. Item extabat in eo quem exhibuit bibliotheca ſcholæ Baſilienſis.

Gregis ex animo.) Ex animo, Græci non addunt.

Omnes enim inuicem humilitatem.) Græce eſt, ἀλλήλοις ὑποτασσόμενοι, id eſt, Inuicem

ccm ſubiecti,hoc eſt, Viciſſim alius alij. Nec eſt enim,ſed aũt in quibuſdam uetuſtis. Quã ꝗ interpres uertit in inuicem pro ἀλλήλοις,quam ſcripturam comperi in uetuſtis exẽplaribus,niſi quod in altero Conſtantienſi deprauator eraſerat in præpoſitionem.

Inſinuate.) ἐγκομβώσασθε. Quod perinde ſonat,quaſi dicas,Innodate. Sentit autem humilitatem arcte retinendam in animo,ueluti nodis illigatam,ne per ullã occaſionem queat excundi,quemadmodum ſolet frequenter uſu uenire infirmioribus. Nec eſt hic ταπεινότης, ſed ταπεινοφροσύνη, quod ſonat humilitatem animi ſeu modeſtiam potius.

ταπεινὸς in bonã partem, Supereſt apud nos.

Humilibus.) ταπεινοῖς. Hic certe de animi ſenſit modeſtia.

In tempore uiſitationis.) Viſitationis,redundat,iuxta Græcos codices. Tantum eſt ἐν καιρῷ. Nam ἐν καιρῷ perinde ſonat ac ſi dicas,ſuo tempore,ſiue quum eſt opportunũ. Neq; enim eſt χρόνῳ quod ſpacium ſiue ſpeciem temporis ſignificat, quum καιρὸς ſignificet opportunitatem. Spatium eſt,quum dicimus,triennium,ſpecies quum dicimus hyeme,aut æſtate,καιρὸς eſt,quum dicimus,ante diem,ſero. Et quoniam quidam ambigunt num humiliare ſit Latina uox,uerti poterat,ſubmittite uos ſub potentem manum dei,Sic enim habent Græca, ὑπὸ τὴν κραταιὰν χεῖρα.

Quærens quem deuoret.) ζητῶν τινὰ καταπιεῖν, id eſt, Quærens aliquem deuorare. In alijs rurſum habebatur, ζητῶν τίνα καταπίῃ,quemadmodum legit interpres. Interpres quẽ ſequitur Auguſtinus,legiſſe uidetur ζητῶν τι. Sic enim adducit hunc locum, homilia ex quinquaginta triceſima quinta,Aduerſarius ueſter diabolus,tanq; leo rugiẽs, aliquid deuorare quærens,circuit. Verum haud ſcio,num id acciderit uitio librariorum:nam eiuſdẽ operis homilia quadrageſima ſexta,legit,Aliquem deuorare quærens. Quanquàm ad eũdem modum adducit Cyprianus in libello de zelo & liuore. Et aliquid deuorare quærẽs, ut appareat uariaſſe codices & Græcos & Latinos.

Reſiſtite fortes.) στερεοί, id eſt,Firmi & ſolidi.

Eandem paſſionem.) τὰ αὐτὰ τῶν παθημάτων, id eſt,Eaſdem paſſiones, ſeu magis afflictiones.

Fraternitati fieri.) ἐπιτελεῖσθαι, id eſt, Perfici.

Perficiet,confirmabit,ſolidabit.) Græce eſt,αὐτὸς καταρτίσαι ὑμᾶς,στηρίξαι,σθενώσαι, θεμελιώσαι, id eſt,Ipſe perficiat uos,fultura,confirmatione, fundatione. Quanq; equidem nõ ignoro,hæc tria poſſe pro uerbis accipi,futuri temporis,fulciet,confirmabit,fundabit. In nonnullorum Græcorum exemplaribus hæc erant infinita, στηρίξαι,σθενῶσαι,θεμελιῶσαι, id eſt, Confirmet,corroboret,fundet.

Breuiter ſcripſi.) δι᾽ ὀλίγων ἔγραψα, id eſt, Paucis ſcripſi.

Per Syluanum.) Anceps eſt ſermo,utrum Syluanus iuſſu Petri ſcripſerit, an Syluano tradiderit perferendam epiſtolam.

Perperam legimus.

In Babylone collecta.) ἡ ἐν Βαβυλῶνι συνεκλεκτή, id eſt,Quæ in Babylone eſt ſimul electa,hoc eſt, Conſors electionis ueſtræ. Atq; ita fermè adducit Hieronymus in Catalogo ſcriptorum illuſtrium in Marco. Quanquàm illic nec Latina Hieronymi, nec Græca Sophronij carebant omnino mendis. Beda hũc enarrans locum,legit Coëlecta,quod ſcribã deprauauit in Collecta. In duobus uetuſtiſſimis exemplaribus Donatiani,ſcriptũ erat Conelecta. Sunt qui Babylonem hic interpretentur Romam, quod mihi ſanè non uſque quaq; ꝓbatur. Magis arbitror Petrum id temporis uere Babylone uixiſſe.

In oſculo ſancto.) ἐν φιλήματι ἀγάπης, id eſt, In oſculo charitatis.

Gratia uobis omnibus.) εἰρήνη ὑμῖν, id eſt,Pax uobis. Attamen Beda Gratiam interpretatur.

Annotationum in priorem epiſtolam Petri apoſtoli,per
Des. Eraſmum Roterodamum, finis.

IN EPISTOLAM PETRI APOSTOLI SECUNDAM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

EX CAPITE PRIMO.

SIMON Petrus.) συμεὼν, id eſt, Symeon, quãquàm ea uox Græcis uarie pronunciatur.

Coæqualem.) ἰσότιμον, id eſt, Parem, æqualem, ſiue eiuſdem precij nam hinc Græca uox compoſita eſt.

Dei noſtri & ſaluatoris Ieſu Chriſti.) Si cõiunctim legas, intelligetur Chriſtus & deus & ſeruator dictus Petro. Sin diuiſim, dei pertinebit ad patrem, ſeruatoris ad Chriſtum.

Et pax impleatur.) Notat hoc Beda, quod in priore epiſtola optarit multiplicari pacem, hic optat adimpleri. Græcis eſt idem uerbum.

Quomodo omnia &c.) Græca paulo ſecus habent, quàm Latina, ὡς πάντα ἡμῖν τῆς θείας δυνάμεως αὐτοῦ, τὰ πρὸς ζωὴν καὶ εὐσέβειαν δεδωρημένης, id eſt, Vt eius diuina uirtus omnia nobis largita eſt, quæ ad uitam ac pietatem pertinẽt. Et mox, Per agnitionem aptius erat quàm cognitionem ἐπιγνώσεως. Porrò δεδωρημένης poteſt eſſe genitiuus abſolute poſitus, & poteſt referri ad ἐπιγνώσει, ut hic ſit ſenſus, Per agnitionẽ dei, & Chriſti Ieſu domini noſtri, utpote diuina illius poteſtate omnia nobis largita quæ ad ſalutẽ pertinẽt. Perperam quidã initium nouæ ſententiæ faciunt à dictione quemadmodũ, quum hæc pendeant ex ſuperioribus, Sic impleatur gratia dei, ut ab eo data ſunt omnia. Beda ſecus diſtinguit, ſed hoc modo, quemadmodum non habet ad quod reſpondeat. Idẽ admonet in Latinis codicibus duplicem fuiſſe lectionem, In quibuſdam ſcriptum fuiſſe, Quæ ad uitam & pietatem donata eſt, in alijs, Quæ ad uitam & pietatem donata ſunt.

Propria gloria & uirtute.) διὰ δόξης καὶ ἀρετῆς, id eſt, Per gloriam & uirtutem. Hoc loco lector admonendus eſt, uirtutem non eſſe δύναμιν, quam frequenter aliâs legit, ſed ἀρετὴν, quæ opponiẽ uitio. Hoc admonere uiſum eſt, quod Beda pro uirtute interpretatur δύναμιν. Id perſpicuum eſt ex illius uerbis. Quin potius infirmos & inglorios cernens ſua nos uirtute recuperauit & gloria. Sentit aũt Petrus quũ nos eſſemus obſtricti uitijs, deũ nobis impartiſſe ſuam iuſticiam, quum eſſemus abiecti contuliſſe nobis ſuã gloriam.

Per quem maxima & precioſa.) δι᾽ ὧν τὰ τίμια ἡμῖν καὶ μέγιστα ἐπαγγέλματα, id eſt, Per quæ precioſa nobis & maxima promiſſa. Quanquàm ſermo Græcus nonnihil habet ambiguitatis, quod articulus ὧν, referri poteſt ad gloriam & uirtutem, ſiue quod paulo ſuperius præceſſit, Omnia.

Donauit.) δεδώρηται, id eſt, Donata ſunt.

Vt per hoc.) ἵνα διὰ τούτων, id eſt, Vt per hæc. Conſentit uterq; codex Donatiani.

Fugientes.) ἀποφυγόντες, id eſt, Aufugientes, uel potius, Si refugeritis. Eſt enim præteriti temporis.

Concupiſcentiæ.) ἐν ἐπιθυμίᾳ, id eſt, In concupiſcentia.

Vos autem curam omnem.) καὶ αὐτὸ τοῦτο δὲ σπουδὴν πᾶσαν παρεισενέγκαντες ἐπιχορηγήσατε, id eſt, Et in hoc ipſum autem, curam omnem conferentes, miniſtrate. Cæterum præpoſitionem additam non expreſſit interpres, παρεισενέγκαντες, id eſt, Obiter, ſiue præterea inferentes, ut noſtra cura accedat ad donum de quo dixit. Item ἐπιχορηγήσατε, id eſt, Inſuper ſuppeditate: & hoc acceſſionem quandam ſonat.

In fide ueſtra uirtutem.) Non eſt δύναμιν, quod potentiam aut miraculum ſonat, ſed ἀρετὴν, quod bonitatem morum quæ fidem comitatur. Annotauit hoc & Beda.

In ſcientia abſtinentiam.) ἐγκράτειαν, id eſt, Temperantiam.

Amorem fraternitatis.) φιλαδελφίαν, id eſt, Fraternum amorem, quod iam ſæpius admonui. Porrò quod fraternæ charitati ſubijcit ἀγάπην, hoc eſt, Dilectionem, aut bis idem dixit, aut ueluti generalius ac latius addidit: ut φιλαδελφίαν referatur ad mutuũ amorem Chriſtianorum inter ſe, quandoquidem hos fratres appellant apoſtoli, dilectio ad uniuerſos, etiam ethnicos, aut uehementius quiddam eſt ἀγάπη quàm φιλία, aut φιλαδελφία ad affectum refertur, ἀγάπη ad executionem. Sed media ſententia mihi magis arridet. Adſint & ſuperent, cum ſit πλεονάζοντα nõ poteſt habere locum quod hic aſſcribit Beda, ſi aduerſus bella uitiorum potiore uirtute præualuerint. Neq; enim ſuperare tranſitiuum eſt hoc loco, ſed neutrum, idem pollens quod abundare. Laurentius offenditur inelegantia ſermonis, ſi uobiſcũ adſit. Verum hoc non interpretis ſed ſcribæ culpa cõmiſſum eſt. Hæc enim uobis quum adſint & ſuperent: deinde lector parum attentus, reperiens coniunctim ſcriptum uobiſcum, putans aliquid deeſſe addidit, ſi. Quũ hoc diuinaſſem, repperi germanã lectionem in utroq; Conſtantienſi. Quod hic dicit adſint, Græce eſt ὑπάρχοντα, quod ſonat ſuppetentia. Suppetit autem quod ad uſum ſatis eſt. Id uerbum quoniam frugalius uidebatur, corrigens addit πλεονάζοντα, abundantiæ uocem. Nam mox eſt πάρεισι, quod eleganter ſanè uertit, præſto ſunt.

Et manu tentans.) μυωπάζων. Certum eſt dictionem eſſe compoſitam. Videtur autem deducta metaphora à muribus, qui parietem aut tabulam, aut ſi quid aliud obuiũ fuerit, ſequi ſolent, donec cauum nacti fuerint. Quãquam legitur μύωψ, & muſcæ genus, oculos boũ infeſtans, unde dictum uideri poſſit uerbũ μυωπάζων. Adiecit autẽ hoc apoſtolus, ut profundam cæcitatẽ exprimeret. Nã luſcioſi magna corpora uidẽt, ut ductu manuũ nõ ſit opus.

Magis ſatagite.) σπουδάσατε, id eſt, Date operam, ſiue ſtudete. Nec eſt, Satagite magis, ſed magis fratres ſatagite, ut magis ſit corrigentis, non augentis, quaſi dicas, Potius ſatagite, potiusq; hæc uobis deſint date operam ut aſſequamini. Et hoc ſanè loco malim date operam aut adnitamini quàm ſatagite.

Magis, corrigentis.

Vt per bona opera.) Per bona opera, apud Græcos non reperio additum.

Certã ueſtrã uocationẽ.) βεβαίαν, id eſt, Firmã, ſiue ratã. Melius autẽ ueſtri, quàm ueſtram.

Propter quod incipiam.) Longe aliud eſt Græce, οὐκ ἀμελήσω, id eſt, Non negligam, ſiue non omittã, etiamſi Beda legit & interpretatur, Incipiam. Quid quod ipſe ſermo præ ſe fert abſurditatem, Quis enim dicit ſemper incipere, quod aſſidue facit: Fortaſſis interpres, ſi tamen hoc uertit, reſpexit ad μελλήσω, duplicẽq; negationẽ uertit in affirmationẽ. Et haud ſcio an ille legerit οὐ μελλήσω, id eſt, non contabor.

Equidem ſcientes.) καίπερ, id eſt, Licet, ſiue quanquàm. Sic enim mitigat admonitionẽ.

In præſenti ueritate.) Lyranus indicat in nõnullis codicibus hic addi uolo, & omnino ſupplendum eſſe, non animaduertens accuſatiuum caſum pendere à uerbo quod præceſſit cõmonefacere, quum dicimus admonebo te licet memorem.

Frequenter.) ἑκάστοτε, id eſt, Semper, hoc eſt, Non deſinam quoad uiuam.

Poſt obitum.) ἔξοδον, id eſt, Exitum, meminerat enim tabernaculi.

Vt horum omniũ.) Omniũ, redũdat. Nec addebatur in utroq; codice Donatiani. Cui ſuffragabãtur tres uetuſtiſſimi codices, qui mihi aderant in hac æditione quarta. Eſt aũt pturbatior aliquanto, & ob id obſcurior huius ſermonis cõtextus. Sic enim Græca cõponi poterant, σπουδάσω δὲ καὶ ἑκάστοτε, ἔχειν ὑμᾶς ποιεῖσθαι μνήμην τούτων μετὰ τὴν ἐμὴν ἔξοδον, id eſt, Quinetiã ſemp operã dabo, quo poſſitis horũ mentionẽ facere poſt exitũ meũ. Nam ἔχειν hoc loco poſitũ eſt ꝑ poſſe, & refert ad uerbũ infinitũ ποιεῖσθαι. Eſt aũt idẽ uerbum qđ paulo ſupius uertit ſatagite. Nõ enim indoctas fabulas.) σεσοφισμένοις μύθοις, id eſt, Arte cõfictas fabulas. Atq; haud ſcio, an interpres uerterit, Doctas fabulas, quas Petrus opponit ſimplici ruſticanæq; ueritati. Tales erãt olim philoſophorũ argutæ magis quàm ſalubres diſputatiões, & hodie nõnullæ theologorũ altercatiões. Certe Beda Doctas legit, nõ indoctas. In codice Cõſtãtiẽſi uetuſtiore manebat incorrupta ſcriptura, in altero in erat raſum.

Ordo.

Sophiſmata.

Virtutem & præſcientiã.) δύναμιν καὶ παρουσίαν, id eſt, Virtutem, ſiue potentiam & aduentũ. Nam ita frequenter uertit παρουσίαν. Apparet aũt ſcriptũ fuiſſe præſentiã: nam ſic quoq; nonnunquam uertit παρουσίαν, deinde uitio ſcribæ mutatum fuiſſe, præſcientiam.

Et tamen

Et tamen ex illius dormitantia magni theologi, quorum de numero eſt Lyranus, myſterium ingens parturiunt. Non quod illos inſecter, qui quod potuerunt præſtiterunt, ſed quod miſerandos exiſtimem, qui coacti ſint tractare ſacras literas, non ſatis inſtructi literis, ſine quibus, ut dignum eſt, illæ tractari non queunt. In codice Donatiani uetuſtiore meliorisq; fidei ſcriptum erat, Præſentiam. Et huic ſuffragabantur exēplaria uetuſta. Nā Petrus idem hoc dicit quod alicubi Paulus, ſe non prædicaſſe Chriſti aduentum ſapientia uerbi, ſed uirtute ſpiritus.

Illius magnitudinis.) Illius, hic maſculini generis eſt, & refertur ad deum, non ad magnitudinem.

In quo mihi cōplacui.) Quum hic profiteatur ſe fuiſſe unū qui in monte audiere trāſfigurato dño patris uocē, mirū eſt aliquos dubitaſſe an hæc epiſtola eſſet Petri. Neceſſe eſt enim ſi Petri nō eſt, Ioannis aut Iacobi eſſe, aut eam uocem aliâs in monte proditam, aut aliquē ſibi falſo uſurpaſſe titulū Petri, quorū illa nō ſunt ueriſimilia, poſtremū autem etiam uehementer abſurdū. Et tamen ueteres, qui de huius epiſtolæ autore dubitabant non ignorabant hoc in hac epiſtola ſcriptum eſſe. Illud conſtat euidens eſſe ſtili diſcrimē inter hanc & priorem.

Et habemus firmiorem.) καὶ ἔχομεν βεβαιότερον. Hoc loco uehementer ſudant recentiores, quomodo explicare poſſint quod Petrus dixit, Prophetarum ſermonem firmiorē, quàm ſuum aut patris. Verum Græcis mos eſt, ſubinde cōparatiuum pro poſitiuo uſurpare. Id ſenſiſſe uidetur Auguſtinus, homilia ex quinquaginta trigeſima ſecunda, locum hunc adducens, nihil offenſus comparatiuo certiorem, ſic enim ille legit, pro firmiorem. Deinde nō ſimpliciter dixit prophetarū ſermonem firmiorē, ſed iam factū certiorem, atteſtante dictis illorū uoce patris. Poſtremo pater ipſe quodammodo filij ſui propheta fuit, ac præco, prædicēs palàm omnia ſibi placitura, quæ ille dicturus aut facturus eſſet. Atq; hic ſermo propheticus firmior erat ſermone prophetarum, quos illi uenerabanť: id quod Petrus non improbat, modo intelligāt eas prophetias eſſe ſpiritualiter interpretandas, non more Iudaico. Atq; hunc poſtremum ſenſum, ego puto germanum eſſe Petri.

Lyranus tota aberrans uia.

Locus ante hac nō ſatis intellectus.

Propria interpretatione.) ἰδίας ἐπιλύσεως οὐ γίνεται, id eſt, Propriæ interpretationis nō ſit. Græca uox dicta eſt à ſoluendo, quod cōuenit rebus intricatis, uel ab adeundo, quod magis congruit his quæ ſequuntur. Non enim ipſi ſuapte uoluntate aggreſſi ſunt ædere prophetias, ſed impulſu ſpiritus ſunt aggreſſi.

Spiritu ſancto inſpirati.) ὑπὸ πνεύματος ἁγίου φερόμενοι, id eſt, A ſpiritu ſancto rapti, ſiue agitati, ſiue impulſi.

EX CAPITE SECVNDO.

ET eum qui emit eos, deum negant.) καὶ τὸν ἀγοράσαντα αὐτοὺς δεσπότην ἀρνούμενοι, id eſt, Et qui ſe mercatus eſt dominum negantes.

Eorum luxurias.) ἀπωλείαις, id eſt, Exitia ſiue perditiones. Interpres legiſſe uidetur ἀσωτίαις, ſiue ἀσελγείαις. Tametſi Græca exemplaria, quæ ſanè uiderim, conſentiunt.

De uobis negociabuntur.) ὑμᾶς ἐμπορεύσονται, Vos cauponabuntur, & uobis ad quæſtum abutentur, Vt autem depinxit Petrus, quod hodie uidemus, à pleriſq; ſacerdotibus nihil nō ad quæſtū trahi. Non ceſſat.) οὐκ ἀργεῖ, id eſt, Non tardat. Id non animaduertens Beda interpretatur, non ceſſat, id eſt, non deſiſtit.

Si enim deus angelis peccantibus non pepercit.) Beda putat hic hyperbaton eſſe, ac tandem reddi illic: Nouit deus pios de tentatione eripere.

Angelis peccantibus.) ἁμαρτησάντων, id eſt, Qui peccauerant.

Sed rudentibus.) σειραῖς, id eſt, Catenis. Rudentes interpres dixit ingētes funes ac nauticis ſimiles. Auguſtinus alicubi, ꝓ rudentibus legit, carceribus. Rudētibus, Beda coacte interpretať, cū Græca uox ſonet catenas. Addit in nōnullis codicibus haberi ꝓ rudentibus rugientibus, quod utiq; reieciſſet, ſi Græce nouiſſet & cōſuluiſſet Græcorū exemplaria.

Inferni.) ζόφου, id eſt, Caliginis. Quanq; ζόφος Græce ſignificat ſpecum tartareum, & caliginem, atq; ſolis occaſum.

In tartarū tradidit.) ταρταρώσας παρέδωκεν, id eſt, In tartarū detruſos tradidit uinculis.

Cruciandos in iudicium.) εἰς κρίσιν τηρουμένους, id eſt, In iudicium ſeruatos ſiue ſeruandos. Etiamſi nōnulli Græcorum codices habent τετηρημένους, id eſt, ſeruatos.

Originali mundo.) ἀρχαίου κόσμου, id eſt, Antiquo mūdo. Sentit enim priſcum mūdum ac recens conditum.

Cuſtodiuit.) ἐφύλαξεν, id eſt, Seruauit.

Iuſticiæ præconem.) Aldina æditio nō κήρυκα habet, ſed κήρυγμα, ut referatur ad hoc quod ſequitur, ὑπόδειγμα.

A nefandorū iniuria ac luxurioſa cōuerſatione.) Græce eſt καταπονούμενον ὑπὸ τῆς τῶν ἀθέσμων ἐν ἀσελγείᾳ ἀναστροφῆς, id eſt, Ab ijs qui per laſciuam cōuerſationē erāt nepharij.

Damnauit exemplū.) Non eſt hic παράδειγμα, ſed ὑπόδειγμα, ut intelligas exemplū nō quod imiteris, ſed quod admoneat quid ſit uitandum.

Locus hactenus parum intellectus. Aſpectu eñ & auditu.) Græca nōnihil diſſident à Latinis, βλέμματι γὰρ καὶ ἀκοῇ ὁ δίκαιος, ἐγκατοικῶν ἐν αὐτοῖς, ἡμέραν ἐξ ἡμέρας ψυχὴν δικαίαν ἀνόμοις ἔργοις ἐβασάνιζεν, id eſt, Aſpectu eñ & auditu iuſtus inhabitans inter illos, cotidie animā iuſtam, iniquis operibus excruciabat, ſiue explorabat. Significat enim illum cum oculos haberet ſanctos, & aures ſanctas abhorrentes ab omni turpitudine, grauiter diſcruciatum fuiſſe, quod uiuēs inter illos, cogeretur cotidie uidere & audire quæ nollet. Hunc locum Beda non attingit. Facilis quidem eſt deprauatio inter ἐβασάνιζεν & ἐβασάνιζον, Verum ingens eſt Græcorū codicum conſenſus, & ſi legas cruciabant, reclamat grāmaticæ ratio, niſi nominatiuas uoces accipias pro genitiuis abſolute, ὁ δίκαιος ἐγκατοικῶν, pro τοῦ δικαίου ἐγκατοικοῦντος.

Nouit deus.) κύριος, id eſt, Dñs. Quanq̃ in his uerbis ſubinde aliud pro alio uſurpant librarij. Seruare cruciandos.) κολαζομένους. Vt intelligas illos interim puniri dū ſeruantur. Interpres legiſſe uidetur κολασθησομένους. Atq; ita legiſſe uidetur Origenes, qui putauit impios dæmones nō ante ſupremū iudicij diem ſubijciendos incendio. Pro Origenis opinione facit, quod in euangelio clamant dæmones, Veniſti ante tempus cruciare nos. Verum hic non proprie de dæmonibus, ſed de animabus impiorum agit.

Magis autem eos.) μάλιστα, id eſt, Maxime, niſi forte ſuperlatiuum uſurpatum eſt uice comparatiui, quod crebro fit in πρῶτος.

Dominationemq́;.) τῆς κυριότητος, id eſt, Autoritatem, hoc eſt, legitima præditos poteſtate. κύριος enim ſæpe dicitur non ſimpliciter dominus, ſed qui pollet autoritate, cuiq; ius eſt præſcribendi.

Sibi placētes.) αὐθάδεις, id eſt, Præfracti, & quod uulgo dicūt, ſui ſenſus, ſuiq; capitis.

Sectas non metuunt.) δόξας οὐ τρέμουσι, id eſt, Opiniones non tremunt. Quanquā hoc loco tremunt, pro metuunt poſitum eſt. Mihi ſanè uidetur longe alius eſſe ſenſus, quàm theologorum uulgus interpretatur, id quod cum omnium pace dixerim. Agit enim Petrus de præfractis & intractabilibus, qui nō obtemperāt præfectis ſuis & epiſcopis, quos

Locus aliter explanatus. αὐθάδεις appellat, & τολμητὰς καὶ τῆς κυριότητος καταφρονοῦντας. Nec his contenti, non uerentur etiam maledictis inceſſere uiros gloria ac maieſtate præditos. Nam hos, ni fallor, δόξας appellat, quemadmodum paulo ſuperius κυριότητας. Porrò participium βλασφημοῦντες, iuxta proprietatem Græcanici ſermonis, infiniti uerbi loco poſitum eſt: Non metuunt maledicentes, pro eo quod erat, nō metuunt maledicere. Videtur autem κυριότης minus quiddam eſſe, quàm δόξα. Nam herus quilibet in ſeruum habet κυριότητα, at nō ſtatim δόξαν. Princeps autem, aut magiſtratus δόξαν habet, unde læſæ maieſtatis accerſi ſolet, qui maieſtatem uiolarit. Vtitur autem iiſdem uerbis, & in eūdem ſenſum Iudas in epiſtola ſua, κυριότητα δὲ ἀθετοῦσιν, δόξας δὲ βλασφημοῦσιν, id eſt, Dominationē uero ſpernunt, glorias autem blaſphemant. Iam illud uerbum, introducere, ſcias eſſe ſubdititiū, quū non ſit nec in Græcis codicibus, nec in uetuſtis exemplaribus. Nam & in Conſtantienſi & Baſilienſi ſcriptum erat, Sectas nō metuunt blaſphemantes, nec erat ullum inductionis aut raſuræ ueſtigiū. Proinde lector offenſus abſurditate ſermonis latini, adiecit introducere.

Non portant.) οὐ φέρουσι, id eſt, Nō ferunt. Mirum quur hic placuerit portandi uerbū.

Superest in Græcis. Aduerſus ſe.) Poſt hæc uerba addunt Græci, παρὰ κυρίῳ, id eſt, Apud dominum.

Execrabile iudicium.) βλάσφημον κρίσιν, id eſt, Blaſphemum iudiciū, quaſi abominandum & mali ominis. Videtur enim βλάσφημον uſurpaſſe pro δύσφημον.

Irrationabilia

Irrationabilia pecora.) ἄλογα ζῶα, id eſt, Muta animantia,neq; enim de ouibus tantum loquitur,Certe in epiſtola Iudæ uertit animalia. ἄλογον autem utrũq; ſonat,& quod ſermone caret,& quod rationis eſt expers.

Naturaliter.) γεγεννημένα, id eſt,Nata.Quãq; mihi uidetur illud γεγεννημένα apud Græcos additum loco ſcholij à quopiam qui uoluerit interpretari, quid eſſet φυσικὰ, Id alius in contextum tranſtulit.Sic enim dixit,naturalia ad captionem, quẽadmodum dicimus, natus ad diſcendum,pro eo quod eſt,natura compoſitus. Deinde naturalia aliquis uertit in naturaliter. Alioqui quæ ſunt animalia non naturalia? An homo non eſt animal naturale? Cæterum captio non ſonat hic fraudem,ſed ſeruitutem. Nam eſt ἅλωσιν non θήραμ, quod eſt pſalmo cxxiij.Et non dedit nos in captionem.Rurſus xxxiiij.Et captio quã abſcondit, ἡ θήρα.Porrò quod hic uertit perniciem Græcis eſt φθορὰ,quæ uox & exitium declarat,& perniciem.Eandem uocem mox uertit corruptionem.

Diei delicias.) τὴν ἐν ἡμέρᾳ τρυφὴν, id eſt,Diurnas delicias.Admonet Beda quoſdam ita diſtinguere,Percipientes mercedem iniuſticiæ uoluptatem, ut fœda uoluptas ſit illis etiam ſupplicium,iuxta illud: Tradidit illos in reprobum ſenſum. At mauult ſequi diſtinctionem quam ait ſe reperiſſe,in opuſculis beati Gregorij papæ. Atqui ſi prior lectio recipitur,exiſtimantes non habet ſuum caſum. Quod autem dixit τὴν ἐν ἡμέρᾳ τρυφὴν, aut ſignificat illos in diem uiuere ſecuros futuri,aut uult hoc turpiorem uideri luxum illorũ, quod etiam interdiu comeſſentur,quum iuxta Paulum qui ebrij ſunt,nocte ebrij ſint. Ac de libidinoſo noctu,mane ſobrio,dicit Prudentius, Caſtumq; nugator ſapit.

Coinquinationis & maculæ,) σπίλοι καὶ μῶμοι. Vtrũq; nominandi caſu legendũ eſt, nõ paterno. Nam ipſos homines maculas uocat & inquinamẽta,quo ſit oratio uehementior. In conuiuijs ſuis.) ἐν ταῖς ἀπάταις αὐτῶν, id eſt, In deceptionibus ſuis. Interpres pro ἀπάταις legiſſe uidetur ἀγάπαις.Porrò cum librarius non intelligeret agapen,quod Græce ſonat charitatem,aliquoties uſurpari pro cõuiuio, ſuſpicans locum eſſe mendoſum, correxit, ἀπάταις. Vſus eſt eadẽ uoce Iudas in epiſtola ſua:qua de re nõnihil illic dicemus.

Luxuriantes uobiſcum.) συνευωχούμενοι ὑμῖν, id eſt, Conuiuantes uobiſcum. Quanq; poteſt ex his uerbis alius elici ſenſus,ut datiuus ὑμῖν referatur ad participium ἐντρυφῶντες, & συνευωχούμενοι ad illud ἐν ἀπάταις,ut hæc ſit ſumma ſententiæ, Inſultantes uobis,ac male precantes in erroribus ſuis,dum inter ſe comeſſantur.

Plenos adulterij.) μεστοὺς μοιχαλίδος, id eſt, Plenos adulteræ mulieris,ut intelligas laſciuos & impudentes. Cyprianus exponens ſymbolum,legit plenos mœchationibus, ſi modo non fallit ſcriptura.

Inceſſabiles delicti.) ἀκαταπαύστους ἁμαρτίας,id eſt,Qui non poſſint cohiberi à peccãdo.

Pellicientes.) δελεάζοντες, id eſt,Ineſcantes:nam δέλεαρ eſca.

Ex Boſor.) τοῦ Βοσὸρ,id eſt, Filium Boſor.

Suæ laſciuiæ.) ἰδίας παρανομίας, id eſt,Propriæ iniquitatis. Suſpicor interpretem legiſſe παροινίας,quæ uox ſonat intemperantiam ex immodico potu.

Turbinibus.) ὑπὸ λαίλαπος,id eſt,A turbine,ſiue à procella.

Exagitatæ.) ἐλαυνόμεναι,id eſt,Quæ feruntur,ſiue aguntur,ſiue impelluntur.

Tenebrarum reſeruatur.) εἰς αἰῶνα τετήρηται, id eſt,In æuum ſeruata eſt.

Superbia enim uanitatis.) ὑπέρογκα γὰρ τῆς ματαιότητος φθεγγόμενοι. Arbitror interpretem ſcripſiſſe,ſuperba,ut reſpondeat ad ὑπέρογκα,idq; librarij uitio mutatum in ſuperbia. Atq; hanc coniecturam non eſſe uanam indicat uetuſtior ille codex Donatiani. Cui ſuffragabatur exemplar Conſtantienſe. Verti poterat ad hunc modum:Nam uehementer faſtuoſa uanitatis uerba locuti,ineſcant in concupiſcentijs carnis,laſciuijs. Non abludit ſenſus ab illo Iuuenalis, *Superbia,pro ſuperba.*

Sed peiores,qui talia uerbis,
Herculis inuadunt,& de uirtute locuti &c.

Pelliciunt in deſiderijs.) δελεάζουσιν, id eſt,Ineſcant. Recte tamen uertit interpres.

Luxuriæ.) ἀσελγείαις, id eſt, Laſciuijs.

Qui paulũlum fugiunt.) τοὺς ὄντως ἀποφυγόντας,id eſt,Qui uere aufugerunt. Vala ſuſpicatur interpretem uertiſſe planè, idq; deprauatum in paulum. Mihi probabilius ſit, pro

ὄντως interpretis exemplar habuiſſe ὀλίγως, aut certe οὕτως. Nam hoc aduerbium frequenter habet uim extenuandi, quod à ueteribus annotatum eſt. Euangelio Ioannis, Sedebat Ieſus ſic ſuper puteum. Qui ſic aufugerunt, id eſt, qui utcunq; aufugerunt. Conſtat enim Hieronymũ legiſſe paululum in libris aduerſus Iouinianum, quum ait, ut qui paululum refugerint à peccatis, ad ſuum reuertantur errorem. Torquet autem locus hic & alijs ſcrupis. Etenim noſtri codices hinc incipiunt nouam ſententiam, Qui in errore cõuerſantur, ut accipiamus eos qui pelliciunt alios ad luxum, in hoc errare, quod alijs libertatem pollicentur quum ipſi ſint ſerui turpitudinis, Verum hũc ſenſum nullo modo patitur ſermo Græcus, qui ſic habet, δελεάζουσιν ἐν ἐπιθυμίαις σαρκὸς ἀσελγίαις τοὺς ὄντως ἀποφυγόντας, τοὺς ἐν πλάνῃ ἀναστρεφομένους. Etenim ſi hic ſenſus quem nos ſequimur eſſet germanus, legendũ erat, ἐν πλάνῃ ἀναστρεφόμενοι, Nũc & caſus participij, & additus articulus repudiat hãc interpretationem. Verũ hoc ſublato, manet alter ſcrupulus, utrũ hæc particula τοὺς ἐν πλάνῃ ἀναστρεφομένους, pertineat ad pelliciẽtes an ad pellectos, Si ad pellectos, uidetur deeſſe coniunctio, καὶ τοὺς ἐν πλάνῃ. Verum hoc erat tolerabile. Ego malim referri ad pellicientes, ut particula τοὺς ἐν πλάνῃ, pendeat à participio ἀποφυγόντας, ſi modo patitur ſibi iungi caſum accuſandi. Itaq; ſenſus erit, Pelliciunt eos ineſcatos uoluptate, qui uel paululũ cœperint refugere ab ipſis, in hoc errantibus, quod ipſi ſerui turpitudinis pollicentur alijs libertatem. Porrò quod hic uertit corruptionis, Græcis eſt φθορᾶς, quod ante uerterat perniciem, hic Latinius erat corruptelæ.

Huius & ſeruus eſt.) τούτῳ καὶ δεδούλωται, id eſt, Huic etiam in ſeruitutem addictus eſt.

Facta ſunt eis &c.) τὰ ἔσχατα χείρονα τῶν πρώτων, id eſt, Poſtrema deteriora primis,

Non cognoſcere.) μὴ ἐπεγνωκέναι, id eſt, Non cognouiſſe.

In uolutabro luti.) εἰς κύλισμα βορβόρου, id eſt, Ad uolutationem cœni, ut ſubaudias, reuerſa. Hieronymus in epiſtola ad Furiam citat, Ad uolutabrum. Et Ambroſius ad uirginem deuotam, Velut ſus lota iterũ in uolutationẽ. Exemplar Conſtantienſe uetuſtius tenebat ueſtigium germanæ lectionis, ſed eraſor ex uolutabrum fecerat uolutabro.

EX CAPITE TERTIO.

HAnc ecce.) ταύτην ἤδη, id eſt, Hanc iam. Interpres legiſſe uidetur ἰδού.

In quibus.) ἐν αἷς. Mirum eſt Laurentium non fuiſſe offenſum hac ſermonis forma, epiſtolam in quibus. Beda ſenſit aliquid. Eoq; ſcribit, in quibus epiſtolis, ſiue in eis ad quos ſcribit. Atqui hoc poſterius non conſiſtit, quum αἷς ſit generis fœminini. Ad epiſtolam igitur referendus articulus. Sed reclamat numerus. Is ſcrupulus facile diſcutitur. Etenim quum dicit alteram epiſtolam, duarũ meminit, ἐν αἷς igitur ad utrãq; pertinet epiſtolam, priorem ac poſteriorem.

In cõmonitione.) Nõnulli codices habebant, ἐν ἐπιγνώσει, id eſt, In cognitione.

Quæ prædixi uerborum.) τῶν προειρημένων ῥημάτων, id eſt, Prædictorum uerborum, ſiue uerborum quæ prædicta ſunt à prophetis.

Duplex ſenſus. Veſtrorum præceptorum.) ἐντολῆς, id eſt, Præcepti, numero ſingulari. Poteſt autem duplex eſſe ſenſus. Quanq; alter ab altero minimum deuariat, Præcepti noſtri qui ſumus apoſtoli domini ac ſeruatoris, Ac præcepti dñi & ſeruatoris, quod per nos illius apoſtolos, accepiſtis: ut intelligas additum τοῦ κυρίου, propter autoritatem præcepti. Nam apoſtolus alterius nomine refert quod refert. Obteſtor conſcientiã tuam lector, quis ex hac uerſione percepturus erat mentẽ ſcriptoris: ut memores ſitis eorũ quæ prædixi, uerborum à ſanctis prophetis & apoſtolorum ueſtrorũ præceptorum domini & ſaluatoris.

In deceptione.) Apud Græcos non lego.

Ab initio creaturæ.) κτίσεως, id eſt, Conditionis ſiue creationis.

Latet enim eos hoc uolẽtes.) Id eſt, uolentes, & ſponte hoc neſciũt, hoc eſt ſcire nolũt.

Cœli erant prius.) ἔκπαλαι, id eſt, Olim. Hic Beda indicat duplicem lectionem, alterã quam habemus, alteram huiuſmodi. Cœli erant olim de aqua & per aquam conſtituti, quæ ſanè lectio congruit cum Græcis exemplaribus.

Ille tunc mũdus.) ὁ τότε κόσμος, id eſt, Qui tũc erat mundus, aut illorũ temporũ mũdus. Patienter agit.) μακροθυμεῖ, id eſt, Longanimis eſt, ut ad uerbum reddam.

Ad pœnitentiam re.) χωρῆσαι, id eſt, Recipere ſiue capere, aut complecti. Quãquam

χωρεῖν

χωρεῖν ſonet etiam ire ſiue incedere.

Sicut fur.) Hic additũ eſt in Græcis codicibus, ἐν νυκτὶ, id eſt, In nocte, ex euangelio opinor. Diſſoluenda ſunt.) λυομένων, id eſt, Cum diſſoluantur.

Feſtinantes in aduentum.) σπεύδοντας τὴν παρουσίαν, id eſt, Accelerantes aduentum.

Per quem cœli.) Quem, ad diem refertur, non ad dei aut domini, ſiue quod Lyranus indicat ad aduentum, Nam Græce eſt δι' ἣν.

Ignis ardore.) καυσούμενα, id eſt, Aeſtuantia. Idem uerbum paulo ſuperius uertit, calore, καυσούμενα λυθήσονται.

Tabeſcent.) τήκεται, id eſt, Liqueſcunt, præſentis temporis, quum tamen præcedat λυθήσονται, niſi præſentis temporis catachreſis eſt uice futuri.

Et promiſſa.) κατὰ τὸ ἐπάγγελμα, id eſt, Iuxta promiſſum.

In quibus iuſticia.) ἐν οἷς. In quibus, referri poteſt uel ad cœlos ac terram, uel ad expectantes. At mihi quidẽ aptius referri uidetur ad nos, qui expectamus nouos cœlos ac terram nouam, ſi iuſte uiuamus, ut mereamur frui nouitate creaturæ.

Immaculati & inuiolati.) ἄσπιλοι καὶ ἀμώμητοι, id eſt, immaculati & irreprehenſibiles ſiue incontaminati. Miror unde hic inuiolati uocabulum uenerit in mentem interpreti. Niſi quod inuiolata dicitur uirgo incorrupta.

Deprauant.) στρεβλοῦσι, id eſt, Detorquent.

Cuſtodite.) φυλάσσεσθε, id eſt, Obſeruate ſiue cauete.

Ne inſipientium &c.) τῇ τῶν ἀθέσμων πλάνῃ συναπαχθέντες, id eſt, Nefariorum errore abducti. Miror quid legerit interpres qui uertit inſipientium. Nec eſt ſimpliciter abducti, ſed συναπαχθέντες, hoc eſt ſimul abducti cũ alijs. Auguſtinus libro de ciuitate dei xx. cap. xviij. totum fermè hoc caput ad hunc adducit modum: Venient in nouiſſimo dierum illuſione illudentes, ſecundum proprias concupiſcentias ſuas euntes, & dicentes, Vbi eſt promiſſum præſentiæ ipſius? Ex quo enim patres dormierunt, ſic omnia perſeuerant ab initio creaturæ. Latet enim illos hoc uolentes, quia cœli erant olim, & terra de aqua, & per aquam conſtituta dei uerbo, per quem qui tunc erat mundus, aqua inundatus deperijt. Qui autem nunc ſunt cœli & terra, eodem uerbo repoſiti ſunt, igni reſeruandi in die iudicij, & perditionis hominum impiorum. Hoc unum uero nõ lateat uos fratres chariſſimi, quia unus dies apud dominum ſicut mille anni, & mille anni ſicut dies unus. Non tardat dominus promiſſum ſuum, ſicut quidam tardantem exiſtimant, ſed patienter fert propter uos, nolens aliquem perire, ſed omnes in pœnitentiam conuerti. Veniet autem dies domini ut fur, in quo cœli magno impetu tranſcurrent, elementa autem ardentia reſoluentur, & terra & quæ in ipſa ſunt opera reſoluentur. His ergo omnibus pereuntibus, quales oportet eſſe uos in ſanctis conuerſationibus, expectantes & properantes ad præſentiam diei domini, per quam cœli ardentes ſoluentur, & elementa ignis ardore decoquentur. Nouos uero cœlos, & terram nouã, ſecundũ pmiſſa ipſius expectamus, in quibus iuſticia inhabitat. Hactenus Petri apoſtoli uerba retulimus, partim ut ex collatiõe ſenſus eſſet dilucidior, partim, ut appareret quãtopere Auguſtini lectio ab hac noſtra diſſideat æditione. De hac quoq; ſecunda Petri epiſtola, cuius eſſet, cõtrouerſia erat. Id teſtat̃ Hieronymus in catalogo ſcriptorũ illuſtriũ, his qdẽ uerbis: Scripſit duas epiſtolas, quæ canonicæ nominãt̃, quarũ ſecũda à pleriſq; eius negat̃, ppter ſtili cũ priore diſſonãtiã. At idẽ aliâs uariat, nũc uolẽs eã eſſe Petri, & ſtili diſſonantiã rejciens in interpretẽ, quo tum Petrus ſit uſus, nũc negans illius eſſe, quod reclamet ſtilus. Euſebius lib. iij. cap. ij. ſic teſtatur de hac epiſtola, Verũ Petrus apoſtolus prædicatiõis ſuæ monimẽta nobis ppauca reliqt. Vna eñ eius epiſtola eſt, de qua nullus omnino dubitat. Nã de ſecũda multis incertũ eſt, apud plurimos tñ etiã ipſa legẽda ſuſcipitur. Stili diſcrimẽ tũ in uerbis tũ in ſenſibus clarius eſt q̃ ut poſſit diſſimulari. Proinde quũ hic teſtet̃ ſe fuiſſe ſpectatorẽ uiſiõis in monte: deinde mentionẽ faciat ſuperioris epiſtolæ, poſtremo Paulũ appellet fratrẽ, mihi nõ diſplicet quod adfert Hieronymus de interprete. Nam in euãgelio tradunt Marcũ Petri interpretẽ fuiſſe. Alioqui ſuſpicari cogeremur, aliquẽ has notas ſtudioſe infulſiſſe, quo Petro apoſtolo aſſereret. Quemadmodum fecit is qui titulo Clementis multa conſcripſit.

Annotationũ, in epiſtolam Petri ſecundã per Des. Eraſmũ Roterodamũ, finis.

PRIMAM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

QVOD fuit.) ὃ ἦν, Id quod erat, quemadmodum uerterat in Euangelio, In principio erat uerbum.

Contrectauerunt.) ἐψηλάφησαν. Quod diuus Hieronymus fermè citat, palpauerunt. Idem uerbum uertit, palpate & uidete. Lucæ xxiiij. Poteſt aũt hic ſermo trifariam diſtingui. Vno modo, ut principale cõma præcedat hanc partem, Et manus noſtræ contrectauerunt &c. Id quod erat ab initio, quodq́ audiuimus ac uidimus ac perſpeximus de ſermone uitæ, idem etiam manibus contrectauimus. Altero ſic, ut poſt hyperbaton redeat ad id qđ inſtituerat dicere. Quod uidimus, inquã, & audiuimus, annunciamus uobis. Tertio modo ut principale cõma ſit, poſt uidimus, ut hic ſit ſenſus. Quod erat ab initio uerbum, ſicut audiuimus auribus, uidimus oculis, nec ſimpliciter uidimus, ſed multo tempore cum illo uerſati, ſpectatores fuimus, quin & manibus contrectauimus uerbum uitæ, uita enim noſtra quæ prius latebat, expoſita fuit ſenſibus corporis, itaq́ licuit uidere. Quod igitur tot modis compertum habemus, id etiam teſtificamur & annunciamus uobis. Deinde more ſuo repetit quod dixerat, Quod uidimus & audiuimus annunciamus uobis. Contextus orationis ferè conuenit cum euangelico, Quod erat ab initio, repetit in fine periodi, quæ erat apud patrem. Illud admonẽdus lector Græci ſermonis ignarus, in primo ac tertio loco, uidimus eſſe ἑωράκαμεν, in medio eſſe ἐθεασάμεθα, illud eſt ſimpliciter uidere, hoc ſpectare & cõtẽplari, uelut in hoc expoſitũ. Et ſocietas noſtra ſit.) ἡ κοινωνία δὲ ἡ ἡμετέρα, id eſt, Et ſocietas uero noſtra. Neq́ additur apud Græcos, ſit: aptius autem ſubaudietur, eſt.

Vt gaudeatis.) Græce tantum eſt, ut gaudium ueſtrum ſit plenum, ſiue impletum. Suffragabatur Græcis uetuſtius exemplar Conſtantienſe. cui hoc magis habeo fidem, quod is qui ſcripſit indoctior fuit, q̃ ut poſſet aliquid deprauare. Nec aliter adducit in cõmẽtarijs Auguſtinus ac Beda. Quãq́ ille legit noſtrũ gaudiũ nõ ueſtrũ, ſed refragãtibus Græcis codicibus, quos quidẽ adhuc uiderim. Alioqui mihi nõ diſpliceret, pnomen primæ pſonæ. Et hæc eſt annũciatio quã audiuimus.) Græcis eſt ἐπαγγελία, qđ magis ſonat pmiſſionẽ, q̃q́ ἐπαγγέλλω uox anceps eſt. Apud Græcos ſunt quatuor uoces diuerſæ, quas interpres eodẽ modo reddidit. Prima eſt καταγγέλλομεν, ſecũda ἐπαγγέλλομεν, tertia ἀναγγέλλομεν, quas uertit annũciamus, quarta ἐπαγγελία, quã uertit annũciationẽ. Mihi nõ diſplicẽt promiſſionis uerbũ, niſi quod parum apte cohærent quæ ſequunt̃, quod deus lux eſt, & tenebræ in eo nõ ſunt ullæ. Hic nõ fit mentio pmiſſionis, niſi torqueas, Sed quod filius annũciauit à patre, hoc apoſtolus acceptũ à filio renũciat nobis. Nã id pprie ſonat ἀναγγέλλω. Siquidem illud quoniã, nõ eſt cõiũctio cauſæ, ſed εἰδικά. Quid annũcias? deũ eſſe lucem. Multis præterea locis hoc capite ὅτι reddit per quoniam & quia.

EX CAPITE SECVNDO.

ADuocatũ habemus. παράκλητον ἔχομεν. i. Patronũ habeamus. Quãq́ hic uariãt exẽplaria Græcorũ, uetuſtius exẽplar Cõſtantiẽſe cõſentiebat cũ Græca lectione. Qui dicit ſe noſſe deũ.) ὁ λέγων, ἔγνωκα αὐτόν. i. Qui dicit, noui eũ. In Chriſto manere.) Græce eſt, in eo. Cõſentiebat exẽplar Cõſtantienſe, & Auguſtinus. Quod audiſtis.) Addũt Græci, ἀπ᾽ ἀρχῆς. i. Ab initio, in poſteriore parte. Iterũ mãdatũ nouũ.) πάλιν aptius reddidiſſet rurſus, aut cõtra. Nam Græca uox & cõtrarietatẽ declarat & iterationẽ. Hic aũt nõ repetitionis, ſed cõtrarietatis eſt declaratio. Et in ipſo & in uobis.) Prius & redundat.

Tenebræ tranſierũt.) παράγεται. i. Tranſeunt. Quod uerũ eſt, ὅ ἐστιν ἀληθὲς ἐν αὐτῷ καὶ ἐν ὑμῖν, id eſt, Id quod uerum eſt in illo, idem uerũ eſt & in uobis. Nec enim apud Græcos. quod, referri põt ad mandatũ. Scribo uobis infantes.) παιδία, id eſt, Pueri ſiue filioli, ſed melius pueri. Scribo uobis patres.) Hic Græce eſt ἔγραψα, id eſt, Scripſi: ac mirum eſt eandẽ particulã quæ ad patres ptinet, repeti cũ reliquarũ nulla repetat̃. Qua tñ in re

Latini

Latini codices uariãt. In uetuſtiſſimo Cõſtantienſi ſic habebatur, Scribo uobis filioli, quoniã remittũtur uobis peccata, ꝓpter nomẽ eius. Scribo uobis patres, quoniã cognouiſtis eũ qui ab initio eſt. Scribo uobis adoleſcẽtes, quoniã uiciſtis malignũ, Scribo uobis infantes, qm̃ cognouiſtis patrẽ, Scribo uobis patres, quia cognouiſtis eũ ꝗ ab initio eſt, Scribo uobis adoleſcẽtes, quia fortes eſtis, & uerbũ dei in uobis manet, & uiciſtis malignum. In hac lectione eadem particula bis ponitur, Scribo uobis patres, quia cognouiſtis eũ qui ab initio eſt, Conſentiebat exemplar Baſilienſe, niſi quod poſtremo loco nõ erant adoleſcentes ſed iuuenes. At in altero Conſtantienſi erant hic quoq; adoleſcentes, niſi quod raſor ille ex adoleſcentibus fecerat iuuenes. Aberat tamen particula de patribus iterata, quæ conſtanter habetur in Græcis codicibus, & recitatur ab Auguſtino, qui nõ diſſimulat iterationem. Aſſcribit enim, Cõmendat & repetit. Hoc admonuiſſe retulit, quod in pleriſq; uulgatis æditionibus, temerarij ſuſtulerunt hanc particulam. Illud annotandum, Auguſtinus pro adoleſcentes legit iuuenes. Et quanquam pleriq; Latinorum codices priore loco habent adoleſcentes, poſteriore iuuenes, tamen apud Græcos eadem eſt dictio νεανίσκοι. Obganniet hic forte moroſulus aliquis, ἄπαγε iſtas minutias. Imò ad has impingere poſſet etiam oculatus theologus, Græcarum literarũ ignarus. Quum enim addit quoniam fortes eſtis, ſubindicare uidetur robuſtiorem ætatem quàm ſit adoleſcẽtum. Ipſe prorſus in hoc fuiſſem philoſophatus, niſi Græca lectio doceret nihil eſſe nouæ ſentẽtiæ, ſed prioris inculcationem. Quod aũt diminutiuũ eſt νεανίσκοι pro νέοι ſiue νεανίαι, abuſus eſt uocis. Iam in prima parte filioli, non eſt παιδία, ſed τεκνία Rurſus quod eſt infantes Græcus habet παιδία, quum infans Græcis dicatur βρέφος aut νήπιος. Tres igitur diſtinguit ætates, puerorum iuuenum & ſenum, & unamquanque bis ponit, niſi quod in pueris mutat uocabulum, in patribus ac iuuenibus nequaquam. Tribuit autem cuiq; quod congruit, Pueri per inſcitiam labuntur. His igitur condonãtur peccata. Iidem aliquando per ætatem nec parentes agnoſcunt ſuos, Ideo gratulatur ijs, quod cognoſcunt patrem cœleſtem. Senes meminerunt antiqua priſcaq;, Nihil autem patre illo antiquius. Iuuenes ſolido ueſcentes cibo, ualent robore. Ideo dicuntur uincere diabolum, & habere uerbum dei in ipſis manens, ex hoc enim cibo robur eſt iuuentutis euangelicæ. Iam quod apud Græcos in poſtrema particula habetur ἔγραψα, quũ in cæteris habeatur γράφω, puto nihil ad ſenſum referre. Non præteribitur & illud in coniunctione ὅτι eſſe nonnihil amphibologiæ, quod hic ſenſus accipi poteſt. Ideo ſcribo uobis quod uobis remittũtur peccata: aut hic, Hoc ipſum ſcribo uobis, quod uobis remittuntur peccata.

Viciſtis malignum.) τὸν πονηρόν, id eſt, illum malum, nimirũ Satanam. Nam malign Latine loquentibus dicitur inuidus parumq; candidus.

Omne quod in mundo eſt.) Secus Græci diſtinguunt atq; nos, quanq; ſenſus eſt idẽ ὅτι πᾶν τὸ ἐν τῷ κόσμῳ, ἡ ἐπιθυμία τῆς σαρκός, καὶ ἐπιθυμία τῶν ὀφθαλμῶν, καὶ ἀλαζονία τοῦ βίου, οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ πατρός, id eſt, Quicquid eſt in mundo, uidelicet, concupiſcentia carnis & concupiſcentia oculorum, & ſuperbia uitæ, non eſt ex patre. Interpres conatus eſt dilucidius reddere & reddidit obſcurius, Quum enim dicat, quæ non eſt ex patre, uidetur ſola uitæ ſuperbia non eſſe ex patre. At iuxta diuum Auguſtinum, tria dici, quæ nõ ſunt ex patre. Primum pertinere uidetur ad uoluptates, ſecundum ad oſtentationem imaginũ & nobilitatis, tertium ad dignitates mundanas.

Superbia uitæ.) ἡ ἀλαζονία τοῦ βίου, id eſt, Faſtus ſiue ſtrepitus uitæ, ſeu facultatũ: nã βίος utrũq; ſignificat. Neq; enĩ hic eſt ζωὴ quæ uox declarat uitã qua ſpiramus, βίος ſignificat uictũ & omnes facultates ad uitæ uſum pertinẽtes, & uitæ genus, & ipſam uitam, unde μακρόβιοι. & βιωτικὰ Paulus appellat quæ ad corporis ſubſidium pertinẽt.

Antichriſtus uenit.) Venit, præſentis temporis eſt, ἔρχεται, aut certe futuri.

Nunc Antichriſti.) καὶ νῦν, id eſt, Et nunc, id eſt, nunc quoq; ſunt pro uno multi, Nec eſt ſunt, ſed γεγόνασι, id eſt, facti ſunt, hoc eſt, cœperunt eſſe.

Ex nobis prodierũt.) ἐξῆλθον, id eſt, Exierunt: quũ enĩ ſignificatur defectio à cõmunione non origo, nõ apte quadrat prodierũt. Exierũt legit Auguſtinus.

Nouiſſima hora.) Græci horam ponunt aliquãdo pro tempore.

Quaſi ignorantibus.) ὅτι οὐκ οἴδατε, id eſt, Quod non cognouiſtis.

Et quoniam omne mendacium.) Hoc apud Græcos non eſt ſeparatum,ſed pendet ex ſuperioribus,Scripſi uobis non quaſi neſcientibus ueritatem,ſed ſcientibus eam,& quod omne mendacium ex ueritate non eſt,id eſt,hoc quoq; ſcientibus, nullum mendaciũ eſſe ex ueritate.

Qui confitetur,filium & patrem habet.) Hæc non reperio in Græco codice,ne in Aldina quidem æditione.

Quam promiſit nobis.) Rectius erat,Qua promiſit nobis uitam æternam,Eſt enim idioma Atticum, promiſit promiſſionem.

Sicut unctio eius.) ὡς τὸ αὐτὸ χρίσμα, id eſt,Sicut ipſa unctio.Auguſtinus certe legit manete in ipſa,ꝗꝗ hic legit unctio ipſius.

Manete in eo.) Auguſtinus legit in ipſa,ut referat ad unctionem. Græci codices habent μενεῖτε,id eſt,manebitis.Cum meis exemplaribus conſentiebat æditio Hiſpanienſis & aldina.

Non confundamur ab illo.) Senſus eſſe poteſt,ut illum non pudeat noſtri.

EX CAPITE TERTIO.

VIdete qualem.) ἴδετε, Anceps eſt,an ſit uidetis,an uidete,neq; magni refert ad ſententiam.

Nominemur & ſimus.) Et ſimus,apud Græcos non additur. Adiectum uidetur ne quis parum eſſe putaret nominari,quod indicat Auguſtinus ita ſcribens.Nam qui uocantur & non ſunt quid prodeſt illis nomen? Verum hic loquitur de nomine quod à deo tribuitur.Hic nõ eſt diſcrimen inter dici & eſſe.

Non nouit nos.) ὑμᾶς, id eſt, Vos,ſecundæ perſonæ.

Sanctificat ſe ſicut.) ἁγνίζει, id eſt, Purificat.

Sicut & ille ſanctus.) ἁγνός, id eſt,Purus & caſtus.

Et iniquitatem facit.) Et pro etiam dictum eſt,ut ſit ſenſus, Quiſquis cõmittit peccatum,idem cõmittit iniquitatem.

Non uidit eum nec cognouit.) οὐδὲ ἔγνωκεν, neq; nouit,Græca uox ſignificat actũ inhærentem,Sed deterius eſt quod quidam habẽt ſciuit eum.

In hoc ap.) εἰς τοῦτο, id eſt,Ad hoc,ſiue in hoc,ut ſit accuſatiui caſus.

Omnis qui non eſt iuſtus.) πᾶς ὁ μὴ ποιῶν τὴν δικαιοσύνην,id eſt,Omnis qui nõ facit iuſticiam. Fratris autem eius.) Subaudiendum,opera, τὰ δὲ τοῦ ἀδελφοῦ.

In hoc cognouimus charitatem dei.) Dei,redundat iuxta Græcum codicem, licet addatur paulo inferius.

Suadebimus corda noſtra.) πείσομεν τὰς καρδίας ἡμῶν,Auguſtinus legit perſuademus cordi noſtro,quaſi dicas ſatisfacimus cordi noſtro.Cor enim interpretatur cõſcientiam. Græca uox πείθω quũ ſignificat ſuadendo flectere,nõnunq; habet accuſandi caſum,quũ obtemperare,dandi tãtum. Vſus eſt hac uoce Paulus ſimiliter ad Galatas primo. Modo enim homines perſuadeo an deum.Quidam uetuſtus codex pro perſuademus habebat cuſtodimus,Conſentiebat alter Conſtantienſis.

Si reprehenderit nos cor noſtrum.ἐὰν καταγινώσκῃ ἡμῶν ἡ καρδία. Poteſt accipi,ſi condemnarit nos cor noſtrum.

Si cor noſtrum nõ reprehenderit nos.) μὴ καταγινώσκῃ.Mirum quid ſequutus Auguſtinus hic legat, Si cor male non ſenſerit,Nam hoc interpretatur etiam.

De ſpiritu.) ἐκ τοῦ πνεύματος, id eſt,Ex ſpiritu.Hoc autem ita dictum eſt, ut quum ita loquimur,bibo de uino tuo,pro eo quod erat,bibo uinum tuum.

EX CAPITE QVARTO.

OMni ſpiritui.)Latinius erat,cuiuis ſpiritui,hoc eſt ſine delectu,& ſi poſitum eſt pro,an,ſiue,num,an ex deo ſint.

Græca diſſonant à noſtris

In hoc cognoſcitur.) γινώσκετε, id eſt,Cognoſcitis,ſiue cognoſcite.Interpres legiſſe uidetur γινώσκεται.

Et omnis ſpiritus qui ſoluit Ieſum ex deo non eſt.) Hanc particulam non reperio in Græcis codicibus quos ego ſanè uiderim,ſed pro eo ſic habetur, καὶ πᾶν πνεῦμα ὃ μὴ ὁμολογεῖ τὸν χριστὸν ἐν σαρκὶ ἐληλυθότα, ἐκ θεοῦ οὐκ ἔστι, id eſt,Et omnis ſpiritus qui nõ

cõſitetur Chriſtũ in carne ueniſſe, ex deo non eſt. Hiſtoria tripertita indicat hunc locũ ab hæreticis deprauatũ. Ego magis ſuſpicor hanc particulã additã aduerſus hæreticos, quorũ alij Chriſto ſic tribuebãt humanã naturã, ut adimerent diuinã, alij ſic tribuebãt diuinã, ut adimerent humanã. Alij ſemihominẽ eſſe uolebant, ſic tribuentes corpus humanũ, ut negarent illi fuiſſe animã humanã. Certe quod Græci legunt, magis cõgruit cum phraſi Ioannis apoſtoli, cui peculiare eſt contrariã ſententiã ſuccinere priori, quo magis inſigat animis quod dictũ eſt. Quod genus ſunt illa: Qui credit in filiũ dei, habet teſtimoniũ dei in ſe. Qui uero nõ credit filio &c. Ac mox, Qui habet filiũ dei, habet uitam, qui nõ habet filiũ dei, uitã non habet. Qui cõfitetur ex deo eſt, qui non cõfitetur ex deo non eſt. Et huiuſmodi figuris totus huius ſermo ſcatet. Cyprianus libro aduerſus Iudæos ſecundo cap. vij. refert hunc locũ iuxta Græcorũ lectionẽ: Omnis ſpiritus qui confitet̃ Ieſum Chriſtũ ueniſſe in carne, de deo eſt. Qui autem negat eum in carne ueniſſe de deo non eſt, ſed de Antichriſti ſpiritu. Apud Auguſtinum in homilijs, quibus enarrat hanc epiſtolam, in contextu qui præfert̃ cõmentariolo, citat̃ hic locus queãdmodũ legũt Græci & Cyprianus. Et tñ in fine interpretat̃ & hoc: omnis ſpiritus qui ſoluit Chriſtum nõ eſt ex deo, ut appareat hanc particulam fuiſſe in illius codice tertiam, quaſi legerit: Omnis qui cõfitet̃, omnis qui nõ confitetur, omnis qui ſoluit, aut certe tum temporis uariaſſe lectionẽ eccleſiaſticã, & Auguſtinũ neutram uoluiſſe præterire. In neutro codice Cõſtantienſi addebatur. Sed hac de re ſit ſuum cuiq; liberum iudiciũ, ego quod in Græcis codicibus reperi trado, nec probans, nec improbans diuerſam lectionem.

Et hic eſt antichriſtus.) καὶ τοῦτο ἐστὶ τὸ τοῦ ἀντιχρίστου, id eſt, Et hic eſt ille Antichriſti, ut ſubaudias ſpiritus. Mecum facit Cyprianus quem paulo ante citauimus.

De quo audiſtis q̃m uenit.) ὅτι ἔρχεται, id eſt, quod uenturus eſt. Ita legit Auguſtinus.

Et uiciſtis eum.) Eos eſt Græcæ, αὐτούς. Græcæ lectioni ſuffragabat̃ uterq; codex Cõſtãtiẽſis, niſi quod in recẽtiore, ueſtigia deprauatoris teſtabant̃ ex eos, factũ fuiſſe eũ. Auguſtinus legit eũ, & interpretat̃. Cæterũ αὐτοὺς refert̃ ad duos, Antichriſtũ & mundum.

De mundo loquuntur.) ἐκ τοῦ κόσμου λαλοῦσι, id eſt, Ex mundo loquuntur. Non enim eſt ſenſus, eos loqui de mundo, ſed ex affectu mundi cuius ſunt. Sicut in euangelijs annotatum eſt, Qui de terra eſt, de terra loquitur.

In hoc cognoſcimus.) ἐκ τούτου, id eſt, Ex hoc.

Quoniam ipſe prior.) Prior non eſt in Græco codice. Cui conſentiebat uetuſtius exẽplar Cõſtantienſe, niſi quod recentior aliquis in ſpatio aſſcripſerat prior, ceu ſcholij uice. Nobiſcum facit & Auguſtinus. Propitiationẽ pro peccatis noſtris. Beda admonet, opinor & Auguſtinus in quibuſdam uice huius uocis propiciationẽ eſſe litatorem. Litat autem qui ſacrificio placat. Auguſtinus interpretatur ſacrificationem.

Si deus dilexit nos.) εἰ οὕτως, id eſt, Si ſic deus dilexit nos.

In hoc cognoſcimus q̃m in eo manemus & ipſe in nobis quoniam.) ὅτι utrobiq; eſt ἐ/δικόμ, Per hoc cognoſcimus nos in illo manere, & illũ in nobis, q̃d de ſpũ ſuo dedit nobis.

De ſpiritu ſancto ſuo.) Sancto redundat. Conſentiebat utrũq; uolumen Cõſtantienſe.

Et credidimus charitati.) Græce eſt, charitatem.

Timor pœnam habet.) κόλασιν, id eſt, pœnã ceu potius punitionẽ aut cruciatum. Auguſtinus legit tormentum: ubi enim timor, ibi non eſt tranquilla cõſcientia.

Nos ergo diligamus deum.) αὐτόν, id eſt, Eum, non deum.

Quoniam deus prior.) ὅτι αὐτὸς πρῶτος, id eſt, Quoniam ipſe prior, ſiue primus.

Quem uidet, deum quẽ nõ uidet.) Vtrobiq; Græcis eſt ἑώρακε, id eſt, uidit. Nec eñ neceſſe eſt uidere ut diligas, ſatis eſt uidiſſe, ut cognoſcas. Nihil aũt amat̃ niſi cognitum.

Habemus à deo.) ἀπ' αὐτοῦ, id eſt, Ab eo.

EX CAPITE QVINTO.

CVm deum diligamus.) Cum deum dilexerimus, ſiue diligimus.

Et mandata eius faciamus.) τηρῶμεν, id eſt, Seruauerimus, ſiue ſeruemus.

Quoniam Chriſtus eſt ueritas.) ὅτι τὸ πνεῦμά ἐστιν ἡ ἀλήθεια, id eſt, Quod ſpiritus eſt ipſa ueritas. Veritas eſt, Hebraice dixit, pro uerax eſt. Caro fallax, ſpũs neſcit mẽtiri. In rebus uiſibilibus fucus eſt, in rebus æternis ueritas eſt. *Spiritus, pro deus.*

j Trea

Tres ſunt qui teſtimonium dant in cœlo.) In Græco codice tantum hoc reperio de teſtimonio triplici, ὅτι τρεῖς εἰσὶν οἱ μαρτυροῦντες, τὸ πνεῦμα καὶ τὸ ὕδωρ, καὶ τὸ αἷμα, id eſt, Quoniam tres ſunt qui teſtificantur, ſpiritus, & aqua, & ſanguis. Diuus Hieronymus præloquens in epiſtolas canonicas, ſuſpicatur hunc locum fuiſſe deprauatum, à Latinis interpretibus, & à nonnullis omiſſum fuiſſe teſtimonium patris, filij, & ſpũs ſancti. Et tamen iuxta noſtram æditionem adducit hunc locum Cyrillus in opere, cui titulum fecit de theſauro, libro xiiij. capite penultimo: Rurſum, inquit, Ioannes in eadẽ epiſtola ait: Quis eſt qui uincit mundum, niſi qui credit quia Ieſus eſt filius dei? Hic uenit per aquã & ſanguinem & ſpiritum Ieſus Chriſtus, nõ in aqua ſolum, ſed in aqua & ſanguine. Et ſpiritus eſt qui teſtimonium perhibet. Spiritus enim ueritas eſt. Quia tres ſunt qui teſtimonium perhibent ſpũs aqua & ſanguis, & hi tres unum ſunt. Si teſtimoniũ hominũ accipimus, teſtimonium dei maius eſt &c. Hactenus Cyrillus, uir ni fallor orthodoxus. Atque hic cum dimicet aduerſus Arianos, plurimaq; in illos congerat è diuinis libris teſtimonia, probabile non eſt illum omiſſurum fuiſſe telum, quo maximè confici poterant illi, ſi aut ſciſſet aut credidiſſet hoc fuiſſe ſcriptum ab apoſtolo. Iam Beda locum hunc diligenter enarrãs cum accurate multiſq; uerbis exponat teſtimonium triplex in terra, nullam mentionem fecit teſtimonij in cœlo patris uerbi & ſpiritus. Nec huic tamen uiro defuit omnino linguarum peritia, nec in obſeruandis antiquis exemplaribus diligẽtia. Imò ne hoc quidem addit in terra, duntaxat in codice manu deſcripto, tantum legit: Tres ſunt qui teſtimoniũ dant. In codice qui mihi ſuppeditatus eſt è bibliotheca minoritarũ Antuerpienſiũ, in margine ſcholium erat aſſcriptum de teſtimonio patris uerbi & ſpiritus, ſed manu recẽtiore, ut conſentaneum ſit hoc adiectum ab erudito quopiam, qui noluerit hanc particulã prætermitti. Sed urgemur autoritate Hieronymi, quam equidẽ nolim eleuare, quanq; ille ſæpenumero uiolentus eſt, parumq; pudens, ſæpe uarius parumq; ſibi conſtans. Tamen nõ ſatis uideo, quid ſibi uelit hoc loco Hieronymus. Verba ipſius ſubſcribam: Sed, inquit, ſicut euangeliſtas dudum ad ueritatis lineam correximus, ita has proprio ordini deo iuuãte reddidimus. Eſt enim prima earum una Iacobi, duæ Petri, & tres Ioannis, & Iudæ una. Quæ ſi ſicut ab eis digeſtæ ſunt, ita quoq; ab interpretibus fideliter in Latinũ uerterẽtur eloquium, nec ambiguitatem legentibus facerent, nec ſermonum ſeſe uarietas impugnaret, illo præcipue loco ubi de unitate trinitatis in prima Ioãnis epiſtola poſitum legimus, in qua etiam ab infidelibus, tranſlatoribus multũ erratũ eſſe à fidei ueritate comperimus, trium tantũmodo uocabula, hoc eſt aquæ ſanguinis & ſpiritus in ipſa ſua æditione ponentibus, & patris uerbiq; ac ſpiritus teſtimonium omittentibus: in quo maxime & fides catholica roboratur, & patris ac filij & ſpiritus ſancti, una diuinitatis eſſentia comprobatur. Hactenus Hieronymi uerba retulimus, ex quibus liquet Hieronymũ nihil queri de codicibus Græcis, ſed tantũ de ijs, qui Græca Latine uerterũt. At nũc in Græcis codicibus hoc potiſſimũ deeſt, quod omiſſum queritur, & habetur in codicibus Latinis licet non omnibus. Sed unde Hieronymus caſtigauit errorẽ interpretum? Nimirũ è Græcis exemplaribus. Sed illi aut habebant, quod nos uertimus, aut uariabant. Si uariabant, quẽadmodũ & Latina, quonam argumento docet utrũ ſit rectius utrumue ſcriptũ ſit ab apoſtolo: præſertim cũ quod reprehendit, tum haberet publicus uſus eccleſiæ? Quod ni fuiſſet, non uideo qui poſſint habere locum quæ ſequuntur: Sed tu uirgo Chriſti Euſtochiũ, dum à me impenſius ſcripturæ ueritatem inquiris, meam quodammodo ſenectutem inuidorum dentibus corrodendam exponis, qui me falſarium corruptoremq; ſacrarũ pronũciant ſcripturarum. Quis eũ clamaſſet falſarium, niſi publicam mutaſſet lectionẽ? Quod ſi apud Græcos legit Cyrillus, quod nũc habent Græci codices, ſi apud nos Auguſtinus ac Beda, aut tantum hoc legit, aut utrũq; legit, non uideo quid adferat argumenti Hieronymus, quo docet germanam eſſe lectionẽ, quam ipſe nobis tradit. Sed dicet aliquis: Erat hoc efficax telum aduerſus Arianos. Primum cum cõſtet & apud Græcos & apud Latinos olim uariaſſe lectionem, nihil hoc telum aduerſus illos ualebit, qui ſine dubio pari iure ſibi uindicabant lectionem, quæ pro ipſis facit. Sed finge non eſſe cõtrouerſam lectionem, cum quod dictum eſt de teſtimonio aquæ, ſanguinis & ſpiritus, unum ſunt, referatur nõ ad eandẽ naturã, ſed ad conſenſum teſtimonij, an putamus Arianos tam ſtu

pidos

pidos futuros, ut non idem hoc loco interpretentur, de patre, uerbo & ſpiritu: præſertim cum ſimili loco uiri ſic interpretentur orthodoxi in libris Euangelicis, nec hanc interpretationem reijciat Auguſtinus cum Ariano Maximino diſputans: imò cum hũc ipſum locum ſic interpretetur fragmẽtum gloſſæ ordinariæ, in uerſuum interuallo additum: Vnũ ſunt, inquit, id eſt, de re eadem teſtantes. Hoc non eſt confirmare fidem, ſed ſuſpectam reddere, ſi nobis huiuſmodi lemmatis blandiamur. Fortaſſe præſtiterat hoc pijs ſtudijs agere, uti nos idem reddamur cum deo, quàm curioſis ſtudijs decertare quomodo differat à patre filius, aut ab utroq; ſpiritus. Certe ego quod negant Ariani, nõ uideo poſſe doceri, niſi ratiocinatione. Poſtremo cum totus hic locus ſit obſcurus, nõ poteſt admodum ualere ad reuincendos hæreticos. Sed hac de re copioſius reſpondimus calumniatori per apologiam. Illud addam, cum Stunica meus toties iactet Rhodienſem codicem, cui tantũ tribuit autoritatis, mirũ non hic adduxiſſe illius oraculum, præſertim cum ita ferè cõſentiat cũ noſtris codicibus ut uideri poſſit Lesbia regula. Verũtamẽ ne quid diſſimulem, repertus eſt apud Anglos Græcus codex unus, in quo habetur quod in uulgatis deeſt. Scriptũ eſt enĩ hunc ad modũ; ὅτι τρεῖς εἰσὶν οἱ μαρτυροῦντες ἐν τῷ οὐρανῷ, πατὴρ, λόγος, καὶ πνεῦμα, καὶ οὗτοι οἱ τρεῖς ἕν εἰσιν. καὶ τρεῖς εἰσὶν μαρτυροῦντες ἐν τῇ γῇ πνεῦμα, ὕδωρ, καὶ αἷμα εἰς τὴν μαρτυρίαν τῶν ἀνθρώπων &c. Quanquàm haud ſcio an caſu factum ſit, ut hoc loco nõ repetatur, quod eſt in Græcis noſtris, καὶ οἱ τρεῖς εἰς τὸ ἕν εἰσιν. Ex hoc igitur codice britannico repoſuimus, quod in noſtris dicebat deeſſe: ne cui ſit anſa calumniandi. Tametſi ſuſpicor codicẽ illũ ad noſtros eſſe correctũ. Duos conſului codices miræ uetuſtatis Latinos in bibliotheca quæ Brugis eſt diui Donatiani. Neuter habebat teſtimoniũ patris uerbi & ſpiritus. Ac ne illud quidẽ in altero addebatur, In terra. Tãtum erat, Et tres ſunt qui teſtimoniũ dant, ſpiritus aqua & ſanguis. In exemplari Conſtantienſi utroq;, poſt teſtimonium, aquæ, ſanguinis & ſpiritus, adiectũ erat teſtimoniũ patris, uerbi, & ſpiritus, his uerbis, Sicut in cœlo tres ſunt, pater, uerbum, & ſpiritus, & tres unum ſunt. Nec erat additum, teſtimonium dant, nec pronomen hi. In codice quẽ exhibuit publica bibliotheca ſcholæ Baſilienſis, nõ erat, teſtimoniũ ſpiritus; aquæ & ſanguinis. Ad hæc Paulus Bombaſius uir doctus & integer, meo rogatu locũ hunc ad uerbum deſcripſit ex bibliothecæ uaticanæ codice peruetuſto, in quo non habebatur teſtimoniũ patris, uerbi, & ſpiritus. Si mouet autoritas uetuſtatis, liber erat antiquiſſimus, ſi Pontificis, ex illius bibliotheca petitũ eſt teſtimoniũ. Cum hac lectione conſentit æditio Aldina. Quid Laurentius legerit non ſatis liquet. Interea perlata eſt ad nos æditio Hiſpanienſis, quæ diſſidebat ab omnibus. Habet enim hunc in modum, ὅτι τρεῖς εἰσὶν οἱ μαρτυροῦντες ἐν τῷ οὐρανῷ, ὁ πατὴρ, καὶ ὁ λόγος, καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα, καὶ οἱ τρεῖς εἰς τὸ ἕν εἰσι, καὶ τρεῖς εἰσὶν οἱ μαρτυροῦντες ἐπὶ τῆς γῆς, τὸ πνεῦμα, καὶ τὸ ὕδωρ καὶ τὸ αἷμα. Primum in hoc diſſonat exemplar quod ex eadem ni fallor bibliotheca petitum ſequuti ſunt Hiſpani, ab exemplari Britannico, quod hic adduntur articuli, ὁ πατὴρ, ὁ λόγος, τὸ πνεῦμα, qui non addebantur in Britannico. Deinde quod Britannicum habebat οὗτοι οἱ τρεῖς, Hiſpanienſe tantũ, καὶ οἱ τρεῖς, quod idẽ fit in ſpiritu, aqua, & ſanguine. Præterea quod Britannicum habebat ἕν εἰσι, Hiſpanienſe εἰς τὸ ἕν εἰσι: poſtremo quod Britannicum etiã in terræ teſtimonio adijciebat, καὶ οἱ τρεῖς εἰς τὸ ἕν εἰσι, quod non addebatur hic duntaxat in æditione Hiſpanienſi. Equidẽ arbitror illud εἰς τὸ ἕν, eſſe ex idiomate ſermonis Hebraici, Ego ero illi in patrem, non poteſt aliud ſonare, quàm ero illi pater. Iam Hiſpanienſis æditio ſcholiũ è decretalibus adiecerat, quod diuo Thomæ tribuitur, Id declarat iuxta codices emendatos, in teſtimonio ſpiritus, aquæ, & ſanguinis, non addi, & hi tres unum ſunt, Verum id adiectũ uideri ab ijs qui fauebant Ariano dogmati. Nam ſi hic adderetur, nõ poſſet exponi niſi de conſenſu teſtimonij, quando natura non poſſunt unũ dici, ſpiritus, aqua, & ſanguis. Ex hoc cõſequeretur, & illud quod præceſſit de patre & filio & ſpiritu ſancto, & hi tres unum ſunt, accipi poſſe de conſenſu charitatis ac teſtimonij. Nũc his uerbis Ioannes aſſeruit eandem eſſentiam patris & filij & ſpiritus ſancti. Principio quod colligunt ueriſſimum eſt, patris & filij & ſpiritus ſancti eandem eſſe naturam ſimpliciſſimam & indiuiduam. Id niſi eſſet, non uere naſceretur è patre filius, nec uere ſpũs ſanctus à patre filioq; pcederet, utiq; deus de ſubſtantia dei. De collectiõe tantũ agimus. Conſtat hic agi de fide teſtimonij, non de ſubſtantia perſonarum. Quod ſi mul

Nn tis alijs

tis alijs locis hæc uox,unũ,conſenſum ſonat non unitatẽ indiuidui, quid abſurdi ſit,ſi hic ſimiliter interpretemur. Quoties legimus in utroq; teſtamẽto,cor unum,ſpiritum & animam unam,os unũ,mentem unã,quum cõſenſus ac mutua charitas ſignificatur? Is enim ſermonis tropus quũ tam familiaris ſit diuinis uoluminibus,quid uetat quo minus & hic ſimiliter accipiatur? Dñs Ioannis decimo dicit:Ego & pater unũ ſumus. Hoc teſtimonio quomodo proſternetur Arianus? niſi doceas unũ in literis ſacris non appellari, niſi quæ ſunt eiuſdẽ ſubſtantiæ. Nũc quum innumera loca ſuppetant,quæ docent intelligi de conſenſu mutuaq; beniuolẽtia,ad confirmandã opinionẽ orthodoxi ualebit,ad retundendã hæretici pertinaciam nõ uideo quantũ ualeat. Quod autẽ Chriſtus ibi loquatur de cõcordia quam habet cũ patre,probabili cõiectura colligitur,quod Chriſtus non reſpondet ad id quod dixerat ſeſe unũ cũ patre,ſed quod deum appellabat patrem ſuum,ſeq; ſingulari modo uocabat filiũ dei. Et apud Ioannem xvij. Pater ſancte,inquit, ſerua eos in nomine tuo quos dediſti mihi,ut ſint unũ ſicut & nos. Ac rurſus,ut omnes unum ſint ſicut tu pater in me,& ego in te,ut & ipſi in nobis unũ ſint. Totus hic locus de conſenſu charitatis ac teſtimonij tractat,& uelimus nolimus cogimur illud unum aliter interpretari de nobis quàm de perſonis diuinis. Non igitur conſtringit locus niſi compellat orthodoxorum autoritas,& eccleſiæ præſcriptio,docens hũc locũ aliter exponi nõ poſſe. Pium autem eſt noſtrum ſenſum ſemper eccleſiæ iudicio ſubmittere,ſimul atq; claram illius ſententiam audierimus. Nec interim tamen nefas eſt citra contentionem ſcrutari uerũ,ut deus alijs alia patefacit. Sed ut ad lectionis negocium redeamus,ex his quæ cõmemorauimus conſtat, & Latinorum & Græcorum codices uariare, Meaq; ſententia nullũ periculũ eſt quãcũq; lectionem amplectaris. Nam quod ait Thomas de particula ab hæreticis addita,primum nõ affirmat,ſed ait dicitur, Alioqui eccleſia catholica per orbem terrarũ amplecteretur, quod ab hæreticis eſſet adulteratũ. Illud torquebit grãmaticos,quomodo de ſpũ,aqua & ſanguine dicitur,tres ſunt qui,& hi unũ ſunt, præſertim quũ ſpiritus, aqua & ſanguis apud Græcos ſint neutri generis. Verum apoſtolus magis reſpexit ſenſum quàm uerba,pro tribus teſtibus,quaſi tribus perſonis, ſuppoſuit tres res,ſpiritũ,aquam & ſanguinem. Quod genus ſi dicas,qualis ſis artifex,ipſum ædificium teſtis eſt.

Et hi tres unum ſunt.) Hi,redundat,niſi quod interpres adiecit explicandæ ſententiæ gratia. Neq; eſt,unũ,ſed in unum εἰς τὸ ἕν in quibuſdam.

Hoc eſt teſtimoniũ dei quod maius eſt.) Quod maius eſt,hoc loco ſupereſt,iuxta Græcos codices. Quia teſtificatus eſt,) ἣν μεμαρτύρηκε, id eſt, Quod teſtificatus eſt.

Habet teſtimonium dei in ſe.) Dei,redundat. Articulus tamen habet emphaſim, ut de dei teſtimonio accipias.

Qui non credit filio.) Græce non eſt filio,ſed deo.

Mendacem facit.) Græce eſt, fecit, πεποίηκεν.

Quia non credit.) ὅτι οὐ πεπίστευκεν, id eſt, Quia non credidit.

Hæc deſcribo.) ταῦτα ἔγραψα, id eſt, Hæc ſcripſi. Hoc loco Græca diſſident à Latinis, ſed uereor ne ſint deprauata, ἔγραψα ὑμῖν τοῖς πιστεύουσιν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ, ἵνα εἰδῆτε, ὅτι ζωὴν αἰώνιον ἔχετε, καὶ ἵνα πιστεύητε εἰς τὸ ὄνομα τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ, id eſt, Scripſi uobis,qui creditis in nomine filij dei, ut ſciatis quod uitam æternam habetis, & ut credatis in nomine filij dei. Certe Græcorum exemplaria conſentiunt.

Græca à noſtris diuerſa.

Quas poſtulamus.) ἃ ᾐτήκαμεν, id eſt, Quæ poſtulauimus, præterito tempore.

Qui ſcit fratrem.) ἐάν τις ἴδῃ, id eſt, Si quis ſciat.

Petat & dabitur ei uita peccanti non ad mortem.) αἰτήσει καὶ δώσει αὐτῷ ζωήν, τοῖς ἁμαρτάνουσι μὴ πρὸς θάνατον, id eſt, Petet & dabit ei uitam,his qui peccant nõ ad mortem. Merito torquet grãmaticos,quomõ poſt ei, ſequatur peccantibus. Tametſi Beda legit peccãti, conſenuiens cũ noſtra æditione. Verum hic numerus mutatus nõ mutat ſenſum,quoniam pronomẽ ei generaliter poſitũ eſt,quemadmodũ ſi dicas,difficilius eſt certare cum uiro,quàm cũ fœmina,idem pollet,quaſi dicas,certare cũ uiris quàm cũ fœminis. Subeſt & alius ſcrupulus, quid referatur ad uerbũ dabit,deus an qui petit. Nã & qui impetrat alteri,quodãmodo dat

Non pro illo.) οὐ περὶ ἐκείνης. Illo,referendũ eſt ad peccatum,non ad hominem. Locus hic in ſpeciẽ,adimere uidetur ſpem ueniæ,relapſis in culpam grauem. Neq; me clam eſt,

quibus

quibus rationibus ſeſe hinc explicent theologi. Sed mihi uidet̃ & alius exitus aperiri poſſe. Venialia delicta, ſine quibus nõ uiuitur, cotidiana precatione delẽtur, remitte nobis debita noſtra, quemadmodũ interpretatur & Auguſtinus. Cæterum atrocia flagitia, non ſanantur eodẽ modo, ſed olim eijciebant̃ è contubernio eccleſiæ, tradebanturq́ ſatanæ, nec recipiebãtur, niſi ieiunio, lachrymis, multisq́ remedijs duris deleta culpa. Beda putat omnino peccatum aliquod eſſe, cui non ſit petenda uenia, eo quod fruſtra peteret̃, uidelicet ſequutus Auguſtinũ qui hoc ſenſit in libris de ſermone dñi habito in mõte, quæ fuit Origenis Theognoſti & Athanaſij opinio. Verũ hui⁹ ſentẽtiæ canit palinodiã in libro retract. priore, addens hoc eſſe uerũ ſi in peruerſo affectu pſeuerauerit uſq́ ad mortẽ. Et hanc ſententiã attingit Beda, ſed priorẽ iudicat potiorẽ, quod cũ hac parũ cõgruant quæ ſequũt̃. Omnis iniqtas peccatũ eſt &c. Suſpicor aũt Auguſtini cõmentariũ mutilũ truncata parte quæ offendebat lectorẽ, quã tñ Beda legiſſe uidet̃. Id arguit imitatio, q̃lis eſt in cæteris.

Locus difficilis, noua ratione explicatus

Omnis iniquitas eſt peccatum, & eſt peccatum ad mortem.) Græci legũt nõ ad mortem. Et in hanc ſententiã exponit gloſſa ordinaria. Quanq́ & aliâs ſermo habet amphibologiam, poteſt eñ hic accipi ſenſus, Omnis iniquitas eſt peccatũ, & quidẽ ad mortem, ut peccati uocabulũ ſit generalius, iniquitatis ſpecialius: Poteſt & alius, omnis iniquitas eſt peccatũ, & eſt aliquod peccati genus quod ſuperat oẽm iniquitatẽ, eoq́ nec remittit̃.

Sed generatio dei.) ἀλλ' ὁ γεννηθεὶς ἐκ τοῦ θεοῦ τηρεῖ ἑαυτὸν, id eſt, Sed genitus ex deo ſeruat ſeipſum. Conſentiunt Græcorũ exemplaria, nec minus cõſtanter diſcrepant Latina. Si pro ἑαυτὸν ſcriptũ eſſet αὐτὸν, ὁ γεννηθεὶς referri poſſet ad filiũ dei, qui conſeruat filios dei.

Non tanget.) οὐχ ἅπτεται, id eſt, Non tangit, tempore præſenti.

Dedit nobis ſenſum.) διάνοιαν, id eſt, Mentem, ſiue cogitationem.

Deum uerum.) Deum, apud Græcos non eſt, ſed τὸν ἀληθινὸν, id eſt, Eũ qui uerus eſt. Ac iuxta Græcorũ lectionẽ citat hũc locum diuus Hilarius lib. de trin. ſexto, Vt intelligamus uerũ, & ſimus in uero in filio eius Ieſu Chriſto. Hic eſt uerus deus & uita æterna. Poteſt enim hic eſſe ſenſus, ut cognoſcamus uerum deũ & ſimus in uero. Plus eſt enim eſſe in deo q̃ noſſe deũ. Et in filio, ſonare poteſt per filium, ut cognoſcamus patrẽ per filium. Deinde particula quæ ſequitur, Hic eſt uerus deus, referri poteſt ad deũ uerũ patrem, qui præceſſit, Hic quẽ nouimus in quo ſumus per filiũ, uerus eſt deus. Tametſi nõ ſum ignarus hoc ab interpretibus referri ad filiũ, qui & ipſe uerus ſit deus. Exẽplaria quæ uidi conſentiũt cũ æditione Aldina, quædã tñ cõſentiunt cũ noſtra lectione, Vt cognoſcamus uerum deũ. Quidã affirmat idẽ haberi in quodã Rhodienſi. Verũ id ad ſenſum minimũ habet momẽti, quũ cõſtet de patre fieri mẽtionem in prima particula, de poſtrema dubium eſſe poteſt, utrũ repetat ſuo more quod prius dixerat, an idẽ tribuat filio quod patri. Certe ſumus eſt Græcis nõ ſimus ἐσμὲν. Nõ eñ monet ut ſint, ſed gratulat̃ quod ſunt in uero.

In uero filio eius.) ἐν τῷ ἀληθινῷ, ἐν τῷ υἱῷ αὐτοῦ, id eſt, In eo qui uerus eſt, nimirum in filio eius, aut per filium eius.

Annotationũ in epiſtolam Ioannis primam, finis.

IN EPISTOLAM IOANNIS SECVNDAM ANNOTATIONES DES. ERASMI ROT.

ET natis.) ἐν τοῖς τέκνοις. Cur nõ potius filijs? ſequitur eñ, οὓς, id eſt, Quos, maſculino genere, cũ τέκνα ſit neutri generis. Poterat uertere, liberis, potius quàm natis, quæ uox poëtarum magis eſt.

In eo ambuletis.) ἵνα ἐν αὐτῇ περιπατῆτε, id eſt, Vt in eo ambuletis, ſed ut eo, referat mandatũ, non deum. Nam Græcis eſt fœminini generis, ut ad deũ referri non poſſit.

Qui non cõfitetur Ieſum Chriſtũ ueniſſe in carne, hic eſt ſeductor & antichriſtus.) Græci ſecus diſtinguunt, ſenſu nõ admodũ diuerſo, Multi ſeductores introierunt in mundũ, qui non confitentur Ieſum Chriſtũ uenturum in carnẽ. Deinde ſubijciunt. Hic eſt ſeductor, ὅτι πολλοὶ πλάνοι εἰσῆλθον εἰς τὸν κόσμον, οἱ μὴ ὁμο

λογοῦντες Ἰησοῦν χριστὸν ἐρχόμενον ἐν σαρκί, οὗτός ἐστιν ὁ πλάνος. Verum huic lectioni nonnihil reclamat articulus οἱ μὴ ὁμολογοῦμενοι, qui ſi abeſſet, ſine cõtrouerſia referendũ eſſet ad ſuperiora. Nec eſt quod nos offendat mutatus numerus, quũ Antichriſtum dicit omnes intelligit qui Chriſto repugnant. Hac figura gallũ dicimus pro gallis, militẽ ꝓ militibus.

Cæterũ ἐρχόμενον poteſt accipi, ut ſit præteriti imperfecti tẽporis, qui ueniebat, & poteſt accipi, ut ſit futuri, ut intelligamus de iudicio ſupremo.

Exierunt.) εἰσῆλθον, id eſt, Introierunt.

Mercedem plenam accipiatis.) ἀπολάβωμεν, id eſt, Accipiamus.

Qui recedit.) ὁ παραβαίνων, id eſt, Qui præterit, ſiue tranſgreditur, & quod hic bis eſt permanet, Græcis eſt manet, μένων. Interpres affectauit ἀντίθεσιν exprimere, in recedit & manet. uetuſti codices habebant præcedit, nõ recedit. Noſtri & uerbũ mutarunt & numerum, præcedit enim dixit pro præterit.

Nec aue ei dixeritis.) χαίρειν αὐτῷ μὴ λέγετε, id eſt, ne dixeritis illi ſalutẽ, aut ne iuſſeritis illũ ſaluere. Ecce prædixi uobis, ut in die dñi non confundamini.) Hæc uerba non

Deeſt Græcis inuenio in Græco codice.

Spero me futurũ ad uos.) Si Græcis eſſet γίνεσθαι uideri poterat eam formã ſequutus, nũc quum ſit ἐλθεῖν, id eſt, Venire, demiror quur illi placuerit futurũ, præſertim quum ſequatur ad uos. Quod durius etiam ſit, quoniã addit, & os ad os loqui, ore ad os erat Latinius, Nam in Græcis eſt ſynecdoche, & ſubauditur ἐλθεῖν, Nos expreſſimus, præſentẽ præſentibus loquuturum. Simili ſermonis genere claudit & ſequentem epiſtolam.

Annotationũ in epiſtolam Ioannis ſecundam, finis.

IN EPISTOLAM IOANNIS TERTIAM, ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTEROD.

Rationem facio.) εὔχομαι, id eſt, Opto.

Proſpere ingredi.) εὐοδοῦσθαι, id eſt, proſperari ſiue proſpere agere, quod mox ita uertit, proſpere agit anima tua εὐοδοῦται. Quorſum obſecro cõducit iſta uarietatis affectatio?

Maiorem horũ gratiã.) μειζοτέραν τούτων οὐκ ἔχω χαρὰν, id eſt, Maius horũ non habeo gaudiũ: quidã pro τούτων habebat ταύτης.

Fideliter facis.) πιστὸν ποιεῖς ὃ ἐὰν ἐργάσῃ. Poteſt & hic ſenſus accipi, tutum reddis, ſiue in tuto collocas. Aut hic rem Chriſtianam facis.

Et hoc in pegrinos.) Hoc, redũdat, iuxta Græcorũ codices. Cooperatores ſimus ueritatis.) τῇ ἀληθείᾳ, id eſt, Veritati.

Scripſiſſem forſitan.) Græce ἔγραψα, id eſt, Scripſi. Nec additum eſt, forſitan. Suſpicor aliquem caſtigatorem addidiſſe in margine, ſcripſiſſem, pro ſcripſi, & adieciſſe, forſitan, ne uideretur arrogantior, deinde per imperitum librarium, utrũq; tranſlatum fuiſſe in contextum. Non male uertit interpres, ſiquidem legit ἔγραψα ἄν. Quin alter ſenſus cõſtat, Scripſi eccleſiæ, ſed fruſtra, quando quidem obſtat Diotrephes.

Et quaſi nõ ei iſta ſufficiant.) καὶ μὴ ἀρκούμενος ἐπὶ τούτοις, id eſt, Et nõ contentus his.

Et eos qui ſuſcipiunt.) καὶ τοὺς βουλομένους, id eſt, Eos qui uolũt, ut ſubaudias recipere.

De autore epiſtolarum. Teſtimonium redditur.) μεμαρτύρηται, id eſt, Teſtimonium perhibitũ eſt. Conſtat inter autores, primã Ioannis epiſtolã, eius eſſe Ioannis, quẽ Ieſus dilexit plurimũ. Cæterũ duas poſteriores, Ioannes preſbyter ſcripſit, non Ioannes apoſtolus. Qua quidem de re prodidit Hieronymus in Catalogo ſcriptorũ illuſtriũ, his quidẽ uerbis: Scripſit autem & unã epiſtolã, cuius exordiũ eſt, Quod fuit ab initio &c. quæ ab uniuerſis eccleſiaſticis & eruditis uiris ꝓbat̃. Reliquæ aũt duæ, quarũ principiũ eſt, Senior electæ dñæ. Et, ſenior Caio chariſſimo, Ioannis preſbyteri aſſerũtur, cuius & hodie alterũ ſepulchrũ apud Epheſum oñdit̃. Idẽ in Papia, demõſtrat Ioannẽ ſeniorẽ fuiſſe diuerſum ab Ioãne apoſtolo & euãgeliſta, ac ſeniori, nõ apoſtolo aſſcribi duas poſteriores epiſtolas: uide Euſebiũ li. iij. ca. xcix.

Annotationum in epiſtolam Ioannis tertiam, finis.

IN EPISTOLAM IVDAE ANNOTATIONES DES. ERASMI ROTERODAMI.

IN deo patre dilectis.) ἡγιασμένοις, id eſt, Sanctificatis. Interpres legiſſe uidetur ἠγαπημένοις.

Et uocatis.) Et, copula redundat. Rurſum uocatis, hic nomen eſt, non participium.

Adimpleatur.) πληθυνθείη, id eſt, Multiplicetur. Interpres legiſſe uidetur πληρωθείη.

Omnem ſollicitudinem.) πᾶσαν σπουδὴν ποιούμενος γράφειν ὑμῖν περὶ τῆς κοινῆς σωτηρίας, ἀνάγκην ἔσχον γράψαι ὑμῖν. *Senſus duplex.* Bifariã hic locus poteſt accipi. Prior ſenſus hic erat, Non ſolum mihi fuit ſummum ſtudium ſcribendi ad uos de cõmuni ſalute, uerũ etiam neceſſitas ſcribẽdi fuit, propter inimicos Chriſti. Alter hic, Cum eſſet mihi mirum ſtudium ſcribendi uobis de cõmuni ſalute, non potui non ſcribere, hoc eſt, non potui non obſequi deſiderio animi mei.

Deprecans ſupercertare ſemel traditæ fidei.) παρακαλῶν ἐπαγωνίζεσθαι τῇ ἅπαξ παραδοθείσῃ πίστει τοῖς ἁγίοις. Quæ, ſi quis ſententiã uelit, ita uerti poterant, Adhortans, ut in fide quæ ſemel tradita eſt, adlaboretis ſanctis. Quidam codices Latini, pro ſanctis habebant ſanctæ ſed mendoſe: Alij rurſus habebant traditæ ſanctis fidei: nec hanc lectionem patiuntur uerba Græca, iuxta quorundam exemplaria, in quibus habebatur τῇ ἅπαξ παραδοθείσῃ πίστει τοῖς ἁγίοις. Certe in ordine conſentit prima æditio uoluminis quod habet gloſſam ordinariam. Sic enim legit, Semel traditæ fidei ſanctæ. Vt ſcriptura mutaretur fuit in cauſa, quod lector non ſenſit datiuum τοῖς ἁγίοις referri ad uerbum ἐπαγωνίζεσθαι, quemadmodum dicimus, adlaborat illi, ſed adiunxit propiori dictioni δοθείσῃ, Non enim eſt traditæ ſed datæ. Itaq; ſenſus erit ut per fidem ſemel datam auxilio ſitis ſanctis, quo magis proficiant in fide. Verum quoniam alteram lectionem cum noſtra congruentem reperimus in æditione Hiſpanienſi & Aldina, hanc ſequuti ſumus, ſicut & antea fueramus.

Dominatorem & dñm.) δεσπότην θεὸν καὶ κύριον ἡμῶν, id eſt, Herum deum, & dominum. Si quid intereſt, δεσπότης priuati iuris nomẽ eſt, κύριος honoris & autoritatis. Nam & matreſfamiliâs οἰκοδεσποτεῖν iubentur, non κυριεύειν.

Scientes ſemel omnia.) Non eſt Græce omnia, ſed τοῦτο, id eſt, Hoc.

Quoniam Ieſus.) ὅτι ὁ κύριος, id eſt, Quod dominus.

Saluans, ſecundo eos &c.) σώσας, τὸ δεύτερον, id eſt, Cum ſeruaſſet, poſtea perdidit.

Suum principatum.) τὴν ἑαυτῶν ἀρχὴν, id eſt, Suam originem. Significat autem primã illam in qua conditi fuerant naturam.

In iudicium magni dei.) μεγάλης ἡμέρας, id eſt, Magni diei. Atq; ita citatur ab Hieronymo in epiſtolã aduerſus Ioannem epiſcopum Hieroſolymitanum, atteſtantibus peruetuſtis exemplaribus. Nec repugnat ullius interpretatio, tametſi deprauatio iam in multos codices irrepſerat. *Dei pro diei.*

Facti ſunt exemplum.) πρόκεινται δεῖγμα, id eſt, Propoſiti ſunt exemplum.

Et hi qui carnem.) καὶ οὗτοι ἐνυπνιαζόμενοι. Græci non ſimpliciter habent, hi, ſed addũt ſomniantes, ſiue in ſomnijs deluſi. Conſentiunt Græci codices, ſed conſtanter diſſentiunt Latini. Quid autem ſibi uelit ἐνυπνιαζόμενοι non ſatis coniecto, niſi forte ſentit de obſcœnis ſomnijs intemperanter uiuentium, aut quia omnis libido ueluti per ſomnium peragitur, ſopita ratione.

Maieſtatem autem.) δόξας δὲ, id eſt, Glorias autem, quod Hieronymus aduerſus Iouinianum uertit dominationes. Porrò dominationẽ, uocat ipſos dominos, & glorias, principes publica præditos poteſtate: ſicut admonuimus & ante in epiſtola Petri. Sic eñ δόξας uocat homines publicitus in precio habitos, quemadmodum Suetonius in Claudio Cæ-

ſare uocat eos poteſtates qui magiſtratu fungerentur, Per prouincias poteſtatibus demandauit.

Michaël archangelus.) ὁ δὲ μιχαὴλ, id eſt, Michaël autem, ſiue at Michaël.

Imperet tibi deus.) ἐπιτιμήσαι σοι κύριος, id eſt, Increpet te dominus. Hieronymus ad-
Imperet, pro increpet. uerſus Ruffinum legit, increpet tibi dominus, Græcum imitatus ſermonem. Similis locus eſt apud Zachariam prophetam, capite tertio, Increpet in te dominus ſatan, & increpet in te dominus, qui elegit Hieruſalem. Porrò locus quem hic citat Iudas, ſumptus eſt
Citatur locus ex apocryphis. ex apocryphis Hebræorum: & ut diuus Hieronymus indicat in cõmentarijs in epiſtolã ad Titum, ex libro qui illis inſcribitur Enoch: unde & ipſa epiſtola non caruit ſuſpicione, quod quibuſdam uideatur parum apoſtolicum quicquam citare ex apocryphis. Quãquam Origenes libro περὶ ἀρχῶν tertio, citans locũ ex eo libello, ſubindicat fuiſſe conſcriptum de aſcenſione Moſi, titulo uero Enoch: ipſe citat libro quarto.

Qui in uia.) ὅτι, id eſt, Quia, ſiue quoniam.

In uiam Cain abierunt.) τῇ ὁδῷ τοῦ κάϊν ἐπορεύθησαν, id eſt, Via Cain ingreſſi ſunt. Itidem uertit in pſalmo, qui non abijt in conſilio. Sentit enim illos ingredi per uiam Caim.

Mercede effuſi ſunt.) μισθοῦ ἐξεχύθησαν. Senſus obſcurior eſt, τῇ πλάνῃ τοῦ βαλαὰμ μισθοῦ ἐξεχύθησαν. Cæterum ordo Græci ſermonis ſic habet, καὶ ἐξεχύθησαν τῇ πλάνῃ, τοῦ μισθοῦ βαλαὰμ, id eſt, Effuſi ſunt deceptione mercedis Balaam. Effuſos uocat in omne facinus abductos ac prolapſos, cum iam non temperant ſibi, nec abſtinent ab ullo ſcelere. Deinde deceptionem mercedis, uocat corruptelam, qua data mercede, Balaam conductus fuit, ut malediceret populo Iſraëlitico.

In epulis ſuis.) ἐν ἀγάπαις ὑμῶν, id eſt, In dilectionibus ueſtris. Siue inter charitates ueſtras, Quemadmodum enim εὐλογίαι Chriſtianis dici cœperunt munuſcula ex charitatis affectu miſſa, ita conuiuia quæ pauperibus refocillandis exhibebantur ἀγάπαι ſunt dictæ. Talia ſuſpicor fuiſſe Corinthiorũ, de quibus Paulus multa queritur ad illos ſcribens. Vtitur in hũc ſenſum hoc uerbo Fauſtus libro. xx. cap. iiij. uir nequaquam orthodoxus, ſed tamen non inelegans in dicendo. Reperitur & in decretis locis aliquot. Quod ſi hic ſenſit Iudas de huiuſmodi cõuiuijs, & recipimus quod legunt Græci, ſenſus erit, hoc inſigniorem eſſe fœditatem luxus illorũ, quod inter honeſta charitatis ac frugalitatis exempla, crapulæ libidinique turpiter indulgerent, Cæterum parum quadrat, quod noſtri codices habent, In epulis ſuis, niſi forte Græcis omne cõuiuium ad quod complures adhibentur amici, ἀγάπη dicitur. Siquidem is mos apud nõnullos & hodie durat, ut amici ſeſe uiciſſim inuitent, ne deſuetudine pereat amicitiæ uigor. Tertullianus in libro quem ſcripſit aduerſus gentes, ſentire uidetur hanc uocem fuiſſe peculiarem Chriſtianorum conuiuijs: Cœna, inquit, noſtra de nomine rationem ſuam oſtendit, uocatur ἀγάπη, id quod dilectio penes Græcos eſt.

Sine timore.) Sine timore aduerbium eſt Græcis, ἀφόβως, id eſt, Intrepide, ſiue ſecure, & refertur ad participium paſcentes.

Paſcentes.) ποιμαίνοντες, id eſt, Paſcentes, hoc eſt, paſtorum in modum ſeipſos agentes ac ducentes, & ſibijpſis paſtores. Sentit enim illos nullius parêre imperio, ſed ſuo arbitratu uiuere.

Arbores autumnales.) δένδρα φθινοπωρινά. Quod fermè ſonat, quaſi dicas, arbores autumno marceſcentes, ſiue fructibus marcidis, aut quod interpres ſecutus uidetur, arbores extremi autumni. Solent enim nonnullæ extremo autumno præter temporis rationem, florere, idque agricolis indicat eas mox emorituras.

Fluctus feri maris.) Feri epitheton eſt fluctus, non maris, κύματα ἄγρια θαλάσσης.

Quibus procella.) οἷς ὁ ζόφος τοῦ σκότους, Caligo tenebrarum, ſiue ſpecus tenebrarum.

Enoch dicens.) Id ex apocryphis adductum eſt, ut & illud de Michaële.

Apocrypha rurſum. Ecce ueniet.) ἰδοὺ ἦλθε κύριος, id eſt, Venit, præteriti temporis.

Quibus impie.) ἃ ἠσέβησαν, Quæ impie patrarunt.

Contra deum.) κατ' αὐτοῦ, id eſt, Contra eum. Suffragantibus & uetuſtis exẽplaribus.

Et os.) τὰ στόματα, id eſt, Ora. Quanquam hic exempla uariant Græcorum.

Superbiam.) ὑπέρογκα, id eſt, Superba. Vnus uetuſtus codex habebat ſuperbia, in altero ſimi

tero ſimilis erat ſcriptura,ſed quidam puncto ſubſcripto,notarat i literam. Tertius habe/bat,ſuperbe. Varietas arguit deprauationem,quum apud Græcos nihil uariet.

Quæſtus cauſa.) ὠφελείας χάριν, id eſt, Vtilitatis gratia.

Qui dicebat.) ὅτι ἔλεγεν, id eſt,Quia dixit.

Et impietatibus.) τῶν ἀσεβειῶν, id eſt,Impietatum.Et copula & redundat.

Segregant ſemetipſos.) Græce tantum eſt,qui ſegregant, ἀποδιορίζοντες.

Noſtræ fidei.) ὑμῶν πίστει, id eſt, Veſtræ fidei.

Et hos quidem arguite.) ἐλεεῖτε, id eſt, Cōmiſeramini.

Iudicatos.) διακρινόμενοι, id eſt,Dijudicantes,ſiue cum dijudicamini:Græcis enim ambigua uox eſt.

Saluate de igne.) ἐν φόβῳ σώζετε,id eſt,In timore ſeruate,ſiue per timorem.

De igne rapient.) ἐκ πυρὸς, id eſt,Ex incendio. Totus hic locus nōnihil diuerſus eſt à Græcis exemplaribus.Ea ſic habent, καὶ οὓς μὲν ἐλεεῖτε,διακρινόμενοι,οὓς δὲ ἐν φόβῳ σώζετε, ἐκ πυρὸς ἁρπάζοντες,μισοῦντες καὶ &c. id eſt,Et hos quidem cōmiſeramini dijudicantes,ſiue cū dijudicamini:illos uero in timore ſeruate,ex incendio rapientes,odio habētes etiā &c. Porrò ſenſus alioqui ſubobſcurus hic eſt, Vt alios manſuetudine trahant ad Chriſtū, habita ratione perſonarum,alios metu deterreant à peccādo,& oderint nō ipſos homines, ſed turpeis affectus,quos hic ueſtem carnis maculatam uocat.Niſi mauis in hūc interpretari ſenſum,odio habentes,non ſolum ipſa turpia facta carnis,uerumetiam ueſtem à carne contaminatam,hoc eſt,quicquid ullo modo ad turpitudinem pertinet.Ad hanc interpretationem facit Græca coniunctio, καὶ, tamen prior magis quadrat cum his quæ mox ſequuntur,Ei uero qui poteſt.Habete odio uitia nō homines,& gloriam ne uobis uſurpetis,ſed deo tribuatis, qui poteſt illos ex malis reddere bonos.

Quæ carnalis eſt.) τὸν ἀπὸ σαρκὸς ἐσπιλωμένον χιτῶνα, id eſt,A carne ſordidatā tunicam.

Immaculatos.) ἀμώμους, id eſt, Irreprehenſibiles.

In aduentu dn̄i noſtri Ieſu Chriſti.) Hæc non leguntur in Græcis codicibus.Nec erat in uetuſtiore codice Conſtantienſi.

Soli deo.) μόνῳ σοφῷ θεῷ; id eſt,Soli ſapienti deo.

Per Ieſum Chriſtum dominum noſtrum.) Nec iſta leguntur in Græcis codicibus. *Rurſus additum ſapienti, & coronis eſt*

Ante omnia ſecula.) Abſunt à Græcis libris hæc quoq;.

Annotationū, in epiſtolam Iudæ,per Des.Eraſmum Rot.finis.

IN LIBRVM APOCALYPSEOS IOANNIS ANNOTATIONES DES. ERAS. ROT.

APOCALYPSIS.)Demirať Valla,cur hic interpres Græcam uocem reliquerit,cū antehac ſæpe uerterit. Nam Græca uox eſt Apocalypſis,quā Latine poſſis dicere reuelationē. Indicauimus aliâs ex autoritate diui Hieronymi,dictionē hanc nouā à Septuaginta fuiſſe repertam,quo ſermonis Hebraici ꝓprietatem exprimerent.Siquidem illi גלה uocant,quoties res abdita prius,aperitur.Hebræorum more librū auſpicatus eſt, quiſquis fuit huius operis autor, nempe à titulo. *Apocalypſis noua uox.*

Palàm facere.) δεῖξαι, id eſt, Vt oſtenderet,ſiue demonſtraret,& refertur ad ſequentia.ut oſtenderet per hanc reuelationem Ieſu,ſeruis illius,quid mox futurū ſit. Vala ſuſpicatur fuiſſe ſcriptum ab interprete, planū facere,pro explanare,quod cōuenit rebus obſcuris.Nam ut palàm facere pro euulgare ſit Latinus ſermo;certe non caret amphibologia,Siquidem palàm facit,qui facit ali/

quid in publico. Mittens per angelum.) ἀποστείλας διὰ τοῦ ἀγγέλου, id eſt, Miſſo mandato. Alioqui cum angelum miſerit, quid erat quod mittebat per angelum? Siue mandans per angelum.

Qui teſtimonium perhibuit uerbo dei, & teſtimoniũ Ieſu Chriſti.) ὃς ἐμαρτύρησε τὸν λόγον τοῦ θεοῦ, καὶ τὴν μαρτυρίαν Ἰησοῦ Χριστοῦ, id eſt, Qui teſtificatus eſt uerbum dei, & teſtimoniũ Ieſu Chriſti. Nam Græcis uerbũ & teſtimoniũ eiuſdẽ caſus ſunt. Teſtificari dixit pro publice prædicare.

Quæcũq; uidit.) Interpres addere debuit, Et quæcunque uidit ὅσα τε εἶδε, ut hic ſit
In Græcis ſuperest. tertius accuſatiuus, pendens à uerbo teſtificatus eſt. Quin hoc loco quiddam additum cõperio in Græcis codicibus, quod in Latinis penitus nõ inueniẽ, καὶ ἅ τινά εἰσι, καὶ ἅ τινα χρὴ γενέσθαι μετὰ ταῦτα, hoc eſt, Et quæcũq; ſunt, & quæcũq; oportet fieri poſt hæc.

Beatus qui legit & qui audit.) Græce diuerſus eſt numerus, μακάριος ὁ ἀναγινώσκων καὶ οἱ ἀκούοντες, id eſt, Beatus qui legerit, & qui audierint uerba prophetiæ. Nam huius additã neſcio quis de ſuo, uolens opinor exprimere uim articuli Græci.

Et uidebit eum om̃is oculus.) Gloſſa ordinaria indicat ab hac nõnihil diuerſam lectionem, Et uidebit omnis terra talem.

Ab eo qui eſt, qui erat, & qui uenturus eſt.) Ingenue fatendum eſt, Græcum ſermonẽ nihil omnino ſignificare quomodocũq; legas, ἀπὸ τοῦ ὁ ὢν, καὶ ὁ ἦν, καὶ ὁ ἐρχόμενος, Nam finge poni uerba ipſa, uelut abſoluta. tolerabile eſt ὁ ἐρχόμενος, ſed quid tandem ſignificat ὁ ἦν? Ad uerbũ ita ſonat, ſi tamen exprimi poteſt, ab ens, ab id quod erat, & ab is qui uenturus eſt. Valla putat hac nouitate ſermonis ſignificatam immutabilem in deo ꝓprietatem, præſertim cũ in ſpiritibus inflexerit caſum, καὶ ἀπὸ τῶν ἑπτὰ πνευμάτων. Cæterum illud ἐρχόμενος, participium eſt uerbi, quod ad utrunq; tempus anceps eſt. At hoc ſanè loco magis conueniebat futurum, cum præceſſiſſent duo tempora. In æditione Hiſpaniẽſi omiſſus erat articulus ἀπὸ τοῦ, caſu ne an ſtudio neſcio.

Qui dilexit nos.) τῷ ἀγαπήσαντι ἡμᾶς, id eſt, Ei qui dilexit nos, ut referatur ad patrem, ſitq; ſenſus, Chriſtum fuiſſe teſtem fidelem patri, qui dilexit nos, & lauit à peccatis ꝑ ſanguinem eius. Nam ſuo, uertendum erat, aut ipſius, nõ eius, ſi pertinebat ad Chriſtũ. Quãq; mox neceſſe eſt mutare perſonam: Et fecit nos reges & ſacerdotes. Sic enim eſt in Græcis exemplaribus, βασιλεῖς καὶ ἱερεῖς, id eſt, Reges & ſacerdotes. Etiamſi Hiſpanienſe exemplar habebat βασιλείαν, id eſt, regnum, pro βασιλεῖς.

Etiam amen.) ναὶ ἀμήν. Etiam, non eſt coniunctio, ſed aduerbium confirmandi, ut ſit gemina confirmatio, altera Græca, altera Hebraica.

Alpha & ω. Ego ſum alpha & ω.) τὸ α καὶ τὸ ω. Qui primus eſt in re quapiam, etiã prouerbio Græcis dicitur Alpha, ut apud Martialem, alpha penulatorum, & ω μέγα extrema eſt in ordine literarum. Qua de re copioſius aliquanto diximus in Chiliadibus noſtris. Cæterũ principium & finis non erat in Hiſpanienſi. Et rurſum, Qui eſt, qui erat, & qui uenturus eſt, totidem ſyllabis Græce ſcriptum eſt hic, ut paulo ante.

Veſtitum podêre.) Podêre penultima producta pronunciandũ eſt. Eſt enim Græca uox ποδήρης, quæ ſignificat ueſtem ad pedes uſq; demiſſam, à pos, inquit Lyranus, quod
Lyranus. eſt pes, & hæreo hæres. quod adhæreat talis. Imò potius ab ἀρῶ, quod eſt adapto, quod ad pedes uſq; congruat. Quorſum enim attinebat eandem uocem, ex Græco, Latinoq; conflare? Etiamſi non deſunt, qui malint ſic dici ποδήρης, quemadmodum τριήρης.

Pedes eius ſimiles aurichalco.) Græce eſt, χαλκολιβάνῳ. Dictio cõpoſita ex ære & thu-
χαλκολίβανον. re. Suidas indicat eſſe genus electri precioſius auro: id conflari dicit, ex uitro & lapide, teſtans eius temperaturæ fuiſſe menſam ſanctam magnæ, ut ipſe uocat, eccleſiæ. Plinius in hiſtoria mundi libro xxxiiij. cap. ij. teſtatur eſſe genus æris, quod è terræ uenis effoditur, olim habitum in precio.

Sicut in camino ardenti.) Non erat nobis par exemplarium copia in hoc opere: quod Apocalypſis uix reperiatur addita in ullis Græcorũ uoluminib9. In his ſanè quos uiderim codicibus ſcriptũ erat, ὡς ἐν καμίνῳ πεπυρωμένοι, id eſt, Velut in fornace ardentes, ſiue igniti, ut ad pedes pertineat participium.

Et facies eius.) καὶ ὄψις, id eſt, Aſpectus.

EX CAPITE SECVNDO.

ET inueniſti eos mendaces.) Hoc loco additum repperi in uetuſtiſſimo codice ἐβάπτισας, id eſt, Et baptizaſti, ſed mendoſe, ni fallor, quandoquidem in commentariolis Græcanicis nihil erat quod ad baptiſmum pertineret. Poſt ex alijs exemplaribus comperi legendū ἐβάστασας, id eſt, tuliſti, ſiue toleraſti. Quanquam in Latinis codicibus ordo inuerſus eſt, patientiam habes præcedit, tuliſti ſequitur.

Sin aūt.) εἰδὲ μή, Sin minus. Id paulo poſt trāſtulit, ſi quo minus: uertere poterat, alioq.

Angelo Smyrnæ eccleſiæ.) Smyrnenſium eſt Græce σμυρναίων. Et item paulo poſt, Et angelo Pergami eccleſiæ, Græce eſt, Pergamenſis eccleſiæ, τῷ ἐν περγάμῳ, ut paulo ſuperius, τῆς ἐφεσίνης ἐκκλησίας.

Doctrinam Balam qui docebat in Balac.) Recte admonet Valla, paulo ante illic dictū pro iſtic. Nam Græci carent hac pronominum differentia. Cæterum hiſtoriam de Balac rege, & Balaam propheta, habes Numerorum capite uiceſimoquinto.

Calculum candidum.) ψῆφον λευκήν. Olim calculis ferebant ſuffragia. Vnde albo lapillo notari dicuntur quæ probantur, atro quæ damnantur. Et in ſuffragijs comitiorum, nomen eius, cui fauebatur, calculo inſcribebant.

Thyatiræ eccleſiæ.) θυατείρων, id eſt, Thyatirenſium.

Pedes eius ſimiles aurichalco.) Rurſus eſt, χαλκολιβάνῳ, de quo modo diximus.

Et manducare de idoloticis.) De Idolothytis legendū eſt, hoc eſt, ſimulacro immolatis.

Vt ageret pœnitentiam.) ἵνα μετανοήσῃ, id eſt, Vt reſipiſceret, quod tamen ad hūc modum ferè uertit. Verum de hoc iam crebro admonuimus.

Tanquam uas figuli.) ὡς τὰ σκεύη τὰ κεραμικὰ, id eſt, Tanquam uaſa fictilia.

EX CAPITE TERTIO.

ET angelo eccleſiæ Sardis.) τῆς ἐν σάρδεσιν, id eſt, Eccleſiæ Sardenſis. Et item aliquanto inferius, Angelo Philadelphiæ, τῆς ἐν φιλαδελφίᾳ, id eſt, Philadelphienſis eccleſiæ.

Qui aperit & nemo claudit.) Laurentius legit, claudet & aperiet, futuro tēpore. Et addit, κλείσει αὐτὴν εἰμὴ ὁ ἀνοίγων, id eſt, Claudet eum, niſi qui aperit. Verum noſtrum exemplar conſentiebat cum æditione noſtra. Cum Vallæ lectione conſentiebat Hiſpanienſe. Nequis autem contemnat noſtrum, tantæ uetuſtatis erat, ut apoſtolorum ætate ſcriptum uideri poſſet.

Angelo Laodiceæ eccleſiæ.) τῆς ἐκκλησίας λαοδικέων, id eſt, Eccleſiæ Laodicenſium.

Neque frigidus es, neque calidus.) οὔτε ζεστὸς, id eſt, Neque feruidus, à ζέω ferueo.

Incipiam te euomere.) μέλλω σε ἐμέσαι, id eſt, Euomam te. Quod tamen interpres ad hunc modum aliquoties gaudet uertere.

Dicis quod diues ſum.) Ex his uerbis nullus alius ſenſus percipi poteſt, niſi quod ille dicat, Chriſtum eſſe diuitem. Proinde omittenda erat coniunctio quod, quæ hoc loco Latine loquentibus nullum habet uſum. *Cōiunctio per peram addita.*

Aurum ignitum probatum.) Græca ſecus habent, πεπυρωμένον ἐκ πυρὸς, id eſt, Ignitum ex igni. Ad eum fermè modum interpretantur & Græcanica ſcholia. Fortaſſis interpres legit, πεπειρωμένον, unde addiderit probatum.

Confuſio nuditatis.) αἰσχύνη, id eſt, Turpitudo ſiue probrum aut pudor. Mirum unde confuſionis uocabulum irrepſerit in conſuetudinem Chriſtianorum.

Collyrio inunge oculos.) κολλούριον. Collurion, quam uocem dictam putant ab ijs, quæ truncatam habent caudam, eſt hoc loco pharmaci genus. *Collurium.*

Ego quos amo.) ὅσους ἐὰν φιλῶ, id eſt, Quoſcunque amo.

EX CAPITE QVARTO.

SImilis erat aſpectui lapidis iaſpidis.) ὅμοιος ὁράσει, λίθῳ ἰασπίδι, id eſt, Similis aſpectu, lapidi iaſpidi: ut prior datiuus ſit modi, alter relationis.

Similis uiſioni ſmaragdinæ.) Id eſt, Similis aſpectu ſmaragdino, ut ſubaudias lapidi. Nam ita modo dixit σαρδίνῳ, id eſt, Sardenſi lapidi.

Viginti quatuor ſeniores.) Quū apud Græcos ſeniores ſedētes ſint accu-

ſatiui caſus,male cohæret amicti,ſed in nõnullis codicibus nõ additur εἶδον uidi, ſed ſubauditur erant,itaq; interpres legiſſe uidetur καθημένοι.

Et requiem non habebant.) οὐκ ἔχουσιν, id eſt, Non habent:ac mire ſubito mutauit genus,cum dixiſſet animantia, ſubiecit λέγοντες dicentes.

Sanctus ſanctus ſanctus.) In Laurentianis codicibus,ut ipſe indicat,ſanctus nouies repetitur.At in meis ter dũtaxat poſitum erat,ac nuſquam maior uarietas quàm in hoc uolumine,quod Græcis hic liber propemodum inter apocrypha habebatur.Cum Laurentiana lectione conſentiebat exemplar Hiſpanienſe.

Qui erat & qui eſt.) Eadem ſunt uerba,de quibus ante iam dictum eſt.

Propter uoluntatem tuam erant.) Græce eſt,εἰσὶ ſunt,non erant.

Et quum darent illa animalia.) In Græcis codicibus eſt, δώσουσιν, id eſt,dabunt,niſi forte ſcriptum erat δώσωσιν,& πεσοῦνται eſt, id eſt, procidunt.

Dignus es domine accipere.) Exemplar Hiſpanienſe pluſculum hic habet uerborum, ἄξιος εἶ ὁ κύριος καὶ θεὸς ἡμῶν ὁ ἅγιος, id eſt,dignus es dñe ac deus noſter ſancte accipere.

EX CAPITE QVINTO.

INtus & foris.) ἔσωθεν καὶ ὄπισθεν, id eſt, Intus & in tergo, hoc eſt,utraque parte membranæ.

Leo de tribu Iuda.) ὁ λέων ὁ ὢν ἐκ τῆς φυλῆς ἰούδα, id eſt, Leo ille qui eſt è tribu Iuda.

Et cantabant canticum.) καὶ ᾄδουσιν, id eſt, Canunt.

Et feciſtis nos.) ἡμᾶς. Laurentius legit αὐτοὺς, id eſt,Eos,Deinde non eſt,regnum,ſed βασιλεῖς, reges,ut ſuperius indicauimus.

Et erat numerus eorum milia milium.) Laurentius legit, μυριάδες μυριάδων,χιλιάδες χιλιάδων. Myrias ſignificat decem milia,Chilias mille.Noſtrum exemplar magis conſentiebat cũ uulgata Latinorũ æditione,Hiſpanienſis æditio cum eo quod legit Laurentius.

EX CAPITE SEXTO.

ET audiui unum de quatuor animalibus tanquàm uocem tonitrui.) Valla legit,ὡς φωνή. Noſtri codices habebant φωνῆς. Alioqui dicens, erat dicendum non dicentem.

Bilibris tritici.) Græce eſt,Chœnix,id eſt,menſura tritici,aut leguminis, quæ ſatis ſit in cibũ diurnũ.Budæus noſter libro de aſſe q̃nto putat chœnicẽ pendere libras quatuor,Pollux tres dũtaxat. Et denario tantũ eſt,nec additur uno.

Equus pallidus.) Græce eſt,χλωρός.Id ſonat etiã uiridis,atq; ita uertit ipſe paulo poſt: Et omne fœnũ uiride.

Animas interfectorũ.) Hiſpanienſis æditio addit, τῶν ἀνθρώπων τῶν ἐσφαγισμένων, id eſt,hominũ ſignatorum.

Sicut ficus mittit groſſos.) βάλλει,id eſt,Abijcit.Et groſſos eſt ὀλύνθους.Id ſonat ficus immaturas. Sicut liber inuolutus.) ὡς βιβλίον εἱλισσόμενον,id eſt, Vt liber qui uoluit̃,ſiue cõuoluitur.Eadem uox eſt in pſalmis de cœlis immutatis.

Liber inuolutus.

EX CAPITE SEPTIMO.

DVodecim milia ſignati.) Græcis ſignati,nõ repetit̃,niſi in initio & fine.Nec addit̃ ad ſingulas tribus,ut admonet Valla,quãq; in noſtris exẽplaribus addebat̃.Et ſignati,eſt participiũ à uerbo ſigillo,ac ſi dicas ſigillati,&,ſigillo obſignati.

Salus ei qui ſedet.) σωτηρία. Quod magis ſonat ſaluationẽ.Alioqui quid opus erat precari ſalutem Chriſto?

Et lauerunt ſtolas ſuas.) καὶ ἐπλάτυναν τὰς στολὰς αὐτῶν,id eſt,Dilatauerũt ſtolas ſuas.Interpres legiſſe uidet̃,ἔπλυναν.Nec me fefellit mea diuinatio.Sic eñ cõperi in æditione Hiſpanienſi.

Et deducet.) ποιμανεῖ, id eſt,Paſcet,ſiue reget more paſtorum.

Ad uitæ fontes.) ἐπὶ ζώσας πηγὰς, id eſt, Ad uiuos fontes. Quãꝗ Hiſpanienſis æditio habebat ζωῆς, id eſt, uitæ.

EX CAPITE OCTAVO.

HAbens thuribulum.) λιβανωτόν. Quod aliâs thus ſignificat.

Et tertia pars terræ.) In nõnullis habebatur, tertia pars arborum, quum in Latinis habeatur utrũq;, tertia pars terræ, & tertia pars arborum.

Dicitur abſinthium.) ἄψινθος, id eſt, Apſinthus. Alluſit ad etymologiam Græcæ dictionis, quæ inde dicta eſt, quod bibi non poſſit, quaſi dicas apinthon. Agit enim de aquis uerſis in amaritudinem.

Væ uæ.) Laurentianus codex addidit, τρὶς, id eſt, Ter, meus habebat δὶς, & bis tantum habebat uæ.

EX CAPITE NONO.

ET habebant loricas.) θώρακας, id eſt, Thoraces, an idem ualeat lorica neſcio.

Nomen illi Hebraice Abaddon.) ἀββαδὼν, Hebræis אָבַד perdere eſt, inde אֲבַדּוֹן quaſi dicas perditor, aut perdens.

Latine nomen habet exterminans.) Hoc interpres adiecit de ſuo. Quãdo quidem Ioannes, aut quiſquis fuit alius, Græce ſcripſit, contentus ab ijs intelligi, qui Græce ſcirent. Nec tamen eſt, cur tantopere ſtomachetur Valla, ſi interpres uoluit & Latinos ſcire, quid ſit apollyon. *Excuſatus interpres.*

Vicies milies dena milia.) δύο μυριάδες μυριάδων, id eſt, Duæ myriades myriadum, hoc eſt, uicies mille myriades. Myrias, ut modo diximus, decem milia complectitur.

Loricas igneas.) θώρακας, id eſt, Thoraces. Pars eſt corporis infra collum uſq; ad ſtomachi locum ſcapulas cæteraq; à tergo & à fronte complectẽs, unde & ueſtis aut armatura eam tegens partem thorax dicitur.

EX CAPITE DECIMO.

PEdes eius ut columna ignis.) ὡς στῦλοι, id eſt, Vt columnæ.

Habebat in manu ſua libellum.) Quidam habebant βιβλαρίδιον, alij βιβλίδριον, alij rurſum βιβλιδάριον.

Quemadmodum leo cum rugit.) Græce eſt, μυκᾶται, id eſt, mugit, fortaſſe quod Græci non ſeruent eam differentiam inter ὠρύεσθαι & μυκᾶσθαι, quam Latini inter rugire & mugire.

Signa quæ locuta ſunt ſeptem ton.) σφράγισον, id eſt, obſigna uelut occultanda.

Per ſeruos ſuos prophetas.) Quidam Græci codices habebant ὡς εὐηγγελίσατο τοὺς δούλους αὐτοῦ τοὺς προφήτας. Aliquis offenſus accuſandi caſu, addito uerbo Euangelizandi, aſſcripſit præpoſitionem, per.

EX CAPITE VNDECIMO.

SImilis uirgæ, & dictum eſt mihi.) λέγων, dicens, quaſi calamus loqueretur. Niſi nominatiuus poſitus eſt abſolute loco genitiui. In Hiſpanienſi erat alia ſcriptura, εἱστήκει ὁ ἄγγελος λέγων, id eſt, ſtabat angelus dicens.

Et atrium quod eſt foris eijce foras.) Meus codex habebat, ἔσωθεν, id eſt, Intus, Hiſpanienſis æditio ἔξωθεν, id eſt, foris, cõſentiens cum noſtra lectione, quæ lectio mihi magis probatur, & tamen neutra eſt abſurda.

Et accepiſti uirtutem tuam magnam & regnaſti.) ἐβασίλευσας. Aptius hic uertiſſet, & regnum adeptus es. Regnauit enim Latinis qui regnare deſijt, ſicut uixerunt, qui uiuere deſierunt. Apud Græcos ſecus in his duntaxat uerbis.

EX CAPITE DVODECIMO.

ET clamabat parturiens.) κράζει, id eſt, Clamat. Id arguit quod mox ſequit̃, & cruciatur ut pariat. Iam ꝗ apte hæc conueniant in diuam Ieſu matrem Mariam uiderint ipſi, qui quod de eccleſia dictum eſt, ad illam detorquent. Imò quod de ſapiẽtia dictum eſt, hoc eſt, de Chriſto, ad Mariã detorquent, præter ueterum omnium interpretationẽ. Atq; hic atroces excitamus tragœdias, quaſi gratũ ſit illi, ſua cauſa cõmitti inter ſe Chriſtianos, pro quibus conciliandis, mortuus eſt filius. *Multa coacte detorqueri ad Chriſti matrẽ*

Vt eam

Vt eam faceret trahi à flumine.) ἵνα ποταμοφόρητον ποιήσῃ, id eſt, Vt efficeret, ut illam auferret flumen, ſiue ut raperetur flumine. Græce iucundius dixit uoce compoſita.

EX CAPITE DECIMOTERTIO.

ET admirata eſt uniuerſa terra poſt beſtiam.) καὶ ἐθαυμάσθη ἐν ὅλῃ τῇ γῇ ὀπίσω τοῦ θηρίου, id eſt, Admiratio fuit in tota terra poſt beſtiam.

Qui in captiuitatem duxerat.) εἴτις αἰχμαλωσίαν συνάγει, εἰς αἰχμαλωσίαν ὑπάγει, id eſt, Qui captiuitatem contrahit, in captiuitatem abit. Laurentius ſecus legit.

Characterem in dextera.) χάραγμα, id eſt, Notam impreſſam, ſiue inſculptam.

EX CAPITE DECIMOQVARTO.

QVod mixtum eſt mero.) τοῦ κεκερασμένου ἀκράτου, ut mero ſit ablatiui caſus, & referatur ad uino. Nam Græcis κεράννυσθαι dicitur, quod infunditur in calicem bibituro, etiam ſi non diluatur aqua, aut alio potus genere.

Amodo iam dicit ſpiritus.) Græci ſic diſtinguūt, ut amodo ſit finis ſententiæ, ut ſit ſenſus, poſt hac fore beatos, qui in domino fuerint mortui. Deinde ſequitur, ναὶ λέγει τὸ πνεῦμα, etiam dicit ſpiritus. Et hic etiam, confirmantis eſt.

Lacus uinarius. In lacum iræ dei.) εἰς ληνόν. Qui eſt lacus, in quem exprimitur uuarum liquor.

EX CAPITE DECIMOQVINTO.

QVia ſolus pius es.) ὅσιος. Laurentius & Hiſpanienſis æditio legit ἅγιος, id eſt, Sanctus.

Veſtiti lapide mundo & candido.) Græce eſt, λίνον, id eſt, Lino mūdo. Interpres legiſſe uidetur, λίθον. Prior dictio una dūtaxat literula differt à lapide. Et ſplendido magis eſt quàm candido, λαμπρόν.

EX CAPITE DECIMOSEXTO.

VVlnus ſæuum ac peſſimum.) κακὸν καὶ πονηρόν, id eſt, Malum ac malū, Græce enim bis idem dixit. Niſi mauis miſerum ac malum.

Qui es, & qui eras.) Quanquam interpres mutauit perſonam, tamen totidem ſyllabis dictū eſt, quibus ſuperius, Qui eſt, qui erat, qui uenturus eſt, ὁ ὤν, ὁ ἦν, ὁ ἐρχόμενος.

Etiam domine.) ναὶ κύριε. Etiam confirmantis eſt.

ταλαντιαῖον Grando magna ſicut talentum.) ὡς ταλαντιαία, id eſt, Talentaris, & magnitudine talenti. Talentum magnum antiquis dicebatur, unde quicquid ingens eſſet, id ταλαντιαῖον uocabant, ſicut ἁμαξιαῖον.

EX CAPITE DECIMOSEPTIMO.

SVpra beſtiam coccineam.) κόκκινον, id eſt, Coccinam, purpuram regum indicans. Et hic eſt ſenſus.) ὧδε ὁ νοῦς, id eſt, Hic eſt mens, ſiue intellectus. Nam hic aduerbium eſt, non pronomen.

EX CAPITE DECIMOOCTAVO.

ET in delitijs fuit.) καὶ ἐστρηνίασε. Idem uerbum quo compoſito uſus eſt Paulus in epiſtola ad Timotheum priore capite. v. Cum autem luxuriatæ fuerint in Chriſto, uolunt nubere. De quo pluribus ſuo dictū eſt loco. Item paulo poſt, καὶ στρηνιάσαντες, id eſt, & laſciuierunt. (στρηνιάω.)

Lignum tinium.) θύϊνον, Thyinon ab arbore Thyo. Cuius ſit mentio tertio Regum capite decimo.

Et ſimilæ.) καὶ σεμίδαλιν. Quidam interpretantur Siliginem.

Lapidem molarem magnum.) λίθον ὡς μύλον, id eſt, Lapidem tanquam molam.

Hoc impetu mittetur.) οὕτως ὁρμήματι, id eſt, ſic impetu mittetur.

EX CAPITE DECIMONONO.

QVaſi uocem magnam tubarum multarum.) ἤκουσα φωνὴν ὄχλου πολλοῦ, id eſt, Audiui uocem turbæ multæ. Proinde cōſentaneum eſt, interpretem ſcripſiſſe turbarum non tubarum. (Tubæ, pro turbæ.)

Alleluia.) Quod Hebræis ſonat, laudate dn̄m. Siquidē הַלְלוּ laudate eſt, יָהּ dominus. Ea uox crebra eſt in pſalmis, Laudate dominum.

Vide

Vide ne feceris.) ὅρα μή, id eſt, Vide ne. Feceris addidit interpres, quo magis explanaret ſententiam. Similiter, cap. xxij. ὅρα μή.

Et calcat torcular uini.) λῆνον, Quod ante uertit lacum.

Gog & magog.) Accuſatiui caſus eſt utrũq;, & generis maſculini, quod articulus Græcus declarat, τὸν γὼγ καὶ τὸν μαγὼγ, ſiue pro hominibus accipienda ſunt, ſiue pro gente. Nec eſt congregabit, ſed συναγαγεῖν, id eſt, Ad congregandum, aut ut congreget eos. Porrò eos, non refertur ad angulos, aut gentes, ſed ad Gog, & Magog.

Ego ſum alpha & ω.) γέγονα τὸ ἄλφα, καὶ τὸ ω, Noſter codex conſentiebat cum uulgata horum temporum æditione.

EX CAPITE XXI ET XXII.

IAſpidi ſicut cryſtallum.) κρυσταλλίζοντι, id eſt, Cryſtallizanti, ut referatur ad lapidem.

Qui nocet noceat.) ὁ ἀδικῶν, id eſt, Qui male agit, ſiue qui iniuſtus eſt. Et adhuc poſitum eſt pro amplius.

Beati qui lauant ſtolas ſuas.) Longe aliud Græci, μακάριοι οἱ ποιοῦντες τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ, id eſt, Beati qui faciunt mandata eius. Interpres legiſſe uidetur, οἱ πλύνοντες τὰς στολάς. Sed unde quod ſequitur, in ſanguine agni? Nam id quidem apud Græcos prorſus non legitur.

Etiam uenio cito.) ναὶ ἔρχομαι ταχύ. Næ, eſt confirmantis. At idem aduerbium mox repetitur Græcis, ναὶ ἔρχου κύριε ἰησοῦ, id eſt, Etiam ueni domine Ieſu. Teſtatur diuus Hieronymus Apocalypſim, ne ſua quidem ætate fuiſſe receptam à Græcis. Ad hæc quoſdã eruditiſſimos uiros, totum hoc argumentum, ceu fictum multis conuitijs inſectatos fuiſſe, quaſi nihil haberet apoſtolicæ grauitatis, ſed uulgatam tantum rerum hiſtoriam, figurarum inuolucris adumbratam. Deinde nec in ſentẽtijs eſſe quod apoſtolica maieſtate dignum uideatur. *De Apocalypſi ueterũ iudicium.* Vt de his interim nihil dicam, me nõnihil moueret cũ aliæ cõiecturæ, tũ illæ, quod reuelationes ſcribens, tam ſollicite ſuum inculcat nomẽ, Ego Ioannes, ego Ioannes. Perinde quaſi ſyngrapham ſcriberet non librum. Idq; non ſolũ præter morem aliorũ apoſtolorum, uerum multo magis præter ſuum morem, qui in euangelio modeſtiora narrans, nõ exprimit tamen uſquam ſuũ uocabulum, ſed notulis indicat, Diſcipulus ille, quẽ diligebat Ieſus. Et Paulus coactus referre de uiſionibus ſuis, rem ſub alterius exponit perſona. At hic tam arcana cum Angelis colloquia deſcribens, quot locis inculcat, ego Ioannes. Ad hæc in Græcis, quos ego uiderim, codicibus, non erat titulus Ioannis euangeliſtæ, ſed Ioannis theologi, ut ne cõmemorem ſtilũ non parum diſſonantẽ ab eo qui eſt in euãgelio & epiſtola. Nam de locis, quos quidã calumniati ſunt, uelut hæreticorũ quorundam dogmata redolentes, nõ magni negocij ſit diluere. Hæc inquã, me nõnihil mouerẽt, quo minus crederem eſſe Ioannis euãgeliſtæ, niſi me conſenſus orbis aliò uocaret, præcipue uero autoritas eccleſiæ, ſi tamẽ hoc opus, hoc animo cõprobat eccleſia, ut Ioãnis euãgeliſtæ uelit haberi, & pari eſſe pondere, cũ cæteris canonicis libris. Iam Dorotheus Tyri epiſcopus ac martyr in cõpendio uitarũ, prodidit Ioannẽ euangeliũ ſuũ ſcripſiſſe in inſula Patmo. *Dorotheus.* Etiamſi Euſebius tradit Epheſi ſcriptũ. Cæterũ de Apocalypſi, nullam omnino facit mentionẽ. Ne Anaſtaſius quidẽ Græcus, in ſuo catalogo audet affirmare, opus hoc illius eſſe, tãtũ ait receptũ à quibuſdã, tanq; illius opus. Dionyſius Alexãdrinus epiſcopus qui candidiſſime ſenſiſſe uidetur de hoc opere, diſſentit quidem ab his qui cenſebant eſſe Cerinthi hæretici, cuius erat dogma, in terris futurum aliquando regnum Chriſti, ac tum quicquid uoluptatum pro Chriſto contemptum fuerat, ubere cum fœnore rediturum, redituras opes, redituras uictimas ac feſtos dies legis Moſaicæ, Atq; hoc conſilio operi alieno Ioannis apoſtoli titulum præfixiſſe, ut ſuos errores huic libro admixtos apoſtolici nominis fuco commendaret ſimplicibus: tamen ſuſpicatur librum ab alio quopiam Ioanne uiro ſancto conſcriptum, & in hac ſententia fuiſſe complures Chriſtianos, quorum iudicio commotus, non auſus ſit librum aſpernari. Porrò cur ſuſpicetur opus nõ eſſe Ioannis apoſtoli, q filius fuit Zebedæi, frater Iacobi, nõ aliã cauſam adducit, niſi quã & nos recenſuimus, uidelicet, quod identidem nomen ſuum inculcet. Hæc atq; alia nonnulla ſuper hoc libro recenſet Euſebius Cæſarienſis Eccleſiaſticæ hiſtoriæ libro ſeptimo.

Idem

Idem libro tertio mentionem faciens huius operis: In reuelatione, inquit, quæ dicitur Ioannis. Rurſus aliquanto poſt, Inter noui teſtamenti libros de quibus fuerit aliquando dubitatum recenſet reuelationẽ Ioannis: Epiſtolam Iacobi & Iudæ, & Petri ſecũdam, Ioannis ſecundam ac tertiam. Rurſus aliquanto poſt eodem in libro citat Caium quendam autorem orthodoxum, qui nihil dubitat hoc opus tribuere Cerintho hæretico, multis uerbis oſtendens quæ uenena ſuæ hæreſeos huic libro admiſcuerit, abutens interim apoſtolici nominis autoritate. Equidem quum ad hæreticorum malicioſas artes reſpicio, facile poſſum adduci ut credam Cerinthum, qui uixit ætate Ioannis, & illi opinor ſuperuixit, hoc cõmento uoluiſſe ſuum uirus in orbem ſpargere. At rurſum mihi non poteſt perſuaderi deum paſſurum fuiſſe, ut diaboli techna, tot ſeculis impune deluderet populum Chriſtianum. Nam opus hoc conſtat antiquiſſimum eſſe, quippe quod uetuſtiſſimus Irenæus, & hoc uetuſtior Iuſtinus martyr cõmentarijs ſuis dignati ſunt. Quanquam Irenæus apud Euſebium libro tertio, præter apoſtolos quibus adiungit Ioannem euangeliſtam, cõmemorat Ariſtionem quendam & Ioannem preſbyterum, cuius Euſebius ſuſpicatur eſſe apocalypſim. Nam eidem Hieronymus teſtatur aſſcribi duas poſteriores epiſtolas. Idẽ in epiſtola ad Dardanũ teſtatur ætate ſua epiſtolam ad Hebræos in diſputationibus reijci ſolere à Latinis, ſimiliter & apocalypſim à Græcis, ueteres tamen ex utroque ſumere teſtimonia. Aliàsque non in uno loco cõmendat hoc opus aduerſus Græcorum reiectionẽ. Idem rurſus exponens Ezechielis caput xxxvi. fatetur Irenæum non omnino fuiſſe alienũ ab opinione Chiliaſtarum, quemadmodum nec Tertullianum, Lactantium, & Victorinum, Papiam & Apollinarium. Cerinthus enim docebat Chriſtum nõdum reſurrexiſſe, ſed reſurrecturum, ac poſt mille annos cum ſuis regnaturum in terris incredibili rerum omnium felicitate. Sanè Chiliadis crebro fit hic mẽtio, uelut cap. xij. & xx. Ad euincẽdũ hic liber nõ perinde ualet, quum totus conſtet allegorijs, ad cognoſcenda eccleſiæ primordia conducit plurimum. Inter gemmas etiam nõnihil eſt diſcriminis, & aurũ eſt auro purius ac probatius. In ſacris quoque rebus, aliud eſt alio ſacratius. Qui ſpiritualis eſt, ut inquit Paulus, omnia dijudicat, & à nemine dijudicatur.

In cõtextu euãgelij ſecundũ Ioannẽ Pagina cexxiij. uerſu à fine duodecimo.

Cyrillus hoc modo legit & interpretatur. ἐνιαυτοῦ ἐκείνου. ἀπέστειλαν δὲ αὐτὸν δεδεμένον πρὸς καϊάφαν τὸν ἀρχιερέα. ἦν δὲ καϊάφας ὁ συμβουλεύσας &c. Nam quod multo poſt ſequitur ἀπέστειλεν ὁ ἄννας &c. non eſt nouæ narrationis exordium, ſed reditus ad explendum quod cœperat de negatione Petri. Hæc lectio redigit Euangeliſtas in concordiam.

ANNOTATIONVM ERASMI ROTERODAMI in totum teſtamentum nouum, iam quartum æditarũ, finis.

BASILEAE APVD IO. FROBENIVM, ANNO A CHRISTO NATO M. D. XXVII. MENSE FEBRVARIO.

FACESSAT LIVOR, FRVATVR CANDOR.

ANNO M. D. XXVII.

ERASMVS ROTERODAMVS PIO LECTORI S. D.

QVũ hanc quartam æditionem moliremur, nacti ſumus aliquot Chryſoſtomi, & Athanaſij græca uolumina, in quibus deprehendimus illorũ citationes cum noſtra æditione plerunq; conſentire, quanquam qui hactenus græcorum cõmentaria uerterũt, neſcio quo conſilio uulgatam tranſlationem reddere maluerunt, quã exprimere quod erat in Græcis codicib⁹. Vnde ſępenumero fit ut interpretatio nõ reſpõdeat ad id quod tranſlatum eſt: id potiſſimum depræhendere licet in eo, qui Theophylacti cõmentarios in epiſtolas Pauli, latine uertit: ſed maiorem etiã cõfuſionẽ parit lectori, ſi legat illorum citationes aut cõmẽtarios in ueteris teſtamẽti libros in quibus longe maior eſt diſcrepantia quã in nouo teſtamento. Vehementer itaq; ad rem pertinebat uel ob græcorum cõmentariorũ utilitatẽ, ut utriuſq; teſtamenti libri latine uerterẽtur, iuxta Græcorũ lectionem, quod quidem à me primũ tentatũ eſt nõ ſine graui inuidia in nouo teſtamẽto, ſed maiori cum fructu, minori inuidia perfectum eſt in utroq; cura ſumptuq; R. D. Franciſci Cardinalis Hiſpaniarum: hoc admonere uiſum eſt, quo quidam moderatius oblatrent publicis rei Chriſtianæ commodis.

APPENDICES ANNOTATIONVM.

Quoniã mihi uidetur propemodũ plus iuſtæ operæ impẽſum huic parti ſtudiorũ, quæ q̃q̃ non inutilis eſt ad maiora tendentibus, tamẽ nõ tam perplexe tractãda eſt, ut à magis neceſſarijs remoretur, Itaq; uiſum eſt ſi quid poſtea inciderit annotatioue dignum, quod nũquã nõ eſt futurum, emergentibus quotidie nouis ueterũ lucubrationibus, ſeparatim ad calcem operis adijcere, quod genus hoc eſt. Diuus Auguſtinus cumq; hoc alij complures in hoc laborant, ut de negatione Petri narrationem Euangelicam redigant in concordiam, Propterea quod Ioan. cap. 18. uideatur à cæteris omnibus diſſentire, nec ea diſſonãtia tantũ obſtrepit in libris latinis, uerũ etiã in græcis. Quo magis mirandũ eſt, nec Chryſoſtomum hac diſcrepantia fuiſſe offenſũ. Sic enim refert Ioannes Ieſum fuiſſe compræhenſum & ligatũ, primũ ad Annã abductum, eò ſecutũ Petrum, atq; ibi primũ negaſſe Ieſum, deinde poſt multa, ſubiũgit Ieſum ab Anna ad Caiaphã miſſum, ubi eum bis negauit Petrus: ex qua narratione declaratur primã negationem apud Annã eſſe factam, reliquas duas apud Caiapham, cæteris Euangeliſtis magno conſenſu narrantibus, omnes Petri negationes, in ædibus Caiaphæ factas eſſe. Senſit hic nõ nihil ſcrupuli & Ioãnes Gerſon, qui teſtatus uarios uarie hac de re ſenſiſſe, addit ſibi uideri Auguſtinũ in hac fuiſſe ſententia ut omnes negationes crederet eſſe factas in domo Annæ. Verum ex Cyrilli cõmentarijs uidetur hæc tota quæſtionis difficultas explicari, qui & legens & interpretans ſatis declarat, & in Græcis & in noſtris codicibus quædã uerba fortaſſis ſcribarum incuria prætermiſſa. Nã Græca ſic habẽt ἡ οὖν σπεῖρα, καὶ ὁ χιλίαρχος, καὶ οἱ ὑπηρέται τῶν ἰουδαίων συνέλαβον τὸν ἰησοῦν, καὶ ἔδησαν αὐτὸν, καὶ ἀπήγαγον αὐτὸν, πρὸς ἄνναν πρῶτον, ἦν γὰρ πενθερὸς τοῦ καϊάφα, ὃς ἦν ἀρχιερεὺς τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκείνου, ἦν δὲ καϊάφας ὁ συμβουλεύσας τοῖς ἰουδαίοις, καὶ τὰ λοιπά: quæ noſtra tranſlatio conſentiens habet hunc in modum. Cohors autem & tribunus & miniſtri Iudæorum comprehenderunt Ieſum ligauerunt eum & adduxerunt eum ad Annam primum. Erat autem ſocer Caiphæ qui erat pontifex anni illius: erat aũt Caiphas qui cõſiliũ dederat Iudæis &c. Cyrillus autem ut habetur latinus legit hũc in modum. Cohors ergo & tribunus & miniſtri Iudæorum compræhenderunt Ieſum, & ligauerunt eum & adduxerunt eum ad Annam primum, Erat enim ſocer Caiphæ, qui erat Pontifex anni illius, Et interiecto cõmẽtario ſubijcit, miſerunt autẽ eum ad Caipham pontificẽ, erat autem Caiphas qui conſilium dedit Iudæis, quia expedit unũ hominẽ mori pro populo, Sequebatur autẽ Ieſum petrus. Vnde liquet inter hæc uerba, qui erat Pontifex anni illius, & inter hæc, Erat autem Caiphas qui conſilium dederat, prætermiſſa fuiſſe hæc, & miſerunt eum ligatũ ad Caipham pontificẽ, ut deinde ſequatur, Erat aũt Caiphas qui conſiliũ dederat Iudæis: & hoc ordine lectionis oẽs negationes intelligẽtur eſſe factæ in domo Caiphæ, nulla Annæ. Quid autẽ ſenſerit Gerſon nõ ſatis intelligo, quum ex Auguſtini uerbis tale nihil poſſit colligi, nec in alijs Euangeliſtis ullus eſt ſcrupulus, niſi quod omnes prætermittũt hiſtoriæ partem de Ieſu ducto ad Annã, Siquidẽ Matthæus refert eũ ſimul ut captus eſt fuiſſe ductũ ad ædes Caiphæ, idẽ narrant

Marcus & Lucas, niſi quod nomen tacent, tantum uocant principem ſacerdotum, cætera cõueniunt: ſolus igitur ſcrupulus remanet in Ioãne, qui ſolus narrat eum primũ ductum ad Annam: Quod is ut interpretatur Cyrillus, cum Iuda pactus fuerat: huic ubi ſatiſfactum eſt, ſine mora ductus eſt uinctus ad Caipham, uelut autoritate præminẽtem: quid ſit apud Annam actũ nõ legitur, quicquid aũt actum narratur, actum eſt in ædibus Caiphæ. Reſtat adhuc unus ſcrupulus, qui cõueniat ut aliquãto poſt Ioãnes ꝓſequẽs hiſtoriæ narrationẽ, ſcribat, & miſit eum Annas ligatum ad Caipham pontificem. Non enim proſequitur ordinem rerum geſtarum, Sed ad gradum reuocat narrationem, ut id quod ceperat de negatione Petri perficiat, id quod & Cyrillus ſubindicat his uerbis: quaſi currentem equum, narrandi progreſſum, euangeliſta utiliter reuocat, & ad priora rurſum orationem reducit. Quare ſic? quia negationem Petri tertio factam exponere uoluit, repetit ergo breuiter & miſſum ab Anna Ieſum ad Caipham iterum dicit, Petrũq; interrogatum exponit. Aſtipulatur huic ſententiæ & Cyrilli lectio. Non enim legit, Et miſit eum Annas, ſed miſit igitur eũ Annas Solet autem hæc dictio eſſe reuocantis orationẽ à digreſſione. Hoc quicquid eſt uolui cõmunicatũ eſſe ſtudioſis, citra cuiuſq; præiudicium

Io. 7. Pro eo quod legunt latini, Nõ enim uolebat in Iudæam ambulare, annotauimus Chryſoſtomum legere nõ enim poterat, quod ex ipſius etiam interpretatione perſpicuum eſt, Nec aliud legiſſe uidetur Cyrillus qui locum hunc ſic explicat. Ambulabat, id eſt conuerſabatur in Galilæa, quod nõ ultro nec libenter, ſed neceſſario factum, adiecta cauſa, oſtẽdit, idcirco enim inquit in Galilæa cum alienigenis longo tẽpore fuit, quia Iudæi quærebant ipſum interficere. Etenim cum ait eum nolentem uerſatum in Galilæa, ſignificat illi non licuiſſe uerſari in Iudæa. Cæterum ſcripturæ mutandæ uidetur hæc fuiſſe occaſio, quod durum eſſet dictu Chriſtum quicquam non potuiſſe. Verum eadem opera mutari debebat quod legitur Marci .6. Et non poterat ibi uirtutem ullam facere, niſi paucos infirmos impoſitis manibus curauit, & mirabatur propter incredulitatem eorum. Neq; enim rarum eſt ſcripturæ diuinæ de Chriſto uerbis humanis loqui.

Habes indicem duplicẽ, in altero congeſtos locos aliquot inſignes, per titulos digeſto, ſcholijs additis alicubi, in altero uocum ſingularum etiam Græcarum & quicquid annotatu dignum eſt indicatũ, quoq; facilius inuenias quod quæris, præter paginæ numerum additæ ſunt tres literæ, quarũ. p ſignificat ſummam paginæ partem, m .mediam. f. poſtremã.

SOLOECISMI PER INTERPRETEM ADMISSI MANIFESTARII ET INEXCVSABILES, è plurimis pauci decerpti.

MAtthæi, cap. 5. pag. 29. m. Quicũq; te angariauerit mille paſſus, uade cum illo & alia duo. pro eo quod dicendum erat, miliariũ unum, & alia duo.

Matthæi, cap. 6. pag. 36. p. Magis pluris eſtis uos. Cum huiuſmodi cõduplicationes comparatiuorũ, quas Auguſtinus in libris, De locutionibus ueteris teſtamenti docet ex Hebræi ſermonis proprietate, Rhomanus ſermo non recipiat.

Cap. 7. pag. 37. p. Videbis eijcere, pro, diſpicies ut eijcias, Græcam figuram reliquit, Nam Latinis, uidet eijcere, qui uidet eijcientem.

Cap. 8. pag. 40. f. Quid nobis & tibi, pro eo quod erat: Quid tibi nobiſcũ? Rurſus Græci ſermonis proprietatẽ reliquit. Neq; enim dicimus, quid mihi & longis tibijs: ſed, quid mihi cum longis tibijs? τί μοι καὶ μακροῖς αὐλοῖς;

Cap. 11. pag. 48. m. Cum conſummaſſet præcipiens, Græce dixit interpres, pro eo quod erat, finem feciſſet præcipiendi.

Eodem cap. pag. eadẽ, Pauperes euangelizãtur, Græce dixit. Neq; enĩ minus ſolœcon eſt, pauperes euangelizantur, quã pauperes annunciantur, cum illis quippiam nunciantur.

Ca. 15. pa. 63. m. Tũc acceſſerũt ad eũ ab Hieroſolymis Scribæ, ꝓ ſcribæ Hieroſolymitani

cum

Græce ſit, οἱ ἀπὸ ἱεροσολύμων γραμματεῖς.

Cap.20.pag.79.p. Principes gentium dominantur eorum. primum eorũ dixit,pro,earũ, Græco genere relicto. Deinde dominantur eorum, pro, dominantur eis, Græco caſu per incuriam relicto.

Ibidem. Filius hominis non uenit miniſtrari. Græce dixit,ſed male Latine, pro eo quod erat, Non uenit ut ſibi miniſtraretur. Quanquàm hoc ipſum uenit miniſtrare,pro,ad miniſtrandum,non eſt Latinum.

Cap.22.pag.85.m. Impletæ ſunt nuptiæ diſcumbentium. genitiuum Græcum reliquit oſcitans interpres,pro,impletæ ſunt diſcumbentibus.

Eodem,pag.86.p. Neq; nubent,neq; nubentur. Quis unquã audiuit nubentur?

Cap.24.pag.91.p. Opiniones bellorum dixit,pro,rumores bellorum.

Iam in hac coniunctione,quia,ſiue eũ,pro quod abutitur,ſiue cum iuxta Græci ſermonis proprietatem addita,Latinis ſuperuacua eſt. Velut Iohannis,cap.1.pag.218.f. Confeſſus eſt quia non ſum ego Chriſtus. Nam ut donemus quia idem pollere cum,quod. Quid aliud dictum eſt,niſi Baptiſtam fuiſſe confeſſum, quod Euangeliſta non eſſet Chriſtus? Rurſum apud eundem,cap.4.pag.225.m. Recte dixiſti,quia uirũ non habeo. Quid aliud expreſſit, ꝙ Samaritanã dixiſſe,quod Chriſtus uirum non haberet? Item apud Marcum, cap.13. pa.133.p. Dicentes quia ego ſum. Rurſum Lucæ 1. pag.152. m. Quia nemo eſt in cognatione tua &c. Quia plane redundat.

Marci 2.pag.113.m. Videntes quia manducaret,pro eo quod dicendum erat. Quum uidiſſent eum edentem.

Cap.13.pag.133.p. Dicentes quia ego ſum. Sermo neq; ad Græcã proprietatem reſpondet, neq; ad Romanam.

Act.cap.15.pag.292.m. Antiochiæ & Syriæ, & Ciliciæ. Neq; Græca reddidit, neq; latinitatis habuit rationem.

Cap.20.pag.304.f. Beatius eſt dare magis quã accipere. Sermo Græcus comparatiuum non habet,nec latinitatis ratio patitur.

Lucæ.cap.1.pag.151.m. Memorare dixit,pro meminiſſe.

Cap.4.pag.168.m. Quãta audiuimus,uertit,quæ ſiue quæcũq; audiuimus. Similiter apud Iohannem cap.12.pag.245.m. Tanta ſigna dixit,pro tot, ſiue tam multa.

Lucæ.19.pag.195.m. De pecunia locutus,ſubiunxit. exegiſſem illud, ſomnians ſe Græce loqui. nam ἀργύριον,quod hic uertit pecuniam,Græcis neutri generis eſt.

Item cap.23.pag.205.m. Et uentres quæ non genuerũt,quæ dixit pro qui, putans ſe Græce loqui,quod κοιλίαι fœminini generis ſit.

Ioannis cap.1.pag.215.m. Gloriam quaſi unigeniti à patre. periculoſo ſolœciſmo dixit quaſi, pro tanquàm. Nam quaſi ſimulationem declarat, non ueritatem. At Chriſtus erat uere unigenitus patris.

Cap.4.pag.225.m. Non coutuntur Iudæi Samaritanis. Vt demus recte dici. utuntur Samaritanis pro, habent commercium cum illis, quis unquàm dixit couti, pro mutuum inter ſe habere commercium?

Cap.6.pag.230.m. Fuit ad terram,pro,appulit ad terram.

Cap.7.pag.232. m. Feſto mediante dixit, Græcam uocem imitatus, ſed audacter magis quàm feliciter,cum paraphraſi licuit uti: cum dimidium feſti peractum eſſet.

Cap.15.pag.249.p. Vt fructũ plus adferat,pro, plus fructus adferat, ſiue fructũ uberiorẽ adferat. Nam Græcis eſt πλείονα καρπόν.

Eodem,pag.eadem. Cum præceſſiſſet palmites,ſubiunxit: Et colligent ea, Græco genere ſeruato, quod κλῆμα neutri generis ſit. Nam numerus ideo tolerabiliter mutatus eſt apud Græcos,quod antea collectiue dixerit, omnẽ palmitem. Vt diſſimulẽ interim quod paulo ſuperius bis addidit eum,ex idiomate ſermonis Hebraïci: Omnem palmitem non ferentem fructum. tollet eum, & omnem qui fert fructum, purgabit eum. Etiam ſi idem uitium ſermonis eſt in Græcis.

Actorum,cap.2.pag 267.p. Ad inuicem dicentes, pro, inter ſe dicentes. Quis unq̃ Latinus dixit ad inuicem? Non magis profecto quàm ad mutuo. Et tamen hic ſermo apud

interpretem creberrimus eſt.

Cap.3.pag.270.m. Pœnitemini igitur, uerbo inaudito dixit, pro, μετανοήσατε, cum Latine dicere potuiſſet, reſipiſcite,

Cap.5. pag. 274.m. Cum præmiſiſſet agrum, oblitus ſe Latine loqui, uertit uenundatũ quod κτῆμα & χωρίον, Græcis neutri generis ſit.

Cap.8.pag.279.p. Multi eorum qui habebant ſpiritus immundos, clamantes uoce magna, exibant. Quid potuit abſurdius dici? cum ſenſus ſit: Spiritus cũ ingenti uociferatione exiſſe, ab iis qui ab illis tenebantur.

Cap.10.pag.283.m. Per ter dixit, pro, ter, ſiue tribus uicibus. Quidam hunc locũ ſic defendit à ſolœciſmo, quod interpres reddiderit Græcã formã. Imo hac ratione maxime cõmittuntur ſolœciſmi, Quanq̃ nec rettulit Græcam formam. Dicendum enim erat, ad ter. Et latini dicunt ad Calendas Ianuar. pro circiter.

Cap.16.pag.293.f. Foras portam, pro, è porta.

Cap.17.pag.296.p. Quã celeriter dixit. pro, q̃ celerrime, cum Græce ſit ὡς τάχιστα.

Cap.20.pag.304.f. Cum præceſſerit uerbum, ſubiicit, qui potens eſt, pro, quod potens, quod Græcis λόγος ſit maſculini generis.

Cap.20.pag 304.m. Nec facio animam meã precioſiorem quàm me. Neq; uerba Græca reddidit interpres, neq; ſenſum, cum ſit Græcis, οὐδὲ ἔχω τὴν ψυχήν μου τιμίαν ἐμαυτοῦ.

Cap.21.pag.305.m. Et cum ſuadere ei non poſſemus, inquit, cum antea narraſſet illos ſuaſiſſe. Videlicet hic abuſus ſuadere, pro perſuadere, cum plurimum interſit.

Cap.26.pag.313.m. De omĩbus quibus accuſor à Iudæis rex Agrippa, æſtimo me beatum apud te, cum ſim defenſurus me hodie, maxime te ſciente omnia, quæ apud Iudæos ſunt cõſuetudines & quæſtiones. Primum, ut diſſimulemus, quibus accuſor dictum, pro, de quibus accuſor: æſtimo, pro, exiſtimo, quod beatũ apud te dixerit, pro, qui defenſurus me ſim apud te, quàm craſſus ſolœciſmus eſt, quod cum præceſſerit omnia, mox ſubiicit, cõſuetudines & quæſtiones, nõ animaduertens Græcum genus, quod reliquit in omnia, fuiſſe mutandum. Quis enim audiuit unquam omnia conſuetudines? Eamus nunc & contendamus nuſquã dormitaſſe interpretem.

In epiſtola Pauli ad Rhomanos, cap.2.pag.337.m. Teſtimoniũ illis reddente conſcientia ipſorum, & inter ſeinuicem cogitationum accuſantium aut defendentium, cum genitiuum Græcum abſolute poſitum, uerterit in ablatiuum, reddente conſcientia, quæ ſupinitas erat alterum genitiuum relinquere, iratis grammaticis omnibus?

Cap.10.pag.368.m. Quis credidit auditui noſtro? Quis unquam Latine loquens, auditũ, (dixit ſermonẽ loquẽtis?

Cap.12.pag.375. m. Odientes malũ, pro, odio habẽtes.

In epiſtola ad Corint 2.cap.8.pa.488.p. Nõ minorauit, dixit pro, nõ minus habuit.

In epiſtola ad Philippenſes cap.4.pag. 563.f. Refloruiſtis, pro me ſentire, pro eo quod erat, reuiguit ueſter in me affectus.

In epiſtola ad Hebræos cap.3.pag.643.p. Quanto ampliorem habet honorẽ domus, qui fabricauit eam, cum ſenſus ſit, quanto maiorem honorem habet qui condidit domum, q̃ ipſa domus. Et interim negamus referre quomodo loquamur, cum ob hunc ſolœciſmũ Thomas & hunc ſecuti recentiores, fœdiſſime lapſi ſint.

Cap.6.pa.649.m. Per maiorem ſui, dixit pro, maiorem ſe, non cogitans ſe Latinis loqui, non Græcis.

In epiſtola Iacobi cap.1.pag.665.f. cum ait: Deus intentator eſt malorum, nònne de deo irreligioſe locutus eſt? cum intẽtator dicatur, qui impingit mali quippiam. Sentit autem deũ neq; tentare quenquam malis, neq; tentari.

In Apocalypſi cap.1.pag.704.m. Mirus & inſignis eſt ſolœciſmus in ſermone Græco, ἀπὸ τοῦ ὁ ὢν, καὶ ὁ ἦν, καὶ ὁ ἐρχόμενος. Nam qui cohæret, ὁ ὢν cum iis quæ præcedũt ἀπό; Deinde quid ſonat ullis ὁ ἦν; Rurſus, qui quadrat ὁ ἐρχόμενος cum ἀπό τοῦ; Qui putant Apocalypſim ab Iohanne conſcriptam, negent ſi uolent, uſq; apoſtolos male Græce locutos. Nam id quidam contendunt, uidelicet apoſtolorum patroni.

Luc.21.pag.198.m. Et omnis populus manicabat ad eum. quod apud Græcos eſt ὤρθριζε latina uoce eſt imitatus, ſed impudenter, Quis enim ferat manicare, pro mane uenire?

Loca

LOCA OBSCVRA ET IN QVIBVS LAPSI SINT MAGNI NOMINIS INTERPRETES, ex innumeris pauca decerpta, ut ſit ad manum, quod obijciatur eis, qui dicunt ſuperfuiſſe, quod noſtris annotationibus foret explicandum.

MAtthæi cap.1.pag.6. &.7. Traducere perperam intellectum à Magiſtro ſententiarum.

Cap.11.pag.49.p. Regnum cœlorum uim patitur, plerique interpretantur de ui cohibendis affectibus, cū Chriſtus ſentiat gentes & peccatores uiolentia fidei irrumpere, cū Iudæi inuitati nollent ingredi.

Lucæ cap.1.pag.140.f. Rerum quæ in nobis cōpletæ ſunt, quis Latina intellexiſſet, niſi cōſultis Græcis, cum Euangeliſta ſentiat, res quas narraturus ſit certas eſſe compertæque fidei. Interpres nihil putauit intereſſe, inter πεπληρωμένων & πεπληροφορημένων.

Eodem.pag.151.m. Diſperſit ſuperbos mente cordis ſui. Vulgus interpretum putat eſſe ſenſum, quod deus cogitatione ſui cordis diſperſerit ſuperbos, cum ſenſus ſit, ſuperbos à deo diſſipatos, ſuis ipſorum conſilijs & cogitationibus: qua de re nulla eſt apud Græcos tergiuerſatio, cum illi legant, καρδίας αὐτῶν.

Eodem.pag.153.p. Iuſiurandum quod iura. ad Abraham pa. no. daturum ſe nobis. Solēnis diſtinctio, qua chorus eccleſiaſticus uerſus hos diducit, ob prolixiorem, ut opinor, ſententiā effecit ut cōplures nō animaduertāt uerū ſenſū, ut illic indicauimus. Ac mox in remiſſionē, cū ſit in remiſſiōe, pro, p remiſſionē. Ac mox: Oriēs, nomen eſt ſubſtātiuū, cū uulgus putet eſſe participiū. Sunt & alia in hoc cātico, quod cotidie canit̄ in tēplis, & à paucis intelligit̄.

Cap.2.pag.158.f. Tuam ipſius animā pertranſibit gladius. In tuam ipſius, lapſus eſt Hugo Carrenſis, & Lyranus. In pertranſibit, lapſus Auguſtinus, exiſtimans pertranſire dictū pro, præterire, ut aliquoties inuēitur, cum Græce ſit διελεύσεται, per medium ibit, ſiue perfodiet.

Cap.19.pa.196.p. Si cognouiſſes & tu. Locus obſcurus, & hactenus à paucis intellectus.

Cap.22.pag.199.f. De emendo gladio, reiecta Lyrenſis & recentiū interpretatio, uelut à Chriſti mente alieniſſima.

Iohānis cap.12.pag.243.p. Adhuc modicū lumen in uobis. Vulgus interpretatur, pauxillum lucis eſſe in apoſtolis, cū ſenſus ſit, Chriſtū lucem exiguo tempore apud illos uerſaturū.

In Actis cap.20.pag.304.m. Nec facio animā meam precioſiorem quàm me. Quis intelligat ſenſum, cum male reddiderit interpres? Sed de hoc dictum eſt in ſolœciſmis.

In epiſtola ad Rhomanos, cap.2.pag.336.m. Quærentibus uitam &c. Sic reddidit interpres, ut ſenſus percipi non poſſit.

Cap.3.pag.339.p. Credita ſunt illis eloquia. Lyranus interpretatur, quod Iudæi fidem habuerint eloquijs, cum ſenſus ſit, illis eſſe commiſſa, ſiue concredita eloquia dei.

Cap.5.pag.348.f. Nam iudicium quidem ex uno. Vulgus accipit ex uno Adam, cum ſenſus ſit ex uno peccato.

Cap.11.pag.370.f. Vt illos æmulentur. Thomas quadruplicem ſenſum induxit, nec tamē attigit uerum, cum hæc ſit ſententia, ut deus illos ad æmulandum prouocaret.

Cap.12.pag.373.f. Rationabile obſequium. Vulgo interpretantur, moderatam macerationem carnis, cum ſenſus ſit, deo immolandam uictimam non brutam, ſed rationis participem, hoc eſt, ipſum hominem.

Cap.14.pag.382.m. Alius iudicat diem ad diem, alius iudicat omnem diem. Sic interpretatus eſt Auguſtinus, ut uideatur procul abeſſe à ſenſu Pauli. Etiamſi non nihil torquet hūc locum Ambroſius. Nam Paulus agit de ſuperſtitioſa obſeruatione dierum ad exemplum Iudæorū, cum Chriſtianis olim omnes dies æque ſacri fuerint.

Eodem.pag.eadem.p. Qui infirmus eſt, holus manducet Sic uulgo interpretantur quaſi iubeat ſuperſtitioſos holeribus ueſci. Imò Paulus mallet nullum eſſe ſuperſtitioſum. Sed oſtendit, quid faciat firmus, fretus ſua fide, quid infirmus obſequens ſuæ ſuperſtitioni.

Eodem,pag.583.p.In ſuo ſenſu abundet.Abũdare ſuo ſenſu,pertinacis eſt. Paulus ſentit, ut in his quæ citra uitium uel fieri,uel nõ fieri poſſunt,unicuique ſua mens ſatiſfaciat.

Cap.15.pag.588.Eorum quæ per me non effecit,locus uarie expoſitus.

In epiſtola prima ad Corinthios,cap.2.pag.399.f Spiritualibus ſpiritualia comparantes. Vulgo ſic accipiunt, quaſi uiris ſacris ſacra conueniant,cum Paulus ſentiat genus ſermonis adhiberi deberi rebus ſpiritualibus aptum.

Cap.3.pag.401.m.Lignum,fœnum,ſtipulam,interpretantur de uitioſis actibus, & gradibus peccatorum , cum Paulus ſentiat de doctrina quorundam apoſtolorum inſyncera, quæ ad exactum iudicium improbaretur,periretq; opera tum eorum qui didicerunt,tum eorum qui docuerunt dediſcenda.

Cap.10.pag.439.p.An æmulamur dominum , pro eo quod eſt,ad iram prouocamus?

In epiſtola.2.ad Corinthios,cap.1.pag.466.m.Ex multarum perſonis facierum. Locus eſt obſcuriſſimus,& à nobis uarie explanatus.

Iohan.cap.18.pa.251.f. Ad Caïphã. Vbi ob locũ deprauatũ tota uia aberrat Auguſtinus.

2.Cor.4.pag.475.p. Vt ſublimitas ſit uirtutis dei .cũ ſit ſenſus, ut ſublimitas uirtutis per nos æditæ , ſit dei, & non ex nobis.

Cap.5.pag.479.m.Si qua in Chriſto noua creatura,ſenſus eſt,ſi quis eſt in Chriſto,is eſt noua creatura.

Cap.8.pag.488.f.Deſtinatam uoluntatem. Thomas interpretatur , ab æterno prædeſtinatam,multum aberrans à ſenſu Pauli,cum is dixerit προθυμίαν; id eſt,animi promptitudinem , ſiue propenſionem.

Ibidem.m.Gloriæ Chriſti.Locus eſt obſcurus,ſed paucis hic indicari non poteſt.

Cap.10.pag.494.f.Sed ipſi in nobis. Locus obſcurus & uulgo parum intellectus. Ne is quidem paucis poteſt annotari.

In epiſtola ad Galatas.ca:1.pag.507.p.Nõ acquieui carni & ſanguini.Thomas ac uulgus recentiorũ interpretantur:Non acquieui uitijs carnalibus , cum Paulus neget ſe contuliſſe. Euãgeliũ ſuum cũ Petro & cæteris apoſtolis hominibus,quos carnem & ſanguinẽ uocat.

In epiſtola ad Epheſios, cap.1. pag.533.m. Vulgus legit : Super omnem eccleſiam, cum ſenſus ſit , Chriſtum eſſe ſummum caput eccleſiæ ſuæ,præfectum omnibus , ut cui data ſit omnis poteſtas.

Cap.2.pag.534.p.Poteſtatis aëris.Locus hactenus à paucis intellectus.

In epiſtola ad Philippenſes,cap.1.pag.553.p.Dum omni modo ſiue per occaſionẽ.Quanquàm id paucis annotari non poteſt.

Cap.2.pag.556.p.Formam ſerui accipiens &c. Secus explanata , q̃ uulgus explanat.

Eodem.pag.557.m.Et perficere.Putant eſſe conſummare,cum ſit ἐνεργεῖν, hoc eſt,agere.

Eodẽ pag.558.p.Supra ſacrificiũ.Locus longe ſecus intelligendus,quam uulgo exponãt.

In epiſtola ad Coloſſenſes,ca.2.pag.569.p.Diuitias plenitudinis,cũ Græce ſit,πληροφορίας nõ poteſt eſſe alius ſenſus, quã ut optet illis Paulus certiſſimã fidẽ & perſuaſionẽ myſterij.

Ibidem.m.Ne quis uos decipiat,dixit pro deprædet.quod certe interpretis eſt uitium.

Cap.2.pag.570.p.Chirographum decreti.Locus uulgo paucis intellectus.

Ibidem mox.Traduxit,expenſa Auguſtini interpretatio.Quo loco Thomas miſerabiliter lapſus eſt.

Eodẽ.pag.571.m.Nemo uos ſeducat pro eo quod erat,nemo uobis præmiũ interuertat.

Eodem,pag.572.p.Ambulans in his quæ non uidit. Locus non à quibuſuis intellectus, in quo lapſus uidetur & Auguſtinus.

Ibidem.m.Quid adhuc decernitis,ut male uertit interpres,ita uulgus perperam intelligit Nam Paulus ſentit,eos non amplius debere teneri decretis humanis.

Cap.3.pag.574.f.Exultat,uertit βραβευέτω. Et interpretem ſecuti recentiores interpretes , tota aberrant uia.

In epiſtola ad Hebræos,cap.2.pag.635.p. Minuiſti eum paulo minus ab angelis.Secus expoſitus locus,quàm uulgus accipit.

Ibidem pag.642.p. Decebat enim. Quod de patre dictum eſt,uulgo ad filium referunt, perperam legentes conſummari,pro conſummare.

Ibidem

Ibidem.f. Et tentatus. Locus noue & uere expoſitus,& reſtituta lectio.

Cap.3.pag.643.p. Ampliorem honorem domus.& lectionem palàm uitiatã, & ſenſum hactenus non intellectum oſtendimus.

Cap.5.pag.647.m. Interpretabilis ad dicendum. Thomas anxie torquetur,ob culpam interpretis qui debuerat uertere,difficilis enarratu,ſiue ad interpretandum.

Cap.11.pag.658.f. Caſtra uerterunt. Quidam interpretantur pro,euerterunt,cum ſentiat eſſe uerſa in fugam.

Eodem.pag.659.p. In melotis. Thomas hoc loco inſigniter hallucinatus eſt.

Cap.13.pag.661.f. Placuerunt quidam angelis ho.re. Vt deprauate legimus uulgo,ita perperam intelligimus,cum ſit ſenſus,quoſdam inſcientes excepiſſe angelos hoſpitio,quos homines eſſe putabant.

In epiſtola Petri.1.cap.2.pag.675.m. Quaſi modo geniti infantes rationabiles,lac &c. Ex deprauata lectione ſequitur ſenſus deprauatus,cum Petrus non uocet pueros rationabiles ſed lac animi non corporis rationale uocat.

Cap.2.pag.677.f. Tradebat autem iudicanti ſe iniuſte. Vt uulgo deprauate legimus, ita perperam exponimus,cum Petrus ſentiat Chriſtum non ſumpſiſſe ſibi uindictam,ſed eam tradidiſſe patri,qui iuſte iudicat.

Cap.3.pag.678.m. Pertimentes ullam perturbationem,cum ſenſus ſit,non expaueſcentes ullo pauore.

Ibidem mox. Honorem impartientes.cum Petrus loquatur de abſtinentia coïtus,recentiores exponunt de cultu & uictu proſpiciendo uxori, iuxta illius dignitatem. Item quod ſequitur de non interrumpendis precibus,interpretatur, non exaudiri preces, niſi concordet uir & mulier.

Eod.pag.679.p. In ſide legimus,pro,in fine,ſiue in ſumma,& hinc mirus error interpretũ

Ibidem.f. Mortificatos quidem carne.ob deprauatam lectionem,toto cœlo errant interpretes neoterici.

Cap.4.pag.680.f. Eſtote itaq; prudentes.cum Petrus iubeat illic nos eſſe ſobrios.

In epiſtola Petri 2.cap.1.pa.687.p. Et habemus firmiorẽ. Locus antehac parũ intellectus.

Cap.2.pag.688.p. Aſpectu enim & auditu. Locus longe ſecus enarratus, quàm antehac intellectus eſt.

Ibidem.m. Sectas non metuunt &c. Locus noue expoſitus.

In epiſtola Iohannis.1.cap.5.pag.698.f. Non pro illo dico ut roget quis &c. Locus difficillimus noue explanatus.

Iohannis in Euange.cap.5.pag.226.f. Probatica piſcina putant cohærere,cum probatica ſit nomen loci, in quo erat piſcina.

Cap.11.pag.241.p. Duodecim horæ diei,ſecus expoſitæ q̃ uulgus accipit.

Act.cap.24.pag.311.f. Patri & deo,pro,patrio deo. Et hinc mirus interpretũ tumultus.

LOCA MANIFESTE DEPRAVATA, SED EX INFINITIS, VT OCCVRREbant, pauca decerpta.

MAtthæi cap.3.pag.18.m. Appropinquabit, pro appropinquauit:ſed potius appropinquat,in quo perpetuo penè peccatum eſt à ſcribis.

Cap.4.pag.21.f. Angelis ſuis mandauit, pro, mandabit:errorem errorẽ penſante ſcriba.

Cap.8.pag.40.m. Imperauit uentis,pro,increpauit. Ad eundem lapidẽ impegerunt Luc.cap.4.pag.168.m. Imperauit febri,pro.increpauit.

Matthæi cap.12.pag.55.m. Spiritus autem blaſphemiæ,pro,ſpiritus blaſphemia. Quo loco mendum lectionis turpiter imponit interpretibus neotericis.

Cap.23.pag.89.m. Qui mundatis &c.pleni eſtis,mendoſe legimus pro,plena ſunt.

Actorum.cap.1.pag.262.f. Erant autem hominum,pro,nominum.

Actorum.cap.14.pag.291.m.Italiam,pro,Attaliam.
Marci,cap.8.pag.126.f.Qui me cõfeſſus fuerit. Confeſſus,deprauatũ eſt,pro,cõfuſus.
Cap.8.pag.174.m.Et non poterat audire. Audire,deprauate legimus pro adire.
Ibidem mox.f.Compellebantur,pro,complebantur.
Cap.9.pag.176.m.Et inde ne exeatis,pro,& inde exeatis.
Cap.10.pag.179.m.Pro ſeptuaginta legimus,ſeptuaginta duo.
Eodem.pag.180.p.Suſpiciens autem Ieſus,pro,ſuſcipiens, ὑπολαβὼν.
Cap.12.pag.186.f.Et duo in tres diuidentur. Vitioſa diſtinctione ſenſum corrupimus.
Cap.14.pag.188.m.Neq; uicinos,neq; diuites,legendum,neq; uicinos diuites.Nã à pauperibus uicinis nihil erat periculi,ne uiciſſim non uocent ad conuiuium.
Cap.15.pag.189.m.Eucrtit,pro euerrit,ſiue uerrit,cum Græce ſit σαροῖ.Id mendi & in uetuſtiſſimis exemplaribus inoleuit.
Ibidem mox.Conſummaſſet,ſcriptum eſt pro,conſumpſiſſet.
Eodem.pag.190.p.Deuorauit ſubſtantiam ſuam,pro,ſubſtantiam tuam.
Cap.16.pag.191.f.Et ſepultus eſt in inferno.Vitioſa diſtinctio uitiauit ſenſum.Nam poſt ſepultus eſt,apud Græcos colon eſt.
Iohannis,cap.1.pag.218.f.Hæc in Bethania facta ſunt.Bethania,pro,Bethabara corrupte ſcriptum eſt.
Eodẽ,pag.219.m.Quia tollit peccata mundi,cum ſit,peccatum mundi.
Cap.5.pag.226.f.Betſaida,pro,Bethſeda.
Cap.7.pag.232.p.Non uolebat,pro,non ualebat,hoc eſt,non poterat.
Cap.11.pag.241.p.Vt glorificetur filius dei per eum,cum legendum ſit, per eam,uidelicet infirmitatem.
Cap.21.pag.255.m.Sic eum uolo manere,pro,ſi eum uolo manere.
Actorum,cap.15.pag.291.f. Dirupta,pro,diruta ſcriptum eſt.
Eodem.pag.292.p.Suffuſa.pro,ſuffoſſa,
Cap.16.pag.295.p.Vidua,ſcriptum eſt pro,Iudæa.
Cap.19.pag.301.p.Virtutesq; nõ modicas quaſlibet. Duplicẽ lectionẽ cõmiſcuit ſcriba.
Cap.27.pag.315.p.Ciuitas Thalaſſa,pro,ciuitas Laſſæa.
Eodem.pag.316.f.In locum bithalaſſum,pro,dithalaſſum,hoc eſt,bimarem.
Cap.28.pag.317.p.Inſigne Caſtrorũ,pro,inſigne Caſtorũ,hoc eſt, Caſtoris & Pollucis.
Cap.8.pag.355.m.Sapientia carnis inimica eſt,pro,inimicitia eſt.
Cap.9.pag.363.f.Ex uno concubitu,pro,ex uno concubitum habens. Vbi deprauatam lectionem ſequitur & ſenſus deprauatus.
Cap.10.pa.367.m.Moſes em̃ ſcripſit.Locus deprauatus q tamẽ paucis indicari nõ poteſt.
Cap.12.pag.377.f.Mihi uindictam,pro,mihi uindicta,ſiue,mea eſt uindicta.
Cap.13.pag.380.f.Nox præceſſit,pro, proceſſit hoc eſt,progreſſa eſt.
Cap.14.pag.385.m.Tu fidẽ quã habes,in teipſo habes,pro,tu fidẽ habes,in teipſo habe.
Cap.16.pag.391.p.Aſiæ ſcriptum eſt,pro,Achaïæ.
Epiſtola ad Corinthios.1.cap.1.pag.394.m.In eadem ſcientia,pro,in eadẽ ſententia.
Cap.2.pag.398.f.Nunquam.pro,nequaquam.
Cap.12.pag.444.m.Dicit anathema Ieſu,pro, dicit anathema Ieſum.
Eodem.pag.446.m.Gloriatur,pro,glorificatur, δοξάζεται.
Cap.14.pag.449.m.Spiritus loquitur,pro,ſpiritu loquitur.
Eodem,pag.451.m.Quis ſupplet locum idiotæ,pro, qui ſupplet &c. Vna litera addita,& diſtinctionem & ſenſum currupit.
Eodem,pag.453.m.Quid inſanitis,pro. quod inſanitis.
Cap.15.pag.456.m.Nouiſſime autem inimica,pro,nouiſſima aũt inimica.
Ibidem mox. Propter ueſtram gloriam, pro, per noſtram gloriam,ut ſit iurantis.Et hic lectio mendoſa totam ſubuertit ſententiam.
Epiſtola ad Corinthios.2.cap.1.pa.467.p. Legiſtis & cognouiſtis, pro, legitis & cognoſcitis.
Cap.5.pag.478.m.Excedimus,pro,excidimus,cum Græce ſit ἐξέστημεν.
Cap.8.pag.487.p.Ingenium,pro ingenuum,hoc eſt,ingenuitas.

Cap.12.

Cap.12.pag.502.m.Sed eſto,ego uos grauaui,pro,eſto,ego uos non grauaui.
Ad Galatas,cap.2.pag.513.m.Quoniam reprehenſibilis erat,pro,reprehenſus erat.
Cap.4.pag.521.m.Bonum autem æmulamini,pro,bonum autem æmulari.
Ad Epheſios,cap.2.pag.536.p.Decretis euacuãs,pro,in decretis.Hic omiſſa præpoſitio, totum ſenſum ſubuertit.
Cap.6.pag.551.m.Et in omnibus perfecti ſtare,pro,perfecte ſtare.
Ad Theſſalonicenſes.1.cap.2.pag.785.m.Vt crederetur à nobis.A,redundat, & ſenſum uitiat.
In ſecundam,cap.1.pag.587.p.Retribuere retributionem,pro,retribuere afflictionem.
In epiſtola ad Timotheum.1.cap.4.pag.604.p.Aſſecutus,pro,aſſectatus.
In epiſtola ad Theſ.2.cap.3.pag.591.p.Per epiſtolam hanc.hunc legendum, non hanc.
In epiſtola ad Timotheum.1.cap.2.pag.599.m.Si manſerit,pro,ſi manſerint.Vbi deprauata lectio,& ſenſum totum corrumpit.
Ad Timotheum.2.cap.4.pag.622.p.Et fratres eius,pro,& fratres omnes.
Ad Heb.cap.2.pa.642.m.Decebat em̃.cõſummari mẽdoſe ſcriptũ eſt,pro, cõſummare.
Cap 13.pag.661.f.Placuerunt angelis hoſpitio acceptis.de quo & ante meminimus.
Epiſtola Iacobi cap.2.pag.657.m.Superexaltat, pro, ſuperexultat.
Cap.3.pag.668.f.Cæterorum,pro,cæterum.
Cap.5.pag.671.p.Adduxiſtis,pro,addixiſtis.
Epiſtola petri.1.cap.2.pag.675.f.Domos ſpirituales,pro,domus ſpiritualis.
Cap.3.pag.679.p.In fine autem,pro,in finem,aut in ſumma.
Ibidem.f.Mortificatos carne,pro,mortificatus carne.
Cap.5.pag.684.f.In Babylone collecta,pro, in Babylone coëlecta.
Epiſt. Iudæ,pag.702.p.Imperet tibi deus,pro,increpet te deus.
Matthæi.1.pag.5.m.Mater Ieſu Maria,pro,mater eius Maria.
Rurſus pag.11.m.Et uocabitur nomen eius,pro,uocabunt nomen eius.
Cap.5.pag.27.p.Reconciliari fratri tuo,pro,reconciliare.
Cap.26.pag.101.p.Quod dixerat,pro,qui dixerat.
Marci.11.pag.131.m.Timemus populum,pro, timebant populum.
Lucæ.1.pag.145.f.Sorte exijt,pro,ſors exijt.

AD PLACANDOS EOS

QVI PVTANT IN SACRIS LIBRIS NIHIL NEQVE

ſupereſſe,neq; deeſſe,quædam excerpſimus,quæ manifeſtius deprauata ſunt in hoc genere, q̃ ut negari poſſit.

MAtthæi.cap.2.pag.17.p.Ploratus & ululatus,cum Græci codices habeãt, lamẽtatio,ploratus,ac fletus.Et ita recitet Hieronymus, pariter & iuxta Septuaginta, & iuxta Hebraicam ueritatem.
Cap.3.pa.19.f.Iã enim ſecuris.legendũ iuxta Græcos:Iã enim & ſecuris.
Ca.12.pa.54.f.Indicat Hieronymus omiſſum q̃ddã in uaticinio Eſaïæ.
Cap.16.pag.67.m.Quem dicunt homines eſſe filium hominis? cum & in Græcis & in uetuſtis codicibus habeatur,quem me dicunt eſſe &c.
Cap.27.pag.104.f.Liberet eum ſi uult,legendum,ſi uult eum.
Marci cap.1.pag.111.m.Quia in poteſtate ſpiritibus imperat legendũ.Et ſpiritibus imp̃at.
Lucæ cap.4.pag.168.p.Impleta eſt ſcriptura,legendum,ſcriptura hæc.
Cap.7.pag.173.m.A filijs ſuis.legendum:Ab omnibus filijs ſuis:iuxta Græcos & Ambroſium,ſic etiam interpretantem.
Iohannis.1.pag.217 p.Et gratiam,pro,gratia. Et,redundat.
Cap.3.pag.224.m.Qui de terra eſt,de terra loquitur.legendum:Qui de terra eſt, de terra eſt,& de terra loquitur.

Cap.6.pag.230.f.Nónne hic eſt filius Ioſeph? cum iuxta Græcos & Auguſtinum legendū ſit:Nónne hic eſt Ieſus,filius Ioſeph?

Epiſtola ad Rhomanos,cap.12.pag.375.p. Habentes donationes. legendum: Habentes autem donationes. Omiſſa coniunctio ſenſum ſubuertit.

Epiſtola ad Corinthios.1.cap.7.pag.417.f. Quod honeſtum eſt, & facultatem præbeat dominum ſine impedimento obſecrandi.

Cap.9.pag.435.p.Et qui triturat.Deſunt quædam apud nos.

Epiſtola ad Galatas,cap.3.pag.518.p.Teſtamentum confirmatū à deo &c. Iuxta Græcos & Ambroſium deeſt in Chriſtum.

Epiſtola ad Theſſalo.1.cap.3.pag.583.m.Miniſtrum dei. Iuxta Græcos & Ambroſium deeſt,& cooperarium noſtrum.

Epiſtola ad Philemonem,pag.832.p.In Chriſto Ieſu &c.Ante hæc uerba deeſt, quod eſt in nobis:iuxta Græcos codices, Chryſoſtomum, Ambroſium, & Hieronymum.

Epiſtola Petri.1.cap.4.pag.268.m.Deſunt quædam apud nos iuxta Græcos.

Matth.26.pag.100.m.Et non inuenerunt.In Græcis codicibus bis ponitur.

Marc.10.pag.129.m.Et ueni ſequere me.Addunt hic Græci codices ἄρας τὸν σταυρὸν.ideſt. Sublata cruce.

Act.cap.3.pag.268.m.De fructu lumbi eius.Græci plus habent ꝙ noſtri.

QVAE SINT ADDITA IN NOSTRIS EXEMPLARIBVS.

EPiſtolæ ad Epheſios,cap.2.pag.533.f.Et conuiuificauit. Cōuiuificauit, nec eſt apud Græcos,nec apud Hieronymum, nec Ambroſium, nec in uetuſtiſſimis codicibus.

In eadem,cap.3.pa.539.p. Huius rei gratia flecto genua mea ad patrē. Hieronymus teſtatur,hæc uerba. Domini noſtri Ieſu Chriſti eſſe addita.

Epiſt.ad Timotheū.1.cap.2.pag.468.p. Cuius teſtimonium &c. Cuius & confirmatum eſt,non ſunt apud Græcos.

Epiſt.ad Timotheum.2.cap.2.pag.617.f.Fidem,ſpē.Spem,nec eſt apud Græcos,nec apud Ambroſium,nec in uetuſtis exemplaribus.

Cap.2.pag.618.m.Qui reſiſtunt ueritati.Veritati,redundat,iuxta Græcos & Ambroſiū.

Cap.3.pag.619.p.Cæci,redūdat,nec eſt in Græcis,nec in Latinis antiquis,nec apud Chryſoſtomum,nec apud Ambroſium.

Epiſt.ad Coloſſenſes,cap.1.pag.567.m.Omnem plenitudinē diuinitatis.Diuinitatis,redundat:nec apud Græcos additur,nec apud Ambroſium.

Epiſt.ad Hebræos,cap.4.pa.646.m. Confeſſionē ſpei noſtræ. Spei noſtræ, nec eſt apud Græcos,nec apud Chryſoſtomum additur,nec in exemplaribus uetuſtiſſimis.

Cap.5.pag.647.p. Cum eſſet filius dei. Dei redundat iuxta Græcos codices. Item iuxta Chryſoſtomum & Vulgarium interpretes.

Epiſt.ad Ro.ca.8.pa.961.m.Neq; futura,neq; fortitudo &c.Fortitudo, nō eſt apud Græc.

Cap.11.pag.369.m.Saluæ factæ ſunt &c.Duæ dictiones redundant,dei,& ſaluæ.

Epiſt.ad Corinthios.1.cap.6.pag.412.f.Empti enim eſtis precio magno.Magno redūdat iuxta Græcos,Chryſoſtomum,& Ambroſium.

Lucæ cap.11.pag.182.m.Lucerna corporis tui.Tui,additum eſt.

Cap.13.pag.187.f. Sata tria,in Luca ſunt addita,ex Matthæo.

Mat.ca.5.pag.29.m.Diligite inimicos ueſt.apud Græcos plus eſt ꝙ in noſtris.

Epiſt.ad Rhomanos cap.11.pag.373.m.Honor & gloria.Honor,redundat.

Epiſt.ad Epheſios,cap.2.pag.537.p.In ſpiritu ſancto.Sancto,redundat iuxta Græcos codices,Hieronymum,& Ambroſium.

Matthæi cap.5.pag.24.m. Quum male dixerint uobis homines. Homines non eſt in Græcis

Græcis libris.

Matth.cap.5.pa.26.p. Qui iraſcitur fratri ſuo ſine cauſa.Hieronymus negat hanc particulam,ſine cauſa,eſſe in ueris exemplaribus.

Cap.27.pag.100.m.Principes ſacerdotū & ſeniores populi.Redundat apud nos,populi.

Act.cap.22.pag.308.p.Et flagellis cædi & torqueri.Torqueri addidit interpres.

Epiſtola ad Corinth .1.cap.14.pag.454.p. Sicut in omnibus eccleſijs ſanctorum doceo Doceo hoc loco à noſtris additum uidetur.

Corinth.2.cap.9.pag.491.m. Hoc autem dico. Dico additum eſt ab interprete.

Cap.13.pag.503.p.Sint inter uos. Hæc tria uerba in Græcis exemplaribus non habentur.

Epiſtola ad Philemonem cap 1.pag.631.f.Omnis operis boni.Operis redundat.

Matthæi cap.6.pag.33.f. Quia tuum eſt regnum. Hæc coronis, apud Matthæum addita eſt apud Græcos duntaxat.

Epiſt.ad Rho.ca.12.pa.377.m.Prouidentes bona.Apud Græcos tantū eſt, corā omnibus hominibus.non ſolū coram deo,additū eſt.nec addit hæc Orige.aut Theophylactus.

Epiſt. ad Corinth .1.cap.7.pag.415.m. Per mulierem fidelem, nonnihil uerborum additum eſt apud nos.

Matthæi cap.6.pag.35.p.Lucerna corporis tui.Tui,redundat.

Epiſtola ad Corinthios.1.cap.4.pag.405.f. Hæc particula, ſicut & ego Chriſti, nec apud Græcos aſſcribitur, nec in exemplari Paulino, nec apud Ambroſium.

Epiſt.ad Philip.cap.2.pag.558.m.Tam,unanimem. Tam,redundat apud nos.

Matthæi cap.6.pag.35.f.Animæ ueſtræ. De potu nec apud Chryſoſtomum additur, nec apud Hilarium, nec apud Græcos, paucis exceptis.

Matth.cap.7.pag.36.f.Nolite condemnare,& nō condemnabimini.Hæc uerba in nullis Græcorum exemplaribus repperi.

Eodem pag.37.p.Frater ſine.Frater,nec aſſcriptum eſt in Græcis, nec in Latinis antiquis.

Ibidem,Et canes conuerſi.Canes apud Græcos non additur.

Eodem.pag.38.p.Ipſe intrabit in regnum cœlorū.In Græcis codicibus non adduntur nec repetuntur ab Hieronymo.

Eod.pag.39.f.Vbi caput ſuū reclinet.Suū pronomē in Græcis exemplaribus nō additur.

Cap.13.pag.58.f. Hic eſt qui uerbum dei audit.Redundat dei.

Cap.19.pag.73.p. Erunt ſoluta & in cœlo.Coniunctionem addidit de ſuo.

Corinth.1.cap.3.pag.400.f.Adhuc enim eſtis.Enim,redundat & officit ſenſui.

Matthæi.9.pag.42.f. Et dixit,puella ſurge. Hæc quatuor uerba nec habētur apud Græcos nec adduntur ab Hieronymo, nec extant in antiquis exemplaribus.

Ad Corinth.2.cap.2.pag.469.m.Triſticiā ſuper triſticiā.Super triſticiam,apud nos additum eſt ex alio quopiam loco,cum nec Ambroſius addat,nec Vulgarius interpres.

Matthæi cap.10.pag.44.f. Dicentes,pax huic domui. Hæc uerba ſunt adiecta apud nos, cum nec apud Græcos ſint,nec apud Hieron.interpretem,nec apud Theophylactum.

Corinth.2.cap.2.pag.470.f.Et ad hæc quis tam idoneus. Tam,planiſſime redundat,cum nec Origenes addat.

Matthæi cap.14.pag.62.p.Diſcipuli dederunt turbis.Dederunt,additum eſt.

Ad Galatas cap.5.pag.515.p. Non credere ueritati. Hanc particulam Hieronymus putat adiecticiam,nec addebatur in uetuſtiſſimis exemplaribus Latinis.

Eodem pag.516.p.Et in uobis crucifixus.Et,additum eſt,& officit ſenſui.

Matthæi cap.15.pag.64.f. Labijs me honorat. Hic redundat aliquid apud Græcos, aut certe nobis deeſt.

Eodem pag.65.p.Doctrinas & præcepta.Et,redundat,cum ſit appoſitiue dictum.

Cap.16.pag.67.f.Quia ipſe eſſet Ieſus Chriſtus.Ieſus,redundat.

Cor.2.ca.6.pa.481.f. Eandē autem retributionē habentes.Habentes ſupereſt apud nos.

Ad Epheſios cap.5.pag.548.f. Implemini ſpiritu ſancto.Sancto,ſupereſt.

Ibidem mox.In uerbo uitæ.Vitæ,ſupereſt.

Matthæi cap.21.pag.82.m.Verebuntur forte filium meum.Forte,additum ab interprete non ſine incommodo ſententiæ.

Corinth.2.cap.11.pag.496.m.Excidant, additum eſt apud nos.
Matthæi 27.pag.104.m. Vt impleretur quod. Totum teſtimoniũ prophetæ adiectũ eſt.
Ad Galatas cap.5.pag.523.m. Nemini conſenſeritis. Hanc particulam ut adiecticiam præterit Hieronymus.
Ibidem, Perſuaſio hæc ueſtra. Hæc ueſtra, ſuperſunt. Tantum eſt perſuaſio.
Eodem pag.524.m.In occaſionem detis carni. Detis, adiectum eſt.
Marci.1.pag.110 m.Deſcendentem & manentem. Et manentem aliunde eſt additum.
Cap.2.pag.114.p.Ecce quid faciunt diſcipuli tui ſabbatis. Diſcipuli tui apud Græcos non (additur.
Marci.10.cap. pag.130.p.Dare uobis. Vobis redundat.
Lucæ 12.pag.185.f.Et iuſtitiam eius. Hæc uerba nõ adduntur apud hunc Euangeliſtam.
Cap.19.pag.195.f.Sicut dixerat eis ſtantẽ pullũ, Stantẽ pullum non addũt Græci codices
Actorum cap.4.pag.271.f.Et ſeniores Iſrahel audite. Audite, nõ additur apud Græcos.
Cap.5.pag.275.p. Et liberarentur ab infirmitatibus ſuis. Nõ eſt in Græcis exemplaribus.
Cap.7.pag.278.f.Obdormiuit in domino. In domino nõ additum eſt in Græco exẽplari.
Marci.5.pag.118.p.Etiam Euangeliſta nonnihil adiecit de ſuo.
Iohannis cap.6.pag.230.p.Duodecim cophinos, & duobus piſcibus. tria uerba ſunt adiecta, quæ nec in Latinorum uetuſtis exemplaribus reperiuntur.
Marci cap.8.pag.125.m.Tu es Chriſtus. Additum apparet aliunde, filius dei uiui.
Lucæ cap.4.pag.168.m. Et diem retributionis. Hæc uerba nec ſunt apud Græcos, nec adduntur ab Hieronymo.
Ad Epheſios cap.1.pag.530.p. In remiſſionem peccatorum. In redundat, nec eſt apud Ambroſium, aut Hieronymum.
Act.cap.1.pag.261.p.Quam audiſtis, inquit. Inquit, additum eſt per interpretem.
Lucæ cap.11.pag.181.m. Si perſeuerauerit pulſans adiectum ex alio Euangeliſta.
Lucæ cap.17.pag.192.f.Aut paſcentem boues Græce non eſt boues.
Iohannis cap.6.pag.230.f. Quia dixi. Hic additum eſt, uiuus.
Iohan cap.7.pag.233.p.Ego ſcio cum &c. Hic aliquot uerba ſunt addita ex alio loco.
Ibidem, f. Nondum erat ſpiritus datus. Datus redundat.
Cap.8.pag.238.m. Et exiuit de templo. In Græcorum codicibus quædam redundant.
Cap.12.pag.242.f.Ecce totus mũdus abit poſt eũ. Totus haud dubie redũdat apud nos.
Ad Rhomanos cap.1.pag.320.p.Qui factus eſt ei. Ei, additum eſt ab interprete.
Eodem pag.330.m. Veritatem dei. Dei, adiectum eſt.
Eod.pag.334.p Qui cum iuſticiã dei. Hoc loco hæc uerba ſunt addita. Nõ intellexerunt.
Cap.4.pag.343.f. Sicut ſtellæ cœli & harena maris. Nihil horum uerborum habetur in Græcis codicibus, tantum eſt, Sic erit ſemen tuum.
Cap.5.pag.345.p.In ſpe filiorum dei: Filiorum, apud nos redundat, & gloriæ, deeſt.
Cap.6.pag.349.f.An ignoratis. Fratres, additum.
Cap.8.pag.356 p. Spiritum adoptionis. Hic redundat, dei.
Cap.9.pag.365.m.Et non miſericordiã conſecutã &c. Hieronymus fatetᷣ aliquid ſupeſſe.
Cap.10.pag.369.p.Et contradicentem mihi, Mihi, adiectum eſt.

QVAE PER INTERPRETEM COMMISSA.

Ex his quæ hactenus annotauimus quædã incuria librariorum, nõnulla ſtudio ſemidoctorũ cõmiſſa ſunt, permulta & interpretis, quiſquis is fuit uel inſcitia, uel negligẽtia. Cæterũ quæ ſequunť, nõ poſſunt, niſi interpreti imputari.
Lucæ cap.3.pag.163.p.Nihil amplius, quàm quod cõſtitutum eſt uobis, faciatis. Cum Græce ſit πράσσετε, non animaduertit uertendum fuiſſe, exigatis, præſertim cum alibi πράκτορες uerterit, exactores, & ἔπραξα exegiſſem.
Lucæ 16.pag.192.p. In his omibus, quod arbitror uertendum fuiſſe, ſuper hæc omnia.
Actorum cap.18.pag.299.f.Et nemo apponetur tibi, pro, inuadet, ſiue iniiciet tibi manũ. Cum ſit ἐπιθήσεταί σοι.
Act cap.24.pag.311.m.An non manifeſte dormitauit, cũ uocem Latinam interpretatur

per Græcam,ſed idem ſignificātem? Secundum ſectam quam dicunt hæreſim.

Epiſt.ad Timoth.1.cap.4.pag.604.p. παρηκολούθηκας,pro aſſectatus uertit aſſecutus, Idē fecit in præfatione euangelij Lucæ.

Epiſt.ad Timoth.1.cap.1.pag.592.p.γνησίῳ,uertit dilecto,pro germano.

Lucæ cap.4.pag.168.m. Magnis febribus,pro febre magna.

Act.cap.3.pa.269.f.Conſolidatæ ſunt baſes.Baſes,pro pedibus.

Corin.1.cap. ultimo.pa.463.m.ἕως τῆς πεντηκοστῆς, uſq; ad quinquageſimū, ſubaudi diem, uertit,uſq; ad pentecoſten.

Ibidem f.De Appollo autem fratre,interpres addidit de ſuo,notum uobis facio:quo ſermo foret explanatior.

VBI INTERPRES AVSVS SIT ALIQVID IMMVTARE, de uerbis Apoſtolorum aut Euangeliſtarum.

MAtthæi,cap.16.pag.69.m. Cum Græce ſit ἵλεώς σοι κύριε, id eſt, propicius tibi domine, interpres non dubitauit uertere, abſit à te domine. Quemadmodū illud, μὴ γένοιτο, id eſt,ne fiat,uertit conſtanter abſit,ſenſum exprimens,à uerbis recedens.

Lucæ.1.pag.151.p.pro μακαριοῦσι,id eſt, beabunt.non dubitauit uertere,beatam dicent,periphraſi rem explicans.

Actorū cap.1.pag.261.p. Quam audiſtis inquit.uerbum inquit,interpres addidit de ſuo.

Ad Rom.cap.8.pag.357.p.Qui ſubiecit eam,eam addidit,explanandæ rei gratia.

Cap.10.pag.367.f.καταγαγεῖν deducere,quod interpres uertit reuocare.

Ibidem f. de ſuo addidit ſcriptura,quo ſermo eſſet dilucidior.

Ad Corin.1.cap.10.pag.437.m. Conſequente eos petra,eos interpres addidit de ſuo.

Cap.11.pag.442.m. τὸ κλώμενον,quod frangitur,uertit tradetur, opinor, quod alterum uerbum eſſet durius futurū auribus: quod de Chriſto ſcriptū ſit: Os nō cōminuetis ex eo.

FINIS.

INDEX RERVM AC VOCABVLORVM IN ANNOTATIONES NOVI testamenti,ſecundum Literarum ordinem compoſitus.

ABba pater.136.in principio. Itē quō intelligēdū, 356. in medio Itē nō eſſe ἐμφατικώτερον.520.m

Abdicamus,pro,abdicauimus.473. in fine.

Abeo & uenio. 248.f

Ab illo.pro,præ illo. 194.m

Abiathar, Abimelech. 114.p

Abrahæ duo 543.p

Abram ,Abraham. 541.f

Abraham poſt genuit ex Cethura 544.p

Abſurdum ad uerbū reddere Græca. 196.f.

Abſurditas ſermonis. 400.f.

Abuti, pro,uti. 416.f.

Accentus dictionis quantū ualeat. 247.m.

Acceptio perſonarum. 337.p.

Acceſſibilē ignē,Origenis noua lectio.660.f.

Accipere,παραλαβεῖν,melius q̄ adiūgere.9.m

Accipite & manducate. 97.p.

Aceldema quid Syris. 102.f.

Acetū maturat mortē uulneratis. 105.f.

Acheſarim quid hebræis. 166.m.

Ἀκοὴ,auditus,pro ſermone. 368.m.

Acoluthi miniſtri Grece. 7.m.

Acquieui dure,pro,προσαναθέμην. 507.p.

Ἀκριβόω. 16.f.

Ἀκρογωνιαῖος. 537.p.

Ἀκροθίνια ſpolia opima. 649.f. Itē 372.m.

Acta apud Græcos deprauata. 258.f.

Actorū hiſtoria ps eſt euangelij Ibidē.p.

Actorum liber neceſſarius. 259.p.

Actus,acta,geſta. 258.p.

Actus ſine temporis ratiōe. 90.f.

Adam duo. 543.p.

Adam homo. 458.p.

Adaperire ,aperire. 124.p.

Adaperiens uuluā,& ad Mariā ptinere.157.f.

Ad archiſynagogum, pro, ab archiſynago,

go. 119. p. Item 175. f.
Ad Caipham, pro à Caiapha. 251. f.
Addere auſus eſt interpres de ſuo. 48. p. Itē 365. m. Itē 192. f. Itē 491. m. hoc aūt dico.
A deo legendum nō ab Angelis authore Fabro. 635. p.
Ad confirmandas promiſſiones patrum, locus obſcurus. 386. m.
A dextris & ſiniſtris quō intelligendū. 481. p.
ἀδικία, pro omni peccato. 6. m.
Adiecta pars orationi dominicæ apud Græcos. 53. f.
Addicti autoribus. 159. f.
ἀδημονεῖν. 135. f. Item 559. p. Item 159. f.
Additū apud Græcos. 29. m. Itē 78. f. & baptiſmate quo. Item 136. m. Item 120. f. Itē 177. f. Item 182. m. Item 406. m. Item 458. m.
Addita in noſtris, ſicut ſtellæ cœli &c. 343. f.
Additū 24. m. homines. Itē potus. 35. f. Item 59. m. diſcipulos ſuos. Itē 42, & dixit puella ſurge. f. Item aquæ 48. p. Item 62. p. dederunt. Itē 68. f. Ieſus. Item 78. f. uobis. Itē 81. f. arborem. Itē 96. p. Et quod uidetur habere Item 103. m. qui eum tradidit eis, eis ſupereſt, teſtibus & uetuſtis exemplaribus. Item 104. m. ut impleretur Itē 125. m. 129. f. 133. m. 156. f. 110. m. & manentē Itē 168. p Item 181. p. Item 182. f. tui. Itē 185. f. Et iuſticiā eius. Item 187. f. Itē 188. f. Item 227. m. Itē 233. p, 238. m. Item inquit 261. p. Item 267. p Item 271. f. audite. Item 278. f. Itē 320. p. ei. Itē 330. p. dei. Item ibidem in fine, ita, quod ſenſū ſubuertit. Itē tantū, manet. 342. p. 345. p. filio rū. Itē 349. f. p Ieſum Chriſtū dominū &c. & fratres. Itē. 361. m. Itē 365. f. Et nō miſericordiā cōſecutā, etiā teſte Hieronymo. Itē 369. m. Itē 377. m. Itē 388. f. Item 402. m. domini. Itē 405. f. ſicut & ego Chriſti. Item 412. f. non ſolū &c. Item forte 450. m. Itē 454. p. Itē 467. f. me. Itē 474. m. imago dei inuiſibilis Item 488. p. Item 496. m. Itē 515. p. Item 524. p. Item 539. p. Item 567. m. omnē plenitudinē diuinitatis. Itē 597. ſapiēti. Item 656. m. deo. Itē 688. f. Rurſus 703. m. ſapienti.
Adducere præputium. 416. p.
Adducit, pro inuitat aut prouocat. 336. p.
Addunt aliquoties Græci per occaſionē. 23. p
Adduxiſtis, pro addixiſtis. 671. p.
Adhuc modicum lumen eſt in uobis uulgo non intellectum. 243. m.
Adiuuare βοηθεῖν. 66. p. & συναγωνίσασθαι. 390. p.
Adiuuat, non βοηθεῖ, ſed συναντιλαμβάνεσθαι. 357. m.
A domino factum eſt iſtud. 131. f.
Ad manducandū, pro in edendo. 441. f.
Adnominatio iucūda. 274. f. Itē. 471. f. Item 590. f. nihil operantes.
Ad patrē dominū noſtrū Ieſum Chriſtum, quatuor uerba redundant. 539. p.
A domino, hoc eſt, nomine domini. 149. f.
Adorabis, pro timebis. 22. m.
Adprincipem, pro à principe. 175. f.
Adrumetinam. 314. m.
Ad terrā proſternere, ἐδαφίζειν. 196. m.
Aduenæ, προσήλυτοι, ἐπιδημοῦντες, πάροικοι. 266. m.
Aduerſus bellum. 163. m.
Adulatio ſancta. 328. p.
Adulterat latinis non ponitur abſolute, quē admodum mœchatur. 27. f.
Adulterātes, pro cauponantes, καπηλεύοντες. 471. p.
Adulterantes, δολοῦντες. 473. f.
Adulteri, pro adulterini. 660. p. ergo adulteri.
Adulteriū cur potiſſimū excipitur. 426. p.
ἀδυνατεῖν. 149. m.
Aedificationem fidei. 545. p.
Aedificare non reædificare. 100. m.
Aedificare, prodeſſe apud Paulum. 385. m.
Aeditionem noſtram hic præfert. 387. m.
Aegiali. 316. f.
Aemulamini, pro æmulari deprauate. 521. m
Aemulari, pro ambire, affectare & laborare zelotypia. 521. m.
Aemulatio, pro ſtudio, 267. p. Item. 370. f.
Aemulari, pro prouocare ridicule uerſū. 439. p
Aenigma apud Eccleſiaſtē. 199. p.
Aequitas in iudice. 580. p.
αἴσθησις. 332. f.
αἱμοῤῥοῶ. 42. m.
Affectibus cognatorum minimum tribuendum eſt in negocio reip. ac fidei. 56. f.
Affectus uerba Græcis habēt catachreſin temporis 104. f.
Affligentes pro affigentes. 368. p.
Affluenter pro ἁπλῶς. 665. p.
Affrorum lingua uicina Hebrææ. 35. m.
ἀγάπαι, conuiuia. 702. m.
ἀγαπᾶν tria ſignificat amare, amplecti, boni conſulere. 129. m.
ἀγαπητὸς ἠγαπημένος. 665. f. Itē. 631. p. Itē 21. m
ἀγαθωσύνη. 335. f.
ἀγαθοποιοί. 677. p.
Agere perperam περπερεύεσθαι, quid, 448. p.
Agere pœnitentiam, 503. p.
Agere ſatagere, 590. f.
Agnoſcimus ante uiſa. 63. p.

ἄγραφον

ἄγραφον quid. 42.m. Item. 113.m.
ἄγραφα Iudæorum. 102.m.
ἀκυρόω, 518.m.
Alabaſtrus unguenti.96.m. Item. 134.m.
ἀλαλάζειν ὀλολύζειν. 119.m.
ἄλαλος κωφὸς, quid differunt. 124.m.
Aldina æditio ſecus quàm nos. 296.f.
Alexander tertius. 424.f.
Alexandri & Ruffi amphibologia. 137.m.
Allegoria ficus ꝓperā accepta à multis.81.m.
ἀληθεύειν non tantum in uerbis eſt. 542.m.
Alia die, pro poſtridie. 130.f.
Aliena, pro alia. 439.p.
Alioqui gratia non eſt gratia, Græci plus habent quàm nos. 569.f.
Aliter ſapere pro diuerſe, aut ſecus quàm oportet. 56.m.
Alius Chriſtus, alius Ieſus. 496.f.
Alma quid ſit Hebræis. 10.p.
Alpha & ω. 704.m.
Alta paupertas, pro ingens. 485.m.
Altera. pro diuerſa. 177.p.
Altum ſapere. 371.f.
A malo, quomodo accipiendum. 33.m.
Amant, pro ſolent Græcis. 31.p.
ἁμαρτία, παράπτωμα. 347.p.
Ambiguus ſermo, qui ſibi totōderat. 300.m
Ambitio Pauli. 388.f.
Ambroſij noua lectio. 446.f. Item. 525.f. Itē. 627. Item. 631.f.
Ambroſij noua opinio de Idolothytis, fornicatione, ſuffocatorū ſanguine de quibus decretum ſit in actis. 508.f.
Ambroſij locus emendatus. 160.f.
Ambroſij interpretatio expenſa, ne guſtaueris. n.t. 573.p. Item. 388.p.
Ambroſij de duobꝰ gladijs iterp̄tatio. 201.m.
Ambroſij ſentētia expenſa. 321.p. Item. 385.m. Item. 393.m.
Ambroſius a ſcipſo diſſentiens. 417.m.
Ambroſius diuerſa legens. 340.f. Item. 413.p. Item. 553. p. Itē. 474.f. Item. 484.m. Item. 569.m. Itē. 525. huiuſmodi inſtruite. Itē. 552. p. Item. 600. p. Item. 627.m.
Ambroſius uiro facit ius ducendi alterā uxorem poſt unam repudiatam. 420.m.
Ambroſius etiā uxori uidetur facere ius nubendi alteri uiro à diuortio prioris. Ibidē.
Ambroſius utit̄ argumento inefficaci. 559.f.
Ambroſius à Græcis diſſentiens. 446.f.
Ambroſiꝰ à noſtra diſcrepās æditiōe. 543.m.
Ambroſius cum Græcis conſentiens. 583. m. miniſtrum dei. Item. 585.f. & pacē hab.
Ambroſius & à nobis & à Græcis diſſentiens. 631.f.
ἀμεμπτος. 145.f.
Amen quid. 54.p.
ἀμεταμέλητον ſtabilem. 483.f.
Amiſſio pro abiectio. ἀποβολή. 371.m.
Amorbachij. 581.p.
Amo ἀγαπῶ. Amo φιλῶ. 255.p.
Amphibologiam tollit articulus. 19.f.
Amphibologia triplex. 9.f.
Amphibologia omnis uitanda. 5.m. Itē. 17.p.
Amphibologia interpretis. 5.p. generatio ꝑ natiuitate. Item. 9.f. per prophetam dicentem. Item. 17.p. Item. 19.m. fructus dignos pœnitentiæ. Item. 162.f. Item. 19. f. ne uelitis dicere. 39. p. Item. 43.m. poteſtatē ſpirituū. Item. 53.f. templo maior eſt hic. Item. 67.p. Item. 68. m. non præualebunt aduerſus eum. Item. 69. de hic ſtantibus. f. Item. 77.p. foramen acus. Item. 78.p. facere horā. Item. 85.f. factum eſt iſtud caput uel angulus. Itē 131.m. Item. 102.f. ad ullū uerbū. Item. 110.f. Item. 155.m. illuminare his, qui &c. Item. 254.m. Item. 162.p.
Amphibologia in Græcis. 41.f.
Amphibologia. 20.f. Item. 68.m. Item. 71.p. Item. 74.f. Item. 102.f. Item. 182.f. Item. 192. granū ſinapi. Item. 99.m. dormite & requieſcite. Itē. 393.m. 224.m. Item. 215.p. Itē. 224.f. & om̄ia dedit. Item. 199.p. Item. 225.f. quid. Item. 229.p. ſcrutamini. Itē. 259.f. Item. 262.p. 322.f. Item. 325.p. Item. 289. Item. 300.f. Item. 259.f. Item. 276.m. Item. 343.m. Item. 351. m. Item. 375.f. honore. Item. 394.p. Item. 396.m. Item ibidem uidete.f. Itē. 410.m. καθίζειν. Itē 430.m. Item. 445.m. ſingulis pro ut uult. Itē. 474.f. Item. 486. f. Item. 489.m. confidētia multa. Item. 533.f. cum eſſetis. Item. 536.f. Inimicitias in ſemetipſo. Item. 547. p. Omne enim. Item. 558. φαίνεσθε. Item. 567.p. qui eſt principium. Item inimici ſenſu ibidem.m. Item. 575.m. Chriſto ſeruite. Itē. 627.m. magni dei & ſal. Item. 631.f. Item. 634.m. 660.f. ne eis fieret. Item. 673.m.
Amphibologia ex ordine. 355.m.
Amphibologia quæ facit ut ex ijſdem uerbis triplex ſenſus poſſit accipi. 473.f
Amphibologia uitata: 587. m. quia creditum eſt.
Amphibologia non uitata., 42.p.
Amphibolon. 266. p. facta autem hac uoce.
ἀνὰ diſtributius poſitum. 176.m.
ἀναβλέπειν. 79.m.

Anagoge durior. 142.p. uideam⁹ hoc uerbũ.
ἀναίτιος inſons uel inculpatus. 53.f.
ἀνάλυσις reſolutio uel reditus. 621.p
ἀναλογία, proportio ſeu modus. 575.m
ἀναμάρτητος impeccabilis. 255.p
ἀνανταπόδοτον, 270.f. Item. 537.m. data eſt mihi in uobis.
Anathema. 197. m. 361. f. Item. 464. m. 506. p.
A nazareth, pro Nazaræнus. 222.m
Anceps ſermo. 110.m. Itẽ. 162. p. Item. 271. m. Item. 265. p. Itẽ. 449. m. ſpiritu aũt loquit̃.
Anceps interpretatio. 410.p.
ἀνέγκλητος, 623.f. item. 602.p.
An expediat uni cõmitti ſummã rerũ. 154.m
Angariari Perſicum uocabulum. 103,f
Angelus nuncius. 109.p.
Angelus Politianus. 144.f
Anima, pro uita. 35.p. Item. 69.f. Item. 79.m Item. 25.f
An in conuiuijs Corinthiorum, quæ reprehendit Paulus, fuerit uera corporis dominici conſecratio. 445.p
An in Chriſto uere creuerit gratia. 160.m
ἀνόητοι dure uertit pro rudes. 514.f.
An non licet, gemina lectio. 78.m.
ἄνομος ἔννομος. 456.p
Annotatio frigida de nomine Adam. 225.p
An omnes morituri. 584.f
Antoninus de diuortio. 422.p.
ἀντίτυπα. 653.m
ἄνυδρα. 256.p
ἄνωθεν ab initio. 313.f
ἄνωθεν tria ſignificat, de ſurſum, ab integro, ſiue denuo, & ordine. 145.m
Ante me factus eſt, quomõ accipiẽdũ. 216.p
ἀνταναπληρῶ. 568.p
ἀντίλυτρον redemptionem. 598.f
ἀνθομολογεῖσθαι. 160.p Ante faciem. 103.m.
ἀντίδικος. 27.p
ἀνθρωπάρεσκοι 550.m
Anxia diligẽtia in nominib⁹ cõgeſtis. 355.m
Anxiæ quæſtiones. 617.p
Anxietas in uerbis. 594.m
ἀπαρχὴ, ἀκροθίνια. 371.m
ἀπατᾶν quid proprie. 59.p
A patre. 215.m
ἀποστεγάζειν 113.f
ἀπέχει ſufficit. 136.p
ἀπέχω quid proprie. 30.f. Item. 34. Itẽ. 564.m
ἀφαμίζειν quid. 54.m
ἀφθαρσία. 573.f
ἀπάθεια. 574.p
ἀφθαρσία, immortalitas. 336.f. itegritas. 552.p
ἄφθαρτος immortalis. 596.f
Apocalypſis noua uox. 506. m. Item. 703.f.
ἀποκαραδοκία uehemẽs expectatio. 557.p. Itẽ unde dicta. 554.p
Apocrypha coronis. 539.f
Apocrypha rurſum. 702.f
Apocrypha Hieremiæ, 103.p
Apocrypha Heliæ. Ibidem.
Apologia de, In principio erat ſermo, 209.p
Apollos, 300.m. Item. 401.p
ἀπολύτρωσις. 357.f. redemptionẽ corporis.
ἀποζύω, καταλείπω. 74.f
Aporiari, ἀπορεῖσθαι, 475.m. Item. 521.f
Apoſiopeſis. 524.m
ἀποστάσιον quid. 27.f
ἀποστέλλω, mitto nunciũ, ἐπιστέλλω mitto epiſtolam. 16.m
Apoſtolica maieſtas uera. 274.f
Apoſtolicus ſermo, 595.f
Apoſtoli erãt hoies quadã ignorãtes. 284 f.
Apoſtoli & citra miraculum Græce ſcire poterant. 285.p
Apoſtoli qua lingua ſint uſi, 266.m.
Apoſtoli non ſanabant Pharmacis. 25.m
Apoſtolis ſermonis ſimplicitas non eſt dedecori. 285.f
Apoſtoli lux mũdi, Chriſtus lux mũdi. 214.p
Apoſtoli quaten⁹ errare permiſſi ſint. 14.m.
Apoſtolorum decreta quædam antiquata. 423.m.
Apoſtolorum ordo. 43.f
Apoſtolorũ ſermo, an è ſpiritu ſancto. 284.f
Apoſtolorum ſermo obſcurus & perturbatus, 285.m.
Apoſtolus, ſutor coriarius, 299.m.
ἀποστοματίζειν, ore addere. 184.m
ἀποσοβίζειν. 183.m
ἀποτάττεσθαι. 178.p
Appia quæ. 631.m
Appij forum. 317.m
Apponetur pro inuadet. 299.f
Apprehendat, pro apprehendit. 438.p
Appropinquauit, pro imminet. 99.f
Appropinquabit, pro appropinquauit. 18.m ſicut præcedent, pro præcedunt. 82.f
Apud Græcos duodecim, apud nos undecim. 454.p.
Apud Ambroſium deſunt quædam. 432.f
A puero παιδιόθεν 127.f.
ἄρα uertit forte, ſed perperam. 130.f
ἆρα, putas. 152.f
Arati uerſus à Paulo citatus. 298.f
Aratus & Oppianus. 404.p

Arbor

Arbor fici, pro ficu. 93.p
Arca noē typus Eccleſiæ. 40.p
Archiepiſcopus Cantuarieñ. 579.m
ἀρχιερεὺς quem aliàs pontificem uertit. 13.m
Architriclinus unde. 222.f
Areopagus unde dicatur. 297.p
ἄριστον æquū.276.m. Item uarie uertit. 287.p
Argentarius aurifex. 301.m
Argumentatio ab impoſſibili. 514.m
Argumentum, pro Signo. 260.p
Argumentum, ab æquitate. 423.m
Arianorum error. 212.p
Arianorum uitata occaſio. 93.f
Ariſtophanis prouerbium. 581.m
Ariſtotelicus ordo in bonis. 86.f
Ariſtoteles miſere uerſus olim. 7.m
Ariſtoteli plus ſatis tribuimus. 24.f
Arma ſacerdotis.164.p.493.m.& potētia deo
ἀῤῥαβὼν. 477.f. Artemon. 316.f
Artificium Pauli. 386.f
Articuli pauci annotati, in quibus faber impe
Articulus à ſuo uerbo di (tit Eraſmū.636.m
ſcrepans 502. f.ſed ego uos grauaui. 623.p
Articulus præcedenti uerbo cōgruens, à ſuo
. diſſidens .279.f. Item 623. p.
Articulus congruens antecedenti. 308.p
Articulus cur omiſſus. 211.m.213. 217. 215.p.
228.m.213.f.64.m.
Articulus indicans de quo agebatur. 473.p
Articul⁹ omiſſus cū de patre loq uideať .217.f
Articulus omiſſus. 500.f
Articulus omiſſus quid ualeat. 48.m
Articulus, pro ly. 468. m. Ideo per ipm̄.
Articulus ubi non poſſit apponi. dentē pro
dente.28.m.Item 189.f. (164.f
Articul⁹ additus indeclinabilibus nominib⁹
Articulus additus aduerbio. 69.f.116.p.129.
Articulus uice pronominis. 28.f
Articulus cur non additus deo. 213.f. 64.m
Articuli uis.45.m.Item.55.m.Itē.58.f.Item.67
m.&.f.Item.72.m.Itē. 77.f.Item.111.m.San-
ctus.Item.139.p. Item.179.f. Item.193.p. Item
222.p.Item.204.f.Item.205. f.210.m. copio-
ſe.Item.218.p. Item. 219.m.Itē. 230.p. Item.
237.m.Item. 239.m. Item.245.m. Item. 357.f
Item 395. m. Item 300. eſſe chriſtum. m.
Item 307.ut uideres iuſtum. Item 473.p. dn̄s
autē &c. Item 454.p.Item 473.p.Item 484.
f.in omnibus &c. Item 514.m.Item.582.f.
Articul⁹ poſtpoſitiu⁹ uice ꝑpoſitiui. 446.m
Aſcendit præteriti temporis. 223.f
Aſcendit, pro aſcenderunt. 398.f
Aſia minor. 293.m
Aſiæ, pro Achaiæ. 391.p
Aſineretum, pro Aſyncritum. 391.m
ἄσπιλον, ἄμωμον. 610.f
Aſyndetum uehementius. 129.m
ἄζυμα, ſicut ἐπιφάνια. 134.p
ἀσωτία luxus. 547.f.
ἀσπάζομαι quid. 30.p
Aſpirationē hebræā greci exprimūt p χ. 2.m
ἄσπονδοι, fœdifragi. 618.f
Aſſaron. 282.m
Aſſequuto omīa, quomodo accipiēdū.142.m
Aſſequi, & aſſectari. 143.p
Aſſequutus uertit pro aſſectatus.604.p.619.p
Aſſon. 303.m.
Aſſos. 315.m
Aſſumere, pro adiungere. 381.f
ἄστοργος. 333.f
Athenæus. 296.m
ἀθετεῖν. 514.m. abijcere.
ἀθέμιτον. 282.f
Atticus tropus, gaudere gaudium. 86.p
Attalia in Pamphilia. 291.m
Auaritia, πλεονεξία. 332.f
Audemus, pro ſuſtinemus. 409.p.&.494.m
Audire deprauatum, pro adire. 174.m
Audietis redundat. 278.p
Audierant, pro adierant. 296.p
Audierunt, κατηχήθησαν. 305.m
Audit, exaudit. 239.p
Auditus ἀκοὴ, pro fama. 516.p
Auerroiſtæ. 595.p
Augebat, pro addebat. 269.m
Auguſtini coactus ſenſus. 524.p
Auguſtini diſtinctio. 360.p
Auguſtini diuerſa lectio. 263.m. Item 264.p.
454.f.& adnumeratus eſt. 414.m.679.m.
Auguſtini expēſa ſentētia .39. m.356.m.382.m
Auguſtini interpretatio expenſa. 560.f. Item
570.m.Item.382.f.
Auguſtini interpretatio coactior. 524.p
Auguſtini lapſus. 158.f
Auguſtini opinio excuſſa. 433.f.Item 82.p
Auguſtini opinio. 459.f
Auguſtini penſitata ſententia. 220.p.Itē 236.p
Item 252.p.Item 356.m. Item 382.m.
Auguſtini rationes excuſſæ de diuortio. 427.
m.Item 512.de mendacio.p.
Auguſtini ſententia excuſſa. 71.f.Item 74. m.
Item 64.m.Item 410.m.illos conſtituite. Itē
560.f. Item 570.m. Item 652.p. Itē 136.p. ab-
ba pater.
Auguſtini ſententia quantum à noſtra uariet.
264.f.

Auguſtinus à Hieronymo diſſentiẽs, de medio inter bonum & malum. 413.m
Auguſt. à Græcis diſſentiens. 516. m
Auguſtinus aliquoties non conſulit Græcos codices. 139. p
Auguſtinus in Paulo notat ſchemata Rhetorum. 345.m
Auguſtinus in Paulo indicat nũeros.378. m
Auguſt. indicat in Paulo cõpoſitionem.381.p
Aug. per ſynecdochen explicat nodũ. 454 f
Auguſtinus ſerotinum parum Latinam uocem putat. 671. p
Auguſtinus aliàs deteſtatur bellũ,aliàs probat. 202. f
Aug. aliter atq; nos legẽs.691.m.ne inſipiẽtiũ
Auguſtinus bello æquior,tamen hæc noſtra non probaſſet. 163.f
Auguſt. defenſus aduerſus Vallam 256.p
Auguſtinus ex græcis & latinis æſtimat Hæbræa ,non ex fontibus. 80.m.
Auguſtinꝰ in repudio par ius facit uxori & uiro,Item in uſu matrimonij. 430.p.
Auguſtinus noue legẽs.414m. Reuertimini in idipſum.
Auguſt. ſenex redijt ad literas Græcas. 80.m
Auguſtinus uidet tribuere Mariæ leuem de Chriſto diffidentiam. 159.p.
αὐθάδης uertit ſuperbum. 623.f.
αὐλίζεσθαι. 81.m.
αὐτοδίδακτοσ. 231. p.
αὐτοκατάκριτος. 630.m.
αὐτοπροσακτικά. 344.f.
αὐτόχθων. 77 p.
αὐτόπται. 141.f
Autores data opera ſuppreſſi. 134. m
Autori nulli oportet eſſe addictum. 159. m
Autoritas remittendi peccata,data Apoſtolis,ſed prius dato ſpiritu ſancto. 354.p
Autoritas Chriſti ſumma,ipſũ audite. 70. p
αὐτῇ,αὐτῆ. 149.m
αὐτάρκειαν uertit ſufficientiam. 49.f
Aut unum odio habebit,excuſſum 191. p
αὐξάνω.neutrum. 542. f
Azotum. Azimi infermẽtati 96. f

BAal idolum.569.m. Badius. 299. m
Babylone collecta pro coëlecta. 684. f
βαΐον palma , unde græcis dicitur. 242.m.
βάλλειν, πέμπειν,ἀποστέλλειν. 213.f.
Baptiſma lotio. 122.f.
Baptiſmum hoc taxatum a Valla. 131.p.
Baptizatus pro lotus. 182.m
Baptizo latine tingo. 20.m.
Baptizat & homo. 220.m
Barbariſmus, alio pro alij. 58.f
Barbari qui. 450.m
Barnahum, pro barnaba. 274.p
Barieu. 288.m
Bariona,quid hebræis. 67.f. Item. 221.f
Bartimæus, quid. 130.p
βασανίζειν uarie uerſum. 62.f
Battologia quid. 31.m
Beatus Rhenanus Seleſtadieñ. 144.p
Bedæ collectanea ex Auguſtino. 437.m In figura facta.
Beda diſſimulans autorem. 134.m
Beda taxatus. 677.m
Bedæ commentarios uideri decurtatos.262.f
Bedæ locus citatur, qui apud eum non eſt. 264.m.
Beelzebub quid ſonet hebræis.45.f.Itẽ13.m.
Belial, ſiue ut græci beliar, quid ſit. 482.f
Bella Chriſtianorum inſana. 202.p
Bellare ut licitum ſit, non eſt tamen Euangelicæ puritatis. 203.m
Belli deteſtatio. 163.m
Bellum Iudæorum. Ibidem.f
Bellum quidam approbant ex euangelio an recte. 163. m.
Benedicere pro bene præcari. 376.f
Benedicere Chriſto non abſurde dicimus 158.m.
Benedico te & benedico tibi differentia ridicula. Ibidem.
Benedictio dei fauor. 271.m
Benedictio εὐλογία pro collectione. 490.f
Benedictio & maledictio Theologorũ uocabula. 516.f
Benedictio,pro blandiloquentia. 391.m
Benedictus laudandus. 332.p
Benedictus laudatus. 80.f Item.148,m.
Benefacere, pro beneficio afficere. 114.m
Benigni χρηστοί. 545.m
Bernardi expenſa interpretatio. 147.f
Berſabcæ nomẽ cur non ponatur in genealogia.3.p.
Bethania. Betphage. 130.f
Bethania, pro Bethabara. 218.f
Bethlehem dux. 12.p
Bethlehem, quomodo minima dicta,& non minima. 15.p.
Bethſaida pro Bethſeda. 226.f
Bilibaldus Birchemerus Germaniæ decus 145.p.
Binomines in genealogia Chriſti 165.f

Binos. δύο, δύω. 120.m
Boanerges. 114.f
βοηδρομεῖν unde dictum. 66.p
Bolis βολίς. 316.m
Boni portus. 315.p
Boni uiri in aulis principum. 297.m
Bonitas, pro benignitate. 355.f
Bonitas, pro humanitate. 372.p
Bono & optimo. 174.m
Bonum pro commodo, non pro honeſto. 415.m.
Bonus paſtor. 211.p
Bonus ſolus deus. 76.p
βραβεύειν. 574.f
Brabion unde dictum. 571.m
βραδυπλοῦν. 314.f
Britanniæ laus. 581.f
Buccella offula. 244.f
Budæus in Gallia. 145.p. 192.p

CAdus, Batus mẽſuræ. 190.m. Item. 222.m
Cadet in laqueum pro cadet in terrã, ad eundem modum aliquot locis citat Athanaſius. 47.m.
Cæcus, pro mendicus. 258.f
καιρὸς χρόνος. 261.m
καιρῷ δουλεύειν. 326.p
Cæſari debitum tributum. 85.f
Cæſarea. 305.m
Cæſareæ dux. 67.m
Cæſaris imago. 85.f
Cæſar Chriſto uelut ignotus. 152.m
Caiaphas tetraſyllabum Græcis. 96.m
καί τοι quanquàm. 645.m
κακία κάκωσις, quid differant. 56.f
Calamus arundo. 158.m
Calefacimini. 667.m
Calepinus taxatus. 100.m
Calicis mentio bis fit apud Lucam. 199.p
Calida, frigida, ſine aqua. 128.m
Caliga, pro Sandalijs. 287.p
Calix, pro poculo. 445. m. *Similiter & calicẽ*
Calumniator taxatus ſine nomine. 84.m. Item. 130.m.
Calumniator à calũniatore ex diametro diſſentiens. Ibidem.
Calumniator depulſus. 588.m
Calũnia impudens depulſa. 98.p. Item. 115.p Item. 148.m. Item 150.p. Itẽ 152.p. Item. 275. m. Item 548.p. Item 403.f. Itẽ 461.m. Item 565.m. Item 614.p. Item 629.m.
Calũnia Sutoria. 286.p
Camelus per foramen acus. 77.p
Camelus ſaltans. 546.p
Cancer morbus. 617.m
Candace. 280.p
Canæ dux. 222.m
Cantus eccleſiaſticus. 452.p
Capere ζωγρεῖν. 169.p
Capere χωρεῖν ut uas capit. 75.m
Capere παγιδεύειν. 85.m
Capite, pro capaces eſtote. 485.p
Capitis & membrorum uidetur eadem reſurrectio. 322.f.
Capit, pro poſſibile eſt. 188.p
Capnion. 282.m. Item 188.p.
Captatores teſtamentorum. 624.p
Captio, pro uenatu. 370.m
Carbones ignis, pro igneos. 378.p
Carnis, pro carne. 416.m
Caro, pro homine. 75.p. Item 92.p. Item 120.p Item 215.p.
Carolus rex catholicus. 472.f. Item 184.m.
Carrenſis. 472.p. Item 598.m. Item 604.f. Item 606.p. Item 615.p. Item 618.f. Item 624.p. Itẽ 667.p. Item 669.m. Item 680. p. Item 317.f. Item 517.p.
Carrenſis nugatur. 472.p. Item 680.p.
Carrenſis notatus. 105.m. Item 154 m. Itẽ 311. m. Item 514.m. nauim adrumetinam. Item 170.f. Item 657.m.
Carrenſis ridicula interpretatio. 189.m. 199.f
Carrenſis ſtultiſſima etymologia. 227.m
Carrenſis taxatus. 240.p
Carrenſis & Lyranus. 309.f
Carrenſis interpretatio. 408.m
Carrenſis copioſus. 677.f
Caſtigo, pro ſuggillo. 457.p
Caſtigo μαστιγῶ. 659.f
Caſus ratio à Paulo neglecta. 372.f
καταβολὴ quid. 59.f. Item 529.p
Catalogus uariat. 480.f. in patiẽtia &c.
καταναθεματίζειν. 101.p
καταναρκεῖν. 497.f
κατ' ὄναρ uarie tranſfertur. 103.p
κατασκήνωσις. 59.m
καθηγητὴς διδάσκαλος. 88.m
καθὼς iuxta quod, dure redditum. 475.m
κατηχήθησαν. 305.f
κατηχεῖν. 451.f
Catechumeni unde dicti 145.f
κατηχημένος. 500.m
Cathedra Moſi quomodo accipiendũ. 87.p
Catholicon. 305. m
Catholicon opus inſulſum. 659.p
καυθήσωμαι, καυχήσωμαι. 447.m

Cauponari, adulterare. 471.m
Cauſæ diuortij à iure conceſſæ. 426.p
Cauſa pro crimine. 104.f.204.f
Cauſa innocentij tertij. Ibidem.f.
χαράξονται μετ᾽ὀλίγ.μ. 196.p
Cedron torrens. 251.m
Celeſtinus de matrimonio dirimẽdo. 424.p
Cenchreæ. 390.m
κενοφωνία uocum inanitas. 612.p. Item. 616.f
κῆνσος cenſus. 71.m. Item. 132.p
Centeſimũ pro centuplũ. 57.m.itẽ.115.f
Centurio an idẽ cuius meminit Lucas. 38.f.
Item. 138.m.
Cephas alius à Petro, falſo creditus. 511.m
Cephas petra. 514.p
Cephas Syrum uerbum. 221.f
Ceremoniæ impiæ. 625.f
Ceremoniæ non damnatæ, ſed harum fiducia. 92.m.
Ceremoniæ pro infirmis. 381.f. Et aſſumite.
Certus ſum, perſuaſus ſum. 196.f
Certi numeri poſiti ad craſſius deſignãdum certos gradus. 58.m
Ceſſabant docentes pro docere. 275.f.
Ceſſimus ſubiectioni, locus uarie lectus & expoſitus. 509.m
χαλκολίβανον. 704.f
χαλκὸς, pro pecunia. 44.m
χαλεπὸς multa declarat Græcis, 40.f
χαλόω. 113.p
χάρις beneficium. 463.p
χάρις χαρὰ. 632.f
χάρισμα donũ, χάρις gratia. 327.m
Chariſmata, uocem reliquit interpres oſcitans. 447.p.
Charitas ſemper debetur. 380.p
Charitas Paulo eſt ſtudium bene merendi. 449.p.
Charitas nunꝙ excidit, quomodo intelligendum. 448.f.
Charitas uotum. 419.p
χαριτόω unde κεχαριτωμένη, quod uertit gratia plena, Maria tamẽ nõ fuerit gratificata, quod fuerit extra gratiam, ſed aucta eſt illi gratia. 529.f.
Chryrographum decreti, locus uulgo nõ intellectus. 570.p.
χολᾶν. 232.f
χόρτον, nunc herbã, nunc fœnum, uertit. 59.p
χωράζειν. 50.m
Chorus, Hugo Cardinalis ex choro facit inſulam. 315.m
χρηστεύομαι. 447.f.
χρηστολογία. 391.m. χρηστότης, ἀγαθωσύνη. 335.f
Chriſtianorũ inſana bella. 202.p
Chriſtianorum quorundam præpoſtera ſuperſtitio. 378.m.
Chriſtianorum eſt, benefactis obruere hoſtem. Ibidẽ.
Chriſtianorũ impia uita facit ut Turcæ male ſentiant de Chriſto. 338.f
Chriſtianorũ ſimplex prudentia. 45.p
Chriſtianorum nota peculiaris. 244.f
Chriſtianorũ cognomẽ primũ Antiochiæ ortum. 286.f
χρισμὸς quid ꝓprie. 17.m.
χρηματίζω, pro uocor. 287.p. Itẽ. 351.f
Chriſti aduentꝰ furi nocturno cõparatꝰ. 94.p
Chriſti doctrina pura. 298.p. Item. 395.f
Chriſti doctrina ſuppreſſa. 53.p
Chriſti iugũ per ſe leue, quomõ aggrauatum à nobis. 51.m
Chriſti, pro dei. 597.f.
Chriſti uniꝰſũma et ĩdubitata autoritas. 70.m
Chriſtum etiã nunc eſſe ſub imperio matris quidam docent. 161.p
Chriſtus Græce, unctus Latine, idem ſonat hebræis meſſiah. 4.m
Chrũs faber. 120.p.
Chrũs & ſermo dictus, nõ ſolũ uerbũ. 142.m
Chriſtus de facie ignotus cognato ſuo. 221.p
Chriſtus filius apertius dicĩ, quã ſeruus. 55.p
Chrũs cur Abrahæ ac Dauid filius dictus. 2.p
Chriſtus dictus maledictum. 517.m
Chriſtus fuit in cœlo. 223.f.
Chrũs quãdo dicĩ deꝰ ex cõſuetudine ſacræ ſcripturæ. 326.m
Chrũs ſolis radius. Ibidẽ.
Chriſtus quomõ matris aperuit uterũ. 157.f
Chriſtus quomodo poſt tres dies dicatur reſurrexiſſe. 125.m.
Chriſtus parũ blandus matri. 56.f. 160.f
Chrũs paup, at nõ mẽdicꝰ, ut uulgo ſũt. 155.p
Chriſtus in ſolos hypocritas ſæuus. 88.p.
Chriſtus om̃ium maxime cõmunis. 92.p
Chriſtus qua lingua ſit uſus. 105.f. Item. 119.f
Chriſtus quibus uerbis cõſecrarit. 135.p
Chrũs parũ tribuit affectibꝰ cognatorũ. 182.p
Chriſtus nõ niſi ſumma docuit. 202.p
Chrũs nihil diligẽtiꝰ docuit ꝙ cõcordiã. 253.f
Chrũs aperte dictus deus. 254.m. 362.m. Ibi. licet Cyprianus dei cognomẽ nõ addat.
Chriſtus an recte dicatur ſeruus. 272.f
Chriſtus primitiæ dormientium. 323.f
Chrũs olim raro dictꝰ deus, ob iſirmos. 362.p
Chriſtus repudiauit ſynagogam, autore Origene. 428.p
Chriſtus exemplar Archetypum. 440.p
Chrũs quõ Paulo dictꝰ in forma dei eẽ. 556.p
Chriſtus non ſtatim prædicatus deus. 597.f

Chrūs aliquo mō fuit minor angelis. 694.p
χρονίζειν. 304.p. χρονοτριβεῖν. 94.p
Chryſoſtomi rationes excuſſæ de diuortio.
Chryſoſtomi cōmentarij in acta (428.m
amphiboli. 258.f
Chryſoſtomi ſolutio. 260.m
Chryſoſtomi ſententia. 235.f
Chryſoſtomi interpres notatus. 650.p
Chryſoſtomus à Theophilacto notatus.
Chryſoſtomus aliquid imperfectū (644.m
tribuit Mariæ uirgini. 56.m.
Chryſoſtomus fidei gradus ponit in Maria
Chryſoſtomus Mariæ tribuit (221.p
humanum quid. 159.p
Chryſoſto. ab Auguſtino diſſentiēs. 228.m
Chryſoſtomus ſibi non conſtans. 645.p
Cibi nomine continetur & potus. 35.f
Ciborum ſuperſtitio. 52.p.433.p.eſca aūt &c.
Circulus Chriſto ꝓximus ac pure Chriſtia-
Circūiceſſio Scotica uox. 594.f. (nis.425.f
Circumueniamur πλεονεκτηθῶμεν.470.m.ut
non. Item. 483.p
Citaī locus ex Apocryphis, Michaēl archā
Ciuilitas Pauli. 633.p. (gelus.702.p
Claritas pro gloria.229.p.Item. 457.f
Clauda inſula Ptolomæo Claudos. 316.m
Claudicare οὐκ ὀρθοποδεῖν. 513.f
Claudius abigit Iudæos à Rhoma. 390.f
Clerus, pro populo. 683.m. κόκκος. 103.m
Cœna dominica dicta ob eſculentorū & po-
culētorū æqualitatē, & cōmunionē. 443.p
Cœnaculum quid. 134.f
Cœnaculum ὑπερῷον. 262.m
Cœperuut progredi non apte uerſum. 113.f
Coēpiſcopi, συμπρεσβύτεροι. 552.f
Cæteri hominum. 193.f
Cæterorum, pro cæterum male. 668.f
Cognati, οἱ παρ' αὐτοῦ 115.p
Cognoſcere, agnoſcere quid differāt.332.m.
Item.143.m.Item. 532.m
Cognoſcere pro honorem habere. 464.m
Cognouiſtis, pro cognouiſti. 245.m
Cohors Græce σπεῖρα, 103.m
κοινοῦν prophanare hebræis. 65.m
Coitus cum uxore qn̄ peccatum. 414.f
Colentes, pro religioſis. 295.p. 296.p.
Collaborare συναθλεῖν. 554.f
Collata Pauli citatio cū noſtra æditiōe.368.p
Colonia. 293.f. κολοβοῦν. 133.f
κολυβισταί. 81.m. Collurium. 705.f
Color ſermonis hebræi. 546.m
Coloſſæ ciuitas phrygiæ nō Rhodi. 565.p
Commendo, pro commendabo. 206.m
Cōmendare παρατίθεσθαι & παριστάναι. Ibidē
Cōmentarij Hieron. in Pſal: cōtaminati.60.p
Cōmentarij Hieron. in Matth. uidentur de
Cōmentarij in Marcū falſo (curtati.54.f
inſcripti Hieron. 459.f
Cōminari uarie Græcis. 42.f
Commodare mutuum dare. 181.m
Commorientes qui. 483.m
Communicare uerbo quid ſit. 526.f
Cōmunicet aūt ei qui, locus perplexus. Ibidē
Comopolis ruſticanum oppidulum. 112.p
Comos deus, undæ comeſſari. 381.p
Comparatiua duo iuncta. 485.p
Abūdantius aūt magis.554.m.magis melius.
Comparatiuum uice ſuperlatiui. 38.f.72.m
259.f.449.p.455.f.
Compellebantut, pro complebantur 174.f
Complacui εὐδόκησα. 110.f
Complecti ἐναγκαλίζειν. 128.m
Compoſitio loci perpenſa ab Auguſt. 381.p
Cōprehendo nō καταλαμβάνω ſed δράσσομαι
Cōpunxerunt, pro inſultarūt.253.m (402.f
Conceptio Beatæ Mariæ Virginis. 423.f
Concertatio nobilis inter Auguſtinum &
Hieronymū de mendacio. 510.f
Conciliū Baſilienſe quantū ualeat. 423.f
Cōduplicatio hebræorū. 38.p.18.m.88.m.121.
m.122.m.272.m.318.f.477.p.
Conferre communicare. 510.p
Confertam & coagitatam quid. 171.f
Confeſſio ſacramentalis. 670.f
Cōfeſſionis onus in immēſum adauctū. 52.f
Cōfeſſio qualis olim fuerit et unde hæc nata.
Cōfeſſus, ꝓ cōfuſus deprauatū.126.f. (301.m
Confidens fides. 329.m
Confidens in malam partem ſonat. 129.f
Cōfidētia, ꝓ fiducia, & ſenſus anceps. 489.m
Cōfundere, pro pudefacere.281.f.345.m. Nō
confundit.397.p.441.f.
Cōfundi, pro erubeſcere.127.p.pro pudefieri.
Cōfundi ἀπορεῖσθαι uertit. 521.m. (591.p
Confuſio ἀπορία nō αἰσχύνη deſperatio. 198.p
Coniunctio addita. 73.p
Coniunctio perperam addita. 705.m
Coniugium impar. 562.m
Coniunxit συνέζευξεν. 75.m
Conſecrationis uerba.135.m. 442.p
Conſentire, pro probare. 589.m
Conſequentes eos. 437.m
Conſilium Pauli.321.f.319.f. 395.p
Conſolatio pro gaudio. 328.p
Conſtanter pro acriter. 205.p
Conſtituit pro conſtituet. 94.m

Conſtitutionum humanarum onus 52.m
Conſolabatur pro admonebat. 315.m
Conſtructa pro coagmentata. 537.p
Conſummare. pro,conſummere. 189.m
Conſummare ciuitates, pro, omẽs obire ciuitates. 45.m
Conſũmari,pro,cõſũmare.642.m.decebat eũ
Conſtitutio καταβολή. 59.f
Conſarcinatores. 499.p
Conſummauit præcipiens. 48.m
Conſummabitis obſcure uerſum. 45.m
Conquirere,pro,diſceptare. 123.m
Cõtra ſpẽ,in ſpẽ,quomodo intelligẽdũ.345.f
Contra uos eſt,uos additum. 195.m
Contra eos qui humana prædicant, potius quàm quæ ſunt Chriſti. 89.m
Contraria. 364.f
Cõtra ſuperſtitioſos in dicẽdis precib⁹.181.p
Conuiua Conuiua. 121.f
Conuiuificauit non eſt apud Græcos, nec Hier.Ambroſium. 533.f
Couti, pro,cõmerciũ habere mutuũ.225.m,
Contuli ἀνεθέμην. 508.p. & contuli cum illis.
Contulerunt,pro,cõmunicauerunt. 509.f
Contumelioſus ὑβριστὴς. 596.m
Contumelia non eſt,diuerſum ſentire 418.f
Conualuerunt non à morbo. 658.p.
Conuenire,pro,coire. 5.m
Conuerſi,pro conuerſus. 471.p
Conuiuium, δοχή. 169.m
Conuiuium ſimplex. 180.m
Cophinus menſuræ genus. 62.p
κῶλα, κόμματα. 345.m. non confundit.
κοπρία letamen. 187.m
κώμη uicus,pro quo caſtellum. 43.p.
κῶμος unde cõmeſſari. 381.p
κωφὸς & ſurdus & mutus Græcis. 55.m. Itẽ. 147.p. κῶς inſula uarie pronunciari. 305.p
Coram deo,ſermo iurantis. 485.p
Cordis ſui. 151.f
Cor oculus animi. 24.m
Coronides in Paulo. 540.m
Coronis Paulinæ epiſtolæ. 392.f. Ei autem.
Coronis Epiſtole Pauli ad Romanos, quæ non eodem loco habetur in exẽplaribus in quibuſdam omnino non habetur. 385.f
Coronis in qua multa uarietas. 703.f
Coronis Marci. 139.m
Corpus cadauer,σῶμα πτῶμα. 193.m
Corpus hũilitatis,p,corpore humili. 562.p
Corpus mortis quid. 353.f
Corpus Chriſti quomõ dicaẽ frãgi. 442.m
Corpus,pro aures. 653.f.
Corſendocenſe uetuſtum exemplar. 21.f.
Cotidianum,& περιούσιον. quid Græcis. 52.f
κοσμοκράτωρ noua uox. 551.m
κρατεῖν uarie transfert. 111.f
Creatura Græcis ambigua uox κτίσις. 330.m
Credidi,pro,credo. 241.m
Credita commiſſa. 339.p
Credit manducare,male redditum. 382.p.
Credulus & credulitas. 329.m
κρίσιν uarie uertit.196.m. Cretenſes.625.m
Criſte,pro, Chriſte turpiter uulgo pronunciari.4. m.Item. 247.f
κτήσασθε, quid. 44.m
κτίσις 133.m. Cubicula ταμεῖα.184.f
Cultrix, νεωκόρος. 302.p
Cultus dei ſuperſtitioſus. 451.f
Cuſtodia,pro manu cuſtodum. 106.f
Cuſtodiat,pro cuſtodiet. 563.p
Cur fornicatio potiſſimum excipitur in diuortio. 426.f.74.p
Cur in genealogia præteriti quidam. 4.f.
Cur Ioſeph uoluit Mariam dimittere. 8.m
Curioſitas in ſacris literis.451.f. quinq; uerba
Cur uero deo non addatur articulus. 211.m
κυβεῦσαι. 542.p. κυβευσις. Ibidẽ
κυνόσαργες. 46.p Cyllus manica 128.m
Cypriani lectio. 682.p
Cyprianus,in principio erat ſermo. 209
Cyprianus diuerſa legens.436.m.ut comprehendatis Item 448.m.Item 362.f.
κύριε ἐλέησον. 247.p
Cyrillus contaminatus. 243.p
Cyrino, pro, Cyrenio. 153.f
DAbit,pro.det. 615.p
Dæmonia,pro diis. 296.p
Dæmonij diuini. 603.f.
Dalmanutha. 124.m
Damaſci,aduerbialiter. 500.p
Damnare, pro donare. 313.p
Daniel à Chriſto citatus. 91.m
Danielis hebdomadæ. 672.f
Data δόματα. 37.m
Date eleemoſynam, quomodo accipiendum.182.f
Dauid cur ſolus rex cognominetur. 3.p
De autore epiſtolarum Ioannis. 700.f
De autore epiſtolæ Iacobi. 672.p
δὲ coniunctio omiſſa totam ſententiã uariat. 525.m. Nonnunquam corrigentis uim habet. 468.m
De apocalypſi, que Ioanni inſcribitur, ueterum iudicium. 709.f
Debeo,pro opus habeo. 20.m

Debilis

Debilis quid proprie. 72.f
Debiti uox plus cõplectitur ꝙ peccatũ. 33.m
Debitũ reddere. 414.p
Decaluata, pro raſa. 440.f
Decapolis. 23.f
Decem milia. 403.f
Decernitis, pro decretis tenemini. 572.m
De cætero pro poſt hac, eſt apud probos autores. 479.p
Decimare, pro decimas dare. 183.m
Decimarum exactores. 389.m
Decimæ exactæ. 304.f
Decipiat, pro deprædetur. 569.m
Declinare, non ἐκκλίνειν ſed ἐκρεύειν 227.f
Decollare apud Suetonium. 68.f
Decollat qui iubet, Ibidem
Decreta dogmata. 295.m
Decretis euacuans, locus deprauatus. 536.p
Decurio βουλευτής. 138.m
Deeſt apud nos. 445.m. Item 518.f. 78.f. 168.p 300.p. & coniunctio. Itẽ 64.f. 100.m. 682.m Item 268.p. 654.p. 375.f.
Deeſt apud Ambroſiũ. 432.m. Item 439.f
Deeſt in noſtris, adeo. 168.p. hæc. Itẽ 173.m. ab omnibus filijs. Itẽ 224.m. de terra. Itẽ 290.f Ieſus. Item 375.p. autẽ. 397.m. αὐτῶν horũ 450.m. 518.p. in chriſtũ. Itẽ 585.p. Itẽ nõne uos 585.m. Item nõne hic eſt. 230.f. 397.m. 491.p. ueſtram. 538. promiſſionis. 540.p. qui potens eſt omnia facere. Itẽ mihi 550. ad gloriã. m. 607.f. ſiquis fidelis. 632.f. 657.m 675.m. 832.p. quod eſt in nobis.
Deeſt in Græcis 268.m. Item, 310.f. 680.p. 700.p Item. 451.m.
De & ex apud Græcos eadem. 9.m
Defendentes, pro ulciſcentes. 377.m
Deficiemus, pro deficimus. 473.m
Definienda temere non ſunt, quæ probari nõ poſſunt. 159.m
Dei & ſaluatoris. 627.m
Dei uoces. &c. calumnia cuiuſdam improbi depulſa. 287.f
Dei, pro deo. 436.p
Dei pro dici deprauate. 701.m
Dei, pro eius. 331.f
Δειγματίζειν & παραδειγματίζειν. 8.f.
δεῖμα. 96.f
δείρωσις 360.m. Quis ergo nos ſeparabit.
δέησις, προσευχή, ἔντευξις quõ differant. 59.m
Delicti, pro iudicij. 115.f
Delius natator. 408.p Demoſthenes. 296.m
Denarius quid Latinis. 77.f
De nomine Pauli. 318.m
Deo gratias, pro deo gratia, quoties. 476.f
De omnibus & omnia quid differant. 259.f.
Deprauatus locus apud euangeliſtas. 65.p
Deprauatio ridicula. 298.m
Deprauatio in noſtris 21.f. Angelis ſuis &c. 160.m. manifeſta. 336.m. quærentibus &c. 364.p. miſerebor cui. 663.m. ſuperexaltat autem. 674.m. perfecti ſperare
Deprauatio ordinis 164. m
Deprauatio manifeſta. 251.f. 291.m. p. 292. p. 293. 296.p. 301.p. 304.m. 315.p. theſſara 317.p. melite inſula. 164.m. 176.m. 487.p. ingeniũ. pro, ingenuo Itẽ 535.p. ſuper omnẽ eccleſiã
Deprauatum, quãdo in quoniã. 503. f
Deprecans ſuper certare, locus uariæ lectionis. 701.p
De ſermõe Apoſtolorũ an è ſpũ ſancto. 284.f
Deſeruire προσκαρτερεῖν. 114.m
Deſpantes ἀπηλγηκότες. 543.f. qui deſperãtes.
Deſtinari, prædeſtinari quid interſit. 320.f
Deſtinatã uolũtatẽ. &c. locus obſcurus explicatus. 488.f
Deſtruimus καταργοῦμεν qd ante uertit euacuare. 341.p
Deſunt in Græcis, timuit eum &c. 310.p
Deſunt quædam apud Ambroſium 432.f
Deſũt quædã apud nos. Et qui triturat. 435.p
Deſyderium φρόνημα, quod ante uertit prudentia. 358.p
Detegulare. 112.f
De terra loqui quid. 224.m
Deturpat pro dedecorat. 440.f
Deuita παραιτοῦ .i. reijce 604.p. Itẽ 616.f. pro, tolle è uita interpretatum.
Deuouere quid. 309.m
Deus deus meus. 105.m.
Item. 138.p
δευτερόπρωτον 169.f
δή quid ualeat. 556.p
Dextra & ſiniſtra, pro una & altera. 29.p
Diabolica, pro dæmoniaca. 669.p
Diabolus quomodo dictus deus. 474.p
Diabolus male citans iuxta Hieron. ſed defenſus. 21.f
Diacones mirum quis primus dixerit 552.f
Δι' αὐτοῦ per ſe. 384.f
διαγνωρίζειν, noſſe & notum facere. 157.p
διαφέρειν, differre & excellere. 36.p. 337.f. 458.p
διαφέροντα συμφέροντα. 553.p. 184.
Dicentes pro putantes more Græco. 331.m.
Dicam pro dico, 81.f
Dicere Ieſum Anathema aut dominum. 444.m
δίκη pro νίκη. 462.f
Dico pro iubeo. 374.m

δίκην uertit damnationē. 512.f.
διδακτικός. 601.p.
Diē ad diē.382.m. Dies,nō dies dñi.408.m
Dies pro iudicio.407.p.Item. 467.p.
Diffamare pro diuulgare. 112.m.
Digamus habetur qui corruptam uel inſci/
ens duxerit. 600.f.
Dignus cui caſui adiungatur. 19.m.
Dilecto pro γνησίῳ.592.p. Itē 623.p.
Dilectio proximi non dei. 524.m.
Diligenter pro exacte ſiue certo. 585.p.
Dimittere pro repudiare. 9.p. Item. 73.f.
Dimittere nō ἀπολύειν aut ἀφίεσθαι ſed ἀποτάσ
Dimittit eos. 79.m. (ſεσθαι.122.p.
Dimitti dicitur qui moritur. 158.p.
Dimitto pro remitto. 32.f. Item. 171.f.
Diminutiua pro primitiuis uſurpantē. 15.f.
Dionyſius nō meminit de ſacramēto matri/
Dionyſius quis. 298.m. (monij.427.f.
διοπετές. 302.f. διορύσσω. 34.f.
Dirupta,pro,diruta. 291.f.
Diſcedit,pro,diſcedat. 617.m.
Diſceſſio ἀποστασία. 588.f.
Diſciplinæ quomodo traductæ. 595.p.
Diſcipuli.70.178.m.Item. 179.p.
Diſputator, συζητής. 396.p.
Diſſenſio cum illo,Latine dicitur. 624.
Diſſenſio,pro ſeditio. 453.f.
Diſſenſio inter Paulum & Barnabā. 293.p.
Diſſenſio. 70.ab Hebræo.13.f. Itē.16.m. Itē.f.
Diſſidia Chriſtianorū ex ceremonijs. 401.f.
Diſſimulanda ethnicorum uitia. 409.p.
Diſſonātia in uerbis, in ſenſu concordantia.
Diſſonantia in numero.70.p. (387.p.
Diſſonat Matthæus à ꝓpheta uerbis non
ſenſu 98.m.
Diſſonantia Euangeliſtarū in uerbis. 109. p.
Diſtinctio Auguſtini. 518.m. (127.p.
Diſtinctio diuerſa. 485.p
Diſtinctio Græca, & in mediū parietē. 535.p
Diſtinctio incerta 370.p.ſicut ſcriptū eſt.
Diſtinctio Thomæ. 432.m.Item 625.p
Diſtinctio apud nos corrupta 186. f. 186. ua/
pulabit multis.p.191.f.271.p.346.p.
Diſtinctio Græcorū, oē q́d in mūdo ē. 693.m
Diſtinctio notata 49.p.Item.269.m.
Diſtinctio uaria 109.m.111.f,quia in ꝑtate 339.f
341.m.135.f.at ille magis 139.f.335 .m.345.f.153
m.daturū ſe nobis.169.in captura piſcium.p.
346.p.352.f.354.f.lex āt,378.f.400.m.416.m Tē
pus.537.f.442.p.474. m 485. f.531. m. in quo
& uos . 531.518.m 523.p. 554.m.598.m.627.p.
Diſtinctio quātū hēat momenti . 212.p.228.f.
229.
229.ea ipſa.p 233.p. qui credit in me.
Diſtinctio Hieronymi,Nō acquieui. 507.m
Diſtinctio diuerſa Origenis et Auguſt.560. p
Diſtinctio uariat ſenſum. 362.f
Diſtinctio duplex.442.m.445.p.In uno ſpū
587.m . In quo etiam oramus.
Diſtinctio noua 517.m. iuſtus ex fide uiuet.
Diſtinctio.451.p.518.m.523.p.598.p.606.p.ui/
uēs mortua eſt . 228.f.400.m. 415.m.438.f.
quid ergo : Item 577.f. excipientes uerbū.
Diſtinctio & lectio diuerſa. 537. f.
Diſtinctio perperam apud Græcos. 643. p.
Dithalaſſus. 516. f.
Diſtributio ſchema rethoricum. 580. p.
Diuerſa lectio. 41.p. Itē 181.f.Item 239.m. Itē
433.m. Itē 479.m. Itē 489.p.Itē 494.f.Item
500.m. Itē 575.m. Itē.602.f. (ctio 155.m.
Diuerſa à ueteribus recētiorū Græcorum le/
Diuerſa apud Græcos lectio . 334.p.376. p.
Diuerſa lectio & interpretatio, Ambulans in
his quæ non uidit. 572. p.
Diuinitatis corporaliter,quomō intelligēdū.
569. f.
Diuites qui dicti Chriſto.77.p. Item 129. f.
Diuortium an licitum. 418. f.
Diuortiū nomine tātū à nobis reptū. 74.m.
Item 427.m. Item 425. p.
Diuortium nouū à nobis inuentū. 425. p.
Diuortij ius.351.m.Itē,de eodē ſolutōnē 429.f
Diuortiū inter quos nō eſt neceſſariū. 425.m
Diuortiū uerum quare nō admittatur.427.p
Diuortiū uetans, locus difficillimus.429. m.
Diuortij ueriti cauſæ quas adducit Chryſo/
ſtomus. 428. m.
Diuortij ueriti cauſa Innocentij tertij. Ibid.f
Diuortij ueriti loca apud Paulū. 429. p.
Dixit pro, iuſſit dure. 474. f.
Docendi ſunt homines,nō cogēdi tātū.501.p
δογματίζεσθαι quid.536.m. Item. 572. m.
δόγμα pro ædicto. 153. f.
Doceo pro ordino. 416. p.
Docibilem, διδακτικόν. 618. f.
Doctis ſpūs pro doctis à ſpū. 399. m.
Doctrina Chriſti pura . 268.p. Item.395. f.
Doctrinas præcepta ſine cōiunctione appo/
ſitiue. 123. p.
Doctrina quomodo aggrauata. 52. p.
Doctrina ſpūs . 399. m.
δολοῦν. 473. f.
Dominamur fidei ueſtræ,quomodo intelli/
gendum . 468. f. (376. p.
Domino ſeruientes,Græcorū diuerſa lectio .
Domos pro domus. 675. f.

Domus & familia quid differant. 147.p
Domus filia Abrahæ. 195.p
Donare pro, damnare. 313.p
Donatiani collegium Brugis. 20.f
Donatiſtæ ui graſſantes. 202.f
Donec quomodo accipiendum. 11.f
Donec exeatis quomodo intelligēdū. 44.f
Dormierūt, pro obdormierunt. 455.p.
Dormierunt pro ante dormierunt. 584. m.
non præueniemus.
Dorothæus martyr. 179.p. Item. 709. m.
Dos prima principum. 579. p.
Dotes ueteris Eccleſiæ. 444.m.
δουλεία, λατρεία. 546. m.
δόξα, καύχησις. 447. p.
δόξα claritas, gloria, maieſtas, & alijs modis, uertit interpres. 457. f.
δόξαι homines autoritate pollentes. 70. f.
Drachma, didrachmum quid. 71. p.
δράσσω cōphendo. 402. f.
Duas tunicas, pro binas. 176. f.
Dubitatū de poſterioribus capitulis. 392. p.
Duces pro præſides. 676. f.
Duo uerba faciūt hæretici. 211. m.
Duodecim horæ quid in euangelio. 241. p.
Duodecim tribus δωδεκάφυλον. 313. f.
Duodecim, pro undecim. 454. f.
Duo, una caro. 412. m.
Duplex expoſitio. 326.f
Duplex lectio. 41.f. Item. 403.p. Itē. 682.p. Itē 415.m. Itē 240.m. Itē. 260.m. Itē. 276.m. Itē 326.m. Itē 345.f. Item 363.m. Itē 380.m. Item 385.p.f. Itē 437.f. 477.f. Item 547.m. 682. p.
Duplex ſenſus. 325.p. Item 352.m. Item. 353.m. 359.p. Itē 350.p. Itē. 400.p. Item 434. f. Item 439.f. Itē 455.m. 486.f. Itē 487.m. Itē 490.p. Itē 603.p. creditū eſt in mūdo. Item 634. m. 656.m. fide qui uocatur Abrahā. 690.m.
Duplo filij gehennæ, quō accipiēdū. 89. p.
Durandus. 428. p.
Durus ſermo. 37. m.
Dynaſtæ præfecti. 282. p.
Dyſcolus quid. 677. m.
δύναμις, ἀρετή. 261. f.
δυνατὰ potentia. 492. m.
δυσερμήνευτος. 647.p. δῶμα. 283. p.

EAdem uox trifariā reddita 643.m. Inſenſus fui.
ἔα Græcis, ſine, aut eia. 111. p.
Ebionitæ 512. m.
ἐκβάλλειν uarie uertit. 43. m.
Ecce relinquitur, non relinquetur. 90. f.
Eccleſia baſis ueri. 692. f.
Eccleſia familia domeſtica. 831. m.
Eccleſia mutat aliquādo ſua decreta. 74. f.
Eccleſia non fundata ſuper Petrū. 68. p.
Eccleſia perſecutrix non perſecutionem patiens. 53. m.
Eccleſia pro concione. 302. m.
Eccleſia quæuis cōgregatio. 576. p.
Eccleſiæ priſcæ dotes. 444. f
ἐκδημεῖν & ἐνδημεῖν. 478.p
ἐκπίπτειν quid 363.p
ἔκφοβος, ἔμφοβος. 206.f
ἐχθρὰ pro ἔχθρα. 255.m
Ecclypſim ſolis in paſſione negat Origenes contra Dyoniſium. 105.m
Effundendi emphaſis. 267. f
Effunditur, frangitur. 97.m. Item. 135.m
ἐγένετο fuit uel factus eſt. 216.m
ἐγκαίνια 239.f
ἐγκρατὴς continens. 624.m
Egenorum in primis habenda cura. 183. p
Ego neſciebam eū, excuſſus ſenſus. 219. f
Ego dn̄e. 82.p Egreſſus, p regreſſus. 167.p
Ei autem qui potēs eſt, coronis epiſtolæ Paulinæ. 392. p
εἰδωλόθυτον. 439.p. εἰκῆ. additum. 26.p
εἰ nonnūq; percunctandi uim habet. 78. m
εἰ pro niſi. 186. m
Eijcere extra uineam. 83.f
Eius additur ex proprietate ſermōis heb. 110.
Eius pro omnes. 622. p. & fratres.
ἐκκακεῖν anceps. 538. f
ἐλαιῶν & ἐλαιῶν. 79.m
ἐλαττονῶ, πλεονάζω. 488.p
ἔλαβον uertit placuerunt. 662.p
ἐλαφρία. 467.m
Eleemoſyna ſex ſillabis. 30.m
Elementa mundi, quæ Paulo. 519 .f
ἕλλην. pro pagano. 439.f. & 445. f
ἑλληνισταί qui. 276.p 282.p. & 288. f
Eloim Hebræis multa ſignificat. 635.m
ἐμβατεύω. 572.p
Emendatus locus in cōmen. Hieronymi. 13.p
ἐμέτρησεν, pro ἐμέρισεν. 495 p
ἐμπερίτομος 342.m
Emortuum νενεκρωμένον. 344.p
Emphaſis unius pronominis 388.m
Enallage tēporis. 285.p. repetēt. 219.p
ἐν & ἐν, pro ἄνα. 115.f
ἐναντίωσις nō reddita, non acquieſcunt. 337.p
Enarrauit, ἐξηγήσατο. 216.f
ἐναργής, ἐνεργής 645.f
ἐναργὴς, pro ἐνεργὴς. 631.f
ἐν βάρει, in onere. 578.f

ἐν ὀλίγῳ, uertit in breui. 537.f
ἔννομος, ἄνομος. 436.p
ἐντελέχεια, ἐνέργεια, idem pollent. 510.p
ἐντυγχάνειν, ὑπερεντυγχάνειν. 358.p
Eorum quæ per me non effecit, locus uarie expoſitus. 388.p
ἐπενδύσασθαι. 477.m
ἐπαγγέλλω, καταγγέλλω, ἀναγγέλλω. 692.m
ἐπακολουθεῖν. 606.m
ἐπανόρθωσις. 620.p
ἐπενδύτης ueſtis exterior. 477.m
ἐπηρεάζω unde dictum. 29.f
ἐπιβάλλω. 117.m
ἐπίβλημα, aſſumentum. 42.m
ἐπιγνῶναι & γνῶναι quid differant. 38.p
Epimenidis Creten. uerſiculus. 625.p
ἐπιούσιον, quid. 32.f. 628.f
Epiſcopalis gloriatio. 483.p. circũuenimus.
ἐπισκοπή. 263.m
Epiſcopi diſpenſatores doctrinæ myſticæ. 403.p.
Epiſcopatũ eius accipiat alter quomodo interpretentur Hebræi. 263.f
ἐπισκοπεῖν, quid. 683.m
Epiſcoporum uxores. 602.p. nullũ crimen.
Epiſcoporũ ſumma in gregẽ charitas. 255.p
Epiſcoporum ſupercilium. 480.p
Epiſcopus quo maior, hoc debet minus onerare populum. 434.f
Epiſcopus idem doctor. 541.m
ἐπιστέλλω, abſolute. 16.m
Epiſtola ad Romanos unde miſſa. 392.f
Epiſtola ad Loadicenſes falſo inſcripta Paulo. 576.m.
Epiſtola falſo inſcripta Hieronymo. 576.f
Epiſtola ſecunda Petro inſcripta, cuius ſit. 691.f.
Epiſtolam ſuam uocat noue, non quam ſcripſerit, ſed qua cõmendetur aliјs. 471.f. epiſtola noſtra.
Epiſtolæ ad Epheſios ſermo perturbatiſſimus. 528.f.
Epiſtola ad Hebræos an ſit Pauli. 663.p
Epiſtolæ Iacobo inſcriptæ quis autor. 672.f
Epiſtolæ ſecunda & tertia Iohanni inſcriptæ cuius ſint. 700.f
Epiſtola Auguſtini ſuſpecto titulo. 273.f
ἐπιστομίζειν. 627.p. Item. 185.m
Epitaſis. 327.p. 583.m
ἐπιτιμᾶν uarie uertit. 42.f. Item pro interdicere. 176.f.
ἐπισύστασις duo ſignificat. 500.p
ἐπίτροποι, οἰκονόμοι. 500.m
ἔφθασεν uarie uertitur. 166.f
Epulari εὐφραίνεσθαι. 185.p
Eraſmi opinio. 220.f. 383.f
Erat lux uera. 214.m
Erat non longe, pro erat longe. 41.p
ἔρχομαι utriuſq; temporis præt. & fut. 48.m. Item. 704.m.
Eritis addidit interpres, pro eſtis. 466.p
Error aliquis eſſe poteſt citra periculum fidei, aut bonorum morum. 423.f
Error etiam in uerbis periculoſus. 630.m
Error exiſtimantium Paulũ Rhomanis Latine ſcripſiſſe. 325.f
Error in Auguſtini libris. 136.p
Error in catalogo locorũ Hieronymo aſſcribitur. 317.f.
Error manifeſtus etiam in uerbis non eſt ferendus. 256.p.
Error quorundam. 317.f
Error manifeſtus in noſtris codicibus. 126.f
Error Heluidianorum. 5.m
Error in nomine autoris. 101.f
Errarunt & apoſtoli ut homines, at non in iјs quæ ad ſalutem noſtram pertinebant. 14.m.
Erratum inexcuſabile in noſtris codicibus. 55.f.
Erubeſcit tacere. 176.f.
Erubeſco hos, an latine. 328.f
Erubeſcit fortunæ, apud Quint. Curtium. 328.f.
Erumnas, uertit μερίμνας. 116.m.
Erunt, pro ſint. 86.m
Eſaias pro Aſaph. 59.f
Eſca uentri &c. pro eſca ad uentrẽ pertinet, ſicut annotauimus in epiſtola ad Romanos, ſi fuerit alteri uiro. 412.p
Eſca, pro eſcæ. 412.p
ἐσκυλμένοι, ἐκλελυμένοι. 43.p
Eſſe dicuntur quæ in præcio ſunt. 397.p
Eſt eſt, non non. 28.f. Item. 671.m
Eſt pro eſto deprauate legimus. 339.m
Eſt, pro ſunt. 399.m
Eſt & non, pro inconſtans, & uarius. 468.m
ἔθη. 305.m
Et diuiſus eſt, bifariam legitur & exponitur. 417.p.
Et coniunctio, apud Lucam aliquoties uidetur ocioſa. 169.m.
Et cõiunctio omiſſa. 19.f. Iam enim ſecuris.
Et coniunctio, pro etiam. 47.m
Et in uobis. 328.m
Et cõiunctio deeſt in noſtris. 217.p. Item. 11

ἑτεροζυγοῦν

ἐπιζυγοῦν. 482.m
ἐθελοθρησκεῖν quid. 573.f
Et hæres per deum, uaria lectio. 520.m
Et hoc per ἐπίτασιν. 411.m
Et manifeſtum factũ eſt, ſcrupulus excuſſus 263.m.
Et non poteſt ſolui ſcriptura, quomodo intelligendum. 240.m
Et omnis ſpiritus qui ſoluit Ieſum, locus uarie lectus. 694.f
Et, pro quoq;. 328.p
Et ſepultus eſt in inferno perperam diſtinctũ Id manifeſtum eſt ex homilijs Chryſoſtomi quas ſcripſit de Lazaro, ea nõdum eramus nacti cum hæc ſcriberentur. 191.f
Et fumus in uero, locus uarius. 699.m
Et quid eligam ignoro, obſcurius dictũ. 554.p
Etymologiæ & anagogæ frigidæ. 508.p
Euacuare pro abrogare καταργεῖν. 338.m
Euangelium quid græce. 1.p
Euangelium Hebraice ſcriptum an uiderit Hieron. 15.p
Euangelium Matthæi an hebraice ſcriptũ. 2.p
Euangelia apocrypha. 140.p
Euangelium Hebræorum apocryphum. 76.f
Euangelium Nazarenorum. 54.p. Item an hebraice ſcriptum. 39.f. Item 54.p
Euangelium Pauli Euangelium dei. 220.m
Euangeliſtæ an alicubi memoria lapſi. 14.p Item 102.m. modio.
Euangeliſtæ non fuerunt anxij in reddendis ſcripturæ uerbis. 267.m
Euangeliſtæ non citant prophetas ad uerbũ 23.p. Item 146.m.
Euangeliſtarum fides. 323.p
Euangeliſta citans iuxta Septuag. 57.f
Euangeliſta addit de ſuo, duo. 75.m
Euangeliſta latina uoce uſus. 222.f. Itẽ 25.m
Euangeliſta nec cum 70. cõſentit per omnia nec cum hebræo. 79.m. Item 101.f. Item 162.m. Item 243.m. Item 54.m.
Euangelico negocio non admiſcendos affectus humanos. 161.p
Euangelizo te, Græce non latine. 48.m. Item 172.f.
Euanuerunt pro fruſtrati ſunt. 331.p
Euchitæ Pſalliani. 31.f
Eum, pro eam deprauate. 241.p
εὐδοκεῖν. 21.p. Item 389.m.
εὐδοκία. 367.p. Item 529.m. Item 51.p. Itẽ. 156.m. Item 179.f. Item 553.f. Item 587.m.
εὐδοκοῦμεν dilute uertit uolebamus. 582.p
Euertit, pro euerrit. 189.m
Euge εὖ. 95.f
εὐλογία pro liberalitate. 490.f. Item eleemoſyna. 390.p. Item 491.m.
Eunuchus è græco legit. 280.m
Eunuchus unde dictus. 75.f
εὐοδῶται. 465.p
Euroaquilo. 316.p
Euſebius. 511.m
εὐθυδρομεῖν. 292.m
εὐφραίνεσθε. 185.p
εὐτραπελία. 545.f
Ex præpoſitio ſignificat originem. 330.p
Exactor πράκτωρ. 187.p. Tradat te.
Exactores decimarum. 389.f
Exaltare, pro in altum tollere. 224.p
Excedimus, pro excidimus. 478.m
Exceptionẽ argute detorquet Auguſtinus. 74.m.
Excipit bonos à nota. 87.p
Exceſſus, pro obitu. 177.p
Excidit, irritum factum eſt. 363.p
Excidetur & mittetur, pro exciditur & mittitur. 19.f.
Excludere, includere. 521.m. 336.f
Ex contentione, pro contentioſi. 336.f
Excomunicatio. 409.m
Excuſatio πρόφασις. 249.m
Exempla ex philoſophis. 210.f
Excuſſum uaticinium. 400 p
Excuſſa lectionis uarietas. 307.p. Item 305.p
Excuſſa ueterum interpretatio. 556.m
Excuſſæ cauſæ quas adducit Hieronymus de diuortio. 427.m
Ex & de quid differant. 6.m
Exemplaria uetuſtiſſima quæ ſecut⁹ ſum 5.m
Ex hibeamus, pro commendantes. 480.m
Ex his quæ audierunt, locus uehementer obſcurus explicatus. 644.p
Exhortatio toties pro conſolatione poſuit, oſcitans interpres. 466.p. Item 465.m
Ex fide in fidem quomodo intelligendũ. 329.f
Ex illo & de illo an differant. 6.f. Item. 9.f
Ex ipſo, per ipſum, in ipſo. 573.m
Exire pro diuulgari apud Suetonium. 257 f
Ex ijſdem uerbis quadruplex ſenſus. 245.p
ἐξιστᾶναι. 122.p
Exiſtimante pro expectante. 164.p
Ex latinis quis percipiat ſenſum, idipſum inuicem 377.p.
Ex multarum perſonis facierum, locus obſcure redditus. 466.m
ἐξὸν abſolute poſitum. 266.p
Exordium propheticum. 1.m.

Expectans pro ſpectans. 205.m
Expoſitio dilucida. 603.p
Expers, pro rudis aut imperitus. 647.f
Explanatio. 386.f. Item. 647.p.
Explicatur nodus quē Hieronymus non explicuit. 15.p.
Expugnare πορθεῖν. 506.f
Exquiro, requiro. 340.p
Ex reſurrectione mortuorum, uarie poſſe legi. 322.f.
Exterminare quid Græce. 54.m.
Extra uineam pro è uinea. 85.f
Extremi Iudicij dies omnibus incertus & ſemper expectatus. 93.f
Exultat, uertit βραβευέτω. 574.f
Ex uno peccato, non ex uno homine. 348.f
Ex uno concubitu, locus palàm deprauatus
ἡρμοσάμην deſpondi. 496.p (565.f
ἦχος pro rumore. 168.m
Faber ab Eraſmo diſſetiēs de Eloim. 635.f
Faber 165.m. Item. 325.p. Item 344.p. Item 350.p. Item 351.p. Item 359.f. Item 364.f. Item 366.f. Item 371.p. Item 406.f. Item 411.m. Item 434.m. Itē 446.f. Item 458.m. Itē 475.f. Item 476.m. Item 477.p. Item 479.f Item 481.p. Item 489.f. Item 492.p. Itē 495.m. Item 506.m. Item 512.f. Item 541.f. Item 557.p. Itē 559 p. Item 565.m. Item 572.f. Itē 588.f. Item 592.m. Item 599.p. Item 635.p. Itē 654.p. Item 657.p. Item 658.f. Item 662.p.
Faber lapidarius. 60.f
Fabiola publice pœnitentiam confeſſa eſt, quod uiro relicto flagitioſo, alteri nupſiſſet. 430.m.
Fabiolæ orationi Paulum æquiſſimum iudicem. Ibidem
Fabri excuſſa annotatio. 411.m
Fabri opinio excuſſa. Ibidem. Item. 416.f
Fabri ſententia expenſa. 65.f. Item. 125.f. 406.f
Fabri Stapulenſis laus. 325.p
Fabula cōficta de Thoma Aquinate. 435.m
Fabula ridicula de ſacerdote indocto. 285.m
Facere horam. 78.p
Facere illum Græce, pro illi. 81.p. 105.p. 287.m
Facerem pro faciam. 436.p
Faciatis pro exigatis. 163.p
Facies pro perſona. 132.p
Facies dicitur ire. 177.f
Facilius ſemel diſcitur lingua Latina, q̃ multæ balbutiendi ſpecies. 218.p
Facta, pro cœpta. 243.f
Facta eſt pro extitit. 217.m
Factor legis, durus ſermo Latinis. 337.m
Factum pro natum. 510.p
Factum eſt iſtud caput aut angulus iſte. 83.f
Facundia Petri. 270.m
Fallacia ῥᾳδιουργία. 288.f
Familia pro famulitio. 186.p
Familiæ πατριαί. 271.m
Faſcinare. 515.p
Febribus pro febri. 168.m
Feſta in inmenſum multiplicata. 52.f
Feſto mediante. 232.m
Feſtorum dierum multitudo noxia. 383.p
Ficulnea pro ficu an Latinum. 81.m
Ficus aridæ allegoria perperā accepta, eodē
Fide, pro fine. 679.p
Fidei, pro opportunitatis. 545.p. ædificatio nem fidei.
Fidelis, pro fido, Latine. 468.p
Fidelis certus. 596.m. Item 600.p.
Fidelis fides. 329.m
Fidelis, pro quo Ambroſius humanus. Ibidē
Fides, obedientia ὑπακοή. 673.p
Fides quomodo aggrauata. 51.f
Fidei definitio. 656.p
Fidei uocabulo excluduntur cōtentioſæ quæſtiones. 610.m
Fides uerbum ſecus ab eccleſiaſticis, uſurpatum quam à priſcis. 329.p
Fides, pro fiducia. 656.p
Fieri uoluntas non ſine tropo dicitur. 32.m
Figuræ grammaticæ in diuinis literis. 125.f
Filius hominis pro filio Adæ. 39.m. Item 50.f. Item 67.m. Item 211.p.
Fili⁹ gehēnæ duplo, quomō accipiēdū. 89.p
Filius dei quomodo dictus eſt non noſſe diem extremi iudicij 93.m. Item 133.f.
Filius hominis quomodo dictus fuiſſe in cœlo, priuſquam aſcenderet in cœlum. 225.f.
Filius quomodo dicatur principium. 236.f
Filius perditionis & ſimilia more hebraico. 251.p.
Filij dicuntur omnes poſteri. 1.f
Filij diffidentiæ idioma hebraicum. 534.p
Filij nuptiarum. 113.m
Filij liberi. 197.p
Finis, pro perfectione. 367.m
Fixuram, figuram. 254.p
Flagelliferi ridiculi apud Italos. 575.f
Flectetur pro flectet. 384.m
Fœde lapſus Vulgarij interpres. 572.f
Fœnerare δανίζειν. 171.m
Fœnerator, pro creditore. 173.m
Fœnum, pro gramine. 185.m
Foras portam. 293.f.

Foris, pro ἔξωθεν 24.p
Formoſi decreta reſciſſa.424.p. Refert ſimile quiddam Ioannes Gerſon in ſermone Paſchali, Romani Pontificis ſententiam fuiſſe publice damnatam à Schola Parriſienſi, etiam tubæ præconio. Et quod tamen definijt ea ſchola, hodie ſequitur Eccleſia Romana.
Forma μόρφωσις. 338.p
Forma futuri, quomodo intelligendũ.348.m
Forma ſerui, eſt falſa ſpẽs peccatoris. 556.p
Forma ſerui. 273.p
Forma, ὑποτύπωσις. 4.p
Formam eſſentialẽ Ariſtoteles aliquando uocat μορφὴν, aliquando εἶδος, aliquãdo ἐντελέχειαν, quanquam μορφὴν, interdum uſurpat, pro fortuna accidentali. 555.f
Fornicarij, an Latina uox. 406.m.& 407.
Forſitan, pro utiq;.225.m. 229.m. Sic enim
Forte, pro ὅτι. 131.f
Forte pro utiq; non recte. 50.m
Forum bifariam accipitur. 49.f
Frangitur, pro tradetur. 442.m
Frater abſolute, pro Chriſtiano. 488. m. cũ illo fratrem.
Fratres dicebantur omnes Chriſtiani. 499.f
Fratres qui Hebræis. 60.f
Fratres Iudæis qui eiuſdem gentis. 277.f
Fratris uocabulum quos complectatur. 26.f
Fraudare quid proprie. 414.m
Fraus pro damno. 411.m
Fretum, mare, lacus. 118.p
Fretum pro mari. 41.m
Frigidam popoſcit. 48.p
Fructum plus. 249.p
Fuit ad terram pro appulit. 230.m

GAdareni. 175.p
Galatæ qui. 505.p.& 514.f
Galeam ſpem ſalutis, appoſitiue. 585.m
Galileæ duæ. 22.f
Gallorum pronunciatio. 248 p
γαμεῖν Græcis cõmune uiro & fœminæ 75. m . Item 93.f.
γὰρ particula connectens orationem. 5.p
Gaudere pro gaudete. 577.p
Gaza ciuitas. 280.p
γέγονα præſenti ſignificato. 345.p
Gehenna quid hebræis. 27.p. Item 45.f
Genealogia Chriſti uariat. 164.f
Genealogia Chriſti. 1.f
Genealogia ſeruatoris quoſdam prætermittit. 4.f.
Genealogiæ Iudaicæ, cuiuſmodi. 592.f
Generatio, pro ætate hominum. 93.p
Generatio uox ambigua. 5.p
γενέσια. 61.m
Genezareth quid Hebræis. 63.p
Genimen inaudita uox. 19.p
Genitiuus rei non perſonæ. 85.m
γεννώμενον, γενόμενον. 520.p
Gentilis quid proprie Latinis. 30.p
Geraſeni gadareni. 118. p. Item 175.p
Gergeſſa eadem quæ Gadara. 40.f
Gerion triplex. 579.m
Gerſon alicubi minutula perſequens. 152 m
גבע quid hebræis. 17.f
Getſemani 99.p. 135.f
γηροκομεῖν, γηροβοσκεῖν 605.m
Gignit & mulier. 4.p
Gladij duo. 201.p
Gladio perire. qui gladio percuſſerit quomodo accipiendum. 99.f
Gladium emi iubet Chriſtus quomodo intelligendum, uaria ſententia, & irrila cuiuſdã impudens calumnia. 199.f
Gladium portare ridicule iubemur ſi non licet uti. 202 m
Gladiũ quo cõſilio iuſſerit emi Chriſtus 201.f
Gladius. 201.p
Gladius Chriſtus. 203.m
Gloria καύχησις. 388.p
Gloria patri ſimileſq; coronides. 362.f
Gloriæ Chriſti, locus obſcurior. 488.m
Gloriatur, pro glorificatur. 446.p
Glorificate & portate deum Græci ſecus legunt. 4 2 f
Gloſſema decretalium notatum. 656.p
Gnidus. 315.p
γνήσιος. 623 p
γνώμη, συγγνώμη. 414.f ſecundum indulgentiam.
Golgotha & Golgoltha. 103.f
Grabatum unde dictum. 227.m
Gradatio. 345.m
Græci gentiles. 242.f.quidem
Græci adduut. 297 .f
Græci plus habẽt quàm nos. 369.f. Itẽ 291 .p.
Græci codices quidam ad latinos emendati. 467.m.
Græci diuerſe legunt. 453.f
Græci à nobis diſſident. 302.f.303.f. 312.m. Itẽ 492.f. Item 400.m. Item 436.m. ut omnes facerem &c. Item 503.m. Item 553.f. Itẽ 698.p Item 694.f. Item 671.m.
Græci ægre receperũt Apocalypſim. 704.f

Græci & Barbari. 328.m
Græca lucidiora noſtris, 476.m. Item auto- re Hieronymo.
Græca ambigua. 495. p. abſens autem confi- do &c.
Græca planè Solœca. 704.m
Græcam figurã nõ expreſſit interpres. 48.m
Græcis longe diuerſa ſententia. 673.p
Græcus interpres ad Hebræos epiſtolæ in- certus. 635.m.
Græcus, pro ethnico. 529.p
Gratia cooperans. 468.f
Gratia dei, pro gratias ago. 355.f
Gratiam, pro beneficio. 486.m. Ibidem. f. & in hac gratia.
Gratia, pro gaudio, χάρις pro χαρά. 467.m
Gratiam, pro gratia. 217.p
Gratia, pro dono. 327.m. 444.f
Gratia plena. 147.m
Gratioſa. Ibidem.
Gratia χάρις quid ſonet Græcis. 322.m
Gratia ſalui facti eſtis. 534.f
Gregorius primus. 424.p. 139.m
Guilhelmus Budæus. 27.m.f. 144.p. Item. 187.m. Item. 192.m.
Guilhelmus Copus medicus. 581.p
Guilhelmus Crocinus. 299.p
Guilhelmus Monteiolus. 580.m
Guilhelmus Vuaramus Archiepiſcopus Cã- tuarieñ. totius Angliæ primas, & regni to- tius Cancellarius. 579.m. 108.p
γυνὴ mulier uel uxor. 49.p
HAbere, pro poſſe. 188.f. Item. 252.p. Item. 487.f.
Habentes eandem retributionem, locus no- ue expoſitus. 482.p
Habent Ioannem non habebant. 81.f.
Habetis, pro habebitis. 96.p
Habitus ἕξις. 647.f
Hæc cogitate & agite. 563.m. calumniator depulſus.
Hæc olim in Latinis codicibus non habebã- tur quod honeſtum eſt &c. 417.f
Hæc; deeſt in noſtris codicibus. 168.p
ἀμαπχυσία. 653.p
Hæreſis in bonam partem. 313.f. Item pro diſ- ſidio. 441.f.
Hæreſis occulta. 20.m
Hæretici philiſophi fumos offuderunt diffi- cultatibus. 595.f
ἁμαρτία παράπτωμα, quid differant. 547.p
Hanc, pro hunc. 591.p
αὐτοὺς αὐτός. 530.f. quod propoſuit ei.
ἑαυτοῖς ad utranq; perſonam. 67.p
Hebraica duplicatio. 174.m
Hebraica ueritas. 57.f
Hebraice docti raro conſentiunt. 84.f
Hebraicum idioma. 272.m. Item. 484.f. Item. 566.p.
Hebraicus tropus. 352.p. Item. 676.m
Hebræa, Syra & Chaldaica quid differant. 119.m.
Hebræa longe aliter ſcribuntur à Græce ſcri- bentibus. 5.f.
Hebræam aſpirationem Græci exprimunt, per χ. 2.m.
Hebræi ſeſe receperunt apices. 25.m
ἡρμοσάμην deſpondi. 496.p
ἑκατόνταρχος, Hilario tribunus dictus, nobis centurio. 38.m. Item. 138.p
Helias apud Micheam. 49.f
ἐθνικῶν, pro pagano. 439.f
ἐθνικῶς gentiles. 445.f. 509.p
Heluidianorum error. 5.m
Henricus à Bergis epiſcopus Cameraceñ. 580.m.
Henricus Glareanus. 581.p
Herodes quis. 17.m. Item. 61.m
Herodes tres. 120.f
Herodes maior. 162.p
Herodiani qui. 85.m. 125.p
ἑτερόγλωσσοι. 453.p
ἕξις διάθεσις. 556.f
Hic & hæc quid differant. 56.p.
Hic ὧδε. 92.p
Hieronymi annotatio pugnat cum epiſtola ad Hebræos. 657.f
Hieronymi annotatio expenſa. 10.f. Item. 538.f.
Hieronymi annotatio minuta. 549.p
Hieronymi noua interpretatio. 543.f. Item. 655.f.
Hieronymi commentarij in Matthæum ui- deri decurtati. 54.p. Item. 82.m. Eiuſ- dem cõmentarij in Pſal. ab impoſtore cõ- fuſi. 60.p. Item. 263.f
Hieronymi annotatio excuſſa. 10.f. Item. 11. m. Item. 140.p. Item. 545.m. 624.m
Hieronymi opinio expenſa de uectigali ec- cleſiaſticorum. 71.f.
Hieronymi ſententia excuſſa. 308.f. 97.f. 14. p. Item. 60.f. Item. 527.m. qualibus literis. Item. 545.m.
Hieronymi expenſa ſententia. 12.m. 13.m. 26. m. 374.m. 48.p. 60.f. 272.p. 538.f. Itẽ. 584.p. 624.f. Item. 71.f. 97.p

Hieron. rationes excuſſæ de diuortio. 427.p
Hieronymus etiam poſt caſtigatum nouum teſtamentum reprehendit quod legimus. 545.p.
Hieronymus à ſeipſo diſſentiens. 417.p
Hieronymus à calumnia defenſus. 46.m
Hieronymus de epiſtola ad Hebræos. 664.p
Hieronymus Donatus, Venetus, Patritius. 442.f.
Hieronymus attactus. 507.p
Hieronymus ab Auguſtino longe diſſenties 511.p.
Hieronymus emendans in cõmentarijs hãc quam habemus æditonem. 53?.m. In redemptionem.
Hieronymus memoria lapſus .108.f. Item. 496.p. deſpondi.
Hieronymus Origenis interpres quædam de ſuo immiſcuit. 362.m
Hieronymus detorquens nonnihil uerba ſcripturæ. 413.m
Hieronym. indicat quiddam omiſſum eſſe in uaticinio Eſaiæ. 54.f
Hieronymus ſibi non conſtans. 497.p. Item 532.f.
Hieronymus quod ſe teſtatur emẽdaſſe in noſtris codicibus non habetur. 545.m
Hieronymus contaminatus. 576.f
Hieronymus taxat noſtram æditionẽ. 601.p
Hieronymus taxat interpretem. 407.p
Hieroſolyma, orum & Hieroſolyma, mæ, utrumq; dicitur. 12.f
Hieroſolyma multis dicta noĩbus. 522.m
Hilarij lapſus in Oſanna. 80.p
Hilarij diſtinctio. 213.m
Hilario 70. interp. ſancta auctoritas. 80.p
Hilarius leuiter Græce doctus. Ibidem
Hilarius unus nobiſcum faciens. 49.m
ἱστορῆσαι uidere. 507.m
Hiſtoria, de muliere adultera in multis non eſt. 234.m.
Hiſtoriæ humanæ quales. 258.p
εἷς, pro ἅ. 535.m
ἱμάτιον, χιτών. 29.p
Homerus mendicus. 144.f
Homiliæ in Ioannem falſo Origeni inſcriptæ 213.p.
Homines erant apoſtoli, quædam ignorabãt 284.f.
Hominum, pro nominum mendoſe. 262.f
ὁμολογία conſenſus. 492.f
ὁμοίωσις, ὁμοίωμα. 347.f
ὁμοούσιον eiuſdem eſſentiæ. 211.m
Honorare parentes quid. 65.m
Honorare quid Hebræis. Ibidem
Honore inuicem præuenientes. ſenſus ambiguus. 375.f
Honor pro ſubſidio. 375.m. Item 608.p
Honor pro abſtinentia à coitu. 678.f
ὅσον ὅσον. 655.m
Hora crucifixionis diuerſa. 137.f
Hora pro tempore. 250.p. Item 632.f
Horæ diei apud Iudæos. 241.m
ὁρίζειν declarare & definire. 321.p
ὁρίζειν & προορίζειν quatenus differant. 529.m
ὁρμάω. 41.p
ὡς ἔπος εἰπεῖν, apud Paulum nuſq; alias repetitur. 650.m.
ὡς non conditionem ſonat, ſed ſimiludinem 33.m.
Hoſtieñ. de diuortio. 421.m
ὅτι omiſſum recte ab interprete. 340.p. faciamus, & mox male additum, quia non eſt iuſtus.
ὅτι ἰουδαϊκῶς ſumptum. 36.p
ὅτι cum habet uim affirmandi. 100.f
οὓς pro τούς. 446.m
Hugo Cardinalis notatus. 42.m. Item 55.f
Hugonis Cardinalis taxata etymologia. 35.f
Hugo à Charo. 598.p
Huius mundi. i. Græcie. 407.m
Humana exempla. 440.m
Humanæ hiſtoriæ quales. 258.p
Humanius curare uictum q̃ uindictã. 201.m
Humiles abiecti. 577.m
Humilitas Mariæ, ταπείνωσις non ſonat uirtutem. 149.f.
Hyemare pro hybernare. 463.f
Hymber nymbus. 186.f
Hymno dicto. 97.m
υἱοθεσία adoptio. 357.m
Hypallage temporis. 657.m
ὑπὲρ Græcis auget. 349.m
Hyperbaton longum 325.f. Item 328.p. Item 505.p. In gratia Chriſti.
Hyperbaton. 474.p. Item. 277.p. Item. 643.f
Hyperbole quomodo accipi poſſit, Bethleẽ non eſſe minimam. 15.p
Hyperbole autore Origene. 526.m
Hyperbole. 30.f. Item. 257.f. Item. 567.f. Item in euangelio. 15.p. Item. 25.m. Itẽ. 28.f. præbe ei maxillam.
ὑπερνικῶμεν. 361.p
ὑπερπερισσεύομαι, ὑπὲρ addit epitaſin. 483.m.
ὑπερυψόω. 557.m
ὑπηρέται. 141.f

Hypocrita græcis hiſtrio ſiue actor. 30.m.
ὑπομονή. 655.m
ὑπόστασις. argumentum. 490.f
ὑψηλοφρονεῖν, μέγα πνεῖν. 371.ff
Iacobus aliquid tribuens legi. 305.f
Iacobus, cognomento Iuſtus. 507.f
Iacobus decimus tertius apoſtolus. 507.f.
Iacobus qui ſcripſit epiſtolã nõ eſt de numero.xij.664. f.
Iacobus prophetiam nõ adducit ad uerbũ. 291.f.
Iacobus Sturmus. 581.p.
Iambres, Mambres, de quibus nihil legitur uſq̃.619.m.
Iam enim ſecuris, legendum iam enim & ſec. 19.f.
Iam, pro poſthac. 227.f.
Iconia duo. 290.p
ἴδε, ἰδέ. 337.f
Idem dicere, pro conſentire. 394.m
Idioma hæbreũ.566.p. Item.484.f. Itẽ.470.
Idipſum ſapere, pro concordes eſſe. 562.p.
Idoleum quid. 433.m.
Idololatria & hæreſis, fornicatio eſt ſecundũ Auguſtinum. 426.f.
Idolotica, pro idolothyta. 433.m.
Iechonias idem Iehoiachim. 3.m
Ieiuniorum onus. 52.m
Ieſu infantia fabuloſa. 220.f
Ieſu innocentia omnium teſtimonio comprobata.103.p.
Ieſu nomen additum uidetur. 5.p
Ieſu nomen unicum. 272.p
Ieſu, pro ſeruatore. 289.m
Ieſu, pro Ieſum.444.m. Ibidem dominus Ieſus, pro dominũ Ieſum. aliàs pro eius. 5.m.
Ieſu ſeruatoris nomen idem eſſe cum nomine Ioſue ducis, aduerſus calũnias Iudæorũ 9.f.
Ieſus additum.41.m. Item.67.f.
Ieſus filius Ioſeph. 222.p
Ieſus incipiens annorum triginta. 164.f
Ieſus quomodo dictus eſt profeciſſe. 161.f
Imitatores, pro coimitatores. 561.f.
Immolaticia. 292.m
Immunditiæ omnis in auaritiam, noua Hieronymi interpretatio.543.f.
Impar coniugium. 562.m.
Imperauit pro increpauit.40.m. Item.168.f.
Imperator Cæſar. 252.f
Imperator nullus adhuc tenuit totũ orbem. 154.p.
Imperet deprauate pro increpet. 702.p
Impia uita chriſtianorum facit, ut Turcæ de Chriſto male ſentiant.338.
Implere, pro perficere hebræis. 10.p
Impœnitens. 336.p
Impoſtor πλάνος. 106.m.
Impudens ingratitudo. 68.p.
Impudentia ingrata. 681.p.
Inabſolutum apud nos. 116.f.
In alijs linguis. 266.p.
Inanis pro paupere ſiue egeno. 455.m
In capite habens.440.f. uelato capite.
Inceptrices, διάβολοι. 626. m. non criminatrices
In decem milibus iuxta hebræum dialecton 189.p.
In carnem ſicut in patrem. 549.p
In catalogis noim, frequens error ſcribarum. 524.f.
Incipere μέλλειν. 269.m.
Incipiens eſſe annorum.xxx. 164.m
Incipientes μέλλοντες.316,m. Item.667.p
In cogitationibus. 331.p
In concupiſcentijs, pro per concupiſcentias Ibidem.f.
Inconſiſtens. 201.p
Inconſtantia interpretis. 81.p.
Incredibiles pro increduli. 626.p
Inde ne exeatis, pro & inde exeatis. 176.m.
Inde ſperantes ἀπελπίζοντες. 171.f.
Indignari uertit χολᾶν. 232.f
Ineptas uertit βεβήλους. 604.f
In faciem pro palàm, ſiue ficte.510.m. Rurſus pro, εἰς τό τέλος. 472.m
Infantes νήπιοι quod uertere ſolet paruuli. 338.p.
Infenſus fui προσώχθισα. 643.m.
Infideli deterior eſt, quomodo intelligendũ 606.m.
In figura pro figuræ deprauatum. 437.m
In finem.472.f. Item.679.p.
Illuminatio Euãgelij gloriæ chriſti. locus obſcurus & uarie lectus.474.m.
Infirmitas ferenda, non alenda. 381.f.
In genealogijs non anxie digladiandũ. 166.f
Ingenium pro ingenuo. 486.p.
In habitu ornato, non recte expoſitum à quibuſdam.599.p.
In hunc mundum. 214.m.
In hominibus bonæ uoluntatis, exactius declaratum q̃ hactenus.155.p.
In his omnibus pro ſuper hæc omnia. 192.p
Inimica eſt ſapientia carnis, pro inimicitia. 555.m.

In idipſum

In idipſum,pro in unum. 414.m.
In illo,pro in illum. 433.p
In ipſo,pro per ipſum. 566.m.
Iniuſtitia,quæuis improbitas. 409.f
Iniquitatem,pro impietates. 372.m
In mendacio,pro per mendacium. 331.m
In Moſe,pro per Moſen. 437.m
Innocentij tertij cauſa excuſſa. 428.f.
Innocentius tertius. 424.p.
In nomine prophetæ quomodo intelligen/ dum.47.f.
In nomine. 272.m.
In omni prætorio,pro in toto p̄torio.553.m.
In palàm. 232.m.
In promiſſione, redundat autore Hierony/ mo.550.p.
In,pro per apud hebræos. 71.p.Itē.327.p.
In,pro per, ſiue cũ, apud hebræos.189.p.Itē 398.f.
In proxima, pro in circũiacentes. 121.m
In quem,pro in quæ. 674.p
In quibus, pro inter quos. 325.m
Inquiunt,pro inquit. 494.m
In quo oēs peccauerũt,uarie expoſitũ. 346.f.
In remiſſione,pro per remiſſionem. 153.m.
In ſanctificationem deprauate. 672.f.
Inſigne caſtrorum, pudēda deprauatione. 317.m.
In ſimilitudine præuaricationis Adæ.347.m
In ſimilitudine,pro per aſſimulationē.331.m.
Inſinuans,pro allegans. 294.f.
Inſitio & inſertus,pro inſitus. 371.f.
In ſpiritu & igni. 020.p.
Inſperſa quædam in Origenis commentarijs quæ uideantur ab Hieronymo correcta. 362.m.
In ſublime tolli. 185.f.
In ſuo ſenſu abundet. 383.p
Inſtauratur, pro recapitulatur. Apparet in/ terpretem legiſſe ἀνακαινοῦται. 380.m. Item 530.p.
Inſtitæ faſcie ſepulchrales. 241.f
Inſtitutus ſum μεμύημαι. 564.p.
Inſtruite,pro inſtaurate mendoſe. 526.p.
Intellecta conſpiciuntur, 330.m.
Intentator,pro qui non tentat aut tentatur. 665.f.
Inter nos,in nobis. 215.m.
Interficere διαχειρίσασθαι. 314.p
Interpres Theophylacti de ſuo mutat quæ dam.644.m.
Interpres male uertit.63.p. Itē.79.p. dn̄antur corũ ibidē non uenit miniſtrari.Item.343.
Interpretis inconſtantia. 81.p.
Interpres Græcam uocem reliquit. 138.m
Interpres oſcitabundus.146.f.Item 246.p
Interpres eſt auſus mutare numerum.374.m
Interpres auſus addere de ſuo.169.p.Itē.289.p.
Interpres auſus mutare Græca. 173.f
Interpres copiæ affectator.666.p.Item.341.f. Item.279.m.Item.195.f.Item.276.m.
Interpres dormitās.199.m. Immēor ſui. 214.f Item.313.m.Item.304.f.Item.274.m. Item 79.p. Item.85.m. Item.337.m. Item.389.m. Item. 467.m. Item. 643. p. Amplior is enim &c.Itē.647.m. interpretabilis &c.Itē 649.m.Item.659.p.Item.661.f. placuerunt quidã.Item.675.m. quaſi modo geniti in/ fantes. Item.677.f. tradebat aũt &c. Item 678.m. pertimētis ullam. Item.679.p.in fi/ de.Item.680.f.eſtote &c.Item.687.p. Et ha bemus firmiorem. Item.688.p. aſpectu.Itē ibidem.m. ſectas non metuunt.
Interpres excuſatus. 707.m.
Interpretis uarietas inepta. 221.f. 220.p.
Interpres σολοικίζων. 85.m.Item.246.m. Item 250.f.Item.249.p.Item.274.m.Item.313.m. Item.314.p. In modico ſuades.
Interpres collaudatus. 343.p. Itē.404.f. Itē 543.m. obſcuratum &c. Item.583. aſpectu non corde.p.Item.653.f. Item.656.f.
Interpres obſcure uertit πεπληροφορημένων. 140.f.Item,304.p. Item.370.f.
Interpres amore latinitatis recedit à uerbis. 103.p.
Interpres mitigat græca. 292.f
Interpres non expreſſit ſenſum. 304.m.
Interpres laudatus quod à uerbis recedat. 268.f.
Interpres parum attentus. 276.f.
Interpres Theophylacti fœde lapſus. 572.f.
Interpretatio locorum de diuortio. 413.p
Interpretatió noua. 330.m. Item.358.p.
Interrogant pro dijudicant. 434.p
Intinxit pro intingit.97.p. Item.135.p.
Intrare & exire,pro conuerſari. 264.m.
Inuenire, parum eleganter. 5.f
Inuētus,pro compertus. 193.p
In uerbis diſſonantia, in ſenſu cōcordantia. 387.p.
Inueſtigabiles pro inpueſtigabiles. 373.m.Itē 538.p.
In uno ſpiritu,pro in unum ſpiritũ. 445.m
In uobis metipſis,pro inter uos inuicē.681.m
Ioannes Andreæ de diuortio.421.p. 423.m
Ioannes non præfertur prophetis. 49.p.

Ioannes quædam ignorauit. 221.m
Ioãnes quomodo Chriſtum neſciſſe dictus quem ante digito oſtenderit. 219.f
Ioanni euangeliſtæ quædam in ſermone peculiaria.222.p.
Ioannes.22.Papa. 424.p
Ioas non erat filius Ozochiæ iuxta Philonem.166.m.
Ioci inſulſi ex ſacris literis. 545.f
Iocus mimi ex Athenæo. 6.p
Iocus de Homero cur orſus ſit Iliadem a uoce μῆνιν. 40.p
Ioſe. 120.p
Ioſeph cur uoluerit Mariam dimittere, atq; inibi reiecta quorundam opinio. 8.m.
Ioſeph dictus pater Ieſu. 158.p
Ioſeph Arimathæus. 158.m
Ioſes non Ioſeph.61.p.106.p. 158.m
Ioſes. 274.p.
Iota & apex quid ſit in Euangelio. 5.m
Ipſa,pro ultro,ſiue per ſe. 229.p
Ipſe pro ultro. 250.m
Ipſis,pro iiſdem. 596.m
Ipſo pro eodem. 597.m
Iracundia παροργισμός. 544.m
Iraſci uetitum à Chriſto à nobis excuſatur. 425.m.
Ironia aliquo modo in ſermone Chriſti. 99.m.dormite & requieſcite.Itē.410.m. Contemptibiles &c.
Ironia in literis ſacris. 502.m
Iſcariotes.44.p. 96.f
Iſidorus notatus. 7.m
Italiam,pro Attalia. 291.m
Ita,pro etiam. 183.m
Ita quomodo affirmat. 28.p
Ita ut ardeam. 447.m
Iter ſabbati. 91.f
Iterum ſecundum. 226.m
Iubemur benefactis iniuriā illatam rependere.425.m.
Iudas trinominis. 44.p
Iudæa duas tribus complectitur. 12.m
Iudæa pro tota gēte Iudaica. 261.f.
Item.266.f.
Iudæi baptizati. 89.m
Iudæi natura. 514.m
Iudæi,religionis uocabulum. 266.f
Iudæi ſubditi Cæſari. 252.f
Iudæorum bella. 163.f
Iudicare Hebræis,pro condemnare. 57.p
Item.224.p.
Item.409.f.
Iudicare inter diem & diē quid.381.m. Nam alius iudicat.
Iudicare pro ſtatuere. 384.f
Iudicium pro condemnatione. 132.f
Iudicium ueterum de Apocalypſi. 709.m
Iudicij extremus dies omnibus incertus & ſemper expectatus. 993.f
Iugum domini ſuaue.51.p. quomodo aggrauatum inibi.
Iunctura ἁφή. 542.f
Iunior,pro contempto. 199.m
Iurare quatenus uetemur, excuſſum præter ueterum opinionem. 28.m
Item.458.f.
Iurat Paulus.497.f. 507.f
Iuſiurandum à Chriſto prohibitum à nobis recipitur. 425.m
Iuſiurandum quatenus licitum. 456.f
Iuſſit,pro compulit non recte. 62.p
Ius repudiandi immodicum apud Iudæos. 73.f.
Ius diuortij. 551.m
Iuſtus pro bono quocunq; modo. 6.m
Iuſtificare,glorificare. 358.p
Iuſticia,pro iuſtus ſicut uita pro uiuus.479.f
Iuſticia regni cœlorum. 84.f
Iuſtus ex fide uicturus eſt. 319.f
Iuſtus uix ſaluabitˀ, aliter eſt apud Septuag. 682.f.
Iuxta Hebraicam ueritatem. Item iuxta.lxx. 267.m.
Iuxta propoſitum,duplex ſenſus. 358.m

Καὶ apud Lucam ſic aliquoties additur ut uideatur ſupereſſe. 169.m
Καὶ apud Græcos aliquoties habet tacitā uim ratiocinandi. 456.p
καίτοι, quamquàm. 645.f
κακοήθεια. 333.m
καταβολὴ fundatio. 529.p
κακία & κάκωσις quid differant. 36.f
καταβραβεύειν. 571.m
καταργεῖσθαι uarie uerſum ab interprete qd ſit.525.p.
κατατομή, περιτομή. 559.m
κατηχεῖν. 451.f
καταστρηνιᾶν. 606.f
κατεργάζεσθε, ἐνεργεῖν. salutem ueſtram. 557.m.
κέλευμα. 584.m
κοινοῦν, prophanare. 65.m
κομᾶν, comatum eſſe. 441.p
κοσμοκράτωρ. noua uox. 551.m

κυλλοὶ

κῦλλοὶ qui Græcis 66.m. Item 128.m
κυρία, nonnunquam concionem ſonat. 469.f
κύριελέησον. 247.f
κυρόω. 517.f. Item 518.p.&.f.

Labi & cadere quid differant. 497.m
Nunquid.
Lac rationale manifeſta depuatio,& locus à multis perperam citatus. 675.m
Lacus uinarius. 708.p
Languens νοσῶν. 609.m
Languor, pro morbo. 112.p
Lapis molaris ὀνικός. 72.m. Item 192.m
Lapſus in hæreſim dirimit matrimonium cõſummatum. 421.f
Lapſus interpretis, alia duo.29.m.Item 119.p
Lapſus ex græcis non inſpectis. 309.f
Lapſus recentum Theologorum. 643.p
Laſſæa. 315.p
Latina uoce uſus Euangeliſta.25.p.Item 222 f.Item 243.f.Linteum.Item 253.m. Ibidẽ.p Item 293.f.Item 306.p.Et ſicariorum &c.
Latina uox uſurpata Græce ſcribenti. 103.m. Item 121.m.Item 27.m.Item legio 118.p.
Latini codices plus habent. 290.m
Latinã uocẽ ridicule p græcã interptaſ.311.m
Latro, pro κακοῦργος. 615.m
Laus Fabri Stapuleñ. 525.p
Laus in ex hortando. 486.f
Lazarus quid Hebræis. 191.m
Lectio contraria, ceſſimus pro non ceſſimus. 509.m.
Lectio uaria apud Græcos. 301.f
Lectio diuerſa. 520.m. Item 67.m. Item 72.f Item 494.f. ſed ipſi in nobis. Item 500.m.ſi gloriari oportet.
Lectio & diſtinctio diuerſa. 537.f
Lectio latina præfertur. 458.m
Lectio noua. 693.f.omne quod in mundo.
Lectio duplex. 50.m. Item 326.p. Item 363.f. Item 547.m. Et illuminabit te Chriſtus Item 570.f.
Lectio triplex. 322.f
Lectio uaria. 322.f
Lectio prorſus diuerſa, olim tum apud Græcos, tum apud Latinos. Omnes quidem reſurgemus. 458.f
Lectio noſtra deprauata. 385.m. Item 551.m
Lectio Chryſoſtomi & Theophylacti.393.p
Leges humanæ ut pharmaca pro morbis mutantur. 418.f
Legiſtis & cognouiſtis, deprauate pro legitis & cognoſcitis. 467.p
Lenitas ac manſuetudo Pauli. 470.p
Leo decimus. 581.p
Lex audit quaſi loquens. 522.p
Lex pro iure. 354.m
Lex quando abrogata. 111.p
Liber de dogmatibus eccleſiaſticis non uidetur Auguſtini, quum idem eadem tradat, ad queſtionem Dulcitij tertiam. 460.m
Liber inuolutus, pro libro qui uolutſ. 706.f
Liberet eũ ſi uult perperã legiſ uulgo 104.f.
Librum de Hebraicis nominibus non eſſe Hieronymi. 649.f
Lictores ῥαβδοῦχοι. 294.m
Lignũ., fœnũ, ſtipula, quomodo intelligẽdũ. Lilia agri. 56.m (401.m
λιμὸς fames, λοιμὸς peſtis. 91.p
Linguarum miraculum raro legitur. 284.f
Linguæ donum non erat perpetuum. 285.p
Linguæ tres præcipuæ. 205.
λιθοβολῆσαι κεφαλαιῶσαι. 131.f
Litigare μάχεσθαι. 231.m
Litera, pro literæ & ſpiritus. 472.p
Loca apud Paulum, quæ diuortium prohibent. 429.p.
Loca in literis ſacris, quæ uidentur prohibere diuortium. 425.p
Locuplex. 678.m
Locus à calumnia defenſus. 83.m
Locus ad teſtimonij pondus facit. 219.p
Locus aliter explanatus.688.f.ſectas non metuũt.
Locus anceps. 345.f
Locus ante hac nõ ſatis intellectus.687. Item 188.p.Item 642.f.
Locus apud Paulũ qui maxime aduerſatur diuortio ſolutus. 429.m
Locus apud nos corruptus 489.m. gloriæ Chriſti. Itẽ 536.p.decretis euacuans 587.p. 684.f.489.m.591.p.305.p.521.m.bonũ &c. Item 568.f.quam operatur &c.
Locus apud nos male lectus 557.m. In gloria patris.
Locus apud nos quoque diuerſus 558.p. Erga meũ obſeq.
Locus bifariã explicatus ſimul cõſolari. 327.m
Locus citatus ex apocryphis. 702.p
Locus deprauatus, ut coniectandũ eſt.305.p
Locus correctus in Ambroſio. 585.p
Locus diſcrepans prima fronte. 277.m
Locus difficillimus uetans diuortiũ 429.f
Locus difficilis noua ratiõe explicatus.277.m Item 698.f.Item 699.p.
Locus diuerſus apud Græcos, qui ãt ſubminiſtrat.492.p.
Locus & uarius & obſcurus. 499.m

Locus falſatus apud latinos. 559.f
Locus expenſus per Origenem. 76.m
Locus hactenus perperã enarratus. 678.m
Locus hactenus parũ apte recitatus à Theologorum uulgo. 573.f
Locus impeditior explanatus. 614.p. laborantem agricolam.
Locus incommode redditus. 512.p. nullam cauſam.
Locus inſulſiſſime à quibuſdam enarratus. 678.f.
Locus inuolutior. 444.p
Locus inuolutus & uarie explicatus. 349.p. Item. 306.f. Item. 560.p. Item. 410.f.
Locus inuolutus & diuerſus. 703. de igne rapient. p.
Locus in Ambroſio deprauatus. 560.p
Locus lõge aliter à græcis & lectus & expoſitus ꝙ à noſtris. 554.f.
Locus multifariam expoſitus. 608.p
Locus noue expoſitus. 76.p. Item. 286.m. Itẽ 597.f.
Locus mutilus. 349.p.
Locus noue & præter communem citationem explanatus. 555.f.
Locus obſcurus & uarie expoſitus, honora patrem. 63.m. Item. 90.p.
Locus obſcurus enodatus. 90.p. Item. 233.m Item. 554.m. & quid eligam. Item. 384.m. Item. 485.p. ad manifeſtandam ſollicitudinem noſtram. Item. 386.f. Item. 393.f. Item 422.p. Itẽ. 408.p. debueratis. Item. 485.p. Item. 467.f. Item. 571.m. quid adhuc decernitis. Item. 655.p. minuiſti eum paulo minus &c. Item. 645.f. in ipſum.
Locus obſcurus & inuolutus. 464. m. qua conſolamur.
Locus obſcurus, unum quidẽ in monte Syna 522. p.
Locus obſcure redditus ab interprete. 678.p Item 479.f.
Item 478.f. Item 404.m. Item 526.f. communicet. Item 553.p. dum omni modo &c.
Locus obſcurus & uarie lectus. 522. p. Item 483.f.
Locus olim quibuſdam ſuſpectus in epiſtola ad hebræos. 648.m. Item 650.f. Itẽ 654.f
Locus olim notatus de Iephthe. 658.m. Item 661.p.
Locus palam deprauatus. 363.f
Locus perperam expoſitus. 574.f
Locus perplexus diſcuſſus. 611.p. Item 690.p qui paululum fugiunt.
Locus p ſe obſcurus ab interprete redditus ex multarum &c. 486.f.
Locus uerſum pro argumento. 282.m
Locus qui olim in latinis codicibus erat omiſſus autore Hieronymo. 543.f
Locus ridicule redditus. 270.p. Item. 504.p
Locuſta quid in Euangelio. 18.f.
Locus uarie intellectus. 560.m. ut ſtercora.
Locus uarie lectus & expoſitus, Et ſi pœniteret 483.f. Item in faciem reſtiti. 510.f. Itẽ 515.m.
Locus uarie expoſitus. 606.f. quum enim luxuriatæ.
Locus uariæ lectionis, de igne rapient. 703.p
Locus unde quidam colligunt confeſſionẽ ſacramentalem. 671.f.
Locus uulgo parum intellectus. 680.f. Item 533.p. Item. 570.p.
Locus perperam citatus Olus manducet. 382.p.
Locutio græca male reddita, quid nobis & tibi. 40.f
λογία. 413.p. Loquiť ad ædificationẽ. 449.f.
λογομαχία. 609.m.
λογομαχεῖν. 615.m
λόγος, multa declarat. 208.f
Lucas audita ſcripſit non uiſa. 141.m
Lucas addit aliquid de ſuo. 264.p.
Lucas cuius laus in Euangelio. 488.f
Lucas magis græce ꝙ hebraice doctus. 58.p Item. 140.p
Lucas medicus. 576.m
Lucas unus totam uitæ Ieſu ſeriem proſequitur. 140.m
Lucas ſequitur ſeptuaginta. 167.f. Item. 272.f
Lucæ duo libri unum opus. 208.m
Lucetis pro lucete. 559.p
Lucrifacere, pro accerſere. 316.m
Lunatici qui. 23.f
Luſcus quid proprie. 128.f.
Lux mundi. 211.p. Item. 214.p
Luxuria quid. 548.p
Luxuriari καταστρηνιᾶν. 606.f.
Lyrani & Thomæ opinio expenſa. 338.m
Lyranus notatus ibidem. Item taxatus. 298.p. Item. 304.p. Item. 407.m. Itẽ. 543.p. Item. 595.m. Item. 678.m
Lyranus tota aberrans uia. 687.p
Lyranus & Carreñ taxati. 317.m. Itẽ, 252, f.
Lyranus. 34.m. 543.f. Item. 668.m. Itẽ. 676.m. perperam interpretatur, uobis igitur honor. Item. 595.f. Item. 678, f. Item. 704.f,
Lyſtra pro Myra. 514.f

Mageda

MAgeda, magdala. 66.f
Magi qui ſint. 12.f
Magis corrigentis. 686.p
Magis pro potius. 124.p
Magis pluris, Solœcon. 56.p
Magiſter ſententiarum de diuortio. 421.p
Magnates quomodo monendi. 575.f
Magni dei & ſaluatoris, duplex lectio. 627.f
Maieſtas pro gloria. 77.m
Maior horum, pro maxima ex his. 448. f. Item. 72.m.
Maior minor. 564.m
Maiorem ſui pro maiorem ſe. 849.m
Maius Ioanne noue dictum. 228.f
μακαρισμὸς μακαριότης. 521.p
μακροθυμεῖν leni animo eſſe & lento ad uindictam. 447.f. 73.m
μακροθυμία. 540.f
μαλακῶς ἔχειν. 43.p
Maledicere, pro deuouere. 576.f
Maledictum pro maledictione, ſine cauſa dixit interpres. 517.m.
Maledictus omnis homo, locus ex Hebræo uarie uerſus. 517.p
Male pro miſere. 25.f
Malignitas pro aſperitate morũ. 335. m. Græcis. κακοήθεια.
Mali pro miſeri. 547.m
Mamma nutrire. 197.f
Mammona Syrum uerbum quid. 35.m
Mandauit pro mandabit. 21.f
Manduces olus. 382.p
Manat deprauatũ in manet. 342 p
Manicare pro mane uenire. 198.m
Manichæis etiam ſaxa uiuunt. 213.m
Manifeſta deprauatio. 336. 678.p
Manifeſtum mendum in latinis codicibus. 255.m.
Manifeſtus error interpretum recentum. 679.f.
Manus noſtræ contrectauerunt, locus uarie diſtinctus. 692.p
Manſerit, pro manſerint deprauate. 599.m
Maranatha. 464.f
Marci caput extremum à pleriſq; non receptum. 139.m.
Marci coronis apocrypha. Ibidem.f
Marcus abbreuiator Matthæi, autore Auguſtino. 21.p.
Maria & Mariam. 147.m
Margareta Caroli Cæſaris amita. 2.f
Maria turbata aſpectu & uerbis angeli. 148.f
Mariæ paupertas munda. 154.f
Mariæ quidam plus tribuere uidentur. 161.p
Maria quædam neſciuit. 160.f
Mariæ imperfectum aliquid tribuit Chryſoſtomus. 56.m.
μαθητεύω doceo & ſum diſcipulus. 106.m
Matrimonia perplexa. 431.m
Matrimonia paria & imparia. 415.p
Matrimonia olim ab epis dirempta. 419.m
Matrimonij uinculum aſtrictiſſimum. 52.f
Matrimonij ius adimere immerito non ſolum immanum eſt, uerumetiam periculoſum. 422.f.
Matrimoniũ ſacramentum. 427.f. Item ſeptimum ſacramentum. 549.m
Matrimoniũ monachiſmo ſoluitur. 421.m
Matrimonium conſummatũ, lapſus in hæreſim dirimit. 421.f
Matrimoniũ nemo contrahit niſi ut ſit perpetuum. 428.m.
Matrimoniũ temere initur apud Chriſtianos, quum ſit indiſſolubile. 430.f
Matrimoniũ interdictũ ſacerdotibus. 600.m
Matthæus an euangelium ſcripſerit Hebraice. 39. f.
Matthæus diſſonans à propheta uerbis, nõ ſenſu. 98. m.
Meditari μελετᾶν, nõ recte expoſitũ à Thoma & Hugone. 605.p
Mediator, μεσίτης uerbum peculiare ſacris literis. 518. m
μέγα πνεῖν. 371.f
Megiſtanes, magnates. 121.p
μέλη, μέρη. 446.m
Melchiſedec. 644.f
Melite inſula; deprauatio manifeſta. 317.p
Melote. 659.p
Melius, pro ſuauius. 169.m
Melius, pro meliora. 661.m
μέλλουσ, pro μέρους. 543.p
Memoria, non μνήμη, ſed μνημόσυνον. 96.f Item. 134.f.
Memoria, pro mentione. 327.p
Menandri ſenarius. 457.m
Mendacium ubi ſitum de quo Auguſtinus. 512. f.
Mendax & mendacij pater. 235.
Mendax, non qui mentitur, ſed qui non præſtet, quod promittit. 339.m
Mendacitas ocioſa improbanda. 155.m. Itẽ. 587.p. Item. 591.p.
Mendũ manifeſtum apud nos. 453.m. quid inſanitis. Item. 255 m. Itẽ. 591.p. per epiſtolam hanc. Item 502.m.

Mentiri

Mentiri inuicem inepte redditum. 574.p
Mentiri ſpiritum ſanctum. 274.m
Merces ἀντιμισθία. 532.m
Meretrices præcedunt. 82.m
μεριμνᾶν quid proprie. 36,m. Item 45.m.
Meritum & gratia pugnant inter ſeſe. 150.p
μετὰ præpoſitio uarie uſurpata. 126.p
μετάνοια, μεταμέλεια. 484.p
μετανοεῖν, mutatum mente ſonat, non afflictionem corporis. 17.f
μετεωρίζεσθαι ad aſtrologos pertinet. 185.f
μεθοδεῖα inſidiæ. 551.p
μεθοδεύειν. 542.m
Metreta cadus. 222.m
μετριοπαθεῖν. 646.f
Metropolis unde dicatur. 7.m
μὴ δόξητε. 17 m
μὴ ὄντα. 397.p
Mihi uindictam pro uindicta. 577.f. Itē. 655.p
Miniſter pro adminiſtrator. 651.p
Minorauit, pro minus habuit, parum latine 488.p.
Minores Franciſcani. 96.p
Minutiſſima in ſcripturis nō negligēda. 475.f
Miſericordia, pro beneficentia. 42.p
Miſericordia, pro miſerationes. 575.f
Miſſa quomodo creuerit. 156.m
Miſſus ἀπεσταλμένος. 123.f
Miſſus eſt foràs. 249 p
Mittere, pro proijcere. 66.p. Item, pro eijcere. 249.p.
Mittitur & ardet. 249.p
μνημόσυνον. 154.f
Modeſtia, pro humanitate. 565.p
Modicum lumen in uobis, non recte accipi uulgo. 243.m
Modicum pro puſillo. 250.m
Modio romana uoce uſus euangeliſta. 25.m
Modo, pro nunc. 100.p
Modum ſub audi temporis. 244.f
Modus & inſtrumentum, Græcis datiuo exprimitur. 470.m
Modus pro modo uerbi. 605. f. ſperauit in domino.
Moleſtia ac tedium huius operis. 108.p
Mortale, pro mortalitate, more Græcorum. 477.f. (euidens 679.f
Mortificatos in carne, deprauatio in noſtris
Morus arbor. 192.f
Moſes propheta. 271.m
Moſes enim ſcripſit, locus deprauatus. 567.m
Multi, pro omnes. 348.f. ut & illic qui pro multis effundetur.
Multa coacte detorqueri ad Chriſti matrem. 707. f.
Multitudo feſtorum noxia. 166.p
Multi eorum qui habebant ſpiritus immundos. 279.p.
Multo precioſior ſit auro, Græcis longe diuerſa lectio. 673. m
Mulier, pro uxore. 433.p
Mundus, de Græcia dictum. 407.f
Mundus quicquid eſt temporarium. 519.f
Mundus pro ſumma, 668.m
Municeps πολίτης. 306.m
Mundicies phariſaica. 89.f
Munus quodcunque, locus uarie expoſitus. 63.f.
Muſica quæ hodie in templis. 452.m
Mutabis, pro uolues ἑλίξεις. 634.f
Mutata perſona. 654.p. Item 217.m. Itē. 354.p
Mutatum, pro eius Ieſu. 5.p. Item uocabitur pro uocabunt.
Mutatus numerus. 526.p
Myra. 314.f
Myrij pro innumeris. 405.f
Nαί. 48.m Item 51.p. Item 66.m. Itē 28.p. Item, pro imò. 541.p.
Ναὶ καὶ οὔ. 468.m
Nardi folium in unguentis. 234.p
Nardus piſtica. Ibidem
Narratio quæ ſibi nō conſtans uidetur. 307.p
Naſci denuo, bifariam acceptum. 223.m
Nathan non fuiſſe prophetam. 165.p
Natum, pro conceptum. 9.m
Natum, pro feminatum. 117.m
Natura poſitum, pro omnino. 534.m
Natura Iudæi. 514.p
Nauicula πλοιάριον non πλοῖον. 230.m
Nauicula, pro naui. 39. f. Item 62.m.f.
Nazaræus quid hebræis. 17.m
Nazianzenus. 165.m
Neapolis. 295.m
Nec Auguſtinus probaret hoc bellandi genus. 163.f.
Neceſſariora pro neceſſaria. 445.f
Neceſſitas pro autoritate teſte Auguſtino. 379.m.
Neceſſitas pro memorijs. 576.m
Nec filius dei nouit diē extremi iudicij. 93.m
Nec paſſum pedis. 277.p
Νέκρωσις 344.p
Negare in Chriſtū & negare in Chriſto 433.f
Negationes duæ pro unica. 25.f. Item. 432.m
Nondum cognouit. 433.f. οὐ μή. 434.f
Negationes tres pro una. 92.p

Negatio

Negatio corrigens non remouens. 128.m.
Negatio conduplicata. 129.p. Item. 193.f. nolebat.
Negatio eadem trifariam accepta. 206.p
Ne guſtaueris, μιμητικῶς. 573.p
N. ἐφελκτικὸν. 2.m
Nemini conſenſeritis, ſupereſt apud nos. 523.m.
Nemo protrudendus ad profeſſionem cœlibatus. 76.p.
Neophytus, quis & unde dictus. 601.f
Νέος & καινὸς quid differant. 42.p. Item. 113.f
Neq́ præſentia, neque futura neq́ fortitudo, addita. 361.m
Nequam, pro facinoroſus. 205.m
Nequam, pro malus. 35.p. 123.m
Ne quando pro ſi quando. 618.m.
Neq́ uicinos neq́ diuites, pro neq́ uicinos diuites. 188.m.
Nequitia pro aſtutia. κυβεία 541.f
Nequitia pro improbitate. 333.p
Ne ſupra quã ſcriptum eſt, locus obſcurior. 404.m.
Niger Græce. 288.m
νῖκος νίκος. 462.f
Nicolaus proſelytus. 276.m
Nihil, id eſt peccatum. 212.m
Νηπιάζειν. 453.p
Νήπιοι, & μωροὶ quid differant. 50.f
Νήπιοι, pro ἤπιοι. 578.f
Νήφειν duo declarat uigilare & ſobrium eſſe. 620.f.
Νήφειν uerbum anceps. 626.p
Niſi iurantis, uelut & ſi. 649.p
Niſi unicuiq́ ſicut diuiſit dominus, uarie legitur. 415.f
Niſi ἦ μὴν aduerbium confirmandi. 649.m
Nocte & die ſecus quã ſolet appoſitũ. 117.p
Noctis diuiſio. 135.m
Nodus bifariam explicatus. 126.m. 277.p
Nodus explicatus quẽ Hieronymus nõ explicuit. 15.p.
Nolite dare, pro ne detis. 57.m
Nomen, pro nomine in Euãgelio. 59.f. Item 90.m. Item. 101.f. Item. 114. p. Abiathar pro Achimelech.
Non auguſtiamini. 481.f
Non anxie numeranda, quæ recenſentur à Paulo. 525.p.
Non cognoſco. 149.p
Non cognouiſti. 245.f
Non creditis, pro non credite. 245.f
Nondum erat ſpiritus, quomodo intelligendum. 233.f.
Nondum aſcendo. 232.m
Non enim qui in manifeſto Iudæus, ſermo inabſolutus ex Hebraiſmo. 339. p
Non eſſe, quomodo dicti ſunt infantes. 17.p
Non eſt ambitioſa, dure redditum pro οὐκ ἀσχημονεῖ 448.p.
Non eſt meum. 78.f
Non extare quod Origenes & Chryſoſtomus ſcripſerunt in ultimum caput Matthæi. 107.m.
Non ex operibus &c. uox delicatorũ militũ quibuſdã uidetur, quũ ſit uox Pauli. 629.m
Non habent, pro non poſſunt. 188.m
Non intellexerũt, additum apud nos. 334.m
Non, pro nondum. 65.f
Non aſcendo pro nondum aſcendo. 232.m
Non eſſe dicũtur Hebræis cõtempta. 345.m. Item. 367.p.
Non eſſe dicuntur contẽptiſſima. 397.p. 343.m
Non omnes morientur. 459.m
Non ſolum, peculiare Græcis. 345.p. Itẽ peculiare Paulo. 357.m.
Non ſtatim Hebraice ſcribit qui ſcribit Hebræis. 40.p.
Non ſumpſerunt. 95.m
Non temere definienda quæ probari nõ poſſunt. 159.m.
Non ultra, pro nondum. 468.f
Non quiſquis præſcitus, idem & prædeſtinatus. 359.m
Non uolebat, p ualebat. 232.p.
Νόσος morbus uerius quàm languor. 43.m
Νόσος & μαλακία quid differant. 23.m
Noſtra diſſident a Græcis. 125.p
Noſtra lectio deprauata. 385. m. Item. 551.m. Et in omnibus perfecti ſtare.
Noſtra lectio præfertur Græcæ. 22m. 387.m
Νοσφίζειν, ſuffurari. 627.m
Notatus interpres Chryſoſtomi. 650.p
Notatus quidam de etymologia nominis Melchiſedech. 649. f.
Notatus Perottus & Calepinus. 18.f
Notatus Platina. 19.p
Notatus Valla. 99.m
Noua interpretatio. 76.p
Noua ſalutatio. 147.f
Nouiſſime, pro poſtea. 95.m
Nouiſſime, pro nouiſſima. 456.m
Νουμηνία. 570.f. Νουνεχῶς. 132.m.
Νοῦς, αἴσθησις. 332.f
Νουθετεῖν. 591.m
Nubunt, non nubent. 76.p
Nubere γαμίζειν. 93.f. 415.p

Nubes

Nubes,pro multitudine. 659.m
Nubuntur. 595.p
Nullus imperator tenuit totũ orbem. 154.p
Numeri ἐτέρωσις. 289.f
Numeri diſcordia in euãgeliſtis. 70.p. Item. 127.m.
Numerus,ꝑ numero in collectiuis aut ſpeciem ſignificantibus. 249.m
Numerus,pro numero deprauate.265.f.dies pentecoſtes.
Nunquàm,pro nequaquàm. 598.f
Nutrientes pro lactentes.153.m. 197.f
νυμφὼν duo ſignificat.42.p. 113.m
νύμφη ſponſa uel nurus. 47.f
O ἀμνὸς ille agnus. 219.m
Ob duo uerba olim tot⁹ orbis ſectus.
Obedientia fidei.325.p. (633.f
Obedire malo principi,ferre eſt. 379.m
Obrepunt onera. 51.m
Obſcura interpretatio.271.f. 370.m
Obſcure reddita Græca.284.p. 377.p
Obſcure uertit unum & unum. 35.m.
Obſcurior locus,Ne ſupra quàm ſcriptũ eſt. 404.m.444.p.quum gentes eſſetis.
Obſcurus ſermo Pauli.140.f.151.m.153.p. Iuſiurandum.196.p.245.p.304.m.388.eorum quæ per me nõ effecit.548.f.nam iudiciũ.
Obſequium,pro cultu ſacro. 375.p
Obſonia. 351.m
Obtuſi,pro excœcati. 472.f
Occupat καταργῇ. 187.m
Occulta,pro occultamentis, ſicut bonũ pro bonitate. 475.f
Ocioſa mendicitas improbanda. 155.p
Ocioſi & curioſi. 584.m
Oculus malus. 123.m
Odio habebis inimicum,unde additũ.29.m
Odibiles θεοστυγεῖς. 333.m
Odientes,pro abhorrentes. 375.m
Offendicula quatenus uitanda. 434.p
Offendiculum pro impedimento. 455.m
O homo,pro atqui homo, μενοῦνγε. 364.m
οἰκοδεσπότην. 607.f
οἰκουρός, qui ſeruat domum. 626.m
οἰκοδεσπότης. 50.m
οἱ περὶ τὸν παῦλον ut οἱ περὶ τὸν πλάτωνα. (288.m
οἱ παρ᾽ αὐτοῦ, cognati. 115.m.
Olea,oleaſter. 372.p
ὀλιγόπιστοι.36.m.40.m.62.f. 185.f
Omiſſa μὲν coniunctio. 415.p
Omiſſa coniunctio. 375.p
Omiſſa præpoſitio. 324.p
Omiſſum aliquid in euãgelio,54.f.65.m.Itẽ. 104.f.Item. 175.p
Omnes quidẽ reſurgemus uarie legit. 458.f
Omnes enim, pro omnes qui. 438.f
Omnia mea. 440.p
Omnia traham ad me. 242.f
Omnis,pro quiuis. 23.f
Omnis amphibologia uitanda. 3.m
ὁμοθυμαδόν, uertit pariter. 265.f
Oneſimus Græce utilis. 633.p
ὁ πατήρ. 237.f
Opera duplicia. 668.p
Operans,pro agens ἐνεργουμένη. 525.p
Operari non ἐργάζεσθαι, ſed ἐνεργεῖν. 352.m
Operatio ἐνέργεια. 444.f. Diuiſiones. &c.
Operatur ἐνεργεῖ. Ibidem.
Operatur,ἐνεργούσης. 466.p
Opinio pro fama. 25.f
Opinio ſtultiſſima de gradibus fructuũ euãgelicorum.58.m.
Opinio belli,pro rumore. 91.p
ὀφθαλμοδουλεία. 550.m
ὀψώνιον,pro ſtipendio.164.p. 351.p
Optimam,pro bonam. 180.m
Optimus, pro κράτιστος. 143.m. 310.m
ὁ προφήτης,propheta ille.218.m. 230.p
Opus,factum. 336.m
Oratio Rhetorica,non Apoſtolica. 310.m
Orbis conditi & redempti ſimile initiũ.208.f
Ordo annotatus.389.f. fructum hunc.
Ordo autore Hieronymo. 520.f
Ordo apoſtolorum in lauando. 244.p
Ordo apoſtolorum. 43.f
Ordo apud nos diuerſus à Græcis. 475.p
Ordo ſermonis.364.p.455.f.470.f.478.p.Itẽ 475.p.109.f.480.f.493.p.498.f.544.p. Itẽ. 615.f.Item.686.f.
Ordo difficilis.534.p. poteſtatis aëris huius.
Ordo diuerſus.509.p. 262.m. 553.f
Ordo duplex. 345.f
Ordo hyperbati. 532.f
Ordo Hieronymi. 520.f
Ordo indicatus. 575.p. docentes &c̃. Item. 389.f. fructum hunc.
Ordo lectionis deprauatus. 164.m
Ordo perturbati ſermonis. 534.f
Ordo perturbatior.181.m.Item.284.m.335.p. 240.m.Et non poteſt ſolui.
Ordo triplex, corpus autem Chriſti. 571.p
Ordo uariat ſenſum.530.p.In omni ſapiẽtia.
Ordo uarius.262.m.522.p.365.p.378.f.410.p
Ordo partium expenſus. 383.m.
Ordo lectionis uariat ſenſum.398.m. 475.p
Ordo ſermonis triplex. 571.p

Orieſ ex alto, nomē nō pticipiū orieſ. 155.m
Originale peccatū. 347.f. (lij. 159.m
Origenes Mariæ tribuit ſcādalū ex morte fi/
Origenes & Chryſoſtomus non ſcribunt in ultimum caput Matthæi. 107.m
Origenes de diuortio. 419.m
Origenis diuerſa lectio. 525.m
Origenis ne ſint in Lucam homiliæ. 140.f
Origenes diſputat aduerſus ſuū ipſius dog/
Origenis noua opinio. 419.m. (ma. 362.m
Origenis noua lectio. 660.m. (335.m
Origenes ſecus diſtinguit q̃ græcorum libri
Origeni falſo inſcribūt homiliæ in Ioā. 213.p
Origenes uiolentior interpres alicubi. 319.m
Origenes adducens teſtimonia Latinorum uoluminum. 320.m
Origenis expenſa ſententia. 320.f. Item 378.f
Origenis & Ambroſij interp̄tatio. 201.f. 330.f
Origenis citatio. 459.p (326.m
Origenis in ſcripturis excutiendis diligentia
Originale peccatum negāt Pelagiani. 348.p
ὁρμάω quid. 41.p
Ornato. pro modeſto ſiue decenti. 599.p. In habitu. Item 600.f
ὄρνις auis & gallina. 188.m
ὀρθοποδεῖν non claudicare. 514.p
ὀρθοποδοῦσι. 513.f. ὀρθοτομεῖν. 616.p
Oſanna quid. 80.f. Os gladij. 646.p
Os opprimere an recte ἀποστομίζειν. 183.m
Oſtendere, pro facere. 555.p. Item 621.p
Oſtium 211.p. οὐ μόνον δὲ Græcis peculiare. 345.p. Non ſolum &c. Item 357.m.
οὐκ ὄντα dicunt contempta. 343.m.
οὐ μὴ δυνητικῶς. 433.f.
Oues agni. 255.p. Oues occiſionis. 361.p
Ouile ouium περισσολογία. 239.m
Ouilli mores. 43.m
PAcifici, qui pacem conciliant. 24.m
παιδεία νουθεσία. 550.m
παιδεύω & μαθητεύω. 60.m
παιδεύειν anceps uerbum. 659.f
παιδιόθεν. 127.f
παῖς pro famulo. 170.m
πάλιν Græcis bifariā accipitur. 22.p. Itē 73.p
πάλιν ἄνωθεν. 520.f
Palma diuerſa à buxo. 242.m
Panis quem frangimus. 436.m
Panis dicitur & poſt cōſecrationem. 443.m
πανοπλία. 551.p
Panormitanus de diuortio. 422.p
Paphus in Cypro. 288.m
Parabola nō ſemp quadrat per oia. 351.m
παρὰ quid ualeat. 382.f. Item 128.p.
Parabola collatio. 117.p
Parabola græcis ſimilitudinis collatio. 652.m
Parabola non eſt neceſſe ut omnibus partibus reſpondeat. 82.f. 429.p
παράδειγμα, ἔνδειγμα. 586.f
παράγω uerbum neutrum. 416.f
παραδειγματίζειν, hic uertit oſtentui habere (648.f
παράδοσις, quid. 63.m.
παρακαλεῖν Græcis multa ſignificat. 479.f
παράκλησις. 488.m
παρακολουθεῖν, quid Græcis. 142.m
παρακολουθηκώς. 604.p
παρακούειν. 73.p. Paraphraſis. 542.p
Paracletus. 246.p. 246.f
παραδιατριβαί, ocioſæ diſputationes. 609.m
παραζηλοῦν. 368.f
παρεισῆλθεν. 349.m. lex autem ſubintrauit.
Parere, pro apparere. 54.m
Paropſis unde dicta. 89.f
πάροινος. 601.p. πάροικος αὐτόχθων. 277.p
παροιμία. 281.m
παροξυσμός. 293.p. 296.p. 654.m.
Particeps & comparticeps. 546.f
Participia Græca. 49.f.
Participium pro infinito. 275.f
Paruula quid propriæ Hebræis. 15.m
Paruulus, pro puero. 72.p. 76.p
πᾶς, pro quiuis. 329.p
Paſcentem oues ſupereſt. 192.f
Paſſeres, pro paſſerculi. 47.m
Paſſio Chriſti quomodo impletur. 569.p
Paſſiones παθήματα. 352.m
Paſſiones πάθη. 332.p
Paſſiones ignominiæ, pro ignominioſis more Hebræorum. 332.p
Paſſio, pro afflictione. 466.p
Paſtinare, pro plantare. 131.m
Paſtor qualis. 683.p
Paternitas πατριά. 539.m
Pater quomodo dicat̃ ſolus deus. 597.m
Pater ſeruator, nō ſolum Chriſtus. 59.f
παθήματα. 525.m
Patientia Chriſti, pro expectatiōe qua Chriſtus expectatur. 590.p
Patiens ἀνεξίκακος. 618.p
Patrius & paternus. 306.m
Patrē dicebat deū, quomō accipiendū. 257.p
Patri charitas, filio dominiū, ſpirituiſancto communio tribuitur. 504.m
Patria, cognati, domus. 120.m
πατριά. 147.m
Patri deo, pro patrio deo. 311.f
πατροπαράδοτα. 674.f

Pauli citatio cum uulgari æditione. 368.p
Paulinum exemplar ex Londino. 22.m
Pauli ſuppellex. 611.m
Pauli ſermo figuratus. 481.p
Pauli ſermo parum integer.353.m.Item 254.f
Nam quod impoſſibile.
Pauli ſermo Peregrinus. 382.m
Pauli conſilium in dicendo 319.p. Item 321.f
Item 395. p.
Pauli cõſtitutio de epiſcopis abrogata 423 m
Pauli narratio multis modis diſſentire uidetur cum Lucæ narratione. 507.m
Paul i nomen unde. 318.m
Pauli ciuilitas. 496.m. Item 297.p
Pauli uafricies pia 297. m. Item 309.p
Pauli ſermo parũ abſolutus 346.m.propterea ſicut per unum hominem &c.375.p.386.p
Pauli ſermo obſcurus. 348.f. & non ſicut &c.
Pauli ſermo perturbatus, ſi is qui frater nominatur.408.f.
Pauli ſtigmata quæ. 528.m
Pauli artificium. 386.f
Pauli ambitio. 388.f
Pauli humanitas. 633.p
Pauli noua ſalutatio. 622.m
Pauli uxor. 562.m
Paulus coniugatus. 414.f
Paulus ex teſtimonio, ſciens omiſit uerbum 517.m.
Paulus opifex. 820.p
Paulus apoſtolus ſutor coriarius. 299.m
Paulus pedes,uiator. 303.m
Paulus phariſæus. 320.p
Paulus ex propheta omittit. 517.m
Paulus abuſus prepoſitione ἐν.349.f.ut ſicut.
Paulus alienam perſonã in ſe transfert. 352.m
Paulus Græce balbutiens 353.m. Item 782.p
impolitus in Græco ſermone 403.m. Item imperitus 306.p. Item 526.p. Item 537.m. Item 497.p.Item Parum peritus.539.p.
Paulus citans iuxta ueritatem hebraicam. 399. p.
Paulus ſequens interpretationẽ ſeptuaginta. 361.p. Item 367.p.522.f. 368.m.369.p.372.m. Item 396.p.perdã ſap. ſapientium.Itẽ 651.f.
Paulus à.lxx.diſſentiens. 453.p
Paulus imprecatur uindictam. 621.p
Paulus ſententiã prophetæ reddẽs nõ uerba 358.f.Item 370.p.ſicut ſcriptũ eſt. Item Ibidẽ f. in medio fiat menſa. Item 387.p.
Paulus torquens ſcripturam inargumentum 518. p.
Paulus grãmaticam alicubi negligens. 375.p
Paulus in Actis hebræis loquens tamen ſequitur.lxx. Item 370.m.
Paulus ex hebræa ueritate citat. 399.p
Paulus nihil poteſt,niſi ut proſit. 494.p
Paulus nulla re inferior Petro. 496.f
Paulus mutauit aliquid ab hebræis. 541.m
Paulus quod citat nuſquam legitur. 547.m
Surge qui dormis.
Paulus gratis docuit. 590.m
Pauperes habetis. 96.m
Pauperes hebræis dicuntur manſueti. 79.f
Item 171.f.
Pauperes ſpiritu, non egeni, ſed modeſti. 24. p.
Pax cum omnibus, dilectio cum fratribus. 380.p.
Pax huic domui non additur in Matthæo. 44. f.
Pax eſt bona uoluntas dei erga hoies 156.m
Pax tibi,uulgaris hebræorum ſalutatio.45.p
Peculiaris ſermo Ioannis. 222.p
Pecularis Chriſti philoſophia. 24.f
Peculiaria uocabula concedendum ſacris literis.48.p.
Pecunia ἀργύριον. 95.f
Peccans peccatum. 352.f
Peccauerunt omnes,in quo uarie expoſitum 346.p.
Peccata, pro peccatum. 219.m
Peccatrix peccatum. 353.m
Peccatum pro hoſtia. 479.f
Peccatum ad mortem quid. 698.f
πένθαρχεῖν 275.m.Item quid proprie. 629.p
πείθω ſuadeo perſuadeo & obedio. 107.m
πειράζων participium pro nomine ut βασάζων 21.f.
πέλαγος unde dictum. 72.f
Pelagius Pontifex. 424.m
Pentecoſte quinquageſimus dies, non feſtũ quod notum nondum erat. 463.m
Penula quid. 621.m
πεπιστευμένον. 171.f
Penſitata Hieronymi opinio. 13.f
πεφίμωσο mox obmuteſce. 117.f
Pera & tunica Euangelica. 204.p
Per ciuitates, κατὰ πόλιν 173.f
Percuſſor Paulo dictus qui lingua ſæuiat. 601.p. Ite m 623.m. Græce πλήκτης.
Percutiam paſtorem excuſſa Hieronymi ſententia. 97.m
Peregrinari pro admirari. 681.f
Perficere, non conſummare, ſed ἐπιτελεῖν. 557.m.

Perfecti,

Perfecti non, ἀπλεομένοι, ſed κατηρτισμένοι. quaſi dicas, integri corporis. 594.m
Perfecti, pro perfecte ſtare. 551.m
Perfectio noſtra, id eſt imitatio uitæ Chriſti. 172.p. Si ſit ſicut &c.
Per feſtum, pro diebus feſtis. 205.p.
Perge ciuitas. 289.p
Periculum non acerſendum ſed ſi uitari nō poteſt fortiter gerēdū, id Pulchre declarat Athanaſius in Apologeticis ſuis. 110.f
περιοσεύειν tranſitiue. 550.m
περισσὸν ſuperuacuum & eximium aut exuberans. 559.p
Periodus. 545.m, non cōfundit &c. 380.p
Periphraſis affectata. 160.m
Periphraſis in ſacris literis. 24.m.
Periphraſis interpretis. 41.p
Periphraſis interpretis probatur. 101.m
Periphraſis ſine cauſa captata. 285.p
περιούσιος, nouum uocabulum. 628.m
περιφρονῶ & καταφρονῶ. quid differant. 628.f
Pericula, pro morte. 466.m
Peripſema quid Græcis. 405.m
Per ipſum, pro per ſe. 384.f
περιέχειν quid. 676.p
Per multas gratiarum actiones, locus uarie expoſitus 492.m
Perottus & Calepinus notati. 18.f
Perperā legimus, in Babylone collecta 684.f
Perplexa matrimonia. 431.m
Per, pro propter. 474.f
Perſona aliena in Paulo. 404.m
Perſona in ſermone Pauli ſubito mutata. 41.f Item 96.m. Itē 217.m. Item 554.p. Itē 459.m
Perſona alia. 439.m
Perſonarum acceptio. 557.p
Perſonæ diuerſæ. 584.m
Per ſpiritum ſanctum præcipiens ſenſus anceps 259.f
Per ter σόλοικον.. 283.m.
Per ueſtram gloriam iurantis ſermo. 456.f
Per, uim habet optandi. 587.m. per aduentū
Per uenit ἔφθασε aſſecutus eſt. 566.f
Peruerſa, pro diſtorta. 70.f
Petri Comeſtoris annotatio ex Hieronymo 157.f. Item 154. Item 170.f.
Petri facundia. 270.p
Petrus an peccarit, diſſimulans ſe ueſci cibis communibus. 515.p. (m.
Petri ſecūda epiſtola autoris olim incerti. 691.
Petrus apoſtolus hoſpes coriarij. 282.f
Petrus Græce, Syriace Cephas. 68.p
Petrus Comeſtor taxatus. 170.m
Petrus Lombardus notatus. 6.f. diſcuſſus 421.m
Petrus apoſtolus mutauit ſententiam. 424.f
Phariſæorum ſuperſtitioſa hypocriſis. 87.m
Phariſæi captatores. 172.m
φάσμα, φάντασμα. 62.f
φιλαδελφία, ἀγάπη, φιλία quid differāt. 686.p
φιλαδελφία. 575.m. Item. 584.p. de charitate (fraternitatis
φιλανθρωπία, ἀνθρωπότης. 629.p.
Philemon Phryx. 632.f
Philetus pro phygellus. 614.p
Philippi ciuitas. 293.m
Philippus Maximiliani Cæſaris filius. 107.f
Philippus Melanchthon. 581.p
Philoſophari uolens inductionibus, fontes conſulat, oportet 32.p
Philoſophi Chriſti. 170.f.
Philoſophia Chriſti peculiaris. 24.f
φιλόστοργοι. 575.f
φιλοῦσιν. i. amant Græce pro ſolent. 51.p
φιμόω. 86.m. Phylacteria quæ. 87.m
φύραμα conſperſio. 405.p. Item maſſa. 523.f
Phœnix portus Cretæ. 515.m. φωλεός 39.m
φονεύειν, pro φθονεῖν. 669.f
φωτίσαι pro, in lucem proferre. 538.m
φρεναπάται deceptores. 625.p
φρεναπατᾶν, 526.m
φρονεῖν. 523.f
Pignus ἀῤῥαβών. 477.f
Pignus & arra. 532.p
πίναξ. pro diſco. 61.m
Piſces ὀψάρια. 229 m
Piſcina natatoria. 226.f
Piſtica nardus. 134.p
πιστὸς uarie uſurpatur. 394.p. Item qui ſeruat pacta. 468.p. Item qui præſtat fidem 589.f. Item, pro humanus. 600.p
Placere ſibi, noue poſitū, pro eo quod eſt nō efferri, ſuo ſeruire commodo. 386.p
Placuerunt, pro latuerunt. 661.f
Plagiarij qui. 595.f
Plangere. 92.f
πλάνη, μεθοδεία. 542.m
Plateæ quid proprie. 30.f
Platina notatus. 19.p
Plebs populus. 152.f
Plebis, pro plebi. 153.m. Plebis tuæ Iſrael.
Plenitudo πληροφορία. 569.p
Plenitudo eius, αὐτῆς. i. terræ. 439.p
Plenum Gratiæ, utrum ad Chriſtum an ad Ioannem referendum. 215.f
Pleni eſtis, pro plena ſunt mendoſe. 89.m
Pleni ſpū dicuntur & alij ſancti. 147.f
Pleni graui dicti ſunt & alij ſancti. 215.f
πλεονεκτεῖν. 185.p. Itē etiā ad libidinē ptinēs.

πλεονεκτηθῶμεν uertit circũueniamur. 470.
m. Item. 485. p.
πλεονεξία 491. p. Item adulterium. 543. f
Item detorquetur & ad ſtuprum. 546. p
πλήκτης, qui lingua ſæuiat. 601. m
πληροφορία quid 577. f. 654. m. 549. p. 569. p
πληροφορεῖσθαι quid. 140. f. Item 620. f
Ploratus & ululatus deprauatus locus. 17. p
Plurimos, pro complures. 490. m
Plus eſt in noſtris. 344. m. quia reputatum eſt. Item 439. m. cõſcientiam dico non. &c.
πνεῦμα & πνοὴ quid differant. 21. m
πνεύματα πλάνα. 603. m
ποιμαίνειν quid. 15. m
Pœnitemini, pro reſipiſcite. 270. f
Pœnitemini barbara uox. 110. f
Pœnitentiam agere, pro pœnitere. 18. p. 503. p
Pœnitentiæ uox unde dicta. Ibidem
Pœnitentia quid Græcis. 484. p
Pœnitentia triplex. Ibidem
ποῖος & ποταπὸς differunt. 40. m
Pollentius defendit diuortia. 420. m
πολλοὶ græcis nonnũƣ̃ ſonat uulgus. 79. m
πολλοὶ pro omnibus, ut & illic qui pro multis effunditur. 348. m
πολυλογία, βαττολογεῖν. 32. p
πολυάνδριον. 46. p
πολυώνυμοι. 166. p
Pontificũ decreta quomodo uarient. 424. p
Pontifices mutant ſua decreta. Ibidem
Pontifex an poſſit aliquid ſtatuere aduerſus apoſtolorum decreta. 432. p
Pontifex Romanus an errare poſſit errore iudiciario. 424. p
Põtifex ex mõacho facit nõ monachũ. 422. f
Pontus. 299. m
Porphirius Bataneotes. 511. m
Porphirius calumniator. 507. m
πορφυρόπωλις. 293. f
Portans, pro moderans. 633. f
Poſſedit, pro parauit. 263. p
Poſt dies, nec addendum octo, 112. m
Poſt triduũ. i. poſt tertiũ diem exortũ 126. m
Poſt me, additur apud Lucam cõtra Origẽis annotationem. 167. m
πῶς apud Græcos interdum obiurgantis aut aſſeuerantis 117. f.
Potati ſpiritu pro hauſimus ſpiritũ. 445. f
Poteſtas ἐξουσία non δύναμις 81. f. Item 435. p quam ante uerterit licentiam.
Poteſtas, pro autoritate. 168. m
Poteſtas ſpiritus ſicut poteſtas maris. 43. m
Poteſtas, pro uelamine. 441. p
Poteſtatis aëris, obſcurior locus. 534. p
πράττειν exigere. 163. p
Praua, pro diſtorta aut tortuoſa 162. f. Item 557. f.
Prebere maxillam quomodo intelligendum 28. m.
Præcatio dominica apud Lucam decurtata. 181. p. Item in Matthæo pars adiecta apud græcos. 33. f.
Præcedere præire. 62. m.
Preces publicas conuenit moderatas eſſe & ſanctas. 31. f
Preces hypocritarum prolixæ. 132. f
Preces non intellectæ. 452. m
Preces prolixæ. 88. f. Itẽ 132. f. Itẽ 167. p. 197 p
Præceſſit, pro proceſſit. 380. f
Præcepta conſilia. 425. m
Præcepta hominum. 65. p
Precioſiorem quam me. 304. m
Præcioſus noue, pro charus. 172. m
Prædeſtinare & deſtinare quid differãt. 320. f
Prædeſtinatio cãpus ingeniorũ. 359. p. 531. p
Prædicare Ieſum, & prædicare Chriſtũ. 68. f
Prædicator humana docens non quæ ſunt Chriſti. 89. m. (165. m
Præfatio in Lucã falſo inſcripta Hieronymo
Præfecti templo tuendo. 198. f. Item 204. m
Præfertur noſtra lectio. 458. m
Præiudiciũ aliud apud Paulũ ƣ̃ apud Lati-
Præmitte, ꝓ deducito. 630. f. (nos 608. m
Præpoſitio græca ſubaudita 22. f. 268. f. 324. m
Presbiteri, pro presbiterij deprauatũ. 604. f
Presbiteri olim ijdem qui epiſcopi. Ibidem
Presbiter honoris uocabulũ. *Senior* ætatis. (291. m
Præſcientia. 531. m.
Præſcientia, pro prædeſtinatione. 672. f
Præſcientia, deprauatum, pro præſentia. Et hinc Lyrani lapſus. 686. f
Præſcriptus προεγράφη. 515. m. locus uarie expoſitus.
Præteriens, pro pertranſiens. 389. m
Præſens tempus, pro nullo certo tẽpore. 38. p
Præſentis temporis natura. 71. m
Prima ſub hoc. 154. p
Prima pro certa. 106. f
Primitiæ. 557. m
Primum, pro principio, aduerbium. 326. m
Primum, pro prius. 70. f.
Primum pro priorem. 259. m
Primus, pro prior. 368. f.
Principi malo ſeruire, eſt ferre, ne grauiora concitet mala. 379. f. m.
Principium qui & loquor. 255. p

Principes

Principes huius ſeculi, qui ſunt. 398.p.
Principum dos prima. 579.p.
Prior, pro potior. 216.f.
Priuſquàm quomodo accipiendũ .5.f
προάγω, præcedo, neutrum. 597.f
Probare δοκιμάζειν. 585.f.
Probatica quid. 226.f. Item. 227.p.
προσκαρτερεῖν uarie uertit interpres, deſeruire, inſtare, adhærere. 379.f.
Procumbens παρακύψας. 207.p
Produxerunt fructum προβάλλωσι. i. protruſerunt gemmas. 198.m.
προεγράφη, 386. p. quæcũq; enim.
Profeſſio, deſcriptio, cenſus. 275.f
Prognoſtæ. 66.f.
πρόγνωσις, ὁρισμὸς, προορισμός. 359.p.
Promptum, pro promptitudine. 328.m
Promus condus. 31.p.
Pronunciatio uaria. 493.f. quæ ſecundum.
Pronunciatio uitioſa facit ſenſum hæreticũ. 359.f.
Pronunciatione & ſenſus uariatur. Ibidem.
Pronunciatio uitiata uulgo. 247.f
Pronunciatio indicata. 366.m
προορίζειν. 273.f
προορισμὸς & πρόθεσις quõ differant. 550.m
Prophetia quid apud Paulum. 449.p
Prophetas omnes dictos qui ſacra ſcribunt. 59.f.
Prophetæ citatũ teſtimoniũ expẽſum. 101.m
Propitius tibi eſto. 69.m
Propior noſtra, pro propior nobis. 380.f.
Proprietas hebraiſmi. 470.p
Proprietas græci ſermonis. 241.m
Propter, pro per. 372.f. Item. 456.f. mendoſe. Item. 486.f.
Propterea ſicut per unum hominem &c. ſermo Pauli uidetur inabſolutus. 346.m.
προσήλυτοι. 292.p. Item. 672.f.
πρόσκαιρα. 477.p
προσκαρτερεῖν. 114.m.
προσκολλᾶσθαι quid proprie. 74.f.
προσκυνεῖν unde dictum. 167.m
προσκυνεῖν & dandi caſum & accuſandi admittit. 13.m.
προσονομασία in ἐνδημεῖν & ἐκδημεῖν. 478.p
προσονομασία non reddita. 45.f. Item. 335.f.
προσονομασία in contrarijs nõ reddita. 366.m
προσφωνεῖν. 173.p
προσωποληψία. 337.p
προσωπολήπτοι. Ibidem
πρόθεσις. 358.p. Iuxta propoſitum.
πρῶτος, pro prior. 82.p.
Prouerbium Euangelicum. 50.p. Itẽ. 281.m.
Prouerbium, aërem uerberans. 437. p. Item Ne in Melampygum incidas. 448.p.
Prouerbium in Cretenſes. 625.m.
Proximus ὁ πλησίον. 86.f.
Proximas, pro circumiacentes. 121.m.
Prudentes, pro elati φρόνιμοι. 377.m.
Prudentia, pro affectu, φρόνημα. 555. m. poſt uertit deſyderium.
Prudentij dictum quomodo accipiendum. 211.m. Item. 209.f.
Prurientes auribus qui. 620.f.
Pſalmus ſecundus, pro primo. 289.m.
Pſalterium Romanum à noſtro diuerſum. 263.f.
Pſeudopropheta qui. 37.f.
ψευδόχριστοι 92.m
ψευδώνυμοι falſò dicti. 612.p
ψωμίζειν quid propie. 377.f
πταίειν, πεσεῖν. 370.m
Publicani apud Iudæos infames, apud nos honeſti. 29.f
Publicani nomẽ cur additũ Matthæo. 44.p
Pudica σεμνά. 563.m
Pudicitia σεμνότης. 601.m
Puellus uox caſta. 72.p
Puella pro ancilla. 294.p
Puerile eſt tantũ ſonare linguis. 452.f
Pueros nõ recte pellici ad laqueos uitæ monaſticæ. 89.m.
Pugillares. 152.f
Pugno, pro pugilum more certo. 436.f
Pullum aſinæ, aſinæ additum. 195.m
Pulmentarium προσφάγιον. 254.f
Purificatus dicitur & Chriſtus. 157.m
πυγμῇ, uerſum crebro pro ad cubitũ. 122.m
πυκτεύω pugnis certo. 436.f.
Pytho. 295.p
QVacũq; de cauſa. i. quãlibet leui. 74.p
Quadragenas. 499.m
Qua hora, pro qua cuſtodia. 94.p.
Quæ quum uidiſſet Maria. 148.p
Quæ circa ſunt, pro circũiacentes. 176.m.
Quærentibus uitam æternam, locus longe aliter expoſitus. 336.m.
Quæ ſine anima ſunt, noue expoſitũ. 449.f
Quæ ſecundum faciem ſunt uidete, uarius ſenſus. 493.f.
Qualibus literis. 527.m
Quales ποταποί. 133.p
Quam, pro quia. 37.f.
Quam apud Græcos ſubauditur aliquoties 27.m.

Quam celeriter, pro quam celerrime. 296.p ut quam.
Quam diu, ἐφ' ὅσον. 371.p
Quã pulchri pedes euãgelizãtiũ pacẽ. 368.m
Quæſtio curioſa. 659.f
Quæſtiones anxiæ. 617.p
Quæſtiones quorũdam Theologorum curioſæ. 593.p.
Quæſtiones penè impiæ de deo. Ibidem.
Quæſtiones penè blaſphemæ, de poteſtate pontificis. 594.p.
Quæſtiuncularum examina. 592.f.
Quanta, pro quæcũq; ὅσα. 168.m
Quanti, pro quàm multi. 189.f
Quantum uolebat. 229.f
Quantus, pro paruus. 668.m
Quare conducat indicaſſe quorundã errata. 227.p.
Quaſi, pro tanq̃ inelegãter. 111.m. Itẽ. 215.m.
Quaſi, pro ſicut, quaſi ancoram. 649.m
Quaſi, pro fermè. 221.f
Quaſlibet τυχούσας. 301.p
Quẽ me dicũt, deeſt in Græcis ꝓnomẽ. 67.m
Queri, conqueri. 364.m
Qui apud Italos fouerint ſtudia. 580.f
Qui deſpantes ſemetipſos, uaria lectio. 543.m
Qui prædeſtinatus eſt, ſecus à ueteribus expoſitũ q̃ recẽtiores exponũt. 321.f
Qui, pro quod. 206.p.
Qui diuites Chriſto ſunt. 128.f.
Qui dixerat. 101.p
Quia claudicatis, non qui. 88.f
Quia, pro quod. 476.p. Item. 510.p. cũ uidiſſent, q̃a ſupereſt cõpluribus locis ut. 152.f.
Qui uos ſpernit quõ intelligendũ. 179.m.
Quibus de cauſis non admittitur uerum diuortium. 427.p.
Quibus uerbis conſecrarit Chriſtus. 442.p
Quid uobis & tibi, σόλοικον. 40.f
Quid, pro cur. 225.f
Quid factus eſſet. 287.m.
Quid inſanitis, pro quod inſanitis. 453.m
Qui intingit, pro qui intinxit. 97.p. cum in Marco habeatur, qui intingit. 135.p.
Qui non manducat, dño non manducat, uaria lectio uariaq; interpretatio. 383.p.
Qui pro quia. 206.p. 239.p. Item. 363.m.
Qui uidet, pro uidit. 245.f
Qui uidebantur aliquid. 508.m.
Quis, pro qui mendoſe. 451.p. quis ſupplet locum idiotæ.
Qui ſpiritu ſeruimus, locus falſatus apud latinos. 559.f.
Qui ſubigunt Turcas ne ſpectent dominiũ aut prædam. 469.p.
Quinquaginta annos nondũ habes. 238.p.
Quod canitur, ἀυλούμενον, quod tibia canit. 450.p.
Quod coniunctio perperam addita. 705.f
Quod deus cõiunxit quõ intelligẽdũ. 426.m
Quod enim mortuus eſt. m. e. ſ. quomodo intelligendum. 350.m.
Quod honeſtũ eſt & quod facul. præb. &c. hæc olim in Latinis exemplaribus non habebantur. 417.f.
Quod, pro qui. 101.p
Quod Paulus citat nuſq̃ legitur. 547.m
Quod prima fronte abſurdius, id maxime deprauatur. 460.f.
Quod ſupereſt τὰ ἐνόντα. 182.m.
Quod manifeſtum eſt in carne, uaria lectio. uariaq; interpretatio. 602.f.
Quod ἰδικῶς poſitum. 344.m
Quod uiuo ὅ, pro ὅτι. 514.m
Quod pro uobis frangitur. 442.m.
Quomõ Chriſtus matris apuit uterũ. 157.f
Quõ prohibemur reſiſtere malo. 28.m
Quõ frangi dicatur corpus Chriſti. 442.m
Quomodo Chriſtus poſt tres dies dicatur reſurrexiſſe. 125.m.
Quõ Ioannes nõ nouit Chriſtũ. 219.f
Quoniã, pro quod. 477.p. ſcimus enim.
Quos p̃ſciuit, locus noue expoſitus. 358.f
RAbanus. 268.p
Rabani ridiculus lapſus. 296.m
Rabula quidam notatus. 70.m
Rabulæ quidam notati. 33.p
Rabbi quid hebræis. 88.f
Rabboni quid. 150.m
Racha quid hebræis. 26.p
Racha ſiue Rhocho non eſſe interiectionẽ Ibidem.m.
Rachel, pro loco figurate. 16.f.
Rama quid hebræis ex Hieronymo. 17.p
ῥάκος & rudis quid. 42.m.
Ratio bifariã explicandi quæſtionẽ. 126.m
Rationabile obſequiũ locus hactenus uulgo parum apte recitatus. 373.f.
Recapitulari. 530.f
Recentium exploſa interpretatio. 199.f.
Receptaculum, pro primicijs legit Ambroſius. 357.m.
Reconciliare, pro reconciliari. 567.m
Reconciliari, pro reconciliare. 27.p
Recumbo, accumbo, decumbo. 111.f.
Redemptionem ἀντίλυτρον. 598.f.

Redemptio

Redemptio λύτρον. 79.m. Item 34.f
Redundat in noſtris, nolite iudicare &c.36.
f. Item, frater 27.p. Ibidē m, canis. Item ipſe
intrabit in regnū cælorū. 38.m. ſuum, 59.f.
huic 41.p. Ibidē.m. dimittūtur tibi peccata
tua. dei. 58.f. meam 77.f. duo in lecto. 94.p.
populi 101.m. 114.p. & 217.p. datus 233.f. &
liberarentur 275.p. 369. m. accipite & edite
442.p. fratre &c. 463.f. eni 464.p. ecce qdē.
In triſtitiā &c. 469.m. in 472.m. tam 470.f.
hæc 475.f. habētes 481.f. in hac parte 498.m
ſit inter uos 503.p. ut. Ibidē.m. 505.m. & 516
p. nemini conſenſ. 523.m. hæc. Ibidem. m. in
530.p. Conuiuificauit 533.f. in 548.f. Ibidē.f.
552.p. tam unanimem 558.f. 567.m. habete
574.m. 577.p.m. Itē a. 578.m. ut crederetur
583.f. 586.f. κῃ, 596.m. ſapienti 597.p. 598.f. cui
teſtimōiū &c. & in laqueū diaboli 610.p. ne
mo militans. 614.m. 615.f. niſi. enim & ſpem
617.m. & f. 618.m. 619. cœci. p. ad corripien-
dum 620.p. in noſtris 631. f. cōfeſſione ſpei
noſtræ 646.p. dei 647.p. In uobis 661.f. Itē
ſpontanee &c. 683.m. filij 655.f.
Redundat apud Græcos. 530.f. Item 688.f
Refloruiſtis pro me ſentire σόλοικον. 563.f
Regaliter inſanire. 170.f
Regere bifariam dicitur. 15.f
Reges πολυώνυμοι in genealogia Chrī 166.p
Regulus βασιλικὸς. 226.m
Relegat ad Vallam. 414.p
Remigius à Valla taxatus. 430.m. Item 578.p
Renatus, pro natus. 225.m
Renunciare quid ſit. 178.m
Repetent, pro repetunt. 189.p
Reprehenſibilis, pro reprehenſus. 513.m
Repudiādi ius imodicū apud hebræos. 73.f
Repudiauit Chriſtus ſynagogam. 428.p
Repudij ius cur potiſſimū dat ob adulteriū
Reſcindere ἀκυροῦν. 123. p. (74.p
Reſiduum in aduentu domini. 584.f
Reſipiſcere latinius, ꝙ pœnitentiā agere. 18.p
Reſiſtere malo uetat Chriſtus, nos ꝓbamus
Reſpice ἀνάβλεψον. 307. f. (425.f
Reſponſum pro oraculo. 16,p
Reſpondere non ſimpliciter, ſed ἀπολογῆσαι
Reſpondet amico cuidā. 556.f. (184.f
Reſpondendi uerbum, ubi nullus interrogat
Reſtituet, pro reſtituit. 127.m. (132.f
Reſurrectio & regnū cælorū apud nos. 86.m
Reſurrectio duplex. 196.f
Reſurrectio actiue, qua erigit̃ aliquis. 324.m
Reſurrexerunt pro, reuixerunt. 106.p
Reſurrexit, pro reuixit. 384.p
Retinere, pro meminiſſe. 588.m
Retribuere retributionē, mendum apud nos
Reuelauit pro reuelabit. 581.p. (587.p
Reluelabitur pro reuelatur. 402.m
Reuelatur, quod antea tectū aperitur. 330.p
Reuixerint ne aliq ante reſurrectionē Chri-
Rhacos & rudis quid. 42.m. (ſti. 373.m
Rhegium. 317.m
Rhetoricæ uirtutes per Auguſtinum indica-
tæ in Pauli epiſtolis. 360.m
Romana uoce uſus euangeliſta, modio. 25.p
Romanæ eccleſiæ maxime nocent qui
uolunt uideri prodeſſe maxime. 47.p
Ridicula deprauatio in libris Badiāis. 299.m
Ridicule iubet portari gladium qui nolit eo
uti. 202.m.
Ridiculū quiddā de loco deprauato. 486.p
ἕρπει ζωπεῖ. 462.m
Ruffinus calumniator. 531.f
Rumor eius, pro fama non recte. 111.f
Rurſus renouari, locus olim quibuſdam ſu-
ſpectus. 648.m
SAbbatum δευτερόπρωτον. 55.f Item 169.f
Sabbati iter. 282.f
Sacerdotes ocioſi. 435.m. (108.m
Sacerdotes quidā nihil aliud ꝙ decimatores
Sacerdotibus interdictū matrimoniū. 600.m
Sacerdotum auaritia fœda. 63.f
Sacerdotum incontinentia. 413.f
Sacramenti uox aliquādo pro typo ponitur
Sacramētū uerbū dei μυστήριον, 568.m. (428.p
Sacramentum quid latinis. 549.f
Sagena. 60.m
Salamis in cypro. 288.m
Salem genere maſcul. 128.f
Sal fatuus. 25.p
Samaria ciuitas & regio. 44.m
Samaritani abominabiles Iudæis. 226.p
Samaritanorum libri. 517.p
Samothrace. 293.m
Sanctificare, pro illuſtrare. 32.m
Sanctificare, pro ἱερουργεῖν. 387.f
Sancti quos gignunt ceremoniæ ſine ſpiritu.
257.m.
Sācto ἱεροπρεπεῖ q deceat ſanctos. 626.m. In
habitu ſancto.
Sanguinibus præter morem Latinum. 214.f.
Sanitas, pro ſanatione. 447.p
Sanū eſſe & ægrotare, qd apud Græcos. 614.f
Sapere diem quid. 383.m. (Item 625.f
Sapientia, ætate & gratia. 162.p.
Sapientia, pro æruditione. 395.m
σάρκινον & σαρκικὸν quid differant. 471.f

Saronas. 282.m.
Satan Hebræis quid ſit. 22.m
Sata, cabus, batus menſuræ. 59.m
Sata non participiũ, ſed mẽſuræ genus. 187.f
Satagebat, pro diſtrahebatur. 180.m
Saul. 281.p. & f.
Saul quid Hebræis. 318.f
Scandalum unde dictum Græcis. 69.m
Scandala quatenus uitanda. 434.p
Scenopegia quid & unde. 232.m
Schema nõ redditum. 481.m. ut nihil haben tes. 489.m.
Schemata in euangelijs. 91. p. peſtilentiæ & fames &c.
σκηνοποιὸς Paulus. 299.m
Scientia, pro ſententia deprauatum. 394.m
Scientia inflat, uulgo citatum aduerſus honeſtas diſciplinas, quum magis inflet inſcitia. 432.p.
Scio cui credidi, uerus ſenſus. 613.f
Scire & ſcita pro probare leges. 369.m
Sciſſura, pro diſſidio. 441.m
Scytha & Barbarus. 574.m
σκωληκόβρωτος Syllæ morbus. 287.f
Scopus quid ſit. 561.p
Scribæ ab Hieroſolymis. 63.m
Scribæ qui Iudæis. 70.f
Scriba quis apud Hebræos. 396.p
Scribo uobis patres, locus mire confuſus in noſtris. 692.f.
Scripta, pro ante ſcripta. 386.p
Scriptura detorta in argumẽtando. 202.f
σκύβαλον quid, 560.m
σεβάζομαι uenerari. 331.f
σεβάσματα. 297.m
Sectæ Iudæorum uariæ. 319.f
Seculare, pro æterno. 613. m. Item 622.f
Seculare uertit pro mũdano 617.f. Itẽ 652. p. & ſanctum ſeculare.
Secularia βιωτικά .i. quæ ad uitæ neceſſitatẽ attinẽt. 410.m.
Secundoprimum. 169.f
Secundum duos, pro bini. 453.
Secundum propoſitum gratiæ dei. 342.p
Secundum uirtutem, pro uiribus. 485.f
Sedere, pro habitare, ſedes ꝓ habitatiõe. 23.p
Secus, pro iuxta reperiri apud idoneos autores. 57.p. Item 115.f.
Secus. 60.m
Sed pro imò. 484.m
Sed & ipſi in nobis, locus obſcurior. 494.f
Sed erunt, pro ſunt. 86.m
Seducat, pro præmium interuertat. 671.m
Seductor, πλάνος .i. impoſtor. 106.m
Segregatus. 319.f
Semel & bis, pro ſemel atq; iterum. 564.m
Semen actus eſt. 582.f. ζιμιὰ ſeuera. 563.p
Sempiternã quoq;. 330.
Sempiternum ἀπαράβατον. 650.m
Sementis & ſemen. 116.m
Semen, pro poſteritate. 132.m
Seniores honoris uocabulum. 291.m
Senſus longe alius apud Græcos. 553.f dum omni modo, ſiue per occaſ.
Senſus apud nos obſcurior. 367.f. Chriſtum deducere.
Senſus & pronunciatione uariatur. 359.f
Senſus alius quàm uulgus accipit. 533.m
Senſus anceps. 410.p. Item. 289.f. Item. 278.p. Item. 111.f. Item. 259.f.
Senſus explanatus. 558.p. 613.f
Senſus uarius. 173.p. 434.f. 496.f. quæ ſecundum. Item. 533.m. Qui omnia in omnibus 499.f. 500.p. 533.m. Item. 539.f. 701.p. 559.p.
Senſus duplex. 332.m. Item 400.p. Item 439.f. Item 487.m. Item 490.p. Item 493.f. Itẽ 499 f. Item 500.p. Itẽ 533.m. Item 539.f. Itẽ 557.p. Item 701.p. Item 785.f. Itẽ 603.m. Itẽ 656.f. Item 690.f. Item 701 p.
Senſus νοῦς, pro mente 543.m. Item 399.m. Itẽ 567.m. Item 543.m.
Senſus loci excuſſus. 558.m
Senſus triplex. 524.p. Item 538.m. ſecundum præfinitionem ſeculorum quam fecit.
Sentire diuerſum non eſt contumelia. 418.f
Sentite, pro ſitis affecti. 555.f
Senſus quadruplex. 654.p
Senſus uarius. 355.p
Senſus uerus ſcio cui credidi. 613.f. (16.p
Septuaginta ab hebraica ueritate diſſentiũt.
Septuagies ſepties, quomodo accipiẽdũ 75.p
Septuaginta legimus pro ſeptuaginta duo. 179.m.
Septuaginta conſulto quædã mutarũt. 57.f
Sermo abſurdus. 225.m
Sermo ambiguus. 300.m. Item 270.m
Sermonis abſurditas. 249.m
Sermo aptus rei & perſonis. 399.f
Sermo conturbatus. 181.f. Item 509.f
Sermo Græcus anceps. 575.f
Sermo in ſpeciem abſurdior. 400.f
Sermo mutilus. 349.p
Sermo minime grammaticus. 550.p
Sermo inabſolutus 130.p. 95.m. 588.p. 231.f. 136.m. 311.f. 345.m. 386.p.
Sermonem quem. 246.m.
Sermo imperfectus. 401.p. 95.m. 413.p. 438.f.

Sermo impfectus in Paulo.354.f. Item478.f
Sermo mire ambiguus. 673.f. Item 270.m
Sermo obſcurus. 271,f. Item 399.f. Item 444.p.
Sermo Pauli perturbatus.408.f.Item.imperfectus.354.f.Item.478.f. figuratus. 481.p
Sermo rectius ꝙ uerbum. 209.p
Serotinũ uox parũ Latina. Autore Auguſt. 671.p.
Seruire, pro colere. 326.f
Seruitus inter Chriſtianos fœda. 550.f
Σισαλευμῶον de menſura. 672.p
σημεῖον, σφραγὶς. 342.m
Si abiurantis. 124. f. Item 645.f
Si dubitantis. 138.f
Si dixerit homo, ſermo inabſolutus. 125.p
Si, pro an. 73.f. Item 187.f
Si cognouiſſes & tu. 196.p
Sicera quid Hebræis. 146.f
Sic cum uolo manere, pro ſi. 255.m
Sic, pro hic. 202.f. Item 277.m
Sic, pro ſimpliciter. 225.p
Sic, pro adeo ſiue ſiccine. 410.f
Sicut columba. 20.f
Sicut &, quid apud Græcos ualeat. 32.m
Sicut magiſter eius, quomodo accipiendum 672.p.
Sicut nix & fulmen. 70.p
Sicut teipſum, quomodo accipiendũ. 86.f
Signat, pro obſignat. 224.m. Item 532.p
Signauit, pro cõfirmauit. 230.m. Item 468.f
Signaculum σφραγὶς. 342.m
Signaculum, pro confirmatione. 434.p
Signati, pro obſignati. 532.p
Signũ non σημεῖον ſed σύσσημον. 156.m
Si is qui frater nominatur, Pauli ſermo perturbatus.408.f.
Silas miſſus. 504.f
Siloë. 187.p
Siloë miſſus. 238.f
Siluerunt, pro quieuerunt. 206.m
Si permanſerit in fide pro ſi manſerint.599.m
Simeon non fuit ſacerdos. 158.p
Similitudo, falſa ſpecies. 355.p
Similitudo non eſt neceſſe ut quadret per omnia.94.m.
Similitudo non per omnia cõgruens. 348.m
Simon idem Symeon. 291.f
Simplex bifariam dicitur Græcis. 45.p
Simplex Chriſtianorũ prudentia. Ibidem
Simul conſolari, ſenſus uarius 327.f.
Simul pro ſemel. 455.p
Sine affectione ἄστοργοι. 335.f
Sine ſumptu ἀδάπανον. 436.p
Sine deo ἄθεοι. 535.f
Sine uxore ἄγαμος, periphraſis ocioſa. 417.p
Sine cauſa, additum. 25.f
Sine crimine, ἀνέγκλητοι. 393.f. Item 625.f.
Sine fœdere, ἄσπονδοι. 335.f
Sine peccato ἀναμάρτητος. 235.p
Sine querela ἄμεμπτοι.145.f Item 557.f.
Sine lege ἀνόμως καὶ ἄνομος. 337.p
Singularis, pro ſolitaris. 116.p
Siniſtra εὐώνυμα. 78.m
Sinite uſq; huc. 204.m
Sinite, pro ſine. 242.m
Sinite hos abire, quomodo intelligendum. 251.m.
Si paſſibilis Chriſtus, parum commode redditum.314.m.
Si qua creatura &c. pro ſi quis eſt in Chriſto. 479.m.
Si qua uiſcera, pro ſi quis uiſcera deprauate. (555.p
Si quis, pro ſi qua. 606.p
Σιτομέτριον tritici menſura. 186.p
Siue tribulamtur pro ueſtra exhortatione locus uarie lectus & explicatus, 465.m
Sobrietas in epiſcopo pulchra. 580.p
Sobrij ſumus uertit, pro ſani ſumus. 478.f
Solenni die, pro paſcha, periphraſis affectata 160.m.
Solo æquare. 196.m
Solœciſmus interpretis, alia duo.29.m. quicunq; te angariauerit &c. Item 36.p. magis pluris eſtis uos &c. Itẽ 37.p. uidebis eijcere Item 40.f. quid nobis & tibi. Item 48. m. Ibidem pauperes euangeli. Item 63.m. Tũc acceſſerunt &c. Item 85. m. impletæ &c. Item 28.m. recte dix. &c. Item 79.p. principes. Item 113.p. Itẽ 133.p. 151.m. memorare, pro meminiſſe. Item 215.m. Item 249. p. fructum plus
Solœciſmus præter occaſionem 292.m. feſto mediante. Item 367.p. Itẽ 274.m. Itẽ 279.p
Solœciſmus affectatus 295.f Item 296.p. Item 313.m. de omnibus &c. Item 368.m. quis credidit. Item 304.f.
Solœciſmus inexcuſabilis.337.m. cogitationũ
Solœciſmus inutilis 313. m. Item 643.p. quãto amp.5. honor. Itẽ 665.f deus intentator &c.
Solœciſmus manifeſtus. 704.m. Abeo &c.
Soluere, pro diſtribuere 25.m. pro explicare. (240.m
Solutiones, de diuortio. 429.f.
Σῶμα, πτῶμα. 92.m
Somnus epiſcoporum. 117
Sonituum, pro ſonis. 450.p

Sonitus uocum inanis. 447.p
Sophiſmata. 686.f
Σοφοὶ docti, ἀνόητοι rudes. 328.m
Σωφρονεῖν uarie uertit.374.f. 478.f
σωφροσύνη. 600.p
σώφρων. 600.p. 626.p
σωφρονίζειν tranſitiue. Ibidem.m
Sororem uocat uxorem Chriſtianã. 454.m
Sorte exiit,pro,ſors exiit. 145.f
Σωτὴρ, σωτηρία. 155.p
Spania,pro Hiſpania dicit̃ Græcis,ſic inueni tur & apud Chryſoſtomum & Athana/ ſium.44.p. 389.p
Speculãtes nõ à ſpecula ſed à ſpeculo.475.p
Sperare pro expectare. 94.f
σπείρων ut πειράζων. 57.p
Σπερμόλογος nugator. 29.m
Species pro genere. 29.p
Species μόρφωσις.619.p. Speciem pietatis.
Spiculator. 121.m.
Spiritibus imperat, legendum & ſpiritibus. imper.111.m.
Spiritualia quæ uoce ſonantur. 444.p
Spiritualibus ſpũalia, locus explicatus. 399.f
Spiritui,pro ſpiritu. 470.m
Spiritus blaſphemiæ legendum. 55.m
Spiritu & igni baptizari. 20.m
Spiritus non ſemper agit in ſanctis. 14.m
Spiritus, pro uento ſeu aëre. 225.m
Spiritus à patre procedens. 249.f
Spiritus ſanctus homuſios. 423.f
Spũs ſanctificationis,Hebraeũ idioma.322.p
Spiritus autem loquitur,deprauatio manife ſta.449.m.
Spiritu loquitur myſteria,Græcis anceps ſer mo. Ibidem.
Spiritus,pro uoce. 451.p
Spiritus ubiq; opponitur cæremoniis. 326.f
Spiritus,pro deus. 695.f
σπλαγχνίζομαι quid proprie. 43.p
Splendentia cãdida,ſine cõiunctione.127.m
Sponſo & ſponſæ.94.f. 95.p
Sponſus occurrens ſponſæ. 94.f
Stabant olim præcantes. 131.p
Stabim⁹,p ſiſtemur,ſiue exhibemur.384.m
Stabulum,pro diuerſorio. 180.p
Stater. 71.m.
Statuimus legem,pro ſtabilimus. 341.m
Στέγω quid.435.m. (ſi.276.f
Stephani narratio diſſonare uidet̃ cũ Gene/
Stephani oratio ꝓlixa & tamen inabſoluta.
Stetit,pro ſtat.218.f. (278.f
Στίγματα Pauli. 528.m
Stilus certiſſimum argumentum. 664.p
Stimulus carnis quid. 501.p
Stipendia ὀψώνια.164.p. 351.p
Στοιχεῖα. 519.f
Στιχῶν uarie enarratum. 525.f
Στόμα,à τέμνω. 658.m
Στενιάω, quo uerbo uſus eſt Paulus. 708.m
Stulta opinio de fructuum gradibus. 58.m
Stulti cognomen in literis ſacris. 50.f
Stulticia dei. 396.m
Stulticia Chriſti quomodo accipiẽda. 398.p
Stupebant, ἐξεπλήσσοντο. 266.f
Suadere,pro perſuadere.305.m.564.m.505.m
Suam,pro tuam. 190.p
Sublimitas,pro perſuaſibilitate. 569.p
Subſannare μυκτηρίζειν. 191.p
Subſtantiam tuam,non ſuam. 199.p
Subtrahere,pro detrahere. 304.p
Subditos eſſe,diſtinctio uaria. 627.p
Subditus,pro obnoxius. 340.m
Sudariũ,Latina uoce uſus euãgeliſta. 253.m
Subuertunt euangeliũ qui ſuperſtitioſas in/ ducunt cæremonias. 506.p
Sufficientiam uertit αὐτάρκειαν. 491.f
Suffocabant,pro trahebant. 73.m
Suffocantur euntes. 174
Suffoderunt, pro ſubuerterunt. 369.m
Suffuſa,pro ſuffoſſa deprauate. 292.p
Suggero,doceo. 248.m
Suggillare quid.193.m. 457.p
Summo ſacerdoti,pro ſacerdoti. 112.m
Suppellex Pauli. 621.m
Superabundo ὑπερπερισσεύομαι. 483.m
Superadulta, ὑπέρακμος. 418.m.
Superamus, ὑπερνικῶμεν. 361.p
Superba imperitia. 4.m
Superba inſcitia & non ferenda. 247.m
Superbia,pro ſuperba. 689.f
Superbus,pro præfractus. 623.f
Supercorrigere, ἐπιδιορθοῦν. 623.m
Supereminentem ſcientiæ charitatẽ, ſenſus duplex. 539.f
Supereſt in noſtris fratre &c.463.f. Item ean dem retributionem habentes. 481.f.503.p. 533.f. Et uos cõuiuificauit. Paulo inferi⁹,ue/ ſtris 534.f. nos in.614.m, nemo militãs deo.
Super fortem nõ ſupra. 225.m.
Super hãc Petrã ſun.eccl.meã. Locus uarie explicatus. 68.p.
Super indui ἐπενδύσασθαι. 477.m
Superlatiuum loco comparatiui. 70.f
Super omne quod dicitur,à Græcis ſecus le/ gitur.588.p.

Super

Super, non ita auget apud Latinos ut apud Græcos ὑπὲρ. 485.m.
Super omnem eccleſiam. 535.m.
Superſtitio quorundã in precibus. 31.m
Superſtitio quorũdam Chriſtianorũ. 87.f
Superſtitioſa phariſæorũ hypocriſis. Ibidẽ
Superſtitioſa reliquiorũ oſtentatio. 88.p
Superueſtiri. 477.f.
Supplantare & ſuggillare quid ꝓprie. 437.p.
Supra ſacrificium, uulgata interpretatio reiecta. 558.m.
Surrexit, pro ſurgit. 241.f
Suſcipere, pro approbare. 310.m
Suſcipite, quod alias aſſumite. 586.p
Suſpiciens, pro ſuſcipiens. 180.p
Sycophantæ, pro hierophantis. 33.m
Sycophantæ. 404.p
Sycomorus. 194.m
συκάμινον. Ibidem.f
συλαγωγῶν. 569.m
Syluanus, pro ſylla. 468.m
συμμέτοχοι, μέτοχοι. 546.f.
συμπαθεῖν, ſocium eſſe mali. 356.f
συμπνίγω undiq; premo. 175.m
συναγωνίζεσθαι. 390.p.
Synagoga conciliabulũ. 30.p. Item. 45.m.
Synaxis, olim fiebat interdum abſq; conſecratione corporis & ſanguinis. 438.m.
συναυλίζεσθαι. 261.p
συναποθνήσκοντες. 483.m
συμμιμηταί. 561.f.
συνέδριον & βουλή. 26.f
συνέκδημος. 488.p
Synecdoche, explicans nodum. 454.m
Synecdoche aut eclipſis. 469.f
συνιστάναι. 339.f
σὺν, pro πρὸς, ſiue ἐπί. 207.m
σύντροφος collactaneus, 288.p
Syria olim grece loquens. 318.f
Syri & hebræi, affines in lingua. 464.f
Syrophœniſſa. 125.m
σύστομον. 538.p.
Τὰ ἔοντα, quod ſupereſt, 182.m
Tædere, pro deſperare. 466.p.
ταλαντιαῖον, ingens. 708.m
Talitha Syris puella. 119.f
ταμεῖα, penetralia. 184.p
ταμίας, pro promus, condus. 31.p.
Tamen ὅμως dure uerſum. 449.f. Item noue poſitum pro licet. 517.f.
Tamen nõ recte additũ ab interp̃te. 544.m.
Tam idoneus, tam ſupereſt. 470.f.
Tanq̃ me audietis, audietis redundat. 278.p
Tanta, pro tam multa. 245.m
Tanti, pro tot non recte. 66.m. Item. 254.f.
Tantum loco non ſuo poſitum. 342.f
ταπεινὸς in bonam partẽ. 684.p
ταπεινοφροσύνη. 540.f. Item. 555.m. Itẽ. 574.m.
Tarſus Ciliciæ. 306.p
Taxatus quidam glorioſus calumniator, qui iſti uerbis Pauli deprauauit, ἐλλογεῖτο, qđ uerbum Græca lingua non recipit. po ἐλλογεῖται. 347.p.
τέλειον. 388.p
τελώνιον, τέλος, τελώνης. 41.f
Telonium quid. 113.p
τεκνογονεῖν. 607.p
τεκνοτροφεῖν. 606.m
Tempus, pro tempore. 111.m. Item. 155.p. deſolabitur &c.
Tempus præſens aliquando actionem tantũ ſignificat. 19.f. Item. 248.f.
Tempus καιρός. 380.m
Tempus mutatum. 456.p
Temporis enallage. 219.p. Item. 185.p. repetent.
Tenebræ per uniuerſam terram, quomodo accipiendum. 105. m.
Tentatio ueſtri & ueſtra. 520.f
Tentationem ueſtram, ſermo anceps. 521.p
Tentatus. xl. dies. 167.p.
Tertulliani locus obiter emendatus. 270.f
Tertullianus de diuortio quid ſenſerit. 420.p
Teſtamentum hebræis potius ſonat pactum 518. Item. 653.p.
Teſtimonium ab euangeliſta citatũ, nec ad Hebraicam ueritatem, nec ad. lxx. ſatis reſpondens. 101.m.
Teſtimonium idem ex diuerſis locis conflatum. 482.f.
Teſtimonium prophetæ non citatum ad uerbum. 25.p. Item. 146.m.
Teſtimonium Pauli ex diuerſis locis contextum. 540.m.
Teſtimonij citatio perpenſa. 400.p.
Teſtimonium citatum quod nuſq̃ inuenitur. 669.f.
Thabara. 219.p
Thabia Chaldæis caprea. 282.m.
Thalaſſa, pro Laſſæa ciuitas. 315.p
θαρρεῖν quid proprie. 42.f. Item. 62.f.
θεαθῆναι. 30.m
Theodas. 275.m.
θεοδίδακτοι. 238.p. Item, 584.p. A deo didiciſtis.
Theodorus Gaza. 144.f

Theologi ſynceri. 462.p
θεομαχεῖν. 309. m. Item.275.f. Item.182.f. Item 662.f.
Theophylactus falſò Athanaſius. 446.m
Theophylacti interpres addit de ſuo. 465.f Item aliud uertit quã habẽt græca.470.m. Item mutat. 644.m.
Theophylactus Bulgarieñ epiſcopus .11.m. Item.183. f.
θεοστυγής. 333.m
θεραπεύειν. 23.m
θεράποντα. 186.p
Theſaurizo,recondo. 336.p
θηριομαχεῖν. 457.p
θηρίον. 283.m
Thomas à ſeipſo diſſentiẽs. 607.m.
Thomas Aquinas laudatus. 320.m.
Thomas Aquinas.573.m. Item.659.m. Item 392.f. Item.460.p. Item.487.p. Itẽ. 489.m. Item.507.m. Item.613.m. Item. 577.f. Item 647.m. Itẽ.629.m. Item.661.p. indicans triplicem lectionem, Et ſpirituum.
Thomas attactus.387.p. Itẽ.395.p. Itẽ.408.m Item.450.f. Itẽ.45.f. Itẽ.507.p. Item.539.m.
Thomas Cantuarieñ. 679.f
Thomas cenſor inter Auguſtinũ & Hieronymum. 511.f.
Thomas expenſus, qui dixit ſeculum eſſe mille annorum.613.m.
Thomas non recte cõtendit luxuriã ꝓprie eſſe libidinis idq; contra ſententiam Auguſtini.548.p.
Thomas quum quadruplicem inducat expoſitionem, uerũ tamen ſenſum nõ attingit.571.p.
Thomas & Carreñ.attacti. 507.p.
Thomas fruſtra ſe torquens. 480.p
Thomas de habitu. 556.f
Thomas errans occaſione uocis deprauatæ 487.p. Item.489.f.
Thomas fruſtra philoſophãs in loco deprauato,392.m.
Thomas Græcis commentarijs uidetur adiutus.470. m.
Thomas interpretans traducere. 570.m.
Thomas lapſus.436. Item.489.p.
Thomæ & Lyrani expenſa opinio. 499.p.
Thomæ annotatio.543p. Item.672.f.
Thomæ diſtinctio.432.m. Item.629.p.
Thomæ diſtinctio reiecta. 549. p. abũdãtiã.
Thomæ annotatio ridicula. 450.f.
Thomæ citatio inepta. 453.f.
Thomæ cõmentũ ſuffrigidũ. 451.m.
Thomæ excuſſa ſententia. 383.m. Item. 408. m. Item.438.f. Item.596.f.606.p
Thomæ lapſus miſerandus.659.p. Eiuſdem lapſus.395.p. Item.436.f. Item.489.p. Item occaſione uocis male redditæ.489.p.
Thomæ lectio excuſſa. 463.m
Thomæ lectio uaria. 661.m
Thomæ opinio. 393.m.
Thomæ opinio excuſſa.447.f. Item.449.m
Thomæ rationes excuſſæ. 512.m
Thomæ ſententia.463.m. Item.408.m. Item 647.m.
Thomæ interpretatio excuſſa. 566.f.
θριαμβεύειν. 470.f
Thyatira. 293.f.
Thymiama in ſacris. 564.f.
θυσία à nidore. 42.p
θυμομαχεῖν.287.m. 131.m. θυμὸς quid. 503.p
Timemus,pro timebant. 131.m
Timotheus uulgo perperã ꝓnunciat.552.m
Titulus initiũ libri more prophetico. 1.m
Titulus ignoti dei. 297.m
Titulus τίτλος. 255.p.
Tollit præſentis temporis. 219.f.
τολμᾷ, ſuſtinet.346.p. Item.409.m. Et audet aliquis.
Tophet quomodo dictus locus delitiarum & execrabilis.46. f.
τὸ articulus, pro ly. 177.m.
τόπῳ pro τρόπῳ. 591.m
Tormina, pro tormentis. 23.f.
Torqueri addidit interpres. 308.p.
Torquet ſcripturã qui pugnat. 202.f.
Torrens Cedron. 251.m.
Totus mundus, pro mundus. 242.f
Tota terra quomodo accipiendũ. 105.m
Totius conſolationis, pro oĩs, rurſus alias, omnis Hieroſolyma uertit ꝓ tota. 465.p.
τραχηλίζω. 646.p
Tradetur, pro traditur. 136.p
Tradetur, pro frangitur. 442.m.
Tradidit eis. 105.m.
Traditio, pro inſtituto. 63.m
Traducere quid ſit Latinis, 7.f
Traduci non recte capi pro conſentire ad cohabitandum. Ibidem.
Traduxit, Thoma interprete. 571.f.
Trahat, condemnet. 187.p.
Trans Babylonẽ, trans Damaſcum. 278.m
Trans mare, pro è tranſmarinis. 23.f.
Trãs fretũ Græcis habet amphibologiã.59.m
Tranſmigratio, pro exilio. 3.m
Tranſſubſtantiatio. 423.m.

Tres dies per tropum dictum. 106.m
Tres linguæ præcipuæ. 205.f
Tres tabernas. 317.m.&.f
Tres hominis partes iuxta Paulum ſpiritus, anima, corpus.399.f. 586.p
Tres ſunt qui teſtimonium dant, locus uarius, ac difficilis. 696.p
Tria in congregatione Chriſtianorũ, doctrina, fractio panis, & præcatio. 269.p
Tribulationem habere carnem. 416.m
Tribuni χιλίαρχοι. 121.p
Triclinium à tribus lectis accubitorijs. 622.f
Triduum poſtquã reſurrexit Chriſtus, quomodo accipiendum. 125.f
Triduum in ſepulchro. 56. p. 125.f
Trifariam accipitur eadem negatio. 206.p
Triplex lectio. 466.p. 473.m. 487. p. 505. m. in aliud euãgelium. 519.p. Sin autem uos Chriſti.
Triſtegum. 303.m
Triſtis quid proprie. 34.m
Triſtitiam ſuper triſtitiam, additum apud nos.469.m
Tritici menſura, σιτομέτριον 186.p
Triumphat θριαμβεύει. 470.f
Triuncius & teruncius. 27.m
Troas. 293.m
Trogyllium. 303.f
Tropi in euangelio. 105.p
Tropus Hebraicus.352.f. 676.m
Tropus ignotus. 252.m
Tropus perplexus. 35.m
Tuam ipſius animam. 158.f
Tuba & uoce, pro tuba uocis. 92.f.
Tubæ pro turbæ. 708.f
Tui redundat. 35.p
Tu fidem quam habes, locus deprauatus. 385.m.
Tulit, attulit aut pertulit. 365.p
Turcæ quomodo uincendi.89.m. 469.p
Turcas qui ſubigant ne ſpectent dominium aut prædam. 469.p
Tyranni ſchola. 300.f
Typhonicus uentus. 315.f
Typus nõ ſemper ad om̃ia reſpõdet. 428.p
Tyrus ciuitas. 305.m
τῶν καθ' ὑμῶν, id eſt ueſtratium. 297.f
VAcillare. 62.f
Vacuus pauper. 455.m
Vade, & uade poſt me.22.m. 69.m
Vado & uenio. 248.f
Vafricies Pauli pia. 297.m. 309.p. 328.p.
Valla aduerſus Theologos de latria. 22.f
Valla taxat interpretem. 341.f
Valla lapſus. 495.f
Valla taxatus. 54.m. 58.m 99.f. 468.p. 484.p. 481. m. 151.f. 160.p. 181.f. 184.p. 185.m. 341.f. 657.m. 241.m.
Valla. 662.m. 657.p
Valla non ſatisfacit. 184.p
Vallæ annotationes minutulæ. 3.f
Vallæ annotatio reiecta. 245.m. 662.p. 142. p. Item. 58.m.
Vallæ annotatio expenſa. 175.m
Vallæ diligentia. 306.f
Vallæ argutatio reiecta. 434.m. 655.p
Vallæ opinio. 703.f
Vallæ opinio reiecta. 610.m. quã quidã &c.
Vallæ ſententia penſitata, 172.f. 175.f
Valentinus ait Chriſtum natum per uirginem, non ex uirgine. 9.m
Vanitas ματαιότης. 357.p
Varietas exemplariorum. 27. f
Varia lectio apud Græcos. 116.f. Item 173. Itẽ 239.m. 261. συναυλίζεσθαι. Item. 301.f. 302. f. 116. p. Item. 125.m. 334.p. Item 376.p. domino ſeruientes. 440.m. Et ſicut tradidi uobis. Itẽ. 451.m. omnium ueſtrum &c.
Varia lectio. 111.p. Item. 115.f. Item. 73.m. Item quid me interrogas. 76.p. 125.p. Itẽ. 192. m. 148.p. Item. 171.p. Item. 186.m. Item. 193.f. Itẽ 179.f. Item. 206.p. commendabo. Item. 208. incipientibus. p. Item. 489.p. Itẽ. 240.m. pater quod dedit mihi. Itẽ. 344.f. Item. 347.m. Item. 356.p. Item. 376.m. Itẽ. 383.p. Item. 397. f. Item. 400.f. Item. 412.m. Item. 433.m. Item 437.f. Item. 449.m. Item. 454.p. & m. Item. 519.p. Item. 520.m. Et hæres per deum. Item 525.f. Item. 472.m. Item. 478.m. Item. 492.p Item. 525. ſpiritu ambulemus, in fine. Item. 541.p. Item. 551.p. Item. 585.f. Item. 589. m. Item. 602.f. Item. 605. m. Item. 608.f. Item. 611. f. Item. 614. f. Item. 630.p. Item. 657. f. Item. 667.f.
Varietas lectionis. 37.f. Item. 171.p. Item. 50. m. Nunquid uſq; in cœlum. Itẽ. 76. p. quid me interrogas? Itẽ. 78. m. An oculus tuus &c. Item. 79.m. dimittit eos. Item. 81.f. Ego, uel eo domine. Item. 89.f. quod intus eſt calicis. 137.m. 179. f. exultauit in ſpiritu meo.
Varia lectio excuſſa. 541.p
Varia lectio diuerſorum. 393.p
Varietas nihil adferens incommodi. 41.p. & f. in telonio. Item. 268.p.
Varia lectio tum apud Græcos, tum apud Latinos. 472. m.

Varia

Varia lectio & interpretatio. 410.m. 572.m.
Varietas interpretum. 108.f
Varia lectio Origenis, acceſſibilē &c. 660.f
Varia pronūciatio. 222.m. A nazareth &c.
Varians locus. 59.p
Variant Græci à nobis, ſed noſtra lectio præfertur. 587.m. 302.f. 303. f. 336. p. 451. m.
Varij ſenſus eiuſdem loci. 235.m. 136.m
Vas linteum, 283.m
Vaſa, σκεύη quid propriè. 365.m.
Vaticinium nonnihil deflexum ab euangeliſta. 39.p.
Vel ut pro uelut. 498.m
Veniet, pro ueniat. 45.p
Venit, pro uenditur. 439.p
Ventres quæ, pro qui. 205.m
Ventris pro uentres. 625.m
Verba affectus. 104.f
Verba conſecrationis apud Paulum. 442.p
Verba mutauit interpres, abſit à te domine. 69.p.
Verba ſacra conuenit etiam emendate pronunciare. 246.f.
Verba quæ ad rem & ad perſonā accommodantur, 58.f.
Verbo plurimo inepte, pro multo ſermone. 292.m.
Verbum præſentis temporis. 90.m.
Verbum conſummans, quomodo accipiendum. 366.m.
Verbū, ꝑ dicto. 65.m. ῥῆμα nō λόγος. 149.m
Verbum, pro re geſta. 142.p. 156.f. Itē. 284.m
Verbū quomodo uita in rebus creatis. 213.p
Verebuntur forte filium, forte additū perperam in Matth. 82.m
Verrere. 89.m
Verſutia, pro hypocriſi. 132.p
Verterūt, pro euerterūt quidā uertunt. 658.f
Veſcēs & nō ueſcens, uterq; tamē edit. 383.m
Veſci & edere quid differant. 383.f
Veſtiendi ſuperſtitio. 52.m
Veſtrum, pro uerum. 190.f
Vetuſtum exemplar Corſendonceñ. 21.f
Via maris, pro iuxta uiam maris. 22.f
Vicus, pars urbis. 281.m.
Victus nomine cōprehenditur quicquid ad uitæ uſum pertinet. 614.f
Videbis eijcere, σόλοικον. 57.m
Videbitis pro uidetis. 250.m
Videre, pro cauere. 67.f. 133.p
Vidi, ἀνέβλεψα. 239.p
Vidua, pro Iudæa perperam. 295.p
Vidua unde dicta. 604.m
Vidua octoginta annorum. 159.f.
Vigilantes ἀγραυλοῦντες. 154.f
Villa pro rure, ſiue domo ruri. 85.p
Villicus οἰκονόμος. 190.m
Villicus iniquitatis, pro iniquo. 190.f.
Vim patitur, quid. 49.p
Vinum myrrhatum, acetum. 104.p
Vindictā curare inhumaniusq; uictū. 201.m
Virgo illa. 10.m
Virgo, pro uirginitate. 418.p
Viris ſuis ſubditæ ſint, ſupereſt in noſtris autore Hieronymo. 548.f
Virtutesq; non modicas quaslibet. 301.p
Virtutes Hebræis potenter facta. 58.m
Virtutem quæ exierat. 119.p. 175.f
Virtus ἀρετή. 563.m
Virtus, pro robore. 132.m
Virtus δύναμις. 95.m. 321.f. 328.f. 501.f.
Virum non cognoſco, Ambroſius legit nō cognoui. 149.p.
Virum appellari Chriſtum nō deum. 298.m
Vis tanta huius coniunctionis καὶ. 456.p. 498.p. 534.m. 620.p.
Vitata occaſio Arianorum. 93.f
Vita eſt pro uiuit. 355.f
Viui & mortui iudicandi. 620.m
Vna, pro prima. 463.p. 106.f
Vnigeniti à patre, quomō accipiendū. 215.m
Vnctionis extremæ origo. 120.f
Vnus, pro unum. 518.f
Vnum & unum obſcure. 35.m
Vnus, pro quidam, Hebræorum more. 196.m. 118.m. 81.m.
Vocabula quædā ſic recepta ut tolli nō poſſint. 36. m.
Vocabunt non uocabitur. 11.m
Vocati ſancti, non nati. 326 p. 393.p
Vocatus apoſtolus non modeſtiæ cauſa dictum. 319.p.
Vocum nouitates καινοφωνίας. 612.p
Vocum ſonitus inanis. 447.m
Volebat, pro ualebat, deprauatum. 232.p
Volens, pro affectatore. 671.f
Voluptas, pro uoluntas. 680.m
Vos grauaui, pro uos non grauaui. 502.m
Vos uideritis. 103.m
Votorum noua aſtrictio. 52.f
Votum ſolenne & priuatum. 422.f
Vri πυροῦσθαι. 415.p
Vſq; ad legem enim peccatum, Origenes diuerſum legit. 347.p
Vt aliquādo finē indicat, aliqñ ſequelā. 331. p
Vti, pro abuti. 416.f

Vt illos æmulentur, obſcure uertit interpres.370.f.
Vtinam abſcindantur,ſenſus triplex. 524.p
Vt,ſequelam ſignificans non finem. 50.m
Vt ſit apud me,eſt,eſt,locus obſcurus.467.f
Vt ſublimitas ſit uirtutis dei. 475.p
Vulgarius, qui aliâs dicit̃ Theophylactus. 11.m.Item.662.f.
Vulgata Theologorum interpretatio reiecta.558.m.
Vultus tribuitur herbæ. 665.m
Vulua Latinis non eſt obſcœna uox, non magis quàm matrix. 157.f
Vulua quid ſit. 544.m
Vxor Ioſeph,Maria. 9.m
Vxor Pauli. 562.m
Ξενίζεσθ.680.f. 681.f
Ξένοι dure uerſum. 535.f
Ὑβρίσαι uim facere. 290.m
ὑβριστὴς contumelioſus. 333.m
ὑδροπότει. 608.f
ὑδροπότης, οἰνοπότης. 50.m
ὑιοθεσία. 357.m. ὑπηρέται.141.f.
ὑπηρέτης uarie tranſlatum. 27.p
ὑπὲρ auget Græcis. 349.m
ὑπὲρ λίαν. 502.p. ὑπερνικᾶν.361.p
ὑπερπερισσεύομαι, ὑπὲρ addit epitaſin. 483.m
ὑπομονή. 655.m
ὑπόστασις, pro materia, ſeu argumento.490.f
ὑψηλοφρονεῖν, μέγα πνεῖν. 371.f
Ζα.pro δια. 21.m
Zabulus pro diabolo. Ibidem
Zacharias filius Barachiæ quid. 90.p
ζηλοῦν, Zelotypum eſſe. 496.p
Zona,pro crumena. 44.m
Zuthum,ceruiſia,cœlia. 146.m

FINIS.

CASTIGATIONES IN OPERIS CONTEXTVM.

Pagina.80.uerſu à fine.16.leges,in natalicijs ſuis.Pag.85.uerſ.7. lege, diſcipulis ſuis.Pag.86. uerſ.30.lege.dicẽs illis. Pag.91.uerſ.à fine.7.lege,ſed nõ apud deũ.Pag.101.uerſ.5.lege pro iſtius,ipſius.Ibidẽ uerſ.à fine.4.pro, cum gratias egiſſet lege, cũ benedixiſſet. Pag.113.uerſ.23. Et peruaſit timor per omẽs,dele per. Pag.121.uerſ.à fine.5. lege, Tu es Chriſtus ille filiꝰ dei.Pag. 123.uerſ.8.lege,& ſanaretur ab ipſo ab infirmit.ſuis.Pag.124.uerſ.11.lege pro,Non ueni uocare. Non ueni ad uocandum.Pag.125.uerſ.11.lege.Ille uero ſurgens ſtetit.Ibidem uerſ.15. Et circumſpectis omnibus illis. Pag.126.uerſ.14. lege. Væ uobis quum laudauerint. Pag.130. uerſ. 18.lege, quod accubuiſſet.Pag.144.uerſ.à fine.18.lege,ſuper ea. Pagina.156.uerſ.à fine.4. lege, neq; iſtinc huc.Pag.163.uerſ.6.dele aſinæ.Pag.166.uerſ.à fine.17. lege,ſublatis autem oculis.

ERRATA IN ANNOTATIONIBVS.

Pagina.149.uerſ.19. ἀδυνατεῖ, pro ἀδυνατήσει.Pag.296.uerſ.7.hæc uerba. Quidam excuſat Solœciſmum & neſcio quo caſu in locum nõ ſuum tranſlatũ cõperi,ponenda, Pag.283. uerſ. à fine.14.Pag.293. uerſ.à fine.22.pro ἐνυδρομήσαμεν, lege. εὐθυδρομήσαμεν. Pag.336.uerſ.à fine quarto lege, ἀφθάρτῳ.Pag.418.uerſ.19.lege,id eſt nubant. Pagina.528. uerſu.26,pro magis lege magiſtris.

INDEX TERNIONVM.

abcdefghiklmnopqrstuxyz. ABCDEFGHIKLMNOPQ RSTVXYZ. Aa Bb Cc Dd Ee Ff Gg Hh Ii Kk Ll Mm Nn Oo Pp Qq Rr. Omnes ſunt terniones,præter a primum Duernionem & Nn Qq Rr Quaterniones.

BASILEAE APVD IOANNEM FROB. ANNO A CHRISTO NATO. M.D.XXVII. MENSE FEBRVARIO.

